

વકાદારી (નાટક)		મોવીટ રશીયા	
દેવનંતકુમાર નીલકંઠ	૧૧૩, ૧૮૨	દિવપુષ બે દિવાનજી	૩૧૮
વસન્તાવતાર (કાવ્ય)	૨૬૦	સ્વૈરવિહાર	
વિદ્યામિત્રની ધ્વજપ્રાપ્તિ		સ્વૈરવિહારી	૫૬, ૧૩૪, ૨૦૩
વર્તમાન	૨૦૮		૨૮૪, ૩૫૦, ૪૨૧
વિસ્મૃત (નાટક)		હિન્દી સાહિત્યનો પરિચય	
સૈનિક	૩૨૦	અન્દલાલ જોશી	૧૨૫, ૧૯૧
વિહંગને સંબોધન (કાવ્ય)	૧૫૫	જ્ઞાનગોવર્ધની	
રાક્ષિયવાન પ્રજા		આમાતુષ મતુલ્ય પ્રદર્શન	૩૬૧
ડૉ. સુમન્ત મહેતા	૧૭૬	કાપડના ઉદ્યોગમાં દિંદ સાથે	
આનંદ અખટલ લલિત		જાપાનની દરીકાષ્ટ	૨૮૬
નારાયણદાસ મલકાની	૨૭૫	ચીનમાં લોકશિક્ષણનો પ્રચાર	૩૬૬
શિવસ્તોત્ર (કાવ્ય)	૨૫૯	ચીનની ગચ્છતિ	૪૩૫
શિક્ષણ અને છાત્રાલય		દિલ્લી: રા.	૬૬
રામનારાયણ વિ પાઠક	૧૬૩	પરદેશી કાપડ	૩૬૫
શ્રી કલ્કે? (કાવ્ય)	૪૧૨	પરાધીન દેશો અને વિમાનો	૩૫૬
		મિત્ર અને ખાદી	૩૬૦
		સાંગાઈ એટલે શું?	૨૪૪

પ્રસ્થાન ૬

પુસ્તક ૩

કાર્તિક ૧૯૮૩

અંક ૧

આશ્વિનની અમાવાસ્યા—

આશ્વિનની અમાવાસ્યા ! આજે વર્ષ પુરૂં થતું,
ભૂતમાં દૃષ્ટિ નાખીને, વર્તમાન વિચારતો,
અને ભાવી તણી પેલી, શુદ્ધ અભેદ જે રહી,
આંકર્ષે દૃષ્ટિ, દેખાડી આભાસોને યથારુચિ !

x   x   x

‘દીપાવલી સઠલ લોકમહી’ વિરાજે
દીપો તણી કયમ મના કર્સો નાથ આજે !
શબ્દો સ્વે મધુર મંજુલભાષિણીના
ને મૂક બાળ પુછતો નયનોથી સુગ્ધ.

નિરખી માતને બાળ, નીસાસો દિલથી છુટે
પણ હૈયાં તણાં ઘોર, અંધારે દીપ ના બળે !
‘આશ્વિનની અમાવાસ્યા, નલોમંડળ જે સ્પષ્ટિ !
કાળી કે રાક્ષસી બણે ! જંગલી ભૂષણપ્રિયા !
અંધારે વામતી એ જે ! નિરાકાર કરી બધું,
હસતી એ તમોહાર્યે, દીપકો લોકના બધા.’

અવગણો કયમ ઉત્સવ લોકને
પ્રકટ દીપની માલમહી’ ચતોઃ
તંમસને હણવા જન ના મથે
હૃદય ઉત્સવ નાથ ! વિરાજતો.’

‘હૃદય-ઉત્સવો’ કેરી વાત શું કરવી ઘટે ?
 લોકમાં અજ ને વંશ વિહોણું જન જ્યાં ભમે !
 દીપકો પ્રગટાવીને અંધારું અજવાળવા
 મથતા આજ લોકો સૌ, કેટલું અજવાળશે ?
 અમાવાસ્યાથી જો ઘોર, ભૂખ આ દેશમાં ભમે
 ઉત્સવો ધનિકોના શું દારિદ્ર્ય અજવાળશે ?’

x x x
 કરે ઉપાડી અમ જાળને સખી
 ચુમી લઈ અશ્રુ ભરી વદે મૃદુઃ
 ‘ખરે કહે છે તુજ તાત, બાળ ! કહે
 શણે પરે આસુર નૃત્ય કો કરે !’

માતાનાં અશ્રુને જોઈ, અપરાધી ગણી મને,
 રાયથી જોઈને જાળ, માતાને વળગી પડ્યો,
 હસ્યો હું ને હસી માતા, નિરખી જાળમુશ્કતા
 હૃદય શું પ્રેમથી જાળ આંખી એ સુમતા સરી.

x x x x
 જ્યોત્સ્ના પ્રેમમયી મારી સરતાં ફરી એ દમે
 અંધારૂં ઘોર રાત્રિનું ઉશ્કેરી ચિત્તવૃત્તિને.

x x x x
 ‘રાષ્ટ્રમાં ઘોર અંધારૂં અમાવાસ્યાથી ઘોર છે,
 કહો એ કોણ ને ક્યારે કેટલું અજવાળશે ?
 દીપકો તો પ્રકાશે છે, સ્વસ્થાનો જ ઉજળતા,
 રાષ્ટ્ર તણો તમોરાશિ, દીપકો લેઈ ના શકે !

x x x x
 અંધારૂં જોળતાં મળે અંધારા વિષ્ણુ શું મળે ?
 અંધારૂં વર્તમાને તો અંધારૂં ભૂતમાં જડે.

x x x x
 અમારો ભૂતનો ગર્વ હજી એ પ્રભુ ! નાશમે,
 આકસ્મિક તમડપુંજ મારીયે વર્તમાનનો.
 અમારાં સરખાં પાપ, પ્રભુ ! અન્યે નથી કર્યાં,
 અમારી શાન્ત રીતિથી ઠંડાં પાપ અમે કર્યાં !
 માનવીના અમે વર્ગે પશુવૃત્તિ સમા કરી,
 એકને શીર્ષ કદખીને, રગદોળ્યો રજે ખીજે !

માનવપુત્રને ઈશ ! અરપૃથ્થ ગર્જાએ અમે,
ધર્મમાં એ મહા ધર્મ, વ્યવહારે ન બ્રહ્મ સૌ !
અભડાઉં રખે હું તો વટલાઉં ન વા રખે,
ધર્મચિન્તા અમારી એ પાપથી બચવા તણી.
દયાના પાઠ તો કોઠે અમને શીખવ્યા બહુ,
જુ માંકણ કોડીમાં તો, માનવી વિસરી ગયા.
'શ્રી સંસારતું બીજ, સંસાર દુઃખથી ભર્યો,
ધિક્કારોને અરે ! જ્ઞાને નારી નરક ખાણુ છે.'
વખાણી લોગને કાળે દેસાવી નિજ પાશમાં,
ભોગના પાપથી દાઝ્યા શ્રીને અગ્નિ સમી ગણી,
નાસતાં આમ ને તેમ સૂણી વૈરાગ્ય ઘોષણા,
'નધરા ઘર છોડીને' મુમુક્ષુઓ અમે બન્યા.
અમારે દેશની ચિન્તા, શા કાળે કરવી પડે !
પરદેશી લલે આવી સંભાળે અમ દેશને,
અમારા દેહને રક્ષે, અમારા ધનમાલને,
અમારા સંપ્રદાયોને રક્ષે, ઉણપ શું રહી !
અમે તો જગમાં શ્રેષ્ઠ, અમારો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે,
દેવભૂમિ અમારી આ, વૃથા ખટપટો બધી'

વિચારનો આક ધુમી ધુમી ફરે,
તથાપિ ના કે ઘટ નિર્મી તે શકે;
સરે નિંશા ને ન કળાય કાંઈ એ
નિંશા સમી નીંદ છવાય આંખમાં.

મૃદુલ કરના સ્પર્શે મારાં સચેતન અંગ છે
નયન ઉઘડે ! પ્રાચીમાં તો 'દિવોદ્ધિતા' લસે !
પ્રિયમુખ દીહું, હાસ્યે શોભે ઉપા શું પ્રકાશતું.
જગતમહી કો, એથી જિંચું, દિહું નહિ મંગલ !
નમન કરીએ ભદ્રે ! આવો મ્હલામય લક્ષ્મીને !
દ્યુતિમય ધરી, કણ્ઠે માળા, શુભાખની નાચતી,
ચરણ ઉપડે, જીડે જોને શુભાખ દિશે દિશે;
કુમકુમ સમા, હાસ્યે દેવી, કલાધર રાજતી !
નમસ્કાર મહાદેવિ ! મંગલ મુખ આપનું,
પૂરજો પ્રાણ ને શ્રદ્ધા, આપ ને આપનાં સમાં !

શ્રીસિકાર

અમારો જાપાનનો પ્રવાસ

(વ્યાખ્યાન ૨ ભું)

જાપાનીઝોની ધર્મસાવના

જાપાન સંબંધી અમારી ધારણા એવી હતી, કે તે પશ્ચિમના અનુકરણથી રંગાયેલું દશે પણ એના હૃદયની અંદર પ્રવેશ કરતાં માત્રમ પડ્યું કે- જાપાનનું જીવન તો એના પ્રાચીન સંસ્કારોથી જ પરિપૂર્ણ છે. જાપાનમાં સૌથી વધારે આદરણીય ત્યાંનાં મંદિરો છે. મંદિરોમાં લાખો રૂપિયાનાં-અહુ મહત્વવાન-ચિત્રોનું અને પ્રાચીન વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન કરી રાખે છે. જાપાની ધર્મમાં ચિત્ર ગોઠવવાની વ્યવસ્થા બહુ જ સુંદર છે; ચિત્ર રાખવાની જગ્યાને 'કાકીએનો' કહે છે. તેમાં રોજ નવાં નવાં ચિત્રો મૂકવામાં આવે છે. જો કોઈ ગંભીર ભાવવાહી ચિત્ર હોય તો તે સાત આઠ દિવસ સુધી, પણ રાખવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં ચિત્રને એક જ નિશ્ચિત જગ્યાએ લાંબા વખત સુધી રાખી મૂકવાની જડ વ્યવસ્થાથી તે આકર્ષણ કરતું નથી. તે વખતે તંત્રપુરાણ આદિ સાધનના શાસ્ત્રોમાંની એક વાત યાદ આવી, કે એક આસનમાં બે દેવતાની પ્રતિષ્ઠા કરવાથી ધ્યાનમાં વિક્ષેપ પડે છે. જાપાનનું એક એક મંદિર લાખો રૂપિયા ખર્ચથી લોકો બંધાવે છે, અને પોતાને હાથે જ બહુ કામ કરી તેની આસપાસ બાગ વગેરે બનાવી પોતાનું મંદિર છે એવી ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે. તેનીકરો નામના સંપ્રદાયના ચંચાઈથી નામે તીર્થમાં ગયા ત્યાં તેના પ્રાકૃત્યમાં ૫૦ હજાર માણસ સમાય એટલી જગ્યા હતી. પણ લોકોની ઈચ્છા તો એક સાખ માણસ માથે તેનું મંદિર અને એટલી જ સગવડાળી ધર્મશાળા બાંધવાની હતી. ચંચાઈથી શેશનથી શહેરમાં જતાં જોવામાં આવ્યું, કે ત્યાંનાં કેલેન્ડરમાં ભણનાં સોનાનાં ચરમાંવાળાં કુલીન યુવક યુવતીઓ ગાડામાં માટી પથર ભરીને મંદિર. બાંધવા માટે જતે જ ટ્રેલીને લઈ જતાં હતાં. મેં એક જણને ઉભા રાખીને પૂછ્યું: 'આ શેની તૈયારી ચાલે છે?' ત્યારે જવાબ મળ્યો: 'મંદિરની'. મેં પૂછ્યું: 'તમે પૈસા આપી મજૂરો પાસે કેમ કામ કરાવતા નથી?' તેમણે કહ્યું: 'માતા પોતાના સંતાનોનું પોષણ ધાવ રાખી કરાવી શકે એમ હોવા છતાં તે જોમ પોતે જ કરે છે તેમ અમે મંદિરની વ્યવસ્થા પૈસાથી ન કરતાં અમારી જાત મહેનતથી કરીએ છીએ.'

શરીરે સુકુમાર એવી એક સુંદર કન્યાને મેં પૂછ્યું: 'તું આનિ મુકામગ છે અને યાકી જાય છે તો કંડમાં પૈસા ભરી કેમ કામ નથી કરાવતી?' તેણે કહ્યું: 'હું પરણીશ અને સંસારમાં પ્રવેશ કરીશ ત્યારે મારા પતિની સેવા કોઈ ચાકરદારા થવાની છે? તો પછી જગતના સ્વામીની સેવા નોકરદારા સામરે કરાવવી?' ચંચાઈથીમાં ગયા, ત્યારે પુરોહિતને પૂછ્યું: 'મંદિરોનાં બાંધકામની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરે છે?' તેણે કહ્યું: 'મંદિરોનો ખર્ચ અમે કરી આપીએ અને ભક્તો પોતાનું ખાવાનું વગેરે લઈને કામ કરવા આવે છે. માત્ર મુખ્ય મિસ્ટ્રીઓ (વિદ્યાધિકારી) હોય તે તેમને અમુક સૂચનાઓ આપે છે. જો એથી ગોઠવણ ન હોય તો એ લોકો ગમેતેમ બાંધકામ કરી જાય.' મંદિરને માટે ત્યાંના લોકોને કેટલું સન્માન છે તે એક વાત પરથી જણાશે. કિયોટોના મોટા તીર્થના બે

લાગ છે. તેમાંના એક લાગના મુખ્ય ધર્મોધિકારી જ્ઞાનના સમ્રાટની ખેનની સાથે લગ્ન કરે એવો નિયમ છે. અત્યાર સુધી કોઈ પણ મિકાડોએ એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. બીજાં એવાં પણ મંદિરો છે, કે જેમાં સંન્માસીઓ ધર્મોધિકારી છે. તેઓ લગ્ન કરતા નથી, પણ તેમનું ચારિત્ર, નિર્ભજતા અને જ્ઞાન જોઈ અમે બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા. એ ઇસ્ટ હોંગવાનજમાં અમે ગયા તેના કેટલાક દિવસ પહેલાં જ્ઞાનના મહારાણીજી પધાર્યા હતાં અને લોકો સાથે એ જ મંદિરની ધર્મશાળામાં રોકે અને રાધના ભેદ વગર ઉતર્યા હતાં. અમે પણ તે જ ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો હતો. જ્ઞાનના મંદિરોમાં જે યાત્રાળુ જાય તેમની પાસેથી કોઈ પણ પ્રકારનું દ્રવ્ય લેવામાં આવતું નથી. પરંતુ મંદિરો આગળ જુદી જુદી જાતની દાનધર્મની પેટીઓ વિધવા, અનાથ, વૃદ્ધ, અપંગ અને વિદ્યાર્થી આદિનાં પોપણ રક્ષણ અને શિક્ષણ માટે મોકલી હોય છે તેમાં ઇચ્છા પ્રમાણે જે કંઈ નાખવું હોય તે નાખે.

મંદિરોમાં જ્ઞાનની ઉપાસના

ભારતમાં પણ તીર્થ-પુરોહિતનું નામ પડ્યા હોય છે, અને પંડ્યાનો અર્થ જ્ઞાનદાતા થાય છે; નહિ કે મંદિરોમાં પૈસા માગનાર. જ્ઞાનને આ વાત ખરી પાડી છે. ત્યાં મંદિરને લગતી જે જમીન કે ગામો હોય તે ગામોમાં જ્ઞાન દેવાવવાનો અધિકારી તે મંદિરનો અધિકારી હોય છે. જ્યાં જ્યાં પ્રાચીન ચીનની સંસ્કૃતિ જળવાઈ રહી છે ત્યાં ત્યાં આધુનિક ચીનમાં પણ એમ જ છે. જો એ લાગમાં કદાપિ કોઈ અલણ કે નિરાધાર રહી જાય તો બધા લોક એમ જ પૂછે, કે અહીંના મંદિરના ધર્મોચાર્ય કણ છે ? જ્ઞાનનાં ઔદનાં ચૌદ જુદા જુદા પ્રધાન ધર્મ સંપ્રદાયો છે. એમની ઉપાસના અને ધર્મસાધનાની વિધિમાં ભેદ ભેદ હોય, પણ જ્ઞાન દેવાની તત્પરતામાં સઘળા સરળા ઉત્સાહી હોય છે. ચીનમાં પણ તેમ જ છે. ત્યાં જે જે ગામમાં જુદા જુદા મતનાં મંદિરો હોય ત્યાં સૌથી જૂનામાં જૂના ગુરુ હોય તેમની પાસે જઈ બધા કહે, કે ‘જ્ઞાનની વ્યવસ્થા આપ કરો.’ તે જુદા જુદા વિષયો જુદા જુદા માણસોને આપીને સર્વ વ્યવસ્થા કરે. આવી રીતે જ્યાં ઘણાં મંદિરો હોય ત્યાં વિશ્વવિદ્યાલયની વ્યવસ્થા થાય છે. જ્ઞાનનાં પણ આ પ્રકારની વ્યવસ્થા જ્ઞાનને ચીન પાસેથી ગ્રહણ કરી છે. જ્ઞાનનાં પણ કિઓટોમાં ઇસ્ટ હોંગવાનજમાં એક એતાની વિશ્વવિદ્યાલય છે. એમાં એવું એક મોટું ફંડ છે કે તેમાંથી દર વર્ષે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસ માટે દેશ વિદેશ મોકલી આપે છે, અને પુસ્તકોના સંગ્રહ માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે. મધ્ય એશિયામાં પૂર્વ તુર્કસ્તાનનાં રણની નીચે પ્રાચીન ભારતીય સમ્બતાં દોઢ હજાર વર્ષ પૂર્વે દટાએલી હતી. નગરો અને આશ્રમો એમાં દટાઈ ગયાં હતાં એવી જ્યારે ખજાર પછી ત્યારે ત્રણ સ્થળેથી શોધખોળ માટે માણસો મોકલવામાં આવ્યાં. રૂશિયાએ ચેરોવેસ્કની આગેવાની હેઠળ એક મંડળ મોકલી આપ્યું. તે પછી ઇસ્ટ હોંગવાનજમાંથી લાખો રૂપિયા ખર્ચે વિદ્વાનોને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા. એ દટાએલી ભારતની પ્રાચીન સમ્બતાના પરિચયને માટે બીજા દેશો જ્યારે પ્રયત્ન કરતા હોય ત્યારે હિન્દની સરકાર કંઈ ન કરે એ શરમભરેલું ગણાય. એમ ધારી આપણી સરકારે પણ એક મંડળ મોકલ્યું. અને એ દ્વારા જે પ્રાચીન લેખો, પુસ્તકો, હસ્તલિખિત પ્રતો વગેરે મળ્યું તે તેના સંગ્રહકર્તા બાવરના નામથી (Bauar Manuscript) ‘બાવર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ.’ પ્રસિદ્ધ થયું. એમણે જે ગ્રંથસંગ્રહ કર્યો તે ઇમ્પીરીઅલ મ્યુઝીઅમમાં રાખવામાં આવ્યો છે. તે ત્રણેના સંગ્રહ પરથી જણાય છે કે પ્રથમ સમ્બતા કેવી હતી.

એ એનાની વિશ્વવિદ્યાલયમાં બંગાળી પુસ્તકોથી એક મોટો ખંડ ભરેલો છે. તે ત્રેતાં એવો વિચાર આવ્યો, કે ૨૦૦ વર્ષ પછી અહીંના વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં જઈને અભ્યાસ કરવો પડશે. એમાં આયુર્વેદનાં અહીં ભારતવર્ષમાં જોવામાં નથી આવતાં એવાં ત્રણસો ચારસો પુસ્તકો છે.

૧

પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા

પુસ્તકાલયો કેમ ચાલે છે એ વાત જાણવા જેવી છે. ચીનમાં પહેલાં એ જોયું કે પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો ખરીદીને લાવવામાં આવતાં નથી. વિદ્વાન માણસો એકેક વિષયનો અભ્યાસ કરે તેમ પુસ્તકો ભેગાં થતાં જાય. દરેક ગામમાં યુવકોનું એક મંડળ હોય છે, તેમાં અભ્યાસી મંડળની એવી વ્યવસ્થા હોય છે કે દરેકને દેશવાર-કોઈને ભારતવર્ષ કોઈને ઇટાલી એમ-વિભાગ કરીને અને તેમાં પણ કોઈને પ્રથમ યુગ, કોઈને મધ્યયુગ, કોઈને અર્ધચીનયુગ એમ વિભાગ કરીને આખી દુનિયાની માહિતી મેળવવા પુસ્તકોની વહેંચણી કરી અભ્યાસ કરવાનું સોંપવામાં આવે છે. બધા જ પહેલેથી વિદ્વાન નથી હોતા, પણ આવી રીતે અભ્યાસ અને ચર્ચા કરી પ્રવીણ થાય છે. જુદા જુદા વિષયો પણ જુદા જુદા માણસોને સોંપ્યા હોય છે. જો એક માણસ એક દેશ અને તેમાં એક વિષય માટે અભ્યાસ કરે, તો તેનું મન તેમાં ચોંટી જાય છે. અને એ ઉપરાંત એકેક દિવસ અમુક દેશ માટે કે તેના અમુક વિશિષ્ટ વિષય માટે દરરોજ હોય છે, તે વખતે વિવિધ પ્રશ્નો પૂછી લોકો તે તે જ્ઞાન મેળવે. ભિન્ન ભિન્ન દેશોનાં માસિકોમાંથી વાતચીત અને લેખની મોંઘ લે, અને તેનો પણ ઉપયોગ કરે. વળી એકેક જાણના હાથ નીચે ત્રણ ચાર બાળકો વિદ્યા મેળવતા હોય છે, તેથી તેના સ્વર્ગવાસ પછી પણ તે વિદ્યા સચવાઈ રહે છે.

ગરીબ ચીનાઓની અદ્ભુત જ્ઞાનપીપાસા

ચીનદેશની એક નાની પુસ્તકશાળા વિશે કહું છું. ચીનદેશ ગ્રન્થાલયોનો રાજા છે, તેમાં બધી જાતનાં અને દુનિયાનાં પુસ્તકો ભરેલાં છે.

શેન્ઝી પ્રાંતના તાઇપાનકુ નામે નગરમાં 'ચીયુકુ' અથવા 'નીલધારા' નામે મંદિરના પુરોહિત સાથે અમારે વાત થઈ હતી. 'નીલધારા'નું ચીની નામ ચીયુકુ છે. 'નીલધારા' નામ પડવાનું કારણ એ કે ત્યાં એક નીલ પત્થરમાંથી ગ્રેહ નીકળે છે. એમને અમે પૂછ્યું: 'આ મંદિર પાસેના કોઈ છેક જ નાના ગામડામાંની પુસ્તકશાળા બતાવશો?' તેમણે કહ્યું: 'ત્રણ માઈલ દૂર કાગળ બનાવનારા લોકોનું એક છેક નાનું ગામડું છે. ત્યાંની જમીન રસકસ વગરની છે તેથી ત્યાં અનાજ પાકતું નથી, પણ ત્યાં જે પહાડી ધાસ થાય છે, તેને ફરીને લોઢા કાગળ બનાવે છે. તે કાગળો લખવાના કામમાં આવે એવા તો થતા નથી પણ પેર્કીંગ માટે વપરાય એવા હોય છે. એ લોકો એટલા બધા ગરીબ છે કે પૈસા ખરચીને પુસ્તકો ખરીદી શકે એમ નથી. તેથી દૂર જઈને થોડા દિવસ માટે પુસ્તકો ઉછીનાં લાવે છે અથવા હાથે લખી રાખે છે. જે મંદિરમાં પુષ્કળ પુસ્તકો હોય, અને જેમાં એક જ પુસ્તકની ઘણી નકલો હોય તેમાંથી તે ગામને પુસ્તકો આપવામાં આવે છે.' અમને એ જોવાની ઈચ્છા હતી. કે એ લોકો પુસ્તકોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે છે અમે ત્યાં જઈને જોયું, કે પુસ્તકો તો અતિ ગંભીર વિષયનાં હતાં અને આ લોકો તો કાગળ બનાવનારા હતા. અમે પુરોહિતને પૂછ્યું: 'આ તો વાતોનાં નહિ પણ ગંભીર રાત્રનાં પુસ્તકો છે, તો એ લોકો એનો ઉપયોગ કેરી શકે છે?' પુરોહિતે પ્રત્યુત્તર

આપો: ‘આપ તેમની સાથે વાતચીત કરીને જાણી લ્યો કે એનો ઉપયોગ તેઓ કેવી રીતે કરે છે.’

અમે જોયું, કે ભારતને લગતાં સૌએક પુસ્તકો હતાં. તેમાં પ્રાચીન દર્શન ગ્રંથોના અનુવાદ હતા. તર્પણ કરતી વખતના જે મંત્ર છે તેમાં જે પંચશિખ વિગેરેનાં નામ આવે છે તે તેમાં હતા. પંચશિખનો ઉલ્લેખ હ્યુઆંગસાંગમાં (Huang Tsang) પણ છે. તાંગ ક્વાંગ (Tang Kuang) એ અવતંસક ગ્રીકા કરી છે તેના તેરમાં પ્રકરણમાં પંચશિખ વિષે જાણવા જેવી ઘણી વાતો છે. આ ગ્રીકા સાતમા સૈકામાં લખાયેલી હતી. આ પુસ્તકાલયમાં નીચેના ગ્રંથકર્તાઓના ગ્રંથો જોવામાં આવે છે. ૧ પરમાર્થ, ૨ બોધિર્ચિ, ૩ ગુણવર્મન, ૪ સંઘદેવ, ૫ ભુદ્ધયશસ, ૬ અમોઘવજ, ૭ નરેન્દ્રયશસ, ૮ બોધિવર્ચ; એ સંગ્રહમાં ખ્યાન સંગ્રહાવના ઘણા ગ્રંથો છે. પાંચમા સૈકાના હરિવંશમાંના સર્વસિદ્ધશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર વિષે તેમ જ યોગાચાર અને મહાયાન ધર્મ સંબંધે પણ એવા અનેક ગ્રંથો છે કે જેનો અભ્યાસ કરવા માટે હિન્દના વિદ્વાનોએ લાંબા કાળ સુધી ચિનના ગ્રંથ સંગ્રહો સેવવા પડશે. યોગાચાર વગેરે શાસ્ત્રોમાં સુ-અવાદ જે રીતે આલેખાયેલો છે તેને સારી રીતે સમજવા માટે મધ્યકાળના સાધકો-કર્મીર, દાદુ, ગોરખનાથ તેમ જ મયનામતીનાં ગાન, ગોપીચંદનાં ગાન, બાહિલ અને જુદા જુદા મતના આહિલ, દરવેશ વગેરેને જાણવા જેટલા જરૂરી છે તેટલા જ આ ગ્રંથોને જાણવા પણ જરૂરી છે. ન્યાય પ્રવેશ માટે તો ચિનના અનુવાદોની આલોચના શરૂ થઈ જ ગઈ છે. નાગાર્જુનનું ન્યાયહૃદય, અને દિડનાગકૃત ન્યાયશાસ્ત્ર પણ ત્યાં છે. એ પુસ્તકો વિના ભારતવાસીનું ન્યાયનું જ્ઞાન અપૂર્ણ જ ગણાય.

અમે એ કાગળ બનાવનારાઓને પૂછ્યું: ‘તમે આ બધાં પુસ્તકો સમજી શકો છો?’ તેમાંના એક જણે કહ્યું: ‘અમે અતિ ગરીબ છીએ, અમે પૈસા ખર્ચી પુસ્તકો લાવી શક્તા નથી. બીજાં પુસ્તકોના અભાવે આ પુસ્તકોનું જ અમે પરિપૂર્ણ અધ્યયન કરી રહ્યા છીએ. કેટલાંક પુસ્તકો મેં ત્રીસ ચાલીસ વખત આવર્તન કર્યા હશે. પહેલા અભ્યાસ વખતે એકમો પચાસ પ્રશ્નોની એક યાદી કરેલી. તેમાંથી કેટલાકનું નિરાકરણ વાંચતાં વાંચતાં થયા છતાં પંદર વર્ષના અભ્યાસ પછી પણ ૫૦-૬૦ પ્રશ્નનું તો આજદિન સુધી નિરાકરણ થયું નથી. એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા જુદા જુદા મંદિરોના આચાર્યો પાસેથી એ પ્રશ્નના ઉત્તરો મેળવી પુસ્તકાકારે એમાં મૂકેલા છે. જે હું આ નશ્વર દેહ તથા જાડ તો મારી પછીના અભ્યાસકે આ જે પચાસ સાઠ પ્રશ્નો રહ્યા છે, તેનું નિરાકરણ કરીને એ પુસ્તક પૂરું કરશે.’ અમને ભારતવાસી જાણી એ પ્રશ્નો પૂછ્યા. એકેક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં અમને તો પરસેવો છૂટતો હતો. ન્યારે કાગળ બનાવનારા પણ આવો ગંભીર અભ્યાસ કરે છે ત્યારે તો એમને અમારે માથું નમાવવું જોઈએ. અમારા ઉત્તરોથી એમનું થોડું સમાધાન થયું પરંતુ જે અમારું જ્ઞાન વંધારે હોત તો એમની વધારે સેવા કરી શકત.

આ તો સામાન્ય વાતચીત થઈ. પણ એ લોકો દરરોજ સાંજે ભેગા મળે છે ત્યારે પોતાના ધંધારોજગારની કોઈ વાત કરે તો તેનો દંડ કરે છે અને તે દંડમાંથી પુસ્તકો ખરીદે છે. જે વૈદ્ય, ખેડૂત, વકીલ હોય તે દવા, ખેતી, મુકદ્દમા વગેરેની વાતચીત એ સભામાં કરી શકે જ નહિ. એ સભાની આવી પવિત્ર વ્યવસ્થા જોઈ અમને બહુ સુખ, શાન્તિ અને આનંદનો શિક્ષણપ્રદ અનુભવ થયો.

જાપાનમાં પણ એ જ પ્રકારની છે. પ્રાચીન મંડળી, પુસ્તકાલયો વગેરેની વ્યવસ્થા છે. એવી એક પણ પુસ્તકશાળા જાપાનમાં નહિ હોય, કે જેની સાથે આવી જાતના છવન્ત અભ્યાસક-મંડળની વ્યવસ્થા નહિ હોય. મેં પૃથ્થુ: 'આટલા બધા પરિશ્રમથી આ અભ્યાસક મંડળ કેમ ઉભું કરે છે?' ત્યારે તેમણે કહ્યું: 'ગંધનારની વ્યવસ્થા ન હોય તો ભયો ભંગારથી ભૂખ લાગે ખરી?'

જાપાની સ્ત્રીઓની ધર્મભાવના

જાપાનમાં શ્રીગુરુદેવ ન્યારે ટોટ્ટીઓ ગયા ત્યારે એમની પાસે રત્ન લઇને અમે ઓતાનનું ઇસ્ટ હોંગયાનજી મંદિર જોવા ગયા. જાપાનમાં બધાં મંદિરોના નામ પાછળ 'જી' હોય છે. એંશી વર્ષ પહેલાં ત્યાં પચાસ લાખ રૂપિયા ખર્ચીને એક મંદિર બાંધેલું તે બળી ગયું. ત્યાર પછી ત્રીસ વર્ષ સુધી તે ફરીથી બાંધવામાં આવ્યું નહોતું. ત્યાર પછી એ કેવી રીતે બાંધ્યું તે જાણવા જોવું છે. ન્યારે એ બળી ગયું ત્યારે રાત્રીએ પૈસા આપી બંધાવવાનો વિચાર જાહેર કર્યો. પણ જુદાં જુદાં ભક્તમંડળોએ કહ્યું: કે અમે જો એ મંદિર અમારા પૈસાથી જ ન બંધાવીએ તો અમારી ભક્તિ વ્યર્થ જાય. ત્યાર પછી ત્રીસ વર્ષ સુધી અર્થસંચય કર્યો અને તે પછી તેને માટે સ્ત્રીપુરુષો કામ કરવા આવ્યાં. ત્યાં મોટા પથરો ઉચકવા દોરડાં જોઇએ તે માટે જાડાના રેસાથી તૈયાર થયેલાં દોરડાં વાપરવાની સૂચના થઈ પણ સ્ત્રીઓએ વિચાર કર્યો કે આ મંદિર ઉદ્ધિજનનું નથી પણ મનુષ્યનું થવાનું છે; તેથી દરેક સ્ત્રીએ પોતાના લાંબા મુંદર કેશ કાપી તેનાં દોરડાં વણ્યાં. જાપાની સ્ત્રીઓના જોવા સુદીર્ઘ કેશ, અને તેને માટેના વિરલ ગ્રેમે અન્ય દેશોમાં થોડો જ હોય છે. એ દોરડાં એટલાં લાંબાં હતાં કે તેનું એકેક ગુંચળું માણસપૂર ઉચું થતું હતું અને આ મંડપથી બેઠકો મંડપ થાય (૫૦+૫૦ ફુટ) એટલી જગ્યા રોકે એમ હતું. આ પરથી કેટલા વાળ કપાયા હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. પૃથ્વી પરની કોઇ પણ સ્ત્રી અહીં આવીને જુએ તો તે આશ્ચર્યચકિત જ થઇ જાય. એ કેશને સ્પર્શ કરતાં અમને લાગ્યું કે અમે પણ પવિત્ર થયા. આવી એમની મંદિર માટેની ભક્તિ છે. આપણે એમ સમજવાનું નથી કે ભારતવર્ષમાં જ ધર્મ માટેની ભક્તિ વધારે છે.

જાપાનનું કાશી

કોયાસાન સર્વથી મોટું અને પવિત્ર તીર્થ છે, જાપાનનું તે કાશી છે. ત્યાં દશ લગ્ગર મંદિરો છે, અને એક લગ્ગર સંન્યાસીઓ આચાર્ય છે. ત્યાંના આચાર્યોએ જે 'વિશ્વવિદ્યાલય' બનાવ્યું છે તે જાપાનની રહેનશાહી યુનિવર્સિટીનું સમાન પદ ભોજવે છે અને ત્યાંથી જે પ્રમાણપત્ર મળે તે દુનિયામાં બધે વધાવી લેવામાં આવે છે. ત્યાં ઔષધશાળા છે તેમાં જંતુવિદ્યા વિભાગમાં કેટલા લાખ રૂપિયા ખર્ચાય છે, તે જોઇને આપણને આશ્ચર્ય થાય. કાશી જાપાનના એ પ્રકારની ચિકિત્સાવિદ્યાના અધ્યાપક કીતાસાટો દુનિયાના એ વિદ્યાના મુખ્ય શાસ્ત્રીઓમાંના એક અને સારી ખ્યાતિ પામેલા છે. ધનુરધાય તે માટે અને બીજા પચાસ વ્યાધિઓ માટે એમણે દવા શોધી કાઢી છે.

અમે કોયાસાનનું તીર્થ જોવાને માટે ગયા ત્યારે અમને કંઈ કહેવા માટે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી નિમંત્રણ થયું. ચીનમાં લિન લિન વિશ્વવિદ્યાલયોમાં વ્યાખ્યાનો આપેલાં તે પ્રસિદ્ધ થયેલાં તે પરથી કોયાસાનની યુનિવર્સિટીએ પણ વ્યાખ્યાન આપવા નિમંત્રણ કર્યું.

અતિથિસેવા

કોયાસાન પાંચ જ હજાર યુટ હતો પર્વત છે. તે પર્વતની તળેટીમાં સીધા નામની જગ્યા છે, ત્યાં ત્રણ ચાર અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓનું ટોળું લઈ સત્કાર માટે આવ્યા હતા. જે લોકોથી ચર્ચા એમ ન હોય તેમને કોળામાં લઈ જવામાં આવતા. અમને પૂછ્યું: 'તમે કોળામાં આવશો?' મેં કહ્યું: 'મારા જેવા જાકા મનુષ્યને ઉચકશો તો થાકી જશો.' અમે પગ ચાલીને જવાનો નિશ્ચય કર્યો. દુકાનદારોએ પચાસ સાંઢ લુદી લાકડીઓનો કરેલો દગલો અમારાં જોવામાં આવ્યો. અમે લાકડીની કિંમત પૂછતાં કહ્યું: 'ભારતવર્ષમાંથી આવેલા તીર્થયાત્રી પાસેથી પૈસા લેવાય ખરા?' અમારા જવા પહેલાં લોકોને ખબર પડી ગયેલી તેથી ઘણાખરા ગૃહસ્થને આંગણે ખાદ્ય, ચા, વિગેરે અતિથ્ય કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. અમે રસ્તે એક જણને પૂછ્યું, કે આ બધી દુકાનો છે? તેમણે કહ્યું કે આ સર્વ ગૃહસ્થોનાં ઘર છે. રસ્તા અધરા તેથી પરિશ્રમ થાય અને ભૂખ તરસ ક્યારે લાગે તે નક્કી નહિ એટલે ઘણાંખરે રથને આવી ગોઠવણ રાખી છે. અમને વિલંબ થાય માટે એ લોકોમાંથી કોઈએ એમ ન કહ્યું કે તમે ઉપયોગ કરો; માત્ર વ્યવસ્થા કરી રાખેલી.

કામિયા નામની જગ્યાએ એક જણ સાથે અમે વાત કરી. તે ખડું વિકાન હતા. તેમને પૂછ્યું કે આ બધી સન્માનની ગોઠવણ કરી તેનો અર્થ શો? અમે તો એને માટે ખરેખર લાયક નથી. તેમણે કહ્યું કે પત્થરની નાની નાની ફાટમાં જેમ એક નાનું નાનું બીજ પડે અને વૃક્ષ પ્રકૃષ્ટિ થાય અને ધીમે ધીમે એ જીવન જેમ પત્થર અને જડતા ઉપર વિજય મેળવે છે તેમ સંસારના કામ કરીને અમારા હૃદય પત્થર જેવાં થાય ખરા, પણ કોઈ કોઈવાર તમારા જેવા કોઈ અતિથિ અથવા ધર્મીયાં આવે તેમની સેવાદારા એ પત્થર ભાગીને પ્રાણનો પીસો ધીમે ધીમે ખડાર નીકળે.

કામિયામાં પણ બીજાં વિદ્યાર્થીઓનાં દસ આવેલાં હતાં. તદ્દન લોથ થઈને અમે આજ વખતે (સાંજના ૭ વાગ્યે) પર્વત પર પહોંચ્યા. ત્યાં જોયું તો એક ગોરમ પાણીનો કુંડ હતો. ત્યાં એક કલાક આરામ લઈ સ્નાન કરી ચાક ઉતાર્યો. રેગેઇન (મહાપદ્મમંદિર) નામના મંદિરમાં રહેવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. તે મંદિરમાં બધા વિદ્યાર્થીઓ સાંજનું ભોજન મૂકી છુટણીએ પડ્યા. તેમાં કેટલાક એન્જ્યુએટ અને કેટલાક અનર એન્જ્યુએટ હતા. તે પછી મોટાં મંદિરોના આચાર્યો આવીને ખેડા બધા આવેલા નહિ, કારણ કે રખેને અમારા વિદ્યાર્થીઓ ખલેલ પહોંચે. બધી તૈયારી તો પુષ્કળ પ્રેમથી કરેલી પણ ભાવે એવી વાની નહોતી. ચાનું પાણી અને ભાત અમે ખાધાં. અમને એમ થયું કે જાણે અમે એમના પ્રેમભાવનું પાન કરીએ છીએ એ વખતે સાંજની ચારતી થઈ ગઈ હતી.

સંતકોબોદાથીસી

એ તીર્થની સ્થાપના કરનારનું નામ કોબોદાથીસી હતું. તે સિદ્ધ પુરુષ અગિઆરસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયા. પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવવા એમણે ભારત-વર્ષમાં આવી અભ્યાસ કર્યો, અને ધર્મમાં જે મલિનતા હતી તે દૂર કરી. એમને તો એવી ઇચ્છા હતી કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરીને સાધના કરવી. કોઈને જ્ઞાન આપવાનો એમનો વિચાર નહોતો. પરંતુ જ્યારે ભારતવર્ષમાં આવ્યા ત્યારે એમના હૃદયમાં એમ થયું કે જ્ઞાન

આપવાની પણ જરૂર છે. કારણ કે એમણે અહીં એક સાધુ સંબંધી વાત સાંભળી:—
 “એક ગૃહસ્થ અતિ સન્ન્યાસ હતો, એમનો એક પુત્ર ગુરુને ઘેર વિદ્યા મેળવવા ગયો. જ્યારે
 પોતાની વિદ્યા પૂરી કરી, સમાવર્તન કરી, ઘેર આવ્યો અને પિતાને પ્રણામ કરવા ગયો.
 ત્યારે ૧૨ વર્ષ પછી આવેલા પુત્રને પિતા ઝોળખી શક્યો નહિ. તેણે પૂછ્યું: ‘તું કોણ છે?’
 તેણે જવાબ આપ્યો: ‘હું આપનો પુત્ર વિદ્યા પૂરી કરી આપને પ્રણામ કરવા આવ્યો છું.’ આ
 સાંભળી પિતાએ કહ્યું: ‘હોભો રહે, હું તારા પ્રણામ સ્વીકારવા માટે યોગ્ય છું કે નહિ તેનો
 વિચાર કરવા દે.’ શાસ્ત્રમાં એમ લખેલું છે, કે ‘જે વસ્તુ જેને માટે યોગ્ય નથી તેનો તે સ્વીકાર
 કરે તો તેનું માયું ઉઠી જાય, અર્થાત્ અયોગ્ય વસ્તુ ગ્રહણ કરે તેથી મૃત્યુ થાય.’ કપી
 રીતે હું તારા પ્રણામને યોગ્ય છું? કારણ મારા સંસારવિકાસમાંથી તારો જન્મ થયો. તારું
 લાલન પાલન કર્યું તે પણ મારા આનંદ માટે. મારી એવી તે કયી સાધના છે કે જેથી
 હું તારા પ્રણામને યોગ્ય થયો? શું તારે માટે મેં મારા જીવનમાંથી અસત્યને દૂર કર્યું છે?
 શું તારે માટે કોઈ મોટો આદર્શ મેં મારી સમક્ષ રાખ્યો છે? માટે હું લાલ્પ! તું ધરમાં
 રહે અને હું તપશ્ચર્યા કરી તારા પ્રણામ માટે યોગ્યતા મેળવું: કારણ કે હજી મારા જીવનમાં
 જે નીચતા, ક્ષુદ્રતા છે તે દૂર કર્યા સિવાય જો હું તારા પ્રણામ સ્વીકારું તો તો
 મારા અપરાધની સીમા ન રહે!”

આમ કહી પિતાથી તપ કરવા નિર્જનમાં ગયા. ત્રણ વર્ષ પછી તપશ્ચર્યા કરી તે
 પાછા આવ્યા, ત્યારે પુત્રે કહ્યું: ‘હવે હું પ્રણામ કરું?’ તેમણે કહ્યું: ‘જે સ્વાર્થ-
 શુદ્ધિ તારા કલ્યાણમાં વિવ્રકર્તા નીવડે એમ હતી તેને તારા કલ્યાણ માટે, હું દૂર
 કરીને આવ્યો છું, જે કાંઈ તારા જીવનને અધોગતિએ લઇ જાય એમ હતું તે સર્વેને મેં
 આત્મમંથન કરી દુઃખ સહન કરી દૂર કર્યું છે; માટે હવે તારા પ્રણામ સ્વીકારવાનો મને
 અધિકાર મળ્યો છે.’”

આ વાત સાંભળીને કેળોદાથીસીના મનમાં વિચાર આવ્યો: ‘મેં મારા દેશ માટે
 એવું તે શું કર્યું છે, કે જેથી હું દેશજનના પ્રણામ સ્વીકારી શકું? મારા આત્મકલ્યાણ
 માટે સાધના કરી છે, પણ અન્યના કલ્યાણ માટે પણ કંઈક તો કરવું જોઈએ.’

ખીજા એક સાધુ સાથે તેમને મેળાપ થયો અને તે સંતે પોતાનું આત્મચરિત્ર
 કેળોદાથીસીને કહ્યું. તે સાધુએ કહ્યું: “મેં પણ આત્મકલ્યાણ માટે નિર્જન અરણ્યમાં
 જઈ તપ કર્યું હતું. એક વખત એક માતા બાળકને લાઇને મરુજૂમિમાં યઇને જતી હતી.
 મધ્યોહન થયો હતો, રેતી તપેલી હતી. ચાલ્યું જાય એમ ન હતું. માતાએ જોયું, કે
 તે બાળકનું રક્ષણ થઇ શકે એમ નથી; એટલે માતાએ પોતાના શરીરને તપેલી
 રેતીમાં નાખ્યું અને સ્ત્રીઓની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ લગ્નનો ત્યાગ કરી બાળકને પોતાનું
 વસ્ત્ર ઓઢાડી બાળકનું રક્ષણ કરતાં કરતાં માતા પંચત્વ પામી! તે વખતે હું પોતે એ
 મરુજૂમિમાંથી પસાર થતો હતો. બાળકનું રુદન સાંભળી હું ત્યાં ગયો અને જોયું,
 તો નમ્ર માતાની છાતી પર બાળક રોતું હતું. એ બાળકને મેં છાતી સરસું દાખી મૃત
 માતાને પ્રણામ કરી કહ્યું: ‘ઓ મા! તું જ મારો ગુરુ! કારણ કે વર્તમાનકાળમાં તે
 જાતે ભોગ આપી ભવિષ્યના બાળકને શી રીતે સાચવવું તેનો તે ઉપદેશ આપ્યો છે!
 એવી રીતે આજના ત્યાગદાતા ભવિષ્યનું નિર્માણ કરવું જોઈએ. ત્યારપછી મેં એ બાળકને

ઉછેરી જ્ઞાન-દાન આપવાની શરૂઆત કરી, અને મ જે સ્વાર્થ માટે એકંદરે હું તે સર્વ તે બાબતને આપવા માંગુ !”

આ બે વાતો સાંભળી કોમોદાચીસી પોતાના દેશમાં પાછા ફર્યા અને જ્ઞાન-દાન આપવાનું શરૂ કર્યું. તે એટલા બધા વિદ્વાન હતા કે ચીન, કોરીઆ, સૈબીરીઆ વગેરે દેશોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવી તેમની પાસે અભ્યાસ કરતા.

સંતાના આદેશનો સાચો અર્થ

પરંતુ એમણે એક ભૂલ એ કરી હતી, કે એમના મંદિરમાં સ્ત્રીઓને પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર રાખ્યો નહોતો. એથી એમના મૃત્યુ પછી સ્ત્રીઓ મંદિરની પ્રવેશિણી કરતી પણ એમાં પ્રવેશ કરતી નહિ કારણકે કોમોદાચીસીએ મંદિરમાં પ્રવેશ માટે સ્ત્રીઓને અનધિકારી ગણી હતી. એક વખત સ્ત્રીઓની મંડળી વિચાર કરવા લાગી કે કોમોદાચીસીએ અમારું સ્ત્રીઓનું અસન્માન શા માટે કર્યું છે? આ વખતે કોઇ એક તપસ્વી હવતા હતા તેમણે કહ્યું: ‘તમે સ્ત્રીઓ છો એટલા માટે નથી કર્યું; તમે માતાના રૂપે પ્રવેશ કરો તો અવશ્ય મંદિરમાં આવી શકો છો.’ તમે તમારી બાહ્ય રૂપરૂઢિને અને બાહ્ય સૌન્દર્યરૂઢિને દૂર કરી સેવાબુદ્ધિથી જ પ્રવેશ કરો એના જેવું બીજું કશું શું હોય? આ ઉદ્દેશ્યથી એ સ્ત્રીઓમાં એટલી બધી પ્રત્યક્ષ સેવાલાવનનો ઉદય થયો કે પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલાં ત્રણ વાગે મંદિરનાં દશ દ્વાર બંધદ્વાર સ્વયં ખુલી ગયાં હતાં એવી દંતકથા છે. તપસ્વીએ જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી જોયેલું, કે માતાઓએ પ્રવેશ ન કરવો એવો કોમોદાચીસીનો હિંદેશ હોય જ નહિ.

એ દરેક કોમોદાચીસીના મંદિરમાં સો સો વિદ્યાર્થીઓ હતા. એમને આચાર્યો, જ્ઞાન-દાન દેતા અને માતાઓ એ વિદ્યાર્થીઓનું સંતાન સમ પાલન કરતી. અમે જે મહાપદ્ય મંદિરમાં ગયા તેમાં પણ એવી રીતે સ્ત્રીઓ વિદ્યાર્થીઓની સેવા ઉદાવતી અને દૂર શું, શું અને છે તે વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા જાણી લેવા આવતુ રહેતી. આ નારીઓની સેવા સંબંધી તો ચીન વિષે આપણે કાશીપુરામાં બ્યારે વાત કરીશું ત્યારે કદીશ.

આચાર્ય આદીકુંડી

બ્યારે અમે કામથી પરવાર્યા અને સુવાનો વખત થયો ત્યારે જે સૌથી વૃદ્ધ અને જ્ઞાની આચાર્ય હતા તે અમારી પાસે આવ્યા અને કહ્યું: ‘મને એકાન્ત પ્રિય છે તેથી હું પુરાતન નાના મંદિરમાં રહું છું પણ આ રાત્રે તમારી સાથે રહીશ ત્યાંની વિશ્વવિદ્યાલયના તે વિદ્યાતીર્થાધિકારી અથવા કુલપતિ હતા. તે, અમે ત્રણ અને અમારી સાથે બે બીજા આચાર્ય હતા તે બધા ત્યાં સુતા. એમણે મને સૂધ જવાનું કહ્યું અને આદીકુંડી (જેનો આપણી લાપામાં શરચંદ્ર એવો અર્થ થાય છે) પોતે ત્યાં બેસી જઈ કરવા મંડ્યા. મધ્ય રાત્રિએ લાગ્યું કે કોઇ અમારા શરીરને અડકે છે. જોયું તો માણસ પડ્યું કે એ આચાર્ય મોઢી રાત્રે જગતા રહી અમારી ખસી ગયેલી ચાદર અમને બરાબર એકાદાંતો હતો. અમે કહ્યું: ‘આપ તો વયમાં જ્ઞાનમાં તપમાં ભક્તિમાં વૃદ્ધ છો, અને આ શું કરો છો!’ તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે તમારી ભક્તિ અહીં નથી તેથી આટલી દંડીમાં ચાદર ખસી જાય તો મા વગરનારું હું ન જોઢાડી શકું? આખું નગર એક બોળા સમાન હોય અને જે કોઇ તેમાં આવે તેની સેવા હું કરું એવી મારી તો પ્રબળ ઇચ્છા છે. તમારી સેવા દ્વારા મને વસંત

આત્માના આનંદના જેવા આનંદનો સુન્દર અનુભવ થાય છે એટલે તમારે એ સંબંધી વાંધો લેવાનો નથી. મને એ સુખદ અનુભવનો પ્રસંગ પ્રભુએ આપ્યો છે. તો આટલી સેવા કરવા છો !

જાપાનીઓની પ્રાર્થના

બીજે દિવસે સવારમાં સાડાચાર વાગે શેગેઈન મંદિરમાં પ્રાર્થના થતી હતી તે કરવા અમને કહ્યું. અમે કહ્યું: ‘આપના સંપ્રદાયની પ્રાર્થનાપદ્ધતિની અમને ખબર નથી.’ તેમણે કહ્યું: ‘સકલ સંપ્રદાયની પાર જે પરમ સત્ય છે તેને તમારા હૃદયમાં આમેતણુ કરશો તે અમને પણ પહોંચશે. સંપ્રદાય કે પ્રાર્થનાપદ્ધતિ એ મહત્વની વસ્તુ નથી: હૃદયની ભાવનાની વાત મહત્વની છે. તમારા હૃદયમાં સત્ય હોય અને અસત્ય ન હોય તો આ મંદિર ધન્ય થશે, સવારે રનાન કરી પરવારીને અમે ત્યાં જઈને જોયું તો સેંકડો સંન્યાસીઓ આમારી જ રાહ જોઈ રહ્યા હતા! મેં વારંવાર નમ્રતાથી કહ્યું: ‘મને પ્રાર્થનાનું કર્તવ્ય સોંપો નહિ.’ તેમણે કહ્યું: ‘અમે સૌ આપની રાહ જોઈ ઉભા છીએ.’ પછી મેં મને પ્રિય મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કર્યું. એ સેંકડોએ સંતોએ સાથે મળીને “સ્વસ્તિ વાયન-ભદ્રમંત્રધ્વનિ”નો ઉચ્ચાર કર્યો. કેટલાક દીવા લઈને પરમાત્માની આરતી ઉતારવા લાગ્યા, કેટલાક ધૂપ લઈને ફેરવવા મંડ્યા, અને કેટલાક અગરબંદનનો લેપ કરવા મંડ્યા. ભદ્રમંત્રના-કલ્યાણ મંત્રના ધ્વનિ સેંકડો કંકમાંથી ઉડતા હતા.

સંન્યાસીઓની ઉદારતા

બીજે દિવસે સર્વથી મોટા મંદિરે નિમંત્રણ થયું. એક ગૃહસ્થ તે મંદિરમાં એક હામર સંન્યાસીઓને ભોજન કરાવવાના હતા અને તે માટે નિયમ પ્રમાણે દ્રવ્ય અર્પણ કર્યું હતું. એમાંથી સંન્યાસીઓએ દિતકર કામોમાં ધાતું દ્રવ્ય આપી દીધું અને જે થોડું બાકી રહ્યું તેમાંથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવ્યો. ત્યાંના સંન્યાસીઓ સાદામાં સાદું જીવન ગુજારે છે. અમે તેમને પુછ્યું: ‘જેમણે તમને જમાડ્યા તેમણે ભોજનની આવી સાદી વ્યવસ્થા કરી છે?’ બાકીઝુંડીએ ઉત્તર આપ્યો: ‘ના, તે ગૃહસ્થે તો ઘણી મુશ્કેલી આપી હતી પણ અમે તેમાંથી થોડીએક રાખીને બાકીની સત્કાર્યોમાં વાંપરી દીધી છે. જ્યારે કોઈ ગૃહસ્થ પોતાનું દક્ષિણ-ઔદાર્ય દાખવે ત્યારે અમે સંન્યાસીઓ કેમ ઉદારતા ન બતાવીએ? જો અમે ભોજનમાં લુપ્થ ચઢએ તો આમારી સાધના શેની? આમારે પણ એમની સાથે ભોજન કરવાનું હતું. કાશીમાં દંડી સંન્યાસીઓના ભોજન જેવી વ્યવસ્થા હતી. જ્યારે ભોજન પૂરું થયું ત્યારે પાત્રમાં ભાતનો એકેય દાણો પણ રહે નહિ માટે સંન્યાસીઓ આના પાણીથી પાત્ર ધોઈને પી ગયા! અમે કહ્યું: ‘જાપાન તો ધનવાન છે. આ ચાર પાંચ દાણા માટે ધોઈને તમે બધા કેમ પીઓ છો?’ તેમણે કહ્યું: ‘તમારા પૂર્વ પુરુષોએ આમારા પૂર્વ પુરુષોને શિક્ષણ આપ્યું છે, કે એક દાણો પણ નકામે જવા દેવા ન જોઈએ. એવો ધનિક કોઈ ન જ હોય કે જે કોઈ ચીજને વ્યર્થ નષ્ટ થવા દે. આ દરેક દાણો ‘ભોક્ષાત્મ-બોધિસત્વ’ છે. આ ડાંગર પોતાની જે ગ્રાણીદારા વિસર્જન કરે છે, તે પરના ગ્રાણી માટે જ કરે છે. તે જો ડાંગર હોત તો પોતે ઉત્પન્ન થઈ પોતાનું જીવન ભોગવન. પણ જોતરામાંથી બહાર આવી પોતાનું જીવન વિસર્જન કરી બીજાનું હિત સાધે છે. જો અમે એક પણ કણ વ્યર્થ જવા દઈએ તો એ બોધિસત્વનો અમે નાશ કરીએ, અને

તેની સેવા અર્થે કરેલું સ્વાર્પણ વ્યર્થ જાય. બીજું કારણ એ છે, કે એ એક દાણા માટે લાખો માણસની સેવાનો પરંપરાથી ઉપયોગ થયો છે. દળ બનાવનાર સુથાર, લુહાર વગેરે માણસો એ એક દાણો ઉત્પન્ન કરવામાં રોકાયેલા છે. એ લાખો માણસોની સેવાનું અસન્માન થાય. વળી એ ઉપરાંત આજના જગતમાં કરોડો ભૂખે મરે છે તેમને એક દાણો આપીએ તો એક દાણાના પ્રમાણમાં તેમની ક્ષુધાનું નિવારણ થાય છે એટલે એક પણ દાણો ને નકામો જવા દઇએ તો કોટિ કોટિ ભૂખ્યાના પાસે અમે એક દાણાના પ્રમાણમાં અપરાધી રહીએ. એ બધાં કારણોને લીધે અમે એક દાણો પણ નકામો નથી જવા દેતા. આ-રીતે અમે કંઈ પણ વ્યર્થ જવા નથી દેતા એનું કારણ અમારા મનની કૃપણતા નથી, પણ અમારી ઉદારતા છે; કારણ કે અમે સૌથી ઓછું રાખી બીજાને સૌથી વધારે આપીએ છીએ. આ પ્રસંગે મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો, કે ભારતવર્ષમાં ઝાતિભોજન અને એવા બીજા અનેકાનેક પ્રસંગે અન્નનો કેટલો બધો જગાડ થાય છે ! અને કેટલું અન્ન નષ્ટ થાય છે ! આમ છતાં અન્ન વગર મરનારની સંખ્યા અન્ય દેશોના કરતાં ભારતવર્ષમાં જ વધારે છે !

નિયમનો ભંગ

તે પછી બપોરે મ્યુઝીઅમ જોવા ગયા. બપોર પછી ચાર વાગે એ બંધ થાય છે. અમે બહુ ઝડપથી અર્ધો કલાક પહેલાં ત્યાં ગયા. મ્યુઝીઅમના અધિપતિએ કહ્યું : 'તમે મારે ઘેર થોડી ક્ષણ માટે પણ પધારો.' અર્ધો જ કલાક બાકી રહેલો અને ને ત્યાં જઈએ તો મ્યુઝીઅમ જોવાનો વખત નહિ મળે. છતાં સ્નેહભર્યાં આમન્ત્રણોના આદર કરી અમે ત્યાં ગયા. ત્યાં સ્થાપાણીમાં ચારના ટકોરા થયા એટલે લાગ્યું, કે મ્યુઝીઅમ જોવાનો વખત નહિ મળે. તેમણે જરા વારે કહ્યું : 'આત્રો હવે મ્યુઝીઅમ જોવા જઈએ.' ભારે મેં કહ્યું : 'નિયત વખત તો થઈ ગયો છે તો હવે શી રીતે મ્યુઝીઅમ જોવા જઈશું ?' એમણે કહ્યું : 'આપની સાથે એવો નિયમ હોય ? આપે એમ પૂછ્યું, કે 'નિયમ કેવો છે ?' ત્યારે મને અપમાન જેવું લાગ્યું. આપ અમારે ત્યાં આટલે દૂરથી આવો અને અમારાથી આટલા નિયમનું ઉલ્લંઘન પણ ન થઈ શકે ? સન્તાન લોકલોકાન્તરમાં થઈને આ દુનિયામાં આવે છે ત્યારે માતા, કંઈ વખતના નિયમની, - ઔદિસના નિયમની - નાહ જુએ છે ? માતા, સૂતેલી હોય કે ખાતી હોય, તો પણ જે વખતે વિધાતાએ નિર્મ્યુ હોય તે વખતે તે જન્મ આપે છે. ન્યારે વિધાતા કહે કે આને માટે દારા ખોલવાં પડશે ત્યારે સૃષ્ટિના બધા નિયમો વેગળા મૂકવા પડે છે. તેથી જ આપને અર્ધો કલાક ખેસાડીને - નિયમનો ભંગ કરીને - આપને હું લઈ જાઉં છું.

વૃદ્ધ તપસ્વી-વિદ્યાર્થીની સેવાસાધના

ત્યાંથી અમે મળરકે પાંચ વાગે જો રવાના થઈએ તો બરાબર વખતે ગાડીએ પહોંચી શકાય, સ્નાનાદિ કરીને જઈ શકાય એમ ન લાગ્યું. ત્યાંથી ચંબાઈથી જવાનું હતું એટલે વિચાર કર્યો કે ત્યાં જે થાય તે ખરૂં. અધ્યાપક આકીરુંકી માતાની માફક અમારી સંભાળ લેવાને સાથે ને સાથે હતા. સવારના ચાર વાગે એમણે અમને ઉદાડ્યા, અને કહ્યું : 'સ્નાન માટે ગરમ પાણી તૈયાર છે.' અમે કહ્યું : 'શા માટે આપે વિદ્યાર્થીઓને તકલીફ આપી ?' એમણે કહ્યું : 'બીજા વિદ્યાર્થીઓએ નહિ, પણ આ વૃદ્ધ વિદ્યાર્થીએ પાણી ગરમ કર્યું છે.' અમે કહ્યું : 'આપ તો વૃદ્ધ છો, વળી તપસ્વી છો, અને આપે આ

તકલીફ શા માટે લીધી ?' તેમણે કહ્યું : 'પૃથ્વીમાં થોડા દિવસ મારે સેવાના રહ્યા છે, તે નકામા જવા દેવા નથી. જેમ બંધુજનો પામે વિદાય લેતી વખતે આલિંગન દઈ વિદાય લેવાય છે, તેમ છેલ્લી વિદાય લેતી વખતે સેવાદારા પૃથ્વીને આલિંગન દેવા ઇચ્છું છું. જેમ શેરડી પોતામાંથી રસનું દીપેડીપું બહાર કાઢે તેમ મારા જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ સેવાભાવે ગાળતી ઇચ્છું છું, તો આપને માટે થોડું પાણી ગરમ કર્યું તેમાં મેં વધારે શું કર્યું ?'

સ્નાન કરીને પરવાર્યા ત્યાં ખમ્બર પડી કે લાત તૈયાર હતો. એમણે કહ્યું : 'આપને ત્રણ ચાર વાગે બોજન મળશે, માટે આ તૈયાર કર્યું છે.' તેઓશ્રીની સ્નેહભરેલી સેવાને વશ થઈ નિયમનો ભંગ કરી અમે જમ્યા. વિદાય લેતી વેળાએ અમે વિનંતી કરી : 'આપ વૃદ્ધ છો એટલે આ મંદિર આગળથી જ વિદાય છો.' તેઓશ્રીએ કહ્યું : 'મને તો ભારતવર્ષમાં જવાની ઇચ્છા થાય છે : તમારે ત્યાં જે પંડાઓ-તીર્થચુરુઓ છે તેમના ચરણતલે એસીને વિદ્યા મેળવવાની મારી ઇચ્છા છે.' અમે કહ્યું : 'અમારા પંડાઓ આજ તો કંઈ આંત્રી શકે એવા નથી રહ્યા; હા, લાડુ જન્મે છે અને દક્ષિણા લે છે.' તેમણે કહ્યું : 'આપના ભારતવર્ષની છેક એવી દુર્દશા થાય એ વાતનો મને વિશ્વાસ એસતો નથી. મારા જેવા વયોવૃદ્ધને પ્રવાસમાં કંઈ થશે એવું ધારી આપ મને નિરાસાહિત કરો છો.' ભારતવર્ષ માટેની એ નપસ્વી વૃદ્ધ વિદ્વાનની ઉચ્ચ ભાવના જોઈને અમને તો આંસુ આવી ગયાં. આવી ઉચ્ચ આશાઓ માટે ભારતવર્ષે ગર્વિત થવાનું તો દૂર રંછું, પણ શરમનું માર્યું માર્યું નીચું ધાલવું પડ્યું. એઓશ્રીને વારંવાર પાછા ફરવાનું અમે કહ્યું પણ તેમણે તે માન્યું નહિ અને અમારી સાથે સાથે એક પછી એક મંદિરો વટાવના આગળ ચાલ્યા. છેલ્લું મંદિર વટાવતાં અમે કહ્યું : 'હવે જો આપ આવશો તો અમે આગળ એક ડગલું પણ ભરીશું નહિ.' અમને ઉત્તર મળ્યો : 'હવે કંઈ આ જીવનમાં મને ફરી આપનો મેળાપ થવાનો નથી. આપ કદી અહીં ફરી પધારો તો કોઈને પૂછજો, કે આ વૃદ્ધ જીવે છે કે નહિ ?' અને જો જીવતો હોઈ તો મને જરૂર મળજો.' એ સંન્યાસીની વત્સલ આંખમાંથી ટપટપ આંસુ પડતાં હતાં. મને વિચાર આવ્યો કે માત્ર ત્રણ ચાર દિવસના જ સ્નેહથી અમને આટલું બધું લાગે છે, તો શા માટે સંસારત્યાગ કર્યો હશે ? એમણે વિદાય લેતી વખતે આલિંગન કર્યું ત્યારે અમને લાગ્યું કે અશુભલથી જાણે સર્વ તીર્થજલનો અમને અલિપેક થયો! જ્યારે પ્રણામ કરી અમે આગળ ચાલ્યા અને થોડે દૂર જઈ પાછા ફરી જોયું, તો વિદાયનું દુઃખ દૂર કરવા, કે અમારા કલ્યાણ માટે મંજુશ્રી દેવતાની પ્રાર્થનામાં એઓશ્રી લીન થઈ ગયા હતા ! પર્વતની ટેકરીઓ ઉપર ચઢતાં ચઢતાં વારંવાર પાછું વાળી જોતા ગયા તો એ ધ્યાન-યોગી મારે પણ પ્રાર્થના કરતા દેખાતા હતા. તે કોઈ કોઈ વાર દેખાતા અને કોઈ કોઈ વાર વૃક્ષો અને ટેકરીઓની આડે લીધે ન પણ દેખાતા. દોઢ કલાક પછી પાછા વળી જોયું, તો તે વખતે પણ પ્રાર્થનાપરાયણ આકીર્ણ પ્રાર્થનામાં જ લીન હતા ! થોડેક દૂર ગયા પછી વળી એ ભકતનાં દર્શનની ઇચ્છાથી પાછા ફરીને જોયું પણ હવે તે દેખાય તેમ નહતું. પછી એ ઘેર ગયા હશે પણ જગતના કલ્યાણ માટે પ્રાર્થના કરતું એ ચિત્ર હજી પણ સ્મૃતિ-પટ પર અંકિત છે.

એ પછી બીજાં મોટાં મોટાં તીર્થો જોયાં. ગોકુરાકુજ માટે તેમ જ આખા જાપાનમાં બાળકોની સેવા માટે જે વ્યવસ્થા થાય છે તે કાશીપુરામાં કે અહીં વખત મળતાં કેહીશ.

બાપુ ક્ષિતિમોહન સેન

[વિશેષ રસમય ભાગ આવતા અંકમાં]

મીઠા કનિચો*

[સ્વળ-આશ્રમના એક ઘરનો આરોગ. એક ખૂણામાં રંધીઓ, બીજે ખૂણે સિતાર, મધ્યમાં એક નાનકડી છુક-કેસ. આગલા ખંડમાંથી મોટીબેન પ્રવેશ કરે છે.]

મોટી બેન:—આ તે ભોગ જ ને ? સૌને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો અધિકાર એટલે હાથનું અને વેંતનું સૌ સ્વતંત્ર વિચાર કરે. પેલી છોકરીઓને જ્યારે પરણાવવી નથી, ત્યારે મક્કતની એની સાથે ચર્ચા બાપુએ શા સાર કરી હશે ? અને આ વખતે તો બાપુ પાસે આટઆટલું સાંભળી આવ્યા છતાં હજી કંઈ બાકી રહ્યું હોય તેમ બને બેનોને વાતમાંથી ઘડીની પુરસદ નથી. કાલે હજી પચું લાગતું નથી, એટલે આજે પાછી કરારે વાતો કરવા બેઠી છે. એમની તકલી ચાલતી જાય અને સાથે સાથે જીભે ચાલતી જાય. તકલી થાકે તો જીભ થાકે. અને કંતે એટલે તો જાણે મને તેવી વાતો કરવાનો અધિકાર મળી ગયો. એમને કશી શરમ લાગે એમ તો નથી જ છતાં તેઓ વાતમાં મશગુલ બેઠી છે એટલે અહીં રહ્યાં રહ્યાં સાંભળાએ. (અંદરના ઓરડામાં રાધા અને લક્ષ્મી તકલી ચલાવતી વાતો કરતી દેખાય છે.)

વિધાવતી:—હું તને નહોતી કહેતી કે બાપુ આપણને પૂછ્યા વિના રહેવાના નથી. મેં તો કાલે મારી સાથેની વાતો તને કહી; આજે હવે તું સંભળાવ.

ત્રેમવતી:—શું સંભળાવે ? આ વખતે તો બાપુએ હદ કરી છે. એમનો સ્વભાવ એવો છે કે કંઈ બાબતની જન્ને જાણુ પોતે સરસ રીતે સમજાવે, જે જાણુના ઉપર ખાસ ભાર દેવો હોય તે ઉપર ભાર દે, પોતાનો મત પણ જણાવે, અને પછી કહે: “પણ આ તો મારો મત છે. જો ! તમે તો તમને જે લાગે તે કહેજો, અને કરજો.” આ વેળા બાપુએ રીત બદલી લાગે છે. મને કહ્યું: “તમે મોટી થઈ; તમારા મનને દબાવવા નથી માગતો; તમે જે સ્વતંત્ર વિચાર ઉપર આવો તે જણાવો. પછી મારે જે કહેવું હશે તે કહીશ.”

પ્રેમ:—એટલે શું તારી સાથે કશી ચર્ચા જ ન કરી ?

વિન:—ના; મને તો મુખ્ય વાત આટલી જ કરી કે તમારાં મન ચગડાળે ચડેલાં છે તે હું જાણું છું, તમે સ્વતંત્ર વિચાર કરતી થઈ જાઓ. તમે માંહોમાંહે ચર્ચા કરો અને પછી તમારા વિચાર જણાવો. (લક્ષ્મી ખડખડ હસે છે.) તારા પેટમાં નક્કી કંઈ પાપ છે તે મને તારી વાત પૂરી નથી કહી, કાલે; મને સાચેસાચું કહે, આખરે તને બાપુએ શું કહ્યું ?

પ્રેમ:—આખરે કશું નહિ. બાપુ તો આંખના પલકારામાં આપણી વાત સમજી લે છે. અને આપણી વાત સમજી ગયા છે એટલે જ તેઓ આપણા સ્વતંત્ર વિચાર જણવા માંગે છે.

વિન:—હારે તો તું તારો વિચાર તેમને જણાવી આવી છે એમ જ કહે ને ?

* સત્યાગ્રહાદ્યમમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના વાર્ષિક ઉત્સવ નિમિત્તે શાળાની બાળાઓએ લખેલો સંવાદ.

પ્રેમ:— ના, ના; પણ બાપુ બાણી ગયા છે.

વિમ:— એટલે શું મારો વિચાર પણ બાણી ગયા છે ?

પ્રેમ:— હા, હા ! મારો ને તારો બન્નેનો એમને એમ લાગે છે કે આ છોકરીઓ પરબ્યા વગર રહેવાની નથી.

વિમ:— હે ! એટલે તેં તો નિશ્ચય પણ કરી લીધો કેમ ? મારી સાક્ષી ના છે. હું બાપુને કહી દઉં કે તમે એવું માની લીધું હોય તો મને અન્યાય ક્યો છે. તેં શું જોયું નિશ્ચય ક્યો એ તો બાણું ? તારે માટે તો બાણું કોઈ વરની તપાસ કરી રાખી હોય એમ તું દંડ પેટે વાત કરી રહી છે.

પ્રેમ:— તારે તું જે સાક્ષી કહેતી કે તને કોઈ ચોખ્ખા વર ન મળે એવા લખને લીધે તું ના પાડે છે ? માફ કર્યાં એમ કહેવું છે કે ગમે ત્યાં ઝંપલાવવું ? આખો જન્મ-મારો જેની સાથે ગાળવાનો છે તેના પૂરેપૂરા વિચાર વિના ન આપણે પરણીએ, ન આપણને કોઈ પરણાવે.

વિમ:— એ તો દીક; પણ મળવા ન મળવા ઉપર મારો વિચાર અવલંબેલો નથી. માફ મન તો કહે છે કે મળે તો જે ન પરણવું.

પ્રેમ:— એટલે તેં ક્યાં સુધી કુંવારા રહેવાનો વિચાર રાખ્યો છે ?

વિમ:— રહેવાય ત્યાં સુધી-અને ઇશ્વર કરે તો જીવું. ત્યાં સુધી—

પ્રેમ:— એટલે તને તો પરણવાની ભૂખ કદી જ ન જણાય એમ તેં નિશ્ચય ક્યો હોય એમ જણાય છે. શાસ્ત્રકારોએ માખાપના ઉપર દીકરીને કુંવારી ન રાખવાની ફરજ નાંખી એ કાંઈ સમજને નાંખી દશે ને ? કન્યાદાન દેવું એ એક ધર્મ-ઋણ ગણ્યું અને એ ઋણમાંથી મુક્ત ન થનાર પિતાનો જીવ સદાય ઉચ્ચો રહે છે, તે શા સાફ ?

વિમ:— તું શાસ્ત્રકારોની વાત જ જવા દે ને ! શાસ્ત્રોમાં શું લખ્યું છે અને શું લખ્યું નથી એ બાણવાનાં આજે જોઈને સાધન છે. શાસ્ત્રે તો ૧૨-૧૩ વર્ષની કન્યા માતા થાય એવી પણ પેરની કરી રાખી છે ને ?

પ્રેમ:— એ તો તું વિવાહ કરવાની વય ઉપર ઉતરી પડી. વયનો સવાલ નથી. તારે જોઈએ તો તું ૩૦ વર્ષ સુધી બેસી રહેજેની. પણ મુખ્ય વાત એ છે કે સ્ત્રીનું શરીર જ ઇશ્વરે એવું ધણું છે કે તેને થયાકાળે વિવાહના બંધનમાં મૂકવું જ સાફ. શાસ્ત્ર-કારોએ સ્ત્રીની રક્ષા માટે એ આજ્ઞા મૂકેલી લાગે છે.

વિમ:— સ્ત્રીની રક્ષા ? આપણા શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓને માટે શાસ્ત્ર કરવાનો એક હથેલો ઇન્નરો લીધો હતો, એટલે તેમણે તો પોતાની રક્ષા કીધી છે, સ્ત્રીની આપહીની રક્ષા તો હું ક્યાંય જોતી નથી. ' ન સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યમર્હેતિ ' લખી જનારાઓ પણ તેઓ જ ના ?

પ્રેમ:— એમ તેમની અવગણના ન કર. કોઈ કાળે શુદ્ધ શાસ્ત્રોમાં પ્રપંચીઓએ પોતાના સ્વાર્થ પ્રેરણ કંઈક શ્લોકો ધુસાડ્યા હશે, પણ નારીપૂજનનું ગૌરવ પણ તેમણે જ ગાયું છે. સ્ત્રી ગ્રહલક્ષ્મી છે એ ભાવ તો તમને જ્યાં ત્યાં મળશે. અને શાસ્ત્રકારોએ પુરુષો હોઈ પોતાની રક્ષા કરી છે એમ કહેવામાં પણ અનુદારતા રહેલી છે. આપણા

શાસ્ત્રકારોએ સંયમ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને બ્રહ્મચર્ય ઉપર જોટ્યો ભાર મૂક્યો છે તેટલો ભાર ખીજા કોઈએ ન મૂક્યો હોય. તેમણે બ્રહ્મચર્યનો ઉગ્ગત્ત્વલ આદર્શ વિદ્યાર્થી આગળ મૂક્યો ત્યારે તેમની આગળ પુરુષનો જ ખ્યાલ વધારે હતો. અનેક બ્રહ્મચારી તપસ્વીઓનાં નામ સાંભળ્યાએ છીએ, પણ બ્રહ્મચારિણીનું—એકે કુમારિકા. બ્રહ્મચારિણીનું—નામ નથી જાણું. સ્ત્રીની મનરચના, સ્ત્રીનું શરીર, સ્ત્રીનું હૃદય એ બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરીને જ સ્ત્રીને માટે વિવાહ એ ધર્મ મનાયો. પુરુષને માટે વિવાહ ધર્મ નથી મનાયો.

વિઃ— વાહરે ગૃહલક્ષ્મી ! તારો તો શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ભારે ઉઠાડો લાગે છે. શાસ્ત્રકારોએ ભલે દાવકાં મૂચો લખ્યાં હોય, તેમનો અંતિમ ઉદ્દેશ તો સ્ત્રીઓને આધીન રાખવાનો જ મને તો લાગે છે. પુરુષને માટે બ્રહ્મચર્ય અને સ્ત્રીને માટે શા સાર નહિ ? પુરુષનાં શરીરમાં શી વિજળી ભરી છે કે તે તેને સુરક્ષિત રાખે છે, અને સ્ત્રીને નથી રાખતી ? પુરુષને સાર મંસારવાસના છત્તવી સહેલી અને સ્ત્રીને સાર નહિ ?

પ્રેઃ— વિજળી તો પુરુષના નહિ. પણ સ્ત્રીના શરીરમાં ભરેલી છે, ગાંડી ! માટે જ સ્ત્રીને તે જાળવી રાખવી કઠણ છે. સુંદર શ્વેતલક્ષ્મીમાં તે જોડાય તો તે વિષુદ્ધકિતનાં પરિણામ અદ્ભુત આવે છે. આપણા મહાબ્રહ્મચારીઓ અને ધીરો એવાં જોડાનાં સંતાનો હતા. અને એ શક્તિ અથવા વાસના અવળે માર્ગે જાય તો સ્ત્રીને સીધું નરકનું દાર બનાવે છે. એક બૂલ સ્ત્રીના કપાળે કાયમનો ડામ લગાડે છે; બપોરે પુરુષને તેમ નથી.

વિઃ— એ તો કીક કન્યુ ! એટલે સ્ત્રીની એક બૂલ ઈશ્વર માફ નથી કરતો પણ પુરુષની માફ કરે છે એમ ? તો તો ઈશ્વર પણ કોક પુરુષ ઈશ્વર હોવો જોઈએ !

પ્રેઃ— તેને તો દમભણાં પ્રમાણશાસ્ત્રના અભ્યાસને લીધે દલીલની કીક ટેવ પડી છે. ઈશ્વરને પણ તું ન છોડે.

વિઃ— તું મને ન સમજ. ઈશ્વર ઉપર હું આજ નથી ચડાવતી, તું નાહકની ઈશ્વરને વગોવી રહી છે એમ કહું છું. ઈશ્વરે સ્ત્રીની એક બૂલ પણ માફ ન કરવામાં જ સ્ત્રીનું ગૌરવ બતાવી દીધું છે. સ્ત્રીની એક પણ બૂલ માફ ન થાય એ એને માટે કુશળ જ છે. પુરુષની એક બૂલ, કદાચ છૂપી રૂઢી શકતી હોય તો તે તેને માટે બ્રહ્મચારનો માર્ગ સદા મોકળો કરે છે. એક પણ બૂલ છુપી રહે એમ આપણે શા સાર ઇચ્છીએ ? હું તો બૂલની અને પાપની સગ્ન તત્કાળ યાય એ જ માગું; કરેલાં પાપ બીજે જન્મે શા સાર ભોગવવાનાં હોય ? આ જ જન્મમાં સ્વર્ગ કે નરક. તરત જાને મહાપુણ્ય.

પ્રેઃ— એટલે હવે તારો કટાક્ષ પુનર્જન્મ ઉપર આવ્યો. તારી તો ઈશ્વરની રચનાને બ્રહ્મવતીની ઈચ્છા લાગે છે. બેન, માંદું એ ગર્જનું નથી. મારી તો એક વાત છે. સ્ત્રીની પતિ વિના ગતિ નથી. પતિરેય ગતિઃ સ્ત્રીણામ્ લખવામાં શાસ્ત્રકારોનો સ્માર્થ નહોતો કે સ્ત્રીને આધીન રાખવાની ઈચ્છા નહોતી, સ્ત્રીને સુરક્ષિત કરી મૂકવાનો જ ઉદ્દેશ હતો.

વિઃ— ઇશ્વર અને શાસ્ત્રકારો બન્નેની સાથે તારે સીધો સંબંધ લાગે છે ! પણ કાંઈક વિચારે તો કર. પતિરેવ ગતિઃ સ્વોળામ્ પુરુષ શાસ્ત્રકારોએ જે લખ્યું. કોઈ સ્ત્રી શાસ્ત્રકાર હોત તો લખત' સ્ત્રીરેવ ગતિઃ પતોનામ્. કોઈ-પુરુષ-કોઈ સ્ત્રીની કે કોઈ સ્ત્રી-કોઈ પુરુષની ગતિ નથી-ઉદ્ધાર કરનાર નથી. પ્રભુ એક ગતિ છે. પતિરેવ ગતિઃ નહિ પણ હરિરેવગતિઃ. સ્ત્રી કે પુરુષ બન્ને માટે હરિ સિવાય બીજી ગતિ નથી.

પ્રેઃ— હરિ તો ગતિ છે જ સ્ત્રી. પણ સ્ત્રીની ઉપર ઇશ્વરની કૃપા અધિક છે. પુરુષોએ તો ઇશ્વરને ખોળવો રહ્યો, જ્યારે સ્ત્રીને માટે તે હાજરાહજૂર છે. પતિ જેવા પ્રભુ ઘરમાં હોય પછી બીજા પ્રભુને ક્યાં શોધવા બેઠાએ ? પતિમાં સ્ત્રી પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરે એટલે તેનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો. અનેક સતીઓનાં નામ લઈ આપણે પાવન થઈએ છીએ તે પણ શું બતાવે છે ? સતીઓ સતી કહેવાઈ તે તેમની પતિપરાયણતાને લીધે, અને આજે પણ જે સ્ત્રી તેમને માગે જશે તેને મુક્તિ હસ્તામલકવત છે. કોઈ કુંવારીનું નામ આપણે પ્રાતઃકાળે લઈએ છીએ ખરા કે ?

વિઃ— એનો જવાબ તો હું આગળ આપી ગઈ. એક પ્રથા પાડી, એક ચીથો મલાવ્યો અને તેને એટલો તો ઊડો કરી મૂક્યો કે તેમાંથી બહાર નિકળાય જ નહિ. આંખી રચના-સતીઓનાં દૃષ્ટાંતો મુદ્દા-એકપક્ષી લાગે છે. તો યે ભૂલેચૂકે ગાર્ગી જેવીનું નામ તો ઉપનિષદકારથી લેવાઈ ગયું છે. અને હજી આગળ જઈને કહું ? તું પાછી ચીકારો ?

પ્રેઃ— હા, હા, કહેતી ! મારે બરોબર સમજી લેવું છે, તારું કહેવાનું.

વિઃ— ત્યારે કહું, એ બધી સતીઓ ભલે સાચી. પણ એ સતીઓનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો, તેઓ મુક્તિ મેળવી ગઈ એ પણ શાસ્ત્રકારોની જ સાક્ષી ના ? આપણે એ માનવું જ રહ્યું ના ? હું કશુંક કઈ છું કે તેમણે પોતાની પતિપરાયણતાને લીધે પોતાના ગૃહ-સંસારને શોભાવ્યા, પોતાની એક નિષ્ઠાને લીધે સંસાર શોભાવ્યો, પણ પછી શું ? મુક્તિ તો મેળવી ચીરાંબાઈએ-જેનું 'મન મોહન સુ માન્યું.' અને મીરાં તો બાળકુંવારાં હતાં એમ જ કહેવાય ને ? એ પરપ્ત્યાં ન પરપ્ત્યાં સરખાં હતાં.

પ્રેઃ— મીરાંબાઈએ ભજન બનાવ્યાં એટલે તેમને મુક્તિ મળી, અને પેલી સતીઓએ ભજન ન બનાવ્યાં એટલે તે મુક્ત નહોતી ? સતીઓના કાળથી આપણે એટલાં હજારો વર્ષ દૂર પડ્યાં છીએ કે આજે તેમને વિષે તેમના સતીત્વની મીઠી સુવાસ સિવાય બીજી એકે વસ્તુ આપણી પાસે રહી નથી. અને, તને એક વાત પૂછું ?-મને તારો પાસ લાગ્યો છે, તું ઉઘડું પૂછે છે ત્યારે હું યે જરા ઉઘડું પૂછું-મીરાંબાઈ તો બાપડાં રંડાયાં, અને રંડાપાને તાપ ટાળવા તેમણે ગિરધારીલાત્રને પતિ બનાવ્યા. પણ ધારો કે મીરાંબાઈને રંડાપો ન આવ્યો હોત તો શું તે સંસાર છોડીને ભાગત કે ? તે પણ બારે પતિપરાયણ હોત અને સતીઓમાં ગણાઈ જત, એ વિષે મને શંકા લાગતી જ નથી. હા, કદાચ તારા જેવી માટે 'મોહન તારા મુખડાની માયા લાગીરે' જેવાં ભજન બનાવવાની તેને ધ્રુવસદ ન મળી હોત. પતિપરાયણ સ્ત્રીને પોતાની પતિસેવા અને કુટુંબસેવામાંથી ભજન બનાવવાની ધ્રુવસદ ન રહે. બાપુએ તો એકે ભજન નથી બનાવ્યું ! જમાનાઓ પછી બાપુને ભજનને લીધે લોકો યાદ કરશે કે તેમના કામ માટે-સેવા દ્વારા મેળવેલી મુક્તિ માટે યાદ કરશે ?

વિઃ— ઓ હો ! બાપુને સતીઓની સાથે સરખાવીને તેં તો ફીકજ વાત કરી દીધી—સેવા દ્વારા મુક્તિ. હું જે સમજાવવાને મથી રહી છું. તે-તે એક જ વાક્યમાં મને કહી દીધું. એન ! મને તો એ સેવા દ્વારા મુક્તિ જોઈએ. અને સેવા દ્વારા મુક્તિ મેળવનારી બેનોના દાખલા તને જોઈએ છે ? જૈન આર્જવો. પોતાનું જીવન સમાજ પ્રીત્યે જ અર્પણ કરે છે ના ? રામન કેથોલિક સંપ્રદાયમાં સેક્ટો અને હજારો સાધ્વી સેવિકાઓ પડેલી છે. તેમનાં જીવન રોને અર્પણ થયેલાં છે ? પેલાં કૃષ્ણાને આપરેશન કરાવ્યું ત્યારે તેમની સેવા કરનાર એક કેથોલિક નર્સ હતી તે તને યાદ છે ? શી તેની સેવા ! તે સાથે જ દયાની મૂર્તિ હતી. તેના તો પગ ઘોળને પૂજ્યાનું મન થાય. અને નિવેદિતાને બૂલી ગઈ કે ? ફ્લોરેન્સ નાઇટીંગલનું જીવનચરિત્ર તો તું પેસે જ દિવસે વાંચતી હતી ! એમિલી હોબ્સાઉસની વાત બાપુ પાસે સાંભળી હતી ના ? અને આપણાં ગીરાંબાઈ અહીં શા સાર આવ્યાં છે ?

પ્રેઃ— બધા વિદ્યાવતી દાખલા. એ તો બધી નવા જમાનાની વાતો છે. આપણે જૂની આંખે નવા તમાશા જોવા નથી.

વિઃ— અરે વાહરે ધરડી ! તને તો પળાયું આવ્યાં લાગે છે ! વાહ, બૌદ્ધ સિંહુણીઓ તો આ જમાનાની નહિને ! જમાનાની વાત જવા દે, આપણે નવો જમાનો ધડેલો છે.

પ્રેઃ— ના, ના; એ તો હું હસું છું, પણ તારી સમાજસેવાની વાત તો જાણે સમજ્યાં ! તે ગણાવી તેમાં સાચી સેવિકા કેટલી હશે તે રામ જાણે ! તું કોઈ સેવિકાને મળી આવ અને તેનો લક્ષ કરવા વિષે અભિપ્રાય પૂછી આવ તો ખજાર પડે. પણ આપણા જૂના જમાનાનો એક દાખલો લઈ ?

વિઃ— શે એન શે; મને દલીલનો શોખ છે એમ તું કહે છે, તને દાખલાનો શોખ લાગે છે.

પ્રેઃ— તારી સેવિકાઓએ રોગીઓની સેવા કર્યાના તે દાખલા આપ્યા પણ તેમણે કોઈ મરેલા જીવાડ્યાના દાખલા તું આપી શકે છે ? તને તો નાઇટીંગલની આગળ સાવિત્રીની રોની કદર હોય ? સાવિત્રીએ તો પતિભક્તિથી પતિને ય જીવ્યા અને યમરાજને ય જીવ્યા. એણે મરેલા પતિને કેવળ ભક્તિ વડે પાછા મેળવ્યા. અને તેમ કરી સહેજે ધર્મરને ય મેળવ્યા. તારી કુંવારીઓ જોયેલા પ્રભુને મેળવી શકતી હોય તો યે ભારે કષ્ટ મેળવે.

અને તું આ મોટીમોટી વાતો કરે છે, પણ એ તો વાતો છે. જાડે જાડે કુંવારીઓ બધાં બંધનોમાંથી છુટવાની આરી શોધે છે. આ જમાનાએ એવી અનેક આરીઓની તજવીજ પણ કરી મૂકી જ છે. પણ તેની વાત જવા દઉં. હું તો તને એટલું પૂછું છું કે તું સ્વતંત્ર યવાની વાત કર્યા કરે છે તેમાં કેવળ સ્વાર્થ નથી ? આ નવા જમાનાનો વા તને ય ફીક વાયો લાગે છે. સૌ નફિરમાં યધને કરવા મારે કુંવારા રહેવા ઇચ્છે છે. તેમને નથી સંસારની સાથે લેવા દેવા કે નથી સેવાની સાથે. સેવા કહીને તે ભલે મન મનાવતાં હોય, તેમને તો સેવાનો સ્વચ્છંદ બનાવવો છે. અને કુંવારાંઓનો મિત્તજ ! ઘડીએ ઘડીએ તો તેમનો પિત્તો ચસકે. તેમનામાં ઉદારતાનું નામ ન મળે. બેડા બેડા મુક્તિની વાત કરે, મુક્તિ કાંઈ એમ સંસારમાંથી આધા ખસી બેઠે મળતી નથી.

પણ પેલી બે માગણુ બેનો મુંદર લગ્ન ગાય છે. જો, તેની જુદી એક લગ્ન ગવડાવું, એટલે તારૂં તપેલું મગજ જરા શાન્ત થાય.

વિઠ્ઠલ—તપેલું મગજ માંડ કે તારૂં, તે તો કેઈ સાંભળતું હોય તે કહે. બહારી લગ્નવાળાને બોલાવ, મને એકતારો જલુ ગમે છે.

પ્રેમ—(લગ્નવાળાં તરફ જોઈને) આવો બેનો આવો.
(બે લગ્નવાળાઓ એકતારો મંથરાં સથે પ્રવેશ કરે છે.)

પાંદેલી માગણુ—ભગવાન તમારું જલુ કરે જાન, તમ જેવાં વન્યા અમારાં લગ્નનિયાં કુણું સાંભળે ?

પ્રેમ—આવો બેસો, બેનો. કાંઈકે મુંદર ગાઓ.

બીજી માગણુ—બોલો જોડણ તોળાનું ગાઈ ?

પાંદેલી માગણુ—ના, ના; કાસ્યા કાસ્યાનું ભજન જલુ રૂં. દીનોનાથ ચારે કોર આ મેં વરદાની રિયો સે ને કાસ્યા કાસ્યાને ય છળે જ અથોક મેં મોટલીને ઉગારી લીધાંનાં ને ?

વિઠ્ઠલ—એ તો બધાં તમને ગમતાં. આજે તો તમે તે દદારે પેલું રામનું નામવાળું ગાયેલું તે જ ગાઓ. એના મુર દજ જે મારા કાનમાંથી નિકળતા નથી.

બંને માગણુ—(પરસ્પર સામું જોઈ) ઈ ક્યું ?

પ્રેમ—ખમો, હું યાદ કરી દઉં. કંઈ જોગીની અને ચાલ્યાની વાન આવતી હતી ને !

હા, હા, પેલું એક ગાજવે સૌ સંસારી અને બીજે ગાજવે જોગીવાળું.

પાંદેલી માગણુ—અરે જાન ભરે. “એક ગાજવે સૌ સંસારી બીજે જોગી આવો” ઈજના ?

વિઠ્ઠલ—હા હા એ જ.

(માગણુ લગ્ન ગાય છે.)

નિશ્ચે કરો રામનું નામ, નથી જોગી યદને જનું;
નથી કરવાં ભગવાં કાંય, નથી બેજું કરીને ખાલું—નિશ્ચે
જો ગમે તો ભગવાં કરજો, ગમે તો ઉગળાં રાખો;
નથી દુલ્હો સામા જીવે, સુખ સામાનું તારો—નિશ્ચે
એક ગાજવે સૌ સંસારી, બીજે જોગી આવો;
ક્રીયા જોગીને રામ મળ્યા, એવો તો એક ખનાવો—નિશ્ચે
મહેતો, મીરાં ને પ્રદલાદ, જેનો નાપીક નાતી;
ધનો પીપો રેડીદાસ કુમો, મોરો કુંભારની જાતિ—નિશ્ચે
બોલણો જાતે રજપૂત, ગંગાખાધ હતી નારી;
દાસ યદને જો રજાં તો, જેર આપ્યા ગિરિધારી—નિશ્ચે
રૂંકા વંકા મળ્યો કસાઈ, બન્યા રાન ને દદારો;
ક્રીયા જોગીને રામ મળ્યા, એવો તો એક દેખારો—નિશ્ચે
નથી રામ વિનિતિ ચોળ્યે, નથી હથે સિર ઝોળ્યે;
નથી નારી તજને વન જતાં, જ્યાં લગી આપ ન ખોલે—નિશ્ચે
જંગલમાં મંગલ કરી જાણે, મંગલ જંગલ જેને;
કંઈ મીઠું, મીઠું કંઈ, રામજી છે વસ તેને—નિશ્ચે

પયને એથે ઘૂત રહું છે, તલ એથે જેમ તેલ;
કહે નરસો રઘુવર છે સધળે, એવો એનો ખેલ—નિશ્ચે.

પ્રેઃ—અહુ સરસ ગાયું.

વિઃ—ધીર ! ધીર ! બને આ એનેને આપવા ખીચડીના દાળ ચોખા લઈ આવ તો.
(ધીર લાવે છે, રાધા માગણીની ઝાંખી ભરી દે છે.)

પહેલી માગણી—(જતાં જતાં) હે બેનું અમારી કોરની કોશીકે તો બાણે રેંટિયા ફેરવે,
પણ તમ જેવાં ભાગશાળી એ શા હાલુ ફેરવે ?

પ્રેઃ—તમારા અમારામાં બેન ફેર નથી. અમે ય કાંતીએ અને તમે ય કાંતો. આવું સાઈ વગારી બાણો છો તો કાંતી બાણતાં શી વાર લાગે ? સહેજે આવડે.

બીજી માગણી—આવડે ! પણ એકતારામાંથી તો ભાષશાળ દનિયાને અડધો મહે, ધમાંથી કાંધ મહે ?

વિઃ—એમાંથી ચે મહે, બીજા માગીને આઠ આના મહે તેના કરતાં મહેનત કરીને ચાર આના મહે તો તમને ન મહે ?

પહેલી માગણી—શા હાલુ નો ગમે, બેન ? ગમે; પણ એકતારામાં ય મેં નત્ય તો સે જ ના ? અને વળી રામનામે ય લેવાય.

પ્રેઃ—અમે ય તમને એકતારો આપશું. આ અમારો એકતારો (હડીને કામકાપિંજણ લાવે છે, અને ખતાવે છે) વાગે, રામનામે લેવાય, અને ઉજળું દૂધ જેવું ર છુટું પડતું જાય, તેમાંથી કપડાં થાય. અને આ એકતારો ય તમને આઠ આના રૂપિયો તો અપાવે.

વિઃ—આવશો કાલે ? મારા ભાઈ તમને રેંટિયો અપાવશે, અમારો એકતારો ય અપાવશે, અને ખાવાનું આપશે અને તમારો બીજા માગવાનો અવતાર મટશે.

બીજી માગણી—ભાષશાળ, અમારા ઘરવાળાને પૂર્યા વન્યા વ્યય કેંવાય ?

વિઃ—પ્રેઃ—વાર-વાર-જતઓ, આવજો.

(માગણી જાય છે.)

વિઃ—જેયો કેવો ત્રાસ છે ! બીજા માગવાનું પણ ઘરવાળાને પૂછ્યા વગર ન છોડાય, મરદ વિના એક ડગલું આગળ ન ભરાય ! તોળા, પ્રણુ તોળા !

પ્રેઃ—તને એ ત્રાસ લાગે છે, કારણ તારે માથે ભાઈ બેઠો છે. તને શી ચિંતા છે ? એને ખિચારીને ભરણપોષણનો આધાર મરદના ઉપર રહેલો. તારી જેમ સ્વતંત્ર થઈને એ ક્યાં જાય ?

વિઃ—મરદના ઉપર આધાર શેનો ? બીજા તો ખિચારી એ માગે છે. પેલો તો બેઠો ખાતો હશે.

પ્રેઃ—તું જોઈ આવી હશે ! તારી આગળ મરદ માત્રની કમળખતી છે.

વિઃ—તને હજી અનુભવ થવાનો છે. થશે ત્યારે તું મને યાદ કરશે. શા સાઈ કોઈની યુક્તામી સ્વીકારવી ? એક પેટનો ખાડો પૂરવા માટે ? આપણે ત્યાંની પેલી વણકર વિધવાઓ પુરુષો કરતાં પણ વધારે કમાય છે. પણ તારે તો સંસારી થવું છે ! એટલે તું મારી શિખામણ શેની માને ? ' એક ત્રાજવે સૌ સંસારી, બીજે જોગી લાવો ' ! એ ભજન તે કેમ ગવડવું તે હું સમજું છું હો. એમાં કહેલી વાતની

કોણ ના પાડે છે ? હું જે સેવાની વાત કરી ગઈ તેવી સેવા કરનારાઓમાં એ 'નેગી' નહિ આવે. એમાં તો રીતો ટપકો કરનારા અને રાખોરી ચોળનારા બગલગતની નિંદા છે. બાકી સંસારમાં સરસા રહીને સેવા કરવાની વાત કરે છે તે તો ખાંડ ખાઓ છો ! સંસારમાં સરસા રહેવું એટલે ભરણપોષણ માટે કોઈના ઉપર આધાર રાખવો, અને તે ખાતર તેના તાબેદાર રહેવું, અને માયામજૂરી કરી જન્મારો પૂરા કરવો. એ અનુભવ વિનાઆમરે આશ્યું.

પ્રેમ:—એ અનુભવ વિના તમારી સેવાની કક્ષા કિંમત રહેવાની નથી. તમે બીજાનું દુઃખ શું સમજો, બીજાનાં દુઃખમાં ભાગ શી રીતે ભરો ?

વિઃ— તારા સંસારી બીજાના દુઃખમાં ભાગ કેટલો લે છે તે હું જાણું છું. પેલાં મુલદા બેનને ઓળખે છે ? તેને તેનાં બન્ધાંકન્ધાંમાંથી સવારથી રાત સુધી પરવાર નથી મળતી તો તે બીજાનો વિચાર શું કરવાનાં હતાં ?

પ્રેમ:— વિચાર ન કરે કે કરે તે તો તેના હૃદય ઉપર આધાર રાખે છે. તે જ બીજાનું દુઃખ સમજી શકે એ તો હું ચોક્કસ માનું છું. જે મા હોય કે બાપ હોય તે પારકાં માં અને બાપનાં દુઃખ સમજે. કુવારાં શું સમજવાનાં હતાં ? કુવારાં પારકાંનાં છોકરાંને કદી પોતાનાં કરી શકવાનાં હતાં ? યશોદા માતા માતા હતાં તો શ્રીકૃષ્ણનાં પણ માતા થઈ શક્યાં.

પ્રેમ:—વાદ ! કુવારાં પણ પારકાંના છોકરાંને પોતાના ગણી શકે છે સ્ત્રી. આ લેની તું જ. તું બિચુબેનના છોકરાંને પ્રેમથી રમાડે છે, નયરાવે ધોવરાવે છે, વાળ ઓળે છે, માંદો પડે ત્યારે ઉઝગરા કરવામાં ભાગ લે છે. તે તો તું કુવારી છે છતાં ! પણ, હું બૂલી ! તું તો ભવિષ્યની માતા છે ને !

વિઃ—(ચીડાઈને) સ્ત્રીમાત્ર ભવિષ્યની માતા છે.

પ્રેમ:— ચીડાય છે શા સાર ? તું કહે છે તે સાચું. આખો જન્મારો કુવારા રહીને પણ માતાના શુભ કેળવી શકાય છે. સ્ત્રી એટલે જ માતા. પારકાનાં દુઃખ સમજવા માતા થવું એ તો કોઈને ધા પાડ્યો હોય તેની સારવાર કરવા પહેલાં પોતાના શરીર ઉપર ધા કરી જોવા જેવું છે.

પ્રેમ:—ધા કરવો એમ નહિ, પણ ધાને અનુભવ હોવાની જરૂર છે.

વિઃ—એ અનુભવ તને મુજારક. એ અનુભવના આંટામાં જે પડ્યાં તે નીકળવા પામતાં નથી. જે બાળમાં રહ્યાં તેટલાં સારાં, સાકરનો સ્વાદ આખીને તો પાણું ચાખવાનું મન થાય. ન આપે તેને શું ? આ બાળવિધવાઓની બાપુ વાત કરે છે, મને તો તેમને કહેવાનું મન થઈ જાય છે, કે જેમને સંસારનો લેપ લાગ્યો નથી તેવી વિધવાઓને શા સાર પરણાવવાનું ઉત્તેજન આપો છો ? લેપાયેલીઓને ભણે આપો, પણ પેલીનું તો ભગવાને ભણું કર્યું છે, આપણે શા સાર શું કરવા જઈએ ?

પ્રેમ:—રંડાઈ તેનું ભણું થયું ! ઓ મા ! આ શું બોલે છે ? તો તે સતીઓ પણ શા સાર સતી રહી ? તેમણે પણ વિધવા થવાનું માગી લેવું જોઈતું હતું ?

વિઃ—હું ભાઈ બેડી ! ત્યાં જોઈએ ત્યાં સતી ! અરે સાવિત્રી એક યઈ ગઈ, સીતા

દમવંતી એક ચર્ધ ગઈ, જનક રાજ જેવા સંસારી પણ એક ચર્ધ ગયા તે તું ભુલે છે.

પ્રે૦:— એમાં તે શું નવું કહ્યું ? ગર્ભા પણ એક જ ચર્ધ ગઈને ? સારાં માણસોનાં કાંઈ ઝુંડ રખડતાં હશે ? મારી વાંત તો એ છે કે તું સેવાની વાત કરે છે તે પણ એકલાં ન થઈ શકે. સ્ત્રી ગમે તેવી તોપણ અપંગ છે, અનાથ છે, તે સનાથ હોય ત્યારે જ તેની સેવા સંપૂર્ણ થાય, શોભે. મિસ નાઇટગિસ કે હોળહાઉસની તો મને ખબર નથી. પણ મેંડમ જર્લેવટ્સ્કી લો. લગ્નલગ્ના પુરુષને હંફાવે એવી પ્રૌઢ એ સ્ત્રીને કર્નલ ઓલ્કોલ જેવાની સાથે શોધવી પડી હતી. એ લાડ સ્ત્રીને પણ પોતાની અપંગતા લાગી હશે તો ના ? એમને મુખી ગૃહસંસાર હોત તો એમની સેવા હતી તેથીએ ભારે થાત. જેમ મિ. અને મિસિસ વેચ સજોડીલાં સેવા કરી રહ્યાં છે તેમ તેઓ પણ કરત.

વિ૦:— વાહ ! હવે તો તને પણ આ જમાનાના અને પશ્ચિમના દાખલા જડયા પડા ! મેંડમ જર્લેવટ્સ્કી જેવી બીજી સ્ત્રીઓએ પણ અનેક લાઘવોના આશ્રય શોધ્યા હતા એ મને કબૂલ છે. પણ એમાં હું કશી અડચણ નથી જોતી. એવા લાઘવો તો સૌ બેનોને મળ્યો. એમને એવા લાઘવો મળી રહે છે, તે પણ એમના પ્રભાવનો અને પ્રભુચર્યનો પ્રતાપ છે. સ્ત્રી કે પુરુષ એકલાં સેવા કરી શકવાનું અભિમાન ધરે તો મિથ્યા છે. પણ જન્મે લાઘવેન રહીને અવંશ્ય સેવા કરી શકે છે, પતિપત્ની-થવાની કશી જરૂર નથી. સિડની વેચ અને તેની સ્ત્રીને વિવાહિત યુવન ગાળવાની કેટલી ટુરસદ મળે છે તે તો તેમને પૂછવું જોઈએ. એણે સેવા એ ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો છે, જેણે પોતાના ચોવીસે કલાક પોતાનાં કરોડો નાણાં બૂખ્યાં રાંકે લાઘવોના વિચાર માટે આપેલા છે, જેને પોતાની કરોડો રીખાતી વિધવા બેનોની સેવા કરવી છે, તેને સંસાર માંડવાનો અને ધડીયે ધડીયે પતિની મરણ સાયવવાનો અવકાશ ન મળે. તેવા આદર્શવાળા સ્ત્રી ભૂલેચૂકે પણ પરણે તો તે કાં તો સેવામાં સામેલ ન થનારા પતિને નમસ્કાર કરે, અથવા તો સેવામાં લાગ ભરનારા પતિને ગૃહસ્થાશ્રમપરાયણ બનાવવાને બદલે સેવાપરાયણ કરે. સેવાપરાયણ પુરુષની પણ એ જ દશા સમગ્રવી.

પ્રે૦:— ત્યારે સેવાપરાયણ પતિ મળે તો—

વિ૦:— અરે જરા ધીરી થા ! સ્ત્રી કે પુરુષ જન્મેને એમ સેવાપરાયણ રહેવું અને પતિ-પત્ની થવાના દ્વાવા લેવા સહેલા નથી. માટે જ સેવકસેવિકાઓના સંઘ યોજાયા છે. હું તો પુરુષ સ્ત્રી જન્મેને જેણે પોતાને સેવા માટે અર્પણ કર્યા હોય તેને આ બંધનમાંથી મુક્ત રહેલા જ ધન્યું. પશ્ચિમના સમાજમાં આજે પણ કાંઈ કસ રહ્યો હોય, કાંઈ દટાર ઉભા રહેવાની શક્તિ રહી હોય તો તે આવાં સેવાપરાયણ સ્ત્રી-પુરુષો તે સંસારની પીઠમાં કરોડસમાં રહેલાં છે તેને આભારી છે. આપણે ત્યાં પ્રભુચારીઓનાં દલ સાથે પ્રભુચારિણીઓનાં દલ બાંધવાની પણ પાટી પ્રયા પડી હોત તો આજે આપણે સંસાર જે છિન્નભિન્ન દશામાં જોઈએ છીએ તે ન જોત.

પ્રે૦:— બેન, તારા ભાપણથી હવે હું ચાકી. એ તારા નવો સમાજ કેવોકે ઘડાય છે એ તો જોવાનું રહ્યું પણ આજે કાંઈ મને ભારે આશા પડતી નથી. તું ચિત્રકળા શીખે છે, પેમાં ભારે ભારે ચિત્રો દોરે છે—ધ્વજ અને તેની માતાના ચિત્રનું તારું સુંદર અનુકરણ અને સંકુતલા અને ભરતનું તારું સ્વતંત્ર ચિત્ર! ઓહો! તે તો આંખે ઉડીને વળગે એવાં છે. વળી તું પ્રભાતની ઉડીને તારી સિતારના તાર મેળવે છે અને અનેક રાગ રાગણી કાઢે છે તે જ્યાં એ નવો સમાજ રચવાના ચાળા ન હોય, બેન. એ તો કોઈ સદ્ભાગીનું મૃદુ શોભાવવાનાં ચિન્હ લાગે છે.

વિ૦:— આ તો તારા હંધાના ઉદ્દગાર હોઈ આવે છે. જાકી એ બન્ને કલાનું માફે સેવન તું કહે છે તેવા સંકુચિત ભાવે જ થતું હોય તો મને એ કલા કદી ન લાધો એમ ધ્વજર પાસે માગું. મારે તો એ કલા ધ્વજરને જ અર્પણ કરવી, સેવાયે જ અર્પણ કરવી છે. તુલસીદાસ અથવા સૂરદાસે શું કાંઈને રીઝવેલા સાર જાળીને રમ્યાં હતાં કે? સૂરદાસ કાંઈ કમાણી કરવા સેંકડો અને હમરેને પોતાની ભક્તિના રસમાં તલ્લીન કરતા હતા? મીરાંબાઈને મોહનવર સિવાય બીજા કયા પતિને રીઝવેલા હતા? અને વળી પાછો પશ્ચિમનો દાખલો લાઈને કહું તો વૉટ્સ જોવા ચિત્રકારે પોતાની ચિત્રકલાની સાધના કોઈના અનુરંજનાયે કરી હતી કે? તેણે તો પોતાનું એકે ચિત્ર ન વેચતાં પોતાનો આખો કલાલંકાર દેશને ચરણે ધર્યો હતો.

૦:— હવે તું પાછી તપવા લાગી! પણ એમ તપે તે ન ચાલે. કબૂલ છે એ તારી બધી સાધના પ્રભુપ્રીત્યે છે. પણ જોજો હો! હિમાની પણ બધી સાધના, બધી તપ-શ્રધ્ધા, પ્રભુપ્રીત્યે જ હતી જો!

પ્રે૦:—હું એ પણ હવે તને સમજાવવાને તૈયાર છું પણ—
મોટીબેન:—(સ્વગત) આ હવે લડવાનાં.

(તેમના તરફ જાય છે)

વિ૦-પ્રે૦:—ઓહો! મોટીબેન ચોરીથી બધું સાંભળતાં હતાં કે?

મોટીબેન:—કોઈ સાંભળે ન સાંભળે એની તમને શી પરવા છે? (પ્રેમવતી તરફ વળીને) પરણવામાં શું દુઃખ છે તેની નથી તને ખબર; (વિદ્યાવતી તરફ વળીને) કે કુંવારા રહેવામાં કેટલી વિટંબણા છે તેની તને ખબર! આજે બન્ને નાનાં છે. ઇવનુંનો ઉદ્દાસ તમારામાં તરવરી રહ્યો છે. એટલે પેલી ભાદરવાની સાગરમતીની જેમ ભારે ધુધવાટા કરી રહી છે. પણ જો જો ભર ઉનાળો આવતાં જાને મૂકાઈ ચાન્ત ચઇ જવાની છે. અને પછી તમારી દાખલા દલીલ મનની મનમાં જ સમાઈ જવાની છે.

વિ૦-પ્રે૦:—તે વેળા ધ્વજરને યાદ કરશું, પેલી લિખારણ ગાઇ ગઇ તેમ નિશ્ચે રામ-નામ વપરું, જે નિશ્ચય કરાવશે તે તે નિશ્ચય પાળવાનું બજા પણ આપશે.

મોટીબેન:—વાર પાળજો, પાળજો.

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

અર્વાચીન સ્વૈચ્છાદનો * આદ્યેષ્ટા

માઈકલ બાકુનિન

ભૂતકાળનાં પડખો જ્યાં સૂધી આપણી દષ્ટિ ઉઠેલી રહે ત્યાં સૂધી રથથે રથથે કેટલાક મહાન આત્માઓને, મહાન કિસ્મતો, કવિઓ, આદર્શ દેશો કે પવનગરોને, જગતની દુઃખે પરિસ્થિતિથી વ્યાકૂળ બનતા, જગતના અન્યાય, દુષ્ટતા અને ભુલો સ્થાને આહોનિશ ઝંખતા, અને યુગપરિવર્તન કરી જગત

ઉપરિથત કરવામાં જાય તેને કાંઈ એર આનંદ થતો હોય એમ માલમ પડે છે. એનું એક કારણ તો એ છે કે એ આદર્શવાદીઓ અને સામાન્ય જનતાની મુશ્કેલી લિંગ છે. એકનું જીવન કેવળ આદર્શ ઉપર નિર્ભર છે, જ્યારે બીજાની દષ્ટિ પોતાનાં સંક્રમિત અને સ્થૂળ વર્તુળથી બહાર નથી જઈ શકતી. અને

ઉપર નંદનવન ઉતારવાના મન્ય મનોરથો રૂપતા આપણે જોઈએ છીએ. આવા આદર્શવાદીઓના ઉરમાં સમગ્ર માનવસમૂહ માટે ઉઠે આદર હોય છે, જરૂર પડે જગતમાં રહેલાં બધાં ઝેરનું પાન કરીને પોતાનાં સર્વ અંગત મુખ્ય, મનોરથો અને રમ્ય

આથી આદર્શ દેશના કાંઈ પણ પ્રયત્ન તરફ તે વિશ્વાસની નજરથી ભાગ્યે જ જોઈ શકે છે.

આ પરિસ્થિતિનો ખુલાસો બે પ્રકારે થાય છે. કેટલાક આદર્શવાદીઓ એમ માને છે કે આ પરિસ્થિતિ જનસમાજના માનસનું પરિણામ છે અને તેટલા માટે

સ્વમાંઓના ગોળ આપીને જગતમાં સદાને માટે મુખ્ય અને શાન્તિ, પ્રેમ અને ઐશ્વર્યનું સામાન્ય સ્થાપવાની તેમને તીવ્ર ધગશ હોય છે. પણ આવા લોકોને જગત બહુ ઓછું સમજી શકે છે. એટલું જ નહિ પણ તેમનાં જીવન દરમ્યાન તેમનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં વિમો

તેમ સમાજના માનસને ઉત્તર કરવા ધારે છે. તેમના ઉપાયો સાસ્ત્રિક, અદિક્ષિક અને જોડે આપણે આધ્યાત્મિક કહીએ તેવા હોય છે. બીજા એક પ્રકાર એથી ઉતરું જ માને છે. તેઓ આ માનસને બાહ્ય સામાજિક પરિસ્થિતિનું પરિણામ માને છે. એ પરિસ્થિતિ નહિ

બદલાય ત્યાં મુખી એ માનસ બદલાવાનું જ નથી એવો તેમને વિશ્વાસ હોય છે અને તેથી તેઓ એ બાજુ પરિસ્થિતિને ગમે તે ભોળે બદલાવવાના મતના હોય છે. પહેલો પ્રકાર હર્ષ સમાજને વધારે ઉન્નત વાતાવરણમાં લાવીને ચેતનવન્ત કરવાના પક્ષનો છે; બીજો પ્રકાર એટલા અંગ ઉપર વાટકાપ કરીને બાકીના શરીરને તંદુરસ્ત કરાવવાના પક્ષનો છે.

માધકલ બાકુનિન આમાંના બીજા પ્રકારનો આદર્શદષ્ટા હતો. નેપોલિયનના પ્રયંક વ્યક્તિત્વના તોફાની પડધા સમસ્ત યુરોપનાં જીવનને છેલ્લી વાર જ્યારે કમ્પાવી રહ્યા હતા ત્યારે-નેપોલિયનના પ્રથમ પરાજય પછી થોડાક અન્તરે, સૈકાઓથી ગુલામીની આંધીથી ગુંગળાએલાં, ઝારશાહીની અંગારાભરેલી આંખથી પ્રતિક્ષણ ધૂંજી ઉઠતાં, ભયગ્રસ્ત, કુઝ-પીડિત રશિયામાં તેનો જન્મ એક મોટા જમીનદારને ત્યાં ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં થયો. અમીર કુટુબમાં જન્મ્યો હોઈ તે ઐશ્વર્યને પારણે ઝૂંચ્યો હતો; અને ન્હાનપણથી જ ઝારના રાજ્યતંત્રમાં કોઇ મોટા અધિકારી થવાનો આદર્શ તેની સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે કોણે ધાર્યું હતું કે જે વર્ગની રાટલાની લૂંટ ઉપર પોતે જે ઐશ્વર્યમાં ઝુલતો હતો, જે વર્ગને સદાને માટે પગ તળે કચરેલો રાખવામાં તેના જેવા ધુવાનો અને તેનું આપું કુટુબ ગૌરવ ધરાવતાં હતાં, તે ગૌરવ અને તે ઐશ્વર્યમાં રહેલાં આસુરી અટ્ટહાર્યનું તેને એકાએક ભાન થશે અને પોતાનાં સર્વ મુખેને સાપની કાંચળાની જેમ દૂર ફેંકી દઇ તે દીનદીન વર્ગમાં નવો પ્રાણ પૂરી તેમને જગતની સર્વ સત્તા રહામે ઝુમ્મવા તે ગ્રેરી રાકશે! પણ ઇતિહાસ તો આવી અનેક ઘટનાથી ભરેલો છે. જુલમીઓની સત્તાઓને ટકાવી રાખવામાં હમેશાં ધનિક અને અમીર વર્ગ મોટે ભાગે જવાબદાર હોય છે. પણ ધણી વાર કુદરત એ જુલમના કારખાનામાંથી જ એ જુલમને નાશ કરવાનાં હથિયારો ધરી આપે છે. જુલમના પરિણામે ભેગી થએલી સર્વ સંપત્તિ પછી આ નવા આદર્શને પુષ્ટ કરે છે. બીજી રિથિતિમાં ન હોય એટલો આદર્શ પડવાડે વિચાર કરવાનો અવકાશ આ નવા માણસને મળે છે. સામાન્ય રિથિતિનાં માણસોને પોતાના કુટુબ પ્રત્યેની ફરજને, નિર્બાહની ચિન્તાઓ વગેરેની જે સતાવણી હોય છે તે આવા અમીરોને હોતી જ નથી.

ઇગ્નાઝના ચાર્લ્સ પ્લેક્ષા રહાનેના યુદ્ધમાં પ્રજાપક્ષને મદદ કરનાર અમીર અનેક હતા. જુઓન વંશને ઉચલાની નાખનારાઓમાં અમીરોનો હીરસો જેવો તેવો ન હતો. રોડેસ્પીચાર પણ એ અમીર કુટુબમાં જ જન્મ્યો હતો. રવીગનના ગરદેવસ ત્રીગનના મોતનું કાવતું રચવામાં અમીરોની સહાય ઓછી ન હતી, તેમ સ્વેરવાદનો બીજો મંદાન દષ્ટા પ્રિન્સ ક્રોપો-ટકિન સોનાને પારણે ઝૂંચ્યો હતો; અને આપણે ત્યાં ય આજના આપણા નેતાઓમાંથી અનેકને લક્ષ્મીએ ઐશ્વર્યને પારણે હીરની દોરીએ હોંચક્યા છે. બાકુનિન પણ આવા જ એક લક્ષ્મીપુત્ર હતો.

મોટા અધિકારી થવાની ઉર્મિ સાથે ન્હાનપણથી તે સેન્ટ પિટર્સબર્ગની કેટેડ રૂઢમાં દાખલ થયો. ત્યાં યુદ્ધકળાની તાલીમ લઇ રાહેનશાહી સૈન્યમાં એક સાધારણ અમલદાર તરીકે જોડાયો. આ પ્લેક્ષા થોડા વખત ઉપર જ પોલ લેકોના ગળવાને બહુ નિર્ઘયતાથી કચરી નાંખવામાં આવ્યો હતો. ભયગ્રસ્ત પોલાન્ડનું દરય ભેદને આ જુવાન અમલદારના હૃદયમાં રાજ્યદત્તોએ રહામે ધિક્કારની પ્રયજ્ઞ જ્વાળા ભસુથી ઉડી. ધરીભર પણ એવી સત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે રહેવું એને માટે વસતું ચઇ પડ્યું; અને એ વર્ગના તુમુલ મન્યન પછી એણે સરકરી અધિકારને સદાને માટે તિલાંજલિ આપી. ઈ. સ. ૧૮૩૩માં એ મૉરકો ગયો, અને ત્યાં ૭ વર્ષ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં ગાળ્યાં. તે જમાનામાં તત્ત્વજ્ઞાનના બધા

વિદ્યાર્થીઓની જેમ હેગલનો એને ભારે શોખ લાગ્યો, અને ફિલ્સુફીના અધ્યાપક થવાની ઇચ્છાથી વધુ અભ્યાસ માટે ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં તે બર્લિન ગયો. પણ આ પછી તેના વિચારોમાં ભારે પરિવર્તન થવા માંડ્યું. ‘જે છે તે બધું ઉપપન્ન (Rational) છે’ એ હેગલનાં મૂત્રને સ્વીકારવા સ્લામે તેની બુદ્ધિએ બંડ કર્યું. આથી ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં તે ફ્રેડન ગયો; અને ત્યાં ‘ડોયચે ચારબુખ્ખેર’ (Deutsch Tahrbucher) ના પ્રકાશક આનોંડ રચ્ઝ સાથે જોડાયો. આ વખતે તે પૂરેપૂરા ક્રાન્તિવાદી બન્યો હતો અને આથી બીજા વર્ષે સેક્ષન સરકારનો રોષ તેને વહોરવો પડ્યો; ત્યાંથી ભાગી તે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ગયો, અને ત્યાં જર્મન સામ્યવાદીઓના સંસર્ગમાં આવ્યો, પણ જર્મન પોલિસ તેની પાછળ પડવાથી, અને રશિયન સરકારે તેને સ્વદેશ જવાની આજ્ઞા ફરમાવવાથી તે પારિસ ગયો. ત્યાં “ઇડિયાના”ની પ્રખ્યાત લેખિકા બર્થોલ્ડ સાં, અને સ્વેરવાદના આઘ સમર્થિમાંના* પ્રુથોં (Proudhon) આદિ અનેક આદર્શવાદી સ્ત્રીપુરુષોના સમ્બન્ધમાં તે આવ્યો. પારિસમાંનાં આ ઇ. સ. ૧૮૪૩ થી ‘૪૭ સૂધીનાં વર્ષો એના જીવનમાં અતિ મહત્વનાં છે. એ દરમ્યાન એના વિચારોએ ૬૮ સ્વરૂપ લીધું. અહીં જ માર્ક્સ અને એંગલ્સનો પણ તેને બેટો થયો.

પણ કેઈ પણ એક જગ્યાએ દરિને બેસવાનું તેના ભાગ્યમાં લખ્યું જ ન હતું. ત્યાં જય ત્યાં પોલિસ તો એની પાછળ હોય જ. રશિયન સરકારે લાગ્યું કે બાકુનિન ભયંકર સિદ્ધાન્તોનો ઉપાસક બનતો વ્યય છે, એટલે એને ઠેકણે લાવવા માટે તેણે. તેને રશિયા બોલાવ્યો. બાકુનિને આ આહ્વાનો લંગ કર્યો એટલે તરત જ તેની મિથકત જામ કરવામાં આવી. પણ તેને ઠેકણે લાવવાને આ ખરો માર્ગ ન હતો. આથી તો તે તેના વિચારોમાં મદ્દમ બનતો ગયો; અને ‘લા રિકોર્મ’માં ઝતુની લેખો લખવા ઉપરાંત પારિસમાં આવી વસેલા પોલ લોકો આગળ લુરસાભર્યા લાપણો કરી તેમને રશિયાના ક્રાન્તિવાદીઓ સાથે ભળી જઈ રશિયા વિરુદ્ધ ઉરેકર્યો. આ લાપણુને લીધે તેને ચોવીસ કલાકમાં પારિસ છોડવું પડ્યું. આમ એક પછી એક યુરોપની પ્રત્યેક સરકાર સાથે વેર બાંધતો પ્રતિપળ અનેક ડિટેક્ટીવોની નજરમાંથી છટકી જતો તે બેલજીઅમ ગયો. ત્યાં એણે અનેક શિષ્યોનું એક બંજવાન વૃન્દ ઉભું કર્યું. ત્યાંથી એક નવી તક મળવાથી તે પાછો ફર્યો.

૧૮૪૮ના ફેબ્રુઆરીમાં ફ્રાંસમાં રાજ્યપરિવર્તન થવાથી એના અનેક મિત્રો ઉચા અધિકાર ઉપર આવ્યા હતા, અને એ તકનો લાભ લઈ ફરીથી એણે ફ્રાંસમાંથી ચળવળો શરૂ કરી. ત્યાંથી એ જર્મની ગયો, અને રજાવ લોકોને એક સંદેશો બહાર પાડી રશિયા, ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયાની લુભા સરકારો સ્લામે ઝાઝુમવા તેમને નિમન્ન્યા. અનેક જગ્યાએ રાજકર્તો-ઓ સ્લામે થતાં બંડોમાં તેણે આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો. ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં બળવાખોરો ફ્રેડનનો થોડો વખત સૂધી કેબળે મેળવી શક્યા; અને એક નવી સરકાર સ્થાપી. આ બળવાનો આત્મા બાકુનિન હતો; પણ પ્રશિયાનાં સૈન્ય સ્લામે બળવાખોરો લાંબા વખત ટકી શક્યા નહિ અને હલુબનર અને પ્રખ્યાત સંગીતશાસ્ત્રી રિચાર્ડ વેન્ગર સાથે નાસી જતાં બાકુનિન કેદ પકડાયો.

અહીંથી ઇતિહાસમાં વિરલ એવી બાકુનિનના જીવનની અદ્ભુત કથા શરૂ થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૫૦ ના જાન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખે એને હેલ્સિન્કીની સગા ફરમાવવામાં આવી, પણ પાંચ મહિના પછી તે સગામાં ઘટારો કરવામાં આવ્યો. પણ તરત જ ઑસ્ટ્રિયાની સરકાર ધુરંદી ઉઠી. એણે તેની સ્લામે યે બંડ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો ન હતો શું ? આથી ઑસ્ટ્રિયા-

* એ સમર્થિઓ ગોડવિન, પ્રુથોં, સ્ટર્નર, બાકુનિન, કોપાલકિન, ટકર અને ટાલ્સ્ટોય હતા.

કોર્ટમાં ફરીથી એની ઉપર કામ શરૂ થયું. ઑસ્ટ્રિયન સરકારે પણ તેને દેહાંતદંડની સજા ફરમાવી, પણ પાછળથી ઘટાડો તે, જીવનભર કેદની કરી. અહીં જેલમાં તેના હાથપગમાં બેરી નાખી કોઈ દિસકે પ્રાણીને જેમ આંધી રાખવામાં આવે તેમ દિવાલ સાથે બાંધવામાં આવ્યો. પણ આટલેથી પતે એમ ન હતું. એણે રશિયા સદાગે રાજદ્રોહનો પ્રચાર કર્યો ન હતો ? રશિયન સરકારે ઑસ્ટ્રિયા પાસેથી તેની માગણી કરી. ફરીથી એકવાર રશિયાએ દેહાંતદંડની સજા ફરમાવી. જેલમાં તેને સ્કર્વિન (Scary) યજ્ઞ; અને તેના બધા દાંત પડી ગયા. અસહ્ય દુઃખ તેને વેઠવું પડ્યું. તેની તબિયત તદ્દન લથરી ગઈ પણ આ બધી સજાઓથી એનો આત્મા જરાયે કચરાયો ન હતો. તેને ભય લાગતો હતો કે તે ધિક્કારતો આટલી જશે—તેનામાં શારીરિક વ્યથાને લીધે માનસિક નબળાઈ આવી જશે. પણ પછીથી જ્યારે તે જેલમાંથી બહાર આવ્યો ત્યારે તેનો આત્મા પહેલાં જેટલો જ ઝટ્ટો હતો, પહેલાં જેટલી જ તેના શબ્દોમાં ધિક્કારની લાગણી અને કટુતા હતી.

ઝાર નિકોલસના મૃત્યુ પછી બધા રાજદારી કેદીઓને મુક્તિ આપવામાં આવી પણ તે બધા કેદીઓના નામમાંથી બાકુનિનનું નામ ઍલેક્ઝાંડર બીજાએ સ્વહસ્તે છેકી નાખ્યું; અને જ્યારે બાકુનિનની માતા અનેક પ્રયત્નો પછી ઝારને મળી શકી ત્યારે તેણે તેને ખુશા શબ્દોમાં જણાવી દીધું: “શીમતિ, આપનો પુત્ર ત્યાં સુધી જશે ત્યાં સુધી એક ધરીભર પણ છૂટો રહી શકશે નહિ એ આપ ખાત્રીથી માનજો.” આમ આઠ વર્ષ રશિયાની જેલમાં સજામાં પછી તેને સાઇબિરિયા દાંડવામાં આવ્યો. સાઇબિરિયાથી—જ્યાંથી હલુ સુધી ભાગ્યે જ કોઈ કેદી છટકી શક્યો હતો—કાણ જાણે કેવી રીતે તે ભાગી જાપાન ગયો અને જાપાનથી કૉલિફોર્નિયા ગયો.

આવી રીતે એક પછી એક અનેક આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ, અનેક અકસ્મત દુઃખો, આશા અને નિરાશાનાં અનેક પ્રયંશ મોઝાંની બાકુનિન જેવી પ્રકૃતિવાળા પુરુષના મન ઉપર થી અસર થઈ હશે એ માનસશાસ્ત્રીઓ માટે અવગણનો એક બહુ મોટો વિષય છે. સમાજની આખી વ્યવસ્થા સદાગે એનો પ્રાણ અવર્ણનીય ધિક્કારની લાગણીથી છુરછી ઉડ્યો. કોઈપણ જાતનાં બંધનો સ્વીકારવા એના મને સ્પષ્ટ ના પાડી; પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીની પ્રત્યેક સરકારને ઉંધી વાળવાની એણે બીપણ ગર્જના કરી. તેનું માનસ યુરોપની તે વખતની પરિસ્થિતિ તરફ મહેજ દષ્ટિ કરવાથી બહુ સારી રીતે સમજ શકાયો.

તે વખતે મલુરવર્ગની સ્થિતિ અસહ્ય હતી. કારખાનામાં કલાકોના કલાકો કામ કરતાં કરતાં કુમળો વર્ષના બાળકો અસહ્ય માનવિનાની જરૂર આપણે જોવાનું થઈ જતાં—અસહ્ય પામતાં અને ખૂતી કારખાનાવાળાઓને કોઈ દંધ પછી પણ નહિ શકતું. આ ગરીબ લોકોને કોઈપણ જાતના સામાજિક કે રાજનૈતિક દક્ષો નહિ જેવા હતા. ૧૮૪૮ના રાજપરિવર્તન પછી ફરીથી પાછો યુરોપમાં લુદ્ધીઓની સત્તાનો યુગ શરૂ થયો હતો. રશિયામાં ઍલેક્ઝાંડર બીજાએ દુશ્મનોએને ગુલામીમાંથી મુક્ત કર્યા ન હતા. પોતાંડ હલુ કચરાયલું જ હતું. ઑસ્ટ્રિયાની પ્રજા પણ સારી રીતે કચરાયલી હતી. યુશિયામાં લશ્કરી જોર ભારે હતું. આફ્રીના જર્મનીમાં નાના નાના ડકુકો નિરંકુશપણે પ્રજાને દંભડના હતા. ઇંગ્લાંડમાં મલુરવર્ગની સ્થિતિ નહિ વર્ણવી શકાય એવી હતી. ઉત્તર ઇટાલીનો મોટો ભાગ હલુ ઑસ્ટ્રિયાના કબજામાં હતો. ગેરિબાલ્ડીની મદાકયા હલુ બચિખના ગર્ભમાં હતી. આમ

બધા જ દેશોમાં પ્રજાઓ માટે જીવન, દુઃખ અને ગરીબાઈ સિવાય કંઈ નહતું. આ બધું જોઈને બાકુનિન જોવાનો આત્મા આટલા વેગથી, આટલા બધા ધિછારથી દરેક જાતનાં બંધનો સ્લામે લગુ છો. એમાં શું આશ્ચર્ય ? તેમ પાદરીઓનો જીવન પણ કંઈ ઓછો નહતો. રાજકર્તાઓના તો તેઓ મહાન એજન્ટ હતા, એટલે બાકુનિન તેમની સામે પણ ધુરંધરો. અને આ બધાંને પરિણામે તેણે ગર્જના કરી: “ ન જોઈએ ધર્મ, ન જોઈએ રાજ્ય ” અને આ મૂળ મૂલ્યો ત્યાં સુધી તેણે જીલ ઉપરથી ધડીલર પણ દૂર થવા દીધું નથી.

અમેરિકાથી તે લંડન આવ્યો. ત્યાંથી એણે પોતાના આ સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. કેટલાંક વર્ષ ઇટાલિમાં એ રહ્યો અને ૧૮૬૪માં ત્યાં આંતરરાષ્ટ્રીય બંધુસંઘ સ્થાપ્યો. આ સંઘમાં અનેક દેશના લોકો જોડાયા. ૧૮૬૭માં તે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ ગયો અને ત્યાં સામ્યવાદનો આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રજાસંઘ (International Alliance of Socialist Democracy) સ્થાપવામાં એણે ખૂબ મદદ કરી. આ સંઘનો કાર્યક્રમ એણે જ ધડયો; તેમાંનો નીચેનો ભાગ તેના વિચારોનો બહુ સારો પડ્યો પાડે છે.

“ આ સંઘ ધર્મરના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર કરે છે. એ સમાજમાં રહેલાં ધનિક અને નિર્ધન, જીવ અને નીચ આદિ સઘળાં તત્ત્વોને સદાને માટે સમૂળાં દૂર કરી બધાં સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચે સામાજિક અને રાજનૈતિક સમાનતા સ્થાપવા ઈચ્છે છે. એ ઇચ્છે છે કે મહેનત અને મજૂરીનાં સાધનરૂપ જમીન ખીજ બધી મિલકતની જેમ, સમાજની સામાન્ય મિલકત બને, અને ખેડૂત અને ઔદ્યોગિક મંડળના કામદારો સિવાય અન્ય કોઈ પણ લોક તેનો ઉપયોગ નહિ કરી શકે. એ સ્વીકારે છે કે અસારનાં બધાં રાજ્યો ધીમે ધીમે પોતાની બધી સત્તા શુભાવી કેવળ જાહેર સેવા અને વ્યવસ્થાનાં કામનો અધિકાર મેળવી છેવટે સ્વતંત્ર આંતર-રાષ્ટ્રીય ઔદ્યોગિક અને કૃષિ મંડળોમાં પરિવર્તન પામશે. ”

આ ઉતારા ઉપરથી બાકુનિનના વિચારો બહુ સ્પષ્ટ રીતે સ્ક્રમજી શકાય એમ છે. એના સ્વતંત્ર આત્માને એક વ્યક્તિ ખીજ વ્યક્તિ ઉપર અમલ થકાવે એ રિયલિટી અસહ્ય લાગતી; અને એને પરિણામે એની આખી જીંદગી દરમ્યાન એણે સ્વૈરવાદ સિવાય ખીજ કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર કર્યો નથી. એ લઘ્ય આદર્શની ખાતર એણે એના જીવનનું સર્વસ્વ અર્પ્યું. વખતે દુનિયાના ડાહ્યાને એ અવ્યવહાર અને ગાંડોય લાગે અને જેમ દરેક આદર્શમાં વ્યવહાર દષ્ટિવાળાને કંઈ ને કંઈ અસંભવિત તત્ત્વ લાગ્યા વિના રહે નહિ તેમ એમાંય અનેક અસંભવિત અને અશક્ય વસ્તુઓ તેઓ દર્શાવી શકે; પણ તર્કની એ લીલા કરતાં જે પુરુષે એ આદર્શ સિદ્ધ કરવા ખાતર પોતાની જીંદગી અર્પી દીધી, જેણે જગતની પ્રત્યેક સરકાર સ્લામે નિર્ભયતાથી પડકાર કર્યો, જેણે મૃત્યુને પોતાની મુડીમાં રમાડ્યા કર્યું, અને જેણે જંગમમાં પોતે એક ધડીલર પણ સુરક્ષિત રહી શકે એવી એક તમ્મ પણ જગ્યા રહેવા ન દીધી તેનો આદર્શ, તેની શ્રદ્ધા અને તેના પ્રયત્નો વધુ સાચા, વધુ વન્દનીય અને વધુ ભવ્ય છે. અને ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં પંચજીતમાં મળેલા બાકુનિનના દેહમાંનો પ્રજા આત્મા અનેક વીર બાકુનિનોમાં નવો પ્રાણ પૂરી કોષક દિવસ એ બધી વ્યવહાર ગણતરીને ખોટી ઠેરવી, અશક્ય વસ્તુઓને શક્ય કરી બતાવી, જગત ઉપર તેનાં લઘ્ય સ્વમાંનો સિદ્ધ કરી બતાવવા અવસ્ય શક્તિમાન ચઢ શકશે.

કાવ્ય વિષે કેટલુંક જૂનું અને નવું

લેખાંક: ૨

કાવ્યના અને જીવનના સંબંધ વિષે તેમ જ જીવન કાવ્યમાં કેમ ઉતરે છે તે સંબંધી એક લેખમાં* મેં ચર્ચા કરી હતી એ વિષયની, બીજી દૃષ્ટિઓથી, આ લેખમાં ચર્ચા કરવા પ્રયત્ન કરું છું.

૧

કવિને જોવાના કાર્ય માટે જે આવશ્યક તૈયારીઓ કરવાની હોય છે તેમાં 'લોકરૂત'નું અવેશણ પણ એક છે. 'લોક' અને 'રૂત' બન્ને શબ્દો વિસ્તૃત અર્થમાં-કલ્પના કરી શકે તેટલા વિસ્તૃત અર્થમાં-જોવાના છે. પણ લોકનું અવેશણ વૈજ્ઞાનિક-અમુક વિષયની ચર્ચા કરતો વૈજ્ઞાનિક કે જ્ઞાનમાયની વ્યવસ્થા કરતો વૈજ્ઞાનિક પણ-કરે છે. પણ બન્નેની દૃષ્ટિમાં ભેદ હોય છે, અને તેથી તેમના માર્ગ જૂદા પડે છે; જે કે બન્નેનાં અન્તિમ ધ્યેયમાં ભેદ હોવો આવશ્યક નથી. વૈજ્ઞાનિક વિષયમાયનો-જાણ અને આન્તર સકલ વિષયનો-જ્ઞાનના સંબંધની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે, તેમાં વ્યવસ્થા, સમગ્રતા, સંવાદ લાવવા, પ્રકટ કરવા, અથવા સમજવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તત્ત્વજ્ઞ જ્ઞાન-એકતાનતા-યોગ-આનંદ અનુભવે છે. બીજો વિષયમાયનો-જાણ અને આન્તર સકલ વિષયનો-'ભાવ' અથવા ભાવનાના સંબંધની દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થા, સમગ્રતા, અને સંવાદ અનુભવવા અને પ્રકટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તત્ત્વજ્ઞ રસ-એકતાનતા-યોગ-આનંદ અનુભવે છે. પણ આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે કાવ્ય અને કલામની જેમ 'જ્ઞાન' અને 'ભાવ' ભિન્ન રહેલા પદાર્થો છે, અને તેથી એકની ઉપેક્ષા બીજીથી થઈ શકે. તે માણસના સમગ્ર ચૈતન્ય જીવનના એક બીજામાં ઓતપ્રોત અંશો છે, અને તેથી પ્રત્યેકની વ્યવસ્થાને જે જીવન સાથે તાદાત્મ્ય સામ્યની વાસ્તવિકતાની બુમિકા ઉપર રહેવું હોય તો પરસ્પર અવિરોધ સાધીને જ રહેવું જોઈએ. જ્ઞાનની વાસ્તવિક વ્યવસ્થા 'ભાવ'ના અવિરોધથી જ શક્ય થાય અને ભાવની વ્યવસ્થા (એટલે કે કલા) જ્ઞાન ઉપર અત્યાચાર કરી જતી ન શકે. આ બંનેનું સંપૂર્ણ અને સરખું સમાધાન તો આપણા ધ્યેયના મૂર્ત સ્વરૂપ પરમ પુરુષમાં શક્ય છે, અને તેને માટે બે દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થા નથી. તે તો સકલનો સકલનાથી અનુભવ કરે છે. પણ વ્યવહારમાં એક અથવા બીજી દૃષ્ટિનું પ્રધાનપદ હોય છે ત્યારે પણ સંબંધ પ્રધાન અને ગૌણનો છે; પરસ્પર વિરુદ્ધ તત્ત્વોનો નહિ. જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ થયેલી વ્યવસ્થા 'ભાવ'ને ઉપાદાન કેટિમાં રાખી શકે પણ તે વ્યવસ્થા ભાવના સ્વરૂપની ધાતક હોય તો તે ટકી ન શકે; તેમ જ જ્ઞાનના સ્વરૂપની

*જુઓ યુગધર્મ' પૃ. ૫. ૫. ૨૪૧. આ લેખમાળા દરે યુગધર્મ નામનો જ મહત્વ આ માસિકમાં આપવા ઇચ્છો છે.

ધાતક ભાવવ્યવસ્થા પણ ઠીક ન શકે. તેથી ઉપરનાં વિધાનથી અનેનો માર્ગ ભેદ જ સમજવાનો છે.

કવિ લોકવૃત્તના અવેક્ષણમાં તે તે વસ્તુનો ભાવ સંબંધ સમજી તેનો પોતાની કૃતિમાં રસનિષ્પત્તિ માટે ઉપયોગ કરે છે; આ રસનિષ્પત્તિ ‘અહોઆ આ ભાવ છે’ ! પેલા ભાવ છે’ છતાંદિ વિધાનો કરવાથી થતી નથી; અને તેથી વૈજ્ઞાનિકની જેમ તે કેવળ વિધાનો કરી પોતાનું કાર્ય કરી શકતો નથી. તેને પોતાના અનુભવોનું અનુકરણ કરવું પડે છે, પોતાની કૃતિને સાક્ષાત્ જીવનની ઢાળા અર્પવી પડે છે; અને આમ કરી વસ્તુ અને ભાવ વચ્ચે રહેલા જનકજન્ય સંબંધનો ઉપયોગ જનકને (વસ્તુને) ખતાવી જન્યનો (ભાવનો) અનુભવ કરવા કરાવવામાં કરે છે; અને એ રીતે કવિ પોતે કરેલું જીવન-દર્શન આપણને કરાવે છે. કવિનું અન્તિમ ધ્યેય તો રસનિષ્પત્તિ દ્વારા આનન્દનો જ અનુભવ કરવા કરાવવાનો છે, પણ એ ધ્યેય તે જીવન ખતાવ્યા વિના, જીવનનું અનુકરણ કર્યો વિના, પોતાની દષ્ટિ અને શક્તિ પ્રમાણે જીવનનું પુનઃ સર્જન કર્યો વિના, સાધી શકતો નથી; અને તેથી કાવ્યમાં રહેલા જીવન સાથેના સ્વભાવગત સંબંધને લક્ષને જ આપણે કાવ્ય અને જીવનના સંબંધ વિષે ઉપેક્ષા કરી શકતા જ નથી; અને આથી કવિ પોતે ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે તો પણ રસનિષ્પત્તિ માટે તેણે રજુ કરેલી જીવનની કલ્પના પણ ચર્ચાનો વિષય બને છે, અને એ દષ્ટિએ તેનું સ્થાન પણ નક્કી કરવામાં આવે છે. આ જીવનકલ્પન કાવ્ય અને બીજી કલાઓ પોતપોતાના ઉપાદાન દ્વારા કરે છે.

૨

આ પ્રમાણે જેમ કાવ્ય જીવન ખતાવી રસનિષ્પત્તિ કરે છે, તેમ બીજી કલાઓ પણ કરે છે. કલાઓનો ભેદ પોતે જે સાધનનો-ઉપાદાનનો ઉપયોગ કરે છે તેથી થાય છે; અને આ ઉપાદાનના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રત્યેક કલાના વિષયોનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત થાય છે.

આ મર્યાદા પદાર્થ અને તેને ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિયના સંબંધમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલીક કલાઓ પોતાના ઉપાદાનના કારણથી દષ્ટિનો વિષય બને છે, કેટલીક શ્રવણનો વિષય બને છે. ગંધ, સ્પર્શ અને આસ્વાદ્યો ઉપર યતી અનુકૂલ પ્રતિકૂલ વેદનાનું સંકલન, ચિત્ત કલાને આવરયક રીતે કરી શકતું નથી, એટલે કે ચિત્ત આ વિષયોમાં વ્યક્તિગત ભોગની મર્યાદાથી અતીત થઈ શકતું નથી, અને તેથી અંગત મુખદુઃખના અનુભવની મર્યાદાથી બદ્ધ રહે છે, કલાને આવરયક મુક્તતા પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. આથી દષ્ટિના અને શ્રવણના વિષયોમાં જ કલાસ્વરૂપ સંભવિત થાય છે જો કે ગંધ, રસ સ્પર્શ અભિનયથી ખતાવી શકાતા હોવાથી તેને દુઝગ્યર કલાના વિષય બનાવી શકાય છે. આ રીતે વિચારીએ તો ચિત્ર, મૂર્તિવિધાન, સ્થાપત્ય, અંગવિક્ષેપ એ દુઝગ્યર કલાઓ બને છે, ગીત, વાદ્ય, સાહિત્ય એ અંધજીગ્યર કલાઓ બને છે. લખવાની અને જાપવાની ઉપાધિના લીધે સાહિત્ય દુઝગ્યર બને છે, પણ ચિત્ર ઉપર તો સંકેતના બળથી અક્ષરો ઉચ્ચારના જ સંસ્કારો પાડે છે.

૧ એરીસ્ટોટલે કાવ્યને અંગે ‘મિમેસીસ’ શબ્દ વાપરે છે. જેને માટે ઇંગ્લીશમાં ‘ઇમિટેશન’ શબ્દ વપરાયો છે અને જેને માટે આપણે અનુકરણ શબ્દ વાપરી શકીએ-તેના તાત્પર્ય વિષે ખૂબ ચર્ચા થયેલી છે. એનો એક અર્થ ઉપર જણાવ્યો તે પણ સંભવે છે. આ ચર્ચા બાજુવાની જેને ઇચ્છા હોય તેને એરીસ્ટોટલના પોયેટીક્સના અનુવાદમાં પ્રો. ચરના અનુવાદ પછીનું અંધર્વ બીનું પ્રકરણ વાંચવા ખાસ લાભામણ છે.

આ ઉપરથી એમ કહીત થાય છે કે રૂપ-એટલે કે જે કંઈ ચક્ષુથી ગ્રાહ્ય છે, તે-અને નાદ કલાના વિષયો બને છે.^૨

૨ આ વિધાનને વધારે સ્પષ્ટ અને મર્યાદિત કરવાની જરૂર છે. આ વિધાનનો અર્થ એવો છે કે આત્માર મુખી આપણે જે જે વસ્તુઓને કલાનું નામ આપ્યું છે તે કાં તો શ્રવણનો વિષય બની છે કે દષ્ટિનો વિષય બની છે. રસનાનો વિષય બનતો પાકક્રિયાનો કલામાં સમાવેશ કરવામાં આવે તો રસ, ધ્રાણનો વિષય બનતો અત્તરવાળાનો ક્રિયાનો સમાવેશ કરવામાં આવે તો ગંધ, અને પંપોળવું, મર્દન કરવું અને સ્પર્શમૂલક કામશાસ્ત્રની ક્રિયાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે તો સ્પર્શને પણ કલાના વિષયો ગણવા જોઈએ. પણ આમ કરવામાં આવતું નથી, અને તેનું કારણ અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ આ ક્રિયાઓ; ચિત્ત ઉપર પોતાના પરિણામદ્વારા કલાક્રિયાએ પ્લેગી ચકતી નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે રસ, ગંધ, સ્પર્શ, ચિત્તના ભાવો તરીકે કલાના ઉપાદાન બનતા નથી. ચિત્રકળા કે અભિનયકળા આ ભાવો ઉત્પન્ન કરી પોતાનું પ્રયોજન સાધે છે એ ઉપર કહ્યું છે. વેવક્ષિત એટલું જ છે કે નાક, જીભ કે આમરી ઉપર અસર કરતી ક્રિયાઓ કલાક્રિયાની વર્ણાઈ નથી.

આજના યુરોપના એક અગ્રણી શ્રીસ્મુક અને કલામીમાંસક ફોસ (Bonadetto Croce) કહે છે કે આ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયોના વિભાગ કરવા ખોટા છે. આવા વિભાગને દિશી તે કહે છે: "To this we must at once reply, that all impressions can enter into aesthetic expressions or formations, but that none are bound to do so of necessity." અને પછી યાંત્રેમાંથી અને ચિત્રમાંથી, રસ, સ્પર્શઆદિના ઉદાહરણ આપે છે. આના જવાબમાં એટલું જ કહેવાનું કે આ દાખલાઓમાં ખાખ કે કાને જે કંઈ ગ્રહણ કર્યું છે તેના સંબંધથી આ ભાવો પેદા થાય છે; કાન્ય કે ચિત્રમાં નાક કે જીભદ્વારા આ ભાવો અનુભવાતા નથી. તેઓ આગળ જઈને જે લોકો કેવળ રૂપ અને નાદને કલાવિષય ગણે છે તેનું ખંડન કરે છે. (Aesthetic P. 18) પણ અહીંઆ જે વિધાનો મેં ક્યા છે તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે જે કે રૂપ, રાગ, ગંધ, સ્પર્શ અને રસ મનોભાવ તરીકે કલાનું ઉપાદાન બને છે તો પણ કલાકૃતિઓ તો દષ્ટિ અને શ્રવણનો જ વિષય બની શકી છે.

ખીજ પણ એક જાગૃતમાં ઉપર કરેલા વિધાનોમાં અને ક્રોસના વિચારોમાં વિરોધ જણાશે:-ક્રોસ કલાઓના કોઈ પણ જાનના વર્ગીકરણમાં માનતો નથી. એક દષ્ટિએ આ વાત સાચી છે. પ્રત્યેક કલાકૃતિ સ્વપર્યાપ છે અને તે ખીજ કલાકૃતિ સાથે સરખાપાય નહિ; અને ન્યાં સરખામણી શક્ય નથી ત્યાં વર્ગીકરણ કેવું? કલામીમાંસાની પારમાર્થિક દષ્ટિએ-અહીંઆ પણ જ્ઞાનમીમાંસાની જેમ પારમાર્થિક અને વ્યવહારિક દષ્ટિએ રાખવાની જરૂર છે, ન્યારે ક્રોસ કેવળ પારમાર્થિક દષ્ટિએ લખતો હોવાથી ખીજ દષ્ટિએ ઉપયોગી ઘણી જાણતો નકામી ગણી ફેફા દે છે-આ વાત સાચી છે. પણ વ્યવહારમાં જે બેદો સ્પષ્ટતા પામ્યા હોય તે સર્વથા નિર્મૂલ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. વ્યવહાર કલાઓના ભિન્નભિન્ન નામો આપે છે તેનું પણ કંઈક કારણ હોવું જોઈએ, અમુક કૃતિઓ ચિત્ર થા મારે કહેવાય

ચિત્તની પરિણામ-પરંપરાને ‘અર્થ’ એવી સંજ્ઞા આપીએ તો એમ કહી શકાય કે રૂપ અને નાદની કલાવાળી રચનાઓ પોતાને અનુકૂળ ‘અર્થો’ ચિત્તમાં પેદા કરે છે; આ અર્થો કલાની શક્તિ અને ચિત્તની વૃત્તિ એટલે કે પૂર્વ સંસ્કારોના સ્વભાવ પ્રમાણે ચિત્તમાં એક એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે જેને આપણે આનંદની સંજ્ઞા આપી છે. પ્રત્યેક કલાની આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ અમર્યાદિત છે, પણ પ્રત્યેક કલા-ચિત્તમાં જે અર્થો પેદા કરે છે તેમાં તે, પોતે જે ઇન્દ્રિયનો વિષય છે તેનાથી, મર્યાદિત થાય છે. અને આ અર્થો જતાવવાની મર્યાદામાં તે કલાની જીવન જતાવવાની મર્યાદા પણ આવી જાય છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ જણાય છે કે પ્રત્યેક કલાને પોતાનું ધ્યેય સાધવાનો માર્ગ મુક્ત છે, પણ પ્રત્યેક કલા જીવનના અનુભવો જતાવવામાં મર્યાદિત થઈ જાય છે. ઉ. ત. ચિત્રકળા રંગ, રેખા આદિમાં જેટલું જીવન જતાવી શકાય તેટલું જતાવે; મૂર્તિકાર પથ્થર, માટી, કે ધાતુદારા જેટલા ભાવો જતાવી શકાય તેટલા જતાવે. સંગીત અને વાદ્ય અને સ્થાપત્ય સ્વર અને સમૂહોની વિશિષ્ટ રચનાઓદારા જે ભાવો જતાવી શકાય તે જતાવે. અંગવિદ્યોપ શરીરને શક્ય વિદ્યોપોમાંથી અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવતા વિદ્યોપોદારા જેટલું જતાવાય તેટલું જતાવે. આ કલાઓની અર્થ દર્શવાની શક્તિની સરખામણી કરતાં પ્રત્યેકની મર્યાદા સમજાય છે. આ મર્યાદાનો આધાર પ્રત્યેક કલાના પોતાના ઉપાદાનથી ઉત્પન્ન થતા આકાર અને તેનાથી અચિત થવાના અર્થના સંબંધ ઉપર એટલે કે ‘સંકેત’ ઉપર છે. કલાના ઉપાદાનની સંકેતશક્તિ જેમ વિશાળ તેમ તેની અર્થ સૂચવવાની શક્તિ વિશાળ.

આ સંકેતના તત્ત્વને વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજીએ. અર્થ અને તેના સૂચકના સંબંધ માટે આપણે સંકેત શબ્દ વાપર્યો. હવે વિચારીએ કે અર્થના સૂચક સાધનોમાં કયું વધારેમાં વધારે શક્તિવાળું છે? સ્હેજ વિચારતાં જણાય છે કે અર્થનું જે સહજ-તેની સાથે જન્મેલું-નિકટવર્તી સાધન છે તેની અર્થ જતાવવાની વધારેમાં વધારે શક્તિ હોય. આ સાધન તે વાણી છે, શબ્દ છે, ભાષા છે. આ સાધન સહજ કેમ છે તે જોઈએ.

ચિત્તનો સમગ્ર વ્યક્ત વ્યાપાર જેને આપણે ‘વિચાર’ની સંજ્ઞા આપીએ તે મોટે ભાગે વાણીથી અંકિત હોય છે. વાણીથી ‘અવ્યાકૃત’ એવા પણ ચિત્તના ભાવો છે, અને

છે, અમુક સંગીત શા માટે કહેવાય છે, અમુક કાવ્ય શા માટે કહેવાય છે? કોસ કદાપિ એવો ઉત્તર આપે કે આ જાતના વ્યવહારને કલાવૃત્તિ સાથે કાંઈ નિસ્પર્શ નથી. અને આ વાત પણ સાચી છે. વર્ગીકરણ કરવું એ કલાનું કામ નથી, વિજ્ઞાનનું છે. પણ વ્યવહાર જે જીવન છે એ પોતાની સગવડ ખાતર કલાના અનુભવોને વ્યવસ્થિત કરવા વિજ્ઞાનની મદદ લે તો તેમાં કાંઈ અનુચિત નથી. એટલે વાસ્તવિક રીતે જોતાં કોસની કલાવૃત્તિની કલ્પના સાથે વિરુદ્ધ નથી; અને કોસ પોતે પણ આનું ખણન કરે છે તેનું કારણ એ જણાય છે કે આ જાંબી બાળતોના કલાસ્વરૂપ સાથે જોતાજો કરવામાં આવે છે. (Aesthetic of B. Croce. translated by Douglas Ainslie. Mac. Co. Ltd. 2nd Edition 1922. Pp. 114-15.)

વાણીથી 'અપ્રતિપાદ્ય' એવાં 'પણુ' લાવેા હોય છે. તો પણ પોતાના ચિત્તનું રહેજે પણ નિરીક્ષણ કરનાર કદી શકશે કે ચિત્તનો વ્યાપાર મોટે ભાગે વાણીથી અંકિત છે.^૩ આ 'સહજતા'થી વાણી અને અર્થ વચ્ચેનો સંબંધ એટલે કે સંકેત બીજા કોઈ પણ ઉપાદાનના સંકેત કરતાં વિવિધ અને વિશાળ છે. એ વાત સાચી છે કે કેટલાક સંકેતો એવા છે કે જે વાણીને શક્ય નથી, અને જે પાથર કે રંગને શક્ય છે. પણ જીવન વ્યવહારમાં અર્થ દર્શાવવાનું આપણું મુલલ, સરલ, વિવિધ અને વિશાળ સાધન તો ભાષા છે.

પણુ જે સમાજમાં કાવ્યકલા અને બીજી કલાઓનો વિકાસ થએલો હોય છે તેમાં બીજા પદાર્થોના પણ સંકેત વ્યવહાર વિશાળ થએલો હોય છે. આવેા વ્યવહાર વિશાળ થએલો હોય ત્યારે જ બધી કલાઓને એક દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય અને ત્યારે જ કલામીમાંસા, રસમીમાંસા કે આનંદમીમાંસા શક્ય થાય. બધી કલાઓમાં આવી એકતા નેવાનો પ્રયાસ આપણાં પ્રાચીન શિલ્પગ્રંથોમાં જણાય છે. 'શબ્દાર્થ' જે રસો નિબ્ધન કરી શકે છે તેની અર્થો જેમ કાવ્યશાસ્ત્રમાં હોય છે તેમ ચિત્ર (મૂર્તિવિધાનના પ્રાચીનો ચિત્રમાં સમાવેશ કરે છે) અને સંગીત પણ તે જ રસો નિબ્ધન કરી શકે છે એમ સૂચવતી તે રસોની અર્થો પણ તે ગ્રંથોમાં કરેલી છે.^૪ આ રીતે જેમ કલાઓનો વિકાસ વધે તેમ તેમનો સંકેત વ્યવહાર પણ વધે અને તેથી તેમની અર્થો અતાવવાની શક્તિ વધે અને તે પ્રમાણે જીવનને વધારે વિવિધતાથી અને વિશાળતાથી તેઓ અતાવી શકે. પણ આથી એમની અંધભાવગત મર્યાદા મદન નષ્ટ થતી નથી, અને તેથી જીવન અતાવવામાં વાણીની જેટલી સંકેતશક્તિ છે તેટલી બીજા પદાર્થોને સાધ્ય થવી શક્ય નથી અને તેથી જ વાણીને ઉપાદાન તરીકે વાપરતી કાવ્યકલાની જેટલી જીવન અતાવવાની શક્તિ છે તેટલી બીજી કલાઓની નથી.^૫

૩ સરખાવેા. " That thought cannot exist without speech, is a truth generally admitted. "

It may or may not be true that certain concepts may be thought without phonetic manifestations. (Aesthetic. p. 23.)

૪ જુઓ ભોજસમરંગણ સુત્ર વૌલ્ગ્યમ ર. પ્ર. ૮૨ જેમાં 'ચિત્રશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ' અગીઆર રસોડું વર્ણન છે; તથા વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણના તૃતીય અધ્યકા અધ્યાય ૪૩ માં 'નય ચિત્ર-રસોડું' વર્ણન છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરના આ ભાગનો અંગ્રેજી અનુવાદ Stella Kramriso નો કરેલો છે.

૫ આ વિચારોનું બીજા રોડીના Defence of Poetry નામના કાવ્યમીમાંસાના લેખના નીચેના ક્રમમાં જણાયે. p. 10-11. (D. C. Heath and Companyએ પ્રસિદ્ધ કરેલી L. Winstanleyએ સંપાદિત કરેલી આવૃત્તિ.)

" But poetry in a more restricted sense expresses those arrangements of language, and only metrical language, which are created by that special faculty,

પણ આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે સાદિત્ય અથવા કાવ્ય જીવનના અનુભવોનો સમગ્રતાથી ખ્યાલ આપે છે. એમાં એ હિસાબ રહે છે. આપણો જીવન-અનુભવ કેવલ

whose throne is curtained within the invisible nature of man. And this springs from the nature itself of language, which is a more direct representation of the actions and passions of our internal being, and is susceptible of more various and delicate combinations, than colour, form, or motion, and is more plastic and obedient to the control of that faculty of which it is the creation. For language is arbitrarily produced by the imagination, and has relation to thoughts alone; but all other materials, instruments, and conditions of art have relations among each other, which limit and interpose between conception and expression. The former is as a mirror which reflects, the latter as a cloud which effeables, the light of which both are mediums of communication. Hence the fame of sculptors, painters, and musicians, although the intrinsic powers of these great masters of these arts may yield in no degree to that of those who have employed language as the hieroglyphic of their thoughts, has never equalled that of poets in the restricted sense of the term; as two performers of equal skill will produce unequal effects from a guitar and a harp.

શેરીના આ વિચારો ઉપર પ્રો. બેડલીએ નીચે પ્રમાણે ટીકા કરી છે:—

“He forgets...that the media of other arts have, on their side, certain advantages over language, and that these perhaps counter-balance the inferiority which he notices. He would also have found it difficult to show that language, on its physical side, is any more a product of imagination than stone or pigments. And his idea that the medium in other arts is an obstacle intervening between conception and expression is, to say the least, one sided. A sculptor, painter, or musician, would probably reply that it is only the qualities of his medium that enable him to express at all; that what he expresses is inseparable from the vehicle of expression; and that he has no conception which are not from the beginning sculptural, pictorial, or musical. It is true, no doubt, that his medium is an obstacle as well as a medium; but

શ્રવણગમ્ય વાણીનો અને વાણીપ્રતિપાદ્ય અર્થોનો અનેકો નથી. તેમાં રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શને પણ ગોઠું સ્થાન છે; અને જીવનના અનુભવની સમગ્રતા સાધવા માટે આ બધાની કાવ્યમાં ઉણપ રહે છે. આ ઉણપ નાટકમાં પૂરાય છે.

(અપૂર્ણ)

this is also true of language. (Oxford Lectures on Poetry-Macmillan & Co. Ltd. 1919. pp. 157-58).

પ્રો. બ્રોક્લીની આ રીકા ખ્યાનમાં લઈને ઉપર વિધાનો કર્યા છે. બીજી કળાઓ પોતપોતાના ઉપાદાનો દ્વારા કાવ્ય જેટલા જ આનંદનો અનુભવ કરાવવા સમર્થ છે એ વિશે શંકા નથી. પણ જીવનને વિવિધતાથી અને વિશાળતાથી ખતાવવાનું સાધન ભાષા છે એના પુરાવા તરીકે જનસમાજે પોતાના પરસ્પર વ્યવહાર માટે ભાષા સ્વીકારી છે, નદિ કે પથર, રંગ, કે સૂર, એ હકીકત રજુ કરી શકાય. ભાષા, તેના નિશ્ચેતન સ્વરૂપમાં બીજા ભૌતિક પદાર્થો સાથે સમાન હશે, અને તે કલ્પારૂપિ-imaginal-creation-ગ્રન્થ નહિ હોય, પણ ભાષા જે રીતે ચિત્તની સૃષ્ટિ છે તે રીતે પથર કે રંગ નથી એ કેઈ પણ ભાષા-શાસ્ત્રનો અભ્યાસી કહી શકશે. બીજા ઉપાદાનોની કેટલીક વિશેષતાઓ ભાષામાં નથી, જેમકે ઉચ્ચાર્થ અથવા સ્મૃતતા પથર, લાકડું કે ધાતુ ખતાવી શકે, ભાષા ન ખતાવી શકે-જે કે કુશળ કવિ શબ્દોને એવી રીતે ગોઠવે કે જેથી તેના ઉચ્ચારથી આનું કંઈક ભાન કરાવી શકાય.

આ વિષય ઉપર કોસના વિચારો મોંઘવા યોગ્ય છે. તેણે પોતાના ગ્રંથનું બીજું નામ 'આવિષ્કારનું વિજ્ઞાન' અને 'વ્યાકરણ' (Science of Expression and General Linguistic) રાખ્યું છે. "Every true intuition or representation is also expression;" (કોસ આને જ 'કલા-વ્યાપાર' કહે છે. પૃ. ૮-૯) અને તેથી તે પોતાના 'કલાશાસ્ત્રનું' બીજું નામ 'વ્યાકરણ'શાસ્ત્ર એવું આપે છે. ચિત્તના ભાવો, સાકાર હોય છે-અને આ સાકારતા શબ્દમય હોય અથવા અશબ્દમય હોય-જેમ કે રેખા, રંગ, અવાજ ઇત્યાદિ. પણ બધા વ્યાકરણમાં કોસ શબ્દને મુખ્ય ગણે છે, એ જીવનના એટલે કે ૧૮ મા પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યાં એ ભાષાના પ્રશ્નોને જ પ્રધાનપદ આપે છે, જે કે દરેક સ્થાને ભાષાથી બીજા વ્યાકરણોનો અતિદેશ કરે છે. કોસ કહે છે: 'Philosophy of language and philosophy of art are the same thing.' (જુઓ પૃ. ૧૪૨ અને આગળ.)

દેશી રાજ્યોની પ્રજા

આપણા દેશમાં જે સર્વદેશીય પ્રયોગ પુનઃરચના થઈ રહી છે તેમાં દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નનો સમાવેશ થાય છે. દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન ધણો જ વિચિત્ર અને ગુંચવાયેલો છે. નિઝામના હૈદરાબાદનું રાજ્ય યૂરોપના ધણાથે દેશોના કરતાં મોટું છે અને કેટલાંક સંસ્થાનો અત્યંત નાનાં છે. મેવાડના રાજધિરાજની ગાદી સ્થપાયેને ઘણી સદીઓ વહી ગઈ છે. ત્યારે બીજી બાજુએ ધણાં રાજ્યો મુગલ પાદશાહીની પડતી દશા વખતે લૂંટફાટથી સ્થપાયાં હતાં. બધાં રાજ્યોને પરદેશી સરકાર તથા બીજાં હિંદી રાજ્યો સાથે કાલકરાર કે મસલત કરવાની સત્તા નથી, પણ તે સિવાયની બધી સત્તા મોટાં રાજ્યો ભોગવે છે ત્યારે કેટલાંક રાજ્યો માત્ર જમીનદાર જેવા જ સત્તાહિન છે. વળી અંગ્રેજ સરકાર સાથે જે કાલકરારો થયેલા તેની શરતોમાં હજાર પ્રકારના ફરકાર થયા છે. એટલે દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન જેટલો ગુંચવાયેલો અને અટપટો છે તેટલો જ મહત્વનો છે. નાનાં મોટાં બધાં રાજ્યો ગણ્યાં હોય તો તેની સંખ્યા આશરે ૭૦૦ થાય. આખા હિંદ દેશના વિસ્તારનો ત્રીજો ભાગ દેશી રાજ્યોને હસ્તક છે અને ૩૨ કરોડની વસ્તીમાંથી ૭ કરોડ દેશી રાજ્યોની પ્રજા છે. આ બન્ને હકીકત ઉપરથી જણાશે કે દેશી રાજ્યો અને તેમની પ્રજાનો પ્રશ્ન ધણો જ મહત્વનો છે.

કુલગુંથણીનો સંબંધ

આ રાજ્યો ખાલસા હિંદુસ્તાનની અંદર કેકેકેણે વેરાયલાં છે, તેમાં પણ હૈદરાબાદ અથવા મૈસુર જેવાં રાજ્યો તો એક જગ્યામાં છે પણ બીજાં ધણાં રાજ્યોનાં ગામ ગામડાં તુટકે તુટકે હવાઈ રહ્યાં છે, અને આપણા મૂળજાતમાં વડોદરાનું મોટું રાજ્ય છે તેનાં ગામડાં અને ખાલસાનાં ગામડાં એવાં ગુંથાઈ ગયાં છે કે ક્યાં આગળ દેશી રાજ્ય છે અને ક્યાં ખાલસા તે જાણવું મુશ્કેલ થઈ પડે. મુશ્કેલી વેહેંચણી આ પ્રમાણેની હોવાને લીધે કયો હિંદી સંસ્થાનની પ્રજા છે તેનો નિર્ણય કરવો સહેલો નથી. રાજ્યોની હદ પાસે રહેનારા હજારો ખેડુતો ખાલસાના તેમ જ સંસ્થાનના ખેડુત થઈ શકે છે. એકનું એક કુટુંબ, એકની એક ન્યાત બન્ને પ્રદેશમાં રહે છે. જે જનમંડળ ઉપરથી જ નિર્ણય કરવાનો હોય તો લાખો લોકોની સ્થિતિ કદંબી થઈ જાય. ખરું જોતાં આખું હિંદુસ્તાન ખાલસા છે એમ માની લેવું જોઈએ. આગાહી ટપાલ અને તારની વ્યવસ્થા ધણે મોટે ભાગે હિંદી સરકારના હાથમાં છે. હિંદી નાણાંનું ચક્ષણ, થોડાં અપવાદ સિવાય, આખા દેશમાં ચાલે છે. હિંદી સરકારની રાજ્યનીતિથી જકાન, કર, વગેરેની અસર આખા દેશ પર થાય છે. આખા દેશનું રક્ષણ લશ્કર તથા નૌકા મારફત હિંદી સરકાર કરે છે. ખાલસામાં આવેલી સાર્વજનિક સંસ્થાઓ, દવાખાનાં, શાળાઓ વિગેરેનો લાભ સંસ્થાનોની પ્રજાને મળે છે અને ખાલસાની પ્રજા રાજ્યોમાં આવેલી સંસ્થાઓ છુટથી વાપરે છે. એટલે ખરું જોતાં આખા દેશમાં એક જ પ્રજા છે અને વાસ્તવિક રીતે જોતાં એક જ સત્તા છે, પણ આજે

તો જ્યો સાતસો સત્તાઓનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે છે, અને આ કદંગી, કદોડી, અસત્ય અને અસત્ય સ્થિતિ શી રીતે સુધારવી એ મહાન પ્રશ્ન આપણી આગળ રજુ થયો છે.

દેશી રાજ્યોના અમંલ

દેશી રાજ્ય એટલે અંધેર એમ કહેવામાં જરાયે અચકાવાનું કારણ નથી. આજના સારામાં સારાં દેશી રાજ્યોના કારભાર ખાલસાના કરતાં ઉતરતી પંક્તિનો છે. ખાલસાનો કોઈ પણ વતની રાજાખુશીથી દેશી રાજ્યનો વતની થાય નહિ. લગભગ બધા રાજ્યો સ્વાર્થી અને સ્વચ્છંદી જીવન ગાળે છે. તેમને ખરાબ પ્રકારની કેળવણી, હક્કા સંસ્કરો, અને ખુશામતીયા સોખનને લીધે ઉચ્ચ લાવના હોતી નથી. જો તેમનામાં અક્કલ હોય છે તો તેનો દુરુપયોગ થાય છે. સ્વતંત્ર મીઠમળના સાચા અમલદારો તેમને ત્યાં ટકી જ શકે નહિ. રાજ્યોના ખરા તેમ જ ખોટા બધા ખર્ચો રાજ્યની નીજેરીમાં પડે છે, અને છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી રાજ્યોને ધરોપાદિ દેશોમાં જઈને મોજમગ્નહ મારવાનો છંદ લાગ્યો છે તેનો અદ્યત્ત ખર્ચ બિચારી ગરીબ હુંદાયવી અધબૂખી પ્રજા આપે છે. માનનિય શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી કહે છે કે રાજ્યોમાં વ્યક્તિના રાજ્યને બદલે કાયદાનું રાજ્ય હોવું જોઈએ, પણ તેથી વ્યવસ્થા આજે એક પણ રાજ્યમાં નથી. સ્વચ્છંદ, જોડુકમી, આપ-ખુદી, સ્વેચ્છાચારનું સામ્રાજ્ય ઘણુંખરું દેશીરાજ્યોમાં જોવાશે. પ્રજાના હિતનો વિચાર થોડે અંશે થાય છે, લોકશાળને લીધે મહાજનોના અભિપ્રાયને કોઈ વખતે માન આપવું પડે છે, પણ પ્રજાને સ્વાઘ્રી બતાવવા તરફ સખત વિરોધ જોવામાં આવે છે. જ્યારે ખાલસાની પ્રજા સ્વરાજ્યને પંથે ચાલવા માંડી છે ત્યારે સંસ્થાનોની પ્રજાને થોડા પંચાયતો, શહેર સુધારાઓ, ધારાસભાઓ પણ મળતી નથી. મોતવા, લખવા, જાપવા, મળવાની છુટ ઉપર કાયદેસર અને બિનકાયદેસર અંકુશ એવા સખત હોય છે કે માત્ર કેસરીયાં કર્યા હોય તે જ પ્રજાનો આગેવાન થઈ શકે. ઘણાં રાજ્યો એવાં છે કે જો તેમની પ્રજા સ્વસુધારણા માટે એકઠી થાય તો તેવા માણસોના ઘર વેચાઈ જાય. આ ૧૯૨૬ ની સાલની સ્થિતિનું વર્ણન છે. દરેક રાજ્ય કાયદાની અવગણના કરે છે એવું નથી, પણ રાજ્યની ધ્વજા આગળ કાયદા લુપ્ત થઈ જાય છે.

સંસ્થાનોની પ્રજા

સંસ્થાનોના રાજા અને પ્રજા એ બન્ને એકમતના નથી, એ બન્નેની આજ્ઞા આકાંક્ષા સરખી નથી, ઉલટી અંરસપરસ વિરોધી છે. દિંદી પ્રજાને સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ અને જવાબદાર રાજતંત્ર મળ્યું છે ત્યારે દેશી પ્રજાને શા માટે નહિ? ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે એ બન્ને પ્રજા એક જ માખાપના છોકરાં છે. એ બન્નેએ કોંગ્રેસ વિગેરેની લડતમાં ભાગ લીધો છે, અસહકારની તેમ જ બીજી બધી લડતોમાં અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં બન્ને સાથે રહ્યા છે, લડાઈ વખતે બન્નેએ પેસા અને જીન આપ્યાં છે, ત્યારે એક પ્રજા ગંદા પાણીના ખાડામાં શા માટે પડી રહે? અને જો તે ખાડામાં હોય તો તેનો ભાઈ તેને શા માટે બંધાર કાઢે નહિ? પણ આપણી મહાસભા દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નથી નાસતી રહે છે. અંગ્રેજ સરકારને તો અસ્પષ્ટ સત્તા તથા મતભેદનો લાભ લેવો છે. આપણા

રાજ્યોને કોઈ દિવસ સમજાવી શકીશું એ દલીલ તદ્દન ખોટી નથી. રાજ્યો હમેશાં હિંદી પ્રગ્નની વિરૂદ્ધ અથવા પ્રતિકૂળ રહેશે એમ હું માનતો નથી, પણ દેશી પ્રગ્ન શા માટે અવ્યવસ્થા અને અન્યાય આજે સહન કરી લે ? દેશી રાજ્યોને છેડવામાં કાપદો નથી એવી દલીલ માત્ર આપણી નબળાઈ બતાવે છે. એ જૂતિમાં સત્ય તરફ ખેંચી જણાય છે, તેમાં કાયરતા છે, ખોટી લાજ્ય છે. આપણી સાચી માગણીઓ, સાચી આશાઓ રજુ કરી દેવી જોઈએ. જે હિંદી પ્રગ્નને સ્વરાજ્ય અને આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતો પ્રિય છે તો દેશી પ્રગ્નને પણ તે તેટલા જ પ્રિય છે. અંગ્રેજ સરકાર એવો ડોળ કરે છે કે તેમને રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થામાં દખલગીરી કરવાનો અધિકાર નથી તે છતાં નાભા, ઈન્દોર વિગેરે રાજ્યોમાં હાથ નાંખવા પડ્યો છે ! એમ પણ કહેવાય છે કે ત્યારે રાજ્યમાં ભારે ગેરવ્યવસ્થા અને અશાંતિ થાય ત્યારે સરકાર વચમાં પડે ત્યારે શું દેશી પ્રગ્ન દરેક કેકાણે હુકમ કરે તો જ રાજ્યમાં સુધારો થાય ? હિંદી પ્રગ્ન એ તેમ જ રાજ્યોએ આ બાબતનો ઊંડો વિચાર કરવો ધટે છે.

ત્યારે કરવું શું ?

દેશી પ્રગ્નને માટે લાજ્ય તો એક જ માર્ગ છે, સંપ અને સંગઠનથી પોતાનું બળ-સંઘબળ-વધારવું, અને પ્રગ્નમત કેળવવો. જ્યાં ત્યાં રચનાત્મક કાર્ય કરીને પ્રગ્નને સ્વાશ્રયી બનાવવી, સત્યને માટે આઘ્રહ કરવાની તાલીમ આપવી, પ્રગ્નને બોલતી કરવી, જુદામ થતો હોય તો તેને પ્રગટ કરવો, જુદાણાંની સામે લડવાનું શીખવવું, અને નિઃસ્સ્તાના પાઠ લાણાવવા : પણ સાથે રાજ્યો, વાર્ધસંચ, હિંદી ધારાસભાઓ, મહાસભા, પાર્લિમેન્ટ અને રાષ્ટ્રસંઘ એ સર્વ સંસ્થાઓ પાસે પોકાર કરવો. દેશના આગેવાનોએ દેશી-રાજ્યોની પ્રગ્નનો હાથ ઝાકીને મદદ કરવી અને ધીમે ધીમે બધાં રાજ્યોમાં પ્રગ્નને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો. રાજ્યની પ્રગ્નમાં જાગૃતિ આવી છે. આપણા કમનસીબ ગૂજરાતમાં ત્રણસોથી પણ વધારે રાજ્યો છે અને તેમની પ્રગ્નમાં જ્યાં સુધી સ્વતંત્રતા અને નિઃસ્સ્તાનું જોર નહિ આવે ત્યાં સુધી ગૂજરાતી પ્રગ્ન નબળા અને નિર્મોલ્ય રહેશે.

“નિરાશ નાવિક”ની ટીકા: એક પત્ર

પૃથ્વી

અનન્ત જલવીચિ ને મહિં તરંત એ નાવંલી,
અગાધ પઠ વ્યોમનું, રજનિ કાળો કે બિજળી,
ઇંહોત્તર સુખક્ષણો, હૃદયહીનતા એકની,
તૃષા પ્રણયની સુકોમલ ખીંચારો બાલાતણી;
ખીંચું પણ સખે ત્હમારો શુચિ વાણી દેખાડતી,
—અને સહજ કલ્પના મુજ રચે દિનો તાપના:
બળે ગગન મસ્તકે, જલ અને દિશા ઝળઝળે,
ન કેમ કદિ ચે ત્યહાં ઉભય નાવ ધૈર્યે ડગે !

“ ન હોય સુખનાવને કદર બંદરોની, ” સુણી
વિશંકુ, સલિલે ન નાવયુગ્મલે પુગાડયો કદી
અવાજ અતુરાગલિલુ કરુણાપિપાસાસુકો
કઠોર પણ કોરતો જિગર આદમીજાતનો ?
તજ્યાં ઉડુપ દેરવી સકલ જે જનસ્થાનને
ન કોઈ તણું વર્તમાન ઠરિયું લલે લોચને,
પરંતુ નહિં ગદ્ગદ ધ્વનિ શું સાંભળ્યો ભૂતનો ?
અનાથ ભજતો દીઠો પ્રસવ દેહના ભાવિનો ?

અરે મૃદુ ખરેખર્ હૃદય હોત જો યુગ્મનું
મિથઃ પ્રણયથી ન થાત પરિણામ આ એમનું:
કરે પ્રણય ભાવના મૃદુ, હરે તિરસ્કારને,
ભરે મન દયા, પુરે કરણમાંદા ઉત્સાહને;
ઝરે પ્રણયનનથી સુલગ સર્વ કરતી સુધા,
ક્ષમા, સુજનતા, સહિષ્ણુ મમતા, નરી આર્દ્રતા.
લસે પ્રણયરશ્મિ જ્યાં નવવયસ્ક રત્નો વિશે,
રહસ્ય જિગરોતણાં સરલ બિકલે આદિશે;
જગજગડ વિશે અનન્ય રસદહોર રૂંટેતી દ્રવી,
ખલાથકોં કુટે પરો, વહત રક્ત વેલા નવી.

નિહાળો નભ મ્હાલતા અનિલ છંદ છંદે વહી
વિહંગ,—હંગ નાવિક ક્યમ વળી ન માળા ગમી ?
હતો હૃદયહીન તે સ્મૃતિવિહીન સુદાં હતો,
ન માત, ભગિની, ન વા જનનભૂમિ સંભારતો:
કલાધુન ! કેલાપ્રવાહ ! બસ એ જ નાદે મર્યો,
કંઈક નિજ શક્તિ,—તે ટિકી ટિકી થતો ગંડુ શો !

૩૨

મનોહર શરીર, કંઠ મધુરો, છટા વાણીની,
કથાં સરસ, ગાન રમ્ય,—બલિહારિ નક્ષત્રની !
ખોંચારો મહિલા ખની જ વશ ખોંઘા સંપત્તિથી,
સુકોમલ કલેન્દ્ર હૃષિત થયું જરા સ્પર્શથી !
તયો ક્ષણ જ વર્તમાન મહોં, માત્ર સ્વાર્થે વહ્યો,
સુખી વિરલ કિસ્મતે સહચરી થકી થે ગયો.
અંકાલ ગઈ એ, અને રઝળતો રહ્યો એકલો,
—સ્મૃતિ, પ્રણય, માનવી હૃદય, ગોતરે એકલો !

૪૦

બલવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

ટિપ્પણ

જુઓ પૂર્વાકાપમાં ‘પ્રમાદી નાવિક’ ને મૂલ રૂપમાં લખાઈ હતી ૧૮૯૩ના અંતમાં. એ મૂલ રૂપ મ્હને કાગળ સાથે મળતાં મેં તેની ટીકા લેખે ઉપરો પચપત્ર મોકલ્યો. એ ટીકા ઉપરથી કર્તાએ કેટલાક ફેરફાર કર્યા, નામ પણ ફેરવી નાખ્યું, અને કૃતિને આપણે પૂર્વાકાપમાં ‘પ્રમાદી નાવિક’ ને નામે જોધ્યે છિયે તે રૂપ આપ્યું. મૂલમાં

“ન હોય સુખનાવને કહર બંદરોની”

હતું; પિંદગમે વિશે પંક્તિઓ હતી; “ગણી ઉજવ અર્થ સર્વ,” “કૃતાર્થ સદચારથી પ્રણયથી દમેશાં થતો,” એ લાવ ‘નિરાશ નાવિક’માં ન હતા. અને આ ટીકાપત્ર મોકલતાં મેં ઉમેર્યું હતું,—Tennyson : Palace of Art પણ જોજો.

૧૬ પ્રસવ ભજતો, પ્રાર્થતો: પોતે જાતે અનાથ, આપણો સહચાર સહકાર પામે તે પ્રનાણેનો જ પ્રસવ ને મેળવી શકે.

૧૯-૨૬ મણિલાલ આ પંક્તિઓને were rhetoric કહેતા; મ્હારો જવાબ એ હતો કે આ કવિતા નથી, માત્ર ચર્ચાત્મક કાગળ છે.

૨૦ કર્ણુ, કર્ણુદ્રિયો.

૨૩ રત્નો, નેત્રા.

૨૬ લોહીમાં નવી ભરતી વહી રહે.

૩૪ નક્ષત્રની, કેવલ નક્ષત્રની.

‘પ્રમાદી નાવિક’ મૂલના ‘નિરાશ નાવિક’નું સુધારેલું રૂપ છે; તે સુધારેલા રૂપમાં પણ ખારીકીથી જોનારને કેટલાક અંશ વિસંવાદી અને ‘નિરાશ નાવિક’ના રહી ગયેલા જણાયા વગર નહીં રહે.

પ.

બોલ્શેવિક રુશિયામાં કેળવણીનો પ્રચાર

યુરોપીયન વિગ્રહ દરમ્યાન ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં રુશિયામાં બળવા થયો તેને પરિણામે પ્રગતીય રાજ્યની સ્થાપના થઈ. આ તંત્ર સોવિયેટ યુનિયનને નામે ઓળખાય છે, પણ આપણા રાજ્યકર્તાઓ, એને બોલ્શેવિક નામથી સંબોધે છે. આથી સોવિયેટને બદલે બોલ્શેવિક શબ્દ આપણા કર્ણને વધારે પરિચિત થઈ પડ્યો છે; એથી મેં 'સોવિયેટ'ને બદલે 'બોલ્શેવિક રુશિયા' એવું આ વિષયનું મથાળું કાઢ્યું છે.

'બોલ્શેવિક' શબ્દની આસપાસ આપણા રાજ્યકર્તાઓએ મોટી જાળ ગૂંથી છે. 'બોલ્શેવિક' એટલે વચનના જૂઠા, મોર, બદમાસ, ખૂની, વ્યભિચારી, જગતમાં કોઈ એવું નિઘ કૃત્ય નથી જેનું આરોપણ એમણે 'બોલ્શેવિક' ને ગ્રાથે કર્યું નથી! આપણામાંના ધણા-આ જાળમાં ફસાયેલા છે, અને એથી 'બોલ્શેવિકો' પ્રતિ ધૂણાનો ભાવ ધણાના હૃદયમાં રથેસો આપણે નેપથ્યે છીએ.

પણ જેણે આ જાળો બેદીને નિષ્પક્ષ, તટસ્થ વિચારકની આંખે આ પ્રગતીય તંત્રનું લોકોનું કંઈ છે તેને બોલ્શેવિકો, આપણા રાજ્યકર્તાઓએ ચિત્તથી છે એવા કુર કે કર દેખાવાને બદલે, કોઈ જૂઠા જ ગુણવાળા જણાયા છે. એકેએની જ કહેવત છે કે પાંડી વિચારો. કરતાં અધોળા હકીકતનું મૂલ્ય પ્રધાર છે." આથી હું બોલ્શેવિકોએ કેળવેલી દિશામાં કંઈકી પ્રગતિની હકીકત સરકારી રિપોર્ટમાંથી રજૂ કરી, તેમને વિષે અભિ-
... ૧. બાંધવાનું કામ જેમની આંખો કમળા વિનાની, નિર્મળ છે એવા વાચકોને જ સોંપું છું.

બળવા પહેલાં રુશિયામાં કેળવણીનો પ્રચાર બહુ જ ઓછો હતો. કેળવણીના કેષ્ટકમાં જગતના સૌ દેશોમાં રુશિયા અને હિંદુસ્તાનનાં નામ સૌથી છેડે આવે છે એ ઉપલક્ષ નજરે આંકેલા જેનારને પણ યાદ હશે. પણ ૧૯૨૦ માં સાહવાખ માણસોને લખતાં વાંચતાં શીખવી રુશિયાએ જે હતુમાન ફટકો માર્યો છે એથી એની અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે જેજોનોનું અંતર પડી ગયું છે. સોવિયેટ સરકારે ઘડેલા કાર્યક્રમ મુજબ આવતી સાલના નવેમ્બર માસમાં યુરોપીય રુશિયામાંથી નિરક્ષરતાને દેશવટો દેવાશે, એટલે કે એક કરોડ સીતેર લાખ નિરક્ષર સ્ત્રી પુરુષો લખતાં વાંચતાં શીખી ગયાં હશે. સ્વરાજ્ય! તારી બહિસારી કાંઈ ઓર જ છે!

ખેડૂત અને મજૂરની દૃષ્ટિએ કેળવણીનું નવનિર્માણ કરવો માટે 'પ્રગતીય કેળવણી મંડળ' ની સ્થાપના થઈ છે અને તે મંડળે પોતાનું કાર્ય ઈ. સ. ૧૯૨૨ થી શરૂ કરી કેળવણીના નૂતન આદર્શનું બીજરોપણ કર્યું છે. આથી કેટલાંક જૂનાં ખખ થઈ ગયેલાં રસહીન અને સંકોર્ષ ગયેલાં વૃક્ષોને જડમૂળથી ઉખેડી ઉખેડીને ફેંટા દેવાં પડ્યાં છે, પણ આને લીધે તાજાં રોપેલાં રોપાઓને જે વિપુલતાથી સિંચન અને પોપણ મળશે એથી નવો શાય સંવર્ધન સુંદર અને જલદી ઉતરશે એ નિઃસંશય છે.

પાઞ્ચાં-ચોડાં વરસોમાં રુશિયાએ કેળવણીમાં કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી જણાશે:—

વર્ષ	શાળાઓ	વિદ્યાર્થીઓ
૧૯૧૧	૪૭,૮૫૫	૩૦,૬૦,૪૦૦
૧૯૧૯	૬૩,૩૧૭	૪૭,૯૬,૨૮૪
૧૯૨૧	૯૧,૫૦૦	૭૨,૦૦,૦૦૦
૧૯૨૩	૫૯,૦૦૦	૪૪,૨૨,૫૦૦

આ આંકડાઓ પરથી જણાશે કે સોવિયેટ સરકારના હાથમાં રાજકારભાર આવ્યા પછી શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ધૂમ વધવા માંડી અને ૧૯૨૧ માં તે તેટલે પહોંચી. પણ તે પછી કેળવણીનું નવનિર્માણ થયું, નિદામણ શરૂ થયું, કેવળ બૌદ્ધિક કેળવણી આપનારી શાળાઓનો ખંડ થયો અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૭૨ લાખથી ઘટી ૪૪ લાખ થઈ ગઈ.

પણ તે પછી પ્રગતિની રેખા ઉર્ધ્વગામી થઈ છે અને શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે.

સાંતી શાળાઓના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય:—

- (૧) ૫ થી ૮ વર્ષની વયનાં બાળકો માટેની કિન્ડર્ગાર્ટન શાળાઓ;
- (૨) ૮ થી ૧૨ વર્ષની વયનાં બાળકો માટેની પ્રાથમિક શાળાઓ; અને
- (૩) ૧૨ થી ૧૭ વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીઓ માટેની માધ્યમિક શાળાઓ.

કિન્ડર્ગાર્ટન શાળાઓની સંખ્યા મર્યાદિત છે. બાળકોના ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા પણ શાળા તરફથી જ થાય છે. આ શાળાઓમાં પોતાનાં બાળકોને દાખલ કરવાની માગણી ન પહોંચી શકાય એટલી થાય છે. આથી ગરીબ ખેડૂતો, મજૂરો અને લોકરેમાં કામ કરતા સિંપાઇઓનાં બાળકોને પ્રથમ લેવામાં આવે છે અને તે પછી જગ્યાઓ બાકી હોય તો બીજાઓને દાખલ કરવામાં આવે છે. એટલે માત્ર બે ટકા બાળકો જ આ જાતની કેળવણીનો લાભ લઈ શકે છે.

દરેક શાળાને રાજ્ય તરફથી બાળક દીઠ લાલ લીટીની અડધો વીધો જમીન આપવામાં આવે છે. આ જમીનના ઉત્પન્નમાંથી શાળાનું ધણુંખણું ખર્ચ ચાલે છે. રાજ્યોમાં બાળકોને શિક્ષકો આસપાસના વન જંગલોમાં ફરતી જૂદી જૂદી વનસ્પતિઓનું જ્ઞાન આપે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં આવી શાળાઓની સંખ્યા ૩૮૭ હતી, તે ૧૯૨૩ માં વધીને ૧,૭૯૯ થઈ છે, અને હજી દિન ઉઘે એમાં વધારો થતો જાય છે. આ શાળાનો મુખ્યાધિકારી પ્રજાકીય કેળવણી મંડળ સ્થાનિક મજૂર મંડળની ભલામણ પરથી નીમે છે અને એના હાથમાં જ શાળાનો તમામ વહિવટ સોંપી દેવામાં આવે છે.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં ૮ વર્ષથી મોટી ૧૭ વર્ષની વય સુધીનાં કુમાર-કુમારિકાઓને બેગું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય હોય છે. શાળાનો મુખ્યાધિકારી અધ્યાપક મંડળની સલાય વડે જ

શાળાને વહિવટ ચલાવે છે. આ અધ્યાપક મંડળમાં શાળાના અધ્યાપકો જ સલાસદો હોય છે એમ નહિ પણ શાળામાં કામ કરના નોકરવર્ગનો એક પ્રતિનિધિ. અને ૧૨ વર્ષથી વધારે વયના વિદ્યાર્થીઓનો એક પ્રતિનિધિ પણ આ મંડળમાં બેસે છે. રચાઈ મજૂર મંડળ, સ્ત્રી મંડળ, ખેડૂત મંડળ, યુવાન મંડળ એવાં જે જે કોઈ વ્યવસ્થિત મંડળો હોય તે તે તમામનો એક એક પ્રતિનિધિ આ અધ્યાપક મંડળનો સલાસદ હોય છે. શાળાને અંગે જે ડૉક્ટર હોય છે તે પણ આ મંડળનો સલાસદ ગણાય છે. આથી આ મંડળને અધ્યાપક મંડળને બદલે શાળાસમિતિ (School Soviet) એવું ગૃહમુચક નામ સોવિયેટ સરકારે આપ્યું છે.

આ શાળાસમિતિ દર મહિને મળે છે અને અવ્યાસિકમ, સમયપત્રક, અધ્યાપકો વચ્ચે કામની વહેંચણી, શીખવવાની પદ્ધતિ વગેરે નક્કી કરે છે અને કોને શાળામાં કામ કરવા અને કોને ન કરવા તે પણ આ સમિતિ જ નક્કી કરે છે.

શાળા શહેરમાં હોય તો શહેરમાં ચાલતા કોઈ ઉદ્યોગનું શિક્ષણ શાળામાં કરાવવાનું રાખવામાં આવે છે અને ગામડામાં ખેતીવાડીનું શિક્ષણ કરાવવાનું હોય છે. શિક્ષણને તમામ જોડે અંગમહેનત તરફ હોય છે. વિદ્યાર્થીઓને સારા ખેડૂનો અને કામદાર કેમ બનાવવા, તેમનામાં કામદારોનું સંઘર્ષણ કેમ બીજવવું, મૂલીવાદની સામે સામ્યવાદ ટકાવે ઝીંકી શકે તે તો તેમનામાં સામ્યવાદનું ન્દાનપણથી જ બીજારોપણ કેમ કરવું એ તરફ જ શિક્ષણ આપવાનું લક્ષ હોય છે. માત્ર શુદ્ધિ જ વિકસાવે તેવી કેળવણી તરફ દુર્લક્ષ અપાય છે. શરીરના અંગેઅંગને વિકસાવે, રનાયુઓને દદ અને મજબુત બનાવે, હાથની અંદર રહેલી શીશીને બહાર લાવે અને શરીરશ્રમ માટે માન અને આદર પેદા કરે એવી આ કેળવણી છે. એમાં જાતિનો બેદ નથી. ગરીબ તવંગરનો બેદ નથી. સૌને માટે એનાં દાર ખુલાં છે.

વિદ્યાર્થી ૧૫ વર્ષનો થયે એને કોઈ પણ ઉદ્યોગની વિશિષ્ટ તાલીમ આપવામાં આવે છે અને જ્યારે તે ૧૭ વર્ષની વયે પહોંચે છે ત્યારે પોતાનો જીવનવ્યવહાર સુખેથી ચલાવી શકે એટલી શક્તિ લઈને જ તે શાળાના ઉજર બદલે પગ ચૂકે છે. તેને પછી સરકારી નોકરી માટે કાંઈ મારવાનાં રહેતાં નથી, સારાં સર્ટિફિકેટ કે પ્રમાણપત્રોની તેને જરૂર પડતી નથી, મુખ્ય શિક્ષક કે આચાર્યની ભલામણની પણ તેને ગરજ હોતી નથી. તેનું કામ જ તેનું સર્ટિફિકેટ અને છે; તેની આવડત જ તેની ભલામણ કરે છે.

ક્રાન્તિ થઈ તે પહેલાં કેવળ શુદ્ધિની જ કેળવણી આપનારા 'જિમનેસિયમો' હતાં અને એમાં અમીર ઉમરાવોના નબીરાઓ લે તેવી કેળવણી અપાતી. ૧૯૧૪ની સાલમાં આવાં ૮૦૦ જિમનેસિયમો હતાં. સોવિયેટ સરકારે એ તમામને તાળાં વાટ્યાં અને આવી નવી સંકલિત મજૂર શાળાઓ ખોલી. આથી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ ક્રાન્તિ બેસી છે અને દર વર્ષે નવો જ કાંઈ બદલે પડે છે. આથી રસિયાનું ભાવિ તો પત્તકાશે જ પણ જગતનું ભાવિ પણ પત્તકાશે એ નિર્વિવાદ છે. કારણ કે જગતનું ચાલુ વહેણ પત્તકાશી આ ક્રાન્તિ છે, ભાવિ જગતની પુનર્ચના કરનારી આ ક્રાન્તિ છે. તેના પ્રવાહને યુરલગિરિ કે કાળો સમુદ્ર પણ રોકી શકે તેમ નથી. જોત જોતામાં તે પ્રવળના પૂરની માફક આખી દુનિયા

પર ફરી વળશે, ખેડૂનો અને મજૂરનો દિગ્વિગ્ન્ય જાહેર કરની એની ધ્વજ દેશેદેશ અને ગામેગામ રોપાશે, મૂડીવાદનાં અજ-છિન્નભિન્ન યશ્ને અને જે રામરાજ્યની જગતની પ્રજા વિરહાતુર હૃદયે રાહ જુએ છે એની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા મંકારશે. અજાન અંધકારનાં આવરણોને બેદીને એનાં તેજોમય કિરણો પ્રગટવા માંડ્યાં છે અને આગામી લબકતી ઉપાની પ્રતિદારી ખની એની નેત્રી પોકારે છે: 'જગો! એ પ્રસ્વેદથી નરભોજ જગતના માનવીઓ! એ ઉપાનો તમારા પ્રસ્વેદબિદ્ભૂઓથી અભિષેક કરો!'

*

*

*

*

૧૭ વર્ષની વય પછી જેને આગળ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા રહે છે તેને વિશ્વવિદ્યાલયમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આમાં વિશ્વવિદ્યાલય ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં ૯૫ હતાં તેમાં ૧૨,૧૫૫ અધ્યાપકો છે અને ૧,૩૩,૮૭૨ વિદ્યાર્થીઓ છે. આ ૯૫ વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી ૨૭ ખેતીવાડીનું વિશિષ્ટ શિક્ષણ આપે છે; ૨૪ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપે છે; ૧૩ શિક્ષણશાસ્ત્રનું અને ૧૦ લલિતકલાઓનું શિક્ષણ આપે છે. અહીંની જેમ અધાપે જ્ઞાનનો ખીચકો. કરનારાં ૧૭ વિદ્યાલયો છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં પણ ખેડૂત અને મજૂરનાં જાળકોને અને વાસ કરીને રહેલા સામ્યવાદના પ્રચારકોનાં જાળકોને પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવે છે. રૂશિયન સામ્યવાદના આદિ શુરુ કાર્ય માદર્શના સિદ્ધાંતોની ગળથુપી તો માધ્યમિક શાળામાંથી જ પાવામાં આવે છે, પણ સામ્યવાદના ખાસ ૭ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં એ વાદના પ્રખર પંડિતો તૈયાર થાય છે અને તેઓ આગળ જતાં મોટા પ્રચારકો અને છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયોનાં નામો મુદ્દાન સામ્યવાદીઓના નામ પરથી જ પડેલાં હોય છે.

આ ઉપરાંત મજૂરોનાં વિદ્યાલયો હોય છે. તેમાં દિવસે કામ કરતા ખેડૂતો અને મજૂરોને રાત્રિના સમયમાં તેમના વિષયોનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા હોય છે. આ વિદ્યાલયોનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી કેટલેક પણ વિશ્વવિદ્યાલયમાં એ મજૂર કે ખેડૂત દાખલ થઈ શકે છે અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ડિગ્રી મેળવી શકે છે.

શિક્ષણ ફરજિયાત છે પણ મફત નથી. માત્રાપ પાસેથી તેમની કમાણીનો ત્રીસમો ભાગ તેમનાં જાળકોની કેળવણી માટે લેવામાં આવે છે. જેઓ સરકારી પેન્શનરો હોય છે, સરકારમાં કે કેળવણી ખાતામાં નોકર હોય છે અથવા તો જેમની કમાણી ઘણી જ ઓછી-પેટ-પૂરતી હોય છે તેમને આ કરમાંથી મુક્તિ મળે છે. આ કરનો ભોજો જરૂરજમીનવાળા પેસાદાર માણસો અને વેપારીઓને માથે વધારે પડે અને ખેડૂતો અને મજૂરોને તેનો ભાર ઓછો લાગે એવી તેની ખુબીદાર, સમપ્રમાણ વહેંચણી છે. માત્રાપ આ કર ન ભરે તો જાળકોને શાળામાંથી કાઢી મૂકવામાં આવતાં નથી પણ માત્રાપને કાર્ટમાં રજુ કરી સજા કરવામાં આવે છે. કારણ કે સોવિયેટ ધારા મુજબ જાળકો એ માત્રાપની મિલકત નથી પણ રાજ્યની મિલકત છે અને રાજ્ય પોતાની મિલકતનું રક્ષણ કરવા અંધાધેણું છે.

ક્રાન્તિ વખતે મદદ કરનાર માત્રાપોનાં જાળકોને શિષ્યવ્રતિઓ આપવામાં આવે છે, અને શાળામાં જે ચોથા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ વજર શીએ ભરે છે તેમાંના ઘણાખણ રાજ્યની સેવા કરી હોય એવા સિપાઈઓનાં અને મજૂરોનાં જ જાળકો હોય છે.

આ ઉપરાંત એક લોકશિક્ષણનું ખાતું હોય છે. તે પ્રજાકીય મંડળથી અલગ છે અને ખાસ કરીને નિરક્ષર લોકોને લખતાં વાંચતાં શીખવવાનું કામ કરે છે. તે ગામડાંઓમાં વાંચનાલયો, ફરતાં પુસ્તકાલયો, સિનેમાઓ, નાટકો, સામ્યવાદનાં મંડળો, પ્રદર્શનો વગેરે અનેક સાધનો દ્વારા સામાન્ય માનવો પ્રચાર કરે છે, લોકોને સોવિયેટ સરકારના સિદ્ધાંતોની મમજ આપે છે અને નિરક્ષરતાનો નાશ કરે છે.

તમામ થીએટરો અને સિનેમાઓ પર વ્યક્તિની ખાનગી માલિકી નહિ પણ રાજ્યની જ માલિકી હોય છે અને રાજ્યના સેન્સરો પાસ કરે તે જ ખેલો કે શીક્ષણ પ્રજા આગળ રહ્યું થાય છે આ તપાસ આપણે અહીંઆ છે તેમ કાતરનું જ કામ કરતી નથી—બિલ્સ કે રાજકીય એવા કેઈ અનિષ્ટ તત્વોને જ ઉચ્છેદ કરતી નથી, પણ પ્રજાની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ કેમ વધે; તેમની ક્ષારસિકતા કેમ ખીલે, અને તેમનામાં રહેલ દેશ પ્રત્યેની અને સામ્યવાદ પ્રત્યેની પ્રીતિનું કેમ પોપણ થાય એ દષ્ટિએ આ તપાસ થાય છે. મુખ્ય વિદ્યાધિકારી લુનાચર્સ્કી પોતે જ એક અદ્વિતીય નાટ્યકાર છે અને તેનાં લખેલાં બે નાટક ‘ફાસ્ટ’ અને ‘ઓલિવર ક્રીમવેલ્ડ’ એ પ્રજા આગળ અનેકવાર ભજવાયાં છે. આથી પ્રજાનું કેવળ મનોરંજન જ થતું નથી પણ નાટ્યકલા દ્વારા ક્રાન્તિકારક વિચારોની જે પિચકારી અપાય છે તેના રસ પ્રજાની રંગરંગમાં ફરી વળે છે અને પ્રજા મમસ્ત સામ્યવાદની પરમ ભક્ત બને છે. મોસ્કોમાં આલું એક પ્રસિદ્ધ થીએટર છે તે ‘ક્રાન્તિ થીએટર’ ના નામથી ઓળખાય છે આ ઉપરાંત કેવળ બાળકો માટેનું પણ એક થીએટર છે અને તેમાં બાળકોના માનસને અનુરૂપ ખેલો અને પ્રદર્શનો ભજવાય છે. તે સિવાય સિનેમાની શીક્ષણ, પુસ્તકો, ચોપાનિયો વગેરેની ખાસ ‘રૂઢનો’ હોય છે અને તે ગામેગામે ફરી લોકશિક્ષણનો પ્રચાર કરે છે.

આ તો બોલ્શેવિક રશિયાની કેળવણીની દિશામાં કરેલી પ્રગતિનો સાર માત્ર છે. એમાં રશિયા જેવા જ ખેતીપ્રધાન અને કર્મપ્રધાન આપણા દેશને અનુકરણીય અને અપનાવી લેવા જેવું ઘણું છે. માત્ર આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ આ દિશા તરફ નજર ટોડાંવે. ‘ઔદિક કેળવણીને બદલે સોવિયેટ સરકારના જેવી કાર્યકર કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન કરે, નિરક્ષરતાનો નાશ કરે, લોકશિક્ષણનો પ્રચાર કરે અને ગરીબોને માથે કરેલો જે અસહ્ય બોલે છે તેને ઓછો કરી માથાદારો પર તે વહેગી નાંખે તો આપણા દેશમાં પણ એ ઉપાનો પનોતાં પગલાં મંડાય, આલસ્ય દૂર થાય, અસંતોષ અદસ્ય થાય અને સેકડો વર્ગપરના એ રામ રાજ્યનાં ફરીથી દર્શન થાય. પ્રજા એ સુદિન ક્યારે દેખાડશે ?

નંદલાલ મંથિલાલ શાહ.

આબુનાં મંદિરો અને અનુપમાદેવી*

ગૂજરાતના સ્થાપત્યમાં આબુનાં મંદિરો સૌથી વધારે આકર્ષક છે. ભારતવર્ષના સ્થાપત્યમાં તાજબહાલ અને વસ્તુપાલનાં મંદિરો પરદેશીઓનું. સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. તાજ-મહાલ એક ગ્રેમી સમ્રાટનો મૂર્ત ચએલો ગ્રેમ છે; એક શહેનશાહનો ખજાનો એની પછવાડે ખસ્ય ચએલો છે. આબુનાં મંદિર એ પોરવાડ લાઇઓએ બંધાવેલાં છે. એમાં તીર્થંકરની 'શુક્રધ્યાન'ની લાવના મૂર્ત કરવા અટળક ધન ખરચાયું છે. પણ એની કારીગરી, લોકો કહે છે, અટળક ધન ખર્ચે પણ સિદ્ધ થાય એવી નથી. કલા અને કલાકારોનો ગ્રેમ જ એવી કારીગરી સિદ્ધ કરાવી શકે. આ ઉદારતા અને આ કલાગ્રેમનો પાક શીખવનાર એક દેવી હતી. તેનું નામ એ કુશળ પ્રધાનો જેટલું પ્રસિદ્ધ નથી. એ દેવીનું નામ-અનુપમાદેવી. અતે. તે તેજપ્રાપ્તની ધર્મપત્ની હતી.

૧

ગૂજરાતના મન્ત્રીઓ થયા એ પહેલાં, અટળક ધનના દાતા થયા એ પહેલાં, એક-વાર બને લાઈઓ કુટુંબ સાથે સોરઠ તરફ તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા; ઘરમાં જે કાંઈ ધન હતું તે બધું સાથે લઈ લીધું. રસ્તામાં હડાળા મામ આગળ મુકામ કર્યો. ત્યાં માહુમ પડ્યું કે સોરઠમાં જ્નેઇએ એવી શાન્તિ નથી. સાંજે તે વાણીઆઓએ વિચાર્યું કે બધું ધન સાથે લઈ જવું કીક નથી. ભવિષ્ય માટે થોડુંક ધન ક્યાંક દારીને જઈએ તો કીક. બન્ને લાઈઓ લફમી ગણવા બેઠા. ત્રણ લાખ દામ થયા. તેમાંથી એક લાખ લઈ રાતે દાટવા નીકળ્યા. 'આઠ નીચે ધન દાટવા જમીન ખોદતા હતા ત્યાં નીચેથી સોનાનો ભરેલો એક ઘડો પ્રકટ થયો.' ધન દાટવા જતાં કોકનું ઘરેલું ધન હાથમાં આવ્યું એટલે બન્ને લાઈઓ વિચારમાં પડી ગયા કે હવે શું કરવું? તેઓએ નાનાલાઈ તેજપાલની પત્નીની સમાધ લેવા વિચાર કર્યો.

સરસ્વતીર્મયોદારસારયુદ્ધિપ્રદાવિનોમ્ ।

પૃચ્છતઃ સ્મ સદા માન્યાં દેવોમનુપમાસિધામ્ ॥

સરસ્વતીના જેવી, ઉદાર અને તાત્વિક શુદ્ધિ આપનારી સદા માન્ય અનુપમા નામની દેવીને પૂછવા લાગ્યા.

બધો, વૃત્તાન્ત જણાવ્યો, અને પૂછ્યું:

આચાર્યાં નિધિનાડનેન કિં કર્તવ્યમતઃપરમ્ ।

મનસ્વિનિ મર્તિ બ્રૂદિ પરિણામ ગુણાવદામ્ ॥

હવે અમારે આ ધનનું શું કરવું હે મનસ્વિનિ! પરિણામમાં ગુણવાળા સલાહ આપ. અનુપમાદેવીએ વાણીઆઓને માર્મિક વચન કહ્યું:

દ્રવ્યોપાર્જનસંજાતરજોમારાદિવોગિનઃ ।

અથઃ ક્ષિપંતિઃ સર્વસ્થં ગન્તુકામા અધોગતિમ્ ॥

* આ વૃત્તાન્ત શ્રી જિનહર્ષવલ્લિહૃત વસ્તુપાલ ચરિત્રમાંથી લીધો છે.

દ્રવ્ય ઉપાર્જનથી થએલા રજોભારથી બળે (રજના ભારથી અને પાપના ભારથી) અધોગતિને પામવાની ઇચ્છાવાળા પોતાનું બધું નીચે નાખે છે-જમીનમાં દાટે છે.

આ વચનથી બન્ને ભાઈ પોતે જે કરવા ગયા હતા તે કામ કેવું કરું તે બરાબર સમજી ગયા હશે. પછી દેવી આદેશ આપે છે:

अतो गरीयसि स्थाने स्थापनीयं निजं धनम् ।

जगद्गमोच्चरे प्रोक्षैः पदवीं स्पृहयालुभिः ॥

માટે જગતની દૃષ્ટિમાં ઉચ્ચ પદવીની સ્પૃહા હોય તેવાઓએ તો ઉચ્ચ સ્થાને જ પોતાના ધનને સ્થાપવું જોઈએ.

અનુપમાએ ઉચ્ચત્વનો પાક આપ્યો. બન્ને ભાઈઓએ એ સ્વીકાર્યો-જીવનભર એનું પાલન કર્યું. તાત્કાલિક પરિણામ શત્રુંજય અને ગિરિનાર ઉપર મંદિરોમાં આવ્યું.

૨

બન્ને ભાઈઓ ગૂજરાતના મહામન્ત્રીઓ બની ગયા છે. પોતાની શુદ્ધિ અને પોતાના શૌર્યથી આખા ગૂજરાતને એક તન્ત્ર નીચે આણ્યું છે. અકુષિત ઉદારતાથી સર્વ સંપ્રદાયોના વિરોધ કંઠહ દૂર કરાવ્યા છે. પોતે 'દાદીવાળા સરસ્વતી'નું ગિરદ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સરસ્વતીના પુત્રને અપ્રતિમ ઉદારતાથી પોષ્યા છે. સર્વ પ્રકારની લૌકિક ઋદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી છે; અનુપમાની આરાનું પાલન સર્વથા સફળ થયું છે. આ સિધ્ધિમાં એકવાર નાગેન્દ્ર ગચ્છના મુરિએ આવી અર્ચુદગિરિનું માહાત્મ્ય ગાયું: "આ ગિરિરાજથી જૈનશાસનમાં અને શૈવશાસનમાં વિશેષતઃ પ્રખ્યાત છે; અને વિવિધ ઋષિઓએ એ મેળ્યો છે." ઇત્યાદિ. છેવટે નાગેન્દ્રમુનિ કહે છે: "દૈવતાચક્ર જેવું આ ગિરિ ઉપર નિર્માણ કરેલું ચૈત્ય શિથરાતક ઉપર એટલે પૃથ્વીતલ ઉપર સ્થિરરચાયેલું થશે." વસ્તુપાસે મનમાં વિચાર્યું: "અમે ચાર ભાઈ હતા. તેમાંથી એ તો નાનપણમાં જ દેવગ્રોહ પામ્યા. તેમાં મક્કદેવનાં શ્રેય અર્થે તો શત્રુંજયગિરિ ઉપર અષ્ટાપદ સરખું અષ્ટાપદ મંદિર બંધાવ્યું છે. પણ લણિગનાં શ્રેય માટે કોઈ 'કીર્તન' કરાવ્યું નથી." આણું ઉપર મંદિર બંધાવવાનો વસ્તુપાસ વિચાર કરે છે. નાના ભાઈ તેજપાલ મન્ત્રીને બોલાવ્યો, અને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. તેજપાલે અનુમોદન આપ્યું અને નેમિનાથનું ચૈત્ય બંધાવવાનો બન્ને ભાઈઓએ હરાવ કર્યો. તેજપાલે સંદ્રાવતીના રાજા પાસે સાહાય્ય માગવા તુરંત જ ઉપડ્યો.

૩

મંદિર બંધાવાનું કામ શરૂ થઈ ગયું છે, કારીગરો ઉપર દેખરેખ રાખવા જિદા નામના વાણીઆને નીમ્યો છે. સર્વ વૃત્તાન્ત તેજપાલે આવી વસ્તુપાસને જણાવ્યો. વસ્તુપાલે કસોટીના પથરની નેમિનાથની મૂર્તિ બનાવી તેજપાલ સાથે આણું મોકલી. ઘણા દિવસોથી કામ ચાલતું હતું પણ હજી ફક્ત ગર્ભમંડપ જ તૈયાર થયો હતો. તેનું કારણ જિદાને પૂછ્યું. જિદાએ કહ્યું: "દેવ આ મૂર્ત્યધારીને હું તો અનેકવાર પ્રેર્યો કંઈ છું. પણ થોડીક વારમાં બધા યાત્રી જાય છે અને કામમાં જરાએ ઉતાવળ કરતા નથી; અને હાથથી આગળથી પૈસા લઈ દામને વેચી નાખે છે." 'દામને વેચી નાખે છે' એ 'શ્રુતિકદુ' શબ્દો સાંભળી સચિવે કહ્યું:

लोकानामुपकाराय चैत्यकृत्याधिकारिणाम् ।

आगच्छन्तो व्रजन्त्येते भृशमक्षीणकोशताम् ॥

ચૈત્ય કરવા માટે નીમેલા શોકોના ઉપકારમાં આવતાં દામ અનેક ધણાં વધે છે.' માટે

દ્રમ્માઃ સૂત્રમૃતાં દેયાસ્તદમીપાં યથારુચિ ।

યદુદારાશયૈર્ભોગ્યં ધર્મકાર્યે વિવેકિમિઃ ॥

આ સ્થપતિએને યથારુચિ દામ આપવાં; કેમકે વિવેકીઓએ ધર્મકાર્યમાં ઉદાર શક્તિવાળા ગહેવું જોઈએ.' 'લક્ષ્મી તો દીપ શીખાની' જેમ સ્નેહ (સ્નેહ—અને તેજ), દશાશુણ (દશાના શુણ-દીવેટ) સર્વતો નાશ કરી ફક્ત મેંશ રહેવા છદ નાશ પામે છે.'

પણ કામ જલદી થાય એનો ઉપાય તો કરવાનો હતો. એ ઉપાય અનુપમાદેવીએ કર્યો; એકવાર—તેજપાલ પૂજની તૈયારીમાં હતો તે સમયે 'અનુપમામાં સરસ્વતી સમી' અનુપમાએ કારીગરોની કામમાં મંદતા જોઈ મુખ્ય સ્થપતિ 'શિશ્પીઓના અંગ્રેસર' શોભનને બોલાવી કહ્યું: "જો આ એક સ્તંભ ઉઠાવો કરતાં તમને આંટકો વિલગ થયો તો આ પર્વત ઉપર ચૈત્ય ક્યારે તૈયાર થશે? ધર્મની તો, પ્રાણો, ત્વચિત ગતિ કહે છે. અને દેહધારીઓની ભાવી ફાણ કેવી છે તે કાણ જાણે છે? લક્ષ્મી અને આયુષ્ય બંને ચંચલ છે. માટે વિવેકીએ પુણ્યકાર્ય, સ્વજન્મ સફળ કરવા, વિના વિલગે કરવું જોઈએ; અને અધિકારીએ તો ખાસ કરીને." શોભને જવાબ આપ્યો: "સ્વામિનિ! આ પર્વત દેવાને ચક્રતાં પણ કદિન પડે એવો છે. અહીંઆ જે ઉગ્ર શીત પડે છે તેથી સવારનું કામ અટકી જાય છે; અને હિમથી શીતલવાયુ મર્મ વિધી નાખે છે. બપોરે બધા સ્થપતિઓ પેટ ભરવા માટે શંકવાના કામમાં પડી જાય છે. જમ્યા પછી ન્યાં કામ શરૂ કરીએ છીએ કે ભાં સાંજે વિદ્યરૂપ ઠંડી પડવા માટે છે. વળી ખોરાકમાં શાક અને દૂધ મળના નથી એટલે શરીરમાં શક્તિ પણ જોઈએ તેવી રહેતી નથી. આથી આ પર્વત ઉપર થોડું થોડું કામ થાય છે. સામગ્રી સિવાય ધનથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી."

આ બંનેમાં આમ વાત ચાલતી હતી ત્યાં તેજપાળ આવી પહોંચ્યો અને શોભનને પૂછ્યું: "ભાગ્યશાળી અનુપમાદેવી તમને શું કહે છે?" તેજપાલે બધી હકીકત જણાવી અને પત્નીની સલાહ માગી. અનુપમાએ મુદિત ચર્ચા કહ્યું: "દિવસે અને રાતે જુદા જુદા સ્થપતિઓ નીમો. બધા શિશ્પીઓને અમૃતસમાં સર્વદા યથારુચિ ભોજન જમાડો. તેઓને ન્હાવાધોવા અને આરામ લેવાની મંજૂર કરવા જુદા જુદા માણસોની ગોઠવણ કરો. ફુની-આમાં આ રીતે જ ધર્મકૃત્યો થાય છે; સર્વ: સંતોષમાયાતઃ સંતોસાદઃ ક્ષ્યાતઃ ક્રિયાસુ-યત્ । સંતોષ જે સર્વ સંતોષ મળતાં કામમાં ઉત્સાહવાળા થાય છે."

'કાન્તાનો કાન્ત ઉપદેશ' સાંભળી મન્ત્રીએ તે પ્રમાણે બધી વ્યવસ્થા કરી.

આશુના મંદિરો કોણે બંધાવ્યાં ?

આશુના મંદિરો અનુપમાદેવીએ બંધાવ્યાં. આશુના મંદિરોમાં અનુપમાદેવીની મહાનુભાવના મૂર્તિ થાય છે. ઉદારતાનો—ધન ખર્ચવાનો—પ્રથમ પાઠ અનુપમાએ એ ભાઈઓને શીખવ્યો. શિશ્પીઓને સંતોષી કામ લેવાનો પાઠ પણ અનુપમાએ આપ્યો. જે ગુર્જર દેશમાં આવી સ્ત્રીઓ હોય ત્યાં ધર્મ અને કલા કેમ વૃદ્ધિ ન પામે ? +

૨૦ જી. ૫.

+ દસ્તેલિખિત વનશંખમાથી હપ્ત

એ કલાપ્રદર્શનો

દિવાળીએ દિવાળીએ ગૂજરાત પોતાનાં સામયિકોના ખાસ અંકો દ્વારા પોતાનું ચિત્ર-કલા પ્રદર્શન દેશને ધરે છે. આ વખતે એણે આ ખાસ અંકો ઉપરાંત સૂરત મુકામે ગૂજરાત કલાપ્રદર્શન ભરીને ગૂજરાતની સમગ્ર કલાઓ ખતાવી આપી છે. ખાસ અંકો દ્વારા ગૂજરાત ભાગ્યે જ પોતાની રસવૃત્તિની ઉચ્ચતા સાબીત કરી શકે છે.

“ગુજરાત”ના ચિત્રોમાં આ વખતે મુનશીજીના પૌરાણીક નાટકને ચિત્રકારે જરા પ શોભાવ્યું નથી. ક્યાં એ નાટકની લાવના અને ક્યાં એ ચિત્રો? ચિત્રકાર દરેક પ્રકારે પોતાની ચિત્રની સામગ્રી વિભાજીતી જ રાખે છે નમદગ્નેયાત્મ નામે ચિત્રમાં આર્વંની ઉભા રહેવાની છટા તો જુઓ! એ પછી હૃદ મા પૃષ્ઠની સામેનો વીતહવ્ય જુઓ, વીતહવ્યની અછડતા મોરમાં પ પેસી ગયેલી છે!! કદાચ મોર લાકડાનો હશે!!!

રૂપાં અને દાદુમાં “હું રૂપાં”માં ચિત્રકારની ક્તેદ છે, શેરઝાદીના ચિત્રકારે આ વખતે કંઈ અજબ મુધારા કરી દીધા છે. એમનાં પાછલાં ચિત્રોમાં રહેલી ચહેરાઓ પરની મૂર્ખતા અને શરીરની અછડતા એકદમ જ કંધક આવી ગઈ છે—ધણાં મુધારા કે પછી મુધારાનાં હોય તેમ લાગે છે.

કસોડીનાં ચિત્રો, મુનશીજીના નાટકના જ ચિત્રકારને હાથે થએલ હોઈ, વધુ કાંઈ ન કહેવાય, પણ ૧૩૬ મા પાનાની સામેનાં ચિત્રમાં ચોખ્ખી મદમડી બેસાડી દીધી છે.

એ પછી “ગુજરાત”નું ચિત્રોનું પ્રદર્શન એના લેખોનાં પ્રદર્શનની પેઠે જ “ગુજરાત”ને અરધે રસ્તેથી જ બંધ પડી જાય છે અને પછી “વધુ મારે” કથું જોવાનું મળતું નથી.

કેમ જાણે “ગુજરાત”ને ટક્કર મારવી હોય તેમ “નવચેતન” આ વખતે ખૂબ લલકો મારે છે. પણ એનો એ લલકો ગૂજરાતના નાટકોની જેમ સીનસીનેરીનો છે. ઉત્તરદિશનાં અને દક્ષિણનાં નાટકોને મુકાબલે ગૂજરાતનાં નાટકોની સીનસીનેરી ખુબ લલકાભરી ગણાય છે, આ સીનસીનેરીમાં ઘણે લાગે વિલાસ અને ખોટો લલકો જ હોય છે. નવચેતન પોતાના પૂંઠાં પર જ આગસ મરડતી કોઈ સ્ત્રીને અર્ધ ઉઘાડી દશામાં ખતાવી પ્રેક્ષકને આકર્ષવાનો હલકો પ્રયાસ કરે છે. એમનું પછીનું પ્રથમ ચિત્ર “મુરલીમુગ્ધ” એના સ્વર્ગમ્ય ચિત્રકારની મનોવૃત્તિને તાજ કરે છે.

“ધૌવના” મૂકવાનો હેતુ પણ પૂંઠાં પરના ચિત્રના જેવો જ હશે. “કુદરતની કૃતિ” દ્વારા ચિત્રકાર શું એમ કહેવા માંગે છે, કે “નમ્ર સ્ત્રી જ કુદરતની કૃતિ છે”? મહુમદારને આગ ખોવનાર તંત્રી સાહેબને જ અમે એ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ. એ કઈ રીતે “વિશ્વના મૃદ સૌન્દર્યની પેલે પારનું દરય જોવાની શક્તિ ધરાવે છે” અને “મૃદ સૌન્દર્યને વ્યક્ત કરી મનુષ્ય હૃદયની લાગણીજન્ય બૂખ મટાડે છે?” આ વાક્યથી લેખકે કદાચ નહિ કંપેલું સત્ય વ્યક્ત થઈ જાય છે. અને એ કઈ રીતે “આપણી અને પરમાત્માની વચ્ચે આજખાણ કરાવનાર દુષાપિયા તરીકે” છે? આદી તંત્રીજીએ આપેલો રા. મહુમદારનો પરિચય ધણી મુંઝ

છટાથી આપો છે. ફક્ત માત્ર એ છે કે એની એમનાં ચિત્રો સાથે એકવાક્યતા નથી. કદાચ એમ દરેકે એમણે બતાવેલા મનુષ્યદારનાં ચિત્રોના ત્રણ વર્ગોમાંના (૧) “અલંકારી” વર્ગનાં ચિત્રો જ આપવા ધાર્યા હશે! પણ તેનાથી “વિશ્વનાં ગૂઢ સૌન્દર્યની પેલે પારનું દરખશી રીતે જોવાય?” ગમે તેમ પણ પૂંઠાં પરનું ચિત્ર મૂકવામાં લોકોને આકર્ષવાનો હેતુ સર્થો છે. આ આખા અંકમાં જે લાવ મુખપૃષ્ઠથી શરૂ કરી બતાવવાનો પ્રયત્ન દેખાય છે તેમાં વિસંવાદીકાંપે મનુષ્યદારનું “નિદ્રાને ખોળે” નું મુંદર ચિત્ર ઘૂસી જવા પામ્યું છે, તે માટે તંત્રીને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

આ પછી “ગુજરાતી”નો ખાસ અંક મારા જોવામાં આવ્યો. કેાઇ ઈંગ્લીશ નર્તકીને દેવદાસી તરીકે રજુ કરવા ચિત્રની ભેં (back ground)માં ગમે તેમ દહેરાંઓ ખમ્મી દીધેલાં છે. એ “સુરલોકની રંભા અને મેનકા, ઉર્વશી”ની આશૃતિ આ ચિત્રમાંથી ઉપજતી કાદવી એ તો એક ખરેખરા ભક્ત હૃદયનું જ કામ મને લાગે છે. કે પરિચય આપનારાએ ચિત્રકારને એ બધા લાવે પહેલાં કલા નહિ હોય; જે કલા દરેકે તો ચિત્રકાર એને ઉતારી શક્યા નથી અને ન ઉતારી શક્યા હોય તો પછી તેમાંથી સુરલોકની મેનકા રંભા ઉપમ્નથી કાઢવાની હિંમત પરિચયકારે કરી છે અને એ જ પ્રમાણે ચિત્રની બોર્ડરમાંથી એમણે સ્થાપત્યકલા ઉપમ્નથી કાઢી છે તે માટે એમને ધન્યવાદ ઘટે છે. આ ચિત્રના પ્રશંસકોએ આ ચિત્ર પરથી દેવદાસી શોધવા પહેલાં આ જાતનાં પ્રાચીન ચિત્રો અને મૂર્તિઓનો વિશેષ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. અને સારે જ, અને તે પછી જ ચિત્રોનું અને ભાષાનું તાદાત્મ્ય તેઓ સાધી શકશે.

ગૂજરાતનું ત્રીજું અગ્રગણ્ય સચિત્ર માસિક “શારદા” પણ માલકોને લોભાવવા જ એકે સ્ત્રીનું ચિત્ર પૂંઠાં પર મૂકે છે. મને લાગે છે કે એમની પ્રથમ પૃષ્ઠ પરની અપ્સરા “ગુજરાતી”ની દેવદાસી કરતાં સારી છે. પણ પાછી એ જ ચિત્રકારની “પૂનાદે ચારણીયાણી” અને “મીડી મોરલીવાળો” ધણું જ દસકું કામ છે. શારદામાં આ વખતે ધુરંધર પણ કુદી પડ્યા છે. એમની પરબુજાતિની કદમમાંથી બીજી જાતિ નીકળતી જ નથી. એના કરતાં ખાદીમાં કલા બતાવતા જાહેરખજરી ચિત્રમાં રા. રાવલ ગૂજરાતની આ જમાનાની બે મુઘડ સ્ત્રીઓ બહુ અચ્છી રીતે બતાવી આપે છે. શારદા સીનસીનેરીમાં નવચેતનથી ચડે નહિ. ગૂજરાતના આ ખાસ અગ્રગણ્ય અંકો ગણાય, બાકીના અંકો ચિત્રોના ભલકામાં એટલા તેજસ્વી નથી, એમાંનાં ઘણાંઓએ તો માત્ર ફોટોચિત્રોથી જ સંતોષ માન્યો એ કીંકે દર્શુ છે.

“કુમાર” વિશે તો અમારે કંઈ લીકા કરવાની જ નથી. એમણે આ વખતે સ્વ. રામરાવેનાં ચિત્રો આપી ગૂજરાતના ઉગતા ચિત્રકારો આગળ એકે આદરો ખડો કરી આપ્યો છે. એવા એવા આદરો જ તેઓ કુમારો પાસે મૂક્યા કરે, અને સરસ સરસ વાનગી પ્રજાને આપ્યા કરે એવી અમારી નવા વર્ષની આશા છે.

આટલું વિવેચન આ ખાસ અંકો માટે બસ ધારી આપણે સૂરતનું કલાપ્રદર્શન સંધ્યાગે જોઈએ.

ગૂજરાત કલાપ્રદર્શન નામ વડે તો સાધારણ રીતે નીચેના અર્થો નીકળે: (૧) માત્ર ગૂજરાતની જ કલા બતાવનારું પ્રદર્શન; (૨) માત્ર ગૂજરાતીઓએ જ સર્જેલી કાલ

ખનાવનાઈ પ્રદર્શન. વળી એ પણ સ્પષ્ટ હોતું જોઈએ કે પ્રદર્શન આધુનિક કે પ્રાચીન કલા ખતાવવા સાટે છે ? આ વાસ્તવિક વસ્તુચિત્તિ પ્રદર્શન ભરનારાઓના ખ્યાલમાં સ્પષ્ટ હોય તેમ ન જણાયું. કદાચ એમ પણ હોય કે એમને સ્પષ્ટ હોય ને તે પ્રમાણે કરવા જોતો વખત અને અતુટતા ન હોય. પ્રદર્શનમાં બધી ચીજો હતી: જૂની અને નવી, ગૂજરાતની અને બહારની, ગૂજરાતીઓએ સર્જેલી અને બહારનાઓએ સર્જેલી.

કલાનું ક્ષેત્ર બહુ વિસ્તૃત છે. એ નાનામાં નાની કૃતિથી તે મોટામાં મોટી સ્થાપત્ય કલા સુધીનું રૂપ લઇ શકે છે; એટલા માટે પાશ્ચાત્યોએ કલાના એ વિભાગો પાડ્યા છે: (૧) ફાર્નિ આર્ટ્સ (લલિતકલાઓ) અને (૨) ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ આર્ટ્સ. અંગ્રેજીની નજરે આ વિભાગો બહુ તિક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ હોય છે. હિંદુ મન તો બહુ એક રીતે જ જુલે છે. બહુ બહુ તો એને "કલા કૌશલ" કહી દે છે. કલાના આ (૨) જ વર્ગની ઉત્કૃષ્ટતાનો આધાર (૧) થા વર્ગ પર હમેશાં હોય છે, એટલે પહેલાં આપણે લલિતકલા ખતાવતું પ્રદર્શન જોઈએ.

આ પ્રદર્શનમાં આ વખતે સ્થાપત્યનાં આલેખનો પણ હતાં, એમાં ખાસ કરીને મુંબઈની રફલ ઓફ આર્ટ્સના તામ્ર જ શિક્ષિતોનાં ખનાવેલાં આપણાં પુરાણાં સ્થાપત્યનાં મિતાલેખનો, અને કેટલીક કાર્પનિક સંયોજનાઓ ધણું ધ્યાન ખેંચે તેવાં હતાં. આ કાર્પનિક સંયોજનો સિદ્ધી રૂપમાં હતાં, પણ જોતલે અંશે શિક્ષિતો અંગ્રેજોની હેઠળ તાલીમ પામે છે તેટલે અંશે એ યોજનાઓ બધી અંગ્રેજી રીતિની હોય છે. અંગ્રેજી રીતિથી થએલું ચિત્ર તો કદાચ નભાવી લેવાય, પણ અંગ્રેજી રીતિએ થએલા મકાનમાં હિંદુજીવન સિદ્ધી રીતે ગાળી ન શકાય. દા. ત. એ સંયોજનામાં એક "સ્વર્મીંગ બાય" (કીડસર) હતું. આપણાં કીડસરને કાંઈ મકાનની આવશ્યકતા નથી. એમને ત્યાં સ્વર્મીંગ બાય માટે અઝાયદા મકાનની આવશ્યકતા હોય છે. સિદ્ધી આમોહવાને જ જે ઇશરનું નથી એની કલ્પના કરી એને હિંદુ સ્થાપત્યશૈલીમાં ઘટાવવું એ બહુ નિર્ચક લાગે છે. આવાં તો ઘણાં આલેખનો હતાં, પણ ? એ બધાંને અંગ્રેજો નનરવાનો આશય નથી, પણ એના પરથી જાકતો સાચો વિચાર તો અંગ્રેજો કહેવા જ થયે. એ જ પ્રમાણે એક "સમર પેલેસ" (ગ્રીમ લવન) નો નકશો પણ આપણી કાંઈ જરૂરના કીડસરના વર્ણન પરથી નીપજતા લાવને બંધાયેલો ન નીવડે. આવાં સંયોજનોનાં વર્ણનો આપણા જ શિલ્પકર્મીઓમાંથી કે કાર્યોજમાંથી ખજા શકે. અંગ્રેજો આપણને એ ન આપી શકે. સ્થાપત્યના વર્ગમાં આ શિક્ષિતોનાં કામો પછીની જગા આ લેખકનાં કામોએ રોડી હતી. એનો આશય સ્થાપત્યને નકશાઓ દ્વારા લોકોને સમજાવવાનો હતો; એટલે દરેક નકશા ઉપર, એમાં શું શું જોવાનું છે, અને એ શા મુદ્દાથી થયો છે એ ગૂજરાતી ભાષામાં લખીને ચોટ્યું હતું. પ્રદર્શનની દરેક ચીજ પર, અને તેમાં પણ જે ચીજોને ધનામો અપાય તેના પર તો એને શા ગુણો માટે ધનામો અપાયાં, તે લખીને ચોટ્યાં જોઈએ.

ખાસ હિંદુકલાની સમગ્ર દૃષ્ટિએ આ વિભાગની સમજતા ન કહી શકાય પણ નકશા ચિત્રવાની વિદ્યામાં તો આ વિભાગે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે હિંદવાનોને જો કેળવવામાં આવે તો આ ખાતમાં એ અંગ્રેજોથી કાંઈ પણ રીતે ઉતરે તેમ નથી.

આ પછી ચિત્ર વિભાગમાં ખાસ કરીને અમદાવાદમાંથી ચિત્રકર રાવળના સંધે ચોકલેલો ભાગ ધ્યાન ખેંચે તેવો હતો. એમના સંધના ઉગતા નવજીવાન ચિત્રકારો આપ-

કામ માટેનાં ચિત્રા કરવામાં જ ન રોકાઈ રહેતાં ચિત્રાત્મી ખાતર જ ચિત્રો કરવામાં રોકાય અને કેળવાય એ વધુ ધ્વજ છે. તે જ આપણે પાછા બીજા રાવળ મેળવી શકીશું. ચિત્રોમાં જે કે એક રા. અદિવાસીનું “ગાંધર્વ ગાન”નું ચિત્ર ગૌધપદક મેળવી જાય છે પણ, કનુ દેસાઈની “ખીરાંખાઈ” કે.ઇ રીતે ઉતરતી નથી-ઉતરી એના કરતાં ઘણી જ સ્ત્રી-આતી હતી. ચિત્રોમાં એક દક્ષિણી ચિત્રકાર રાવ સુવર્ણપદક લઈ જાય છે. શ્રી રાવળના “પોત્ર રિશોર” ગૌધપદક મેળવે છે. હિંદી ચિત્રકોશીમાં પણ ગૂજરાત ઘણું જ રંક છે, અને તેનું કારણ પણ એના શિક્ષિતો અંગ્રેજીની છાયામાં રહે છે તે છે.

શિક્ષકામમાં સુપ્રસિદ્ધ રા. મ્હાતરના ૧૨-૧૪ વર્ષના પુત્રની “પત્નીઆરી”નું પુતળું ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું હતું. એ જીવંત માપનું જ હતું. એ ઘણાંને મોદક લાગતું હતું. એના સર્જકની ઉમ્મર જ એના વિષે સમજાર પેદા કરે, પણ એનામાં કસાના ગુણો વિશે ઘણી જ ખામી હતી. કસાના ગુણો વિશે આપણું જ્ઞાન એટલું બહુ હમણાં રંક છે કે આપણે ગમે તે ચીજને કસામાં. દેખી બેસારીએ છીએ. તેમાં પણ કેઈ પરદેશી આપણને જે સમજાવે તે તો શિર પર જ લઈ નાખીએ. આ પૂતળા દ્વારા એનો સર્જક કશો જ ખ્યાલ ચોકષો આપતો નથી. એ પુતળામાં અંગની સુવક્તતા સાથે સ્ત્રી લાઘવ ઓછું હતું. મ્હોરો શ્રીમતાં મરદનાં પૂતળાંને વધુ મળતો હતો એ ક્યા દેશની છે એ શોધી શકાય તેમ ન હતું. કેમકે એનું માથું દક્ષિણીની પેઠે ખુલ્લું ઓળેલું હતું, પણ એને લેસ બાંધેલી હતી, ચોળા દક્ષિણી, અને ધાવરો ગૂજરાતી હતો. પાછું માથા પર ધડો લીધેલો હતો, ઉઘાડું માથું રાખનારાં દક્ષિણી ભૈરાંઓ કંઈ માથે ધડો નથી લેતાં. ધડો માડીનો હતો, એટલે કદાચ ગામડાની કહેવાય. એ પરણેલી કે કુંવારી તે ઓળખી શકાય તેમ ન હતું. આટલી અરપજતા છતાં એને “સુવર્ણપદક” મળે છે. એનું કારણ એ છે કે પ્રદર્શિત થએલાં પુતળાંકામોમાં એ સર્વોત્તમ હતું. વિમ્બડીમાં તો એ વખણાય પણ હિંદવાસીઓ વચ્ચે આટલા વિરોધો છતાં એ આદર્શજીવ મનાય એ આપણી એક અજાનાંધતા છે. છતાં એના સર્જકની ઉમ્મર વિચારાઈને એને અનેક ધન્યવાદ થરે છે. શિક્ષકામમાં આ પૂતળા-કામથી બીજાં સર્વ ઉતરતાં હતાં.

પુતળાંકામમાં પ્રદર્શનની બદલ મીણનાં દાસતાં આસતાં પૂતળાંઓ પણ ગણાવી શકાય. આ પુતળાં કરનારાંઓ આ મૃત્યુચોકનાં માનવીઓનાં જ પુતળાં કરે તો સાદું, પણ પાછાં એ માનવીનાં શ્રેયાસમાં દેવોને કરી દેખાડે છે ત્યારે તો આપણી દેવો વિષેની તથા કસાની ભાવનાની પામરતા જ દેખાય છે. એ પુતળાંઓમાં રાધારમણનાં પૂતળાંની બારી પર નામ ચોદયું ન હતું. એટલે મેં એના સર્જકને પૂછ્યું કે એ ક્યા નાટકનાં નટી અને સૂતધાર છે? ત્યારે એમને એને “રાધારમણ” નામથી ઓળખાવવાં પડ્યાં. મેં એમને એ નામને બદલે નટી અને સૂતધારનાં નામો જ લખવાની સલાહ આપેલી!! એમણે એ માની દોષ તો એમણે કંઈક સાચું કર્યું કહેવાય.

આ ત્રણેય વિભાગમાં ગૂજરાતનાં જૂદાં જૂદાં શહેરોની શાળાઓએ ઘણા ભાગ લીધો હતો. સામાન્ય રીતે શાળામાં ચાલુ જે કામો જોવાય છે તે જ અંત આપ્યાં હતાં, પણ પ્રદર્શન-ચિત્રા એ બધાં કાંઈ એકસામટાં જોઈ શકાય?

ઉપર ફલી ગયા તે પ્રમાણે જ્યારે લલિતકલામાં દેશ આટલો રૂંદ છે ત્યારે, એની અસર બીજી આધુનિક કારીગરીમાં પણ આવે તેમાં નવાઈ નથી. કારીગરી અને ઘડતરમાં લલિત-કલાના સિદ્ધાંતો જ હિતરે છે. સ્થાપત્યકલા કર્નાચર અને ધરણીમાં પ્રતિબિંબિત થાય. ચિત્રકામ વાસણો અને વણાટકામમાં આવે-ગાલીચામાં પણ ચિત્ર જ વણાવાનું છે—એ રીતે એ ચાર ટેકનીકલ સ્કૂલોનાં થોડાં અપવાદરૂપ વણાટકામ અને કર્નાચરો, તથા વડોદરા કલાભવનના મિસ્ત્રી મૂળજીભાઈની લાકડા પર કેરેલી જખીઓ સિવાય બીજું કંઈ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવું હતું નહિ. ટેકનીકલ સ્કૂલો પાછળ કરેલો રૂપીઆ ખર્ચોવા છતાં પાટણનાં પટોળાં તથા અસલી ઝીંકામની તોણે એસે તેવું કામ થતું નથી. ખરેખરી તાલીમ અને કદર વિના સૂરતમાં હજુ પણ થતું ઝીંકામ તથા સંબેડાળહાદુરપરનાં લાકડકાંએનો નાશ થતો આવે છે. મને કહેવામાં આવ્યું કે જો ચાર વર્ષ પાછું પ્રદર્શન ભરાય તો આ જ ચીજો પાછી જોવા મળશે કે કદાચ તેનાથી હલકી.

જૂનાં કામોમાં ચિત્રો, નાની કારીગરીઓ, પિત્તળકામ, કાંસાનાં કામો, વણાટ, ઝીંકામ અને લાકડકાંઓ હતાં. આ સામાનો મેળવવા પ્રદર્શનના આત્મારૂપ રા. કનૈયાલાલ વકીએ અપૂર્વ મહેનત કરી હતી. લોકોના ઘરમાં જઈ જઈને એમણે આ સામાનો પટારામાંથી કઢાવ્યા હતા. અને એ જ્યારે કઢાવ્યા ત્યારે જ એના સંગ્રાહકોને એની કિંમત વસી. ઘણાંએને તો એમ ખબર જ નહિ કે પોતાના ઘરમાં આવી કોઈ ચીજો છે. એ જ પ્રમાણે ભાવનગરમાંથી ગંગા ઓઝાના ઘરમાંથી અજંટાનાં ચિત્રકામોનાં મોઢાં ટીપ-ણાંનાં ટીપણાં કઢાવેલાં કે જે ગંગા ઓઝાનાં માણસોએ એમાં શું દશે એમ ધારી 'એક તરફ કાઢી નાંખેલાં! આ ચિત્રોથી એમ ખુશીથી કહી શકાય કે હાલમાં આપણે સાંથી શ્રી. રાવળ અજંટા ગયા તે પૂર્વે કાઠિયાવાડનો કોઈ કળારસિક જરૂર ત્યાં પહોંચ્યો હોવો જોઈએ—જે કે શ્રી. રાવળ હજુ આ હકીકતને સંદેહાત્મક માને છે.

પ્રદર્શનમાં એક મોટું ઘોડિયું હતું. માત્ર મોટું કહેવાથી એના કદનો ખ્યાલ નહિ આવે. મારે એને રાક્ષસી કહવું કહેવું જોઈએ કેમકે પારણાને બદલે એમાં એક દેવકીઓ બુલતો હતો. એના પરનું ચિત્રણ જૂજરાતનું ન હતું, ઉત્તર હિંદનું હતું. મને એ સિંધી કહેવામાં આવ્યું હતું. જે કે ઘોડિયાં ઉત્તર હિંદમાં થયાં જ નથી—ગમે ત્યાંનું હોય પણ એ જ્યાંનું હોય ત્યાંના લોકોની વિશ્વાસિતા સિદ્ધ કરી આપે છે. કલા વિશ્વાસિતાને પોરે છે એવો વિચાર કોઈ કોઈને પેડો છે તે આવી ચીજો પરથી પેડો છે. અને, ખરેખર કલાનું અધઃપતન એને વિશ્વાસની ચીજ તરીકે ગણ્યા પડ્યા જ થાય છે—પછી ભલેને એવું પારણું દેવને બૂલાવવા માટે કંઈ હોય તો પણ એ દેવ વિષેની માનુષી ભાવનામાં વિશ્વાસ છે. એટલે આવી દૃષ્ટિએ હું એ પારણાને રાક્ષસી કલાના નમૂના તરીકે ગણું.

જૂની ચીજોમાં વડોદરા મ્યુઝીઅમની ચીજો પણ આવી હતી. એ વિભાગ એક તરફથી આગલી જૂની કલાસિકતા પ્રતાવતો હતો સારે બીજી તરફથી હંમણાંની રંગાવસ્થા સિદ્ધ કરતો હતો.

એક વિભાગને જૂજરાતગૃહ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો, એમાં આપણા ઘરની સામગ્રી જેટલી હોંધ શકે, તે અને જેટલી મળી શકે તે, લાવીને ગોઠવી હતી. એક નાટક કપો જેવું એ હતું. અંગ્રેજ પ્રેક્ષકને તે ઘણું 'interesting' લાગ્યું. એમના 'ઈટરેસ્ટીંગ' ઉદ્દગારની આપણે બહુ વધારે પડતી કિંમત આપી નાંખીએ છીએ. જ્યારે એમને મન એ શબ્દ

વડે તેઓ અપરિચિતતા જ વ્યક્ત કરે છે. આપણી નજરે આ ગૂજરાતગૃહ ઘણું જ અધુરું લાગે-પૂરેપૂરો અને ખરો ખ્યાલ આપનાંડે ન લાગે.

જૂની ચીજો પ્રદર્શનમાં એટલી બધી હતી કે એ પ્રદર્શન કહેવા કરતાં સંગ્રહસ્થાન કહેવાય. સાંડે નરસું એટલું બધું હતું ને એ બધું સ્થળ અને કાળસંકાયને લીધે એવી રીતે ભરાયેલું કે એમાંથી સાંડે નરસું વીણતાં જડ મુસ્કેરી પડે. કોઈપણ ચોક્કસ છાપ ન પડે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે પ્રદર્શન ભરનારા પાસે સ્પષ્ટ હેતુઓ નથી. પ્રદર્શનની સમીક્ષા કરતાં શરૂઆતમાં મેં ગૂજરાત કલાપ્રદર્શનના જે અર્થો બતાવ્યા તેમાંના કોઈ-પછી એક કે બે પણ-સ્પષ્ટ રીતે ભરનારાના ખ્યાલમાં હોવા જોઈએ. એ જો હોય તો જ આપણે ઇનામોની વહેંચણી પણ વ્યાજબી રીતે કરી શકીએ. ઇનામો આપવાનો પણ મુદ્દો હોવો જોઈએ. ગૂજરાત કલાપ્રદર્શન ગૂજરાતની જ કલાને ઉત્તેજન આપવા માટે હોય તો ગૂજરાતીને જ ઇનામો આપવાં જોઈએ. જો ઇતર પ્રાંતમાંથી કામો આવ્યાં હોય તો ગૂણોના મુકાબલે જે ચઢીઆતાં હોય એને ચઢીઆતાં ગણાવીને પણ ઇનામો તો ગૂજરાતીને જ આપવાં જોઈએ. પણ આ બધી વાતની સ્પષ્ટતા ધીરે ધીરે આવે. એક વાર તો રા. મેઘાણી કૃત લોકંગીતોના સંગ્રહોની પેઠે ગમે તેવી કળાએને બેગી થયા દો-પછી એમાંથી જ વીણામણ નીકળે. પ્રદર્શનમાં મી. ૦ ડબલ્યુ. એચ. ચાર્પનો ગ્રંથસંગ્રહ પણ હતો. એમાં એમણે ઘણુંખડું તો ન્યૂસપેપરનાં કટીંગો એકઠાં કર્યાં હતાં, પણ એ સંગ્રહ એટલો મોટો હતો કે કોઈ અભ્યાસીને ઉપયોગી નીવડે આ લેખકે પણ આપણા ચારેક શિષ્ય ગ્રંથો અને ચારેક આ જ વિષયનાં આધુનિક અંગ્રેજી માસિકો મૂક્યાં હતાં. આ ઉપરાંત ગૂજરાતનાં કલાકૌશલ અને હુન્નર બતાવતા નકશાઓ ચીતરેને રાખ્યા હતા.

પ્રદર્શનની ગોઠવણ ઘણે ભાગે ત્યાંના એક ચિત્ર શિક્ષક રા. રાજેન્દ્રલાલ મુરકાયાએ જ કરી હતી. એમણે પ્રદર્શનમાં પેસવાનો પ્રવેશમંડપ તથા એને લગતા કોઠામાં ગૂજરાત સ્થાપત્યની જ બજાઓ મૂકી હતી. આતું આતું કરીને એમણે પોતાની ચિત્રવિદ્યાને ખરેખરી વ્યાપક સ્વરૂપમાં ખીલવી બતાવી છે.

આ પ્રદર્શનની બીજી વિશિષ્ટતા એ હતી કે એને અંગે કલાના વિષય પર જ એક વ્યાખ્યાનમણા ગોઠવી હતી. એમાં મુંબઈના સ્થપતિમેળના પ્રમુખ મી. ટીચર્મન ગૂજરાતના સ્થાપત્ય પર ભાષણ આપ્યું હતું. આ લેખકે સ્થાપત્યનાં મૂળતત્ત્વો પર આપ્યું હતું. એક મંદુલાલ મુથારે ગૂજરાતની શિલ્પ સમૃદ્ધિ પર આપ્યું હતું અને તદુપરાંત વ્યાખ્યાનો રાફે થયા પહેલાં ધરમપૂરના નામદાર મદારાજશ્રીએ કલા બાબત એક ભાષણ આપ્યું હતું. આ બધાં ભાષણો મનનીય હતાં અને દેશની કલા મુદ્દારવાના ઉપાયોમાં લગભગ સર્વ એકમત હતાં. એ બધાની અગ્રે નોંધ લેવા કરતાં એટલું જ કહેવું ખસ ગણાશે કે વાર્યકાએ એ, મુરતના “મુજરાનમિત્ર” પ્રદર્શનનો અહેવાલ પુસ્તક આકારે બહાર પાડ્યો છે તેમાંથી જરૂર વાંચા લેવાં. પાછાં આ ભાષણો અંગ્રેજી-ન્યૂસપેપરમાં પણ છપાયાં છે.

પ્રદર્શનના કાર્ય માટે એક અભિપ્રાયપોથી પણ રાખવામાં આવી હતી. એ અને અહેવાલ ભવિષ્યના પ્રદર્શનના કાર્યકર્તાઓને જરૂર માર્ગદર્શક નીવડશે. આવી રીતે આ પ્રદર્શને સ્થાયી પ્રયાસ કરવાની શરૂઆત કરી કહેવાય ને તેને માટે એના કાર્યકર્તાઓને ઘણા જ ધન્યવાદ ધરે છે.

ગુજરાતમાં પ્રવાસ

મીઠરા

તત્તિયામણીસુજ્વાલ એવાતિય પેલેવી અણુમે:

એ દલપતરામના પકિત લણેલા, ગોખેલી, છતાં આ સત્ય પ્રત્યક્ષ તો હમણાં થયું.

સાચા દીવાળીના તહેવારે, ઘેર બેસી પ્રકાશ પ્રકાશ કાઢવા કરેતાં ગુજરાતમાં, હરની અમરે-તણ અપ્પાપકો અને એ વિદ્યાર્થીઓ, મળ્યા-પાંચ મિત્રોને, ધરણ: થઇ. એમિનું જ જવાનું નક્કી કર્યું. ટિકીટ, ટિકીટ બહુચરાણ ભાગ.

દરબીન ઉપર ફરનારને સ્વસ્થાંતર એકદમ જણાતું. નથી, છતાં કહેતાં અને તોથી બહુચરાણ તરફ દેતાતાં ગુજરાતની સીલીએ જમીન સુકાતી ગઇ, મોટાં પાનજો-અંબ, પીપર, વડ, મહુડો-વિરલ થવા લાગ્યાં અને નાનાં, ફળદીન રસદીનં મંડિાં, પીલુડી, ગામ, ખીજડો, વરખડો, દેખાવા લાગ્યાં. જમીન સૂકી, હવા પાણુ સૂકી, પાણી કંઈક ભાંગ્યું, એમ વાગ્યાની શુષ્કતા જણાવા લાગી.

અપોરે-બહુચરાણ પહોંચ્યા. માત્રાનું ધામ હોવાથી ત્યાં તળાવો, ઘુડો, અર્ધગાયકો, વડો, વગેરે હોઇ આસપાસના વેરાન અદેસથી ભૂમિ અંધકે વધારે સીલી દેખાય છે. મંદિરો, મંદિરો, મંદિરો અધુનિક છે-પ્રાચીન નહીં શકાય. સામાન્ય રીતે હિંદુ મંદિરોમાં મંદિરો હોય છે એવો અહીં નહોતો. અંદર બહાર બોખખું હતું.

મંદિર આકારમાં પણ સુંદર છે, તેનાં બંગો સપ્રમાણ દેખાય છે. સ્થાપત્ય જાણે હું ખાસ અગ્રાસી નથી પણ ચાર તરફથી ફરતાં મંદિર અમને સુંદર દેખાતું. શોખ સિત્ત ૧૨ ગકોર ગયેલા પણ તેનું મંદિર આકારમાં ફરથી કે નહીંથી એવું નહોતું લાગ્યું. જ્યારે સ્થળ તરીકે એટલું મહત્વનું છતાં એ મંદિરની સીલી કંઈકે ખીચકા જેવી, અરધું હિં મંદિર અરધું તાચુત જેવું, અને કંઈકનાનો પ્રયત્ન કરીએ તો પણ કાઈ રીતે શ્રદ્ધાકર્ષક અનુકરણ ગણીને પણ સંતોષ ન મानी શકાય એવું એ લાગેલું. કોવિઃ વિજયભાઈ મદતા ભચના એમાં નથી જ જણાતી. પણ બહુચરાણનું મંદિર અંધી રીતે સપ્રમાણ છે સ્થાપત્યનું સૌંદર્ય, અંગોની જાણરખા આખા કામની જાણરખા અને અંગી અને અંગની સપ્રમાણના ઉપર જ સુખ્ય આધાર રાખે છે. એ રીતે આ મંદિર અમને રંગ લાગ્યું. પણ રંગ લગાડીને, અને રંગ પણ સર્વત્ર, અંદર બહાર, ડાબા જેવો કરીને એ કંઈક એવું આકર્ષક કર્યું છે એમ લાગ્યું. ફોટોગ્રાફમાં રંગ આવતો ન હોવાથી વારું સુંદર લાગે.

શોભા- છે. દરેક ગામે નાનું સરખું તળાવ હોય જ. અમે કહી દેવાયો, ધાટો, વડો ચોરા વગેરેથી તે વધારે સુખપ્રદ અને સુશોભિત થયેલાં જ હોય. ડોકારનું તળાવ ઘણું સુંદર છે. યાત્રાળુઓએ ધર્મલુદિથી પુષ્ટ કરેલા કાચખા માંછલાં વગેરે તેને વધારે વિનોદકારક બનાવે છે, ઉમરેટનું તળાવ તેના ઘાટ તેના આકાર વગેરે ઘણું જ સુંદર છે. જો કે ગામના દુર્લભથી તેમાં ગંદકીનો પાર નથી. બહુચરાજનું તળાવ પણ સુંદર છે, હિંદુ છે, અમે આ વખતે તો મેઘરાજની મહેરથી પાણી પુષ્કળ, ન્હાવાની મજા આવે એટલું જોઈતું અને ચોખ્ખું છે. નહિતર યાત્રાને સ્થળે, માંછલો આંતર મેલ ઊડવા આવે છે, તે તો ફૂટતો હોય કે નહિ, પણ બાલ મેલ તો પુષ્કળ બેગો થાય છે. તેમાં સ્વેદન થી...

સાંજે સંખપુર ગયા. બહુચરાજની પ્રાચીન જગા ગણાય છે. બહુચરાજના ગરબામાં છે તેમ અમને પણ

સંખપુરની ચેરીઆ-રે

મને લેવાની ખાત ને

યદ ત્યાં ગામની બહાર એક વાડી જેતું છે ત્યાં એ જગા આવેલી છે. જગામાં ખાસ કર્યું જોવા જેતું ન લાગ્યું. વાડીમાં પીલુડી અને વરખડા, સિવલ, લાંબે જ બીજાં ઝાડો છે. માત્ર એક ગણપતિની મૂર્તિ વિચિત્ર લાગી. ગણપતિ બેઠેલા છે, અને ઉપર દક્ષિણી ચક્રી પાધડી છે. તેના ફોટો અખાસક મગધનીએ પાડી લીધા, પણ બહુ સારા આવે નથી.

ઉતાવળથી ગયેલા એટલે મોઢેરા કેવી રીતે જવું એ સંબંધી માહિતી પહેલેથી મેળવી લીધેલી નહિ. મોઢેરામાં રોશન બહુચરાજ પછી આવે છે એટલી ખબર, પણ ત્યાં જતાં માલુમ પડ્યું કે એ રોશનથી મોઢેરા ચાર ગાઉ અમે બહુચરાજથી પાંચ ગાઉ એટલે જ દૂર છે એટલે પગે ચાંત્રતાં જવાનો વિચાર કરી બીજે દિવસે સવારે નીકળ્યાં.

પહેલું એક ગાઉ ઉપર કાલેરી ગામ આવ્યું. જમીન સપાટ, રેતીવાળી, સફેદ, ઝાડવાં વિવેક પણ દેવવાડા પછી હીંચી નીચી જમીન અને વાંધાં આવવાં લાગ્યાં. અમને લાગ્યું કે કોઈ નદી આવશે અને નદી આવી પણ ખરી નામ પૂછતાં ઘણું સુંદર, રેપેલું એ એવા સૂકા પ્રદેશમાં આટલી પાતળી સરખી પણ નદી જોઈ અમે બહુ ખુશ થયા, તે પેલા અને થકેલા પગને થંડા પાણીનો સ્વર્ગ બહુ સુખકર લાગ્યો પણ ચાખી નેતું તો પાણી ખાકે બપોરે દૂરથી ટેકરા ઉપર મોઢેરા દેખાવા માંડ્યું.

ગામ નજીક ગયા ત્યાં ડાબા હાથ પર કાળાં, ઉપર ઘાસ ઉગેલાં ખંડેરા દેખાયાં કોઈ પણ પ્રાચીન જગા નેવા ગયા હોઈ એ તો તેની આસપાસની મહત્વની ન લાગે એવી જગાઓ પણ જોઈ લેવી જોઈએ. ગામમાં જ્યાં પછી સૂર્ય મંદિર નેવા જ્યાં તો કંદાર્ય આ ખંડેરા નેવાં રહી જ્યાં માર્ગમાં આવેલ એને નેવાનું કામ પહેલું ઉકેલી લેવું ધારી, એ ખંડેરા તરફ ગયા ત્યાં જ્યાં નેતું તો સુંદર કુંડાં અમે એ જ સૂર્ય મંદિર કુંડા દરે જ અમારું હૃદય દરી લીધું. અંદર લીધું પણ સ્વચ્છ પાણી હતું. આસપાસ ચારે બાજુ ઘાટ હતો. દરેક ખૂણે અને મધ્યમાં પણ દેરીઓ હતી. મંદિર સુંદર અને આસપાસ વિવિધ પ્રકારની મૂર્તિઓ હતી, એક બાજુ સુંદર ચાંબલા અને ચાંબલા વચ્ચે મંદિરમાં જવાનો માર્ગ અને આખું મંદિર તેના સુંદર ચાંબલા સુંદર દોરણો એ દેખાવ અચાનક જ નજરે પડ્યો. અમે સુખ થઈ ચોડીવાર નેતાં બેસા જ રહ્યા.

આશ્ચર્ય એ ગિનાસાનું ઉત્પાદક કારણ છે જનાં આશ્ચર્ય પ્રથમ તો ગિનાસાને અને આખાં ચિત્તને સ્તબ્ધ કરી દે છે. આશ્ચર્યની એ ક્ષણો પૂરી થયા પછી અમે એ જોઈ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, જો કે એમ મોડું થવાથી ગામમાં જન્મવાની સગવડ કરતાં અમને જરા આપદા પડી.

કુંડની ચારેય બાજુ દહેરીઓમાં મૂર્તિઓ હતી. દક્ષી ખરી ઝોળખાય નદિ એટલી ખવાઈ ગયેલી હતી પછુ દરેક સુંદર અને સાફ ઘડતરવાળી જણાતી હતી. સામે એક બહુ જ પ્રખ્યાત અંગવિન્યાસવાળી મૂર્તિ હતી તે કાલતૈરવની લાગી. બજામાં હું તેને નટરાજ સાથે સરખાવું, તેની પાસે એક બીજી મૂર્તિ એટલી જ પ્રખ્યાત હતી. તેમાં એક પુરુષે આકાશ સુધી પગ ઉંચો કરેલા હતા અને આકાશમાં રહેલા ડોકાને સ્પર્શ કરતો તે બતાવેલા હતા. વામને એક પગે આકાશ માધી લીધું એ તો ન હોય ?

ઉપર જઈ ધીમે ધીમે અમે થાંભલા પર ટેકાવેલો મંડપ જોયો. મંદિર ઘણું લાંબી ગયું છે. આસપાસ પ્રવેશદારો અને થાંભલાઓ દોરા જોઈએ જ્યાં અત્યારે પથરા પડેલા છે. એ થાંભલા સુંદર બારિક સુરેખ કોતરણીવાળા ઊભા છે તેના પર પહેલાં તોરણો દરો. અને કોતરણીનું વર્ણન હું કઈ રીતે કરું ? તે તો માત્ર ચિત્રથી જ બતાવી શકાય-અથવા ચિત્રથી પણ નહિ. તેની સપ્રમાણતા અને કદની અસર ચિત્ર પણ ન કરી શકે, તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જ તેનો ખ્યાલ આપી શકે.

આખા મંદિરનું કોતરકામ, તેના અંગકારો, પુતળો, આકૃતિઓ ઘણી જ બારીક અને હજી પણ સુરેખ છે. જ્યાં ત્યાં લાંબી ગયેલી મૂર્તિઓ જૂનકાલના અત્યાચારની સાક્ષી આપે છે. ઉપરના ધુમ્રકની સુંદર કોતરણી આજનાં દહેરાંની કોતરણી સાથે સરખાવાય એવી છે. કોતરણી, વચમાંથી વહેલી છે. સુંદર માનવ મૂર્તિઓ એક કે બીજા અંગમાં ખંડિત થયેલી છે. મર્લેન્ટમાં તો ઊંડો ખાડો અંદર ઉનારવાની નીમરણી અને લાંગેલા પથરા માત્ર છે. અંદરની મૂર્તિ કેવી દશી તેનો ખ્યાલ થઈ શકે તેમ નથી. પાસેની લાંબા આમકાના જોડા પહેરેલી ખંડિત મૂર્તિઓ પ્રાચીન ઇરાની સૈન્યની યાદ આપે છે. પણ એ પ્રાચીન અત્યાચાર કરતાં પણ વધારે ભયંકર આપણું વીસમી સદીનું દુર્લભ છે. ઉપર ઘાસ ઊગી ગયેલું છે, અંદર વાંદરાંઓ ધચેચ વિદરે છે, અને ખજાણા ગયેલા લાગેને વધારે નુગળા બનાવે છે. પક્ષીઓ નીચે ચિત્રામણ ચીતરે છે. ઘણા ભાગ પડું પડું ધર્મ રહ્યો છે. બચાવવાને માટે, મકાન ફરતી, રેલવે દર સાચવવા બી. બી. સી. આર્ક. માં છે તેવી સોદાના તારની વાડ, અને અંદર આખા મકાનને ઘન્ટે તેવા સોદાના કાંખા પાટકાના ટેકા, એટલું જ. સાફસુદ તો પવન અને તડકા કરી શે તેટલી જ. બોપાળનું હરણામી રાત્ર્ય જુદાના રૂપો વગેરે અવશેષો સાચવવા સાંચી આગળ જે ખરચ કરે છે તેનો એક અંશ પણ વડોદરા રાત્ર્ય આના પર ખરચતું નથી !

અને પ્રાચીન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આનું મહત્ત્વ જેવું તેવું નથી. આજનાં આગ્રિમ મંદિરો જે અત્યારે ચૂંલકાતની શોભા અને અભિમાન છે તેનો અસરકારક નમૂનો કદાચ આ મૂર્ચ મંદિર છે. આજનાં દેશ કદમાં નાનાં છે, પરંતુ ઉપર એટલે ઊંચે વધારે ઊંચાં દેશો ગઈ ન શકે અને એ કુંભરમાં વારંવાર ધરતીકંપ થાય છે એ ત્યારના સ્થપતિઓને ખબર હતી માટે એ દેશમાં ઊંચાઈ કે વિશાળતાથી ભર્યના આખી શકાય એમ નહોતું. પણ મનમ

આકારનું સૌંદર્ય, વિશાલતા, સપ્રમાણતા, નીચેના પ્લાન તેમ જ ઉપરનો ઉદાવ, આકાશમાં પડતી બાજુ રેખા અને જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુથી ખડું થતું દૃશ્ય એ સર્વમાં આ સૂર્યમંદિર સ્થાપત્ય કલાનો એક અપ્રતિમ નમૂનો છે. પાસેનો કુંડ, તેમાં પડતો મંદિરનો પડછાયો, થોડે દૂર વાંકે લઈ આ સ્થળની બે બાજુ ફરીને વહેતી પાતળી રૂપેણ નદીની જલરેખા એ સર્વથી આ દૃશ્ય ધણું જ આહ્વાદક અને હૃદયંગમ બને છે.

અને તેમાં પુતળોની સુરૂપતા, અંગવિન્યાસ સપ્રમાણતા, મુખની સૌમ્યતા, એનું વર્ણન હું નથી કરી શકતો. આપણાં ચિત્રોમાં લાંબી આંખ, અતિ પાતળી કેડ વગેરે અવયવોના પ્રમાણમાં કરેલી અતિશયોક્તિથી જેમ ઘણીવાર સુરુચિનો ભંગ થાય છે તેમ પુતળાંમાં પણ થાય છે. કેવળ અશક્ય એવા અંગવિન્યાસો પુતળામાં કરેલા ઘણીવાર એવામાં આવે છે. અહીં આમાંનું કશું નહોતું. મૂર્તિની બેઠક, અંગવિન્યાસ ને અવયવસંસ્થાન (pose) સ્વાભાવિક અને ધણું જ આકર્ષક હતાં. બહાર મંદિરની આસ્પાસની મૂર્તિઓ પણ ખંડિત છે પણ ઘણી હોવાથી મૂર્તિવિધાનનો ખ્યાલ ધણો સારો આવે છે. ધણાંખરાંનાં મુખો જોઈ શકાય છે. તે બધી મૂર્તિઓનાં મુખ મને બહુ જ સૌમ્ય અને સુસંસ્કૃત લાગ્યાં. એવું જ મુખસૌંદર્ય કાશ્મીની ગુફાની મૂર્તિઓમાં જોયું છેઃ કાશ્મીની મૂર્તિઓ કદમાં માણસથી ઘણી મોટી છે છતાં ધણી સૌમ્ય જણાય છે. આ મૂર્તિઓ પણ એવી જ સૌમ્ય હતી. મૂર્તિના પથ્થરો પણ જુદા જુદા રંગના જણાતા હતા.

આ બધી મૂર્તિઓનાં બરાબર ચિત્રા તૈયાર થઈ જવાં જોઈએ. તે ઉપરથી તે સમયના ઇતિહાસ અને ખાસ કરીને સમાજની સ્થિતિ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડશે. તે સમયનાં સ્ત્રી પુરુષોના અલંકારો, વસ્ત્રો, કેશરચના, વૃત્તો વગેરે જાણવાને માટે સૌથી વધારે ઉપકારક સાધન ચિત્રા અને મૂર્તિઓ જ છે.

એ અપ્રતિમ સૌંદર્યસંપન્ન દૃશ્ય લાપાથી પ્રગટ કરવા અસમર્થ હોઈ અહીં જ વિરમું છું. માત્ર એટલું જ કહેવા માગું છું કે આણું સૌંદર્ય જોવું એ જીવનની કોઈ વિરલ સમૃદ્ધિવાળા પળો છે. એની સ્મૃતિઓ પણ જીવનને ધન્ય કરે છે.

સાંજે પાંચ ફરતાં ફરી એકવાર આ દૃશ્ય જોઈ અંધારે મુકામે પહોંચ્યા. દર અંધારે માતાની મૂર્તિ અને સોનાનો કુકડો જહુચરાજીમાં મુકાય છે તે જોયું, અને બીજો દિવસે ઘેર આવ્યા.

પણ સૂર્ય મંદિર વિશે એક નવી વાત અહીં આવ્યા પછી કાકા સાહેબ પાસેથી જાણી. એ સૂર્ય મંદિરના કુંડના પાણીનો રંગ ઋતુએ ઋતુએ બદલાય છે એમ કાકા સાહેબે મોઢેરા ગામમાં સાંભળેલું. તેઓ ગયા ત્યારે તેમણે પાણી રાતું જોયેલું; અમે લીધું જોયેલું.

આણું ગામ મોટા ટેકરા ઉપર છે. એ ટેકરા પહોંચી કદાચ દટાયેલા શહેરનો હોય.

આપણે બધા વારંવાર ખેદના આભાસથી કહીએ છીએ કે આપણા પૂર્વજોમાં ઇતિહાસ જુદો નહોતો, કેમ જાણે આપણામાં તો હોય. હું થાડું છું આપણામાં તે હજી નથી. નહિ તો આટલી સમૃદ્ધ સામગ્રી છતાં રાત્ર્ય અને પ્રજા બન્ને હાથ જોડીને બેસી રહે!

ચર્ચા પત્ર

શુદ્ધ ગુજરાતી અથવા સુધારક ભાઈ, પ્રથમ ભતોજ સુધરશે કે ?

૧. “પાટણનું સહસ્રલિંગ, ખાનસરોવર, વડનગર, વિસનગર, કે કડીનાં તળાવ...” આ વાક્યને રા. રા. ભરતરામ મહેતા સુધારીને આ પ્રમાણે લખવા કહે છે:—“પાટણનું સહસ્રલિંગ તળાવ, ખાનસરોવર, વડનગરનું કે વિસનગરનું અથવા કડીનું તળાવ...” પણ આ સુધારેલા વાક્યમાંથી કે કમી કરવેા જોઈયે; અથવા શબ્દને પણ છેદી નાખી ત્યાં કે સુકવામાં આવે તો વળી વધારે સારું. આ દાખલો રા. ભરતરામ ‘મુંબઈ સમાચાર’ દૈનિકના દીવાળી અંકમાં “કેમ ન લખવું ?” એ નિબંધ લખ્યો છે, તેમાંથી લીધો છે. એ નિબંધમાં એમણે દર્શાવેલા બીજા કેટલાક દાખલા પણ જોવા જેવા છે. આ ચર્ચાપત્રમાં મોટે ભાગે એ નિબંધનાં કેટલાંક છિદ્રો ખતાવવામાં આવશે, પણ તે ઉપરાંત એ નિબંધમાં ઘણું છે તે વિશે કશું જ કહેવામાં નહીં આવે. અને નિબંધના એ છેાડી દેવાતા ભાગો વિશે અહીં મૌન પાળવામાં આવશે તે ઉપરથી રા. ભરતરામના એ અભિપ્રાયો વિશે મ્હારાં મત અનુકૂલ છે કે પ્રતિકૂલ એરા કશા તર્ક વાંચનારે કરવા નહીં, એટલી વિનંતિ સાથે આગળ ચાલું છું.

૨. પ્રત્યેક આદિના અધ્યાદાર વિશે રા. ભરતરામ જોનો શુદ્ધિને નામે આગ્રહ કરે છે; તે એમણે નાનું જ પકડેલું જણાય છે. “આત્મા ધમ્મરૂ અને બ્રહ્મનું એક્ય” એ રચના ખરી જણાયી “આત્માનું ધમ્મરૂ અને બ્રહ્મનું એક્ય” એ પ્રમાણે લખવા ભલામણ કરે, તેવા સુધારકને કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે સંસ્કૃત ભાષાની સમાસરચનાનું લાઘવ આપણી ભાષામાં આ રૂપે ઉતરી આવેલું છે તેને અશુદ્ધ કહેનારની સામે પ્રેમાર્નદ આદિ ગુજરાતી કવિઓની પંક્તિઓમાંથી અસંખ્ય શુદ્ધ ગુજરાતીના નમૂના લેખે ખડી છે. બેશક, “પ્રેક્ષાશૃલ કિંવા નાટકશાલાઓ થઈ” એ અશુદ્ધ છે, રા. ભરતરામ સચવે છે. તેમ “પ્રેક્ષાશૃલો કિંવા નાટકશાલાઓ થયાં” એમ લખવું જોઈએ. અને વળી “પ્રેક્ષાશૃલ” શબ્દ શુદ્ધ તો કયા અર્થમાં જ શુદ્ધ, એ સવાલ તો જુદે અને ખાતુએ રહી જાય છે. સંસ્કૃત સમાસચક્રથી રા. ભરતરામ છેક અજાણ નથી તેનો પુરાવો એમના આ નિબંધમાં જ મળી આવે છે,— “ત્યારબાદ સભાવિસર્જન થયું,” વગેરે એમણે આપેલા દાખલાઓમાં. પરંતુ એઓ પાછા ‘યોગ્યયોગ્યતા’ ન લખતાં ‘યોગ્યતાયોગ્યતા’ લખે છે એ સૂચક છે.

૩. “એ આપણા કોષને નહીં પણ અનુકંપાને પાત્ર છે,” એ વાક્યને સુધારીને રા. ભરતરામ લખે છે, “એ આપણા કોષને પાત્ર નથી, પણ આપણી અનુકંપાને પાત્ર છે.” અહીં મૂલમાં અનુકંપા પૂર્વે આપણી શબ્દ ઉમેરતાં પૂરેપૂરી રાષ્ટ્રતા થઈ જાય છે અને સાથે મૂલના લાઘવમાં જે બલ છે તે પણ સચવાય છે. એથી વિશેષ એ વાક્યને ફેરવતું હોય તો ભલે. પણ એવી ક્ષિપ્ર માત્ર શુદ્ધિકરણ કહેવાય નહીં. વળી રચવે રચવે યોગ્યતા પ્રમાણે ‘આપણા-આપણી-આપણું’ અગર જે જોઈયે તે વિકારી વિશેષણો આવવાં જ જોઈયે એવો રા. ભરતરામ જે આગ્રહ કરે છે તે પણ દુરાગ્રહ કહેવો પડે એવો છે. સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતરેલી એક રૂઢિની વાત આવી ગઈ. પણ ઇંગ્રેજ લશ્કરોથી પણ હાલનું ગુજરાતી લખાણ ધડાતું આવે છે. ઇંગ્રેજ અવિકારી વિશેષણો વાપરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય એવો લેખક કે વક્તા પોતાના વક્તવ્યના વેગમાં, ગુજરાતી વિકારી વિશેષણોમાંનાં પણ ઘણાં અવિકારી હોય એમ અગર અવિકારી બનાવી લખે તો વાપરે છે. હાલની ગુજરાતીમાં આ વક્ત્રણ વધી ગયું છે. આવા પ્રયોગ દરેક વખતે શુદ્ધ ગણાતા જોઈયે એવો સામો દુરાગ્રહ નહીં કરું; પરંતુ એવા દરેક પ્રયોગને દરેક વખતે

અશુદ્ધ ગણવાનો આગ્રહ પોતે દુરગ્રહ જ છે. રા. ભરતરામનાં પોતાનાં લખાણમાં અને વળી આ નિબંધમાં ‘હત્યાદિ પ્રત્યય લાગેલ છે’ એમ લખેલું જોવામાં આવે છે. લાગેલા એમ નરભૂતિ બદ્ધવચનનો પ્રત્યય એમણે અહીં કેમ નહીં લખ્યો હોય વારુ ? કે એ તો છાપની ભૂલ જ છે ? “પશ્ચિમના અને પૂર્વના મુદ્ધારાની ભાવનાઓ અને તેનું સ્વરૂપ પરસ્પર ભિન્ન હતાં.” વાહ, રે મુદ્ધારક બંધુ, વાહ ! “તેમનાં સ્વરૂપ” જોધયે.

૪ “‘લાપામાં વ્યાકરણ કરતાં રૂઢિ વધારે માનીતી ગણાય છે,’ એ વાક્ય જોડું છે. ‘લાપામાં વ્યાકરણ માનીતું ગણાય છે,’ તેના કરતાં ‘રૂઢિ વધારે માનીતી ગણાય છે,’ એ વાક્ય જ ખરું છે.” આ અભિપ્રાય રા. ભરતરામના ચોખ્ખાવેડાને સારો નમૂનો છે. અને ‘હું ધારું છું કે “તેના કરતાં” જે ફેરફાર થયો આજે “તે” કરતાં” લખે છે,’ તેના ઉમેરણ પ્રયોગથી પણ રા. ભરતરામ તો અલગાય ખેરાક, આવા બધા પ્રયોગ મંજૂર રાખવા જોવા નથી લાગતા. “હર્ષ સૈન્ય સાથે ચડ્યો,” અને “હર્ષ સૈન્યની સાથે ચડ્યો,” એ બેમાં બીજી રચના અત્યારે વધારે સારી ગણાવી સંભવિત છે. ઉમેરણ લઈશો શુભગતીમાં વધારે પેસશે તો પહેલી પણ વધારે ને વધારે વપરાશે; અને એમ બનશે તો તેના લાઘવને લીધે હું ધારું છું કે એ બીજી જાતની રચનાને હઠાવી દેશે. મતલબ કે આખું ઘણું હજી ચિંત્ય છે, અને તેને માટે ‘શુદ્ધ’ કે ‘અશુદ્ધ’ એ શિવાય ત્રીજો ખેની વચ્ચેનો માર્ગ ન જુલે, તેની નિષ્ણે ન્યાય નથી.

૫. રા. ભરતરામ “લેખકોના હાથે,” “તેના પ્રસંગે,” વગેરે લખે છે: લેખકોને હાથે, તેવે પ્રસંગે, આદિ પ્રયોગોને અશુદ્ધ ગણવા જણાય છે. પણ પોતાની શુદ્ધિની માન્યતાને જાળવી રાખી રાખીને નથી લખતા એવા ઘણાખરા લેખકો બીજી જાતની ‘રચનાઓ’ જ કરતા જોવામાં આવે છે. ‘હાથ’ અને ‘પ્રસંગ’ને એ પ્રત્યય લાગતાં ‘લેખકોના’ અને ‘તેના’ અથવા ‘તેવા’ ફરી જાતને ‘લેખકોને’ અને ‘તેવે’ યાવ, એ ફેરફારમાં “મેળ” અથવા યુફોની (‘Euphony’)નો નિયમ પ્રવર્તે છે, જે ઘણી ભાષાઓમાં વતીઓછા સ્વીકારપાત્રો જોવામાં આવે છે. વ્યાકરણ-શુદ્ધિમાં સ્થૂળ સૂક્ષ્મ ઘણા નિયમોનો સમાવેશ થાય છે અને સૂક્ષ્મ નિયમને અવગણી સ્થૂળને વળગતા લેખકો શુદ્ધિને જાળગિયે છિયે એવા દેવા ‘કેરે તે કુદરતી હોવા છતાં પોદળ કે ઉપલક્ષ્યા ગણવાના છે.

૬. આ નિબંધના પહેલા પેરગ્રાફમાં તોપણ, પણ, જ, તો, વળી, ખાલીશ વાર આવે છે. આગળ આકર્ષતા “આજ શેરીકે જાણ્યો જ,” “હજારસર બધા જ,” “ફરી-ફરીને પણ વાપરવાં જ જોધયે,” વગેરે જોવામાં આવે છે. મુરતી ખોલી અમદાવાદીથી પોચી, અને અમદાવાદી કાઠિયાવાદી બોલીથી પોચી, એમ ઘણા માને છે, તે ખરું હોય તો, જ પણ તો આદિ ભારવાચક ઉમેરણો મુરતી લેખકોમાં વિશેષ દેખાય, તેને એ મતનું આગ્રહતરું સમર્થન ગણવું ઘટે. એ ગમે તેમ હો, પણ જ આદિના અતિઉપયોગ એક જાતની અશુદ્ધિ નહીં તો કંટેવ છે, જેનાથી દરેક લેખકે ચેતતા રહેવાનું છે.

૭. રા. ભરતરામ એનો એ, તેની તે, આનું આ, ન લખતાં બધે ને વાપરી એ ને એ, તે ને તે, આ ને આ, એ પ્રમાણે લખે છે; તથા જ્યાં જોધયે છિયે અશુદ્ધ હોય, ત્યાં જોધયે છે લખે છે; આ ઉપરાંત બીજી પણ એમની ઝીજુવડને માટે એમને ધન્યવાદ આપીને વિરમું છું. ભાષાશુદ્ધિનો આગ્રહ ઘણા લેખકો રાખશે અને પોતાની ભાવના સિદ્ધ કરવા માટે આપણાં વ્યાકરણ રૂઢિ વાક્યરચના આદિનું ઐતિહાસિક અને સંગીત જ્ઞાન મેળવતા ઘરો, તો જ વર્તમાનપત્રો આદિમાં અજાન તરારને લીધે વધારે વધારે પોચી અને વેવલી બનતી આપણી ભાષા પોતાના કહેવરની સંગીનતા રક્ષી શકશે.

લો ક ચ ર્યા

[આ માસિકના વાચકોને અને મૂલ્યસતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવા યોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

મારો પંતળનો પ્રવાસ

૩

રેલ્વેના અનુભવ

પ્રવાસ વખતે બદલવી પડતી જુદી જુદી ટ્રેનોમાં મને જેવો અનુભવ થયો તેવો અનુભવ 'પ્રસ્થાન'ના વાચકોને લાગ્યે જ નહિ થયો હોય છતાં તે અનુભવ અહીં હુંકમાં આપું છું તે એવા હેતુથી કે પરિચિત વસ્તુના વર્ણનમાંથી માણસ ધારે તો ઘણી વાર વધારે અને સ્પષ્ટ બોધ મેળવી શકે.

રેલ્વેની મુસાફરીમાં સૌથી પહેલું દર્શન સ્ટેશનનું. સ્ટેશન એટલે વિવિધરંગી મેદની અથવા પોલિસ, મજુર, અને સ્ટેશન માસ્તરોની સ્વતંત્ર રાજધાની. તેથી પણ વધારે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરવી હોય તો એમ કહી શકાય કે સ્ટેશન એટલે સ્વતંત્રતા અને પરતંત્રતાનું મિશ્રિત સ્થાન. જેને લાગવગ, પૈસા અને જ્ઞાન હોય તે ત્યાં તેટલે અંશે સ્વતંત્ર, અને જેને તેમાંનું કંઈ નહિ હોય તે ત્યાં કંઈ તો પરતંત્ર કંઈ તો પશુ.

અમદાવાદથી ગુજરાનવાળા સુધીની સળંગ ટીકીટ સ્ટેશન માસ્તરે જાણે મોટી મહેરબાની કરી હોય તે રીતે આપી તો ખરી, પણ નોટમાંથી ટીકીટના પૈસા કાપતાં વધારાના પૈસા પાછા આપતાં એક રૂપિયો એાછો આપ્યો. મારા સહચારી શિશિન હતા તેથી પૈસા ગણી બેઠાં જ્યારે એક રૂપિયો એાછો થયે ત્યારે તારત જ એ ગીરદીમાં રૂપિયો પાછો મેળવવા દોડ્યા. તેમણે પૂછ્યું: "માસ્તર સાહેબ, એક રૂપિયો એાછો કેમ આપ્યો?" જવાબમાં તેઓએ કહ્યું: "આવડી લાંબી ટીકટ અહીંથી મળી ગઈ તે શું બૂલી ગયા?" સાથીએ કહ્યું: "તેમાં શું ને તો નમારી ફરજ છે." માસ્તર સમજી ગયા કે આ કોઈ જોટ નથી એટલે બહારથી પ્રસન્ન પણ અંદરથી ઉદાસીન રહે રૂપિયો પાછો ફેરવ્યો. સ્ટેશન માસ્તરે ઘણા ટીકીટ લેનારાઓને ધોખો આપે છે એ વાત બહુજીતી છે. પેસેન્જર અલગ હોય અગર ગાદીનો ટાઈમ ભરાઈ ગયો હોય અગર નિર્ભય ન હોય ત્યારે સ્ટેશન માસ્તરોને ઘીકળાં. ઘણીવાર વધારે પૈસા લઈ લીધા બદલ શૂદ્ધ કે તરણ સ્ત્રીપુરુષો રેલ્વેમાં માસ્તરોને ઉમ આશીર્વાદ આપના કેળી નગરે નહિ ચડ્યા હોય?

ખંધા પેસેન્જરો

પેસેન્જરોમાં પણ એક વર્ગ એવો હોય છે જે ટીકીટ લેવાની પરવા નથી રાખતો. આ વર્ગમાં હિંદુ બાવાબાનીઓ કે મુસ્લમાન દુકાનદારો જેવા સમાવેશ નથી થતો, પણ તેમાં કેટલાક

ખંધાઓ પણ આવે છે. તે ખંધાઓ ગમે તે રીતે ટ્રેનમાં દાખલ થઈ જાય છે અને ટીકીટ કલેક્ટર આવવાની જ્યાં જ્યાં સંભાવના હોય ત્યાં ત્યાં તેઓ કાકચંકારદિથી તરંતજ સીટ ઉપરથી ઉઠી જાય છે. પણ આવે વખતે દુનિયામાં જે ત્યાજ્ય સ્થાન તે જ તેઓનું શરણધામ બને છે. ડબ્બામાં છુપાવાનું સ્થાન પાપખાનું. જેટલી વાર ગાડી ઉભી રહે તેટલી વાર પાપખાનું બંધ કરી તેમાં ભરાઈ રહેવું એ તેવાઓની યુક્તિ. આ રિયતિ ગાડીમાં પહેલી જ અનુભવાઈ.

એક બહુચી સ્ત્રી અને પુરુષ, બન્ને વગર ટીકીટ બેઠેલાં. લયનો વખત આવે કે પેલી બાઈ પાપખાનામાં ધુસે. પણ આ પાપ ક્યાં સુધી જાનું રહે ? કારણ બાઈ પાપખાનામાં જાય ત્યારે ભાઈ બહાર રહી જાય, અને ભાઈ છુપાય ત્યારે બાઈ છૂટા પડી જાય ! એક ને એક તો પકડાઈ જ જાય. આજીજી કે ટીકીટ કલેક્ટરની દિંદુ જાતિ સુલભ દયાળી કદાચ મોક્ષ પ્રેળવે તો પેસેન્જરોની કીડીઆરીનું બંધન તેઓને શિર ઉભું જ હોય. પાપખાનામાં છુપાયેલ માણસ ત્યાં વધારે વખત લે તેને નણાવી લેવાની ક્ષમા. કંઈ બધા પેસેન્જરોમાં થોડી હોય ? કોઈ કહે : 'આટલી બધી વાર કેમ ?' કોઈ કહે : 'આ તો બિમાર છે, રખે પાપખાનામાં મૂચળો આવી હોય.' કોઈ કહે : 'ના ના એ તો ટીકીટ વિના જ બેઠેલ છે.' કેટલાક કુતૂહલીઓ વિચંચ મહન ન કરી શકવાથી પાપખાનાને ધક્કા મારે. અને જો તેમાં પેલી બાઈ હોય તો કેટલાક મરકરાઓ બહારથી બેસેઓને કહે કે જાઓ તમે હંધડાઓ. આ રીતે ટીકીટ બતાવવાના લયમાંથી મુક્તિ મેળવવા ધમ્મજનાર પેલી બહુચી બાઈ કે ભાઈ ઉઠ્યાં કેટલાં સતાવાતાં અને કેટલી ગાળાઓ ખાતાં એ દૃશ્ય જોવામાં અને મનુષ્ય પ્રકૃતિની વિવિધતાનું અંતર વિચારવામાં રેલનો ઘણો થે માર્ગ કપાઈ ગયો. વધારે આકર્ષક તો એ હતું કે જ્યારે પેલા બન્ને બહાર હોય અને અચાનક ચાલતી ગાડીએ ટીકીટ કલેક્ટર આવે ત્યારે કોઈ કોઈની ભાષા જ ન સમજે ! ટીકીટ કલેક્ટર બોલે હિંદી કે અંગ્રેજીમાં, ત્યારે તેઓ બોલે બહુચી ભાષામાં ! કોણ કોને શું કહે છે એ જોવાના તમાન-શામાં જ પેસેન્જરોના-ખાસ કરીને મારા-પૈસા વસુલ થઈ જતા, અને સિનેમા નહિ જોવાનો ખેદ આમ શમી જતો. જો કોઈ ટીકીટ કલેક્ટર પાકાં બેળનો આવતો તો જ આવા છુપા બેઠેલો ઉતારતો. નહિ તો એક એ ધમકી આપી ફરી આવું ન કરવાની મિથ્યા ચેતવણી આપી ફરી આવું કરવાની જ કૃતિથી તાલીમ આપી જતો. શું બહુચીઓ કે શું પડાણો જરા જામરા અને ખંધા તે રેલ્વેમાં સ્વતંત્ર.

આવા મફતીઆ વર્ગમાં જે બાવા ફરીરેલો વર્ગ હોય છે તેઓ તો પરમેશ્વરના ધામ-માં જ જવા રેલ્વેના બધા કપ્ટો સહન કરતા હોય છે એટલે એ સહિષ્ણુતા એ જ તેઓનો ટીકીટ ચાર્જ. દેશનો કોઈ એવો ખુણો છે કે જ્યાં તીર્થસ્થાન નહિ હોય ? અને કોઈ એવું તીર્થસ્થાન છે કે જ્યાં જવા રેલ્વે ન હોય ? એટલે ગમે તે રેલ્વેમાં બેસો તો ત્યાં આવા તીર્થસ્પર્શી યાત્રીઓ મળવાના જ. અને તેમને નણાવી લેવા જેટલી સાધુલક્ષિત હજી આટલા વધા ગયેલ નાસ્તિક શિક્ષકના વાતાવરણમાં પણ રેશન માસ્તરોમાં રહી ગયેલી બહુધા નજરે પડે છે.

ઉપ મંડીઓ અને રુદ્રા

રેલ્વેનો અદ્ભુત અને કિંમતી તમાશો મનુષ્યવના ઉપ અને પ્રચંડ સ્વરૂપનો છે. મનુષ્યના હૃદયમાં ચંદી અને રત્ન ન વસતાં હોત તો તેઓએ દેવકોટિમાં કદિ સ્થાન ન મેળવ્યું હોત. ગાડીમાં ખાસ કરી રેશન રેશન અનેક જંગમ ચેરીઓ અને જંગમ રૂઢીનો પરિચય થાય છે. એ નવાં પેસેન્જરો આવવાનાં હોય કે અંદરના મુસાફરો 'જન્યા નયી' 'ક્યાં બેસશે' 'આગળ જાઓ' 'શું એક જ જગ્યા છે' વગેરે વગેરેથી તેઓનું

આતિથ્ય કરે છે. આંખનાર પેસેજરો જો નખળા હોય તો 'લાઈ આવવા ઘાં ઉભા રહીયું' 'તમને આચાર્ય નહિ આવે' 'વખત થઈ ગયો છે' વગેરે વગેરે દયાજનક શબ્દોથી અંદરના પેસેજરોનું હૃદય પીગાળવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ જો નવા આગતુંકે પેસેજરો ઉપ હોય તો પછી દૃશ્ય જોવા જેવું અને જો કોઈ આચાર્યને અદાર તરફ અને કોઈ અંદર તરફ ખેંચે છે, વિચલ થવા લાગે છે અને 'તેં પૈસા આપ્યા છે શું મેં નથી આપ્યા ?' એ સમાનતાનો ઉપદેશ પૂરા વેગથી શરૂ થાય છે. સાચારીથી કે બળજેરીથી અંદર દાખલ થવા પછી પેસેજરો પેસેજરો વચ્ચે વળી એક માટે હુંસાતુંસી, ગાળાગાળી કે મારામારીનો દળીયુગ શરૂ થાય છે. દાખલ થવા અને થવા પછીના આ કળીયુગમાં દિદુધર્મનું વેરાગ્યસાચ એ એક જ ત્યાં માત્ર આશ્વાસન રૂપે દેખા દે છે. કોઈ જાહેર કહે : 'અરે ભાઈ, શા માટે લડો છો ? કેટલો વખત રહેલું છે ? પંખીનો મેળો છે, હમણાં છૂટા પડી જશો', આવો તાત્વિક ઉપદેશ પછી ધણી મોટેથી સાંભળવામાં આવે છે પણ તેટલામાં તો એ ઉપદેશને ન ગણકારે તેવા મહિમાસૂરો કાં તો એક માટે, કાં તો એક બીજાને દળી જવા માટે, કાં તો આંધોપાંધો સામાન મૂકાવવા માટે લડવા ઉભા થાય છે. ગૂંચડાતના ભાગમાંથી રેલ પસાર થતી હોય ત્યારે આવી લડાઈમાં અદુધા ગાળોનું જ નેવેલ હોય છે પણ પૂનગ્ય જેવા ભાગમાં તો મારામારીની મીઠાઈ જ નજરે પડે છે. એક વિદ્વાન મિત્ર રેલ્વેની આ સ્થિતિનું એક સુંદર ઉપમાદ્વારા સ્પષ્ટીકરણ કરેલું. તેઓએ કહેલું કે પેસેજરો અને આંખનારો યાત્રી એક જ છે. નવો કુતરો આવે તો લુનાઓ તેને પોતાની હદમાં આવવા ન જ દે. આવનાર કુતરો નિર્બળ હોય તો જમીન ઉપર ચઢે, નળ અને લુનાઓની મંદર મેળવે. બળવાન હોય તે લડીઝડીને હદમાં દાખલ થાય. એટલે પછી લુના નવા ગુધા એક જ વળી આ બધા કુતરો પોતાની હદમાં પાછા બીજા નવા આવનાર કુતરો સામે તે જ રીતે થવાનો અને તેઓ વચ્ચે પાછી સમાધાની થવાની. નવા ચડનાર અને ચડી એટલા પેસેજરો વચ્ચે આ જ આનંદશક્તિ અનુભવાય છે, અને એ જ મનુષ્ય હૃદયની વાર્તાત્વિક સ્થિતિનું ચિત્ર છે. જે દાની હોય છે, જે રાજ પૂજાપાઠ કરનારો હોય છે, જે ઈશ્વરની બંદગીને માત્ર દબે કરવા બૂજતો નથી, રેલમાં પણ નમાજ પઢવા મૂકતો નથી, જે સમગ્ર જીવજીવિત એક જ બ્રહ્મના અંશો માને છે, જે અહિંસા અને દયામાં પોતાના ધર્મને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે તે બધાનું ધાર્મિક હૃદય મોટે ભાગે રેલ્વેમાં વધાર્યું રૂપમાં જોવા મળે છે. કોણ ઈશ્વરની કેટલો નડક છે અને કોણ કેટલો દુર છે એનું ભાન આપણને ત્યાં જ થાય છે. હું તો એમ પણ કહું કે શાંત અને હામામતિ ગણાતા સર્વ સંપ્રદાયના ધર્મશ્રુઓને જો આવા પ્રસંગમાંથી પસાર થવું પડે તો જ તેઓની શાંતતા અને હામામતિ વધાર્યું રૂપે દેસાઈએ ચરે. અસ્તુ.

ખાનપાન

રેલ્વેમાં બીજી બાબત ખાનપાનની છે. કેટલાકો તો મુસાફરી દરમ્યાન ખાતા નથી એટલું જ નહિ પણ ચાકતી રેલે પાણી પણ પીતા નથી. વધારે વખત જોડી થાય એવે સ્ટેશને તેઓ નીચે ઉતરી પાણી પી લે છે; એટલે નળનું પાણી ન પીનાર સંપ્રદાયનો તદ્દન નાશ કરવામાં હજી રેલ્વે સફળ નથી થઈ. પણ આવા દુર સાચાંપોની જ સંતતિ તો તેટલી હિદાઈ થઈ જ ગઈ છે. ગમે ત્યાં ગમે તે ચાલે, પૈસા હોય, અને નવું આશ્ચર્ય એટલે ખરીદવું નથી સ્વચ્છતાનો વિચાર, નથી આરોગ્યની દૃષ્ટિ કે નથી પેટની પડવા. તેઓ એમ કહે છે કે રેલ્વેમાં અહીં પચી જાય. ખુસા દસપાણીમાં કાંઈ બંધન રાખવું એ બેવકૂફી છે. કદાચ આ જ ખાનપાનની હિદાઈ અને સમજાવશીલતાને સીધું વેચનાર વર્ગ પણ હિદાઈ અને સમજાવશીલ થઈ ગયો દરેક પ્રાણી પરીઓને અદમાગરમ કહે, નેમની ચીજનો પીતી કરી કહે, કાચાપાકા વચ્ચે ભેદ નહિ, દૂધ અને પાણીની મિત્રતાનો ભગ વેચનારોઓ કેમ જ

કરાવે ? ખાનારના દાન અને પેટની પરીલા માટે કાંકરા અને ધૂળ કાઢવાનું તેઓ યોગ્ય જ ન લેખે; અને યૌથી વધારે તો એ કે ભાવ દરેક ચીજના લેખએ તે કરતાં દોડા અને ખમણા. આ રીતે પેસાની પુષ્ટજ અરજાદી છતાં રેલ્વેમાં ખાવાનું કાંઈ જ સુખ નહિ એ દુઃખદ સ્થિતિની જવાબદારી આપણી અજાનના ઉપર જેટલે અંશે છે તે કરતાં વધારે અંશે રેલ્વે ટીપાર્કમેન્ટ ઉપર છે. તેના કુર્ચ્ચારીઓને લેખનું મળે એટલે ગમે તે વેચનાર ગમે તેવું ગમે તે ભાવે વેચી શકે. એક મીઠાઈવાળો આવ્યો. તેના ખુંમચામાંથી રોશન માસ્તરે મીઠાઈ લઈ અગ્નિદેવને તર્પણ કર્યું અને ખુંમચામાં 'સાદળ, સાદળ, યદ લીધએ, યદ કાકાન્દ તાગ દં' એમ કહી જાણે ભક્તિપૂર્વક તે જ પ્રસારી ધરવા મંડી ગયો. જે ખાનામાં લગભગ આવી સ્થિતિ હોય તે ખાનાના અમલદારોની અધી સુખસગવડ અને આરામનજાળી એ પેસેન્જરોની અગવડાને જ આભારી છે.

દવા વેચનારાઓ

પણ રેલ્વેમાં જેમ ગિભારીનાં સાધન ધણું છે તેમ આરોગ્યના ઉપાયો પણ ઓછા નથી. ખુણાં અને વિવિધ દવાપાણી, વડવાડ અને દમરત ઉપરાંત જે અંદરું રત્નું હોય તો દવાઓ તૈયાર છે. નોટીસો વહેંચાય છે. એક દવામાંથી તેના કાયદાઓનું મોટું સિસ્ટ્ર સાંભળવા મળે છે. સ્વર્ગનું કમ્પટક્ષ દવાની શક્તિઓમાં નજરે પડે છે. કોઈ કોઈ નોટીસ-ખાતે એવા હોશિયાર અને વાચાળ હોય છે કે તે જ વક્તાનું કામ કરતા હોય તો લોકોને ખૂબ આકર્ષી શકે. એક ખાસ દવા વેચનારની વાત કરું. આ માણસ દિલ્હી અને બેંગલોર વચ્ચેની રેલમાં આવ્યો. તેણે ઉર્દુમાં ભાણ શરૂ કર્યું. તેની પદ્ધતિ, તેની ભાષા, તેની દલીલખાજ, તેની સ્ફુર્તિ લેખ મને ખરેખર એમ થયું કે આ માણસ ધારાસભામાં જાય તો અજળ પ્રભાવ પાડે. એક જોડે તેને કહ્યું: "તે જે દવા મને આપી હતી તેથી આંખ ઉઘટી જાય. મારે શરત પ્રમાણે મારા પૈસા પાછા આપો." આણે હાજરજવાબીથી કહ્યું: "તે હું નહિ. તમે બીજા કોઈ પાસેથી જ દવા લીધી હશે. હું ખાર વધુ ચર્ચા દવા ગતે બનાવું અને વેચું છું. એક પણ કેસ જગડ્યો નથી. તમને તુકશાન સાય જ કેમ ? આ બધા પેસેન્જરોને પૂછો કે કોઈને મારી દવાથી તુકશાન થયું છે ? વધારે ખાત્રી મારે આજ મારી દવા ખરીદો. મારા જેવાં કેસ પહેરી બીજા ધણા આવે છે." આ વેચનારની સિદ્ધિ ઉર્દુ ભાષા અને નમ્રતામાં જેલો વાંધો લેનાર જાત તો પીગળી જ ગયો.

જમને સાક્ષાત્કાર

'જોરના ભાઈ ઘંટીએ' એ કહેવત પ્રમાણે રોશન માસ્તરોના ખરા સાથીઓ ત્યાંના મજુરો છે. જમને ન ભાળ્યાની તૃષ્ણા જેઓને હોય તેઓ દિલ્હી જેવા રોશનના મજુરોથી એ તૃષ્ણા સમાવી શકે. ડાખમાંથી ઉતર્યા ન ઉતર્યા કે પહેલાં જ સામાન ઉપર મજુરોના હાથ પડે. મજુરી છ આઠ ગણથી ઓછી ન કહે, અને 'અજ ટાઇમ તુદિ દં,' 'રેલ્વે સિટી દે રૂડી દં,' 'દેર હોગી તો રૂદ જાઇએગા,' 'મૂત્ર ઉતરના પડેગા,' 'ગરદી બહુત દં,' વગેરે વગેરે છેવટના ભયોથી પેસેન્જરોને ગંભીરાથી મૂકે. સામાન વધારે હોય કે મુસાફરીની માલિતી ન હોય અગર સ્ત્રી કે બાળકો સાથે હોય તો મજુરોની આંધા પૂરી કળવતી. મારે દિલ્હી રોશન એક મજુરનો પ્રસંગ પડ્યો તે ખૂબ આકર્ષક છે. મજુરે કહ્યું: "દેડ રૂપયા મજુરી હોગી." મેં કહ્યું: "તુમ જાઓ. દમ ખુદ ઉઠા લેજો." તે મજુર ન જાય અને ન બીજાને આવવા દે. મેં અને મારા સાથીએ નક્કી કર્યું કે હાથે જ સામાન ઉપાડે. ક્યાં એ ત્રણ આનાની મજુરી અને ક્યાં દોઢ રૂપિયો. અમે ઓછું પણ કેટલું

કહીએ ? એટલે મૌન રહી સામાન ઉઠાવવાનો યત્ન કર્યો. એક એક નંગ ઉપાડી આંખે દેખી શકાય એટલે દૂર મૂકી, બીજાં નંગ લઈ જવા અને વળી ત્યાંથી વધારે આવે એ જ રીતે નંગો પહોંચાડવા યત્ન કર્યો. આ રીતે દિલ્હીના લાંબા પ્લેટફોર્મ ઉપર પોણા કલાકથી વધારે વખત અમારો ઘણાં અને વજનદાર નંગોએ લીધો. આટલા વખતમાં કેટલાએ મળુરો આત્મા અને ગયા પણ એ બધાનું સંગઠન આદરુન હતું. પ્રથમ મળુરે દોઢ રૂપિયાથી ઉતરી બાર આના કહેલા તે બીજા બધા મળુરોની જાણમાં એટલે તે બધા આવી એમ જ કહે: “બારહ આને જતે નહીં દે, કોઈ ઇસિએ કમમે ન આવેગા, અન્હા આપ કમ કયા ફેગે, કુછ તો બોલીએ. કયા જ્યાન નહીં દે ?” એમ એ બધા વખત દરમ્યાન અમારી સાથે મળુરોએ રકતક કરી. પ્લેટફોર્મ પરથી બાર નીકળવાનો દરવાજો પાસે આવ્યો ત્યારે શરૂઆતથી અત્યાર સુધી લાગર રહેલો પહેલો મળુર આવી બોલ્યો: “અરજા, મુકે એક બી કોડી હરામ દે. કુછ બી નહીં ચાહીએ. પોં હી સામાન રખ દેના હું.” એમ ગુસ્સા અને તાડના સાથે કહી અમારો સામાન લાચમાંથી ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ અમે કહ્યું: “લાહ, હમ તો અજ દરવાજા તક આ ગયે, અજનક હુંને મળુરી ક્યોં નહીં વટામ. હમ તો અધિક ખર્ચ નહીં કર શકતે. હું અજા જા. હમારી કસરત બી હો ‘ગાંધી ચૌર પેસે બી અજ ગયે.’” તેણે કહ્યું: “સજ પડે લીખે બેઠમાન હોતે દે. ગાંધી રોપી ચૌર ખાદી પદન કર તુમ સજ લોગોને મળુરોં કા પેશા માર દીઆ.” એમ કહી અનેક ગાળોની અશ્રુનવર્ષા વરસાવતો તે નિરાશ થઈ ચાલ્યો ગયો.

સંતોષી મામમળુર

પણ આખી ઉઠી સ્થિતિ તદ્દન નાના રેલ્વેના મળુરોની હોય છે. ત્યાં મામમળુર સરસનાં અને સંતોષ દેખાય છે. તેનું એક અજબ ઉદાહરણ હું ક્યારેય નહિ જુલું. ગડોદ રેલ્વેનાથી ગામ લગભગ માથલેક દૂર હતો. બધો સામાન સાન પેસામાં સંતોષી મળુરે ઉઠાવ્યો. રસ્તામાં વાન ચાલી. તે છોકરો મુઠાહો હતો. તેના કુટુંબનું કામ કપડાં વણવાનું છે. મેં તેને પૂછ્યું: “ગાડી ઉપર ન આવે અગર મળુરી ન મળે ત્યારે શું કરે છે ?” તેણે કહ્યું: “માથાપ સાથે વણવાનું અને ક્યારેક બીજું કામ.” છોકરાના કદ કરતાં સામાન વધારે હતો. રૂનો માંખો. તે પોતાની અશક્તિ કે અણગમે જરૂરે પ્રગટ ન કરે. જ્યારે ખૂબ ચાકે ત્યારે કહે: “બાબુજી, થોડી દેર સામાન નીચે ઉતારીએ.” અમે બોલ્યું આ છોકરો કેટલો પ્રમાણિક અને કેટલો પુરુષાર્થી છે. બીજા અનેક પ્રતિરૂપર્થી મળુરોના છોકરાઓએ આ છોકરાને થોડા પેસામાં અમારો સામાન લઈ જવા બદલ ગાળો દેવા માંડેલી. મારવાનો બપ પાણુ જનાવેલો પણ આ છોકરો એકનિશાથી ચાલી રહ્યો હતો. માફ મન સાધુસંન પ્રભે આકર્ષીય તેથી મેં વધારે આકર્ષણ. પેલા પ્રતિરૂપર્થી છોકરાઓને ખજા હમકાવી દૂર કર્યો અને મેં તથા મારા સાથીએ તેની પાસેથી કેટલોક સામાન ઉપાડી લઈ તેનો બોળને તદ્દન નહિવત્ કર્યો પણ અમારી આ જિતિ તે છોકરાથી સદન જ ન થાય. તે કહે: “બાબુજી, આપ ક્યોં ઉઠાવે દે. મેં ધીરે ધીરે સજ સામાન એકેલા હી પડુઆ ફુગા.” ખરેખર એ છોકરાના ઉદ્ગારો તે વખતે હૃદયને હસમચાવતા. ઉપરે ગામમાં પહોંચ્યા અને જ્યારે ત્યાં પણ ઘાતું કામ લીધા પછી અમે એ જ પેસા વધારે આપ્યા ત્યારે તેના સંતોષારો પાર ન રહ્યાં. ક્યાં દિલ્હીનો જન્મ જન્મો મળુર અને ક્યાં બરોડોનો સરળ સંતોષી મળુર! જે સ્થિતિ મળુરોમાં છે તે જ બધા વર્ગના માણસોમાં બોલેવતે અંશે બોધ શકાય છે.

ચલિત મુખલાલજી

[ઉલ્લેખ કરતો ‘ઉપસંહાર’ આવતા અંકમાં]

જા ન જો ચ રી

‘શ્રી નેશન એન્ડ એથેનીયમ’ના શનિવાર ના. ૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકમાં પૃ. ૧૨૮ ઉપર ‘પૂર્વનો પ્રવાસ’ એ મથાળા નીચે આદરસ દક્ષત્રીનો પંદરમો પત્રાંક પ્રગટ થયો છે. તેમાં એ વિચક્ષણ પરદેશીએ આપણા જીવન ઉપર કેટલીએક અગત્યની ટીકા કરી છે.

દિલ્હી

રોયના વિચરને હોમર મળી રહ્યાં. પણ બીજા કેટલાક મોટા શહેરોના ખનાવો દર પ્રગટ થયા વિના જ રહી ગયાં છે. હું દિલ્હીમાં હતો ત્યારે મને એ જ વિચાર આવ્યા કરતો કે દિલ્હીને માટે એક મહાકવિની ખોટ છે. આ આદશાદી શહેરમાં પામર આપ-વગઈ, દોંગ, પૂર્વપ્રદો, દેવ, હિંદોનો કાંઈ પાર નથી. તેમાં દાસ્યરસની પુષ્કળ સામગ્રી છે, પણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ દાસ્યરસ કરણુરસની જુદુ જ નિકટ આવેશો હોય છે. દિલ્હી અને નવા દિલ્હીનો દાસ્યરસ જુદુ જ વિનોદકારક છે, પણ તેમાં કરણુતા સભર ભરી છે. કોમોકોમોના કપડા, વર્ણુતા દ્રવ્ય, એક પ્રગ્નની બીજ પ્રગ નીચેની પરનંતતા, એ કોટલાં દાસ્યકારક તેટલાં જ દયાજનક છે.

દિલ્હીમાં અદારથી સાધારણ અને નિર્દોષ દેખાતા શબ્દો અને દશોમાં પણ મહાકવિની કૃતિમાં અમર થાય એવું મને ઘણું દેખાયું. એક યુરોપિયન હોટલમાં એક હિંદી ઉનાડની સ્થિતિ મને જુદુ દયાજનક લાગી. યુરોપિયન મેનેજર એવો દિવાજ રાખ્યો હતો કે તે ખાણુના ખંડમાં ખાણુ દરમ્યાન મહેમાનો સાથે વાતો કરતો આંદા માયો કરતો અને કોઈ પણ ઉનાડ અદાર જતા હોં ત્યારે પોને બારણું ઉઘાડી આપી માન આપતો. આ હિંદી મહેરબાને અદાર જતું હતું, પણ મેનેજર દલાય તેના સંબંધમાં અપવાદ કરે અને બારણું ન ઉઘાડી આપી તેનું અપમાન કરે એ ઝંઘરી મેનેજર દર હતો એ લાગે મને પોતે પોતાની મેલે બારણું ઉઘાડી ચાલ્યો ગયો.

દિલ્હીની એક બીજી મિજાજસમાં હું હાજર હતો. યજમાન એક હિંદી રાજદારી પુરુષ હતો. મહેમાનોમાં એ બીજા રાજદારી પુરુષો, એક હયા-હોદ્દાનો અંગ્રેજ અધિકારી અને અમે હતા. સાંજ ખુશનુમા હતી. રૂઝામરકરીમાં હિંદીઓએ અસહકારની ચળવળ દરમ્યાન તેમણે જેતમાં ગણેશા સમય સંબંધી વાતો કરતા માંડી. તેમનો અનુભવ તેમને વસમો લાગ્યો ન હતો, પણ દાસ્યજનક લાગ્યો હતો. તેઓ સારી સ્થિતિના માણસો હતા અને જેતમાં પણ શ્વાભાવિક રીતે તેમનું માન સચવાયું હતું. તેમાંના વડા રાજદારી પુરુષે મોગલ આદશાદના શબ્દોમાં કહ્યું: “હું અને ગવર્નર સર—વચ્ચે ‘સરમેદનની નદીઓ વહી છે.’ હું માનું છું કે નદીઓ નદિ તો નાના ગદા તો જેતમાં પણ વળા દશે.” આખી વાતચીત ખુશમિજાજમાં ચાલતી હતી અને અદ્વાસ્ય તેમાં વાઈવાર ચમકારા કરતું હતું. પણ અંગ્રેજ અમલદારને આ કાવતું ન હતું. મમે તેમ-તો પણ જેતમાં મોહનનાર કરોબારી મેળવતો તે સંભ્ય હતો. અને ‘સરકાર’ માખાપ વિષેની આ હિંદીઓની ટીકાઓ હસતાં હસતાં ચલી હતી છતાં કાંઈ એણી બેદક ન હતી. અંગ્રેજ અમલદારની સ્થિતિ કંદેહી ચર્ષ પરી હતી: એક, તો તે મહેમાન હતો; બીજા, મોન્ડક સુધારાને લીધે હિંદીઓ તરફ તેને આદર બતાવવો પડતો હતો.

ધારાસભાનું કામ વાંધાવચ્ચા સિવાય સારી રીતે ચાલે એની સંભાળ રાખવાનું કામ તેના અધિકારમાં હતું. દિંદી રાજદ્વારી પુરુષો સાથે ખાનગી કે જાહેરમાં બોલવું તેને મારે અશક્ય હતું. તેમ જ બ્રિટીશ અધિકારી તરીકે આ ચામતી હકામત્કરીમાં તે જ્યાંકે સંમતિ દર્શાવી શકે એમ ન હતું. આ કિસ્સામાં તેને મારે એક જ રસ્તો હતો: વાંત જાણે થતી જ નથી એમ બેસી રહેવું. એ એણે બરાબર પાર પાડ્યું. એટલું સારી રીતે કહ્યું કે તે ક્યારે અદરશ થઈ ગયો તેની કામને ખબર પડી નહિ. ઇંગ્લિયન સિવિલ સર્વિસના અધિકારીઓની ડરા સ્પષ્ટલીય તો નથી જ.

અને હવે આખ્યા મદારાજાઓ. એ અહલુન નરેન્દ્ર મંડળ જેમાં દર વરસે દેશી-રાજાઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે તેની સલાહો તે વખતે ચામતી હતી. તે દરમ્યાન રસ્તા પર ફાંડે દરતાં રાજસૌમ્ય વધારે દેખાતી હતી. દારેસો આ લુભગારો અને તેના વધારેથી બદ થતી હતી. વાઈસરોયની મિજબરોતમાં એવડા મોટા દીરા દેખાતા હતા કે નાટકનો વહેમ પડતો હતો. તેમની માળાઓમાં દેખાતાં મોતીઓ અધાં માંજલીમાંથી નીકળ્યાં હોય એ શક્ય લાગતું ન હતું. જન્મનું અભિમાન, અકથ્ય પેસો, નિર્મયોદ સત્તા, વિચારણતા, તર્કો, અને જાહેર મતના લયનો અભાવ જે વીસમી સદીમાં બીજો કથોળે ન મળે તે ત્યાં પ્રત્યક્ષ થતું હતું. અને આ અધા સાથે અંગ્રેજો તરફની તેમની પામર ઉપદક્ષનીય શાંત્યસાહનરૂપિત એ સર્વ કોષ મદા ઉપદક્ષકવિની સામગ્રી હતી.

કેટલીક નજીવી બાબતો પણ મને સાંભરે છે. એક જુવાન માણસ તરફ અંગ્રેજ સભ્ય-તાથી વર્તતા હતા પણ તે અમારી સાથે ખાણું લેવાને નાખુશ હતો; કારણ કે એને ડર હતો કે ક્યાંક ગોતે યાવચ્ચંદિવાકરો અંગ્રેજી રીતે ખાણું લે અને તેથી તેની અપ-કૃતિ થઈ જાય. કેટલાક દિંદીઓ યુરોપિયનો સાથેની સમાનતાની ધોરણ પાડીને વાતો કરે છે પણ હજી એ તેમનામાં આવેલી હોતી નથી. ધારાસભામાં કેટલાક દિંદી વક્તાઓ બોલતા હતા ત્યારે અંગ્રેજ અધિકારીઓની સ્ત્રીઓ ગેસેરીમાં હવ ઉપર આવીને રીકા કરતી હતી એ સાંભળી ક્રિસ્ટાંમાં દેસસાની હજારો વખતે મધ્યમ વર્ગના લોકો મજુરો વિશે બોલતા હતા તે યાદ આવ્યું. જે માણસોની સરસાઈ એકિત અને અસ્થિર હોય તેઓ જ નીચેથી સામાન્યતા મળે તરફ અત્યંત દૈવ બતાવે છે.

તેમ જ ખાણાના પહેલવેશની બાબત મારે જુમરી ન જોઈએ. વાઈસરોયથી તે ક્ષત્રક સુધીનો દરેક અધિકારી બહુ જ ગંભીરતાથી પોતાક પહેરે છે, જાણે કે બ્રિટીશ સરેનશાહતનો બધો આધાર કાળાં જાડીટ અને કાળાં ખમીરા ઉપર રહેલો હોય ! ડાક જંગલમાં, રીમર ઉપર, સિંહાર દરતાં, દરેક જગ્યાએ આંત્રે અંગ્રેજ પ્રતિષ્ઠાનો આ પોશાક દરશમાન થાય છે. સ્ત્રીઓ પણ છેવટની ફ્રેન્ચ રખનો પોશાક પહેરે છે ને કે તેમના ખુંટા હાથને મજબૂત કરી આવે છે.

યુરોપીય પ્રતિષ્ઠા સાચવવાને માટે અનિબદ્ધજાનો દિવાજ પણ એટલો જ સાચવવામાં આવે છે. દરેશનાં માંચ ખાણાં તો ખરાં જ. મોટાં શહેરોમાં નામની મિજબસોમાં વળી એક વધે. દિંદી વધારેમાં વધારે બે ખાણાં લે છે, ઘણીવાર એક જ લે છે અને ઘણીવાર તો બીજકક લેતો નથી; તેને આ ખાણાંની બાબતમાં નામોદી સાથે દાર કબુલ કરવી પડે છે. ગાંધીજી આત્મકથામાં ઘણીવાર માંસાદારની વાત કરે છે. તેમના એક નિશાળાઆ મિત્ર તેમને સમગ્રવ્યું કે અંગ્રેજની સરસાઈ માંસાદારને લીધે છે, ને દિંદીઓ પણ એમના

જેટલું જ હાંસીને ખાય તે હમણાં અંગ્રેજોને ગાંધીજીના પડે. ગાંધીજીએ આ દલીલ સ્વી-
કારી. તેમણે માંસ ખાધું. કદાચ એટલા જ માટે અંગ્રેજોને લગભગ કાઠી મુકવા જેટલી
સ્થિતિ તેઓ કરી શક્યા. એ અને તેમ હોય પણ અમારી ભક્ષણ-સક્રિયતા હિંદીઓ પાસે
થઈ ગયા છે. બ્રિટીશ શહેનશાહતની ખાતર ખરેખરા દેશપ્રેમી મુસાફર ખૂબ ખાતું
લેખ્યું. પછી ભંતે ભવિષ્યમાં એવો પ્લેકેસ્ટા થાય કે આંતરરાષ્ટ્રીય કેન્સર પટે. મુંદાહિમાં
શ્લોકો એટલીવાર મેં પણ અનતી દેશપ્રેમિતા કરી, પણ કાષ-કાષ વારં અમારી પ્રતિષ્ઠાને
ભોગે, બ્રિટીશ શહેનશાહત પાપમાસ થઈ ગય અને ભોગે પણ હું એકાદ ટકે ખેંચી
કાઢતો. આત્મા તરફર છે પણ અફસોસ! આ જડ દેહ નિર્જન છે.

૨૦

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

અર્થશાસ્ત્રી અને પ્રકાશક: ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા. અભિરામવાડી, દિલ્હી, મુંબઈ.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૪-૦

આ નાની કાવ્યની ચોપડીને અમે આવકાર આપીએ છીએ. તેમાં ૧૪ પંક્તિના
સંનેદોમાં ૧૪ કાવ્યો છે. આ કાવ્યોમાં એક નિદોષ ભાઈ બહેનની બેસડીનો આછો છતિ-
દાસ કેટલાક કાવ્યોયિત પ્રસંગોથી લખેલો છે. સરસ ઉત્સાહ અને દૌત્તવાળું તેમ જ
નિદોષ આનંદ અને ક્ષણિક લગભગોનું કાવ્ય ઓળંગી અને નિરાશામાં અને છે. પછી
કિશોર વયની ઉર્મિઓ ભાઈને ઘડી ઉઠાવવા કરે છે, જીવનમાં નિરાશા લુપ્ત છે, નિરા-
શામાં તૃપ્તિ મળે અને છે ત્યાં બહેનનો જીવનદીપ દોહાવાની તૈયારી થાય છે. ભાઈ નિરાશ
અની વિવશ થઈ છે, ઘડી બહેને ખાતેખાતે આશાઓ આપે છે. પણ વિવશી
લય છે અને બહેનભાઈ અને એક સાથે જ આ લોક તથા ગય છે. વસ્તુમાં લાગણીનો
અતિરેક, અમને જણાય છે: કાવ્યનો કચ્છ અને એટલો રહસ્યવાળો લાગતો નથી પણ
લેખકની પહેલી કૃતિનાં એ લક્ષણો લુપ્ત લેખકને સુક્રમ્ય ગણાવાં લેખ્યું. નિરપલ
પદ્ધતિમાં પ્રે. દિલ્હીના ભણકારમાં આપેલ એક દંપતી જીવનના દૃષ્ટિકોણની આમાં ઊંચા
જણાશે. બન્નેમાં સંનેદો છે, બન્નેમાં જીવનના પ્રસંગો જ છે, બન્નેમાં પુરુષ કંઈક ઉન્નત
અને છે, સંધિ કરી પ્રાર્થના કરે છે, બન્નેમાં કચ્છ અંત છે. પણ એક લેખકની આવી અસર
બીજા પર થવી સ્વાભાવિક છે. તેમાં પણ પ્રે. દિલ્હીનાં કાવ્યો લેખકને પ્રેરક બન્યાં છે અને
પ્રે. દિલ્હી તેમના સંપાદકાર મિત્ર છે ત્યારે આમ અને જ. આને અંતે મુંદાહિને કહેલું
અનુકરણ નથી કહેતા પણ સ્વાભાવિક રીતે થતી અસર કેહીએ છીએ. અને કાષ પણ
કામની કૃતિ, જેમ લાનપૂર્વક કરેલા અનુકરણો તેમ જ ઊંચાં પણ ને પ્રે. એની અંતિ
ચીવંતથી બગડવા સંભવ છે. બેવાનું માત્ર એ છે કે આ બધી ઊંચાં અનુકરણો જે
કંઈ બાળ્યો આપ્યાં છે તે આવવા દહને લેખક પોતાનું કોઈ સ્વતંત્ર નવીન આપી શક્યા છે?

૧. માથે લોહી ચડ્યોથી મરણ થતું તે.

આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં અને કાવ્યો જોતાં પ્રા. દાકારની અસર બહારની છે—કવિતાના શરીરની છે. આંતર રહસ્યમાં કતાનું વિશિષ્ટત્વ સંપૂર્ણ રીતે જણાય છે. અમે આ કાવ્યને આવકાર આપીએ છીએ તે તેની આશાજનક નવીનતાને લીધે. અત્યારે આપણાં વાઙ્મય સર્જનો માત્ર દંપતી સ્નેહતાં જ—અણીવાર તો હીન અંપકૃષ્ટ પ્રકારના દાંપત્યમાં જ લીન થઈ ગયું લાગે છે, તેમાંથી કર્તા તેને લઈને બીજા તામ્ર ખુસા ઉત્તન પવનવાળા પ્રદેશમાં મૂકે છે, તે પ્રદેશ તે ભાઈ બહેનના સ્નેહનો. ભાઈ બહેનનો સ્નેહ દાંપત્ય પ્રેમ જેવો ઉન્મત નથી, ઘન નથી, સ્થૂલ નથી, પણ વધારે સૂક્ષ્મ છે, તેમાં સ્નેહની ઘેઘણ નથી પણ સ્નેહની સુગન્ધ છે. પ્રેમ સાથે ગાંભીર્ય નિર્દોષતાને તેમાં વધારે અવકાશ છે.

લેખકે આ પ્રેમને અનુકૂળ પડે એવી જ પદરચના અંગ્રેજી સૌનેટને મળતી લીધી છે. અંગ્રેજી પદરચના ગૂજરાતીમાં ઉતારવી તો અસક્ય છે. પણ અંગ્રેજીમાં જે પ્રવાહી ગાંભીર્યવાહક સૌનેટો લખાય છે તેને મળતું વૃત્ત ગૂજરાતીમાં અત્યારમુધી પૃથ્વી જણાયું છે. પૃથ્વીમાં મતિસ્વાતંત્ર્ય છે, ગેયતાનો અંશ અડપ છે, પ્રાસરહિત છતાં તે શોભે છે, વગેરે જોતાં તેનું ભવિષ્ય ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અમને બહેાનું લાગે છે.

લેખકની પૃથ્વી જંદ ઉપરની પ્રભુતા સારી છે. આપાસ વિના રચના અર્થને અવલંબીને જોઈએ ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રાસ પકડી લે છે. સૌનેટમાં વિચારની વંકવોળામણીથી જે વૈચિત્ર્ય આવે છે તે આમાં સુંદર લાગે છે.

કવ્યમાંથી દાખલો આપતા પહેલાં અર્પણનો જ દાખલો લઈએ:—

ઠંડાલી માતા ! શિશુ સમયમાં બેઠતો કાઠું કાઠું—
માંદા પોણા-વિવિધ રમતે દીધે દહાણી અનેરી—
અંકે પોલી ખસત કરતો નાંદ હું અર્ધચેરી.
એવાં મીઠાં રમણ મહિંચે ન્યાળતો એક ઠંડાઈ
રૂઢું આંકયું મુજ હૃદયમાં પોત ત્હાં નિસાણું ?
ને નખતી સ્મૃતિ મહિં રૂઢે ફેંકે ત્હારા મુનેરી
સંસ્કારોનાં, મુઢવ સંપિતા ! બીજાં ત્હેં નિત્ય વેરી
પાન્યાં પોધ્યાં ! અર નશુણ, એ કણે કેમ વાણું ?
મોંબી માલી ! હૃદય ભરતી ઓટમાં ઘું જ ઇન્દુ;
ત્હારી આંખે મુજ હર ચઢે લેતરે ભિમિં સિન્ધુ.
ઠંડારે માટે સદય જનની ! આંસુડાં કેંકે સાર્યાં,
ઠંડારે માટે મુખ દુઃખ વળી ત્હેં ક્યાં તા વિસાંયાં ?
માલી ત્હારે મુલગ ઉસરું ક્યાંય બીજે ન ભાણું:—
મૂકું હું આ ચરણ રજમાં, લે સહી દૃત્ય રહાઈ.

અર્ધચેરીન કાવ્યમાં પ્રારંભમાં દક્ષપતરામે, પછી નવસરામે, પછી ન્દાનાત્રાલે માતાની સ્તુતિ કરી છે. નવા જમાનામાં પણ એ સંનાતન માનુષ્યત્વના ધીસરાઈ નથી. અને કાવ્ય કેટલું સ્વાભાવિક છે ! કાવ્ય જોતાં જણાયે કે પ્રા. દાકારની આમાં અસર નથી. પણ ત્રણ ચત્તાર પંક્તિઓમાં અર્થપ્રવાહ રહે છે અને છતાં ક્યાંય સ્ખલન નથી થતું. પંક્તિએ પંક્તિમાં પ્રસન્ન સાત્ત્વિક માનુષ્યને નોંચળે છે.

દરેક પ્રસંગ આ જ રીતે રમણમાં ગળાઈ મુજ થઈ સૂક્ષ્મ રસરૂપે નીતરે છે. એક જ બીજો દાખલો લઉં:—

સમરે છે પ્રિય બહેનશી ! સમય, દુલવારી યકી
લઈ કલમ પાટી બે રસજતા નિશાળે જતાં
ગુલાબ બટમોઝરો બકુલ માલતી ગહેકતાં
ચુંદી દુલકળી, નમાવી મૂઠું શખળીઓ બધી,
કઠીક તુજ પાલવે મુજ રમાલમાં યે કઠી,
મહી સકળ ગુચ્છ એ પ્રભુપદે ધરાવી બધાં
મૂંઠી હલત ભેર રૈા, પકન પુસ્તકે દાબતાં
નિદાણ ! બગિચી ! પવિત્ર દુલ પાંદડી એ મૂંઠી.

પૃથ્વી છે પ્રા. કાકાર વાપરે છે તે જ છે, વસ્તુને મૂર્ત કરવાની રીત, ઇન્દ્રિયગમ્ય, દગ્ગોચર કરવાની રીતિ-ડાળીઓને નમાવીને દુલ ચૂંટતાં એ દરથ આપવાની રીતિ-પ્રા. કાકારની છે, પણ વસ્તુ કર્તાનું જ છે અને એ વસ્તુને ઉચિત કલાત્મક આકારની શોધ કર્તાની પોતાની છે. આકરણ શુદ્ધિ, વાક્યનો સરલ અન્વય, પ્રસન્ન અર્થ એ સર્વ કર્તાનાં પોતાનાં છે. એટલું કર્તાનું હોય તો કૃતિ સ્વતંત્ર જ ગણાય, બાકી રીતિ તો એક રીતે કેવલ સ્વતંત્ર કદી હોઈ જ ન શકે.

કર્તાને અમે અભિનન્દન આપીએ છીએ અને આવી જ સંયમી પણ વિશેષ વૈવિધ્ય-વાળાં વિશાલ કૃતિઓ ગૂજરાતને અપે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

આશા છે કે કાન્યરસિક વર્ગ આ ન્દાનાં પુસ્તકને ઉત્તેજન આપવાનું નહિ ચૂકે.
રા.

શશિકલા અને ચૌર પંચાશિકા: અનુવાદક: નાગરદાસ, ઈ. પટેલ; પ્રકાશક: વર્ધમાન. એન્ડ સન્સ, પાપધુની, મુંબઈ નં. ૩. કિંમત રૂપિયા બે.

શશિકલા એટલે ચૌરપંચાશિકાની જન્મકથા. આ કથાના વસ્તુમાં જેટલો ચમત્કાર અને મોહિની છે તે જેતાં ભાઈ નાગરદાસ તેને પૂરતો ન્યાય કરી શક્યા છે એમ કહેતાં અમે ખંચાઈએ છીએ; પણ તેમ છતાં પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં લખાયેલાં બે કાવ્યોમાંથી એમણે ઉતારા પોતાની કથામાં ગૂંથ્યા છે તે માટે તો અમે તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ, અને એમને એ કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવા મુચના કરવાની પણ રમ્મ લાઘએ છીએ.

ચૌર પંચાશિકાનો આ સમરસોડી અનુવાદ છે. આ અનુવાદ સફળ થયો છે એમ અમે માનતા નથી. કોઈ જગ્યાએ લેખકે ઉમેરા કર્યો છે તો કોઈ જગ્યાએ ન સમજવાને લીધે કાંઈ ભળતું જ લખી માર્યું છે. ગૂજરાતી ગદ્યમાં આપેલી સમજૂતીમાં ઘણી ગેરસમજૂત, સ્ત્રી ગયેલી નગરે ચડે છે. આને માટે અમે રસોડો ૮, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૨૦, ... (પણ આમ તે ક્યાં સુધી ચલાવીએ) તરફ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

આનોઈકનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપવામાં અનુવાદકે હતાપણ વાપર્યું છે અને તે માટે પણ અમારે તેમને ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. પણ સંસ્કૃત સ્તોકો છપાવવામાં એટલી બધી છાંપની ભૂલો સહી જવા પામી છે કે આ સુંદર રીતે છપાયેલું સુંદર કાગળોવાળું આ પુસ્તક તૈયાર કરવા પાછળ કરેલો વ્યય નકામો ગયો છે એવું થઈ જાય છે. વળા ચિત્રોએ તો પુસ્તકની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરવાને બદલે તેને બગાડ્યું છે. આપણા સ્તોકો નકામો ગદ્ય ચિત્રો આપતા ક્યારે અટકશે ? સૌ પાનાનાં પુસ્તકને માટે આ કિંમત જરા અમને વધુ લાગે છે.

નહિ એટલો ખર્ચ કરીને સારા પાક ઉતાર્યો હોય કે શાકભાજી અને ફળાદિમાં સુધારો કર્યો હોય તો ખેડુતનાં પ્રશ્નો ત્યાં શંકાનું નિર્વારણ કરી શકે એવા માણસોની વ્યવસ્થા અવગચ કરવી જોઈએ. આવા પ્રદર્શનમાંથી કાંઈ કાંઈ જાણવાનું તો જરૂર મળે અને જો આવતે વર્ષે આનું પ્રદર્શન અમદાવાદ કે ગૂજરાતના કોઈ સમજે-ભરાયા તો તેને ખૂબ ઉપયોગી કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.

આપણા રાજ્યો તથા મોટા જમીનદારો ખજાં, ગાય, ભેંસ, ઘોડા વગેરેની જોલાદ સુધારવામાં ઘણી મદદ કરી શકે, અને જુદી જુદી જાતની સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવામાં પહેલ કરી શકે. દક્ષિણના રાજ્યોએ આ કામ ઉપાડી લીધું છે અને સાવંતવાડીના સર દેસાઈએ મેલેરીયાના નાશ કરવા માટે જે પ્રયાસ કર્યો છે તે પ્રશંસાપાત્ર છે. ગૂજરાત કાગળા-પ્રાકના રાજ્યો વધારે સમૃદ્ધિવાન છે. તેમણે આવાં પ્રત્યક્ષિતતાં કર્યો ઉપાડી લેવાં જોઈએ.

* * *

ધોળે દિવસે છૂટ

મુંબઈના દરીઆને પુરવાની યોજનામાં કેરોડો રૂપીઆ ખરચાઈ ચયા અને જ્યારે પ્રજાએ ખસરાણ કરી મુકી ત્યારે તોફાન શંભાવી દેવાને માટે એક કમિશન નીમાયું. આ કમિશનની તપાસણીથી પ્રજાને શો દાયદો થશે? એક એ પુરવાની યોજના હતી તેમાંથી કેટલોક લાગ પડતાં મુકવામાં આવશે અને જે કેરોડો રૂપીઆનું નુકશાન થયું છે તેને માટે પ્રજાને પોકા મુકવાની છૂટ છે. પણ પોકા મુકવાની સાથે આપણે જરા વિચાર કરીએ કે આ યોજના શા માટે ઉપાડી લેવામાં આવી હતી. મુંબઈ શહેરમાં વસતી ઘણી ગીચ છે એ હકીકત તો સાચી છે. દરીઆ પુરવાથી જેટલી છૂટ મળત તેને બદલે જો તેટલા જ પૈસા મુંબઈની ઉત્તરે આવેલાં પરાની જમીન સુધારવા માટે

ખર્ચા હોત તો સો ઘણી વધારે છૂટ થાત; પણ તે પ્રકારની સુધારણાને માટે ઇંગ્લાંડથી સોમાન બંદુ થોડા પ્રમાણમાં મંગાવવા મક્કે જ્યારે એક બેની યોજના થઈ ત્યારે તે બે અરસામાં સફરની ખીત્રવણી માટે પ્રચંડ યોજના થઈ અને તેને બંને પણ કેરોડો રૂપીઆનો માત્ર ચૂરોપથી મંગાવવા પડ્યો. મુંબઈથી એક બાજુએ કુરલા અને બીજી તરફથી વાંદરાં સુધી વીજળીની આગરાડીઓ થઈ, મુંબઈમાં સેકેડો લોખંડી પૂલ બંધાયા અને કેલાખામાં ફનાં જો ઘડિત હતાં તે સીવરીમાં ખસેડાયાં. આપણી રેલ્વેમાં લાકડાંના પાયા (સ્લીપર) ઉપર રેલ મુકવામાં આવે છે તે બદલેને ઇંગ્લાંડથી લોખંડાંની સ્લીપર મુકવામાં આવ્યાં છે. લાકડાંની યીમ્મ તો આ દેશમાં મળાય છે. તેને નકાલી નાખીને કેરોડો સ્લીપર ચૂરોપથી ચાખ્યાં. નદી નાળાં ઉપર પુલો છે તે નળાં માલમંડળ્યા એટલે ત્યાં નવા મુકવાની યોજના થઈ. જરા પણ વિચાર કરીએ તો સદજા સમજા શકાય કે ઇંગ્લાંડમાં સખર બેકારી હતી, જ્યારે તેમના કારીગરોને વધારે સંખ્યામાં રોકી શકાય તેટલા માટે કામ જોઈતું હતું, એ કામ અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાન દેશમાંથી મેળવી લીધું. દેશી રાજ્યોના ઉપર પણ દખાણ થયું હતું એવું અનુમાન કરી શકાય છે. જો આ બધું અનુમાન ખરું હોય તો લોડ લોખંડાં શો ફપકો મળશે તેનો વિચાર કરી લો! લોડ લોખંડાંને શાસન થવાને બદલે તેમની સેવાની દરદર થઈ છે અને તેમને ઇજ્જતનું રાજ મોંપાયું છે.

એમ કહેવાય છે કે જો રૂપીઆનો લાખ એક શિલિંગ અને ૭ પેન્સ દર્શાવવામાં આવશે તો આપણા દેશને કેરોડો રૂપીઆનું વૅપિક નુકશાન થશે. આ ખાતમાં મતબદ છે તે ખરું પણ નાણાંની ખાતમાં જ્યારે જ્યારે હાથ ચાલાકી થાય છે ત્યારે ઇંગ્લાંડને ફાયદો અને હિંદુસ્તાનને નુકશાન થાય તેમાં નવાઈ જેવું

જ્યારે અસહકારનો સ્વરૂપ પ્રકાશો ત્યારે સરકાર, અસહકારવાદીઓ અને સહકારવાદીઓ - ખાસ કરીને લીબરલો એમ ત્રણ પક્ષ હતા. તેમાં અસહકારવાદીઓએ તો ચુંટણીના બહિષ્કાર કરેલો હોવાથી સરકાર અને સહકારવાદીઓ એમ બે જ પક્ષ ધારાસભા માટે તો હતા. એ ચુંટણીમાં નહીં મત મેળવી તેઓ ધારાસભામાં ગયા અને પોતાને મુજબ તેમ દરેકે તેમાં કામ કર્યું.

બીજી ચુંટણી વખતે સ્વરાજવાદીઓ, સહકારવાદીઓ અને સરકાર એમ ત્રણ પક્ષ ધારાસભા માટે થયા. આ ચુંટણીમાં સરકારવાદીઓ લગભગ હારી ગયા અને પરિણામે ધારાસભામાં સરકારની સામે એક પગે લડી શકે તેવા તો સ્વરાજવાદીઓ જ રહ્યા; જે કે થોડા ધણા સ્વતંત્ર મતવાદીઓ અને લીબરલો પણ હતા. પણ તેમનો પક્ષ તરીકે કંઈ દિસાવ જ હતો.

આ વખતે તો મહાસભાએ પોતે જ ચુંટણીમાં ભાગ લેવાનો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી અને અમુક શરતો પાળવાની કમુકાત આપનારાને જ પોતાના ઉમેદવારો તરીકે સ્વીકારવાનું નહીં કરવાથી પ્રતિસહકારવાદીઓ કે જેમનો કાર્યક્રમ સ્વરાજવાદીઓના કરતાં સહકાર તરફ એક આગળ પગલું છે, તેઓ જુદા પડ્યા; અને પોતાના કાર્યક્રમ પ્રમાણે ચુંટણીમાં ભાગ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચાલુ વર્ષમાં લગભગ ચાર મહિના બાકી હશે ત્યારે લાલા લજપતરાયની આગેવાની હેઠળ મહાસભામાં એક બીજું તર પડ્યું અને તે પક્ષ પણ સ્વતંત્ર મહાસભાવાદી તરીકે જુદા પડ્યો. આ પક્ષ અને પ્રતિસહકારવાદીઓનો કાર્યક્રમ એક જ છે ફક્ત નામ જ જુદાં છે. આ વખતે એક વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ કે આખા દેશમાં જોઈએ તો કોઈ છુટાછવાયા થોડા માણસો સિવાય લીબરલ પક્ષના કોઈ ઉમેદવારો ઉભા

થયા નથી. આ વસ્તુ સાબીત કરી શકે કે તેમના દિવસો વધી ગયા છે અને જલ્દી દહાડે તે પક્ષનું અસ્તિત્વ નાશુદ થવાનું.

ઉપર જણાવ્યા તે રાજકીય પ્રશ્નો ઉપરાંત કેમી પક્ષો પણ ધણા છે. જેમકે બ્રાહ્મણો અને અબ્રાહ્મણો, હિંદુ મહાસભાના અને મુસ્લીમ પક્ષના વ. આ કેમી બેદોએ તો દેશની તદ્દન દુર્દશા કરી જ છે તેમાં વળી આ ચુંટણીએ વધારો કર્યો. એટલે આ ચુંટણીમાં પુષ્કળ પક્ષો હોવાને લીધે પુષ્કળ રસાકશી જામી છે અને પરિણામે મતદારોને પણ પોતાને મત આપવાનો છે એમ લાગ્યું છે તેમ જ પોતાના મતની કિંમત સમજતા થયાં છે.

આ પક્ષાપક્ષીની અસર જે કે મુંબઈ ઇલાકામાં બીનકુલ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. ફક્ત મુંબઈ શહેરમાં જ મહાસભાએ પોતાના ઉમેદવારો ચુંટાવવા માટે પુષ્કળ ઉદાપોહ કરેલો. બાકી ગૂજરાત નાદેશવાદીઓની બહુમતિવાળો પ્રાંત હોવાથી તેમ જ મહારાષ્ટ્રમાં મહાસભાવાદીઓના હાથમાં પ્રાંતિક સમિતિની સત્તા નહિ હોવાથી કંઈ ખાસ લીલચાલ નહોતી થઈ એમ કહેવાય. આ જ કારણને લીધે મુંબઈ ઇલાકામાં કુલ મત આપનારના ફક્ત ત્રીજા ભાગે પોતાનો મતાધિકાર બોગવ્યો છે, જ્યારે મદ્રાસ કે જ્યાં મહાસભાએ પોતાના ઉમેદવારો માટે સજડ ચળવળ ચલાવેલી ત્યાં લગભગ કુલ મતના પાંસઠથી સિતેર ટકા મત અપાયા છે. અને નાગપુર કે જ્યાં સ્વરાજપક્ષ અને પ્રતિસહકાર પક્ષ વચ્ચે સખત દરિદ્રાઈ હતી ત્યાં લગભગ નેવું ટકા મતદારોએ મત આપ્યા છે. આવી જ ચળવળ બંગાળમાં છે અને ત્યાં પણ તેટલા જ જોરથી ઉમેદવારો અને પત્રો ઉઢાપોહ કરતા હોવાથી મતદારોની બહુ મોટી સંખ્યા મન આપશે એમ લાગે છે.

મુંબઈ ઇલાકામાં ચુંટણીનાં પરિણામ બદાર પડવાને દશ વાર છે પરંતુ મુંબઈ

શહેરની બેઠકા માટેનું પરિણામ અદાર પડ્યું છે. તે જણાવે છે કે મદાસલાનું જોર હજી નરમ પડ્યું નથી. મદાસલાના કુલ ચાર ઉમેદવારોમાંથી ત્રણ ઉમેદવારો ફતેદમંદ થયા છે અને તેમાંના બે તો પહેલા આગ્રા છે; પણ મુંબઈ જેવા શહેરમાં બે ફક્ત ત્રીજા ભાગના મતદારોએ મનાધિકારનો અમલ કર્યો છે. આનું કારણ મન કેવી રીતે આપવા તેનું લોકોનું અજ્ઞાન એ પણ હોઈ શકે અને તેટલે દરજ્જે જગતિ ઓછી છે એમ ગણાય. વળી મુંબઈ ઇલાકા એ એક બીજાના નદન વિગેધી ગણી-એ તેવા પ્રતિભા એક રમતો જ કદી શકાય. કણીટકનો પ્રાચણ્ય, સિંધના રોષ પણ સભ્ય રાજે બીજકુલ મળી ન શકે. તેનું જ ગૂજરાત ને કણીટકનું, સિંધ અને મદારાજનું. આને લીધે પણ કોઈ પણ સિંધથી કણીટક મુધી પોતાના જ ઉમેદવારો સુંદાય તેને માટે ચળવળ ચલાવી શકે નહિ. ફક્ત મદાસલા કાંઈ કરી શકે પરંતુ તે તો આપણે આગળ જોયું તેમ ઘણે સ્થળે બેરકાર રહી છે.

મદાસમાં મદાસભાએ સખ્ત ચળવળ ચલાવી છે અને પરિણામે અત્યાર મુધી ૭૮ જગાનાં અદાર પડેલાં પરિણામમાં તેણે ૩૮ જગાઓ મેળવી છે. આ તેની લોકપ્રિયતાની પુરેપુરી સાબીતી છે. અને મદાસ જેવા શહેરમાંથી પણ ચારે જગાઓ સ્વરાજ પક્ષના ઉમેદવારો જ મેળવે અને તે પણ સ્વરાજ પક્ષના હિંદુ અને જટીસ પક્ષના પડેલા ઉમેદવાર વચ્ચે ખારસો મેલતો તક્ષવત રાખીને વળી મદાસ શહેર તરફથી વડી ધારાસભા માટે આવતી મદાસભાના સુંદાયશ પ્રમુખ શ્રીનિવાસ 'આવંગરને' ચુંટી કદાહી. ત્યાંના મતદારોએ પોતાની મદાસભા પ્રત્યેની અગ્ર ભક્તિ બતાવી છે.

બંગાળ પણ આ બાબતમાં પછાત નથી. ત્યાંના રાજશાહી વિભાગે બંગાળના કાયદાના બોગ થઈ પડેલા શ્રી સત્યેન્દ્રચન્દ્ર મિત્રને વડી

ધારાસભા માટે બીનદરિદ્ર ચુંટી કદાહી પોતા પોતાની મદાસભા પ્રત્યેની વફાદારી બતાવી છે અને નોકરશાહીને સન્નિદ પડકાર આપ્યો છે. તેવી જ ક્ષત ત્યાં ઉત્તર ક્ષત્રીમાં બાણ મુવશ બોજ માટે છે. તે પણ જેલમાં સંક્રાંત એક અગ્ર મદાસભાવાદી છે. તેમને ફતેદમંદ કરવી માટે ત્યાંના મદાસભાવાદીઓ સખ્ત પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યા છે. પરિણામ અદાર પડેલું સમગ્રશે.

એકંદરે એમ કહેવું જોઈએ કે આ વખતની સુંદાયીએ દેશમાં જગતિ તો આણી છે જ, જો કે મુંબઈ જેવા ઇલાકામાં બીજા પ્રતિભા પ્રમાણમાં ઓછી. પરંતુ એક વિચાર આ રચ્યો કરવો જોઈએ કે આ બધું શાના ભોગે? દેશમાં કતલ વધ્યો છે કે ઘટયો? મદાસભામાં કેટલાં તડ પડી ગયાં? અને હવે દેશ નોકરશાહી સમક્ષ પોતાની એકત્ર અવાજ રલુ 'કરી' શકે તેમ છે? આ બધાના જવાબો નિરાશાજનક મળશે અને તેથી અમને તો લાગે છે કે ધડી બરને માટે 'ઉજળું એટલું કુધ' લાગશે પરંતુ તેમાં વવાપણ કંઈક બીજા દેશને ઘણું ભારે થઈ પડશે.

શિરનનું 'વાલીપણું'

હાલમાં જુલાઈનું સતત પ્રતિપાદન કરવાથી તે સત્ય જેવું બાસે છે એમ માનેનારા અનેક લોકો પણ છે. શિરનના મુત્સદ્દીઓમાંના ઘણા-ખરા આ કેટિમાં રહેલાછથી. આવી શકે છે. થોડા જ વખત ઉપર ગિરદાસમાં લોઈ બર્કન-લેડે એક ભાષણમાં દિન્દુસ્તાન ઉપરનાં શિરનના કહેવાતા વાલીપણાને દાવો રલુ કર્યો હતો. શિરનના મુત્સદ્દાઓની હમેશની રીત મુજબ તેણે છટાદાર ભાષામાં જણાવ્યું હતું: "અમે તો દિન્દુસ્તાનના દુશ્મી છીએ. જો કાંઈ અમે દિન્દુસ્તાનમાંથી આપ્યા જઈએ તો ત્યાં સર્વત્ર અરાગ્રહતા પ્રવર્તશે. આ વસ્તુ આજ લોઈ બર્કનલેડે નથી કદી. દિન્દુસ્તાનના વાલીપણાને દાવો કંઈ

વર્ગોથી અંગ્રેજ મુસ્લિમો કરી રહ્યા છે. આ દાવામાં કેટલું સત્ય છે એથી ખિટન અને હિન્દુસ્તાનમાં આજે કોઈ પણ અભિપ્રાય નથી.

આ વાંકીપણના દાવામાં ઐતિહાસિક કે ન્યાયનું તત્ત્વ ઘડીભર દૂર મૂકીએ તોય એ દાવો ટકી શકે એમ નથી. વાંકીપણ સગીરના હિંત મોટે હોય છે, વાંકીના નહિ—ન્યારે ખિટનના કહેવાતા 'વાંકીપણ'માં ઉઘટો જ ક્રમ યોજાયો છે. 'લોઈ બર્કનહેડ' પણ સારી રીતે જાણે છે કે હિન્દુસ્તાન ઉપરના ખિટનના અમલ પાસવાર નુકસાન કર્યું છે. પ્રજા પાપમાસ, સત્ત્વહીન અને અંધ બની રહી છે, કોમી વિખવાદ જ હોય ત્યાંથી ઉભા થયા છે. હિન્દુસ્તાનની, લોઈ બર્કનહેડના શબ્દોમાં, 'ગૌરવહરી સંસ્કૃતિ' તેના જંડમૂળમાંથી ડગમગી રહી છે. લાખો દીન દીન ગરીબ લોકોને પેટપુરતું ખાવાનું પણ નથી રંજનું, અને નોકરશાહીની અંગારા ભરેલી આખથી પ્રજા ત્રાસી રહી છે. આ બધાં ખિટનનાં વાંકીપણનાં મોટાં ફળ છે!

“જો કાલે અમે હિન્દુસ્તાનમાંથી ચાલ્યા જઈએ તો ત્યાં અરાજકતા—અંધાધુંધી પ્રવર્તશે” એમ બર્કનહેડ સાહેબનું કહેવું છે, પણ આ અરાજકતા આ અંધાધુંધીનો અનુભવ હિન્દુસ્તાનને થવો હલુ બાકી છે? જ્યાં લોકો ઉપર જલિયાવાળા જેવા અત્યાચાર થઈ રહ્યા હોય, જ્યાં લોકોને પેલાના ધર્મનું આચરણ કરવામાં ડગલેને પગલે વિદ્યો નડતાં હોય, જ્યાં સ્ત્રીઓને પોતાનાં શિયળનું રક્ષણ કરવા માટે આપઘાત કરવા પડતા હોય ત્યાં વિશેષ અંધાધુંધી બીજ કંઈ હોઈ શકે? અને “અમે જતા રહીશું તો અંધાધુંધી પ્રવર્તશે” એવી ધમકી છતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે ક્યાં નથી છે? ન્યારે એસ્ટ્રિયા ઇટાલીની કચરી રહ્યું હતું ત્યારે તે પણ એવી જ ધમકી આપતું ન હતું શું? પણ ન્યારે ઇટાલીનો એ એસ્ટ્રિયાને ઇટાલીમાંથી હાંકી કાઢ્યા ત્યારે આંતર કલહ અને અરાજકતાનો ભોગ થઈ પડ્યાને

બદલે ઇટાલી વધુ બળવાન થયું, વધુ વીરશાળી બની આઘી સંદીમાં જંગતને મોખરે વિરાજતાં મહારાજ્યોમાં દાખલ થયું અને આજે તેનો એક પ્રધાન આખા યુરોપને ધ્રુમવી રહ્યો છે. અમેરિકાને પોતાના અમલ હેઠળ રાખવા માટે ય આજે જેમ હિન્દુસ્તાન વિશે ખિટન કહી રહ્યું છે તેમ કેવળ પરાપકાર દષ્ટિનો જ દાવો ઇંગ્લાંડ કરી રહ્યું હતું, અને અમેરિકાને ધમકી આપી રહ્યું હતું કે ઇંગ્લાંડને અમેરિકાનું રક્ષણ કરવાનું છોડી દે તો અમેરિકામાં નીચો લોકોનું સર્વોપરિપણ થશે અને ગોરા લોકોનો અમેરિકામાંથી જડમૂળ નીકળ્યા જશે. આ ધમકીને અવગણી અમેરિકા સ્વતંત્ર થયું અને આજે તે જંગતનાં સૌથી 'સમૃદ્ધ' અને બળવાન રાષ્ટ્રોમાંનું એક છે; ન્યારે ખિટીશ અમલનું ફળ કેનેડાને 'કંઈ' મળ્યું હોય તો તે એ છે કે તેનો વિકાસ કુટિત થયો છે. આમ ન્યારે ઇટાલી અને અમેરિકા તેમના વાંકીઓ મામે બળવો કરી મહારાજ્યો બની શક્યાં ત્યારે હિન્દુસ્તાન જે લોઈ બર્કનહેડના શબ્દોમાં 'ગૌરવહરી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ' નું વારસ છે તે ખિટનની સહાય વિના બેદાશ બની જશે એમ માનવાને લેશ માત્ર પણ અવકાશ નથી.

પણ આ દલીલોની જરૂર પણ નથી રહેતી. બર્કનહેડ સાહેબ પોતે જ તેમનાં એ લાપણ્યમાં ભારપૂર્વક એલ્યા હતા કે હિન્દુસ્તાનના લોકરથી તો આખાં ખિટીશ સામ્રાજ્યની સહિ-સલામતી જળવાઈ રહી છે. તે જણાવે છે: “ખિટનમાંના મારાં છેલ્લાં બાર વર્ષ દરમિયાન સામ્રાજ્યને પાંચ કટોકટીના પ્રસંગો સમક્ષ ઉભાં રહેવું પડ્યું હતું, અને તે દરેક પ્રસંગે હિન્દુસ્તાનનાં લોકરે ભારે સહાય કરી હતી.” અરી વાત તો એ છે કે ખિટન હિન્દુસ્તાનનું રક્ષણ કરે છે એમ કહેવા કરતાં હિન્દુસ્તાનનાં લોકરથી ખિટીશ સામ્રાજ્યનું રક્ષણ થાય છે એમ કહેવું વધુ યોગ્ય અને સાચું છે. એવું લોકોને કચરી નાખવામાં

હિન્દુસ્તાનના લશ્કરે જ ઈંગ્લાંડને મદદ કરી હતી, તેણે જ ચીનમાં પણ ખ્રિસ્તના દિતનું સંરક્ષણ કર્યું હતું, અને હિન્દી લશ્કર જે ન હોત તો અમેરિકાની ગમે તેવી મદદ છતાં ગયા મહાયુદ્ધનું પરિણામ જુદું જ આવ્યું હોત. તો પછી “અમે હિન્દુસ્તાન છોડી જઈશું તો હિન્દુસ્તાનમાં અરાજકતા પ્રવર્તશે” એમ કહ્યા કરતાં હિન્દુસ્તાન જે છૂટું પડશે તો ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્ય હતું ન હતું થઈ જશે એમ કહેવું વધુ વ્યાજબી નથી ?

આ વાલીપણાના દાવા સાથે એક લાલચ પણ તેમણે હિન્દુસ્તાન સમક્ષ પરી છે. “સુધારાને ફળાબૂત બનાવવાની હિન્દુસ્તાનના લોકોની ઈચ્છાનો જે સાચો પુરાવો અને મળશે તો તેનો યોગ્ય બદલો આપવામાં ઈંગ્લાંડ પાહું નહિ પડે-છગ્લાંડ તેમની ઉદારતાનો અચુક પુરાવો આપશે.”-આવો તેમના કહેવાનો આશય છે. આમાં અમે તો બેઠનીતિ સિવાય બીજું કંઈ પણ જોઈ શકતા નથી. પ્રતિ-સહકારવાદી અને સ્વરાજ્યરો વચ્ચે વિખવા-દનાં બીજા વાવવાની જ આમાં અલિધાપા છે. બાકી ઇતિહાસમાંથી દલુ સૂઝી કંઈ પૂરાવો નથી મળતો કે કેઈ પરાધીન પ્રગત તેના

લુચ્ચમગાર સાથે સહકાર કરીને સ્વતંત્ર થઈ શકી હોય.

આ પછી ઈંગ્લાંડના વડા પ્રધાન મિ. બાલ્ડવિને પણ એક અગમ્ય સત્ય જગતને સંભળાવ્યું હતું કે “અસહકાર મરણ પામ્યો છે, અને હવે હિન્દુસ્તાન માટે સુદિનની કંઈક આશા બંધાય છે.” આ ભાષણમાં પણ ઉપરની નીતિનો જ પડ્યો છે. જગતમાં જે જે વિપ્લવની ચળવળો થઈ છે તે બધીને એકદમ વિજય લાગ્યે જ મળ્યો છે, અને તેમાં આવેલી ક્ષણભરની મન્દતાથી મિ. બાલ્ડવિન જેવાને લાગે કે “હાલ, હવે તો ચળવળ મરણ પામી છે” તો તેવાને એ ચળવળ ફરીથી સજીવન થઈ થાપટ લગાવી ઠેકાણે આણે છે, એ આખા જગતના ઇતિહાસની સામાન્ય કથા-થી મિ. બાલ્ડવિન લાગ્યે જ અગમ્ય હોય. ભલે આજે ઉપરથી જોનારને લાગતું હોય કે અસહકાર મરણ પામ્યો છે; પણ અસહકારને પરિણામે પ્રગત્યવનમાં આવેલું નવું ચેતન્ય, નવું બળ, અને નવી અસ્થિતા જે જોઈ શકે છે તે તો માને છે કે અસહકાર જીવે છે, જીવશે અને હિન્દુસ્તાનને પરદેશી ધુસરીમાંથી મુક્ત કરશે.

શુદ્ધિ

ગયા દીપોલસવી અંકના પૃ. ૪૩૬ ઉપરના કાવ્ય ‘ગમે તો સ્તીકારો-’ ની ૨૩ મી. સ્તીકામાં છેલ્લે

... .. સિયર ચળક જોવી ધ્રુવ મળી

એમ જોઈએ.

આ અંકમાં

અશુદ્ધ

પૃ. ૧૫	સીટી ૧૨	શબ્દ અને લક્ષ્ય
..	સીટી ૧૩	વિદ્યાવતી:—
..	સીટી ૧૫	પ્રેમવતી:—
..	સીટી ૨૫	લક્ષ્ય
પૃ. ૩૧	સીટી નીચેથી ૨	પ્રે. ચર

શુદ્ધ

વિદ્યાવતી અને પ્રેમવતી
પ્રેમવતી:—
વિદ્યાવતી:—
પ્રેમવતી
પ્રે. ખૂચર

પુતળી છોડીને અરીસા તરફ વળી. ‘અરીસો ફેાડીને હજી બીજા પાટા બંધાવવા છે!’ તું એકલીથી હું ધરાઈ. જેને ઘણું દશે તે બિચારી શું કરતી દશે’ કહીને ખીન્નપને રામને દૂર ખસેડી. રામએ તાબું જ પરાક્રમ ન કરેલું હોત તો કદાચ એકાદ ધન્યો પણ પડત, પણ આજે તો માત્ર દૂર જ પણ રામ દારે એમ નહોતું. રામ પાછી આવી અને અરીસામાં પોતાનું પોટો બાંધેલું મ્હોં જોયું ત્યારે જ તેને શાંતિ વળી. અરીસામાં જોઈને ‘બા, બીજ નામુ બીજ નામુ, નામુ વાગ્યું, નામુ વાગ્યું’ કહીને દરજ્યા લાગી. બાનેયે દસવું આપ્યું, પણ પાછી ખસેડીને તેની સામે આકરા ડોળા કાઢ્યા. આ અનુભવ રામને નવો હોય તેમ, અને કોઈને પ્રેમથી છતવાનો પાક આજથી જ શીખતી હોય તેમ માની છેક અડાઅડ મ્હોં લઈ જઈ તેણે સામા ડોળા કાઢ્યા. માની આંખની કાઠીમાં પોતાના મ્હોંનું પ્રતિબિંબ જોઈ, ‘બા, બીજ નામુ, બા બીજ નામુ’ કહીને દરખેલી નાચવા લાગી. એક અરીસો લઈ લીધો તે માની કાઠીમાં તેને બીજો અરીસો મળી રહ્યો. માતાનાએ દરખનો પાર ન રહ્યો. સુલગા ખડખડ દસી પડી, પણ તુરંત જ તેની આંખમાં ડીબો ભરાયો. ‘આ દીકરી તે શાં નસીબ લઈને આવી દશે? એકવાર માંદી પડી ત્યારે મરતી મરતી બચી, આજે આંખ ફટતી બચી! આંખની કાઠીનો અરીસો ક્યો! આવાં મંચળ અને વિવશજી છોકરાં છવતાં નથી એમ ધરડાંએ કહે છે તે સાચું જ પડવાનું દશે? આગલાં બે ગયાં તેમ તુંયે જવાની દશે? તારા બાપ તો આવીને ચીડાશે પણ તને સંભાળવી પડતી હોય તો બાણે. તારા ઉત્પાતની મને ખબર, એમને શેની હોય? એમને એમની ચોપડી ભરી અને કાલેજ ભરી.’ આવા વિચાર કરતા, અને ‘રામુ’ બધું સમજતી હોય તેમ એમાંના કેટલાક ઉદ્ગાર કાઢતી સુલગાએ જેમ તેમ આટલો વાળ્યો.

પેલી શકાય, એ તો કુદિના સંસ્કારથી પેલાય. તને તારા પિતાને ઘેર 'સરસ્વતીચંદ્ર' હાય અથવા લાગે છે, એટલે તે મને 'સૌભાગ્યચંદ્ર' કહીને સંબોધન કર્યું. એમ પુનઃપ્રત્યાભાષા વાપરીએ તો પ્રેમ નક્કી થાય. મને તો તું 'પ્રિય ઇન્દુ, લખે તો ગમે.' ઇન્દુ ઇન્દુ આ પહેલા કાગળના ભાષણથી મુલગા તો ગિચારી આભી જ બની ગઈ હતી. ધણી દલાડા કાગળ લખ્યો જ નહિ એટલે ઇન્દુભાઈ અકળાયો. તેણે પાછો કાગળ લખીને મુલગાને કાગળ લખવાની આગ્રહપૂર્વક માગણી કરી, વિનંતિ કરી કહીએ તો બોલું નથી, કારણ તેને તો હવે કાગળનો સ્વાદ લાગ્યો હતો. 'મેં કાગળ લખવાની તો તને ના કહી જ નથી. કાગળ લખીને જ આપણે આપણો પ્રેમ વધારી શકીએ એમ મને ચોક્કસ લાગે છે. હું તારા કાગળ મુધારીને પાછા મોકલતો જમ્યા, મુચના પણ કરતો જમ્યા, તને શીખવવાનો તો વખત આવે ત્યારે ખરો, પણ પત્રદારા તો જેટલું શિક્ષણ આપાય તેટલું સાફ. હા; એક શરત આપણે પાળવી જોઈએ. આપણે એવા કાગળ લખવા કે આપણા માતૃપિતાના હાથમાં એ આવે તો એ તેમને વાંચનાં સંકેત ન થાય, તેમને એમ ન લાગે કે આ લેખકો તો વહી ગયાં છે.'

આ પછી પત્રોની સંકળ ચાલી. મુલગાના કાગળ આવતાં દાર લાગે તો ઇન્દુભાઈ અધીરા થઈ જાય, વાંચવામાં ચિત્ત ન લાગે, તાર કરવાનું મન થઈ જાય, પણ રખેને વેવલામાં ખપરું એ લયથી સમસમીને બેસી રહે. મુલગાના કાગળ આવે ત્યારે તે એક વખત વાંચે, અનેક વખત વાંચે. મુલગાએ કાગળોમાં સંબોધન કરવાનું જ છોડી દીધું હતું. ઇન્દુભાઈ 'શુવન સખિ' 'પ્રિય શિષ્યા' 'પ્રાણાધિકે' એવાં સંબોધન વાપરવામાં હવે અડચણ જોતા નહોતા, અને મુલગાને લખતા : 'તું તો તારી ચીઝ કાઢવા બેસી છે. 'સૌભાગ્યચંદ્ર'ની મેં એકવાર મરકરી કરી એટલે હવે તું તારા પ્રેમથી ટપકતા પત્ર પણ સંબોધન વિનાના લખે છે. તે તો અધૂરા લાગે છે. તારી ઇચ્છા થાય એ લખ. હવે તો 'સૌભાગ્યચંદ્ર' લખવાનો પણ તે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. તારો પ્રેમ હવે થોડો કૃત્રિમ છે. તે લખવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે કૃત્રિમ હતો. હવે તો એ 'નિત નિત નવી દીપ્તિ જ સજે' એવો થયો છે. તાફ ગમે તે સંબોધન મને ગમશે.'

ઇન્દુભાઈની પરીક્ષા આવતી જતી હતી, અને બીજા બાળકોએ તેની વિદ્યુતગત વધતી જતી હતી. મુલગાના કાગળો આવે ન આવે તેણે તેના તો લખાયા જ જતા હતા. મુલગાને થયું કે નપાસ થયા તો બંનેની ફજોતી છે, ઘરમાં સૌ કહેશે 'હવે તો કાગળ લખતાં થયાં ને!' ખૂબ વિચારીને એક દિવસ કાગળ લખ્યો. સંબોધન તો મનમાં હમેશાં રળી જ રહેલું હતું, પણ કદિ કાગળ ઉપર પાડ્યું નહોતું તે આજે વાપર્યું. 'મદારા બહાદુર' મેં કયા નશ્ત્રમાં તમને કાગળ લખવાના રાફ કર્યો તે ખબર નથી. પણ મને લાગે છે કે મારી ભૂત યદ છે. તમે પાસ થઈને ઘેર આવન ત્યાં મુખીમાં મું આંદોળું થઈ જવાનું હતું? તમે તો કાગળ લખતાં મને પહેલા જ કાગળમાં વારેલી, અને હવે તમે રોજ મને કાગળ લખવામાં વધારે ને વધારે વખત આપતા જાઓ છો. તમારી પરીક્ષા આવી. તમારા વાંચવામાં હું વિધ્નરૂપ થાઉં છું એમ મને લાગે છે, અને તમે કદિ નપાસ નથી થયા અને આ વેળા થાઓ તો માફ તો આવી જ બન્યું છે જો! તમારા સ્વાર્થમાં મારો સ્વાર્થ તો છે જ, પણ આજે તો મારા જ સ્વાર્થની ખાતર માનું છું કે તમારે હાન મને

કામળ ન લખવા, હું મે તમને ન લખું. પાસ થયા પછી ધરાતને લખશું. એણું ન આપણો.' આવો રશિયા, સ્વનંત્ર કામળ સુભગા લખશે, આટલા દલાલ સંધરી રાખેલું સાદું સ્વનંત્ર સંબોધન આમ ટાંકલો વાપરશે એવું ઇન્દુભાઈએ કદિ ધાર્યું નહોતું. ઇન્દુભાઈનું આકર્ષણ તો ઉલટું બેવડાયું, પ્રથમના કરતાં પણ તાંબો કામળ લખ્યો, અને નવાસ ન થવાની ખાતરી આપી. સુભગાએ ઢાલી કરણ કરી આની પહેલેય પણ ન ગ્રીહારી.

૩

ઇન્દુભાઈ પાસ થઇ ગયા, સરસ રીતે પાસ થયા. આમ કામળ આગળથી શું થાય, આપણો ને કાંઇ થેસો પ્રેમ દશે, કામળ લખનાં લખનાં ભણના પણ અટકી જાય એવા તો કોઇ મૂર્ખાઓ જ દશે, વિગેરે વિગેરે જાણતો સુભગાને લખી, અને કામળો લખવાનું ચાલુ કરવાનું ફરમાયું. સુભગાએ કામળ લખ્યો તેમાં પતિની શક્તિનો અવિશ્વાસ કરવા બદલ માફી માગી અને ભાવી હવેનનાં અનેક સુખરસોં ગીતર્યા.

પતિપત્ની દવે મળનાં થયાં. પતિએ પહેલે જ દિવસે પત્નીને ઘોડો ઉપરેશ સંભળાવ્યો. 'મારા એક પ્રેક્ષક છે. ૫૦ વર્ષની ઉંમરના છતાં કુંવારા છે. કુંવારા એટલા જ ખાનર રહ્યા છે કે પોતાનાં વ્રદ પિતા માતાની સેવા કરી શકે. પિતા માતાની સેવા તો અહીં રહીને શું કરના દશે? કારણ એ અહીં રહ્યા, પિતા માતા રહ્યાં વિલાપનમાં. પણ એમના બોલવા ઉપરથી એવું લાગ્યું કે માનપિતાના પ્રેમની વચમાં પત્નીના પ્રેમને આવવા ન દેવો, ત્યાં સુધી માનપિતા હવે છે ત્યાં સુધી તેમનાં જાગક રહેવું એ સાદું, વિલાદમાં જોડાઇ પિતા બનવામાં મર્યાદાનો ભંગ છે. અને એક નિશ્ચયી એ એક આદર્શને પોષી રહ્યાં છે. મને લાગે છે કે એ ભવ્ય આદર્શ છે. તારા પ્રેમથી પિતામાતા પ્રત્યેના પ્રેમમાં જરાય ન્યતતા નથી થવાની એ હું જાણું છું, પણ પિતામાતાના છતાં પોતે પિતા બનવું એ તો ભૂંડું લાગે છે. સુભગા દર્શી. 'સેવા તો પિતામાતાની એક કરતા હતા તેને બદલે બે દરમું. તમારા પિતા તે મારા પણ પિતા જ ને? અને દવે મારે તો એઓ જ પિતા રહ્યા છે. બાકી વ્રદ માનપિતાના મોટાં યથેચ્છાં છોકરાંઆને છોકરાં હોય તેમાં ભૂંડું હું કશું જ નથી નેતી. માનપિતા તો બાળકોના બાળકોને બાળામાં દમાડ્યા હંમેશાં તલસે છે. પણ મારી તો એ સુંસારી દ્રષ્ટિ રહી તમારી ઇચ્છા હોય એમ વર્તે. હું દર્શાવવાના તમને વિનંત્ર થવા આગતી નથી' આ તો તેમની અનેક વાતોમાંથી એક વાત આપી છે. સુભગા પતિની સાથે સંબંધમાં આવી ત્યારથી તેના આદર્શોથી કંપતી. આ નવા આદર્શથી તેની થયેલી વધી. બંને રાજ મળનાં. કાંઈક વાંચે, વાતો કરે, મુઠ જાય. વાતો છતાં સુભગાનો સંકેત તો ચાલુ જ હતો.

વિચિત્ર વાનથી થયેલો સંકેત બાંગવાનો ઇન્દુભાઈએ બીજા વિચિત્ર વાન કરીને ઉપાય લીધો. સુભગાને રોજરોજનો પરિચય કરાવ્યો. જ્યન કરતી વેળા રોજરોજ પોતાની પત્ની આગળ કોરેલી પોતાના શુન્દલી દજ્જાનોની વાન કરી, અને કહ્યું: 'આપણે પણ એક બાળના પૂર્વહવનના એકરાર કરીએ તો કેવું સાદું. પરંપરા પહેલાં તો એ પ્રસંગ નહોતો પણ આજે કરીએ તો?' શુન્દા શું, એકરાર શું—એ અધુ સુભગાને મારે વિચિત્ર હતું. સુભગા સ્વપ્ન થઈને બેસી રહી. ઇન્દુભાઈને જે કોઈ મોટા શુન્દાના એકરાર કરવાના નહોતા, પણ અવારનવાર અનેક બંદોબી સાથે લીધેલી વાનગીનમાં છટ, અને વધારે પડતા પરિચયની

વાતો કરવા માંડી. સુલગા કહે: 'માફ કરો, ભાઈ સાહેબ. મારે એ વાતો નથી સાંભળવી. થઈ ગયું તે બૂલી જવું.' 'વારૂ, પણ તું કંઈ નહિ સંભળાવે? મારી માફી લઈને જ તું ચૂપ રહેવા માગે છે?' 'તમે માફીની વાત ન કરો. હું પાપમાં પડું છું. માફી શેની? અને મારે શેની વાત કરવાની હોય? તમે સેંકડો કેડાણે કરો, સેંકડોના પ્રસંગમાં આવો તે બૂલે થઈ જાય. અમને શું? અમે તો સદાય ઘરમાંને ઘરમાં.' 'ના; પણ હું તારા જીવનમાં આવો એકે અનુભવ ન મળે?' 'તમે તો નકામી આ વાત યોજી રહ્યા છો. મારો તો એકે અનુભવ એવો નથી. હા; તદ્દન બાળપણમાં 'ઘરઘર' તો અનેક છોકરા છોકરીઓ સાથે રમ્યાં હતાં. તેમાંનાં કોઈ છોકરાને આજે નજરે લેથે પણ ન યોજાવું. છોકરીઓમાંની ખિચારી એક પેલે જ દિવસે રૂંધાઈ, અને એકને આટલી ઉંમરમાં જ ત્રણ છોકરાં છે. છોકરી સુખી થશે એમ સમજીને માથાપ બીજા વર શોધે છે, ત્યારે ઉત્તરી આ નવી ઉપાધિ બહેરે છે.' એમ કહીને સુલગાએ વિષય બદલ્યો.

આમ દિવસો જતા હતા, ત્યાં ઇન્દુભાઈને એક કોત્રેજમાં 'લેક્ચરરશિપ' મળી. માન પિતા અને પત્નીની રજા લઈને ઇન્દુભાઈ નોકરીએ બેઠાયા.

૪

ઇન્દુભાઈએ સ્વતંત્ર ઘર માંડ્યું. વડુને મૂકવાને માટે ઇન્દુભાઈના માતા ખાસ આવ્યાં. અને વડુને અનુભવ વિના ઘર ચલાવવાને અડચણ પડે તે માટે એક મહિના દીકરાને ઘેર રહ્યાં. માતૃપિતાની સેવાની વાત તો કોઈ પુરાણા રવમાની જેમ ઇન્દુભાઈના મગજના કપા ખૂણામાં ભાગી ગઈ હતી તે તે જાણે. પણ બા લાખો વખત રહેશે તો સુલગાની કેળવણી માટે પોતાનાથી કંઈ નહિ થઈ શકે એ તેને મોટી ફિકર થઈ પડી. હસતાં હસતાં માતાને એક દિવસ કહ્યું: 'બા, તમને આવ્યે કેટલા દિવસ થયા? બાપુ ખિચારા એકલાને! તેમને અડચણ પડશે. અમને હવે કશી અડચણ ન પડે. જુઓની હવે તો એ મુંદર રસોણ પણ કરતો થઈ ગઈ છે ને! કેલ્ધિયાર મોટો પડીશ તો તમને જરૂર બોલાવીશ.' માતા તો સાનમાં સમજી ગઈ. 'ભાગ, સુખી થાઓ અને. માંદા શા સારૂ પડે? રગ્નમાં તો આવશો ને? હું આજે રાતની ગાડીમાં જઈશ. તારે મૂકવા આવવાની થે જરૂર નથી. વડુ ખિચારી એકેથી પડે ને!' ઇન્દુભાઈએ આનાકાની વિના માતાના નિશ્ચયને વધારી લીધો.

પોતાના પ્રોફેસરના બ્રહ્મચર્યની સુલગાને કરેલી વાત તો સૂર્યના તાપમાં ખરક પીગળે એમ સુલગાના પ્રેમમાં પીગળી ગઈ. ઇન્દુભાઈ ગૃહસ્થ થયા.

સુલગાને જરાય આશ્ચર્ય ન થયું. તે હવે ઇન્દુભાઈના મનને સંપૂર્ણપણે સમજી ગઈ હતી. ઇન્દુભાઈએ નવા વર્તનનો અચાવ નવા સિદ્ધાન્તોથી કરવા માંડ્યો. 'મારા પ્રોફેસર આખરે પશ્ચિમના દેશના ખરા ના! એમના અને આપણા આદર્શો જુદા, સુલગા તું કહેતી હતી તે ખરોખર છે. શરીરસંબંધ વિના પ્રેમ પણ શરીર વિનાનો રહે છે. જે શરીરસંબંધની જરૂર ન હોય તો લગ્ન જ શા સારૂ? ભાઈજીનના પ્રેમથી ન ચાલે? પણ પતિપત્નીનો પ્રેમ બીજા અર્થ પ્રેમના કરતાં મટીઆતો છે. 'અદ્વિત સુલલુલયોઃ' વાળો મોઝક મેં તને આપણે ઘર દતાં ત્યારે સમજ્યો દત્તો ના? એમાં આત્માનું અદ્વિત તો રહેલું છે જ, પણ શરીરના અદ્વિત વિના એ આત્માનું અદ્વિત કેવળ કલ્પનાનું જ અદ્વિત છે. એક કવિએ પ્રેમ અને કામને એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ કહી છે એ ખરોખર જ છે,

સુભગાને બિચારીને આ બધી જ નવી વાતો હતી. તેના પિતા સ્વામીનારાયણ પંથના હતા, ભગવદ્ભક્ત હતા. તેણે સુભગાને જેટલો કેળવણીનો સંસ્કાર અપાય તેટલો આપીને પછી સંપ્રદાયના સાહિત્યનાં પુસ્તકો તેની આગળ મૂક્યાં હતાં. પેલે મુક્તાનંદ નિષ્કુળાનંદનાં ભજન ગાતા, અને એકની એક દીકરીને પણ એ ભજનો ગવરાવતા. સુભગાને પદ્માવીને એકાદ વર્ષમાં તે સ્વર્ગવાસી થયા હતા, અને હવે તો પેલાં ભજનો જ પિતાની મીઠી સ્મૃતિ રૂપે સુભગાએ સાચવી રાખ્યાં હતાં. પેલે કોઈ વાર રસોઈ કરતાં કરતાં આ ભજનોની કડી ગળગળ્યા કરતી. ઇન્દુભાઈ કોઈ વાર બહુ આગ્રહ કરે તો તેને પણ સંભળાવે. પણ રસભૂખ્યા ઇન્દુભાઈ કેવળ એ ગવરાવવા ખાતર ગાતા, કોઈ વાર સ્વામીનારાયણના સાધુઓની મજાક પણ કરતા. સુભગાને દુઃખ થતું. ઇન્દુભાઈ તેને પાછા રમાડતા રીઝવતા અને અનેક પ્રેમ પ્રેષાઓમાં ક્ષણિક દુઃખ ભૂકાઈ જતું.

ઇન્દુભાઈએ ભજનોને બદલે દયારામની ગરબીઓ અને ‘ ન્હાના ન્હાના રાસ ’ના સંસ્કાર સુભગાને પાડ્યા માંડ્યા. ઇન્દુભાઈ સરસ ગાતા. સુભગાને પણ નવો રંગ હીક લાગવા માંડ્યો. ‘ આજ બહેલી અલબેલિ પ્યારી રાધે ’ એ તો સુભગાને ઘેલી કરી મૂકી અને અનેક વાર આ જ ગરીબના તાનમાં ને તાનમાં તેમની આંખો મળી જતી. ભજનોને બદલે સુભગા હવે કામ કરતાં ને હરતાં હરતાં ‘ રયામ રંગ સમીપે ન જાવું, મારે આજ થકી રયામ રંગ સમીપે ન જાવું ’ લલકારતી.

પશ્ચિમમાં પશ્ચિમના પાલવ પાધરી
પંખી પોદયાં બીડીને પાંખયું પાંખજે,
ચિલસે આજ જગત સૌ રસના અંકમાં
અજબ ચિલસતી અલબેલી તુજ આંખજે

નાં ગાતાં અનેક રાત રસના અંકમાં જૂલતાં જૂલતાં વીતાડતાં. અનેક ઉત્તમગરા થતા, ડીરે બીજે દિવસ યાક જણાતો, કયા કામમાં મન પરાવાતું નહિ, ઇન્દુભાઈને પોતાનાં આખવવાનાં પુસ્તકોને અંગે વાંચવાનું તો રહેતું જ. આ નશામાં તેને મારે તેને શેનો વખત રહે. કોઈ વાર ખુરશી પર પણ કોલાં ખાવાનું બનતું અને ઘણી વાર માથું ચડતું. માથામાં તેજ ઘસતી ઘસતી સુભગા તેને ઉધારી દે. પણ તેના લાયનો સુખસગર્સ જ બંનેને અંતે દુઃખદાયી ઘઈ પડતો હેતો.

એકાદ વર્ષ આમ વીત્યું. રજામાં ઘેર જવાનું તો થાય જ શેનું? લાંબા કાગળો લખીને લાંબા ખુલાસા પિતાને લખી એકલવામાં આવે, અને પિતા બિચારા ‘ તમે બંને સુખી છો એટલે અમે યે સુખી છીએ ’ કહીને આનંદ માને એક વાર ઇન્દુભાઈ માંદા પડ્યા. રહેજ જ તાવલી આવી ગઈ, પણ અશક્તિ ઘણા દહાડા રહી. સુભગા એક દિવસ કહે: ‘ મને થોડા દિવસ ઘેર જઈ આવવા દે. આપણને બહુ ઉત્તમગરા થાય છે, તમારું શરીર ભુઓની મુકાવા લાગ્યું છે. એ મારાથી નથી ખમાતું. હું જઈશ એટલે તેટલા દિવસ તમને આરામ રહેશે. ’ એ વાત ઇન્દુભાઈને માથાના ધા સમી લાગી. ‘ તું તો સુભગા ગાંડી છે. આરામ લેવા જતું હોય તો આપણે બંને નહિ જઈએ? તું શેના ઉત્તમગરા કરાવે છે? આપણે બંને ઉત્તમગરા કરીએ છીએ. પણ સારે ઉધીએ છીએ પણ ખરાં ને. મને જરા આજકામ કામ વધારે રહે છે તેથી આ તાવ આવી ગયો ખાકી કશું જ નથી.

આ કાળ પાછો નથી આવવાનો. આ કાળના સુખના અનુભવ ભાવી સુખના પાપા છે. રામચંદ્રજી અને સીતા જેવાં શો ને ! તને તો ઉત્તરરામચરિત હું વંચાવી ગયો છું.

અરોઅર કપોત લાગી રહેલ,
મંદ અતિ મંદ મંદ ધુનિ હેલિ,
નહિ પૂર્વાપર કાંઈ ગણેલ,
મુખે કાંઈ એમ લવ'તાં ગેલ.

આલિંગન અશિથિલથી લપટી કરે અકેઠ
રમત ગમતમાં એમ ન જાણે પ્રહર જતો નિરા એક
છેદ નિરા યાત્રી વિરામી નય.

એ મનોહર ચિત્ર પાર્વતી પરમેશ્વર જેવાં રામચંદ્રજી અને સીતા વિષે સાચું તો આપણે સારૂ શા માટે નહિ ? તું એ પાવકપુનિત સંબંધને દોષ ન દે. માફ શરીર તો એકાદ દિવસમાં હતું તેવું થઈ જાય.

૫

પણ એ દિવસોમાં પણ લંગ આવ્યા, મુલગાની મુવાવડ આવી. આખર દિવસ મુધી રાખવાનું મન હતું, પણ ધરના આગ્રહને લીધે વહેલી ઘેર મોકલવી પડી. થોડા દિવસમાં તો કસ્ટવાડ થયાના સ્ત્રીઓ આવ્યા. ઇન્ડુભાઈ થોડા દિવસની રગ લઇને ઘેર દોડી ગયા, જેટલી સારવાર થઈ શકે તેટલી કરી. મહિના એકમાં તો વધારે મારા ડાકડાંની સારવાર કરાવવાને બદલે તેને લઈને ઇન્ડુભાઈ પાછા આવ્યા. મહિના એ મહિના સારવાર ચાલી, દરમ્યાન મુલગાને આરામને માટે એક રસોઇઓ રાખી લીધા હતા. જરા સારા થતાં પેંત મુલગાએ પાછો ધરના ભાર લેવાની માગણી કરી, અને ધરમાં બદલના માણસને ન છૂટકે સાંખતા ઇન્ડુભાઈએ ખુશીથી રસોઇઆને રગ આપી.

ધરની જ સારવાર અંગે ઇન્ડુભાઈએ મુલગા માટે અનેક ગરમ કપડાં કરાવ્યાં, ગરમ પાણીની ઝેગ લાવ્યા, ધરમાં હરતાં ફરતાં કેતાનના જેડા પહેરવાની મુલગાને ફરજ પાડી. ધરીવાર તે મનમાં મનમાં મુંઝાયતી રહેતી હતી એટલે જદાર સ્ત્રીમાં વગેરેમાં લઈ જવા લાગ્યા, અને ધરમાં ગૂંચડાતીના ભંડાર હવે ખૂટ્યા હતા, એટલે બીજી ભાષાઓમાંથી અનેક વાર્તાઓ અને નવત્રકથાઓ લાવે અને-તેનો સાર સંભળાવે. આવી અનેકવિધ માવજત છતાં જ માવજતની મુલગાને ખાસ જરૂર જેમણે તે તો નહોતી જ મળતી. મુલગાને બીજી મુવાવડ આવી ! આ વેળા ઘેર મોકલવાને બદલે શહેરની હરિપતાવમાં જ મુવાવડ કરવાની ગોઠવણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, જેથી આખર દલાડા મુધી સાથે રહેવાય, અને રાગદોષ નથી થતી ખજાનું રખાયા. આ અરસામાં ઇન્ડુભાઈના હાથમાં ટોમસ હાર્ડિંગનાં કાન્યાનું એક તાનું પ્રસિદ્ધ ચંપકું પુસ્તક આવ્યું. એમાંના પાનાં કટીલા લાવ મુલગાને તેણે સમજાવ્યા, અને એકને! ભાવ તો વિસ્તારથી ગૂંચડાતીમાં ઉતાર્યો. રાજકોટીના સોરઠાથી મુલગા પરિચિત હતી. 'The Blinded Bird' કાન્યા લાવાનું વાદના સોરઠા પંજુ તેના મનમાં મુંજી રહ્યું.

સહાય મીઠાં, ગાન ગાવામાં ગુલતાન તું
 તોયે. સાં અપમાન તું જ પર મીઠા પંખિડા !
 પાંખો આવી ત્યાંય અધારો કેલું દિધો
 કુંજા આંખો માંય તાતાં તીરો ભોલિને ?
 કોણ થયું રે કૂર તુજ પર પ્રજ્ઞતા રાજમાં
 જોના મીઠા રૂર કાને પડતા હર ધડી.
 એવા અત્યાચાર ધડીએ ના ગણકારતું
 કદિ ના આત્મપુકાર પૂરાયા તુજ ગાનમાં.
 નિરાશિન ધન અધાર ભોગવતું તું પંખિડા,
 તો યે એ અધાર ઉતર્યા ના તુજ ગાનમાં.
 કઠોર કાસગાર માંહે તુજને પરિહં
 પણ એ કારગાર કંઠ્યા ન તુજને પંખિડા.
 પૃથ્વી પર જીવતોડ મહેનત કરતાં ના જડી
 તારા પ્રેમની બેઠક, પ્રેમભૂતિ ! એ પંખિડા !
 જીવન ભરના ત્રાસ વિધિયે લખિયા તવ શિરે
 તો યે પ્રેમ સુવાસ પ્રગટતી તુ જ શ્વાસમાં.
 આરાનો અવકાશ, તુજ જીવનમાં નવ દિસે
 તોય અનેરી આશ, તુજ ગાનોમાં ગુંજતી
 જીવનના અભિજ્ઞાન પિંજરની તુજ કબ્રમાં
 અમી ભર્યા તુજ આંખ, આંખ વિહોળા પંખિડા.
 કુંજા દાવાનળ માંય સૌની ધીરજ ખૂટી
 તારા હૈયા માંય ધીરજની સીમા નથી.
 હોર નથી તલભાર. વેરે હર આશ્વાં નહીં
 ધન્ય ! ધન્ય ! શતવાર, અગતરાતુ પંખિડા.
 ચિર પ્રસન્ન રવયમેવ, ગાનોમાં ગુલતાન તું
 દેવો શેના દેવ ? દેવ તું જ રે પંખિડા.

અનેકવાર આ સોરઠા પતિની પાસે ગવરાવ્યા, અને અનેકવાર આંખો આંસુએ ભોંજવી.
 ઇસ્પતાલમાં જવાનું આવ્યું તે દિવસે પોતાના હાથે એની નકલ કરી લઈ ગળવામાં નાંખી
 ગઈ. ઇસ્પતાલમાં પણ એ વાંચીને રેતી. લગભગ છેલ્લે દિવસે ઇન્દુભાઈ તેને જોવા ગયા
 ત્યારે 'નસેં કશું : લાઇ, આ ખેનને કાંઈ કુંજ છે ? રોજ એક કાગળ કાઢી વાંચે છે અને
 રૂએ છે.' ઇન્દુભાઈને આશ્ચર્ય થયું. મુલગાના મુખ ઉપર કરમાયલું સ્મિત ઝળકી રહ્યું.
 'મને કશું કુંજ નથી. એ તો ખેલું 'આંખ વિહોળા પંખિડા' નું ગાન હું મારા ઘેરથી
 મારી સાથે લાવી છું, અને ન ગમે ત્યારે કાઢીને વાંચું છું. એ વાંચતાં અનાયાસે આંખમાં
 પાણી ભરાય તેથી, એ ખેનને લાગે છે કે મને કાંઈ લઈ લે છે કુંજ છે. હું એને શી રીતે
 સમજાવું ?' 'પણ મુલગા, તું એમ રોજ એ વાંચીને રૂએ તેમાં તારા શરીર ઉપર કેવી
 અસર થાય છે તેની તને ખબર નથી. તું પાછો આ વેળા પહેલાંની જેમ કરવા લાગે છે ?'
 'ના, ના, તમે એમણું ન આવડે ? મને કશું નથી. હું રેતી નથી, આંખમાંથી પાણી
 ટપકે છે.' આ કહેતાં કહેતાં આંખું રોકતી જરા અટકી ગઈ, અને ઇન્દુભાઈ ઉદાસતા
 તેનો કાઠ ઝાડીને કહે : 'હે સાચું કહેતો ? અમે સ્ત્રીઓ એવાં. આંખ વિહોળાં પંખિડાં

નથી ?' કાંઈ અઘટિત કહેવાઈ ગયું હોય તેમ જરા જીલ કરીને, કૃત્રિમ હાસ્ય લાવી બોલી : 'ના, ના, જાઓ તમે. એ તો મને જરા લાગી આવ્યું. મારી આંખોમાં થોડાં કાંઈએ શૂંળ બોક્ષાં છે ? તમે તો મને આંખની ડોકીની જેમ રાખો છે. ઓહું ના આજુશો, હો ! મારા મનની સ્થિતિ નજાણી છે, એટલે ગમે તેમ બધી જવાય છે. અમે આંખવિહોણાં હૃદયું તોયે અમારી આંખ અમે ફેરી છે, અને તેથી જ અમને જીવનમાં પેલા પંખીની જેમ પ્રકાશ, ઉલ્લાસ અને પ્રેમ લાગતા નથી. પણ તમે જાઓ.' કહીને રોંધ દીધું. ઇન્દુભાઈએ કાગળ માગી લીધો. મુલગાએ સુએ કાગળ આપ્યો, અને વળી મધુરા સ્મિતથી વિદાય દેતી બોલી : 'તમે લઈ જશો એટલે એ મારી સ્મૃતિમાંથી પણ લઈ જવાનાં હો, કેમ ? મારી ચિંતા ન કરશો. મારી ચિંતાએ તમે શરીર તાવશો તો પંખી શું યશે ?'

૬

પહેલી વખતની જેમ તો ન થયું. પૂરે દિવસે બાળક જનમ્યો. માતૃપિતાના આનંદનો પાર ન રહ્યો. પણ મુલગાને બિચકુલ દૂધ ન ઉતરવાને લીધે અને ગાયનું દૂધ ન પચવાને લીધે બાળક મહિનામાં મરણ પામ્યો. ઇન્દુભાઈનાં માતા આવ્યાં, અને આ વેળા તો જ મહિના પગ બાંધીને રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ અંરસામાં ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ આવ્યો, દેશનાં તમામ શહેરો અને ગામડાં અપૂર્વ ઉત્સાહથી ગાજી ઉઠ્યાં. જી કી એપ્રિલના ઉપવાસ મુલગા અને તેની સાસુ બંનેએ કર્યો. નીચલે મેડે એક વકીલ રહેવા આવ્યા હતા. રાજકાજમાં ઉત્સાહ ધરાવતા હતા, અને તેની સ્ત્રી પણ હોંસીલાં હતાં. આની સાથે મુલગાએ સારી ગાંઠ બાંધી અને પરિણામે તેનામાં નવું ચેતન આવ્યું. 'સવિનય ભંગ' 'સવિનય ભંગ'ની બૂમો ચોમેર સંભળાઈ અને પાછી સંભળાતી બંધ થઈ. પણ તેના લણકાર જ્યાં જ્યાં પ્રસારો હતા ત્યાં રહી ગયા. વકીલ 'હિંદુસ્તાન' ગેરકાયદેસર વેચાતું હતું ત્યાંથી બેચાર નકલ લઈ આવેલા તેમાંથી એક નકલ મુલગાને પણ મળી, અને બંને બહેનપણીઓ તે સાથે વાંચવા લાગી. આ પછી 'નવજીવન' આવ્યું. મુલગાએ પતિને આગ્રહ કરીને પોતાને શિરનામે 'નવજીવન' મંગાવવાની રજા મેળવી. 'નવજીવન' અને પેલી બહેનપણી મળી એટલે, સામુજી જ માસને બદલે વર્ષ દિવસથીયે વધારે સાથે રહ્યાં એટલે મુલગાને પતિની સાથે બહુ સમય નહેતો મળતો, પણ તેના જીવનમાં નવી જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતી જતી હતી. એમ કરતાં કરતાં ત્રીજી સુવાવડ આવી. સાસુ આગ્રહ કરીને આ વેળા તેને ધરિપતાનમાં નહિ કે ખીચરમાં નહિ પણ પોતાને ઘેર જ સુવાવડ કરવાનું નક્કી કરી પોતાની સાથે તેડી ગઈ. આ વખતે એક બીજો બાળક જન્મ્યો. ઇન્દુભાઈ પત્ની અને બાળકને બોલાવવા ઉતાવળા થયા, પણ જ મહિના માતાએ તેમને ઘેર રોકી રાખ્યાં. પાછાં પોતાને લાંબાં વય તે પહેલાં થોડા દિવસ મુલગા ખીચર રહી આવવા માટે ગયાં. ફુલોંગે શીતળાનો ભયંકર ઉપદ્રવ ગામડાંઓમાં ફાટી નીકળ્યો હતો. મુલગાને નહોતો બાળક એમાં થોડા જ દિવસમાં ઝડપાઈ ગયો. પતિપત્ની બંનેનાં હૃદયો દલે આવી જાતનાં દુઃખ બેગવીને કાંજુ થઈ ગયાં હતાં. મુલગાને તો પ્રગતિનું નવું ક્ષેત્ર હાથ લાગ્યું હતું. ગાંધીજી એક વર્ષ થયાં જેમમાં હતા. જેમમાં ગાંધીજી ગયા તે દિવસે મુલગા ખૂબ રોષ હતી અને અને ત્યાં સુધી ખાદી પહેરવાનો

નિશ્ચય કરીને પોતાના પતિને પણ તેવા નિશ્ચય કરવાનો કાગળ લખી ચૂકી હતી. ખાલી પહેરેલી સુલગાને લઈને ઇન્દુભાઈ ઘેર આવ્યા તે દિવસથી સુલગા અને તેમની વચ્ચે ઠીક ઠીક ચર્ચા થવા લાગી. વચ્ચે વચ્ચે પેલા વકીલનાં પત્ની પણ ભળે. 'સોકો ગાંધીજીનું કહેલું કે જે તો રમિરભિય આવે એમાં શંકા નથી; પણ કાણ કેરે? ઇશુ પણ સાતિ અને અપ્રતિકારનો ઉપદેશ દઈ ગયા હતા જ. તો; પણ આ બધા હજાર વર્ષ થયાં એ ઉપદેશ ક્યાં હોયો બધો છે? તમારા પતિએ વકીલાત ક્યાં છોડી? તમે વકીલાત છોડો તોયે લોકોના ઢગળાં ઘર મેળે. પતાવીને તમે કેમાંધ શંકા અમારી કાલેજના મિશનરી સહિયો મને ખાલી પહેરીને કાલેજમાં ઉભો રહેવા દે ખરો કે? અને ન ઉભો રહેવા દે તો મારે ક્યાં જવું? આટલે વર્ષે નવો ધંધો શોધવો?' આવી આવી ચર્ચા ચાલ્યા કરતી. સુલગાને, ઇચ્છા અનિચ્છાએ, ચોથી સુવાવડ આવી. સુલગાએ પોતાનું કેટલુંક દુઃખ, પોતાનો કંટાળો, બહેનપણીની આગળ દાવગો હતો. બહેનપણીએ આ વેળા સુલગાની સાથે જાતે ઇસ્પતાલમાં જવાની આગણી કરી. ઇસ્પતાલમાં જ ગાંધીજીના છુટવાના ખબર સુલગાને મળ્યા. 'જેલમાં જઈને માંદા પડ્યા, અને ઓપરેશન કરાવવાં પડ્યાં. ભગવાન એનું રક્ષણ કરજો. આપણે તો આમ હાથે કરીને ઓપરેશન બહારીને બેઠાં છીએ. આપણી ક્યાં સદ્ગતિ થશે?' કહીને બહેનપણી આગળ સુલગાએ હર્ષ અને શોક મિશ્રિત આંશુનાં બે ટીપાં પાડ્યાં. આ વેળા પુષ્ટ છોકરી અવતરી. સુલગાનું શરીર પણ સાંઈ હતું. 'ઓરોગ્વ વિષે સામાન્ય જ્ઞાન' પુસ્તક વકીલને ત્યાં હતું તે બહેનપણી પાસે મંગાવીને સુલગાએ ફરી ફરીને તે ઇસ્પતાલમાં જ વાંચ્યું. નિઃકુલાનંદ મુક્તાનંદનાં ભજનો પાઠ્યાં ભોગાતુરોં વાદ આવવા લાગ્યાં. દીકરીને જાતી સરસી આંખી. એકવાર ભગવાનને પ્રાર્થના કરતી બોલી: 'તને નથી જવા દેવાની! હવે તારા પછી મારે એકે બચ્ચું જોઈતું નથી. ભગવાન આટલીને શંકા એટલે તારો પાડ છે. મારાથી જો હવે દોષ થાય તો, ભગવાન, તું મને આંકરી સંભ રજો. મારા અપરાધની સજા માટે તું આ મ્હાઈ રાત લઈ લે તો હું તને દોષ નહિ દઉં.'

૭

આ મોંઘા મૂલની પુત્રી તે આપણે જોગખાણ કરી ગયા છીએ તે રામકુંવર. રામનામની માને ધૂન લાગી હતી અને રામની પ્રસાદી એને માનતી હતી એટલે એનું નામ રામકુંવર રાખ્યું હતું.

સુલગાએ પોતાના નિશ્ચયને સરસ રીતે અમલમાં મૂકવા માંડ્યો. રામકુંવરની સંધે પોતે અલગ ઓરડો રાખ્યો, પતિ અલગ ઓરડામાં સૂતા. પતિની સાથે બાંધુ વાચન ન ચાલતું. ઘણો સમય તો રામકુંમારીમાં જતો. પાત્રો કવિતામાં તેને રસ બેઠોતો રહ્યો, પણ પતિએ બંધ કરેલું 'નવજીવન' કે એવું જ કાંઈક સાહિત્ય પેલી બહેનપણી પાસે જોગવીને વાંચે. એકવાર 'આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન' પોતાને વાંચવાની, અને તો સાથે વાંચવાની વિનંતી કરી. ઇન્દુભાઈ કહે: 'ગાંધીજી 'પૅસિટિક્સ' ચર્ચે તે ખરું, ઢેડાને વિષે લખે છે તે સો ટકા સાચું; રેડીઆ વિષે લખે લખે, પણ દાકતરોના કામમાં પણ તેમનું લાગે વળગે? તું જાણે છે? ગાંધીજી એક વાતને વળગી રહેવાને બદલે આમ બધાં ક્ષેત્રોમાં માથું મારે છે એટલે એમનું એકે કામ ચંરખું નથી થતું અને તમારા જેવાં તેમને શિષ્યો મળ્યાં

એટલે યદ્ય રહ્યું. જેણે સાંભળવું નોંધ્યે તે સાંભળતા નથી. અને તમારા લોકો જેવાં રડ્યાંખડ્યાં ખાદી પહેરે, અને ઘરમાંથી ધાત્રીને રૂબ આપી વાસણ, લૂગડાં, ધોવાનું બધું હાથે કરે. તેથી સ્વરાજ આવવાનું હતું કે ?' મુલગા ચીડાઈ. ઘણી ખૂરી લડાઈ અત્યાર મુધી મુલગાના તરફથી વકીલનાં જી કરતાં હતાં. આજે જ તેને એકત્રીને ઝુઝવાનો પ્રસંગ આવ્યો. દતો: 'ગાંધીજી તો એક વાત કહે છે: સત્ય અને અહિંસા પાળો. એમનાં રાજકાજ, એમનાં સમાજ મુદ્દારો: એમની ગરીબ સેવા અને અંત્યજ્ઞ સેવા એ બધા મૂલ્યકા સત્ય અને અહિંસાના બેવડા સૂત્રમાં પેરાવાયલા છે. તમે એક વાત કરોની ? એકમાંથી અનેક થશે. સાહેબ તમને શું કરે ? ખાદી પહેરવામાં પણ તમને શેનો ડર ? ત્રીણી પણ મળે છે. ધોનારી હું બેસી છું. એ ધોવા કરવાનું બધું હું તો આરોગ્ય વિધેના પુસ્તકમાંથી શીખી છું, અને આપણે દેશના બધા લોકો એક આરોગ્ય મેળવીને જ બેસી જઈએ તો સ્વરાજ નહિ પણ રામરાજ્ય આવે. આજે તો બધે રોગ નજરે પડે છે. અને ગાંધીજીના રસ્તા એવા છે કે સોએ ક્યાં તો સોને ફળે, એકે ક્યાં તો એકને ફળે. આપણે રોગને કાઢીને બેસીએ એટલે થયું. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પણ રોગી દશા આપણી હશે તો તે સ્વરાજ્ય નહીં પણ કુરાજ્ય હશે. પણ, એાહું ના લાલશો, મારાથી તપીને બોલાય છે તે. હું તમારા ઉપર નથી તપતી મારા ઉપર તપું છું. અત્યાર મુધીમાં આપણે જે ખમ્યું છે તેનો દોષ તમારા ઉપર શેનો કાઢું, મારો પણ તેમાં પૂરેપૂરો ભાગ હતોને. હવે ચેતીને ચાલશું.' ઇન્દુભાઈ ધીર પડ્યા: 'હો આશ્વે ત્યારે આજે તમને તમારું માનીતું પ્રકરણ વાંચો !' તમે આમ ગંભીર થઈને ન વાંચવાના હો તો એ પ્રકરણ ભણે માઈ મારી પાસે રહ્યું. મને તો આપણી ઘેસછાનો આખો ઇતિહાસ એ પ્રકરણમાં ઉતારેલો લાગે છે, તમે ગાતા

આ રસ તરસ્યાં બાળ રસની રીત ન ભૂલશો
પ્રભુએ બાંધી પાળ રસસાગરની પ્રેમથી

અને હું રાજી થતી-જાણે રસ લેનારાં પ્રેમ કરે અને તેમને પટો મળી ગયો. હું તો એ સોરઠાનું બીજું ચરણ આમ વાંચું:

પ્રભુએ બાંધી પાળ રસસાગરની સંયમે.

આપણે તો હુંદગીને બરબાદ કરી છે. પેલું 'ગુણ પ્રકરણ' શીખવે છે કે આપણે ચેતવું હોય તો પૃથક્ સમ્યા પ્રથમ શિક્ષા, અને સંયમ એ રસની પ્રથમ દિક્ષા. પણ હું બોલું છું. મને ક્ષમા કરો. હમણાં હવે આપણે છૂટાં પડીએ એ જ સૂરસ છે.

૮

આ પ્રસંગ પછી ઘણે દલાડે ઇન્દુભાઈએ અમર્યાદ રીતે મુલગાની પ્રતિષ્ઠા તોડી હતી. બીજે દિવસે છોકરીને ખૂબ તાવ ચડ્યો. મુલગાએ ઇન્દુભાઈને પગે પડીને કાલાંવાલા કથો: તમે મારી આટલી વિનાતિ ન સ્વીકારો. આ પણ ચાલી જવાની છે એમ માનજો. હો !' 'મુલગા, મુલગા, તું આટલી આકરી ક્યાંથી થઈ ? તું મારી નળ્યાપા તરફ ન જુએ ? ને, હે, સાચે સાચું કહે, ચીડાઈને નહિ, તારા મનમાં ઉડે ઉતરીને મને જવાબ આપ. તારા મનોવિકાર બધા શમી ગયા છે ? તને આટલી દીકરીથી સંતોષ છે ?' 'નહિ ચીડાઈ, તમે ગંભીર થઈને પૂછશો તો હું શા સાઈ ચીડાઈ ? એ અવગુણ પણ કાઢવાનો પ્રયત્ન

કરી રહી છું, પણ કોકવાર તપી જવાય છે, શું કહું? તમને સાચું કહું આ દીકરી જીવે અને એ સદગુણી થાય અને એને આપણે આંખવિહોણું પંખીકું ન કરીએ તો બસ... દીકરા આપણી અખત્યારની વાત છે? તો તો... પેલા બેંચાને પ્રભુએ ખેંચી લીધા? અને નળગાધની તમે વાત કરીને મને શંકામાલો છો. મારી નળગાધ તમે નથી જાણતા? તમારા કરતાં હું સોગણી ઘેલી હતી. મારી નળગાધને લીધે તો તમે નળગા બન્યા છો. અને નળગા છીએ એમ ક્યાં સુધી કહ્યા કરશું? એકવાર સખળા ખની જઈએ કે પછી પ્રભુ સાથે છે..'

૯

રામુને વાગ્યું તે દિવસે ત્રેફેસર જરા મોડા આવ્યા હતા. બધી વાત જાણી લાંબને કહેવા લાગ્યા: 'કેમ ગઈ વખતે તો જાણે મારા ગુન્દાથી છોકરી માંદી પડી હતી. આજે આ વાગ્યું તે પણ મારો ગુન્દો કે? આપણે ન્હાનાં બચ્ચાંવાળાને એમ રેંદીઆ સાથે ખેત કરવા ન દાવે.' 'એક તરફથી છોકરી ત્રાસ આપે અને બીજી તરફથી તમે આપો: એ છોકરીને વાગ્યું તેમાં રેંદીઆનો દોષ! તમને એ સવાલ આજે ઉઠ્યો છે એમાં જ હું વિપત્તિ આવતી દેખી રહી છું. આપણા મનમાં થતા વિચારની પણ અસર પ્રગટે અપ્રગટ રીતે થયા જ કરે છે.' 'એટલે તારો દોષ તો હોય જ નહિ? તારી છોકરી માંદી પડે તે મારા વિચારની અસર. સુભગા, સુભગા, તારા નવા વાચને તારી વિચારશક્તિની ઉપર પણ અસર થઈ છે. આમ હાંધુ નહીં ચાલે.' સુભગા ચૂપ રહી, દીન બનીને રોવા લાગી, રોતી રોતી પતિને ચરણે પડી. પતિએ તેને ઉપાડી છાતી સરસી દાખી અને આજે ધણે ધણે દહાડે પાછાં એકબીજાને આશ્વાસન દેતાં, એકબીજાને માફ કરતાં 'પક્ષવમાં પક્ષવના પાક્ષવ પાથરી પંખી પોઠ્યાં બીડીને પાંખ શું પાંખજે!'

મોઢી મોઢી ઉધ તો આવી હશે કે ન આવી, બંને ચૂપચાપ પડી રહ્યાં હતાં. 'રામુ' નિરાંતે નાનકડી ઢોલકી ઉપર પોટેલી હતી. એક વાગ્યાનો સુમાર હશે. પતિના પુરાતન સંસ્કાર જાગૃત થયા, પત્ની ઝખઝીને જાગી, અને સિલણની જેમ ગર્જી ઉઠી: 'બાળકલ્યા! બાળકલ્યા! કેમ દોડો! બચાવો!'

આ કારમાં ગર્જના મોહોહાના લોકોએ સાંભળી હશે, વજીલ અને વજીલની સ્ત્રીએ તો સાંભળ્યા જ. તેઓ હાંફળાં દોડી આવ્યાં. બારણું ઠોક્યું. ઇન્દુભાઈએ બારણું ઉઘાડ્યું. સુભગાની આંખમાં અપૂર્વ તેજ ચમકી રહ્યું હતું. બહેનપણી તરફ જોઈને પાછી નીચું જોઈ ગઈ. ઇન્દુભાઈ ચૂપ હતા, વજીલ અને વજીલની પત્નીને એકે સવાલ પૂછવાની હિંમત ન આવી. નિઃસ્તબ્ધ શાંતિ પથરાઈ રહી હતી. માત્ર વજીલનો કૂતરો ચોર આવ્યા હશે અને માલિક પકડવા દોડ્યા છે એમ માની બસતો બસતો ઉપર આવ્યો તેના અવાજથી જ શાંતિનો ભંગ થતો હતો. ઘડીક પછી કૂતરો પણ આ ચાર નીરવ માનવો વચ્ચે કરુણ મુખમુદ્રા કરીને બેસી ગયો.

ઘડીક રાહ જોઈ, કાંઈ ન જ મળે એમ માની, સવારના બધી હજીકત પૂછવાને નિશ્ચય કરી ત્રણે જાગ્યાં પોતાને મેડે ઉતરી ગયાં. સુભગાની આંખમાંથી હવે આંસુની ધાર ચાલી. ઇન્દુભાઈ ત્યાં ન બેસી શક્યું, ન સાંત્વન દેવાની હિંમત ચાલી. ઉઠીને પોતાના ઝોરડામાં ગયો, અને પોતે પણ શેષો. એમને એમ પ્રભાત થયું. ઇન્દુભાઈ આગળે જ દિવસે આઘ-

બહુના વર્ગમાં વંચાયેલા ફક્તે ગણગણ્યા: 'But many that are first shall be last; and the last shall be first.'.....

સવાર થયું. કાઠ કાઠની સાથે બેઠવું નથી. રામું-‘નામું’-ને બિચારીને આજે બાપુ એ નથી બોલાવતા, બાપે તરછોડે છે. સુભગાએ રાખું, પીરસીને બેસી રહી. ઇન્દુલાલ જમીને ગયા. સુભગા તો બૂખી જ રહી, નીચેથી. જ્ઞેનપણીના ધારીને બોલાવીને બધી રસોઈ આપી દીધી. જ્ઞેનપણીએ વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ મિથ્યા. સાંજે પ્રેક્ષક. આવ્યા ત્યારે. જ્ઞેનપણીએ ધારીને શીખવીને. મોકલ્યો: ‘જાને દેવે સાહેબને પૂછી આવ કે શેકાણી. ખાતાં કેમ નથી. કહેજે ને કે બધી રસોઈ મને આપી દીધી.’ ધારીએ પૂછ્યું: દેવે સાહેબ સમજી ગયા. રાત્રે પોતે પણ ન ખાધું. બીજે દિવસે પણ એમ ગયો. ત્રીજે દિવસે રાત્રે ઇન્દુલાલ કરુણતાની ભૂતિ બની સુભગાના ઝોર-ડામાં જમીને બેઠા. સુભગા કાંઈ ન બોલી. પોત પોતાને રથાને પડી રહ્યાં, ઉઘતાં જગતાં, જગતાં-ઉઘતાં રાત વીતી. પ્રભાતે ઇન્દુલાલ ઉભા થઈને સુભગા પાસે ગયા, અને પગે પડવા બોલે છે તેવી. સુભગા ઉઠ્યા. ઇન્દુલાલ બોલ્યા: ‘બસ થયું, સુભગા, બસ થયું ! હજી સળ નથી પૂરી થઈ ? કહેતી હોય તો વજીવભાઈને ત્યાં જઈને તેમની આગળ ગુન્હો કબૂલ કરી આવું, બીજી કાંઈ સળ હોય તો તે ખમું. પણ હવે બસ થયું.’ તેના અવાજ ગદગદ થયો: ‘તું કહેતી હોય તો ગાંધીજીની આગળ જઈને તારી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરું. તને મેં બહુ દુઃખ આપ્યું છે. પણ ‘અમીભર્યા તુજ આંખ આંખવિહાર્યાં પંખિડા.’ મેં જ તને આંખવિહાર્યા કરી દેતી. તે તો તારી અંતર્દષ્ટિ મેળવીને પ્રસન્નતા મેળવી છે. હું ક્યાં જઈશ ?’

‘બસ થયું ! વધુ ન શરમાવો ! ઉપવાસ વિનાની પ્રતિજ્ઞા ફળતી નથી. આપણે અનાયાસે ત્રણ ઉપવાસ થયા. ગાંધીજી આગળ જવાનું આપણું શું ગળું ? આપણો તેમના ઉપર શો દાવો છે ? પ્રતિજ્ઞા ચાલોની ફરીએ આ દેવસમા બાળકની આગળ. તમે કહેતાને કે બાળકો તો પ્રજુની ભૂતિ છે !’

‘જાને શાંત મીઠી નિદ્રા લેતી રાત્રુના ચરણ આગળ પડ્યાં અને પ્રતિજ્ઞા લીધી.

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ

જાપાનનો પ્રવાસ

[વ્યાખ્યાન ૩ જે. ૧]

મેં ધાર્યું હતું કે જાપાનની કથા કાલે પૂરી કરી. આજ યીનની કથા શરૂ કરીશ. પણ જાપાનની વાત પૂરી ન થઈ અને જાળકોની વાત પણ હજી બાકી છે તેથી આજે તે વાત કરીશ.

ચંબાપટ્ટી તીર્થમાં પહેલાં એક સ્ત્રીને શ્રી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. એની પ્રાચીન લેકેડોએ કારે શ્રમ લઈને એક મંડળ ઉત્તું કર્યું હતું. આજે તેમાં પંદર-ત્રીસ લાખ માણસો છે. આખા જાપાનમાં એ મંડળનો વિસ્તાર છે; અને એ મંડળ તરફથી લગભગ બે હજાર વિદ્યાર્થીઓ અને આદસોંથી એક હજાર આરોગ્યશાળાઓ સ્થાપનામાં આવ્યાં છે.

બાળકોનું લાલનપાલન

એ ચંબાપટ્ટી તીર્થમાં જ અમે પહેલાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓને મંદિરને માટે ગામમાં પ્રથમ માટી વગેરે લઈ જતાં જોએલાં એ વાત તો કાલે થઈ ગઈ. એ લોકોની સેવાપરાયણતા અને વિશ્વાસની ગંભીરતા વિશે વિસ્તારથી કહેવાનો સમય નથી, પણ એ લોકોની ધર્મશ્રદ્ધા વિશે કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. કોંપાસાનના વૃદ્ધ આઝીઝુકી સંઘે વાતચીત શરૂ હતી. તેમાં તેમણે કહ્યું હતું કે, ભારતવર્ષે જ અમને શીખવ્યું છે કે માતાએ પોતાના મૂંતાનનું માત્ર લાલનપાલન કરીને એના દેહનું જ રક્ષણ કરવાનું નથી પણ માતાપિતાએ પેતા આત્માનો વિકાસ પણ કરવાનો છે. જન્મ જન્માન્તરની સાર્થકતા સિદ્ધ કરવાને વિધાતાએ દરેક ઘરમાં બાળકો મોકલ્યાં છે અને તેથી બાળકોના માત્ર દેહનું જ લાલનપાલન કરવામાં આવે તો લગ્નવાન સામે વિકૃત કર્યો કહેવાય; અને એ નાસ્તિકતા જ ગણાય. એ બાળક અપણાં પોતાનાં જ નથી પણ ભગવાનનાં છે, અને એના સાક્ષાત્કાર માટે આવેલાં છે, માટે આપણે જો તેઓનું અતિશય લાલનપાલન કરીને તેઓને ધર્મસ્ત્રી વિમુખ રાખીએ, તો એ પાપ આપણે થાય છે.

બાલસમાહ

એક જણે કહ્યું કે અમારા પ્રત્યેક ગામના બજારમાં બે સોદા થાય તે ઉપર અને ખેતરના પાક ઉપર દાણ રાખેલું છે. વિવાહ, શ્રાદ્ધ, વગેરે પ્રસંગો ઉપર પણ થોડું થોડું દ્રવ્ય લેવામાં આવે છે. કેટલીક વાર યાત્રિભોજન માટે ખર્ચ થવાનો હોય તો યાત્રિના માણસો ભવિષ્યનાં બાળકોના કલ્યાણ માટે પૈસા ખર્ચવાના છીએ એમ કહી, તે ખર્ચ કરવાને ના પાડે છે. પાંચ સાત ગામો મળીને એક મંડળ થાય છે. તે મંડળ તરફથી દર વર્ષે એક સમાહ ઉજવવામાં આવે છે. તે સમાહમાં સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, વગેરે કળાઓમાં પ્રવીણ માણસોને નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે. તેમને જો કે માત્ર જતાં

આવતાનું ખર્ચ આપણું પડે છે, તો પણ ખીજા આંજીબાજીના જે લોકો આવે છે તેમનું ખાધાખર્ચ ગામની વસ્તીના પ્રમાણમાં આઠ-દશ હજારથી પચાસ-સાઠ હજારનું થાય છે. વળી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ યંત્રોના પ્રયોગો કરી શિક્ષણ આપે. તેનો ખર્ચ પણ એ પૈસામાંથી અપાય છે, એ ખર્ચ કરવામાં એ લોકોની એવી લાવના હોય છે કે લવિષ્યના લાલ માટે વર્તમાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. લવિષ્યમાં પાક મળે તે માટે અનાજ વાવવાની જરૂર છે, અને જો તેમ નહિ કરતાં ખીજનો આજે જ ઉપયોગ કરી નાખીએ તો લવિષ્યમાં જે ફળ મળવાનાં હોય તે ન મળે, અને આપણે એક રીતે આત્મહત્યા કરી કહેવાય; કારણ કે આજે જ અધું વાવરી નાખવાથી લવિષ્ય માટે કશું રહેતું નથી.

આંતરતનું મંડળ જેવાંની અંધારી તીવ્ર ક્ષિતિ હતી. એ પહેલાં કિયોટામાં અને યોસો-કોમાં એવાં જે સંપ્રદાયો ઉત્પન્ન થયાં હતાં. તેમાં મને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. ટોક્યો, વાજેદો યોગેરે યુનિવર્સિટીમાંથી મોરો પરિચિત અધ્યાપકો પણ ત્યાં આવ્યા હતા. પછી તે ક્યોટો હું એટલો અંધો રોકાયેલો હતો કે એ હું થયું જ આંધું જોઈ શક્યો, પણ એ અધ્યાપકો મને મંત્રના માટે કોઈ આંધ્યા હતા. પછી કામ જરો આંધું થયું એવાંમાં ગોકુરોહીની પાસે એક મંદિરમાં એવું સંપ્રદાય ઉત્પન્ન થયું હતું ત્યાં જવાનું મિમંત્રણ આવ્યું. ત્યાં બાળકોના અલિન બંધને દિવસે ખાસ કરીને હું ગયો હતો. દેશના સર્વ અધ્યાપકો પ્રાચીન નાટકો લેખકોને બાળકોને યતનાવતા હતા. ત્યાં એક જગત શિશુમંડળ હતું. તેમાં એ ગાંભીર્યથી જોઈને બાળકો, બહારથી આવેલાં દેશ હજાર બાળકો અને ખીજા મોટેરોમાં મળી ખંડેરની સંખ્યા હતી ! તેમાં આ એક વિદેશી બાળક પણ હતો ગયું : કેટલા અંધા પરિશ્રમથી અને પ્રેમથી વિશ્વવિદ્યાલયના સર્વશ્રેષ્ઠ અધ્યાપકો અને નટો ઇશ્વરદત્ત શક્તિઓ અને પોતાનાં વિશાળ અનુભવોના ઉપયોગ કરી આશ્ચર્યકારક અલિનપથી બાલગ્રંથકોની આગળ નાટકો લેખવી બનાવતાં હતા. ત્યાંની અલિનય કરનાર આપણી નાટક મંડળીના અંકડરો જેવાં હોતો નથી. ત્યાંનાં અંકડરોનું મોન અધ્યાપકોના જેટલું જ હોય છે. એ લોકો અંધોસ કરીને તૈયાર થાય છે, અને આંખ કાઢે વડે જાન આપવાનું કામ કરે છે. હંમેશાં યુરોપીય અન દેશ ઉપર જે નાટક મંડળી થઈ છે તેના અંકડરોનું એટલું અંધું મોન મળે, પછી લોકોની આગળ પ્રાચીન સંવ્યવસ્થા રજૂ કરનાર આવી નાટકકારો, પુરોહિતો અને અધ્યાપકો તરફ બેઠું માન હોય છે. એ લોકો પોતાની દષ્ટિ આગળ અંધુક ચોક્કસ આદર્શ રાખે છે, અને આપણા પુરોહિત વ્યાસના કરતાં ઘણા ઉચ્ચ પ્રકારનું કામ તેઓ કરે છે. દિન પ્રતિ-દિન પ્રાચીન ધર્મશુરનાં હવન, સાધના અને પ્રાચીન ઇતિહાસ લોકોની આંખ આગળ તેઓ તારદશ રજૂ કરતા હતા. ઉપરાંત ત્યાંના વીર પુરુષોની કીર્તિ અને લોકકથાઓ કરનારમાં હવનચરિત્ર બાળકોની આંખ આગળ પ્રવક્ષ કરતાં હતાં. વિજ્ઞાનમંદિરમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એટલી મનોહર રીતે વિજ્ઞાનના પ્રયોગો કરતા હતા, કે મોરો વિષય વિજ્ઞાનનો ન હોવા છતાં મને વિજ્ઞાન શીખવાનું મન થઈ ગયું. મોટા મોટા ચિત્રકારો સૌથી ઉત્તમ ચિત્રોનું અને અમૂલ્ય કૃતિઓનું પ્રદર્શન કરીને બાળકોના ટોચેટોચાને બનાવતા હતા, અને તે યુરોપના મ્યુઝિયમમાં મોકલતો નહોતો પણ બાળકોના ઉપયોગ માટે જ રાખી મૂકતાં હતાં. મોટા સંશ્રીતશાસ્ત્રીઓ પોતાનું ઉત્તમોત્તમ સંગીત બાળકોને સંભળાવતા હતા. એ અંધ પછુ જોના નહોતા કે બાળકો એ સંગીત ધરાવતી સમગ્રતા હતા કે નહિ.

બાળગોપાળની સેવા

એક રાત્રે વિદ્વાનનું મેઝ બેઠું હતું તેમાં મેં પ્રશ્ન ક્યો: ‘આપ બાળકો માટે આટલો પરિશ્રમ શ્યો છે. છતાં તમને શ્રમ લાગતો જણાતો નથી એનું શું કારણ?’ તેમણે કહ્યું: ‘ખેંદુત ખેતરમાં ડાંગરનું તરૂં ઉગાડે છે, અને તેને ત્યાંથી ઉપાડી બીજો રોપે છે. ત્યાં પાણીનું છેલ્લોમાં છેલ્લું ટીપું પણ વાપરે છે. જો તે એમ ન કરે તો બધું જ અનાજ બગડી જાય. તે જ પ્રમાણે આ બાળકો અમારું પ્રજનન ખેતર છે. એમાં અમે અમારી સર્વ શક્તિનો વ્યય ન કરીએ તો ભવિષ્યની પ્રજા જગતમાં શ્રેષ્ઠ કેવી રીતે થાય?’ મેં પૂછ્યું: ‘બાળકો કેટલી ઉંમરનાં થાય ત્યારે આવી સેવાને યોગ્ય ગણાય?’ તેમણે જવાબ આપ્યો: ‘આજ સુધીની વ્યવસ્થા પ્રમાણે ત્રણ વર્ષનું બાળક આવી સેવા માટે યોગ્ય ગણાય. પરંતુ એથી નાની વયનાં બાળકો માટે પણ સેવાની વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે. જાપાનમાં બાળક એક વર્ષ સુધી ધાવે છે, તે પછી ધાવણ છોડાવી અન્નપ્રાશન કરાવે છે, અને નામ પાડે છે; ત્યારથી તે સમાજનું બાળક થયું એમ ગણવામાં આવે છે. કારણ કે તે અન્ન કાંઈ માતાની સંપ્તિ નથી, પણ સમાજની સંપ્તિ છે. એ અન્ન અને નામ આપવામાં આવે ત્યારથી આ સેવા એમને પહેંચે એ ઉચિત છે. પરંતુ હજી ત્રણ વર્ષ પહેલાંનાં બાળક માટે કંઈ યોજનાઓ કરી શક્યા નથી એ કહેતાં શરમ આવે છે. તમારે ત્યાં તો એક વર્ષના બાળકની આવી સેવા થતી હશે, કારણ કે તમારા દેશમાં તો બાળકોને ‘બાળ-ગોપાળ’ કહેવામાં આવે છે. દુનિયાના બીજા કોઈ પણ દેશે બાળકને એવી રીતે સંબોધવાની ક્ષમતા કરી નથી. આ ઉદ્યોગો સંબંધિતાં મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને મનમાં ને મનમાં અશ્રુપાત સાથે વિચાર આવ્યો કે અમારા ‘બાળગોપાળના દેશમાં’ તે બાળગોપાળની કેટલી બધી કુદૃશ છે તે આ લોકો જાણના નથી માટે જ આમ કહે છે. શાન્તિનિકેતન આશ્રમથી બે માઈલ પર બોલપુર નામે કસબો છે, એવા નાના કસબાના આઠ દહા વિભાગ હોય છે, અને તેમાંથી આઠ દશ હજાર રૂપિયા ભેગા કરવામાં આવે છે; કારણ કે બોલપુર ચોખાનું બજાર છે અને દર વર્ષે કેટલાય લાખ રૂપિયાના ચોખા બદારગામ જાય છે. એ દશહાર હજાર રૂપિયા એક એક વિભાગમાં આતશબાજી, ગાનતાન, જલસા વગેરે બીજા ઉપયોગી યોજનાઓની બાજુમાં નષ્ટ થાય છે, અને બાળકને માટે કોઈ પ્રકારના આનંદની કે શિક્ષણની વ્યવસ્થા થતી નથી. બાળકોની સેવા કરવાની ફરજ એ ગૃહસ્થોની છે તેનો તેમને ખ્યાલ નથી, પણ બાળકોની સેવાલક્ષિત સ્ત્રીકારવાનો એમને હક્ક છે એમ તેઓ માને છે; તેથી બાળકોને પણ એવો ખ્યાલ રહેતો નથી કે સેવા કરવી એ પોતાનું કર્તવ્ય છે. આવી અવસ્થામાં આપણા બાળકોની કેવી દશા થાય છે તે રહેજો સમજી શકારો. એક વાર્તા યાદ આવે છે: અમો એકવાર નાનપણમાં ઉગલણીએ ગયા હતા. ત્યાં ટોપડીમાં દાળચોખા ભેગાં કરેલાં હતાં, તેની ખીચડી પકાવીને ખાઈશું એવો વિચાર હતો. છાંદાઓ રમતમાં હતા. બે ત્રણ કલાક પછી ખીચડી ચર્ધ છે કે નહિ તે તોવા ગયા તો તપેલીમાં પોણાભાગનું પાણી બગાડી ગયું હતું. એક જલ્દે કહ્યું કે પાણી બગાડી ગયું પણ ખીચડી કેમ થતી નથી? પણ દાળચોખા નાખ્યા હોય તો ચાખને! તે તો ટોપડીમાં પડી રજાં હતાં. બધા ટોપડી પર ચુસ્કે ધયા. તેવી રીતે બાળકોની સેવા આપણે કરતા નથી પણ ન્યારે બાળકો સેવાપરાયણ ન નીવડે ત્યારે તેમના પર ગુસ્સો કરીએ છીએ.

આપણી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ (activities) કદાચ આવી હશે. અને એ પ્રવૃત્તિદ્વારા જ આપણે પ્રતિદિન પોતાનો જ નાશ કરી રહ્યા હઈશું—ખાણી નકામું જળા જતું હતું તેમ. પરંતુ એ પ્રવૃત્તિમાં જ્યાં સુધી આપણે જાળકાને યોગ્ય સ્થાન નહિ આપીએ ત્યાંસુધી એ જાળકો કેવી રીતે વિકસશે ? અને કેવો રીતે આપણું જાતીય જીવન પણ વિકસશે ?

આપણે એટલો પણ વિચાર કરતા નથી કે આપણું શિક્ષણ ખાણી ગરમ કરવા જેવું છે. આપણે અક્ષરજ્ઞાન આપીએ છીએ તે એકદમ ખાણી ગરમ કર્યા બરાબર છે. પણ ગ્રેમથી સાચું શિક્ષણ આપતા નથી તો ખીચડી કેવી રીતે થાય ?—તેઓ માણસ કેવી રીતે થાય ?

વિકાસ: વાંસથી કે વાંસળીથી ?

એ સપ્તાહને છેલ્લે દિવસે જ્યાં જાળકો આનંદ પામે માટે વાર્તા કહેવાનું રાખ્યું હતું. તે વખતે એકતીસ આનંદપ્રદ વાર્તાઓ અભિનય સાથે ભજવી જતાવવામાં આવી હતી. તે જ દિવસે જોકુરાકુજીના મંદિરમાં ભરતજી, શ્રીરામચન્દ્રની પાસે જાય છે તે પ્રસંગને લગતો વાઙ્માર્ક રામાયણમાંથી સંસ્કૃતભાષામાં અભિનય થવાનો હતો, તેને માટે અમને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. એ યોજના મારા પ્રમુખપણા નીચે થવાની હતી, તેથી વાર્તા સાંભળવાનું ન મળ્યું. એ યોજના વાગ્દા યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકે કરી હતી. અમે એવાં એ ત્રણ નાટકો જોયાં. એ એટલાં આનંદપૂર્ણ અને હાર્શવર્ણનક હતાં કે આપણાં દેશનાં જાળકો માટે આપું કશું જ થતું નથી એ માટે અમને દુઃખ થયું. જુક્ષને માટે પ્રધાન વસ્તુ ખીજ છે: કેમકે એ ખીજમાંથી જ નવું જુક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ એ ખીજ માટે મુમધુર ફળની પણ આવશ્યકતા છે અને એ ફળને માટે જુદા જુદા રંગ, ગંધ અને મધુથી ભરેલાં જુક્ષની પણ જરૂર છે. તેમ મનુષ્યજીવનના ખીજ માટે પ્રુક્ષ અને કળિ જેવાં જાળકો છે. વિદ્યાતાની પદ્ધતિ એવી છે કે પ્રુક્ષને મુંદર અને મધુથી ભરેલું કરવું, પણ આપણી પદ્ધતિ એથી ઉલટી છે. આપણે એ જુક્ષને પ્રથમથી જ ખીજની માફક કંઈ પણ અને નીરસ જનાવાંએ છીએ. આપણે આંકના પાડા, બુગોળ, વ્યાકરણના નિયમના શુષ્ક પાડો વગેરેથી જાળ-જીવનને એટલું નીરસ કરી મૂકીએ છીએ, કે પ્રાતઃકાળના મુકોમસ પ્રકાશને બપોરનો તાપ કરી મૂકીએ છીએ, જેથી જાળકનું જીવન દગ્ધ થઈ જાય છે, પણ તેનો વિકાસ થતો નથી. ભવિષ્યનો વંશ વધારવાને જરૂરે વાંસની લાટડી લઈ જાળકોનો વંશ (વાંસો) વધારીએ છીએ. ભગવાન પોતે જાળક થઈ જાળકો સાથે જન્માવનમાં ખેડવા આવ્યા હતા, ત્યારે વાંસ નહિ પણ વાંસળી લઈને આવ્યા હતા પણ આપણે તો ભગવાનના કરતાં પણ પોતાને વધારે લુહિમાન માનીએ છીએ એટલે વાંસળીને જરૂર વાંસથી જાળકો સાથે ખેડીએ છીએ ! તેનું પરિણામ પણ એવું જ આવ્યું છે.

એ એ ત્રણ વાત સાંભળી એક વાત જાળકોને કહેવા ધમ્મિયું છું. એ જાળકોને માટે છે એટલે મોટાઓએ કાન બંધ કરવા. આ વાત જોને સ્મરણશક્તિ હોતી નથી તેને શી શી વિપત્તિઓ પડે છે તે વિશે છે.

ભૂલકણા વિદ્યાર્થીની વાર્તા

એક માણસ હતો. તે પ્રથમ ખીજ વિદ્યાર્થીઓ માફક ગુરૂને ચેર ભણવા ગયો. તેને જે કંઈ કહેવામાં આવતું તે તે બૂઝી જતો. તેનું નામ શું તે તેને વારંવાર કહેવામાં આવે

તો પણ એક કલાકમાં તે પાછો બુઝી જતો. તેને તેની માતાએ ખુબ સાડથી ખવરાવી પીવરાવી હટપુટ કર્યો હતો. તેની માએ જ્ઞેયું કે એનાથી નામ પણ યાદ રખાતું નથી, ત્યારે તેની માથે નામ કહેવાને માટે એક નોકર બોલકી આપ્યો. એને નોકરની મદદથી મોટા કરેલો હતો. એને જ્ઞાન નહોતું પણ શરીર સાફ અને મન નિર્મળ હતું. તેની મા મરી ગઈ. તેને મંસારમાં કયાંય આશ્રય ન રહ્યો તેથી તે કોઈ ગુરુને ઘેર ગયો. તેણે સંન્યાસી થવાનો વિચાર કર્યો હતો. ગુરુએ પૂછ્યું: 'તાફે નામ શું?' ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો: 'મારા ગામમાં જઈ પૂછી આવું.' ગામ જઈ નામ પૂછી તો સાચો પણ માર્ગમાં આવતાં આવતાં વિસરી ગયો. તેથી ગુરુને કહ્યું: 'તમરે માફે નામ જે રાખવું હોય તે રાખો; મને તો માફે નામ યાદ રહેતું નથી.' એટલે બીજા વિચાર્યોએ એનું નામ 'તળીયા વગરનું ઝાસ' પાડ્યું. જે જ્ઞાન એમાં ભરવામાં આવે તે જતું રહે. ગુરુએ જ્ઞેયું કે કામઘેતુને ટોપડીમાં દોડીએ તો જેમ દૂધ ન રહે તેમ નેનામાં જ્ઞાન રહેતું નથી. તેથી તેને કહ્યું: 'તીર્થક્ષેત્રમાં જ. ત્યાં ફરવાથી જ્ઞાન કેમકે રહેશે.' જાપાનમાં તીર્થયાત્રીના ખેસના છોડા પર તેનું નામ, ગામ, મંદિર અને તીર્થ લખવાનો રિવાજ છે, અને દરેક તીર્થમાં એવી છાપ ખેસ પર મારવામાં આવે છે. એણે કહ્યું: 'મને માફે નામ યાદ રહેતું નથી માટે મને એ નામ આપો કે જેથી એક ખાવાય તો બીજું કામ આવે.' એટલે ગુરુએ તેને એ નામ આપ્યો: એક તો 'કુતાખા' એનો અર્થ 'ખટું થયું', 'પુરતું છે' એવો થાય છે, અને બીજું 'શિયોખા' જેનો અર્થ 'વધારેની શી જરૂર' એવો થાય છે. તેણે કહ્યું: 'મારા ખેસની એ બાજુએ તે નામ લખી આપો.' રસ્તે કે ક્ષેત્રમાં પણ રખેને એ નામો બુઝી જવાય માટે સાર મધ્યાહન અને સંધ્યાની આરતી વેળાએ પણ તે 'કુતાખા-શિયોખા'નું રટણ કરતો. (આનો અભિનય કરનાર એક મોટા અધ્યાપક હતા, અને તે એવી આશ્ચર્યજનક રીતે અભિનય કરના કે એમના મુખ પરથી જાણે તે પોતે જ 'કુતાખા-શિયોખા' કહેનાર હોય એમ લાગતું હતું.) જતાં જતાં મોટો, પવન દોષે અને આશ્ચર્ય થાય તો આશ્ચર્ય જણાવવા પણ 'કુતાખા શિયોખા' બોલતો. જંગલમાં જંગલી પ્રાણી જોઈ બીક લાગે ત્યારે પણ 'કુતાખા-શિયોખા' બોલવા લાગે. એક જગ્યાએ મોઢાઈ વહેવાની હતી તે જોઈ આનંદમાં આવી જઈ 'કુતાખા-શિયોખા' કરવા લાગ્યો. ખાતાં ખાતાં પણ એ નામ ન છોડે.

એ રીત ચાલતાં ચાલતાં સામે નદી આવી. જાપાનમાં નદીનું નામ, પાદ કરવાની જગ્યા, પાણી કેટલું છે વગેરે માહિતી પાટિયા પર લખીને નદી કિનારે રાખવાનો નિયમ છે. એ જોઈને એણે વિચાર્યું કે કમરપુર પાણી હશે; પણ વખોડ થયેલો એટલે ખરી રીતે પાણી એ માથાપૂર હતું. તેથી 'કુતાખા-શિયોખા' કરતો કરતો ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગ્યો. પણ એકદમ ખોટા આવ્યો તેથી કુખમાં ખાવા લાગ્યો, અને ગમે તેમ કરી નરકડનો નરકડનો નદી એળંગી બદલ આવ્યો. પણ આ ધમાકમાં તે પેટું નામ બુઝી ગયો. એથી ખેસ પર નામ જોવા ચંપ, ત્યાં તો લખેલું પાણીમાં ધોવાઈ ગયું હતું એટલે બોલી ઉઠ્યા: 'અરે! ઓ નદી! ને જ માફે નામ ઓટી લીધું છે. તું તે એને ક્યાં મંતાડો? એ તો હું લખ્યાં શાંથી કાઢું છું.' એના માથા પર પ્રાચીન પદ્ધતિની ચંસની 'શીપોની' રોપી હતી. ઘુરંધુ મુડી પાણીમાં ઉભા રહી પાણી ઉઘેલવા લાગ્યો અને વિચાર

કરવા લાગ્યો, કે આવી રીતે પહેમાં બધું પાણી કાઢી નાખીશ અને પછી છેવટે નામ રહી જશે તે લક્ષ્ય.

એ નદીમાં મોતી પાકતાં ફળો તે ઘણી વખત ચોરાઈ જતાં હોવાથી ત્યાંના ઇશ્વરનારો માથુસ ચોરી કરવા માટે પર્વત પર ચઢેલો હતો. તેણે દૂરથી જોયું, કે આ કાંઈ મોતી ચોરવા આગ્યો છે. તેથી તેણે છૂપાઈને આવીને એકદમ તેને પકડ્યો અને કહ્યું: 'તું કાણ છે? અમારી નદીમાં તું શું કરે છે?' તેણે સાચું પૂછ્યું: 'શું કહ્યું? તારી નદી?' પેલાએ કહ્યું: 'હા, મારી નદી.' એટલે તેણે સમજાવ્યું પડી ગયું હોય એમ કહ્યું: 'ત્યારે હવે નહીં થયું કે તે જ માફ નામ ચોરી લીધું છે. જ્યારે માફ નામ સુધાં ચોર્યું છે તો બીજા કેટલાયનું શું શું નહિ ચોર્યું હોય! તું મારાં એ નામ આપી દે. નામ આપીશ તો જ તને જવા દઈશ.' એમ કહી તેનું ગળું એકદમ જોરથી એવું પકડ્યું કે પેલો નદીનો રક્ષક તો મરવા જેવો થઈ ગયો અને તેનાથી 'પુતાળા-શિયોળા' (બહુ થયું, વધારેની જરૂર નથી) બોલાર્થ જવાયું. 'પુતાળા-શિયોળા' એ શબ્દો સાંભળતાં જ મેલાએ તેનું ગળું છોડી દીધું અને કહ્યું: 'હાં! હવે કેવાં નામ આપ્યાં?'. પછી આનંદથી 'પુતાળા-શિયોળા' બોલતો બોલતો તે આગળ ચાલ્યો ગયો.

એ અભિનય એવા આભાસિક અને સુંદર દેતા કે બધાં આગેકો બહુ જ આનંદમાં આવી ગયાં હતાં. એકવીશ વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપકોએ એવાં એકવીશ નાટક ભજવ્યાં હતાં. એ જોઈને મને વિચાર થયો કે અરે! મારા દેશમાં તો અધ્યાપકો વાંસની સાકડી પડે બાળકોની પીડ પર અભિનય કરવા સિવાય બીજી કોઈ વ્યવસ્થા કરી શક્યા નથી. બાળકોને સમજાવ્યું પડે તેથી રીતે આપણાં દર્શનશાસ્ત્રમાંના કોઈ વિષય સંબંધી કહેવાનું મને કહ્યું. એ દર્શન સંબંધી વાત સાંભળનાર છ થી દશ વર્ષ મુશ્કીના પડિતો હતા. એ મહાપડિતો આગળ વૈજયિક સાંખ્યનાં મૂળતત્ત્વો એમને આનંદ પડે તેવી રીતે યથાશક્તિ કહ્યાં.

બીજી એક મૂર્ખ વાર્તા

જાપાનની બીજી એક વાત કહું. એક સંન્યાસી હતો. પહેલી વાતમાંનાં જેવો તે મૂર્ખ નહોતો, પણ જાની હતો. નાની ઉંમરમાં જ પોતાનો દેશ છોડી તપ કરવા માટે તે પર્વત ઉપર ગયો. ૨૫-૩૦ વર્ષ વીતી ગયાં પછી તેને પોતાનું વનન જોવાની ઇચ્છા થઈ. જ્યારે તે પોતાને જન્મસ્થાને આવી પહોંચ્યો ત્યારે નદી વગેરે બાલ્યાવસ્થાનાં રમતનાં સ્થળો જોઈને તે વૈરાગીને પણ આનંદ થયો. (આ સંન્યાસીનો પાંદે ભજવનાર ત્યાંના વિદ્યાલયનાં એક અધ્યાપક હતા. તેમનો અભિનય આશ્ચર્યપૂર્ણ હતો. તે જોઈને, જાણે કેલાસ પરનાં હિમાચ્છાદિત ગંભીર શિખરો તેમની ઉપર ઉભાના ઝગઝગતા સોનેરી પ્રકાશથી ઝળહળા ન રહ્યાં હોય એમ લાગ્યું.) સંન્યાસીની આંખમાં પણ બાલકાળનો આનંદ તરવરતો હતો. જે નદીમાં તે બાલ્યકાળમાં નહતો અને પાણી ઉડાડવાની રમતો કરતો તે જ નદીમાં તે જ જુની રમતો રમતાં બીજાં બાળકોને તે વખતે જોઈને તેને જે લાગણી થઈ તે ઉલ્લસ રિયતિ વચ્ચેનાં દંદ જેવી હતી, તડકા જાંબડાની રમત જેવી હતી. થોડે દૂર જતાં તેણે વડના વૃક્ષે દોરડેથી આંધેસો લીંચકો ઝુલતાં બાળકોને જોયાં. તે જોઈને પણ એવો જ બાલભાવ અને બાલ્યાવસ્થાનાં રમણી ઉત્પન્ન થયાં. એવી રીતે ગામનાં પ્રત્યેક સ્થળે બાલ્યકાળનાં બધાં રમણીયાનો પસાર કરી તે પોતાના ધરની પાસે આગ્યો, ત્યારે ત્યાં ઘર નહોતું પણ જંગલ જેવું થઈ

રહ્યું હતું. ત્યાં કાંઈ નીચે પત્થર પડ્યા હતા. ખૂબ શ્રમિત થઈ ગયેલા તેથી તે પત્થર પર લાંબો થઈને ઊંચી ગયો. તેવામાં એક મૂર્ખ સેંઠ પોતાના એક મૂર્ખ નોકર સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. શેઠ પાસે જઈને અને પૈસા પુછ્યા હતા પણ જાન જ નહોતું. તેનો નોકર પણ તેનો જ હતો. તે શેઠના કાકાને કાંઈ વ્યાધિ થયેલા હતા. વેંઘે તેને કહ્યું હતું કે ગોઠગ-ગાયના શંખની બૂટી ખાવ તો તે વ્યાધિ મટે. આથી તે શેઠના મારે ને આપ્યો હતો. તેણે વેંઘને પૂછ્યું હતું કે ગોઠગગાય કેવી હોય? ત્યારે વેંઘે કહ્યું હતું કે પીંડે કાઠા હોય. માથા આગળ બે શીંગડાં હોય, અને પત્થર સાથે જળગેલી હોય તે ગોઠગગાય. આટલી ઓળખાણ મેળવી શેઠ ઘેર ગયો અને નોકરને કહ્યું કે તું એક ખાણુ ત્રા, હું બીજી ખાણુ ત્રાડ. 'અરે ગોઠગગાય! તું ક્યાં છે' એમ બોલતો બોલતો શેઠ ગતો હતો. બીજી તરફ નોકર સાક્ષાત્ સાક્ષાત્ પેલા સંન્યાસી સુતો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે પેલા સંન્યાસીને સુતેલા જોયો. સંન્યાસીના માથા આગળ બે જટા હતી, શરીર ઉપર સખત કામળી હતી, અને પત્થર પર ને સુતો હતો.

સ્વપાનમાં ગોઠગગાયનું નામ દેનમોચી છે. ત્યાં જઈને 'દેનમોચી' કહીને તેણે તેને હાજારો. સંન્યાસીએ કહ્યું: 'હું દેનમોચી નથી, હું તો સંન્યાસી છું.' નોકરે કહ્યું: 'ના, તું દેનમોચી જ છે, તારે માથે શીંગડાં છે, તું પત્થર પર વળગી રહ્યો છે મારે વેંઘે કહ્યું છે તે પ્રમાણે, તું જ દેનમોચી છે.' કુતુહલથી સંન્યાસીને ઘણો આનંદ થયો. તે 'દેનમોચી' 'દેનમોચી' 'દેનમોચી' બોલતો બોલતો ઉભો થઈ નાચવા લાગ્યો. તે જોઈ નોકર પણ તેની સાથે નાચવા લાગ્યો. એટલામાં શેઠ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેણે નોકરને પૂછ્યું: 'આ યું કરે છે?' ત્યારે નોકરે કહ્યું: 'આ રહી 'દેનમોચી'. એટલે શેઠે સંન્યાસીને પૂછ્યું: 'તું દેનમોચી છે તો તારે માથે શીંગડાં ક્યાં છે?' સંન્યાસીએ જટા ખનાવી. 'તારે પીંડનું કાણુ પડે ક્યાં છે?' એટલે તેણે કાણુ કામળો ખનાવ્યો. પછી ત્રણે જણુ નાચતા નાચતા 'દેનમોચી, દેનમોચી, હરી કાયા કાયામો મોચી' બોલતા બોલતા ચાલ્યા ગયા.

આ બધું નમારી આગળ અભિનય કરી કહી ખતાવતું મુરકેસ છે: કારણ કે ગાયનનો પરિચય ગાવાથી તેમ એનો પરિચય અભિનયથી થાય. ખતાવતી મનાનો અનુભવ ખતાવતી સીજના વર્ણનથી નહિ પણ ખતાવતી જ થાય. આ સર્વ ત્રેયું ત્યારે આટીબૂટીએ જે કહેલું કે એ ત્રેયા સિવાય ન જશે, તેનું કારણ સમજવું.

બાલસાહિત્યનો અભાવ

ત્યારે કાન્સથી અધ્યાપક સિદ્ધન શેખી શાન્તિનિકેતનમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે પ્રથમ પૂછ્યું કે આગકો મારે તમે યું કરો છો? શરૂઆત અને અમેરિકામાં શિક્ષણ મારે નહિ પણ આનંદ મારે જાગ, ગળીગા. પુસ્તકાલય વગેરે જે વ્યવસ્થા છે તે સાંભળી આપણે કાંઈ નથી કર્યું તેથી અમને યત્ન આવી, અને મનમાં થયું. કે ભારતવર્ષનો ક્યારે ઉદય થશે? આની ભારતવર્ષમાં આગકો મારે કામ કરનાર એક કક્ષતાવાસી સુકુમાર હોય હતા. તેમણે દેશીજ વિશ્વવિદ્યાલયમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હતો. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રકાશ સંબંધી એમણે જે શોધખાળ કરી છે તેથી તે ક્ષેત્રમાં તેમનું નામ વિરમદણીય રહેશે. બાલકાળથી જ તેમનામાં આગકોને મારે પ્રેમ અને સંવાદિતિ જગ્યાં હતાં. યુરોપથી પાછાં કર્યા પછી, પ્રખ્યાત ગ્રામી મદન્તાકાંકાનો ત્યાગ કરી કેવળ

આત્મમાદિત્ય અને આત્મસેવા તરફ પોને વળ્યા પણ દુર્ભાગ્યવશાત્ ઘણી જ નાની ઉંમરમાં તેમનું મૃત્યું થયું. આળોકીનું જે સાહિત્ય તે મૂકી ગયા છે તે કદાપી પણ જૂનાય એવું નથી. ફ્રાન્સમાં તેઓ મરણ પધારીએ હત ત્યારે તેમની પાસે આધ્યાપક સિત્ત્વ લેવી ગયા, અને વાંત કરી ત્યારે ભારતવર્ષમાં એ સંબંધી કેટલું કરવાનું છે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો.

દેશમાતા

ચીનમાં જ્યાં જાનનાં રથગો છે ત્યાં આળોકીનું રક્ષણ કરવા સ્ત્રીમંડળ ઉભાં કરેલાં હોય છે અને તે પ્રત્યેક રથગે આળોકીના રક્ષણ માટે, બોજન માટે, રમતગમત અને આનંદ માટે એવી સારી વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે કે આપણને આશ્ચર્ય થાય. યાત્રામાં માતાઓ પોતાનાં આળોકી આ મંડળને ઝોપે છે. સીનાનદીમાં એવા એક સ્ત્રીમંડળનું કામ જોવા અમને નિમંત્રણ થયું. ત્યાં પારકાં આળોકીને પોતાનાં આળોકી વધારે પ્રેમ અને સંભાળપૂર્વક આનંદમાં રાખવાની વ્યવસ્થાથી સાનન્દાશ્ચર્ય પામીને અમે એક જણને પૂછ્યું: 'આ આળોકીને આનંદમાં રાખવાનો જાદુઈ બેદ તમે ક્યાંથી શીખ્યા?' અમને ઉત્તર મળ્યો: 'આપના દેશમાંથી, આપના દેશમાં ફરેક માતા ગુરુને ઘેર અભ્યાસ કરવા પોતાના આળોકીને મોકલી આપે; અને ત્યાંની સ્ત્રીઓ માતાના જેવી સંભાળ રાખે એ મુખસિદ્ધિ જતાં આપ ભારતવાસી થઈને આ પ્રશ્ન કેમ કરે છે? દેશની સર્વ માતાઓ આખા દેશના સકલ સંતાનોની માતાઓ છે, અને એ આળોકીની જવાબદારી બધી સ્ત્રીઓ પર રહેલી છે. મંસારની સ્વાર્થભુદિ દૂર કરવા બ્રહ્મચર્યશ્રમની વ્યવસ્થા આપને ત્યાં કરવામાં આવી છે, છતાં આપ આવો પ્રશ્ન કેમ કરે છે? આપના દેશમાં જાઓ અને ત્યાં માતાઓ સંતાનોની સંભાળ કેવી રીતે લે છે તે જુઓ.' આ વખતે મને વિચાર થયો કે અરે દુર્ભાગી દેશ! અમારી આજની માતાઓ તો ચોરીછુપીથી પોતાના આળોકીને ડાડવા આપી 'જનોમાનો ખા' એમ કહે છે.

બધા સ્ત્રી મંડળની એક વૃદ્ધ અધિષ્ઠાત્રીએ કહ્યું હતું: 'ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ પોતાનાં આળોકીને કેવું શિક્ષણ આપે છે તે જોવાની મને ઇચ્છા છે. તમારા દેશના જે પ્રાચીન મંત્રોનો અમે જાપ જાપીએ છીએ, તે મંત્રોનું રહસ્ય જાણવા અને નવો પ્રાણ મેળવવા અમે ત્યાં આવીશું. એટલા માટે જ ચીનદેશની માતાઓ ભારતવર્ષની માતાઓના ચરણે બેસી એ શિક્ષણ મેળવે એવા અમારી ઇચ્છા છે.' જાપાનમાં પણ માતાઓએ એવી ઇચ્છા દર્શાવેલી. કાલે ચીન સંબંધી કહેવાનું શરૂ કરીશ.

આપ્તુ ક્ષિતિગોહન સેન

ગૂજરાતની એ બહેનો

આજનો જમાનો ગ્રહસ્થ અને બહુમાં ઇંકવાનો છે. શ્રમ દાન અને શ્રમ કામની કિંમત ગણાતી નથી. આઝિતમાં લખ્યું છે: “જમણા હાથે જે દીધું હોય તેની કામ દાથને ખતર કરશે નહિ.” એ ઉપદેશ વીસમી સદીને ઉપયોગી થશે નહિ એવી લોકોની માન્યતા છે. દરેક ગ્રહેર સંસ્થાને કાર્મિક નફ્ટાઈથી પ્રજાની સમક્ષ ઉભા રહેવું પડે છે.

તેમાં વળા દેશદેશની અને પ્રાંતિક અદેખાઈને લીધે પોતપોતાનાં અથવા સ્વદેશી સ્વજનોનાં વખાણ કરવાની પ્રથા પણ પડી છે. ચૂરેપમાં વિજ્ઞાનના વિષયોમાં અથવા વૈદ્યકની અંદર જે નવી શોધ થાય તે તેના માનને માટે પડાપડી થઈ રહેતી હતી અને સામાન્ય રીતે અંગ્રેજો અંગ્રેજ શોધકને માન આપતા અને જર્મન પ્રજા જર્મનને માન આપતી. આપણા દેશમાં બંગાળી તથા મહારાષ્ટ્રી પ્રજામાં આ પ્રકારનો પક્ષપાત છે એવું મનાય છે. બંગાળી લોકો ‘સોનાનાં બંગાળ’ની વાતો કરે છે ત્યારે તેમાં નાનકડા દિલ્લેશનો સમાવેશ કરી દે છે; અને ‘મહારાષ્ટ્ર’ની પ્રજાની ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે જ્ઞાત્યે ઉત્તમોત્તમ માણસ બનાવીને તેને પૂતાના ‘બ્રાહ્મણ’ તરીકે ગોઠવી દાધા છે. જ્યારે દેશ અથવા પ્રાંતમાં દેશીય અગર પ્રાંતિક અસ્થિતા ખીસે છે ત્યારે પોતાને માટે માન તથા અભિમાનના ચિહ્નો દેખાય છે. આ નિયમ વ્યક્તિને પણ લાગુ પડે છે, અને જેમ જેમ વ્યક્તિ અને સમાજમાં ઉદારતાનો વિકાસ થઈને વિવેકબુદ્ધિ આવે છે તેમ તેમ સ્વમાનની સાથે ગાંભીર્ય આવે છે અને અભિમાન ગળી જાય છે.

પ્રાંતિક અસ્થિતાની દૃષ્ટિએ બેતાં ગૂજરાત લગ્ન યુવાવસ્થામાં આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી, લગ્ન કિશોર અવસ્થામાંથી યુવાવસ્થામાં પેસવાની શરૂઆત કરતું હોય એવી સ્થિતિ છે. દરેક વ્યક્તિ માત્ર પોતાના વિકાસની ધુનમાં ધુમી રહી છે, લગ્ન તેને સમાજ તથા સંબંધજનો પૂરો વિચાર આવતો નથી. આદર્શના પ્રદેશમાંથી વ્યવહારના પ્રદેશમાં ઉતરતાં તેનું મન અચકાય છે. ગૂજરાતમાં પ્રાંતિક અસ્થિતાની ખરાબ ખીલવણી થઈ નથી. પ્રાંતિક અસ્થિતાને લીધે દેશીય અસ્થિતા તથા સાર્વજનિક આનુભાવમાં વાંધો આવશે એવું માનીને માત્ર સ્વાર્થમાં રમ્યાં કરે છે. વ્યક્તિનો તથા સમાજનો વિકાસ પગલે પગલે થાય છે, એક પગથીયું ચડ્યા પછી બીજાં ઉપર અડાય છે, તે જ્યાં પહેલું પગથીયું નકાર્યું છે એમ કોઈ કહેતું નથી, પણ આદર્શના આકાશમાં ઉડતા યુવાનને એ નીચલાં પગથીયાં ગમતાં નથી.

જ્યાં સંબંધજનો જમ્યું નથી ત્યાં દરેક માણસને બીજા માણસોના આચાર વિચાર ખુબે એ સ્વાભાવિક છે. જ્યારે વ્યક્તિઓની વ્યવસ્થિત ગોઠવણ થઈ જાય છે ત્યારે તેમાંથી ન્યાત, રાષ્ટ્ર કે સમાજ બને છે. આપણાં શરીર કરોડો અગર અસંખ્ય કોષથી બનેલાં છે. એ ગોળ કોષ એવાં ગોઠવાઈ ગયાં છે કે પરસ્પર દબાવેને લીધે ‘જીજીવ્ય’ (પટ્ટકોણી) થઈ ગયાં હોય છે. એ દબાવે અને ખુણા ખમવાની શક્તિ ખીસે ત્યારે સમાજ ઉપર

થાય છે, પણ જ્યાં સુધી એ ગોઠવાયાં નથી ત્યાં સુધી એકએકને ખુંચે છે અને નરે છે. ગૂજરાતમાં એ પ્રકારની સુવ્યવસ્થા હજી સુધી થઇ નથી. લોકોમાં માંહોમાંહે થોડાંધણું અભુવિશ્વાસ છે. સામે માણસ રખેને મારા પગ ઉપર પગ મુકશે એવી દહેશત જણાય છે. જ્યાં સુવ્યવસ્થા હોય ત્યાં દરેક માણસ પોતાનું કામ ક્યેં જાય અને ખીજનું વખાણી શકે, પણ એ સ્થિતિ આવી નથી ત્યાં સુધી ખીજ બધાને વખોટી કાઢીને પોતાની જગ્યા ઉંચી કરવાનો ખોટો, ખરાબ પ્રયત્ન થાય છે. ખીજ વ્યક્તિઓની ખોડખાંપણ બારીકાઈથી શોધી કાઢીને તેને મોડું સ્વરૂપ આપીને પ્રતિષ્ઠા તોડી પડાય છે, એટલે પરિણામે કોઇ ઉંચે ચડતું નથી, કોઈની પ્રતિષ્ઠા બગડતી નથી, કોઇ નીચે પણ પડતું નથી, સંઘર્ષળ વધતું નથી અને આસપાસના પરપ્રાંતીય પ્રેક્ષકોને નવાઇ લાગે છે કે વ્યક્તિઓમાં શક્તિ હોવા છતાં તે શા માટે શોભા દેતી નથી ?

આ લાંબી પ્રસ્તાવના ઘણી જ જરૂરની છે. ગૂજરાતના હીરા, માણેક, મોતી ઉપર ઝગકાટ જણાતો નથી. ગૂજરાતી ઝવેરાતની ખરી કિંમત અંકાતી નથી. પૂનાના સેવા-સદનમાં બહુ સુંદર કામ થઇ રહ્યું છે અને તે સંસ્થાના આત્મારૂપ સ્વ. શ્રી. રમાબાઈ શનકે અને શ્રી. દેવધરના દર્શન કરવાને તથા તેમની પાસેથી પ્રોત્સાહન મેળવવા માટે આપણા ગૂજરાતી લાઇઓ સારી સંખ્યામાં જાય છે.

મુંબાઇના સેવાસદનની સ્થાપના મી. મગબારી તથા શ્રી. દયારામ ગીઠ્ઠમને સને ૧૯૦૮ માં કરી હતી, અને પૂનાની સંસ્થા ત્યાર પછી એક વર્ષે નીકળી; પણ સુરતનું 'વનિતાવિશ્રામ' આ બન્ને સંસ્થા કરતાં વહેલું કાઢવામાં આવ્યું હતું. સ્વ. બાજીબહેન મુનશી અને શ્રીમતી નાનીબહેન ગર્ભરૂ એ બન્ને ગૂજરાતી બહેનોએ ૧૯૦૭ ની સાલમાં વનિતાવિશ્રામની સંસ્થા કાઢી. આજે સુરત, મુંબઈ અને રાજકોટમાં તેમનાં આશ્રમો સ્થપાયાં છે અને માત્ર પૈસાની વ્યવસ્થાને લીધે ભાવનગરનું વનિતાવિશ્રામ શાખા તરીકે ગણાતું નથી. આ સંસ્થાઓનો વાર્ષિક ખર્ચ (લાઝમાં) રૂ. ૮૦,૦૦૦ થાય છે અને જોઈતો ખર્ચ આ બન્ને બહેનોએ ઓગણીસ વર્ષ સુધી મેળવી લીધો છે. ત્રણે શહેરોમાં પુરતી સગવડવાળાં મકાનો બંધાયાં છે, અને તેમાં આશરે ૨૪૦ બહેનો લાલ લઈ રહ્યાં છે. સંસ્થાઓમાં પ્રાથમિક કેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી, ધરવ્યવસ્થા, ચિત્રકામ, સંગીત, શીવણ તથા ભરતકામ શીખવવાની વ્યવસ્થા થઇ છે, અને મુંબઈમાં અંગ્રેજી શાળા તથા શિક્ષક તરીકે ટ્રેઈન થવાના વર્ગો પણ કાઢ્યા છે. પૂના સેવાસદનમાં નર્સિસ, દાખણો, દાકતરો વગેરેનો અભ્યાસ કરતી સ્ત્રીઓ માટે વર્ણતગ્રહો સ્થપાયાં છે પણ ગૂજરાતમાં એ પ્રકારના શિક્ષણને માટે લોકમત કેળવાયો નહોતો. છેલ્લાં ચાર વર્ષથી શ્રીમતી મુસોચના બહેન નેદશંકરના અચાક પ્રયાસને લીધે સારા કુટુંબની સ્ત્રીઓ નર્સિંગ વગેરેનું કામ શીખતી થઇ છે અને આજે તેમના વંડાદરાના આશ્રમમાં બધાં ઉમેદવારોને દાખલ કરી શકાતાં નથી. વનિતાવિશ્રામની સંસ્થા સાથે આ બન્ને બહેનોના, નામ જોડાઇ ગયાં છે અને એ નામથી કે ખીજાં નામથી એ જાતની સંસ્થાઓ ગૂજરાતમાં (કાઠીઆવાડનો સમાવેશ કર્યો છે.) અનેક જગ્યાએ ઉઘાડવામાં આવી છે. અમદાવાદમાં શ્રીમતી મુસોચના-બહેન દેસાઇએ વનિતાવિશ્રામ તથા તેની સાથે આખી હાઈસ્કૂલ કાઢી છે.

આ બન્ને બહેનોએ નવું વાતાવરણ પેદા કર્યું છે, વિધવા સ્ત્રીઓના જીવનમાં રસ

રહેશે છે. જુના વિચારની અલણ સ્ત્રીઓને જ્ઞાનનું દાન આપ્યું છે. વનિતાવિશ્રામમાં શીખેલી બહેનો બ્યારે ઠેકઠેકાણે આશ્રમે સ્થાપશે ત્યારે ગૂજરાતમાં કેટલી અધી વનગતિ આવશે? આજે અણુવપરાયશી શક્તિ કેવા સારા માંગે ઉપયોગી થઈ પડશે? શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નેતા ઉત્પન્ન કરવાનો છે. અક્ષરજ્ઞાન થોડું જરૂર પુરતું હોય, પણ જો ચાક-શક્તિ ખીલી હોય તો કેવાં મહાન કાર્યો થઈ શકે છે તે આ જો બહેનોના હવનથી સ્પષ્ટ થાય છે. એમનાં ધાર્મિક ભાવનાથી ભરપૂર અને પવિત્ર ચારિત્રને કીધે પ્રગ્નમાં એમની સંસ્થાઓ વિશે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ છે. શ્રી. આજબહેન નયા રા. મનવાસ ગરૂરના અવસાનથી શ્રી. નાનીબહેનને ભારે નુકસાન થયું છે. એ ફટકો ગૂજરાતે કીલી લેવાનો હોય. ગૂજરાતના કાર્યકર્તાઓની પવિત્ર ફરજ છે કે વનિતાવિશ્રામનું કામ સંપૂર્ણ રીતે શોભી નીકળે.

ગૂજરાતી કાર્યકર્તાઓને જાહેરાતનો અણુશ્રમે છે અને પ્રજા હજી કદર કરવાનું શીખી નથી, તે છતાં આ બહેનોનું નામ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે છપાઈ ગયું છે એમ હું માનું છું.

ડૉ. મુમન્ત મહેતા

આસામ અને ગૌહટિ

આવતી મહાસભાનું અધિવેશન સ્થાન

મણિપુર સંસ્થાન સાથે આસામનું ક્ષેત્રફળ ૬૧,૬૮૨ ચો. માઈલ છે. આસામ નામ ...કૃત 'અસમ' ઉપરથી નીકળ્યું હોય એમ કેટલાકનો મત છે. ખીજો મત એવો છે કે આહોમ લોકોના નામ ઉપરથી એ નામ પડ્યું.

આ પ્રાંતના સ્વાભાવિક ત્રણ ભાગ છે. (૧) મુરમા અથવા બરાક નદીની ખીણ, (૨) બ્રહ્મપુત્રા નદીની ખીણ અને મૂળ આસામ તથા (૩) મધ્યનો ડુંગરાળ પ્રદેશ.

ત્યાંની હવા ફેરી અને શરદીવાળી છે. માર્ચ અને મેની વચ્ચેમાં ત્યાં ઘણો વરસાદ પડે છે. ત્યાં શિયાળો અને ચોમાસું એવી બે જ ઋતુઓ છે એમ કહી શકાય. નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી સુધી હવા ફેરી હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં વધારેમાં વધારે વરસાદ આસામમાં ચેરા-પુંછમાં પડે છે. આંતર્રષ્ટ્રિય યવાથી ખેતીને નુકસાન પહોંચે છે અને ઘણી વેળા લીસો દુકાળ પણ પડે છે.

આસામમાં મારેવારે મરતીકંપ થાય છે. ૧૮૯૭ માં એક ભારે ધરતીકંપ થયો હતો અને એમાં અડધાકે માત્ર અને અનેક જાનની ખુવારી થઈ હતી.

મુરમા નદીની ખીણોના સહેવાસી દ્રાવિડ જનના છે. પરંતુ આસામની મોટા ભાગની વસ્તીનું મૂળ મોંગોલિયન જાતમાં છે. આસામનો ઉદ્દેશ ક્યાંક ક્યાંક પુરાણોમાં અને નંદા-ભારતમાં મળે છે. કાલિકા પુરાણ અથવા યોગિનીતંત્ર નામના ગ્રંથમાં દાનવોની ઉપાધિ ધારણ કરનાર રાખઓનાં નામ આપ્યાં છે. એમાંનો નરક નામનો રાખ પ્રખ્યાત છે. એણે યાગ

ન્યોતિપુર એટલે કાલનું ગૌહટ્ટિ સ્થાપ્યું. આસામ એ જ પુરાણું કામરૂપ-આપરણી વારતા-એનો 'કામરૂ' દેશ. કામરૂપ નામ કાલ તો આસામના એક જિલ્લાને જ અપાય છે.

મણિપુર સંસ્થાન મુદ્દાન આસામની વસ્તી ૧૯૨૩ માં ૭૬,૦૬,૨૩૦ હતી. ત્યાં મેંકે ૪૮ ટકા લોકો બંગાળી ભાષા બોલે છે, ૨૨ ટકા આસામી અને બીજા ખાસી, નાગા, ગારો, માર્જીપુરી, દિદી, મુંકારી અને હિર્યા ભાષાઓ બોલે છે.

લોકસંખ્યાનો મોટો ભાગ વૈષ્ણવોનો છે. શૈવોનું જોર નહિ જેવું છે, પણ શાકત સંપ્રદાય પૂર જોમમાં છે. વસ્તીના ૨૫ ટકા મુસલમાનો છે. ૧૦ ટકા લોકો હળુ ત્યાંના જુના વહેમી ધર્મ ઉપર આસ્થા રાખે છે. પરંતુ હવે ધીરે ધીરે તેમાંથી કેટલાક હિંદુ અને હિસાઈ ધર્મમાં દાખલ થતા જાય છે.

ખેતીમાં સ્ત્રીઓ પણ ઘણી મદદ કરે છે. ખેતીમાં મુખ્યત્વે પાક ડાંગરનો થાય છે. યૂરોપિયનો આહના બગીચા ઉછેરાવે છે. ત્યાંનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. લગભગ બધા લોકો માંસાહારી છે. પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણો પણ માંસ ખાવામાં બાધ ગણતા નથી.

ત્યાંના લોકોમાં પૈસાદાર લોકોનાં રાજ કેટલાક માસ મુધી રાખી મૂકવાનો વિચિત્ર ચાલ છે.

હિંદુઓના સામાન્ય ઉત્સવો ઉપરાંત સર્પદેવી ગિશારીનો ઉત્સવ થાય છે. એ સિવાય માધ્વબ્દ અને વૈશાખબ્દ ઉત્સવો થાય છે વૈશાખબ્દ સાપ્તાહિક છે.

આસામમાં મુખ્ય શહેરો ગૌહટ્ટિ, ઝિલ્ગઝ, સિલહટ, સિલચર, બારપેટા અને શિલોંગ છે. શિલોંગ આસામની રાજધાની છે. ૧૮૭૬ માં એને રાજનગર નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. ઇક્કલ મણિપુરની રાજધાની છે.

આસામમાં કામરૂપ જિલ્લામાં ગૌહટ્ટિ તાલુકો છે. એનું મુખ્ય શહેર ગૌહટ્ટિ.

આ વર્ષે મદાસલા ત્યાં લગવાની છે. એ શહેર બ્રહ્મપુત્રને બંને કાંઠે આવેલું છે. પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય બહુ મનમોહક છે. દક્ષિણમાં ઘાટી ગાડીવાળી ચંદ્રાકારનાં ગોહવાયેલી પર્વત-રાજ અને તેની સન્મુખ મહાનદ બ્રહ્મપુત્ર-ગહ્વારના વહેણમાં ખરાબાવોંગો મુંદર બેઠ છે. વળી કિનારેકિનારે તાડનાં ઝાડો છે, અને ઉત્તરમાં પાછા પર્વતો શરૂ થાય છે. આવી રળિયામણી જગા હોવા છતાં ત્યાંની આબોહવા તંદુરસ્ત નથી.

સરકારી મકાનો સિવાય ત્યાં એક ટાઉનહોલ છે, એક સરકારી દવાખાનું અને જોલ છે. ગૌહટ્ટિમાં અનેક દેવાલયો છે, તેમાં કામળ્યાનું મંદિર સુપ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં દેશના દરેક ભાગમાંથી લોકો જનરાએ જાય છે.

ગૌહટ્ટિમાં ૧૮૮૭ માં મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના થઈ હતી. બ્રહ્મપુત્રમાંથી નળ વાટે આખા શહેરને પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે.

ગૌહટ્ટિ આસામમાં વેપારનું એક મહત્ત્વનું સ્થળ છે. ત્યાંના વેપારીઓમાં મોટો ભાગ મારવાડીઓનો છે. ત્યાંની આયાત મીઠું, કપાસ, કકોળ, તથા કેરોસિન વગેરે છે. મુખ્ય નિકાસ રેશમ, કાપડ, લાખ, તેલીબીયાં, ચોખા, ચા કપ્યાદિ છે.

ગૌહટ્ટિથી શિલોંગ અને છેક ચેરાપુંજી સુધી એક સડક છે. ત્યાં મુસાફરી માટે ઘોડા-ગાડી (ટાંગા) મળી શકે છે.

ગૌહટ્ટિમાં દેવાલયો ઉપરાંત સ્વામી નિગમાનંદ પરમહંસનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પણ જોવા જાય છે. સ્વામી પોતે એક સાત્ત્વિક સાધુપુરુષ છે અને તે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પોતાને યોગ્ય લાગતી દૈવિક, દેશોદ્ધાર માટે કરી રહ્યા છે.

આ બે 'જાનેન્દ્રિયો' જેમ એક બીજાને મદદ કરી સમગ્રતા સાધે છે તેમ નાટકમાં પણ બીજી કલાઓમાં અધૂરી રહેતી સમગ્રતા સધાય છે. દ્રશ્ય-શ્રવ્ય ક્રીડનીયક માગવામાં દેવોની અભિજ્ઞાપા આવી સમગ્રતા અનુભવવાની જ દરો ?

આ ઉપાદાનને મુખ્ય રાખી નાટક બીજી કલાઓને પણ અવકાશ આપે છે. માણસનો વ્યાપાર સ્થલ અને કાલમાં થાય છે; અને આ સ્થલ અને કાલ સૂચવવા ચિત્ર, સ્થાપત્ય, તેજ આદિનો ઉપયોગ નાટક કરે છે. પણ આ બધાનું સ્થાન ગૌણ છે. માણસના જીવનવ્યવહારમાં લમેશાં સ્થલ અને કાલનું બંધન હોય છે, પણ તે આપણું લમેશાં ધ્યાન નથી ખેંચતો; ધ્યાન તો માણસની પ્રવૃત્તિ જ ખેંચે છે; સ્થલ અને કાલ જ્યારે તેની પ્રવૃત્તિનું (વિસ્તૃત અર્થમાં) નિમિત્ત બને છે ત્યારે જ ધ્યાન ખેંચે છે. સારા નાટકોમાં પણ આવી જ અપેક્ષા રહે છે. નાટકમાં ચિત્ર સ્થાપત્ય આદિની અથવા આજે જેને 'સીનેમાગ્રી' કહે છે તેની ગૌણતાનું બીજું પણ એક કારણ છે. જીવનમાં જે જીવનના વ્યાપારો માણસ કરે છે તેની અનુકૃતિ માણસને વાપરી નાટક બરાબર કરી શકે છે, એમ કરવું શક્ય છે; જ્યારે માણસના જીવનમાં જે સ્થલ-કાલ હોય છે તેનું અનુકરણ નાટક કરી શકતું નથી; નાટકમાં સૂર્ય કે ચંદ્ર આબેહૂખ ઉગારી શકાતો નથી, જ્યારે શૃંગારી કે દુઃખી માણસોના ભાવો આબેહૂખ લાવી શકાય છે. પ્રેક્ષક આ અશક્તિ જાણે છે માટે આ બાબતમાં સ્થલ-કાલનો સ્વીકાર કરીને જ તે ચાલે છે; એ જાણે છે રંગભૂમિના-વન કે મહેલ કપડાં, કાગળ કે દેવદારના લાકડામાંથી ઉદ્ભવેલાં છે. સાચી વાત તો એ છે કે આ બાબતમાં જેનું મન રોકાય છે તે પ્રેક્ષક નાટકનો યોગ્ય ભાવક જ નથી, અધિકારી જ નથી. પણ અભિનયમાં એ ગમે તેમ ન ચલાવી લે; કારણ કે એમાં ભાવોને આબેહૂખ લાવવા શક્ય છે, અને નટ તે ન લાવી શકે તો એ એની કામ કરવાની નાસાયકી સૂચવે છે. સીનેમાગ્રીનો ઉપયોગ પ્રેક્ષકના સ્થલ-કાલના સ્વીકારને સરસ અને અપ્રત્યક્તગમ્ય કરવા પૂરતો જ છે.^૧

બીજી કલાઓની અપેક્ષાએ નાટકની આ એક વિશેષતા થઈ.

૪

અહીં આ નાટકનું એક સ્વતંત્ર કક્ષા તરીકે વર્ણન કર્યું છે, તેથી કાવ્યના ઇતિહાસ અને શાસ્ત્ર જાણનારને પ્રશ્ન થશે કે નાટક એ શું સ્વતંત્ર કક્ષા છે ? આપણા પ્રાચીન નેમ જ બીજા દેશોના પ્રાચીન, અર્ધપ્રાચીન કાવ્યભીમાં પ્રકારે નાટકને કાવ્યના પ્રકાર તરીકે ગણાવ્યું છે. ભામદ અને દણ્ડી-પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રોઓમાં કાવ્યની દૃષ્ટિએ પ્રથમ-નાટકને કાવ્યપ્રકાર તરીકે ગણાવે છે. ભામદ 'સંગદાર્થ'—કાવ્યના સર્ગબંધાદ પાંચ પ્રકારોમાં 'અભિનેયાર્થ' નાટકને સમાવે છે; દણ્ડી કાવ્યશરીરના પદ્ય, ગદ્ય અને મિશ્ર એવા ત્રણ વિભાગ કરી નાટકને મિશ્ર તરીકે જણાવે છે. ગૂઝરાતી કાવ્યભીમાં સંકેત હેમચંદ્ર પણ કાવ્યના પ્રેક્ષ્ય અને શ્રવ્ય એવા

૧ વળી બીજી એક દૃષ્ટિએ પણ બીજી કલાઓને નાટકમાં અવકાશ છે. માણસના જીવનમાં એ કલાઓ જે માર્ગ કરે છે તે નાટકમાં જીવન અનુકૃતિના એક અંગ તરીકે પણ કાંઈ કરે છે. પણ આમાં એનું સ્થાન જીવનના બીજા અંગો સાથે સમાન છે, એટલે કે નાટકના વસ્તુનો જ તે એક અંશ થાય છે.

એ બેદ કરી પ્રેક્ષ્યતા પાડ્ય અને ગેય એવા એ બેદો કરી નાટકને પ્રેક્ષ્ય-પાઠ્ય પ્રકાર તરીકે જાણાવે છે. ૭

આ રીતે કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ નાટકને પોતાના શાસ્ત્રમાં ગણાવ્યું છે. આ અભિપ્રાયના ઔચિત્યની ચર્ચા હમણાં આજી ઉપર મૂકી, એ વિચારીએ કે કયા કારણથી નાટક એ કાવ્યના પ્રકાર તરીકે ગણાયું છે ?

પ્રત્યેક કલામાં જે અર્થ મૂર્ત થાય છે તે અર્થ કલાકારે પોતે જ કલ્પેન્નો હોય છે, સામગ્રી ગમે ત્યાંથી લીધી હોય પણ કલાથી વર્ણિત થયેન્નો અર્થ તો કલાકારનો પોતાનો જ કલ્પેન્નો હોય છે. આ અર્થને મૂર્ત કરવા માટે ઉપાદાન ઉપર દરેકી પડતી ક્રિયા પણ કલાકાર પોતે કરે છે: આથી દરેક કલામાં વૈશિષ્ટ્ય આવે છે, શરીર અને આત્માનું ઐક્ય આવે છે, કારણ કે બન્નેનું પ્રલયસ્થાન-મૂલ-એક જ છે. આવી કલાઓનો પ્રાદુર્ભાવ વ્યક્તિ ઉપર અવલમ્બેલો હોય છે. પણ કેટલીક કલાઓ એવી હોય છે જેનો પ્રાદુર્ભાવ બહુજનસાધ્ય હોય છે. આવી કલાઓમાં ઐક્ય, વૈશિષ્ટ્ય, વ્યક્તિત્વ કપાથી આવે છે? કોઈ એક અર્થકલ્પનાને અનુસરવાથી જ આવે છે: અને આવી એક કલ્પનાનો ઉત્પાદક બહુજન સંઘ સંભવનો નથી. કોઈ એક વ્યક્તિએ ઉત્પન્ન કરેલી કલ્પનાને અનુકૂળ થઈ, પ્રતિકૂળ થઈ એમાં ફેરફારો બીજાઓ કરે અને આવા અનેક હાથોની ક્રિયા પછી વૈશિષ્ટ્યવાળી કલાકૃતિઓ પણ પેદા થાય છે. ઉ. ત. હોમરનું ઇલીયડ, અથવા ભલભલા કવિઓનું પણ શુભાન ઉતારે એવાં કેટલાંક ભોક્ષીનો. પણ આ દરેકમાં મૂલ કલ્પના તો-બીજ નાખનાર કલ્પના તો-કોઈ એક માત્ર કે અગ્રાન વ્યક્તિને જ આભારા હશે એમ માનવું પડે છે. તત્પર્યં કે બહુજનસાધ્ય કલાઓમાં પણ અર્થનો કલ્પક કોઈ એક વ્યક્તિ હોય છે. આ હકીકત, આવી એ મુખ્ય કલાઓનો, નાટ્ય અને રથાપત્યનો, વિચાર કરવાથી સમજાશે. રથાપત્યમાં રથપતિ મકાનની કોઈ એક કલ્પના થડે પણ તે કલ્પનાને તે એકમો-પોતે જતે કરીએ કે સુધાર થાય તો પણ-મૂર્ત પ્રાદુર્ભાવ આપી શકેનો નથી. અનેક માણસો તેની કલ્પના પ્રમાણે કામ કરી તે કલ્પનાને ઓછા વધના પ્રમાણમાં પ્રકટ કરે છે. નાટક પણ એવી જ કલા છે; તે પણ બહુજન-સાધ્ય છે. એક માણસને અભિનયોદ્ધારા અમુક એક વ્યક્તિના ભાવો અનાવવા શક્ય છે, પણ આ ભાવો બરાબર વ્યક્ત થાય તે માટે તે આજીઆજીના સંબંધની અપેક્ષા રાખે છે. આ અપેક્ષા એક માણસ એકા સમયે પૂરી શકતો નથી. યુરોપીય મોનો ડ્રામા કે સંસ્કૃત ભાણુમાં એક જ વ્યક્તિ હોય છે, પણ તેમાંએ કાંઈ તો અનેકસાધ્ય છે, અને બીજાઓનું કામ એક જ વ્યક્તિ તે તે ભિન્ન ભિન્ન પાત્રના અભિનયો પોતે કરો, કરી બતાવે છે, જેમ ભાણુમાં બને છે, અથવા શ્રોતાને પોતાને નાપક બીજી વ્યક્તિઓ વિષે જે ઉલ્લેખો કરે તે ઉપરથી

૭ એરીસ્ટોટલ પત્ર ટ્રેગેડી અને કોમેડીનો કાવ્યમાં સમાવેશ કરે છે; તેની પછીના યુરોપીય કાવ્યશાસ્ત્રીઓ કાવ્યના ધકાવેલી બાબતમાં એરીસ્ટોટલને જ અનુસર્યા છે; અને યુરોપીય સાહિત્યમાં પરિચિત કાવ્યના ત્રણ વિભાગ એપિક, લીરીક અને ડ્રામેટિક-એરીસ્ટોટલનો જ અનુસાર છે; મહાકાવ્ય શેલી જોનો 'ડીકેન્સ ઓફ પોયેટ્રી' નામનો અધૂરો નિર્ગંધ કાવ્યમીમાંનાનું અમૂલ્ય તત્ત્વ છે તેણે પણ પોતાની ચર્ચામાં નાટકનો સ્થાન વેશ કર્યો જ. પ્રો મુન્ડન 'પી મોડન' રહી ઓફ લીટરેચર' નામના નેમતા શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં પણ 'માઉન્ટેન પાર મુન્ડ' બિન્દુ ના-વર્ણન અને દર્શન ગણ અને પદ 'જહાની નાટકને દર્શનપ્રધાન જણાવે છે. (પુ. ૧. પ્ર. ૪. ૧૨ થી આગળ)

તે વ્યક્તિઓની કલ્પના કરી પેલી પહે છે-જેમ મોનોડ્રામામાં અને છે. એટલે કે નાટકનું સહજ સ્વરૂપ તો બહુજનસાધ્ય છે.

નાટકનું સ્વરૂપ કેમ આવું છે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તો તે એવું જ છે એટલું જ કહી શકાય. એ રીતે જ નાટક ઉત્પન્ન થયું છે. તેની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આપવાનો આ પ્રસંગ નથી, પણ તેના અહેવાલો ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે તે જૂતા-તો-બનાવો (દિવ્ય કે માનુષ) બનાવવા માટે ઉત્પન્ન થયું છે. ભરતે પોતાના જ્ઞાનનો જે પહેલો પ્રયોગ કર્યો તે ઇન્દ્રધ્વજ મહોત્સવ પ્રસંગે કર્યો અને એમાં તદન્તેડ્વકૃતિર્બદ્ધા યથા દૈત્યાઃ સુરૈઃ જિતાઃ નાન્દી પછી જે રીતે દૈત્યો સુરોથી જીતાયા તેની અનુકૃતિ રચી.' કાર્મિદાસે વિઠ્ઠલેર્વશીય લખી ઉર્વશી અપ્સરાનો અને પુરુરવા રાજાનો પ્રેમજૂતાન્ત દર્શાવ્યો એનું મૂળ અગ્રવેદમાં છે, અને ત્યાં પણ 'કુરાપના વાત રૂપાદમસ્મિ પવનની જેમ હું ફુપ્રાપ છું' એમ કહેતી ઉર્વશી, અને 'ભૂડી ! ઉની તો રહે-આપણે વાન કરીએ,' અને પછી 'તારા વિના ' મરી જઈશિ' એમ કહેતા વિરહાતુર પુરુરવા વચ્ચે સંવાદ રૂપે છે. એટલે કે નાટક જૂતાન્તો બતાવવા ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી અને જૂતાન્તો બહુધા બહુજનસાધ્ય હોવાથી તે તેના સ્વરૂપનું એક અંગ છે એમ સ્વીકારી લેવું બેઠએ.

નાટક શબ્દ સૂચવે છે તે પ્રમાણે એ નટોની ક્રિયા છે. પણ નટોને પોતાની ક્રિયા માટે વસ્તુની જરૂર પડે છે; અને આ વસ્તુ નટો પોતે ભેગા થઈ ઉત્પન્ન કરતા નથી. તેઓ તો કોઈ તૈયાર વસ્તુને લઈ પોતાના સંઘટિત પ્રયત્નદ્વારા તે બતાવે છે. નાટકની પ્રાથમિક દશામાં આવું વસ્તુ ધાર્મિક કે લૌકિક આખ્યાનોમાંથી મળતું હશે. આવા આખ્યાનોની કે તેના પ્રસંગોની માહિતી જેમ જનસમુદાયના અન્ય ભાગને હોય તેમ નટોને પણ-આ નટો ધંધાધારી હોય કે ગામના અભિનયરસિક આણંસો જ હોય-હોય. પણ જેમ જેમ સંસ્કારિનાનો અને તાજજન્ય કલાઓનો વિકાસ થયો તેમ તેમ આ 'વસ્તુ ગુંથવાની' કળા પણ વૈશિષ્ટ્ય મેળવી વ્યક્તિત્વ પામી. સહજ રીતે આ કામ કાવ્યોના વસ્તુ ગુંથનારાઓએ એટલે કવિઓએ જ કર્યું, અને જેમ મહાકાવ્ય કે મુક્તક કે કથા લખવી એ કવિનું કામ ગણાવા લાગ્યું તેમ નટો માટે વસ્તુ ગુંથવી એ પણ કવિઓનું જ કામ ગણાવા લાગ્યું, અને અન્ય 'કવિકર્મ' કે કાવ્યોમાં ' નટો માટે વસ્તુ ગુંથવાની કળાને ' પણ કાવ્ય તરીકે સ્થાન મળ્યું. કવિની આ પ્રવૃત્તિ દહરૂપ થતાં, અને કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ પણ પોતાની ચર્ચામાં તેનો સમાવેશ કરતાં નાટકનું કાવ્ય-પ્રકાર તરીકે સ્થાન યોજ્યું થઈ ગયું, અને પછી તો નટોની અપેક્ષા વિના પણ અન્ય કાવ્યપ્રકારોની જેમ નાટકને પણ કવિઓ રચવા લાગ્યા. કોઈ પણ દેશના સાહિત્યમાં આવી અનેક કૃતિઓ મળી આવવાનો સંભવ છે, અને આજે પણ નાટકો એ રીતે લખાય છે. અને ગૂજરાતી સાહિત્યમાં તો બહુધા નાટકો આવા જ રચાય છે.

આ રીતે નટમંડળીઓ માટે વસ્તુ ગુંથનાર તરીકે કવિએ આ વિષય હાથમાં લીધો અને ધીમે ધીમે પોતાનો કર્યો; રઘુવંશ અને મેઘદૂતનો લખનાર નટો માટે શાકુન્તલ કે

૮ અર્દાઆ નાટકની કે કાવ્યના અન્ય પ્રકારોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આપવાનો પ્રયાસ નથી. આખ્યાનો, મહાકાવ્યો વગેરે પહેલાં હતાં અને પછી અભિનય સાથે મળતાં નાટક હૃદય પામ્યું એવો અભિપ્રાય આપવાનો પણ હેતુ નથી. સંભવ છે કે નાટક જ પહેલું હોય અને તેના પ્રયોગમાં હૃદયગમ લાગેલા અસીની સ્વતંત્ર રીતે-નટોની અગ્રેષ્ઠ વિના-રચના કરવાનું સ્વયન મળ્યું હોય. આ સ્થળે તો જે કલા સાક્ષાત્ નટોની કૃતિ છે તે કાવ્ય તરીકે કેમ ગણી શકાય તેની કલ્પના આપવાનો પ્રયાસ છે.

વિકર્મોર્વશીય સખે એટલે આ કલા સાહિત્ય તરીકે ઉત્કર્ષ પામે એમાં નવાઈ નહિ. પણ સાચા નાટકકાર કયિએ કદી ભૂલ્યા નથી કે તેમની રચના પ્રયોગ માટે છે; અને પોતે તે કાળે વસ્તુ ગુંથનારા છે. શાકુન્તલકાર પ્રસ્તાવનામાં પોતા વિશે આવો જ ઉલ્લેખ કરે છે. સૂત્રધાર કહે છે: 'અથ જલુ કાલિદાસપ્રયિતઘસ્તુના નવેન નાટકેનોપસ્થાતઠ્ઠવ-મસ્મામિઃ આજે આપણે કાલિદાસે જેનું વસ્તુ ગુંથું છે, એવા નવીન નાટકથી' ઇત્યાદિ.

૫

બીજી કલાઓ સાથે અમુક અમુક અંગ્રોમાં સમાનતા હોવા છતાં નાટકમાં એટલું બધું વૈશિષ્ટ્ય છે કે તેને સ્વતન્ત્ર કલા માનવી જોઈએ. ઉપર જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી કેટલાક બેદો તુરત જણાઈ આવશે. પ્રથમ તો તેનું ઉપાદાન-માણસના અભિનયો-જૂદું છે; બીજું, કેટલીક કલાઓ આંખને તપે છે, અને કેટલીક કાનને તપે છે; ત્યારે નાટક બન્નેને તપે છે. ભાવો અનાવવામાં સાહિત્ય અથવા કાવ્ય નાટકની નજીક આવે છે, પણ કાવ્યપ્રેક્ષ નથી; સાહિત્યનો સાધન તરીકે નાટક ઉપયોગ કરી તેની શક્તિ પોતામાં સમાવી દે છે. ત્રીજું બીજી કલાઓ વ્યક્તિસાધ્ય છે જ્યારે નાટક (રચાપત્ય પણ) સંઘસાધ્ય છે; જો કે આમાં એ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, કલ્પના પૂરી પાડનાર કોઈ એક વ્યક્તિ જ હોય છે; પછી જોઈએ તે કોઈ નદ જ હોય-જેમકે શેકસ્પીઅર. વળી બીજી કલાઓ વિશે ન કહી શકાય એ અર્થમાં નાટક "સાર્વવર્ણિક" લૌકિક છે. નાટક એ લોકોએ ઉત્પન્ન કરેલું લોકરજનનું સાધન છે, અને તેની કૃતકૃતતા 'લિનરુચિ' લોકને તૃપ્તિ આપવામાં છે.

આ વિશિષ્ટતાઓથી જ નાટકમાં બીજી કોઈ પણ કલા કરતાં જીવન અનાવવાની શક્તિ અપેક્ષાએ વધારે છે.

૬

નાટકના શાસ્ત્રીય વર્ણનોમાં તેની વ્યાપકતા ઉપર ખાસ ભાર મુકવામાં આવ્યો હોય એમ દેખાય છે. દસરૂપકાર ધનંજયનું લક્ષણ 'અથસ્થાનુકૃતિનાટ્યમ્' - પ્રસિદ્ધ છે. 'નિઠ' રીકામાં 'અનુકૃતિ નો અતુરિધ અભિનયથી તાદાત્થ્યાપત્તિ' એવો અર્થ કરે છે. જ્યુ આ વિષયનું પૂરું વર્ણન તો ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં મળે છે. અને તેમાં કરેલાં યોધાનો બીજા શાસ્ત્રીય વિધાનોની જેમ નાટકના પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને તે ઉપર કરેલાં ચેતારનું પરિણામ હોય એમ જણાય છે. શૈલી પૌરાણિક છે એટલે તેમાં દેવો અને અમુરોની વાત આવે તો ભડકવાની જરૂર નથી.

ઉપર જે ભરતમુનિના આઠ નાટ્યપ્રયોગનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં અમુરોની હાંસી યવાથી તેઓ ચીડાયા, અને માયાથી 'નાયનારાંનાં વાણી, એટા અને રમ્મિન સ્તંબ્ધ કરી નાખ્યાં.' (નટને આવશ્યક ત્રણે તરતોનું વાણી, એટા અને રમ્મિતિનું-જે સ્પષ્ટ કથન કર્યું છે તે વાચકના ધ્યાનમાં આવશે.) આવી તોફાની વ્યક્તિઓથી અથવા માટે નાટ્યગદ્દ તૈયાર કરવામાં આવ્યું અને દેવોએ તેના રક્ષણ માટે પણ તૈયારી કરી. પણ ઉત્તમ ઉપાય તો અમુરોને નાટકનું રસસ્થ સમગ્રની શાન્ત કરવા એ હતો; એટલે શ્રદ્ધાએ તેમને નાટકનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

'દૈત્યો! મુરસો કરવાની જરૂર નથી. વિવાદ ન પામશો. તમારા અને દેવોના શુભ અશુભ વિકલ્પો (વિચારો) જેમાં આવે એવો (અથવા પાકાન્તર પ્રમાણે શુભઅશુભ વિકલ્પોથી) અને કર્મ અને ભાવના અન્વયી (એટલે કે નિયત સંબંધની) અપેક્ષાવાળો નાટ્યવેદ મેં રચ્યો છે. આમાં કાંઈ ફક્ત તમારું કે દેવોનું જ અનુભાવન (અભિનયો દ્વારા

સ્વભાવદર્શન એટલે કે અનુકરણ) નથી; નાટ્ય તો આ સમગ્ર ત્રૈલોક્યનું ભાવાનુકીર્તન (ત્રણે લોકના ભાવાનું અનુકીર્તન—મૂળ વસ્તુ, અનુમાર કીર્તન એટલે કથન) છે. (અ. ૧. શ્લો. ૭૨, ૭૩.)

આ હકીકત વળી બીજી રીતે બતાવે છે. 'વિવિધ ભાવોથી યુક્ત, વિવિધ અવસ્થાભેદ વાળું લોકદ્રશ્યનું અનુકરણ એવું નાટ્યમે રચ્યું છે.' વળી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે: 'લોકોના જે સુખ દુઃખ સમન્વિત સ્વભાવ (સુખ દુઃખ જેમાં રહેલાં છે એવો સ્વભાવ) છે તે અંગઆદિના અભિનયથી યુક્ત થતાં (તે દ્વારા જતાવતામાં આવે ભારે) નાટ્ય કહેવાય છે. (અ. ૧. શ્લો. ૭૮, ૮૫.)

આગળ ઓગણીશમાં અધ્યાયમાં નાટકમાં આવતા દત્તિદ્રશ્યની રચના વિષે ચર્ચા કરી આ હકીકત, જાણે નાટકની વ્યાપકતાનું ભાન કરાવતું હોય તેમ, ભરત દ્વીતી કહે છે: 'સુખ-દુઃખમાંથી ઉદ્ભવપામતી લોકની જે અવસ્થા છે, અને જેમાં વિવિધ પુરુષસંચાર (વિવિધ પુરુષોનું સંચરણ—સાથે મળીને વર્તન, પ્રવ્રત્તિ) છે તે (અવસ્થા) આ નાટકમાં આવે' નાટકમાં કેવાં ચરિત્રો આવે છે તે પણ સ્પષ્ટ કરે છે: 'દેવોના, ઋષિઓના, રાજાઓનાં, અને લોકના પણ પૂર્વદ્રશ્યનું અનુચરિત (અનુકરણ) જેમાં હોય તે નાટક કહેવાય છે.' આ કળા નાટક શાથી કહેવાય છે તે જણાવે છે: "શાથી જે સાંજોપાંચ ગતિક્રમોથી (અભિનયના સર્વ પ્રકારોથી) સંપ્રદાત કરી (સંહૃદય) સ્વભાવ પ્રયોગાય છે અને જાણાય છે તેથી (તે) નાટક કહેવાય છે.' નાટક II સર્વપ્રાદિતા આ રીતે જણાવે છે: "સર્વ ભાવો, સર્વ રસો, અને સર્વ કર્મ-પ્રવ્રત્તિઓથી, વિવિધ અવસ્થાભેદોથી, યુક્ત નાટકનું સંવિધાન કરાય છે; 'અને છેવટે એવું કોઈ પણ જ્ઞાન નથી, શિષ્ય નથી, વિદ્યા નથી, કલા નથી, કર્મ નથી, યોગ નથી, જે નાટકમાં ન હોવાય.' (અ. ૧૯ શ્લો. ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૩.)"

આ ભરત મુનિની કે નાટ્યશાસ્ત્ર રચનારની નાટકની દૃષ્ટના. એમાં જે બાબતો પામ્મ સરી આવે છે તે આ પ્રમાણે છે: એક તો નાટક લોકદ્રશ્યનું અનુકરણ છે; આ

૬ નાટ્યશાસ્ત્ર સુલ્ભ ન હોવાથી નીચે મૂળ શ્લોકો આપું છું.

અલં ઘો મન્યુના દૈત્યા ઘિપાદન્ત્યજ્યતામયમ્ ॥

ભયતાં દેયતાનાં ચ દ્રુમાશુમયિકલ્પકૈઃ ।

પા. બે.

શુભાશુમયિકલ્પકઃ ।

કર્મભાવાન્યયાપેક્ષો નાટ્યવેદો મયા કૃતઃ ॥

નૈકાન્તતોઽથ મયનાં દેયાનાં ચાપિ ભાયનમ્ ।

ત્રૈલોક્યસ્યાસ્ય સર્વસ્ય નાટ્યં ભાવાનુકીર્તનમ્ ॥

× × × ×

નાનાભાવોપસંપન્નં નાનાથસ્યાન્તરાત્મકમ્ ।

લોકવૃત્તાનુકરણં નાટ્યમેતન્મયા કૃતમ્ ॥

× × × ×

યોઽયં સ્વભાવો લોકસ્ય સુલ્લુપ્તસમન્વિતઃ ।

સૌઽક્ષાત્તભિનયોપેતો નાટ્યમિત્યભિધીયતે ॥

[અધ્યાય. ૧. શ્લો. ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૮, ૮૫.]

નવસ્યા પછી કવિને માટે 'લોકદૃત્તનું' અવેશણ-જેનો ઉદ્દેશ આ લેખના પ્રારંભમાં કર્યો છે-શા માટે આવશ્યક છે તે તુરંત જ સમજાશે. બીજી બાબત એ કે લોક અને દૃત અતિશય વ્યાપક અર્થમાં નાટકનો વિષય અને છે, એટલે કે નાટક વ્યાપક-સર્વગ્રાહી છે. ત્રીજી બાબત એ કે એ 'સ્વભાવનું અનુકીર્તન' છે, (અંગત રાગદ્વેષ પ્રકટ કરવાનું સાધન નથી; નાટકનો એ માટે ઉપયોગ થતો હશે પણ ભરતનું તાત્પર્ય તેના નિષેધમાં છે.) પણ સૌથી વધારે મહત્ત્વની બાબત એ છે કે તે કર્મ અને ભાવના અન્યની એટલે કે નિયત સંબંધની અપેક્ષા રાખે છે; અને એક પાઠ પ્રમાણે શુભ અશુભ વિચારોથી કર્મ અને ભાવના અન્યની અપેક્ષા રાખે છે એટલે કે વિચાર, કર્મ અને ભાવના નિયત સંબંધવાળું લોકદૃત્ત નાટક બનાવે છે નાટકમાં જે 'અવસ્થા' બતાવવામાં આવે છે તે વિવિધ પુરુષોના સંચારવાળી એટલે કે વિવિધ વ્યક્તિઓની સંપ્રદિત પ્રવૃત્તિથી નિબ્ધન થએલી હોય છે; તાત્પર્ય કે નાટકમાં અવસ્થાપટ, બહુ તન્તુઓનું બનેલું હોય છે. અને છેવટે આ બધું બતાવવાનું-વસ્તુરૂપે પ્રથિન થએલા લોકદૃત્તને બતાવવાનું-સાધન અંગાદિનાં અભિનયો છે.

આ નાટ્યશાસ્ત્રીની કલ્પના યદ્યપિ દેવે એક મરાઠવિ અને નાટકકારની કલ્પના લાઘવે. કાવિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્રમાં નાટ્યાચાર્ય ગણદાસ દ્વારા નાટકનું સ્વરૂપ આપે છે. 'નાટક એ દેવેનો શાન્ત એટલે કે દિસાગ્રહિત ચાકુર પત્ત છે.' એટલે કે એ એક ઉપાસનાનો પ્રકાર છે. 'ઉમાથી સંયુક્ત પોતાના અંગમાં રદ્દ અને એ પ્રકારે વિલક્ષ્ય કર્યું છે.' કવિના ઈષ્ટ દેવતા વાણી અને અર્થ જેવા સંયુક્ત ઉમા મહેશના અંગમાં ભાસ્ય અને તાલસ્ય રૂપે તે અભિનયકતા વ્દેચાદને રહેલી છે. "આમાં ત્રિશુભ-સર્વ, રજસુ અને તમસુમાંથી ઉદ્ભવ પામતું લોકચરિત્ર વિવિધ (રસોવાળું અથવા વિવિધ રસ નિબ્ધન યામ એ રીતે) દેખાય છે. ભિન્ન રૂચિવાળા માણસોને બહુધા તૃપ્ત કરે એવું એક નાટક જ છે."

ત્રેગુણોદ્ભવમય લોકચરિતં નાનારસં દરશ્યતે ।

નાટ્યં મિત્રરુચેર્જનસ્ય વહુધાપ્યેકં સમારાધકમ ॥

૨.

અથવા યા હિ લોકસ્ય સુખદુઃખસમુદ્ભવા ।

નાનાપુરુષસંચારા નાટ્યે સ્થામિધીયતે ॥

યોડયં સ્વભાવો લોકસ્ય નાનાથસ્યાનયાત્મકઃ ।

સોડક્ષાદમિતયૈર્યુક્તો નાટ્યકં ત્વમિધીયતે ॥

દેવતાનાં ઋણોનાં ચ રાજાં લોકસ્ય ચૈધ હિ ।

પૂર્વવૃત્તાનુચરિતં નાટકં નામ તદ્ભવેત્ ॥

યસ્માત્ સ્વભાવઃ સદૃશ્ય માંદુઃખોપાક્લગતિક્રમૈઃ ।

પ્રયુજ્યતે જ્ઞાયતે ચ તસ્માદ યૈ નાટકં સ્મૃતમ્ ॥

સર્વભાવૈઃ સર્વરસૈઃ સર્વકર્મપ્રવૃત્તિભિઃ ।

નાનાથસ્યાન્તરોપેતં નાટકં સંધીયતે ॥

[અ. ૧૯. શ્લો. ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧.]

ન તજ્ઞાનં ન તચ્છિલ્પં ન સા વિદ્યા ન સા કલા ॥

ન તત્કર્મ ન યા યોગો નાટકે યત્ર દરશ્યતે ॥

વ ફા દા રી

(એકાંકી નાટક)

પાત્રો

સુનીતિ દેવી: ચાળીસ વર્ષની મધ્યમ વર્ગની પણ ગરીબ વિધવા.

ગિરિધારિ: ત્રીસ વર્ષનો તેનો પુત્ર.

બાલા: ગિરિધારિની નવ વર્ષની બેન.

સર બાલકરામ: ગવર્નર જનરલની કારોબારી સભાના એક પ્રતિષ્ઠિત સભ્ય.

લેડી કમળાબાઈ: સર બાલકરામની પત્ની તથા ધી સોલ્જર્સ રીલીફ એસોસિએશનના ઓનરરી સેક્રેટરી.

સર હોવેસ બ્લેન્કીન્સ: એક ધનવાન અંગ્રેજ. મેસર્સ હારિસ ફ્રાંકસ એન્ડ કમ્પનીના મેનેજિંગ ડીરેક્ટર.

પ્રવેશ પહેલો

[સ્થળ: અમૃતસરના એક દુરના ઘરામાં જે માળતું નાતું ધર. આ ઘરાની સુનીતિ દેવીએ બાડે રાખેલી જે ચોરડીમાંની બેસવાની ચોરડી.

એક સ્થેજ ફાટલી શેતરંજ ઉપર ગાદી પડી છે. સ્વચ્છ પણ જે ત્રણ ઠેકાણે સાંધાવાળી ચાદર તેના ઉપર પાયરેલી છે. એક ખુણામાં રંગે ઇપટી ગયેલું નાતું દેખાય, અને રમ ભાગતી નેતરની ખુરશી પડ્યાં છે. દેખવ ઉપર પાંચ દસ મિનિટનો ફેર બતાવતો એક ઘડિ-આળનો ડબ્બો છે. એક દરે બૂતકાળની વધારે સારી સ્થિતિનાં અવરોધ સ્પષ્ટ દેખાય છે. સુનીતિ દેવી ગાદી ઉપર હાથમાં કંઈક સીવણનમ રાખી બેઠી છે. પાસે જ બાલા બેઠી છે.]

બાલા: ભાઈને એ નોકરી મળશે. બા ?

સુનીતિ: એ તો પ્રભુ જાણે, કેમ શું કામ પૂછે છે ?

બાલા: ભાઈને એ નોકરી મળે તો એ...વી મજા પડે ! પછી હું, પે...લી...તે દિવસે જોઈ હતી તે ઢીંગલી લઈ અને તે દહાડે દુકાનમાં ટંગાડેલી ચોરણી—

સુનીતિ: એ તો આપણે જોઈ લઈશું હોં બેન ! પણ તેં પેલો કુતરો ક્યાં ફેંકી દીધો ? (સ્વગત) અરે રામ ! બિચારીને ક્યાં ખખર છે કે નોકરી મળે તોપણ આપણું માંડ પૂરું થાય ?

બાલા: રસોડામાં છે.—મારી નિશાળની સરલાં એવી સરસ ચોરણી લેવાની છે !

સુનીતિ: તે એના બાપને ક્યાં નોકરી છે ?

બાલા: અને એ ચોરણી ઉપર કેવી કેર મૂકાવશે તે પણ એણે મને કહ્યું. કસબી કેર મૂકાવવાની છે.

મુનીતિ: વાહ ! એ પણ નવાઈ !

બાલા: (એકાએક) હે બા, ભાઈને નોકરી મળશે તો (હાથના ચાળા સાથે) આટલા બધા રૂપિયા મળશે ?

મુનીતિ: હમણાં તો બહુ નહિ મળે.

બાલા: પેલી તરલા કેવાં સરસ કપડાં પહેરે છે ! એના બાપને બહુ પૈસા મળે છે નહિ, બા ?

મુનીતિ: હા, એને તો બહુ મળે છે.

બાલા: કેટલાકને બહુ રૂપિયા મળે ને બીજાને થોડા મળે એમ કેમ ?

મુનીતિ: એ તો કોણ જાણે ? કદાચ પેલા લોકો બહુ મોટું કામ કરતા હશે.

બાલા: ત્યારે ભાઈથી એવું મોટું કામ ન થાય ?

મુનીતિ: થાય—એને એવી નોકરી મળે તો. ગિરિધારિ છે તો એવો ચાકાક !

બાલા: એવી નોકરી ભાઈને કેમ ન મળે ?

મુનીતિ: એવી સારી નોકરી તો મોટા લોકોને જ મળે. આપણા જીવાને એ ક્યાંથી મળે ? એવી નોકરી પાછળ તો બહુ લોક પડે છે.

બાલા: એવા મોટા લોક બહુ ન હોય તો કેવું સાઈ ! બા, તને એમ નથી લાગતું ?

મુનીતિ: મને પણ એમ તો લાગે છે કે એક જ નોકરી માટે ઘણા મહેનત કરે છે.

બાલા: પરમ દહાડે માસ્તરે અમને કશું કે હિંમત બધાને કામ આપે છે.

મુનીતિ: હા.

બાલા: ત્યારે ભાઈને પ્રયત્ન કામ ન આપે ?

મુનીતિ: આપે—આપશે. પણ આગકાલ દુનિયા કંઈ એવી યઈ ગઈ છે !

(ગિરિધારિ દાબજ થાય છે. એાં વગા ચારીર ચાકડું દેખાય છે. એકદમ ધજ દહને ખુરશી પર બેસી પડે છે.)

બાલા: કેમ ભાઈ, નોકરી મળ્યા ?

(ગિરિધારિ નિઃશ્વર બેસી રહે છે.)

બાલા: હે ભાઈ, કહેલો.

ગિરિધારિ: (ટેબલ પર સ્થેન જોરથી લાચ પછાડીને) એક જ નોકરી પાછળ સેકડે હોય ત્યાં ક્યાંથી મળે ?

મુનીતિ: ત્યારે કેને મળ્યા ?

ગિરિધારિ: કોણ જાણે કેને મળ્યા ! કોઈ દશે વગવસીલાવાળા એક માણસ અમને એક પછી એક બેઠાવાની વાત કરતો હતો. ચરમા ઉપરથી ડુંચા આંખ કરીને એ પૂછતો ‘કેમ બોલામું બોલા કેટલા લેશો ?’ એની વેપારી વાતથી નગર જોઈને જ ત્યાંથી નાસવાનું મન થાય. દયાનો છઠ્ઠો ન દેખાય. મારા મનમાં તો કંઈનું કંઈ થઈ ગયું.

મુનીતિ: ચાલો દશે: આપણી પાસે દશે તેનાથી સ્વચ્છતા.

ગિરિધારિ: અરે શું સ્વચ્છતા ? આમ ને આમ પંદર મહિના તો ચલ ગયા.

મુનીતિ: હા, એ તો મને પણ ખબર છે. પણ શું કરીએ દિવસ બહુ વસમા છે.

ગિરિ: વસમા છે? અરે ધાતકી છે, રાક્ષસી છે, ફર છે. ફતરાના હાથ છે અત્યારે તો. બહુ બહુ તો દોર તરીકે મળ્યાછે. પણ દોરને ચે એનો શે? ખવડાવે. આમ જુઓ! આ મારે સવારના વહેલા ઉઠીને અમૃતસરમાં ફેંક સાંજ સુધી જે કાંઈ મળે તે લેવા આચડું પડે છે. આના કરતાં તો પેત્રા જંગલી કહેવાના આફ્રીકાના હજારી સુખી. એક પણ કામ કરવાની તક સુદાં મને આજ પંદર મહિનાથી મળી છે? ગમે તેમ પેટ ખળીને બી. એ. થયા, ને કેલેજમાંથી નીકળ્યા ત્યારથી જ આવી સ્થિતિ! દિવસમાં ખાવા શેર ધાન તો જોઈએ જ ને અને કામ ત્યારે લિખારી માફક લટકવાનું! મારા મનમાં આગ સળગે છે, વેર લબૂકે છે. આના કરતાં તો હંદગી ગમે તેમ પૂરી થઈ જાય તો માફ. હા જમ મેં નક્કી કર્યું છે તે જ બરોબર છે.

મુનીતિ: શું? શું? કહે તો ખરો?

ગિરિ: મેં લશ્કરમાં સિપાઈની નોકરી લીધી છે.

મુનીતિ: શું તું સિપાઈ બનશે? લશ્કરમાં જશે? ગિરિધારિ આ તને શું સૂચ્યું? હાખય થઈ પણ મર્યો? હજી છુટાય એમ નથી?

ગિરિ: શું કંઈ? મેં બેઠું વિચાર કર્યો; આખરે માફ શરીર મજબૂત છે એમ વિચારી લશ્કરમાં જોડાયો.

મુનીતિ: લશ્કરમાં! મારો ગિરિધારિ લશ્કરમાં!

ગિરિ: તમે જાણો છો તો ખરા કે એ મને ગમતું નથી. પણ ક્યાં સુધી તમારી છાતી ઉપર પથરો જેમ ભાર રખ થાઉં?

મુનીતિ: બસ કર. આ...શું...બોલે છે? તું...મને...ભારે પડે? કાંઈ દિવસ મનમાં સુદાં મને એવો વિચાર આવ્યો છે? વળી હજી તો પેત્રી 'એચ્યુઈટ કેશું' તેના પૈસામાંથી ચાલે છે ને?

ગિરિ: પણ એમ ક્યાં સુધી ચાલે?

મુનીતિ: કેમ ક્યાં સુધી? ત્યાં સુધી એ રૂપિયા હોય ત્યાં સુધી. થોડા તો થોડા સુકકે રોટકો ખાઈ ચલાવીશું. નહિ તો એકટાણું કરીશું. હું કોઈ દિવસ નારે માટે જાગી છું?

ગિરિ: નહિ જ. પણ એથી તો આ તમારું દુઃખ મારાથી જોવાનું નથી. તેવીસ વરસનો જુવાન લગ્નગેરો છેકરો—માને ખવડાવવાને બદલે માનું જ ચાટી જાય એ નથી ખમાતું. મને કેમ નોકરી મળતી નથી એ જ સમજાવું નથી. મારા જેવા હજારો જુવાનો આમ બેકાર થઈને રખડે એમાં કોનો વાંક? જો સરકારનો હોય તો એ સરકારને જોડવી વહેલી તોડી નાખીએ તેમ સાફ.

મુનીતિ: પણ લશ્કરમાં જોડાવાથી એ સરકાર કેમ સુધરશે? જો સરકારનો વાંક હોય તો વળી એની નોકરી લેવા ક્યાં ચાલ્યો?

ગિરિ: ખબર નથી શું કામ ચાલ્યો તે. કદાચ માફ મજા છટક્યું હશે. પણ હું કંઈ ઉપોગી કામ કરું છું એમ મારા મનને મનાવી નો શકું ને? એટલો રોંગ તો કરી શકું ને? વળી કંઈ કંઈ નવું જોવાનું મળ્યો. અહિં તો રોજ રખડપટ્ટી ને દરેક એપ્રીસ-માંથી નિરાશા! હું તો ચાક્યો.

મુનીતિ: ગિરિધારિ! લશ્કરમાં જોડાવું એટલે શું એની તને ખબર છે ?

ગિરિ: અં-હં! એ તો મેં ક્યારનો વિચાર કર્યો છે. હું કાઠનું ખૂન તો નહિ જ કરું.

મુનીતિ: પણ એમને-તારા આપને-શું લાગત એનો વિચાર કર્યો? એ જો જીવના હોત અને જાણત કે મારો દીકરો લશ્કરમાં જોડાયો છે તો એમને કેટલું દુઃખ થાત એ ખબર છે? કા-સથી આવેલો એમનો ઉલ્લેખ કાગળ ખૂલી ગયો? નહિ, ગિરિધારિ, લશ્કરમાં તો નહિ જ.

ગિરિ: હું તે વખતે બરાબર સમજાવ્યો નહોતો. એ શા માટે ગયા હતા? એમણે શું લખ્યું હતું ?

મુનીતિ: દેશની સેવાના વિચારથી ગયા હતા. માઈ તે કંઈ માને? પણ જ્યાં લડાઈ શું છે, એની બીનરમાં શું સમાધું છે અને એની રાક્ષસી રીત જોઈ, ત્યારે એમણે પણ લીધું કે મારો દીકરો જૂએ મરે, પણ લશ્કરમાં જાય નહિ. દર વખતે લખતા 'જે જો, આપણા ગિરિધારિને સારી કેશવણી આપજો. ખાસ ખ્યાન રાખજો કે બહાદુરીને નામે ખૂતી યવાનું ન શીખે.' એા ગિરિધારિ! તું સમજતો નથી, તારા આપની મરણ પહેલાંની છેત્રી ઇચ્છા મેં ન પાળી. એમણે વિશ્વાસ રાખ્યો ને મેં વિશ્વાસઘાત કર્યો. હું જ મૂર્ખો કે મેં તને પહેલેથી કહ્યું નહિ. મારે પહેલેથી જ કહેવું જોઈતું હતું. ધૂળ પડી મારા જીવતરને :-

ગિરિ: આ, બા. આ શું? ભાઈ જો અધું, જ જાણે તો નમારો વાંક નહિ જ કાઢે. એ તો જોજોએ આપણને રખડતા કરી મૂક્યા તેમનો જ વાંક કાઢે.

મુનીતિ: તો પ્રભુ એમને બચાવો! આખી દુનિયાના રાજ માટે પણ હું એવી દુઃખ દેનારી ન થાઉં. ખૂતી યવા કરતાં મરવું સાઈ. પણ નહિ, નહિ, મારો જ વાંક; મારો જ વાંક, કે મેં તને કહ્યું નહિ. (એકદમ ઉઠે છે. ટેબલ ઉપરની નાની પેડી ઉઘાડી તેમાંથી કાગળો કાઢે છે.) જો, જો, શું લખ્યું છે તે? "અમારામાં માણસાઈ રહી જ નથી. અમે રાક્ષસ, યાનકી, ખૂતી યવા છીએ, રાજ રાજ એ ખૂતી કામો કરીએ છીએ તેથી અમારો અંતર્નાદ બહાર મારી ગયો છે. પ્રભુ અને આત્મા જેવું કંઈ છે એ જ અમે ખૂલી જઈએ છીએ. ... એક કામ તને સોંપું છું. આપદાદાની કીર્તિનો ખોરા ખ્યાલ બૂધારી દઇ ગિરિધારિને શીખવજો કે લડાઈ એટલે બહાદુરી નહિ, પણ ખૂન. આ લડાઈ તો જીવતું જાગતું નરક છે. ગિરિધારિને એમાંથી બચાવજો, અને તું મારો આશીર્વાદ ...." હવે એ આશીર્વાદ નહિ પણ મરેલાનો ભવંકર શાપ મારે માથે પડવાનો! વિશ્વાસઘાત અને તે કેનો? હવે શું કરું ?

બાલા: બા, બા, એમ રડો નહિ. ભાઈ તમે ન જતા. એ લડાઈનું મો જ બાળો. ભાઈ, ભાઈ, તમે અમને મુકીને ચાલ્યા જશો ?

[ગિરિધારિ સામે એવા દરે છે. પડો પડે છે.]

પ્રવેશ બીજો

[સ્થળ: સર બાલકરામનું સંકેતસ્થાન. (ખાનગી ઓરડા) ઝાંખા લીલા રંગની બીંત ઉપર ચારે બાજુ કેટલાંક રજપૂત અને મોગલ શૈલીનાં તથા કેટલાંક હાલની શૈલીનાં ચિત્રો, પશ્ચિમ દિશાની બારીઓ, સોનેરી ફેમવાળો મોટો અરિસો. ખુલ્લામાં એક નાનું નકશીદાર ટેબલ, તેના ઉપર ગુંથેલો ફમાસ પાથર્યો છે અને તેના ઉપર 'ઈન્ડિયન ક્યુરીઓઝ'. દિવાનખાનાની વચ્ચેવચ એક મોટું ગોળ ટેબલ, આસપાસ ખુરશી અને છત ઉપરથી લટકતો સુશોભિત વિજળીનો દીવો. આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યા પડ્યા સર બાલકરામ વિચાર કરે છે.]

સર બાલકરામ: કંઈ જ સમજતું નથી શી ધાંધલ છે તે. પેન્નો સર હૈરિસ ખડો પહેંચિત્રોં માણસ છે. પણ ચિંતા કરવી નકામી છે. મારા દાયમાં વાત છે જ ક્યાં ? વળી એટલું તો ખરું કે સાધારણ રીતે એ બાજી બગાડતો નથી. એમ કરે પણ શા માટે ? પેન્ના કેસમાં તો એણે ખરી મદદ કરી. નકામા લોકો મને સુંથી ખાત; પણ એણે એવી મુક્તિ કરી કે બસ, બધા ચૂપ થઇ ગયા. અને પેન્ના શેરમાં પણ દીક ફાયદો થયો. પણ આજે એ કેમ આવવાનો છે ? એ કમ્પનીના ડીરેક્ટરો કંઈ ગમ્મત માટે મુલાકાત લેવા નથી આવતા, અને હું જરા એવી વેપારી બામતોમાં હજી નવોસલો છું.

(પરાવાળો દાખલ થાય છે.)

પરાવાળો: હૈરિસ સાહેબ આવ્યા છે.

બાલકરામ: કહે કે આવો.

(પીળાથ પડતો રેશમી સૂટ પહેરેલો હસતા ચહેરાવાળો નિખાતસ દેખાતો, સર હૈરિસ દાખલ થાય છે. હેટ ઉતારે છે એટલે તાલકાને લીધે ખૂબ વિશાળ દેખાતું કપાળ તથા ધોળા વાળ રેશમી સૂટની શોભામાં વધારો કરે છે.)

સર બાલકરામ ઉભા થઇ સર હૈરિસ સાથે 'શેકહેન્ડ' કરે છે અને બંને જણા ગોળ ટેબલ પાસેની ખુરશી પર બેસે છે.)

બાલકરામ: કેમ તમારા બજાર કેમ ચાલે છે ?

સર હૈરિસ: સરસ ! કેમ પેન્ના પિન્કેટ આજે કેટલા ચડી ગયા છે ? સાફ થયું ને આપે લીધા તે ?

બાલકરામ: (સસ્મિત) ખરી વાત. ચેન્કસ.....

હૈરિસ: મેં તો ધાર્યું કે એની મદદથી કંઈ સીમલા બીમલા ઉપડી ગયા હશે. પણ આજની વાત તો.....એથી થે ચટે એવી છે.

બાલકરામ: હા, હા. તમારી પાસે હમેશાં એકએકથી ચટે એવી જ વાત હોય. એ તો હું સમજ્યો જ હતો.

હૈરિસ: મરકરી નહિ, ખરી વાત. તદ્દન સાચી વાત. આજમુખી આવો ખાત્રીલયોં વેપાર મેં કર્યો જ નથી.

બાલકરામ: (ઉત્તેજિત થઇને) હેં ! ખરેખર !

હૈરિસ: અરે ને સીધું સમું પાર ઉતરે તો થેર જ ટંકશાળ ! સોનાની ખાણ છે આ તો-સોનાની ખાણ.

બાલકરામ: સીધું સમું પાર ઉતરે એટલે ?

હૃદયેસ: (ધીમેથી) જુઓ. ઘસતોત્ર મારે દુનિયામાં સારામાં સારો પ્રદેશ એ જ છે. પ.....ણ, આપણી માલિકી એ જમીન ઉપર હોવી જ નોંધએ-તો જ બેડા પાર થાય.

ખાલકરામ: ખરેખર, માલિકી આપણી જ હોવી નોંધએ? ત્યાંના લોકો સાથે આપણે સંધિ કરી વેપારી દર ન મેળવી શકીએ?

હૃદયેસ: નહિ, બિજકુલ નહિ. એ સંધિ બંધિનો અને આપણા ધરાવાનો સ્વેચ્છ પણ અણસારો ખરાર ગયો કે મોની જ લેવો કે સારામાં સારી જમીન આપણા હાથ. માંથી સરકી જશે.

ખાલકરામ: પણ એમ બીજાઓની જમીન લઇ લેવી એ તો બહુ ભારે વાન કહેવાય, અશક્ય જ કહેવાય. એક તો એ દેશ જીતવાને પછી વળી કબજે રાખવો. તેમાં આપણને કેટલું ખર્ચ ને કેટલા સિપાઇઓનું નુકસાન! વળી રશિયા, ને ફ્રાન્સ જેવા બીજા યુરોપી દેશો બેડે નકામી કચરાટ.

હૃદયેસ: હવે એમ થોડાક માણસો તો મરે જ ને! થોડું ખર્ચ પણ થાય. પણ મુખ્ય મુશ્કેલી-બીજાં રાજ્યો સાથે તદનામાંની પંચાલ-ક્યારનીએ પાર કરીએ એમ કહું તો?

ખાલકરામ: હૈં! શું કહો છો? એમ હોય તો એક મોટી મુશ્કેલી ટળી જાય. પણ ખરેખર એ મુશ્કેલીઓમાંથી તમે પાર ઉતરી ગયા?

હૃદયેસ: (ધીમેથી) જુઓ, આજની સ્થિતિમાં મારાથી બધું ન કહી દેવાય. પણ વિચારા રાખો. હું ખાતરીથી કહું છું, વચન આપું છું, કે એ ઉપાધિ આપણને નહિ મળે.

ખાલકરામ: હ! ત્યારે હવે શેની રાદ જુઓ છો? પછી શું કરવું છે?

હૃદયેસ: અમે સર ખાલકરામની અને એવા બીજા બે ત્રણની 'રાદ' નોંધએ છીએ. અરે ચાલો ચોક્કસ કહી દઉં, 'હા' કહો, દીપમાં નામ લખાવો, પચાસેક દળરૂપિયા મૂકી દો અને પછી નોંધ લો કે સાન જ વરસમાં 'દસ લાખ રૂપિયા' તમને મળે છે કે નહિ?

ખાલકરામ: (દસનાં) નહિ, નહિ, સર હૃદયેસ. એ તે કંઇ ખાળકના ખેત્ર છે કે મારો એટલું મળે?

હૃદયેસ: હા. લાગે છે તો બાળકની રમત જેટલું જ સહેલું, પણ દુનિયામાં કેટલીયે નવાઇઓ થાય છે, અને એ સાચી જ વાત છે કે હું ખરો પરીશ.

ખાલકરામ: પણ ત્યાંના વનનીઓ વિશે કેમ કંઇ બોલના નથી? એ બિચારાઓને કંઇ જ કાયદો નહિ?

હૃદયેસ: કેમ નહિ? આજની અંધાધૂંધીમાંથી એ બિચારા બંધી જશે. આપણે કબજે એ પ્રદેશ આવે પછી આપણે એવા સારા રાજકારભાર કરીશું. મુશન્ય અને કાયદો અને વ્યવસ્થા એ શું ઓછા કાયદો છે?

ખાલકરામ: એ વાત તો ખરી. વ્યવસ્થા અને શાન્તિ વગર ઉન્નતિ થઇ શકે જ નહિ.

હૃદયેસ: (સ્વગત) કીક ભમાવ્યા છે આપણે. (પ્રકાશ) વળી ધાસતેલનું એમને શું કામ ?

ખાલકરામ: કેમ શું કામ ? એ લોકો પણ આપણી માફક વેચી શકે.

હૃદયેસ: હા, એ લોકોને એ ધાસતેલ કાઢતાં, ચોકડું કરતાં, ભરી રાખતાં અને દેશાવર ત્રાહવતાં આવડે ખરું ને ?

ખાલકરામ: પણ એ બધું શીખતાં કંઈ વાર લાગે છે ? તેણે તો એમનું જ કહેવાય ને ? વળી આજ કાલ એશિયામાં બહુ ભગ્નતિ આવી છે.

હૃદયેસ: પણ એ દેશમાં આવે તે પહેલાં જ આપણે આપણું કામ કરી લઈએ.

ખાલકરામ: કેટલી જમીન લેવા ધારો છો ?

હૃદયેસ: 'મેરી ગોલ્ડ લેન્ડ' નો ધણોખરો ભાગ, અને જ્યારે તમે પણ ટેકો આપો છો ત્યારે તો કામ સરસ થશે.

ખાલકરામ: સર હૃદયેસ ! જુઓ, હું ખરેખર કહું છું. આ બાબતમાં મને બહુ શંકા રહે છે. આજ કાલ અમારા લોકો પણ આવી બાબતમાં બહુ ચીકણા થયા છે. દસ વરસ ઉપર, અરે, પાંચ વરસ ઉપર પણ એ સહેલું હતું.

હૃદયેસ: આ દેશનો પ્રથમ એટલા જ મોટો મોટો છે ને ? આપના જેવા કેટલાક શુદ્ધિશાળી માણસો ખાદ કરીએ તો ખીજા પોતાના લાભ ક્યાં છે તે જ સમજતા નથી. જેમાં એમના કારીગરોને રાજ મળી શકે એવી જમીન ક્યાં આવે તેની સામે પણ વિરોધ ! પણ સમજ્યા એ તો એમનો 'ભગ્નતિ' થે કેવી છે ? કેટલાક શહેરોમાં 'પ્રોટેસ્ટ મીટિંગ' ભરી, કેટલાક ચળવળખોરોએ અલગ લોકોને ઉશ્કેર્યાં, એ ચાર સમજાણો થયાં, અને પોલીસને ગોળીબાર કરવાની ફરજ પડી એટલે પાછા ગ્રૂપ આમ શરૂઆતથી તે અંત સુધી.

ખાલકરામ: એમ હોય તો પણ નીતિનો પ્રથમ વિચારવો જોઈએ ને ?

હૃદયેસ: (ચીક્ટ સળગાવતાં કંઈક કંટાળાને) જોત મોર્સી જેવા સર્જન પણ દલીલ ગયા છે કે રાજપુરુષના જીવનને બે બાજુ હોય છે-એક ખાનગી અને બીજી જાહેર. વળી આજકાલ નીતિના સવાલ પણ વિકટ થઈ ગયા છે. એટલે એ બાજુએ જ રાખવા સારા. આ જુઓને, તમારી પે.....લી મૈય કંપનીની વાત લો.....

ખાલકરામ: ખરાબર, ખરાબર. એ નીતિનો સવાલ અધરો તો ખરો. અમારી ખીતામાં પણ લખ્યું છે કે 'કિં કર્મ કિમકર્મેતિ કષયોપવ્યય મોહિતા: ।

હૃદયેસ: જુઓ, મારી વાત માનો. તમારું નામ લખાવેલ બોલો કેટલા હજાર મુકું ? વધારે મૂકશો તો કાયદો તમને જ છે.

ખાલકરામ: એ ખરું, પણ બીજું કોણ કોણ છે તે મારે જાણવું જોઈએ.

(સર હૃદયેસ કાનમાં કહે છે)

ખાલકરામ: હે ! એ પણ છે કે ? ત્યારે તો બધું ખરાબર હોવું જ જોઈએ ને ?

હૃદયેસ: બિલકુલ જોખમ મળી.

ખાલકરામ: એ બધાનો સુરઘાર કાણ છે ?

હોરેસ: હું પોતે જ.

ખાલકરામ: ત્યારે તમને ખાતરી છે ને કે ઝાઝી પંચાત વિના આપણે એ પ્રાન્ત કબજે કરીશું ?

હોરેસ: હવે એમ તો બે ચાર ગોળાબાર થાય, પણ કંઈ ભારે વાત નથી.

ખાલકરામ: (ધીમેથી) પણ અહિં-હિંમાં—

હોરેસ: એ બદલ સરકાર તરફથી એક ગઢેર સમભુતિ બહાર પડાવીશું ?

ખાલકરામ: કીક. પેલા કે-ને તો વાંધો નથી ને ?

હોરેસ: જ્યાંએ નહિ. એ તો તમારી જ રાદ ભુજો છે. વાર, ત્યારે તમારું નામ લખું છું. રૂપિયા પંચોતેર લગ્ગર મૂકું છું. કેમ બરાબર છે ને ?

ખાલકરામ: એમ ? કરો ત્યારે.

હોરેસ: હવે મારે જવું જોઈએ. (ઉભો થઈ રોકેટ-ડ-કરે છે) તમે નામ લખાવ્યું તેથી ખરેખર ખુશ થયો. મને આવી ધાંધલ ગમે છે. પૈસાની વાત બાજુએ મુકીએ તોપણ વચ્ચેની અચ્ચણો ખસેડવી, આનાકાની કરતા લોકોને સમજાવવા, સીધું સમું પાર ઉતારવું-એ પણ એક 'રોમેન્સ' છે. ચાલો ત્યારે. 'ગુડબાય'.

ખાલકરામ: ઓહ રાઈટ. પણ જો જો કંઈ સાદસ ન કરી નાંખતા. હું તો હજી કંઈ છું એમની જોડે સંધિ કરી કામ ચેત્તે.

હોરેસ: શીકર નહિ એ તો સારો જ રસ્તો લઈશું.

(નય છે.)

ખાલકરામ: એ બધું પાંકા માણસ છે. એ લોકોની સાથે એક વાર ભાગ્યા એટલે ગળામાં જ મૂકાવું પડે છે, નહિ તો તદ્દન દૂર રહેવું. આ બધાનું શું પરિણામ આવશે ? એ બધું જ કરે એવો છે. લાકર મોકલે, લોકોને દબાવે અને સ્વતંત્રતાનો પોકાર કરે: બધું જ કરે. અને નીતિની વાત કાઢી ત્યારે મને કેવો ચૂપ કરી દીધો ! ખરાબ, ખરેખર ખરાબ એક વખત હું પચાસ રૂપિયામાં ચલાવતો: અને હવે હું પ્રતિજ્ઞિત થયો છું. શું મેં જીવનમાં પ્રગતિ કરી તે આવી ? સમજાવું નથી હજી આગળ શું થશે ?

(ચડેા પડે છે)

(અપૂર્ણ)

હુમન્તકુમાર નીલકંઠ

(આતક).

નરેશ માંવે પાંડી અ.

અને વ્યવસ્થા એ શુ ઓ.

ખાલકરામ: એ વાત તે.

સાકે જ નહિ.

૧૯૨૪ના નવેમ્બરના અંકમાં આવેલા 'ધી રિવિયુ' નામના

નોબેલ ઈનામ

નૂના વખતના ઇતિહાસ અને લોકકથાઓમાં રાજા ભોજ અને વિક્રમના દરબારમાં અનેક કવિઓ રહેતા હતા, અને તેમના કાવ્યો તથા શ્લોકો ઉપર ખુશ થઈને, તે રાજાઓ તેમને અદ્યત્ન દાન આપતા હતા, એમ આપણે વાંચીએ છીએ. એ સિવાય લોકસાહિત્યમાં કોઈ-કોઈવાર તો એક દોહરા કે ચોપાઈના બદલામાં રાજાઓએ હજારો રૂપિયા આપ્યા છે, એમ પણ આપણે સાંભળીએ છીએ. એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ જોઈએ શંકાની નગરે જોતા હોય, તેમને આર્થિક નોબેલનું જીવન તે શંકા દૂર કરવામાં મદદગાર થઈ પડશે; એટલું જ નહિ પણ કલાપીની પેલી મુંદર લીટી

જે પોપતું તે મારતું એવો દિસે કમ કુદરતી

ના હર્ષાંત રૂપ તે જીવન લાગશે; માત્ર તે લીટીના એ શબ્દો ફેરવીને આમ મુકવા પડશે:

જે મારતું તે પોપતું એવો દિસે કમ કુદરતી.

નોબેલ ઈનામ, અને તેની રકમ તથા કિંમતથી કેળવણિે કોઈ પણ મનુષ્ય અજાણ નથી, પણ ન્યારે એ યોજના ઘડનારનું અંગત જીવન તથા એ ઈનામોને માટે તેણે અસગમહેતુ ધન શી રીતે મેળવ્યું એ ઇતિહાસ વાંચીએ છીએ ત્યારે ઉપરની કવિતાની લીટી ખરાખર માદ આવે છે.

આર્થિક બર્નહાર્ડ નોબેલનો જન્મ સ્વીડનમાં, ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં થયો હતો. તેનો ૧૫ એક સાધારણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હતો, અને તે સંઘર્ષી કેટલીક શોધો કરવામાં તેણે પોતાના મેક દીકરાનો જન પણ ગુમાવ્યો.

ઇમેન્યુઅલના લગભગ બધા ગુણો આર્થિકમાં ઉતર્યા હતા; કેમકે પિતાની ખંત, વિજ્ઞાનો શોધ અને શોધખોળ કરવાની વૃત્તિ એ બધું તેનામાં હતું. તે ૧૭ વર્ષનો થયો ત્યારે ના પિતાએ જ તેને પોતાના એક ભાઈપિંધની પાસે વિજ્ઞાન અને યંત્રશાસ્ત્રના વધુ ભ્યાસ માટે અમેરિકા મોકલ્યો. આર્થિકે તે જ દેશને પોતાનો દેશ માન્યો, અને તેની વિધ્વની લગભગ બધી હંદગી અહીંઆંજ ગણી. પિતાની માફક આર્થિકે પણ ત્રણ ૧૨ વૈજ્ઞાનિક શોધો કરી છે, જેમાંની એક બહુ જ અગત્યની છે. એ શોધ તે “ગ્રાઇને-હટ” અથવા સુરંગો ફોડવાના દારૂગોળાની છે. એ દારૂગોળો “જોઅ” જનાવવામાં થુ વપરાય છે, અને એ રીતે તેની એક મોટામાં મોટી શોધ મનુષ્યના વિનાશને અર્થે ભાઈ અને હતુ પણ વપરાય છે, અને એ દારૂગોળાની ખનતવટમાંથી જ તેણે ધન જતું. પણ આપણને વાંચાને નવાઇ લાગશે કે આર્થિક નોબેલની ત્રીજ ઈચ્છા ‘ગ્રાઇને-હટ’ કરતાં એ એવો તો કદાચ દારૂ જનાવવાની હતી કે એક પળવારમાં હજારો જો મરી જાય! પણ તેમ કરવામાં તેનો હેતુ મનુષ્ય જીવનનો નાશ કરવાનો ન હતો. હું, તે એનું માનતો હતો કે જે એવો કાલીક દારૂ જનાવી શકાય, તો મનુષ્યના હૃદયમાં ની બીક પેસી જાય કે, પૃથ્વીમાંથી લગભગ અને ત્રિવિદે: આપોઆપ બંધ થઈ જાય!

મરતાં સુધી તેની તીવ્ર ઇચ્છા દુનિયામાં સુસેદ્ધાંતિ અને પ્રેમ તથા સૌંદર્યના આદર્શોને પ્રચાર થએતો જ લેવાની હતી. તેના 'વીક' અને તેની અંદર તેણે લખેલી પાંચ પ્રકારના નોબેલ ઇનામેની દફતર ઉપરથી આપણે તે જાણત જરૂર માની શકીએ. એક વિનાશકારક વસ્તુનો શોધક અને બનાવનાર એટલો આદર્શવાદી, દૃઢ આદર્શવાદી હતો. એની બીજી પક્ષ સામીતી આપણને તેના અંગત જીવનમાંથી મળે છે. પ્રેમના ઓળીઆ કલાપીએ જ ગાયું છે કે

નથી નથી મુજ તરવો વિશ્વથી મેળ લેતા,

જીવન મુજ ધડાડું અન્ય કો વિશ્વ માટે.

અને બધાએ ઓળીઆ અને આદર્શવાદીઓની એ સ્થિતિ હોય છે, પછી તે કવિ હોય કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી. એમને સાર આ સૃષ્ટિ અને તેની વસ્તુસ્થિતિમાં સંતોષ માની લખી જવું એ અશક્ય જ હોય છે, એટલે તેઓ એકાંતમાં એકલા રહ્યા રહ્યા જીરે છે. મનુષ્ય પ્રાણીની અપૂર્ણતાઓ જોઈ તેનામાં વિશ્વાસ મુકતા તેઓ અચકાય છે. આલ્ફ્રેડ નોબેલની માનસિક સ્થિતિ કાંઈક એવી જ હતી. તેને, પોતાના સગાંવહાલાં સુદાંત કોઇનામાં શ્રદ્ધા ન હતી. અને તેની એવી માન્યતા હતી કે ધનવાન લોકોએ પોતાનો પૈસો પોતાના પુત્ર કે વારસને આપી જવો નહિ; પણ જગતના લોકોને માટે તેને વાપરવો. એ પ્રમાણે જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૯૬માં તેનું અચાનક મૃત્યુ થયું ત્યારે તેના વીસની અંદર લખેલી ૫ ઇનામોની વિચિત્ર શરતો વાંચીને સૌ કોઈને આશ્ચર્ય થયું. તેના સગાં અને વારસોએ તેની વિશ્વ તકરાર ઉઠાવી, તેનો પૈસો લજમ કરવાની યુક્તિઓ રચવા માંડી. પણ સ્મૃતિજનના રાગએ ખાસ કરમાન કાઢવાથી એ લોકોનું કાંઈ વળું નહિ, અને વીસની શરતો કાયમ રહી, જે નોબેલના પોતાના જ શબ્દોમાં નીચે આપવામાં આવી છે:

એ વીસમાં પોતાના સગાંમાંથી કોઇકોઈને અમુક રકમ આપવામાં આવી હતી. તે પછી જે સચાવર અને જંગમ મિલકત રહે તેની રોકડ કરવી અને તેની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરવી એવી ઇચ્છા દર્શાવી હતી. “એ રોકડ નાણાંને કોઇ સહાયત દેકાણે વ્યાજે મુકવાં, અને તેના વ્યાજની રકમ, દુનિયાભરના જે પુરુષ (અથવા સ્ત્રીએ) આગલા વર્ષમાં, જગતનું લડું કરવામાં સૌથી વધારે પ્રયત્ન અને મહેનત કર્યા હોય, તેમને ઇનામો આપવામાં વાપરવી. એ વ્યાજની રકમના પાંચ સરખા ભાગ કરવા અને તેમાંનો એક ભાગ, ભૌતિકશાસ્ત્ર (Physics) સંબંધી મોટામાં મોટી શોધખોળ કરી હોય તેને; ૨ ને ભાગ, જેણે રસાયનશાસ્ત્ર (Chemistry)માં સૌથી મોટામાં મોટી શોધ, કે સુધારણા કરી હોય તેને; ૩ ને ભાગ શારીરશાસ્ત્ર અને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં મોટામાં મોટી શોધખોળ કરી હોય તેને; ૪ થો ભાગ જેણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આદર્શલયુ અને સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તક લખ્યું હોય તેને; અને છેલ્લે ને ૫ થો ભાગ જેણે પ્રગ્ન પ્રગ્ન વચ્ચે ભાંધ્યારો વધારવામાં, લશ્કરોને થટાડવામાં કે બંધ કરાવવામાં અને શાંતિની પરિવટો ઉભી કરવામાં ને તેમનો વિકાસ કરવામાં સૌથી વધારે ને સૌથી સારી રીતે પ્રયત્ન કર્યો હોય

એ પાંચ ઇનામોના ઉમેદવારોની પસંદગી સ્વીડનની તે તે વિષયની સભાઓ કરે છે, સિવાય કે સુવેદનું ઇનામ નોર્વેની એક સભામાંથી સુટેલા પાંચ સભ્યો કરે છે. એ ઇનામ આપવા લેવાની વિધિ નીચે મુજબ છે. ઉમેદવાર પોતે પોતાનું નામ ઇનામને સાદું મોકલી શકે નહિ. પણ જે ક્ષેત્રનું ઇનામ હોય તે ક્ષેત્રમાં આગેવાન અને જાણીતા લેખાતો હોય તેવો એક પુરુષ પ્રસ્તુત. ઉમેદવારનું નામ દર વરસે ફેબ્રુઆરીની ૧લી તારીખ પહેલાં મોકલી આપે. અથવા તો સ્વીડન કે ફ્રાંસની સાહિત્યસભા (academy) ના જેની પરદેશની સભાઓ પણ પોતાને લાયક જણાય તેવા ઉમેદવારનું નામ મૂકવી શકે. એવી રીતે મૂલ્યવાયકા ઉમેદવારોનાં નામો અને કૃતિઓમાંથી જે એ સરખી કોરીના લાગે તો બસે જાણુ વચ્ચે એક ઇનામ સરખે લાગે વહેંચી શકાય. એ ઇનામની રકમ ૮,૦૦૦ પૌંડ, એટલે એક લાખ ઉપર ૧૦ થી ૨૦ હજાર રૂપિયા જેટલી છે. દર વરસે ૧૦ મી ડીસેમ્બરને દિવસે એ ઇનામ જેને આપવામાં આવ્યા હોય તેમનાં નામ જરૂર પાડવામાં આવે છે. એ તારીખ એટલા માટે પસંદ કરવામાં આવી છે, કે તે દિવસે નોબેલની સંવત્સરી આવે છે. પાંચે ઇનામો મેળવનારાઓને ઉપરની રકમના એક અને તેની સાથે એક સોનાનો ચાંદ, તથા મર્ટીફિકેટ આપવામાં આવે છે. ચાંદના ઉપર, દાતા એટલે કે નોબેલની આદૃતિ અને યોગ્ય શબ્દો કોતરવામાં આવેલા હોય છે. જનતા સુધી એ વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાને ઉમેદવારે જાતે સ્વીડન આવવું પડે છે, અને તે વખતે, અથવા ઇનામ જાહેર થયા બાદ ૬ મહિના જેટલી મુદતમાં, જે પુસ્તક અથવા શોધખોળ સંબંધી તેને ઇનામ આપવામાં આવ્યું હોય, તેને વિશે અથવા તે જ વિષય ઉપર, સ્વીડનની રાજ્યધાની સ્ટોકહોલમમાં એક જાહેર લાપણુ આપવાનું ફરજિયાત છે. સુવેદનું ઇનામ મેળવનારને, નોર્વેની રાજ્યધાની ક્રીસ્ટીઆનિયામાં તેનું લાપણુ આપવું પડે છે. ઇનામોના ઉમેદવારોની પસંદગીમાં, જે જે સભાઓને સત્તા આપવામાં આવી છે તેમનો નિર્ણય છેવટનો જ ગણાય છે, અને તેમાં કોઈ પણ કારણસર ફેરફાર થઈ શકતો નથી.

આ પ્રમાણે એ ઇનામો આપવાની શરૂઆત, ઈ. સ. ૧૯૦૧ ની સાલથી કરવામાં આવી, એટલે ચાલુ સાલ સુધીમાં ૧૩૦ જેટલાં સ્ત્રી પુરુષોને એ ઇનામો મળ્યા સુધ્યાં છે. એ વાર એ ઇનામ સ્ત્રીઓ જીતી ગઇ છે: એક તો ફ્રેંચ બાઇ જોજે રેડીયમ સંબંધી અગત્યની શોધખોળ કરી છે તે, માદામ ક્યુરી; અને બીજી, સ્વીડનની આગેવાન લેખિકા સેસ્યા લાગેરથોફ. દુનિયાની લગભગ ૧૨ પ્રજામાંથી, એ ઉમેદવારોને ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા છે, તેમાં, ટાગોર સિવાય બધા, યુરોપ અને અમેરિકાના માત્ર સંયુક્ત સંસ્થાનોના જ રહેવાસીઓ છે. જાપાન કે ચીન અથવા રશિયામાંથી કોઈ પણ પુરુષ એ ઇનામને લાયક હજી સુધી ગણાયો નથી. ગયે વરસે કે તેને આગસ્ટે વરસે, મહાત્મા ગાંધીને સુવેદશાંતિનું ઇનામ મળશે એવી ખિનસત્તાવાર ખબર જાપાંઓમાં વાંચવામાં આવી હતી. અને જો કે તે સત્તાવાર થવાને દરેક રીતે લાયક હતી, છતાં તે કેમ ન થઇ તે વિચારવા જેવું છે. એ રીતે સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષપાતપણે એ ઇનામો અપાય છે એમ કોઇનાથી કહી શકાય નહિ. ઉલટું સુવેદશાંતિના ત્રણ ઇનામો અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં અપાયા છે. તે મેળવનારાઓના એ ત્યાંના પ્રમુખ-તુફે વિદ્વાન અને રૂઝવેદ-હતા. એમની ઇનામ મેળવવાની લાયકાત ઉપર ચંકા રાખી શકાય તેવું છે; કેમકે વિદ્વાન એક અન્યવદાર

આદર્શવાદી અને કાગળી ઇન્દ્રિયશક્તિવાળો હતો, અને તેના જ અમલ દરમિયાન અમેરિકા લડાઈમાં દાખલ થયું હતું. જ્યારે રૂઝવેદી કોઈ લડાઈને સળગાવી નથી, પણ સરકાર અને સરકારી દોર (militarism)નો તે પૂરેપૂરો પૂજક તો હતો જ. પણ, ખર્ચ અને છે તેમ, આ ઇનામોના સંબંધમાં કેટલીક વાર ભોલે તેના જ ભોર વેચાણ છે. ખર્ચ, લાચર સ્ત્રી પુરુષને નથી જ મળતાં એમ તો નહિ જ કહી શકાય. માદામ કુરીના સંબંધમાં તો એ ઇનામ એકે ઇશ્વરની કૃપાદૃષ્ટિ રૂપે જ આવ્યું હતું. કેમકે, તે બાઈ ઘરની પેદાશ ન હતી, તેથી એ ઇનામની રકમ તેની મદદ ન આપી હોત તો રેડીયમની શોધબોજ તે ન કરી શકી હોત, અને જગત એના વૈજ્ઞાનિક લાભો ન મેળવી શક્યું હોત. આનાનેા ક્રૂંસે અને ખર્ચોડ ફોએ તો એ ઇનામનો ચકીકાર કરીને પણ ચોતનો આદર્શવાદ સાબીત કરી આપ્યો છે. ક્રૂંસે રશિયાના હુકાળ ફૂટમાં આપી ચે રકમ આપી દીધી હતી, જ્યારે ફોએ તો તે રકમનો જ અચકીકાર કર્યો છે. હુકામાં, સાહિત્યના ઇનામ તો, એકાદ બે અપવાદ સિવાય, એવા જ લેખકોને આપવામાં આવ્યું છે કે જે સૌ રીતે તેને લાયક હોય; તો પણ, કેટલીક દિશામાંથી એવી દીકા કરવામાં આવે છે કે એ ઇનામ ઉગતા લેખકોને ઉત્તેજન તરફ આશ્વાનું છે છતાં, સાધારણ રીતે અત્યાર સુધી જે લેખકને તે મળ્યું છે તે તેની કીર્તિ ફેલાયા પછી જ. તેનો ચોગ્ય જવાબ એટલો જ આપી શકાય કે નોબેલના ‘વીઝ’માં એવો વપદ ઉમેળ નથી કે ઉગતા લેખકોને જ આપવું. અને વળી, તેમ કરવાથી એમ પણ લાય રહે છે કે કદાચ ભવિષ્યમાં તેવો લેખક પૂરોપૂરો લાયક ન પણ નિવડે ! તેવે પ્રસંગે નોબેલ ઇનામ અને તેને આપનારાઓની લાંચી થાય, તેના કરતાં ટૂંક અને નેના પુરવઠાએ તેની શ્રેષ્ઠતા સાબીત કરી હોય એવાને આપવું એ વધારે સાફ છે. કદાચ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, તેમ જ શરીરશાસ્ત્રના ઇનામો લઈ જનારામાંના કેાઈની લાયકાત વિશે સંકા ઉભાની શકાય, પણ એકંદરે તો એ ઇનામો દરેક ક્ષેત્રમાં લાયક સ્ત્રી પુરુષોની વહેલી કે મોટી કદર કરીને જ આપવાં છે એમ તો કોઈ કષ્ટક કરે છે.

આશુનાય ગણપતનામ હાકોર

હિન્દી સાહિત્યનો પરિચય

હવે આ બાબત તો લગભગ નક્કી થઈ ગઈ છે કે હિન્દી ભાષાની ઉત્પત્તિ પ્રાકૃતમાંથી થઈ છે. જે કાળમાં અંગ્રેજી સાહિત્યના વિકાસનો પ્રારંભ થયો, એ જ વખતે હિન્દી સાહિત્યનો પ્રારંભ થયો. હિન્દીનો સૌથી પહેલો કવિ 'પુષ્પ' સં. ૭૭૦માં થયો, 'પુષ્પ'ની કવિતાઓ તો આજ નથી મળતી પણ તેનાં વર્ણનો મળે છે. એણે સંસ્કૃત અલંકારોને હિન્દી દોહરાઓમાં મૂક્યા. મિશ્ર બંધુઓએ હિન્દી સાહિત્ય કાળને આઠ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યો છે અને અમને લાગે છે કે એ બરાબર છે. (૧) પૂર્વ પ્રારંભિક કાળ, (૨) ઉત્તર પ્રારંભિક કાળ, (૩) પૂર્વ માધ્યમિક કાળ, (૪) પ્રૌઢ માધ્યમિક કાળ, (૫) પૂર્વાલંકૃત કાળ, (૬) ઉત્તરાલંકૃત કાળ, (૭) પરિવર્તન કાળ અને (૮) વર્તમાન કાળ.

(૧) પૂર્વ પ્રારંભિક કાળ (સં. ૧૪૧૩ સુધી)

અંગ્રેજી સાહિત્યના ચૌસર (Chaucer)ની જેમ હિન્દીનો સૌથી પહેલો મહાકવિ ચંદ બરદાઇ છે. એનો કવનકાળ ૧૨૨૫થી લઈને ૧૨૮૯ સુધીનો મનાય છે. ચંદ લંહોરનો વતની હતો અને અજમેરમાં આવીને પૃથ્વીરાજના દરબારમાં રહેવા લાગ્યો હતો. પછી જ્યારે પૃથ્વીરાજ દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે તેના ત્રણ પ્રધાનમંત્રીઓમાં ચંદને સ્થાન મળ્યું હતું. ચંદ પૃથ્વીરાજના દરબારનો રાજકવિ ગણાતો હતો. તેણે પૃથ્વીરાજના સંબંધમાં ૨૫૦૦ પાનનો દળદાર ગ્રંથ 'પૃથ્વીરાજ રાસા' લખ્યો છે. એ ગ્રંથની ભાષા હાલ બરાબર સમજાતી નથી પરંતુ તેનાં વર્ણનો વાંચીને ચંદની મહાન કવિત્વશક્તિનો ખ્યાલ આવે છે. ચંદ ફક્ત કવિ જ નહોતો, એ એક વીર સેનાપતિ પણ હતો. તે વારંવાર લડાઇમાં જતો હતો. આખું લશ્કર તેની સરદારી નીચે મોકલવામાં આવતું હતું. ચંદનાં વખતમાં હિન્દી કાવ્યોનો ખડુ જ પ્રચાર હતો. લગભગ દરેક રાજદરબારમાં હિન્દી કવિઓનો આદર થતો. કવિઓનું કેટલું માન હતું એનો એક નાની વાતથી ખ્યાલ આવશે. જ્યારે પૃથ્વીરાજની બહેનના વિવાહ ઉદેપુરના રાણા સમરસિંહ સાથે થયા ત્યારે તે રાણા ચંદના પુત્ર જલ્દન કવિને ખૂબ હક કરીને પૃથ્વીરાજ પાસેથી માગીને લઈ ગયા. કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે 'રાસા'નો પાછો ભાગ જલ્દન કવિનો લખેલો છે. ચંદની પહેલાંના કેટલાયે કવિઓનાં નામો મળી આવે છે, પરંતુ તેમાંથી કેટલાયની કવિતા મળતી નથી. અને જેની મળે છે તેને ચંદની કવિતાની દારમાં મૂકી શકાય એવી નથી. ચંદનો સમકાલીન એક બીજો કવિ થયો છે. એનું નામ જગનિક હતું. તે મહોબાનો ભાટ હતો. 'આલ્હખંડ' એનું લખેલું મનાય છે. પરંતુ અત્યારે એનું 'આલ્હખંડ' મળતું નથી. હા, એની જ શૈલીથી લખાયેલાં બીજાં 'આલ્હખંડ' પ્રચલિત છે. આલ્હખંડમાં વીરભાષ્યો આલ્હા અને હાદનની લડાઇઓનાં વર્ણનો ખડુ જ તેજસ્વી છે. સંયુક્ત પ્રાંતનાં ગભગ્રંમાં એનો ખૂબ પ્રચાર છે. એ સાંભળીને ગ્રામવાસીઓ મસ્ત થઈને ડાલવા લાગે છે. એક દયા પ્રસિદ્ધ છે કે ક્યાંક 'આલ્હખંડ' ચાલતો હતો, અને શ્રોતાઓમાં બે ગ્રામવાસીઓ એવા બેઠા હતા કે જે એક બીજાના શત્રુ હતા.

‘આદ્યખંડ’ વાંચવાનાગએ જેવું ગાયું કે ‘જા કો ચૈરો સમૂહૈ યૈઠો ઘા કે જોયે કો ઘિષ્કાર’ અર્થાત્ જેનો શત્રુ સામે એકો હોય તેના જીવનને ઘિષ્કાર છે. તેવું જ એ જેમાંથી એક જણને એવું શૂર ચઢી આવ્યું કે કાંઈ પણ જોયા ક્યો વગર સામા એકેલા શત્રુના માથા ઉપર કાંગ લગાવી દીધી. પેસો તો ત્યાં જ પૂરો અર્ધગયો. આ કથા કેટલે અંશે સાચી છે એતો શી અખર પરંતુ એટલું અમે જાણીએ છીએ કે લડાઈના વખતમાં જ્યારે સરકારને સીપાહીઓ (Recruits) ની ખૂબ જરૂર હતી ત્યારે ગામડાંઓમાં ‘આદ્યખંડ’ ગાઈગાઈને લોકોને જોશ ચઢાવવામાં આવતું અને લશ્કરમાં ભરતી કરવામાં આવતી. પછી જ્યારે અસહકારીઓને પણ પોતાનું લશ્કર જમાવવાનું હતું ત્યારે તેઓએ પણ અહિંસાત્મક અસહયોગ પર આદ્યખંડની શૈલીમાં કવિતાઓ લખી અને લોકોને સંભળાવીને ખૂબ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કર્યો. ચંદની કવિતા એ જ શૈલીની હતી.

હંસ હોત ગાતે મંગ મોર કટુ સવદ ઉચારે ।

રોવત ક્રૌંચ કુરંગ સુકપિ છડત આહારે ॥

મુઠા ચમન કરંત નિકુલ કુર્કુટ મિત્રાઈ ।

પેસે ચરિત કરંત જાનિ આગમ દિનાઈ ॥

એક વાત ખૂબ મહત્વની એ છે કે ચંદ પહેલાં જે આઠ કવિઓનાં નામ મળી આવે છે તેમાં ત્રણ મુસલમાનો હતા. પાછળથી હિન્દીમાં સારા કવિ થયા છે. પરંતુ આઠલા જૂના સમયથી મુસલમાનો હિન્દી સાહિત્યના નિર્માણમાં પોતાનો હિસ્સો આપતા આવ્યા હતા, એ તે વખતના હિન્દુ-મુસ્લિમ એકબીજાનું એક સરસ ઉદાહરણ છે.

(૨) ઉત્તર પ્રારબ્ધક કાળ (સં. ૧૩૪૪ થી ૧૪૪૪)

ચન્દ અને જડહન પછી હિન્દી ભાષા બદલાવા લાગી. હવે જે કવિઓ થયા, જેવા કે કુમારપાલ અન્હલવાડના રાગ, નરપતિનાથ, નક્ષત્રિહ, શારંગધર, મદાત્મા ગોરખનાથ વગેરે, તેમની ભાષા ચન્દથી ભુરી હતી.

જય લગિ મહિયલ ડગ્ગડ સૂર ।

જય લગિ ગંગ ચહદ્ જલ પૂર ॥

જય લગિ પ્રીયમી નૈ જગંનાથ ।

જાળી રાજા તિર દીધી હાથ ॥

(નરપતિ નાથ)

સિંહ ગમન મુપુરુષ વચન કદાલિ ફરે દક સાર ।

તિરિયા સેલ હમીર હઠ ચઢે ન દૂજી ચાર ॥

(શારંગધર)

અવધૂ રહિયા હાટે વાટે રુદ્ધ ચિરન્ન કી છાયા ।

તાજિવા કામ ક્રોધ લોભ મોહ સંચાર કી ભાયા ॥

(ગોરખનાથ)

મહાત્મા ગોરખનાથ સંસ્કૃતના કવિ હતા. પરંતુ એ એક પંથના પ્રવર્તક પણ હતા. કદાચ એટલા માટે જ એમણે હિન્દીમાં કવિતા લખવી શરૂ કરી હશે, જેથી બધા લોકો સમજી શકે. એમણે લગભગ ૪૦ ગ્રંથો લખ્યા છે. અને એમને લીધે જ હિન્દીનો પ્રભાવ પૂર્વની તરફ પણ ફેલાયો. ઉર્દુ કવિતાના જન્મદાતા અમીર ખુસરોએ પણ આ જ વખતે હિન્દીમાં કવિતા કરવી શરૂ કરી, અને ખડી બોલીની કવિતાનો પાયો નાખ્યો. જે ભાષામાં અત્યારે ઘણીખરી કવિતાઓ લખાય છે, અને જેના કવિ અત્યારે શ્રી મૈથિલીશરણ ગુપ્તા જે ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે તે ભાષાનો જન્મદાતા મુસલમાન અમીર ખુસરો હતા. ખુસરોનું ફારસીમાં પણ સારું સ્થાન છે. એણે મોટે ભાગે હિન્દીમાં વરતો જ (પહેલી *) લખ્યાં છે, અને નાની નાની વાતો પર કવિતાઓ લખી છે. એની ભાષા અત્યારે પણ સારી રીતે સમજી શકાય એવી છે. જેમકે—

• જાદિ કટે સે સચ કો પાલે । મધ્ય કટે સે સચ કો પાલે ॥

અન્ત કટે સે સચ કો મીઠા । સો સુસરો મેં આંલોં દીઝા ॥

(અમીર ખુસરો)

આ ખુસરોના વરતોનો એક નમુનો છે. એનો અર્થ એ છે કે કાંઈ એક ચીજ એવી છે કે જેનો પહેલો અક્ષર કાઢી નાખવાથી જે વસ્તુનું નામ થાય છે એ વસ્તુ મળુને પાળે છે, અને વચ્ચેનો અક્ષર કાઢવાથી તે ચીજ બધાને મારે છે, અને છેલ્લો અક્ષર કાઢી નાખવાથી તે બધાને પ્રિય થઈ પડે છે. ખુસરો કહે છે કે એવી ચીજ મેં મારી આંખે દીઠી છે. આ વસ્તુ તે આંખમાં આંજવાનું 'કાજળ' છે. ખુસરોએ આવી ઘણી પહેલીઓ લખી છે અને તે અત્યારે પણ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે.

(૩) પૂર્વ માધ્યમિક કાળ (સં. ૧૪૪૫ થી ૧૫૬૦)

સં. ૧૪૪૫ થી હિન્દીનો પૂર્વ માધ્યમિક કાળ આવે છે. આ વખતમાં ઘણા સારા કવિઓ થઈ ગયા છે જેવા કે વિદ્યાપતિ દાકુર, મહાત્મા કબીર, બાબા નાનક, કુતબન શેખ અને સેન. કબીરજી હિન્દીના મહા કવિ ગણાય છે. પરંતુ એમણે બહુ જ ધરમશ્યુ એરસે કે ગામડિયા ભાષામાં કવિતાઓ લખી છે. તેમના વિચારો એટલા ઉચ્ચ કોટિના છે કે મોટા મોટા કવિઓ પણ તેને નથી પહોંચી શકતા. એમણે પરમાત્માના સખી અને સેવક બને ભાવથી ગુણ ગાયા છે. એ મુસલમાન વલુકરના ધરમ જન્મ્યા હતા, પણ પોતાને રામાનન્દ સ્વામીના શિષ્ય માનતા હતા. એ નાતગત અને ધર્મના આડંબરોના કદા વિરોધી હતા. એવી માન્યતા હતી અને છે કે કાશીમાં મરવાથી મોક્ષ મળે છે એટલા માટે, મરતી વખતે કબીરજીએ કાશી છોડી દીધું કારણકે જો કાશી તન તજે કવોરા રામે કૌન નિહોરા રે । અર્થાત્ જે કબીર કાશીમાં મરીને મોક્ષ મેળવી લેશે તો પછી રામનું ભજન કોણ કરશે ? એમનાં કેટલાંક ભજનો 'આશમભજનનાવલી' માં છપાયાં છે. અમને લાગે છે કે વાંચકોએ તે જરૂર વાંચ્યાં હશે. વિદ્યાપતિ દાકુર બિહારી હિન્દીમાં ઉચ્ચ કોટિની કવિતાઓ લખી છે, જતાં તેઓ હિન્દીના ઉચ્ચ કોટિના મહા કવિ નથી

* સં પ્રદેલિકા=ઉપાણું.

ગણાતા. તેમણે બંગાલીમાં પણ ઘણી કવિતાઓ લખી છે. અને એ બન્ને પ્રાન્તોમાં તે ખૂબ પ્રચલિત છે. બંગાળી સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન બહુ જ ઉચ્ચ છે. શીખ સંપ્રદાયના ગુરુ નાનકે સરળ ભાષામાં ધાર્મિક કવિતાઓ રચી. એ જ આરમ્ભમાં હિત સંપ્રદાયના અભિ. ભગવાને પણ હિન્દીમાં કવિતા કરી અને પ્રસિદ્ધ ભક્ત રૈદાસ પણ હિન્દીમાં કાવ્ય કરતા હતા. સેનકવિની ભાષા એ વખતના બધા કવિઓ કરતાં સારી છે, અને પ્રૌઢ માધ્યમિક કાળની ભાષા સાથે ઘણી રીતે મળતી છે.

(૪) પ્રૌઢ માધ્યમિક કાળ (સં. ૧૫૬૧ થી ૧૬૮૦)

આ કાળ હિન્દીનો સૌથી ગૌરવશાળી કાળ ગણાય છે. અંગ્રેજ ભાષાનો પણ સૌથી ગૌરવશાળી કાળ લગભગ આ જ છે. એનું પુનરુત્થાન (Renaissance) લગભગ ૧૫૩૫ થી શરૂ થયું. મહાપ્રભુ વડ્ડભાચાર્યના પ્રભાવથી ઘણાખરા લોકો ભક્તિમાર્ગ પર આવવા લાગ્યા અને એ વખતમાં ભક્તિનો કવિતાદ્વારા સ્તોત જ વહી રહ્યો હતો. હિન્દીના સૌથી મહાન કવિ તથા ભક્ત સૂરદાસજી તથા તુલસીદાસજી આ જ વખતમાં થયા. સૂરદાસજીની કવિતાના જેટલા વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં જ છે. એમની ભાષા એટલી શ્રુતિમધુર છે કે પદનો અર્થ ન સમજીએ તો પણ આનંદ આવે છે. સૂરદાસ પોતે ગવૈયા હતા. તેમણે બધાં પદો એવાં જ બનાવ્યાં કે જે ગાઇ શકાય; અથવા એમ કહો કે સૂરદાસે કવિતા લખી અથવા વાંચી નથી પણ ભક્તિમાં મસ્ત થઇને ગાઈ જ છે. કહે છે કે તેમણે સવા ભાષ પદો રચ્યાં છે, પરંતુ એ બધાં પદ હાથ નથી આવ્યાં. એમનું જીવન બહુ જ મનોરંજક અને શિક્ષાપ્રદ છે. પરંતુ એનો આ નાના લેખમાં સમાવેશ નહિ થઈ શકે. એ કૃષ્ણની ભક્તિમાં એટલા તત્ત્વીન હતા, કે અંધ હોવાથી એક વખત એક કુવામાં પડી ગયા, અને સાત દિવસ એમાં પડી રહ્યા. પછી જ્યારે કોઇએ તેમને બહાર કાઢ્યા ત્યારે, તેમને એમ થયું કે કૃષ્ણ ભગવાને પોતે મને બહાર કાઢ્યો. એમણે એ માણસનો હાથ પકડી લીધો અને જ્યારે પેલો માણસ હાથ છોડાવીને નાસી ગયો એટલે એમણે એક દોહો ગાયો:

વાંહ છોહાયે જાત હો નિવલ જાનિ કે મો હિ ।

હિરદૈસાં જવ જાઈહોં મરદ બદાંગો તો હિ ॥

અર્થાત્—મને નિર્બળ જાણીને તમે હાથ છોડાવીને નાસી ગયા. પણ જો મારા હૃદયમાંથી નાસી છૂટો તો તમને મરદ કહું.

એમને પ્રસિદ્ધ ગવૈયા તાનસેન સાથે સારી મિત્રતા હતી. તાનસેન પણ હિન્દીમાં થોડીઘણી કવિતાઓ કરતા. એક વખત તાનસેને સૂરદાસને આ દોહો બનાવીને સંભળાવ્યો:

કિધોં સૂર કો સર લગ્યો કિધોં સૂર કી પીર ।

કિધોં સૂર કો વદ લગ્યો તન મત ધુનત સરીર ॥

અર્થાત્—કવિ કોઈ એક માણસને હાથપગ પછાડતો ક્રોધને બોલી ઉઠ્યાં કે કાં તો આને કોઈ શૂરનું આણું વાગ્યું છે, કાં તો એને ઝૂળની પીડા છે, અથવા એણે સૂરદાસનું પદ સાંભળી લીધું છે.

ખરેખર સૂરદાસનાં પદ એવાં જ છે કે સમજવાવાળાનાં હૃદય બેદી નાખે છે. આ જાનનાં ઉત્તરમાં મહાદેવે તાનસેનની પ્રશંસામાં આ દોહો બનાવીને કહ્યો:

વિધના વહ જિવ જાનિ કે સેષ હિ દિવે નં જાન ।

વગ મેઘ સય ડોલતો તાનસેન કો તાન ॥

અર્થોત્—બ્રહ્માએ એમ સમજીને જ શેવનાગને કાન નથી આપ્યા કે ક્યાંય શેવનાગના કાનમાં તાનસેનની તાન પડી તો આખી પૃથ્વી અને મેઝ પર્વત ટોચવા માંડશે. મૂરદાસનાં વર્ણનો અનિશ્ચય મચાટ અને સરસ હોય છે. ઉદવસંવાદ અને મધુરાગમનમાં તો મૂરદાસે ૬૬ જા કરી છે. વિરહ અને વિયોગ ઉપર એવી સુંદર કવિતા બીજે ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી. એમનાં ભજન પણ ‘આશ્રમભજનનાવલી’માં આપ્યાં છે.

એ સિવાય દિનહરિવંશ મહિષ મોહમ્મદ વનપરી જેમણે પદ્યાવન નામની એક પ્રેમકથા બહુ જ ઉત્કૃષ્ટ કવિતામાં લખી તે પણ આ જ કાળમાં થઇ ગયા છે. મીરાંબાઈની કવિતા તો ગુજરાતમાં ખૂબ પ્રચલિત છે. એમના હૃદયમાંથી ભક્તિનો એક પવિત્ર ઝેર વધા જા કરતો હતો. જે મીરાંનું મેઢે તો ગિરિધર ગોપાલ દૂસરા ન કોઈ ॥ આ એક જ પદ મળત તો પણ તેમની શ્રેષ્ઠ કવિઓમાં ગણત્રી થાત. ગંગનાં બહુ જ થોડાં પદો મળે છે. પરંતુ એટલાં જ પદો ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો તેમની ગુણગીતસ સાથે ગુજના કરે છે. નિરસંદેહ, એ પણ એક મહાન કવિ હતો. અખટુલ રહીમ ખાનખાના જેમણે રહીમના નામથી નીતિના બહુ જ સુંદર દોહાઓ લખ્યા છે, તેઓ અકબરના દર-બારમાં સેનાપતિ હતા. આદશાદ અકબર પોતે પણ હિન્દીમાં ઘોડીધણી કવિતાઓ કરતા હતા, અને તેના દરબારમાં તો ટોડરમલ્લ, તાનસેન, માનસિંહ, કૈંશ, અણુમદ્ભલ, નરહરિ, ગંગ, વગેરે હિન્દીમાં કવિતા કરનારા ઘણા કવિઓ હતા. ખિહારીનામ વગેરે એક એને ખાદ કરતાં રહીમના દોહાઓ હિન્દીમાં અદ્વિતીય છે. કેવી રીતની વાતો એણે કેવી સરસ ભાષામાં કહી દીધી છે:

અવ રહીમ મુઝિકલ પરી ગાઈં દોઝ કામ ।

સાચે સે તો જગ નહીં જુલે મિલે ન રામ ॥

અર્થોત્—રહીમ કહે છે કે બહુ જ મુશ્કેલીનું કામ છે. જે સાચું બોલીએ તો જગત આપણું નથી, અને ખોટું બોલીએ તો શામ આપણો નથી.

રસખાન ખૂબ જ રસિક હતા, અને પહેલાં એક વાણીખાના છોકરા પર એટલા આસક્ત હતા, કે તેની પાછળ ગાંડા જેમ દુર્ગો કરતા હતા. પાછળથી તે કૃષ્ણભક્તિમાં શ્રીન થઇ ગયા. એમની ભાષા બહુ જ સુંદર છે અને ભાવ પણ સુંદર રીતે જાતાવ્યા છે. કોઇ મોખી પાણી ભરવા જમુના પર ગઇ છે. ત્યાં કૃષ્ણ સાથે પ્રેમકેસિ થવા લાગી છે એનું વર્ણન રસખાન એક સખાના મુખથી કરાવે છે:

હૂંટી લોક લાજ રહ કાજ મન મોહની કો

મોહન કો મૂલિ ગવો મુરમો વજાવમો ।

અવ રસલાનિ દંદન દે મં વાત પંજિ જઈ

લજનો રૂઝે, હૈં ચન્દ દાવન હુન્દરમે ॥

કાલ્હિ હાં કાલન્દી તીર ચિતયે ચચાનક હો
 દુહન કી ઓર દોઝ મુરે મુત્તકાયવો ।
 દોઝ પેરે પૈચૌં દોઝ લેત હૈં વલૈયૌં
 ઉઠૈં ભાલે ગઈ ગૈયૌં ઇન્હૈં ગાગરિ ઉઠાયવો ॥

અર્થાત્-ગોપી ધરના કામમાંથી તથા લાજમાંથી છૂટી ગઇ છે, અને બેશરમ થઇને જમુના કિનારે આટકી ગઇ છે. અને કૃષ્ણ ગોપીને દેખીને બન્સરી વગાડી બૂલી ગયા છે. બે જ દિવસમાં બધી જગાએ આ ખબર ફેલાઇ જશે. એક ક્યાં મુઘી લાથોથી મંતારી શકાય? સખી કહે છે કે મેં કાલે જ જમુનાને કિનારે દીડું કે કૃષ્ણ એકદમ તે ગોપી તરફ બેઠા રહ્યા છે, અને બન્ને એકબીજાને બોલેને સ્મિત કરવા લાગ્યાં છે. બન્ને એક બીજાનાં પગમાં પડતાં પડતાં અને વારી જતાં હતાં. કૃષ્ણ ગાયો ચરણની બૂલી ગયા અને ગોપી ગાગર, માથે મૂકવી બૂલી ગઇ.

કેવું મુન્દર વર્ણવ છે ! લાખાની મુન્દરતાનું તો શું જ કહેવું?

કેશવદાસ પણ હિન્દીમાં દસ મહાકવિઓમાંના એક છે. એ મહાન સિદ્ધહરત કવિ હતા. સાથે સાથે પંડિત અને આચાર્ય પણ હતા. અને તેને પોતાના પાંડિત્યનો ગર્વ પણ હતો. એ બહુ જ હાકમાંથી રહેતા હતા અને એમણે પોતાની કવિતામાં પણ પાંડિત્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કાઠ કાઠ વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે બે કેશવદાસે પાંડિત્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો હોત તો તેની કવિતાઓ વધારે મુન્દર થાત. કહેવાય છે કે જો કેશવદાસના ગ્રંથ સમગ્ર લીધા તેને પછી હિન્દીમાં કાઠ પણ ગ્રંથ સમજવાની મુશ્કેલી નહિ પડે. તેઓ તુલસીદાસની જેમ રામના ભક્ત હતા, પણ તેમણે રામની રાગ તરફ પ્રયોગ તથા ભક્તિ કરી છે. એમણે બધાં જાંદોમાં કવિતાઓ રચી છે અને તેમની લખેલી 'રામચંદ્રિકા'માં એક પછી એક જાંદોનો હારડો એવી રીતે મૂક્યો છે કે જાણે શિષ્યને જાંદોના હારડોનો આપના હોય.

તુલસીદાસની કવિતા વિંચ લખતાં તો ગ્રંથોના ગ્રંથો લરાય. એમણે પોતાની કવિતાથી સમાજમાં પ્રાણ રેડ્યો. ઉત્તર હિન્દમાં કોઈ પણ ગૃહસ્થ એવો નહિ હોય કે જેના ઘરમાં તુલસી રામાયણ નહોય. દર વર્ષે આસા મહિનામાં દરેક શહેરમાં રામલીલા ભજવાય છે, જેમાં રામાયણ વાંચવામાં તથા ભજવવામાં આવે છે. ઉત્તર ભારતમાં રામાયણ એ જ લોકોનો વેદ છે.

(અપૂર્ણ)

ચન્દ્રભાલ જૈનહરિ

ખેતીવાડીનું બાદશાહી કમીશન

આ વર્ષના જન્યુઆરી માસમાં દિલ્લી ખાતે ધારાસભાની બેઠક ખુલ્લી મુકતાં દિલ્હના તે વખતના વાઇસરોય લોર્ડ રીડિંગે ખેતીવાડીની સ્થિતિ તપાસવા તથા તેને લગતી બાબતો પર વિચાર કરી રિપોર્ટ કરવા એક કમીશન નીમવાનું જાહેર કરેલું. તે મુજબ માર્કેટીસ ઓફ લીન્ડીથગોના પ્રમુખપદ નીચે એક કમીશન અભ્યારે નીમાઈ ગયું છે. તે કમીશનમાં સર હેન્રી લોરેન્સ, સર જેમ્સ મેકકેના, સર ચોમસ મીડલ્ટન, સર કેમ્પર્ટ, પી. વી. એસ. કામટ, પ્રો. ગેંગુલી, સર ગંગારામ અને પાર્લમેન્ટીના મહારાજ સમાસ્તો છે. આ કમીશને પોતાનું કામ ઓક્ટોબર માસની ૧૧ મી તારીખથી શરૂ કર્યું છે અને તે લગભગ આવતા વર્ષના એપ્રિલ સુધી ચાલશે. તે પોતાની તપાસ દરમ્યાન ખેતીવાડી વિશે શોધખોળ, પ્રયોગો, પ્રદર્શન, કેળવણી, આંકડા, પાક સુધારવાની રીત, દેરઉછેર, માલ લાવવા લઈ જવાનાં સાધનો, ખેડૂતોને નાણાં મેળવવાની સગવડ, અને ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ તથા તે સુધારવાના ઉપાયો વિશે વિચાર ચલાવશે. તેના કાર્યપ્રદેશમાં હાલની મહે-સુક પદ્ધતિ આવી જતી નથી. આ કમીશને પોતાની બેઠક સીમસા ખાતેથી શરૂ કરી છે.

કાર્યપ્રદેશ તરફ નજર કરતાં તે જાડું બહોળો છે તે જણાયા સિવાય રહેતું નથી. હિંદુસ્તાન ખેતીપ્રધાન દેશ છે. તેની વસ્તીના ૭૫ ટકા સીધી કે આડકરી રીતે ખેતી ઉપર નિભાવ કરનારા છે અને તેથી તેના વિશેની તપાસ તે આખા દેશની સ્થિતિ વિશેની જ તપાસ ગણી શકાય. આ કમીશને જાડું જ હડાણમાં ઉતરીને તપાસ ચલાવવાની છે અને પુરેપુરો વિચાર કરી દિલ્હના ખેડૂતોના જ દિનના દરિયો-ફુને ખ્યાનમાં રાખી પોતાની ભલામણો રજૂ કરવી જોઈશે. સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનને આવાં કમીશનો અને કમિટીઓ ઉપર વિશ્વાસ મોંઠતો નથી. કેટલીક વખતે તો તે તદ્દન હાથે જ ભલામણો કરે છે. કેટલીક વખતે ભારી ભલામણો કરે છે જતાં સરકાર તેમની ભલામણોને અસરાર્થ એ જ મુશ્કેલી દે છે. તેથી પહેલાં તો આ કમીશન કેવી ભલામણો કરશે અને જો તે ભલામણો દિલ્હને લાભદાયી દશે તો પણ સરકાર તેના અમલ કરશે કે કેમ તે સંકાસપ વાત છે.

ખેતીવાડી ફુનીઆને આતિશય જરૂરી વસ્તુ છે. એમ કહી શકીએ કે અધા પુનર ઉદ્યોગ ન હોય જતાં જો એકલી ખેતી હોય તો ચાલી શકે. અને ખાસ કરીને દિલ્હને માટે તો તે જ વસ્તુસ્થિતિ છે. જે જે દેશો ખેતી છોડી દઇ ઉદ્યોગમાં પડ્યા હતા તેઓ પણ 'Back to the Land' એટલે 'ચાલો ખેતી સંભાળો' નો પોકાર કરી રહ્યા છે; કારણ કે ગદ્ય લગાઇ વખતે પરદેશ પર આધાર રાખવામાં કેટલો ગેરજાલ છે તે સ્પષ્ટ જણાઇ ગયું છે. ખેતીવાડીની પ્રથમ જરૂરિયાત જમીન છે. જો જમીન ન હોય તો ખેતી ક્યાં થાય ? એટલે કમીશન પાસે સૌથી પહેલો પ્રશ્ન ખેતીની જમીન કેવી રીતે સુધારવી તે છે. ઘણા વખતથી દિલ્હમાં ખેતી ચાલતી હોવાથી તેની જમીનમાંથી કસ ઓછો થઇ ગયો હોય તે સંભવિત છે, અને તેનો કસ ટકાવી રાખવા માટે ખાતર એ જ ઉપાય હોઈ શકે. પણ દિલ્હનો ખેડૂત એટલો જથ્થો પેસાદાર નથી કે ખાતર માટે પેસા ખર્ચી શકે. તેની ગરીબીનાં કારણો શું છે અને તેમાં સરકારની નીતિ કેટલે અંશે જવાબદાર છે તે તો જુદો પ્રશ્ન રહ્યો. પણ સારામાં સારું અને સત્તામાં સત્તું ખાતર ક્યાંથી મળી શકે અને સરકાર તેને શી મદદ આપે તે વિચારવાની આવન છે. અભ્યારે તો ખેડૂતને પોતાની ગરી-

ખાઈને લીધે સોના જેવું ઝાણ પણ ખાનર નરીકે ન વાપરતાં જળનણ તરીકે વાપરવું છે. આ વસ્તુ તેની ગરીબાઈ બતાવવા માટે પુરતી છે. એ વાત સાચી છે કે હિન્દનો એ કેટલેક અંશે અતિ ધાર્મિક અને વહેમી હોવાથી હાલમાં વગેરેને ખાનર તરીકે વાપર અચકાય છે. પણ આમાં એ એક વાત તો રહેલી જ છે કે તેને માટે પણ પૈસા કે વાવવા? વળી આમાં ખાનર નદિ વાપરવાનું એક કારણ અનાન પણ છે. હિન્દના ખેડુ લખતાં વાંચતાં બીજકુલ આવડતું જ નથી, અને ત્યાં મુખી તેનામાં જ્ઞાનનો સંચાર ન ત્યાં મુખી રાસાયણિક ખાનરો વાપરવા જેટલું જ્ઞાન તેનામાં ક્યાંથી આવી શકે અને મુખી પાસાત્ય પદ્ધતિએ બનાવેલાં દુધિયારો અને ગોળારો પણ રી રીને વાપરી શકે ને તેમને સારી અને ખેતીવાડીમાં મદદગાર થઈ પડે તેવી કેળવણી આપવામાં આવે જરૂર તેઓ પોતે પણ પોતાની ખરાબ સ્થિતિ સમજી શકે અને મુદારવા પ્રયત્ન એટલે આ બધી મુશ્કેલીઓનો કેળવણી એ એક જ ઉપાય છે એમ અમને લાગે છે ને તેનો મોટા પાયા ઉપર પ્રચાર કરવામાં આવશે તો ખેડૂન કાંઈ સમજતો થશે : પોતાની જમીન મુદારવાના ઉપાયો સમજશે અને મોજશે. ત્યાં મુખી આમ નહિ વામાં આવે ત્યાં મુખી ગમે તેટલી ખેતીવાડીની નિશાળો કે દેશને કોટો કે પૂનાના રિ-ઈન્સ્ટીટ્યુટમાંથી અંગ્રેજીમાં ગમે તેટલા અખનરોએ પ્રગટ કરે તોપણ તેનું પરિણામ ન આવવાનું અને દેશના તેટલા પૈસાનું નિર્થક પાણી જ થશે.

જમીન ઉપરાંત ખેતીની બીજી જરૂરિયાત પાણી છે. ને પાણી હોય તો જ ખેતી અને તે પાણીનો મોટામાં મોટો આધાર વરસાદ છે. ને વરસાદ નિયમિત પડતો હોય કાંઈ મુશ્કેલી રહેતી નથી. પણ આપણે જોઈએ છીએ કે હવેનાં કેટલાંક વર્ષોથી તે નિર્વા અને જોઈતા પ્રમાણમાં પડતો નથી, અને તેથી કૃત્રિમ રીતે પાણી આપવાની જરૂર પડે આ કૃત્રિમ પાણી કુવા તળાવો અને નહેરો વડે આપી શકાય. હિન્દમાં, અમુકના વખત ત્યાં ત્યાં મોટી નદીઓ દતી ત્યાં ત્યાં નહેરો ખોદવામાં આવેલી અને તેને લીધે સંપ્રાંત, પંચજ વગેરે પ્રાંતો ખેતીવાડીમાં કેટલા આગળ છે તે આપણે જોઈ શકીએ છી પણ અત્યારની સરકારે તે તરફ બહુ ધ્યાન આપ્યું હોય તેમ જણાતું નથી. સુનાં વખત મુરાઈ ગએલી નહેરો ખોદવા તેમ જ કેટલીક નાની નવી નહેરો બંધાવવા સિવાય તેણે દિશામાં કાંઈ વધુ ધ્યાન આપ્યું નથી, ને કે એમ કહી શકાય કે દમણાં નિધમાં સંભરેજનું કામ ઉપાડી લાઇ તેણે મોટું નહેર બાંધકામ લાઇમાં લીધું છે; પરંતુ તે પુરું ત્યારે તેમાં ખચેલી રકમના પ્રમાણમાં તેમાંથી કેટલો લાભ થશે અને તે સામ હિન્દ આર્થિક સ્થિતિ મુદારવામાં કેટલો ઉપયોગી થશે તે જણાશે. આપણા મૂળરૂપ પ્રાંત નહેરો બીજકુલ જ નથી એમ કહી શકીએ તેમ જ કુવા અને તળાવથી પણ પચ જમીન ઘણી જ એડી-નદિ જેવી જ છે. અમદાવાદ શહેરમાં કુલ જમીનનો પચ ભાગ અને ભરૂચમાં તો ૧૦૦મે. ભાગ પણ પચાતી જમીન નથી. ભરૂચ કે ત્યાં ન જેવી મોટી નદી છે ત્યાં પણ નહેરો ન હોય તે અત્યવજ થવા જેવી વાત છે.

ધાન્ય પેદા થવા પછી પણ સારમાં સારી કિંમતે ખેડૂન માત્ર વેચી શકે તેને બીજકુલ સગવડ નથી. અમેરિકાનો ખેડૂન ઘેર બ્રેડો બોડો લંડનના જાગરમાં શું ભાવ રખ તેની ખબર મેળવી શકે છે અને તેથી પોતાનો માત્ર વધુમાં વધુ દા. ૧ વધ વેચી શકે જ્યારે અહીંના ખેડૂનો જોહામાં એડી કિંમત ઉપજે છે એમ જ કહી શકાય. તેમ થવામાં જમીન મહેનુસની પદ્ધતિ પણ કેટલેક અંશે નિષ્ફળ છે. સામ

રીતે પાકની મોસમ નવેમ્બરથી જાન્યુઆરી હોય છે, તે વખતે ખેડૂતના હાથમાં કાંઈક પૈસા આવવાનો સંભવ હોય, પણ તે પૈસામાંથી તેણે શાદુકારનું દેવું આપવાનું અને સરકારનું જમીન મહેસુલ લેવાનું હોય છે. આથી તે પોતાને ખાવા માટે કાંઈ પણ અનાજ રાખી શકતો નથી અને તેને અધુ વેચી દેવાની ફરજ પડે છે, અને તે પણ સસ્તામાં સસ્તા લાવે. આ ઉપરથી ખેડૂતની ગરીબાઈનું માપ પણ નીકળી શકે તેમ છે.

આ બધા પ્રશ્નો ઉપરાંત માત્ર લાવવા કાંઈ જવાનાં સાધનોની પણ અહીં પુષ્કળ ગણવડ છે. એક ગામથી બીજાં ગામ જવા માટે પાક રસ્તા પણ હોતા નથી. રેલ્વેનું પ્રમાણ પણ નહવું છે અને જળ માર્ગ તો નથી જ એમ કહેવું જોઈએ.

ખેડૂતની સ્થિતિ સુધારવા માટે તેને જોઈતી નાણાસંબંધી વગેરે સગવડો ફરી આપવા માટે સરકારે સહકારી મંડળાઓ સંચાલી છે. પણ આ મંડળાઓ ખેડૂતને કેટલે અંશે લાભદાયી છે તે ખેડૂત અજાન હોવાથી સમજી શકતો નથી. તેને તો આવી મંડળામાંથી પૈસા ઉઝીના કાંઈ અમુક મોકલક મુકને લેવા કરતાં શાદુકારને ત્યાંથી ઉઝીના કાંઈ સ્વર્ણ આપ્યા જ જવું એ વધારે સગવડવાળું લાગે છે અને તેનું કારણ અજાન જ છે; અને તે મટાડવાનો રામચાણુ ઉપાય કેળવણી જ હોય શકે.

ખેડૂતની ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ ઉપરાંત દોરની સ્થિતિ પણ કંઠાડી છે. જો તે માંદું થાય તો અપંગ થાય તો તેની દવા કરવા માટે પણ ખેડૂત શક્તિમાન હોતો નથી. સરકારે સ્થાપિત જનવરોનાં દવાખાનાં પ્રમાણમાં જાડું જ ઓછું છે અને તે પણ શહેરોમાં હોય છે કે જ્યાં દોરને કાંઈ જવું એ પણ મુશ્કેલ વત છે. દોરની સંખ્યા પણ જોઈએ તેટલી નથી. કેટલાયે ખેડૂતોને ખેતી વખતે દોર લાગે ત્રાવવાં પડે છે, અને આ રીતે પોતાની નિપજામાંથી થોડો ભાગ દોરના માલીકને આપવો પડે છે.

આ કમીશન સમક્ષ પૂનામાં જુગાની આપનાં ખેતીવાડી આતાના વડા ડૉ. દેશદાસ માને જણાવ્યું છે કે સરકારે નાણાકીય દૃષ્ટિ ખેડૂતોમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવા અને તેમને ધરતી મદદો આપવા તાલુકા મંડળો નીચાં છે. જો આ મંડળો પોતાનું કામ ખરા દીકરી કરે તો જરૂર કાંઈક પરિણામ લાવી શકે, પરંતુ તે ડૉ. જ જણાવે છે કે દણુ એકનિષ્ઠાથી કામ કરનારા માણસો પુરતી સંખ્યામાં મળતા નથી. તેથી અમારું તો એવું માનવું છે કે પહેલાં તેમને કેળવવા પાછળ પુષ્કળ ધ્યાન આપો અને ખેડૂતને કેળવનાં ખેડૂતોમાંથી કેટલાક પુરુષો નીકળી આવશે જે પોતાનું દિન સમજશે અને તેને માટે ખનના પ્રયત્નો કરશે. અને ત્યારે જ તેમણે કંપેક્ષી Society of Servants' of Rural India કાંઈ વ્યવહારું સ્વરૂપ પકડી શકશે.

ઉપર જણાવ્યું તે ઉપરાંત ખેડૂતો વર્ષમાં વણે વખત આગસ્ટ ખેરી રહે છે તો તે નવરાશના વખતમાં શું કરી શકે તે પણ કમીશને વિચારવાનું છે. અને આ સ્થળે કાંતવાનું કામ વધારેમાં વધારે સરેલું અને અનુકૂળ છે એમ અમને લાગે છે. તે ઉપરાંત બીજી બાબતોનો પણ વિચાર કરી શકાય. અંતમાં અમે આજી રાખીએ છીએ કે કમીશન બંધી બાબતોનો પુરતો વિચાર કરી દિનને તામદાથી સૂચનાઓ કરશે અને દેશના ખેડૂતોને પોતાની ખરાબ સ્થિતિમાંથી સુધારવાના ઉપાયો સૂચવશે.

સ્વૈ ર વિ હા ર

શ્રી મુનશીજીનું નવું દર્શનઃ ધર્મનીતિ વિ. કલા

“ મિયાં સાહેબ ! સવારમાં જાગ કોઇક બહુ સરસ પોકારે છે. ”

“ હ, એ તો બંદા. ચોપીસ ઘંટા અહીં જ રહેતા હું. ”

“ પણ મિયાં સાહેબ, આ ખુલ્લો કોઇ ચંપીને બહુ બગાડે છે. ”

“ અહીં દિવા સાંપાને મેં જ લે. ”

x x x x

“ અહો ! આ કલાકૃતિ પણ ઉત્તમ સંસ્કારો પાડે છે ! ”

“ ત્યાં ત્યાં સરસતા હોય છે.....ત્યાં ભાવનાત્મક અપૂર્વતાની પૂલ નિર્મલતા ને ઉચ્ચાસથી પોમે છે.....કલા ને સાદિત્યની સરસતાનો અભ્યાસ એ જ હૃદયી પર પામવાનું મોટામાં મોટું સાધન છે. ” (રસાધિકાર ગુજરાત પુ. ૯. પૃ. ૬૪૮.)

“ પણ આ કેટલીક કૃતિઓ અનીતિને પોષનારી હોય છે. ”

“ કલાને અને નીતિને સંબંધ જ નથી. નીતિની દૃષ્ટિ એ કલાની વિષ કન્યા છે. ”
(સદર પૃ. ૬૪૮.)

x x x x

શ્રી મુનશીજી એક શ્રીફ તૈયાર કરતાં અસંગતિ હોય ન આવવા માટે જેટલી કાળજી રાખતા હશે-અમે સંભળ્યું છે કે તેઓ ઘણા સમર્થ ધારાશાસ્ત્રી છે-તેટલી પણ આ ‘ સકલર્ની ’ લેખ લખવામાં તેમણે રાખી નથી. એક બીજી આવે જ દાખલો : “ આચારનું -જેને નીતિ કહીએ છીએ તેનું-કંઈક રૂપ દેશ કાળે બદલાય છે; સરસતા શાશ્વત છે. ” (સદર પૃ. ૬૪૮.)

“ દરેકના રસારવાદ સાહ્યુલિક હોય છે; તેની વૃત્તિઓ, કેળવણી, ભાવના, દેશ અને કાળથી બદલાય છે. કેટલાકને કાળિદાસ ગમે છે; કેટલાકને સંકર ગમે છે. (ત્યારે સંકર કલાકાર અરુ કેમ !) મારા એક મિત્રને ધુણી પોલીસની વાત વિના સરસતા બીજી ક્યાંય જતી નથી; બીજા એક મિત્રને વાર્તા ને કવિનાના નામની શુભ છે. સામગ્રીબદ્ધનો સમયમાં જે ઉખાળો મોટે તેને સુંદરીઓ વરમાળ પહેરાવતી. સોળમાં સદી પહેલાંના ઇટાલીના ચિત્રકાર અને કલાકારોને વાંકા પગ ને કૃત્રિમ લટલું સિંધાય થત નહોતું પરંતુ; જેના પર પ્રાચીન ગ્રીક અને અર્ચાઈન ફુનીઆ શ્રીલ છે તે વીનમ ડી મોલો તેમને જલ્લા જેથી શ્રી લાગતી. અને જે જાપાની સૌંદર્ય પર જાપાનીઓ કવિતા લખે છે તે જો આપણને સવાર સાંજ દેખાતું હોય તો ‘ રવાકુલો ’ કરતા પણ કેટલાક વન્ય તો નવાઈ નહીં. ” (સદર પૃ. ૬૪૮.)

હવે સરસતાનું આમાં ક્યાં શાશ્વત સ્વરૂપ રહ્યું. તેમાં દેશગત અને કાળગત બન્ને ભેદો છે એમ થી મુનશી પોતે પોતાની લાઘ્યલિંગ શૈલીમાં નથી કશું કરતા ? ઉત્કૃષ્ટ નીતિશાસ્ત્ર આના કરતાં હજાર દરજ્જે વધારે શાશ્વત છે. જેને આત્મિક રાજસ કે તમસ શુભો કહ્યા છે તે કમ હજી પણ એનાં એ જ છે. પછી શી ખબર બધાં નીતિશાસ્ત્રો શી મુનશીજીના મને હાજર કરી ગયાં હોય તો !

: x   x   x   x

અને જ્યાં સરસતા છે ત્યાં ઉન્ન્યાસયો અવશ્ય છે જ એમ હજી સુધી સાબીત થયું નથી. અને તેથી ઉત્કૃષ્ટ દાખલા અનેક મળી આવે છે. ચાત્ર કાળમાં એવા અનેક માણસો આપણા અનુભવમાં આવેલા છે. જેઓ કલાકાર છે અને જેમનું જીવન હીનમાં હીન છે. પણ મારા શબ્દ કરતાં યુરોપિય શબ્દને કદાચ થી મુનશી વધારે માને.

“The most unpleasant fact still remains to be noticed. The wickedness of this man is not wickedness of ignorance. It is a wickedness of highly cultivated intelligence. The man is an artist, a judge of beauty, a connoisseur.....Some of the wickedest of the Italian princes were great poets, great artists, great scholars, and great patrons of learning...Malatesta of Rimini...wrote the most delicate and tender poetry, and he committed crimes so terrible that they cannot be named.”—Appreciations of Poetry by Lafcadio Hearn. pp. 186-87. અર્થાત્ જગતમાં બહુ અપ્રસન્ન કરે એવી દૃષ્ટિકત એ છે કે સંસ્કારી શુદ્ધિના માણસો પણ કલાકારો, સૌન્દર્યપરીક્ષકો અથવા શી મુનશીજીના શબ્દોમાં સમાધિકારીઓ પણ પાખી હોય છે. કલાના લંગરૂપ છટાણીમાં આવા ઘણા દાખલા છે. એક નરપિશાચનો એવો દાખલો નોંધાયો છે કે તે કેમક્રમાં કેમક્ર કાવ્યો લખતો અને કલાં ન જાય એવાં લવંકર કુકર્મો કરતો. અને આ દૃષ્ટિકત કવિ બ્રાઉનિંગના એક કાવ્યના નાયકના સંબંધમાં આ દીકાકાર લખે છે. પછી શી ખબર કેવું નીતિની વિષકન્યાએ આ કવિ અને દીકાકાર બન્નેને વિષ આપ્યું હોય તો !

x   x   x   x

અમદાવાદમાં પ્રો. બલરંતરાય ઠાકોર

હાલ પણ સ્થિત જવનો એક ભરેલો કુંડ હોય, તેમાં ઘણું ઉચિતી કેવું જૂસકો મારે, કુંડનાં. પાણી પણ એટલાં કાચાં કાઢે, ચાલે પાસથી વરસાદની માફક પાણી-પરે, તેનાં ફેરમાં મેઘધનુષ્યના રંગો પૂરાય, એ શાંત જગમાં ખગલજાત યજ્ઞ રહે, કાંઈ સુધી લદરીઓ અને પ્રતિજ્ઞદરીઓ આવે, તેમ પ્રો. ઠાકોરના અમદાવાદના આગમનથી અહીંના સાહિત્યકુંડમાં થયું. સાહિત્યને કુંડ સાથે સરખાવાય છે, કુંડ સાથે નથી સરખાવાતું. પણ મને તો આ જ ખડું લાગે છે. એ દિવસ રહી ગયા. ખરેખરે દિવસ પ્રો. મન્નેન્ડ્રશંકર પંડ્યાના લાપણમાં પ્રમુખ થયા. પ્રો. પંડ્યાનું લાપણ જાણેલું હતું. તેમણે તે દૃકાંતિને વાંચી લીધું. અને પછી પ્રમુખ-સ્થાનેથી તેમણે ત્રીસેક મીનીટ શો સપાટી ચલાવ્યો છે !

પ્રો. હંકોરને બોલતા સંમતીને મારાએક પરપ્રા-તીય મિત્ર કહ્યું: “તેમનામાં અગ્નિ જળ છે. કેટલા બધા નિશ્ચયથી અને આત્મચલાથી તેઓ બોલે છે ! ભાણું કેટલું બધું જોર ! એ કવિ છે એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.” પ્રો. હંકોર કવિ છે એમ લોકોના જીવાન માંડ માંડ સ્વીકારે છે. લોકોના જીવાન કાવ્યવાંચક માત્ર માર્કવ માગે છે, માર્કવનો ઉપભોગ કરી શકે છે, માત્ર માર્કવજ સમજી શકે છે. જગવંતશાસનાંજળ, પૌરુષ, વિચારભાર વરતુર્ણન એ સદન કરી શકના નથી. પણ જાગતી કદર કરનાર મારા તે મિત્ર આ સર્વની કદર કરી.

તેમના ગદ્યમાં અગ્નિ જોમ છે. એમનાં કાવ્યની પેઠે એમનું ગદ્ય પણ લાક્ષણિક છે. આપણે ત્યાં જે થોડા જ સ્પષ્ટાર્થ ગદ્ય લેખકો છે તેમાં તેમની ગણતરી થતી જોઈએ. જો કે તેમાં પણ અટપટાં વિચારવચનો અને વિરામચિહ્નો વાંચનારને ઘણીવાર મુંઝવે છે. આ કારણોને લીધે જ્યારે તેઓ ભણણ વાંચે છે ત્યારે ઘણા બોલેને તેમાં રમ પડે છે.

પણ તે દિવસે તેમણે વાંચ્યું નહોતું, ભાણણ જ કંઈ હતું. તેમના શબ્દો, વાંચકમના. શબ્દ ઉપર મુકાનો ભાર, લાયકુખના અભિનયો એ દરેકની નીચે તેમના વિચારનું જળ નિર્લુપતી સ્પષ્ટતા દેખાતાં હતાં. તેમના વિચારો વાંચનારને ગમે તેવા અટપટા પ્રાગે પણ તેમને પોતાને તે ઘણા જ સ્પષ્ટ હોય છે. મેં એવા ઘણા માણસો જોયા છે જે પોતાને શું કહેવાનું છે તે પોતાને જ જાણતા હોતા નથી અને પછી ગમે તેમ ગમે તેમ બોલે જાય છે. પ્રો. હંકોરના વિચારો નીચરા પાણી જેવા સ્વચ્છ હોય છે.

કરતાં થોડા પણ સહવિચારને આચારમાં મૂકવો એ જ ખરું કર્તવ્ય. આથી જેઓ આ નવા આચારપ્રધાન સામાજિક તરંગથી સ્પૃષ્ટ રીતે વેગળા રહ્યા, કંઈક વસ્તુસ્થિતિને બંધે, કંઈક નવા તરંગની ચંચલતાની અશક્તિથી, કંઈક જૂની ટેવથી, કંઈક અન્ય મતની શક્તિથી, તે બધામાં જે જે સાફ હતું તે પણ બધું અવગણ્યું. નવો ફેરફાર એવો મોટો થયો કે તેથી ભિન્ન થયેલાં માણસો એક બીજાને એળખતાં બંધ થયાં. અને અત્યારે અસહકારને જીવંતો મણો કે મરેણો, પણ જેમને વિષે એમ એક વખત થઇ ગયું તે હવે અદ્વાય એમ નથી જણાતું.

આ ફેરફાર એક ગતાનુગતિક લોકોનો જ હું કહું છું. સમજીને મત બાંધનારાઓ બંધે પડે હતા અને તેઓમાં ગેરસમજ નથી થઇ, જે કે દષ્ટિકોણ બદલાયો છે. પણ જે લેખકને પોતાના લેખો લોકપ્રિય કરવા છે, તેઓ તો આ ગતાનુગતિક સમુદાયની રુચિને પિછાનીને જ આગળ ચાલવો. આપણું રેખાચિત્રોની વિષયપસંદગીનું આ એક કારણ.

પણ ત્યારે જેમનાં રેખાચિત્રો આવે છે તેઓ શું બધા નવા સિદ્ધાન્તથી ચૂંટાયેલા કાર્યકર્તાઓ જ છે? હા કેટલાક તો છે જ. કેટલાકની પસંદગી એ જ દષ્ટિએ થાય છે. અને એ નું બસ આગળ જતાં સાહિત્ય અને રાજકારણ બંનેને ઉપકારક થશે.

પણ તે સિવાય એક બીજું જ બસ અત્યારે ચાલે છે. આને સમાજબંધ નહિ પણ સાહિત્યબંધ કહેવું બેઠકે. અને રેખાચિત્રો સાહિત્યપ્રવૃત્તિ હોવાથી એ બીજું બસ અત્યારે કદાચ વધારે પ્રવર્તક હશે.

હાલના જુવાન લેખકોએ વિક્ટોરિયાયુગ પછીના સમર્થ અંગ્રેજ લેખકો, રીડાકરો, નાટકકારો, વાર્તાકારો વાંચ્યા. તેમની વેગવાન, બળવાન, તીખી, માર્મિક શૈલીથી તેઓ આકર્ષાયા અને આ શૈલીમાં લખી લેકોને ચકિત કરવા તેમને અસિદ્ધાંત થઇ. શૈલીનું કંઈક અનુકરણ પણ તેઓ કરી શક્યા. પણ કેટલાંક હથિયારોની પેરે, કેટલીક શૈલીઓ તેના ધણી જ વાપરી શકે. આ નવી શૈલીનાં ચાંચલ, વિરોધાભાસ, મરકરી, સામતા, ગંભીર વિષયોમાં લાવેલા જેટલું આ નવા વિગંધોમાં બસ કે વિષયનું પ્રભુત્વ નથી. એટલે તેમણે ઘણું ભાગે પોતે ગ્રહણ કરી શકે તેવા છીછરા વિષયો પસંદ કર્યા કે ગંભીરનો ઉપહાર કરવા જતાં પોતે ઉપદેસનીય થયા. આ નવી શૈલીના એક પેશવા મી. જી. કે. ચેસ્ટર્ટન એક રચના કહે છે તેમ અર્થ પહેલાં સખ્ત હાથમાં આવી ગયો, અને દૃઢિમ વેગ તો એટલો કે અર્થને ગ્રહણ કરવા જેટલું ધૈર્ય કે ધીરજ નહિ જ. કવિસુલુચુ કાસિદાસે વાણી અને અર્થ બંનેની પ્રાપ્તિ માગી છે, ત્યારે આ નવા લેખકોને અર્થનો જશર નથી અને વાણી પોતાને મળી ગઇ સમજે છે. અંગ્રેજી વિચાર વિના, અંગ્રેજી વિચારનાં ચોક્કામાં તેઓ જકડાઇ ગયા છે. અને પોતે કેટલા સખ્તો લખ્યા, કેટલા નવા બનાવ્યા એ ઉપર પોતે જ મુગ્ધ થયા છે!

આની એક બીજી અસર થઇ છે. બર્નોડે શા વગેરે લેખકો લેકોને ગમત કરવા અત્યંત તીવ્ર કટાક્ષો વાપરે છે. કહો કે ઉદ્ધતા જનસમાજને ચેતન આપવા તેઓ વિજળાના ચક્રારા આપે છે. જૂખથી આતિ નિર્બળ થઇ જોધી ગયેલાને જેમ કાઠી કાઢે મારી જમાડે તેમ તે રાત્રીનો ધા કરી સમાજને જમાડે છે, અને એને સસથી ચમકેતો બેઠકે એ લેખકો એક નિર્દોષ હાસ્ય હસે છે. આપણા વિગંધને પણ લાગ્યું કે આ સમન

મળેની છે. પણ તેની પાસે સત્ય નહોતું, એટલે તેણે અસત્યના ઘા કરવા માંડ્યા, તેની પાસે નીતિ નહોતી એટલે તેણે અનીતિના ઘા કરવા માંડ્યા ! “ સમાજ ચમકે છે ના ! જુઓ પશ્ચિમમાં પણ સમાજને લેખકો ચમકાવે છે, તમે ખરી રમત સમજતા નથી માટે ચમકાવનારાને લાંડો છો.....

કાકા કહે છે: અનુકરણ એટલે ક્લાનું મરણ.

x x x x

અમદાવાદમાં યુવક સમાહ

અમદાવાદમાં યુવક સમાહ આ વરસે પણ ઉજવાઈ. અને ગયા વરસ કરતાં વિશેષ સફળતા મેળવવા તેણે રંગભૂમિ લાડે લઈ પોતાના ખેતો ખતાવ્યા. પણ એ બાજુ શરીર બદલાતાં આંતર રૂપ પણ બદલાયું. કહે છે કે કેટલાંક માંદલાંની છીપ બદલાવી એટલે તેના શરીરનો આકાર પણ તે બદલે છે. ખડમાંકડી લીલા ઘાસમાં લીલી અને સૂકામાં સૂકાના રંગની થાય છે. તેમ આ નિર્દોષ યુવાનો—કેટલાંક નામોની આગળ અમુક અમુક વિશેષણો નિત્યસંબંધવાળાં ગણાય છે. બાળકો ગામડાં યુવાનો હમેશાં નિર્દોષ, છત્રીઓ ફૂંકા હમેશાં ઉત્તમ જ, કોલેજિયનો હમેશાં સદ્ગૃહસ્થો, સર્જનો જ.—પણ સ્થાનફેર ચતાં જરા બદલાઈ ગયા. પોતાના જ કાર્યકર્તાઓએ નિમંત્રેલા મહેમાનો તરફ સામાન્ય ધીરજ રાખીને પણ તેઓ સહભાવ ન ખતાવી શક્યા. મહાદેવજીાઈતું ભાષણ પણ ન સાંભળી શક્યા.....

પણ મારો જીવ અત્યારે જરા ટીકાની નાડે ચાલે છે. અને યુવક સમાહ ઉપર ટીકા ઘણી ચઈ ગઈ છે. કોઈએ કહ્યું કે યુવકોને માત્ર મોજ કરતી છે, શોખ માણવો છે, કશું કર્તવ્ય કરવું નથી, કર્તવ્ય બાણું નથી, વિચાર કરવો નથી. તો હવે હું ટીકા ન કરું. ઉપરની ટીકામાં સાચું કેટલું છે તે તેઓ પોતે જ બાણી રાકશે. મારે તો એટલું જ કહેવું છે કે આજે મોજ માટે ભેગા થયા છે, તો કાલે કાર્ય માટે પણ થશે, આજે વાર્ષિક મેલાવડો કરે છે તો કાલે હમેશની કોઈ સંસ્થા કરશે અને પોતાને યોગ્ય કામ શોધી કાઢીને ઉઠાવી પણ લેશે. અસ્તુ.

‘ સ્વૈરવિહારી ’

લો ક ચ યા

[આ માસિકના વાંચકોને અને ગૃહસ્થના જીવનમાં રસ લેનાર સીપુરકોને અને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પાત્રપોતાના સ્થાવરા લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નજીકનાઓ અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. -ત'ત્રી]

મારો પંતબનો પ્રવાસ

૪

ઉપસંહાર

વર્ણનનો ઉપસંહાર કરતાં મુસાફરી વખતે રાખેલા ત્રણ દર્શિર્નિદુઓથી પંજાબના અનુભવનું ટુંકમાં પૃથક્કરણ કરી લેવું એ યોગ્ય ગણાશે.

૧ પ્રાંતિક વિશેષતા:

(૧) શરીરનું કદાવરપણું: આ બાબત સર્વવિદિત છે. કોઇ પણ પ્રાંતનો અને કોઇ પણ જાતનો ઉંચામાં ઉંચા અને મગજુત માણસ જોતાં જ લોકો તેને પંજાબી કહી બોળે છે. (૨) સરળતા: પ્રમાણમાં બીજા બધા પ્રાંતો કરતાં પંજાબીની પ્રકૃતિમાં સરળતાનો વિશેષ ગુણ મને જણાયો છે. આનું કારણ કદાચ હૃદિસ્થૂનતા હોય. બંગાળા, દક્ષિણ, ગૂજરાત, કે સંયુક્તપ્રાંતના પ્રમાણમાં પંજાબીઓની સામાન્ય હૃદિ કોઇક સ્થૂન હોય છે. તેને નવી વસ્તુ લેતાં કે છોડતાં બહુ વાર નથી લાગતી. (૩) સંપત્તિ: પંજાબમાં ખાવાપીવાનું ખાસ દુઃખ હોય એવી ગરીબી નથી. પરંતુ તાલેવાન વર્ગ બીજા પ્રાંત જેટલો મોટો નથી. (૪) વ્યાપારવૃદ્ધિ: ત્યાંની મુખ્ય પેદાશ અનાજની. ખાસ કરીને ઘઉં, અને નિકાશ પણ તેની જ છે. (૫) આચારવિચાર: ત્યાંનો આચારવિચાર સંયુક્તપ્રાંત કે મિઠાઈ જેવો સાંકડો અને ચોકામદ નથી. મારવાડ કે ગૂજરાત પેઠે હાલેજીટ બોજન પણ નથી. છતાં ખાનપાન, રસોઇની સ્વચ્છતા, પહેરવેશ આદિમાં મુસલમાન લોકોનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ કોઇ જાતિબંધનની તેટલી કઠરતા નથી. (૬) સ્ત્રી: સ્ત્રીઓની પરાધીનતા હોવા છતાં સંયુક્તપ્રાંત જેવું પડતાનું સખન બંધન નથી. સુંદરતા અને કિંમતી પહેરવેશમાં પંજાબીઓ અદેખર. આર્યસમાજને ખાદ કરીએ તો કેળવણીમાં પંજાબ ગૂજરાત કરતાં અદે નહિ.

૨ આર્ય લોકોના પ્રથમ વસવાટ કરવાની યોગ્યતા:

આર્ય, ઇરાની અને યુરોપીઅનો હિંદુસ્તાનમાં જગમગે આવ્યા. તે સિવાયની વધી જાતિઓ યક્ષ, હણ, પડાણ, મુગ્ધ વગેરે વાયવ્ય કોણને રહેને જ આ દેશમાં ખાવેલી. આર્ય લોકો મધ્ય એશિયા કે બીજા કોઈ લાગમાંથી આ દેશમાં આવ્યાના મનો નીકારી લઇએ તો તેઓને વાયવ્ય કોણમાંથી જ આવેલા માનવા પડે છે. જે જે વાયવ્ય કોણમાંથી અખરસાદમાં યક્ષ હિંદુસ્તાનની જમિમાં ઉતર્યા તે બધાની નજરે

પહેલું મેદાન પંમળનું પડ્યું. જેમ આ મેદાન પહેલું તેમ તે ઘણી જાગૃતતામાં શ્રેષ્ઠ પણ તેનું જ. આભોલવા લુઓ તો પંમળથી વધારે સારી ક્યાંયની નહિ. જગતી પ્રચૂરતા, સ્થગતી વિશાળતા અને વનસ્પતિની વિપુલતા એ પ્રાકૃતિક રમણીયતા બહારની આગંતુક જાતિઓને ત્યાં વસવાને લક્ષ્યાવવા અમ્મ હતી. ત્યાંની ક્ષણદ્રુપતા પણ કાપમની વસવાટનું મુખ્ય પ્રતોભન થઈ પડ્યું. પંમળની પાંચ મોટી નદીઓ અને તેની ગ્રામીન કાળમાં ચાલતી નહેરો જાણીતી છે. દૂર દૂરના અંતર ઉપર નહિ આવેલી આ વિશાળ નદીઓ ઉપર નભતી ખેતીને લાંબે પંમળ દેશને નદીમાત્રિક દેશ તરીકે દેરાતકાવ્યમાં યુધિષ્ઠિરના દૂત વનચરે (બીથે) ઓળખાવ્યો છે. પંમળ એ મારવાડ, કાઠિયાવાડ કે કચ્છ-વાગડ જેવો દેવમાત્રિક (વરસાદ ઉપર નભનાર) દેશ નથી. તે તો સતત વહેતી નદીઓ ઉપર નભે છે. એટલે જ્યારે ઢુંકાળો પડે ત્યારે પણ પંમળીઓ કદી વાગડ, મારવાડ કે ગાંધારના લોકોની પેઠે પોતાના ધરનાર છોડી દેશાવરમાં ભટકતા નથી જણાતા. આ બધી પ્રાકૃતિક વિભૂતિ પંમળને એટલા બધા પ્રમાણમાં મળી છે કે ત્યાં વસવા માટે કોઇ પણ લક્ષ્યાલ જાય. એટલે માત્ર આર્ય જાતિ જ નહિ પણ ઐતિહાસિક યુગની બહારથી આવેલી બધી જાતિઓએ પંમળમાં રહેવું પસંદ કર્યું અને ત્યાં રહી તેઓએ શારીરિક વિકાસ પણ સાધ્યો. બહારથી આવનારી જાતિઓના જુદા જુદા રંગો કે કદો પંમળની પોપટ ભૂમિમાં એકરંગી અને એક સરખાં બની ગયાં. આજે પંમળમાં વસતી અને ક્યારેક દૂરદૂરના ભાગથી આવેલી જાતિઓ લગભગ બધી પંચહથ્ય કાઠું જ ધરાવે છે. જે ખેતરધારના વિકટ માર્ગમાંથી પસાર થઇ આવતી અને પરસેવે રળજળ થયેલી જાતિઓને પંમળનું પ્રાકૃતિક આશ્વાસન ન મળ્યું હોત અને મારવાડનાં વેરાનો જ સાંપડ્યાં હોત તો કદાચ હિંદુસ્તાનમાં આટલી વિદેશી જાતિઓનું મિશ્રણ જ ન થયું હોત.

૩ અસહકાર પહેલાંની અને પછીની સ્થિતિ:

અસહકાર પહેલાં પંમળમાં જે કદરતા, ધર્મોષતા હતી તે આજે કાંઈક ઓસરી છે. પાંચ વર્ષ પહેલાં પંમળમાં દાખલ થનાર કોઇને કહે કે 'હું પંડિત છું' તો એવું-સાંભળનાર એમ જરૂર પૂછતો કે, તમે કયા સંપ્રદાયના છો અને કયાં શાસ્ત્રાર્થ માટે જાઓ છો. આજે એ સ્થિતિ મોળી પડી છે. હં, હજી એટલું અવરજ અને કદાચ વધારે પ્રમાણમાં છે કે જે હિંદુ પંડિત હોય તો તેને એમ પૂછે કે તમે હિંદુ સંપ્રદાયમાં માને છો કે નહિ. પાંચ વર્ષ પહેલાં આર્યસમાજ, સનાતન, જૈન, શીખ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી પંથના લગ્ન પૂરતા જ વિદ્યા અને ધર્મના અખાડાઓ હતા. આજે એમાં દષ્ટિકાણ બદલાયો છે. અમુક વર્ગ સાંપ્રદાયિક કે ધાર્મિક કક્ષામાં જરા પણ નથી માનતા. હવે એમ માને છે કે રાષ્ટ્ર કાર્ય સામે સંપ્રદાય, ધર્મ અને જાતિભેદોને અલગ પર મૂકવા જોઈએ. આર્યસમાજની પહેલાં જેવી પ્રચારક ઉત્પત્તિ નથી રહી. મુસલમાનો સાથે તેઓનું વૈમનસ્ય વધ્યું છે, પણ સનાતનીઓ સાથે ઘટ્યું છે. પહેલાં જે શિક્ષિત તરુણોનું અને ઘણે સ્થળે તો કોલેજીયન સુવેદાનું ધ્યાન સાંપ્રદાયિક ભાવ તરફ હતું તે આજે માત્ર રાષ્ટ્રીય ભાવ તરફ વળ્યું છે. સાદા અને ખાદીનું તત્ત્વ પ્રમાણમાં થોડું જનાં મજબુત રીતે પંમળમાં પણ દાખલ થયું છે. કેટલાક શિક્ષિત યુવક થોડાંમાં થોડો પગાર લઈ ખાદીઉત્પત્તિ અને ખાદીપ્રચારનું કામ કરી રહેલા જોવામાં

આવે છે. ધાર્મિક કલહો પંચગની પ્રકૃતિમાંથી મળેજો જુસાવા કલણ છે, છતાં તેની પ્રતિષ્ઠા તો બહુ જ ઓછી થઈ ગઈ છે.

હવે સમાપ્તિમાં એ સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ કે હું કે વખતનાં સ્થૂલ અવશેષોન કે નિરીક્ષણ ઉપરથી બાંધેલા અભિપ્રાયો કાંઈ છેવટના જ હોય એમ ન કહી શકાય. વધારે અનુભવ અને વધારે માહિતી મળતાં થાવું ઉચ્છેદ પણ દેખાય. છતાં મારે સ્વયં અનુભવ આગળ કાઢીને આ દિશામાં પ્રેરવા સલાયક થશે તો આ કથન માત્ર પ્રતાપનું સ્થાન નહિ રહે.

પંચિત મુખસાલશ

મદ્રાસઃ બૃહદ્ ગૂજરાતનાં કેટલાંક દર્શયો

મદ્રાસ એક્સપ્રેસ, મદ્રાસ મેઇલ, નાગપુર મેઇલ, કલકત્તા મેઇલ વગેરે ટ્રેનમાં સંખ્યાબંધ ગૂજરાતીઓને પ્રવાસ કરતા જોઈને સાધારણ મનુષ્યને ખ્યાલ ન આવે કે આટલા બધા ગૂજરાતીઓ ક્યાં જઈ વસતા હશે. પણ જેમણે દક્ષિણમાં અને પૂર્વમાં મુસાફરી કરી દશે તેમને ગૂજરાતીઓની બહારગામ વસ્તીનો ખ્યાલ આવશે. પેટીનથી માંડીને ધરાનનો અખાત, અને ત્યાંથી કેપ ઓફ ગુડ હોપ સુધી આવેલાં મોટાં શહેરો તથાસેા. એવું કોઈ સ્થળ નહિ હોય જ્યાં ગૂજરાતી નહિ હોય. બપાન, હૉંગકોંગ, સીંગાપોર, રંચન, જાવા, કલકત્તા, મદ્રાસ, મનગાર, કોચીન, એંગન, ઝાંઝીયાર, નાતાલ વગેરે સ્થળોમાં ગૂજરાતીઓ જઈને વસેલા છે. એટલું જ નહિ પણ સિન્ડિયાની નીચે આવેલા તાના દાણુઓમાં પણ ગૂજરાતીઓ જઈ વસેલા છે એમ મને ખબર છે. બીજી છૂટી થોડી વસ્તી તો ખાદ કરીએ.

મદ્રાસની મુસાફરી ૩૬ કલાકની છે. ત્રીજ વર્ગમાં મુસાફરી કરનારને સવારે ઉપડતી એક્સપ્રેસ ઘણી સવડવાળી થઈ પડે છે. સાધારણ રીતે એસ. એમ. આર. ના મોટા રેશનો ઉપર ટૂંનો અર્દાના કરતાં વધારે વખત લાગી રહે છે, અને રેશનો ઉપર મદ્રાસીઓને ફાવે એવો સંધેસો ખોરાક લિંદુ હોટેલોમાં મળે છે. મદ્રાસીઓને બહાર આવવાની બહુ ટેવ હોય છે એટલે એમને માટે આવી સવડ ખાસ રાખવામાં આવી દશે એમ અનુમાન કરે છું. ગૂજરાતની મુસાફરી જેવી આ મુસાફરી રમણીય નથી હોતી. લીલાં ઝાડોની આસપાસ ઘટા, કુદરતી રમણીયતાનો અભાવ ખાસ લાગે છે. મદ્રાસમાં પણ મુંબાઈની માફક બે રેશનો છે: સેન્ટ્રલ અને એંગ્લો. એંગ્લોથી ગાડીઓ દક્ષિણ તરફ જાય છે. સેન્ટ્રલ રેશન ઉપરથી ઉતરતાં જ 'ગો' 'પો' સમ્બંધી તામીલ બાણમાં દીક્ષા લીધી. મલુરો અને રીક્ષાવાળા સારી સંખ્યામાં દાન્ય હોય છે અને એમનો દર મુંબાઈના પ્રમાણમાં ધણો જ દલકો હોય છે. વળી મુખની વાત તો એ છે કે આપણી સાથે તેઓ સાધારણ એંગ્રેજમાં વાતચીત પણ કરી શકે છે. એટલે ઘર પહોંચતા-ચાઉકાર પેઠમાં જતાં-અડચણ નથી પડતી.

મદ્રાસમાં ગૂજરાતીઓની વસ્તી ઘણી સારી છે, અને બધા જ શાઉકાર પેઠ અને તેની આસપાસની શેરીઓમાં વસે છે. તેઓની વસ્તી આશરે ૫-૬ લાખ દશે. મુખ્ય વસ્તી ખેડવાળા બ્રાહ્મણ, તેમાં બે પ્રકાર છે: (૧) જુના વસેલા, જેમનો ગૂજરાત સાથે ખાસ સંબંધ જ નથી તેઓ; અને (૨) જેઓ કમાણીના અર્થે ત્યાં જઈ વસે છે. પણ

જેમનાં ઘર વગેરે ગૂજરાતમાં છે. એ ઉપરાંત ભાટીઆ, અમદાવાદી વાણીઆ, અને જૈન જેમાંનાં ઘણાખરા તો કુટુંબ સહિત જ ત્યાં વસે છે.

શાહકાર પેઠે એ મદ્રાસનું નાક કઢીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. એકબા રસ્તા, એકબાં અને ઉત્તમ બાંધણીનાં મકાનો અને વેપારનું સ્થાન એ શાહકાર પેઠેનું લક્ષણ છે. મદ્રાસના લોકોનો મોટો ભાગ દેવાળીઓ હોય છે એટલે ધીરધારનો ધંધો ત્યાં સારો ચાલે છે. એ ધંધો ફળદાયી હોવાને લીધે, અને વેપારમાં પણ સારો લાભ મળે એમ હોવાથી ગૂજરાતીઓ ત્યાં જઈ પહેલા વસેલા તેથી એ શાહકારનું સ્થાન એ શાહકાર પેઠે.

ગૂજરાતીઓની વસ્તી ત્યાં થયાંને આજે ૮૦૦-૯૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે. મહમ્મદે સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરી તે વખતે ગૂજરાતીઓ અને કાશિયાવાદીઓ નદાસતાં મદ્રાસ સુધી જઈ ચડ્યા હતા. અને પછી ત્યાં ધનની સારી પ્રાપ્તિ હોવાથી ગૂજરાતીઓનો પ્રવાસ ચાલ્યો જ આવ્યો છે. પહેલા આવ્યા સૌરાષ્ટ્રી અને પછીથી આવ્યા ખેડાવાળા બ્રાહ્મણો. પછીથી મારવાડી, ભાટીઆ વગેરે આવ્યા. અને છેલા આવનાર અમદાવાદના વાણીઆ જેઓએ અમદાવાદની મીસોનાં ત્રીણું ધોતીયાં અને માન્ચેસ્ટરનું કાપડ ખતારી મદ્રાસીઓની સાદાઈ અને દેશીય વૃત્તિ કંઈકે અંશે દરી લીધી છે. લદાઈમાં એ વાણીઆ બહુ કમાયા; પણ લદાઈ બંધ પડ્યા પછી તેઓનો મોટો ભાગ-જેઓ સીધા વેપાર ખેડી શકતાં નહિ તે-મદ્રાસ છોડી ચાલી ગયો છે. પણ જેઓની રિયતિ સારી છે અને જે સીધા ધંધો કરી જાય છે તેઓ હજી સુધી ટકી રહી સુતર, ખાંડ, બીઆં, શાહકારી અને શરાશીનો ધંધો કરી રહ્યા છે.

જેમનો ગૂજરાત જોડે નામનો જ સંબંધ છે એવા ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોના વેશ, ભાષા, સંસ્કાર અને રીતરિવાજોમાં ગૂજરાતની છાયા બીકુંક્ર નથી. વર્ષોથી મદ્રાસીઓના સહેવાસમાં ઉછરેલા હોવાથી તેમના આચારવિચાર મદ્રાસીઓ જેવા જ છે. તેમની ચામડીનો રંગ ઘડવણી હોવાથી તેઓ મદ્રાસીઓથી છૂટા પડી શકે છે. તેઓ ઘરમાં તામીશ ભાષા જ વાપરે છે. ગૂજરાતીમાં બોલવાનો પ્રયત્ન કરે તો બોલી શકે ખરા પરંતુ નવા માણસને એકદમ સમજ ન પડે કારણ તેમના ઉચ્ચારોમાં તામીશના ઉચ્ચારોની ઘણી અસર જેવામાં આવે છે. પુરુષો મદ્રાસીઓના જેવા જ પોષાક પહેરે છે, સ્ત્રીઓ પણ મદ્રાસી સ્ત્રીઓની માફક જ લુગડાં પહેરે છે, એટલે ગૂજરાત સાથે તેમનો સંબંધ વૂટી જ ગયેલો છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. પણ નવા ખેડાવાળા સાથે હજી તેઓએ રાટી અને બેરી વ્યવહાર ચાલુ રાખ્યો છે. તેઓ દાકર તરીકે ઓળખાય છે અને હીરામોતી, સુતર વગેરેનો વેપાર કરે છે. દાકર એન્ડ કંપનીની હીરાની પેઢી દુનિયામાં જગજહેર હતી; હાલમાં તેની દુકાન માઉન્ટ રોડ ઉપર આવેલી છે પણ પહેલાંની ખ્યાતિ રહી નથી. એકંદરે આ ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોની રિયતિ સારી ગણાય. પર્વતો, નદીનાળાં ઓળંગીને આટલે દૂર અનેક હાડમારી બોગવીને આવેલા તેના આ પ્રતાપ છે.

ખેડાવાળો બીજો મોટો પ્રવાહ ૧૯ મી સદીના અંતમાં આવ્યો હતો. તેમનો ગૂજરાત સાથે સંબંધ ચાલુ જ છે. જુના ખેડાવાળા બ્રાહ્મણો પૈસા ધીરવામાં ઘણું કમાય છે એમ જાણીને સાથે કંઈ પણ રાખ્યા વગર હિંમત કરીને મદ્રાસમાં વસવાટ કર્યો પણ એમનના ધડાકા સોબળીને તેમાંના કેટલાક તો બીજી જ રાત્રિએ ગૂજરાત તરફ વિદાય થયા. તેમને ન્યાય આપવાને

એટલું તો કહેવું પડશે કે તેઓની ધીરધારની રીત હાલના ખેડવાળા બ્રાહ્મણોના જેવી ફર-
નહોતી. તેઓની આખર અને કીર્તિ નવસંત હતાં અને દરેક મદરાસીને તેમને માટે માન હતું.
તેથી તેઓ ગૂજરાતનું નાક સાચવી રહ્યા હતા અને ગૂજરાતની પ્રતિષ્ઠા વધારી રહ્યા હતા.
હજી સુધી ગૂજરાતીઓનું બખ્તરમાં 'શહીદારી પ્રજા' તરીકે બહુ માન છે. ફક્ત નામ
ઉપર જ પણ ઉદાર વસ્તુ મળ્યા શકે. એ બ્રાહ્મણો પૈસા વસુલ કરવા ગતા ત્યારે સરકારી
ઓફિસોમાં પણ તેમનું માન સચવાતું. હાલમાં તો ખેડવાળા બ્રાહ્મણોનો કેાઈ ભાવ મુદ્દાં
પૂછતું નથી. કારણ એ ઉદાર વૃત્તિના માણસો ગયા.

ત્રીજે પ્રવાહ મોડો આવ્યો અને તે ચાલુ જ છે. મામા, માસી, દેઈ, કાકાના
છોકરા પંદર-વીશ વર્ષના થાય એટલે 'શહીદારી' નું શિક્ષણ આપવા જેનો ધંધો ચાલતો
હોય તેઓ લેતા જ આવે. મનુષ્ય-સ્વભાવના અભ્યાસીને ખેડવાળા બ્રાહ્મણ રસમય રમકડું
છે. બધા શહીદાર પેઢમાં રહે છે. જે કુટુંબીઓ હોય છે તે મુખ્યત્વે જેની ચાલો ત્યાં બે ત્રણ
બંધાયેલાં છે તેમાં રહે છે. તેમાંની એક ચાલીનું નામ 'ભૂલેશ્વર' પાડ્યું છે, જેમાં લગભગ વીસ
કુટુંબો રહેતાં હશે. સાધારણ સારી સ્થિતિ હોવા છતાં સ્વભાવે કંલુસ હોવાથી તેમનાં
છવન ભેતાં મનુષ્યની પામરતાનો ખ્યાલ આવે છે. 'ભૂલેશ્વર' માં ત્રણ ચોક છે અને
એક માળ-છે. દરેક લાકડાને માટે બે ઓરડી હોય છે. ઓરડીનું માપ ૯"×૬" થી
વધારે નહિ હોય. અંદરની ઓરડીમાં આગળ ફક્ત બે જ બારી, આગળની ઓરડીમાં પડે
છે; બાંજળ બારી નથી હોતી. અને આગળની ઓરડીની આસપાસ સળીઆ જડી દીધેલા
હોય છે એટલે મર્યાદા ભગવવા ઢાંકણો કરવાં પડે. અંદરના ઓરડામાં સાધારણ રીતે રસોડું
હોય છે પણ પાણીનો માર્ગ સારો નથી હોતો. બાળ પણ નથી હોતી. રાત્રિના સમયે
અંદરની બારીઓ બંધ કરે તો કારામદ જ થઈ જાય. આ બે ઓરડીમાં ઘણી ઘણીઆણી
અને છોકરાંઓ કેવી રીતે રહેતા હશે, એ ખ્યાલ કરીએ ત્યારે દયા આવે. ગરીબાધને
લીધે આવી સ્થિતિ થતી હોય તો જુદી વાત છે પણ સોજાનાનું કામ-છવન છોડીને,
પૈસા જ ભેગા કરવાની ખાતર આટલે દૂર જઈ આવું છવન ગુમરનાર બ્રાહ્મણોને ભેદને તેમની
પામરતા માટે અફસોસ જ થાય છે. આવા ઘરમાં ચોકખાઇ ક્યાંથી રહે? પવિત્રતા ક્યાંથી
સચવાય? છોકરાંઓ કેવી રીતે ઉછેર? પુરોષોને તો ભતની જ શીકર હોય છે. જૂન લાગે
ત્યારે પેટ ભરવા નેહંએ. બીજાનો વિચાર જ નહિ. સ્ત્રી અને બાળકોની શી અવરથા
થાય છે તે તો જેણે જાતે જોયું હોય તે જ જાણે. પૈસા એકઠા કરવાના કામમાંથી મુક્ત
થાય ત્યારે જ સ્ત્રી બાળકનું હિત જોઈ વિચાર કરે ને? સવારના પાા-૬ પાગે "હૈંડ શોમા,
આશામીને ત્યાં" કરતાં ઘરની બહાર ઉઘાડ પગે હાથમાં જીરી લઈને નીકળી પડે. સવારના
પોરમાં દાંતણ કરતાં કોઇની ઉપર સમન બનવાના હોય, કે કોઇની જડતી લેવાની હોય,
કે કોઇની ગળચી પકડીને પૈસા મૂકાવવાના હોય-એ જ સમસમરણ. પછી જરા હાથનો ઉદાર
હોય તો નવ હોટમમાં, અને ત્યાં કાશી અને ઇટલી (આપણાં ઇદ્યાં) કે ઘેસાં (આપણાં
વડાં) પેટમાં નાખી ચાર પાંચ માઇલ આસાળીનું ઘર દૂર હોય તો ચાલી નાંખે. નવ દરા
પાગે પૈસા મળ્યા હોય તો હોંશબેર અને ન મળ્યા હોય તો નિરાશ થઇ ઘર તરફ દૃષ્ટ
કરતા જણાય. જામીને બપોરમાં હાઈકોર્ટમાં કેસ લડતા જાય. એમની ત્યાં તો પધરામણી દરરોજ
મગભય હોય જ. સાંજે પાછો કોઈ આસાળી બાટી રેલો હોય તો ત્યાં જઈ આવે. આ
એમની પ્રવૃત્તિ. વખાનું હોય તો પાનાં રમવા બેસે. આ ઉપરાંત કશામાં પણ તેમનું ચિન

લાગતું હોય-તો પ્રસુ જાણે. સાધારણ રીતે મહિનાનું પહેલું આડવાડિયું આસામીઓને પકડવામાં જાય. વીસમી તારીખ થાય એટલે મદ્રાસી લાઇના ગજવાં ખાતી થઈ જાય એટલે 'ભૂતેશ્વર'નો અતિથિ થાય.

તેમની પૈસા ધીરવાની રીત કૂર છે. ખેડવાળા બ્રાહ્મણોને અંગ્રેજી તો ક્યાંથી આવડે? પરંતુ જ્યારે 'I promise to pay on Demand...' બોલીને બોન્ડ લખાવી લેતાં જોઈએ ત્યારે તેમની અપખતાનો ખ્યાલ આવે. સાધારણ રીતે રૂ. ૭૦) આપી રૂ. ૧૦૦)નું બોન્ડ લખાવી લેવાનો ત્યાં રિવાજ એ લોકોએ ચાલુ કર્યો છે. રિયલિટી કડક જણાતાં રૂ. ૫૦) આપી રૂ. ૧૦૦) નું બોન્ડ લખાવતાં રહેજ પણ હદયમાં ડંખ ન લાગે. રૂ. ૧૦) ના હપતામાં રૂ. ૧૦૦) દશ મહિનામાં પૂરા થાય. પણ હંમેશના દેવાળીઆ રહેવાનું તો મદ્રાસીઓના નસીબમાં લખાયેલું જ છે એટલે દેવું પૂરું તો ન જ થાય. એ બહુ ખર્ચાળ પ્રજા છે અને તેનું કારણ સંયમનો અભાવ. કારકુનોથી માંડીને હાઇકોર્ટના જુદા પણ દેવાળીઆ હોય છે. કોર્ટમાં સંખ્યાબંધ દાવાઓ ઉભા થાય છે, પણ શું રકમો અપાય છે તેના પૂરાવા હિસાબ તરીકે ખેડવાળા બ્રાહ્મણો ઉત્તાદ હોઇ રાખતા જ ન હોવાથી માંગવાળા કરવી જ પડે છે. ન્યાયાધીશો પણ આ શાકિકારોને ઓળખી ગયા છે એટલે ઘણી અન્યાયી માગણી સ્વીકારી શકતા નથી. ન્યાયાધીશો પણ એમનાથી ખીના જ દૂર છે, કારણ કે એમને પણ એ જ ખેડવાળીની જરૂર પડે છે. પણ જે છુના ખેડવાળોની આવડ હતી તે તો ગઈ જ છે. સરકારી ઓફિસોમાં જ્યાં એમને પ્રતિબંધ છે. પહેલાના શાકિકારોનું માન પડતું કારણ કે તેમની રીતિઓ સીધી હતી. હવે તો એ સીધી રીતિઓ અને સાથે ધંધાની કમાણી પણ ગઇ, અને આવડ પણ ગઇ. પૈસા એકઠો તો કરે છે પરંતુ અનેક રીતે તેમનાં કુટુંબો સુખી નથી. એમનાં કૌટુંબિક જીવન જોયાં હોય, એમનાં સ્ત્રી બાળકોની હાલત જોઈ હોય તેને તો ત્રાસ જ ઉપજે. શિયાળાની તાદ હોય તો પણ એમની સ્ત્રીઓ પુરપો જાગે તે પહેલાં એક દોઢ પુટ ઉંચા નળ પાસે એક લોટો લઇ-ડાઢ તો હોય જ નહિ-જેમ તેમ લોટા ઢોળી નાહી લે અને બાંને જ કપડે ઝોરડી તરફ ફેંચતાં દોડે. આ એમનું કૌટુંબિક જીવન. મારો એક સાહિત્યપ્રેમી દીખળી મિત્ર જે પોતે પણ ખેડવાળા છે-પરંતુ ખેડવાળા બ્રાહ્મણોનો અંશ એમનામાં નથી-જોનાની ન્યાનની આવી અવસ્થા જોઈ લક્ષ્યકારો:-

પસડ પસડ ખાસડાં, મારે મોરા વાળ,
લજન દર લજવાનનું નહિ તો અવતરશે ખેડવાળા રે!

પણ જે ખેડવાળા બ્રાહ્મણો એકતા જ રહે છે તેમને મારે એ ઉતારા છે જેની વ્યવસ્થા પ્રશંસનીય છે. એ ઉતારા ખેડવાળા બ્રાહ્મણોની માન્યતાના છે, ઉતારામાં નીચે મંદિર છે જ્યાં દશ અવતારની સરસ મૂર્તિઓ છે અને દેવની મૂર્તિ-પણ સુંદર છે. મંદિરમાં બે ગાયો પણ પાળી છે જે ચરીરે રૂપુજ છે. એ ઉતારામાં રહેનાર દરેક મહિને ફક્ત આઠ જ આના આપી રહે છે. પહેલે માળે લાંબી પેળી લોખીમાં દરેકની, બહુ હોય તો એક પેડી અને એક ખિસ્તરો જગ્યા ઉપર પડી રહે છે. બીજું કેઇ સામાનમાં હોય નહિ એટલે રાત્રે માથા પાસે પેડી મૂકી પથારી પાથરી નિશંતે સૂઇ જાય છે. ઉતારામાં એ લોકો હાથે વાસીદાં વાળી લે છે, અને પોતાનું કામ પોતે જ કરી લે છે. આ પ્રમાણે ઉતારો ચોક્કસ રહે છે. અને પૈસાનો વ્યય થતો નથી. જગ્યા માટે ખેડવાળા બ્રાહ્મણની બે વીસીમાં એ

લોકો જાય છે, જ્યાં ગૂજરાતનો સંપૂર્ણ ખોરાક મળે છે, પણ એ ખોરાક આંખ મીચીને ખાઈ લો તો જ પરવડે. ખોરાક મળે ઉત્તમ સ્થાન તો ચુનીલાલ નામે. મારવાડી બ્રાહ્મણની વીંશી છે. ફક્ત રૂ. ૨૦) માં ઉત્તમ ખોરાક અને મનપસંદ વસ્તુ ત્યાં મળી શકે અને પોતે શુદ્ધ નૈતિક બ્રાહ્મણ હોઈ કોઈ પ્રકારની ગંદકી થવા નથી દેતો. એવી વીંશી મેં ક્યાંયે નથી જોઈ. શાકમાં પણ ઘીનો જ વધાર. અધી વસ્તુઓ ચોક્ખી અને સારી; સવારનું કંઈ પણ વધું હોય તે જનાવરના પેટમાં જાય, અને ચૂલા ઉપરથી ઉતરતી જ વસ્તુઓ મળે. એણે વીંશી ઉઘાડી વેપાર કરવાનો ઇરાદો નથી રાખ્યો. રોટલી, લાખરી, સાતપોડા, ખાટી, કઢી, દાળ, કંઈ, લચકોદાળ, ત્રણ શાક, ચંટણી, પાપડ, બાજરીના રોટલા વગેરે એક વખતે મળતા. ઘરની રસોઈ અને એ મારવાડીની રસોઈમાં ફેર તો માત્રમ જ ન પડે. ફક્ત એમના ચોકમાં બેસતાં કદાચ કેટલાકને મુગ ચડે. એટલે ગૂજરાતીઓને જમવાની તો ખીંકુલ પીડા ન જ પડે. બાકી ખેડવાળા બ્રાહ્મણોની વીંશીઓ તો એમને જ મુખારક.

એ ઉતારામાં આવેલા મંદિરની શોભા નવરાત્રિમાં ખીંચી નીકળે છે; અને તે વખતે શોભા થાય છે તે ખરેખર સુંદર છે. એ નવરાત્રિમાં આખું મંદાસ શાહિદાર પેક તરફ વૂટી પડે છે અને દર્શને આવતા દરેક ગૂજરાતીને એક પંચો ભરી શુદ્ધ ઘીનો ઉત્તમ પ્રસાદ મળે છે. નવરાત્રિ તો ખડુ આનંદની રાત્રિ છે. રાત્રે બાર એક સુધી શાહિદાર પેકમાં ઉત્સવ થઈ રહે છે. પણ વધારે આનંદની વાત તો એ છે. કે ઉતારાની સામે એક દીપમાળા ઉભો કરી નાના અને મોટા ખેડવાળા બ્રાહ્મણો મોટે મૂરે રાસડા ગાંધ આનંદ કરતા જોવામાં આવે છે. તેઓ આનંદમાં કુદે, ખરાડા પાડે, કોઈ વચ્ચે ભારેખમ શરીરનો હોય તો ધક્કા મારી બહાર કાઢે-એવી રીતે મજા કરે છે. પ્રેમાનંદનું શુદ્ધમાયરિત્ત, નરસિંહદેવતાનું મામેફ, વગેરે ગાંધ જુની સંસ્કારી ભાવનાને સતેજ રાખે છે. વળી “પાટણુ રે માફે જુનું રે શોભ” જેવાં ગીતો ગાંધ સ્વદેશભાવના પણ પોતા છે. આ રાત્રિઓમાં શાહિદાર પેક ગૂજરાતનું કોઈ એક પરગણું હોય એવું જ લાગે છે. નવરાત્રિના આ આનંદના દિવસો છંદગી સુધી જુલાય નહિ એવાં છે. સુવાનોનો કોસાહલ, ટુલેલાં શરીરોની એ કુડાળાંમાં થઈ જતી કંદગી રિથિતિ, અને હવે સાદ અને રસતક્ષીનતા એ આ રાત્રિના ખાસ ગુણ છે.

ખેડવાળાનું પ્રકરણ આટલેથી જ પતે એમ સારું. ખાંજા ગૂજરાતીઓ ખાસ કરીને પરદેશી સુતરનો વેપાર કરે છે. કેટલાએક ખાંડ, ખીંચાં, ચણાથી વગેરેનો ધંધો કરે છે અને તેમની રિથિતિ એકંદરે ઘણી સારી છે. તેમના વેપારનો વખત કંદગો છે. સવારે ૯ થી ૧૨ સુધી સુતર બજાર ખુલ્લું રહે. બપોરે ખાસ કામદાજ કંઈ નહિ. પછી સાંજે ૬ વાગે બજાર ખુલે તે રાત્રે ૯ વાગે બંધ થાય. સુતરનું આખું બજાર લગલગ ગૂજરાતીઓના જ હાથમાં છે.

શાહિદાર પેકની ખુશી તો ચોર જ છે. આસપાસ આવેલાં મંદિરો, અને કુંડો તેની રમણીયતામાં વધારો કરે છે. ત્યાંના મંદિરો કલાના નમુના છે. વળી મંદિરોમાં એવો ત્રિવાજ ચાલુ છે કે દેવ કે દેવીની પ્રતિમાને પાકળીમાં દિવસમાં એક વાર ચર્ચ જતી. જ્યારે દેવ ફરવા નીકળે ત્યારે શાહિદાર પેક સંગીતમય થઈ રહે છે. મંદિરની જોડે દમોયાં કુંડ હોય છે અને તેની ચાર બાજુ એક પહેલો રસ્તો હોય છે અને તેની એક બાજુ ઉપર મકાનો હોય છે. તે રસ્તાનું નામ ‘અગ્રહારમ’ જ્યાં બ્રાહ્મણો જ રહી શકે છે. ‘બૂલેચર’ અહીં

આવેલું છે. મંદિરના દેવોની યાત્રા અગ્રહારમની જ પ્રદક્ષિણા કરી પૂરી થાય છે. એ દેવ-યાત્રા, મધુર સંગીત વગાડતા બ્રાહ્મણો, અને ટેટલીક સતાર લઈને ફરતી લગ્નનમંડળી-આ રસિક દરયો જુલાય એવાં નથી. અગ્રહારમ ચોક્કસ રાખવાનો પૂરો પ્રયાન થાય છે છતાંયે આપણા લોકો ગંદકી કરતાં શરમાતા નથી. બ્રાહ્મણ જાતને કહેવડાવનાર મનુષ્યો મંદિરની જ દિવાલખાણુ છોકરાંઓને દિશાએ બેસાડે; ચરમાં ખાળ હોય છતાંયે મંદિરની દિવાલ સામે ગંદકી કરતાં આપણા બ્રાહ્મણો શરમાતા નથી. મ્યુનિસિપાલિટીનો ગમ્મો સખ્ત છે પણ ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ એટલે શાહિકાર અને શાહિકારને કોણુ પળવે ? પરદેશમાં વસવાટ કરી સારા લતાઓમાં પણ આપણે ગંદકી કરીએ તો પરદેશી મુઘઝ પ્રજાની સાથે રહેવું કેમ પરવડે ? આ એક મોટા સવાલનું નિરાકરણ આપણે કરી શક્યા નથી અને તેથી પણ કાળા અને ઘોળા આમડીનો ભેદ વધતો જ જાય છે. પરદેશમાં સારાં નિવાસસ્થાન મળે છતાંયે આપણી ગંદી ટેવા જુલાતી જ નથી એ અસહ્ય છે. શાહિકાર પેટના અગ્રહારમ જેવા પવિત્ર રથળ આગળ જ થતી ગંદકી જોઈ પવિત્રતાનો કંઈ પણ અંશ જેતામાં હોય તેને તો એ સ્થિતિ અસહ્ય જ લાગે.

ગૂજરાતીઓની આવી સારી વસ્તી છતાં કેળવણીનો સવાલ ત્યાં ખીલકુલ ચર્ચાશે જ નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. કેળવણી જેવા મોટા વિષય બાબત બેદરકારી એ કદાચ કંઈકેક જ ગણાય. અધા વેપારમાં જ તક્તીન રહે છે; નહિ તો પછી મોજમજામાં. છોકરાઓ માટે શાળા નથી, તેથી તેમના છોકરાઓ ક્યાં તો ગૂજરાતમાં અભ્યાસ કરે, ક્યાં તો ત્યાંની મદ્રાસી શાળામાં તાલીમ શાખીને અભ્યાસ કરે. કન્યાઓ માટે શાળા છે એ શુભ પ્રયત્ન છે. રા. ગોવિન્દલાલ પરમોત્તમદાસે કન્યા કેળવણી અર્થે પોતાનું મકાન અર્ધા દીકું છે જેમાં આ નિશાળ ચાલે છે. અહીં કન્યાની સંખ્યા સાધારણ સારી છે. શ્રીશિક્ષિકા પણ છે. છોકરી બાર વર્ષની થાય એટલે અભ્યાસ સાધારણ રીતે પૂરો જ થાય એટલે આ શાળા તેટલે અંશે પૂર્ણ છે.

મદ્રાસમાં ગૂજરાતીઓનું માન ઘણું છે કારણ કે વેપાર તેમના હાથમાં છે. મદ્રાસમાં ગૂજરાતી તો રાજ્ય છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. મદ્રાસમાં એને કોઈ પૂજનાર નથી. બેંક, હાઈકોર્ટ, ઓફિસો, સેક્રેટરીઅટ-ગમે ત્યાં જાઓ, ગૂજરાતીની પ્રતિભા પડે છે. યુરોપિયનો ખાદ કરતાં મદ્રાસમાં ગૂજરાતીઓ તો રાજ્ય ભોગવે છે. કોતોની તરિકે મદ્રાસનું શાહિકાર પેદ સંપૂર્ણ સંસ્થાન છે. 'જ્યાં જ્યાં વસે એક ગૂજરાતી ત્યાં ત્યાં સદા કાળ ગૂજરાત !' એ રા. ખજરદારનું સૂત્ર સર્વાશે સત્ય છે. દરેક પ્રકારનાં આપણાં જીવનના દરયો ત્યાં જેવામાં આવે. એટલે પરદેશ જેવું એકદમ તો ન જ લાગે. એ સ્થિતિ આનંદજનક છે અને પ્રજા તરિકે આપણું માન વધારનારી છે. બૃહદ્ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એનું સ્થાન ઉચું છે ખરું, પરંતુ સાથે એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે હજી સંસ્કારી અને રસિક જીવનનો ત્યાં ઘણો અભાવ જેવામાં આવે છે. આનું એક કારણ એ છે કે આપણા લોકો વેપારમાં જ તક્તીન રહે છે અને વેપારનો વખત કહ્યો છે. એટલે એ શિવાય ગૂજરાતીઓ એટલા મળે અને માનસિક, નાગરિક, સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં લાગ લઈ શકે એવી એક પણ સંસ્થા નથી. કેળવણેલા મનુષ્યોને આ એક મોટી ખામી સાથે એવી જ છે. ગૂજરાતીઓ ત્યાં એકમાર્ગી જ જીવન ગાળે છે. પૂનાના બંધુસમાજ જેવી એક પણ સંસ્થા ત્યાં નથી, કારણ એ વિષયની અગત્યતા મનના મુખને લીધે લાગતી દેવ એમ

નથી જણાવું. જ્યાં સુધી એ સંવાદનું નિરાકરણ નહિ કરી શકીએ ત્યાં સુધી આપણું કોશિની ત્યાં અપૂર્ણ જ છે. તેનું સુખ્ય કારણ એ જ છે કે ત્યાંનાં ગૂજરાતીઓની મહત્વાકાંક્ષા ફક્ત વેપારની જ છે.

જેમ જેમ આપણે સગાંબહાણાંથી દૂર રહીએ તેમ તેમ આપણે સંપ વધે એ મેંત સર્વાશે ખરું છે. ત્યાં ગૂજરાતીઓનો સંપ ઘણો જ સારો છે. રામેશ્વરની જગ્યા જગ્યા ગૂજરાતી મુસાફરને મદ્રાસમાં કોઈ દેકાણે એળખાણુ ન હોય તો પણ મુખેથી જગ્યા કરી શકે અને નિવાસસ્થાન પણ મુખેથી મળે એવી ત્યાં સગવડ આપણા લોકો કરી આપે છે. મદ્રાસમાં ગૂજરાતીઓનાં ચાર પાંચ ઘર હશે પણ ત્યાં જો કોઈ ગૂજરાતી જઈ ચડે તો તરત જ ત્યાંના નિવાસી આગણી ખગર કાઢવા નીકળી પડે અને જમવા બોલાવે, આતિથ્ય કરે, અને દરેક પ્રકારનું મુખ આપે. દૂર દેશમાં રહેનાર ગૂજરાતીને પોતાનો ગૂજરાતી બંધુ જોઈ કેટલો હર્ષ થતો હશે તેનો ખ્યાલ કરી લે. ત્રિચીનોપટ્ટીમાં તો એક વૃદ્ધ ગૂજરાતી બાઈ પોતાના મત ધણીનો વેપાર ઘણા મુખથી ચલાવી રહી છે. તે તો પોતાના ખાસ માણસો જ રદેશન ઉપર રાખી મૂકે છે કે જોઈ કોઈ પણ ગૂજરાતી આવી ચડે તો તરત જ ધર તરફ લઈ જઈ શકે. ત્યાં દરેક પ્રકારનું આતિથ્ય થાય છે; કુટુંબ સહિત પણ ઘણાને ત્યાં મુખથી આગ્રહ સહિત રાખવામાં આવે છે. ત્યાંથી જવું એ મુશ્કેલ કામ થઈ પડે છે એટલી ભગ્ના તે બાઈ છે. કેટલાં હુદગોનાં આશીર્વાદ એ બાઈને મળતાં હશે ? રામેશ્વરની જગ્યા એમ કરતાં મુખેથી થાય.

ગૂજરાતીનું પ્રકરણ એટલેથી જ પૂર્ણ કરું છું. હવે મદ્રાસ અને મદ્રાસી ઉપર કંઈક લખું તો વર્ણન સંપૂર્ણ ગણાય.

(અપૂર્ણ)

ઠાકોરલાલ શ્રીપતંરાય ઠાકોર

[મદ્રાસીઓ સંબંધીની રસમય માહિતી આપતા અંકમાં]

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

દંપતિ વાર્તાલાપ:-લેખક અને પ્રકાશક: જીવજીતાર કરસનજી દાદર, જમુલપુર, ટેકરયાની પોળ, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૦-૧૪-૦

લેખકે જેને વાર્તા કહી છે એવી આ સંવાદમાળા પહેલાં અસ્વાદિક દિદુરયાનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી હતી. પુસ્તકોની મદત, દરકમર, મોજશોખ, અવ્યય, તગ્ન વગેરે સામાન્ય વિષયો વિષે આમાં સામાન્ય ઉકાષોદ કરવામાં આવેલો છે. પુસ્તકને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને ઉપયોગી કરવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ જણાય છે. કેટલીક કંઠગી ભાષાભૂષો તરીકે ગણે છે છતાં પુસ્તક સાફ છે.

અલ્પવાદ પ્રતીપ વા નિર્મુલુ અક્તિવાદ:-લેખક અને પ્રકાશક: સરેલા મણિલાલ સોમચંદ, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૧-૧૨-૦

શ્રીમદ્ભાષ્યમાં પ્રવર્તીવેશ નિર્મુલુ અક્તિવાદના તત્ત્વોની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. આપણે ત્યાં આવી રીતે લખાયેલાં પુસ્તકોના સંખ્યા મોટી નથી લેખક પોને બહુશ્રુત છે એ તો પુસ્તક વાંચતાં જ જણાય છે. એમણે સ્વીકૃતિથી પ્રમાણ દર્શાવવાની રીતો અમને આદર થોડા લાગે છે.

માફું જુનાગઢ:-લેખક: પુરોત્તમ ત્રીશ્વરામ પાદક. પ્રકાશક: વેણીશંકર વદાલજી પટીઆર, દિમતપીલા, સાંતાકુલ. કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦

‘કર્મભૂમિ’ અસ્વાદિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી લેખમાળા કરીવાર પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. જુનાગઢની હાલની સ્થિતિ સુધારવા માટે શું શું કરવું જોઈએ એ પ્રશ્નનો ઉકેલ કાઢવાનો લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણા રજવાડાઓમાં સુધારો થવાની જરૂર છે એ વાનના કોઈ પણ અસવીકાર કરી શકે એમ નથી અને એ પ્રશ્નને આમ ગંભીરનાથી ચર્ચાતા જોઈએ એમ અમે ખરેખર આનંદ પામ્યા છીએ. લેખકના બધા મનોનો સ્વીકાર અમે કરી શકીએ એમ નથી છતાં આ પુસ્તક જુનાગઢના પ્રશ્નમાં રસ લેનાર દરેક ભાઈ વાંચે એમ તો અમે જરૂર ઇચ્છીએ.

દિલ્હીના મુગલ બાદશાહ બહાદુરશાહ “ઝફર”:-લેખક: સાદીક, પ્રકાશક: હરાક સાહિત્ય કાર્યલય, પો. નં. ૫૦૨૬. મુંબઈ નં. ૯ કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

સિપાહના બળવાના અરસામાં હેરા મુગલ સામ્રાટ બહાદુરશાહ અને તેમનાં કુટુંબી જોડાની કટલાવટ અવસ્થાનું ચિત્ર આમાં આપવામાં આવ્યું છે. જેઓએ ‘જુઓનો દીપક’ વાંચ્યો દરો તેઓને આમાંથી બહુ નવું કદાચ ન મળે પણ પાંચમા ખંડમાં આવેલો પત્ર વ્યવહાર રસિક થઈ પડશે એમ અમને લાગે છે.

જીવંતું જાગતું જૂજરાત

જૂજરાતી પ્રજાનો આત્મા જાગૃત થયો છે તેનાં ચિદ્ન લગભગ દરેક મોટાં આગેવાં જણાઇ આવે છે. અમદાવાદમાં સંગીત પરિષદ, ફોન ગ્રેગ્રાફી પરિષદ, યુવક સમાજ, સાહિત્ય સભાના સ્ત્રીવિભાગની પ્રવૃત્તિ વગેરે અનેક પ્રકારની ચળવળ ચાલી રહી છે. ગોધરામાં સમરન જૂજરાત દારૂનિષેધ પરિષદની સભા મળી હતી, વડોદરામાં યુનિવર્સિટી સ્થાપના માટે યોજના થઇ રહી છે અને તેને અંગે ત્યાંના કળાલવનમાં મુદ્દાસાધારા થયે ત્યજ છે, હિંદવિગ્ધ જમખાના તરફથી, ડેક્કન જમખાનાની માફક, 'મોટા પાયા પર રમતગમતોના મેળાવાની તૈયારી થઇ રહી છે, આલુંદની ચરેતર એન્જીનેયરિંગ મોસાવડી તરફથી વિદ્યાર્થીઓની કસરત તથા મેદાની રમતોની હરિકાંઈના મેળાવડા હાલમાં જ થઈ ગયો, ભરૂચ જીલ્લાને ખીલવવા માટે સેવા-થમની સ્થાપના થઈ છે, મુરતમાં પછાત કોમોની ઉન્નતિને માટે સંસ્થા સ્થપાઈ છે, નવસારીમાં ગ્રામપ્રજામાં જાગૃતિ આણવા માટે જેટન મંડળો અને શિક્ષણની સંસ્થાઓ કાઢવામાં આવે છે, આખા કાકીઆવાડમાં જાગૃતિ આવી છે. રાજકીય પરિપક્વતા કામ જણાઇ આવતું નથી પણ તેનાં મુગાં કામથી, તથા "સૌરાષ્ટ્ર" પત્રની રચનાત્મક દીકાથી ત્યાંનું વાતાવરણ બદલાતું જાય છે. રાજકોટના દરબારે પ્રજામાં વિશ્વાસ રાખીને જે રાજકીય અખતરો ક્યો છે તેનાં મીઠાં ફળ થોડા સમય પછી જણાઇ આવશે. આ ઉપરાંત આપણા પ્રાંતના મહાન પુરુષોની જયંતિઓ દરેકે ઉજવાય છે તેમાં સમાજને પ્રગતિને પંથ દેવામાં ઉપયોગી થઈ

પડે એવી રચનાત્મક રચનાઓ થાય છે. દૈનિક, સાપ્તાહિક અને માસિક પત્રોદ્ધાર સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા છૂટથી થાય છે. આ બધી ચળવળ અને હિંદુવાદથી અંતે પ્રજાને ફાલો થવાનો છે. જે પ્રવૃત્તિથી પ્રજાને તુકશાન થાય એવું હશે તે થોડા વખતમાં બંધ થઈ જશે, જે પ્રજાને લાભદાયક છે તેની અભિવૃદ્ધિ થશે. જાગૃતિને લીધે ભારે ખેંચતાણ ચાલી રહી છે અને એ મેંથનને પરિણામે અમૃત પણ મળશે અને વિષ પણ નીકળશે. એ બનેનો ઉપયોગ કરી સેવાની શક્તિ ધનુર જરૂર આવશે. જૂજરાતમાં આત્મશ્રદ્ધા ખીલતી જાય છે. જૂજરાત મહાવિદ્યાલયના પદવીદાન અમારંજ વખતે મહા-ત્માજીએ કહ્યું હતું કે આત્મશ્રદ્ધાને લીધે આસરે ૨૫૦ કલેક્ટરો આખા હિંદુસ્તાનનો રાજવલિવટ કરી રહ્યા છે. જૂજરાતના પાંચ જિલ્લા માટે પાંચ, કાકીઆવાડ માટે ચાર અને વડોદરા માટે ત્રણ એમ બધા મળીને ખાર આગેવાનો આપણે મેળવી શકીએ તો સરકારથી અલગ રહીને અથવા માત્ર જરૂર પુરતો સહકાર કરીને એ દશે જિલ્લાની પ્રજાના બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપણે કરી શકીએ. તેમાં ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય એ સર્વ પ્રશ્નોના ઉકેલ થાય. સરકારે જે ખાતાઓનો વલિવટ આપણા હિંદીઓને સોંપ્યો છે તેની સાથે સહકાર કરી શકાય. જરૂર પડે ત્યારે લઠી શકાય છે અને અસહકાર પણ થઈ શકે છે, માત્ર આપણામાં સહકાર કરવાનું, લડવાનું અને અસહકાર કરવાનું કે સામે થવાનું આત્મ-જન્ય હોતું જોઈએ. આવા ખાર ખીન-સરકારી આગેવાનો અને તેમના મદદગારો, તથા તેમના આશ્રમે (કાર્યાલયો) અસ્તિત્વમાં આવનાં

નય છે. Coming events cast their shadows before-hand.

* * *

શ્રી કેળવણી પરિષદ

આખા હિંદુસ્તાનના દરેકદરેક પ્રાંતમાંથી શ્રી પ્રતિનિધિઓ પુનામાં એકઠાં થઈને શ્રી કેળવણીને વિશે ચર્ચા કરવાનાં છે અને ત્યાર બાદ એક જામરી કાર્યવાહક સમિતિની મારફત કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો ઇરાદો રાખે છે. પ્રાંત પ્રાંતે પરિષદો હારીને કેળવણીને લગતા વિષયોની ચર્ચા ચર્ચા રહી છે, ચર્ચા ચર્ચાલાલમાં આખા ગૂજરાત કાઠીઆવાડ તથા ગૂજરાતનાં દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ તથા અન્ય શુભેચ્છકોની સલામતી હતી. ગૂજરાત કાર્યકુશળ છે અને તેથી આ સલામત શ્રીઓની નહેતી પણ કેળવણીમાં રસ લેતા પુરુષો તથા સરકારી અમલદારોએ પણ તેમાં ભાગ લીધો હતો. પરિષદમાં જે ઇરાવો કયાં હતા તેની પ્રાથમિક ચર્ચા ક્રીક થઈ હતી, અને એ ઇરાવો દરેક વ્યક્તિને પસંદ પડે એવી ખોટી આશા દેણ રાખે નહિ પણ એકંદરે તે સારા હતા. એ ઇરાવો ખૂબ આનુભવ અને વિચારને આધારે રચાયેલા હતા. સમસ્ત હિંદની પરિષદનાં મુખ્ય મંત્રીએ જણાવ્યું કે એ ઇરાવો સારામાં સારા હતા અને એ ઇરાવોને નમુના તરીકે રાખીને મોટી પરિષદના ઇરાવો ઘડવામાં આવશે.

પરિષદમાં જે સ્ત્રીપુરુષો એકઠાં થયાં હતાં તે આ કહિન પ્રશ્નો ઉઠેલ કેવી રીતે કરવો તેનો ગંભીરતાથી વિચાર કરીને ચર્ચા કરતાં હતાં. તમાશગીરની સંખ્યા જુજ હતી અને કેટલાક મુખ્ય આગેવાનો એમ પણ કહેતા હતા કે જે મોટી પરિષદનું કામ નેમ્પ્રેએ તેવું સાફ નહિ થાય તો પણ ગૂજરાતે તો એક પગલું આગળ ભરવું જ નેમ્પ્રેએ. એ ઉત્સાહ ક્યાં પુછી દીધો રહે છે એ કહી ન શકાય છતાં ઈશ્વર મને બળ આપે એવું અમે ઈચ્છીએ છીએ.

* * *

શ્રી કાર્યકર્તાઓ

કન્યા કેળવણીનાં પ્રાથમિક ધોરણો ફરજિયાત કરવા માટે, બાળકમનો પ્રતિબંધ કરવા માટે તથા સંમતિવય એળ વર્ષ સુધી વધારવાને માટે સરકાર ઉપર દબાણ કરવાના ઇરાવો થયા હતા. ત્યાર પછી એક દબાવ એવો મુકાબો હતો કે કન્યા કેળવણીને સફળ કરવા માટે પ્રજામત કેળવવાની આવશ્યકતા છે અને તે કામ શ્રી ઉત્તરિમાં રસ લેતાં સ્ત્રીપુરુષોએ ઉપાડી લેવું, અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓએ આગળ પડવો ભાગ લેવો નેમ્પ્રેએ. આ બાબત વિવેચન કરતાં એક પુરુષ વક્તાએ ચેતવણી આપી હતી કે જે પ્રજામત કેળવ્યા સિવાય કાયદા કાનુનોના જોરથી મુકારો કરવાનો પ્રયાન થશે તો ગરીબ અને અગામ પ્રજાને ઘણું ભારે નુકસાન થશે. વડોદરા રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત છે તે છતાં પણ કેમોની કન્યાઓમાં તેનો પ્રચાર બહુ વધ્યો નથી; ગરીબ માત્રાપો દંડાય છે; અને બાળકમનો પ્રતિબંધ માટે કાયદો થયો છે તે છતાં તેની અસર સમાજ પર અછ હોય એવું જણાવું નથી, એટલે કાયદાની સખાઈ કરતાં પ્રચારકામ અને પ્રજાવર્ગને સમજાવવાની યજ્ઞી જ જરૂર છે. વડોદરામાં બાળકમની વિરુદ્ધ કાયદો થયો છે તે છતાં સમજા માણુસો તથા અમલદારો એવાં લોકોમાં બળ છે, અને જે જ્ઞેનોએ આ પરિષદમાં દરજ પસાર કર્યો છે તે પણ જ્યારે પોતાનાં સગાં-સંબંધીઓમાં બાળકમ થશે ત્યારે તેમાં જરો એવી દહેશત રહે છે. આ દીકા ઘઘ એટલે એક જાણીતા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થે ત્યાં ત્યાં એક પરિષત (સર્ક્યુલર) ફેરવ્યો કે જે જ્ઞેનો બાળકમમાં નહિ બળ તેમણે એ પત્ર પર સહી કરેલી. અમે સાંભળ્યું છે કે એ પરિષત ત્રિમાસિક હાલના જમણા હાયના વિભાગમાં રહી ગયો હતો તે છતાં તેનાં ઉપર ૩૭ સહી થઈ હતી. જે વ્યક્તિઓએ સહી કરી હતી તે સૌ આ નિર્ણ-

યુનું પાલન કરેશે ને એની અમરી ખાત્રી થતી નથી, અને મેલાઓમાં જે પ્રતિવાઓ થવાય છે તેમાં અમને શ્રદ્ધા નથી; પણ આંગળી ઉઘી કરેથી અને કાગળ ઉપર સહી કરવી એમાં તકાવત છે. આ બનાવ ગૂજરાતી પ્રજાની જાણ માટે પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

* * *

યુવકોનું જીવન

: જે દિવસે સ્ત્રી કેળવણી પરિપક્વની સહા મળી તે સાંજે યુવક સમાહની શરૂઆત થઈ હતી. આજના યુવકોને માથે ભારે જવાબદારી આવી પડી છે. દેશનું ભાવિ તેમને હાથે ધરાશે. જે યુવકો દૈન સંકલ્પ કરે તો જાળવશ તથા કન્યા કેળવણીના પ્રશ્નોનો નિકાલ સપાટામાં થઈ જાય. દેશનો જુવાન વર્ગ બાકીપણમાં પરજીવાની તથા અભણ કન્યા જેડે વરવાની ના પાડે એટલે સુધારા થયા વિના રહે જ નહિ.

રશિયાના યુવકવર્ગે આત્મભ્રમ આપીને આખા દેશનું વાતાવરણ જાદૂની તાબું હતું પણ કેટલાક વર્ષો સુધી યુનિવર્સિટીનાં મકાનો ઉજાડ થઈ રહ્યાં હતાં. કલાક્રમ નામના એક યુવાન કારકુને આપણા દેશમાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. હિંદી યુવકોએ સ્વરાજ્ય ચેળવવા માટે કમર કસવી જોઈએ. આજે યુરોપના મિશનરીઓ આપણા દેશના દૂર દૂર રાની પ્રદેશોમાં જઈને કેળવણી તથા સામાજિક સેવાનાં કામ ઉઠાવી રહ્યા છે. રક્ષાપિતૃથી પાડાતા હિંદીઓની સારવાર આપણાં લોકો નથી કરતા પણ સુકિતદાજ (સાધ્વિશન આર્મિ) ના માણસો કરે છે. પતિત સ્ત્રીઓના ઉદ્ધાર માટે જે ગૃહો કાઢવામાં આવે છે તેમાં સેવા કરનાર સત્તારી, (પગાર લઈને કે વગર પગાર) હિંદી પ્રજામાંથી મળતી નથી. આ બધી દારીકત જાણીને કયો હિંદી ઉચું મોં-રાખી શકે ?

યુવકોએ સાહસ બેઝવાનું હોય, અને આજે તો તેમને ક્ષેત્ર શોધવા જવું પડે એમ નથી.

આપણા ખેડુતા, મજૂરી, આપણા કારીગર વર્ગ: એમની ઉત્પત્તિ માટે સેકંડા જુવાનીઓની મદદ જોઈએ છે. બીજા, કાળીપરજ, કોળી, દાકરડા, અંત્યજ, ધારાળાનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પણ સેકંડા કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે. આપણે ત્યાં બધા અજ્ઞાઓમાં આશ્રમો છે પણ ત્યાં જોઈએ તેટલા માણસો નથી. પ્રજા પૈસા પણ આપે છે પણ ગોખ લાગકાતવાળા જુવાનીઓ એ કામ ઉપાડી લેતા નથી. જે જુવાનીઓ દેશોદ્ધારના પવિત્ર કામમાં ઉતરી પડે તો રાજકારભારની લગામ આપણે જોતજોતામાં ખેંચી લઈએ.

દરેક અજ્ઞામાં જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓને માટે એક મંડળ થતું જાય છે. આ બધું કામ નવારે વ્યવસ્થિત થશે ત્યારે આપણે લગભગ સ્વાસ્થ્ય થઈશું. હિંદી સેવક સમાજની મારફત ગૂજરાત સેવક સમાજ યાવ કે ન યાવ પણ દરેક અજ્ઞાની જાહેર પ્રવૃત્તિમાં જોર અને રસ રેડે એવું એક મંડળ યાવ તો અજ્ઞાઓનું સ્વરૂપ બદલાઈ જશે.

* * *

બોડાં માથાં

સમાહનો મેળાવડો પુરો થયો એટલામાં જ એક અમેરિકન યુવક અમદાવાદ તથા વડોદરામાં યુવકોની સમિતિ સ્થાપવાને માટે આવી ગયો. આ યુવાનનું વય ૨૭-૨૮ નું હતું અને તેણે યુરોપની લડાઈમાં મરીન-ગન ચલાવી હતી. અમેરિકાના યુવકો તથા મોટી ઉંમરનાં સ્ત્રી પુરુષોની ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે પાશ્વલ દેશોના મૂલીદાર વેપારીઓ, પછાત કામો તથા પ્રજાઓને સુસ્તી ખાનાર સામ્રાજ્યવાદીઓ અને એવા એવા રાહસો પેતાનાં હિત સાધવા માટે પ્રજાઓને લગાવી મારશે, તેથી તેમની સામે યુવકોએ બંડ ઉઠાવવું અને જગતમાં શાંતિના પ્રસાર માટે પ્રજામત કેળવવો એક લાખણમાં એમણે કહ્યું હતું કે તાલકીવાળાં માથાં હવે સુધરે એવી આશા રાખવી જોઈ છે; માટે

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

પુસ્તક ૩

પોપ ૧૯૮૩

અંક ૩

ઈશ્વર સ્તવન

[રાગ યમન, ત્રિતાલ]

નમન પ્રણામ ! કલા તવ અકલા !
 પરમ કલાધર ! અમ શું કૃપાકર !
 દે અમને રસધન તે ભાવન— નમન૦
 તવ લીલા પ્રભુ ! દીસે અદ્ભુત
 ગાન મૌન ધરી કરે મન— નમન૦
 કરતી રાઈ તણે પરવત એ
 ભાસતી નવલ પુરાતન— નમન૦
 કરતી લાસ્ય અને એ તાણવ
 વ્યાપતી જગલર વામન— નમન૦

વિહંગને સંબોધન

[રાગ ખમાય, ત્રિતાલ]

પાંખ ભડે તવ વેગે સરતી
 ચેતન નૃતન કયાં થકી ભરતી ?— પાંખ ભડે૦
 વિહંગ ! જુવે નંદામાં કે રાહજુ
 પ્રેમ લીની પંખીડી જૂરતી ?— પાંખ ભડે૦
 તરુ પર વા તવ માળે બેકી કે
 હાલી જવન માર્ગે સુઝવતી— પાંખ ભડે૦

ધંધર સ્તવન

[ત્રય યગન, ત્રિતાલ]

પ ધ   ગ   ગ
 નિનિ (પ) મેગ   પ - મેગ   રી ગ ગ રી   સા રી સા -
 નડ મ ન પ્ર | લોડ ડ ક | લોડ ત વ | અ ક લોડ |
 ૩   x   ૨   ૦

નિ   નિ   મ   ગ
 સાં રી ગ રી   સા રી સા સા સા સા ગ ગરી   ગ મ મ પ
 પ ર મ ક | લોડ ધ ર | અ મ શું કુંડ | પાડ ક ર |
 ૩   x   ૨   ૦

મ   ધ   રી   રી
 પ - પ પ   મ - મ ગ   ગ રી સારીગમ પ   ગ રી નીરી સા
 દેડ અ મ | નેડ ર સ | ધ ન તેડડડડ | ડ લો વડ ન |
 ૩   ૨   ૦

અંતરો-૧

નિ   નિ   નિ   ધ
 પગ પ ધપ   સાં - સાં સાં સાં રીનિ રીં ગં   સાં નિનિ (પ) -
 તવ લીડડ | લોડ પ્ર ભુ | હીડડ એડ | અ હડ ભુ ત |
 ૩   x   ૨   ૦

મ   મ   રી
 પ - પ પ   મ - મ ગ   ગ રી સારીગમ પ   ગ રી નીરી સા
 ગાડ ન મૌ | ડડ ન ધ | રીકે રેડડડડ | ડડ મડ ન |
 ૩   x   ૨   ૦

અંતરો-૨

નિ   નિ   નિ   ધ
 પગ પ ધપ   સાં - સાં સાં સાં રીનિ રીં ગં   સાં નિનિ (પ) -
 ક ર તીડડ | રાડ ધ ત | લોડડ પ ર | વ ત એડ |
 ૩   x   ૨   ૦

મ   મ   રી
 પ - પ પ   મ - મ ગ   ગ રી સારીગમ પ   ગ રી નીરી સા
 લોડ સ તી | ન વ લ પુ | રાડ ડડડડડડ | ડડ તડ ન |
 ૩   x   ૨   ૦

આ ગીતો 'રાધનો પવંત' નાટક ભજવાયું તેમાંથી લીધાં છે. પ્રસંગને અનુસર શુદ્ધ સાગ્રીય રાદો પદ્ધિત વાદીવાદ્ય સિવાયે ચેતલોવાં છે જેઓ પ્રસિદ્ધ સંગીત વિચારદ ભાતખંડેના પદ્ધિમ્ય છે. એ રાદ પ્રમાણે ચંદ્રાવંતી યોજના શ્રીયુત સંસ્કૃતિય છે. પરીખે કહેલી છે.

અંતરો-૩

प ग प धप सां - सां सां नि नि रीं गं नि ध
 ६ २ ती डड । ला ड स्थ थ । ने डड जे ड । तां डड ड व ।
 ३ x ३ १

म - प प म - म ग ग री सारीगम प, ग री नीरी सा
 व्या ड थ ती ड ड ज ग । ल र वा ड ड ड म ड न ।
 ३ x २ ०

વિહગને સંબોધન

[રાજ ખમાજ, ત્રિતાલ]

५
सां (सां)-निनि धं प धं (भं) ग ग भं प धं सा नि सां -
पां ड डभुठि । ड ड ड त व । वे ड ग ड । स र ती ड ।
० ३ x २

नि - शीं - शीं - शां
सां - गं - गं - नि - सां - नि - सां सां निसांरीं निसां नि ध प
ड ये ड तन | नू ड त न | डक्या थ की । लुङ्ङ रङ्ङ ती ड ।

ଆ'ପରି-୧

म नि
ग म ध नि सा - नि नि सा - - सा सा नि सा नि ध
वि ल ग वु वे ड न ल भा ड ड डो श ड ह शु

नि. शि. सा. नि. ध. प.
सा. - ग. म. ग. - नि. सा. नि. सा. सा. सा. (सा) नि. ध.
प्रे. ड. म. ली. । ती. ड. पं. ड. । ड. भी. डी. ड. ड. ड. २. ती. ड. ।

अंतरे-२

म नि
 ग म ध नि सां - नि नि सां - सां सां सां नि सां नि ध
 त रु प २ | वा ३ त व | भा ३ जे जे | ड ड डी डो ड |
 ० ३ x २

ध मं रीं रीं सां
 पं - ग मं ग - नि सां नि नि सां सां निसां रीं निसां नि ध
 ष्टा ड डी ड | छ ड व न | भा ड रीं सु | अ ड ड व ड ती ड
 ० ३ x २

કારણકે જરૂર પૂરતો અન્નસંગ્રહ ભારતવર્ષમાંથી જ મળી આવે એવું હતું. પરંતુ કોણ જાણે કયા કારણથી શ્રી ગુરુદેવની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલેલો અને તેમાં પેકીન યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક તરીકે જવાનું નિમંત્રણ આવેલું. તે વખતે તો મેં એનો અસ્વીકાર કરેલો, કારણકે ચીન માટે કાર્યક્ષેત્ર નહોતું. વળી ચીનીનો અભ્યાસ. પ્રો. સિસ્ત્રન લેવીની પાસે કરવાનું ફીક પડે એમ હતું. બે વર્ષ પછી જ્યારે શ્રી ગુરુદેવના પર ત્યાંના વિદ્વાનો તરફથી નિમંત્રણ આવ્યું, ત્યારે તેમાં એવી પણ વિનંતિ હતી, કે ભારતવર્ષના પંડિતોને પણ સાથે લાવજો. શ્રી ગુરુદેવને વિચાર થયો, કે વિદ્વાનોને કેવી રીતે લઈ જવા? પણ કલકત્તાના ખીરલા અધ્યક્ષે અર્થ આપવાનું માથે લીધું એટલે શ્રી ગુરુદેવે મને સાથે જવા કહ્યું. ત્યારે મેં કહ્યું કે મારા કરતાં વધારે યોગ્ય માણસો છે તેમને લઈ જાઓ તો સારું. એમ કહી હું નિશ્ચિત થયો. શ્રી ગુરુદેવ ચીન જવા નીકળવાના હતા તે પહેલાં ચાર પાંચ દિવસ અગાઉ તેમને મળવા માટે હું કલકત્તા ગયો ત્યારે સર્વ મને જોઈને હસવા લાગ્યા. બધાએ પૂછ્યું કે તમારો બધો સરસામાન બાંધી તૈયાર થયા છે કે? મને થયું, કે હું તો પારકાની જાનમાં આવેલો પણ આ તો મને જ પરણાવવાની વાત! મેં વિચાર્યું હતું કે શ્રી. નંદલાલ જેવા વિદ્વાન ચિત્રકાર ચીનમાં જાય એ જ વધારે યોગ્ય છે કારણકે એમના જવાથી ચીન અને ભારતવર્ષની ચિત્રકળાનો સુયોગ પણ થાય. મેં પૂછ્યું કે પાસપોર્ટ વગેરેની શી વ્યવસ્થા છે? ઉત્તર મળ્યો, કે બધી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે. ચાર પાંચ દિવસમાં બંધુબાન્ધવ અને જામાતાએ ઝખ્ખો ધોતીયું વગેરે કપડાંની વ્યવસ્થા કરી નાખી. મને તો ખબર નહિ કે મારી પાસે શો સામાન છે. મેં તો કેટલાંક પુસ્તકો અધધી ભેગાં કરી લીધાં: કારણકે ચીન તો રહ્યો ગંભીર પંડિતોનો દેશ. તેમની સાથે બધી જ વાતચીત બહુ જ સાવધાનીથી કરવાની હોય છે. જહાજમાં જઈ સામાન જોયો તો કેટલીક ચીજો તો જ જાણેને જોઈએ તેટલી હતી, જ્યારે કેટલીક મુદ્દલ જ ન હતી. વિચાર કર્યો કે તે ચીજો રંગુનથી લઈ જઈશું.

મુંડેલી એ હતી, કે ચીનનો પરિચય ચીની મોચી, મુંતાર વગેરે ઉપરથી થયો હતો. જેમ ભારતવર્ષમાંથી ધાણુકા, કેળા વગેરે મળુરો પરદેશ જાય અને તે ઉપરથી ત્યાંના લોકો ભારતવર્ષની સભ્યતાનું અનુમાન કરે તેના જેવું ચીનના સંબંધમાં આપણે કરીએ છીએ. પ્રથમ રંગુન જઈ કેમેનડાઈનમાં જંબરેસ્ટ કોલેજ જોઈ. ત્યાં ચીનની સભ્યતા, પાંડિત્ય અને લદ્દતાનો થોડો ઘણો પરિચય મેળવી મધ્ય દ્વીપકલ્પમાં ગયા. મધ્યમાંથી સ્ટ્રેઈટસેટલમેન્ટમાં ગયા. ત્યાં સવારમાં છ કલાક સુધી સ્ટીમર થોભી હતી. અત્યાર સુધી સમુદ્રમાં મોટા તરેતો ઉજળતા નહિ એટલે આરામથી મુસાફરી કરેલી અને વિચાર આવેલો કે સમુદ્રયાત્રામાં કેવી હોર છે! પરંતુ જ્યારે સ્ટ્રેઈટમાંથી ઉપડ્યા અને ભારતવર્ષની સભ્યતાવાળા બન્ને બાજુના દ્વીપકલ્પો વચ્ચે થઈને પાસિફીક મહાસાગરમાં પેહા, ત્યારે મોટા મોટા તરંગો આવવા લાગ્યા, અને ત્યારથી બધા આરામ ખુરશીમાં પડી રહેવા લાગ્યા. કોઈ પણ કરવાની વૃત્તિ જ ન થાય.

હૃદય જીતવાની કળા

ચીનદેશના લોક તરફથી જે પહેલું અભિનંદન પત્ર મળ્યું તે હાથીઘાંતની પેટી ઉપર કોતરણી કરી બંગાળી અક્ષરમાં લખેલું હતું, અને તે પર શ્રી ગુરુદેવનું નામ બહુ

સુન્દર રીતે કાતરેલું હતું. કલકત્તાના ચીનના કોન્સલ પાસેથી અક્ષરનો ફોટો મંગાવી તે પરથી એમણે કાતરેલું હતું. આ ઉપરથી સમજાય છે કે મનુષ્યનું હૃદય કેવી રીતે છતી શકાય તે એ લોકો જાણે છે. ને કોઈ એાણી સમ્યક્તાવાળા દેશમાં ગયા હોત તો પ્રથમ પૂછાત કે બંગાળી સારી લાખા છે ? તે સહેલાઈથી લખી શકાય છે ? પણ આ લોકો તો જાણતા હતા, કે બંગાળી અમારી અંતરની લાખા છે, અને તે સારી રીતે લખી હોય તો અમે પ્રસન્ન થઈએ.

જ્યારે હોંગકોંગ પહોંચ્યા ત્યારે સનયાતસેન કોન્સલના સેક્રેટરીએ કન્ટેનમાં જવાનું કહ્યું કારણકે દક્ષિણ ચીનનું તે મુખ્ય સ્થાન હતું. અમે કહ્યું: 'પણ અમે સાંગહાર્ષ સુધીની વ્યવસ્થા કરેલી છે, તે કેવી રીતે ફેરવી શકાય ?' તેમણે કહ્યું: 'એવી વ્યવસ્થા કરવી અઘરી નથી.' આ પરથી એમ ન જાણવું કે તે આપમુદ્દ હતા પણ તે લોકપ્રિય હતાં તેથી જ એમ કરવાને સમર્થ હતા. અમે કહ્યું: 'શૂનતા મૂળમાં જલસિંચન થાય તેવી રીતે ચીનની રાજધાની અને વિદ્યા તથા સંસ્કૃતિના મૂલસ્થાન પેકિનથી અમારી યાત્રાનો આરંભ થાય એ યોગ્ય છે અને થી. શુરહેવનું પહેલું જાહેર લાપણું પણ પેકિનમાં જ થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.' એટલે સનયાતસેનના સેક્રેટરીએ કહ્યું: 'આપની વાત યોગ્ય છે.'

આદર્શ અને વ્યવહાર

સનયાતસેનના કહેવાથી માલમ પડ્યું કે તેમનું રાજ્ય માત્ર એકલા વ્યવહાર પર નહિ પણ આદર્શ પર રચાયેલું છે. તેથી અમને તેમને માટે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયાં. સનયાતસેનના તરફ શ્રદ્ધાવાળા અનેક માણસોને અમે જોયા તેમાંના એકને અમે નમ્રતાપૂર્વક પૂછ્યું: 'આપની જાતિ તો બહુ ઉપયોગિતાવાદી છે તો તમારા રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા સર્વોચ્ચ આદર્શ ઉપર છે તે અમારા માનવામાં તો નથી આવતું.' તેમણે કહ્યું: 'વિશ્વશક્તિથી પ્રતિફલ થઈ કંઈ કરીએ તો વિશ્વશક્તિ આપાતરૂપ થઈ પડે અને એ શક્તિને અનુકૂલ થઈ દામ કરીએ તો જે સ્વાભાવિક છુટે તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. આદર્શ એ સમસ્ત મનુષ્ય જાતની સ્વીકૃત વિશ્વસનીય સત્યની પ્રતિષ્ઠા-બુદ્ધિ છે. અમે તો નવીન શક્તિ મળે એવી ઘટનાઓ ઘટીએ છીએ, અને તે જો આદર્શ પર ન ઘટીએ તો કેવી રીતે ટકે ? નૂતન વસ્તુ પ્રથમથી જ સુપ્રતિષ્ઠિત હોવી જોઈએ, નહિ તો પ્રતિષ્ઠાહીન વસ્તુની માદક તે જ દિવસમાં ટૂટી પડે.' મને વિચાર આવ્યો, કે નવીન શક્તિનો સંચાર યતો હોય તે વખતે આદર્શ વગર પણ ચલાવી લેવાય, એવી માન્યતાવાળા જો આ રીતે વિચારે તો કેટલો લાભ થાય ? એમણે ચીનની વાસ્તવિક શક્તિ આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરી છે.

ત્યાંથી અમે સાંગહાર્ષ ગયા. ત્યાં અમેએ જોયું, કે ચીનના લોકો હીંગણા નહોતા પણ દીર્ઘકાર, સુંદર, શ્રીમાન, પ્રતિભાસાળી અને નેત્રમાં વિદ્યતાના તેજવાળા હતા. પહેલાં ત્યાંનું રાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય જોયું અને તેના અધ્યાપકો સાથે વાતચીત કરી. તેમાંના પ્રત્યેક એવા ગંભીર પંથિત હતા કે તેમનો પરિચય આપવો કેવળ અશક્ય છે.

હોંગચાઉને રસ્તે

૧૫૦ માઈલ દૂર હોંગચાઉ મેાવર ઉપરના હોંગચાઉ શહેરમાંથી શ્રીશરદેવને નિમંત્રણ આપ્યું હતું ત્યાં જવાનું નહોતું કહ્યું. અમારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે હોંગચાઉ

સરોવર માનસ સરોવરના જેવું છે, અને તેની આજુબાજુના માનસિક વાતાવરણમાં સમ્યક્તા, ઉન્નતતા અને વિદ્યાકળાનો વિસ્તાર છે. માર્કાપોલોએ પણ મધ્યયુગમાં તે સરોવરની આજુબાજુ ઘણો વખત ગાળ્યો હતો. પહેલાં ૪૦૦ વર્ષ ઉપર ભારતમાંથી સાધુપુરુષો ગએલા તે તિબેટમાં થઈને ચીનના પશ્ચિમ ભાગમાં ગએલા; અને પછીથી જે ગએલા તે હંગચાઉ ગએલા. ચોથીથી આઠમી સદી સુધી ભારત અને ચીનનો સંબંધ ગાઢ હતો. આ હંગચાઉમાં જવાનું થશે એમ સાંભળી અમને અત્યંત આનંદ થયો. સાંગહાઈથી ચાંચા. માર્ગે નાની નાની નદીઓ અને મોટી મોટી નહેરો પણ આવતી હતી, તેમાં ગ્રેન્ડ કેનલના આદી અને મુખ્ય ભાગની લંબાઈ ૬૫૦ માઇલ છે અને તેમાંથી બીજી મોટી શાખાઓ કાઢેલી છે તે બધીની એક્ટી કરેલી લંબાઈ ૧૫૦૦ માઇલ થાય. ગ્રેન્ડ કેનલ એરણ નદીના પહોળામાં પહોળા પટથી સોળ ગણી પહોળા હતી. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં તે ખાંધવા માંડી હતી, અને બે હજાર વર્ષથી એ વપરાશમાં છે. એ મુખ્ય નહેર છે અને એમાંથી નીકળતી નાની નહેરો ઘણી છે. એની મારફત રણ અને ફળદ્રુપ નહિ એવી ભૂમિ પર વિજય મેળવ્યો છે. લાખો લોકોની રણ જેવી જમીન એની મહાસત્તાથી ફળદ્રુપ બનાવેલી છે.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૬ થી ચાલુ]

છાત્રાલય વિશે ગાંધીજીનો પત્ર*

ભાઈ,

મને કાંઈ પણ લખાણ મોકલવાને વખત છે જ નહિ. ઘણું કામ એમને એમ પડ્યું રહે છે. જોયો મારી દશા સમજે છે તેઓએ મારી ઉપર નવો બોલો ન મૂકેવો તે તેમની ફરજ છે. તમને હું ના નથી પાડી શક્યો એટલે કેંઈકે મોકલાવું છું. ભવિષ્યમાં અગ્રાવન્ને. અને બીજાઓને મારી ઉપર બોલો મૂકતાં રોકો. જેમાં મારી ખરેખરી જરૂર હોય તેમાં જ મને રોકવાથી મારી સારામાં સારી સેવા લઈ શકાય. એક દોકડાના કામમાં રૂપીઓ વાપરનારને આપણે શી ઉપમા આપીએ ? કેટલાંક કામમાં મારી કિંમત રૂપીઆની છે એમ હું માનું છું. એવાં કામો અત્યારે મારી પાસે પુછાજ છે તેમાં જ હું ચુલ્લતાન રહું એ જરૂરનું છે.

મોતીહારી
કાર્તિક, અમાવાસ્યા
સં. ૧૯૭૨

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્.

* આ પત્ર થીયુત કલ્યાણજી વિફલભાઈ મહેતા ઉપર લખાયેલો.

વિદ્યાર્થી-આશ્રમ

વિદ્યાર્થીઓને સારૂ આશ્રમો ખોલવાં એ નાનીસુની જવાબદારી નથી. એમ છતાં એવું જોવામાં આવે છે કે જેની પાસે પૈસા હોય છે અને જેને આવાં આશ્રમો ખોલવાની ઈચ્છા થઈ જાય છે તે ગમે તે માણસને રાષ્ટ્રી આવાં આશ્રમો ખોલે છે. યુરોપમાં તેમ જ હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં આવાં આશ્રમો ચાલે છે, ત્યાં ત્યાં ધણીવાર અનીતિઓ થતી જોવામાં આવે છે. યુરોપમાં વખતોવખત તે વિશે છાપાઓમાં ચર્ચા ચાલે છે. હિંદુસ્તાનમાં છાપાઓનું ધ્યાન આ વિષય ઉપર ઓછું ખેંચવામાં આવે છે, જેઓને અનીતિનો અનુભવ થયો છે તેઓ ખદાર પડતાં ડરે છે. અધિપતિઓ પણ સંકેતાય છે અને અનીતિ ધીમે ધીમે ધર કરતી જાય છે. ઉપાયો ખતાવવા અને યોગ્યતા એ રહેલું નથી, છતાં કેટલાક ઉપાયો જે મેં પોતે અમલમાં મૂક્યા છે તેની નોંધ નીચે કરી નાખું છું.

- (૧) ગમે તેવા પ્રયત્ન કરીને પણ વિદ્યાર્થીશ્રદ્ધનો પતિ વિદ્વાન તેમ જ ચારિત્રવાન હોવો જોઈએ અને તેનો અધ્યાપક વિદ્યાર્થીઓના જ કામમાં રોકાવાની જરૂર છે, પ્રમાણિક મુખી તરત અનુભવરો કે બીજા કોઈ પણ કાર્યને સારૂ તેની પાસે વખત નથી. મુખીએ વિદ્યાર્થીના જીવનના દરેક વિભાગમાં તત્કાલિત થવું જોઈએ.
- (૨) વિદ્યાર્થીઓને હમેશાં ધર્મશિક્ષણ મળવું જોઈએ. ધર્મશિક્ષણ મુખ્યત્વે એ મુખીના જીવનમાંથી જ લઈ શકશે.
- (૩) વિદ્યાર્થીને એકાંત મળવું એ આવશ્યક છે તેથી એક કોટરીમાં બધાને ગોંધવાને બદલે નાની પણ દરેકને સારૂ નોખી કોટરી હોય તો સહુ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિકાસ પામી શકશે; અને પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના શુદ્ધહૃદય, તેની પોતાની કોટરી રાખવાની ઢબ ઉપરથી જાણીતો આવશે.
- (૪) વિદ્યાર્થી શરીર અને નિર્ભય અને તે સારૂ તેને પોતાના દરેક કામમાં રોકવાની જરૂર છે, એટલે કે નોકરો પાસેથી તેનું બધું કામ કરાવી વિદ્યાર્થીને અર્પણ બનાવવાને બદલે વિદ્યાર્થીની પાસે એવું કામ કરાવી તેને સ્વનંત્ર બનાવવો જોઈએ.
- (૫) વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર કસાયલાં નથી હોતાં. નિશાળમાં તે કેળવણી નથી હોતી, તેઓને વ્યાયામ અવશ્ય જોઈએ.
- (૬) વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરની દાકતરી તપાસ-અધ્યા ભાગની દર માસે થવી જોઈએ.
- (૭) શાળાઓમાં ઉદ્યોગ કાંઈ શીખવવામાં નથી આવતો. કંઈક પણ ઉદ્યોગ વિદ્યાર્થી-આશ્રમોમાં દાખલ કરવો જોઈએ.
- (૮) શાળાઓમાં બીજી પણ જે નિયંત્રતા જોવામાં આવે તે આશ્રમોમાં અને તેટલે દરજ્જે દર કરાવી જોઈએ.
- (૯) વિદ્યાર્થીઓને એક બીજાની વચ્ચે કટી પણ અંત્રેય જોડવાની ટેવ નહિ પડવા દેવી જોઈએ અને માનુભાષા ઉપર પ્રેમ હિતવશ કરાવવો જોઈએ.
- (૧૦) તેઓને સત્ય, અહિંસા, અલ્પચર્ચ, નિર્ભયતા, સ્વદેશી આદર્શો વગેરે ગમે તે જોખમે પણ પગાવવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ. તે વિના મજેલ કેળવણી લગભગ વ્યર્થ છે.

મોહનદાસ ગાંધીના

વંદે માતરમ્

શિક્ષણ અને છાત્રાલય*

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિચતે ।

સન્નતો,

આપે નિર્દેશ કરેલું સ્થાન સ્વીકારતાં મને અનેક પ્રકારની લાગણીઓ થાય છે. આ માનપ્રદ સ્થાન આપ મને આપો છો તે માટે આભારની લાગણી તો થાય જ પણ તે ઉપરાંત પ્રસંગની ગંભીરતાથી મને જરા સંકોચ થાય છે. આ એક નવા જ સંમેલનનો આપણે ઉપક્રમ કરીએ છીએ. આપણી પાસે આવવાના પ્રશ્નો નવા જ. હશે. તેની વસ્તુ પરિસ્થિતિ નવા જ પ્રકારની હશે. અને તેવા જ નવા પ્રકારનાં તેનાં સમાધાનો પણ આપણે શોધવાનાં છે. સામાન્ય રીતે રૂઢિ કે પૂર્વની પરંપરા કાર્યપદ્ધતિને નકી કરી આપે છે તે પણ આપણી પાછળ નથી. અને પ્રથમ જ સંમેલન હોવાથી સંમેલનના અસ્તિત્વનું મહત્વ તેના પરિણામથી આપણે ગૂંજરાતને સાબીત કરી આપવાનું છે. આ સ્થિતિમાં મારી વ્યક્તિગત મર્યાદાઓનો વિચાર કરતાં મને કેટલીક આશંકાઓ થાય છે. પણ દરખાસ્ત મુકનાર શ્રી ત્રિસિદ્ધપ્રસાદ ભટ્ટ, જેઓ મારા ગુરુ હતા ત્યારથી વડિત્રમિત્ર થઈ રહ્યા છે, તેમના નિર્ણય ઉપર અને આપના સૌજન્ય ઉપર આસ્થા રાખી હું આ પદ સ્વીકારું છું. મને આશા છે કે આપ સર્વના ઉત્સાહ, કાર્યકુશળતા અને સહભાવથી આપણું કાર્ય આપણે સાંચીપાગ પાર ઉતારી શકીશું.

આપણા સંમેલનનો અર્થાવિષય છાત્રાલયો છે. તેનું નિમિત્ત તો મુખ્યત્વે બહારગામથી આવતા છાત્રોને રહેવાનું અને ખાવાનું પુરું પાડવાની સગવડ આપવી એટલું જ છે. પણ માણસ જડ જીવનના નિમિત્તની બહાર જઈ એ પ્રસંગનો પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પોતાના હિદેશો પાર પાડવાને બને તેટલો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરે છે. વિકાસક્રમે જીભ તો રસના છે, ખાવાનું સંકેતવાને અને રસ પેદા કરી તેને મુપામ્ય બનાવવાને નિમિત્તે પ્રાણીઓને મજબ છે. પણ માણસ જાતે વિચારવ્યવહારની લાખા બોલવામાં તેનો કોઈ અદ્ભુત ઉપયોગ કર્યો છે. આપણા જીવનમાં છાત્રાલયોનો આપણે શો ઉપયોગ કરી શકીએ અને કઈ રીતે સારામાં સારો ઉપયોગ કરી શકીએ એ આપણા સંમેલનનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે.

આ મુખ્ય પ્રશ્ન શિક્ષણના વ્યાપક પ્રશ્ન સાથે સમવેત છે. એ પ્રશ્નથી તેને જુદો પાડી શકાય તેમ નથી. છાત્રાલયો કેવાં હોવાં જોઈએ એ પ્રશ્ન શિક્ષણ એટલે શું અને શિક્ષણ કેવું હોવું જોઈએ તેની સાથે જીવન સંબંધ રાખે છે. શિક્ષણ વિગે આપણને જેમ વધારે રુચ્છ પચાવ, જેમ વધારે રુદ્ધ દર્શન, તેમ છાત્રાલયના પ્રશ્નોનો આપણે વધારે સારો નિવેડો કરી શકવાના.

અને જનાં શિક્ષણનો સમગ્ર પ્રશ્ન આપણે અહીં અર્થાં શકીએ નહિ. સામાન્ય રૂપે શિક્ષણનો વિષય એટલો વિશાળ છે અને વિશિષ્ટ રૂપે તે એટલો સૂક્ષ્મ અને વિવિધ છે કે દિવસોના દિવસો બેસીએ તો પણ તેનો એટ આપે નહિ. હું પોતે તો તેને આત્માની બીજ

* પ્રથમ છાત્રાલય સંમેલન, લાલનગર: તા. ૮-૧-૨૭, પ્રમુખપદેથી આપેલું લાખડું.

ચૈતન્યપ્રવૃત્તિ જેવો અનંત જ ગણું છું. જેમ માનવજાતિનો ઇતિહાસ કદી પૂરો થવાનો નથી, જેમ માનવજાતિની અનેક શાખાદ્વય સામ્રો કદી પૂર્ણ થવાનાં નહિ, જેમ માનવની કલાઓ, કાવ્ય, ચિત્ર, રચાપત્ય કદી ખૂટી જવાનાં નહિ, તેમ શિક્ષણ પણ કદી પુરું કે પૂર્ણ થવાનું નહિ. જેમ કવિ જન્મે છે, તેમ ખરે શિક્ષક પણ જન્મે છે. જેમ સાદિત્ય અને શાસ્ત્રજ્ઞાનથી કવિ કેળવાય છે સમૃદ્ધ થાય છે, તેમ શાસ્ત્રના સંસ્કારથી શિક્ષક પણ કેળવાય છે. શિક્ષણ માનવની અનન્ત શક્તિમાંથી પ્રગટ થતી તેની એક પ્રવૃત્તિ છે. અહીં માત્ર આપણા પ્રયોજન પુરતી જ તેની ચર્ચા કે બાહ્યરેખાનું અવલોકન કરી શકીએ.

પ્રાચીન કાલમાં કેઈપણ વિષય ઉપર ચર્ચા કરવાની એક સરજ અને ચોક્કસ પદ્ધતિ હતી. દરેક પ્રશ્નને ધોરણે એક મુખ્ય પ્રશ્નના સંબંધથી જ વિચારતા. તે મુખ્ય પ્રશ્ન એ કે માનવજીવનનો હેતુ શો છે ? પછી જો માનવજીવનનો હેતુ નક્કી થયો હોય, માનો કે તે મોક્ષ છે, તો પછી તેનાં સાધન નક્કી કર્યાં અને જીવનના બીજા સર્વ પ્રદેશો એ મુખ્ય ઉદ્દેશને અનુકૂળ કરવા. જીવનના બધા પ્રશ્નોનો નિવેડો એ એક મુખ્ય ધ્યેયના સંબંધથી કરવો. મોક્ષનાં સાધનો આપવાં, બીજાંવવાં, એ જ શિક્ષણનો પણ હેતુ.

આ પદ્ધતિ ખોરી હતી કે બાલિશ હતી એમ હું કહેતો નથી. પણ એટલું જરૂર માનું છું કે આ પદ્ધતિ કેઈ વ્યક્તિને મને તેટલી ઉપકારક હોય, પણ સમાજને તે ઉપકારક થઈ શકે તેમ નથી. આપણો બહુરંગી સમાજ એમ કેઈ એક જ વસ્તુને જીવનનું ધ્યેય માનતો નથી. માને તો પણ તેનાં સાધનો વિશે એકમત નથી. એકમત હોય તો પણ સમાજના જીવનમાં એ હેતુ અત્યારે પ્રવર્તક નથી; અને એ એક જ કુંઝીથી જીવનનાં સર્વ તાળાં ઉઘડે એમ સર્વ માનતા નથી. હાલની દિશામુરી પણ જીવનનું એક ધ્યેય આપવાનો દાવો કરતી નથી. હાલ તે જીવનને, જીવનની અનેક જ્ઞાન-શાખાઓને, જીવનના અનેક અનુભવોને એક કરીને જેવા સમજવા માત્ર પ્રયત્ન કરે છે. પ્રવૃત્તિ તરફ દોરતો ધર્મ અને દિશામુરીની વચ્ચે અત્યારે અંતર છે. દિશામુરી દહા ધર્મ ખતી શકે એટલી પરિપક્વ કે સર્વમાન્ય થઈ નથી. દરેક શાસ્ત્રની પેટે તે પણ બને તેટલાનો ખુલાસો કરી પોતાનું અજ્ઞાન સ્વીકારી પ્રકાશની રાહ લુપ્તે છે. આપણો દિન્દ પણ આમાં અપવાદ નથી. વ્યક્તિને સંતોષ આપનાર ધર્મો છે. પણ સમાજ તેને સ્વીકારે તેવી. દિશામુરી એ ધર્મજીવનમાં વ્યાપ્ત નથી. અત્યારે જીવનદર્શનમાં સર્વત્ર નેતિયાદ ચાલે છે.

પણ આનો સર્વમાન્ય ઉદ્દેશ ન હોય ત્યાં પણ જગત કાંઈ ઉદ્દેશશૂન્ય થઈ નિષ્કેય જાનતું નથી. મહાન સાર્વભૌમ ઉદ્દેશ મનાતો હોય છે ત્યારે પણ વ્યાપકારિક ઉદ્દેશો જ લોકમાં વધારે પ્રચલિત હોય છે, તો આવા ઉદ્દેશના અભાવે અનેક વિરૂદ્ધ ઉદ્દેશો જીવનમાં પ્રગટ થઈ એક પ્રકારની અનવસ્થાનું સામ્રાજ્ય ચાલે તેમાં શી નવાઈ! અને અત્યારે આપણને એ જ અનુભવ છે: શું જીવનમાં કે શું શિક્ષણમાં.

અને જીવનના સંકુચિત દૃષ્ટિના ઉદ્દેશો શિક્ષણમાં વધારે સ્પષ્ટરૂપે દેખાતા રહે છે. જીવન વધારે વલિદ છે, સંકુચ છે. અનેક પ્રયોજનોથી અને પદ્ધતિઓના ચિરોચોથી અસ્પૃશ્ય અને અજાણિયન થયેલું છે, ચારે માણસની ખરી માન્યતા તેમાં વ્યક્ત ન થાય. પણ શિક્ષણ મોટી હમરના માણસના હાથમાં છે. તેની કિયાનો વિષય જનના બાળકો તરફથી વિરોધ થવાનો સંભવ ધોળો એવો છે. માણસ છેતર પોતાની નિર્જગતાથી કે સ્વાર્થથી પણ

જે વસ્તુઓમાં પોતાની બાબતમાં મંદ હોય છે તેવીમાં પણ—અંદરના નિર્બળ મનુષ્યો તો ખાસ કરીને—બીજાને શિક્ષણ આપતી વખતે તે તે બાબતો ઉપર પૂરેપૂરો ભાર દે છે. તેથી જીવન દરમિયાન પણ કેટલીક બાબતોમાં શિક્ષણમાં પ્રજાના ઉદ્દેશો વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ રીતે જર્મન પ્રજાએ પોતાનું સમગ્ર શિક્ષણ, જર્મનીને મદદન સામ્રાજ્ય બનાવવાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને એકાગ્ર કર્યું. જર્મનદેશ સૌથી મોટો થાય, જર્મનદેશની સંસ્કૃતિ જગતમાં પ્રસારે, બીજી પ્રજાઓ ઉપર જર્મની રાજ્ય કરે, એ એક જ ભાવ-આખી પ્રજામાં વિસ્તારવાનું કામ ત્યાંના શિક્ષણે કર્યું. અને શિક્ષણથી તે સિદ્ધ થઈ શકે તેટલું તે સિદ્ધ થયું. શિક્ષણ દ્વારા આ પ્રજાભાવનાની સ્વાર્થમયતામાંથી કોઈ સ્વતંત્ર દેશમાં મુક્ત નથી થયું. આપણને ઈંગ્લાંડના વિચારકો આમાંથી મુક્ત રહેવા ધણીવાર કહે છે, પણ ત્યાં જ રહ્યું છે તે જુઓ. અંગ્રેજ ભાષામાં હમણું બહાર પડેલા મિ. બર્ની-સ સ્પેકના પુસ્તકમાં આજ શિક્ષણપદ્ધતિ વિશે શું કહ્યું છે ?

Dr. Arnold's system, which has remained in force in English public schools to the present day, had another defect, namely that it was aristocratic. The aim was to train men for positions of authority and power, whether at home or in distant parts of the empire. An aristocracy, if it is to survive, needs certain virtues: these were to be imparted at school. The product was to be energetic, stoical, physically fit, possessed of certain unalterable beliefs, with high standards of rectitude, and convinced that it had an important mission in the world. To a surprising extent, these results were achieved. Intellect was sacrificed to them, because intellect might produce doubt. Sympathy was sacrificed, because it might interfere with governing inferior races or classes. Kindliness was sacrificed for the sake of toughness; imagination for the sake of firmness. In an unchanging world, the result might have been a permanent aristocracy, possessing the merits and defects of the Spartans. But aristocracy is out of date, and subject populations will no longer obey even the most wise and virtuous rulers. The rulers are driven into brutality and brutality further encourages revolt. The complexity of the modern world increasingly requires intelligence and Dr. Arnold sacrificed intelligence to "virtue." The battle of Waterloo may have been won on the playing fields of Eton, but the British Empire is being lost there. The modern world needs a different type, with more imaginative sympathy, more intellectual suppleness, less belief in bull-dog courage and more belief in technical knowledge. The administrator of the future must be servant of

free citizens, not the benevolent ruler of admiring subjects. The aristocratic tradition embedded in British higher education is its bane. Perhaps this tradition can be eliminated gradually; perhaps the older educational institutions will be found incapable of adapting themselves. As to that, I do not venture an opinion.

અર્થાત્ ઇંગ્લાંડમાં ચાલતી શિક્ષણપદ્ધતિને મુખ્ય ઉદ્દેશ દેશમાં કે સામાન્યતા દ્વરતા ભાગોમાં સત્તા-ચક્ષાવનારા અધિકારીઓ તૈયાર કરવાનો હતો. સમર્થ, સદિપ્ત, શરીરે સશક્ત, અમુક અમુક માન્યતાઓને વળગી રહેનારો, અમુક અમુક વ્યાવહારિક સમ્બાધનો ધોરણવાળો, અને દુનિયામાં ઇંગ્લાંડ કંઈક પેગમ આપવા આવેલું છે એવી આસ્થાવાળો વર્ગ તે પદ્ધતિ ધારી પ્રમાણે પેદા કરી શકી. પણ એમ કરતાં શુદ્ધિનો ભોગ આપવો પડ્યો કારણ કે શુદ્ધિથી કદાચ સંકેત થાય ! સદાનુભૂતિનો ભોગ આપવો પડ્યો કારણ કે તે કદાચ 'હક્કી' નતિઓ કે વર્ગો ઉપર રાજ્ય ચક્ષાવનાં આડી આવે ! એ જ રીતે આપણી પણ માટે માયાળુના અને દદનાને માટે દંષનાશક્તિનો ભોગ આપવો પડ્યો. દુનિયાં રિયર અગ્રય હોત તો આમાંથી સ્પર્ધાતેનાં બક્ષાબક્ષાઓ અંત્રેબેનો એક નવો વર્ણુ ઉત્પન્ન થાત પણ જન્મનો વર્ણુનો નથી. અને પરતંત્ર પ્રગ્નઓ ગમે તેવા કાલા અને મહાશુભી રાજ્યકર્તાઓને પણ માનવાની નથી. રાજ્યકર્તાઓને પાશવ લુભો કરવા પડે છે અને લુભોથી પાછો બગવો વધેલો બળ છે. દુનિયાંની જટિલતા માટે વધારે શુદ્ધિમત્તાની જરૂર છે અને ડા. આર્નોલ્ડે પોતાના ઇષ્ટ મહાશુભ માટે તેનો ભોગ આપ્યો હતો. ઇટલનાં કીર્ગ-ગણો ઉપર વૉટરનું મુદ્દ તો છતાંયું હોય કે ન હોય પણ ખિરીશ મહેનશાહતની હાતની બાઈ ત્યાં ખેડાય છે. આધુનિક જગતમાં વધારે દંષનાસંપન્ન સદાનુભૂતિની, વધારે મુક્ત શુદ્ધિની, વધારે શાસ્ત્રીય ગાનતી જરૂર છે; પાગલપની આરથા એકાદી ચવાની જરૂર છે. ભવિષ્યનો વહિવટકાર સ્વતંત્ર પ્રગ્નજનનો સેવક હશે, આશ્ચર્યથી અકિત યર્ધ સ્તુતિ કરનારી પ્રગ્નનો દિનકર્તા શાસક નહિ. ખિરીશ ઉચ્ચ કેળવણીનંત્રમાં રહેલી આ ઉચ્ચ વર્ણુની માન્યતા તેના શાપરૂપ છે. કદાચ આ પરંપરા ધીમે ધીમે નાશ પામશે. કદાચ જૂની સંસ્થાઓ આ નવા વિચારોનો સમન્વય કરવા અસમર્થ નીવડશે. એ સંબંધી હું અભિપ્રાય આપવાનું સાદસ કરતો નથી.

ત્યારે જ્યારે આપણી રાજ્યકર્તા પ્રગ્નમાં આ પ્રમાણે હતું, ત્યારે આજ સુધી આપણા દેશમાં શું હતું ? આપણે આદી ખાનગી સમાજથી નજની પ્રાચીન શિક્ષણસંસ્થાઓ હતી. પણ અંત્રેજ રાજ્યે વહીવટનું દરેક અંગ હાથમાં લીધું અને વ્યવસ્થિત કરવા માડ્યું, ત્યારથી જેમ આપણે આપણી બીજી સંસ્થાઓ છોડી દીધી તેમ તેને પણ છોડી દીધી. આત્યારે આપણે જે શિક્ષણપદ્ધતિને વિચાર કરીએ છીએ તેમાં એ પ્રાચીન પરંપરા રહેલી નથી. આપણે આપણા શાસકોના માત્ર શાસ્ત્ર જ નહિ, શિષ્ય પણ યથા એમણે જે શીખવ્યું તે શીખ્યા.

અને તે વખતે આપણા સમાજે હવનનો કે શિક્ષણનો કોય ઉદ્દેશ શિક્ષણમાં મૂકાવવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ, પણ આપણા રાજ્યકર્તા પાસે કાર્યક્રમ તૈયાર દેના તેમાં વિન્દના હવનનો અને શિક્ષણનો ઉદ્દેશ તેમણે નક્કી કરી રાખેલો હતો. આપણા હવનનો ઉદ્દેશ ઇંગ્લાંડના મહાશુભમાં રહેલું અને શિક્ષણનો ઉદ્દેશ રાજ્યશાસનમાં તેઓને લેઈએ તે માત્ર

દેવી. અને જેમ જર્મનના શિક્ષણે પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કર્યો અને આખું જર્મન વશ ન રાખી શકાય તેવું યુદ્ધકાંક્ષી ધર્મ ગયું, જેમ ડૉ. આર્નોલ્ડે શરૂ કરેલી શિક્ષણપદ્ધતિ અત્યારે હિન્દમાં સફળ થતી આપણે નજરે જોઈએ છીએ, તેમ આ હિન્દમાં આખત્યાર કરેલી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ એટલી સફળ ધર્મ કે આપણે રાજ્યના વહીવટ માટે હજારોની સંખ્યામાં હિન્દવાસીને પેરા કર્યાં. હજી એથી વધારે કરતા જમણે છીએ. અને ઈંગ્લાંડનું રક્ષણ તો આપણે માટે એટલું આવશ્યક થઈ પડ્યું કે ગયા યુરોપીય વિગ્રહમાં આપણું પોતાનું રક્ષણ કરવાને કૈન્ય જોઈતું હતું અને મહાત્માજી પોને ભરતી કરવાને લાપણો કરતા હતા લારે પણ લશ્કરની ભરતી ન થઈ. પરાવર્તિતતા એટલી કે અંગ્રેજ રાજ્ય વિના રક્ષણ અને અંગ્રેજી ભાષા વિના શિક્ષણ અશક્ય છે એમ આપણે માનતા થઈ ગયા છીએ. શિક્ષણની સફળતા એથી શી વધારે હોય ? અને આમ થાય એ માટે મન માનવને માટે સ્વાભાવિક જ લાગે છે. તેમાં હું અંગ્રેજોની કોઈ અતિ માનવ નિર્ભયતા જોતો નથી. પિરાણ ધોરણ પર આ જે પરિણામ આપ્યું તે જ પરિણામ વ્યક્તિજીવનમાં અને આપણા સમાજમાં આવે છે. છતાં આપણે તેની સંભાળ રાખતા નથી. બાપ દીકરાનું રક્ષણ કરવાની અતિ ગીવટ રાખ્યા જ કરે છે, પોતાના અનુભવથી દીકરાને દોષો જ કરે છે, પરિણામે દીકરાને પોતાને કશું નથી સુઝતું, પારકું સુઝાડ્યું જ કરે છે. બીજાનું રક્ષણ લઈ શકે છે, આભારી બની શકે છે, પણ પોતાનું કે દોષનું રક્ષણ નથી કરી શકે.

દીકરાને દોરવા તેની છંદગી સુધી બાપ જીવી શકે તો નથી, જીવે ત્યાંસુધી પણ વસ્તુસ્થિતિ જોઈ શકે તેવી આંખ તેને રહેતી નથી. અને દીકરા હંમેશાનો પરાવર્તી થાય છે. અર્થાત્ રક્ષણ કરવાના મોહમાં બાપ દીકરાને વધવા અને સ્વતંત્ર થવા દેતો નથી. આપણી સ્ત્રીગતિનું પણ આપણે એમ જ કયું છે. સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું, રક્ષણ કરવું, કરીને સ્ત્રીને એથી કરી મૂકી કે તે પોતાનું રક્ષણ કદી ન કરી શકે. પુરુષો તેમનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ પણ પોતા કરતાં તેને નળગી રાખી શક્યા. આખો હિન્દુસમાજ અત્યારે રક્ષણને નામે માત્ર શક્તિનો મુંઢાર કરે છે. સ્વતંત્ર વિદ્યાર્થને અટકાવે છે. બીજાને મદદ કરવાને બદલે નિરર્થક હસ્તક્ષેપ કરે છે, ડબ્બક કરે છે, અને ફરજને બદલે પરતંત્રતાનું પાતાવરણ પેદા કરે છે.

અને આપણે ત્યાં ભણવાનો ખરો પ્રવર્તક હેતુ શો છે ? માબાપને પૂછો કે દીકરાને શા માટે ભણાવે છે ? ભણાવવાનું કારણ જોકરો કમાય, પેસેટકે સુખી થાય, કુટુંબજાનો થાય અને કુટુંબને સુખી કરે એ સિવાય કશું નથી. આની સાથે અંગ્રેજી ભાષાનો આગ્રહ છે. કારણ કે ભાષા પણ પૈસા પેડે પ્રતિજ્ઞાનું સાધન ગણાવા લાગી છે. દેશમાં આ પામર વસ્તુઓથી પર ગમેલી વ્યક્તિઓ છે. પણ સમાજમાં આ મુખ્ય હેતુ છે.

શરીરની સુખાકારીથી વધારે મદદની કોઈ વીજ વિદ્યાર્થોની કલ્પનામાં પ્રવેશ કરવા પામતી નથી. શિક્ષકો પણ ઘણે લાગે કમાવાના સાધન તરીકે જ આ ધંધો લે છે એટલે શિક્ષક મારફત જે કોઈ વિદ્યાત્રતાના સંસ્કારો પડી શકે ને પણ નથી પડી શકતા. સમાજજીવન એટલું સંકુચિત છે કે તેમાંથી પણ ઉત્તમ સંસ્કારો બાળક ગ્રહણ કરે તો નથી. અને રાજકારણ જેમાં વ્યવહારિક દુનિયા એક ધર્મ શકે, લવિષ્યની મદદની કંઈક આશાઓ બંધાય તે તો સરકારી નિશાળમાં અગમ્ય વિષય છે, અને શુદ્ધ શિક્ષણની બહારનો ગણાય છે.

ત્યારે અત્યારે કોઈ પણ ઉદ્દેશ જીવનમાં નથી ત્યારે શિક્ષણનો ઉદ્દેશ શો ? જીવનનો ઉદ્દેશ નહીં થાય ત્યાં મુખી શિક્ષણ બંધ રાખવું ? ના, અત્યારનું શિક્ષણશાસ્ત્ર જુદું જ કહે છે. જીવનમાં આવતા નેતિવાદનો જ એક રીતે તે અનુવાદ કરે છે.

શિક્ષણનો હેતુ કે ઉદ્દેશ કાંઈ નહિ. બાળકને આવો બનાવવો કે તેવો બનાવવો, સોફ્ટર બનાવવો કે ધર્મોપદેશ બનાવવો, ક્રાંતકર બનાવવો વકીલ બનાવવો કે શિક્ષક બનાવવો, શૈવ વૈષ્ણવ કે જૈન, આર્યસમાજ કે ઇસ્લામ બનાવવો, વેદાંતી કે મુઝી બનાવવો એમ કાંઈ નહિ. તેની આંતર શક્તિઓને ખીલવવી અને એ રીતે તેને માણસ બનાવવો. બાળકનો જ વિકાસ એવો કરવો, અથવા એટલાં તટસ્થ રહી થવા દેવો કે તે પોતાની મેળે જ સન્માર્ગે આશી પોતાની શક્તિઓના યોગ્ય આનિર્ભાવ માટે રસ્તો નિર્માણ કરી લે. અર્થાત્ શિક્ષક એ બાળકના વિકાસનો દ્રષ્ટા અને માર્ગ સાધ કરનાર થાય, બાકી બાળક પોતાની મેળે જ પ્રગતિ કરે. જેમ રાજકારણમાં નવો મત કહે છે કે રાજ્યતંત્રનો લેવટનો ઉદ્દેશ આરાજકતા, રાજ્યતંત્ર એટલે પ્રજા ઉપર બહારની સત્તા ચલાવતો કોઈ શાસક નહિ પણ પ્રજામાં રહેલી જ શક્તિથી પ્રજા વહીવટ કરે તે, તેમ શિક્ષણ એટલે શિક્ષક બહારથી લાવે તે શિષ્યમાં જ્ઞાન નાખે એમ નહિ પણ શિષ્ય પોતે પોતાના સ્વભાવજસે જ જ્ઞાન લે તે. આમ કરવાથી જ શિક્ષકમાં રહેલી અપૂર્ણતા શિષ્યમાં ઓછામાં ઓછી આવવાની, અને શિષ્ય ઓછામાં ઓછો પરાવસંખી થવાનો.

આ શિક્ષણપદ્ધતિ દેખાય છે નાસ્તિવાદી, પણ તેમાં અસ્તિપક્ષે એક એ બહુ સખાગ સિદ્ધાન્તો રહેલા છે તે આપણે બરાબર સમજવા નોંધએ. એ સિદ્ધાન્ત વિના આ શિક્ષણપદ્ધતિ પૂરી સમજાય જ નહિ. તે મહાનમાં મહાન સિદ્ધાન્ત તે મનુષ્ય સ્વભાવ ઉપરની શ્રદ્ધા. આ શિક્ષણપદ્ધતિના ગર્ભમાં એ શ્રદ્ધા છે કે બાળકને સ્વતંત્ર રીતે ચાલવા દઈશું તો તે યથાયોગ્ય માર્ગે જ જશે અને આ શિક્ષણપદ્ધતિ ખોટી હોય તોપણ આ સિદ્ધાન્ત જીવન તેમજ શિક્ષણ ઉપરનો માટે અતિ મહત્ત્વનો છે. હૃદય ઉપરની શ્રદ્ધાનું પણ વ્યાવહારિક સ્વરૂપ મને આ માનવશ્રદ્ધા જ લાગે છે. માણસની મહત્તા બીજા ઉપર વહેમ લાવવામાં નથી પણ બીજા ઉપર શ્રદ્ધા મૂકવામાં છે. પૂત્રવ્ય ગાંધીજીની એક મહત્તા એ છે કે તે દરેક ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા મૂકે છે. કોઈ પણ જૂઠું જોતે છે એમ તેઓ ખાસ કારણ વિના માનતા નથી, અને તેથી જ, તેમના જેટલા બીજાના સંસર્ગમાં ધણા ઓછા જ માણસો આવતા હશે છતાં, તેમની પાસે ઓછામાં આણું જૂઠું જોડાય છે. વહેમ લયમાંથી આવે છે, શ્રદ્ધા આત્માની વિશ્વાસનામાંથી પ્રગટે છે. શિક્ષકમાં જેટલે અંશે આ માનવ સ્વભાવ માટે શ્રદ્ધા હશે તેટલે અંશે તેના વિદ્યાર્થીઓ રા-માર્ગે ચાલશે.

પણ ત્યારે શું બાળકને ગમેતેમ કરવા દઈએ તો તેમનામાં લય, ક્રોધ, દ્રેષ, ઈર્ષ્યા, સ્વાર્થપણ વગેરે નહિ જ આવે ? ના, આવે છે. કદાચ બધાં બાળકો આ વિકારોમાંથી પસાર થાય છે. નિર્દોષ બાળકોને હું તો માત્ર કવિની કલ્પનાનાં જ ગણું છું. પણ બાળકોનું રક્ષણ કરવાથી કે કોઈ ઉપદેશથી આ વૃત્તિઓ અટકશે નહિ, કદાચ ઉત્તરી વંશો વિકૃત સુદમ રૂપ લેશે. ઉપરની શ્રદ્ધાનો અર્થ એ કે આ દરેક વૃત્તિ જાનથી બાળકમાંથી ખસેડી શકાય છે એવી માન્યતા. જોયે લય લાગતો હોય તો લયનું મિયાત સમજવી લય ટાળી શકાય છે. કોઈ ખરી આપત્તિનો લય હોય ત્યાં પણ વસ્તુચિન્તિના યથાર્થ જ્ઞાનથી

ભય ટાળી એ આપત્તિ તરફ શાસ્ત્રીય દષ્ટિ કેળવી શકાય છે. સ્વાર્થતા, ઈર્ષ્યા, ક્રોધ વગેરેને શાનપૂર્વક ઉચ્ચતર વૃત્તિઓને ઉત્તેજ ખસેડી શકાય છે.

આ પદ્ધતિની પ્રથમ દૃષ્ટિએ થતી કેટલીક ગેરસમજણ નિવારવા કહેવું જોઈએ કે અત્યાર સુધીના જગતના અનુભવથી સર્વમાન્ય રીતે જે સદ્ગુણો ગણાયા છે, જેવા કે ધૈર્ય અથવા અભય, સંસ્કારી જિજ્ઞાસા, પ્રેમ અને કલ્પનાશક્તિ તે ગુણો બાળકમાં નાનપણથી સ્વસ્થતાથી કેળવાય એ આ શિક્ષણપદ્ધતિને ઇષ્ટ છે, તેનું ધ્યેય પણ છે.

આ શિક્ષણપદ્ધતિ એ આજનો મારો વિષય નથી. તેનો જોડા અભ્યાસ કર્યો હોય અને તેનો પ્રયોગ પણ કર્યો હોય એવા તેના સમર્થ વિવેચકો આ સભામાં છે. આ વિષયને હું તો આપણા છાત્રાલયના પ્રશ્ન પૂરતો જ છોડું છું અને તેમાંથી જે મેહાન સિદ્ધાન્ત તારવવા પ્રયત્ન કરું છું તે બે જ એક નાવસ્તભાવ ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને બીજો બાલસ્વાતન્ત્ર્ય.

આ ઉપરાંત આપણા વિચાર અને વર્તનમાં બાળ્યે અજાણ્યે એક વિચારદોષ આવી જાય છે તે ઉપર પણ આપણે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. જીવન એક છે. પૃથક્કરણ સુદ્ધિથી આપણે તેના અનેક દૃષ્ટિએ વિભાગ પાડી શકીએ: જેવા કે શરીર અને આત્મા, ખાનગી જીવન અને જાહેર જીવન, વગેરે. પણ તે સર્વ દૃષ્ટિબેદ છે, વસ્તુનાં જીવન એક છે. તેમ જ માનવ આયુષ્યના આપણે ચાર આશ્રમે કલ્પીએ છીએ જતાં માણસનું જીવન એક છે એ જ સત્ય છે. માણસના જીવનના વિદ્યાર્થીજીવન, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યસ્ત વગેરે વિભાગો કરવાથી એક વિચારદોષ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે બાળકને આપણે વિદ્યાર્થી ગણીએ છીએ, માણસ ગણતા નથી. જાણે માણસ થવા માટે તૈયાર થતું કોઈ પ્રાણી તેને. ગણીએ છીએ અને તેને માણસ બનાવવા પ્રયત્નો કરીએ છીએ. એમ કરવા જતાં તેના તરફનું આપણું વર્તન કૃત્રિમ થઈ જાય છે. અને એ કૃત્રિમતાની અનેક વિષમ અસરો બાળક ઉપર થાય છે. આનો બહુ સરલ દાખલો લાપાનો છે. બાળકને માટે સહેલી લાપા કરી આપવા કેટલાંક માળાપો કાઢી બોલે છે. આથી બાળક ખોટી લાપા શીખે છે. સ્વાભાવિક રીતે બહુ ઓછાં છોકરાં કાઢી બોલે છે. અને જેમનામાં બોલીનો દોષ હોય છે તેઓ પણ, લાપા સ્વાભાવિક રીતે બોલાતી રહે તો પોતાના દોષો સુધારી લે છે. આ કાલી લાપા સામાન્ય લાપા કરતાં ટેળીતી રીતે ભિન્ન હોવાથી તરત દાખલો આપી તે સમજાવી શકાય છે. વર્તનની બીજી કૃત્રિમતા સમજાવી શકાય તેવી નથી. પણ બાળકને શીખવવા કે દાખલો બેસાડવા અમુક કરવું એવી જે જે સામાન્ય માન્યતાઓ છે તે દરેકમાં હું આ દોષ જોઈ છું. જેમ બાળક લાપા પોતાની મેળે શીખે છે—કોઈ માળાપને ખજર નહિ હોય કે પોતાનું બાળક અમુક શબ્દ ક્યારે કયા પ્રસંગે કેવી રીતે શીખ્યું; જેમ બાળક ઊંધું પડતાં, બેસતાં, લાંબોડિયાં ચાસતાં પોતાની મેળે શીખે છે—તેને શીખવવા આપણે તેની પાસે ઊંધા પડી જતાવતા નથી, તેમ જ બીજી બધી બાબતોનું સમજવું. જેમ કાઢી શીખવવાથી લાપા ખગડે છે, બાળકને કૃત્રિમ રીતે બેસાડવાથી તે નજાનું રહે છે, કદાચ ખૂંધું થાય છે, તેમ જ બીજા સંસ્કારો પણ શીખવવા જતાં કંઈ વિષમ થઈને રહે છે. અને તેમાં પણ હલ્લના સંસ્કારો તો બાળક ઉપર પાડ્યા પડ્યા નથી. આપણે ન ધાતીએ એવી રીતે બાળક સંસ્કાર લીધી લે છે. તમે હજારવાર બાળકને જવાહર થવાની વાતો કરો, પણ એક જ વાર

ધરમાં વીંછી તીકળતાં ચીપીઓ લાવવા તમે જૂમ મારો તે અવાજ ઉપરથી જ જાણકના મન ઉપર વીંછી મારેના લયનો સંસ્કાર પડી જવાનો. તમે જરા પણ ગભરાયા વિના સ્વસ્થ રહી જો ચીપીઓ મગાવી તેને પકડો અને સમજાવો કે આનો કંઈ લાભવાથી દૂખે છે, તો જાળક એ અનિષ્ટ સમજશે, અને તે સાથે જીંદગી નહિ. આપણા વિકારોનો વારસો જાળકને આપણે કેવી અણુધારી રીતે આપીએ છીએ તેનો એક દાખલો મારા મિત્ર દમણાં આપ્યો તે કહું. દરેક જાળક એ ત્રણ વરસની ઉંમરે વસ્તુઓ લઈને પોતાની કરવાની લોહપત્રવાણું થાય છે. આ મારા મિત્ર જાળકમાં આ ગુણ ન આવવા દેવા ઘણી સંભાળ લીધેલી. પણ તેમની સરત બહુર એકવાર જાળકને ખિસ્સાવાળો કેટ મળ્યો ત્યારથી એ જાળક અસહિષ્ણુ થયો. કાવ્યમાં વ્યંગ્યાર્થના સંસ્કાર ચિત્ત જે રીતે ઝીંસે છે તે જ રીતે આપણા વર્તનનું વ્યંગ્ય જાળક પર સંસ્કાર પાડે છે. માનવજાતિના પરિગ્રહનો સંસ્કાર એ ખિસ્સામાંથી જાળકે ગ્રહણ કર્યો. જ્યાં જાળકનું ચિત્ત આટલું સૂક્ષ્મ રીતે સંસ્કારગ્રાહક છે ત્યાં શીખવવા તરીકે કૃત્રિમ રીતે આપણે જે કંઈ કરીશું તેનાથી શું ફળ મળવાનું છે ? નક્કી સમજવું જોઈએ કે જાળક સત્યને માટે જ જન્મ્યું છે અને તેના પર સત્ય વસ્તુના જ સંસ્કારો પડશે, સંસ્કાર પાડવા ખાતર આપણે તેની પાંત્રે જે વસ્તુ કૃત્રિમ રૂપમાં મૂકશું તેથી તેના પર ધારેલી સાચી વસ્તુના સંસ્કારો નહિ પડે અને કંઈ ઇર્ષ્યા યદ્દને બીજું રહેશે—બીજું કંઈ નહિ તો એટલું તો થશે જ કે તે પણ તમારી પોંડે કૃત્રિમ થઈને બોધતાં શીખશે. માટે આપણે કળવણીનો ગમે તે સિદ્ધાન્ત માનતા હોઈએ અને કળવણીનું મિ.તે ધ્યેય માનતા હોઈએ, અને ગમે તે વસ્તુના સંસ્કાર પાડવા માગતા હોઈએ, સ્વદેશ-ભક્તિ, કે વિશાલ અર્થમાં ધર્મ, આચાર કે વિચાર, નીતિ કે સદ્ગુણ, ગમે તેના સંસ્કાર પાડવા માગતા હોઈએ, પણ દરેક જગ્યાએ ધ્યાનમાં રાખવું કે તે તે વસ્તુના આપણે પૂરા ગણિકારી હોઈશું તો જ કંઈ પણ સંસ્કાર પડવાનો સંભવ છે. ખરો સંસ્કાર હોય છતાં રિકાર સંક્રાન્ત ન થાય એમ અને—તેનું કારણ સામાન્ય માણસ ન જાણી શકે, ખરો શેક્ષક જાણી શકે, કદાચ તે પણ ન જાણી શકે, કારણ કે ઘણા માનવઆપારો હજી માપણને અગમ્ય છે. પણ ખોટાના સંસ્કાર કદી સાચા પડવાના નથી.

જુઓ, જરા વિચારો, આપણા જીવનમાં કેટલાં ભુટાણાં છે ? જન્મથી ભુટાણાં શરૂ થાય છે અને ખોટા ખરખરાણે તે મરણપર્યન્ત પહોંચે છે. જરા વિચારો, આપણા જીવનમાં કેટલી સંકુચિતતા, સંકળાશ છે ! હિન્દુ મુસલમાન પારસી વગેરે કેમો, તેમાં નાતો, તેમાં ઘોળો, તેમાં ગોત્રો. તેમાં જીવનનીચ ! જ્યાં જુઓ ત્યાં વારાધંધી જીવન ! જેમ જાળકને રમવાને મોકળાશ જોઈએ છીએ તેમ જીવનને વિદેસવાને મુક્ત અવકાશ જોઈએ છીએ. ધર્મ છે તો મુક્ત વિશાલ વાતાવરણ પેદા કરવાને, પણ તે ય આપણા જીવનમાં અર્થહીન બેદરિબેદ પાડે છે. આપણા જીવનમાં કેટલી પરતંત્રતા છે ! નાત, જાત, સગાં, સાગનાં, અંધ શ્રદ્ધાઓ, ખોટા વહેમો, એ સર્વની પરતંત્રતા. ધંધો રોજગાર-લગ્ન જેવાં કાર્યો હોવાં તો જોઈએ માણસના ઉદ્ધાસનાં આવિરૂદ્ધરણો, આપણે સર્વ ને ભયથી જ કરીએ છીએ. અને રાજકારણ, જેમાં વ્યાવહારિક જીવન વિશાલ થઈ શકે તે આપણે માટે અનેક ભયરથાનોથી સંકુલ ભૂખબૂજામણીની રમત ધર્મ પડ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં, દરેક શિક્ષક, તે ગમે તે કેમો, ધર્મનો, સંપ્રદાયનો, સમાજનો કે મંડળનો અભિમાની હોય તો પણ આપણા

જોખનો ભાર ગિયારા બાળક પર જેમ ઓછો લદાય તેમ સાહે, એમ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. તેને માટે જોખને ઓછો ન કરી શકીએ તો પણ શિક્ષણ અને સુધારાને નામે તેની પરતંત્રતા હરી ન લઈએ તો સાહે. મુક્ત વાતાવરણમાં ઉછરેલી પ્રજા મુક્ત જ માગશે, મુક્ત જ મેળવશે.

શિક્ષણનું યોગ્ય વાતાવરણ જાળવવાને જાત્રાલય અને શાળા એક જ હોય તો આ દૃષ્ટિથી સાહે. અને જુદાં પડ્યાથી, નિશાળ એટલે લાણવું-એટલે જુદામાં જ્ઞાન કાંસવું એ જ પ્રધાન અને છે અને જાત્રાલય માત્ર તેની સગવડ આપનારૂં વીશી જેવું સાધન અને છે. બાળકનું જીવન સમગ્ર રહેતું નથી, વિભાજિત થાય છે, અને તેના એક જ વિભાગને પ્રાધાન્ય મળે છે. માળાપ સાથે બાળક રહે ત્યારે એમ થવા સંભવ નથી કારણ કે ઘરનું જીવન શાળા પહેલાનું હોવાથી એ મુખ્ય રહે છે, ભવિષ્ય રહે છે. માળાપથી છૂટાં પડ્યા પછી જાત્રાલય અને નિશાળ જેની વચ્ચે એમ રહેતું નથી. આનો એક જ ઉગાથ છે-મૃદુપતિનો સર્વ બાળકો પ્રત્યેનો પ્રેમ. એ પ્રેમ દર્શો તો જાત્રાનો પણ તેના તરફ પ્રેમ થશે અને એનો જ પ્રેમ વિદ્યાર્થીઓમાં, એક દીવામાંથી અનેક પ્રગટે તેમ, પ્રગટશે. આ અંબધમાં એ પણ વિચારવા જેવું છે કે બાળકોને માળાપની દૂધ જોઈતી હોય તેવી કુમળી વ્યવસ્થામાં તેમનાથી વિખૂટાં કરવાં એ કીક છે? જાળકના ખરા વિકાસ માટે એ દૂધની જરૂર છે. કેટલાંક સમજી માળાપો જાત્રાલયના આદર્શથી લોભાઈ રાતાં છોકરાંને જાત્રાલયોમાં મૂકી આવે છે એ મને કીક નથી લાગતું. આ લેખ લખી રહેવા આંખો એટલામાં તા. ૨-૧-૨૭ ના 'નવજીવન'ના અંકમાં મહાત્માજીના જીવનમાંથી તેને સમર્થક દૃષ્ટિ મળે છે. તેઓ લખે છે: "મને તે વેળા પણ એમ લાગતું કે બાળક છોકરાંઓ માળાપથી વિખૂટાં ન રહેવાં જોઈએ. જે કેળવણી બાળકો મુખ્યવચ્ચિત ઘરમાં સહેજે પામે છે તે જાત્રાલયોમાં ન પામી શકે." સંસ્કારી માળાપો જરૂર વિના માત્ર જાત્રાલયજીવનની ખાતર બાળકોને છૂટાં ન પાડે એ હટ છે. કેટલાંક નાણુક પ્રદૂનિનાં અને ઘણી લાગણીવાળાં, તંગ જ્ઞાનતંતુવાળાં બાળકોને માળાપની દૂધની વધારે વાર જરૂર રહે છે; સમાજનાં સંઘર્ષણો અને સંઘર્ષો માટે એવી પ્રદૂનિ મોટી યોગ્ય અને છે. પણ આપણું સામાજિક અંજાન જોતાં આમાં સંસ્કારી માળાપો ઘણાં ઝોઝાં નીકળે. ઘરનું વાતાવરણ પણ નામ ન દઈ શકીએ એટલા અને એવા દોષોવાળું હોય છે. જાત્રાલયમાં કોઈ વિદ્યાર્થીઓ નથી. બંદી શીખતા હશે, પણ ઘણીવાર તો એવું પણ અને છે કે ઘરમાં શીખેલી બધી જાત્રાલયમાં ઉપાડી પડે છે. ઘરમાં માળાપને ઓળખી પોતાના દુર્ગુણો જાના રાખવામાં સફળ થયેલો છોકરો નવા સમાજમાં કુશલ શિક્ષકને લાયક તરત પકડાય છે. માળાપોનાં અતિશયથી અતિસંજાળથી અતિમમત્વથી બાળકો આપણે ધારીએ છીએ તે કરતાં ઘણાં વધારે બગે છે. તેથી બાળકોમાં અપૂર્ણતા, પરચતા આવે છે. બાળકના વિકાસ માટે તેને બાળકોના સમાજની જરૂર છે. માણસ સમાજનું પ્રાણી છે, એનો અર્થ એ કે તેના વિકાસને માટે સમાજ જોઈએ. બાળકનો સમાજ તેના માળાપ કે વડિલો નથી. તેનો સમાજ તેની ઉમરનાં કે ઘોડાં વધારે મોટાં બાળકો છે. બાળકને યોગ્ય દરજ્જા કરવાની રમવાની દુનિયાં તેને જાત્રાલયમાં વધારે સહેલાઈથી મળી રહે છે. આ બધું જોતાં જાત્રાલયમાં રહે અને છુટીમાં માળાપને મળે એ સામાન્ય વ્યવસ્થા સામાન્ય રીતે સંતોષકારક લાગે છે, અને

આપણા જીવનમાં તો જાત્રાલયનો ઉપયોગ થેર લાજવાની સગવડ ન હોય ત્યારે જ ધણે ભાગે થાય છે એટલે એ પ્રશ્નનું જાણ મહત્ત્વ નથી.

જાત્રાલય નિશાળથી અલગ હોય ત્યારે તેની વ્યવસ્થાનો અલગ વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય. ત્યાં સામાન્ય શિક્ષણની સર્વ ત્રુટિઓ, અપૂર્ણતાઓ પૂરી પાડવાનું કામ તેને માથે આવે. એવી સ્થિતિમાં જાત્રાલયનું જીવન અને તેટલું ઉત્સાહી ઉદ્દાસવાળું અને ભર્તૃભર્યું કરવું નેહિએ. આખી જાત્રાલયની વ્યવસ્થા તેમની જ જવાબદારી ઉપર છોટી દેવાથી આ સર્વ જાણ સરમ રીતે સધાય છે. પશ્ચિમની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં ગુન્હેગારને સજા કરવાનું પણ, વિદ્યાર્થીઓમાંથી સુંદાયેલા અધિકારીઓ દરે છે. વિદ્યાર્થીઓ જવાબદારી લેતાં કેળવાય છે. ગમે તેવું સાધારણ કામ પણ પોતાની જવાબદારીથી આત્મશક્તિથી કર્યું છે એ ભાન જ માણસમાં ઉત્થાસ પૂરે છે. મારા જાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની મેજે દર રવિવારે જનજર સાફ કરવાનું ઠરાવ્યું હતું. કેટલાક અધ્યાપકો પણ તેમાં લાગ્યા હતા. અને રવિવારે સવારના પાંચ વાગે મોટા ઉત્સવની પેઠે વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહથી આ કામ કરતા. દક્ષિણામૂર્તિ સંમેલનોમાં આ ઉત્સાહ સર્વેએ ઘણીવાર જોયો છે. આવાં કાર્યોથી વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાનો વિશ્વાસ કરતાં, એકબીજાની શક્તિઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખતાં, પરસ્પર સહાય કરતાં, શીખે છે અને આમાંથી બંધાયેલી દોસ્તી કાઢવાર તો જીંદગીભર દષ્ટી જીવનને ધન્ય કરે છે. રમત ગમતો, પર્યટનો, નોકરી સિવાય કોઈ કોઈવાર સઘનું કામ હાથે જ કરવાના પ્રસંગો વિદ્યાર્થીઓને વારંવાર આપતાં રહેવા નેહિએ.

કેટલાક પ્રકારના શિક્ષણનું કામ જાત્રાલયો વધારે સાફ કરે. પાઠ્ય પુસ્તકો સિવાયનું સર્વ વાંચન જાત્રાલયો વધારે સારી રીતે પૂરું પાડી શકે. તે ઉપરાંત પ્રાણિકાલ્પ અને વનસ્પતિશાસ્ત્રના નકશાઓ, શરીરના અવયવોના નકશા કે પ્રતિકૃતિઓ, અનેક દષ્ટિબિન્દુથી તૈયાર કરેલા ભૂગોળના નકશા વગેરે જે જે હકીકત કે દષ્ટિબિન્દુ માત્ર દષ્ટિપાતથી સમજ શકાય, તેવાનાં દશ્ય સાધનો વારાફરતી ખુલાં મૂકાય, છવટે હમેશાં મુલ્યભય તો રહે જ, તો સાફ આપણા સરકારી શિક્ષણમાં ચાલુ રાજકારણને જાતસ કરેલું હોય છે. માટે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી વિવેચનો કરનારાં વર્તમાનપત્રો માસિકો વગેરેમાં વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ કરાવવાનું કામ પણ જાત્રાલયોએ જ કરવું નેહિએ. નિશાળનું ગમે તેમ હોય પણ જાત્રાલયનું વાતાવરણ શુદ્ધ ગૂંજરાતી ભાષાનું જ હોવું નેહિએ એવો મારો દૃઢ મત છે.

એક પ્રશ્ન અહીં આવ્યા વિના રહેતો નથી. ઘણીખરી શાળાઓ ધર્મમાં તટસ્થતા રાખે છે. ત્યારે ધર્મશિક્ષણ પણ જાત્રાલયના ઉપર આવતું નથી ? પણ ધર્મનો અર્થ આપણે શું કરીએ છીએ ? જો આપણે શાખ્યવા માગતા હોઈએ તે ધર્મથી બેદ વધતો હોય, માનવ ગ્રેમ મુક્ત ન થતાં મર્યાદિત થતો હોય, જીવન વિશાલ ન બનતાં સંકુચિત બનતું હોય, તો એ ધર્મ જ નથી. એવો ધર્મ આપ્યા કરતાં જાળકને ધર્મ શોધી લેવાનું કહીએ તે વધારે સાફ ? મારી પોતાની માન્યતા તો એ છે કે સ્વરાજપ્રાપ્તિ એ જ સર્વ હિન્દીઓનો નિકટતમ ધર્મ છે. એ ધર્મ અદા ન કરીએ ત્યાંસુધી આપણી માણસાઈ અપૂર્ણ રહે છે અને અપૂર્ણ માણસ બીજાને ધર્મ શું આપી શકે ! ગમે તેવા ઉચ્ચત ધર્મ પણ તેના હાથમાં ફુટ થાય. માફ કરજો બંધુઓ, મેં મારો વિચાર જાણ જ અરેચક સ્વરૂપમાં દર્શાવ્યો હતો. પણ મારો વિચાર પ્રમાણિકપણે મૂકું તો એ સિવાય બીજા રૂપમાં ન મૂકી શકું.

પણ હું ધર્મશિક્ષણની વિરૂદ્ધ નથી. ઉપર જણાવી તેવી સંકુચિતતા આપ્યા વિના ધર્મશિક્ષણ આખી શકાય. પણ તેમાં પણ હું ઘણી મુશ્કેલીઓ જોઉં છું. દરેક વ્યક્તિને તેને યોગ્ય કોઈ આચાર જોઈએ છીએ તેમ ધર્મભાવનાને પણ જોઈએ છીએ. છતાં આપણાં ૩૬ ધર્મસંપ્રદાયોમાં બાહ્યાચાર બહુ વધી ગયો છે એમ હું માનું છું. એ બાહ્યાચારમાંથી ચેતન સરી ગયું છે. અને બાહ્યાચારનું માત્ર ચેતનહીન બોણું બાળક ઉપર લાદવાથી બાળકમાં ગુપ્ત રીતે તે તરફનો કંટાળો અને વિરોધ એકઠો થવા માંડે છે અને આગળ ઉપર તે ધર્મ સામેના બંડના રૂપમાં ફાટી નીકળે છે. માટે આ બાહ્યાચારથી ચેતતાં રહેવું જોઈએ. તેથી ધર્મનો આચાર બહુ જ સાદો સ્વચ્છતાવાળો અને વ્યક્તિને ઘણી છૂટ રહે એવો હોવો જોઈએ. સંધ્યાર્ચના થાય તો સાડું—પણ તેમાં સંગીત જોઈએ. ધર્મશિક્ષણું સિવાય પણ દરેક જાત્રાલયમાં સંગીત જોઈએ. સંગીતથી આપણે સર્વ જેટલા એક ચર્ષ શકીએ છીએ અને નિકટ આવી શકીએ છીએ તેવા ખીજા કથાથી નથી આવી શકતા. સંગીત વિના એકલા પ્રવચનરૂપે ધર્મશિક્ષણની બહુ અસર થાય એમ હું માનતો નથી. પ્રવચનમાં પણ જોને સાંપ્રદાયિક ચર્ચા કે શાસ્ત્રાર્થ કહીએ તે બહુ ન જોઈએ. ધાર્મિક પ્રવચન પારિભાષિક અર્થમાં ધાર્મિક ન થવું જોઈએ. તેમાં ચાલુ બનાવોના ધાર્મિક દષ્ટિએ સ્પર્શ કરી શકાય. ધર્મ એ ભાવના છે, હકીકત કે વસ્તુ નથી. ધર્મભાવના મૂળથી કરવા હૃદયને સંસ્કારી કરવાની જરૂર છે. એક તરફથી એ ભાવના મૂળથી કરી શકે એવી મૃદુતા હૃદયમાં જોઈએ અને ખીજા તરફથી તેને કાર્યમાં વીર્યથી પાર ઉતારી શકે તેવી દૃઢતા પણ જોઈએ. ખીજા ભાવનાઓ પેઢે તે પણ મૃદુપતિના જીવનમાંથી જ સૌથી વધારે તો આવશે. સમગ્ર શિક્ષણની કે જીવનની દષ્ટિ ધાર્મિક કરી શકાય તો એ સર્વથી ઉચ્ચ માર્ગ છે.

નિશાળ અને જાત્રાલય બન્ને હોય ત્યાં લઘુવયના સિવાયની જીવનની સર્વ સંભાળ જાત્રાલયે જ લેવાની છે. જાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થીની વય—હું અહીં નહિ કુમાર કે નહિ જીવન એવા માધ્યમિક શિક્ષણ લેતા જાત્રાનો જ મુખ્યત્વે વિચાર કરે છું—ઝટ સંસ્કાર પાડી શકાય તેવી હોય છે. આરોગ્યાવહ શારીરિક ટેવો ઘણી સહેલાઈથી અને જરા પણ વિરોધ વિના તે સમયે પાડી શકાય છે. વહેલાં જાહેરું, સવારે શૌચઆદિ કરી મનાવ કરી લેવું વગેરે ટેવો, સ્વાતંત્ર્યના નામે કે ધર્મના બાહ્યાચારની સૂચથી સમાજે છોડી દીધી છે, પણ આપણાં આશ્રમોમાં આ ટેવો બહુ જ હિતપ્રદ છે. આ ટેવવાળા માણસને એ ટેવો વિનાનો માણસ કદી નહિ પહોંચી શકે. ખાવાપીવાની ઊંઘવાની પણ ટેવો પાડવી જોઈએ. તે સાથે ટેવમાં બંધાઈ જાય એમ પણ ન થવું જોઈએ. સામાન્ય પર્યટનો વગેરેથી નિયમિતતા વિના પણ ચઢાવી લેતાં શીખી લેવાય છે. સામાન્ય નિયમિતતામાં અવારનવાર આવ્યા ફેરફારો થવાથી જીવન વિચિત્ર, વિવિધ ચર્ષ વધારે આનંદપ્રદ બને છે.

મૃદુપતિની સૌથી મોટી જવાબદારી તે કિશોર અવસ્થાને સાચવવાની છે. આ અવસ્થામાં વિદ્યાર્થી બાળકમાંથી ફૂટીને યુવાન થાય છે. આ અવસ્થાને હું ખીજા જન્મ જેવી ગણું છું. તે સમયની માણસની શક્તિનો વેગ, કૌતુક, નવીન અનુભવો લેવાની મુગ્ધ ઉત્સુકતા, સાહસિકતા, મનની તાલાવેલી, ચરીરનો તનમનાટ એ સર્વ એક વરસની ઉંમરના બાળક સાથે જ સરખાવી શકાય એવાં હોય છે. બાળક જન્મે છે ત્યારે તે નથી જાણતું હોતું કે માટે શરીર છે, શરીરનું ભાન અને પરિચય તેને પહેલા વરસની આસપાસમાં થાય

છે. કિશોરાવસ્થામાં તેને એ જ રીતે સ્ત્રીપુરુષત્વના વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું ભાન ઉદય પામે છે. શરીરનો વિકાસ પણ આ અવસ્થામાં વેગથી થાય છે. તેમાં શરીરને ઘણા જ પોષણની જરૂર હોય છે. તેને રુચિકર થાય તેવું, શરીરને કસે તેવું અને ચકાવે તેટલું કામ મળવું જોઈએ. ખીચ ખાણુ તેની કૌતુકવૃત્તિ પણ એકદમ સતેજ ધઈ હોય છે. તેના મુગ્ધ અનુભવોને તે ઓળખવા, સ્પષ્ટ કરવા અજ્ઞાત રીતે પ્રયત્નો કર્યા કરે છે. તેની આ વૃત્તિ તૂટ મથતી નથી. ખીચ ખાણુ આ નવી વૃત્તિ કોઈક ખાનગી છે, શુદ્ધ છે, સમાજમાં બહાર રીતે પૃષ્ઠીને સંતોષાય નહિ એવી છે એમ તે સમાજ પાસેથી શીખેલો હોય છે. હાલ પ્રગટ થતું ઘણુંખરું સાહિત્ય બહુ જ અપર્યપ રીતે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપ્યા વિના, તે વૃત્તિને ઉત્તેજે છે અને વિષયને વધારે મોહક બનાવે છે. આવી લાચાર સ્થિતિમાં બીજાની શીખવણીથી કે પોતાની મેળે માત્ર કૌતુકથી પ્રેરાઈને કોઈ એવી કુટેવોમાં પડી જાય છે જેથી શરીર અને મન બન્ને અંતે પાલમાલ થાય. માળાપો કે શિક્ષકો પોતાની નીતિના અને પોતાનાં જાળકની નીતિના અભિમાનથી આવી બધી પોતાનાં જાણકોમાં ન જ હોય એમ માની તપાસ રાખતા નથી, પણ આ વિષય ઉપર વિચાર કરનારાઓએ અને આંકડા મેળવનારાઓએ કદ્દમું છે આ બધી ધારીએ તે કરતાં ઘણી વધારે છે, માટે કિશોરની દેખરેખ રાખનાર સર્વેએ આની ઘણી જ સંભાળ રાખવી જોઈએ. આ બધી પડખાય, તો પોતાના ઘરમાં કે સંસ્થામાં 'આત્મ કલંક' એમ માની આપાત ન પામવો, તેમ જ એ આધાતના વેગમાં જાળકનો તિરસ્કાર ન કરવો જોઈએ. તેને સત્ત્વ ન કરવી જોઈએ, તેને ભવિષ્યમાં આભ તૂટી પડવાની બીતિ ન જમાવવી જોઈએ, પણ આપણે પોને સ્વસ્થ રહી, એક લેખક લખે છે તેમ જરા પણ બોલી ગંભીરતા ધારણ કર્યા વિના, બેખારે ખાધા વિના, તેવું કૌતુક શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી તૂટ કરવું જોઈએ.

તંત્રમાં તેમ જ તેના ઉપરના અધિકાર તંત્રમાં તેની કેટલી સત્તા જોઈએ વગેરે બીજી દિશાના પ્રશ્નો પણ છે. આ સર્વ પ્રશ્નો ખરા છે, વ્યાવહારિક છે. પણ તે પ્રશ્નો સામાન્ય કરતાં વ્યક્તિગત ચર્ચાના વધારે છે. રૂબરૂ ચર્ચાથી જ તેના ઉપર વધારે પ્રકાશ પડી શકે. અને ચર્ચાને માટે પણ ગૃહપતિઓમાં ઋણુ મૈત્રી હોવી જોઈએ. આપણું સંમેલન બીજું કંઈ જ ન કરે અને માત્ર આવી દૃઢ મૈત્રીના પ્રસંગ આપ્યા કરે તો પણ આપણે કંઈક કંઈક એમ સંતોષ માની શકીએ. આપણું મૈત્રી બાંધી ગઈશું તો જ આપણું છાત્રાલયો પણ એકબીજા સાથે સંબંધ બાંધી શકશે અને આપણા વાઙમંધી જીવનમાં કંઈક વિશાલતા અને શ્રદ્ધા આવશે.

બંધુઓ, આપણું સંમેલન નવું જ છે. આપણે કાર્યદારા તેનું મહત્ત્વ બતાવવું જોઈએ. આપણા પ્રશ્નો એવા વિવિધ અને બદલાતા છે કે વારંવાર મળ્યા વિના અને તેની બાંધછોડ ક્યાં વિના તેનાં વ્યાવહારિક કાર્યો આવી શકશે નહિ. માટે મારી સૂચના છે કે આ સંમેલનમાંથી કોઈ એવી કાયમી વ્યવસ્થા ઉભી કરવી જોઈએ કે જેથી આ પ્રશ્નો વિચારવાનો આપણને વારંવાર પ્રસંગ મળે: કોંગ્રેસ, સાહિત્ય પરિષદ વગેરે સંસ્થાઓ પ્રથમ કાયમી ન થતાં માત્ર વાર્ષિક મેલાવડાઓ કરતી પણ તે વ્યવસ્થા પૂરતી ન જણાયાથી તેમને છેવટે કાયમી બંધારણ કરવું પડ્યું છે તો તેમના અનુભવનો આપણે ધડો લઇએ તો સાફ. આપણું બંધારણ મહેતાજીઓનું છે એટલે સાફ અને ઓછા ખર્ચવાળું જ હશે. વળી પહેલેથી તેને જટિલ અને અસ્પષ્ટ આપણે નહિ કરી નાંખીએ તેમ જ આપણા ઉત્સાહને પારખીને જ તેને કાયમી રૂપ આપીશું. પણ જો કંઈપણ બંધારણ વિના વાતો કરીને ભીડી જઈશું તો અફળાચર્ચાઓ કરીને ભીડી જતાં અનેક સંમેલનોમાં આપણું નામ ગણાશે. વરસનો આ ભાગ સંમેલનોનો છે. કોંગ્રેસનાં અને તેના મંડપમાં ભરાતી અનેક સભાઓના અધિવેશનની નકલ કરીને કંઈ આપણું સંમેલન નથી ભર્યું. આપણે કામ કરવું છે અને તેને યોગ્ય આપણી પાસે બંધારણ પણ જોઈએ. આ સર્વનો આધાર આપણા ઉત્સાહ ઉપર છે.

બંધુઓ, અંતે હું એટલું જ કહું છું કે પ્રાચીન કાલના અધિકારી ઋષિઓ છાત્રને કહેતાં આચાર્ય દેવો ભવ. પણ આપણી હાલની પામર સ્થિતિમાં આપણું છાત્રદેવ થવાની જરૂર છે. અને પહેલાંના ઋષિઓ કહેતા તે કરતાં વધારે દીનભાવથી કહેવાનું છે યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો રંતરોણિ. ઈશ્વર આગળ માગીએ કે અમારી ખાતર નહિ, તો અમારા છાત્રાની ખાતર અમને સુચરિત કરે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

શક્તિવાન પ્રજા

ગૂજરાતમાં વ્યાયામનો પ્રચાર

કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસ પાંચ ૭ વર્ષ થયાં ચાલી રહી છે. આજ સુધી લગભગ ૧૧,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ તપાસાયા તેમાંથી ૭,૫૦૦ એટલે સેંકડે ૭૦ ટકા જેટલા વિદ્યાર્થીઓને એવી ખોડખાંપણ કે નાદુરસ્તી હતી કે જેમને વૈદ્યકીય મદદની જરૂર હોય. આ સંખ્યા ઘણી લમકર જણાય છે, પણ એવાં ઘણાં નાનાં દર્દો હોય છે કે જેનો ઉપચાર તત્કાળ કરવામાં આવે તો તે મરી જાય. વડોદરા શહેરમાં આ પ્રકારની તપાસ મારી દેખરેખ નીચે વર્ષો સુધી ચાલતી હતી અને હું ખાતરીથી કહી શકું છું કે જે માળાપો પોતાનાં છોકરાંઓની સંભાળ લેતાં થઇ જાય અને જે કાંઈ ખોડખાંપણ હોય તેને માટે વખતસર ઇલાજ લેવા તત્પર થાય તો તેમને અનેક જાતની નુજાખાંપણોથી બચાવી શકે. પણ જ્યાં માળાપોને એની દરકાર હોતી નથી. મને સાંભરે છે કે એક દાકતરના છોકરાની આંખ જગડી હતી અને તેને અરમાથી સુધારી શકાય એમ હતું. માળાપોને લેખી સૂચના કરવામાં આવ્યા પછી જે અમુક મુદતમાં કાંઈ ઇલાજ ન લેવાય તો શિક્ષક તેમને સમજાવવા માટે જાય છે. તેવી રીતે જ્યારે શિક્ષક ગયા ત્યારે તેમને જવાબ મળ્યો કે અમારાં છોકરાંને શું કરવું તે અમે સમજીએ છીએ અને તમારે કંઠાપણ કરવાની જરૂર નથી. કેટલાંક માળાપ ગરીબાઇને લીધે ઇલાજ લઇ શકતાં નથી; તેવાં માળાપ લમપ્રસંગે દેવું કરતાં ગલરાય કે કેમ એ નક્કી કહેવાય નહિ.

વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર સુદૃઢ અને મજબૂત થાય તેટલા માટે દરેકને કસરત કરવાની ફરજ પાડવી જોઇએ એવો અભિપ્રાય કલકત્તા યુનિવર્સિટીના થયો છે. શારીરિક રોગને લીધે કસરતમાંથી મુક્ત કરવા જેવા હોય તેમને માટે જરૂર છુટ મુકવામાં આવે. મદ્રાસ યુનિવર્સિટી પણ ફરજિયાત કસરત અને લરકરી તાલીમની તરફેણમાં છે, અને ખીજી બધી યુનિવર્સિટીઓમાં આ પ્રથમે અગ્રસ્થાન મળ્યું છે. વડોદરા રાજ્યના પ્રજામેડળે શારીરિક કેળવણી તથા લરકરી તાલીમને માટે માગણી કરી છે.

શારીરિક કેળવણીની આવશ્યકતા વિશે લખવાની હવે જરૂર ન હોય. ગૂજરાતની પ્રજામાં વ્યાયામ તરફ બેદરકારી છે, પણ દસ પંદર વર્ષ પહેલાં જે ખ્દીક હતી તે હવે જતી રહી છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને મહારાષ્ટ્રમાં કસરત તરફ સ્વાભાવિક વલણ છે તે આપણામાં નથી, પણ ધીમે ધીમે ગૂજરાતનું વાતાવરણ બદલાતું જાય છે. નાનાં છોકરાં, કન્યાઓ, શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ, અને ધંધારોજગારમાં પડેલા યુવકો વગેરેને કેવા પ્રકારની કસરત કરાવવી, કસરત માસ્તરો કેવા હોવા જોઇએ, ક્યાંથી મેળવવા, જે તેમને તૈયાર કરવા માટે વર્ગો ઉઘાડવાની જરૂર પડે તો તેની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી, ખર્ચ પુરો કરવા માટે કેવી વ્યવસ્થા કરવી, અળાપ તથા કસરતશાળા બાંધવા માટે કેટલો ખર્ચ થાય,

ક્યાંથી સાધન મેળવવાં એવા એવા વ્યાવહારિક પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાનો હવે વખત આવ્યો છે. ‘શરીરે સુખી તો સુખી સર્વ વાતે’ એના ઉપર લાંબાકાલ સેષ અગર બાપણની હવે જરૂર રહી નથી, અને ગૂંજરાતી પ્રજાને નમાત્રી તથા ગાયત્રી કહેવાની પણ ધણી જરૂર નથી કારણ કે આપણે ત્યાં વાતાવરણ બદલાતું જાય છે અને થોડા સમયમાં દેખીતો ફેરફાર થઇ જશે એવી આશા રહે છે.

કસરતના પ્રકાર

શારીરિક કેળવણીને માટે કેવી કસરત દાખલ કરવી એ પ્રશ્નનો થોડોજ જવાબ આપી શકાય એમ છે. કસરતના પ્રચારને માટે મરદાની કુસ્તી, લોખંડની સાંકળ તોડવાના પ્રયોગ, છાતી ઉપરથી ગાંડું ચલાવી જવાના ખેત્રો વગેરે આશ્ચર્યજનક તમાસા કરવામાં જરાયે અર્થ નથી. આપણો ઉદ્દેશ દરેક જુવાનને શક્તિવાન અને તન્દુરસ્ત બનાવવાનો છે. આપણે ભીમસેન અથવા સેન્ડો ઉત્પત્ત કરવાની લાલસા કે ઇચ્છા ન રાખીએ. જુના જમાનામાં ૫૦૦ કે ૧૦૦૦ ફૂટ કાઢવામાં મોટાઇ મનાતી હતી, આજે આપણે એવી ભીમસેનીઆ કસરત માટે દરકાર કરતા નથી. કોઇ એક વિદ્યાર્થી દોડવા કુદવામાં સર્વોત્તમ નીવડે તેના કરતાં દરેક વિદ્યાર્થી દિન પર દિન શરીર સુધારતો જાય એવો આપણો ઉદ્દેશ છે. જે રમતો ટોળીઅંધ રમાય છે તેમાં ડીસીપ્લીન જળવાય, બરાબર આગેવાની લેવાય, સૌ આનંદથી રમે અને હરીફાઇમાંથી બધા હસતે મુખે છુટા થાય એવી મનોદશા ખીલવવી જોઇએ. ખેલાડીનો હેતુ હત નહિ પણ સારી પ્રમાણિક રમત ખેલવાનો હોય છે એ શીખવવાનું છે.

અમેરિકામાં એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે કે દરેક વર્ષે દરેક વિદ્યાર્થીની શક્તિનું માપ લેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે (૧) ઉંચું કુદવાનું માપ, (૨) લાંબું કુદવાનું માપ, (૩) અમુક લંબાણ દોડવાનો વખત અને (૪) સળીઆ ઉપર શરીર ખેંચીને હડપચી લગાડી શકવાની સંખ્યા. આ પ્રમાણે કરવાથી દરેક વિદ્યાર્થી બીજા વિદ્યાર્થીની સાથે હરીફાઇ નહિ કરતાં પોતાના ગયા-વર્વના પરિણામથી વધારે સાફ પરિણામ ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. હરીફાઇ એ અનિષ્ટ ચીજ નથી, પણ હરીફાઇ કરવામાં કસરતનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભૂલી જવાય નહિ એટલું સંભાળવાનું રહે છે.

અખાડાની કસરતમાં શરીર બહુ સાફ કસાય છે. મક્કખાંભની જેવી કસરત આખા શરીરને મજબુત અને ચપલ બનાવે છે. કુસ્તીમાં દાવપેચ સિવાય ચપળતા, હરીફની શક્તિ માપી લેવાની કળા, ખડતલપણું વગેરે કેળવાય છે. મેદાની રમતગમતોમાં કસરત સાથે આનંદ, આગેવાની, હારનો વખત આવ્યો હોય તો પણ ધીરજથી રમીને જીતવાની શક્તિ વગેરે શુભો કેળવાય છે. દોડવાની ટેવ, લાંબી મુસાફરીઓ વગેરેથી કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિ, પરસ્પર મદદ કરવાની વૃત્તિ અને હિંમત વધે છે. મરદાની રમતોમાં લંકડી, ફેન્સીંગ, લાદી, થ્રોડિસ્વારી, તરવાનું અને લસકરી તાલીમનો સમાવેશ થાય છે. આ દરેક પ્રકારની કસરત અને તાલીમનો સામાન્ય અનુભવ દરેક યુવકને મળે અને અનુકૂળતા તથા સાધનના પ્રમાણમાં થોડી બાબતોમાં પ્રતીજ્ઞતા મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઇએ.

આપણે બ્રહ્મચર્ય વિશે ઘણું સાંભળ્યું છે. સાતસંગ સિવાય બ્રહ્મચર્ય અશક્ય છે. વીર્યરક્ષણ અને બ્રહ્મચર્યને માટે ખુદી હવામાં કસરત તથા રમતગમતોના જેવો સારો ધ્વજ

એકે નથી. કસરતથી સંયમશક્તિ વધે છે એ સૌ જાણે છે. જ્યારે આપણા આર્યકુમારો આશ્રમોમાં તથા તપોવનોમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે સત્સંગ, સાદાઈ અને વ્યાયામને લીધે જ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતા. શારીરિક શક્તિ વિષય તરફ ન દોરાય એટલા માટે તેને ખીજે સારે માર્ગે વાપરવાની જરૂર છે. તે રોકવાના ઉપદેશથી રોકાતી નથી પણ શારીરિક બંધારણના ઉપયોગી માર્ગે ખર્ચી નાખવી જોઈએ.

આખાંડાઓનું વાતાવરણ સ્વચ્છ અને પવિત્ર હોવું જોઈએ, અને ત્યાં કોઈની ચાલી-ચુગલી, નિંદા ન થાય એ સંભાળવાનું હોય છે. એટલે રમતગમતો, કસરત વગેરે શીખવવા માટે તેમ જ દરેક બાબતમાં વિદ્યાર્થીગણને સારે માર્ગે દોરે એવા શિક્ષકની જરૂર હોય છે. એવા શિક્ષકો સહેલાઈથી મળી શકશે નહિ. તેમનો અભ્યાસ સારો હોય તો જ તેમનાથી ખરી આગેવાની લઈ શકાય, પણ શિક્ષણ કરતાં વધારે મહત્વનો પ્રશ્ન તેમના ચારિત્ર્યનો છે. સારા લાલેજા યુવાનોને ખાસ કેળવીને તૈયાર કરવા પડશે અને તેટલા માટે વર્ગો કાઢવાની આવશ્યકતા છે. મદ્રાસમાં આવો વર્ગ ચંગમેન ક્રિશ્ચિઅન એસોસિયેશન તરફથી કાઢવામાં આવ્યો છે તેમાં ત્રણ જાતના અભ્યાસક્રમ રાખ્યા છે: (૧) એક વર્ષનો (૨) છ મહિનાનો અને (૩) બે મહિનાનો ક્રમ. આ છેલ્લો અભ્યાસક્રમ શાળાના કસરત-માસ્તરોને માટે રાખ્યો છે. આખા વર્ષનો અભ્યાસક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:-

- (૧) ક્રીડા, શાળાઓમાં કેવી કેવી રમતો રમાડવી તે, ટોળાબંધ રમતો, હવાયત, ડંખેસ, મગદળ, લકડી, વાંસ, દેશી રમતો અને કસરતો, કુસ્તી, યોગી અનેક રમતો, કુટુંબીક, દોડી શીખવવાની કળા વગેરે.
- (૨) શરીર અને કસરત વિષે જ્ઞાન—શરીરવિજ્ઞાન, શ્રીત્રીઓક્ષોજ અને કસરતથી થતા ફેરફાર.
- (૩) શારીરિક કેળવણી—એમાં શેનો સમાવેશ થાય છે, તેનો ઉદ્દેશ અને ખ્યેષ, તેની જરૂરી-આત, કામદાકારક અને ખીનકામદાકારક કસરતો, શિક્ષકે શું કરવાનું હોય, રનાયુને તથા ખીજા અવધવાને કેળવવાના માર્ગો, શુદ્ધિ વધારવાના માર્ગો, રમતગમતનો નીતિધર્મ, શારીરિક કેળવણીનાં સિદ્ધાંતો તથા જુદી જુદી પદ્ધતિઓ.
- (૪) ક્રીડા, કસરત, રમતો, વગેરે શીખવવાની પદ્ધતિ, વ્યક્તિગત કસરતો શીખવવામાં સલાહ કેવી રીતે આપવી, વર્ગો કેવી રીતે કાઢવા અને ચલાવવા, જુદી જુદી વયના માણસોને યોગ્ય કસરત, કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓ માટે કસરત, મોટા મેળાવડા, દંગલો, કેવી રીતે વ્યવસ્થિત કરવાં, ટોળાઓની હરીફાઈ, નિશાળો ગામડાં વગેરેને કેવી રીતે દાખલ કરવાં, સામાજિક સેવા માટે કેવી રીતે તૈયાર કરવાં.
- (૫) છોકરાઓનું મનસશાસ્ત્ર—ટુંકમાં સુવર્કાને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા.
- (૬) વ્યવસ્થા કરવાની રીત વિષે.
- (૭) રમતગમતોના નિયમો, છોકરાઓને શરતો માટે તૈયાર કરવાની રીત, ખોરાક વગેરે.
- (૮) શારીરિક કેળવણીને લગતાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ.
- (૯) માપવાની કળા, શારીરિક તપાસની રીત, નકશા વગેરે બનાવવાની રીત.
- (૧૦) શારીરિક કેળવણીને લગતા વર્ગો, સુધારાવધાન કરવાના માર્ગો વગેરે. અન્ય-દેશોમાં થતા પ્રવાસ વિષે જ્ઞાન.

- (૧૧) મૈદાનની રમતોના ફાયદા, તે માટે સગવડો, તેની વ્યવસ્થા.
- (૧૨) તાત્કાલિક મદદ અને માલીશ કરવાની રીત.
- (૧૩) આરોગ્યશાસ્ત્ર, અંગત સ્વચ્છતા, જાહેર આરોગ્ય, શાળાની સ્વચ્છતા.
- (૧૪) ધાર્મિક જ્ઞાન.
- (૧૫) નૈતિક જ્ઞાન.
- (૧૬) સ્કાલિટોંગ, લાંબી મુસાફરી, હરીફાઈ.
- (૧૭) વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ.

આવા શિક્ષકોને ઠીક પગાર આપવો પડે એ સ્વાભાવિક છે, પણ જેવી રીતે દાકતરી કામ માટે કેળવણી દાકતરની મદદ લેવી પડે છે અથવા મોટેસોરીનું બાળશિક્ષણ તેનાં અભ્યાસીઓ જ શીખવી શકે તેમ ગમતજમતોને માટે ખાસ નૈપાર કરેલા શિક્ષકોને શોધવાની જરૂર રહે છે, અને ગમે તેવા મદ્દના અખાડામાં માત્ર શરીર કેળવેલાં શિક્ષકો આપણા ઉપયોગમાં આવે નહિ. ગૂજરાતના ઉપયોગને માટે મુશિક્ષિન અને ચારિત્રવાન યુવકોને ખાસ શિક્ષણ આપીને તૈયાર કરવા માટે એક સંસ્થા ઉઘાડવી પડશે.

ભાર્ગ પુરાણી જણાવે છે કે નાના અખાડાને માટે જાંપરાંથી દંકાપેટ્ટી ૪૦ ફીટ લાંબી અને ૨૫ ફીટ પહોળા જગ્યાની જરૂર છે. કંસરતને માટે આવશ્યક સાધનોનો ખર્ચ રૂ. ૨૦૦ થાય. આટલો ખર્ચ તો નાનું ગામ પણ ઉપાડી શકે. સ્નાં મકાનને માટે રૂ. ૧,૫૦૦નો ખર્ચ પુરતો છે, અને જેમ જેમ અખાડાનું કામ સુધરતું જાય તેમ તેને વધારાની મદદ મળ્યા વિના રહે નહિ.

શારીરિક કેળવણીની યોજના

ચરોતર એલ્યુકેશન એસાયરી તરફથી ચરોતરમાં આવેલી અંગ્રેજી શાળાઓનો વિદ્યાર્થીઓનો મેળાવડો વર્ષો થયાં હરાય છે, અને ચરોતરમાં આશરે ૧૪ હાઈસ્કૂલો છે અને મોટાં ગામોમાં અખાડા પણ રચાયા છે. સામાન્ય રીતે હાઈસ્કૂલોમાં કંસરતશાળા એટલે જીમ્નાશીયમ હોય છે તેમાં અખાડાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી નથી, પણ હવે કુંસ્તી વગેરેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે એવી આશા રાખી શકાય. શારીરિક કેળવણીની યોજનામાં હવે માત્ર હાઈસ્કૂલો નહિ લેતાં બધી શાળાઓનો સમાવેશ કરવાની જરૂર છે. દરેક શાળાને અથવા ગામને એકમ (unit) તરીકે ગણીને આખા જિલ્લામાં રમતોની હરીફાઈ જાહેરવી જોઈએ. આવી હરીફાઈનો જ્યારે રસ જામશે ત્યારે યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને હરીફાઈમાં ઉતારવા માટે આખા વર્ષ દરમ્યાન રમતો રમાશે, અને તેની સાથે સાથે દરેક દરેક વિદ્યાર્થીને અમુક કંસરત શીખવવાની અને શરીર કસવાની યોજના ચાલુ થશે. જે દિશામાં આજે આપણું લક્ષ્ય નથી તે દોરાશે એટલે નવા માર્ગે પ્રગતિ થયા વિના રહેશે નહિ.

પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવા તરફ દેશના બધા હિતેચ્છુઓનું લક્ષ્ય દોરાયું છે તે પ્રમાણે શારીરિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાની જરૂર છે, અને તેને માટે ખર્ચ પુરો પાડવાની સગવડ પણ થવી જોઈએ. વડોદરા રાજ્યમાં અખાડાઓને મદદ કરવા માટે એનું ધોરણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે દરેક અખાડાને મદદના બાંધવા માટે રૂ. ૫૦૦ સુધીની મદદ, સાધન માટે રૂ. ૫૦ અને શિક્ષકના પગાર માટે રૂ. ૨૦ માસિકની મદદ કરી શકાય.

જે વડોદરાના આગેવાનોમાં જરા પણ ઉત્સાહ હોય તો દર વર્ષે બજેટમાં નક્કી કરેલી રકમ ખર્ચી નાખવી જોઈએ. નવા અખાડા કાઢીને એટલી માગણીઓ થતી જોઈએ કે દર વર્ષે મદદ કરવાની રકમમાં વધારો કરવો પડે. પણ આપણા બ્રિટીશ ગૂજરાતમાં લોકલબોર્ડ તથા મ્યુનિસિપાલિટીની મદદથી અખાડા કાઢવાની પ્રવૃત્તિ હાથમાં લેતી જોઈએ. જે એવી સંસ્થાઓ તરફથી ૩૦ થી ૫૦ ટકા એટલી મદદ મળે તો અખાડા કાઢવામાં થોડી જ મુશ્કેલી નહીં.

કાઠિઆવાડમાં આ પ્રશ્નનો નિકાલ વધારે સહેલાઈથી થાય એમ છે, કારણ કે ત્યાં ઘણું દેશી રાજ્યો છે. દેશી રાજ્યો વડોદરાની યોજના કરી શકે. એક સંસ્થા યોગ્ય હાયક્રાતવાળા શિક્ષકોને ટ્રેનિંગ કરવા માટે કાઢતી પડે, અને તે કાઠિઆવાડના ગમે તે મોટા ગામમાં રાખી શકાય.

અખાડા અને કસરતી તાલીમને લીધે પ્રજા પોતાનું રક્ષણ કરતાં શીખે છે. હાલમાં ગામડાંઓની પરાધીનતા ઘણી વધી પડી છે. કોઇપણ બે દરમિયાનમાં ચારપાંચ હમરની વસ્તીવાળા ગામને લુંટી શકે છે કારણકે પ્રજા નબળી કરોડો અને સ્વાર્થી થઇ ગઇ છે. પણ આજના નવા યુગમાં રિયલિટી બદલાઇ જશે: સ્વરક્ષણને માટે તૈયારી ન હોય ત્યાં મુખી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત નહિ થાય. સ્વરાજ્યમાં એવું ન બને કે ગૂજરાતના રક્ષણને માટે મરાઠા અગર પંજાબી પ્રજાના લશ્કર અથવા પોલીસની વ્યવસ્થા કરવી પડે. સ્વરાજ્યની વ્યવસ્થામાં ગૂજરાતીઓ જ ગૂજરાતને કામ લાગવા જોઈએ. તે છતાં થોડા વખત ઉપર ન્યારે હિંદી લશ્કરમાં ગૂજરાતીઓને લેવામાં આવતા નથી એવી હકીકત પ્રગટ થઈ ત્યારે ગૂજરાતે એ બાબતમાં લડત શરૂ કરી નહોતી. આપણું દેશી રાજ્યો લશ્કરી તાલીમ આપીને યુવકમંડળને તૈયાર કરે તો પગારદાર અને કામના લશ્કરનો બોલો ધણો ઓછો થાય. સ્વરાજ્યની યોજનામાં ચાલી બાબતોનો નિર્ણય ક્યાં વિના છુટકો નથી. અંગ્રેજ સરકારે જે લશ્કર રાખ્યું છે તે ઘણું મોટે ભાગે પોતાના, (એટલે ત્રણ લાખ ગોરાઓના) રક્ષણ માટે તથા સામાન્યના રક્ષણ માટે છે. તેના નિભાવને માટે દેશની આવકનો મોટો દિરસો ખર્ચી નાખવો પડે છે પણ ન્યારે સ્વયંસેવકો લશ્કરી તાલીમ લઈને નાગરિક લશ્કર (citizen Army) ઉભું કરશે ત્યારે લશ્કરી ખર્ચમાં ઘણો ઘટાડો થઈ શકશે.

નાગરિક નબળાઇનાં કારણો અનેક છે: શરીરબળ અને તેને લીધે પૌષ્ટિક ખોરાકની ખામી એ ઘણું મહત્વનું કારણ છે, પણ તેથી જો એમ કહેવામાં આવે કે ન્યારે સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે શરીર સુધારવા તરફ પ્રયાસ કરીશું તો એવી દલીલમાં કાંઈ વલણ નથી. બાળ-લગ્ન, છોકરાંઓના ઉછેરની બાબતમાં અજ્ઞાન, પરીક્ષાઓનો અસહ્ય બોલો, ખરાબ સંગત વગેરે અનેક કારણોને લીધે પ્રજા નબળી થઇ છે. આવાં કારણોનો પરસ્પર સંબંધ હોય છે તેથી એ વિષય ચક્રને ન્યાં ફાવે ત્યાં ફટકો મારીને તોડી નાખવાની જરૂર છે.

સ્વયંસેવક મંડળ

જેની રીતે માનસિક કેળવણીને માટે સ્વયંસેવકોના મંડળો સ્થાપ્યાં છે તેનું એક મંડળ સ્થાપતું પડશે, અને તેના આજીવન સભ્યો. એકએક છઠ્ઠો સંભાળી લે એવી વ્યવસ્થા થઈ શકે, એમ પણ થઇ શકે કે કોઈ એન્ક્યુકેશન સોસાયટી અથવા કેળવણી મંડળ પોતાના

અધ્યાપક કે શિક્ષક મંડળમાં એક સંસ્થાપક (Director) નો નિભાવ કરી લે, પણ એવી ગોઠવણ થાય ત્યાં સુધી કામ અટકી ન પડે. એટલા માટે દરેક શાળાએ ત્રણ વર્ષ સુધી એક યોગ્ય કેળવણી શિક્ષકને માટે રૂ. ૬,૦૦૦ની સગવડ કરવી જોઈએ. વાર્ષિક રૂ. ૨,૦૦૦ માં પગાર, રહેવે ભાડું તથા પ્રચારકામનો સમાવેશ થઈ શકશે. ચરતરને માટે આવા એક ભાષા હાલમાં મદ્રાસમાં ટ્રેઈનિંગ લઈ રહ્યા છે. જે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોને માટે અમદાવાદમાં એક ટ્રેઈનિંગ ક્લાસ કાઢવામાં આવે તો તેમને અનુકૂળ કામ તથા નિર્વાહને માટે યોગ્ય સાધન મળી રહે.

વડોદરામાં ખંડેરાવ મહારાજના વખતમાં વ્યાયામને ઘણું ઉત્તેજન મળતું હતું અને ત્યારપછી પણ અખાડાઓને સાફ ઉત્તેજન મળતું. રાજ્યાશ્રયે લીધે સારા સારા કુસ્તીયાઓ વડોદરામાં આવીને વસતા હતા. તેને પરિણામે આજે પણ વડોદરામાં સારા અખાડા છે. અને તેમાં નવા યુગના ફેરફારો થયેલા હોવાથી તે અખાડામાં તાલીમ લીધેલા માણસો ગૂજરાત વગેરે દેશોમાં સારા પ્રચાર કરી રહ્યા છે. તેમાં પ્રોફેસર માલિકરાવનો ભુમ્માદાદાને અખાડો ધણો મશહૂર અને પ્રતિષ્ઠિત છે. આ અખાડામાં કસરતના તથા લડાઈના સાધનોનું ઘણું સાફ સંગ્રહસ્થાન છે, અને લાંબી વગેરે ટોળાંબંધ રમતોને માટે આ અખાડો ખૂબ વખણાય છે. સરદાર મંજુનંદરે પણ વ્યાયામના પ્રચાર માટે અખાડા કાઢ્યા છે અને તરતાં શીખવાને માટે વ્યવસ્થા કરી છે. એમનાં ધર્મપત્નીને વ્યાયામ તેમ જ તરવાનો શોખ હોવાને લીધે શ્રીએને કસરત શીખવવાની યોજના થઈ શકી છે અને પ્રોફે. માલિકરાવના અખાડામાં પણ શ્રીઓ માટે ખાસ વર્ગ કાઢવામાં આવ્યો છે. આ અખાડામાં શ્રીએલા શાળીદો ન્યાં ત્યાં અખાડા કાઢીને ચુરખણુ અદા કરે છે. પુરાણી ભાઈઓનો મૂળ અખાડો વડોદરામાં રથપાથો હતો અને હવે તેમની પ્રવૃત્તિ ભરૂચમાં હોવાને લીધે વ્યાયામપ્રચારનું કેન્દ્રસ્થાન ભરૂચમાં રથપાથ એવી એમની ઉમેદ છે. એમણે યોગ્ય વર્ષ ઉપર એક યોજના પ્રગટ કરી હતી.

રાજદારી બાબતોમાં ભુલ ભુલ મતવાળા કાર્યકર્તાઓ એકઠા થઈને આ વિષયના પ્રચારને માટે સાથે કામ કરે તેટલા માટે એક યોજના બહાર પાડીને કામ શરૂ કરી દેવામાં આવ્યું છે અને તેને અંગે એક ગ્રેન્યુએટ કંસરતી ભાઈને રમતગમતોની મુવ્યવસ્થા શીખવા માટે મદ્રાસ મોકલ્યા છે. આ કામચલાઉ મંડળના મંત્રી પુનાની ખેતીવાડી કોલેજના વાઇસ-પ્રીન્સીપાલ, પ્રોફે. ભાઈલાલ પટેલ છે અને આપણે આશા રાખીશું કે ગૂજરાતના અધ્યા કાર્યકર્તાઓ ખરા ખેલાડીને શોભે તેવી રીતે આ મહત્વનું કાર્ય ઉપાડી લેશે.

ડૉ. મુમન્ત મહેતા

વ ફા દારી

[એકાંત્રી નાટક]

પ્રવેશ ત્રીજો

(બે મહિના પછી)

[સ્થળ: રસ્તો.]

છાપું વેચનાર છેકરો:—પંખખ કા નૂર-બેદી ખૂન-મુન્સીપાલ્ડીમાં તકરાર-મેરીલેનમાં સરકારની છત-સાતને બેગે સીતેર-પંખખ કા નૂર !

(લેડી કમલાખાઈ પ્રવેશ કરે છે)

લેડી કમલાખાઈ: એ છેકરા ! લાવ જોઈએ, શું છે ?

છેકરો: પંખખ કા નૂર-બેદી ખૂન-મુન્સીપાલ્ડીમાં તકરાર-સરકારની છત-સાત ને બેગે સીતેર !

(લેડી કમલાખાઈ પેપર વેચાણ લે છે.)

કમલાખાઈ: ઓહો ! મેરી ગોલ્ડલેન્ડમાં આપણી છત થઈ ! અરે ! આમાં મરનારનાં નામ પંથુ છે ! કોણ કોણ મરી ગયું ? ગિરિધારિ મહેતાજીસિંગ. હં ! એ તો પેલી મુનીતિદેવીનો છેકરો—હું પેન્શન આપું છું તે. લાવ ખિચારીને મળી આવું.

(નય છે)

(છેકરો પથુ ખમ પાડતો પાડતો ચાલી નય છે.)

પ્રવેશ ચોથો.

[સ્થળ: મુનીતિદેવીનું ઘર.]

(મુનીતિદેવી પોતાના આગલા ઓરડામાં ચારી ઉપર બેઠી છે. તખીઆ ઉપર ડાબો હાથ છે અને હાથ ઉપર માથું ટેકવું છે. ચહેરા ઉપર ગમગિની સ્પષ્ટ છે. વચ્ચે વચ્ચે પોતાના પાલન વડે ચાંસુ લૂછે છે. લેડી કમલાદેવી આવે છે, ને મુનીતિદેવી પાસે બેસે છે.)

મુનીતિદેવી: બેસો.

લેડી કમલાદેવી: તમને ક્યારે ખગર પડી ?

મુનીતિ: મને ? હમણાં જ. કચાક ઉપર. એક પાડોશીએ વંચાવ્યું.

લેડી કમલાદેવી: ખરેખર, ખહુ જોડું થયું. ફરજનો પંથ ઘણી વાર ભાંપકર છે. ચાલો, હસો. પ્રભુને ગમ્યું તે ખરું. એની ઈચ્છા કોઈથી કેળાય છે ખરી ?

મુનીતિ: પણ ગિરિધારિની ફરજ કોઈને મારી નાંખવાની હતી એમ હું કદી નહિ માનું. અને એમ પંથ નહિ માનું કે ઈશ્વરની ઈચ્છા એને લાકરમાં દાખલ કરવાની હતી.

લેડી કમલાદેવી: (કંઈક દિવાસો આપવા માટે) હા, ખરી વાત છે. લોકો લશ્કરમાં જોડાઈ લડાઈ કરે એ પણ દુઃખની વાત છે. પણ પૃથ્વી કંઈ સ્વર્ગ છે ? અહીં તો લશ્કરની જરૂર રહેવાની જ.

મુનીતિ: જરાએ નહિ. જે લોકો પાસે શસ્ત્ર હશે તો વાપરશે. અને જેની પાસે વધારે શસ્ત્ર હશે તે વધારે ઉદ્ધત થશે. પણ કેાઈની જ પાસે હથિયાર ન હોય તો લોકો એની મેળે જ સમજે કે શાન્તિનો ઉપાય એક જ છે અને તે એ કે સમજી થવું, સમાધાન કરવું. મેરી ગોલ્ડમેન્ડ જેવા દૂર દૂરના દેશમાં, અખણ લોકો વચ્ચે, આ ગિરિધારિ જેવા જુવાનીઆઓને તોપની સાથે શું કામ હતું ? તે લોકોને ત્યાં જવાની જરૂર જ શી હતી ? ત્યાં ગયા જ શું કરવા ?

લેડી કમલાદેવી: એ લોકો આપણા સાંપ્રાન્યનું રક્ષણ કરવાને ગયા હતા. તમને ખબર નહિ હોય, પણ ત્યાં ઘણા સરસ ધાસતેજના ફૂવા છે.

મુનીતિ: હા. ત્યાં ધાસતેજના ઘણા ફૂવા છે એટલે એ જમીન તમારી સરકારની જ હોવી જોઈએ એમ ને ?

કમલાદેવી: નહિ, નહિ. એમ તો નહિ. પણ હું ધાકું છું કે તે ઉપર આપણા સાંપ્રાન્યનો હક્ક હતો.

મુનીતિ: અરે, આપણી સરકાર એ જમીન ચોરતી હતી એમ મને તો લાગે છે. પેશે રામખિનોદ-તમને એને ઓળખો છો ને ?-એ રામખિનોદ કહે છે કે એ વાત સાબીત કરવાને તે તૈયાર છે. કેટલાંક ડાખાં એ મને વાંચવા આપવાનો છે. એ કંઈક સભામાં કે એવા કસામાં જોડાયો છે અને એ લોકો આ બધી બાતમી લાવે છે.

કમલા: એવા લોકો કહે તે એકદમ માની ન લેવું. એ લોકો બહુ જુઠાણાં ચલાવે છે.

મુનીતિ: મને નથી લાગતું. રામખિનોદ કેટલીક વાર સાચો પડ્યો છે એ તો મને ખબર છે. મહા લડાઈમાં દાખલ થયાની એ વિરુદ્ધ હતો અને એમની અને રામખિનોદની વચ્ચે રોજ તકરાર ઝામતી. છેવટે એમણે જ કબૂલ કર્યું કે રામખિનોદ સાચો છે. બીજાની મિશ્કત પચાવી પાડવાનો આપણને શો હક્ક છે ?

કમલા: અરે, તમને ખબર નથી. ત્યાંના વતનીઓ તો એવા ધાતકી, જંગવી અને ખારાકા હોય છે !

મુનીતિ: હોયરતો. એમાં નવાઈ શી ? પોતાની જમીન પચાવી પાડવા પરાયો આવે ત્યારે પ્રાણવાન માણસ એવા થાય તો નવાઈ નહિ. એ તો આપણો દેશ જ એવા હતભાગી છે કે નિર્જીવ થઈને હાથ જોડીને બેસી રહે અથવા માંદોમાંદો લડ્યાં કરે. ગિરિધારિના મરણ માટે હું કંઈ એ લોકોનો ચાંક કાઢતી નથી. હું તો જેઓએ અને મોકલ્યો તેમનો વાંક કાઢું છું.

કમલા: બહેન ! એ કંઈ નાના સંવાદ નથી. એમાં તો એવી ગુંથવણી છે કે આપણે ધૈર્યશીલ તે શું સમજીએ ?

મુનીતિ: (કંઈક અકળાઈને) એટલે ? તમે એમ કહે છે ને કે આપણે અન્યાય કરેલાઈએ માટે આપણા બહાવા છોકરાઓને કાંઈના હુકમથી તોપને ગોળે ચડવા દેવા ? કારણ સુધાં પૂછવું નહિ ? સરકાર શા હેતુથી આપણા પેટના દીકરાઓનો ભોગ માગે છે તે જાણવાનો આપણને અધિકાર નહિ ? આ સરકાર-તે કંઈ એવી નવી દેવી વાંગી છે કે એનું માનવું જ પડે ? નહિ તો કુંડ પાડી દુઃખ દે ? મને લાગે છે કે મારા છોકરાનું ખૂન થયું છે અને એનાં ખૂન અટકાવવાની મારી ફરજ છે. આજથી મેં પણ લીધું કે રાત્રે માન્ય કરેલાં લશ્કરને, એટલે વ્યવસ્થિત ખૂની મંડળને તોડવાનો પ્રયાસ કરવો. ચેરિટી મિલકત પમાવવા માટે કરેલા પાપી યત્નનું નિર્દોષ અલિદાન મારો પુત્ર થયો છે. એ જમીન કેની માલિકીની કે આમ આપણે ત્યાં જઈ તોપના ગોળા છોડીએ ?

કમલા: ખરેખર, મને ખબર નથી. હું કંઈ જ વિગત જાણતી નથી.

મુનીતિ: અરે, હવે પણ એ જમીન આ હિંદની સરકારની થશે એમ તમે માનો છો ? નહિ, નહિ, પુત્રના મરણના દુઃખે મારી આંખ ઉઘાડી છે. એ તેલના ડ્રવા તો જમીની પાસે પૈસો, ઇસ્કાળ, વગવરીશાવાળા, મિત્રા અને સગાંઓ છે, એવા બડા લોકના છે અને તેમાંથી આપણા હિંદીઓ તો થોડા જ. તેમને તો દુકડો જ મળવાનો એ વાતની મને ખાતરી જ છે. અને હજી મારે વધારે તપાસ કરવી છે કે મારા છોકરાનું ખૂન કેનાથી ને શા કારણથી થયું.

કમલા: ધીમાં પડો, એમ અકળાવ નહિ. કદાચ તમારી ભૂલ હોય. ગુસ્સે થશો તો તમને વેર લેવાનું મન થશે.

મુનીતિ: વેર ! વેર મારે લેવું જ નથી. વેર હવે મને સુખ નહિ આપે. હું પોતે પણ ખુતી થઈને મારા પતિની અને પુત્રની કીર્તિને કલંક નહિ લગાડું. પણ એમની તરફ મારો પ્રેમ નિર્મળ છે માટે જ ને સંસ્થાને લીધે આવાં નિર્દોષ અલિદાનો આપવાં પડે છે તે સંસ્થાનો સહંતર નાશ કરવા મથીશ. મારો પતિ મોટી લડાઈમાં મરી ગયો અને એથી કેને ફાયદો થયો ? પૈસાદાર અને 'મોટા' લોકોને. અને તે પણ આપણા દેશનાં તો નહિ. અને હવે મારા છોકરાનું ખૂન થયું. તે કેને માટે ? પેલા 'સુધરેલા' તેલના માલિકોને માટે. આપ દેશભક્તિને નામે છેતરાયા અને તેથી ઘસડાયા, અને છોકરા એકારીને લીધે તણુયો. આપે એકાંત કદી નાખ્યું હતું કે ગિરિધારિને કદી લશ્કરમાં જોડાવા ન દેવો. પણ મેં અભાગણીએ પાણી પહેલાં પાળ ન જાંધી અને છોકરા મને પૂછ્યામાંથી વિના માંને ભારે પડવાની બાંકે એ કતલખાનામાં ગયો. જાપના ભોગનું પરિણામ છોકરાની ગરીબાઈ, જોકારી અને હવે અલિદાન. અને આ બધો વખત પેલા પૈસાદારો મોજ માટે છે અને તકીઆ ઉપર નિરાંત પોટે છે.

(બાંધા દાંખેલ થાય છે)

બાલા-હૈ બા ! લાઈ ખરેખર.....

(માનું અચ્ચીનીનું કોધયુક્ત વદન જોઈ ચૂપ થઈ જાય છે. મોં પુત્રીને એકદમ પાસે આવી લે છે, ભેટે છે અને આંસુ સારે છે.)

બાલા: બા ! લાઈ ખરેખર મરી જ ગયા ?

મુનીતિ: હા, બેન.

બાલા: ક્યાં ? કેવી રીતે ?

કમલા: એક લગાઇ થઇ અને તેમાં ગિરિધારિ મરી ગયો.

બાલા: એટલે ? શું એ પાછા નહિ આવે ? આપણને નહિ મળે ?

મુનીતિ: ના. એ મરી નથી ગયો. હિંદુસ્તાનને અથવા હિંદના રાજ્યતંત્રે એનું ખૂન કર્યું છે.

બાલા: હિંદુસ્તાને એટલે કેાણે ?

મુનીતિ: તે હું તને કેાઈ દિવસ સમજાવીશ. હિંદુસ્તાને એટલે હિંદના સોડાએ, આપણે. નિર્બળતાથી અથવા થોડી સત્તા માટે પોતાના આત્મા કે પૈસા માટે પોતાનાં બાળકો વેચી દે છે એવા આપણા હિંદના સોડાએ. પણ એથી કેવાં ભયંકર પરિણામ ઉપજે છે તે જોમ મેં આજે જોયું તેમ બીજા સમજતા થશે ત્યારે સરાક્ત, સ્વમાની, શુદ્ધ ઉત્ત્વજ હિંદ પ્રગટશે. એ દિવસ લાવવા માટે જ હવે હું છવીશ.

કમલા: પ્રથુ તમને મદદ કરો. મને લાગે છે કે આપણે હજી અંધારામાં જ છીએ. આપણને હજી ઘણું શીખવાનું છે. પણ હવે આ પેન્શનનું ફોર્મ તમે ભરશો ?

મુનીતિ: જોન ! બજાપાથી હું વધારે પડતું બોલી ગઇ અને તેથી તમને બોલું લાગ્યું હોય તો મને માફ કરજો. તમે કેવાં માયાશુ છો ! આટલી તસ્દી લાઇને મને મળવા આવ્યાં ! પણ હવે એ હત્યાક પેન્શન, મારે જોઇતું નથી.

કમલા: નહિ, નહિ. એમ તો નહિ. આ તો આપણું પોતાનું સદાયક મંડળ છે. લો હું જ ભરું છું.

(લેડી કમલાદેવી લખે છે.)

બાલા: બા ! લાઇ પાછા નહિ જ આવે ?

મુનીતિ: ના, બેન. (બાલાને જાતી સરસી ચાંપે છે.)

પ્રવેશ પાંચમો

[સ્થળ: સર બાલકરામનું દિવાનખાનું.]

[સમય: કેટલાક દિવસ પછી.]

(સર બાલકરામ તથા સર દોરેસ રસમરી વાતચીતમાં)

સર હોરેસ: ખરું પડ્યો તો જ...હું એટલી સરસ રીતે પાર ઉતર્યું છે !

સર બાલકરામ: તમારી કુસળતાની ચોકા જ મને નહોતી.

સર હોરેસ: એમ હોય, પણ આ આખા કામમાં તમારા વાંધાવચકા પુષ્કળ હતા. બોલું ન લગાડશો. મારે તમને દરેક વખતે ધસડવા પડ્યા છે.

સર બાલકરામ: હા, એટલું તો ખરું કે મારા મનમાં વ્હેમ રહી જતો. હજી પણ આપણે પાર ઉતર્યો છીએ એવી મને ખાતરી નથી થતી.

સર હોરિસ: હજીયે પાર નથી ઉતર્યા ! અરે, વાહ ! હવે બાકી જે શું રહ્યું છે ! જો કે થોડાક દિવસ ઉપર જરા ચિંતા થતી હતી પણ હવે તો આપણે સહીસલામત કિનારે ઉતર્યા છીએ. લોકોમાં ભાગ્યે એ વિશે ચર્ચા થઈ હોય. ધારાસભામાં આજ સુધી તો કોઈએ પ્રશ્ન રાખ્યો નથી કર્યો. કારણ, આપણે એની સફાઈથી કામ લીધું ! પરિણામે-આજનું પેપર વાંચ્યું ને ?-ખ્રીસ્ત ૮૦ રૂપિયાનો ફૂટકો માર્યો છે. આજે શેરના ભાવ ૯૩૦ છે. સોના શેરના ૯૩૦ થાય એ કંઈ ખલુ ઓછા તો ન જ કહેવાય. એ દિસાએ આજે જ તમારી પેટીમાં એ લાખ રૂપિયા પડ્યા. કેમ ખર્ચ કે નહિ ? હવે મજા ઉડાવો મજા. કંઈ મિજગાની આપો.

સર બાલક્રામ: એમાં તો ના ન કહેવાય. એ ખુબ તમારું જ પરાક્રમ. તમારી હિંમત અને આત્મવિશ્વાસ માટે તો મને ખૂબ જ માન છે. હું તમારો ઉપકાર કેમ ભૂલું ?

સર હોરિસ: બસ, બસ બાકી મને તો એવાં કામો માથે લેવાં ખલુ ગમે છે. એક આંધ્ર દાખીએ ને આખા એરડામાં ઝગઝગાટ થઈ જાય તેમ નાની નાની સુક્તિ-ઓથી મહાભારત કામ પાર પાડવાં અને છતાં આપણે તો પડકાર પાછળની દોરી જ ખેંચના હોઈએ એમ કરવું ! એમાંએ કંઈ ઝોર મજા છે. કોઈકને મળવું, કોઈને સમજાવવા, આના કાનમાં મંત્ર ફૂંકવો, પેલાને જરા ચાંપી જોવો-એ ખુબીએ શીખવા જેવું છે. જેમ આજના ગંગાદર કારખાનામાં વરાળની ને હવે તો વીજળાની જરૂર છે તેમ રાજનીતિમાં પૈસો એ જ ખપાતી ચારી છે. તમે લોકો કહો છો તેમ 'જર આહે સો કરે.' આખી દુનિયાનું સ્થ એ પૈસાની ધરી ઉપર રહે છે-પણ આમ કેમ, મરુ બાલક્રામ ? અમે અંગ્રેજોને તો આવા ખુશાલીના વખતે નાગીએ ત્યારે તમારું તો મોં પણ મલકાતું નથી ! તમને થયું છે શું ? તમે લોકો શું સુખી ન જ થઈ શકો ?

સર બાલક્રામ: તમે પણ મારી પાછળ જ લાગ્યા છો તો ! હું હમું કે ન હમું તેમાં તમારે શું ? મારું કહું તો હજી મારા મનમાં 'પણ' રહી ગયું છે. ધારો કે વાત ફરી:-

સર હોરિસ: અંદ ! તમે તો લગ્ન માણસ છો ! કંઈ ચમત્કાર અને તો જ આપણી વાત ફરે.

સર બાલક્રામ: કમનસીબે કેટલીક વાર આશુધાર્મ થાય છે અને ચમત્કાર અને છે. અને આ બાબતમાં એવું થયું તો ?

સર હોરિસ: પણ તમને રોનું દુઃખ લાગે છે તે તો કહો.

સર બાલક્રામ: આ કામની કિંમત મને ખૂબ્યા કરે છે.

સર હોરિસ: કિંમત ! પાણીના મૂલે કામ થયું છે. આવા કામમાં પાંચ-સાત લાખ રૂપિયા તો થાય જ તો.

સર બાલક્રામ: અંદ ! રૂપિયાને કોણ રહે છે ! મને તો પેલા ખિચારા મરી ગયા તે લાગ્યા કરે છે.

સર હોરિસ: પેલા શ્રીતેર દંપતીઓ ?

સર બાલક્રામ: એટલે ? દંપતીઓ મારે માણસ મરી ગયાં ? વળા અમારામાંના પણ કેટલાક ગયા ને ?

સર હોરેસ: ફક્ત સાત.

સર બાલકરામ: પણ સાતે તો ખરતે. કોઈનાં માથાપે બૂબે મરશે તો કોઈનાં બાળખત્યાં.

સર હોરેસ: હવે એમ તો મહેનત વિના કશું નહિ ને બોલ વિના સિદ્ધિ નહિ. અને જાણ કેટલો બધો થયો? વળી એમને કેણે જોરજુલમથી લશ્કરમાં ધકેલ્યા? રાજપુત્રીથી આવ્યા. તેમાં આપણો શો વાંકે?

સર બાલકરામ: રાજપુત્રીથી તો ખરા. પણ આપણા સ્વાર્થને મદદ કરવાના વિચારથી તો નહોતા જ જોડાયેલાં? અને થયું છે એવું કે આપણે માટે એમણે હંદગી ખોઈ.

સર હોરેસ: પછતર જમીનનો ઉપયોગ કરાવવામાં અને એ રીતે દુનિયાને એક પગલું આગળ મૂકાવવામાં એમણે મદદ કરી!

સર બાલકરામ: તમારી વર્ણિલાત રહેવા દે. ખરી વાત એ હતી કે આપણને ડિવિડન્ડની જ ગરજ હતી. જમીન સુધારતી હોત તો ત્યાંના વતનીઓની મદદ લઈને પણ ચાત.

સર હોરેસ: પણ હવે એ દટાવધી વાત પાછી ઉમેડવામાં શો ફાયદો છે? નકામી પંચાત મૂકે ને.

સર બાલકરામ: ખરે! મને ફિલંગીરી યાવ છે-એ વાત મારા મનમાં ખટક્યા જ કરે છે. હમણાં હમણાંનો હું અસ્વસ્થ થયો છું. હું તમારા લોકોને ઘણે સુધી સાથ દઈ ચૂકું, પણ અમુક હદ એવી છે કે જોની પેલી પાર મારાથી.....

(પટાવાળો આવે છે.)

પટાવાળો: સાહેબ, કોઈ આઈ આવ્યાં છે.

સર બાલકરામ: (સર હોરેસને) હસે કંઈ સહીયહી કરવાનું. (પટાવાળાને) બોલાવ અંદર.

(સુનીતિદેવી દાખલ થાય છે.)

સર બાલકરામ: કેમ, શું કામ છે?

સુનીતિદેવી: આ પેન્શનના ફોર્મ ઉપર આપની સહી લેવી છે.

સર બાલકરામ: જોહો, એમાં શું? લો કરી આપું બેસો.

(સુનીતિદેવી એક પુસ્તક ઉપર બેસે છે.)

(ફોર્મ તરફ જોતાં) હા! તમારો છોકરો લશ્કરમાં હતો કેમ? પછી શું થયું? મરી તો નથી ગયો ને?

સુનીતિદેવી: ના, મરી નથી ગયો. એનું ખૂન થયું છે.

સર બાલકરામ: (કંઈક ચમકીને) ખૂન થયું? ખરેખર? (આગળ વાંચે છે) મેરી ગોલ્ડ સેન્ડ (સર બાલકરામનો ચહેરો શીઘ્રો થાય છે) ત્યાં.....યાં ગયો હતો? ત્યાં એનું ખૂન થયું?

સુનીતિદેવી: હા.

સર બાલકરામ: (સર હોરેસ ખાનથી સાંજળે છે) ત્યાંના વતનીઓએ એનું ખૂન કર્યું?

મુનીતિદેવી: ત્યાંના વતનીઓએ નહિ, પણ દિંદે કે દિંદની સરકારે. સાંભળ્યા પ્રમાણે ઘાસતેલના વેપારીઓની સોનેરી ટોળા માટે જમીન ચોરવામાં સરકારે એને કામે લગાડ્યો, અને એનો જન લીધો.

સર ખાલકરામ: (ખીજવાધને) સંભાળજો. જરા વિચારીને બોલો. ગમે તેમ ન બોલાવ. તમે સરકારને બેવફા યાવ છો. એ તો ફીક છે કે હું છું, નહિ તો પરિણામ ભયંકર આવે.

મુનીતિદેવી: વફાદારીના સ્વંદ જેણે પૂરેપૂરો ચાખ્યો હોય તેને પરિણામની શી દરકાર હોય? સરકાર મારા પતિને મહાપુદ્ગમાં લઈ ગઈ; એઓ પાછા આવ્યા જ નહિ. પછી મારા એકના એક દીકરારને લઈ ગઈ, એ પણ પાછો નહિ આવે. શા માટે? જમીન પચાવવામાં મદદ કરવા માટે. પરિણામ શું આવ્યું? કેટલાયે હુદય ભાંગ્યા તે કેટલાયે ઘેર તાળાં દેવાયાં. નિરાશા અને ગમગીની ફરી વળ્યાં. આજકાલની લડાઈમાં ગરીબના ભોગ છે, જ્યારે તવંગર તે ઉપર તાગાધીના કરે છે.

(સર હોરેસ હે છે, અને પોતાનું ઝેં ન દેખાય એવી રીતે હાંપડાવાળા ભાગમાં બેસે છે.)

સર ખાલકરામ: ઉકેરણીને લીધે તમે વધારે પડતું બોલો છો, પણ ખરેખર આ લડાઈમાં તો કંઈક ખડું છે. લડાઈ એ ખૂરી ચાલ છે. પણ કોણ જાણે કેમ લડાઈ વિના દુનિયાને ચાલતું જ નથી. આપણે કોઈ રસ્તો શોધવો જ પડશે કે જેથી આપાં કામ થતાં મટકે.

મુનીતિદેવી: લોકોને એક એવો માર્ગ જણાવો છે કે જે અસરકારક થાય. માત્ર નિશ્ચયી માણસો જ જોઈએ છે.

સર ખાલકરામ: હું? કયો રસ્તો છે?

મુનીતિદેવી: અનીતિમય કામોમાં લાગ લેવાની જ ના પાડવી. જેમકે લડાઈની વાત આવે ત્યારે લડવાની ધમ્મીને ના કહેવી.

સર ખાલકરામ: આપણે લડવાની જ ના પાડીએ, સરકારને એવે વખતે મદદ દેવાની ના પાડીએ, તો આપણા ઉપર ભારે આપત્તિ જ આવી પડે.

મુનીતિદેવી: ભારે આપદા! મારા જેવા ઉપર આજે જ ભારે આપદા નથી આવી પડી! થોડા થોડા કચરાયા કરવું તેના કરતાં એક સામટા કચરાયએ તો શું ખોટું? અને મેરી ગોલ્ડ લેન્ડ ઉપર વિના કારણ ચડાઈ લઈ જઈને આપણે લડાઈને તોત્તરી નથી? (સર ખાલકરામ અને સર હોરેસની નજર એકાએક ખરાખર આ વખતે જ મળે છે.) કોઈ પણ દેશમાં જુઓ. શાન્તિમાં કે લડાઈમાં ગરીબ બિચારી જનતાના જ ભોગ! મેરી ગોલ્ડ લેન્ડના સીતેર યુવાનોની માતાઓ તથા સ્ત્રીઓ સાથે મારો સંબંધ વધારે નિકટ છે કે દરકોઈ ખ્યાલને તેમના દુવાઓ જેને પચાવવા છે એવા તવંગર વેપારીઓ સાથે? એ લોકો તો પોતાનું તળાઈ ટાંકું ફરીને બેડા છે અને ઘન સંપત્તિ કરશે; પણ પેલી બિચારી ખુદનોએ તો આંખની કીકી સમાન વ્હાલા પુત્રોને કે પતિને બોલાવે. એવા મંડળને જે કોઈ સંસ્થા ટેકા આપે તેની તરફ પ્રેમ કેમ ઉભરાઈ જાય?

સર ખાલકરામ: તમારું કહેવું કેટલેક અંશે ખડું છે. મારી આંખ આજે જ તમે ઉધારી આપણે શું કરીએ છીએ તેનું ઘણીવાર આપણને ભાન જ નથી હોતું.

મુનીતિદેવી: (જાણે મનમાં બોલતી હોય તેમ કોઈને ઉદ્દેશ્યા વિના કંઈક ધીમેથી)
કોઈ ગરીબ માણસ ચોરે છે તો કેદમાં પકડાય છે, પૈસા માટે બીજાનું ખૂન કરે છે તો
ફાંસી દેવાય છે. ધનવાન અને સત્તાવાન ચોરે તો હોશિયાર ગણાય, લડાઈઓ જગાવી
ખૂનની વ્યવસ્થા કરે અથવા લોકોને નીચેાવે તો મહાન રાજનીતિજ્ઞ ગણાય અને એની
આખર વધે. ગરીબના પેટ ઉપર પણ મુઠ્ઠી પેત્રે કમાય તો માનવ્યોદ્ધ અને ઈર્ષકાય મળે પણ!
ઓ હિંદ! તારી શી અધોગતિ! (પળવાર શાન્તિ; પછી દૂર દૂર નગર નાંખતી હોય તેમ,
સ્વપ્ન જોતી હોય એમ મોટેથી બોલે છે.) પણ એક નવું હિંદ ઉદ્ભવશે. નિર્દોષ ગરી-
બના કેદાને લીધે, તેમની આંધ ઉપર તે ઉભું થશે. સત્યથી તે તેજોમય બનશે, અને
સ્વભાવથી તે ઉદાત્ત થશે. પ્રેમ એને પાવન કરશે અને જનસેવાથી એની કીર્તિ દિગ્ગત
ફેલાશે. પૈસા પાછળનું ગાંડપણ, જનતા ઉપરનો ભુલમ, માનસિક પરાધીનતા, બીજાની
અંધ દેખાદેખી-એ બધું તે વખતે છુટ થશે. સ્વતંત્રતાના અનુભવને લીધે તેજસ્વી, સેવાને
લીધે પ્રભુમય, જગતમાં ખરો પ્રેમ પ્રગટાવનાર તરીકે માનનીય, એવા પુરો હિંદને સાંપડશે.
હા, જરૂર, એ ઉજ્જળા ઉપા સત્વર ઉગશે. "

હૈમંતકુમાર નીલકંઠ

(સ્નાતક)

રાષ્ટ્રવૃક્ષનાં ખરાં મૂળ

રાષ્ટ્રનાં મૂળ-ઝીઓ, બાળકો તથા ગરીબ લોકો કે જે રાષ્ટ્ર(દેશ)રૂપી મંદા વૃક્ષનાં
મૂળ તરીકે છે, અને જેમની ઉત્તમતા ઉપર જ હરકોઈ દેશનો ખરો આધાર રહેલો હોય છે,
તેમના શિક્ષણ તથા ઉન્નતિ તરફ તો હિંદુસ્થાનમાં કેટલુંક જાણીતાપણું નથી!

ઉચ્ચ ગણાતો વર્ગ કે જે વિશેષ દરીને આ રાષ્ટ્રવૃક્ષને ઈર્ષરૂપે કંઠી-સંકલ્પ, તેંદ્રણ,
ઉપયોગમાં ન આવતાં માત્ર શોભાની વસ્તુ દાખલ ગ્રામી ઉપર જ લટકેલાં રહે તેમ કરવાં
પાછળ જ આપણે સર્વ સમય ગુમાવેલાં જોઈએ નહિ; નહિ તો હિંદુ મૂળીઆં પોપણના
અભાવે છેક જ શુષ્ક યર્ધ જતાં પરિણમે આખું રાષ્ટ્રવૃક્ષ જ સૂકાઈ નષ્ટ થઈ જશે! અને
એ દેશ પણ એમનાં એમ જ સૂકાઈ ખરી પડીને સડી જશે!

ધ્યાનમાં રાખો કે, એ શોભાતાં ફળો કરનાં આ મેલાંધેનાં, મૂળીઆંરૂપી ગરીબ
લોકો, ઝીઓ અને બાળકો વડે જ રાષ્ટ્રની ખરી ઉન્નતિ થનાર છે.

[સ્વામી રામકૃષ્ણનાં લખાણ પરથી]

હિન્દી સાહિત્યનો પરિચય.

૨

(૫) પૂર્વાલંકૃત કાળ (સં. ૧૬૮૧ થી ૧૭૬૦)

પ્રોટ માધ્યમિક કાળમાં સુર, તુલસી અને કેશવ ત્રણ મહાકવિઓ યદ્ય અપા. એમના પછી લાલા વધારે અલંકૃત થવા લાગી અને પૂર્વાલંકૃત કાળ શરૂ થયો. આ કાળમાં લાલા અને લાલ બન્નેની ખૂબ ઉન્નતિ થઈ. આ પછી હિન્દીનો ખડુ જ ગૌરવશાળી કાળ છે. એમાં ચાર મહાકવિ તથા બીજા પછી ઉચી પંક્તિના કવિઓ થયા. આ જ વખતમાં હિન્દુઓએ મરાઠાના નેતૃત્વ નીચે જાતીય વિમુક્ત શરૂ કર્યો. જાતીયતાના તરંગો ઉઠવા લાગ્યા અને વીરરસની કવિતાઓ થવા લાગી. હિન્દીના સૌથી ઉત્તમ વીરરસના મહાકવિ બૂપતિ આ જ વખતમાં થયા. એમણે શિવાજીની પ્રશંસામાં આવન કવિતાની વીરરસની ભરપૂર 'શિવાખાવની' રચી છે. એણે શિવાજી તથા હુદેશખંડના છત્રસાક્ષ મદારાજ સિવાય બીજા કોઈના શુભ ગાયા નથી. શિવાજીએ બૂપતિ પાસેથી એ ૧૮ વખત સાંભળીને ૧૮ લાખ મુદ્રા અને ૧૮ ગામ બખીસમાં આપ્યા હતા એમ કહેવાય છે. તે કવિન આ રહ્યો:-

દ્વન્દ્વ જિમિ જંમ પર વાઙ્મય સુખંમ પર રાવળ સદંમ પર રમુકુલ રાજ હૈ
પૌન વારિવાહ પર શંખુ રતિનાહ પર વ્યો સદસવાહ પર રામ દ્વિજરાજ હૈ
દાવા દુમદંડ પર ચીંતા, મૃગચુંડ પર મૂળન-ચિત્ત પર જૈસે મુગરાજ હૈ
તેજ તમમંજ પર કાન્દ જિમિ ફંસ પર ત્યાં મલેચ્છ, વંધ પર શેરસિયરાજ હૈ

અર્થાત્—જેવી રીતે જંગલ રાક્ષસ ઉપર ઈન્દ્ર, પાણી ઉપર વાઙ્મામિ, ગર્વિષ્ઠ શત્રુ ઉપર રામ, વાદળો ઉપર પવન, કામદેવ ઉપર ચંપુ, સદસખાદુ ઉપર પરશુરામ, ગાડના ઝુંડ ઉપર અમિ, મૃગસંઘો ઉપર સિંહ, અંધારા ઉપર તેજ, અને કેસ ઉપર કૃષ્ણ છે તેમ મલેચ્છના વંશ ઉપર શિવાજી છે.

બૂપતિના લાઘ મતિરામ બીજા મહાકવિ, પછી આ જ કાળમાં થઈ ગયા. પરંતુ તે ગુંગાર રસની જ કવિતા કરતા હતા. એમની લાલા ખડુ જ સુન્દર અને મધુર. એમણે લાલાની ખડુ જ ઉન્નતિ કરી એટલું જ નહિ પણ એમના લાલો પછી એટલા જ ઉચા પાછળના કવિઓ પર પણ એની લાલાની થણી અસર છે. મહાકવિ દેવદત્ત સિવાય બીજા કોઈ એના જેવી લાલા નથી લખી શક્યા. કોઈ એક કુન્દરીનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે:-

સંજન હૈ નિકસૈ રનિત નૈનનિ મંજન કૈ અતિ અંગ સંવારે ।
રૂપ ગુમાનમરી મગમે પગદીકે અંગૂઠા અનોટ મુપારે ।
જોષનકે મદલો મતિરામ મર્દ મતવારિનો લોગ નિહારે ।
જાત ચલી યદ માંતિ ગદી વિગુરી અલકે અચર ન સંમારે ।

અર્થાત્—દરરોજ એ સુન્દરી આંખમાં અંજન આંછીને નીકળે છે. મુખ ઘોઈને અંજીને સ્વચ્છ બનાવે છે. પોતાના સૌન્દર્યના મઠથી ગર્વિષ્ટ થઈને લોકોની તરફ તથા પગના અંગુ-
લીની આશુચ્છ તરફ જોતી જોતી તે ચાલી જાય છે. કેટલાક આવી આવીને મોઢા ઉપર ફેલાઈ
જાય છે અને અંચળો પોતાની જગ્યાએ ન રહેતાં ઉડ્યા કરે છે. આ રીતે તે ગલીમાં
ચાલી જાય છે,

આ વખતના ત્રીજા મંહાકવિ દેવદત્ત ધર્મ ગપા છે. એ ઇરાવા જ્ઞાના રહેવાસી હતા.
એ ખૂબ હાંમાડથી રહેનારા તથા પંડિત અને શૃંગારરસના કવિ હતા. ભાષામાં તો એની
જોડનો ખીલો કવિ હિન્દીમાં છે જ નહિ. એમની ભાષામાં અનુપ્રાસ તથા યમક
ખૂબ છે. લગભગ એક જ પ્રકારના કેટલાય સપ્તપ્રયોગ તે કરે છે. છતાં સપ્તદશના
આ પ્રયોગથી ભાવમાં ક્યાંય મુડી નથી આવતી. એમણે વણાએક ગ્રંથો લખ્યા છે.
તેમણે મુસાફરી, પશુ ખૂચ કરી હતી. ત્યાં તે ગયા ત્યાંની સ્ત્રીઓનું તેમણે બહુ જ
મુદ્દમ અવલોકન કર્યું હતું. એમણે એક ગ્રંથમાં કેવળ લુહા, લુહા પ્રાન્તની સ્ત્રીઓનું બહુ જ
અવલોકનપૂર્ણ અને સુન્દર વર્ણન કર્યું છે. લોકો એના આવા વ્યવહારથી તેની ચાલચલગત
ઉપર પણ શંકા લાવતા હતા. કવિતામાં તો તે પૂર્ણ સિદ્ધહસ્ત કવિ હતા. કેટલાક ગોપીકા જે
કૃષ્ણના પ્રેમમાં ઉન્મત્ત થયેલી છે તથા જેને સખીઓ સમજાવે છે, તેના મુખથી કવિ
કહેવાવે છે:-

કોડ કહો કુલ્લટા કુલ્લીન અકુલીન કહો
કોડ કહો રંકિન કર્લંકિન કુંજારી હૈ
કૈષો નરલોક પરલોકિ વર લોકનમૈ
હીન્દી મૈ અલીક લોક લોકન તેન્યારી હૈ
તન જાડ મનજાડ 'દેવ' ગુરંજન જાડ
પ્રાન કિન જાડ ટેક ટરતે ન ટારિ હૈ
વૃન્દાવનવારી ચનવારી કૌં સુકુન્દ વારી
પતિ પટવારી વર્દ મુરતિ પૈ ચારિ હૈ
ચોરચૌં વસુ-ચિરદેમં ચોરી મદ્ વરજતિ
મેરે ચાર-ચાર ધીર કો ઉપાસં ચૈઠોં જનિ
સિગરી સમાની તુમ વિગરી અકેલી હૌહા
ગોહનમૈં છોહો મોષાં મૌહનિ ઉમૌઝોજનિ
કુલ્લટા કર્લંકિની હૌં કાયર કુમતિ કૂર
કાહુકે ન કામકી નિકામ યતિ ઇઠોં જનિ
“દેવ” તહૌં ચૈતિપત્ત જહૌં બુદ્ધિ વર્દે હો તો
ચૈઠી હૌ ચિકલ કોડ મોહિ મિહિ ચૈઠોં જનિ ॥

અર્થાત્—મને ગમે; તો કુલ્લટા કહે, અથવા કુલીન કહે, મને તો અકુલીન કહે
અથવા લીખારણ કહે, મને તો કર્લંકિની કહે અથવા કુલ કહે, મેં તો લોક પરલોકનો

આસરો જ છોડી દીધો છે, અને સંસારના રસ્તાઓથી જુદો (પ્રેમનો) માર્ગ લીધો છે. ભણે મારી કાયા છૂટી જાય, માફ મેન મરી જાય, ચુરુજન મને છોડી દે, પ્રાણ પણ નીકળી જાય, છતાંયે આ પ્રેમની ટેક ટળવાની નથી. હું તો વૃંદાવનવાસી, પિતાંજરધારી કૃષ્ણની મૂર્તિ પર આસક્ત થઈ ગઈ છું. મેં મારી લાજ છોડી દીધી છે. હું ગાંડી થઈ ગઈ છું. મારા દરવાજા ઉપર વીરોની ચોટી છે. હું ના પાડું છું કે મારી પાસે કોઈ ન બેસે. તમે બધા ચતુર છો, હું જ એક પાગલ છું. મારે ગોધન નથી જોઈતું. તમે મારા પર મોહ ન પામે. હું કુલદા કલંકિની કાયર કુમતિ અને કૂર બધુંય છું. હું કોઈના કામની નથી. મારી પાસે કોઈ ન આવે. જ્યાં બેસવાથી કંઈક લાભ અથવા શિક્ષા મળે ત્યાં જ બેસતું જોઈએ. મારી પાસે ન આવે. હું તો વ્યાકુલ થઈને બેઠો છું.

આ વખતના ચોથા મહાકવિ રસિક શિરોમણી જિહારીજાલ હતા. એ પણ 'દેવ'ની જોડના કવિ છે પરંતુ એમનામાં વિશેષતા એ છે કે એમણે ફક્ત દોઢા જ લખ્યા છે, અને એક એક દોઢા જોડેશા નાના ઇંદમાં ખૂબ ટૂંકી નાખ્યું છે. તેઓ ટીપામાં સાગરના દર્શન કરાવે છે. એમની કવિતાનો સ્વાદ સેવા માટે તો જુદા લેખની જરૂર છે. એટલે કેવળ બે ચાર દોઢા ઉદાહરણ તરીકે આખી સંતોષ માનીશ. મહારાજ જયસિંહે એને દરેક દોઢા માટે એક મહોર આપી હતી અને એ રીતે તેણે ૭૦૦ દોઢાની એક સતસર્ધ રચી છે. કોઈ વિરહિણી કહે છે:—

हैं हीं बीरो विरह—रस कै बीरो, सब गाम ।

कहा जानिये कहत हैं ससिहि सीतकर नाम ॥

અર્થાત્—હાં તો હું ગાંડી છું અથવા આખું ગામ ગાંડું છે. આ બધા ગામવાળા ચંદ્રમાને શીતળ કેમ કહે છે? મને તો એ બાળી રહ્યો છે.

વિરહિણીની તત્ક્ષીનતાનું આ બહુ જ સુંદર વર્ણન છે. કોઈ એક સુંદરી ને પોતાના મૌનદર્પથી મત્ત થઈને લયગતી ચાલે ચાલે છે તેને જિહારી કહે છે:—

भूपन भार सँभारि है क्यों यह तनु लुकुमार ।

मुझे पाँच न घर परते सोमा ही के भार ॥

અર્થાત્—તાંડે આ કેમજી શરીર આબૂપણેનો ભાર કેમ ઉઠાવી શકશે. મૌનદર્પના ભારથી તો તારા પગ પણ બરાબર પડતા નથી.

अनियारे हीरन दगति कितान तरुणी समान ।

यह चित्तवन और कहतु जिहि बस होत सुजान ॥

અર્થાત્—તીલવ અને સુંદર. તેજની સ્ત્રીઓ તો ખૂબ જોઈ. પણ એ ચતુરતા ન કોઈ એવે જાતની છે કે જે લોકોના ચિત્ત દરી લે છે.

આ વખતના બીજા ચોથા કવિઓ કવિ સેનાપતિ, કાલિદાસ, વૃન્દા, શ્રી કવીન્દલાલ, ધન આનન્દ, નાગરીદાસ વગેરે થયા છે. સેનાપતિએ ૭ કાવ્યના મરસ વર્ણન કર્યા છે. એની રચના બહુ જ સુંદર છે. એમણે પોતાના લખેલા છંદો ચોરાઈ જવાના ભયથી બધા છંદોમાં પોતાનું નામ લખ્યું છે. સર્વમાં એનું નામ નહોતું આવતું એટલા માટે એમણે કંઈ 'ધનાશરી'ઓ લખ્યા છે.

(૬) ઉત્તરાલકૃત કાળ (સં. ૧૭૬૧ થી ૧૮૮૬)

આ કાળમાં દાસ, ગિરિધર કવિરાય, હાકુર, સૂદન, પદ્માકર વગેરે મોટા મોટા કવિઓ ઉપરાંત વૃન્દાવનદાસજી, રાજાં ચુરુદત્તસિંહ, દુલ્લહ, બેની, પ્રબીન, વગેરે બીજા પણ કેટલાક કવિઓ થઈ ગયા છે. હાકુરની કવિતા બહુ જ ઘોડી મળી આવે છે; છતાં એટલાથી પણ તેની ગણતરી સારા કવિઓમાં થાય છે. લોકો માને છે કે તેની બધી કૃતિઓ મળી જાય તો કદાચ તેની ગણતરી મહાકવિઓમાં થાય. દાસે પણ ઘણી જ મનોહર કવિતાઓ લખી છે. ગિરિધર કવિરાયની ‘કુંડલીયા’ તો ખૂબ જ પ્રચલિત છે. સૂદન હિન્દના ગણ-ગાંધ્યા વીરરસના કવિઓમાંનો એક છે. પદ્માકરે બહુ જ સારા કવિ હતા. એમણે કેટલાંય ગ્રંથો લખ્યા છે. લોકો એને એટલું નવલકથાકાર વોલ્ટર સ્કૉટ સાથે સરખાવે છે; કારણકે એની ભાષા સ્કૉટની ભાષા જેવી જ છે. આ કાળમાં હાકુર, પદ્માકર વગેરે એકાદ બેને બાદ કરતાં કોઈ એવા કવિ નથી થયા કે જેણે બહુ જ ઉંચા ભાવની કવિતા કરી હોય; પરંતુ કવિતાનું પતન તો નહોતું જ થયું, જરા શિથિલતા આવી હતી ખરી. ભાષા તરફ લોકોનું ચિત્ત વધારે ખેંચાયું; અને ભાવ તરફથી ઓછું થતું ગયું. એટલા માટે આ વખતમાં કોઈ પુર-ધર મહાકવિ નથી થયો. એ વખતમાં એક ખાસ વાત એ બની કે હિન્દી ગદ્યની શરૂઆત થવા લાગી. હિન્દી ગદ્યના જન્મદાતા લલૂસાસજી આ વખતમાં થયા.

(૭) પરિવર્તન કાળ (સં. ૧૮૮૬ થી ૧૯૨૫)

આના પછી સં. ૧૮૮૬ થી ૧૯૨૫ સુધીનો હિન્દનો પરિવર્તન કાળ આવે છે. આ સમયમાં ગદ્યની ખૂબ ઉન્નતિ થઈ. એટલું જ નહિ પણ ગણેશપ્રસાદ, રાજા માનસિંહ અને રાજા લક્ષ્મણસિંહ વગેરે સારા કવિઓ પણ થયા. ગદ્યના ક્ષેત્રમાં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી તથા રાજા લક્ષ્મણસિંહનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

(૮) વર્તમાન કાળ (સં. ૧૯૨૬ થી)

હિન્દીનો વર્તમાનકાળ સં. ૧૯૨૬ થી શરૂ થાય છે. એના સૌથી પહેલા મહાકવિ ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્ર થયા. એ ત્રીસ વર્ષની અવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામ્યા, પરંતુ એમણે હિન્દીની ખૂબ સેવા કરી. એમની કથમ કથારેય અટકી નહોતી. આ નાની અવસ્થામાં પણ તેમણે લગભગ ૧૭૫ ગ્રંથો લખી નાખ્યા. એમની કવિતા એટલી સુંદર છે કે એની ગણતરી દાસ મહાકવિઓમાં થાય છે. સો વરસને અંતરે હિન્દીમાં છેલ્લા મહાકવિ એ જ થયા. વર્તમાન ગદ્યના જન્મદાતા પણ એ જ સનાય છે. એમણે ૧૯ વર્ષના પ્રયત્ને હિન્દીની જે ઉન્નતિ કરી છે એ પાછળના સો વર્ષોમાં પણ નથી થઈ.

એમના પછી પ્રતાપનારાયણ, દેવીપ્રસાદપૂર્ણ, મહાવીરપ્રસાદ, દિવેદી, શીધર પાંદક, અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય, રત્નાકર, મૈથિલીશરણ ગુપ્તા, લોચનપ્રસાદ પાંડેય, સંકર, ત્રિશુલ રામનરેશ ત્રિપાઠી વગેરે સારા સારા કવિઓ આવતા જનસંત, લલિત્યની આગાહી કરાવે છે. પરંતુ એ અગાંવીન કવિઓનો ઐતિહાસિક દિગ્દર્શનમાં સમાવેશ કરી શકીએ નહિ.

આણવીધ્યાં મોતી

હરણને શીંગડે આંસુ !

દાંપત્યની મર્મવેદના દાખવતી એક આખ્યાયિકા સેરડી ગામડાંમાં પ્રચલિત છે. ચેરામાં ભદ્ર રામાયણ વાંચે છે, વાંચનાં સીતાવિરહનો પ્રસંગ ચાલે છે. ભદ્રશ્રી બોલી જવાયું : "રામચંદ્રજી એવા રૂઝવા, એવા રૂઝવા કે જાણે 'હરણને શીંગડે આંસુમાં ઉતર્યા' !"

સાંભળીને એક ઓતા દમ્પતી પડ્યો.

"હાં લાઇ ! કેમ દાંત આપ્યા ?"

"દાંત તો એમ આવ્યા કે તમે સાંભેલું રોડવું !" ગાય લેસને શીંગડે આંસુ ઉતરવાની વાત ફરી હોત તો એ દંપતી બનવાનું જાણત. પણ હરણનાં શીંગડાં સીધાં આલ-દાળાં : ઉઘાં લાવાં સરખાં : ત્યાં આંસુમાં ઉતરવા શી રીતે ગયાં ? આમ ડીંગડીંગ હાંકે હાં રાખો મહારાજ ?"

ભદ્રજીએ મ્હોં મલકાવીને વાત માંડી : "એક હરણ-હરણીનું જોડું હતું. એકબીજાને જળ-મીનની પ્રીત લાગેલી. એમાં માદા મરી ગઈ, ને નર એકસો થઇ પડ્યો. બૂખ્યો ને તરસો બાન જૂઠીને ભટક્યા કરે. અને રાત્રિ 'હિં' આંખોમાંથી તો આંસુમાં જળ દાવાં. એય આંખે પ્રવાહ બંધાઇ ગયો છે. એક વખત મધરાત સાંગી ને હરણ એક નદીને કિડે ઉભો છે, ત્યાં બે ટણખી લેસોને પકડે છોટીને પાણી પાવા આવ્યા. એમાંથી એક જણે પૂછ્યું : "એકા રાત કેટલીક રહી હશે ?"

બીજાએ જવાબ દીધો : "લાઈ હરણું માથે જાયી છે." [અર્થાત્-"હરણી"નું નાકન આકાશની વચોવચ ચડ્યું છે.]

વિલાપ કરતાં કરતાં હરણે આ વાત સાંભળી. ચમક્યો. "હરણું માથે આવી છે" એકજુ સંભળતાં એને થયું. "મારી હરણી શું અથે આવી છે ?" એમ વિચારતાં એનાથી ઉઘે આલમાં જોવાઇ ગયું, શીંગ ધરતીદાળાં થયાં, અને આંખમાંથી ચાકી જતી આંસુ-ડાંતી ધાર શીંગડે ઉતરી ! દડ ! દડ ! દડ ! દડ ! દીપાં શીંગની અણીએથી દડવા મેંડ્યાં."

સાંભળીને આંખી પ્રખલા આસ લાઈ ગઈ.

તું પી ! તું પી !

"જળ ચોટો, પ્રીતું પણી, હુઈ છે તાણાવાણ ;

"તું પી ! તું પી ! ફરી ફરી દોનું હડે પ્રાણ."

આ દુદાને આધારે પશુ-જીવનની એક પ્રેમઘટના ચાલે છે : રાજા શિકાર-નીકળ્યો છે. સાક્ષીનાં સાક્ષતાં રણવગડામાં નીકળી ગયો છે. ખાર ખાર ગાઉ ફરતું ક્યાંય પાણી ન

મળે. એવે એક વીરડા બેયો: વીરડામાં બે ચાર ખોખા પાણી, ને કંડિ બે હરણુ મરેલાં પડ્યાં છે: એક નર ને બીજી માદા ! રાજ્યે આરણુને આ સમય્યાનું રહસ્ય પૂછ્યું છે. ચારણે અતુમાન કર્યું છે કે, નર માદા બંનેના તરસે પ્રાણુ બતા હશે. ભાભી ભાભીને આ વીરડા કેડિ આપ્યાં હશે. પણ પાણી તો બેમાંથી એક જ જણુનો અચાવ થાય તેટલું થોડું જ બેયું હશે. નરને થયું હશે કે એય બંધાં પીને બને મરીએ, તે કરતાં માદા એકથી પીને જીવે તો સાફ: અને માદાએ પાણુ હશે કે મારો સ્વામી ઉગરે તો કીક ! બંને પોતાની કુંભી એમ-વાણીમાં પરસ્પરને સમન્વયતાં, કૌસલાવતાં, મનાવતાં ઉભાં થઇ રહ્યાં હશે અને બેમાંથી એકથી પ્રીત એકથી અટકી ન હોવાથી બંનેએ-પ્રાણુ ત્યાગ્યા હશે !

આ જ અર્થનો એક સંસ્કૃત શ્લોક છે:—

‘મધ્યાહ્ને દવર્વાહ્નનોપ્પત્તમયે દેવદામ્નાંત્રિરે:

કૃત્ત્યામિર્ગતમુત્તુપ જલમયો વૈદ્યૈકરસાંધમમ્ ।

પ્રેમ્ણા જીવયિતું મિય: પિષ પિવેત્યુચ્ચાય મિપ્પ્યા પિષન્

નિર્મદાસ્યમર્ષીતવારિ હરિણદ્વન્દ્વે વિપન્ને વને ॥

* *

શીતળા માતા

પચીસ વર્ષ પૂર્વે જેમ નાનાં ગામડાંનો કાઠી ગરંડાંઓ પોતાની વસ્તીમાંથી કાઢી માર્યાસને પોતાના જેવાં આડીધાં એળેતો, આંખમાં સૂરમે આંજતો, નાડીએ કુંસકાં મેલતો, ત્રોસની સૂરવાળ પહેરતો કે ઘોડે ચરીને બજારમાં નીકળતો ભોળોને સંભન નહેતો કરી શકતો, તેમ આજે પણ લોકસાહિત્યમાંથી કાઢી આપણે ઉચ્ચ સાહિત્યની બરોબરી કરનાર તત્ત્વ જ્ઞતાવંશમાં આવે તો રખેને કંઠાયે શિષ્ટ જનતાં સૂચાય એવી બોલિ રહે છે. ઘણી-વાર આપણા અનૌદાર્યને કારણે જ આપણે લોકસાહિત્યની કેટલીએક રમણીયતાને પણ ગ્રામ્ય ભાષા અથવા ગ્રામ્ય રીતિમાં મૂકાતી દેખીને તિરસ્કાર દષ્ટ બેસતા હોઈશું: ઉદાહરણ તરીકે લોક-વ્રતો પૈકી શીતળા-સાતમની વ્રતકથાં વ્રતની અધિષ્ઠાત્રી દેવી શીતળા આપણને મુગ ઉપજાવે છે. એને વ્હેમ ગણી ફગાવી દેતાં વાર ન લાગે. પણ સગાર ઊંઘા ઉતરીએ તો ? આર્ય ફિલસુફીમાં એકશ્વરવાદનો સમય આવતા પહેલાં તો વેદ-તત્ત્વજ્ઞાન ઘણી ઘણી ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થયું છે. વેદકાલીન આર્યો વિશ્વનાં પંચ મહાભૂતો ઉપર નિરનિરાળા અધિષ્ઠાતા દેવ દેવીઓ-ઉષા, વરુણ, ઇન્દ્ર, મૃત્યુ ઇત્યાદિ-નું આધિપત્ય કંપી તેની પ્રતાપ-પૂર્ણ યજ્ઞગોથાઓ માતા ગ્રીક માઈથોલોજી પણ વનદેવીઓ, જલદેવતાં ઇત્યાદિનું મનોહર જૂવન સરજે છે. Spirit of the moonlit nights; ઇસાદિની દરપનાથી પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય સમૃદ્ધ છે. એ જ રીતે શીતળાને-શાની અધિષ્ઠાત્રી. સ્થાપીને લોક-સમુદાયે પોતાના સાહિત્યની અંદર ઉતારી ? ઘડીભર એનો સૂચનો લોકેશબ્દે ‘શીતળા’ રદ કરીને શુદ્ધ સંસ્કૃત ‘શીતલા’ એનું નામ દષ્ટએ તો ? કેવો શાંતિમય ભાવ ઉઠે છે ! લોકોએ એને શીતલતાની spirit કરી સ્થાપી. વર્ષમાં એક દિવસ ઘરેઘરના અગ્નિ પેટાવવાનો નિષેધ કરી, આખા વાતાવરણને મુશીતલ. પરમાણુઓથી ભરી દેવાનું ગોઠવ્યું: જેમ સંયુક્ત પ્રાર્થનાનાં, તેમ સંયુક્ત

શીતલતાનો પણ પ્રભાવ દીકરા અને એની ચોખી માટે સૌમ્ય સુંદર શીતલા દેવી કદમાં. કેવાં શીતલ પુદ્ગલોની બનેલી એ કાયા હશે ! કેટલી મુકામલ ને શાંતિકર ! વર્ગોર્વ આવીને આવણુ વહિ સાતમની બ્લેકી પ્રભાતે દેવી સર્વ ધરના ચૂલામાં આજોડે. રાખ પણ ગરમ ન હોવી બ્લેકીએ. નહિ તો ? નહિ તો એની પરમ શીતલ કાયા દાડે ને એ “નિઝારો નાખે !” સમાજના નિયમ પળાવવા માટે તો કઠોર દંડ પણ ધટે. એટલે એ નિઃશ્વાસ નખાતાની સાથે જ ધરનું નહાતું બાળક “ભડ્યું થઇ બપ.”

પણ એ દેવી કેવાં સૌમ્ય અને કરુણાળુ છે ! પાંચો એની વ્રતકથા મરેલા બાળકને ઉપાડીને ગ્રામ્ય જન્મેતા શીતલાની શોધે ચડે છે. માતાજીને “એક બેરડીના આળામાં લોચતા” ભુલે છે. કારણ કે એની કાયા દાડેલી હતી ખરી ને ! અજબ્યાં બનીને માતા આ ગ્રામ્ય જનનીની શુદ્ધ સરણુગતિ નિરખે છે. પોતાનું સંતત્ય માથું જેવા બેંસારે છે, ને એના બાળકના મૃતદેહને પોતાના બોળામાં લે છે. જેમ જેમ પોતાનું માથું ઠરતું ગયું તેમ તેમ બાળકનું શરીર પણ ચેતના પામતું ગયું. આખરમાં આશ્ચર્યોદ્ભવે કે “બાઇ તારાં પેટ ઠરને ! લે આ છોકરાને ધવરાવ !”

વ્રતકથાઓમાં એકેએક દેવીઓની લોક-કલ્પના આવી જ વાતસંસ્ક્રમ્ય, કરુણામય, નિર્દોષ ને નિરાડખરી છે. જાણે લોકપ્રાણુ યુગે છે કે “મુજલાં, મુદલાં, મલપ જ શીતલાં.”

* *

વ્રતકથાઓનું સમાજશાસ્ત્ર

રાજનું સ્થાન એ નિર્બ્યાજ નારી-સાહિત્યમાં એકાદ બે સ્થળે ભારી ધીરોદ્ધાત સ્વરૂપે દીપી ઉઠે છે. એ વરત-છવરતની કથા તપાસીએઃ બ્રાહ્મણીનાં બે બાળકોને જન્મ દિવસે જ નપારે દેવીઓ ઝડપી ગર્ભ, ત્યારે ગામના રાજને જાણુ યદ્ય. લોક-વાણીમાં જ ઉતારીએઃ—

“રાજ કહેઃ ‘આ ફેરે તો હું પંડે જ ચોખી દેવા આવું છું. ભાર શા છે કે બામણનો દીકરો ભરખાય ?’

ફળાઆમાં માચી, માલીપા દીકરો, અને ફરતી સાતથરી ચોખી મેલી છે. રાજ-પંડે ઉધાડી તરવારે માચી આગળ ખેડો છે.”

હવે બેધએ ‘આવણીઆ સોમવાર’ની વ્રતકથામાં—

“કુંભારણુના દીકરાને તો એની શોધે નીંભાડાનાં કાચા માટલામાં નાખી નીંભાડો મળગાવી મેલ્યા છે. રાજ તો આવીને કહે છેઃ ‘બાઈ તારો નીંભાડો ઉખેળવા દે.’

બાઇ કહેઃ ‘મારો તો સત્તા લાખનો નીંભાડોઃ હું કેમ ઉખેળવા દઈ ?’

રાજએ તો પોતાની આંગળાએથી હીરે જડેલી વીંટી કાઢી છે. વીંટી બાઈના હાથમાં મેલીને કહ્યું છેઃ ‘લે બાઇ આ અઢી લાખની વીંટી, અને મને નીંભાડો ઉખેળવા દે.’

પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીને આ વસ્તુનું મૂલ્ય મૂલ્યવાની દૃષ્ટિ હોય તો ? ન બૂઝીએ કે આ વ્રતકથાઓ નથી કોઇ દક્ષિણાલેખી પુરોહિતની બ્લેડેલી, કે નથી લાખ પસાવના કમી ચારણુની કૃતિ. આ તો લોક-પ્રાણુનું નિષ્કામ યુગ્મન છે.

અને એ કથાઓ ન્યાં ન્યાં બોધક બની છે ત્યાં ત્યાં પણ એણે ગ્રામ્ય સમાજ-છવનનો પરમ ધર્મ કેને ગણ્યો છે ? પોદોશી ધર્મને. શીતલા-સાતમની કથામાં ફરી પ્રવેશીએ. માનને

શોધવા જતી એ સ્ત્રીને માર્ગે બે સેજલ તલાવડીઓ મળે—એ તલાવડીઓના એ જ સંતાપ કે “અમારાં મોતી જેવાં નીરને કોઈ પીતું કેમ નથી ?” આંખો મળે—એના અંતરની પણ એ જ વ્યથા કે “મારાં તાળીએર જેવડાં ફળ કોઈ ચાખતું હાં નથી ?”. ગાયને અને સોંઠડીને એમ જ ચાથ કે “અમારો કોઈ ધણીધારી કાં ન મળે ?” રહસ્ય એ છે કે સહુ પોતાની સમૃદ્ધિને ખાચે અણખપની દેખી દુઃખ પામે છે. સહુને સમાજધર્મમાંથી ન્યુત થયાની મનોવેદના છે. એ એક તત્વ. અને હવે લોકદ્રષ્ટિએ ક્યાં ક્યાં આચરણો પાપરૂપ છે, તેની કેવી કેવી અનુરૂપ સજ્જ છે, તે એનું કેવું સરલ નિવારણ છે, તે આખી સમસ્યાનું સાંદર્ય નેહ્યું. તેમામ સંદેશાઓના ખુલાસા દેતાં દેવી કહે છે કે:—

૧. “તળાવડીયું એણે ભવ દેરાણી-જેદાણી હતી. ધીરે દુઝાણું-વાઝાણું હતાં. પણ પાડોશીને ખાદી-મેળા છાશ બેળા કરીને આપતી. એટલે મરીને સરજી છે તળાવડીયું. સેજળ ભરી છે, પણ કોઈ એનાં પાણી પીતાં નથી. આનું પાણી આમાં જામ છે ને આનું પાણી આમાં જાય છે.”

૨. “મગરમચ્છ એણે ભવ હોતો વેદવાન બ્રાહ્મણ: ચારે વેદ મોઢે કંઈ તાં. પણ કોઈને સંભળાવ્યા નહિ. તેથી મરીને સરજ્યો મગરમચ્છ. વિદ્યા કોઈમાં જ સમાઈ ને સડસડી રહી છે. એટલે પડ્યો પડ્યો લોચે છે.”

૩. “આંખો હતો એણે ભવ વાંઝીઓ. ગાંઠે અડગકે ધનં હતું. પણ કોઈને દીધું નહિ. એટલે આ ભવ એનાં ફળ કોઈ ચાખતું નથી.”

૪. “સાંઠડી હતી એણે ભવ એક અસ્ત્રી. ઘેરે હતી ધંડી પણ કોઈને દળવા ન દે. એટલે સરજી સાંઠડી, ને ગળે બંધાણું છે ધંડીનું પડ.”

૫. “પાડા વઢે છે ઈ હતા ગામના બે પટલ. સામસામા કજીઆ જ કરતા. મરીને સરજ્યા છે પાડા, તે બાધ્યા જ કરે છે.”

પટલાઇ, ધંડી, શાસ્ત્રશ્રવણ કરાવવાની બ્રાહ્મણની ફરજ, તાજી સ્વચ્છ છાશ, વગેરેનું મહત્ત્વ ગ્રામ્યજીવનમાં પૂર્વે કેટલું હતું તે સમજનાર સમાજશાસ્ત્રી આ કથાનું જોર સમજી જશે.

લોક-વાણીની નિર્વ્યાજ કલામાં વ્યક્ત થયેલી આવી તમામ કથાઓમાં ઉચ્ચ સાહિત્યનાં અંગો વિશ્વસે છે. એનું અમૂલ પીવાપ તેટલું પી શકાય છે: જેનો પીનારો.

અવેરચંદ મેઘાણી

ત્રિસ્તની મીનાક્ષિ

હું મદુરા હતો ત્યારે દેવી મીનાક્ષિની એક નવી કથા સંભળી. આપણે ત્યાં જેવી વાર્તા ચિત્રાંગદા વિશે પ્રચલિત છે તેવી જ શ્રવણવાર્તા મીનાક્ષિની છે. સતી સીતા જેમ હળ ખેડતાં જમીનમાંથી મળા આવી અને જનક રાજ્યએ તેને પુત્રીપદે સ્થાપી તેમ દેવી મીનાક્ષિ હાલ જ્યાં મદુરાનું મુખ્ય મંદિર છે ત્યાં આગળ આવેલા કોઇ જળાશયમાંથી અદ્ભુત રીતે મળા આવેલી અને તેને ત્યાંના પાંડવ રાજ્યએ પુત્રીસમ પાળાને મોટી કરી. મીનાક્ષિ શરીરે સ્યામવર્ણી હતી પણ તેની કમ્પિત અવર્ણનીય હતી. તે સ્ત્રી જાતિ હોવા છતાં તેને મનોરથ પુરુષતા હતા. તે સસ્ત્રકળામાં કુશળ હતી; સુદ તેનો શ્રવણશક્તિ હતો. તે સફાનો અવતાર હતી; અનેક દિવ્યશક્તિઓનું તે ધામ હતી. પોતાની અતુલ્ય સુદક્ષણથી તેણે દેશપરદેશ, સર, ક્ષાં અને ધીમે ધીમે સમગ્ર શ્રવણકાંડિય પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપિત કર્યું. ઇન્દ્રનાં આસન કંપાવમાન યરા લાગ્યાં અને દેવોને ચિંતા થઇ પડી. મીનાક્ષિએ અત્યેયપદ પ્રાપ્ત કર્યું અને આ જગતમાં શ્રવણ, યોગ્ય તેને કર્યું અવશેષ ન રહ્યું.

તેણે આજયમાંથી સુવાનવયમાં પ્રવેશ કર્યો. આવી તેજસ્વી શક્તિને દેવો પણ વરવા અહાય, પણ એ કાંઈ એમ સુવલવરા નહોતી. તેણે એક અભિમદ્દ, લીધા હતા. સામાન્ય સ્ત્રીઓને એ સ્તન હોય છે; તેને ત્રણ સ્તન હતાં. પણ લોકોનાં તૃતીય સ્તનની એ વિશિષ્ટતા હતી કે તે સામાન્ય જનચક્ષુને મદા અગ્રેય જ રહેતું. આ ત્રીજું સ્તન, જે કોઇ જોઇ શકે તેવા ક્ષાયનવાળા પુરુષને જ વરવાનો તેને અભિમદ્દ હતો. આવો પુરુષ તે ક્યાં મળે ?

મીનાક્ષિ દેવીનો સત્તાપ્રલાવ સમગ્ર લોકમાં નિરંતર વધતો જોઇને જગતની રિયતિ વિશે દેવો ચિન્તાગ્રસ્ત જન્યા અને જગત્સૃષ્ટિ બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ તેમને વિષ્ણુ પાસે મોકલ્યા; વિષ્ણુએ તેમને ભગવાન શંકર પાસે મોકલ્યા. ભગવાન શંકરે દેવોની પ્રાર્થના સ્વીકારી અને મીનાક્ષિ સામે લડવાને સજ્જ થયા. શંકર મીનાક્ષિ સમીપ આવ્યા અને તેની અનન્ત તેજોમયતા જોઇને વિસ્મિત જન્યા. આ તે કઇ શક્તિ તેમ આશ્ચર્યપૂર્વક વિચારી તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ નિહાળવા તેમણે પોતાનું ત્રીજું લોચન ઉઘાડી જોયું. મીનાક્ષિનું તૃતીય સ્તન તેમને નયનગોચર થયું એટલે આ તે જગજગતની, શક્તિસ્વરૂપિણી જગ-દંબીને અવતાર છે એવી તેમને જ્ઞાનપ્રતીત થઇ. ભગવાન શંકરે મીનાક્ષિ સમક્ષ આવી તેને 'ત્રિસ્તની' વિશેષણથી સંબોધી. આવા અશ્રુનપૂર્વક સંબોધનથી મીનાક્ષિ ચમકી, પોતાનો અભિમદ્દ પુરો થયો જાણી હર્ષપ્રકટિત જની, અને ભગવાન શંકરને પોતાનું પાણિપ્રહણ કરવા પ્રાર્થના કરી. ભગવાન શંકરે તેને સ્વીકારી અને જેવી રીતે મદાનદ ગંગા મદાસાગરમાં મળી જાય અને વિપુલા પૃથ્વી અનન્ત આકાશમાં લીન જની જ્યાં તેવી રીતે તેની અમાય આત્મજ્યોતિ તે અનન્ત જ્યોતિઃપુજમાં એકરૂપ જની ગઈ.

આ કથાની લાત અનેક પુરાણકથાઓ જેવી લાગે છે, પણ તે ઉપર વધારે ઉઠા વિચાર કરતાં મને એક નવી કલ્પના મુગી. મીનાક્ષિનું ત્રીજું સ્તન તે શું હતો ! તે શું

ખરેખર સ્થૂણ ત્રીજું સ્તન હશે કે કોઈ અન્ય કલ્પના હશે ? આપણી પુરાણ વાર્તાઓમાં એ હોય ત્યાં ત્રણની કલ્પના કાંઈ નવીન નથી. ગંગા અને યમુના સંગમ પામે છે ત્યાં નીચે વહેતી સરસ્વતીની કલ્પના જાણીતી છે. આવી કોઈ સરસ્વતી નામની નદી વસ્તુતઃ નીચે વહેતી નથી. ગંગા અને યમુના ન્યાં ન્યાં વહી અને ન્યાં સંગમ પામી ત્યાં જ આપણી આર્યસંસ્કૃતિનો જન્મ થયો છે અને તે સંસ્કૃતિનાં વહેણ વહાં છે. તે ઐતિહાસિક સત્યનું ઉક્ત ત્રિવેણી સંગમની કલ્પનામાં રૂપક લાસે છે. વળી શંકરના ત્રીજા લોચનની કથા તો સૌ કોઈને સુવિદિત છે. તે કથામાં ત્રીજું લોચન જ્ઞાનલોચન છે અને જ્ઞાનજ્યોતિ યાપ તો અને ત્યારે જ કામનો નાશ થઈ શકે છે એ સામાન્ય સત્યનું જ તે કથામાં રૂપક આપવામાં આવ્યું છે.

સામાન્યતઃ પુરુષા તેમ જ સ્ત્રીઓમાં અનેક શક્તિઓ તેમ જ લાંગણીઓ ભરેલી હોય છે. પુરુષમાં અમુક જ શક્તિ કે લાંગણીઓ હોય અને સ્ત્રીમાં અમુક જ હોય છે એમ કદિ એકાન્તે કહી શકાતું નથી. એમ છતાં સામાન્ય કલ્પના પ્રમાણે પુરુષ જ્ઞાનપ્રધાન ગણાય છે, ત્યારે સ્ત્રી પ્રેમપ્રધાન ગણાય છે. જ્ઞાન અને પ્રેમ ઉભય મનુષ્ય જાતિનાં વિશિષ્ટ તત્ત્વો છે. ઉપર્યુક્ત કલ્પનાભેદનો આશય એટલો જ કે પુરુષમાં સાધારણ રીતે પ્રેમ કરતાં જ્ઞાનનો વિકાસ વધારે જોવામાં આવે છે અને સ્ત્રીમાં તેથી અન્ય પ્રકારે હોય છે.

વળી પુરુષની આંખોને સામાન્ય રીતે અંદર રહેલી જ્ઞાનશક્તિના ઘોતકે ચિહ્ન તરીકે લેખવામાં આવે છે. આંખો પિનાનો માણસ આંધળો ગણાય છે અને આંખોની મદદથી જ જગતના સર્વ પદાર્થો વિશેષે કરીને જુદાં અવગત અને છે તેથી આન્તર જ્ઞાનના ઘોતક ચિહ્ન તરીકે આંખની કલ્પના સમીચીન છે.

આવી જ રીતે પ્રેમના ઘોતક ચિહ્ન તરીકે સ્ત્રીના સ્તનની કલ્પના કરીએ તો જ્ઞાને અવાસ્તવિક ન લેખાય. પ્રેમ હૃદયનો ગુણ છે. હૃદયસૂચક બાહ્ય અવયવ સ્ત્રીનું સ્તન છે. સ્ત્રી જગજગતની છે અને જગતની પ્રજાને પોતાના સ્તનપાનથી પોષે છે. એ જ સ્તનપાનમાં સ્ત્રીના અમાપ નિર્ભાજ માનપ્રેમનો મર્મ રહેલો છે. આ પ્રમાણે પુરુષની ચક્ષુઓ જેમ આન્તરજ્ઞાનની ઘોતક અને છે તેમ જ સ્ત્રીનાં સ્તન આન્તરપ્રેમના ઘોતક ખતવાને સર્વ પ્રકારે સમર્થ છે.

આ કલ્પનાસરણિના આધારે ઉપર જણાવેલો દેવી મીનાક્ષિનો સંકલ્પ વિચારીએ તો તેમાંથી આપણને એક અદ્ભુત રૂપક મળી શકે તેમ છે. જેમ શંકરનું ત્રીજું લોચન એટલે ચિત્રકરો ચિતરે છે તેવું બે આંખોની ઉપર કપાળના મધ્ય ભાગમાં આવેલું કોઈ ત્રીજું સ્થૂણ-લોચન નહિ પણ દિક્ષાબ્રાહ્મણિજન-અનન્ત જ્ઞાનની દૃષ્ટિ તેવી જ રીતે દેવી મીનાક્ષિનું ત્રીજું સ્તન તે એવું કોઈ સ્થૂણ અવયવ નહિ પણ તથા પ્રકારે દિક્ષાબ્રાહ્મણિજન અનન્ત વિશ્વવ્યાપી પ્રેમને ધારણ કરતું પવિત્ર જનનીહૃદય આવા તૃતીય સ્તનને કોણ જોઈ શકે ? જેને ઉપર જણાવેલું ત્રીજું લોચન પ્રાપ્ત થયું છે તે જ આવા વિશ્વવ્યાપી અનન્ત પ્રેમને કોણ પરખી શકે ? જેનામાં ચરાચર સર્વ પદાર્થોને જાણવાની અનન્ત જ્ઞાનશક્તિ જગૃત થઈ છે તે આવી રીતે પ્રેમ અને જ્ઞાન પરસ્પર ભિન્ન શક્તિઓ હોવા છતાં એકમેકની પોષક, પ્રેરક તેમ જ સંસૃષ્ટક શક્તિઓ છે. એ તત્ત્વશાસ્ત્રના ગદન સત્યનું સુંદર રૂપક ઉપર્યુક્ત દેવી મીનાક્ષિની કથામાંથી આપણને સુપ્રાપ્ય બને છે.

રાઈનો પર્વત

નાટકો અનેક લખાયા છે, લખાય છે, અને લખાશે. જે લખાયા છે અને લખાય છે, તેમાં રાઈનો પર્વતનો 'રાઈ' જેટલા ફરો છતાં તેણે પર્વત જેવું મહત્ત્વપરિમાણ વ્યાપ્ત કર્યું છે. શિષ્ટ સાહિત્યનાં અંગીભૂત આ અવધવે વિનીત માનસો પર સંપૂર્ણ અસર કરી છે. પરિણામે સાક્ષરોનો સદકાર ઈચ્છતા મુંબઈ સુજરાતી નાટક કંપનીના માંથીકે રા. બાપુલાલ નાયકે આ નાટક રંગભૂમિ પર મૂકવાની મૂચના વધારી લીધી. એમણે મંથિલાલ નંજુભાઈનું 'કાન્તા' અને સ્વ. રણુહોડલાઈનું 'લલિતાદુઃખદર્શક' (તેમજ તેમનાં બીજાં નાટકો) અને સ્વ. વિલાસનાં ત્રણ ચાર નાટકો રંગભૂમિ પર લગ્નની બતાવ્યાં છે, એટલે આ નાટક લગ્નવાની યોગ્યતા વિશે કોઈએ શંકા રાખતી યોગ્ય નથી.

મૂળ નાટકમાં કેટલાક ફેરફાર કરવા પડ્યા છે. વસ્તુ સંદેશનામાં નહિ, પણ રંગભૂમિની અસર જાળવવા માટે કેટલાક પ્રવેશો (દરયો) નવા ઉમેર્યા છે, કેટલાક દુકાવ્યા છે, કેટલાક બેગા કરવા પડ્યા છે. શિષ્ટ સાહિત્યના અંગ તરીકે જે જે નાટકો લખાયા છે તે તે વાંચ્ય નાટક તરીકે ધણું જ પ્રિય થઈ પડે છે અને અસરકારક નીવડે છે; પણ રંગભૂમિ પર તે ગ્રોળાં પડે છે. આવાં નાટકોને રંગભૂમિ પર મૂકતાં પૂર્વે તેમાં પ્રસંગો, લાપ્સ અને શકીની મીઠાવટ રંગભૂમિને યોગ્ય થવી જોઈએ, એ સૂચને અનુસરી રા. બાપુલાલનાઈએ સર રમણભાઈની અનુમતિથી શ્રીયુતશ્રી રસિકલાલ પરીખ તથા શ્રીયુતશ્રી રામનારાયણ પાઠકની પાસે આ નાટકની રંગભૂમિને અનુકૂળ સંયોજના કરાવી. એમ કરવામાં નાટકનો મૂળ મુદ્દો જરા પણ બગડ્યો નથી. મૂળ નાટક વાંચનાં કંઈ બીજુપો રહી જાય છે તે પૂરવા પ્રયાસ થયો છે.

સામાન્ય જનરચિને અનુસરતાં નાટકો જોતાં જે વાનાવરણ ઉત્તું થાય છે તેનાથી વૃદ્ધ જે વાનાવરણ આ નાટકથી ઉત્તું થાય છે. મૂળ નાટકમાં લેખની ગેબીરના અને શાંતિનું જેટલું લાન થાય છે તેટલું અને તેવું ગંબીર અને શાંત વાનાવરણ આ નાટક જોતાં પ્રસરે છે. એ વાનાવરણમાં સમાજ પર થતા કટાક્ષને અંગે સર રમણભાઈના લલ્લદની લેખિનીના ચમકારાનું આણું આણું લાન થાય છે. જે કે વંજુસના પાત્રથી ઉત્પન્ન થતું મર્મિક હાસ્ય રંગભૂમિને અનુકૂળ ન હોવાથી તેમજ વંજુસનું પાત્ર નાટકના મૂળ હેતુને પોષતું ન હોવાથી ઉગતી દેવામાં આવ્યું છે, છતાં પણ જે જે સામાજિક પ્રશ્નો સદાજ આવી જાય છે તેની અસર લેખકના ધારવા મુજબ થાય છે.

સાહિત્યકાર અને કલાકારો સદકાર કેટલે અંશે યથા સદે, લોકરચિને આદર્યો પ્રતિ વાળતા, ઉપાત કરવા, કેવા અને કેટલા પ્રયાસની વચ્ચે છે એ આ નાટક પરથી જાણાય છે. પ્રસ્તાવનામાં જ આ નાટકની ગંબીરતા અને શાંતિ વિશે શ્રીયુત પરીખ અને શ્રીયુત પાઠકે સ્પષ્ટતા કરી છે. પ્રસ્તાવનામાં મુનધાર અને નડીનાં પાત્રમાં રા. બાપુલાલ તથા રા. જયશંકર દામ કરે છે. મૂળ સંસ્કૃત નાટકોની પદ્ધતિનો ખ્યાલ આપી સંદર્ભમાં આવે છે. નાટક આ પ્રકારનું હોવાથી જન્મકાલ ઘડાકા, તરવારની પડાખાજ, દલકા અસ્તિત્વેને

રાઈના પર્વત

પોપતા પ્રવેશ તથા ગ્રામ્ય ઉપદક્ષિણા. જોવાની જોમની. જુલિ હોય તો
પુરસી કે પાટલી પર એસી મુવિનીત પ્રેક્ષકોને વિનંત્રણ થઈ ન પડતો
મારવી અને પોતાની જુલિને પોપતું નાટક બહાર પડે ત્યારે જોવા પધારવું. શ્રીયુત

મૂળ નાટકના પ્રવેશો તો જોમણે નાટક વાંચ્યું છે તેમને જોણીતા હશે જ.
સહકારીઓએ જે નવા પ્રવેશો ઉમેર્યા છે તેમાં પ્રથમ એકમાંનો છદ્ધો પ્રવેશ ધણો સું
લખાયો છે. એ પ્રવેશથી સાહિત્યકારે જનસમુદાયને કેટલે અંશે આકર્ષી શકે છે તે સંદે
સમજાય છે. સાક્ષરી ક્ષેત્રિની જરા પણ નિર્ગળ નથી છતાં સામાન્ય લોકને પણ આ પ્રસ
રચિકર થાય છે. પ્રેમનો વિષય અને પ્રેમના અભિનયો પણ આકર્ષણનું કારણ છે. જ
સાક્ષરી લખાવટ રંગભૂમિને કેટલી અનુકૂળ કરી શકાય તેનું આ યોગ્ય નિર્દેશન છે.

મૂળ નાટકમાંના ઘણા પ્રવેશોમાં મૂળના કેટલાંક વાક્યો ઉઠાવી દેવાં પડ્યાં છે. અ
વિચારની પરંપરા જાળવવા કેટલાંક નવાં વાક્યો ઉમેરાયાં છે. મૂળનો ભાગ સંવાદમાં વંધા
જળા હોય તો પહેલાં એકમાં ખોંચમા પ્રવેશમાં કલ્યાણકામની કચેરીમાં લીલાવતીને
સંદેશ આપે અને પુરવાસીઓના લગ્નકલહનો ભાગ. તેવી જ વીણાવતી ને લેખાનો પ્રસંગ જ
તેના પુનર્વિવાહનો ઉદ્દેશ્ય છે તે ભાગ. આથી જાલકાનીયું છે કે પૂર્વતરા કાવ્યથી દોષયુક્ત
યોજના, શેરડીના રસનું વેંચાણ, વીણાવતીના નાનું રહે છે. આ ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરવાનું
માંડંગીના પ્રસંગો જળવાયા છે. નારીને છે. એટલે એક રીતે અસલકારે ઉત્પન્ન કરેલ
પ્રવેશ પર વિશંય રહે છે. એ ધાર માર્ગ શોધે છે એમ હું માનું છું.
અને લીલાવતીનું પ્રથમ મીલન આંધીજી આવડા મોટા પુરુષ પણ હમેશાં આંગળી ચીંધીને
આવ્યો છે. તેવી જ રીતે ત્રીજી કાર્ય તેમણે પૂર્ણ કર્યું નહિ. કેટલાક માણસોં અમુક
તથા રાઈના રાજ્યારોહણના જ્ઞાનશાસ્ત્રી લીલો રંગ દેખી શકતો નહિ. તેમ કેટલાક માણસો
સમક્ષ જ થાય છે. પ્રથમ મોટાં મુકાનો કે ઘોડાગાડી મોટર બતાવે તો દેખી શકે પણ
અકસ્માત મુકવામાં આવ્યે દેખી શકતા નથી. ઉપર કહ્યા તેવા ટીકાકારો અને તેવા
સહકર્તા મેળવી શકાતી ગાંધીજીની એક પણ સંસ્થા કદાચ ન બનાવી શકાય. અત્યારે
આ પાંખે જોવાની શકાય એમ છે-પણ તેમની ખરી અસર સમસ્ત સમાજના માનસ ઉપર
જ છે તે જોવી જોઈએ. આપણા રાજ્યારોહણના શાસ્ત્રીઓએ કહ્યું છે કે જનદુર્ગ, રાઈ
જા, વનદુર્ગ એ બધા કિલ્લાઓ કરતાં નરદુર્ગ સૌથી મજબૂત કિલ્લો છે.
આને પ્રગ જ વધારા હોય તો તે સૌથી મોટો કિલ્લો છે. તેમ માણસનાં
આત્મનામાં, ગમે તે સંસ્થા કે મકાન કરતાં સમાજ એ જ સૌથી મોટું સ્મારક છે.
કે પણ સંસ્થા ગાંધીજી ન કરે, જતાં સમાજ ઉપરની તેમની અસર, આખા સમાજના
માનસને ફેરફાર, નનું દર્શિનિ-દુ એ જ ગાંધીજીનું ખરું સ્મારક રહેશે.

x x x

સંમેલનમાં મને પ્રિય વિષય ઉઠાવે હતો તે એ કે ખાવું શું? કવિ ગાઈ ગયા છે.
પકડેનું શું નિત થર કરે ભોજન કરનારી?
દરેકને તેનો જવાબ રાટલી છે. પણ રાટલી તો ઘર માટે જ કરી શકાય. જ્યાં રૂપ, ૩૦ કે
પાચી મોટી સંખ્યા હોય ત્યાં રસોયો શ્રદ્ધાપૂર્વક સારી રાટલી બનાવે એ અશક્ય છે,
પનારો મ. ૭

જનાવે તો પણ તેને આપણા ચૂસા પાસે એટલો વખત બેસી રહેવું પડે એ સાફ નથી. સંઘને માટે કોઈ જુદા પ્રકારનું અન્ય આપણે શોધી કાઢવું જોઈએ, જે પચ્ચ હોય અને પૌષ્ટિક હોય અંગ્રેજો તો અનેક જાતની વાનીઓના પ્રયોગો કર્યા કરે છે; આપણે આપણી આટલી જરૂરિયાત પણ સમજતા નથી, તેને માટે કંઈ કરતા નથી.

એક પ્રકારનો નિવેડો આપણા સમાજે આણ્યો છે તે ખોટો નથી. મોટી, સંખ્યાને એકદમ જમાડવા આપણે કંસાર કે ખીચડી કરીએ છીએ તે ખોટી નથી. પણ જીવનમાં ખોટો વૈભવ અને વિશ્વાસ વધારવા આપણે એવી વાનીઓ કરી છે કે જેવી સંઘની જરૂરિયાતો આપણે પૂરી પાડી શકીએ નહિ. હાલનાં ખાણું અનેક નોકરો હોય તો જ પૂરાં પાડી શકીએ.

આપણી બધી ટેવો અને રિવાજોને આપણે સુધારવા જોઈએ. પીરસવાનાં વાસણો કેવાં હોવાં જોઈએ એ ઉપર શા માટે આપણે વિચાર ન કરીએ ? પીરસતાં જો નહિ એવા આકારો આપણે નથી યોજી શકતા. યોગને તો પણ આપણા રૂઢિચઢ કરંસારા એ નડા આકારો કરી જ નહિ આપે, કરે તો જમણી મજુરી માગે. આપણે ક્યારે આ જડતા છોડશું ? બીજી બાજુ આપણાં વાસણોના આકારોમાં જે ઘાટ છે, તેનું સૌજન્ય અને ઉપયોગીપણું આપણે સમજતા નથી, અને પશ્ચિમનું અંધ અનુકરણ કરી પશ્ચિમના ઘાટો લઈએ છીએ. પશ્ચિમના કેટલાક ઘાટો આપણી રહેણીકરણીમાં અંધ એસે એવા નથી એ આપણે જાણતા જ નથી.

છાત્રાશ્રયો આવા પ્રકારના પ્રયોગો ન કરી શકે ?

સંમેલનમાં પરિચય માટે ખાસ થોડો વખત રાખ્યો હતો. પોતાના આદર્શ માટે ઘણું વેઠવું હોય એવા અનેક માણસોનાં ત્યાં ઓળખાણ થયાં. ઘણા તો કામઘંધો છોડી, દેવું કરીને માત્ર આદર્શ ખાતર છાત્રાશ્રયો ચલાવે છે.

આપણે વારંવાર કહીએ છીએ, હું તો માનું જ છું, કે અમદાવાદ ચૂજરાતની મંદકૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન છે. એ ખરૂં છે. એક બીજી વાત વીસરવી જોઈતી નથી. જેમ એક જ સંસ્કૃતિનાં માણસોમાં વિશિષ્ટતા હોય છે તેમ શહેરોમાં પણ છે. કેટલાંક શહેરો માત્ર અમદાવાદની જ નકલો છે. તમે આ બાજુ મોડાસા જાઓ, બીજી બાજુ વીરમગામ જાઓ, જાણે દરેક શહેર કે ગામ નાનું અમદાવાદ જ. દરેક બાબતમાં ત્યાં તમને અમદાવાદની છાયા દેખાય. પણ ચૂજરાતમાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વવાળાં શહેરો ઘણાં છે. મહેમદાવાદ નહિ, પણ નડીઆદ સ્વતંત્ર છે. સુરત ભરૂચ સ્વતંત્ર છે. એવી રીતે વડોદરા સ્વતંત્ર છે પણ તેનો પ્રભાવ બીજાં કોઈ શહેરો ઉપર નથી. દેશી રાજ્ય તરીકે વડોદરા રેટનાં બીજાં શહેરોમાં ખુશામત, ખટપટ વગેરે હોય તે જ. પણ તેવી અસર બાદ કરનાં, પાટણ પાછું અમદાવાદને વધારે મળતું. એ જ રીતે ભાવનગર, રાજકોટ એ બધાં સ્વતંત્ર શહેરો છે, નાનાં દેશી રાજ્યોને લીધે એમ કદાચ હતો, પણ એમ છે ખરૂં. અસહકાર એવા વ્યક્તિત્વની આરપાર ઉતરીને પોતાની અસર એક સરખી બધે વિસ્તારી છે.

આ અસરનું કારણ કદાચ વહેવાર પણ હોય. અમદાવાદ સાથે વહેપારી સંબંધ ધરાવતાં શહેરો સ્વાભાવિક રીતે જ અમદાવાદ જેવાં થવા પ્રવૃત્ત કરે. ભાવનગરને અમદાવાદ જોડે સંબંધ નથી; મુંબઈ જોડે છે પણ મુંબઈ વ્યક્તિત્વ વિનાનું શહેર છે. એટલે ભાવનગરનું વ્યક્તિત્વ જળવાઈ રહે. દેશી રાજ્ય એ પણ કારણ ખરૂં.

દેશી રાજ્યનું વાતાવરણ જરા સંકુચિત હોય છે ખરૂં. રાજ્ય નાનું, ખટપટ નાની, હિત નાનાં, સ્વાર્થ નાનાં, ત્યાં મન પણ નાનું ધર્મ નયન. પણ ભાવનગરમાં એવું લાગતું નથી. ભાવનગરની ભાષામાં જેમ પ્રાંતિકતા ઘણી ઓછી છે—જરા નાકમાંથી બોલવાનો ઉચ્ચાર થાય છે તે સિવાય કશી નથી —તેમ તેમાં બીજી પ્રાંતિકતા પણ કશી નથી. મારા એક મિત્ર જેમણે પહેલાં ભાવનગર જોયેલું નહિ તેઓ મારી સાથે ગણેશ વ્યાધામ મંડળના વાર્ષિક અખાડા ઉત્સવમાં મારી સાથે હતા. તેમણે આખી સભાનો કાર્યક્રમ ભાષણો વ્યવસ્થા વગેરે જોઈ કહ્યું કે અમદાવાદમાં અને અહીં જરા પણ ફરક નથી. અમદાવાદમાં રહેતા બીજા જે મિત્રો સંમેલનમાં હાજર હતા તેમણે પણ કહ્યું કે શ્રીતાવર્ગ અમદાવાદ જેવો જ કેળવણી અને વિવેકી હશે.

આવી સ્થિતિ આખા કાશિયાવાડમાં તો નથી જ પણ ભાવનગરમાં "આમ હોવાનું કારણ શું ? ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોતાં કદાચ એ કારણ હોય કે ભાવનગરની કારાખાની પદ્ધતિ થોડાં વરસ ઉપર જ અંગ્રેજ સરકારે ચાલુ કરેલી; ભાવનગરને દૃઢમત મેંડી મળી છે. પછી એ પદ્ધતિ ડાહ્યા દિવાનો અને ઉદાર રાજકર્તાઓને લીધે ચાલુ રહી છે. સંમેલનમાં ત્રણેય દિવસ સર પટ્ટણીએ સામાન્ય શ્રોતાની પેઠે જ હાજરી આપી, અર્થમાં રસમય ભાગ લીધો, એક પંક્તિએ જોસીને જમ્યા, એ દશ્ય બીજા કોઇ રોટમાં મને સંભવિત લાગતું નથી. સંમેલનને માટે તેમણે રેલવે કનસેશન પણ આપ્યું. દેશી રાજ્યના ઘણા મેરફાવડા છે, તો એમણે અનન્ય ફાયદો પણ આપ્યો.

પરગામથી આવેલા એક અનુભવી મિત્રને મેં ખબર આપી કે 'રાઇનો પર્વત' અમદાવાદમાં ભજવાયું. વાતચીત ચાલતાં તેમણે એ જ કંપનીએ અને એ જ મુખ્ય નેત્રોએ એટલે કે મુંબઇ શુજરાતી નાટક મંડળીએ ભજવેલા 'અજળકુમારી' નાટકની વાત કરી. એકવાર થીયુત. આનંદશંકરભાઈ, સદગત ગોવર્ધનરામભાઈ વગેરે સાક્ષરો એ નાટક જોવા ગયેલા. જાનેએ રોજ ઉપર જઈ ભાષણ કર્યું હતું. ગોવર્ધનરામભાઈએ કહેલું કે હું નાટક ન જોવું એવી પ્રતિજ્ઞાવાળો છું પણ આ નાટકથી અતિ પ્રસન્ન થયો છું વગેરે. હાલિસ ત્યારે માત્ર પોણેસો રૂપિયાનું !! અત્યારે એ ખેડ પડતો નથી. 'રાઇનો પર્વત' પાયાથી સમાજની રસશક્તિ આટલે વરસે કાંઈ કેળવાઈ છે કે નહિ એ જોવાનો પ્રસંગ મળશે.

કેવળ અશિક્ષિત વર્ગને આમાં મજા જ નથી આવતી. તેને તો જરા દુધએ. સારો શિક્ષિત વર્ગ એને વખાણે છે પણ તે પૈસા ખર્ચીને જોવા જાય તેવો નથી. સામાન્ય શિક્ષિત પૈસાદાર વર્ગ ઉપર આવા પ્રયત્નોનો આધાર છે. જોવા ગયેલા કહે છે કે આ વર્ગ વનસમેર વગેરેથી પોતાનો હર્ષ જતાવતો નથી પણ વિશેષ કરી વિના ગંભીરતાથી સાંભળે છે. હું માનું છું કે એ જ નાટકની સફળતા છે. એ વર્ગ એને જરૂર સમજશે, દર કરશે અને ઉત્તેજન પણ આપશે.

અને વનસમેર નાટકમાંથી નીકળી જ જાય તો શું ખોટું ? બીજું કાંઈ નહિ તો આમાં નાટકમાં પહેલેથી જ જાહેર કરવું જોઈએ કે વનસમેર આપવામાં આવશે નહિ. રંગમંચ સુધારવાનું મને આ જીલ પગરણ લાગે છે.

“સ્વૈરવિહારી”

* સાંભળ્યું છે કે સદગત ગોવર્ધનરામભાઈએ એમ કહેલું કે ભાવનગરની ભાષા સીધી વધારે કુદ છે.

ચર્ચાપત્રો

૧

૩. “પ્રસ્થાન”ના તંત્રી સાહેબ,

ગૂજરાતના જુદા જુદા માસિકો ને વર્તમાનપત્રોમાં અપહરણનું જે પ્રકરણ ઉઘડ્યું છે, અને મોટામાં મોટા કવિથી માંડીને સાધારણ લેખક સુધીના ગૂજરાતના કેટલાક લેખકોએ જે તકડયી ચલાવી છે, તેની વિગતો બહાર આવે છે તેથી આપ અગાળું કે ઉદાસ તો નહિ જ હો. હું માનું છું કે એ ચોરીપ્રકરણ ઉઘડ્યું છે તે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’-સરખા જગત કાદમ્બરીની પ્રસિદ્ધિના જેટલો જ અગત્યનો ને આનંદનો વખત છે; કેમકે એથી આપણા સાહિત્યની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ અને તેથી અંતે લાભ જ થશે. દરેક માસિકના તંત્રી અને દરેક સ્ત્રી પુરુષ જેને ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને માટે કંઈ પણ લાગણી હોય, તેણે એ શુદ્ધિમાં મદદ કરવી એને પોતાની ફરજ માનવી જોઈએ. જેટલા અપહરણના દાખલા અત્યાર સુધી બહાર આવ્યા છે, તેટલા જ અથવા કદાચ તેથી થે વધારે હજુ લાંક્યા પડ્યા છે. સૌથી વધારે ચોરીઓ તો દૂકાં વાર્તાઓમાં થયેલી હોવી જોઈએ એમ આ લેખકનું માન છે. કારણકે છેલ્લાં પાંચ સાત વરસમાં તે પ્રકારનું સાહિત્ય માસિકોમાં ઉભરાઈ જાય છે, એ શું એમ બતાવે છે કે દૂકાં વાર્તાના લેખકો ગૂજરાતમાં એકદમ જન્મ પામ્યા છે? એ દિશામાં ચોરી પકડવી બહુ જ મુશ્કેલ છે, કારણકે ઇંગ્રેજ માસિકો ને વર્તમાનપત્રોમાં હવેનાની સંખ્યામાં દૂકાં વાર્તાઓ લખાય છે, તેને તપાસીને ચોરાઈથી વાર્તાનું મૂળ શોધવાનું કામ લાંબું જ કોઈ ક્ષત્રિમાં લઈ શકે. ખાસ કરીને આજથી આર કે પંદર વરસ ઉપરનાં “લંડન મેગેઝીન” કે “રેન્ડ મેગેઝીન” અથવા એવા જ કોઈ વાર્તાના માસિકના અંકમાંથી એકાદ દૂકાં વાર્તા કોઈ ગૂજરાતી લેખક તકડાવે તો જરૂર તે પોતાને નામે બહાર પાડી શકે. એવો એક દાખલો મારી પાસે મોજુદ છે. પણ તેને અત્યારે બાળુએ રાખી એક અતિ ધણા તિરસ્કારને પાત્ર અપહરણનો દાખલો હું આપની આગળ રજૂ કરવા માંડું છું. અને તેના કર્તા શ્રી. મંજુલાલ જમનારામ દવે છે. એઓથીએ ગઈ સાલ, મુંબઈ વિદ્યાપીઠના બી. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને સારૂ એય. છ. વેશ્વના ઉપર એક માત્ર આઠ પાનાની પ્રથિકા, ફક્ત ચાર આનાની કિંમતે રાજારામ કેલેજના સ્ટોર તરફથી બહાર પાડી છે. તેનો ફૂં લાગ, કેાલ લેખ કે પુસ્તકનું લાપાતર નથી, સારદોહન નથી, પણ ઇ. સ. ૧૯૨૩ના “મોર્ન રીવ્યુ”ના એપ્રિલ ને મેના અંકમાં, શ્રી. મેક્લવેલે લખેલો લેખ જ શબ્દેશબ્દ શ્રી દવેએ પોતાની સહીથી છપાવી માર્યો છે! શ્રી. દવેનો કીર્તિલાલ એટલો બધો હોય એમ લાગે છે કે એ પુસ્તકની અંદર તેમણે બળેવાર સહી કરી છે, જાણે વિદ્યાર્થી આલમને તેઓ કહેવા માગવા ન હોય કે આ લેખ મારો છે અને બીજા કોઈનો નહિ એ લેખના આઠ પાનામાંથી સાડાપાંચ પાનાં મી. મેક્લવેલે લખેલાં છે, કે જેને શ્રી. દવે બળેવાર સહી કરી પોતાને નામે અપાવવા માગે છે. અને આ લેખની ખરી ખૂબી તો એ છે કે, શ્રી. મેક્લવેલે પણ પોતાના લેખનો પહેલો પેરેગ્રાફ એટલે લગભગ નવ-દસ લીટીઓ મી. ડાકેના પુસ્તકમાંથી શબ્દેશબ્દ ઉતારી લીધા છે; અને મને પહેલ જાય છે કે આપના (એ લેખકોનાં) કહેવો એ મને સંમજાય

પડતી ન હોવાથી ?) લેખ, પણ મી. ડકિના કે બીજા કોઈ પુસ્તકનું જ સારહોલન છે. પણ મી. મેક્લેલને આપણે જતા કરી શકીએ. બ્યારે શ્રી. દવેએ મી. મેક્લેલનું લખાણ શબ્દશબ્દ ઉપાડી લઈ તે પોતાની બબ્બેવાર સંહીની ઉપર છંપાવ્યું, તેમને આપણે શું કરવું ?

શ્રી. દવેની સહીવાળી ગ્રંથિકાના ખાફીના અઢી પાનાનું મૂળ હતું સુધી મને મળ્યું નથી. પણ એનું મૂળ કોઈ ઈંગ્રેજ પુસ્તક કે લેખમાં હશે એમ ધારવામાં, તંત્રી સાહેબ, તમે અને તમારા વાંચકો, મારી સાથે જોડાશો એવી મને ખાત્રી છે. એનું એક મજબૂત કારણ એટલું જ છે. આપવા માગું છું કે, પોતાને નામે ચકાવેલ એ લખાણનું મથાણું પણ મી. મેક્લેલનું જ છે; એ મથાણું પણ બદલવા જેટલી સ્વતંત્રતા શ્રી. દવે ખતાવી શક્યા નથી.

દિ. સેવક,

ખાલુરાવ ગા. ડાકોર

૨

એક પ્રશ્ન

શ્રીમાન સંત્રી, 'પ્રસ્થાન' લેખ

મહારાજ,

આટલું અર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કરી આભારી કરશો.

સાહિત્ય સેવકગણની યોજનાને. રા. વિજયરાય વૈદે પોતાની તરિકે જાણખાવી એટલે રા. કનૈયાલાલ મુન્શીએ પણ તેને પોતાની તરિકે પ્રસિદ્ધ કરી; અને આમ બે પક્ષો ઉભા થયા એટલે બંનેને પ્રમાણો પણ રજુ કરવાં પડ્યાં. રા. મુન્શીએ રજુ કરેલા પુરાવાઓનો જવાબ રા. વૈદે સત્યયુગને ઉચિત એવી અગ્રિપરીક્ષાથી આપવાની ઉત્સુકતા દર્શાવી પણ આ કળિકાળમાં કોણ તેની કદર કરે ? લોકમત ધીમે ધીમે રા. મુન્શીને-શુનુકળ થતો જતો હતો અને આ પ્રશ્નનો ઉકેલ હવે આવી જશે એમ સદુને લાગતું હતું ત્યાં તો સંભળાય છે કે રા. બટુલાઈ ઉમરવાડીઆ પણ આ યોજનાને પોતાની પુરવાર કરવા બહાર પડે છે. આમાં ખડકો કાણ ?

આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરતા અમો કેટલાક મિત્રો બેઠા હતા તે દરેકના મનમાં એવી શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે કદાચ હું પોતે જ આ યોજનાનો જનક કેમ ન હોઉં ! પણ એટલામાં તો એક જણ કહે, "વીણા"ના નવા અંકમાં આવેલી રા. 'દિરેક'ની 'એક પ્રશ્ન' નામની વાર્તા વાંચો એટલે સમજશો.

વાર્તા વાંચી. પણ વાર્તા વાંચ્યા પછી તો - પ્રશ્ન એ જોલો થયો કે રા. 'દિરેક'ની વાર્તાને સાચી પાડવાને આ ત્રણ ગૃહસ્થોએ આ ચર્ચા ઉપાડી કે આ ચર્ચા જોઈને રા. 'દિરેક' આ વાર્તા લખી ? મને તો બીજાં નિદર્શન-જુથ સંભવિત લાગે છે-જે કે મારા કેટલાક મિત્રો, હજી પહેલાંને જ વગળી રહે છે.

રા. 'દિરેક'ને 'પ્રસ્થાન' સાથે કંઈક સંબંધ હોય એમ લાગે છે-આમ હતાં આપ આ ચર્ચાપત્રને સ્થાન આપશો એવી આશા છે.

દિ. સેવક,

પ્રશ્ન-ચર્ચા-સેવક-ગોળ.

વિદ્યામિત્રની બ્રહ્મપ્રાપ્તિ

[એક બાજુ કલા કરેલા મોર ઉપર દેવીની મૂર્તિ છે તેની સામે વિદ્યામિત્ર હાથ જોડી બેસે છે.]

વિદ્યામિત્ર—દેવી, પ્રસન્ન થા. (થોડી વાર રહીને) દેવી, પ્રસન્ન થા. (જરા વિચાર કરીને) મને તપ કરવું પસંદ નથી. મારી પ્રકૃતિને તે અનુકૂળ નથી પણ મારી મહાન સુંદર આકાંક્ષાની ખાતર મારા પર પ્રસન્ન થા.

દેવી—(મનુષ્યવાચાથી) વત્સ હું પ્રસન્ન છું. તપોદિધીના ઉપર હમેશાં તુષ્ટમાન છું. માગ માગ.

વિદ્યામિત્ર—મને બ્રાહ્મણ બનાવ.

દેવી—કલીયુગમાં બ્રાહ્મણ! વત્સ તું શું કહે છે? તારે શું જોઈએ છીએ?

વિદ્યામિત્ર—કોઈને ઉપકારક થયા વિના હું વિશ્વવન્ધ બનું એવી મારી મહાન આકાંક્ષા છે.

દેવી—અસ્તુ, અસ્તુ, તથાસ્તુ. મારી ઉપાસના કર. તને મનવાંછિત ફળ મળશે.

વિદ્યામિત્ર—પણ દેવી! આપનું પિછાન? અન્ય કોઈ હાજર નહિ હોવાથી આપનું જાન મેળવી શક્યો નથી.

દેવી—માફ નામ કલા છે. હું જ વર્તમાનયુગ-અધિષ્ઠાતા છું.

વિદ્યામિત્ર—વર્તમાન યુગ? કલિનાં અધિષ્ઠાત્રી?

દેવી—હા. હું પોતે જ કલી. વેલાંટી* ઉડી જવાથી કલા થઈ છે.

વિદ્યામિત્ર (મણે વિચાર કરી)—પણ દેવી! ક્ષમા કરશો. ‘કલિ’માં તો ‘લિ’ હ્રસ્વ છે તેમાંથી વેલાંટી ઉડવાથી ‘કલા’ કેવી રીતે થાય.

દેવી—મૂર્ખ! તારી ભુદિ આમ કેમ સંસ્કૃતગ્રસિત થઈ ગઈ છે? ‘ક’ હ્રસ્વનું કંઈ કારણ?

વિદ્યામિત્ર—‘ક’ એટલા દીર્ઘ એ તો તદ્દભવનો નિયમ. ‘કલિ’ તો તત્સમ છે.

દેવી—સમજ. નદીમાં પૂર આવે છે ત્યારે તેના કાંઠા વૂટે છે. તમે પણ બંધનો તોડશો તો તમારામાં પણ પ્રેરણાનાં પૂર આવશે. સમજ, જમાનો સમાનતાનો છે, સ્વતંત્રતાનો છે. જ્ઞાન-અજ્ઞાન, નીતિ-અનીતિ એ કસાનો મારી પાસે ભેદ નથી તો હ્રસ્વ દીર્ઘનો શા માટે? હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ પઘમાં છે તે ગદ્યમાં લેશો તો ગદ્ય પણ કીધ્વમય થશે.

* વેલાંટી એટલે હ્રસ્વ [િ] કે દીર્ઘ [િ] ઉદારના બીજાનો ઉપરનો ચન્દ્રાકાર લાંબ, જે ધણીવાર જોવામાં હોય નય છે.

વિદ્યામિત્ર—પણ દેવી, મને ક્યા કરતાં નહિ આવડે તો ?

દેવી—કલાને નામે તું ગમે તે કરી શકીશ. હેવટ કાંઈ ન કરી શકે તો મારા મૂળ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરજો. ગમે તેવાની સાથે કલહ કરજો. મોટા નાનો, શત્રુ મિત્ર—

વિદ્યામિત્ર—દેવી, મારે મિત્ર તો નથી. હું તો વિશ્વનો અમિત્ર છું.

દેવી—મિત્ર એટલે મહાન આકાંક્ષાને માટે કલ્પેશા મિત્ર—જાની અજાની કોઈને ગણ્યા વિના કલહ કરજો.

વિદ્યામિત્ર—મને કલહમાં વાગી જાય તો ? મારી પ્રકૃતિ જરા—

દેવી—નિર્ભય રહે વત્સ ! આ કવચ તને આપું છું તેથી અશત્રુ કે સત્રુ કશાની તને અસર થશે નહિ.

વિદ્યામિત્ર—આમીન ! આધીન !! આદરીન !!!

વર્તમાન

[જુઓ અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૨ થી માણ]

મીશનરીઓ

લેંગચાઉ શહેરમાં ગયા, ત્યારે ખ્રીસ્તી પાઠરીઓનું એક મંડળ ત્યાં ઉભું હતું. તેમનામાંના એક જાણુ તો કલકત્તામાં આવી ગયેલા હતા. તેમણે સત્કાર કરી અમને અતિથિ થવાનું નિમંત્રણ કર્યું, પણ અમને એમ લાગ્યું, કે એથી કરીને અમે ચીનનો યોગ્ય પરિચય મેળવી શક્યું નહિ; કારણ કે મીશનરીઓ ઘણુંખરું દેશનો આહવામાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. એથી જ ભારતવર્ષનો પરિચય ચીનમાં તેમણે વિફલ લાવે આપ્યો છે, અને ચીનનો પરિચય અમને અત્યાર સુધી વિફલ લાવે મળ્યો છે. એથી અમે એ સઘળું સ્વચક્ષુએ જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી અને એમને ધન્યવાદ આપી અમે ચીનવાસીઓનું જ આતિથ્ય ગ્રહણ કર્યું. તેઓ મહાપુરુષ ભક્ત ખ્રીસ્તના જે સત્યને વહન કરે છે તેના કરતાં તેઓ જાતીય અને રાષ્ટ્રીય ભુદિને વધારે માને છે.

એ સાચા ખ્રીસ્તીઓ

સાચા ખ્રીસ્તીઓને અમેએ ત્યાં ન દીઠા એમ માફ કહેવાનું નથી. ત્યાં ગીલ્બર્ટ રીડ જેવા સાચા ખ્રીસ્તી પણ છે. ત્યારે યુરોપનું મહાપુરુષ જાણુ ત્યારે તેમણે તેની વિરુદ્ધ ચળવળ કરેલી તેથી યુરોપનાં રાષ્ટ્રોએ ૮૦ વર્ષના આ જુદને કારાગારમાં પૂરી બહુ દુઝ્મ આપેલું. ચીન સંબંધી તેમણે જે પુસ્તકો લખ્યાં છે તે સહુ કોઈ ગ્રંથ સાથે વાંચે છે. વળી એક ડૉ. જૉન્સને પાંચુ ત્યાંના માણુઓ પાસે દીઠા હઈ સંન્યાસી યમને ધર્મભાવનામાં જીવન અપેલું છે. અત્યારે ચીનનાં સમ્રાટે પોતાના શિક્ષણને માટે તેમને રોકેલા છે. તેઓ સમ્રાટના રાજમહેલમાં રહેવા છતાં સંન્યાસી જેવું જીવન ગાળે છે. તેમણે ચીનની ભાષા

અને પ્રવાસ વિષે જે પુસ્તકો લખ્યાં છે તે પ્રમાણભૂત ગણાય છે. તેમજો-ધર્મ વિષે પણ બહુ સુંદર ગ્રંથો લખ્યા છે. આવા બે સાચા ખ્રીસ્તીઓ હોવા છતાં બીજા મીશનરીઓ જે ચળવળ ચલાવે છે તે જોઈને ખ્રીસ્તને પોતાને પણ દુઃખ થતું હશે.

દેંગચાઉમાં એક એવા માણસ મળ્યો કે જે હિંદુસ્તાનના માણસ જેવો લાગતો હતો. તે મીશનરી હતો. એણે અમને બંગાળીમાં પૂછ્યું: 'તમે મારે ત્યાં નહિ આવો?' અમે કહ્યું: 'અમે ચીનના અતિથિ થઈને આવ્યા છીએ એટલે ત્યાં આવીએ તે શોભે ખરું?' સરોવર તીરે પેલેસ હોટેલ નામે એક નૂતન પ્રસાદની વ્યવસ્થા હતી, તેમાં અમારે રહેવાની યોજના થઈ.

ચીનનું વારાણસી:

દેંગચાઉ સરોવર આસપાસ કાશીની માફક પુષ્કળ મંદિરો છે અને અગણિત તીર્થ-યાત્રી દરરોજ ત્યાં આવે છે. ત્યાં અનેક સાધુ, સંન્યાસીઓ મન્ત્ર જપતાં હતા. તે પરથી લાગતું હતું કે તે તીર્થબુમિ છે. ત્યાંના એક મંદિરનું નામ વજ્રકૂટ છે. એ મંદિર ભારતના શિષ્યાઓએ તૈયાર કરેલું અને ભારતના સાધુઓએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલું છે. તે ભારતના મંદિર જેવું છે. તે દિવસે બંગાળી વર્ષનો પહેલો દિવસ હતો. તે મંદિર જોઈને જાણે ભારતની સાથે હૃદયનો યોગ થયો હોય એમ લાગ્યું. સરોવરમાં નાના નાના દ્વીપ છે અને તે પર નાનાં નાનાં મંદિરો છે. અહીંથી વિવિધ પંડિત મંડળો સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો આરંભ થયો.

કવિ-મીલન.

આ સ્થળેથી ખસી જાયો માર્શલ અંદરના: ભાગમાં એક મોટા કવિ રહેતા હતા. શ્રીગુરુદેવને મળવાને માટે તે રાત્રે આવી પહોંચ્યા. તેમણે શ્રીગુરુદેવને કહ્યું કે આપનાં દર્શન કરવા હું આવ્યો છું. આટલો લાંબો પ્રવાસ કરી જાણે એક તીર્થતી યાત્રાએ આવ્યો હોઉં, એમ લાગે છે. હું તો અસ્તગમી સૂર્ય છું પણ જે અરુણોદયનો સૂર્ય, ઉગે છે, તેને મારું બધું તેજ અર્પણિ હવે વિદાય લઉં એવી ઇચ્છા છે. શ્રીગુરુદેવનાં કંસ્ટાં તેમની ઉંમર વાંસેક વર્ષ વધારે હતી. ભારતવર્ષ સાથે ચીનનો મંગલારોહિ: એમ વિચારી પોતાના પુત્રને જર્મનીમાં સંસ્કૃત શીખવવા મોકલ્યો હતો. તેમણે એ કસાક શ્રીગુરુદેવ સાથે વાત કરી, તે પરથી એમ લાગતું હતું કે જ. હજાર વર્ષની ચીનની સભ્યતા કાવ્ય રૂપે એમના મુખથી જાણે પહોંચી રહી છે; જેમ સમસ્ત સ્વર્ગની પવિત્ર સુધાધારા ગોમુખથી ગંગા રૂપે વહે છે, તેમ ચીનના પ્રેમની ધારા કવિમુખમાંથી નીકળી વાર્તાલાપમાં વહી રહી છે એમ લાગ્યું. અને ભારતવર્ષના કવિ શ્રીગુરુદેવ જે ઉત્તર આખો તે પણ ચીનની પ્રાચીન સભ્યતાને અનુરૂપ જ હતો, મારું કામ તે ધન્ય ક્ષણોએ માત્ર ચોરી કરી એ ઉદ્દેશો નોંધી લેવાનું હતું, જેમ કોઈ નવીન પરિણીત દમ્પતીની વાતચીત કોઈ જાનું માનું સાંભળી લે અને સફાઈ થાય તેવા સંકેતો મને થતા હતાં. સાહિત્ય અને ધર્મ સંબંધી ઘણું લખ્યું છે. પણ જે આ બે ક્ષણમાં લખ્યું તે આખા જીવનમાં નથી લખ્યું. રાત્રિના પારવાગ્યે કવિશ્રીએ કહ્યું: 'હવે મને વિદાય; છો મારા સમસ્ત જીવનમાં સંચિત કરેલો અર્ધ આપને ચરણે અર્પણિ આશીર્વાદ લઈને જાઉં.' અમે કહ્યું: 'આપને મારું પયારી તૈયાર કરી છે, તો અહીં જ સૂઈ રહો.' તેમણે કહ્યું: 'હવે તો

આ મારો સાધનાનો સમય છે, તેથી હું જનપંથમાં રહેતો નથી. આજની આખી રાત્રિ જાગે-કાલનો આખો દિવસ પ્રવાસ કરી મારા આશ્રમમાં પહોંચી જઈશ. મને લાગ્યું, કે જો હું આપનો દર્શન ન આપું તો ચીનની કાવ્ય-દેવીએ ભારતની કાવ્યકક્ષીનો અપરાધ કર્યો ગણાય! તેથી એકસો વર્ષની ઉંમર હોત છતાં પણ અહીં આવ્યો હોત. માફ કરમ મેં અહીં આવી પૂરું કર્યું છે; અને જીવનના જે થોડા દિવસ રહ્યા છે તે મારા આશ્રમમાં જઈ પીતાંડું. માટે હવે મને જુદને વિદાય આપેલ.

સરેવરની સહેલ

સાંભળાઈ નેશનલ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક પ્રો. ચુ જેટલા વિદ્વાન હતા, તેટલા જ મસ્ત હતા. પ્રાચીન સાહિત્યમાં, યુરોપના સાહિત્યમાં અને કળાના વિષયમાં તેમનું જ્ઞાન ઘણું ઊંડું હતું. આ ગંભીર માની જન બાળકો સાથે રમતગમતમાં એવો તો રમી લેતા, કે જાણે બાળકોના હાકરહાદા તેમણે પૂછ્યું: 'સતના આપ ઉંઘવાના ખરા કે?' અમે કહ્યું: 'હા.' તેમણે કહ્યું: 'આવા સુન્દર સરેવર પર કૌમુદી વિસ્તરી હોય ત્યારે ઉંચે તે શું માણસ કહેવાય?' આ સાંભળી વિદ્યાર્થીઓ નિશાળમાંથી નાસી જાય તેમ શ્રી ચુરુદેવની પાસે સૂવાની રજા લઈ અમે તે આખી રાત્રિ નૌકામાં ગાળી અને વાગોળની માફક ચાર વાગે આવી સૂઈ ગયા; આખી રાત્રિ જુદા જુદા ટાપુના મંદિરોમાં ફરી પ્રો. ચુ પ્રાચીન ચીની કાવ્યો મુમધુર કંઈ ગાતા તે અમે સાંભળના અને પ્રેક્ષક સહજ પાછા ગાંભીર છોડી વિનંદ અને તોફાન કરતા. એમ રાત્રિ પછી રાત્રિ એમ ઘણી રાત્રિઓ પસાર કરી.

આવાં જાગરજોષી દિવસે જ્યારે અમારી આંખ તંદ્રાથી ઘેરાઈ જતી ત્યારે શ્રી ચુરુ દેવ પૂછતા: 'તમને નિદ્રા કેમ છોડતી નથી?' અમે જવાબ આપતા: 'આ સરેવરે આવીને અમારી નિદ્રા વધી ગઈ છે.'

સંન્યાસીનું આતિથ્ય

એક વર્ષનું રાત્રિએ હોડીમાં ફરતા ફરતા એક દ્વીપ આગળ ગયા. એટલામાં એક વૃદ્ધ સંન્યાસી દીવો લઈ બહાર આવ્યા અને બોલ્યા: 'આપ અહીં જરા ઉતરશો?' અમે કહ્યું: 'નૌકા લઈ ફરવા નીકળ્યા છીએ તો આવી રીતે ઉતરવું એ યોગ્ય છે?' સંન્યાસીએ કહ્યું: 'આ નિર્જન ટાપુમાં હું એકસો એકાન્તમાં રહું છું. અને જો કોઈ આતિથ્ય આવે તો તેની સેવા કરવાને બહુ આતુર છું. આપને જોગતા સાંભળી, આ પ્રવાસીઓને તરમ લાગી હશે એમ અનુમાન કરી, ત્યાં તૈયાર કરીને આપને તેડવા આવ્યો છું.' આ એકાન્ત-પ્રિય વૃદ્ધ સંન્યાસીની માતાના જેવી વત્સલતાથી અને અમારી સેવા કરવાની તેમની પ્રજ્વળ મંથનને માન આપી અમારી ઈચ્છા નહોતી છતાં નૌકામાંથી નીચે ઉતર્યા. તેમના ઘરમાં ગયા હારે દેશના પ્રકાશમાં અમને જોઈને તેઓ બોલ્યા: 'આપ તો વિદેશી દેખાઓ છો?' અંમેએ ઉતર આપ્યો: 'હા; ભારતવર્ષમાંથી અમે આવીએ છીએ.' વૃદ્ધે સાનંદાચર્યથી પૂછ્યું: 'ભગવાન જુદે જે દેશમાંથી સત્ત્વ પોષ્યું તે દેશના લોક?' તે સંન્યાસી પ્રેમભાવે અમને બેટયા અને કહ્યું: 'મત્સ્ય પહેત્રાં ભગવાન જુદના દેશના માણસની સાથે આગ ચંદન-શીતલ જેવો સ્પર્શ કરવાને હું લાગ્યસાળી ચંપક; એવી મને તો સ્વપ્નેય પણ કल्पના નહોતી.'

લૅંગિઈયન વિહાર

એવી રીતે કેટલાક દિન ત્યાં ગાળ્યા. ત્યારપછી અમે સાંભળ્યું, કે લૅંગિઈયન નામનો એક મોટો વિહાર હૅંગચાઉની બાજુમાં જ હતો અને ભારતના સાધુઓ ત્યાં જતા અને રહેતા હતા; હુઈઝી (ચીનના લોકોએ નામ આપ્યું હતું)એ જમીને ત્યાં વિહાર સ્થાપન કર્યો હતો. શ્રીગુરુદેવને લીધા સિવાય અમે ત્રણ જણ ત્યાં ગયા. ત્યાં જતાં રસ્તે કાશીની માફક મંદિરોનો સમૂહ વધતો જતો હતો ત્યાં એક મોટો ઘોડો હતો કે જેમાં જુદી જુદી ગુફાઓનો જથ્થો હતો. એ સ્થળ સાંગહાર્થી આટલું સમીપ હતું તેની અમને ખબર નહોતી. એ ગુફાનાં ચિત્રોમા કાશીના મોટા આચાર્યો જેવા દસ બાર જણ ત્યાં બેસા હતાં. શિષ્યોઓએ એમને પોશાકમાં એક ઘોઠીયું અને એક અન્નો પહેરાવ્યાં હતાં. તેમના ચહેરાં હાંત વિનાના વૃદ્ધ પંડિતો સંસ્કૃત બોલતા હોય તેવા હતા. ગાત્ર પણ મોટા મજબૂત અને જોતાં બીક લાગે એવા હતા. આ ગુફાનાં ચિત્રો કાશીમાં મેં જે વૃદ્ધ પંડિતોની પાસે અભ્યાસ કરેલો તેમને અરાખર મળતાં આવતાં હતાં. એ ચહેરા ભારતવર્ષના લોકોના જેવાં જ હતાં. પણ આશ્ચર્યની વાત એ હતી, કે ત્યાં જે ચિત્રો હતાં તેમાં ચીનનાં લોકો તેમને મારે ભોજનની સામગ્રી વગેરે લઈ જતા હોય એવાં હતાં. જમિ પાઠી લેવાય તેટલો પ્રકાશ એ ગુફામાં નહોતો. અને અમારી પાસે કેરા કામળો નહતા તેથી થી નન્દકાલે અમારી પાસે જે એક બાજુએ લખેલા કામળ હતા તેમાં રહેલ લેવા માંડ્યા. એકમહર્ષ સાહેબના ગજવામાં બેંકનોટ હતી. તેની પાછલી બાજુએ પણ ચિત્રો દોરવા માંડ્યાં. (ધેર ગયા પછી એ નોટ પરથી સારા કામળો ઉપર નક્કો કરી લીધેલી.) એ બેંકનોટ જેના હાથમાં જશે તે પણ વિચારશે કે કયા મરને આ સુન્દર ચિત્રો કાઢ્યાં હશે? અમારા એક સાથીનું થોડા વખત પછી લગ્ન થવાનો સંભવ હતો. તેમની પ્રણયિનીની સાથે જે પત્રવ્યવહાર થયેલો તેમાંના કેટલાક પત્રો ખીસામાં હતા તેમાંથી એક બાજુએ લખાયેલા પત્રનાં પણ બીજી બાજુએ ચિત્રોથી ભરાઈ ગયા! એકમહર્ષ સાહેબના પત્રોની પણ એવી જ અવદશા થઈ! સફલાગ્ને મારા પરના પત્રો બંનેય બાજુએ લખેલા હતા એટલે એ પત્રો તો અન્યજન્ની માફક અસ્પૃશ્ય જ રહ્યા! એવી રીતે બધાં ચિત્રો દોરાઈ રહ્યાં એટલે અમે બહાર આવ્યા.

૬૦ વર્ષ પહેલાં ટાઈપિંગ વિન્દહિમાં એક મંડળે ખ્રીસ્તી યઈ ધર્મ ઝનુની બની એ બધા વિહારોનો નાશ કરેલો. ચીનમાં એ મંડળદ્વારા રિપબ્લિક સ્થાપવામાં આવશે એવી ધારણાથી ઘણા લોકો એમાં જોડાયા હતા, અને એ મંડળે સૈન્ય ઉઠું કરી લૂંટફાટ, મારફાટ અને મોદેરોનો નાશ કરવાની ચરુઆત કરી. મધ્ય ચીનમાં પુરાણી વસ્તુઓનું નામનિશાન પણ રહેવા દીધું નથી. એકેક શહેરમાં આઠ આઠ દસ દસ લાખ માણસોનો એ મંડળે સંહાર કરેલો. એ વખતે હૅંગચાઉને તીરે રહેનારા લોકોએ એ અસગ્ર ક્રૂરતામાંથી બચી જવાને આ સરોવરમાં પડી આપઘાત કરેલો. તેથી તે સરોવર મડાંથી ભરાઈ ગયેલું અને આત્મ-હત્યાં-માટે-જગ્યા ન રહી ત્યારે ખૂબ લંચી દિવાન પરથી પડતું મૂકીને તથા નહેરમાં પડીને આ ત્રાસ પામેલા લોકો મરવા લાગ્યા હતા અને મડાંના ઢગને ઢગલા થયા હતા. યુરોપિયન ખ્રીસ્તીઓએ આ બળવાનાં જે પુસ્તકો લખ્યાં છે તે ઉપરથી ત્યાંની કુદરતનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે.

પુરાપિયન લોકો કહે છે કે મુસલમાનોએ ધર્મોપચાર દૂરતા ચલાવેલી, પણ નિષ્કૃષ્ટતા માત્ર મુસલમાનો એકલામાં જ નથી. તેમના કરતાં ખ્રીસ્તીઓએ કંઈ ઓછી કરતા નથી ચલાવી. જ્યાં ધર્મોપચાર હોય ત્યાં એવું યજુન અને કરતા ધર્મનાં જ. બે વિધાતા ભારતવર્ષને નવજીવન દે તો પણ ધર્મોપચાર ન થાય એવું તે વખતે અમે ઇચ્છીએ.

રાજગૃહ વિહાર

ત્યાંથી એક પુરાતન મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેનું નામ 'રાજગૃહ-વિહાર' હતું. તે સ્થળે ભારતવર્ષના રાજગૃહના સાધુ ચીન ગયા હતા. તેનું ચીની ભાષામાં વાઈકી નામ રાખ્યું છે. ત્યાં રાજગૃહના જેવી નદી અને પહાડ જોઈને તેમને લાગ્યું, કે આ ભારતવર્ષના જેવું જ સ્થાન છે. તેમણે જે પર્વત પર નિવાસ કરેલો તે ગૃધ્રકૂટ જેવો હતો, તેથી તેના પર તેમણે વિહાર સ્થાપ્યો. ચીનમાં ગૃધ્રપક્ષી નથી તેથી એનું નામ એમણે પક્ષીકૂટ આપ્યું અને કહ્યું: 'આ પર્વત મારા દેશનો જ છે. મેં અહીં ફરીથી તેને જોયો.' આ ઉપરથી એવી વાત ફેલાઈ, કે ભારતવર્ષમાંથી એક પર્વત પક્ષીની માફક ઉડીને આવ્યો છે. આ દક્ષીકત્તે તો હું પ્રથમથી જાણતો હતો, પણ ત્યાં જઈને જોયું તો એ પર્વત ઉડતો હોય તેમ તેની પાંખ પક્ષીની માફક ફેલાયેલી હતી. ત્યાં જોયું તો ત્રણસો ચારસો સંન્યાસીઓ લગ્ન ગાતા અને કાંસી, શરણાઈ, ટોચ, ધંટ આદિ વાદ્યો પ્રગાડતા હતા.

એ અગ્નિ આપને સોંપી અમે નિર્જિત થવા ઇચ્છીએ છીએ.' અમે કહ્યું: 'અમે કંઈ આ અતિ પવિત્ર દર્તવ્યની જવાબદારી લેવાને આવ્યા નથી, પણ હવે ધીમે ધીમે આવવાની શરૂઆત થાય છે. પરંતુ કહીશું, કે આપના એટલી શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને તપસ્યાથી અમારા લોક અગ્નિ પ્રજ્વલિત નહિ રાખી શકે.' ભારે દુઃખની વાત એ છે, કે ભારતવર્ષ-માંથી સૈનિકો, થોડા વેપારીઓ, જનસુસે, અને કોન્સ્ટેબલો જન્મને ચીનમાં ભારતવર્ષનો પરિચય આપે છે અને તેથી ચીના લોકો તો એમ જ ધારે છે કે અંગ્રેજ લોકોએ ઉત્પન્ન કરેલાં નંકશી ભારતના લોકો અહીં આવે છે, અને અસલી ભારત તો હજી પણ પૂર્વે જેવું હતું તેવું ને તેવું જ છે. એ વૃદ્ધે પૂછ્યું: 'ભારતવર્ષનાં લોક કાંઈ અસત્ય બોલે? કોથ કરે? એમના મનમાં નીચતા અને સ્વાર્થભુદ્ધિ હોય? ત્યાંના જ્ઞાતાજ્ઞમાંથી કેઈ પણ અસત્ય હોય?' અમે કહ્યું: 'અમારા દેશની અત્યારે ભારે દુર્દશા છે.' ત્યારે તેમણે કહ્યું: 'આપ તો નકશી ભારતની વાત કરો છે, પણ અસલી સત્ય ભારતવર્ષની વાત સંભળાવો.'

કયાં ગઈ તે મહત્તા?

તેમણે બધાં તીર્થસ્થાન અગારી સાથે ફરી ફરીને અમને બતાવ્યાં. સાંજને વખતે તેમણે કહ્યું: 'અમારાં સમગ્ર કાર જ્યારે જ્યારે આપ અહીં પધારશો ત્યારે ત્યારે ખુશાં છે. ખરેખર આ તો આપનું જ ઘર છે. આપ અહીં નથી તેથી જ, અમે તેને સંભાળીએ છીએ; આપ અત્રે પધારો એટલે આ ગૃહ ખાલી કરી જવા અમે તૈયાર છીએ. અમારી શક્તિ અતિ અદ્ય છે, પણ સૂર્ય આવે નહિ ત્યાં સુધી નક્ષત્રની પેઠે સેવા કરીએ છીએ. નવીન સૂર્યોદયની જ્યોતિ મધ્યે, નક્ષત્ર સમાન દુઃખી મારી, આપના આગમનની સ્તુતિનું ગાન ગાઈ, સર્વ ભાર (જવાબદારીનો) આપના કરકમલમાં સોંપી વિદાય લેવાનું બહુ મન છે. ચીનના લોક કેટલા ભદ્ર, કેવી સર્વોપરિ સમ્મતા અને સંસ્કૃતિવાળા છે એ જોઈને તમા વિશુદ્ધ હૃદયોએ કરેલા સત્કાર જોઈને લગ્નને લીધે માયું નીચું નમી જાય છે. ભારત પ્રત્યેની આ નમ્રતા એ ભારતની મહત્તાને લીધે નહિ પણ ચીનની મહત્તાને લીધે છે એમ સમજવાનું છે.

એજોશ્રીએ કહ્યું: 'આપના જે આચાર્ય અહીં આવેલા તેમને પાછા લેવાને ભારત-વર્ષમાંથી વહણો આવેલાં ત્યારે તેમણે પાછા જવાની ના પાડતાં કહેલું, કે જે દેશ મારું કાર્યક્ષેત્ર છે તેની સેવા મટિ મરણ પર્વત સહી તેને જ મારી મરણ સમાધિ બનાવીશ. જે સ્થળે તેમનો દેહ પડેલો તે સ્થળે સુન્દર અને લગ્ન સમાધિસ્થાન કરીને ચીનના આત્માનું તેઓએ સંરક્ષણ કર્યું છે.

આ વાત ઇતિહાસમાં વાંચેલી જરી. અમે ત્યાં દર્શનાર્થે ગયા અને એ પવિત્ર ભૂમિનો સ્પર્શ કરી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી ત્યાંની રજ હૃદય અને મોંઘે ચડાવી. એ સ્થળમાંથી કેટલાક પથ્થર સ્મૃતિચિહ્ન તરિકે સાથે આપ્યા છે; પણ એ પથ્થર કે ધૂળ તો કંઈ જ નથી. જીવનમાં સેવાત્રત આચરીને એ સ્મૃતિચિહ્નની રક્ષા કરવી જોઈએ માત્ર એ પથ્થર લાવી રાખીને સ્મૃતિચિહ્ન જળવતું એ તો અમેરિકનોની જડ રીત છે. એમની વિદાય થઈ મુકામે આવી સરોવરમાં સ્નાન કર્યું. ચીનના ગવર્નર અને શહેનશાહ સાથેની વાતચીત કાંતે કહીશ. તેનાં બાળકોના આનંદની વાતો પણ કાલે.

બાપુ. ક્ષિતિજોડન મેન

લોકસર્ચા

[આ માસિકના વાંચકોને અને ચૂંજરાતના જીવનમાં રસ ધેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અગ્રે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમગ્રતા માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સુદ્ધાર આવે. જેમાંથી બહુવધ યોગ્ય અને ચોક્કસ હાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

મદ્રાસ: ખુલુદ ચૂંજરાતનાં કેટલાંક દરયો

૨

મદ્રાસની મુખ્ય વસ્તી આયર-આયંગર અને આબ્રાહમોની છે. આયર અને આયંગર એ બ્રાહ્મણ છે. આયર શિવપંથી અને ધા-વાદારી, ત્યારે આયંગર વૈષ્ણવપંથી અને માંસાહારી છે. આયંગર પોતાના ચંદનના U આના ટીલાંથી ઝોળખાઈ આવે છે. આયર અને આયંગર માનસિક કેશવણીમાં ખડુ આગળ વધ્યા છે. કૌલેન્દ્રેમાં અભ્યાસ કરનારની સંખ્યા ત્યાં તો ઘણી જ છે. આયર અને આયંગર કદાચ માનસિક પ્રવૃત્તિઓમાં હિંદુસ્થાનમાં અમર્યાદા બોગવતા હશે પરંતુ નૈતિક દૃષ્ટિએ તો તેમનું સ્થાન નીચું જ છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ તો હિંદુસ્થાનના આયર અને આયંગરોનું સ્થાન બ્રાહ્મણોમાં નીચું છે જે આગળ જણાવીશ. બાહ્ય-અંબાહ્યનું અગ્રા હિંદુસ્થાનમાં જગજગદે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ આયર-આયંગરના અગ્રા પણ તેટલા જ તીવ્ર છે, તેનું કારણ તેમનું પવિત્ર નીતિબળ જ છે. ાસી બાહ્ય સ્વભાવે ઉગ્ર છે; એની મુગ્ધસંક્રિત સખળ હેતુથી અને નૈતિકબળ એટલું િમ નહિ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે માનસિક બળ ઉધા જ રીતે વધવાય. તેથી મદ્રાસી બ્રાહ્મણોનો વિશ્વાસ પડતો જ નથી. કો દિવસે ગળું કાપે એ જ શંકા રહે છે. હૃદયનો ટહોલો ખારીસો હોય છે કે પોતાનું ઘેર વાળવા ગમે તેવા ઉપાયો અજમાવતાં ખીટકા સાપ નહિ. હૃદમાં દરેક દુર્ચલે તે સંપૂર્ણ હોય છે. હિંદુસ્થાનના બ્રાહ્મણોમાં મદ્રાસી બ્રાહ્મણની ારી મળવી મુશ્કેલ છે, આયર અને આયંગર એક બીજાનું ગળું કાપે, તો પછી બીજા ને છોડે? આશીસોમાં આયર અને આયંગર વચ્ચે "I will boot you" "I will be you" એવાં વાગ્યુદ મારી દૃષ્ટિએ બેંચાં છે, એટલું જ નહિ પરંતુ નૈતિક દૃષ્ટિએ ને જ્ઞેષ્ઠએ ત્યારે વધારે શોક થાય છે. મદ્રાસી બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ સ્વભાવે એટલી મુરત છે કે પોતાના પતિ બદલ પાણી પીએ તો પશુ અભગર્હ બનય; તેથી તે આશીસ બનય ર પાણીના કુંગ પણ સૂએ ભરી આવે. ત્યારે એમના જ પતિ તરફ દૃષ્ટિ નાંખીએ કે કંઈ જ નહીં જ સ્વરૂપ દેખાય છે. આયર અને આયંગર સ્ત્રીઓ સ્વરૂપમાન અને તૃપ્તિ હોય છે જતાં ચે મદ્રાસી બ્રાહ્મણને શુદ્ધજનમાં સંતોષ નથી થતો. તેને તો હમાં છટકી સાને ઘોસાં ખાવાં જ જ્ઞેષ્ઠએ; પોતાનું પશુલ પોષવાને ખડું જ્ઞેષ્ઠએ. એમનાં આગ્રહો ઘરમાં ભાત અને આમરીના પાણીથી જ સંતોષ માને ત્યારે એ તો બદલ

મજા કરતો હોય. મદ્રાસમાં વ્યભિચાર પુષ્કળ છે. વેશ્યાને ગમે ત્યાં રહેવાની છૂટ છે. માળ ઉપર આપણે રહેતા હોઈએ તો નીચે એ મુખેથી રહે. મદ્રાસીને એનો બાધ નથી હોતો. શાહકાર પેદમાં એ સ્થિતિ નથી એ આપણે માન લેવા જેવું છે. પરદેશીઓ આપણા દેશમાં એકલા આવી નીતિબ્રષ્ટ થાય છે પણ આપણે આપણું નીતિબળ આપા વ્યભિચારી મુલકમાં જળવની રહ્યા છીએ એ સંતોષજનક છે. એ દેશમાં તો સાધારણ રીતે એક રખાન તો હોય જ અને તેમાં એમનો મોજબો ગણાય છે. ગૃહસ્થના પણ ઘરમાં આવી વેશ્યા મુખેથી વાતચીત કરી શકે; એટલું જ નહિ પરંતુ લગ્નના વરઘોડામાં-બ્રાહ્મણોના પણ-વેશ્યાઓ આગળ નાચતી જોવામાં આવે છે. વળી દરેક મંદિર ખાત્રી દેવદાસીઓ હોય છે જે પણ એ જ કોડીની ગણાય. તેમને કથા કહેવાનો અધિકાર છે, અને જ્યારે તે કથા કહે છે ત્યારે સંખ્યાબંધ લોકો સાંભળવા આવે છે. મદ્રાસીઓના વ્યભિચારીપણાને લીધે જ દેવાળીઆપણું વધી ગયું છે. તેઓનાં ગૃહસ્થવન તુળાં જ રહે છે.

મદ્રાસ એ હિંદુસ્તાનની અસત્ર સંસ્કૃતિનું ધામ છે એમ ઘણા દાખલા ઉપરથી સાબીત થઈ શકે. તેમની તામીર અને તેજસુ ભાષાને સંસ્કૃત જોડે કરી પણ સંબંધ જ નથી. તેમની લીપીને પણ દેવનાગરી લીપી સાથે બીકુલ સરખાપણું નથી. સામાન, સમાચાર, ઇષ્ટમ્, અદ્, કષ્ટમ્-એવા ભાગ્યે જ સાત અક્ષર શબ્દો હશે જે આપણી કે સંસ્કૃત સાથે કંઈ પણ સંબંધ રાખતા હોય. બીજું, એમને ત્યાં સંખ્યાની લીપી જ નથી. એક, બે, ત્રણ સંખ્યામાં લખવું હોય તો અંગ્રેજ અક્ષરોમાં જ લખે છે. વળી T. S. Thakkar લખવું હોય તો T. S. અંગ્રેજીમાં લખશે અને ઠાકોર શબ્દ એમની લીપીમાં લખશે. એટલે આ હુંકા અક્ષરો પણ તેમની લાપીમાં નથી. એનો અર્થ એ જ કે તેમની ભાષા જુનામાં જુની ભાષા હશે અને ત્યાંની પ્રજા હિંદુસ્તાનની અસત્ર પુરાણી દ્રાવીડીઅન કુળની હશે. વળી તેમનાં શરીર અને તેમનાં દાંત, આકૃતિ અને તેમના વાળ, કેટલાએક દાખલામાં તો વાનરોથી જુદાં નથી પડતાં. આર્ય લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પહેલાં જે અસત્ર પ્રજા હિંદુસ્તાનમાં વસતી હતી તે આ પ્રજા હશે એમ આ બધા દાખલા ઉપરથી માન્ય પડી આવશે. આર્ય સંસ્કૃતિની છાપ શહેરોમાં માન્ય પડે પણ ત્યાંનાં આસપાસનાં ગામડાંમાં જ્યાંએ તો અનાર્ય લોકોની અસત્ર સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે, અને હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈનો પણ ખ્યાલ આવે.

મદ્રાસનો દરિયા કાંઠો પણ એક જોવા લાયક સ્થળ છે. એમ કહેવાય છે કે મદ્રાસનો બીચ (દરિયાકાંઠો) દુનિયામાં બીજું સ્થાન ધરાવે છે. એવો જ સુંદર બીચ ઇટલીમાં મીનાનમાં આવેલો છે. પચીસમી ત્રીસ ફૂટ પહોળો અમરનો ધોરી રસ્તો લગભગ ચાર પાંચ માઇલ સુધી દોડે છે. દરિયા કાંઠે ભવ્ય મકાનો આવેલાં છે. એક નાકા ઉપર મદ્રાસની લાઈકાર્ટ અને બીજા નાકા ઉપર અઘાર આવેલું છે. વચ્ચે સેક્રેટરીઅટ, પ્રેસીડેન્સી કોલેજ, લેડીઝ કોલેજ, અને ફાઈ આવેલાં છે. લેડીઝ કોલેજ પણ ત્યાં અદ્વિતીય છે. પ્રીન્સીપાલ યૂરોપીઅન બાઈ છે અને એમના હાથ નીચે સુસિક્ષિત મદ્રાસની સ્ત્રીઓ પ્રોફેસર તરીકે કામ કરે છે. મકાનનું સ્થળ, અને તેની બાંધણી અસત્ર પણ ભવ્ય છે. શ્વેતરંગ તેની ભવ્યતામાં વધારો કરે છે. સાથે હોસ્ટલ પણ છે જ્યાં વિદ્યાર્થીનીઓ રહે છે. અભ્યાસ કરનારની મોટી સંખ્યા હોસ્ટલમાં જ રહે છે. આસપાસ મોટો બાગ છે અને દેખરેખ પણ સારી રીતે રખાય છે.

હાઇકોર્ટનું મકાન પણ સુંદર છે. લાય પથરનું. બાંધેલું છે અને તેની બાંધણી જોઈ દિલ્હી, આગ્રા અને ફતેહપુર સીક્રીમાં જોવામાં આવતી મોગજોની ધમારતો વાદ આવે છે. હાઇકોર્ટનો મિનારો દીવાલોડીનું કામ કરે છે અને તેની સર્વમાપદ હંમેશ ચાલુ રહે છે. મદાસના બારામાં આવી પહેલો બોંબ એ દીવાલોડી ઉપર નાંખવાનો પ્રયત્ન થયો હતો, પણ બોંબ લાં ન પડતાં બાજુમાં વાગ્યો અને થોડી છોટા ભાંગી ગઈ. તેની નિશાની તરીકે નીચે આરમ્પહાણનો શિલાલેખ પણ જડી દીધો છે.

બીચ ઉપર ત્રીજું જોવા લાયક સ્થળ એકવેરીયમ છે જ્યાં અનેક પ્રકારની માછલીઓ પ્રદર્શન તરીકે રાખવામાં આવે છે. દુનિયાની લિન લિન પ્રકારની, અનેક ચિત્રચિત્ર અને આકર્ષિત રંગોમાં વિરાજતી આ માછલીઓ સુસોલિત દેખાવ કરે છે, અને કુદરતની લીલાનો કંઈ ખ્યાલ આપે છે. માનવજાતિથી અગમ્ય ધામોમાં પણ કેવું ગ્રામ સૌંદર્ય રહ્યું છે તેનો વિચાર દંધક આવે છે.

'અધાર' એ 'સીસીસ એન્ડ બીસેન્ટ'નું ધામ છે. સાઇકલ કે મોટરમાં બેસીને જનારને ખરેખર આનંદ જ આવે. મદાસથી થયેલૂર આવેલું છે અને દરિયા કાંઠા ઉપર જ આવેલું છે. સ્થળ એકાંત અને સુંદર છે. એ ધામના બાગનો ઘેરાવો ચાર માઇલ હશે અને એ બાગની વ્યવસ્થા અને દેખરેખ સંપૂર્ણ રીતે અને આધુનિક રીતે પ્રમાણે વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને રાખવામાં આવે છે એટલે એ બાગ એક રીતે સુંદર પણ છે અને બીજી રીતે એક પ્રકારની દોહત પણ છે. બાગમાં અનેક વસ્તુઓ ઉગાડવામાં વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો અમલમાં મૂકાય છે જેથી જમીનની ફળદ્રુપતા વધે છે અને વનસ્પતિ સારી ઉગે છે. બાગની મધ્યમાં એક મોટો વડ છે જેને એવી સરસ રીતે ઉગાડવામાં આવ્યો છે કે તેની ઘટામાં બેસનાર ૨૦૦૦ માણસની સંખ્યાને તાપ તો લાગે જ નહિ. ઉત્તરુ રીતળ વાલુ વાયા જ કરે છે. આ વડ નીચે લાપણો થાય છે, મોટીંગો લરાય છે, થીઓસોશીસ્ટો બેસીને ચર્ચા કરે છે. બાગના એક ખુણા ઉપર દરિયા કાંઠા ઉપર એવરમીન ઝાડોની સરસ રચના કરવામાં આવી છે. ત્રણ ચાર ફુટ પોળો રસ્તો મૂકી ઉભી લાઇનમાં આસપાસ આ ઝાડો રોપવામાં આવ્યાં છે. આ એક પ્રકારની ઝુવ ક્લીએ તો ચાલે. ગ્રીમ્મ ઝાડમાં એ ઝુવમાં બેસતું કે ફરતું એ એક આહવાદજનક પ્રસંગ છે. બાગની અંદર થીઓસોશીસ્ટને રહેવાના મકાનો છે અને ત્યાં કુટુંબો રહે છે. પણ વધારે આકર્ષક તો ત્યાંની લાયબ્રેરી છે. લાયબ્રેરી બહુ મોટી નથી પરંતુ તેમાં જુનામાં જુના સંસ્કૃત પુસ્તકો ઘણી જ સદાઇ અને સાવચેતીથી સંપ્રદવામાં આવ્યાં છે જે અત્યારે કોઈ સ્થળે મળી શકે એમ નથી. એ પુસ્તકોની અત્યારે તો એવી અવસ્થા છે કે જરા બેઠકારીથી ઉઘડવામાં આવે તો લાયમાં જ કાગળોના કદાચ યથ જાય. એ ઉપરાંત બીજાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ પણ સારો છે અને અસહ્ય કારી-ગરીના નમુના પણ સારા છે. ખાસ કરીને પ્રખ્યાત રુશીઅન કેમીસ્ટ મેન્ડેલીફ (Mendelief) નો Elements Atomic Periodic Tr-o એ આ લાયબ્રેરીનું ખાસ આકર્ષણ છે. લાયબ્રેરીનું પ્રવેશદાર સુંદર છે. ફળ્ણી સુંદર મૂર્તિ, મેડમ બેલેવેસ્કી અને કર્નલ મોલ્કોટની પ્રતિમા સુંદર આરમ્પહાણમાં લીંતમાં કોતરાયેલી છે. ત્યાંનું વાતાવરણ અતિશય શાંત અને સંસ્કારી લાગે છે. થીઓસોશીસ્ટી જેને ગંધ આવતી હોય અને પ્યુરીટન રીતિ જ નીનિપોષક છે એમ માનનાર કદાચ આ વાતાવરણ જોઈ રીકા કરવા બેસી જાય એ

સ્વાભાવિક છે; પણ જેની દૃષ્ટિ નિર્દોષ છે અને જેને કંઈક સાફ જ નેવું છે તેને તો ત્યાં ઘણું શીખવાનું મળે છે. પૃથ્વીદત્તને ગ્રિય એવી સંદર્ભ ત્યાં કદાચ નેવામાં ન આવે, પરંતુ ત્યાંનું વાતાવરણ રસિકતાની સાથે સાંત્વિક વૃત્તિને પોષે એવું છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન કહેવાય. ઊંચુંપો તો બધે છે-એનું સ્વર્ણભાવની ખાંગી તો બધી સંસ્થામાં માત્રમ પડી આવે છે તેમ અહીં પણ મળી આવે, પણ આ વાતાવરણને લુહું જ સ્વરૂપ આપવું એ અન્યાય છે. ત્યાં શાંતિનિકેતનની મોઢક પંચરંગી પ્રતિ વેસે છે અને બધા હળીમળીને કામ કરે છે. વિશ્વભારતી મોઢક પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ ત્યાં નેવામાં આવે છે.

એકંદરે મદ્રાસમાં શહેરી અને ગ્રામ જીવન મળે. મુંબાઈની મોઢક ડામરના ધોરી રસ્તા; મોટર-ગાડીની ધમાધ વંગેરે મોટા શહેરની મોઢક નેવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. પણ શહેરનો વિચાર કરતાં મુંબાઈ જેવું ગીચ વસ્તીવાળું અને ગટરોની વાસ મારતું મદ્રાસ નથી. મુનિસિપાલિટીનો કાયદો છે કે ૩૫ ફુટથી ઊંચું ઘર રહેવા માટે બંધાય જ નહિ. ઘર ઊંચું કરવું હોય તો અગાસી ઉપર નાંખી શકાય. સાધારણ રીતે દરેક ઘરને અગાસી તો હોય જ, સાંજે એ અગાસીમાં દરિયાના પવનની હોરો ખાવાની મજા પડે છે. દરેક ઘરને ચોક પણ હોય જ છે, કારણ કે અતિશય તાપવાળો પ્રદેશ હોવાથી મુંબાઈનીવહક એ રચના છે. ઘરની આવી રચના હોવાને લીધે અને ખુદી ગટરની પદ્ધતિ હોવાને લીધે મુંબાઈમાં નેવામાં આવતી ગંદકી ત્યાં નથી હોતી. ઉપરાંત ઘરને માળ ઉપર માળ ન હોવાથી પવનની છૂટ રહે છે અને રહેનાર મુખેથી એક ઘરમાં રહી શકે છે. મુંબાઈની મોઢક હતી બારીએ બારી બંધ ન રાખવી પડે, કે દિવસે દીવા ઘરમાં ન કરવા પડે. મદ્રાસ અત્યંત મોટું હોવા છતાં એની આ રચના પ્રશંસનીય છે, અને ત્યાં રહેનાર શહેરમાં ઘણો વખત રહેવા છતાં ત્રાસી જતો નથી. શહેરથી બે ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા રાયપુરમાં જઈએ તો સીરામાં સારી રહેવાની છૂટી જગ્યા મળે, અને બાલુમાં જ દરિયો છે. રહેવી માટે મદ્રાસ એકંદરે મુંબાઈ કરતાં ઘણું સાફ સ્થાન છે, અને મુંબાઈ જેવી મોંઘવારી ત્યાં નડતી નથી. થોડા પૈસા ખરચતાં કુદરતી લાભો ઘણા જ મળી શકે છે.

શ્રી. ખંબરદાર

૧/૩ જગતની કૃત્રિમ રચના અને સ્વરૂપોમાંથી દૂર રહી કંઈ લુહું જ દૃષ્ટિએ નેવુંએ તો બુદ્ધ ગૂંજરાતની આકર્ષક વ્યક્તિ મદ્રાસમાં અરેશર ફરિમંજ ખંબરદાર છે. ઇશ્વરે એ પ્રભાવશાલી અને સંસ્કારી વ્યક્તિને મદ્રાસ જેવી દૂર શહેરમાં રહેવાને કેમ સંરંહ હશે એ કુદરતનો અંગમ્ય ભેદ છે. પ્રચંડ શરીર, મોટું કપાળ, દિવ્ય તેજસ્વી આંખો, નિખાતસ સ્વભાવ, નિખાતસ અંદાસ, પ્રભાવશાલી વ્યક્તિત્વ-ખંબરદાર તો નામને દિપાવે એવા જ છે. ખંબરદાર દમભુના રહેવાસી છે. વીસ વર્ષ પહેલાં પોતાના સાળા સાથે વેપાર અર્થે મદ્રાસમાં જઈ ચંદલા, ત્યાં સંપાદક મોટરની દુકાન એમના સાળાં મી. રત્નંજીએ કાઢેલી પેલું મી. રત્નંજીને વેપારમાં ફાલિદ ન આવી, એટલે એ દુકાન રા. ખંબરદારે લઈ દીધી અને પેલું એમનાં હૃદય અને વેપાર-નિષ્ણતાથી ઘણું જ આગળ વધારી લીધી પેલું તો આર. પટેલ એન્ડ કંપની એક નનિકદી દુકાન હતી. હાલ તો વંધીને આર. પટેલ એન્ડ કંપની મદ્રાસમાં અશ્રેય કંપનીની સાથે ટકર મોરી રહી છે અને મદ્રાસ

ધ્વાકામાં પ્રખ્યાત છે અને લાખોનો વેપાર ચલાવે છે. એકની બે મોટી દુકાનો એમણે કરી અને બેંગલોર અને સીકંદરાબાદમાં શાખા ઉઘાડી. રા. ખખરદાર વેપારમાં એકા છે. વેપારી જગતમાં એમનું સ્થાન અનેક છે અને આખર અખંડ છે. કવિહૃદય આટલી મદ્દન રીતે વ્યાવહારી થઈ શકે એનું આ અદ્વિતીય દૃષ્ટાંત છે. એમની વેપારી-નીતિ પણ પ્રથમનીય છે, અને તેને લીધે કીર્તિના સુખ ઉપરાંત, ધનનું સુખ પણ સાદું છે. આપણા સાહિત્યકારોમાં પૈસે ટકે સારામાં સારી સ્થિતિ રા. ખખરદારની છે એમ કહેવું અતિશયોકિતભર્યું નથી. એનું મૂળ કારણ એમની શુદ્ધિ અને ખીજું એ કે કસ્થિત પ્રદેશોમાં ઉદ્વચન કરનારાઓના એ ઉપાસક નથી. વ્યવહારિત્વ એ એમનો જીવનસ્તંભ છે.

અર્ધું સુખ તો કોઈને મળ્યું નથી. જે શક્તિએ એમને કવિત્વ અર્ધ્યું છે તે જ શક્તિએ એમની શરીર-સુખાકારી હરી લીધી છે. એમનું શરીર રોગે વશ કરી લીધું છે, અને એ રોગ એવો છે કે ત્યાંની હોસ્પીટલના સારામાં સારા ડાક્ટરો પણ તેની પરીક્ષા છ મહિનાના સતત અભ્યાસ પછી પણ કરી શક્યા નહિ. એમના રોગનું બાહ્ય સ્વરૂપ માથાનો તીવ્ર દુખાવો અને શરીરે ફેફસા, આજે માથે ફેફસા થાય તો ખીજે દિવસે ખભા ઉપર, વળી ત્રીજે દિવસે પગ ઉપર, એ રોગની પીઠા ચસણ છે. એ તો જેને ઉપાય વગર સહન કરવાનું હોય તે જ બાણ. પણ એ જ પીઠા-કાળ કવિતાકાળ છે એ કુદરતનો કવિહૃદયને દિલાસો છે. સારામાં સારાં કાવ્યો એવે જ કાળે સંભવે, નહિ તો જીવનનો ઉજ્જાસ ક્યાંથી હોય ?

ખખરદારને સુવાનોતો સલાવ બહુ ગમે છે અને દરેકનો જીવનપંથ સરળ કરી આપવા યત્ન કરે છે, પ્રેત્સાહન આપે છે. કલકાના કલાકો એમની સાથે વાર્તાલાપમાં ચામ્પા જાય અને કાળ બેહોતો જાય છે તેની ખખર જ ન પડે. રા. ખખરદાર એકલા કવિ જ નથી. અર્ધાં ક્ષેત્રો એમણે છંડ્યાં છે અને તેમાં કાવ્યક્ષેત્ર વધારે એટલે કવિત્વ વધારે પ્રદીપ્ત થયું. પણ વાર્તાલાપમાં તો અનેક વિષયો ચર્ચાય અને દરેક વિષય ઉપર કંઈક તો એમની પાસે બાણવાનું મળે જ. એમણે યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ નથી કર્યો પણ જીવનના પ્રસંગે ધરી ધરીને સંસ્કારના ખીજ જીવનમાં જોતપ્રોત કર્યા છે અને સાથે સાહિત્યનું સૌંચન કર્યું છે. અંગ્રેજીનું જ્ઞાન પણ ગૂજરાતી જેટલું જાડું અને સંગીન છે. એમણે અંગ્રેજીમાં કવિતા પણ લખી છે. તેનું નામ *Silkem Tassel* રાખ્યું છે અને ડૉ. જેમ્સ કઝીન્સે પ્રસ્તાવના લખી છે.

ખખરદાર ન્યોતિજ્ઞાત્રમાં પણ ઘણા પ્રતીણ છે. મદ્રાસ જઈ ચઢેલા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં રસ લેનાર મનુષ્યને સ્વાભાવિક એમની પાસે હાથ જોડાવવાની લાકડા થાય છે.

રા. ખખરદારની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સારી કહેવાય. તેઓ કુટુંબે પણ સુખી છે. એમને બે છોકરા અને ત્રણ છોકરીઓ છે. મોટો છોકરો નાની દુકાન સંભાળે છે. નાનો છોકરો મેટ્રીકલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. પુત્રીઓ રા. ખખરદારનું કુળ દિપાવે એવી છે. સદાચાર અને સંસ્કારનાં પરિણામ એવાં જ હોય ને ?

બૃહદ્ ગૂજરાતનું નામ જ સાંભળીને રાજવાનું નથી. આપણે ગૂજરાતીઓ સાહસિક છીએ, વાણિજ્ય-નિપુણ છીએ, મદ્રાસ કલકત્તામાં જન્મરને દોરીએ છીએ, એવો ખોટો પ્રમાદ ન કરતાં આપણા ગૂજરાતીઓની બૃહદ્ ગૂજરાતમાં સામાજિક સ્થિતિ કેવી છે તેનો મોટો વિચાર કરવાનો છે. વ્યાપારાર્થે અંગ્રેજી આવનાર શુરોપીઓનો અહીં આવી

નીતિબ્રહ્મ યાય છે એવા આપણે નીતિબ્રહ્મ પરદેશમાં થયા નથી એ સંતોષની વાત છે ખરી, પણ હજી બૃહદ્ ગૂજરાતમાં થણી વસ્તુઓની ખોટ છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. બૃહદ્ ગૂજરાત કે ગરવી ગૂજરાતના ખોટા પ્રમાદમાં ન તણાતાં આપણાં જીવનમાં વધારે સંશોધન કરી વધારે સંસ્કારને પોષી શકીશું ત્યારે જ આપણું બૃહદ્ ગૂજરાત નામને દીપશે. ધનના લોભમાં જ ન તણાતાં જીવનનાં અનેક ધ્યેય ધ્યાનમાં રાખી વધારે નીતિ-બળ પોષી, આપણા નીતિબળના સંગીન તંતુની સંગીનતાથી કેળવણીના કહેવડાનીશું ત્યારે જ જગતમાં આપણી કીર્તિ વધશે, ત્યારે જ આપણે સર્વ-કાર્ય-નિપુણ દલાવી શકીશું. નહિ તો પછી પરદેશગમન મિથ્યા છે.

હાકોરલાલ શ્રીપતરાય હાકોર

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

શાહજહાન:-મૂળ લેખક: દિનેન્દ્રલાલ રાય; અનુવાદક: ઝવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકાશક: આશુતોષાશ દક્ષપતલાષ્ટ શેઠ. મૂલ્ય ૦-૧૦-૦

૨. મેઘાણીનું નામ બંગાળના એક સિદ્ધદસ્ત અનુવાદક તરિકે ને જાણીતું છે. એમ લાંબે સ્વ. શ્રી. દિનેન્દ્રલાલની આ સર્વોત્તમ કૃતિને પૂરતો ન્યાય મળ્યો છે એમ નિઃસંકોચ-પણે જણાવનાં અમને લર્પ થાય છે. આ અનુવાદ એટલો તો સફળ થયો છે કે હરકોઈ વાંચકને પોતે સ્વતંત્ર ગૂજરાતી કૃતિ જ વાંચે છે એવો અનુભવ થાય તો તેમાં જરાય આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

૩. મેઘાણી ભવિષ્યમાં વધુ રસસાગરી રજુ કરી અમને જાગૃત કરેલી પિપાસાને શાંત કરશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ અને એટલા માટે જ કેટલીક વાનો આ તકે સ્નેહલાવે જણાવવાની રજા લઈએ છીએ. આ એમનો અનુવાદ બહુ જ સફળ થયો છે એમ તો અમે ઉપર જણાવી જ ગયા છીએ, પણ અમારે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે અનુવાદ કે મુળ નાટકમાંથી કેટલાક પ્રવેશો કાઢી નાખ્યા છે અને તેનો જરા ઉત્તેજ સરખો પણ કર્યો નથી એ ચોક્કસ નથી. આમ પ્રવેશો કાઢી નાખવામાં અનુવાદકનો ઉદ્દેશ કદાચ નાટકને હંકારવાનો હોય પણ એટલા બે પ્રવેશો રવા દેતા તો નાટક બહુ લાંબું થઈ જતું એમ અમને લાગતું નથી. વળી બીજા એક સ્થાને એમણે એકાદ પાના જેટલું વસ્તુ છોડી દીધું છે-જે કે આ વસ્તુ કાંઈ અગત્યનું નથી પણ તેનો નિર્દેશ કર્યો હોત તો હીક થાત. વળી આ હંકારવાના લોભમાં જ અનુવાદકે ગૂજરાતને એક અતિ મુંદર વૈષ્ણવ ગીતથી વંચિત રાખ્યું છે. આ ઉપરાંત અનુવાદમાં કેટલીક ભૂલો રહી જવા પામી છે તે બીજી આવૃત્તિ વખતે સુધારી શકાય એ માટે અમે તેનો નિર્દેશ કરવો આવશ્યક માનીએ છીએ.

- પા. ૧૫. 'ખોડંગતાં ખોડંગતાં ચાલવું' નહિ પણ ખુંધા થઈને ચાલવું.
 પા. ૧૬. 'અખાંગ'નો અર્થ 'આંખ' નહિ પણ 'કટાક્ષ'.
 પા. ૩૯. 'તોપના ગોળાની માફક' નહિ પણ 'હવાઈ અથવા આતશખાજની માફક.'
 પા. ૪૧. 'પગ પછાડી બનાવ્યા છે' એ વાક્યમાં 'પગ'ને બદલે 'પૂછડું' નેધએ.
 પા. ૪૪. 'પાચાટા'નો ભાવ 'પેટભરા'માં નથી આવી શકતો. 'પાંઉચ્છરી' કે એવો કોઈ બીજો શબ્દ નેધએ. 'હામાં હા કરી બાણું' નહિ પણ 'બગામું ખાઈ બાણું'.
 પા. ૬૦. 'પેચે બસે'નો ભાવ 'ગાળો જ નાખે'માં નથી આવતો, 'ચુડેલની જેમ વળગે' જેવું કંઈક નેધએ.
 પા. ૭૮. 'તુમિ વિપમ એક ગુચે'નો અનુવાદ 'તું ભારે જાણી છે' એમ થઈ શકે.
 પા. ૮૩. 'અનુચોચ'નો અર્થ 'પાર' નહિ પણ 'તિરસ્કાર' 'કપકો' 'દોષારોપ' થઈ શકે. 'નાકિચુરા' એટલે 'નાકમાંથી કાઢેલો ચુર'.
 પા. ૧૦૫. 'પાંચિય ટપકે છે' નો અર્થ 'ભીંત કુત્રા છે' થાય.
 પા. ૧૦૬. 'તરકીબમાં પડી ગયા છો' નહિ પણ 'તરકીબ કરી છે.'
 પા. ૧૧૫. 'પાંખો ફફડાવી રહ્યો છે' નહિ પણ 'પાખ બંધ કરી બેઠો છે.'
 પા. ૧૪૮. 'ભારે મઝા પડે તેવી' નહિ પણ 'દુઃખજાવાળી'.
 પા. ૧૪૯. 'કોઈનું ફટકી ગયું' નહિ પણ 'કોઈ વંદી ગયો.'

આ ઉપરાંત કોઈ કોઈ સ્થાને સામાન્ય નજરચૂક અચેક્ષી નેવામાં આવે છે પણ તેથી અર્થને બાધ ન પહોંચતો હોવાથી અમોએ તેનો નિર્દેશ કર્યો નથી.

નાટકમાં આવતાં ગીતોનો અનુવાદ કરવામાં એમણે ભાગ્ય કરતાં ભાવને વધુ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે એ યોગ્ય જ થયું છે. ગીતોમાં ભાવને અનુરૂપ શરીર મળવું જ નેધએ અને સ. મેથાણીએ દરેક ગીતના ભાવને અનુકૂળ એવા હંદ કે રાગોને પસંદ કરવામાં ખરેખરી રસવૃત્તિ બતાવી છે. ચારણી બાળાઓનાં ગીતને માટે એમણે પસંદ કરેલો ઢાળ બહુ જ સફળ નીવડ્યો છે. અને એટલી જ સફળતા 'ધનધાન્ય પુષ્પે ભરા' એ ગીતના અનુવાદમાં એમને મળ્યા છે. આ બંને ગીતોમાંથી થોડી થોડી પંક્તિઓ અમો ઉતારીએ છીએ:

દુરમન કેતાં નોતરાં બેની બય ભરી મળરા કાજ,
 રક્ત કેસરનાં છાંટણાં છંદાચે બેવાચે ખાંડાના તસરે-
 કહે પેરી આંતરડાંની માળ.

x . x . x

અંતરની કાળી ઝાળો જોતવવા કાળજમાંને ઘાટ,
 નણુદતવીર એ નીરમાં નહોતા ત્યાં સામાસામી દે થપાટરે
 જાંડાદર જેવા ગજરાજ.

x . x . x

અહીં તરે તરે કુલ હાથે
 વન વન પાંખીડાં ગાય
 અહીં મહાસર મધુકર ગુંલે
 પુંલે - પુંલે હોરાય

મધુ પી પુષ્પો પર ટળી પેદતા અન્ય કંથડાં એ હોય,
સહ દેશ તણી મહાસાળી મુજ માબૂમિ તુલ્ય કા ન્દોય.

આ પંક્તિઓ અનુવાદ છે એમ લાગે છે ખરું ?

ગૂજરાતમાં દ્વિજેન્દ્રો અવતરે એવી અનુવાદકની આશા ફળવાની આશા સાથે અમે
આ અનુવાદને બહોળો પ્રચાર અને યોગ્ય આવકાર ગૂજરાતમાં મળે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

ન.

કૌશિકાખ્યાન—લેખક : જીગતરામ દવે, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.
પ્રાદેશને ૦-૩-૦ છુટક ૦-૩-૦

પરલક્ષી કાવ્યોના દુષકાળમાં આ પછપ આખ્યાયિકાને અમે આવકાર આપીએ છીએ.

આપણા પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન કવિઓને કાવ્યવસ્તુના લંઘારૂપ મહાભારતના
વનધર્મમાંથી આતું વસ્તુ લીધું છે. વસ્તુ સાદું છે અને તેને અનુકૂળ જ મરાઠી ઓળખીને
મળતો હંદ લેખકે સ્વીકાર્યો છે અને સફળતાથી વાપર્યો છે. થોડા દાખલા નેહએ.

જય ગજપતિ !
જય સરસ્વતી !
કશે મારી મલિ
કૌશિક મય.

x x
દદ કરી મન
સચર્યો છે વન,
રહેને રદન
કરતાં જ મેલી.

આતું સંગીત, સાદા પ્રસાદો, ટૂંકી કડી, ત્રણ પ્રાસવાળા અને એક પ્રાસ વિનાની હોઈ
વૈવિધ્યવાળા, ટૂંકી અને સહે જ અલંકારના આરંભર વિનાની પંક્તિઓ, મૂળ પાત્રો-
પ્રવાદ સર્વ આ બાવસાહિત્યના સફરને દાયે ઔચિત્યથી વળાં વળાય છે. પ્રાચીન સાહિત્યના
મહાવરાથી તેમને સાદી લાખામાં અને પ્રાસસમૃદ્ધિમાં ક્યાંય ખોટ નથી પડતી. વર્ણન
આખ્યાનની દગ્ગનું સાદું અને જનાવો સાદા સમતકારવાળા છે છતાં, કાવ્ય નાના કરાની
પેટે સ્વચ્છ, પ્રસન્ન, તાઝગી આપનારું દિગ્દિગ્ધ કરતું વચું વળાય છે. આ જમાનામાં કંઈક
ઉપેક્ષા પામેલો માનપિતા માટેનો પ્રેમ સર્વત્ર અંતર્ગત રહી છેવટ કાવ્યને ઉચિત અંતમાં
રજુદ થાય છે:

કૌશિકને નામે
દયા ગાઈ આ ગ્રે,
માતાને સ્વધામે
દંતે સમર્પાવું.

આપણા આધુનિકાદિત્યમાં આ અમૂલ્ય વધારો છે.

આપવેનહો. ભા. ૧-૨:—મૂળ લેખક: સર વોલ્ટર મેકડો; ભાષાંતર કર્તા: સૌ. વિમળાગવરી મોતીલાલ સેતલવાડ. પ્રકાશક: ગૂજરાત વર્તીકમુદ્ર સોસાયટી. દિ. ૧-૮-૦

એક વખત એવા હતા કે ગૂજરાતીઓને એવું લાગતું હતું કે તેમના પોતાના સાહિત્યમાં કંઈ દમ છે જ નહિ. માટે ઇંગ્રેજ સાહિત્યમાંથી ભાષાંતરો કરી કરીને એ સાહિત્યમાં વધારો કરવો. એ વખતના માનસવાળાં પુરુષો ગૂજરાતમાં હલુએ હયાત છે. અને એવા જ કામને સારૂ રચનાએલી સંસ્થા પણ, ગૂજરાતમાં સ્વતંત્રતાનો પવન વાયા પછી એ પોતાની જૂની પ્રણાલિકાઓને જ વળગી રહેલી છે. તાત્ત્વિક દષ્ટિથી પરભાષામાંથી ભાષાંતર કરીને પોતાની માતૃભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવું તેની સામે અમારે કશો વાંધો છે જ નહિ. ઉમરું, ઇંગ્રેજ, ફ્રેંચ, જર્મન જેવા સમૃદ્ધ સાહિત્યમાં પણ જગતભરની ભાષાઓમાંથી આજે પણ ભાષાંતરો થાય છે. પણ બ્યારે, જે પુસ્તકની સમાગ્રોચ્ચના કરવાનો બોલો અમારે આજે લેવો પડ્યો છે તેવાં ભાષાંતરો થાય, ત્યારે પોકાર ઉઠાવવો અને અમે અમારી ફરજ માનીએ છીએ. મૂળ ઇંગ્રેજ પુસ્તક એક શિષ્ટ ઐતિહાસિક નવલકથા ગણાય છે. અને એની શ્રેષ્ઠતા એના ઐતિહાસિક તત્ત્વમાં રહેલી છે. પ્રસ્તુત ભાષાંતરમાં જ ભાષાંતર કરીને બતાવ્યું છે તેમ, “આખી વાર્તામાં જમીનદારોની વાતોનું ઝળહળતું વર્ણન છે. જંગલમાં વસતા બહારવટીઓ, નોર્મન ઉમરાવો, ફીડાબુદ્ધ, ફંગબુમિ આ સર્વ ચાત એવા તો રસથી ને ઉત્સાહથી વર્ણવે છે કે આપણે અજબ યર્ષ જમએ છીએ.” હુંકામાં, જે સમયનું ચિત્ર એ નવલકથા છે તે, સમયના યુરોપીય સમાજ, અને તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ, chivalry (કે જેને ભાષાંતરકર ‘સી-સન્માન’ એવા ખોટા ભાષાંતરથી એળખાવે છે) તેનું સંગ્રોહ ચિત્ર. આપણને તેમાં જડે છે. બર્કના રાજ્યમાં, શિવલીનો દિવસો ગયા છે; અને, અત્યારના હિંદુસ્તાનના લોકોને વૈદિક કાળનું જીવન સમજવું નેટલું, અર્થ છે તેટલું જ બરે તેથી વધારે અર્થ અત્યારના યુરોપના લોકોને શીવલીનો યુગ સમજવો એ છે. પછી, ગૂજરાતીઓ, અને આ પુસ્તક તો સ્ત્રીઉપયોગી છે, એમ આપણને પ્રકાશક સંસ્થા કહે છે, તો ગૂજરાતીઓને શિવલીનો યુગ સમજવો, એ અસંભવિત જ હોવો નોંધવો. છતાં આ પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી. રૂ. ૧૦૦૦) જેવી સારી રકમનું પાણી પ્રકાશક સંસ્થાએ કર્યું છે, કે જેનો ઉપયોગ સારી દિશામાં થઈ શકે.

હવે પ્રસ્તુત ભાષાંતર. કેવા પ્રકારનું થયું છે તે જરા વિચારીએ. એ ભાષાંતરમાં હોવા નોંધતાં મુખ્ય એકે નહિ, અને ન હોવા નોંધવો તેવા દોષો ઘણા છે.

છાપખાનાની ભૂલો તો દરેક ગૂજરાતી પુસ્તકનું આવશ્યક અંગ થઈ પડ્યું છે, એટલે એ સંબંધી અમારે કંઈ કહેવાનું નથી. પણ, બીજા દોષો અક્ષમ્ય ગણાવા નોંધવો. સૌથી મોટો તો ભાષાંતરમાં ઇંગ્રેજ વાક્યરચનાઓ કાયમ રાખવામાં આવી છે તે છે.

પા. ૧૧૧ “તમારામાં કંઈ કલ્પના કરી શકો છો કે આ બહાદુર ને ગર્વિષ્ટ થોડો કાણુ હતો ?”

પા. ૨૪૧ “દરેક બીજા દિલાલી પેઠે આ દિલાલા દરવાજા પર મોટો ગઢ હતો.”

એ ઉપરાંત, બીજા ઘણા દાખલા છે. ઇંગ્રેજ વાક્ય પ્રયોગોનાથી જ ઉતરતો બીજો દોષ ઇંગ્રેજ રાજ્યના ખોટા ભાષાંતરનો છે.

પા. ૧૧૧ By the light of our Lady's brow=આપણી દેવીના સમ ખાલને...

Knight=વીરનર.

Chivalry=સૌમ્ય-માન.

Hag=ઢાંકણ.

Ransom=ખંડણી.

Squire=અંગરક્ષક.

Listo=રંગભૂમિ.

Red grave=સાક્ષ્યોગ કબર.

અને વધારે આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે જ્યાં ઉમેછ શબ્દનું ગૂઢરાતી કરી સકાય ત્યાં ભાષાંતરકર્તાએ તેમ નથી કર્યું. ‘જ્યુ’ને વાસ્તે ગૂઢરાતી શબ્દ ‘યાદુદી’ છે, જ્યાં ‘જ્યુ’ શબ્દ વાપર્યો છે. કિશો અને પવિત્ર ભૂમિ ન વાપરતાં, અતુકમે કાસ્ટલ (castle) અને હોલી લેન્ડ શબ્દો રાખ્યા છે.

ખોટા અને કંટંગા ગૂઢરાતી વાક્યપ્રયોગો પણ સારી સંખ્યામાં નેવામાં આવે છે:

“રમણે ગર્વથી કહ્યું: ના, વીરનર દાસી નેડે પ્યાર કર્ડ એવો હું નથી.” [પા. ૨૩૯]

“બંને મને ગમે છે.” [પા. ૨૪૦]

“સત્ય જોટકું વણુવાળું છે તેટલું જ એ પણ સાચું છે.” [પા. ૪૨૫]

“હા, પણ સમજવું સહેલું છે કે-ચક્રચક્રની આંખો, કાળા વાળ, અને ધર્મશુદ્ધો ખાતે કાળા ડાઘ પાડે તે પહેલાં દેખાતા કાળા જેવી સફેદ અને મુંઝાળી ચામડી-સાતમે પાતાળેથી અવાજ આવે તો આ જગ્યાએથી પાડેલી ચીસ ખદાર સંભળાય એવા આ જોડામાં એને લાવવાનું કારણ સમજવું મુશ્કેલ નથી.” [પા. ૨૬૮]

આ છેલ્લા વાક્યનો પ્રયોગ દુનિયાની કંઈ લાધાનો છે એ કોઈ સમજવશે?

છેવટે, આ પુસ્તકની એક ઉણપ જણાવવાનું અમને યોગ્ય લાગે છે. ઉપોદ્ધાનમાં પ્રકાશક લખે છે કે સ્વ. ગુલાબજીના સ્મરણાર્થે (?) મળેલી રૂ. ૩૫૦૦ની રકમના વ્યાજમાંથી સ્ત્રી ઉપયોગી સામાન્ય જ્ઞાન, નીતિ અને ધર્મનાં પુસ્તકો લખાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે. આઘવેન્દોનું પુસ્તક લખાવીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં નથી આવ્યું. એ ખાખન આપણે જાતી કરીએ તો જે એની અંદર સ્ત્રી ઉપયોગી સામાન્ય જ્ઞાન, નીતિ અને ધર્મનું કોઈ પણ તત્ત્વ આ લેખકને તો જણ્યું નથી. કદાચ પ્રકાશક સંસ્થાએ ભાષાંતરકર્તા પાસે એ લખાવીને અંદર હયાથું હોત તો ગૂઢરાતીની સ્ત્રીએને આ ભાષાંતર જડ ઉપયોગી થાય.

નહિ. ઇતિદાસ જ્ઞેશો તો જાણીશો કે હિંદુ મુસલમાનના સંપ સમયે જ હિંદુ સૌથી વધારે બચવાન હતું.

હિંદુઓની ફરજ

હિંદુઓએ આ કૃત્ય ગમે તેટલાં માણસો તેમાં હોય તોપણ વ્યક્તિઓનું જ ગણવું જોઈએ. આ કૃત્યને માટે આખી મુસલમાન કોમને જવાબદાર ગણવી, તે અંતરની નિર્બંધતા જ છે. સરકાર મુસલમાનોને દાખમાં ન રાખતી હોય એમ બનતું હોય, કેટલાક મુસલમાનો નાદરની સિરજેરી બતાવતા હોય એમ પણ હોય, પણ તે દશાનો ખરા ઉપાય તેમને હોય દેવામાં નથી. આ સર્વનું ખરું કારણ એકબેના અભાવ, હિંદુઓની અંદર અંદરની વિભક્તતા અને નિર્બંધતા છે. નિર્બંધ માણસ પોતે પામર રહી અન્યને સિરજેરી કરવાને લગત્યાવે છે. સરકાર રક્ષણ આપે તોપણ એમ પારકે શ્વાસે ક્યાં સુધી છતી ચકાવાનું હતું. આવા ચોંકાવનારા બનાવો એક જ બાબત હિંદુઓને કહે છે: "હિંદુઓ એક થાઓ સજા થાઓ."

અંત્યજ્ઞેશને માટે ઉપરાણું રાફ થયું છે એ સ્વામીજીનું ઉચિત સ્મારક છે. અંત્યજ્ઞે માટેના પ્રયત્નો એ સ્વામીજીની મોરારમાં મોટી સેવા છે અને તેમનું ઉચિત સ્મારક પણ આજ હોય શકે. અરપૂરના એ હિંદુ સમાજની અને આખા દેશની મૂર્તિમંત વિભક્તતા-નિર્બંધતા છે. અને તેને નાણુર કરવાથી જ ખરા અનિ-ષ્ટની સામે આપણે ત્રીપું યુદ્ધ કરી ચકીએ.

ઉપર જણાવી તે તબક્કાની લીધ્યાસની સામે અને સ્વામીજીના ખૂનના બનાવથી ઉરકેરાઈ મુહિની લીધ્યાસને ઉત્તેજન આપવા વિચાર થયો છે તે અમને ડડાપણ ભરેલા લાગતો નથી. એક બાજુ હિંદુઓમાંથી ન્યાં મુસલમાનો અને ખ્રીસ્તી કરવાનું ચાલુ છે ત્યાં નવા હિંદુ કરવા કરતાં હિંદુઓને ધર્મોન્નત કરતા અટકાવવા એ ખરું કામ છે. હિંદુ નવા-

સલાએ પણ ને કાંઈ ખાસ કામ કરવાનું હોય તો એ છે કે હિંદુઓ શા માટે વટસે છે તેનાં કારણો સોધી કાઢવાં જોઈએ અને તે કારણો અટકાવવાં જોઈએ. આપણા મૂળસ્થાનમાં જ કેટલીય ખ્રીસ્તી અને ખોળ બનાવવાની સંસ્થાઓ કામ કરે છે. તે બધી કયા વર્ગોમાંથી પેનાના અનુયાયીઓ મેળવે છે, કેવા ઉપાયો વાપરે છે, હિંદુઓના કયા દોષોનો લાભ લે છે તે તપાસવું જોઈએ અને એ રીતે હિંદુઓમાં અંદરની વ્યવસ્થા સારી કરવી જોઈએ અને એ રીતે હિંદુઓમાં થતો અપવ્યય બંધ કરવો જોઈએ.

***

મદાસલા

આપણી રાષ્ટ્રીય મદાસલાની ૪૧ મી બેઠ-કની રાફઆત ઘણા દુઃખદ વાતાવરણમાં થઈ. બે દિવસ પહેલાં જ સૌને ખબર મળી ચૂકી હતી કે પોતાનું આખું જીવન દેશસેવામાં ગાળનાર અને આમાપ ભક્તિ તથા નિશ્ચિન્તાથી અંત્યજ્ઞે તથા નીચ ગણાતા વર્ગનું કલ્યાણ કરી હિંદુધર્મમાં પેરેલા સદાને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર સ્વામી શ્રદાનંદનું એમની માંદગીના બિહાના ઉપર કોઈ ઋણની મુસલમાને ખૂન કર્યું હતું. આ બનાવથી હિંદુ-મુસલમાન વિખવાદના ભવંકર સ્વરૂપનું લાન સૌને થયું અને મદાસલામાં દાગર થએલા દેશના પ્રતિનિધિઓની નજર આગળ આ પ્રશ્ન બહુ જ સ્પષ્ટ-પણે નિરાકરબળે માટે આવી ઉભે. મદાસલાએ એ પ્રશ્નનો ઉકેલ શી રીતે કર્યો? મદાસલાની કાર્યવાહક સમિતિએ આ વિખવાદ દૂર થાય એવા ઉપાયો સૂચવતા એવી મનઝબોનો દર્શાવ પસાર કરીને અને માનીએ છીએ કે કાર્યવાહક સમિતિને આ કાર્ય સોંપવામાં આપ્યું તે વ્યાજગી જ છે કારણ કે એ પ્રશ્ન એટલો ખારીક છે કે પંદરસો પ્રતિનિધિઓની દાગરી વચ્ચે ખુસી બેઠકમાં અને સ્વામીજીના ખૂનથી થએલા દુઃખ અને નિ-

રકારના વાનાવરણમાં એની ચર્ચા કરવામાં આવે તો કદાચ પરિસ્થિતિ વધારે વિષમ થઈ પડે. વળી મુસ્લીમ લીગની એક આ જ અર- સામાં દિલ્હીમાં મળેલી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ મુસલમાન નેતાઓ આ વખતે દિલ્હીમાં ભેગા થયેલા હતા. અને અને કેમોની સાથે સંબંધ ધરાવતા આ વિષયની ચર્ચા મુસલમાન નેતાઓની ગેરહાજરીમાં કરવામાં આવે એ નિરર્થક હતું તેથી કાર્યવાહક સમિતિને આ કામ બાળખી રીતે જ સોંપાયું છે; પરંતુ સાથે સાથે એટલું પણ જણાવવું જોઈએ કે આ વિષયને અંગે મદાસભાએ પોતાની સામાન્ય નીતિ તો જાહેર કરી જોઈતી હતી. ત્રણ વરસથી આ સવાલ અતિ ઉગ્ર સ્વરૂપમાં એક કે બીજી રીતે આપણી આગળ છે જતાં એને વિશે મદાસભાએ પોતાનો ચોક્કસ વિચાર જાહેર કર્યો નથી. અને આ વખતે આટલા ભયંકર સ્વરૂપમાં એ વિષય આવે છે ત્યારે પણ કાર્યવાહક સમિતિ ઉપર બધો ભાર નાંખી મદાસભા પોતાને કૃતાર્થ માને એથી અમને આશ્ચર્ય થાય છે. કાર્યવાહક સમિતિ પણ જે ઉપાયો સૂચવશે તે બધાને માન્ય તો નહિ જ હોય. ધર્માન્ધ દિલ્હીએ કે ધર્માન્ધ મુસલમાનોને તો કેઈ પણ જાનની સમાધાની જોઈતી જ નથી. ધૃષ્ટિ, તિરસ્કાર, લડાઈ એમાં જ એમને આનંદ છે. પરંતુ અને કેમના વિચાર- શીલ માણસોના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે એવું સમાધાન લાવવાની જરૂર છે અને તે સમા- ધાની પણ ન્યાયના સિદ્ધાંત ઉપર ચર્ચેલી હોવી જોઈએ. વધારે જાનની કેમના તરફથી થતા ઉપદ્રવોને મટાડવાને તેને રાજ રાખવા માટે લઘુમતિના રક્ષણના બહાના હેઠળ તેની માગણીઓ સ્વીકારી લેવી એ લગભગ મનો- દશાનું પરિણામ છે અને મદાસભાના અલાર મુધીના અસ્પષ્ટપણામાં પણ કંઈ આવી મનો- દશા હશે ખરી ? અમે માનીએ છીએ કે કેમની પ્રતિનિધિત્વ, કેમની મનદારમંડળ, શુદ્ધિ તથા

સંગઠન એ વિષયો ઉપર મદાસભાએ પોતાના સ્પષ્ટ વિચારો ન્યાયના ધોરણ ઉપર રહીને આપવા જોઈતા હતા.

મદાસભાની આગળ બીજો પ્રશ્ન ધારા- સભામાંના કાર્યક્રમ વિશેનો હતો. આ સંબંધમાં મદાસભાએ નીચેનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે:—

મદાસભાએ પોતાની સુલભીને લગતી ચાલીમાં જે કાર્યનીતિ જાહેર કરી હતી તેને અનુસરીને મદાસભા ફરી ઠરાવ કરે છે કે, વડી અને જુદી જુદી ધારાસભાઓમાં કેમિસ- મેનોની સામાન્ય નીતિ જે સઘળી પ્રગતિઓ સંગીતપણે આગળ વધારનારી હોય તેમાં સ્વા- શ્રયની અને સરકારી કે બીજી જ કેઈ પ્રવૃત્તિ સ્વરાવ્ય પ્રતિની રાષ્ટ્રની પ્રગતિને રોકે તેનો દૃઢ વિરોધ કરનારી રહે. ખાસ કરીને જે કોથેસમેનો ધારાસભામાં જાય તેમણે:—(૧) સરકારે પ્રમુખીય માગણીઓનો સંતોષકારક જવાબ વાળ્યો છે એવું મદાસભા કે તેની મદાસમિતિને જણાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રધાનપદ કે સરકાર જે ઓદ્યાની નવાજેશ કરે તે સ્વીકારવાની ના પાડવી, અને બીજા પક્ષોને ઓદ્યાઓ લેવા દેવા નહિ. (૨) સરકાર યોગ્ય જવાબ વાળે નહિ કે યોગ્ય-શિયા વકીલ કમિટી ફરમાવે નહિ ત્યાં સુધી નીચલી ચોથી કક્ષમને અધીન ખર્ચની બહાની ન આપવી તથા જન્ટે ઉરાડી ચૂકવું. (૩) જે સઘળા કાયદાઓ વડે, નોકરચાલી પોતાની સરત જમા- વવા ચાલતી હોય તે સંબંધી સઘળા દરખાસ્તો ઉરાડી ચૂકવી. (૪) રાષ્ટ્રીય જીવનની સંગીત વૃદ્ધિ માટે તેમ આર્થિક, ખેતી વિષયક, ઔદ્યો- ગિક અને વ્યાપારી દિત જળવલની દૃષ્ટિએ દેશના લાભોને આગળ વધારવા માટેના જરૂરી ઠરાવો તથા કાયદાના ખરડા આચુતા અને તેને ટેકા આપવો. (૫) ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારા માટે કાયમી જમાબંધી કરવાનાં અને બીજા લાભો જળવવાનાં નગરનાં લેવાં અને તેવાં પગલાંને ટેકા આપવો. (૬) ખેતી અને

ઉદ્ભવમાં લાગેલા મલુરેના દહ્યા સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત તથા જગીનદારો અને ખેડૂનો, યાપણદારો અને મલુરો વચ્ચેનો સંબંધ સુધારેલો.

આ દરમિયાન ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે એકધારા અને સત્તન અવરોધની નીતિ પડતી મૂકાઈ છે અને તેને સ્થાને શરતી અસદકારની નીતિ સ્વીકારવામાં આવી છે. આ દરમિયાન પ્રતિ-સદકારી પણ પોતાની નીતિનો વિનય થયો હોય એવાં ચિદ્વી લુએ છે. વસ્તુતઃ એવું કાંઈ છે જ નહિ. સરકારના સંતોષકારક જવાબ ઉપર રાષ્ટ્ર પક્ષના સરકાર સાથેના સદકારનો આધાર રહેશે છે એટલે કે જ્યારે મદાસભાની સમિતિને લાગશે કે સરકારે પ્રગતી માગણીનો સંતોષકારક જવાબ વાળ્યો છે ત્યારે જ પ્રગતીપક્ષ સરકાર સાથે મદકાર કરશે. જ્યારે પ્રતિસદકારી પક્ષને તો એવા જવાબની પરવા નથી. આજે જ એ પક્ષ સરકાર સાથે બિનશરતી સદકાર કરવાને તૈયાર છે. પક્ષનું નામ “પ્રતિયોગી સદકાર” છે છતાં એની નીતિ સદકારની જ છે એ નવાઈ જેવું છે. એ પક્ષનું સાચું નામ “સદકારપક્ષ” હોવું જોઈએ. અને બીજી તરફની વાત એ પણ છે કે અસદકારની શરૂઆત સરકારનાં અમુક કાર્યોને લીધે થઈ હતી તથા સરકારનો હુકમપત્રો. થયેથી પ્રગતી સદકાર કરશે એમ અનેકવાર મદાભાષાએ કહ્યા છતાં મદાભાષાની નીતિને અસદકારની નીતિ ગળવામાં આવી છે. આમારા મન પ્રમાણે તો મદાભાષાની નીતિ પહેલેથી આજ સુધી સરકાર જોડેના સંબંધમાં પ્રતિ સદકારની જ રહેલી છે. પરંતુ બીજા રાજદારી પુરવા કરતાં એમની વિશેષતા એ છે કે સરકાર જોડેના સંબંધને મારે જેટલું ધ્યાન અપાય તેના દરતાં અનેક-ગણું વિશેષ ધ્યાન પ્રગતી વચ્ચે રહી પ્રગતી કાર્યકક્ષિત કેળવવામાં આપવું જોઈએ એવી એમની મનેદશમાં રહેલી છે.

ધારાસભાના કાર્યક્રમના દરમિયાન બીજી એક વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે અને તે એ કે સ્વરાજ્યપક્ષે પ્રધાનપદ સ્વીકારવું નહિ એટલું જ નહિ પણ જો કોઈ બીજો પક્ષ પ્રધાનમંત્રી બનાવે તો તેનું કાર્ય અચકચ બનાવી મૂકી “દિશાદી”નો અંત આણવેલ. આથી ઉભી થતી પરિસ્થિતિનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. મદાસભાની બેઠક પહેલાં જ મદાસભાં સ્વરાજ પક્ષના દેકાથી જ સ્વનંત પક્ષના ત્રણ આગેવાનો પ્રધાન થઈ શક્યા. મદાસભા ધારાસભામાં સ્વરાજ સભ્યોની સંખ્યા એટલી ઓછી છે કે એનો વિરોધ હોય તો કોઈ પણ પક્ષ પ્રધાનપદ સ્વીકારી શકે નહિ અને મદાસભાં સંમેલેલા ખાતાં પાછાં ખેંચી લઈ સરકારને પોતાને એ ખાતાનો વહીવટ કરવો પડે. દલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે સ્વરાજ્યજોડેના દેકાથી થએલા પ્રધાનમંત્રીને સ્વરાજ્યજોડે મદાસભાના દરમિયાન મુજબ ઉઠાડી દેશે કે કેમ? અમો જવાબ મદાસભા ધારાસભાના એક સ્વરાજ આગેવાન મી. રાત્યમુર્તિએ એવો આપ્યો છે કે એને ઉઠાડી દેવાના વખત તથા પદ્ધતિનો આધાર મદાસભા ધારાસભાના સ્વરાજ સભ્યોના નિર્ણય ઉપર રહેશે. અમને લાગે છે કે આ જવાબ જોરબાજગી છે. વખત નક્કી કરવા પાછું મદાસભાએ રાખેલું જ નથી. ધારાસભાની બેઠક મળે ત્યારે પહેલી જ તકે પ્રધાનોને દાર આપી તેઓ રાજીનામાં આપે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરવી એવો મદાસભાના દરમિયાન રજૂ અર્થ છે. એમનો પચાર નામેલુર કર્યો, એમની તરફથી આવતા દરમિયાન વિરુદ્ધ મન આપવો એ જ પદ્ધતિ પ્રધાનપદ અચકચ બનાવવા માટે હોઈ શકે. બીજી કોઈ પદ્ધતિ કે બીજો કોઈ વખત નક્કી કરવાનું કોઈ ચો જ નહિ. અને મી. રાત્યમુર્તિનો જવાબ મદાસભાના દરમિયાન ગર્ભ વિતાવો બનાવી દે એવો છે. સંમેલેલા ખાતાનો વહીવટ મદકાર નાનાં તે કદિ છે કે બીજા કોઈ પણ પ્રગતીપ

પક્ષ તરફથી અંકત્રાય તે ઘટ છે એ વિષય ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરીએ તો પણ મહાસભાના દરાવનો અર્થ સ્પષ્ટ હોઇ તે પ્રમાણે જ સ્વરાજ સભ્યોએ વર્તવું જોઇએ એવો અમારો અભિપ્રાય છે.

ગ્રીએ મહત્વનો દરાવ ખાદી પિગે કરવામાં આવ્યો છે. હવેથી જોએા દમેશાં ખાદી પહેરતા હોય તેઓ જ મહાસભાના કામમાં લાભ લઇ શકશે. આ દરાવ સંબંધી એવી રીકા કરવામાં આવી છે કે મહાસભામાં રાજદારી પક્ષોની એકતાને અશક્ય બનાવી મૂકનારો આ દરાવ છે અને એ દરાવને લીધે મહાસભા આખા રાષ્ટ્રની સંસ્થા મટીને એક નાનકડા પક્ષની સંસ્થા બની જાય છે. ઉપર ઉપરથી વિચાર કરનારને આ રીકા સાચી લાગે છે પરંતુ જરાક ડાઘ ઉતરતાં એ રીકા પાયા વગરની છે એમ દેખાયા સિવાય નહિ રહે. મહાસભા રાષ્ટ્રની સંસ્થા છે કે કેમ એ તો દેશના જન-સમૂહ ઉપર એ કેટલો પ્રભાવ પાડી શકે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. ધારાસભાની ગઇ ચૂંટણીમાં ખીન્ન કોઇ પણ પક્ષના કરતાં મહા-સભાવાદીઓએ એક પક્ષ તરીકે પ્રયત્નમાં પોતાનો પ્રભાવ વધારે છે એમ સાબીત કરી આપ્યું છે. મહાસભામાં કેટલાં માણસો સભ્ય તરીકે જોડાયાં છે તે ઉપરથી નહિ પરંતુ એના કામકાજની અસર ઉપરથી એની મહત્તા માપવાની છે. વળી પક્ષોની એકતા મહાસભામાં હોવી જ જોઇએ એ માન્યતા પણ જૂલ ભરેલી છે. કોઇ પણ સંસ્થા બળવાનતથા કાર્ય કરનારી ત્યાં જ હોઇ શકે જ્યારે એના સભ્યોની મનોદશા એકસરખી હોય. જુદા જુદા વિચારનાં માણસોનો સમૂહ એગો થકને જે સંસ્થા બને છે તે કોઇ પણ કાર્ય સાધવાને નિષ્ફળ નીવડે છે અને સંસ્થામાં દરેક પક્ષ પોતાપોતાના વિચારના માણસોની જાદુમતિ થાય એવા પ્રયત્નમાં જ પોતાની શક્તિ ખરડી

નાંખે છે. જુદાં જુદાં સાધનથી કાર્ય કરનાર માણસો અલગ અલગ બંધારણ મારફતે જ કામ કરે એ ઘટ છે. તેમ થવાથી દરેક પોતાનું કાર્ય વેગથી અને દાતાથી કરી શકશે તથા પોતાનાં સાધન સાચાં છે એવી પ્રતીતિ વિરોધીઓને પોતાનાં કાર્યનાં પરિણામથી કરી બતાવશે, મર્યામાં ઉતરીને નહિ. ખાદી નહિ પહેરનારા એમ કહે છે કે ખાદીને લગતા આ દરાવથી એકતા અશક્ય બને છે, પ્રતિસહકારીઓ કહે છે કે પ્રધાનપણું નહિ સ્વીકારવાના દરાવથી એકતા અભવિન નથી, લીબરલો કહે છે કે મહાસભાના ધ્યેયમાં “ બંધારણપૂર્વકના ઉપાયોથી સ્વરાજ મેળવવું ” એના શબ્દો નહિ ઉમેરવામાં આવે ત્યાંમુધી એકતા નહિ આવે. આમ પરંપરા સાધ્યા જ કરે અને આખરે જ્યારે મહાસભા પહેલાંની માફક આટલું કરીને સ્વિડીશ સરકાર પાસે હાથ લંબાવતી બને એટલે કે કંચું કાર્ય કરતી બંધ થઇ જાય ત્યારે જ એકતા થઇ શકે. આજની એકતાની ખૂસ અર્થ વિનાની છે. બે બધા મેતાઓની મનોદશા એક થાય એ એકતાનો અર્થ હોય તો તે શુભ છે પરંતુ એ અશક્ય પણ છે એમ અમારે કહેવું જોઇએ. બધા પક્ષોની એકતા સાધવાના પ્રયત્ન કરવા કરતાં દરેક પક્ષ પોતાના રાજકારણને આજના કરતાં વધારે ઉચી જૂમિકા ઉપર રાખે એ દિશામાં દરેક આગેવાન પ્રયત્ન કરે એની વધારે જરૂરીઆત છે. એક આગેવાન ખીન્ન આગેવાનની વિરુદ્ધ, એક પક્ષના સભ્યો ખીન્ન પક્ષના સભ્યોની વિરુદ્ધ કડવાશ તથા દુસ્મના-વટ ભરેલી વર્તણૂક ચલાવે અને એક ખીન્નના ઉપર આક્ષેપો મૂકે એ રિયતિ અસહ્ય છે, અને એ દૂર કરવાનો પ્રમાણિક પ્રયત્ન દરેક પક્ષના આગેવાન તરફથી થાય એ જ પૂરતું છે. મહાસભા જોવા પવિત્ર પુરુષ હિંદના રાજકારણમાં આદર્શ તરીકે હોય તેવે વખતે હિંદનું રાજકારણ ઉચી જૂમિકા ઉપર રહેતું જ જોઇએ. મહાસભામાં સર્વ પક્ષોની એકતા સાધવાના મિથ્યા પ્રયત્નને

ખાલુએ મુઝી રાજકારણની પવિત્રતા જળવાય
એ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાની આગેવાનોની ફરજ છે.

*

* *

મુસ્લીમ લીગ

આ વરસે મુસ્લીમ લીગની બેઠક દિલ્હીમાં
ભરવામાં આવી હતી. સ્વામી શ્રદાનંદના ખૂન
પછી તરત જ દિલ્હીમાં મુસ્લીમ લીગની બેઠક
થઈ હતી છતાં તેના તરફથી સ્વામીજીના ખૂનને
મટે દિલ્હીરી દર્શાવનારા દરાય ઉપરાંત બીજું
કશું કરવામાં આવ્યું નથી એથી આશ્ચર્ય ઉપજે
છે. હિંદુ-મુસલમાન ઝગડાનો અંત લાવવા માટેનો
વિચાર સરખો પણ મુસ્લીમ લીગ તરફથી નથી
કરવામાં આવ્યો એટલું જ નહિ પરંતુ જે દરાવો
લીગે પસાર કર્યો છે તે ઉપરથી ચોકાષું જણાય
છે કે મુસલમાન આગેવાનોની નેમ કોમીવાદનાં
મૂળ દેશમાં વધારે ને વધારે ઊંડાં નાંખવાની
છે. હિંદુસ્તાનના રાજબેધારણમાં ફેરફાર કરવા
જેમ અને તેમ જલદી જાદરાહી કમીશન
નીમવાની બ્રિટીશ સરકારને લઘામણ કરતાં
જણાવવામાં આવ્યું છે કે એ ફેરફાર એવી
રીતે થવો જોઈએ કે જેથી પંજાબ, બંગાળ
તથા સરહદનાં વાયવ્ય પ્રાંતો જ્યાં મુસલમાનોની
વસ્તી જાડુમતિમાં છે ત્યાં મુસલમાનોનું પ્રતિ-
નિધિત્વ પણ જાડુમતિમાં રહે અને એ પ્રાંત-
નિધિઓની ચુંટણી કોમી મતદાર મંડળ મારફતે
જ થાય. લીગના પ્રમુખના લાપલમાં પણ
આ જ મુદ્દા પર સાર મૂકવામાં આવ્યો છે.
૧૯૧૯માં લખનૌમાં મહાસભા તથા મુસ્લીમ
લીગ વચ્ચે થયેલા કરાર મુજબ પંજાબ તથા
બંગાળમાં મુસલમાનોની વસ્તી જાડુમતિમાં હોવા
છતાં તેમનું પ્રતિનિધિત્વ જાડુમતિમાં ન રહે
એમ દરાવવામાં આવ્યું હતું અને તે એ સરતે
કે બીજા પ્રાંતોમાં જ્યાં મુસલમાનોની સંખ્યા
ઘણી નાની છે ત્યાં વસ્તીના પ્રમાણ કરતાં
વધારે પ્રતિનિધિત્વ મુસલમાનોને આપવું દર

વરસ પછી આજે મુસ્લીમ લીગ લખનૌ કરારમાં
ફેરફાર કરવા માગે છે અને તે ફેરફાર એ
કરારની માફી અસરને ઘટાડવાને બદલે વધારે
એવો છે. કોમી મતદાર મંડળના અસ્તિત્વને
લીધે લખનૌ કરારમાંની સમજૂતીએ અનિષ્ટ
પરિણામ નીપજાવ્યાં છે અને આજે અધુમતિને
દરેક પ્રાંતમાં નજવી બનાવી મૂકવાના લીગના
દરાવને લીધે તેમનો અસંતોષ દિનપ્રતિદિન
વધતો રહી જાડુમતિ અને લઘુમતિ વચ્ચેના
ઝગડાનાં કારણો ઘટવાને બદલે વધતાં જ જશે
એમ અમે માનીએ છીએ. ત્રણ વરસથી મુસ્લીમ
લીગે પોતાની બેઠક મહાસભાના કરતાં જુદે જ
સ્થળે રાખવા માંડી છે અને ત્યારથી જ કીંગે
રાષ્ટ્રલાવનાને ત્યજી કોમી લાવનાનો અંગીકાર
કરેલો છે. પહેલાં મહાસભાની બેઠક ભરાય તે જ
સ્થળે મુસ્લીમ લીગ પણ ભરવામાં આવતી
હતી. મુસ્લીમ નેતાઓ મહાસભામાં હાજરી
આપી શકતા તેમ જ મહાસભાના અને મુસ્લીમ
લીગના આગેવાનો વચ્ચે વિચારની આપણે થઈ
શકતી અને તેથી ઉદાર દૃષ્ટિબિંદુને લીગની
બેઠકમાં સ્થાન રહેતું. આજે તેમ રહ્યું નથી.
મુસ્લીમ આગેવાનોએ સમગ્રનું જોઈએ કે
આજની સંકુચિત દૃષ્ટિનો સાગ નહિ કરવામાં
આવે અને કોમી દિતનો જ આદર્શ તેઓ
પોતાની નજર આગળ રાખશે ત્યાં સુધી સ્વ-
રાજની આશા રાખવી વ્યર્થ છે, કારણકે એથી
એક વખત એક કોમને તો બીજી વખત બીજી
કોમને રાજ રાખી સ્વરાજની અગવળને દૂર
હેલવાનું નોકરશાહીને જાડુ મુગમ થઈ પડે છે.

*

* *

ઔદ્યોગિક તથા લેપારી મહાસભા

હિંદુસ્તાનનું રાજ્યનંત્ર વાઇસરોય તથા
હિંદી પ્રધાનના હાથમાં છે એ દૃષ્ટાંત આપણે
ચો બહાંએ છીએ પરંતુ હિંદી સરકારની
નીનિતી લગભર કલકત્તાની કલ્હાવ સ્ટ્રીટનાં

તે પ્રશિયુત છે. જે તમે હિંદ ઇન્ડિયા કંપનીની વર્તણુક-જેથી હિંદનો વણાટનો ઉદ્યોગ નષ્ટ થયો અને નીકાશ કરતા દેશને બદલે હિંદ દર વર્ષે રૂ. ૬૦ કરોડનું કાપડ આયાત કરતું હોકેશાયરનું માત્ર ગુલામ બની રહ્યું-ની બાબતમાં, અથવા હિંદી કાપડના ઉદ્યોગને રોકવા માટે લેવાયેલાં પગલાંની બાબતમાં, અથવા હિંદને પોતાનાં કાયદેસર સોનાનાં ચક્રણથી વચિત રાજવાનાં પગલાંની બાબતમાં વિચાર કરશે તો તમને માલુમ પડશે કે આ બધા એક જ ખોટીથી ચીતરવામાં આવ્યા છે. તે બધાની અંદર એક જ વિશિષ્ટતા છે-હિંદના ભોગે ઇચ્છાકે નફો કરવો."

આ ઉપરાંત ખેતી, રેલ્વેનર તથા ઔદ્યોગિક પ્રગતિને અંગે ટીકા કરવામાં આવી હતી. પરંતુ હિંદના વેપારી વહાણવટાને અંગે કરેલું તેમનું વ્યાખ્યાન અતિશય મર્મભેદક તથા અસરકારક હતું. સ્થળાંતરકાળને લીધે અમે આ વિષયને લગતો ભાગ આપી શકતા નથી પરંતુ દરેક હિંદીને અમે આ આખું ભાષણ વાંચવા તથા વિચારવા આગ્રહપૂર્વક લક્ષમણ કરીએ છીએ.

આપી મહાસભામાં ત્રણ વ્યક્તિઓ આંખ આગળ તરી આવતી હતી. સર દીનશા પીટીટ, સર પુરૂષોત્તમદાસ દાદુરદાસ તથા શ્રી. ખીરલા. આ ત્રણેની આગળ ખીજ બધા પ્રતિનિધિઓ ઝાંખા પડી જતા અથવા દુઃખાઈ જતા. મહાસભાનો આખો કાર્યક્રમ સફળતાથી પાર ઉતારવામાં આ ત્રણેનો હિસ્સો હતો.

મહાસભા આગળ અનેક દરાવો આવેલા અને તેમાંથી લગભગ ૩૫ દરાવો વિષયવિચારીણી સમિતિએ મંજુર કરેલા અને તે મહાસભામાં ચર્ચાયેલા પરંતુ સૌથી અગત્યનો દરાવ તે હુડીયામણને લગતો હતો. હુડીયામણનો ભાવ ૧૮ પેન્સને ૧૬૬ પેન્સ રાખવો તથા હિંદમાં સોનાનું ચક્રણ સ્થાપવું એ દરાવનો નિષ્કર્ષ હતો. પરંતુ કમલાજી આ વિષય ઉપર

પણ મતભેદ હતો અને બંગાળી વેપારી મંડળના એક પ્રતિનિધિ શ્રી. જહુનાથ રાય તથા હિંદી આયાત કરનારા વેપારીઓના મંડળના પ્રતિનિધિ તરફથી દરાવનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો. આ વિરોધમાં હુંકરી દષ્ટિ તથા સ્વાર્થ સિવાય ખીન્નું કંઈ ન હતું. આપણા વેપારીઓમાં દેશની દષ્ટિ તો છે જ નહિ. દરેક વેપારી પોતાના સ્વાર્થનો જ વિચાર કરે છે અને તેથી અમુક વસ્તુથી આખા દેશ ઉપર શી અસર થશે તેનો તે વિચાર જ કરતો નથી. આ હકીકત બંગાળી વેપારી મંડળ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલ દરાવો ઉપરથી પણ જણાઈ આવતી હતી.

ખીજે અગત્યનો દરાવ મહાસભાના બંધારણને લગતો હતો. ગઈ મહાસભા વખતે બંધારણ ઘડવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી અને તે સમિતિએ થોડું બંધારણ દરાવ રૂપે રજુ કરવામાં આવ્યું હતું. આ દરાવથી મહાસભાનું નામ "હિંદી વેપારી મંડળોના સંઘ" (Federation of Indian Chambers of Commerce) એવું રાખવામાં આવ્યું હતું અને તેની બેઠક દર વર્ષે ભરવી એમ દરાવવામાં આવ્યું હતું.

ત્રીજો અગત્યનો સલાહ વહાણવટાને લગતો હતો અને તે બાબતમાં સરકારે નીમેટ્ટી સમિતિની ભલામણો અનુસાર પગલાં લેવા સરકારને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી.

આ ઉપરાંત, બેન્ડોંગ, દીવાસળીનો ઉદ્યોગ, કાવસાની બાણોનો ઉદ્યોગ, રેલ્વે નૂર તથા ભાડું, વેપારી કેળવણી, નહેરો વગેરે અન્ય વેપારને લગતી બાબતો ઉપર દરાવો પસાર થયા હતા.

આ દરાવો તો થયા પણ આખરે પ્રથમ થાય છે કે તે દરાવો અમલમાં આવશે ખરા? કે તેમને સરકારી કાર્યાલયોની કચરાપેટીમાં સ્થાન મળશે? એનો જવાબ તે દરાવો પાછળ રહેલા બધા ઉપર આધાર રાખે છે, એવારે તો

તેની પાછળ નહિ જેવું જ બળ છે. વેપારીઓ પોતાના સ્વાર્થ સાફ જ સંકુચિત દૃષ્ટિથી એકઠા થાય છે અને એક બીજાને મદદ કરવાની તથા આખા દેશની આબાદીનો વિચાર કરવાની વૃત્તિ તેમનામાં દેખાતી નથી. જ્યાં મુધી આ વૃત્તિ રહેશે ત્યાં મુધી આપણા દરારો આપણી નિર્જનતાને લીધે હાસ્યાસ્પદ જ રહેવાના છે.

❖
❖

ચરોતરમાં શારીરિક કેળવણી

ચરોતર એન્જુકેશન સોસાયટી તરફથી અંગ્રેજી શાળાઓમાં અભ્યાસ કરના વિદ્યાર્થીઓની રમતગમત તથા મરદાની ખેતરી દરીદ્રાઈ ધણું વધે ચલા ચાલે છે. રાજકીય મનભેદ એક બાલુએ મુકીને ખેડા છાત્રાની, વડોદરા રાજ્યની તથા ખંભાત દરબારની શાળાઓ સાથે રમે છે. એકંદર ૧૪ હાઇસ્કૂલોમાંથી આ વર્ષે ૧૦ હાઇસ્કૂલો દરીદ્રાઈમાં ઉતરી હતી. રમતગમત તથા ખેતરી દરીદ્રાઈમાં વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રમાણિક નિર્ણય કરનારા ન્યાયાધિશોની આવરપકતા હોય છે, અને સારા નિર્ણયકર્તા (અંખાયર) મેળવી શકાય નહિ તો જરૂર ઇટાલિસાદ થવાનો સંભવ રહે છે. ધર્મજ મુકામે જે મેળાવડો થયો તેમાં ન્યાયી અને ખંતીલા નિર્ણયકર્તા મળ્યા હતા એ મદતનું શુભ ચિહ્ન ગણાય, અને દરીદ્રાઈ તેમના નિર્ણયને હમેશાં માન આપ્યું તે ખતારી આપે છે કે આપણી જુવાન પ્રજામાં ડીસીપ્લીન તથા ખેતરીપણું (sportsmanship) નું જોર નમનું જાય છે. દોરડાં ખેંચવાની દરીદ્રાઈમાં સંધશક્તિ અથવા ટોળાંબંધ સદકાર્ય કરવાની શક્તિ ઠીક ખીતેલી માત્રમ પડતી હતી. જે વિદ્યાર્થીઓ કુસ્તી વગેરેમાં ઉતર્યા હતા તેમનાં શરીર સારાં કેળવાય્યાં હતાં. આખાડાની સંખ્યા વધતી જાય છે. ધર્મજનો

આખાડો લગભગ દશ હજાર ફીઆના ખર્ચે બંધાયો છે, અને ચરોતરની પ્રજા શિક્ષિત, યોગ્ય લાયકાતવાળા અને ચારિત્રવાન શિક્ષકને રાખનાના ફાયદા સમજે છે. ઉપર જણાવેલી યોગ્યતા ન હોય તેવા કમરન શિક્ષકો ચારિત્ર ઘટી શકે નહિ. આજના અખાડા શારીરિક કેળવણી ઉપરાંત સંપ, સંપ્રજા, ભાનુભાવ, દયા, દેશદાઝ, સેવાવૃત્તિ વગેરે અનેક ગુણો કેળવવાનું સ્થાન છે. મુસલમાન તથા હિંદુ, પાટીદાર કે બ્રાહ્મણ અને વાણીઆ એ સૌ કોઈ પણ જાનના બેઠલાવ વિના રમના હતા. હાય મીલાવીને દરીદ્રાઈમાં ઉતરવું અને હાય મીલાવીને છુટા પડવું, દાર અને છત બંનેને સમજાવ્યેલી સ્ત્રીકારી લેવાં, સામા, પક્ષના માણસનું કામ ઉત્તમ નિપડે તો નિષ્પક્ષપાન આનંદ પ્રદર્શિત કરવો એવી તાલીમ અખાડામાંથી અને ખેતોના મૈદાનમાં શીખાય છે. આવી તાલીમ લીધેલા નવા યુગના જુવાનીઆ સંકુચિત મનના નહિ થાય, ગામના કંકાસ, બેઠલાવ, ધર્મ અને ખેતરી મેટાઈમાં નહિ પડે એવી આશા આપણે રાખીએ.

ધર્મજના મેળાવડામાં ખોબીશ્લુ તથા આટાપાટા જેવી ટોળાંબંધ રમતો રમાઈ નહોતી કારણ કે એ રમતોમાં ધણું નિર્ણયકર્તાની જરૂર પડે. એવા જુદરથોની સંખ્યા આપણે વધારવી પડશે. પહેરવેશમાં દરેક વિદ્યાર્થીએ લંગેટ પહેરવો જ જોઈએ એવી ફરજ પાડવાની જરૂર છે. વૈદ્યકીય દૃષ્ટિથી એ આવરપક છે, અને તેના ઉપર તંગીઓ અથવા ટુંકાં પાટલુન પહેરવાનું અનુકૂળ થઈ પડશે. દોડતી વખતે એક હાથે ધોતીયું પકડવું પડે એ હરકતરૂપ છે અને ઉંચા કુદવામાં તે નડ્યા વિના રહે જ નહિ. જરાયે વિવેચન વિના આવા મુધારા કરી નાખવા જોઈએ.

❖
❖

વખતે આ તો કોઈ વખતે પેલે એમ બન્ને કિનારે જહાજ જતાં હતાં. કિનારા પર પર્વતની બૂમિ હતી અને તે પર મોટાં સુંદર વૃક્ષો હતાં. ઇ નામનો શહેનશાહ અહીં રાજ્ય કરતો હતો એની પહેલાંના વખતમાં ઈ. સ. પૂ. ૧૨૦૦ વર્ષ પહેલાં હોઆંગહો નદીના કિનારાનાં જંગલોનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારથી તે નદીનાં પૂરથી ચીનને વારંવાર નુકસાન થતું આવ્યું છે. તે નદીને બન્ને કિનારે જે રણ થઈ ગયું છે તેની મહા પ્રયાસે પણ પાછી ઉત્તમ કૃષ્ણુપ જમીન થતી નથી. અને એ રણ પર જ્યાં મેળવવા માટે જ કાંચે કહી હતી તે ડ્રેન્ડેનલ કરી છે. આવી બીજી પણ ઘણી નાની મોટી નહેરો તૈયાર કરીને નુકસાન થતું અટકાવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે, છતાં હોઆંગહો નદી વખતોવખત ભારે નુકસાન કરે છે. અત્યારે એને લીધે જમીન રસડસ વગરની થઈ છે. ગમે તેટલા પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ તેમાં કાંઈ ઉગતાં નથી. યાંગસેકયાંગ નદી પરની જમીન કૃષ્ણુપ અને બહુ સુંદર છે. મોટાં મોટાં વૃક્ષ પર્વત પરથી પણ ઊંચા ઢાળતાં હતાં અને તે સ્તિગ્ધ ઊંચામાં થઇને અમારૂં જહાજ પસાર થતું હતું. વૃક્ષોની ઊંચાઈમાં બાંધેલી નૌકાઓમાં બાળકો કક્ષોષ કરતાં હતાં. દરથી એ નૌકાઓ અને સુકુમાર શિશુઓને ઉક્તાસવાળાં જોઈ મને માંડે વતન પૂર્વ બંગાળ અને શૈલવ યાદ આવતાં હતાં.

સૌથી સુંદર તો પર્વતો અને તેના સુકુટમણિ સમાન તે પરનાં મંદિરો હતાં. ચીનના એક સંન્યાસીએ કહ્યું હતું, કે અમે ચીનના બધા પર્વતો ઉપર મંદિરોના સુકુટ પહેરાવ્યા હોય એવું કહ્યું છે. એ પર્વતો વનસ્પતિના લીલાપીળા જખ્ખા વડે મંદિરરૂપી સુકુટ ધારી બાદશાહ જેવા જણાતા હતા, અને વૃક્ષો પરનાં પ્રુખો, જખ્ખા પર છુટા પાંડા હોય એવાં ઢાળતાં હતાં. એવી રીતે ત્રણ દિવસ સુધી આવા સુંદર પ્રદેશમાં નૌકા દ્વારા પ્રવાસ કર્યો. વચ્ચે વચ્ચે બંદરો આવતાં અને લોકો આવીને શ્રીગુરુદેવને માન આપતા તે જોનાં જોતા અમે નાનકીન પહોંચ્યા.

વિજ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાન

અમારો ત્યાં પહોંચવાનો સમય સવારના આઠનો હતો પણ અમે પાંચ વાગ્યે પહોંચ્યા. ત્રણ કલાક વહેલા પહોંચ્યા તેથી કોઈ અમને લેવા આવ્યું નહોતું પણ સ્ત્રીમૈત્રી સોહાદી વગાડી એટલે અર્ધા કલાકમાં તો સાદરના કકડા પાછળ જેમ છીડીએ ઉભરાતેમ વાહન તૈયાર કરી સંખ્યાબંધ માણસો ઉતાવળાં ઉતાવળાં આવી પહોંચ્યાં. અમારે સ્ત્રીમૈત્રીમાં સાંગહાઈથી શ્રીગુરુદેવની સાથે જે ચીનવાસી અને ભારતવાસી લોકો આવેલ હતા તે બધાની વ્યવસ્થા ચીનના લોકોએ કરી હતી. તેમાં એક પારસી ગૃહસ્થ પણ હતા તેમણે શ્રીગુરુદેવને પૂછ્યું કે વિજ્ઞાનથી જગતનું કલ્યાણ થશે એવી શ્રદ્ધા આપને છે નહિ ? ગુરુદેવે ઉત્તર આપ્યો, કે વિજ્ઞાનથી જગતનું કામ ચાલે પણ પ્રજ્ઞાનનું સ્થાપન પ્રધાન છે; વિજ્ઞાનનું સ્થાન તો ગૌણ છે. પારસી ભાષાએ પૂછ્યું: 'આટલી મોટી ઉપોગ વસ્તુ જે વિજ્ઞાન, તેનું આપ અસ-માન કેમ કરો છો ?' શ્રીગુરુદેવે કહ્યું, 'નોકરનું નોક તરીકે સન્માન થાય, સ્વામી તરીકે નહિ. દસ લાકે રાણીજીની ઉત્તમ સેવા કરે, તેણે તેનું સ્થાન તો નોકરનું જ છે, તેને કંઈ રાજાને સ્થાને ન બેસાડાય. આપણો જીવામા ને વિજ્ઞાનને ભગવાનનું સ્થાન આપી દે તો પોતાનું પાતિવ્રત્ય ગૂમાવી બેસે.'

નાનકીનના વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપકો આવીને અમને વિદ્યાલયમાં લઇ જતા હતાં. પણ રસ્તામાં પરદેશખાતાના પ્રધાન અને તેમનાં પત્નીએ અમને કહ્યું, કે અમારા અર્ધનો સ્વીકાર કર્યા વિના આપ અન્ય સ્થળે ન જઇ શકો. તેથી અમે એમને ઘેર દશ મિનિટ બેઠા.

નાનકીન વિશ્વવિદ્યાલય

પછી નાનકીન વિશ્વવિદ્યાલય જોવા ગયા. ત્યાં જઇ જોયું તો ત્યાં સુંદર નાનાં મોટાં મકાનો હતાં અને તેમાં પુસ્તકાલય, સંગ્રહસ્થાન અને બે લેબોરેટરીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. જેટલું મોટું વિશ્વવિદ્યાલયનું નામ સાંભળેલું તેટલાં મકાન ત્યાં નહોતાં. અમે પૂછ્યું, કે તમારા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપો છો તે સ્થળ ક્યાં છે? ડૉ. ચીલીંગ્ઝન નામના શિક્ષણશાસ્ત્રી (Professor of Education) અમારી સાથે હતા તેમણે ઉત્તર આપ્યો, 'અમે વિદ્યાને જીવંત વસ્તુ માનીએ છીએ તેથી પથ્થર માટીના મૃતધરમાં બેસી રહી વિદ્યાનું દાન કરવું ઇષ્ટ ગણતા નથી.' પછી તેઓ અમને શિક્ષણસ્થાને લઇ ગયા. ત્યાં એક વિશાળ બાગમાં મનોહર મોટાં મોટાં વૃક્ષો, અને વિવિધ રંગનાં પુષ્પોથી લગ્મી પડતી લતાઓ જેઠ અમારા પ્રાણમાં નવચેતના આવી. અહીં પુષ્પ સમૃદ્ધિ એટલી બધી હતી, કે તે આખો બાગ કેવળ દુસોનો ભંડાર હોય એમ લાગ્યું.

અહીં એક એક કુળમાં ખસો ત્રણસો વિદ્યાર્થીઓ બેસી શકે એવું હતું. તે વખતે ઋતુ વસંત હતી અને ચીનનાં વસંતનાં ખાસ દુસો પણ પુષ્કળ ખીલાં હતાં. એ પુષ્પમંડપ નીચે ગયા તો પાનના પિતાન જાણે ગભીર રાત્રિ જેવા લાગ્યા અને પુષ્પો અગણિત નક્ષત્ર જેવાં લાગ્યાં. મંડપમાં મધુમક્ષિકા, પક્ષીઓનાં ટેળાં, ખીરકોલીઓ વગેરે આવજા કરતાં હતાં. એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું: 'અમારા સહાધ્યાપી મિત્રો (class friend) ને જોયા?' અમે કહ્યું: 'વાહ! આપના મિત્રો તો બહુ જ ઉત્તમ છે પણ તેઓ નિશાળના પાઠ તૈયાર કરે છે કે નહિ?' તેણે ઉત્તર આપ્યો: 'ગુરુજીએ આપેલો અમારો પાઠ પણ દોડદોડી કરતાં કરતાં જ તૈયાર થઈ જાય છે.'

સૌન્દર્ય અને શક્તિ

આ સમયે ત્યાંના ગવર્નર ચેંગસોલીન તરફથી ખબર આવી: 'અને કવિની પધરા-મણીની રાહ જોઇએ છીએ. આપ ક્યારે આવશો?' એમણે ત્યાંની ચિત્રશાળાનાં આશ્ચર્ય-કારક ચિત્રો જોવા જવાનું પહેલેથી દરાવેલું હતું. પોતાના વાસગૃહને જ તેમણે ચિત્રશાળા ખતાવી હતી. અમે એક પંડિતને પૂછ્યું: 'આપના ગવર્નરના નિવાસ-સ્થાનની ચિત્રશાળા કેમ ખતાવી છે?' સારે તેમણે કહ્યું: 'જીવન ચિત્રવત્ સુંદર રહે અને વિસંવાદી (out of time) ન થવાય તે માટે તેમણે વાતાવરણ જ ચિત્રમય ખતાવ્યું છે.' મેં પૂછ્યું: 'આવા મહાન સમર—વ્યવસાયી યોદ્ધાનું હૃદય પણ શું સૌન્દર્યનું પૂજક છે?' તે પંડિત ભારતવર્ષનાં પુરાણોની કથા જાણતા હતા તેથી તેમણે કહ્યું: 'આપના દેશના દેવસેનાપતિ-કાર્તિકેય જે સુંદરતાના અધિપતિ હોઇ શકે તો આ કેમ ન હોય? જગતમાં અગ્નિ, વાયુ, જલ વગેરે વસ્તુઓ જેટલી સુંદર છે તેટલી જ શક્તિશાળી છે. શક્તિશાળી હોય તે સુંદર ન હોય એમ કંઇ નથી.

બધાં અંગે સુધરિત હતાં. તેનું મુખ ઉજ્જવલ અને કાન્તિમાન હતું અને આંખો તેજસ્વી હતી. અમને લેવા આવેલા હમ્મરો લોકોમાંથી તેનું વિરલમુખ ધ્યાન ખેંચતું હતું. તેના તરફ હું ધ્યાનથી જોઈ રહેતો હતો તેથી જો કે તેને સરમ લાગતી હતી તોપણ હું એ ચહેરાનો અભ્યાસ કરતો હતો. તે યુવકને પણ જરા સંકેત લાગ્યો. તેણે ધીમેથી પૂછ્યું: 'મેં કંઈ વાંક કયો છે કે તમે મને તાણી તાકીને લુઓ છો?' મેં કહ્યું: 'વાંક તો નહિ પણ આપનું નિર્દોષ સુંદર વદન જોઈને મને અવર્ણ્ય આનંદ થાય છે. આપ કોણ છો?' મને ઉત્તર મળ્યો: 'અહીંના નારીમંડળનાં જે પ્રમુખ છે તેમની હું માતાની માફક લક્ષિ કંઈ છું અને તે મંડળ તરફથી મને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યો છે.' પહેલાંની સ્ત્રીઓએ ઘણાં વખતથી પ્રતિષ્ઠિત કરેલા એક પુરાતન વિહાર છે તેનાં તે અધિષ્ઠાત્રી છે અને તે બહુ જ વિદ્વાન અને પરમસાધ્વી છે. તે યુવકે ઉત્તર: 'તેમણે થી ગુરુદેવ અને આપ સર્વને આવવા કહ્યું છે અને જો થી ગુરુદેવ શ્રમિત હોય તો આપ ત્રણે જણ ત્યાં પધારો.' એ માતાનું નામ 'ઉત્તરીએન સીઆન' અને એ યુવકનું નામ 'ડીસીપુ' હતું.

દોઢ દાઢની દાઢીવાળા વિદ્યાર્થી

પછી એક પ્રાચીન સંસ્કૃત ગામડી શાળા જોવા ગયા. ત્યાં એક મોટું પુસ્તકાલય અને અભ્યાસી પંડિતોને જોઈને એમ થયું, કે એમનાથી પૃથ્વીનું કોઈ મોટું વિશ્વવિદ્યાલય પણ ગર્વ માને. એમાં એક દોઢ દાઢ લાંબી ધોળા દાઢીવાળો નાનો વિદ્યાર્થી હતો. અમે પૂછ્યું: 'તમે ક્યારથી અભ્યાસ કરો છો?' તેણે કહ્યું: 'અહીંથી ૨૨-૨૩ વર્ષની ઉંમરે લાણીને ગરીબાઈને લીધે બાહ્ય જગતમાં ગયો હતો. હવે સરકાર તરફથી પેન્શન મળ્યું છે અને જે જાણવાનું છે તે જાણવા સિવાય જો મફત તો ભગવાન મુક્તિ ન આપે, તેથી પૌત્રોને સાથે લઈને ફરીથી ભણવા આવ્યો છું.' પોતાના બે પૌત્રોને બતાવીને તેમણે કહ્યું: 'એ અને હું સર્વ સાથે ભણીએ છીએ.' એ વૃદ્ધ પંડિત છે, અને ગંભીર ગંભીર શાસ્ત્ર ભણ્યા છે, તો પણ પોતાનું શિક્ષણ પૂરું થયું નથી એમ માને છે.

વિદુષી ઉત્તરીએન સીઆન

ત્યાં થોડી વાતચીત કરી મંદિરો જોઈ નારીમંડળમાં ગયા. ત્યાં બગીચો હતો અને તેમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો હતાં. અમે ત્યાં બેઠા અને પેલો યુવક અંદર ગયો અને ઉત્તરીએન સીઆનને બહાર બોલાવી લાવ્યો. તેમનો ચહેરો ભારતની તપસ્વિની આર્થા જેવો હતો. તે આવતાં હતાં ત્યારે શ્રી નંદલાલે તેમની છબિ લઈ લીધી. એ બાઈએ વાંસના ડેલામાં પાણી ભરી તેનાથી અમારા પગ ધોયા. એ બાઈ એવી વિદ્વાન છે, કે તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા પ્રાચીન ગ્રંથોથી એક કબાટ ભરાઈ જાય. યોગશાસ્ત્ર સંબંધી તેમનાં પુસ્તકો પ્રમાણભૂત ગણાય છે, અને યુરોપીઅન વિદ્વાનો સુધાં તેને પ્રમાણભૂત માને છે. પહેલાં એ બાઈ અને તેમના સ્વામી બન્ને મળી કામ કરતાં, હવે તે વિધવા છે અને એકલાં કામ કરે છે. પુસ્તક સંપાદન કરવા માટે સો સ્ત્રીઓને તેમણે તૈયાર કરી છે અને તે સર્વની સહાયથી તે કામ કરી રહ્યાં છે. પુસ્તકની અનુક્રમણિકા, સાર, પાઠાન્તર વગેરે સરસ રીતે કરેલાં છે. એ વૃદ્ધ માતાએ આવીને ન્યારે અમારા પગ ધોવા માંડ્યા ત્યારે અમે કહ્યું: 'આપ આ કામ ન કરો.' તેમણે ઉત્તર આપ્યો: 'યુવક વૃદ્ધને ઉપદેશ આપે એવો નિયમ શું આપના ભારતવર્ષમાં છે? અતિથિનો સત્કાર કેવી રીતે કરવો તે હું નહિ બતાવું તો

પણ ચીનનો દુરપયોગ થવા દેતો નથી. માત્ર ખોરાક જુદો તેથી આપણને ભાવે નહિ. અહીં જે બેનો બેઠેલી છે તેમને કહું છું કે એ રસોઈયા એવાં પ્રવીણ છે, કે આપણે ત્યાંની વસ્તુ એમને ખતાવીએ તો એ એટલી સરસ બનાવે છે, કે તે જોઈને બેનેને પણ શરમ આવે. આનું કારણ એ, કે તે રસોઈયા પાકશાસ્ત્ર બરાબર જાણે છે. પેકીનમાં એક હિંદી ૪૩ વર્ષથી રહે છે. તેને ત્યાં એક ચીની રસોઈયો છે. તે હિંદીને એક વખત જલેબી ખાવાની ઇચ્છા થઇ: જાળપણમાં પોતાની મા જલેબી કરતાં હતાં તે યાદ આવ્યું અને રસોઈયાને તે પ્રમાણે ખતાવ્યું પણ જલેબી બરાબર થઇ નહિ અને પુકા જેવી થઇ ગઇ. એણે અમને કહ્યું: 'તમે તો પંડિત લોકો છો એટલે જલેબી કેમ બનાવવી તે તો જાણતા જ હશે.' મેં કહ્યું: 'ભાઈ! હું તો ખાવામાં પંડિત છું, બનાવવામાં નહિ! જે મને એ આવડે તો 'મારી પત્નીનું અપમાન યા: કારણ કે મારાં પત્નીને નહિ આવડતું હોય તો જ મારે' કરવું પડે.' એ રસોઈયાએ બધી ક્રિયા જોઈને કહ્યું: 'જે દિવસમાં હું બનાવી આપીશ.' અમે પૂછ્યું: 'આજે જ કેમ નહિ?' તેણે જવાબ આપ્યો: 'તમે જે વસ્તુ કરવા માગો છો તેમાં ખમીર જોઈએ અને તે જે દિવસ રાખી મૂકવું જોઈએ. મા ખમીર કરતાં હશે તેની તમને ખબર તહીં હોય.' જે દિવસ પછી તેણે ત્રણ પ્રકારની જલેબી બનાવી દીધી કે જે ઢાકા, સૂરત અને ઉત્તરભારત જેવી બહારથી ફૂશ અને અંદરથી કેમળ હતી. ખાંચડી ખતાવતાં વેંત જ આપણા કરતાં સારી રીતે બનાવી. શ્રીખંડ, પૂરી, માલપુઆ પણ તેણે ઉત્તમ બનાવેલાં. એમનું રાધવાનું શાસ્ત્રીય (scientific) હોય છે પણ પદ્ધતિમાં ફેરફાર હોય છે. તાજાં ફળ એ લોકો આપતા નથી અને માને છે કે જૂનું આપીએ તો વધારે સન્માન આપ્યું ગણાય. તાજાં ફળ તો મરીખ ખાય. વિશ્વવિદ્યાલયમાં અમને આપેલાં ફળ પછેરે ગળામાં નાખ એટલે રીટર્ન ટીકીટ લીધેલા મુસાફરો જેમ પાછા ફરે તેમ ફરી બહાર નીકળવા પ્રયત્ન કરે. જેમ તેમ કરી, એકાદશી જેવું કરી દૂધ અને ખાંડ વિતાવું ચાતું પાણી લઈ શાસ્ત્રાક્રાપ કરવા બેઠા. તેમાં ભોજનનું દુ:ખ તો દૂર થઈ ગયું, પરંતુ જે કંઈ થોડું પણ ખાતું પડેલું તેથી અમને ત્રણને તાવ આવ્યો. શ્રી ગુરુદેવે કહ્યું: 'આટલું પણ શા માટે ખાધું?' અમે કહ્યું: 'આપ પણ ખાતા હતા, તો આપને કેમ તાવ નથી?' ત્યારે તેઓ અમને ઓરડામાં લઇ ગયા, અને રમાલ ખતાવ્યો અને એમણે દાઢી દ્વારા બધું તેમાં નીચે સેરવી દીધેલું તે ખતાવ્યું, અને કહ્યું: 'આ ખાઉં તો મેં જ જાઉં. મારાથી વૃદ્ધાવસ્થામાં એ શી રીતે સહન યાય? જે ગંધવાળું હતું તે રમાલમાં જતું અને તાવતું તાવતું મોંમાં જતું. જે ખાવાને બહાને નહતું ખાધું તે ટેબલ નીચે રમાલમાં પડેલું છે. આકર લઇ જશે.' ઘોષા પછી પણ તેમના રમાલમાં ચિકટ પછેરેના ડાઘા રહેલા. અમારો તો ઇલાંજ નહોતો. આ દાઢી રૂપી ઝાડી દૂર કરેલી એટલે સૈન્યને નાસવાનો રસ્તો નહોતો.

સૌન્દર્યપાન

નાનકીનથી સ્ટીમર છોડી ટ્રેનમાં બેસી સીનાનગ્ર નામની સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર સરખી જગ્યા છે ત્યાં ગયા. 'નાન' એટલે 'દક્ષિણ' અને 'ગ્ર' એટલે 'જુદ.' 'સીનાનગ્ર' એટલે 'દક્ષિણના જુદ.' સીનાનગ્ર પહોંચ્યા ત્યારે અમને લેવા આવેલા લોકોના ટોળામાં ચીનીસ ધર્મીસ વર્ણના અસાધારણ સૌન્દર્યવાળા એક યુવકને અમે જોયો. તેનાં

બધાં અંગે સુધટિત હતાં. તેનું મુખ ઉજ્જવળ અને કાન્તિમાન હતું અને આંખો તેજસ્વી હતી. અમને લેવા આવેલા હજારો લોકોમાંથી તેનું વિરલમુખ ધ્યાન ખેંચતું હતું. તેના તરફ હું ધ્યાનથી જોઈ રહેતો હતો. તેથી જો કે તેને શરમ લાગતી હતી તોપણ હું એ ચહેરાનો અભ્યાસ કરતો હતો. તે યુવકને પણ જરા સંકેત લાગ્યો. તેણે ધામેથી પૂછ્યું: 'મેં કંઈ વાંક ક્યો છે કે તમે મને તાકી તાકીને જુઓ છો?' મેં કહ્યું: 'વાંક તો નહિ પણ આપનું નિર્દોષ સુંદર વદન જોઈને મને અવરૂચ આનંદ થાય છે. આપ કોણ છો?' મને ઉત્તર મળ્યો: 'અહીંના નારીમંડળનાં જે પ્રમુખ છે તેમની હું માતાની માફક લક્ષિ કઈ છું અને તે મંડળ તરફથી મને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યો છે.' પહેલાંની સ્ત્રીઓએ ઘણું વખતથી પ્રતિષ્ઠિત કરેલો એક પુરાતન વિહાર છે તેનાં તે અધિષ્ઠાત્રી છે અને તે બહુ જ વિદ્વાન અને પરમસાધ્વી છે. તે યુવકે ઉમેર્યું: 'તેમણે શ્રી શરદેવ અને આપ સર્વને આવવા કહ્યું છે અને જો શ્રી શરદેવ શ્રમિત હોય તો આપ ત્રણે જણ ત્યાં પધારો.' એ માતાનું નામ 'ઉત્તરીએન સીઆન' અને એ યુવકનું નામ 'ડીસીયુ' હતું.

દોઢ હાથની દાઢીવાળા વિદ્યાર્થી

પછી એક પ્રાચીન સંસ્કૃત ગામડી સાળા જોવા ગયા. ત્યાં એક મોટું પુસ્તકાલય અને અભ્યાસી પંડિતોને જોઈને એમ થયું, કે એમનાથી પૃથ્વીનું કોઈ મોટું વિશ્વવિદ્યાલય પણ ગર્વ માને. એમાં એક દોઢ હાથ લાંબી ધોળા દાઢીવાળો નાનો વિદ્યાર્થી હતો. અમે પૂછ્યું: 'તમે ક્યારથી અભ્યાસ કરો છો?' તેણે કહ્યું: 'અહીંથી ૨૨-૨૩ વર્ષની ઉંમરે લણીને ગરીબાઈને લીધે બાહ્ય જગતમાં ગયો હતો. હવે સરકાર તરફથી પેન્શન મળ્યું છે અને જે બાળવાળો છે તે બાળ્યા મિલાઈ જો મફત તો ભગવાન મુક્તિ ન આપે, તેથી પૌત્રોને સાથે લઈને ફરીથી લણવા આવ્યો છું.' પોતાના બે પૌત્રોને બતાવીને તેમણે કહ્યું: 'એ અને હું સર્વ સાથે લણીએ છીએ.' એ વૃદ્ધ પંડિત છે, અને ગંભીર ગંભીર શાસ્ત્ર ભણ્યા છે, તો પણ પોતાનું શિક્ષણ પૂરું થયું નથી એમ માને છે.

વિદુષી ઉત્તરીએન સીઆન

ત્યાં થોડી વાતચીત કરી મંદિરો જોઈ નારીમંડળમાં ગયા. ત્યાં બગીચો હતો અને તેમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો હતાં. અમે ત્યાં બેઠા અને પેલો યુવક અંદર ગયો અને ઉત્તરીએન સીઆનને બહાર બોલાવી લાવ્યો. તેમનો ચહેરો ભારતની તપસ્વિની આશો જેવો હતો. તે આવતાં હતાં ત્યારે શ્રી નંદલાલે તેમની છબિ લઈ લીધી. એ બાઈએ વાંસના ડોલામાં પાણી લરી તેનાથી અમારા પગ ધોયા. એ બાઈ એવી વિદ્વાન છે, કે તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા પ્રાચીન ગ્રંથોથી એક કબાટ લરાઈ જાય. યોગશાસ્ત્ર સંબંધી તેમનાં પુસ્તકો પ્રમાણભૂત ગણાય છે, અને યુરોપીઅન વિદ્વાનોં સુધ્ધાં તેને પ્રમાણભૂત માને છે. પહેલાં એ બાઈ અને તેમના સ્વામી બન્ને મળી કામ કરતાં, હવે તે વિધવા છે અને એકલાં કામ કરે છે. પુસ્તક સંપાદન કરવા માટે સો સ્ત્રીઓને તેમણે તૈયાર કરી છે અને તે સર્વની મદાયથી તે કામ કરી રહ્યાં છે. પુસ્તકની અનુક્રમશિકા, સાર, પાઠાન્તર વગેરે સરસ રીતે કરેલાં છે. એ વૃદ્ધ માતાએ આવીને જ્યારે અમારા પગ ધોવા માંડ્યા ત્યારે અમે કહ્યું: 'આપ આ કામ ન કરો.' તેમણે ઉત્તર આપ્યો: 'યુવક વૃદ્ધને ઉપદેશ આપે એવો નિયમ શું આપના ભારતવર્ષમાં છે? અતિથિનો સત્કાર કેવી રીતે કરવો તે હું નહિ બતાવું તો

કોણ બતાવશે ? હું તો સ્ત્રી એટલે માતા જેવી ! અને બાળકનું નાનામાં નાનું કામ-ભંભીના જેવી સેવા-કર્મ તો પણ આપને સંકેત્ય થશે ન જોઈએ. આ જે પાઘ, અર્ધ્ય વગેરે આપું છું તે તો ભારતવર્ષના દિવાળ પ્રમાણે કરું છું. પછી માટીમાં પત્થર અથવા ચોટાડેલા હતા તે પર થઇને જોડક પર ગયા. જોડક પર મંડપ હતો. ત્યાં ખાદ્ય અને અર્ધ્ય આપ્યાં. અર્ધ્ય ગ્રહણ કરી ખાદ્ય પણ લીધું. તેમણે આપેલા ખાદ્યમાં તાજાં ફળ અને મધ હતાં, અને કમંડળમાં તાજી ચ્હા ભરેલી હતી.

તે લોકોમાંથી કોણ કોણ દંડી ચ્હા પીએ છે. એ લોકો માત્ર ચ્હા જ પીએ છે, પાણી તો પીતા જ નથી. અમે પણ ચ્હા જ પીતા. પ્રાણુ તો પાણી માટે જંબે, પણ પાણી માગીએ એટલે તો ચ્હા જ આપવામાં આવતી. માત્ર એક દિવસ ચીનની દિવાલ જોવા ગયા ત્યારે પાણી પીધું અને ચીના લોકને પાણી કેવી રીતે પીવું તે પણ શીખવ્યું.

પુરતકે બનાવતા જઈશું.' જ્યારે જ્યારે વખત મળે ત્યારે એકે ધાતુ કે એકે શબ્દ, એકે વાક્ય કે રૂપો બોલીને શીખવતો. આખો દિવસ આમ તેમ નિરીક્ષણો કરી થાકી જવાનું તેથી રાત્રે પથારીમાં લોચા જેવા પડતા. શ્રી કાળિદાસ નાગ અને શ્રી નંદલાલ પથારીમાં પડતાં સુખેથી વાત કરવી બંધ કરી નાકથી ચાર કરતા. પણ મારે નસીબે કામ બાકી રહેતું; કારણ કે તે યુવક મને તે વખતે પૂછતો કે 'હરિ' નું 'હરયે' તો શી પછુ 'વિષ્ણુ' નું 'વિષ્ણવે' કેવી રીતે થયું? તેથી ગુણવૃદ્ધિના નિયમથી કેવી રીતે ફેરફાર થાય તે સમજાવવું પડતું. મારે તો વિરામ નહોતો. આખો દિવસ કામ કરી થાકી પાકીને ખેડુત ઘેર આવે, ત્યારે તેની સ્ત્રી રાત્રે દાગીના સંબંધી વાત કરી તેને પીડે તેમ મારે થતું. રાત્રે અઢીથી ત્રણ કલાક એના સંસ્કૃત શિક્ષણનું કામ ચાલતું, પરંતુ એનું પરિણામ એ આવ્યું, કે પંદર વીસ દિવસમાં સંસ્કૃતમાં વાતચીત કરતાં એ શીખી ગયો. એને અભ્યાસ માટે એટલી આવૃત્તિ હતી, કે રાત્રે ત્રણ વાગ્યા સુધી એ સૂતો નહિ, અને જે કંઈ લખવાનું હોય તે પછુ લખીને તૈયાર રાખતો. મધ્યાહને એ લખેલું હું સુધારતો એટલે તેને જમવા માટે ઘેર જવાનું બનતું નહિ, તેથી રસ્તામાં ઉભો ઉભો પત્રાવલીમાં ફેરીઆની માફક ખાઈ લેતો. એ કુલીન કુટુંબનો હતો, પણ મંજુરની માફક સાદામાં સાદો ખોરાક ખાતો. એક માસ લણ્યા પછી 'મહાભારત' નું 'નળદમયંતી' ઉપાખ્યાન ચાર તે થયું. સંસ્કૃતમાં વિનોદ પણ કરતો, કે 'મમ ગુરુઃ ગુરુઃ તત્ત્માદગુરુઃ દોયતે' મારા ગુરુ ગુરુ એટલે ભારે છે, તેથી તેમને અગુરુની ગંધ આપું છું. ચીનની ભાષા બહુ જ ભિન્ન અને છતાં એક માસમાં સંસ્કૃત બોલતાં શીખે એ કેટલો ભારે પ્રયત્ન? તે કહેતો, 'મારા ગુરુ હિંદમાં જવાના છે તેથી હું પણ ત્યાં જઈશ,' અને તેથી તેણે શિષ્યવૃત્તિ ફેરવવા માટે વિનંતી કરેલી. તે કમિરી ઑફ એજ્યુકેશન-કેળવણી મંડળમાં કેટલાક અંગ્રેજ અને અમેરિકન સભ્ય હતા તેમણે વિરુદ્ધ મત આપીને, ચીના સભ્યોને પણ ફેરવીને, શિષ્યવૃત્તિ ભારતવર્ષ માટે ન જ આપી! આથી તેણે માસિક ૨૫૦-૩૦૦ રૂપીઆની શિષ્યવૃત્તિનો ભારતવર્ષ ન જવા દેવા માટે જ અસ્વીકાર કર્યો.

જૂના સહાધ્યાયી

ત્યાંથી અમે પેકીન ગયા. ત્યાંના સંસ્કૃતના રુશીઅન અધ્યાપક ઝેરન વૉનસ્ટેલ હોલ સ્ટોઇન જ્યારે કાશીમાં હતા ત્યારે મારાથી ત્રણ વર્ષ પાછળ ક્રતા. તેઓ એકદમ રેલ્વે સ્ટેશન પર આવી મને સખ્તલચારી કહી જોરથી ભેટ્યા. તે બહુ હંચા અને પાતળા હતા તેથી માફ જેટલું શરીર તેમના હાથમાં આવ્યું તેટલાંને જ તેઓ ભેટ્યા. તેમણે કહ્યું: 'આજથી મેં લજ્જાવવાનું બંધ કર્યું છે કારણ કે જ્યાં મોટા ભાઈ હોય ત્યાં તે કામ તેનું જ ગણાય.' એટલે મારે એમની જગ્યાએ ખુરશીમાં બેસી લજ્જાવવું પડતું. સમ્પ્રદાય એ દિવસ સંસ્કૃત લજ્જાવવાનું કામ ચાલતું. તે હરિભદ્રે બનાવેલી ન્યાયપ્રવેશની 'ટીકા' અને ચીન અને સંસ્કૃતમાં લખેલી રત્નકૃટ નામની ગ્રંથમાળા પ્રસિદ્ધ કરતા હતા. તેમાં ઘણાં પુસ્તકો જ્યોતિષને લગતાં હતાં તે ખૂબ મહેનત કરી મારે વાંચવાં પડતાં. પેકીનમાં જે જે થયું તે વાન બપોર પછી કહીશ.

ખાણુ ક્ષિતિભાદ્ર પેન

કલા અને નીતિ*

કલાની વિશાળમાં વિશાળ વ્યાખ્યા એવી અપાય કે જીવનમાં અને પ્રકૃતિમાં રહેલી સ્વયંભૂ સુંદરતા અને આનંદનો માનવહૃદયમાં પડતો એ પડછે. જે જીવનને આપણે મંગલમય ગણીએ તો તેમાં આનંદ હોવો જ જોઈએ અને કલાકારનું કામ તે આનંદને પોતે અનુભવીને સાક્ષાત્ કરી બતાવવો એ ગણાય. જે જીવન દુઃખમય હોય તો કલાકાર તેના રહસ્યમાં ઊંડો ઉતરે છે અને અનિષ્ટ વસ્તુઓમાં મંગળતાનું તત્ત્વ, ભુગુપ્તકારક વસ્તુઓમાં આનંદનું તત્ત્વ શોધી કાઢે છે અને યોગ્ય સ્વરૂપમાં બીજાઓને તે સાક્ષાત્ કરી આપે છે. માનવહૃદયમાં કલાશુદ્ધિ જૂની નાંખવી અશક્ય છે. ઇ. સ. પૂર્વે સાગપાંચ સૈદ્ધાંતો પહેલાં ગૌતમ બુદ્ધે હિંદુસ્તાનમાં ઉપદેશ આપ્યો કે જીવન મિથ્યા છે, સરીર ઉપાધિ છે, તૃષ્ણા પાપ છે અને સૂન્યમાં જ નિર્વાણ છે. આવા નિરાશાવાદ છતાં એ વિચિત્ર છે કે બૌદ્ધધર્મમાંથી જ કેટલાંએક વરસો પછી હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્થાપતિઓ નીકળ્યા. હવે જીવન-જો અરેખર માધારૂપ હોય તો બૌદ્ધ સ્થપતિઓએ યત્યરને અસંકૃત કરવાની શા માટે તસ્દી લીધી? મધ્યયુગમાં ખ્રિસ્તી યથે બૌદ્ધતા જેવા જ સિદ્ધાંતોનો બોધ કર્યો. તેણે પ્રતિપાદન કર્યું કે ઈશ્વરી એક અરેખજ અનિષ્ટ છે અને સૌંદર્ય જીવજેણુ માયા છે; પણ એનું યુગનો અંત આપ્યો તે પહેલાં યુરોપના કેટલાંએક ઉત્તમોત્તમ મૂર્તિકારો અને ચિત્રકારો રોમન કૃષોલીક ધર્મના ઉદ્ભવસ્થાન ઇટાલીમાં જ ઉદય પામ્યા. ઇટા સૈદ્ધાંતો પોય, ગ્રેગરી પહેલાંએ, કાફર ગ્રંથકારોના એક પુસ્તકાન્નયનો નાશ કર્યો. આથી સાહિત્યને ધક્કો પહોંચ્યો પણ આવા બકાલકારથી કલા નિર્મૂલ યદ્ય શકી નહિ. જીવનમાં એતપ્રેત યદ્ય રહેલા સૌંદર્યનું પ્રતિબિંબ પડ્યું એ સ્વાભાવિક છે, અને સૌંદર્યનું આ પ્રતિબિંબ એ જ કલા.

(આપણને કલા સર્વત્ર નજરે પડે છે. જીવન પોતે પણ એક કલા જ છે; જો કે દરીદ્રાઈ અને સુધરેલા સ્વાર્થીપણાના આપણા વર્તમાન વિચારોએ તેને ધંધા અને વેકનું હીન સ્વરૂપ આપેલું છે. પ્રકૃતિ એ ઈશ્વરની કલા છે અને માણસ પોતાની અપૂર્ણ રીતે તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કલાને ઉત્કૃષ્ટ અને નિઃકૃષ્ટ એવાં બન્ને પાસાં છે. જુદું બોધવાની, ખિસ્સાં કાતૂરવાની અને ક કચી-સી કહે છે તેમ ખૂન કરવાની પણ કલા ધણી જ લોકપ્રિય થયેલી છે. ડૉ-ટ્રીએ ‘રીવાઇન કોમેડી’માં ઈશ્વરના આનંદ સ્વરૂપની લાવના કરી છે; હિંદુઓ ઈશ્વરને સન્નિવ્યક્તિ ગણે છે; માટે જો આપણે ઈશ્વરનો પરમ સૌંદર્ય કે પરમ આનંદ એવો અર્થ કરીએ તો એમ કહિત થાય, કે જે પરમાનંદથી વિશેષ સૌંદર્ય અને આનંદ અનર્થ છે, તે આનંદનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર યોગ એ જ પરમ કલા છે. યોગ-ધર્મનું એક છે, અથવા પૂર્વ કાળના અને હાલના સંન્યાસીઓના આચારની વિદ્યા છે, અથવા પાતંજલ યોગસૂત્રમાં આવતી દ્વિસુશી છે એમ પ્રતિવાદ કરી શકાય; પણ જો કલાનો અર્થ સૌંદર્યનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોય તો યોગ પણ એક રીતે કલા જ છે. કારણ કે તેની શક્તિથી યોગી પરમ સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.)

• તા. ૯-૧-૧૯૫૧ના રોજ અમદાવાદમાં લેડી વિદ્યાવૈદી નીલકંઠના પ્રમુખપદ નીચે અંગ્રેજીમાં આપેલા વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ.

(માણસ કાં તો કલાનું સર્જન કરે છે અથવા તો કલાની ભાવના ઝીંચે છે; એ કાં તો પોતે ગાય છે અથવા ગીત ગવાતું સાંભળીને તેની કંદર કરે છે; તે કાં તો કાવ્ય રચે છે અથવા કાવ્યના શ્રવણ સમયે તેના રસનું પાન કરેલા હૃદય ઉન્મુખ કરે છે. બે એમાંથી એકેય તે ન કરી શકે તો 'સાહિત્ય સંગીત કલા વિહીન: સાક્ષાત્ પશુ: પુન્નઃવિપાણ હીન:' એ સંસ્કૃત ઉક્તિને પાત્ર બને છે.)

(પણ હવે યોગ્યતા વિષય એટલે કલા અને નીતિના સંબંધ તરફ વળાએ. પશ્ચિમમાં એક મત એવો છે કે કલાને નીતિ અનીતિ સાથે સેધ પણ સંબંધ નથી. તેઓ માને છે કે કોઈ પણ પુસ્તકની રચના કુશલ કે અકુશલ હોઈ શકે પણ પુસ્તક નીતિવાળું કે અનીતિવાળું ન હોઈ શકે. તેઓ માને છે કે કલા માત્ર સંગત કે અસંગત હોઈ શકે, પણ નીતિમય કે અનીતિમય ન હોઈ શકે. તેઓ આપણને કહે છે કે પુષ્પ, કૌમુદી, સંખ્યા, પ્રાકૃતિક દર્ય વગેરેના ઉપભોગ કરો, પણ આ વસ્તુઓનું કંઈ પ્રયોગન છે કે નહિ તેની પંચાત ન કરો. આ દીકાકારો નિર્દેશ કરે છે કે કલા એક યાદચ્છિક આપત્તિ છે. એક લયંકર તોફાન, જ્વાળામુખીનું રફાટન, પૂરની હોનારત, માત્ર આપત્તિઓ છે. આપણે તેને બંધ કરી શકીએ નહિ તેમ જ તે આપત્તિઓ પોતે અન્યથા થઈ શકે નહિ. અરશીત્ર 'ડી કેમ્બ્રીજ'ના કતૌ છુકેશીયો અને રેસોરેશન યુગના અંગ્રેજ સાહિત્યના અમર નાટકકારો આ દીકાકારોના મતે અનીતિવાળા કહી શકાય નહિ; કારણ કે તેમણે જે લખ્યું તે માત્ર એક યાદચ્છિક આપત્તિ હતી. આ દીકાકારો કહે છે કે કલાકારોને માત્ર એક જ પ્રયોગન હોય છે: તે એ કે પોતાનો ભાવ પ્રગટ કરવો. તેઓ માને છે કે કલાની કૃતિ એક સ્વતંત્ર અને સ્વપર્ણ વિશ્વ છે; અને કૌમુદી અથવા કુદરતી તોફાનના કરતાં કલાકારને વિશેષ જ્વાળામુખી નથી.

તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે કે કલાને ધર્મથી વિન્નિષ્ટ કરવી જોઈએ; નહિ તો ધર્મ વિશે લખાયેલી દરેક કવિતાને મહાન કહેવી પડશે. તેઓ ધારે છે કે કલાને નીતિથી વિભાજન ગણવી જોઈએ; નહિ તો બાપરન જેવા કવિને તે નીતિવાળો નથી એટલા ઉપરથી જ બહુ નીચો મૂકવો પડશે. તેઓ માને છે કે કલાને ઉપદેશ સાથે કંઈ સંબંધ નથી; કારણ કે એ બેની વચ્ચે સંબંધ હોય તો માર્ટિન આર્મસ્ટ્રોંગનું 'The art of preserving health' (શરીર સુખાધારી જાળવવાની કળા) જેવું અધ્યમ કાવ્ય, તે ઉપદેશાત્મક છે એટલા કારણથી જ પ્રથમ વર્ગનું ગણાઈ જાય. આ કારણથી તેઓ કહે છે કે કલાનો હેતુ ધર્મ, નીતિ કે ઉપદેશ નથી પણ કલાનો હેતુ માત્ર કલા જ છે. તેઓ કહે છે કે પોપ, ઝેન્ઝાક વૉટ્સના કરતાં મોટા કવિ છે માટે પોપનું લખેલું કોઈ જગત કટાક્ષકાવ્ય પણ વૉટ્સના ધાર્મિક ભજન કરતાં ઉત્તમ જણાય છે; માટે વિષયની નીતિ કે અનીતિ અપ્રસ્તુત છે. આપણે ખરેખર જેવાનું છે તે માત્ર રીતિ છે, એટલે કલાને સાક્ષાત્ કરવાની રીતિ. એક કલાકાર અને એક પ્રાકૃત જન ચિત્રસંગ્રહ બેવા જાય તો પ્રાકૃત માણસ દરેક ચિત્રના વિષયની જિજ્ઞાસા બનાવશે એટલે કે અમુક પડા ઉપરનું ચિત્ર કાઢાઈતું છે કે કૃષ્ણનું છે કે શુદ્ધનું છે એનો વિચાર કરશે. કલાકાર પોતાની સમજાનું ચિત્ર ફિરસ્તાનું છે કે રાચનાનું છે તેની દરકાર નહિ કરે, કારણ કે તે યથાદર્શનના નિષ્ક્રોધ, ચિત્રની બાહ્યરેખા, તેનાં તેજ અને છાયા, ટુંકામાં ચિત્રને સાક્ષાત્ કરવાની કળા તરફ જ ધ્યાન આપશે.

આ મત થોડો સમય માત્ર પશ્ચિમમાં જ રહ્યો હતો; પણ પશ્ચિમના તોફાની પવને તેને હિંદુસ્તાનમાં આપ્યો છે અને આપણા એક અતિ તેજસ્વી ચૂંચરાતી સાક્ષરને તેની અસર થઈ છે. થોડા માસ ઉપર મુંબઈમાં સાહિત્યસંસદ સમેશ આપેલા 'રસાસ્વાદનો

અધિકાર' એ નામના વ્યાખ્યાનમાં રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી કહે છે કે ધર્મનો હેતુ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. નીતિનો હેતુ લોકસંગ્રહના નિયમો ઘડવાનો છે અને વિદ્યાનું ધ્યેય સત્ય સમજવાનું છે. તેઓ ધારે છે કે આમાંથી કોઈને કલા સાથે સંબંધ નથી. કલામાં આપણે માત્ર આનંદ અને સૌંદર્ય સાથે સંબંધ છે. તેઓ કહે છે કે “કલા અને સાહિત્યમાં સરસતા જ પરબલ છે.” જે ટીકાકારો કલા અને નીતિને ભેગાં કરવા માગે છે તેમને તે ‘વિપ્લવ’ કહે છે. આવા મતથી તો કલા અને નીતિનો યથોચિત સંબંધ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય.

આપણે પ્રતિપક્ષીઓના મતને આપણે બને તેટલો ન્યાય આપીએ. આ મતના ઉદાહરણ તરીકે જયદેવનું ‘ગીતગોવિંદ’ આપણે નહિ લઈએ. આપણા પ્રતિપક્ષીઓ એમ કહેશે કે તે કાવ્ય સુંગારથી, તેના યથાયોગ્ય સ્વરૂપથી અને પદ્યબંધના રચનાકૌશલથી ઉત્તમ છે. આપણે આ ગુણો કબૂલ કર્યા પછી પણ કહીશું કે તેની કેટલીક ઉત્કૃષ્ટતા, રાધાકૃષ્ણમાં ગૂઢ રહેલા પ્રકૃતિપુરુષના રૂપથી નિષ્પન્ન થાય છે. આ વિરોધી અભિપ્રાયોનું અહીં સમાધાન કરવું અશક્ય છે. હાદિજનાં કાવ્યો વિષે દલીલ કરવી પણ એટલી જ અશક્ય છે; કારણ કે આપણા પ્રતિપક્ષીઓ કહેશે કે આત્યંત વિલાસિતાને લીધે એનું કાવ્ય મહાન બન્યું છે; અને આપણે કહીશું કે મુશી ફિલસુફીને લીધે એમ થયું છે, પણ પ્રતિપક્ષીઓના મતને સંપૂર્ણ સમર્થન આપે એવા દાખલા આપણે લઈએ.

જ્યેષ્ઠ સૈકામાં ગ્રીક કવિ એનેકિડોને પ્રેમ અને મદિરા ઉપર ગીતો લખ્યાં અને તેમાં નીતિનો લેશ પણ ઉલ્લેખ નથી, છતાં આ ગીતોએ જગતને ખજાનગારી મૂક્યું છે. સત્તરમ સૈકામાં રાબર્ટ હેરિકે અંગ્રેજ સાહિત્યમાં એ જ પરાપૂર્વના “પ્રેમ, યૌવન, કુસુમ, અને માણિક્ય જેવા રક્ત મદિરા”ના વિષય ઉપર બહુ જ ખુશી અને નિઃસંકોચ રીતે લખ્યું; અને તે ગીતોના મોડકે કામળ સંગીતની મનોહરતાની ના પાડવી અશક્ય છે. એકવર્ગ ફિલ્સોફીએ એમર આલ્યામની રજાપતોનો અનુવાદ આપ્યો; જે ઈશ્વરને તરંગી સિતમગર માનતો, જે માણસને નિર્દય કિરમતના હાથનાં પુતળાં માનતો, જે મૃત્યુ સિવાય આ દુનિયામાં માણસ કંઈ જ જાણી ન શકે એમ માનતો અને જે એટલા માટે આપણને વિચારતી અને મદિરાસક્ત બનવાનું કહેતો. આવી પામર ફિલસુફી છતાં તે ચોપડી સુવર્ણથી બંધાય છે અને એક વખત અંગ્રેજ સાહિત્ય ઉપર તેની પ્રજ્વળ અસર થઈ હતી. એવી જ રીતે શેક્ષ્પીર ઉપર પણ કેટલાંએ વાંધાવાળાં કાવ્યોની વિરૂદ્ધ ટીકા થયેલી છે. જે. સી. શાર્પ કહે છે કે શેક્ષ્પીર નાસ્તિક છે; નીતિ અનીતિ તરફ ઉઠાસીન છે; તેનામાં નીતિ અનીતિની ભુદ્ધિ નથી; તેની ફિલસુફી વિષમય અને નિરાશાજનક છે. તેનું કાવ્ય મૃગજળ જેવું મિથ્યા છે. અને તે માત્ર જીવોને જ આકર્ષી શકશે પણ સર્વ કાળ રહેશે નહિ. છતાં શેક્ષ્પીર અંગ્રેજ સાહિત્યની ટોચે ઉભેલો છે અને તેના કાવ્યની સરસતાથી જ એ પુરુષ ટીકાકારો ઉપર પણ સત્તા ચલાવે છે; જે કે તેનું કાવ્ય સ્વપ્ન જેવા અવાસ્તવિક ઉપાદાનનું બનેલું છે. આવા વિદેશ વિદાર્પો આપણી સમક્ષ આવતીને હસા રહે છે: જે આપણે એમ ધારીએ કે અનીતિમય કાવ્ય પણ જીવંત રહેવાને યોગ્ય છે તો આપણે આપણી હાર કબૂલ કરીએ છીએ; બીજી તરફ જોતાં આવા ઉત્તમ કાવ્યની આપણે કદર ન કરી શકીએ તો શીંગડા પૂછડા પિનાના પશુ ગણવાનો પ્રસંગ આવે છે.

દરેક વસ્તુનું મહત્ત્વ તેનાથી સિદ્ધ થતા પ્રયોજન ઉપરથી અંકાય છે. વસ્ત્રો સુંદર હોય તો પણ; શરીરને મોટાં કે નાનાં પડતાં હોય તો તે. ફેકી દેવાં પડે; અર્થાત્ વસ્ત્રનો હેતુ વસ્ત્રાનથી પણ શરીર પહેરવાનો છે. તેવી જ રીતે શરીર પણ તે ગણગારવા માટે આપ્યું નથી; પણ તે દ્વારા જીવ મોક્ષ મેળવે એટલા માટે આપ્યું છે. જીવ પણ જીવને માટે આપ્યો નથી. પણ કતાં સાથેનો તેનો અભેદ અનુભવવા માટે આપ્યો છે. ત્યારે કલા માત્ર કલાના હેતુ માટે જ; કલ્પનાના વિકારોથી, રંગબેરંગી ધીગધીંધી ક્ષણજીવી પરપોટા જેવી સત્ત્વગુણ, રુચી, નમર; અને રંગબેરંગી સુંદરતાથી માણસને રાજ કરવાને આપી હોય એ કેમ બને ! કલા, જીવનને માટે, પ્રેમને માટે, નીતિને માટે, દૂકમાં કલા કરતાં કોઈ પણ ઉચ્ચતર વસ્તુને માટે આપવી જોઈએ: સર દેશર કહે છે તેમ:—

“ કલા, નક્ક કે વિદ્યબનાના જોધ માટે નથી,
પણ આપણાં જીવનમાંથી ઉચ્ચતર જીવન ધડવાને.”

કલાનો હીન અને સ્વાર્થી વસ્તુઓ સાથે જોડવામાં આવે છે ત્યારે તે પોતે હીન બને છે. એટલું જ નહિ, પણ તે વ્યર્થ બન્ય છે. સર્વ રૂપાણું પ્રાણી છે પણ એ ઝેરી પ્રાણીનું રૂપ વધ્યા છે, કારણ કે તેને જીવતાને કે મરવાને કોઈ લાકડીથી પણ અડે નહિ. દૂધ ખાવામાં હોય ત્યાંમુધી તેની કિંમત છે; તેને ગટરમાં રેડી દઈએ ત્યારે પણ તે દૂધ જ રહે છે પણ ખરાબ વસ્તુના સંગથી તેની કિંમત નાશ પામે છે. બાધરને ‘ડોન જુવાન’ નામનું અનીતિમય કાવ્ય લખીને પોતાની કવિત્વ શક્તિ વ્યર્થ ગુમાવી છે. કારણ કે કોઈપણ, તેને પુસ્તકાલયમાં રાખતાં પણ અંદરો ખાય. (મનુષ્યની દલદલી કૃતિઓની પુરામત કરવા આવી ઇશ્વરદત્ત શક્તિઓનો ઉપયોગ થાય તે આત્ શોચનીય અપવ્યય છે. નીતિ વિનાની કલા શેક્સપીયરની ‘ઓફિલિયા’ જેવી છે: સુંદર પણ ગાંડી; નીતિ વિનાની કલા બોઈલ્સના ‘સેમ્સન એગેગોનિસ્ટિસ’ જેવી છે: મહાકાવ્ય પણ આંધળા. ઓફિલિયા અને સેમ્સન બન્ને પોતાનું ઐદિક જીવન આત્મઘાતથી પૂરું કરે છે અને નીતિ વિનાની કલા એ કલાનો આત્મઘાત છે. નીતિ વિનાની કલા એ કલાની સ્વાર્થમયતા છે, કલાની પાપમયતા છે. નીતિ વિનાની કલા એ કલાનો વ્યભિચાર છે, કલાનું વંધ્યત્વ છે, જે જે જીવનપ્રદ તત્ત્વો કલાના પોષણ માટે કલામાં હોવાં જોઈએ તે સર્વની વંચના છે.)

તેમ જતાં કલા એ માત્ર નીતિ નથી. જ્ઞાન કે ઉપદેશ આપવો એ તેનું કામ નથી. કલાનું કામ સૌંદર્ય અને આનંદ પ્રસન્ન કરી બીજાઓને પ્રસન્ન કરાવવાનું છે. પણ શારીરિક સૌંદર્ય, કેવળ સ્વૃજ ઇન્દ્રિયોને આનંદ આપતું સૌંદર્ય, ખેટા કહે છે તેમ, સૌંદર્યનો હીનમાં હીન પ્રકાર છે; તેનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાર ચેતસિક છે, આધ્યાત્મિક છે, અને મહાન કલાકાર એ તરફ પોતાની દષ્ટિ વાળવી જોઈએ. કોઈ પણ કૃતિમાં નીતિ ન હોય તો પણ તે કલાત્મક હોઈ શકે પણ તેમાં આનંદ અને સૌંદર્ય ન હોય તો તે કલા જ ન ગણાય. પણ નીતિ કલામાં પોષક રીતે અને અગાત રીતે પ્રવેશે છે, તે સૌંદર્ય અને આનંદદાર વ્યક્ત થાય છે પણ તેને હાનિ કરતી નથી. ૬ ક્વીન્સી કહે છે કે સમુદ્રો અને પર્વતો આપણને શારીરિક અને માનસિક આરામ આપે છે તેમ કલા પણ હાથગામી વ્યવસાયી બળ પોષી નીતિની ગ્રેરણા કરે છે. સર્વ મહાન કલામાં નીતિના ભંડાર ભરેલા હોય છે. બાધ-

બ્રહ્માં આખ્યાયિકા સાંભળીએ છીએ કે એક મૂર્ખે તદીની રેતી ઉપર નિરાંતે એક સુંદર ધર બાંધ્યું; પણ પૂર આવ્યું અને આખું ધર, તેના ધડનાર મૂર્ખે માણસ ઉપર પડ્યું. પીછા બાળુ એક ડાહ્યો માણસ હતો તેણે ધણી જ મહેનત કરીને પર્વતના શિખર ઉપર ધર બાંધ્યું; અનેક વાર પૂર આવી આવીને ચાલ્યાં ગયાં પણ ધરને ઇત્તદા ધર્ષ નહિ. મહાન કલા નીતિના સંગીન કુંગરા ઉપર બાંધેલો પ્રાસાદ છે અને ટીકાના પૂરની સામે તે સદાકાળ ટકી રહે છે.

અમે ધારીએ છીએ કે ધર્મ, નીતિ, કલા વગેરેને નોખાં નોખાં ખાનાંમાં સજ્જડ પૂરી રાખવાં એ ભૂલ છે; કારણ કે જીવનમાં તે બધાં ખરેખર ભેગાં હોય છે. માથાને જે ધડથી જોડું કરીએ તો બન્ને નિર્જીવ થાય છે અને જાડું જાડું તો તે માત્ર મરણોત્તર તપાસના કામમાં આવી શકે. ફક્ત માથાને ધડ ઉપર રહેવા ઘો એટલે તમારી સંમક્ષ તે માણસ થઈને ઉભો રહેશે જેને ધર્મને પોતાની આકૃતિ અનુસાર બનાવ્યો છે અને જે આજન્મસુધી અસિદ્ધ રહેશે ભવિષ્યની સર્વ દેવી સંપત્તિનો વારસદાર છે. ફક્ત માથાને ધડથી જોડું ન કરે! પણ કુદરતમાં જેમ બને તેમ એને રહેવા ઘો એટલે તમે માણસનો સમગ્ર સંસ્કારકાર કરી શકશો જે બનવા કાળ હોય તો કાઈ પ્લેટો, હોમર કે જસસ કોઈરટ નીવડી જાય. કલાને નીતિની જેડે મૂકીએ ત્યારે જ તેના ગર્ભમાં રહેલું સત્ત્વ આંખણે ઓળખી શકીએ. કેટલાએક માને છે કે કલાને નીતિથી વિભક્ત કરવાથી તે શક્ય છે. અમને લાગે છે કે એમ કરવાથી કલાનું પતન માત્ર વહેલું યશે કારણ કે કલાના વૃક્ષનાં નીતિમાં મૂળ કાપી નાંખીએ ત્યારે કલા તરંગી અને નાજુક બને છે અને તેનું પૂર્ણ સત્ત્વ અતિ લાક્ષિયમાં જુમ થઈ જાય છે. રામાયણમાં અહલ્યાને કુપિત થયેલા તેના પતિ ઋષિ ગૌતમે શાપીને શિક્ષા બંનાવી દીધી હતી; પણ રામચંદ્રના પાદસ્પર્શથી તે તુર્ત મજબબ થઈ ગઈ. મીતિ વિનાની કલા શિક્ષા છે; કદાચ સંગેમરમર જેવી ધણી જ સુંદર; પણ નિર્જીવ તે નિર્જીવ જ. પણ આ શિક્ષાની અહલ્યા કરવા માટે, આ શિક્ષાની પ્રતિભામાં જીવ લાવવા, દેવી રસાંધણીની જરૂર છે અને તે નીતિમાંથી મળે છે; તેના વિના કલાની મહાન કૃતિઓનો વિચાર કરવા મિથ્યા છે.

આપણે હિંદીઓએ કલામાં હંમેશાં એક ઉચ્ચ ધ્યેયનું અનુકરણ કર્યું છે; તેથી આપણી કલાના કૌશલ્યને હોનિ થઈ છે છતાં, આપણે કલાકાર ઉચ્ચ ધ્યેયને પોતાની આંખ સામે હંમેશાં રાખે છે અને દરેક ક્ષણે તેને લાવનામાં સિદ્ધ કરવા વાંસે છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેનું ચારિત્ર્ય પણ ઉત્તમ થાય છે. હિંદીઓ હંમેશાં કલાનું ગૌરવ સ્વીકારતા. ડૉ. આનંદકુમાર સ્વામી કહે છે કે હિંદી શિલ્પકાર પ્રથમ અર્ધ આપતો, ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતો, પોતાનો અલંકાર દૂર કરીને એકાગ્રતાથી લાંબો કાળ ખ્યાત કરતો અને ત્યારે જ જે આદર્શને તે પત્થરમાં સાકાર કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો તે આદર્શનું દર્શન કરવા પામતો. હિંદીઓને મન કલા એક ધર્મની આગત છે. (કઈ વસ્તુ હિંદીઓને મન ધર્મ તૃપ્તિ ?) હિંદીઓને મન કલા પવિત્ર છે અને ઉચ્ચ ચિંતનમાંથી તે ઉદ્ભવે છે. તેમની ગમે તેવી નિર્વકુશ કલ્પનામાં પણ કલા, નીતિથી વિદ્યુક્ત થઈ શકે એમ તેઓ વિચારી શક્યાં નથી. એટલું જ નહિ પણ હિંદીઓએ ત્રિદશ કાદિની ભૂલ કરેલી છે. લોનચનસ કહેતો કે ભંડ્યતા એ ભંડ્ય આત્માનો પડઘો છે; તેમ હિંદીઓ પણ કહે છે કે શુદ્ધ ચારિત્રવાન કલાકાર જ

શુદ્ધ કલાને સરજી શકે. (ગટે પણ માને છે કે નીતિને કલામાં મર્તિમન્ત કરવાની સૌથી સારી રીત એ છે કે કલાકાર પોતે મહાનુભાવ પ્રકૃતિનો હોવો જોઈએ, તેનું અવનાર્શન હીન, પ્રાકૃત કે અન્યાયી ન હોવું જોઈએ. અવગત, અશુદ્ધ ચારિત્રના લોકોએ મદાન કલાની કૃતિઓ ક્યોના દાખલાઓ છે પણ એ દાખલાઓને માટે શોક થટે છે; તેનું અનુકરણ કે સ્તુતિ ઘટતી નથી. દિંદીઓનો મન કદાચ સર્વ પ્રસંગે યથાર્થ નહિ હોય (કારણ કે તેના અપવાદો છે અને યથા જ દરશી) અને જતાં એ સો એ સો ટકા ઉદાત્ત અને ઉન્નત છે. (ચીન્દ્રનાથ પોતાના વસન્તોત્સવ (Cycle of Spring) માં કહે છે: “અને કવિઓ મનુષ્યોને વાસનાથી મુક્ત કરીએ છીએ” અર્થાત્ કલાકારો આ પરિમિત સંસારનાં બંધનો વીસરાવે છે અને સનાતન સત્ય સાથે જે અદૃશ્ય સંબંધોથી આપણે જોડાયેલા છીએ તે પ્રગટ કરીને અનંતની સાથે આપણને એકતાર કરે છે.) મુખ્યમાં હેતુની ચૂરચૂર સાદિત્ય પરિપદમાં ‘લક્ષિતકલા’ ઉપર આપેલા વ્યાખ્યાનમાં (સર મનુમાઈ નંદશંકર મહેતાએ ‘સમ્યક્દાનંદ’ એ એક જ શબ્દમાં દિંદી કલાની ભાવનાનું રહસ્ય દર્શું હતું. કૃષ્ણ કેવળ સત્ એટલે સત્ય નથી, પણ એ સત્ત્વ કલાદ્વારા દર્શન થવું જોઈએ, મુંદર ચેતન (ચિત્) થી તે શુદ્ધરામણ થવું જોઈએ. અને એ સત્ અને ચેતનના યોગથી આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ આનંદનો અનુભવ કરાવવો એ દિંદીઓની કલાભાવના છે. કોઈ કોઈવાર મહાભારતનો એક મહારૂપક તરીકે અર્થ કરવામાં આવે છે. પાંચ પાંડવો પાંચ સદૃશ્યો હતા. તેમાં યુધિષ્ઠિર સત્ય, બીમ ચારીરિક બળ, અર્જુન મનુષ્યની શક્તિ, સદેવ દૂરદર્શિતા, અને નકુલ કળાનું સ્વરૂપ મનાય છે. તેમાં યુધિષ્ઠિર પાંચે ભાઈઓને આત્મા કરતો હંમેશાં જણાય છે. નકુલ એટલે કળાએ યુધિષ્ઠિર એટલે સત્યની સત્તાનો ધનકાર કે અનાદર દર્શો હોય એવો એક પણ પ્રસંગ મને યાદ નથી. એટલે જો મહાભારત મહારૂપક હોય તો તેનું વક્તવ્ય એવું છે કે (નીતિ એ કલા તેમ જ બીજી બધી શક્તિઓનો શિરોમણિ છે;) અને મહાભારતનો નિર્ણય તે દિંદુસ્તાનનો નિર્ણય છે.

પશ્ચિમમાં પણ પ્રાચીન કવિઓ ફિલસૂફો પણ હતા. તેમણે ઉપદેશ પ્રત્યક્ષ આપ્યો નથી પણ પોતાના દર્શનની ગહનતા, શુચિતા અને વિશાળતાથી આપ્યો છે. એરિસ્ટોટલના કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસ ઉપરથી પ્રોફેસર જુમર તર્ક કરે છે કે એરિસ્ટોટલનો અભિપ્રાય નીતિ અને કલાનો ભેદ કરવાનો અને કલાનું પ્રયોજન, આનંદનો અનુભવ, નિરૂપવાનો હતો. પણ પ્રોફેસર જી. સી. કોલીન્સ ‘કાવ્યના યથાર્થ ધર્મો’ના નિબંધમાં પ્રોફેસર જુમરનું ખંડન કરે છે અને કહે છે કે ‘કાવ્યનું પ્રયોજન માત્ર આનંદ નહિ પણ ઉચિત. આનંદ છે’ એમ એરિસ્ટોટલે પ્રતિપાદન કર્યું હતું. અને એવો આનંદ નીતિથી વિસંવાદી હોય શકે નહિ. હોરેસને, ક્રિસિયસ કરતાં, કવિ હોમર વધારે મોટો ફિલસૂફ જણાયો અને મિલ્ટનને સ્કોટસ અને એક્ટિવનાસ શાસ્ત્રકારો કરતાં રબેન્સ વધારે મોટો ઉપદેશક લાગ્યો એ સમજવા જેવું છે. પ્રો. કોલીન્સ એરિસ્ટોફેનિસનું વચન અવતારે છે કે બાળકોને શિખવવાને શિક્ષકો હોય છે અને મોટાના શિક્ષકો કવિઓ છે. વર્ડઝવર્થ કહેતો કે ‘મને કહેવો હોય તો કવિ કહેા, નહિ તો કશું નહિ.’ બ્રાઉનિંગ કહેતો કે ‘કવિએ માણસો માટે જખનું

ન જોઈએ પણ અત્યંત ગાન તરફ-જે લાવના તરફ તે પોતે જવાબદાર છે, તેના તરફ-દષ્ટિ રાખીને લખવું જોઈએ. ' ગાયક ' (The singers) નામના મનોહર કાવ્યમાં લોમકેશો કહે છે:—

“ પ્રયુએ પોતાના ગાયકો પૃથ્વી પર મોકલ્યા.
ગમી અને આનંદનાં કાવ્યો સાથે;
એટલા માટે કે તેઓ મનુષ્યોનાં હૃદયોને સ્પર્શ કરે,
અને ફરીથી તેમને સ્વર્ગમાં લાવે. ”

નીતિ વિનાની કલાના મનને પશ્ચિમના આ સર્વ લેખકો સ્પષ્ટ રીતે જુડી પાડે છે.

(મનુષ્યહૃદયમાં સૌંદર્યનો પડોયો તે કલા, એવી આપણે કલાની વ્યાખ્યા આપીએ છીએ. એ અવ્યાખ્યેય શબ્દની અનેક વ્યાખ્યાઓમાંથી એક અહીં ખાસ કરીને લાગુ પડે છે. ' લગ્નતા અને સૌંદર્ય 'ના નિબંધમાં બર્ડ કહે છે કે, ' સૌંદર્ય એટલે સાક્ષાત્ પ્રેમની પ્રેરણા કરનારો ધર્મ. ' શુદ્ધિ નિર્ણય કરે એટલી વાર સૌંદર્યને ગ્રહણ થતાં રોકાવું પડતું નથી; પણ જેમ બરફ કે અગ્નિ સાક્ષાત્ ઉષ્ણ કે શીત લાગે છે તેમ તે પણ તક્ષણ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે. કાલિદાસના ' કુમારસંભવ 'માં પાર્વતી પોતાના સૌંદર્યથી શિવના હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને નિષ્ફળ ગય છે પણ કામદેવ ધ્યાનમગ્ન શિવ ઉપર શર-સંધાન કરે છે ત્યારે જ શિવમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કાલિદાસ પાર્વતી પાસે કહેવ-રાવે છે કે મારું સૌંદર્ય અપૂર્ણ હોવું જોઈએ, નહિતર સંપૂર્ણ સૌંદર્યથી શિવના હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા વિના ગહે નહિ.) પૃથ્વી ઉપર કદરૂપા પાપનો ભાર સ્વભાવે એટલો બધો વધી ગયો છે કે ખરી સુંદરતા માટે તે પોષાકર કરે છે. પૃથ્વી એટલી બધી ખૂનથી ખરડા-યેલી છે કે તે છતેજરીથી પ્રેમને માટે તકસે છે. કલા તેને સુંદરતા અને પ્રેમ બંને આપી શકે. સર્વદેશીય પ્રેમને માટે રાજકારણમાં પ્રજામંડળ મારફત, અને સમાજમાં સામ્યવાદના અનેક પ્રકારના અચારે દ્વારા, દુનિયાં પ્રયત્ન કરે છે; તથા તુલનાત્મક ધર્મના અવ્યક્તથી અને અનેક પ્રકારની મંડળીઓથી પૂર્વ અને પશ્ચિમના માણસોને નિકટ સહવા-સમાં લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આ મહાન હિલચાલમાં કલા પોતાનો ભાગ આપશે કે પ્રયોજનહીન સુંદરતામાં મચી રહેશે ? કલાધરો, પૈગંબરો, ફિલસૂફો કે રાજદારી પુરુષો જેટલા મહાન ન હોય છતાં તેઓ પોતાના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં એક વાત કરી શકે: સમસ્ત દુનિયામાં સુંદરતા શોધવાનો પ્રયત્ન કરતાં, સુંદરતા પ્રેમથી અવિયોજ્ય છે એમ સમજતાં તેઓ સ્વાભાવિક રીતે આખા વિશ્વ તરફ પોતાનો પ્રેમ વિસ્તારવા તરફ વળશે. કલાકારો પોતાના હૃદયમાં આકર્ષણના ઉદાત્ત ઉદ્ગારો સાંભળશે:—

“ સર્વ સૌંદર્યમય છે, અને એ જ પ્રેમ છે, અને પ્રેમ એ જ ધર્મ છે, એમ સમજતાં. ”

દુનિયામાં સર્વત્ર સૌંદર્ય પ્રત્યક્ષ કરવું એ જ જે કલાકારોનો ધર્મ હોય તો તેમનાં હૃદયો સ્વાભાવિક રીતે જ દુનિયાનો પ્રેમ ગ્રીક્ષણ અને એ રીતે દુનિયામાં માધુર્ય અને ' પ્રકાશ ' વિસ્તારશે. તેમણે પોતાની નજર આગળ આંતરરાષ્ટ્રીય બ્રાતૃભાવનું અને વસુધૈવ કુટુંબકમનું ધ્યેય રાખવું જોઈએ. શુદ્ધ અને કાષ્ટકના લગ્ન પેગામો હજી દુનિયામાં સિદ્ધ કરવાના છે એમ યાદ રાખવું જોઈએ. પોતાના કેમદા પ્રયોજનમાં તેણે શ્રદ્ધાપૂર્વક પગલાં ભરવાં જોઈએ અને આખી દુનિયાં આનંદ, સૌંદર્ય અને પ્રેમથી ભરાઈ ગય નહિ ત્યાં સુધી તેમણે પોતાનું ટાંકણું, પાંદો કે કતમ હેઠે મુકવી ન જોઈએ.

દિશેશ કા. દાવર

બાવીસમી સદીનું પ્રભાત: બે દશરો.

૧

એલીસબિજ ટાઉનના એક મુંદર મકાનમાં, રાત્રિના લગભગ બાર વાગે ત્રણ ગૃહસ્થો બેસીને વાતચીત કરી રહ્યા હતા: ત્રણમાંથી એક પ્રૌઢ વયનો, કાંધકિ ગંભીર લાગતો પુરુષ હતો: બ્યારે બીજા બે લગભગ સરખી વયના ઉછરતા જુવાનીઓ હતા.

‘બાપુજી ! વાંચ્યું કે ?—’ બેમાંના એકે કહ્યું.

પ્રૌઢ માણસે કાંધક ખિત્તાથી ઉત્તર વાળ્યો: ‘હા ! હવે સ્કીસહી છેલી સંસ્કૃતિ વિનાશ પામી ગઈ.’

બન્ને જુવાન એક બીજા સામે જોઈ હસ્યા: પ્રૌઢ પુરુષે તે જોયું, પણ ન જોયું કરીને બોલ્યા:

‘એવું છે રામલાઈ ! આજે તમને, આ ધારાથી, ભારે આનંદ થાય છે. એનું પરિણામ જોશો ત્યારે ખિત્તા થશે.’

‘પણ બાપુજી ! તમને એમ લાગતું નથી કે,’ સ્કીકેળવણી માટે એ પગલું અત્યંત આવશ્યક હતું: આપણે સ્કીઓને સુધામાં ને સુધામાં જ રાખવા માગીએ છીએ એ વાત ક્યાં સુધી નભે ?’

વૃદ્ધે એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો: કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ તે જુવાનના જવાબથી અસંતોષ પામ્યો હતો.

‘રિપોર્ટ બીજું શું કહે છે ?’

‘બીજું કાંઈ જ નહિ: લગભગ કરાર રૂપે એક વરસના અજમાયશ તરીકે, ગમે તે જાતિનાં અવિવાહિત સ્ત્રીપુરુષ વાપરી શકે: માત્ર એવી અજમાયશ લેનાર તરુણ સ્ત્રીપુરુષે સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત બરાબર જાળવવો જ જોઈએ: કોઈ સારા, ‘ગવર્નમેન્ટ સર્ટીફિકેટ’ ડોક્ટરની મદદથી એ નિયમ જાળવી રાકવાની ખાત્રી આપવી જોઈએ. બીજું, જે જે કુટુંબમાં, સ્ત્રીપુરુષ લગ્નવિધિથી જોડાય કે તરન જ તેમણે જૂઠું રહેવું જોઈએ; અને ત્રીજું, કોઈપણ સ્ત્રી ગવર્નમેન્ટને અરજી આપીને, રસોઈના કામમાંથી પોતાને મુક્ત કરવાની ધણીને ફરજ પાડી શકે. એવા સુસિદ્ધિ કુટુંબના તરુણ સ્ત્રીપુરુષ ‘ગવર્નમેન્ટ સર્ટીફિકેટ’ હોટેલમાં અમુક લાગણી રહી, ને ખાઈ પી શકશે. આજે ‘અમદાવાદી હોટેલ’માં નવાં પચાસ કુટુંબો એ રીતે રહેવા આત્મ્યાં !’

‘આપણું સત્યાનાશ જશે !’ વૃદ્ધ પેદાર કયો.

‘આપણે, એક જ સપાટે ખૂબ પ્રગતિ કરી દીધી એમ મને લાગે છે. એમાં આપણી સ્ત્રીઓનું કલ્યાણ જ છે: પુરુષોનું તો છે જ: સંયુક્ત કુટુંબની ધરડમાં હમરો સ્ત્રીઓ આપણાત કરી રહી હતી. એ બધી વાત એક જ સપાટે ઊભામિત થઈ જશે.’

‘અને હું—’ બીજો જુવાન જે અત્યાર સુધી ચૂપ હતો તે બોલ્યો પ્રોટે તેની સામે સંકાધી જોયું:

‘અને શું તું ?—શંકરભાઈ !—’

શંકરભાઈ રામભાઈની નાનો હતો. બન્ને ભાઈઓ, પિતાને જૂના સિદ્ધાંતના માનીને મનમાં ને મનમાં ખૂબ ખીજતા, તે આજે આ તક જોઈ, પોતપોતાના વિચારો વેગથી દર્શાવી રહ્યા હતા.

‘અને હું’ શંકર બોલ્યો: ‘આજે જ એ ધારાનો લાલ લેવા માગું છું !’

‘એટલે ?—’ પિતાએ અત્યંત દયાથી પોતાના પુત્ર તરફ જોયું. તેણે નજર ચૂકાવી.

એ જ વખતે, ‘સાહેબજી ! આપ છો નાં ?—સારું થયું, નહિતર શોધવા પડત.’ કરતો ક ને પોલીસ ઇન્સપેક્ટર ત્રંબકલાલ, ને એક બીજા વકીલ જેવા જણાતા ગૃહસ્થે પ્રવેશ કર્યો.

‘ઓ—હો—!’ વૃદ્ધ આશ્ચર્યથી ખિન્નતા ભૂલીને તેને આવકાર આપ્યો: ‘તમે ક્યાંથી ત્રંબકલાલ ?—કાંઈ કામ ?’

‘જી. હા જુઓ’ કહીને ત્રંબકલાલે કેટલાક કાગળ કાઢ્યા: ‘અરજદાર શંકર મનહરલાલ દીક્ષિત—એ કોણ ?’

શંકર આગળ વધ્યો: ‘હું પોતે !—’

આપ આભો બનીને શું થાય છે એ જોઈ રહ્યો.

‘તમે આ વકીલ હર્ષવદનના પુત્રી સુલક્ષણને પરણ્યા છો કાં ?’

‘હા.’

‘સુલક્ષણની અરજી પરથી, ગવર્નમેન્ટ તેને યુવાના કામમાંથી મુક્ત કરવા માગે છે. અને ‘અમદાવાદી હોટલ’માં રૂમ નં. ૧૩૧૭માં, તેને અને તમારે માટે રહેવાની ગોઠવણ થઈ છે,’ વૃદ્ધ પિતાએ, આશ્ચર્યથી શંકર તરફ જોયું. શંકરે, પોતાની સ્ત્રી માર્જિત નવા ધારાનો લાલ સૌથી પહેલાં જ લીધો હતો તે હમણાં જ કહી ગયો, તે વાત તેના પિતાને ખૂંચી રહી !—

‘બરાબર છે’ શંકરે હર્ષભેર જવાબ વાળ્યો.

‘અને સાહેબ, આપ !—’ પોલીસ ઇન્સપેક્ટર, શંકરના પિતા તરફ ફર્યો: ‘આપની મીલકતનું તમામ ‘લીસ્ટ’ આજે જ રજુ કરો. આપ, જૂના મતના હો, ને તેથી, તમારા મતથી વિરુદ્ધ ચાલનારને, મીલકતમાંથી બાતલ કરો કે બીજી રીતે મીલકતનો વિનાશ કરો, તે ગવર્નમેન્ટ કાયદેસર રીતે અટકાવી શકે છે.’

દીક્ષિત મૂઠ બનીને સાંભળી રહ્યા: ‘શંકર !’ તે ગળગળા થઈને બોલ્યો: ‘આંહી આપણે સૌ સાથે શું ખોટા દત્તા બેટા ! તું મને પાળતો, હું તને બળવતો: તારી વહુ પણ સારાં હતાં. આવું ન કર્યું હોત તો ?’

‘પ્રગતિ અને વિકાસ, પિતાજી ! અટકાવી શકાતાં નથી !’ શંકરે બેદરકાર ઉત્તર વાળ્યો.

દીક્ષિતે બીજા પુત્ર તરફ જોયું: ‘બેટા ! તું ?’

‘હું ?—’ રામભાઈએ ઉત્તર વાળ્યો: ‘હું પછાત કેમ રહી શકું ?—મેં ‘અમદાવાદી હોટેલ’માં તમારા નામ પર, અમુક રકમ જમા મૂકી છે. તમે સુખેથી, રૂમ નં. ૧૩માં રહેજો ને ખાતે પીજો. બાકી, હું ધારું છું કે, હવે વધારે વખત, ઘર આંગણે ચૂકા રાખી,

હું પંચાત વર્ગમાં ખપવા-માગતો નથી. દુનિયા ખૂબ આગળ વધી છે, ને હું ઘણો પાછળ છું. મારે ઝડપથી તેને પકડી પાડવી રહી. ચા-લો સાહેબજી !'

‘અરે ! રામ ! લાઇ !—’

‘અમદાવાદી હોટેલ. રૂમ નં. ૧૩. તમે ત્યાં જાઓ, બધી સગવડ મળશે.’

‘એને તું ?—’

‘હું ત્યાં જ રૂમ નં. ૧૫૩ માં છું.’

‘અરેરે ! આ ધર ?’

‘આ ધર વેચીને, સાડે કર્નાચર મંગાવવાની ગોઠવણ પણ થઇ ગઇ છે !’

‘હું !—’

‘એ તો એમ જ થાય, પિતાજી ! જૂનો જ્યાનો નવાને ન જ ઓળખી શકે. ચાલો હું જાઉં. શ્રીમતી મોરી રાહ જોતી હશે. આપણે ધણીવાર સાંજે તો મળવાના જ હોં કે ?—હ-હલો-સાહેબજી.’

૨

એકીસમિત પાસે આવેલી ગંજવર ‘અમદાવાદી હોટેલ’ના, નવમા મળલા પર, સત્તાવીશમા રૂમમાં, બે ત્રણ જુવાન માણસો બેઠા થયા હતા. એ રૂમના હમેશના રહેવાસી હિરણ્યકુમારના લગ્નોત્સવની તિથિ હોવાથી, આ મિત્રો આજે વિનોદ કરવા આવ્યા હતા. રૂમની બેરોબર વસ્ત્રોવસ્ત્ર એક ગોળ ટેબલ હતું, અને તેની આસપાસ ગોઠવાઇને એક સ્ત્રી અને ચાર જુવાન માણસો બેઠા હતા. પાસે એક ખુણામાં બીજા ટેબલ પર, વિજળીના ચાર દોંવા બેઠા હતા. ઉપરથી પંખાનો ધીમે અવાજ પણ આવતો હતો અને સાંમેની લોતમાં ગોઠવેલા, વિજળીના યંત્રના પ્રતાપથી, આખી રૂમ હુંફ ભરેલી લાગતી હતી.

બહાર માત્ર ત્રણ પ્રકારના અવાજો આવતા હતાઃ મોટરના, મોટરસાઇકલના અને ગંગનમાં ચાંદનીમાં ખેલવા નીકળેલા કેટલાક વિમાનના.

‘આજે તમારા લગ્નને એક વર્ષ પૂરું થાય છે નાં ?...’

એક જુવાન, જેણે અમેરીકન ટાઇપના ક્રાટ પાટલુન ને હેટ અડાવ્યા હતાં, તેણે પેલી સ્ત્રી સામે જોઇને પૂછ્યું.

સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યોઃ ‘હા !’

‘અને પરિણામ ?’

બધાએ આતુરતાથી સ્ત્રી સામે જોયું. તેણે પોતાની ડોક એક તરફ જરા નમાવી, થોડું હસી ને પ્રશ્ન ઉત્તર વાળ્યોઃ

‘મને લાગે છે, ડૉક્ટર ! કે તમારી મદદની જરૂર પડશે. હિરણ્યકુમારનો સ્વભાવ મને અનુકૂળ નહિ પડે.’

ડૉક્ટર રોડેથી હિરણ્યકુમાર સામે જોઇ રહ્યોઃ હિરણ્યકુમારે તેની નજર ચૂંટી.

‘અવળો ! તે બેરોબર વિચાર કર્યો છે ?—’ હિરણ્યકુમારે સંવર્ણી તરફ ફરીને કહ્યું.

‘હા’ સ્ત્રીએ ટૂંકા પથુ દદ જવાબ વાલ્યો.

‘સૂવણી ! ખરાબર વિચાર કરજો હો બેન !—’

‘તમારા કરતાં હું મારું હિત વધારે સમજું છું ભાઈ !’

‘અસ, સારે પથું. એ આગ્રહનો વિષય જ ન હોઈ શકે.’ ડૉક્ટરે, પોતાના ખીસામાંથી થંદીઆળ કાઢી તેમાં જોતાં જોતાં કહેલું : ‘નવં ને પોત્રીશ’ !

‘હૈ ! ચાલો સારે, સૂવણી બેન, તું આવે છે કે ?’

‘હાસ્તો !—’

સૂવણી બેડી યથા, તેના ભાઈએ હિરણ્યકુમાર સાથે હસ્તધુનન કરી લીધી, અને ડૉક્ટર પથુ હાથ મીલાવીને આવતા યવાની તૈયારીમાં હતા, તેટલામાં અચાનક સાંભળું હોય તેમ તેણે પોતાના પાટલુનના ખીસામાં હાથ નાખ્યો, એક કાગળ ખેંચી કાઢ્યો, ને તે ટેબલ પર હિરણ્યકુમાર સામે ધર્યો.

‘આ આપનો કરારલેખ સાહેબ !’

‘ઝાહ !’

‘અને—’ ડૉક્ટરે ખીજા ખીસામાં હાથ નાખ્યો—‘આ આપનું ‘ખીલ’ સાહેબ !’

‘યે-સ-કેટલું છે ?—શાનું છે ?’

‘કેટલું છે તે કહું ને શાનું છે તે આપ જાણો છો : પંદરસો સાહ, તેર આના, નવ પાઇ, સાહેબ !’

‘ખરાબર, સારું—’ હિરણ્યકુમાર ખુરશી પરથી બેઠો યથા, સૌની સાથે ચાલ્યો.

‘અને—’ ડૉક્ટરે પાછા ફરતાં કહેલું : ‘છેલ્લી પરીક્ષાનું ખીલ—હેવે આવશે.’

‘છેલ્લી પરીક્ષા ?—’

ડૉક્ટરે પાટલુનના બન્ને ખીસામાં હાથ નાખ્યા, ખીજા આગળા ભાગ પર ઉભા રહી શરીર લંબાવ્યું ને ભાપલુકતાની દબે બોલ્યા :

‘આપ જાણો છો સાહેબ !—કે આવા વાર્ષિક કરારથી ચંચલાં લગ્નને, ગંવનમેન્ટના કાયદા પ્રમાણે, હમેશાં સંતતિનિયમનની દવા લેવાની હોય છે કે જ્યો, વરસને અંતે, એક ખીજાને અનુકૂલ ન પડે, ને આપ છૂટા થાઓ છો તેમ છૂટા થાય તો, તેમનાં સંતાનોની કોઇ જાતની ચિંતા-અન્યાયાત્રમ, સરકાર કે સંમાજ કોઇ પર ન રહે. તે પ્રમાણે હું હમેશાં એક વર્ષ સૂધી સૂવણીને તપાસી ગયો છું તે આપને વિદિત છે. કેમ સૂવણી ?’

સૂવણીએ હસતાં ડોકું ધૂણાવ્યું.

‘જે તપાસને પરિણામે આજે તમે બન્ને નિયત છૂટા થઇ શકો છો.’

‘ખરાબર, એનું આ ખીલ તમે આપ્યું તે ?’

‘હા હા.’

‘પછી-ખીજા ખીલની શી વાત છે ? છેલ્લી પરીક્ષા—’

‘એવું છે, સાહેબ, કે સૂવણીને છેલ્લી વખત તપાસી-લેવી પડશે, ભારપંક્તી જ, તે ખીજા વાર્ષિક લગ્નકરારમાં જોડાઈ શકશે.’

‘ઝાહ !—’

‘એણે જણાવ્યું આવતા થયા. હિરણ્યકુમાર બારણા પાસે જ ઉભો.

‘સાહેબજી !’

‘જી હા. સાહેબજી !’

‘સૂવણી આવજો !’

‘હા. આવજો !’

છેલ્લા શબ્દની પાછળ બારણું બીડાયું ને હિરણ્યકુમાર, ઉતાવળે ઉતાવળે ટેબલ પાસે પહોંચ્યો. બીલ જોવા મંડ્યો. ‘પંદરસો સાઠ, તેર આના, નવ પાઈ.’ ઘણું કહેવાયઃ ચાલો પત્યું કરીને, તે ખાટલા પર પડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેટલામાં જ તેના બારણા પર ટકેરા પડ્યા.

હિરણ્યકુમાર સફળો બેઠો થયો. પાછા ફર્યા કે શું એવી કુતુહલવૃત્તિથી તેણે ઉતાવળે બારણું ખોલ્યું. સામે ત્રેવીસ ચોવીસ વર્ષની એક સ્ત્રી ઉભેલી માલમ પડી.

‘સૂવણી બેન આવ્યાં છે કે ?-’

‘ના. એ તો ગયાં.’

‘કેમ ?’

‘તમને સ્વભાવ અતુફલ ન આવ્યો.’

‘એમ ?-’

‘તમે કોણ ?’

‘હું. લક્ષ્મી. સૂવણીની નાની બેન છું.’

‘હા. હા. તમે તો મુકુન્દરાય સાથે, લગ્નવિધિથી જોડાયેલાં હતાં કાં ?’

‘હા. પણ આજે જ અમારો કરાર પૂરો થયો છે. એમનો સ્વભાવ ઉગ્ર છે. અને ઉગ્ર સ્વભાવ એટલે રોગ.’

‘બરાબર છે.’

‘તમને સૂવણી સાથે કેમ ન ફાળ્યું ?’

‘મને, એનો સ્વભાવ બહુ ઠંડો લાગ્યો. મને જરા ઉગ્ર પ્રકૃતિ પર મોહ છે.’

‘એમ, ત્યારે તો હું ઉગ્ર પ્રકૃતિ...’

‘તમને ફાવે તો-’

‘મને વાંધો નથી, તમે બીજે વચનથી બંધાયા ન હો તો.’

‘ના. ના-’ હિરણ્યકુમારે ટોકરી પર જ હાથ લગાવ્યો.

‘હલો, કોણ ?-રામો,’

‘હા’

‘ડોક્ટર સાહેબ દરવાજેથી નીકળી ગયા કે ?’

‘જી ના.’

‘જરા નીકળે તો પાછા મોકલજો.’

‘કેમ ?-’ લક્ષ્મીએ પૂછ્યું.

‘તમારે છેલ્લી પરીક્ષા આપવી પડશે નાં ?-’

‘હા. હા.’

એશિયાનું ભાવિ

૧૮મી અને ૧૯મી સદીમાં એશિયા પર ગેરાઓની પ્રભુતા હતી, પણ એ પ્રભુતા કાંઈ સદા કાળને માટે તો એાછી જ રહે એમ છે ? આજે એ પ્રભુતા આથમતી હોય એવાં ચિન્હો જણાવા માંડ્યાં છે. રશિયા અને જાપાનનું યુદ્ધ એ આથમવાનું પહેલું ચિહ્ન. છેલ્લા મહાભારત યુદ્ધે યુરોપને સખળડખળ કરી નાખ્યું; હવે પછીનાં યુદ્ધો એશિયાની શૂંખવા તોડશે-એશિયા સ્વતંત્ર બનશે.

છેલ્લા મહાભારત યુદ્ધથી યુરોપને શીખામણ મળી હોય એમ દેખાતું નથી. ઉત્તર યુરોપના જૂદા જૂદા દેશોએ પોતાનું ખુશ્કી અને દરીઆઈ લશ્કર વધારવા માંડ્યું છે. જર્મનીનો ઘાટ ઉતાવાં પછી ઈંગ્લેંડ અને રશિયા એક બીજાની સામે પહેલાંની જ માફક ધુરંદરા માંડ્યા છે અને બોસ્ફોરસના બંદરના હેઠળ બંને દેશો એશિયામાં એક બીજાની ઉપર આક્રમણ કર્યું જાય છે. આજે રશિયાની લડાયક શક્તિ પહેલાંના કરતાં એાછી થઈ છે એટલે એ રાષ્ટ્રને બંદરે પત્રોનો મારો ચલાવે છે. ચીનમાં તો આ પત્રોના મારાથી નથી જ ભગતિનું શું પરિણામ આવશે એ કહી શકાય એમ નથી. સાથે સાથે એ પણ ચોક્કસ છે કે શાંઘાઈ જેવા કાયા સોનાના બંદરને ગેરાઓ એમને એમ, યુદ્ધ કર્યા સિવાય છોડી દે એ બને એમ નથી. ચીનાઓએ બૉયકોટના શસ્ત્રથી હોંગકોંગના બંદરને ધૂળધાળી કર્યું છે. એ જ શસ્ત્રથી તેઓ બીજાં બંદરો પર પણ કાગડા ઉડાડે તો નવાઈ જેવું નથી. આજે જે રીતે ગેરાઓ જાપાનમાં રહે છે તે જ રીતે વીસ વરસની અંદર તેઓ ચીનમાં રહેતા થઈ જશે, પણ એ સ્થિતિ આવનાં પહેલાં ભારે કડવાસ અને ખૂનરેણ થવાની.

હિંદુસ્તાન

હિંદુસ્તાનમાં ઐટલિટનનું રાજ્ય વધારે ને વધારે ડાલતું જાય છે. ઐટલિટનને બીજા કેઈ મોટા યુદ્ધમાં રોકાવાનો પ્રસંગ આવ્યો કે તરત જ એ રાજ્ય ઢળી પડનાર છે. ઐટલિટનની પરદેશ સાથેની રાજનીતિના મુદ્દા ત્રણ છે: (૧) યુરોપની સામે પોતાનું રક્ષણ કરવું; (૨) એશિયાની શહેનશાહતનું રક્ષણ કરવું; અને (૩) અમેરિકા તથા હુમિનિયનોને રાજી રાખવા. આ મુદ્દાઓ ઘણીવાર અંદર અંદર લડી પડે છે. દાખલા તરીકે, યુરોપની અંદર પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે ઐટલિટનને જર્મની સામે વેર બાંધવું પડ્યું અને એને જ માટે ૧૯૦૭માં રશિયા સાથે સંધિ કરવી પડી જેને પરિણામે એશિયા પરની હકુમતમાં ઘણી જ છૂટછાટ મૂકવાનો વખત આવ્યો. આ પહેલાં અને બીજા મુદ્દા વચ્ચેનો વિરોધ. એશિયામાં પોતાનો પગ મજબૂત કરવા કરવા માટે ઐટલિટને જાપાન સાથે સંધિ કરી. ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનમાં બળવો ભગે તો જાપાનની મદદ મળી શકે એવા આ સંધિનો હેતુ હતો પણ અમેરિકા અને હુમિનિયનોને આ સંધિ પસંદ પડી નહિ એટલે એ પડતી મૂકવી પડી. આ બીજા અને ત્રીજા મુદ્દા વચ્ચેનો વિરોધ. એશિયામાં લાલ રંગ (બ્રિટિશ શહેનશાહત) ફેલાય એ

વળી અમેરિકાને શાનું પસંદ હોય ? અને અમેરિકાને, ગઈ લગામમાં આટલી બધી મદદ મળ્યા પછી, ખુશ રાખ્યા વિના છોડવાંડેને છૂટકો ક્યાં છે ? આથી જ હિંદુસ્તાનની ચળવળને નિર્દય રીતે દાબી દેતાં : છોડવાંડેના : હાથ-ધૂળે છે. આથી જ હિંદુસ્તાનની સાથે હિંદી સરકાર નરમી ગરમીથી કામ લઈ રહી છે.

આ કારણેને લીધે એમ લાગે છે કે ધરમાં આગ લાગતાં ઇંગ્લેન્ડ હિંદુસ્તાનને જરૂર જોઈએ સંશે. આ આંદોલનમાંથી બચવાનો ઇર્થકને માટે એક ઉપાય છે : હિંદુસ્તાનની સાથે એ જોડા મનથી વર્તે અને એને હુમિનિયન જેવું સ્વરાજ આપે. પણ આમ બનશે એમ મને લાગતું નથી. સંકટો વેડી વેડી બ્રિટિશોનું મન મોઢું નહિ પણ ટુંકું થયું છે અને આવી પરિસ્થિતિને માટે જે દીર્ઘદષ્ટિ જોઈએ તો બ્રિટિશ રાજનીતિજ્ઞોમાં રહી નથી.

આજે જેઓ જીવવાનું છે તેમની જ હયાતીમાં એશિયા યુરોપની ધૂંસરીમાંથી છૂટશે એમ મને યોક્તસ જણાય છે. એક અંગ્રેજ તરીકે મારા મનમાં ગમે તે ભાવો હોય પણ આઝાદીના આશક તરીકે મારે કહેવું જોઈએ કે આ દેશદારથી સૌ સારાં વાંતાં જ થશે. મને ડર છે કે આ દેશદાર આટલેથી જ નહિ અટકે. ઑસ્ટ્રેલિયા, સાઉથ આફ્રિકા વગેરે મુલકો આજે ગોરાઓના હાથમાં છે પણ તેમની આબોહવા ગોરાઓ કરતાં હિંદીઓ, ચીનીઓ અને જાપાનીઓને વધારે અનુકૂળ છે. જાપાન શક્તિસંપન્ન બનશે ત્યારે આ મુલકો મેળવવા જરૂર જંગ મચવશે અને એ વખતે એવું દારણ બુદ્ધ થશે કે યુરોપિયનોને પોતાનું રક્ષણ કરતાં નવ નેત્રં હિતરશે; પણ આવી ઘટનાને હજી વાર છે, છતાં ઘટના જરૂર એક દિવસ બનવાની છે એ નિઃસંશય છે.

એશિયા-યુરોપનો આ વિગ્રહ જગજૂનો છે. આ ચીંચોડામાં એકવાર યુરોપ જાયે તો એકવાર એશિયા જાયે એમ ચાલ્યા કરે છે, પણ એથી માનવજાતની પ્રગતિ થતી નથી, અવગતિ થાય છે. મને આશા છે કે એક એવો દિવસ આવશે જ્યારે યુરોપ એશિયાને અને એશિયા યુરોપને પોતપોતાની રીતે જંખીને બેસવા દેશે, પણ એ દિવસ હજી ધણો દૂર છે. પ્રજામંડળ-લીંગ એક નેશ-સ-આ વિગ્રહને સમાવી શકે તેમ નથી, કારણ કે તેનાં કારણ ધણાં જોડાં છે. યુરોપમાં જીવનનું ધોરણ જાયું છે; એશિયામાં વસ્તિ વધારે છે. અમેરિકા અને બ્રિટિશ હુમિનિયનોમાં એશિયાવાસીઓની જે અટકાયત થાય છે તે ભોંતો ટ્રેડ યુનિયનો અને મજૂરો તરફથી થાય છે. મૂડીદારો તો આવા સસ્તે દરે કામ કરનાર મજૂરોને પ્રલોભી વધાવે પણ ગોરા મજૂરોને એ પાલવે તેમ નથી. આથી એશિયામાં ચાલતાં ધણાંખણ કારખાનાંમાં યુરોપની મૂડી રોકાઈ છે. ટ્રેડ યુનિયનોના મજૂરોને સીધા કરવા માટે એશિયાના ભૂખે મરતા મજૂરો યુરોપીય મૂડીદારોના હાથમાં જખેડે હથિયાર છે અને એ હથિયાર તેઓ વાપરે પણ છે. દિવસે દિવસે જેમ જેમ એશિયાનો હુન્નરઉદ્યોગ ખીંચતો જાય છે તેમ તેમ તેની અને યુરોપ અમેરિકાના હુન્નરઉદ્યોગ વચ્ચે હરીફાઈ જામતી જાય છે. પણ પશ્ચિમના જે દેશોમાં મજૂરોની સંખ્યા છે તે દેશો પોતાની બનાવટની ચીજો જે મુલકમાં ખપતી હોય તે મુલકમાંથી, આજે સાઉથ આફ્રિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયા કરે છે તેમ, એશિયાની ચીજોને હાંપી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવાના અને આમાંથી વિગ્રહો સળગવાના આથી જ્યાં સુધી એશિયામાં જીવનનું ધોરણ યુરોપ જેટલું જાયું ન થાય અને મરણ પ્રમાણ યુરોપ જેટલું ઘટે નહિ ત્યાં સુધી પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મેળ નહિ ખાય તે નહિ જ ખાય.

ત્યાં સુધી પૂરોપીમ મૂડીદારો એશિયાને ચૂસ્યા કરશે-અને પૂરોપના મળૂરો એશિયાના મળૂ-રોથી બીન્યાં કરશે.

મૃત જીવનની જરૂરી પૂરાણી રીતોને વળગી રહે એશિયાને હવે માલે તેમ નથી. માનવજીવનના પ્રારંભકાળમાં રખડતા ભંમતા મનુષ્યો એક જગ્યાએ દરીદ્રામ રહી ખેતી કરતા મનુષ્યોનો ઉપહાસ કરતા, એમની નિંદા કરતા, એમને ધિક્કારતા, છતાં આખરે તો ખેતીનો જ જય થયો. આજે એ ખેતીકારની સંસ્કૃતિના આદર્શો સાંચાકળાના આદર્શોથી વિરુદ્ધ છે. પણુ છેવટે તો એ સાંચાકળાનો જ જય છે, કારણ કે સાંચાકળા વિના સ્વદેશનું રક્ષણ કરવું અશક્ય છે. આથી જગતમાં એક નવું ઔદ્યોગિક એકીકરણ સ્વપાશે જોવા બધાં ભેદો અને ઉપભેદો ભૂલાઈ જશે, ભૂંસાઈ જશે અને જગત એકરૂપ બનશે. સાંચાકામ પર મનુષ્યનું પ્રભુત્વ થશે અને એ પ્રભુત્વથી મનુષ્ય સુખી થશે. *

બદ્રાન્ત રસેલ

શિવ-સ્તોત્ર

[સમ બ્રહ્મલિ, ત્રિતાલ]:

[આ ગાતો 'સમનો પવંત' નાટક બજવાયું તેમાંથી લીધાં છે. પ્રસંગને અનુકૂલ શુદ્ધ સામીય શબ્દો પંડિત બાલીલાલ શિવલાલે ચોજેલા છે, જેઓ પ્રસિદ્ધ સંગીત વિશારદ ભાવખંડેના પદસિંધ છે. એ શબ્દ પ્રમાણે સંપ્રદાયની ચોજના શ્રી સચ્ચિદાનંદ પોતાલાલ પરીખે કરેલી છે.]

જય યતિવર શિવ સંહતો, પુનિતા

અર્ધાંગ સદા ગિરિદુહિતા—જય ૦

જય તવ લોચન કામનું દાહક

પાવક પ્રેમનું જય શિરસરિતા

વિવિધ રૂપથી વ્યાપ્ત જગતમાં

એક મહાદેવ તું હિ પિતા—જય ૦

* મદ્રાસના 'દિ' પત્રના વાર્ષિક અંકમાંથી લેવાતું.

વસન્તાવતાર

[રાગ દેશ, તાલ ઢીંચ]

સખી ! આવે આ સોડમ શેની,

આ સોડમ શેની

કે આંખો મ્હોરીઓ રે લોલ. ૧

સખી ! વાયે આ વાયરા કયાંથી,

આ વાયરા કયાંથી

કે મલયવન હાલીઆં રે લોલ. ૨

(સાખી) *

કોનો ટહુકો આવતો ? કોયલ ગાન કરન્ત

કોનાં ચેતન ફેરતાં ? જામે માસ વસન્ત.

સખી ! હેયે આ યનગન શેની,

આ યનગન શેની

કે મનમથ ડાલતો રે લોલ.

---

* અસલ આ સાખીને બદલે નીચે પ્રમાણે લઠું પણ સરના વૈવિધ્ય માટે સંગીતશાસ્ત્રી સૂચનાથી સાખી મૂકી છે.

સખી ! આવે આ ટહુકો કોનો,

આ ટહુકો કોનો

કે કાચલ આવતો રે લોલ. ૩

સખી ! ફેરે આ ચેતન કોનાં,

આ ચેતન કોનાં

કે મધુ માસ જ્યોતીઓ રે લોલ. ૪

शिव-स्तोत्र

[चतुर्थ भूपाति, त्रिताल]

सां सां
ज य

ध प ग री सां ध सा री प ग ग - ध ग ग री
य ति व र | शि व सं ड | छ र ता ड | पु नि ता ड |

प सां सां
ग प ध सा ध प ग री गं री सां री. सां ध सां सां
म ड धा ड | ग स हा ड | गि रि दु छि | ता ड ज य |

अंतरे

प सा
ग ग ग ग प - ध ध सां - सां सां सां री सां सां
ज य त व | लो ड य न | को ड भ तुं | हा ड छे क |

सां
सां ध ध ध सां - री री सां री गं री री सां ध प ग
पा ड व क | मे ड भ तुं | ज य शि र | स रि ता ड ड |

प ग
ग ग ग री ग ग ध प री - री सा सा री सा -
वि वि ध रू | ड प धी ड | व्या ड रत ज | गं त भां ड |

सां - गं री सां - प ध री सां ध प ग - सां सां
मे ड क भ | हा ड के ड | प तुं छि पि | ता ड ज य |

वसन्तीवतीरे

[राग देश, तास ढाँच]

निसा
संभी

सा
निसा री री - री - रीम धनि ध प प ध
आउ ड वे ड आ ड | सोउ डउ ड उ म ड |
x

प
म ग री - री - सां नि - ध प प ध
शे ड नी ड आ ड | सो ड उ ड म ड |
x

प
म ग री - री - ग री प म प - -
शे ड नी ड के ड | आं ड ड आ ड ड |
x

म री प म ग म री ग री नि - -
ड ड गेडा ड री ड | आ ड ड रे ड ड |
x

नि
सा - - - - - नि नि
लो ड ड ड ड ड | ड ड ड डस स भी |
x

सां
नि - सां - सां - सां नि सां री नि ध नि
वा ड ये ड आ ड | वा ड ड य रा ड |
x

ध
प प - मग री म प सां नि ध नि
* असल आउ आउ ड | वा ड ड य रा ड |
x

सूचनाधी सांभी मूछी छ.

सभी ! आवे आ रहुके कोनो,

आ रहुके कोनो

के कोयल जोबतो रे लोख. ३

सभी ! दोरे आ बेलन कोनां,

आ बेलन कोनां

के मधु आस लभीओ रे लोख. ४

नि
सा
लो.....४०

(सांभर)

सां सां सां सां
नि - नि - नि नि नि - नि सां नि सां - - -
को ड नो ड २ छु को ड आ ड प तो ड ड ड

निसां रीं नि ध प ध म म म ग री म - - -
ड ड ड ड ड ड ड ड ड ड ड ड ड ड ड

प - प प सा नि - धप ध प - - - - - प
को ड य स गो ड न ड क रं ड ड ड ड ड त

पध पध म ग री - री री सारी मध निसा नि सां - -
को ड ड नां ड ये ड त न को ड ड ड २ तां ड ड

निसां रीं नि ध प ध म म म ग री - - -
ड ड ड ड ड ड ड ड ड ड ड ड ड ड ड

प - प - नि - धप ध प - - म प नि नि
ग ड मे ड मां ड स ड प सं ड ड ड त स भी

सां सां सां सां
नि - सां - सां - नि सां रीं नि ध नि ।
है ड ये ड आ ड । ध न ड ग न ड

प ध प - मग री म प सां नि ध नि
गे ड नी ड आ ड ड । ध न ड गे न ड ।

प ध प - म ग री री प म प -
गे ड नी ड के ड । म न ड म थ ड

- - री प म ग री ग री नि - -
ड ड रो ड ल ड । तो ड ड रे ड ड ।

सा
लो.....४०

ભાવનગર છાત્રાલય સંમેલન

છાત્રાલય એ ગૂજરાતમાં પંદર વીસ વર્ષ જેટલી જૂની ચીજ થઈ, એટલે હમણું ભાવનગરમાં જે સંમેલન ભરાયું તે જરૂરે વહેલું નહોતું. આયું સંમેલન ભરવાનો વિચાર મોતીલાલ જેવાએ કેટલાંક વર્ષો સેન્ધો, જગજીવનદાસ જેવાએ પાંચ વર્ષ સેન્ધો, નાનાલાલ જેવાએ અઢી વર્ષ સેન્ધો અને અંતે સૌના સામટા સેવનથી પાર ઉતર્યો.

અથવા બધો જશ આટલા પુરસ્કર્તાઓને જ વહેંચી આપવો શા માટે? બોડિંગો આને જે હથે ચાસે છે તે જોતાં તો આવા સંમેલન માટે બોડિંગમાં વસનારા એકેએક જાગૃકની આંતરડી અચાત પણ રાત દહાડો ઝંખ્યાં કરી હશે? બિચારા શુદ્ધપતિઓની પ્રાર્થનાનો ફાળો પણ એણે નહિ જ હોય. મારા જેવો બેદરકાર કેહક જ હશે કે જેણે પોતાનો નિબંધ પણ ચોથી કે પાંચમી નોટીસ પછી જ લખી મોકલ્યો! શુદ્ધપતિની અથવા જૂની ભાષામાં બોડિંગ-સુપરિન્ટેન્ડન્ટની દયાજનક રિયતિ જે જાણે તેને જ સમજાય કે સંમેલન માટે એની પ્રાર્થના કેટલી તીવ્ર હશે. એવી રિયતિ તો એક એ જાણે, બીજે જાણે જગતજૂની છાત્રાલયનો મહાન શુદ્ધપતિ પરમાત્મા, કંઈ એક જાણે એને પગવવામાં આનંદ માણુનારા છોકરાઓ, પણ વધારેમાં વધારે તો સમજે કેાઈ સાવધી માતા જ, જેને નશીબે પરાઈની ટોચું-એક બેનાં સંભાળવાનું આવી પડ્યું છે.

આટલી આટલી પ્રાર્થનાઓનું બળ એકું થયું છતાં ત્રણ વખત તારીબો નક્કી થઈ અને ત્રણ વખત ફરી ત્યારે છેવટે સંમેલન હેઠાણું આવ્યું. કેાણ જાણે કેાનાં આદિપતિઓ એને નડ્યાં હશે ?

૦

*

*

*

પણ પોતાના પોપણ માટે પોતાના સ્વનંદ પુરુષાર્થ ઉપર જ આધાર રાખવા માગે છે. તેથી ક્યાંક શિક્ષકોને પોતાનાં સંમેલનો ભરતા જોઈએ છીએ, શિક્ષકોમાંથી જે વળા બાલશિક્ષકોને જૂદા બેસીને ક્યાંક મૌડીસોરી સંમેલન ભરતા જોઈએ છીએ, અને હવે શૃદ્ધપતિઓ પણ શા માટે બાધી રહી જાય ? તેમણે પણ પોતાનું સંમેલન ભરી લીધું, અને શૃદ્ધપતિઓમાંથી જે ભાવનગરમાં લુહાણા શૃદ્ધપતિઓએ પોતાનું અલગ સંમેલન ભર્યું.

એમ અલગ અલગ પડીને જીવનની બધી પ્રવૃત્તિઓ પોતપોતાનાં પોપણ મેળવવા ધાય તો જીવન વધે કે ઘટે અથવા ટકે જ કે કેમ એનો વિચાર વિચારકો કરે. ઉપમાઓ દર્શાવે જ સાંગોપાંગ મળતી નથી હોતી, છતાં જો માણસના શરીરની સાથે તેના સમગ્ર જીવનને સરખાવીએ તો, શરીર તો એ રીતે વર્તવા જતાં નાશ જ પામે. પણ ચોવીસે કલાક ઉપમા રૂપે શરીર સાથે જ રહેતું હોવા છતાં જીવનના કાયદામાં આપણે અથદાળુ બનીએ છીએ, અને ઘણું અસંભવિત હોય છે એવા પર અંધશ્રદ્ધાળુ બનીએ છીએ. બાદથી દેશના ગરીબો સાથે ન સંધાઈએ તો પણ આપણે ખરી કેળવણી આપી શકીશું એમ આપણે માનીએ છીએ. આપણે જો આખું વર્ષ દેશભક્તિના પાઠો લણાવીએ તો વર્ષ આખરે દેશદ્રોહી સરકારને એક સત્તામ ખોટે મને ભરી લઇએ એમાં દેશભક્તિને કંઈ આંચ નહિ પહોંચે. એમ પણ આપણે માની લઇએ છીએ. જાત્રાલયોવાળા માની લે છે કે એક તરફથી ગેરિઆઈડી અને મેડિનીનાં જીવન મોટેથી શીખવીશું તો બાળકોમાં પરદેશી કપડાં પહેરીને પણ દેશભક્તિ આવી જશે. કોમી જાત્રાલયો માની લે છે કે પોતાનાં છોકરાંને જૂદા વાડામાં વિદ્યાર્થીદેશમાં રાખવા છતાં તેઓ દેશને એક સમજનારા નહિ રહે !

ત્યાં કોણ કોણ હતાં ?

આ પ્રમાણે જીવન અને કેળવણી એક છે એ સિદ્ધાન્તની અશ્રદ્ધાને પ્રતાપે તેમ જ સાકંઠાં ને પથરા ને ખીસાં ને ચીંથરાં ને એવું એવું બધું ચિત્ર વિચિત્ર ટાળું સંપ્રસિદ્ધ કરવાથી તેમાંથી હુંદર જીવતું જાડ બનાવી શકાશે એ અસંભવિત ઉપરની. અંધશ્રદ્ધાને પ્રતાપે જાત્રાલય સંમેલન પચરંગી બન્યું હતું. એ અનેક રીતે પચરંગી હતું: જેમ બહારનાં વજ્રોમાં પચરંગી હતું, તેમ વિચારોમાં પણ પચરંગી હતું. દુઃકી આવકમાં થોડો વધારો કરવાના હેતુથી ધંધો કરનારાઓ તેમાં હતા, વૈજ્ઞાનિક રીતે જાત્રાલયો અલાવનારાઓ તેમાં હતા, દેશભક્તિના અખાડા તરફે ચલાવનારાઓ હતા, જ્વતજ્વતની ધાર્મિક ક્રિયાઓ શીખવી દહને ધર્મનું ભાણું બંધાવનારાઓ પણ હતા, અને જૂનાં આશ્રમજીવનનાં પુસ્તકગન વંચુનેને સાચાં કરવા મથનારાઓ પણ હતા. એમાં લા લા કરીને સાંભળનારાઓ પણ હતા, હું હું કરીને બોલનારાઓ પણ હતા અને એકે માઈ ઉઠું કહેનારા અમલદારો પણ હતા. એકવાર સર્કસમાં ગણુ સિંદ, લેસ અને બકરીને સાથે પાણી પીતા જોયાં હતાં !

સંમેલનને અન્તે કેટલાક અસંતોષ બતાવતા હતા કે આ સંમેલન નકામું ગયું, કંઈ સ્થાયી લાભ તેનાથી ન થઈ શક્યો. ન દરેક જાત્રાલયને માટે એક મરજો જીવનક્રમ બાંધી શકાયો, ન દરેકને માટે શૃદ્ધપતિની લાયકાતની નિશ્ચિત રેખા દોરી શકાઈ, ન જાત્રાલયોના ખોરાકને નિશ્ચિત ધોરણ પર મૂકી શકાયો કે ન શૃદ્ધપતિના પેટિયાનું નિશ્ચિત ધોરણ મુશ્કેલી શકાયું: મેજો મથો ને વીખાઈ ગયો. જેમ તેમ કરીને એક અનિશ્ચિતકાલિક 'જાત્રાલય પત્રિકા' દાદવાનું અને કોઈ બોલાવે તે જાત્રાલયોની સુલાકાત લઈને તેમની સ્થિતિ તપાસી સુએ તે સલાહ આપવાનું-એટલું જ આવડા મોટા સંમેલનનું ફળ દાંડી શકાયું. અસંતોષ

માનનારાઓ માને છે કે મેળાવાની સંખ્યા ઘણી જાગરી થઈ ગઈ તેથી સંગીન કામ ઓછું થયું. સાચી વાત એમ નહિ હોય કે સંમેલન પચરંગી હતું તેથી જ સંગીન કામ ન થઈ શક્યું ? એકરંગી સંમેલનો આના કરતાં અનેક ગણાં મોટાં થયાં છે અને સંગીન કાર્ય કરી ગયાં છે.

*

*

*

*

પ્રતિનિધિઓ

કાઠિયાવાડનાં કેટલાંક રાજ્યોએ આ સંમેલનમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા હતા. એ નોંધ લેવા જેવી વાત ગણુરી જોઈએ. પહેલાં આપણે ત્યાં રાજ્યો પ્રજાની પ્રજાસિંધોમાં ભાગ લેવામાં મગરૂરી માનતાં, હમણાં હમણાં પરદેશી અંગ્રેજને વાદે ચઢીને તેઓ અગ્રજ રહેતાં શાખી ગયાં છે. રાજ્યમહેશમાંથી ઉતરીને શેરીમાં આવવામાં પોતાની માનદાનિ સ્ખળતાં થયાં છે. પણ એ ખોટા અનુકરણમાંથી ઉગરીને ભાવનગર, લોંબડી, ધાંગધા, પાલીતાણાનાં રાજ્યો તરફથી અહીં પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. ભાવનગરમાંથી પટ્ટણી સાહેબ તો રાજ્યકાજને બાબતે રાખી સંમેલનની ભૂમિ ઉપર આવીને રહ્યા હતા. શ્રી. મોતીભાઈ અમીન તો પીયર અને સાસર-જન્નેના સગપણથી આવેલા હતા ! ચરેતર એજ્યુકેશન સોસાયટીનો એ પિયરનો નાતો અને ગાયકવાડ રાજ્યનો તે સાસરીનો. અંગ્રેજ રાજ્યના પ્રતિનિધિ હોય એવી આશા તો કેમ જ રાખી શકાય ? તેમને માટે વિશ્વાયતનાં જાગરૂં જાગરૂં મોડિંગોનાં દષ્ટાન્તો ખૂટે ત્યારે આ દેશની પ્રજાના સંમેલનમાંથી કંઈક જોવાનું સુઝે. પણ સૂઝની સાથે કેટલુંક લીધું જગી થયું. બીચોનાં, કાળીપરજનાં, અંત્યજનોનાં મોડિંગોના સુપરિન્ટેન્ડેન્સે, જેઓ સરકારની નોકરીમાં હોવા છતાં એ નોકરી પોતાની પછાત કેમનાં બાળકોની લાગણીથી કરી રહ્યા છે તેમને અહીં આવવાની તક મળવી જોઈતી હતી એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

વડોદરાના શ્રી. મોતીભાઈએ પોતાના જે અનુભવો વર્ણવ્યા અને જે સલાહો આપી તે તો આ સંમેલનનું નવનીત જ નિવડ્યું. ભાવનગરના વિદ્યાધિકારી ચિત્રકાશભાઈએ શિક્ષણ-સામ્રાજ્યનું અને માનસસામ્રાજ્યનું બહેનું જ્ઞાન બતાવીને તો સંમેલનને આશ્ચર્યચકિત કર્યું. એ જ્ઞાનની પાછળ વાચનનો મોટો શ્રમ હતો તે એક આશ્ચર્ય, અને એક રાજદરબારી અધિકારી આટલું જ્ઞાન સંગ્રહીત કરવાની તકલીફમાં ઉતરે એ બીજું આશ્ચર્ય.

*

*

*

*

મસલત સમિતિ

સંમેલનનું જાહેર કામકાજ સરળ થઈ પડે એટલા માટે પહેલે દિવસે મસલત સમિતિ જેવું ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. કોઈને કશું લેવું દેવું તો હતું જ નહિ, એટલે મસલત સમિતિનાં ખારણાં બંધ રાખવાનું અથવા તેની સંખ્યા મર્યાદિત કરવાનું પણ ન જ હોય. આખા સંમેલને આ સમિતિમાં ભાગ લીધો કહીએ તો લગભગ સાત્ય ગણાય.

આ મસલત સમિતિએ જૂદા જૂદા ગૃહપતિઓનું અહીં એકત્રિત થવામાં શું શું દરિયો-દુ હતું તે હીકે હીકે જણાવી આપ્યું. નરદરિભાઈએ શરૂઆત કરી. હાવાલપતી જર જ નથી એવો અણુધાયો પ્રશ્ન તેમણે ઉઠાવ્યો. સમિતિમાં હાલકાર મચી ગયો. ગૃહપતિઓએ પોતાનાં કલ્પનાત્રેયોથી જાગે પોતાનાં ગૃહોનાં ખારણાં દેવાઈ જતાં હતાં.

અને છાત્રાલયોમાં શું સુધારા કરી શકાય એની મસતત કરવા મજબૂત છીએ, છાત્રાલયો બંધ કરાવવા નહિ, એવા લાવના અગાએ થવા લાગ્યા. નરહરિભાઈએ પોતાનાં કારણો જણાવ્યાં, તેમણે છાત્રાલયના જાતિઅનુભવ પરથી જોયું હતું કે હાં બાળકો માણાપના પ્રેમ વગર દીનરાય છે, તેમના ઉપર હલકા સંસ્કારો પડે છે, તેઓ રોટલીના દિસાબ ગણનાં શીખે છે અને વધારે તો કુછંદી છોકરાઓના સંગમાં ગંદી ટેવો, શીખી પોતાનાં શરીર અને મનને લાસ કરે છે. છાત્રાલયના આ દોષો ખરા છે કે કેમ, તે દૂર ચાલ કે કેમ, એની ચર્ચા કરવાની ધીરજ કોઈએ બતાવી નહિ. જે ચર્ચાને અન્તે કદાચ છાત્રાલય બંધ કરવાનાં જ નિર્ણય પર આવવું પડે તેને કોઈ કેમ અપાય ?

મને પણ લાગે છે કે છાત્રાલયો જરૂરી છે કે નથી એ નક્કી કરવા અહીં બંધા ગૃહપતિઓ આવેલા હતા જ નહિ. એ પ્રશ્નને તેઓ નક્કો કરી શકે જ નહિ: કેટલાકોને તેનો અતિશય મોહ રહ્યો તેથી અને કેટલાકોને તેની સાથે પોતાની રાજીનો સંબંધ રહ્યો તેથી. પરંતુ આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા માટે ગૃહપતિઓને બદલે જે છાત્રાનું સંમેલન થયું હોય તો ધણું અજવાળું પડે. ગૃહપતિઓ જે કંઈ શકે તો તેઓ પોતાની છાત્રાને એકલા મળાને ચર્ચા કરતા કહે. તેઓ છાત્રાલયને બંધ કરવાનો ઠરાવ કરે કે નહિ તે સમજાવું નથી, પણ ગૃહપતિને તરતોતર રવાના કરી દેવાનો તો જરૂર નિર્ણય કરે.

આખરે આ પ્રશ્નમાંથી છૂટીને પહેલાં પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાની હાકલ પડી. ચર્ચામાં દાખલ કરવા માટે કેટલાકની પાસે તૈયાર મુદ્દા હતા, અને કેટલાકે તાત્કાલિક તૈયાર કરી લીધા.

ચર્ચા

એ વિષયો અનેક અને અનેક. ધાર્મિક શિક્ષણથી માંડીને ગૃહપતિના પગાર સુધીના વિષયો તેમાં સમાઈ જતા હતા. કયાંથી શરૂ કરવું ને ક્યાં અટકવું એનો કેમ નિર્ણય થઈ શકે ? 'દુનિયાની વ્યવહાર-કુશળતાનો આશરો લઈ ધાર્મિક શિક્ષણથી શરૂઆત થયે: છાત્રાલયમાં ધાર્મિક શિક્ષણની જરૂર છે. હા લાઈ જરૂર છે. ના કોણ પાડી શકે ? ધર્મ શું અને ધાર્મિક શિક્ષણ શું એ મુદ્દા આગ્યો કે તેજમાં માખી ફૂળી. અમે એકબીર સમુદ્ગતનાં કરવા થયા હતા. કિનારાની નજીકમાં જ રહીને અમે તરતા હતા. તરતા તો હતા, પણ અનંત જળરાશિનો ગભરાટ મનમાંથી કેમે કયો ખસે જ નહિ. દૂર દૂર જહાજો નિર્ભયપણે ચાલ્યાં જતાં હતાં. ગૃહપતિઓએ પણ અહીં કંઈ કંઈ જ નદામાં કીધું. ગણેશ ધર્મશિક્ષણને નામે મંડાયા એટલે હવે બાંહે મોકળું થઈ ગયું. કોઈ ભલા માણસ જેવા દેખાતા. ભાઈ કહે કે છાત્રાલયમાં સજા ન કરવી જોઈએ, કોઈ મદેનાજી જેવા દેખાતા ભાઈ કહે કે સજા કરવી જોઈએ, કોઈ પહેલવાન જેવા દેખાતા ભાઈ વળી પ્રેમ કે લાડની મરકરી કરી કહે કે સજા વગર બાળકો સખત કેમ ચાલે ! કોણ નિર્ણય કરે ? બીજા બાળકોમાંથી બીજો પ્રશ્ન ઉપડ્યો. કોઈ શિક્ષક ભણાવવાનો ધંધો કરતો હોય તેણે એ ધંધાની સાથે ગૃહપતિનો પણ ધંધો મળે તો કરવો કે કેમ ? કોણ જવાબ દે ? વળી બીજા ભાગમાંથી કોઈ. જલ પુરુષે જરા ગંભીર જણાવે તો સવાલ ઉપડ્યો: છાત્રાલયમાં ગૃહપતિઓ તરફથી કંઈ પણ હોય બનવા ન પામે. એટલા માટે ગૃહપતિ ૪૦ વર્ષની ઉંમરનો જ રાખવો, જે દુનિયાને જોઈ બોગવીને ધરાઈ ગયેલો હોય. બીજો છેડેથી કોઈ ઉત્સાહભરેલા ભાઈએ સામે પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે એમ નહિ, ૪૦ વર્ષની અંદરનો માણસ જ ગૃહપતિ થઈ શકે. જલ મનવાણા, તેને હસે કે, દુનિયાની ભરાઈનો આપડો, અનુભવ નથી. જુવાન મનવાણો જલ પર બીજાનું કે આ

શ્રદ્ધા નવા લોહીને ધીનવી દેશે. આનો પે નિવેડો કોણુ આપે ? એ પ્રશ્ન હતુ દવામાં જ હતો ત્યાં કોઈ અનુભવીએ કહ્યું કે શ્રદ્ધાનિ પરમારનાથો શ્રદ્ધા જ હોવો જોઈએ; તરત સામે પ્રશ્ન થયો કે પરમાર વગરનો કક્કડ જ હોવો જોઈએ; ત્રીજાએ પરણેલા અને વગર પરણેલા એ બન્ને માટે વધીસાત કરવાની પોતાની તૈયારી જાહેર કરી સમિતિને દસાવી દીધી અને કીક થયું કે આખો પ્રશ્ન એ દસવામાં ઘસડાઇ ગયો.

જ્ઞાતિ હાત્રાસયો ન જોઈએ ?

આ બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા વખતે ગરમાગરમી કીક જમી પછુ તે પ્રશ્નોના પોતાના મદત્તને અંગે હતી તેના કરતાં નવા નવા પ્રશ્નો પોતાને માટે અવકાશ મેળવવા કંઈક અધીર બની જતા તેની દની. ખરી ગરમાગરમી હળનવાલ જોવીએ ઉપગમી. તેઓ કહે કે કોમી હાત્રાસયો હોવાં જ ન જોઈએ. ખરી રીતે તેમનો પ્રશ્ન હિન્દુસ્તાનના એક વિશાળ પ્રશ્નો પેદા પ્રશ્ન જ દનો. જ્ઞાતિઓ આ દેશમાં હોવી જોઈએ કે નહિ, જ્ઞાતિઓ પોતા પોતાની નોખી નોખી ટોળાઓમાં એકાંતે જ નાનવરાઓ ઉગાવે છે તેમ પોતાની ઉત્પત્તિના વિચારો કરે કે નહિ. કેટલાક જોવીછ જોવાઓ માને છે કે જ્ઞાતિઓ દલે નહિવંત્ર સંસ્થાઓ બની ગઇ છે, તેની પ્રવૃત્તિ નાનવરાથી આગળ જઈ શકે જ નહિ, તે દેશની દૃષ્ટિએ, મોટા સમાજની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શકે જ નહિ-માટે તે પોતાની ઉત્પત્તિ સાધી શકે નહિ. પણ આ સંમેલનમાં મોટો ભાગ કોમી હાત્રાસયોના શ્રદ્ધાનિઓનો હતો કોઈ કપોળ, કોઈ જૈન, કોઈ હુદાણા, કોઈ બ્રાહ્મણ, કોઈ શીમાળી, કોઈ રમપત. તેમનામાં ઋષિમુનિઓએ સ્થાપન કરેલી પેલપોતાની પ્રાચીન જ્ઞાતિઓ માટે આવા વિચારો સાંભળી ખળભળાટ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. ખળભળાટ વધારે તો એટલા માટે કે એ જ્ઞાતિઓ આજે કંઈ નહિ તો પોતાના બાળકો માટે હાત્રાસયો બોલવા જેવી પ્રગતિ-મુચક પ્રવૃત્તિ તો કરે છે જ. પણ જોવીછ જોવા એક બ્રાહ્મણની આંખમાં પાણી એ પ્રગતિ તો આવતી જ નથી. તે તો તેને પ્રગતિને બદલે પડતીની જ મુચક ભ્રમજે છે. એ કહે છે કે આવાં જુદાં હાત્રાસયો એ બાળકોના કિસ્સા મગજનેમાં ઉતરે ભેદભાવ ઉમેા કરે છે, અને દેશની એકતાને તેડી છેડી કાઢે છે. કોમી શ્રદ્ધાનિઓ આખી ઇંછેડાઇ ઉઠે એ દેખીતું છે. નાનના કોઈ સખી શ્રદ્ધાઓએ માઝ માંડ કરીને પૈસા કાઢવા હોય અને નાત જમાવાનો કીર્તિદાયક રસ્તો મૂકીને હાત્રાસય બોલ્યું હોય તોપણ તેને ઉત્તેજનમાં જોવી જેવાની દરખાસ્ત ! એ તો વળી કોમી હાત્રાસયને નાતવરાની દારમાં જ મૂકી દે છે !! એ કહે છે કે નાતમાં મોટાઈ મેળવવા માટે જ લોકો આખી જ્ઞાતિસંસ્થાઓ કાઢે છે. કીર્તિ માટે ન હોય તો ગમે તે કોમના ગરીબોને માટે પોતાનું ધન કેમ ન વાપરે ?

અરુ શ્રદ્ધાનિઓના ઉજાટથી અને અરુ ધીન પ્રશ્નો આ બાળગમના પ્રશ્નોને ખસેડી પોતાનો માર્ગ કરવાને જોર કરતા દતા તેથી આ પ્રશ્નો અન્ત કાળ્યા વગર જ આગળ ચાલ્યું પર્યું; પણ મસક્ત સમિતિ આગળ ત્રાડી ઘડી દની તેના કરતાં ધડિયાળો કારો જ્ઞાતિ વધી ઝડપથી આગળ ધરી ગયો દનો. કેટલાકોએ તો મસક્ત સમિતિને સુકાત વગરના વડાણની માફક જ્યાં કાવે ત્યાં ઘસડાવી જોઈ તેની પાસેથી કોઈ ચોક્કસ કાર્યની આજ્ઞા હોવી દીધી અને હાલમાંના ઉડીને બચાર ચાલી ગયા. વખતેવખત એ સમિતિમાંથી જ કોઈ કોઈ ભાષણો ઉઠે અને કંઈ ચોક્કસ કાર્ય થવા વગર વખત વળી જાય છે એની

ચેતવણી આપે. અન્તે મોડે મોડે પ્રમુખ વચ્ચે પડ્યા અને પોતે શ્રી. નાનાભાઈની સાથે મળીને મહત્વના દશ મુદ્દાઓ તારવી કાઢ્યા. અલગત એ મુદ્દાઓ કાઢવામાં તેમને અસહ્ય સમિતિનું આડાઅવળા ચાલેલું કામકાજ પણ ઘણું જ દિશાદર્શક નિવડેલું હતું.

મસલત સમિતિ: સૌથી મહત્વનું અને રસિક કાર્ય

કેટલાકનો અભિપ્રાય એવો સાંભળ્યો છે કે આ મસલત સમિતિ કેવળ ફારસી જ નીવડ્યું. બીજાનો એવો છે કે સમિતિને પોતાનું કામ કરતાં જ ન આવડ્યું. ત્રીજાનો અભિપ્રાય વળી એવો છે કે પ્રમુખ આદિક આગળ બેસનારાઓએ સમિતિને સરખી દોરવી નહિ. ચોથાનો વળી એવો છે કે સમિતિમાં ભાગ્યે જ કોઈ પોતાનો મત પાંધીને આવેલું હતું; ઘણા બોલવા ખાતર જ બોલવાને હોવા થતા હતા. પણ એક વર્ગ એવું માનનારાઓનો પણ હતો, અને આ લખનાર પણ તેમાં જ સામેલ છે, કે આ મસલત સમિતિ એ જ આખા છાત્રાલય સંમેલનનું સૌથી મહત્વનું અને સૌથી રસિક કાર્ય હતું. ત્યાંથી જ નોંધ શકાયું કે છાત્રાલયનાં અને તેમના ચાલકોના પ્રશ્નો કયા છે; ત્યાંથી જ નોંધ શકાયું કે હોલના ગૃહપતિઓ કેટલે સુધી જઈ શકે એમ છે; ત્યાંથી જ નોંધ શકાયું કે છાત્રાલયો અને ગૃહપતિઓને વખતોવખત મળનારું એકદમ મંડળ હોય તો તેઓ તેને વધારે વધાવી લે; ત્યાંથી જ નોંધ શકાયું કે આ સંમેલનની અને આવાં સંમેલનોની કિંમત એક મેળા તરીકે, પાતાવરણ ઉભું કરનાર એક સાધન તરીકે મોટી છે; અને ત્યાંથી જ નોંધ શકાયું કે અનેક-વિધ વર્ગોનું અનેક અને અનેકવિધ મતો ધરાવનારું આ સંમેલન કોઈ સામાન્ય હસોવા કરીને તેનો એક સરખો અમલ કરી શકે નહિ.

કેટલીક વ્યક્તિઓ કે જેમની જાપ આ સંમેલન ઉપર વિશેષરૂપે પડતી હતી તેમનાં દેખાવિત્રો દોરવાનો પ્રયત્ન કરે.

દેખાવિત્રો: પ્રમુખશ્રી

સૌથી પહેલાં વિવેક ખાતર પણ પ્રમુખને જ મળાવવા નોંધ્યો, જે કે અહીં તો શું પણ એમ કંઈ વિના છુટકો નથી. તેમના વ્યાખ્યાનનું હોલન કરવાની ફરજમાંથી હું છુટી જાઉં છું, કારણ કે પોતાના માસિકમાં પોતાનું વ્યાખ્યાન આપ્યા પછર તે જોઈને જ રહેવાના છે? એમના ગુરુજનોની સમક્ષ હવે આસન ઉપર બેઠેલા તે બહુ શોભતા હતા. ચર્યાતમાં હવે ચરીને બેસવાનો કંઈક ક્ષોભ જણાતો હતો, પણ તરત જ આત્મવિશ્વાસ એકઠો કરી લીધો અને મોટામાં મોટાં ગુરુજીને માટે પણ પ્રમુખની ઘેટી ચોણસંપણે વગાડતા રહ્યા. દરેક ચર્ચાને અન્તે ચર્ચાનો સાર તેઓ તારવી જતા. પ્રમુખ તરફથી સંમેલનને મળેલા કાળમાં તેમનું ભાષણ ચડે કે તેમનું આ સારહોલન ચડે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. સારહોલનમાં તેમની હસદીર વિવેકશક્તિ ખ્યાન ખેંચનારી હતી. જે ભાષણો તેમાં રહેલા વડાતકા તરફને કારણે અથવા અરસિકતાને કારણે શ્રોતાવર્ગમાં અત્રિય ચંચળ પડતાં અને જેને વગર પ્રસંગે તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લેવામાં આવતાં તેવાં ભાષણોમાંથી પણ સારહોલન વખતે પ્રમુખ સાહેબ ખસસ કરીને કોઈ કોઈ મુદ્દાઓનો ઉપયોગ કરી લેતા. પોતે બધું સાંભળીને યાદ રાખી લીધું છે એમ બતાવવા હોય, કે પછી પોતાનાં શ્રોતાવર્ગ તરફથી અપમાનિત ભાષણકર્તાઓના અપમાનનો આ રીતના ઉત્તેજનથી કંઈક બદલો

વાળી આપવા ખાતર હોય; અમર તેમણે એ પક્ષોની સમતોડના જાળવવાની જે એક શક્તિ ખીલવેલી છે તેને લીધે હોય, પણ તેમની આ ચતુરાઈ અદ્ભુત હતી. કેાઇ કહેના હતા કે, રામનારાયણ પાદક પોતાની વિદ્વતા અને અનુભવને કારણે પ્રમુખસ્થાનને યોગ્ય તો ખરા જ, પણ એ તો દર્દીના પણ ગુણ લુએ અને દુધના પણ લુએ-એમને તે ક્યાં પ્રમુખસ્થાને બેસાડ્યા. આ યે સાફ ને આ યે સાફ-એમ કહેવાનો જ જેનો સ્વભાવ તે એક એક્ષિસ રહેતે શું દોરવે ? પરન્તુ કેાઇ પણ પ્રમુખ મારે એ ગુણ જ અગત્યનો ગણાય, અને પાદકે પોતાના સ્થાનને શોભાવ્યું તે એ ગુણને લીધે. તેઓ કોનીયે બેઠા હોત અને સંચાલકોમાં એક કે બીજે પક્ષ લેવામાં હોત તો જ ઉચ્ચ તે મહા ઉપાધિમાં આવી પડ્યા હોત!

નાનાભાઈ

જાત્રાલય સંમેલનનું મધ્યમિન્દુ તો નાનાભાઈ જ. દક્ષિણામૂર્તિ જાત્રાલય જે પંચમે આગળ વધતું ગયું તે જ પગલે તેઓ પોતે પણ આગળ વધતા રવા છે; અથવા વધારે ખડું વર્ણન તો એ કે પોતે જેમ જેમ આગળ વધ્યા તેમ તેમ તેમણે જાત્રાલયને પણ પોતાની સાથે જ રાખ્યા કીધું. સંખ્યા પૂર્ણમાં સમાપ્ત થતા બ્રાહ્મણ ધર્મથી તેઓએ અને તેમનાં જાત્રાલયે શરૂઆત કરી અને આજે સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજ્ય એ જેનાં મુખ્ય લક્ષણો છે એવા ધર્મમાં ખસે આવી પહોંચ્યાં છે. તેઓ ત્યારે ઉભા થતા ત્યારે તેમની પાછળ વર્ષોની ચડતીપડતીના અનુભવનો મજબૂત ટેકો રહેતો. તેઓ એક એક શબ્દ આપીને બોલે છે તે કેવળ તેમની પ્રત્યેક શબ્દતિનું જ દર્શક નથી રહ્યું, પણ અનુભવોથી મુદ્દત યજ્ઞ ગયેલા નિશ્ચયનું મૂલ્ય છે. તેમના એકનિષ્ઠ કાર્યને, જો તેમણે પરસ્પર વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિઓને એકસરખી વશ કરી છે. તેઓ શ્રેષ્ઠ અધ્યાપક છે તો શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થાપક પણ છે. તેઓ એક તરફથી વિદ્યાપીઠના કુલનાયક છે તો બીજી તરફથી દેશી રાજ્યોમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત છે. એક તરફથી ગાંધીજી જેવાને પોતાના મોવડી માને છે, તો બીજી તરફથી એકાદ ધર્મગુરુને મારે પણ હૃદયમાં સ્થાન સાચવી મૂકે છે. એક તરફથી કાકાસાહેબ જેવાની સાથે મિત્રાચારી બાંધી રાકે છે તો બીજી તરફથી બ્રાહ્મણધર્મ અને કુળના અભિમાની સુરખીઓની સાથે પણ મિત્રાચારી સાચવી રાકે છે. એક તરફથી ગાંધિને પો જનારાઓ સાથે લગતા દેખાય છે તો બીજી તરફથી કેમી જાત્રાલયોના ચાકકેને વિશ્વાસ અને પ્રેમ આપી રાકે છે, અને નાતજાત સગાસગંધીનાં મન પણ રીઝવી જાણે છે. એક તરફથી સંમેલનમાં ખાદીનાં ટોળાંઓને નોતરી લાવે છે તો બીજી તરફથી ખાદીની સૂચ ધરાવનારાંઓને પણ ખેંચી આણી રાકે છે. જાત્રાલય સંમેલન જે તેની સંખ્યાથી, તેણે ફેલાવેલા મુંદરે આદાલતથી શોભી ઉઠ્યું તે નાનાભાઈના પ્રતાપે જ.

મોતીભાઈ ગમીન

મોતીભાઈનું વર્ણન ભાઈથી જગજગદાસે જાત્રાલય પ્રવૃત્તિના પિતા તરીકે આપ્યું છે. તેનાથી વધારે મુંદર બીજું ન હોઈ શકે. જાત્રાલયો ધણુઓએ કાઢ્યાં અને ચત્રાચ્યાં. પોતપોતાની સમજાયુ પ્રમાણે ઇતિહાસ મંરકારો અને ટેવો આપવાના ધણુએ પ્રયત્ન કર્યો હશે. પણ જાત્રાલયનું ઇવન પૂર્ણ કરીને જગતમાં સમાવર્તન પામ્યા પછી જાત્રા સાથે કેટલા ગૃહપતિઓ મોતીભાઈના જેવા સંખંધ-સાચવી રાક્યા છે ? એ બાબતમાં મોતીભાઈ એકા નરિ તો પહેલે નંગરે તો અવસ્ય આવે. હું કેટલાક એવા ગૃહપતિઓને જાણું છું

કે જેમની છાત્રાલયો ચલાવવાની રીતોને હું મોતીલાલની રીત કરતાં વધારે પસંદ કરું છું, જેઓનો છાત્રો તરફનો પ્રેમ મોતીલાલથી ઓછો નહિ જાહેરમાં જતાં છાત્રો સાથે જે સંબંધોનું બંધ બાંધવવા મોતીલાલ ભાગ્યશાળી છે તેનાથી એઓ સ્પષ્ટિત છે. છાત્રાલયમાંથી મી. ફરી કે તરત તેમને અને તેમના પ્રેમલયો છાત્રાલયને એ છાત્રો બહુ જાહેરાતો આપે છે. રીતે ભૂરી જવાના ભૂતકાળના ભંડારમાં ફેંકી દે છે.

મોતીલાલ વિશે બીજાઓ કહે છે અને તેઓ પોતે પણ કહે છે કે જાહેરમાં ભાષણ ન કરવાં એ તેમનું લગભગ ગત છે. છાત્રાલય સંમેલનમાં તેમણે એ ગત જતું કર્યું. તેમનામાં વિનય અને સંકેત્ય નેધતા પ્રમાણમાં છે અને તેથી તેઓ ખર્ચતાં સુધી શ્રોતાઓના ટીણાની મધ્યમાં પોતાનું સ્થાન રાખવું હમેશાં પસંદ કરતા; કદાચ જાહેરમાં બહુ ન બોલવું એ કંઈક અંશે એ વિનયને આભારી પણ હોય. પરંતુ આ છાત્રાલયમાં જો તેઓ પોતાનાં અનુભવ અને સલાહ ન આપે તો પોતે ખોટા વિનય સેવ્યો ગણાશે એમ તેમણે સમજી લીધું જણાવું હતું. ત્યારે ત્યારે પ્રસંગ હાય આવ્યો ત્યારે ત્યારે તેઓ અદમ્ય માર્ગ ફરી આપતા લોકોની વચમાં થઈને ભાષણકારના ટેબલ પાસે આવતા અને પોતાને કહેવાનું બંધી જ (બિઝનેસ-લાઇક). સીધી સાદી વહેવારી વાણીમાં સંભળાવી જતા. આ સંમેલનને તેમણે એક જાહેર સભા નહિ ગણતાં. ધંધાના ધંધાદારીઓનું ખાતરી મંડળ ગણી પોતાના વિશ્વાસમાં લીધું. મૂળો માણસ પણ પોતાના જીવનકાર્ય વિશે કંઈ કહેવા માગે ત્યારે તેની જાલ છૂટી થઈ જાય, અને જાલ ચળકાટ છૂટે નહિ તો પણ તેની આંખોમાં ને હાથના ચાળામાં અને આંખો અંગમાં પોતાનો ભાવ મુકવાની અજબ શક્તિ આવે જ, તો પછી મોતીલાલ પણ પોતાના જીવનકાર્ય વિશે એ જ કાર્યને વરસા એક મંડળની પાસે બોલવા ઉઠે ત્યારે પોતાના મુનિમતને આજુએ મુકવા તૈયાર થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

આ સંમેલનમાંથી કેટલાકે ગાન લઈને ગયા, કેટલાકે સંતોષ લઈને, કેટલાકે આશા અને ઉત્સાહ લઈને પણ ગયા. મોતીલાલ આપી તો ઘણું ગયા, પણ લઈને તો મારા માનવા પ્રમાણે કંઈક અસંતોષ જ ગયા. એ સંગીત કામ કરનારા અને સંગીત કામમાં જ માનનારા છે. સંમેલન તેવું કામ તેની સંખ્યા અને વિવિધતાને લીધે ન બતાવી શક્યું, પણ મોતીલાલના અસંતોષનું એક બીજું નિદાન કરવાની ઘૂષ્ટતા કઈ ? તેમને લોકસેવાનાં કામો થયું એક છે. તેમના મગજનું મૃચ્છરણ કોઈ રસાયનશાસ્ત્રી ફરી શકે તો તે જાતજાતની લોકસેવાની યોજનાઓનું જ બનેલું માણસ મટે ! પણ એ બધી યોજનાઓનો અમલ કરવાને તેઓ રાજ્યવર્તનને ઉપયોગ કરવાને ટવાયેલા છે. એ તંત્રનો શુભ એ છે કે ધારેલું કામ દૂકામાં દૂકા માર્ગે પતી શકે. લોકને સાથે લઈને જે સેવાઓ કે સુધારાઓ કરવાના હોય છે તેની ગતિ ધીમાં અને માર્ગ લોખંડે છે. આ સંમેલન પણ એક લોકપ્રવૃત્તિ હતી. લોકો તો એમ જ એકઠા થઈ શકે, લોકો તો હસતા રમતા અને જાનના અગત્ય જ પોતાનું કામ ચલાવી શકે; આમ દિશાહીન ચર્ચાઓમાંથી જ કાચે ફરીને નિશ્ચિત દિશાએ વળી શકે. રાજ્યતંત્ર તાકાલિક પારણામ આ રીતના કરતાં જાહેર બતાવી શકે, પણ એ ઉપરચોટિયું જ હોય છે એમ મોતીલાલ પોતે પણ સ્વીકારશે.

હરભાઈ

આ બી યાદીમાં બેસનાં હરભાઈ કદાચ સરભાઈ, પણ એમણે એમનો વિષય સ્વયંતાં લે સરમ રાખી નથી તો એટલા જ બેસરમ બનીને આહોં પોતાનું સ્થાન લઈ લેવું જોઈએ. કિશોર ઉમરના છાત્રોની સાથે કામ લેવું એ કેટલું અધર્મ છે એનો ખ્યાલ આ સંમેલનમાં હરભાઈએ જ આપ્યો. કિશોર વયની અંદર જે જાતિ-જ્ઞાન જગૃત થાય છે તેનાથી અલુ-જાણુ રહેનારના હાથમાં છાત્રાશ્રય જેવી સંસ્થા રહે એ જોખમકારક છે. સેક્સ, જાતિ એ બે શબ્દોથી તેમણે સંમેલનનું વાતાવરણ ભરી દીધું એમ કહીએ તો ચાલે. તેમનું જાહેર ભાષણ એ તો અત્ય અંશ જ હતો, મુખ્ય અંશ અંગત વાતચીતોમાં સમાયેલો હતો. તેમણે ગંધાના ફોલ વચ્ચે જાહેર કર્યું કે જાતિ-જ્ઞાન આપણે કબૂલ કરીએ છીએ તેના કારનાં ઘણું જ વધારે ફેલાઈ ગયેલું હોય છે, અને કિશોરોમાંના ૮૦ ટકા જાતિવિકારોના બોગ થઈ પડેલાં હોય છે. આ ૮૦ ટકાએ તો ખગલળાટ મચાવી દીધો. દસ ધીસ ટકા સુધી માનવાને તો ઘણાની તૈયારી જણાતી હતી; પણ હરભાઈને મને એમાં માનવા ન માનવાનો પ્રશ્ન જ નથી. જે છે તેને પ્રામાણિકપણે કબૂલ કરવાનો જ પ્રશ્ન છે. હરભાઈના પ્રશ્નને આગળ ચલાવીએ તો લે કિશોરોને વિશે ૮૦ ટકા મુકાય તો અત્યારના હિન્દુ સંસાર-માંના યુવકો અને તેથી આગળ વધેલાઓને વિશે તો સોમાં એક ટકા એણે કેમ જ મૂકી શકાય ? એટલે લે કે હરભાઈએ પોતાના વિકારોના જાહેર એકરાર કરવાને કોઈને સીધું આમંત્રણ કર્યું નથી છતાં તેમણે મૂકેલો ચોંકાવનારો આંકડો એવું આમંત્રણ અવરય કરે છે. હરભાઈએ ફેલાવેલું આ આન્દોલન સીધે જ મુખે વહે એની સંભાળ રાખવાની જવાબદારી તેમના ઉપર આવી પડે છે. કારણ કે સંમેલનમાંથી જે સંખ્યાબંધ ગૃહપતિઓ એમના આંકડાથી ભડકાને છુટા પડ્યા છે તેઓ એકદમ ચોપીપહોરો રાફ કરી દેશે. ચોપીપહોરો પોતાની જાન ઉપર રાફ કરવો જોઈએ, પણ એ પ્રયત્નની વાત માણસ દમેશાં સૌથી છેલી કરે છે. બહુ જ લાગણીભરી કિશોર પ્રકૃતિને આપી આપી કેટલી નુકશાનકર્તા થઈ પડે એનો ખ્યાલ હરભાઈએ આપવાનો હતો બાકી જ રહી ગયો છે. તેમનો ભડકાખનારો આંકડો ખરો હોય તો પણ તે હુલ્લતાનો નહિ પણ મુગ્ધતાનો જ નિર્દેશક છે એના ઉપર ઘણો વધારે ભાર હરભાઈને મુકવાનો રહેશે.

હરભાઈનું નામ આ સંમેલનને અંગે જૂઠી નહિ જ શકાય. એક મિત્રે તો તેમને સાર્ણાત 'જાતિ-ની-સેક્સની-પ્રતિમા' જ કલા હતા.

પટ્ટણીશ

પટ્ટણીશથી તો ભાવનગર આખું જ ભરેલું રહ્યું, એટલે આ સંમેલન પણ તેમનાથી જરાયેલું જણાય તો આશ્ચર્ય જેવું નથી. તેમાં તેઓ તો સંમેલનના મહેમાનોમાંના જ એક બનીને રહ્યા હતા. તેમણે મોન્ડીસારી સંમેલનના બાક શિક્ષકોમાં ખેડૂનો રૂપી બાળકોના શિક્ષક તરીકે પોતાનું સ્થાન માગી લીધું હતું, તેમ છાત્રાશ્રય સંમેલનના ગૃહપતિઓમાં બે રાજ્યાશ્રયરૂપી વિશાળ છાત્રાશ્રયના ગૃહપતિ તરીકે પોતાનું સ્થાન માગી લીધું. તેમણે સંમેલનની કાર્યવાહીમાં અખંડ લાગ જમને દક્ષિણમૂર્તિ પ્રત્યેની તેમ જ એકંદરે કેળવણીની પ્રગતિ પ્રત્યેની પોતાની મંમતા સક્રિયરૂપે પ્રગટ કરી. આખી કાર્યવાહીને પૂરેપૂરી એકાગ્રતાપૂર્વક અનુસરનારોઓમાં એક પ્રમુખ અને બીજા પટ્ટણીશઃ એ બેને મોખરે મુક્યા જોઈએ. અમૃતસાર ફૂલર તાલ તાલ જ એમને મળી ગયા હતા અને ભાવનગરના મંઈ સંજ્ઞાના

પ્રગ્નમંડળના પ્રમુખ તરીકે તેમની પાસે એ મંડળની માગણીઓ રજુ કરી આપ્યા હતા. એ મુલાકાતથી ઉપજેલી નિરાશાએ હકકર સાહેબને ઘણા દિવસ મુશ્કેલી ગમગીન બનાવી મેલાનું કાંલજ્યું છે. પદ્મણીજી જે રીતે સંમેલનના કામમાં પોતાનો રસ પ્રગટ કરી રહ્યા હતા તે જોતાં હકકર સાહેબની ગમગીની કેમ ઉપજી હશે. એનું અનુમાન કરવું જે મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

પદ્મણીજીનો એક સપાટો જેટલો તેમના હાથ નીચેના અમલદારોએ તેટલો જ આપકો સાથે કામ પાડનારા સઘળાઓએ અને તેટલો જ અશક્તો સાથે કામ પાડનારા બધા જ સશક્તોએ સંવરી રાખવો થયે છે. પોતાના લાખલુમાં પદ્મણીજીએ શિક્ષાનો યોગ્ય પ્રમાણમાં પક્ષ કરનારાઓને શિક્ષાનો નવો પ્રકાર સૂચવ્યો. જેના વંક માટે તમને ગુરમો ચડે તેના જ હાથમાં લાકડી આપો અને તમારો વાંસો તેની સામે ધરો ! શૂદ્રપતિઓને તેમણે આ રીત પોતાના છાત્રો સાથે અજમાવવાની લજામણ કરી છે અને પોતાને પણ અમલદારો સાથે એ જ દબે કામ લેવાની ઈચ્છા થઈ જાય છે એમ કહ્યું. એવી જ દબ અજમાવવાની ઈચ્છા દરેક અમલદારને, દરેક ભ્રાતાધારીને, દરેક જગરાને, દીન દીન અને દુબળા પ્રગ્ન સાથેના વર્તનમાં જે પ્રગટે, તો જગતનું રાજકારણ કેટલું સરળ બની જાય !

જગજીવનદાસ

સંમેલને જે કંઠ ઉપકાર કર્યો હોય તો તેના જશના ભાગીદાર અમરેલીવાળા જગજીવનદાસ જ છે. સંમેલનમાં જેટલી મહેનત તે તેમની જ. બધાને સમજાવીને એકલા કરવાની જે તેમની જ મહેનત. સંમેલન ભરાયા પછી ચર્ચા મંત્રણને ઉત્તેજન આપવાની તેમની જ મહેનત. અને કોઈ અતિ ઉત્સાહી સૂબ્ય ભોટો ત્રીસી શકે તેના કરતાં જે આકરી પાત કાઢે ત્યારે તેને ખાનગીમાં ઘંગન આરજી કરવાની જે તેમની જ મહેનત. સંમેલનના કાર્યનો રસાસ્વાદ જેટલો તેમને લાગ્યો હશે તેટલો બીજાને લાગ્યો જ લાગી શકે, કારણ કે સ્વાદનો ઉપભોગ તો મહેનત કરનારના જ નસીબમાં હોય છે. જગજીવનદાસને સ્વાદ ખરાખર લાગ્યો અને તેમણે તો બીજાં સંમેલન પણ પોતાના મથક અમરેલીમાં નોતર્યું.

સંમેલનની જાહેર પરિવંદો વિશે વધારે કંઠ લખવાપણું રહેતું નથી. નિયંધો સભાની ધીરજ ખમી શકે એટલા જ વંચાયા એ બહુ ઉચિત શયું. છાત્રાસયોની જરૂર, શિક્ષા, કોમી છાત્રાસયો, ધર્મશિક્ષણ એવી કેટલીક ચર્ચાસ્પદ આગેનો ઉપર જૂઠાં જૂઠાં દષ્ટિબિન્દુથી વ્યાખ્યાનો થયાં.

સંમેલને એક કાર્યવાહક મંડળ નીમીને પોતાના કામનું કાયમી ફળ મૂક્યું છે. એ મંડળ પત્રિકાથી અને પૂજવામાં આવશે ત્યાં સુવાદથી છાત્રાસયોને મદદ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. કુદરતી રીતે આ કાર્યનો મુખ્ય બોને નાનાભાઈ, દરભાઈ અને જગજીવનદાસના માથા ઉપર જ આવ્યો છે.

સંમેલનની સરસરા વિશે કેટલુંક કૃતજનાપૂર્વક લખવું જ જોઈએ. ચૌથ કુરોની વ્યવસ્થા એક બ્રાહ્મણ અધ્યાપકની દેખરેખ નીચે માટી પદ્ધતિથી કરવામાં આવી હતી. ગયા નેરા જ દરેકના હાથમાં સ્વચ્છતા સંબંધી નિયમોની યાદી પકડાવી દેવામાં આવી. રસોડામાં વિલા-

ર્યાઓ 'ભીરસનારા અને શૂદ્રપતિઓ' જન્મનારા—પછી કહેવાપાતું શું હોય? નાસ્તામાં ચડા અને ભોજનમાં મિથાન ન રાખ્યાં હોત તો પણ કોઈ જગજીવનભાઈનું પાંકું ના ભોજન મોની ભાઈએ તેમની ખજર લીધી છે એ પરથી કહેવે ખાત્રી થઈ ગઈ હશે, ન થઈ હોય તો આવને વર્ષો અમરેલીમાં સાદું ભોજન અજમાવી જોવું અને ખાત્રી કરી લેવી!

સૌથી કાન્યમય તો વહેણા ઉડાડવાની રીત. જેને એ મુઝી હશે તેને ધન્ય છે. વિદ્યાર્થી તુલસીદાસના: "દોતન દુઃખ: હરન દેવ સંનન દિતકારી" ની મધુર: કથમાં ઉંધનું મેન લય પામે એ કેટલું જાણું સુંદર!

દક્ષિણમૂર્તિના વિદ્યાર્થીઓએ સ્વયંસેવા તો કરી જ, પણ પ્રધારામાં કસરત, રાસ અને નાટકના પ્રયોગો પણ ખતમ્યા. ઉપકારની સાથે જ નીકા પણ કરી લઉં તો કહું કે નાટકના પાત્રો પોતે જોવા નકલી ઔરંગઝેબ અને નકલી દુર્ગોદાસ તરીકે વરવા લાગ્યા હતા તેવા જ તેમનો વિચારતી પોશાક પણ વરવા એર દેખાતો હતો. સાઈ: થયું કે રાસમાં તેમને એવો કંઈ નકલી પોશાક પહેરવાનું સુઝયું નહોતું, નહિ તો તેમની એ સુંદર દલક, મુંદર અંગમરોઝ ખડું વરતું ખતી ગયું હોત. સાથે સાથે સંમેલનની શોભા: કરનારાઓને પણ ઊંઠા: ઉડાડી લેવા દો. એમણે પેશા મોટા મોટા ધમ્મગરા ચારે નોકર ખાંધ્યા હતા: તે ન ખાંધ્યા હોત તો આપણું સંમેલન જરાયે ખોટું દેખાયું ન હોત. આપણે જો ધમ્મગરા ખાંધીએ તો આપણાપણાની જેમાં કંઈક ઊપ હોય એવા જ ખાંધેલા શોભે. નહિ તો ગરીબ શૂદ્રપતિઓના મેળાવડામાં પણ જો એવા દરખારી ધમ્મગરા ઉડાડ્યામાં આવશે તો ભાવનગર રાજ્યમાં કંઈક રંગરાસ ઉજવેલા હશે ત્યારે તો કોણ જાણે પટ્ટણીએ પારીખની ખજાર ફેરીને ધમ્મપતાકાનાં કપડાં શોધી લાવવાં પડશે.

*

*

*

*

નાટ્ય પ્રયોગોમાં હરિહરભાઈના પેશા પ્રસિદ્ધ અરજણિયા અને કરદણિયા આપ્તા એ ધણું યોગ્ય થયું. પહેલાં દોર ચારવા મૂકીને તે એ ભાઈબંધ માતર થયા.

હાલની માહતર ચાઈ કરદણિયા

હાલની માહતર ચાઈ

ત્યારપછી એાનીસારીનું સહેલું ખાતું સાંભળીને એ તેમાં દોડ્યા—

કાદને મોણુતી હોરી અરજણિયા

કાદને મોણુતી હોરી

હવે તો એનાથી થે મુખનો પંધો એમને મળા ગયો—

હાલની ધરપતિ ચાઈ અરજણિયા

હાલની ધરપતિ ચાઈ

આ ગીતે ઓતાઓને પેટ પકડીને દસાવ્યા અને દસવા દસવામાં જે પ્રદરો થઈ ગયા તે માત્રમ પણ પડ્યા નહિ. તે વખતે તો માત્રમ પડ્યા નહિ, પણ સંમેલનની આખા કાર્ય પછી એ ગીત તો છેવટની પીછી મારવા જેવું જ હતું, એટલે તેની એકેએક કડી હવે સોંસરી ઉવરી ગઈ.

સિંધનો સુફી કવિ શાહ અબ્દુલ લતીફ

સિંધમાં જે કવિ થઈ ગયા છે તેમાં શાહ અબ્દુલ લતીફ જેવો પ્રખ્યાત કવિ બીજો કોઈ નથી. સિંધી સાહિત્યમાં શાહનો 'રસાલો' પ્રધાનપદ ભોગવે છે. હિન્દુ તેમ જ મુસલમાનો આ 'રસાલો' ધણા શોખથી વાંચે છે અને ભણેલા અભણ, નાના મોટા, તેમાંથી સારી સારી ખેતો મુઠીને કંઈસ્થ કરી લે છે.

સિંધી ભાષાનું જોસ બીજા કવિઓએ પણ બતાવેલું છે પરંતુ સિંધી ભાષાની મધુરતા અને માર્દવ આ કવિએ બતાવ્યાં છે તેટલાં બીજા કોઈએ બતાવ્યાં નથી. 'રસાલો'માંથી કેટલીક ખેતો ને વાંચ્યો સિંધી ભાષામાં કહેવતનું સ્થાન ભોગવે છે.

પણ શાહનો 'રસાલો' ફક્ત સાહિત્ય નથી પણ કેટલાક સિંધીઓ માટે ધર્મ-ગ્રંથ જેવો છે. શાહ અબ્દુલ લતીફ સિંધના સાધુઓમાંનો મોટો એલિયો ગણાય છે. હિંદુઓ અને મુસલમાનો બન્ને તેના મુરીદો (શિષ્યો) હતા અને અત્યારે પણ છે.

શાહ સાહેબ પોતાને મુશી કહેવડાવતા અને તેમનો રસાલો 'ઈસ્મે તસેવુક' * થી ભરપૂર છે. રસાલામાંથી હિંદુઓ અદૈતરસનું પાન કરે છે અને શાહનો રસાલો હિંદુઓને વધારે પ્રિય છે કે મુસલમાનોને તે કોણ કહી શકે ? કદાચ આખા દેશમાં એવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી જે સાહિત્ય અને ધર્મની દૃષ્ટિએ હિંદુ અથવા મુસલમાનોને આટલો પ્રિય હોય. આ રસાલો હિંદુ મુસલમાનો બેઠા દૂર કર્યો છે અને બન્નેનાં હૃદય એક કર્યો છે. પણ આ કવિના રસાલાની મુગંધ આ તરફ હજી સૂધી પહોંચી નથી. આ લેખમાં હું શાહ સાહેબના જીવનનો ઇતિહાસ હુંકો અહેવાલ આપવા પ્રયત્ન કરીશ. શાહ અબ્દુલ લતીફના મૃત્યુને સો વરસ હજી પ્યાં નથી, તો પણ તેમના જીવનનો કોઈ પ્રમાણિક અહેવાલ મળી શકે એમ નથી. થોડાક વેદાનોએ હાલમાં શાહના મુરીદો પાસેથી અને જુદી જુદી જગ્યાએથી એમના જીવન બંધી કેટલીક વાતો સાંભળીને જાણી છે, પણ આ જીવનવાર્તાનો મોટો ભાગ દંતકથાઓ જેવો છે; પરંતુ તેના વિના શાહના જીવનનો કિસ્સો નજીવો અને નીરસ લાગે છે આ જગ્યાએ તેમાંથી જ ખાસ વૃત્તાન્તો તમારી આગળ રજુ કરું છું.

શાહના પરીક્ષા સૈયદ એટલે જેગંબરના વંશના હતા, અને અસલમાં હેરાતના રહીશ તા. સન ૧૩૯૮માં બપોરે અમીર તૈમૂર ગોરખાને હેરાત ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે એક વડ મીર અલીએ તેમને ઘણી મદદ કરી હતી. અમીર તૈમૂરે રાજ થઈને તેમના છ પુત્રોને રાજ અને પંજાબમાં જુદા જુદા ઇલાકા ઉપર હકિમ નીમ્યા. જૂઠા પુત્ર મીર દૈદર શાહને પોનો હાલ્લા નામે ઇલાકો આપવામાં આવ્યો. શાહ અબ્દુલ લતીફ તેમના કુટુંબનો છે. શાહ અબ્દુલ લતીફના પિતાનું નામ સૈયદ હબીબ અલ્લાહ. તેમનો જન્મ લગભગ સન ૧૬૯૦માં આ ગામમાં થયો હતો. કહેવામાં આવે છે કે શાહ હબીબને સંતાન થતો નહોતાં. છેવટે જો કોઈ મહાપુરુષ પાસેથી આશીર્વાદ માગ્યો તે પુરુષે ખાત્રી આપી કે 'તમને એક

‘જાલંછ આંશુરિ સૈયદ હયમે’
તદિંએ લલિર ન લોરો. । । ।

અર્થાત—જેની આંગળી સૈયદના હાથમાં છે તેને હરકત હેલો નથી.

આ વચનો સાંભળીને મિરિઅં ને તેનાં બીજાં સગાં તપી ગયાં. છોકરાને તે વખતે કાંઈ કહ્યું નહિ, પણ પછી સૈયદોને તેમણે સતાવવા માંડ્યા, તેથી તેઓ કોટડી છોડીને ઘોડે છેટે નવી જગ્યા વસાવી ત્યાં રહેવા ગયા.

શાહ તે વખતે પૂર જુવાનીમાં હતો. તેની ઉંમર ૨૦ વરસની હશે. મરકની જવાબદારી તેના હૃદયમાં અહલુત અશાન્તિ પેદા કરી હતી. સંભવ છે કે તે વેળા ઇસ્કના બેસમાં તે પહેલવહેલો કવિતાઓ રચવા માંડ્યો. નાનપણથી તે એકાંતપ્રિય હતો. પણ હવે તો મસ્તીમાં દિવસોના દિવસો મજનું મોક્ષ રજુમાં રખડવા માંડ્યો. ફિરસો છે કે તે એકવાર પ્રેમની મરતીમાં આવી ગયો, ને ત્રણ દિવસ એ અવસ્થામાં રહ્યો. બેભાન અવસ્થામાં પંડોળથી ઉડતા રેતીના ટેકરા નીચે તે દટાઈ ગયો. તેના પિતા તેને શોધતા શોધતા ત્યાં આવી ચડ્યા અને જુલે તો શાહનું આખું શરીર રેતી અંદર છે નીચે ફક્ત એની યાદરો છેડે બહાર દવામાં ફરકી રહ્યો છે. ત્યારે તે પુકારવા મંડ્યો :

લગે લગે વાહ બ્યા આંશુરા લલિછ

અર્થાત—પવન વાંચ છે ને જ્યાં અંગો દટાઈ ગયાં છે.
તેથી શાહ ચમક્યો ને જવાબ આપ્યો :

થેઠ ખણે પસાહ પસણ કાણુ પિતૌખજે.

અર્થાત્ માથુકના દર્શન માટે હજી ચાસ લે છે.

એક દિવસ અચાનક જંગલ તરફ આવવા પ્રારંભ્યો. રસ્તામાં તેને એક જોગીઓનું ટોળું મળ્યું, જેની સાથે તેણે ખુબ મુસાફરી કરી. લખેપત ગિરનાર જોસફમીર, ને ચર લેયાં. સિંધની સરહદની ટેકરીઓમાં પ્રવાસ કરતાં લાહુત ને હિંગવાળ, ને સંભવ છે કે કાશુવ કદહાર પણ જોધ આવ્યો. એવી રીતે ત્રણ વરસ સુધી મુસાફરી કરીને ફુનિયાનો ધણો અનુભવ લીધો. સાધુઓ અને ક્ષત્રિયો સાથે સંગત કરી અને ભાતભાતના મનુષ્યો સાથે મેળાપ કર્યો. એથી કરીને તેના હૃદયમાંથી દૂધ નીકળી ગઈ અને મનુષ્યજાતિ માટે પ્રીતિ વધા તેનામાં હવે અનન્ય પ્રકારે પ્રગટે દર્શાવી દેશે.

તેમના મુરીદોની જમાત વધવા માંડી ને આખો દિવસ લિટ ઉપર શાહનાં રચેલાં અથવા બીજાં ગીતોની રમઝટ ચાલવા લાગી. સંગીત તો તેના આસના પ્રાણ હતા અને તેનો દેહ પણ સંગીત ગાતાં ને સાંભળતાં પડ્યો. તે કહેતા હતા: ‘મારા હૃદયમાં ઇશ્વરી ગ્રેમનું એક આડ છે, જે સંગીત વિના સુકાઇ જાય છે.’

શાહ ઇસ્લામના બધા આચારનું પાલન કરતો. દરરોજ નિમાજ પડતો ને કુરાને શરીફનો પાઠ કરતો. આ રીતે શાહ ધર્મશાસ્ત્રનું બંધન સ્વીકારતો તોપણ ધાર્મિક વાતોમાં તદ્દન સ્વતંત્ર વિચારવાળો હતો. એક વાર કોઇ શખસે પૂછ્યું: ‘શાહસાંઈ તમે કેવા છો ! સુન્ની કે શીઆ ?’ જવાબ આપ્યો: ‘બાપુ ! હું તો બન્નેના વચમાં છું.’ ત્યારે તેણે કહ્યું: ‘આ બન્નેના વચમાં તો બીજું કશું નથી’ શાહે જવાબ આપ્યો: ‘હું પણ કશું નથી.’ એક વાર શાહસાંઈ મટારન નામે ગામ પાસેથી જતો હતો, ત્યાં અંદરથી શેરબંકાર સાંભળ્યો. આગળ વધી જુએ છે તો દેટલાક મુસલમાનો એક વાણીઆની મુતત કરતા હતા, અને વાણીએ બૂમો પાડતો હતો. શાહ સાહેબે તેને બચાવીને બહાર કાઢ્યો ને મુસલમાન લાઇએને ઠપકા આપ્યો: ‘ભાઈ ! કોઇ દિવસ બળભેરીથી કોઇએ દીન બદલાવ્યું છે ?’

એકવાર શાહે હજ કરવા મક્કા મદીના જવાનો ઇરિદો કર્યો. ચાલતાં ચાલતાં એક ખાઇ પાસે ઝાડની છાયામાં તે વિશ્રાન્તિ લેવા બેઠો. એટલામાં એક બકરીનું ટોળું પાણી પીવા માટે દોડતું આવતું જોયું. પાણી પી રહીતે બકરીએ પૂંક ફેરવીને એ જ પાણીમાં મક્કમૂતનો ત્યાગ કરવા લાગી. ત્યારે શાહને આશ્ચર્ય થયું ને કહ્યું:—

દોરચાં દોરચાં મ લહાં—શાલમ મિશાં હોત.

છળા અંદર જ લોચ—મહુણ મિલણસે માડી થિએ.

અર્થાત—“દોડતાં દોડતાં હું ન મેળવું, મને એ ભલે ન જ મળે.

રખેને તેથી માસ હૃદયની અંદર ઉત્સુકતા મોળી પડી જાય.”

આમ બોલીને તે હજ કર્યા વિના પાછો ચાલ્યો ગયો.

સન ૧૭૫૨ માં ૬૩ વરસની ઉમરે તે ફરી કરબલાની ઝપારત કરવા માટે તૈયાર થયો. ચાલતાં ચાલતાં એક શિષ્ય મળ્યો. શાહને જોઈ તેણે વિનંતી કરી: ‘સાહેબ આ શું ! તમે લોકોને કહેતા રહો છો કે તમારૂં દફન લિટની ઉપર થશે, ને હવે ઘરડી અવસ્થામાં એક લાંબી મુસાફરી કરવા નીકળ્યા છો !’ આ શબ્દોની શાહ ઉપર છાપ પડી ને તરત જ લિટ તરફ તે પાછો ફર્યો. પહોંચ્યા પછી પૂરા ૨૧ દિવસ એકાંતમાં ગાળ્યા ને એટલા લાંબા અરસામાં માત્ર બે વાર તેણે ખાણું ખાધું. છેવટે બહાર આવીને તુઝૂ કરી ચાદર ઓઢીને આસન પર બેઠો. મુરીદોએ ગાવાનું શરૂ કર્યું. આખા તણુ દિવસ સુધી ધૂન મચી રહી. આખરે સંગીત બંધ થયું ને ફફારીએ જોયું તો માત્ર દેહ પડેલો હતો.

પછી થોડા સમયમાં મીયાં ગુલામશાહ કલ્હરે એમની કબર ઉપર એક આલીશાન મુકબરો બંધાવ્યો, જેને પછીના હકીમેએ સુધાર્યો છે.

હજરો હિંદુ મુસલમાનો આચારે તેના મુકબરે યાત્રાએ જાય છે. પૂનમે પૂનમે ત્યાં યાત્રાનો મેળો ભરાય છે અને ભજનની ધૂન મચે છે.

કેલ ડેરોન*

કેલ ડેરોન એ રપેઇન દેશનો ૧૬ મી સદીની આખરનો મહાન કવિ થઈ ગયો. રોબર્ટ. પી. ડાઉન્સ, ‘અમર છવે સાથે બે ઘડી સત્સંગ’ (Hours with the immortals) એ નામની ગ્રંથમાળાના પરદેશી કવિઓ (Foreign Poets) નામના પુસ્તકમાં એને વિશે લખે છે કે:-

“એક્ટરના-નટના-કાર્યને શોભાવનાર કેલ ડેરોનને ધન્ય છે. નાટકો માટે એ ઉચ્ચ કથાઓ અને બોધ લાવ્યો. મનુષ્યજીવે માટે પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખવાનો અને ધર્મવીર બનવાનો એણે સંદેશો આપ્યો. સંસારની મલીન વાસનાઓ અને મનોવિકારને, રાગ અને દ્વેષને, એણે પવિત્ર કર્યા. હલકી વાતો એણે સુધારી નાખી અને ઈશ્વરી આદેશથી ભરી.”

આધુનિક યુગમાં નાટકોને સુધારવા કરતાં બીજું કંઈ પણ કાર્ય વધારે મહત્વનું હોય એમ મને નથી લાગતું.

નીતિ સુધારકો કે ધર્મ સુધારકો રંગભૂમિ તરફ દુર્લભ નહિ કરી શકે. મનુષ્યની ભાવનાઓ આજકાલ નાટકોથી ધડાય છે અને એ ભાવનાઓથી યુગ ધડાય છે. ભાવનાઓ તમે સારે માર્ગે વાળી શકો પણ દબાવી તો નહિ જ શકાય.

નાટકો આજકાલનાં નથી પણ આ જમાનામાં એ જેટલાં લોકપ્રિય થયાં છે એટલાં પહેલાં કદી નહોતાં થયાં. આથી નાટકો ગમે તેવી ખરાબ અસર ઉપજાવતાં હશે, તોપણ તમે એમને રોકી તો નથી જ શકવાના. તેથી મને કે કમને, નાટકો સુધારવાનું કામ વિદ્વાનોએ હાથ ધરવું જોઈએ.

યોગ્ય માર્ગે વાળી શકાય તો અભિનયકળા જનસમાજને કેળવવાનું અને ઉન્નત બનાવવાનું કાર્ય કરી શકે.

નાટકોમાં વિચારો જડ નહિ પણ જીવતા હોય છે. જાપેલાં પુસ્તકોની માફક નાટકોમાં વિચારો ગુપ્તરૂપે પડી રહેલા નથી હોતા પણ ચેતનપૂર્ણ અને ઉજળતા હોય છે.

રંગભૂમિનો ચેતનરૂપી અગ્નિ જ્વલંત હોય છે. એનાં ગાન દેવતાઈ બની શકે છે ત્યાં પ્રાણ ઉછળી રહે છે અને જ્વાળાઓ અદ્ભુત રંગ ધારણ કરે છે. આખો દિવસ વૈતર કરતા અને દુઃખ ભોગવતા મનુષ્યજંતુઓની ચિંતાઓ ઘડીભર નાટકો વિસારે પાડે છે. હૃદયના ભાર જરા હળવા થાય છે, રાતદષ્ટિ વિશાળ થાય છે. નાટકો દુનિયાનું દર્પણ છે. નાટકો જોનાર આત્મપરીક્ષા સારી કરી શકે છે. લખ અને કરણના દેખાવોથી પ્રેક્ષકનું હૃદય આર્દ્ર બને છે. ઉચ્ચ આદર્શોવાળાં અને મહાન પાત્રો જોઈને પ્રેક્ષકોને પણ ઉચ્ચ આદર્શોવાળાં અને મહાન થવાની પ્રેરણા થાય છે.

* “સદનો પવંત” ભજવવા માટે અભિનંદન આપવા ગુજરાતી નાટક મંડળીના માલીક શ્રીયુત બાપુલાલ નાયક તથા શ્રીયુત જયરાંજર (સુંદરી) વગેરેને ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ જાતે-વેલા તે દિવસે એટલે તા. ૨૮-૧-૨૭ ને રાત્ર પ્રમુખસ્થાનેથી વાંચિયો નિબંધ.

શેકસપિયરની આ સંસારને એક નાટક ગણવાની કલ્પના આપણે બાણીએ છીએ. એ સ્ત્રી પુરુષોને નટ અને નટીઓ કહે છે. કેલ્ડેરોને પણ, ‘સંસારની વિશાળ રંગભૂમિ’ નામનું એક નાટક લખ્યું છે. મનુષ્યોનાં ભાગ્યનો વિદ્વાતા અમર સિંદાસન પરથી એમાં બોલે છે:—

“મારી મહત્તા દર્શાવવા માટે જ આ નાટક મેં રચ્યું છે. તો અહીં જ બેસીને, જેનો કદી અંત નથી એવા આજના દિવસે હું મારી નટમંડળીનું અવત્રોકન કરું.”

મૃત્યુશ્લોકનાં માનવી આવે છે. ઘોડિયું એટલે પહેલો પ્રવેશ: રમશાન એટલે છેલ્લો પ્રવેશ. ‘જે જે વેપ મેં તમને આપ્યા છે તે તે મહેનત લઈને ખરાબર લખેલા: હું તમારા મૃત્યુધાર અહીં બેઠો બેઠો તમને જોવા કરું છું’ એમ ભગવાન બોલે છે.

નાટક આગળ ચાલે છે. એક નટ દુર્લભાદ કરે છે કે મને રાગનો વેપ આપવાને બદલે બીખારીનો વેપ કેમ આપો છો? એને કહેવામાં આવે છે કે સંસારના શુભ અને પવિત્ર પ્રદેશમાં વેપ કીયો મળ્યો એ વાત મહત્વની નથી પણ જે વેપ મળ્યો તે કેમ ભજવવામાં આવે છે એ મુદ્દાની વાત છે. રાગનું કામ કરનાર પાત્ર કરતાં બીખારીનું કામ કરનાર પાત્ર વે પોતાનું કામ ખરાબર કરે તો એ મોટો છે. પોતાનો વેપ એ ઉત્તમ રીતે ભજવી બતાવે તો એ નટ માનને પાત્ર છે.

આપણી સંસારરૂપી નાટક મંડળીના માલીકને મન, રાગ કે બીખારી, બધા સરખા છે. ભજન કે ગૌરવ કોઈ નામ કે રૂપમાં નથી. જે જે કર્તવ્યો આપણે બજાવવાનાં છે તે કેટલી સીવટ અને વફાદારીથી આપણે બજાવીએ છીએ તે જ એ જુવે છે.

“જે વેપ, ભજવા છે તમે. તેહની પ્રસંસા પામરો;
યદિ આહુરી ને ખતથી, બીખારી થઈ દર્શાવશે.
કહી રાજ મોટા ભૂષિત, બની કાઠથી બળકી રહ્યા;
તે તુચ્છ છે મારી નજરમાં, નિયમ કર્મ બૂલી ગયા.

અહંકાર અને પ્રભુ

કેલ્ડેરોનનું એક બીજું નાટક છે એનું નામ ‘અહંકાર અને પ્રભુ’. તેમાં પણ ઉપરના જેવો જ બોધ છે.

મનુષ્યે દિવ્યતા અને સદાચાર મેળવવાં જોઈએ એવો એમાં સાર છે. અને ધર્મર આપણને ગમે તે સ્થિતિમાં મૂકે તો પણ એકનિશ્ચયી, પ્રાપ્ત ધર્મ બજાવી આપણે આપણું ચારિત્ર્ય ખોટવડું જોઈએ એવી એમાં શીખામણ આપવામાં આવી છે. એમાં નીચે પ્રમાણે પાત્રો આવે છે:—

૧ પાવડા સાથે મજૂર

૨ તખ્તામાં જોતી સુદરી

૩ તરવાર સાથે પોદ્દા

૪ પુસ્તક સાથે વિદ્યાર્થી

૫ લાકડીને આધારે ચાલતો બીખારી

૬ ગાદી ઉપર બેઠેલો રાજા

આ બધાં આડે રસ્તે ચડ્યાં છે. પરમેશ્વરની આપેલી વસ્તુઓ પોતે જાતે મેળવી છે એવું માને છે, અને પોતાની સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચાલ્યાં જાય છે. સત્યને બદલે અસત્યમાં એ પડે છે. માર્ગમાં જતાં વિદ્યાર્થી એક ટકા પરથી કોસ પડતો જુવે છે. કોસ એટલે ધર્મ.

વિદ્યાર્થી એ ધર્મ બીજાઓને બતાવે છે. પણ કેઈ ધર્મની દરકાર કરતું નથી. ધર્મરાજ પોતે એમને કહે છે કે તમે આજે પ્રદણુ કર્યો તો તમણે સંસાર રૂપી શ્રમ મીટ્યો બની જશે, ગરીબાઈમાં ખાનદાની આવશે, અભ્યાસનો કંટાળો ઉડી જશે અને જ્ઞાન રૂપી વસ્તુ કરતા હો એવો આનંદ આવશે. આ મુન્દરી પાપ રૂપી લાક્ષણના લાથમાંથી બચી જશે અને રાગની સત્તામાં શોભા અને મદત્તા આવશે.

પણ ધર્મરાજના આટલા આગ્રહ છતાં કેઈ ધર્મને પોતાનો કરતું નથી. મુખ્યનો તિરસ્કાર કરે છે અને પાપને પ્રદણુ કરે છે.

મુન્દરી કહે છે: 'ધરતી ચક્રથી તારે ધર્મને માટે વિચાર કરીશ. હજી ઘણા મે દહાશ છે.' રાજ કહે છે: 'મારું કામ હમણું યોદ્ધા સાથે અને વિદ્યાર્થી સાથે. (લશ્કર અને શાળાઓ કબજે ગ્રામવાસી રાજ સલામત રહી શકે છે એનો ઉદ્દેશ છે.) અને મારો આનંદ તો આ મુન્દરીના બોળામાં પડ્યો છે. (કંચન અને કામિનીમાં સંસારનું મુખ રહ્યું મનાય છે એનો ઉદ્દેશ છે.)'

તરવાર અને ઝરબો પણ એવું જ બેસે છે અને મગૂરી અને ગરીબાઈ પણ પ્રભુનો માર્ગ મૂકી અધર્મને માર્ગ ચડે છે.

પછી દેખાવ બદલાય છે. મુન્દર બગીચામાં રાજ મુન્દરીના પગ પાસે બેઠો છે. મગૂરી, ફળો અને ફુલો એવી-સેવામાં હાજર કરે છે. યોદ્ધો, લશ્કરની હુલોમાંથી મેળવેલી વસ્તુઓ લાવ્યો છે. વિદ્યાર્થી પુરાણમંત્રી મદીરા પેલી મુન્દરીને પાઈ રહ્યો છે.

દેખાવ બદલાય છે. પૃથ્વી ફરે છે. મુન્દરી બગીચામાં ઉતરી પડે છે. અને પછી આવે છે ત્યારે બદમુરત લાડપિયર બની ગઈ હોય છે. એના એક લાથમાં રાગનો રાગદંડ છે અને બીજા લાથમાં પેલા યોદ્ધાની તરવાર છે.

આ દેખાવ બોધને, અધર્મ માર્ગે ચડેલાં પેલાં બધાં પાત્રો કૂચ ઉડે છે. એમનાં પગ ખુટી જાય છે અને જ્ઞાન યાય છે. પણ હવે બહુ મોડું થયું છે.

રાજ પોતાની મૂર્ખતા સમજી ગયો છે. મગૂર કે બીખારી યવાથી પણ શાન્તિ વળતી હોય તો મગૂર કે બીખારી યવા હવે એ તૈયાર છે. પણ મગૂર કે બીખારી બેમાંથી એક પણ હવે પોતાના મથાનની રાત સાથે અદક્ષાબદ્ધી કરવા ના પાડે છે. 'અમારો નાનો ભાર ઉચકવો મુશ્કેલ છે તો મોટા રાજ્યનો ભાર ક્યાં ઉપાડીએ?' એમ મગૂર ને બીખારી રાગને કહી રહ્યા છે.

પેલો તિરસ્કાર પામેલો અને ધંકેલી મૂકાયેલો કોમ-ધર્મ-એ જ હવે માત્ર અવલંબન બને એમ સૌને લાગે છે. બધાં ક્ષુબ્ધ કરે છે: "મારા માણસને માટે કોઈ પણ સ્થિતિ અશુભ નથી, અને ખરાબ માણસને મારે ગમે તેવી સારી સ્થિતિ હશે તો પણ એ એવું શુભ નથી કરી શકવાની.

અહંકાર માણસનો ખરો શત્રુ છે. પ્રભુનું શરણ માણસ માત્રને મુખ આપનારું અને મોક્ષદાયક છે.

આ જ્ઞાનના ઉદય પછી નાટક પુરું થાય છે.

આપણા દેશમાં ધર્મ, સંસાર, રાજ્ય, ઇલાદિ વિષયો પરત્વે દિન્દયાસીઓના જે સુગર્ભ છે તે બનાવવા આપણાં નાટકો સમર્થ થાવ!

જેવી દેશની કળા હશે એવું એનું લાવિષ્ય થવાનું. આપણી નાટ્યકળા આજે તો અધમ છે એ જોતાં તો લાવિષ્યને માટે કંપારી છુટે છે. દેશની દશા મુધારવા ત્રિશકો, વડીલો, સરકારી નોકરો, વિદ્યાર્થીઓ, તમામને પૈસાનો વિચાર છોડી સ્વાર્થત્યાગ કરવાનું જેમ કહીએ છીએ તેમ, નાટક મંડળીઓના માલીકોને પણ અમારી વિનંતી છે કે પૈસેટકે નુકસાન વેડીને પણ તમે સારાં નાટકો લખવો. અધર્મને બદલે પ્રભુનો જ માર્ગ તમારું શ્રેય કરશે.

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

સ્વૈ ર. વિ હાર

સર ચિમનલાલ સેતલવાડનો ઉપદેશ

કોઈકે કહ્યું કે સર ચિમનલાલ સેતલવાડે ગૂજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ચરખા વિરુદ્ધ લાપણુ કર્યું ! મને આશ્ચર્ય થયું. સર સેતલવાડ રેડીઆનું રાષ્ટ્રીય ઉત્પત્તિમાં યોગ્ય સ્થાન સમજી શકે છે એવી કોઈ દિવસ અમારી માન્યતા ન હતી. પણ સર ચિમનલાલની ઔચિત્ય-શુદ્ધિ વિશે તો દરેક ગૂજરાતીને સારો અભિપ્રાય હોય છે. આથી મને આશ્ચર્ય થયું અને એ કથનની વાસ્તવિકતા વિશે સંદેહ થયો. પણ સોમવાર તારીખ દિવસવારી ૭ ના 'ટાઈમ્સ'ના મોટા અક્ષરો- 'ચરખામાં મુક્તિ નથી' (No Salvation in Charaka) -એ મારા સંદેહને દૂર કર્યો.

સર ચિમનલાલને ઓગળે યુનીવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર નરીકે શું એવો બ્લેમ આવ્યો ? નો કે ગૂજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો સમય રેડીઆમાં બગાડે છે ? કે જેમ પેશા કમીક્ષોએ પવનચક્કી ઉપર આક્રમણ કરી રાક્ષસ મારવાનો પ્રયત્ન કરી રાત્રી નાઇટને પણ જ્યાં કોઈ રેડીઓ કાંતતું નથી ત્યાં રેડીયા ઉપર તે મારવાનો અખતરો કરવાનો મનસૂબો થઈ આવ્યો ? કે સરકારને પોતાની એક પણ પ્રસંગ કેમ જવા દેવો એનો લોભ થઈ આવ્યો ?

કેન્સેડેશનનું એક બીજું મતે જે સરકારના નાઇટ છે તેને પણ સરકારણ કેમવણીમાં જોવો જ બોધ છે.

મનુષ્યે દિવ્યતા અને મહાચાર મેળવવાં જોઈએ એવના સરકારી કોલેજ વિશે કેમ થઈ આપણને ગમે તે સ્થિતિમાં મૂકે તો પણ એકનિશાથી, ગ્રામ ધંદલ થાય, એમની સંસ્કૃતિની ચારિત્ર્ય ખીલવવું જોઈએ એવી એમાં શીખામણ આપવામાં આવી. સરસ રીતે કે મરનારને પ્રમાણે પાત્રો આવે છે:—

૧ પાવડા સાથે મળૂર

૪ પુસ્તક સાથે વિદ્યાર્થી

૫ પાપા દસાવે

૨ તખ્તામાં જોતી મુન્દરી

૫ લાકડીને આધારે ચાલતો બીખારો

૩ રાજકારણની

૩ તરવાર સાથે ચોદા

૬ માદી કિપર બેડેલો રાગ

૪ કહેવાય,

મંગે જે

આ બધાં આડે રસ્તે ચડ્યાં છે. પરમેશ્વરની આપેલી વસ્તુઓ પોતે જાતે મેળનારા એવું માને છે, અને પોતાની સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચાલ્યાં જાય છે. સત્યને બદલે, અસત્યમાં ખત પડે છે. માર્ગમાં જતાં વિદ્યાર્થી એક જણ પરથી કોસ પડતો જુવે છે. કોસ એટલે ધર્મ

લોકચર્યા

[આ માસિકના વાંચકોને અને ગ્રન્થસ્થના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સરખામણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નજીકના યોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

ગામડાંમાં જન્મો ?

આ હમનસીબ દેશની પુનર્ધટનાના પ્રકાર પણ મને અટપટા જ લાગે છે. ગંધા દેશનાયકા ખૂંસો મારે છે: ‘ગામડાંમાં જન્મને કામ કરો. ગામડાંના ઉદ્ધારમાં જ હિંમતો ઉદ્ધાર છે. હિંદુસ્તાન એ ગામડાંનો જ બનેલો છે.’ પણ હું માનું છું કે કોઈ દેશનાયકે ગામડાંમાં એકાદ બે વર્ષ વસીને ગ્રામજીવનનો તલસ્પર્શ અભ્યાસ જ નથી કર્યો.

ગામડાંની આજની સ્થિતિ

અત્યારનાં આપણાં ગામડાં એટલે જડતાના ધરજ. ગામડાંમાં સાદાઈ, પવિત્રતા, નીતિ વગેરે છે એમ જ કહે છે તે ગામડાંમાં રહ્યા પછી કહે તો સાઈ. હું પાંચ છ વર્ષથી ગામડાંમાં આવીને પડ્યો છું. ગામડાંમાં ફરવાનો, તેનું લોકોના પરિચયમાં આવવાનો પણ મને સૌખ્ય છે. આટલા વર્ષના અંતે હું કહું છું કે ગામડાંમાં નીતિ જેવું ઘણું એણું છે. ૧૫ ધરના નાના ગામમાં પણ પરગણે (ગોનારીયા), ટાંડા, ચાંદી (સાંશીલિસ)ના રાજો બેવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓનું ભોજનપણ એટલી લઘુ મુધીનું છે કે ગમે તે દુષ્ટ માણસ તેનો સહેલાઈથી લાલ લઈ શકે છે. કેટલીયે સ્ત્રીઓ ખિચારી ચૂમ દરદાથી પીડાય છે. ચાંદીને લીધે કેટલીયે કુટુંબો વાંગીયાં જળાય છે.

સાદાઈ છે પણ તે ગરીબાઈને લીધે છે. પૈસો પાસે આવે છે ત્યારે તો ગામડાંના લોકો પણ જીવનનો વિચાર માણી શકે છે.

ગામડાંમાં જન્મને કરવું શું ? નથી કોઈને વાંચતું કે તથી કોઈને સાંભળતું. નાનાં પુરતકો મક્કત વહેંચો તો પણ જો વાંચી શકે એવા થોડા ધણા હોય છે તે પણ નથી વાંચતા. સારામાં સારો માણસ ગામડાંમાં ભાપણુ કરવા આવે તો તેને સાંભળવાનું તેમને કુવૃક્ક પણ નથી થતું; સારો કોઈ એજાખીતો માણસ ન હોય તો તેનો ભાવ પણ કોઈ ન પૂછે.

ખોટી અહંતા, અંદર અંદર દેવ, ધર્મ અને નિદા, ખોટાં ખર્ચો, અજાનના ઈત્યાદિ આજના ગામડાંના મુખ્ય દોષો છે. એક પણ ગામ (લગ્ન જીવનની આ વાત છે) એવું ભાગ્યે મળશે કે ત્યાં એક કરતાં વધુ પક્ષો ન હોય. આ પક્ષોમાં સામસામા કેસો તો ચાલતા જ રહે. એક પક્ષ કોઈનું ઘાસ સગાવાની મૂકે તો બીજા પક્ષવાળા તેનો તૈયાર થયેલો કપાસ જ રાત્રે તે રાત્રે કાપી નાંખે. આ પક્ષવાળાઓને ત્યાં આપણા જેવો તટસ્થ માણસ જાય તો બીજા પક્ષવાળો આપણને પણ એનાં પક્ષનો ધારી લે છે.

આ પક્ષના કુસંપને લીધે કેટલાક ખદમાસો ખુશામતથી એકાદ પક્ષમાં ધૂસે છે અને થોડાં વર્ષો પછી તેઓ ગામમાં સખત ગ્રાસ વર્તીવી શકે છે. એક પક્ષે મુસલમાનને રાખ્યો એટલે બીજા પક્ષવાળો પણ રાખે જ. એટલે જ ને પક્ષના સંરક્ષકો મુસલમાન ગુંડાઓ અને છે. આ ગુંડાઓ પ્રજાની નબળાઈને પુરતો લાભ ઉઠાવે છે અને જોતજોતામાં ગામડાંના તાજા લગરના ધણી જેવા તે થઈ બેસે છે.

આવા એક બે ખદમાસોથી આખાં ગામને ગામ ઢ્રજે છે. દુબળાઓને મરણુતોલ માર મારીને તેમની પાસેથી ફાવે તેવાં કામો તેઓ કરાવી શકે છે, ગમે તેવા કુલવાન માણસને પણ આ લોકો 'મગ્ગો ચગ્ગો' સંભળાવી શકે છે; ગામમાંથી એક પુરાવો સરખો મળતો નથી. સોમાંથી પોણોસો ગામડાંની આ વાસ્તવિક સ્થિતિ છે.

બાળકને તો ગામડાંમાં હદ વાળા છે. કોળી, કુંભાર, મોચી, લુહાર અને ઠંક બ્રાહ્મણો સુધી બધી જ કામોમાં બાળકને પ્રવેશિત છે. કોળી લોકો કન્યાને ૮-૧૦ વર્ષથી લાગ્યે જ મોટી કરી શકે છે. મોટી કરે તો વાતો થાય ! પરિણામે વેંતીયાં, માયકાંગલાં સંતાનોથી દેશ ઉભરાય છે. ગરીબાઈને લીધે દુધ ઘી જેવાં પોષણકારક ખાદ્યો આપણને મળતાં નથી અને એમાં વળી આ બાળકને !

પશ્ચિમમાં તો આત્મારે મુદ્રજનન શાસ્ત્ર (Science of Eugenics) જોસફેર ગતિ કરી રહ્યું છે. આપણે અહિંયાં તો પ્રજા થવી એ કેવળ અકસ્માત અને દૈવની જ ગતિનો વિષય છે ! નાશાયકનાં લગ્નો બંધ શી રીતે કરવાં ?

નકતી મુશ્કેલીઓ

કીક, એ વિષયને જવા દો. ગામડાંમાં જઈને વસનાર યુવાનોના લેરણુપોષણનું શું ? બધાને 'ભિક્ષા' માગવાનું દેશનાયકો કહેશે ? ભિક્ષાથી પણ તેમનાં ઔરો-છાકરાંનું પોષણ તે કરી શકશે ? ગામડાંમાં રહેનાર યુવાનો કાં તો ખેતી અથવા વૈદ્યક શીખેલા હોય તો જ સ્વાવલંબી રહી શકે. ગૂજરાતનાં ગામડાંમાં ખાદીને—હાથવણાટ અને કંતામણીને—યોગ્ય સ્થાન નથી. અને ખાદીમાંથી એક સ્વયંસેવક માસિક ૩૦-૩૫ રૂપિયા મેળવી શકશે ખરો ?

આત્મારનું ગામડું એટલે જ્યાં કોઈ પણ જાતની સગવડ નહિ એવું સ્થાન. ન મળે પોસ્ટ, ન મળે રેલ્વે, ન મળે સડકો, ન મળે પુસ્તકાલય, ન મળે સારી સંગતિ, ન મળે વૈદ્યકીય મદદ, ન મળે સાઈ રહેવાજોગ મકાન—અર્થાત્ દરેક જાતની અગવડો ભોગવવા જે જીવાન તૈયાર હોય તે જ ગામડાંમાં વસી શકે. ત્યાં રહીને સાહિત્યનો શોખ કે સાહિત્યની સેવા ન પાલવે કે ન કરી શકાય.

અને જીવાનની પત્નીનું શું ? યુવાન તો ૧૦-૧૨ વર્ષની કેળવણી અને વાંચનના પ્રતાપે દેશસેવા, ત્યાગ, સાદાઈ એ સમજતો થયો છે પણ તેને પાલવે પડેલી તેની પત્નીનો બિચારીનો શો વાંક કે તે પણ આવું કુખ્ય ભોગવે ? ઘરેણાંમાં ઉપરથી તેનું ચિત્ત હજી ઉડ્યું નથી. મારા બીજા મિત્રો જે શહેરમાં રહીને વધારાકિત સેવા કરી રહ્યા છે તેમની પત્નીઓને જોઈને પણ તે ઉલટું 'મુંદર રીતે રહેવાનું' શાખી આવે છે. ધનસન્નિપાતના આ જમાનામાં સર્વત્ર ધનની પૂજા થઈ રહી છે. શુણ્ઠ નહિ પણ ધન જ માનને પાત્ર મનાય છે. ગામડાંમાં અને શહેરમાં સર્વત્ર ધનવાળો જ પંડિત, વક્તા અને પ્રીતિપાત્ર મનાય છે.

મારા એક મિત્રની પત્ની મને કહે છે: “...ન્યારે તમારે બધાને ગામડાંમાં જ રહેવું હતું ત્યારે તમારે પરણવું જોઈતું નહતું. આ બે ત્રણ છોકરાં થયાં છે તેની કેળવણીનું તમે શું કરશો? તમારે વધારે તો કમાવું નથી. તમારી સેવાના ભોગે આ બિચારાં બચ્ચાંની કેળવણીનો તમે શું ભોગ આપશો? શહેરમાં મોકલીએ તો માસિક રૂ. ૧૫-૨૦ જોઈએ. ગુરુકુળમાં મોકલીએ તો ત્યાં પણ પૈસા જોઈએ. અને ન્યારે ધડપણમાં ટાંગા નહિ ચાલે ત્યારે દેશનાયકો તમારા પોપણ મારે પૈસા આપશે કે? તમારે બચાવવું તો છે જ નહિ ને? અને ૩૦ રૂપિયામાં તમે બચાવો પણ શું?.....અને આ તમારી ખાદીની સાડીઓ! પ્રભુ તોખાહ. એક તો ખારાં પાણી, બીજું ગામડાની ધૂળ અને ત્રીજું સાડીનો ભાર: અમારાથી તો ધોવાતીય નથી અને ધોઈએ છીએ તો પણ કાળી ને કાળી જ રહે છે. જેના ભોગ લાગ્યા હોય તે ગામડામાં રહે!.....”

સાદાર્થ કોને કહેવી?

બધા સાદાર્થને ઉપદેશ કરે છે પણ સાદાર્થ કોને કહેવી તેની વ્યાખ્યા કોણ બાંધશે? સ્ત્રીપુરુષ અને એક સંતાનને માસિક ધી દુધના કેટલા પૈસા જોઈએ? દરેક વ્યક્તિએ દિવસભરમાં પાંચ તોલા ચરખી (fist) ખાતી જોઈએ. પાંચ તોલાને બદલે દરેક માણસ અઘોળ જ ધી તેજ ખાય તો પણ ત્રણ માણસના કુટુંબ મારે માસિક ૭ રૂપિયાનું ધી જોઈએ. (બચ્ચાં મારે કાંઈ ખાસ બનાવવું હોય તો અને બદલે આઠ રૂપિયા જોઈએ.) દુધ, શાક-ભાજી, ઘઉં, ચોખા, દાળ, ઘરભાટું, લુગડાં, પુસ્તકો, મુસાફરી-આ બધામાં માણસ બહુ સાદો રહે તોપણ આ જન્માનામાં આ મોંઘવારી જોતાં રૂ. ૫૦)થી કદીએ ઓછા રૂપિયાથી તેનું ન નભે. હા, પછી પેટે પાટા બાંધીને સેવા કરે, બચ્ચાંને ભૂખે મારે, તેના પોતાનામાં અને તેની પત્નીમાં રહેલી રસવૃત્તિને પણ તે સફળ નાખવા જોટલો કર થઈ શકે તેમ હોય તો ભલે.

ગામડાંમાં રહેનાર યુવાનો પાસેથી સંયમની આશા મુરબ્બીઓ ભલે રાખે, પણ તે નૈમિક બ્રહ્મચારી રહે એમ તો નહિ ઇચ્છે ને? પણ બચ્ચાંમાંથી જ લગ્ન થઈ ગયેલું હોય છે તેનું શું કરવું? આ ગિયતિમાં તે ગિયારા સેવા શું કરી શકે? આવેશમાં જે ગામડામાં ચાલી આવેલો હોય છે તે એકાદ વર્ષના અંતે આ બધા અનુભવો લઈને શહેરમાં પાછો સિધાવે છે!

કુટુંબલક્ષિતિ વિ. દેશલક્ષિતિ

મારા એક મિત્ર લગભગ ૭-૮ વર્ષથી ગામડામાં રહીને સેવાવત ધારણ કરી રહ્યા છે. તે હજી પરણ્યા નથી. ખેડુત છે અને ખેડુતને તો પત્ની સિવાય ચાલે જ નહિ, છતાંયે તે ભાઈ નિભાવે રાખે છે. પણ હવે તેમનાં માતાપિતા મૃત્ત થયાં છે. ઘરની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી ખરાબ છે. લણાવી ગણાવીને જે દીકરાને તેઓએ મોટો કર્યો છે તે દીકરો હવે તેમના ધડપણમાં તેમને શાંતિ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ એટલા પૈસા ક્યાંથી લાવે? પિતાને માસિક રૂ. ૪૦-૪૫ નું ખર્ચ છે. એનો વગેરે માતાપિતાને ત્યાં જીવવાય કરે, પરિણામે અચરવાળ એટલે ખર્ચ પણ આવે. હવે આ પિતૃલક્ષિતિ લાંબા સમય છે-મુંઝાયા છે: એક તરફ પિતૃલક્ષિતિ અને બીજી તરફ દેશલક્ષિતિ. પણ માતાપિતાને તરછોડી “...જેટલી અત્યારે દેશલક્ષિતિ ઉભરાઈ જતી નથી એટલે હવે તે મુંઝાય છે.

મને લાગે છે કે આપણી વર્ણ વ્યવસ્થામાં ઘણું ઊંડું રહસ્ય સમાયેલું છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ તો પોતાનાં વ્યાવસ્થા અને કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવું જ નોંધ્યું. ગૃહસ્થાશ્રમ એ પોતે જ ઘણું સેવાઓના આશ્રમ છે એ પછી બધાર સેવા કરવાનું માંડી વાળી તેઓએ તો જગત રહીને જોટલું અને તેટલું પ્રસંગોપાત આપી છુટી, સંયમી જીવન ગાળીને કુટુંબને સુખી બનાવવું જ નોંધ્યું. તેમનાં બચ્ચાંને યોગ્ય ઉચ્ચ કેળવણી પણ આપી જ નોંધ્યું.

વાનપ્રસ્થાશ્રમનો જો વૃદ્ધો સ્વીકાર કરે અને બાકીની અવસ્થા ગામડાંમાં રહીને પૂરી કરે તો ઉત્તમ વાત છે. તેમનો બહોળો અનુભવ, ગૃહસ્થાશ્રમીઓની દાડમારીનો ખ્યાલ, સાંત મનોવૃત્તિ અને સંયમી સાદું જીવન—ખરેખર ગામડાંની સેવા માટે વધારે યોગ્ય અભ્યાસ.

x

x

x

x

ત્યાગ કરો !

... અને આ ગામડાંની પ્રજાને વળી કેટલાક ત્યાગની વાતો સંભળાવે છે ! બિચારાઓ પાસે ત્યાગવાનું છે જ શું ? આખા વર્ષની મહેનત શેડશાહકારો, ફકીરો, સાધુઓ, અને દારૂના પીકાવાળાઓ પડાવી લેાય છે. હું તો આ લોકોને ત્યાગ કરવાની નહિ પણ ભોજ ભોગવવાની સલાહ આપું છું. પોતે ગાય લેંસ ઘર આગળ રાખે છતાં દુધ તેઓ ભાગ્યે ખાય છે, ઘી પણ વેચી નાખે છે, ઊંચા પણ વેચે છે. તેઓ ખાય, પીએ, મોજ માટે એ સ્થિતિ જોવા હું ઉત્સુક છું. આવી જીખડી બારસ જેવી સ્થિતિમાં તેમની આગળ ત્યાગની વાતો કરવી એ લેંસ આગળ લાગવત જેવું છે.

ખેતીની ફુફડા, દોરડોર તરફ આશ્ચર્યકારક બેપરવાહ, શેડ શાહકારોના અને હવે તો સિંધી કાણુડીઓના પણ ત્રાસ, આરોગ્ય માટે મોડું મીઠું, કેળવણીનો તદ્દન અભાવ—આ બધા પ્રશ્નોનો ગામડાંમાં જાહેર રહેનારે સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો નોંધ્યો.

અમારા મંડળનું અહીં એક કાર્મ છે, સાત વર્ષમાં બે વર્ષ જ કંઈ નફો મળ્યો હતો, બાકીના બધાં વર્ષોમાં ખોટ છે. બીજા પ્રતિષ્ઠિત મોટા ખેડૂતોની પણ એ જ દશા છે. મૂડી ખેડૂતો રેફે છે તે ઉપરનું વ્યાજ તેમજ રીતસરનો બીજો હિસાબ ખેડૂતો રાખતા હોય તો ખેડૂતો ખેતી કરે જ નહિ એવી ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે અને થતી વ્યય છે.

મજુરોનો પ્રશ્ન પણ અટપટે છે.

જ્યાં મનુષ્યઉછેરનું ઠેકાણું નથી ત્યાં દોરડોરનું તો પૂછવાનું જ શું હોય ?

x

x

x

x

ચહેરો સુધારી વિના ગામડાંઓ સુધારશે ખરાં ? અત્યારે ગામડાંમાં જનતર નોંધ ચક્ર છે કે ચહેરનું અને ચહેરના લોકોનું ગામડીઆઓ સંપૂર્ણ અનુકરણ કરે છે. કેટલાક ભરવાડો અને ટેકાઓ સુધી આ બીટી ઘૂસી છે. હોટલો વગેરે હવે ગામડાંમાં ધૂંસવા લાગી છે. ચહેરમાં જાહેર ગામડાંનાં લોકો પાનપટ્ટી, નાટક, રીતેમા વગેરે જોતા થઈ ગયા છે. ગામડાંમાં પણ ચોકખું ભોજ વિનાનું દુધ ભાગ્યે જ મળે છે. મહેમાનગીરી માટે પંકલકા ગુલ્લાનનાં ગામડાંમાંથી મહેમાનગીરી પણ દિનપ્રતિદિન અદ્યય થતી વ્યય છે. ગામડાંની સારી સ્થિતિની જોડોમાં પોષક અને બીજા પોષકો, ઘરેણાંમાં વગેરે દાખલ થઈ છે.

બધાની આશા ભંગ કરીને ચોંટાળા નહોતો. આથી તેઓ જવાની વાત છેડતા જ નથી અને કાળ પોતાનું કામ કરશે એવી આશા બાંધી ચૂપ બેસી રહે છે. મને કોઈ તરફથી પ્રોત્સાહન મળ્યું નહિ, માત્ર મારા વિદ્યાર્થીઓ તરફથી કંઈક પ્રોત્સાહન મળ્યું પણ તે મૂક નતવું. એક આગેવાનને તો એમ લાગ્યું કે પોતે બેઠા છે છતાં હું ગુરુ રોધવા પૂના કેમ જઈ છું ? બીજાએ મને સ્મરણ કરાવ્યું કે ૩૭ વર્ષે વાનપ્રસ્થ થવાનું આપણા સાક્ષમાં કથાય લખ્યું નથી. ત્રીજાએ મને શીખામણ આપી કે જે માણસ પોતાના મોઢા ફેટાવે તો વિચાર ન કરે એ દેશની શી સેવા કરવાનો હોતો ? વળી એક જણે મને એમ કહ્યું : 'શિક્ષકનો ધંધો શું દેશસેવા નથી ? તમારી આટલી બધી શક્તિ છે છતાં તમે આટલો જીજ્ઞાસુ પગાર લો છો એ કાંઈ જેવા તેવો આપભોગ છે ? તમારે કીર્તિ નેઈતી હશે તો એ તો આ શિક્ષકના ધંધામાંથી પણ મળી શકશે.' બીજાએ એ ભવિષ્યનો વિચાર કરવા કહ્યું : 'કદાચ સોસાયટી બંધ પડી જાય કે ભયમાં આવી પડે તો તમારે શું થાય ? તમારા બાળબચ્ચાનું શું થાય ?' વગેરે અનેક કટિપત બોલો મારી આગળ ખડા કર્યા. કોઈએ મારી પીઠ માથાની હોય કે મારા વિચાર સાથે સહાનુભૂતિ બતાવી હોય એવું આજે પણ મને યાદ નથી. કોઈને મનમાં સહાનુભૂતિ હશે, કોઈને મારો વિચાર પસંદ હશે, તો એ સહાનુભૂતિ કે પસંદગીની બાજુ મને થવા દીધી નથી, મારા મિત્ર શ્રીમુત કૃષ્ણસ્વામી આચાર્ય આ પંક્તિના હતા. એમને મારો વિચાર ખૂબ જ પસંદ પડ્યો હતો અને એમણે પોતાની એ પસંદગી પોતાની પત્નીને, જણાવી હતી, પણ એમની પત્નીને એ વિચાર પસંદ નહોતો અને એથી એ પતિ પત્ની વચ્ચે કલહ જાણે. ચરચાની ગરમા-ગરમીમાં એમની પત્નીએ એમને સંબળાવેલું કે પોતામાં બાવા થવાની શક્તિ નથી અને બીજાને બાવા કરવા તૈયાર થયા છે ! કૃષ્ણસ્વામી નિરૂત્તર થઈ ગયા. એમની પત્નીએ બીજે દિવસે કહ્યું : 'શ્રીનિવાસ તમારે કહ્યું માનશે અને તમે એમને સમજાવો. એમના આખા કુટુંબનો આશીર્વાદ મળશે.' 'એ મારાથી નહિ બની શકે. કોઈ સાથે કામ ચાલું હોય ત્યારે 'શાખાશ' ન કહેવું એ જ બધરું છે; એ કામ કરનારને શેકવો એ તો પાપ છે. મારાથી એ પાપ નહિ થાય.'

કોઈએ વાત ઉઠાવી કે ગોખલેએ તો મને ક્યારેના એ બોલાવેલા હતા પણ મારી ગરીબાઈને લીધે હું દહાડા ભાંગતો હતો અને જ્યારે કૃષ્ણસ્વામી આચાર્ય દરા હાલર રૂપિયા ખાતગી મેળે મને આપવા કબૂલ્યું ત્યારે જ મેં સોસાયટીમાં બેઠાવા દા પાડી. આ વાત મદ્રાસમાં ફેલાઈ અને કેટલાકોએ તે સાચી પણ માની. વર્તમાનપત્રોમાં આ વાત બનાવટી અને નસાવાર જુઠી છે એમ પ્રગટ થયું, પણ એથી એ ગપ ફેલાવનાર એજા સાંત પડે તેમ હતો ? એણે કહ્યું : 'અરે આસ્તે, જરા આસ્તે. જે થાય તે જુલો હશે. મિ. કે. નાં વિલમાં એ રકમ લખેલી છે.' ૧૯૨૧ માં હું ઇમ્પીરિયલ કોન્ફરન્સ માટે લંડન જવા નીકળ્યો ત્યારે કૃષ્ણસ્વામીના મૃત્યુને દરા વર્ષ વીતી ગયાં. હારાં છતાં આ દુનિયા ગયેલી વાત કોઈએ ફરીથી ઉઘેડી અને વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરી. આ વાતનો વરત જ ઇન્દાર કયેથી તે શમી જાય તેમ હોય તો પણ હું તેનો ઇન્કાર કરવાની તરફી લઉં નહિ. આજે આટલા સમય પછી હું જણાવું છું કે અમારા ત્રણ જણની મિત્રતાને કલંક લગાડવા માટે ઉઠાવેલા આ બુકાને માની લેવા આટલા બધા માણસો તરફર છે એથી મને આશ્ચર્ય અને કંઈક ખેદ થાય છે.

મને જણાવતાં મગરૂરી થાય છે કે મારી માતાએ કે મારી પત્નીએ મારી વિદાય વખતે કોઈ પણ જાતનો 'સીન' કે દેખાવ કર્યો નહિ. મારો વિયોગ તેમણે અનિવાર્ય ગણી સહી લીધો. તેઓ જણતા હતા કે મારો નિશ્ચય અચ્છ હતો, અને તે ફરી શકે તેમ નહોતું. તેમને મોઢામાં મોટો ભય તો એ હતો કે હું સંન્યાસી થઈ જવાનો છું અને કુટુંબ સાથેનો સંબંધ માત્ર છોડી દેવાનો છે. તેમનો આ ભય બોટો છે એની પ્રતીતિ કરાવવા મેં મારી પત્નીને મારી સાથે પૂના લઈ જવા કહ્યું અને તેની સાથે જ રહેવા જણાવ્યું. આથી તેમનું વિયોગદુઃખ બહુ જ ઘણું થઈ ગયું.

મારી શાળાની વિદાય માટે મારે ધરૂં જ વસમી થઈ પડી. મારા પ્રિય શિષ્યો અને સ્નેહી સાથીઓને છોડતાં મારે હૃદય વલોવાઈ ગયું. મારા સખ્તો તૂટક તૂટક નીકળ્યા. મેં જણાવ્યું: ‘મને દેરાનુરાગનો રોગ થયો છે.’ હું આગળ ન જોતી સમ્યે-મારે હૃદયે લગાઈ આવ્યું. થોડો સમય વીત્યા પછી મેં મારા સજ્જાત સંન્યાસનો અને આપણા દેરામાં જોતી નવીનતાનો અને એમાં રહેલા દુઃખો અને વિપત્તિઓનો નિર્દેશ કર્યો. મેં જણાવ્યું: ‘આ દુઃખો અને વિપત્તિઓની સામે આ મારા નવીન કાર્યમાં રહેલી મારી શ્રદ્ધા જ મારી ઠાલ છે, અને માતા કોરાલ્યાએ લગભગ સમચંદ્રેણને વનવાસ જતી વખતે જે આશીર્વાદ આપ્યો હતો એ મને અત્યંત યાદ આવે છે.

यम् णालयसि धर्मं त्वम् घृत्या च नियमेन च ।

स वै राक्षसादूर्ध्व धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥*

આ શ્લોક ત્યારબાદ મારા જીવનના ઘણા પ્રસંગોએ મેં યાદ કર્યો છે અને એથી મારા આત્માને શાંતિ મળી છે. જ્યારે જગત આખું વિમુખ થઈ જશે છે અને રીકા દૂરથને ધરે છે ત્યારે આપણી અંદર રહેલા અંતરના નાદ તરફ આપણે વળીએ છીએ અને એ અંતરના નાદને જે આપણે જીવનમાં ચૂસ્ત રીતે અનુભવ્યા હોઈએ છીએ તે આપણું હૃદય એથી પરમ શાન્તિ અનુભવે છે.

૧૯૦૬માં દાદાસાહ નવરોજીના પ્રમુખપદ નીચે કલકત્તામાં મળતારી મહાસભામાં હાજર રહેવા મને ગોખલેએ સૂચવ્યું અને મેં એ સૂચના તત્કાળ વધાવી લીધી. ગોખલેએ દાદાસાહ સાથે સર્વેન્ટસ એન્ડ ઇન્ડિયા સોસાયટીના બીબ સલ્વે સાથે મારું પણ જોળખાણ કરાવ્યું. અને મહા-સભા પૂરી થયા બાદ તા. ૧૫ મી નવેમ્બરનીએ હું સોસાયટીનો રીતસરનો સભાસદ થયો. બેઠી-ઝંજના રૅલેવેડ રોડ પર આવેલા મહાનના ઉપલા માળ પર આ પ્રવેશવિધિ થઈ. પ્રમાતનો સમય હતો, હું નાહીને તૈયાર થઈ ગયો હતો, મારા કુટુંબ પર પવિત્રતાની છાયા ઢળી હતી. ગોખલે બહુ જ સચ્ચિત અને ઝંજીર મુખમુદ્રાથી જોડા હતા. આની પર્ણ મારા મન પર ખૂબ અસર થઈ. તેમની પછી પ્રતિજ્ઞાના વાક્યો જેમ જેમ હું જોતો ગયો તેમ તેમ એ પ્રતિજ્ઞાઓ મારાથી પૂરેપૂરી પળાશે કે કેમ એ વિષે મારા મનમાં અનેક સંકલ્પો યથા માંડી. આથી હું મૂજ હર્યો પણ થોડી જ વારમાં એ વિધિ પૂરો થયો, મારી પ્રાંતરી જોઈ થઈ અને થોડા દિવસમાં તો હું જેવો હતો તેવો થઈ રહ્યો. પ્રમુદ્ધપાત્રે મારી કસોટી પૂરી થઈ અને હું તેમાંથી પાર હત્યો.”

શાંગાઈ એટલે શું ?

આજે ચીનની સાથે જે મુદ્દની તૈયારીઓ આવી રહી છે તેમાં શાંગાઈ પણ કારણ છે. એ શાંગાઈ વિષે ચીનનું કઠાવિસ્તાનનું જર્જર લખે છે:

“જે લોકો ચીનમાં રહેલા નથી તેમને મન તો બધાં ગામે અને શહેરો સરખાં છે. પેકિંગ, શાંગાઈ, કેન્ટોન બહુ જ મોટી વસ્તિવાળાં શહેરો છે પણ ચીનમાં બધાંયે શહેરો મોટી વસ્તિવાળાં છે. એટલે મોટી વસ્તિ હોય એથી જ શહેરનું મહત્ત્વ વધતું નથી. પેકિંગ ચીનનું પાટનગર છે અને શાંગાઈ ચીનનું બંદર છે. પણ ઘણા જોણ માણસોને ખબર છે કે શાંગાઈ કેવળ ચીનનું નહિ પણ સમગ્ર જગતનું મોટું અગત્યનું બંદર છે. ૮૦ વરસ ઉપર ચીનમાં શાંગાઈ જેના સેંકડા શહેરો હતાં. આજે તે મારસેલ અને સિંગાપોર કરતાં થે ચડી નય છે અને હેંગઝો, રોસરગમ અને એન્ટવર્પ જેવા જગવિખ્યાત બંદરોથી બરાબરી કરે છે. આનું કારણ દેખીતું છે. પાંગત્રી નદી એ જગતનો મહાનદ છે, એના મુખથી ૧૨૦૦ માઈલ મુખી આગખેડો આવે છે અને એના

* જે ધર્મને તમે ધૈર્ય તથા સંવચપૂર્વક ખાવો છો તે ધર્મ, દે સંધય સાદ્ધૃલ ! તમારું રક્ષણ કરે.

ખર્ચે દિનારા પરના ૫,૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ પરના વિસ્તારમાં વસતા ચીનાઓનો આયાત નિકાસનો માલ આ આગખોટામાં યથા સાંગાઈ બંદરે આવે છે. અને આ ચીનાઓની વસ્તિ કેટલી ? જગતની વસ્તિનો દશમો ભાગ ૧૬ કરોડથી થે વધારે ચીનાઓ ગરીબ છે એથી માણસ દીઠ સરેરાશ આયાત નિકાસ બહુ જ ઓછી આવે છે; પણ સંખ્યા બહુ જ મોટી હોવાથી એમની આયાત નિકાસનો કુલ સરવાળો બહુ જ મોટો યથા જાય છે. ૧૯૨૫ની સાલમાં સાંગાઈ બંદરમાં ૩ અબજ રૂપિયાનો માલ આયાત થયો; આમાં અબજ રૂપિયાનો માલ પરદેશી હતો. ૨૫ વર્ષ પહેલાં, ૧૯૦૦માં ૬૨ કરોડ રૂપિયાનો માલ આયાત થયેલો અને તે પહેલાં ૧૮૭૫માં ૨૫ કરોડ રૂપિયાનો માલ આયાત થયેલો. ૧૮૭૫માં ૩૦ લાખ ટનનાં વહાણો એ બંદરે આવેલાં ત્યારે ૧૯૨૫માં ૩ કરોડ ટનનાં વહાણો જગતભરમાંથી એ બંદરે લાંગર્યાં. આવો અનુપમ આ બંદરની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ છે. !

૧૮૪૩ માં આ બંદર ચીનનું ત્રીજું વર્ગનું શહેર હતું, આજે એ પ્રથમ વર્ગનું શહેર છે. ૧૨ ચોરસમાઈલ તેનો વિસ્તાર છે અને ૭૫ કરોડ રૂપિયાનાં પરદેશીઓનાં મકાનો તેના પર બંધાયેલાં છે. ૨૫૦ માઈલ સુધીની પાટી સડકો તેની આસપાસ પથરાઈ છે અને યાંગઝીના બંને દિનારા પર પંદર-પંદર માઈલ સુધી તેની આલેશાન ઇમારતો ચણાઈ છે. ચીનાઓ અને બંધાનીઓનાં સોંકડાં કારખાનાંઓનાં બૂંગળાં યાંગઝીનદીમાં લાંગરેલી વીસ-વીસ હજાર ટનની પાસિફિક મહાસાગરની આગખોટાનાં બૂંગળાં આગળ, મગરમચ્છની આગળ નાનકડી માછલી હોય એનાં લાગે છે. ઓછામાં ઓછા ત્રીસ કુટુંબો જાડાં જળમાં જ રહી રાકે એવી આ વિરાળકાય જળચર જેવી આગખોટાં મટિ શહેરની બંને બાજુ યાંગઝી નદીમાં મોટા મોટા ડક્કા અને ઓવારો છે અને તેઓ શહેરની અંધવચ આવી લાંગરે છે. કારખાનાંઓને પાવર આપવા માટે દોઢ લાખ હોર્સપાવરનું પાવર સ્ટેશન છે અને એ વિજળીનું નહિ પણ કોલસાનું છે. આ કોલસો બધો ચીનમાં જ વેદા ધાય છે.

આ બધા રૂઢ પ્રતાપ વાંગચ બોર્ડના છે. સન ૧૯૦૫ ની સાલમાં એણે નદીનો કારભાર હાથમાં લીધો અને એવો સુંદર બંદોબસ્ત કર્યો કે મોટામાં મોટી આગખોટા પણ આજે એ નદીમાં લાંગરે છે. યુનિસિપાલિટીનો વહિવટ પણ ખૂબ જ વધી ગયો છે અને જેમ જેમ પરદેશ સાથેનો વેપાર વધતો જાય છે તેમ તેમ યુનિસિપાલિટીનું કામ પણ વધતું જ જાય છે.

જેમ વેપારની દૃષ્ટિએ તેમ કળા અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ સાંગાઈ ખીલતું જ જાય છે; છતાં જે ઝડપથી વેપાર હોવા વધે છે તે ઝડપથી કળાવિજ્ઞાન નથી વધતું. આજે કળાવિજ્ઞાનના વિષયમાં ચીનમાં જ ખીલવણી થઈ છે એમાં સાંગાઈનો મોટો હિસ્સો છે. એના હુન્નર ઉદ્યોગ વધતાં જ જાય છે, એની શિક્ષણસંસ્થાઓ વધતી જ જાય છે, એની બાંધકામની-ઇજનેરી પ્રગતિ વધતી જ જાય છે. ચીનની કળાની કૃતિઓ પરદેશ આ બંદરથી જ ચડે છે. પેકિંગ ચીનની કળાનું ધામ છે તો સાંગાઈ એનું પ્રદર્શનસ્થાન છે. કળાના શોખીનો કળાની બેનમૂન ચીને ખરીદવા અને તપાસવા સાંગાઈના જ બજારોમાં ધુમે છે, અને સાંગાઈના કળાકારો એમની એ કળા તરસી આંખોને બેનમૂન કળાની ચીજોથી હારી દે છે. "

સાથે જ ભાવિ પ્રભુને હાથ છે. ચીન ઉપર બ્રિટિશસિંહે પોતાનો પંજો કેમ ઉકાળ્યો છે અને ' સાંગાઈમાં વસતા બ્રિટિશો અને હિંદીઓની છંદગી કેમ લયમાં આવી છે ' એનું કારણ સાંગાઈનું આ વર્ણન વાંચ્યા પછી મેંદમાં મેંદ છુદ્ધિવાળાને પણ આંખના પલકારામાં સમન્નહ જાય એવું છે. યાંગઝી નદીનાં જળની સાથે ચીનની સમૃદ્ધિ પણ સાંગાઈ બંદરે જ વહી આવે છે. છતાં આ વર્ણન વાંચી કેહ કળાના પ્રેક્ષક એમ માને કે ચીનની કળાનું રક્ષણ કરવા માટે જ બ્રિટિશોએ ચીન પર ચડાઈ કરી છે તો પણ એ ના પાડી શકીએ તેમ નથી.

કાપડના ઉદ્યોગમાં હિંદ સાથે જાપાનની હરીફાઈ

‘સિવિંગ એજન્ડ’ નામના પત્રમાં હિંદુસ્તાન સાથેની હરીફાઈમાં જાપાન કેમ ફાવ્યું એનાં કારણો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે:

“હિંદુસ્તાનમાં કપાસ પુષ્કળ થાય છે અને જાપાનમાં તે થતો નથી છતાં સુતર કાપડની હરીફાઈમાં જાપાન હિંદુસ્તાનને શિક્ષિત આપે છે અને ઘરાની અખાતમાંથી હિંદુ અને પારસી મિલમાલિકોનાં કાપડથી બરેલાં વડાણો જાપાની વડાણોને એક પાછાં ફરે છે, અરે, ખુદ મુંબાઈના જ વાસમાં જાપાની માલ પેસવા માંડ્યો છે. આજુ કારણ યુરો કારણ કે જાપાની માલ સસ્તો છે. જાપાની માલ સસ્તો છે કારણ કે જાપાની મનુરો સસ્તો છે, જાપાની મનુરો વધારે સમય કામ કરે છે, જાપાની મિલમાલિકો વધારે કાળે છે, વધારે કીલ્લવટવાળા છે, અને વધારે પ્રમાણિક છે. ‘વોસીરા ઝીટુંગ’માં એક જમન જેણે મુંબઈ અને ઓસાકાની મિલોનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું છે તે લખે છે:

“યુક, લીટ અને ખાનના રસમી રંગાયેલી હિંદુ મનુરોની ઘાંજી ઘાંજી ‘ચેંગ’ કરતાં જાપાની મિલો વધારે સ્વચ્છ અને વધારે આરોગ્યકારક છે. જાપાનમાં દરેક મિલની સાથે રેસ્ટોરાં કે હોટલ હોય છે, જ્યાં દરેક મનુરને દિવસમાં ત્રણ વાર ભરમારમ અને બાવતો ખોરાક ખાવું જ મળે છે અને મળી રાકે છે. ધણીખરી મિલોને તો પોતાની જ ઇસ્પીતાલ હોય છે અને તે માત્ર નામની નહિ પણ દરેક સામગ્રીથી સંપૂર્ણ અપ-ટુ-ડેટ હોય છે. કુંવારા મનુરોના હવા અજવા-રાવાળાં મોટાં બચેનો અને પરણેલા મનુરોનાં નાનકડાં ઘરો એવાં સ્વચ્છ અને સુખદ હોય છે કે ખીલ જાપાનીઓને પણ તેમાં આવીને વસવાની ઇચ્છા થઈ આવે. મેનેજરો અને મનુરો વચ્ચેનો સંબંધ મીઠો અને મર્યાદાશીલ હોય છે. જાને એકબીંદ સાથે સન્માનથી વર્તે છે. હિંદુસ્તાનમાં મનુરોની સાથે મેનેજરો જે તોછડો વર્તાવ રાખે છે એવો વર્તાવ જાપાની મનુર એક મિનીટ પણ સાંખે નહિ. હિંદી મનુર કરતાં જાપાની મનુરોને ચોખ્ખા બાગનો કે ત્રીજા બાગની માનુરી ઓછી મળે છે અને હિંદી મનુર કરતાં તેણે દિવસમાં કલાક કે બે કલાક વધારે કામ કરવાનું હોય છે, છતાં હિંદુસ્તાનની મિલ કરતાં જાપાની મિલમાં કામ કરવાનું હું વિરોધ પસંદ કરું. ચીનની મિલ કરતાં તો જાપાની મિલમાં કામ કરવાનું હું એથીયે વિરોધ પસંદ કરું. જાપાનની ૬૦ લાખ રપીન્ડલો હિંદુસ્તાનની ૭૦ લાખ રપીન્ડલો સાથે બરાબર હરીફાઈ કરે છે. એનું કારણ જાપાની મનુરની મહેનત વધારે છે અને માનુરી ઓછી છે એ જ નથી પણ હિંદી મિલમાલિકો અપ્રમાણિક છે, હિંદી ર-દલાસો કમ છે અને હિંદના કમિશન એજન્ટો ભારે હોળી છે. આથી હિંદનો માલ ખપાવવાને માટે ખૂબ જ કમિશન આપવું પડે છે અને એથી મુંબઈ કરતાં ઓસાકા ચડી જાય છે.”

આ તટસ્થ જર્મનના હૃદયનાં ઉદ્ગારો પર આપણા દેશના મિલમાલિકો, ર-દલાસો અને કમિશન એજન્ટો જરા ધ્યાન આપે અને આત્મચુદ્ધિ કરે તો આપણા મિલઉદ્યોગ માટે પરદેશી સરકાર પાસે મદદ માગવાપણું રહે ખરૂં કે ?

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

કવિતા અને સાહિત્ય-વૌદ્યુમ ૧ હું—કર્તા: રા. બં. (હવે સર) રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ. પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી. કિંમત રૂ. એક.

સર રમણભાઈના આ વિષય ઉપરના લેખોનું એક મોટું પુસ્તક આ જ નામથી બહાર પડેલું હતું. તે આવૃત્તિ ખેંપી જવાથી તેની બીજી આવૃત્તિ શુ. વ. સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરવા માંડી છે અને કર્તાના કાવ્યચર્યા ઉપરના લેખોના સંગ્રહનો આ પહેલો ભાગ (વૌદ્યુમ ૧ હું) છે.

સર રમણભાઈના લેખોની આવી સુંદર આવૃત્તિ આવશ્યક હતી જ. વિષયની વહેંચણીથી અને આખા પુસ્તકના નાના નાના ચાર વિભાગોથી અભ્યાસીને ઘણી અનુકૂળતા પડશે. લેખકે આમાં દર્શાવેલા વિચારોને ઘણાં વરસો થઈ ગયાં છે. તે પછી કાવ્યશાસ્ત્ર અને રસભીમાંસાએ પુષ્કળ પ્રગતિ કરી છે. આપણું વિવેચન સાહિત્ય પણ બહોળું થયું છે અને કાવ્ય સામગ્રી તે પછી ઘણી વધી છે. કાવ્યચર્યાના વાદો અને મુદ્દાઓ પણ બદલાયા છે. તે સમયે પ્રાચીન અને નવીન મતો વચ્ચે જે વિવાદો ચાલતા તેની અસર નીચે આમાંનું ઘણું લખાયું છે. વિવાદની તીક્ષ્ણતા, અતિશયોક્તિ અને એક પક્ષીપણું આમાં ઘણી જગાએ દેખાય છે. ઘણાં લખાણોમાં સમયનો રંગ છે અને તે હાલના વાંચકને એટલું રસિક ન પણ લાગે. છતાં સર રમણભાઈની કાવ્યચર્યા એટલી વિદ્વત્પૂર્ણ છે, એટલી તાત્ત્વિક છે કે હાલના અભ્યાસીને તેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે. આપણા વિવેચન સાહિત્યમાં કર્તાનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે અને વિવેચન સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા તેમણે કરેલા પ્રયત્ન ખરેખર સમર્થ છે. તેમની શૈલી સ્પષ્ટ, ઋણુગામી, અસ્ફિટ અને પ્રસન્ન છે અને હજી ભવિષ્યની કાવ્યચર્યાને તે માર્ગદર્શક થઈ શકે એવી છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને આ પસંદગી માટે ધન્યવાદ ધટે છે. તેના બીજા ભાગો પણ સત્વર બહાર પડશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

બાળવાર્તાવલિ—સંપાદક તથા પ્રકાશક: રૂ. હંસા મહેતા બી. એ. મળવાનાં ટેકાણું હરિલાલ રણજોડલાલ મહેતા, ઇમિશન એજન્ટ ૯૩-૧૦૭ બારભામા મહોલો, મુંબઈ-૨. તથા કુમાર કાર્યાલય: અમદાવાદ. કિંમત દોડ રૂપિયો.

જેનાં પ્રાચીન કાળથી અનેક ભાષામાં ભાષાન્તરો થયાં છે તેવાં પંચતંત્ર જેવાં પુસ્તકો જે દેશમાં હોય તે દેશમાં ખરી રીતે બાળસાહિત્યની ખોટ હોવી ન જોઈએ છતાં અત્યારે આપણા સાહિત્યની તેવી સ્થિતિ છે. પણ હમણાં હમણાં લેખક અને વાંચક બન્ને વર્ગનું આ વિષય પર સાફ ધ્યાન ગયું છે. બાળકોને માટે અનેક જગાએથી સાહિત્ય પ્રગટ થાય છે અને માળાપો તે લે પણ છે. પ્રસ્તુત ચોપડી તેમાં સારો ઉમેરો કરે છે. આ પુસ્તકમાં બાર બાળવાર્તાઓ છે. તેમાંની કેટલીક આપણા દેશી સાહિત્યમાંની છે અને કેટલીક પંચતંત્રની છે. સામાન્ય રીતે ભાષા બાળકો સમજે તેવી છે, છતાં અમે ધારીએ છીએ કે શૈલી પણ વાર્તા કહેવાની અને પારિઆદો પણ તે પ્રમાણે રાખ્યા હોત તો બાળકોને વધારે સુગમ થાત. બાળવાર્તામાં પ્રાંતિકના અનિવાર્ય છે પણ પ્રાંતિક શબ્દોની છેવટે રીપ આપી હોત તો સાફ દાખલા તરીકે 'કહોડ'ની વાર્તામાં કહોડ-કાદ કાઢિયા-

વાડમાં ઢોર પૂરવાના ધરને કહે છે. લાકડાના અર્થમાં 'જોડ' નાન્યેતર જાતિ છે, તેની ગેરસમજ થવા સંભવ છે.

બાળવાર્તાની ચોપડીમાં તેના અક્ષરો અને અદારનો દેખાવ વધારે મદત્તવનાં છે. આમાં અમારે શ્રીયુત્તમ ગવિશંકર રાવળને ધન્યવાદ આપવાનો છે. અક્ષરો બાળકો વાંચી શકે તેવા મોટા અને ચોખ્ખા છે. ચિત્રો સઘળાં સુંદર છે, રંગીત ચિત્રો વિશેષ આકર્ષક છે. પૂંકા ઉપરના ચિત્રમાં બકરી અને ગોળનું માકું બાળકો બાળખી શકે તેવું જ છે. બકરી સ્વાભાવિક ચિત્રમાં જોઈએ તે કરતાં મોટી છે તે વસ્તુના મદત્તવ પ્રમાણે પ્રમાણ આપવા કૃત્ય લાગે છે. બાળકો તેમાં બકરીનો રોંધ બરાબર સમજી શકશે. આપણા સમાજને કિંમત ભારે પડશે, ખાસ મદદથી કિંમત સોંધી કરી શકાય તે માફ.

કિશોર કથાઓ—લેખક: ગિજુભાઈ. પ્રકાશક: શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન, ભાવનગર. કિં. આઠ આના.

બાલ સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ લેખક ગિજુભાઈનો આ નવો ફાળો છે. અસલ અંગ્રેજી વાર્તાઓ છે પણ ગિજુભાઈએ તેને સંપૂર્ણ ગૂજરાતી બનાવી છે. વાર્તા જે રીતે કાલિયા-વાડમાં કહેવાય છે તે જ રીતે તે લાપામાં અને તેવા જ પારિત્રાફોમાં કહેલી છે. વાર્તાઓ કેવળ કુમારો કરતાં કંઈક મોટા કિશોર વિદ્યાર્થીઓ માટે છે. અથવા શબ્દોની છેલ્લે ટીપ છે.

આ સિદ્ધસ્ત લેખકને માટે વિશેષ શું લખવું ? તેમની ચોપડીને ગૂજરાતનાં બાળકો અને માખાપો વધાવી લેશે એમ માનીએ છીએ.

શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળા—ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ પુસ્તક ૭૦ મું. પ્રકાશક: ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ. કિંમત દસ આના.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી મું. ૧૯૮૧ માં વ્યાખ્યાનમાળાની યોજના થયેલી હતી તે પ્રમાણે દસ વ્યાખ્યાન અપાયેલાં હતાં તે અહીં પ્રગટ કર્યા છે. વ્યાખ્યાનોમાં શિક્ષણના અનેક વિષયો જેવા કે શિક્ષણમાં માનસશાસ્ત્રનો ઉપયોગ, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, શાળામાં સ્વરાજ, ગ્રામશિક્ષક, પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ, મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ, બાલકવિતા વગેરેની નવીન દ્રષ્ટિથી ચર્ચા કરેલી છે. કેઈ પણ વ્યાખ્યાન માત્ર વાણી કે છુદ્દિના વિશ્વાસ માટે કરેલું નથી પણ કેળવણીની સંસ્થામાં પુષ્કળ અનુભવ લીધેલા શિક્ષકોના હૃદયોદ્ધાર છે. આપણી કેળવણીના પ્રશ્નોનો ઉકેલ કાઢવામાં આ નાનું પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી થશે.

કુંજકોકિલ—પ્રકાશક: આચાર્યશ્રી રાષ્ટ્રીયશાળા, મુંબઈ, મૂલ્ય ચૌદ આના.

મુંબઈની રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થીઓ આ નામનું હસ્તલિખિત માસિક ચલાવતા હતા તેના છેલ્લાં ૭ વરસના લેખોમાંથી ચૂંટણી કરી આ સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. થોડા જ અપવાદો સિવાય લેખો બધા વિદ્યાર્થીઓના છે.

અમારી પાસે અસાર મુદ્દીમાં વિદ્યાર્થીઓથી ચાલનાં આવાં ઘણાં નિષ્પત્તકાલિકા અભિપ્રાય માટે આવી ગયાં છે. આ છપાએલું પુસ્તક આપતાં આ સંબંધી અમારા વિચારો પ્રગટ કરવાની તક લઈએ છીએ.

વિદ્યાર્થીઓના આવા પ્રયાસો ખરેખર અભિનન્દનીય છે: લખવાની મુદ્રાતા, વિચારોની વ્યવસ્થા, લેખોની તુલના, લેખકોનો સહકાર વગેરે કેટલાક ગુણો તેથી સ્વાભાવિક રીતે કેળવાય છે, પણ આ બધી પ્રવૃત્તિમાં યોગ્ય વિદ્યાર્થી છે તે તેમણે જુલું ન જોઈએ.

પોતે જ મોટા લેખક કે મોટા-તંત્રી થઈ ગયા ધારી તંત્રીનો આડંબર કરવા કે બીજાની શૈલીનાં અનુકરણો કરવા પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. અમને સૌથી સારો વિષય એ લાગે છે કે મનમાં જે વસ્તુ હોય તેને સાંદ્રમાં આદી રીતે લાપામાં મૂકવી. તેને કૃત્રિમ રીતે શણગારવા પ્રયત્ન કરવો નહિ. તેમ જ લેખમાં ગાંબીર્ય લાવવા માટે જે પારકા વિચાર પોતાનો થઈ ગયો નહોત્ય તેને પોતાના નરીકે મૂકવો નહિ. વિદ્યાર્થીના લેખમાં કોઈ ઊંચા અંબીર વિચારની કે મહત્ત્વ કલ્પનાની અપેક્ષા રાખવું નથી, અને એ જતાવવા વિદ્યાર્થીએ અનુકરણો ન કરવાં. જે અનુકરણ અને કૃત્રિમતાની ટેવ અત્યારથી વિદ્યાર્થીમાં પડશે તો ભવિષ્યમાં તે સુધરશે નહિ અને વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર વિચાર કરતાં કે પોતાને અનુકૂલ નવી શૈલી ઘડતાં શીખશે જ નહિ.

વિદ્યાર્થીઓ પોતાના દસ્તલિખિત નિયતકાલિકને પણ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એક રીતે ઉચ્ચ બનાવી શકે. આવાં નિયતકાલિકમાં એક ખાસ અત્યંત અભ્યાસ-વિભાગ રાખવો જોઈએ અને તેમાં બીજું કોઈ જ નહિ પણ સારાં પુસ્તકો કે માસિકોનો અભ્યાસ કરી તેનો સારાંશ આપવો જોઈએ. આથી વિદ્યાર્થીઓ એક બીજાને પોતાના અભ્યાસનો લાભ આપી શકશે, સાર ગ્રહણ કરતાં શીખશે અને ઊંચા વિચારોની ખોટ પૂરી પડશે.

વિદ્યાર્થીઓએ કલ્પનાને કેળવવા માટે પણ સ્વતંત્ર વાર્તા કે કાવ્યો લખવા કરતાં પોતાના અનુભવોનાં દર્શો, પરિચયની વ્યક્તિઓ, પ્રવાસો, તમાશા વગેરેનાં વર્ણનદ્વારા, તથા ગ્રહણદ્વારા, કલ્પનાને ઘડવી જોઈએ અને અનુભવને લાપામાં મૂકવાની દૃષ્ટાંટી મેળવવી જોઈએ. કલ્પના પોકળ અનુભવ વિનાના વિચારોથી કેળવાતી નથી. પણ સત્ય જ્ઞાન અને હકીકત સાથે અનેક વાર કુસ્તી કરી તે પર વિજય મેળવવાથી જ કસાય છે, બળવાન થાય છે, પુષ્ટ થાય છે, અને કેળવાય છે.

છતાં કાવ્યો લખવાં હોય તો હૃદના નિયમો અરાખર સાચવીને પોતાને જે ખરો અનુભવ થયો હોય તેને જ લાપામાં મૂકવા પ્રયત્ન કરવો. પોતાને અનુભવ ન હોય. તેનું લખવું એ એક જાતની વિચારની અપ્રમાણિકતા છે. પોતાનો વિચાર બધાને સ્પષ્ટ કર અને મુંઝવ નહિ લાગે એ એક પ્રકારની બીતિ છે. પારકા વિચારો કે કલ્પના પોતાના તરીકે વાપરવાં તે એક પ્રકારની ચોરી છે.

અનેક કેળવણીની સંસ્થાઓમાં આવાં દસ્તલિખિત નિયતકાલિકો લખાય છે. આવી સંસ્થાઓ પરસ્પર એકબીજાને પોતાની કૃતિઓ જતાવે અને એ રીતે સંસ્થા સંસ્થા વચ્ચે સંબંધ થાય એ ઇષ્ટ છે.

દરેક સંસ્થાએ પોતાના લેખો છપાવવાનો આગ્રહ કે લોભ ન રાખવો જોઈએ. એ વસ્તુ દસ્તલિખિત જ શોભે છે અને સાદિત્યમાં તેને બીજું કોઈ સ્થાન હોવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ ન જોઈએ.

(કિશોર—(નૈમાસિક). તંત્રીઓ: દર્પદ પોષ્ટલાલ મહેતા અને ભદ્ર અંગાલાલ યાજ્ઞિક. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨. તળીયાની પોળ, અમદાવાદ.

નામ પ્રમાણે કંઈક મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓનું આ સાદસ છે. માસિકમાં અંગ્રેજી અને મૂંડરાતી એવા બે વિભાગો છે. આવાં દુભાષિયાં સામયિકોનો સમાવ ગયો છે એમ અમે માનીએ છીએ.

ઉપર કુંજકોટિલ વિશે વિસ્તારથી લખ્યું છે એટલે આને માટે જુદું લખવાનું ઝાઝું રહેતું નથી. શ્રીયુત જયકર કે એવા અન્ય પ્રસિદ્ધ લેખકોના લેખો આ અંકમાં લીધા છે તે તો પ્રથમ અંક છે માટે જ હશે. બાકી આવાં સામયિકોમાં અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જ મનોરથો, વિચારો, કલ્પનાઓ, ચર્ચાઓ કરે એમ ઇચ્છીએ છીએ. જે લેખકો અન્યત્ર લખે છે તેમના જ વિચારો આમાં એવા એમાં કંઈ વિશેષ નથી, પણ સામાન્ય વાંચકથી અચાત રહેલી વિદ્યાર્થી આલમના વિચારો તેઓ પોતે આમાં વ્યક્ત કરે એ જ આવાં સામયિકોની વિશેષતા હોવી જોઈએ.

લેખોમાં શ્રી બાપાલાલ વૈદ્યાના લેખ ઉપર અને સર્વ કિશોરોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. ગુજરાતમાં કેળવણીની અનેક સંસ્થાઓમાંથી હસ્તલિખિત સામયિકો નીકળે છે તે સર્વની વાનગી આમાં આવતી રહે તો કિશોર આવાં સર્વ સામયિકોના સહકારની ભૂમિ બને, અને એ સામયિકોને પોતાના લેખો સ્વતંત્ર છપાવવાની જરૂર ન રહે. અન્ય વિદ્યાર્થી મંડળોએનો એટલો વિશ્વાસ કિશોરે મેળવવો જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓના સાહિત્યમાં અને ગંભીર લેખના પ્રયત્નો અનેક જોઈએ છીએ, પણ બાલમુલલ નિર્દોષ હાસ્ય કે રીખળ કેમ ક્યાંઈ જણાતું નથી ? શું ગુજરાત હાસ્યવિહીન થઈ ગયો છે ?

વીણા—તંત્રીઃ યશવંત સવાહલાલ પંડ્યા. પ્રકાશકઃ સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ, અમદાવાદ. છૂટક નકલ એક રૂપિયો.

વિદ્યાર્થીઓએ જ સ્થાપેલા અને તેમની મહેનતથી જ આલતા સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજે ગયા વર્ષથી જે વાર્ષિક વીણા કાઢવા માંડ્યું છે તેનો આ બીજો અંક છે. એ સમાજે એક વાંચનાશય કાઢીને અને બીજી ઘણી રીતે સારી સેવા કરી છે. પણ આહી તો માત્ર તેની સાદી જ નોંધ લઈ શકાય.

વીણા પણ વિદ્યાર્થીઓનું સામયિક છે એટલે અંશે ઉપરનાં છેલ્લાં બે વિવેચનો તેને પણ કેટલેક અંશે લાગુ પડે છે. આ વીણાના અંકમાં મોટો ભાગ પ્રસિદ્ધ લેખકોનો છે. થોડા લેખો એ સમાજના વિદ્યાર્થીઓના હશે, પણ કેટલા તે કહેવું મુશ્કેલ છે. હવેથી સમાજના લેખકોનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવા અને એ લેખો વધારે સંખ્યામાં લેવા અમારી સૂચના છે.

ગયા વરસના અંક કરતાં આ અંક વધારે સારો છે. તેની સામગ્રી વધારે વિવિધ અને કંઈક વધારે જિંયા પ્રકારની છે. સદ્ગત કાન્તના પત્રો શ્રીયુત બલવંતરાય દાકોર પાસે તેનું સંપાદન કરાવી ચૂક્યા તે સાંકે કર્યું છે.

ચિત્રો આ અંકનું ખાસ આકર્ષક અંગ છે. પંદા ઉપરનું સરસ્વતીનું છાયાચિત્ર કંઈક નવી ધારીનું છે. સદ્ગત રાગરાવનું ચિત્ર ‘પ્રતીક્ષા’ અપૂર્ણ છે પણ તેમાં રામરાવની પ્રતિભા અછતી રહેતી નથી. રા. કનુ દેસાઈનું ‘લગ્ન’ નવીન શૈલી છે. માત્ર પગ ઉપરથી પરણનાર દંપતીમાં સ્ત્રી પુરુષ જરાબર ઓળખાઈ જાય છે. સૌથી સુંદર અમને અજન્તાની યક્ષદંપતીની નકલ લાગે છે. તેના પર વિશેષ અહીં લખી શકાય તેમ નથી.

વીણાને સમાજ ઉત્તેજન આપશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

શુભામીનું સ્મરણ

તારીખ ૨૪ મી જાન્યુઆરીએ વડી-ધારા-સલા આગળ લાપણુ કરતાં લૉર્ડ ઇરવીને હિંદની પ્રગ્નના પ્રતિનિધિઓને તેમના દેશની શુભામીનું-સ્મરણ કરાવ્યું છે. ધારાસભામાં બેઠક મેળવી પોતાની જાતને દેશના નેતા માનનારા અને દેશની રાજસભામાં બેસનાર તરીકે પોતાની જાતને ધન્ય ગણનારા આ પ્રતિનિધિઓને તેમની પરવશતાનું ભાન વરસે વરસે ઇચ્છાંક્રમે પ્રતિનિધિ કરાવ્યા જ કરે છે અને તેમ છતાં બ્રીટીશ પ્રગ્નની લક્ષમનસાધ ઉપર વિશ્વાસ રાખી બ્રીટીશ પાર્લામેંટ આગળ પોતાની હોશિયારીની પરીક્ષા આપી હિંદને સ્વરાજ મેળવી આપવાની એમની આરા કાયમ રહે છે એ જોઈને અમને આશ્ચર્ય ઉપજે છે.

લૉર્ડ ઇરવીન પોતાના લાપણુમાં ત્રણ મદાન સત્યો રજુ કરે છે. પહેલું સત્ય એ છે કે ઇતિહાસે હિંદનું ભાવિ બ્રીટીશ પાર્લામેંટના હાથમાં મૂક્યું છે, અને તેથી હિંદની સ્વરાજ માટેની લાપકાતની પરીક્ષા કરનાર બ્રીટીશ પાર્લામેંટ જ હોઈ શકે. કેટલે વરસે ક્યા કમથી હિંદને સ્વરાજ મળે તેનો નિર્ણય બ્રીટીશ પાર્લામેંટ જ કરી શકે. બીજું સત્ય એ છે કે હિંદને સ્વરાજ આપવાની બાબતમાં બ્રીટીશ પ્રગ્નની દાનન તદ્દન શુદ્ધ છે. અને લૉર્ડ ઇરવીન સાહેબ હિંદની પ્રત્ય આગળ ત્રીજું સત્ય એ મૂકે છે કે બ્રીટીશ પાર્લામેંટ હિંદી પ્રગ્નની ધમત્રીથી ડરી જઈને સ્વરાજ આપે એમ નથી માટે હિંદના આગેવાનોએ સ્વરાજ લેવું હોય તો બ્રીટીશ સરકાર સાથે સહકાર કરી તેણે જે સુધારા હિંદને અર્પ્યા છે તેનો ઉપયોગ કરવામાં પોતાની લાપકાત પૂરતાર કરી આપવી જોઈએ.

આ ત્રણ સત્યો લૉર્ડ ઇરવીને કંઈ ન લાગે તેટલા માટે નમ્રતાપૂર્વક સુંદર ભાષામાં

લખી નિષ્ઠા સાથે હિંદની આગળ ધરેલાં છે. ખેડુતોનું દુઃખ મટાડવાને આવેલા વાઈસરોય સાહેબ કોઈને ખોટું ન લાગી જાય એની બહુ સંભાળ રાખે છે અને તેથી પોતાના લાપણુથી કોઈને ખોટું લાગ્યું હોય તો તેને માટે પોતે દીઘગીરી દર્શાવવાનો વિવેક પણ કરે છે. લૉર્ડ ઇરવીન લગ્ના માણુસ છે અને તેથી હિંદની ઉપર વહીવટ ચલાવતી બ્રીટીશ નોકરશાહીની જાળમાં જકડાઈ ગયેલા હોવાથી નોકરશાહીનો અવાજ રજુ કરતાં કરતાં પણ એની લક્ષમન-સાધનાં ચિહ્ન એની વિવેકબરેલી ભાષામાં તરી આવે છે. લૉર્ડ ઇરવીનેની રીતભાતમાં અને એની પહેલાંના વાઈસરોય લૉર્ડ રીડીંગની રીતભાતમાં પણ ધણો તફાવત છે. લૉર્ડ રીડીંગ આવા પ્રસંગોએ અતિશય અક્ષતા તથા ભપકાનો દેખાવ કરતો, પોતાનું લાપણુ સિદ્ધાસન ઉપર બેઠાં બેઠાં જ વાંચતો અને બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિનો શ્રાવ્ય બતાવી હિંદના પ્રતિનિધિઓને પોતાની સત્તાનું ભાન કરાવતો. લૉર્ડ ઇરવીન સરળ સ્વભાવનો હોઈ પોતાના વિવેકથી પ્રગ્નને વશ કરવા માગે છે અને તેથી જ સિદ્ધાસન ઉપર બેઠાં બેઠાં નહિ પરંતુ ઉભા થઈને પોતાનું લાપણુ વાંચે છે અને કોઈને ખોટું લાગે તો માટે પહેલેથી દિઘગીરી પણ દર્શાવે છે. આમ લૉર્ડ ઇરવીન લગ્ના જાણુય છે ખરા છતાં એથી હિંદનું શું વળ્યું ? વાઈસરોય તો આવે છે ને જાય છે, કોઈ વાર લગ્ના તો કોઈ વાર ભુંડ, પરંતુ જે યંત્ર હિંદુસ્તાનના માથા ઉપર એની શુભામી દશાની નામોશીના ચિહ્ન રૂપે ફરે છે તે તો તેણે ને તેણે હિંદના જીવનને પીચતું અટોનિશ કર્યો જ કરે છે. લગ્ના વાઈસરોય લૉર્ડ ઇરવીન પણ એ મંત્રના એક દાંતદંપ બની ગયા છે અને પોતાની પરવશ-

તાનો એકરાર કરતા હોય એમ બહુણ્ય છે; અને એ પરવશતામાં લૉર્ડ ઇરવીન ઇતિહાસનાં પાઠ પછી ભૂલી ગયા હોય એમ લાગે છે. એ નામદાર કહે છે કે ઇતિહાસે ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેન્ટના હાથમાં સિદ્ધિ બાવિ મૂક્યું છે; પરંતુ આગ ખોલતી વખતે ઇરવીન સાહેબ ઇતિહાસનું પાછું પાનું ભૂલી ગય છે. અમેરિકાનું ભવિષ્ય એક વખત ઇંગ્લાંડના ત્રીજા જ્યોર્જના હાથમાં ઇતિહાસે મૂક્યું હતું; આયલેંડનું ભાવિ પણ ઇતિહાસે ખ્રીષ્ટીયના હાથમાં સોંપેલું હતું અને છતાં એ જ અટપટા ઇતિહાસે અમેરિકાનું ભાવિ કાણ વારમાં ખ્રીષ્ટીયના હાથમાંથી ઝુંટવી લઇ અમેરિકાને સોંપી દીધું, આયલેંડનું ભાવિ આયલેંડની પ્રજાએ ઝુંટવી લીધું, અને ગઇ કાલ સુધી ચીનનું ભાવિ પણ ખ્રીષ્ટીયની હથેલીમાં હતું તે આજે ચીનની પ્રજાના ઇતિહાસે પોતાના હાથમાં લઈ લીધાના લણકારા કાને આવે છે. હિંદુસ્તાનનું ભાવિ ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેન્ટના હાથમાં છે એમ કહેનાર ઇરવીન સાહેબે યાદ રાખવું જોઈએ કે ઇતિહાસ તો દગાળોર છે અને સ્વતંત્રતાની લડત તો દાવાનળ જેવી છે. શાંત જેવા બહુતાવાતાવારણમાં પણ કયા ખૂણામાંથી અને કયારે એ દાવાનળ અગ્નિ ઉડશે એનો ખ્યાલ આજે ક્યાંથી આવે ?

વડી ધારાસભાના ચૂંટાએલા સભ્ય રાત્રેન્ડ્ર ચંદ્ર મિત્ર જેમને હાલ વચર તપાસે કેદમાં પૂરવામાં આવેલા છે તેમને ધારાસભામાં હાજરી આપવાની છૂટ આપવી જોઈએ એવો દરખાસ્ત આગલે જ દિવસે વડી ધારાસભાએ પસાર કરેલો હોવા છતાં બીજા દિવસે જાણજી આપની વખતે ધારાસભાની સત્તા ઉપર તરખ માનનારા પોતાની સરકારના આ કાર્ય વિષે જરા પણ ઉત્તેજ નહિ કરવામાં લૉર્ડ ઇરવીન ખ્રીષ્ટીય સરકારની સ્વરાજ આપવાની આજ્ઞામાં રહેલી પ્રમાણિક નિષ્ઠાનો કેટલો સખજ પૂરાવો આપે છે !

ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેન્ટ ધમકાથી નહિ પરંતુ હિંદીઓના સહકારથી જ સ્વરાજ આપવા પ્રેરણો

એમ કહેતાં લૉર્ડ ઇરવીન એ વિચાર કરવાં જોઈએ હતા કે સહકાર માગનાર નોકરશાહીએ હિંદની પ્રજાને કેટલો સહકાર કર્યો છે ? ગયાં છ વર્ષમાં હિંદની ધારાસભાએ કરેલો એક પણ મહત્વનો દરખાસ્ત સરકારે સ્વીકાર્યો નથી. કરન્સી કમિટીની ભલામણોને ધારાસભાનો વિચાર બંધાવવા સિવાય સહકાર ઇચ્છનાર સરકારે જાહાજી આપી દીધી હતી; તથા હિંદના પ્રતિનિધિઓની સાથે વાતચીત કર્યાં સિવાય ગુલામીમાંથી છૂટવા માગતી ચીનની પ્રજાને દયાથી દેવાને માટે હિંદી લોકર મોકલી આપવાનો નિર્ણય કરી એ વિષય ઉપર વડી ધારાસભામાં થનારી ચર્ચાને અટકાવનાર લૉર્ડ ઇરવીન ક્યે મોઢે સહકારની માગણી કરી શક્યા હશે ?

ધમકાથી ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેન્ટ ડરી ગય તેમ નથી એમ લૉર્ડ ઇરવીન કહે છે ખરું પરંતુ તે પોતાના ડરને છપાવવાને ખાતર કહેતા હોય એમ લાગે છે. ચીને પોતાનું જળ જનારું એટલે ખ્રીષ્ટીય સરકાર સમાન ધારણ ઉપર રહીને ચીનના રાષ્ટ્ર પક્ષે જોડે મસજન ચકાવવા તૈયાર થઈ છે. એ જ પ્રસંગે જળથી ઇંગ્લાંડ ડરી ગય તેમ નથી એમ કહેવું એ પોતાના મનના ઉઠાણમાં પેટેલા ડરની સાક્ષી આપે છે. સાચી વાત એ છે કે ખ્રીષ્ટીય પ્રજા હમેશાં જળને જ નમેલી છે. એ જળ હથીઆરનું જ હોયું જોઈએ એમ નથી, સ્વતંત્ર થયા ઇચ્છતી પ્રજાનું આત્મજળ હથીઆર જળ કરતાં પણ વધારે ઘસર કરે છે. અને હિંદના આગેવાનોનું કામ ખ્રીષ્ટીય સરકારની લાજી નિજામાં શ્રદ્ધા રાખી, તેની સાથે સહકાર કરી પોતાની લાયકાતની પરીક્ષા આપવામાં સમાયેલી પરવશતા તથા નામેશી પ્લેરવાનું નથી પરંતુ હિંદની પ્રજા સ્વરાજ્ય માટેની લડાઈને માટે આત્મજળ મેળવી ધીરજને નમાવે એવા પ્રયત્નો કરવામાં છે. દર વરસે ગળવા પડતા આપણાં ભાવજોનાં ઘુંટણ આગેવાનોને પોતાની પરવશતાનું ભાન કરાવવાને પૂરતા નથી ?

બંગાળના રાજદ્વારી કેટીઓ

આજકાલ કરતાં લગભગ અઢી વર્ષથી બંગાળના કેટલાયે નવયુવાનો અને ધુરંધર આગેવાનો કોઈ પણ જાતની તપાસ સિવાય જેલમાં સળંગ છે. તે બંધાના ઉપર એવો આરોપ છે કે તેઓ કાવત્રાખોર ચળવળમાં ભાગ લેનાર છે. સરકાર જણાવે છે કે તેની પાસે તેમના ઉપર શક લાવવાની પૂરતી સાબીતી છે, પણ તેણે તેમનો ગુન્હો પુરવાર કરવાની હજી સુધી દરકાર લીધી નથી. આ ઉપરથી તેની પાસે સાબીતી છે કે કેમ તેના વિષે જ શંકા થાય છે.

આ પ્રમાણે દેશના નવયુવાનોને જેલમાં મોકલવાને લીધે આખો બંગાળ ખળભળી ઉઠ્યો, અને હિંદના ખીલ પ્રતિષ્ઠાએ પણ પોતાના શર તેની સાથે મીલાવી જળરજસ્ત પોકાર ઉઠાવ્યો. પણ કોણ સાંભળે ! દેશના સખ્ત વિરોધ છતાં તે બંગાળીઓ આજે જેલમાં સડે છે : કેટલાકને તો લયકરે દંડો પણ લાગુ પડ્યાં છે, પણ કોણ છે દાદ કે ફરિયાદ સાંભળનાર !

એમ કહેવાય છે કે આ બંગાળીઓને વોરંટ ઉપર સહી થઈ તેના ત્રણ ચાર દિવસ અગાઉથી જ પકડવામાં આવેલા. પરંતુ આ દેશમાં 'કાયદો અને વ્યવસ્થા'ના જલ્દાના હેઠળ બધી વસ્તુઓ થઈ શકે છે. કોઈ પણ દેશ પોતાના આગેવાનોને આવી રીતે જેલમાં સળંગતા સહન ન જ કરી શકે. ગયા અઠવાડીયામાં આ વિષે વડી ધારાસભામાં સખ્ત ચર્ચા ચાલી હતી અને બન્ને પક્ષ તરફથી સખ્ત ભાષણો થયાં હતાં. પંડિત મોતીલાલ નહેરુએ તો ચોક્કસ ચોક્કસ જણાવી દીધું કે ત્યાં સુધી સરકાર આ બંગાળીઓને છોડશે નહિ ત્યાં સુધી અમે સદકાર અથવા તો બંધારણપૂર્વકની પ્રગતિ વિષે કોઈ પણ સાંભળવા માગતા નથી. તે ઉપરાંત ખીલ આગેવાનોએ પણ સખ્ત ભાષણો કર્યા, અને મદા-સગાના પ્રમુખ શ્રી. શ્રીનિવાસ આયંગરે કહ્યું

કે બંગાળના તે નવયુવાનો જેલમાં જવા યોગ્ય નથી પણ આ સરકાર જ તે માટે યોગ્ય છે. બે સરકાર પ્રજાની આ ખૂમ નહિ સાંભળે તો પ્રજા તેને સંગ કરશે. દરમિયાન બહુમતિએ પસાર થયો પરંતુ જેમ ધારાસભા ઉઘડવાને દિવસે જ વડી ધારાસભાના એક સભાસદ અને જેલમાં સળંગતા બંગાળી શ્રી. સત્યેન્દ્રનાથ મિત્રને ધારાસભામાં નહિ આવવા દેવાના સરકારના કાર્ય તરફ ધારાસભા મુલતવી રાખવાનો દરમિયાન પસાર કરી નાપસંદગી દર્શાવેલી અને તે તરફ સરકારે કોઈ પણ લક્ષ ન આપ્યું, તેમ આ ઠરાવનું પણ થવાનું અને બંગાળનાં આ રત્નો જેલમાં જ રહેવાનાં.

અમારે આ બાબતમાં સરકારને તો શું કહેવાનું હોય, પરંતુ પ્રજા અને તેના આગેવાનોને એટલું જ જણાવવાનું કે ત્યાં સુધી આ યુવાનો જેલમાં સળંગતા હોય ત્યાં સુધી આપણે ખીલકુલ નહિ જપતાં તેમના છુટકારા માટે સખ્ત ચળવળ ચલાવે જવી અને સરકારની 'કાયદો અને વ્યવસ્થા'ના બંદાના હેઠળની આ લુલમી રાજનીતિ ખુશી પાડવી.

સરકાર કહે છે કે અમે તેમની ખુશી રીતે તપાસ ચલાવીએ તો સાક્ષીઓનો જન નેખમમાં આવી પડે; પણ તેણે ક્યે દિવસે તેના અખતરો કરી નેંતે? કે તે આ પ્રમાણે વાત કરે છે ? શું આના કરતાં લયકર બાબતો માટે ખુશી કોર્ટમાં સાક્ષી નથી રળુ થતી ? એટલે આ તો તપાસ નહિ ચલાવવા માટેનું બંદાનું છે એમ અમને તો લાગે છે.

વળી સરકાર એમ કહે છે કે ને તેઓ લવિષ્યમાં આવી ચળવળમાં ભાગ નહિ લેવાની કબુલાત આપે તો અમે તેમને છોડી મૂકીએ. ને 'ગુન્હેગારો'ની તપાસ કરતાં સાક્ષીઓના શબ નેખમમાં આવે તેવા 'ગુન્હેગારો'ને તેમની કબુલાત ઉપર આધાર રાખી સરકાર છોડી મૂકવા તૈયાર છે ! અમને તો સરકારની શંકા અને આરથા બન્ને અસૌકિક લાગે છે.

અથવા એમ કેમ ન હોય કે ભવિષ્યમાં આવી ચળવળ ન કરવાના વચનની નીચે ભૂતમાં તેમણે તેવી ચળવળ કરી હતી તેની કથુલાત જ સરકાર આ રીતે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે ? ! આથી માત્ર એટલું જ સાબીત થાય છે કે સરકારની પાસે આ કેદીઓ સામે કરેલા પુરાવો નથી. પણ સરકારની આ સુક્તિ પ્રબલ સર્વ અને એ આગેવાનો પણ સમજે છે અને અમને ખાતરી છે કે તેમનો છુટકારો ન થાય ત્યાં સુધી પ્રબલ કે આગેવાનો જંપીને બેસવાના નથી.

* * *

લોખંડના ઉદ્યોગને સંરક્ષણ

હિંદુસ્તાનમાં સરકારના કાંધ પણ રક્ષણ સિવાય જે કાંધ ઉદ્યોગો રચાયા છે તેમાંનો લોખંડનો ઉદ્યોગ એક છે. આ ઉદ્યોગનું મોટામાં મોટું કારખાનું તે તાતા કંપનીનું જમશેદપુર ખાતે આવેલું તાતા આયર્ન વર્ક્સ. લડાઈ દરમ્યાન પરદેશી માલ અહીં આવતો બંધ થવાને લીધે આ ઉદ્યોગને લાલ થએલો, વળી સરકાર તેની પાસેથી ખરીદતી હોવાથી તેના માલનો ઉઠાવ પણ સારો થતો હતો, પરંતુ લડાઈ બંધ થતાં પરદેશી હરીદાર્થ ચાલુ થઈ અને તે હરીદાર્થ સામે તાતા કંપનીને ટકવું બહુ ભારે લાગ્યું. તેથી ધારાસભાના કેટલાક સભ્યોના સખત પ્રયત્નને પરિણામે ૧૯૨૪માં તે કંપનીને ૫૦ લાખ રૂપિયાની રકમ અનુગ્રહ તરીકે આપવા ધારાસભામાં ઠરાવ પસાર થયો. એ ઠરાવ ફક્ત બે જ વર્ષને માટે હતો. અને તેની મુદત ૧૯૨૭ નું વર્ષ શરૂ થતાં ખલાસ થતી હોવાથી સરકારે તે ઉદ્યોગ બાબત તપાસ ચલાવી હેવાલ રજુ કરવા માટે એક કમિટિ નીમી. તે કમિટિએ પોતાનો હેવાલ રજુ કર્યો છે. તેમાં તેના સભ્યોએ ભણામણ કરી છે કે હિંદના લોખંડના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાની જરૂર છે, પણ તે રક્ષણ કેવી રીતે આપવું તેને માટે અનુગ્રહની રીત નહિ સૂચવતાં બીજી રસ્તો સૂચવ્યો છે. તે રસ્તો તે સંરક્ષક જઠાતનો. આ બેમાં કઈ

પદ્ધતિ સારી તે તો કયા પ્રમાણમાં અનુગ્રહ આપવામાં આવે છે અથવા જઠાત નાખવામાં આવે છે તેના ઉપરથી નક્કી કરી શકાય. એમ સ્વીકારવામાં પણ આવે કે અનુગ્રહને બદલે આપાત જઠાતની પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવી. પરંતુ સમિતિ તેટલેથી અટકી નથી. તેણે આપાત જઠાતમાં પણ એક વસ્તુ એવી મૂકી છે કે દેશમાં આપાત થતા તમામ જાતના લોખંડ ઉપર અમુક નક્કી કરેલા દર પ્રમાણે જઠાત લેવી. આ જઠાત મારફતે લોખંડના ઉદ્યોગને સાત વર્ષ સુધી સંરક્ષણ આપવું. પરંતુ બ્રિટિશ મુલકમાંથી આવતા લોખંડ કરતાં બીજા મુલકોમાંથી આવતા લોખંડ ઉપર વધારે જઠાત લેવી. ભલે સમિતિના સભ્યો અથવા તો સરકાર એમ ન સ્વીકારતી હોય કે આમાં શાહી પસંદગીનો સિદ્ધાંત આવે છે, પણ હિંદુસ્તાન તેવી માન્યતાથી ભોળવાઈ જાય તેવું નથી. હિંદે શા માટે બ્રિટિશ અને બીન-બ્રિટિશ એવા બે વિભાગ પાડવા બેઠ્યો ? તેને તો પોતાના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવું છે અને તેટલા સાદા પરદેશી આવતા બધા માલ ઉપર જઠાત નાખવી જ બેઠ્યો; પછી ભલે તે ઇંગ્લાંડથી આવતો હોય કે જર્મનીથી. આ કારણને લીધે જેવો હેવાલ બહાર પડ્યો અને સરકારે તે લક્ષમણો કાયદાના ખરડા રૂપે રજુ કરી કે ધારાસભાના ઘણા સભ્યો તેની વિરૂદ્ધ થયા અને ચોક્કસ ચોક્કસ જાણવાની દીધું કે ભલે સરકાર ન માનતી હોય પણ અમને તો આમાં શાહી પસંદગીની ગંધ આવે છે. આ ખરડો જ્યારે કમિટિને સોંપવામાં આવ્યો ત્યારે પણ કમિટિમાં તેના ઉપર બે મત પડ્યા: એક સરકારના મત મુજબ જુદા જુદા દર રાખવાનું પસંદ કરનાર અને બીજાં તેમ નહિ પસંદ કરનાર. જુદા જુદા દર નહિ પસંદ કરનાર સભ્યોએ ચોક્કસ ચોક્કસ જાણવાની દીધું છે કે હિંદ કોઈ પણ દિવસ જુદા દર સ્વીકારશે નહિ. વળી આપણને તપાસતાં માલમ પડશે કે હિંદમાં આપાત થતા લોખંડના

લગભગ ૬૮ ટકા ઇંગ્લાંડથી આવે છે બ્યારે બીજા દેશોમાંથી ફક્ત ૨૨ ટકા જ માત્ર આવે છે. આથી જુદા દર રાજવામાં આવે તો હિંદને પુષ્કળ નુકસાન જવાનો સંભવ રહે છે. જો કે સરકાર તો ઇચ્છત નહિ કરે છતાં આ પ્રમાણે જૂદા દર રાજવાનું કારણ એમ પણ માની શકાય કે યુરોપમાં ઇંગ્લાંડ સિવાયના લોખંડના ઉદ્યોગવાળા બીજા દેશોએ બેગા મળી એક ટ્રસ્ટ સ્થાપ્યું છે. આમ થવાથી તેમનો માત્ર સરતાં લાવે પડે અને ઇંગ્લાંડને તે માત્ર સામે હરીફાઈમાં ટકવું મુશ્કેલ પડે. પણ જો તેને માટે જઠાતનો દર ઓછો રાખ્યો હોય તો તે પોતાનો માત્ર સહેલાઈથી વેચી શકે.

એમ દલીલ કરવામાં આવે છે કે ઇંગ્લાંડનો માત્ર તો 'રેન્ડ' રહ્યો એટલે તેની કિંમત મોંઘી પડે અને વળી જો જઠાત સરખી રાજવામાં આવે તો બીજા દેશોનો માત્ર સરતો વેચાય. આનો જવાબ એમ આપી શકાય કે શું ઇંગ્લાંડ એટલું જ 'રેન્ડ' માત્ર બનાવે છે? અને ધારો કે અત્યારે બનાવતું હશે છતાં સાત વર્ષ સુધી પોતાના માત્રમાં કાંઈ પણ ફેરફાર નહિ કરે? વળી એવી પણ બીક રાજવામાં આવે છે કે ઇંગ્લાંડ બીજા દેશોમાંથી અર્ધો તૈયાર થયેલા માત્ર મેગારી તેને પોતાનાં કારખાનામાં પુરો કરી પોતાના સિંકા મારી રવાના કરે તેનું શું? આ બધા માટે કોણ ખાત્રી આપે છે? ઉપરનાં સંધર્ષો કારણોસર દિંદી પ્રત્યક્ષત તેમ જ દેશના બધા આગેવાનો આવી નતની જુદા જુદા દર રાજવાની પદ્ધતિની વિરુદ્ધ છે. અને આમે પણ તેમની સાથે એમ માનીએ છીએ કે હિંદ જો પોતાનું દિત જોવું જ હોય તો બધા દેશોમાંથી આયાત થતા માત્ર ઉપર સરખા જ દરે જઠાંત નાખવી જોઈએ. ઇંગ્લાંડને ખાસ ઉત્તેજન આપવાની જરૂર નથી લાગતી કારણકે તેમ કરવામાં હિંદ ઇંગ્લાંડના માર્ગમાંથી બીજા દેશોની હરીફાઈથી કાંટા-દર કરી, ઇંગ્લાંડને પોતાનો માત્ર

આ દેશમાં ધુસાડવાનો સરળ માર્ગ કરી આપે છે, અને પોતાના ઉદ્યોગને રક્ષણ નહિ આપતાં ઇંગ્લાંડના ઉદ્યોગને જ રક્ષણ આપે છે.

કેમીવાદ

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી દેશમાં એક જ વસ્તુએ હાલ્યકાર વર્તાવી મુક્યો છે અને તે કેમીવાદ. દેશના એક ખુણાથી બીજા ખુણા સુધી નજર નાખો તો જ્યાં જુઓ ત્યાં કેમીવાદ-કેમનું હિત, કેમના લાલ વગેરેની જ વાતો થતી હશે અને તેને માટે જ સરકારને અરજ થતી હશે. એટલું જ નહિ પરંતુ એક કેમ કાંઈ પણ કાર્ય કરતી હશે તેને તોડી પાડવાને બીજી કેમ પોતાનું જળ વાપરતી હશે, અને આ રીતે હિંદની બે મહાન કેમો, હિંદુ અને મુસલમાન, પરસ્પર અવિશ્વાસ, ઝેર અને વેરની લાગણીથી દિનપ્રતિદિન ઝથડો ક્યે જ ભાય છે. કાંઈ પણ પક્ષ નમતું આપવા તૈયાર નથી એમ અત્યારે તો લાગે છે અને આ બંનેની લડાઈમાં સરકારને તદ્દન શાંતિ મળી છે કારણકે દેશ આઝાદીની અળવળમાંથી ખસી આપસઆપસમાં લડવાની પ્રવૃત્તિમાં રોકાઈ ગયો છે.

સ્વામી બ્રહ્માનેશ્વરના ખૂનને લીધે દેશનાં હિંદુઓ અને ખાસ કરીને આર્ય સમાજીઓમાં પુષ્કળ રોષ વ્યાપ્યો હતો. પરંતુ તેમણે ખામોશ રાખી અને તે કટોકટીનો પ્રસંગ કાંઈ પણ ખરાબ દેખાવ સિવાય પસાર થયેલ બધાને એમ લાગ્યું કે હવે આપણે અંદર અંદર લડી લડીને યાત્રા છીએ અને આપણે આપણી સ્વતંત્રતાના માર્ગે કાંઈ પણ કુચ કરવી જોઈએ પણ હિંદને એવો સારો દિવસ કયાંથી હોય!

ખરે કેમો અને કેમી આગેવાનો એક બીજા સાથે મળી કામ કરવા તૈયાર નથી તે અંગતમાં બનેલા છેલા દાખલા ઉપરથી અણી શકાય છે. ત્યાં, ત્રણ વર્ષથી દક્ષાવવામાં આવેલી દિશા પદ્ધતિનો ગયા જન-પુઆરી માસમાં ધારાસભામાં બહુમતિએ પસાર થયેલા દરા-

વધી પુનર્જન્મ થયો અને ત્યાંના ગવર્નરે બે પ્રધાનો એક હિંદુ અને એક મુસલમાન નીમવાનું જાહેર કર્યું. તે મુજબ મુસલમાન પ્રધાન તરીકે સર અબ્દુલ રહીમની પસંદગી થઈ, પણ તે તો કેમીવાદનો એક ચુસ્ત આગેવાન ગણાતો હોવાથી તેની સાથે કામ કરવાની હિંદુ આગેવાન સભ્યોએ ના પાડી. પરિણામ એ આવ્યું કે આખી ધારાસભામાંથી સર અબ્દુલ રહીમની સાથે કામ કરનાર એક પણ હિંદુ સભ્ય મળ્યો નહિ, અને તેણે રાજીનામું આપ્યું. આથી સરકારે પ્રધાનો તરીકે મી. બી. ચક્રવર્તિ અને મી. ગઝનવીની નીમણૂક કરી. આમ ચતાં મુસલમાનો ચીડાયા અને મી. ગઝનવીએ મી. ચક્રવર્તિ કે જેણે સર અબ્દુલ સાથે કામ કરવાની ના પાડી હતી તેની સાથે કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું હોવાથી તેના કાર્ય તરફ કામ કામ સભાઓ ભરી તિરસ્કાર દર્શાવવામાં આવ્યો. અત્યારે પણ આ અળવળ શમી નથી અને એટલે સુધી અખર આવી છે કે પરદાનશીન મુસલમાન સ્ત્રીઓએ પણ મી. ગઝનવી સામે નાપસંદગી દર્શાવી તેને રાજીનામું આપવા જણાવ્યું છે. આથી વધારે કેટલી હદ સુધી કેમીવાદના મૂળ ઊંડાં જઈ શકે! અત્યારે તો તે જ બધી પ્રવૃત્તિઓને લઈ વાળવાનું સાધન બની સરકારને પરાક્રમ રીતે મદદ આપી રહ્યો છે અને હજી પણ આપણા આગેવાનો સમજ્યા નથી તેમ જ આ કલહને ઠંડો પાડવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી.

આવી કેમી લાગણીનો બીજો બનાવ વડી ધારાસભામાં બન્યો છે. તેના એક સભાસદ મી. બી. દાસે શાહી કમીશન નીમવાના દરખાસ્તી અખર આપી. તે દરખાસ્તી માટે આવવાનો હતો તેના ઉપર એક મુસલમાન સભ્યે સુધારો મુકવાની અખર આપી. આ સુધારો ગયા હિસોબરમાં દીલ્હીમાં મળેલી મુસ્લીમ લીગના દરખાસ્તી ધરેલો હતો. તેમાં અલગ પ્રતિનિધિત્વ અને એવી કેમી વસ્તુઓનો સમાવેશ

થતો હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે આવી કેમી ચર્ચા દૂર કરવા માટે મી. બી. દાસે પોતાનો દરખાસ્તો ખેંચી લીધો અને આ કેમીવાદના અંધારને લીધે હિંદે તે દરખાસ્ત ઉપર ચર્ચા કરી, પોતાની કેમી લાગણી પ્રદર્શિત કરવાનો તેમ જ સરકારનું વશણ જાણવાનો અમૂલ્ય લાભ ગુમાવ્યો. આવી તો કેટલી યે વસ્તુ ગુમાવવી પડશે અને જ્યાં સુધી દેશના આગેવાનો ભેગા મળ્યા આ અંધારનો અંત નહિ લાવે ત્યાં સુધી દેશનું નાવ સ્વરાજ પ્રાપ્તિને માગે આગળ વધવાનું નથી; અને જેમ અંદર અંદરની લડાઈને લીધે યાદવો રાજ્ય તેમ જ જન ખોઈ બેઠા તેવી રીતે હિંદ વર્ષો સુધી ગુલામીમાં સંપડવાનું અને સ્વરાજની વાતો આકાશકુસુમવત રહી જવાની.

* * *

ચીનનો પડકાર અને હિંદની નામોશી

દોઢ વરસ પહેલાં ચીનના દક્ષિણ પ્રાંતોનો રાજકારભાર ચીનની પ્રજાના રાષ્ટ્ર પક્ષે પોતાના હાથમાં લીધો અને આખા ચીનને સ્વતંત્ર બનાવવાનો પોતાનો ઉદ્દેશ જાહેર કર્યો. આ પક્ષની સ્થાપના કરનાર તથા એની પ્રવૃત્તિઓનો માર્ગ નિર્માણ કરનાર ડૉ. સન યાટ્ સેનનો આદર્શ માંચુ શહેનશાહતનો અંત લાવી ચીનમાં પ્રજાસત્તાક સ્થાપી ચીનમાંથી પરદેશીઓની સત્તા દૂર કરીને ચીનને સ્વતંત્ર બનાવવાનો હતો. આમાંના પહેલા બે આદર્શો ડૉ. સન યાટ્ સેન પોતાના જીવન દરમિયાન સિદ્ધ કરી બતાવ્યા અને ત્રીજા આદર્શને સિદ્ધ કરવાનું કાર્ય પોતાના પક્ષને પોતાના વારસા તરીકે સોંપી ગયા. આ કાર્ય રાષ્ટ્ર પક્ષ સિદ્ધ કરશે એવા સ્પષ્ટ ચિહ્નો આજે દેખાય છે. આ રાષ્ટ્ર પક્ષની સરકારના અમલ નીચેના પાંચ પ્રાંતોની વસ્તી વીસ કરોડની છે. ધીમે ધીમે આખા ચીન ઉપર એક મજબુત સ્વતંત્ર સરકાર સ્થાપવાનો આ પક્ષનો આદર્શ છે. એ આદર્શ સાધવાને આજે કેન્ટોનની સરકાર

રનું લશ્કર કિતર તરફ ધસારો જાય, બધું એક પછી એક પ્રાંત છતરું બન્યું છે. ચીનની કમ્યોન્સીના દિવસોમાં પરદેશીઓએ જે વેપારી દફતર તથા સત્તા કેટલાંકે અંદરોમાં જમાવેલા છે તેની સામે રાષ્ટ્ર પક્ષનો કટ્ટર વિરોધ છે, તેથી કેન્ટોન સરકારની સત્તા ફેલાય તેમાં ખિટીશો પોતાની દકુમતનાં અંતના ચિહ્નો જુએ છે. ખિટીશ સરકારની નીતિ આજે ચીનના રાષ્ટ્ર પક્ષને દાખી દેવાની છે અને તેથી પોતાનું લશ્કર તથા મનવારો ચીન તરફ રવાના કરે છે. કેન્ટોન સરકારનું ખિટીશો વિરુદ્ધનું વલણ રશિયન લાગવગને લીધે છે એવું કારણ ખિટીશો તરફથી આપવામાં આવે છે, પરંતુ રશિયન લાગવગ શાથી ચાલી રાખી તેનું કારણ ખતાવવામાં આવતું નથી. ખિટીશ પ્રગત્યે ચીન જોડે માનુષી વર્તન આજ સુધી ચત્તા-બુંદો હોત તો રશિયન લાગવગ હોવા છતાં ચીન કદી ખિટીશોનો વિરોધ નહિ કરત. પરંતુ ખિટીશ સરકારે જે ભયંકર ગુન્દા ચીનની પ્રગતી સામે કર્યા છે તે જગતથી છૂપા નથી રહ્યા. ચીનની પ્રગતિ અશીષ્યનું વ્યસન લગાડી ચીનાઇ સરકારે સ્પષ્ટ કાયદાથી મના કરેલી હોવા છતાં લાખો રૂપિયાનું અશીષ્ય દર વરસે છૂપી ચોરીથી ચીનમાં પહોંચાડ્યું છે. આ અશીષ્ય ચીનમાં આવતું અટકાવવાનો પ્રયત્ન ચીનની સરકારના પ્રતિનિધિ તરફથી કરવામાં આવે ત્યારે લડાઈ કરી છત મેળવી અંદર પડાવી લેવામાં આવ્યાં. દોઢ જ વરસ પહેલાં શાંગાઈમાં બેગાં ચયેલાં ચીનનાં વિધાયકોનાં ટોળાં ઉપર સરકારે ગોળાગાર કર્યો હતો. શાંગાઈના ખાગમાં 'કુતરા તથા ચીનાઓને અંદર આવવાની મના છે' એવાં પાટીયાં મારવામાં આવેલાં છે. આમ પોતાના દેશમાં આવી વનેણુંક પછી ખિટીશ પ્રગત તરફ ચીનનું વલણ મિત્રાચારી બરેલું નથી રીને હોય શકે? અને જ્યાં ખિટીશ સરકાર કહે છે કે ચીનની સામે મોક્ષતામાં આપતું લશ્કર માત્ર રક્ષ-

બાતમક નીતિનું પરિણામ છે! પણ છેલ્લા કેટલા મ સૈકાથી દરેક યુરોપીય પ્રગત રક્ષણને માટે જ વિગ્રહો કરતી આવી છે!!!

આ બધામાં સૌથી ખરાબ તો એ છે કે ચીનની સામે જે લશ્કર મોકલાય છે તે હિંદી છે. આખા હિંદુસ્તાને એકે અવાજે બહાર કોરેલું છે કે આ લશ્કર ન મોકલાવું. જોઈએ છતાં સરકાર તે મોકલે છે. અત્યારે ઇતિહાસ અવળ પથે ચાલે છે. સૈકાઓ પહેલાં હિંદના સાધુઓ ચીનમાં જુદા જગવાનનો શાન્તિ અને આદિસાનો પેગામ આપવા ગયા હતા; અત્યારે આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ ત્યાં આપણું જ સૈન્ય મોકલવામાં આવે છે. અત્યારે આપણને આપણી ગુલામી દશા સામે છે તેટલી કદી આવી નહિ હોય. હિન્દ પોતે ગુલામ છે તેટલું જ નહિ પણ બીજાને ગુલામ કરવાના અને ગુલામ રાખવાના સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અને આ સત્ય માત્ર ચીન પુરતું જ નથી. જગતના રાજકારણમાં અંગ્રેજો જ્યાં જ્યાં પોતાની સત્તા ચત્તાવતા. મથે છે ત્યાં સર્વત્ર તેમ કરવાનું કારણ હિંદનો કબજો મજબુત રાખવો એ જ છે. મીસર, દરાન, વગેરે સર્વ દેશોમાં અંગ્રેજ દોરનું કારણ હત-ભાન્ય હિન્દ છે. ગુલામ દેશ પોતાના માટે જ પાપ નથી પણ તે જગતનેય પાપરૂપ છે.

જ્યાં એશિયાનો ઉજળો દિવસ પાડે આવે છે તેમાં શંકા નથી. એશિયાનું પ્રભાવ પૂર્વ-તમ જગતમાં રાજ થયું છે. મુસ્લિમ કમાલ પાશાએ આ વિશાળ મોઝાની પશ્ચિમ દર આંધ્રી છે, અને ચીન આજ કાલ આઝાદ થશે. ઇતિહાસમાં કોઈ પણ એક સંસ્કૃત પ્રગત મદને માટે બીજી પ્રગતી પરંતંવનામાં રહી નથી અને રહેશે નહિ.

* * *

હિન્દમાં ભાઈ સહજાનવાલા.
આપણા હિંદના, મુસ્લિમના, નાસારીના ખત્રી ભાઈ સહજાનવાલા હિંદની મુલાકાતે

આવેલા છે. તેમને શ્રી. કે. મિસ્તર એવા કોઈ બિરુદ કરતાં બાઈ કહીએ તે જ વધારે પસંદ પડે કારણ કે તેઓ ઈંગ્લંડમાં એટરનીના કોમ્યુનિસ્ટ પ્રતિનિધિ તરીકે પોલીસેન્ટમાં બેસે છે. હિદી કોમ્યુનિસ્ટ સભ્ય તે એક જ છે. ઈંગ્લંડમાં જ લગ્ન કરી તેઓ ત્યાંના વતની થયા છે, છતાં પોતાના સ્વદેશને સંભારી આવ્યા છે તો તેમને હિન્દ. પોતાનું સ્વભાવસુલભ આતિથ્ય કરે છે.

મુંબઈમાં પગ દેતાં જ તેમણે સહુગત લોક-માન્ય તિલકના અગ્નિસંસ્કારની ભૂમિની પાના કરી. અમદાવાદ આવેલા તરત આશ્રમની સૌથી પહેલી મુલાકાત લીધી. આમ હિંદમાં આવતાં જ તેમણે લોકોના મન ઉપર તાત્કાલિક અસર અને આકર્ષણ કર્યું છે.

અમદાવાદમાં તેમણે આવીને તરત સાંજે યૂજરાતીમાં ભાષણ આપ્યું. આપણા ધણા યૂજરાતી બાઈઓ એકાદ વરસ પરદેશ જઈ ગાવે છે કે તરત, પોતે યૂજરાતીમાં ગોલી તિલક શકે એમ. કહેવામાં મદત્ત માને છે. માર્ક સંસ્કારવાસાએ એક ગપાટે દોઢ કલાક મુઠી યૂજરાતીમાં ભાષણ આપ્યું. એક બાઈએ કહ્યું: “આખા ભાષણમાં માત્ર ત્રણ અક્ષરો જ શબ્દો હતા” અને ભાષાનો પ્રવાહ તો સાળરમતીના ગયા વરસના પૂર જેવો. અંદર બધું કંઈક તણાઈ ગયું, અને ઓતાવરે પણ એકવાર ધસડાય જ.

બાઈ સંસ્કારવાસાના ભાષણમાંથી એક વાત સિદ્ધ થઈ. કિપરલ-નરમ પક્ષને માટે હવે પ્રગ્નને કશું માન કશી આશા નથી રહી. અને નરમ પક્ષને માટે આશા નથી એનો અર્થ એ જ કે સરકારમાંથી પ્રગ્નને શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ છે. રાજકારણમાં કુમીનિયન સ્ટેટસ-સંસ્થાની સ્થિતિ માટે જે પક્ષ બહુ ગંભીરતાથી વાતો કરે છે તેને તેણે સમ્પત્તિ દસી દાટ્યો. ક્યાં

ઈંગ્લંડના જ માણસથી વસેલ ઈંગ્લંડના કાનગાં વગેરે સંસ્થાનો અને ક્યાં જુદી જ સંસ્કૃતિ, જુદી જ ભાષા, જુદી જ પરંપરાવાળો હિંદુસ્તાન. એક રીતે એ લોકોએ હોમરસ બિલ્કની પણ મશ્કરી કરી. અસહકાર અને ‘ગાંધીભાઈ’ મોટે તેમને માન છે છતાં ચરખામાં તેમને શ્રદ્ધા નથી.

બાઈ સંસ્કારવાસાના ભાષણમાંથી અનેક પ્રશ્નો ઉપજ થાય છે. જેમકે હિંદ આખરે કોમ્યુનિસ્ટ થઈ શકે એમ છે? આપણે ત્યાં મૂલીવાદ અને મનુરવાદ એવો પક્ષબેદ છે? ન હોય તો પછી આપણે કરવો જોઈએ? કોમ્યુનિસ્ટ વાદ સાચી શકે તેને મારે. રેલ મનુરમાં અને દરેક બેકુતમાં જે એણે આપ્યું જ્ઞાન જોઈએ, તેટલું આખરે છે? :

આ પ્રશ્નોનો આપણે ગમે તે ઉત્તર આપીએ તો પછી તેમના વ્યક્તિત્વ વિશે આપણને માન પેદા થાય છે. તેમની આકર્ષકતા તેમની ભક્તમનસાધમાં છે. સરસ મેતાપ્રદ, બંધુબાર, અને કોઈ અંદરથી શ્વાભાવિક કલ્પના એ એમના અંદર ઉપર સ્પષ્ટ અંકિત થયાં છે. તેમને જોઈને જ તેમની સાથે બોલવાનું મન થાય એવા તેઓ છે. તેમની ભાષણ કરવાની રીત, અભિનય સર્વ ઉપરથી ઈંગ્લંડના કોમ્યુનિસ્ટો કદાચ રીતે કામ કરતાં દસી તેનો ખ્યાલ આવે છે.

હિંદ તેમને મોટે આદર ધરાવે છે અને તેમને દર્શથી વધાવે છે.

કવિશ્રી નંદાનાલાલની જયંતિ

કવિશ્રી નંદાનાલાલને પચાસ વરસ થશે તે પ્રસંગે નેમની જયંતિ ઉજવવાની સૂચના થઈ છે. અમે તે સૂચનાને હૃદયપૂર્વક આવકારી આપીએ છીએ.

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

પુસ્તકે ૩

ફાગણ ૧૯૮૩

અંક ૫

પ્રભાત

[આ ગીતો 'સંઘનો પર્વત' નાટકે લખવાયું તેમાંથી લીધાં છે. પ્રસંગને અનુકૂલ થીજ સાચીય સહો પંડિત વાણીલાલ શિવલાલે ચોળેલા છે, નેઓ પ્રસિદ્ધ સંગીત વિશારદ ભાતખંડેના પદ્મસિંધુ છે. એ સહ પ્રમાણે સંપાદનની યોજના શ્રી. રસિકલાલ છોટલાલ પરીખે કરેલી છે.]

[સગ ભેરવી, તાલ ત્રિપાલ]

આજ પ્રભાં કંઈ ચોર ! સખી હો—આજ

મુક્ત બની મુજ ઉડતો આત્મા

મુણી પંખીના ચોર ! સખી હો—આજ

ભર્ગ ભાનુનાં હૃદયે ધારં

પામું પ્રેરણા ચોર ! સખી હો—આજ

અમારો ચીનનો પ્રવાસ

ચેકિનમાં અમારે માટે યુરોપીઅન હોટેલમાં બાદશાહી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. પણ તેમાં અમારાથી તેમ જ શ્રીયુરુદેવથી જ્ઞાનનું કામ થઈ શકે તેમ ન લાગવાથી ચીનના પ્રભુમંડળે ચેકિનની બહાર બગીચામાં શ્રીયુરુદેવને માટે રહેવાનું સ્થાન નક્કી કર્યું હતું; અને અમારે ત્રણેને મ્યુઝીઅમ, લાયબ્રેરી વગેરે જોવાનું હતું તેથી શહેરમાં એક ખીજ મકાનમાં અમારે માટે વ્યવસ્થા કરી હતી. ચેકિનમાં મહાન પ્રાચીન પુસ્તકાલય હતું તેને ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં યુરોપીઅનોએ બાળા નાખ્યું હતું. કાંઈ પણ કારણ સિવાય યુરોપીઅન સોલ્જરોએ આઠ દિવસ સુધી આવી આવી બધી અમૂલ્ય વસ્તુઓનો નાશ કર્યો હતો. સરીઆમ રસ્તા ઉપર માણસોના પગ તળે દુર્લભ વસ્તુઓ રમદોળાઈ ગઈ હતી. ચીનના લોકો યુદ્ધ માટે સૈન્ય હમેશાં તૈયાર રાખતા નહોતા તેથી તે તૈયાર કરી યુરોપીઅનોને હાંકી કાઢ્યા તે પહેલાં તે આ બધું નુકસાન કરી નાખ્યું. હમણાંનો સંગ્રહ તો ત્યાંના રાજાએ, શિયુન નામના રાજમહેલમાંથી આણેલા પોતાનો સંગ્રહ છે. પુસ્તકાલય બાજુનું તે વખતે પુસ્તકોનાં આઠ મોઢાં મકાનોનો નાશ થયો હતો; પરંતુ હાલ પણ જે સંગ્રહસ્થાન ઉભું કરવામાં આવ્યું છે તે એટલું મોટું છે કે એના જેવું એક પણ મ્યુઝીઅમ આખી દુનિયામાં દુર્લભ છે. જાપાનના મ્યુઝીઅમ જેટલાં ૨૦ મ્યુઝીઅમથી આનો એક લાગ થાય. આમાં માત્ર પ્રચુર સંગ્રહ જ નહોતો પણ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ પણ હતી અને તેની વ્યવસ્થા પણ અતિ મુંઝરે હતી.

શારંદામંદિરો

જાપાનના ચુદા ચુદા વિલાગોને લુદાં લુદાં વિદ્યાર્થીમંડળો વહેંચી લઈને તેમાં research શોધખોળનું કામ કરતાં હતાં, અને તે તે વિલાગની જોખમદારી પોતપોતાને માથે સ્વીકારી હતી. તે પુસ્તકાલયમાં પ્રાચીન રાજમહેલની પુસ્તકશાળા (Imperial Palaco Library) અને વિશ્વવિદ્યાલયની પુસ્તકશાળાનો સમાવેશ થતો હતો. તેમાંના એક પણ પુસ્તક સંબંધી પૃષ્ઠતાં વિદ્યાર્થીઓ બરાબર ઉત્તરો આપતા હતા તેથી અમારું કામ સરળ થઈ પડ્યું. ચીનમાં એવું એક પણ સ્થાન જોવામાં ન આવ્યું કે જ્યાં પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકો હોય અને તેમાં રસ લેનાર જીવન્ત અભ્યાસીમંડળ ન હોય. ચેકિનના સૌથી મોટા પંડિત ડૉ. હુનુએ કહ્યું, કે જો પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકો ભરેલાં હોય, અને જોનમાં રસ લેનાર અભ્યાસક ન હોય તો તે પૂનરી વિનાશ દેવાલય જેવું થાય વિદ્યાદેવીની ઓળખ એથી અગત્યે કાંઈ મોટો અપરાધ નથી. જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે આં હમ્મર પુસ્તકો લેવાનો અગત્યો વિચાર હતો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે પુસ્તકોની પ્રત્યેક પંક્તિનો અભ્યાસ કરે તેવું મંડળ નહિ હોય તો માત્ર દેવાલય સ્થાપણે પણ તેમાં અર્ચના માટે પૂનરીની મોહવેણ કરી નથી એમ કહેવાશે. એથી રીતે વિદ્યાદેવીનું અપમાન ન કરા.

બાકીનો પ્રગ્નમંડળને સોંપ્યો. તે ચોથો ભાગ પણ એક આખા શહેર જેવો દેખાય છે. જે પોણો ભાગ પ્રગ્નને આપ્યો છે તેની રક્ષા અને વ્યવસ્થા પ્રગ્નમંડળ એવી રીતે કરે છે કે પ્રાચીન પ્રણાલિ ચાલુ રહે અને રાજની મર્યાદા પણ સચવાય. એક વખતે ચીનનું મોટું સામ્રાજ્ય હતું અને તેમાં નેપાળ, ભૂતાન, સીકીમ, ગઢવાલ, કાશ્મીર, બંગાળા, કુચબિહાર, આસામનો કેટલોક ભાગ, અને પોર્લેન્ડ પર્વત રુશિયાનો કેટલોક ભાગ સમાઈ જતાં હતાં. એમના સૈન્યે પ્રાચીન સમયમાં રુશિયા અને પોર્લેન્ડને પણ ધ્રુવજ્યું હતું. અને આજે પણ રુશિયા તરફ પૂર્વ તુર્કસ્તાન સુધી તેની સીમા છે. પ્રગ્નસંખ્યા પણ ચીનમાં પૃથ્વીના કોઈ પણ રાજ્ય કરતાં વધારે છે અને શિલ્પકળામાં પણ ચીન ચરે છે. આખા ક્રિસ્ટિયન સામ્રાજ્યમાં પણ ચીન જેટલી વસ્તી નથી. સમ્રાટ મંચુ જાતિના છે, અને જ્યારે તેમણે પ્રગ્નને રાજ્યસત્તા આપી દીધી ત્યારે બે કરોડ મંચુઓએ કહ્યું કે આપે ભણે ચીનની સત્તા સોંપી પણ આપણી જાતિના તો આપ જ રાજ્ય રહો. તેથી હાલ એમની પદવી 'મંચુના શહેનશાહ અને ચીનના માજી શહેનશાહ' એવી છે.

વિભૂતિદર્શન

મહેલનો જે પોણો ભાગ પ્રગ્નને સોંપેલો છે તેમાં પુસ્તકાલયનો વિભાગ છે. તેમાં ચીનના શહેનશાહને રૂઢા લેવાનો ઓરડો છે. આઠસો વર્ષથી એવો રિવાજ ચાલતો આવેલો હતો, કે સમ્રાટ ત્યાં રૂઢા લે અને પરદેશના ત્રણસો-ચારસો એલચીઓ સાથે વાતચીત કરે. એ ઓરડામાં અત્યારના પ્રગ્નસત્તાકર્તા પ્રતિનિધિઓ અને વિદ્વાનોએ અમને રૂઢા માટે નિમંત્રણ આપ્યું. રૂઢા પીવા ગયા ત્યારે એકી વખતે ચીનના બધા મહા-પુરુષો અને વિદ્વાનોની સાથે મેળાપ થયો. ડૉ. ગીલ્બર્ટ રીડ જે જીસસ ક્રાઇસ્ટના પરમ ભક્ત છે તેમનો, તથા એક ચીનના મિત્ર વિદ્વાન ડૉ. વિન્હેઇમનો મેળાપ થયો. અને સમ્રાટના શિક્ષક ડૉ. જોન્સ્ટનને પણ ત્યાં જોયા. વળી જે છ જણે પ્રગ્નસત્તાકર્તા ઘોષણા કરી હતી તેમને ફાંસીની સજા કરેલી પણ તેમાંથી એક જણ-શીઆંગચીયાઉ-અચી ગએલા તેમને પણ પહેલવહેલા મળ્યા. જ્યારે પ્રગ્નસત્તાકર્તા સ્થાપના થઈ ત્યારે પ્રગ્નએ તેમને રાજ્યસત્તા લેવાનું કહ્યું. એમણે કહ્યું કે હું સ્વાધીનતા માટે લડતો હતો પણ તેના પરિણામનો લાભ લેવા માટે નહિ. હું તો એકાન્તમાં રહી જ્ઞાન અને વિદ્યાની ઉપાસના કરીશ. આપ સર્વે રાજ્યવ્યવસ્થા કરો. તેમણે ભાષણમાં કયી કયી બાબતમાં ચીન ભારતવર્ષનું ઝાણી છે તે ગણાવીને કહ્યું, કે આજે એ જ કારણથી ચીન ભારતવર્ષને પોતાના હૃદયથી બોભાવે છે. એ ભાષણની તોષ અમે લીધી હતી અને તે 'વિશ્વભારતી' ત્રિમાસિકમાં અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. શીશુરહેલે એમના ભાષણનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું, કે ચીન સંબંધમાં અમારા મનમાં એવો ખ્યાલ હતો, કે ચીન તો એક પરીઓના રાજ્ય જેવો દેશ છે. ઘેરેબીચન નાંઈટસમાં ચીનના શાહજાદા-શાહજાદીની વાત છે, અને 'કલિદાસના' ગ્રંથોમાં 'ચીનાંશુક' શબ્દ આવે છે તે પરથી ચીનને પરીના દેશ જેવો માનેલો. હું બાળપણમાં ચીનના શાહજાદા શાહજાદીને સ્વપ્ન જેવાં ગણતો. એ દેશમાં મારે આવવાનું થશે એવો મને ખ્યાલ પણ નહતો. પછી જ્ઞાનની વાતો કરી.

પુસ્તકોની વેચાણ-અવસ્થા

ડૉ. જોન્સ્ટન આ બધી વાત સમ્રાટને કહી. તેમનાથી બહાર અવાય એવું નહોતું કારણ કે એવી પ્રાચીન પ્રણાલિ છે; કે સમ્રાટ મહેલની બહાર ન જાય. ડૉ. જોન્સ્ટન

શ્રી: ગુરુદેવનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો છે. શ્રીગુરુદેવના સમસ્ત સાહિત્યનું ચીનીમાં લખાવાતર થયું છે. પેકીનથી ૫૫૦ માઇલ દૂર અંદરના લાચમાં જોયું, તો શ્રીગુરુદેવનાં પુસ્તકો વેચાતાં હતાં. ચીનમાં પુસ્તકો લેવાની એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે કે, ગરીબમાં ગરીબ મળુ થોડે થોડે કરીને પુસ્તક સંગ્રહ કરી રાકે. જમરમાં જમાં રાકેલા છ. વેચાય ત્યાં જ પુસ્તકો પણ વેચાય. વ્યવસ્થા એવી હતી કે ૫૦ રૂમાંનું પુસ્તક હોય અને સામગ્રી દિમત અપાય એવું ન હોય તો દરરોજ શક લેતી વખતે એક એક રૂમી ખરીદે અને એ રીતે આખું પુસ્તક ખરીદી લે. કોઈ ગરીબમાં ગરીબ ઘર પણ પુસ્તક વગરનું ન હોય. કોઈ પણ ઘેર ન્હોતો, કે દેવગૃહ ક્યાં? અને ત્યાં જન્મ જુઓ તો તે દેવગૃહ પાસે પુસ્તકોનો સંગ્રહ હોય જ નહીં.

પરવાનગી મળી

ચીન ગયા ત્યારે અમારી જે છપ્પિઓ લેવામાં આવેલી તે વર્તમાનપત્રોદ્વારા દરરોજ અમારો પહોંચેલી તેથી એકલા જમએ તો પણ એમને એટલે દૂર પણ લોકો આજાબી લેતા. સમ્રાટ અંગ્રેજી નજી છે એટલે તેમણે અંગ્રેજીમાં અને સમ્રાટનીએ ચીની અનુવાદદ્વારા શ્રીગુરુદેવનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો છે. ડૉ. જેન્સ્ટને જે વાત કહી તે સાંભળીને સમ્રાટનીએ સમ્રાટને કહ્યું કે આવા વૃદ્ધ કેવો ચીનના સાહમદા અને સાહમદાનું સ્વપ્ન જોઈને જ સાં માટે ફીફ? સાચાં રાજરાણી કાં ન જોતા જમ? હૃદય-સમદત્તનીને પૂછ્યું કે રાજ્ય-સભામાં દેશદેશનાં રાજયોના પ્રતિનિધિઓ અને ધર્મગુરુઓ જ દાખલ થાય એવા નિયમ છે; પણ શ્રીગુરુદેવને કોઈ રીતે લાવી શકાય એવો નિયમ છે કે નહિ? હૃદય મોલ્યા કે એ એક મોટા ધર્મગુરુ છે અને એ રીતે એમને પ્રવેશ કરાવી શકાય.

નિમંત્રણ

આવી પરવાનગી મળી એટલે ડૉ. જેન્સ્ટને પૂછ્યું કે જે રાજ તરફથી નિમંત્રણ આવે તો તે મહેલ કરવાને આપને કંઈ વાંધો છે? અહીં એવો નિયમ છે કે નિમંત્રણ મોકલતા પહેલાં જેને નિમંત્રણ કરવાનું હોય તેની અનુમતિ લેવી. અંગ્રાજીમાં કહેવત છે, કે 'ચીફર! તું મીઠાઈ ખાશે?' તો કહે કે 'પાત્ર ક્યાં છે?' એના જેવી અમારી ઉત્કંઠા હતી. એ રાજમહેલમાં જેને નિમંત્રણ થતું તેની છતિહાસમાં નોંધ લેવાતી. તેમાં પૂરેપૂરું નામ, ગામ, ઇસ્કો, દેશ અને સંદેશો હૃદય પક્ષના લોક લખી લેતા. તે પ્રમાણે અમારા સંબંધી પણ એ બધું લખી લીધું. કારણકે અમે બધા રાજની માફક જન્મતા હતા. પછી સોનાના પત્ર પર નિમંત્રણ લખી રૂપાની પેટીમાં હરેક નામ લખીને નિમંત્રણ મોકલ્યાં. અમે દરારેલે દિવસે સાત વાગે રાજમહેલની બહાર પહોંચ્યા. તે જ સ્થળે રાજનો એધદીકાંગ અને સેનાધિપતિ અમને લેવા આવ્યા. શ્રીગુરુદેવ વૃદ્ધ હતા તેથી ચલાવીને લઈ જવામાં અપરાધ ગણાય એટલે તેમને માટે પાલખી આણી હતી. નિયમ એવો હતો કે પહેલાં સમ્રાટનો પરિચય હૃદય કરાવે અને પ્રધી હરેક મહેમાનની આજાબાજી કરાવે. પછી સમ્રાટ ઉઠીને ફરેકને ચોખ્ય સ્થળે બેસાડે અને ઉપહાર આપે અને મહેમાન પણ ઉપહાર આપે. અહીંથી જતી વખતે સમ્રાટને એટલાં આજી શકાય એવી વસ્તુઓ લઈ ગયા નહોતા; મોટા મંદિરો માટે તો અનેક વસ્તુ લઈ ગયા હતા. ગમે તેવી જુદી અપવાન

પરંતુ લઈ જઈએ તો પણ ચીનના સમ્રાટને સંતોષ થવાય એવું નહોતું. શ્રી ગુરુદેવને માટે તો સહેલું હતું. તેમણે પોતાના મંથે બંગાળી અક્ષરમાં નામકામ લખીને બેટ ક્યાં. શ્રી નંદલાલ ખસુએ ખુદ ભગવાનનું સુંદર ચિત્ર તૈયાર કરેલું. અમારો તો ઉપાયજ નહોતો. અમે તો અંદર ગયા હતા એટલું જ. હજી કંઈ સમ્રાટનો સાક્ષાત્કાર થયો નહોતો. અમારી પાંચે શંખતી બે બંગડીઓ હતી. બંગાળમાં તે સૌભાગ્યચિહ્ન ગણાય છે તેની કિંમત તો માત્ર દશ આનાની હતી. તે બંગડીઓ શ્રી મહારાણીજીને આપવાની હતી. પણ બંગડીઓ મૂકવા માટે ધાતુપાત્ર જ ન હતું ત્યાં જાડું મૂલ્યવાન ધાતુપાત્રની તો વાત જ શી ? અને લાવવું પણ ક્યાંથી ? એટલે કમળપત્ર પર એક કાગળમાં શ્રી નંદલાલ ખસુએ અગ્નિ આંકેલી તે કાગળ અને તે પર બંગડીઓ મૂકી લઈ ગયા હતા. સમ્રાટે કહ્યું કે આપણા મેળાપ ડૉ. જોન્સ્ટનના મકાનમાં કરીશું કે જેથી નિયમવિધિ સાચવવાની જરૂર નહિ પડે. કારણ શિક્ષકને ત્યાં વધારે નિયમાદિની જરૂર નથી. ત્યાં જે બગીચો જેવો તે અવર્ણ્ય છે; કારણ કે યુરોપના શહેનશાહોએ એ બગીચા પરથી ૬૦૦ વર્ષ સુધી નકલો કરી છે, તે બગીચામાં નક્લી ઓટો, નક્લી પર્વતો, મોટાં વૃક્ષો અને તેની સાથે નાનાં નક્લી વૃક્ષ બનવેશમાં હતાં. વ્યવસ્થા એવી ચમત્કારી હતી કે એવું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. એટલામાં ડૉ. જોન્સ્ટન બોધ્યા, કે પેલાં મહારાણી જાય છે. અમને. એવી શંકા હતી કે મેળાપમાં મહારાણી આવે કે નહિ તેથી દૂરથી શ્રી ગુરુદેવ સિવાય અમે બધાંએ જોઈ લીધાં.

મેળાપ

પહેલો શ્રી ગુરુદેવની સાથે અને પછી મારી સાથે મેળાપ થવાનો હતો. હું, શ્રી નંદલાલ ખસુ અને શ્રી કાસિદાસના કરતાં મોટો હતો, તેથી શ્રી ગુરુદેવનો મેળાપવિધિ થતો હતો તે ધડકતી ઝાંતીએ જોતો હતો. મારો વિધિ થઈ રહ્યો એટલે શ્રી કાસિદાસ અને નંદલાલ ખસુનો વિધિ આનંદથી જોયો. પહેલાં સમ્રાટનું નામ વગેરે મોટેથી બોલવામાં આવ્યાં, અને પછી હાથ મેળવવા હાથ લાંબો થયો અને હાથ મેળવ્યા એટલે એક મહારાજની સાથે શ્રવત્-સ્પર્શ આમુંલગ્યો. ત્યાં બે સમ્રાટી હતાં, એક સમ્રાટનાં પત્ની અને બીજાં કાકી હતાં. એમની કાકીના ચહેરા ઉપર ગંભીર મહિમા અને જૂની જહોશ લાગી. દૂર થઈ તેનો વિચાર હતો. સામે ચીનના સમ્રાટની ઉંમર ૨૬ વર્ષની અને મહારાણીની ઉંમર ૨૧ વર્ષની હોય એમ લાગ્યું. શ્રી ગુરુદેવ તો આખી દુનિયામાં ફરેલા એટલે કહ્યું, કે આના કરતાં વધારે સુંદર સ્ત્રી મેં બીજી જોઈ નથી. મને એવો ખ્યાલ હતો, કે ચીનના લોકોના જેવું એમનું નાક ચિથું દશે, પણ એમનું નાક તો અતિસુધટિત હતું, કારણ કે મંચુ જાતિ અતિ સુંદર હોય છે. સમ્રાટ સુંદર છે પણ એવા નંદિ. બંગડીઓ લઈ ગયા હતા તે લઈને શ્રી ગુરુદેવે કહ્યું કે ભારતની સ્ત્રી જાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે આ કન્યાજી ચિહ્ન, સૌભાગ્ય ચિહ્ન તરીકે ચીનની નારીનાં પ્રતિનિધિ મહારાણીજીને બેટ આપું છું. પછી વૃદ્ધ કાકીજીએ એ દશ આનાંની બંગડીઓ લઈને મહારાણીજીને પહેરાવી. રહ્યો જોડે આવેલી એ દશ આનાની બંગડીયી પણ હાથ જાડું સુંદર લાગતો હતો. આવી રીતનો વિધિપૂર્વક મેળાપ પૂર્ણ થયા પછી સમ્રાટે કહ્યું, કે આજે, આપણે બાગ જોવા જઈએ, એટલે રાણીઓ વિદાય થઈ.

પરિદર્શન.

પછી ત્યાં બગીચામાં દેવાલયો, સુદલગંવાનેનાં પ્રાચીન મંદિરો, સંસ્કૃત અને બંગાળી લિપિવાળા મૂર્તિઓ, ઘંટ વગેરે જેવાં એ સર્વ અહિંના ખંડિયા રાજાઓએ ઉપહાર તરીકે મોકલેલાં; કારણ કે ચીનનું રાજ્ય અહિં સુધી હતું. આ જોતાં ત્રણ કલાક વીત્યા.

એ પછી પ્રાચીન સિંહાસન જેવા ગયા એ સિંહાસનના ઓરડાની અંદર રાજ્ય કરનારના વંશજ માત્ર જઈ શકતા, બીજા બધા એલચીઓ વગેરે બહાર ઉભા રહેતા. સુરોપના મોટા મોટા લોક પણ સમ્રાટના દર્શન પામતા નહોતા. પણ કવિ જેવા મહા પુરુષની સાથે જવાથી અમારાં સહભાગ્યનો ઉત્પ થયો હતો.

ઉપાહાર

ત્યાંથી વિદાય લેવાની વખતે સમ્રાટ અમને ઘરમાં લઈ ગયા. ત્યાં મહારાણીજી અને કાકીજી બેઠાં હતાં; અને ખાદ્ય દ્રવ્યના લિંગ લિંગ રાશિ હતાં. રત્નજીવિત આસન, અને ચ્હાનાં પાત્ર પણ બહુ મૂલ્યવાન હતાં. હું અને મી. એલમહર્સ્ટ સાહેબ એક આગળ પડતી જગ્યા પર સમ્રાટ અને શ્રી ગુરુદેવની નજર પડે ત્યાં બેઠા અને શ્રી નંદલાલ બસુ અને શ્રી કાલિદાસ દૂર દેખાય નહિ તેવી જગ્યાએ બેઠા હતા. અહીં કેટલીક ખાવાની વસ્તુ ભારત-વર્ષ જેવી હતી. ડૉ. જોન્સ્ટનને પૂછ્યું, કે આ બધું ક્યાંથી? તેમણે કહ્યું કે નેપાલ અમારી સત્તા નીચે હતું, એટલે નેપાળી પ્રજાલિ અનુસાર શિક્ષિત રસોઈઆ છે તેમણે બધી વસ્તુઓ ખનાવી છે, તેમાં પાપડ પણ હતા. દુકાળમાંથી ગએલા હોય તેવી રીતે અમારી નજર એ બધી વસ્તુ પર પડી. ચીનનાં પેશાં પુરાણાં અથાણાં બેઠાંને અમારી દશા દયાજનક થઈ હતી, પણ એવી જગ્યાએ બેઠેલા કે બધા અમને જોઈ રાકે તેથી ખવાય એવું નહોતું. શહેનશાહના વંશના રાજકુમારો વગેરે બેઠેલા ત્યાં કેવી રીતે ખવાય? પણ શ્રીકાલિદાસ અને શ્રીનંદલાલ બસુ તો સારી રીતે લેવા મંડ્યા. હું તો ભદ્રતા જાળવવા જરા લઈ મોંમાં મૂકું અને મનમાં ને મનમાં વિનોદ કરું.

નારીની મહત્તા: અતિથિનું ગૌરવ

નારીની મહત્તા કેટલી છે અને નારીનો ધર્મ કેવો છે તે ત્યાં જોવામાં આવ્યું. જે ખાદ્ય આવે તેને મહારાણીજી સ્પર્શ અને પછી તે વહેંચાય. શ્રી ગુરુદેવને પહેલું ફળ આપ્યું તે સમ્રાટે જાતે છોડાં કાઢીને આપ્યું; કારણકે અતિથિની આગળ પજમાન સેવક સમાન છે. શ્રી ગુરુદેવે પ્રથમ મોંમાં મૂક્યું, પછી સમ્રાટે મૂક્યું. ત્યાં જે ચ્હા હતી તે ચીનના જેવી ન હતી પણ આપણા જેવી જ હતી, કારણ કે ડૉ. જોન્સ્ટનને કહી રાખેલું હોવું જોઈએ. ચ્હાનું અતિશય કિંમતી પાત્ર પડી જાય એ ભયથી હાથ ધ્રૂંતો હતો. આપણા નશીબમાં પત્રાળી તેને આવાં મૂલ્યવાન પાત્ર શા ?

કલારસિક સમ્રાટ

સમ્રાટ અને ગુરુદેવની તે પ્રસંગની વાતચીત પરથી માણુમ પડ્યું, કે સમ્રાટ માત્ર સમ્રાટ નથી, પણ સાહિત્યરસિક અને કલાસૌન્દર્યનું રહસ્ય સમજનાર પણ છે પછી પૈત્રિક પવિત્ર બગીચો, કે જેમાં દેવાલય હતું તે જોવા ગયા. ત્યાં શ્રીગુરુદેવ અને રાજકવિનો એમ

એ કવિનો મેળાપ થયો. અને તેમને બંને સાથે રાખી ફોટો લીધો. પછી સમ્રાટ સાથે અમારો ફોટો લેવામાં આવ્યો. પણ સમ્રાટ અને સમ્રાણીનો ફોટો બદલ જવાનો નહિ તેથી એ મહેલમાં જ રહ્યાં છે.

સમ્રાટનાં સ્મૃતિ ચિહ્નો

ત્યાં સમ્રાટે શ્રી ગુરુદેવને એક પ્રાચીન ગુંથણકામની શુદ્ધમૂર્તિ આપી. પ્રેમીનમાં તે વખતે રહેતા અમેરિકન ગુણગ્રાહી ચિત્રસંગ્રાહકે એ વસ્તુને ખાતે ઘણા પૈસા આપવાનું કહ્યું, પણ એ સ્મરણચિહ્ન અને સમ્રાટના પ્રેમનું દાન હોવાથી અમારે એ વેચવાની વસ્તુ ન હતી. તે ઉપરાંત સમ્રાટે એક ઘણો જ કિંમતી રત્ન જડીન પ્યાલો આપ્યો હતો. આવી રીતે એટલી બધી કિંમતી વસ્તુઓ લઈને બદલામાં દશ આનાની બંગડીઓ, થોડાંક ચિત્ર અને પુસ્તકો આપી આવ્યા. શ્રીગુરુદેવે જે ગ્રંથ આપ્યા તે એક રીતે અમૂલ્ય પણ શુક-સેવશને ત્યાંથી મળે તે કિંમતના હતા. આમ એ દિવસે અમે ફીક વેપાર કર્યો.

કવિરાજ અને રાજકવિ

તે વખતે સમ્રાટ અને રાજકવિ સાથે જે વાતચીત થઈ તે કહીને વખત લેતો નથી. રાજકવિએ કહ્યું, કે ચીનના સમ્રાટ આપનું આતિથ્ય કરે છે તે એમ ન માનવું, કે આપના ઉપર ઉપકાર કરે છે; કારણકે ચીનના સમ્રાટનું સામ્રાજ્ય તો વર્તમાનકાળનું છે અને આપનું તો શાશ્વત છે. એમનું સામ્રાજ્ય સીમાયુક્ત છે જ્યારે આપનું અસીમ છે. એ અમુક સ્થળના અને આપ સર્વકાળના અધિપતિ છો, તેથી સ્થાન હાથ જોડી સમયને નમસ્કાર કરે છે; એટલે સ્થળ મોટું કે સમય મોટો તે કહી શકાતું નથી. તેથી આપને નમસ્કાર કરી ચીનના સમ્રાટે પોતાની જાતને કૃતકૃતાર્થ કરી છે. અને આ રાજકવિ પણ એક એવું ગાન ગાઈને સાગ્યશાળી થાય કે ‘સ્થાનના નમસ્કાર સમયને હો.’ આ રાજ છે તે લેકો પાસે દ્રવ્યરૂપી ખંડણી લે છે પણ આપ તો કવિરાજ છો એટલે પ્રેમની ખંડણી ફીકારો છો. તેથી સ્થાન તો સમયને ચરણ હિસા રહેવાને પણ યોગ્ય નથી; અને તેથી સ્થળે સમયની કરેલી ઉપાસનાનો વિષય લઈ હંદમાં નથી જનનું કવિત્વ રાજશૃદ્ધમાં ગાઈશ. ત્યાં લગભગ ખાંચ ફાટાક ગાળા બાર વાગે વિદાય લીધા. (અપૂર્ણ)

બાહ્ય ક્ષિતિઓહન સેન

સોવીટ રશિયા

મધ્ય યુગ પછી યુરોપ જ્યાં પ્રગતિને પંથે ચઢ્યો ત્યારે રશિયાના અંધકારનો વાદળ વીખરાયો ન હતો. રાષ્ટ્રીયતા અને ઔદ્યોગિક વિશ્લેષણના આર્મનિયુ યુરોપના પશ્ચિમના પ્રદેશો સહર્વ ઝીલી લેતા હતા ત્યારે પૂર્વ યુરોપમાં રશિયા મધ્યયુગનાં ગાંઠન મરડતું હતું. યુરોપના ઇતિહાસકારોને આ ધટના હેરાત પમાડતી અને તેના કારણે શોધવા તેઓ નીકળી પડતા. પરંતુ વિધાતાએ ભાવિમાં લેખ જૂઠા જ લખ્યા હતા.

આજે યુગયુગના અંધકારને વિખેરી નાંખી સોવીટ રશિયા પ્રગતિના પંથે તેજસ્વી પગલાંઓ મૂકી રહ્યું છે અને ઇતિહાસને પાને નહિ ચઢેલા અખતરાઓ તે સાહસથી, દૃઢતાથી કરી રહ્યું છે. મહાન વિગ્રહ પહેલાં એ ૧૯૧૭ના વિશ્વવતી તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. સર્વત્ર જ્યારે પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પવન ઘુંઝાતા હતા ત્યારે, રશિયાની ઝારશાહી મધ્ય કાલીન યુગના ખખડી ગયેલા સંપ્રદાયો પર નોકરશાહીના સ્વપ્નાઓમાં જ રાચતી. અસહ્ય ભયંકર ત્રાસદાયક ભુદ્ધિઓની પરંપરાઓ હેઠળ પ્રજા રિયાતી-કચરાતી અને તેથી મુક્તિ સાર તરફ હતી. આમ પ્રજાનાં આંસુનાં કરુણ સાગર ઉછળવા લાગ્યા અને વીર દેશભક્તોના લોહી વહેવાં લાગ્યાં એટલે તે દીન દેશ પર પ્રભુની કરુણા ઉતરી. યુરોપના મહાવિપ્લવના આચકા સાથે ખેડૂત પ્રજા સફાળા ગંગી ઉઠી અને જગતના ઇતિહાસકારોને ૧૯૧૭ નો પ્રયંડ વિશ્લેષ અર્પણ કર્યો.

૧૯૧૭ના વિશ્વવાર્ષિકમાં ઝારશાહી તો ખાખ થઈ ગઈ, પરંતુ તેના તંત્રીઓએ મુડીવાદને પણ સળગાવી મૂક્યો. રાજસત્તાક રાજ્યના ભુદ્ધિ મુક્ત થતી પ્રજા સામે ઉદ્યોગવાદ અને મુડીવાદના રાક્ષસો ધમી રલા હતા એટલે રશિયાની પ્રજા સમગ્ર ગઈ અને ઝારશાહીના મરણથી સંતોષ ન પામતાં મુડીવાદ સામે પ્રયંડ ભયંકર બળવા જમાવ્યો. યુરોપ તો હજી એ મુડીવાદના ત્રાસમાંથી છૂટવા સામ્યવાદની સ્વપ્નભૂમિમાં જ વિહાર કરી રહ્યું હતું ત્યાં તો રશિયાએ તે મુડી રાક્ષસીના પંજમાંથી પ્રજાને છોડવા આક્રમમાં આક્રમે અખતરો શરૂ કરી દીધો. રશિયાનો એ અખતરો નવીન છે, ભયંકર છે, સાહસિક છે અને તેના પરિણામ ભાવિમાં શું લખાશે તેનું ભવિષ્ય ભાખતાં કુશળ મુત્સદીઓ પણ અચકાય છે.

૧૯૧૭ પછી છ સાત વર્ષો તો ખૂબ આક્રમ નીવડ્યાં. કંઈક દેખી કંઈક ઈર્ષ્યાથી યુરોપની સુધરેલી કહેવાતી પ્રજાએ રશિયાના નવા જન્મને ધૂતકારી કાઢ્યો, અને બાળકને પારણમાં જ કચરી નાંખવા તે પ્રજાઓ રણે ચઢી. વિશ્લેષ પછીનું આંતરિક સંઘટન તો હજી શરૂ થયું હતું, માનવ જાતિએ નહિ કહેવા અખતરાઓની વેધશાળા તો હજી પુરી ગોઠવાઈ ન હતી ત્યાં તો પરશુઓના રણસાગર ઘુંકાયા અને લેનીનને તેની પ્રિય યોજનાઓને ગોલુરથાન આપી સરદારનું કામ કિપાડી લેવું પડ્યું. લેનીનને એકલે હાથે લડવાનું

દરું. જર્મનીના પરાજયથી મહોન્નત થયેલી પ્રજાના આક્રમણો તેને મુંઝવતા અને તેથી હિંસામાર્ગના લેણીતરસ્યા શસ્ત્રો તેણે પકડ્યાં. પરંતુઓએ રશિયાનો ખોરાક હાંટી લીધે તેને-જૂખની ખીણોમાં ઉતારી દીધું. લેનીન વિશેષ ચીડાયો અને તેના પ્રખર જ્વલંત વિરોધોથી જીવનને ભયંકર રૂપ અર્પી દીધું. જંગતમાં આમ પ્રજાનો વાવટો ફરકાવનાર લેનીન સંનિગેનો નડ્યો અને યુદ્ધમાંથી વિજય વાવટો ઉચકી લઈ રશિયાને આંતરિક સંઘટન-શાંતિ આપવા તેણે સર્વ સત્તાધારી પદધારણ કર્યું. જંગતમાં જુદાણાનો જ મુખ્યત્વે પ્રયત્ન કરનાર થોડકેબંધ વર્તમાનપત્રોએ એ સર્વ સત્તાધારી પદનો અનર્થ કયો અને સોવી રશિયાના સત્ય સ્વરૂપ પર ગેરસમજ અને અનર્થના પડદા પડી ગયા. પ્રજાનો-ગરીબોનો દા લેનીન જંગતમાં જુદા તરીકે ગવાયો.

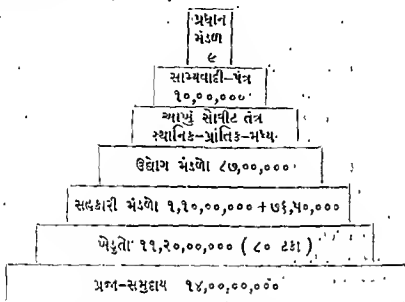
પરંતુ તેથી કંઈ સોવીટ રશિયાના અખતરા અટક્યા નહિ. અસાધારણ હિંમત તરફ દુશ્મનાઈથી લેનીન પરરાજ્યો સામે ઝડપી અને સાથે સાથે સોવીટ રશિયાના પ્રગતિ-પડ્યા. ખટ્ટો-ડ રસેસ તે આરસામાં રશિયાને પ્રવાસે નીકળ્યો હતો અને તેના અવલોક પછી એવા અનુમાન પર આવ્યો કે જે પરરાજ્યોના ભય ઓછા થશે અને સોવી રશિયાના દેખાતા જુદામ એસરી જશે તો લેનીન સત્તાધારી નહિ રહે અને તે પ્રદેશમાં ખેડુતો-ઉત્પત્તિ માર્ગ સરળ થતા જશે. આજે પાંચ ૭ વર્ષ થઈ ગયાં છે, અને લેનીનના પ્રયત્ન આગળ પરરાજ્યોને વંદન કરવાં પડ્યાં છે. અમેરિકા, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લંડ, ટુર્કિસ્તાન ઇત્યાદિ રાષ્ટ્રોએ સોવીટ સરકારને સ્થાપિત સરકાર તરીકે સ્વીકારી લીધી છે. આથી લેનીનને તેન પ્રિય યોજનાઓ પ્રતિ લખવાનો સમય મળી ગયો હતો.

જે કે એ આંતર સંઘટનના ઇતિહાસ લખવાનાં સહભાગ્ય લેનીનના નસીબમાં હતું, છતાં એ વીર પુરુષની જ્વલંત પ્રેરણાઓમાંથી અત્યારે નવું સોવીટ રશિયા ઉભું થા રહ્યું છે. જંગતમાં મહાયુદ્ધ પછી ઠેર ઠેર આરાજકતા અને અંધાધુંધી પ્રવર્તી રહ્યા છે, મુદ્ધ રેડી કહેવાતી સરકારોના સિદ્ધાસન ટોડી રહ્યાં છે અને યુદ્ધ પછીના નવયુગની ઉપા પ અધિકાર છવાઈ રહ્યા છે-તે સમયે સોવીટ રશિયા જંગતને આદિતીય અને આપૂર્વ પ્રજા અધિકારણના અવનવા અખતરાઓ અર્પી રહ્યું છે. અમેરિકામાંથી 'શેરવૂડ કમીશન' ત્ય અવલોકન તથા અભ્યાસ સાથે ઉતરેલું અને તેના પર્યટન પછીના પ્રત્યક્ષ અનુભવ પરથી તે જણાવે છે કે,

“યુરોપમાં સોવીટ સરકાર સૌથી વિશેષ સ્થિર સરકાર છે.”

સોવીટ સરકાર એ સ્થિરતા ક્યાંથી મેળવે છે? અંધાધુંધીના દાવાનગમાં એ સુન્યપ રચાની શાંતિ કેવી રીતે પ્રસરાવે છે? દુષિલી પર-પ્રજાઓએ પાડેલા ગેરસમજ અને અનર્થના પડદા પાછળ દૃષ્ટિપાન કરતાં એ પ્રજાનો ઉત્તર કંઈક મળી રહે છે. દરું સોવીટ સરકારમાં વિશુદ્ધ પ્રગતિપ્રજા પ્રાણ નથી પ્રસરી છતાં તે ખેડુતો અને મજૂરોની સરકાર છે અને તેમની પેરાશ સંમતિ પર તે નભે છે. અત્યારની સરકાર કેન્દ્રવર્તી સરકાર છે છતાં તેના મૂળ તો વિશાળ છે. આટલા વિશાળ દેશમાં આટલી પ્રચંડ માનવ સમુદાયમાં પ્રગતિપ્રય તંત્રા ધડાવાનું કાર્ય સહેલું નથી છતાં લેનીનની રાજ્યકુશળતાએ તેની રચના કરી છે. સોવીટની કેન્દ્રવર્તી સરકારના મૂળ આખા દેશમાં કેવી રીતે પથરાયા છે તેની સમજૂતી નીચેની આકૃતિ આપી શકશે. સોવીટ સરકાર એક પીરામીડ છે અને તેના અનેક

વલ્લાગ એક પર એક ગોડવાઇ રહ્યા છે. પીરામીડની ભૂમિકા રશિયાની પ્રજા છે; અને તેનું શિખર સર્વ સત્તાધારી સોવીટનું પ્રધાનમંડળ છે. મધ્યના વિલાગોમાં એ શિખર તથા ભૂમિકાને જોડનારી વિધિવિધ સાંકળો છે અને આવી રીતે યુરોપમાં તે સર્વથી વિશેષ સ્થિરતા મેળવી રહી છે.

“લેનીને કચેલી આ રાજ્યવ્યવસ્થા કેમ શસ્ત્રજળમાંથી જ તેની સ્થિરતા નથી મેળવત પરંતુ પ્રજાના પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ સહકાર પર જ તે નભે છે. ૧૯૨૦માં બંધારે ચોમેર રશિયુઓના વડે વોટળાયા હતાં ત્યારે ભલે સોવીટ સરકાર પાછળ પ્રચંડ શસ્ત્રજળ હશે પરંતુ હવે તો તે શસ્ત્રજળ ઓસરી ગયું છે. “રેડઆર્મી”ની સંખ્યા ૧૯૨૦માં ૫૩,૦૦,૦૦૦ હતી, તે આત્યારે ધીરે ૫,૫૦,૦૦૦ સુધી પહોંચી ગઇ છે—અને તે પણ બહારના આક્રમણ સામે સંરક્ષક લશ્કર તરીકે જ ખાસ વપરાય છે. શસ્ત્રજળ તહોય છતાં સોવીટની આત્યારની સરકારમાં આખખુદી રાજ્યનાં કેટલાંક તત્ત્વો પડ્યાં છે; પરંતુ ગરીબોનો બંધુ લેનીન સર્વ સત્તાધારી કદી થયો નથી. સંજોગોના પરિવર્તન પાછળ રાજ્યવ્યવસ્થાના સૂત્રો તે લઈ ગયો છે પરંતુ એકધારી સત્તા તો લેનીને નથી જ રાખી. આટલો આટલો વિપત્તિનાં વાહન ચોમેર વોટળાયાં હતાં અને મુશ્કેલીઓની અચિરત પરંપરાઓ તેમાંથી છૂટતી, છતાં સોવીટ સરકારે ખમખતા પ્રવાહમાં તેનું નાવ સ્થિરતાથી અને ડહાપણથી આગળ ચલાવ્યું છે.

“આત્યારની સરકાર ડહાપણથી રાજ્ય કરે છે. છેડામાં નવ વર્ષોમાં આટલી બધી ભૂલો કાઢ સરકારે કરી નહિ હોય. એ ભૂલોને સ્વીકાર કરી સંજોગોને, અનુકૂળ થઇ પડતાં પરિવર્તનો તથા કાઢકે જ કર્યા દર્શી સરકારની તુડીઓ તથા નિષ્ફળતાને વખોડી કાઢવામાં લેનીન કસક હતો, પરંતુ રશિયામાં એકદમ સત્તા કદી રહી નથી.”

આર્થિક દૃષ્ટિએ તપાસતાં પણ સોવીટ રશિયાના અખતરાઓ આશ્ચર્યજનક છે. ન્યારે આખા યુરોપમાં નાણાંની સ્થિરતા અમંગી ગઈ છે ત્યારે સોવીટ રશિયા અન્ય સ્થિરતા જાળવી રહ્યું છે. તેના અંદાજપત્રોમાં પણ સમતોલપણ જળવાયું છે, અને ખેતી કરી શકાય એટલી જમીન કાષમ માટે ખેડુતોને વહેંચી દેવામાં આવી છે. છ વર્ષ પર ન્યારે બર્મીન્ગ રસેલે પ્રવાસ કર્યો તે સમયે પણ ખેડુતો ઝરણાદીના રાજ્ય કરતાં વિશેષ સુખી હતા અને અત્યારે ત્યાં હજી ગરીબાઈ સદંતર નાશદ નથી થઈ. છતાં ખેડુતો વિશેષ સ્વતંત્ર, વિશેષ પ્રગતિમાન તો જરૂર થયા છે. સોવીટ રશિયામાં ચાલી રહેલા નવીન અખતરાઓનું રહસ્ય હજી ખેડુતો સમજી શકતા નહિ હોય, તેમનામાં હજી પ્રાંતિક અને સ્થાનિક સંકેતિતપણું દૂર થયું નહિ હોય, પરંતુ તેમના જીવનમાં નવચેતનનો સંચાર થયો છે એ તો નિશ્ચય છે.

સોવીટ રશિયાના પ્રયોગોનું કેન્દ્રસ્થાન તો મુડીવાદનો વિનાશ છે. અને તેથી રશિયાની ઔદ્યોગિક સ્થિતિમાં તે અખતરાઓના પરિણામ નિહાળી શકાય છે. યુરોપના ઔદ્યોગિક વિશ્વને દેશના ઉદ્યોગની સર્વ દોરીઓ મુડીલદ મુડીદારોને સોંપી અને મજુરો પર તેમની સત્તાને નિરંકુશ બનાવી. આથી મુડીનો સંચય અમુક વર્ગમાં થવા લાગ્યો અને ગરીબ મજુરો વિશેષ ગરીબ વિશેષ પરાધીન થતા ગયા. ધંત્રયુગના ત્વરિત ચક્રે વસ્તુના ઢગલા કર્યા, બોજશોષ અને વૈભવની સામગ્રીના ભંડાર દાઢવા, પરંતુ એ સમૃદ્ધિ પાછળ ગરીબોના અપ્રકટ આંતુએ પણ વધતાં ગયાં. વિશેષ ઉત્પન્ન થતા માદનો લાલ ગરીબ મજુરોને ન જ મળ્યો. માટીક-મજુર વચ્ચે આથી કલહો જાગ્યા અને એ ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિની પાછળ મજુરોની ગરીબાઈ વધતી ગઈ. આથી જ ન્યાં ન્યાં ધંત્રયુગના સામાન્ય જવાબો ત્યાં ત્યાં મજુરો રીતપા અને તેમના આર્તનાદે સામ્પ્રવાદ જગાડ્યો. રશિયામાં કંઈ ધંત્રયુગના કારખાનાંઓ બીજા દેશ કરતાં વિશેષ ન હતાં પરંતુ એના ત્રાસજનક આક્રમણો થોડે અંશે પણ સહન કરવા ત્યાંની પ્રજા તૈયાર ન હતી. આથી જ સામ્પ્રવાદે ત્યાં સામાન્ય મર્યાદા તોડી અને બોલ્શેવીઝમનું બીજા સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. મુડીવાદનો સદંતર અને સર્વાંશે નાશ એ જ બોલ્શેવીઝમ અને બોલ્શેવીઝમમાં એ દિશામાં અવનવા અખતરા એ જ. સોવીટ રશિયાના નવયુગનો અંતરાત્મા બર્મીન્ગ રસેલ ન્યારે પ્રવાસે ગયા ત્યારે એની શરૂઆત હતી અને પરશુઓના લયને લીધે લેનીન તેમાં જોઈએ તેટલો વિજય ન જ મેળવી શક્યો, પરંતુ તે વખતે પણ ધંત્રયુગના મજુરોને નસીએ લખાયેલી અસહ્ય ગરીબાઈ તો દૂર થતી હતી. પરંતુ તેથી એમ તો ન જ માની લેવાય કે ગરીબાઈ તદ્દન નાશદ થઈ છે. જો પ્રગતના વિધિવિધ વર્જના માસિક સરેરાશ આવકના આંકડા તપાસીશું તો અત્યારની સ્થિતિ પર કંઈક પ્રકાશ પડશે.

માસિક ડોલર

કારખાનામાં કામ કરતો મજુર	૨૭
સામાન્ય વર્ગનું ૫ માણસનું કુટુંબ	૧૩
સામાન્ય સરકારી નોકર	૮૬
એન્જીનીયર	૭૫-૧૫૦

આવી રીતે રશિયાની પ્રગતમાંથી ગરીબાઈનો ત્રાસ હજી દૂર નથી થયો. પરંતુ સંકેત એવો મરેકો કાઢે છે કે ત્યાં જ વર્ગોમાં દૂર ચર્ચ જાય એ પણ અસંભવિત છે. સોવીટ રશિયા ગરીબોના કંપાણ અર્થે જ મર્જાયેલું છે, અને મુડીવાદનો નાશ અને સંત્રામદ તેનામાં

જવલે જ જાણાય એટલે પ્રગ્નના કલ્યાણ માર્ગ પર પ્રવાણ તો રહે થઈ શકું છે; યંત્રયુગે પાથરેલી મુડીવાદની જનન એટલી વિરાળ છે કે તેમાંથી રાજ્ય-આશ્રિત કારખાનાંઓ, પ્રગટાવતાં ભારે મુરકેલીઓ નડવાની જ આમ છતાં દ્રોષ્ટદ્રીની ગણતરી પ્રમાણે અત્યારે રશિયાની ઉત્પત્તિનો કુલો ભાગ સોવીટ રશિયાના કબજામાં આવી ગયો છે. એ ઉત્પત્તિમાં રોકાયેલી મુડીના ૬૨ ટકા રાજ્ય ખાસે આવી ગયા છે; અને રશિયાના ઉદ્યોગોમાં ૮૬ ટકા ઉદ્યોગો સરકારના સીધા અંકુશ નીચે ચાલે છે. આ બધા આંકડા એટલું તો સાબીત કરે છે કે ખાનગી માલીકી અને વ્યક્તિગત મુડીવાદના દિવસો રશિયામાંથી તો ચાલ્યા ગયા છે; અને રાજ્ય-અધિષ્ટિત ઉદ્યોગોના મહાન અખતરા ત્યાં ચાલી રહ્યાં છે. એ નવીન અખતરા એને પરિણામે ઉત્પત્તિમાં દર વર્ષે ૫૦ થી ૬૦ ટકા વૃદ્ધિ થઈ રહી છે; પરંતુ યંત્રયુગના અન્યબધી ભરેલા ઉત્પત્તિ-આંકડાની સરખામણીએ આ પ્રગતિ એટલી બધી સરસ નથી. સામ્યવાદના અખતરાઓ હજી શિશુવયમાં છે એટલે વયોવૃદ્ધ મુડીવાદની હરિદ્વિધમાં તે ઉત્તરી શક્તા નથી. દ્રોષ્ટદ્રી પોતે જ લખે છે કે-

“ આજે પણ સામ્યવાદના ઉદ્યોગો કરતાં મુડીવાદના ઉદ્યોગો વિશેષ સૌથી-વિશેષ સારો માલ ઉત્પન્ન કરે છે.”

પરંતુ સર્વથી વિશેષ સંતોષકારક અખતરાઓ અત્યારે સોવીટ રશિયામાં ચાલી રહ્યા છે તે તો જનકલ્યાણના વિધિવિધ ક્ષેત્રોમાં જ દૃષ્ટિગ્રસ્ત થાય છે. લેનીન ગરીબોનો ખેત્રી હતો, નૌધારાનો આધાર હતો, અનાથનો પાલક હતો. સમસ્ત જનતાની ઉન્નતિ માટે તો એ અખતો હતો. મુડીવાદોના વૈભવો પાછળ કચરાતી જનતાના આંસુઓ જ્યાં સુધી નથી હાળતા ત્યાં સુધી લોકકલ્યાણની યોજનાઓ સ્વમ્ભવત છે એ લેનીન સમજતો હતો અને તેથી જ સોવીટ રશિયા અત્યારે લોકકલ્યાણના સર્વ ક્ષેત્રોમાં તેના અખતરા પ્રસારાવી રહ્યું છે. અત્યારે આખા યુરોપમાં લોકકલ્યાણના જેટલા પ્રયાસો રશિયામાં થાય છે તેટલા બીજા કોઈ દેશમાં ભાગ્યે જ થતા હશે. મજૂરો અને ખેડૂતોના જીવનના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યારે જંખરજસ્ત પ્રયોગો થાય છે. પ્રથમ તો ૧૬ વર્ષની ઉંમરની નીચેના બાળકોને ફક્ત ચાર કલાક જ કામ કરવાનો નિયમ થયો છે અને તેની સાથે સોવીટ સરકારે એ બાળકોની કેળવણીની વ્યવસ્થા સારૂ પણ ગોઠવણ કરી છે. જ્યાં અન્ય દેશોમાં ૬ થી ૮ કલાકના નિયમો આકરા લાગે છે, અને જ્યારે ભારત દેશમાં ૧૦-૧૧ કલાક ચલાવી લેવાય છે, ત્યારે સોવીટ રશિયાએ ફક્ત ચાર કલાકનો નિયમ કરી મજૂરો પ્રત્યેની તેની કાળજી સિદ્ધ કરી આપી છે. યંત્રયુગના આક્રમણે કારખાનામાં જતા બાળકોની કેળવણી પર અવગણનાના પડા નાંખી દીધા હતા, અને તેથી જ તેના ત્રાસમાંથી છુટવાના પ્રયાસો કરતું સોવીટ રશિયા અત્યારે કારખાનામાં જતા બાળકોના શિક્ષણ પ્રતિ ખેદરહીત નથી દર્શાવતું. માતાઓની પણ લાંબાં એટલી જ કાળજી રખાય છે. કારખાનામાં જતી માતાઓને માટે એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે કે તેમની સુવાવડ પહેલા અને પછીના ચાલ અંધવાડિયાં સુધી એમને ચઢતે પગાર રજા મળવી જ જોઈએ. માતૃત્વનું સંરક્ષણ કરવાના આ પ્રયાસો અત્યંત સુલભ છે, અને સામાન્ય મજૂરો માટે પણ એ અંધવાડિયાંની રજાની વ્યવસ્થા થઈ છે. સોવીટ રશિયાની સરકાર ઉત્પત્તિ-વિકાસ પાછળ ગાંડી નથી, પરંતુ તેની સાથે મજૂરોની સ્થિતિની પણ પૂર્ણ દરકાર લેવા પ્રયાસો કરે છે. આ ઉપરાંત અત્યારે મજૂરોની

વૈદિક સારવાર-તેમના વિકાસસ્થાન અને આરામગૃહોની પાછળ સરકાર ૩૬,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂાસર દર વર્ષે ખર્ચી રહી છે. વીમાનો લાભ ૨,૧૦,૦૦૦ મેલુરોને મળી રહ્યો છે અને ૨,૫૬,૦૦૦ અંશકતોને નિવૃત્તિ-વેતન (pension) મળી રહ્યું છે. આવી જ રીતે અગત્યોના રક્ષણ સાર પણ સરકાર તનતોડ મહેનત કરી રહી છે.

કેળવણીના આખા ક્ષેત્રમાં તે સોવીટ સરકારના અખતરા ખૂબ જ પ્રયોગસતીય છે. ઝારના સમયમાં કેળવણીનો પ્રચાર ત્રણ ટકા હતો, અત્યારે શાળામાં જ ૪ શકનાર બાળકો-માંથી ૧/૩ બાળકો સારું શિક્ષણની વ્યવસ્થા થઈ ચૂકી છે. શિક્ષણક્રમમાં પણ કેવળ શુદ્ધ વિકાસને જ સ્થાન નથી. રશિયાની પ્રજા એટલે ખેડૂતો અને મેલુરો-તેથી અલસારના નવા શિક્ષણમાં ઔદ્યોગિક તથા વ્યવહારુ શિક્ષણને પ્રધાન સ્થાન મળે છે. સ્વતંત્ર શિક્ષણના અખતરાઓ પણ અત્યારે સોવીટ સરકાર કરે છે અને શાળાનું આખું અંગ વિદ્યાર્થીઓને સોંપવામાં આવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ શાળા-મદાવિદ્યાલયના પુસ્તકાલયના ચાનથી સંતોષ નથી પામતા પરંતુ લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં પ્રથમથી ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લે છે. મોસ્કોની પ્રથમ વિદ્યાપીઠમાં જ ૯,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે તેમાંથી ૭,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાર્થીમંડળો તેમ જ ઉદ્યોગ મંડળોના સભ્યો છે.

પણ એમ માનતા હશે કે 'જોશિયીઝમ' એટલે અવ્યવસ્થા અને અંધાધુંધી, અરાજકતા અને અંધવૃત્તિ. પરંતુ જો એ માન્યતા સાચી હોય તો લોકકલ્યાણના આટલા પ્રયંસ પ્રયાસો અને આટલા વિશાળ પ્રયોગો ન જ થઈ શકે. જોશિયીઝમથી કંઈ લોકસમુદાયમાં અરાજકતા નથી વ્યાપી. રશિયાની પ્રજા અત્યારે કાયદાને પૂર્ણ રીતે માન આપે છે અને સ્વતંત્ર રશિયામાં ઝારશાહીના સમય કરતાં ખૂબ ચોરી છત્યાદિ ગુન્હાઓનું પ્રમાણ બહુ ઓછું છે. મોસ્કો અને લેનીનગ્રેડમાં જેટલાં ખૂનો અને ગુન્હા થાય છે તેથી વિશેષ ખૂનો અને ગુન્હાઓ અત્યારે ન્યુયોર્ક અને ચિકાગોમાં થઈ રહ્યા છે. અમેરિકા જેવા સુધરેલા દેશમાં પણ જો સમાનતા અને ઉદારતા સર્વ વર્ગો અને સર્વ કામ પ્રતિ નથી તે સોવીટ રશિયામાં છે. સર્વ કામ-સર્વ વર્ગોને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે અને તેમના તરફ ભુલમ નથી આદરવામાં આવતો.

પરંતુ આ તેજસ્વી પ્રકરણમાં પણ કંઈક કાળા લીટીઓ છે. મુદીદારો તરફ સોવીટ સરકાર ખૂબ ક્રોધક છે અને તેમના પર ભુલમનો વરસાદ વરસાવે છે. પરંતુ તેમની સંખ્યા બહુ જ ઓછી છે-પ્રજાનો ફોં ભાગ જ મુદીદારો છે. રશિયાની પ્રજાને એ મુદીદારો તરફથી અગાઉ ખૂબ ખમતું પડ્યું હશે છતાં એમના તરફ ધાતકી વર્તન હજી રાખવાથી પ્રજાને લાભ નથી. સોવીટ રશિયા પ્રજાના પુનરુત્થાન અને સંધિના આટલા બધાં તેજસ્વી પ્રકરણો લખે છે તો તેમાં આ કલંકિત અક્ષરો ભૂસી નાંખવાની તેની પ્રથમ ફરજ છે. પરંતુ જોશિયીઝમના પ્રચારમાં હિંસા જ હતી. એટલે. બંધુપ્રેમ અને કામાના વીર ગુણો ઝીલતાં હજી એ હિંસાપ્રેરિત સરકારને વાર લાગશે.

પરંતુ સોવીટ રશિયાની વર્તમાન પરિસ્થિતિના વિદગ્રાવલોકન પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે સ્વતંત્ર રશિયાની પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્યની ઉખા પ્રગટી છે અને સ્વમાન તથા સ્વદેશ-પ્રીતિના નવસંત ગુણો તે ક્યારેયની પ્રજામાં નવચેતન પ્રસરાવે છે. પ્રજા હજી ગરીબાઈમાંથી છૂટી નહિ હોય, સામ્યવાદના અખતરા હજી અધુરા હશે, પ્રજાકીય તંત્રનું રક્ષા હજી સર્વને શાંતજા હાથ નહિ અર્પતું હોય, છતાં લોકકલ્યાણના આટલા આટલા પ્રયાસોને પરિણામે

પ્રજા તેજસ્વી બની છે અને પ્રગતિ પંથે તે સપાટાબંધ પ્રગતિ મૂકી રહી છે. સુરેષ અત્યારે તેની ખખડી ગયેલી સંસ્કૃતિમાં મંત્યુના ડચકીયાં ખાય છે અને અધોગતિના પ્રમળમાંથી નીકળવા હવંકર પાછા મારે છે, ત્યારે સોવીટ રશિયા લોહીની નદીઓ અને ખૂનામરકીના ફૂર દિવસો પટાવી પ્રગતે લોકકલ્યાણને માર્ગે સ્થિરતાથી-દ્રઢતાથી દોરી રહી છે. સોવીટ રશિયા આત્મવિકાસ, આત્મદર્શન અને આત્મસિદ્ધિના માર્ગ અત્યારે મોકળા કરી રહ્યું છે એ જ ૧૯૧૭ ના વિશ્વવતી સાર્થકતા અને બોદશેવીઅનો તેજસ્વી પ્રકાશ.*

દિલ્હી ખુશા બા. દિવાનજી

ગૂજરાતમાં અવાસ

અડાલજની વાવ

ગયા ફેબ્રુઆરીના છેલ્લા રવિવારે મહાવિદ્યાલયના કેટલાક છાત્રા અને તેના વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો મળી આશરે વીસેકની મંડળી અડાલજની વાવ બોવા ગઈ. અડાલજ અમદાવાદથી ત્રણક. જ છે. ચારણ ત્રણક છતાં એ તીર્થની યાત્રાએ અમદાવાદના લોકો ઝાણું જતા નથી. આપણે હિન્દુઓ તેમ જ મુસલમાનો પુર્વેચાતની યાત્રાએ જઈએ છીએ પણ સૈદ્ધાંતનાં સ્થાનોની યાત્રાએ હજી જતા નથી. અમદાવાદના સેંકડો હિન્દુઓ ડાકોર દર પૂત્રને જાય છે. સેંકડો મુસલમાનો સરખેજની યાત્રાએ જાય છે. ખોડિયાર અને ખોરજ ગામેમાં માતાની જાત્રા છે, ખોરજમાં સો બોડિયારની દરીશાખમાં ચોડાજ સમયથી એક છુવામાં માતા અમાવડા હાથમાં હોય એમ જણાય છે—ત્યાં પુત્રકામ કરી પુરુષો તારંવાર જાય છે. છતાં તેની ત્રણકજ અડાલજમાં કોઈ જતું નથી.

અડાલજ પહેલાં ઘણું મોટું ગામ હોતું જોઈએ એમ લાગે છે. અડાલજની અડક મથહર છે. હાલ તો નાનું ગામ છે. વાવેલાઓએ ગૂજરાતની રાજગાદી ખોઈ તે પછી ત્યાં તેમની બગીર આસની હતી. ત્યાંથી પણ નીકળી તેમને છેવટે લીંબોદરા જવું પડ્યું. જ્યાં વાવેલાની એ મુખ્ય શાખા હજી એ હડરાત બોગેવે છે. સંવત ૧૬ માં સૈફામાં ત્યાં આ વાવ બંધાઈ છે. તેનો દસ્તાવેજ હજી એવો જ શુદ્ધ સચવાઈ રહ્યો છે.

વૃંદેને ચારસો ઉપર વરસ યયાં છે પણ વાવ અને તેનું કોતરકામ હજી અણીશુદ્ધ છે. અસારાતની દાદાદરિની ગણાતી વાવથી આ વાવ સહેજ મોટી છે અને વધારે મુંદર છે.

* હોરવુડકમીસનના અહેવાલને આધારે (ભાગ ૨૨, કી. ૨૫૧)

અમદાવાદમાં હિંદુ મુસલમાન સ્થાપત્યનો મુલાકાત સમન્વય થયો છે એ વાવ તથા અમદાવાદનું સ્થાપત્ય સરખાવી જોતાં તરત સમન્વય તેમ છે. અમદાવાદની મસ્જિદો ટોડી રાજા વગેરેમાં સામાન્ય રીતે જે રાતો કરકરીઓ પથ્થર (red sandstone) વપરાય છે તે જ અહીં પણ વાપરેલો છે. એ પથ્થરને અનુકૂળ ઝાડના આકારનું બળાકામ, જે અમદાવાદનું વિશિષ્ટ આભૂષણ છે, જે લગભગ દરેક મસ્જિદમાં છે, અને જેનો ઉત્તમ નમૂનો લાલ દરવાજાની મળી છે, તે બૂધણ વાવના ગોખાકામાં પણ કાતરેલું છે. ઉપસતું સહસ્રદલ કમલ જેમ મુસલમાની સ્થાપત્યે હિંદુ સ્થાપત્યમાંથી લીધું તેમ દરેક કબર ઉપર, અને ઘણી મસ્જિદોમાં પણ જે માકળ અને ફૂળે મુસલમાની સ્થાપત્યમાં હોય છે તે આ વાવમાં હિંદુઓએ સ્વીકારેલો છે. વાવના ઝડખા પણ અમદાવાદની મસ્જિદોના જેવા જ છે. વાવને ધર્માક્રેવાનું સ્થાપત્ય ન કહી શકાય; નહિતર જો કોઈ માત્ર વાવથી થતી સામાન્ય અસર ઉપરથી જ અભિપ્રાય બાંધે તો એમ જ કહે કે આ વાવ મુસલમાની સૈનીની જ છે. પણ ઉપરનાં અંગો ઉપરાંત હાથી છે, ગણપતિ છે, ગોમુખાકૃતિ છે, નવમહતી પ્રતિમાઓ છે, તે હિંદુ સ્થાપત્યની ગ્રામ્ય પૂરે છે. લગભગ બધી આકૃતિઓ મુરજિત છે. નવમહતે જરા ધન્ય થયેલી છે. નવમહતોમાં ખુદનો પ્રહ કાઢવાને બદલે શાક્ય ખુદની આકૃતિ કાઢી છે તે બતાવે છે કે શિલ્પીઓ એ બે ખુદને ખુદ સમજતા નહોતા.

આખી વાવમાં મુસલમાની સ્થાપત્યની વિશાળતા અને સાદાઈ દેખાઈ આવતાં હતાં. ભોંતો સફાઈવાળી અને અલંકારો દૂર દૂર અને આછા હતા. વાવમાં ઉતરવાને એક લાખો સીધા પગથિયાંનો ઉતાર હોવા ઉપરાંત બે પડખેથી પણ બે હારમાં પગથિયાં ઉતરી નીચે પહોંચે તળાવે બેગાં થાય છે.

ગુજરાતની વાવો એ ગુજરાતની ખરેખરી શૈલી છે. દેશનાં હવાપાણીને અનુકૂળ અને લોકોની જરૂરિયાતોને માટે એટલું જ આવશ્યક એ ધર્મોદા કામ છે. ગુજરાતમાં ગમે તે ધોરી મળે જાવો તો બે ત્રણ ગાઉએ એકાદ મારી મોટી વાવ આવવાની જ. હવે ગુજરાતના ધોરી રસ્તાઓ બદલાયા છે, તેથી એ વાવો નકામી થઈ ગઈ છે. પણ એવી ખંડિયેર વાવો પણ ગુજરાતની સમૃદ્ધિ અને જાહેર સેવાનાં યશોગાનો ગાય છે અને ઘણાં વરસો ગાયાં કરશે.

અંકલેજની વાવનું પાણી ચોખ્ખું હતું. આખું ગામ તે જ પીએ છે. પાણી ઉઠું પણ ઘણું હતું. પંખું આખી વાવમાં કચરો હતો. ઉપર વડલો હતો, તે ઉપરથી પાંદડાં અને પક્ષીઓની હથોટી વાવમાં જ પડતી હતી. જળાશયની પાસે મોટા ઝાડની જરૂર છે એ ખંડે, મુસાફરો જાયે બેસી વિશ્રાન્તિ લઈ લાતું ખાઈ શકે, અને ઝાડ તો ગામની શૈલી છે. પણ જળાશય ઉપર અજૂરે, અંદર તડકા પડવા ન દે, એવાં ઝાડો ન થવા દેવા જોઈએ. વડ પીપળો અને લીલું ઝાડ આપણા લોકો કાપે નહિ એટલે આવાં ઝાડો પાણી બગાડે છે, ઘણીવાર તો વાવને પણ ઉઠાં મૂળથી તોડી નાંખે છે. પણ આપણી ધર્મભાવના જ કંઈ એર છે. એક બાલુથી ઝાડનાં ઝાડ કાપી નાંખી જંગલો ઉગ્ર કરીએ, બીજાં બાલુથી નુકશાન કરતું ઝાડ પણ કાપીએ નહિ.

મહાવિદ્યાશયની એ મંજાએ, વાવનું સુંદર દર્શન કરવાને વાવને વાળાને સાફ કરી. બે ઝાડ સાથે લઈ ગયા હતા. બીજા સવરણીઓ અને દોષથી ગામમાંથી મગાવી અને.

વીંધે સીંધે કરી. હતા પાણીની અંદર રહી ગયેલા કૂટેલા ઘડા, પડેલા પાંદડાં અને સીંધે કરી શક્યા નહિ ત્યાં નાસ્તો કરી, પાસેના તળાવની પાળ ઉપરના ઘડા ઉપર બેસી થોડી વરે બેઠી, કોઈ રમ્યાં, કોઈએ ગાંધું એક ત્રણેક કલાકો ગાગીને ગામમાં ગયા. ચોરો લોકોને મેળ્યા, ત્યાં પછી ગાંધું ગવરાવ્યું, લોકોને વાવ સાથે રાખવા કહ્યું અને સોજેની ગાડી લેવાં ઉપેડ્યા.

ઝાંઝાળાંમાંથી આ હેઠાં થોડાં વરસોમાં તો સંમાજભાવના ઘણી જ ખંડિત થઈ ગઈ છે. પહેલાં ગામડાંનાં લોકો પોતાનું ગામ સ્વચ્છ રાખતા, જાહેર જંગલો સંભાળતા, રસ્તાંઓ ચોમાસાં પછી ઉચ્ચતાં સાફ કરતા. એમ કોઈ સાફ ન કરતું હોય તો આવાં મોટી કામો કોઈ કરાવેજ નહિ. પણ અત્યારનો જમાનો આ બાજુ દુર્લભ કરે છે. ગામમાં તો ચેતન જ નથી અને શહેરનું ચેતન છુદે રહેજે કામ કરે છે. ગામડું બગડતાં શહેર પછી હવેટ ખેંચવાનું જ કારણ કે ઘણું ભાગે શહેર પણ નવા ચેતનનું ઉપાદાન ગામડાંમાંથી જ મેળવે છે.

જૂનરાતમી રફાઉટ, ખાતરીરાની ચળવળ કિશોરોમાં થવા લાગી છે. તો તેઓ ખીન્ને ફરવાને બદલે કોઈ વાર ગામડામાં જઈ ગામ સુધારાનું કામ કરે તો વધારે સાફ નહિ ?

અણુવીધ્યાં મોતી

હાંયાની ગાદીએ તે દિવસ ખીમાજ જોવાનાં રાજ અને આજવાડાં ભોળાં લાદિત નામોંતો ચારણુનો સમય બનેની મામસામી સુવાસ ફેરે. ખીમાજની પ્રશસ્તિના એનેક દુહાઓ ભોળાં લાદિત રમે, અને ખીજ ચારણુ એ દુહાઓ કહે કરી ખીમાજની પાસેથી બક્ષીસોં પ્રાપ્ત કરી આવે. ખીમાજ વારંવાર એ દુહાઓ સાંભળીને દરખાર વંચોવંચ ભોલતા કે આ દુહાનો રચનાર ભોળાં લાદિત જો એક વાર આંહી આવે તો લાખપસાવ કરે, એવું પ્રિય મને એનું કવિત્વ લાગે છે. ભોળાં લાદિતને આ વાતની જાણ થયેથી, પણે નીચી ધુનિને જાણવાં જતાં એનું હૃદય અચકાતું હતું. એમ કરતાં ભોળાં લાદિતને માથે ધુરી વળા આવી. ચીથરેહાલ યદ્ય ગમે-ધરમાંથી ચારણુએ સંભારી દીધું: “ચારણુ ! ખીમાજ પાસે આંધે ખારો ?” ચારણુ ગંરીખીનો માથો ગર્વ છોડીને ચાલ્યો. હાંયા ગામે પહોંચ્યો. ગામે બેઠે પુલવાંડી હતી તેમાં એકાંતે બેસી, અંગ સાફસુક કરી, ફરેલાં લંબડાં કાઢી નાંખી, બંગલેમાં કપડાંની એક કોરી જોડ હતી તે પહેરી લીધી. દરખારમાં જઈને પડ્યા ખીમાજના દુહા ભોલવા લાગ્યા. એક એકથી ચઢિયાતો દુહો કંઠમાંથી નીકળતો જાય તે કચેરી ડાલતો જાય. દરખાર કહે: “ગદવા, નામે શું ?” જવાબ દીધો: “મારું નામ ભોળાં લાદિત.” દરખાર ખંડે ! ખડે ! દાંત કાઢ્યા: “કાં બાપ ? ગદવી, તમે ભોળાં લાદિત ન હો.” “અરે

આપ, હું પોતે જ. જોજો.” “ના ના કવિ; તમે કવિ સાચા, રૂંડ કાવ્ય; કરી જાણો છો, પણ જોજો લાલિત તમે નહિ.” ચારણ સોજ કળાનો હતો, પણ સાંભળીને એક કળાનો ચર્ષ ગયો. દરબાર કહે: “કવિરાજ, ફિર રાખો મા; તમને માગો તેટલું માતાજી અપાવશે, પણ તમે જોજો લાલિત નહિ.” ચારણે ફુલાધને ઉત્તર દીધો: “દરબાર, હું જોજો લાલિત છું એમ કબૂલ કરીને એક દોકડો દે તો મેં લાખ પાસા લેખીને માથે ચઢાવી લઉંશ, ખાંધે ‘જોજો લાલિત નહિ’ એમ કહી કરોડું દે તો પણ ગૌમેટ છે!” ઘોંટ કાઢીને ખીમાજીએ છેલ્લો ધા કર્યો: “ગઢવી, આવી પુલવાડીમાં લગડાં જઘલાવીને જોજો લાલિતનો વેશ કાઢતા હતા એ અમે આંહી બેઠાં-બેઠાં જોતા હતા હો કે! મોટે માગો એટલું આપું; પણ જોજો લાલિતનું નામ ન સ્થે.” ફુલાયજીનું માથું ફાટવા લાગ્યું. એણે હાકા ઉપાડ્યા:

તું કોરડા મ કાઢ, તતખણ બેસીને તખત

આલપરે આપાઢ (કે દિ') ખરાડ્યું નો હોય ખીસરા

[એ ખીમાજી! તખત પર બેસીને તું આવા ચાખડો મને ન માર. આલપરા ફુંગર કદિ આપાઢ માસ અણવરસો ન જ રહે. જતાં તું આલપરાનો ઘણી ઉઠીને ધિક્કાર કરે છે?]

નીસરણી નજ આખર તણી, ચાહી ચિત્રેવા

(પણ) ઉંચી આલપરા લીંત તાહાળી લાણના;

[મારા અક્ષરો (કાવ્ય) રૂપી નીસરણી માંડીને તારી દિવાન પર ચિત્રો ચીતરવાની આદતના તો ઘણી છે. પણ હે લાણ જેઠવાના પુત્ર, હે આલપરા પહાડ (ના દવાળી)! તારી લીંત તો અતિ હૂંચી થઈ પડી!]

ખીમા ખેંગ પખે અપજે ઓટેલું થીયું

આતપરે આવે ભારે પગ થયો લાણના !

[હે ખીમા! ઘોડા વગર અમારે નચકને પાછું વળતું પડે છે. આલપરા ફુંગર પર આવતાં અમારા ભારે પગ થઈ ગયા!]

ખીમા ખેત્ર ગને સાંઠે સાકર નીપજે

લોં લાલગી જકે (અમાણું આખર કોઈ ઉગું નહિ.

[હે ખીમાજી! ખેત્ર જો સારી જમીનવાળું હોય તો તો સાંઠાની અંદરથી પણ સાકર નીપજે પરંતુ જ્યાં ભોંય જ ખારી છે, ત્યાં અમારા અક્ષર (કાવ્ય) રૂપી ખીજા શી રીતે ઉગી નીકળે?]

ખાણી રહીઆ ખાણ, નાખે નજ આખર તણાં

તો જવિયા પાખાણુ લેદે તન કાંઈ લાણા ઉત

[ધનુષીરીઓ પોતાના અક્ષર (કાવ્ય) માં ખાણુ ચાહે તેટલા જોરથી દેડે પરંતુ તારા જોર પાખાણના અંગ કાંઈ બોડાં લેવાય છે?]

સોયના તાણ સખાજ સે જમ સર લાણના

ભરશે ભૂપ ઘણા ખીમા તો રીસે ખીનો.

[આ મારી લુન દિપર (હાથમાં) તો સુવર્ણપાત્ર છે, અને તું રીસાઈ ગયો છે. તો એ કવિતાં રૂપી પાત્રને ભરી દેનારા અન્ય ઘણા ભૂપતિઓ નીકળી પડશે.]

એટલું કહીને મહામૂલ્યનું માથું ફાટવા લાગ્યું. એણે હુલા ઉપાડ્યા: 'હાનને પણ તરછાંડી ચારણ આવી નીકળ્યો.'

* સાંગડાં નામના કોઈ સોરઠી રાગની મા મરી ગઈ. તમામ ખંડિયા દરબારે હતા તેઓએ જઈને રાજમાતાના શોક ખાતર મૂછો મુંગવી. પરંતુ મુંગવટે નામનો એક ખંડિયો હતો તેણે મુંડન કરાવવાની ના પાડી. કેમકે પૂછ્યું: "કેમ મુંગવટેલાઈ, તમે શું ખંડણી નથી ભરતા?" જવાબ દીધો: "હું ખંડિયો સાચો, પણ મૂછું નહિ મુંડાવું. કેમકે સાંગડાની માંતા કુંવારો હતાં ત્યારે મારી વેરે એનું માથું નખાણું હતું!" વાત પહોંચી રાગની પાસે. રાગએ હુકમ દીધો કે મુંગવટેએ મૂછો મુંગવવી જ પડશે. મુંગવટે કહે કે માથેથી માથું જાય તો પણ એ વાત નહિ બને: સાંગડો ચડ્યો સૈન્ય લઈને. નાના એવા ગામડાનો ધણી મુંગવટે પોતાનો બચાવ કરી ન શક્યો. તત્કાલ ખેંચીને રણમાં ચડ્યો. આખરે લડી લડીને પડ્યો. પ્રાણ નીકળ્યા ગયા હતા, પણ પ્રયંત કાપા જણે જીવતી હોય-તેવી દેખાતી પડી છે. મૂછો તો બ્રોમાં ખૂતી ગઈ છે. ત્યાં સાંગડો આવ્યો. મુંગવટેના શય ઉપર ચડ્યો. તત્કાલ ખેંચી: "કાં, કહેતોં તો ને, કે મૂછો નહિ મુંડાવું?" એમ બોલી પોતે તત્કાલથી મુંગવટેની મૂછ કાપવા મંડ્યો. તે વખતે ચારણે હુલા ફેંક્યો:—

જોતો કોઈ જડિયો નહિ, બાબર બીજ વાર,

સાંગ સમારણહાર, મૂછ તારી મુંગવટે!

[ઓ મુંગવટે! તું દળમ શોધતો હતો, પણ તને કોઈ મળ્યો નહોતો. પણ આજે તો જો, આ સાંગ પોતે ઉડીને દળમ બની તારી મૂછો સમારી રહ્યો છે!]

હુલા સાંભળીને સાંગડો ચંબ્યો: ખસીયાણો પડ્યો. એક બાજુની મૂછ કાપી હતી: તેટલાથી જ ચટકી ગયો!

* લખુભાઈ ચારણ શિહોરને પાદર ઉઠા છે. એપને મંડવા ગામે પહોંચ્યું છે. પણ કેમ કરીને જવું? કાંઈ વાહન નથી. ત્યાં તો બાવનગરનો બારવડીયો જોગીદાસ ખુમાણ નીકળ્યો. જોગીદાસે પૂછ્યું: "કેવા છો?"

"કણ્ણી છું."

"કાંઈ દીકરાં છે?"

"ચાર પાંચ જીવાન દીકરા છે."

"આસામી કેનીક છે?"

"તમારે પ્રતાપે ૫-૧૦ દળરતી."

જોગીદાસે વિચાર્યું: આ પટેલ બાબ પકડી જવા લેવો છે. એના દીકરા જરૂર દળર એ દળર લઈને આવશે: વિચારીને એણે નો ચારણને એકાડે (પોતાની પછવાડે) ઘોડી ઉપર બેસારી લીધા. ફેટો હતો તે લઈને પોતાની સાથે બાંધી લીધા. ઘોડીને હાંકી મૂકી. બરાબર માંડવાને પાદર પહોંચ્યા એટલે ચારણે હુલા લલકાર્યો:—

હણકો નાર થીયે, (તાકે) ચિત ખૂમા ચળીયું નહિ

લાખર લીલડીએ, જડધર મોહ્યા જોગડા.

[હે ખૂમાણ, તારું ચિત્ત તો નારીઓના પગનાં ઠમકારથી પણ ન ચળ્યું, એટલે બધો તું પવિત્ર છે; જ્યારે મહાન રાંકર પણ એક લીંટડીમાં મોહી પડ્યો હતા.]

કુહો સાંભળીને જોગીદાસે પછવાડે જોયું ! “કાણુ છો ? ચારણુ છું ! અરે અલાગીઆ, બોલવું તો ખરું ! નાહકની મેં તો મારી ઘોડી મારી નાખી !”

“પણ બાપ ! આજ પાતો પોતું એમ નહોતું એટલે તમને જરાક છેતરવા જેવું થઈ ગયું ખરું ?”

જેવ જણા હસ્યા. ચારણુને ઉતારી મૂક્યો.

* * * *

જરાર નદીને કાંઠે ખરાખર જેઠ મહિનામાં લાખા ધુલાણીની ફાજ નીકળી. એમાં અંચાનક સરવડું વરસ્યું. અમીર ઉમરાવોએ શાલુદુશાસા અને હીરાગળ ઓઢેલાં એ બંધાં પકળી ગયાં. ઘોડા માથેથી સડુએ રક્તજ છાંડી તથાપાવળાંનાં ઝાડ ઉભાં છે તે ઉપર પોતપોતાનાં રેટા, શાલુદુશાસા સૂકવી દીધા. આથે ઉભો ઉભો રા' લાખો આ શોભા નિરખી રહ્યો છે: તખ્તરાનો (અરીણનાં અનેકરંગી ધુલોનો) બાગ હોય એવી નદી શોભવા લાગી છે. તડકો નીકળી ને લૂગડાં સૂકાઈ ગયાં. સડુ પોતપોતાનાં લૂગડાં લેવા ચાલ્યા ત્યારે લાખાએ હાથ આડો કર્યો: “જીવાન્યો, લૂગડું કોઈ લેજો મા !”

“કાં બાપુ !”

“નદી બહુ રૂઢી લાગે છે. તમારા રેટા હું તમને નવા અપાવી દઇશ. પણ હવે નદીનાં ચીર ઉપાડશો મા !

લાખે વન ઓઢાડીયાં પીળી પાંતરીયાં.

* * * *

એ જ જરાર નદીને કાંઠે કેડ કેડ સમાણો ઝીઝવો ઉભો છે: ભાદરવા મહિનામાં લેંમડીઓ ચરે છે. ચારણુના છોકરા વાંસળીઓ વગાડે છે. ખરાખર એ ટાણે ઉત્તરજી રાખ નીકળ્યો અને એણે આ જમાવટ નિહાળી. માનવી, પશુ અને કુદરત, ત્રણેનો આવો મેળ મળેલો દેખનાં ઉત્તરજીના પાસાબંધી અંગરખાની કસો તૂટવા માંડી. એણે કહી દીધું: “એલા માત્રધારીઓ ! જાઓ આ નદી-કાંઠાની જમીન તમને બક્ષીસ થઈ ગઈ. કરો હિસોળા !”

* * * *

એ જ જરાર નદીને કાંઠે હેમડડાઉ વણુઝારાની પાંચસો પોઠો નીકળી. પાંચસોમાંથી ત્રણસો તો સાચાં મોતીની પોઠો હતી. એક પોઠીઓ નદી ઓળંગતો હતો એમાં ખરાખર નદી વચ્ચે ગુચું-ઉતરગાઈ ગઈ અને ઝરરર ! મોતીનો ટગલો નદીનાં નીરમાં ધાવાં લાગ્યો. ત્યાં તો માછલીઓ દોડીને ભેગી થઈ ગઈ. ચળકારા મારતી રંગબેરંગી માછલીઓ: એના મોંમાં સાચાં મોતીડાં: એ નદીનાં નિર્મળ પાણી: અને માથે સૂર્યનાં કિરણો: રંગેરંગ ગૂંચાઈ ગયા. ઝલેગાટ પથરાઈ ગયો. હેમડડાઉએ હુકમ કર્યો:

“મોતીની ગુણવાળા ત્રણસે ચે પોઠીઆ નદીમાં ફલતી નાખો. નદી ભારે રૂઢી લાગે છે !”

અને નદીએ આવા ત્રણ જ નથી દીધા:

લાખા જેઠા લખ ગીયા ઉત્તર જેઠા સડુ

હેમડડાઉ હલ ગીયા વેણ ન. કેણી વદ

ખરેખર બહુરતના વસુંધરા છે !

વિ સ્મૃત

અસ્તાવના

[છુટાં છવાયાં છપાતાં નાટકો જોતાં ગૂજરાતમાં એક વર્ષને નાટકની ઘેલછા લાગી છે. એકઅંકી અને અનેકઅંકી નાટકો-એવા વિચિત્ર વિલાગોની વચ્ચે નાટકો વેચાય છે. પશ્ચિમના કાળને અનુરૂપ (Realistic) નાટકોનું અનુકરણ પણ થવા માંડ્યું છે. ગોલ્ડસ્મિથ અને બરનાર્ડ શૉના નાટકોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય છે અને એ કક્ષાએ પહોંચવાને કેટલાકને આકાંક્ષા પણ થઈ હશે. એવી વખતે સર્જનશૂન્ય શિષ્ટ સાહિત્યની અવગણના ન કરતાં તેમાંના ચિરંજીવ અંશે પોતાના કરી લેવા કેટલું પણ પ્રાણી અભિમાયો જોઈએ. એક જ દિશા કરતાં સર્વ દિશાનાં સુંદર તરવો ભેગાં મળે તો જ સાહિત્ય ખરું સમૃદ્ધ થાય.

આવા કંઈક વિચારે World classનાં વાંચતાં એક જાણતી નાટકનું લાપાંતર પ્રયોગ ખાતર પણ કરી જોવા મન થયું. અંગ્રેજ પ્રભુએ તો આ નાટકને શિષ્ટ ગણ્યું છે, આપણા અભિપ્રાય આપનારો ભ્રાત્રી છે. મને તો આ નાટકમાં માનુષી તરવો ઉપરાંત માનવક્ષતિઓ અને સ્ત્રીકમણતા કંઈક અંશે દેખાય છે. દારૂમય કટાક્ષમાં જોડીપરથી પાછું ન પડે એવું મને જણાય છે. એવી જ કંઈક સરખામણીમાંથી ગૂજરાત માટે આ નાટક લૂંટવાનું મને મન થયું. મૂળ અંગ્રેજીમાં એમ્બરલેનના લાપાંતર ઉપરથી આપુંય નાટક અનુસરણ છે, મહને લાગતી ક્ષતિઓ જોડીને તેવી રાખી, હું એનો સંજ્ઞા નથી એ ભૂલ્યા વિના દેશ અને કાળના ચિહ્ન સર્વ કંઈ રાખ્યું છે. આપુંય નાટક એકઅંકી છે, એટલું જ નહિ પણ દારૂ સરખું જે નથી, એ વિશિષ્ટતા છે. એકદાર મને બીજાઓ પણ આવાં નાટકો માપતા થાય તો કેટલાય આગળ આપણા નાટકકારો ઉંચી નિસરણી-એથી નીચે આવશે.]

- વિસ્મૃત -

(એક ભયાની નાટક)

- પાત્રો -

પતિ

પત્ની

નાટક-તારકુવાગદય

પ્રવેશ ૧ લો

સ્થળ: કીઆઉટો શહેરના એક ખાનગી ઘરની ઓરડી.

પતિ- હું પાટનગરના એક પરિણીત રહેવાસી છું. હમણાં જ પૂર્વ તરફ મુસાફરી કરી પાછો આવું છું. મુસાફરીમાં મીના પ્રાંતના નોગામી ગામમાં મ્હાની હોટલમાં હતા નામની છોકરી મળેલી. તે હું પાટનગરમાં પાછા આવવાની ખર્ચ પડતી જે મ્હારી પાછળ ચાલી આવી. આજ સંજના કાંટા-શીરાખી તેના રહેવાસીમાં મ્હારી વાટ નેશો એમ પત્રથી જણાવે છે. પણ મ્હારી ડાકણ જેવી બેરી કંઈક વ્યેમાંઈ છે. એને બોલાવી કંઈ ઉડાવવાની એની વાત કરે કે હું છું.

અરે ! અરે ! તું છે કે ! બેલને ! તું ક્યાં છે ?

પત્ની- મને બોલાવી ? શું કામ પડ્યું ?

પતિ- જરા અંદર આવ તો !

પત્ની- જેવી આજા.

પતિ- મ્હેં તો તને એટલા જ સાફ બોલાવી કે હમણાં દરરોજ રાતના મ્હને અપશુકની-આળ સ્વપ્નો આવે છે. મ્હારો જીવ ઉઘો રહે છે. એ જ વાત કરવા મ્હેં તને બોલાવી.

પત્ની- શું બોલું બોલું બોલો છો ? સ્વપ્નો તે કંઈ સાચાં પડતાં હશે ! સ્વપ્નો તો પ્રકૃતિ-દોષથી આવે. માટે નકામા માયું ત્રીકશો મેલિ.

પતિ- તું કહે છે તે તદ્દન ખરૂં. પ્રકૃતિદોષથી આવનાં સ્વપ્ન દંચમાંથી નવું વખત ખરો ન પડે. પણ એ નવથી મને તો એટલા અંધો જીવ ઉઘો થયો છે કે કંઈ જાણ કરી મ્હાં અને ત્હાં પુણ્ય કરું.

પત્ની- ક્યાં જશો ?

પતિ- આખા દેશમાં એક એક શાંતિદાઈ અને મુંદે મેદિરમાં પગે લીંગો આવું.

પત્ની- ના, ના, એક કંઈક પંચુ તંપને થર બંધારે નહિ જવા દેડે. તંમને કંઈ એવું જ સાગતું હોય તો ઘેર બેઠા થતું હોય એવું કંઈ કરો.

પતિ- ઘેર કરાય એનું ? એનું તે કશું પુણ્યનું કાર્ય ?

પત્ની- ધૂપદીપ કરો.

પતિ- કેટલી મૂર્ખ ! શું ! એ મ્હારે યોગ્ય છે !

પત્ની- ઘર ખદાર કરવાનું કોઈ પણ ધર્મકાર્ય હું કરવા દઈશ નહિ.

પતિ- વાર, જોઈશ, અનાપના ગમે તેમ જોશે છે. બસ કર ! શું કરવું ? (વિચાર કરી)
આહા ! જડ્યું ! વિસ્મૃતિ કરતી.

પત્ની- વિસ્મૃતિ ! એટલે શું ?

પતિ- તને શું ખબર ! એ વ્રત તો તપસ્વિ ગરમાના વખતમાં થતું. એ કરવા માયા ઉપર “ વિસ્મૃતિની કેથા ” નાખી મોક્ષ માટે ભૂત અને ભવિષ્ય ભૂતવાનાં. એ વ્રત તો ઘણું જ કઠણ છે.

પત્ની- કેટલો વખત લાગે !

પતિ- લગભગ એક બે આઠવાડીઆં.

પત્ની- એટલા બધા દિવસ તો નહિ ચાલવા દઉં.

પતિ- ત્યારે કેટલો વખત બચડયા વગર ચાલવા દેશે ?

પત્ની- બહુ તો એક કલાક. પણ એક દિવસ ચાલે એમ હોય તો કરી જુઓ.

પતિ- કદી નહિ ! આ વ્રત કંઈ સહેલું નથી કે એક દિવસમાં પુરું થાય. એક દિવસ અને એક રાત આપવાની મહેરબાની કરે.

પત્ની- એક દિવસ અને એક રાત ?

પતિ- હા.

પત્ની- હું તો કશવઉં છું, પણ તમારે કરવું જ હોય તો એમ કરો.

પતિ- ખરેખર ?

પત્ની- હા, ખરે.

પતિ- હાશ, મને ગમ્યું. પણ આટલું સાંભળ. જો, વ્રત ચાલતું હોય ત્યાં કોઈ પણ સ્ત્રી આવે તો નહિ જ પણ નજર મુઠ્ઠાં કરે તો પુણ્ય નાશ પામે. માટે હું જોયું ત્યાં ન જ આવવું.

પત્ની- સાફ, હું નહિ આવું. પુરું કરો.

પતિ- હીક, ત્યારે આપણે પુરું થયા પછી જ મળીશું.

પત્ની- તે થઈ રહ્યા પછી જ હું તમને મળીશ.

પતિ અને પત્ની- આવજો, આવજો.

[પત્ની ચાલી નય છે]

પતિ- સાંભળ્યું ?

પત્ની- શું છે ?

પતિ- મ્હારા કલા પ્રમાણે કરજો. સુદનો આપ ઉતરે એમ ન કરતી. “ રસોડામાં ધમ્મા-ચક્રી ચાલે તો વિસ્મૃતિ ન થાય.” ગમે તેમ ચાય પણ મ્હારી પાસે તો ન જ આવતી.

પત્ની- નિમિત્ત રહો. નહિ આવું.

પતિ- ચાલ, ત્યારે ત્રણ થઈ રહેશે પછી મળીશું.

પત્ની- વાર.

પતિ અને પત્ની-આવજો, આવજો.

પતિ- (હસતો હસતો) સ્ત્રીની શુદ્ધિ જ પા'નીએ. એ બસાએ બધુંજ સાચું માન્યું.
(ચાકરને) તારકુવાઝહય ! ક્યાં છે ?

ચાકર- હાજી.

પતિ- ક્યાં છે ?

ચાકર- આપની સેવામાં.

પતિ- બહુ જલ્દી આવ્યો.

ચાકર- સાહેબ, કંઈક ખુશમીનગમમાં છો ?

પતિ- મહારા ખુશમીનગમનું કારણ છે. તને ખબર છે આજ સાંઝના હવાને મળવાનું જવાનો છું. પણ મહારી ધરડી વડુને તેની જરાતરા ખબર પડી છે. મહેતેને સમજાવ્યું છે કે હું વિસ્મૃતિ આદરવાનો છું. કેવું સરસ ! હવાને મળવાની શુકિત !

ચાકર- જનાબ, શુકિત તો ફક્ત.

પતિ- પણ તેમાં મને તહારી જરા મદદની જરૂર છે, આપશે ?

ચાકર- શી ?

પતિ- એટલી જ કે, એ ધરડીને મહેતેનું છે કે મહારા ધર્મકાર્યમાં તેણે આડે ન આવવું. પણ હવે જાણે એથી તો ડાકણ છે કે કપાયે ડાકીઈ કરે. અને કંઈ જ ધર્મિગ ન દેખે તો બૂમોબૂસ પાડી મૂકે. જો કે તને અગવડ તો પડશે પણ હું પાછો આવું ત્યાં મુખી મહારી જગાએ જોડવાય તો બસ.

ચાકર- અરે, એમાં અગવડ તો કંઈ જ નથી. પણ પકડાઈ તો એવો આંપડી કહાડે કે- મને માફ કરો.

પતિ- શું બોલ્યો ? મહારી જગા સંભાળી ઉપકાર કરે, તને નહિ જ વડવા દઉં.

ચાકર- ખરું, સાહેબ, પણ આટલી વેળા માફ કરો.

પતિ- ના, ના, મહારી ખાતર આટલું કરે, તને આંગળી પણ નહિ અંરકાંડવા દઉં.

ચાકર- કૃપા કરી મને જવા દો.

પતિ- એહ પ્રત્યુ ! હુઆ, મહારી વડુનું સાંભળશે પણ મહાંડે નહિ ? તો શું મહારી સ્થાને જ થવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ?

(મારવા હાથ હથામે છે)

ચાકર- આપને તાબે છું.

પતિ- ના, ના, મહારી સ્થાને થવું છે ને ?

ચાકર- ના, જનાબ, આપનો સેવક છું.

પતિ- ખરેખર !

ચાકર- હા, ખરેખર.

પતિ- મહારો ગુસ્સો દેખાવતો દેતો. તે ત્યારે મહારી જગા સંભાળ.

ચાકર- જોની આપની આગ.

પતિ- દરે ગમ્યું ઉભો રહે, હું વિરમ્ભતિની તૈયારી કરું.

ચાકર- આપનો દુકમ ગમે ઉતર્યો.

પતિ- અદો લેસી જા.

ચાકર- અહો, કેટલું સન્માન ?

પતિ- દરે, તને આડચણુ પડશે પણ આ "વિરમ્ભ કંથા" માથા ઉપર ઓડવાની મહેરબાની કર.

ચાકર- આપનું ફરમાન પડેંચી ગયું.

પતિ- હીક, જોજો, જો મ્હારી રૂદ વણુ આવે અને કહે તો પણ કંથા માથેથી કઢાડતો નહિ. હું પાછો આવું ત્યાં મુંગી ઓટી જ રાખજો.

ચાકર- છેડાએ નહિ ખસવા દઉં. ગમરાસો નહિ.

પતિ- હું તરત પાછો આવીશ.

ચાકર- મહેરબાની કરી વ્હેણા આવજો.

પતિ- હીક, પાછું પતી ગયું. હના મ્હારી વાટ જોની રહે. જલ્દી પડેંચી જાઉં.

પત્ની- આ ધરના કારભાર મ્હારા દાઢમાં છે. મ્હારા પતિએ ધર્મકાર્ય માટે કશું તે સમજાયું તો ખરૂં પણ બે વખત "ન આવીશ" "ન આવીશ" કહેવાથી દાઢમાં કંઈ કાશું રહે. ચાકર, માટે એક ખુલામુંથી છાતીખાની નજર કરૂં. (જુલે છે) આ મું ? મ્હારા ધારવા કરનાં આ તો વધારે દેવકદ છાતે છે. (અંદર આવી પાસે આવતાં) માફ. માફ કરેલ. આપે ના કહેવા છતાં જતા તમારી વધારે ચિંતા થવાથી આવી. આપ રહેજ "વિરમ્ભ કંથા" નહિ ઉપારો ? કદાચ એક જ મ્હાનો ખાસો પીશે તો મન આનંદિત થશે.

(કામળા નયની મુર્તિ માથું દબાવે છે.)

તમે ખરૂં કહ્યું. તમારૂં કહ્યું ન માનવાથી આપ શરૂ થાવ એ સ્વાભાવિક છે પણ કૃપા કરી આપને માથેથી કંથા ખસેડી આરામ લો. (મુર્તિ ફરી માથું દબાવે છે) તમે મને તેટલી ના પાડશો પણ હું તો લઇ જ લઉં. સાંભળો છો ? કામળો કહાડી નાખો ! (કામળો વાળી લે એ અને વાઙ્મયદય છતો રહ જાય છે.) મું, મુઆ તું અંદિ ? મ્હારો જુદો ક્યાં ગયો ? હજી દસાવશે કે નહિ ?

ચાકર- મને કંઈ જ ખબર નથી.

પત્ની- અરે ! હું કેટલી ચીડાઈ છું ? મ્હારો હવ નિકળો જાય છે ! પેલીને ત્યાં જ ગયેલો ! બોલ, બોલ, નહિ તો કદાચ જ કરી નાંખીશ !

ચાકર- ત્યારે તો કેમ છુપું રખાશે ? મંત્રિક દેનાને મળવા ગયા છે.

પત્ની- મું, ફેરવી દેનાને મળવા ? કાગડા, કહે તો ખરો ? મું ખરેખર, દેનાને મળતા ?

ચાકર- ખરેખર, ત્યાં જ ગયા છે.

પત્ની- દેનાને ઘેર ગયાનું સાંભળું છું ત્યારે હું ખજી મરૂં છું ! મ્હારો હવ જાય છે !

(રડતી વાત મૂકે છે)

ચાકર- તમારાં આંશુ અંતઃકરજનાં છે.

પત્ની- તે મને કહ્યું હોત તો તેને ન જ જવા દેત. જા, સાચું બોલવા માટે તને જવા દઉં છું. ઉભો યા.

ચાકર- આપની કૃપા.

પત્ની- તું અહિં કેવી રીતે બેઠો ?

ચાકર- માલિકે અહીં બેસવાને ફરમાવ્યું અને અનિચ્છાએ મહારે તેમ કરવું પડ્યું.

પત્ની- બહુ સારું, હવે મહારે એક કામ કર.

ચાકર- શું કરું ?

પત્ની- ફક્ત એટલું જ કે આ "કંથા" જેવી તારા માથા ઉપર નાંખી હતી તેવી જ મહારા માથા ઉપર નાંખ.

ચાકર- આમ કહો છો તે બરાબર છે. પણ જો જાણવામાં આવે તો મહારા તો કુચો જ નિકળી જાય. માટે માફ કરો.

પત્ની- હું તને નહિ હાંડવા દઉં. માટે ચાલ, ચૂક, જોઈએ.

ચાકર- આટલી વેળા જવા દો.

પત્ની- હું તને ઉતી આંચ પણ નહિ આવવા દઉં.

ચાકર- વાર, ત્યારે જો મને કંઈ થશે તો આપે છાંડાવવો પ્રાર્થા.

પત્ની- બરાબર, ચાલ જોરાડ.

ચાકર- તો આવો, અહિં બેસી જાય.

પત્ની- સારું.

ચાકર- તમને ગમશે તો નહિ પણ આની નીચે માથું ધરે.

પત્ની- એવી રીતે જોરાડ કે મહારી તારી વચ્ચે તકાવત.

ચાકર- કદીયે નહિ જાણે.

પત્ની- ખરે !

ચાકર- હા.

પત્ની- જા, ત્યારે મગા કરો.

ચાકર- જોઈ આપની આગળ. (સાંભળીને ચાકરે)

પત્ની- ઉભો રહે, તારકુવાંઝડપ.

ચાકર- બા, શું છે ?

પત્ની- જોજો, જાણવતો નહિ કે હું બેઠી છું.

ચાકર- જરૂર નહિ.

પત્ની- હું તને મહારે હાથે બરડો કાંઈનાં બેઠે આપીશ.

ચાકર- આપનો મહા ઉપકાર.

પત્ની- જા, ચાલો જા.

ચાકર- આ ચાલો.

પતિ રસે ચાલતાં ગાતો રાગડા તાણતો આવે છે.

તેની બહારી હૃદયવિનુતિ
સ્નેહની એ સરીતા,
તેની પાસે જગત પસંદી
નય છે લેહ હાવાં.
આસિખાણું હૃદયપટમાં
ચિત્ર બહારી તરફ છે,
ને દેવામાંથી જગત સંપત્તિ
ત્યાંજ આવી વસ્યું છે”

(૪૬૬૧૦.)

અરે, સ્વપ્નમાં બખાતો હોડ એમ લાગે છે. તારકુવાઝદય મ્હારી વાટ જોતો હશે. ચાલુ થેર જાડ. જરા હવે નીચો થઈ છું. ફિકર થાય છે શું એ યમું હશે. (પર આવે છે.)
એ, એ, તારકુવાઝદય ! હું પાછો આવ્યો છું. (ઘોરડામાં દાખલ થાય છે) હમણાં જ આવ્યો. તારો તો વખત પણ નહિ જતો હોય ! (એસી જાહેર) ચાલ, તારી “કંથા” ખસેડી નાંખ. હનાએ શું કહ્યું તે સાંભળવું હોય તો સાંભળ, સાંભળે છે કે ? (અર્ધ માથું હલાવી દા પારે છે.) નને ગમશે ! તને ખબર જ કદું છું. મેં ત્યાં જવાને બહુએ ઉતાવળ કરી પણ જતાં જતાં સંખ્યાકાળ પડી ગઈ; અને હું તો હના મ્હારી વાટ જોતી હોયો દશે એવા વિચારમાં હીન હતો. પછી તો મેં જાહેર દરવાજો ઠોક્યો. એટલે તેણે અંદરથી “કોણ ! કોણ !” કહી ખૂબ પાડી. તે વખતે જરૂર વરસાર વરસતો દોવાથી મેં સંગીતમાં જવાન આપ્યો.

“જરૂર વરસના વરસાદમાં પ્રિય હના તને કોણ મળવા આવે ? શું તું કોઈ બેઝિયને મળવા ઉત્સુક છે ?”

તેનો જવાબ હનાએ સંગીતમાં જ આપ્યો : “કેવી મજા ! પ્રેમી વિના આવી રાતે બીજું કોણ મળવા આવે ? પધારે.” આવું બોલીને તેણે જટપટ સાંકળ ખોલી, અને ઉપરની ટટીમાંથી મ્હારા ઉપર ડુલ્લો વરસાદ પડતાં જ મ્હારી હના આવી-પડી થઈ. પછી તો એક બીજાનો હાથ જાડી અમે અંદર ગયાં. હું તો વિચારમાં જ હતો કે વખતે હના બીજા વધારે પ્રેમીઓની વાટ જોતી હશે. પણ અરે ! મ્હારી મધુરી-હના ! મ્હારી પાસે જ્યાંથી મ્હારો હાથ જાડી તેણે કહ્યું : “જો હું તમને ન મળતી-હોડ તો પહેલેથી જ કહેલે કે હું નથી ગમતી. પણ હું બોળાને ભરમારી છેવરશે ના.”

મેં કહ્યું : “શું કામ મુરમે થાય છે ? હું કેંઈ છેવરતો નથી.” પછી તેણે હું તને તારકુવાઝદયને કેમ લઈ ન આવ્યો એમ પૂછ્યું. મેં વાન કરી ત્યારે બોલી : “બીચારો કેવો એકલો સોરતો હતો ! એના જેવા મુંદર છાંટરા યોગ દોષ છે. તમે એની સલાહ લેજો.” ત્યારે માટે હનાએ કેવી ભલામણ કરી. મ્હારી મુઠ્ઠા-પહોતો એક-સેકમાં પણ મળવું નામ મરી ન કહે.
(અમળો ખૂબ દાણે છે)

પછી તેણે અંદરના ઘોરડામાં જઈ આરામ લેવાનું કહ્યું : અમે, એક બીજાનો હાથ જાડી અંદર ગયાં. પછી તો તેણે મ્હારા અને મીઠાન આપ્યાં ! અમે તો એકબીજાને પાવા પીવા મંજૂલ પછી તો હસવા, મજામાં લાંબી રીત કહાડી.

છેવટે મોડી રાતે તેના કહેવાથી બીજી ઓરડીમાં થોડો આરામ લીધો. પછી તો વહાણું વાયું અને મહેં જવાની રત્ન માગી. ત્યારે હના બોલી: “મહારા બહારા પ્રાણુ! મહારા અંતરનો બધો ઉમળકો ખાલી કરવો હતો. પણ રંગની વીતી ગઈ અને કેટલુંયે ખાલી રહી ગયું. થોડુંક થોભો.”

પણ મહેં ના પાટી ને જોતજોતામાં મંદિરોમાં મંગળાની આરતીના ઘંટ. વાગવા માંડ્યા. અક્ષતના દુરમનો અડધી રાતથી વગાડવા માંડે છે ને? પણ છેવટે મન્યાં હતાં તે છૂટા પડવાને જ ને.”

મહા મહેનતે છુટો પડી ચાલ્યો આખો. તે તો એક મોટે મહારી પાછળ જોઈ જ રહી. છુટા પડતાં મહારા જીવના કંકડા થયા. [તે સતત માંડે છે] અને પછી હું ઘેર આપ્યો. [ફરી રહે છે] સાફ, મહારા આનંદથી મહારા હંયાની વાત તો બળી ગઈ. ચાલ, વિસ્મૃતની કંથા ઉઘાડી નાંખ. ઉઘાડ! મહારે કંઈ જ કહેવાનું નથી. ઓ ખુદા! તું કેવો છે! ઉઘાડને? નહિ તો હું ખેંચી નાખીશ! સાંભળે છ! (કામજો ખેંચે છે અને બેરી ફરી પડે છે).

પત્ની- અરે, કેટલી ચીડવાઈ છું, કેટલી ગુસ્સે થઈ છું? મને છેતરી હનાને ઘેર ચાલી જવું!

પતિ- અરે, ના, ના. જરાયે નહિ. હું હનાને ઘેર ગયો જ નથી. હું તો વિસ્મૃત થાઉં છું.

પત્ની- શું? મને આવીને એમ કહે છે કે હું વિસ્મૃત થાઉં છું! અને વળી ‘હાકણ આમ કરશે ને તેમ કરશે’ સંભળાવવું? કોધથી બળી મફત છું. ક્યાં ગયા હતા?

(પતિને ઝાલીને ચક્રારી સમરડી ખવડાવે છે).

પતિ- ના, ના. એવું નહિ. મહેં ક્યાં કન્યું છે! માફ કર, માફ કર.

પત્ની- અરે, જીવ સગાઈ ગય છે! ગુસ્સો! ક્યાં ગયા હતાં! ક્યાં ટપ્યા હતા?

પતિ- સાફ, ત્યારે ત્યારથી શું કામ છુપાવું! હું તો ટસુકુસીમાં દેવદર્શન ગયો હતો. મહારા અને ત્હમારા સુખ માટે પ્રાર્થના કરતો હતો.

પત્ની- કેટલી ગુસ્સે! કેટલી ગુસ્સે થઈ છું! તમે પ્રાણ મંદિરે જવ. એવાને!

પતિ- માફ કર, માફ કર.

પત્ની- કેટલી ગુસ્સે! હૃદયાર્પનો ગુસ્સો ચડ્યો છે! (પતિ નાસી બચે છે.)

પતિ- અરે, ક્યાં ગયા! કાઈ છે કે! ઝાલો, એને ઝાલો! હું એને જવા દેવાની નથી!

છટક્યા નહિ દઉં!

સૈ નિ ક

કૌસલનું ત્રિઅંકી નાટક

અંક પહેલો

નાનો ભાઈ—ભાઈ! મારે નદીએ જવું છે. મૌ જામ છે.

મોટો ભાઈ—[સ્વગત] માંડ લાગમાં આવ્યો છે. ક્યાંક તરીને સામે કાંઈ આવ્યો જામ તો. [પ્રકાશ] ને ભાઈ, તને તરતાં નથી આવડતું. તરતાં ન આવડે ત્યાં સુધી પાણીમાં ન જઈએ દો, ભાઈ! ક્યાંક ડૂબી જઈએ.

અંક બીજો

નાનો ભાઈ—ભાઈ, દવે તો મારે જવું જ છે, હા કહેા કે ના કહેા.

મોટો ભાઈ—[સ્વગત] દવે કંઈક તો કરવું પડશે, માને એમ નથી. [પ્રકાશ] ભલે, કાસે લઈ જઈશું હોં!

અંક ત્રીજો (ખાત્ર)

નાનો ભાઈ—ને ભાઈ, આ છીછરા પાણીમાં પહેલાં તરતાં શીખ્ય. પછી જોડા પાણીમાં લઈ જઈશ. (છીછરાને છીછરા પાણીમાં મૂકે છે. તેનું પેટ રેતીને અડે છે.)

મોટો ભાઈ—દવે હાથપગ પગાડ.

(છીછરા હાથપગ ખૂબ પગાડે છે, પણ એકે ઈય, પછી આગળ જઈ શકતો નથી.)

નાનો ભાઈ—ભાઈ પણ અહીં તો રેતી છે:

મોટો ભાઈ [વંચ પાણીમાં ડૂબે ડૂબે]—ને ભાઈ! રેતી તો અહીં પણ છે:

[હજી મારી અંદરથી રેતી કાઢી બહારવે છે. કહિતો સ્થિતિ પણ નહીં રહે, છે.]

વર્તમાન

સુધાર અને સુધારીકામ*

વિશ્વકર્માના વંશજો,

મારી ધણા વખતથી આપનેકોને મળીને, આપનો જ બનીને, આ વિશ્વકર્મા દેવની સેવા કરવાની ઇચ્છા છે, એટલે આપે આ સમયે મને ઓળખવાની જે તક આપી છે તેને માટે હું આપનો ધણો જ આભાર માનું છું. હું પોને વિશ્વકર્માને તમારી જેમ સીધો વરસ નથી, પણ જેટલે અંશે મેં એ દેવની એક અંશ માત્રની વિદ્યા પણ પ્રાપ્ત કરી છે તેટલે અંશે હું પણ એક તમારામાંનો જ છું, અને હવે વધારે નિકટ સમાગમમાં આવવાની આશા રાખું છું.

આત્યારે આપણે શ્રી વિશ્વકર્મા દેવની જન્મિત ઉજવણી ભેગા થયા છીએ. કોઇ પણ દેવની જન્મિત સારામાં સારી રીતે તો ત્યારે જ ઉજવાય કે જ્યારે એ દેવના સ્વરૂપનું આપણને સારી રીતે જ્ઞાન હોય, અને આપણે એ દેવના જેવાં કાર્યો કરવાનો પ્રયત્ન કરી એમનું ઋણ પતવના હોઈએ તો. હું અત્યારે એટલા માટે મને ખબર છે, તે પ્રમાણે આ દેવના સ્વરૂપનો ઘોરો ખ્યાલ આપી, તમો એમનું સારામાં સારું ઋણ કેવી રીતે પતવી શકો તે બતાવીશ.

પહેલું તો આ વિશ્વકર્મા દેવ દેક વેદકાળના છે. દેક ઋગ્વેદમાં એનું વર્ણન છે: એમાં લખે છે કે “તે દ્યુલોક અને પૃથ્વીને બનાવવી વખતે પોતાના હાથ અને પાંખો વગેરે ધડે છે. એવો એક સર્વ જોનાર દેવ છે. તે પિતા, ઉત્પાદક અને રચનાર છે તે બધી જ્ઞાનઆ-ઓને બાંધે છે.....વગેરે.” પછી મહાભારતમાં એમને “કળાનો પતિ, હનરો હસ્તકળાના કરનાર અને દેવોના સુધાર-રથ કરનારા ગણ્યા છે. અને પછી ક્ષત્રવૈવર્ત પુરાણમાં સુધારોને એમના સીધા વંશજ ગણ્યા છે. બીજી પણ એક સાખીતી મને ઉત્તર હિંદમાં મળી છે. ત્યાં સુધારને “બદ્ધ” કહે છે. એ બદ્ધ શબ્દ વિશ્વકર્મા માટે પણ વપરાયો છે.

વિશ્વકર્મા મહાભાગો જડે શિલ્પપ્રજાપતિ: ।

કર્તા શિલ્પસહસ્રાણાં ત્રિદશાનાં ચ વર્ષાકિ: ॥

આ શ્લોકમાં વિશ્વકર્માને હનરો શિલ્પ કર્તા-વર્ષાકિ-એટલે સુધાર ગણ્યા છે. એ વર્ષાકી ઉપરથી બદ્ધ શબ્દ આવ્યો છે.

આ ઉપરથી તમો સમજી શકશો કે કારીગરોમાં સુધારની પદવી દેક વેદકાળથી જ ઉચ્ચ ગણાઇ છે: વળી સુધાર માટે એક બીજો શબ્દ સૂતધાર છે. આ સૂતધારનો અર્થ ધણા સુધારો સૂત. એટલે જોનાઇ કરી જોનાઇ ધરવાવાળો કરે છે, અને પછી જોનાઇ ડોકમાં રાખી બાંધણુના જેવા ઉચ્ચ કહેવડાવવામાં માન ગણે છે. પણ એનો અર્થ તો નીચે પ્રમાણે છે: સુધારી કામમાં લાકડું ધરિત્રા માંપ પ્રમાણે બેરવા માટે સૂત=સૂતર.

* આ બાવળ અત્રેની સુધારવાડીમાં મહા સુદ ૧૩ વિશ્વકર્મા જન્મિતને દિવસે આપવા ધારેલું. પણ એ વખતની બેકડ (મીટીંગ) આવા ગંભીર બાવળને માટે યોગ્ય નહિ લાગવાથી, આના કંઈક સાર-રૂપે થોડું કહેલું. એટલે અને આ અસહ્ય બાવળ તેના અસહ્ય રૂપમાં રજુ થાય છે.

ગેરવાણું કરી, એની જાંટ પાડવામાં આવે છે. આ ક્રિયા ઉપરથી સૂતર ધરવા-વાળો તે સૂત્રધાર કહેવાયે. આવી જાતનું એકન-આંકવાની વિગ્રા માત્ર લાકડાને જોરવા પ્રતી જ નહિ હોતાં, ધોરના નકશા કરવાં સુધી વિકાસ પામેલી છે. આપણા દેવ વિશ્વકર્માને પણ પહેલાં દેવાના રથ કરનારા સુધાર કહી છેવટ હજારે શિલ્પના કર્તા કશા છે. મારું એવું માનવું છે કે સુધારભાષા પણ વિશ્વકર્માના આ સ્વરૂપને પોતાનું ધ્યેય માની શકે. ખરેખર સુધાર, જરૂર સારો રથપતિ કે એ-છનીપર થઈ શકે. વિશ્વકર્મા દેવ એ મદાન રથપતિ-ગિણી-છે. આ શિલ્પી વિના પ્રમુખી સૃષ્ટિ રચાઈ નથી એવું આપણું માનવું છે, અને ખરેખર, રથગનિ-આર્કીટેક્ટ વિના આપણાં એનિલા-સિક ગામો રચાયાં નહીં. નાટકમાં જેમ સૂત્રધાર વિના અર્થ અવ્યવસ્થિત થાય, અને નાટક જ કદાચ ન ભગવાય, તેમ જ અહીં પણ સૂત્રધાર-શિલ્પી-રથગનિ-વિના સારાં ગામો રચાયાં નથી.

૩૦ આનેદકુમાર કરીને એક સીધોનના વનની, 'આપણી દિલ્હી કળાના અને હુનરના મોટા અભ્યાસી છે. તેમણે દિલ્હના કારીગરો ઉપર એક નાનકડું પુસ્તક લખ્યું છે. એમાં આપણાં જ શાસ્ત્રોના આધારે જણાવેલ છે, કે આપણે ત્યાં હમેશાં કોઈ નગર કે શહેરરચનામાં ચાર કારીગરોની ઘણી અગત્ય ગણાઈ છે: સુધાર, લુદાર, કુંમાર અને વણકર. એમાં સુધારને અગ્રગણ્ય ગણ્યા છે કેમકે એ જીવનને જરૂરીઆતની જે બે મુખ્ય બીજો, ખાવાને માટે અન્ન-અને તેની વાવણી કરવાને માટેના જે હળ તે, તથા રહેવાને માટેનું ઘર-તે બનાવનાર સુધાર જ છે. હજી પણ નાનાં ગામડામાં સુધારોનો મોખો સારો ગણાય છે: એ પુસ્તકમાં કારીગરો તરફના ધનર લોકોની જે માનજરી લાખણી બનાવી છે એ અદ્ભૂત છે.

વળી દિલ્હસ્થાનમાં સુધારને મોટો મરજો એવું બીજું કારણ એ છે કે દિલ્હ દેશ વનરથપતિજનક છે, એટલે આ દેશમાં સુધારીકામને જેટલો અવકાશ છે, એટલો અવકાશ કોઈના ઉદ્યોગને નથી, અને ખરેખર સુધારકામ દિલ્હમાં એટલું અર્થ વિકસેલું છે કે એની અસર બીજી હસ્તકળાઓ પર ઘણી જ પ્રત્યક્ષ છે. દિલ્હના સ્થાપત્યના શણગાર પર લાકડા-કામની જ અસર છે. અમદાવાદનાં પત્થરના મકાનોમાં જે બધો પત્થરનો શણગાર છે તે બધો લાકડકામ પરથી જ થયો છે. અમદાવાદની પોળામાં જે ઘરો સુંદર જણાય છે તે બધાં તેનાં લાકડકામને લીધે છે. એ લાકડકામ કાઢી નાંખો, તો પછી એકલાં ભોંતકાંતમને ખાવા ધારો. રાજમહેલોના અંદરના શણગારો ઘણે ભાગે લાકડાના જ છે. ઉપરની છત, ભોંત ઉપરની પાનેમો-તખ્તીઓ, સિંહાસનો, ઝરખાઓ, ખેડકો એ બધાં જ લાકડાનાં છે. આ ઉપરથી આપ જોઈ શકશો કે હાથે ધડાતી મોટામાં મોટી કલાકૃતિ-સ્થાપત્ય-તેમાં મુખ્ય હાથ સુધારનો છે. અને સ્થાપત્ય વિના શહેરો બની શકે ?

આ જ કારણને કીધે અસલના વખતમાં સુધારોનું માન પણ સમાજમાં બહુ સાદું હતું: ઘર બાંધવામાં સુધારી કામો માટે સારાં ધનામો કહાતાં. સુધારોને સંતોષ આપવા માટે ઘર બંધાવનાર બહુ જ ચીવટ રાખતો. એમને સવારે નાસ્તામાં ઘી ગોળ અપાતો, અને એમણે કોઈ સુંદર ગોખ, કે બારણું કે બારસાખ કર્યું હોય ત્યારે, જેમ વિવાહ વખતે બધાને બોલાવવામાં આવે છે તેમ ગામના સંજાવિત ગૃહસ્થોને બોલાવી એનો એ સુંદર નમૂનો બતાવવામાં આવતો, અને એની કદર થઈ એના ઘડનારને ધનામો અપાતાં.

આવી પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે 'સુધારી કાળા ખૂન ખીલી લીધી હતી: સુધારોએ માણ-
માંથી રથો કર્યા, મીઠામાંથી કર્યા, જૂના ઘરોમાં એમણે કરેલી છતો, હવે કોઇ કરી શકતું
નથી. બાજુમાંથી સારાં સિંદાસનો કર્યા છે. ઘરનાં લાકડાનાં દેવમંદિરો પણ કર્યા છે. ગડ-
ખારીવાળા હોવાઓ કર્યા છે. આ હોવાને તો હતુ પણ અંગ્રેજોને જોઈ વિસ્મય પામે છે.
એ હોવાઓમાં એ ખૂબી છે કે તેમાં મનુષ્યને જવા આવવાની એક તાની ખારી
ઉપરે વસાય તેમ હોવાના બાકીના ભાગની તખ્તીઓ સાથે એવી તો બંધ બેસી રાખેલી
હોય છે કે હોવા બંધ હોય ત્યારે દૂરથી એમાં ખારી જેવું દેખાય જ નહિ. આવી ભવના
કામ માટે અંગ્રેજોમાં તો ઘણી જ પ્રયત્ન થાય છે. આ બધા ઉપરથી આપને સિદ્ધ થશે
કે સુધારની કિંમત આપણા દેશમાં બહુ મોટી હતી અને હુનરકાળમાં એમના કામનું સ્થાન
ઘણું મોટું હતું.

આ પ્રમાણે આપણું સુધારીકામ અંગ્રેજ સત્તા આપણા પર આવી ત્યાં સૂધી ખીલતું
જ ગયું છે. પણ એ સત્તા આપણા પછી આપણું માંડું અટક્યું છે.

એ સત્તા જ્યારે આપણે ત્યાં આવી ત્યારે એમને ત્યાં સુધારીકામ બહુ વિસ્તાર પામેલું
હતું. એમને ત્યાં એ વખતે સુધારીકામમાં બે ભેદ ગણાતા હતા. એક સુધારી માંડું કામ,
જેને એ લોકો " કાપેન્ડ્રી " કહે છે અને બીજો ત્રીજું કામ: જેને એ લોકો " જોઇનરી "
કહે છે. કાપેન્ડ્રીમાં મકાનમાં કે કોઇ પણ જાતી રહેલી કૃતિમાં ટેકાફે જે વિભાગો આવે
છે, તે બધા આવી જાય છે. દા. ત. ઘર ઉભું રહેવામાં એના ટેકાફે ચાંલનાઓ,
મોનો, ઘોડીઓ વગેરે ભાગો કાપેન્ડ્રીમાં આવે. ત્રીજા કામમાં, મકાનને શણગારફે
લાકડાકામનો સમાવેશ થાય છે. આ શણગાર મકાન ઉભું થઈ ગયા પછી એને ચોટાડ-
વામાં આવે છે. જેમકે ખારીખારણાં, છતો, અંદરનાં આળોઓનો શણગાર ફરસ વગેરે.
ગરમી અને ઠંડીની અમર ન થાય, એટલા માટે આપણે ત્યાં દિવાલો ખૂબ જાડી કરવામાં
આવતી: જૂનાં મકાનો જોઇયું તો આ વાત સમજશે. એમને ત્યાં રચનાશાસ્ત્ર ખાસ પછી
દિવાલો જેટલી જોઇએ તેટલી જ જાડી કરી પછી એને અંદરથી લાકડાની તખ્તીઓનું અંદર
જડવાની રીત શોધાય. જેમ પહેરવાના કોટને અંદરથી અંતર હોય છે તેમ. આ અંતરને
પણ એ લોકો લાઇનિંગ કહે છે. આ લાઇનિંગનું કામ પણ ત્રીજા કામ જોઇનરીમાં આવે.
આપણે ત્યાં જો કે આવા બે સ્પષ્ટ ભેદો નથી, તો પણ રચનાનાં અંગો કરનાર, ધડનાર,
અને ત્રીજું કામ કરનાર-પેટી, પટારા, ઘોડીયાં, ટોલીયા, -જુદા જ છે. પણ પાછું એક-
બીજાનું કામ કરી શકે તેવી રિયતિમાં છે. આપણે આથી આગળ વધ્યા નથી. આપણી
રાજકર્તી પ્રભુ, આ રચના અને ત્રીજા કામમાં ઘણી જ આગળ વધેલી છે. જ્યારે એ
સત્તા આપણા પર આવી ત્યારે એમની માગણીઓને પહોંચી વળવા જેટલી આપણી શક્તિ
નહોતી, અને આપણો સમય પણ એવા બંધાણધીનગો હતો કે આપણે એમની ચીજોના
હેતુઓને કે એ આપણા જીવનને કેમ બંધબેસનાં કરવાં વગેરેનો કશો જ વિચાર કર્યા વિના
આપણે એમની ચીજોને વધાવી જ લીધી.

એમના પોતાકમાં આપણે મદત્તા માની, એ પોતાકની ધડીએ ઇસ્કાલા અને ટૂંકો,
કમારો માગ્યા. દેવેની મુસાફરીએ આપણી જૂની ચીજો ફેંકારી દીધી. ચોપડીઓની પેથા-
ઓને બદલે બંધાએલી ચોપડીઓએ ફાં જુદી જ વ્યવસ્થા માગી. કોટ પાટલને આપણી

ખેડકા બદલી નાંખી. ગાદીતકીઆઓની જગ્યાએ ખુરશી દેખતો થયાં. લખવાનાં સાધનો બદલાયાં, ચોપડાઓ બદલાયા, મુસાફરીને લીધે આપણાં સ્થાવર ધરોનાં જેવાં જ મગજનું રાચરચીયાં બદલાયાં. આ બધા ફેરફારો આપણે એવા તો આંધળાભીંત થઈને મગફળી સાથે સ્વીકારવા માંડ્યા કે એને માટેનાં જરૂરી લાકડકાઓને માટે આપણે આપણી સર્જક શક્તિને ખિલકુલ વાપરી નહિ, અને માત્ર નકલો કર્યાં કરી ! તમે અત્યારે તો કદાચ મોટા મોટા અંગ્રેજો પણ ખુશ થાય તેવાં ફર્નીચરો કરતા હશે પણ મારે કહેવું જોઈએ કે એ બધાં તમે નકલ કરો છો. તમે એ બધાં અંગ્રેજ લોકોના કેટલોગો પરથી કર્યા છે, કે બહુ બહુ તો નમૂનો જોઈને કર્યા છે. તમને કોઈ કંઈ નવીન બાબત કહે તો કરતાં આવડતી નથી. હું તમને આને માટેનાં એક સાદો જ દાખલો આપું. તમે હજુ આ અસહકારના વખતમાં નવો રેડીઓ કરી શક્યા નથી. આ વિગતના વખતમાં નવી ગતનું હજી કરી શક્યા નથી એ તો શું પણ ધરના છાપરાનો ઘોડીઆટ આપણે પોતે જ બદલીને કેચી નથી કરી, એ કેચી પણ આપણને એ પરદેશીઓએ આપી તે એમને એમ આપણે લઈ લીધી; ધરની કેટલીક લાકડકામની આપણી રચનાઓ ખોટી છે એનું આપણને લાન નથી. અને કેટલીક એવી તો સારી છે કે જે પશ્ચિમમાં નથી. એક સાદો દાખલો જ કહું, આપણા લાંબે ઘોડીઆટો હોય. પણ આપણી એ રચના વડે આપણે છાપરાનાં નેવાં જેટલાં બહાર ઝૂકાવી શકતા તેટલા અંગ્રેજી રીતે નથી ઝૂકાવાતાં. છતાં આપણે એમનાં છાપરાઓને જ વળગી રહી અત્યારે એકીસપ્તીજની પેલી તરફ નવું ગામ વસાવી રહ્યા છીએ. પછી ત્યારે વાહંટ આવશે ત્યારે કહીશું કે નાંખો વાહંટીયાં.

હવે ખીંચ બાબત કહું, આપણે રથો કર્યાં ત્યાં સુધી વાત કરી છે. આ સત્તા આવી ત્યાર પછી રસ્તાઓની રચનામાં બધા અનેક મુદ્દારા થયા, પણ આપણે આપણી મેજે રથોમાંથી ફેરીન ગાદી, વીકેટોરીઆ, જનાના ગાદી, ન કર્યાં. એ તો પાછા કોઈ અંગ્રેજ બચ્ચાએ આપણી પાસે કરાવી ત્યારે કરી છે. રેલ્વેના ડબ્બાઓ આપણે કર્યાં કરીએ છીએ. અને એ જ રીતે આપણે સ્ટીમરો નથી કરી શકતા. આવી બાબતમાં પશ્ચિમના દેશો ઘણા જ આગળ વધ્યા છે: એમણે તો જેવી રીતે ચામડું કેળવવાનું શાસ્ત્ર છે તેવી રીતે લાકડું કેળવવાનું પણ શાસ્ત્ર શોધ્યું છે. એ વિદ્યા વડે તેઓ લાકડાની સાંધ એવી તો સન્નજ રીતે બેસાડી આપે છે કે એ ઉનાળામાં પણ પહોળા થાય નહિ. મારે ત્યાં એક નકશા કરવાનું પાટીયું છે (Drawing board) એ કંઈક આઈ-દરેક પાટીઆનું છે પણ એ એવું સરસ જોડાએલું છે કે તેના સાંધા બોળખવા મુશ્કેલ થઈ પડે. આ જ વિદ્યા વડે તેઓ સોંગરનાં સંચાનાં ઢાંકણાં ગોળાકારે બનાવી શક્યા છે. અને એ જ શાસ્ત્ર વડે તેઓ નેતરની ખુરશીઓ, અને હાલમાં ખુરશી પર જડી દેવાનાં પાટીઆં બનાવે છે ને આપણને મોકલે છે અને તમે ખુરશી પર ઝટ ચોટી આપી ખુરશી બનાવી દો છો. આવો તૈયાર માલ વાપરી વાપરીને જ આપણે આપણી સર્જનશક્તિ યુમાવી દીધી છે. આ શક્તિ યુમાવી દઈને તમે અત્યારે શું બની રહ્યા છો ? તમારામાં જેઓ સ્વતંત્ર કહેવાતા હશે તે આવાં ફર્નીચરો બનાવતા હશે અથવા તો કોન્ટ્રાક્ટરો થયા હશે. પણ તમારી ચોતાની કળામાં જ નિપૂણતા મેળવી ઉપર આવેલા નથી. આર્કિટેક્ટોમાં કે મિલિટ એન્જનીયરોમાં મોટો ભાગ હોટકા પરનાતના છે. તમે એ પરનાતના લોકો નીચે કે કોન્ટ્રાક્ટરો નીચે મજૂરવત કામ કરી રહ્યા છો !

આ પરિસ્થિતિ સાથે તમે તમારી અગાઉની પરિસ્થિતિની સરખામણી કરશો તો તમને એનાં કારણો તપાસવાની મરજી થશે.

એનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે જેમ બધી જ બાબતમાં આપણે સરકારનું દીધેલું સ્વીકારી બેઠા છીએ, તેમ કેળવણી પણ સ્વીકારી આંખો વીંચીને લાઇ જ લીધી છે. આ કેળવણીમાં હુન્નર ઉદ્યોગની વિદ્યા મળે તેવા કશો જ પ્રયંધ નથી અને જે કંઈ પ્રયંધ તમારે લાઇકનો નોંધાએ છે તે એટલે બધે દૂર રાખ્યો છે કે એને પહોંચવા જેટલો વખત અને દ્રવ્ય આપણી પાસે નથી હોતાં. એ પ્રયંધ એટલે એન્જનીયરીંગ કે આર્કિટેક્ચરની કેળવણીના. આ કેળવણી માણસ ન્યારે ઠેક મેટ્રીક સુધી જાય ત્યારે પામી શકે તેમ છે. બીજું કારણ એ છે કે મેટ્રીક પહેલાંની કેળવણીમાં ક્યાંઈ હસ્તકારોગની કેળવણી છે નહિ. એટલે તમારા મનમાં એમ જ પેસી ગયેલું છે કે લાશીને શું કરવું. અથવા તો જે લણે છે તે પોતાના બાપદાદાના ધંધાથી વિખુટા પડી જવાથી પોતે એ ધંધો જ છોડી દે છે, અને પછી નોકરી શોધે છે. નોકરી ન કરે તો કોન્ટ્રાક્ટર થાય છે. પેસી તરફ ઈતર વર્ણના સાધનસંપત્તિ લેકિ કેળવાઈ એન્જનીયરો તો થાય છે, પણ તેઓ મૂળથી કારીગરીના સંસ્કાર વિનાના હોઈ, એ ધંધામાં કશું જ નવું કરી શકતા નથી. જેમ ડોક્ટરો, વિજ્ઞાપતી દવાઓ જ પછી આપી શકે છે તેમ જ આ લોકોને બધું વિજ્ઞાપતી જ મૂકે છે. એમની શહેરરચનામાં બધી વિજ્ઞાપતી ચીજો અને રચનાઓ, અને પાછા એ ન્યારે તમારી પાસેથી કામ લે ત્યારે, તમને પણ જે કંઈ બાપદાદાનું રહ્યુંખડ્યું યાદ હોય તેનો ઉપયોગ તમને ન કરવા દે. આ કેળવાએકા પેકી પણ કોઈએ ચરખો, હળ કે કોસ શોધ્યો નથી! મને ખબર નથી કે સત્યાગ્રહાશ્રમનો કોસ આવા કોઈ કેળવાએકાએ કર્યો છે!

ન્યારે આવી જાતનું શિક્ષણ નહોતું ત્યારે મેં તમને આગળ કહ્યું તેમ તમે ઘેર બેઠાં તમારા ધંધામાં તાલીમ એળવતા, અને બાકીની સામાન્ય કેળવણી તો તમને ચોરે બેઠેલા માણસદની ક્યાઓદારા અને ઈતર વર્ણના સમાગમથી મળી રહેતી. અહીં તો તમે આ એન્જનીયર સાથે કે તમારા સાહેબ સાથે હળોમળો શકતા નથી, હળોમળો તો તમારા અને એના જાનની આપ લે થાય અને હલુએ ય આપણે કંઈક સાઈ કરી સપીએ. પણ એ સાહેબ બિચારા અંગ્રેજ દબે કેળવાએકા હોઈ તમારા મનના ચોકકામાં ગોઠવાઈ શકતા નથી.

અત્યારે મળતી કેળવણીમાં જેમ દોષ છે તેમ અગાઉની પદ્ધતિમાં પણ એક દોષ હતો. તે એ કે ધંધાનું શિક્ષણ એક મોટેથી બીજે મોટે જતું એટલે કે સાંભળાને લેવાતું. કોઈ સુથાર બાગકનો બાપ બે મરી જાય તો એના બાપની વિદ્યા પણ એની સાથે જ જવાની હિંદુસ્તાનમાં આવી રીતે ઘણી વિદ્યાઓ નાશ પામી છે. વંદાના ગુરુકાઓ એમ ઘણી વાર ગૂમ થઈ ગયા છે. આપણી આ બૂલમાં બીજી એક બૂલ ખરા વારસદાર માટેની આપણી અંખનાને લીધે આવી છે. 'મારી વિદ્યા બે મોરે પુત્ર ન હોય તો હું બીજાને આપું જ નહિ.' આમ પણ આપણે ઘણું ગુમાવી બેઠા છીએ. આ પુત્રભાવસાથે હિંદુસ્તાનમાં ઘણા ગુનાઓ કર્યા છે. એ બધા જ અત્યારે કહેવાની જરૂર નથી. પણ એણે કસા અને કારી-ગરીમાં કેવડું મોટું નુકસાન કર્યું છે તે જ અંગ્રે વિચારવું બસ થશે.

આ મૌખિક કેળવણીને લીધે આપણી કેટલીય વિદ્યાર્થીઓમાં ખોટાં ખોટાં ઉમેરણો થયાં, વહેમો ભરાયા છે અને કેટલીયમાં ખગારો થતો ગયો છે. અત્યારે આ સત્તામાં જ એક માણસ બીજાને દસ શબ્દોનું વાક્ય કહે, ને એ બીજાને બે ત્રીજાને કહેશે તો બહુ પહેલાંએ કહેલા વાક્યમાં ફેર થશે. આ રીતે વેદામાં અત્યારે ઘણાં જ ગોટાળો થયો છે. અને તેને લીધે એક સંદિગ્ધ વનસ્પતિની શોધખોળનું પ્રકરણ હાથમાં લેવા વૈધરાજને કોશિય કરી રહ્યા છે. આ મૌખિક વિદ્યાને લીખીત કરી નાંખવી જોઈએ. એટલે કે અક્ષરજ્ઞાન દરેક કારીગરને હોવું જોઈએ. અક્ષરજ્ઞાન જ્યાં સુધી કારીગરને નહિ હોય ત્યાં સુધી એને અક્ષરની કિંમત નહિ સમજાય. અને ત્યાં સુધી એના કામની વિદ્યા જળગ્રાહ નહિ રહે. અને બીજાને વારસામાં નહિ મળે. આપણને અક્ષરની કિંમત નથી એટલે જ આપણામાં જૂનાં શાસ્ત્રોની જે કાંઈ પોથીઓ છે, તે પટારાને તળીએ સડે છે. અને હજુ પણ વારસાનો દહક બોગવવાની લાલચે જ કોઈ સંસ્થા માગે તો નથી આપતા. માટે પહેલું તો મારે એ કહેવાનું કે કારીગરોએ અક્ષરજ્ઞાન લેવા તરફ ખિન્નકુચ દુર્લભ ન ધરવું.

તે કે એ ખરું છે કે હાલમાં મળતી સરકારી કેળવણી અનેક ખામીઓવાળી છે, તો પણ અક્ષરજ્ઞાન સંપાદન કરવા પૂરતી સારી છે. એ અક્ષરજ્ઞાન મેળવવા સાથે, મુથારી-કામની તાલીમ થેર લેવી જોઈએ, અને કારીગરીનો શાસ્ત્ર ઉપરનાં જે કોઈ ચોપડીઓ તમારી પાસે હોય તેનો અભ્યાસ થેર કરવો જોઈએ, અને પછી એનો સાચો અર્થ સ્પષ્ટ સ્વભાવમાં પ્રગટ કરવો જોઈએ. ખરું તો એમ હોવું જોઈએ છે કે સવળા જાતની કારીગરીમાં હથેલી કેળવવા માટે મુથારીકામનું શિક્ષણ દરેક વર્ષ માટે નિશાળોમાં હોવું જોઈએ, અને જ્યાં એ પ્રમાણે ન હોય ત્યાં નિશાળોનો કામ કરવાનો વખત સવાર સાંજનો રાખવો જોઈએ, જેથી કરી કારીગરનો છોકરો પોતાના ધંધાની તાલીમ થેર લઈ શકે. પણ આમ જ્યાં સુધી ન બને ત્યાં સુધી તો તમારે તમારો નેમ, કાજલ વખતમાં તમારાં હથીઆર ન છોડવાનો જ રાખવો જોઈએ. અત્યારે તો તમે કાં તો છોકરાને જ્યારે નિશાળે મોકલો છો ત્યારે ઓળખ છોડવો છો, અને ઓળખ પકડવો છો ત્યારે નિશાળ છોડવો છે. એટલે પરિણામ એ આવે છે, કે નિશાળે લણેલો ગાપના ધંધાને છોડી દે છે, અને નોકરી શોધે છે, કે કદાચ લણેલો કેન્ટ્રાલિટર થાય છે; અને હથીઆર પકડવાવાળો, અમલુ રતી મજુરી કરે છે, અથવા બે તે સ્વર્ત્ર થવા ધારતો દશે તો નકસીઆ ફર્નિચરની કુશાન કારી બેસશે, અને વિજ્ઞાનનથી ત્યાર થઈ આવનાં ખુરશીઓનાં પાટીઓ બંદી ખાશે. આમ જે મુથારીની મદદતા વિચકર્મોના જેવી જ છે તે મુથારીની દશા અત્યારે કેટલી પરાધીન થઈ છે તે સમજશે. એટલે એમને માટે ભણ્યા સિવાય બીજા રસ્તો નથી.

હાલની કેળવણી ગમે નેટલી ઉચ્ચવર્ગીય છે તો પણ મને ખાતરી છે કે તે મુથારો તેનો લાભ ઉઠાવે તો એ સારામાં સારા વૈજ્ઞાનિકો, એન્જનીયરો, અને આર્કિટેક્ટો બની શકે. એમનામાં રચનાશાસ્ત્રનો ભેદ જન્મથી જ છે. હું હવે કહી ગયો છું કે તેઓ મુન-ધાર છે, એટલે એમનામાં અંકનવિદ્યા પણ જન્મસિદ્ધ છે, જેનાથી એ લોકો સારામાં સારા એન્જનીયર કે આર્કિટેક્ટો બની શકે. આ પ્રદર્શનમાં જ આર્કિટેક્ટરનાં જે આશયોનો મુદ્દાર્થ છે તે એક મુથારમાણનાં છે, અને તે મુંગધની ગાગામાં આર્કિટેક્ટની પરીસામાં

ઉંચે નંબરે પાસ થયેલા છે. ગયા સુરત પ્રદર્શનમાં પણ આ ક્લામાં આદે મેળવનાર બે ગવર્નર હાથએ જ છે. વળી એમનું ઘડતર પોતા પદાર્થોનું છે. લાકડું પત્થર કે ધાતુ કરતાં પોતું છે એટલે એમનો હાથ ગમે તેવા કામગી કામને માટે લાયક છે. તમારામાંથી સારા ચિતારા પણ પેદા થઇ શકે તેમ છે. તમારામાંથી વૈજ્ઞાનિકો પણ સારા પેદા થઇ શકે. સ્વ. પ્રો. ડી. કે. ગવર્નર સુધાર હતા. આ કેળવણીનું કહેવા સાથે હું જરૂર એમ કહું છું કે તમારે એ કેળવણી લેવા દરમીયાન તમારાં ઓળખેા હેઠાં મૂકી દેવાં નહિ. એ ઓળખેા સાથે લીધેલી કેળવણી જરૂર વિશ્વકર્માઓ પેદા કરશે.

હવે છેવટ હું કેળવણી વિશે આપણે કેટલું હાલ કરી શકીએ એ કહેવા માગું છું. હાલમાં આપાતી કેળવણીથી આપણે છેલ્લા એક સતકથી એવા દેવાએલા છીએ કે એમાં એકદમ ફેરફાર થવા મુશ્કેલ છે. આ ગૂંચરાત વિઘાપીક જ લુઓ. એને પોતાની રીતે કામ કરતાં કેટલી મુશ્કેલી પડે છે. એ કશું જ નવું નથી કરી શકી એવા આક્ષેપો એના પર છે, એનું એ જ કારણ. નવું કરવું બહુ મુશ્કેલ છે તો પણ મને લાગે છે કે અત્રેની મ્યુનિસિપાલિટી પોતાની શાળાઓમાં ખુશીથી એક સુધારીકામનો વર્ગ ખોલી શકે. ખીલું એ થઇ શકે કે નિશાળોનો વખત સવાર સાંજનો રાખે, અને સવારે અને સાંજે એક જ જાતનું શીખવવાનો ક્રમ રાખે, પછી જેને પોતાના ધંધાનું પરંપરાગત જ્ઞાન લેવું હોય તે સવારે કે સાંજે લઇ, બાકીના વખતમાં નિશાળોનો લાભ લઇ શકે. આવી જાતની વ્યવસ્થા પશ્ચિમના દેશોમાં છે. ત્યાં કોઇને કમાવાની સાથે કે કંઇ ખીજ તાલીમ લેવા સાથે કોઇ પણ જાતની કેળવણી લેવાની બારે સગવડતા છે. વળી સુધારીકામને ફરજિયાત જ રાખવું જોઇએ. એ જ કામ એવું છે કે જેના વડે હસ્ત કૌશલ-ભારે કે હળવું જેવું કેળવવું હોય તેવું કેળવાય અને એ કામ એવું છે જેનાથી ધનાકૃતિઓની રચના સમગ્રપ. કોઇ એમ કહે કે માટીકામ એનાથી પણ પોતું છે. અથવાત એનાથી પોતું ખડું પણ ધનાકૃતિની રચના એનાથી ન શીખાય. આ રચનાશાસ્ત્ર વડે જ સર્જકબુદ્ધિ ખીલે છે. માટે હું સુધારી શિક્ષણને ફરજિયાત થવા બાર મૂકું છું અને આવી વ્યવસ્થા કરવા સાથે ઉચ્ચતર શિક્ષણ ધીરે ધીરે સ્વભાષામાં જ કરી નાંખવાની કોશીસ કરવી જોઇએ. જ્યારે સ્વભાષામાં જ બધું શીખવાશે ત્યારે જ મનુષ્ય પોતાની માતાના બોળામાં જ ઉછરે છે, એમ તે અનુભવશે, અને ત્યારે જ તે સ્વતંત્ર વિચારક અને સર્જક બની શકશે. અને ત્યારે જ સુધારો પોતાને વિશ્વકર્માના વંશજ હોવાનું સિદ્ધ કરી શકશે.

છેવટ, હું જે વિશ્વકર્મા દેવને—

મનુષ્યાશ્ચોપજીવન્તિ, યસ્ય શિલ્પં મહાત્મનઃ ।

પૂજયન્તિ ચ યં નિર્ત્યં, વિશ્વકર્માર્ણમલ્લયમ્ ॥

—જેના હુતરો પર મનુષ્યો છવે છે, અને જેમને મહાન દેવ તરીકે પૂજે છે, એવાને નમન કરી ઇચ્છું છું કે એવા દેવો આપણે ત્યાં પેદા થાય. ઇતિ શમ્

આવી નિશા

(ગઝલ)

સખી ! આવી નિશામાં એકદા આસો માસે,
રમ્યા'તા કૃષ્ણ ગોપી ગોપની સાથે રાસે.
અમર મોહી રહ્યા'તા, રાત માસો લ'બાણી,
કયો'તો ચન્દ્ર, જમનાનાં ય ચંદ્યા'તાં પાણી.

સખી ! આવી નિશામાં એકદા સાથે સાથે,
જતાં'તાં માર્ગમાં લઇ એક ણીબને હાથે;
અને પૃથ્વી અને તે પાર શશિ રેલાતો'તો,
ન મારે અંતરે કે પહાર હપે માનો'તો.
રમ્યાં ત્યાં રાસ જીવનરશ્મિ ઝૂંથી; આચિંતી
સખી ! ક્યાંથી ! અરે તારી જ રશ્મિ ! શે તૂટી !

સખી ! આવી નિશામાં હાલ માર્ગે ખેસીને,
નિહાળું એ જ જ્યોત્સ્ના એકલો નયને લીને.
અને ખાલી બધો ખાલી સખી ! રસકેશો છે,
રમરણુ આવી નિશાનાં દંઈક આત્મા પાપે છે.

શે ૫

ગૂજરાતી રંગભૂમિ અને તેની સુધારણા

સાહિત્યનું એક વિશિષ્ટ અને લેક્ષણબોધ્ય અંગ તે નાટક. તેમાં ગૂજરાતી સાહિત્ય અતિ કંગાલ છે, એ વાત સાક્ષરો તેમજ નિરક્ષરો, અને નાટક ભજવનારાઓ સુદ્ધાંત પણ સ્વીકારે છે. અને વીસમી સદી કે જે વ્યાપારની સદી છે, જેમાં સાહિત્ય અને કલાને પોંચુ વ્યાપારી ધોરણ ઉપર ચલાવવામાં આવે છે, તે યુગમાં એ બેમાંથી એકેને ઉદ્ધાર દરવો અશક્ય જ લાગે. નાટક મંડળીવાળાઓ તો કોઈ દિવસ બારે માસ તમને જ્યાંજયંત કે ઇન્સેન કે શૌના નાટકોનો જ સ્વાદ ચખાડશે નહિ જ. ખૂદ ઇન્સેન અને શૌના દેશમાં પણ લોકપ્રિય [તેના ખરાબ અર્થમાં આ શબ્દ હું વાપરું છું] નાટકો દગલેબંધ લખાય છે, અને તેને ભજવનારાઓ અદ્યત્ન ધન કમાય છે. છતાં, ઇન્સેન અને શૌ જેવા નાટકકારો પોતાનાં નાટકો લખે છે, ભજવાવે છે અને કમાય છે પણ ખરા. આજે એ રિયતિ છે, આજથી ત્રીસ વરસ ઉપર એ રિયતિ ન હતી. એ વખતે એ જ નાટકકારોનાં નાટકો મંડળીના માલિકો ભજવવાની ના પાડતા, અને કોઈ હિંમત કરીને ભજવે તો તેના ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસતો. ઇન્સેનનું ‘દીંગલી’ લંડનમાં પ્લેલી વાર ભજવાયું, ત્યારે ત્યાંનાં છાપાઓમાં જે ગલીચ શબ્દો, લેખક અને નાટકને વાસ્તે વપરાયા છે તેને શૌએ એકેકાં કરીને પોતાના “ઇન્સેન સારતત્ત્વ”માં આપ્યાં છે. અને શૌના નાટકોમાંના કોઈને ભજવવાની પરવાનગી પણ સરકારી અમલદારે નહોતી આપી. તે વસ્તુરિયતિના અનેક કારણોમાંનું એક એ હતું કે લોકોને અમુક પ્રકારનાં જ નાટકો ગમતાં, જેને વાસ્તે એક ખાસ શબ્દ ત્યાંની ભાષામાં છે: *well-made play*. એની વિગતોમાં આપણે નહિ ઉતરીએ. પણ આપણે ત્યાં પણ એવી જ સ્થિતિ નથી શું? ફારસ વગરનું નાટક નિષ્ફળ જ નય છે. અને દરેક ફારસમાં એકાદ શબ્દ કે એકાદ કડી કે કડીનું અર્થુ ચરણ, ફારસિયો, ધડીએ ધડીએ, વખત બેવખત, કારણ અકારણ આગળ કરે છે. હાસ્યરસનું એક કારણ પુનરાવર્તન (*repetition*) છે, એથી પણ કેટલાંક નાટકોને હાસ્યરસ લોકોને ગમે છે. વળી ગાયન તો જોઈએ જ. ગાયન વિનાનું નાટક તો સાક્ષરો સુદ્ધાંતની કલ્પનામાં ઉતરી શકતું નથી. એ પ્રયાને કેટલીવાર હાસ્યજનક હદ સુધી લઇ જવામાં આવે છે, એ સૌ કોઇ જાણે છે. વળી લગભગ દરેક નાટકમાં જીવાન જોડું પ્રેમ કરે જ. અને ગૂજરાતના કોઈ પણ કુટુંબમાં ન જોવામાં આવતી છૂટ, એ જીવાન જોડું નાટકના તખ્તા ઉપર લઇ શકે; અને ખરી ખૂચી તો ત્યાં જ છે કે એ જીવાન જોડાંનાં પ્રેમનાં ગાયનોને શૂંગારી અભિનયમાં જ “વન્સ મોર” મળે છે. અને એ ‘વન્સ મોર’ની સંખ્યા ઉપરથી જ નાટક મંડળીના સાલકો તેની લોકપ્રિયતાનો આંક માટે છે. નાટકનો અંત હમેશાં સુખમાં આવવો જોઈએ એવું પણ આપણા જૂના અને નવા નાટકકારો માની બેઠા છે. રાજદરબારમાં હમેશાં નાય થવો જોઈએ, અને એ નાયનારીઓ કનૈયા અને કનૈયાના પ્રેમનાં જ ગાયનો ઉર્દુ જખાનમાં જ ગાય. નાયિકા મોટે ભાગે કુંવારી હોય છે, અને તેમ હોય ત્યારે તેની સાહેલીઓને તેની સંગાથે લગ્ન, જેમન અને પ્રેમ સિવાય વાતચીતનો બીજો વિષય જ નથી

મળતો. આ ઉપરાંત, અનેક બહુ ધારી બેઠેલા રૂઢ નિયમો (Conventions) આપણા નાટકોમાં જોવામાં આવે છે, અને એમાંના ઘણાખરા દરેક નાટકમાં આવે છે; કેમકે તો જ નાટક લોકપ્રિય થાય. એટલે મૂજરાનમાં પણ Woll-matte નાટક છે ખરું.

તેની સાથે, નાટકને આપણે મોજશોખનું એક સાધન ગણ્યું છે, ને ગણીએ છીએ. પ્રજાને જે વર્ગ રંગભૂમિનો રસિયો છે, તે તો ત્રણ ચાર કલાક મજા કરવા, અને પોતાને મનમાં ગાયનો સાંભળવા, તથા અભિનય અને દરયો જોવા જ જાય છે, અને તે એક કરતાં વધારે વાર. માત્ર એક જ પ્રવેશ જોવાની ખાતર, અથવા એક જ નટને જોવા ખાતર, કે કોઈ એકાદું ગાયન સાંભળવાને ખાતર, ઘણાએ “રસિયા” લોકો પાંચ પાંચ કે ૭૭ વાર એક જ નાટક પાછળ પૈસા ખર્ચાડે છે. મુંબાઈમાં તો એક નાટક સામટી ૧૦૧ રાત સુધી ભજવાયું હતું, તેનું કારણ એટલું જ આખી શકાય કે તે Woll-matte play હતું, અને લોકોને તેમાં મજા પડતી હતી. એ મજા આપવાને સાર જ નાટકમંડળીના મામેલો લુગચં, દરયો અને નવાનવા નાચ ઉપજાવી કાઢવા પાછળ અટળક ખરચ કરી નાખે છે. કુંદમાં કહીએ તો જોનાર અને જોવાડવાનાર, જાને વર્ગ, નાટકને એક મોજશોખની વસ્તુ જ ગણે છે. અને એ વસ્તુસ્થિતિ સંજોગો એમ હોય એમ હું માનતો નથી. અને જ્યાં સુધી એ વસ્તુસ્થિતિ દૂર થાય નહિ, અથવા તો એની વિરુદ્ધની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરાય નહિ, ત્યાં સુધી આપણા નાટકોની મુદારણા અશક્ય છે. વેપારના આ જમાનામાં પેલાં Woll-matte નાટકો લખાશે ને ભજવાશે. અત્યારે યુરોપના દેશોમાં પણ એવાં નાટકો એટલાં ને એટલાં જ લખાય છે, પણ સાથે ઉચ્ચ કોટિના નાટકો પણ લખાય છે અને ભજવાય છે, અને તેની અસર ત્યાંના દેશોમાં પેલા નાટકો ઉપર પણ થવા માંડી છે.

ત્યારે આપણું પહેલું કર્તવ્ય નાટકસાહિત્યનું ધ્યેય નહીં કરવાનું છે. થીએટરને આપણે મોજશોખના સ્વર્ગ તરીકે ગણ્યાં છે, કે નાટકોને ઉચ્ચ જીવન અને નીતિના પોષક માનવાં છે ? કહે છે કે ગેસવર્ધના જસ્ટીસ (Justice) નામના નાટકથી, ઇંગ્લાંડના કેદખાનાઓમાંથી એકાંત કેદની સખ લગભગ નીકળી ગઈ. ઇન્સેનની ડોંગ્રી નોરા અને જૂડરમાનના હોલમેટ (Holmet) નાટકની નામિકા માગડાએ યુરોપની સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા અને સ્ત્રીજીવનનો માર્ગ સૂઝાડ્યો. ફ્રેંચ નાટકકાર બ્રીષ (Brieux)એ રોગીષ્ટ સ્ત્રી પુરુષોને. લગ્ન કરતાં અટકાવવાને, નાટકના તખ્તા ઉપરથી સચોટ ઉપદેશ કર્યો. મૂજરાનના કયા નાટકે અથવા નાટકકારે કોઈ પણ દિશામાં ધૃષ્ટિ બોધ કર્યો છે ? મારે, સૌથી પહેલી વસ્તુ નાટકના લખનારે, લખાવનારે, ભજવનારે ને જોનારે નહીં કરવાની છે તે એ કે નાટકો માત્ર મજા મેળવવાને વાસ્તે નથી, પણ જીવનમાં માર્ગદર્શી થવાને વાસ્તે છે. સત્યાગ્રહાશ્રમમાં આવેલાં શ્રીમંત લીટરે મને કહ્યું હતું કે બર્નાડ શૉનું સેંટ જોન (St. Joan) લંડનમાં લાગણાગટ ત્રણસો રાત્રિ સુધી ભજવાયું હતું. અને એ દરેક વખતે લોકોનો દરોડો એટલો ને એટલો જ રહેતો હતો. અને થીએટરની અંદર એ નાટક ભજવાતું હતું ત્યારે તેની અંદર રહેલા ગદન ઉપદેશને લીધે લોકોની આંખમાં આંસુ સુદાંત આવી જતાં. એટલે પશ્ચિમના દેશોમાં રંગભૂમિ માત્ર લોકોની મારી નરસી વાસનાઓને વૃદ્ધ કરવાના સાધન તરીકે જ વાપરવામાં નથી આવતી, પણ જીવનના વિધિવિધ પ્રશ્નોનો ઉદ્ધ, કલાની મદદથી કરવા એ નાટકોનો ઉદ્દેશ છે એમ ત્યાં મનાઈ ચૂક્યું છે. અને એ ઉદ્દેશ અનુસાર, આજે યુરોપ અમેરિકામાં સેંકડો નાટકો

લખાય છે. આપણા દેશમાં પણ જ્યાં સુધી નાટક સાહિત્યનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટપણે નક્કી કરવામાં નથી આવ્યો ત્યાં સુધી લોકને જોઈતાં ને પસંદ પડતાં નાટકો જ લખાશે અને ભજવાશે.

એ ઉદ્દેશ નક્કી થાય એટલે આપણને બીજું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે એ જ કે ઉદ્દેશને સફળ કરનારા નાટકો લખાયાં જોઈએ, કે જેથી આજના કહેવાતા સફળ-
well-made નાટકોને સખત ફટકો લાગે. Well-made નાટકોના જે રૂઠું નિયમો (conventions) છે, અને જેમાંના કેટલાક ઉપર બતાવવામાં આવ્યા છે, તેનાથી વિરુદ્ધ જઈને, કે તેની થેકડી કરીને સખનાર નાટકકારો ગૂજરાતમાં ઉભા થવાની અત્યારે ઘણી જરૂર છે. અસખત, એવા નાટકોને, અત્યારની નાટકમેડળી કદી નહિ જ ક્ષીકારે. ગાયન કે દ્રાસ વગરનું નાટક પહેલાં તો ભજવાશે જ નહિ, અને ભજવાય તો અસોદગ્રિય થવાનું. પણ જ્યારે માર્ગ ભૂલેથી રંગભૂમિને ખરી દિશામાં જ વાળવી છે, તો પછી ગમે તેમ કરીને એ ખરી દિશામાં ગયે જ છૂટકો, પછી તે આસારના નર અને નાટકમેડળીઓની મદદથી કે તેમની મદદ સિવાય. પહેલો રસ્તો અશક્ય છે, અને તેનું કારણ ઉઘાડું જ છે. એટલે આપણે વાસ્તે બીજો જ માર્ગ ખુલ્લો છે. બીજા દેશોનાં નાટકોના ઇતિહાસ તપાસીએ છીએ તો તેમણે પણ તેમની રંગભૂમિની સુધારણા એ જ માર્ગે કરી છે.

આજથી આસરે પચાસ વરસ ઉપર પારીસની એક ગેસ કંપનીમાં નોકરી કરતા એક કારકુન એન્ડ્રે એન્ટોઈન (Andre Antoine) ને એવી સ્ટુલો ઘડી કે તે વખતનાં નાટકો, આપણી જેમ પડતી દશામાં છે, તેમને સુધારવાને અર્થે તેણે સ્વતંત્ર રંગભૂમિ-Theatre Libre ની સ્થાપના કરી, પોતાના ઉપદ્રમથી, અનેક નવા નાટકકારોને નવી દિશામાં જ નાટકો લખવાની આજ્ઞા કરી પોતાના જ થીએટરમાં ભજવ્યાં. એ નાટકકારો અને એ રીતે સ્વતંત્ર રંગભૂમિ ઉપર ભજવાયલાં કેટલાંક નાટકો, અત્યારે આખા યુરોપમાં વખણાય છે-અને જો કે સ્વતંત્ર રંગભૂમિ માત્ર સાત વરસની હયાતી પછી મરણ પામી, છતાં ફ્રેંચ નાટકોના ઉપર એણે ભારે અસર કરી છે, એમ સૌ કબૂલ કરે છે. ફ્રાંસમાં સ્વતંત્ર રંગભૂમિ સ્થાપાયા પછી એ વરસે બર્લિનમાં, અને ચાર વરસે લંડનમાં પણ એવી જ સંસ્થા સ્થાપન થઈ. એ ત્રણ સંસ્થાઓ સ્વૈચ્છિક (amateur actors) ની મદદથી ખાસ નવાં લખાયેલાં નાટકો ભજવતી. એ નાટકોમાં પેલા well-made નાટકોના રૂઠું નિયમો જરા પણ દેખાતા નહિ. પણ, લંગલંગ બધાંએ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં નાટકના સાચા ઉદ્દેશને પાર પાડનારાં હતાં. એની સાબીતી જોઈતી હોય તો એ સ્વતંત્ર રંગભૂમિ તરફથી જે નાટકકારોની ફૂનિઓ ભજવાઈ છે તેનાં નામ જ જાણવા ખસ થશે. એ નામોમાં રૉ, ઇર્સેન, હૌપ્તમાન, જૂડરમાન આદિ આવી જાય છે. એક બાજત સ્વતંત્ર રંગભૂમિ સંબંધી ખાસ લખવા જેવી છે: અને તે એ કે પરદેશી નાટકકારોનાં નાટકોથી તેના ચાલકો અથડાઈ જતા નહિ, પણ તેનાં બાબાંતર કરીને પણ ભજવના. પારીસ, બર્લિન અને લંડનમાં ૪૦-૪૫ વરસ ઉપર શરૂ થયેલી રંગભૂમિની સુધારણાની વિગતવાર હકીકત, ગૂજરાતમાં પણ જેમને એ વિષયમાં રસ હોય તેમણે જાણવા જેવી છે, કેમકે ગૂજરાતની રંગભૂમિની સુધારણા પણ એ જ માર્ગે થશે એમ આ શેષકર્તું માનવું છે.

ઈતિહાસસંશોધક રાજવાડે

જે માણસના હૃદયમાં એને વિષે જ્ઞાતમતની દંતકથાઓ લોકોમાં પ્રચલિત થાય છે તે માણસમાં કંઈક અસાધારણતા તો હોવી જ જોઈએ. વિશુભાઉ રાજવાડે એવી એક વ્યક્તિ હતા. નાનપણથી એમને વિષે જ્ઞાતમતની મળતી વાતો સાંભળીએ. જેને ત્યાં મહેમાન ગય તેને ત્યાં પોતાની જોડેથી ચલાવે. જેઓ મદદ કરે તેમની ઝાટકણી કાઢે. ઇન્સાફની આવી લાગણીને લીધે જેની તેની સાથે આધરી પડે. શુદ્ધ રહેણીમાં અશુદ્ધ વાણીનો ભેગ કરવામાં બહાદુરી માને. શરકારી પેન્શન કે ઇક્કાઓ ધારણ કરનાર લોકોનું પક્ષપાત વગર જાહેર રીતે અપમાન કરવામાં પોતાની સ્વાતંત્ર્યવૃત્તિ પોષાય છે એમ સમજે. એવા એવા તાત્પર્યના ક્રેટલાયે કિસ્સાઓ વખતોવખત એમના પરિવ્રમમાં આવેલા લોકો પાસેથી સાંભળવા મળતા.

વિશુભાઉ જોડે સહકાર કરવો એ તો પવનચક્કી ચલાવવા જેવું કંઈક કામ હતું. જ્યાં એ વિશિષ્ટ અમરંગી માણસે મરાઠી સાહિત્યની, મદારાજના ઇતિહાસની અને સામાજિક ઉન્નતિની મીમાંસાનું જેટલું કામ કયું તેટલું કરનાર લોકો ગણ્યાગાંઠ્યા જ દહેવાય. પાસે કોડી નથી, કોઇની મદદ નથી, મધુર વાણી પણ નથી, લાગવગ સામે તો જાણે દારૂવેર, એવી સ્થિતિમાં આ દુર્વિશ્વાસ એકાદ ભારે ભય સંરચા જેટલું કામ કરી યુનાય્તું છે.

અંગ્રેજ સાહિત્યનો—શિષ્ટ કે અશિષ્ટ સાહિત્યનો નહિ, પણ ઉપયુક્ત અને શાસ્ત્રીય સાહિત્યનો હિંદી અને અજ્ઞાન અભ્યાસ કરી વિશુભાઉએ સમાજગીમાંસાની પોતાની દૈર્ઘ્ય તીક્ષ્ણ કરી હતી. અને એની સાથે અંગ્રેજમાં એક પણ લીટી ન લખવાનું મત ધારણ કરી સ્વભાષાની નિષ્ઠા કેવી હોય એનો આત્માનંદ ધાખતો બેસાડ્યો હતો. ઇતિહાસ એટલે કંઈ પૌરાણિક કથા નથી, એ તો સમાજશાસ્ત્રની પ્રજ્ઞાન ન્યાયાધીશે કાઢવાનાં ચોક્કસ પૂરાવા ઉપરનાં ચોક્કસ અનુમાનો છે, એમ રાજવાડે માનતા. અને તેથી જતાદાર ઇતિહાસ લખવાનાં સંદેશ પણ ઇતિહાસી પ્રવાસમાં ન ઉતરનાં ઇતિહાસનાં સાધનો ભેગાં કરવામાં જ એમણે પોતાનો હૃદયનકમ પડેો કર્યો. સ્વરાજની લડત જાનનાર અભ્યાસી વીર દેશની તૈયારી નથી એમ જોઈ એમ એકડેએકથી—તકલી, ત્રાક, પુણીથી સંસ્થાને કરે તેમ આ સમાજ-સંસ્કારનું ઇતિહાસમાંથી જાણે એને સાધનએથી પ્રમદ કર્યોમાં પોતાના જીવનચર્યની તમામ શક્તિ ખર્ચે કરી. દરેક એક જોડે લખેલી વિસ્તૃત અને માર્મિક પ્રેરતાવના એ જ વિશુભાઉનો મદારાજના ઇતિહાસને એકે આપેલાં ફાળો છે.

ઇતિહાસનાં સાધનોનું સંશોધન કરનાં જે સાહિત્ય હાથ આવે તેનો આ સર્વશક્તી ધૃષ્ટિ હિંદુ અધ્યક્ષ કરતો, તેમ કરનાં એની નજર જુલિયનિયાસ, હિંદુ પરી, મરાઠી સાપ્તાહિક, આઘાંચ, ગણી, ચક્રાય એવી-ગાંધીયરી ની પ્રાચીન પોથી હાથ આવતાં જ એમણે 'ગાંધીયરી'નું આકરણ લખી કાઢ્યું. એમાંથી જોડા-ઉતરતાં પચાસ દબાર ધાતુઓનો એક જુદા મરાઠી હાથ એમણે તૈયાર કર્યો. એ હજી હયાતો નથી. દરેક શબ્દની ઉચ્ચ તપાસ કરી એની પાસેથી એનો ઇતિહાસ કાઢવાનો રાજવાડેને ભારે શોખ હતો. ગામડાંનાં

નામોમાંથી પણ એમણે કેટલોક કિંમતી ઇતિહાસ તારવી કાઢ્યાં છે. (ગૂર્જરાતના લાપા-
શાસ્ત્રીઓએ જે એવી જ મહેનત કરી ગૂર્જરાતનાં તમામ ગામડાંની યાદી તૈયાર કરે અને
તેમનાં નામ, પ્રત્યય વગેરેની તપાસ કરે તો તેમાંથી કિંમતી ઐતિહાસિક સુવર્ણ નીકળ્યા
વગર રહે નહિ. માત્ર એમાં પ્રતિભા અને વૈતંદ્ય બંનેનો સંગમ હોવો જોઈએ.)

લોકોત્તર યુદ્ધિશાળી લોકોનું ભેટું સહેજ ચમકેલું હોય છે એમ વ્યવહારુ લોકો કહે
છે. વિસુભાઉનું એવું જ હતું. ન્યાયસિદ્ધ અનુમાન પર જ ઇતિહાસની ઇમારત રચાવી જોઈએ
એમ માનનાર વિસુભાઉ જખરદસ્ત પૂર્વગ્રહને આધીન રહેતા. પણ જે કોઇ એનું દુઃખ
માને કે એને દોષ ગણે તો એ ભૂલ કરે છે. સમર્થ વ્યક્તિના ગુણ અને દોષ ઘણીવાર
એક જ વસ્તુના બે પાસા હોય છે. પોતાના દોષો બાળી ગુણોનું કુંદન તૈયાર કરનાર
તપસ્વીઓ મનુષ્યસમાજમાં દહા ઓછા જ છે.

વિસુભાઉ રાજદ્વારી હીલચાલમાં ઝાઝા પડતા નહિ. લોકમાન્ય પ્રત્યે એમનામાં શુદ્ધ
ભક્તિ હતી. અસહકાર, અથવા એમની સંસ્કૃત લાપામાં કહીએ તો ‘અંબધટવાંચન’ એ
જ નિઃશસ્ત્ર લોકો માટે સ્વરાજ્ય મેળવવાનો રામચાણુ ઉપાય છે એમ તેઓ માનતા.
સંમાજશાસ્ત્રનું સર્વાંગીણ અધ્યયન કરી, સંસ્કૃતિઓનું તોલન કરી, હિંદુ લોકોનો આર્યધર્મ
સાંથી શ્રેષ્ઠ છે એ સિદ્ધાંત પર તેઓ આઘ્યા હતા. માત્ર યુરોપીયન લોકોની ભૌતિકશાસ્ત્ર-
નિષ્ઠા અને વ્યવસ્થા શક્તિનું અનુકરણ જે ન કરીએ તો આર્યજાતિ નામશેષ થવાની છે
એમ એમને હમેશાં લાગતું.

થોડાં વરસ પર ગદારાષ્ટ્રના સાહિત્યકારોનું એક શારદા સંમેલન પૂનામાં ભરાયું હતું.
તેના અધ્યક્ષ તરીકે વિસુભાઉએ જે લાપણ કરેલું તે દેશી લાપાના દરેક દિમાયતીએ
વાંચવા જેવું છે. આપણે સ્વભાષાને બેવડા નીચડા છીએ, ભાષાની ઉન્નતિનો સાચો માર્ગ
આપણે જાણના નથી. પાંચપચાસ ગ્રંથોનો ઉમેરો કરવાથી કે ચટકદાર નવલકથાઓ લખ-
વાથી ભાષાની સેવા થતી નથી. દાસીને ધરણાં પહેરાવવાથી તે રાણી થતી નથી. સ્વભાષાને
જ્યારે જીવનનું રાત્રીપદ આપીશું, અને ભાષાનાં બાળકો જ્યારે પુરુષાર્થી અને ગૌરવશાળી યશો
ત્યારે જ ભાષાનું ગૌરવ વધવાનું છે એમ તેમણે આગ્રહપૂર્વક સૂચવ્યું છે. એ આંખો નિર્બંધ
મનનીય છે. એમાં મહેરાણાના વિગારશીલ સૌ અગ્રણીઓનો સ્વભાષા પ્રત્યેનો આર્ષોવતો
દ્રોહ પણ ઉઘાડો પાડ્યો છે.

ગરીબાઇ એ એક રસાયણ છે. તે જેને સફશે તે દિવ્યકામ યરો, જેને નહિ સદે તે
બધી રીતે ભાંગી પડવાનો છે. ગરીબાઇને લીધે તેજસ્વી બનેલા મહારાષ્ટ્રીઓમાં રાજવાડેનું
સ્થાન જાયું છે. દારિદ્ર્યવીરોની સંખ્યા મહારાષ્ટ્રમાં પહેલાં જેટલી નથી એ સંકાપી દુઃખ
થાય છે. અને તેથી જ રાજવાડે જેવાનું સ્મરણ વધારે કિંમતી લાગે છે.

લોકચર્યા

[આ માસિકના વાંચકોને અને ગૃહસવના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી બહુચાલોચ અને ચોક્કસ જાણશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તમને]

અત્યારે જ્યાં જુઓ ત્યાં પાયોરીયા,* પાયોરીયા જ નેવામાં આવે છે. ડૉક્ટરો પણ હવે દાંત નેતા ઘઈ ગયા છે. કેટલાક તો પાયોરીયા શું છે તે બાબત વિના પણ સ્ટેજ પર જેવું જાગે એટલે પાયોરીયા ઠોકી મારે છે. અને આ રોગની દવા તો કંઈ બાજુ હોય જ નહિ કેમ એમ નેવામાં આવે છે ! દાંતના ડૉક્ટર એવા દાંત પડાવી નાંખવાની સલાહ આપે છે !!

હિંદુસ્તાન જેવા વનસ્પતિભક્ષક દેશમાં આ દાંતનો રોગ આટલો બધો વ્યાપક કેમ ? થોડાં વર્ષો ઉપર તો આ રોગનું કોઈ નામ પણ બહુતું ન હતું. આ બે ત્રણ વર્ષમાં તો તે સર્વવ્યાપી થઈ ગયો જણાય છે.

આયુર્વેદમાં દિનચર્યાનો વિષય ઘણી જ સરસ રીતે વર્ણવાયેલો છે. એ પ્રમાણે બે આપણી ચર્યા થયા કરે તો માઈ માનવું છે કે ભાગ્યે જ આપણે મોંઘા પડીએ. પણ અત્યારમુધી આપણા સાહિત્યચિકિત્સોને આવા વિષયો અર્થવાની કે બીજા પાસે લખાવવાની મરજ જ કાં હતી ?—હજીએ ક્યાં છે ? સ્વાસ્થ્યને સાહિત્ય સાથે સંબંધ ખરો ? એ પણ આપણા સાહિત્યકોને મન મુંઝવનારો પ્રશ્ન છે !

આપણા અધિઓએ દાંતલુ કરી રહ્યા પછી હમેશાં તેજનો ગંદપ (મોરો કાગળો) રાખવાનો કલો છે. આ તેજના ગંદપથી સા સા કાપડ થાય છે તે મહત્તિ ચરકના નીચેના શ્લોકો ઉપરથી જણાશે:—

હ્રન્વોઃ ચલં સ્વચલં વદનોપચયઃ પરઃ ।

મ્યાત્પરં ચ રસજ્ઞાનં અજ્ઞે ચ રચિરુત્તમા ॥

ન યામ્ય કળ્લશોપઃ સ્યાનૌષ્ઠયોઃ સ્ફુટનાદ્યયમ્ ।

ન ચ દન્તાઃ ક્ષયં યાન્તિ દૃઢનૂલા ભવન્તિ ચ ॥

ન શૂમ્યન્તે ન ચાન્લેન હૃપ્યન્તે મક્ષયન્તિ ચ ।

પરાનપિ સ્વરાન્મક્ષ્યાન્તૈષ્ઠમ્બૂપ સેવનાત્ ॥

ચરકસંહિતા-સૂત્રસ્થાનમ્ અ. ૬

શ્લોક. ૭૨, ૭૩, ૭૪

અર્થાત્ તૈષગંડુપના સેવનથી હતું (૧૮૫મી) મજબુત થાય છે, સ્વર મુંદર થાય છે, વદનનો ઉપચય (ભરવો), રસનું જ્ઞાન, અને ખાવામાં ઉત્તમ રુચિ થાય છે. એ માણસને કદાપિ દંડમાં શોષ ન પડે, હેલ ન ફાટે, દાંતનો નારા ન થાય, દાંત પડે નહિ અર્થાત્

* પાયોરીયા નું ગૃહસ્ત્રી નામ આપણે ‘ ફિનિટક ’ રાખી રાખીએ. મુશુતે પણ દાંતના કોગોમાં આ નામનો રોગ જણાયો છે પણ તે આ છે કે નહિ તેની મને શંકા છે.

ઉત્તર દાંતનાં મૂળ વધારે દૃઢ થાય, દાંતમાં કદાપિ કળતર ન થાય, ખટારથી અંધાર્ધ જન્ય નહિ, અને કાચા ચણા જેવા કઠિનમાં કઠિન ખોરાક તે ખાઈ શકશે.

.. દાંતાનું કયાં પછીથી આવે કોગળો હમેશાં ભરવો. કોગળો તણના તેજનો જ ભરવાનો છે. કોગળો ભરીને નીચું ધાત્રીને દરેક મિનીટ એટી રહેવું. આંખ પણ સારી થશે. દાંતમાં સડો નહિ થાય અને દાંતના ડોક્ટર પાસે તે પડાવવા પણ નહિ પડે. હવે તો ડોક્ટર ચંદુલાલ પણ દરદીઓને આતી ભાગમણ કરે છે. કાંઈ ધ્યાન પર લેશે ?

આપણા પેટમાં રહેલી જાદીનું જ પાયોટીયા એ પ્રદર્શન છે. પેટમાં ગમે તે નાખનારા આ જમાનાનાં શોખીનો આટલું જાણે તો કેવું સાફ ?

આપણું વાસણો માટે પણ કંઈ લખવું આવશ્યક લાગે છે કેટલાક લોકોનાં મોં એટલાં તો સાંકડાં હોય છે કે તેમાં ભાગ્યે જ હાથ જાય છે. પરિણામે આપણી ખેડેનો વડનો ફૂલો કરીને તેનાથી ઘસે છે. આથી સારી રીતે લોટો અંદરથી સાફ નથી થતો. આવાં સાંકડાં મોં યાથી રાખ્યાં દશે ?

આપણા પિત્તજના પાત્રાની ધાર વાળેલી આવે છે. રાખથી કે માટીથી આપણે તે વીંછળાએ છીએ અને તે માટી ધારમાં ભરાઈ રહે છે. ઘણાએ આ જોયું પણ દશે. છતાં પણ એવા ખાત્રા હજી આપણે વાપરતા જ આવ્યા છીએ.

હમેશાં વાપરવાનાં વાસણો ઉપર કળા ચા કામની દશે ? લોટાઓ ઉપર દશાવતારનાં ચિત્રો અને બીજી મુંદર કોતરણી હોય છે. પણ આ કોતરણીમાં ધૂળ ભરાઈ રહે છે તે તરફ આપણું લક્ષ જાય છે ખરું ? વાપરવાનાં વાસણો ઉપર આવી કળા ન હોય તો શું જાય ? કળાની શ્રેષ્ઠતા તો આ નહિ હોય ?

અને આ વાસણ વીંછળવાની રીતમાં પણ આપણે હવે આ જમાનામાં જરાએ સુધારો નહિ કરીએ ? રસ્તાની ધૂળ વડે આપણે આ સાફ કરીએ છીએ રસ્તામાં મળ, મૂત્ર, લીંટ, કફના ગળકા વગેરે નાખતાં આપણે જરા પણ અંચાતા નથી. આ જ ધૂળથી આપણું વાસણો સાફ થતાં દેખી મનમાં કંઈને કંઈ ચાલ જાય છે. જેમાં ને તેમાં આપણે આપણી ગરીબાઈને આગળ ધરીએ છીએ, પણ આમાં તો આપણી અજાનતા જ નથી શું ?

આત્યારે ઠેકઠેર એથ્યુમીનીયમનાં દસકાં અને સસ્તાં વાસણો વપરાયા લાગ્યાં છે. પ્રો. જરચીનને રાંધવાના કામમાં વપરાતાં લુદી લુદી ધાતુનાં લુદાં લુદાં વાસણોમાં રાંધી જોઈને કયા ધાતુનાં વાસણોમાં ધાતુ ઓગળાને ઓગાકમાં ભળે છે એ સિદ્ધ કરેલું છે. લોખંડ, તાંબુ, નીકલ, ક્રોમ, એથ્યુમીનીયમ, એનેમલ, પિત્તળ, વગેરે ધાતુઓનાં વાસણોમાં રાંધીને તે પિંડાન ડોક્ટર જણાવે છે કે “શ્રૌથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ વાસણ પિત્તળ છે.” ખરાબમાં ખરાબ વાસણ એનેમલનું ગણાવે છે. આ છતાં પણ આપણે પરાપૂર્વથી ચાસતાં આવેલાં પિત્તળનાં વાસણોને જાહેરે હવે એથ્યુમીનીયમ અને એનેમલનાં વાસણો ખરીદતા થયા છીએ. કેવું અજાન ! શિવેકાશ્ચનો કેવો ભયકર વિનિપાત ! અધું જ પશ્ચિમ ભણાવશે ત્યારે જ આપણે ભણીશું શું ?

આપણું ખાવાનું દાંડી રાખવાનાં અને મૂકવાનાં ભંડારીયાં તમે જોયાં છે ? તેમાં ઘણી વખત વંદા, મોકાઈને ફરતા તમે નથી જોયા ? ભંડારીયું જાણીને ખોરાક પણ ઘણે ઠેકાણે

ખુદ્ધો જ રાખી મૂકવામાં આવે છે. બંધારીયામાં આકાં હોય છે તેમાં આ વંદાઓ ભરાઈ રહે છે. વંદા ઘીરી અપજાન છે. બંધારીયું ઉચાડનાં વેન જ તે અંદર ખાકામાં ભરાઈ જાય છે અને બંધ કરતાં વેન જ પાછા અંદર નીકળીને ખોરાક ઉપર ફરવા મંડી જાય છે. ઘીરી, મોંઝા તે ગળપણુ ઉપર જ ફરે છે પણ આ તો ગમે તેવા ખોરાકને પણ મૂકતા નથી. વિતાન જણાવે છે કે આ વંદા (Cockroach) થી કેન્સર (Cancer) ફેલાય છે. સાન્ક્રાન્કિ એકત્રામીનર (may 10, 1935) માં “How cancer is spread by the dirty little Cockroach” નામનો એક લાંબો લેખ છપાયો છે.

હિંદુસ્તાનમાં દરે કેન્સરના ઘણા કેસો થાય છે. એકસરે, રેડીયમ, વાયોલેટરેજ, વગેરેથી નેના ઉપચાર પણ દરે આપણે અદિયાં થાય છે. પણ આ થવાનાં કારણો આપણા ડૉક્ટરો જણાવશે? પશ્ચિમના લોકોને તો માંસભણ્યુને લીધે થાય છે, આપણા હિંદુઓને શાથી થતા દશે? આવા વંદા જેવા બંદાઓ તો તેને માટે જવાબદાર નહિ હોય?

x

x

x

x

પશ્ચિમના વિદ્વાનો દરે આજકાલ Vitamin ઉપર ખાણીને મંડ્યા છે. આપણો પશ્ચિમ વર્ગ પણ દરે તે નામ જાણે તો યથોચિત થયો છે. આ Vitamin એ શું છે તે જાણુ એક જાણુ છે. “આ વિટામીન ફક્ત છોડવા જ બનાવી શકે છે-જંતુ પ્રાણીઓ બનાવતાં નથી. પ્રાણીઓના સરીસાં તો તે જાણુ જ જુજ પ્રમાણમાં સંધરી રાખવામાં આવે છે. એટલે કે જીવનશક્તિ (Vitality) મેળવવા માટે તો અંતે પ્રાણી માત્રને વનરખાનિ પામે જ જવું પડે છે.”

સૂર્યમાંથી આવેલી શક્તિ (energy) ક્લોરોફિલ (chlorophyll) લીલા રંગરૂપે પાંદડાંમાં બેગી થાય છે. આ ક્લોરોફિલ ધીમે ધીમે સ્ટાર્ચ (starch) માં પરિવૃત્ત થાય છે. આથી જ તે પોષણ આપનારી છે. પ્રાણી મરી જતાં સૂર્યના પ્રત્યાપે જ સડી જઈને તે શક્તિ પાછી ઝાડપાકાને મળે છે અને ઝાડપાનમાંથી તે પાછી પ્રાણીઓ મેળવે છે.

જન્માને શુક્રાન (Rickets) થાય છે તે આ વિટામીનના અભાવથી, અશક્તિના ઘણાખરા રોગો થાય છે તે પણ આ વિટામીનના અભાવથી-આમ આધુનિક વિદ્વાનો પોકારે છે. આપણા સાયવામાં (સજી) વિટામીન-સ સાથે બીજાં જાં જ તત્ત્વો આવે છે. આયુર્વેદના સિદ્ધ ધૂતોમાં (આલીધૂત, જીવન્ત્યાદિ ધૂત ઈલાદિમાં) પણ આ વિટામીન-સ સચવાઈ રહેલાં હોય છે. આ છતાં પણ પરદેશથી આવતાં વાસી યાત્રકોમાં જાણે વિટામીન-સ ન હોય એમ આપણા હિંદુ ડૉક્ટરો દરદીઓને અટપટાં નામોવાળી પેટ્ટ દવાઓ જ બતાવે છે !

હિંદુસ્તાનને વિટામીનનું શિક્ષણ આ લોકો પાસેથી લેવું પડે છે તે પણ આપણા દુર્ભાગ્યની અસિદ્ધારી જ ને ?

x

x

x

x

આવામાં પણ દરે તો ફેશન ધૂસી છે. જટાટા વગેરેનાં શાક નપાં તેલમાં આપણે બનાવીને ખાઈએ છીએ. શાક સ્વાદ માટે નહિ પણ પોષણ માટે-વિટામીન માટે-આવામાં છે. શકિમાં ફાઈફરસ, ગંધક, સુનો, લોહ, સ્ટાર્ચ વગેરે રહેલું છે માટે આપણે તે પોષણ

૧ Vitamin ઉપર નિયમિત જોવાનાર નિયમિતવાત ડૉ. એ. ડી. એમેશના આ સળેદો છે.

લોકચર્ચા

માટે ખાઈએ છીએ. એનો સ્વાદ પણ સુંદર અને એ તજવાળ પણ જરૂર રાખવી જાય છે. નોંધએ. ગમે તેવું ગ્રાહકારી હોય અને સ્વાદ ના હોય તો તે કોણ ખાઈ? મુલાકાતો. નોંધએ જ. પણ આપણી સ્વાદની માન્યતા કોણ જાણે તેજ મર્યામાં જ ન સમાઈ જતી હોય એમ તમને નથી લાગતું? તેજમાં દહળતાં સાક, મર્યા અને મસાલાનો તો પાર જ નહિ?

સાકને પાણીમાં સારી પેટે બાપી નાખવાં બહાર રહ્યા પછીથી ઉપરથી તેજ, મીઠું, મસાલા યોગ્ય પ્રમાણમાં લેવાય તો પોષણ અને સ્વાદ બન્ને પ્રાપ્ત થાય. પણ પછી ટીડિરાં, રોંગણાં, ભીંડાં, કારેલાં એ સાકનું શું થાય? ટીડિરાં તો જુદા બ્રહ્મ કરનાર છે એમ સ્વ. પં. લંગવાનલાલભાઈ કહેતા. રોંગણાંનું ભરત કરાય. કારેલાંની કડવાશ દાટવા માટે ઉપાયો છે. પુષ્પશ્લોક નળ રાગએ 'પાકશાસ્ત્ર' લખ્યું છે તેમાં કડવાં સાકને મીઠાં કરવાનાં યોગ્ય પ્રયોગો જણાવેલા છે.

Hystericus તખલ્લુસધારી કેઈ ૧૯૨૬ માર્ચની ૨૩ મીના ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં 'Beef and spirituality in India' વિષય ઉપર એક લેખ લખે છે. ડૉ. મુંજે વગેરે હિંદુજાતિને શક્તિ મેળવવા માટે માંસ ખાવાની સલાહ આપે છે. રા. હીસ્ટરીકસ પણ જણાવે છે કે બ્યારથી હિંદુઓએ Beef-eating મૂકી દીધું છે ત્યારથી જ તેમની આધ્યાત્મિકતા અને વીરતા અસ્ત થઈ છે. હિંદુઓ નબળા પોયા છે એટલે માંસ ખાવાથી તેજિયા થઈ જશે? માંસ ભક્ષણને અને આધ્યાત્મિકતાને શો સંબંધ હશે? હિંદુસ્તાનમાં માંસ ખાતી જાતિઓમાં શીર્ષ કેમ જણાતું નથી?

હા, આપણા ખોરાકમાં માંસ જેવાં પોષણકારક તત્ત્વો ન હોય તો તે સંબંધી વિચારવાનું રહે. પણ આમ લેંકેને ચોકાવવામાં શો લાભ?

Dr. E. V. McCollum લખે છે કે—“Although we pity the orientals with their diet of rice, say beans, sweet potatoes and bamboo sprouts, they are succeeding far better than Americans or Europeans in the scientific completeness of their food.” અર્થાત્ ડૉ. ઈ. વી. મેક કોલમ કહે છે કે ભલે આપણે; પૂર્વના લોકો જે ભાત, કઠોળ, બટાટા, સકરીયાં અને વાંસના કુમળા ફળાનું અથાણું ખાય છે તેમની દયા ખાઈએ, પણ અમેરિકનો અને યુરોપિયનો કરતાં તેમના ખોરાકની સાસ્ત્રીય પૂર્ણતામાં તેઓ ઘણા આગળ છે.

પશ્ચિમનો નાભોકિત ડૉક્ટર જે ખોરાકને વખાણે છે તેને હવે આપણે પોતે જ વસોડતા થયા છીએ.

આપણા ખોરાકમાં હવે સુધારા વધારા થવાની જરૂર છે. ભાતને પહેલાં સારી રીતે ઘોઈ નાખો. થોડું ઘણું તત્ત્વ તે ઘોવામાં ચાલ્યું જાય છે. આ ઘોવણ પીને પણ માણસો જીવી શકે છે એટલી તેનામાં તાકાત છે. પછી તેમાંથી વધારા પડતું એસામણ કાઢી નાખવામાં આવે છે. કારણ કે ભાત તેથી જુદો થાય. ભાત લચકો અને સારી રીતે ચડેલો હોવો જોઈએ. ભાતને હમેશાં બેડો જ કરવો. કદાપિ એસામણ કાઢતું નહિ. ઘોવામાં અને એસામણમાં બધાં જ ઉપયોગી તત્ત્વો ચાલ્યાં જાય તો પછી જે - જુદો ભાત આપણે ખાઈએ છીએ તેમાં તત્ત્વ પણ શું રહે?

પાટીદારોમાં તો વળી મુખાર્ધ સાસરે ગયો હોય ત્યારે ભાતને એકદમ ઉગળો ખનાવવા-માટે ભાનમાં થોડીક જાસ નાખવાનો આવ છે. ખટાશને લીધે ચોખાનો મેલ કપાઈ જાય એટલે વધારે ઉગળો લાગે જ. ઓસામણ નિતારી નાખવામાં આવે છે એટલે ખટાશ પણ સાથે સાથે બદાર નીકળી જાય છે. આવો ભાન પચવામાં મુશ્કેલ પડે છે, પોષણ મળતું નથી અને પેટમાં ખટાશ (acidity) થાય છે.

અને આપણા મૂત્રરાત્રીઓની દાળ તો સાવ પાણી જેવી જ હોય છે. આપણા ખોરાકમાં પોષણનાં અગત્યનાં તરત્તો દાળમાં હોય છે. કોળ (nitrogenous foods) શક્તિપ્રદ છે, શરીરને માટે ઉપયોગી છે, પણ મૂત્રરાત્રીઓ તો સાવ દીસી દાળના ખાનારા ! કેવળ પાણી જ પીએ છે. પંચમહાત્મ તરફના ધારાળા આથી જ ત્યાંની ઉગ્રગિયાન કેમોને “દીસી દાળ ખાનારા તમે શું કરી શકો ?” એમ વ્યંગ્યમાં કહે છે. દાળ સારી રીતે ઓંગળા ગયેલી અને ઘાટી ખાતી ત્રેફએ. કામ ‘મિત્રચરિર્હિ લોકઃ’ એ મને સંભળાવે તો મ્હારે નિરંતર જ રહેતું પડે ! !

“વૈદ્યરાજ ! આપણે હમેશાં છપે રસ ખાવા કે નહિ ? કેટલા ટંક ખાવું જોઈએ ?”-આવા પ્રશ્નો સાધારણ છે. મહર્ષિ ચરક જણાવે છે કે “સર્વ રસો ખાવાથી જન આવે છે, અમુક એક રસના સેવનથી શરીરમાં અશક્તિ આવે છે.”^૧ દરેક રસો ખાવા સારા છે. એનો સુપયોગ સાચવવો. અતિયોગ અને હીનયોગ ત્યાગ્ય છે. આંખડી, હિમ, મસાલા, દળદર દરેકની પાછળ શાસ્ત્રીય સત્ય રહેલું છે.

આપણા અત્યારના બેદાખાઉ માણસો માટે જે માણસોને શારીરિક કામ કરવાનું નથી હોતું તેવાઓ માટે-એક જ ટંક ખાવું ઉત્તમ છે. મહર્ષિ ચરક કહે છે: *एकाशनमोजनं सुखपरिणामकराणाम्* શારીરિક મહેનત કરનારાઓ માટે આ નિયમ નથી. આ નિયમમાં અપવાદ હોઈ શકે. મુંખાર્ધના ઘણાખરા માણસો એક ટંક ખાઈને રહે તો આટઆટલા સંપ્રહણીના કેસો થાય ખરા ?

न रागान्नाप्यविज्ञानादाहारमुपयोजयेत् ।

परिक्ष्य हितमश्वीयादेहो ह्याहारसंभवः ॥૪૫॥

ચરકસંહિતા-સૂ. સ્યા. ૨૮

“જીભને વશ થઈને રખે ખાતા. ગુણદોષ જાણ્યા વિના, હિતઅહિતની પરીક્ષા કર્યા વિના રખે ખાતા. આહારથી જ આ દેહ જીવેલો છે.”

જતાં આદાર સંબંધી એકાદ અપવાદ સિવાય આપણા સાહિત્યમાં સારા પુસ્તકો કેટલાં છે ?

વૈદ્ય બાખાલાલ ગ. શાહ

૧ સર્વરસામ્યાસો ચલકરાણામ્ । एक रसाभ्यासो दीर्घव्यकराणाम् ॥ ચરકસંહિતા-

જ્ઞાનગોચરી

૧) પરાધીન દેશો અને વિમાનો

વિમાનોના શોધખાળથી આપણે અદ્યા. આનંદ પામીએ છીએ પણ હિંદુસ્તાન જેવા પરાધીન દેશ પર એની શી અસર થશે એ વિશે લાગણીપૂર્વક ધૃતિ કેમુઆરીના 'પીપલ'ના અંકમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

અમારું ભુખવારે એસોસિયેશનના વીસેક સભ્યો સ્થિતિના વાયુખાતાના પ્રધાન સર સેમ્યુઅલ હોરને મળ્યા અને તેમને મુખ્યેથી વાયુયાનની પ્રગતિ અને બાંધવિની વાતો સાંભળી. સર સેમ્યુઅલ બાપણ કરતાં હતાં તે દરમિયાન મારા મનમાં એક જ વિચાર યોજાયા કરતા હતા કે વિજ્ઞાનની જે જે યોધાથી દેશ દેશ વચ્ચેનું અંતર ઓછું થાય છે અને આંતરદેશીય વ્યવહાર વધે છે તે તે રોધો ગરીબ, અજ્ઞાન અને પરાધીન કોમોના પત્ર પર પરદેશી મૂઝાદારો અને રાજ્યકંતોએ બેઠેલી બેઠેલી જોર મળખૂત કરે છે.

સર સેમ્યુઅલે કહ્યું કે વાયુયાનની પ્રગતિ આપણને હિંમૂઠ બનાવે એવી ત્વચ્છથી થઈ રહી છે. વાયુયાનનો ઉપયોગ પ્રથમ ફ્રેન્ચોએ કર્યો. ઉત્તર આફ્રિકાની વસાહતોમાં ટપાલ વાયુયાન દ્વારા પ્રથમ તેમણે મોકલ્યો. પહેલે વરસે તે માત્ર ૯૦૦૦ પત્રો જ તેમણે મોકલ્યા, પણ આજે એ જ વિમાનો દ્વારા તેઓ ૨૫ લાખ પત્રો મોકલે છે. અમેરિકામાં ન્યૂયોર્કથી શિકાગો અને શિકાગોથી સન-ફ્રાન્સિસ્કો જેવા ૩૦૦૦-૩૦૦૦ માઈલ દૂરા સ્થળોએ દરેક જ વિમાનોથી પત્રો મોકલાય છે.

સર સેમ્યુઅલે કહે છે કે વિદ્યાવતથી હિંદુસ્તાનમાં પણ દરેક એક અકાદમીમાં પત્રો આવશે. કેસ અને કરાંચી વચ્ચેની તમામ તૈવારી થઈ ચૂકી છે અને થોડા જ સમયમાં વિમાનો ઉડવા માંડશે. વરસની અંદર સો-સો મુસાફરો એક વિમાનમાં બેસીને કરાંચીથી કેસ જશે અને કેસથી કરાંચી આવશે અને દરિયો ખેડતી કાંઈ પણ સ્ત્રીમાર નેટલી સગરડ મુસાફરોને વિમાનમાં મળશે. સ્ત્રીમારની માફક ભોજનગૃહો, ધૂમ્રપાનગૃહો, હરવાફરવાનાં મેદાનો, નદી નદી કેબિનો વગેરે તમામ મુખસાધનની સામગ્રીઓ વિમાનમાં પણ ચોળશે અને મુસાફરોને જે જે અનુકૂળતાઓ જોઈશે તે તમામ તેમને વિમાનમાં પણ મળે એવી વ્યવસ્થા થશે. સર સેમ્યુઅલે બપોરે બિઝનેસમાં બિઝનેસના મહા-રાજા સાથે જમ્યા અને સાંજે પાંચ વાગે હિંદીમાં આવી તેમણે ચા પીધી. કલકત્તા અને રંચુન વચ્ચે ૮૦૦ માઈલનું અંતર છે. આજે જહાજ રસ્તે કલકત્તાથી રંચુન જતાં ૨૫૧ કલાક થાય છે. સર સેમ્યુઅલે કહે છે કે વિમાન રસ્તે જતાં ૯ કલાકથી વધારે નહિ થાય. સર સેમ્યુઅલે કહે છે કે વિમાનો માટે હિંદુસ્તાન સૌથી યોગ્ય છે, કારણ કે આ દેશની આબોહવા વધારે સ્થિર છે અને એથી વિમાનો માટે અતિશય અનુકૂળ છે. આ દેશમાં નદી નદી રાહેરો વચ્ચે અંતર પણ ખૂબ છે અને એને લીધે પણ વિમાનો ફરે તેમ છે.

પૂરોપમાં તેા નિવશિત રીતે એક દેશથી બીજો દેશ વિમાનો ઉડવા લાગ્યાં છે. લંડનથી જર્મની વિમાન રસ્તે, રેલ્વેગાડી કે સ્ત્રીમાર નેટલો જ ખર્ચ લાગે છે, પણ સમયમાં ખૂબ ફેર પડે છે. વિમાન રસ્તે રેલ્વેગાડી કરતાં પમા લાગ નેટલો જ સમય લાગે છે. સર સેમ્યુઅલે જણાવે છે કે લંડન અને કરાંચી વચ્ચે વિમાનો ઉડશે ત્વારં પી. એન્ડ એ. ની સ્ત્રીમારના પહેલા વર્ષ નેટલો જ ખર્ચ વિમાન રસ્તે મુસાફરને લાગશે અને સમયમાં ઘણો જ બચાવ થશે. વિમાનમાં ધાયાં સમય

પ્રમાણે જ પહેલો સમય છે. પાંચ મિનીટનો પણ ફેર પડતો નથી. હવાનો અભ્યાસ ક્યાંથી તોફાનોમાંથી જથી સમય અને વિમાનને ફાંચે તે સુગમ માર્ગે લઈ જઈ સમય.

જે પ્રલયો યુદ્ધમાં વિમાનોનો ઉપયોગ કરે છે તે પ્રલયો જગતની ષષ્ઠા પ્રલયો પર પોતાની સત્તા વધારે ને વધારે જમાવે છે. એમની હોશિયારી અને હુદ્દિ પોતાને કેમ આપું જોખમ આવે અને સામાને કેમ વધારે નુકસાન થાય એવા વિમાનો યોજવામાં જ ખયાલ રહે છે. આને નવાન સિવાય એરિયા સમસ્તમાં વિમાનો નથી. આ વિમાનોથી મૂડીદારો અને રાજકર્તાઓના હાથ સળગ થયા છે. જગતમાં આજે જે યુદ્ધનીવિદ્યું ધોરણ પ્રવર્તે છે તે ભેતાં હવેનાં યુદ્ધમાં વિમાનોનો ઉપયોગ વિશેષ અને વિશેષ થતો જશે. ગામોનાં ગામો અને દેશોનાં દેશો તારાંશ થશે, નિરાશ પ્રલયોનો—શ્રી, પુરુષ અને બાળકોને વિનાશ થશે અને પરાધીન પ્રલયોનો સ્વાધીન વધારો પ્રયત્ન અતિરાય વિકટ અને કઠણ બનશે. આ રોધોમાં માનવહુદ્દિને વિજય કંઠકાર કરે છે પણ સાથે સાથે અશુભ માનવો પર હુદ્દિશળી માનવોની સમાનો દોર પણ બેસાડે છે. વિજ્ઞાન એ તો બેધારી તરવાર છે; તેને જેમ વાપરે તેમ વપરાય. એને કોણ, વાપરે છે અને શા હેતુથી વાપરે છે એના ઉપર એના સારાસારનો આધાર છે. માનવ કલ્યાણ માટે વપરાય તો તે ફાયદો કરે, પરંતુ વૃદ્ધિ અર્થે વપરાય તો તે નુકસાન કરે; અને આથી વિજ્ઞાન એ આશીર્વાદસમ છે અને સાપક્ષ પણ છે. વિમાનની પણ એ જ હાલત છે. હાલ તો વિમાન આપણી પરતગતાની જાણના આંકડા મંજૂર કરે છે અને આપણા રાજકર્તાઓ અને બીજા પ્રલયોને મટિ આંખલો નીચાવવાનો અને વૃદ્ધિનો માર્ગ સરળ કરે છે.

આપણા હિંદુસ્તાનના યુવાનો જગતે અને આ વિમાનોની કળા, શીખનાનો પ્રયત્ન કરશે? કે 'અમારા રામાયણમાં રામચંદ્રજી લંકાથી અયોધ્યા વિમાનમાં બેસીને આઘ્યા દત્તા અને અમારા બાપદાદા આ બધી કળા જાણતા હતા' એમ કહીને જ સંતોષ માનશે?

(૨) મિલ અને ખાદી

'સાહિત્ય'ના માર્ગે માસના આંકમાં સાહિત્યના તંત્રીએ આ વિષય સંબંધી જે અનુભવનંદ્ય ઉદ્દ્યાર કાઢ્યા છે તે વિચારણીય. દોષાથી અમારા વાચકોને બેદ-ધરીએ છીએ:—

કોઈ પણ દેશના હુન્નર ઉદ્યોગને જ્યાં સુધી રાજ્યવત્ર સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તેજન ન આપે, ત્યાં એથી તે નશી શકે નહિ. જે દેશમાં રાજ્યવત્ર પ્રલના હાથમાં ન દોષ, તે દેશમાં-દિલ એવા દેશમાં એથી કહીને પ્રલના ઉપર બારે જવાબદારી આવી પડે. જે ઉત્તેજન-રાજ્યે આપણું જોઈએ તે પ્રલને આપણું રહુ. એટલા માટે સ્વદેશીવત્તા પ્રચારની જરૂર.

પણ સ્વદેશીનો પ્રચાર આખી પ્રલમાં પ્રાણરૂપે સંચરવો જોઈએ. એવું ન થયું. જોઈએ કે 'એક વર્ષ' એને સત્તારે ને બીજે વર્ષે સ્વચ્છે વર્તે; એમ ન બનયું જોઈએ, કે માલ વાપરનાર સ્વદેશી જોઈને વળમો રહે, અને માલ બનાવનાર પોતે સ્વદેશી જોઈને વાપર્યો કરે. મિલોવાળાને 'મલ' તરફ રક્ષણ લઈવું દોષ તો એમણે પોતે સૌથી પહેલાં સ્વદેશી જોઈને પ્રચાર કરવો જોઈએ; અને પ્રલ તરફના દેશ વિના મિલોનું સરક્ષણ અશક્ય છે.

આખા દેશ સધળ 'દોષ', તો તેથી માલ બનાવનારને કુદાની રક્ષણ મળી પડે. આપણી મિલો અમેરિકાથી રૂ મંગાવે. તો તેથી સ્વદેશીનો પ્રચાર કેમ થાય? આંખનું કાપડ અમેરિકામાં એડતો વાપરવાના નથી; આપણા એડતો વાપરવો; તો પછી આપણા દેશનું રૂ ખરીદી આપણા એડતને પર નાહું. મોડાવાનો ઉપાયો ફાયદો કેમ પડતો કરવો?

દેશીઓ અને ખાદી એ પણ એવી રીતે મિલેના લાગતી વાતો સમજાવી. મહાત્મા ગાંધીએ એ લીલચાંદ ઉપાસી લઈને દેશને લાભ કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ મિલેને કાયમનું રક્ષણ મળે એના માત્ર યોગ્ય છે. દેશીઓ મિલેને વૃદ્ધિમાં છે એ વાત સાચી નથી. પહેલાં તેા હાથવણીદારી દેરાંની સમૃદ્ધિમાં-માલની પેઠાદારી-વધારા થાય; અને તેટલે દરજ્જે દરેક માણસની ખરીદવાની શક્તિ વધે. બીજી ખાતું, ખાદી વસ્ત્રના પ્રેમને લીધે સ્વદેશીનો પ્રચાર સ્વાભાવિક રીતે થાય; અને જે ચીજ હાથથી ન બની શકે, તે ચીજે મિલે બનાવી શકે. માણસ નવં યોજાન હોય છે, અને તે યોજા પૂરા કરવાને તેને કાંઈ હોય; એટલે ખાદી પહેરનાં પણ બીજી સાત કે વસાઈ વાપરે. મિલે એ યોજાને સતોમે અને પાંચે.

આજ સકલવાતવાળે આ ખાદીની લીલચાંદ પસંદ ન પડી; સર ચીમનલાલે અમદાવાદમાં માણસ કરતાં એની અવગણના કરી. તેઓ એ એવું માનતા બહાલ છે, કે આ સાંચાના યુગમાં હાથકંઠા મણુની વાતો કરવી એ પાછા હડવા જેવું એટલે મિલે છે. એ બને બાકીઓ પશ્ચિમનું અર્થશાસ્ત્ર શીખેલા છે, એટલે એઓ આ નવી વસ્ત્રની લીલચાંદથી અસંતોષ બન્યા. પરંતુ દેશની પરિસ્થિતિનો અને દુનિયાના ઇતિહાસનો એમણે પૂરેપૂરા વિચાર કર્યો હોય એમ બહાલું નથી. આપણા હાથે બનાવેલા કાપડ સામે ઈંગ્લંડની મિલેનું કાપડ પરદેશમાં ન ટકી શકે, ત્યારે ઈંગ્લેંડે શા ઉપાય લીધા તે ઇતિહાસ જુનો થઈ ગયો નથી. ખુદ ઈંગ્લંડમાં દંડ બનતી મિલે સાથે ગાંધ કાપડની હાથ ઉઘોમ છપતો જાતો છે. ઈંગ્લંડમાં કે અફઘાનીસ્તાનમાં મિલે ક્યાં છે ?

પરંતુ મિલે અને દેશીઓની દરીદ્રાઈનો આ પ્રશ્ન નથી. પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્રમાં આવી દરીદ્રાઈ હોઈ શકે. આપણા દેશમાં દરીદ્રાઈની જગાએ સડકાર હોય છે; એની અપૂર્વા ટાંગવાનું કામ બીજે કરે. આ સંપૂર્ણ સાંચાના જમાનામાં પૂણું દંડ એવું કેટલુંક કાર્ય છે કે જે હાથે જ થઈ શકે; વળી મિલેમાં કાચા પદાર્થની થતી નકામી બરબાદીનો વિચાર કરીએ, તો દરીદ્રાઈમાં પણ દેશીઓ ટકી શકે એ વાત સ્પષ્ટ છે. વીજળિક દેશની આખા ગામમાં હોય ને સાંચા બજારે, તો આખા ગામમાં અંધારું થાય. રીલેલના ડોરીઆ પર ધરહોય તો એમ થાય ? ગામનાં વોટરનેકંડની, ભડીઆરખાનાની, ટાંડીની, ટેકરીની એવી જ મુશ્કેલી સમજાવી આ બધું કામ આપણા દેશમાં આપણે ધરે દરી સ્વતંત્ર દેશીએ બીજે, તો દેશીઓની સ્વતંત્રતા ન મળે ?

આપણા દેશમાં અનુભવ મનુષ્યબળ છે. દિલ્હીએને રોજ માટે પરદેશ સખડી દેશનું છપતું જાગડું પડે છે. એ બાબતે મિલે કરી ન નિવારી શકે. જ્યાં મોટી વસ્તી ને કાજ વખતે હોય ત્યાં મોટું પણ હાથ-ઉઘોમ ફૂટેલમંદ થઈ શકે.

ખાદીના પ્રચારથી સ્વદેશી પ્રતિષ્ઠા વાગે: ખાદીથી રોજ વધે; રોજ હાથે ખરીદવાનો સચિત્ત આવે: તે સાથે યોજા-વિકાસ: આ બધાથી મિલેને રક્ષણ ન મળે, તો શાથી મળે ? મિલેનું કંતંબ છે, કે એમણે ખાદીપ્રચાર અને સ્વદેશીત્વની લીલચાંદને પોતાની કરી લીધી. જે રક્ષણ જકાત સમિતિઓ નહિ આપી શકે, તે રક્ષણ એથી મળી રહેશે. અને કદાચ એવા વખતે આવે, કે દરેક માણસ સ્વાસ્થ્યથી બને, અને હાથે બનાવેલું કાપડ વાપરે તો થાય, તો તે વિવસ મિલેના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષર લખાશે. એ સ્વપ્ન બલે સાચું કરે; પણ એ સ્વપ્નને સાંસારિક થાય, ત્યાં સુધીની પ્રવૃત્તિમાં મિલેનું પોવાનું લવિષ્ય કેટલું બધું ઉગ્ગળ થઈ રહેશે ?

(૩) અમોંતુપ મનુષ્ય પ્રદર્શન

(પ્રસ્થાન) પુસ્તક બીન્નેના પાંચમા અંકમાં આ મધ્યાગ્ના નીચે એક લેખ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. એ વિષય ઉપર જ કેટલીક વધુ માહિતી કમણાં તા. ૨૦ માર્ચ ૧૯૨૭ ના 'પીપલ'માં એપ્રનસ રજીસ્ટ્રી તરફથી બહાર આવી છે જેઓમાં નીચે રજુ કરીએ છીએ.

સાહેબ,

પે મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬ ના 'પીપલમાં' મારો લેખો 'Indians in European Zoological gardens' નામનો લેખ આપે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. મી. જોન હેનનબેક માને છે કે આથી દિન્દિમાં તેમની દીતિને દાની પહેંચી છે, અને તેથી કેટલાક સુધારા કરવાને મને કહે છે. બે દિન્દિઓ સાથે આ બાબત પરતો વિચાર કર્યો પછી નીચેના સુધારા કરવાનું મેં સ્વીકાર્યું છે. મી. હેનનબેકના પ્રદર્શનમાંના દિન્દિઓને વીસથી ત્રીસ નહિ પણ વીસથી પચાસ રૂપિયા રહેવા ખાવાની સગવડ ઉપરાંત માસિક આપવામાં આવતા. આ ભૂલ હું કબુલ કરું છું. પાસનાં મુપડાંમાં નહિ પણ પ્લેટફોર્મ નીચે બાંધેલી ઓરડીઓમાં તેઓ સુતા હતા. વળી હેનનબેકે એ પણ પુરવાર કરી આપ્યું છે કે "પ્રાણી પ્રદર્શનમાં દિન્દિ" એવા ભાવાર્થવાળાં પોસ્ટર્સ માટે તેઓ જોખમદાર ન હતા. પણ આ તો તેના ડીરેક્ટરની ભૂલ હતી. પાછળથી તે પોસ્ટર્સમાં એવા સુધારા કરવામાં આવેલા કે "પ્રાણી પ્રદર્શનની ખાસ દિન્દિ." પ્રાણી પ્રદર્શનના મુખ્ય પ્રવેશદારમાંથી લોકોને આ પ્રદર્શનમાં આવવા દેવા સામે એમણે પહેલેથી જ વાંધો લીધો હતો. તેને માટે જુદું જ પ્રવેશદાર હતું. અને આ પ્રદર્શનને ઓડીઆખાના સાથે કંઈ સંબંધ ન હતો.

કોઈ પણ પ્રાણીપ્રદર્શનના કોઈ પણ ભાગમાં દિન્દિઓનું પ્રદર્શન કરવાની ભૂલ તેઓ નહિ કરે એવું નક્કર કરવા મને કહ્યું છે. દિન્દિઓ સાથે જ તેમના તરફ જેવું વર્તન દિન્દિમાં રાખે છે તેના કરતાં હું વધારે સારું વર્તન રાખતો એમ મી. હેનનબેકે કહે છે. યુરોપનાં બીજાં આવાં પ્રદર્શનોમાંના દિન્દિઓના કરતાં આ દિન્દિઓની સ્થિતિ સારી હતી એમ - તેમણે દાખલાદલીથી પુરવાર કરી આપ્યું છે, આની ચર્ચા હાંબી યવાથી નૂરો લેખ લખવાની જરૂર જણાય છે.

૧

ઉપરના પત્રમાં મારા આગલા લેખમાં રહેલી કેટલીક ભૂલો સુધારવામાં આવી છે. મારા પહેલા લેખનો હેતુ એકમાત્ર મી. હેનનબેક ઉપર નહિ પરંતુ બે દિન્દિઓ આને માટે જવાબદાર છે તે દરેક ઉપર દીકા કરવાનો હતો. એમની બધી વાત ધ્યાનમાં લેવા છતાં પણ અમારો તાત્વિક વિરોધ તો કાયમ જ રહે છે.

મી. હેનનબેકને એમ લાગ્યું કે મારા લેખથી તેમની આખર અને ધંધાને જબરો ફટકો લાગ્યો છે અને તેથી તેમણે ગયા ડીસેમ્બરમાં મારી સામે બદનક્ષીનો દાવો નોંધાવ્યો. મી. વીરેન્દ્ર ચૌધરી પાંચાચ અને એ. સી. નગીયર મારા વકીલ હતા. આ મામલાને જર્મન વિરૂદ્ધનો ન લેવામાં આવે તે હેતુથી દાવો થોડા વખત માટે પાછો ખેંચી લેવામાં આવેલો. પરંતુ અંધારા આગળ ચાક્યો અને ફેશ્યુઆરીમાં મી. હેનનબેકના વકીલ તરફથી ચોવીસ હજારમાં સહી કરવા માટે પત્ર મળ્યો જેમાં લખેલું હતું કે "મેં એક જુઠાણાભર્યો લેખ લખ્યો છે તે હું રાજીપુરીથી પાછો ખેંચી લઉં છું અને મી. હેનનબેકને કરેલા નુકસાન માટે મારી માનું છું." લેખને મથાળે છાપેલા પત્રથી તેઓને સંતોષ થયો ન હતો. અને તેથી તેમણે મને જણાવેલું કે જો હું સહી નહિ કરું તો મારી સામે વીસ હજાર માફ અર્થાત્ એક હજાર પાંચસો બદનક્ષીનો દાવો માંડવામાં આવશે. મેં મી. હેનનબેકને લખી જણાવ્યું કે મારો હેતુ તેમનું અપમાન કરવાનો ન હતો. મારે કાર્ય માન્ય નહિ પણ સંપ્રીય દ્રષ્ટિથી પ્રેસવર્તુ હતું.

૨

વધુ વિગતમાં ઉત્તરવાની જરૂર નથી કારણ કે કેસ પડતો મૂકવામાં આવ્યો હતો અને હેનનબેકે અમને ખાતરી આપી હતી કે તેઓ કોઈ પણ "પ્રાણીપ્રદર્શન" સંબંધમાં ફરીથી દિન્દિઓનું પ્રદર્શન કરશે નહિ. પણ આ સંબંધમાં એક બીજો બનાવ માનવદ્રષ્ટિએ મદન્યનો છે તે ઉપર હું હવે આપું છું.

... કેસની મુનાવણી પહેલાં બે દિવસ ઉપર જોન હેનનબેકની પુનરુપી મીસીસ ગ્રેસ હેનનબેક

મને મજવા આવી હતી. તેણે મને કહ્યું તે પ્રમાણે કરવું અશક્ય છે પણ તેના વિચારો આપણે જાણવા જેવા છે. તેણે કહ્યું કે મારા લેખથી હિન્દુસ્તાન 'ફ્રેન્ડ' કરવાના તેને સાતસો માક ખર્ચ થયું, અને ધંધાને પણ ખોટ લાગી. હાજરમાં એક કાલે દેવનગર આવું સરકસ રાખે છે અને એ બધાનું પાપ મારા સંસ્કાર ઉપર પડ્યું. એના સંસ્કારો જોન સીડોનમાં અઢાવીસ વર્ષ રહ્યા છે. લડાઈની સરખાતમાં સીડોનમાંથી તેને કપડાંબેર નાસવું પડ્યું હતું. તે પછી તે માંડ ધંધામાં પગ ભાર થતો હતો ત્યાં હિન્દીઓએ તેના ઉપર હુમલો કરવા માંડ્યા. હિન્દના વર્તમાનપત્રોએ તેને જર્મન ફક્ષ કહી માંડ્યો. સરકસના માણસો તરફ તેણે સંસ્કારો માથાગુપણે વર્તેલા. તેમની હુમલેથી પાવે-પાવે અને દવાદારમાં સારી સંભાળ રાખે છે અને તેમને નાટક સીનેમાં પણ દેખાડે છે. આ બધી વાત કહેતાં તે બહુ લાજણીથી બોલતો હતો અને વચમાં વચમાં આંસુ પણ પાડતો હતો.

૩

મારો જવાબ મેં નીચે પ્રમાણે આપ્યો અને અત્યારે પણ મારો એ જ જવાબ છે. મારો કંઈ દેવનગરને નુકસાન કરવાનો ઉદ્દેશ ન હતો. હિન્દની પ્રતિષ્ઠાની ખાતર મેં લેખ લખ્યો હતો. 'પ્રાણીદંધ'ની હદમાં હિન્દ એ મધ્યાગની સામે અમારો વંધો હતો. ખોરાક કે પૈસાનો વંધો અમારો મૂખ વંધો ન હતો. મજૂરીની બાબતમાં મેં ભૂલ કરી હતી, પણ આંકડો મને સરકસના એક માણસ તરફથી મળ્યો હતો. અને સરકસના ધણીને પૂછવા જવાય એવો સંબંધ એમણે રાખ્યો નહોતો. આવા તમારાને માટે પ્રાણી પદર્થનખાઈ પસંદ કર્યું તેથી અમે ગુસ્સે થયા. એ બાઈ આ જગ્યાએ જોડી હતી કે આ પસંદગીમાં ભૂલ થઈ હતી. પણ તેમાં હિન્દને અજમાન કરવાનો ઉદ્દેશ ન હતો. તેના સંસ્કારને પછી ખોટ ગઈ તે બાબતમાં હું એટલું જ કહી શક્યો કે હિન્દે માત્ર પૈસા નહિ પણ સ્વાતંત્રતા પણ ખોટ છે. હવે હિન્દ પાસે પોતાની ખેડીઓ સિવાય કશું બોવાનું રહ્યું નથી. તેના સંસ્કારને બંધત લાગે પડેલા છે પણ હિન્દની તો આખી પ્રજાને લાગે પડેલા છે. મારા લેખથી તેની અંગત બદનક્ષી થઈ તે જણે છે પણ એના તમાસાની પાસે રાખી સરખાવી જોતાં હિન્દને થયેલી બદનક્ષી આગળ એ કશી વિમાતમાં નથી તેમને જર્મન ફક્ષ કહેવાની બાબતમાં મને શંકા આવે છે કે કોઈ હિન્દી એટલો અજ્ઞાન, મૂર્ખ કે અન્યાયી નહિ હોય. એવો જો કોઈ હિન્દી હોય તો એણે થયો! અન્યાય કર્યો કહેવાય. દારણ કે ઇત્યાદિ અને અમેરિકાએ જર્મનીને માંડવા માટે એ જુદાજુદા લડાઈ વખતે ઉચું કર્યું હતું. દુનીયાના ખરૂં ઉપર અત્યારે કોઈ ફક્ષ હોય તો તે જર્મન પ્રતમાં તો નથી જ.

મેં તેને વિનંતિ કરી કે તમે યુરોપની સી ડો અને આ વિવાદમાં તમારું અંગત હિત છે એ ધીમર વીસરી નહોતો અને એક પરંતર દેશના એટલે હિન્દના હો એવા ખ્યાલ કરો એક દેશ કે જે પરદેશી ધુસરી નીચે આવેલા છે અને દારિદ્ર અને અજ્ઞાનની નીચે પચુતી પેટે કચડાઈ રહ્યો છે, જેને સ્વતંત્રતા માટે ભયંકર શત્રુઓ સામે ટકવાનું છે. તમે એવી એક હિન્દની સી પરદેશમાં આવી ચડ્યાં હો, જ્યાં કાયદો કે પ્રતિનિધિનું તમને સારણ નથી, અને જ્યાં તમારા બચાવમાં તમે માત્ર છપ્પ વાંપરી રાખો છો તમે એવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હો અને એક દિવસ રાઉરમાં એકાએક 'પ્રાણી પદર્થ'માં હિન્દ એવાં ચોરસો વાંચો. તમે મને કહો કે આવે વખતે તમે શું કરો! તેણે કહ્યું હા! હિન્દીઓએ કર્યું તેમ જ હું કરું.

૪

આ હમીકત મારે હિન્દી લોકો પાસે રહી કરવાની છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આ બાઈ આપણા કરતાં વધી જ દુનીયાની હતી. તેનું કુટુંબ રાજકારણમાં રસ લેતું ન હતું અને હિન્દની પ્રબળીય લીધવાય તેના સ્વભાવમાં ન હતી. અમે આ માટે વિરોધ દર્શાવતા હતા એ તેઓ સમજી શકતા ન હતા. આ વિવાદમાં એમને માત્ર અંગત સ્વાર્થ હતો. અને જોશીયો પોપાડો આપ્યા પછી

તેમાં કાંઈ કરવાનું રહેલું ન હોય એમ તેઓ સમજતા હતાં. તેમની વિરુદ્ધની લીલાચાલથી તેઓ પુષ્કળ શીકારી થયાં. આ બધુંય છતાં તે આપણે પણ સમજી શક્યાં અને સમજ્યાં તે જ સાંજે તેણે બુદ્ધિની મુક્તિમાં પાછો ખેંચી લીધો. આ કેવળ વિરોધી દુનીઆની હાલિયતને સમજવાની અને તે સમજણ પ્રમાણે કામ કરવાની, અને એ કામ કરતાં પૈસાનું તુલ્યાન થાય તે પણ સહી લેવાની શક્તિ તે ખરેખર બુદ્ધિની પ્રમાણિકતા છે, અને આધ્યાત્મિક સમ્યાઈ છે. મારી બાજુ થતી હશે પણ હું માનું છું કે આ જર્મનીનું લક્ષણ છે. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાનાં માણસોમાં એ નથી. ત્યાં કેટલેક કાંઈ વ્યક્તિઓમાં એ હશે, પણ જર્મનીમાં તો એ બધામાં છે. અમેરિકામાં રાજકારણ પ્રમાણે ધર્મ, નીતિ, રંગ, કે અભિપ્રાય પ્રમાણે તમારા વર્ગો થાય છે, પણ જર્મનીમાં તમે કાળા, આસમાની, કે પીળા વર્ણના સ્ત્રીની, હિન્દી, દબસી કે અંગ્રેજ ગમે તે હોય, ગમે તે ઇશ્વરને માનવા હોય પણ જર્મન તમારી વાત સાંભળશે અને બને ત્યાં સુધી શીખશે. અંગ્રેજની રેલીને અટકાવે એના આત્માને અડચત્તો લેવું લાગે છે કારણ કે અંગ્રેજે વેપારી નીતિ છે, અને વેપાર એ એમની બુદ્ધિ છે. તેમના વેપારનું જેથી રક્ષણ થાય તે પવિત્ર. તેમના વેપારમાં અને નફામાં અડચણ કરે તે અનાતિવાળું અને રાજદ્રોહી મુદીવાદને શોધીને તેનો અર્ક કાઢ્યો હોય તેવા તો છે; ગાંધીને શિક્ષી કરનાર ન્યાયીએ જ્યેષ્ઠ તેમ કેટલીક વ્યક્તિઓ સત્યને જોઈ શકે પણ એ સત્યથી તેમની સત્તા અને નફાનો કદિ વાંધો નહિ આવવા દે. સર્વે સત્ય અને ન્યાય ઉપર સર્વોપરિ સત્તા અવારનવાર પરમેશ્વર તે તેમનો પ્રાકૃત છે.

જર્મનો એવા નથી. તેમનામાં બીજો છે પણ કલ્ચર (culture) સંસ્કાર એ જર્મનો મટિનો ખરો સંપદ છે. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાએ લગભગ બપોતે જ્ઞાની મશ્કરી કરવાનો પ્રયત્ન કરી કારણ કે તેમને મન વેપાર, હેટિસ, વ્યવહારલક્ષતા અને બીજીની પવિત્ર ચપ્પો છે; પણ જર્મન સંપદ-સંસ્કારમાં સત્યની ખરેખરી તથા રહેલી છે. ગમે તે કદો પણ તેમના અભ્યાસીઓ આપણા પ્રાચીન હિન્દુ અને આર્ય લોકોને કાંઈ નધારે મળતા આવે છે-અલબત્ત અપારના, આપણા માણસો કરતાં પણ વધારે.

૫

હિન્દની પ્રતિષ્ઠાની ખાતર આટલું તો કરવું જ નહોત્યે.

- (૧) કાંઈ પણ દિન્દીને પ્રાણીપ્રદર્શનમાં કે તેને લગતા જાગમાં જવાની સાકાય નહિ.
- (૨) દિન્દી મુલ્કો આ બાબત આવે તેમજ નોકરીઆત ચક્રને ન આવડું પણ ખુદી ચારતોએ એ ધંધાના ખીમ પરોપીઓને કરવા હોય તેમ રહેવું.
- (૩) ખગાર પૂરોપીઅનતા લેવા લેવા.
- (૪) રહેણીકરણી વરોપીઅનતા જેવી જાખવી.
- (૫) જે દિન્દીઓ પોતાની સંભાળ ન લઈ શકે એટલા અજ્ઞાન હોય તેમજ અદાબ આવીને દિન્દી મુલ્કો ખોલી નહિ.

એશિયા અને આફ્રિકાના દરરો આ રીતે બજાવા એ આપણે મટિ હીલું છે. આપણે આવી બજાવવી સામે સખ્ત વાંધો દર્શાવેા નેહએ. આપણાં પોતાનાં સગાંબંધાં આમ કરતાં હોય તો આપણને કેટલું ખોટું લાગે તે વિચારો છું. બધું છું કે આ દષ્ટિબિંદુ બધા ન સ્વીકારે કારણ કે ન્યાં અસ્પૃશ્યતા, ખાળવમ, પડોડો, કૌટુંબિક દાસત્વ જેવા રિવાજો દ્વારા હોય ત્યાં માનવતાને મારી બોલવું તે અસ્પૃશ્ય સંવિત છે. એમની સાથે સરખાવતાં પ્રાણીપ્રદર્શનમાં રહેવું એ પણ આશ્ચર્યપ્રદ છે.

(૪) પરદેશી કાપડ

૧૯૨૬ ના છેલ્લા નવ માસમાં લેન્કેશાયર અને જાપાનથી હિંદુસ્તાનમાં કેટલું કાપડ આયાન થયું એના આંકડા 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. અત્યારસુધી એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે જાપાની માત્ર વિદ્યાર્થી માત્ર કરતાં આપણા દેશમાં વધારે વેસવા માંડ્યો છે. ચીનના આંતર વિગ્રહને લીધે જાપાની માલનો ચીનમાં વધારે હિંસા થાય છે એને લીધે હો કે કોઈ બીજા કારણને લીધે હો, પણ છેલ્લા નવ માસના આંકડા તો લેન્કેશાયરની ચરતી કળાનો જ નિર્દેશ કરે છે. આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

છેલ્લા ટીસેમ્બર માસમાં લેન્કેશાયરે ૧ કરોડ અને ૧૦ લાખ વાર ધોણેલું કાપડ હિંદુસ્તાનમાં લાખડું કર્યું, જ્યારે જાપાને માંડ ૩ લાખ વાર મોકલ્યું હતું. આગામી સાંઠમાં જાપાને કાગલમ ૭ લાખ વાર ધોણેલું કાપડ હિંદુસ્તાનમાં આયાત કર્યું હતું એ જોતાં અને લેન્કેશાયરના આગલી સાસના આંકડા પર નજર કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે જાપાન લેન્કેશાયરની હરીફાઈમાં પાછું હારતું જાય છે.

રંગીન કાપડની આયાતમાં પણ તેમ જ છે. લેન્કેશાયરની આયાત જ્યારે ૫૩૦૦ વાર વધી છે ત્યારે જાપાનની આયાત ૩૧૦૦૦ વાર ઘટી છે. એટલે કે લેન્કેશાયરના ટંકાહિં માલની સાથે જાપાન હરીફાઈ ફરી શકતું નથી.

૧૯૨૬ના છેલ્લા નવ માસમાં બધું મળીને ૧ અબજ અને ૩૦ કરોડ વાર કાપડ હિંદુસ્તાનમાં પરદેશીમાંથી આયાત થયું. આમાંથી ૧ અબજ અને નવ કરોડ વાર કાપડ લેન્કેશાયરે જ મોકલ્યું. ૧૯૨૫ કરતાં ૧૯૨૬માં ૨૨ કરોડ વાર કાપડ હિંદુસ્તાને વધારે ખરીદ્યું. અને લેન્કેશાયરે ૧૯૨૫ના કરતાં ૧૯૨૬માં ૧૯ કરોડ વાર કાપડ હિંદુસ્તાનમાં વધારે વેચ્યું; એટલે કે જાપાન અને બીજા દેશો માત્ર ૩ કરોડ વાર કાપડ જ વધારી શક્યા. ૧૯૨૬માં જાપાને કુલ ૧૭ કરોડ વાર કાપડ હિંદુસ્તાનમાં આયાન કર્યું અને જાપાનની એ આયાત એટલું કાપડ તો લેન્કેશાયરે વધારામાં (૧૯ કરોડ) મોકલ્યું; એટલે લેન્કેશાયર જ કાપડ બજારમાં ગાજ કરે છે એ નિર્વિવાદ છે.

જાપાનના ઘટાડાનું એક કારણ એ પણ છે કે પહેલાં જાપાનને જે સરતા રેતો લાવ મળતો હતો તે હવે મળતો નથી. અમેરિકન રેતો લાવ ગડગ્યો છે અને સક્કર બેરેજની યોજનાથી. લેન્કેશાયરની મિથે માટે બેઝેલું રૂ ઊગાડી લેવાની યોજના બ્રિટિશ મૂલીદારોએ ધરીને તૈયાર કરી છે એટલે લવિષ્યમાં રૂની બાબતમાં બ્રિટિશ સ્વાધીન બનશે અને જાપાનને રૂના લાભમાં જે થોડાવણો 'માઈન' રહેતો હતો તે ચોંટ્યો જશે. જાપાનના હુડીઆમણો લાવ પણ હવે તેજ થયો છે અને એથી નિકાસ કરવામાં એને હુડીઆમણથી જે લાભ મળતો હતો તે ગયો છે. આથી લેન્કેશાયરનો સિતારો આજે ચડતો દેખાય છે અને હિંદુસ્તાનીઓ જો એતશે નહિ તો હિંદુસ્તાનનો રેતો બજાર અને કાપડનો બજાર બન્ને લેન્કેશાયરને હસ્તક જશે અને હિંદુસ્તાનનું દ્રવ્યશોષણ વધારે ને વધારે વેગથી લેન્કેશાયર કંઈ જશે. યજ્ઞેશ કાપડના બેહિષ્કારની હાકલ આજે કલંકતા સિવાય આખા દેશમાં બંધ પડી છે અને કલંકતામાં પણ બંગાળી પરદેશીઓ (Detenates) ને છોડવા પડતી જ હાકલ ઉઠી છે. જાણે કે પરદેશીઓ છૂટે ત્યારે પરદેશી કાપડના

અધિકારની જરૂર જ ન રહેતી હોય ! આપણા દેશનેતાઓ ક્યારે સમજશે કે આ પરદેશી કાપડનો અધિકાર એ સરકાર સામે 'ગોડોસ' કરવાનું સાધન નથી, પણ એ તો એક અમોઘ શસ્ત્ર છે જેના ઉપયોગથી હિંદુસ્તાનની-આઝાદી હાંસત્ર થવાની છે ?

(૫) ચીનમાં લોકશિક્ષણનો પ્રચાર

કેમવણીના વિષયમાં રશિયા, હિંદુસ્તાન અને ચીન જનનના દેશોમાં સૌથી છેલ્લા આવે છે. રશિયામાં સોવિયેટ સરકારની સ્થાપના પછી લોકશિક્ષણના વિષયમાં કેવી આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ થઈ છે એ આ માસિકના એક વેબમાં અગાઉ અમે જણાવી ગયા છીએ. દસ વર્ષ પહેલાં રશિયામાં ભણેલાઓનું પ્રમાણ સેક્ટરે ૨૮ નું હતું, હિંદુસ્તાનમાં સેક્ટરે ૬ નું હતું અને ચીનમાં ૨ નું હતું. આજે રશિયામાં ભણેલાઓનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધી ગયું છે; આજે તો એ દેશમાં અભણ માણસો શોધ્યા જડે એમ નથી એવી ત્યાંની પ્રતિષ્ઠા સરકારે પ્રગતિ કરી છે. હિંદુસ્તાનમાં સેક્ટરે માંડ એક-બે વધારે માણસો ભણવા માંડ્યા છે, જ્યારે ચીનમાં છેલ્લા દસ વર્ષમાં સેક્ટરે બે માણસોને બદલે ૧૨ માણસો-૮૮ લાખને બદલે ૫ કરોડ અને ૨૮ લાખ માણસો-ભણેલાની યાદીમાં નોંધાયા છે બીજા રાષ્ટ્રોમાં કદીએ તો છેલ્લા દસ વર્ષમાં ૪ કરોડ અને ૪૦ લાખ માણસો ચીનમાં લખતાં વાંચતાં શીખ્યા છે.

અને આ શીખવનાર કોણ ? હાલના નવયુગે જેઓ દિવસે રાષ્ટ્રીય વિનયમંદિરો અને મહાવિદ્યાલયોમાં ભણે છે અને રાત્રે રાત્રિશાળાઓમાં પોતાના અભણ ભાઈજાનોને લખતાં વાંચતાં શીખવે છે. આ શીખવવા માટે તેઓ પૈસા લેતા નથી. તેઓ જાણે છે કે તેમનો દેશ ગરીબ છે; તેમની સરકાર ગરીબ છે; તે પૈસા આપી શકે એમ નથી. આથી તેઓ મહેનત મજૂરી કરીને પોતાનું પેટ ભરે છે પણ ગરીબ પ્રજા આગળ પોતાનો હાથ લંબાવતા નથી. પોતે ભણે અને પોતાના ભાઈજાનો અતાનમાં સળંગે એ એમનાથી સહુ જાણે નથી. આથી એ રાષ્ટ્રીય નવયુગે ગામેગામ અને શહેરશહેર-જ્યાં જ્યાં રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયો છે ત્યાં ત્યાં રાત્રિશાળાઓ સ્થાપી છે. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયો એકેએક વિદ્યાર્થી એક એક રાત્રિશાળા જાન્યો છે અને પોતાનામાં યુગે પ્રગટાવેલું જ્ઞાનનું કિરણ લઈ આસ્પાસના અંધકારનો એ નાશ કરે છે. અને મોટી રસિવાળા, ગરીબ દેશમાં બીજું શું પગું શું ચક્રે ? ચોખરસમ દેહાવકા અજ્ઞાન અંધકારનો નાશ કરવાની કુચી દેશના શિશુન યુવકોના હાથમાં છે. ચીનના યુવકોએ એ કુચી વાપરવા માંડી છે. હિંદુસ્તાનના યુવકો એ ક્યારે વાપરશે ?

આપણે અહીંયા ભાષા શીખવાની જાગૃતમાં જે સરલતા છે તે ચીનમાં નથી. ચીનમાં તો અનેક પ્રકારની ભાષાઓ છે; લખવાની ભાષા જુદી તેમ જ બોલવાની ભાષા પણ જુદી. ભાષાના મૂળાસરો પણ અસંખ્ય છે. આપણા ગૂંચરાતી સાક્ષરોતી માફક નેહરૂ જેવી નાનકડી જાગૃતમાં જ ફાઇ પડે એવા ચીની વિદ્વાનો નથી. એમણે તો આવી અટપટી બુદ્ધજ્ઞામણીમાંથી પણ રસ્તો કાઢ્યો છે અને 'પીડુઆ' નામની લોકભાષા યોજી છે. આ ભાષા ૭૦ થી ૮૦ ટકા લોકો બોલે છે. અને સંદારીન પણ કહે છે. આજે આ 'પીડુઆ'ને એમણે રાષ્ટ્રીય ભાષાના પદે સ્થાપી છે. અધુ શિક્ષણ આ રાષ્ટ્રભાષા દ્વારા જ તેઓ

આપે છે. એક જ જાતના મૂળાદારો-અગભર ૧૦૦૦ જેટલા-તેઓ શીખવે છે અને ચાર મહિનાની અંદર ખેડતો અને મજૂરો આ અક્ષરો શીખી જાય છે. તે પછી તો તેઓ આ રાષ્ટ્રભાષામાં જ લખાપેટા મજૂરો અને ખેડૂતોના વર્તમાનપત્રો વાંચે છે, રાજકીય અને ઔદ્યોગિક પ્રશ્નોનો વિચાર કરતાં થઈ જાય છે અને બહારની દુનિયામાં શું શું બની રહ્યું છે તેનું પણ જ્ઞાન મેળવે છે.

યાંગસી નદીના કાંઠા પરના ગામો માટે ખેડૂત શિક્ષણ મંડળની સેવાના થઈ છે અને એ મંડળ ખેડૂત સ્ત્રી પુરુષોને લખનાં વાંચનાં શીખવે છે એટલું જ નહિ પણ ખેતીવાડી અને ગૃહઉદ્યોગની પણ માહિતી આપે છે; ખેડૂતો માટે રાત્રિશાળા ઉપરાંત ખાસ વર્ગો ચલાવે છે અને દેશભ્રમ સન યાટ્ સેને જે ત્રણ સિદ્ધાંતો તારવ્યા છે અને જે સાનખીયને નામે ઓળખાય છે તે વિષે વિસ્તારથી સમજણ આપે છે. એ ત્રણ સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે:-

૧ પરદેશી સત્તાને કાઢી નાંખો;

૨ પ્રમુખીય સ્વતંત્રતા મેળવો; અને

૩ કામદારો અને ખેડૂતો માટે આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવો.

હિંદુસ્તાનમાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક જેમ સ્વર્ગ મળશે, બલિસ્તન મળશે, મોક્ષ મળશે એ શબ્દો કોઈ સાધુ કે કૃષીરત્ના મુખમાંથી પડનાં વેન જ સમજા જાય છે તેમ દરેક ચીની સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક સન યાટ્ મેનના આ ત્રણ સિદ્ધાંતો સમજી જાય છે. પરદેશીઓ -પંચી ભક્ષે તે ક્ષિટિશ હો કે જાપાનીઝ હો-ની સત્તા ચીન હવે સદન નથી કરી શકતું એનું કારણ આ લોકશિક્ષણ છે. ચીનમાં હવે નૂનન સાધુઓનો યુગ આવ્યો છે. તેઓ સ્વર્ગ અને બલિસ્તન, મોક્ષ અને નિર્વાણની વાતો નથી કરતા; આ જન્મના જ મોક્ષની વાતો તેઓ લોકોને કહે નાંખે છે અને તે મોક્ષ-સ્વતંત્રતા મેળવવા લોકોને તૈયાર કરે છે. સાધુઓનો આ નવો સંપ્રદાય છે. આ સંપ્રદાયે છેલ્લાં ૫ વરસમાં ૩૫ થી ૫૦ હજાર પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થાપી છે. તેમણે સ્થાપેલી રાત્રિશાળાઓની સંખ્યા તો દિનપ્રતિદિન એટલી ઝડપથી વધતી જાય છે કે એનો ગુમાર થઈ શકે તેમ નથી. પાંચ કરોડ માણસોને આ સંપ્રદાયે પશુમાંથી માણસ બનાવ્યા, ક્ષિતિશોનાં જ્ઞાનને અને વિમાનો આ સંપ્રદાયે જ ચીનમાંથી પાછાં લાવ્યાં, જપાનને માટે ચીનની ભોંય આ સંપ્રદાયે જ ભારે કરી અને ચીનની મરદાનગી માટે નામદ્દ હિંદુસ્તાનીઓના મુખમાંથી પણ વાદવાહના મુખન આ સંપ્રદાયે જ કદાચાં, ધન્ય છે આ સંપ્રદાયને! નમન છે એ નવયુરોને! પ્રભુ! એ દિન હિંદુસ્તાનને ક્યારે દેખાડશે? મોક્ષ અને બલિસ્તન ઓઠા નીચે ગૃહકંકામ દેવાયનાર સાધુઓ અને મુક્તોએને બદલે આવો ઘેર ઘેર ઝાનદીપ પ્રગટાવનાર નૂનન સાધુસંપ્રદાય હિંદુસ્તાનમાં ક્યારે સ્થપાશે? ઓ નાય! અમારા નવયુરો ક્યારે અમારા અસહાય બંધુઓની બાંધ પકડશે?

બલિષ્ઠકારની જરૂર જ ન રહેતી હોય ! આપણા દેશનેતાઓ ક્યારે સમજશે કે આ પરદેશી કાયડોને બલિષ્ઠકાર એ સરકાર સામે 'ગોડોલ' કરવાનું સાધન નથી, પણ એ તો એક અમોઘ શત્રુ છે જેના ઉપયોગથી હિંદુસ્તાનની-આઝાદી હાંસલ થવાની છે ?

(૫) ચીનમાં લોકશિક્ષણનો પ્રચાર

કેળવણીના વિષયમાં રશિયા, હિંદુસ્તાન અને ચીન જગતના દેશોમાં સૌથી છેલ્લા આવે છે. રશિયામાં સોવિયેટ સરકારની સ્થાપના પછી લોકશિક્ષણના વિષયમાં કેવી આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ થઈ છે એ આ માસિકના એક વેબમાં અગાઉ અમે જણાવી ગયા છીએ. દશ વર્ષ પહેલાં રશિયામાં ભણેલાઓનું પ્રમાણ સેંકડે ૨૮ નું હતું, હિંદુસ્તાનમાં સેંકડે ૬ નું હતું અને ચીનમાં ૨ નું હતું. આજે રશિયામાં ભણેલાઓનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધી ગયું છે; આજે તો એ દેશમાં અલગ માણસો શોધ્યા જડે એમ નથી એવી ત્યાંની પ્રમુખીય સરકારે પ્રગતિ કરી છે. હિંદુસ્તાનમાં સેંકડે માંડ એક-બે વધારે માણસો ભણવા માંડ્યા છે, જ્યારે ચીનમાં છેલ્લા દસ વર્ષમાં સેંકડે બે માણસોને બદલે ૧૨ માણસો-૮૮ લાખને બદલે ૫ કરોડ અને ૨૮ લાખ માણસો-ભણેલાની વાદીમાં નોંધાયા છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો છેલ્લા દશ વર્ષમાં ૪ કરોડ અને ૪૦ લાખ માણસો ચીનમાં લખતાં વાંચતાં શીખ્યા છે.

આપે છે. એક જ જાતના મૂળાક્ષરો—સગભગ ૧૦૦૦ જેટલા—તેઓ શીખવે છે અને ચાર મહિનાની અંદર ખેડૂનો અને મજૂરો આ અક્ષરો શીખી જાય છે. તે પછી તો તેઓ આ રાષ્ટ્રભાષામાં જ લખાવેલા મજૂરો અને ખેડૂતોના વર્તમાનપત્રો વાંચે છે, રાજકીય અને ઔદ્યોગિક પ્રશ્નોનો વિચાર કરતાં થઈ જાય છે અને જહારની દુનિયામાં શું શું બની રહ્યું છે તેનું પણ જ્ઞાન મેળવે છે.

યાંગસી નદીના કાંઠા પરના ગામો માટે ખેડૂત શિક્ષણ મંડળની રોજના થઈ છે અને એ મંડળ ખેડૂત સ્ત્રી પુરુષોને લખનાં વાંચનાં શીખવે છે એટલું જ નહિ પણ ખેતીવાડી અને ગૃહઉદ્યોગની પણ માહિતી આપે છે; ખેડૂતો માટે રાત્રિશાળા ઉપરાંત ખાસ વર્ગો ચલાવે છે અને દેશભ્રમ સન યાહ્ સેને જે ત્રણ સિક્કાંતો તારવ્યા છે એ સાનમીનને નામે ઓળખાય છે તે ત્રિગે વિસ્તારથી સમજાવ્યું આપે છે. એ ત્રણ મિત્રો પ્રમાણે છે:-

આપણા સમાજમાં આ પ્રતોની એક બીજી પણ અસર થતી. પ્રતોને નિમિત્તે સર્વ સ્ત્રીઓ એક જ ઉદ્દેશથી બેગી થતી અને જીવનમાં એકતા અનુભવતી. એક જ કોડ એક જ ઉદ્દેશ અને એક જ સાધન એ જ વાસ્તવિક રીતે જીવનની એકતા અનુભવવાનો ખરેખરો માર્ગ છે. સામાન્ય રીતે ધરમાં ગોઠાઈ રહેલી સ્ત્રીને આ જીવનમાં મોહગાશ મળતી અને માળાપથી છૂટાં પડી સાસરાનાં પરાયાં લોકોમાં વસતી સ્ત્રીને અહીં પોતાનું લાગતું વળી સમાજે પુરોગેને માટે હમેશના કામથી મુક્ત થવા રૂઝના દિવસે આપ્યા છે, સ્ત્રીને ધરના કામથી મુક્ત થવાને માત્ર આ પ્રતો જ હતી. એમ અનેક રીતે આ પ્રતો સ્ત્રીજીવનમાં ઉપકારક અને પ્રાણપ્રદ થતાં.

આ પ્રતો કયા ધર્મમાંથી જીતી આવ્યાં હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. તેને માટે પ્રમાણો મળ્યાં દુર્લભ છે. પણ જેમ વેદકાળની મહાસંસ્કૃત સાથે જ પ્રાકૃત લાપાઓનો પ્રવાહ પણ ગંગાવિમુખા પેઠે ભેગો તો પણ અલગ સાથે જતો હતો અને એક લાપાએ બીજી પર અસર કરેલી છે તેમ જ વેદકાળના આર્યધર્મની સાથે જ આ કોઈ લોકધર્મ સાથે સાથે જ સાથે જતો હશે, આર્યધર્મથી તે સંસ્કાર પામતો હશે અને પોતાના મતો આર્ય-ધર્મને આપતો હશે. બન્ને ધર્મો ભિન્ન છતાં પણ અભિન્ન જેવા જ હશે, પરસ્પર દ્વેષી હશે એમ અવશ્ય માનવાની અમને જરૂર લાગતી નથી. અને આ પણ છેવટ તર્ક જ છે.

આ બધાં પ્રતો માત્ર સ્ત્રીઓમાં જ રહ્યાં છે. પુરુષો માટે પ્રતો હશે કે નહિ ? હશે તો તેમનામાંથી કેમ હુમ થયાં અને સ્ત્રીઓમાં કેમ સચવાઈ રહ્યાં ? પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ બે હકારમાં હોય તો હેરાનને જવાબ તો સ્પષ્ટ એ જ છે કે સ્ત્રીઓનું જીવન આપણામાં વધારે સ્થિતિજનક રહ્યું છે, જાદારના આધારો-ફરફારોએ સ્ત્રીજીવન ઉપર ઘણી ઓછી અસર કરી છે.

અને આ જમાનામાં હવે આ પ્રતો સ્ત્રીજીવનમાંથી પણ સાથમાં જ જવાનાં છે, સાથમાં ગયાં છે, એમાં અમને શંકા નથી, તેમાં અમને આનિષ્ટ પણ નથી લાગતું. આવા સંગ્રહો થયા લાગ્યા છે તેનો અર્થ પણ એ જ છે કે એ ભૂતકાળની વિગતો અત્યારે હુમ થાય છે તેને સંધરી રાખવી. પણ એ પ્રતોમાં રહેલું મંગલતાનું વાતાવરણ, કુદરતનો સંપર્ક, જીવનની હિસાર, નિર્દોષ કોડ એ સર્વ જીવનકાળ સાથે સાથે હુમ ન થાય એ જ અમે ઇચ્છીએ છીએ. આવા સંગ્રહો, પુરાતન વસ્તુઓ તરીકે જોવાનાં છતાં પણ, તેનું કાવ્ય જીવનના તે તે અંશો પૂરશે અને જીવન દાખરે એમ અમને આશ્વાસ છે.

વૈદ્યજીવન—ગૃહ સાથે સમન્વેષી લાપાન્તરકર્તા: પ્રાણમાત્ર જળદેવજી મુનરી. પ્રગટ કર્તા: “ગુજરાતી” પત્રની ઑફિસ, કાળા પોશ પાસે, બેક હાઉસ સેન, કોટ, મુંબઈ. કિમ્બ ૩. ૧-૨-૦૦. વેદકાં પુસ્તકોમાં આ લોહિજરાળની કૃતિ દ્રુક્ષણ, શ્લોકો શ્રુતિમધુર, અને કોષ કોઈ જગાએ અપ્રસ્તુત ગૃંથારની જાંટને માટે પ્રસિદ્ધ છે. આ પુસ્તકમાં તેનો સમન્વેષી અનુવાદ આપેલો છે. આવ! અનુવાદમાં બહુ કાવ્યવતી અપેક્ષા તો ન રાખી સંકાપ પણ શ્લોકો સ્મરણને સદાય કરે તેવા હોવાથી આ પુસ્તક ઉપયોગી છે. છપાઈ વગેરે મુશ્કે છે. પુસ્તકની શરૂઆતમાં લોહિજરાળનું દૂકં વ્રતાં આપેલું છે અને ઔપચીની જનાવટ અને વપરાશ સંગ્રહી સૂચનાઓ કરી છે. દરેક શ્લોક નીચે પદ લાપાન્તર સાથે તેની ગદ્ય સમજણ અને વિશેષ સૂચના પણ આપી છે. પુસ્તક વેચીને ઉપયોગી થશે.

રાસસંગ્રહ બીજો ભાગ:-સંગ્રહક અને પ્રકાશક: ચંદુલાલ પુર્યોત્તમ મહેતા. ફિ. આઠ આના આ રાસસંગ્રહમાં ખાસ કન્યાએને ગાવાલાયક ગીતોનો સંગ્રહ કર્યો છે. વિવાદિતાને ગાવા લાયક ગીતોનો સંગ્રહ આ પછીના 'મહિમા ખડ' માં પ્રસિદ્ધ થશે. સંગ્રહકે આ પહેલાં પણ એક રાસસંગ્રહ જાહેર પાડેલો હતો. સ્ત્રીએને ગાવાની આમાં હીક સામગ્રી મળશે. કર્તાએ તરફથી વખતસર ગીતો નહિ મળવાની સંગ્રહક કંઈ વર્ગીકરણ કરી શક્યા નથી. નહિ તો દાંડિયાના રાસ, મંડલમાં સાથે ગાવાના રાસ, લોટા લઈ ગવાય તેવા રાસ અને ગાય ગુંથનાં ગાઈ શકાય તેવા રાસ એવા ક્રમ રાખવાનો હતો. કર્તાવાર રાસો ગોઠવેલા છે એ પણ એક પ્રકારની વ્યવસ્થા છે અને હીક છે પણ સંગ્રહક એ લકીકન પુસ્તકને છેડે કાવ્યવાર મૂકી શકે. બીજી આગ્રહિતામાં અને આપતા બીજા ખંડોમાં એટલી ઉપયોગી લકીકત સંગ્રહક મૂકશે એમ આશા રાખીએ છીએ. અગે ગયા સંગ્રહ માટે સંગ્રહકને મૂલ્યના કરી હતી કે કેટલાક ગીતોને રાસ ન ગણી શકાય તેવાં સંગ્રહમાં આવી ગયાં છે. આ સંગ્રહમાં પણ 'કોઇ કહો એ ચાંદનીઆને' એ ગીત, શ્રી ન્હાનાલાલ કવિના 'કોઇ કહો એ કાયમરીને' ઉપરથી આવેલું, તે મૂળ 'કોઇ કહો એ સાંવરીઆને આન્યા કરે' એ ઉસ્તાદી ગાયનની દમનું છે તેને રાસ ન ગણી શકાય એમ અમારું માનવું છે. આ વિષય ઉપર કોઇ સંગીત તરફથી વિશેષ પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે. એમ નહિ થાય ત્યાં સુધી સંગ્રહમાં આ અવ્યવસ્થા રહેશે. રા.

ગંગાર ત્રિવેણી:-અનુવાદક તથા પ્રકાશક: તનમનીરાંકર લા. શિવ, દામોદર વાદી, કાલ્યાણેશી રાઠ-મુંબઈ. ર. મૂલ્ય ૦-૧૨-૦.

મુંદર કાગળ ઉપર સ્વચ્છ અને સુવક રીને જખાયનાં આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિમાં દાખલેલી સુરુચી માટે અમો પ્રકાશકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. નેતરંગન એ પણ પુસ્તકોનું એક લક્ષણ છે એ વાત ગૂજરાત ધીમે ધીમે સમજે છે એ જોઈને આનંદ થાય છે. પુસ્તકનું પૂર્વ જરા વધુ મજબુત રાખ્યું હોત તો પુસ્તક સંપૂર્ણ મુંદર થઈ શકત. .

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં શૃંગારતિલક, પુબ્યાણુવિલાપ, અને ચૌરપંચાશિકાનો સમન્વેષી અનુવાદ આપવામાં આવેલો છે. અનુવાદકની હચોટી હીક બેટકી છે. કેટલાક અનુવાદો તો સંસ્કૃત અને ગૂજરાતીનો ખીચડો કર્યો હોય તેવા જ લાગે છે, પણ પ્રસ્તુત પુસ્તકને વિશે તેવું નથી થવા પામ્યું નથી. આપણે ગૂજરાતી જ વાંચીએ છીએ એમ લાગે છે. ભાષાનું વ્હન એકધારે રહી શક્યું છે અને કિત્તેના પ્રવેશ પામી નથી. ચૌરપંચાશિકાનો શ્લોકોની સરખાત 'અઘાપિ' થી કરી શકાઈ હોત તો અનુવાદની સફળતામાં વધારો થાત. થોડા વખત ઉપર અવલોકાયેલા ચૌરપંચાશિકાના અનુવાદ કરનાં આ અનુવાદ અદિઆતો છે એમ કહેવાની જરૂર પડે એમ નથી કારણ તકાવન તરત જ નજરે ચડે એવો છે. આ અનુવાદમાં સમજાવૂં કે બીજા ગોટાળા રહેવા પામ્યા નથી. અને સમજાવ માટે ખપ પૂરતી ટીકા પણ આપવામાં આપી છે.

પ્રસ્તાવનામાં ચિત્તહાસુ વિશેની માહિતી અને તે સંબંધે શ્રી. કેશવલાલભાઈનો પત્ર ખાસ ખાન ખેંચે છે.

ચિત્ર ન આપવામાં આવ્યું હોત તો જ સાફ થાત. અગે તેવાં ચિત્રોથી પુસ્તકને રાણગારવાનાં મોલનો આપણે ક્યારે સામ કરીશું ? જોડા ચિત્રો પુસ્તકને વિશેષ કરવામાં જ માત્ર મદદ કરે છે.

જગદ્ગુરુ:—લેખક: સંતુપ્રસાદ મણિસંકર ઇનામદાર. કિંમત ૦-૮-૦

ચારદાપીકના ડૉ. વા. શંકરાચાર્ય શ્રી શાંત્યાનેદશ મદારાજનો આજો પરિચય આપવાનો આ પ્રયત્ન છે. લેખક વિષયને પૂરતો ન્યાય આપી નથી શક્યા. પુસ્તકમાં મદારાજનાં એક વ્યાખ્યાનનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. વિધવા વિવાહ, અંધને વગેરે બાળતોમાં તેમની સાથે સહુ કોઈ આ જમાનામાં સંમત થાય એમ રહ્યું નથી.

પુસ્તકમાં જોડણીની ભૂલોનો પાર નથી. પ્રસ્તાવનામાં મારી માગી એટલે પત્યું એમ ન માનનાં કેમકે પાસે સુધારાની પુસ્તક પ્રકટ કરવું એ જ યોગ્ય છે. ભાષા ઉપર અત્યાચાર ન જ કરવો જોઈએ.

Gujarat College Magazine, February 1927 પ્રકાશક અને મદ તંત્રીઓ: ડૉ. કેરિયા એકેન્ડો અને મિ. જી. એચ. ભટ્ટ. અમદાવાદ.

અંગ્રેજ અને ગૂજરાતી તથા સંસ્કૃત એમ બે વિભાગોમાં આ સામયિક વિભક્ત થયેલું છે. અંગ્રેજ વિભાગમાં સર ચિમનરાજ અને પ્રિ. શાહનાં ભાષણો મહેન્ટે દષ્ટિ આકર્ષે છે. ગૂજરાતી વિભાગમાં રાધના પર્વતની સમાશ્રયનામાં ઉદ્ધવેલો કાળગણનાનો પ્રશ્ન ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો છે.

આખો અંક સારી રીતે છપાયેલો અને ચિત્ર તથા ફોટોથી શણગારાયેલો છે.

આપણી કોલેજોનાં સામયિકોનું તંત્ર સાધારણ રીતે અધ્યાપકોના જ હાથમાં રીધી કે આડકતરી રીતે હોય છે. આ સ્થિતિમાં વિદ્યાર્થીઓને વિકાસનો, અને અનુભવ મેળવવાનો પૂરતો અવકાશ મળતો નથી એમ અમને લાગે છે. જખાણો પણ મૂખ્યત્વે કરીને વિદ્યાર્થીઓનાં પોતાનાં જ હોય અને પોતપોતાના અભ્યાસના પરિણામે ઉદ્ભવેલાં હોય એ જ ધ્યાનપ્રાપ્ત છે અંગ્રેજ અને સંસ્કૃતમાં કવિતા લખવાની પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન એકાએક સમજ શકાય એમ નથી.

સ્વતંત્રતાનો દાવો:—લેખક: સી. એફ. એન્ડ્રુઝ, અનુવાદક: પ્રાણસંકર સોમેશ્વર વેશી, પ્રગટકર્તા: સી. જમનાદાસની કંપની, બુક્સેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. કિંમત ૦-૮-૦

મિ. એન્ડ્રુઝનાં 'The Claim for Independence' નામની પુસ્તિકાનો આ અનુવાદ છે. મિ. એન્ડ્રુઝ જેવી વ્યક્તિએ કરેલી ચર્ચા વાંચવા જેવી હોય જ.

અનુવાદની ભાષામાં સુધારાને હજી ઘણો અવકાશ છે.

બાળકલ્યાણ: ભાષણકર્તા: ડૉ. હરિપ્રસાદ વજ્રવા દેમાઈ, એમ. સી. પી. એન્ડ એમ. પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાપ્રાદ ત્રીભોવનદાસ પારેખ બી. એ. કિંમત અડધો આંનો.

બાળકોર અને બાળકલ્યાણી વિશે આપણે ત્યાં હજી ભારે અજ્ઞાન પ્રવંત છે તે દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી આ પુસ્તિકા લખાઈ છે. એમાં જલ્લવા જેવું ઘણું છે. સૈનિક પાળ સહુ કોઈ સમજ શકે એવી હોઈ ઉદ્દેશ સફળ થશે એવી આશા રાખી શકાય છે.

શ્રી ગલીઆરાએ આપેલ પારિતોષિક વિશે નિચેનો પત્ર અમને પ્રસિદ્ધ થવા મળ્યો છે:

મુલુંદ (જ. થાણા)

તા. ૨૧-૨-૨૭

સાક્ષર શ્રી મોતીચંદલાઈ ગિ. કાપડીઆ.

બી. એ. એલ. એલ. બી. સોશીસીટી

અમનગી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ-મુંબઈ.

મહોદાય,

પરિપક્તા પ્રમુખ સર રમણલાઈ મહોદયના તા. ૩૧-૧-૨૭ના પત્રમાં કરાયેલા મુચન અનુસાર એ પત્રનો પ્રત્યુત્તર આપના પ્રત્યે લખું છું.

‘નગ્ન સત્ય’ અને ‘સમયના પ્રવાહમાં’ ઉભયની પસંદગી કરવામાં આનંદનાર શ્રી ગલીઆરા તથા એ પસંદગી અક્ત થયેલી જોઈ આનંદનાર મદારા વડીલ બન્ધુશ્રી રમણલાઈ બન્નેના આનંદમાં મદારી સહાનુભૂતિ દર્શાવતાં મને આનંદ થાય છે. એટલા માટે કે ‘નગ્ન સત્ય’ (Being) શ્રી મહાવીર (Superman)નું છે અને ‘સમયના પ્રવાહમાં’ (Becoming) Supermanનો વિચ્છાંકિત વાવટો ફરકાવનાર સુભટ અને ભાટ ફેંક રીકે નિત્યનું છે. એમાં મદાઈ કાંઈ પણ હોય તો તે માત્ર એમની ગ્રેરણાને સ્વેચ્છાપૂર્વક તોએ થવા રૂપ ‘મૌન’ જ છે, કે જે મૌન અઘાપિપર્થન અપકવ હોઈ એ શક્તિઓને બરનાં શરીરે મળી શક્યાં નથી.

શ્રી ગલીઆરાનું હમણાંનું પથંદું મને એ અપકવનાનો ઇલાજ શોધવા શ્રી વાલ્મીકિ અને વ્યાસનો આશ્રય લેવાની મુંગી સલાહરૂપ દેખાય છે.

હજારની રકમ તો એ પરમ શક્તિઓ પર થતી પુષ્પટ્ટિ હોઈ અને એ શક્તિઓ પોતે તો પુષ્પની પણ પરવા વગરની હોઈ જીલ્લેને લઈ મુગંધનો ‘શાખ’ છે અને મુગંધ પીછાનનાઈ ‘નાક’ છે તેવા સહધર્મીઓ માટે ‘નગ્ન સત્ય’ના પુનર્જન્મમાં એ રકમની યોજના કરવાની મ્હારે શિર ફરજ નખાયત્રી માનું છું; અને તેથી એ રકમનો કમળે એવી શરતથી સ્વીકારું છું કે, જોલ્લા એક દાયકામાં છૂટકે છૂટકે લખાયતાં નગ્નસત્યો એકે ઝંથ રૂપે જપાવવામાં એ રકમનો ઉપયોગ કરી તથા તેમ કરવામાં ખૂટતી રકમ પદરથી ઉમેરી અઢી રૂપિયા મૂલ્યવાળી એ હજાર પ્રતોના વેચાણની આખી આવક મને સંબંધ ન હોય એવા પ્રકારની હરકોઈ સાહિત્ય સેવામાં અર્પણ કરવી.

જે દીવ એ શક્તિઓના સ્પર્શથી ઉભરાવા પામ્યું હતું તેનો પડો પાડવામાં વિવંચ થયો હોય તો તે માટે દીવગીર છું.

ભવદીપ

વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ

જે સાહિત્યે પોતાના જીવન ઉપર શુભ અસર કરી તેની કદર કરી ઇનામ આપવા માટે શ્રીયુત ગલીઆરાને ધન્યવાદ થટે છે; અને તે ઇનામનો સ્વીકાર ન કરનાં તેના સાહિત્ય પ્રીત્યર્થ વિનિયોગ કરવા માટે શ્રીયુત વાડીલાલ શાહને ધન્યવાદ થટે છે.

તંત્રી.

નોંધ

પ્રગ્મમતની છેલ્લી હાર

પ્રગ્મમતને કોઈ સરકારની પોતાનું ધાર્યું કરી લેવાની દિન્દી સરકારની નીતિ જુદી અને જલ્દીની છે. તે નીતિ અનુસાર, નાણાચંદ્ર ગુ વિશે સરકાર ધાર્યું કરશે, સોનાનું ચક્ર ચંદ્રાખત નહિ કરે અને રૂપિયાનો ૧ શિ. ૬ પે. નો દર નક્કી કરશે એ આખન ભાગેજ કોઈને શંકા હતી. પણ સૌ કોઈને આશા હતી કે વડી ધારાસભા જાહેરની પ્રગ્મમત રચી દેશે વિના રહેશે નહિ અને પ્રગ્મમતની વિરુદ્ધ જાહેર જ સરકારને ૧ શિ. ૬ પે. નો દર કાયમ કરશે પડશે. પરંતુ આ આશા ફોગટ થઈ છે. વડી ધારાસભાએ ૬૮ વિ. ૬૫ મતથી ૧ શિ. ૬ પે. નો દર સ્વીકાર્યો છે.

પ્રગ્મમતની આ એક મોટી દાર યથ છે. ૧ શિ. ૬ પે. નો દર ટકાવી રાખવા જ્યાંથી સરકારે કૃત્રિમ નાણાબીઃ ઉભી કરવાની નીતિ અખત્યાર કરી ત્યારથી દેશમાં ચારે તરફ એનો વિરોધ થતો આવ્યો છે. ચક્રચંદ્રી કમીશનનો હેવાસ બદલ પડ્યો તે પછી પણ એ દર સામે દેશમાં ભારે વિરોધની લાગણી પ્રગટ થઈ છે. તે ઉપરથી સરકારની દાર થતી જોઈતી હતી, પરંતુ કમનસીબની વાત છે કે પોતાના જ પ્રતિનિધિઓ મારફત પ્રગ્મમતની દાર થઈ છે.

આ ઉપરથી ધારાસભાના કાર્યની નિષ્ફળતા ચોખ્ખી જણાઈ આવે છે. પ્રગ્મમત સભ્યો ધારાસભામાં જાહેર પ્રગ્મમતનું કોઈ કામ કરી શકે છે કે નહિ તે શંકાની વાત છે, પરંતુ સરકારને મનગમતું કરાવી આપવામાં પોતે સફાવજૂત થાય છે તે તો દેખીતું જ છે.

ત્રણ સભ્યોની નજીવી જાહેરની આ દાર પસાર થયો તે ઉપરથી. જાહેરની તરફથી એક ભયંકર ઉચ્ચ નગર આવગ તરી આવે છે. જે નાણાચંદ્રના સવાલ ઉપર દિન્દના કરોડોના આર્થિક જીવનનો આધાર છે, જેના ઉપર દેશના વેપાર ઉદ્યોગનો આધાર છે, કુંડમાં જેના ઉપર દેશના આર્થિક જીવનનો કેન્દ્રેકેન્દ્રે આધાર છે તે સવાલનો નિર્ણય કૃત્રિમ ત્રણ માણસોના વધુ મનને આધારે થાય તે કેટલું બેદરદુ છે તે દરકારી સમજી શકશે.

આ નિર્ણય ઉપરથી સરકારની કુટિલ નીતિનું એક વધુ પ્રદર્શન થાય છે. સરકાર પક્ષમાં પત આપનારા ૬૮ સભ્યોમાં, ગોરા સભ્યો ઉપરાંત, મોટા ભાગના મુસલમાનો હતા; તેમ જ એકાદ મજૂરપક્ષના દિમાયની હતા. દિન્દુ-મુસલમાન મધ્યકાળોનો લાભ લઈને, કોઈને માન ઈશ્કાળની લાસચો આપીને, સરકારે મુસલમાન સભ્યોને પોતાના પક્ષમાં ભેગવી લીધા. તેમ જ મજૂરોને તુકશાન થશે એવો દાઉ ઉભો કરીને એકાદ મજૂરોના દિમાયનીનો મત ભેગવી લીધા આ રીતે 'કચ્છા કરાવીને રાજ્ય ચલાવવા'ની ચાલતી આવેલી નીતિનો એક વધુ પુરાવો આપીને મળે છે.

સર આસીસ બેંકેટના ભાષણમાં પણ સરકારની એ જ નીતિનો પડ્યો પડે છે. તે વિચારણા નાણાશાસ્ત્રીઓ, પોતાના ભાષણમાં કેટલાંક કુદાળાં-વાલ્યાં છે. તે દરેકની, ગયા વર દરમિયાન, ડાખાંઓમાં અને જાહેર સભાઓમાં એટલી વિગતવાર ચર્ચા થયેલી છે કે તેનો વિચાર કરવો અહીં અસ્થાને છે. તેનો એક કાખો અહીં બસ થશે.

સર આસીએ જણાવ્યું છે કે વસ્તુઓની કિંમત ૧ શિ. ૬ પે. ના દર મુજબ ટેકાણે આવી ગઈ છે. કે નહિ તે હવે વિચારવાનું રહેતું નથી. કારણ કમીશને તે સંબંધમાં રજુ કરેલી દલીલો કોઈ ખોટી પાટી શક્યું નથી. એના સમર્થનમાં તેઓ સાહેબે કહ્યું છે કે:-

“ મી. વકીલ અને મી. મુરાજનના હમણાં બહાર પડેલા પુસ્તકમાં ૧ શિ. ૪ પે. ના દરનું ભારે સમર્થન કરેલું છે તેથી તેમના મત હિન્દી ચત્રણ મેંડળને માન્ય હશે. તે પુસ્તકના લેખકોએ નવા દર સાથેની કિંમતોની અનુકૂળતાના સંબંધમાં (ચત્રણી કમીશનના હેવાલની) મતભેદની નોંધમાં રજુ કરવામાં આવેલી દલીલનો સદંતર અસ્વીકાર કરેલો છે અને ચોખ્ખી રીતે તેમણે, આંતરિક તેમજ બાહ્ય કિંમતની સ્થિરતા ટકાવી રાખવાની સરકારની નીતિની સફળતા કુલુલ કરી છે.”

આમાં કેટલું જુદાણું છે તે પ્રો. વકીલે હમણાં બહાર પડેલા નીચેના શ્રુતાંશ ઉપરથી જણાશે:-

“.....હું દિલ્લીર છું કે સર આસીએ મારી રીકાઓથી પોતાને અનુકૂળ અર્થ કાઢે છે...વસ્તુઓની કિંમતની અનુકૂળતા કે પ્રતિ-કૂળતાના સંબંધમાં મારી દલીલ એવી છે કે તે સવાલ ઉઠે જ નહિ કરેલા જેમણે કારણ કે મોંઝા પુસ્તકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે અંતરગત છે. આ રીતે મતભેદની નોંધની દલીલ કરતાં, હું બહુમતિની દલીલના વિશેષ વિરોધ કરું છું.”

આ પ્રમાણે વકીલિત દ્વારા અને જુદાણું ઉભાં કરીને સરકારે પ્રજાપક્ષને હાર ખવડાવી છે. પ્રજાપક્ષ સભ્યોની આગસ એ પણ દારનું એક કારણ છે. કહેવાય છે કે સરકાર પક્ષના એક ફેરીયાએ સરકાર માટે મન મેળવવા એટલી બધી મહેનત કરેલી કે તેને, બરે સલામાં મૂકી આવેલી! ત્યારે પ્રજાપક્ષના સભ્યોએ એટલી તનતોડ મહેનત કરેલી નહિ. આ બનાવ પંજી પ્રજાપક્ષ સભ્યો જાણ્યા છે. તેઓ આ પરિ-

ણામથી બહુ ખિન્ન થયા છે અને સરકારને વળતો જવાબ આપવાની પેરવી કરે છે એમ વાંચવામાં આવ્યું છે. જે સભ્યો ખરે જ પોતાની શરમ બૂંચી નાખવા માગતા હોય તો તેને માટે એક રસ્તો છે. તેઓ સરકાર તરફથી રજુ થનાર નાણાચલણના બીજાને નામંજુર કરીને, કમસર સોનાનું ચત્રણ દાખત કરવાનો દરોવ પસાર કરી શકે છે. પરંતુ સભ્યો એટલી હિંમત કરશે? સર પુરોગતમદાસ અને તેમના સાથીઓ સંમત થશે?

*

* *

રેલ્વે વહીવટ

કંપની સરકારનો લરકરી દોર જમાવવા અને તે દ્વારા હિંદના જુદા જુદા ભાગોનું સંધાણ કરવા, બ્રિટિશ મુડી હિંદમાં રેલ્કવા, મેન્ચેસ્ટર અને લેંકેશાયરને રે મોઢવવા, હિંદને ખૂલે ખૂલે બ્રિટિશ માત્ર પહોંચાડવા, તેમ જ તેવા બીજા ઉદ્દેશોથી આ દેશમાં રેલ્વે નખાવશી અને તે હેતુઓ શરૂઆતથી આજમુધી સફળ થયા છે તે તો તે સમયથી આજમુધીના હિંદના વેપારના તેમ જ આયાત નિકાસના આંકડા તપાસીયું તો માલમ પડશે. હિંદની રેલ્વેઓની ઉત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસના ધણા વિભાગ પાટી શકાય. સૌથી પહેલાં ઇંગ્લાંડના મુડીદારાએ પોતાના ખાનગી સાહસ તરીકે આ કામ ઉપાડેલું પરંતુ તેમ કરવામાં ઇંગ્લાંડમાં મુડી નહિ મળતી હોવાથી હિંદી સરકારે તેમને ખોળાધરી આપેલી અને સરકારની આ જામીનગીરીના આધારે જ રેલ્વે માટે મુડી મળેલી. ધીમે ધીમે સરકારને પણ પોતાને માટે રેલ્વેની ઉપયોગિતા સમજાઈ અને તેણે પોતે પણ તેમાં રસ લઈ નવી રચનાતી કંપનીઓ સાથેની શરૂઆતમાં થોડા ફેરફાર કર્યો. આગળ ચાલતાં સરકારે પોતે જ પોતાને ખર્ચ રેલ્વે નાખવાનું વિચાર્યું અને તેના અમલ પણ કર્યો. વળી જેમ જેમ જૂની

કંપનીઓની સાથેના કરારની મુદત પૂરી થતી ગઈ તેમ તેમ નવા કરારમાં સરકાર હાથે તે કંપનીઓની મીઠકત અમુક શરતોએ ખરીદી શકે તેમ નક્કી કર્યું. સરકાર જ આ રહેવાનો વહીવટ કરે અને ખાનગી કંપનીઓને ન સોંપે એવો દેશમાં સોદામત થવાને લીધે સરકારનું વજ્રલુ તે તરફ વળ્યું અને અત્યારે ધીમે ધીમે દિલ્લી સરકારની પ્રત્યક્ષ દેખરેખ નીચે એટલા ખાનગી રહેવાનો વહીવટ ચાલે છે. સરકારની દુકુમન નીચે લાલ છે કે ખાનગી કંપનીઓની દુકુમન નીચે લાલ છે તે તો સરકારના આવક ખર્ચના આંકડા ઉપરથી જ જાણી શકાશે.

૧૯૦૦ની સાલ મુધી એટલે રેલ્વે રચાયા-વાથી લગભગ ૫૦ વર્ષ મુધી તો સરકારને પોતે કરેલી શરતો મુજબ ખાનગી કંપનીઓને ખોટની રકમ ભરી આપવી પડતી હતી. પરંતુ ૧૯૦૦ની સાલ પછી વજ્રલુ સદેજ લાલ તરફ થયું અને ૧૯૦૮ મુધી સરેરાશ વાર્ષિક નફો દેશ દેશી આ થતો હતો. ૧૯૦૮માં સખત દેશને લીધે ખોટ આવેલી પરંતુ પછીનાં વર્ષોમાં ધીમે ધીમે નફાની રકમ વધતી ગઈ અને પરિણામે ૧૯૨૨ની સાલમાં ૧૩ કરોડ રૂપિયા નફો થયો. આ સમય મુધી રેલ્વેના અસહનિતો સમાવેશ દિલ્લી સરકારના કુલ આવક તેમ જ અવરના અંદાજવચકમાં થતો હતો અને તેથી રેલ્વેઓના નફા કે ખોટની રકમ જુદી જાણી શકાતી નહતી. પરંતુ ૧૯૨૫ ની સાલથી તેનું અંદાજવચક સામાન્ય અંદાજવચકથી જુદું પાડી નાખવામાં આવ્યું અને છેતાં ત્રણ વર્ષથી તે પ્રથા અમલમાં છે.

તે મુજબ ૧૯૨૭-૨૮ મારેનું અંદાજવચક રેલ્વેખાતા નંદરથી ગયા માસમાં દિલ્લી ધાર-સખા સમક્ષ રજુ કરવામાં આવેલું. અંદાજવચક રજુ કરતી વખતે ત્રણ વર્ષના આંકડા આપવામાં આવે છે. તે મુજબ આ વર્ષ ૧૯૨૭-૨૮ના આવક તેમજ ખર્ચના અંદાજના, ૧૯૨૬-૨૭ના કાચા હિસાબના અને ૧૯૨૫-

૨૬ના પાકા હિસાબના આંકડા રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૨૫-૨૬નો પાકા હિસાબ લેતાં જણાશે કે તે વર્ષ રેલ્વેને લાભકારક હતું. તે વર્ષે ૮૭૭ લાખનો ચોક્કસ નફો થયો હતો એટલે કે મુદી ઉપર ૫.૩૧ ટકાનો ખર્ચો મળેલો, જે કે ૧૯૨૪-૨૫ના ૫.૮૫ ટકાના પ્રમાણમાં તો આ ઓછો જ ગણાય. ૧૯૨૬-૨૭ના વર્ષમાં ૮૭૧ લાખનો નફો અસહનિતો આવેલો પરંતુ કાચા હિસાબમાં જણાવ્યા મુજબ ૫૯૪ લાખનો નફો મળ્યો છે. આનું કારણ દેશમાં આવેલી રેલો, તેમજ ત્રણતરી પ્રતિકૂળતા જણાવવામાં આવે છે. નવા વર્ષને મારેના એટલે કે ૧૯૨૭-૨૮ના અંદાજવચકમાં ૭૧૦ કરોડનો નફો ધારવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત રૂ. ૨૫ કરોડનું મુદીનું ખર્ચ એટલે કે નવી રેલ્વેઓ નાખવા મારે, ડાખ ખરીદવાનું વગેરે ખર્ચ તો જુદું થશે. દિલ્લીમાં અત્યારે સરકારની માલિકાની તેમ જ કંપનીઓના વહીવટ નીચે ચાલતી રેલ્વેની-લંબાઈ આસારે ૮૦ દગર માલક છે, જે ખીન દેશના પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી છે. નવા વર્ષમાં લગભગ દગર માલકની રેલ્વે અવલાર મારે જુદી મુદત પરંતુ ૬૭ મુધી, ધરોપ તેમ જ અમેરિકાની જેમ, દેશને ખૂણે ખૂણે રેલ્વે પહોંચી ગઈ નથી જ તો પછી જુદી જુદી કંપનીઓ વચ્ચે દરીદાદની વાત તો ક્યાંથી જ હોય? અને ક્યાંમુધી રેલ્વેઓ ઓછામાં ઓછા ખર્ચે તેમ જ લેણેને વધુમાં વધુ ફાપદો થાય તે સિદ્ધાંત પર નહિ ચલાવવામાં આવે ત્યાંમુધી દિલ્લી ખેતીવાડી અથવા દિલ્લી ગરીબ પ્રગળે તેમાંથી પ્રત્યક્ષ લાભ કાઢ જ ન મેળે. એમ માનવું જોઈએ નવા વર્ષમાં સરકારે ખેતીવાડીના પ્રદેશો એટલે કે ગામડાંઓમાં પહોં રેલ્વે લઈ જવાનું જણાવ્યું છે પરંતુ તે કામ ક્યારે હાય ધરવામાં આવશે તેની તો કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. ૬૭ લાખમાં જ કાચા રૂપિયાનાં ખર્ચે દિલ્લી

રેપતનું હિત વિચારવાની પોતાની ફરજ સમજે છે, અને તેને કેળવણીની તેમ જ બીજી સગવડો કરી આપી તેનું સ્થાન આગળ લાવવાની જરૂર સમજે છે. પરંતુ આ બધા માટે હિંદીઓએ પણ પોતાના જીવનનું ધોરણ બધી મુશ્કેલી ગણાતી પ્રગ્નઓનું એટલે પાશ્ચાત્ય ધોરણ સ્વીકારવું જોઈએ. અને તે બાબત આરોગ્ય, ગૃહવ્યવસ્થા વગેરેને લગતી તપાસ કરવા તેમ જ તેના માટે યોગ્ય ઉપાયો સૂચવવા નાતાલની સરકારને સત્તા આપવામાં આવી છે. સમાધાનની આ શરત હાલના સંજોગો પુરતી તો ઠીક છે કારણ કે સમાધાન થયાના થોડા વખત પહેલાં જ દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રગ્ન એમ જ કહેતી કે 'તેમને ગમે તેમ કરીને પણ હાંકી કાઢો.' આવા વાતાવરણમાં બ્યારે સરકાર એમ કહે કે હિંદીઓનું રક્ષણ કરવું તે પણ અમારી ફરજ છે ત્યારે આપણને એમ લાગે કે આ સમાધાન હૃદયપક્ષો બતાવે છે, તે દાલિલ નથી. પણ અમને લાગે છે કે પાશ્ચાત્ય ધોરણ એટલે શું તે નક્કી થવું જોઈએ કારણ કે અત્યારે પણ આફ્રિકામાં કેટલાએ લોકો પાશ્ચાત્ય જોઈને તો રહે છે જ અને તે માટે જ તે ધોરણની વ્યાખ્યા ઓછાસ યવતી જરૂર તો છે જ. બાકી હૃદયપક્ષો તો કેટલે અંશે થયો છે તે તો નાતાલની સરકાર કેવા ઉપાયો લે છે તેના ઉપરથી જ જાણી શકાશે.

બીજી ક્ષમ જોઈ પાશ્ચાત્ય ધોરણ પ્રમાણે ત્યાં વસી ન શકતા હોય તેમણે શું કરવું તેને લગતી છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ત્યાંની સરકારે તેવા લોકોને આ સમાધાનમાં નક્કી થયેલી 'એસીસ્ટેડ એમીગ્રેશન'ના યોજના ધરી છે. તે મુજબ જોમને પોતાને દેશ-હિંદુસ્તાન-અથવા તો જે દેશમાં પાશ્ચાત્ય રીત પ્રમાણે જીવનના ધોરણની જરૂર નથી ત્યાં તેમને સરકાર મોતાવા ખર્ચે મોકલી આપે,

તે ઉપરાંત તેમને અમુક રકમ પણ આપે. પહેલાં જે સરકાર હિંદીઓને ફક્ત હાંકી કાઢવા માગતી હતી તેણે આ યોજના ધરી છે તેને પણ હૃદયપક્ષો કહી તો શકાય ને? વળી જોઈએ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી ગયા પછી એમ લાગે કે તેઓ પાશ્ચાત્ય ધોરણ પ્રમાણે રહી શકે તેમ છે તો તેઓ સરકારને ત્રણ વર્ષમાં પોતે ત્યાં પાછા ફરવા માગે છે તેની અરજ કરશે, તેમ જ પોતાને મળેલી રકમ તેમ જ સરકારે તેને આપેલું લાડું એ બધી રકમો પાછી આપશે, તો સરકાર તેમના વિષેની પોતાની ખાત્રી થયે દાખલ થવા દેશે. પણ ત્રણ વર્ષમાં એ રીતે પાછા નહિ ફરનારો હક રહેશે નહિ.

ત્રીજી ક્ષમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી સરકારને એક પ્રતિનિધિ નીમવા બાબત છે. આ પ્રતિનિધિ બન્ને સરકારો વચ્ચે સમાધાન થયાની તેમ જ ટકાવી રાખવાની ખાત્રી રૂપે નીમવામાં આવે છે તેમ જણાવવામાં આવે છે. આ પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને મોટું હૃદયપક્ષો છે.

છેલ્લી ક્ષમમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રમાણેનું સમાધાન થએલું હોવાથી દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર પોતે પસાર કરવા ધારેલા રૂબરૂ, અજગ વસાહત તેમ જ નોંધણીના કાયદાના ખરડા પાછા ખેંચી લે છે.

આ સમાધાન હિંદીઓને પુરેપુરું ન્યાય આપનાર નથી એમ તો કહેવું જોઈએ કારણ કે જેથી રીતે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોને કોઈ પણ જાતની અડચણ સિવાય આવવાની તેમ જ રહેવાની છુટ છે તેવી રીતે હિંદીઓ માટે આફ્રિકામાં હોવું જોઈએ. મર્યાદા તે જોઈ દેશોની સ્થિતિમાં તફાવત છે. હિંદુ તો હજી પોતે જ પરત્વે હોઈ ગુલામીમાં સળગ્યા કરે છે તો પછી પોતાના માણસો પરદેશમાં પુરેપુરી સ્વતંત્રતાથી રહે તેને માટે શી રીતે

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૩

ચૈત્ર ૧૯૮૩

અંક ૬

અમારો ચીનનો પ્રવાસ

ભારતવર્ષનો ચીનમાં પ્રથમ વિહાર

પેકિન વિશે તો ઘણી વાતોં કહેવાય એવી છે પણ તે કહેવા કરતાં બીજી જગ્યાની વાતો કહીશ. પેકિનમાં શ્રી ગુરુદેવનાં ભાષણ સારૂ થયાં એટલે પછી યાત્રી જેવાથી દર દિવસ આરામ સેવાનું કરાવ્યું, અને મોટાં પ્રોગ્રામ અટકાવ્યાં. ત્યાંથી પચીસ માઈલ પર વેસ્ટહિલ પર્વત પર આરામ સેવા શ્રી ગુરુદેવ ચાલ્યા મયા. અમે ત્રણ પેકિનનાં દેવાળયો જોવા માટે ફરવા લાગ્યા. એકેક દેવાળયનું વર્ણન કરનાં ઓછામાં ઓછા બે દિવસ લાગે માટે તે વર્ણનની વાત છોડી દઈ છું. એ દર દિવસ કંઈ પ્રોગ્રામ નહોતો તેથી પેકિન બહારનો પ્રિદેશ જોવાનું નક્કી કર્યું. ભારતવર્ષમાંથી કશ્ચપમાતંગ પહેલવહેલું પશ્ચિમ ચીનમાં હોનાન પ્રાંતમાં થોઈપાંગ નામનાં સ્થાનને પોતાનું સ્થાન બનાવ્યું. કશ્ચપમાતંગ મોટા સિદ્ધ પુરુષ હતા અને આંધળા સાહિત્યમાં તેમને માતંગમુનિ કહે છે. કશ્ચપમાતંગ પહેલાં કાશ્મીરમાં રહેતા. કાશ્મીરને ચીની ભાષામાં કીમીન કહે છે. કશ્ચપમાતંગને એક રાત્રે સ્વપ્ન આવ્યું, કે પોતે આહાર કરે છે અને બીજા આજુબાજુ ટળવળે છે છતાં પોતે જાગે છે. બીજે દિવસે એમણે વિચાર કર્યો કે આટઆટલી સાધના હું કરું છું છતાં આવું સ્વપ્ન કેમ આવ્યું! બીજી રાત્રે વળી પાછું સ્વપ્ન આવ્યું કે ને જે ધર્મસાધના-જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી છે તે બીજા અર્જાનીઓને આપતો નથી તે બૂખ્યાના આગળ અહાર લેવા જેવું કર છે. ત્યારે તેમણે પૂછ્યું : 'હે ભગવાન! હું શું કરું?' ઉત્તર મળ્યો : 'જે દેશમાં ધર્મની જરૂર છે ત્યાં જા અને ઉપદેશ કર.' કાશ્મીરમાં ચીનના મોટા વેપારીઓ આવેલા તેમની વાતચીતથી જાણી લીધું, કે ચીનમાં સભ્યના છે, સંસ્કૃતિ છે, પણ પારમાધિક વાત નથી, આંતર બહુ જ શુષ્ક છે તેથી ત્યાં જઈ ઉપદેશ કરવાની ભગવાનની આજ્ઞા છે એમ માન્યું. પોતાની પાસે અનેક ગ્રંથ હતા તે થોડા થોડા વેપારીઓનાં પણ ઉપર-લાટીને પોતે દંડ લઈ પગ રસ્તે ચાલ્યા. એક વર્ષની મુસાફરી પછી પૂર્વ પુરંદરાન છોડીને તેઓ જતા હતા ત્યારે ચીનના રાજાને સ્વપ્ન આવ્યું, કે સોનાની કૃતિવાળા અને સૂર્ય જેવી જ્યોતિર્વાળા

અનેક જગ્યાઓ ત્યાં આવે જાય છે, એવું એ એક મોટું પવિત્ર તીર્થ છે. એ સ્થાને બધી સુધ્ધિઓમાંથી ખાદ્ય આવી સમસ્ત સંસ્કારીઓનો સંકાર થયો. આ સ્થળે ઘણું મૂલ્યવાન પુસ્તકો અને ચિત્રોનો સંગ્રહ હોય.

પેદાશો

ત્યાંથી પેદાશો ગયા. ત્યાંના મુખ્ય પુરોહિતે તો તીર્થયાત્રાએ ગયા હતા, પણ બીજા પુરોહિત પણ મહાન વિદ્વાન હતા. વળી બીજા ઘણા પંડિત અને વિદ્વાર્થીઓ હતા. અમે ભારતવર્ષથી આવેલા છીએ એ ખબર એ શ્રેષ્ઠ પહેલાંથી જાણવા પામેલા તેથી બધી ચાંચીઓ ચાળામાં ભેગી કરીને લાવ્યા અને કહ્યું, કે આ મંદિર આપના ભારતવર્ષના સાધુઓએ કરેલા છે-તે આપના જ મંદિર છે. ૧૯૦૦ વર્ષ સુધી આપના પૂર્વ પુરોહિતે આપેલા ભાર અમે વહન કર્યો! દેવેય તે લેશાં કે નહિ? જે શાનામિ આપે ચેતઓ તે આજ સુધી અમે ચલાવ્યો. હવે કેવાં સુધી ચલાવીએ? કેવાં છે. અમારામાં તે શક્તિ? આપના પૂર્વ પુરોહિતોમાંથી કેટલાય ઉત્સાહી વિદ્વાનો અને યુરોપીયો આવી આ કાર્યને પ્રચાર કર્યો હશે. હવે તે ઉત્સાહ કેવાં ગયો? હું એમને સમજાવી ન શક્યો, કે અમારા દેશમાં હાલ વિદ્યા નથી અને યુરોપીય હવે યદિને જ જાણે છે! પ્રકૃતિનો નિયમ એ છે, કે પહેલાં કંઈ પછી કંઈ, પછી કંઈ અને છેવટે બીજા થાય પણ અમારે ત્યાં તો હાલ સુધી પહેલાં જ બીજા જાણે છે. મને વિચાર આવ્યો કે આ લોકની આપણા ભારતવર્ષ માટેની વ્યાકુળતા અમારા રાજા, ઉપયોગિતાવાદી દેશમાં કેવી રીતે સમજાવી શકીશ? અમે સાથે નારના માટે થોડું બાથું બાંધી ગયા હતા તે તેમણે જોયું. તે અમારા ભારતવર્ષનું ખાદ્ય નહોતું પણ શોધેલના અંતિચિત્રદર્શી જે કંઈ મળ્યું હતું તે હતું. એમાં ચીનની પાઉરોડી હતી, તેની ગંધ જાંતના બારસેપ જેવી હતી. ચીનની પાઉરોડી ખાતાં ખાતાં એમ થતું, કે અમારી શિરાઓનો બધોય મેલ ધોવાઈ જશે! આ બધા દિવસ અનાહાર જેવા ગયા હતા પણ તે દિવસે થોડું ખાવાનું લાગ્યું. પ્રાપ્ત થયું હતું. પુરોહિતે અમારું લાથાનું પોટલું જોઈને પૂછ્યું: 'આ શું?' અમે કહ્યું: 'થોડું ભથ્થું છે.' તેણે ટકાર કરી કહ્યું: 'આપના પૂર્વ પુરોહિતે કસ્યપ લાથાનું પોટલું લઈને આવ્યા હતાં?' અમે આપનું આતિથ્ય કરી શકીશું એવી શું આપને શ્રદ્ધા નથી? અમે લંચન પામેલા અમારા મંત્રીની વ્યથા તે સમજાવી અને તેમને ક્યાં આવી. તેથી તેમણે જામવાસીં દગરો લોકો જે આવેલા તેમને કહ્યું, કે આ ભારતવર્ષની આવ્યા છે તે પ્રમાણે લાવ્યા છે, તે તમે વહેંચી ખાઓ અને તમારા ઘરમાં જે હોય તે લાવીને તેમને આપો: તેઓએ એ પ્રમાણે ચણા ચણા જેટલો વહેંચી લીધો. પછી થોડાં પોંડાં કેળ, મધ, જિંજીર, જાતના તંત્ર, શેકેલા ખેડાટા અને ખાંડી આપ્યા. તે વખતે ગરીબનું બોજન મેળવીને ચોરા આદાર કરવા લાગ્યાં. થમ્બા ખેડાટા મધ સાથે ખાવાથી કેવા સરસ લાગે તે જોયું. શેકેલાં રાકરીયાં પણ ખૂબ ખાયાં. બોજનસામગ્રી આવી એટલે અમને કસ્યપમાતંગના ઓરડામાં લઈ ગયા, અને કહ્યું કે ૧૯૦૦ વર્ષ સુધી આ ઓરડામાં કેટલે બોજન લીધું નથી. આપ કસ્યપમાતંગ સમે જોડા છો એમ એમને પ્રશ્ન માત્રીને ખાંચો. ત્યાં જમવા બેઠા એટલે ચારસો વર્ષ સુધી ભારતવર્ષના જે સાધુઓ ગમેલા તે તેમણે પાસે જોડા હોય એમ લાગ્યું. જે કંઈ વસ્તુની

અમારે જરૂર હતી તે બધી બહુ વિનયથી સંન્યાસીઓએ આપી, પણ કહ્યું કે અમને છોડીને જશો નહિ, અમે સમગ્રયુગ કે અમે બહુ વર્ષ આજીવનમાં રહ્યા પણ હવે આવવા માંડ્યું છે એટલે બહુ લોકો આવશે, છતાં ગુરુભાવે આપને ઉપદેશ દેવાનું સામર્થ્ય અમારામાં રહ્યું નથી.

લોજનની ભાજગડ

ત્યાંથી પછી લોઆંગ સ્ટેશને ફરીથી પૂર્વના અતિથિગૃહમાં ગયા. સાત દિવસ સુધી કંઈ લોજન મળ્યું ન હતું. માત્ર ખાંડ અને દૂધ વિનાની રહ્યા મળતી. એ સ્થળે પૂછ્યું કે અહીં ભાન મળશે? હિતર મળ્યો, કે હિતર ભાગમાં ભાન નથી પણ દક્ષિણ ભાગમાં ખૂબ છે. કેવળ ભાત જ છે. આ તો વળી વધારે અંદરનો ભાગ એટલે ભાત મળે જ નહિ કંઈક વ્યવસ્થાપકને ચોખ્ખા સ્નાન્યા તે વખતે પરમ આનંદ થયો, કે ‘આજે ભાન મળ્યો.’ એ માસના વ્યાધિ પછી, બાળકને ભાત મળે અને તેને જેવો આનંદ થાય તેવો આનંદ અમને થયો. ચીનમાં લોજન વખતે ભાત પીરસે તે પાત્રમાં ઢાંકીને પીરસે, તે ઢાંકણું ઉઘાડીને જમવાનું હોય છે. દરેક ઓજ માટે જુદું પાત્ર હોય છે. અતુલવધી અમે જાણ્યું કે અમુક જાતના પાત્રમાં અમુક ઓજ હોય. ભાતનું પાત્ર ઢાંકણું હતું પણ બીજી ચીજો કીકી તે અખાદ્ય હતી. ભાતના પાત્રમાં જેવું તો ભાતનું માત્ર ઓસામણ જ હોય. અમે તેનું કારણ પૂછ્યું તો માત્રમ પડ્યું કે પૈસાદાર વર્ગ ભાતનો સાર-સવ ખાય છે અને કુચા તો નોકરો જ ખાય છે. અમે પૂછ્યું કે કુચા છે કે નહિ? હોય તો તે લાંબા. નોકરામાં તપાસ કરતી તો તે નોકરો ખાધ ગયેલા, તેથી અમે પછી ઓસામણ પીધું. તો પણ ભાતની ગંધથી સંતોષ માન્યો, કે ભારતવર્ષના ભાતની ગંધ તો છે. પરમાં જીંદગી શી નંદલાલ બસુએ કહ્યું, કે શકરીયાં માગશું તો પે આ લોકો કંઈ ખાપવાના નથી. જે શકરીયાં ગમે તો મળવાનેત્યાંથી કેઈ ન જાણે એમ છુપી રીતે શેકીને ખાઈએ. પણ શકરીયાંનું ચીની નામ અમે કોઈ જાણના નહિ, તેથી શી રીતે મંગાવવી તે પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. શી નંદલાલ બસુએ કહ્યું કે હું ચિત્ર દોરી આપું છું. પછી પંચી લઈને શકરીયાંનું ચિત્ર દર્શાવ્યું અને અભિનયથી દીરાસળા સળગતી દેવતાથી શેકીને, ફેલીને ખવાય છે એમ નોકરને સમજાવ્યું. ચાકરે ગંભીર ભાવે સમજ્યો છું એમ કહ્યું અને ગયો. અત્યાર સુધી દુલાપિયા પ્રો. લી ગેરલાન્ડર દના તે ચોડી વારે આવી પહોંચ્યા. તેમણે પૂછ્યું: ‘આપે શું કર્યું છે?’ અમે કહ્યું: ‘અને કંઈ કર્યું નથી’ પછી ચાકરને ઓછાઓ તો ચાકર ટોપડી ભરી પોચી સડેમાં કેળાં અકિમાં શેકીને લાગ્યો હતો. પ્રો. લીએ નોકરને પૂછ્યું: ‘તે દેવી રીતે જાણ્યું?’ તેણે કહ્યું: ‘ચિત્રથી.’ પ્રો. લીએ ચિત્ર બતાવ્યું, કે આ તો સડેમાં કેળું છે. ખતરમાં કેળાં લેવા ગયો ત્યારે નોકરને દુકાનદારોએ પૂછ્યું: ‘સડેમાં કેળાં કેળે મારે જેમણે?’ તેણે કહ્યું: ‘હિન્દુસ્તાનથી આવેલા છે તેમને માટે.’ એક સ્થળેથી એમાં કેળાં મળે નહિ તેથી દરેક ઘેરથી જાળે ઉધરાવેને ૨૦-૨૫ કેળાં આણીને શેકીને લાવેલા. શી નંદલાલ બસુને ચિત્રકળાનો ગર્વ હતો; પણ ત્યારે તેમણે જોયું, કે તેમના શકરીયાંના ચિત્ર પછી ચાકરને સડેમાં કેળું સમજાયું ત્યારે તેમનું મોં પડી ગયું! પછી પ્રો. લીએ નોકરને કહ્યું કે શકરીયાં બંનેએ લીએ. અર્ધા કલાકમાં શકરીયાં આપ્યાં. આઠ દિવસ પછી આટલું ખાવા પામ્યા.

કોઈકે જા

ત્યાંથી કોઈકે જા. કોઈકે જામાં પ્રકાશ પ્રાપ્તિન વિશ્વવિદ્યાલય અને એક પ્રાચીન દેવાલય છે. એ વિશ્વવિદ્યાલયમાં અમારે ભાષણ આપવાનું હતું. અમે ત્યાં તે વિશ્વવિદ્યાલયના અતિથિ તરીકે ગયેલા. ત્યાંના ગવર્નર મોટા સૈન્ય સાથે અમને મળવા આવ્યા. એ ગવર્નરનાં અતિથિ થવાને બદલે વિશ્વવિદ્યાલયના અતિથિ થયા. તેથી તેમને બહુ દુઃખ થયું, તો પણ બહુ સમ્મતાથી અમારું સન્માન કર્યું.

ધર્મગુરુ

હવે ત્યાંના મંદિરના ધર્મગુરુ મંડ્યાની વાત કરું છું. તે ૮૨ વર્ષના હતા છતાં તેમનું શરીર બહુ સચકત અને દીર્ઘકાર હતું. સાંભળ્યું છે કે તે વિદ્યાના મહાસાગર જેવા છે. અમો જ્યારે ત્યાં ગયા ત્યારે તેમનું ટેંગત પુસ્તકોથી ભરેલું હતું. અમે પૂછ્યું: 'આટલી વૃદ્ધ વયે પણ આપ શા માટે અભ્યાસ કરો છો?' તેમણે કહ્યું: 'મારી યોગ્યતા છે તેના કરતાં લોકો માટે માટે વધારે શ્રદ્ધા રાખે છે. એ મંડ્યા વાળવા માટે બને તેટલો પ્રયત્ન કરું છું, લોકોની શ્રદ્ધાને બરાબર યોગ્ય તો નહિ જ થવાય, પણ બને તેટલો વધારે યોગ્ય થાઉં તેવો પ્રયત્ન કરું છું.' તેમના પુસ્તકાલયમાં ૫૦૬૦ ભારતવર્ષના અનુવાદ કરેલા ગ્રંથો છે. અને તેઓને દરેક ગ્રંથોનો ધણો જ સારો પરિચય છે. એ કેટલાંય દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસથી તેમણે સમૃદ્ધ જોટલું ગંભીર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. અમને જોઇને પિતા બાળક પર હાથ ફેરવે તેમ અમારી પર હાથ ફેરવવા લાગ્યા, અને કહ્યું: 'આપ બહુ મોટા આવ્યા. ભારતવર્ષમાં આવવાની મારી બહુ ઇચ્છા હતી પણ હવે હું વૃદ્ધ અને અશક્ત છું. શક્તિ હતી ત્યારે આપ આવ્યા હોત તો આપની સાથે હું ભારતવર્ષમાં આવત. તે વખતે મને રસ્તાની ખબર ન હતી. જ્ઞાનના ધણા રસ્તા જોયા છે પણ પૃથ્વીના રસ્તા નથી જોયા. હમણાં તો આ ઘરથી પેઢે ધર જતાં પણ રસ્તો ભૂલું છું. મને હજી પણ એવી ઇચ્છા થાય છે, કે જાણે ભારતવર્ષનાં તીર્થ મંદિરોની યાત્રા કરી ને જીવનનાં શેષ પૂર્ણ કરું. આપના દેશમાં કેટલાંયે દેવાલયોના પંડિતો તીર્થગુરુ (પંડ્યા)ઓ વાઝણો છે તેઓમાંના એકના પણ ચરણ આગળ બેસી જીવનમાં જે શિક્ષણ અપૂર્ણ છે તે બહુ પૂર્ણ કરું અને તેમની સેવા કરીને ધન્ય થાઉં.' એમણે એમ કરીને જે ગૌરવ ભારતવર્ષને આપ્યું તેનો અનુભવ કરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ કામની ભારતની દીનદશાને છુપાવતું પણ યોગ્ય સાધ્યું નહિ. આવા સંધુ જ્ઞાની પાસે કાંઈ સત્ય છુપાવાય છે? મેં કહ્યું: 'ભારતની એવી દશા હાલ રહી નથી. આજે એક પણ ધર્મગુરુ એવો નથી કે જે આપને ઉપદેશ આપી શકે. પહેલાં તો આપને મંદિરમાં પરધર્મી પરદેશીને પ્રવેશનો અધિકાર નથી એમ કહી પ્રવેશ જ ન કરવા દે. આમ ન કરે તો તેમની આગ્રહ જાપ એમ છે કારણ કે વિચારનો જેટલો અમાર તરફથી આચારની પ્રખ્યાતતા હોય છે. જ્ઞાન જેટલું જોઈએ તેટલો આડંબર વધારે. તેથી અમારામાં એવું કોઈનું સામર્થ્ય નથી, કે આપને ઉપદેશ આપે!' આ સાંભળીને એ વૃદ્ધ જાત હસ્યા અને કહ્યું: 'મને બહુ આનંદ થયો.' અમે પૂછ્યું: 'આમ દેમ' બોલો છો? શાથી બહુ આનંદ થયો?' તેમણે હસીને કહ્યું: 'ભારતવર્ષમાં રહેને પિતૃવનો શોષ થયો હોય એવી બીક હતી પણ આપની વાત સાંભળી હજી પણ ચિન્તય છે એ જાણી આનંદ થયો. આ વિદ્યાલયમાં ભારતવર્ષના ૫૦૬૦ ગ્રંથોમાં ગંભીર વાણી છે અને અદ્યતન જ્ઞાન

ભરેલું છે. ભારતવર્ષમાં જ્ઞાનનો અભાવ નથી એ નિઃસંશય છે પણ મને ભય હતો કે રંગેને વિનય નહોતો! પહેલાં તો તેણે વિનય હતો તે અન્યો ઉપરથી જાણાય છે પણ ભારતવર્ષની વર્તમાન દુર્દશામાં પણ જ્ઞાન તો રહેતું જ છે; પણ રંગેને વિનય ન રહ્યો હોય એવો ભય હતો, પણ આજ પણ વિનય છે એ જોઇને એમ લાગે છે, કે ભગવાનની કૃપા ભારતવર્ષ ઉપર કાયમ છે. અમે કહ્યું: ‘બાપાં! આ સત્ય વાત છે, વિનય નથી.’ તેમણે કહ્યું ‘ભારતવર્ષમાં જ્ઞાન અને વિનય બન્ને છે અને તેથી પાંડુ વધારે સત્ય છે.’ આ સાંભળીને અમે મનમાં ને મનમાં અશ્રુપાન કર્યો. તેમણે કહ્યું: ‘ભારતમાં તો હું જઈ રાહ એમ નથી પણ જે ધર્મયુગ છે તેને નમસ્કાર કરી કહેજો, કે આપના ચરણ કમળે ભક્તવાની છાંછા હતી પણ અવાજ એમ નથી. પ્રત્યેક મંદિરના ધર્મયુગને કહેજો કે તેમના દેવાલયનાં પારણાં ખુલ્લાં રાખ કે જેની સંકેતે દેશપરદેશના વિદ્યાર્થીઓ આવે અને જ્ઞાન મેળવે.’ અમે કમ્પિત હૃદયે પાછા ફર્યા કારણ કે તેઓ જો આવે તો જ્ઞાન પણ શું આપતું એ અપને સૂઝતું ન હતું. જે આશાથી તે લોકો આવવા માગે છે તે આશા પૂરી કરવાની ભારતવર્ષની સાધના પણ ક્યાં રહી છે ?

બાણુ ક્ષિતિમાહન સેન

કવિત્રીનું સાહિત્યજીવન*

માન્ય પ્રમુખશ્રી અને સજ્જનો,

ગીતાનું વચન છે: યો વચ્છદ્ધઃ સ ષચ સ । જેની શ્રદ્ધા તેણે માણસ જેની શ્રદ્ધા તેવું જીવન. તો કવિના જીવન સર્ગથી તો આ સૂત્ર વધારે સાચું ગણાય. કારણ કે કવિની શ્રદ્ધા એ જ એમના કાવ્યની-કવિજીવનની ખરી પ્રેરણા છે.

સદ્ગન ગોવર્ધનરામભાઈએ ‘દયારામનો અક્ષરદેહ’ લખ્યો. તેમાં દયારામની ક્ષિત્તિમુશી શી છે તે ચર્ચા છે. ક્ષિત્તિમુશી એટલે શુદ્ધ કેવળ તર્કચીત્તા જ નહિ, પણ જગત સંબંધી શુદ્ધહૃદયે-કદો કે આપણા સકલ ચેતને કરેલું દર્શન. અને જેવું દર્શન તેવું કવન. દર્શન ઉપરથી જ આદર્શ કે ધ્યેય પણ ધણ છે. દર્શનના હૃદયમાં પડેલા સંસ્કારથી તે ધ્યેયપ્રાપ્તિ તરફ પ્રેરતું જે આત્મજ્ઞ પ્રકટ થાય છે તેને હું શ્રદ્ધા કહું છું.

આપણા કવિ, કવિ-ક્ષિત્તિમુશીને માને છે. આપણા કવિની ક્ષિત્તિમુશી કઈ? શ્રદ્ધા કઈ?

આ પ્રશ્નો જવાબ આપવા માટે અધરો નથી કારણ કે કવિએ પોતે તેનો જવાબ આપેલો છે. જેમ સદ્ગન નર્મદાસંકર કવિએ પોતાની શ્રદ્ધા પ્રગટ કરવાને પોતાનો મુદ્દાલેખ રાખેલો હતો, પ્રેમશૌર્ય, તેમ આપણા કવિએ પણ પોતાની શ્રદ્ધા જ પોતાના તખલ્લુસમાં પ્રગટ કરી છે. પ્રેમમંદિત એ તેમનું તખલ્લુસ છે અને તેમની મન્યમાત્રા પણ એ જ નામથી

* કવિશ્રી ન્દાતાલાલના જન્મ સુવર્ણ મહોત્સવને માટે લખેલો લેખ. સમય ઓછો હોવાથી

ઓળખાય છે. કવિની પ્રેમબક્તિ વિશેની પર્વાશ્રાવ્યતા કરવાથી તેમના સાહિત્યજીવનની મુખ્ય પ્રેરણા આપણે બરાબર સમજ શકીશું.

પ્રેમ અનેક રસરૂપે જગતમાં પ્રગટ થાય છે. જોઇએ કવિ જ શું કહે છે એ વિશે:—
પણ તે પહેલાં એક વાતનો ખુલાસો કરી લઉં. "આખી જગતીનું એક અંગ કવિના જ કાંઈ સારા કાવ્યનું પદન હોયું, જોઇએ. તે થંધ સંકથું નથી પણ તેની ખોટ પૂરવા માટે મેં કવિનાં કાવ્યોમાંથી અને તેટલાં લાંબાં અવતરણો લીધાં છે. લાંબાં અવતરણોનો આ ખુલાસો છે.—હવે કવિ પોતે શું કહે છે તે જોઇએ:—

પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ.

માત પ્રેમ, તાત પ્રેમ, પુત્ર પ્રેમ, પુત્રી પ્રેમ;

દંપતીના દેવ પ્રેમ, પ્રેમ છે સંસાર, સાર:

પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ.

પ્રેમનાં આખાં અનેક પ્રગટ સ્વરૂપો છે, પણ કાવ્યે અને કાવ્યશાસ્ત્રે બન્નેએ જેને રસદષ્ટિએ અદ્વિતીય પ્રેમ કહ્યો છે, તે તો દંપતીપ્રેમ જ છે. શૃંગાર એ જ આદિ રસ છે. માટે જ સંસારવિરક્ત હેમચન્દ્રસૂરિને પણ કાવ્યાનુશાસ્ત્રમાં શૃંગારનાં દષ્ટાન્તો જ લેખાં પડ્યાં છે. અને એ દષ્ટિથી કવિની પ્રેમભીમાંસા શરૂ કરવી સગવડવાળી પણ છે.

કવિનું દંપત્યપ્રેમ સંબંધી સાહિત્ય અત્યંત વિપુલ છે. વસંતોત્સવ પ્રેમકાવ્ય છે. ઇન્દુનો પ્રસિદ્ધ અંક તો લમ જ છે. પ્રેમકુંજ, જ્યાં અને જ્યાં, ઉપા એ સર્વ એ જ રસનાં કાવ્યો છે. કાંઈને યશો આટલું બધું પ્રેમ ઉપર સાહિત્ય શું? શું જગતમાં પ્રેમ સિવાય કશું છે જ નહિ? કવિને પોતાને આ પ્રશ્નની આંશિક ચર્ચા છે. પ્રેમકુંજની પ્રસ્તાવનામાં કવિ પૂછે છે: "કાંઈ વિચારક-કાંઈ ઉપદ્રાસક ફરી પોણ પ્રશ્ન પૂછશે કે વળી વળીને આ પ્રેમયેશાંએની જ કથાની કથની?" કવિ તેનો જવાબ આપે છે કે સંસારનો તો શું, પણ મમરત સ્વજનનો મહાપ્રશ્ન, ઊંડી પર્વેપણાનું મહાતત્ત્વ પ્રેમ જ છે. એ તો પરમ પ્રેમની વાત થઈ પણ વ્યાવહારિક દષ્ટિએ સમાજનું એકમ વ્યક્તિ નહિ પણ કુટુંબ છે અને કુટુંબને એક કેરનાર પ્રેમ જ છે. સમાજને સુધારવો હોય તો કુટુંબ સુધારવું જોઈએ અને કુટુંબ સુધારવા કુટુંબપ્રેમની ભાવના સુધારવી જોઈએ. અને અત્યારના આપણા સમાજમાં અધમમાં અધમ દશાએ શું કુટુંબ પહોંચેલું નથી લાગતું. આર્યભાવનાનું એક વિશિષ્ટત્વ કુટુંબભાવના છે પણ એ જ ભાવના શું અધમ બનતી નથી જતી. સદ્ગત ગોવર્ધનરામે આપણા સમાજની એ જ ચિત્રિત્સા કરી છે. કવિ પણ એ જ કહે છે. આજનાં આપણાં લગ્ના વિશે, ધરનાં વિરોધથી છંછેડાવેલી કાનિત કહે છે:

આલકના જન્મ જોયા, ઉછર દીકા.

બટકના બ્રહ્મચારી કરીએ.

ને બ્રહ્મચારીને બાળી મૂકીએ

લગ્નનામી અખંડ અગ્નિચિતામાં.

અધું નિરર્થક ને નિર્દય નથી તે ?

આવી સ્થિતિ આપણા સમાજની છે. સમાજ સર્વે ત્રાસાપિકારીતે લગ્નશુદ્ધિ માગે જ છે અને માટે જ કવિનાં કાવ્યો સમાજમાં અને ખાસ કરી લગ્ન સંબંધી કૌતુકવાળાં સુવાન વાંચકોમાં આટલાં લોકપ્રિય છે.

કવિ લખે, માણસ માટે એક સ્વાભાવિક રોગ ગણે છે. માણસને જેમ પોતાના વિકાસને માટે અંતરમાંથી, હિંદીથી અપૂર્ણતા પૂરવા તાલાવેલી થાપ છે, તેમ લખે માટે પણ હિંદીથી અદ્યત્ત ઇતિહાસ થાય છે. મન્દાકીનીનું રૂપ મારેલી કુમારિકા કહે છે:

એ વૈજયંતી માળ મહી મુજ

દેહ છપાવી છપાવી રહું

કહે જગ: 'જાન છપાવ કુમારી !'

એ વિનયો જગ ક્યાં હું કહું ?

x x x

હૈયાની લક્ષ્મી કોને વખાણું ?

દેહલતા રોંપું કોને કરે ?

કોને સખિ ! વરમાળ પરાણું હું ?

કોને પૂનું મમતાની ઉર ?

ગેનનું કિરણ નયને અમે

રાખશે મનની આશ મું મનમો

રૂપ દીધું, રસ દીધ, રસિક ન દીધ,

વિધિ ! તુજ શી કૃતતા ?

વિશે

દેહ અને દેહીના વિકાસમાં કમપ્રાપ્ત કુરંગ અને લક્ષ્મી ઇચ્છા કાન્તિ, જેને આ ઇચ્છા દમવી પડે છે તે તેને ઓળખે છે.

એકલાં તો આંધુ આવી જાય છે:

ઠીકું ઠીકું લાગે છે વગડા જેવું.

x x x

છવ આખો તો જાણે મહારે

'કુટુમ્બ' 'કુટુમ્બ' જલ્દે છે.

x x x

કોઇ સ્વમજતવશો-સ્વમજતવશો મહને

કે અન્તરની ઓછપો ક્યાંથી હિતરે છે ?

ઇન્દુકુમાર

માટે જ કવિનાં પાત્રા પરણવા સંબંધી જોડી શરમ કે લજ્જા રાખતાં નથી. પ્રેમાનન્દનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં દમવંતી વ્યંગ્યથી માતાને પોતાની ઇચ્છા સમજાવે છે અને સુભદ્રા તો અર્જુનને હરણ કરવા પ્રેરે છે-પ્રેમાનન્દના સુભદ્રાદરણમાં સુભદ્રા અર્જુનનું હરણ કરે છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાય-તેમ કવિનાં સ્ત્રીપાત્રો પણ પોતાની ઇચ્છા શરમાયા વિના વ્યક્ત કરે છે.

પ્રમદા: લમ લેશો કે કીમારવત ?

કાન્તિ: અમસ્તાં આજ મા મહાંવ, લાલી !

કુમારાને તો કરમાવાતું,

પછી હોય શું પુરુષ

કે શું સુન્દરીની વેલ.

લગ્ન પ્રાણવિકાસનું મત છે.

સ્વર્ગપન્થનું પગથીયું છે.

માનવ બાલનો ધર્મ્ય આર્ગ છે.

પરણવું તે તો પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં.

અને ઉપા તો માયાપને છેતરીને 'મનગમતા' વરને 'વરે' છે! પણ સંસારમાં એમ સર્વ કરી શકતું નથી. 'દરેક' ઉપાને પોતાનો મનગમતો વર નથી મળી શકતો. જગતના 'કુલાશ્રમેમાં' સ્નેહી અને સગાંનો દૈત' ચાલ છે—અને તેમાં અનેક પ્રકારના પ્રસંગોમાંથી નવલકથાકારો લાતા લાતના પ્રસંગો ઉપજાવી કાઢે છે અને સ્થૂત પ્રેમ એક તરફ, સૂક્ષ્મ પ્રેમ બીજા તરફ અર્થવા એક સાથે અનેક તરફ પ્રેમ હોવાના મિથ્ય.

કવિ આ સર્વને માટે એક જ આદર્શ ધરે છે.

કાન્તિ: ને સ્નેહલગ્નનાં સમણાં ચે ન હોય તો

દેવ: તો સરસ્વતીએ કૌમારદીક્ષા સ્વીકારી

ને મારદહીએ બ્રહ્મચર્ય ને જોગ લીધાં

કંધ: કંધ એમ કૌમારને સેવશે, કુમારી

પણ લગ્નનો આદર્શ તો:

પતિએ પત્નીપ્રત લેવું,

ને પત્નીએ પતિપ્રત લેવું:

એવી પરસ્પરની પુણ્ય પ્રતિજ્ઞા તે લગ્ન

લગ્નના આ આદર્શમાં 'સ્થૂલ' શરીર સંબંધને શું સ્થાન છે? કવિ કેવળ ગગન-

વિહારી લાવનાના કવિ ગણાય છે પણ તેઓ આ વિકટ પ્રશ્નભૂંડી જયા નથી. આ દિવ્ય ગણુતા સંબંધમાં સ્થૂલ શરીર સંબંધ છે અને તેનો અર્થ શો કરવો? તેને દિવ્ય પ્રેમની સાથે શો સંબંધ અને તેની પ્રાંતે તેનું શું સ્થાન? લગ્નપ્રેમમાં તેનો અંશ છે તે તો પ્રથમ સ્વીકારવું જોઈએ. પ્રેમના પોતાના આદર્શમાં જ ઉપા કરતો ઉપાનો વડલલ ન્યારે નિરાશાજન્ય ચિંતનમાં પડે છે ત્યારે તે આ અંશ સ્વીકારે છે.

હવાકુમારીનું કૌમાર કોઈ અલગવશે? એ નિર્દોષતાએ સ્વપ્નપ્રતિતે ન ચડેલ કુમારીત્વની કુમાર કોઈ કરમાવશે?.....એ અલગવશે અને લોલસાં હાલીએ કરમાવવાની મને લલુતા હતી... તે સહુ હું ભૂલી ગયો. કોઈકને રાક્ષસ કહો, કોઈકને ત્રાવણું કહો, પણ મદારા ઉરની લંકામાં ત્રાવણું જીવતો હતો તેને મેં નીરખ્યો નહીં.

અશરીર પ્રેમના આદર્શના ન્યાય ન્યન્તર નમસ્કૃતી આપવાનું વધારે સ્પષ્ટ કરી છે.

શવતી: શું થઈ છે? શું? રાજન?

કાશીરાજ: હજી છે હજીના બુધ્ધિ

આત્મા છે આત્માનો તરસ્થાં

જેના ન્યાય ન્યન્તર નમસ્કૃતી આપવાનું વધારે સ્પષ્ટ કરી છે.

ત્યારે આ રમૂજ અને અપવિત્ર મનાતી દેહની વાસનાને દિવ્ય ગણાતા પ્રેમ સાથે સંબંધ જ શી રીતે ધરી શકે ? કવિ આનો ઉત્તર ક્રાન્તિકાંક્ષા આપે છે :

સંસાર સંકલ મૂર્તિપૂજક છે,

ને હું પણ મૂર્તિ મારું છું .

મહારા માનસવાસી સ્વામીની.

ઇન્દુકુમાર

જાણે આનું જ ભાષ્ય ઉપામાં છે.

“પ્રમુખે મનુષ્યને જોયન દીધાં ત્વહારથી ત્વેને મૂર્તિપૂજક કીધો. પૃથ્વીવાસીઓ સહુ માત્ર ચેતન જ્યેષ્ઠ નથી કે દિવ્ય ચમુચનતાં નથી. સામાન્યતઃ માનવી રમૂજચેતન કમચેતનો ઉપાસક હોય તો ત્વેના આજન્મ પાર્શ્વિક સંગરચનું જ તે શિક્ષણ ને પ્રતિકરણ છે. પ્રતિતા પદ ઉપર તેજગાયાના રંગ પૂરી અક્ષાંડનું મહાકાવ્ય મૂર્તિ અક્ષરો વડે લખ્યું ત્વહારથી મનુષ્યમાં મૂર્તિપૂજન જન્મી, ને મનુષ્ય મૂર્તિપૂજક બન્યો. ત્વહાં સુધી ભાવપ્રદર્શન માટે ‘સાંદર્ભાંશી’ આચરેલું છે, ને ‘સાંદર્ભ’ માલાના દર્શન કાળે વર્ણમૂર્તિઓ આચરેલક છે. ત્વહાં સુધી મનુષ્ય મૂર્તિપૂજક રહેલો.”

ઇન્દ્રિયો દેહ કાળે નથી વાંછતી, તેમ દેહ માનને યે નથી વાંછતી. - વિદ્યુત્કર્મજની પાંખડીઓ સરખી પ્રગટતી ને પ્રમત્તી પ્રિયજનની ઇન્દ્રિયો પ્રિયતમ આસપાસ હડતી ચેતન વીજળીને વાંછે છે. નિવતમનાં વસાવડારની લાલસા રહે છે, તેમ પ્રિયતમના દેહની યે વાંછના છે. પણ વસાવડાર સાથે તે વસવાસી દેહની, તેમ દેહ સંગાથે તે દેહવાસી દેહીની યે પામ વાંછના પ્રિયચેતનને હોય છે.” અર્થાત્ દેહની વાંછના તે દેહમાં રહેલા આત્મા તરફના આકર્ષણનું મૂર્તિ રૂપ છે.

અને આમ કરવામાં જગતની યોજનામાં કંઈક હેતુ રહેલો છે. આ યોજનાથી જ પત્નીમાંથી માતા મહેર છે અને બાળકોને ઉછેર છે. માતા પણ પત્નીનું જ મહિમાવાળું સ્વરૂપ છે.

ક્રાન્તિ:— ક્ષમાં કરજો! ગુરુતાર્ક !

માતૃભાવને માટે તો કોઇ કહે છે

પશુતાના ખેલનધી પશુઓનો પ્રસવ.

દેવ:—

પશુઓનાં પશુ જન્મે,

ને મનુષ્યોનાં મનુષ્ય, કુમારી !

અક્ષાંડનાં લખવડમાં સરજનાહારી કો હોય

તો તે જનની કે જગજનનની.

શરીર સમર્પી શરીર ઘડે,

આત્મા સમર્પી આત્મા સરજે,

હૈયાનાં અમૃત ઠાલવી ઠાલવી

રૂપમેરને ઉછેરમાં ઉછેરે,

એ મહાતુલાવ માતાની ચોટપ.

દેહનાં કે દેહીનાં સૌન્દર્યસામર્થ્ય

કેવળ નિજના ઉપલોગાર્થે નથી,

માનવ વેલનાં ફૂલને શોભાને કાઢે છે,

એ ઉદારચરિત-માતૃજનનો સદ્બોધ.

પ્રતિમાને તીરે ઉભી લવિષ્ય રચતી

કવિશ્રીનું સાહિત્યજીવન

મન્યન્તરેને સાંકળતી-આતાઓ
સૃષ્ટિવિકાસની સહાયક મહાદેવીઓ છે.
પૂજ્ય છે, પવિત્ર છે, પાવનકારિણી છે,
મૃદા સરિખડી વન્દનીય છે,.....

ઇન્દુકુમાર

અને બાલક:—

પ્રભુવિહોણા જનકુલમાં
બાલક પ્રભુના પેગમ્બર છે,
જડ જેવાં પૃથ્વીને પાટલે
બાલક ચેતનના ફૂવારા છે:
જલસર નવરૂપોની વાદળીઓ છે:
મનુકુળના ભાવિ ભંડાર છે;
આશા છે, દિસાહ છે, ઉન્નતિ છે.
બાલકોનો મહિમા મહાન છે,
તે એધી યે મહાન છે મહિમા
માનવમંજરીએ મહોરતી માવૃલતાનો.

ઇન્દુકુમાર

ત્યારે લગ્નમાં રહેલો આ સ્વૃણ અંશ જગતની યોગ્યતાને છટ છે અને માટે સર્વથા
આદરણીય છે, એમ સમજવું?

જર્મન ફિલસૂફે કોન્ટ આખા જગતની મીમાંસા કરીને છેવટે કેટલાક વિરોધો કે
વિરોધાભાસોમાં પોતાના સમગ્ર દર્શનનો નિષ્કર્ષ આપે છે. દર્શનશાસ્ત્રોમાં છેવટે આવા વિરોધો
આખા વિના નથી રહેના. સત્ પણ નહિ, અસત પણ નહિ, સત-અસત પણ નહિ પણ
અનિર્વચનીય એવી માયા એ વેદાન્તદર્શનના વિરોધોનો સંગ્રહ છે. આપણા કવિના દર્શનમાં
પણ આવો કોઈ વિરોધ છેવટે ફલિત થાય છે. લગ્ન પુષ્પવત છે. બાળક પ્રભુના પદમંબર છે
અને છતાં એ સ્વૃણ સંબંધ સર્વથા શ્રેષ્ઠ નથી. શ્રેષ્ઠ તો છે અશરીર સંબંધ જેની ઝાંખી
ધોરોએ કરેલી હતી. આ અશરીર પ્રેમમીમાંસા માટે જ આખું જ્યા-જ્યાન્ત નાટક લખ્યું છે.

જરહાં જરહાં આત્મા, તરહાં તરહાં શરીર,
નધી એવું કાંઈ બ્રહ્માંડમીમાંસાનું ન્યાયસૂત્ર.

જ્યાં અને જ્યાન્ત

આ શ્રેષ્ઠ તો ખરે પણ-કનિ સાતવાન રહેવા સૂચને છે.—

ભાષો, ઓ જગતનાં કલ્યાણકર્તાઓ
પુકરો પૃથ્વીનાં પદમાં,
હાલ ભરો મનુષ્યના હૃદયોમાં,
કે નધી સર્વને મટેનાં આ વ્રત,
પરમ ઇન્દ્રિયનિગ્રહી,
મહારથી આત્મવિવેક,

વિપુલ વૈરાગ્ય સંપન્ન જોગીરાજ

એ જ છે અધિકારી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનાં.

પણ આવા આત્મવિજયના અધિકારી ન હોય તેમને માટે પણ સં-

ઈન્દુ:—

આત્મા! ત્રતસંગ ન થાવ.

સંન્યસ્તસાધુતાની ઓ આંખડીઓ!

તીરછે બાણે કોમળે મા વીધો,

ન લોભાવ દેહદર્શને.

x x x

ગુરુએ મહારો ગરુડ

સ્નેહદિશામાં ગિત્રાતો દીઠો,

ને એક વર્ષની અવધ બાંધી

કે પ્રાણપાંખો સમતોલ કરવી.

જગદ્યાત્રા બે પગે કરવાની

ને બે પગ સમબલવન્તા રાખવા:

પછી પ્રિયને પદ નમવું.

ધર્મ ને સ્નેહનાં બન્ને નયન

અખંડ રાખી ન ફરવા દેવાં.

ઈન્દુમાર

૫૧૧:—

દેહલગ્નના તપોવનનાં તપસ્વીઓ

સંયમ સાધી, શીલ પાળી

આત્માને ઈન્દ્રિયામાં ન વાહી જવા દે,

પણ ઈન્દ્રિયાને આત્મામાં પરોવી રાખો,

તે પુણ્યકર્મીઓ પ્રભુતામાં જ છે સદા.

ઈન્દુમાર

અને:—

સંયમન આત્મશક્તિને ઔર બહુલાં છે.

ગુજરાતનો તપસ્વી

શાકુન્તલનો એ એ જ અર્થ સારવે છે:—

હરિતનાપુરને પાઠે રાજર્ષિ શુ તપસ્વિનો,

આમે ચન્દ્રકલા જેવી, સિદ્ધાસને વિરાજશે,

ચક્રવર્તી થશે ત્વદારો એક પૂર્વે હતું વર.

શાકુન્તલાનાં સંલારણાં

લગ્નમાં રથૂલ અને સૂક્ષ્મ બને અંશે છે પણ તેમાં રથૂલે સૂક્ષ્મને પોષી છેવરે
અદૃશ્ય યવાનું છે.

હવા કહે છે કે પ્રિયજનને સંયોગ ને વિયોગ ઉભય પ્રિયવત્તાનાં સ્નેહયોગ જ છે. ને તે સાચું છે.....સંયોગ ને વિયોગ સ્નેહીઓના દેહ પરત્વેના શબ્દો છે, આત્મપરત્વેના નથી. અને તેટલે [જેટલે ?] અંશે ચેતનથી સ્પૃહ ગ્રાણી છે. તેટલાં, રસશાસ્ત્રમાં—ઉપાના રસશાસ્ત્રમાં તે ગ્રાણી છે..... સ્પૃહદેહના સંયોગ-વિયોગને સ્નેહયોગીઓ ગ્રણીકારતા નથી.....

ઉપાનું બાળ્ય સાચું છે. ને સ્કંધમંત્રો, પણ તે દેહથી પર વિચારનારને જોઈથી જાંચાઈએ ચડે છેના પ્રમાણમાં દૃષ્ટિની વિશાલતા માનવીને લીધે છે.

જેટલે સ્પૃહ સંબંધ છે છતાં તેનું સમર્થન; તેનું અંતિમ ધ્યેય અને તેનું સંપૂર્ણ વિસર્જન સર્વ સંબંધમાં જ છે. સ્પૃહથી લઈને ગતાં જતું એ જ ધ્યેય છે.

માટે જ કવિમાં આ વિશેષી દેખાતા બન્ને ભાવોનું વારંવાર નિરૂપણ આવે છે એક તરફથી લગ્નના ઉલ્લાસને અવકાશ આપે છે. અને બીજી તરફથી અશરીર સંબંધને જ પૂર્ણ આદર્શ લગ્ન માને છે.

જો લગ્ન અશરીર હોઈ શકે અને તે જ આદર્શ હોય તો સંસ્કૃતીયદે પછેલ્લો પ્રશ્ન ફરી પૂછવો પડે કે તો પુરુષો પુરુષો કેમ ગણાતા નથી ? યજ્ઞ વરસ પહેલાં 'વિશ્વક્રમમાં લગ્નસ્નેહનો હેતુ શો ?' એ પ્રશ્ન હંપેર તેમનો એક લેખ જ્ઞાનપ્રધામાં આવેલો તે મળી શકેલો ન હોવાથી અવતરણ ન આપતાં સંસ્કૃતગ્રંથો 'લખુલ'. રીતીસતતા સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ વિશેનાં વાક્યો કતારી કવિ-શ્રીએ તેમાં લખેલું છે કે 'સ્ત્રીઃકંથ યપૂર્ણ પુરુષ નથી પણ પુરુષથી ભિન્ન જ છે. અને સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ અન્યોન્યની ન્યૂનતા પૂરવા માટે વિશ્વનિયંતાએ યોજેલો છે. એ જ મત હિન્દુમાં છે.

પતિએ પત્નીવ્રત લેવું;

ને પત્નીએ પતિવ્રત લેવું;

એવી પરસ્પરની પુણ્ય પ્રતિજ્ઞા તે લગ્ન.

મહા પ્રતાપી માર્તિદરાજ

ને મુધાલરી શરીરોપાસી સમી.

પુરુષ મુન્દરીની એ તેજકલાઓ

અન્યોન્યને શણગારે ને શોભાવે.

આત્માનાં ઓજસ્ અને શરીરનો સૌન્દર્ય

વિલસાવે ને વિકસાવે;

અન્ધકારની ગુફાઓ અખંડ અંજલિઓ;

સંસારમાં સ્નેહનાં સ્વર્ગ સંસ્કૃતિએ

એકબીજાની સંકલ્પતા સંધાવે;

અને કલ્યાણપન્થની પ્રેરણાઓ સમી

પરસ્પરને પ્રભુતામાં પ્રેરે;

એ લગ્નવ્રતની મહાદીક્ષા;

ને આત્મચક્ર નથી.

કલાધરે તો હોય નિત્યકુંવારા;

એમના કલ્પના ભોગ સદાના ભૂખ્યા.

જન્મથી વરેલા છે કલાકન્યકાને.

નથી અવતરી દીડી માત
કે જે જન્માયે જગતકુંજેમાં
એમની કલ્પેલી સૌન્દર્યલક્ષ્મીઓ.

x x x
પૃથ્વી પગધારે તો વણપૂયાં જ રહે છે
અદ્ભુતતાના એમના ઉરકેડ,
રસનાં દર્શન કે ઝાંખી
એમને આત્મમન્દિરે છે, જગમન્દિરે નથી.
જગતની રસતપા છીપાવે,
લેખની જ વણછીપી રહે સદા
લોક લોકવિહારિણી પરમ રસભાવના

ત્રેમકુંજ

હજ એક પ્રશ્ન રહે છે. લગ્નનો આટલો મદિમાં છે તો સમસ્ત જીવનમાં તેનું સ્થાન કયું, કેનું ? અન્ય આકર્ષણો, પ્રેમો, ફરજો, ધર્મો સાથે સરખાવતાં સગ્નપ્રેમનું મહત્ત્વ કેટલું ? લગ્નપ્રેમ ત્યારે પ્રથમ પ્રગટે છે ત્યારે તે એટલો બલવાન અને હિંમત ધાર છે કે જીવનના એકપણ શ્રીમંત ધર્મને અવકાશ રહેવા દેતો નથી. ઇન્દુ, કાન્તિ, સંજીવી વિચાર કરતાં હૃદયાર કાઢે છે:—

હવે જે આનંદ,

હવે જે શેષાન્ત,

હવે જે જે સ્થાને ત્રિવિધ જગતે રચ્યું સ્થિતિ !
સ્વીકાર અપેક્ષા ગિયતમ ! રૂપાળા પ્રીતિપદે.

ઇન્દુકુમાર

પોતાનું સર્વશ્રવ પ્રિયતમાના પદે તે સમર્પણ કરે છે. કાવ્યમાં આ ભાવ ધણો પરિચિત છે. આપણા કવિ લગ્ન પ્રિયતમાનાં માણસનાં સ્થાનનું ત્યાં જ સ્પષ્ટ આપે છે.

જોગણુ:— આત્માએ કોને કોને કોલ દીધા છે
યુવરાજ ! એ યાદ છે ?
ભગિનીને, દેશ ભગિનીઓને,
બાન્ધવને, મનુ બાન્ધવને,
પ્રાણદાતા માતા મંડલને,
પ્રાણસમા મિત્રસમાજને,
પિતાને, પિતાઓના પરમપિતાને
સ્નેહીને, સંસારને, દેશને, માનવજાતિને
કોનું કોનું મહા મંજુ
કાલને ચોપડે ખડું છે ? યુવરાજ !
ડગલે ડગલે કોલ દીધા છે,
તે યાત્રા હજ લાંબી છે,
તીર્થ તો દૂર છે, કુમાર !

ઇન્દુકુમાર

આ લગ્નશ્રદ્ધાની પછવાડે તેના અધિષ્ઠાનભૂત : ઇશ્વરશ્રદ્ધા-રહેલી છે. આ લગ્નની યોગ્યતા પવિત્ર એટલા માટે છે કે તે ઇશ્વરે રચેલી છે. કવિ એક જગ્યાએ કહે છે : 'સુગ્ધન સર્વ સહેતુક છે' અને માટે આ લગ્નની યોગ્યતા. પણ ઇશ્વરે નિયત કરેલા હેતુ સફળ કરનારી છે માટે તે પવિત્ર છે. એટલે કવિની ઇશ્વર વિશેની માન્યતા શી છે તે અહીં જોવું જોઈએ. અને તે જ તેમની ભક્તિ. તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રેમ અને ભક્તિ અને એક સરખી રીતે પ્રેરણા અર્પનાર શ્રદ્ધા છે.

નડિયાદમાં મારે બોલવાનો પ્રસંગ હતો ત્યારે અને તે પહેલાં મારે એ નર્ક અને અવ્યાસનો વિષય હતો પણ હવે તો કવિએ પોને કહ્યું છે કે તેમના ઉપર માટેનોની અસર છે. એ ગ્રંથકારનું કોઈ પણ લખાણ જોયું વાંચ્યું હશે તેને તે લેખકની સમ્માધ, શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભક્તિ અસર કર્યા વિના રહી નહિ હોય અને કવિ ઉપર તેની અસર થાય તે સ્વાભાવિક છે. આપણા કેટલાક બીજા સાક્ષરોના લેખોમાં પણ મેં એવી અસર જોઈ છે.

અરવું : પણ આપણે તો કવિના જ શબ્દોથી તેમની દિલસુરી સમજવી જોઈએ. હું માનું છું, ઇશ્વર છે એ તેમની માન્યતા માટે તો અવગણની જરૂર નથી પણ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેનો જગત અને મનુષ્ય સાથે કેવા સંબંધ છે તે મુખ્ય પ્રશ્નો છે અને તે આપણે હવે જોઈએ.

અહીં જ સમગ્ર લેવું અગત્યનું છે કે કવિ ઇશ્વર કોઈ તત્ત્વ છે એમ માનતા નથી પણ ઇશ્વર personal being, પુરુષવિદ્યોત્તમ છે એમ માને છે. દૈત અદૈત બ્રહ્મ એ શબ્દો તેઓ ધણી વાર વાપરે છે, પણ રાજયોગ શબ્દની પેઠે તેનો અર્થ પોતે પોતાને અનુકૂલ રીતે ઘટાવે છે. શંકરનું કેવલાદૈત તેમને માન્ય નથી. ઇશ્વર અને જીવ એ બન્ને ભિન્ન તો ખરા જ. તેમના મિત્ર મણિચંદ્ર રતનજી ભટ્ટ જેટલો જ તેમને આ મત તરફ દેખ નહિ તો કંટાળો તો ખરો જ. ઉપામાં એક જગ્યાએ કહે છે :

“ને અપવાદોમાંથી સિદ્ધાન્તો સારવવાનો હત્તર તો મુગજનને સર્પરજીવશ્રમનાં સ્વપ્નભળમાં રમતા વેદાન્તાચાર્યોને કાળે જ રહેવા દો.”

બીજી જગ્યાએ કહે છે :

“વેદાન્ત સાચું હો કે ખોટું હો : હું વેદાન્તકથા સમજાવવા બેઠો નથી પણ અહં બ્રહ્માસ્મિ ની સાથે જ તત્ત્વમસિમદ્ધા વાક્ય ચંચાએલું જ છે; અને તે બેમાંથી સર્વે લાલ્લિદં બ્રહ્મનું સર્વતોમુખ મહાવાક્ય ... .. પ્રગટે છે એમ વેદાન્તાચાર્યો વહે છે. રસની દિલસુરીમાં એ વેદાન્તવાદનાં પગથિયાં ગોઠવજો; એ સૂત્રોમાં સત્ય છે એટલું તને લાધશે, એ સૂત્રોમાં અસત્ય છે એટલું તને અસત્ય લાધશે.”

કવિ વેદાન્ત કહેવા બેઠો નથી પણ વેદાન્તનો કેવલાદૈતનો મત તેમને સંમત નથી એટલું તો આમાંથી નિષ્પત્ત થાય છે. અન્યત્ર, વેદાન્તે શ્લોકાર્ધમાં કહેલો નિષ્કર્ષ

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા જીવો બ્રહ્મૈવનાંપર :

સુધારી કવિ કહે છે :

બ્રહ્મ સત્યં જગન્ સત્યં જીવો બ્રહ્મ સુદૃઢયમ

હવે એ જગત અને બ્રહ્મ કે ઇશ્વરનો સંબંધ જોઈએ.

પ્રભુ તો પૃથ્વીના એક પડ પાછળ છે.

બ્રહ્માનું કોરલું તે બ્રહ્માંડ :

વિશ્વ એ પરમાત્માનો વિભુ દેહ.

અને આ સૃષ્ટિનો હેતુ શો ?

સ્નેહનો સોહામણો મહેલ માંડવા

જગન્નાથ જગમન્દિર સરળું :

માનવીઓએ રોધ્યા એના ચોક્કમાં

મહા વિકટ એક રણસંગ્રામ.

પ્રભુ પરાગવનું આ વિશ્વનું ઉપવન

હોવું તો જોઈએ સન્તોનું તીર્થ :

કોટી કોટી અક્ષોહિણીનું પણ

મંહી કુરુક્ષેત્ર રચાયું છે,

તે ત્યાં બન્ધુઓ પરસ્પરને કાપે છે.

રુધિરરંગી કુરુક્ષેત્ર તહોય ધર્મક્ષેત્ર છે :

દુનિયાના મહાભારતમાં યે, ભક્તો !

પાંડવોનો જ જયપાઠ વાગશે.

ધન્વકુમારે

સ્નેહ અને શ્રેય જ હોય તો જગતની યોજના એવી કેમ છે કે તેમાં
ભાગ્ય કરી શકે ? કારણ એ છે. કે માણસને તેમ છતાં ઈચ્છાસ્વાતંત્ર્ય
માણસે પોતાના પુરુષાર્થથી જ ઉઠિએ ચઢવાનું છે. પોતે ન ચઢે તો તેમાં
નથી.

બ્રહ્માંડની ખડુરંગી વાડીમાં

પૂર્ણિમા ને અમાસ ખડાં છે.

મનુજ કે અમાસ લઈ ઓઢે

એ પણ પ્રભુને કલંક ?

અને પ્રયોગનો પૃથ પામી, પુત્રી !

માનવી નરકતમિસ્રાં વાસે

એમાં યે અવનીપતિને આળ ?

જગતને જમણે હાથ અમૃતકંઠારી

ને કાપે હાથ વિપ્રથાળ છે :

માનવી વિપ્ર પ્રાણી મૃત્યુ પામે

એ પ્રભુનું પાપ ? બહેનાં !

તહોં ય દેવકલ કરમાંતાં નથી હો !

નારકીનો યે નારાયણ જન્મે છે.

પાપ ઘોળી પીતા મૃત્યુશાયીને યે

પ્રભુ તો અમૃત પાઘ સજવને કરશે.

મુજન સ્વર્ગ વિસ્તરવા છે,
પ્રભુતા પાથરવા છે.

x x x

સૃષ્ટિનું મુજનસૂત્ર એક જ છે;
પુત્રી ! કાંઈ ચે નથી લેની પાર:
નથી અથોર નરકે પણ
અન્ધકાર અને અજવાળાં ઉભય.
બ્રહ્માંડચોકમાં મૂક્યાં છે પ્રભુએ:
પ્રાણપ્રેરણાનુસાર લોકસમાજ
અન્ધકારની અવનત ગુફામાં,
કે અજવાળાંની અધારીએ જઈએમે છે.
શીતલતલ નીતિપંથ પાડેલા છે
દયાસાગરએ ત્સરજનહારે:
પ્રવાસી ભટકવા ઉતરે તો સ્વયંભાવથી
ને કાંઈ લોકાય તો વિપથના હોવાથી.

ધ્વજકુમાર

આ નીતિપંથ અને ધર્મની કસ્ટોએ માણસ અને ઈશ્વર વચ્ચેનો સંબંધ છે. આ નીતિપંથ વડે માણસ ઈશ્વર સાથે સંકળાયેલો છે અને ઈશ્વર કસ્ટોમય છે છતાં માનવમાં સ્વયંભાવ કે સ્વતંત્ર ધર્મ હોવાથી. માણસે પોતે જ નીતિને પ્રેરે ધર્મને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. એ સ્વતંત્ર ધર્મ એ જ નીતિનો પાયો છે. એ સ્વતંત્ર ધર્મની વિરુદ્ધ ઈશ્વર કસ્ટો પણ ન કરી શકે.

નીતિના પાયા છેદવા

નીતિખલની સાયના પ્રભુએ ન સ્વીકારી.

એક વ્યર્થ સાયના (ફેટલાંક કાઢવો).

આ સ્વયંભાવ કે સ્વતંત્રતા, free will, અને ઉપરતા અવગણનામાં આશો ને મત કિશ્વન કિશ્વરીનો છે. હિન્દુધર્મમાં પુરુષાર્થને સર્વથા સ્થાત છે, તેમાં સ્વતંત્રતા આવી જાય છે. એક સંસ્કૃત ગ્રંથમાં સ્વાતંત્ર્યશક્તિ ડરીકે આ જ free will ની મુર્તિ આવી પલ્લુ છે. પણ આ દષ્ટિ અને આ મત અને એ મુદ્દાનું આ મહત્ત્વ એ કિશ્વન દર્શનશાસ્ત્રમાંથી જ આપણા સાહિત્યમાં આવેલ છે.

છતાં કવિના ઈશ્વર સંબંધી સંસ્કૃત વિચારો પશ્ચિમના જ નથી. કવિનું માનસ હિન્દુ છે. અને તે કિશ્વન ધર્મના અન્ય મતોને તરત સ્ફુટ થાય છે. કિશ્વન ધર્મની એવી માન્યતા છે કે આ માનવદેહ પાપમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, માતૃવંશગતિનાં આદ્ય માતૃપિતાએ કરેલ પાપ સમસ્ત માનવગતિને શિરે રહેજે છે. આ જગત એ પાપથી કલુષિત થયેલું છે, આ જગતનો મોહ છોડી જગતની પાર રહેવા સ્વર્ગ તરફ જ માણસે લક્ષ આપવું ધટે અને જગતનું જીવન આદ્ય પાપનાં પશ્ચાત્તાપનાં જ મોળાનું જોઈએ. આપણા કવિ પણ જીવન યોજનામાં પશ્ચાત્તાપનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે. પણ માણસ જનમથી પાપી છે એમ માનતા નથી અને કિશ્વનોની પેઠે નરકને અનંત માનતા નથી.

પશ્ચાત્તાપનાં પ્રાપ્તિશિત્તથી
પાપ બળી પુણ્ય જન્મે છે.

જયા-જયન્ત

પુણ્યશાળીનો બ્રહ્મજન્મ તાકાણુ છે
મૃત્યુની અમૃતઅંબલિ પીધે:
પાપશાળીનો પશ્ચાત્તાપની પણ પછી છે.
નરકવાસ એટલે પશ્ચાત્તાપનું ચિતારનાન.
મનુ મહારાજના મહાભાગ વંશમાં
જન્મથી સૌ બ્રહ્મચર્યનતી છે,
બ્રહ્મપ્રાપ્તિનાં સરખાં અધિકારી છે.
સ્વયંસંસ્કારે બ્રાહ્મણત્વ કેળવે તો
માનવજન્મ બ્રહ્મજન્મ પામવા છે.
બાલકનો મનુષ્ય તે મનુષ્યનો દેવ:
x x x
સૃજનમાં સર્વવાસી સર્વાધાર
નારાયણુ નરકમાં ચે છે.

x x x
મયરાચરમાં વિહરતો નાથ
અધાર અધાર નરકમાં પણ
પાપદાહક હુતાશભાવે,
પુણ્યપુનરુદ્ધારક પીઠપભાવે
ગોભામુન્દર વિરાજે છે.

ઈન્દુકુમાર

બીજા ધર્મોના ઉપર ટીકા કરવા કહેતો નથી પણ હિન્દુધર્મમાં મને જે જણાય છે તે કહું છું, કે હિન્દુધર્મનું એક વિશેષ લક્ષણ એ છે કે તે ઇશ્વરને જગતની પાર તેમ જગતની અંદર પણ માને છે અને તેથી જગતને હમેશાં મંગલ માને છે. મંગલ એટલું જ નહિ પણ ભક્તિમાર્ગ તો આ જગતમાં ભક્તિ થયે તો મોક્ષ પણ માગતો નથી. આપણા કવિ પેણ જગતને મંગલમય માને છે. ઇશ્વરની યોજનાથી પુણ્ય પવિત્ર થયેલું માને છે અને તેથી જ કંઈ એક મહાન આશવાદી છે. જગતમાં નારા દેખાય છે તે પણ ઉનાંતને અર્થ છે.

કાલોસ્મિ લોકોક્ષયકૃત્ત્વમ્બુદ્ધઃ
પ્રભો ! એ છે એકપક્ષી.
જગતમાં મૃત્યુના મહા ઓટ છે,
સૃજનની ભરતી એથી ચે મહોટી છે.
ગાય, ગાય ફરી એક વેળા
માનવજાતિની કલ્યાણગીતા, ઓ ના
સર્વત્ર તનુક મહાસત્યની વેદનકથા !
કાલોસ્મિ લોકોક્ષયકૃત્ત્વમ્બુદ્ધઃ.

કવિની દેશભાવનામાં પણ આ જ આશાવાદ છે:—

સમસ્ત દુનિયાના ઇતિહાસનું
મધ્યબિન્દુ એશિયા છે;
ને એશિયાના ઇતિહાસનું કેન્દ્ર
ભરતખંડની મહાકથા છે.
પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પહાંની
ઢાંડી ભારત છે,
ને ઉભય ગોલાઈની દેવી સંપત્તિ
નજીકના ભવિષ્યમાં તે તોળશે.

x x x

દુનિયાના ઇતિહાસની વિધાતા:
સંસારસાગ્રના પ્રયોગાની પ્રયોગશાલા
ફિલસુફીની પાઠશાલા: ધર્મનું મંદિર:
દેવોના પ્રિયતમ વાસ:
નથી આવનીને તલ, મુન્દરીઓ!
ભારત સમે બીજે અધ્યાત્મખંડ,
જેમાં ત્હેનાં શકિતીય ગિરિશિખરો છે
પૃથ્વીધી પર ને નભાખંડની નજીક,
ઉત્તર, ને યુગયુગથી અખંડ યોગધારી,
ત્હેવા છે ત્હેના આદિતીય માનવમુગ્દો.
સુજન સર્વ સહેતુક છે,
ને હિન્દનું સુજને નિષ્કંઠ નથી.
આવનીના આધ્યાત્મિક ઉદ્ધારને અર્થે
જન્માવી છે ભારતમાતા જગન્નાથે,
ને જીવતી રાખી છે હજી એ.
જીવતી રહેશે, ને જીવશે:

સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્.

ત્યારે શું અત્યંત ભાવનું પૂર્ણ છે, તેમાં કોયો નથી? સાંભળાએ.

અથવા છે જાણવા ધોતાના એવશુલુ,
અહીં અને બધે-ય તે,
આજ અને સદાસર્વદા,
પણ તેથી એ અથડું છે, દીકરીઓ!
ધોતાના સાચા શુભ જાણવા તે.

અને એ સાચું છે. ભારતનાં પાપો, અનિષ્ટો, જાણવાને મારે દવે કવિની જરૂર નથી.
લગભગ બધા વિચારકો તે જાણે છે. પણ ભારતને એ અનિષ્ટો કોયો આશંકાઓ બંધનો

તોડી નાંખવા નવા ચેતન અને ઉત્સાહની જરૂર છે. દોષોનો ઉચ્છેદ કરવા તે જાણવા જોઈએ, તેના તરફ આંખમીચાંમણાં કરવાથી આંખની જ શક્તિ ધટે, પણ છેવટ અનિષ્ટનો નાશ કરનાર તો આંતર ચેતન જ છે, શ્રદ્ધા છે; ઉત્સાહ છે; અને કેવળ અનિષ્ટનું જ્ઞાન એ પોતે શ્રદ્ધા નથી. અનિષ્ટના માત્ર જ્ઞાનથી તો વિપાદ થાય અને વિપાદને ભગવદ્ગીતાએ તામસ યુગ કહ્યો છે. માણસના સ્વભાવમાં જ્યાં ઊંડે શ્રદ્ધા વસતી હોય ત્યાં પ્રવેશ પામી તેને જાગૃત કરવી એ કવિનું ખરું કામ છે. બાકી કવિ પોતે ભારતનાં પાપથી અજાણ્યા નથી.

સાધુજન ! ધીરો થા.
કંઈ ભોગવવાનાં છે સૌએ,
પુરુષોએ તેમ જ પ્રજાઓએ.
પ્રાયશ્ચિત્તકાળ પૂરો થયો છે
ભારતનો કે ભારતવાસીઓનો ?
પ્રાયશ્ચિત્તયુગ સમાપ્ત થયું હોય
શે ઉગશે સ્વર્ગનાં સ્લહવાર
કોઈનાં, કે તારાં, કે અમારાં ?
સાંખ્યા ધર્મિહાસના પ્રોહા કર્મકોપ
ખળી ભસ્મ થઈ ગયા છે ?
—પ્રજાઓ ! પ્રીતિએ આ પ્રાયશ્ચિત્ત યુગ
ભરતખંડની મહાપ્રજાનો,
ને સારવળે સદ્બોધ એ યુગના.

અને છતાં તેમનો આશાવાદ અચળ છે. નવજીવનની શરૂઆતમાં પ્રજાજીવનનું સરવૈયું કાઢતાં કવિશ્રીને આપણી પ્રગતિ સંબંધી ઘણાં વહેમ પડેલાં હતાં પણ ગમે વરસે વસન્તોત્સવમાં ફરી સરવૈયું કરતાં કહે છે.

અને સામટ સરવાળે આપણાં છઠ્ઠાં-પોણાં સો વર્ષ હારનાં નથી ગયાં, છતનાં ગયાં છે; ઓઢનાં નથી ગયાં, ભસ્મનાં ગયાં છે.

અને એ ભરતીનું માન એ યુજરાતની યુજરાતજીને આપે છે.

જગતની સર્વ યોજનામાં એ જ મંગલતા કવિ જીએ છે. જગતના દુઃખના અસ્વીકારથી નહિ પણ ક્રાન્તદષ્ટિએ તેની પાર સુખ જોઈને જ્ઞાનમાં, પ્રેમમાં, તપમાં, દુઃખમાં, મૃત્યુમાં સર્વત્ર એ સુખ અને આનંદ જ જીએ છે.

જ્ઞાન કર્કશ હશે સું ?

દાંતને કર્કશ લાગે

તો ભોજન નહીં,

આત્માને કર્કશ લાગે

તો રાત્રી નહીં.

આત્મા ઓળખે તે વર,
ને ન ઓળખે તે પર;

પણ સંસાર સારો સુખી છે ?
સુખદુઃખના ભેદના ભેદ ક્યાં શોધું
કે શીખવે મૃજનનાં એ વમળ તરતાં.

x x x

પણ દુઃખમાં ચે દિલાસા છે:
દુઃખમાં એ દેવનાં દર્શન છે:
દુઃખનાં ચે મૃજનવિકાસમાં સ્થાન છે,
મૃજનની ક્ષણિકાન્ત ત્હારી યોજનામાં
અહેતુક કાંઈ ચે નથી, મહારા નાથ !
આયો, દુઃખે પધારો,
ને અમ કંઠારને કુમળાં કરો.

x x x

દુઃખ દઈ દાસ દીધો પ્રભો !
સ્વાર્થ ભૂરી પરમાર્થ મહેસબો, નાથ !
આંસુ પાછાં આંસુ દડોતાં શીખવું,
એક બાલાનો પિતા મટાડી
અનેક બાલુડાંના પિતા સ્થાપ્યો,
સ્વામી ! ત્હારી દીક્ષા દીધી, સ્વીકારું છું.

ઈન્દુકુમાર

દુઃખ અને મૃત્યુથી આંસુ આવે છે છતાં તે તરફનો બાવ મંગલ છે; મૃત્યુ એ તો
અક્ષદીક્ષા છે;

સૂર્યરાજ આંખડીમાં આવી ઉભો છે:
વીરરાજ ! અમારાં અણુ એ સૂકવશે.
દેવનાં હૃદયેલી ગાળે છે—
ત્હારે પાછું વાળી મા જોશો—
અમારો સંસાર અને ત્હારાં સુખદુઃખ,
અમારે વાસ્તે જ તે રહેવા થો.

અક્ષદીક્ષા

ત્હાં થઈ કરજો મધુર પ્રયાણ જો
મીઠા પન્થ પ્રભુદરબારનારે.

ધર્મરાયના પાર્ષદને

એ જ આશાવાદથી જીવનના સર્વ પ્રદેશનાં તેમણે કાવ્યો રચ્યાં છે. માનાપિનાને અંજલિ આપી છે, જે કાવ્ય આપણા સાહિત્યમાં મને અદ્વિતીય લાગ્યું છે. પદિયાર જેવા સૌરાષ્ટ્રના સાધુને કાવ્યો અર્પ્યા છે, ગાંધીજી જેવા મદાત્માનો પચાસ વર્ષોનો ઉત્સવ ઉગવ્યો છે, ગુરુદેવને નમસ્કાર કર્યા છે, લક્ષ્મી પવિત્રતા ઉચ્ચારી છે, ગાત્રકનો મહિમા ગાયો છે, મૃત્યુની મંગલનાનો પરિચય કરાવ્યો છે, ઇતિહાસમાં પ્રભુના દર્શન કર્યા છે, અને પ્રકૃતિમાં પણ જ્ઞાનન્દનો અનુભવ કર્યો છે. તેમનાં પ્રકૃતિકાવ્યો કેવળ પ્રકૃતિકાવ્યો નથી. મનુષ્ય અને કુદરત તેમને મન લિપ્ત નથી. તેમનાં કાવ્યોમાં

પૂરી અંદરી, ઘેરી મધુરી,

વસન્ત વનમાં ને જનમાં યે

એસે છે. તેમનાં પાત્રો કૃપણા કે વેળીઓ સખાં છે, અને તેમની વેળીઓ અને ઝાડો માનવો જેવાં છે. તેમનાં માનવપાત્રો પ્રકૃતિ વિનાનાં નથી અને તેમની પ્રકૃતિ માનવભાવ વિનાની નથી. તેમની ફિલસુફીમાં જેમ સ્ત્રી અને પુરુષ, પુરુષ અને પ્રકૃતિનું અવિજ્ઞાન્ય યુગલ છે તેમ જ તેમનાં કાવ્યોમાં માનવ અને પ્રકૃતિની એકી સર્વત્ર વિદ્યે છે. એ જ રાજરાજેશ્વરની લીલા માનવ અને પ્રકૃતિમાં સર્વત્ર કવિ પ્રત્યક્ષ કરે છે અને કરાવે છે. તેઓ રથૂક્ષમાં સૂક્ષ્મનું દર્શન કરે છે, રથૂક્ષસૂક્ષ્મ લલરી એક જ પૂરે વહેતી જુએ છે. જમનની મંગલનાના, આશાના એ કવિ છે અને માટે જ તેઓ વસન્તના કવિ છે, આપણા સાહિત્યના કેકિલ છે.

કવિ તરીકે તેમની એક ફોલ એ છે કે પરદેશી વિચરે. પણ તેમણે સાહિત્યદ્વારા આપણા કરી બતાવ્યા છે. સાહિત્ય આ રીતે અનેકધા વિજયી છે. ૧ પ્રથમ કહી ગયો કે તેમની ઇશ્વરભાવનામાં માટિનોત્તી અસર છે, તેમની લક્ષ્મીભાવનામાં ટેનિસનની અસર છે. છતાં એ ભાવનાઓ એવી રીતે પ્રગટ થઈ છે કે કવિ પોતે ન કહે ત્યાં સુધી તે પારખી કાઢવી અશકી પડે. તેનું કારણ એ છે કે કવિ પોતે હિન્દુ છે, ગૂજરાતી છે. આપણો દેશ, આપણો ધર્મ, આપણો સમાજ, આપણું સાહિત્ય એ સર્વ સાથે તેઓ એટલો પ્રેમ અને સમભાવ ધરાવે છે કે એ સર્વ પરદેશી તત્ત્વો આપણને અનુકૂળ રસરૂપ થઈ ગય છે. આમ થવામાં જેટલે અંશે તેમની કલા તેમને મદદ કરે છે તેટલે અગ્રે તેમનો અભ્યાસ પણ મદદ કરે છે. તેમણે લોકગીતની કદર કરી તેની રીતિથી જેમ કેટલાક ભાવો ઉપર વિજય મેળવ્યો તેમ હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસથી પરદેશી ફિલસુફીના અંશે ઉપર વિજય મેળવ્યો તેમનું કાવ્ય જેમ દેશી રાગો અને ઢાળોથી મધુર બને છે તેમ હિન્દુધર્મની ફિલસુફીથી ગંભીર ગદન અને ગૌરવાન્વિત બને છે. ગીતાનું તો તેમણે ભાષાન્તર જ કર્યું છે પણ તેમનો ઉપનિષદો માટેનો આદર જુઓ :

અન્ધરી રતિએ જાડા રાખે હો અન્ધકારના,

બોલે છે હરમાં એવા રાખે હો ભૂતકાલના.

ડોહાવે આત્મની નયોત જ્ઞાનિયો સ્મૃતિ તણા,

પ્રચંડ મોતે હજી એ અનિર્ગમ થોપ્યા.

અરીક્ષ સિન્ધુની આવે ગર્જના કિતિને તરી,

એને છે પટખંડા કો એવા અન્તર્ગંધા ભરી.

યારે જોવા મહાધારે પેસે તોફાનનો દ્વનિ,
સમસ્ત જીવન કરે યેરે એવા મહાદ્વનિ,
અને એ સ્મૃતિના જામિ પડ્યા ભૂતકલ્પના,
ને બધા મંત્રરે એવા ભાલ જે મુખ બાહ્યતા:
તે સૌમાં તરતો, જાણે ચન્દ્રમા. જ્યોતને જોવે,
સુણ્યો આકાશવાણી શો શાન્તિનો શબ્દ એક રહે.
શમાવે પ્રભુના શબ્દો આ દોઝાહવ નિશ્ચને,
એ શબ્દે એમ ગહારો જે શરણે પોકાર કરેનો.
વર્ષા માધુર્ય દેવોતું, અન્ધકાર ઉભળતો,
પુરાણા જે યુગોને એ એજાંબી શબ્દ આવતો.
ન્યોત્સાની ધારમાં જોવા જયો ગન્ત સુધામય,
એવા ગ્રેમી સુણ્યો મન્ત 'વિતૃદેવો મય' મિય !

પિતૃતર્પણ

કવિનાં પ્રભુભક્તિનાં કાવ્યો લુઓ.

અસંખ્યો માલીથી પ્રભુ પરમ સત્યે હું લઈ જા
હડા અધારથી પ્રભુ પરમ તેજે હું લઈ જા
મહામૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે નાથ લઈ જા
હું હીણો હું હું તો હું જ દરસના દાન લઈ જા.

અસતી મા સદ્ ગમય ! તમસો મા જ્યોતિર્ ગમય ! મૃત્યો મૌડમૃત ગમય !

નદી સૂરજ, નદી ચન્દ્ર,
હો અબધૂત ! નદી વીજળી ચમકાર,
હો અબધૂત ! નદી વીજળી ચમકાર;
અગમ નિગમની ય પાર, અપાર એ
બ્રહ્મતણા બંડાર;
પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક.

ન્યા-ન્યા-ત

ન તપ્ત સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકં
તેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોડયમગ્નિઃ ।

કાવ્યની ગહનતા અને ગૌરવ ક્યાંથી આવે છે તે વિચારો. રવામી રામતીર્થમાં એક દૃષ્ટાન્ત
વાંચેલું અત્યારે યાદ આવે છે. જાપાનના કોઈ દેવળમાં ચારસે ચારસે વરસનાં વૃક્ષો છે.
અને હજી એક બે ફૂટ જ ઊંચાં છે. તેને ઉપરથી કાપતા નથી પણ તેનાં મૂળને જાડાં
જતાં કાપ્યા જ કરે છે એટલે વૃક્ષો જીવતાં રહે છે પણ જાંચાં વધતાં નથી. સાહિત્યવૃક્ષ ઉન્નત
થવાને પણ તેનાં મૂળ દેશના ભવ્ય પ્રાચીન સાહિત્યથી પોષાવાં જોઈએ. અંગ્રેજ
સાહિત્યકારો આ જાણે છે. હરેક વખત પ્રાચીન સાહિત્યના પોષણથી જ સાહિત્યમાં
નવો ફાલ આવ્યો છે. આપણે ત્યાં કેળવણી ધર્મની આખતમાં તટસ્થ છે.
જીવનમાંથી ધર્મ હુમ થતો ગય છે અને પ્રાચીન સાહિત્યને જોયા વિના તેને વંદવાની
કે નિન્દવાની કેશન થઈ છે. પણ સાહિત્યને પુષ્ટ કરવાનો, ક્ષિતાવહ કરવાનો, બલિષ્ઠ કર-

વાનો, એ જ માર્ગ. એ માર્ગ કવિએ સ્વાભાવિક રીતે અંદરથી કર્યો છે. આ હેતુમાં કામ કરવાની ઉમેદ રાખનારાઓએ કવિના સાહિત્યજીવનમાંથી આ શીખવાનું છે.

અને મારું વક્તવ્ય પૂરું થવા આવ્યું છે. કદાચ કોઈ એવી અપેક્ષા રાખે કે કવિના સાહિત્યજીવનમાં કવિની કલાત્મક વિકાસ, તેમની શૈલીની વિકાસ, કવ્યનાની વધતી જતી વિશાલતા, તેમનાં નાટકોની રીતિ, તેમનાં પાત્રો વગેરે ઉપર પણ આ વિષયમાં કંઈક કહેવું જોઈએ. એ સર્વ ઉપર ગયાશક્તિ મેં વિચાર કર્યો છે પણ આજના આનંદના સમયે એ રીકાની છરીથી કાપકૂપ કરવાની, કે તર્કશાસ્ત્રના ઓસિડમાં તેમનાં કાવ્યપુષ્પો નાંખી ઓગાળી તેનાં તરવાનું પૃથકરણ કરી આ તત્ત્વ અહીં ઓળું છે અને અહીં વખાણે છે, કે જન્દનાં માપથી ખરાખર માપી આ આકાર અહીં ખોટો છે કે ખરો છે એવી પારિભાષિક ચર્ચા કરવાની મારી પ્રવિણ નથી. તેને માટે મારે અન્યત્ર પુષ્કળ અવકાશ છે. તેમાં મારે કવિશ્રીની સાથે મૌલિક મતબેદ છે અને એ મતબેદ એઆ જાણે પણ છે. એ મતબેદમાં કાણુ સાચું જ છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ધણા નિર્ણયો તો સમય જ કરી શકે. પણ ધારો કે આવા કોઈ મતબેદમાં, ન કરે નારાજી, ને હું સત્યો દર્શ, અને કવિના કાવ્યમાં દોષ છે એમ દરે તો પંથુ એક વાત નહીં છે કે એ દોષ પણ 'સાચી' કવિતાનો દોષ છે. તેથી એ કવિતા કવિતા મરી જતી નથી. ધણીએ કવિતાનામી કવિતાઓ એથી જોઈએ છીએ કે તેમાંથી દોષ ન જડે પણ તે કવિતા જ ન હોય, તેમાં રસ જ ન હોય પણ કવિની કવિતામાં દોષ માહુમ પડે તો પણ તે કવિતા તો છે જ, અને દોષ વિનાની કવિતા એ તો હજી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ વિરલ વસ્તુ છે. કવિ કુલગુરુ કાસિદાસે કહ્યું છે કે

एकौ हि दोषो गुण संनिपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विव वांकः ॥

અને

ધાખાં તો સૂર્યને ય છે,
તેથી ભાસ્કરનાં ભર્ગ મરી
જોડાં અન્ધકાર થયાં ?

સદગત મણિશંકર રતનજી ભટે કવિ વિશે પહેલી સાહિત્ય પરિષદમાં કહેવું કે આપણા સાહિત્યાકાશમાં પણ

ઉગ્યો પ્રકૃષ્ઠ અંબીવર્ષણ ચન્દ્રરાજ.

કવિશ્રીએ પોતે એ પ્રશંસામાં જૂથ જોઈ છે પણ એટલું તો નહીં કે આપણા સાહિત્યમાં પિતાની પછી પુત્ર એમ બે કવિઓની પેઢીનું વિરલ સૌભાગ્ય ગૂજરાતને પ્રાપ્ત થયું છે. અને તેમાં કવિશ્રી ન્દાનાકાશ, આપણાં સાહિત્યમાં જે પ્રેમભક્તિનું ગાન તેમણે ગાયું છે અને ગુંજ્યું છે, કારણકે આપણા કવિ ગાય પણ છે અને ગુંજે પણ છે, તેને માટે તેઓ ચિરંજીવ રહેશે. નીતિશુદ્ધ ઉદ્ધાસવાળો પ્રેમ એ એમની પ્રેરણા છે. પ્રેમનાં અનેક સ્વરૂપો તેમણે ગાયાં છે. પુષ્પની પાંદડીઓ આપણે ગણવી હોય ત્યારે અંમુકને પહેલી અને અંમુકને બીજી કહીએ પણ પુષ્પને સર્વ પાંદડીઓ સરખી છે; તેમ આ સર્વ પ્રેમની પાંદડીઓ

કવિમાનસને સરખી છે પણ છતાં કોઇને મદદ આપવું હોય તો હું કવિની પ્રશુભક્તિ અને દાંપત્યપ્રેમ એ બેને મદદ આપું. એ બેનું કવિને વિશિષ્ટ દર્શન છે અને કવિનાં કાવ્યોમાંથી એ પણ સમજવું જોઈએ કે દર્શન વિના કવન સંભવતું નથી.

આજે એ કવિના આયુષ્યની અર્ધી સનાહી પૂરી થાય છે. આપણે ઇશ્વર આગળ માગીએ કે તેઓ પૂર્ણ પુરુષાયુષ્ય ભોગવે અને બાપીનાં વર્ષોમાં સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી ભોગવે અને આદર્શ પૂરાં કરે. ઇન્દુકુમારના બાપીના અંકોની અમે એટલી જ ઉત્સુકતાથી રાહ જોઈએ છીએ અને મુગધવંશના સમ્રાટોના નાટકચક્રમાં કવિની પ્રતિભાને નવી જ રીતે ઉદ્ગમતી જોવાની અમે અપેક્ષા રાખીએ છીએ. અને તે સાથે, જેમનું નામ, કવિ-શ્રીએ કાવ્યનું પ્રથમ પુસ્તક બહાર પાડ્યું ત્યારે

આજે સુદિન તુલ્ય નામની પૂર્ણિમાને

કહીને વ્યંગ્યથી કહ્યું હતું, અને વાચ્યમાં તો ૨૩ વરસે વસન્તોત્સવના ગદ્યભાષણમાં માત્ર કહ્યું છે, તે માણેકબાદને માટે, ઇશ્વર પાસે માગીએ, કે તેઓ, શબ્દ પાછળ વ્યંગ્યનમાની પેટે, કવિનાં કાવ્યોની પ્રેરણાનું સૌભાગ્યચક્રન ઘણાં વર્ષો ભોગવે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

જંગલની પુષ્પ-મેટ

“લાખો અવાહિરો જહાં તૂને ધરે”

“રાની કહે હું શુભ રજૂ થા ના સનમ !”

સમસ્ત શુભ્રાતનાં સાહિત્યરસિકો આજે જે વેળા પોતાના લાઙ્કાવાળા કવિને કે કે વનતની પ્રસસ્તિઓનાં અવેશત અર્પી રહ્યાં છે, તે ધરીએ, સોરઠી પ્રેમશૌર્યનાં સાહિત્ય-વેરાનોમાં ભમનારાં એક રાની કૃત એ જંગલનાં પુષ્પો વીણીને જ કવિને અર્ધ આપવા મન કરે છે. કેમકે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર કવિનું વિસિષ્ટ ઋણ સંભારતાં સોરઠી સાહિત્યના સર્વ સેવકોની છાતી ડુલે તેવું છે.

આજે તો શુર્જર સાહિત્યમાં સૌરાષ્ટ્રનું યુગ ઉદ્ભવ કરનારા કવિ ત્રિભુવન અને બાલસાહિત્યક ગિજુભાઈ દાગર ઉભા છે. કાઠીઆવાડી ભાષા અને ભાવેનું ખમીર પોતાની નવસિદ્ધિઓમાં સમર ભરી દેનાર ભાઈ ધૂમકેતુ જેના પશુ સૌરાષ્ટ્ર વિશે શુભ્રાતના અનં-રમાં પડેલી આંત્રીઓને ધારે ધારે ઉત્કેષી રચ્યા છે. ‘પરંતુ આજથી વીસ વર્ષ ઉપર સૌરાષ્ટ્ર શુભ્રાતના સીમાકાલી બદલ જ હતો. અને સૌરાષ્ટ્રના ધનિકાસ પર, એના કંડર્ય સાહિત્ય પર, એની નિરાશા સંસ્કારિના પર કેવળ ‘જંગલીપક્ષ’ની જ છાપ દેવાઈ હતી. તે વખતે શુભ્રાત-કાઠીઆવાડો મુખ્યમ કરાવવા માટે બલુચી હીરદોરીના બંધ ભેનાર ખીલે કોઈ નહોતો-નૃકદ શુભ્રાતનાં સ્વયં ભેનાર કવિ ન્હાનાકાસ એક જ હતા.

એક બલુચી એ વિગટ-ભવાએને આરાધની ને આત્રેખતી આંખ, ખીચ બાણ કાઠીઆવાડની મારીમાં પડેલા કવ-પરમાણુઓને પશુ શોધનાં ઘરમાતી નહોતી. કેવળ એક જ રાખેગાર-ગણકદેવડી અને એક જ સોન-રક્ષામણને ગોખ્યા કરનારાઓની વચ્ચે એ એક જ દ્રષ્ટા સૌરાષ્ટ્રને જાળે જાળે ને ડુંગરે ડુંગરે ધખકતી પ્રેમશૌર્યની કથાઓ જોઈ શકેલ અને ગાઈ શકેલ કે

જ્યાં સિંહણ નિજ સંતાન ધવરાવે જાળે

જ્યાં સાગર ઉઠે નીર, મોતીની પાળે.

એક જ નરસિંહ, સુદામા કે દયાનંદના નામથી જ સૌરાષ્ટ્રનું લક્ષ્મણ સમૈકાઈ નથી હતું, પણ સૌરાષ્ટ્રને તો ગામડે ગામડે અંબજ લક્ષ દાસ છવચ, ભેરવનો રમનારો દેવો વેશે. દોહન પંડિત અને શ્રીરત્નપ્રાથ જેવાં કવિએ પોતાનાં પ્રત્યુપેખીઓ પાસ્યાં છે તેમ આજીને એક ન્હાનાકાસ જ ગાઈ રહ્યા કે—

જ્યાં પ્રેમસંકિતનાં ગાન ભક્તજને ગાયાં,

જ્યાં રથળ રથળમાં ઇતિહાસ, શરના સોહાયા.

એ બધી પંક્તિઓ અખિત ગુજરાતને અર્પણ થઈ છે જ્યાં તેમાં 'એ અદ્ભુત દેશની બહેન' સૌરાષ્ટ્રણી ન વિપ્રસન્ન-વેડનાના મન અને કાવિત્વ સ્વરો દેરાય છે. અને

“ મહોરી મહોરી આંગલિયા કેરી હાળ રે,

“ એ રત આવી ને રાજ ! આવજો. ”

x x x

“ ઉલી ઉલી જોઈ છું છું વાટ રે

“ એ રત આવી ને રાજ આવજો. ”

એવી કંઈ રસ-પંક્તિઓમાં કેાઈ રાજકુળની વિભેગણુ ગરામણી અથવા કાઠીઆણી દણુ પે પેનાના સીમ-મરના, ચડતા ઉતરતા, સાંચા લાગ્યા આજીવ-સ્વરો રેવાવતી સંભળાય છે. એ

“ ખમ્મા ! વીરાને જાઉં વારણે રે હોલ ”

મહેસા ખમદારા : અને એ

“ હાં રે ધીમું ધીમું ઝૂલો નાંઝનારા

“ હાં રે બાપુ આવશે હમણું તમારા !

“ હો બાલ જરી પોઢા ને !

“ હાં રે બાપુ આવશે તમારા અધીરા

“ હાં રે નમી ચૂમશે નિંદરતા વીરા

“ હો બાલ જરી પોઢા ને ! પોઢા ને ! ”

એ હાસરસ માંહે વીરાને લગવેલા લાઝ કેાઃ એ બધો રસ કવિએ સૌરાષ્ટ્રીય હાસરસ-માંથી અને સૌરાષ્ટ્રીય દેખાંઓમાંથી નીચોવીને ગુર્જર દેશને પ્રત્યેક માનુ-હૃદયને દારે દારે રેવાવી દીધો છે. સોરકી હાળ : સોરકી લાગ્યા : ને સોરકી લાવ : ત્રણ ત્રણ રેસમી તાંબણા બધે કવિએ કાઠીઆણ-ગુજરાતને એકત્ર બાંધ્યા છે. પણ એવા રસભર્યા મુંવાળા રેસાઓ પોતે ક્યાંથી ઉતારી લાગ્યા, તે વાત ગુજરાતને કવિએ તે દિવસ નહોતી કરી. કરી હોત તો કંઈ નાખોરાં પુઝાવત.

સા માટે? એટલા માટે કે સૌરાષ્ટ્રની આખર તે દિવસ હીથી પહેલી હતી. આજ વાગ ને વાડો તોટી નાખવાની હાલ પાછનારા યુગમાં મણુ જો સુમાવાનો અંત નથી, તો તે દિવસની અસાધ્યતાની શી વાત દરવી ?

લોકોત્તરોને કવિ લોકજીવનના ક્રીયમાં ઉતર્યો : કમળો વીણવા માટે : કેટલા ઉગ્ર ક્રીયમાં ? એ વાત તો કમળો વીણનારાઓ ન જાણી શકે. પોનાના-એક પત્રમાં કવિએ લખેલું કે “ તું જ્યાં સુધી જૂનાગઢની ટેકરીઓ અને જામનગરની ખવાસલોના રામણ ન સંભળે, ત્યાં સુધી તને ઉત્તમ લોકગીતો મળી ન શકે. ” આ વાતનો મર્મ સમજાય છે. “ ન્દાના ન્દાના રાસ ” ના અસત્ત્વ હાળ આપનારા રામણ સંભળવા કવિને ક્યાં ક્યાં જવું પડ્યું હતી તે અનુમાન થઈ શકે છે. એના સમોવડીવામાંથી કેટલાકે મોનાનાં લોકોત્તર-મુજ-

નનાં ગગનવિહારી ઝરખાનાં પગથીયાં ઉતરી લોક-ગ્રાણી રસિકતા પારખવા માટે પગ સરખાવે બગડવા દીધા હશે ?

“ સંકેતી ઇન્દ્રિયો સૌ, શરદનું સર શો, ગુણગભીરો ખુશાલ
“ પંથે ભૂટ્યા પ્રવાસી સમ ભવ બમનો, નિંદ શો, પૂર્વ દેશી,
“ વેદાન્તી, કમંચોગી, કંઈક ભજનિકો, ભૂમિનો પુત્ર દેવો
“ એવા અડબંગ ઉટે જંગલ દૂમતા તરફાં મહામચ્છ એવા. ”

એવાં માદાત્મ્યનાં દર્શન, ચોરવાડ જેવા ગામડાના કોઇ કોણી ખેડૂત, અગર દોઈ ચોરાના બાવા સાધુની અંદર બીજાઓ બહુ ઓછા જ કરે છે. “ નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મુને છાઇ રહે ” એવી ગગનતુલ્ય દશિનું દાન પ્રથુએ ન્હાનાલાલને કર્યું છે, તેથી જ એ ધૂળમાંથી પણ મહત્તાને ટૂંકી લે છે.

એણે પ્રગટપણે ભલે સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્યની અથવા ઇતિહાસની અખંડ સમાવેશના લીધી નથી. અને પોતે ગમે તેમ તોયે લોકોત્તર કવિ હોવાને લીધે પ્રગટ દેખી શકાય તેવાં સોરઠી ભાવને અનુસરતાં ભજનો કે ગીતો નથી સરજ્યાં, છતાં એનાં લખાણોએ સોરઠી રંગને રસોને અને મુગંધોને સારી પેઠે ઘોળા ઘોળા પીધેલ છે. એના અનેક ગુંતરવની પાછળ સોરઠી જીવન પુષ્પોના પરિમલ-પાનની ખુમારી ભોલે છે. જીવનમાં એણે સોરઠી આતિથ્ય-ભાવનાને અપનાવી : (રાજકેશનું પરા મેશન કવિના ડેસાથી પચીસ જ કદમ, અને જમવા ટાણું એ જ ગાડીનું ટાણું, એટલે પાંચ દસ જળપ્યા વા અમળપ્યા કોઇ પણ અતિથિઓ આવતાં જ “ બાપ ! દસ પાટલા ” ની કવિ બંગ પુકારે અને પેરે અવનાર લેવા જેવી એની મદચરી ટાણે કટાણે લોટના પોંડા બાંધી દિવસ બધો શેટલીઓ વણ્યા જ કરે : એકલા તો કવિને અન્ન ન ભાવે !) તે જ રીતે બીજા બાજુ કવિએ સોરઠી સાહિત્ય-સંસ્કારને પણ પોતાના સાહિત્ય-સર્જનમાં અપનાવી સૌરાષ્ટ્રને નવાજેલું એ ગૌરવ-દાન આપ્યું કવિને સોરઠી સાહિત્યના પુનરુદ્ધાર કાર્યમાં Pinnacoonની-આવ પ્રેરકની કક્ષાએ મૂકે છે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે સીમાડા બૂંસાય છે, તે બૂંસવામાં કવિનો હાથ પ્રથમ દરજ્જે રોકાયો હતો. એ એની અણુદી સેવા છે.

ગુજરાતનો એક મહાકવિ, આ લીલાવત્તા પ્રાંતની ધૂળમાં પડેલી રત્ન-કણિકાઓ પીણવા માટે નીચે ઉતરી શક્યો. અને મહાગુજરાતના કાવ્ય-મુગ્ધમાં એ કણીએને જરી દઇ સૌરાષ્ટ્રવાસીઓને મુર્છિત સંસ્કૃતિના મંડપમાં ગૌરવમેર દાખલ કરાવવામાં હાથ દઇ શક્યો, એ બધું કાવ્ય અણુદી છે છતાં ઓછું નથી. સોરઠી પ્રેમશૌર્યના યુગના આ જિન્ન જિન્ન દારે ઉભો રહીને દું અડપ પૂનરી, એ પ્રેમમક્તિને આજે અંતરના અર્ધ આપી દૃનાર્ય થાકે હું.

અવેશ્યંદ મેધાણી

શું કહું ?

[' મારા ઘર પછવાડે રે તારિયુ ' એ નાકે]

મારા ઘર પછવાડે રે મોગરો,
એ તો ફૂલડે લગી લગી ખય રે;
સહીયર શું રે કહું. શું ના કહું !

મારે આંગણ મ્હોથો રે આંમતો,
એને લૂંમ લૂંમ

[હંરે] એને પાન પાન ભરના ભરાય રે, સહીયર૦

મારા ઘરને માથે રે અગાસીયું;
એમાં આંદની ભરી છત્રાચ રે,

[હંરે] એમાં આંદની છગછગ થાય રે. સહીયર૦

મઃના ઘમ્માં નવરંગ રે વાંસળી,
એમાં ગેળી પ્રાણ પૂરાય રે;

[હંરે] એમાં ગેળી સૂર ગવાય રે, સહીયર૦

મારે હિરે જડેલો રે હીરલો,
એ તો અમથો હડ્ય હડ્ય થાય રે,

[હંરે] અમથો અમથો હડ્ય હડ્ય થાય રે, સહીયર૦

મારે તેલ પૂરેલી રે હોવિયું,
તેમાં એકમાં અનેક પ્રગટાય રે,

[હંરે] દીવા એકનાં અનેક પ્રગટાય રે, સહીયર૦

મારે હિરે હજાર રે વાતડી,
હાલી હી હજાર રે વાતડી,

[કે] હું તો કહું કહું ને એક ન ફોવાય રે, સહીયર૦

ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન

ગણિત અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં જેમ નિયમો હોય છે તેમ સમાજવિદ્યાઓમાં પણ અમુક નિયમો હોય છે. સમાજવિદ્યાના નિયમો ગણિત અને વિજ્ઞાન જેવાં ચોક્કસ હોતા નથી પરંતુ અમુક પરિસ્થિતિમાં બનેલી ઘટના તેવી ને તેવી પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય રીતે બને એવા તે નિયમોનો અર્થ હોય છે. ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થવાનું કારણ છે એ કથનનો પણ આ જ અર્થ છે. રાજ્યો યદિ ગયા હોય અથવા લડાઈઓ યદિ ગંધાઈ હોય તેનું પુનરાવર્તન થતું નથી પરંતુ તે લડાઈઓ વગેરે જે સંજોગોને લીધે થઈ હોય તેવાં સંજોગો ફરી આવી મળતાં લડાઈનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે. આ જ પ્રમાણે આપણા નાણાચલણના ઇતિહાસનું થયું છે. જ્યારે જ્યારે સરકારે રૂપિયાનો વિનિમય દર ઉંચો નક્કી કરવાની પ્રમાણ કરી છે ત્યારે ત્યારે સરકારે એક જ નીતિને અનુસરી કામ કર્યું છે. આપણા નેતાઓએ તેના, ધારાસભાઓમાં રહીને એક જ રીતે વિરોધ કર્યો છે તેથી તેનું પરિણામ સ્વાભાવિક રીતે એક જ સરખું આવ્યું છે. દર વખતે સરકાર ઉંચો દર નક્કી કરવામાં કાલી ગઈ છે. હમણાં જ સરકારે ૧ શિ. ૬ પે. નો દર, મુળના પોદાર સામે યુક્તિપ્રયુક્તિથી નક્કી કર્યો તે સૌ કોઈને સુવિદિત છે.

સરકારે જે નીતિને આધારે કામ કર્યું છે તે નીતિ જુની અને જાણીતી છે-૧૮૯૩ માં જે હતી તેની તે આજે છે. ૧ શિ. ૪ પે. નો દર નક્કી કરતી વખતે હતી તેની તે આજે છે. ૨ શિ. નો દર નક્કી કરતી વખતે હતી તેની તે આજે છે. રાણી વિક્ટોરીઆનો ટેકેરો બહાર પડ્યો અને તે પછીના રાજ્યોએ પ્રવિત્ર વચનો આપ્યાં તેથી એ નીતિ બદલાઈ નથી. ૧૯૧૯ ના સુધારા આપવામાં આવ્યા અને પ્રજાના વધારે પ્રતિનિધિઓને સરકારના કામને બહાલી આપવા ધારાસભાઓમાં બેઠાવવામાં આવ્યા તેથી પણ એ નીતિ બદલાઈ નથી. એકધારી અખંડિત નીતિ વર્ષો થયાં ચાલુ રહી છે.

આ નીતિ ત્રણ આખતો ઉપર રચાયેલી જણાય છે: (૧) ઇંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવું; (૨) ગોરા અમલદારોને પગાર વગેરેમાં સારી સગવડ કરી આપવી, અને (૩) લશ્કરી ખર્ચ વગેરે એણું ન કરતાં પ્રજા પાસેથી આડકતરી રીતે દર લેવો. આ ત્રિવિધ નીતિને આધારે મૂળથી સરકારનું વલણ રૂપિયાનો દર ઉંચો નક્કી કરવા તરફ રહ્યું છે. જ્યાં સુધી સરકારની એ નીતિ ન બદલાય ત્યાં સુધી એ સ્થિતિ પણ ન બદલાય એ સ્વાભાવિક છે. આથી ૧ શિ. ૬ પે. નો દર નક્કી કરવાની સરકારની તાત્કાલિક એ જૂતકાળના નાણાચલણના ઇતિહાસનું માત્ર પુનરાવર્તન છે. અત્યાર સુધીમાં નીમાએલી જુદી જુદી કમિટીઓ અને કમીશનોનાં અહેવાલો તપાસીશું તો દરેકમાં લંગ્ગેલ એની એ દલીલો મળ્યા આવશે. અહીં તેમાંથી થોડા ઉતારા, એકબીજાની સાથે સરખાવી રીતે એ રીતે સામસામા આપ્યા છે તે ઉપરથી વાચકને ઉપરના કથનની ખાત્રી થશે:—

હર્ષદિ કમિટી (૧૮૯૩)
અને

ચેમ્બરલેન કમીશન (૧૯૧૪)**

- ૧ રૂપિયાનો કામચી દર દરલયો એ દિન્દને માટે પાર્ક ન ઓગમનું છે. (૧૯૧૪)

અગીનાન-કમીશન
(૧૯૧૯)

- ૧ રૂપિયાની કિંમત કરી રચાયે ચાપ અને દિન્દી ચલણ સ્વાભાવિક ચાપ એ પ્રચલનોગમ્ય છે.

- ૧ અ રૂપિયાનો કામચી દર નક્કી કરવાનું મુલતવી રાખવાથી ભારે ટીકાને પાત્ર થવું પડશે અને સરકારી કાણ ચાલુ રહેશે.

- ૨ અસિયર દરથી વેપારને અંબાર નુકસાન થાય છે. (૧૮૯૩)

- ૨ રૂપિયાનો દર ઉંચો નક્કી કરવાથી દિન્દના વેપાર ઉલ્લોમને કામચનું નુકસાન વેરું પડશે નહિ અને ઉલ્લોમોનો વિકાસ ખાસ આટલી પડશે નહિ.

- ૩ રૂપિયાના દરમાં ઘટાડો થવાથી વિલાસતનું ખર્ચ ચોક્કસવામાં દિન્દી સરકારને ને સરકારીયા વેરની પડે છે તેમાં, અસમ-

* ૧૮૯૮ ની સરકાર કમિટીનો અહેવાલ તાત્કાલિક નહિ મળવાથી તેમાંથી હતાશ આપા નથી.

હીલ્ટન-ચંગ કમીશન
(૧૯૨૬)

- ૧ રૂપિયાનો દર રચાયો કરવા હવે પૂરો વખત ભરાઈ ગયો છે...રૂપિયાનો દર એકદમ રચાયો કરવો જોઈએ.

- ૧ અ રૂપિયાનો દર રચાયો કરવાનું મુલતવી રાખવાથી અસાધારણ ઉચ્ચપાયાન થશે ને કે તેથી ૧૬ સિ. ૪ જે. નો દર નક્કી કરવા જોઈએ અનિષ્ટ અને કુખ્યાયક પરિણામ નહિ આવે. (સર બારીસ)

- ૨ ૧ સિ. ૬ જે. ના દરથી દેશના વેપારને એકદરે કંઈ ઘોંટા પહોંચ્યો હોય એવું ચિન્હ જણાવું નથી... (ઉચ્છૃં) વિનિ-મયના દરમાં એકદમ ઘટાડો કરવાથી લાગતા જ લાયો ઉચ્છી પડશે અને પછીથી ભાયો બેસી જશે... વેપારને ઉત્તેજન નહિ મળે અને સામોન્ય રીતે વેપારને ઘોંટા પહોંચશે તથા વેપાર બંધ કરવા જોઈએ.

- ૩ ૧૬ સિ. ૪ જે. નો દર દરખવાથી પ્રાંતિક અને માધ્યમિક સરકારના કરોમાં અચિત વધારો કરવો પડશે. આથી પ્રાંતિક

સરકાર, માધ્યમિક સરકારને ને રકમ આપે છે તે ઝાઝી કરવાનું થયું કરીને મુક્તવી રાખવું પડશે.

૪ ૧ શિ. ૪ પે. ના દરથી અનિવાર્ય ગુરુશાન એ યશ ક્રે (જમ્બાખર્ચની) તુટ વધારે કર નાખીને પૂરી કરવી પડશે..... પ્રતોમાં પ્રજા-ઉપયોગી કામોને ઘેર પહોંચશે.

૪ ઉચે દર નક્કી કરવાથી સરકારને કેટલીક બચત થશે જેથી ઉપયોગ દિન્દની વિકાસ કરવામાં થઈ શકે આશવા કર ધટાપમાં થઈ શકે...ઉચે દર નક્કી કરવાથી દિન્દની તિલ્લેરીની સ્થિતિ સારી પડે સુધરી જતી. તેમ ન થયું હોત તો વધારે કર નાખવા પડત.

૫ ૧ શિ. ૪ પે. ના દર નક્કી કરવાનો વખત, કેણ વખત ને આગ્યો હોય તો પણ તે હવે ગયો છે. હવે આખા દિન્દની દૃષ્ટિએ જરૂરી છે કે.....રૂપિયાનો દર સ્થાયી કરી દેવો.....૧ શિ. ૬ પે. ના દરમાં કેણ પણ નતનો ફેરફાર કરવામાં આવશે તો વળી પાછાં દિન્દમાં બગરસાવ અન્યવસ્થિત થઈ જશે અને પરિણામે આર્થિક અધેર જગશે, ને લોકોનાં બહાની ખાતર ન થાય એ થયું જ હજીવયોગ્ય છે.

૫ રૂપિયાના દરમાં વધારો થવાથી દિન્દમાં વસ્તુઓની કિંમત ઘટી છે તે એકદર રેશને ફાયદાકારક થયું છે.....વાહના સંસ્તેગોમાં આર્થિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ ભેતારૂં રૂપિયાનો દર નીચો કરવો એ હજીવયોગ્ય નથી.

કરવાથી વધારો થયો છે...અમલદારોની ખરીદવાની શક્તિમાં બહુ જ ધટાડો થયો છે. (૧૮૯૩)

રૂપિયાનો દર ઘટી જવાને લીધે ખરચ ન થયું હોત તો કેટલાય કર વધારે ધટાડી શકત અને જાહેર કામોમાં વધારે ખરચ થઈ શકત...જો દેશના ત્રણલમાં કોઈ ફેરફાર કરવામાં નહિ આવે અને રૂપિયાના દરમાં એટલો ધટાડો નહિ થઈ શકે તો વધારાનું ખર્ચ પૂરું કરવા બદલ કર નાખવા પડશે. (૧૮૯૩)

રૂપિયાની કિંમત ઘટવાથી નિકાસને ઉત્તેજન મળવું હોય તો પણ તે પરિણામ દિન્દ આખાને ફાયદાકારક નથી. (૧૮૯૩)

૬ ને વસ્તુઓની કિંમત વધે જશે અને પગારમાં મીઠો વધારો થશે તો પગારદાર માણસોની આર્થિક રીતિ સતત ખરાબ થતી જશે.....સરકાર, ગંભીર અસંતોષ દેશવાસીઓ ભય વહીવટી વિના પોતાના નોકરોની માગણી તરફ આંખ આડ કાન કરી ચક્રો નહિ. (૧૮૫૩)

૭ આર્થિક સંકલ્પ માટે સોનાના સિક્કાને ઉત્તેજન આપવું એ દિન્દને મારે લાભદાયી નથી. હેમાં પંદર વરસનો દત્તિદાર અત્યે છે. દિન્દને સોનાના સિક્કા દાખલ કર્યા વિના સોનાનું ચંદણ બરાબર ચાલે છે. દિન્દને સોનાનું સિક્કા દાખલ વાંધેવાની ધિક્કા નથી. તેમ જોગને સોનાના સિક્કાની જરૂર પડે નથી. દિન્દને આર્થિક ચંદણ માટે તેમ ઉત્તેજાત્ર ચંદણ રાંધ્યા અને નોટાનું છે. (૧૮૧૪)

૮ સોનું અને પાંડ બરાબર પૂરતી રીતે અનામન રાખીને રાંધવાનો નિનિમય દર સાચવી રાખવો નેપછ એ જ મુદ્દાની વાત છે.

૬ નીચે દર કરવાથી વસ્તુઓની કિંમત વધશે અને તેથી સામાજિક અને આર્થિક અસંતોષ થશે.

૭ આર્થિક ચંદણ માટે સોનાના સિક્કાને સક્રિય ઉત્તેજન આપવું એ દિન્દને માટે લાભદાયી નથી.

૮ સરકારી ખજાનાઓમાં સોનું રાખવું એ વધારેમાં વધારે ફાયદાકારક છે, ત્યાંથી સોનું પરદેશ ચોક્કસના કામમાં આવે.

૧૮૬૧. ૪ મે. ના દરથી વસ્તુઓની કિંમતમાં ૧૨૦ ટકા વધારો થશે. આ દેશદર; વસ્તુઓ વાપરનારાઓને અને ખાસ કરીને દેશકા પગારના લાજુલા લોકોને ખુબ સાલશે. તેથી મજૂરોની ખરી આવકમાં એક જનતો. દેવચંદ્રી ધટારો થશે.....દેશદરથી આખા દેશમાં ચારે તરફ ભારે ઉદ્યોગપાલક થશે.

૭ સોનાના સિક્કા ચંદણમાં દાખલ કરવા નહિ- આપારે પણ નહિ અને (ભવિષ્યમાં) કાઈ પણ વખતે નહિ.....સોનાના સિક્કા મોટા પ્રમાણમાં સંધરી રાખવામાં આવે તો તેથી દિન્દને આર્થિક તુકસાન થાય તે ઉપરાંત કાંઈ પણ ચંદણપદ્ધતિનો અમલ કરવામાં ભારે દરકત નહિ.

૮ સરકારી તિન્નેરીનું સોનું ચંદણમાં જરૂર છે તો તેના ઉપર સાખનું જે અંધારણ રેખી શકાય તે પ્રમાણમાં એવું થઈ જાય.

બીજી કાણ પણ સંચનાં એટલી વિરાધથી નહીં સંચનાંઓ કરતાં અને સચવેલા ૬ ૧ શિ. ૬ ચે. ના દરથી જોખામાં જોખી સંજાત નથી કે હિન્દી સરકારની સંચનાને ફેરફારો જોખામાં જોખા વિરાધને પાત્ર છે. એકંદરે જોખામાં જોખું નુકશાન થશે.

સંક્રાંતિ (૧૮૬૩)

સમિતિઓ અને કમીશનોઓ, આ પ્રમાણે પોતાના પક્ષ રહી કહ્યો છે કે કમીશનર વખતે આપણને સમજાવવામાં આવે છે, કે સોનાના સિદ્ધાન્તમાં દાખલ કરવા હિન્દને માટે નુકશાનકારક છે. રૂપિયાનો દર ઉચો નક્કી કરવાની જરૂર છે, તેમ નહિ કરવામાં આવે તો દેશમાં આર્થિક અધિર જંગલો, સેપાર ઉલોગ પડી જાયશે, સરકારના આવકખર્ચના આંકડા ઉચલી પડશે, ખર્ચ ઉપર ભારે કર નાખવા પડશે અને પ્રાંતપ્રગતિકારક કામો અટકી પડશે. આ બધા બંધનો પુરાણી દલીલો છે. તેના સ્વીકાર્યા વગરના લઘુમતિના સંબોધને પણ દર વખતે જોની જો માંચાકુટ કરવી પડે છે. હવે જે અહેવાલોની લઘુમતિની નોંધ તપાસીશું તો તેની ખાત્રી થશે. આર્થિક સંબોધો થોડા ઉતારા થાય થશે.

સંક્રાંતિ, એસ. દલાલ

(૧૮૫૯)

- ૧ રૂપાની કિંમત ધરી જાય તો પણ ૧ શિ. ૪ ચે. થી ઉચો દર રાખવાનો સંકલ્પ થયેલો છે.
- ૨ રૂપિયાનો દર વધારી નાખીને ચલણનું મૂળ ધોરણ હિન્દુઓ કરવામાં આવ્યું છે તે ધોરણ ટકાવી રાખવાની ખાત્રી જરૂર છે.
- ૩ રૂપિયાનો દર વધારવા માટે આપણમાં આવેલાં કારણો બીજાકલ પુરતાં નથી. હાલ પૂરી થયા પછી રૂપાની નિકાલ ઉપરનો પ્રતિબંધ દૂર કરવામાં આવ્યો હોત તો રૂપાની કિંમત વધતી આવતી શકત.
- ૪ નવો ફેરફાર કરીને એક કંલમના ગોદાથી દેવાદાર અને લેણદાર વચ્ચેનો સંબંધ બદલી નાખવામાં આવે છે.

(૧૮૨૬)

- ૧ કમીશનની નીમણૂક થઈ તેના ઘણા વખત અંગ્રજીમાં ફેરફારો સંભાળે ૧ શિ. ૬ ચે. નો દર ચલાવવાનો પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો હતો.
- ૨ હિન્દના હાલના સંસ્થાઓમાં જરૂરિયાત અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ જરૂર છે કે હિન્દને અર્જુન કાયમી દર જ કરી શકે.
- ૩ ૧૮૨૪ના સપ્ટેમ્બરમાં સરકારે ધાર્યું હોત તો ઘણા વખતથી ચાલતો આવેલો ૧ શિ. ૪ ચે. નો દર ફરી ચાલુ કરી શકાત. હિન્દી સરકારે, બીજા દેશોની જેમ વર્તવાને બદલે, હાલના પહેલાંનો દર સ્થાયી કરવાની જગ્યાએ ફળ આવી ત્યારે તે પણ ધરાદારપૂર્વક ગમાવી દરમાં ફેરફાર કરવાથી દેવાદાર અને લેણદારને અન્યાય થશે.

- ૫ રૂપિયાનો દર વપારવાથી હિંદ-દેશના માલની માગણી વધશે. ૫ ૧ સિ. ૬ જે. ના દરથી પરદેશના ગેપારીને આડકતરી પણ અસર-રકારક ૧૨૫ ટકાની મદદ મળશે.
- ૬ નાણાના કસોડા ધોરણની અગત્યતા ઉપર બાર મૂકવામાં આતિ-શયોક્તિ મળ શકે તેમ નથી. આ ધોરણ બીજા કાગદની વેડે ઝોગેર વુકયાન કર્યા વિના અને બારે અસંતોષ ફેલાવ્યા વિના ફેરવી ન શકાય કે ન તેમાં ગુમારો મઈ શકે.
- ૭ નવી નાણાની વ્યવસ્થા જો ચાલુ રાખવામાં આવશે તો દિન્દ ઉપર અને તેના લોકો ઉપર તેનાં માંમાં પરિણામ આવશે.
- ૮ મૂળ ધોરણમાં જે ફેરફાર કરવામાં આવશે તો તેની દિન્દમાં રાજકીય દૃષ્ટિએ ગંભીર અસર થશે. ગદામુ વિશે અને દેશની નાણાવિષયક વ્યવસ્થા બાબત અસંતોષ ફેલાશે.....દિન્દના આર્થિક તંબમાં થોડાં વર્ષોમાં કોઈ ઉચ્ચતપાત્ર થશે કે તેની અસર આંકની સુરક્ષા છે. તેના પરિણામે દિન્દના આર્થિક વિકાસમાં અંતરાય નહીં એટલું જ નહિ પરંતુ તેનાં પરિણામ માંમાં આવશે.
- આ રીતે મટમાળ ગારો છે. સરકાર તરફથી ઉઝો દર રાખવાની દ્વિમાન કરવામાં આવે છે, તેનાં ગુણગાન કરવામાં આવે છે અને પ્રથમ તરફથી કોતો વિરોધ કરવામાં આવે છે. ધારાસભાઓમાં પણ એનું જ પુનરાવર્તન થાય છે. સરકારી નાણાધારી સરકાર પણ રહ્યું કરે છે અને પ્રાથમીય સભ્યો તેનો દલીલો આપે છે. સર બારીક નડેરે, બીજ રહ્યું કરતી વખતે ફરેલું બાણ્ય તપાસીયું તો તેમાં પણ એનું એ પિટરેપેન્યુ અને કુલિની રમત નરેર પડશે. તેમજો પોતાનું આખું બાણ્ય કલકત્તાના હિન્દી વેપારી મંડળે જે અગીઆર સુફાંડો રહ્યું કર્યા હતા તે ઉપર રમ્યું હતું. તે ભાગ્યના મુખ્ય સુફાંડો આ પ્રમાણે છે: (૧) જે વસથા વિનિમયના દરની સ્થિતતા જળવાઈ રહી છે અને પરમુક્તિના બાપ ૧ સિ. ૬ જે. ના દર મુજબ ફેંકણે આપી ગયા છે, તેથી ૧. સિ. ૬ જે. નો ચાલતો દર કાળમ કરવો જોઈએ; (૨) ૧ સિ. ૪ તે. દર સ્વાભાવિક નથી તેથી જરૂર પડે તેમાં ફેરફાર થઈ શકે; (૩) રૂપિયાનો અમુક દર દિન્દને હંમેશાં લાભદાયક થશે અને અમુક દર સહાને માટે વુકયાનકારક થશે જે બનવાનું નથી; (૪) ૧ સિ. ૪ જે. નો દર ફરતવાથી તે દર ટકાવી રાખવા સરકારને એ તેટલી દદ સુધી ચલવવાં વધારે કરવો પડશે; (૫) ૧ સિ. ૪ જે. નો દર કરવાથી વેપારી ઉતાવળમાં ચારે તરફ અન્યવસ્થા અને નાણા વિનાયક અંજીર જ્યાંના જેનું મશે. દેશના મજુરોમાં અસંતોષ થશે તથા સામુદ્રિક અને આર્થિક અસંતોષ ફેલાશે.
- આ દલીલોના હો વિસ્તારથી વિચાર કરવાનું રહ્યું નથી. ચલનું હતું તે મજ ગયું છે, તેથી તેનો લંબાજી વિચાર નહિ કરતાં, દલીલોમાં ૧૨૫ વચુક છે તે જોવાની ખાતર આપણે તેનાં ટુકડાં વિચાર કરીશું.

(૧) ૧૯૨૫ ના જુનથી ખરી રીતે ૧ શિ. ૬ પે. નો દર સરકારે ટકાવી રાખ્યો છે. તેટલા ટુંકા સમયમાં વસ્તુઓની કિંમત તે દર મુજબ વ્યવસ્થિત થઈ જાય તે સંભવિત નથી. મી. જે. એમ. કીન્સ જેવા વિશ્વવિખ્યાત નાણા-સાસ્ત્રી પણ ઇંગ્લન્ડને વિષે એમ ધારે છે કે તે દેશમાં જે નાણાચક્રવર્તી કિંમત ૧૦ ટકા વધારી નાખવામાં આવે તો ધણા નુકસાન પડી વહેલામાં વહેલા બે વરસમાં વસ્તુઓની કિંમત વ્યવસ્થિત થઈ જાય. ઇંગ્લન્ડનો આંતરિક વેપાર પરદેશના વેપાર કરતાં ઘણો ઓછો છે, ત્યારે આપણા આંતરિક વેપાર ઇંગ્લન્ડના પરદેશના વેપાર કરતાં ૧૫ ઘણો વધારે છે. એટલે સર પુરુષોત્તમદાસના શબ્દોમાં કહીએ તો “ હિન્દમાં વસ્તુઓની કિંમત ઠેકાણે આવતાં ઓછામાં ઓછાં દસ વરસ તો લાગે જ. ” છેક ૧૯૨૬ ના રીસેમ્બરમાં પણ કાનપુરમાં ભાષણ આપતાં સર ખારીસે એમ જણાવેલું કે વસ્તુઓની કિંમત વ્યવસ્થિત થવાના સંબંધમાં ‘ છેક હમણાં સુધી હું ચોખ્ખો ચોખ્ખો જવાબ આપતાં અચકાતો હતો. ’ તો એકદમ બધું ભ્રમકુશળ ક્યાંથી થઈ ગયું ?

(૨) ૧ શિ ૪ પે. નો દર સ્વાભાવિક નથી તે જ પ્રમાણે ૧૨ ઇંચનો એક ફૂટ થાય કે ૪૦ રૂપિયાભારનો એક શેર થાય તે પણ સ્વાભાવિક નથી; છતાં ફૂટનાં અને શેરનો માપ એક વખત નક્કી કર્યા હોય તે ફેરવવામાં આવે તો કેટલી ઉચત્રપાત્ર થાય ? જરૂર પડે ફેરફાર થઈ શકે એ વાત ખરી છે પણ જરૂર તે સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય હોવી જોઈએ, નહિ કે કૃત્રિમ.

(૩) રૂપિયાની માંદીની કિંમત ૧૬ આના જેટલી નથી એટલે ૧ શિ. ૪ પે. નો દર સ્વેચ્છાએ દરવેગો છે એ સાચું છે પરંતુ તે દર ધણા વખતથી ચાલે છે તેથી તે સ્વાભાવિક જેવા થઈ ગયો છે, તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો દેશના આર્થિક તંત્રમાં જરૂર ઉચત્રપાત્ર થાય. દા. ત. માણસને પોતાના ખર્ચ માટે કેટલું જોઈએ એ ચોક્કસ હોતું નથી. સમાજની ચાલતી આવેલી રહેણીકરણી અનુસાર દરેક માણસનું જીવન અમુક રીતે ટેવાયેલું હોય છે અને તે મુજબ દરેક માણસ ખર્ચ કરે છે; છતાં ચાલતા આવેલા ધોરણમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો દરેકને કેટલું વેઠવું પડે ? ભણે શોડાં વર્ષોમાં નવી રહેણી અનુસાર જીવન ટેવાઈ જાય પરંતુ તે દરમ્યાનના ગણામાં જે હાડમારી વેઠવી પડે અને જીવનકંઠ થાય તેનું શું ?

(૪) ૧ શિ. ૪ પે. નો દર ટકાવી રાખવા નાણાચક્રવર્તીમાં વધારો કરવો પડે તો તેમાં ખોટું શું છે ? દેવાદાર લેણદારને લીધેલા પૈસા પાછા આપે તેમાં નવાઈ છે ? છેલ્લું છ સાત વરસથી ચક્રવર્તીમાં સામાન્ય રીતે જે વધારો થવો જોઈએ તે થયો નથી તે હવે કરવામાં આવે તો તદ્દન સ્વાભાવિક થશે. વેપાર ઉદ્યોગની માંગણી અનુસાર ચક્રવર્તીમાં વધારો થવો જ જોઈએ. લગાઈ પહેલાં હિન્દમાં દર વરસે ચક્રવર્તીમાં સરેરાશ વધારો ૨૨ કરોડ રૂપિયાનો થતો હતો અને લગાઈ દરમ્યાન ૪૯ કરોડનો થતો હતો તેને બદલે ૧૯૨૦-૨૧થી ૧૯૨૨-૨૩ સુધીમાં ૩૮ કરોડ રૂપિયા * ચક્રવર્તીમાં પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા છે અને ગયા વરસમાં ૩૫ કરોડ પાછા ખેંચી

* ૧૯૨૦માં હિન્દમાં ૨૬૦ કરોડ રૂપિયા અને ૧૩૮ કરોડની નોટો ચક્રવર્તીમાં હતી. આ ઉપરથી કેટલા ટકા ચક્રવર્તીમાં ધરાયો થયો છે તેનો ખ્યાલ આવી શકશે.

તેવામાં આવ્યા છે. તે રૂપિયા ચલણમાં વેપાર રાજ્યગારની માગણી અનુસાર પાછા આપવામાં આવે તો લીધેલી રકમ પાછી આપ્યા જેવું થશે. તેમાં અણુપટ્ટું શું થવાનું છે ?

(૫) ૧ શિ. ૪ પે. ના દરનાં પરિણામો. વર્ણવવામાં સર^૧ બારીક, કમીશન કરતાં પણ બે ડગમાં આગળ ગયા છે. તેમના આખા લાપણમાં કમીશનનાં અહેવાલ કરતાં લાપાની છટા અને જેસ વધારે જણાય છે. ધારાસભાના સભ્યોના મન મેળવવા હોય એટલે તેમને વફાતકગાની બધી ચાવીઓના ઉપયોગ કરવો પડે, પણ તેથી દલીલોનું જેર વધતું નથી.

હવે દર કરવાથી કાયમી પચારના અમલદારોને અને ખાસ કરીને જેમને પરદેશ નાણું મોકલવું હોય તેમને લાભ થશે એ સ્પષ્ટ છે, પણ તેથી વેપાર ઉદ્યોગને કેવી રીતે લાભ થવાનો ? જ્યારથી હવે દર ટકાની રાખવાની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી છે ત્યારથી આપણા આપાત અને નિકાશના વેપાર ઉપર અસર શરૂ થઈ ચૂકી છે. ૧૯૨૬માં આપણે નિકાશના વેપાર ૧૯૨૫ કરતાં ૫૦ કરોડ અને ૧૯૨૪ કરતાં ૬૦ કરોડ રૂપિયાનો ઝોછો થયો હતો. તે જ વરસમાં પરદેશ સાથેના કુલ વેપારમાં ઘટાડો થયો હતો, અને આપાતના વેપારમાં થોડો વધારો થયો હતો. આની અસર દેશના વેપાર ઉદ્યોગ ઉપર થયા વગર રહે નહિ. વેપાર ઉદ્યોગને આ રીતે હાનિ પહોંચે તેને લીધે દેશમાં ઔદ્યોગિક અવ્યવસ્થા થશે કે ૧ શિ. ૪ પે. ના દરથી, તે વેપારીઓ અને કારખાના વાળાઓ દેવામાં કાઢશે ત્યારે જણાશે. હડતાળો પણ 'કંઈ સ્થિતિમાં વધારે પડશે તે અનુભવ ઉપરથી જણાશે. મળુરોના સવિ સંબંધમાં તો "કુચમાં નહિ હોય તો હવાડામાં આંધી આવશે" એ સાદી કહેવતની આપણા નાણાસાસ્ત્રીઓને સમજણ પાડવી ઘટે છે પણ સમજવાની પડી છે કેને ?

આ ઉપરથી જણાશે કે દલીલોમાં કેટલું વજુદ છે. મુખ્ય વાત સરકારના દર્શિબિંદુની છે. એ દર્શિબિંદુ અનુસાર સરકારનીનીતિ ઘડવાની-હિન્દી પ્રગનું ભસે ગમે તે યાઓ. પ્રગ ઉપર આ કાયદાની શી અસર થવાની છે તેનાં પણ માણસોએ આપણી આગળ લુદાં લુદાં ચિત્રો રજુ કર્યા છે. તેમાંનાં કેટલાંકમાં અતિશયોકિત હશે એમ ધારી આપણે બધાંને ન સ્વીકારીએ તો પણ પ્રો. જેવન્સ* જેવા અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી પણ આ સંબંધમાં શું ધારે છે તે આપણે જોઈએ. તેમના અભિપ્રાય મુજબ હવે દરની હિન્દ ઉપર નીચે મુજબ અસર થશે:-

- (૧) બધી વસ્તુઓની કિંમતમાં મોટો ઘટાડો થશે.
- (૨) લાખો ખેડુતોની પાલમાંથી થશે અને તેમને ભારે હાડમારીઓ વેડવી પડશે.
- (૩) હિન્દના વેપાર ઉદ્યોગમાં વર્ષો મુધી મંદી રહેશે.
- (૪) સરકાર અને બીજા દેવાદારો ઉપર અસાધારણ બોન્ને આવી પડશે.
- (૫) સરકારનું જાખવું અસ્તવ્યસ્ત થઈ જશે.

* "The Future of Exchange and the Indian Currency" By H. Stanley Jevons (Professor of Economics in the University of Allahabad.) 1922.

આ ઉપરાંત પરદેશી માત્રને ઉત્તેજન મળશે. ઉંચો દર ટકાવી રાખવા નાણાબીડ ચાલુ રાખવી પડશે અને વખત આવે સોનાનો સંગ્રહ ખાલી કરવો પડશે વગેરે ખીજાં પરિણામોની આપણે નોંધ ન લઈએ તો પણ ઉપર જણાવેલું પરિણામ પણ દેશને થયરાવી નાખે તેવું છે. એ પરિણામ ચોક્કસ આવશે કે કેમ તે વખત જતાં ખબર પડશે. પરંતુ હિન્દના વેપાર ઉદ્યોગની આ ફેરફારથી માફી દશા થવાની છે તે દીવા જેવું છે. જેમ સરકારની નીતિ ન બદલાય તો તેનું ધોરણ ન બદલાય એ સ્વાભાવિક છે તે જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આ અન્યાયો સામે પોકાર કરવાની આપણી નીતિ ન બદલાય ત્યાં સુધી આવાં પરિણામો આવ્યા કરે તે પણ સ્વાભાવિક છે. જાનને એક જ નિયમ લાગુ પડે છે અને તે ઇતિહાસના પુનરાવર્તનનો. આપણી પ્રજા અને આપણા નેતાઓ આ વસ્તુ ક્યારે સમજશે ?

વિ.

પ્રેમ-ભક્તિનો જીવનસંદેશ

રા. ન્હાનાલાલનું આખુંથે સાહિત્ય તૈમણે પસંદ કરેલા તખલ્લુસ પ્રમાણે પ્રેમભક્તિનું છે; અને તે સહેતુક છે. 'પ્રેમકુ'જ' માં કવિ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે:—“પ્રેમની પુનઃસ્થાપનાની કવિતા જગત આજ માગે છે.” વળી ઉપામાં કવિ પૂછે છે: “કરવી સુણવી ગમે ન કોને, રસની કે રસિકાની વાતહી ?”

તેથી, આ સૌને જ ગમતી અને આતંત અગત્યની વાત, કવિએ કરી છે. પણ તે તો અનેક કવિઓ કરતા આવ્યા છે. રસરાજ સુંગારનું સામાન્ય સાહિત્યસૃષ્ટિમાં સનાતન કાળથી ચાલુ આવે છે. તેમાં કવિ ન્હાનાલાલે નવું શું કર્યું એમ કોઈ પૂછશે. તેમને મરેા જ્યાં એ છે કે કવિસંપ્રદાયે સંયોગ અને વિપ્રલંભ સુંગારનું વર્ણન કર્યું છે ત્યારે આપણા કવિશ્રીએ એ બન્નેમાંથી એકે નહિ પણ ત્રીજા જ પ્રકારના પ્રેમજીવનની કથા કહી છે.

સ્નેહલગ્ન

રા. ન્હાનાલાલનો પ્રેમસંદેશ એ વિભાગમાં વહેંચી શકાય: સ્નેહલગ્ન અને લગ્નરનેદ. સંસારસુધારાની હીલચાલે સ્નેહલગ્નનો પ્રશ્ન આપણા દેશમાં કેટલાક કાળથી ઉત્પન્ન થયો હતો. રણછોડભાઈ ઉદયરામનું નાટક “જયકુસારી વિનય” આજ પ્રશ્ન પર લખાયું છે. રા. ન્હાનાલાલ તેમના મુખાષના લાપણમાં આ નાટકનો નિર્દેશ પોતાની ઘડંતર કથામાં કરે છે. (કવિ ન્હાનાલાલનાં લગભગ એકેએક પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય સ્નેહલગ્ન છે. ગોવર્ધનરામની કુસુદ કે કુસુમ બન્નેમાંથી કોઈનું સ્નેહલગ્ન થયું ન હતું. રા. ન્હાનાલાલની જ્યાં ઉપા અને ખીજા સર્વ નામિકાઓ સ્નેહલગ્નથી જ વરે છે. કુસુદના જ સંબંધમાં ગોવર્ધનરામે સ્નેહલગ્ન અને સ્નેહલગ્નનો તકાવત પ્રથમ અર્થો, પણ તે પ્રશ્નને પોતાની

નાયિકા અને નાયકના હૃદયમાં આસોડીસિની માફક સ્વાભાવિક યનાયી મુદતના નો કવિ ન્દાનાવાણે બતાવ્યા છે.)

સિવગુરુદાસ સ્નેહસગ્ર માટે તવસતું હતું. ગુણના કલ્પેશની કથા પણ સ્નેહસગ્રના પ્રથમ નાટકકાર રંગજોડાબાઈએ કરી હતી. પછી લક્ષ્મીતા અને નંદનના કરનાં પણ વધારે દુઃખદાયક કુસુંદ અને પ્રમાદનું ગુણનું કલ્પેશ ગોવર્ધનરામે ચિતર્યું. આવી દુઃખદ ચિંતનમાંથી મુક્ત થયા ગુરુદાસનો યુવકવર્ગ તલસતો હતો, તેને કવિએ સ્નેહસગ્રનો મંત્ર આપ્યો. લુગતે લુગતી બેઠી મેળવથી હોય તો સ્નેહસગ્ર સાથે સંસારનો સર્વ દુઃખોનો નાશ કરવા માટે આ એક જ ઉપાય છે એમ કવિ પોકારી પોકારીને કહે છે. અને (પ્રેમગુપ્તો નવયુગરતને આ મંત્રને સાકાર્યો એમ કવિ ન્દાનાવાણની યુવકોમાં આશયન લોકપ્રિયતા સાક્ષી પૂરે છે.)

સ્નેહસગ્ર અને સંવનનને કાંઈ છટા પાડી શકાય? તે માટે ન્દાનાવાણે પ્રાચીન આર્યોપન અને અર્વાચીન યુરોપના સંવનનનું આશું જ હવન ગુરુદાસને આપી દીધું. આપણા યુવકો સંવનન વિષે પૂર્વ પશ્ચિમના ગ્રંથકારોમાં વાંચતા હતા અને તેવું હવન હવવા માટે સ્વપ્ન દેવતા હતા. આવા (સ્વપ્નદષ્ટાઓના શિશીમણિ કવિ ન્દાનાવાણે સંવનન અને સ્નેહસગ્રની પ્રથા ત્યાં સ્વાભાવિક છે એવા કલ્પના પ્રદેશના મનોરમ રમણ રમણીઓનાં મુંદર ચિત્રો ગુરુદાસને આપ્યાં છે.)

(અને આદિ આ જ રીતે ન્દાનાવાણના લખાણોના આકર્ષણનું મધ્યાલિનું છે. ખરેખર પ્રેમ તે નથી પરંપરાનો કે નથી સ્વપ્નીયનો. પણ છે કુમારિકાનો. ગોવર્ધનરામે કહ્યું છે: “ત્યાં સુધી પુરુષ અપરિણીત હોય છે ત્યાં સુધી તેને સ્ત્રી ઉપર મોહ જોડે રહે છે. એ કાલની પ્રીતિમાં નવીનતા છે. નવીનતા પૂરી થાય અને લગ્ન થાય તે પછી કાળક્રમે મોહ જાતે જ બંધ થાય છે એવો નિયમ છે.” વળી “પુરુષ લગ્ન થતાં સુધી રમણ (lover) હોય છે અને પછીથી સ્વામી થાય છે.” અને કવિ ‘પ્રેમકુંજ’માં કહે છે:

વસંત પ્રકટે છે પણ તે જોવાની આપણને ક્યાં અનુકૂળતા કે દુરસદ છે ? તે જ પ્રમાણે નવંબર વનવંતા હૃદયમાં પ્રેમ પ્રકટે છે પણ તે દેખાવે એવું આપણે ક્યાં રાખ્યું છે ? બાળક અને માળાપોથી ગોઠવાતાં હૃદયઓમાં તેને વિકસવાનો અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો છે ? કેક વર્ષોથી વસંત તો ભૂલી પરી છે. આપણી જીવન-વાદી સદા તપતી ગ્રીષ્મથી સુકાય છે. આવા સમયમાં જે વસંતોત્સવ આપણા જીવનમાં નથી તેની ઝાંખી કવિએ આપણને કરાખી છે અને આપણા યુવક યુવતિઓની યુગયુગની પ્રેમપિપાસા કંપના પ્રદેશનું અમૃતપાન કરાખી છીપાની છે.

લગ્નસ્નેહ

સુધારકોએ આપણી આખા સમાજની જે સ્વાચ્છતા નિંદા કરી હતી તેમાંથી આપણો સ્ત્રીસમાજ પણ બચવા પામ્યો નહોતો, અને તે પોલીશનના વાક્ય પર ભરોસો મૂકી દેશને આપાદાન કરવા આપણા ઘણા ઘણા યુવકોએ પોતાનાં સંતાનોની માતાને મા, બૂ, પા, શીખરી રાત આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ખાતું, પીતું અને ખેતનું એ ત્રણનું જ જેને ભાન છે એવી તેમણે “હિંદુ” મોનેસી અંગેશોમાં સંગે નર્મથી મોડીને તે ગોવર્ધનરામના આંગમંતર, સુધીના સર્પ ધ્રુવકશિએ પોકાર ઉઠાવ્યો. “પણ જગોળ તે જગોળમાં રમતા ભાઈને ચિત્ત રાખી ચુકો ટુંકતી બાઈના ખગોળના સુગંધના ગોળા જેવા રક્ત વદન પર મુગ્ધ થયેલું સૂચન કરનાર ગોવર્ધનરામે સંમાધિસિંતની નવો જ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો. સ્નેહમુદ્રાના કવિ, એ તો પૂનીપૂર્વેના પૂજા પૂજારી. ભણે ભુકે તો એ પતિ એમ અત્યાર મુઠી પાનીને સંગ્રહ આપેલી. ગોવર્ધનરામે પણ, તેથી જે, કમુદ પાસે

“પ્રમોદધન મુજ સ્વામી સાચો

તે વિણ બૂઠું અન્ય બીણું”

એ આત્મવંચક કંઈપણ નહોતો. પણ તેની સાથે જ ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સ્વદાર-સંતોષનો શુદ્ધિમેત્ર ઉચ્ચાર્યો. અને પ્રાચીન આર્યત્વની કીર્તિ મૂર્તિ આર્યવંશીઓનું ગૌરવ યુગદાતને સમજવા લાગ્યું. સ્નેહલક્ષના આપણા મદાન કવિ તે આ લગ્નસ્નેહના પણ મદતમ ઉપાસક છે. મુંબાઈના લાણુમાં કવિશ્રીએ ટુચ્છ કલો છે કે કોઈ વીરમગામી મદાગને સ્નેહ-લક્ષની ભાવના ઉત્પન્ન કરી પોતાના પુત્રને વણસાડ્યા માટે તેમને દર્પક આપ્યો. કવિશ્રી આનંદ પ્રસંસા કહે છે તે તેમની વગઈ છે, પણ કવિશ્રીને માત્ર સ્નેહલક્ષના જ ઉપાસક નહીં જેવા તે અર્પસત્ય છે. દાહની એક જ બાણુ જોનાર આ ગૃહસ્થને કવિશ્રી કહી શકતા: “ભાઈ, દક્ષપત દીધેલ મારી જીવનસપ્નાનાં પાવન ચરણે અર્પણ કરેલી મારી કાળ-ચાંગતિ તમારા પુત્રને વંચાવો એટલે તે મુઠરે અને તમે પણ વાંચો એટલે મારા પરનો રાપ બચ.”

લગ્નસ્નેહમાં કવિશ્રી સૌથી વધારે અગત્ય આપે છે વિશુદ્ધિ. તેમને: પ્રેમ દેવી-આપ્ત-ભિક્ષ-છે. તે તેનું આત્મા પરનું સાત્ત્વજન્ય વર્ણવે છે, હેક પરનું નહિ. તે પ્રેમનું દૈહિક સ્વરૂપ કહી પણ વર્ણવેલું નથી. આવી દેવી પ્રેમ ગર્ભવતા હોવાથી જ તેમને સંવર્ધન ગુપ્તોના પ્રેમનું જ વર્ણન કર્યું છે. આ સંવર્ધન આખી હિંદી લેવાવું એમ બધા બધ-તર્યો છે. શાશ્વત ઉપા, સદા વસંત, કવિને જોઈએ છીએ. આવી કંપના કરે તે જ કંપિ. કવિની મુદિ તો “નિયતિકૃતનિયમરહિતા.” નૈષ્ઠિક, અહ્યર્થ, સદા વસંત, અખંડ ઉપા નિયતિમાં

નથી, માટે જ તેની કલ્પના કવિ કરે. સુગંધિ કમલ બહા રમે, સુવર્ણ કમલ શિયા રમે,
પણ સુગંધિ સુવર્ણ કમલ તો કવિ જ રચી શકે.

કવિના એકેએક ગ્રંથમાં આ સુદ્ધમપ્રેમની ભાવના વ્યાપી રહી છે. જ્યાં જ્યંતની
આત્મપ્રેમની ભાવનાનું બીજ કવિના પ્રથમ ગ્રંથ વસંતોત્સવમાં પણ દેખાય છે.

“ સંસારનાં સુખદુઃખ
દેહના સ્પર્શોસ્પર્શનાં નથી,
પ્રાણના સ્પર્શોસ્પર્શનાં છે.
વિલસુને સૌભાગ્યચંદ્રના
પ્રાણને પ્રાણ સુખગતા,
ને સચ્ચિદાનંદની ઝડી વરસતી.
પ્રાણપ્રાણની રસકથા તે રનેહ. ”

રનેહસમ અને લગ્નરનેહનો આ પાતનસંદેશ કવિ સ્વમુખે જ આ પ્રમાણે ઉચ્ચારે છે:

“ જો રનેહનાં હૃદય ઉત્તવલ પુત્ર પુત્રિ !
મા ભૂલયો કદી ત્હમે નિજ કુલધર્મઃ
સંચુ ત્હમાફં સહુ ભદ્ર જ રનેહહરને
ને લગ્નરનેહ મહિં દિવ્ય વિલાસ શોભા.

નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

ચ ચો પ ત્ર

સખ (?) કા

“શુદ્ધિપ્રકાશ”ના દેશુઆરીના અંકમાં લાક્ષણું ‘મામકી’ આખ્યાન પ્રગટ થયેલું છે તેના (પૃ. ૫૩) આડંબા કડવાની રકમી કડીનું પૂર્વોદ્ધ આ પ્રમાણે છપાએલું છે :

‘એહેવે.....સાર એક વેશ્યા આવી તણે દાર’

આ કડી ઉપર અપાએલી દીપમાં ‘એહેવે’ પછીના શૂન્યસ્થાનનો પૂરો પાઠ આ પ્રમાણે નોંધાએલો છે :

‘એહેવે સખ (?) કા બેસી સાર’

આ શબ્દો બેતાં એ પાઠ શંકિત જણાતો નથી. એ પાઠના પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે :

એહેવે=એવામાં-એ વખતે.

સખકા=શિબિકા-પાલખી.

બેસી=બેસીને.

સાર=સારી રીતે.

આ ઉપરથી એનો સર્ગમ અર્થ આ પ્રમાણે થાય—‘એ સમયે શિબિકા-પાલખી-માં સારી રીતે બેસીને કોઈ વેશ્યા ત્યાં આવી અને પાસે આવીને પાલખીમાંથી ઉતરી કીડ કરવા લાગી.

‘એહેવે સખકા બેસી સાર એક વેશ્યા આવી તણે દાર,

તે સમયે આવી કીડ કરવાને અનુસરી.’ રં.

આ પ્રમાણે આ આખી કડી શુદ્ધ જ જણાય છે. ‘સખકા’ એ સંસ્કૃત ‘શિબિકા’નું અપભ્રંશ રૂપ છે. ‘શિબિકા’નો ‘પાલખી’ અર્થ અપ્રસિદ્ધ પણ નથી.

“શિવિકા યાગ્ય યાનં સ્વાત્”-અમરકોશ બીજું કાંડ શ્લો. ૫૩.

“‘શિવિકા’ x x પુરુષવાદસ્ય યાનવિશેષસ્ય ‘પાલખી’ इति स्वातस्य” ।
—અમરકોશની એ જ શ્લોકની દીકાં.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર
અમદાવાદ, કાગળ ૧૦ : ૬ પુરુ

બેચરદાસ હવરાજ દારી

સ્વૈર વિહાર

અનુમાન કે સરવાળો ?

આપોંકની એક દલીલ છે:

જ્ઞાનવાદીઓ કર્મવાદીઓનું ખંડન કરે છે અને કર્મવાદીઓ જ્ઞાનવાદીઓનું ખંડન કરે છે. માટે જ્ઞાનવાદીઓ અને કર્મવાદીઓ બન્ને ખોટા. સાચો માત્ર જગતમાં હું. **इति सिद्धम्।** બુદ્ધો સર્વદર્શનસંગ્રહ.

x   x   x   x

અ કહે છે કે ય અદમાશ છે ય કહે છે કે ક અદમાશ છે ક કહે છે કે હ અદમાશ છે હ કહે છે કે અ અદમાશ છે માટે અ ય ક હ યથા અદમાશ.

બુદ્ધો ન્હાનાત્માને જન્મ સુવર્ણમહોત્સવ પ્રસંગે કવિ ન્હાનાત્માનું અમદાવાદનું લાવણુ.

x   x   x   x

કવિ ન્હાનાત્મા કહે છે કે જતવંતરાય કવિ નથી, જતવંતરાય કહે છે કે નરસિંહરાય કવિ નથી, કવિ ન્હાનાત્મા માને છે કે નરસિંહરાય ન્હાનાત્માને અકવિ કહે છે, કવિ ખજરદાર માને છે કે નરસિંહરાય ખજરદારને અકવિ કહે છે, માટે ન્હાનાત્મા જતવંતરાય નરસિંહરાય ખજરદાર કોઈ કવિ નથી.

મારા ઘરમાં બૂટાઓ ફૂતરો છે. તેને કોઈએ લગુ અકવિ કહ્યાં નથી, જાદમાશ કહ્યાં નથી માટે તે માત્ર કવિ છે, તે માત્ર મર્દુન છે. મર્દુન શબ્દ લાક્ષણિક અર્થમાં સમજવાનો.

x   x   x   x

કલા કાન્તાની માફક ઉપદેશ આપનારી હોતી બોઈએ.....[પણ] મમ્મટે જ પહેલા ઉત્સાહમાં ધ્વનિકાવ્યનું જે દદાન્ત આપ્યું છે, તેમાં તેા ઉપદેશને જાહેરે અનીતિયું ઉઘાડું મૂચન છે.

કૌમુદી ૩, ૨-૫. ૧૪.

માટે ઉપદેશ એ કાવ્યનું પ્રયોજન ન હોઈ શકે.

એક બીજો શ્લોક મમ્મટે આપ્યો છે તેના લખનારને યશ મળ્યો નથી માટે યશ એ કાવ્યનું પ્રયોજન ન હોઈ શકે.

એક બીજો શ્લોક મમ્મટે મૂકેલો છે તેના કવિને અર્થશાલ યથો. નથી માટે અર્થ એ કાવ્યનું પ્રયોજન ન હોઈ શકે.

એક બીજો શ્લોક મમ્મટે મૂકેલો છે તેમાં કોઈ પણ વ્યવહારજ્ઞાન યતું નથી માટે વ્યવહારજ્ઞાન એ કાવ્યનું પ્રયોજન નથી.

એક બીજો શ્લોક છે તેના લખનારને તેથી પેટમાં દુખનું હતું તે મટ્યું નથી માટે અમંગલજ્ઞતા નાશ એ કાવ્યનું પ્રયોજન ન હોઈ શકે.....

માટે યશ-અર્થશાલ-વ્યવહારજ્ઞાન, અમંગલ નાશ...કાન્તાની પેઠે ઉપદેશ આપવો એમાંથી એક પણ કાવ્યનું પ્રયોજન કદી ન હોઈ શકે.

સ્વૈર વિહારી

[અનુસંધાન પૃ. ૪૩૭]

જ્ઞાનગોચરી

થેલીઓનું શું ?

સરકાર અંગ્રેજોનું નહિ પણ આ થેલીઓનું રક્ષણ કરવા માગે છે અને આ માટે એણે ૨૦,૦૦૦ ગરીબ માણસોને-સોફ્ટવેરને ચીન મોકલ્યા છે. જે અંગ્રેજ જનોનું રક્ષણ કરવાની આ તરફીય હોય તો તે વૃથા છે. મારી નબ્બે તો એક મૂઠીદારનો છવ અને એક સોફ્ટવેરનો છવ અને ખરોખર છે. અને આટલામાં જ સાકાનવ લાખ પાઉંડોના ધૂમાડો થઈ ગયો છે. આ જ રકમ જે પ્રગ્મની તંદુરસ્તી પાછળ ખર્ચા હોત તો કેટલો બધો ફાયદો થાત ? આટલી રકમથી ૮,૦૦૦ નહિ પણ ૮૦,૦૦૦ જનો બચત.

વાત તો એવી છે કે આ સરકારને અંગ્રેજ જનોની જરા યે પડી નથી. આપણે શાંગદાઈ જઈએ ત્યારે જ આ સરકારને આપણા જાનની કિંમત સમજાય છે. સરકાર પાસે આપણા જાનની કિંમત કરાવવી હોય તો આપણે શાંગદાઈ જઈને રહેવું જોઈએ, સરકારને જાનની પડી નથી, પૈસાની પડી છે. જાનનું એ રક્ષણ નથી કરતી, પૈસાનું રક્ષણ કરવા માગે છે અને એ પૈસા કોના ? અંગ્રેજ વેપારીઓના ? નહિ, અંગ્રેજ મૂઠીદારોના જેઓ મજૂરસંઘની વિરુદ્ધ છે, જેઓ ફેક્ટરી એક્ટની વિરુદ્ધ છે, જેઓ મજૂરોનો નીચોવી નીચોવીને પસીનો ઉતારે છે એવા મૂઠીદારોના પૈસાનું સરકાર રક્ષણ કરવા માગે છે. મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. ચીનની સરકારે કારખાનાનો એક કાયદો ઘડ્યો એથી શરમાઈને શાંગદાઈની સરકારે મિશોમાં કામ કરતા બાળકો વિશે તપાસ કરવા એક કમિટી નીમી. આ તપાસને પરિણામે કમકમાટી ઉપજાવે એવી બાબતો પ્રસિદ્ધિમાં આવી અને એથી શાંગદાઈની મ્યુનિસિપાલિટીએ મિશોમાં કામ કરનાર બાળકો પર અંકુશ મૂકનારા ખરડો બોર્ડ આગળ રજુ કર્યો. બોર્ડની આ મીટીંગમાં હાજર થયા જેટલો અંગ્રેજ સભ્યોને સમય મળ્યો નહિ અને દારમને અલાવે મીટીંગ મુક્તવી રહી ! આવી તો તેમની કાળજી છે ! હકીકત તો એ છે કે રાષ્ટ્રીય ચીનાઓ મજૂરોની હાલત સુધારે એ આ મૂઠીદારોથી સહન થતું નથી, કારણ કે એથી એમના ડીનીડ-ડો એટલે થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજ કામદારોના પગારો પર કાપ મૂકવાને માટે તેઓ જે દબાણ લાવી શકે તે દબાણ પણ એણે થઈ જાય છે.

ત્યાં સુધી આપણું લક્ષ્ય ચીનમાં છે ત્યાં સુધી એનો ઉપયોગ આ રાષ્ટ્રીય દેશભક્તો સામે જ થવાનો છે. જ્યારે જ્યારે લક્ષ્યની નવી ટુકડી ચીનની ભૂમિ પર ઉતરે છે ત્યારે ત્યારે આપણાં જાણીઓ પ્રસિદ્ધ કરે છે કે ‘ પેલાં રાષ્ટ્રીય લોકો કેટલે દૂર છે ? ’ એની જ આ ટુકડીના માણસો પહેલી તપાસ કરે છે. અને એમાં એમનો હોય નથી. એમને એમ જ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે રાષ્ટ્રીય લોકો સામે એમને લડવાનું છે અને ચીનાઓ પણ એમ જ માને છે. ત્યાં રહેલા આપણા માણસો યું કહે છે તે પરથી જ તેઓ ખ્યાલ બાંધે છે.

જ્યારે શાંગદાઈની મિશોમાં હડતાલ પડી ત્યારે નિરપરાધ હડતાલીઓનું લગરસ્તે જેમણે ખન કર્યું એવા નિષ્કર બદમાશોને ટકાવી રાખવા ખાતર બ્રિટિશ રાહેનચાલનની

સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ થવાનો હોય તો એનાથી ભૂંડું બીજું શું હોઈ શકે એ હું કહી શકતો નથી. અને આજે મનૂરોનાં છાપાં સિવાય તમામ છાપાંઓ આવી જતનો ભળતો પ્રેપ્રિગેન્ડા (પ્રચારકાર્ય) કરવા લાગ્યા છે. ડેટલીક તાર મોકલનારી એજન્સીઓ પણ આ પ્રેપ્રિગેન્ડામાં ભળી છે. હું આમાં રાખું છું કે જ્યારે ફરીથી મનૂર પક્ષ સત્તામાં આવશે ત્યારે તે આવી જતના મુત્સદ્દી માણસો દ્વારા નહિ પણ પોતાના જ ખાસ માણસો દ્વારા ચીન અને મેક્સિકોના ખજર મંગાવશે, કારણ કે એ દેશોમાં મૂડી-દારોનું એટલું બધું જોર છે અને એ મૂડીદારોના હાથ નીચે એ ખજરઅંતર મોકલનાર મુત્સદ્દીઓ એટલા દગાબેશ છે કે તેઓ ચાહે તો પણ સાચા ખજર તેઓ મોકલી શકે એમ નથી. લાંબા કાળની ખોટા ખજર મોકલવાની ટેવનો તેમના પર એવો અધિકાર જન્મ્યો છે કે તેઓ અવશ થઈ ગયા છે.

આ સરકાર હવે જવી જ જોઈએ. અતિશય દુષ્ટ, નીચ અને ભયંકર કૃત્યો એણે કરવા માંડ્યાં છે. જે સત્તા એણે જૂઠ્ઠી સહી કરીને મેળવી તે સત્તા આજે નિર્દોષોનું લોહી રેડવામાં એ વાપરી રહી છે. મનૂર પક્ષ એતશે નહિ તો ૧૯૧૪ માં તમારી જે દશા થઈ હતી તે ફરીથી થવાની છે.”

આ બ્યાખ્યાન પછી ચીનમાં મોકલાયેલું લશ્કર પાછું બોલાવી લેવાના, એ લશ્કર માટે એક પાઇ પણ મંજૂર નહિ કરવાના અને ચીની કામદારોનો પરદેશી મૂડીદારો પર વિજય થાય એવી શુભેચ્છાના ઠરાવો પસાર થયા હતા.

લો કચ યાં

[આ માસિકના વાંચકોને અને ગૂજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સૌપ્રકારને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નવજીવાયોગ્ય અને ચોક્કસ લાગણી એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

રાનીપરજ પરિવદ

ગૂજરાત, ખાનદેશ અને મહારાષ્ટ્ર એ ત્રણ પ્રાન્તોની વચ્ચેના ટાપુમાં રહેનારી, ત્રણ પ્રાન્તોની ભાષાઓની છાંયાઓવાળી જૂદી જૂદી બોલીઓ બોલનારી, આ રાનીપરજ કોમ અત્યારે ગૂજરાતનું અને કદાચ હિન્દુસ્તાનનું પણ ધ્યાન ખેંચી રહી છે. જે ભાવનાથી અને જે પદ્ધતિથી તે પોતાનો મુદારો છેલ્લાં છ સાત વર્ષથી સાંધે છે તે બંને અનોખાં અને આપણુ સૌને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. માફે આંબું માનવું હોવાથી એ લોકોએ હમણાં જ વ્યારા પાસે ખાનપુર ગામને પાદર, એક નાની નમણી નદીની ઉંચી ભેખડ ઉપર અને ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે પોતાની પાંચમી પરિવદ ભરી હતી તેની જાહેરાત કરવામાં મને રસ આવે છે.

કાળીપરજ નહિ-પણ રાનીપરજ

'કાળીપરજ' એ નામ કોઈ પણ જગેડી પ્રજાને ન ગમે એ દેખીતું છે. ડૉ. મુમન્ત મહેતા, જેમની રાનીપરજ માટેની અને સામાન્ય રીતે બધી દક્ષિત કોમો માટેની લાગણી સર્વવિદિત છે, તેમણે તો એ તિરસ્કાર ભરેલું નામ બદલીને રાનીપરજ નામ કેટલાક વખતથી વાપરવાં પણ માંડેયું હતું. મને પોતાને આ નવો પ્રયોગ બહુ રુચ્યો નહોતો. રાની એટલે જંગલી, અને 'જંગલી' શબ્દની વપરાશ આપણે તિરસ્કારના અર્થમાં જ કરતા રહ્યા છીએ. હું તો કાળીપરજ નામ જ માન ભરેલું બની 'જય' એવી આશા રાખતો હતો. આપણે ત્યાં સ્થાન સુંદર તરીકે કાળા રંગની કંદર ચલેલી છે અને જગતનાં ચાંદની ઉપરનાં બધાં જ ગીતોને અમાસના અંધકારનાં ગીતોથી કોઈકે કવિ એક દિવસે આંખાં પાંડશે એવી આશા પણ હું હમેશાં રાખ્યાં કરું છું. વળી જે જમાનો ચાંચ્યો આવે છે તે કાળા લોકોના ઉદયનો છે, જે વખતે કાળું કહેવામાં માન ગણાશે અને ધોળું એના અર્થ શીકુંકય બની જશે. આવા વિચારોના પ્રવાહમાં મેં તો ગાયેલું પણ ખરું કે—

હાં રે અમે કાળાં, હાં રે અમે કાળાં;

હાં રે અમે કાળાં ને વહાલમને વહાલાં.—

હાં રે એક કાળા કપિલા ગાવડી,

હાં રે કાળાં તોય દૂધ ધોળાં દેખાવડી.—

હાં રે એક કાળા શ્રી નંદજીના લાલા,

હાં રે કાળે કાળાં ગીતાનાં અજવાળાં.—

હાં રે એક કાળા શ્રી રામ રઘુનાથજી,

હાં રે એનું નામ હજી જીવનો સંધાયજી.—

પણ હવે તો મને શું રચે છે કે શું નથી રચતું એનો પ્રશ્ન જ રહ્યો નથી. રાની-પરજ નામ નામધારીઓએ પોતે મંજુર કર્યું છે અને ગાંધીજીએ તેમાં લઘ્ય અર્થનું આરોપણ કર્યું છે: “રાનમાં કોણ વસે? કાં તો સિદ્ધ અને કાં તો ત્રાણ મુનિ.”

સ્વાગત મંડળનો પરિશ્રમ

આ રાનીપરજ પરિષદે એકઠા મળીને શું કામ કર્યું તે અહીં લખવાનો મારો ઇરાદો નથી. એ બાણના મારે ભાગ્યે જ કોઈએ ‘પ્રસ્થાન’ના એક સુધી સારું જોઈ હશે, અને જોઈ હોય તોયે તે વખતનાં વર્તમાનપત્રો પરથી, સ્વતંત્ર તરફનાં સામાજિક પત્રો પરથી અને ‘નવજીવન’ પરથી પોતાની જિજ્ઞાસા વૃદ્ધ કરી લેવી જોઈએ. હું તો અહીં આ લોકોએ પરિષદ ઉભી કેવી રીતે કરી એ જ કહેવા માંગું છું. સિદ્ધિ આગળ સાધનને અને આત્મા આગળ શરીરને તુરંત મણવું જોઈએ, તેમ જતાં હું તો પરિષદના પરિશ્રમ કરતાં તેની તૈયારીની શોધમાં ઉપર જ વધારે ભાર આપવા ઇચ્છું છું.

જે જે ચાર ગામના લોકોએ પરિષદના સ્વાગત માટે રાત દહાડે મહેનત કરીને સંભાળમિત્રી રચના કરી અને જે છ સાત હજાર લોકોએ દૂર દૂરથી આવીને પરિષદમાં ભાગ લીધો એ બન્નેની તૈયારીઓની વાતો આપણે માટે કીમતી પાઠોથી ભરેલી છે.

શહેરોમાં તો સ્વાગત મંડળોનું કામ પ્રમાણમાં સહેલું હોય છે. તૈયાર હોલમાં જ કાં તો પરિષદ ગોઠવવાની હોય અથવા મંડપ વગેરે કરવું હોય તોયે સ્વાગત મંડળને તો માત્ર કોથળાની દોરી દીધી કરવાની જ તમ્હી, જાણતું બધું કોન્ટ્રાક્ટર કરી આપે છે. રાનીપરજ સેકો પાસે કોથળા તો હોય જ ક્યાંથી? અને હોય તોયે તેઓ સ્વાગત કરવાની કુદરતી પ્રથાએ ચાલવું જ પસંદ કરનારા છે. જે સ્વાગત પૈસાના બગથી કે કોન્ટ્રાક્ટરના મજૂરીની મજૂરીથી થાય તે અગત્યનું ધર્મ શકે, પરંતુ હાર્દિક તો ન જ હોઈ શકે.

આ પરિષદ ખાનપુર ગામને પાદર મળી હતી. એ ગામના અને તેની આલુખાલુનાં ૪-૫ ગામનાં લોકોએ એક અઢવારિયા સુધી મહેનત કરવામાં બાકી રાખી નથી. પછતર જમીન હતી, અંદર આવળિયા ઉગેલા એટલે કાંટાનો પાર ન હતો. કાંટાની એક લાંબી વાડ આ જમીનની મધ્યમાં પડેલી હતી. આ બધું બાળાને નિષ્કંટક કરી નાંખ્યું. જમીનના માથેકે એક ઉમેંગી ટાસા દના તેમણે તો કોરે કાચને મનું મારી દીધું હતું કે કોઈ વાતમાં મને પૂછ્યા આવશે જ નહિ. ઝાડ કાપવાં હોય તો તેની પણ તમને રજૂ છે. માનવંતો મહેમતોને માટે હાંપડાવાળો મંડપ કરવાનો હતો. સાગની વળાંએ આલુખાલુથી માગી લાવ્યા, જંગલમાંથી નાની નાની યાંભળીઓ કાપી લાવ્યા, કાપીની દોરીથી બાંધીને માળખું તૈયાર કરી નાખ્યું. વંત્રુકાં જેવાં ઝાડના લીલાં સીંધાં ગળામાં બેઠક ઉપર અને છત ઉપર ખીચોખીચ ઘાઈ દીધાં. બેઠક ઉપર પાછું ગળામાં ઉપર મુંદર મુંવાળું પરાગ બિલાવી દીધું અને તેના ઉપર માગી આણેલા આથરો અને જાળો. બસ મંડપ તૈયાર. સાધનમાં શોધોની પોતાની મહેનત, તેમની કુદારીઓ, જંગલનાં ગળાંપાતરાં; પૈસામાં માત્ર કાથાની દોરલી. મંડપ પુરુષપૂર હોય કરેલો હતો. ઉપર ચડવાનું સાધન? તે પણ આ જ સામગ્રીમાંથી તૈયાર કરી દીધું. ટેકેકાંને લીલાં ચડિયામાં ગંખળાં બાંધેલાં પળિયાંવાળા દાંદરો તૈયાર કરી દીધા. ગાંધીજી જેવાને આખરી પહેરીને ચડવું હિતરવું જરા કઠણ પડે અડે, પણ તેઓએ પણ સંભળીને હિતરતાં હિતરતાં કર્યું કે તમે લોકોએ ક્યાં બધું આખરી પહેરનારાંઓને માટે ગોઠવ્યું છે?

આજ પ્રમાણે અને આવાં જ સાધનોથી લાપચુકતા મોટેનું વ્યાસપીઠ સભાર્થાનની વચમાં નીચાણવાળો ભાગ હતો ત્યાં ઉભું કરી દીધું. ખેતરમાં એ લોકો જેવા માળાં ખનાવે છે તેવા એક આ માળો જ હતો, ફેર એટલો જ કે કળાની ખાતર ચારને બદલે આ માળો છ થાંભલી ઉપર ચડાવ્યો હતો અને છત જરા વધારે ઉંચી ઉપાડી હતી.

પ્રદર્શન માટે, મહેમાનોને માટે એક ખાવાના પદાર્થોની દુકાન ગોઠવેલી તેને માટે, પણ આ દબ્બા સાદા માંડવા કરી દીધા હતા.

હવે સભાની વ્યવસ્થા. ગાડાંનાં ગાડાં ભરીને વાંસ આણુઆણુથી માગી લાવ્યા. ટાય ઉપર રાષ્ટ્રીય ધ્વજો લગાડી લગાડીને વાંસ રેપી દીધા અને તેની સાથે કાથીની દોરી બાંધીને રસ્તાની હદો આંકી લીધી. એક પ્રેમી ભજનમંડળી આવી ચડી તેણે વળી રસ્તાની બે બાજુએ ચૂનાની લીટીઓ કરી આપી. આ જ વાંસોને લીલાં તોરણો બાંધી દીધાં; બાજુ ટાય ઉપર મોર પોતાનાં લાંબાં પોંચાં હવામાં ફરફરાવવા બેઠા હોય એવી નિરંગી રાષ્ટ્રીય ધ્વજો લાગતી હતી, અને નીચે હારબંધ લીલાં લીલાં પોપટ બેસી ગયા હોય એવી લીલાં પાનનાં તોરણોની શોભા લાગતી હતી.

અમારો અદના ભાગ

હું એક અડવાડિયા અગાઉથી અમારી અહીંની શાળાનાં નાનાં અને મોટાં વિદ્યાર્થીઓની સાથે ત્યાં જઈને રહ્યો હતો. ગયા હતા તો મોટી મદદ કરવા સાર, પણ અમારા જેવા પેમાભાઈઓ મદદ શું કરી શકે? અમારે ભાગે તો કામ કરવાનું હતું તેનાં કરતાં મગ્ન ભોગવવાની જ વધારે હતી. નાના છોકરાઓ સભાર્થાનને નિષ્કટક કરવા વળગ્યા. કાંટાઓ છત્ર પર આવીને તેમના આ દુશ્મનોની સામે થયા અને તેમના બિનઅનુભવનો લાભ લઈને એવા ભયોભય તેમના પગમાં પેસી ગયા કે બિચારા છોકરાઓ તો લગભગ હારી ગયા. છંપટે જ્યારે ખાનપુર અને રૂપવાડની બહેનોની અને બાળકોની સેના કુમકિ આવી પહોંચી ત્યારે કાંટાઓ સમજી ગયા કે હવે બેહુ દુશ્મનો આવ્યા, હવે બળા મરવા વિના આરો નથી. અમારા વિદ્યાર્થીઓનું ખીજું પણ એક જગડે પરાક્રમ અહીં નોંધવા જેવું છે. તેમને કોઈએ સમજાવ્યું કે નદીમાંથી જો દસ દસ શેરીઓ પથરાયો લાંવીએ અને ચૂનાથી રંગીને સભાસ્થાનમાં રસ્તાની બને તરફ હારબંધ ગોઠવી રહેએ તો જારે શોભા યશે. નદીની નજીક જ સભા હતી એમ ધારી વાયક કહેશે, એમાં શું મોડું કરવાનું હતું. પણ નદીની બેબડ તો નાના સરખા ડુંગર જેવી હતી. ઉતરીને પથરા સાથે ચડે કે જાતી જ તોડી નાંખે. પરંતુ બહાદૂર છોકરાઓએ હજારેક પથરાઓ ચડાવી દીધા. કેટલાકોએ ખરે બપોરે પણ આ સેવા કરી. પરસેવાથી તો નહાઈ રહે. પરંતુ હાથ દૈવ, કેટલા પ્રાણીઓના કામ તું આ રીતે અકળ કરી દેતો હોઈશ! છેલ્લે દિવસે રસ્તાઓ નૈયાર થઈ ગયા અને પથરાઓ ગોઠવવા ઉડ્યા. વ્યવસ્થાપકના કાર્યોળમાંથી જળાળ આવ્યો કે ચૂનો તો થઈ રહ્યો છે, અને એટલા સાર અત્યારે વ્યારા આંટો ખાવો એ કરતાં એટલી શોભા માંડી જ નાંખો! પથરા લાવતાં તો કપાળમાંથી જ પાણી નીત્યો હતાં, પણ આ ખંખર સાંભળીને કોઈની આંખમાંથી પાણી નીત્યો હોય તો શી નવાઈ? એ બહાદૂર યૌતિયાં મેનિકો હવે મારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને કોઈ દિવસ સાથે આવશે? પ્રસ્થાનના સહૃદય તરીકે અને વાંચકોની સહાનુભૂતિ મળે અને તેઓનો કોઈ ઉત્તર એવી આશાથી પ્રસ્થાનના વ્યવસ્થાપકને આ બધી લીટીઓ જાપવાનાં ખર્ચમાં ઉતાઈ છું!

પરન્તુ આ બધી મહેનતનો યાક તો કંઇ બેસી નથી રહ્યો, જે આનંદ ત્યાં ભોગવ્યા એનાં સ્મરણો તો આખી હાલગી સુધી નહિ બૂંઝાય. નદીમાં દિવસમાં બપોંચે ને ત્રણચતુ- વાર નહાવાની મંજા. ઘણી વાર આ નહાવાનાં અને કામ કરવાના કલાકોનાં હિસાબો કાઢવા બેસીએ તો એમ જ લાગે કે અમે તે અહીં મંદદ કરવા આવ્યા છીએ કે માછલાંની જેમ પાણીમાં ઢબઢબ કરવા ?

ખાનપુરનું સ્નાન તેવું જ ખાનપુરનું ભોજન. અમે લોકો પ્રધીણ રસોઇયાં રહ્યાં પણ ખાનપુરની જે અન્નપૂર્ણાઓએ રોજ આવીને અમારી રસોઇમાં જે અમૃત રેડ્યું છે તે તો એ રસોઈ જન્મનારા જ જાણે છે. જુવારના એટલા મીઠા રાટલા કોઇ દિવસ ચાખ્યા નહોતા, અને એ બહેનોનું બનાવેલું દાંચલું ! દાંચલું એટલે જુવારના લોટનું ભંડકું. ચંદાઉ છાંકરાઓ દૂધપાક અને શ્રીખંડ જેવી વસ્તુઓ ખૂટાડે એ સમજી શકાય, પણ ખાનપુરમાં તો આ દાંચલું ખૂટવાના દાખલા રોજ બન્યા !

એક તરફથી આ બધા આનંદો, અને બીજી તરફ ચાંદની રાતનાં ભજન અને પ્રાર્થનાઓ, મંજરાં ને ટોલકાં ને ધૃં ધૃં, એ બધામાં અમે તો કામ કરવાનું જ બૂલી જતા ! અને થોડું ઘણું કરતા તે કરીએ છીએ એવું લાન પણ ન રહેલું !

અમારા વિદ્યાર્થીઓએ જનજરૂરોની થોડી પર્યુક્ટિઓ બનાવી તે અહીં ન નોંધુ તો પણ ચાલે. એમાં હતું તો કંઈ નહિ, પણ લીલાં પાંદડાંની ભીંતો અને લીલાં પાંદડાંની છત- વાળા એ મહાશ્વેતો ઘણી જ સોહામણી લાગતી હતી. ગાંધીજીને મારે બનાવેલી ચોરડી નાંણી જોઈને જરા મોટી કરી હતી. તેઓથી ઇચ્છે તો તેમાં સૂવાની પણ વ્યવસ્થા થઈ શકે એવી તે હતી. એ ચોરડીનું મુખ નદીની એક ઘણી જ મુંદર ખીણ સામે રાખવામાં આવ્યું હતું. ગાંધીજીને એ બહુ ગમી ગઈ. તેઓને જેઓ જાણે છે તેમને ખજાર છે કે સ્વચ્છતાનો તેમને મોટો શોખ છે. જન્મવાની, શૈય જવાની, વાંચવા લખવાની અને સૂવા બેસવાની એ બધી જ ક્રિયાઓને માટે એક સરખા ઉપયોગમાં લઈ શકાય તે સ્થાનને તેઓ આદર્શ સ્વચ્છ માને છે. કુદરતી કળાના પણ તેઓ મોટા વખાણુનાર છે. તેમણે મુક્ત કંઠે આ છાપરીઓની સ્તુતિ કરીઃ એના બનાવનાર વિદ્યાર્થીઓનો શ્રમ બર આવી ગયોઃ તેઓ ધન્ય થઈ ગયા. શ્રમના પ્રમાણમાં તેમને ઘણું વધારે મળી ગયું. ગાંધીજીની સ્તુતિ તો જ્યારે આવે ત્યારે મેધના જેવી ઉદાર બનીને આવે છે. પણ શ્રી વક્ષભભાઈ, કે જેઓ ખાંડીમીઠી મમ્મક કરવામાં નિપૂણ ગણાયા છે પરન્તુ કળાના ચાતા તરીકે કોઇ દિવસ બહાર પડેલા સાંભળ્યા નથી તેઓ પણ આ પર્યુક્ટિ જોઈને એટલા પ્રસન્ન થયા કે એ જોઈ ત્યારથી પોતાના મિત્રોને હાથ ખેંચી ખેંચીને એ જોવા તેડી લાવવા લાગ્યા.

લોકોની તૈયારી

આ બધી વાત તો સ્વાગત કરનારાઓની. પણ રાતીપરજ લાઇ બહેનોએ આ પરિવર્તમાં આવવા માટે કેટલી તૈયારી કરી હતી તે જોવું જોઈએ. પરિવર્તને એ લોકોએ એક ખાલી મેળાવડો ગણ્યો નથી. પરિવર્તના નામ નીચે તેમણે દેરિયા ખાદીની પ્રતિષ્ઠા એટલા ચર્ચથી ચર્ચાવી કે કોઈને પણ તેમને વિષે આદર થયા વગર રહે નહિ. એ વેગ એક સરખો ચાર મહિના સુધી ચાલ્યો. પરિવર્તની તૈયારી માટે દરેક છાપરીમાં શું શું થયું એની ને તોંધ આપણી પાંસે આવી શકે તો તેટલી રસિક ખાદીવાતીઓ આંખોને મંચા જાય જે દેરિયાવાળા હશે તેમણે ધરમાં કાંચું હશે અને ખેતર ગયા હશે ત્યાં પાંચું સાથે દેરિયા દેરિયા હશે. જેમની

પાસે રેંટિયો હજી મુઠી નહિ આવેલો હોય તેમણે તેમની ભોળી ગામડિયા રીતે વિચારો કર્યો હશે, મસલતો કરી હશે કે, ક્યાંથી રેંટિયો મળે. આઠ દસ પંદર અને કેટલાંક દાખલામાં તો વીસ વીસ માઈલથી લોકો આવતા રેંટિયો લેવા પહોંચી ગયા છે. કંતેહું સૂતર વણાવવા પણ પાછો એટલો જ શ્રમ લઇને પહોંચી જાય. કેટલાયે સરકત જીવાની આંખોએ પરિષદ પ્રીત્યે પરસેવો ઉતારીને પોતાના સ્નેહી ભાઈ બહેનોને પીછ આપ્યું હશે. કેટલા ઉદ્યોગી માણસો રેંટિયો ક્યાંથી લાવવો, પીંજણ ક્યાંથી લાવવી, એના સંતોષકારક ખુલાસા પોતાના મનમાંથી નહિ મેળવી શક્યા હોય તેમણે વળી લાકડાંમાંથી કે વાંસમાંથી પોતાની મેળે જ આવક્યાં તેવાં રેંટિયા પીંજણ ધરી લીધાં હશે.

મેં 'હશે હશે' એમ બધે લખ્યું છે, પણ એમાંનું બધું જ બન્યું છે. ૧૧૦૦ સ્ત્રી પુરુષોએ પરિષદમાં પોતાના જ ધરના જ સૂતરની પાઠીમાં સજ્જ થઇને આવ્યાં હતાં.

વેંકટી આશ્રમવાળા શ્રી. સુનીલાઈ મહેતા જેમની વ્યવસ્થાશક્તિ રાત્રીપરજના એકેએક સૂતરના તાંતણામાં નેવામાં આવે છે, તેમણે આંકડાઓ તૈયાર કરવાની કળા હસ્તગત કરી લીધી છે. એ આંકડાનો અર્થ મગજમાં ઉતારવાની તરફી લેનારને તેમાંથી કાવ્યના ઘૂંટણ મળી રહેશે. પરિષદની તૈયારીના ચાર માસનું કામ કેટલા વેગથી થયું હતું તેનું માપ દર્શાવનાર આંકડાઓ સુનીલાઈએ તૈયાર કર્યા છે તે નીચે આપું છું:-

૧૯૮૦-૮૧ ના ૧૨ માસમાં ૫૫૦ રતલ કંતાયું હતું

૧૯૮૧-૮૨ ના ૧૨ માસમાં ૨૭૩૬ રતલ કંતાયું હતું

૧૯૮૩ના ફેબ્રુ ૪ જ માસમાં ૨૪૬૦ રતલ કંતાયું.

વળી એક બીજી સરખામણી નેહએ:

૧૯૮૦-૮૧ ના ૧૨ માસમાં ૩૮૮ રેંટિયા વેચાયા હતા,

૧૯૮૧-૮૨ ના ૧૨ માસમાં ૭૦ રેંટિયા વેચાયા હતા,

૧૯૮૩ના ફેબ્રુ ૪ જ માસમાં ૩૬૦ રેંટિયા વેચાયા.

જેમની નજર આ આંકડાઓમાં રહેલું સ્વસ્થ દેખી શકશે તેમને એ આંકડાઓનો દેશ નેવાનું અવસ્થ મન થશે. અને કેટલાકને જે પોતાની આસપાસ આવા જ કે આથી પણ આશાભર્યા આંકડાઓ રચવાનું સૂઝે તો કેવું સારું ?

કોમી છતાં સર્વદેશીય

આઠ્ઠાણીની, અનાવિત્રોની, જૈનોની, ભાટિયાઓની એમ જૂદી જૂદી કોમોની સભાઓ અને પરિષદોનાં વર્ણનો છાપામાં મોટે અક્ષરે અપાયેલાં ઘણીવાર નેવામાં આવે છે. એક રીતે આ રાત્રીપરજ પરિષદ પણ કોમી પરિષદ કહેવાય. પણ પેલી સભાઓથી આ સભા કોમી હોવા છતાં જૂદી તરી આવે છે, કારણ કે એની બધી પ્રવૃત્તિઓ કોમી ન હોતાં સર્વદેશીય છે. રેંટિયાની પ્રવૃત્તિમાં જે એક મોટો ગુણ હોય તો તે એ છે કે તેમાં કોમીપણું ટપી શકે જ નહિ. ઉપમાની ભાષામાં બોલીએ તો પેલી બધી કોમો, કે જે આ દેશરૂપી શરીરનાં જૂઠાં જૂઠાં અવયવો છે, તે પોતપોતાને માટે શણગાર સજવાના અર્વનવા તરીકેઓ શોધે છે, ન્યારે આ કોમ પોતાનો રોગ દૂર કરીને જનું પોષણ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બીજી કોમો કદાચ પોષણ માટે પ્રયત્ન કરતી હશે, તો પણ તેઓ પોતા પૂરતું જ પોષણ ઇન્જેક્શન લેવા ઇલાજથી શરીરની બહારથી જ મેળવી લેવાની તેમની ઇચ્છા જણાય છે.

ખીંછી બધી કેમી હીલચાલોમાં કેમી સ્વાર્થની હીલચાલો હોય છે, ત્યારે આ કેમમાં માલુસ તરીકે સુધરવાની હીલચાલ ચાલી રહી છે. અચાનને જીતવાની, હિંમત કેળવવાની, મંચમની ભાવનાથી મઘ ત્યાગની, અહિંસાની ભાવનાથી માંસ ત્યાગની, નીતિધર્મની ભાવનાથી ભજનમંડળીની, અને સ્વાશ્રય અને સ્વદેશીની ભાવનાથી ખાદીની હીલચાલો તેઓ શાન્ત-પણે ચલાવી રહ્યા છે.

ભાવનાનું પૂર

સંકા કરનાર સંકા ભલે કરે કે ઉપર મેં કહી તેવી હીલચાલ તો ચાલતી હશે, પણ મેં કહી તેવી ભાવના એ તો મારા મનની જ કલ્પના હશે. જે કાંટવાળિયા ડોસાડોસી હમણું જ કાંતતાં થયાં છે અને કાંતતાં થયાં છે ત્યારથી કહે છે કે 'હવેથી અમારાંથી દારૂ તાડી ન જ પીવાય, એનો ત્યારે શો ખુલાસો ? એક લુવાનિયો એનાં બધાં પડોશીઓને ઉત્સાહભરે ખીંછીને પૂછીઓ 'પૂરી પાડે છે, કંઈ પૈસા કેમ ન લેો એમ આપણે પૂછીએ તો હસતો હસતો કહે છે કે પૈસાને શું કરે ? હું તો' અમારા કુળિયાનો પીંગરો ! એના એ વચનનો ત્યારે શો ખુલાસો ? જે તરુણ યુવક અને યુવતીએ પોતાની કેમની બધી રૂઢીઓને બાલુએ મૂકીને હમણું જ એક પાછના પણ ખર્ચ વગર, કોઈ પણ જાતના આડંબર વગર અત્યંત સાદી ધાર્મિક વિધિથી ગાંધીજીની સમક્ષ લગ્ન કર્યું એનો પણ ત્યારે શો ખુલાસો ? બેડોળ છતાં સૌભાગ્યનાં ચિન્હ ગણાતાં હાથપગનાં ચાંદી પીત્તળનાં ઢોળરાં ઉતારવાની વિનંતિ ગાંધીજીએ કરી ત્યારે ઊંચી કેમની સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ કરે તેવું એ કામ અનેક બહેનોએ હસતે ચહેરે કર્યું તેનો પણ શો ખુલાસો ? જે અનેક સ્ત્રીપુરુષો ખજારમાંથી કપડું, ખરીદી લાવી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે તેઓ પણ રાતના ઉઠી ઉઠીને કાંતવાનો રંગ બતાવે છે એનો શો ખુલાસો ? સરકારી સહકારી મંડળીના સંકાશીલ લાભને બદલે કેટલીક મંડળીઓ પોતાની જ સમજણે અને પોતાના જ આશ્રયથી નાની નાની સહકારી પ્રવૃત્તિઓ કરવાને રસ્તે ચડેલી જોવામાં આવે છે એનો પણ શો ખુલાસો ? જેઓ શુદ્ધિ આ સંવાગી માર્ગ ચડેલા છે તેમની સાથે પહેલાંની જ રીતે કામ લેવું હવે શાહુકારોને અને અમલદારોને અશક્ય થઈ પડ્યું છે એનો પણ શો ખુલાસો ?

ધોળા તડકામાં તે દહાડે ભેગો મળેલો એ મોટો ધોળો સમુદાય એ એકથી ધોળા ખાંદીનો જ નહોતો, પરંતુ એ ખાંદીની નીચે ઢંકાયેલા અતિ ધણા વધારે ધોળા ભાવોનો પણ હતો. તે દહાડે એ પરિપક્વના રસ્તા ઉપરના માંડવા નીચે અને ઝાડ નીચે જે અનેક છોકરા છોકરીઓ, ડોસા ડોસીઓ, યુવક યુવતીઓ, રેંટિયા ચલાવતા હતા, તેઓ એકલા જડ રેંટિયા જ નહોતા ચલાવતા, અનેકવિધ આત્મશુદ્ધિનું ચક્ર તેમના દરેકના હૃદયની અંદર સાથે જ ચાલતું હતું.

ખાનપુરની રાનીપરજ પરિપક્વ એ ખાતી મેળાવડા ન હતો, એતો એક દલિત કેમના વાર્ષિક શ્રમનું માપનાર એક યંત્ર આપણે માટે ગોઠવાયેલું હતું. એ યંત્ર ઉત્તરોત્તર ચડતાં જ માપ બતાવ્યાં છે.

ધર્મ એમનું માપ ચડાવ્યાં જ કરે. આપણને સૌને અભિમાન છોડીને આપણા દાસત્વમાં આજ સુધી જુતાએડી એ કેમનું અનુકરણ કરવા નેટલી નમ્રતા આપે અને એમના સૂર્યની આડા જ્યાં આપણે રાહ થતા હોઈએ ત્યાંથી આપણા ઉપર કૃપા કરીને તે જ આપણને ખસેડી લે.

સ્વરાજ આશ્રમ
ખારડાલી

વ્રુગતરામ દવે

પરદેશી ગુન્હેગારોનો ન્યાય ચીની અદાલતોં નહિ પણ એ પરદેશીઓ કરે છે અને તે ન્યાય ચીનના કાયદાકાનૂન પ્રમાણે નહિ પણ પોતાના જ દેશના કાયદાકાનૂન પ્રમાણે કરે છે.

આજે ચીનમાં પશ્ચિમની કેળવણી લીધેલા યુવકસમાજ ઉભો થયો છે. એણે રાષ્ટ્રીય ચળવળ ઉપાડી છે. અહાણુ ચીનાઓને એણે કેળવવા માંડ્યા છે. જ્યાં જ્યાં મજૂરસંઘો નથી ત્યાં ત્યાં એણે મજૂરસંઘો સ્થાપવા માંડ્યા છે. આથી ચીનાઓની મજૂરીના ભાવ વધ્યા છે અને તે આ પરદેશીઓને પસંદ પડતું નથી; અને પસંદ પડે પણ કેવી રીતે?

મિલમાલેકોનું સ્વર્ગ !

શાંગહાઇમાં અંગ્રેજો અને અમેરિકનોની કાપડની મિલો છે. એમાં ચીની મજૂરો ખૂબ ઓછા પગારે કામ કરે છે. એમ કહેવાય છે કે શાંગહાઇ મિલમાલેકોનું સ્વર્ગ છે. અને શા માટે સ્વર્ગ ન હોય ? મજૂરોનું તો એ નર્ક થઇ પડ્યું છેને !

આજે શાંગહાઇમાં આઠ લાખ ચીનાઓ છે અને અંગ્રેજો આઠ હજાર છે. છતાં શાંગહાઇનો તમામ રાજવહીવટ એ આઠ હજાર અંગ્રેજોના હાથમાં છે. ચીનાઓનો તેમાં જરાયે અવાજ નથી. આજે શાંગહાઇમાં ફેક્ટરી એક્ટ જેવું કશુંયે નથી; મજૂરસંઘ સ્થાપવા એ તો ત્યાં ગેરકાયદેસર મનાય છે ! શાંગહાઇ મિલમાલેક માટે સ્વર્ગ કેમ ન બને ?

ચીનમાં જે અંગ્રેજો છે એ બધાયે મૂડીદારો છે. ચીની 'કુલી' સાથે હરીદાઇ કરવા ક્યો અંગ્રેજ જાય તેમ છે ? જ્યારે જ્યારે આ મૂડીદારો અને આ મજૂરો વચ્ચે તફારનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે ત્યારે ત્યારે આ મૂડીદારો આ મજૂરોની છાતી સામે બંદૂકો ધરે છે, બ્રિટિશ સોલ્ડીયરોના ડર બતાવે છે અને મને નવાઇ તો એ લાગે છે કે જે લોકરને બ્રિટિશ આમ પ્રજા પોષે છે એ લોકરનો એ પ્રજાની વિરૂદ્ધ ઉપયોગ થાય છે; છતાં બ્રિટિશ પ્રજાવાદીઓ ચેતતા નથી. શહેનશાહતના તમામ ભાગોમાં આ રીતે જ લોકરનો ઉપયોગ થાય છે છતાં આપણી આંખો ઉઘડતી નથી. આજે શાંગહાઇમાં મિલોની સંખ્યા ઓછી છે પણ એ ઉદ્યોગ દિનપ્રતિદિન વધતો જ જાય છે. અંગ્રેજ મૂડીદારોને શાંગહાઇમાં બેઠાંબે તેટલું સસ્તા ભાવનું રૂ મળે અને સોંધામાં સોંધી-મફતના ભાવની મજૂરી મળે તો પછી લેન્કેશાયરમાં એ મિલો શું કામ ચલાવે ? અંગ્રેજ કામદારોને મોંઘા મૂલની મજૂરી એ શા માટે આપે ? આ રસ્તે તેઓ ઇંગ્લાન્ડની હીલચાલને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

અને મારા આ વિચારને છેલ્લા દાયકાના આંકડાઓથી સમર્થન મળે છે. આજે ચીન સાથેના બ્રિટિશ વેપારના રકાણુ માટે બ્રિટિશ લંડનનો ઉપયોગ નથી થતો-શાંગહાઇમાં ધામો નાંખી પડેલા બ્રિટિશ મૂડીદારોના સ્વાર્થ માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે. યુરોપીય લઘાઇ શરૂ થઇ ભારે, ૧૯૧૫ માં, ચીનનો ૫૦ ટકા વેપાર અંગ્રેજો સાથે હતો. ૧૯૨૪ માં તે ઘટીને ૪૦ ટકા થયો અને ૧૯૨૫ માં ૨૬½ ટકા થયો. એક વરસમાં આવડા મોટા ઘટાડાનું કારણ શું ? આનું કારણ મને પોતાને તો શાંગહાઇમાં બિનહથિયાર ચીનાઓની અંગ્રેજો કરેલી કતલ લાગે છે. આ કતલને પરિણામે ચીનાઓએ બ્રિટિશ માનનો બહિષ્કાર કર્યો અને એને પરિણામે વેપાર ઘટી ગયો.

[ત્યારે જલીઆનવાલાખાગ એકજા હિંદુસ્તાનમાં જ નહિ, ચીનમાં પણ થયેલો બંધાવ છે. હિંદુસ્તાનીઓએ બહિષ્કારનું શસ્ત્ર ઉગામ્યું ને છોડી દીધું. ચીનાઓએ તે વાપરી નબળું અને ૧૯૦૫ માં જેમ જપાને પૂર્વનો રંગ રાખ્યો તેમ આજે ચીને રાખ્યો છે.]

લૂંટારાના મદદગાર અંગ્રેજો

આથી અંગ્રેજો ચીનની રાષ્ટ્રીય ચળવળની શરૂઆતથી સામે પડ્યા છે. અંગ્રેજો અપાઓ ચળવળના ઉપાદેશને ખૂબ પાંડે છે. 'અને' ઉત્તર ચીનના સરદારો જેઓ રખડતા ભટકતા માણસોને હથિયારો આપી નિર્દોષ પ્રગ્નને લૂંટે છે અને રંગડે છે તેમનો પક્ષ કરે છે. ચીની પ્રગ્ન આ લૂંટારાઓ અને તેમના સરદારોની વિરુદ્ધ છે. અંગ્રેજો અને બ્રિટિશ પરદેશીઓ વચ્ચે પડ્યા ન હોત તો આ લૂંટારાઓનો તેણે ક્યારનો પે ખોડો કાઢી નાંખ્યો હોત. પણ અંગ્રેજો આ લૂંટારાઓની દાસરૂપ બન્યા છે. ચીની પ્રગ્ન સ્વદેશભક્તિ અને સંપૂર્ણ હિંસાવાદ રાષ્ટ્રીય ચળવળને ચાહે છે, કારણ કે એના હેઠળ સુસેદ્ધાંતિ અને સહીસહામતી છે.

જાપાન ખસી ગયું.

યુરોપીય લગાઈ દરમ્યાન જાપાન પણ આ લૂંટારાઓની ટોળામાં સામેલ હતું. પણ વોશિંગ્ટન કેન્ફરન્સ પછી જાપાનની આંખ ઉઘરી. અંગ્રેજો સાથેની મિત્રાચારી તૂટી એથી એણે 'ચીન સાથે સારો સંબંધ બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને એથી એ આ ટોળામાંથી ખસી ગયું. ત્યારપછી તો અંગ્રેજોએ આટો આંક વાળ્યો છે; પાંદડાં કરનાં પે એમની વર્તણૂક બદલતર ચંઈ છે. ત્યાં સુધી આ દિશિમાં સુધારો નહિ થાય અને આપણી નીતિ બદલાશે નહિ ત્યાં સુધી એસ્ટિન એમ્બરસેનનાં મને તેમાં વચગાથી ફેરફાર થવાનો નથી એમ માફ મન સાક્ષી પૂરે છે.

હાલ તો ચીનાઓ આ વચનોને બદલે જે સોલ્ડરો એમને ત્યાં મોકલવામાં આવે છે એમનો વધારે વિચાર કરે છે. ચીનાઓ પરદેશીઓની સામે નથી. ૧૯૦૦માં જે બોક્ષરો બળવા થયો હતો તેને અને આજની ચળવળને કાંઈ સંબંધ નથી. બોક્ષરો બળવા તો પશ્ચિમના સુધારાની સામે થનાર અજ્ઞાન, આમ વર્તેલો હતો. આ ચળવળ તો પશ્ચિમના સુધારાને પસંદ કરનાર માણસોની છે અને તેઓ જાપાનના દેશોમાં પોતાનો દેશ સુસેદ્ધાંતિથી ઉત્તુર માથું રાખીને રહે એવી આદર્શવાદી છે. રશિયાને તેઓ ચાહે છે કારણ કે રશિયાનો એ પોતાની મેળે પોતાના હક્કમાં છાંટી દઈ ચીનનાં અંદરે ખાલી કર્યા છે. જો અંગ્રેજો આજે રશિયાનોની માફક દોરતી દાખવે તો આપની કાંસે તેઓ રશિયાનો. જેટલા જ માતૃગર થઈ જાય. પણ આપણે તો એમ કરવાને બદલે ચીનાઓને જોગીયા વીંધીએ છીએ, અને પછી કહીએ છીએ કે 'આ કેવા નિમકદરભ માણસો છે કે આપણને આદત નથી!' આપણું પરદેશખાતું જરા મનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ કરે તો સાહે.

મિ. બાલ્કવિન કહે છે કે શાંઘાઈમાં અંગ્રેજોનાં ખૂન થઈ જાય તો તેને માટે મનુષ્યપત્ર નવાર છે. શાંઘાઈમાં ૮૦૦૦ અંગ્રેજો છે અને ચોટી જ મિનિટમાં તેઓ બીન-તબાવે રડીયો અને કહાનંતમાં નહીં સહે તીવ્ર છે. પણ આમ તેઓ અંગ્રેજી જાણતા તેમની શક્તિઓ પાછળ રહી જાય તેનું શું?

[અનુસંધાન ૮. ૪૨૬]

આપણે એટલોદા ચિનુએ અને કરીમખાને

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકૃતિ

માલાદેવી અને બીજાં નાટકો:—કર્તા: જટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા. પ્રકાશક: કૌમુદી કાર્યાલય, અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

કર્તાનાં એકાંકી નાટકોનો આ બીજો સંગ્રહ છે. આમાંના આશરે આદર્શી, કૃપાન, રક્ષા, સતી જુદાં જુદાં સામયિકોમાં જલ્દાર પડી ચુક્યાં છે અને છેલ્લું માલાદેવી નવું છે. ગૂજરાતીમાં એકાંકી નાટકો સૌથી પ્રથમ આ લેખકે જ લખ્યાં છે અને તેમની, સૃષ્ટિની સ્ત્રીઓ જેવી ઝળકારા કરતી અને પ્રગલ્ભ શૈલીથી વાંચકોમાં તે ફીક આકર્ષક થયાં છે.

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનારૂપે લેખકે પોતે થોડું લખ્યું છે. તેમાં દરેક નાટકમાં કથો લાવ વ્યક્ત કરવાનો પોતાનો ઉદ્દેશ છે તે તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે. ઉદ્દેશો ઉપરથી જણાય છે કે માણસના સામાન્ય મનોભાવો કરતાં માનસમાં રહેલા વિચલણ મનોભાવો પ્રગટ કરવા તરફ સાહિત્યમાં પ્રાચીન કાલથી ચાલતા આવેલા કરતાં કંઈક નવીન મનોભાવો તરફ લેખકને પક્ષપાત છે. ઉદ્દેશો સ્પષ્ટ કરેલા હોવાથી આ ઉદ્દેશો પોતે રસોત્પાદક યર્ધ શકે તેવા સુશ્લિષ્ટ કલાપાયા છે કે નહિ અને તે જરાજર વ્યક્ત થયા છે કે નહિ એ મુખ્યત્વે જોવાનું રહે છે.

લેખકનું જાણખત જોવાને 'કૃપાન' પહેલું વિચારી જોવું વધારે ફીક. પરંતુ, તેમાં માણસમાં ગૂઢ રહેલો એક મનોવ્યાપાર પ્રગટ કરવાનો અભિપ્રાય છે. નવીનચંદ્ર કવિએ કૃપાન નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે. કાવ્યમાં કંઈ વિશેષ નથી. ઘણુંખડું વર્ણન અંગ્રેજી કાવ્યને આધારે કરેલું છે. તેમાં એક પુરુષપાત્ર કૃપાન એક સ્ત્રીપાત્ર ચિત્રા આશળથી છૂટાં પડતાં કંઈક અયોગ્ય વિલંબ કરે છે એમ નારાયણને લાગે છે, તે તેને ભયંકર કહે છે. તનસુખ રમાકાંત જયશી વગેરે સાંલજનાર વર્ગ લગભગ બેદરકાર જ રહે છે, પણ એ વાત નવીનચંદ્રને કાને પડે છે અને તે તેથી ખરેખર ભયંકર અને અનીતિમાન યર્ધ જાય છે. આ નાટકનું વસ્તુ છે.

માનસશાસ્ત્રના વિચલણ જનાવોમાં આવા દાખલા ઘણા નોંધાયા છે. કેંચ રાજ્યકાંતિ સમયમાં દોષિરૂપીઅર કરીને એકે માણસ યજ્ઞ ગયો. તે પહેલાં માહુસ્ટ્રેટ હતો ત્યારે એક માણસને દેહાંતની સજા કરતાં તેને આંખમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં અને રાજ્યકાંતિના સમયમાં તે જ માણસે યજ્ઞ પેટ દગ્ગરોને દેહાંતની શિક્ષા કરી હતી.

પણ શાસ્ત્રની સાચી હકીકત કહેવી અને તેને કલામાં પ્રગટ કરવી એ જે ભિન્ન વસ્તુ છે. અમે ઉપર દોષિરૂપીઅરની હકીકત લખી તેથી એટલો નાનો ફક્ત ફક્ત વાતી ન કહી શકાય. તે તો માત્ર માનસશાસ્ત્રના એક તત્ત્વનું સામાન્ય નિરૂપણ જ છે. તેમાં વિશેષ નામ આવે છે પણ હકીકત તત્ત્વરૂપે જ સમગ્રેય છે. માનસવ્યક્ત આગળ એ તત્ત્વ ત્યારે સૂર્યરૂપે-ચિંશિષ્ટરૂપે પ્રગટ થાય ત્યારે જ તે કલામાં પ્રગટ થયું જણાય. ઉપરની

હકીકત જેમ મૂકી છે તેમ મૂકવાને બદલે પ્રથમ એક દૃશ્યમાં હરકોઈ બે માણસો આવીને હાંબિરખીબરે આંસુ ઢાળતાં દેહાંતની સગ્ન કરી એટલું કહી જાય અને બીજા દૃશ્યમાં કોઈ માણસો આવીને હાંબિરખીબરે હાંબરેને દેહાંતની સગ્ન કરી એ હકીકત કહી જાય તો તેટલાથી પણ નાટક ન બની શકે. પછી ભલે તેમાં સંવાદની છટા હોય, પાત્રોની હરકર હોય અને પાત્રો પોતે ખૂબ અભિનયપૂર્વક એ હકીકત કહેતાં હોય. એ નાટક ન બને, કારણ કે એમાં જે મૂળ ભાવ વ્યક્ત કરવાનો છે તે છેલ્લે મુઠ્ઠી તરવરે જ, પરાક્ષ જ રહે છે. કવિ શેક્સપીયરના મેકમેથમાં તત્ત્વ આલું જ છે. મેકમેથ શરૂમાં સામાન્ય માણસ છે, પછી રાજ્યલોભી થાય છે, પછી ધીમે ધીમે બગડેતા બગડેતા છે. છેલ્લે ખૂતી અને રાજ્યચોર બને છે. એ આખું પરિવર્તન આંખ આગળ થવાથી એ માત્ર માનસશાસ્ત્રીય તત્ત્વ ન રહેતાં કલાત્મકી કૃતિ બને છે.

કૃપાલમાં એમ બને છે? કૃપાલમાં પણ પ્રવેશ છે. પહેલામાં તો નારાયણ માત્ર એટલું જ કહે છે કે કવિ નવીનચંદ્ર ભયંકર છે. અને તે પણ એવાં પાત્રો આગળ કે જે એ જરા પણ માનતા નથી. કવિને ખુદને તો તે ભયંકર કહેતો નથી. માત્ર એટલું બતાવે છે કે અમુક બે ક્ષીરીઓમાં અધરિત વિલંબ થાય છે. નવીનચંદ્ર ત્યાં તો માત્ર આભો બની જાય છે. છેલ્લો ત્રીજો પ્રવેશ વર્ગો પછી બને છે ત્યારે નવીનચંદ્ર ખરેખરો અધમ બની ગયેલો હોય છે એમ બીજાં પાત્રોની વાતચીત પરથી આપણે જાણીએ છીએ. એટલે આ પરિવર્તનનો બનાવ પહેલા અને ત્રીજા પ્રવેશમાં તો માત્ર બાહ્યાક્રી કરીને એટલે કે છુદ્ધિવાપારથી જ સમજવાનો છે. એ માત્ર તરવરે જ રહે છે. તે મૂર્ત થવાને નાટકમાં માત્ર બીજો પ્રવેશ છે. ભયંકર શબ્દ પોતાને માટે બોલાયો છે, એમ નવીનચંદ્ર આ બીજા પ્રવેશમાં જાણે છે અને તાર્કાલિક બહુ બહુ તો એટલું જોવાય છે કે કવિ ભયંકરતાના મોહમાં પડે છે અને પોતાની ભાભી તરફ લોહુપતાથી નેહ રહે છે. આટલા બે બનાવ પણ અંતે તો અસ્વાભાવિક ઉતાવળમાં આપેલા જણાય છે. એમ એક શબ્દ એટલી ઝડપથી અસર નથી કરી શકેતા. કર્તાની મુશ્કેલી એ છે કે જે બનાવને માટે વર્ગો જોઈએ તે બનાવ કર્તાને બે જ દૃશ્યોમાં પતાવવાનો છે; બે દૃશ્યો વચ્ચે વર્ગોનો ગાળો ન જ આવી શકે એમ અમારું કહેવું નથી. પણ જે માનસપરિવર્તનને વર્ગો જોઈએ એમ કર્તા પોતે માને છે, અને જે બતાવવું એ જ આ નાટકનો પ્રધાન હેતુ છે, તે પરિવર્તન એક જ દૃશ્યમાં બે ચાર વાક્યોથી કરવું એ કલાત્મક નિરૂપણ નથી. ખરી રીતે જ્યારે કર્તા ભાવનિરૂપણ માટે એકાંકી નાટક જ પસંદ કરે છે ત્યારે તેમણે ભાવ પણ એ રૂપને અનુકૂળ જ લેવો જોઈએ. લાંબો સમય જેને લાગે તેવાં પરિવર્તનો બનાવવાને ઇન્સેન પણ એકાંકી નાટક નથી લઈ શકેતા અને એવાં નાટકોની શરૂઆત તે પરિવર્તનના અંત આગળથી કરે છે. નાટકના બધા બનાવો નાટક શરૂ થવાના સમય પહેલાં વરસો પહેલાં બની ગયેલા હોય છે.

આ પ્રમાણે મૂળ પ્રધાન ભાવ પરાક્ષ-તખ્તાબદાર રહી જવાથી નાટકનાં સર્વ પાત્રો માત્ર ગૌણ પાત્રો જ હોય છે. એ પાત્રો સામાન્ય અને લગભગ એક સરખા સ્વભાવનાં હોય છે. આ પાત્રોમાં માત્ર નારાયણ કંઈક વિશિષ્ટ સ્વભાવનો છે-અર્થ તો નાટકમાં નવીનચંદ્ર કરતાં તે જ વધારે બાળ ખેંચે છે-આક્રીનાં લક્ષણોની, સામાન્ય છે. રમાકાન્ત બદલે

રમા વાંચી તો થોડા વ્યાકરણના ફેરફારો કરવા પડે બાકી નાટકને કરી વાંચી ન આવે. આવાં સામાન્ય ગૌણ પાત્રોથી પણ જે કંઈક આકર્ષણ રહે છે તે સંવાદની છટાનું છે, પાત્રોની રીતભાતથી નવીનતાનું છે પણ કોઈ હોંઠાં માનવસ્વભાવના દર્શનનું નથી.

અને જે માનવસ્વભાવ પરિવર્તનનું તેમને નિરૂપણ કરવું છે તે પણ પૂરું યથાયોગ્ય થયું જણાતું નથી. માનસશાસ્ત્રનું સત્ય કતો એવું માને છે કે એકાદ આકસ્મિક બોલેલું વાક્ય માણસના સ્વભાવમાં ભયંકર પરિવર્તન કરી નાંખે છે. પણ તેમના નાટકમાંથી એની પ્રતીતિ થાય છે કે માણસમાં ઉત્તમ અને અધમ ધર્મોનાં બીજ અવ્યક્તરૂપે રહેલાં જ હોય છે, અને નિમિત્ત મળતાં તે જીગી નીકળે છે. નારાયણ કહે છે: “એનામાં, એ ભયંકર તત્ત્વ છુપાઈ જ રહ્યું હતું.” એની એને પોતાને ખબર ન હોય. કવિતા લખતાં લખતાં પેલું ભયંકર તત્ત્વ બહાર આવતું ગયું. કૃપાક વ્યારે ચિત્રા પાસે આવે છે તે જ વખતે એ તત્ત્વ બરાબર પ્રગટ થયું હોય. અને પછી એની એ વાતો ક્યો કરવાથી એ તત્ત્વ પૂરેપૂરું બહાર આવ્યું. આ ખડું હોય તો પછી “આપણે એક શબ્દ બોલીએ તેટલામાં પણ સામા માણસમાં સારાં નરસાં અનેક બીજ રોપી દઈએ છીએ” એમ ન. કહેવાય. બીજ તો બહેલેથી જ હતું. નિમિત્ત બહારથી મળે છે એ જ માનસશાસ્ત્રનું સત્ય ગણાય. અસ્તુ.

આ નાટકની આપૂર્ણતા ‘સતી’માં પણ છે. તેની નાપિંદા એક સુધારેની સ્ત્રી છે. નીચ પુરુષના સ્વાર્થની બાજીની એ એક સોબડી બને છે. તેનો ધણી તેને ખુશાલ કાર-ભારીને વેચે છે. એ ખુશાલ એનું સ્ત્રીત્વ હુંદાવે છે. તે રાજાને ત્યાં રાધારાણી થઈને રહે છે. રાજાનો વિશ્વાસ મેળવે છે. પણ રાજા મરતાં પોતે કુમારની રાજમાતા થાય છે ત્યારે તે કસાવનાર ખુશાલને સજા કરે છે, અને પોતાને વેચનાર પતિને દેહાન્તની સજા કરાવી પછી તેના શય સાથે સતી થાય છે. આમાં પણ રાધાનું માનસ એ જ ચમત્કારક છે. પણ એ બધા ચમત્કારો બન્યા કેવી રીતે? પતિ વેચે છે ત્યારે આ સ્ત્રી કરી પણ આનાકાની ક્યો વિના ખુશાલ પછવાડે જાય છે તે તો મનની નિર્મળતા સમજાવે, પણ પછીથી તો તેને પોતાને રાજાને મોહવડા કરવાની ઈચ્છા થઈ હતી એમ જણાય છે.

“શ્રી રાજા તરફ એક આદી નજર કરે છે અને શરમાતી હોય તેમ મ્હોં નીચું કરે દષ મ્હોં પર આવે બોલી ઝડપભર જતી રહે છે.”

એ સ્ત્રીને રાણી થવાની ઇચ્છા ન થઈ હોય તો તે આમ કરે નહિ. અને રાણીપદ પામ્યા પછી તેણે પોતાની સત્તા અને રિયતિનો પૂરો ઉપયોગ ક્યો લાગે છે કારણ કે રાજા તેને પોતાના કુંવરની રાજમાતા નીમે છે. અને કુંવરની સગી મા ‘મ્હોટાંખાના હૃદયમાંથી’ તેને ‘લીધે દયા’ને પ્રેમ જતાં રહ્યાં છે. ‘તે કાષ્ટવત્ થઈ ગયાં છે’. આવી રાજ્યસોબી સ્ત્રી, આવી ઝાત વેચીને રાણી થયેલી સ્ત્રીને પ્રગટ ઉપરના જીવમથી ખરેખર થાય, શોધના કુંવર ઉપર મમત્ત્વ થાય એ કેમ સંભવે! માનવસ્વભાવમાં એ પરિવર્તન અશક્ય છે એમ નથી. પણ આદી પણ ‘કૃપાક’ની પેટિ મુખ્ય પરિવર્તન પરાક્ષ્ રહે છે. પરિવર્તન થયા પછી પણ તેણે રાજા સાથે રાણી તરીકેનો સંબંધ રાખ્યો જણાય છે તે અસંભવ લાગે છે. તેને પોતાના સ્ત્રીત્વ માટે જે કંઈ દર્દ હતું, જેને લીધે તેણે પતિનો ધાન કેરાવ્યો અને પોતે બગાડ મરી, તે કંઈ પણ ક્યો વિના રાજાના મરણ મુખી રાણી તરીકે

રહ્યા કરે એ અશક્ય માગે છે. પછી જે રીતે તરવરતી વીંછણની પેઠે તે વેર લે છે તે આકર્ષક છે, ખુશાલનો એક એ વાક્યમાં હૃદયવેધક નિરૂપકાર કરે છે તે આકર્ષક છે પણ મૂળ પરિવર્તન જ દૃષ્ટિ બદલાર રહે છે.

‘માલાદેવી’ વાંચતાં અમને કેન્ય નાટકકાર ક્યનું મિથ્યા દેવતા (False Gods) યાદ આવે છે. આપણા કર્તાએ ‘મિથ્યા દેવતા’ વાંચ્યું છે કે નહિ તે અમે જાણતા નથી પણ બન્ને નાટકોની સરખામણી કરવાથી માલાદેવીની પરીક્ષા વધારે સારી થશે. એક દેશમાં માલાદેવ જેવી જ મિથ્યા દેવતાની પૂજા થતી હતી. માલાદેવી જેવી જ તેના પૂજારીઓની રાજ્યમાં સત્તા હતી. ત્યાં પણ દેવને માટે કોઈ માણસનો બોગ અપાતો હતો અને જેનો બોગ અપાય તે પોતાને ધન્ય માનતું. અને દેવની પ્રતિષ્ઠા પૂજારીવર્ગ અનેક બુદ્ધાણુથી સાચવી રાખતો. આ દેશનો એક માણસ થોડાં વરસો પહેલેથી રહી આવે છે, ત્યાંના ઉચ્ચતર સંસ્કાર પામે છે અને સ્વદેશ પાછો આવી આ દેવતાપૂજનું મિથ્યાત્વ લોકોને સમજાવે છે. પરિણામે લોકોને મિથ્યા દેવતામાંથી શ્રદ્ધા ઉડી જાય છે પણ તેથી લોકોના મનમાં અને સમાજમાં જે અવ્યવસ્થા થાય છે તેથી ઉચ્ચરાષ્ટ્ર લોકો તેનો નાશ કરે છે. ક્યનના નાટકનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે એમ જ બતાવવાનો છે કે સત્યથી વ્યવસ્થા બગડે તે કરતાં અસત્ય અને વહેમની વ્યવસ્થામાં રહેવું પ્રદૂષિત લોકો વધારે પસંદ કરે છે અને તેથી સત્યના પ્રથમ પ્રધાને હમેશાં શહીદ થવું પડે છે, અને એ સત્ય ક્યએ આહુત કૌશલથી બતાવ્યું છે.

માલાદેવીના બનાવો અમુક ભૂમિકા સૂધી ઉપર પ્રમાણે જ ચાલે છે તે વાંચનાર તરત સમજી શકશે. પણ ‘મિથ્યા દેવતા’ના નાયકની પેઠે, પોતાને સત્ય સમજાય છે ત્યારે માલાદેવી લોકો આગળ તેને પ્રગટ કરતી નથી. સત્યના મહિમાની તેને અસર નથી, નિર્દોષ સ્ત્રીઓના મૃત્યુની તેને અસર નથી, દયાથી કે ન્યાયવૃત્તિથી તે સત્ય પ્રગટ કરવા પ્રેરાતી નથી, લોકનિર્વૌહની દૌલિષ્ટ દલીલથી પોતાની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠાના આધાર રૂપ મિથ્યાચાર નિભાવી રાખે છે. અને એક કલાકાર, જેને માટે તે થેલી થઈ છે, તેને એ મિથ્યાચારમાં સંપડાવવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે, તે સત્યને બદલાર પ્રગટ કરે છે. તેને માટે પોતાનું જીવન ખુએ છે.

કર્તા આ નાટકનો ઉદ્દેશ એવો બતાવે કે એક કલાકારની કિંમત અનેક પ્રાકૃત જનો કરતાં ઘણી વિશેષ છે અને તેને માટે તેની નાવિકા આત્મબોગ આપે છે. પ્રસ્તાવનામાં કર્તા લખે છે કે લોકસત્તાના આ યુગમાં આ કલાપૂજનો આદર્શ સર્વમાન્ય નહિ થાય પણ પ્રજાને આ કલા-આહ્વાનુત્તર જ વિશેષ ઉપકારક છે એમ કર્તાને શ્રદ્ધા છે.

અમારે આ કલાપૂજના આદર્શ સામે વાંધો નથી, અને તેના મહત્વની અમે ના નથી. પાઠતા: પણ કર્તાએ આ નાટકમાં જે વિપરીત રીતે તે સૂચી છે તેથી કલાને હાંનિ થાય છે એમ અમારું કહેવું છે. આ વિપરીતતાનું કારણ કર્તાની પોતાની પ્રાંતિકન્ય માન્યતાઓ છે. તેમને નીતિની સામાન્ય વ્યવસ્થા માટે દેવ હોય એમ લાગે છે અને તે દેવથી તે પોતાની કલા બગાડે છે. જેમ નીતિપૂજકોની નીતિના દુરાગ્રહથી કન્ય ઉપદેશાત્મક યર્ધ રસહીન બને છે તેમ વિવક્ષણનીતિના દુરાગ્રહથી પણ અને તેનો આ અંશબદ્ધ લાભલો છે. માલાદેવીમાં કર્તાનું વિપરીત નીતિદર્શન વસ્તુના સ્વાભાવિક વિકાસમાં અંતરાયરૂપ

થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે માલાદેવીને જ્યારે ખજાર પડી કે માલાપ્રભુની પૂજા ખોટી છે ત્યારે, સત્યની ખાતર, નિર્દોષ સ્ત્રીઓની દયાની ખાતર, ન્યાયની ખાતર, સત્ય હકીકત ને બદાર મૂકી શકી હોત; તેમ કરવામાં પણ અંધ લોકશ્રદ્ધા અને લોકસત્તાનો અનાદર જ થાત અને જતાં નાટક એકલક્ષી અંદર બનતો પણ આ સ્વાભાવિક વસ્તુવિકાસ આપણા નાટકકાર અટકાવી દે છે. કારણ કે તેમની નીતિભાવનામાં સત્ય અને ન્યાયને આદર નથી, આદર છે માત્ર એક વ્યક્તિને ગમી મઠ હોય એવી કોઈ કલાને. અને તેને લીધે તેમની નાયિકા સત્ય કે દયા કે ન્યાયના પ્રસંગે પ્રવૃત્તિ નથી કરતી અને માત્ર પોતાને ગમી તે કલાને જ આદર આપે છે. આમ કરવા, કરાવે તેને ત્રિલોકનાથની અલગ-ઉપકથા મૂળ માલા-પ્રભુની કથા સાથે સાંધવી પડે છે. જન્મે દયા એકરસ નથી થઈ શકતી, મૂળ વસ્તુને અનુદય જે નૈસર્ગિક માર્ગ હતો તે છોડી દેવાથી, આખા નાટકની સમગ્રતા ખંડિત થાય છે, નાટક વ્યવ્રતાદુષ્ટ થાય છે. લોકસત્તાની અવગણનાથી નાટકના રસને દાનિ નથી થતી, કારણ કે સત્ય અને ન્યાયથી પ્રેરાઈને પણ લોકસત્તા વિરુદ્ધ જ કામ કરવું પડત, પણ એક વિશ્વજ્ઞાણુ માન્યતાના પક્ષપાતથી અને તે પક્ષપાત કલામાં ઘુસાડવાથી રસને દાનિ થાય છે.

કલા માટે પણ માલાદેવીને ખરો આદર જણાવો નથી. ખરો આદર હોય તો લોકોને તેડવે શા માટે? ત્રિલોક જવા મુજબે જતાં પોતાની સત્તાને! ઉપયોગ કરી તેને બધી ખાલુથી રોકે શા માટે? અમને તો માલાદેવીમાં એક અલંકારમૂલક વેશજા મિશ્રિત આત્મચિત્તિની લાક્ષણિકતા જ દેખાય છે. કલાના નામ નીચે આ શક્તિ ઘણીવાર પ્રવર્તમાન થાય છે અને સમાજ અને સાહિત્ય બંનેને બગાડે છે.

‘રક્ષા’ના નાટકમાં રક્ષા ધાતું આકર્ષક પાત્ર છે. તેની રપ્તિ, કાર્યદક્ષતા સર્વ કર્તાની કલાનાં લાક્ષણિક નિર્માણ છે. પણ દેટલીક ઝંકના જવાબો મળતા નથી. રક્ષાને પ્રદુષ્ટ માટે આટલો બધો પ્રેમ હતો ત્યારે લગ્ન પછી તેને મિલ્લતા કામમાં આટલો બધો રસ શી રીતે પડ્યો? તેનું સમાધાન કરી લઈએ પણ રક્ષા જેવી ચુરૂતા ચૈતન્યવાળા સ્ત્રીને પ્રદુષ્ટ જેવા યંડા પુરુષ માટે પ્રેમ થવો સંભવે? રક્ષા ઉપર ધ્યાન આપતાં પ્રદુષ્ટ ઉપર નિર્મોહતા પૂરતું ધ્યાન આપી શક્યા લાગતા નથી.

ઉપર કૃપાલમાં જે નાટકની અપૂર્ણતા બતાવી તેથી ‘અશકય આદર્શો’ તદ્દન મુક્ત છે. આદર્શ સાથી અશકય છે, તે પૂરેપૂરું પાત્રોના પરસ્પર વ્યવહારોમાં વ્યક્ત થાય છે. નાટકનો ઉદ્દેશ તત્ત્વરૂપે નહિ પણ મૂર્તરૂપે વ્યક્ત થાય છે. પશ્ચિમના આદર્શ ઊંડા સંસ્કારવાળો, સરકારી નોકરીની સખ્ત તાલીમવાળો, સરકારી નોકરીની જવાબદારી સમજનારો, અંગેજ અમલદારોને અનેક વાર મળેલો પ્રતાપ, નોકરના હાલેવાથી સ્ત્રીને ઉપાડી જવાનું આદેશ કરવાનો વિચાર સરખો પણ કરે, વંદો કૃદી હરપાળની હદમાં જાય એ કંઈપણ મુશ્કેલ છે. એ ‘આદર્શ’ એટલો બધો ‘અશકય’ છે કે પ્રતાપ જેવો માણસ તેનો વિચાર જ ન કરે એમ અને માનીએ છીએ, જતાં પ્રતાપ એમ કરે એમ માનીએ તો પછી નાટક યોગ્ય રીતે આગળ ચાલે છે. દુર્ગો અને વિજ્યા બે બહેનો જેટલી બહાદુર છે તેટલી જ તેજસ્વી સાદસિક પ્રત્યુપનમતિ છે. પરિણામ વિજ્યાનો આપઘાત આવે એ સ્વાભાવિક છે અને કલાની દૃષ્ટિએ ઉચિત છે. પણ જે આદર્શ અત્યારે અસમ્ભવ હોવાથી કોઈ તે પ્રમાણે ચાલવું નથી, અને જે

સ્થિતિનો માણસ તે પ્રમાણે કદી આવવાનો નથી તેવો માણસ તેવો આદર્શ સિદ્ધ કરવા બંધ તો કરણ નિષ્ફળતા જ પરિણમે એમ બતાવવાથી બહુ નિષ્પન્ન થતું અમને લાગતું નથી.

લેખકના ગુણો તરફ અમે દુર્લક્ષ કરવા માંગતા નથી. સંવાદની ત્વરિત હવન્ત ગતિ એ તેમનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગુણ છે. તેમનાં પાત્રો એક જ રીતથી વાતચીત કરે છે, પાત્રોનું વૈવિધ્ય ઝાઝું નથી એ ખરું, પણ તેમનાં કેટલાંક પાત્રો, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ, ચણાં જ આકર્ષક છે. તેમનાં સ્ત્રીપાત્રો પરવસ થઈ નિષ્પ્રાણ થઈ મરેલાં નથી. પણ આત્મ-વ્રદાવાળાં અને સ્વતંત્ર રીતે અને નિઃશરણે આત્મ અભિપ્રાયોની પરીક્ષા કરવાને સદા-તત્પર છે. છતાં નીતિ-સંબંધી કેટલીક વિપરીત લાવનાથી, અને એ લાવનાને કૃત્રિમ રીતે કલામાં ઘુસાડવાથી તેમની કલા સમગ્રતા ખુએ છે અને માનવ-સ્વભાવનાં ગંભીર જોડાણો સુધી જઈ શકતી નથી. પશ્ચિમના કેટલાક આધુનિક વિચારકો અને લેખકો જેવા કે નિચે, શૉના વિચારો અને લાવનાઓ તેઓ પોતે સ્વતંત્ર પરીક્ષા વિના પકડી લઈ કલામાં ઉતારે છે અને તે પર પૂરું પ્રભુત્વ નહિ હોવાથી કલામાં તે લાવનાઓ સુશ્લિષ્ટ રૂપ પામતી નથી. આંક-પૈણ માત્ર બાહ્ય શૈલીનું, સંવાદની છટાનું, પાત્રોનાં નવીન નામોનું, અને તેમની નવીન રીતભાવોનું રહે છે. કદાચ ત્યારે પશ્ચિમના વિચારોનો સંપૂર્ણ સમન્વય કરશે, પોતા સાથે એક કરશે, એકોંકી નાટકને અનુરૂપ જ ભાવ પસંદ કરશે, ત્યારે જ તેમની કલા શબ્દ અને અર્થ બન્નેના સૌન્દર્યવાળા થશે. કદાં જે ઉત્સાહથી અને શોખથી સાહિત્યની સેવા આપ્યારે કરે છે તે વડે વિશેષ પ્રભુત્વ મેળવવામાં પણ સફળ થશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

કદાંચ આ પુસ્તક કૌમુદી સંવક્રગણનું બંદોગ વધારવાના હેતુથી કૌમુદીતંત્રને કોંપ્યું છે એ અભિનંદનવાળું છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે યોગનાર વર્ગ આ પુસ્તક ખરીદી લેખક પ્રકાશક બન્નેને ઉત્તમ આર્થિક સાહિત્ય તરફનો તેમનો આદર જનાવશે.

નોંધ

કવિ ન્દાનાલાલ જન્મસુવર્ણ મહોત્સવ
ગાઇ ચેત્ર શુદ્ધ ૧મે કવિશ્રી ન્દાનાલાલને
૫૧ મું વર્ષ પેહું તેનો સુવર્ણમહોત્સવ સમસ્ત
ગૂજરાતે ઉજવ્યો તે યોગ્ય અને ઉચિત થયું
છે. તેમના પિતા દલપતરામે જીવતાં સુધી
સાહિત્યસેવા અને તે દ્વારા જનસેવા કરી હતી
અને કવિ ન્દાનાલાલે પણ એ જ જીવનની
મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રાખી છે. કવિ ન્દાનાલાલ વીસમી
સદીના ગૂજરાતના માનીતા કવિ છે. ૧૯૦૩ માં
તેમનાં કાવ્યોનો પ્રથમ સંગ્રહ બહાર પડ્યો
ત્યારથી તેમણે એક પછી એક કાવ્યો શુદ્ધ
ભારતીયે ચરણે ધર્યાં છે. લાંબાં કાવ્યો
ધણે સમયે ગૂજરાતને તેમણે જ આપ્યાં છે.
તેમની પ્રેમભાવના શુદ્ધ ઉત્પાદનમય આનંદી
રમતિયાળ અને બધનમુક્ત હોઇ ગૂજરાતના
જુવાન વર્ગને તેમણે એક વીણા ઉપરાંત મંત્ર-
મુગ્ધ કરી રાખ્યો છે. તેમના પિતાની પેઠે
તેમને ગૂજરાતની સર્વ કામો અને ગૂજરાતના
સર્વ ધર્માનુયાયીઓ માટે મદાનુભૂતિ છે. દેશની
નવી દૌષ્ટયાઓ, દેશના મહાન પુરુષો વગેરે
તરફ પણ તેમણે વારંવાર આદર બતાવ્યો છે.
આવા એક કવિનાં પચાસ વર્ષ પૂરા થયાં એ
પ્રસંગે ઉદાર ગૂજરાત ઉત્સવ બિજલે એ રજા-
ભાષિક છે અને ગૂજરાતને શોભાપ્રદ છે.)

પણ અમારે રાજ્યદ જાણવું પડે છે કે
છેલ્લાં કેટલાંક વરસોથી કવિગ્ય પાતાની વિચાર
સૃષ્ટિમાં જે કદુતા કેળવવા માંડી છે તેનાથી
આ મંગલ પ્રસંગ પણ મુક્ત રહી શક્યો નથી.
એક સામાન્ય માણસ પણ સમયોચિત સૌજન્ય
અને સદ્બોધ એક વિવેક તરફ રાખી શકે
તેટલું પણ કવિશ્રી રાખી શક્યા નથી. મુંઝવ

વગેરે અને અમદાવાદના ઉત્સવ પ્રસંગોના
આવા બનાવ એક પછી એક બહાર પડતા
જાય છે. મહાત્માજીએ મુંબઈના પ્રસંગે જે
સંદેશો મમતાપૂર્વક મોકલ્યો તે સામે કવિશ્રીએ
વાંધે લીધો અને તે ન વંચાવ્યો. સત્યામાં
તેમની જ ઈચ્છાથી કેટલાક સાક્ષરોને આમંત્રણ
નહિ મળેલું એમ પણ સાંભળવામાં આવે છે.
શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈ દાગર હતા છતાં
કવિએ તેમના પર અને શ્રીયુત રમણભાઈ તથા
શ્રીયુત આનંદશંકરભાઈ ઉપર અધિવેદનો આદેશ
મૂક્યો. તેમાંથી શ્રી નરસિંહરાવભાઈનો પ્રત્યુત્તર
અમને સંતોષકારક જણાય છે અને બીજા બે
શુદ્ધરથી જાણ ન આપે તો તે પણ અમને
ઉચિત લાગે છે. વગેરેમાં સાહિત્યસભા તર-
ફથી શ્રીયુત મટુભાઈ કાંટાપાળાને હાથે માનપત્ર
મેંવા ના પાડી અને હાં કરીને શ્રીયુત બંધન
જેમણે તેમનાં કાવ્યો કદી વાંચ્યાં નહિ હોય,
તેમને હાથે માનપત્ર લીધું. અમદાવાદમાં તો
તેમનો હાં અને દુરાગ્રહ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા.
ઉત્સવને પહેલે દિવસે શ્રી ચંદ્રશંકરે, રાણુજી
શા માટે, કવિશ્રીને શાન્ત રહેવા અને જીમ
પર રાખવા જાહેરમાં શિખામણ આપી. તેનો
પ્રત્યુત્તર કવિશ્રીએ એવો વાળ્યો કે એમની
કદુતા એ પોરૂપ હતું, મીઠાની ખારાશ જેવી
પાંચર અને નરસિંહ હતા, અને વિનાશાય
જી કુલકુતામ અને ચઘાદવિ કડોંગાજી
મૃદુલિ નુસુમાદવિ એ વાક્યાથી તેને સમ-
ધન મળતું હતું. પહેલું વાક્ય તો ઇશ્વરના
અવતારને જ શોભે, પણ ઇતિહાસમાં ધર્મનાં
વાક્યોથી જ હમેશાં અન્યાય અને લુભો થયાં
છે તો સાહિત્યમાં પણ થઈ શકે. અને બીજા

વાક્યમાં પરાપર સંબંધ જોતાં વળતો અર્થ ધાનકે નથી પણ સદનશીલ છે એ કવિશ્રીને કોણ સમજાવે ?

ખીજે દિવસે તો કવિશ્રી ઔચિત્યની છેલ્લી સીમા પણ વટાવી ગયા. અમદાવાદે આપેલા માનના જવાબમાં તેઓ અમદાવાદનો ઇતિહાસ આપવા લાગ્યા. અમદાવાદના મદાન રાજકર્તાઓ ગણાવ્યા, કવિઓ ગણાવ્યા, ધાર્મિક નેતાઓ ગણાવ્યા અને એ શ્રેણીમાં છેલ્લું મોક્ષમંદિરના સ્થાપકનું નામ પણ આપ્યું. સૂર્ય સલાએ ધાયું કે દલે કટુતાનો પ્રસંગ ખતી ગયો. ત્યાં કવિશ્રીએ મદારમાહિના આગમનની વાત કરી, તેથી અમદાવાદને લાભાલાભ ખતે થયા છે એમ જણાવતાં અમદાવાદના અને અસહકારના કેટલાક અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તાઓને 'અદમાદ' કહ્યા. કવિના આ વિચારો મંદાર છે અને તેથી આવું અધરિત ઉચ્ચારણ ન કરવાને કવિ અને આ ઉત્સવના એક મંત્રીને ખાનગી સમજૂતી પણ થઈ હતી. કવિએ એ વિચારો પોતાના લાપણમાં લખ્યા પણ નહોતા છતાં બોલતી વખતે તેઓએ નામ દઇ કેટલાક સંદૃશ્યો ઉપર આંક્ષેપો કર્યા અને પોતાના જ ઉત્સવને દિવસે 'શ્રેમ શ્રેમ' શબ્દોની વધામણી ગેળવી. અમને ખાત્રી છે કે કવિ આ ક્ષોભ થયા છતાં બે પોતાના દુરાગ્રહમાં આગળ જત તો સલાને હાથે વધારે ગંભીર સ્વરૂપનું અપમાન પામ્યાં.

અમને સૌથી ખરાબ તો એ લાગે છે કે જે ગાંધીજીને સમસ્ત ગૂજરાત અને આખું જગત એક સરખું માન આપે છે તેમને વિશે પણ વધારે પડતું બોલતાં તે અચકાયા નહિ. તેમનાં બધાં વચનો જેટલાં અવિચારી હતાં તેટલાં અપ્રસંગિક અને અનુચિત હતાં. અમદાવાદે તેમને માન આપવા બોલાવ્યા હતા. કોઈ ગૂજરાતના કાર્યકર્તાઓ ઉપર આંક્ષેપો કરવા બોલાવ્યા નહોતા. અને જેમ કવિની

લાગણી દરેક જાગૃતમાં સચવાતી હતી, તેમ તેમણે પણ અમદાવાદની-ગૂજરાતની પૂજ્ય અને માન્ય વ્યક્તિઓ મારેની શ્રોતાઓની લાગણીને માન આપવું જોઈતું હતું. કવિ શ્રી નરસિંહરાવભાઈની 'રિટર્ન વિઝિટ'ને માટે એટલું લગાડે છે તો કવિના યજ્ઞમાનોની લાગણીનો તેમણે જરા પણ વિચાર કરવો ઘટતો હતો કે નહિ ? અને કવિશ્રીએ સમજવું જોઈએ કે ગૂજરાતે તેમને કવિ જ ગણ્યા છે, ગૂજરાતના પૂજ્ય ગાંધીજી ઉપર ન્યાયાસને બેસી ચુકાદો આપવાના અધિકારી ગણ્યા નથી; અને કવિશ્રી છે તે કરતાં અનેકગણા સારા કવિ હોય તો પણ, જે નાગરિકતા, ઔચિત્ય, વિવેક, સૌજન્યનો અભાવ તેમણે બતાવ્યો છે તે લેશ પણ હોય ત્યાં સુધી, એ અધિકાર તેમને કદી મળવાનો પણ નથી.

આ પ્રસંગે અમને કવિના પિતા દલપતરામ કવિ યાદ આવે છે. દલપતરામભાઈ સમાજજનક હતા, હમેશાં મીઠાશ રાખતા, માલુસની ખોડ પણ સૌમ્ય રીતે હસીને દર્શાવતા. કવિશ્રીમાં દલપતરામભાઈનો શ્વેદભીનો દંશરહિત હાસ્યરસ નથી તે સાથે તેમનો વિવેક, ઔચિત્યશુદ્ધિ, મીઠાશ, પણ નથી.

કવિશ્રી જે દુરાગ્રહથી પોતાના કથનને વળગી રહ્યા છે તે જોતાં તેમને કોઈ કહેવામાં અમને સારું લાગતો નથી. માત્ર ધન્યવાસે સચિન્ત માગીએ કે કવિને આ માનસિક વિવશતાથી સત્તર મુક્ત કરે.

સર રમણભાઈને માનપત્ર

ગૂજરાત પોતાના સપ્તોત્તી કદર કરી બંધે છે. મધતા.૧૯ એપ્રિલને રોજ સર રમણભાઈએ કરેલી સાહિત્યસેવા અને જનસેવાને માટે અમદાવાદના સંભાવિત ગૃહસ્થોએ તેમને માનપત્ર આપ્યું છે. સર રમણભાઈના કુટુંબની સમાજસેવા મશહૂર છે. તેમના સદગત પિતા મદીપતરામભાઈએ જેમ

સમાજસુધારામાં નિર પગલાં ભરીને અને સાહિત્યદ્વારા જનસેવા કરી હતી તેમ સર રમણભાઈએ હાલું ઘણી નાની વયથી પોતાની પ્રતિભાદ્વારા સાહિત્યની અને સમાજની સેવા કરી છે. અમદાવાદની કોઈકે જ નંદેર સંસ્થા એવી હશે ત્યાં સર રમણભાઈએ જ્ઞાનદારીવાળો અધિકાર નહિ 'સ્વીકૃત્યો' હોય. અને અમદાવાદ યુનિવર્સિટીમાં તો તેમણે સતત યોગીસારસે સેવા કરી છે. તેમની સાહિત્યની સેવા તો 'તેમનાં' પુસ્તકોમાં અને અનેક લેખોમાં સ્પર્શિત છે. તે સાથે તેમની શીતલ સુજનતાથી ઈશો સર્વ વર્ગમાં પ્રિય અને આદરણીય થઈ રહ્યા છે.

આ પ્રસંગ લેડી વિદ્યાગૌરીને પણ ધન્યવાદ આપવાનો છે. તેમણે સર રમણભાઈના ઉચ્ચ આશયો પાર પાડવામાં સદાધર્મચાર કરેલો છે. પોતાની વિદ્વતા અને સંસ્કારિતાથી જીવનના સર્વ પ્રદેશોમાં જનસેવા કરી છે. આપણા ગૃહજાતમાં સંસ્કારી દંપતીમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવનાં સર અને લેડી નીલકંઠ ચિરકાળ ગૃહજાતની પ્રગતિ તંદુરસ્તીમાં નિહાળે એમ ઈચ્છીએ છીએ.

શાહીદ મુલાય બોઝ

“મિ. મોજરલીના એકેએક વાક્યનું મેં મનન કર્યું છે. મને એમની શરતમાં માણસાઈ નથી દેખાતી. એ અન્યાયી છે, અદ્વિતીય છે. મારી જન્મશ્રમિને સદાકાળને માટે છોડી દેવી એના કરતાં જેલમાં સડી સડીને મરવું મને વધારે પ્રિય લાગે છે. આવા મોતથી હું બીજો નથી, કારણ કે ક્રીતિનાં કાર્યમાં મૃત્યુની સમાધિ પર ચણાય છે.”

બંગાળી વીર મુલાય બોઝે એમના બંધુને લખેલા પત્રમાંના આ શબ્દો છે. સરકારે તેમને મૃત્યુ અને દેશત્યાગની વચ્ચે પસંદગી કરવા આજ્ઞાન કર્યું છે. એમણે દેશત્યાગ કરતાં મૃત્યુને વધારું ગંધ્યું છે અને જાણવું છે કે:

“આજે મારા આત્માને પરમ સંતોષ છે. પ્રભુએ મારી જે કસોટી કરવા ધારી છે એમાંથી હું પાર ઉતરીશ એમ મને લાગે છે. આપણા દેશનાં પાપો માટે પ્રાથશિત કરવા પ્રભુએ મને પસંદ કર્યો હોય એમ મને લાગે છે. હું મારાથી બની શકે તેટલું પ્રાથશિત કરી કૃતાર્થ થઈશ અને દેશઝલ્મમાંથી મુક્ત થઈશ.”

સરકાર તેમના દેહને હણી શકશે પણ તેમનો આત્મા તો અમર છે એ લાખને એ દેશવીર નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે:

“અમે મરીશું પણ અમારા વિચારો નહિ મરે. અમારા વિચારો પ્રજાના સ્મૃતિપટ પરથી નહિ ભૂંસાય અને લાવિ પ્રજા અમારા સેવેલાં સ્વપ્નાની ઉત્તરાધિકારી બનશે એ આશાએ અને એ શ્રદ્ધાએ આટલાટલાં દુઃખો મળ્યા છતાં અમારા દેહને ટકાવી રાખ્યાં છે, અને સદાએ ટકાવી રાખશે.”

વાય અને સર્પ, ક્ષય અને જ્વરાદિના મહાન ઉપદ્રવોથી પીડાતા, મૃત્યુને કંઠિ ઉમેશ આ પરહુજગારોનો આધાર તેમની અવિચળ શ્રદ્ધા છે. જીવન કરનાં સ્વદેશ તેમને વધારે વડાલો છે અને એક સુધરેલી (?) સરકાર દેટલી હદ સુધી નિષ્ફર અને અન્યાયી થઈ શકે છે તે સિદ્ધ કરવાને માટે જ જાણે તેમનાં કાષ્ટવત્ કાર્ષ્ણિક તકી રહ્યાં હોય એમ લાગે છે. એ કાર્ષ્ણિકમાં પ્રજાના આત્માનો વાસ છે, ભારતવર્ષના પુરાણપ્રસિદ્ધ સૌર્યનો અને ક્ષાત્રવત્નો વાસ છે, પરાધીન ભારતને બંધન-મુક્ત કરનાર ગ્રેરણનો વાસ છે. બંધુઓ, તમારા દેહને મોહ કરી બંગાળ પ્રાંતિક પરિપાત્તા પ્રતિનિધિઓએ તમને સરકારની શરત સ્વીકારવાની સલાહ આપી છે, પણ તમે તો ભારતવર્ષને માટે જેમ જીવી જાવો તેમ મરવા પણ તૈયાર બેશો છો. બંગાળ બહુરતના વચ્ચેના છે. બંગાળે જગતને શ્રેષ્ઠ કવિવર

આપ્યા, શ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આપ્યા અને શ્રેષ્ઠ શહીદ પણ બંગાળના જ ઉદરમાંથી પાકશે એમ જણાય છે. તમ સરખા શહીદોના શોધીથી ભારતનું મુક્તિમંદિર ચણવાનું છે. પ્રભુ તમને એ મંદિરનો પાયો નાંખવાનો યશ આપે !

* * *

સંયુક્ત મતદાર મંડળો

હિંદને હાલની પરંતંત્રતાની બેડીમાં જડી રાખનાર ઘણી વસ્તુઓમાંની એક જુદાં જુદાં મતદાર મંડળની યોજના છે. આ યોજનાથી સરકાર ગમે તે વખતે એક પક્ષને હાલચ બતાવી પોતાની તરફ ખેંચી શકે છે અને આ રીતે જુદાં રાષ્ટ્રોને રાજ્ય ચલાવવાની નીતિ કુરાળનાથી અમલમાં મુકી પોતાના હાથ મજબુત રાખે છે.

જુદાં જુદાં મતદાર મંડળની યોજના મૂળમાંથી જ ખરાબ છે, પણ હિંદની હાલની સ્થામાં તેને નમાવવું પડે તેમ જ હતું. એટલે બધા પક્ષના આગેવાનો તે નબી રહે જ્યાં પણ બે પક્ષો વચ્ચે કેવી રીતે સત્તા હશે તે માટે પ્રયત્નો કર્યા જ કરતા, અને પરિણામે ૧૯૧૬ ની લખનૌની મહાસભામાં હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે કરાર થયો અને થોડા વખત બાદને લાગ્યું કે હવે હિંદુ અને મુસલમાનો બેગા મળી સ્વરાજ્ય મેળવવાના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થશે. પણ તે આશા નિષ્ફળ નીવડી અને વખત જતાં મુસલમાનોએ વધારે પ્રતિનિધિત્વની માગણી કરી. એટલામાં અસહકાર આંદોળ અને ખીલાફતના કારણે ત્રીધે મુસલમાનો તેમાં જોડાયા અને થોડા વખત તો એ પૂર્ણ હિંદુમુસ્લીમ ઐક્ય થયું હોય તેમ દેખાયું. પણ થોડા જ વખતમાં ખીલાફતના પ્રશ્નનો નિર્ણય થઈ ગયો અને મુસલમાનોએ પોતાની માગણી શરૂ કરી. દશબંધુ દાસે મુસ-

લમાનોને પોતાના પક્ષમાં લેવા બંગાળના માટે કરાર કર્યો અને તેમાં મુસલમાનોને વધુ હક આપવાનું કહ્યું. પણ તેની ચે ધારેલી અમલ ન થઈ અને વખત જતાં મુસલમાનો મુસ્લીમ લીગ મારફતે પોતાની માગણી વધારે ને વધારે બેરમાં કરવા લાગ્યા અને તે બાબતને દરાવ ગયા હીમેજરની બેઠકમાં પણ થએલા.

પરંતુ આ બધા વર્ગો દરમ્યાન રથે રથે થએલાં ટુલ્લો અને કોમી ગેરની લાગણીથી કેટલાક આગેવાનોનાં મન ઐક્ય કરવા તરફ વળેલાં અને તે મુજબ ગયા. માર્ચ માસમાં આગેવાન મુસલમાનો દિલ્હીમાં બેગા મંળ્યા અને હિંદુ મુસ્લીમ ઐક્યની યોજના ઘડી. આ યોજનામાં એક વસ્તુ જે ઘટ હતી તે તો થઈ અને તે જુદાં જુદાં મતદાર મંડળને બદલે સંયુક્ત મતદાર મંડળનું ધોરણ સ્વીકારવાની. પણ મુસલમાનો આ વસ્તુ સ્વીકારે તે પહેલાં તેમણે હિંદુઓ પાસે અમુક માગણીઓ રજુ કરી અને તે તે માગણીઓની સ્વીકાર થાય તો જ તેઓ સંયુક્ત મતદારનું ધોરણ સ્વીકારે એમ જાહેર કર્યું. આ માગણીમાં સિંધને એક જુદો પ્રાંત બનાવવો તેમ જ વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતને સંપૂર્ણ સુધારા બક્ષવા તે બાંબતો હતી. વળી બંગાળ તેમ જ પંજાબમાં પ્રતિનિધિત્વનું ધોરણ વસ્તી પ્રમાણે રાખવું અને સિંધ તેમ જ વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતો કે જેમાં મુસલમાનોની જગરી બહુમતિ છે, તેમાં હિંદુઓના પ્રતિનિધિત્વનું પ્રમાણ હિંદુ બહુમતિવાળા પ્રાંતોમાં મુસલમાનોને જે મળે તે રાખવું. આ પ્રમાણે શરતો હતી અને તે પણ જો અગાઉ જણાવેલી શરતોનો સ્વીકાર થાય તો જ.

કોઈ પણ બે પક્ષ વચ્ચે એકતા ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે બંનેને બેગા થવાની ખરા દીલની ધગશ હોય અને તે માટે તોડખેટ કરવા તૈયાર હોય. આ બાંબતમાં પણ એમ કહેવામાં આવે છે કે મુસલમાનો ખરા હૃદયથી

એકતા કરવા તૈયાર છે, કારણ કે ગયા ડીસેન્-
ચરમાં તેમણે જુદાં મતદાર મંડળ જ હોવાં
નેહએ એમ દર્શાવેલું અને ત્રણ માસ પછી
સંયુક્ત મતદાર મંડળની તરફેણ કરે તે હૃદય-
પક્ષે સ્વયં છે. પણ જે હૃદયપક્ષે હોય તો
મુસલમાનો કદી એમ ન કહે કે અમારી
ઉપરની શરતો સ્વીકારો તો જ અમે સંયુક્ત
મતદાર મંડળનું ધોરણ સ્વીકારીએ, અને જે
ન સ્વીકારે તો નહિ. સંયુક્ત મતદાર
મંડળને અને સિધ તેમ જ વાયવ્ય પ્રાંતને
જુદા પાડવાની યાજ્ઞતને શું સંબંધ છે
તે સમજાય તેમ નથી, અને તેની શરત ભલે
હોય તો પણ તેમાં છુટછાટ મુકના તેઓ તૈયાર
હોવા નેહએ; પરંતુ જ્યારે એમ કહેવામાં આવે
કે અમારી શરતો સ્વીકારો અથવા તો સત્તા
કરવાનું માંડી વાળો-એ તો જેવી રીતે ગીનને
એમ કહેવામાં આવેલું કે ચારીણ લો અથવા
તો લડાઈ સ્વીકારો તેના જેવી વાત થઇ. આ
કાંઈ સત્તાદ કરવાની ધમકા પુરવાર કરનાર
વસ્તુ નથી. વળી ધારો કે સિન્ધને જુદો પ્રાંત
પાડવામાં આવે તો પણ ત્યાં હિન્દુ લઘુમતિનું
રક્ષણ થશે તેની શી ખાત્રી? હમણું જ લાર-
ખાનામાં થએલું હુસ્સડ તે બાબતમાં શંકા
ઉત્પન્ન કરે છે. આ સામે એમ દલીલ કરવામાં
આવે છે કે હિન્દુ બહુમતિવાળા મુસલમાન
મુસલમાન લઘુમતિના રક્ષણનું શું? પણ જે
પાછલો ઇતિહાસ તપાસશો તો જણાશે કે
હિન્દુ-મુસલમાન કલહનું મૂળ પંમજ છે કે જે
પ્રાંતમાં મુસલમાન બહુમતિ છે. બીજે નંબરે
બંગાળા આવે કે જ્યાં પણ પંમજ જેવી જ
સ્થિતિ છે. જ્યારે મદ્રાસ કે જ્યાં હિન્દુઓની
જગીરી બહુમતિ છે ત્યાં કોઈ પણ જાતના
હુસ્સડનું નામ નથી. તો પછી સિન્ધને પણ
પંમજ તેમ જ બંગાળાની હારે મુકીને હિન્દુ-
ઓએ શા માટે સંકટ સ્વીકારવું ?

માટે એકાની બાબતમાં આત્મ સત્તા

બાબતે મુકવા નેહએ અને સંયુક્ત મતદાર
મંડળનો જ તેના શુદ્ધોપ પ્રમાણે વિચાર કરવો
નેહએ. પ્રતિનિધિત્વની બાબતમાં કયું
ધોરણ સ્વીકારવું તે બાબત સંપૂર્ણ ચર્ચા કરવી
નેહએ, બન્ને પક્ષોને હિતકર હોય તેવા
નિર્ણય પર આવવું નેહએ એમ અમારો
મત છે. પણ આમ કરે તો જ સત્તાદ કરીએ એ
વાત ઐક્ય કરવાની ઇચ્છાનાં ચિહ્ન નથી
જતાવતી, પણ સામા પક્ષને પોતાની શરતો
સ્વીકારવા ફરજ પાડવા સમાન છે. તેથી દેશ-
નેતાઓએ સંપૂર્ણ વિચાર કરી બન્ને પક્ષો
વચ્ચે સંપૂર્ણ અને કાયમનું ઐક્ય કરવાના
પ્રયત્નો કરવા નેહએ.

હિન્દુ મહાસભા

હિંદમાં અત્યારે જેટલી ન્યાતો અને ધર્મો
પ્રવર્તે છે તેટલી બમ્બે તેથી પણ વધારે તે
ન્યાતો અને ધર્મને લગતી સંસ્થાઓ ચાલી
રહી છે. આ સંસ્થાઓમાંની લગભગ ઘણી તો
પોતાનું ધ્યેય પણ જાણતી હોતી નથી. કેટ-
લીકનાં ધ્યેય કામસામી અથગતાં હોય છે
જ્યારે કેટલીક વિરોધી ધ્યેયવાળા હોય છે.
આખા હિંદને માટે પણ બધા જેને માનતા
હોય તેવી એક પણ સંસ્થા નથી કે જે આખા
હિંદનો અવાજ રજુ કરે છે એમ કહી શકાય.
જે કે અત્યારે તો આખા હિંદનું વાહન હિંદી
મહાસભા જ હોવી નેહએ અને છે એમ પણ
કહી શકીએ, છતાં કેટલાકાં તેને પોતાની
માનવા હજી પણ તૈયાર નથી એ હિંદનું
કમલાગ્ર્ય સ્વયંચાલ. હિંદને લગતા વિચાર કરવા
માટે અને તેની પ્રગતિના માર્ગોનો નિર્ણય
કરવા માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભા જ હોવી નેહએ,
પરંતુ અત્યારે ધાર્મિક જીવન ચોમેર પ્રવર્તે રહ્યું
છે અને છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષથી કોમી સંસ્થાઓ
આગળ આવી ગઈ છે અને સર્વ બાબતોનો
કોમી દષ્ટિએ જ વિચાર કરવો નેહએ એ

મતનું પ્રતિપાદન કરી રહી છે, જેને પરિણામે રાષ્ટ્રીય મહાસભા મારફતે સમગ્ર હિંદના હિત અને પ્રગતિનો વિચાર ટોચે જ મુકાયો છે એમ કબુલ કરવું પડશે.

ખીલાફતનો પ્રશ્ન બંધ થયા પછી મુસલમાનો મુસ્લીમ લીગ તરફ વળ્યા છે અને શુદ્ધિનો પ્રશ્ન ઉભો થયા પછી હિંદુઓ હિંદુ-મહાસભા તરફ વળ્યા છે. અત્યારે આ બંને સંસ્થાઓ પોતાપોતાની કામ માટેના દ્વારપાળની જેમ કામ કરે છે અને પરિણામે એકબીજાના આગેવાનો વચ્ચે તેમ જ કોમો વચ્ચે કડવાશ અને વહેમની લાગણી પ્રવર્તે છે. આ બંને સંસ્થાઓ, તેમની પ્રગતિ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા વાતાવરણને લીધે રાષ્ટ્રીય મહાસભા પોતાનો માર્ગ સરળ કરી શકતી નથી કારણ કે મહાસભામાં બંને સંસ્થાઓના આગેવાનો પણ છે.

આ બંને સંસ્થાઓમાંથી કોણ હાકલી પરિસ્થિતિ માટે જવાબદાર છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે પરંતુ તે બંને માટે એક વસ્તુ તો કહી જ શકાય કે તેમણે સમગ્ર હિંદનો વિચાર બાળુએ મુક્યો છે અને એક રીતે દેશમાં પ્રવર્તતી એકતાની ભાવના તોડી છે અને તેનો પ્રચાર અટકાવ્યો છે.

આ સંસ્થાઓ ધાર્મિક અથવા કોમી બાબતોનો વિચાર કરતી હોય તો તો ઠીક, પરંતુ તેમણે તો રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું-રાજકીય પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવાનું કામ પણ પોતાનું માની લીધું છે અને તે પ્રશ્નનો પણ કોમી-દષ્ટિએ વિચાર ચલાવવો નોંધ્યો એમ જાહેર કયું છે. અને બંને સંસ્થાઓ એવા પણ માણસો મળ્યા આવે છે જેઓ એટલે મુઘી જાહેર કરે છે કે મહાસભાને તે બાબત વિચાર કરવાની જરૂર નથી અને જો તે કંઈ કરશે તો અમારે મંજૂર નથી. આવી લાગણી હિંદુઓ કરતાં મુસલમાનોમાં વધુ પ્રવર્તે છે એમ અમારે

સખેદ કબુલ કરવું પડશે કારણ કે મુસલમાન આગેવાનો અને ધર્મગુરુઓ મુસ્લીમ લીગની સભામાં જોડાવી હાજરી આપે છે અથવા રસ લે છે તેવા રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બાબતમાં લેતા નથી; અને વળી કેટલેક સ્થળેથી એવી પણ દલીલ થાય છે કે હિંદુ મહાસભાએ જુદું અસ્તિત્વ ધરાવવાની જરૂર નથી કારણ કે રાષ્ટ્રીય મહાસભા એ હિંદુ સભા છે બ્યારે મુસલમાનોના હિતનો વિચાર કરવા મુસ્લીમ લીગે હોતી જ નોંધ્યો. અમને તો એમ જ લાગે છે કે બંને સંસ્થાઓ ન હોવી નોંધ્યો અને બંનેના આગેવાનોએ મહાસભાના છત્ર નીચે બંધી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવી નોંધ્યો. અને જો ઉપરની સંસ્થાઓ રહેવાની હોય તો તેમણે ધાર્મિક અથવા તો પોતાની કોમને લગતા પ્રશ્નો જ ચર્ચવા નોંધ્યો.

ગયા માસમાં હિંદુ મહાસભાની બેઠક બિહારના પાટનગર પટણા ખાતે મળી હતી. એ સભામાં ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજિક સમસ્યા પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આવ્યા હતા. પ્રમુખસ્થાને ડૉ.મુંડે હતા. તેમણે તેમના ભાષણમાં અસ્પૃશ્યતા ઉપર પુષ્કળ ભાર મુક્યો હતો અને તેથી પણ વધુ ભાર હિંદુ-મુસલમાન અંતર ઉપર મુક્યો હતો. આ પ્રશ્નને અંગે તેમણે હિન્દી મજેલી મુસલમાન આગેવાનોની સભાનાં નિર્ણય વિષે કહ્યું હતું અને જણાવ્યું હતું કે બાબતની પરિસ્થિતિમાં અથવા તો જે વક્તવ્ય મુસલમાન આગેવાનોએ તે નિર્ણય બાબત અખત્યાર કરી છે તે જોતાં, હિંદુઓએ તે બાબત વિચાર ચલાવવાની જરૂર નથી. આ નિર્ણય બાબત અમે જુદી નોંધમાં વિચાર ચલાવ્યો છે. પરંતુ અમારો દૃઢ મત છે કે આ પ્રશ્નનો નિવેડો હિંદુ મહાસભા અથવા તો મુસ્લીમ લીગ આણી શકે તેમ નથી. તેનો નિર્ણય તો રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ઉપક્રમથી હિંદુમુસલમાન આગેવાનોની સંયુક્ત સભામાં જ થવું શકે.

પ્રમુખના ભાષણમાં જે રીતે વિષય સ્પષ્ટો છે તેવી જ મનઃક્રમના મદાસભાએ દર્શાવ કર્યો છે. અમને લાગે છે કે, તે દર્શાવ દિદુઓની ખરી સ્થિતિ રજુ કરનાર છે તો ખરો જ પરંતુ તે દર્શાવ દિદુ મદાસભાએ કર્યો છે તેથી આગેવાનો અને કામ તેની સામે લબુકી ઉઠવાના અને દિદુ-મુસક્કીમ અંત્યનો સવાલ ટાંકે મુકાવાનો. જો રાષ્ટ્રીય મદાસભા મારફતે તેનો વિચાર થયો હોત તો તેને કેળી સ્વરૂપ ન મળત અને જરૂર તેનો સમાધાનીભર્યો નિવેદન આવત. દમણી તરતમાં મળનાર હિરી મદાસભા સમિતિની બેઠક મુંજાઈમાં મળવાની છે અને તેમાં પણ આ પ્રશ્ન ચર્ચાવાનો છે અને અમને આશા છે કે જાને પક્ષના આગેવાનો કામી લાગણીથી દારવાઈ ન જતાં જાને કામો વચ્ચે ખરા લક્ષ્યનું અંકુષ રાખ તે માટે પ્રયત્ન કરશે.

પ્રમુખ સાહેબે પોતાના ભાષણમાં અનુરૂપતાનો પ્રશ્ન ચર્ચનાં જણાવ્યું છે કે શાસ્ત્રમાં તેનું કોઈ છે જ નહિ-એ તો સમજાને ખાતર જ ઉઠા કરેલી વસ્તુ છે. તેમણે કહ્યું કે અનુરૂપતા સામાજિક કાયદાના બંધ કરવા માટે સગ તરીકે, આર્થ અને અનાર્થ વચ્ચેનો બેદ બનાવવા, આ કોંકા મેક્ષા મુંધા કરતા દના તે માટે અને રૂડી ચાલની આવેલી દોવાથી અગિયત્વમાં આવી છે. તેને કાઈ ધર્મ-શાસ્ત્રોનો આધાર નથી. અમે તો અનુરૂપતામાં જીવકુલ માનના જ નથી પરંતુ સાત્ત્વના ગદાના દેહજા દ્વારા કરતી વ્યક્તિઓ જરૂર આમાંથી કોઈ પાસે મીખરે. આ જાગનન સગના દર્શાવ પણ સભાએ કર્યો છે.

આ ઉપરાંત સભાએ ખડમ ગદાદુરની ગદા-દુરી માટે અગિયત્વ આપનારો, નબાના મદારા અને ન્યાય બસવાની હિરી સરકાર પાસે માગણી કરનારો, પદ્મસાધની સત્યાગ્રહને લગતો, ચીન તરફ દિશ્યાઈ દર્શાવનારો, નહેરુ દર્શાવે કર્યો

છે. આ સિવાય પંડિત માત્રવીયા, લાલા અનુપતરાવ પંજેરે દિદુત્વ ઉપર હુદયરપર્સા ભાષણે આખાં દતાં.

આ સભા વિનં અમે અમદા વિચારો ઉપર દર્શાવ્યા છે જેથી અમે એટલું જ કરીશું કે હિંદના નેતાઓએ સમગ્ર હિંદનો વિચાર કરીને જ સર્વ જાગનોની ચર્ચા કરવી જોઈએ. કામી લાગણીથી વિચાર કરવાથી બીજા દેશોમાં પંદમની લાગણી કેસાય છે અને પરિણામે સમાધાનીનો માર્ગ ચિકટ જાને છે.

અંતમાં આશા રાખીશું કે મુંજાઈમાં મેની પાંચમી તારીખે મળનારી હિંદ મદાસભા સમિતિની બેઠકમાં સર્વ આગેવાનો ખુદ્દ મન રાખી ચર્ચા તેમ જ વિચાર કરે અને દિદુ-મુસક્કીમના પિકટ પ્રશ્નનો સમાધાનીભર્યો નિવેદન લાગે.

* *

મહામહાપાધ્યાય સ્વ. ટી ગણપત શાસ્ત્રી

ગણપત શાસ્ત્રીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૦માં થયો હતો. સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યાપન અને અધ્યાપન માટે તેમના કુટુંબની ખ્યાતિ દની ત્રિવેન્દ્રી હાતાના તરફથી ગામના શ્રમ મુખ-ટખનાતે તનુજ દના. સંસ્કૃત સાહિત્યની અનેક વિધ અને અનન્ય સેવા કરનાર અધ્યાપ-દિશિનના તેઓ વંશજ દતા. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અધ્યાપ દિશિનનું નામ ચિંરાજવલ અમર છે. 'કૃત્તવાનંદ', 'સ્રવમુખ ભાષ્ય પર', 'પરિમત્ર' નામની રીકા. 'વાદ નરાય માયા', 'ચિત્ર નીમાંસાખેડન' આદિ ગ્રંથોમાં અધ્યાપ દિશિ-તની પ્રખર વિદ્યા જણાવ આપે છે. ગણપત શાસ્ત્રીએ સોગ વં રૂપી પોતાના ગામમાં જ અધ્યાપ કર્યો. સોગમે વં તેઓ ત્રિવેન્દ્રમંદ આગ્યા. અદો તેમના ગામના કમ્પ્લ મુસમ-જ શાસ્ત્રી જેઓ રાજ્યના ધર્મોપિકારી દના તેમના અને મુખ દિશિનના હાથ નિં

અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. એટલી નાની ઉંમરે તેમણે ઉંડા અભ્યાસ અને તીક્ષ્ણ શુદ્ધિથી તેમના ગુરુને આશ્ચર્ય પમાડ્યા. સત્તર વર્ષની વયે તેમણે ‘ માધવી-વસન્તમ ’ નામનો કાવ્ય-ગ્રંથ રચ્યો જેને માટે કુમાર વિશાખ તિરુનાલે એક હીરાની મુદ્રિકા ભેટ આપી હતી. તે સમયે તેમણે બીજા કેટલાક ગ્રંથો પણ લખ્યા હતા, જે પ્રસિદ્ધ કથા નથી. આમાં અલંકાર પર ‘ અર્થ ચિત્ર મીમાંસા ’ જેમાં ઉદાહરણ રૂપે પોતે પોતાનાં કાવ્ય આખ્યાં છે તે, ‘ સેતુયાત્રાવર્ણન ’, તે ઉપરાંત સંસ્કૃત ગદ્યમાં એક ગ્રંથ અને Merchant of Veniceનું સંસ્કૃત ભાષાંતર છે. એટલી નાની વયે પણ તેઓ આધુનિક અને પ્રાચીન શૈલીએ શ્રીધ્રકાવ્ય રચના કરી શકતા હતા.

જ્યારે તેમનું વય અઠાર વર્ષનું થયું ત્યારે તેમના શુદ્ધ શુભ દિક્ષિતે તેમને ત્રાવણકોરની હાઇકોર્ટમાં જગ્યા આપાની. પરંતુ જ્યારે યુવરાજ વિશાખ તિરુનાલે મહારાજપદ ધારણ કર્યું ત્યારે તેમણે ગણપત શાસ્ત્રીને રાજભવનની સંસ્કૃત લાયબ્રેરી તેમને સોંપી. અહીં તે સમયના બાણીતા વિદ્વાનો-કેરલવમો, બી. કે. તામપુરં, રામસ્વામી આદિના સંસર્ગમાં આવ્યા અને જ્યાં દસ્તલિખિત પુસ્તકોને વિદ્યોદ્યાની સમય નિર્મીણ કરવાની આધુનિક તુલનાત્મક પદ્ધતિથી તેઓ અવગત થયા. ઇ. સ. ૧૮૮૯ માં ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત કોલેજની સ્થાપના થઇ તે સમયે તેમને ત્યાંના હેડમાસ્ટર નીમવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૯૬માં તેઓ તેના પ્રિન્સિપાલ થયા. આ કાર્ય કરવા ઉપરાંત રાજપ્રાસાદની લાયબ્રેરી તો તેમને હસ્તક હતી અને તેઓ તેનું કામ કરતા હતા. એ સમયે તેમણે ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝ (Trivendram Sanskrit series) નામની ગ્રંથમાળાની શોધના કરી કેટલાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા. આ સિવાય તેમણે કેટલાંક સ્તોત્રો રચી પ્રસિદ્ધ કર્યા, તથા

શાળોપયોગી સંસ્કૃત પુસ્તકોની રચના કરી. ડૉ. સીસ્વિયન લેવીના કહેવાથી હિંદની સંસ્કૃતિ પરત્વે ‘ ભારતાવર્ણનમ ’ નામે સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૦૮માં ત્રાવણકોર રાજ્યે જ્યાં દસ્તલિખિત અને દુષપ્રાપ્ય પુસ્તકો સંશોધન કરી છપાવવાને માટે એક ખાતું ઉઘાડ્યું. આપણા ઘણા મૃત્યુવાન દસ્તલિખિત ગ્રંથો વિદેશમાં ચાલી ગય છે, વિદેશીઓની હાથે અટકાવવા અને આપણા ગ્રંથરત્નોને બળગતી રાખવા ત્રાવણકોર રાજ્યનું આ સ્વતંત્ર પગલું હતું એમ કોણ નહિ કહે ? પ્રકાશન પૂર્વે ગ્રંથો મેળવવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. રાજ્યમાં પ્રવાસ કરીને તેમણે ૧૪૦૦ ગ્રંથો એકઠા કર્યા. આમાંના કેટલાકે તો તાડપત્ર પર લખેલા હતા. એમાંથી ૮૭ ગ્રંથો ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝમાં છપાયા છે.

પુસ્તકોની શોધ કરતાં તેમને ભાસનાં નાટકો મળી આવ્યાં, જે ઘણાં સમયથી હુમ થયેલાં મનાતાં હતાં. ભાસનાં નાટકો વાંચતાં ભવિનવ્યતાનો ખ્યાલ વાંચનારને સારી રીતે આવે છે. એ નાટકોને સંશોધન કરી, પ્રસિદ્ધ કરવામાં શાસ્ત્રીએ સમસ્ત દેશ પર મદાન ઉપકાર કર્યો છે. જો કે આ નાટકો ભાસનાં છે કે નહિ તે અંબેધી વિવાદ હજી ઉપરિચિત છે, છતાં એ પુસ્તકોએ દેશમાં એક પ્રકારની જાગૃતિ આણી છે અને તેને અંગે થયેલી ચર્ચા ઘણી લાભદાયક નીવડી છે. એમાંનાં કેટલાંકે તો કાલેજોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયાં છે.

ગણપત શાસ્ત્રીની ખ્યાતિ સમસ્ત દેશમાં જ નહિ પણ દેક થોડાં મુધી પ્રસરી. પૌરત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તેમની કદર કરવા લાગ્યા. વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તેમનાં પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે સ્વીકારાયાં. અખીલ ભારતવર્ષીય સંસ્કૃત પરિષદના અઢાલાખાતમાં મળેલા ત્રીજા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢાયા હતા.

ઈ. સ. ૧૬૨૦માં પુરાતત્વવિદોની એક સભા પેરીસમાં મળી હતી અને પૂરોપના ચૂદા જૂદા દેશના એ વિદ્વાનોની સંયુક્ત પરિષદે તેમને માનપત્ર અર્પણ કર્યું હતું. તેમને રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના માનદ સભ્ય નીમવામાં આવ્યા હતા. આ જ અરસામાં જર્મનીના ટ્યુબિંગન (Tubigen) વિશ્વવિદ્યાલયે તેમને પી. એચ. ડી. ની ઉપાધિ અર્પી હતી, અને હિદુસ્તાનની સરકારે મદામદોષાધ્યાયની પદવીથી તેમને વિજીતિત કર્યા હતા.

આના સન્માનથી ઘણા માણસોના મન ગર્વથી ટુલાઈ થય છે; પરંતુ ગણપનશાસ્ત્રીના સંબંધમાં તેમ બન્યું નહિ. આ મૌનિક સન્માનથી તેમની કાર્ય કરવાની હેંશ તીવ્ર બની. તેમણે અર્થશાસ્ત્ર પર ડીકા લખી અને ' રમરાંગણ ' નામના જોળના સ્થાપત્ય ગ્રંથ પર વિદ્વાતાપૂર્ણ ડીકા લખી પ્રસિદ્ધ કરી. અર્થશાસ્ત્ર પરની તેમની ડીકા ઘણી જ વિદ્વાતાપૂર્ણ છે અને તેમના સથળા ગ્રંથોમાં તેમની કીર્તિને અમર રાખવા એ એક જ ગ્રંથ બસ છે. રાજકીય વિષયની પરિભાષા ઘણાના સમજવામાં આવતી

ન હતી. એમની ડીકાએ એવા જનોનો માર્ગ સુલભ કરી આપ્યો છે. આ ડીકા લખવામાં તેમને ત્રણ વર્ષનો સતત પરિશ્રમ કરવો પડ્યો હોય. આ ગ્રંથથી તેમના શરીરમાં નિર્મળતા આવી અને તેઓ વ્યાધિગ્રસ્ત થયા, એવામાં તેમના આશ્રવદાતા મદારાજન મુલમ તિરનાલનું અવસાન થયું. આનો સમ્પત્તિ આપતા તેમના હૃદયને લાગ્યો. તેમને પોતાના પ્રિય કાર્યમાંથી નિવૃત્તિ લેવી પડી. આ મોટી-મોટી તેઓ ફરીથી સામગ્રીથી ખાદિ અને ઈ. સ. ૧૬૨૬ની એપ્રિલ માસની ત્રીજી તારીખે તેઓએ પોતાના નશ્વર દેહનો ત્યાગ કર્યો.

મરતાં પૂર્વે તેમણે ચાલચરિત્ર પર ડીકા લખી પૂર્ણ કરી છે જે ત્રીવેન્દ્રમ શ્રેણીમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે. ત્રાવણકોર રાજ્યે તેમના કાર્યની કદર કરી આર્થિક સહાય આપવી જાહેર કરી હતી. સદલાયે એ જાણી તેઓ પરમ ધામમાં પહોંચ્યા. શાસ્ત્રીજીને કે અણુ પામ્યા છે પરંતુ તેમનું કાર્ય તેમની યશસ્સાને અમર રાખશે.

卐 પ્રથાન 卐

પુસ્તક ૪

વૈશાખ ૧૯૮૩

અંક ૧

રોમીઓ અને જૂલિયટ*

અંક ૩, દૃશ્ય પ.૧

રોમીઓ અને જૂલિયટ મેડાની બારીએ દેખાય છે. [સમય પહોં ફાટો છે]
જૂલિયટ: બાપે, તું તું? નાથ સમુર. હજી દિન આઘો રે
આ તો નહોતે ચંડુલર સૂર, હજી દિન આઘો રે
એ તો બુલબુલ કેડે ગાન, હજી દિન આઘો રે
તારાં લેદે જીકણ કાન, હજી દિન આઘો રે

૧ આ નાટક રોકસપીઅરે ૧૫૯૬ ના અરસામાં લખ્યું છે. તેનું વસ્તુ એવું છે કે
ઇટલીના વેરોના શહેરમાં મેટિંગ અને કેપ્યુચેટ કરીને બે ખાનદાન કુટુંબો લતાં. તેમને એક
બીજા સાથે પેઢી દર પેઢીથી ચાલ્યું આવતું જૂનું વેર હતું. ઇશ્વરને કરવું, તે કેપ્યુચેટની
એક મીજલસમાં મેટિંગ રોમીઓ જુરખો પહેરીને જાય છે અને ત્યાં કેપ્યુચેટ જૂલિયટ સાથે
ગ્રેમમાં પડે છે, તે જ રાત્રે બાગની વંદી ઠીકને જૂલિયટનાં આવાસ નીચે જાય છે, અને
એવા જ પ્રથમ મિશનના ગ્રેમમાં પહેલી જૂલિયટનાં ગ્રેમવચનો જાનો સાંભળી લઈ પછી તેની
સાથે નીચે રહ્યો રહ્યો વાતચીત કરે છે. અને ત્યાં જ પરજીવાનો વિચાર કરે છે. એક
લલો સાધુ, આથી બન્ને કુટુંબોનો મેળ થશે એવી આશાથી, તેમને પરજીવી આપે છે. પણ
વિધિનું નિર્માણ જુદું હતું. વેર ઘટાડવાને સાધુ કાંઈ કરી શકે તે પહેલાં બન્ને કુટુંબોનાં
માથુસોમાં અપાજખી થાય છે અને પોતાના મિત્રનું વેર લેવા રોમીઓ જૂલિયટના એક
સગાને મારે છે. જૂલિયટનો રતેલ તો એવો જ રહે છે પણ આ ખૂન મારે રોમીઓને
દેશપારની સજા મળે છે. દેશપાર નતાં પહેલાં રોમીઓ જૂલિયટને જાનો મળે છે તે રાત્રિ
પૂરી થવાના સમયનું આ દૃશ્ય છે.

૨. ૩. બુલબુલ રાત્રે ગાય છે અને ચંડુલ સવારે ગાય છે એવા અંગ્રેજી સાહિત્યમાં
કવિસમય છે.

પેલી દાડમડીથી ઝીલ, હજી દિન આઘો રે
ગાયે રજનીલર એ નીત, હજી દિન આઘો રે
બહાલા હું કહું એ તું માન, હજી દિન આઘો રે
હતું બુલબુલનું એ ગાન, હજી દિન આઘો રે

રોમીઓ: ચડોળ એ રવિની ને કોઈ પુકારતો હોય,
બહાલી! ન બુલબુલ, બુઓ તહીં પૂર્વ કેવા;
અંકાય અપ્ર ઉડતા ઘૃતિની છટાથી,
ને ઓલવાય નિશ્ચયીયક તારલા ને.

અને ઉઠાસતો હીં જો, ડોકિયું કરતો તહીં,
ઘરેલા ઘુમસે પેલા, ગિરિના શિખરે થકી.
માટે કાન્તે! હવે મારે, કહે શું કરવું ઘટે?
જમને જીવવું કાં તો, રહીને મરવું સખી!

બલિયટ: પેલી પ્રભા ન દિનની, નહોં, એ હું જાણું;
એ તો દિસે રવિની કોઈ પુકેલ ઉલ્કા,
ધારી મશાલ કંરમાં રજની વિષે તો,
ઊમળશે પથ મુસાફરીનો અધીરા!

રોમીઓ: ભલે પકડીને મને વશ ભલે કરે મૃત્યુને,
મને મુખ સખી, કહી મરજી એવી જોતા હરી.
તહીં દિસતું ને ભુરે, ન રવિચંદ્ર એ હું નહું,
ખરે જ શશિની તલ્લી કોઈ લલાટ છાંયે જ એ.
અને ગંગન મલુકલે, શિર પડે, સ્વરે ને ઉડે,
ન ચંડુલસુરો, ન તે.

સખી! પ્રયાણ ઈચ્છા થકી,
મને અધિક તો ગમે તુજ કને રહેવું સદા.

૪. રવિએ ખેંચી લીધેલા દ્રવ્યમાંથી ઉત્કા એટલે ખરતા તારા 'નીકળે' છે એમ તે સમયની માન્યતા હતી.

૫. મૂળમાં Cynthia એટલે ચંદ્ર એવા અર્થ છે. પણ તે દેવી હોવાથી અહીં 'શશિની' એવું સ્ત્રીલિંગ રૂપ ચોંટ્યું છે. રોમીઓ કહે છે કે બલિયટની એમ જ દમજા હોય તો આ પ્રકારે સવારનો નહિ પણ ચંદ્રનો મંત્રના તે સફળ છે.

જૂલિયટ:

આવ મૃત્યુ ! ભલે આવ ! જૂલિયટ એમ ઇચ્છતી.
કેમ છે ? પ્રાણ ! બોલોને ! હજી છે દિન ના ઉચ્ચે.
દિન એ ! દિન એ ! જા તું ! અહીંથી દૂર દોડી જા,
એ તો ચડાળ આવે છે, બેસૂં મેં આંખે ગળુ;
ફહાડે કકશતા કોડી, અને ચીસો તિણી કંદુ.
કહે છે, મધુરો, લોક ચડાળ સ્વરચોગને;
આનો એવો ન બાસે છે, શાથી ને વિષુટાં કરે.
કહે છે બદલે આંખો, ચડાળ, દેડકો, ભુટો,
અહો હુ ઇચ્છુ અત્યારે, દેવ એ યોગ્ય થાત તો.
તેઓએ બદલ્યા હોત સૂરને પણ સાથે જો.
આપણને છુટા પાડે સર એ કર લગને,
અને પ્રલાતના ગીતે ફહાડે દૂર તને સખે !
હવે જો નાથ ચાલ્યો જા, પ્રકાશ અધિકો વધે !
રામીઓ: ' પ્રકાશ અધિકો ' થાએ, અધારો હુખનો વધે.
(આંખો પ્રવેશ કરે છે)

આચા: બહેન !

જૂલિયટ: આચા ?

આચા: તમારાં માણ તમારા ખંડમાં આવે છે. ખૂંડો ફાટ્યો છે.
સાવધાન રહેજો. આબુખાબુ નજર રાખજો.
(જાય છે.)

જૂલિયટ: તો અંદર પ્રલા આવે ! ને પ્રાણ બહાર, બારી, જો !

રામીઓ: સલામ ! એક દે જોસો ! જિતરે છું ! સલામ છે.
(જિતરે છે.)

જૂલિયટ: આમ શું ચાલિયો તું તો, બહાલા-નાથ ! સખા-પતિ !

ગણી કલાક તણા દિન હે સખે !

ખબર મોકલજે, હરદોજ તું.

૧. મૂળમાં અહીં ક્લેપમૂલક વિરોધભાસ છે અને તે અનુવાદમાં પણ ઉતર્યો છે.
ચડાળનો સ્વરચોગ પણ વિયોગ કરાવે છે, વિષુટા પાડે છે.

૭. અહીં એક બીજા કવિસમયનો ઉલ્લેખ છે. ચડાળની ખરાબ આંખો પહેલા
દેડકાની હતી અને દેડકાની સુંદર દેખાતી આંખો પહેલાં ચડાળની હતી એવી પહેલાં માન્યતા
હતી. જૂલિયટ કહે છે કે તેમણે આંખો બદલી તેમ સૂર પણ બદલ્યા હોત તો મારું કારણ
કે તે વિયોગ કરાવે છે.

શાથી જે ક્ષણમાં એક, દિન હોય અનેક છે.
અરે ! જે ગણે આ રીતે, તો તો હું કરી નીરખું.
રોમીઓ મુજ તો ખેલાં, વધું વરસમાં ઘણી !

રોમીઓ : સલામ !

ચુકીશ હું ન સંદેશો મોકલવા પ્રિયે કદી !

જૂલિયટ : અરે ધારે શું તું કે દી આપણે મળશું કરી ?

રોમીઓ : મને તેની ન શંકા કે;

અને આ દુઃખ આપણાં

વિષયો મીઠી વાતોના લાવીમાં ખનશે પ્રિયે !

જૂલિયટ : અરે ! અનિદ્રનો શંકી, આત્મા છે પ્રભુ ! માહરો !

મને તો એમ લાગે છે, તું જે નીચે ઉભો રહ્યો,

મરેલો હોય એવો કે, કથના તળિયા પર !

મને તું લાગતો ફિક્કો, અથવાં દોષ આપનો.

રોમીઓ : અને તું એ મને બહાલી, એવી જ લાસતી ખરે !

તરસ્યો શોક પીએ છે, આપણા લોહીને પ્રિયે !

સલામ ! જાઉં છું કાન્તે !

સ્વરાજ્યની તાલીમ

મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસમાં આપણે સેકંડાવાર જોયું છે કે પ્રજાની લાયકાત અને તાર્કિકતા પ્રમાણમાં તેને રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વરાજ્ય મેળવવું હોય તો તેને માટે યોગ્ય લાયકાત પણ જોઈએ. રાજ્યવ્યવસ્થા એ મોટો અને ગહન વિષય છે પણ એક નાના સુના પ્રજાના આરાગ્યના વિષયમાં આપણે જોઈએ છીએ કે પ્રજાને ચોખ્ખાઈ માટે ત્રિવિધ ધર્યા જે પ્રમાણમાં હોય છે તેટલી જ સ્વચ્છતા સાચવી શકાય છે, અને નિયમો તથા કાયદાથી ચોખ્ખાઈનો અમલ કરાવવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડે છે. સ્વરાજ્યનો લાડ એક વર્ષમાં મળી શકશે એવી આશા જેમણે ૧૯૨૦ માં રાખી હતી તેમની ભ્રમણા ભયંકર કહેવાય. ૧૯૨૦ની સાલમાં આપણી વ્યક્તિગત અને રાષ્ટ્રીય લાયકાત એવી નહોતી કે આપણે સ્વરાજ્ય જીતી શકીએ. જાતીસ દરેક માણસની વસ્તીવાળા વિશાળ પ્રદેશમાં સ્વરાજ્યને માટે આપણે નાણાયક હતા અને છીએ એમ માત્ર નથી પણ એક ગમડામાં પણ સ્વરાજ્ય કરવા માટે નાણાયક છીએ. આપણે તેને માટે જોઈતા ગુણો કેળવ્યા નથી, અને ગાંધીજીએ તો દમ્ભ વખત કહ્યું હતું કે જો એમને લીધે સ્વરાજ મળી શકે એમ હોય તો તે સ્વરાજ્ય નહીં પણ ગાંધીરાજ્ય કહેવું જોઈએ. આત્મશ્રદ્ધા કેળવવાની તથા વધારવાની ઘણી આવશ્યકતા છે પણ તેની સાથે આપણે આપણા અવગુણો અને જાણપો તરફ ઓંખ મીંચા-મણી કરીએ તેમાં તો કેવળ મૂર્ખાઈ જ છે. આપણી નખખાઈ વિશે વિચાર કરીશું તો આત્મશ્રદ્ધા ઓછી થશે એ દલીલ પણ ખોટી છે. આપણી જેટલી નખખાઈ હોય તેના શાંતિ-તથા ધીરજથી વિચાર કરીને તેને દૂર કરવાના ઉપાયો યોજવા એ ગણ માણસનું કર્તવ્ય છે.

સ્વરાજ્યની ચળવળ અને સ્વદેશભિમાનના જોરમાં એક એવી માન્યતા ફેલાઈ રહી છે કે યુરોપની સંસ્કૃતિ માત્ર જડવાદી અને રાક્ષસી છે અને આપણી સંસ્કૃતિમાં જ બધું સાદું, સરળ, શાંત, પ્રેમમય, સાચું અને નીતિમય છે. આપણી પ્રજા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે પ્રયાસ કેવો જાય છે અને પાશ્ચાત્ય પ્રજા પૈસા, વૈભવ અને વિલાસ પાછળ ગાંડી થઈને ભસે છે. આવી જુદી કે અર્ધ-સત્ય માન્યતાથી કોઈ પણ પ્રજાનું લાલું થાય નહિ, આત્મશ્રદ્ધા કે સ્વમાનમાં વધારો થાય નહિ, ઉલટું, તેનાથી નુકસાન થઈ રહ્યું છે.

જે જે કારણોને લીધે આપણે રાજસત્તા ખોઈ, જે કારણોને લીધે આપણે શારીરિક માનસિક આધ્યાત્મિક નખખાઈમાં આવી પડ્યા હતા તેનાં કારણોને શોધી કાઢી તેમને જડમૂળમાંથી કાઢી નાખવાં એ આજના યુગનો ધર્મ છે. આપણા ધાર્મિક સુધારકોએ ધર્મની દિશામાં સુધારા કરવાના માર્ગો ચૂંચ્યા છે. ધર્મની જાળમાં જે અસત્ય, જડતા, ઉદાસીનતા આવી ગયાં હતાં તે કાઢી નાખીને ધાર્મિક લાવના સતેજ કરવી અને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાંથી બેઠમ અગર જડતા દૂર કરવી એટલો એમનો ઉપદેશ છે. આપણી મહાસલાએ રાજકીય સ્થિતિનું લોન કરાવીને સંપ તથા સંઘર્ષ કેળવવાનો પ્રયત્ન ચાલીસ ઉપરાંત

વર્ગોથી ક્યો છે. હાલમાં છેલ્લાં દશ વર્ષની અંદર આંધીશ્યે આત્મશુદ્ધિના ઇલાજ અને માર્ગ બતાવ્યો છે. જ્યાં સુધી દરેક વ્યક્તિ આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે નહિ અને રાષ્ટ્રીય ભાવના ખીલવીને એકમતથી, અથવા મોટી બહુમતીથી, પ્રગર્ભને અમુક દિશામાં દોરી જાય નહિ ત્યાં સુધી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવી શકીએ પણ નહીં, અને જો કોઈ અણુધાર્મી પ્રસંગેને લઈને સ્વતંત્રતા મેળવીએ તો સ્વરાજ્ય હારવી શકીએ નહીં. હુંકામાં આપણે રીસીપ્લીન કેળવવાની જરૂર છે, આપણામાં નથી વ્યક્તિગત રીસીપ્લીન, અને નથી સામૂહિક રીસીપ્લીન. આપણે યુવાગી દશામાં પડ્યા છીએ તેનાં સખળ કારણો છે, અને પાશ્ચાત્ય પ્રગતી સત્તા આખી દુનિયામાં ફેલાઈ રહી છે તેનાં પણ સખળ કારણ છે; ઇશ્વરનાં રાજ્યમાં અન્યાય ફેલાઈ રહ્યો છે એવું માનવાને કાંઈ પણ કારણ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય તે વખતે “મોટી જગ્યાએ અન્યાય દિદોસ્તાં દમારા” એવો જર્વ રાખીને દેડકાની માફક ટુલાઈ રહેવામાં જરાયે કાયદો નથી.

આપણે ત્યાં રીસીપ્લીન નથી તેનાં દર્શન પગલે પ્રગલ્ભે દરરોજ થાય છે, પણ સારામાં સારો દાખલો ટીકીટ ઑફીસ આગળ મળી શકે છે. પોલીસનો સીપાઈ ઊભો હોય તે છતાં લાઇનબંધ ઊભાં રહેવાય નહિ, પછવાડેથી આવેલા માણસો ગમે તે બદાને આગળ ધુસી જવાને પ્રયત્ન કરે, આગળના માણસોને પોતાની ટીકીટ લેવા માટે વિનંતી કરે, તે વિનંતી સ્વીકારાય, આના બે આના આપીને સીપાઈ પોતે કે કોઈ મજૂર ટીકીટ લઈ આવે એ યુરોપમાં કોઈ કાળે બને નહિ. પાછળથી આવેલો માણસ આગળ જાય નહિ, તે આગળ જઈને કોઈને ટીકીટ લેવાની વિનંતી કરવાની હિમત જ કરી શકે નહિ, તેથી માગણીનો સ્વીકાર થાય નહિ, અને થાય તો કોઈનું માથું ટુટી જાય. અન્યાયને સહન ન કરવો એ પણ નાગરિક ધર્મનું એક મૂલ છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જે સામુદાયિક સંઘ, જે વ્યવસ્થા શક્તિ, અને સંયમ છે તે જવાનમાં જોઈ શકાય છે. એ શક્તિ ધીમે ધીમે કેળવાય છે. અસહકારની લડતમાં એ જોવામાં આવતી હતી. સામાજિક હિતને માટે વ્યક્તિ પોતાનો ભોગ આપવા તૈયાર હોવી જોઈએ. વ્યવસ્થા સાચવવા માટે ખોટો લાલ લાઇ લેવાના સ્વાર્થી લોભનો ત્યાગ કરવો પડે છે. આવી તાલીમ અખાડા અને લજકરમાં મળે છે. ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય ભાવના અથવા એવા કોઈ ઉચ્ચ આશયોને લીધે જ એવી તાલીમ આવે છે. પણ તે કેળવવાના માર્ગ તરીકે મંદિર, અખાડા, લજકર, મંડળો વગેરેની જરૂર હોય છે.

યુરોપના નકશામાં જે ભારે ફેરફાર થયો છે તેમાં ઑસ્ટ્રીયા દેશમાં બોહીમીઆ નામના પ્રાંતનું પાટનગર ‘પ્રાગ’ એ એક નવા સંસ્થાન ચેકોસ્લોવાકીઆનું પાટનગર બની રહ્યું છે, અને ઇંગ્લેન્ડના પ્રખ્યાત માસિક રિવ્યુ ઑફ રિવ્યુઝની તંત્રીએ નવા દેશનો આદર્શો વિશે લેખ લખ્યો છે તેમાં એક “સોફાલ” નામની મોટી સંસ્થાનું બંદું મુંદર અને ચિત્રમય વર્ણન કર્યું છે. સોફાલની સંસ્થા શારીરિક ખીલવણીના મંડળોની બનેલી છે, પણ તેમાં શારીરિક બળ ખીલવવા ઉપરાંત, તાલમય, કલામય શારીરિક કસરત, વ્યવસ્થા શક્તિ ખીલવવાની લિકમત, મુંદર રમતમથો, સંગીત, સ્વસુધારણા (આત્મિક) વગેરે ખીલવીને દરેક વ્યક્તિ સામાજિક સુધારણા તથા ઉચ્ચ નાગરિકત્વની તાલીમ લે તેના એના ઉદ્દેશ છે.

જળ વધે એવો કાર્યક્રમ રચવામાં આવ્યો છે. આ નવા દેશની વસ્તી માન ૧ કરોડની છે. તેમાં ૭ લાખ સ્ત્રી-પુરુષો, આઘેડ વયનાં કે જુવાન, સમાસદ બની રહ્યાં છે. હિંદુસ્તાનની સેવાદળ કે એવી કોઈ સંસ્થાનો આપણે સ્ત્રીકાર કરીએ તો આપણી ૩૨ કરોડની વસ્તીમાંથી આ હિસાબે લગભગ અઢી કરોડ સમાસદ થવા જોઈએ. આ દેશની વંસ્તુ-રિયતિ લગભગ આપણા જેવી જ હતી. ધાર્મિક તથા રાજકીય સ્વતંત્રતા માટે મેંકડો વર્ષથી આ બહાદુર પ્રગ્ન લડી રહી હતી. આજ સુધી ઑસ્ટ્રીયા જેવા સત્તાવાન સામ્રાજ્યની યુગ્માં સ્ત્રીકારની પડી હતી. પ્રેટેસ્ટન્ટ ધર્મીઓને લગ્નરોની સંખ્યામાં કતલ કરીને તેમના પર વિધર્મનો, સ્ત્રીકાર કરાવવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. તેના કવિ, શીશુક, લેખકો, સૈનિકોને દેશપાર નાસી જવું પડ્યું હતું, એમની સ્વભાષા બોલવાની સખત મનાઈ થઈ હતી, આખા દેશની જમીન જપ્ત થઈ હતી અને ધાર્મિક, રાજકીય બરા પણ્ય અંશય પડે એવાં પુસ્તકો લાખોની સંખ્યામાં બાળા મુકવામાં આવ્યાં હતાં, પણ આત્મશુદ્ધિ અને પોતાના દેશને ઉગારવાની અચળ ધમશને લીધે બરાબર ત્રણસો વર્ષ પછી એ દેશ સ્વતંત્ર થઈ રહ્યો છે.

તે છતાં શરૂઆતમાં કહી દેવાની જરૂર છે કે આ સોડોલની ચળવળ રાજકીય લડતને માટે નથી પણ દરેક વ્યક્તિમાં વ્યક્તિગત તથા સામાજિક અંચમ (ટીસીપ્લીન) કેળવાય, તે સાંચાવત નહિ પણ સંગીતના જેવો તાલબદ્ધ હોય, તેમાં સ્વદેશભિમાન પોષાય તે છતાં તે અહિંસાતમક ન હોય, આત્મબળ કેળવે પણ આત્મપ્રશંસા કે ખોટાં જાતિ-અભિમાનને તેમાં સ્થાન ન હોય, એવો તેને આશય છે. અહિંસાતમક છે, દુનિયામાં પ્રેમ અને સહકારનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન છે, માટે કંઈ જરૂર પડે ત્યારે એ પ્રગ્ન લડે નહિ એવું નથી.

આં સોડોલની સ્થાપના એક મિશરલાવ ટર્સ નામના શૂદ્રસ્થે ૬૫ વર્ષ પહેલાં કરી હતી. શુદ્ધામી ભોગવતી પ્રગ્નની ચારીરિક શક્તિ તથા આત્મબળ ખીશવવા માટે એણે પહેલું મેંકળ (અખાડો) ૧૮૬૨ માં સ્થાપ્યું. સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે જે હાયકાત, ટીસીપ્લીન, કેળવવી જોઈએ તેને માટે આ પ્રયાસ હતો. પ્રગ્નમાં બ્રાનૂલાવ વધે, સંપ અને એકમ સાધવાનું, સહેલું થાય, સંઘબળ જામે, અને દરેક વ્યક્તિ શુદ્ધ અને મુક્ત નાગરિક બને એ તેનો હેતુ હતો. એનો મુદાલેખ બહુ જાણુવા જેવો હતો.

Unless all the people know,
No one knows;
What the whole people cannot do,
None can do;
What the people have not wrought,
None has wrought.

જ્યાં સુધી સમસ્ત પ્રગ્નમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાયો નથી ત્યાં સુધી જ્ઞાન નકામું છે; જે કોઈ સમસ્ત પ્રગ્ન કરવાને તૈયાર ન હોય તે કોઈ નહિ કરે.

જે કાર્યસિદ્ધિ આખી પ્રગ્નએ નથી મેળવી તે અસુકે વ્યક્તિ નહિ મેળવી આવે.

હુંકામાં, વ્યક્તિની આત્મશુદ્ધિ વિના પ્રગ્નમાં આત્મબળ નહિ આવે, કુસંપને ત્રીધે પ્રગ્નમાં બળ ખીશશે નહિ. જે સાંકળની એક કહી નજાળી છે તેની કિમત બધી કહીઓ.

નળળા દેવ તેટલી જ અંકામ છે. નળળા પ્રગ્નમાં સત્યનો આગ્રહ, અસત્યની સામે ચલાવું જળ, અહિંસાને માટે ઉભરતો પ્રેમભાવ, અંતરાત્મા દરમાવે તે પ્રમાણે વર્તવાની શક્તિ, અને પ્રગતિમય જીવન એ શી રીતે હોય ? અંસદકારનું રહસ્ય ગાંધીજીએ વારંવાર સમગ્રમ્યું છે, પણ અસદકારને માટે જોઇતું આત્મજળ, શારીરિક જળ અને તાત્કીમ એ શીખવવાનું બાકી રહ્યું હતું તેથી અસદકારની ચળવળ પૂરી પડી. અંસદકારના જમાના પહેલાં એવું જળ આપણા દબરો હિંદીઓમાં નહોતું એમ કોઇ કહેશે નહિ, પણ એ જળ આખી પ્રગ્નમાં પીત્રવવાનું છે. એની તાત્કીમ ગાંધીજીએ અપાય તેટલી આપી. એ યુગમાં પ્રગ્નનું જળ ઘણું પીત્ર્યું, પણ જેમ દરેક મદાન ધાર્મિક શિક્ષકની જોડે વ્યવસ્થાપકો હોય છે તેમ સત્યાગ્રહ તથા અહિંસાના ધર્મચુરનો ઉપદેશ કર કરોડ માણસોને પહેાંચે, તેનાથી આગળ વધારે હિંદુસ્તાનની બહાર પણ જાય, ત્યારે હિંદી પ્રગ્ન સ્વરાજ્ય મેળવી શકશે. એક વર્ષમાં તૈયાર થતા લાડુથી નહિ, દશ દશ વર્ષના કમિશનોથી નહિ, પણ પ્રગ્નની બધી શક્તિઓ પીત્રવવા માટે પ્રેરકો અને વ્યવસ્થાપકોના અધાક પરિશ્રમને આંતે આપણે સ્વરાજ્ય માટે લાયક યથશું. લાયકાતના પ્રમાણમાં સ્વરાજ્ય ભોગવીશું. લશ્કર અને ટેરીટોરીઅલ ફોર્સમાં આ જાતની તાત્કીમ આજે નહિ પણ ભવિષ્યમાં મળી શકે. બાય-સ્કાઉટમાં આજે સુધારો કરી શકાય-જેવી રીતે મ્યુનિસિપાલીટીઓ સરકારના હાથમાંથી આપણે લઇ લેવાનું હશે ક્યું છે તે પ્રમાણે આખું બાય-સ્કાઉટનું લશ્કર આપણે હાથમાં લેવું જોઇએ. એ સંસ્થામાં સરકારનો હાથ છે માટે અમે તેમાં રસ નહિ લઇએ એવી ચંદીરાંકની દલીલમાં વંચુદ નથી. હિંદુસ્તાની સેવાદળ એ પુરેપુરી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે. ન્યાતના સ્વયંસેવક મંડળોમાં સારી કવાયત અને ઉચ્ચ આદર્શ હાખત્ર થાય તો એ મંડળો પણ યુનિટ તરીકે કામ લાગે અને અખાકાનાં મંડળોમાંથી ઈર્ષો, અભિમાન તથા સંકુચિત દષ્ટિ નીકળી જાય અને ટેક-ટેકાણે-દરેક ગામગામડે-આવી સંસ્થાઓ નીકળે ત્યારે હિંદી પ્રગ્નમાં સ્વરાજ્ય ભોગવવા માટે શારીરિક તથા આત્મિક ચોગ્યતા આવશે.

જેસમજીત ન આપ એટલા માટે ફરી ફરીને કહેવાની જરૂર છે કે 'શારીરિક બળ વિના આત્મિક જળ સંભવે છે, આત્મિક જળ વિનાનું પશુજળ ખંડું ઉપયોગી નથી.' માત્ર અખાકા કે લશ્કરી તાત્કીમથી સ્વરાજ્યને માટે જોઇતી વ્યવસ્થાશક્તિ મળશે નહિ. સેકોલર એ પણ આખી પ્રગ્નની વ્યવસ્થાશક્તિને એકડી કરવાનો, સંપળળ કેળવવાનો, ઉચ્ચ ભાવનાઓ કેળવવાનો એક માર્ગ છે. આપણી પણ છુટક છુટક રખડતી શક્તિને એકડી કરીને એક નિશ્ચિત દિશામાં દોરવા માટે અને અડગ ધૈર્યથી તે માર્ગે કૃય કરવા માટે આ પ્રકારના મંડળની જરૂર છે. નવા યુવના નૌજીવાનો, ખાસ કરીને હાલમાં જગૃત થયેલા યૂજીવાની ભાઈઓ આવી પ્રવૃત્તિ હાથમાં લેશે ?

‘નરસિંહ મહેતાના કોયડા’નો વિચાર

“ગુજરાતી સાહિત્ય” ખંડ ૫ માના આઠમા વિભાગમાં રા. રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશીએ લક્ષિત અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર જે નિબંધ લખ્યો છે તે ઘણા વિચારણીય મુદ્દાઓ ઉભા કરે છે. લક્ષિતવૃત્તિનું જે માનસશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ જેવું એમની અનંતુકરણીય મોહક શૈલીમાં મુનશીએ કર્યું છે તે સંદોષાળ નથી. પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્રે પાશવ ચિત્ત-વૃત્તિઓનું ઘણું પૃથક્કરણ કર્યું છે, પણ હજી માનુષવૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ ઘણી રીતે અપૂર્ણ છે. વળા પ્રેમ, લક્ષિત જેવી મુદ્દમ માનુષવૃત્તિઓ વિષે આધુનિક માનસશાસ્ત્રના યે છેલ્લા વિચારો પ્રસ્તુત નિબંધમાં આપ્યા હોય એમ લાગતું નથી. પણ આ માનસશાસ્ત્રનો વિષય ઘણો વિશાળ છે અને લક્ષિત જેવી વૃત્તિનું માનસશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ તો સ્વંત્ર પુસ્તકરૂપે લખાવા યોગ્ય છે એટલે એનો વિચાર અહીં નથી કર્યો. પણ આ વિષયના ઐતિહાસિક પૃથક્કરણનો એક જ પ્રશ્ન અહીં ચર્ચવાની ધોરણાં છે.

રા. રા. મુનશીએ “લક્ષિત અને ગુજરાતી સાહિત્ય”ના એક પ્રકરણ તરીકે ગુજરાતના શ્રાવણ ૧૯૮૨ના અંકમાં ‘નરસિંહ મહેતાનો કોયડો’ લખ્યો છે. તેમાં “નરસિંહ મહેતા પરંપર ચૈતન્ય (ઇ. સં. ૧૪૮૫ થી ૧૫૩૩) પહેલાં યમા કે પછી ? એમ પ્રશ્ન પૂછી ‘ચૈતન્ય પહેલાં થાય નહીં’ એમ કહી ચૈતન્ય પછી મુકવા માટે કુલ ૧૬ દલીલો આપી છે. પણ અહીં કહેલું જોઈએ કે આ બધી દલીલો સરખી જોરદાર નથી. કેટલીક દલીલો દલીલોની સંખ્યાનો ભાર વધારવા માટે જ મુકાઈ હોય એવી છે અને તેમાંની ૧૩ દલીલોનું પ્રમાણપુરસ્સર વિવેચન રા. રા. અંબાલાલ બુ. ભટ્ટનીએ કૌમુદીનાં કાર્તિક ૧૯૮૩ના અંકમાં કર્યું છે. પણ મુનશીના આપ્યા કોયડાનું મધ્યબિંદુ ૧૪ મી દલીલ જ છે. આ દલીલમાં જે કંઈ તત્ત્વ છે તે તો આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ક્રુવે ખાલીશ વર્ષ પહેલાં, ૧૯૬૧ના શ્રાવણ ભાદરવાના પંસંતના અંકોમાં રપ૪ રજુ કર્યું છે. જેમાં મુખ્ય વાત એટલી જ છે કે “મહેતાજીને ચૈતન્ય સંપ્રદાય સાથે સંબંધ થયો હોય” એમ ચૈતન્યનાં શિષ્યોનાં રૂપગોસ્વામી અને જીવગોસ્વામીના ઉદ્ભવ નીલમણિ, વિદ્યુત્ત માધવ અને તેની ટીકાઓ વગેરે ગ્રંથો જોતાં “શંકા જાય છે.” પૂન્ય શ્રી આનંદશંકરભાઈના આટલા શબ્દોમાં જ ‘મુનશીની આખી વાતનું તત્ત્વ આવી જાય છે. બાકી તો બધી એ કળાકારની વાકજટા છે.

કોઈ પણ જાતનાં પૂર્વગ્રહ વગર, આપણાં લક્ષિતમાર્ગના ઇતિહાસના અભ્યાસી તરીકે મેં નરસિંહ મહેતા ઉપર ચૈતન્યની અસર ક્યાં છે ? એ જોવા માટે એ કવિનો કાવ્યસંગ્રહ લાગવત, ગીતગોવિંદ, ઉદ્ભવ નીલમણિ વગેરે સાથે સરખાવી વાંચી વિચારી જોયો અને જે મને દેખાયું તે અહીં વાંચનાર સમક્ષ રજુ કર્યું છે.

રા. મુનશી કહે છે કે “નરસિંહ કૃતિમાં લાગવતની કે હરિલીલામૃત (હરિલીલામૃત તો હરિલીલાગોડપ કથાને બદલે ઉતાવળથી લખાઈ ગયું હશે) ની પૌરાણિક ઝાંપ નથી તેમ

અહાવૈવર્ત કે પદ્મપુરાણુ એના પહેલાં થયાં હોય નો તેની પણ જાપ નથી" (ગુજરાત ૧૯૮૨ આવૃત્તિ પા. ૫૪૬)

ભાગવતની અસર નરસિંહ મહેતા ઉપર હોવાનું રા. મુનશી પોતે જ 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય'ના ૧૧મા અંક કથુલ રાણે છે, અને અહીં ભાગવતની જાપ નથી એમ કહે છે એનો શો અર્થ? વળી પદ્મપુરાણુની જાપ નથી એવું સાહસથી કહ્યું છે તો પંચાવન દળદરના શ્લોકના એ પુરાણુની નરસિંહનાં કાવ્યો સાથે કપારે અને ફાણે સરખામણી કરી? મેં તો સરખામણી નથી કરી જોધ અને અહાવૈવર્ત વિષે આગળ કહ્યું છે. આવી અત્યુક્તિઓની ઉપેક્ષા કરીએ, પણ 'ભાગવતની જાપ નથી' એ શબ્દો વાંચીને તો આશ્ચર્ય જ થાય છે. નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો ભાગવતમય છે એમ મને લાગે છે. નરસિંહની ભક્તિનો વિચાર ક્યાં પહેલાં એનાં પદોના શબ્દાર્થનું મૂળ જોવાથી રા. મુનશીની દલીલોની મૂર્ધાનાની હીક પરીક્ષા થયે.

નરસિંહ ઉપર સૌથી વધારે અસર ભાગવતની છે માટે પહેલાં એની અસરનો જ વિચાર કરીએ.

ભાગવત અને નરસિંહ મહેતા

નરસિંહના ગોવિંદગમનથી રાજ્યાત કરીએ.

ગોવિંદ ગમન અદ્ધર રામ અને કૃષ્ણને મધુરા તેડી જ્યાં મળ્યાં આવે છે અને એક રાત રહીને તેડી જાય છે, એ પ્રસંગ શ્રી ભાગવત (મા-૧૦ અ-૩૮-૩૯) માં કહેલો છે. ભાગવતકારે આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં કૃષ્ણની જવાની વાત સાંભળી તથા કૃષ્ણને જતા જોધને ગોપીઓને થયેલા દુઃખનું તથા ગોપીઓએ ભગવાનને રાકવા કરેલાં નિષ્ફળ પ્રયત્નનું હુંકામાં લગભગ પચ્ચીસ શ્લોકોમાં કથન કર્યું છે, અને તે વર્ણનમાં અહાવૈવર્તકારે થોડો ઉમેરો કર્યો છે. આ મૂળનો નરસિંહ મહેતાએ પોતાની રીતે કલ્પનાથી ખૂબ વિસ્તાર કર્યો છે. ગોવિંદગમનતાં પહેલાં ત્રણ પદ તો ઉપોદ્ધાત જેવાં છે અને તેમાં ૩૮ માં અધ્યાયની તથા ૩૯ માં અધ્યાયના આર શ્લોકોની વાત હુંકામાં કહી દીધી છે. ૧૩ માં શ્લોકમાં ભાગવતકાર કહે છે:—

ગોપ્યસ્તાસ્તિદુષ્ટ્યુત્ય ચમૂર્ચ્યધિતા મુશમ્ ।

રામકૃષ્ણૌ પુરીં નેતુમકૂરં વ્રજમાગતમ્ ॥*

આ વચનનો અનુવાદ કરી નરસિંહ મહેતા કહે છે:—

કૃષ્ણ જવાનું સાંભળ્યું ગોપિયોએ ન્યારેણ,

વાઘ દેખી અળ જોવી, તેમ થઈ સિયો ત્યારેણ.

(નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહ પા. ૫૭)

ભગવાનના વિયોગના વિચારે પીડાતી ગોપીઓ જે પરસ્પર વાતો કરે છે તે ભાગવતકારે ૧૮ થી ૩૦ શ્લોકોમાં કહેલ છે; નરસિંહ મહેતાએ પદ ૬ થી ૯ માં એ જ પ્રસંગનું જુદા શબ્દોમાં અને રાધા, ચંદ્રભાગા એમ નામ લઈને વર્ણન કર્યું છે.

તેમાં ૨૭ માં શ્લોકમાં ગોપીઓ વિચાર કરે છે કે:—

* રામકૃષ્ણને વ્રજ થઈ જવા અદ્ધર આગ્યા છે એમ સાંભળી તે ગોપીઓ અતિરાંધ દુઃખી થયે.

નિવારયામઃ સમુપેત્ય માધવમ્ ।

“ સાથે મળીને આપણે કૃષ્ણને શ્રેષ્ઠી રાખીએ. ” ખસ, ભાગવતકારના, ખરી રીતે તો, આટલા જ શબ્દો ઉપરથી આખું ગોવિંદગમન કાવ્ય લખાયું છે.

ભાગવતમાં તો ગોપીઓનો આટલો વિચાર જ જતાવ્યો છે પણ તેનું કંઈ પરિણામ બતાવ્યું નથી. સંવાર પડતાં અંકૂર રથ બેઠાવે છે અને તેની પછવાડે નન્દાદિ ગોવાળીઆ પણ ગાડાં બેઠી તૈયાર થાય છે. એ વખતે ગોપીઓનું કુખ્ય બેઠને ભગવાન ‘હું ફરી મળીશ’ વગેરે પ્રેમયુક્ત શબ્દોથી આશ્વાસન આપી રથમાં ચાલી નીકળે છે. અને ગોપીઓ રથની ધમ દેખાય અને તેની રજા ઉડતી દેખાય ત્યાં સુધી જોયા કરે છે, અને પછી નિરાશ થઇ પાછી ફરે છે. (અ. ૩૯ શ્લો. ૩૭ સુધી) આટલી જ વાત ભાગવતમાં છે. પણ બ્રહ્મવૈવર્તકારે આમાં થોડો વધારો કર્યો છે. બ્રહ્મવૈવર્તમાં ગોપીઓ રામકૃષ્ણની જવાની વાત સાંભળી તથા એ જોયને રથમાં બેઠેલા જોઇને કુપિત થઇ ગઇ એટલે કૃષ્ણે એને વારી પણ રાધાની પ્રેરણાથી ગોપીઓએ કૃષ્ણનો રથ ભાંગી નાખ્યો. અને કેટલીક ગોપીઓએ અફરને કપડાંથી બાંધ્યા, કેટલીક પોતાના હાથથી કે કંકણથી માર્યા અને અફરનાં કપડાં લઇ એને વચ્ચરહિત કરી દીધા. અફરની આ-સ્થિતિ જોઇને ભગવાને રાધાને સમગ્નવ્યાં. (કૃષ્ણ જન્મ ખંડ અ-૯૦ શ્લો-૭૮ થી ૮૪).

નરસિંહ મહેતાએ પણ ગોપીઓએ રથનું ચક્ર કાઢી નાખ્યાની તથા અફરને રથ સાથે બાંધ્યાની વાત લખી છે:—

મારો બાંધો શબ્દ કરતી પાંચ સાત ગોપી ધાઇ,

રથની ઉધે રાશે બાંધ્યા વસુદેવના જે ભાઇ.

(એજન પા. ૬૬).

હું પોછો આવીશ વગેરે કૃષ્ણનું આશ્વાસન (પા. ૭૦) અને છેવટે કૃષ્ણનો રથ જતાં ગોપીઓ રથની ધ્વજા અને રજા જુએ છે એ વર્ણન નરસિંહે બરાબર ભાગવતને અનુસરીને કર્યું છે, માત્ર ત્રાડ ઉપર ગડીને જોવાનું અને છેવટે રાધા તાડ ઉપરથી પડી જવાનું પોતાની કલ્પનાથી ઉમેર્યું છે. (પા-૭૩) ગોપીઓ અફરને કૃષ્ણ ધારી પકડે છે. એ કલ્પના પણ મહેતાની પોતાની જ છે.

ઉપસંહારમાં ‘પરીક્ષિત રાયે પૂછિયું શુકદેવને તેણી વાર’ (એજન પા-૭૩) એમ કહીને નરસિંહ મહેતા આ વસ્તુ ભાગવતમાંથી જ લીધી છે એમ દર્શાવવા પડે છે.

રાસસહસ્રપદી—નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોમાં આ પદોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. જો કે સહસ્રપદ કહેવાય છે તે ખરેખર સહસ્ર રચનામાં હશે કે કેમ એ સંકેત પડતી વાત છે. નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહમાં રાસસહસ્રપદી નામથી ૧૮૬ અને શૃંગારમાળા નામથી ૫૪૧ સંગ્રહાયાં છે અને બીજાં ઘણાં ન જાણેલાં લોકો. પાસે લખેલાં કે મોટે હોવાનો સંભવ છે. પણ એ સર્વનો સરવાળો જે પૂરો દબ્બર થયો કોણ જાણે ? વળી આ જાણેલાંમાં જે જ્યાં એક જ કંઠાની કૃતિ નથી લાગતાં, પુનરુક્તિ ઘણી છે. રાસ સિવાયની કૃષ્ણ ગોપીના પ્રેમની અને વિહારની વાતોનાં પદો પણ અંદર છે. શૃંગારમાળામાં પાછલા પ્રકાર જ મુખ્ય છે. એ બધું જોતાં નરસિંહ મહેતાનાં રાસ સિવાયનાં તથા બીજાં કંઠાઓનાં પણ સમાન ભાવનાં પદો આ સંગ્રહમાં મળી ગયાં હોવાનો સંભવ છે.

રાસની વાત તો હરિવંશમાં (હલીપ્ક નામથી) અને વિષ્ણુપુરાણમાં પણ છે, પણ ભાગવતકારે એને જે સ્થાન આપ્યું છે તે હરિવંશ, વિષ્ણુ પુરાણમાં નથી. અને પાછળના લેખકોએ ભાગવતના આધારે જ ગોપીઓ સાથેની કૃષ્ણની ક્રીડાને ભક્તિપોષક તરીકે ગાઈ છે.

નરસિંહ મહેતાએ ભાગવતના ક્રમમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી રાસ પંચાધ્યાયોનો અનુવાદ કર્યો નથી; પહેલા ચાર (મા. ૧૦ અ. ૨૯ થી ૩૨) અધ્યાયોની થોડી થોડી વાતો કરી છે અને પાંચમા-૩૩ મા અધ્યાયમાં વર્ણવેલ રાસક્રીડાનો ભાવ સંસ્કૃત મુક્તકોને અનુસરતાં છુટક પદોદ્ધારા પોતાની વાણીમાં અતિ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. વળી નરસિંહ મહેતાનાં રાસસહસ્રપદીનાં પદો પરસ્પર સંબંધ વગરનાં છે. દરેક પદ જાતે સંપૂર્ણ છે. એક જ ભાવ વારંવાર એના એ અથવા બરાબર જુદા શબ્દોમાં ફરી ફરી કહ્યો છે. દા-ત-ભાગવતના ૩૩ મા અધ્યાયના પહેલા ત્રણ ચાર શ્લોકોના શબ્દોનો જ ભાવ કેટલાં બધાં પદોમાં કહ્યો છે?

તત્રારમત ગોવિન્દો રાસક્રીડામનુવ્રતૈ : ।

હીરત્તૈરવિન્તઃ પ્રીતૈરન્યોન્યાબદ્ધવાહુભિઃ ॥

રાસોત્સવઃ સંપ્રવૃત્તો ગોપીમણ્ડલમણ્ડિતઃ ।

યોગેશ્વરેણ કૃષ્ણેન તાસાં મધ્યે દ્વયોર્દ્વયોઃ ॥

પ્રવિષ્ટેન ગૃહીતાનાં કળે સ્થાનિકં સ્થિયઃ ॥૩૥॥

લીલા માંહે રમુતો, કૃષ્ણ કામનીને સંગે;

વંદ્રાવન માંહે મહાવૃત્તો, વાંધ્યો મહારસ રંગે. ૫૬ ૨-૧

વંદ્રાવનમાં માનની, મધ્યે મોહન રાજે;

કંઠે પરસ્પર બાહુહી, ધૂન નેપુર વાજે. ૫૬ ૨-૧

રાસમંડળ મધ્યે મહાવૃત્ત, જળકે સુગટ અપાર;

એક એકને કંઠે બાહુહી, નાચે નેહલરી નાર. ૫૬ ૪-૨

થેઇ થેઇ કંઠે અગણિત અંગના, ગોપી ગોપી પ્રત્યેશોરે કાન; ૫૬ ૭૨-૧

વૃન્દાવનમાં રમત માંડી ગોપી ગોવિંદ સાથે રે;

એક એક ગોપી બીચ બીચ માધવ આનંદ વાંધ્યો અપાર રે. ૫૬ ૭૮-૧

વૃન્દાવનમાં માનની, મધ્યે મોહન રાજે;

કંઠે પરસ્પર બાહુહી ધૂન નેપુર વાજે. ૫૬ ૮૬-૧

‘કંઠે પરસ્પર બાહુહી,’ ‘એક એકને કંઠે બાહુહી,’ વગેરે શબ્દો

અન્યોન્યાબદ્ધવાહુભિઃ નામના અનુવાદ છે.

યં મત્યેરજસસ્તાત્રદ્વિમાતશતસંકુલમ્ ।

દિવૌકસાં સદારાણામૌત્સુક્યાપહતાત્મનામ્ ॥

તતો દુન્દુભયોનેદુનિપેતુઃ પ્રુષ્પવૃષ્ટયઃ ।

જગુર્ગન્ધર્વપતયઃ સંગ્રીકાસ્ત દ્યશોઽમૃતમ્ ॥ મા. ૧૦-૩૩-૪-૧

બ્રહ્મ શારદ આદે થઇ દેવો જોવે છે રંગ. ન. કા. સં. ૧-૭

જે જે શબ્દ સુરી નર કરે વરસે કુસુમ અપાર ન. કા. સં. ૩-૫

ધન કૃષ્ણ લીલાસ પ્રગટયો, પુષ્પવૃષ્ટિ ત્યાં થાયરે;

અમર આશીષ દે ઉપરથી ચરણ રેણુને જાયરે;

નાત લાત વિલાસ જોધને મનમાંહે અતિ રાયેરે એજન. ૭૮-૪, ૫

હરખ્યા સુરનર દેવ મુનીશ્વર, પુષ્પવૃષ્ટિ કરી ચરણે નમે. એજન ૮૧-૪

અનિહારે સુરપતિ મોહી મોહી રહ્યા ભક્તિ થઈ રહ્યાં દેવવિમાન,

અમર કોટિ તેત્રીશ ઉભા ત્યાં બ્રહ્મા ઇંદ્ર સંઘાતરે;

જય જયકાર કરીને પુષ્પવૃષ્ટિ કરે ખાંતરે.

એજન ૧૨૬-૪

વલયાનાં નૂપુરાણાં કિકિળીનાં ચ યોષિતામ્ ।

સ પ્રિયાણામમૂચ્છન્દસ્તુલો રાસમણ્ડલે ॥

મા. ૧૦ ૩૩-૬

તાળી દેતાં તારૂણી ઝાંઝરનો અમકાર

કટિ કિંકણી રણછણે ધુધરીના ધમકાર

ન-કા-સં. ૨-૭

ઝાંઝરીયાં ઝમકતે લટકતે ખાહુડી લોડેરે.

એજન-૮-૧

ઝાંઝર ઝમકે ને ખમકે ચુડી વહાલા શું રમતાંરે

એજન-૧૦-૧

ઝાંઝરીયાંને ઝમકેરે ઝમકે નેપૂરીયાં વાજેરે

એજન-૧૩-૧

ઝાંઝરીયાં ઝમકાર કરે રે વીજુડા વાગે વાદેરે

ખાહુડી કેશં કંકણ ખલકે બોલંતી ભર નાદેરે.

એજન-૧૮-૧

એજ રીતે ૫૬ ૮, ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩ વગેરેની માત જુઓ.

તત્રાતિશુશુભે તામિર્ભગવાન્દેવકાસુતઃ ।

મધ્યે મળીનાં હૈમાનાં મહામારકતો યથા ॥

મા. ૧૦-૩૩-૭

સુંદર ગોપી કંથનભાળા વચ્ચે મરકતમણિ ગોવિંદ

એજન-૭૭-૨

ઉચ્ચૈર્જગુર્નૃત્યમાના રક્તકણ્ઠયો રતિપ્રિયાઃ ।

મા-૧૦-૩૩-૯

નાચંતાં નાચંતાં નારને વધ્યો હૃથ અપાર રે

મંડળ માંહે માનની ગાએ મધુરી મધુરી વાણુરે

એજન-૬-૨, ૩

બાજન પદોમાં પણ આ અર્થનાં વચનો છે. જુઓ ૪, ૫, ૬, ૮ વગેરે.

ગૃહીત કણ્ઠયસ્તદોર્મ્યાગાયન્ત્યસ્તં વિજહિરે ॥

મા-૧૦-૩૩-૧૫

કંઠે વળગી કામની અંતર કાંઈ ન રાજેરે.

એજન-૬-૪

એવં પરિપ્લવં કરાભિમર્શસ્તિગ્ધેક્ષ્ણોદ્યોમ વિલાસહાસેઃ ।

રમે રમેજો વ્રજસુન્દરીભિર્ધ્યાર્બકઃ સ્વ પ્રાતિવિમ્બવિભ્રમઃ ॥

મા-૧૭-૩૩-૧૭

તથા ભુઓ

વાહુપ્રસારપારિમ્મકરાલકોરુ

નીવીસ્તનાલમનનર્મનવાપ્રપાતૈઃ

મા ૧૦-૨૯-૪૬

આલિંગન, ચુંબન, પરિભ્રમન વાધ્યો રતિ રસ રંગરે (એજન ૭૫-૨)

દર્પણ પ્રતિબિંબમાં બાળક જેમ રમે, તેમ રમે ગોવિંદ સાથે ગોપી

ન-કા-સં-પા-૫૪૦

પણી

કાચિત્ સમં મુકુન્દેન ....

કાચિત્ રાસ પરિશ્રાન્તા ....

વગેરે એક એક ગોપીની સ્થિતિ વર્ણવતા ૧૦ માં શ્લોકથી આગળનાં ત્રણ શ્લોકોનો લાવ નરસિંહ મહેતાએ

એક એક આગે આલાપતી એક નાચતી રંગે

એક મધુરે સ્વર ગાઇને તાળી તાળતું રંગે

એક આલિંગન લઇ ઉર ધરી લીટે લામિની લાવે. એજન ૮૬-૨-૩

જેવા પદમાં તથા બીજાં અનેક પદોમાં પોતાના શબ્દોમાં વર્ણુઓ છે.

૨૩ થી ૨૫ શ્લોકોમાં લાગવતકરે જળક્રીડાનું વર્ણુ કર્યું છે. આ જળક્રીડાના વર્ણનનાં પદો નરસિંહ મહેતાના સંગ્રહમાં દેખાતાં નથી માત્ર કોઇક પદમાં નીચેના જેવા છુટક ઉલ્લેખ છે:—

રમતાં રમતાં મહારસ વાધ્યો પ્રેમદા છાંટે પાણીરે પદ ૧૦૭-૩

દશમસ્કંધના ૩૩મા અધ્યાયના ૨૬ શ્લોકોમાંથી ઉપર નોંધેલા શ્લોકોનો લાવ મુખ્યત્વે લખે તથા એ જ ધોરણને અનુસરતા કૃષ્ણગોપીની રતિક્રીડાનું નરસિંહ મહેતાએ રાસનાં તથા શુભારમાણાનાં પદોમાં વર્ણુ કર્યું છે.

રાસપંચાધ્યાયીના ૩૩મા સિવાયના અધ્યાયોની વાત પણ કોઈ કોઈ પદોમાં આવે છે. દા. તા.

૨૬મા અધ્યાયના પહેલા જ શ્લોકનો લાવ તો અનેક પદોમાં કલ્પો છે:—

શરદ સોહામણો ચાંદલો

ન. કં. સં. પ. ૧

સુંદર રાત શરદ પુનમની, સુંદર ઉદિયો નભમે ચંદ્ર એજન ૭૭ ૨

પછી

જગૌ કલે,વામદૃષ્ટાં મનોહરમ્ મા. ૧૦-૨૯-૩

નો લાવ નીચેના જેવાં કોઈ કોઈ પદોમાં છે:—

વૃંદારે વનમાં વેણુ વળડી ગોપી વિદ્વિલ ક્રીધાં રે

વર આપ્યો તે વચન પાળવા ચિત્ત હરિને લીધાં રે એજન ૧૧૭-૧

લાગવતના જ

મયેમા રંસ્યય ક્ષપાઃ ૧૦-૨૨-૨૭

એ વચનના તથા એ અધ્યાયના જ ૨-૨૭ શ્લોકના આધારે નરસિંહે 'વર આપ્યો તે વચન પાળવા' એ શબ્દો લખ્યા છે.

દુહન્તયોઽમિયયુઃ કાશ્ચિદોહં હિત્વા સમુત્સુકાઃ ।

પયોધિથિત્ય સંગામનુદ્વાસ્યાપરાયયુઃ ॥

પરિવેપયન્ત્યસ્તદ્વિત્વા પાયયન્ત્યઃ શિશૂન્ પયઃ ।

શુશ્રૂપન્ત્યઃ પતીન્કાશ્ચિદશ્વત્યો વાસ્ય મોજનમ્ ॥

લિપન્ત્યઃ પ્રમૃજન્ત્યેન્યા અલ્લન્ત્યઃ કાશ્વલોચનં ।

વ્યત્યસ્તવસ્ત્રાભરણાઃ કાશ્ચિત્કૃષ્ણાન્તિકંયયુઃ ॥

મા. ૨૦-૨૯ શ્લો. ૧ થી ૭.

એક તો અન્ન મુકીને ઉભાણી બીજી માંગ સિંદુરે

જીવતીનાં જૂથ મળીને આલી સાહેર નદી પૂર રે. ન. કા. સં ૧૧૭-૨

નાદની મોહી ગોપિકા તેણે રાતાં મેલ્યાં બાળ

એક અંજન કરતી આલી રે વસન કર્યો પરિધાન એજન. ૧૦૪. ૧

વ્યત્સસ્તવસ્ત્રાભરણાઃ શબ્દોનો વિસ્તાર કરીને

અવળાં તે અંબર પહેરીયાં, નેપુરીયાં ધાલ્યાં કાન એજન. ૧૦૪. ૨

ગોપીજન સુતપતિ સહુ છાંડી, જોવાને ધાધં રે હરિ વેણુ વાઇરે,

હાં હાં રે નેપુર કાન ધર્યો, દુઝળ પહેર્યો પાયે

સેથે કાજળ નયને સિંદુર, એવા વિપ્રીત વેપે ધાયાં રે એજન. ૧૫૪. ૧૨.

ગોપીઓ વનમાં આવ્યા પછી ભગવાન જે ઉપદેશ આપે છે એને ગોપીઓ એને

જવાબ આપે છે એનો પોતાની રીતે અનુવાદ શૃંગારમાળાના પદ ૫૦૦માં (પા. ૪૧૧)

રસિદ મહેતાએ કર્યો છે. ગોપીઆના જવાબના (શ્લોક. ૩૧થી ૪૧)

કુર્વન્તિ હિ ત્વયિ રતિં કુશલાઃસ્વઆત્માન્નિત્યપ્રિયે પતિસુતાદિમિરોતિદૈઃ કિં ।

તત્ત્વઃ પ્રસીદ પરમેશ્વર માસ્મ હિયા આશાં મૃતાં ત્વયિ ચિરાદરાવિન્દિતેષુ ॥

ચિતં મુલેન મવતાપહતં ગૃહેષુ યત્તિર્વિશત્યુત કરાવપિ ગૃહ્યકૃત્યે ।

પાદૌ પદં ન ચલતસ્તવ પાદમૂલાઘામઃ કથં વ્રજમયો કરવામ કિંવા ॥

મા. ૧૦-૨૯-૩૩-૩૪

આ શ્લોકોનો કેટલોક

‘ મંદિર માંહે મેં ન રહેવાયે કેમ કરી જોવા જાઉં રે ’ (૧૪૭. ૧)

આ શબ્દોમાં તથા અન્ય પણ (જુઓ શૃંગારમાળાનું પદ ૫૦૦) કાંઈક સ્થૂળ રીતે રસિદ મહેતાએ ઉતાર્યો છે.

ભાગવતના ૧૦. ૨૯ શ્લોક ૪૨થી ૪૬નો ભાવ તો રાસનાં પહેલાં ઉદાસરેલાં પદોમાં તથા બીજાં છાંં રાસનાં તથા-શૃંગારમાળાનાં પ્રદોમાં આવ્યો જ છે પછી ગોપીઓને માન થયેલું જોઈને પણ અંતર્ધ્વાન થાય છે.

તાસાં તત્સૌમંગમદં વીક્ષ્યમાનં ચ કેશવઃ । પ્રશમાય પ્રેક્ષાદાયં તત્રૈવાન્તરધીયત ॥

મા. ૧૦-૨૯-૪૮

હાં હાં રે માનિની ને માન ઘણું આણ્યો મન અહંકાર
અંતર્યામી હવા હરિ તરણુ શ્રીવૃંદાવન મોઝાર રે. એજન ૧૫૪-૪
રમતાં રમતાં મહારસ વાધ્યો, કીધું અંતર ધ્યાનરે.
બ્યાકુળ થઈ અમે કાંઈ નવ સૂઝે, રહી નહીં સુદ્ધ બુદ્ધ સાનરે
અનેક ઉપાય કરી કરી થાકાં, નાથ ન દીઠો નયણેરે
અમે અળખા ગળ કાંઈ નવ ચાલે, કાઢાન કાઢાન કંઈ વયણેરે
પૂરણ પ્રીત ધરી મનમાંહે, આબ્યા અંતર્યામીરે
નરસૈયાના સ્વામી રસપૂરણ બુવતી પ્રાણને પામીરે પદ ૭૦. ૨થી ૪
ઉપરના પદમાં તો ભાગવતના ત્રણ (૩૦, ૩૧, ૩૨) અધ્યાયની વાંત એકેદમ કહી
દીધી છે. (એ જ પ્રમાણે બીજો પદ ૧૬૦) પણ બીજાં પદોમાં વિસ્તાર મેળે છે.
અધ્યાય ત્રીસના પહેલા શ્લોકનો ભાવ ઉપરના પદમાં આવી ગયો. પછી ભાગવતકાર
કહે છે કે:--

ગત્યાનુરાગસ્મિતવિભ્રમેક્ષિતૈ
ર્મનોરમાલાપવિહારવિભ્રમૈઃ
આક્ષિપ્તચિતાપ્રમદારમાંપિતે
સ્તાસ્તા વિષેષ્ટા જગદ્દુસ્તાત્મિકાઃ
મા. ૧૦. ૩૦, ૨

અને પછી

ગાયન્ત્ય ઉચ્ચૈરમુમેવ સંહતા વિચિકિયુરુન્મત્તકવદ્વનાદ્વનમ્ ।
પ્રપ્રચ્છુ રોકાશવદન્તરં બહિર્ભૂતેષુ સન્તં પુરુષં વનસ્પતીન્ ॥
મા. ૧૦. ૩૦. ૪

અને પછી તુલસી, પૃથ્વી, માલતિ વગેરેને કૃષ્ણનાં ખંખરં ગોપીઓ પૂછે છે (બીજો
એજન શ્લોક પછી ૧૩) નરસિંહ મહેતા ગાય છે કે:—

પંથડો નિહાળતી રે જોતી પીતાંબર પગલાં
મદનરસ ઘેલહી રે ભરતી લડસડતાં ડગલાં
ચતુરા ચાલતી રે, જાણે બન ત્રાહી હંરણી
શુદ્ધ શુદ્ધ વીસરી રે વંહાલાં તે તારી કરણી
પુછીયું દુમને રે કયાંઈ મારાં નાથ તણો ઉપદેશ
અમ તણ ગયો રે ધુરંત ધાંગળીઆળો વેશ

સરોવર પુછ્યું રે કાંઈ નટ નાગર કેરી ભાળ એજન. પદ ૫૪
પૂછે હું જ લતાદુમવેલી કયાંઈ દીઠો નંદકુમાર એજન. ૫૪-૪

આગળ આલતાં ભાગવતકાર કહે છે કે:—

इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणतत्पराः ।

लीलाभगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥

મા. ૧૦-૩૦. ૧૪

અને પછી પૂતના સ્તનપાન શકટભંજ દાહીપદ્મન ગોવંદનોદરણુ વગેરે કૃષ્ણક્રીડા-
ઓનું ગોપીઓ પોને જ પૂતના શકટકૃષ્ણ વગેરે જાનીને આનુંકરણ કરે છે. (અ. ૩૦
શ્લો. ૧૪ થી ૨૩)

નરસિંહ મહેતા આ ભાગનો ભાવ ટુંકમાં નીચે પ્રમાણે ગાય છે:—

મેહની વિધાણી ગોપી મળી ટોળે ટોળે રે

કૃષ્ણ હું, કૃષ્ણ હું, કૃષ્ણ તન્મય થઈ ગોડે રે

કોઇ ઉભી વાંસળી વાંસે ગાઈ ગાઈ ડોલે રે

કો કહે મેં કાળી નાગ નાથ્યો પર્વતને તોલે રે

પદ. ૯૬-૨, ૩ તથા પદ ૧૦૯માં જુઓ

નરસિંહ મહેતાએ ગોવિંદગમનમાં રાધા દાહીપદ્મ અને જે એમ જે કલ્પના કરી
છે તે ભાગવતના આ ભાગ ઉપરથી લીધી હોવાનો સંભવ છે.

આગળ આલતાં ભાગવતકાર કહે છે કે “વળા ગોપીઓ જનદાવનનાં સતાતરુઓને
પૂજતાં ભગવાનનાં પદચિહ્નોને જોતાં ભગવાનનાં પગલાં સાથે એક ગોપીનાં પગલાંને અને
એ ગોપી સાથે ભગવાને કરેલી ક્રીડાનાં ચિહ્નોને જુએ છે; અને પછી આગળ આલે છે,
ત્યાં એક ઠેકાણે તે ગોપીને યે અભિમાન આવવાથી ભગવાને તથા દીધેલી અને રાતી જુએ
છે. (અં ૩૦ શ્લો ૨૪ થી ૩૯)

નરસિંહ મહેતા ગાય છે કે:—

આ જોની આ કેનું પગલું પગલે પદતલું એધાણુ

પગલાં ખાસે બીજું પગલું તે રે સોહાગણુ નૌતમ જાણુ

પૂરણ ભાગ્ય તે જીવતી ફેરે, જે ગઈ વહાલાને સંગે

એકલડી અધરરસ પીશે રંજની તે રમશે રંગે

નયણે નીર ને પંથ નીકાળે કાન કાન સુખે બોલે બાળ

ચાલી ચતુરાં સંરવ મળીને વનમાં જોળે નંદનો લાલ

જોતાં જોતાં વનમાં આખ્યાં દીડી એક સાહેલી

ધૂતારાનાં લક્ષણ જોની ગયો એકલડો મેલી પદ. પં. ૩ પં. ૬.

વળા પદ ૧૧૯માં પણ આ જ વાત બીજા શબ્દોમાં કહી છે. પછી એકલી ગોપી
ખોતાની હકીકત કહે છે:—

तथा कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ।

अवमानं च दौरात्स्याद्विस्मयं परमं ययुः ॥

મા. ૧૦-૩૦-૪૧

નરસિંહ મહેતા કહે છે:—

કંઘ ચડાવનકેા કહો તાતે તણ ગયેલુ મોસાર

x x x x

એં તો માન કીયો મેરી બાઈ તાતે તણ ગીયો કનાઈ ૧૧૯, ૩-૪

આ સખીને સાથે ક્ષમ ગોપીઓ પાછી કાલિન્દીને કાઢે આવે છે. વળી કૃષ્ણસીસા ગાય છે અને હેવટ દીન મુંદર પાણીમાં કૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે. ભાગવનકારે અ. ૩૧ માં ગોપીગીત રૂપે આ સ્તુતિનું રમણીય કાવ્ય રચ્યું છે. નરસિંહ મહેતાએ આ ગોપીકા ગીતનો અનુવાદ કર્યો જણાવી નથી, કદાચ એ રચના જ અનનુકરણીય જાગી હશે. માત્ર એ ચાર શબ્દોમાં જ નરસિંહ મહેતાએ ગોપીકા ગીત (અ. ૨૧)નું વક્તવ્ય પતાવી દીધું છે.

હરિ હરિ કરતી નયણે જળ ભરતી, કોણે દીઠો નંદજનો લાલ રે

ટળવળની વિનતા દેખીને આવીઆ અંતરબામી રે

ભલે મળ્યો નરસૈયાનો સ્વામી ગોપી આનંદ પામી રે ૫૯ ૧૦૮, ૬. ૭

તં વિલોક્યાગતં પ્રેષ્ટં પ્રીતુલ્કુલદશોડચ્ચાઃ ।

उत्तस्युर्युगपत्सर्वा स्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥

મા. ૧૦. ૩૨. ૩.

પૂરણ પ્રીત ધરી મન માંહે આબ્યા અંતરબામી રે.

નરસૈયાના સ્વામી રસપૂરણ જીવતી પ્રાણને પામી રે એજન. ૭૦. ૪

‘જીવતી પ્રાણને પામી રે’ એ શબ્દો તત્ત્વઃ પાળજિવાગતમ્નો ચોખ્ખો અનુવાદ છે.

આ પછી ભાગવનકારે અધ્યાય ૩૧માં કૃષ્ણને ભેદ ગોપીઓ શું શું કરવા મંદી એનું અને ૩૨માં અધ્યાયમાં રાસનું વર્ણન કર્યું છે. નરસિંહ મહેતાએ એ બે વર્ણનને જુદાં ન પાડતા રાસનાં પદોમાં જ બધું સમાવી દીધું છે. વળી નરસિંહનાં શૃંગારમાળાનાં પદોમાં તથા બીજાં પદોમાં પણ રાસકીડાનો ભાગ મળે છે.

કૃષ્ણની લીલાઓમાં રાસકીડાને ભક્તિમાર્ગીઓ મુકુટમણિરૂપ ગણે છે, એટલે એનું જરા વિસ્તારથી અવલોકન કર્યું છે; જો કે આટલા બધાં પદોના શબ્દો શબ્દનું મૂળ ખતાવવા જનાં મોટા ગ્રંથ થાય તેમ શબ્દો શબ્દનું મૂળ મળે પણ નહિ કારણકે ભાગવતને આદર્શ નરીકે રાખી બીજા કવિઓ પેઠે નરસિંહે પોતપોતાના દેશકાળને અનુરૂપ વધારા ઘટાડા પોતાની કલ્પતાથી કરી આ રચના કરી છે. છતાં અહીં અંગ્રેજિનિર્દેશ કર્યો છે એ રીતે ભાગવત સાથે નરસિંહનાં પદોને સરખાવવામાં આવે તો ઘણાં વચનોનું મૂળ ભાગવતમાં ક્યાંક ને ક્યાંક મળી આવે એમ મને તો બેય સાથે વાંચતાં લાગ્યું છે.

[અપૂર્ણ]

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

સુધારો: પૃ. ૧૯ ની છેલ્લી લીટીમાં ‘હું જ’ને જગલે ‘હુંજ’ વાંચ્યું.

છે તે અને વિગતવાર જવાબી, અવિષ્ય માટે કેવી જનતા પ્રયત્નો કરવા સલાહકારક ગણાય એ વિષય સારી રીતે ચર્ચા છે. દાક્ષના રાજકારણના અભ્યાસક્રમે પુસ્તકનો આ વિભાગ આનંદ રસક અને મદતરનો સાથે એ નિર્મલય છે. આપણે એ ઇતિહાસ ઉપર જરા ઉપર ઉપરનો દ્રષ્ટિપાત કરી પછી જુદી જુદી જાગૃતિની ચર્ચા ઉપર નજર નાખીએ.

નવા સુધારાનું સર્વથી વધુ અગત્યનું અંગ તે કાયદાં. આ નામથી જવાબદાર રાજ્ય-તંત્રનો પ્રયોગ જે પ્રાન્તો માટે દાખલ કરવામાં આવ્યો છે તે ઉદ્દિષ્ટ થાય છે. પાર્લમેન્ટવાળા સંસ્થાઓની કામ કરવાની પદ્ધતિનો મહત્તરનો સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રજાકીય કામ કરનારા એ પ્રજાનો વિશ્વાસ ધરાવનાર પુરોહો હોવા જોઈએ; એટલે જેઓને માંથી જવાબદારીનો બોલો આવે છે, તેઓને દરેક સંવાદનું નિરાકરણ શોધનાં મુખ્ય વિચાર એ કરવે પડે છે કે આપણું કામ પ્રજાને પસંદ પડશે કે નહિ. જો પ્રજાને એ કામ પસંદ ન પડે તો એનો અર્થ એ થાય કે પ્રજાનું મન આપણે જાણી શકતા નથી અને તેથી પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે આપણે નાકાવક હરીએ છીએ. એ સ્થિતિ આવે ત્યારે એ પ્રતિનિધિઓ પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપે અને પ્રજાને અનુકૂળ બીજા કામ કરનાર પ્રધાનપદ પર આવે. એવી રીતે બધાં પ્રતિનિધિ મંડળોમાં ઓછામાં ઓછા બે પક્ષ હોય છે; જેમાંનો એક પક્ષ પ્રધાનપદ પર હોય છે અને તેથી વિરુદ્ધ પક્ષ એ (opposition) વિરુદ્ધ પક્ષ ગણાય છે; આ બીજા પક્ષનો નિરંતરનો પ્રવાસ પ્રધાનોના કામકાજ ઉપર જારીક નજર રાખી તેની ખોટ-ખોપણ જાણી આપી પ્રજાકીય કામકાજ કરવામાં તેમની અણખાવડત ઉધારી પાડી પ્રજાની મરજી પોતા તરફ વાળવાનો હોય છે; અને જ્યારે એ પ્રવાસમાં તે પક્ષ સફળ થાય છે ત્યારે પ્રજાકીય પસંદગી સામા પક્ષ ઉપરથી ઉતારી પોતાની ઉપર વાળવામાં તે દક્ષ પામે છે; પણ એ પ્રવાસની પાછળ એક મુખ્ય હમેશ મર્લિન હોય છે તે એ કે "The government of the country must go on." દેશના રાજ્યવહીવટનું કામ કદી પણ અટકી શકે નહિ. એટલા માટે જે પક્ષ મરજારી પક્ષને વખોડી તેના સામે ઠપકાની દરખાસ્ત પસાર કરાવી શકે તેને મધ્ય ને જ સમયે એટલી ફરજ રહેજ છે કે દેશના અમલનું કામ તેણે પોતાના ઉપર લઈ લેવાનું છે; તે જાનવયાં જાનાકાની આવી શકે નહિ. એટલે જે વર્ગ સરકારી પ્રધાનોના કામ ઉપર ટીકા કરે તેઓ હમેશાં યાદ રાખે છે કે જો અમે તેઓ સામે ઠપકાની દરખાસ્ત પસાર કરીશું તો તે પ્રધાનો પોતાની જગ્યાનાં રાજીનામાં આપશે અને તે વખતે પ્રધાનપદ સ્વીકારી રાજ્યઅમલની જવાબદારી પેડ ઉપર લેવાની ફરજ ગ્રામ થશે. એટલે જાણી ટીકા કરતાં એ જવાબદારીની ભાવના હમેશ તેમનાં મનમાં હાજર હોય છે; અને એ ભાવનાથી તેઓની ટીકામાં બ્યવહારપણાનો અંશ કાયમ હોય છે. હિંદમાં આજ સુધી સરકારી અમલદારો એક તરફ અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ બીજા તરફ અંગે તેમાં ગમે તેવા ઠપકાને પાત્ર થયા છતાં સરકારી અમલદારો પોતાનાં સ્થાનેથી ફેરવી શકાય નહિ એવી સ્થિતિને લીધે તેઓની સ્થિતિ એ જવાબદાર અને તેને પરિણામે તુમોખી અદ્ભુત. એ પ્રમાણે એક તરફ એ સ્થિતિને પરિણામે irremovable ex-istence સ્થાનવ્રજ ને થઈ શકે એવા પ્રધાનો હોય છે. બીજા તરફથી પ્રજાના નેતાઓ માંજ ટીકાકારની સ્થિતિમાં હોવાથી તથા પોતાની ટીકાના વાતવિદ્યપણાની પરીક્ષા કરવા માટે રાજ્યઅમલમાં ભાગ લેવાની તક તેમને મળતી ન હોવાથી તેઓ પીકામાં

જવાબદારીની લાવનાને અંગે આવતી વ્યવહારની ખામી આરોપાય છે-અને તે દોષને irresponsible criticism નામ અપાય છે. એટલે હિંદી ધારાસભાએ ખરી પાર્લિમેન્ટરી સભાઓના મુખ્ય અધિકારથી વંચત હતી; આ સ્થિતિ સુધારવાને નવા સુધારામાં ડાહ્યાઈનું બંધારણ રચવામાં આવ્યું છે અને તેમાં સંપૂર્ણપણે તે નાહ પણ અત્યુક અંશે જવાબદારીનું અંગ દાખલ કરવામાં આવેલ છે. તે એવી રીતે કે રાજ્ય અમલનાં બધાં અંગોના વિભાગ દરી કેટલાંક ખાતાઓ પ્રગટીય જવાબદારી નીચે મૂકવામાં આવ્યા છે અને તે ખાતાનો અમલ ધારાસભાના વિશ્વાસ ધરાવનાર પ્રધાનોને સોંપવામાં આવ્યો છે. આ યોગ્યતાનો હેતુ પ્રધાનોમાં અને ધારાસભાના સભ્યોમાં જવાબદારીની લાવના ફેળવવાનો છે પણ એ લાવના કેળવવી એ સમય અને તેનો અમલ જે રીતે થાય તેના ઉપર આધાર રાખે છે. દોઢસો વર્ષથી જે પદ્ધતિથી સરકારી કામકાજ ચાલતું હતું તે પદ્ધતિ માત્ર એક પાર્લિમેન્ટે પસાર કરેલા નવા કાયદાથી બંધ ન પડે; અને તેને રચાને નવીન લાવના, નવીન કાર્યપદ્ધતિ, દાખલ થઈ ન જાય; અને એવી આશા રાખનાર પોતે ઇતિહાસથી અને મનુષ્ય સ્વભાવથી અજાન હોવાનો આરોપ પોતા તરફ ખેંચી લે છે. ડાહ્યાઈની ક્ષેત્રમાં આવરણ-રૂપ એક તરફથી આ પ્રમાણે આપણી પ્રગતિ ઉત્પન્ન થયેલ અકારણ અધીરાર્થ એ કારણ છે, ત્યારે બીજી તરફથી નવા સુધારાએ દાખલ કરેલ સંસ્તેગો અને કેટલીક વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓ એટલી જ જવાબદાર છે. એ સંસ્તેગોમાં સર્વથી મહત્વનો એ હતો કે નવા સુધારા એટલા જ બધા ખચાળ નીવડ્યા કે શરૂઆતનાં વર્ષોમાં હિંદના બધા પ્રાંતોમાં અને ખુદ વડી સરકારના બજેટમાં પણ ખોટ ખોટ અને ખોટ દેખાયા માંડી; આથી નવા કર નાખી એ ખોટ પૂરવાની ફરજ પ્રાપ્ત થઈ અને ડોઢ પણ પ્રગટીય સંસ્થા કર નાખી પોતાની લોકાંત્રિયતા નીલાથી શકે નહિ. એટલે પ્રાંતોમાં પ્રધાનોના હાથમાં ખાતાં આવ્યાં ત્યારે એ ખાતામાં સુધારા વધારા દાખલ કરવા માટે જોઈતી નાણાંની સગવડને અભાવે પ્રધાનો કંઈપણ મહત્વનું કામ કરવા અશક્ત નીવડ્યા અને તેથી તેમને પોતાનું ખર્ચ કામ-કે ધારાસભાની પાસે પોતાપોતાનાં ખાતાઓ માટે રૂપિય રાજ્યનીતિ પસંદ કરાવી તે મુજબ કામ લેવું, એ પડતું મૂકી માત્ર એ ખાતાના નિયામક અમલદાર (Head of a department) ની સ્થિતિમાં રહેવું પડ્યું અને તેથી એ પ્રધાનોની માનસિક સ્થિતિ પણ કદાચ એ સ્થિતિને અનુકૂલ થઈ પડી સુગ્રામની ધારાસભામાં મી (હાઉસ સર) યુની-લાસ મહેતા પ્રધાનપદે હતા ત્યાંથી તેઓએ એક્ટ્રીકલુટિવ કાઉન્સિલની જગ્યા પસંદ કરી એ આ જાતની માનસિક વૃત્તિ સિવાય સમગ્ર સકાય તેમ નથી. સરકાર ગમે તેટલો મોટો હોદ્દો આપે તોપણ તે કરતાં પોતાના દેશની પ્રગતિ નેતા તરીકેનું પદ વધારે મહત્વનું, વધારે માનપ્રદ અને વધારે મોટી જવાબદારીનું છે એ લાવના આપણા દેશમાં સર્ગળ થશે ત્યારે જ ખરે પ્રગટીય સુસ્તો (democratic spirit) આપણી પ્રગતિમાં આવેલો ગણી શકાશે.

બીજી મુશ્કેલી ધારાસભામાં પડી ગયેલા પક્ષો એટલા બધા અને જુદી જુદી મનો-વૃત્તિના પરિણામરૂપ હતા કે તેમાંથી પ્રધાનોની જવાબદારીની લાવના શુદ્ધી શકી નહિ એટલે પરિણામ એ થયું કે પ્રધાનોની નીમણુંક તેઓ આગુક પક્ષની બહુમતિ ધરાવે છે એ દરિખિન્દથી ચાલેલી હોવા છતાં, પ્રધાનપદ વિષે આવ્યા ખચી એઓને પોતાનું કામ કરવામાં

ઘણે-લાગે સરકારી વહીવટી મતેનો આધાર રાખવો પડ્યો. આથી પ્રધાનોની ભેગી જવાબદારી (cabinet responsibility) ની લાવના વૃદ્ધિ પામી નથી.

ત્રીજી, વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓ મુદ્દારાને અંગે સર્વોચ્ચ રીતે ધ્યાન ઉપર રહેલી જુદી-જુદી વ્યક્તિઓના સ્વભાવ અથવા કામ કરવાની આવડત અનાવડતને લઈને ઉત્પન્ન થયેલી હતી; ઉદાહરણ તરીકે નવા મુદ્દારાને અંગે અધા ગવર્નર ઉપર ખાસ આજ્ઞા મુકવામાં આવી હતી કે તેમણે પ્રધાનો અને કાર્યકારિણી સભાના સભ્યો (executive councillors) ની આગળ અધા મહત્વના સવાલોની એક એકમાં ચર્ચા ચલાવવાના અને છેવટે નિર્ણય લાવવાના પ્રસંગે લાવવા અને એવી રીતે ભેગી જવાબદારીની લાવના કેળવવા તથા તે સાથે પ્રધાનો અને કાર્યકારિણી સભાના સભ્યો એકબીજાને પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવનો લાભ આપી શકે. છતાં આ સૂચનાનો અમલ મુંબાઈ ઇલાકામાં વાસ્તવિક રીતે કરવામાં નહોતો આવ્યો અને તે માટે મુંબાઈના ગવર્નર લૉર્ડ લૉમ્બડના ઉપર આક્ષેપ મુકવામાં આવ્યો હતો. બીજી તરફથી કેટલેક સ્થળે પ્રધાનો મોતાની જવાબદારી અથવા શક્તિનો વાસ્તવિક ખ્યાલ ધરાવતા નહોતા એવો અનુભવ પણ થયો હતો. અમુક પ્રધાને દરિયાઈ કરી કે તેની રાજ્યનીતિ અમલમાં મુકવામાં અવરોધ આવતા હતા. ત્યારે સર એ મુદ્દિને સવાલ પૂછ્યો કે તો પછી તમે રાજ્યનાં શા માટે ન આવ્યું? પણ તેનો સંતોષકારક જવાબ મળ્યો નહિ. તેમ જ યુ. પી. માં પંડિત જમતનારાયણ તથા મી. ચિન્તામણીએ અમુક સવાલમાં ગવર્નર સાથે મતભેદ થવાથી રાજ્યનામાં આપ્તાં ત્યારે તેમને સ્થળે ગવર્નર બીજા પ્રધાનો નીમ્યા અને કેબીની રીતે ધારાસભાએ એ પ્રધાનોને પણ સ્વીકાર્યો. દારણ પ્રધાનોની નીમણુક બે કે ગવર્નર કરે પણ તેનો સ્વીકાર કરવો કે નહિ તે ધારાસભા ઉપર આધાર રાખે છે અને એ સત્તાનો ઉપયોગ હજી ધારાસભાએ-અંગ્રાજ તથા મધ્ય પ્રાન્તમાં પ્રધાનપદની પદ્ધતિ જ નામંજુર કરવા સિવાય-બીજી રીતે કર્યો નથી. એ પ્રમણે 'કેટલીક જાગૃતમાં ખરી સત્તા ક્યાં છે તે ન સમજવાથી ખોટી જગ્યાએ દેવનું મિથ્યારોપણ કરવામાં આવે છે.

આ ચર્ચા કરી પછી છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં જે કાંઈ જન્યું છે તેની ટૂંકા નોંધ કરી ઉપસંહારમાં ગ્રા. હાકોર કહે છે: ત્યારે હવે આપણે એ સવાલ પૂછીએ કે આ "ડાયર્ક્ટ" જે છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી વધુ વખતથી અમલમાં મુકવામાં આવી છે તે ફક્ત મેંક થયું છે કે નહિ? મારા માનવા પ્રમાણે તો 'ડાયર્ક્ટ ફક્ત મેંક નીવડી છે કે નહિ?' એવો સામાન્ય પ્રશ્ન તો અર્થરહિત છે. આપણું અંતિમ લક્ષ્ય પાર્લિમેન્ટરી નમૂનાનું સ્વરાજ્ય અથવા જવાબદાર રાજ્યતત્વ છે; અને તે તરફ દૃષ્ટ કરવાના સાધન તરીકે 'ડાયર્ક્ટ' દાખલ કરવામાં આવી છે; એટલે જ્યાં મુખી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થાય અથવા તો સ્વરાજ્ય એ આપણું ધ્યેય મરી જાય એ જોમાંથી એક પરિણામ આવે ત્યાં મુખી ઉપરના સવાલને અવકાશ નથી. અને બીજા હાથ પર, ત્યારે એ જોમાંથી એક પરિણામ આવે ત્યારે તો સવાલ એટલો જ રહેતો કે હવે પછી બીજું પગલું શું લેવું? ડાયર્ક્ટને અમલમાં મુકવામાં મુશ્કેલીઓ નડે છે એ તો સહેલાઈથી સમજાય તેવું છે. કાંઈ પણ ધર્મશાળા કે મુસાદરખાનું એ કાયમના ધરના નેટલી સંગવક ધરાવી ન જ શકે. એવા મકાનની ઘણી અગવડો આપણે ચકાવી લઈએ છીએ કારણ આપણે જાણીએ છીએ કે એ સ્થાનની અંદર આપણો નિવાસ માત્ર જોડા નજાતને ગારે જ નહિ; અને આપણને તો આપણા કાયમના સ્થાન વિષય પહોંચવાની

ઉત્તરના હોવાથી આપણે રસ્તામાં બીનજરૂરી વખત ગાળવા માગતા નથી છતાં એટલી વાત તો નિર્વિવાદ છે કે હિંદી વિચારવન વર્ગમાંના ઉપરના સિદ્ધાંતવાદીઓ ખરે અચૂત પ્રસંગે જોઇએ એવું દાક્ષિણ્ય બનાવી શક્યા નથી અને તેને પરિણામે હિંદી રાજકીય પ્રગતિના નેતાનું પદ યુમાવી બેઠા છે. વિધાન પક્ષ, સ્વનંત્ર પક્ષ, રાષ્ટ્રીય પક્ષ, ઉત્ક્રાન્તિ વાદી, આંગ્રજ-મિત્ર આ વર્ગના નેતાઓને પહેલી ચૂંટણીને વખતે મોનેરી નક પ્રાપ્ત થઇ હતી. કારણ આંગ્રજ શત્રુઓ, અસહકારીઓ, ઉદામ પંચવાળાઓ, મહાત્મા ગાંધી અને મદ-મદબની શૌકનગરીના અનુયાયીઓએ અધાએ કાઉન્સિલોના અધિકાર કરવાની ગંભીર ભૂલ કરી હતી અને તેને પરિણામે પહેલી કાઉન્સિલોનું કામ પ્રથમ મણવેશ પંચવાળાના હાથમાં આપોઆપ આવી-પડ્યું હતું, અને જો કે તેઓ પોતાની રાજ્યનીતિ નિયુક્તના મધ્યસ્થ વૃત્તિ, રાજ્ય વહીવટનો અનુભવ, અને રાજકીય બંધારણસરની ચળવળ જ્ઞાનનો મોટો ફકો ધરાવતા હતા છતાં આ પ્રસંગે એ શુરોનો ઉપયોગ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા. અંગ્રેજ પ્રજાના કોઈ પણ વિલાપને આવી સંધિ મળી હોત તો તેવે પ્રસંગે તેઓએ પોતાના અધા ગમે તેવા ગંભીર મનમતાંતર આજુએ મૂકી સરકાર સામે પ્રજાકીય પક્ષ ઉઠા કરી ધારાસભામાં બહુમતિ રચાવી હોત, પોતાની પસંદગીના પ્રધાનો નીમવાની ફરજ પાડી હોત અને એ પ્રધાનો દ્વારા સેંપાયકાં ખાતાં વિશે મતદાર મંડળ સમગ્ર શક્ય એવી સાદી રાજ્યનીતિ અખતીઆર કરી સરકારને નમતું આપવાની ફરજ પાડી હોત તે વખતે પંચજનો અત્યાચાર એટલો બધો તાજો હતો, હિંદી મુસલમાનની મનોવૃત્તિ એવી જાતની હતી કે હોર્ડ રેડીંગ અને તેની હાથ નીચેના અમલદારોને એ મંડળ સામે નમીને આજ્ઞા વગર છૂટકો નહોતો. તેઓની રાજ્યનીતિનું સૂત્ર એક જ હતું કે ગમે તેમ કરી આ જુરસો જે અત્યાચાર પ્રજામાં ઉભરાઇ ઉઠ્યો છે તેને શંત પડ્યા ઘો. તે માટે વખત મેળવો અને વખત પોતાનું કામ એની મેળે કયું જશે. સરકારને તો એ જ થતાવું હતું કે પ્રજાકીય નેતાઓ પણ કાંઈ ઉકાળા શકે તેમ નથી, અને ખાલી ભાવચ કરવામાં જ પોતાની પ્રવૃત્તિની ઈષ્ટતા સમજે છે. પણ જો ખરા પ્રજાકીય નેતા તે વખતે આગળ આવ્યા હોત અને તેઓએ ધારાસભામાં સળગ પક્ષ ઉઠા કરી, નાના નાના સવાલો બાજુએ મૂકી માત્ર મહત્ત્વના સવાલો ઉપર જ સરકાર સામે બાય લીડી હોત અને એ સવાલોમાં સરકાર મચક ન આપે તો પ્રધાનોએ રાજનામાં આપી ધારાસભા ખરખાસ્ત કરવાની ફરજ પાડી હોત તો તેઓ પોતાના મતદાર મંડળો પાસે જઈ ફરી ચૂંટણીમાં ઉભા રહી, તેમાં ચૂંટાઇ, સરકારને પોતાની રાજ્યનીતિ સ્વીકારવાની ફરજ પાડી શકત. ખરી બંધારણપૂર્વક લગ્ન લડવાની એ બાજુ હતી: પણ આપણે તો ધારાસભાના સભ્યો પોતાના મતદારો પાસે જતાં, અરે કોઈ પણ જાતની જાહેરસભા ભરનાં જ અચકાતા હતા. ત્યાં તેઓથી બીજું શું થઇ શકે? આ પ્રમાણે કોઈ પણ દેશમાં ભાગ્યે જ મળી શકે છે એવો પ્રસંગ આ પ્રમાણે ગુમાવવામાં આવ્યો અને ત્રણ મહત્ત્વનાં વર્ગો ખોવાયાં; બીજી ચૂંટણી વખતે તો આપણા અસહકારી ભાઈઓએ પહેલી ચૂંટણી વખતે કરેલી ભૂલ જોઇ અને તેઓ એટલી મોટી સંખ્યામાં આગળ આવ્યા અને ચૂંટાવામાં ફત્તેહ પામ્યા, અને ચૂંટાયા પછી તેઓએ એ જાતની બાજુ રચી કે જેનાથી રાજકીય પ્રગતિ થઇ શકે તેમ નહતું. બીજી તરફથી અમલદાર વર્ગને જોઇતો અવકાશ મળવાથી તેઓ પોતાનાં પક્ષના સમર્થનમાં મજબૂત થયા અને આ પ્રમાણે મજેલી સંધિ ગઇ તે ગઇ જ.

ખીજ ચૂંટણી પછી અસહકારી સંઘોએ જોયું કે શુદ્ધ અસહકાર ચાલી શકશે નહીં અને તેથી તેને જલદે પ્રતિયોગી સહકાર ચોળવાની ફરજ પડી. ધારાસભાના સભ્યો અને તેમને ચૂંટનાર મંડળો બંને આ પ્રમાણે શીખ્યાં કે જ્યાં સુધી સરકાર સામે પ્રત્યક્ષ એકમુખી સમજળ બાજુ હોય તરી શકે નહિ ત્યાં સુધી પાર્લમેન્ટરી રાજ્યસંસ્થામાં ધાર્યુ કામ થઈ શકશે નહિ. આત્યારે જે અનેક પક્ષો બંધાયા છે તે બંધા પોતપોતાના નાના નાના વિસ્તેષો દૂર કરી જ્યારે એક સમજળ બહુમતિવાળો પક્ષ ઉપજવશે ત્યારે એ પક્ષના નેતાઓ પ્રગ્નકીય રાજ્યનીતિ પ્રજા આગળ મૂકી શકશે અને પ્રજાએ પસંદ કરેલી રાજ્યનીતિ સ્વીકારવાની ગવર્નરને-સરકારને-ફરજ પાડશે અને ત્યારે જ સ્વરાજ્યના સૂર્યનાં કિરણો દ્રષ્ટિ મર્યાદામાં આપશે.

આ પ્રમાણે હાથાર્કીના વિષયની ચર્ચા કરી કર્તા હિન્દ સરકાર અને તેની કાય-પદ્ધતિ તપાસે છે તથા તેના મહત્વના સવાલો ચર્ચે છે; એ ચર્ચા સમાપ્ત કરતાં તે કહે છે કે આપણે જાતાવી ગયા તે પ્રમાણે એક તરફ બીજાજવાબદાર ધારાસભા અને ખીજ તરફ ન ફેરવી શકાય તેવું વહીવટી મંડળ એ જાને મળીને દિંદનું રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે અને એ જાને ચરચેના ધર્મણુથી રાજ્યનેત્રનું ગારું અટકી પડતું નથી તેનું કારણ એટલું જ છે કે હિંદી ધારાસભા એ સમાનમત્તા ભોગવનાર અંગ નથી પણ એાછી સત્તા ધરાવનાર ભાગીયાની સ્થિતિમાં છે. તેમ જ પ્રાન્તોમાં પ્રધાનો એ પ્રગ્નકીય પક્ષના નેતાઓ કરતાં પોતપોતાના ખાનાના ઉપરી અને સરકારી અમલદાર તરીકે સત્તા ભોગવે છે. ટુંકામાં, આપણા નેતાઓ, વિચારકો અને વિવેચકો રાજ્યબંધારણના અંકુશો ઉપર હદ કરતાં વધુ વજન મૂકે છે અને આપણો દેશ રાજ્યનીતિની પાઠશાળામાં દંડ એકડા ધૂટે છે એનું સૌથી સમજળ પ્રમાણ એ જ છે કે આ જોડખાંપણ ઉપર આપણે અધટિત વિશેષ ભાર મૂકીએ છીએ અને ખરા મહત્વના અને ગંભીર ચિંતનના વિષયો ઉપર જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપતા નથી.

આ મહત્વના વિષયોમાંથી ખાસ ચાર સવાલો ઉપર કર્તા પોતાના વિચાર લંબાણથી દર્શાવે છે તે સવાલો નીચે પ્રમાણે છે:- (૧) દેશી રાજ્યો (૨) દેશી વિખવાદ (૩) હિન્દી ઐન્યમાં હિન્દી તત્ત્વ (૪) રાજ્યબંધારણની ચળવળ. આ દરેક સવાલ ઉપર કર્તા વિગતમાં ઉતરી વિવેચન કરે છે અને હિન્દી રાજ્યકારણના અભ્યાસીને આત્યારે આત્યંત મહત્વના સવાલ હોઈ તેના વાસ્તવિક નિરાકરણ ઉપર દેશની રાજકીય પ્રગતિનો મુખ્ય આધાર છે એટલે એ સવાલોની વિગતવાર ચર્ચા આવશ્યક છે.

હરિલાલ આદ્યજી ભટ્ટ

કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો આધુનિક કાવ્યસાહિત્યમાં ફાળો

(આપણાં સાહિત્યનો અર્વાચીન યુગ દલપત નર્મદથી શરૂ થતો સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે. આ માન્યતા અનેક દૃષ્ટિબિન્દુ ઉપર રચાયેલી છે તેમાંનું એક દૃષ્ટિબિન્દુ એ છે કે નર્મદ દલપત પૂર્વે જે કાવ્યો લખાતાં તે બધામાં મુખ્યત્વે કરીને સામ્પ્રદાયિક તત્ત્વ વિશેષ હતું, અને આથી કાવ્યો 'સમન્વયને' માટે તે તે સમ્પ્રદાયોનાં ચોડાં ઘણા ગ્રાનતી ભૂમિકાની આધાર્યકતા રહેતી આ વસ્તુસ્થિતિમાં દલપત નર્મદનાં આગમનથી ફેર પડ્યો, કાવ્ય સામ્પ્રદાયિક ચીત્તામાંથી નીકળી નહીં વધારે વિશાળ સૃષ્ટિમાં વિહરવા માંડ્યું; અને પરિણામે જીવનની પ્રવૃત્તિએ જેમ અનેકવિધ છે, તેમ કાવ્યની ગતિ પણ અનેક ક્ષેત્રોમાં થવા લાગી. આ બધાં પરિણામે આપણાં કાવ્યસાહિત્ય પ્રતિ દૃષ્ટિ માત્ર કરવાથી આપણે જેઈ શકીયું કે આપણું કવિઓએ પ્રભુભક્તિ, રાષ્ટ્રભક્તિ, પ્રકૃતિ, શૃંગાર, વિરહ, ઇતિહાસ, બંધુભાવ, ગુરુભાવ પ્રવાસ, આત્મભોગ, આદિ અનેક ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરવા માંડ્યો છે. આ બધાં જુદાં-જુદાં ક્ષેત્રોમાં કોઈને-કોઈ કવિએ વધતો-ઓછો ફાળો આપ્યો છે; જેમકે દેવાને લલમતાવી નાખતે કરુણ (Tragic) સ્વં-કાન્તે, વીરરસથી જીવકાતાં કાવ્યો સ્વં હર્ષિ હર્ષે-ધ્રુવે, ઇતિહાસ પેતી અને આર્થ સંસ્કૃતિ જેવા વિષયો ઉપરનાં કાવ્યો શ્રી. બળવંતરાય કોઠારે, કોઠ અપૂર્વ સૌંદર્ય પ્રાપ્તિ માટે દિલ્લોં ઊઝા દર્દ અને સુશીઓના જેવી મસ્તીવાળાં કાવ્યો સ્વં બાલાશંકર કંચારીઆએ, પ્રકૃતિ વિષયક કાવ્યો શ્રી નરસિંહરાવે અને બીજા અનેક કવિઓએ જુદાં-જુદાં ક્ષેત્રોમાં પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર ફાળો આપ્યો છે; પરંતુ કોઈ એક જ કવિનાં કાવ્યોએ એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં ગતિ કરી હોય એ શોધવું હોય તો જરા મુશ્કેલી પડે. એનું કારણ એક દૃષ્ટિથી એ આપી શકાય કે યાંત્રિક સંસ્કૃતિના યુગમાં 'specialization' એકદેશીય વિકાસ ઉપર વધુ ભાર મૂકાય છે અને તેના છાંટા સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ ઉડ્યા હોય છે. આપણા કવિઓની દૃષ્ટિ માટે ભોગે પૃથક્કરણ કરનારી જ (analytic) બની ગઈ હોય છે એ જોતાં આ માન્યતા સાચી લાગશે. અને તેથી આપણા અર્વાચીન કવિઓ કનેથી આપણે કઈ પણ કોઈ મહાકાવ્યની આશા નથી રાખતા. આમ છતાં આપણા કાવ્યસાહિત્યનું જો કોઈ સૂક્ષ્મ-ગંધકોકન કરે તો તેને અવશ્ય માલમ પડશે કે મૂળરસે ઓછામાં ઓછો એક કવિ તો એવો આપ્યો છે જોનાં કાવ્યસ્રોત જીવનનાં ઘણાં-ખરાં ક્ષેત્રોમાં વહી રહ્યો છે. સર્વ કોઈ સહેજે સ્વીકારશે કે શ્રી. ન્હાનાલાલ આવા એક કવિ છે. આ નાનકડા નિબંધમાં આ દૃષ્ટિથી શ્રી ન્હાનાલાલે કાવ્યદેવીને ચરણે ધરેલા અર્થનો આજો આસ્વાદ કરાવવાનો નમ્ર પ્રયોસ છે.

પ્રથમ પ્રભુભક્તિનાં કાવ્યો તપાસીયું. આ વિષય પહેલો ક્ષેત્રમાં અનેક દૃષ્ટિથી ઔચિત્ય રહેલું છે. સાધારણ રીતે જે કોઈ કાવ્ય લખવાની શરૂઆત કરે છે તે સર્વ કાં

તો પ્રભુભક્તિ કે સત્પ્રભુભક્તિથી શરૂઆત કરે છે. એનું કારણ એ છે કે આ વિષયો એકદમ સુલભ છે, અને સાથે તેટલા જ અસ્પષ્ટ—vague—છે, પણ આ કારણોને લઈને જ એ વિષય એટલા મુશ્કેલ પણ છે, અને તેમાં ઈશ્વરી મારનારા સાચા જવાહીરને જગત સમક્ષ બહુ જવલો ધરી શકે છે. પરંપરામાંની ભવ્ય વિભૂતિને સંમેલનો વિના, તેની સાથે એકતા સાધ્યા વિના અને તેનાં ગાઢ રહસ્યમાં ઈશ્વરી માર્યા વિના ઈશ્વરવિષયક કાવ્યો ઉચ્ચ પ્રતિનાં કાવ્યોની હારમાં લાગ્યે જ શોભી શકે. ઉપનિષદ અને વેદના ઋષિઓમાં એ દૃષ્ટિ હતી, અને તેથી જ ભુગ ભુગ થઈ જવા છતાં ય આજે તે ઋષ્યા, તે મંત્રો, અને તે શ્લોકોમાં તેથી ને તેથી જ તાજગી છે; આજે સંસ્કારી આત્માને તે તેથી ને તેથી જ પ્રેરણા આપી શકે છે; આવી જ દૃષ્ટિ કંઈક અંશે આપણા પ્રાચીન ઈવિઓમાં પણ હતી, ખાસ કરીને મોરાર્જી અને નરસિંહ આ દૃષ્ટિને પરિણામે જ અમર રહ્યાં છે. આજે ય મોરાર્જી “ચાકર રાખો છ” આખાત વૃદ્ધ, અભણ કે વિદ્વાન સર્વ કોઈને ભક્તિ-રસમાં તરબોળ કરી દે છે, એટલું જ નહિ પણ અનેક ઈવિઓને પ્રેરણા આપી શકે છે. આવી પ્રેરણાજનક પ્રભુભક્તિનાં કાવ્યો આપણા આધુનિક કાવ્યસાહિત્યમાં ને શોધીએ તો “બહુ” ઓછા જ મળશે-ને કે પ્રભુભક્તિનાં કાવ્યો તો જે કોઈને ઈવિનામની ખરી ખોટી ઉપાધિ લાગી હશે તે સર્વે બ્રહ્મા છે. આમ છતાં આપણને એક નિરાશ થવું પડે એમ તો નથી જ. ભોળાનાથ સારાભાઈ, કેશવદાસ હરિદાસ, મણિદાસ દિવેદી, નરસિંહરાવ આદિ અનેક ઈવિઓના કાવ્યભંડારમાંથી આપણને કોઈને કોઈ જગ્યાએ તો રત્ન મળ્યા વિના ન જ રહે. ઇચ્છાની દૃષ્ટિએ ભોળાનાથ સારાભાઈ અને કેશવદાસ મોખરે આવે છે, પરંતુ સ્વ ભોળાનાથનાં કાવ્યો ઉપર પ્રાર્થના સમાજની ઓપ હોય તે જૂલાવા લાગ્યાં છે, જ્યારે સ્વ કેશવદાસનાં કાવ્યોમાં ગેયતા પ્રધાનપદે હોવાથી, અને ગાંધીજીની અનેકવિધ પ્રજ્ઞાઓમાં સંગીતનું પુનરુજ્જવન પણ હોવાથી આજે તે કાવ્યો ટેરેટર-હોંસથી ગવાવા લાગ્યાં છે. ખાસ કરીને તેમનું “દીનનાથ દયાળ નંદવર, દાય મદારો મૂકશે મા” એ બહેસરી રાગમાં ગવાતું કાવ્ય તો દક્ષિણીઓમાં પણ પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂક્યું છે. આમ છતાં તેમનાં કાવ્યોમાં કળાની દૃષ્ટિએ ઉણપ લાગે છે. તેમની પ્રેરણા બળવાન હોય છે; પણ કવન Execution નબળું થઈ જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, “તૂટ્યો મદારો તંબુરાનો તાર રે, ભજન અધુરું રહ્યું ભગવાનનું” આ એમનાં એક કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિ કવિત્વથી અલકાય છે, અને આપણે એ લાવને વધુ લાગ્યે-ફીટો વિદ્વાસ પામેલો નેવાળીજી પંક્તિઓ તરફ જ્યાં દૃષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યાં એકદમ નિરાશ થવું પડે છે-કવિની પ્રેરણા મોળી પડી જાય છે, અને કાવ્યનો આત્મા શીકો થઈ જાય છે. આ હોય એમનાં ઘણાંપણ કાવ્યોને લાગુ પડે છે. સ્વ. મણિદાસ દિવેદીએ પણ સુંદર પ્રભુભક્તિનાં કાવ્યો લખ્યાં છે, પણ તેમનાં ય કોઈ કોઈ કાવ્યોમાં ઉપર જણાવ્યો તે દોષ આવી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે “ગળે આ જ પ્રેમની લલક છાંરે” એ પંક્તિ વાંચતાં જે ભવ્ય કાવ્યની આપણે આશા રાખીએ છીએ તે પાછળની પંક્તિઓ વાંચતાં નિષ્ફળ તીવડે છે. પણ તેમનાં કેટલાંક કાવ્યો તો ખરેખર સુંદર છે, તેમનું “કંઈ લાખો નિરાશમાં અમર આશા, છુપાઈ છે” એ કાવ્ય તો આપણા સાહિત્યમાં અમર રહેશે જ. પણ તેમનાં કાવ્યોમાં તેમણે તત્ત્વજ્ઞાન ઉતારવા પ્રયત્નો કર્યા છે; અને તેથી ઘણી વખત તે યથા કાવ્યો કાવ્યસૃષ્ટિમાંથી નીકળી જઈ તત્ત્વ-

જ્ઞાન અને વેદાન્તની દુનિયામાં આવ્યાં જાય છે, અને આથી મોટે ભાગે શુદ્ધ જ્ઞાની બન્ય છે. આવા અને એથી વે વધુ ખીજા અનેક દોષો આપણા ધણાખરા કવિઓનાં કાવ્યોમાં માલમ પડે છે; પણ શ્રી નરસિંહરાવ કે ન્હાનાલાલ જેવાં કવિઓનાં કાવ્યો આવા દોષો માંથી મુક્ત છે. શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાંનાં કેટલાંક તો ખરેખર અમૂલ્ય છે; અને જે તેમનાં કાવ્યોમાં એક ક્ષતિ આવી જતી ન હોત; તો તેમનાં કાવ્યો જિંદામાં ઉચ્ચ રચના પ્રાપ્ત કરી શકત. આ ક્ષતિ તેમનાં કાવ્યોનું હિલવરથાન મોટે ભાગે હૃદય કરતાં શુદ્ધિ વધુ હોવામાં છે. અને એમનાં જે જે કાવ્યો આ ક્ષતિમાંથી ઉગરી શક્યાં છે તે અમર રહેવાને સર્વશ્રેય છે, અને તેમનું મૂલ્ય આંકવું અતિ મુશ્કેલ કાર્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે તેમનાં “મંગળ મંદિર ખોલો” કાવ્યમાં જે સરળતા, જે ભાવભરી ભક્તિથી જગતનું હૃદય આપણે જોઈએ છીએ તેણે કોના હૃદયમાં ભક્તિની છાંયો નથી ઉગાળી? તેમ “Load kindly light” એ કડિનશ ન્યૂમેનની પ્રાર્થનાના ભાવવાહી અને સરળ ભાષાન્તરની લોકપ્રિયતા આજે કોનાથી અનુભવી છે? ભાષાન્તર હોવા છતાં શ્રી નરસિંહરાવનું વ્યક્તિત્વ એમાં આવ્યું જ છે, અને તેથી એક મૌલિક કાવ્ય તરીકે આપણે એને જરૂર સ્વીકારી શકીએ. આ ઉપરાંત જે કાવ્યોમાં શુદ્ધિ અને હૃદયનું મુલ્ય મિશ્રાયું થયું હોય એવાં તેમનાં કાવ્યો મનોહર હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે પ્રિયમની નીચેની પદ્યિકા કદી પ્રભુ બુલાય ખરી?

કદી ધેરે દિશી હૃદય વિપદોની ધનવદા,
મયાત્રી અંધારૂં નયન થકિં લોપે પથ, તદા;
કૃપાર્દશ્મી ધેરે, ધનદળ વિખેરી દષ ધણા,
ખેલો! મીઠા પ્રેરો સુસરલ પંથે રાખિ કરુણા.

✱ ✱ ✱ ✱

અને અન્તે પેલા સ્મિતમય દિનારા જલિં પડ્યા,
લયો, અનિદોએ અનુપમ સુખો રે! જલિં જડ્યા;
તેહીં દે ઉતારી સરલ ગતિથી એ સુસરણા,
પ્રભો! નૌકા મારી ચલવિ અવુલા ધારિ કરુણા.

પણ શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં આવાં કાવ્યો બહુ ઓછાં છે, અને બીજાં ધણાં ખરામાં ઉપર દર્શાવેલી એમનાં કાવ્યોની સમાન્ય ક્ષતિ આવી જાય છે. શ્રી ન્હાનાલાલનાં પ્રભુભક્તિનાં કાવ્યો આ ક્ષતિમાંથી મુક્ત હોઈ મન ઉપર વધુ ઊંડી છાપ પાડે છે. તેમણે “પ્રેમભક્તિ ભજનમાળા” નામનો એક આખો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. તેમાંનાં બધાં જ ભજનો અમર રહેવા સરળશ્રેયાં છે, એમ તો નથી જ; પરંતુ કેટલાંક કાવ્યો એટલાં બધાં સુંદર છે, એટલાં બધાં મૌલિક છે કે તેમને કાળની અસર કદિ પણ લાગશે નહિ. તેમનું “તરિનાં દેશન” સર્વ કાળે લોકોના હૃદયના તારને ઝાંખાણુત્યા વિના નહિ રહે.

નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મહેને છાઈ રહે;
નાથ વાયુની પેઠે રે, સદા સુખે ઉરમાં રહે.

✱ ✱ ✱ ✱

સ્વામી સાગર સરિખા રે, નજરમાં નઃ માય કદી;
જીલ થાકીને વિરમે રે, વિરાટ વિરાટઃ વદી.
પેલાં દિવ્ય લોચનિયાં રે, પ્રભુ ક્યારે ઉઘડશે ?
આવાં ઘોર અંધારાં રે, પ્રભુ ક્યારે ઉતરશે ?

આ પંક્તિઓ એક વાર સાંભળ્યા પછી કદિ પણ બૂલાય ખરી ? તેમ ઉપનિષદોની લબ્ધતાની આંખી કરાવતું “ પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક ” એ કાવ્યનાં જેવું બીજું આપણાં હાલનાં સાહિત્યમાંથી મળી શકશે ?

હર થકી પણ હર,

હો અબધૂત ! પ્રાણ થકી પણ પાસ,

હો અબધૂત ! પ્રાણ થકી પણ પાસ.

ઉગે તપે કે આયમતાં યે

એ ધન છે અવિનાશ !

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો, લોક !

આ પંક્તિઓની લબ્ધતા તો અવર્ણનીય છે. તેમ “ હરિ ઝઞઃ હરિ ઝઞઃ ! ” “ સ્તુતિનું અષ્ટક ” “ પારકાં કેમ કીધાં ? ” “ અલ્પ અંસરી ” આદિ તેમનાં અનેક કાવ્યો તેમની જાડી દૃષ્ટિની સાક્ષી પૂરે છે. જે હુંકમાં આપણાં અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રજ્વલકિતનાં કાવ્યોની સમાલોચના કરતાં શ્રી ન્હાનાલાલનું સ્થાન ધણું ઉચ્ચ-વખતે સર્વશ્રેષ્ઠ આવી શકે; છતાં હજી તેમનાં બહુખંખરાં કાવ્યોમાં કંઈકે જીણપડાણ છે, અને તે જેમ મીરાં, નરસિંહ આદિનાં કાવ્યો જનતાના હૃદયને હલમતાવી શકે છે તેમ શ્રી ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો સામાન્ય જનમુહૂર્તનાં હૃદય સુધી નથી પહોંચી શક્યાં એ છે. આ જીણપડી કવિ પોતે પણ પરિચિત છે, અને તે તેમને સાથે છે. તેમનું માનવું એવું છે કે હજી તેઓ સામાન્ય જોડે પૂરેપૂરે સમભાવ સાધી શક્યા નથી, અને તેથી તેમનાં કાવ્યો મીરાં નરસિંહની જેમ હજી સર્વમાન્ય યથાં નથી. કવિની આ માન્યતા સાચી હશે પણ સાથે એક વાત પણ ખરી છે કે તેમને લોકસાહિત્યનો અને લોકહૃદયનો અભ્યાસ એટલો ઉડો છે કે જ્યાં લગ્નોની આંખી હલકવાળાં, અને મેલાતાંની સાથે આપણું વાતાવરણ ભક્તિરસથી ભરી દેનારાં લગ્નોની આપણે તેમની કંનેથી જરૂર આશા રાખીએ જ.

અથવા

જય હે ! જય હે ! ભારત ભાગ્યવિધાતા

“ વંદેમાતરમ્ ” “ અધિ ભુવન મનોમોહિની ” “ ખડિ હિન્દ ” કે “ સરફરોશી ” જેવાં કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં કેટલાં ? સ્વં નર્મદાશંકર અને હરિલાલ દુવનો રાષ્ટ્રગીતોનો ફાળો અમૂલ્ય છે. તેમ સ્વં મલખારીએ પણ એવા કેટલાક પ્રયત્નો કર્યા હતા. એવા પ્રયત્નોમાં તેમનું “ ગુજરાતનું ભાવી ગૌરવ ” એ બહુ મહત્ત્વ કાવ્ય છે. આપણા હવન્ત કવિઓમાં શ્રી ખજરદારે રાષ્ટ્રપૂજનાં અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે; પણ તે કાવ્યોમાં હજુ જેવું જોષએ તેવું બળ અને પ્રતિભા નથી—અન્ય પ્રાન્તોનાં એ ક્ષેત્રના ઉચ્ચ પ્રતિનાં સાહિત્યની ગુણનામાં એ મેળાં પડી જતાં લાગે છે. પ્રખ્યાત બંગાળી કવિ સ્વ. દિગ્વેન્દ્રલાલ રાયનાં જેવાં કાવ્યો જ્યારે તેઓ આપણી સમક્ષ ધરે ત્યારે જ આપણી ભુખ લાગે. બીજા આપણા કવિઓમાં શ્રી નરસિંહરાવે તો એ ક્ષેત્ર તરફ દૃષ્ટિ જ નથી કરી. શ્રી બલવંતરાયનું “ અસહનરનાં નર ” સુંદર કાવ્ય છે. તેમ સ્વ. કાન્તનું “ ઉતારોજી અમ દેશે ઇશ્વર આશીર્વાદ ” હૃદયને હલમલાવી નાખે એવું કાવ્ય છે. આ ઉપરાંત શ્રી ન્હાનાલાલે પણ ઠીક ફાળો આપ્યો છે. જો કે પ્રમુખકર્તાનાં આપણાં કાવ્યોમાં એમનાં “ પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક ” કાવ્યને જેમ પ્રમુખસ્થાન આપી શકીએ તેમ તેમના રાષ્ટ્રપૂજના કાવ્યોમાંથી આપણું રાષ્ટ્રગીત થવા હજુ કોઇ કાવ્ય સર્ગશું નથી. રાષ્ટ્રગીત થવા લખાએકાં કાવ્યોમાં એ ત્રણ વિશિષ્ટતા અનિવાર્ય છે. તે હુંકું, ભાવપૂર્ણ અને તરત સમગ્રાય એવું હોવું જોઇએ. તેમાં ભૂત ગૌરવ વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને ભાવિની આશા હોવી જોઇએ. આ દૃષ્ટિથી સ્વં નર્મદાશંકરનું “ જય જય ગરવી ગુજરાત ” અત્યેક છે, અને ગૂજરાતનું રાષ્ટ્રગીત થવા માટે જો કોઇ પણ કાવ્ય સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય હોય તો એ જ છે. પણ શ્રી ન્હાનાલાલનો ફાળો અમૂલ્ય છે. તેમનું “ ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ ! ” અતિ યોગ્ય રીતે લોકપ્રિય થયું છે. તેમનું “ શુકનની ધરીઓ ” અસહકારને અંગે લખાયું હતું છતાં તેમાં સર્વકાળને અનુકૂળ થવાનાં તરવો છે.

સિંહના બાજથી ખેલતો-ખેલતો,
એ ભરતગોત્રનાં ગોત્રજો છો;
સિંહને સજ્જ રાં ? વીરને મૃત્યુ રાં ?
મૃત્યુનાં અમૃતને ઝોળખો છે.

આ પંક્તિઓ પાંછળ રહેલી લવ્ય ગ્રેરણા એ કાવ્ય વાંચ્યા પછી લાંબાં વખત સુધી મનમાં રમ્યા કરે છે. આ ઉપરાંત તેમનું “ વીરને વિદાય ” કાવ્ય આપણા વીરરસ સાહિત્યમાં અદ્વિતીય છે. તેનાં અનેક અનુકરણો થયાં છે, અને તે બધાં આજીવનીવંશ્યા છે; એ તેની મહત્તાનો અચૂક પુરાવો છે.

ખડ્ગને માંડવ ખેલવાં,
મ્હારે રણ લીલાનાં કાંડે;
મ્હારા દેસરબીના કંમ્પ હો !

અને

આવતાં ઝાલીશ બાણને, હો !

ઢાલે પાણીશ ધાવ :

ઢાલ ફૂટેય ઢાલારા ઉરમાં, રાજ !

ઝીલીશ દુરમન દાવ :

તેમ

એક વાટ રણવારની રે,

બીજી સિદ્ધાસન વાટ :

ત્રીજી વાટ શોણિનની સરિતે,

હો સૂરનો રતનનો ધાટ.

આ પંક્તિઓ કદિ પણ મનમાંથી ખસે ખરી ? કુંકમાં શ્રી ન્દાનાલાલે રાષ્ટ્રભક્તિ અને વીરરસના ક્ષેત્રમાં જે જે લખ્યું છે તે બધું મૌલિક છે, અને તેનું મૂલ્ય આંકવા બેસવું એ અતિ સાદસ છે; પણ રાષ્ટ્રગીતનાં ક્ષેત્રનો એક મોટો અને મહત્વનો ભાગ તેમણે વણખેડેલો જ રાખ્યો છે—અને તે રાષ્ટ્રની કરુણસ્થિતિનું ચિત્ર. આ ક્ષેત્રમાં શ્રી ખગરદારે સારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. તેમનું “ભરખર ઢાલે ખપ્પર ભૈયાં, એ ભારતના પાસી !” એ કરુણ અને વીરરસથી છલકાતું કાવ્ય અનેક હૈયાને હલમથાલવાને પૂરતું છે; શ્રી ન્દાનાલાલે કાવ્યનાં અન્ય સર્વ ક્ષેત્રોમાં મેળવેલી સફળતા બેતાં આ ક્ષેત્રમાં પણ તેઓ તેવી જ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે એ નિઃસંકેહ છે. આપણે જો તેમની કતેથી એવાં અનેક કાવ્યોની આશા રાખીએ તો તે વધુ પડતું ન જ ગણાશે.

પ્રકૃતિ કાવ્યો પણ આપણાં અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનું એક મહત્વનું અંગ છે. શ્રી ન્દાનાલાલે આ ક્ષેત્રમાં આપેલા ફાળાની બહુ ઓછી કદર થઈ છે. અત્રે પ્રકૃતિકાવ્ય વિશે કોઈ પણ જાતની ચર્ચામાં ન ઉતરતાં એક બે વસ્તુ તપાસી લઈએ તો પૂરતું છે. આપણાં સાહિત્યમાં જે જે પ્રકૃતિકાવ્યો લખાયાં છે તેની પાછળનું માનસ-તપાસીશું તો બે પ્રકારના સ્પષ્ટ પ્રવાહો આપણે જોઈ શકીશું: (૧) માનવ સમાજ સાથે સંવાદી નહિ રહી શકાવાથી ચતું પ્રકૃતિ પ્રતિનું આર્પણ, અને (૨) પ્રકૃતિમાં માનવ આત્મા જોડે સમલાવ અને સમાનતા જોઈ તેનાં સુન્દર અંગો માટે ઉજળતા પ્રેમ. શ્રી ન્દાનાલાલનાં કાવ્યો આ બીજા પ્રકારનાં પ્રકૃતિકાવ્યોમાં આવે છે. તેમને માન પ્રકૃતિ કેટલી જીવંત વસ્તુ છે તે તેમની નીચેની સુન્દર પંક્તિઓ ઉપરથી બહુ સહેલાઈથી સમજાશે:

જો ! જો ! પ્રકાશ કેરે મોપયે ઉધારી મીટ :

મૂંઝે ઉધારી પેઢી નીચે ઉધારી મીટ.

તેમનાં “આશા નિરાશાનો ચંદ્રમા” “સરદ પુનઃ” આદિ અનેક સુન્દર કાવ્યો આપણાં અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રકૃતિ વિષયક ઉત્તમમાં ઉત્તમ કાવ્યોની હારમાં શોભે એવાં છે—બહુકં અનેક છે.

* આ વિષય ઉપર વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા લેખ “સુવર્ણમાળા”ના અંકમાં “પ્રકૃતિ કવિ તરીકે શ્રી નરસિંહરાવ અને ન્દાનાલાલ” દ્વારા લેખમાં કરી છે તે વધુ ચર્ચા માટે વાચકે જો લેખા દૃષ્ટ કરવી.

આ ઉપરાંત શ્રી ન્હાનાલાલે અનેક ક્ષેત્રોમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે, પણ સ્થળ સંકેતને લઈને અત્રે તે સર્વની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા નથી કરી શકતો; અને તેથી બીજાં એક બે મહત્વનાં ક્ષેત્રો તપાસી સંતોષ માનીશું.

આપણું સાહિત્યમાં માતા-પિતા પ્રત્યેનાં કે મુઠું કે. લોકનેતાઓ કે ભાઈ બહેનના પ્રેમનાં બહુ ઓછાં કાવ્યો છે. પણ શ્રી ન્હાનાલાલે એ ક્ષેત્રોમાં બહુ અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે—અને તે આપણા સાહિત્યમાં તો સર્વ શ્રેષ્ઠ છે જ, પણ વિશ્વસાહિત્યમાં પણ અતિ ગૌરવથી શોભી શકે એમ છે. તેમનાં શ્રી ભગવદ્ગીતાના ભાષાન્તરના અર્પણ તરીકે લખાએલા “પિતૃનર્પણ” કાવ્યનું મહત્વ અવર્ણનીય છે. કહેવાતું રંક સૂર્ય સાહિત્ય જગતના કોઈ પણ દેશના સાહિત્ય સમક્ષ એ કાવ્ય હાથમાં લઈ અભિમાનથી ઉભું રહી શકે એમ છે. જો કોઈ ઉત્સાહી સાહિત્યરસિક એ કોટિનાં માતાપિતા પ્રત્યેનાં પ્રેમ અને ભક્તિનાં બીજાં કાવ્યો શોધવા નીકળે અને સારા જગતનું સાહિત્ય ઉચઢાવી વળે તો ય. તે સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે કે કેમ એ એક સંશયપદ વિષય છે. આ કાવ્ય આટલું બહુ ભવ્ય હોવાથી એની ગમે તેની સરસ પ્રમાણેયનાં તેને ન્યાય ન જ કરી શકે, પણ એ કાવ્યની ભવ્યતા નીહાળવા માટે થોડીક પંક્તિઓનું અવલોકન આ નિબંધમાં અસ્થાને નથી જ.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગીતાના અર્પણ તરીકે એ લખાયું છે. જેટલો ગીતાનો વિષય અને રમ ગંભીર છે તેટલી જ ગંભીરતા આ કાવ્યમાં ય આવી છે. જેટલું ગીતામાં શબ્દ અને ભાવનું હાંફ ઔષ્ણ છે તેટલું જ આ કાવ્યમાં ય છે, અને ગીતા જેટલી ભાવ અને વિચારમાં ગંભીર છે તેટલું જ આ કાવ્ય પણ છે; અને આખા કાવ્યનું અવલોકન કરવા માટે તો, એક સ્વતંત્ર નિબંધ જ લેખકે; તેથી થોડીક પંક્તિઓ લેઈ લઈ સંતોષ માનીશું.

કાવ્યની શરૂઆત પોતાના પિતાને દેવલોક થયે બાર વર્ષ થયાં એ વસ્તુસ્થિતિનો નિર્દેશ કરતી કવિ કહે છે. એ બાર વર્ષની રાત્રિ કવિ માટે દેવી નીવડી તે દર્શાવતાં કવિ કહે છે:

બાર બાર ગયાં વર્ષો રાત્રિઓ પડતાં મૂની,
બાર બાર વહ્યાં વર્ષો વાદળી વરસી બીની:
બાર વર્ષો થયાં તાત! મૃત્યુના પડદા નમ્મે,
દહ જે અક્ષુભાં લોચે પ્રવેશો પૂર્વના રમે.

અને પછી

વસન્તે ને વસન્તે જ જોલે છે બોલ કોકિલા,
આત્મામાં એમ જોલે છે વસન્તે આપની લીલા.

x x x

આંખાની ઢાળ ગહેરી ને આત્મા થે મુંજ ગહેરિયો;
ગાય છે સાધુ ને સન્તો હરિની રસહેરીઓ.

હું ય તે લઈ આ પીણા સ્મરું છું, ગુણ આપના;
પુણ્યલોકે પિતાં મન્ત્રો જુમું છું પિતૃભવના.

અને એ પિતાના ગુણનું નવન કરનાં

જાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમા,
દેવાના ધામના જેવું હૈકું જાણે દિમાલય.

x x x x

શ્વેત પંજો સદા ધારી પ્રાણની શ્વેત પાંખડ્યાં;
તેજ વાધા સજી જાણે ફિરિતો કે મનુષ્યમાં.

x x x x

આઘ દ્રષ્ટા આ યુગના, કવિ છો સૂત્રકાર છો;
ને નયજ્વળ કેસ ઝાપિ છો મૃતિકાર છો.

x x x x

ભભૂકી અગ્નિ શા આપે વનો ભરમ નથી કીધાં,
હૃદમે વર્ષા સમા વર્ષ્યા, ચન્દ્ર જેમ સીંચી મુઘા.

શુણ કવતાં કવતાં કવિને પોતાની વાણી હાર પામતી લાગે છે:

શું શું સંભાડે? ને શી શી પૂજું પુણ્યવિભૂતિ મે,

પુણ્યાત્માનાં જીડાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે.

કવિને પોતાનાં બાળપણનાં તોફાનો યાદ આવે છે, પણ હવે

ગયો તે યુગ મસ્તીનો, ઝંઝાવાતો ગયા બધા;

આપના મૃત્યુએ તાત! આજાં નીર, જીડાં કીધાં.

અને આ પછી કેટલીક પંક્તિઓ એટલી બધી ભવ્ય આવે છે કે જેને અહીં ઉતારી લેવાની ઇચ્છા લંબાણુને ભય હોવા છતાં પણ ખાળી શકાતી નથી. “ન જોશો મારીને, દેવા! માનજો પંક પંકજો” એમ પોતાની સદુ અળવીતરાંની ક્ષમા પિતા કને યાચી કવિ આખું વાતાવરણ અત્યંત જીડી ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને પૂજ્ય પ્રેમથી ભરી દે છે, અને એથીય વધારે ગંભીર વાતાવરણ માટે જૂમિકા તૈયાર કરે છે.

કાવ્ય ધીમે ધીમે એટલું ભવ્ય અને ગંભીર થાય છે કે કવિના હૃદયના ભાવને આપણી હૃદયના અહીં નથી શકતી, પણ આપણે ભાવ અને ભક્તિના અગાધ અને ભવ્ય સાગરમાં ગરક થવા માંડીએ છીએ અને અહીં જ કવિની ખરેખરી પ્રતિભા ઝળહળી ઉઠે છે. લુપ્ત

અંધારી રાત્રિએ જીડા શબ્દ દો અંધકારના,

ભોલે છે ઉરમાં એવા શબ્દ કે ભૂત કાલના.

x x x x

અદીકા સિન્ધુની આવે ગર્જના ક્ષિતિજે તંત્રી,

ગર્જ છે પડજન્દા કે એવા અંતર્યુદા ભંડી.

ઘેરે જેવો મહાઘેરે ઘેરો તોફાનનો ધ્વનિ,

સમસ્ત હૃદયન કેસ ઘેરે એવો મહાધ્વનિ.

x x x x

તે સૌમાં તરતો, જાણે ચંદ્રમા વ્યોમને જલે,

મુણ્યો, આકાશવાણી શો સાર્વત્રિક શબ્દ એક મ્હે.

x x x x

ન્યોત્તરનાની ધારમાં જેવો ભયો મંત્ર મુધામય,
એવો ગળી સુષ્ણો મંત્ર, પિતૃદેવો મવ પ્રિય.

આ પંક્તિઓની જેમ સ્થળ કાલ અને ભાવની અનન્યતા આપણી અંતઃસ્પર્શિ સમક્ષ ખરી કરતી આપણાં સાહિત્યમાં બીજી કેટલી બધી ઓછી પંક્તિઓ છે !

કવિને પિતૃદેવો મવ પ્રિય । મંત્ર અધૂરો લાગે છે અને કહે છે

અધૂરી દાં ! અધૂરી છે એટલી એકલી ઝગ્યા,
એકે લે ધરતી માતા, ભલે મારી હો હયા;
નથી આરા વિના આયુ, નથી ડાળી વિના ફૂલ,
નથી પૃથ્વી વિના પાવો, નથી માતા વિના કુળ.

આ પછી એમણે એમની માતાને અર્પેલો અર્ધ તો દેવાને હલમલાવી નાંખી હૃદયને ઇલકાવે એવો છે. નિરુપાયે એ બધી પંક્તિઓ અત્રે છોટી દેવી પડે છે. માતાને આપેલો અર્ધ પૂરો કરતાં કવિ કહે છે:

ઓ અભિજાત આર્થોઓ ! ઓ આર્થો સહુ ભોમના !

મુણો આ વેદની ગાયા, મન્ત્ર આ પુર નોમના;

પિતૃદેવો મવ, ગ્રાહ ! સન્તૃદેવો મવ, પ્રિય !

સવં કુલાશ્રમે નિતે હજો એ ભાવનામય.

આ પછી ફરીથી કવિ લવ્ય વાતાવરણ ખડું કરી ઊઠા ભાવોથી ઇલકાતા હૃદયે પોતાનાં માતાપિતાને ચરણે પોતાની કૃતિ ધરે છે. એ પંક્તિઓમાં કવિ જણાવે છે કે વિશાળ દુનિયાને વીંટી ગર્જતો સિન્ધુ ધ્રુમે છે તે સિન્ધુનાં ઊંડા નીરમાં મુક્તાપુંજ વિરાળ છે અને એ સિન્ધુ અને પૃથ્વીની ખાળોને ઘેરીને આભની ઘટા પડી છે, તેમાં અહોરાત્ર “તેજના ગોલની ઇટા” તપે છે, ને તેજના ગોલની ઇટામાં પુણ્યશાળી પ્રકાશે છે. અને

પામીને તે અહમ્મયોતિ અહમ્મયો તેજ ઝીલતાં,

ખીસે છે પુણ્યને પુષ્પે માહરાં માત ને પિતા.

આ “ખીસે છે પુણ્યને પુષ્પે માહરાં માત ને પિતા” બોલતાં, ક્યાં પિતૃભક્ત સન્તાનોનાં મ્હોં અને હૃદય ભરાઈ નહિ જાય ? અને એ સુણતાં ક્યાં માઆપોનાં હૃદયમાંથી વાતસલ્યના ઝંઝા નહિ ઝરે ? આમ એક અત્યંત લવ્ય ચિત્ર ખડું કરી સહુ ઉપનિષદોના સાર જેવી ગીતા, સહુ ઉપનિષદોના ભાવ જેવી પવિત્ર અને નિર્ભય હંદગીવાળાં તેમનાં માત પિતાને ચરણે અર્પણ કરી આપણને તેમનાં પિતૃતર્પણમાં નિમગ્ન છે.

શ્રી ન્હાનાલાલનું “ગુરુદેવને” કાવ્ય પણ આપણાં સાહિત્યમાં એ વિષયનાં સાહિત્યમાં એક અને અદ્વિતીય છે તેમ તેમનું “ગુજરાતનો તપસ્વી” ગાળે. ક્યાં ગૂજરાતીથી અમલવું છે ? આ ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક ક્ષેત્રો જાણી રહે છે, અને તે સર્વમાં શ્રી ન્હાનાલાલે કંઈને-કંઈ ફાળો આપ્યો છે, પ્રણુઃઅત્રે સ્થળસંકેપને લઇ એ બધાંનું નિરૂપણ થઇ શકે એમ નહિ હોવાથી મૃત્યુવિષયક કાવ્યોનું એક અતિ મહત્ત્વનું ક્ષેત્ર તપાસી આ નિબંધ પૂરો કરીશું.

મૃત્યુ એ જીવનનો ભારમાં ભાર અને મોટામાં મોટો પ્રસંગ છે. કવિઓ જેમ મૃત્યુની શરૂઆતથી પુખ્તતા સુધી ગાતા, આવ્યા છે, અને જતાં તે ખૂટયા નથી તેમ, મૃત્યુનો વિષય પણ એટલા જ આખૂટ કાવ્યોથી ભરેલો છે. પણ એ વિષય ઉપર સર્વ કાષ્ઠ, લખી શકે નહિ. સાધારણ રીતે સામાન્ય લોકો તો એ પ્રસંગ જોતાં કરી જઈ જઈ જેના થઈ જાય અને પરિણામે વિચારશૂન્ય અને આંધા લોકોને મૃત્યુની પાછળ રહેલી ભવ્ય દિલ્સુરીના કદી વિચાર સરખા મે નથી આવતા. આ કોટિમાં જનસમૂહનો મોટો ભાગ આવે છે. આથી ઉચી કોટિના અમુક થોડાં લોકો હોય છે જેઓનો આત્મા એ જનાં જોતાં હૃદયમતી ઉઠે છે. પણ થોડા વખતમાં તેઓ એ જનાં જ બૂલી જાય છે અને સામાન્ય માનવસમુદાયમાં ભળી જાય છે. પણ જેઓ એ જનાવની ભવ્યતા જોઈ શકે છે, તેના અગાધ જંગલમાં ફાટી મારી તેની સાથે એકતા સાધી શકે છે એવા તો જાડુ વિરજ પુરુષો હોય છે આજાજ લોકોએ સાચી કાવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી હોય છે. તેનિસન કે ટાગોરનાં કાવ્યોમાં આપણે આ દષ્ટિ જોઈ શકીએ છીએ. કવિ ટાગોરનો પુત્ર મરણ પથારીએ પડ્યો છે-મૃત્યુનાં પગલાં નજીક આવનાં સંભળાય છે, અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે ભક્તિથી જલકાતા હૃદયે કવિ ચેત્સુકૃતને પોતાનો હૃદયદીપકે ધરી પોતાના મંદિરમાં આગ્રન આપે છે અને તેને ચરણે પોતાનું હૃદયધન ધરી તેનો અતિથિસત્કાર કરે છે-આવું મૃત્યુનાં અગાધ જંગલમાં ફાટી મારી તેની ભવ્યતા જોનાર દિલ્સુદ ભક્ત કવિ કરી શકે. કવિ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે મૃત્યુને સંબોધન કરે છે:

Death, thy Servant, is at my door. He has crossed the unknown sea and brought thy call to my home.

The night is dark and my heart is fearful-yet I will take up the lamp, open my gates and bow to him-my welcome. It is thy messenger who stands at my door.

I will worship him with folded hands, and with tears. I will worship him placing at his feet the treasure of my heart.

He will go back with his errand done, leaving a dark shadow on my morning; and in my desolate home only my forlorn self will remain as my last offering to thee.

—Gitanjali : p. 79.

આ પંક્તિનાં કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં જાડુ એવાં છે-પણ તેમાં ય. શ્રી નાના-લાલનો કાળો અતિ મહત્વનો છે. તેમનાં ભાષિતો અવસાન ઉપર લખાયેલું તેમનું "અલ્લ-દીક્ષા" એક ભક્ત કવિના હૃદયનો મૃત્યુને ભવ્ય અર્ધ છે. મૃત્યુને કવિ પ્રભુનો રાજમાર્ગ લેખે છે, કવિ કવે છે:

એ જ માર્ગ, અન્ધ ! એ જ માર્ગ :
નેત્રકમળ મીઝી પિચરો છે,
પણ એ જ પ્રભુનો રાજમાર્ગ.

અને

તહમે પણ અખંડ મિદ્રા લીધી, બેન્ધુ !
સદન્તરની : રહેડ વાળી સૂતા.
પ્રવૃત્તિસંસારને . . વીધી . . જતો
એજ માર્ગ, બેન્ધુ ! એજ, માર્ગ.

વિદાય લેશો, વીર !
દુનિયાનો અન્ત વિદાય જ છે,
આદિ ભલે અન્યથા હો.
પણ એક વેળાં તો આંખ ઉઘાડો,
એક છેલ્લી મીટથી તો જંગતને જોઈ લ્યો.
શું જગતં બહુ જોયું ?
ભલે, તહમને, ગમ્યું તે અમને ગમશે જ.

× × ×
શતશિખ અમિદેવની પાંખ્ય હિપર
વિહરો અનન્તતાની તુંબેમાં,

× × ×
વર્ણિરાજ વાદળમાં . . ભૂંડે છે,
ભૂંડો . . અજુબિહારી તહમે પણ
વાદળ ફોટી વિભુ . . વિરાટપદમાં.

× × ×
સૂર્યરાજ આંખડીમાં આવી ઉભો છે;
વીરરાજ ! અમારાં અત્રુ એ મુકવશે
દેવનાં હું-ફુલી ગાન્ઝે છે—

તહમે પાછું વાળી મા જોશો—
અમારો સંસાર અને તેનાં મુખદુઃખ,
તેનાં વિદાસ અને તેનાં વિવાપે,
હવે તહમને યાદા કરતાં નથી ;
અમારે માર્ગે જ તે રહેવા ઘો.

× × ×
એજ મેગળકારી માર્ગ, ભાઈ !
ધરો ભડકાનો ભેખ,
અને લઈ લ્યો અલ્પદીક્ષા, બેન્ધુ !

જંગલ ઉતારી દીધ કર દેવને રે
સાચવળે એ પ્રાણુ વિરામળે !
ભાંગે દાન સમય અમ આંખડી રે,
નથી અપશુકન, ઘડી અભિરામ ને
લ્યો, ને કરળે જતન અધિકુંડે.

x x x
એક પાંખે લખ્યાં ઉઘ્યાં ઉઘ્યાં રે,
એક પાંખે લીધ ધર્મનો હાર ને!
એક કરમાં ધર્યો અમૃત દીવડો રે,
મુદા મંહી જગહિહાર ને!
અમૃત દર્શનથી દરી આંખડી રે.

x x x
ખાંધી-ખાંધી દિશાઓ સરી જતી રે
પન્થ અજવાળે સસિયર લાણુ ને!
ઢાળે તેજની અંબલિઓ તારલા રે,
ત્યાં થઇ કરળે મધુર પ્રપાણુ ને

મીઠડા પન્થ પ્રભુ દરબારના રે
એક દિન પ્રભુથ આણું વાળશે રે,
છારો અમ પર પુણ્યની ધાંચ ને!
વીર હો! ત્યારે મળવા આવશું રે,
ગ્રેમજ દેવામાં પ્રભુરાય ને!
સંચરશું ત્યારે સંગાથમાં રે.

x x x
મૃત્યુને આટલા આદરપૂર્વકે બંદી દૃષ્ટિવાળા શિશુક અને ભક્તકવિ સિવાય કેણુ
સત્કાર કરી શકે?

આ ઉપરાંત આપણા સાહિત્યમાં સદાને માટે અમર રહેશે એવા તેમના રાસ અને
બીજાં કેટલાંક કાવ્યોનું અવલોકન તો બાકી જ રહે છે; પણ આ નિબંધના વિષય માટે
ઉપરની વસ્તુઓ પૂરતી છે. ભક્તિ, વીર, કરુણ, એ સર્વ પ્રસંગોને અનુકૂળી એમણે સુન્દર
કાવ્યો લખ્યાં છે, અને તે બધામાં સારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. આજે એ બધા ઉપરથી
તેમનું આપણાં અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યમાં સ્થાન નક્કી કરવા માટે એક રીતે જોતાં પૂરતી
સામગ્રી છે એમ લેખી શકાય, પણ એવો પ્રયત્ન આજે કરવા બેસવું એ વખતે એક દૃષ્ટિથી
અતિ સાદસ ગણાય. ઇતિહાસ દૃષ્ટિથી અવલોકવા જેટલી તટસ્થતા વખતે આપણામાં ન
રહી શકે, પણ એક વસ્તુ તો સર્વને સ્વીકારતી પડશે કે શ્રી ન્હાનાલાલે ગૂજરાતનો આત્મા
સારી રીતે ઓળખ્યો છે. અને તેથી એમનાં કાવ્યો ગૂજરાત અને ગૂજરાતીઓના હૃદયમાં
રમી રહ્યાં છે. શબ્દમાધુર્ય, ભાવોની વિમુખ્તતા, વિચારોનું પ્રવાહીપણું, રમતીઆળ કામના
મયોદશીલ મીઠા કુંગાર, મનોરમ વ્યંગ્ય અને સાથે અર્થની ગંભીરતા એમને જેટલાં સફળ
છે તેટલાં અર્વાચીન કવિઓમાં બીજા યોગને તથા અને એ સર્વ કાવ્યશુભોને માટે આપણા
સાહિત્યમાં તેમનું નામ ગિરજપ ગહેશે.

અભિજિત

વૈશાખની વાદળી

૪૩૯

વૈશાખની હું વાદળી, વરસાદ ના વરસાવતી,
 ના ભૂમિએ નળ સીંચતી, પણ આલમાં ઉંચે જતી.
 વૈશાખની હું વાદળી: ક્યાં ચે જરા ના ઉલતી,
 ના છાંય કેને આપતી પણ આલમાં ઉંચે જતી.
 વૈશાખની હું વાદળી, સંધ્યા કેદી ના ઝીલતી,
 ના શિંતિજને દીપાવતી, પણ આલમાં ઉંચે જતી.
 વૈશાખની હું વાદળી, ના ઠામ કેને આપતી,
 એજે છવન વીતાડતી, પણ આલમાં ઉંચે જતી.
 વૈશાખની હું વાદળી, જે આલમાં જન્મી હતી,
 તે આલમાં લય પામતી, આવી હતી તેવી જતી.

નવો જન્મ

આખા ગામમાં સર્વજ્ઞ હાહાકાર થઈ ગયો હતો. ગામની વરતી માત્ર એ જ જગ્યાએ હતી. પુરુષો સર્વ રમશાને ભેગા થયા હતા અને સ્ત્રીઓ સર્વ ઝમકુકાડીને આંગણે ફટતી હતી. ગામમાંથી રૂપચંદની લાસ કાઢી લાંબે ખરે બેપોરે પણ ગામમાં પુરુષોની પોકનો પડ્યો પડ્યો હતો. દરેક મહેલે છોકરાં લઈ અને કુતૂહલથી ચક્રિત નયને આ દ્રશ્ય જોઈ રહ્યાં હતાં. મહેલાણાનાં ફતરાં આ લયકર અમંગળ અવાજમાં પોતાનો અવાજ પૂરતાં હતાં. રમશાનમાં બીજા કોઈ મરણમાં તો માણસો ગામની વાતો કરે, કે મરનારની નિંદા કરે, કે ભૂત ભવિષ્ય ઉખાળાને બેસે, રમશાન એ નાતનું કે ગામનું એક સ્વાભાવિક સભાસ્થાન છે—પણ આજે તો વૃદ્ધો ચિતા સામું જોઈ અવાક બેઠાં હતા, અને કેટલાક યુવાનો સુરકું બાળવાના કામમાં અત્યંત વ્યાપૃત હતા તે સિવાય બીજાઓ માત્ર ઝમકુકાડીની રૂપચંદની અને તેમના ધરતી જ વાતો કરતા હતા. ઝમકુકાડીના પતિ મૂળચંદ શેઠની બહેનલાલી, તેની ધરાડા, તેની ઉંદારતા, કંઈક વાણીઆઓને બીડના વખતમાં તેણે ખચાવી લીધેલા, કંઈક બ્રાહ્મણોની દીકરીઓ પરણાવી આપેલી, અભ્યાગત તો તેમને ઘેરથી કદી ખાંચો ફેર જ નહિ; ઘેર ત્રણ દીકરા મોટા લયંબુમાં સંસ્કારવાળા, એ તો ઘોડીઓ, અને મોસમમાં ઘોડેથી, છન કદી ઉતરે, નહિ; ફરતાં ચાળીસ ગામનો વહીવટ મૂળચંદ શેઠને ઘેર. મૂળચંદ શેઠ લાવ કરે તે થાય, અને પંચમાં પૂજાય. પછી દહાડો ફર્યો. મૂળચંદ શેઠ ઉમર થયે ગૂંજરી ગયા. છોકરાઓએ રૂડી ચોકડી કરી ફરતાં ગામ જમાડ્યાં. એનો સામાન લાવતાં વચેટ કસળચંદ ઘોડીઓથી પડ્યો, તે ફરી બોલો થયો નહિ. મહિનાનો ખાટલો ભોગવી બાપની પાછળ ગયો.

આજુ કુડુંજ એક હોય ત્યારે રૂડું ગોકળિયું લાગે. છોકરાનાં છોકરાં રમતાં હોય અને ઝમકુકાડી રેશમી મગિયું પહેરી વહુવરને કામ ચીંધતાં હોય. પણ કુડુંજ દાંતના માળખા જેવું છે. બત્રીસીમાંથી એક પડતાં આસપાસના બધા દલવા લાગે અને એક પછી એક પડી જાય તેમ કુડુંજમાંથી એક જતાં બધાં ખસવા લાગે છે. પહેલો પ્લેગ થયો તેમાં મોટા દીકરા અને નાનો તથા નાનાની વહુ મરી ગયાં. પછી જનતાએ ગયાં ત્યાં રાત્રે એક ઘરમાં ઉતારો કર્યો હતો તે ઘર પડ્યું અને મોટાની વિધવા તેની એકની એક દીકરી અને નાનાનાં બે છોકરાં દટાઈ મૃત્યાં. છેવટ વચેટની વહુ પણ નાના રૂપચંદને મૂકી મરી ગઈ. વરસ એક બીજાને ખાતાં આવે તેમાં ઘણી આસામીઓ તૂટી, છોકરાંની નાનમ પડી, ઘરમાં કોઈ કરનાર નહિ, અને ઝમકુકાડી ધરતી રહી સહી સમૃદ્ધિ સાચવી, માત્ર આ એક કુળદીવા ઉપર નજર રાખી હવનની બંધારી રાત કાઢતી હતી.

કુખમાં પણ ઝમકુકાડીએ ધીરજ ઘણી રાખી. ધરનું કોઈ દિવસ તેણે ખાતું દેખાવા દીધું નથી. કમાનાર નહિ, અને વેપાર બંધ થયો એટલે પહેલાં જેટલા મહેમાન તો હશે. શેના આવે પણ ધરની પ્રતિષ્ઠા તેણે સાચવી રાખી. મહેમાનગતિ તેની તેવી ને તેવી જ હતી; ઘરમાં ક્યાંથી આવે છે તે ગામના કોઈ માણસને તેણે કદી જણાયા દીધું ન હોયું.

ધરની પ્રતિષ્ઠા અને ડોશીની સાલસામથી રૂપચંદની સગાઈ પણ પંદર વરસે થઈ. રૂપચંદ જૂના ચોપડા બેતો થયો હતો, નજર ગ્રમાણે, વેપાર કરતો હતો, ધીમે ધીમે તેના ધરની અસહ જગા બહાર લેતો હતો. માત્ર ૧૬ મે વરસે 'પાલીતાણુની' યાત્રાને નિમિત્તે જ તેના વિવાહ બાંકી રહેલો; ૧૬ વરસ પૂરો થયો, યાત્રા કરીને ડોશીને દીકરો પાછો આવ્યો, અને લગન લેવાની વાતો થાય છે, ત્યાં રૂપચંદને તાવ આવ્યો; પડખામાં, સૂળ ચાલ્યું, અને વૈદ્યોએ સન્નિપાત ફેલ્યો. ૨૧ દિવસની લાંબણે તેને, મગનું પાણી પાધું; ફરીથી અમકુકાકીનું મોં બિજળું થયું. પણ રૂપચંદનું શરીર વળ્યું નહિ, ઝીણો તાવ લાગ્યો પડ્યો, અને તેમાંથી ક્ષય રોગ થયો. લોકોએ ધરનું નામ રાખવા દીકરાને પરણાવી નાંખવા સલાહ આપી પણ અમકુકાકીએ કંઈ કે મારો દીકરો સાંજે થશે ત્યારે જ પરણવીશ. વધુથી, માનતાઓ કરી, દવાઓ કરી, બકરીના દૂધ ઉપર રાખ્યો, ખાટલા આસપાસ બકરાં બાંધ્યાં, પણ શરીર ધસાતું જ ગયું અને છેવટે અમકુકાકીની અનેક આશાઓના એ એક તંતુ પણ તૂટી ગયો.

સાંજે સ્મરાનેથી પાછા ફર્યા. રસ્તામાં સ્ત્રીઓ ફટતી હતી તે જોવા હું અવશ થઈ બિભો રહ્યો. એ ભય, નિરાશા, કલપાન્ત, મૃત્યુ, અમંગળતાની એવી જાડી વિકરાલ છાપ મારા મનમાં પડી કે તે હજી ઘઈ નથી.

ગામમાં અમકુકાકીના ધરથી ખીજે નંબરે અમારું ધર-ગામની રીત મુજબ અમકુકાકીને અમે અમારે ઘેર લડકું ખાવા લઈ આવ્યા. સાંજે તો તેમણે તો થું પણ અમે પ્રણય કોઈએ ખાધું નહિ. બચ્ચાઓ પણ આ બનાવથી ચૂપ થઈ આખા દિવસના ઘાકથી ખાવાનું માગ્યા વિના બાંધી ગયાં. ચોક્કસ પાયરી ગામે સર્વ રાત ગાળવા મૂતા, બંધ્યા પણ એ બંધ નહોતી મૃત્યુની પાંખ જાણે હતી. બંધમાં પણ એક ચીત્કાર જાણે સતત લંબાતો. હોય એમ લાગતું હતું. પડખેના ઓરડામાંથી અમકુકાકીના લાંબા નીસાસા અને વચમાં નામસ્મરણો, વળી રૂપચંદને આશ્વાસનનાં વચનો, તેને પરણાવવાના કોડો, એવું અસંખ્ય આવ્યા કરતું હતું. બંધમાં ત્રણવાર તેમણે રડવાનું ફસકું મૂક્યું, એટલું લાંબું કે અમને ભય થયો કે ડોશીનો શ્વાસ વળશે નહિ અને ફસકામાં જ ક્યાંક મરી જશે. પણ પહેલાનું શરીર, આટલા દુર્ગમ સામે પણ, અનિચ્છાએ પણ, વૈરીની ગરજ સારતું, ટકી રહ્યું હતું.

ખીજે દિવસે લડકું કહ્યું. ડોશીને ખાવાનો આગ્રહ કર્યો. આપણું જીવન ભલે રૂઢિ-ગ્રસ્ત હોય પણ કેટલીક રૂઢિઓમાં રહસ્ય છે, અર્થ છે. અમકુકાકીને અમે જમાડવા લઈ ન ગયા હોત તો પોતાને ઘેર પોતાની મેળે તે કાણ જાણે ક્યારે ખાત. મારાં માં અને પત્નીનાં આગ્રહથી અને ખાસ કરીને તો ધાવણાં બચ્ચાને ધાવણ નહિ આવે એ લાગણીથી લડકું ખાવાં બેઠાં પણ જીવ બંધે ખાવાની સામે એક અડગ વિરોધ કરતો હતો. તેમણે ખરાં થઈ કોળિયો મોંમાં તો મૂક્યો, પણ તે જળે ન ઉતર્યો, મોંમાંથી થૂંકે જ નીકળ્યું; અને કોળિયો ગળામાં બાત્રી રહ્યો, ડોશીને શ્વાસ અટક્યો, ડોશી ખેંચાવા લાગ્યાં. મારી બાએ મને બોલાવ્યો, ડોશીનું મોં નીચું કરી ઉપરથી ભાર દઈ મેં કોળિયો કાઢી નંખાવ્યો, ત્યારે ડોશીએ શ્વાસ લીધો. ખાવાનું પડ્યું મૂક્યું. મેં નેહા પીવાની સૂચના કરી પણ મારી બાએ મને સમજાવ્યો કે તેમાં ખાંડ આવે માટે તે ન લેવાય. એ દિવસ આખો ડોશીએ ખાધા વિના કાઢ્યો. માત્ર બહારથી માણસો આવે તેની સાથે ફરે તે સિવાય ડોશીમાં જીવનની કશી નિશાની રહી નહોતી.

ડોશીને ઉપવાસનો ત્રીજો દિવસ થયો. જૂખ્યાં પેટમાં વાયુ થયો, ઓડકાર આવવા લાગ્યા, અને ગોળો ચઢવા જેવું થઈ ડોશી પડી ગયાં. અમે બધાં ચિન્તામાં પડ્યાં. મારી પત્નીને માટે ઘેર સોડા બનાવવાની ટીકડીઓ હું લાવેલો હતો. તેમાં થોડું જીર નાંખી મેં ડોશીને પાચું. ડોશીને શાંતિ વળી. હાથ કરીને બેઠાં થયાં. તે દિવસે તેમણે થોડું ખાધું.

ચોથે દિવસે ડોશીએ ઘેર જવા છઠ્ઠા બતાવી: હું કુંચીઓ લઈ આગળ થયો, ધીમે રહી તાણું ઉઘાડ્યું, ગોટાં ભારે વેણીબંધ કમાડ ધીમે પણ ગંભીરતાથી અવાજ કરતાં ઉઘડ્યાં. તેથી બહુ મૃત્યુની નીરવતા બગૃત થઈ. રૂપચંદ્રનો ખાટલો અને ઘરની એકેએક ચીજ મૃત્યુને જ તાણું કરી આપતી હતી. હું બહુ મૃત્યુની જ સમક્ષ આભો. થઈ બિભો રહ્યો. ડોશી તો ત્યાં આવતાં જ ખારણા આગળ દગલો ચપ્પ પડ્યાં. ઘરમાંથી એમોનિયમ મગાવી મેં સંધ્યાડયું અને ઘેરથી ગરમ મસાલાનો ચ્હા કરી પાયો: રાત્રે ડોશીએ, ખીચડી કરી. પણ એકલા ઘરમાં ભાવી નહિ, ફત્તરાને નીરી દીધી.

બીજે દિવસે સવારે હું જ ઘરથી ચ્હા લઈ ગયો. ડોશીએ પીધી અને બંપોરે પાછો ખીચડી લઈ ગયો. ખીચડીમાં ઘેરથી ઘી નાંખીને લઈ ગયો હતો. આજ પાંચમે દિવસે ડોશીએ ‘આંધળાં આંતર’ લખી. જમી રહ્યા પછી ડોશીએ કહ્યું કે પેટમાં ભાર બહુ થઈ ગયો છે, મને લાગ્યું કે આજે દિવસે પેટ ભરીને જમ્યાં છે તે ક્યાંક પચશે નહિ. મેં ફરી જીર પાચું અને માંજે ગરમ ચ્હા પાષ.

હમેશાં સવારે અમે ચ્હા મોકલવા માંડી. ડોશી હમેશ બંપોરે આવી અમારા ઘેર બેસે ત્યારે તેને કંઈક સાંત્વન વળે, ઘેર ડોશીને લાવે જ નહિ. અમે છાની રીતે તેમને જમાડવા લાગ્યાં. દિવસો વીતવા લાગ્યા દુઃખ કંઈક વીસારે પડવા લાગ્યું.

એક દિવસ ડોશીએ સોડા બનાવવાની ટીકડીઓ શેતી અને છે એ પૂછ્યું. મારી બાએ તે બનાવી આપવા કહ્યું પણ ડોશીના મ્હેંમાંથી સ્વાભાવિક રીતે ના જ નીકળ્યા પડી. અમે પણ તેમને ખરાબ લાંજે ધારી વધારે આગ્રહ ક્યોં નહિ પણ કલાક પછી ડોશીને ગોળો ચડવા જેવું થયું અને તેમને જીર પાચું પડ્યું, પીચું પડ્યું.

મને લાગ્યું કે ડોશીને આટલે વરસે ચ્હાની અને જીરની ટેવ પડશે, પણ જે ડોશીના હાથથી નાનપણમાં મેં મીઠાઈ ખાધેલી, જેણે મને વારપરબે અનેકવાર લાગ આપેલો, ઘણા જ વ્હાલથી મને ઘેર બોલાવી અનેક પ્રસંગે જમાડેલો, તેમને વિશે આવી કષ્ટના કરવી એ એક તરફથી અન્યાય અને બીજી તરફથી મારા માટે બહુ હીન લાગ્યું.

દોઢ બે માસ નીકળ્યા ગયા. ડોશીનો જીવનતંતુ એ દુઃખમાં પણ આગળ ચાલવા લાગ્યો. મારે મુંબઈની પેટીએ જવાનો સમય થયો. હું માખાપને પગે લાગી ચાલી નીકળ્યો.

વરસ થયે હું પાછો આવ્યો. અમારા ઘરનો નિયમ એવો હતો કે વારાફરતી ભાઈ-બાઈ પિતાજીએ મુંબઈની પેટીમાં રહેલું, બધો ભરતો દેશમાં જ રાખવાં. છોકરાને ખારેક વરસ સુધી ગામડામાં જ કેળવવાં. છોકરાંના આંક અને સરીર ગામડામાં સારાં થાય એમ પિતા કહેતા અને મુસલમાનો રંથુનમાં કમાય છે અને વરસ બે વરસે અહીં માસ બે

માસ ગાળાં જાય છે તેને! દાખલો દેતા. છતાં કહેતા ‘કે આ નિયમ મારો સવાઈસાઈ અંગ્રેજી ભણે છે તે નહિ માને’. મેં કહેલું કે ‘ત્યારે ભણાવો છો શા માટે?’ ત્યારે કહે: ‘દેશ-કાળ પ્રમાણે ભણાવવા તો પરે.’ અને એ નિયમ મેં તોડ્યો પણ ખરો! બી. એ. થઈ ગયા પછી હું અધીરો થઈ ગયો. પત્નીની સાથે મુંગઈમાં ફરવાનો, તેને નવીં દુનિયાં દેખાડવાનો, સંસ્થાઓમાં બીજી સ્ત્રીઓ સાથે હજીતી મળતી ફરવાનો મને શોખ હતો. તેથી મારી પત્નીને લઈ ગયો હતો, પણ સીમન્ત આવતાં તેને પિતાજીના વચનને માન આપી દેશમાં મોકલેલી. અત્યારે ત્રણ વરસે પત્ની અને પુત્રને સાથે લઈ મુંગઈ તેડી જવાના ઇરાદાથી હું આગ્યો હતો.

સાંજે ગામ પહોંચ્યો. રાત્રે લઈ જવા સંબંધી સૌ. કમલાને ખાત કરી. તેણે કહ્યું ઝમકુકાડીને સાથે લઈ જવાં એ ફીક છે. અનુભવી માણસ માટે સાંજે કામ આવે, અને છોકરાંની ટોરી ખેંચે. તેઓ સાથે આવશે કે કેમ તે સંબંધી મેં શેઠા ખતાવી પણ કમલાએ કહ્યું કે હું પૂંછીશ તો આવવા હા પાડશે.

સવારે ચ્હા પી કરીને જમવા વખતને થોડીવાર હતી ત્યારે ન્હાવા બેઠો. ઝમકુકાડી આવેલાં, ઘરમાં ફરતાં હતાં પણ માફે ધ્યાન નહિ. મેં માથે લગાડવાને ઝાશ માગી. અમારા ગામના પાણીમાં સાચુથી વાળ ચીકણા થઈ જાય છે. ઝમકુકાડીએ ‘લાયું’ કરી પેડી ઉઘારી, હું જોતો હતો. મને લાગ્યું કે કાકીને કેંઈ વાર વધારે થઈ, તેઓ ઝાશ લંછને આવ્યાં. હું તેમના મ્હોં સામું જ જોઈ રહ્યો. જાણે એ ઝમકુકાડી જ નહિ. તેમના સામું જોતાં મને વહેમ પડ્યો કે પેડીમાં મ્હોં નીચું ધાલીને ઝાશ કાઢતાં તેમણે માંખણ ખાધું હશે. અમારા ઘરમાં તાજું માખણ ઝાશમાં સાચવી રાખવાનો રિવાજ છે. મેં જોઈને જોયું તો કોણે આંગળાથી લીધેલું લાગ્યું. મેં તપાસ કરવા તરત ‘બા’ કહી બસ મારી, પણ મારી બા આવે તે પહેલાં કમલા આવી. માત્ર તેની મોટી અર્થવાદક આંખોથી કંઈ ન કરવા તેણે મને ક્ષમાયું, મને હુકમ કર્યો. અને એ આંખોનો હુકમ હું કંઠી તોડી શક્યો નથી. થોડીવારે મારી બા આવી. તેણે પુછ્યું કેમ શું છે? મેં કહ્યું: “બા, બા માખણ સરસ છે જરા ચાખું?” “હા, બાપુ! તું અને તારા બિન્દુ સાર જ છે. ગમે તેટલું ખાને. ઘણું જ છે.” હું જૂઠું બોલ્યો. પણ એ આંખોની ખાતર જે મેં કર્યું છે તેને માટે મને કંઠી પરતાવો થયો નથી.

ઝમકુકાડીને જેમ જેમ જોતો ગયો તેમ તેમ મને ઘણો જ વિચાર થવા માંડ્યો. ઝમકુકાડી જદલાયાં કેમ લાગતાં હતાં તે મને સમજાયું. તેમના મુખ પર સખત કંઠાર, લયંકર, અમંગલ રેખાઓ થઈ હતી. અસલની ઉદારતા, મૃદુતા, સૌજન્ય, સમભાવને જદલે ખાઉધરપણું અને આપણને સોંસરા શારી નાંખે એવી નગર થઈ હતી. માણસનો સ્વભાવ જદલાય તે સાથે તેના ગહેરાની આકૃતિ પણ જદલાય છે એ હું સ્પષ્ટ સમજી શક્યો. દંત-કથાઓની ડાકણ જેવું બ્હીઆમણું તેમનું મ્હોં થઈ ગયું હતું. એક દીકરાને સેલારતાં તે સિવાય તેમનામાં મેં માનવભાવ જોયો નથી. મૃત્યુ જ જાણે માનવ જીવન અને તેમની વચ્ચેની એકે કંઠી હતી.

મેં કમલાને કહ્યું: “તે મને ના પાડી પણ ડોશીએ માખણ ચોરીને ખાધું હતું.”

“હું જાણતી હતી. તેમણે ખાધું અને તમે એ જોઈ ગયા તે પણ મેં જોયું.”

“તે કેમ જાણ્યું કે હું એટલા સાદ જ આને જોવાનું હું ?”

“તમે કેમ જાણ્યું કે હું તમને જોવાવવાની ના પાડું છું ?”

મેં કહ્યું: “હીક લે, પણ આની આંકિયર ડોશીને તું લઇ જઈને સું કરીશ ?”

“તમને એની દયા એ નથી આવતી ?”

મેં કહ્યું: “દયા તો આવે, પણ આનું આંકિયરમાંથી ગાંધી થવું હશે ?”

“યશસ્વીમાં કોઈ કોઈને થાય” કમનાને આમાં કમી નવાઈ માગતી જ નહોતી.

“પણ આટલું ?”

“હવે, નમે લાવ્યા કેટલીક વાત તમને નહિ, સૌને ખાવાનું મન થાય. તમને અને મને મળી રહે, આપનાર પીરસનાર હોય એટલે દેખાય નહિ. અને જેને ન મળે તેનું દેખાઈ આવે. તમે મહિનામાં કેટલીકવાર વારપરજ, મહેમાન એમાન કે કોઈને કોઈ ખાવાની આજ્ઞા છે તેનો દિસાજ કર્યો છે ?”

હું વિચારમાં પડી ગયો. કદાચ એ સાચું હશે. તે દિવસ તો એ વાત એટલેથી રહી.

દિવસો જતા ગયા પણ મારા મનની ઝંચ ઉઠતી નહિ. છેવટે પિતાજી સાથે વાન કરવાનો દિવસ પાસે આવ્યો. એકવાર કમળા સાથે એ વાન કરી નાંખવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. રાત્રે મેં કહ્યું.

“કમળા ! તું ડોશીમાં આ ફેરફાર ગાંધી થયો તે જાણતી નથી. જ્યાં સુધી કુટુંબમાં કોઈ પણ હતું ત્યાં સુધી તેને હવનથી પર, હવનનું એક ધ્યેય હતું. કુટુંબ નાશ પામનાં, તેનામાંથી ધ્યેય ને આરંભ અને ઉડી ગયાં. હવે તે કેવલ પશુ થતી ગય છે. આટલી ઉંમરે ખીલે કોઈ આદર્શ તેનામાં આવી શકે નહિ. અને પશુતાની કોઈ સીમા નથી. એ આપણી સાથે પોસાય જ નહિ. તેનાથી આપણું સુખ પણ નહિ ખમાય.”

કમળાએ ધણું જ ગંભીર થઇ જવાય આખો: “જુઓ હું સીમન્ટ ઉપર અહીં આવી. આજે તો કશો કમીનો રાખ્યો નહોતો. પણ મને લાવ-અલાવ થાય તે હું તેમની પાસે કદી શક્તી નહિ. એક દિવસ મને પણ ખાવાનું મન થયું. કમળાકાકીનો રૂપચંદ એ વખતે મોઢો હતો. કમળાકાકીએ પણ કર્યો. તમે જાણો છો કે મામમાં એમના જેવી રસોઈ કોઈ કરી શકતું નથી. મને કાઠ મિઠે ઘરમાં જોવાતી. ઘીથી ટપકના પૂડા મને ખવરાવ્યા અને એક અટકું પણ ડોશીએ મોંમાં મૂક્યું નથી. વધું એટલું છોકરાને જોવાની ખવડાવી દીધું. એ ગુણ મારાથી ન બચાય. અને જુઓ ડોશીને સોગ મૂક્યા જવાનું દેકાણું પણ નથી. બે દિવસ ક્યાંક જમ આવે તો પણ તેના હવને શાંતિ વળે. મુંઝવણ રાખે જાય. કમળાકાકી ડોશી આરાં થઇ જશે. અને નાનું છોકરું હોય ત્યારે ઘરમાં ડોશી હોય તો સાફ.” તેના શબ્દ શબ્દે દયા ઝરતી હતી, મારાથી ના પડાઈ નહિ. હું વિચારમાં પડી ગયો, મને વિશેષ કુતૂહલ થયું. મેં પૂછ્યું: પણ તે કમળાકાકીને શી રીતે કહ્યું ? “એ તો એમ થયું કે અમે ખોદે ખાંડો ખેડો દનાં. આજે કહ્યું કે વડુએ ખડુ જ સરસ પૂડા કર્યા હતા પણ બિચારીથી જગ્યાએ ખરાયું નહિ. મેં તો ફક્ત ખાણી જોડ્યા જ કર્યા હતા. એમણે ખડુ જ વખાણીને ખાધા હતા. મારાથી જોવાઈ જવાયું. મેં કહ્યું. ના બા, એ તો તમે અમથાં વખાણો છો. કમળાકાકીના જેવા કોઈથી ન થાય. તે દિવસ ખાખા હતા તે મોંમાં સ્વાદ રહી ગયો છે. એ કમળાકાકી સમજી ગયાં.”

મને થયું કે સ્ત્રીઓને જે કેટલાક મદન અનુભવો થાય છે તેના ખ્યાલ પણ પુરુષને થવો અસંભવ છે.

૩

ગિન્દુને ઓકેન્ડુમોનિયાનો આક્રમો દિવસ હતો. ત્રણ દિવસથી મેં પેડીએ જલું બંધ કર્યું હતું. તાવને લીધે છાંકરો તડકડો હતો. હું જોઈ શકતો હતો કે એટલું નાનું શરીર પણ મરતુ સામે મહાભારત યુદ્ધ મચાવતું હતું. બેભાનમાં પણ એ માફ કર્યું કરતો એટલો મુંબઈમાં ગિન્દુ મને હજી ગયો હતો. ગિન્દુ ક્યા ખીચા કે દૂધ શેવા ના પાંડે અથવા તેનું ટુંપરેચર વધ્યું હોય ત્યારે કમત્રા મને પથારી પાસે બોલાવી જતી, તે સિવાય અધી શેવા કમત્રા અને ડોશી જ કરતાં. ડોશી જૂતા જમાનાનાં, પણ ડૉક્ટરે કહ્યા પ્રમાણે જરાજર માવજત કરતાં હતાં. ફરીવાર જલે પોતાના દીકરાની માવજત કરવા માંડ્યાં હોય તેમ પોતાનું ખાવા પીવાનું પણ વીસારે નાંખી પથારી પાસે બેસી રહેતાં અને ઘરનું કામકાજ કરવાને અને કાપવાને કમત્રાને વખત આપતાં. ડોશીમાં આટલો બધો ગાત્રક્રેમ ક્યાંથી આવ્યોતો આવ્યો તેનો હું વિચાર કરતો હતો એટલામાં કમત્રા આવી. મને બધ લાગ્યો કે કમત્રા ગિન્દુને વધારે દશે. પણ કમત્રા કંઈક કહેવા આવી હતી તે હું જોઈ શક્યો. કમત્રા મારી છેક નજીકે આવી ને ધીમે સાદે બોલી: “તમે જરા ડોશી પાસે જાઓ. અત્યારે ડોશી મારી પાસે ઘૂંટકે ને ઘૂંટકે શેવાં. એમને એમ થાય છે કે એમના હાથ જ અપશુકનીયા છે, એમને લીધે છાંકરો માંડે પડ્યો. દેશમાં આવાં જવાની વાત કરે છે. તમે એમને સમજાવો.” હું તરત બેઠો થયો. ડોશી ઓધાર આંધુએ રડતાં હતાં. મેં મારા હાથે તેમનાં આંસુ લૂછ્યાં. તેમને સ્પર્શ કરતાં, મને અસહ્યતાં રમાડતાં તે કમકુકારી પાળાં યાદ આવ્યાં. મેં કહ્યું: “કાશી તમે અમંયાં વહેમાઓ છો. ડૉક્ટરે કહ્યું છે કે તેને આ બે દિવસો ભારે છે. શહેરમાં બધે આ રોગના વાયરો છે. ગિન્દુને જરા વધારે સખત તાવ છે. ડૉક્ટરે તો કહ્યું છે કે સારી માવજત છે માટે જ છાંકરો છપે છે, નહિ તો અત્યાર મુઘી જન્મ નહિ. હવે એકાંક બે દિવસમાં અને વળતાં પાણી થશે. અને તમારે હાથ જ જરા છે. એમાં ગભરાઓ છો શું. તમારે તો ઉત્કટાં અમે ગભરાતાં હોયએ તો અમને પણ ધીરજ આપવી જોઈએ.” મેં પાણી પાડ્યું. એક ગાળકની પેઠે મારી વાત માની, પાણી પી. ડોશી પાળાં પથારી પાસે ગયાં. કમત્રાને સ્થા કરવા ઉડાડી. તે દિવસે અમે અધાંએ પથારી પાસે એક જ ફેંડુંનાં માણસા તરીકે એટલી ચિન્તામાં પણ નવા જ સાન્નનયા સ્થા પાધી. એક બે દિવસમાં ગિન્દુને તાવ ઉતર્યો. ઘોડા જ દિવસેમાં ગિન્દુની માવજત કરવા પણ તેને જાતે સાચવવાનું કામ વધારે આડું થઈ પડ્યું.

ગિન્દુ માંડે હતો એટલા દિવસ કમત્રા સેવિકાસંજ્ઞમાં જઈ શકતી નહોતી. ગિન્દુ તદ્દન સાજો થયો. અન્નવાળાં ચાલતું હતું એ થોડા જોઈ કમત્રાએ. માંદનીમાં બેમાં થરા મેંડળનાં બધાં સંબંધેને આમન્ત્રણ આપ્યું. સાંજ પડી ત્યારથી અમારા બંગલામાં મુંબઈનો અધમેશો સ્ત્રીસમાજ ઉભરાવા લાગ્યો. જાત જાતનાં વસ્ત્રો, જાત જાતનાં રંગો, જાતજાતની રીતભાતો અને વાદજીટથી અમારો ચોક્કસ તરફવા લાગ્યો. અર્ધ દેશી, અર્ધ અંગ્રેજી, અર્ધ સ્વાભાવિક, અર્ધ કૃત્રિમ રીતે સ્ત્રીઓએ કમત્રાને અને ગિન્દુને યથાયોગ્ય અભિનંદન આપ્યાં,

રમાડ્યાં, મુખ મનવો કર્યો... એક પારસણ આઈએ જિન્દુના હાથમાં બે રૂપીઆ મૂક્યા. કમલાએ આ વખતે જિન્દુ બચ્ચાનો જશ ડોશીનો છે એમ કહી માનપુરસર ડોશીની ઓળખાણ કરાવી. થોડી વારે ચાંદની નીકળી એટલે સ્ત્રીઓએ રાસ લેવા શરૂ કર્યો. ડોશી દૂર હતાં તેમને કમલા અને બીજી સ્ત્રીઓ આગ્રહ કરીને કુંડાળાની વચમાં લઈ આવ્યાં. ત્યાં તે બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓની સાથે જિન્દુને લઈને બેઠાં. જિન્દુ સાંજે થયો ત્યારથી ડોશીને બહુ હળી ગયો હતો. બધાંએ આગ્રહ કરીને કમલાને ગીત ઉપાડવાનું કહ્યું. કમલાએ ધીમેથી:—

હરિ વેણુ વાય છે રે હો વનમાં

ગીત ઉપાડ્યું. કમલા ગામડામાં ઉછરેલી છે એટલે તેના કંઠમાં શુદ્ધ લોકગીતની મીઠી હલક છે. સૌ સ્ત્રીઓથી તેની હલક જુદી પડતી હતી. ડોશી કુંડાળામાં જિન્દુને રમાડતાં રમાડતાં એ જ ગીત ગાતાં હતાં. પાસે વિજ્યા બેઠી હતી તે ધ્યાન દઈને સાંભળતી હતી. ગીત પૂરું થયું એટલે વિજ્યાએ સૌના સાંભળવાં કહ્યું: “કમલા જ્ઞેન, હું તો ધારતી હતી કે તમે જ સુંદર ગાયો છો પણ માછતો કંઈ તો તમારા કરતાંએ વધારે મીઠા છે.”

કમલાએ જવાબ આપ્યો: “હારતો. હું એ શીખેલી એમની પાસેથી તો!”

ડોશીએ કહ્યું: “ના બા, એવું જૂઠું ન બોલીશ. ગામડામાં તો સૌને આવડે. કાણ કોની પાસે શીખે?”

કમલા: “માછ તમે ભૂલી જાઓ પણ હું કેમ ભૂલું. જગન્નાથજીનો ગરબો હું તમારી પાસે શીખી છું. હમેશ તમારી પાસેથી વેણુ લઈ જતી સાંભરે છે?”

ડોશીએ જવાબ આપ્યો: “હા, હા. મને સાંભર્યું. તું અને હીરાવડુ સાથે જ શીખતાં ખરૂં?” ડોશીની સરસતાથી બધી સ્ત્રીઓ હસી પડી. અને બે ચારે ડોશી આગળ લાડ કરતાં કહ્યું: “માછ એ ગરબો અમને ગવરાવો.”

ડોશીએ કહ્યું: “આપુ, એ ફરતાં ગવાય એવો નથી. એ તો ઘંટીએ ગાવાનું ગીત છે.”

“ત્યારે બીજું કંઈ ગવરાવો” બે ચાર અવાજે આવ્યા. કમલાએ એક બાઈ તરફ જોઈ જિન્દુ તરફ નિશાની કરી. તેણે જિન્દુને શીખવાડ્યું એટલે જિન્દુ ડોશી પાસે જઈને બોલ્યો. “માછ તમે ગાયો.” બધાં ફરી હસી પડ્યાં. વિજ્યાએ કહ્યું: “માછ, જિન્દુને તમે સાંજે કર્યો. આજ તો જિન્દુનો મેળાવડો કહેવાય, તેમાં તમારે ગાવું જોઈએ.” માછ કહે: “હું ગાઇશ પણ તમારી સાથે ફરીશ નહિ. અને તમારા જેવું બીજું ગાતાં મને નહિ આવડે. મારા જેટલું ઉતાવળું ગાયો તો ગવરાવું.” બધી સ્ત્રીઓએ હા કહી. તરત રાસ ભેગો થયો. ડોશી જિન્દુને તેડીને ઊભાં રહ્યાં અને ઉપાડ્યું.

સુંદર વેણુ વાગી, વેણુ વાગી,

હું તો મૂતી નીંદરમાંથી જાગી

રે સુંદર વેણુ વાગી વેણુ વાગી.

આટલાં ઘરડા થયા છે પણ ડોશીના અવાજ અને તેનું માધુર્ય એવું ને એવું જ છે. તે એકલાં જ ગવરાવતાં હતાં પણ બે સ્ત્રીઓ સાથે ગાતી હોય એવો એમનો સુવંદ અવાજ હતો. રાસ ખૂબ ચડ્યો. રાસ પુરો થઇ ફરીવાર સ્ત્રીઓ ભેગી થઇ ત્યારે વિજ્યાએ કહ્યું: “માછ, બહુ સરસ ગાયો છો, મેઘાણી ભાઈ કરતાં પણ સરસ ગાયો છો. પણ તમારી સાથે ગાનાં તો યાદી જઈએ.”

ડોશીએ કહ્યું: “પણ મારાથી ધીમું ગવાય નહિ તે કેમ કહું. અમારે આટલું ધીમું ગવાતું હોય તો અમે યાત્રી જઈએ.”

પછી ઘોડી વાતચીત ચાલી. અને નવેક વાગે મોકું મોં કરીને સમાજ વિખરાવા શરૂ થયો. જતી વખતે બધી સ્ત્રીઓએ માથાને મેઝામાં આવવાનો ખાસ આગ્રહ કર્યો.

૪

“આ ગીત ગાંદીજીને માટે જ ગનાવ્યું છે કે ?”

પહેરવેશમાં, વાળમાં, મૂઠમાં, ચરમામાં ક્યાંઈ પણ જરા પણ ખોટા ન કાઢી સડેા એવો શ્રીસ પોત્રીસેક વસ્ત્રોનો એક પારતી ગંભીર થઈને મારી પાસે બેઠો હતો તેણે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

મેં કહ્યું: “ના”..

ગાંધીજી છૂટ્યા તે નિમિત્તે મેઝાનો ઉત્સવ હતો અને તેમાં

આગલી ધડી તે રંગીઆમણી.

બહારો બહારો આગ્યાની વધામણી હો છ કે,

વધામણી હો છ કે,

આગલી ધડી તે રંગીઆમણી.

એ ગીત ગવાતું હતું.

ગીત ઝમકાકી બધાં સાથે ફરતા ફરતાં ગવરાવતા હતાં. સમાજ ખંડુરંગી હતો. અંદર કોઈ પારતી બાતુ અને કોઈ દક્ષિણી બાઈઆ પણ હતી. રાસડા બેનાં મને સમગ્રયું કે રાસમાં ગૂજરાતી સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ જેવો શાલતો હતો તેવો દક્ષિણીઓનો શાલતો ન હતો. આપણા પહેરવેશો અને આપણા રીતરીવાજોને કેટલાં માર્મિક સંબંધ છે !

આપણા કણ્ઠમીઝા વગેરે પહેલા જે ફરતી ચાળવાળી ટુંકી આંગડી પહેરના તે પણ નૃત્યને માટે જ. કાઠિયાવાડની રાસમેઝામાં એ આંગડી બોળ ફરતાં કેટલી સુંદર દેખાય છે !

હું વિચાર કરતો હતો ત્યાં ફરી પ્રશ્ન આગ્યા.

“ત્યારે આ ગીત કોનું ગનાવેલું છે ?”

મેં જવાબ આપી દીધો: “ત્રોટગીત છે.”

હું ફરી વિચારે ચડ્યો. ગૂજરાતનો રાસ આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રસારે. દક્ષિણી સ્ત્રીઓ જે ગૂજરાતમાં આવે છે તે ગૂજરાતી રાસડા ગાય છે. પણ ઉત્તરહિંદ, બંગાળ, દક્ષિણ સર્વ તેના ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયા છે.

“ત્યારે કોને માટે ગનાવ્યું છે ?”

મને લાગ્યું કે કેટલાક માણસો ગંભીર દેખાય છે તે વિચારને લીધે નહિ પણ વિચારસૂન્યતાને લીધે. મેં જવાબ આપ્યો: “કૃષ્ણને માટે.”

“તે એવન ક્યાંથી આવેલા હતા તેને માટે આ ગનાવેલું ?”

આ પ્રશ્નને કાઠો ગણો કે ગાંડો ગણો, કે મને કાઠો ગણો કે ગાંડો ગણો, પણ જવાબ આપવો ચણો જ અપરો છે. કોઈ હિન્દુને આ પ્રશ્ન ઉઠે જ નહિ. મેં જવાબ આપ્યો: “કોઈ ગોપીને ત્યાં કૃષ્ણ ગયેલા તે પ્રસંગનું છે.”

એ ગૃહસ્થ ફરી વિચારમાં પડ્યા. મને લય લાગ્યો કે ગોપી કોણ, કૃષ્ણ એને શું થાય, કૃષ્ણ શા માટે ગયા કે એના કોઈ પ્રશ્ન આવશે તો મારા શા હાલ થશે. એ ગૃહસ્થે ફરી મારા સામું જોયું, પણ આ વખતે પ્રશ્ન નહોતો, સ્વયના હતી.

“તે તમે લોકો ગાંધીજીને કહીને એક ગૂઢચાતી દલાસિદ્ધલ ધિરનેરી કાંચ નહિ કરાવતા?”

ગાંધીજી જે કામો કરે છે તેમાંના એકને માટે પણ તેઓ લાયક નથી એવી જેમ એક બાજુ માન્યતા છે; તેમ દુનિયાનાં જેટલાં કામો છે તે જ્યાં તેમણે જ કરવાં જોઈએ એવી એક બીજી તરફથી માન્યતા છે. મેં ધીરે રહી પતાવ્યું: “હા જનાવવી જોઈએ.” મેં શ્વાર્ધ કે પ્રશ્નથી ઉત્તરે રૂપ મૂચનાનું છે એટલે હવે કંઈ નવા વાર્તાલાપ નહિ થાય. ત્યાં તેમણે ઝમકુકાડી તરફ જોઈ ફરી પૂછ્યું.

“તે પેલાં ગવરાવે છે તે ડોરો મેનેજર છે કે?” મેં કહ્યું: “એ આ મંડળનાં અધ્યક્ષ છે. અને એમને સાફ ગવરાવતાં આવડે છે એટલે ગવરાવે છે.”

અને આજે ઝમકુકાડી અધ્યક્ષ તરીકે કેવાં શોભતાં હતાં ! હું નાનો હતો ત્યારે, નાત-જનના કોઈ મોટે અવસરે માણસોની વ્યવસ્થા, કરતાં, કામ કરાવતાં, હુકમો આપતાં, બલકાબર કરતાં ને જેવાં દેખાતાં, તેવાં જ આજે પણ દેખાતાં હતાં. માત્ર ફેર એટલો કે ગામમાં મેં તેમને રેરામી ઝુગડાંમાં જોયેલાં અને આઠીં સાદી સંદેહ ખાદીમાં જોયાં. પણ એ ખાદીમાં પણ તેમના પ્રભાવ અછતો રહેતો નહોતો. હું ઝમકુકાડીના જ વિચારે ચલ્યો. પ્રથમ તો, ગિન્દુ કમળા સાથે આશ્રમમાં જવા હડ કરે તે માટે તેઓ આશ્રમમાં જવા લાગ્યાં. ત્યાં તેમને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે ઓળખાણ ચર્ચા-ખાસ કરીને તો તેમને સાફ ગવરાવતાં આવડે છે માટે. તેમાંથી તેમને આશ્રમના કામના શોખ લાગ્યો. ખંચાંની માપજાપ તો એમના જેવી કોઈક જ કરી શકતું. અને પંડોપંડ છડાં એટલે ખુશીથી જઈ જઈ પંથ શકે.

અને થોડા સમયમાં બધી સ્ત્રીસંસ્થામાં તે કેવાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં ! તેમાં એક કારણ ગીતાનું, તેવું બીજું કાંતવાનું પણ ખરું. ગાંધીજી અસહકારની શરૂઆતમાં આવ્યા. તેમણે સ્ત્રીઓની ગંજવર સલામાં બંધાને કાંતવાનું કહ્યું. બધી સ્ત્રીઓએ તે વખતે તો આવેશમાં આવી કાંતવા ઇચ્છા જતાવી અને કાંતવાનું શીખવનાર કોઈ માણસ માગ્યો. મહાત્માજીએ કહ્યું કે મારી સાથે વીણા બંદેન છે. તેમણે જ મને પણ કાંતતાં શીખવ્યું છે. તમારામાંથી પાંચ જણને કાંતતાં શીખવે અને પછી તે પાંચ જણ જુદા જુદા સમાજમાં વહેંચાઈ બંધાને કાંતતાં શીખવે. પ્રથમ તો જ્યાં સમાજોમાં કાંતવાની હરીફાઈ ચાલી. તેમાં ઝમકુકાડીને લીધે સેવિકામંડળ સૌથી આગળ પડ્યું. પછી ઉઃસાહે મંદ થઈ ગયા પણ ઝમકુકાડીને માટે થયેલું માન પછીથી ઓટું થયું નહિ. આજે પણ દરેક જગ્યાએ મહાત્માજીની છબીને પહેરાવવાના હારનું સૂતર સેવિકામંડળમાંથી બધા લઈ જાય. અને ઝમકુકાડીનો સ્વભાવ પણ એવો નિરહંકારી કે બધાને એ ગની ગમાં.

હું વિચાર કરતો હતો અને સાથે સાથે ગીતા, લાપણો, બધા તરફ ધ્યાન રાખતો હતો. એટલામાં પેલા પારસી ગૃહસ્થને ફરી પ્રશ્નચેરણ થઈ આવી.

“તે પેલાં હાલાં તેવન કેન છે?”

મેં કહ્યું: “કન્યાશાળાનાં સંગીત શિક્ષિકા વિજ્યાબાઈ.”

હું ફરી વિચારે ચલ્યો. થોડાં વરસોમાં ઝમકુકાણીમાં ફેરો ફેરકાર થઈ ગયો ! જાણે નવો જન્મ !

“ અને પેલાં બીજાં તેમની પાસે બહાઉત પહેરીને ડાભાં-છે તે બેન કેન ? ” પ્રશ્ન આગળ ન ચાલે માટે મેં કહ્યું “ હું નથી જાણતો. ”

ગીતો, ભાષણો, હવે પૂરાં થયાં હતાં અને ઔપચારિક કામ શરૂ થતાં હતાં પણ હું નો માફ અંધુરું રહેલું વિચારમૂલ આગળ ચલાવવા માંડ્યો.

ઝમકુકાણી અને બીજી અનેક સ્ત્રીઓ આવાં કામમાં જોડાઈ છે તેમાં આત્મમહિમા એ મૂળ કારણ નહિ હોય ? પણ આત્મમહિમા શેમાં નથી હોતો ? ઝમકુકાણી નાતજાતમાં ફરતાં ત્યારે તેમનામાં જેવો ઉત્સાહ હતો તેવો અહીં પણ છે. માત્ર ભાવના ફરી ગઈ.

આપણે ભાવનાની વાત ફરીએ છીએ પણ એ પણ જિજ્ઞાસાનું એક રૂપ નહિ હોય ? કોઈ માણસ જેમ જીવવા ખાતર દોરડાને વળગી રહે તેમ આ જીવવાની ઇચ્છાથી માણસ ભાવનાને વળગી રહે છે એમ ન હોય ? ના, ના. ભાવના એ કોઈ બાહ્ય વસ્તુ નથી. જીવનમાં અન્યક્ત રહેલી કોઈ ચીજ છે. તેને વળગવું, એટલે તેની ખાતર જીવવું એનો જ અર્થ આત્મસાધના-આત્મામાં અસિદ્ધ રહેલી વસ્તુને સિદ્ધ કરવી તે.

ત્યારે શું આમ કાંતવાથી કે બીજાં ગમે તે કામ કરવાથી દેશભાવના સિદ્ધ થઈ જતી હશે ?

ત્યારે મારી પેઠે કશું કર્યું કર્યું વગર માત્ર વિચારે કર્યું કરવાથી અને વેપાર કરવાથી ભાવના સિદ્ધ થઈ જતી હશે ?

કોઈ પણ ભાવના સિદ્ધ કરવાને માટે તે ભાવનાના અંગનું કંઈક કામ પણ કરવું જોઈએ. પછી તે ભાવના ભક્તિ ગમે તેવી ઉત્પન્ન હોય અને આપણે ફરી શક્તા હોઈએ તે કામ ભક્તિ ગમે તેટલું દીન અને રચૂલ હોય. કોઈ ભાવના માટે આપણે ફરી શક્તા હોઈએ તેમાંનું કશું ન ફરીએ તો ભાવના હોય તો પણ જીવનના પોષણ- વિના મુકાબને ખરી પડે.

“ ત્યારે ડોસીની આપ આણુ ડાભાં તેવન કેન ? ”

મેં કહ્યું : “ પેલાં આસમાની સાડી પહેરેલી છે તે ? તેમનું નામ ભદ્રાબાઈ. ”

“ અરે નહિ કે, કહુંછ, પેલાં ખારી પહેરેલાં ગદ્ ગદ્ પેટવાળાં, એમણેલર, સાદાં છે તે ? ”

“ એ તો આ સભાનાં સેક્રેટરી છે. ”

“ એવનનું નામ શું ? ”

“ કમલા ”.

“ એવનના ધનીનું શું નામ ? હું તમે લોકોની સોસાયટીમાં મક્કયા માગુંછ તેથી ફરીને કહુંછ. ”

“ સવાઈસાલ ઉજમશી, ધારથી વેત્તશીની પેદીવાળા. ”

“ આ આભારપ્રદરસનમાં નામ આપ્યું તે ? તેવન અહીં આવેલાં ? ”

“ હા. ”

“ અને જરા ઇન્ડ્રોયસ ફરી આપસો ? ”

“ એ તો હું પોતે. ”

મારા પાંદોડી મને અનંત પ્રશ્નો પૂછી રહે એવા લાગતા હતા; પણ પોતાની મેળે જ તેઓ અંતિમ શિન્દુએ આવી ગયા. હવે તેમણે મારી સામે જોવું પણ બંધ કર્યું. પણ મારા વિચારની દિશા કમલા તરફ વળી ગઈ.

અમકુકાણીને નથી લાવના તરફ વાળનાર તો કમલા જ. તે પોતે તે નહોતી જાણતી. નહું. હવન પ્રગટ કરવાને જુદીની જરૂર નથી હોતી પણ પ્રેમની જરૂર હોય છે. બાળકથી માંડીને ઘરમાં સુધી સર્વને પ્રેમની જરૂર હોય જ.

અમકુકાણી જેવાં ધણાંય શિશુઓ પ્રેમને અભાવે ગ્રાસા હવન માગતાં હશે.

“ શાપુટ ! ”

હું ચમકીને જાગ્યો. સુભાજનો આવવા મોંઝમાં હતો. કમલા, અમકુકાણી અને શિન્દુ, હવનની ત્રણ મુનિઓ મારી સમક્ષ ઊભી હતી.

ક્રિ.કે.કે.

પુસ્તકપરિચય

આંધળાનું શાર્કું—(નાનકડું નાટક) લેખક: જીવનરામ દવે, આચાર્ય કાળીપરજી વિદ્યાસેન અને સ્વામી આશ્રમશાળા, પારડોડી. કિંમત ૦-૧-૧.

સાહિત્યમાં રસ લેનાર દરેક જનનું આ નાનકડું નાટક તરફ અગ્રે ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. માત્ર વિદ્યુદ્ભોગ્ય હોય તે સાહિત્ય નહિ શાર્કું, અથવા એવા સાહિત્યની જરૂર નથી, એવો મન અગ્રે ખોટો ગણીએ છીએ. પણ તે સાથે એમ માનીએ છીએ કે ભણેલ અભણ સર્વ જેમાં રસ લઈ શકે એવા સાહિત્યના પ્રકારો છે અને તેમાં આપણા સાહિત્યમાં ઘણી ન્યૂનતા છે. આ નાનકડું નાટક એ ન્યૂનતા પૂરવા તરફનો નોંધવાયોગ્ય પ્રયત્ન છે.

અત્યારે આપણા નાટક સાહિત્યની ઘણી જ અવગણ છે તેમાં તો સર્વ સંમત છે. નાટકમાં મુખ્ય અભિનયકર્તા નેર્ધએ તેને અગ્રે દાસ નાટક સીનસીનેરી અને વંદુ-ગરીનો તમાશો બની ગયું છે. એક નાટક પછાડે એટલું ખરચ થાય છે કે શુદ્ધ સાહિત્યનું નાટક ભજવવું એ એક આર્થિક સાદસ થઈ ગયું છે અને નાટક કંપનીઓ નાટક લેનારા મોટા વર્ગની હાથથી રસપ્રતિષ્ઠાને પેરે એવા ખેતો જ બચાવે છે. આ સ્થિતિમાં ઉપાય દો. સ્વીન્ડનાથ દાકર કહે છે તે જ છે કે સીનસીનેરી વિના જ નાટક ભજવવાં.

ઉપર બનાવ્યું તેમ ‘આંધળાનું શાર્કું’ એક જાણુથી શોડોપભોગ્ય સાહિત્યનો અને બીજી જાણુથી સીનસીનેરી વિનાના નાટકનો પ્રયોગ છે. આવા પ્રયોગનો એક નમોનો

ગૂજરાતમાં પ્રાચીન કાળથી છે અને તે લવાઈ. સુધારાનો પ્રથમ પગલું રચનાત્મક કરતાં ઉચ્છેદક વધારે હતો. એ સુધારાના પ્રથમ ધસારામાં આપણે હોળી બંધ કરી હોળીને નવું રૂપ ન આપ્યું, તેમ લવાઈ પણ બંધ કરી લવાઈને નવું રૂપ ન આપ્યું. અત્યારે આપણે હોળીને નવું રૂપ આપ્યું છે તેમ જ લવાઈને પણ શુદ્ધ કરી નવું રૂપ આપવાની જરૂર છે. ખુલામાં ભંગવી શકાય, સર્વસમજી શકે એ પ્રકારનું નાટક તેમાંથી જ ઉપજાવી શકાય.

આ નાટકના લેખકે લવાઈનો નમૂના તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે કે નહિ તે અમે જાણતા નથી પણ લવાઈના સર્વ સાહસ્યપ્રદ ગુણો તેમાં છે. લવાઈમાં સર્વ પાત્રો પોતા પોતાનું સૂચન કરતાં ગાતાં ગાતાં અને નાચતાં નાચતાં આવે છે. આ નાટકમાં પણ સર્વ પાત્રો પોતાની ઓળખાણનું ગીત ગાતાં ગાતાં આવે છે અને તે દરેક ગીતનું મૂલ્યાનુકૂલનાત્મક પ્રધાન છે. થોડા નમૂના જોઈએ:

મળ મળ રે મળ

અહો લાઈ આજ અમારે મળ,

છઠ્ઠ દહાડા સળ ગમ્યા ત્યારે,

મોડ મળી છે રળ

અહો લાઈ આજ અમારે મળ...

x . x x

રાણ રાણ રાણ

લાઈ આજ અમે બધા બહુ રાણ

છઠ્ઠ દહાડા મહેતાણ ત્યારે

આજ હવા છે તાણ

લાઈ અમે બધા બહુ રાણ.

માફ નામ વહનો ભુવો રે

માફ નામ વહનો ભુવો.

મારી મૂઠથી ગયે એવો

કોણ જગતમાં હુવો—માફ ન

નાટકનું રૂપ આ રીતે પ્રાચીન અને લૌકિક હોવા છતાં કંતોને હાથે આધુનિક વિચારો દર્શાવવાને તે સફળ વાદન નીવડ્યું છે. આખું નાટક એક રૂપક છે. નાયકનો અંધારો એ રાનીપરજનું અગ્નિ છે અને ભુવો, શેઠ, જમાદાર અને દાસવાળો મારસી એ પણ પોતપોતાના વર્ગના પ્રતિનિધિ છે. આખા નાટકમાં એ અગ્નિ રહેલી કોમળી સ્થિતિનું નિરૂપણ છે. તે કોમળી મદદ કરવાની જોમળી દરજ ગણાય તે વગેરે ભુવો, શેઠ, જમાદાર અને વધારામાં શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓ એ જ તેમની અવસ્થા કરે છે. વિદ્યાર્થીઓની ઉક્તિઓમાં હાલના શિક્ષણ ઉપર તીક્ષ્ણ કેટલાક છે તે ઉપરનાં અવતરણમાં જણાય છે.

જતાં નવીન જ પ્રકાર હોવાથી 'કામ' કામ જગાએ અમને કયાકા રહી ગયા જગાએ છે. પહેલા પ્રવેશમાં એટલે સંસ્કૃતમાં જેને પ્રસ્તાવના કહીએ તેમાં, પહેલા શિષ્ય નેપથ્ય તરફ જોમને 'આરરર, રામ રામ રામ' કહે છે અને પછી ગળેટું ગાડું દેખાડે છે. તેને ગદ્યે, બીજા દૃશ્યમાં આવતી ગાઢવાળાની પ્રથમ ઉક્તિ સંસ્કૃત નાટકની પેઠે જ નેપથ્યમાંથી બોલાવી દેત, અને એ રીતે વસ્તુમૂલ્યન કરી તરત જ દૃશ્ય શરૂ થયું દેત તો વધારે સમતકારક લાગત પ્રથમ દૃશ્યમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસે આડું સરખું ન કરાવ્યું દેત તો આવત તેમ જ છેલ્લા દૃશ્યમાં પાછાં પ્રસ્તાવનાનાં પાત્રો આવી નાટકનો સાર ગંભીર રીતે ચર્ચે છે, એ પણ અયુક્ત છે. કારણ કે તેથી નાટકની અંદર જ નાટકનું કંઈક ફરી બધ છે. અત્રાજન અંધારો એ અજ્ઞાન છે અને ગાડું એ રાત્રીપરજનો અવસાર-અંસાર છે પણ તે તો વ્યંગ્યમાં રહેલું જોઈએ, તખ્તા ઉપર તો ખરેખરે ગાડું જ આવવાનું છે; પણ પાછળની ચર્ચાથી વ્યંગ્ય વાચ્યમાં આવવા માંડે છે અને ત્યાં દસધાન થાય છે. છેલ્લું સૂતર વિશેનું શીત પણ નાટકના વસ્તુ સાથે સમરસ થઈ શક્યું નથી.

આવી કેટલીક ક્ષતિઓ જતાં અમે આ નાટકને સફળ ગણીએ છીએ. યસિક પ્રેક્ષકને પણ તેમાંથી રસ મળશે અને અજ્ઞાન રાત્રીપરજ પણ તે સમજશે. તેનો પ્રકાર પ્રાચીન છે અને જતાં તેમાં નવામાં નવા વિચારો મૂર્ત થયા છે. તેમાં દેગભૂમિની ખટપટ નથી જતાં નાટક તરીકે તે સફળ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે અન્ય લેખકો પણ આનો દાખલો લઈ આપણા આત્મ પ્રત્નો ઉપર આ સૌથી લોકપ્રિય અને સાથે સૌથી વધારે કાર્યસાધક સાહિત્યદ્વારા પોતાના વિચારો પ્રગટ કરી આપણી પ્રજામાં ચેતન પુરવા પ્રયત્ન કરશે. આ પ્રયત્ન તો સફળ થઈ ગયો છે એટલે અમારે માત્ર કનોને અભિનન્દન આપી આ પ્રજાતિ આત્મ રાખવાનું જ કંઈવાનું રહે છે.

વિદ્યાર્થકમ દ્વલ—જર્મન દલિ શિષ્યરના નાટકનો મૂળ ઉપરથી અનુવાદ, ભૂમિકા, નોંધો તથા પરિશિષ્ટો સમેત; અનુવાદક તથા પ્રકાશક: નરસિંહભાઈ દેવરભાઈ પટેલ. પારીદાર મન્દિર, આણંદ. મુલ્ય: રૂ. ૨.

જર્મનમાંથી અનુવાદ આપણી ભાષામાં આ પહેલા જ થાય છે. જર્મનનો અમને બોધ નથી એટલે અનુવાદની પ્રમાણિકતા વિશે કહેવા અમને અધિકાર નથી, પણ કર્તાનું જર્મન ભાષાનું જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ છે. મૂળ નાટક પદ્યમાં છે પણ અનુવાદકે તેનું ગદ્યમાં જ ભાષાન્તર કર્યું છે. જતાં મૂળનું કવિત્વ અનુવાદમાં પણ પ્રતીત થાય છે.

પુસ્તકમાં બીજી શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટિગિન્દુથી રીકાઓ નોંધો વગેરે કરેલ છે, સંસ્કૃત નાટકનું દૃષ્ટિગિન્દુ પણ વીસરાયું નથી. અનુવાદકની ખંત, ધૈર્ય, વિક્રાંત, ચાવટ અને મહેનત શબ્દે-શબ્દે દેખાય છે ઇતિહાસ ભૂગોળ સર્વ ઉપર જોઈએ તેટલી નોંધો આપી છે.

ટકાનું વસ્તુ તો સામાન્ય રીતે જૂજવાતમાં પ્રજા મશહૂર છે. ગુજાની ટોપીને સલામ ન ભરવાં બદલ તેને પોતાના પુત્રના માથા ઉપરથી તીર મારીને લોહી ઉઘાડવાનો હુકમ થયો હતો તે સર્વને વિદિત છે. આ પ્રસંગ પહેલાં તે ઘેરથી નીકળે છે ત્યારે તેને પત્ની અને પુત્ર સાથે મિલિ થાય છે, તે જ માત્ર નાટક અને અનુવાદની સફળતા બતાવવા નીચે ઉતારીયું.

વાદરે: મારી પણ છટકી મઠ, ચટાપી આપો, આપુ.

દેસ: ના, સાચો શિકારી બીજની મદદ શોધે ના.

[બાળકો આશ્વા નય છે.]

હિડવિક: બાળકો વેળાસર તાકતાં શીખવા લાગ્યા છે.

દેસ: કુશળ થવું હોય તેણે તો વહેલું શીખવા માંડવું ઘટે.

હિડવિક: આહ! વિધાતાએ એમને ન શીખવ્યું હોત તો સાફ!

દેસ: પણ એ તો શીખવાના જ નેણે છવનમાં પોતાનો માર્ગ સ્વાધીનભાવે કરી લેવો છે, તેણે તો જમપરાજમને માટે તૈયાર થવું ઘટે.

હિડવિક: અરે! પણ પછી તો એકેય ઘરમાં ટકશે નહિ.

દેસ: મારાથી પણ ના ટકાય. મારો સ્વભાવ ગોવાળ થવાને સરખાયો જ નથી. હું તો ચંચળ છજ, કંઈ ને કંઈ દોડધામ કરવાની હોય તો જ ગમે. રોજ ને રોજ? કંઈ કંઈ નવું કરવાનું હોય તો છવનમાં કંઈક રસ પણ આવે.

હિડવિક: અને ત્યારે તમારી? ઘરણીને તમારી વાટ જોતાં કેટલી ચિંતાએ બેસી રહેવું પડે એની તો તમને પરવા નથી! આકરો તમારા સાદસની વાતો કરે છે, એથી મારો તો છજ કફરી ઉઠે છે!.....જે ધંધામાં મથે મોત લેધને ફરવું પડે એ ધંધો તે શા કામનો?

દેસ: જે ચારે તરફ ધ્યાન રાખીને સદા ચેતતો ફરે છે અને ભગવાન ત્યાં પોતાની ચંચળ શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને આસે રહે, તે બધા ભયને મારી દાટી મારે નીકળે છે; પરંતોમાં જ જે જન્મે છે તે પરંતોથી ડરતો નથી. (કામ પુરું થઈ રહ્યું છે ને તેથી આભર કંઠાણે મુખ દે છે) હવે મને લાગે છે કે આ બારણે તો જાડુ દહાડા બાધા, ધરનો વાંસલો એટલે મુચારને જાડુ લાગે નહિ.

[ટાપી હાથમાં લે છે.]

હિડવિક: ક્યાં જાઓ છો?

દેસ: આડોઈ, આપુ કે કો.

હિડવિક: કંઈ ભયંકર યોજના તો ઘડતી નથી ને? સાચું કંદો.

દેસ: તું કેમ સમજ?

હિડવિક: મુખાઓની સામે કંઈક રચાય છે-સાંભળ્યું છે કે રૂઢિચુસ્તોમાં બધા એકઠા થયા હતા ને તમે પણ એ મેડળમાં જોડાયા છે.

દેસ: હું ત્યાં ગયો તો નહોતો, પણ દેશનો સાદ આવે ત્યારે હું દૂર રહેવાનો નહિ.

હિડવિક: ત્યાં જોખમ હશે ત્યાં તમને ઘડેલશે. અને સદા ય થવું આપ્યું છે એમ સાંધી વધારે ભાર તમારે ખેંચવો પડશે.

દેસ: સાંધે પોતપોતાના ગળા પ્રગાળો કરવું ઘટે.

૧. જે સ્વાધીનતા ને છવતર ઉપર રોજરોજ વિચરે, મેળને તે જ સેમનો સાચો નિધિમારી એમ બોલેહતી ફાહિસ્ટના ખંડ બીજમાં આવેલી પક્તિઓ આથે આને સરખાવાય.

૨. દૈનિક લોકોમાં એવો રિવાજ છે કે ઘરનાં અને ઘરોળામાં આવેલા માણસો એકબીજાને-પિતા મુત્રને, પુત્ર પિતાને, પતિ પત્નીને, પત્ની પતિને-તુઠાદો કરીને જોલાવે છે; પણ અહીં ભારતસંમદાયને, અનુસરીને માનવાચક તમને વગેરે સંબંધોનો વ્યવહાર કર્યો છે. અતિ પત્નીને, ત્યાં અહીં તુઠાદો કરી શકે છે, તેથી તે કાયમ રાખ્યું છે.

હેડવિકઃ પેલા ઉદરવાદનવાળાને તમે તોફાનમાંથી સરેવર ખપાર ચિનારી લાવ્યા હતા. એ તો ભગવાનનો ચમત્કાર કે તમે નિકળ્યા આવ્યા ! ઐરીછાકાનો જરાય વિચાર તમને એ વેળાએ ના આવ્યો ?

દેસઃ પ્રિય નારી, તે વખતે મને તમણે વિચાર આવ્યો જ હતો, અને તેથી તો મેં બાળકોના એ પિતાને ઊગાર્યો.

હેડવિકઃ તોફાની સરેવરમાં ઝંપલાવીને ? એ તે પ્રભુ-ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો કહેવાય ? એ તો પ્રભુનું પરીક્ષણ કેયું કહેવાય !

દેસઃ જે વિચાર કર-કર કરે છે, તે કામ બહુ ચોક્કસ કરી શકે છે.

હેડવિકઃ હા, તમે ભણા છો, પરબલુ છો, બધાની સેવા કરો છો; પ્રભુ જ્યારે તમે સંકટામણીમાં આવી પડશો ત્યારે કોઈ પાસે નહિ આવે.

દેસઃ મને મદદની જરૂર પડે એવો દહાડો જ પ્રભુ ના દેખાડે !

[દાસમાં તીરઃ ધનુષ્ય છે.]

હેડવિકઃ તીરધનુષ શા માટે લઈ જાઓ છો ? ઘેર સુકતા જાઓ.

દેસઃ તથિયાર વિનાના હાથ કામના શા ?

[બાળકો ખાઈ આવે છે.]

વાલ્ટરઃ બાપુ, ક્યાં જાઓ છો ?

દેસઃ આમદાર્ફ, ખચ્યા, દાદા કને; આવવું છે તારે ?

વાલ્ટરઃ હા હા, આવવું છે.

હેડવિકઃ ત્યાં તો મુખો છે; ના, ત્યાં જતા ના.

દેસઃ એ તો આજ જ તપ છે.

હેડવિકઃ ત્યારે એને પહેલો જવા દો, એની ભેળા નથી થવું; તમે જંગલો છો કે એને આપણા ઉપર વેર છે.

દેસઃ એની બ્રહ્મ શુદ્ધિ મને કંઈ કરી શકવાની નથી; હું સત્ય આચરીશ કોઈ પણ શત્રુથી કરીશ નહિ.

હેડવિકઃ જે સત્ય આચરે છે તેને જ એ સૌથી વધારે ધિક્કારે છે.

દેસઃ કારણકે તેને આંગળી અડાવવાની એની શક્તિ મળી હું માનું છું કે તીરપુરુષ માફ નામ તો નહિ જ દે.

હેડવિકઃ કેમ સાથી જાવ્યું ?

દેસઃ ચોખ્ખો વખત ઉપર એમનટાકનાં મંમકાના નિર્જન પ્રદેશમાં હું સંકેત કરતો આવ્યો....ત્યાં મુખો મારી સામે આવી ઉભો; એ એકલો હતો, હું પણ એકલો-માનવીની સામે માનવી અને પાસે જ ઉઠી અધારી બો...ભયંકર હથિયાર સાથે મને આવ્યો

૧ આગેનગાર્ટનને. ચ. ૧ પ્ર. ૧, ૪. ૧૭-૧૮ જોશો.

૨ દેસનો સરસદા આદર્શવાળો વાલ્ટર મુકુન્ડ.

૩ આ પ્રસંગ કવિએ હેમનથી લેધરી છે; તે એટલું અભાવવાનું કે મુખો એ સ્થાનને દેસ ઉપર ધરતો છે, પણ દેસ એ એવાં બાલસંનિહીત અને રોષાતું એકલું દિવ્ય છે. એવાં મનને વિશ્વમાં તોફાન પડે ત્યારે મન ૧૬ જોશો.

૪ ધનુષ્યવાળું.

આવતો. જોયો કે તરત જ એકદમ એ શકિત પડી ગયો, એના પગ લાગી ગયા;...તે વારે એની મને દયા આવી. હું સમ્યક્તાથી એની પાસે ગયો અને, બોલ્યો: 'એ તો હું. મુળા સાહેબ.' પણ એના મોંમાંથી તો શબ્દ મુઠ્ઠાં નિકળી શક્યો નહિ-માત્ર હાથવડે ગુપ્તગુપ્ત નીશાની કરી ચાલતા થયા જણાવ્યું: હું ચાલતો થયો ને એના અનુચરોને મેં એની પાસે મોકલી દીધા.

કચ્છની રસધાર (પ્રથમ ભાગ)—લેખક: જયરામદાસ જેઠાભાઈ નેગાંધી, અંબર. (કચ્છ.) સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ. કિંમત. ૪ આના.

કચ્છ અને કાઠિયાવાડ ઇતિહાસથી અનેક રીતે જોડાયેલા છે. બન્નેમાં પ્રેમશૌર્યની અનેક વાર્તાની ખાણ છે. સૌરાષ્ટ્રની રસધાર બહાર પડ્યા લાગી તે જ પ્રમાણે કચ્છની રસધાર પણ બહાર પડે તે ઇચ્છ છે. આ નાના પુસ્તકમાં એવી તેર વાર્તાની સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. વાર્તાઓ હુમ્મી અને સાદી રીતે દહેલી છે. કતોને કચ્છના, જૂદા ઇતિહાસનો અભ્યાસ છે એટલે આ રસધાર પણ પ્રામાણિક થશે એવી આશા છે. ગૂજરાતમાં કચ્છની ભૂગોળની માહિતી સામાન્ય રીતે ન હોવાથી હવેના ભાગમાં કચ્છની ભૂગોળનો નકશો આપવા અમે સૂચના કરીએ છીએ. દરેક વાર્તાને અંગે જો દુહા કે એવું કંઈ પણ સાહિત્ય હોય તો તે અસહ્ય મૂકી તેનું ભાષાન્તર આપવાથી વસ્તુ વધારે રસિક થશે અને ભાષા સંસ્કૃત શબ્દોથી શિષ્ટ કરવાના કરતાં કચ્છી અને ગૂજરાતી ભાષાના સામાન્ય શબ્દો અને ગૂજરાતી ભાષા ખમી શકે તેટલા કચ્છી શબ્દો વાપરવાની અમે કતોને લલાંબણુ કરીએ છીએ, કારણ કે તેથી વસ્તુઓ વાતાવરણ ઉત્પન્ન થશે. ભાષાની મુશ્કેલી ઇવંટ શબ્દકોશ આપવાથી ટળી જશે. આ ઉત્સાહી કર્તા બીજા ભાગો પણ પ્રગટ કરશે એવી આશા છે.

છાત્રાલય—(નવું માસિક) નંબરી: ટ્રસિદપ્રસાદ દાસિદાસ ભટ્ટ, લાવનગર. વાર્ષિક લવાજમ. પોસ્ટજ સાથે એક રૂપિયા.

આ નવું માસિક છાત્રાલય મંડળ તરફથી દર અંગ્રેજી માસની ત્રીજી તારીખે બહાર પડશે. છાત્રાલય એક કેળવણીની સંસ્થા તરીકે સજ્જ થાય અને તેની મુશ્કેલીઓ અને તેના પ્રશ્નોની ચર્ચા યથા નિકાસ થાય એ આ માસિકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આપણામાં ન્યાયથી છાત્રાલયો અનિવાર્ય થયાં ત્યારથી તેના અનેક પ્રશ્નો પણ ઉત્પન્ન થયા છે, પણ શૈક્ષણિક મંડળ કે સાહિત્યના જાલાવે તેના તરફ દુર્લભ થતું હતું. હવે તે કામ ગૂજરાતના એક આદર્શ છાત્રાલયના વ્યવસ્થાપક શ્રી ત્રસિદપ્રસાદ જેવા અનુભવી કાર્યદક્ષ અને મીમાંસકના હાથમાં આવવાથી આ પ્રશ્નોની સમયે રીતે ચર્ચા થશે એમ આશા રહે છે. અને આ પહેલાં અંકથી એ આશા સજ્જ થશે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ અંકમાં છાત્રાલયના ખરા વ્યવહાર પ્રશ્નોની સિદ્ધાન્તપૂર્વક ચર્ચા યથા છે તે દરેકોએ વાંચવાથી ખાતો થશે. દરેક છાત્રાલય અને કેળવણીમાં રસ લેનાર તથા છાત્રાલય સાથે સંબંધ ધરાવનાર માણસ તથા નાનો અને ઉપયોગ કરશે એમ આશા છે.

નામદાર જામસાહેબને ચરણ:—મુદ્રક અને પ્રકાશક: અમલલાલ દ. શે. રોણપુર. નામદાર જામસાહેબના છેલ્લા રાજગારાંદણના દિવસનાં અંગે આ નાનું પુસ્તક સંપાદિત કર્યું છે. તેમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ના. જામસાહેબ સુબેદારી આવી ગયેલા લેખોના સંગ્રહ છે. આદિમા ના. જામસાહેબનું શબ્દચિત્ર છે અને પુસ્તકમાં આંકડાં બનાવીને જામસાહેબની રાજનીતિની ચર્ચા કરી કેટલીક સૂચના કરી છે.

ઉમર ખર્યામની રૂપાધ્યાત:—લાંબાંતર કરનાર: બુધ્ધિદાસ ગણેશજી દુબલ:
પ્રકાશક: ધી જગવંતસિંહ પ્રિન્સીંગ પ્રેસ, લોંબી. (કાઠિયાવાડ) મૂલ્ય-રૂ. ૩-૦-૦

ધરિનનો આ ખજોળવેતા અને નરવત કવિ અગિયારમી સદીના મધ્યભાગમાં થઈ ગયો હતો છતાં છેક ઓગણીસમી સદીના મધ્યભાગ સુધી તે જગતથી અચૂત રહ્યો હતો. સને ૧૮૫૧માં ફ્રિડ્રાઈડ બ્યારે ઉમરની કેટલીક રૂપાધ્યાતોનો લાવાનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારે આખું યુરોપ તેના ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયું અને પછી ઉમર વિષે શોધખોળ કરવાને કેટલાય વિદ્વાનો મંડી પડ્યા. આજે તો માત્ર અંગ્રેજી ભાષામાં જ ઉમરની રૂપાધ્યાતોના અનુવાદોની સંખ્યા ડઝનોથી ગણાય એટલી થઈ ગઈ છે. આમ છતાં આજ સુધી આપણે ત્યાં એ રૂપાધ્યાતોનો અનુવાદ અંધાધારે પ્રસિદ્ધ થયો ન હતો એ એક અશ્ચર્યકારક ઘટના છે. આમ છતાં જ્યારે ગૂજરાતી અનુવાદ આજે બહાર પડ્યો છે ત્યારે તે આટલી સરસ રીતે શબ્દમારણને બહાર પડ્યો છે એ એટલી જ સંતોષજનક વાત છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં એકંદરે ૩૩૦ રૂપાધ્યાત આપવામાં આવી છે. અનુવાદ કે લાવના માહન તરીકે સામાન્ય ગણકનું શુભ્રચિત રૂપ જ રવીકાર્યું છે. અને એ જાંઘની સંસ્કૃતિનો લક્ષને જ અનુવાદમાં લાવાના વહેનમાં એકધારે પ્રવાહ તો રહ્યો જ છે. અનુવાદમાં ક્ષીપ્રતા પણ આવી નથી, તેમ અસ્પષ્ટતા પણ નથી. આ શુભો હોવા છતાં અમને આ અનુવાદથી સંતોષ થયો નથી. અનુવાદનું કામ મૂળના ભાષા વાચકોના હૃદયમાં જગાડવાનું છે.

પ્રસ્તુત અનુવાદ દ્વારા આ કાર્ય સધાવું નથી. એમાં વાણીની સચોટતા અને ઉન્માદકતા હોવાં જોઈએ તેના કરતાં બહુ જ ઓછાં આવ્યાં છે—ખરેક નથી જ આવ્યાં. વળી એનું ધરાની વાતાવરણ કાવ્ય વાંચતાં મન સામે ખદં થવું જોઈએ તે પણ થતું નથી. આમાં અનુવાદકે શબ્દપસંદગીમાં ભૂલ કરી હોય એમ લાગે છે. એમણે યનતાં સુધી સંસ્કૃત શબ્દો જ વાપરવાનો આગ્રહ રાખ્યો છે, પણ તેમ ન કરતાં નથી શકે એવા ઉર્દુ શબ્દોથી જે કામ લીધું હોય તો મૂળનું વાતાવરણ અને લીંગાનું અનુવાદમાં થોડે અંશે પણ આવી શકત. ખીજ વાત એ છે કે ઘણીવાર મૂળના ભાવને રહેજ લંગાણથી મૂકવાથી તે તદ્દન શિથિલ થઈ ગયો છે અને પરિણામે તેની યતી જોઈએ એવી અસર થતી નથી. લાવાની શિથિલતાનો અને સચોટતાના અભાવનો ખ્યાલ નીચેની દુકા પરથી જ આવી શકશે.

ઃ અર્હી આ ઝાડની નીચે, પ્રિયે ! સુખમાં જશે ચાંદ્યા;
કદુ દિને જીવનના જે હશે તારા અને મારા.

● સરખાવો:

Here with a Loaf of Bread beneath the Bough,
A Flask of Wine, a Book of Verse—and thou
Beside me, singing in the Wilderness—
And Wilderness is Paradise now.

નજીક જો પાત્ર સુરાનું, જમણમાં રોટલો બટકું;
અને મધુ છંદની કવિતા, ન હોયે છે ભલે બીલું!
તું મારી પાસ બેસીને મધુર ગાન જો ગાયે;
મરૂભિ ય રસોડું ! રૂંડે રવર્ગ થઈ જાયે !

* * *
* ઉગ્યાં કોમળ તૃણો જે આ રસંતા તીર સરિતાને;
સુતી છે તો ભલે સુતી નીલા એ છોડને અંદે !
પરંતુ બહારી ! ના દેતી જરાયે ભાર તું વધુને !
સુરા-ત્રેમી તણા મુગથી ક્વચિત્ કૂટેલ એ છોટો !

પુસ્તક બહુ જ મુંદર રીતે રખાયેલું છે. આખો ઉદાવ મુદત અને નજરો ગમે એવો છે. આટલાં મો પાનાંનાં પુસ્તકમાં ત્રીજેક તો ચિત્રો છે. આ પુસ્તકનાં ચિત્રો કવિતાના ભાવને અનુકૂળ છે અને અમને તો એટલે મુઠ્ઠી કહેવાનું મન થઈ જાય છે કે ભાષાદાર થયેલા અનુવાદ કરતાં આ ચિત્રાદાર થયેલા અનુવાદ વધુ સફળ. નીવડ્યો છે. ખેડ માત્ર એટલો જ રહે છે કે અમો ચિત્રકારનું નામ જાણી શક્યા નથી. આટલી મુશ્કેલીથી આપણે ત્યાં બહુ જ એવાં પુસ્તકો બહાર પડે છે. આવાં મુંદર કહેવરમાં આત્મા જો એટલો મુંદર હોત તો એની કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ છે. તે પણ વધુ ન લાગત.

અદ્ભુત યોગિની:—ત્રેષક: સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા; પ્રકાશક: શ્રી. એમ. જાનીની કંપની તરફથી શ્રીમનજ્ઞાન મગનજ્ઞાન પદાર્થ, રતનપોળ, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

ગૂર્જરાતના સામાન્ય લોકસમૂહમાં પ્રિય થઈ પડેલા લેખકની કૃતિ છે. એ ઉપરથી આપણને ખ્યાલ આવી શકે કે ગૂર્જરાતની સ્મૃત્તિ આજે કેવી છે. અસ્તુત પુસ્તકમાં કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા અથવા કળા નજરે પડતી નથી. ‘મારી અજણ બહાર નથી’ એ પ્રયોગ તફાત ખોટો છે એમ લેખક જણતા લાગતા નથી. ચિત્રો તો આપણાં જો કોટિનાં પુસ્તકોમાં હોય છે એવાં જ છે.

પ્રસ્તુતિમાં સંભાળ તથા બાળકની માવજત—ત્રેષક: શ્રીયુત ડૉ. વરછવનદાસ દામોદરદાસ મરચન્ટ એસ. એમ. એમ.

શ્રી મોરબી સમાજસેવક મંડળ તરફથી બહાર પડેલી આ પાંચમી પત્રિકા છે. આદો-અના જેવી અગત્યની ખાતર વિશે આપણા લોકોમાં જ્ઞાનપ્રચારને પુષ્ટક અવકાશ છે અને તે કામ કરવાની આવશ્યકતા પણ છે. આને માટે સદુ કોઈ સમગ્ર શકે એવી સરલ ભાષામાં વખાણેલી પત્રિકાઓ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ અમો માનીએ છીએ અને એ દિષ્ટિએ

* And this delightful Herb whose tender Green,
Fledges the River's Lip on which we lean
Ab, lean upon it lightly! for who knows
From what once Lovely Lip it springs unseen!

—Fitzgerald.

આ પ્રવાસને અમે આદરમાં જણીએ ત્રીએ. પ્રસ્તુત પત્રિકાની ભાષા દરેક જોઈતી કરી શકાઈ હોત તો સાઈ

સ્વતંત્રતાનો દાવો—લેખક: શ્રી. એફ. એન્ડ્રુઝ: અનુવાદક: પ્રાણશંકર મોમેશ્વર
લેશી. પ્રગટકર્તા: શ્રી. જમનાદાસની કંપની: પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. કિંમત: આઠ આના.

દીનબંધુ શ્રી. એફ. એન્ડ્રુઝના The claim for independence નામના પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે. દિલ્લી સ્થિતિ સારી કરવા સંબંધી કેટલાક રાજદ્વારી પ્રશ્નો સ્વતંત્ર રીતે નથી નીતે અને સ્પષ્ટ રીતે અહીં ચર્ચા છે. દરેક વાંચવા લાયક છે.

દક્ષિણામસ્મરણમ્—પ્રકાશક: અમૃતસાગર નાથાભાઈ ગોરી, મોતીમાંથ નડિયાદ. ધણી જ સરસ સંસ્કૃત ભાષામાં શ્રી દત્તચરણું ગ્રંથ છે. ભાવિકલ્પને માત્ર પોરતી અરુધા આનાની ટીકાટ બીજાથી મળી શકશે.

કૌમારભૂત્ય—લેખક: વૈદ્યરાજ આપાસાજી ચ. શાહ. દાંસોટ. પ્રકાશક: દિમતસાગર ચરણદાસ સુમ, મળુસોલી. કિંમત ૦-૧-૦.

આ નિબંધને વૈદ્ય સંમેલનમાં મુલાખપદક મળેલું છે. ગર્ભવસ્ત્રાથી ગર્ભવિકાસના પાંચ વર્ષના ઉછેર સુધીનો વિષય આમાં ચર્ચામાં આવેલો છે. પુસ્તક નાનું છે પણ નાના પુસ્તકમાં પણ ગ્રંથકર્તાએ વિષયનું પ્રબૂત્ય બતાવી આપ્યું છે. વિષયની અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચા કરી તેને શાસ્ત્રીય અને સામાન્ય જનને પણ ઉપયોગી બનાવ્યો છે. નિદ્રાપણ સૂત્રરૂપે દોઢાં ૭તાં પણ સર્વ સમજી શકે તેવું છે. દરેક ઘરમાં રાખવાયોગ્ય અને શ્રદ્ધાપૂર્વક તે પ્રમાણે આચરણ કરવાયોગ્ય પુસ્તક છે.

બાળ-કંડયાણુ—ભાષણકર્તા: ડૉ. દરિપ્રસાદ વજરાય દેસાઈ એલ. શ્રી. પી. એન્ડ એમ. ડા. જી. રણછોડસાગર જોડાસાગર મનામી ભાવલુ નં. ૨૦. કિંમત અઠાણ આનો. આ નાના આપાનીઆમાં ધણી જ રસિક ભાષામાં સર્વને સમજાવે પડે તેવી રીતે આ વિષય ચર્ચો છે. આશા છે કે માળાપો આ વાંચશે અને તે પ્રમાણે આચરશે.

શ્રી વડનગર મોક ભોગીલાલ ચકુલાલ વિદ્યાવર્ધક લાયબ્રેરીનો, વૃત્તાન્ત, અને ૧૯૨૧-૨૨ થી ૧૯૨૫-૨૬: નંબર કરનાર: મયાલાઈ મણિસાગર મહેતા, માનદમંત્રી.

સારાલ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો અને ૧૯૨૫-૨૬ નો વાર્ષિક હેવાલ: પ્રકાશક: સારાલ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય.

નોંધ

હિંદના એકચી

ગયા દેશુઆરી માસમાં હિંદી સરકાર અને દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર વચ્ચે સર હબીબુલ્લાના પ્રમુખપણા હેઠળ ગયેલા ડેપુટીશન મારફત સમાધાન થયેલું. આ સમાધાનની વિગતો અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ. એ સમાધાનમાં એક એવી શરત હતી કે હિંદનો એક એકચી હિંદી સરકાર તરફથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીમાય અને તે આ સમાધાનનો અમલ બરાબર થાય છે કે નહિ તેની તપાસ રાખે.

આ એકચી તરીકે કોની નીમણુંક કરવી તેની વાટાઘાટ થયું. વખત મુધી ચાસી. ને કે હિંદનો પ્રગમત તે રથાને નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીની નીમણુંક થાય તે મતનો હતો અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓમાં પણ તેમને માટે સંતોષ હતો, છતાં આ નીમણુંકની જાહેરાત કરવામાં પુષ્કળ હીલ ચતી હતી અને તેમ તેમ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓમાં સંશયની લાગણી જન્મ પામતી હતી. આખરે સરકારે પોતાના એકચી તરીકે તેમની નીમણુંક બહાર પાડી છે અને થોડા વખતમાં તેઓ ત્યાં જવા માટે ઉપડી જનાર છે.

અત્યાર મુધીં લુલાં લુલાં કાર્ય માટે હિંદી સરકાર તરફનાં કોઇ પણ પ્રતિનિધિની નીમણુંકથી હિંદી પ્રગમમાં વધારેમાં વધારે સંતોષ ફેલાયો હોય તો તે નામદાર શાસ્ત્રી જ છે. લીગ ઓફ નેશન્સ અથવા તો તેવી બીજી સંસ્થાઓ માટે સરકાર હિંદને નામે પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલતી, પરંતુ તેની મારફત હિંદી પ્રગમે લાભ થાય તેવી

આશાઓ સામાન્ય રીતે નિષ્ફળ જતી. પરંતુ નામદાર શાસ્ત્રી તો પ્રગમના જ એક માણસ છે એમ કહી શકાય. આજ મુધી તેમણે પ્રગમની સાથે રહીને અનેક લડતો ચલાવી છે. 'સર્વન્ટસ ઓફ ઇડિયા' જેવી સંસ્થાના પોતે પ્રમુખ છે અને દેશના એકેએક ખુલામાં તેમની નીમણુંકથી સંતોષની લાગણી પ્રગટી ઉઠી છે. સર હબીબુલ્લાના ડેપુટીશનમાં જે ટુંક સમય માટે તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહ્યા તેટલામાં તેમણે ત્યાંના ગોરાઓમાં પણ પોતાને માટે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરી. આવી એક વ્યક્તિ જરૂર હિંદી પ્રગમનો ખરો પ્રતિનિધિ બનશે. એક હિંદી વ્યક્તિમાં જણાવ્યું છે કે:

રાજા ઔર પ્રજા દોનાંકો જિસકા મુલ્ય દર્પણ હૈ ।
તેવી જ રીતે નામદાર શાસ્ત્રી દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ અને હિંદીઓ માટે દર્પણ સમાન બનશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. ખરે નિર્ણય માટે તેમની તરફ નેત્રો અને અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે નામદાર શાસ્ત્રી દર્પણની જેમ સ્પષ્ટ નિર્ણય આપશે.

મુંબાઇની મહાસમિતિ

આ માસમાં મંગલોર મુંબાઇની મહાસમિતિ સમક્ષ થયુંએ પ્રગમો ઉક્ત માટે રહ્યું ચનાર છે. સવાર થાય કે દેશના ગમે તે લાગમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે દુશ્મંત યથાના સમાચાર સંભળાય છે. દેશનો કોઇ પણ ભાગ અને ખાસ કરીને ઉત્તરનો આ કોમી દુશ્મંતી વચ્ચિન રહ્યા નથી. પરંતુ અમારે કે ત્યાં મોઝા

પહેલાં આ અગ્નિ સળગ્યો હતો ત્યાં ૮૭
તે પૂરજોરથી સળગી રહ્યો છે. બંગાળામાં
પણ તે જ દશા છે, સિમનું પણ તેમ જ. સંયુક્ત
પ્રતિ અને બિદાર પણ આનાથી મુક્ત નથી,
અને વળી અત્યાર સુધી ખાજી રહેલા મૂળ-
રાતમાં પણ શિવાજી મહોત્સવ વખતે તેણે
ધર ધાડ્યું છે. આ બધાનું મૂળ કારણ સમા-
જની અગાતતા અને નેતાઓની બેપરવાહ
જ અમને તો લાગે છે. તો આ વખતની સમિતિ
આ કસેદનાં મૂળ તપાસી, નેતાઓમાં સમા-
ધાનીલયો સંબંધ રહે તે માટે યોગ્ય ઉપાયો
યોજશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

બીજી પ્રશ્ન રાજકીય એકતાનો છે. આ
ખાખત પણ કેમી એકતા જોડેલી જ કાણ અને
જરૂરી છે. દેશના જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચેની
મતદેરી અને કટવાસને લીધે સરકાર ફાટી
જાય છે અને તેનું પરિણામ તો વડી ધારાસભાની
ગદ બેઠકમાં પ્રગતીય પ્રત્યેના જે નિષ્ફળતા
મળી તેથી અભવ્યું નથી. ધારાસભામાં જવાની
રાજનીતિ સાથે અમે સંમત નથી તે તો વણી
વખત અમે જણાવ્યું છે અને અત્યારે પણ
તેમાં ગચ્છેલાન માલમ પડ્યું છે કે તેમાં ગયાથી
દેશમાં કલહનું મૂળ છાંડું ગયું છે અને તેથી
દેશને લાલ થયાને બદલે ગેરલાલ થયો છે.
આથી આ બેઠકમાં એવા દંડપ પણ રજુ થતાના
છે કે ધારાસભાની નીતિમાંથી મહાસભાએ
અલગ થઈ જવું. અમે ઇચ્છીશું કે હાજર
રહેલા સર્વે સભ્યો આ બાબત ઉપર પૂરતો
વિચાર કરશે.

તે ઉપરાંત બંગાળના રાજદારી કેદીઓના
છુટકારાનો પ્રશ્ન તો આજે અતી વર્ષ થયાં
ઉભા જ છે. મુખાસ બાણ જેવા દેશભક્તની
તળીપત જેલમાં લયદી ગદા હોવા છતાં તેને
વગર તપાસે આ સરકાર જ પૂરી ગયે અને
દિંદની પ્રજા જ મુગે મોટે લાચારીથી તે સજ્જ
કરે. તેમના છુટકારા માટે નાગપુરમાં દરિયાદારના
કાપદાનો ભંગ કરવાની ચળવળ ચાલે છે અને

તે બાબત પણ સમિતિમાં રજુ થવાની છે.
અમે ઇચ્છીશું કે સમિતિના સભ્યો ગમે તે
બોલે દેશના આ વગર તપાસે જેલમાં સજ્જના
યુવાનોને છોડાવવા ચળવળ ચલાવશે અને
તેમનો છુટકારો ન થાય ત્યાં સુધી જાંપશે નહિ.

આ ઉપરાંત પ્રમુખ તરફની 'કન્વેન્શન
પાર્ટીમેન્ટ'ની મૂચના ઉપર પણ વિચાર
થવાનો છે, તેમ જ બીજા ઉપયોગી પ્રશ્નો વિચા-
રાશે. અમારો અભિપ્રાય મુકળ દિંદુ મુરતીમ
એકમ, સર્વ પક્ષોનું એકમ અને બંગાળના
યુવાનોનો છુટકારો: એ ત્રણ પ્રશ્નો ઉપર જ
મુંબાઈમાં મળેલા દેશના આગેવાનો ખસીકીથી
વિચાર ચલાવે તો પાંચ બધાં થશે કારણ કે
હાલના જરૂરી પ્રશ્નો તે જ છે અને ખાજીના
બધા પ્રશ્નોનો આંધાઆંધ નીવેડો આપી જશે.

* * *

પોલાદી ચોકડું

દિંદમાં ચારે બાણ જુઓ તો સ્વરાજ્યની
જ વાતો અને વિચાર માત્રી રલાં છે. હોશી
જેમ અને તેમ વધુ અને વધુ મુદારા-સ્વતંત્રતા
મળે તે માટે માગણી કરી રલા છે. પરંતુ
સરકારને તેથી કાંઈ અસર થઈ હોય તેમ
લાગતું નથી. અને તાજેતરમાં જ સંયુક્ત પ્રતિ
અને જાલદેશના ગવર્નરશ્રી ખાજી પહેલી
જગ્યાએ સર એલેક્ઝાન્ડર મુટીમેન અને સર
ચાર્લ્સ ઇન્સની વ્યવસ્થે થયેલીનીમણક ઉપરથી
સાબીત થઈ શકે છે. બનો વ્યક્તિઓ ઇન્ડિયન
સિવિલ સર્વિસના અમલદારો છે અને સરકારના
પોલાદી ચોકડાને વધારે ને વધારે મજબુત કરવામાં
તેમનો ફાળો કાંઈ નાનોમુનો નથી. અને આ
નીમણક કરીને નોકરશાહીએ તે ચોકડું વધુ
મજબુત બતાવ્યું છે.

આ બંને સામે વ્યક્તિ તરીકે અમારે કાંઈ
કહેવાનું નથી. અમારો તો આખી પ્રજા સામે
જ વિરોધ છે. મુંબાઈ, બંગાળ અને મદાસની

ખીજ પ્રાંતોના ગવર્નરો તરીકે સરકારી જુના ભદરા : નહિ પરંતુ નામકિત અકિતઓની રજૂક થવી જોઈએ અને તેમાં પણ લાયક િઓની નીમણુક તેવાં સ્થાનો ઉપર જેમ તેમ વહેલી તકે થવી જોઈએ પરંતુ તે શા રાખવી ફાકટ છે: લોર્ડ સિંહાના રાજ- સા પછી કોઈ પણ હિંદીની ગવર્નર તરીકે રજૂક નથી. થઈ અને છતાં હજી પણ ઉમ- િની સંભામાં હિંદી વજર લોર્ડ જર્નહેડ ાગ આપે છે કે જગ્યાઓ ખાલી પડતાં કાર લાયક હિંદીઓને નીમવાની જાગત ર વિચાર ચલાવશે. હિંદીઓને મારે આવાં યો કાંઈ નવાં નથી. હજી મુધા: ઈંગ્લાંડના ન્ધકારભારીઓની દૃષ્ટિએ હિંદ તેમ જ િઓ લાયક થયા નથી અને સરકારે કશે ધાર ચલાવ્યો નથી. તે દિવસ ક્યારે આવશે તો કાંઈ નહિ. કહી શકે. પરંતુ ત્યાં મુધા: હે તો આ પોલાદી ચોકકામાં વધારે ને વધારે કડાતાં રહેવાનું જ છે.

* *

અધિભાગના સંત્યાગ્રહ

ગૂર્જરાતની પ્રજાને અને થોડે ધણે અંશે સ્ત હિંદુસ્તાનને બોરસદમાં સંત્યાગ્રહની સ્મૃતિ તો નહિ જ થઈ હોય. બોરસદમાં જુના જાહાનો હેઠળ વધારાની પ્રોવીસને નાખવામાં આવેલો અને તેમાં બોરસદની ત્રણ સરકાર સામે બહાદુરીથી લડત ચલાવી છતાં મેળવી તેનું કિસ્મરણુ કદી પણ ત્યાં નથી. તેથી જ જતની બીજી લડત મુંજાઇ કેરની દૃષ્ટિએ આવેલા અધિભાગ છતાંમાં થઈ છે. ત્યાંના મહેસુલી અધિકારીએ નવી રકણી વખતે મહેસુલની રકમમાં ૩૩ થી ૮૬ િનો વધારો કરી દીધો આ પ્રસ- ત્યાંના હોતોને અસહ્ય લાગી અને પરિણમે 'ધારા' નિર્ણય સમિતિ ની સ્થાપના થઈ તે મિતિએ આ વધારા સામે ઝડપે ઉપારી લીધી

છે અને ખેડુતોએ સંત્યાગ્રહ શરૂ પણ કરી દીધો છે.

ખેડુતોની સ્થિતિ અત્યારે જ ઘણી કફારી છે: તેને શાદુકારનું દેવું ભરવાનું હોય, જમીન મહેસુલ ભરવાનું હોય, પોતાનું અને કુટુંબનું પોપણુ કરવાનું હોય, ટોર પાવવવાનાં હોય અને તેટલો બોળે સરકારને ચોથો લાગતો હોય તેમ આ વધારાનો કર નાખ્યો છે. પણ પ્રજા મહમ છે અને પોતાની જમીન લઈ લેવામાં આવે તો પણ તે સહન કરવા તૈયાર છે: ત્યાંના એક મોટા જમીનદારને ત્યાં જમી આવી, પણ પંચનામું જ ન થઈ શક્યું કારણ કે પંચમાં રહેવાની સૌએ ના પાડી: જમીનદારે તો પોતાનો કાકાર સોંપી દીધો પણ તબાદીને માલ ભરવા જોઈ દેખ્યો ન. મેળ્યો, તેમ જ માલ ઉપાડવા કોઈ મંજુર ન મળ્યો અને પરિણમે તેમને ખાલી હાથે પાછા જવું પડ્યું. સરકાર તો યોતે લેકિને કર ભરવા પુષ્ટ કરી સમજાવે છે પરંતુ સમિતિ આ જાળતે સાવધ રહી છે અને લેકિને મહમ રહેવા સમજાવે છે. અસહકાર મરી ગયો છે તેવું માનનારને પણ ધડીભરૂ તે જ્યોતો છે તેમ આ લડત જોઈને લાગશે મહાસભાના પ્રમુખ પણ ત્યાં તપાસ કરી આત્મા છે અને તે લડતમાં પોતાનો ટેકો આપ્યો છે અમને સંમુદ્ધા ખાત્રી છે કે અધિભાગની પ્રજા છેક મુધા મહમ રહી સરકારને હંકારશે અને સર્વિનયલંગનું એક નમ્ર સ્વરૂપ ફતેહમંદ રીતે પાર ઉતારશે.

* *

કાઠિયાવાડનાં બંદરો

હિંદુસ્તાન એક એવો કુદરતી વિભાગ છે કે જેની ત્રણ બાજુએ પાણી છે અને એક જ બાજુ જમીન છે. આસ હોવાથી તેને દરિયા કિનારે આવેલાં બંધો શહેરો બંદરો ખની શકે અને દેશના પ્રદેશ સાથેના તેમ જ અંદરના ખાસ કિનારા ઉપરના વેપાર સારી રીતે ખીસવી શકાય:

બીજા દેદીઓ

પણ સુખાસ બોલે છૂટયા તે દૈવને બળે છૂટયા છે. આપણે બળે છૂટયા નથી તેમ સરકારે પણ દેશના સંખ્યાબંધ પ્રથમ પંક્તિનાં સપુત્રોને કેણ પણ જાતની તપાસ વગર કે કામ ચલાવ્યા વગર આમ વરસોનાં વરસ ડાગી મુકવાની જે વજનીતિ રીટી બેશરમીથી સ્વીકારી છે તેમાં કશું નમતું આપ્યું નથી એમ કહ્યા વગર ચાલે તેવું નથી થી. સુખાશખાણુનો બંધનમુક્ત થયા પછીનો જે પહેલો સંદેશો છાંપાં-ઓમાં પ્રગટ થયો છે તેમાં તેઓએ જણાવ્યું છે કે તેમને પોતાના છૂટકારાથી સુખ થતું નથી, “ભારી આંખ સામે જે સંખ્યાબંધ દિદીઓ સરકારના કાર્યાલયમાં લલુએ સખટી રહ્યા છે તે જ તથા કરે છે. એમનું રમરેણુ મને પ્રતિક્ષણ સાધ્યાં કરે છે અને એમની જેલમાંની સ્થિતિ હું બૂઝી જ શકતો નથી” વગર મુન્દે

જેલોમાં રીપેરીયે કરીને લાઝ માળનારા દિદનાં આ અનેક પનોતા પુત્રો દેશનું ખમીર છે. આવા લેકિને તેમના પર કંકશા આરોપો ચોક્કસ કર્યો જ્યારે વર્ષોનાં વર્ષો જેલોમાં ગોંધી આંખનાર અને કાલદાને નામે તેનો હિતજે માંથી અચાવ કરતા માળનારી સરકાર પોતાને દુનિયોમાં કંઈ રીતે સુધરેલ કહેવડવતી હશે એ આશ્ચર્યનો વિષય છે. પણ આશ્ચર્ય શું? આજની સુધરેલી દુનિયા એટલે પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોની ધીંધ; અને રંગીન પ્રજાઓને લગતા વહેવરિમાં એ આખા સમુદાયની નીતિ એમનો ત્યાંના રહ્યાખર્યા સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી વિચારકો કે લેખકો અગર તો આપણા પૂર્વના મુલકો તો ખિચારા દંસાદું દક્ષતરમાં જ નહિ ત્યાં એ બધા સુધરેલ બેરામપણાને સાર કાણ આમનો હાથ ખાલે એમ છે? . . .

સ્ક્રાજ શિવાય આનો છલાંગ નથી.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૪

જ્યેષ્ઠ ૧૯૮૩

અંક ૨

“વસન્ત વિજય”

(એનું સ્વલ્પ રસવિવેચન)

ગૂજરાત વિવેચનનું બૂખું છે પણ તે કરતાં એનું હોય તો વધારે નહિ?—એમ કેટલીક વાર લાગે છે. અમુક કાવ્ય કેમ ગમે છે એનો જાતે વિચાર કરીએ અને સામાને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો ન પડે તો કેવું સાહે! મણિશંકરનાં સમય કાવ્યોમાં “વસન્ત વિજય,” “મત મયૂર,” અને “સાગર અને શશી” મને મૂળથી ગમ્યાં છે. વિચાર કરતાં મને એમનાં બીજાં ઘણાં કાવ્યો એટલાં જ સારાં, અને કાંઈ કાંઈ વધારે સારાં પણ જણાયાં છે, પણ ગમી ત્યાં છે ઉપર ક્યાં તે જ, વિશેષે કરીને પ્રહ્લદ અને ત્રીલોક. જે ગમી જાય તેનું વિવેચન ન કરવું પડે તે જ ફીક. પણ એક વખત પ્રશ્ન એવો બન્યો કે એક રસત જૂના વિદ્યાર્થી મિત્રે મને પૂછ્યું: “આપે ‘વસન્ત વિજય’ એક ઠેકાણે સર્વાંગમુંદર કાવ્ય કહ્યું છે તે શી રીતે?” મને એ મુંદરતાને વિવેચનથી ચુંચવી ન ગમી, તથાપિ મહે. હિતર આપ્યો: “મ્હારી રચિતું કારણ એને સર્વાંગમુંદર કહેવામાં જ મહે આપી નીધું નથી? જે કાંઈ કાવ્યનાં અંગ જાણે છે, અને તમે તો જાણે છો જ, તેને તે તે અંગ સાદ્યભર્યું છે કે કેમ એટલું જાતે જ જોઈ જોવાનું રહે છે. કાવ્યનું સુપ્રસિદ્ધ અંગ ત્રણ: શબ્દ, અર્થ અને રસ. શબ્દમાં એના માધુર્ય પ્રસાદ એજ સ્ વગેરે ગુણો, અને એ ગુણોથી બંધાએત્રી શૈલી, તેમ જ વૃત્તની રચના પદ્યદગી વગેરે આવી જાય અર્થમાં એની અલંકૃતિ, એની ઉદાત્તાતા, એનું ગૌરવ, એનું સૌક્યમાર્ય વગેરે આવે; અને રસમાં તદંગમૂલ વિવિધ ભાવ ઉપરાંત વિભાવ-અનુભાવનું આલેખન આવે. એટલું જ નહિ. પણ સર્વાંગમુંદર શરીરમાં પ્રત્યેક અંગના સૌન્દર્ય ઉપરાંત તે તે અંગને તે સ્થાનમાં એનો સુંદર નિવેશ-પણ આવશ્યક છે, તેમ જ અંગોનું પરસ્પર મેળ એ પણ જરૂરનો છે. આ ગુણ યોગ્ય ન હોય તો એનો કરુણરસ આવી જાય છે એમ દહીએ તો યાત્રે. છતાં એમ કહેવું, એનું મરણ થયું એમાં? એ તો

એક સાધારણ દષ્ટિ છે. મને લાગે છે કે ઉગ્ર રાજધર્મની ત્યાગામાં સુકુમાર પ્રેમની આહુતિ એ જોમ રામચન્દ્રજીના મુખ્ય કરુણરસનું તત્ત્વ છે, તેમ અહીં ઉગ્ર વાનપ્રસ્થધર્મમાં ગૃહસ્થાશ્રમની આહુતિ આપવી પડી એ પાંડુરાજના જીવનનું કારણ છે, અને અન્તે સૌન્દર્યભોગના યત્નમાં વાનપ્રસ્થધર્મની આહુતિ યદ્ય એ એના મરણનું કારણ છે. આમ દ્વિવિધ કરુણરસ, અને તે પણ જીવનની એક ખીમથી વિરુદ્ધ ભાવનામાંથી નીકળતો, આ કાવ્યમાંથી ઝરે છે.

વાચક જોશે કે ‘વસન્તવિગ્ન’ના કરુણરસની આ સમજણ લાઘ્ય રામનારાયણની સમજણથી કાંઈક જુદી છે. મહારી સમજણ પ્રમાણે આ કાવ્યનો કરુણરસ ‘અન્ધ ચેતનહીન અર્થહીન પ્રકૃતિના જળ’ આગળ પાંડુની નિર્જનતામાં જ સમાએલો નથી. પણ એના નયીન આશ્રમધર્મના દેખીતા શાન્તમાં જે ત્યાગ રહેલો છે એ ત્યાગમાં જ એક મહાન્ કરુણ વસેલો છે.

અહીં આપણી સામે રસાસ્વાદનો એક ઝીણો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે. આ કાવ્યનું તત્ત્વ શું? પાંડુની હાર અને વસન્તનો વિગ્ન? કે મૃત્યુ ઉપર સૌન્દર્યનો વિગ્ન? “સૌન્દર્ય શું? જગત્ શું? તપ એ જ સાથી” એ નિશ્ચય “ધણા દિવસનું પેલું યોગાન્ધત્વ” નહિ? “મૃદ્ધિસૌન્દર્યને જોતાં એ “યોગાન્ધત્વ ગયું.”—એ યોગી કે તાપસની દષ્ટિએ ભલે વિનિપાત હો, પણ કવિની દષ્ટિએ તો એ યોગ્ય જ થયું એમ નહિ? કવિની દષ્ટિએ મનુષ્ય દેવ યાચ એ સુંદર કે મનુષ્ય મનુષ્ય રહે એ સુંદર? ભલે મહાદેવ મદનને ભરમાવશેય કરે, પણ મનુજ પાંડુ તાપસ રહીને હજારો વર્ષ જીવ્યો હોત એ સાફ થાત કે મૃત્યુથી ન જીતાં સૌન્દર્યવશ થયો એ સાફ થયું? ખરો કરુણરસ ક્યાં? આદિમાં કે અન્તમાં? મહાભારતકારની દષ્ટિએ આનો ઉત્તર—“અન્તમાં જ.” મહાભારતકારે કિંદમઋષિના આખ્યાનથી ગ્રાણીમાં કામવાસના કેવી પ્રખળ છે એ બતાવ્યું. તે સાથે, ઋષિને મૃગ બનાવીને, એ વાસનાની તૃપ્તિ એ પશુધર્મ છે એમ પણ સૂચવ્યું. પાંડુ રાજાએ વાનપ્રસ્થ ધર્મ સ્વીકાર્યો તે મરણથી જીતીને નહિ. માત્ર આ પ્રસંગથી એની આંખો ઉઘડી ગઈ, અને જીવનની પ્રગતિમાં એક પગલું ઊંચું ભરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો, અને નવું જીવન શરૂ કર્યું. એ નવા જીવનના સ્વીકારમાં કરુણા નથી, પણ માનવીય છે. મનુષ્યપ્રગતિ માટે નિર્માયો છે—મનુષ્યે મનુષ્યમાંથી દેવ થવાનું છે. કવિએ મનુષ્યની નિર્જનતા ઉપર એમની પ્રતિભાનો પ્રકાશ નાંખે છે એ એ નિર્જનતાએને કાયમ કરવા માટે કે એની પ્રશંસા કરવા માટે નહિ, પણ એ નિર્જનતાનું પુરેપુરું ભાન કરાવી સજ્જતાને માર્ગે મૂકવા માટે. એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં જવું—ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસમાં—એ સાધારણ રીતે આત્માને એ ઉચ્ચ જીવન માટે કમેકમે કેળવવાથી જ બની શકે છે. આપણા શાસ્ત્રોની વાણીમાં, એ અધિકાર ધીમે ધીમે જ પ્રાપ્ત થાય છે. તપમાં મગેલો કિંદમ ઋષિને એ પ્રાપ્ત થએલો ન હતો, તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં તાજા પ્રવેશેલા પાંડુ સગ્ગતે શેનો જ હોય? જતાં ઉદાત્ત ભાવનાવાળા એ રાજાએ વાનપ્રસ્થનું ઉચ્ચ જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ “યોગાન્ધત્વ” ન હતું, પણ ઉચ્ચ જીવનનો પ્રકાશ હતો. આવો ઉચ્ચ અભિલાષ હોવા છતાં, રાજા પોતાને પૂરેપૂરો જાણતો ન હતો. જગત્માં જામી ભાવનાવાળા, ભાવના જામી જતાં, આધ્યાત્મિક જળ એણું હોવાથી આ ભાવના પૂરેપૂરી સિદ્ધ કરી શકતા નથી, અને પડે છે. તેમ પાંડુ રાજા પણ પડ્યો. મરણ એ એનું પ્રાથમિક થયું. આ આ આખ્યાનનો કરુણરસ.

આનન્દચંદ્ર બાપુલાલ મુવ

સ્વ. રા. મણિશંકર ભટ્ટ

(તેમના વિશે કાંઇક)

સ્વ. રા. મણિશંકરને સ્વ. ગ્રે. ગવર્નર જેવા મનુષ્ય રતોના ઝવેરીએ પરખીને વડોદરા રાજ્યના કલાલવનમાં શિક્ષણકલાના અધ્યાપક તરીકે નીમ્યા ત્યારથી અમારા ઘરમાં આવવા જવાનો પ્રસંગ થયો. અમદાવાદમાં તેમના વડીલ ભાઈ રહેતા હોવાથી હુંડી રજાઓમાં અમદાવાદ જ તેઓ આવતા અને લાંબી રજાઓમાં દેશમાં જતા આવતાં અમદાવાદ ઉતર્યા વિના ભાગ્યે જ જતા. અમદાવાદમાં હોય ત્યારે હમેશા અમારે ત્યાં આવે અને સાહિત્ય, દ્વિસુશી, સમાજશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ વગેરે અનેકાનેક વિષયો પર જે ગંભીર છતાં lively (શુદ્ધ કે નીરસ નહીં) ચર્ચાઓ પોતે ચલાવતા તે પરથી લાગે છે કે અમદાવાદ આવવામાં આ ચર્ચાઓ અને વિનંદો એક વડીલોના સમાગમ ઉપરાંતનું જખંડ આકર્ષણ હતું. આ વર્ષો એટલે વડોદરાની નોકરીનાં વર્ષો રા. મણિશંકરના જીવનમાં અતિ ઉદ્ધાસમય, કાર્યસાધક અને ગુજરાતી સાહિત્યને ઉત્તમ કૃતિઓનો ફાલ આપનારાં હતાં.

એ સમયનાં કાંઈક આઠાં સ્મરણો છે જે અંગત હોવા છતાં મણિશંકરને લગતાં હોઈ જણવાજેવાં છે. એમની વાતો સાંભળતાં પ્રથમ પ્રતીતિ એ થતી કે તેઓનું ગાન અત્યંત વિશાળ હતું. તેમનું વાંચન સર્વદેશીય હોવા છતાં ઉડા વિચારપૂર્વક કરેલું હતું. જેને અંગ્રેજીમાં colossal કહી શકાય તેવું તેમના જેવું મગજ બહુ જવડે જેવામાં આવે છે. તે સાથે જ કવિની કામગીરી લાગણીઓથી ભરપૂર એમનું હૃદય એમના પરિચયમાં આવનારને જણાયા વિના રહેતું નહિ. શુદ્ધિ અને લાગણીઓનો અપૂર્વ સંયોગ મણિશંકરમાં અનુભવતાં કોઈ પ્રતિભાશાળી અસાધારણ વ્યક્તિનો સાક્ષાત્કાર થતો. વિપુલ, તેમજી મનશક્તિ અને મુદામગ ભાવમયું રસદર્દ હૃદય એ બંનેનો આદર ક્યાં ન થાય ?

અમારે ત્યાં અનેક વખતે આવતા જતા પણ અમારે સંબંધ સાહિત્યરસિક મિત્રોના જ હતા અને મણિશંકરને મણિભાઈ કહેવા જેટલા વિશેષ નિકટના સંબંધમાં પણ અમે આવેલાં નહીં. અર્થાત્ એઓ અમારા પરમ મિત્ર છતાં કુટુંબ જીવનમાં ઝાઝા ભેગાઓના નહીં. ઉપર કહી તે ચર્ચાઓમાં સ્વ. રા. મણિશંકર નહોતા, એની ખીસેન્ટ, રા. નરસિંહરાવ, ગ્રે. આનંદશંકર કુવ, સ્વ. ગ્રે. કાશીરામ દવે તથા તે મિત્રાણના તે સમયના આગેવાન લેખકો અને વિચારકો સંબંધે અનેકોનેક વાતોનાપ થતા. 'વસન્તીવંશ્ય' લખાણો વંચાણો. તેની દીકા લખાઈ : એ બધાં સંબંધે પણ આ મુદ્દાકાતો દરમીયાન ઘણું જણવાનું મળેલું અને એક કાળે વિદ્યાર્થી તરીકે મને તેનો બેહદ લાભ મળ્યો છે એ વાત સ્વીકારું છું. વડોદરાની કલાલવન લાયબ્રેરીમાંથી પોતે વાંચેલાં અનેક ઉત્તમ પુસ્તકો તેઓ અમારે માટે લાવતા અને તે પછીની મુદ્દાકાતમાં તે પુસ્તકો સંબંધી ચર્ચા ચલાવતા. રૂઝો, પેસ્ટેલોઝી વગેરે લેખકોનો પરિચય તેમના દ્વારા જ ચચેલો અને Wreath & the Ring (માલા અને મુદ્રિકા) નામનું પુસ્તક પણ તેમણે જ વાંચવા માટે આપેલું. એ પુસ્તકો માત્ર વાંચી જવાથી નહોતું ચાલતું તે સંબંધમાં વિચાર કરી પરીક્ષા માટે તૈયાર થવું પડતું. યથાશક્તિ તે કાર્યમાં ભાગ લેવા હું ઉત્સુક રહેતી. ત્યારે ચર્ચાઓના વિષયમાં મારો અભ્યાસ અગ્રણ્ય છતાં તેમનું ઉત્તેજન મગજ હતું, કેટલાક નાના નાના લેખો પણ તેમની યેરચાથી જણેલા છે. ખી. એ. ના અભ્યાસ-

ક્રમમાં અંચિત્ત વિષયો ' જ્ઞાતક અને મૌર્ય શીલોસોરી ' લેવાનો તેમણે મને અત્યંત આગ્રહ કરેલો. સામાન્ય રીતે સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓને ભાષા અને સાહિત્ય લેવાનો એક જાણે રીવાજ પડી ગયો હતો. અમદાવાદમાં એ વિષયોનો વર્ગ ન હોવા છતાં અમારા નિશ્ચયને માન આપી સ્વ. પ્રો. કાશીરામ દવે અને પ્રો. આનંદચંદ્ર કુવે એ યોજના અમલમાં મૂકી. એ વિષયો શીખવાનો વર્ગ કેટલાંક વર્ષો ચાલ્યો. રા. મણિસંકરના મોતાના એ અંચિત્ત વિષયો હોઇ તે પર તેમની અથાગ પ્રીતિ હતી.

મણિસંકર અમદાવાદ આવવાના હોય તે પ્રસંગો પર જગાઓ લેવાં જવાનું, નાની નાની ઉગ્રણીઓ કરવાનું અને એવું આનંદનું કાંઈને કાંઈ યોગ્યનું. એ સ્વર્ગસ્થ ભાઈ સર્વના આનંદમાં ભાગ લેતા તથા ઉમેરો કરતા.

નાની ઉંમરથી જ જાણે તેઓ અત્યંત ગંભીર મુખાકૃતિવાળા તેમ જ ગંભીરતાભર્યા માનસવાળા હતા. તે સાથે જ એક નિર્દોષ બાળક જેવા સરલ સ્વભાવના હતા એ એમને એળખાનાર સદુ કોઈ જાણે છે.

પોતાની રચેલી અનેક નવી કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં અમારે ત્યાં મોકલતા અને તેના પર પણ પુષ્કળ ચર્ચાઓ ચાલતી.

વડોદરાથી ભાવનગર જવા પછી એમની મુલાકાતો ઓછી થઇ ગઇ અને છેવટે લગભગ બંધ પડી. સ્વીડનબોર્ગનો અભ્યાસ કરતા ત્યારે કવચિત કવચિત પત્રવ્યવહાર કરતા પણ મળવાના પ્રસંગો ઘણા જ લુપ્ત થઇ ગયા. કોઇવાર અમદાવાદ આવે ત્યારે મળવા આવે પરંતુ તેમનો જીવનક્રમ બદલાઈ ગયો અને પોતાની પાછલી દૃષ્ટિઓ સંબંધે સહેજસાજ વાતો કરતા પરંતુ પ્રથમનો જુસ્સો ચાલ્યો ગયો હતો.

સને ૧૯૧૯ ના ડીસેમ્બર માસમાં કે ૧૯૨૦ ના જાન્યુઆરીમાં તેઓ આજી જીવે અમદાવાદ આવ્યા હતા. મારી યાદદાસ્ત પ્રમાણે એ એમની અમારે ત્યાંની છેલ્લી મુલાકાત હતી. અમારી મોટી પુત્રી આજી હતી તેને મળીને તેઓ આવેલા અને તેથી તેમના ચિત્તને અતિ પ્રસન્નતા થએલી તે દર્શાવવા ખાસ મળવા આવ્યા હતા. ગંગીતનો તેમને ભારે શોખ હતા. પોતાની રચેલી ' મને સાંભરે આપણી રાત સખી ' એ એમણે આજીમાં અમારી પુત્રી (જ્યોત્સ્ના) પાસે મળાવેલી તેથી એમને ઘણો જ આનંદ થએલો. અમારે ત્યાં પોતે તે ગાઈ સંભળાવી અને સમજાવી. પોતે નિખાતસ દિવના હોઇ સામાને તેવા જ માનતા અને જે જે બહેનોના પ્રસંગમાં તે આવેલા તેમને દેવીઓ જ કહ્યતા. આ પ્રસંગે પોતાની પુત્રવધૂ, જ્યોત્સ્ના, રમીબાઈ કામદાર, ડૉ. પોપટભાઈનાં પત્ની એ સર્વને તેમણે ઉપર કહી તે ઉપમા આપી હતી. આ તો માત્ર તેમના હૃદયના શુભ અંશોનું બાહ્ય પ્રદર્શન હતું. આટલાં વર્ષોના વચ્ચે ગાળો મળ્યા છતાં એ ભાઈ એ વાતે એવા બાળક સરખા શુદ્ધ હૃદયના જ રહ્યા હતા એ તે પ્રસંગે જણાયું. આ મુલાકાત દરમિયાન તેમણે કુટુંબની પોતા પર પડેલી અનેક વીતકોની અને વિવિધ વાતો ઘણી ઘણી કરી. એમને ખ્યાલ પણ નહોતો કે એ ભાઈની આ અમારે ત્યાં છેલ્લી મુલાકાત છે. તે પછીનાં વર્ષોમાં અમારે ત્યાં આવવાનું તેમને બન્યું નહોતું અને પાંચ વર્ષ પછી દૂર કાળે અતિ ખેદજનક પ્રકારથી એમનો અંત આજીએ અને શુદ્ધરાતનું એ અણમોહું રત્ન કાળના અગાધ સાગરમાં વિહુમ થયું.

સો. વિદ્યાબહેન રમણભાઈ નીલકંઠ

મણિભાઈ સંબંધે

તેમના જીવન અને કવન સંબંધે-ધણું લખી શકાય તેમ છે. જો કે તેમનું જીવન મોટે ભાગે કાઠીઆવાડના એક ખુણામાં આવેલ દેશી રાજ્યમાં પુરું થયું હતું. વળી તેઓ સ્વભાવથી જ બહાર આવવાની આકાંક્ષાવાળા નહોતા. પરંતુ તેમનું મિત્રમંડળ શુજરાતી સાહિત્યમાં જાનિ પ્રતિષ્ઠા પામેલા ગૃહસ્થોનું ગનેતું હતું. રા. રમણભાઈ, નરસિંહરાવ, જ. કે. દાકોર, ન્દાનાલાલ, કેશવલાલ ધ્રુવ, મણિલાલ નજુભાઈ, બાલાચંદર, મન્નર સાહેબ, રમુજન-રામ વગેરેમાંથી કેાઈક સાથે ઘણો વધારે તો કેાઈક સાથે સામાન્ય પરિચય હતો અને હતો જ. મુભાગ્યે ઉપર લખેલા ગૃહસ્થોમાંથી જેઓ હયાત છે તેમાંથી ન્દાનાલાલ અને કેશવલાલ ધ્રુવ સિવાય સૌએ મણિભાઈ સંબંધે કાંઈ અને કાંઈ લખી પ્રકટ કરેલ છે.

આ મિત્રમંડળ ઉપરાંત એમના નિકટ પરિચયમાં આવનાર ઘણા માણસો હતા. તેમાં કેાઈક ઉપર પક્ષપાત તો કેાઈક ઉપર અણુગ્રામ પણ થતો ખરો. એ સંખ્યા એટલી મોટી છે કે જેનાં પુરેપુરાં નામ ગણવાનાં મુશ્કેલ છે. તેમના મગાં સંબંધીઓમાંથી તો એ કે ત્રણ માણસો તો એવા જતાવી શકાય તેમ છે કે જેમનું જીવન મણિભાઈને જ આભારી છે. અને એ સિવાય માત્ર પરોપકાર કરવા અર્થે જ-પોતાનો કાંઈ જ સ્વાર્થ ન હોય અને સદાય કરી નીચેથી ઉઠી આવ્યા હોય એવા પણ બાર પંદર માણસો તો મારા જાણવામાં છે. એ માણસોને મન મણિભાઈ એટલે એક શિક્ષક, કવિ કે ધર્મના અભ્યાસી નહિ પણ પરગણુ અમલદાર. મણિભાઈ સંબંધે સાહિત્યની દુનિયામાં શું લખાય છે કે બોલાય છે તે વાંચવાનું કે જાણવાનું તેમને મજે તેમ નથી, પરંતુ તે દયાળુ, નિષ્કપટી, અતિ સ્નેહાળુ અમલદારનો આત્મા જ્યાં હો ત્યાં અખંડ શાન્તિ પામે એવી આશા જતાવતાં તો મેં તેમને પોતે સાંભળ્યા છે.

અને જીવનની સાર્થકતા પણ આમાં જ છે એમ મને તો દેખાય છે. સાહિત્યની દુનિયામાં એક વ્યક્તિનાં વખાણુ થાય કે નિંદા થાય તે એટલો મહત્વનો સવાલ નથી દેખાતો. જેણે પોતાનું જીવન માનભેર વીતાવ્યું છે અને પરિચયમાં આવનાર દરકાઈ વ્યક્તિની ઉન્નતિ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે એના જ જીવનની સફળતા મને લાગે છે અને એ ધોરણે માપનાં મણિભાઈનું જીવન અદ્વિત હતું. તેમાં અસ્થિરતા હતી-ભાઈ ચન્દ્રસેનર કહે છે કે ઇન્દુલાલ જેવી-પણ નહિ, મારો અભિપ્રાય જુરા લુહો અને મણિભાઈના વિશેષ પરિચયથી બંધાયેલો છે. સાહિત્ય ગ્રાહક ધર્મના વિસ્તારમાં માન્યતાની અસ્થિરતા હોવા છતાં બીજાને સદાય કરવાનો, પોતાની ઉપર આધાર રાખનારને નિશાની રાખવાનો એમનો સ્વભાવ તો નિશ્ચય જ હતો, એમ હું જાણું છું. પોતે અધિકાર ઉપર હતા ત્યારે અને ત્યારપછી પણ બીજાઓ મારે કરવામાં તેમણે કદી કચાશ રાખી નથી. દાખલાઓ છે પણ તોથી શકાય તેમ નથી.

અને મણિભાઈના જીવનની આ સફળતા વિષે તો મારે એક વખત બહુભાષી સાથે પણ ચર્ચા થઈ હતી. મારી દૃષ્ટિએ મણિભાઈનું જીવન સફળ દેખાતું—તે કે તેઓ એમ. એ. અથવા એલ. એલ. બી. થયા નહોતા, જેમ યવાની તેમને જરૂર હતી. કોલેજ લાઈનમાં પરી પ્રોફેસર પણ થયા નહોતા—જાડું થોડી મુદત બાવનગરમાં ફેટલાક ફેરફારને અંગે કામ કરવું પડેલું તે બાદ કરતાં. સરકારી નોકરી સ્વીકારી આઈ. ઇ. એસ. માં આવી શક્યા નહોતા. આવી જીવનની તુડીઓ હોવા છતાં જે સંયોગોમાં તે મુકાયા હતા તેમાં તો તેમણે બીજાઓ માટે જે કર્યું છે તે ઘણું છે અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઉપકૃત માણસો તે દમેશાં યાદ રાખશે.

મણિભાઈનાં સ્વભાવ અને રહેણીકરણી સામાન્ય માણસોથી જુદાં પડે તેવાં હતાં. કાંઈક કદાચર શરીર, ગોળ ભરાવદાર ચહેરો, તીક્ષ્ણ તેજસ્વી આંખો અને ભરેલો મધુરો અવાજ એથી ગમે તે મેંજળમાં તે જતા ત્યાં સૌ આધા ખસી તેમને સ્થાન આપતા. ઉપરથી અતઙા દેખાય પણ પરિચય વધતાં ચાતિ સ્નેહાળ, પરગણુ, ક્ષમાવાળા અને ઉદાર હતા. છતાં ઘણા માણસોના મન ઉપર આથી વિપરીત પણ છાપ પડી હોય એમ હું બાણું છું. એમના જીવનની ઘણી બાબતો અત્યારે પ્રકટ કરાય તેવી નથી, તેથી જરૂર પણ નથી—પરંતુ તેમનાં કોઈ કોઈ વચનો અને પ્રસંગો મારા મન ઉપર છપાયેલા છે તે આજે આપવા માઈ છું. કોઈક સ્થળે પુનરુક્તિ પણ થતી હશે.

અમે હાઇસ્કૂલમાં ભણતા; નહવા કારણસર અને નહવું પણ કારણ હતું કે નદિ તે યાદ નથી, પણ બાઈ ક. તે એક શિક્ષકે તમારો માર્યો. તેમણે ઘેર આવી મણિભાઈને વાત કરી; તરત જ કપડાં પહેરી હાથમાં દંડો લઈ મણિભાઈ હાઇસ્કૂલમાં પહોંચી ગયા. એ વખતે તેઓ હેડમાસ્ટર નહોતા પણ કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર હતા. હાઇસ્કૂલમાં કોઈ દિવસ નદિ અને મણિભાઈ આમ અચાનક દેખાયા એ વાતથી ઘણાને આશ્ચર્ય થયું. સેક્ટલ હોલમાં ત્યાં બધા શિક્ષકો હાજર હતા ત્યાં માસ્ટર એ. ના સૌ દેખતાં ઉધડા લીધા અને સવાલ પૂછ્યો કે “શિક્ષણનો ઇતિહાસ વાંચ્યો છે?” ફરીથી એ માસ્ટરે અમને હાથ તો આગળનો નદિ તેમ શીખવ્યું પણ નદિ. તે દિવસથી દંડનો ઉપયોગ ન થયો તેથી ઘણાઓએ જૂટકારનો દમ ખેંચ્યો.

એક દિવસ છાપામાં છપાઈને આવ્યું કે મુંબઈના કુત્રાણા કુલાળાભાઈ બારીસ્ટરની પરીક્ષામાં પાસ થયા. મણિભાઈએ એ વાન અને તેનો ગર્ભ એવી રીતે કહ્યો કે તે હું દહ બૂધ્યો નથી. એમની પેટેટ ગ્રેડીમાં “ઉવેલ (W-B-1-1), સાંભળ્યું કે આ આપણા અજ્ઞને (તેમનો નોકર) હવે વિધાયત મોદલ્યો હોય તો તે પણ બારીસ્ટરની પરીક્ષા પાસ કરીને આવે.” બોળાં બાબી વાન બદલાર સમત્ત્યાં નદિ તેથી ગૃદરથનું નામ આપી કહ્યું કે કુત્રાણાભાઈ બારીસ્ટર થયા.

મુંબઈમાં બીજી સાહિત્ય પરિષદ વખતે મણિભાઈ આવેલા હતા. કેશવલાલ ધ્રુવનું તે પ્રસંગનું ભાષણ ઘણું ઉચ્ચ પ્રતિનું હતું. વગા મણિભાઈને દેશવત્તાલભાઈ માટે માન અને સ્નેહ હતાં; તેથી ભાષણ સંબંધે મણિભાઈ જમવા બેસા હતા ત્યાં ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે

કેાઈક એ ભાષણને જરા સાધારણ છે—એમાં નહું શું છે? એવું કંઈક કહું એટલે મણિલાલ ઉસ્કેરાઈને કહે છે: “you are a wicked boy to say so.”

સ્વ. હરગોવિંદલાઈ માસ્તર મણિલાલ સંજયે એક વાત કહેતા. તેઓ તથા સ્વ. વિશ્વનાથ મદાશિવ પાંડક મણિલાલ પાસે ખ્રીસ્તી ધર્મ સંજયે ચર્ચા કરવા ગયેલા. વાદમાં કે ચર્ચામાં કેાઈ કેાઈથી ઉતરે એવું નહોતું કારણકે આ એ સનાતની ભાઈઓ પણ દંદ હતા. એકદ દલીલ કરતાં મણિલાલ કહે: “તમે અંધારામાં રહેલા લોકો એ પ્રકાશની વાત શી રીતે જાણો?” વિશ્વનાથભાઈએ તાણા માર્યો: “સાહેબ, વસ્તુસ્થિતિ જુદી હોય છે. પ્રકાશમાં ઉભેલો માણસ અંધારામાં ઉભેલાને જોઈ શકતો નથી. અંધારામાં ઉભો રહેલો જ બીજાને દેખી શકે છે.”

મણિલાલના ઘેર પુત્રીનો પ્રસવ થયો તે વખતે તેઓ સ્વ. ફ્લેટ્સિંદરાવ ગાયકવાડનાં લગ્ન ઉપર વડોદરા ગયા હતા. એ ચાર દિવસે ઘેર આપ્યા અને પછી પુત્રીનું નામ પાડવાની વિધિ થઇ. સૌ કંઈ કંઈ નામ સૂચવતાં હતાં. કેાઈક સૌભાગ્યદેવી કે લક્ષ્મી એવું નામ કહું એટલે મણિલાલ કહે: “કેાઈનાં પાડેલાં નામ હું પાડતો નથી. મારે તો તફન નવીન જ જોઈએ” અને પુત્રીનું નામ “હૃદય” પાડ્યું. અત્યારે તો હવે નવીન નામે જ ન્યાં હોય ત્યાં દેખાય છે. એક એ સ્થળે તો કેાંઈ પણ ઉપસાવવામાં આપ્યાનું સાંભળ્યું છે.

એ જ હૃદય સાત આઠ વરસની હતી. અને અમેરિકન પાદરી જ્ઞાનહોલ મણિલાલને મળ્યા. ભાવનગર આવેલા. તેમને ગુજરાતી નામ શી રીતે યાદ રહે? પછી મણિલાલ પોતાના હૃદય ભણી દૃષ્ટિ કરે અને સાહેબ તરન “હૃદય” Heart Heart એમ ઉચ્ચાર કરે.

અને એ હૃદયના અવસાનથી જ મણિલાલના જીવન ઉપર ઘણી વિષમ અસર થઇ. સ્વ. ભાભી ગુજરી ગયા પછી એ બહેને ઘરકામ માથે ઉપાડી લીધું હતું. અતિશરમાળ, સમજી અને કાર્યદક્ષ એ દીકરી હોવાથી મણિલાલ વ્યવહાર સંજયે કાંઈક નિશ્ચિત રહેતા. તેમાં અચાનક તે સ્વર્ગવાસી થઇ તેથી અગાઉનું દુઃખ બધું ફરી તાજું થયું. હું તે પ્રસંગે મળ્યો ત્યારે ઘણા જળજળા થઇ ગયા અને મને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે મણિલાલ આજ સુધી જે હિમ્મત રાખી રહ્યા છે તે હવે તેમનાથી રહે તેમ નથી અને તેમના દેહની પણ શા ગતિ થવાની? ઉન્હાળાને સમય હતો અને સાંજ પછી તપી ગયેલ અગાશીને ઠંડી કરવા પાણી છાંટી ઉઘાડે શરીરે એ અગાડીમાં જ પથ્થર ઉપર લાંબા થતા. શરીરમાં મેદ હોવાથી એમનાથી ગરમી તો સદન જ ન થતી. મને આ પ્રમાણે તે સુતા તે ઠીક ન લાગ્યું અને તેથી જેમ અગાઉ કેાઈ વાર બટક બોલીમાં બોલતો તેમ કહું: “આમ તો તમે ગુજરી જશો.” મારા શબ્દો સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા અને કહે છે: “હા, હવે અમારો જ વારો આવ્યો છે” અને ખરેખર એમનો જ વારો આવ્યો હતો: એ પ્રસંગ પછી વરસ સવા વરસે જ તેઓ અવસાન પામ્યા.

મણિલાલમાં આદરણીય કેટલી બધી હતી તે તો જોણે તેમને તેમનાથી મોટા સાથે વર્તતાં જોયા હશે તે જ કહી શકશે. પોતાનાથી નાનાઓ પ્રત્યે પણ તેઓ ઘણો વિનય

રાખતા. તેમની ભાષામાં એક વચનનો પ્રયોગ ગમ્મતમાં પણ મેં સાંભળ્યો નથી. બધાને તમે શબ્દથી જ સંબોધે. નોકર ચાકરને પણ ન્યાં પોતાને બોલાવવાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં એક નામે તોહાઇથી નહિ પણ આપ્પા નામથી જ બોલાવે. એમના એક સ્વર્ગવાસી મિત્ર એવ. ના પુત્ર હાઇસ્કુલમાં ભણતા. એ મણિભાઈને ઘેર મળવા આવ્યા. ત્યારે મણિભાઈએ તેને પોતાની સામે આરામ ચેરમાં બેસારી—તે પુત્રને ઘણો શોભ થતો હતો છતાં—એવા રોડ અને વાતસત્યથી વાત કરી કે એમ જ દેખાય કે એ પુત્રમાં મણિભાઈ પોતાના મૃત રોહીની જ છબી ભુએ છે.

આપણા ઘણા ભણેલા માણસો જેમને બહાર પરાણે વિનય રાખવો પડે છે તેઓ પછી એ વિનય રાખવાથી અકળાયા હોય તેમ ઘરમાં સ્ત્રીવર્ગ અને બાળકોને તું તાં કરવા માંડે છે, એમ મણિભાઈને કરતાં મેં કદી જોયા નથી. ઉલટું વરસો વીતતાં ગયાં તેમ તેમ તેમનો પત્ની અને બાળકો પ્રત્યેનો આદર વધતો ગયો હતો.

અને એમના ઘરની મર્યાદા પણ એવી હતી. દીવાનખાનામાં પંદર વીસ માણસો બેઠા હોય, આ પાણી ચાલતું હોય, વાતો ગપાટા ગમે તે ચાલતું હોય, પણ કોઇથી ઉંચે અવાજે બોલાય નહિ કે અયોગ્ય શબ્દ ઉચ્ચારાય નહિ. આના અપવાદ સ્વ. મસ્તકવિ-ત્રિશુવન કવિનું વર્તન યાદ આવે છે. એમને ધાંટા પાડી બોલવાની કે બીજા ગમે તે બેઠા હોય ત્યારે લાંબા થઇ સુવાની અને મણિભાઈને એક વચનથી સંબોધવાની છૂટ હતી. પણ તે તો આખી હતી.

મણિભાઈનું શુજરાતી અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનું પ્રજ્ઞત્વ અસાધારણ હતું. પ્રાકૃત જૂની શુજરાતીનો અભ્યાસ તેમનો નહિ જેવો જ હતો. અંગ્રેજીમાંથી એટલી ત્વરાથી એ શુદ્ધ શુજરાતી ભાષાન્તર કરી શકતા કે સાંભળનાર સમજી ન શકે કે આ અંગ્રેજી લેખ છે તેનું આ ભાષાન્તર વંચાય છે. સ્વ. સત્યેન્દ્ર ભીમરાવ એક વખત મહેમાન થયેલા અને આ પ્રમાણે વાંચન સાંભળતાં તેઓ તો ઝક જ ચર્ચિ ગયા હતા.

સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકના શ્લોકો તેમને ઘણા યાદ રહેતા. બી. એ. થયા પછી એક વખત એમણે ભાગવતની સપ્તાહ વાંચી હતી એમ મેં સાંભળ્યું છે. એ ભાગવત ઉપરની પ્રીતિ એમણે પૂર્વાશાપ ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં પ્રસિદ્ધ કરવા તૈયાર કર્યો ત્યારે દેખાઇ હતી. સરસ્વાતમાં જ ગોપિકા ગીતના પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાંથી

ન ચલુ ગોપિકાનન્દનો ભવાન
અચિલ દેહિનામન્તરાત્મદક્ષ ।

વગેરે અવનરણ મુક્યું હતું.

હાઇસ્કુલમાં ભણાવતાં એક વખત Only શબ્દનો પર્યાય પૂછ્યો. વિદ્યાર્થીએ જવાબ આપ્યો: “માત્ર” “ફક્ત” “એક જ.” મણિભાઈ કહે: “કેવલ.” જેમ Only માં કેમના લક્ષાર આવે છે તેમ તેના પર્યાયમાં ખજુ આવવો જોઇએ અને પછી લાસિલ, લાવણ્ય, કેમળ, કમલ વગેરે શબ્દો ઉપર અને તેની અર્થની ગદનતા ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા માંડ્યા.

સંસ્કૃત શબ્દોની ગુજરાતી કવિતામાં પણ શુદ્ધ જોડણી રહવા જોઈએ એવા તેમનો દૃઢ આગ્રહ હતો. હું ધારું છું એ બાબતમાં તેમણે કદી દોષ ક્યો નથી જ. ઉચ્ચતા બીજા દોષ કરતાં તે તેમને ઓછ ચડતી. મેં એક વાર રમુજમાં એક લોંબી સંભળાવી:

“આવો રસિક મમ રસલ મિત્ર રત્ન !”

મણિભાઈ પાન ચાવતા ચાવતા મોહું ડોકું ધુણાવતા કહે છે: “હું હું” જરા સુધારો કરો: રસિક શબ્દમાં દ્રુત્વ ‘સિ’ બોલાય તે રીતે જોડવો અને તરત જ પોતે સુધારી આપ્યું:

“આવો તમે રસિક રસલ મિત્ર રત્ન !”

કોઇ બીજો પ્રસંગે, ન્હાનાલાલ કવિની કે કોઈ બીજાની એ કવિતા છે તે મને ધ્યાન નથી, પણ તેમાં “ગીતાના ગાનાર” એમ શબ્દો છે તેમાં ગીતાનો “ગી” દ્રુત્વ બોલવો પડે છે, તે કવિતા કોઈ સંભળાવતું હતું. મણિભાઈ એવા ચીડાયા કે “આ શું? ગીતામાં “ગી” દ્રુત્વ?” એમને સંસદની જોડણીની એ જમાનામાં કલ્પના આવી નહિ હોય તેથી આવો બેદ તેમને ખુંચતો દર્શો દમણું તો “પરિત્રાણાય સાધુનામ” ને બદલે “સાધુનામ” એવી શુદ્ધ (?) જોડણી સ્વીકારાય છે ત્યાં મણિભાઈના આગ્રહ અરથાને જ છે ના ?

મારા એક સ્નેહી ભાઇ ક. નાં હું વખાણ કરતો તે મુજે મોટે મણિભાઈ સાંભળી રહેતા. મારા કહેવાનો એ સ્વીકાર કરતા નથી એમ મને વહેમ તો રહેતો પણ એક વખત અચાનક મને કહે છે: “શું ભાઈ ક. નાં હું વખાણ કરે છે? કવિતા લખે છે, લેખો લખે છે અને ભારે મોટા વિદ્વાન છે. એક માથો શુદ્ધ શ્લોક તો આવડતો નથી. તે જ દિવસે યત્સ્યાદોરધિકરનિકુરઃ કર્ણપુત્રો મયૂરઃ વાળો. શ્લોક ભાઇ ક. બોલતા હતા અને તેમાં બુદ્ધ પોલ કે અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરેલ એટલે મણિભાઈએ આ રીતે કાંકરો કાઢી નાખ્યો.

પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ભરાઈ ત્યારે તેમાં વાંચવા માટે “આપણું નવિન કાવ્યસાહિત્ય” એ નામનો નિબંધ મણિભાઈ તૈયાર કરતા હતા. એ નિબંધ મિત્રમંડળ એકઠું થાય ત્યારે જેમ જેમ લખાતો જતો તેમ તેમ તેઓ વાંચી સંભળાવતા. બે-ત્રણ વખત અભિપ્રાયના, અવતરણોના વગેરે સુધારા વધારા ક્યો હતા. કવિ દલપતરામ માટે વખાણના શબ્દો તેમાં સારી પેઢે છે તે સાંભળી મણિભાઈના જુના પરિચયવાળાઓ કહેવા લાગ્યા કે આ પ્રતાપ તો ન્હાનાલાલ કવિના સંબંધનો. મણિભાઈએ દલપતરામની ઉપર ટીકાકૃપે અમાઉ કોઇ લેખ લખ્યો જાણ્યો નથી પણ તે સૈદ્ધી માટે તેમને પ્રેમ કે મોહ તો ન હતાં જ. આ વખતમાં તેઓ “રામ લક્ષ્મણ વનમાં સીધાવતાં સતી સીતાને આવતાં સાય કહે રઘુનાય, પધારો પીયરભણી” એ ઘોળ અતિ મધુર કંઠથી વારે વારે ગાઇ સંભળાવતા.

ઉપલા લેખમાં કલાપીની એક કવિતા “કુટી ગવેલ ઘટની ઘટમાળ જેવાં; મારાં રૂપી વરસ ઝવનગાગ સૂક્યો.” વગેરેમાંથી તેઓ લીટીઓ ટાંકવા માગતા હતા. અને કેકારવ તે માટે તપાસતા હતા. ત્યાં ભાઇ બ. બેઠા હતા તેમણે કહ્યું: “કેકારવની રી જરૂર છે? આ એક ને એ કવિતા મોટે છે” અને મારી સામે જરા સ્મિત કરી કહે: “એમ? બોલો.” હું આખી કવિતા અટક્યા સિવાય, ફોલ પામ્યા સિવાય બોલી ગયો. મણિભાઈ પ્રસન્ન થયા હોય એમ લાગ્યું. લાંબાં લાંબાં ડગમાં ચડતા દોડાનખનામાં જઇ કપાટમાંથી તદ્દન તવિન

કેકારવની એક નકલ લાવી “ત્રિય લાઘ લા. ને ભેટ.” એમ લખી મારા હાથમાં મુકી. મારાથી મારા મોટા ભાઈઓ એમના “ત્રિય લાઘઓ” હતા, હું તો ત્યારે છઠ્ઠા ધોરણમાં વિદ્યાર્થી હતો. મારા ઘરમાં બે નકલો એ વખતે ભેટ અપાયેલ હતી જ પરંતુ મને આમ જુદો પાઠીને મારી કદર કરી, એ વાતથી મને ઘણું સાફ લાગ્યું અને અભિમાન પણ થયું. એ નકલ આજ મારી પાસે નથી. મણિલાલનાં સ્મરણો લખતાં આદ્રિ ચિત્ત થાય છે તેવું જ તે નકલનો ઇતિહાસ સંભારતાં પણ થાય છે. એક સ્નેહી આપઘાત કરી ગુજરી ગયા. તેમને વાંચવા આપેલ તે તેમની લાયબ્રેરીમાં જ રહી.

મણિલાલની લાપામાં તળપદા પ્રયોગો બીલકુલ આવતાં નથી. સંસ્કૃત શબ્દો એવા એમને હાથ બેસી ગયા હતા કે જ્યાં એ ન જોઈએ અને ખરેખર પ્રાન્તિક શબ્દની જરૂર હોય ત્યાં પણ તે સંસ્કૃત શબ્દો મુકતા. “રામન સ્વરાજ” ઘણું વરસો અગાઉ તેઓ લખતા ત્યારે એક વખત તેમાં “શાપિત શેરી” “શાપિત શેરી” એવો પ્રયોગ કરેલો માંભજેનો. ભાઈ દી. પાસે બેઠા હતા તે કહે: “આ શાપિત શેરી શું? આપણે તો “ગોઝારી શેરી” કંઠીએ છીએ.” મણિલાલએ જરા હસી ડોક ધુણાવી શાપિત શબ્દ બુંસી ‘ગોઝારી’ દાખલ કર્યો.

મણિલાલ એક વખત મારા પિતાને મળ્યા. હું ત્યારે લાણુતો નહોતો. કેમકે પરીક્ષા પાસ કરી નહિ તે બાબત લક્ષમાં આણી મારા પિતાએ મારા માટે ફરીઆદ કરી કે “છોકરો કંઈ લણુ નહિ; તમારી વાદે ચઢી કવિતા વાંચતાં શીખ્યો. બીજું કંઈ આવડ્યું નહિ.” મણિલાલએ જવાબ તો ગમે તે આપ્યો હશે. મારો જવાબ તો ન જ કર્યો હોય પણ કહે છે: “ગદ્યાઓ પણ ગ્રેન્ડુએટ હોય છે” અને એ વખતમાં એમનો એવો અનુભવ હતો ખરો.

કલાપીનો કેકારવ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે ઘણા માણસો વાતચિતમાં એમ કહેતા કે તેમાં સુદ્ધિપત્રક કેમ છાપ્યું નથી? પ્રસ્તાવના અને ઉપોદ્ધાત માંદકે એ પણ એક આવશ્યક ભાગ હોવો. બેઠાએ તેમ માનીને. રા. વ. ભાઈ એક વખત બેસવા આવ્યા તેમણે રૂબરૂમાં આ વાત કહી. મણિલાલએ જવાબ આપ્યો: “ભૂલો કેટલી છે એમ કોઈ કહેશે? હું ધારું છું છાપની ભૂલ એક પણ નથી.” અને ખરેખર નહોતી જ. એક સ્થળે માત્ર “દીસે ત્હારા જેવાં નયન” એમાં ‘તારા’ને બદલે ‘ત્હારા’ અશુદ્ધ છપાયેલ હતું. એ સિવાય કોઈ જ ભૂલ આંખા એવડા મોટા પુસ્તકમાં નહોતી જ.

અત્યારે મણિલાલની લાખેડી બે લવિષ્યતાણીઓ ખરી પડેલી દેખાય છે તે જાણી હવે થાય છે. કલાપીનો કેકારવ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે અમુક વર્ગમાં તે પુસ્તક બહુ વગોવાયું હતું—“કેત્રી સ્મરણ” જેવી કવિતા તથા “હૃદય-ત્રિપુટી”ના અમુક ભાગો માટે. અને એક ચારણ કવિએ તો કલાપીના જે કરુણ લાવને માટે આજે લલિતજી તેને અશુકલિ તરીકે ઓળખાવે છે તે ભાવ માટે કહેલું પણ ખરું કે આ તે “કલાપીનો કેકારો” છે કે ‘કેકારો’ છે? પણ મણિલાલ કહેતા કે આ કવિતાઓની કદર દસ પંદર વર્ષ પછી ખરેખરી થશે અને ગુજરાતમાં અત્યારે કલાપીની કવિતા પ્રત્યે આદરના વચ્ચતી જ નય છે.

કેકારવની પ્રસ્તાવનામાં જ ગુજરાતને એક નવિન મહાકવિનું દર્શન થયતી પણ આગાહી છે. એ આગાહી કવિ ન્હાનાલાલ માટે જ લખાયેલ તેમ મણિલાલના રનેહી-સંબંધીઓ સૌ જાણતા. એ લખાયા પછી આજ ચોવીસ પચાસ વરસે "ગુજરાતે તો ન્હાનાલાલને પોતાના શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે સત્કાર્યા છે. અને શિક્ષિત વર્ગમાં ન્હાનાલાલને માનભર્યું સ્થાન અપાવવાને જેટલો યશ રા. જલુભાઈ, ન.. ભો. દી. ને આપે છે તેટલો જ અથવા થોડો વધારે મણિલાલને પણ થોડે છે. ન્હાનાલાલની સ્તુતિ કરવા ખાતર નદીઆદ મેંડળ તરફથી મણિલાલને ઘણી કચી દીકાઓ સાંભળવી પડી હતી; જો કે આજ તો કવિ ન્હાનાલાલના સમારંભમાં અને "વિજય પ્રસ્થાન"માં સિદ્ધિશુદ્ધિ માફક બે પ્રમુખ નદીઆદી કાર્યકર્તાઓ જ દેખાયા છે.

મણિલાલએ ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે તેમના વ્યાવહારિક સુખી જીવનનો અંત આવ્યો. એમની એ વંખતની અતિ કરુણ અવસ્થા જેમણે જેમણે જોયેલી તેમને અતિ લાગણી થઈ આવતી.—સગાં રનેહી સંબંધી સૌએ એમનો ત્યાગ ક્યો હતો. એમનાં પત્નીને પણ જુદાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. મણિલાલ એકલા જ એક વૃદ્ધ ખવાસ નોકરને પાસે રાખી રહેતા. કવિતાનો પ્રવાહ "ભૂખે જે ભાખર ના ભાવ્યો" ની દિશામાં વળા ગયો હતો તોપણ કુટુંબ સુખ સંભારી કોઈ વખત ઘણી લાગણીવાળી કવિતાઓ પણ લખતા:—

ધર જેવું મીઠું નહિં અવનિમાં કે સ્થાન,
ધર પત્ની, ધર બાળકો, છતાં નહીં: ધર રાન.

x x

ક્યાં એ મધુરી મેનકા! ક્યાં નાનો મુનિરાજ!
ક્યાં પ્રાણપ્રિય નર્મદા! વૃથા સતાવો આજ!

(કેમ સતાવો કે શીઠ સતાવો એવો પ્રયોગ પણ યાદ છે.)

ત્યાર પછી થોડા કાળે એમણે આર્યસમાજમાં દાખલ થઈ ઉપનીત ધારણ કર્યું હતું. અને સૌ ભાભી વગેરેને જે સંબંધીઓએ દૂર કર્યા હતાં તેમણે જ સાથે મેળવ્યાં. રેટેનની નોકરીમાં પણ ચાલુ જ રહ્યા.

કુરાન અને ગીતાનો આ વખતમાં તેમણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો. મૂકું કરોતિ વાચાલં વાળા શ્લોકનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે ક્યો હતો:—

મૂક વિમલ વાણી વદે, ગિરિ લંધે ગતિમંદ;
કેશવ નેહ કૃપાવડે, નમું માધવ પરમાનંદ!

ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં મણિલાલ કેળવણી ખાતામાંથી રાજ્યના પાનગી ખાતામાં ફર્યા. ત્યાર પછી તેઓએ બહાર દરવા કરવા જવાનું છોટી દીકું હતું, ધરની બહાર કોઈએ ભાગ્યે જ તેમને જોયા હશે. જ્યારે તખીયત જરાજર ન રહેવા લાગી અને થોડી કસરતની જરૂર છે એમ લાગ્યું ત્યારે વળા થોડે દૂર ફરવા જવાની ટેવ ચાલુ કરી. આવે એક પ્રસંગે હું તેમને દક્ષિણમૂર્તિમાં તેડી ગયો. તેમણે ભાઈ નૃસિંહપ્રસાદ સાથે ઘણી વાતો શિક્ષણસાસ્ત્ર અને બાલમાનસ તથા શીલમુરીની કરી અને તેમની ગતિનિ હતી તે દૂર થશે તેમ મને

શ્રીમાન કાન્તની કાવ્યભાવના

સ્વર્ગસ્થ શ્રીમાન કાન્તનાં હરકોષ કાવ્યનું અવલોકન કરતાં તેની સરલતા, કોમલતા અને મીઠાશ તો પ્રથમ દષ્ટિએ જ તરી આવે છે. કાવ્યને માટે વિશ્વનાથે સાહિત્ય દર્પણમાં કુંકી પણ સંપૂર્ણ અર્થને સૂચવતી વ્યાખ્યા સૂત્રરૂપે આપી છે કે—“વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્” એ સૂત્ર શ્રીમાન કાન્તના દરેક કાવ્યને સહેલાઈથી લાગુ પડે છે. ઉપરાંત ઝીણી દષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવાથી તેમનાં કાવ્યોમાં કવચિદ્ કવચિદ્ ઝળકતી કલ્પનાની મનોહર ભવ્યતા જ્યાં જ્યાં લાસમાન થાય છે ત્યાં ત્યાં એ સરલ, કોમલ, મધુર કાવ્યોમાં કેઈ ઔર ‘બહુ લાગે છે. દાખલા તરીકે ભુવો—“લંબાવેલા સ્વર મધુર આ વ્યોમ માંહે તરે છે—” વગેરે આખી કડી જે “દેવયાની”ના કાવ્યમાં છે તે એક જ દષ્ટાન્ત અર્પૂર્વ અને સુંદર કલ્પના માટે બસ થાય તેવું છે.

એમની ભવ્ય, ગંભીર, તેજસ્વી આશૃતિમાં સરલ, કોમળ, અને સ્નેહાળ હૃદયનો અલૌકિક યોગ જેમ પરિચિતોને સદાય અનુભવાતો તેમ જ તેમની ભવ્ય, ગંભીર, પ્રતાપી કલ્પનાઓ સાથે તેમનાં બધાં કાવ્યોમાં સરલતા, કોમલતા અને મધુર સ્નિગ્ધતાનો અલૌકિક મેળ એવો તો જામે છે કે તેની અમૃતમય મિઠાશનો આસ્વાદ તે કાવ્ય ગાંધર્વતાં વાર મળ્યા વગર રહેતો નથી.

એકલી કલ્પનાને કે એકલી સ્નિગ્ધતાને તેઓ કવિતા તરીકે પસંદગી આપતા નથી. તેઓ ઇચ્છે જ કવિ શૈલીના અભિપ્રાયને મળતા યદ્ય “કલાપીના કેકારવ”ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે: “કવિ વિચારના પ્રકાશમાં છુપાયેલો, દુનિયાની અવગણના પામેલી આશાઓ અને ભીતિઓની અનુકંપામાં સ્તોત્રો ઉપર સ્તોત્રો વરસાવતો રહે છે.” એટલે તેઓ માને છે કે—કવિમાં કલા, કલ્પના અને લાગણી બધું એક રસરૂપે બેઠ્યે. એકલી લાગણીના જુરસાવાળા “કલાપી” ને તેઓ તેટલા જ માટે કવિ નહિ પણ સ્નેહી કહે છે.

વિચાર અને લાગણી અભિજન યદ્ય જઈને જે કાવ્યનું કલાયુક્ત દર્શન થાય તેને જ તેઓ ખરી કવિતા કહે છે. તેઓ ઘણીવાર કહેતા: “કવિ તો તે જ કહેવાય કે જેના નિરંતર જીવનમાં કવિતાની ધૂન કે કવિતાની ચસ્તી અખંડ સ્ફૂરી રહેતી હોય.” અને વળી તેઓ એમ પણ કહેતા:—“કવિ એ કલાકાર છે ખરો, પણ તેની કલા પરવશ છે. કવિ તો જાગેથી ઉતરતી કવિતાદેવીનો વિધેય છે, અને જેટલે દરજ્જે અને જેટલા દીર્ઘકાળ લગી તે વિધેયાધાન કરી શકે તેટલા પ્રમાણમાં અને તેટલા સમય સુધી તે કવિતાનો આવેશ ઝીલી શકે, અને તેટલો તે તેનો આદક બની કાવ્યનું અદ્ભુત ધારણ કરી શકે. મહાન કવિઓમાં એ આધાનશક્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે.”

આ તેમણે ઘણીવાર ઉચ્ચારેલા જ શબ્દો હું ટાંકું છું. તેમનો “પૂર્વાલાપ” જેની ખીંટ આશૃતિ હમણાં જ પ્રકટ થઈ છે, અને જેની પ્રસિદ્ધિ તેઓશ્રીને જોવાનું પણ અન્યું નથી, તેમાંનાં

નવા દેવાલયનો એક શહીદ

[New Church Magazine માં આવેલા મિ. એચ. એન. મોરિસના લેખનો આ અનુવાદ છે. કાન્તના જીવન ઉપર રવીડનજોર્જના સંપ્રદાયની ધણી ગંભીર બસત છે. તેા એ સંપ્રદાયમાં તેમના જીવનનું કેહું મહત્ત્વ ગણાયું છે તે તથા તેમના જીવનના કેટલાક બનાવો જણાવવા આ લેખ મૂકયો છે. તાંત્રી.]

આશરે બારેક વર્ષ ઉપર પૂનાની પ્રસિદ્ધ ફરબ્યુસન કોલેજની મુલાકાત લેવાનો પ્રસંગ મને મળેલો. પ્રિન્સિપાલ મિ. આર. પી. પરાંજો, જેઓ પોતાના સમયમાં કેષ્ટ બીજા સાથે કેમ્બ્રીજના સિનિયર રેન્કર તરીકે બહાર પડ્યા હતા, તેમણે આધુનિક કેળવણીના આ પ્રયોગ, એટલે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં મહાવિદ્યાલયની ઘણી હિલ્લચાલો વિશે વિવેચન કર્યું પડ્યું અને એક વિદ્યાર્થીની સોંપી દીધો અને તે મને જુદા જુદા મકાનોમાં ફેરવા લઇ ગયો. વિદ્યાર્થીઓને મુલાકાત અને અભ્યાસને માટે ચોપરીઓ આપવામાં આવેલી હતી અને તેના સાળમાં ચોપરીઓ મૂકવાની એક અભરામ માત્ર હતી.

મને ફેરવવા લઇ જનાર વિદ્યાર્થીની ચોપરીઓ જોવાનું મને મન થયું, અને તેમાં એક કાવ્યનું પુસ્તક લેખને મને આશ્ચર્ય થયું. એ પુસ્તકને તે બીજા બધામાં શ્રેષ્ઠ ગણતો હતો. તેમાં મણિશંકર ર. ભટ્ટનાં કાવ્યો હતાં. આ મણિશંકરે જનોઇ કાઢી નાખીને ખ્રીસ્તી ધર્મ પાળવાનું જાહેર કરવાને લીધે ગૂજરાતમાં થોડા સમયથી તેમને વિશે ભારે ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો. થોડાં અકવાશિયાં પહેલાં પ્રો. ભટ્ટને હું મુંબાઈમાં મળ્યો હતો તેથી તેમના અગાઉના વિદ્યાર્થીઓ તેમને માટે જે આદર ધરાવતા હતા તે તરફ મારું ધ્યાન ગયું. પણ ત્યારે મને ખબર મળ્યા કે આ ચોપરીમાંનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો ભજન હતાં ત્યારે મારે સંતોષ અને આશ્ચર્ય વધી પડ્યાં. આ ભજનોમાં, મિ. ભટ્ટના પ્રસંગકોએ ઘણીવાર ગાઇ ખતાવેલું નીચેનું તેમના વક્તા ગીતનું ભાવાત્મક ગૂજરાતી ભાષાન્તર હતું:-

To Jesus Christ be glory given.*

થયા. આ વચ્ચે દત્તા તે દરમિયાન તેમના જીવનનો મદાન ફેરફાર થયો. તેમણે મને તેનું વર્ણન કર્યું છે. એક દિવસ મુંઝાણ વર્તા, એક જાહેર પુસ્તકાલયના સ્વીચનામાં તેમણે સ્વીચનભોગનું નામ લેયું. સ્વીચનભોગ કાણુ હતો અને તેણે શું કર્યું છે તે સંબંધી કૌતુક યથાથી તેમણે પુસ્તકાલયમાંથી સ્વીચનભોગનું જીવનચરિત્ર વાંચવા લીધું. સ્વીચનભોગના મથાળા નીચે એ એક જ ચોપડી ત્યાં હતી. આમાં એમને એટલો જણા રસ પડ્યો કે તેમણે લંડનનાં સ્વીચનભોગ સોસાયટીમાંથી 'સ્વર્ગ અને નરક' 'લગ્નસ્નેહ' 'ખરો દિશિયન ધર્મ' અને બીજાં પુસ્તકો મંગાવ્યાં. એ વાંચતા ગયા તેમ તેમ તેમનો રસ, આગ્રહ અને કૌતુક વધતાં ગયાં.

થોડા સમયમાં તેમણે 'સ્વર્ગ અને નરક'નું ગૂજરાતી ભાષાન્તર કર્યું અને તેમાંના ફટરાનું એક પુસ્તક બદાર પાડ્યું અને તે પછી 'લગ્નસ્નેહ'નું એવું જ પુસ્તક બદાર પાડ્યું. આ પછી શું થયું તે હું તેમના જ શબ્દોમાં કહું:-

"ત્યારે મને સ્વીચનભોગનો પહેલો પરિચય થયો ત્યારે હું વડોદરામાં ગૂજરાતી શિક્ષકોની ટ્રેનીંગ કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ હતો. 'સ્વર્ગ અને નરક'નું ભાષાન્તર મેં મારા આગલા વિદ્યાર્થીઓને મોકલ્યું અને તેમાંના બેએ, તેનું સત્ય, આનંદ અને પ્રકાશના આગમન સાથે સ્વીકાર્યું.

"જીસસ ક્રીસ્ટની દિવ્યતામાં મને આરથા બેઠી કે તરત જ તેની નિરૂપિત દયા મારે તેની શુનિ કંપામાં, મારી સાથે બેઠાવા મેં સૌ મિત્રોને આમન્ત્રણ કર્યું. તે સમયે પણ કાચો અને ઐતિહાસિક પુસ્તકોના લેખક તરીકે આખા ગૂજરાતમાં હું પ્રખ્યાત હતો. ઇજીપ્તનો ઇતિહાસ, શિક્ષણશાસ્ત્રનો મોરો ઇતિહાસ, પ્રેસિડન્ટ સિક્કનનું જીવનચરિત્ર અને ગઅથનું વિશ્લેષ મિસ્તરના જહા પુસ્તકનું ભાષાન્તર ઉપરાંત અનેક સામયિકોમાં મેં પણ લેખો બદાર પાડેલા હતા.

"મેં એક જાહેરપત્ર લખ્યો અને ખુલ્લી રીતે ક્રીસ્ટનો અંગીકાર કર્યો. યેહિદ યજ્ઞોપવીત મેં ફર કર્યું.

"વર્તમાનપત્રોએ મારે વિશે ધોંધલ મચાવ્યું. કેટલાએક માણસોએ એવો પણ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે મને ચિત્તસમ થયો છે. આ દરિયાદ વડોદરાના નામદાર મદારાજ આચર્યા પાસે ગઈ. તે સમયના વડોદરાના કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટરે ટ્રેનીંગ કોલેજ બંધ કરવા દરખાસ્ત મૂકી, સત્તમ વડોદરા રેટમાં વધારે ટ્રેનિંગ શિક્ષકોની જરૂર ન હતી! એ દરખાસ્ત મંજૂર થઈ. ટ્રેનીંગ કોલેજ બંધ કરી અને મારી નોકરીની જાદલી કરવાને કશો દરખાસ્તો આપ્યો નહિ.

"મિ. અને દાસ સર પી. ડી. પટ્ટણી તે વખતે ભાવનગરના મદારાજના પ્રાધવેટ સેક્રેટરી હતા. તેમણે નામદાર મદારાજ પાસે મારી ભજામણ કરી અને ભાવનગર રેટના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે મારી નીમણૂક થઈ. ૧૯૦૫-૦૬ માં ભાવનગર સામગ્રાસ કોલેજમાં મેં અંગ્રેજી સાદિલ્લના પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું અને ૧૯૦૬માં મને કેળવણી ખાતાનો ડિરેક્ટર કર્યો.* ૧૯૧૦થી રેટની હાયામાં ડાંગ્રી ઓફિસમાં સેક્રેટરી તરીકે મારો સંબંધ રતો છે અને મને સોંપવામાં આવેલા કામોમાં મારા મનના કામ મેં કર્યું છે.

* પોતાના માર્મિક અભિપ્રાયોને લીધે તેમને આ જગ્યા, પાલકમાં આવી હતી.

“મારે અહીંઆ કહેવું જોઈએ કે મહારાજા મારા તરફ ઘણા માયાળુ છે. ધાર્મિક માન્યતાની બાબતમાં હું ખોટું રસ્તે દોરવાયો છું એમ તેઓ માને છે કારણ કે તેમના મુખ્ય દિવાન જે કેટલીક વાર ઈંગ્લાંડ જઈ આવ્યા છે અને ક્રિશ્ચિયન થયા નથી, તે એવી ખબર આપે છે કે ઈંગ્લાંડમાં પણ સમંતુ અને પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો બાઈબલની કપોળકલ્પિત વાતો માનતા નથી. પણ મહારાજા મને સીધો સાદો અને પ્રમાણિક માણસ ગણે છે. અને પોતાના ઓફિસરોના આક્ષેપો સામે તેમણે ઘણી વાર મારો પક્ષ કર્યો છે.”

અહીં આપણને તેમના ઉપરના જીલ્લમની શરૂઆતની વાર્તા તેમના પોતાના શબ્દોમાં સાદી રીતે કહેલી મળી આવે છે. એ જીલ્લમ અંત સુધી તેમના ઉપર થયા કર્યો હતો.

x

x

x

અને તેમના પુત્ર કહે છે કે આ ધર્મોન્તરથી તેમને હંદગીબર અનેક દુઃખોની લાંબી પરંપરા સહન કરવી પડી. તે એક શહીદ હતા અને અસહિષ્ણુ હિંદુ સમાજ તરફથી તેમને ઘણું સહન કરવું પડ્યું. તેમના નિકટ સહવાસમાં આવ્યા ન હોય તેવાં, તેમના દુઃખ અને સંતાપો ભાગ્યે જ સમજી શકે. તેમણે ધર્મને માટે જે સહન કર્યું છે, તેવું સહન કરનાર બીજા ગૂંજરાતી થોડાં વર્ષ સુધી આપણને મળશે નહિ.

ક્રિશ્ચિયનોની અંદર અંદર કેવા ભેદો હોય છે તે ન જાણવાથી અને ‘ખરો ચર્ચ રીલીજિયન’ માં બાપ્ટીઝમના મહત્ત્વ વિશે વાંચેલું હોવાથી મી. ભદ્રે ‘રેકૉર્ડિંગ પ્રેસ્બીટેરીયન ચર્ચ’ના પાઠશી પાસે બાપ્ટીઝમ લીધું. આને પરિણામે, તેમનાં પત્નીને તેમનાથી દૂર રહેવા સમજાવવામાં આવ્યાં અને ભાવનગર રાજ્યની ડિરેક્ટર ઓફ એજ્યુકેશનની તોફારીનું રાજીનામું આપવા તેમને કહેવામાં આવ્યું.

હવે તે ઘણી શિતાજનક સ્થિતિમાં આવી પડ્યા અને પોતાના પહેલાંના લગભગ સર્વ મિત્રો અને સગાંથી ત્વજ્જેલા તેઓ અમદાવાદ ગયા અને દેશી ક્રિશ્ચિયનો સાથે રહ્યા. પણ તેમના સમાજમાં તેમને સાન્વન મળ્યું નહિ. પોતાના બ્રાહ્મણ મિત્રોના કેરતાં તેમના ધાર્મિક અભિપ્રાયો તેમને વધારે પ્રતિકૂળ લાગ્યા અને તેઓ થોડા જ માસ ત્યાં રહી શક્યા.

પત્ની અને છોકરાંના ફરજિયાત વિરોધથી તેઓ ઘણા દુઃખી થઈ ગયા. બીજી ઘણી મુશ્કેલીઓથી તે પરેશાન થઈ ગયા. છેવટે ક્રિશ્ચિયનો સાથે નહિ લગવાનું તેમણે સગાંઓને વચન આપ્યું અને તે પછી થોડે સમયે તેમની પત્ની તેમની સાથે રહેવા લાગ્યાં. છતાં તે શાંતિની બહાર જ રહ્યા અને બ્રાહ્મણવનમાં બ્રાહ્મણનું જીવન ગાળતા, જે કે તેઓ હૃદયમાં ક્રિશ્ચિયન છે તે દરેક જાણતા.

તેમણે એક વાર મને લખ્યું હતું: “નવા દેવળની સામે લોકોને કાંઈ ખાસ વાંધો નથી. જે વાંધો છે તે ખ્રીસ્તીધર્મ સામે છે: જૂના દેવળના ઘણા પાઠશીઓ હિંદુસ્તાનમાં કામ કરે છે. તેઓ કેળવણીના વર્ગ ઉપર અસર કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે, કારણ કે તેમના સિદ્ધાંતો ખોટા અને વિસંવાદી છે.”

એક બીજા પત્રમાં તેમણે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે જે કે ક્રિશ્ચિયન મિશનરો હિંદુસ્તાનને ક્રિશ્ચિયન કરવામાં નિષ્ફળ ગયાં છે, પણ તેમણે ‘સત્ય’નો માર્ગ સરખ કરી આપ્યો છે.

એ સ્વાભાવિક છે કે તેમના શિષ્યો અને અનુયાયીઓ, ગુરુ ઉપર પડતો ભુક્ષ્મ નેષ્ટને અને નિકટના સંબંધીઓને દુઃખ દેતાં સંકેત્ય થવાથી, નવું ધાર્મિક મંડળ સ્થાપવાને ઉત્સુક ન થયા. ક્રિશ્ચિયનો અને ખાસ કરીને દેશી ક્રિશ્ચિયનો આખા દેશમાં તિરસ્કારપાત્ર ગણાતા. આથી નવા ધાર્મિક મંડળની સ્થાપના તેમની સંખ્યા વધે ત્યાં સુધી મુલતવી રાખવા વિચાર્યું. તેમણે પ્રથમ સ્વીડનબોર્ગ સોસાયટી રચવાનું અને નવા દેવળના સાહિત્યના પ્રચાર માટે એક વાચનાસભ્ય સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું. મિ. લટ્ટ ઉત્સાહી અભ્યાસી, ઉતાવળા વાંચનાર અને ગ્રાહક સ્મરણ શક્તિવાળા હતા. નવા દેવળના સંપ્રદાયના માત્ર સામાન્ય સિદ્ધાન્ત જ નહિ પણ વિશેષ વિગતોમાં જે જાડી દૃષ્ટિ તે બતાવતા તેથી હું ઘણીવાર ચક્રિત થયો છું. પણ તેમના આકર્ષણની ખરી વસ્તુ તે આ સિદ્ધાન્તોને જીવનમાં ઉતારવા એ હતી. આ કારણથી જ તેમણે ‘સ્વર્ગ અને નરક’ ના અને ‘લગ્નરેત્ત’ ના જે લાગો લોકોના જીવનના નિયમનને માટે સૌથી વધારે વ્યવહાર મહત્વના હતા તે લાગો લાપાન્તર કરી પ્રસિદ્ધ કર્યાં. તે પછી તેમણે ‘ત્રેમસિદ્ધાન્ત’ અને ‘જીવન-સિદ્ધાન્ત’નું લાપાન્તર કર્યું. ઇંગ્લેન્ડનું દેવળ તેમના કામની કદર કરે, અને સ્વીડનબોર્ગના ગ્રંથોનું ગૂજરાતીમાં લાપાન્તર કરવાને મદદ આપે એવી આશાથી તેમણે દિવ્ય-શબ્દોનો પ્રારંભ કર્યો.

પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તની તેમની સાથે એકવાર ચર્ચા કર્યોનું મને સ્મરણ છે. તે વખતે તેમણે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે નવા દેવળ માટે ગૂજરાતીમાં ‘શબ્દ’ ના નવા લાપાન્તરની જરૂર છે. હાલ જે લાપાન્તરો મોલુદ છે તે પ્રામાણિક નથી. આમાં લાપાન્તરો જે પરદેશી-ઓએ કરેલાં છે તેમને ગૂજરાતીનું પૂરું જ્ઞાન ન હતું અને ગૂજરાતીઓએ કરેલાં છે તેમને જે શબ્દોનું લાપાન્તર તેઓ કરતા હતા તેની સમજ કે તેને માટે આદર ન હતો. નવા દેવળ પાસે જે જે દરખાસ્તો છે તેમાં ‘શબ્દ’ ના નવા લાપાન્તરની આ દરખાસ્ત તરફ મંભીર ધ્યાન આપવું ઘટે છે.

૧૯૧૪ માં હિંદુસ્તાનમાં નવા દેવળનું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે અને પરિચયને માટે મુંબાઈમાં હિંદી સ્વીડનબોર્ગ સોસાયટી રચવામાં આવી. મિ. લટ્ટ એના પહેલા અધ્યક્ષ હતા અને મરણપર્યન્ત એ જગ્યાએ રહ્યા.

આ નવા મંડળના ઉપક્રમથી ભરાયેલી પહેલી જાહેરસભામાં દાગર હોવાનું મને ખરાબર સ્મરણ છે. તે વખતે મિ. લટ્ટ આસરે ખસો કેળવાયેલા હિંદીઓ સમક્ષ ઇંગ્રેજીમાં ‘વેદના શબ્દ’ ઉપર એક સમર્થ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

આ વ્યાખ્યાન દરમ્યાન તેમણે પ્રશ્ન કર્યો કે વેદમાં દિવ્ય જ્ઞાન છે? પ્રાચીનોને આપેલો ઇશ્વરનો શબ્દ એ જ વેદ છે? આ બધું મહત્વનો પ્રશ્ન છે કારણ કે સ્વીડનબોર્ગે પ્રાચીન શબ્દ સંબંધી કર્યું છે કે તે પૂર્વની પ્રજાઓ પાસે છે, અને ખાસ કરીને તે હિંદના લોકોને અનુલક્ષીને કહેલું છે.

એક વખત મિ. લટ્ટ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે સ્વીડનબોર્ગે ઉલ્લેખ કરેલો પ્રાચીન શબ્દ એ જ ઋગ્વેદ છે. પણ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં—જે આખેઆખું ન્યૂ ચર્ચ મેગેઝીન (જુન ૧૯૧૪, પ. ૨૬૭)માં આવેલું છે, તેમાં—તે માત્ર એટલી જ સૂચના કરે છે કે વેદમાં પ્રાચીનતર દિવ્ય જ્ઞાનના ફક્ત આપેલા છે, જે કંઈક અંશે ઉત્પાદનના પહેલા પ્રકરણને મળતા આવે છે.

તુલનાશાસ્ત્રના નિયમો આ અગમ્ય ઉક્તિઓને લાગુ કરીને તેઓ ખતાવે છે કે વેદો અને સ્વીડનબોર્ગ એક બીજાનું સમર્થન કરે છે, “આત્માના અમૃતત્વ વિષે, સ્વર્ગ અને નરક વિષે, સ્વર્ગના સવિતા વિષે અને એ સવિતામાં મનુષ્ય રૂપે વસતા સ્વામી વિષે વેદોમાં મહત્વનાં વચનો છે.” તેઓ કહે છે કે “આ બધા વિષયો ઉપર સ્વીડનબોર્ગ પુષ્કળ પ્રકાશ નાખે છે. તુલનાશાસ્ત્રને આધારે બધા વેદોના અર્થ કરવાનું હજી બાકી રહ્યું છે પણ તે યશ, અને યશ ત્યારે આપણને, સર્વને ખાતરી યશે કે વેદનો સવિતા એ બીજો કોઈ નહિ પણ સર્વશક્તિમાન સ્વામી છે: જે હોતો, છે અને આવશે.”

નવી બનેલી સોસાયટીએ તરત જ એક દુકાન લીધી અને થોડા મહિનામાં ‘ધ હાર્ટ ઓફ ઈન્ડિયા’ નામે એક ત્રિમાસિક નીકળવા માંડ્યું, જેના તંત્રી મિ. ભટ્ટ હતા. તેના ચાર જ અંકો નીકળ્યા અર્થાત્ તે એક જ વર્ષ ચાલ્યું.

અને એટલામાં લગાધને લીધે ઉભી યતી વસ્તુસ્થિતિમાં એ સાહસ બંધ કરવું પડ્યું.

x

x

x

ડીસેમ્બર ૧૯૧૫ સુધી તેની પહેલી સભા યદ્ય શકી નહિ: આ પહેલી સભામાં મિ. ભટ્ટ અધ્યક્ષરથાનેથી એક ખરેખર અદ્ભુત વ્યાખ્યાન આપ્યું. તે વ્યાખ્યાન આખું ન્યૂ ચર્ચ મેગેઝીન (એપ્રિલ ૧૯૧૬, પૃ. ૧૫૭)માં પ્રસિદ્ધ થયું છે તેથી હું તેમાંના એક બે મહત્વના ઉક્તિઓ જ ટાંકીશ.

“જો કે આપણી સભા સંખ્યામાં નજીવી છે અને દેખાય છે, અને બહારનો આડંબર કરી શકે એવી ઘટના નથી, તો પણ આપણે જે કામ ભક્તિપૂર્વક કરીએ છીએ તેની હિંદુસ્તાનના ભાવિ ઉપર ગંભીર અને શ્રવંત અસર થયા વગર રહેશે નહિ. કારણ એવું છે કે સ્વીડનબોર્ગના ગ્રંથો પોતે કે એરિસ્ટોટલના ગ્રંથો જેવા નથી—રીપબ્લીક અથવા નીતિશાસ્ત્રમાં તેમના કર્તાના વિચારો આવે છે, પણ સ્વીડનબોર્ગના ગ્રંથોમાં જનતાના હિતને માટે સ્વામી તરફથી સત્યો ઉતરેલાં છે જેનું ઊંડાણ અકલ્પ્ય છે અને મૂલ્ય નિઃશીમ છે. સ્વામીનો અર્થ દુશ્વર ચાય છે. સ્વીડનબોર્ગના ઉપદેશોની પરીક્ષા કરવી ઘટે છે. એને તે આપણી શુદ્ધિને સંતોષ આપે છે.

જેઓ બાઇબલને ઈશ્વરનાં શબ્દ તરીકે માને છે અને છસસ ક્રાઇસ્ટની દિવ્યતા સ્વીકારે છે, તેમને માટે કિતીય અવતારનો શબ્દ સ્વીકારવો એ સરલ થઈ પડે પરંતુ અનુભવથી એમ દેખાય છે કે હાલના ક્રિશ્ચિયન દેવળોમાં જે સગવડો મળે છે તેથી એક એવો અંધાપો આવે છે કે જેથી નવા જેસુસાલેમનાં સત્યો તેમનાથી જોઈ શકાતાં નથી.

૧૯૧૬ માં લડાઈની મુશ્કેલીઓ છતાં ન્યૂ ચર્ચ કોન્ફરન્સે દરેક કચેરી કે એક પાદરીએ હિંદુસ્તાન તરફ જવું. મિ. ભટ્ટને સ્વર્ગીય સિદ્ધાન્તનું ભાષાન્તર કરવાની વિનંતિ કરી. એ વખતસર યદ્યને પ્રસિદ્ધ થયું. મિ. ભટ્ટે તે રેવ. એસ. જે. સી. ગોલ્ડસેકને અર્પણ કર્યું, જેઓ ૧૯૧૬ ના નવેમ્બરમાં નીકળ્યા. હિંદુસ્તાનનું પહેલું નવા દેવળનું મિશન સ્થાપ્યું અને એપ્રિલ ૧૯૧૭ માં પાછા ફર્યા. આથી મિ. ભટ્ટ અને તેમના મિત્રોને થયું ઉત્તેજન મળ્યું. ...

મિ. ભટ્ટના એક નિકટના મિત્ર કાઠિયાવાડના નાના રોટના હાંકાર હતા. તેમના અવસાન બાદ તેમના કાગળોમાં નવા દેવળના પ્રસિદ્ધ લેખક મિ. જેમ્સરેપોર્ટગના ‘ધ રીધ એન્ડ ધ રિંગ’નું ભાષાન્તર (શાલા અને મુદ્રિકા) મળી આવ્યું હતું. મને ખબર મળી

છે કે મિ. ભટ્ટે આ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું અને એક કરોડથી વધારે માણસોથી બોલાતી ગૂજરાતીમાં તે બહુ જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે.

x

x

x

તેમણે પોતે જે ભોગ આપ્યો હતો તેવો ભોગ આપવાની ઇચ્છાવાળા તેમના દેશ-બંધુઓ સંખ્યાબંધ આગળ પડ્યા નહિ, એ જોતાં ક્રિશ્ચિયાનિટી માટે તેમણે ઉઠાવેલી જાહેરનિબંધ ગદ્ય એમ કોષ કોષ વાર લાગે, એટલું જ નહિ પણ તેમના જીવનનાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોના કૌટુંબિક જીવનમાં પણ તેમના ઉપર ખૂબ વિપત્તિ પડી. આઠમાંથી ત્રણ જ બાળકોને મૂકીને તેમનાં પત્ની અને મોટી ઉમરની એક દીકરી સ્વર્ગવાસ પામ્યાં. મહારાજાએ તેમની કારકીર્દીમાં રસ લેવા માંડ્યો હતો અને તેમને વધારે સારી-જગ્યા આપવાનું વચન આપેલું હતું તેમનું પણ અવસાન થયું. અને તેમના પાટવીકુંવર નાની ઉમરના હોવાથી રાજકારભાર એક કમિટીને સોંપાયો. આ બધા બનાવોથી એમને ઘણો સંતાપ થયો અને તેથી તેમની તંદુરસ્તીને ઘણો ધક્કો લાગ્યો.

ગયા વર્ષના જીવનમાં તેઓ કાસ્મીરની લાંબી મુસાફરીથી ખાજા આવતા હતા ત્યાં દિલ્હી અને લાહોર વચ્ચે રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતાં ઉધમાં જ તેમનો આત્મા શાન્તિપૂર્વક આ લોક છોડી ગયો. હૃદય બંધ થયું એ જ કારણ હોવું જોઈએ, પણ કદાચ ભગ્ન હૃદય ન હોય ?

હિંદુસ્તાનના ઇત્રેજ અને દેશી વર્તમાનપત્રોએ કલા, સાહિત્ય, ધર્મ, નીતિ અને રાજકારણમાં તેમની અનેક પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કરી તેમના સ્મરણને માન આપ્યું. એક ઉત્તમ શિક્ષક, મહાન શિક્ષણશાસ્ત્રી, ઉત્તમ પ્રતિભા કવિ અને ગૂજરાતીમાં સંગીત પ્રધાન ઉર્મિકાવ્યો લખનાર તરીકે તેમની પ્રશંસા થઈ છે. તેમના મૃત્યુ સમયે તેમનાં કાવ્યોનો એક સંગ્રહ છપાતો હતો તે હવે બહાર પડ્યો છે. પ્લેટોના શીક્ષનું પણ લાપાન્તર બહાર પડ્યું છે. તેમણે ત્રણ નાટકો અને બે ટુંકી નવલકથાઓ લખી હતી. આ બધા ગ્રન્થો તેમણે ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો તે પહેલાં લખાયા હતા. ખ્રીસ્તી ધર્મનો અંગીકાર એ તેમના જીવનનો કટોકટીનો પ્રસંગ હતો. તે પછી સ્વીડનબોર્ગના લેખોથી તેમના હૃદયને અત્યાનંદ થયો હતો; તે લેખોમાં તેમને જે મહાન સત્ય જણાયું તેનું લાપાન્તર કરવામાં, તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં કે એક કે બીજી રીતે તેનો પ્રચાર કરવામાં તેમનો બધો અવકાશ શેકાયો લાગે છે.

કાકાનો પત્ર

ૐ

રતનબાગ, બોરડી
જેઠું મુદ ૧, મંગળ

પ્રિય રામનારાયણભાઈ,

તમને કાગળ લખવાનો હતો જ. એટલામાં તમારો કાગળ આવ્યો.

x

x

x

હવે તમારો કાગળ: સ્વ. કાન્ત માટે મને આદર છે. ધર્મોત્તર કર્યા પછી પણ માણસ પોતાના સમાજમાં જ રહી શકે છે અને પોતાનો વારસો સાચવી રાખે છે એ એમણે પોતાના જીવનમાં ઉત્તમ રીતે બતાવ્યું. હું એમના પ્રસંગમાં એક જ વાર આવ્યો એમ કહી શકાય. અને તે વખતે હું તો વિદ્યાપીઠબંધ હતો, એટલે સંભાષણમાં બોલવાનો ધમ્મરો મેં જ લીધો હતો. તેઓ તો મુરખીને જાજે એવી પ્રસન્નતાથી અને કૌતુકથી મારી વાતો સાંભળતા હતા. એ વખતે મેં તો એમનું માત્ર ‘વસંતવિજય’ જ વાંચેલું, એટલે થોડી ધૂણતા કરી એ કાવ્ય વિષેનો મારો અભિપ્રાય એમની આગળ મેં રજુ કર્યો. “વસંતવિજય” એ સમર્થ કૃતિ છે; એમાં શૂજરાતી ભાષાની શક્તિ અને મનુષ્ય હૃદયની અશક્તિની લગભગ પરાકાષ્ઠા બતાવી છે.” એમ મેં કહ્યું.

એ વખતે તેઓ વૈદિક સાહિત્ય વાંચતા હશે. એમણે મને પૂછ્યું: “વૈદિક સાહિત્યનો કંઈ અભ્યાસ કર્યો છે?” મારા અધ્ય જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરવાને બદલે એમની પાસેથી જ કંઈક કઢાવવાની દાનતથી મેં એમને એક બે સવાલો પૂછ્યા. પણ તેઓ પોતે ઝાઝું બોલવાની વૃત્તિમાં દેખાયા નહિ. વર્ણત સંધ્યાનો હતો. પ્રકાશ અને અંધકાર વચ્ચેની ગંભીર સ્થિતિમાં કવિનું અંતર્મુખી મૌન બહુ જ અસરકારક જણાયું. તેમના આશીર્વાદ લઈ હું પાછો ફર્યો.

બીજો વખતે તેઓ સભામાં આવેલા. અસહકારની હીલચાલ તેમને બહુ પ્રિય હતી એવી મારો પર છાપ પડી.

બસ, આટલાં જ મારાં સંસ્મરણો.

લિ. સ્નેહાધીન

કાકાના સન્નિધિ

વંદેમાતરમ્ ૧

૧ શ્રી હાલેલકરને સંસ્મરણો બોલવા બિનતી કદેશી તેના જવાબમાં તેમણે જે પત્ર બોલકલ્યો છે તેમાંથી જ સંસ્મરણો બહાર કાઢી અહીં મુક્યાં છે.

તંત્રી.

કાન્તનાં સ્મરણુ

૨૪. કાન્ત વિષેનું સર્વથી પહેલું સ્મરણુ ૧૯૧૦ કે ૧૯૧૧ નું છે. એ વખતમાં એઓ મુંબઈમાં આવેલા. મુંબઈની સાહિત્યસભાએ એમને કંઈક મોલવાને ન્હોતરેલા. એમને મોલતા સાંભળવા એ કંઈ નાનુંસું નામ ન લેખાતું. ઘણા તરફથી ઘણા પ્રયત્ને એમણે મોલવાનું કષ્ટરૂં હતું. એમણે વિષય રાખેલો ઘણેભાગે “ ભગવદ્ગીતાનો યોગ.” આખા ભાષણની અસર મારા પર ઘણી જ સારી થઈ, પણ એમાંનું એક કથન મને એમના જ શબ્દોમાં હતું યાદ છે. પોતાને રથાનેથી ધીમે રહીને જઈયા, અને શ્રોતાઓ તરફ એમની પ્રતાપી, અને કાંઈ કાંઈ વાર થતી મારકણી આંખે એ ઘડી તાકીને જોઈ રહ્યા બાદ એવા:

“ મારા ભાષણમાં “ સાક્ષી ” શબ્દ આવશે. પરંતુ આ અપશબ્દ અત્રેના સુરતીઓ અને ભરૂચીઓનો ખાસ છે, અને તમે બધાઓ એમના પરિચિત છો, એટલે, હું માની લઈ છું કે, એ શબ્દ જ્યારે હું વાપરીશ ત્યારે ત્યારે તમને કોઈને મારું નહીં લાગે.” આ પ્રસ્તાવ કરીને એમણે ભાષણ કરેલું: ભાષણ તો ગીતા વિષે હતું પણ એ શબ્દ ભાષણમાં આવ્યો રહ્યો. પણ એમની વાણી એટલી મીઠી હતી, કે એ શબ્દ કોઈને પણ કઠોર લાગ્યો નહોતો. આખું ભાષણ ઘણું જ સરસ હતું. એ એવું માનતા કે મનુષ્ય નવું એકાદી જીવન ગાળી ન શકે, એના કોઈની સાથે પણ યોગ થવો જોઈએ. આ ભાષણમાં એમણે કહ્યું કે જો સ્ત્રી સાથે લગ્ન ન થયું હોય તો કોઈ વિષય સાથે કે પ્રભુની ભક્તિમાં માણસે યોગ સાધવો જ જોઈએ, યોગ સાધનાથી જ માણસ પોતાનું અહંત્વ ભૂલે છે, અને જેટલે અંશે તે અહંત્વ ભૂલે છે, તેટલે અંશે તે મોક્ષ મેળવે છે-છ. ઇ.

x

x

x

મારો અને એમનો અંગત પરિચય પ્રથમ કરાવી-આપનાર એમના પુત્ર ભાઈ મુનિકુમાર. ઘણેભાગે ૧૯૧૬ માં એ ભાઈ વડોદરામાં મારે ત્યાં આવેલા, અને એ ભાવનગર ગયા, ત્યારે એમણે અમારે વિષે કાન્તને કંઈ વાતો કરી હશે ત્યારથી કાન્ત અમને જાણવા લાગ્યા. જાણખવા લાગ્યા એટલું જ નહિ પણ મારા તરફ એમનો ‘ યાદ ’ થયો.

x

x

x

વડોદરામાં એક ભાલચંદ્ર કરીને ગયેલા છે. એ મારે ત્યાં આવતા. ઉદર નિમિત્તે એમણે ભાવનગર પ્રયાસ કરવા ધારેલું. એમના ઘણેભાગે પ્રપિતા ભાવનગર રાજ્યમાં પ્રખ્યાત ગયેલા હતા, અને એ સગપણનો લાભ જિહાવીને એમને ભાવનગરમાં ક્યાંક જગા મળે એવી એમને આશા બંધાએલી. એ પ્રપિતાને અને મહિલાઈને મારા સંબંધ હતા. એટલે મને એમણે મહિલાઈ ઉપર પત્ર લખવા કહ્યું. એ પત્ર લખ્યો, એના જવાબમાંનું એક વાક્ય મને બરાબર યાદ છે.

“ અમારા મહારાજ એટલા ઉદાર નથી કે પોતાના આગ્રિતોના ફરજોને પાળવા તૈયાર થાય. ” કામળાનો બાકીનો બધો ભાગ મારા તરફ અતિ રોહભર્યો હતો.

x

x

x

પછી એ વડોદરા આવેલા. અમદાવાદી પોળમાં શ્રી બીમલાઇને ત્યાં ઉતરેલા. એમના આન્યાના ખખર મને સાંજે મળ્યા. જે લાઇએ મને એ ખખર આપેલા તેમણે કહ્યું કે “ તમને આન્યા ત્યારથી યાદ કરે છે, અને સાથે લાલચંદ્રને લાવવા કહે છે. ” હું લાલચંદ્ર ગવૈયાને લઇ ગયેલો. અતિ આદરપૂર્વક એ ગરીબ સ્થિતિમાં આવી પડેલા ગવૈયાને એમણે સાંભળ્યો. મને કહે: “ મારે તારે ઘેર આવવું છે. ” મેં કહ્યું: “ ક્યારે આવો છો ? ” મને કહે: “ અત્યારે જ. ” અમે ઉપડ્યા. વડોદરામાં કલાલવન સ્થપાયું ત્યારે શરૂઆતના સ્ટાફમાં એ હતા. વડોદરામાં કાંઈ એમની બહુ લાંબી કારકીર્દી ન ગણાય છતાં એટલા અરસામાં એમણે પોતાની આસપાસનાઓ તરફ ખૂબ આકર્ષણ કરેલું. મને યાદ છે કે એ જ્યારે જ્યારે વડોદરા આવેલા ત્યારે એમના એ જૂના મિત્રો અને પ્રસંગિકોનું એક ટોળું તેઓ જ્યાં ફરે ત્યાં એમની સાથે ફરતું જ હોય, પોતે આગળ ચાલતા હોય, અને ઝુંડ પાછળ હોય જ. એ જ પ્રમાણે મારા પર તરફ આવવા અમે ઉપડ્યા ત્યારે ઝુંડ સાથે ચાલવા લાગ્યું. થોડેક દૂરે આન્યા પછી પોતે હળવે રીઢીને બોલ્યા: “ હું એ ... ને ત્યાં જાઉં છું તમે પણ તમારે ઘેર જાઓ. ” બધા છૂટા પડી ચાલી ગયા.

મારે ત્યાં આન્યા મેં કપડાની આરામ ખુરસી બેસવા આપી, પોતે બેઠા. મને કહે હવે મને તારાં કુટુંબીઓને ઝોળખાવ. મેં મારી સ્ત્રીને બોલાવી, મારી સ્ત્રીને પોતે નમસ્કાર કર્યાં. એ શું બણી છે વગેરે પૂછ્યું. એટલામાં નીચે રહેતા હળમનો પાંચેક વરસનો છોકરો ઉપર આવી એમના બોળામાં જઈને ઉભો. એ ગદા હતો એટલે મેં એને ત્યાંથી નીકળી જવા કહ્યું ત્યારે કહે: “ રહેવા દે એને મારા બોળામાં. કાઇસ્ટ કહે છે: “ let the child come and sit in thy lap. ” એના માથા પર પછી હાથ ફેરવ્યો.

x

x

x

વડોદરા છોડતી વખતે હું એમને ઉતારે ગયો. એમને વોળાવતી વખતે એમના યજમાન બીમલાઇએ પોતાનાં પત્નીને બૂમ પાડી ત્યારે મહિલાઈએ કહ્યું: “ એ તો અંદર સૂતાં છે અને હું એમને પ્રણામ કરીને જ બહાર નીકળ્યો છું. ” હું સમજી શક્યો કે એમને સ્ત્રીઓ તરફ અને બચ્ચાંઓ તરફ તથા કુદરત-પુષ્પો-તરફ અતિ આદર હતો.

x

x

x

ઘણે ભાગે ૧૯૧૭ કે ૧૮: વડોદરામાં પ્લેગ ચાલતો અને હું લાવનગર હતો. એ દિવસોમાં મને એમના પરિચયનો ઘણો જ લાભ થયો.

એમનો પોતાનો બેસવાનો ઝોરડો અંદર, અને દાદરાવાળો બહારનો ઝોરડો બહારથી મળવા આવનારા માટે હતો. એ ઝોરડામાં પાનસોપારી પડ્યાં જ રહે. જેટલા આવે તેટલા ઝોરડામાં બેસી પાન ખાય, અરસપરસ વાતો કરે, અને જાણે કે આટલામાં જ એમનું મિલન સમાપ્ત થતું હોય તેમ કેટલાક તો પાનના રૂચા મારી ચાલતી પકડે. પોતે તો અમુક વખતે જ બહાર આવે. પાછા અંદર જઈ વાંચતા હોય કે કામમાં હોય. આવનારાઓ પૈકી મને તો જણાયું કે મસ્તકવિ સાથે જ એઓ ખીલતા. ધરના શણગારને માટેની એમની જાણીઓ

પરથી એમની રુચિ સમગ્ર શકાય. ત્રણ ચાર છપ્પીઓ તો માત્ર પુલોનાં વાંટર, કંઠરનાં ચિત્રોની હતી અને એક ક્રિશ્ચીયન ધર્મનું Last supperનું ચિત્ર હતું. એમને એ બહુ ગમતું. હિંદી ટપનાં ચિત્રો અને સ્થાપત્ય વિષે એમને ખાસ આકર્ષણ નહિ. મારી માર્થેની વાત-ચીતમાં એમણે ખાસ કહેલું કે “હિંદુસ્થાપત્ય તો મુસલમાનોએ જ સુધારેલું.” મુગલ સ્થાપત્યને જ એ મુંદર ગણુતા. શાહજહાંન અને તાજમહેલ પર મુગલ હતા. સ્થાપત્ય વિષે એમણે એનસાયકલોપીડીઆમાંથી બોધ લીધેલો. હાલેલ બાલેલને એ માનતા નહિ. ફર્નુસનને એક રસિક લેખક તરીકે ગણુતા અને રસ્કીનને ખૂબ માનતા. મોડર્ન પેઇન્ટર્સ, એમણે વાંચેલું. રસ્કીન ‘ગોથિક આર્કટિકચર’ મધ્યકાલીન સ્થાપત્યને વખાણુનાર છે. અને એ સ્થાપત્ય આપણા સ્થાપત્યની પેઠે ધાર્મિક પ્રતીકેથી જ શણુગારેલું છે, એટલે મણિલાઈ ગોથિક આર્કટિકચરને વખાણુતા. એ વખત પર મેં “સ્થાપત્ય એટલે શું” એ નામનો એક લેખ “વીસમી સદી”માં પ્રગટ કરેલો, એ મેં એમની પાસે વાંચેલો ત્યારે એમણે તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મારી વિચારસરણીમાં કેટલીક ભૂલો બતાવી હતી. એ વખતે અમારે સ્થાપત્ય શબ્દ માટે પણ ચર્ચા થએલી. એ કહે કે “લલિતકલા માટેનું નામ પણ બહુ જ લાલિત્યવાળું હોવું જોઈએ, તમારો સ્થાપત્ય શબ્દ ઘણો જ ભારે છે.” મેં કહ્યું કે અંગ્રેજી Architecture શબ્દ પણ એટલો જ ભારે છે. છતાં આપણા સ્થાપત્ય શબ્દમાંથી એ કલાનો જે એક શુભ સ્થિતિ ભલાં રહેવાનો છે, તે જેવો બ્યક્ત થાય છે તેવો અંગ્રેજી શબ્દમાંથી નથી થતો. માટે એ જ શબ્દ ઉચિત છે. એ દલિલ એમને સારી લાગી.

x

x

x

મને એકવાર જમવા ન્હોતર્યો: તે દિવસે મારે હજમતનો વારો ન હતો. જરા જરા દાદી ઉગેલી. એમણે કહ્યું: “તે હજમત કેમ નથી કરી!” મેં કહ્યું: “આજે વારો નથી.” ત્યાં તો એમણે પોતાના પટાવાળા પૈદી એક હજમ પટાવાળાને બોલાવી ફરમાવ્યું: “લાઇની હજમત કર.” જરા આનાકાની પછી મારે એમના હુકમને તાબે થવું પડ્યું. એ પછી મને ન્હાવા કહ્યું. હું ન્હાઇને ઉઠ્યો અને કોટડીમાંથી બહાર આવ્યો ત્યાં મારે માથે પુષ્પો નાખ્યાં. હું તો ઘણોજ શરમીલો થઇ ગયો: “કાંઈ સંકેત્ય ધરવાનું કારણ નથી” મને કહ્યું. પછી મને ખૂબ આગ્રહથી જમાડ્યો.

x

x

x

એમની નીડરતા અને સચ્ચાઇનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે.

ભાવનગરના એક ઉગ્રા હોદ્દાના અમલદાર વિષે કંઇક વાત નીકળી. મને કહે: “સાલો દંભી છે દંભી. મને કહે હું શેક્સ્પીઅરનો અભ્યાસી છું: મેં એક વાક્યનો અર્થ પૂછ્યો તો એને આવડ્યો જ નહિ. મારી પાસેથી એક પુસ્તક વાંચવા લઇ ગયેલા, જ્યારે જ્યારે મળેલા ત્યારે જણાવેલું કે પુસ્તક વાંચે છે. પણ જ્યારે પુસ્તક પાછું આવ્યું ત્યારે સાલાએ પુસ્તકનાં પાનાં પણ નહિ ફાડેલાં. સાલાને એટલું પણ ભાન નહિ કે જ્યારે પોતે તે પુસ્તક વાંચે છે એમ કહેલ છે ત્યારે પાનાં તો ફાડેલાં દેખાડ્યાં. હું તો બહુ એને મોઢે જ કહું. મારાથી ખ્હીતો ફરે, પાછો મને અત્યંત ચહાવતો દંભ કરે, જ્યારે હું એને ખીતકલ ચહાતો ન હોઉં xxx મેં એને મારા ઘરમાં આવવાની ના કહેલી-છતાં મારો છોકરો ઘણો જ ખીમાર હતો ત્યારે એણે આવવાની મૃદતા કરી, એ તે દિવસે મરતો હતો, મેં

તો બારીએથી જ એને કહ્યું કે એ તો મરે છે અને તમે એને મુખેથી મરવા જ દો, તમારે ઉપર આવવાની કંઈ જરૂર નથી.”

હજી પણ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં એમને કેવોક અતુરાગ છે, એ જોવા સારૂ ખ્રીસ્તાળના બેસતા વર્ષે રહવારમાં હું એમની પાસે નૂતન વર્થોલિનંદન નિમિત્તે ગએલા. પોતે સૂતેલા જ હતા. મેં અલિનંદન કર્યું તેના જવાબમાં પોતે “ પ્રભુ તારકની સહ કીર્તિ કરો ” એ ગાયું.

એક વખત વાતોમાં મને કહે: “ આપણે હિંદુઓ તો બેવકુફ છીએ.” મેં કહ્યું: “ એમ કેમ ? ” મને કહે: “ શબ્દોની તો કિંમત જ નથી. ‘ મહાત્મા ’ શબ્દ ગમે તેને લગાડે. વિદ્યામાં મેળવેલી પ્રવીણતાથી પણ મહાત્માની ઉપાધિ આપણા લોકો મેળવે છે. ફલાણા ધણો જ વ્યભિચારી છે છતાં મહાત્મા કહેવાયો છે. એક પણ રાત એને બૈરી વિના ચાલ્યું નથી. તે જ પ્રમાણે સતી શબ્દનો પણ ગેરઉપયોગ થયો છે. “ જે મીરાંએ પોતાનો પતિ તજ્યો એને આપણે સતી કહી છે. એ મીરાંના દાખલાએ આપણા સમાજ પર ઘણી ખરાબ અસર કરી છે.” તેઓ એમ માનતા કે સ્ત્રીઓ કુંવારી રહીને જ પ્રભુપરાયણ થઈ શકે અથવા તો એને માટે પરિણિત પતિ જ એનો પ્રભુ છે. સ્ત્રીઓને માટે અતિશય આદર છતાં તેઓ સ્ત્રીને સેવક અને પુરુષને સેવ્ય માનતા, એમ મને એમની ઘણી વાતો પરથી સમજાયું છે.

હવે આવે છે અંતિમ સ્મરણ.

૧૯૨૩ નો મે માસ. હું દિલ્હીમાં. અમે રાતે વાળુ કરીને બેઠા હતા. નવ વાગ્યા હશે. ત્યાં કોઈએ કહ્યું કે ગજીભાઈ તમારા મણિસંકર રતનજી ભટ્ટ આવ્યા છે. મેં ચમકીને કહ્યું: “ હે !! સાચી વાત ! ” ત્યારે કહે: “ હા.” મેં પૂછ્યું: “ ક્યાં જીતયાં છે ? ” જવાબ મળ્યો: “ રેશન પર. સેકન્ડ ક્લાસ વેઈટિંગ રૂમમાં.” હું તે જ વખતે તૈયાર થઈને રેશન પર ગયો. ત્યાં વેઈટિંગ રૂમમાં ગયો, ત્યાં પોતે નહિ, સામાન પડેલો, વચ્ચેના ટેબલ પર ન્યૂસપેપર, બાલુમાં બીસ્તરો, એક ટૂંક, પેટીને તાળું નહિ. ટૂંક પરના નામથી જાણ્યું કે એ એમનો જ સામાન. આખા હોલમાં બીજું કોઈ નહિ, બીજા કોઈનો સામાન નહિ. વેઈટરને પૂછ્યું તો કહે: “ બહોત દેરીસે ગયા હય, હમકુ કુછ કહા નહિ હય.” દસ તો વાગવા આવ્યા. એમને મજવાની મારી આતુરતા વધવા લાગી. છેવટે પડેલાં ન્યૂસપેપર પર મોટે અક્ષરે, હું આવ્યો છું, ને તમને સવારે મારે ત્યાં લઈ જવા આવીશ એમ લખવા માંડ્યો, ત્યાં આવ્યા. બાહીરું ટૂંકું ઘોતીયું, અને માત્ર પહેરણ પહેરેલું: મને કાળા પડી ગએલા લાગ્યા, અને પહેલાં કોઈ દિવસ એવા પોષાકમાં જોએલા નહિ એટલે તુરત ઓળખી ન શક્યો. ક્યાં વડોદરામાં ડંડો લઈ સંપૂર્ણ પોષાકમાં છટાથી ફરનારાં અને ક્યાં અત્યારે અસહકારના અર્ધ ઉધાડા પોષાકમાં !! તો પણ એ પોષાકમાં જિંચા કાળા અને જડા પંખળી જેવા એ શોભતા હતાં. મને કહે: “ કોણ ગમનન.” મેં કહ્યું: “ હા. મામા ! ”

એમણે કહ્યું: “ મેં તો તારી તપાસ આગ્રા કરેલી.”

મેં કહ્યું: “ જી ના, હું તો અહિં છું. તમે મને જણાવ્યું હોત તો સાઈ. હવે મારે ત્યાં ચાલો.”

મને કહે: “ તારૂં ઘર આ હોલ કરતાં સાઈ ન હોઈ શકે. અહીં કેવો મનનો પંખો

ઉપર ફરે છે, કેવા વિજળીના દીવા છે ? ગરમીમાંથી ગયવાનાં તારે ત્યાં શાં શાં સાધનાં છે ? ” હું ચૂપ રહ્યો.

મેં કહ્યું: “ ક્યાં જવું છે ? ”

એમણે કહ્યું: “ હવે ઉતર તરફ જવું છે.”

મેં પૂછ્યું: “ અત્યાર સુધી ક્યાં હતા ? ” ત્યારે કહ્યું: “ જમનામૈયામાં.”

મેં કહ્યું: “ કહો ત્યારે હું તમારું શું કામ કરું ? ” ત્યારે કહે: “ અહીંનું લેમન પી. અહીંનું લેમન બહુ સરસ છે.” મેં કહ્યું: “ અત્યારે હવે અગીઆર વાગવા આપ્યા છે ને ક્યાં લેમન પીવું.” તો કહે: “ ખસ પી જ.” તુરત વેઇટરને ઓર્ડર આપ્યો. બે ગ્લાસ લેમન આપસ આપ્યું. પીતાં પીતાં બધી અનેક વાંતો કરી. નાતની વાંતો પર આવતાં કહ્યું: “ શેઠિ કાણુ જ બેવકુફ છે : હું તો નાતને હવે રાજીનામું આપું છું, જનોણ ફેંકી દીધી છે. સાલાઓ બીડી પુંકવાની મનાઈ કરે, અને તમાકુ ખાય ખરા, તમાકુ સૂંધે, એમ સીધી તમાકુ મોઢામાં અને નાકમાં લે, પણ હુકા દારા એનો ધુંવાડો લેવામાં પાપ ગણે; પાછા અરીણુ ખાય, બીજા વ્યસનો અને દુરાચારો કરે એનું કાંઈ નહીં, આવા સમૂહમાં તેકેમ જીવન પીતાકાંવે” આમ પ્રસ્તાવ કરી પાધરી જ એમણે હોકલી કહાડી, સાથે, વિદાયતી કેલસાની પેટીઓ મળે છે તે હતી, તેમાંથી થોડા કેલસા કાઢી હોકલી સળગાવી. અને મને કહે: “ આ હું આગ્રામાંથી શાખ્યો છું. આગ્રામાં બે બાબત કરી: એક આ, અને બીજી મારાં કાબ્યોનો એક સંગ્રહ લખી કાઢી છપાવા મોકલી પણ દીધો. x આ હોજીની શોધ કરનારને સાબાશી થતે છે. તું જો તો ખરો-જરા પી તો જો.” મેં નમ્રતાથી ના પાડી.

પછી લગલગ બારેક વાગે મેં જવાની રજા માગી ત્યારે એમણે કહ્યું: “ વળતાં તારે ત્યાં આવીશ.”

x

x

x

થોડા દહાડા પીત્યા બાદ એમના ભત્રીજા એમના ખખર કાઢવા આપ્યા; ત્યારે મેં એમને હરદાર જવા કહ્યું: એ ત્યાં જઈ આપ્યાં અને મને ખખર આપ્યા, કે “ કાકા તો કાગી કામળીવાળાની ધર્મશાળામાં રહે છે, રોજ ગંગાસ્નાન થણુ જ કલાક સુધી કરે છે, અને હમેશાં દહિને રોટલી જમે છે, અને ભગવદ્ગીતા પર પ્રવચન કરે છે, એ પ્રવચન સાંભળનારાઓ પણ એમને મળી રજા છે, અને તેમના ઉપર તેમનો ખૂબ પ્રભાવ પડે છે.

x

x

x

હું તો એમની આવવાની રાહ જોયા કરતો હતો. બે એક માસ થયા હશે. ત્યાં અમારા એક ઓળખીતાએ ઓચિંતા આવીને કહ્યું કે ગજુભાઈ, તમારા કાન્ત તો રાવલપીંડીથી દિલ્હી આવતાં લાહોર રોડને જ એકાએક મૃત્યુવશ થયા. એમની મ્હેમાની મારા ભાગ્યમાં નહિ હોય ! એમના આટલા પ્રસંગોનું સ્મરણ મને હજુ પણ એમનું સાન્નિધ્ય ભોગવાવે છે. એમનું શરીર, એમની લાચી જેવી સાંત પણ ઉતાવળા ચાલ, એમની પ્રતાપી અને મારકણી આંખો, છતાં અતિ રોદાળ હૃદય મારી સામે એવું ને એવું ખડું યાય છે અને હું મારું હું કે છંદગીભર એ મૂર્તિ ભૂલાશે નહિ.

ગજનન વિ. પાઠક

x એ જ એમનો “ પૂર્વાભાષ ”.

સંસ્મરણો :

લાવનગરના વિખ્યાત ડૉ. શિવનાથના પુત્ર સ્વ. નરહરિનાથને લીધે કાન્તનું ધી યનિયન ડીએટીંગ સોસાયટી તરફ આકર્ષણ થયેલું. એ સંસ્થાના એક વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે આશીર્વાચનનું એક કાવ્ય આપવા તેમણે માગણી કરી અને એક રાતે તેઓ પોતાની સાથે એક સંગીતર મિત્રને લઈને આવ્યા. તે મિત્રે “ જતાવું હું કંઈ રીતે આજ અહો આનંદ ” એ બાગેસરી રાગ શરૂ કર્યો. એકવાર ગાઈ રહ્યા ફરી ગાવાનું શરૂ કર્યું. અને જેમ જેમ એક એક પંક્તિ જવાતી ગઈ તેમ તેમ “ ઉતારો છુ અમ દેશે ઇશ્વર આશીર્વાદ ” એ ગાયનની એક એક પંક્તિ લખાતી ગઈ. એટલી સરલતાથી એ આખું ગાયન લખાયું કે ત્યાં સુધી એ માયન તેમના હાથમાં ન આવ્યું ત્યાં સુધી ગાયન જ લખાતું હતું એવો ખ્યાલ સુધ્ધાં તેમને આવેસો નહોતો.

એક વખત તેમની સમક્ષ નિરીશ્વરવાદની ખૂબ અસરથી ભરેલું લખાણ એક યુવક વાંચતો હતો. તે સાંભળાને તેમણે કહ્યું: “ તમે જ્યાં યુવાનો આ પ્રકારના વિચારો ધરાવો તે કુદરતી છે છતાં એમ ન હોવું નોંધવું. હું ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં હતો ત્યારે ત્યાંની લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકો વાંચી મેં ચિહ્નો કરેલાં તે ઉપરથી કાંઈ પણ નોંધ શકે કે હું તે વખતે ઇશ્વરમાં માનતો ન હતો. પણ આજે હું માનું છું. જેમ અત્યંત નહાની વસ્તુઓ નેત્રોથી નોંધ શકાતી નથી, તે માટે સૂક્ષ્મદર્શક કાચની જરૂર પડે છે તે પ્રમાણે કેવળ શુદ્ધિનાં નયનોથી ન જ દેખાય એવા વિષયો હોય છે. તે જોવાને બીજાં નેત્રોની જરૂર પડે છે. તે નેત્રો એ આર્યાદેવી નેત્રા છે.

પિતૃસંસ્કારમાં એકવાર—ની હાપર ખૂબ દીકાઓ થતી હતી તેમાંની એકીએક તેમને કાને પડી. તેમણે આવી કડક દીકા કરવાનું કારણ પૂછ્યું. જવાબ અપાયો કે જેમ સાહિત્યમાં તેમ જ સમાજમાં અગ્રણી કૃત્યો કે વ્યક્તિઓની કડકમાં કડક દીકાઓ જ થતી નોંધવું; આદર્શો જ્યારે ઉભા હોય ત્યારે દીકાઓ કડક બને, અને સાફ વિવેચન અતિસૂક્ષ્મ પણ હોવું નોંધવું. તેઓ હસ્યા અને એક વાક્ય કહીને ચાલ્યા ગયા કે “ હાઇપરક્રિટિકલ? ” યવામાં મોટો ભય એ સહેલો છે કે તેમાંથી માણસ હીપોક્રિટિકલ? યદ્ય નય છે.

ત્રણ સ્મરણો

કાન્તની કૃતિઓ ઉપરથી અને બીજા મિત્રોએ તેઓથીના કરાવેલ પરિચય ઉપરથી મારા ઉપર જે છાપ પડી છે તે આ સ્થળે હું નથી જણાવતો. અહિં તો તેઓ સાથે થયેલ સાક્ષાત્ સમાગમો અને તેના પરિણામે તે વખતે તથા પાછળથી થયેલ મારા ઉપરની અસરો બહુ જ ટુંકમાં જણાવવા ઇચ્છું છું.

હું કાન્તના સમાગમમાં ત્રણ વાર આવ્યો છું અને ત્રણ વાર ભાવનગરમાં. એમાંના એક પછી સમાગમ માટે મેં કે કાન્તથીએ પ્રયત્ન નહિ કરેલો. એ સમાગમો માત્ર કેટલાકે મધ્યવર્તી સહૃદય વિદ્યાવિલાસીઓના પ્રયત્નોના પરિણામે જ ગણાય. લગભગ તેર વર્ષ પહેલાં શ્રીધ્રમ ઋતુમાં હું પહેલપહેલો ભાવનગર ગયો ત્યારે આત્માનંદ જૈન સભામાં 'કાન્ત'ની મુલાકાત માટે એક નાનકડું મિત્રમંડલ એકઠું થયેલું. બીજી વાર અસહયોગના જમાના-ઈ. સ. ૧૯૨૧-૨૨માં સાંજે કરવા જતાં રસ્તામાં મળ્યું થયું. ત્રીજી વાર ઇ. સ. ૧૯૨૨-૨૩માં ગાંધીજીના ૧૮મી તારીખના જ્વલદિવસ નિમિત્તે ભરાયેલી સાર્વજનિક સભામાં એમ બેઠાં મળ્યા.

પહેલી વાર મળ્યા ત્યારે કાન્ત પરીક્ષક અથવા પ્રશ્નકર્તા તરીકે મારી સામે હતા. કદાચ તે વખતે મિત્રોએ ઉપસ્થિત કરેલા એ સમાગમનો હેતુ જ હું ન જાણું તેવી રીતે કાન્ત મારફત મારી પરીક્ષા કરવાનો હોય એવી સાચી કે ખોટી છાપ મારા મન ઉપર પાછળથી પડેલી. મને તેમ હો, પણ તે વખતના પરીક્ષક કાન્ત સામે હું કાશીવાસી પંડિતની જેમ પરીક્ષ્ય સ્થાન લઈ આદરપૂર્વક બેઠેલો હતો. કાન્તે મળતાં વેત જ મને 'પ્રામાણ્ય' વિશે શાસ્ત્રીય પ્રશ્નો કર્યાં, જેનું કાંઈક વિસ્તૃત વર્ણન કાન્તમાલા નામના પુસ્તકમાં આપ્યું છે.

બીજી વાર અગાધુપણે રસ્તે ચાલ્યા જતાં કોઈ મિત્ર ધ્યાન ખેંચવાથી કાન્તે મને ઉભો રાખ્યો અને કુશલ પ્રશ્ન બાદ થોડા વાક્યોમાં ફરી મળવાની ઇચ્છા જણાવી છુટા પડ્યા. ત્રીજીવાર એક સાર્વજનિક સભામાં મને વ્યાખ્યાન આપવા બોલાવ્યો. બોલાવવામાં કાન્તનો જ હોય હતો કારણ તેઓ તે પ્રવૃત્તિના મંત્રી હતા એમ મને પાછળથી માલૂમ પડ્યું.

પ્રથમ સમાગમ વખતે કાન્તનો પરીક્ષક રૂપે કડક છતાં સ્નેહાળુ સ્વભાવ હોય એવું મને લાગે થયું. પણ કદી નહિ સાંભળેલા અને નહિ વાંચેલા એ કાન્તના બહુશ્રુતપણા વિશે અને જાણ મનન વિશે મારા મનમાં આદર ઉભરાયો. મને થયું કે વ્યાપારપ્રધાન અને ઇચ્છેપ્રધાન ગૂજરાતમાં પણ શાસ્ત્રની વિવિધ શાખાઓનું જડું પરિશીલન કરનાર કોઈકોઈ મસ્ત ક્યાંક ક્યાંક ખૂણેબેચેરે પડ્યા છે ખરા. કાન્તમાં બહુશ્રુતપણું અને ગંભીર મનન ઉપરાંત છતાંસા તેમ જ પરીક્ષક દષ્ટિ હતાં એ મને પ્રથમ સમાગમને પરિણામે ક્રમે ક્રમે વધારે સ્પષ્ટ થયું.

બીજા સમાગમને પરિણામે મને એમ લાગે થયું કે આ કોઈ મનનશીલ અવજાગરો છે. વાંતે કરતાં અને બોલતાં પણ તેમનું ચિંતનશીલત્વ સામા ઉપર અસર પાડે છે એ મને વધારે સ્પષ્ટ થયું. ત્રીજીવાર મારે સુખ્ય વક્તા રૂપે ધર્મ અને વ્યવહારના સંબંધ વિશે બોલવાનું હતું. સંભાષિત એક મુંદર સ્વભાવી વિદ્વાન મૌલવી હતા. સભાના ઉપસંહારમાં મંત્રી તરીકે કાન્તે જ્યારે બોલવા ઉભા થયા ત્યારે તેઓના પૂરી પ્રાંચ મિનિટ પણ નહિ એવા

ટુંકામાં ટુંકા ભાષણ વખતે હું ખરેખર સમાધિનિમગ્ન થઇ ગયો. એક પણ વાક્ય વધારે કે ઓછું નહિ. ભાષામાં અને વિચારમાં જરૂરે અસંખ્યતા નહિ. કથનનો એક પણ અંશ અપ્રસ્તુત કે અરચિત્ત નહિ. હિચ્ચાર કે ધ્વનિમાં કૃત્રિમતા નહિ, ભૂતિ કે સંપ્રદાયનો મિથ્યા મોહ નહિ. સત્ય કથનમાં સંકોચ કે ભય નહિ. આ તેઓની વિશેષતા અને તે વખતે અને પાછળનાં સ્મરણોથી ક્રમેક્રમે વધારે સ્પષ્ટ થઈ અને મને એમ પણ લાગે છે કે મેં જેટલા ગૂંજરાતી વક્તાઓને સાંભળ્યા છે તેમાં કાન્તજી સ્થાન કાંઈક નિરાશું જ છે.

આ બધા ઉપરાંત હોદ્દા બે સમાગમોએ મારા ઉપર જે વધારે જીટી છાપ પાડી તે તેઓની રાષ્ટ્રીયતા વિશેની. જો કે તેઓ હતા કવિ, લેખક, મનનશીલ સાહિત્યસેવી અને પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિ પારના તત્ત્વના ગવેષક, છતાં તેઓમાં શુભચિંતા, સમયચિંતા અને નમ્રતા વિશ્વલક્ષુ રીતે એકત્ર મળેલાં હતાં. તેઓ ગાંધીજીની અહિંસાશોધણા અને રાષ્ટ્રસંદેશમાં વિચાર-પૂર્વક મુગ્ધ થએલા એમ મને સ્પષ્ટ જણાયું. ખાટી તેઓને મન કિનખાખ, અવગત કે ઝીકથી પણ વધારે પ્રાણપ્રદ તેમ જ મહત્ત્વની વસ્તુ હતી એ એક જ વાત તેઓની સમયચિંતા સમજવા મારે બસ છે.

પંડિત મુખસાલજી

સંસ્મરણો

સ્વ. મણિસંકર રત્નજી લદ્દને અમારે આખું મિત્રમેડળ તેમના પુત્રો સહિતના સહવાસને લીધે બાપુજીના ગૌરવભર્યા સંબોધનથી બોલાવતું હતું.

બાપુજી સાથે મ્હારે પ્રથમ પરિચય અને સહવાસ થયો ત્યારે મ્હારી ઉંમર ઘણી ન્હાની હતી. હું તેમની તદ્દન નજીક રહેતો એથી કરીને તેમનાં છેલ્લાં વરસોમાં તેમના સહવાસમાં મ્હેં ઘણા ક્ષણો ગાળ્યા છે અને તે અત્યારે મ્હને મ્હારા જીવનના સૌથી મૂલ્યવાન ક્ષણો લાગે છે. અમારા સમયનો મ્હોલો ભાગ પુસ્તકોની ચર્ચામાં વ્યતીત થતો અને સહવાસની શરૂઆત પણ પુસ્તકથી જ થયેલી. હું અંગ્રેજ ચોથા ધોરણમાં ભણતો હતો ત્યારે તેમણે મ્હને હેન્સ ક્રિશ્ચિયન એન્ડરસનની “ફેરી ટેઇલ્સ” વાંચવાની ભલામણ કરી હતી. આ તેમનાં પ્રિય પુસ્તકોમાંનું એક હતું અને ઘણીવાર ન્હાનાં બાલકોને વાર્તા કહેવાને બદલે તેઓ એ પુસ્તક લઈને ભેસતા અને જાહેર ગુજરાતી જ વાંચતા હોય તે પ્રમાણે એન્ડરસનની ધણીકે વાર્તાઓ બોલી જતા.

પણ તેમના વ્યક્તિત્વની અને તેમની વિશિષ્ટતાની મ્હારા ઉપર છાપ પડી રહેલી હોય તેવી અસર તો મ્હારા જ્યેષ્ઠ બાપુના અવસાન કાલે થયેલી. એ અતિ ખેદકારક બનાવ પછી અમારે ઘેર અનેક મ્હોટા-વધે અને પટ્ટીએ મ્હોટા માણસો આવતા. પણ

વિવેકપુરસ્સરનાં સાંતન, વ્યાવહારિક સખ્દો એ સિવાય દિવાસો મેળવી શકાય એવી મુશ્કાત કોઇની નહોતી. મ્હારા સ્વ. લાઇ તેમના પ્રિય શિષ્ય હતા. એટલે એકવાર તે પ્રસંગે બાપુજી અમારે ત્યાં આવ્યા. એકાન્ત શોધવા માટે એઓ ખાસ કરીને રાતના મોટીથી આવેલા. થોડીવાર સુધી કોઇ જ કાંઇ બોલ્યું નહીં. પછી તેમણે કહ્યું કે તમે મનુભાઈને મુમાવ્યા છે એમ માનશો નહીં; મનુભાઈ હજી આપણી સાથે જ છે. ત્હમે જે કાંઇ ગંભીરતા કે મંજાતા હો તો મ્હને જરૂર કહેશો. પછી થોડીવાર મૌન રાખી તેમણે એક રૂ. ૧૦૦ ની નોટ કાઢીને અમને આપવા માંડી. આ ન્હાની મુશ્કાતથી અમને જે બાક જે સાંતન જે સાન્નિત મળ્યાં તે મ્હોટા મ્હોટાઓનાં બાપણેથી કે તેમના વિવેકાચારોથી મળ્યાં નહોતાં. પ્રસંગ ન્હાનો છે પણ તે, જેને અમે અત્યંત માનથી જોઈએ, છીએ, તેની મહત્તા દર્શાવે છે.

બીજો એટલો જ વિરલ પ્રસંગ તેમનાં પ્રિય પુત્રી સ્વ. હૃદયબહેનનાં અવસાન કાલે બનેલો. સૌ હૃદય બહેન માત્ર એ રાત લાવનગરમાં ગાળી શકેલાં; પણ તેઓ ટ્રેનમાંથી ઉતરી ત્યારે જ તે ધણું જીવશે નહીં એમ અમને તો લાગ્યું જ હતું. આવ્યાં ત્યારે દરદની વેદના તેમનાથી સહન નહોતી થતી એટલે એ ધણું અસ્વસ્થ હતા. પણ બાપુજીએ તેમની સારવાર પોતાના હાથમાં લીધી ત્યારપછીથી તે છેક તેમના અવસાન સુધી તેઓ પીડાતાં હતાં છતાં ખૂબ શાન્ત બની ગયાં હતાં. અવસાન તરતનું થયું હોય અને જનારની ગેરહાજરી ધરના ખૂણેખૂણામાં દેખાતી હોય એ દશા ધણી વિષમ છે. એવે કાલે હું હાજર હતો. એકાદ તેમની સાતિના ગૃહસ્થ ખરખરે આવ્યા તેમને બાપુજીએ તરત જ વિદાય કરી દીધા. પણ ત્યારપછી તેમનું કેમળ હૃદય વધારે સહન કરી ન શક્યું. તેમણે કહ્યું: “ખરેખર મ્હેં એ દીકરીને ‘હૃદય’ નામ આપ્યું હતું અને તે મ્હાં હૃદય જ હતી. એ ગઇ તેની સાથે મ્હાં હૃદય જ લઇ ગયેલ છે.” અને તે પછી તેઓ ન્હાનાં બાલકની જેમ રડ્યા. મ્હેં તેમને ધણું દુઃખદ પ્રસંગોમાં જોયા છે પણ આ પ્રમાણે રડતા મ્હેં પ્રથમ જ જોયેલા.

પણ તેમનું હૃદય જ નહીં, તેમનું આખું જીવન ન્હાના બાલકના જેવું સુકુમારતાના લાવાથી ભરેલું હતું અને છેક સુધી તેવું જ રહેલું; અને તેમણે ‘વસન્તવિનય’ કે એવાં આપ્રતિમ કાવ્યો ન લખ્યાં હોત તોપણ એમના સ્વભાવની આ વિશદાણુતાને લીધે હું તેમને મ્હોટા કવિ ગણ્યા જ કરત; એટલી બધી વિરલ એ એમની શક્તિ મને લાગે છે.

એક વાર અમે તેમની સાથે જોડીયાર ગયેલા. હું ‘જયા જયન્તની’ એક મઝક ગાતો તે ઉપરથી તેમણે “શરદ પૂનમની રત્નીયાગી સદા મને માંભરે આપણી રાત સખી” એ મનોહર ગીત શરદપૂનમની રાતે એ વાગે જોડીયારમાં લખીને મ્હારી પાસે ગવરાવ્યું હતું. અમારી સાથે મિત્રમેઝળ બહોળું અને રસિક હતું. શ્રી મગનલાલ કોઠારી લાવનગરના આગ્રણી ગાનાર, યુવાન વયે થોડાં જ સુંદર કાવ્યો લખી વિદેહ યનાર જૂતાચંદના કવિ ગિરધર, સંગીતના કાનરસિયા શેઠ ગિરધર વ્હોરા અને મ્હારા મિત્ર જયંતકુમાર એટલા સાથે હતા. બાપુજીને ખાવા ખવરાવવાનો ધણો જ શોખ હતો અને ખૂબ સુંદર ભોજનની બધી તૈયારીઓ લાવનગરથી સાથે લીધેલી. રાતના ભોજન પછી આશરે અગીયાર બાર વાગે અમે સડું ધરામાં ન્હાવા પડ્યા. તે વખતે બાપુજી લાવનગરથી મુમ્બરનો વધારે પડેલ પારેલો કાચનો દુકડો સાથે લેતા આવ્યા હતા. અને પાણીમાં તદ્દન ચત્તા તરવાની મુરોક્ક

કલા જે તેમને સાધ્ય હતી તે રીતે તરતાં તરતાં તેમણે કેટલાય વખત મુધી એ પદ્ધતિમાંથી ચન્દને જોયા જ કરેલો. અને ખોડીવારની આસપાસની ટેકરીઓ જોઈને તેઓ શેલીનું Lines written among the Euganean Hills નામનું મોટું કાવ્ય આપું જોવા ગયેલા. આવા અનેક અનુભવો મળે ચયેલા. કુદરતનાં વિરલ દૃશ્યો જોતાં તેમને તેમનાં પ્રિય કાવ્યો યાદ આવ્યા વિના રહેતાં જ નહીં. અને તેઓ આ રીતે જે કાવ્યો જોડતા તેમાંના મોટા ભાગ વર્ડઝવર્થનાં કાવ્યોનો હતો. એ કવિ તરફ તેમનો ઘણો પક્ષપાત હતો.

આવા ઘણા અનુભવો ઉપરથી મેં જોયેલું કે તેમની સ્મરણશક્તિ ઘણી જ ઉત્તમ હતી. અને એક વાર એક ભાષણની અંદર કાઉપરના Taskમાંથી કેટલીક પંક્તિઓ જોયા પછી તેમણે કહેલું કે ચાળાના અભ્યાસ વખતે વાંચેલી કીટીઓ ત્યાર પછી છેક તે દિવસે જ યાદ કરવાનો પ્રસંગ આવેલો.

હું જેટલો વખત ભાવનગર રહેતો તેટલા વખત મુધી મ્હાફે એક કર્તવ્ય આપુછ માટે લાયબ્રેરીમાંથી પુસ્તકો શોધી લાવવાનું હતું. અને એ વ્યવસાયને અંગે તેમના કેટલાક અભિપ્રાયો મળે જાણુવા મળતા. આપુછની હાસ્યની શક્તિ બહુ સરસ હતી અને તેમની રમૂજોનાં ગણતાં પાર ન આવે તેટલાં દૃષ્ટાંતો છે. પણ હાસ્યરસ માટે તેમનો મંત મેં જાણેલો. તેમને જેરામ કે. જેરામ અને એવાના હાસ્યલેખો ગમતા નહીં. તેઓ કહેતા કે હીકન્સ ભલે જૂનો ને જાણીતો ચયેલ હોય પણ હાસ્યરસ તો તેનો જ સુન્દર છે. આધુનિક ગ્રંથકારોમાં હાસ્યની સુન્દર શક્તિ હાર્ડીમાં દેખાય છે. હાર્ડીનો હાસ્યરસ તો તેમને જેટલો પસંદ હતો કે તેમણે અર્દીના એક હાસ્યરસ માણસને 'પુઅર ગ્રાસ' નું અભિધાન આપેલું. 'ફાર ક્રોમ ધ મેડિંગ કાઉડ'માંનો પુઅર ગ્રાસ અને 'અંડર ધ ગ્રીન્વૂડ ટ્રી'માંનો ટોમસ લીફ એ બે પાત્રોને તેઓ વારંવાર યાદ કરતા અને જ્યારે જ્યારે યાદ કરતા ત્યારે ત્યારે તેઓ ખૂબ હસતા.

તેમનું સ્થાયી વલણ classical ગ્રંથકારો તરફ વધારે હતું. અને અંગ્રેજ ગ્રંથકારો કરતાં યૂરોપીયન ગ્રંથકારો વાંચવાની તેઓ દંભેશમાં આગ્રહપૂર્વક લગામણ કરતા. રશીયન લેખકો તેમને ખૂબ પસંદ હતા. તેમના પ્રિય ગ્રંથકારોમાંથી મ્હં રા. ડોન્સીનાં તેમને ખૂબ વખાણ કરતા જોયા છે. ડી. હૉલ કેન તેમનો માનીતો લેખક નહીં છતાં 'માસ્ટર ઓફ મેન' વાંચીને તેમણે કહેલું કે ટોલસ્ટોયનાં 'રીસરેક્શન'નો અને એ પુસ્તકનો મુર્દો એક જ છતાં 'રીસરેક્શન' કરતાં 'માસ્ટર ઓફ મેન'નું વિધાન વધારે ધ્વજવાયોગ્ય અને સાફ હતું.

વાઈલ્ડનું 'પિક્ચર ઓફ ડોરીયન ગ્રે' તેમણે વાંચીને ફેંટી દીધું હતું. અને તેના ખુલાસામાં તેમણે કહ્યું હતું કે જેમ કોઈક વિષયી જાળા તરફ માણસ પ્રથમ તો મોહિત થાય છે પણ નિકટ પરિચય થતાં તેને ધૂણા ઉપજે છે કારણ કે એવી સ્ત્રીમાં આત્મા હોતો નથી; તે જ પ્રમાણે વાઈલ્ડનનાં પુસ્તકો યોડીવાર આકર્ષણ કરી શકે છતાં તે આત્મા વિહીન હોઈ શાશ્વત આનંદ આપી શકે નહીં.

એ મ્હારા અનુભવમાંનાં કેટલાંક લાક્ષણિક સંસ્મરણો છે. મ્હારે મન એ અમૂલ્ય છે. એ બધાં સંસ્મરણોની મ્હારા આખા જીવન ઉપર જે પ્રગળ અસર થયેલી છે તે આ જન્મે તો જુલાય તેવી છે જ નહીં.

મણિભાઈનાં સંસ્મરણો

[સર પ્રભાસંકર પટણીએ લખાવેલાં]

સદગત મણિભાઈએ પહેલાં ચાર ધોરણોનો અભ્યાસ મોરબીમાં પોપટ ગોવિંદરામને ઘેર રૂઢી કરેલો ત્યાં મને તેમનો પહેલો પરિચય થયો. તે પછી રાજકોટમાં તેઓ ભણતા ત્યારે પણ એક જ હાઈસ્કૂલમાં ભેગા હતા. અગે જન્મે એક જ ધોરણમાં નહિ પણ હું તેમની કંઈક આગળ હમરા એમ સ્મરણુ છે.

આ વખતના સ્મરણો ખડુ સ્પષ્ટ નથી. પણ એટલું યાદ છે કે રાજકોટમાં મણિભાઈ હાથે રાંધતા. તે સમયે પણ કવિતાઓ કરતા. એમની એક વિચિત્ર ટેવ પણ યાદ છે. તેઓ ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે જાંઘી જઈ શકતા. એમાં એમાં પણ જાંઘી જતા. સ્વભાવમાં તે વખતે પણ વેગ ધણો હતો એમ અત્યારે સમજાય છે.

તે પછી ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં અમે એ વરસ સાથે રહેલા. તે વખતે બોર્ડિંગમાં અમે ત્રણ પ્રશ્નોસ હતા: હું, મણિભાઈ, અને મોરબીના દરીયાસ ઝીણાભાઈ-અને ત્રણેય સાથે જુદું રાંધી ખાતા. મને રાંધતાં ન આવડે-એક વાર તો ચોમાસામાં માડો થવાથી ગીડાઈને મેં ચૂસો ખોદી નાંખેલો-એટલે રાંધવાનું મણિભાઈ અને દરીયાસ કરતા. મણિભાઈને રાંધતાં સરસ આવડતું.

હું મેડિકલ કૉલેજમાં ભણતો અને મણિભાઈ એડિટ-રટન કૉલેજમાં ભણતા. જ્યેના રોયે જુદા એટલે તેમના અભ્યાસ વિશે હું ખાસ જાણતો નહિ. પણ સામાન્ય રીતે ભોરાઓમાં જે આગમ રહેલી છે તે મને તેમનામાં પણ જણાતી. વાંચવામાં કે અભ્યાસ સ્વરૂપમાં તેઓ નિયમિત નહોતા. પણ જ્યારે શક્તિમાં વેગ આવે ત્યારે ઘણું વાંચી નાખતા. વાંચવામાં ઘણું ઉતાવળું વાંચતા અને લાઝ લીટીથી પુસ્તકમાં નિસાની કરતા એમ યાદ છે. મનું સરીર સ્વાભાવિક રીતે સાફ હતું પણ તેઓ કદી કસરત કરતા નહિ તેમ રમતોમાં પણ ભગતા નહિ.

અહીં પણ તેઓ કવિતાઓ કરતા. સ્વભાવ ધણો જ હાસ્યપ્રધાન અને વેગવાળો: તકની સાથે ઘડીમાં લટી પડે એવો, પણ લટી લીધા પછી તેનું ઝેર મનમાં ન રહે. એવો સરસ પણ ખરો. એક વાર અમારે જ્યેને બોર્ડિંગના કોઠારી સાથે લડાઈ થઈ હતી તે યાદ છે.

મારી તબીબત જગડવાથી હું અભ્યાસ પડ્યો ચૂકી બોર્ડિંગ છોડી ગયો. ત્યારથી આ સંબંધ અંધ થયો. વચમાં તેઓ વડોદરા કક્ષાભુવનમાં હતા ત્યારે એકાદ દિવસ તેમની સાથે મળવા હું તેમને ઘેર હિરેલો. પણ ત્યાં અગે જન્મે લડી પડેલા અને એ લડાઈ એની ખબત હતી કે તે પછી દસેક વરસ અમારી વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચુલ્હાં નહોતો રલો અને તબ્બે અમારે ઓળખાણુ જ ન હોય એમ યાદેલું.

તે પછી અમારે પત્રથી ઓચિંતો સંબંધ સર થયો. તે પત્રની નારીખ મને યાદ છે. તરણ કે કોઇ અકસ્માનથી અગે જન્મે એક જ નારીખે એકબીજાને કાનગો લખ્યા હતા.

મેં લાવનગરથી તા. ૨૬ મી એપ્રિલે તેમના પર વડોદરા કાગળ લખ્યો કે લાવનગરમાં એન્જીકેશનના ઈન્સ્ટ્રુક્ટરની જગા ખાલી છે અને તે જ દિવસે તેમણે મુંબઈથી નોકરીની ખાખત મારા પર પત્ર લખ્યો. તે વખતે તેઓ વડોદરાથી કંટાળેલા હતા.

તે પછી તેઓ ડિરેક્ટર ઍન્ડ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રુકશનની જગાએ લાવનગર આવ્યા. આવ્યા ત્યારે ક્રિશ્ન ધર્મ તરફ વળણુ હતું ખરૂં પણ આવ્યા પછી વેગ વધ્યો. ક્રિશ્ન ધર્મ વિશે વાતો કરવા તેઓ લાવનગરના એક વખતના ઍંડમિનિસ્ટ્રેટર પર્સિવલ સાહેબ જે તે વખતે સ્ટેટના મેમાન હતા તેને મળવા જતા. ઇ.સ. ૧૯૦૦ના વરસમાં તેમણે જાહેર રીતે ક્રિશ્ન ધર્મ સ્વીકાર્યો. ધાર્મિક વૃત્તિવાળા મહારાજ સાહેબને કાને આ વાત આવી અને તે તેમને રૂચું નહિ. હું તે વખતે મહારાજ સાહેબનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતો. મહારાજ વારંવાર આ વિશે વાત કરતા. તેથી મેં મણિલાલને ચિટ્ઠી મોકલી કે ક્રિશ્ન ધર્મ અને આ કેળવણી ખાતાની નોકરી બન્ને સાથે રહી શકશે નહિ. મણિલાલએ જવાબમાં તરત જ રાજીનામું મોકલી આપ્યું. ઘણું સમજાવ્યા છતાં તે તેમણે પાછું ખેંચી લીધું નહિ. આ પ્રસંગ પછી જ તેમને મહારાજ સાહેબને વારંવાર મળવાનું થયું. અને તેથી મહારાજના મન પર પણ મણિલાલની શક્તિ નિખાલસતા શુદ્ધ હૃદયની ઘણી સારી છાપ પડી. મહારાજ અને મણિલાલના બીજા સ્નેહી તથા હિતસ્વીઓને એમ જ લાગ્યું કે તેમને નોકરી છોડી જવા દેવા એ જ તે વખતને માટે યોગ્ય હતું.

મણિલાલ તે પછી ઘણી જ મુશ્કેલીઓમાં આવી પડ્યા. મને મળ્યા. તેમના મનનો વેગ તે વખતે કંઇક ઘટ્યો હતો એમ મને લાગ્યું. મહારાજ સાહેબ સમજશે માટે તેમને મળીને ખુલાસો કરવા મેં મણિલાલને આગ્રહ કર્યો. તેઓ મળ્યા અને ફરી નોકરીમાં રહ્યા. મહારાજ સાહેબને આ મુશ્કાલેટોમાં મણિલાલ માટે ઘણી સારી છાપ પડી અને સારો સંબંધ બંધાયો જે અંત સુધી એવો ને એવો રહ્યો.

તે પછી લાવનગરની લાંબી નોકરી દરમિયાન મણિલાલ મારે ત્યાં ઘણીવાર આવતા. તેમને છાશ પીવાનો શોખ હતો અને મારે ત્યાં આવી ઘણીવાર છાશ પીતા.

મહારાજ સાહેબના અવસાન પછી ઍંડમિનિસ્ટ્રેશનમાં તે કાઉન્સિલના પ્રેસીડેન્ટના એક સેક્રેટરી તરીકે વાર્ષિક રીપોર્ટ લખવાનું અને બીજી સાક્ષરને યોગ્ય લખાણોનું કામ કરતા.

અમલદાર તરીકે મને તેઓ કંઇક અતડા જણાતા. પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવવામાં તેઓ ઘણા જ નિડર હતા છતાં કંઇક શરમથી જાણે સંકોચાતા હોય એમ મને જણાતું. પોતાના સમાન હોદ્દાના અમલદારોમાં હળતા મળતા મેં તેમને જોયા નથી. ટાળામાં અતડા પડી જતા. પણ તાબાના માણસો સાથે વણા માથાળુ હતા અને ખાસ મિત્રોની મંડળીમાં તો તેઓ ખુબ જ મળતાવડા હતા.

એક રીતે મનભેદની અસહિષ્ણુતા તેમનામાં હતી. પોતાથી વિરુદ્ધનો અભિપ્રાય તેઓ સહન કરી શકતા નહિ.

તેમનો સ્વભાવ મને અત્યંત વેગીયો જણાયો હતો. જે વૃત્તિમાં આવે તેના વેગમાં તે તણાય અને તેને સંયમમાં રાખી શકે નહિ. સામાન્ય રીતે શિયાળામાં તેમનું મન વધારે વેગવાળું થતું. ગુસ્સે થાય ત્યારે ઉન્માદ જેવું લાગે અને પીંગલે ત્યારે ખાલકની સરલતાથી

પાંગળે. એ સ્વભાવ નાનપણથી હતો અને છંદ મુધી વધતો ગયો. તેમને રાજપરચમાં રાખવાનું એક દારણ આ પણ હતું.

ઈશ્વરે તેમને અનેક બક્ષિસો આપેલી હતી. તેમની વિદ્વતા પ્રખ્યાતશાળી હતી. છતાં જે વાતાવરણમાં તેમને કામ કરવાનું હતું તે તેમની શક્તિઓને પ્રતિકૂળ હતું. મહારાજનો સમાગમ, પરિચય અને તેમની કૃપા પણ કાવ્ય દિવસુથી તત્ત્વચિંતનને અનુકૂળ તો ન જ ગણાય.

ચોડાં સંસ્મરણો

મને પણ પાંચ ૭ દિવસ મહિલાઓની મહેમાનગતિનો લાલ મળેલો છે. એ એક જ પ્રસંગથી મારા પર તેમને વિશે જે છાપ પડી તેને અહીં નોંધવા પ્રયત્ન કરું છું.

મહેમાનગતિથી શરૂ કરું તો પહેલાં જન્મવાની વાત કરું તો ખોટું નહિ. એમને ભયેં ભાણે જન્મવાનો શોખ હતો. અથાણાનો પણ શોખ હતો. એક વાર જન્મતાં જન્મતાં પોતાના કાંસેજના દિવસોમાં વાદ રાખેલી વર્ડનવર્ધની ચાળાસ સાદ લીડીઓ બોલી ગયા હતા. હું તરતનો ટ્રેન્યુએટ હતો તેથી કદાચ મને જોઈને બોલ્યા હશે. તેમની સ્મરણ-શક્તિ તીવ્ર હતી.

પણ પાછળથી એમના મન્યનમાં તથા છવનમાં કેટલાંક દુઃખો ખમ્યા જાદ, મેં એમને જોયા ત્યારે, એમનું વિરાગ વાચન ચાલુ હતું છતાં કોઈ પણ પુસ્તક પૂરું કર્યો પછી, એમના ચિત્તે જે એક વિગ્રામસ્થાન શોધી કાઢ્યું હતું ત્યાં જઈ એ વસતા હોય એમ લાગતું. આથી જ કદાચ સાધારણ રીતે એ ચોડાજોડા હતા, અને ત્યારે કોઈ વાર કંઈ બોલતા ત્યારે આપણને એમ લાગ્યા વગર નહોતું રહેતું, કે સાધારણ માણસની દુનિયાથી કોઈ છુટી જ દુનિયામાં એ વસે છે.

એમની સૃષ્ટિમાંનું એકલવાયાપણું એમને સાલતું. રાતે ઉઘમાં એમને નિશ્વાસ નાંખવાની ટેવ હતી; અને જગી જતા તો બહાર પોતાના ઘરમાં જે અગાસીનો કકડો છે, ત્યાં જઈ આખા આકાશમાં દૃષ્ટિ નાંખી પાછા આવતા.

એમને કૃલ અત્યંત વડાલાં હતાં. પણ કુદરત તરફનો એમનો શોખ મનુષ્ય તરફની ધતરાહના પરિણામરૂપ નહોતો. કુદરતનાં વૈવિધ્યને એ જોતા ત્યારે તેની વિચિત્ર તરફ એમની દૃષ્ટિ ઓછી જ જતી. કુદરતમાંથી વિગતો વીણી વીણીને જોવા કરતાં, એના કોઈ પ્રધાન અંગ તરફ લક્ષ આપી, પોતે પોતાના મન્યનનું નિરાકરણ જોડાણથી કર્યું હતું તેટલે જીરેથી, એ અંગને નીલાળા એને પોતાનું કરી લેતા.

આથી એમની દૃષ્ટિમાં કોઈ વાર પક્ષપાત લાગતો, કોઈ વાર અન્યાય લાગતો. બધાં જાડનાં નામોની એમને ખજર નહોતી, અને કદરૂપો જાગતા જાડ તરફ એમનું દુર્લેખ જ

રહેતું. પણ આપણા આ સ્થાવર વિશ્વની ચીજો કરતાં પાણી તરફ એમને ભારે પક્ષપાત હતો. એક વખત તો રા. કરુણાસંકરભાઈ કહે છે કે સ્વ. કાન્ત નહાવા ગયા હતા ત્યાંથી સવારના ચાર વાગ્યે ખાજા ર્યો.

આપણી માતા પૃથ્વીથી જલ કોઈ પરાણું જ તત્ત્વ છે; અને એક જીવન તત્ત્વ તરીકે એનો સ્વીકાર કરીને તેઓ નહાવા પડતા. આથી બીજાએને ત્યાં ભય લાગે ત્યાં પણ એ નહાતા. એમની પ્રચંડ કાયા કોઈને પણ પૌરુષથી ભરેલી લાગે જ; અને હાલના કુદ, ક્ષણોપજીવી, સાહિત્યકારો કે સાંદર્યોપાસકોથી તેઓ એકદમ નિરાળા પડતા. ખરી વસ્તુસ્થિતિનું ગિલકુલ ભાન ન હોય, અને કોઈ માણસ જંગમહાદુર થાય, અને જીવન ખોઈ બેસે એને આપણે અવિચારી કહીએ. પણ વસ્તુતઃ એમ છે કે ખરી વસ્તુસ્થિતિ શી છે, એની અજમાયશ ન કરીએ ત્યાં મુઘી એ વસ્તુસ્થિતિનું ખરું ભાન પણ મનુષ્યને થાય નહિ. આવી જ નિર્ભયતાથી અનન્યા નીરમાં એ ઝંપલાવતા.

એમની બોલવાની છટા, એમના મઘનું સમતોલપણું, ભાવાનું ગૌરવ અને ડોલન, એમની ચાલવાની દખ, અને એમની તરવાની રીત, એ બધામાં આપણને એક જ પુરુષનું ભાન થતું. આ દષ્ટિએ બેતાં એ પોતાનું ભાન ભાગ્યે જ ભૂલતા. આપણા આધુનિક જીવનમાં ગોટાળો વધી ગયો છે. ગોટાળાથી વ્યભિચાર વધે છે, અને સરલતા નાશ પામે છે. સ્વ. કાન્તમાં સ્વભાવથી જ અત્યંત સરલતા હતી. એટલે કે જે આદર્ય પોતાની સમક્ષ રાખી જીવન ગાળવાનો એમણે પહેલેથી નિશ્ચય કરેલો, તેને કદી દષ્ટિથી દૂર થવા નહિ દેતા. એ નિશ્ચય બી. એ. ની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી તરત જ એમણે કરેલો. મેં એમને ત્યાં થોડા દિવસો ગાળ્યા હતા, તે દરમિયાન એમણે જર્મન કવિ ગેઈટેનું ‘દાક્ટર’ મને વાંચવા આપ્યું હતું. તે બેટનું પુસ્તક હતું એમ લાગે છે, કારણ તેના પહેલા જ કોરા પૃષ્ઠ fly leaf પર એમના એક મિત્રનો કાગળ હતો. તેમાંથી એટલું સ્પષ્ટ થતું હતું કે એમણે સાહિત્ય અને ખાસ કરીને કવિતાની સેવામાં પોતાના જીવનને અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, કારણ એમના મિત્રે એમ ‘લખેલું—સજ્જો મને યાદ નથી. “ I cannot decide as you have done, but should like to tarry on the outskirts of your domain for a little while—”

હું તેમને ત્યાં પાંચ છ દિવસ રહ્યાં તે દરમિયાન હંગેરીયન લેખક મૉરસ થોડાઈનું The yellow rose, અને The Eyes like the Sea વંચાવેલાં. એ-સાધકલો-પીડીઆ એમણે એ વખતે ખરીદેલી, અને Poetry પરનો નિબંધ પણ મને વંચાવેલો. સંગીત એમને પ્રિય હતું. એ વખતે સંગીત તરફ મને ખાસ પ્રીતિ નહોતી, ગાવાથી આપણા મનમાં નળળાઈ ધર કરી બેસે છે એવી મારી માન્યતા બોધને તેઓ થોડી ચર્ચામાં ઉતરેલા. પણ ચર્ચા કરવી એ ખાસ એમને પ્રિય નહોતું. જર્મન ફિલસૂફ નીચને મેં પૂરે-પૂરો વાંચ્યો હતો, તે તેઓ જાણતા હતા, અને એથી જ-એક પુસ્તક મને વાંચવા આપતાં તેઓ બોલ્યા હતા કે-“ પણ નિશના અભ્યાસીને આ સ્વચ્છે ખરું કે ? ” મેં કહ્યું: “ એ તો લુની વાત છે—A man grows. ”

. લાવનગર નજીક ખોડીચાર માતાનું સ્થાન છે, ત્યાં એક પાણીનું તરણું છે, અને એ

ઝરણના પ્રવાહમાં એ જગ્યાએ એટલો ઊંડો ધરો પડ્યો છે કે કોઈ એનો તાગ લાવી શકતું નથી. સ્વ. કાન્ત, એમના પુત્ર ચિ. જયન્ત, એક બે બીજા ભાઈ, તથા હું એટલા ત્યાં ગયેલા. બપોરે ત્યાં એટલું ન્હાએલા કે અમારી ચામડી તડકા ને પાણીની વિરોધી અસરથી કાળા થઈ ગઈ. સ્વ. કાન્ત ત્યાં ન્હાઈને વાડીમાં ગયા, અને અમે બહાર ફરવા ગયા. અમે પાછા ફર્યા ત્યારે એમની-‘આપણી રાત’ લખેલી તૈયાર હતી. * અમારામાંના એકને ગાતાં આવડતું હતું, એમની પાસે એ ગઝલ ગવરાવી.

અમે ઘેર આવ્યા બાદ કેટલાએક લોકો એમને મળવા આવ્યા. પ્રસંગવશાત્ એમનાં સ્વ. પત્નીની વાન નીકળી. કોઈની ટીકાની પરવા કર્યા વગર આપણા અંતરના મનોભાવ કંઈ પણ sophistication સિવાય બહાર બતાવવા માટે માણસમાં નિર્દોષ વિશાલતાની વદર છે. સ્વ. કાન્તે એક જીમી લઈ એમનું વર્ણન કરવા માંડ્યું. વેગ રોકી ન શકાય એટલો ઉત્સાહ એમના જીવનની સિદ્ધિનું અને એમની કેટલીક દુનિયાદારીની દૃષ્ટિએ લાગતી નિષ્ફળતાનું કારણ હતું. ખોડીઆર જતાં પણ તેઓ એટલા ઉત્સાહમાં હતા કે એક માણસે મને બાલુ પર લઈ જઈ પૂછ્યું કે-ગાંધ થયા છે કે શું ?

એમના સાધારણ જીવનમાં પણ ઉલ્ટે ઉત્સાહ કોઈવાર દેખાતો. જાણે યશ્ન ત્રેવેલા શરીરની માફક જૂના વિચારોને પણ જીવન ફેંકી દે છે, તે વખતે શરીર વગરનો જીવ જેમ ભટક્યા કરે તેમ વિચારશૂન્ય મન ફાલી ભટક્યા કરે છે. એવે વખતે માણસ પોતામાં બે ઉત્સાહ હોય, તો જ નવા વિચાર સાથે લગ્ન કરી કરી પોતાનું જીવન જીવે છે. આવો ઉત્સાહ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધામાંથી જ ઉદ્ભવી શકે.

સાધારણ માણસ પોતાનું કૌટુંબિક જીવન શ્રદ્ધાની આપસમાં જ ગાળે છે. શ્રદ્ધામય જીવનને બે આપણે ધાર્મિક કદીએ તો માણસ કુટુંબમાં જ-ખાસ કરીને પોતાની સ્ત્રીની સાથે શ્રદ્ધાથી જ રહે છે. આ ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેની શ્રદ્ધા-કે વિશ્વાસ એ બે જુદી કોટિનાં છે, પણ ગતિ એક છે. લગ્નના વિષય પરના એમના વિચારોમાં આ બંનેનો વિશ્વાસ પ્રધાનપણે હતો.

હું અને કે માણસોના સંસર્ગમાં આવ્યો છું. કોઈનું પણ જીવન એમના જેટલું કવિત્વમય મેં જોયું નથી. તેમને મળ્યા આવ્યા પછી મારા એક મિત્રે કહેલું કે “હાહીને જતાં એમ લાગતું હતું કે કોઈ ખરા કવિને મળીને મળે જઈ છે.”

વા.

* સ્વ. કાન્ત એ વખતે અતિશય ગંભીર લાગતા હતા, અને એમનું મન pre-occupied લગતું હતું.

ન મેં દા

એક પ્રેમકથા*

લખનાર

મણિશંકર રામજી ભટ્ટ,

લાવનગર.

[સદ્ગત કાન્તે તેમના અતિમ પ્રવાસમાં ફરતાં આ લેખ કડકે કડકે મોકલેલો. જે ઉતાવળમાં લખાયેલો છે, કદાચ માંદગીમાં લખેલો હશે. કેટલોક ભાગ શુભ પણ થયો હોય ભાગો વાંચી રાકાયા નથી. જેટલા ખરા મલ્યા છે તે ઉપરથી ખરેખરે કમ સમજી શકાશે લેખક પોતે આખા લેખને ફરી વાર સુધારી તેમાં વધારા કરવાના હતા. (જુઓ કાન્તના છેલ્લો પત્ર) લેખ વૂટક છે ન અને તેમાંથી કેટલોક અંગત ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય ન હોય કાઢી લીધો છે એટલે વધારે વૂટક લાગશે. છતાં જેવો છે તેવો તેમના પ્રજાવયુક્ત ગદ્યનો સુંદર છે અને એટલો પણ તેમનું માનસ સમજવામાં ધણી ઉપકારક થાય તેવો છે. આશા છે કે આ 'અપૂર્ણ' લેખ એના લેખકને યોગ્ય શ્રદ્ધા અને આદરથી વાંચશે.

અર્પણ પત્ર

આયુષ્મતી બહેન ડોલર,

ડાક્ટર પોપટ પ્રભુરામ વૈદ્ય એમને ત્યાં

અનંતવાડી જીલ્લા, મુંબઈ.

ત્રણાલી ડોલર,

તારી બાને હું અતિશય પ્યારી હતી. નિર્માણ એવું હતું, કે એ વત્સલ સુખ તને પૂરાં ત્રણ વરસ પણ ન મળે. જેણે તેની કેક ગરજ સારી હોત, તે બહેન હૃદયવદની પણ જોતજોતામાં હોડી ગઈ. છતાં પરમ દયાળુ પ્રભુની પ્રેરણાથી ડાક્ટર સાહેબે અને અ. સૌ. બહેને તને જરાપણ ઓછું આપવા દીધું નથી. હું એ દંપતીનો હમેશાંને માટે નક્કી છું, અને નર્મદાની આત્મકથામાં તારા નામની સાથે મુળારક નામ જોડી કૃતાર્થ યાદ છું. પ્રભુ તેમને અને તને અને તારાં લાંબાં જીવનને સલામત તથા સુખી રાખે અને સૌને નિજ બનાવી લે ! તથાસ્તુ !

ત્રિ. તારી બ

મણિ

અરે તેવી ગોઠવાણ છે. પણ અન્યેય પાણી છીછડું છે. એ ગામની વચ્ચે તો વરસના ધણા ભાગમાં સિદ્ધ એક ઘોરીના જેટલો પ્રવેદ આવે છે. ગામનું પાદર આવનાં પાણી પૃથ્વીમાં લુપ્ત થાય છે. જાણે કે સારવ અને કુંડલાની સેવા અર્થે જ એ નદીનો આવનાર હોય એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. મૂળ સતેક માઈલ દૂર છે. પાણી મધુર, સ્વચ્છ અને બલપ્રદ છે. દાઢ પાણ્ય આરોગ્યવર્ધક સ્થાનોમાં કુંડલાની ગણના છે. ગામમાં એક સુજરાતી નિશાળ, એક કન્યાશાળા, એક સંસ્કૃત પાઠશાળા, તથા એક શિક્ષક સ્થલ છે. પ્રગ્નમાં પારેળ કુંડાની પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે દની. અને આલ્પેશમાં પ્રશ્નોરા સર્વોપરિ છે.

+ + + +

અમારી જાતિમાં મળાણી કુંડાની ન્યેષ્ટ શાખાના નિવાસને લીધે ગોરખીનું સ્થાન પ્રથમ ગણાય છે. પણ કુંડા એ જ કક્ષામાં મુકાય છે. વસ્તુતઃ એ ગોરખીના સ્વર્ગવાસી નેશી મારાં નાનાં કષ્ટ શાખાના પતિ પોષટ ગોવિંદરામે કે તેના લાઇ ચક્ર ગોવિંદરામે ક્ષત એક વાર કુંડામાં તેમણે સિંહનાદ કરેલો તે મને અઘાપિ આંભરે છે. તેમ એ જ કુંડાના પણ અમરેલીનિવાસી બસુભાઈના પિના અને મારાં કષ્ટ અમૃતજાના પતિ રઘુનાથજી ભટ્ટે પણ કદાપિ પોતાની પટનાઈ નથી દર્શાવી. * પટનાઈ કુંડાના મયારામ ભટ્ટે દર્શાવેલી. એ મયારામ ભટ્ટ કક્ષાપીના ચુરુ સ્વર્ગસ્થ વૈદ્યશાસ્ત્રી પ્રભુલાલ પ્રભારીકરના દાદા થાય. મારાં માતૃથી સાંખ્યાયન ગોત્રનાં પુત્રી, તથા મયારામ ભટ્ટનાં પિયરથી સંબંધી હોવાને લીધે, તેને જાઈ દેહતાં. વૈદ્યરાજ જટારાંકર કેવળરામ એ મયારામ ભટ્ટના જ કુંડાખી થાય. એ સૌ સાંખ્યાયન ગોત્રના તથા યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાના આનુયાયી છે.

+ + + +

ક્યાકાર અને વંધની ટુતિ હોવાને લીધે પ્રશ્નોરાઓમાં સંસ્કૃત વિદ્વાનોની સંખ્યા ખીજી સર્વ જાતિઓને મુકાળજે વધારે છે. રાજકોટના મરદુમ શાસ્ત્રી જીવનરામ મદીધર, મોરખીના મદામહોપાધ્યાય ચંકરલાલ મહેશ્વર, જૂનાગઢના દરિદત...ગોંડલના કેવળરામ લીલાધર, જામનગરના મદીધર શાસ્ત્રી તથા (હેલી ?) કેશવલાલ, કુંડલાના પ્રજ્ઞરામ અમરજી, પછેગામના વ્યાકરણાચાર્ય નર્મદાસંકર કશ્વરજી, ભાવનગરના મણિચંકર શાસ્ત્રી વગેરે પ્રસિદ્ધ પંડિતો પ્રશ્નોરા દતા. ઉપરાંત જટારાંકર વિદુલજી અને પ્રજ્ઞરામ વ્યાસ અને ઝંડુ વિદુલજી જેવા વંધો, આદિતરામ જેવા સંગીતશાસ્ત્રીઓ, વ્યાસ જ્યૌષ્ઠ્ય જીવનરામ, ભટ્ટ જટારાંકર કેવળરામ તથા ભટ્ટ મૌરીસંકર રતનજી જેવા ક્યાકારો એ ન્દાની જાનિએ સૌરાષ્ટ્રને આપ્યા છે. ભાવનગરના કથાણ ભટ્ટ, લક્ષ્મીરામ ભટ્ટ તથા પુરોત્તમ ભટ્ટ પણ સારા વ્યુત્પન્ન અને આજા દરજ્જાના આદમી થઈ ગયા. સહજન લાઈસંકર ભટ્ટ જતાં એ જૂના નવા જમાનાનો છેલ્લો કુલીન ઉમદા અને સ્નેહશીલ પ્રતિનિધિ ગયો. દાઢ રહેત્રામાં સંસ્કૃત જાળનારા પ્રમાણમાં ઓછા અને હનરના છે. જ્યાં નારાયણસરવાળા મળસંકર શાસ્ત્રી, ઝંડુ હાર્મસીવાળા દુર્ગોચંકર શાસ્ત્રી વગેરે સારા વ્યુત્પન્ન છે.

માફ પોતાનું સૌથી વધારે આકર્ષણ પ્રભુલાલ શાસ્ત્રીના ન્યેષ્ટ લાઇ ઉમીયાસંકરે કાંઈજરીની વાતો કરીને કરેલું. એ ઉમીયાસંકર અમરેલીમાં દયારામ ભટ્ટની પૌત્રીને પરણ્યા

તે આરથાથી, અને કેવલ આરથાથી, બેરીએ છીએ
અને જ્યાં અમે સિદ્ધ કરી શકતા નથી, ત્યાં ખાનીએ છીએ." ટનિસન

અદ્વૈતં સુલલુઃસયોરનુગુણં સર્વાસ્થિવસ્થાસુ યદ્
વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર નરસા યસ્મિન્નદાર્યો રસઃ ।
કાલેનાવરણાત્યયાત્પરિણતં ચત્સ્નેહસારે સ્થિતં
મદ્રં પ્રેમ સુમાનુષસ્ય કયમપ્યેકં દિ તત્માપ્યતે ॥

+ + +
ફર્યે ગેદે લક્ષ્મીરિયમમૃતવર્તિર્નયનયો
રસૌ અસ્યાઃ સ્પર્શો ઘપુપિ વહુલઘ્નદનરસઃ

+ + +
કિમસ્યા ન પ્રેયો યદિ પરમસદ્ઘ્નસ્તુ વિરહઃ

મધ્યમૂર્તિ

"જે સુખદુઃખમાં સમાન છે, જે બધી સ્થિતિમાં અનુગુણ છે, જ્યાં હૃદયનો વિશ્રામ
, જેમાં વૃદ્ધાવસ્થાથી રસ કબી થતો નથી, વખત જતાં આવરણો દૂર થઈને જે સ્નેહસાર
ની જાણ છે, તે ભદ્ર પ્રેમ એક જ સુમાનુષને કાણુજાણે કેમ પ્રાપ્ત થાય છે."

ઉત્તરરામચરિત, ભવ્યભૂતિ

"ધરમાં આ લક્ષ્મી છે, આંખમાં અમૃતની ઘાટ છે, શરીર પર આ તેનો રસ ધડ
હનરસ સરખો છે.

તેનું શું પ્રિય નથી ? + + + હા !—જે પણ વિરહ તો અસલ જ છે,"

ઉત્તરરામચરિત, ભવ્યભૂતિ

"આકાશે એની એ તારાઃ

એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારાઃ

તરુણ નિશા એની એ

દારા ક્યાં છે એની એ ?"

શું એ દાર્યાં નદિ જોવાની ?

આંખડી એ નદિ જોવાની ?

ત્યાંએ ત્યારે શું રેવાની ?

દારા એની એ ?

+ +

છે જ્યાં છે સ્વામીની તારા

સ્વર્ગોની જ્યોત્સ્નાની ધારા

નદિ જ નિશા જ્યાં આવે

દારા છે ત્યાં એની એ.

છે એ ત્યારે ત્યાં જોવાની

આંખડી એ ત્યાં જોવાની

સ્વામી સાથે નદિ રેવાની

દારા એની એ.

નર્મદા

પ્રકરણ ૧ લું

પ્રથમ દર્શન

દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને
અહા મૂર્તિ મનોહર માશુકની
નવરંગ પ્રજ્વલ મુલાખ સમી મૃદુ
મૂર્તિ મનોહર માશુકની!

નયને કંઈ નર નહું ચલકે
વદને નવી વતસલતા ઝલકે
સખિ! એક જ તું ગમતી ખલકે

મને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની!

શિરેસા મુકોમલ સોહી રહ્યા

રિમત નોંધને તારક મોહી રહ્યા

કામધેનુ શી બાલક દોહી રહ્યા

તને; મૂર્તિ મનોહર માશુકની!

હૃદયે શુભ ઉન્નયલ ભાવ ભરે

પ્રણામતની પ્રિય ધાર ધરે

સહચાર મહી ભવપાર તરે

સખિ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની.

જે નર્મદાની પ્રેમકથા લખવાની શરૂઆત થાય છે, તેની પૂરી પિછાન માટે એક બીજી પણ સ્વર્ગસ્થ નર્મદા સંબંધી થોડું કહેવું આવશ્યક છે. એ નર્મદા તે કુંડલાના સ્વર્ગવાસી વૈદ્ય જટાશંકર કેવળરામની મોટી દીકરી અને મારી પહેલી પત્ની. અમારા કુટુંબને નર્મદા પાસે સાઈ હોણું દેખાય છે. મારા સ્વર્ગવાસી માધવજીભાઈનાં પત્ની અને જૂનાગઢના પ્રે. હરિલાલ ભટ્ટનાં માતૃશ્રીનું નામ પણ નર્મદા છે અને તે એક વિશ્વ સ્નેહની મૂર્તિ સરખાં છે. બીજી નર્મદા શરીરે તથા પ્રાણમાં મસ્ત અને આલા દરજ્જે તન્દુરસ્ત હતી, પાણીની મોટી હેલ ઉપાડી રમતી રમતી ચાલતી, અને શુદ્ધ ગૌરવણુંતી હતી. ધરનાં તેને 'નદી' કહીને બોલાવતાં. ન્હાની નર્મદાની માફક તે શરમાળ અને ભીરુ નહોતી. તે તો માતા અને ભાભીને ગમે તે સમગ્રવી સ્વચ્છંદ પણ શુદ્ધ નિયમલગા, નિર્ભયતાથી કરતી..... પ્રાણુલાલને ન્હાનો મૂકી તે સ્વર્ગવાસી થઈ એટલે તરુણ હોવાથી બીજવાર લગ્ન કરવાની મને ઈચ્છા થયા વગર રહી નહીં.

+

+

+

+

મોટાભાઈ ઉપર એક સંબંધીનો કાગળ આવ્યો, કે જામનગરના માસ્તર શંકરલાલ જેઠાભાઈ પોતાની બીજી દીકરી મારી સાથે વરાવવા તૈયાર છે. કુંડલાના વિવાહોમાં એ માસ્તર સાહેબ પણ હાજર હતા. એ વખતે તે જામનગરની કન્યાશાળાના મહેતાજી અને ધણા લોકપ્રિય હતા. જનની અંદર તે સુવાંચ ગાઘામાં પોતાના કુટુંબ સાથે મુસાફરી કરતા, કન્યાશાળાના નોકરને સાથે ફરવતા અને રાજ્યોગ કરતા.

ભાઈ બળવંતરાય કલ્યાણરાય દાકોરની સાથે^૧ થોડા દિવસ રાજકોટ રહીને કુંડા જામનગર જવા ઉપડ્યો. ત્યાંથી ખંભાળિયે જવાનું હતું. ઈ. સ. ૧૮૯૧ નો ડીસેમ્બર ચાલતો હતો. શાળાનું મકાન વિશાળ, બે માળનું અને ઘણા ખંડવાળું હતું. તમામ ઉપર આલીસાન અગામી હતી. બીજા માળ ઉપર અગાસીને લગતું એક મુન્દર અને સ્વચ્છ દિવાનખાનું હતું. ત્યાં નવા મહેમાનનો ઉતારો થયો.

પહોંચ્યા ત્યારે શાળા ચાલતી હતી. ... ..

+

+

+

+

વિવાહ થયો. લગ્ન ઉન્હાળામાં કરવાનું હતું.

મારા પહેલા શિક્ષક, મોટાભાઈ, અને કુટુંબના સૌથી બાહોશ આદમી માધવજીભાઈ હતા. એ વખતે તે સોમનાથ પાટણમાં મહેતાજી હતા; અને દુંડોદરાના કલાલવનમાં ટ્રેનિંગ કોલેજનો હેડમાસ્તર હતા. જન પાટણથી સાબરો યજ્ઞ. મિત્રોમાંથી ભાઈ બળવંતરાય કલ્યાણરાય દાકોર અને સદ્ગત ડો. લક્ષ્મીશંકર મોરારજી ભટ્ટ^૨ સાથે હતા. ખંભાળાઆમાં કોલેરા ચાલતો હોવાથી લગનચોરી ઝટ આટોપી નવવધૂને સાથે લઈ જાન જામનગરપૂર તરફ પાછી વળી. માર્ગમાં મારા ન્હાના ભત્રીજા કલ્યાણરાય ગૌરીશંકરને કોલેરા થયો. અને અમારી સૌની રૂબરૂ થોડા કલાકમાં એ બાલક સ્વર્ગવાસી થયો. નવી વડુનાં પગલાં પર ટીકાઓ યજ્ઞ હશે. ભાઈ બળવંતરાયે એ વખતે નર્મદાની પાસે રહીને જે આશ્રાસન આપેલું, એ તે વારંવાર કૃતજ્ઞતાથી યાદ કરતી.

જન પાટણ આવી; અને ત્યાંથી અમે સૌ વડોદરા ગયાં.

+

+

+

+

^૧ શંકર કૃત પદ્માખ્યાનના હતાં. એ સુસ્ત વેપ્સુવ અને ભૂતી હજના હવિ હતા.

^૨ આ રાજકોટ નિવાસનું સવિસ્તર વર્ણન પ્રો. દાકોરે તેમના “મલ્લિકાદની હવિતા વિશે ફટલીક અંગત માહિતી” બ્યાખ્યાનમાં આપેલું છે. જુઓ યુગધર્મ પુ. ૪ પૃ. ૨૦૫.

^૩ આ: રહેલે ઉપરના ઘન્ટના પંચો ‘લીલુ’ના ઉચ્ચ અંગમાં પ્રગટ થયો છે.

મહિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

કાન્તના તખલ્લુસથી વિરલ ગુજરાતી કવિતાઓ 'લખનાર મહિશંકર રત્નજી ભટ્ટ'નો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૨૪ના ક્રાંતક વદી આઠમને રોજ પ્રાતઃકાલમાં આવડ ગામમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ રત્નજી અને માતાનું નામ મોતી. ઈશ્વરકૃપાથી લગભગ સો વરસ સુધી પહેલેલાં મોતીબા અઘાપિ હયાત છે. મહિશંકર અગિયાર વરસનો થયો, ત્યો તેના પિતાના શરીર પડવા તથા દામોદર કુંડ પર અગ્નિદાહ થવાના સમાચાર આવ્યા. ત્રિદોશીમાં આ પહેલો ધા.

+

+

+

+

પૂર્વજો અમરેલીથી ઉતરીને લાહી નિવાસ કરતા. ત્યાં સતી અમરબાઈની દેરી કોષ્ઠક કાળે હતી, તે વખત જતાં લુપ્ત થઈ છે, પણ એ સતીના હાંચની પ્રતિષ્ઠા અઘાપિ પ્રસિદ્ધ ડાક્ટર સંકરલાલ કુંવરજી વેંઘના મોટાભાઈ, અને “પીયૂષ” ના તખલ્લુસથી પ્રાસાદિક કવિતા લખનાર ભાઈ અમૃતલાલના ઘરમાં છે. નવ પરિણીત જોડાનો સતીનાં પાવન દર્શન કરવાનો અઘાપિ પ્રથમ ધુર્મ ગણાય છે. માતૃકુળમાં પણ મોતીબાનાં પિતામહી સતી થયેલાં. બન્ને કુળ આ પ્રમાણે સ્ત્રીગૌરવથી ઉજ્જવલ છે.

આવડ ગામ મુમારે ૧૮૦૦ ની વસ્તીવાળું અને સુંદર છે. ગામ વચ્ચે એક ટેકરી છે અને તે પર ચામુંડા માતાનું મંદિર છે. મંદિર નીચે પૂર્વ તરફ આહિરો વસે છે. ટેકરી ઉતરતાં એક બાજુ ખૂણામાં મુકુન્દ ભટ્ટના પુત્રોનાં મકાનો તથા કુંવરજીભાઈનો ‘ખંજો’ છે. બહાર નીકળતાં ગણપતિ અને તેનો એટો આવે છે, જરાક આગળ ચાલતાં ચોરો છે, અને ત્યાંથી મુખ્ય બજાર શરૂ થાય છે. ગામમાં સારા સારા વેપારીઓ, સોનીઓ, સુતારો, દરજીઓ, મોચીઓ ધોંચીઓ તથા બીજા કુશળ કારીગરો છે. બ્રાહ્મણો મોટે ભાગે ઉદ્યોગ અને અશરાર છે. ખેડુતો ઉદ્યોગી છે. ‘ખર્જારો’ પણ હુશીયાર છે.

માતાની ટેકરી પરથી પાંચેક માઇલ સર્વ દિશામાં દેખાય છે. એક તરફ ‘ઠોડ’ નામે લગભગ ઉદ્દિલિજ્જીની કુંગર છે. ચારણ સતી બનકીબાઈની દેરીએ જતાં એ ‘ઠોડ’ માર્ગમાં આવે છે. પણ બીજી બધી બાજુ તરફ રળિયામણાં દરેયો છે. એક ન્હાની નદી, ઘણા સરસ કુંવાઓ તથા વાવો છે. પાણી નિર્મલ અને જલગ્રહ છે. આસપાસ ખાવળો, પીપળા, લીમડા, વડ વગેરે મેદાં અને રમણીય ઝાડ ઘણાં છે. બજાર પૂરી થતાં ભાવનગરથી રાજકોટ જતી જૂની સડક છે. સડક પાસે નદી સપોકારે ચાલે છે. રેતી નિર્મલ છે, અને સાંઝે ફરવા જવાનું એક આવાસથાન છે. નદી પાસે પીપાવો છે. તેમાંથી તમામ વસ્તી-પાસેની-પાણી ભરે છે. નિશાળ પહેલાં ચોરામાં બેસતી. હાલ તો દરબાર ઉતારાઓ અને લાહીસોની પાસે એક ખાસ મકાનમાં બેસે છે. નિશાળને લગતી પોસ્ટ ઓફીસ છે, અને મહેતાજી તે કામ કરે છે. કેટલાક કુંવા ઘણા ઊંઝા અને નિર્મળ તથા તરવાને કામિય છે. + + +

મૂવાનું તો કાણુ જાણે ક્યારથી ' મોટાકાકા ' ની સાથે તેના મોટા દેહીવામાં થતું. રાત્રે પાણીના એક મોટા લોટા દેહીયા નીચે મુકાતો. કારણ કે રંતનજી ભટ્ટુ ખૂબ પાણી પીતા.

ખાંચ વરસનો થયો હદયશ તેની પણ પહેલાં નીચેનો ગીતામાહાત્મ્યનો સરહસ્ય શ્લોક પિતાએ શીખવ્યો હતો.

મૂકં કરોતિ યાચાલં પુંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપાતમહં ઘન્દે પરમાનન્દમાધવમ્ ॥

પણ સંસ્કૃત શુદ્ધ શ્લોકો અનાયાસે આપવાના બીજા સંયોગ હતાઃ રહવારના ચાર વાગતાં મોટાકાકા,^૧ છકાકા^૨ અને ન્હાનાકાકા^૩, મારા દાદા અને પ્રાસાદિક કવિ તથા દયાળુ અને પ્રખ્યાત થી મુકુન્દ ભટ્ટનાં રચેલાં ભજનો ગાવા લાગતાં અને પછી સંસ્કૃત શ્લોકો પણ ગવાતા. ન્હાનાકાકા સંસ્કૃત ભણેલા નહોં પણ છકાકા બોલતા તે હજી સ્પષ્ટ છે.

કાં તો

ધ્યેયં સદા પરિભવ ધિ મમીટદોહં (?) ।

તીર્થાસ્પદં શિષ્યધિરંચિ નતં શરણ્યમ્ ॥

ભૂત્યાર્તિહન્રપ્રણતપાલભવાધિપોતં ।

ઘન્દે મહાપુરુષ તે ચરણારવિન્દમ્ ॥

અથવા ભીષ્મસ્તુતિમાંથી

इतिमतिरुपकल्पिता धितृष्णा ।

भगवति सार्वयतपुंगवे धिमूर्ति ॥

અથવા

अक्षय्यतां फलमिदं न परं विधेमः ।

वक्त्रं ब्रजेश सुतयो रज्ज्वेषु जुष्टं (?) ॥

અથવા દાદાનાં પદ

ભજને ગોવિંદા અળ મન લજ ગોવિન્દા

જેણે કરી મટે લવના ઈંદા—અળ મન

કે

ધનરથામ ગિરધર રે નિરધનિયાનું નાણું

અખુટ ધન સંયું રે બીજું નગરે નાણું

ખરચું ન ખટે, ચોર ન લૂટે નાવે ખજાને ખોટ

જાન ગુજરીમાં આજ્ઞા અમારી લાવેને પ્રેમની પોક

વિવેક વસાણું રે:—

એવાં કેં કેં પદો શુદ્ધ ઉચ્ચારમાં સંભળાનાં. હું જાગી જતો ત્યારે સાંભળતો અને માદ યમ જતાં.

ન્દાનાકાકા બહુ જ માયાળુ હતા. રાત્રે મજલિસોમાં તબક્કા બગવતા અને સાફ ગાતા. રેણુ ધરમાં એક રસોઇની ઓરડી હતી. પછી દેવસ્થાન. એક બાલુ એક મુંદર કોઠલો મારાં બાતો બનાવેલો—અને તેની પાસે પટારો રહેતો. એક મેડો પણ હતો, જે પર જળને હું બેસતો. તથા મોટાભાઈ ક્યાંકથી બિચોરના વાઘનગલાસ લાવ્યા હશે તે અને ખીન્ને કાચનો ખળનો બેઈ હેરત થતો. મેડા પરથી પાછળ ચોક્કમાં દષ્ટિ પડતી.

બાજરાની પાછી ન્દાની બારી ન્દાનપણમાં બહુ ભાવતી. બા હમેશાં ગરમાગરમ બનાવી આપતાં.

ભેંસ અને એક બે માયનું દૂધાણું રહેતું. પશુઓ માટે અમારા ભાગમાં એક ખાસ “કોઠ” હતી.

કોઠ પહેલાં ન્દાનાકાકાનું ખીલું મકાન આવતું. ઓટલા ઉપર ઘણાં વરસ મુધી એક સરગનું ઝાડ હતું.

બાલુમાં કુંવરજીભાઈનાં વધારેનાં મકાન આવતાં કોઠની સામે કુંવરજીભાઈનો વાડો હતો અને ઉપર જતાં અમારો. વાડામાં હજી તે આંબડી, લીમડો અને મોરગલ છે. એક આવળ પણ હતો અને હજી છે.

રત્નજી ભક્ત મારા પિતાના જેવા પ્રતાપી, સરલ, ધૃત અને નિર્મળ પુરુષ મેં જિંદગીમાં પછી જોયા નથી. બજારમાંથી આવતાં ખેંખારો મારે-કે સર્વ શાન્ત થઈ જતાં. “કુંવરજી !” કહેતાં એ સાહસિક ભાઈને પણ ચૂપ રહેવું પડતું. તે વખતે તે બંગાળામાં રહેતા.

કુંવરજીભાઈ ગૌરીશંકરના કરતાં ધૈર્ય, તેજસ્વી તથા શુદ્ધિમાન હતા. વેદ તરીકે તેનો અનુભવ વિરલ હતો. ગાવતો પણ શોખ ખરો. મોટાભાઈ (ગૌરીશંકર) અને તેની વચ્ચે હરીકાષ્ટ ચાલતી. પણ મને તો એ ભાઈ તરફ આકર્ષિત હતો. વારંવાર ભાબીના બંગલામાં જળને ઉપર ન્દાની બારી પાસે બેસતો. તેમની એકાદ અકસીર અને સારી દવા મેં હજારોને બતાવી છે, અને તમામને કાયદો થયો છે.

આ ત્યારે ન્દાનપણનું મારું ગામ અને કામ અને વાતાવરણ.

+

+

+

+

દયાબહેનનાં લગનની સાથે સંધ્યા શીખવી જોઈએ દીધી. ગામમાં તે વખતે નિશાળ નહોતી, એટલે માધવજીભાઈ માંગરોળ નિશાળમાં પોતે હેડમાસ્ટર હતા ત્યાં મને સાથે લઈ ગયા.

મુસાફરી ગાડાની હતી. અમરેલી, બજસરા, બીલખા, માણેકવાડા, જૂનાગઢ વગેરે ગામ રસ્તામાં આવેલાં, તે રપટ સાંભરે છે.

એક જગ્યાએ પહાડ, પાસે ચાળીશેક કદમ દૂર ભોંતે જેવા લાંબતો હતો તેને જળને આંગળી અડાડવા દોડેલો પણ તરત ચડેલો.

માંગરોળ પહોંચ્યા. શહેર બગીચા મુંદર મકાનો બહામનાં ઝાડ રેંટ વગેરેથી મોહિત થયેલો. + + +

નાનપણથી નાણુક હોવાથી મને સોજીલીઓ સાથે રમવાની તાકત નહોતી. ભાઈની બારી પર એક લાંગેલી આસ્માની ચીની રકાબીના દુકાડ પડ્યા હતા. એ પ્રકાશિત અને મહા ખજાનો રમવા માટે બસ હતો. + + +

શહેરમાં સરકારી નિશાળ નથી અને પહેલી જ ઉચ્ચતી હોવાથી એ કામ માટે શહેરના દરવાજાની પાસે જ એક ઊંચી દિવાલવાળો વિશાળ મુંદર ખગીચો શ્રી દરબાર તરફથી એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. + + +

ચોથી અને પાંચમી ચોપડી રમતાં રમતાં શીખાઈ. છઠી ચોપડી શરૂ થતાં નર્મદ-ભાભી આવ્યાં અને ભાઈનું મુખી ઘર શરૂ થયું. + + +

‘ભાદરવા વદ આજ એકદશમી ઇશે કરી ગૃહેર રે’ એ એક પંક્તિ અત્યારે યાદ છે. માધવજીભાઈ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પિંગળ શીખેલા એટલે, અને નિસર્ગથી પ્રાસાદિક કવિ હતા.

નિશાળની લાયબ્રેરીમાં કોઈ પારસીએ તરજુમે કરેલ મોટા પાનાની સુચિત્ર ‘અરેબીયન નાઇટ્સ’ હતી. હું વાંચતો તથા હેરાત થતો. તેમાં “અય કમખખત ઉફ, કે મારી સમશેરથી તને ઝબેદ કંઈ” એવા એક ચિત્ર નીચે આવેખ હતો તે હજી બૂઝાયો નથી. અને શહેરાઝાદો અને છુન અને પરી અને બોલતી માછલી, મુત્તેમાન અને કંસદર અને સિદ્દાહ વગેરેની અદ્ભુત વાતો તથા ખસીફ હાફઝ અત્ર રહીદ.

+

+

+

+

પ્રાણકુંવર બહેનનાં લગ્ન હું ધણોજ ન્દાનો હોઇશ ત્યારે થયાં હશે. તેના પતિ બીલખા પાસે ઉમરાળા ગામના બે પ્રશોરા ઘરમાંના એકના વડા ગિરજશંકર ભટ્ટ હતા. ગિરજશંકર ભટ્ટ મારા પર હમેશાં પ્રીતિ બતાવતા કારણકે તેમના સહયુગ્મીની હું કદર કરતો. માણસાઇ !!! કાંઇ વિદ્વાનો ચંદનભાર:—

यथा खरचन्दनभारवादी

भारस्य वृत्ता न तु चन्दनस्य।

સ્મૃતિ લાદવાથી આવતી નથી. સોમાં હલ ગ્રેન્ડ્યુએટો કરતાં ગિરજશંકર ભટ્ટ વધારે જીદિમાન, તેજસ્વી, વિચક્ષુ અને ભક્ષા હતા. ઉમરાળામાં ચિ.—નાં લગ્ન પ્રસંગે સ્વર્ગસ્થ નર્મદા ઉર્ફે નદીની સાથે હાજર હતો.....બહેને મહેને એક વિશાળ અસગ ઓરડો સુવા બેસવા સાડા આપ્યો હતો. એ ઓરડામાં ગાલેસી રાત્રિઓ મારા અને નદીના રનેહજીવન વસંતની ધન્ય લયલાઓ હતી. તે દિ નો વિપ્સા: સ્થિતા: ।

ઉમરાળા ગામ હુદ્દ છે પણ પાદરે આવેલી નદીને લીધે પરમ ‘રમણીય ખની જાય છે. મૂખીઓને ગમે તે લાગે પણ મને તો એ નદીના પાણીમાં, પટમાં, રેતીમાં, બેખડોમાં કંઈ કંઈ દિવ્ય દર્શનો થતાં. પ્રખ્યાત ઈંગ્લિશ કવિ ટેનીસનના ચરિત્રમાં એક વાત છે કે પાંચેક મિનિટ કોઈ જરણનાં પાણીનું અવલોકન કયો પછી કવિ પુકારી ઉઠેલ, કે What an imagination God must have ! એ વાત સમજનાર મારી વાત પણ સમજી શકશે. + + +

—એ તે પહેલાં કેટલાંક વરસ પર ગિરજશંકર ભટ્ટજીને માંગરોળમાં કન્યાશાળાના શિક્ષક નીમ્યાયા હતા. બહેન એક ન્દાના ઘરમાં ગરીબી હાઠથી રહેતાં. બેદ મયાંદશીવ હોવાથી મોટાં બહેનનો પોતાના પતિ તરફનો રનેદ ખુલ્લો પડતો નહોતો. પણ ગિરજશંકર ભટ્ટ રસિક અને દક્ષ હતા એટલે ઈંગિતોથી મેં જોયેલું કે બહેન બનેલીનો રનેદસંબંધ વિરલ અને ઊંડો અને સાચો અને દદ છે. ખરે

મત્રં પ્રેમ સુમાનુષસ્ય કયમપ્યેકં હિ તત્પ્રાપ્યતે । + + +

અને અત્યારે સ્વર્ગમાં છે.—અને ચિ—નું કથાણુ ચિતવી તેને એવને રસ્તે વધારે સિદ્ધ કરતાં જાગ્યો છે.

અહા ! સાચા વટવાળા ગિરજાશંકર લઈ ! તમને આ જૂના આશકના નમસ્કાર હો ! + + +

“ ઉન્મત્ત પ્રણામ ” ! ગધેડો વાંચનાર બોલી જાય છે. શું કાંઈ પણ ગધેડો વાંચનાર કે કાંઈ પણ વાંચનાર ગધેડો હોઈ શકે ?

હા હોય શકે.

સ્વર્ગવત્સી કલાપીના પરમ મિત્ર “ કલાપીનો વિરહ ” નામે અદ્ભુત કાવ્યના કર્તા ભાવનગરના પ્રખ્યાત મસ્તકવિ એક સમજના જેવી વાર્તા કહે છે.

“ કોઈકે ગામમાં કોઈકે કાંતે એક આવાની ધુતી હતી. આવાજને ત્યાં ઘણા શ્રીમાન માણસો આવતા, કારણકે આવાજ ભજનનો આગર દત્તા. પણ કોઈને તે પોતાનો દુહો આવવા આનાકાની કરતા. માત્ર બધા જાય ત્યારે વીરસિંહ કરીને એક રાત્રીનું પાછો બોલાવી દુહો પાપ, તથા ખજર અંતર પૂછે.

વીરસિંહ નામ આદમી હતો. એકવાર પૂછવા લાગ્યો:—

“ આવાજ, આપ બીજા કોઈ માણસને કદાપિ દુહાં પાના નથી. માત્ર મારા પર કૃપા કરો છે. કારણ સમજવશો ? ”

આવાજ બોલ્યા: “ માણસ ? કોણ માણસ ? ”

વીરસિંહે જવાબ દીધો: “ આ મારા મારા અર્થે આવે છે તે. ” આવાજ બોલ્યા: “ આજ રાતે બધી મજલિસ જમા થાય ત્યારે મારી પાસે આવજો. હું તને મારી રોપી પહેરવા આપીશ. જે દેખાય તે પછી કહેજો. ”

રાતે મજલિસ મળી. વીરસિંહે આવાની રોપી પહેરી જેવા માંડ્યું.

પેલા તક્ષાડી સાહેબ, માણસ છે ? મુદ્દમ જેતાં મોઢું કૂતરા જેવું દેખાય છે.

પેલો વેપારી મોઢું, માણસ છે ? મુદ્દમ જેતાં મોઢું જેવો લાસો છે.

પેલો કારકુન, માણસ છે ? મુદ્દમ જેતાં ઉદરમામાની આકૃતિ લાગે છે.

અને પેલો ગણસીયો, માણસ છે ? મુદ્દમ જેતાં વાલ પ્રકટ થાય છે.

બીજા વર જેવા અને શિયાળા જેવા અને લોંકટી જેવા તથા વાંદરા જેવા દેખાયા.

મજલિસ ખતમ થઈ. આવાજએ વીરસિંહને પૂછ્યું:

“ કાં ? શું જોયું ? ”

“ કૂતરા, મોઢું, ઉદર, વાલ, વર, શિયાળા, લોંકટી અને વાંદરા દેખાયા. ”

“ કોઈ માણસ દેખાયો ? ”

“ નાજી ”

“ તો હું કેને દુહો પાડ ? જે બીતરથી પશુ છે, તેને દુહો કેમ અપાય. સિદ્ધ, તું માણસ છે. ”

ગાયનાં ધણુ એ ગામની સ્થૂલ દોષત માત્ર નથી પણ સુખ અને આરોગ્યના જીવતા ખજાના છે. તે વર્તમાન સાયન્સ સમજે તેવી વાત નથી. માણસ કહેવાતા માણસોમાં થોડાંને જ પશુઓ તરફ પ્રીતિ છે. પંડિતમન્યો એટલું વિચારી શકતા નથી, કે માનવ માતા જ્યારે ત્રણ જ વરસ અને એક કે બે બાળકને જ પોષણ આપે છે, ત્યારે ગાયમાતા પોતાનાં તેમ જ માનવોનાં વત્સોને જીવિતપર્યંત અમૃત આપે છે. મેં તો ગાયોને ઘણીવાર લાડુ ખવરાવ્યા છે અને તેમની આંખોમાં સંતોષનું નર દીકું છે. વળી માનવમાતાઓ ઘણી વાર કૂર, કંઠાર, બેવકૂફ બની શકે છે, જ્યારે ગાયોનો વત્સલ સ્વભાવ કદાપિ વિકૃત થતો નથી. અવિકૃત સ્વભાવની મૂર્તિ હોઈને ગાય માતાજી શાશ્વત પ્રેમમૂર્તિ છે. ઓરતો તો જેમ પદમણી તેમ શંખણી પણ હોઈ શકે છે, ગાયમાતાનાં કોઈ પણ કુળોમાં શંખણી પેદા થતી નથી.

“વિષયાંતર” પંડિતમન્યો જોવે છે.

“સાચું!” મારે નિરુત્તર થવું પડે છે.

પંડિતમન્યોનો વિજય છે.

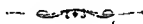
+

+

+

+

[અપૂર્ણ]

દિનચર્યા

(દિવસ શી રીતે ગાળવો)

દિવસ એ એક ન્હાનું જીવન છે, જેમ જીવન પોતે એક મહોટો દિવસ છે તેમ દિવસ તે એકમ છે, કે જેનું મહોટામાં મહોટું જીવન બનેલું છે. આટલા માટે, આખું બાળોનું બનેલું છે, અને આખાનો શુભ ભાગોના શુભધી નિર્માણ થાય છે, એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ‘દિવસ શી રીતે ગાળવો’ એ પ્રશ્નનો આપણે ગાંભીર્યથી વિચાર કરવો ઘટે છે. જે જીવનના એક દિવસને અનુસાસનાર સૂત્ર આપણે પ્રાપ્ત કરીએ, જે તેની અંદર આપણા વર્તનને નિયમનાર સિદ્ધાન્તો આપણે સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિ આગળ રાખીએ, તો આપણને માત્ર દિવસનો નિયમ નહીં પણ જીવનનો નિયમ મુદ્દાં મળે છે. ‘અમારા દિવસો અમને એવી રીતે ગાળતાં શિખવ, કે જેથી અમે અમારાં હૃદયને જ્ઞાનમાં જોડીએ.’

અને તેમ કરવાને માટે જ્યારે દિવસ શરૂ થાય, ત્યારે આપણે જ્ઞાનના સચિતા તરફ દ્રષ્ટિ કરવી જોઈએ, અને તેની અન્દર એવું કંઈ ન થયા હેવું જોઈએ કે જે પ્રભુની પાસે

જતાં આપણને અટકાવે, અથવા જે દિવસ પૂરો થાય, ત્યારે તેના તરફ દ્રષ્ટી આપણા વિચારો અને પ્રાર્થનાઓને દોરતી વેળાએ આપણને શરમાવે.

બધું ખરું મુખ ધર્મની સાથે સમ્બંધ છે, કારણ કે જે આનંદ જીવન ઉપર રસ નાખે છે તે ધર્મને બાધક નથી. જીવનને સંયોગ કરવાનો આપણને ઈશો હક્ક નથી. અહીંના જીવનના માર્ગમાં પુષ્કળ પરીક્ષણો અને પ્રસોભનો છે. એટલે અનાવશ્યક શોક મુગ્ધતાનું પ્રયોજન નથી. નિર્દોષ અને ધર્મોલિહિત આનંદ સાધારણ રીતે ધરાય છે તે કરતાં આપણને અને બીજાઓને પણ વધારે મદદ આપે છે. તે આપણી વાતચિત આનંદી થવા દે. આપણાં મનુષ્યજન્મુઓ એવાં પુસ્તકો છે, કે જેમાં આપણે રસ અનુભવવો નોંધ્યો. અને તે રસ અનુભવવા માટે આપણે પણ સારી વસ્તુઓનો આપણો હિસ્સો જન્મજીવનમાં લાવવો ઘટે છે, જે શુદ્ધિની વાતચિતથી હંમેશાં થશે.

વ્યાવહારિક જીવન આપણુ બધાને ખાસ કરીને કસે છે. એ આપણા ગુણને બહાર લાવે છે. એ દુનિયામાં સફળ પ્રવૃત્તિ માટે સજ્જ કરનારી બાહ્ય ટેવો માત્રને રૂપતું નથી, એ આંતર ગુણોને સુધી પ્રકટ કરે છે, કે જેનો જો આપણે લાભ લઈએ તો દૈવી જીવનને માટે પણ સજ્જ થઈએ; વસ્તુતઃ પૃથ્વીનું જીવન અને સ્વર્ગનું જીવન પરસ્પર એવાં સમ્બંધ છે, કે પૃથ્વીના જીવનનો ઉદ્દેશ સ્વર્ગના જીવન માટે યોગ્યતા આપવાનો છે. અને જો આપણે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીએ, તો તે પ્રમાણે થાય.

બીજાઓને માટે લાગણી આપણામાં અવશ્ય હોવી જોઈએ. આપણને જે કંઈ મળે તેનામાં-ભૂક્ષતામાં પણ-આપણે પોતાને, જે મનુષ્યત્વમાં આપણો સાથે લાગ છે તેને, જોવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. દર્શન અને સ્વરમાં પ્રકટ થતી લાગણી બધાં હૃદયોનું આપણી તરફ વક્રી કરશે. દષ્ટા શ્રેષ્ઠ પ્રકારે આમ જતાવાય છે; દાર્શનિક દાનદક્ષિણામાં નહીં. બીજાઓને આપણે કંઈ હિત કરી શકીએ, તે સારૂ તેમને માટે સમભાવની ધન્ય પ્રથમ દૃઢ થવી જોઈએ. એ દૃઢ થાય એટલે માણસ પોતે જેને સર્વોપરિ અને પ્રિયતમ માનતો હોય તે બીજાઓની આગળ પરીક્ષા સારૂ મૂકવાને તેને લગ્ય પ્રસંગો મળે છે, અને તે તેમની સ્વતંત્રતા તથા શુદ્ધિને કરો બાધ કર્યા સિવાય.

એવા જનારો જનવાના, કે જેની અંદર આપણામાં જેઓ સારામાં સારા હોય તેમના સ્વભાવ પણ 'ક્રોડોડીમાં' આવે; જ્યાં આપણે ક્રોધ, કે જે, 'અદ્ય હિ-માદ' કહેવાય છે, તેને અધીન થવું જોઈએ નહીં. જો આપણો સ્વભાવ બધી ક્રોડોડીઓ પ્રતી શકે નહીં, તો એમ સમજવું કે તેને નિરોધ અને અધીનતામાં લાવવા માટે ઉપર પહેરો રાખવાની ખાસ જરૂર છે. માણસના મિત્રજ કે સ્વભાવમાં નિશ્ચય ન હોય તેવું બીજાં કશું તેને અવિશ્વસ્ય કરનારું નથી. અને આપણે ખાતરી સમજવું, કે દિવ મનુષ્ય શાંતિ અને સ્વસ્થતાની એવી ઉચ્ચ કેટિઓએ પહોંચેલો હોય છે, કે જે ગમે તેવા પ્રતિકૂળ બાહ્ય જનારો કે સંજોગોથી ડગે નહીં.

સુખો બધાને જોઈએ, અને તેની મના નયી. દરેકને પોતાનું પદાલુ સુખ હોય છે. સંગીત, રમત, ચિત્રદાસ, પુસ્તક, સમરજીણુ, ઇત્યાદિ બધાના પ્રસંગો છે. તેણે આપણો એટલો વખત શોધવો જોઈએ નહીં, કે જેથી ત્યારે કર્તવ્યના યોગ્યતાથી જરૂર પડે ત્યારે આપણે

તેને તદ્દ ન શકીએ. તેને અનુસરનાં પણ આપણે સમગ્ર જોઈએ, કે તે પૃથ્વી પરના અને સ્વર્ગ માટેના બન્ને હવનની ઉચ્ચતર પ્રવૃત્તિઓને અધીન છે. પણ કર્તવ્ય કર્મ પછી જેમ આપણે નિર્દોષ સુખાનુભવ વધારે કરીએ, તેમ આપણી અન્દરનું જાતક વધારે સુરક્ષિત રહેશે, આપણી અન્દરની વસન્ત, ગ્રીષ્મ અને શરદની સાથે વધારે જોડાશે. અને આપણી ખરી દેવી રિયનિ વધારે પૂર્ણતાથી પ્રસ્ફુટિત થવા લાગશે.

વખતો વખત પ્રજાજનો આપણા ઉપર દુઃખો કરવાનાં, જેને આકર્ષવામાં કે દૂર કરવામાં જાણ સ્થિતિઓનું કથાં કાર્ય નથી. જેની અન્દર તે વખતને માટે દુનિયાનાં સુખોમાં આપણને કશે સ્વાદ લાગતો નથી. આમાંથી માત્ર સ્વર્ગમાં આપણને આશ્રય મળી શકે; માત્ર પ્રભુ તરફ વિશ્વાસ અને પ્રાર્થનામાં દૃષ્ટિ કરવાથી મદદ મળી શકે; તેનાં વચનોને વળગી રહીશું, તો તે વખતે આપણી આસપાસ ગમે તેટલો અન્ધકાર સંચિત થશે, તો પણ આપણે દેખાવ બદલતો જોઈશું, વાદળોંઓ વિખરાશે, તોફાન નરમ પડશે, સ્વર્ગનું વદન અને નીતિનો સૂર્ય ફરી દેખાશે, અને આત્મા ઉપર સ્વાસ્થ્ય તથા શાન્તિ ઉતરશે. આ અનુભવ દરેકજનો નથી, પણ જે માણસ સ્વર્ગના માર્ગને અનુસરવા યત્ન કરતો હશે તેને તે કોઈક દિવસ મળ્યા વગર રહેશે નહીં.

સ્વપરીક્ષા આપણે માટે આવશ્યક છે; જો હમેશાં નહીં, તો વેપારીની માત્રમેળવણીની શક્તિ હરતે હરતે પણ. ચાલો આપણે માત્ર આવતા દિવસની અંદર આપણું વર્તન સર્વોપરિ સેદ્ધાન્તોને આગ્રહથી અનુસર કરવાનો નિશ્ચય કરીએ; અને આપણાં પરિચિત પાપોમાં પડી ન જવાય તે માટે ચોક્કસ રાખીએ. જો આપણે ધૈર્ય મદદ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ, અને તેના ઉપર આધાર રાખીએ, તો એ પ્રમાણે યથાચોગ્ય બની શકે. દિવસને અન્તે ફરી એ પ્રમાણે કરવાનો ચાલો આપણે નિશ્ચય કરીએ. જેમ જેમ આપણે અકર્મથી વિમુખ થઈએ, અને કર્તવ્ય કર્મ કરીએ, તેમ તેમ ફરી તે જ કરવાનું આપણને વશ થાય છે. રેક કાર્ય ટેવ પાડવામાં મદદ કરે છે; અને નિશ્ચિત ટેવ એ લક્ષણ છે. અને જે લક્ષણ આપણે આપણા માટે બનાવીએ, તેથી આપણી શાશ્વત સ્થિતિ નિર્ણીત, અને જે ઉદ્દેશને માટે આપણે સૂઝાએના છીએ તે સફળ થાય છે.

ભાવનગર તા. ૨૭-૭-૩

પ્રિયભાઈ

x

x

x

x

હંદીને માટે જરા વધારે અવકાશની જરૂર છે. છતાં સરખાત જાણવી છે ? સાંભળો—
આપણા મર્ત્ય જીવનના મધ્ય માર્ગમાં હું એક અંધારા જંગલમાં ચડી ગયો, સીધા માર્ગથી ભૂતો પડીને: અને એ કહેલું તે પણ સહેલું કામ નથી, કે તે જંગલ કેલું બીઠામણું હતું, તથા તેનાં ઝાડ કેવાં કંઈક ને કંઈક હતાં, કે જે સંભારતાં પણ મને નવો ત્રાસ થાય છે, અને મૃત્યુથી કાંઈક જ ઓછા જેલું વશમ્ લાગે છે. પણ ત્યાં માફ શું લઈ ચૂકું તે વર્ણવવાને માટે ત્યાં શું શું દીઠું તે બધું વર્ણવીશ.

તે પહેલવહેલો તેમાં કેમ પ્રવેશ કર્યો, તે હું બરાબર કહી શકતો નથી. જ્યારે સાચો માર્ગ મેં છોડ્યો, ત્યારે એવી નિરાશરી વ્યત્તાએ મારી ઇન્દ્રિયોને નમાવી દીધી હતી; પણ જ્યારે હું એક પર્વતની તલેટીએ પહોંચ્યો, કે ત્યાં આગળ જેણે મારા હૃદયને લયથી બેઠું હતું તે ખાણ પૂરી થતી હતી, ત્યારે મેં ઉઘેળેલું, અને પર્વતના વિશાલ સ્કન્ધ ઉપર તે મૂર્ખના કિરણોનું આચ્છાદન નગરે પડ્યું, કે જે (સવિતા) દરેક માર્ગમાં બધા ભૂતા પડેલાઓને સલામતીથી દેરે છે.

આ હંદીના “ દર્શન ”નો પહેલો પરિચય છે. પુસ્તકો મળ્યા ગયાં હશે. હાલ એ જ.

શુ. મણિશંકરના આ.

૨૪

ભાવનગર, ૮-૮-૩ :

પ્રિયભાઈ,

તા. ૨ નો એક અને તા. ૫ મીના બે પત્રો મળ્યા સન્તોષ થયો.

સૌ. નર્મદાને હવે સાફ થતું જાય છે. પ્રભુનો ઉપકાર માનીયે.

હંદી માટે તમે જે થોડા શબ્દો લખ્યા છે તે એવા સારા છે, કે તમને થોડા વધારે સંભળાવવાની ફરજ લાગે છે. સાંભળો ત્યારે—

“ ત્યારે તે બીતિને જરા વિરામ મળ્યો.

“ જે મારા હૃદયના ગઢનોમાં બેસી રહી હતી,

“ તે આખી રાત, એવી દયામણી રીતે ચીતેલી:

“ અને જે પ્રભાણે કોઈ માણસ સુરેલીથી ફેડે ત્યાંસ લેતો,

“ મહેનતથી શ્રમિત થયેલો, દરિયાથી જળાને કિનારે પહોંચેલો,

“ લયંકર વિસ્તૃત જલનિધિ તરફ વળે છે અને

“ તોઈ રહે છે; તેજ પ્રભાણે, મારો જીવ જે બીનિની સામે

- “ મથતાં હજી હારી જતો હતો, તે પેલી મુશ્કેલીએને જોવાને
 “ વળ્યો, કે જે ઓળંગીને કોઈ જીવ્યો નથી. માફે આન્ત શરીર
 “ થોડા વિરામથી પુનરાશ્વાસિત થતાં, ફરી હું.
 “ તે એકાન્ત ચડાવ ઉપર આગળ ચાલવા લાગ્યો,
 “ પાછલા પગને નિરન્તર દહતર રાખીને. ચડાવ હમણા જ
 “ શરૂ થાય છે, ત્યાં જીવ્યો ! એક ચિત્તો,^૧ અપલ, તરલ,
 “ ચિત્ર વિચિત્ર, ત્યારથી આચ્છાદિત નજરે પડ્યો;
 “ મને જોઈને તે અદશ્ય પણ ન થયો; ઉલટો મારી
 “ ઊર્ધ્વગતિ રોકવાને ચત્ન કરવા લાગ્યો, એવો કે
 “ વારંવાર પાછાં પગલાં કરવાના ઉદ્દેશથી હું વળેલો.
 “ કલાકે પ્રભાતનો પહેલો હતો અને પોતાને માર્ગે
 “ સૂર્ય તે તારાઓની સાથે ઉઘે ચડ્યો,
 “ કે જે જ્યારે સ્નેહે એ પોતાની મુન્દર સૃષ્ટિઓ
 “ પહેલી ચલાવી, ત્યારે સાથે ચડેલાઃ આ પ્રમાણે બધી વસ્તુઓ વડે
 “ હું સોલાસ આસાથી ભરાવા લાગ્યો, તે તરતથી પશુની
 “ ચિત્રિતત્વચા તે પ્રાતઃકાલીન પ્રભાત; અને તે,
 “ મધુર ઋતુથી; તરત જ એ ઉલાસ ઉડી ગયો.
 “ અને નવી ભીતિ દાખલ થઈ, જ્યારે દષ્ટિપથમાં
 “ એક સિંહ^૨ મારી સામે આવતો દેખાયો.
 “ મારું હૃદયું રાખેલું ને એવો ક્રુધાથી ઉન્મત્ત,
 “ કે હવાને પણ ભીતિ લાગી ગઈ. તેની પાછળ એક વૃક્ષ^૩
 “ ચાલતી હતી, જે પોતાની દુર્બલતામાં બધી જીવોથી
 “ ભરેલી લાગતી અને, અત્યાર પહેલાં ઘણા ઘણા દેશો તેણે
 “ પાયમાલ કીધા છે. તેને જોઈને ત્રાસ પામેલા મને તેણે
 “ એવા બધા ભયમાં ડુગાડી દીધો
 “ કે ઉત્તરિની આશા કશી ન રહી.

કાન્તનાં અમૃતસિદ્ધ કાવ્યો

આવાહન ગીત

તારક તાત પધારો ! દયા કરી
 તારક તાત પધારો !
 કર્ષનો વર્ષ વધારો ! દયા કરી
 તારક તાત પધારો !
 હૃદય નહીં નિર્મલ કલ્પ :
 યજ્ઞ યનતાં પ્રભુધામ,
 નિરસંશય સુવિમલ યને :
 એવો આપ કેલામ !
 તારક તાત પધારો ! દયા કરી
 તારક તાત પધારો !
 કર્ષનો વર્ષ વધારો ! દયા કરી
 તારક તાત પધારો !

સાધક પ્રાર્થના

વીર યનાવોને સાચા ! ઓ નાથજી !
 વીર યનાવોને સાચા !
 સાધક સૌ અમે કાચા ! ઓ નાથજી !
 વીર યનાવોને સાચા !
 વીર વિશારદ દેવ યનાવો
 શુદ્ધ કરો શિવ, વાચા ! ઓ નાથજી !
 વીર યનાવોને સાચા !
 સાધક સૌ અમે કાચા ! ઓ નાથજી !
 વીર યનાવોને સાચા !
 વીર યનાવોને સાચા ! ઓ નાથજી !
 વીર યનાવોને સાચા !

ગૌરક્ષણ પ્રાર્થના

આ રડતી શી આ ગાવલી ગાવલી: ઓ ગુરુ ગોરખનાથ બચાવો !
 ઓ ગુરુ ગોરખનાથ બચાવો છ: ઓ ગુરુ ગોરખનાથ, બચાવો !

દાવાનલની જવાલમાં

આશ્રમ આ તવ ન્હાય :

ગાય સુકોમલ નાથછ !

સહી શકે નહિ લહાય !

ઓ ગુરુ ગોરખનાથ બચાવોછ : ઓ ગુરુ ગોરખનાથ બચાવો !
 આ રડતી શી આ ગાવલી માવલી: ઓ ગુરુ ગોરખનાથ બચાવો !

મંદાકીન્તા

ભે ! ઓ આવે, કંઈ બગડતો, ચાલતો મંદમંદ,
 સંઘા પેઠે ચરણ ઉપડે, ને વળી વૃક્ષ વૃન્દ
 ભેવા માટે ઘડીઘડી પછી એહ ઉભો રહે છે,
 શા માટે એ નથી બખર કે દુઃખ, આતું સહે છે.

થોડું ચાલી અટકી જઈને એ કરે છે વિચાર,
 ભેતો ભેતો સ્થિર નજરથી ચાંદનીની બહાર,
 રાખ્યા છે એ કર લટકતા છે નહીં કાંઈ ભાન,
 લાગેલું છે નથી બખર કે શા મહીં તેનું ધ્યાન.

વારે વારે શિર કર ધરી એહ નિશ્વાસ નાખે,
 ધીમે ધીમે કંઈક મુખથી વાણી અરપટ લાખે,
 ક્યાં ચાલે છે નથી કંઈ નિશા ઠાકરો તેથી ખાચે,
 શું છે તેને દરદ દિલનું કાંઈ એ ના જણાયે.

જાતાં જાતાં નદી તટ પરે એહ આવી ચડે છે,
 ઓચિતો તે શિતજલ વિશે એ ખિચારો પડે છે,
 તો ચે તેને ગમજિનિ કંઈ એ તણી તો ન થાય,
 આવો વ્યાધિ અજબ જખરો તેહનો શો ઉપાય.

ચિંતામાંહીં નિજ વસુ તણા નૂરને એ ગુમાવે,
 ભાવે ને કે વળી રજનિમાં લેશ નિદ્રા ન આવે,
 કોઈ સાથે વચન મુખથી બોલતો એ નથી જ,
 લાગે છે કે હૃદય મહિં દે છે ખરે તેનું બીજ.

મહિભાઈની પત્રધારા

૧ *

વડોદરા, ૧૬ : ૬ : ૯૭

ભાઈ,

માણસ માત્ર લોભી છે; અને તેટલા માટે સુખ ધુંડે છે. કિસ્મત પ્રમાણે જે સુખ મળે તેથી સંતોષ ન માનવાને લીધે ધણા હાથે કરી વિવાદ વહોરી લે છે.

એક સુખના પણ પ્રકાર છે. દ્રવ્યનું સુખ સર્વથી ઉત્તરતું છે. રત્નનું સુખ એથી ઘણું અડિયાતું છે. જ્ઞાનનું-કર્તવ્યનું-આત્મોન્નતિનું સ્વાભાવિક સુખ ઉત્તમ છે. પણ તે સુખ શોધવાથી મળતું નથી. નિરપેક્ષ-નિસ્વાર્થી રહી-અને તેટલો આત્માને શુદ્ધ કરવાથી એ સુખ સહજ પ્રાપ્ત થાય છે.

કીર્તિની ઇચ્છા, પરમાર્થ કરવાનો આવેશ એ પણ અભિમાન છે. પોતાની સ્થિતિ અને શક્તિ પ્રમાણે યધારેમાં યધારે યોગ્ય રીતે જો જની શકે તેટલો ઉદ્યોગ થતો હોય અને એકાદ વિદ્યાનો વ્યાસંગ હોય તો અસન્તોષ અને વૃણા ધીમે ધીમે દૂર થઈ શકે છે.

તમારી પાસે યોગસૂત્રનું ભાષાન્તર છે. તેનું ધ્યાનથી અધ્યયન કરવાની ભાનામણ કફે છે. તત્ત્વ સ્થિતૌ યત્નઃ અભ્યાસઃ એ વ્યાખ્યા ધ્યાનમાં રાખશો. ગીતા પણ યોગસૂત્ર સમ-જવામાં સારી મદદ આપશે.

જે લોકો ટકાધર્મ સમ્બન્ધી ભોક્તા નથી તેવા ધણા એ ધર્મના વધારે ભક્ત છે-તમારા કરતાં ધણા વધારે. તમે ખરા લોભી નથી. ખરા લોભી માત્ર મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ પ્રસંગ આવે લારે સુદાં ખર્ચ કરતા નથી.

ભવિષ્યમાં રત્ન-સગવડ-વગેરે મળવાં ન મળવાં એ આપણા હાથમાં નથી. હજી મને કુદુમ્બનાં નસીબ સારાં દેખાય છે. પણ કેણુ જાણે ? આત્મેવ જ્ઞાતમનો મનુષ્યઃ એ ધ્યાનમાં રહે તો એકાન્તવાસ પણ ન લાગે. ધ્યાન એકાગ્ર કરી ઊંડાં ઉતરી અધ્યયન થાય એટલો કાળ જ્ઞાહાણુને તો પરમ સુખનો જ છે. શુદ્ધ મંજીર જ્ઞાનમાં આનન્દ છે. સાધારણુ ઉત્તરકોનો આનન્દ રણુ સાધારણુ જ નીવડે છે.

લખવાની ઇચ્છા હોય તો તે સારી વાત છે. માત્ર લખવા લાયક અનુભવ જોઈએ. વિશેષ અનુભવ વગર ભેદક લેખ લખાતા નથી.

સહાય આપવા તત્પર છું. શું લખવા ધારો છો તે જણાવશો. હું પોતે ઘણું વાંચ્યા પછી થોડું જ લખી શકું છું.

અનન્તના અનુભવ પછી પોતાની જમિંઓ કુદ લાગે છે. વાંચું છું ખરે; અને વખત આવશે તો કેટલુંએક સાંભળવા જેવું સંભળાવીશ.

દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય જૂઠું હોય છે એ તમારો નિર્ણય ખરો છે; અને તે થોડા જ માણસો સમજે છે.

x

x

x

મહિશંકર

* આવી નિશાની કરેલા પત્રો નક્ક હપરથી લીધા છે એમ સમજહું.

My Dear Friend,

Strangely enough, the poem * I have the honour to send you, was composed in the last vacation; it has no distinct-peculiar features to recommend itself. Yet I flatter myself that the simplicity of its tone, the picturosqness of the situation described and the gradual development of the conception and execution will interest you. You will also mark that this differs from the rest of my poems in the variety of metres introduced and the artistic movement of the verse. Moreover it shall be seen that I have tried to secure moderation of sentiment even at the risk of passionate expression and poetic perfection.

(You will think that I imitate English Critics. Perhaps so. Nothing is borrowed however.)

[મારા વહાલા મિત્ર,

કેણુ જાણે કેમ, હું તમને મોકલું છું તે કાવ્ય * ગઈ છૂટીમાં લખાયું હતું. તમારું ધ્યાન ખેંચે એવાં તેમાં ખાસ કોઈ લક્ષણો નથી. છતાં હું મનમાં ખૂશી યાઉં છું કે તેના સ્વરોની સરસતા, વિષયમૂલ દૃશ્યની મનોહરતા, મૂળ કલ્પિત વસ્તુના ક્રમશઃ વિકાસ અને તેના વિધાનમાં તમને રસ પડશે. તમે એ પણ જોશો કે વૃત્તોના વૈવિધ્યમાં અને પદોની લયિત ગતિમાં તે મારાં બીજાં કાવ્યોથી જુદું પડે છે. વળી એ પણ જોશો કે ઉક્તિની આવેશ-મયતાને અને કાવ્યની સર્વાંગ સંપૂર્ણતાને હાનિ પહોંચે તે નહીં ગણકારતાં મેં લાવને સંયત રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

(તમને કદાચ એમ થશે કે હું અંગ્રેજી રીપ્રાકારોનું અનુકરણ કરું છું. કદાચ એમ દશે. છતાં હું કશું બીજામાંથી લઈને લખતો નથી.)]

૩

લાહોર, ૩૧ : ૧ : ૧૯૦૦

બન્ધુ કરુણારાંકર,

હાલ તો મારે ભાવનગર છોડવું પડ્યું છે. આગળ ઉપર શું થાય છે તે જોઈશું. એકાદ માસ અહીં જ રહેવાનો વિચાર છે માટે પત્રો અહીં લખશો. કશી ચિન્તા કરશે નહીં. સ્વામીની દયાથી કશી હરકત આવશે નહીં !

કેટલાએક જૂતા સંબંધીઓ અહીં આવ્યા છે. ત્રાસ નથી.

x

x

x

સ્નેહાધીન

મણિરાંકરના પ્રણામ.

* સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી મન હપર થતી અન્નર. કામગમાં તારીખ નથી.

લાડિના
સીકો

૪

૮ : ૨ : ૧૯૦૦

મનુ કરુણાશંકર,

x

x

x

આગલા પત્રમાં લખ્યું છે કે હું પવિત્ર ભોજન લઇશ તે પછી નર્મદા પણ મારાથી વેચુક્ત થશે એવું દેખાય છે. થોડી મુદત તો એ પ્રમાણે થશે : પણ હમેશાંને માટે એ મારાથી વેચુક્ત રહેશે એવી મને ધારતી નથી. મને આશા છે કે સ્વામી તેને મારી પાસે મેંથી લાવશે.

x

x

x

સ્નેહાધીન

મહિશંકરના આા

૫

લાડી, ૮ : ૩ : ૧૯૦૦

મનુ કરુણાશંકર,

x

x

x

‘ચન્દ્ર’ના તંત્રીએ વેદમાંથી સ્વીડનબોર્ગનાં સત્યોને ઉપકારક ઘણી વસ્તુઓ શોધી છે, જે પરથી વેદ વાંચવાની મને પણ પ્રબલ ઇચ્છા થઇ છે. ‘ચન્દ્ર’ની એક નકલ પ્રસિદ્ધ થયેથી તેમને મોકલાવીશ. પુરુષસૂક્ત સંબંધી મેં તમને કહેલું છે તે સ્મરણમાં હશે. પણ હાલ એ સંબંધી વિસ્તાર કરતો નથી.

તમારો સ્નેહાધીન

મહિશંકર

૬

લાવનગર, ૭ : ૫ : ૧૯૦૦

મનુ. ....

તમારો વિસ્તીર્ણ પત્ર મળ્યો.

તમે જ્યારે બોલાવશો ત્યારે હું ધર્મજ કે લખશો ત્યાં આવી શકીશ. ગઈ તારીખ પહેલીથી હું આ રાજ્યનો સેવક નથી : સ્વામીનો છું. અધિકારીઓએ રાજનામું આપવાની ફરજ પાડી : અને મેં આપ્યું. કશી ચિન્તા નથી. જે કંઈ દુઃખો આવશે તે સ્વામીની રજાથી જ આવી શકશે. અને પરિણામે બેશક સ્વામીનો જય છે. આ વિચારથી હું સ્વસ્થ છું. ... ..

x

x

x

... ..લખશો. જરા પણ કરશો નહીં. માફે થર હમેશાં તમારું છે. પૈસાની જરૂર હોય તો પણ વિના સંકેતે લખશો. હું કરજવાર અને હાલ તો બિલકુલ આવક વિનાનો છું, તો પણ તમને જરૂર હશે તે મોકલી શકીશ.

x

x

x

સ્નેહાધીન
મણિશંકરના આા

૯

અમદાવાદ, ૧૩ : ૮ : ૧૯૦૦

પ્રિય ભાઈ,

હું ગઈ કાલે અહીં આવ્યો છું. સુજરાતી વાંચું હશે. પાછા ફરવાનો નિર્ણય વિચાર બળાકારે કાઢી નાખ્યો છે. પણ ઘણાં કારણોને લીધે અતિશય અશક્ત છું. શિવાભાઈ તરફથી કાગળ નહોતો અને નથી. અહીં બોલાવી શકતો નથી કારણ કે ક્યાં ઉતારું? પણ તમારી મેળે ગમે ત્યાં ઉતરવાનો બંદોબસ્ત કરી શકો તો મળવાથી મને સાફ લાગશે. હું મિશન હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ મિ. વોલ્પને ત્યાં હાલ રહેલ છું, તેમનું ઘર લાલ દરવાજા પાસે છે. હાલ તો એમ. રૂબરૂ મળીશું ત્યારે જ વધારે કહેવાશે. ટૂંકામાં એટલું જ કે ધૈર્યમાં અને આવેશની સ્થિતિમાં મેં એવું કીધું કે તેનાં ફલ મારે કાણુ બાંહેધી ક્યાં સૂધી ભોગવવાં પડશે. પવિત્ર ક્રિશ્ચિયન ધર્મને મારાથી હાનિ થઈ!

તમારો

મણિશંકર

૮

ભાવનગર, ૧૬ : ૧૦ : ૧૯૦૦

૫ ભાઈ,

x

x

x

ગઈ કાલથી પહેલાંની નોકરીમાં દાખલ થયો છું. પણ આંતર સ્થિતિ શી જણાવું? અતિશય વેદના ભોગવું છું. અમદાવાદમાં મેં તમને જવું જણાવ્યું છે.....

x

x

x

અમદાવાદમાં તમને વિનંતી કીધેલી તે આ સ્થિતિ અટકાવવા માટે. આત્માને સમાધાન થતું નથી. કુટુંબનો વિયોગ, પરિચિતોની ટોકણી, વગેરે બધાં દુઃખોથી માફે અંગેઅંગ જખમી થયેલું છે. જીવનના ચળદથી પણ દિલાસો મળતો નથી. કારણ કે જાણું છું કે તેને અનુસરવાનો માર્ગ જૂદો છે. પાછલા સંબંધને લીધે તમને લાગણી રહી હોય અને મને કંઈક આશ્વાસન અથવા સમાધાન આપી શકો તેમ હો, તો પ્રયાન કરશો.

હાલ એમ

શુ. મણિશંકરના આા

૯

ભાવનગર, ૧૩ : ૪ : ૧૯૦૧

બન્ધુ કરુણાશંકર,

તમારો પત્ર મળ્યો છે.

માનો કે મને ક્લેશ નથી. હું સુખી છું. સન્તુષ્ટ છું-પરમ દયાળુ પિતાની નિસ્સીમ દયા છે. નીચેના નવીન ગીતમાં તમે નવીન આસાની ઝાંખા કરી શકશો.

પ્રાર્થના

કરોઃ કરોઃ કરોઃ પિતા ! દયા કરીઃ કરો !
 દયા કરીઃ કરોઃ પિતાજી ! પાપને હરો !
 કરો

ક્યાં એ મધુરી મેનકા !
 ક્યાં ન્હાનો મુનિરાજ !
 ક્યાં પ્રાણપ્રિય નર્મદા :
 પિતા ! દયા કર આજ !

તને બાંધે અહાની છે લાજ ! મહારાજ !

પિતા દયા કર આજ !

x

x

x

શુ. મહિશંકરના આગ

૧૦

તળાજ, ૮ : ૫ : ૦૧

પ્રિય ભાઈ કરુણાશંકર,

મહર્ષિ સ્વામી દયાનન્દજીએ ધણું કર્યું છેઃ પણ એટલું નહીં કે બીજાઓને કરવાનું ન રહે.
 સમગ્ર મનુષ્યેનું ભાષાન્તર આદરવાની મારી પ્રખલ અભિલાષા છે. ઇશ્વરેજી હશે

તો સફલ થશે.

સાંભળોઃ—

“આયુ યજ્ઞેન કલ્પતાં પ્રાણો યજ્ઞેન કલ્પતાં ચતુ યજ્ઞેન વક્ષતાં”

“યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ” શ્લ ૧ : ૨ : ૧૩ “વેવેદિઃ ન્યાપ્રોતિ સર્વં જગત્ સ વિષ્ણુરિશ્વરઃ”

(આપણું) આયુષ્ પ્રભુને સમર્પિત હો!
 પ્રાણ પ્રભુને સમર્પિત હો!
 ચતુ પ્રભુને સમર્પિત હો!

હરિભાઈને આ.

દાસ તો એન

શુ. મહિશંકરના આગ

૧૧

ભાવનગર, ૧૧ : ૭ : ૦૧

પ્રિય ભાઈ કરુણાશંકર,

હેવટે માતૃશ્રી અને બહેન અને અ. સૌ નર્મદા અને મુનિરાજ મારી પાસે આવ્યાં છે. ઘણા વખતના તપેવાને વરસાદની સાથે એ શાન્તિ પણ મળી છે. પરમ દયાળુ પરમેશ્વરની દયા નિરસીમ છે.

x

x

x

સ્નેહાધીન

મહિશંકર

પ્રિય ભાઈ,

તારાતિના દુરાગ્રહને લીધે ફરી અ. સૌ. નર્મદા વગેરેને અહીંથી જવું પડ્યું છે. આ પ્રકારના અનુભવો મને ઘણા વખતથી થયા કરે છે: અને જો કે સહી શકાય છે, તોપણ ગંભીર વિવાદ અન્તરમાં રહ્યા કરે છે. પ્રભુશાન્તિ આપશે એવી આશા અને આશા છે: તો પણ વર્તમાન વખત મુશ્કેલીથી વીતે છે.

x

x

x

શુ. મણિરાંકરના આ૦

૧૩

શિહોર, ૫: ૧૨: ૦૧

ચિ. મુનિરાજ વગેરે ભાવનગર આવ્યાં છે; પણ હું સાથે રહી શકતો નથી.

૧૪

૫: ૨: ૦૩

...તમે જોયું હશે કે મને પ્રાર્થનાસભાઓ અને બ્રાહ્મોનો માર્ગ ખોટો લાગે છે. હું આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિની દિશા પસન્દ કરું છું. આપણા ધર્મનો-પ્રાચીન વેદના ધર્મનો-ઉદ્ધાર થવાની જરૂર છે. નવીન દેવાસથને સમજવાનો એ જ માર્ગ છે.

૧૫

ભાવનગર, ૧૮: ૮: ૦૩

મારાં ઘણાં ખર્ચાં પુરતકો મારી જિભારીમાં મારા ખોટાલાઈ ઉપાડી ગયા છે. વારંવાર ચિનવવા છતાં હજી આપતા નથી.

૧૬

ભાવનગર, ૨૨: ૮: ૦૩

“ મોહો હું દગથી ” એ પંક્તિઓ પ્રે. બલવેતરાય ઠાકોર માટે લખેલી. એ ક્યાં અને ક્યારે છપાઈ છે ?

૧૭

ભાવનગર, ૩: ૧: ૦૪

પ્રિય ભાઈ,

રિક્ત રિયૂ=ખાલી કરવું એ ઉપરથી ભૂત કૃત્તનું રૂપ છે.

કેકારવ ક્ષાપીનો પણ સ્વર્ગીય રહ્યો સ્વામીનાં છે એ કીક સમજ્યા છે. સુરતા=દેવના=દેવના ગુણો. સખી તે ક્ષાપીની હૃદયદેવતા. “ હેન દયાનાં ” ઇ. લીટી કવિના ઈન્દુમાથી જરા ફેરફાર સાથે લીધી છે. છેલ્લી બે લીટીઓ આગળ ઉપર સમજશે. કુસલ હશે. હાલ એ જ.

આગળના બે પંચો પણ મળ્યા છે.

શુ. મણિરાંકરના આ૦

* ધર્મજન્યો ઉપરના ઘણા પત્રોમાં ખતની સરખાતમાં આડું કાઢવું નિરાન છે. આ શી સ્થિતિમાં ઉપરનું પોસ્ટકાર્ડ છે.

૧૮

લાવનગર, ૧૯ : ૮ : ૦૪

સિતારાનો પ્રાણલાલ ગયા પછી ત્યાગ જ કર્યો છે. હૃદયને માટે પણ તે હાથમાં લેવાની હાલ તો ધ્યાન યતી નથી.

૧૯

ગૂંદર આટી ગયો છે.

૨૮ : ૮ : ૦૫

ખન્દુ કરુણાશંકર,

કવિ ન્હાનાલાલ કુશલ છે. રાજયુવરાજને સત્કારનો એક લેખ હમણાં મોકલ્યો છે, તે આ સાથે મોકલું છું. મને એ વિષયમાં કંઈક કૃત્રિમતા, કંઈક હિન્દની અને બ્રિટાનીઆની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિનું વિસ્મરણ, કંઈક દૂરતા અને અતિશયોક્તિ લાગ્યા વગર રહેતાં નથી. સૂચના માગવાથી મેં ઉપરની મતલબની ટીકા મોકલી છે.

શબ્દનો અભ્યાસ દીર્ઘકાલ, નિરન્તર અને સત્કારસેવિત રાખવાનો આગ્રહ રહેશે, તો તે દૃઢભૂમિ થયા વિના રહેશે નહીં.

શુ, મહિલાઈના આા

૨૦

મુગબાઈ, ૫ : ૧૧ : ૦૫

પ્રિય ભાઈ કરુણાશંકર,

પ્રો. ગજનરને પ્રભુકૃપાથી આરામ થતો જાય છે. ચિન્તા ન કરશો.

પ્રો. ગજનરે મિ. ત્રિપાઠીના કેટલાએક મહત્વના લેખો સુપ્રત કીધા છે તેમાં જોઈ છે. વાંચન પણ ચાલે છે.

“તેના પગલામાં” એ નામનું એક અમેરિકન માસિક વાંચનું, જેમાં કેટલાએક મનુષ્યોએ એવો નિશ્ચય કર્યોની વાત વાંચી કે દરેક પ્રસંગે જીસસ થું કરે તે પ્રશ્નની ચર્ચા કરી કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવો. અમેરિકામાં એ પ્રકારનાં મંડળો હાલ છે.

રશિયાનો ચાલતો ઇતિહાસ પેપરોમાંથી કાંઈ અંશે જોતા હશે. કે વર્તમાનપત્રો વાંચતા જ નથી ?

લખ્યા કરશો. આજે મહત્ત્વાર હિંદની ઝુલતી વાડી જોઈ હૃદયને અને જયન્તને અને મુનિને અને સૌ નર્મદાને અને મને સારો આનન્દ થયો.

શુ, મહિલાઈના આા

૨૧

લાવનગર, ૨૮ : ૧૨ : ૦૫

પ્રિય ભાઈ કરુણાશંકર,

તમે જાણીને પ્રસન્ન થશો, કે પ્રજાએ મને મારાં ગયેલાં વહાલાં પુસ્તકો ફરી પ્રાપ્ત

કરાવ્યાં છે. ડા. વિલ્કિન્સનનાં અમૂલ્ય પુસ્તકો, અને બીજાં બધાં. ડા. ટાફેલના પ્રભુની પ્રાર્થના ઉપરના ઉપદેશો દમણાં પાંચું છું. ક્રમે ક્રમે તમને કંઈ કંઈ મોકલી શકીશ.

x

x

x

શુ. મણિશંકરના આ૦

૨૨

ભાવનગર, ૭ : ૧ : ૦૬

તમે જાણીને પ્રસન્ન થશો કે ભાઈ અમૃતલાલને ગઈર સાહેબે હાજ તરત ત્રણ વર્ષ સુધી રૂ. ૫૦નો પગાર કરી આપ્યો છે. પુસ્તકો પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ગમે ત્યાં રહીને લખશે. હાજ પ્રયાગમાં મેળો ભરાય છે, તે તરફ જવાના છે.

૨૩

ભાવનગર, તા. ૧૦ : ૧ : ૦૬

પ્રિય ભાઈ.....,

તમારો તા. ૮મીનો પત્ર મળ્યો. ગયા વખતના કરતાં પણ વધારે આનંદ થયો.

કોલેજ આશ્રે છે. મિસ્ટન સ્પેન્સર વગેરે શિષ્યવર્તા આનંદ થાય છે, જો કે ગ્રાહકો બરાબર સંતોષ આપે તેવા નથી.

x

x

x

બદ્ધો મળશે એ તો કર્મનો મહાનિયમ છે. બદ્ધો એ માત્ર સ્વાભાવિક પરિણામ અથવા ફત્ત છે. દોષારોપ કરનારને “તત્ત્વગાની” કહેવા એ મને ઉચિત લાગતું નથી.

પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ સ્વતઃ ખોટી નથી : પ્રકટ એક અને ગુપ્ત બીજું કરવાની વૃત્તિ ખોટી છે. ગુપ્ત પ્રાર્થનાના આદેશમાં પ્રકટનો નિગેધ સમજવાનો નથી.

બાલ દેવાનગોની સ્થાપનાનું કારણ તો આન્તરનાં દાર બન્ધ થયેલાં, તે છે.

“ગુપ્તમાં બેનાર” એ ઇશ્વરી નામની તમારી મીમાંસા સારી અને સાચી છે.

મનુષ્યના મોક્ષને પણ ઠીક સમજે છે. પોતાની એટલે પોતાપણની બધી વૃત્તિઓથી છૂટતું એટલે મોક્ષમાં પ્રભુ તરફ વળી શકાતું. પછીની મોક્ષની નિસરણી ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ અને અનન્ત છે.

શુ. મણિશંકરના આ૦

૨૪

ભાવનગર, ૨૪ : ૧ : ૦૬

બન્ધુ કરુણાશંકર,

x

x

x

તમે શું એમ ધારો છે કે ગેરીઆહીના જીવન માટે લખવાને હું શક્ય છતાં થત કરતો નથી ? એ બન્ધુ ! માનશો કે હું હૃદયમાં અને જીવિમાં ખરેખર બીમાર છું. એક સાધારણ પત્ર લખવામાં પણ મને શ્રમનો અનુભવ થાય છે. વખત જતાં સાંઝે થવાની આશા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે, અને દિનપ્રતિદિન સાંઝે પણ થતું જાય છે, એમ હું થોડે થોડે અંતરે જોઉં છું છતાં હજી મહિનાઓ વીતશે. બધા વ્યવસાયોમાંથી મુક્ત થઈ કોઈ શાન્ત જગ્યામાં-ઉદાહરણ, તમારી પાસે રહું-તો વહેણું સાંઝે થાય, પણ કુટુંબને એકલું રાખવાની બરાબર સમજ નથી અને બીજાં કેટલાંક કારણથી અહીં રહીને ચલાવવું પડે છે;

પૃથ્વી પર નહીં પણ સ્વર્ગમાં ખજાના સંચિત કરવાની આજ્ઞા છતાં મેં પ્રાણુની પૃથ્વી પર સંચય કરી સંતોષ માનેલો. એમ હાલ બેકે ડૂં છું. છતાં, બેશક સ્વામીની દયા નિરન્તર છે અને વર્તમાન વિશોધનનું પરિણામ સાફ જ આવશે.

ભવિષ્યના વિચાર હાલ તો દૂર જ રાખવા યોગ્ય ગણું છું.

તમને હું દુઃખી કહું છું ? અફસોસ ! આ હૃદય હાલ નર્મો ઉઘડે છે, ત્યાં અન્દરની સ્થિતિ જ પ્રકટ થાય છે.

આળોકો દૃશ્ય છે.

શુ. મણિશંકરના આગ

૨૫

ભાવનગર, ૬ : ૩ : ૦૬

તમે બાંણીને પ્રસન્ન થશે કે પ્રો. મડ્ડિર આપણા ત્રિભુવન કવિને પણ ૩. ૧૦૨ પેન્શન શરૂ કરી આપ્યું છે. બહારથી ૧૫૩ નું પેન્શન તો તેને મળે છે; પણ સુરસિદ્ધાના સ્વર્ગવાસ પછી આ રકમ બન્ધ થઈ હતી. ભવિષ્યમાં તે વધી પણ શકશે.

૨૬

ભાવનગર, ૨૫ : ૯ : ૦૬

બન્ધુ કરુણાશંકર,

તમારા તા. ૨૦ તથા ૨૪ મીના માયાળુ પત્રો મળ્યા. આનંદ થયો. સૌ. નર્મદાની તખ્તીયત ધન્યરૂપાએ ઘણી મુધરી છે.

શબ્દના તમારા અભ્યાસથી મને તો સન્તોષ છે. બોટાદમાં ગઈ તા. ૬ ની વિગ્રામ વારની રાત્રિએ કવિની સાથે એક ઘણી લાંબી વાતચીત થઈ. .... પણ કવિ આવેશમાં સ્વરને ઉતારી શકતા ન હતા. “શુન્દરાતને કાંઈરટનું નામ ગમતું નથી. પ્રભુના નામથી જે બોલવું હોય તે બોલો : તમે જાતે બસે કાંઈરટને માનો : પણ અમે એ ન માનીએ તેમાં અમારો દોષ ન કાઢો : અમે કાંઈરટથી વિરુદ્ધ છીએ પણ પ્રભુના શેવક છીએ : પ્રભુ કરતાં કાંઈરટ માટે વધારે આગ્રહ ! અવતાર કહો, તો રામ-કૃષ્ણ કાં નહીં ? બધા મનુષ્યો કાં નહીં ? તમે કાંઈરટનું નામ શુભ રાખીને કહેવા ચાહશો તો ઘણું ઉપયોગી કહી શકશો. આ તો તમારું જીવન વૃથા વીતે છે. ઇડિયા કદાપિ કાંઈરટને સ્વીકારશે નહીં.” વગેરે ઘણા પ્રશ્નો અને અભિપ્રાયો કવિએ આવેશથી આપ્યા.

x

x

x

તમારો

શુ. મણિશંકર

૨૭

દસા, ૨૬ : ૧૧ : ૬

બન્ધુ,

કુંડલેથી લખેલો મારો દુઃખદાયક પત્ર મળ્યો હશે. મળ્યો છે કે નહીં, તે તમારા તા. ૧૮ મીના પત્રથી સ્પષ્ટ થતું નથી. પણ ધારૂં છું કે મળ્યો હશે. તમારા કેમળ હૃદયને તેથી કેટલો બધો આઘાત થશે, એ કલ્પના છતાં તમારી પાસે બધું નિવેદન કરવાની મને ફરજ લાગી અને મેં લખ્યું.

હવે-આટલે વખતે-દુઃખ તો ઘણું કમી થઈ ગયું છે, દશેક દિવસથી તો કવિ પણ સાથે છે. મારી તખ્તીયત નરમ બાણીને આપ્યા હતા. આવતી કાલે - રાજકોટ જશે. મારી અશક્તિ તેમણે જોઈ, તેમને મુખ્ય કારણ એ લાગે છે કે હું વિચારો પ્રમાણે કશું

કરી શકતો નથી તેથી આ સ્થિતિ છે. તમારા પ્રયત્નોની સફળતા જાણી આનન્દમાં છું અને પ્રભુનો ઉપકાર માનું છું.

x

x

x

કેઈ વાર લાગે છે કે પ્રકાશનો ઉપયોગ ન થવાથી પ્રભુએ તે લઈ લીધો છે, કેઈ વાર લાગે છે કે હવે ખૂંટાયેલો અગ્નિ ફરી પ્રજ્વલિત થશે જ નહીં, પણ વળી સ્મરણ આવે છે કે વિયોગનું દુઃખ થાય છે એ સંયોગનું સૂચક ચિન્હ છે અને વિશુદ્ધિ થવા પછી ફરી જીવન પ્રકટવા લાગશે. તમે પ્રાર્થના કરશો કે પિતા મારા પર દયા કરે. હાલ એજ

શુ. મહિશંકરના આં

૨૮

ભાવનગર, તા. ૬ : ૭ : ૦૭

ખન્ધુ કરુણાશંકર,

x

x

x

કેઈ પણ સારા પાપા ઉપર દેશહિતની તૈયારીઓ થતી હોય એમ હું માનતો નથી. એ બહાને પ્રપંચી લોકો અમુક દંગાઈઓ કરતા હોય એ સમ્ભવ છે.

x

x

x

શુ. મહિશંકરના આં

૨૯

ભાવનગર, તા. ૧૬ : ૭ : ૦૭

પ્રિય કરુણાશંકર,

x

x

x

સારા માણસો પાસે પણ અને સારા કામની ખાતર સુધાં પૈસા માગવાનું મને તો એટલું જ દુઃખદાયક લાગ્યું છે, કે ભવિષ્યમાં ઉદયને ચાહનારી બધી પ્રજાઓ જેમ નાણાં ઉપર ઓછો આધાર રાખે તેમ સાફ, એવું લાગ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓમાંથી જ અમુક અમુક રસોઈનું કામ, અમુક અમુક વાળવાનું કામ વગેરે કરી ખરેખરા સ્વાશ્રયી અને થોડા પૈસામાં સ્વાધીન થઈ શકે તો ઘણું સાફ.

શુ. મહિશંકરના આં

૩૦

ભાવનગર, ૫ : ૮ : ૦૭

પ્રિય ભાઈ,

x

x

x

કવિ મુંબાઈથી પાછા આવ્યા. રણજીતરામ ધ્વજરને નથી માનતા, તેની સાથે ચર્ચામાં દંડો ચલાવ્યો જણાયો. ગજનંદર સાહેબ પણ નથી માનતા. છતાં તેની સાથે વાતચીતમાં રસ પડ્યો એમ જોણતા હતા.

શુ. મહિશંકરના આં

૩૧

ભાવનગર, ૨૯ : ૧૦ : ૦૭

ખન્ધુ કરુણાશંકર,

મહેમાનો છે ત્યાં સુધી મને પૂરતો અવકાશ મળતો નથી. હમેશાં મધ્ય રાત્રિ સુધી બધા જગીએ છીએ. રહેવાર સાંજનો વખત પણ ચર્ચામાં કે વાંચવામાં જ ગય છે. તેઓ જશે તો પછી નિયમસર લાગી શકીશ.

કવિને મુખેથી મામેરૂં પણ સાંભળ્યું, પ્રેમાનંદનાં ધુસ્તકો મેં તો પૂરેપૂરાં અત્યાર સુધી વાંચ્યાં જ ન હતાં : કવિએ રસ લગાડ્યો છે.

નરસિંહલાઇનો પત્ર વાંચ્યો. તે અને શિવાભાઈ યાત્રા કરી આવ્યા. શિવાભાઈ આવતે રવિવારે આવવા લખે છે, ભોગીલાલ પણ ભાઈ દેવચંદ સાથે આવશે. કવિરાજ કદાચ ત્યાં સુધી રોકાશે.

કવિરાજની વાંચવાની ઢબ આકર્ષક છે. પ્રસંગોપાત ટીકાઓ પણ બહુ સારી કરે છે. ભાવનગરની સમસ્ત પ્રજા એ બે બન્ધુઓથી પ્રસન્ન થઇ છે.

સુદામાચરિત્રના કેટલાક ભાગ મને બહુ ગમ્યા. મામેરૂં કાંઈ ઉતરતું લાગ્યું; છતાં તેમાં સુદાં અમુક અમુક પ્રસંગોમાં કવિ બહુ જ સફળ થયેલા છે.

x

x

x

તમારો

શુ. મણિશંકર.

૩૨

બુધેલ, તા. ૩ : ૧૨ : ૦૭

“ દાદાજીની દેવદિવાળી જોવા મૈનાં એક, બહેનાં !

જૂનેગઢથી ઉતરી આવી મ્હારે મન્દિર છેક, બહેનાં !

૩૩

મહુવા, ૨૩ : ૫ : ૦૯

ટરકીના રાજ્યવિધવની વાતો પેપરોમાં વાંચી હશે. મને આશા છે કે રોમંતી વાતો બાણી શુભરાત કંઠ વધારે સશક્ત થશે.

૩૪

તળાવ, પ્રજુનો દિવસ, ૬ : ૬ : ૦૬

બન્ધુ.....

હું ગયે શુરુવારે સાંજે અહીં આવી પહોંચ્યો છું. તળાવથી મુમારે બે માઈલ પશ્ચિમે શોભાવડ કરીને ન્હાનું ગામ છે, ત્યાં નદીને કાંઠે શિવાલય છે, તેમાં ઉતર્યો છું. સહવારે, બપોરે, સાંજે, રાત્રિએ-ન્યારે ઈચ્છા થાય છે ત્યારે ન્હાવા જઈ છું. બધાં બાલકો પણ વારંવાર ન્હાય છે. સ્થાન ઘણું રમણીય છે. હજી અહીં બે ચાર દિવસ રહીશ.

ગઘ લેખોનો સંગ્રહ પણ થશે છતાં તે કવિતાની સાથે મૂકવાની જરૂર નથી.

x

x

x

કેકાસની સાથે હમીરકાન્થ જપાશે. બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં હું વધારે કહેવાનો છું. ઉપોદ્ધાતમાં પણ વધારો લખવાનો છું.

ચિ. કુસુમને યાદ કરું છું. ઉપર શાખામાં જીવજીવ બોલે છે. તમે જીવજીવ જોયું છે ? એ દેશમાં જીવજીવો છે ?

x

x

x

લાઇ મનસુખરામને સલામ સાથે કહેશે કે હું તેલાવનો હુંગર જોવા ઝખ્ખામ સુધી જરૂર આવીશ.

હાલ તો એજ.

શુ. મણિશંકરના આઠ

૩૫

જખલપોર, ૧ : ૮ : ૦૯

ખન્ધુ.....,

નર્મદાનાં નીર અદ્ભુત છે. અંદર આરસપહાણના ખડક છે. હું હોઠીમાં ખેસી કેટલાક માઇલ ફરી આવ્યો છું. પ્રભુનું કાર્ય ઘણી અમરકારિક પ્રણાલીઓ દ્વારા ચાલી રહ્યું છે. આજે અહીં ચર્ચ એક ઇંગ્લેન્ડનું લગ્ન દેવાલય જોયું; અને પ્રભુ તરફથી પવિત્ર ભોજનનો પ્રસાદ મળ્યો. પણ વિશેષો એટલા બધા છે કે વિસ્તારથી અસારે લખી શકતો નથી. અહીંથી એક બે રાજમાં બનારસ જઈશ. ત્યાં પણ પોસ્ટ ઓફિસ મારફત પત્રો મળશે. To await arrival એટલું ઉમેરવાથી ઓફિસ એવા પત્રો રાખી મૂકે છે. સકુટુમ્પ કુશલ હશે. ચિ. કુસુમ અને કાશી કુશલ હશે. હાલ એજ

શુ. મણિશંકર

૩૬

BHAVNAGAR, ૧૭ : ૮ : ૧૯૦૯

ખન્ધુ.....,

હું બનારસથી ફરી નર્મદાતીર ચઢને ગઈ તા. ૧૪ મીએ અહીં કુશલતાથી પહોંચ્યો છું. અહીં સર્વ કુશલ છે.

. જખલપુરથી બાર માઇલ દૂર નર્મદાતીર ભૃચક્ષેત્ર કરીને તીર્થ છે, જે હાલ બેઝાધાટ કરીને કહેવાય છે. ત્યાં નદીમાં સંગેમરમરના ખડક છે. આસપાસની કુદરત એટલી રમણીય અને લગ્ન છે, કે મને તો એ બધો દેખાવ હજી કોઈ વિરલ સ્પર્શની માફક નજરે તર્યા કરે છે. ખુદ ગંગામાં પણ એ સૌન્દર્ય મેં જોયું નથી, પણ એ સમ્બન્ધી વિશેષ કોઈ પ્રસંગે જ કહી શકીશ.

બનારસમાં હું નાગા બાવાએના અંખાડામાં ઉતર્યો હતો. એ વર્ગમાં કેટલાએક ઘણા સારા સાધુઓની પિંચાન યદ્ય છે-બનારસ જતાં બે અને ત્યાંથી આવતાં ચાર સાધુઓ મારી સાથે હતા. એમના સમ્બન્ધી પણ નવું જાણવા જેવું ઘણું છે. જે કે તે સુદાં કોઈ પ્રસંગે જ જણાવી શકીશ.

x

x

x

સૌ. નર્મદાને અને ઘણાને અહીં એવી ધાસ્તી હતી કે હું કલકત્તે અને હરદ્વાર ગયા વગર પાછો ફરીશ નહીં. સૌને મારા આવવાથી સન્તોષ થયો છે.....

x

x

x

તમારો

શુ. મણિશંકર

૩૭

મહાવા: ૧૧: ૧૨: ૦૯

વહાલાં ભાઈ,

x

x

x

ત્યારે એક તરફથી હું તનમનમાં નિર્ભય થયેલો છું, ત્યારે બીજી તરફથી મને મારી હાલની જગ્યાએથી ખદલવાની ભાવનગરમાં હીલચાલ થાય છે. કારણમાં મારી અવારનવાર થઈ આવતી અશક્તિ અને પોલીસ ગેઝેટ હશે એમ અનુમાન છે; કારણ કે રખડ કોઈ કરૂં કારણ જણાવતા નથી. જે રામની મેં એટલી સેવા ઉઠાવી છે તે આ પ્રમાણે મને હાનિ કરવા સજ્જ થયેલ છે. હું કાલે ભાવનગર જાઉં છું. મને શી જગ્યા આપશે તે હજી ચોક્કસ નથી, કદાચ કોલેજમાં પાછા જવું પડશે અને મારી જગ્યા ભાઈ...એ સ્વીકારી છે. એ ભાઈ ...થી કાપડ થયેલાં છે; અને મને ન ખસેડવાને આગ્રહ કરી શક્યા નથી. ખેર.

એક ખાતાના ઉપરીની જગ્યાએથી આ પ્રમાણે ઉતરવાનો પ્રસંગ આવતાં મારા જેવા માણસને કેટલું લાગતું હશે તે તમે કહી શકશો. મનમાં ખીજનું ધણું કટ્ટો છે પણ અત્યારે એ સંબંધી લખતો નથી. ભાવનગર ગયા પછી કોઈકે ચોક્કસ થશે ત્યારે વધારે લખીશ.

શુ. મહિશંકરના આ૦

૩૮

ભાવનગર, ૨૮: ૧૨: ૦૯

ખન્ધુ કરુણાશંકર,

x

x

x

ક્યાના મહાસાગરની ખંધી યોજનાઓ આપણા હંમેશના હિતને માટે જ હોય છે એ નિસ્સંશય છે. અને તો પણ કુખના પ્રસંગોમાં કુખ ન થાય એમ બનતું નથી, એ ખન્ધુ, પ્રતિજ્ઞાની હાનિ કે દ્રવ્યની હાનિ એ જ એક અત્યારે મારી વેદનાનું કારણ નથી. ખીજનું ધણું કારણ એકલાં થયાં છે.

કવિને આવતાં હજી વાર લાગશે એમ દેખાય છે. જાન્યુઆરીની આખરમાં કદાચ આવી શકશે. અને પોતાને ક્યાં મૂકશે એ હજી ચોક્કસ નથી. કોલેજમાં નહીં પણ ખીજે જ કોઈ કેકાણે તગ્દરીજ થશે એમ મને લાગે છે. દરમિયાન અનિશ્ચયની સ્થિતિમાં હું કરૂં જ કરી શકતો નથી. તન અને મન બન્ને નિર્ભય છે.

x

x

x

શુ. મહિશંકરના આ૦

૩૯

ભાવનગર, તા. ૪: ૧: ૧૦

મિત્ર ખન્ધુ શિવાભાઈ,

હું ધીરજથી સહન કરું છું અને કરીશ.

હું તનમનથી નિર્ભય થયેલો છું એ ખરી વાત છે. નહીં તો એ પ્રમાણે દૂલખું જ

* કાવ્યમાસ પત્ર ૯૫ જુઓ.

નહીં. પણ મને આશા છે કે એ નિર્બળતા બહુ વાર ટકશે નહીં. પાછું સાફ યશે-યવા લાગ્યું છે.

મહારાજના કાર્યથી જ મારી આ સ્થિતિ થઈ નથી, એ સ્થિતિ પહેલાંથી હતી જ. માત્ર ફેરફારીના પ્રસંગથી તે વધારે દુઃખદ થઈ પડી છે, અને વધારે વાર આવી છે, તથા હજી આગશે.

મુનિરાજના ઉપનયનનો સવાલ હજી મુકતવી જ રહ્યા કરે છે. હજી કોઈ નવીન માર્ગ કે મંડળની કશી તૈયારી નથી. તેવા કોઈ માર્ગ કે મંડળ માટે હું મારા કુટુંબને -પત્નીને તૈયાર કરી રાક્યો નથી. એમનું વક્ષણ શાંતિ તરફ છે. તેમાં શી સ્થિતિ થશે એ અનિશ્ચિત છે. બીજી તરફ લાઈ કરુણાશંકર અને તમે શું ધારો છો એ પણ હું પૂછી રાક્યો નથી. યોગ્ય કાંત્રે પરમાત્મા બધું મુઝાડશે એવી કંઈક આગમ્ય આશામાં મેં કશો નિર્ણય કર્યો નથી, અને અત્યારે મને એમ પણ લાગે છે કે જાણે મેં જીવિત ગૂમાવ્યું છે; અને હવે કશું જ થશે નહીં-થઈ રાકશે નહીં.

મારી આશા? એ ચલિત તો થઈ નથી, પણ હાલની માનસિક નિર્બલતાની સ્થિતિમાં એ પ્રશ્નો મને વારંવાર આવે છે કે “મેં ભૂલ તો નથી કરી? શું મેં માત્રી કીધેલી વાતો ખરી છે? શું જીસસ એ એક જ પ્રજાનો સાચો અવતાર છે? અને શું સ્પીડનબોર્ડ સ્વર્ગ અને નરક સંબંધી લખે છે એ ખરો અનુભવ છે?” આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ મારા દિલમાં છે, અને તે હું પૂછનારને આપું છું; અને તો પણ એના એ પ્રશ્નો મને વારંવાર સતાવે છે. આવી પરીક્ષણની સ્થિતિનો તમને અનુભવ છે? હું મારા મગજને વ્યાધિગ્રસ્ત માનું છું: તે એક તો આવા પ્રશ્નો માટે અને બીજાં એટલા માટે કે મને કશામાં રૂસ લાગતો નથી, પણ સન્ધ્યવત્ એસી રહું છું. વચ્ચે તો આવી સ્થિતિ જારી રહેતાં જડતા કે ઉન્માદ સુધી વાત જશે એવી ભાવિ હતી. પણ હવે તે દૂર થઈ છે. અને હું ધીમે ધીમે પણ સ્પષ્ટ સમજાઈ ચલો જાઉં છું. x x x સૌ. નર્મદા મારી વર્તમાન સ્થિતિથી ખિન્ન રહે છે.

શુ. મહિષાસુરના આઠ

૪૦

લાવનગર, ૨૭ : ૧૦ : ૧૦

બન્ધુ.....

x

x

x

તમે પેટલામાં જે કામ કરો છો તે માટે એટલી બધી દિશામાંથી અને એટલાં બધાં મનુષ્યોનાં ઉત્તેજન મળતું જોઈએ એમ હું ધારતો હતો અને ધારું છું, કે મારા એકના જોગા વ્યવહારથી પ્રોત્સાહનમાં ન્યૂનતા લાગવાના સંભવની મને કલ્પના આવેલી નહીં. અને હું તો કંઈક અસ્પષ્ટાગતિવાદના સ્વભાવથી જ અને કંઈક પરમાત્માએ આપેલી સ્થિતિના પ્રભાવથી બહુ યોગી કે લખી રાકતો નથી, એ તમે જાણો છો.

“પૂર્વાચાપ” છપાવવા માટે નિધાર કરવા આવું છું. તેની એકેય આખી નકલ તમારી પાસે છે?.....

“ ઇન્દુકુમાર ” ભાઈ રણજીતરામ અને હું, હમણાં ફરીને વાંચી ગયા. અમને લાગે છે કે વર્તમાન યુજરાતની સાંસારિક અને ઇતર જીવનની મુશ્કેલીઓ ઉપર કવિ હજી થોડા જ પ્રકાશ નાખે છે. મિત્રો ઘણાં હિંમત અને સુન્દર આલેખે છે. જીવન સમ્બન્ધી પણ ઘણાં ગમ્ભીર સત્યો આપે છે, અને તો પણ વર્તમાન સમાજને દુઃખ ક્યાં છે, મુશ્કેલી ક્યાં આવે છે, વિરોધો કેવા ઉભા થાય છે, વગેરે નજદીક રહીને તેમણે જોયેલ નથી, અને તેટલા માટે ખરી મુશ્કેલીઓ ઉપર કંઈ અજવાળું પાડતા નથી. નવી કાલ્પનિક સૃષ્ટિ બહુ સુન્દર ખડી થાય છે; પણ તેમાં હાલના વખતના આપણા જીવનની સાથે સમભાવનું દર્શન થોડું છે. યુજરાતના હૃદયને જેવો કલાપીએ સ્પર્શ કર્યો છે તેવો કવિ હજી કરી શક્યા નથી. તમને કેમ લાગે છે ?

x

x

x

શુ. મહિલાધનીના આગ

૪૧

મુંબાઈ, ૧૭ : ૧ : ૧૧

પ્રિય ભાઈ,

ચિ. મુનિને શીળી નીકળી હતી. હવે આરામ છે. પ્રો. ગજજરને મળ્યો. અન્નેનો ઉદ્દેશ નીકળ્યો કે “ મને તમારા જેવો મનુષ્ય પાછળથી મળ્યો નથી. ” થોડા ગાઠ થતો જાય છે. અન્યત્ર પણ સત્યનો વિજય ત્વરાથી આવે છે. નવો ખેતર આવતો તા. ૨ જીએ બહાર પડશે. હું ઘણું ફરીને ત્યાંસધી અહીં જ રહીશ. ‘પૂર્વીસાપ’ પણ સ્મૃતિમાંથી ત્વરિત લખાવા લાગ્યો છે. ચિ. કુસુમ અને ચન્દ્રકાન્ત સાથે કુશળ હશે. હાલ જો જ.

શુ. મહિલાધનીના આગ

૪૨

ભાવનગર, ૨૫ : ૭ : ૧૧

પ્રિય ભાઈ...અને...

તમારા બધા પત્રો મળ્યા. હકીકત જાણી.

બાલકાને આરામ થયો જાણી સન્તોષ થયો.

“ કેટલીક પ્રાર્થના ” ની માદી વાંચી. તેમાં સમાવેલી નીચેની કવિતાઓ પ્રાર્થનાઓ નથી-

(૧) કુસુમને સમ્બોધન.

(૨) વસન્તને પ્રાર્થના. આમાં પ્રાર્થના સજ્જ છે : પણ એ પ્રભુપ્રાર્થનાની સાથે ન જોઈએ.

(૩) વ્હાલાંઓને ઉપદેશ. માત્ર અંતમાં પ્રાર્થના થાય છે.

(૪) કલાપીને સમ્બોધન.

(૫) મહેમાનને પ્રાર્થના. (૨) પ્રમાણે.

(૬) રોનાઈં બીતરમાં રોલું.

(૭-૮) સ્નેહગીત. પોકાઈં બેસી. વ્હાલાં આવો.

* ઝાલિમ દુલિયા.

(૯) શુક્રદેવને સમજાવ્યું.

આ સિવાય કેટલીક દાખલ કરવા જેવી નથી. પણ તે છેવટ વિષ્ટ આપશે ત્યારે બતાવીશ. અધી છપાવવાનો આગ્રહ રાખવા કરનાં જે ખાસ સારી અને ઉપયોગી લાગતી હોય તે માટે આગ્રહ રાખવો એ સાફ.

ગૌરક્ષણ પ્રાર્થના સમજાવી વિચારો વાંચી આનન્દ થયો. બાકેશ કુસલ છે. કેટલાક વિશેષોથી દૂં પોતે દાસ પ્રસન્ન રહી શકતો નથી. રથાન છોડવાના સંકલ્પ આવે છે. બને તે અફે. દાસ એ બ.

શુ. મણિશંકરના આગ

૪૩

ભાવનગર, ૧૭ : ૮ : ૧૧

અનુ. ....

નમસ્તે તા. ૧૩ મીનો માયાળુ પત્ર મળ્યો. અગાઉનો તા. ૧ લીનો પણ. આનન્દ થયો.

પ્રાર્થનાના સમજાવમાં દૂં લેડે હું કે મેં પોતે આટલાં અધાં વર્ષો ધર્મ ગપાં, તોપણ પિતાની સાથે પરિચય વધાર્યો નથી. અન્તરે ઉધડેલાં દૂં અનુભવતો નથી. પ્રાપ્ત : પૃથ્વી ઉપર ક્ષય એકું કરેલું હોવાને લીધે એટલે કે સત્ય માત્ર બાળ સ્મૃતિમાં રાખેલું હોવાને લીધે "ક્રીડા તથા કાટ નાશ કરે છે, અને ચોરા ખાતર પાડીને ચોરે છે." "એક દેવીના આત્મચત્તાન્ત" માં એ વિષય ઉપર એટલું અર્ધ લખાયેલું છતાં મારી અન્દર દૂં થોડો બ વિકાસ લેડે હું. અને તો પણ બેસક નિરાસ થતો નથી; કારણ કે એમ લખ્યું છે કે "જે મારી પાસે આવે છે, તેને દૂં કોઈ રીતે બદલે કાઢી મૂકીશ નહીં."

x

x

x

આપણો પત્રવ્યવહાર દાસ અગાઉના જેટલો સફલ નથી તેનું કારણ મુખ્ય અંશે દૂં મારા પોતાનામાં સમજૂ હું. મારી પોતાની મતિ સન્તન અને અવિચ્છન્ન રહી નથી. દુનિયાને પણ દહુ સુધી બરાબર પિછાનતો થયો નથી, ઈ. ઈ. અસ્તુ. દવે પછી પણ વધારે નિશ્ચિન પગલાં બરાબર તો ગતે ન જોએ.

શબ્દ તરફ તમારો ભાવ વધવા લાગ્યો છે, એ જાણી નથી આશાઓ રજૂ છે. ખાસ કરીને છાસનાં ગોતાનાં વચ્ચે વારંવાર વિચારવાથી ધણો નવો પ્રકાંસ મળશે.

જૂના સમજાવીઓ અને રનેટીઓનો મને દમણું દમણું બહુ કડવો અનુભવ થઈ ગયો. નાનિ અને આચારના દમ્બને દૂં ધણાં વર્ષોથી સદતો આવ્યો હું. પણ છેલ્લો મુંઝામું દતો તે અરસામાં એ દમ્બના દિમાયનીઓને એ ચોખ્ખી વાતો સમજાવાની દીધી એટલે દાસ થોડા મદિનાથી દૂં ધણા નહકના સમજાવીઓથી પાત્ર છૂટો થયો હું.

વૃદ્ધવર્યા દવે પાસે આવી લાગે છે. જૂના સમજાવી નષ્ટ થતા લગ છે. નવામાં દહુ કમી થતી નથી. પત્નીને દહુ પત્ર જૂનાને માટે આગ્રહ રજો છે. દૂં નવીન કશું સ્પષ્ટ દેખાડી શકતો નથી, તોપણ વિશ્વાસના લેરથી અમુખ્ય હું. દૂં અમુખ્ય હું, તોપણ પત્નીની ચિન્તા દહુ દર કરી શકતો નથી. મુનિ જ્યન્ત અને અગ્નિત દેવા નિશ્ચયે અને શું કરશે, તે તો પ્રજા જાણે. તેની હચ્છ કરાઓ ! તેનું રાજ્ય આવો !

બને લાગે છે કે અમુક દાસ પછી પણ કોઈક સ્થાનમાં આપણે સર્વ સાથે રહીએ,

અને નવ મન્દિરના પાયા નાખીએ. તો જ લવિષ્માં સન્તતિને મુખ થઈ શકે. વિદ્વાં ધણાં લાગે છે, પણ એ પ્રવૃત્તિ આવશ્યક દેખાય છે. હવે માત્ર વાચન લેખનથી સન્તોષ થતો નથી. કંઈક જીવનની અને જીવનમાં સંદેશારની તૃપ્તિ લાગી છે. વિચારશો, અને જે સ્ફુરે ને જણાવશો. ચિ... .., વગેરેને આ.

શુ. મણિશંકરના આ૦

૪૪

લાવનગર, ૨૫ : ૪ : ૧૨

પ્રિય ભાઈ,

શાળાને બંદબંધે ધાસનો વેપાર ચાલે છે એ પણ કંઈ કંઈ અનુભવ આપતો દશે. કદ કદાચ એથી જ થતું હશે.

દ્રવ્ય માટે ચોખ્ખું ધુવ્છા રહે એ કંઈ જોડું નથી. ધણાં વર્ષ બેઠરકાર રહ્યા પછી મને તો હવે એ આવશ્યક અને ઉપયોગી લાગે છે.

મણિશંકર

૪૫

લાવનગર, ૨૬ : ૫ : ૧૨

બાપુ,

તમારા બધા પત્રો મળ્યા છે. વચ્ચે ધણાં ખનાવો ખની ગયા. ચિ. ભગવાનલાલ અને બચુભાઈ સફુટુમ્બ આવી એક સપ્તાહ રહી ગયા, અને તે પછી ભાઈ દેવચન્દ, કરસનદાસ ચીતલિયા અને ભાઈ રણજીડલાલ ચાર પાંચ દિવસ રહી ગયા.

રાજ્યનો એડમિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટ હમણાં જ પૂરો લખી રહ્યો; અને કવિ ન્હાનાલાલ મુરત છે તેને એક પત્ર લખીને આ તમને લખવા બેઠો છું.

મૌન રખાવનાર પણ સ્વામી છે; અને તેની ધુવ્છા યશ કે તરત તે વાચાણ કરશે. 'માલા અને મુદ્રિકા' જાપાય છે. એરીસ્ટોટલનાં પણ ૮૦ પૃષ્ઠ તૈયાર થવાની તૈયારી છે. ભાઈ રણજીતરામ જોવા લાઇ ગયા છે. મોકલીશ.

"જીવનનું જલ" એક સ્થલે જ ભરેલું છે. શબ્દ સિવાય અન્યત્ર તે નથી.

હા, 'માલા અને મુદ્રિકા' ની મૂળ નકલ અને મૂળ પુસ્તક મોકલી આપશો.

પુસ્તકો મોકલવાનું હજી અમલમાં લાવી ચક્રો નથી. લાંબીશ.

કવિ ન્હાનાલાલ અહીં પન્દરેક દિવસ રહી ગયા. એઓ ધારે છે કે કલાપીના દોષો ગુજરાતની આગળ ન મૂકતાં હું અને બીજાઓ તેની સ્તેષી તરીકે તારીફ કરીએ છીએ, તેથી ગુજરાતને ખરાબ દાખલો મળે છે. ... .. કલાપીના જીવનમાં કવિને તો નિર્બીજતા અને મોહ જ દેખાય છે. ચાર દિવસ સુધી આ વિષય પર વિવાદ ચાલ્યો હતો. 'માલા અને મુદ્રિકા' ની પ્રસ્તાવનામાં હું તે સમ્બન્ધી ચોડું લખવા ધારૂં છું.

મેટો કાગળ તો લીધો છે, પણ હું તમારી માફક વિસ્તારથી લખી શકતો નથી. માટે હાલ તો એ જ.

તમારો સદૈવ રનેદાધીન

મણિશંકર

૪૬

ભાવનગર, ૨૩ : ૮ : ૧૨

પ્રિય ભાઈ,

રેલી સમ્યક્ષીઓ ગલરાય નહીં તે માટે થોડી વાર સૂત્રો પડેલા જારી રાખવાને દરકત નથી. સૌ. નર્મદા એક રાત અને અર્ધો દિવસ રોજ તે પછી મેં એ પડેલા હાલ રાખી લીધો છે.

શુ. મણિશંકરના આ૦

૪૭

૫ : ૬ : ૧૨

પ્રિય ભાઈ.....,

એરિસ્ટોટલસનું આ આગળનું ભાષાન્તર મેં ડિક્ટેશનથી લખાવ્યું છે. અનુમેષકો સૌ. નર્મદા અને ચિ. મુનિકુમાર છે. મેં સુધારેલ નથી. તમને જે જોડણીની નિઃશંક જૂલો લાગે તે સુધારો અને 'પ્રેસકોપી' કરાવી મને મોકલો.

કાગળ લખારો.

તમારો

શુ. મણિશંકર

૪૮

ભાવનગર, ૭ : ૬ : ૧૨

ખન્ધુ.....,

તમે જાણો છો કે માઈ પટેલ કામ આપણી ઉપાસના પદ્ધતિ તૈયાર કરવાનું છે. ૯૭ સુધી બીજા નિયોગોમાંથી પૂરતો અવકાશ મળ્યો નથી. પણ ધણા દિવસથી પ્રેક્ષી પ્રાર્થનામાં અમુક ફેરફારો આવશ્યક લાગ્યા કરે છે. અહીં તે ઉનાઈ છે—

“ પિતા અમારા, તું સ્વર્ગોમાંના,

તાઈ નામ પાવન યાઓ !

તાઈ રાજ્ય આવો !

તારી ઈચ્છા કરાઓ, જેમ સ્વર્ગમાં,

તેમ પૃથ્વી ઉપર પણ !

આપ અમને આજ અમારો રોટલો, આવશ્યક :

અને માફ કર અમને અમારાં કરજો,

જેમ અમે પણ અમારા કરજદારોને

અને અમને પાપપ્રવાહમાં ન દોર :

બીજો બીજો !

પણ પાપીથી અમને મુક્ત કરે !

કારણકે યુગોમાં તારાં રાજ્ય અને શક્તિ અને દીપ્તિ છે !

મારા ઉપર જે અદ્ભુત શાન્તિ ઉતરી રહી છે તેનું વર્ણન કરવાની મને ઇચ્છા થતી નથી. તમે 'કર્મમાં જોશો. આજેન !

આંસુ થોડાં પડે તેથી મને દુઃખ થતું નથી તેનું રાજ્ય આવે: પછી ભણે સાથે સાથે આંસુની નદીઓ પણ આવે ! હું કેટલીક બાજતોમાં કંકોર છું.

x

x

x

x

તમારો

શુ. મહિશંકર

૪૯

લાવનગર ૪ : ૬ : ૧૩

બન્ધુ કરુણાશંકર,

x

x

x

પ્રમુતી સેવામાં પણ આપણી વિચાર શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. x x હિન્દુસમાજની બહાર ટકી રાકવાને વધારે સંખ્યા આવરણ છે. x x x પણ આટલા દિવસના મન્યન પછી મને હવે એમ જ લાગે છે કે હજી આપણે મંડળ સ્થાપવાને યોગ્ય સ્થિતિમાં આવ્યા નથી.

આ સ્થિતિને માટે હું પોતે જવાબદાર ધણે અંશે છું. મેં વારંવાર પ્રમાદ કર્યો છે. કર્તવ્ય દેટલું મોટું છે તે વિચારી સાવધાન અને ઉલોચી રહ્યો નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે સત્યનો વધારે પ્રચાર ધણા વખતથી તમારા દ્વારા જ આવે છે. હું પોતે એક પણ નવીન માણસનું આકર્ષણ કરી શક્યો નથી.

અસ્તુ. હવે તો બરાબર જાગૃત છું જો કે હવે શું કરી શકારો તે બીલકુલ કપ્પી રાકતો નથી. ઘણી આશાઓ નષ્ટ થઈ છે. ઘણું ગૂમાવ્યું એમ લાગ્યા કરે છે. હવે પ્રભુ બરાબર સહાય કરે અને દયા સંકાય કે રોડ વગર આપણે કંઈ કરી શકીએ તે પહેલાં હું બોલીશ નહીં.

કુટુમ્બની સ્થિતિ તમને જણાવી છે. એ પણ આગળ પગથું ભરતો અટકાવે છે. મોસિસ અને તેના સહચારો કેનાનમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહોતા. તેમનાં બાલકો જ એ ભૂમિ પ્રાપ્ત કરી શકેલાં: આપણે માટે પણ કદાચ એવું નિર્માણ હશે.

x

x

x

શુ. મહિશંકરના આા

૫૦

લાવનગર ૧૮ : ૬ : ૧૩

બન્ધુ કરુણાશંકર,

x

x

x

હાલ તરત આપણે મંડળ સ્થાપવાની યોગ્ય સ્થિતિમાં નથી એમ મેં તમને લખ્યું, પણ આત્માને શાન્તિ થતી નથી.

એમ લાગ્યા કરે છે કે જાણે નીમેડપસની માફક આપણે રાત્રિએ છસસને મળ્યાએ હોએ. જેને આપણી શ્રદ્ધિ પ્રભુ તરીકે સ્વીકાર્યો વગર રહી શકતો નથી, જેણે પોને દુષ્ટ કરીને

આપણને પોતાનું સ્વરૂપ જોગખાવ્યું છે; તેને ઝાઢેર રીતે કબ્જા કરવાની આપણી છતી ચાલતી નથી. એમ કરવું મરણના જેવું દુઃખદાયક લાગે છે.

જેસાક જે દુઃખદાયક લાગે છે તે સ્વગ્નના સ્નેહને લીધે લાગે છે, મારી પોતાની સ્થિતિ એ આખતમાં સૌથી વધારે વિષમ છે ને. હું છટો થાઉં તો મુનિ, બાબર અને હૃદયને મારે પરાણે સાથે લેવાં કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. પણ એ પ્રશ્ન જ વ્યથા કરે છે. કુટુંબને એ રીતે છિન્નલિન્ન કરી નાખવાનું ઇષ્ટ કે શક્ય લાગતું નથી.

x

x

x

શુ. મહિશંકરના આ૦

૫૧

દિવાન ઓરિસ, ભાવનગર, ૨૦ : ૧૧ : ૧૩

પ્રિય ભાઈ શિવાભાઈ,

x

x

x

ઈંગ્લાંડથી મિ. સ્લાઈડનો પત્ર આવ્યો છે. તે લખે છે: "જે કુટુંબમાં મતભેદ હોય તો નવા ચર્ચની શરૂઆત કરવાનો પ્રયત્નનો વખત હજી આવ્યો નથી એમ સમજવું. સ્વીડનબોર્ગ પોતે માત્ર પુસ્તકો લખવાની અને બહાર પાડવાની સેવા કરેલી તમે એ પ્રમાણે કરી શકો."

એટલે જુદા જુદા ગણ માણસોનો એમ જ મૂત થાય છે કે આપણાં છે તેની લાગણીને માન આપીને આગળ ચાલવાનું છે. વળી તે લખે છે કે પ્રભુની સાથે રાહ જોવામાં પણ મોટું માન છે, ઇત્યાદિ. હવે મિ. મોરિસ આવે છે ત્યારે રૂબરૂ શું કહે છે તે જોશું.

શુ. મહિશંકરના આ૦

૫૨

ભાવનગર, તા. ૧૨ : ૧ : ૧૪

ભાઈશ્રી કરુણાસંકર,

x

x

x

હું થોડો વખત રાત્રિના અને સમ્બન્ધીઓના સહવાસમાં રહી આવ્યો. અનુભવ એવો થયો કે નજીકના સમ્બન્ધીઓની સાથે પણ માર્ફ હૃદય લગતું નથી. રાત્રિની સંસ્થામાં અધિકાર અસત્યને છે, અને સત્ય જો તેમાં રહેવા ચાહે તો અસત્યના ઉપર આધાર રાખવાની તેને જરૂર પડે છે. કરાંચીવાળા આપણા મિત્ર મિ. — એ રાત્રિનો ત્યાગ કર્યો છે. અને તેમાં પત્નીનું તેને અનુભવનું છે. આપણે ત્યાં — એ વ્યવહારમાં રાત્રિને ગણી નથી, પણ ભવિષ્યમાં તે તેનો આશ્રય લે છે કે કેમ એ જોવાનું રહ્યું છે. આપણો હજી કશો નિશ્ચય થયો નથી તેનાં પ્રગળ અને વાસ્તવિક કારણો છે. છતાં એ પ્રશ્નનું જ્યાં સુધી કોઈક રીતે સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી તે વારંવાર વચ્ચે આવીને અસ્વસ્થ કરે છે એવો મને અનુભવ છે. તમને છે ?

x

x

x

શુ. મહિશંકર

વડોદરા, ૧૭ : ૬ : ૯૭

સાહેબ,

કેટલાએક માસ પહેલાં મને “ પ્રેમભક્તિ ” તરફથી એક કાવ્ય મળેલું. તે વાંચતાં એ કાવ્ય અને જે વૃત્તિના એ ઉદ્ગાર રૂપ હતું તે વૃત્તિ સંબંધી “ પ્રેમભક્તિ ” ને કંઈક લખવા મને ઈચ્છા થઈ આવેલી. એટલા જ માટે મેં સ્થાનસ્થાનમાં એક જાહેરખબર પણ આપેલી.

એ જાહેરખબર લખાતી વખતે “ પ્રેમભક્તિ ” કાણુ છે, એ હકીકતની મને અનાયાસે ખબર પડી ચૂકી હતી. કાવ્યની ખીજ નક્ક પાસે હશે એમ ધારીને મૂળ મોકલતો નથી. બિલકુલ ન લખવાથી મને તે સંદેહ આવે એવા સંદેહથી એકવાર પડદો ઉઘાડવાનું સાહસ કરું છું.

લિ. તમારો ઇ.

મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ

૫૪

ભાવનગર, ૧૨ : ૮ : ૦૨

પ્રિયદર્શન ન્હાતૂભાઈ,

તમારો ગાંધીજીનો પત્ર મળ્યો. મેં, સૌ. નર્મદા અને સૌ. માણેકે વાંચ્યો.

સૌ. માણેકે માટે એ સમ્બંધ તમને લખ્યાનો મત્ત કરું ? “ મિનિસ્ટરિંગ એન્ડ ” ના જેવું એમનું માધુર્ય આપણા કમનસીબ દેશમાં હં તેનામાં જ જોઈ છું. ઈશ્વરકૃપાથી હું ઘણી સારી સ્ત્રીએને ઓળખું છું. પણ આમનાથી સંતોષ થાય છે તેવો આજ મૂંઝી અનુભવવામાં આવ્યો નથી. પણ હં જાણું છું કે આ સમ્બંધ ઘણું થોડું કહે છે. તમે નિભાવી લેશો.

તમારો

મણિશંકર

૫૫

ભાવનગર, ૧૨ : ૮ : ૦૩

કવિરાજ,

મીરાંબાઈનો લેખ “ પ્રજાજન્મ ” માં હપાયો તેટલો વાંચ્યો. સાચે ઘણો સારો છે.

x

x

x

“ વસન્તોત્સવ ” ના અર્પણ માટે ઉપકાર. સૌ. નર્મદા પૂછે છે, કે અર્પણપત્ર કોને છે ? મારે શો જવાબ આપવો ? મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે એ લીટીઓમાંથી હું કંઈક આશ્ચર્ય પામ્યો છું.

‘ કેલાપીનો કેકારવ ’ હપાઈ ગયો છે. હાલ ઉપોદ્ધાત્ લખું છું. એકાદ મહિનામાં તૈયાર થઈ જશે. સકુટુમ્બ કુશલ હશે. અત્યારે જાણે કે તમને જોઈ શકાય છે; અને પેલી સાધારણ ગીતની લીટીઓ સાંભરે છે.

“ ખુદાને જે સનમકી નરકી સરત જનાઈ દેય ! ”

સલામ !

મીરાંબાઈનું પ્રવેશક વાક્ય મને ખૂબ ગમ્યું. સલામ ઉપરથી એટલું ઉમેરવાનું યાદ આવ્યું.

તમારો

મણિશંકર

ભાવનગર, ૫ : ૧ : ૦૪

કવિરાજ,

તમને તમારૂં ભાષાન્તર ધણું વધારે poetic^૨ લાગે છે, એ હું માનું છું. પણ મને તો અર્ધાં શ્રેયસ્કથા સ્થાનોમાં ગદ્યસાક્ષીના ભાષાન્તરથી જ સન્તોષ થયો છે. વિષય સ્વસ્તર ચર્ચાને જ યોગ્ય છે, એ તમારૂં માનવું જરૂર છે.

વાચનમાળાના રચક યોગ્ય પાઠોની ટીપ હું પણ તૈયાર કરી મોકલીશ; પણ હાલ વ્યવસાય વધારે છે, તેથી સમયની અવધી જાણવા ઇચ્છા છે. કોલ્ડર્નટન સાહેબનો જવાબ આવે તે જણાવજો.

સાથે કોઈ પણ પુસ્તક મળ્યું નથી.

“ધાર્મિક સન્તોનાં જીવનચત્રાન્તોની માયા” નો વિચાર તમારૂં પુસ્તક બોધા પડી. દરમિયાન એટલું મારે જાણવું જોઈએ કે સેન્ટ બેનના ગેરવેશનું ભાષાન્તર મારી પાસે તૈયાર છે; અને હું જીવનનું મુખ્ય લેખન સ્વીકૃતિઓનું અવતારણ માનું છું.

“કાંઈ એવું કરવા માંડશે!” કાંઈ એવું તો નહિ પણ એ જ ઉદ્દેશની સિદ્ધિને માટે હું વયાસકિત થમ કમી કરું છું. જાદુબિંબમાંથી ઉત્પાદનના પુસ્તકનું ભાષાન્તર સડીકે આપ્યું છે. એ પ્રકારના લેખો હું તમને મોકલતો નથી; કારણકે હજી તમે જાણ્યમ વાંચ્યું નથી.

તમારો

મણિશંકર

૫૭ *

ભાવનગર, ૧૦ : ૧ : ૦૪

“હાથે હાથે તે નાથ મદિયાં વસેવજે.” એ તો મારૂં ફેવરિટ^૧ ગીત છે.

૫૮ *

ભાવનગર, ૮ : ૪ : ૦૪

નવ્ય કવિરાજ,

તમારો તા. ૪નો પત્ર કેણું જાણું કેમ આગ્રે મળ્યો. વસ્તુઓના નવા-અસ્વાભાવિક અને તેટલા માટે અસુ-દર-રંગ કલ્પનાનો તમને શોખ હશે, પણ તે શોખ મારો નથી.

“સક્ષાંત્ર” શબ્દ તમે ગમે તેમ જનાવો અને ગમે તેમ વાપરો, પણ એ શબ્દ ખીંચતો સ્વીકારશે નહીં.

સ્વર અને અંગન સમજાવી તમારા વિચારો વિચિત્ર છે. “સંયમ સંચાતાની પુન-રક્તિ-લેશર ભરતા”માં નથી. “વિદી-ઓ” છત્વાદિ શબ્દો કાનને જ દોડા લાગે છે. તમે બેલાયક એવા પ્રયોગો વાપરો. શુદ્ધતાના કવિની એ ન્દાની વિચિત્રતાઓને હું તો મદત્વની સમજતો નથી.

હાથ એજ.

મણિશંકરના પ્રણામ

૫૬ *

મહુવા, ૧૫ : ૧ : ૦૭

કવિરાજ,

જન્દ અને કવિતા રજુજિતરામને મોટાથી આપેલ છે. સન્તોષ નથી થયો. આન્દોલન અને પ્રમાણ અને કલાના નિયમમાં.....નો નિર્ણય અનિશ્ચિત રહે છે. પણ હાલ એ સમ્બન્ધી વિસ્તારથી લખી શકું તેમ નથી.

ગુરુવારે અહીંથી ચાલી શનિવારે ભાવનગર પહોંચીશ. છોટાભાઈ ગયે વખતે પણ મળ્યા હતા. આ વખતે પણ મળશે. સર્વ ખુશીમાં છે.

ગોવર્ધનરામભાઈ ગયા. તે સમ્બન્ધમાં લખવાનું આનંદશંકરનું આમન્ત્રણ સ્વીકાર્યું છે? આપણાં વર્ષ કેટલાં બાકી? તમે એ કહ્યના કરો તે યોગ્ય છે. જીવંત છો. મને તો હજી હમણાં જ જીવનની આશા ઉગવા માંડી છે. કમે કમે પણ જે જીવનમાં આવી શકાય તો વર્ષની ગણના કરવાની જરૂર નહીં રહે.

સકુટુમ્બ કુશલ દરો. હાલ એ જ

તમારો

મણિશંકર

૬૦ *

ભાવનગર, ૨૩ : ૨ : ૦૭

જનોઈ શા માટે દેવી જોષ્ટએ, એ સચાલનો નિર્ણય કરવાને ઘણાં જૂનાં પુસ્તકોમાં શોધન કરવું જોઈએ. તમે તે પ્રમાણે કર્યું છે? સંસ્કારોની હાલ અધોગતિ થયેલી છે એ ખરૂં : પણ તમે ધારો તો તેની ઉન્નતિ કરી શકો. અર્થ વિનાની વાત છેક છોડવા કરતાં તેમાં કોઈ પણ કાલે અર્થ હતો કે નહીં તે તપાસીએ. હું હાલ એ અભ્યાસમાં જ છું. પરિણામ તમને જણાવીશ.

૬૧ *

રિયર ન્હાનૂભાઈ તથા સો. ખડેન માણેક,

સૃષ્ટિચના ઉપર ટીકા કરવી એ સજ્જનાર ઉપર ટીકા કરવાની જરાજર છે. બ્રહ્મ તટસ્થ નથી : બ્રહ્મ તો અન્તરસ્થ છે.

“પચાસ વર્ષ સુધી બકમાં કરવાને બદલે પચાસ વર્ષ ઉપર સુધારાવાળાઓએ પચાસ સારાં લઘો કરાવ્યાં હોત તો અત્યારે કેટલો લાભ થાત એ કહી શકાતું નથી.” આ આરોપ ઘટે તે કરતાં વધારે કઠોર છે. સુધારાવાળાઓ દોષ? એ બિચારાઓ એટલાં બધાં સારાં લઘો કયાંથી કરાવી શક્યા હોત? કુટુમ્બના વ્યક્તિત્વ માટે તમે લખો છો તે ખરૂં છે. મેવાડ અને જોધપુરની તમારી સરખામણી જરાજર નથી : સંકોચનો દોષ જોધપુરમાં વધારે છે.

સન્તોષ-ખરો સન્તોષ-વિકાસનો વિરોધી નથી. આજસ અને નિર્માણ્યતાની સુરચનાને સન્તોષનું મોટું નામ આપવાથી હાનિ છે.

તમારો રત્નેદાસીન

મણિશંકર

પૃ. ૧

ધિ ધુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : અમદાવાદ

“ ૩ લવાટવી, આત્મકક્ષી, સુદ્ધિન, બ્રહ્મી, વાંછ, આશિષ,

“ ૫ “ આત્મવત્સર્વભૂતેષુમાં સમદષ્ટિનો ઉપદેશ છે.

પ્રસ્તાવનાના શરૂઆતના વાક્યને તેથી મદદ મળતી નથી.

મનુષ્યજીવનના શોક મોહ સ્નેહના પ્રસંગો તત્ત્વતઃ એકરંગી હોય છે ? ધાત આધાત એટલે ? આધાત પ્રત્યાધાત એટલે તો action & reaction; પણ ધાતાધાતનો કશો અર્થ નથી; અને જન્મ, લગ્ન, મૃત્યુના ધાતાધાત બહુધા સરખા હોય છે ? સરખા હોય તો નિરર્થકતાનો બાધ કાં ન નહે ? સ્વાતુલ્ય અને સર્વાતુલ્યમાં ભેદ નથી. માટે ? બાધ અને બાધનો પરિહાર બન્ને કલ્પિત છે. “કેટલાંક કાવ્યો”ની પ્રસ્તાવનાની આ શરૂઆત તો મને ઠીક નથી લાગતી.

બેશક હું નવું સચવવા અસમર્થ છું. પણ તમારે વધારે વિચાર કરીને લખવું જોઈએ. ઉતાવળની જરૂર છે ?

“ પિંગલ ઋષિએ ઘડેલાં છન્દનાં આંજર ” આપણી નવયૌવના કવિતાને ન રુચ્યાં, એ શું ખરી વાત છે ? બેશક હમેશાં એ આંજર પહેરવાની ફરજ કે જરૂર નથી. પણ તમારી કવિતાને સુધ્ધાં એ આંજરો રુચ્યાં નથી એમ નથી બન્યું; અને ખીજાઓ તો બહુધા એ જ પહેરે છે. ગુણાકાર, ભાગાકાર, સરવાળા, બાદબાકીની સરખામણી prosaic છે. અને એકંદરે આ ન્હાની પ્રસ્તાવનામાં પણ તંમારીથી controversial^૨ યથા વગર રહેવાનું નથી ? તમે ક્યાં છે તેવા ફેરફારો બોલ્યા વગર યથા કરે છે. મને તો તમારી એ ગચ્છી આવશ્યક નથી લાગતી.

“ જોડણીમાં અવ્યયરથા એ શું આપણું નિર્માણ હશે ? ” આ વાક્યનું પ્રયોજન ? દોનો રહી ગયા છે તે માટે બે રસ્તા છે:-(૧) મૌન, અને (૨) ક્ષમાની માગણી. “ બહુ સંભાળ રાખ્યા છતાં પણ ” એમ લખવામાં વ્યર્થ આત્મસ્થાપના થાય છે. વ્યર્થ એટલા માટે કે “ લેખનશુદ્ધિ સચવાઈ નથી ”. “ અનુક્રમ ” નહીં પણ “ અનુક્રમ ” બનાવનારી “ અનુક્રમણિકા. ”

ભાવનગર, ૭ : ૧૧ : ૦૭

સ્વસ્તિ શ્રી રાજકોટ મહાશુભરથાને પૂજ્યરાધે સર્વ ઉપમાયોગ્ય બાવાજી શ્રી, બાવાજી અમૃતકાંત મુન્દરજી તથા એલાજી શ્રી ૫ એલાજી ન્હાનાલાલ દક્ષપતરાંમ તથા સાથ સમસ્તની સેવામાં:

એતાન શ્રી ભાવનગર બંદરથી લિ. ભટ્ટ મંણિશંકર રાનજીના જયગોપાલ વાંચસો. બીજું લખવા કારણ એ છે જે ગુરુએલાને વળાવ્યા પછી પહોંચેનો પત્ર નથી તો તે લખજો. બીજું બહેન માણેકબાઈની તબિયત કેવી ચાલે છે.....તે લખજો. બીજું આપ પદાર્થો તેને બીજે દિવસે અહીં બેબીરાના મહેતાજી કરુણાશંકર તથા વડનગરના મહેતાજી શિવાભાઈ જેઠાભાઈ તથા ધારીના ઇન્સ્પેક્ટર દેવચન્દ રામજી તથા ચણાળાના

મહેતાજી શિવાભાઈ ઉમેદલાઈ તથા દહેગામના મહેતાજી ભોગીલાલ મયુરભાઈ આવ્યા છે. સર્વ ખુશીમાં છીએ. અક્ષાનો નૂર “દેવ! મંદિર ઘો!” એ ઉતારતાં બૂલી ગયો છે તો ઉતારી મોકલાવશે. નવજ વિશેષ લખશે. મનુ-અનુ વિનુ આનન્દમાં હશે. બાઈને પ્રણામ. તમને શુભેચ્છાને દોડ પ્રણામ.

૬૪

Saturday night

MY DEAR MUNI,

I think one of mss in the packet I sent contains the continuation of this part of your mother's પ્રેમકથા. It is only the first draft. I would make it much more bright and interesting in the revision. Your judgment and criticism would be welcome at Bombay. I told you that I hope to be in Bombay about the 19th of June.

From here to Rawalpindi-thence to Lahore thence to Multan or direct to Karachi and then by steamer to Bombay.

Ask Jayant to receive me there. For I wish to be his guest in the Hostel of my Alma Mater. Let him reach Bombay on 18th June or oven 19th. I shall try to reach Bombay about the same time.

I shall run down to Bhavnagar after passing a week at the Elphinstone College. I wish to read a paper or two under the chairmanship of the Principal.

Yours
Manishanker

શનિવાર રાત્રે

[મારા બહાલા મુનિ,

મેં તમને જે પાટી મોકલ્યું છે તેમાં હું ઘાફે છું છે, તમારાં માતૃશ્રીની પ્રેમકથાના આ ભાગનું અનુસંધાન છે. તે હજી તો માત્ર પહેલી જ વાર લખેલો છે. તેને ફરીવાર લખતાં હું વધારે તેજસ્વી અને રસમય કરીશ. મુંબઈમાં તમારો અભિપ્રાય અને ટીકા આવકારપાત્ર થશે. મેં તમને કહ્યું છે કે ૧૯મી જુન લગભગ હું મુંબઈ ઉતરવા આશા રાખું છું.

અહીંથી રાવલપોંડી, ત્યાંથી લાહોર, ત્યાંથી મુલતાન યહને અથવા પરભાયો કરાંચી અને પછી સ્ટીમર રસ્તે મુંબઈ.

જ્ય-તને કહેશે કે મને લેવા સ્હાભા આવે. મુંબઈમાં મારી કોલેજની હોસ્ટેલમાં હું તેનો

મહેમાન થવા ઇચ્છું છું. મુંબઈ ૧૮ મીએ કે છેવટ ૧૯ મીએ તે પહોંચી જાય. હું તે જ અરસામાં મુંબઈ પહોંચવા પ્રયત્ન કરીશ.

એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં એક અઠવાડિયું રહી હું ભાવનગર આવી પહોંચીશ. પ્રિન્સિપાલના અધ્યક્ષપણા નીચે હું એક બે વ્યાખ્યાન વાંચવા ધાડું છું.

તમારો
મણિશંકર]

વિચાર કલિકા

Baroda, 23 : 6 : 97

To me it is a rare pleasure to see all serious endeavours after poetry—particularly because I know I myself have failed after long and serious endeavour to be able to *make* good poetry in Gujarati. It is a very difficult art and perhaps requires a high level of Society in general to take root.

વરોદરા, તા. ૨૩ : ૬ : ૯૭]

[કવિતા પછવાડે કરેલો કોઈ પણ પ્રકારનો ગંભીર પ્રયત્ન જોવો એ મારે માટે વિરલ આનંદનો પ્રસંગ છે—ખાસ કરીને એટલા માટે કે જ્યાંના સમય સુધી ગંભીર પ્રયત્ન કર્યો પણ ગુજરાતીમાં સારી કવિતા રચવામાં હું નિષ્ફળ ગયો છું. એ ઘણી જ કઠિન કલા છે અને કદાચ તેને મૂળ ધાલવાને માટે સામાન્ય રીતે જાતી ભૂમિકાનો સમાજ આવશ્યક છે.]

*

*

*

ભાવનગર, ૧૧ : ૮ : ૦૧

જેઓ જાણે છે તેમનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ પોતાનું મન બીજા પાસે કબજા કરાવવાને તો સૂ, પણ પ્રકટ કરવાને સુદાં આગ્રહ રાખતા નથી. તેઓ બધાને પોતા-પોતાના શ્રેયના માર્ગમાં ઉત્તેજન જ આપે છે. વિશાલ પાત્રતાનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ ઘણાની વાત સમજી શકે છે અને ઘણાની સાથે સમભાવ આંધી શકે છે.

*

*

*

ભાવનગર, ૧૬ : ૧ : ૦૨

.....પણ તમે ક્યાં છો તે ન જૂલો. ઉદ્દેશ ઉપર દષ્ટિ રાખો : પણ માર્ગ કદાચ અને ચડવ જોયો હોવાથી ધોમા અને શાન્તિથી ચાલો. એમ નથી કરતા ત્યારે આપણી પ્રયત્ન ધિરજાઓ જ આપણને યકવે છે. અને વધારે ચડવાની ઉત્સુકતામાં આપણે બિચકુલ ચડી શકતા નથી.

*

*

*

સલોડસરા, ૧૬ : ૨ : ૦૨

રામદાસ સ્વામીનો 'દાસબોધ' ધ્યાનથી વાંચજો. રામદાસ ઘણા અનુભવી મદાત્મા યજ્ઞ ગયા છે. મેં તો એમની ઘણી થોડી સાંભળી છે : પણ જે સાંભળી છે તે પરથી માનું છું કે તમને એ ઘણું શિખવશે.

રામદાસની વાણીમાંથી તમને જે મળશે તે કદાચ ચિદ્ધનાનન્દની દીકરામાંથી નહીં મળે. જે અનુભવ થાય તે જણાવશો.

*

*

*

ગઢડા, તા. ૧૩ : ૩ : ૦૨

બેશક કેટલાએક માંસાહારીઓ આપણામાંના ઘણા કરતાં ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ સારા હોઈ શકે. પણ વનરપતિના કરતાં માંસનો ખોરાક ઉતરતો છે એ તો તમને સ્વતઃસિદ્ધ લાગવું જોઈએ.

*

*

*

ગઢડા, ૨૮ : ૩ : ૨

જીવ અને જીવ એક જ છે, તેનો અર્થ એ જ કે જીવ જીવ વડે છે. જીવ અથવા પરમાત્મા પર્યંત જીવ કદાપિ ઉત્તર થઈ શકે નહીં. સાધુન્ય મુક્તિ કેવી હોઈ શકે એ સવાલ ક્યાં પહેલાં તમારે મુક્તિ એટલે શું તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ક્રિયાબેદથી માની લીધેલી વસ્તુઓ છે. મન અથવા આત્મા એક જ વસ્તુ છે. આ પ્રશ્ન માનસશાસ્ત્રનો છે. તકશરી છે.

*

*

*

મણાર, ૨૮ : ૪ : ૦૨

ઈશ્વર જેથી નાખુશ થાય તે પાપ, એ વ્યાખ્યા સારી નથી. ઈશ્વરની નાખુશી એ પાપનું પરિણામ છે. પણ વ્યાખ્યામાં પાપનું કારણ આવતું જોઈએ. પકોશી અથવા પ્રજુના સ્નેહની વિરુદ્ધ કેવલ પોતાના સ્નેહથી દોરાઈને જે કરવામાં આવે તે પાપ, એ વ્યાખ્યા વધારે મર્મદર્શક થઈ પડશે.

*

*

*

ભાવનગર, ૨૯ : ૧ : ૦૩

પુરુષવર્ગને ઉત્તતિમાં સ્ત્રીવર્ગ તરફથી અટકાવ થાય છે, એ વાત-સ્ત્રીવર્ગને ઉત્તતિમાં પુરુષવર્ગ તરફથી અટકાવ થાય છે, એ વાતના જેટલી ખરી છે.

...“ લગ્ન ” આપણું કે કોઈનું “ અપવિત્ર ” હોઈ શકે ? બેશક એ હકીકત છે કે આપણે લગભગ જ્યાં લગ્નની પવિત્રતા જાણતા નથી : પણ અપવિત્રતા આપણામાં જ છે, આપણા સગ્ગન્ધમાં નથી.

*

*

*

ભાવનગર, ૭ : ૨ : ૦૩

મને લાગે છે કે આપણુ બધાની એ ફરજ છે કે, પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં જે સાફ હોય તે સ્વીકારવું જોઈએ. ગાયત્રી મન્ત્ર એ પ્રાચીનમાંથી જે શસ્ત્રાત્ થાય છે તે લઘ્ય છે... આપણા બન્ધુઓને ત્યજવાની જરૂર નથી, ઉદારવાની છે.

*

*

*

ઘોળા, ૨૪ : ૩ : ૦૩

કેળવણી શાસ્ત્ર નથી, કલા છે. ઇંગ્લેન્ડ બજેટના તમારા મિત્રોને હજી શાસ્ત્ર અને કલાનો ભેદ શીખવાનો છે.

*

*

*

ટોણા, ૨૬ : ૩ : ૦૩

હકીકત એ છે, કે તમે, હું, આપણુ સર્વ મનુષ્યો સ્વતઃ નકારા જ છીએ. જીતાં પ્રભુ છે: અને હિતરૂપ-સત્યરૂપ-છે; અને આપણે સ્વતઃ નકારા હોવા છતાં હિત અને સત્યનું રૂપ પ્રાપ્ત કરવાને અને પોતાના તરીકે વાપરવાને સશક્ત છીએ-સ્વામીની દયાથી.

*

*

*

ભાવનગર, ૨ : ૪ : ૦૩

...વ્યક્તિઓની સરખામણી કે તારીફ ઘણીવાર નિષ્ફલ અને કોણવાર હાનિકારક નીવડે છે. વસ્તુતાએ વ્યક્તિ નહીં પણ વ્યક્તિમાં અવતરેલા સત્ય કે હિતને જ તારીફ ધરે છે: માટે સામાન્યતઃ સત્ય કે હિતની જ ચર્ચા થવી જોઈએ.

*

*

*

ભાવનગર, ૪ : ૪ : ૦૩

પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે. બેસાક તે સર્વ જાણી શકે. મનુષ્યેચ્છા સ્વતન્ત્ર છે, એથી તમને શંકા રહેતી હોય, તો સમાધાન એ છે કે મનુષ્યેચ્છાની સ્વતન્ત્રતા એ પરમાત્માનો નિયમ છે : અને પોતાના નિયમનાં જ્યાં પરિણામો-ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય-તેને વિદિત છે.

*

*

*

તાળાજા, ૧૦ : ૫ : ૦૩

હાલના શિક્ષણ માટે વિસ્તારથી શું જણાવવું ? શુષ્ક ભણતર જ હોય તોપણ ઠીક. પણ મન વચન અને કર્મથી અનીતિનું જ શિક્ષણ ધણે અંશે ચાલે છે. આખો દેશ વ્યાધિ-ગ્રસ્ત છે. થોડાને જ વ્યાધિની ખબર છે : અને ઉપાયની કોઈને નથી.

*

*

*

શિહોર, ૨ : ૧૨ : ૦૩

નવલકથા વર્તમાન સાહિત્યનું સર્વથી વધારે ફલપ્રદ રૂપ છે.

*

*

*

ભાવનગર, ૧૨ : ૪ : ૦૪

“ પ્રેમથી તું શું કરે ? ” એ ઉપર નિઝન્ધ લખી ‘ ચન્દ્ર ’ ને મોકલશે, તો પ્રસિદ્ધ થશે અને તો એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક લાગતો નથી, અને ગઝલની પંક્તિઓનો ઉપદેશ અસ્પષ્ટ અને કંઈ અંશે અંધકારવાળો લાગે છે. બેસાક “ આ શુષ્ક લૂખી ” આલમે અપકારીઓના રાહને થઇ ધાસ કર રસભર ” એમ કહેવામાં ઔદાર્ય છે, પણ તે કેવળ કાલ્પનિક હોઈને માર્ગોપદેશક નથી. “ જે આંખ મીચી ચાલશે, ” ઇ. પણ યોગ્યરૂપમાં ઉતરેલ નથી. “ ન્હાસી જતી મૃગીને ” એ અતિશય વેદનાના અનુભવ પછી લખાયેલી કવિતા છે.

*

*

*

ભાવનગર, ૨૦ : ૫ : ૦૪

કવિમાં કલાપીની સરલતા નથી : કલાપીનો પ્રસાદ પણ નથી. પણ કવિમાં કંઈ બીજું છે જે ગુજરાતમાં વિરલ છે. ઇન્દુમાં વારંવાર ઇન્દુકિરણના જેવાં જ પ્રકાશક અને ભેદક વાક્યો તમે જોતા હશો.

::

*

*

લાવનગર, તા. ૧ : ૬ : ૦૪

• તાતિએ રાખવો એ જે પાપ હોય, તો સમગ્ર પ્રજામાંથી તે શી રીતે દૂર થાય એ પ્રશ્ન આવશ્યક નથી. જે માણસ તેને પાપ ગણે તે જે પોતે મુક્ત થાય તો ખસ છે. એ રીતે છૂટા છૂટા માણસો મુક્ત થયા પછી જ બીજાઓ મુક્ત થયા ચાહશે. તમને એમ નથી લાગતું ?

કોઇ પણ એક માણસ બન્ધન તોડે તેને બીજાઓ દુઃખ દેશે એ ખરું; પણ એ દુઃખ તમે ધારો છો તેવું વિષમ થઇ પડે એવો આ જમાનો નથી. પ્રજાનો સમ્બન્ધ કોની સારો કરવા જવો, એ પ્રશ્ન પહેલેથી પૂછનારને જવાબ મળી શકે નહીં. જેઓ એવાં કામ કરે છે તેઓ હમેશાં પોતાના જેવા કોઇકનું આકર્ષણ કરી શકે છે. પરમેશ્વર પણ તેમને અનુકૂલતા કેરી આપે છે. આસ્થા વગર એવાં કામ થતાં નથી. વર્તમાનમાં તેવી સંખ્યા વધવાનાં ચિહ્ન ક્યાંથી જણાય ? ગુજરાતમાં તો હજી શરૂઆત છે, પણ મને આશા છે કે દશેક વર્ષમાં તમે જે જેવા ચાહો છો તે કંઈ અંશે જોશો.

આપણે આપણા દેશની આ જીવનમાં જે સેવા બગવી રાખીએ તે સિવાય ફરી આપણને પ્રસંગ મળવાનો નથી. આપણા આત્માની ઉન્નતિ માટે વર્તમાનમાં જ કાર્ય કરવાનું છે. સુખદુઃખ તો પ્રભુના હાથમાં છે; તે આવવા દેશે તે જ આવશે. તમને એમ નથી લાગતું ?

માલિયા, હાટીના, ૧૪ : ૫ : ૦૫

દક્ષપતકાવ્ય આખું જ ફરી જોઇ જશે તો ઘણું ઉપયોગી મળશે.

લાવનગર, ૨ : ૬ : ૦૬

બાલાશંકરને કહેશો કે રસોઇ એ એક રસિક કલા છે, એમ હું અનુભવથી જાણું છું. થોડાં વર્ષોથી મને અભ્યાસ નથી, પણ હજી કરવી પડે, તો ખરાબ લાગે નહીં.

લાવનગર, ૨૭ : ૩ : ૦૯

ન્હાનાં બાળકોને કુટુંબથી છેક વિયુક્ત કરી દેવામાં તેમનાં હૃદયને હાનિ થવી જ જોઇએ, એમ મને લાગ્યા કરતું હતું. તમારા લખવા ઉપરથી જણાય છે કે એ હાનિ થાય જ છે.

લાવનગર, ૧૮ : ૫ : ૧૩

જે રક્ષણ કરનાર અને બીજા આપનાર છે તેના પર આધાર રાખીને આપણે રણ-સંગ્રામમાં જઈએ નહીં ત્યાં સુધી તે પોતાની રક્ષણશક્તિ શી રીતે બતાવી શકે ?

આ અંક વિષે કંઈક

રસ વિવેચન

ગદ્ય તા. ૧૬ મી જુન સહજત કાન્તની પુણ્યતિથિ હતી એ આ અંક કાઢવાનું ખાસ નિમિત્ત છે. સહજત કાન્તનાં કાવ્યોમાં એટલી ગંદનતા અને ગંભીરતા છે કે હજી અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી તેમનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ કરી શકાય. તેમનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ અને તેનું રસવિવેચન એ સહજતને એક સંવેદ્યોચિત શ્રદ્ધાંજલિ છે. આ વિષયમાં સહજતના એક અતિ ઉત્તમ કાવ્ય 'વસન્ત વિજય' ઉપર શ્રી આનંદશંકરભાઈનો અતિ મનનીય લેખ છે. 'પૂર્વોલાપ'ની બીજી આવૃત્તિ ઉપર વિવેચન આ અંકમાં આપવાનો વિચાર હતો પણ સ્થલસંકેદાયને લીધે તે આમાં આપી શકાયું નથી.

સંસ્મરણો

કાન્ત જેવા કવિના જીવન વિશે, વાંચનારને જિજ્ઞાસા થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ જિજ્ઞાસા માત્ર કાવ્યનો અર્થ સમજવા પૂરતી અથવા કાવ્યને તેમના જીવન સાથે શો સંબંધ હતો કે તેને તેમના જીવનમાં શું સ્થાન હતું, એટલું જાણવા પૂરતી જ નહિ પણ, તેમના સમસ્ત જીવન ઉપર વ્યાપ્ત થાય: સ્થિરણ્ઘોઃ કિં પ્રભાષેત કિંમાસીત વ્રજેત કિમ્ એમ અર્જુનને યદ્ય હતી તેવી જીવનના સર્વ પ્રદેશો વિશેની. એ સર્વ પ્રદેશોમાં પ્રગટ થતી સર્વ પ્રવૃત્તિમાંથી એક પુરુષની પ્રતીતિ થાય ત્યારે એ જીવનચરિત્ર બરાબર લખાયું કહેવાય. પણ એવું કામ કોઈ માસિક સ્ત્રીકારી શકે નહિ, એ કામ તો કવિ સંબંધી બધી મોટી નાની હકીકત જાણનાર અને તે સાથે તેમના તરફ ખરી ભક્તિવાળો કોઈ લેખક સાથે લે ત્યારે થાય. એ ન થાય ત્યાં સુધી માસિક તો માત્ર સંસ્મરણો જ બેગાં કરી શકે. સંસ્મરણો બેગાં થઈ જાય તો પછી જીવનચરિત્ર મોટું લખાય તો પણ વાંધો નહિ. કદાચ મોટું લખાય તો તે ઇષ્ટ પણ ખરું. સામગ્રી પૂરતી હોય તો સમયના થોડા અંતરેથી દર્શન વધારે સમ્યક્ અને યથાર્થ બને.

આ સંબંધમાં ગૂજરાતમાં એક પ્રચલિત માન્યતા વિશે બે બોલ કહેવા અંચાને નહિ ગણાય. આપણા 'વિદ્વાનોમાં' એક એવી માન્યતા છે કે સાક્ષરના અક્ષરદેહ વિશે લખવું હોય તેટલું લખવું પણ તેના વ્યાવહારિક જીવનમાં કંઈ દોષ જેવું જણાય તો તેની ઉપેક્ષા કરવી. તેના જીવનમાં જે ઉત્તમ હોય તેનો વારસો પછીની પ્રગતને મળે એટલું બસ છે, સાક્ષરજીવન ઉપર તેના દોષોનો એછાવો પાડવો નહિ. આ મતમાં ઉદારતા રહેલી છે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય તેવી છે. વળી સાક્ષરનાં નિકટનાં સગાં સંબંધી હયાત હોય. તેમની લાગણી નં દુભાય એ જોવાનું પણ રહે છે. જે દોષો દરેક માણસમાં છે, કદાચ સાક્ષરો કરતાં બીજામાં વધારે હીનતર રૂપમાં છે, તે દોષો પણ માણસના મૃત્યુ બાદ આપણે જૂલવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ અને મૈથતના સંબંધીઓની લાગણી ખાતર ખદાર બોલતા નથી, તેવા

દોષો, મૈયત સાક્ષર હતા એ જ કારણથી તેમના સંબંધીઓને જાહેરમાં સાંભળવા પડે એ તેમના ઉપર અન્યાય છે. છતાં કશું કરવું જોઈએ કે સાક્ષર તરીકે જે ચીરંજીવ થાય છે તેનું સમસ્ત જીવન તેના અક્ષરદેહ જેટલું જ લોકોને બોધપ્રદ હોય છે. સમાજ જે તેના મહાન પુરુષોનાં જીવન નહિ જાણે તો કોનાં જાણશે? અને સાક્ષરનું સાહિત્ય જાણવું એટલું બસ નથી, પણ એ સાહિત્યનું નવનીત કથા મંચનમાંથી આવ્યું, એ સાહિત્ય કથા માનસમાંથી પ્રગટ થયું, એ સાહિત્યને એ સાક્ષરના આખા જીવનમાં કયું કેવું સ્થાન હતું, એ પણ ખરા મહત્વના પ્રશ્નો છે. સાહિત્ય જે માત્ર શુદ્ધ કે કદપનાના વિહાર માટે જ ન હોય, પણ સમાજજીવનના ઘડતર માટે પણ હોય તો તો આ પ્રશ્નો કેવળ સાહિત્ય કરતાં પણ વધારે ગંભીર છે. એટલું જ નહિ પણ જીવનની યોજનામાં સાહિત્યને શું સ્થાન હોવું જોઈએ એના નિર્ણય કરવામાં ઉપકારક છે. સાક્ષર પોતાના સમાજનાં જનાજનને અન્ય પ્રાકૃતજન કરતાં વિશેષ પ્રગટ કરે છે. એ રીતે સમાજજીવન ઉપર પણ સાક્ષરનું જીવન વધારે પ્રકાશ પાડે. દોષદર્શનથી સાક્ષરજીવનનું ખરું રહસ્ય લોકદષ્ટિને ઝાંખું દેખાય એ હાય ખરો હોય તોપણ, એનાં અનેક બ્યક્તિઓનાં જીવન પ્રગટ કરવાં એ જ એ મિથ્યાદષ્ટિ ટાળવાનો ખરો ઉપાય છે.

આ વિભાગમાં સૌથી વધારે અગત્યનો લેખ તો “નર્મદાની પ્રેમકથા” છે. એ લેખના મુખ્ય વિષયને સ્પર્શ કરવા જેટલો પણ લેખ આગળ વધી શક્યો નથી પણ તેમાં મણિ-ભાઈના બચપણના સંસ્કારો તથા તેમના કુટુંબનું વાતાવરણ આગ્રેહ્ય આલેખાયું છે. એવી રીતે એ લેખ મણિભાઈની આત્મકથાની પ્રસ્તાવના જેવો થઈ ગયો છે. એ અપૂર્ણ લેખને પ્રગટ કરવા આપવા માટે શ્રી મુનિકુમારના અંગે અત્યંત આભારી છીએ.

કાન્તના પત્રો

કાન્તને સમજવાને તેમના પત્રો એટલા જ ઉપયોગી છે. કાન્તના પત્રો પણ એક તેમની વિશિષ્ટતા ગણાવી ઘટે છે. જેમ તેમનાં ભાષણોમાં એક એક શબ્દ અણીશુદ્ધ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારતો, કોઈ જગ્યાએ વાક્યરચનાનું કે ઉચ્ચારનું સ્પષ્ટન થતું નહિ, તેમ જ તેમના પત્રોમાં તેમનો લેખિનીપ્રવાહ પણ એવો અસ્ખલિત વહે છે. આ અંકને માટે તેમના લગભગ ૬૦૦ જેટલા પત્રો જેવામાં આવ્યા. કેટલાક તો લાંબા લેખો જેવા છે, કેટલાક પોસ્ટકાર્ડ માત્ર છે, કેટલાક શાન્તિમાં લખેલા છે, કેટલાક હૃદયના અત્યંત ઉદ્વેગમાં લખેલા છે, પણ એટલા પત્રોમાં માંડ વીસેક શબ્દો છેકાપલા દશે. વિચારને વાણીમાં સંકાન્ત થતાં તેમને જરા પણ ક્લેશ નહિ થતો હોય એમ જણાય છે. અને લખવાની કલા પણ તેમને એટલી જ સિદ્ધ થઈ ગઈ હતી. પત્રમાં બધી એક સરખી સીધી લીટીઓ આવે છે. વિરામચિહ્નો, ઉદ્ગારચિહ્નો, અક્ષર મોટાં કરવાનાં ચિહ્નો, પારિશ્રદ્ધો બધું જાણે છાપવા આપવાની પ્રત માટે તૈયાર કરેલું હોય તેવું સ્પષ્ટ અને ચોખ્ખું છે. અક્ષરો સર્વત્ર એક સરખા મોતીના દાણા જેવા છે. છેક નાનપણના પત્રો, જેમાંથી મંદાકાન્તા તેમનાં આપ્રસિદ્ધ કાવ્યમાં મૂક્યો છે, તેના અક્ષરો જરા અપકવ લાગે છે. તે સિવાય બધું યથાયોગ્ય છે. એવા પત્રો લખનાર ગૂજરાતમાં ઘણા થોડા દશે.

તેમના પત્રોની કેટલીક ખાસિયત પણ ધ્યાન ખેંચે છે. આટલી કાળજીથી લખવાની રેવ હતી છતાં કોઈ શબ્દ લીટીને અંતે અપૂર્ણ રહે તો તેઓ ત્યાં અધૂરો રહ્યાની નિશાની કરતા નહિ. આપણી વાંચનમાળાએ કોઈ જાણે શા કારણથી હિ એટલા હૃદય રાખ્યા છે,

તો કાન્ત પોતાનાં સર્વ લખાણોમાં ઉ એટલા દીર્ઘ કરે છે. આ બાબત તેમને એકવાર રૂબરૂ પૂછતાં તેમણે કહેલું કે પછીનાં લખાણોમાં તેમણે એ દેવ છોડી દીધી છે. અક્ષર છોડી પત્રની વસ્તુ તરફ ધ્યાન આપતાં, પહેલું એ જણાય છે કે ધર્મજન્મુઓને લખેલા ધણાખરા પત્રોમાં તેમના ચિત્તનું દર્દ અને હિંદુ અણુ સ્પષ્ટ દેખાય છે. લાંબે અંતરે ઉત્સાહનો કોઈ પત્ર મળે છે પણ તે સિવાય તો નિરાશા પથાત્તાપ વગેરે જ છે. લગભગ દરેક પત્રમાં પોતાના કુટુંબની કુશળતાના સમાચાર પણ છે અને એ જ રીતે સામાનાના પણ પૂછેલા છે. કોઈના કુટુંબમાં બિમારી હોય તો અચૂક કોઈ દવા ખતાવેલી જ હોય, છેવટ કાંઈક સૂચના તો કરેલી જ હોય. અને મગાવવાની ચીજોમાં શાક અને દાળ કે આંખળાં કે એવું કાંઈક હોય.

તેમણે રાજકારણ ઉપર ખાસ લખ્યું નથી પણ વર્તમાનપત્રો વાંચતા અને પોર્ટુગાલ, ટર્કી, વગેરે દેશોના બનાવો ઉપરના વિચારો કોઈ કોઈ પત્રમાં છે. અસહકાર વિશે પણ વિચારો છે. પણ તે ઉપર લાંબું લખાણ નથી.

પત્રો સમજવાને માટે તેમના જીવનના જે જે પ્રસંગો જાણવાની જરૂર હોય તે તે પ્રસંગો અન્યત્ર નિર્દેશાદ્ય જાય છે એટલે દીપ રૂપે કશું આપેલું નથી.

પત્રોમાં વર્તમાન સાહિત્ય ઉપરના તેમના વિચારો પણ મેં ઉતારેલા છે. કાન્તનાં અમુક અભિપ્રાયો વિશે થોડા સમય પહેલાં ચર્ચા થયેલી હતી તેથી કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે અમુક વ્યક્તિ કે કૃતિ સંબંધી અમુક અભિપ્રાય પ્રગલિત કરવાનો અહીં અભિપ્રાય નથી. માત્ર મહત્ત્વના વિષયો ઉપર કાન્તે શું વિચાર્યું છે તે ખતાવવાનો જ છે. એ અભિપ્રાયોનું મહત્ત્વ તો તેની પછવાડે જે મનન જણાય તે ઉપરથી જ આંકવાનું છે.

આટલું બહોળું પત્રસાહિત્ય કોઈ બીજા સાક્ષરનું લાગ્યે જ સચવાયું હશે. અહીં સચવાયું છે તેનું કારણ પણ કાન્તના શિષ્યો અને પછી ધર્મજન્મુઓ શ્રી કરુણાશંકર અને શ્રી શિવાભાઈની કાન્ત તરફની લક્ષિત છે. કાન્તના તેમના ઉપરના પત્રો તો તેમણે સાચવ્યા જ છે, એક એક પોસ્ટકાર્ડ પણ-પણ કાન્તે બીજા મિત્રોને લખેલા પત્રો પણ મેળવીને સંઘરવાનો અને સંઘરી ન શકાય ત્યાં નકલ કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. શ્રી ન્હાનાલાલ કવિ ઉપરના અહીં ઉતારેલા પત્રો (પૃ ૫ થી ૬૩) આ રીતે મળેલા છે.

આ પત્રો પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી આપવાને માટે અમે શ્રી કરુણાશંકર, શ્રી શિવાભાઈ, શ્રી મુનિકુમાર અને શ્રી ન્હાનાલાલ કવિ સર્વના આભારી છીએ.

તે સિવાય પણ આ અંકમાં જે જે ગૃહસ્થોએ ફાળો આપેલો છે તે સર્વના પણ અમે આભારી છીએ.

કાન્તનું આવા પ્રકારનું બીજું સાહિત્ય હજી ઉપલબ્ધ હોય તે મેળવવા અમારો પ્રયત્ન હજી જારી છે. તેવું સાહિત્ય મોકલવાને અમે કાન્તના સર્વ રનેહીઓને અને પ્રશંસકોને વિનંતી કરીએ છીએ અને તેઓ જે કાંઈ મોકલશે તેને માટે હૃદયપૂર્વક આભારી થઈશું.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૪

આપાઠ : ૧૯૮૩

શ્યામમયતા

અથવા

પ્રેમભક્તિનો વિજય

આષાઢી મેઘલી રાતે, ગોકુલે ગોપ ગોપિકા,
પોટેલાં સ્નેહ શય્યામાં, અણુકે કોક તારિકા.

ધીમે ધીમે ઝમઝમ ઝમે મેહુલો મેઘમાંથી,
ઝીણો ઝીણો રવ સમસમે શૂન્યના ગર્ભમાંથી,
ઘેરૂં ઘેરૂં ઘન ગરજતું આલ ભાંગણમાંથી,
મીઠી મીઠી રણુક ઉઠતી ઘેતુના જૂથમાંથી.

સૂતેલાં સ્નેહશ્રદ્ધામાં રસગોઠ કરી કરી,
હેતની હૂંફમાં ઉઘે, જાગે વ્યથ વિલાવરી.

વધે જતી એમ ઉદાસ યામિની,
પટે પટે દાખતી પંથ દામિની,
નિસર્ગમાં ભીષણુ જોમ જામતું,
પડું પડું થાય પ્રથંડ માવહું.

પાછલી રાતનાં સર્વે શ્વપ્નનું જાંપી ગયાં,
પ્રકૃતિનાં મહા તરવો ભિંચે શ્વાસે ઉભાં રહ્યાં.

એવામાં આલ ચીરી, ઝળહળી વિજળી, અંધકારે સમાય,
 ઘોરલી ઘોર નાદે, ઘરર કરતી, વ્યોમથી વૃષ્ટિ થાય,
 ઘોરી ધારા ધકેલી, ઢશ દિશ ધુમતો, નેરથી વાયુ વાય,
 માયાની રૌદ્ર લીલા, નીરળી મનુજનો, ઓસરી ગર્વ જાય.

મેઘના ગર્જને જાગી, ગોપ કમ્પ અનુભવે,
 દીવાના હાલતા તેજે, ગોપિકા પાંતું ફેરવે.

યુવક અંચલ દીપદશા જુએ,
 પ્રકૃતિનું પરિવર્તન ચિંતવે,
 યુવતીના સ્વર સ્વશ થકી સ્વે,
 શ્રુતિમનોહર મંજુલતા દ્રવે.

“ મોહન મીટ માંડીને, આમ શું નિરળી રહ્યા ?
 માર્ગમાં મહી માર્ગીને પીવાનું વિસરી ગયા ? ”

મેસે ઉઠી શયનમાં સૂણી “ શબ્દ ગોપ,
 ગોપી મુજે સુલગ લાવ રમે અનોપ,
 શંકા મહિં યુવક અંતર ઝોક ખાય,
 રોરે ભરાઈ ગૃહદીપ અલોપ થાય.

અંધારે સ્વપ્નની શાંતિ, ગોપને અકળાવતી,
 અરુણામાં જર્ઘ જૂએ, પ્રકૃતિ સ્વાસ્થ્ય ધારતી.

ઘેરાયલી ઘનઘટા વિજરાઈ જાય,
 વાયુ ઝીણી ઝરમરે લહરાઈ વાય;
 ભૂટી પડી તડિત કેા તિમિરે ભરાય,
 ને દર દર દૂષતો સ્વપ્ન સંભળાય.

નાથના નેહને ઝીલી સાર્થ ગંધવતી જાને,
 પ્રાચીમાં પ્રકટે જોવા, અંદ્ર એ ધન્ય દૃશ્યને.

સાહી નીલાંગર જુએ મુખ યામિનીનું,
 હેતાંજ ઇન્દુ મનવે મન માનિનીનું;
 પામી શશીપ્રણયને રજની મનાય,
 રેલાય નિર્મળ ઉજાસ દિગંતમાં.

શ્યામસંયતા અથવા પ્રેમલક્ષિતનો વિજય

પ્રેમનાં પૂરશાં બહેતાં, નીકનાં નીર ઉછળે,
માનુનીનો મહાશ્વશાં, નેવાં રહી રહી, દળે.

કિરણ નૃત્ય કરે જલબહેનમાં,
યુવક દશ્ય ગ્રીવે ઉરનેનમાં,
શયનમાં અણકાર સુણી : કરે,
કનકવેલ ભણી ડગલાં ભરે.

ઝોલીને કોમુદી બાણે, નીંદરે નવચાવના,
અબાણે ગોપ હૈયામાં, હિંદોલે રસલાવના.

અલકની લટ એક . મુખે પડી,
લસતી લાલ મુહાગન બિંદી;
રતુમડા અધરે નયની અડી,
અગતી કર્ણવિશોભન પાંદડી.

આછેરી ચુંદડી સોહિ ગૌર અંગે કુંભલ,
કંચુડીમાં સમાયે ના, મદમાતું ઉત્તરવલ.

મરંકતી મધુરું મનમેહના,
અધુકડી કલી શી પ્રિયદર્શના;
ઉમળકે નમતું મુખ ગોપતું,
કરતું પાન અમીમય ઝોણતું.

સ્નેહસંદેહમાં વૃત્તિ ગોપની હીંચતી હતી,
સોણલે સ્યામને જોતી ગોપિકા રાચતી હતી.

વિદોહીને ઓરે શશિચર વિકાસે કુમુદિની,
વટ્ટે ધારાઓ વિધુ ભણી ઉરેથી રસલીની;
મમુલાસે જેવી રસનિધિહૃદે ભાવ ભરતી,
ઉરે ઊર્મિ તેવી નિરખી ઉલટે માધુમુરતી.

ઉપાની આરુણી રમ્ય, સરે ઓમ સરોવરે,
કુમુંળી કેલ્પના બાણે લહેરે કાવ્ય કલેવરે.

ત્યાં તો ઝગે તડિત ભારકર તેજ ભવ્ય,
પ્રત્યક્ષ થાય મનમોહન રૂપ દિવ્ય;
પ્રહ્લાંડમાં મધુરતા ભરી વેણુ વાય,
જે નાદમાં નિખિલ વિશ્વ વિલીન થાય.

નાગ નાચ્યો, ગિરિ તોજ્યો, વહાલમાં, કર્પણવે,
જાગીને ગોપિકા જાગ્યે, ઝુકિત આપો ભવેભવે.”

શંકા સરી સુવકને ઉર ઝીંચ શાન્તિ,
ગોવિંદની નિરખીને કમનીય કાન્તિ;
કે કે ઉવા ઉગી શમી વસવેણુ વાગ્યે,
જેના મીઠા સ્મરણથી મૃદુભાવ જાગે.

આશ લેદી રવિરશ્મિ, સપ્તાના સર્જને ઉગે,
શંકા છેદી પ્રભુજ્યોતિ, પ્રેમીના જીવને ઝગે.

ભાષાની ભીડ

કોઇ પણ ભાષા ભાષાંતરો ઉપર પોતાનું મુજરાન ન જ ચલાવી શકે. ભાષાંતરોથી નભાવવું એ પડોશીને ત્યાંથી ચાળા મંગાવીને જમવા જેવું છે. સ્વતંત્ર સાહિત્ય એ તે તે ભાષાની શક્તિ અને સમૃદ્ધિ સૂચવે છે, અને તે ભાષા બોલનાર સમાજ કેટલો સંસ્કારી છે, કેવા વિચાર ઝીલી શકે છે, અને વિચારસૃષ્ટિમાં કેટલી કિંમતનો ફાળો આપી શકે છે, એનો ખ્યાલ આપે છે. ભાષાંતરોમાં ઉછીનાં ઘરેણું પહેરીને જ પ્રસંગ શોભાવવાનો હોય છે. તેથી મૂળ દારિદ્ર જ વધારે સાલવા લાગે છે. ભાષાંતર એ ભારે મહેનતનું કામ છે, છતાં એ યશસ્કર કામ નથી જ. ‘અમુક વસ્તુ સમાજને આપે જ છૂટકો; તે વસ્તુ આપણી પાસે નથી; ભાષાંતરના રૂપમાં તે આપીએ તો સમાજ એ ઝીલી શકે એવો સંભવ છે; અને અસારે બીજું કંઇ થઇ ન શકે;’ એવું જ્યારે માણસને લાગે સારે જ શુદ્ધ પદોપકરણ સુદ્ધિથી માણસ એ વેતનું કરી શકે છે.

છતાં ભાષાંતરના ક્ષેત્રમાં વિવિધ મેળવવાને અવકાશ નથી એમ નથી. માણસમાં શુદ્ધિશક્તિ, સાહિત્યપ્રભુતા અને ઉચ્ચ અભિરુચિ હોય તો મૂળ કરતાં પણ ભાષાંતર ચઢિયાતું થઇ જાય, અને સાહિત્યમાં અભિજાત વાદ્યમવની કેટિએ પહેલી શકે. છતાં ભાષાંતર એ ભાષાંતર જ. બાહોશ અને પ્રગલ્ભિતથી દીવાન પણ જેમ પરરાજ્યમાં નિષ્પ્રભ દેખાય છે તેવી જ ભાષાંતરકારની સ્થિતિ હોય છે. ભાષાંતર એ ન્યાત જ ઉતરતા દરજ્જાની છે; એનો પ્રવાજ કોણ કરી શકે ? સાહિત્યક્ષેત્રીઓ ભાષાંતરની આ સ્થિતિ નજીકના છતાં જ્યારે ભાષાંતર કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેમના એ સ્વાર્થત્યાગની અને સમાજહિતની ધગશની કદર કરવી જ જોઇએ.

પણ સ્વતંત્ર કૃતિ નિર્માણ કરવાની શક્તિ હોવા છતાં તે શક્તિ આવી રીતે ભાષાંતર પાછળ ખર્ચનાર લોકો ગળ્યાગાંધ્યા જ હોય છે. ગરજ સમાજને અમુક જગતના સહિત્યની ગરજ હોય છે. ભાષાંતરથી જ એ ગરજ ઝટ સારી શકાય એમ હોય છે. તેથી સમાજ એવાં ભાષાંતરો માગે છે. જ્યાં સમાજ ગરજ હોય ત્યાં માગ અને ઉપજના ન્યાયે વેતનું કરનાર લોકોની ટોળા હાજર હોય જ.

બીજો એક વર્ગ છે જે સ્વાભાવિકપણે ભાષાંતરમાં ઉતરી શકે છે. પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિષયમાં અમુક હદ સુધી નિષ્ણાત થયા પછી પોતાના વિષયમાં સ્વતંત્ર કલમ અગ્રભાવના પહેલાં ઉમેદવારી નરીકે પોતાના વિષય પરનું એકાદ સરસ પુસ્તક ભાષાંતર માટે હાથમાં લે એ સ્વાભાવિક અને શોભ્ય છે. પોતાના વિષયનું સંગીન જ્ઞાન અને બંને ભાષા પરનો પોતાનો કાણુ સિદ્ધ કરવાની આ તક છે. અને એ મારફતે સમાજ પોતાની શક્તિ વિશેના પહેલવહેલો, અને માટે જ લગભગ કાયમનો અભિપ્રાય બાંધનાર છે એ ખ્યાલથી આવા પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીઓ પોતાની બધી શક્તિ આવા પ્રથમ કાર્ય પાછળ ખર્ચે છે, અથવા ખર્ચથી ઓછાએ. એના લોકોની કૃતિમાં શૈલીક કચાશ લાગે રહી હોય, પણ સર-

વાળે સંતોષ ન મળે છે. એવા તેજ વિદ્યાર્થીઓ પણ ગણ્યામાંના ન હોય છે. બાકી ભાષાંતરનું કામ બીજા વર્ગના 'દ્વિતરે જના' ને હાથે ન થયેલું હોય છે.

ત્યાં માણસ ભાષાંતરનું કામ પોતાને જોખમે કરે છે ત્યાં એને નફાકે પૂરેપૂરી મહેનત કરવી પડે છે. મદારાષ્ટ્રમાં કેટલીયે ભાષાંતરની ચોપડીઓ ભાષાંતરકારોએ પોતાને જોખમે તૈયાર કરી છે. ભાષાંતર સરસ નીવડે તો નાનુંમોટું પારિતોષિક તેમને મળે એ વાન જુદી, પણ મોટે ભાગે હવનકલ્પની કસોડીમાંથી ન પસાર થવું પડે છે. હિંદીમાં અને ગૂજરાતીમાં સાહિત્યની સેવા કરનાર દરતાં સાહિત્યની કદર કરનાર લોકોનો વર્ગ સારો છે. સમાજને એ બૂલચુર છે. પણ સરવાળે એથી સાહિત્યને શુદ્ધ લાભ ન થયો છે એમ કહી શકાત તો કેવું સાફ ! ગૂજરાતીમાં કેટલીક ભાષાંતરની ચોપડીઓ બહુ જ સરસ થઈ છે એ વિશે સંકા નથી. તેમનો નામનિર્દેશ અહીં કરવાની જરૂર નથી. સમાજે એવી ચોપડીઓની કદર તરતોતરત કરી ન છે.

નવલકથાઓ અથવા એવી જ મનોરંજનની ચોપડીઓમાં ભાષાંતર કેવું થયું છે એ જોવાની દેવ વાચકોને ઝાઝી નથી હોતી. વાતોનો રસ મળ્યો એટલે વાચક વગર તકરારે તણાઈ જવા તૈયાર હોય છે. અને ત્યાં ન આવડતું હોય ત્યાં એટલો ભાગ આપાદ છોડી દેવાની કળા ભાષાંતરકારોએ ક્યાં નથી કેળવી ?

ગંબીર સાહિત્યની વાત એથી જુદી હોય છે. આમાં ત્યાં ત્યાં ભાષાંતર નિષ્ફળ નીવડ્યું છે ત્યાં ત્યાં તેમાં બે જુદા જુદા પ્રકારો દેખાઈ આવે છે. મૂળ ચોપડી સર્વમાન્ય છે એમ જોઈ ગમે તેવો ભાષાંતરકાર મળે તેવું મહેનતાણું લઈ ગમે તેવું ભાષાંતર તૈયાર કરી આપે છે. મૂળ ચોપડીની કાળિ નિર્વિવાદ, એટલે ભાષાંતર ખપી તો જવાનું, અને ઉત્તમોત્તમ ચોપડીના શિદિયાળ ભાષાંતરમાં પણ વાચકો બહુ ચોક્કસ અને આગ્રહી ન હોય તો તેમને કંઈક ને કંઈક સાફ મળવાનું, ને તેટલાથી જ તેઓ સન્તોષ માનવાના.

બીજા પ્રકાર સાહિત્યના ઉત્તેજનને અર્થે સરકાર અથવા પ્રવૃત્તીય ફંડો મારફતે તૈયાર કરાવેલાં ભાષાંતરોનો છે. એમાં કેટલીક ચોપડીઓ બહુ સરસ થાય છે, અને ત્યાં મહેનતાણું પૂરતું નહિ તો સાફ તો મળે જ છે. પણ આવાં ભાષાંતરોમાં કેટલાંયે સારા અસંતોષકારક હોય છે. ભાષાંતર મારેની ચોપડીઓ ભાષાંતરકારને સોંપના પહેલાં નમૂનાનું એકાદ પ્રકરણ મંગાવી પછી પસંદગી કરવાનો રિવાજ સર્વત્ર છે. પસંદગી લાગવગથી થાય છે એ આરોપ આપણે નહિ સ્વીકારીએ. પણ નમૂનાનાં પ્રકરણો જોઈ ભાષાંતરો સોંપવાની પ્રયાજ્ઞાને અસંતોષકારક છે એમ કહેવું જ પડે છે. ભાષાંતર કરવાનું કામ માથે લે એમાં જોમણે સાચે જ કંઈ અનુગ્રહ કર્યો છે એવા શ્રેષ્ઠ ભાષાંતરકારોની વાત જુદી. એમની પાસેથી નમૂનાનાં પ્રકરણો મંગાવવાની પળ જરૂર નથી રહેતી. લોકોનાં ભાષાંતરો મંગૂર નામંગૂર કરવાની જેમની શક્તિ, તેમના નમૂના કેણુ નપાસવા બેસે ? તેમનું નામ જ સારા કામોનો સિદ્ધાંત છે. પણ આપણે તો સામાન્ય ભાષાંતરકારોની વાત કરીએ બીજે. ભાષાંતરનું કામ પોતાને મળે એ આદાએ નમૂનાનું પ્રકરણ સરસ કર્યો પછી આખું કામ એ જ સીવટથી કરવાનો ઉત્સાદ ધણા લોકોમાં નથી રહેતો. મેં એવાં ભાષાંતરો જોયાં છે કે જેનો અર્થ સમજવા મારે મૂળ ચોપડી જ મારે મંગાવવી પડી છે. અને મૂળ વાંચ્યા પછી ભાષાંતરનો અર્થ તોજેલાં નથી સમજતો એમ નથી. પણ કોકવાર મૂળ જોયા પછી બહાર પડે છે કે ભાષાંતર ત્રિધુ જ થયું છે. દોરદોર વાર ભાષાંતરનું આણું પ્રકરણ વીચી ચલા પછી પણ એમાં શું

કહેલું છે એનો સ્પષ્ટ બોધ થતો જ નથી. કતાં, કર્મ, ક્રિયાપદ એનાં દરેક વાક્ય ચૂંચરાતી હોય છે ખરું; પણ કેવળ ચૂંચરાતી બાજુનાર વાચકોને શણીવાર શંકા પડે કે આ કઇ ભાષામાં લખેલી ચોપડી છે ?

પણ બધો જ દોષ ભાષાંતરકારોનો હોય છે એમ નથી. ભાષાંતર માટે પસંદ કરેલી ચોપડી, એનો વિષય, એની શૈલી, અને એનું દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રગ્ન ગ્રીક્ષી શકે એમ છે કે નહિ એ તપાસ્યા વગર ભાષાંતર કરાવ્યું હોય તો તે સફળ શી રીતે થાય ? જગદીશચંદ્ર વસુની વૈજ્ઞાનિક ચોપડીઓનું સીધું ભાષાંતર કરાવ્યું હોય તો તે કોણ સમજે ? ‘ ખંડનખંડખાલ ’ અથવા ‘ ચિત્સુખી ’નો સખ્દેશખંડ અનુવાદ કરાવ્યો હોય તો કેટલા મોઢો એનો આસ્વાદ લઈ શકે ?

મુખ્ય વાત એ છે કે ભાષાંતરકારનો બંને ભાષા ઉપર પૂરતો કાણુ હોવો જોઈએ. એથીયે મહત્વની વાત એ છે કે ભાષાંતરની ચોપડીનો વિષય અને તે ચોપડીનું વિવેચન એણે અચ્છાત્ર સમજેલાં હોવાં જોઈએ. આ શરત એટલી સ્વાભાવિક છે કે તે રજુ કરવી પણ હાસ્યાસ્પદ લાગે. ચોપડી જાણ્યા વગર માલુમ શી રીતે ભાષાંતર કરે ? વાત સાચી છે; પણ કળજીગતો મહિમા જ એવો છે કે સમજ્યા વગર પણ ભાષાંતરો દરાય છે.

માલુમમાત્ર સ્પષ્ટનશીલ છે. સમર્થ સાક્ષરો પણ ભૂલો કરે એ સંભવે છે. મોટા કામમાં ગ્રીક્ષી ગ્રીક્ષી કેટલીયે ભૂલો રહી જાય છે. એ બધું ચક્રાન્ધા વગર છૂટકો જ નથી હોતા. પણ કેટલીયે વાર ડગલે ને જગલે અર્થનો અનર્થ થયેલો જોઈ એમ જ કહેવું પડે છે કે ભાષાંતરકાર મૂળ ગ્રંથનું હાર્દ સમજ્યો જ નથી, અથવા એણે સમજવાની દરકાર રાખી નથી. પહેલા કરતાં બીજો અપરાધ વધારે મોટો છે. દરેક વાક્યનો યથાર્થ અર્થ અને એની ખૂબીઓ ધ્યાનમાં એની મેળે નથી આવતી. ‘ મોકમાધની ટેવ જ પાડવી જોઈએ. પણ આજકાલનું જીવન જ એટલું ધીરજ છે કે માલુમ ઉતાવળમાં ગમે તેવો અર્થ લખને ભાગવા જ માંડે છે. ચક્રામાં જવાની ઉતાવળમાં એક ભાષાએ ધોનિયાને બદલે સાણુ પહેરી લીધાને એક સાચો અનેકો દાખલો સંભળ્યો છે. અર્થ કરવામાં આપણા ભાષાંતરકારો કેટલીકવાર આવા રમુજી દાખલા પૂરા પાડે છે.

નમૂનાનાં પ્રકરણો મંગાવવાની પ્રથા સાવ કાઢી નાખવા જોવી છે. સમર્થ તદ્દવિદાને અને કસાયેલા ભાષાંતરકારોને બાદ કરતાં બાકીના ભાષાંતરકારોની મૂળ પુસ્તકમાં પરીક્ષા જ લેવી જોઈએ. મૂળ ગ્રંથનો વિષય, એની શૈલી, એની આંકીબૂટી, એમાં આવેલા મંદબોં, અને શાસ્ત્રાર્થો-એ દરેક વસ્તુ સાથે ઉમેદવાર ભાષાંતરકાર પૂર્ણ પરિચિત છે એની ખાતરી કરી લેવા જેટલા સવાલોનું પ્રશ્નપત્ર ભાષાંતરકાર પર મોકલી એના જવાબો પોતાનાથી બનતા ઉત્તમ અને વિશદ ચૂંચરાતીમાં લખી મોકલવાનું એમને મૂલ્યવં જોઈએ. ઉમેદવારો ઘેર બેઠાં અમુક દિવસની અંદર જવાબો લખી મોકલે. આવી પરીક્ષામાંથી વિષયની આકર્ષન-શક્તિ અને તે શુદ્ધ રીતે આપવાની વિવેચનશક્તિ એનામાં સરસ દેખાય એવાને જ ભાષાંતર માટે પસંદ કરવો જોઈએ. એવી પસંદગી કર્યા પછી મહેનતાણું આજે અપાય છે એના કરતાં બમણું અપાય તોયે તે ખોટું ન ગણાય. ભાષામાં નમાલી પ્રગ્ન વધે તેના કરતાં ઘોડી પણ નીરોગી અને સેવાક્ષમ પ્રગ્ન તૈયાર થાય એ બધી રીતે ઘટ છે. આવી પરીક્ષા લેવાનું કામ અધરું ખરું, પણ માનુષ્યાનું અભિમાન ધરાવનાર પીઠ સાક્ષરોએ ઉલ્લાસપૂર્વક સેવાભાવે અને મદન તે કરવું જોઈએ. જે વિદ્યાએ એમને સંસ્કારિતા, સંપન્નતા અને

પ્રતિષ્ઠા આપી તેની કાંઈકે તો નિષ્ક્રમ સેવા તેમને હાથે થવી જ જોઈએ. આની પ્રયાત્ની સંગીન અધ્યયન વધશે, ભાષાગ્રેમ વધશે, અને શુદ્ધ સાહિત્યમાં પણ પ્રથમ ધીમે ધીમે પણ સરવાળે બહુ જ મોટો વધારો થશે. ભાષાંતરનો અને સાહિત્યસેવાનો આદર્શ દહાડે દહાડે ઊંચો થવાથી ભાષાંતરકારોનો એક કામ્બેસ પર્વ જ તૈયાર થશે, અને સાહિત્ય સુધરવાથી સામાજિક બુદ્ધિમત્તા અને સંસ્કારિતા પણ વધશે. દરેક રાત્રે, સાહિત્યસંસ્થાએ અને શિક્ષણસંસ્થાએ આ દિશાની પોતાની ફરજ હવે તો ઝાળખવી જોઈએ.

ભાષાંતર શબ્દશબ્દ હોય, છૂટું હોય, કે ફક્ત ભાવાનુવાદ જ મળે તો બસ છે, એ ચર્ચા સનાતન છે. વિષય પરત્વે, ગ્રંથ પરત્વે, ભાષાંતરકાર પરત્વે, અને આપણી ગરજ પરત્વે આનો જાળાજી બુદ્ધોબુદ્ધો મળે એમ છે. કેટલાક વિષયોનું પ્રાથમિક જ્ઞાન જ પ્રગ્ન ગ્રીટી શકે. કેટલીક ચોપડીઓનો સારાંશ જ આપવાથી કામ સરી જાય છે. બીજી કેટલીક ચોપડીઓમાં મહત્ત્વના સો પચાસ ફકરાઓનું સંપૂર્ણ ભાષાંતર આપી વચલા ભાગનો એક-દમ સંક્ષેપ કર્યો હોય તો જ તે સરસ નીવડે. કેટલીક ચોપડીઓમાં એક જ પ્રકરણ મૌલિક હોય છે. તેટલાનું જ ભાષાંતર કરાવી આગળપાછળ પ્રાર્થનાવિક અને ઉપસંહારાત્મક એ સ્વનંત્ર પ્રકરણો બેરી દીધાં એટલે ચોપડી તૈયાર થઈ ગઈ. કેટલીક ચોપડીઓમાંથી આપણી મતભ્રમ પૂરતો ભાગ લઈએ તોપણ બસ થાય છે. અને કેટલીક ચોપડીઓનો પ્રથમ સારાંશ આપી થણું વરસ પછી તે આખી ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરવાથી પ્રગ્ન તેનો લાભ લઈ શકે છે.

ભાવાનુવાદ (Adaptation) નો સવાલ જરા સ્પષ્ટપટો છે. ભાવાનુવાદ આપનારે મૂળ ગ્રંથકારનું હાર્દ, એની વિવેચનશૈલી, એની લાગણી, એનો ઉત્સાહ, એણે દાખલ કરેલી આંદોલનશીલતા, અને મર્મપ્રસંગો અનુવાદમાં બરાબર, પ્રામાણિકતાથી આપે એ વિશે ખાસ ચીવટ રાખવી જોઈએ. અનુવાદકારે મૂળ ગ્રંથકારને અન્યાય ન થાય એની પૂરી કાળજી રાખવી જોઈએ. કાંકવાર એમ બને છે કે અનુવાદકાર સંક્ષેપ કરવામાં મૂળ ગ્રંથકાર વિવેચનમાં જે તારતમ્ય રાખેલું હોય છે તે જગ્યાથી ભુલી જ છાપ પાડે છે. આને તો શુદ્ધો જ ગણવો જોઈએ. ભાવાનુવાદમાં પોતાનું ધુમ્મારી દેવાનો લોક પણ કેટલાક રોકી શકતા નથી.

મૂળ ગ્રંથકાર પ્રત્યે વફાદારી જેટલી મહત્ત્વની છે તેટલી જ ભાવાનુવાદમાં વાચકો પ્રત્યેની નિષ્ઠા પણ મહત્ત્વની છે. વાચકોને શું આપવાની જરૂર છે, તેમને કેટલું આપીએ તો બસ છે, કઈ વસ્તુ તરફ વાચકોની ઝિજ્ઞાસા વધારે હોઈ શકે, એ વસ્તુનો પણ એણે ખ્યાલ રાખવો જોઈએ.

ભાષાંતરકારની મહત્ત્વની ફરજ તે ભાષાનિષ્ઠા છે. ભાષાંતર એ ભાષા પર અસાચાર તો ન જ થવો જોઈએ. મૂળ ભાષાના કેટલાક પ્રયોગો, અલંકારો અને મર્મો સ્વભાષામાં આપી શકાય એમ હોય અને તે ભાષામાં દૂરથી નહિ પણ ભૂતપૂર્વ થતા હોય તો જરૂર તેમ કરવું જોઈએ. જેટલું બની શકે તેટલું મૂળ ચોપડીનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ ભાષાંતરમાં આણવો એનો પ્રયાસ હોવો જોઈએ. દેવીની પૂજામાં ભૂજ થાય તો જેમ હમેશા રાખની બીક રહે છે તેમ સ્વભાષાની સેવામાં અસેવા થાય તો એ જનનીનો શાપ ભાગશે એ બીક મનમાં રાખીને જ ભાષાંતરકારે પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.

ગ્રેમભક્તિ હોય તો બધી ચીવટ અને આવડત એની મેળે આવી જાય છે.

નરસિંહ મહેતાના કોયડા 'નો વિચાર

[અનુસંધાન પૃ. ૧૮]

૨

જયદેવ અને નરસિંહ મહેતા

આ ઉપરાંત રાધા સાથેના તથા એક એક ગોપી સાથેના વિહારનું જે વર્ણન નરસિંહ મહેતાએ કર્યું છે તેનું મૂળ જયદેવનું ગીતગોવિંદ છે, પણ નરસિંહે ગીતગોવિંદનો સીધો અનુવાદ નથી કર્યો, કેટલાક પ્રસંગો લીધા છે ખરા, જુઓ ચાતુરી ૧૭ (નં. કા. સં. પા. ૧૨૮):-

સાંભળ વહાલા વીનતિ મારીજ મૂઠું જોડ્યાની ટેવ તમારીજ
એ ન ધટે વ્રજવિહારીજ.

વ્રજવિહારી સાંભળો સાગી કહું એક વાત,
મુજ સંગાથે દૃષ્ટ કરીને, આવીઆ પ્રભાત;
રજની મુખ માને ગર્ભાં, જોઈ રહી છું વાટ,
મુજ વચન દીધું વીડલા કાઠિયું કીધો કાઠ.

વળી જુઓ ચાતુરી ૨૫મી (એજન પા. ૧૩૨)

એવા આવાને મારા નાથ, નિશાએ ક્યાં લાવ્યાજ,
એવી કુણ સોહાગણ નાર, જોણે લગાવ્યાજ.

... ...
કેમ નવલ નારનો નેહ મેલીને આવ્યાજ,
તારે મહાવર લાગ્યું છે ભાલ, ચિહ્ન ચરણ તણુંજ;
એવાં અંજન મધુર રસાળ, અધિક શોભે ઘણુંજ,
એવા મુંદર સુભગ કપોલ, ડંખ દીસે ઘણાજ.

ગીતગોવિંદનો મધ્ય પ્રસંગ આ રીતે જ છે. કૃષ્ણ લતાકુંજે રાધાને મળવા જવા નીકળે છે ત્યાં માર્ગમાં કોઈ ગોપી મળી જાય છે. ભગવાન તેના સંગમાં રાત્રિ ગાળે છે, અને પ્રભાત થતાં વિપ્રલબ્ધ રાધાની ખબર લેવા લતાકુંજમાં આવે છે. ત્યાં પ્રિયતમાને મનાવવા જાય છે. પણ પ્રતિનાયિકાનાં ચિહ્નો ભગવાનના ચરીર ઉપર જોઈને રાધા ગુસ્સે થઈ કૃષ્ણનો તિરસ્કાર કરે છે. (જુઓ 'ગીતગોવિંદ' સર્ગ ૮ કેશવ હર્ષદ ક્રુવનું ભાષાંતર):-

હરિ હરિ ! જાઓ હરિજ જાઓ, જાવ્યા જૂઠું જવા દો,
જે થકી રાઓ, તેથી જ જાઓ એર મુકી શકવાદો;
નયનામૃતનું પાન કરતાં અંજન રંજીત આજે,
સ્થામ અધર મણિ, તે તમ તનમાં લળતો ભારે રાજે. હરિ હરિ

ચરણ તણા અળતાના રસથી મોંચાઈ હરિ હાવે
નવતર રાગ તણા અંકુર હર પાંગરતા દરસાવે. હરિ હરિ
દંતે અધર ધવાયો નમને મમ અંતર ચીરાયે

(ગીતગોવિંદનું ભાષાંતર પા. ૧૧૧)

ઉપરનાં નરસિંહ મહેતાનાં વચનોમાં ગીતગોવિંદના આ શબ્દોનો પડઘો સ્પષ્ટ સંભળાય છે. વળી ચાતુરી રજમાં રાધા સખીને લગવાન સાથે પોતાનો મેળાપ કરાવવા કહે છે:—

વહાલાને ત્રેહે ચર્ધ હું ઘેલીજી મળવા ધિયું મોહનને પેહેલીજી
મેળવ મુજને સુણુ સાહેલીજી, ચદ તું વાહરે વહેલી વહેલીજી

(એજન પા. ૧૩૨)

સરખાવો ગીતગોવિંદ

સહી ! એ સ્થામ પર જઈ વારી

મુજને એ રસીઆ શું સવેજે મેળવ જહેની મહારી ધ્રુવ

(કે. હ. ધ્રુવનું ગીતગોવિંદનું ભાષાંતર સર્ગ ૨ પા. ૩૬)

વળી ગીતગોવિંદના સર્ગ ત્રણ, ચાર, પાંચ તથા દશ, અગીઆર, બારના પ્રસંગો ચાતુરી-પોડશીમાં નરસિંહ મહેતાએ પોતાની રીતે ગુંથ્યા છે. દ્વીતીનું નામ જયદેવે નથી આપ્યું પણ નરસિંહે લલિતા નામ આપ્યું છે. આ પદોમાં પણ ઘણે કેદાણે ગીતગોવિંદના શબ્દો ગોખ્યા દેખાય છે. આ ઉપરાંત શૃંગારમાળાનાં પદોમાં ઘણે કેદાણે ગીતગોવિંદનાં ભાવો અને કેટલેક કેદાણે શબ્દો મળે છે. (જુઓ શૃંગારમાળાનાં પદ ૩૭૧, ૩૭૨માં રાધા અને તીનો સંવાદ છે.) નરસિંહ મહેતા ગીતગોવિંદમાંથી વસ્તુ કેવી રીતે લે છે અને તેનો વેસ્તાર કેવી રીતે કરે છે તે જોવા માટે નીચેનો દાખલો પણ જોવા જોવા છે.

ગીતગોવિંદના છેલ્લા સર્ગ ૧૨ના અંતમાં આશીર્વાદનો નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે:—

સ્થામે અંખર સ્થામનું પટ પીળું પ્હેર્યું હતું વ્હાલીએ,

પેખી કૌતુક બેર તેહ દસતી વ્હાણે સહી ભાળાને,

રાધાના નમણા મુખાંજુજ લણી લજ્જાળવાં લોચને,

જેતાં મ્હો મલકારી મેણુ રસીઆ આનંદ દો વિશ્વને.

(કે. હ. ધ્રુવનું ગીતગોવિંદ પા. ૧૬૨)

આ શ્લોકમાંથી વસ્તુ લઈને નરસિંહ મહેતાએ ચાતુરી પોડશીનું પદ ૧૦મું રચ્યું છે, જેમાં લલિતા સંભોગાન્તે રાધાની સ્થિતિનું વિગતવાર વર્ણન કરે છે, જે વર્ણનમાં ગીતગોવિંદની ઉપશી પીતાંબર સાથે નીલાંબર જદલાયાની વાત પણ આવી જાય છે.

પીતાંબર કહાં પવટયું નીલામ્બર તદાઈ નહોયે.

(એજન પા. ૧૪૭)

વળી વધારે ખુબી તો એ છે કે કૌસ્તુભમણિ જેવું સિંધર ચિહ્ન પણ જદલાઈ ગયાનું નરસિંહ વર્ણનવિસ્તારના વેગમાં કહી દે છે.

કૌસ્તુભમણિ તું કેનિ લાવી નહિ એકાવત દાર

પાતરી આવી પ્રેમદા, મુજને કહેને વિચાર.

(એજન પા. ૧૪૭)

ગીતગોવિંદનું નરસિંહ ઉપર સાક્ષાત્ ઋણુ જેવા માટે આટલું બસ છે, બાકી તો નરસિંહે જે રીતે કૃષ્ણ ગોપીની કીડાનું વર્ણન કર્યું છે તે રીત જ જ્યદેવે ચલાવેલી છે.

લક્તસંયોગોનું નકલ

નરસિંહ મહેતા મુખ્યત્વે ભાગવતના અને જ્યદેવના ઋણી છે અને તે ઋણ પોતે મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે, પણ આ ઉપરાંત અનેક લક્તસંતોનું ઋણુ એના ઉપર છે. લક્તિ-માર્ગ, આ દેશમાં જૂના કાળથી-છેકે રામાનુજ પહેલાંના કાળથી બે પ્રવાહમાં વહો છે: એક લક્તસંતોના પ્રવાહ અને બીજો આચાર્યોના પ્રવાહ. શ્રી રામાનુજ, શ્રી મધ્વ, શ્રી વલ્લભાચાર્ય વગેરે આચાર્યો ઉપર પણ આ લક્તસંતોનું પુષ્ટળ ઋણુ છે. આચાર્યો લક્તિનાં તત્ત્વો સંતો પાસેથી ગ્રહણ કરે છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રણાલી પોતે તૈયાર કરે છે. રામાનુજ પહેલાંના આ સંતલક્તો અથવા આલવારો અને તેમના અર્થો પ્રસિદ્ધ છે. આ સંતોએ કેટલીક વાર પોતાની લક્તિના ઉદ્ગારો લોકભાષામાં, અને કેટલીક વાર સંસ્કૃતમાં ઉતાર્યા છે. રામાનુજ પછીના સંતોના ઉદ્ગારોનો મોટો ભાગ હુમ્મ યદ્ય ગયો છે, પણ કોઇ કોઇ છુટકે કેટલાંકો મુક્તકો રૂપે ભોજના સરસ્વતીકંઠાભરણુ, હેમચંદ્રના કાવ્યાનુયાયિન, સોમેશ્વરના મુરચીતસ્ય, ચાર્જીધરના ચાર્જીધરપદ્ધતિ તથા કોઇ અગ્રાત સંપ્રદાયના પદાવલી જેવાં ગ્રંથોમાં સંપ્રદાય જળવાઈ રહ્યા છે, જેનાં ઉદાહરણો રા. રા. કેશવ હર્ષદ ક્રુવે બીજી સાદિલ પરિપદ્ધતિ પ્રમુખસ્થાનેથી કરેલા ભાષણમાં તથા રા. સુનશીએ ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ ૫ ના વિભાગ ૮ માં ઉતારેલાં છે. આ ઉપરાંત કેટલાક લક્તસંતોએ કોઇ જાતની કાવ્યરચના નહિ કરી હોય પણ લક્તિને પોષે એવી વાતો-કૃષ્ણલીલાની પોતે કર્યેલી વાતો તથા લક્તોના પરચાઓની વાતો સંતમંડળોમાં કરી હશે, આવી વાતો પરંપરાથી સંતોમાં ચાલતી હશે. શ્રીમદ્ ભાગવત પછી સંતલક્તોએ ચલાવેલી આવી વાતોનો કેટલોક સંગ્રહ એ વખતે રચાતાં જતાં પુરાણોમાં મળે છે. અને કેટલાકનો ઉલ્લેખ શ્રી વલ્લભસંપ્રદાયના તથા ચૈતન્યસંપ્રદાયના લેખકો કરે છે. અને આ સંપ્રદાયના આચાર્યો આ સંતોનું ઋણુ પણ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે. ચૈતન્યસંપ્રદાયમાં અને વલ્લભસંપ્રદાયમાં એ બન્ને આચાર્યોની પૂર્વે યદ્ય ગયેલા બિલ્વમંગળને ગુરુપરંપરામાં ગણે છે. બિલ્વમંગળના બે ઋણુ શ્લોકો ચાર્જીધરપદ્ધતિમાં ઉતાર્યા છે. (જુઓ શ્લો. ૭૨, ૭૩ અને ૧૧૫) એ ઉપરથી બિલ્વમંગળ ઇ. સ. ૧૪ માં શતક પહેલાં યદ્ય ગયા છે એમ નક્કી થાય છે. હવે ભાગવતોક્ત કૃષ્ણલીલા કરતાં નરસિંહે ગાયેલી કૃષ્ણલીલામાં જે વધારો જેવામાં આવે છે તે આ લક્તસંતો પાસેથી મળેલો વારસો છે.* રાધા-ભાગવતકારે કોઈ ગોપીનું નામ આપ્યું નથી પણ રાસલીલાના વર્ણનમાં એક ગોપીને, ભગવાન અંતર્ધ્યાન યતી વખતે પોતાની સાથે લઇ ગયા અને બાકીની ગોપીઓને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓએ પરસ્પર કહ્યું કે “બાધ, આ ગોપીએ તો ભગવાન હરિ ઇશ્વરને પૂરા આરાધ્યા કારણ કે ગોપિન્દ. આપણને છોડીને એને પ્રીતિથી એકાન્તમાં સાથે લઇ ગયા.”

મા. ૧૦-૩૦-૨૮.

* કવિ જ્યદેવ પણ બિલ્વમંગળ જેવા લક્તસંત છે પણ એની કવિતાએ એને ચિરંજીવ ક્યાં છે. ચૈતન્ય અને વલ્લભસંપ્રદાયો પણ જ્યદેવને પ્રથમ મહાનુભાવ લક્ત ગણે છે અને એની પાસેથી કૃષ્ણલીલા કીર્તનની ખાખતમાં પ્રેરણા ગ્રહણ કરે છે.

આ રીતે વર્ણન કર્યું છે. ભાગવતના આ શ્લોકમાં અન્યારાધિતઃ એ રીતે શબ્દો છે આ ઉપરથી ભાગવતને અનુસરી કૃષ્ણલીલા ગાનારા ભક્તોએ આ ખાસ માનીતી ગોપીનામ રાધા પાડ્યું હોય એમ અનુમાન થાય છે. રાધા નામની આ વ્યુત્પત્તિ સાંપ્રદાયિક જ છે. ભાગવત પછી તરત જ રાધાનું નામ પાડ્યું લાગે છે. નિર્ધારક* (ઇ. સ. ૧૨ મું શતક) હજારે સખીઓથી વીંટાયેલી રાધા જેના ડાળા અંગમાં બિરાજમાન છે એવા કૃષ્ણને ભજે છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૧૦૮-૧૦૯). પણ નિર્ધારક અને જયદેવની જે પહેલાં રાધાની પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ હતી. માળવાના પૃથ્વીવલ્લભ મુંજના વિ. સં. ૧૦૩૧ તથા વિ. સં. ૧૦૩૬ (ઇ. સ. ૯૮૦)ના લેખોના મંગળાચરણમાં તદ્રાધાવિરહાતુ મુરરિવેંશદ્વપુઃ પાતુ વઃ ।

(Indian Antiquary Vol. 6 p. 50, Vol. 14 p. 616.)

એ રીતે રાધાના વિરહથી પીડાતા કૃષ્ણનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી દશમા શતકમ જ રાધાકૃષ્ણના વિહારની અને વિરહની વાતો સંતમંડળીઓમાં પ્રચલિત થઈ જણાય છે. રાધાની સખીઓનાં નામો તથા એની ૧૬ હજારની સંખ્યા- સોળ સહસ્ર ગોપીને માધવ (ન. કા. સં. પા. ૧૮૪) વગેરે ઉમેશઓ, નરસિંહ આ સંતભક્તોની ભગવદ્વાર્તામાંથી જ લીધા જણાય છે. પુરાણોમાં પણ ક્યાંક વોડ્સવતહવાળિ ગોપ્યસ્તત્ર સમાગતાઃ (સ્કં. પ્રલંઢ ગોપ્યાદિત્યમાહારમ્ય) એ રીતે સોળ હજારનો ઉલ્લેખ છે પણ મૂળ તો કૃષ્ણને રાષ્ટ્રીએ સોળ હજાર હોવાથી ભક્તોએ ગોપીઓની સંખ્યા સોળ હજારની ગણી. આ કલ્પના તદ્દન સ્વાભાવિક છે. નરસિંહ મહેતા આ જુની પરંપરાને અનુસરે છે. બ્રહ્મવૈવર્તમાં આથી આગળ આલી રાધા સાથે સોળ હજાર ગોપીઓ, માધવી સાથે અગીઆર હજાર, કુન્તી સાથે દશ હજાર, જાહવી સાથે નવ હજાર, દુર્ગા સાથે સોળ હજાર એ રીતે વર્ણન છે. (જુઓ કૃષ્ણજન્મખંડ અ. ૨૮) જ્યારે ચૈતન્યના સમકાલીન અને મુખ્ય શિષ્ય રૂપગોસ્વામી ગોપીઓનાં સેંકડો યુધ્ધ હોવાની તથા દરેક યુધ્ધમાં લાખ લાખ ગોપીઓ હોવાની વાત કરે છે. (જુઓ ઉજ્જવલનીલમણિ પા. ૫૮) વળી આ ગોપીઓનાં નામો બ્રહ્મવૈવર્ત, ભવિષ્યોત્તર, સ્કન્દપુરાણ પ્રભાસખંડ, પદ્મપુરાણ વગેરેમાં મળે છે. રૂપગોસ્વામી તો સ્પષ્ટ રીતે ગોપીઓનાં કેટલાંક નામો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ અને કેટલાંક લોકપ્રસિદ્ધ (અર્થાત્ પુરાણોમાં ન મળતાં) હોવાનું કહે છે, અને ભેષ પ્રકારનાં કેટલાંક પોતે ગણાવે છે. પણ આ બાબતમાં જે નરસિંહ મહેતા કોઇ પુરાણને કે રૂપગોસ્વામી વગેરેને અનુસરતા નથી, માત્ર ભક્તમંડળીઓમાં પ્રચલિત નામોમાંથી થોડાં ઉપાડી લે છે.

આ રીતે જ રાસલીલા, વસ્ત્રહરણ લીલા વગેરે ભાગવતોક્ત લીલાના અનુકરણમાં ભક્ત સંતોએ ચૌર્યલીલા, દાણુલીલા, વર્મરેશ્વન (રસ્તો રોકવાની) લીલા, ઘતકીડા, યમુનાજલકેલિ વગેરે લીલાઓની કલ્પના કરી દશે. રૂપગોસ્વામી આ કૃષ્ણલીલાઓની ઉદાહરણો સાથે ગણત્રી કરે છે. (જુઓ ઉજ્જવલ નીલમણિ પા. ૪૮૬) પણ નરસિંહ મહેતા રૂપગોસ્વામીને અનુસરીને નહિ તેમ તેણે ગણાવેલી બધી નહિ પણ દાણુલીલા, રસ્તો રોકવાની લીલા એમ

* નિર્ધારકે પણ કેટલાક આચાર્ય નહિ પણ ભક્ત ગણે છે. (જુઓ કવિ દયારામકૃત સંપ્રદાયસાર) અને નિર્ધારક રાધાકૃષ્ણની ભક્તિની પ્રેરણા પણ ભક્તસંતો પાસેથી મેળવી હોવાનો સંભવ છે. અને પાછળના ભક્તોને પ્રેરણા આપનાર આ નિર્ધારકમંડીય વૈષ્ણવભક્તો.

એક એ પોતાની રીતે ગાય છે અને રાધાની નયદી ખોવાવાની વગેરે લીલા પોતાની કલ્પનાથી ઉમેરે છે.

આ સિવાય સુરત સંગ્રામ અને શૃંગારમાળાનાં કેટલાંક પદો ગીતગોવિંદના ધોરણે નરસિંહની કલ્પના છે. સુદામાચરિત્ર ભાગવતમાંથી છે એ કહેવાની જરૂર જ નથી. વસંતનાં અને હરિદાસનાં પદો શૃંગારમાળાનાં પદો જેવાં જ છે. પણ ભાગવતે શરદ ઋતુ પસંદ કરી છે, ત્યારે જયદેવે વસંત ઋતુ પસંદ કરી છે. એટલે નરસિંહ એવાં પદો ગાયાં છે. બાળ-લીલાનાં પદો તો ભાગવતના દસમ પૂર્વાર્ધની ટુંકી અનુક્રમણિકા છે. શ્રી કૃષ્ણજન્મ સમાનાં પદો પણ ભાગવતને અનુસરી એ પ્રસંગનું વર્ણન કરે છે. કૃષ્ણ જન્મની તિથિ આવણ કૃષ્ણાષ્ટમી ભાગવતમાં નથી પણ બ્રહ્મવૈવર્તમાં અને બીજાં પુરાણોમાં છે.

શામળદાસનો વિવાહ, હારમાળા જેવા પોતાના જીવનના પરચાના પ્રસંગો ભક્ત સંતોની શૈલીને અનુસરી નરસિંહે ગાયા છે.

નરસિંહની ભક્તિ

ભક્તિજ્ઞાનનાં ધણાં પદો એના સંગ્રહમાં છપાયાં છે એમાં જે ભક્તિની વાત છે તે માત્ર ભાગવતને અનુસરતી જ છે.

‘ધ્યાન ધર ધ્યાન ધર નેત્રમાં નાથ છે’ (પદ ૨૬ પા. ૪૭૯)

‘અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ’ (પદ ૪૦)

‘તીરખને ગગનમાં કોણુ ધુમી રહ્યો’ (પદ ૩૯)

‘જગીને જોડે તો જગત દીસું નહીં ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે’ (પદ ૪૨)

‘જ્યાં લગી આતમા તરવ ચીન્થો નહીં ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી’ (પદ ૪૩)

‘આઘ તું, મધ્ય તું, અંત્ય તું ત્રીકમા, એક તું, એક તું એક પોતે’

‘જીવાનીને દહાડે રે હરિને જાણ્યા નહિ રે મોહનું પર દારા સાથે મન’ (પદ ૫૧)

વગેરે અનેક પદોમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સાથે ભક્તિનો યોગ તથા અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર એ સંયોગ શ્રી ભાગવત સિવાય બીજો નથી એટલે એ બાજતમાં તો નરસિંહ કેવળ ભાગવતને જ અનુસરે છે. આ ઉપરાંત નરસિંહનાં ભક્તિ જ્ઞાનનાં પદોમાં નરસિંહને ઈષ્ટ રૂપે જે ભક્તિનું વર્ણન છે તે શ્રવણ, કીર્તન વગેરે નવધા ભક્તિથી પર પ્રેમવક્ષણનું વર્ણન છે. (જુઓ ન. કા. સં. પા. ૪૭૭) અને નરસિંહ મહેતાને આ પ્રેમવક્ષણભક્તિ જ જોઈએ છે, મુક્તિ નહિ. (એજન પા. ૪૭૭) આ સિદ્ધાંત તો ભાગવતનો જ છે. (જુઓ મા. ૧૧-૧૧-૧૪) રા. મુનશીની શુદ્ધ ભક્તિ આ પ્રેમવક્ષણભક્તિ હોય તો તો એનું મૂળ ભાગવત જ છે. મધુસૂદનસરસ્વતી જેવા પ્રખર શાંકર વેદાંતી પ્રેમવક્ષણભક્તિનું સ્વરૂપ ભાગવતમાંથી જ ઉકેલે છે. (જુઓ એનું ભક્તિરસાયન) એ પ્રેમવક્ષણભક્તિ કાંઈ ચૈતન્યે ચલાવી નથી. એના સમકાલીન શ્રી વલ્લભાચાર્ય પણ એ જ પ્રકારની ભક્તિનો ઉપદેશ કરે છે. આ પ્રકારની ભક્તિનું મૂળ ભાગવત જ છે.

કૃષ્ણલીલાનાં કીર્તનો વૈકુંઠપ્રાપ્તિ માટે ગાવા સાંભળવાનું નરસિંહ મહેતા કહે છે:—

શીખે ગાયને સાંભળે રે હરિ રાધાનો રાસ

તે નર વૈકુંઠ પામશે એમ કહે નરસૈનો દાસ

(એજન પદ ૧૦૪)

આનું મૂળ પણ ભાગવતમાં જ છે. રાસપંચાધ્યાયી સ્વતંત્ર ગ્રંથ હોય તેમ એનો ઉપસંહાર કરતાં ભાગવતકારે કહે છે:—

વિક્રીડિતં વ્રજવૃંધિરિદં ચ વિષ્ણોઃ

શ્રદ્ધાન્વિતોઽનુશ્રુણુયાદય વર્ણયેઘઃ ।

મર્તિ પરં મગવાતિ પ્રતિલમ્ય કામમ્

હદ્રોગમાશ્વપહિનોત્વચિરેણયોરઃ ॥

મા. ૧૦-૩૩-૪૦.

“ મનુવધૂઓ સાથે ભગવાનની આ રાસક્રીડાનું જે શ્રદ્ધાથી શ્રવણ કરે તથા વર્ણન કરે તે ભગવાનમાં પરમ ભક્તિ મેળવીને હૃદોગ્ધનો નાશ કરે. ” એ ભાગવતકારના શબ્દોએ પાછળના ભક્તો ઉપર વીજળી જેવી અસર કરી છે, અને કેવી રીતે ક્રીડાનું વર્ણન કરવું તે જ્યદેવે ખતાવ્યું, એટલે નરસિંહ મહેતા જેવાને પૂરી પ્રેરણા મળી ગઈ.

વળી ભાગવતકારે રાસક્રીડાનું તથા બીજી કૃષ્ણક્રીડાઓનું અનુક પ્રકારના સંકેતથી સંપન્ન પૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. ભાગવતકાર ગોપીઓને વ્યભિચારદુષ્ટ કહી દે છે, ભગવાનને નરશુદ્ધિથી ભગ્વતી એમ પણ કહે છે. અને મુખ્યત્વે એની કહેવાની મતલબ એવી જણાય છે કે જેમ રાવણાદિ અસુરો ભગવાનને દેવશુદ્ધિથી ભગ્વતી છતાં ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા તે રીતે ગોપીઓ નરશુદ્ધિથી ભગ્વતી હોવા છતાં એની તીવ્ર પ્રીતિના બળથી ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ. (જુઓ મા. ૧૦, ૨૧-સો. ૧૩, ૧૪.) પણ ભાગવતકારે જ કોઈકોઈ ઠેકાણે ગોપીઓના પ્રેમની પ્રશંસાના આવેશમાં એ ભક્તિને અત્યુચ્ચ પદ આપ્યું છે. દા. ત. જે ઉદ્ધવ એકાદશ સ્કંધમાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં સંગમરૂપ અતિ ઉચ્ચ કોટિના ઉપદેશના અધિકારી બને છે તે ઉદ્ધવ પાસે, ભાગવતકાર.

“ સર્વતા આત્મારૂપ ગોવિન્દ ભગવાનમાં જેનો ભાવ રુઢ છે ” તે ગોપીઓની ભક્તિની પ્રશંસા કરના બોલાવે છે કે:—

આત્મામહો ચરણેણુજ્જુષામહં સ્યાં

વૃંદાવને કિમપિગુલ્મલતૌપધીનામ્ ।

યા દુસ્ત્યજં સ્વજનમાર્ચયં ચ હિત્વા

મેનુર્મુકુન્દપદવી શ્રુતિભિર્વિમૂઢયામ્ ॥

મા. ૧૦. ૪૭. ૧૨

ભાગવતનાં આ અને આ પ્રકારનાં વચનો ઉપર જ્યાં ભાર મુકીને ભાગવતના દશમ સ્કંધને સ્વતંત્ર ગ્રંથ ગણીને પાછળના ભક્તોએ ભાગવતકારનો સંકેત અને સંપન્ન ત્યજી દીધો અને ભાગવતનાં ભક્તિનાં અંગરૂપ જ્ઞાનવૈરાગ્યને છોડી દીધને કેવળ ગોપીઓ જેવી પ્રેમભક્તિને સર્વસ્વ અર્પી દીધું તથા ભાગવતકારના ઉપદેશને અનુસરી એ કૃષ્ણક્રીડાના કીર્તન, શ્રવણને જ એ પ્રેમભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન માન્યું. નરસિંહ મહેતા સ્પષ્ટ કહે છે કે:—

પ્રેમભી પાન તે પરીક્ષિત પ્રીત્યો નહીં શુદ્ધએ સમજ રસ સંતાડ્યો,

જ્ઞાન વૈરાગ્ય દરી ગ્રંથ પૂરો થયો મુક્તિનો મારગ મુઘો દેખાડ્યો.

(ન. કા. સં. પા. ૪૭૮)

‘આ રીતે શુકદેવજીએ જે રસ સંતાડેલા તે આ જ્યદેવાદિ ભક્ત કવિઓએ તથા સંતભક્તોએ ઉધાડે કરીને ગાયેા, સાંભળ્યેા. નરસિંહની ભક્ત-શુદ્ધભક્તિ-વૃદ્ધાવનભક્તિ જે કહો તેનો બધો ખુલાસો આટલામાં આવી જાય છે.’

હુંકામાં નરસિંહ મહેતા ઉપર મને તો ત્રણ અસર દેખાય છે: (૧) મુખ્ય અસર તો ભાગવતની જ, (૨) જ્યદેવની, (૩) અત્યંત સંતભક્તોની. રા. મુનશી પણ આ ત્રણ અસરનો સ્વીકાર કરે છે પણ એ ઉપરાંત મહાયાન ઔદના સદ્ગુણ પંથની અસર વૈષ્ણવભક્તિમાર્ગ ઉપર થઈ હોવાનું સેનનાં પુસ્તકો ઉપરથી દર્શાવે છે. બંગાળાની વૈષ્ણવભક્તિ ઉપર સદ્ગુણ-પંથની તથા શાકતભક્તિની અસર હોવાનો સંભવ છે, પણ એની નરસિંહ મહેતા ઉપર અસર કયે દેંકાણે છે એ મને દેખાતું નથી.

નરસિંહ મહેતાનાં નામનાં જે કવનો અત્યાર મળે છે (જેમાંથી કેટલાંક એનાં પોતાનાં ખરેખર નહિ હોય) તેમાં ઉપર કરેલાં ત્રણ મૂળની ધ્વારનું જે દેખાય તે, એની પોતાની કલ્પના છે. નરસિંહ મહેતા ભાગવતકાર જેવા સર્વદેશી વિદ્વાન કે પ્રતિભાશાળી સુદા નહિ હોય, તેમ જ્યદેવ જેવા કથાકાર નહિ હોય, પણ એને મળેલા ઉપર કહેલા વારસાનો વિચારો ભરીને સુંદર શબ્દોમાં વિસ્તાર કરી શકે એટલી કલ્પનાશક્તિવાળા તો દર્શો જ અને એય જેવા ભક્ત તો ખરા જ.

નરસિંહ મહેતાના ઉદ્દેશો

ઉપર જે ત્રણ અસર ગણાવી એ ત્રણેનો નરસિંહ મહેતાએ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય એક કરતાં વધારે વાર કર્યો છે. શુક અને પરીક્ષિતનો વારંવાર ઉદ્દેશ્ય કરે છે, એજ રીતે જ્યદેવના શબ્દો ઉતારનાર નરસિંહ જ્યદેવનું ત્રણ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે:—

એક જાણે છેા ત્રજની ગોપી, કે રસ જ્યદેવે પીધો રે;

ઉગતો રસ અવની ઢળતો, નરસૈયે તાણી લીધો રે.

(ન. કા. સં. પા. ૨૬૬)

સુરતસંગ્રામમાં પણ કૃષ્ણપક્ષમાં રસમય જ્યદેવને રાખે છે અને રાધાના પક્ષમાં પોતે રહે છે.

(એજન પા. ૧૦૧, ૧૦૨.)

આ બે ઉપરાંત નામ વંગરના સંતોનું ત્રણ પણ નરસિંહ મહેતા સ્વીકારે છે:—

એ રસને શુકદેવજી જાણે, કોઈ ચિરલા સંત લહે

(એજન પા. ૪૭૪).

આ ઉપરાંત એક બે સ્થળે નામદેવનો ઉદ્દેશ્ય છે. (એજન પા. ૫૫૬) એક સ્થળે નામો ને રામો (પા. ૧૦૪) સાથે ગણ્યા છે. તે નામદેવ અને રામાનંદ હોવાનો સંભવ છે. આ બેય ભક્તો ઈ. સ. ૧૪૦૦ પહેલાં થયા છે. એક પદમાં મીરાંબાઈનું નામ પણ છે. (એજન પા. ૪૭૨) ‘મીરાંબાઈનાં વિષ્ણુ અમૃત કીર્તી’. બીજી તરફથી મીરાંબાઈએ નરસિંહ કા માલ્વા લખ્યું છે એમ ગણાય છે. મીરાંબાઈવાળું નરસિંહનું પદ પ્રસિદ્ધ હોવાનો સંભવ છે. એ જ રીતે એક પદમાં શ્રી વક્ષલ અને શ્રી વિદુલનાં નામો છે, (બુઓ એજન પા. ૫૩૪) પણ ન. કા. સં. ના સંપાદક એ પદને નરસિંહનું ગણતા નથી, અને નરસિંહનાં કાવ્યોમાં પુષ્ટિભક્તિની અસર જોતા નથી. (બુઓ એ પદ ઉપરની નીચ) અને રા. મુનશી પણ એ પદને કૃત્રિમ ગણે છે. (‘શુજાત’ આવૃત્તિ ૧૯૮૨ પા. ૫૪૬)

નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોમાં આવેલા ઉદ્દેશો જોતાં પણ ઉપર ગણાવી તે ત્રણ જ

અસર સાબીત થાય છે. નરસિંહે ચૈતન્યનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી કર્યો, ચૈતન્યના શિષ્યો રૂપગોસ્વામી વગેરે પોતાના ગુરુનો ઉલ્લેખ કરે છે અને નરસિંહ જેવાં જ પદો ગાનારા સૂરદાસ વગેરે શ્રી વલ્લભાચાર્યના શિષ્યો શ્રી વલ્લભનો ઉલ્લેખ કરે છે, એ જોતાં નરસિંહે ભાગવત વક્તા શુકનો, અને જ્યદેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ચૈતન્યનો કે રૂપ કે જીવ ગોસ્વામીનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો એ એક જ દલીલત ચૈતન્યની અસર નથી એમ સિદ્ધ કરવા પૂરતી છે.

ચૈતન્ય અને નરસિંહ

ચૈતન્ય અને નરસિંહ મહેતાનું ભક્ત તરીકે જીવન પણ એક સરખું નથી દેખાતું. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના વર્ણન પ્રમાણે, કૃષ્ણના વિરદ દુઃખને લીધે જે રીતે રાધાંજી વારંવાર મૂર્છા ખાઈ જાય છે તે રીતે ચૈતન્ય પણ વારંવાર મૂર્છા ખાઈ જાય છે. ચૈતન્યને આ પ્રકારની પ્રેરણા બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી મળી જણાય છે. (જુઓ ક. જ. સં. અ. ૧૩) પણ નરસિંહ મહેતાના જે જીવનપ્રસંગો તેણે પોતે તથા વિશ્વનાથ જનની, પ્રેમાનંદ વગેરેએ વર્ણવ્યા છે તેમાં આ મૂર્છાની વાત આવતી નથી પણ વારંવાર પરમાની વાત આવે છે. ભક્તની સ્તુતિથી ભગવાન જાતે આશીર્વાદ સહાય કરે એ જાતની પરમાની વાતો તો-દા. ત. દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ, પ્રહલાદચરિત વગેરે-મહાભારત અને વિષ્ણુપુરાણ જેટલી કે કદાચ જુદે રૂપે વેદ જેટલી જૂની છે.

વળી નરસિંહ મહેતાની કેટલીક માન્યતાઓ ચૈતન્યમતીય માન્યતાઓથી તદ્દન જુદી પડે છે. દા. ત. રાધાનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં રૂપગોસ્વામી રાધાને લ્હાદિની મહાશક્તિના સાર ભાવરૂપ ગણે છે; જ્યારે નરસિંહ મહેતા, સાદી રીતે રાધાને ભક્તિ કહે છે:—

અમર આહીર, અર્ધાંજ ગોપાંગના વૃક્ષવેલી સર્વ ઋષિરાણી;

ભક્તિ તે રાધિકા, મુક્તિ જશોભતી, યજ્ઞવૈકુંઠ તે વેદવાણી.

(ન. કા. સં. પા. ૪૮૩)

વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી પણ મને તો ચૈતન્ય મતની ખાસ પરિભાષા નરસિંહનાં પદોમાં દેખાતી નથી. ખરી વાત એમ લાગે છે કે જૂનાગઢ (ગુજરાત)ના નરસિંહ મહેતા, આનંદના શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને નદીઆના શ્રી ચૈતન્ય ત્રણેય પોતપોતાની રીતે શ્રી ભાગવતોક્ત ગોપીજનોની પ્રેમવશણ્ણ ભક્તિનો જ્યદેવ અને વિશ્વમંગળ જેવા ભક્તોના સંપ્રદાયને અનુસરી વિસ્તાર કરે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય સાથે ચૈતન્યના સિદ્ધાન્તોનું કેટલું બધું સામ્ય છે એ જોવાથી ત્રણેય સ્વતંત્ર રીતે એક જ મૂળમાંથી જીવન ગ્રહણ કરે છે એ સ્પષ્ટ દેખાશે.

હવે મુનશીની ૧૪ મી દલીલના મુદ્દાઓ ટુંકમાં જોઈ જઈએ.

૧૪ (અ) ‘ સુરતસંગ્રામ, ગોવિંદગમન જેવાં કૃષ્ણગીતાનાં પદો છે, તેમાં રાધા વિશાખા અને લલિતા સખીઓ આવે છે એટલું જ નહિ પણ રસમાં સ્થૂત વિલાસ છે. ’

રસમાં સ્થૂત વિલાસ તો ભાગવતની રાસ પંચાધ્યાયીમાં પણ છે, (જુઓ મેં ઉપર ઉતારેલા કેટલાક શ્લોકો તથા બીજા પણ) અને જ્યદેવમાં પણ છે.

સખીઓનાં નામો ભાગવતમાં નથી અને જ્યદેવે પણ નથી આપ્યાં એ વાન ઉપર આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈએ પણ ભાર મુક્યો છે. એ નામો સંતોનાં કંપેલાં છે એ ઉપર દર્શાવ્યું છે. વળી રાધાનું નામ પણ જ્યદેવે કંપેલું નથી. જે ભક્તોએ રાધાનું નામ

પાડ્યું તે જ લક્ષ્મી (કદાચ નિમ્બાર્ક મતના લક્ષ્મી) સખીઓનાં નામ પાડ્યાં. એ નામો શ્રી ચૈતન્યનાં પાડેલાં નથી. કારણ કે તે પહેલાં વિદ્યાપતિની કૃતિમાં મળે છે, અને પ્રભવૈવર્ત, રક્ષક, લવિષ્યોત્તર વગેરે અનેક પુરાણોમાં મળે છે. અને ચૈતન્યના શિષ્યો તથા શ્રી વલ્લભાચાર્યના શિષ્યો એક સરખી રીતે એક કાળે વાપરે છે. મતદ્રવ્ય કે નરસિંહ વિદ્યાપતિ પાસેથી કે ‘ પુરાણના એક ખુણા ’માંથી ન મેળવ્યાં હોય, તો સંત લક્ષ્મી પાસેથી મેળવ્યાં હોય અને આ લક્ષ્મી ૧૩મા, ૧૪મા, ૧૫મા શતકોમાં આખા દેશનું ધન હતો. ”

(આ) “ એમાં ગોપી થઈ સખીભાવ કેળવવાનો તત્સાટ છે અને રાસલીલામાં લાગ લેવાની ધૃતિ છે. ” (એજન)

પોતે સખી હોવાની વાત કોઈ કોઈ પદોમાં નરસિંહ મહેતા કરે છે, એ ખરી વાત. દા. ત. ‘ સખીરૂપે તે નરસૈયે પીધો ’ (ન. કા. સં. પા. ૪૮૯), પણ અહીં જેમ પ્રભાત્મિક્ય જ્ઞાનથી છવ્વપણું ગળી જવાની માન્યતા વેદાંતીઓમાં છે, તે રીતે લક્ષિતના આવેશથી પુરુષપણું તે કાળે ગળી જાય એવી માન્યતા લક્ષ્મીમાં હોય એમ લાગે છે. મધ્યયુગના કીશ્વીઅન લક્ષ્મીને કોસના ખીલા વાગ્યાના અનુભવે પ્રસિદ્ધ છે. વળી નરસિંહ મહેતાના પદોના મોટા ભાગમાં પોતે ગોપી જનવાની વાત નથી પણ ગોપીઓનો પ્રેમ ગાવાની અને તે કીર્તનકારા પોતામાં અને બીજામાં કૃષ્ણલક્ષિત જગાડવાની વાત છે.

(ઇ) “ એમાં ઉપાસના બહુ ઓછી છે. ” (એજન) શ્રી વલ્લભસંપ્રદાયમાં ઉપાસના કેટલી છે ? અને ‘ ધ્યાન ધર ધ્યાન ધર ’ જેવાં પદોમાં ઉપાસના નથી તો શું છે ?

“ સખીભાવ કેળવવાની લક્ષિત પહેલીવાર ચૈતન્યે આખા હિંદમાં પ્રસારી ” (એજન) એના પુરાવા ક્યાં છે ? ચૈતન્યની અસર બંગાળાની બહાર ક્યા માર્ગમાં ક્યે ઠેકાણે દેખાય છે ? આ માન્યતાના કાંઈ પુરાવા દાખલાઓ સાથે રા. મુનશીએ આપ્યા નથી એટલે એ પ્રશ્નની ચર્ચા બાબતે ઉપર રાખીએ પણ નરસિંહ મહેતામાં સખીભાવની લક્ષિત મુખ્ય નથી એ તો પદો વાંચતાં ચોક્કસ દેખાય છે, અને વલ્લભમતમાં સખીભાવની ભાવના છે.

રા. મુનશી (એજન પા. ૫૪૬ના છેલ્લા પેરામાં) કલાસેવી કવિઓને અને લક્ષ્મીને કાંઈક કૃત્રિમ રીતે જુદા પાડે છે, પણ શ્રી ચૈતન્ય અને શ્રી વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયો તો જયદેવને અને બિલ્વમંગળને પરમ લક્ષ્મી જ ગણે છે.

૧૫ મી દલીલમાં કાંઈ નવું નથી. ૧૪માં કહેલી વાત જુદા શબ્દોમાં કહી છે. (અ) ચૂજરાતની વ્યાવહારિકતાની દલીલ વાંચી યુરોપીઓનો ‘ હિંદીઓએ સંસારને તેઓ માયામય માનતા હોવાથી વિરાન ખેડ્યું ન જ હોય ’ એ દલીલ યાદ આવે છે. એના કાંઈ અર્થ જ નથી. શું હકીકત છે એ જોવું જોઈએ. આમ હોવું જોઈએ એમ ઇતિહાસની બાબતમાં કહેવાનો કશો અર્થ જ નથી.

આચાર્યશ્રી આનંદચંદ્રભાઈ મહાદેવજીએ નરસિંહને રાસલીલા દેખાડી અને

* પ્રભવૈવર્ત વગેરે પુરાણો પણ જુના કવિઓને જાણીતાં ન હતાં એમ માનવાનું કારણ નથી. બાલણ વગેરે કવિઓએ કેટલાં બધાં પુરાણોમાંથી વસ્તુ લીધેલ છે એ જુઓ. અને પ્રભવૈવર્ત તથા લવિષ્યોત્તરના સમયનો વિચાર અત્યંત ક્યો છે. પણ અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે લવિષ્યોત્તરમાંથી યાજ્ઞવલ્ક્યના ટીકાકાર અપરાધિયે (બારડું શતક) પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે અને પ્રભવૈવર્તમાંથી મધ્વાચાર્યે ઉતારો કર્યો છે તથા જયદેવના પહેલા ગદ્યકર્ત મૂળ પ્રભવૈવર્તમાં છે એમ અકીમચંદ્ર અને મજમુદાર જેવા બંગાળી પંડિતો કહે છે એટલે એ બેય પુરાણો ૧૧મા શતકથી અર્વાચીન ન હોવાં જોઈએ.

રુપગેરવામીના વિદગ્ધ માધવમાં પણ શંકરે નાટક ભજવવાની આજ્ઞા કરી અને જો મહા-
દેવનું નામ ટીકકાર ગોપીશ્વર આપે છે એ સરખાપણા ઉપર ખાસ ભાર મુકે છે. જો
નરસિંહ ઉપર ચૈતન્યની અસર બીજી રીતે દેખાતી હોય તો આ સરખાપણું સૂચક છે ખરું,
પણ એકલી એ જ વાત કાંઈ સાબીત ન કરી શકે. છેક ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ અને કૃષ્ણ
લિંગ, શિવ વગેરેના સમયથી, વૈષ્ણવો શિવને પરમ વિષ્ણુભક્ત અને શૈવો કૃષ્ણને-વિષ્ણુને પરમ
શિવભક્ત ગણે છે. (દાખલાઓ આ પુરાણોમાં પુષ્કળ મળે છે) આ સંપ્રદાયની અસર
નીચે રુપગેરવામીએ તથા નરસિંહે એક બીજાની અસર વગર શિવને વચ્ચે આપ્યા હોય
એ સંભવિત છે.

તુલસી, જાપાં, તિલક વગેરે વૈષ્ણવ ચિહ્નોનો નરસિંહ ઉલ્લેખ કરે છે પણ આ ચિહ્નો
રામાનન્દના અથવા તે પહેલાંના સમયથી ચાલ્યાં આવે છે. વૈષ્ણવોની સેવા, સ્ત્રીઓનો તથા
હલકા વર્ણનો અધિકારસ્વીકાર, વર્ણધર્મની ગૌણતા, એ તો સંતોનું ખાસ લક્ષણ રામાનન્દ
પહેલાંના વખતથી છે. નરસિંહ મહેતાની પહેલાં અને પછી ગૂજરાતમાં શુદ્ધ ભક્તિ નથી
દેખાતી એમ રા. મુનશી કહે છે. નરસિંહ મહેતાની પહેલાંનું તો જૈનેતર ગૂજરાતી સાહિત્ય
આપણી પાસે શું છે કે શુદ્ધ ભક્તિ અથવા કોઈ પણ જાતની ભક્તિ દેખાય ? અને
નરસિંહ મહેતાની પછી તો એ પ્રકારની ભક્તિનો સંપ્રદાય-પુષ્ટિસંપ્રદાય એટલા જોરથી
ગૂજરાતમાં ચાલ્યો છે કે એ પ્રકારનાં જે ભક્તહૃદયો થયાં હશે તે એ સંપ્રદાયનાં અનુયાયી
થયાં. તેમ સાહિત્યમાં કાંઈક મુકી જવા માટે ભક્તિ સાથે વાણી ઉપર પ્રભુતા જોઈએ.
એ કાંઈ સામાન્ય નથી. વેદાંતી કવિ અજો એક જ કેમ થયો ? ભક્ત કવિઓ નરસિંહ,
મીરાં, અને દયારામ ત્રણ જ કેમ થયા ? વિશ્વવિજયિયુ અલેક્ઝાન્ડર અને નેપોલીયન બે જ
કેમ થયા ? એવા પ્રશ્નોનો જવાબ ઇતિહાસ કેમ આપી શકે ?

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં મને તો નરસિંહ મહેતા ઉપર થી વલ્લભની કે શ્રી ચૈતન્યની
અસર દેખાતી નથી. અલગત નરસિંહનાં ગણાતાં બધાં પદો એનાં પોતાનાં ન હોવાનો
સંભવ બધા વિચારકો સ્વીકારે છે અને આ જાતનાં પાછળનાં પ્રશ્નિષ્ઠ પદોમાં શ્રી ચૈતન્યની
તો ભાગ્યે જ પણ શ્રી વલ્લભની અસર દેખાય તો નવાઈ નહિ.*

દુર્ભારાંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

* ચૈતન્યની અસર નીચે આણવા માટે રા. મુનશી નરસિંહ મહેતાને ૧૬ મા સતકમાં ખેંચી
આણે છે. મને એમ ખેંચવાની જરૂર દેખાતી નથી. એટલે નરસિંહ મહેતાના કાળનો સ્વતંત્ર વિચાર
કરવાનો રહે છે. રા. મુનશીની ૧૨મી દલીલથી નરસિંહ ૧૬મા સતકથી અર્વાચીન નથી એટલું
સિદ્ધ થાય છે. એથી આગળ બધો આધાર નરસિંહ મહેતાના વંશજોના આંબાઓ વગેરે ઉપર તથા
હારમાળા ઉપર છે. મુખ્યત્વે હારમાળામાં વારંવાર આવતા રા. મંડલિકના ઉલ્લેખ અને તેમાં આપેલી
તારીખ ઉપરથી, અત્યાર મુધી મનાતો આવેલો સમય નક્કી થયો છે.

તારીખ જુદી જુદી પ્રતોમાં જુદી જુદી મળે છે એ જોતાં મંડલિકના ઉલ્લેખને વધારે બળવાન
પ્રમાણ માનવું જોઈએ. કદાચ સંવત્ ૧૫૧૨ સાચો હોય અને માસ, તિથિ, વારનો ગોટાળો થયો હોય.
સંવત્-૧૫૧૨ ચૈત્ર સુદિ ૭ સોમવાર એ તિથિ જોઈ છે એમ રા. મુનશીએ ટાંકેલા રા. જગજીવન નરભેરામ
બધેકા કહે છે; પણ રા. મણિલાલ શામળભાઈ દિવેદી એ તિથિ ખરી છે એમ કહે છે. (જુઓ છઠ્ઠી
સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ પા. ૮૬) પણ હારમાળા વિષે રા. રા. અંબાલાલ છુલાખીરામ બની
જેવા તળજા સ્વતંત્ર રીતે વિસ્તારથી લખવાના છે એમ સાંભળ્યું છે.

જ્યારે યુગ બદલાશે ત્યારે

જ્યાં હિમાલયના પહાડો ધીમે ધીમે પોતાની શરૂઆત કરે છે, ત્યાં કાલકાનું નાનું પણ સુંદર શહેર ઉભું છે: કાલાખાથી શરૂ થયેલ 'મેઘલ' આ કાલકા પાસે થોભે છે: અને કાલકાથી, પહાડની નાના માપની રેલ્વે શરૂ થાય છે.

કાલકાનું દૃશ્ય થાણું સુંદર છે. હિમાલયના પ્રખેત્ર જેવા નાના સરખા ડુંગરાઓની દાર એક તરફ શરૂ થાય છે: બીજી તરફ નાખી નજર ન પહોંચે તેવાં વિશાળ મેદાન પથરાયેલાં છે. એક તરફ વૃક્ષોની પરંપરા જાગી રહી છે: બીજી તરફ છુટાંછવાયેં ઝાડોની વચ્ચે ધરોની દાર આવી રહી છે.

જ્યારે યુગ બદલાવાનું સુદર્ત આવશે, ત્યારે આવા કોઈ સ્થળે, ખંડેર ને ભગમંદિરોના શોખીન, ખરેખરા વિદ્વાનો ભેગા થશે, ને તે વખતના માપથી, જૂના જમાનાનું તોણ કાઢવા પ્રયત્ન કરતા હશે.

*

*

*

*

ઇ. સ. ૨૨૩૧માં, કાલકામંદિરોના વિશાળ યોગાનમાં ત્રણ વિદ્વાન ગૃહસ્થો ભેગા થયા હતા: તેમની આસપાસ કેટલાક જૂના શિક્ષણો, થોડાક જર્જરિત કાગળના થોડકા, કાટ ખાઈ ગયેલા સિક્કાઓ, ભાગેલા વાસણો, ને તુટલપુટલ કારીગરીની ચીજોના જૂઠા જૂઠા નમૂના પડ્યા હતા.

તેમાંના એક વિદ્વાન-જે સૌના કરતાં વૃદ્ધ હતા, તે એક હાથથી પોતાનો એક ચરમો પકડી રાખીને, સૌ સામે જોઈ રહ્યા: બીજા હાથમાં પકડેલ તદ્દન રહી ને જર્જરિત હાલતનો કાગળ પત્રનામાં ફૂંજતો હતો. તેને કાંઈ કહેવાનું છે, એમ ધારીને બીજા ગૃહસ્થોએ તેના સામે જોયું.

“કેમ છે કાંઈ ?”

“આહાહા !... ” પેલા વૃદ્ધે જવાબ આપ્યો, “જેમ જેમ આ લિપિ ઉકેલાતી જાય છે, તેમ તેમ, આ સૌથી, ભાષા, અલંકાર, અને તેમાં આવેલી હકીકત જોઈને, થોડાંજ જવાબ છે, કે કહો ન કહો, પણ તે જમાનામાં મનુષ્યો અત્યંત દિવ્યશક્તિ ધરાવતાં હતાં.”

“હે ! હે !... એવું શું છે ?”

વૃદ્ધ જરા હસ્યો, એક આંખ પર ચરમો ચડાવ્યો, ને કાગળ પર દૃષ્ટિ સ્થિર કરી.

“એવું લાગે છે કે, તે વખતનું સંસ્કૃત અત્યંત સુંદર હશે. કોઈ સુખાની એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે બદલી થઈ છે, ત્યારે, આખી પ્રજાએ ભેગા થઈને, સુખાને માનપત્ર આપ્યું છે. એ માનપત્ર બતાવે છે કે સુખો જુદું જ લોકપ્રિય હતો. એક જગ્યાએ એવો ઉલ્લેખ છે કે લોકોએ સુખાના નામથી રસ્તા બંધાવ્યા. બીજી જગ્યાએ તેણે રાજકેદીઓને છોડી મૂક્યાની વાત આપે છે. સુખાનું નામ ભૂંસાઈ ગયું છે, પણ—જે વીસ

પચીસ અક્ષરો પછીથી આવ્યા છે, તે તેણે લગભગ મેળવેલા વિનયના સ્પષ્ટ ચિહ્ન જેવા લાગે છે ! એક જગ્યાએ તો તેનો અર્થ પણ આપ્યો છે. અને તે ઉપરથી જણાય છે કે આ સૂચો, પોતાનાં પ્રિયજન અને ઘરખાર છોડીને, આ દેશના લોકો સુધરે માટે પાંચ વર્ષ સુધી લાગલાગટ એક જ જગ્યાએ રહ્યો હતો ! ”

“ અહાહા ! ખરેખર, એ વખતનું તંત્ર અત્યંત સુંદર હશે. ”

“ પણ એ છે શેમાં ? ”

“ કેમ શેમાં ?-આ જૂઓને તે વખતનું પત્ર-એની લિપિ પણ જૂની છે. એ લેખની નીચે ઇ. સ. ૧૯૧૫ની સાલનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. માસ ને દિવસ નથી આપ્યાં, પણ-ખીજ જગ્યાએ, આ સુખાનું લાપણ જણાય છે, તેમાં ત્રીજ ફેબ્રુઆરી છે. એ જગ્યા વચ્ચેનું ઓછામાં ઓછું અંતર ત્રણસો માઈલ માનીએ, અને તે વખતનાં વાહન, સાઠ માઈલની ઝડપે જતાં ગણીએ, તો સુખો એક જગ્યા છોડ્યા પછી ખીજ જગ્યાએ ઓછામાં ઓછા પાંચ કલાકમાં ગયેલ હશે. એટલે તેણે ત્રીજ ફેબ્રુઆરી ઇ. સ. ૧૯૧૫ની સાલમાં આ માનપત્ર સ્વીકાર્યું લાગે છે. ”

આ શોધથી સૌ આનંદ પામ્યા હોય તેમ પેલો જર્જરિત કાગળ ફેરવવા લાગ્યા. તે લગભગ નાશ થવાની અણી પર હતો. વૃદ્ધે જાડુ જ સાચવીને-તરતના જન્મેલા છોકરાને સાચવે તેવી સંભાળથી તેને રેશમી કાપડ જડેલી લાકડાની પેટીમાં મૂક્યો.

“ તમને કાંઈ મળ્યું છે-? ” તેણે પોતાના બે ‘મિત્રોમાં જે સૌથી નાનો હતો, તેની સામે જોયું.

“ તે વખતે કોઈ મોટો જળજળસ્ત પર્વત પડ્યાનો, કે મજબૂતમાં મજબૂત કિલ્લો તૂટ્યાનો, અથવા અત્યંત ભયંકર ક્રાન્તિ થયાનો, જેમાંથી ધ્વનિ નીકળે છે તેવો એક અગત્યનો શબ્દ મને અચાનક હાથ લાગ્યો છે. ”

વૃદ્ધે સહાનુભૂતિદર્શક આશ્ચર્ય દેખાડ્યું. ભુવાન આગળ વધ્યો :

“ એ શબ્દ ‘ ધૂનરો ’ છે. માર જુદે જુદે સ્થળેથી જુદી જુદી તારીખે નીકળતાં પત્રોએ એ શબ્દ વાંપ્યો છે. એટલે એ શબ્દ અત્યંત પરિચિત લાગે છે. વળી એ શબ્દ જે કાંઈ દર્શાવવા માગે છે, તે વાત, એક બે દિવસમાં પતી ગઇ હોય તેમ પણ જણાતું, નથી. એટલે પર્વત પડવાથી કોઇએ ‘ ધૂનરો ’ અનુભવી હોય એ જાણે કે શક્ય નથી. બાકી બે વાત આપણી પાસે રહી : કાં તો જાણે કે કોઇ મજબૂત કિલ્લો ત્રાડવા માટે સૌએ સામટો હક્કો કર્યો હોય, ને તે સંબંધમાં ‘ ધૂનરો ’ શબ્દ વપરાયો હોય; અથવા તો પ્રજાએ મોટો બળવો કરવાથી તે સંબંધે ‘ ધૂનરો ’ વપરાયો હોય. હવે આ બીજું અનુમાન સાચું નથી લાગતું, કારણ કે આ ‘ ધૂનરો ’ થયા પછી જ, થોડા દિવસે, ધૂનરો કરનારા માણસો અમુક સ્ટેશનથી સાથે ઉપડ્યાનો દાખલો એક જગ્યાએ છે. એટલે બળવો હોય તો બળવાખોરોને એવી રીતે કોઇ જવા દે નહિ. વળી ‘ ધૂનરો ’ ની સાથે ‘ ધારાસભા ’ શબ્દ લગભગ દરેક વખતે આવે છે. ‘ ભા ’ ને જાહેર ‘ તા ’ મૂકીએ : ને ‘ ધારાસભા ’ એટલે પાણીની ધારાની. શક્તિ એવો અર્થ લઇએ તો ‘ ધૂનરો ’ એટલે પ્રવાહને બંધ કરનાર ભીંત કે બંધ એવો અર્થ નીકળે છે !

“ મગજના કિલ્લો ત્રોડ્યા માટે ‘ ધૂમરો ’ ક્યો હોય તે અનુમાન પણ અશક્ય બધ છે. ધૂમરો કરનારા દર વખતે જુદા જુદા હોય છે, ને દર કક્ષકે, સામસામે થતા લાગે છે એટલે આ ‘ ધૂમરો ’ કિલ્લો ત્રોડ્યા માટે તો ક્યો નથી જ લાગતો.

“ પણ એ ગમે તેમ હોય, તે વખતની પ્રજા ધૂમરો કરી રહે તેટલું સામર્થ્ય ધરાવતી, અને જે તેમ હોય તો, આવી બળવાન પ્રજાના સંસ્કારનો ઉલ્લેખ પણ હોવો જ નોંધ્યો.”

૪૬૬ ડોકું હલાવીને જવાબ વાળ્યો : “ સંસ્કારનો ઉલ્લેખ તો મળે જ છે. ”

“ શામાં ? ”

“ બહુ જૂના વખતનું-કોઇ અત્યંત વિશાળ કેળવણી ઓશીસનું એક સૂચીપત્ર મળ્યું છે. તેમાં લગભગ આ જ સાદ છે. તે પ્રમાણે કેળવણીના ક્ષેત્રની-શક્યતાની-વગેરે ઘણી વાતો તેમાં સ્પષ્ટ જણાવી છે. એટલે તે વખતની પ્રજાએ, કેળવણી વિશે ઘણા વિચાર કરેલા તે વિશે તો શંકા જ નથી. ”

“ વળી એને તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે બીજે પણ ટેકા છે. ” અભાર મુઠ્ઠી મૌન સેવતા, પ્રૌઢ પુરુષે વચ્ચે મૂક્યું માર્પું.

“ શા ? ”

“ એમ કે એ પ્રજાને પ્રદર્શનનો શોખ હતો. એક વખત તેમણે પ્રદર્શન કરેલું. એ પ્રજાની ખરી વિકૃતતા તો એ હતી કે દરેકે દરેક ચીજને તેમણે નામ આપ્યું હતું ! નામ વિનાની કોઈ પણ ચીજ જ મળે નહિ, અને જેનું વર્ણન ન આપી શકાય એવી કોઈ કારીગરી જ મળે નહિ. આ રીતે બેતાં, એ પ્રજા ઘણી મહત્ત્વાકાંક્ષી હશે. મહત્ત્વાકાંક્ષા વિના પ્રદર્શન નથી ભરાતું, એ તો જાણે કે જૂનો સિદ્ધાંત છે. પ્રદર્શન વિના પ્રગતિ ન થાય એ સૌ કોઇ જાણે તેવી વાત છે. ને પ્રગતિ વિના પ્રગતિ પણ અશક્ય. એ રીતે આ બળવાન પ્રજામાં બધા જ ચુલ્લુ જણાય છે !

“ પણ આ પ્રજાનો ખરો સંસ્કાર વિદ્યાર્મદિરની લગભગ તેમણે એક નવી યોજના કરી કાઢેલી તેમાંથી દેખાઈ આવે છે. પેલા જૂના પત્થરના તક્તમાં કોઈ કસ્યાણુરાય શેઠે એક બોર્ડિંગ બાંધ્યાનો ઉલ્લેખ છે. લખ્યા સાલ ઇ. સ. ૧૯૧૩ કે ૧૯૨૩ છે. એ બોર્ડિંગ ખુલ્લી મુક્તી વખતે જે લાપણુ આપ્યું છે, તેમાંથી થોડા થોડા લાગ્યા ત્રુટ્યા શબ્દો મળીને કાંઈકે અર્થ ઉપગમી શકાય છે. ‘ ગમે તે ભોગે ’ પછી કેટલાક અક્ષર લુપ્ત થઈ ગયા છે. પણ તે પ્રજા-ગમે તે ભોગ દેવા તૈયાર હતી, એ વાત તો આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યારપછી ‘ પરાધીનતા ’ શબ્દ આવે છે. એટલે આ બોર્ડિંગ-પરાધીનતાને ગમે તે ભોગે મિટાવી શીટાડનાર લુવાનોની દશે એ વિશે શંકા નથી. એક જગ્યાએ ‘ તરણમંદિર ’ એ શબ્દ આવે છે. તેમાં પણ લાપણુ, પ્રદર્શન, માનપત્ર, વગેરે શબ્દો આવ્યા છે. એટલે આ સંસ્કારી પ્રજાને આખી દિવ્ય વસ્તુઓનો શોખ હશે. લાપણુ ઉપરથી તે વખતની સંસ્કૃતિ ઉપર ઘણું અન્યાયું પડે છે. આ પ્રમાણે આપણને એક આખું છપાયેલું લાપણુ મળી આવ્યું છે, એ ઉપરથી ત્રણ મુદ્દા તરી આવે છે : પહેલું તો ભણણુ કરનાર સર્વજ્ઞાની, સર્વસાગી, ને સર્વવક્ષી જણાય છે. તે વખતની પ્રજા. ચારિત્ર અને નીતિભાવનાને પ્રથમ ગાન આપતી. તે વિશે લગભગ ત્રણસો પાંચસો લાપણુમાં ઉલ્લેખ છે. વળી, તે પ્રજા વિચ્છિન્નિપૂજ્ય બહુ સારી રીતે પિજાવતી.

એક ભાઈએ પતંગીયું પકેડ્યું ત્યારે આ સમસ્ત પ્રજાએ તેને માનપત્ર આપ્યું હતું. એ લોકો એવા સંસ્કારી હતા, કે ગમે તેવી નાની બાપતમાં પણ ‘કમીશન’ નીમતા. હવે આ ‘કમીશન’ શું છે તેનો હજી ખરાબર શુદ્ધ અર્થ મળ્યો નથી, પણ સંભવિત છે કે તે નિયમસર કામ કરનારું કે કામનો માપ રાખનારું ચંચ હોય, કે પછી વખતે, ટોપલા જેવું કચરો રાખવાનું જાયા પગલાળું અને મોટા મોઢાવાળું વાસણ હોય ! ગમે તેમ એ પ્રજાએ કમીશનની શોધથી, ઘણા અગત્યના સવાલ સિદ્ધસ્ત ક્યાં હતા ઇ. સ. ૧૯૩૩ ના એક જૂના લેખમાં જણાવ્યું છે કે જ્યારે સ્ત્રીઓ બહુ બહાદુર થશે ત્યારે પુરુષોને ધિક્કારશે ! શા માટે એ કારણ ત્યાં આપ્યું નથી, પણ એક બેનને બીજી બેન માનપત્ર આપતાં કહે છે કે તમે ખરું જાણ્યાં છો, કારણ કે તમે પુરુષને ધિક્કારો છો. ભારપટ્ટી, ઇ. સ. ૧૯૩૭-૩૮ માં પુરુષ નામના પ્રાણીના સંબંધમાં કંઈક લખાયેલું છે. એટલે એ ૭ સાત વર્ષના ગાળામાં, ગમે તે વૈજ્ઞાનિક શોધ થઈ હોય, પણ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓની જ સાથે, સ્ત્રીઓ જ માટે, સ્ત્રીઓના જ વાડામાં રહેતી હોય તેવું જણાય છે. પુરુષ આ પ્રમાણે સ્ત્રીવિહીન થતાં, ધીમે ધીમે પ્રાણીની અવસ્થા પામ્યો હશે, એટલે જ ‘પુરુષપ્રાણી’ એ શબ્દ થોળથો લાગે છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઇ. સ. ૧૯૧૩ કરતાં ઇ. સ. ૧૯૩૩ માં સ્ત્રીઓ વધારે આગળ વધી છે.

“એ વખતની પ્રજા વેપારમાં ઘણી આગળ વધી હતી. એક વેપારીને કાચનાં વાસણો ભાંગવાથી ઈર્ષા થયેલી એવું તેના મોપણના રોજમેળમાંથી મળ્યું હતું. આ કાચનાં વાસણ, ઠાંડ, ને કાપડ, લોકો આનંદથી ખરીદે છે, ને સુખમાં મહાસે છે, એવું વીરમગામના એક પારીએ અમદાવાદના પોતાના ભાઈબંધને લખ્યું હતું. આવા વેપારીઓ ઘણા સાહસિક 14 થે કેળીતું જ છે. તે વખતે અમદાવાદના લોકો લદ્દકાળી દર્શન કરવા જતા : ને દિવસનાં રેલાં પાપ ત્યાં મૂકી આવતા.

“આ યથા જુદા જુદા દૂકાઓનો સંબંધ બાંધીએ તો તે વખતની મહાપ્રજા માટે 14પણુને માન થાય તેવું છે. તેઓ નાટક જોતા, સીનેમા જોતા, આપણી જ પેઢે તેઓ પ્રમસ્કરી કરતા, ઝીણું સુંદર ખારીક પરદેશી કાપડ પહેરતા, અને વારંવાર પરાધીનતા મટાડવાનાં ભાષણો પણ કરતા. તે વખતની પ્રજાનો તરણવર્ગ બહુ નાણુક રહેતો. સ્ત્રીઓ યંત્રકામમાં પ્રવીણ હતી. તે વખતની પ્રજા ખરેખર, અતિસંસ્કારી હશે. એક જગ્યાએ, સ્ત્રી પોતાના પતિને કહે છે કે ‘હે સુંદરસ્યામ ! હવે તમે જાગરમાંથી બિસ્પીટ, માપણ, ને જટાટાનું તૈયાર શાક લાવો એટલે આપણે જમીએ. પછી તમે વક્રીલાત કરવા જાઓ, ને હું પોલીસકોર્ટમાં જાઉં.’ સ્ત્રી પોલીસકોર્ટમાં કલાર્ક હશે એમ લાગે છે.

“આવી સંસ્કારી પ્રજા કેવા કેવા ઉત્સવો પાળતી, શું ખાતી, શું પીતી, તેવી મોજ-મજાઓ શી હતી, એ વિષે બહુ લંબાણ વર્ણન કરતાં, તો થાકી જવાય તેવું છે. પણ તે વખતનો તરણ પુરુષ ઘણી સક્રિયજા હશે તે વિષે સંકા નથી. એક તરણ વિદ્યાર્થી વિનયપૂર્વક આચાર્યને કહે છે કે ‘હે ગુરો ! આજે હું ‘ટ્રીઓમેટ્રી’ એટલા માટે નથી ફરી શક્યો કે મારે ત્યાં શ્રીમતી આવ્યાં છે તેને કાલે કુમકુમને પગલે રોશનથી પધરાવી લાવ્યો; તેમ જ હે ગુરો ! મારી માતા ને તેમની વચ્ચે મતભેદ થતાં, મેં મતભેદ એ તંદુરસ્ત જીવનની નિશાની છે તે વિષે લેખ લખ્યો, તેથી જરા મોઢું થયું ને ‘ટ્રીઓમેટ્રી’

રહી ગઈ !' આ લખાણમાં સ્પષ્ટ થવનિ છે કે તે વખતનો તરુણ ધણું કામ એકી સાથે કરી શકતો-એટલે કે પ્રતિભાસંપન્ન હતો.

“વળી ‘સ્વાર્થત્યાગ’ ‘પ્રગટકથાણુ’ ‘લોકકથાણુ’ એ શબ્દો તે વખતની પ્રજામાં વેગણુ, ભાણુ, મૂળાની પેઠે હમેશની વાપર જેવા બની ગયા હતા ! એટલે એ પણ એમ જ બતાવે છે કે ભાણુમૂળાની પેઠે આ વસ્તુઓ પણ અત્યંત સુલભ હતી, અથવા તો પ્રજાનું નિત્ય જીવન પણ એટલી ઊંચી કક્ષાએથી જ જીવાતું ! તે વખતનાં કેટલાંક માસિકો ‘લોકકથાણુ’ કરવા નીકળેલાં, ન્યારે બીજાં કેટલાંક “માત્ર પ્રગટકથાણુ માટે જ” પ્રગટ થયેલાં. આવી રીતે એ પ્રજા સર્વદેશી વિકાસ અનુભવી રહી હતી. આવી મહાપ્રજાને જેટલો પરિચય કરીએ તેટલો એણે જ ગણાય. તે વખતે દેશી રાજ્યો નામે કિશરવર્ગ રહેતો હતો. તેમાંનાં કોઇએ ૬૦ લાખનો મહેલ બંધાવ્યાનું બજારમાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે વખતે પ્રજા કેટલી આઘાદ હશે.

“એ પ્રજાએ મોટા અરીસા શોધી કાઢ્યા. તેમાં દરેક વસ્તુ મોરી દેખાતી. નાનો માણસ છ સાડાછ ટુંટ ઊંચો લાગે. આવી આવી ઘણી શોધો પણ આ સમયમાં જ થઈ લાગે છે.”

ત્રણે વિદ્વાનો તે વખતે જરા થોભ્યા. એટલામાં તો રસોઈ તૈયાર થયાનો અવાજ આવતાં, લાં ઉપડ્યા, ને નવી શોધ શી રીતે કરવી, એ વિશે મદત્તની ચર્ચા કરતાં કરતાં, ભાત ને કઢી પર હાથ મારવા લાગ્યા.

૨

થોડે દિવસે ન્યારે બીજી સભા યદ્ય ત્યારે આ વિદ્વાનોએ પ્રાચીન યુગ વિશે ઘણી ઘણી માહિતી મેળવી હતી. પ્રાચીન યુગ એ એક જ્વલંત યુગ હતો, તે વિશે એમને શંકા રહી ન હતી. પેલા વૃદ્ધ વિદ્વાને ‘હુંબેશ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સમજાવતાં કહ્યું :

“માત્ર આ એક જ શબ્દ તે વખતની પ્રજાનું સૌથી જતાવવા માટે પૂરતો છે. દરેક મનુષ્યમાં એટલું તેજ હતું કે તે ‘હુંબેશ’ ઉઠાવી શકતો. વર્તમાનપત્રોમાં તો આ શબ્દો વિશે ઘણી ઘણી વાતો છે, પણ, અમદાવાદી દરવાજા પાસે એક વખત, એક વેપારીએ પોતાની વખારમાંથી, મરેલું ઉદરટી કાઢીને રસ્તા પર ફેંચી હતી, તે વખતે પંદરસો માણસોએ તેના આ ‘કરપીણુ’ કૃત્યને ધિક્કારવા ‘હુંબેશ’ ઉઠાવી હતી ! રોગને તદ્દન નિર્મૂળ કરવા તે વખતના વિદ્વાન ડૉક્ટરોએ સભા ભરીને ‘હુંબેશ’ ચલાવેલી. ડૉક્ટરોએ આ હુંબેશ ચલાવીને સિદ્ધ કર્યું હતું કે, દેશી પેસાને પરદેશી દવામાં વાપરવા એ એક જ રસ્તો રોગને મટાડવાનો છે ! આ ડૉક્ટરો, વધીત્રો જેવા પરોપકારી હતા, અને તે વખતે નરસિંહ મહેતાનું ‘વંખણુવ જન તો તેને દહીએ’ એ પદ ઘેરઘેર ગવાતું એટલે ‘પરોપકાર’ માટે જ માણસો જદાર નીકળતા, અને જદાર નીકળાને પરોપકાર જ કરતા ! એ વખતે હાખખાનાં પ્રજાની ‘સેવા’ માટે નીકળતાં; માસિકો પ્રજાની ‘સેવા’ માટે હપતાં; કલા ‘પ્રજાની સેવા’ માટે જ હતી. લેખકો ‘પ્રજાસેવાયે’ જ લખતા. એક બહુ જૂના તંત્રસાત્રમાંથી નીકળ્યું છે કે તે વખતે લોકો પેરે ‘રખોડી’ ભૂંડી રાખના, એટલે કોઈને ભૂખ જ ન લાગતી. અને આવી રીતે પેટનું દુઃખ નીકળી જતાથી, ‘પ્રગટકથાણુયે’ નીકળી પડેલા માણસોની સંખ્યા તે વખતે ઘણી મોટી હતી.

દિલીપકુમાર રૉય

૧

કોઇ દેશની પ્રગતિ થાય છે કે એનું અસંદિગ્ધ ચિત્ર એના યુવકો છે. જે દેશ જીવંત અને સચેતન હોય છે એની પ્રવૃત્તિ થોડા મહારથીઓ ઉપર આધાર નથી રાખતી અને એમના વિના અટકી નથી જતી. એવા દેશમાં યુવકો દેશકર્ષનો બોલો ઉપાડી લઇ કોઇ શુભ પ્રવૃત્તિમાં વિદ્ય-આવવા નથી દેતા અને નવા કાર્યકર્તાઓ એવા જ' ઉત્સાહ અને ખંતથી દેશસેવામાં મગ્ન રહે છે. એવા દેશમાં એક મહાપુરુષના મરણથી સૃષ્ટિનો અન્ત આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી, કોઈ સમર્થ નેતા વિના ગેરવ્યવસ્થા અને અંધકાર વ્યાપી જતાં નથી. કારણ એકની ખોટ પૂરનાર અનેક વ્યક્તિઓ જ્યાં પ્રથમથી તૈયાર થયેલી હોઇ ખડી થઈ જાય છે, ત્યાં અસખ્વિત સ્રોત પેડે દેશની પ્રવૃત્તિ વહે જાય છે, બંગાળ આજે કેટલીક રીતે આ દૃષ્ટિએ જીવંતો પ્રાન્ત છે. ત્યાં પણ શ્રીયુત દાસના મૃત્યુ પછી રાજકીય જીવન અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયું છે, પરંતુ બંગાળમાં પ્રભાવશાલી યુવકવર્ગ છે એથી બંગાળનું લવિષ્ય આશાજનક લાગે છે. સુભાષ બોઝ સરખો તેજસ્વી ને નિઃસ્વાર્થી યુવાન દેશભક્ત, હરિયુગ ચટ્ટોપાધ્યાય કે શિશિર ભાદુરી જેવા નાટ્યકર્તાનો પુનરુદ્ધાર કરવા મથતા યુવાન કલાકાર, સાહિત્ય અને ચિત્રકલામાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરેલા યુવાન લેખકો કે ચિત્રકારો, અને સુભાષના અદ્ભુત સ્વાર્થસાગ ને ઉજ્જ્વલ દેશભક્તિથી પ્રેરાઈ એક કે બીજી રીતે દેશનું પુનર્જીવન ધકલામાં જિંદગી અર્પણ કરી હોય એવા ઘણા મે યુવકો બંગાળના જ નહિ પરંતુ આખા હિન્દના નવા જીવનની સાક્ષીરૂપ છે. દિલીપકુમાર રૉય પણ આ પ્રાન્તમાં સંગીતના ક્ષેત્રમાં યુવક વર્ગને મોખરે છે.

વિખ્યાત બંગાળી નાટકકાર અને કવિ દ્વિજેન્દ્રલાલ રૉયના એ એકના એક પુત્ર છે : એમને એક બહેન છે જેમનાં લગ્ન મુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના પુત્ર સાથે થયેલાં છે. દ્વિજેન્દ્રલાલ રૉયના નામ અને એમની કૃતિઓથી હવે તો શ્રીયુત ઝવેરચંદ મેઘાણી દ્વારા ગૂંજરાત સારી રીતે પરિચિત થઇ ગયું છે. “ રાણા પ્રતાપ ” કે “ સાહજંબા ” જેવાં બાર નાટકો અને “ આમાર દેશ ” કે “ આમાર જન્મભૂમિ ” જેવાં સ્વદેશગીતોના એ કર્તા માત્ર નાટકકાર જ નહિ પરંતુ બંગાળનાં કટાક્ષમય સાહિત્યના પિતા તથા હાસ્યરસિક ગીતોના પ્રથમ રચનાર હતા. વિશાલત જઇ આવીને યુરોપના પહેરવેશ ને વર્તનનું અનુકરણ કરતા બંગાળી વિશેષ એમનું અંગ્રેજીમાં લખેલું કાવ્ય દિલીપકુમાર પાસેથી સાંભળતાં ગમત પડે છે. દ્વિજેન્દ્રલાલનો હાસ્યરસ શુદ્ધ અને વિશિષ્ટ હતો અને એ હાસ્યરસનો વારસો એમના પુત્રને પણ મળ્યો છે. વાર્તાલાપમાં દિલીપકુમાર જેડે સમય ગાળવો અને એમની જેડે હસવું કે એમને નિર્દોષ બાલકની પેઠે હસતા જેવા એ એક અપૂર્વ આનન્દ છે. હાસ્યરસનાં પુસ્તકોનો અને ન્હાની ન્હાની રમુજોનો દિલીપકુમારને પુષ્કળ શોખ છે અને એમના સદવાસમાં આવેલા કોઇને પણ એમની હાસ્યગ્રિયતાનો અનુભવ તરત જ થાય છે. આ ઉપરાંત એમના

પિતા તરફથી વારસામાં બીજું જે દિલીપકુમારને મળ્યું છે એ એમની સંગીત પ્રત્યેની પ્રીતિ અને કુશલતા દિનેન્દ્રલાલ ધણું સારું ગાતા અને ગીતો રચવામાં તેા અત્યંત પ્રવીણ હતા. દિલીપકુમારને આ પ્રવીણતા સુલભ હતી એટલું જ નહિ પરંતુ સંગીતનું પ્રથમ શિક્ષણ એમણે એમના પિતા આગળથી લીધેલું. દિનેન્દ્રલાલ સ્વદેશપ્રેમી અને અત્યંત સ્વતંત્ર વિચારના હતા. સરકારી નોકરીમાં હતા છતાં આવાં સ્વદેશગીતો અને દેશાભિમાન પ્રકટાવે એવાં નાટકો એમણે લખ્યાં જે એમને નોકરીમાં વિઘ્નરૂપ નિવડ્યાં. આ સ્વદેશ પ્રેમ અને સ્વતંત્ર વિચારો દિલીપકુમારમાં ઉતર્યા છે.

દિલીપકુમારનો જન્મ ૧૮૯૭ની ૨૨ મી જાન્યુઆરીએ થયો હતો. એમનાં માતા એમને ૭ વર્ષના મૂકીને ગુજરી ગયાં અને ૧૯૧૩ માં જ્યારે દિલીપકુમાર ૧૬ વર્ષના

હતા ત્યારે એમના પિતા દિનેન્દ્રલાલ ગુજરી ગયા. આથી યુવાવસ્થામાં દિલીપકુમાર એમનાં નાની આગળ જ ઉછર્યા છે. ૧૯૧૮ માં દિલીપકુમાર ગણિતનો વિષય લંછ કલકત્તા યુનિ-વર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં પસાર થયા. બીજે જ વર્ષે આગળ અભ્યાસ કરવા એ ઈંગ્લેન્ડ ગયા. એમના પરીત્રોની ઇચ્છા એમને ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ કે એન. એલ. બી. થઇ બેરિસ્ટર કરવાનો અથવા આઇ. સી. એસ. બનાવવાનો હતો. આ કાન્તિમાન અને કલાનો શોખીન યુવક કંપનીઓનાં જન્મે ઉધાર પાસાં તપાસે કે કોર્ટમાં 'ગાઇન' પ્લેડીને જૂઠા અસીમાને સાચા ઠરાવના પ્રવાસ કરે, કે કોર્ટ સ્થળે-ઉપ્પડી કલેક્ટરની ગાદી પરથી હુકમો કહાડે એ ચિત્ર દેવું કદંચ મે હાસ્યાર્પદ છે ! પરંતુ દિલીપકુમાર પાસે જે ધન

ઇતિહાસના અધ્યાપક હતા અને હિન્દના સંગીત વિશે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા બહુ ઉત્સુક હતા. શાન્તિ અને માનવ-અન્ધતાના આ ઉપાસકને યુરોપના યુદ્ધ સમયે ક્રાન્તિમાંથી નહારી બનું પડ્યું હતું. લોહીથી ખરડાયેલ, તિરસ્કારપૂર્ણ અને અન્યાયી સુલેહ પર ક્ષણભર રાજતા યુરોપથી નિરાશ થઇ ગયેલ શેવાને ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ અને શાન્તિમય અસહકારના સિદ્ધાન્તોને લીધે માનવજાતિનાં ભવિષ્ય વાસ્તે નવી આશા સ્પૂર્તી. દિલીપકુમાર પાસેથી શેવાએ ગાંધીજી વિશે ઘણું જાણ્યું અને જે ત્રણ ચાર વ્યક્તિઓએ એ પ્રખર ફ્રેન્ચ કલાકાર અને ફિલસૂફની વૃત્તિ ગાંધીજી પ્રત્યે વાળી એમાં દિલીપકુમારની ગણતરી કરીએ તો એ અત્યુક્તિ ન કહેવાય.^૧ દિલીપકુમારને પણ આ પરિચયથી ઘણા લાભ થયો અને યુરોપના આવા એક સમર્થ વિચારકના સંબંધને લીધે એમને યુરોપના ઘણા સંસ્કારી સ્ત્રી પુરુષોના મેળાપ થયો. દિલીપકુમારને મળ્યા પછી એક ફ્રેન્ચ પત્રમાં હિન્દના સંગીત વિશે લખી યુરોપને હિન્દના સંગીતથી શેવાં પરિચિત કરવા લાગ્યાં. એ જ પ્રમાણે ૧૯૨૧ અને ૧૯૨૨માં પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ફિલસૂફ મિ. બર્ટ્રાન્ડ રસેલ સાથે પણ દિલીપકુમારને ઓળખાણ થઈ. એમનો શેવાં સાથે હજી પત્રવ્યવહાર ચાલુ છે. અને હમણાં દિલીપકુમાર જે યુરોપ ગયા છે એ શેર્મે શેવાં, બર્બોર્જ હુલેમલ ઇત્યાદિના નિમંત્રણને લીધે જ. ઝેકો-સ્લોવેકીયાના રાજ્યના પ્રમુખ મેસેરિક સાથે પણ દિલીપકુમારને આ અરસામાં ઓળખાણ થઇ હતી અને પ્રાગની એની રાજ્યધાનીમાં ગાંધીજી અને સત્યાગ્રહ વિશે દિલીપકુમારને ઘણી ચર્ચા થઇ હતી. પ્રેસિડન્ટ મેસેરિક પહેલાં કોલેજમાં અધ્યાપક હતા અને ટ્રાન્સટ્રાન્સના મિત્ર હતા. એમનો એક મત અહિં નોંધવા જેવો એ છે કે બાઇબલમાં અહિંસાનો પાઠ છે જ નહિ એમ એ કહેતા. “સુલેહ વાસ્તે નહિ પણ યુદ્ધ માટે આવું છું,” “હું કુટુંબીજનોને વિષ્ણુનાં પાડીશ” ઇત્યાદિ વચનો ઉપરથી એ એવી દલીલ કરતા કે જીસસને પણ અહિંસા પર શ્રદ્ધા હતી નહિ ને આસ્ત્રિયામાં મુલ્લર કરીને એક પત્રકારનો દિલીપકુમારને પરિચય થયો હતો. અને એથી ગાંધીજી તરફ આકર્ષાઈ એણે ત્રણેક વર્ષ ઉપર ગાંધીજી વિશે જર્મનમાં એક પુસ્તક લખ્યું હતું. આમ બર્લિન, વિયેના, પ્રાગ, લુદાવેરટ, પેરિસ જેવાં શહેરોમાં તેમ જ હેલ્સિંક, નોર્વે અને સ્વીડન ઇત્યાદિ દેશોમાં ફરીને દિલીપકુમારે ત્યાંના સિદ્ધ વર્ગોમાં હિન્દના સંગીત માટે રસ ઉત્પન્ન કરાવ્યો એટલું જ નહિ પરંતુ ગાંધીજીની ભાવનાઓ અને સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન યુરોપના સંસ્કારી પુરુષોને આપ્યું.

૧૯૨૧ની સાલમાં જ્યારે હું ઈંગ્લેન્ડ ગયો ત્યારે મેં સાંભળ્યું કે દિલીપકુમાર રાંધ અને હરિજન ચટોપાધ્યાય બે ઉત્તમ પ્રકારના ગાયક કેમ્બ્રિજમાં છે. શ્રીયુત હરિજનનાથ સાથે તો મારે એમનાં પત્નીદ્વારા તરત જ ઓળખાણ થઇ કારણ કે કમલાદેવી અને હું એક જ સ્ટીમરમાં વિદાયત ગયેલાં. પરંતુ દિલીપકુમારનું સંગીત સાંભળવાનો લાભ છેક ૧૯૨૨ના જુન સુધી મળ્યો નહિ. લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સમાં એક International Study Circle હતું એના તરફથી એક આન્તર-રાષ્ટ્રીય જલસો થયો હતો. એમાં ચીની સંગીત, જાપાનીઝ નાચ, રશિયન ને ઇટેલિયન નાચન થયાં. એક દક્ષિણી ખંડેને સીતાર પણ વગાડ્યો, અને પછી દિલીપકુમારે “લગ્નક લગ્નક અલત મોહન આવે”નું ગીત ગાયું.

૧. શેવાને અંગ્રેજી નથી આવડતું પરંતુ દિલીપકુમારને જર્મન અને ફ્રેન્ચ શાક આવડે છે અને મુશ્કેલીને પ્રસંગે શેવાંના ખંડેને જે હાથ સાજો યુનિવર્સિટીમાં અન્યાપક છે એ બહારે ખાતો.

એમણે અંગ્રેજી પોતાક બેઠકદારીથી પહેર્યો હતો અને પાટલુન પહેરવા છતાં પક્ષાંકી મારીને ઊંચે આસને બેસી ગયા હતા. એમના મુખની કાન્તિ અને લાવણ્ય તરત જ કોઇના પર પણ અસર કરે એવાં હતાં. સુરેખ મુખ, સીધું અભિયત્ર નાક, વિશાલ કપાળ, ચપળ અને છુદ્દિશાળી આંખો, ગૌરવર્ણ અને મનોહર હોઠવાળા આ યુવાન ગાવાનો આરમ્ભ કર્યો પહેલાં જ શ્રોતાનું મન દરણુ કરી લે એવા છે. સંગીતમાં આ લેખકે કંઈ સમજતો નથી એ એકદમ સ્વીકારી લઈ એટલું જ ઉમેરીશ કે દિલીપકુમારના એ ગીતથી હું મુગ્ધ થઇ ગયો. અમે બીજું ગાયન ગવડાવવા બહુ તાળીઓ પાડી પરંતુ અંગ્રેજી શ્રોતાઓએ સ્વાભાવિક રીતે એ ગીતી નહિ અને એ ગીત તો તૃષા તીવ્ર કરાવીને છીપાવ્યા વગર પૂર્ણ થઇ ગયું. રોમેં રોલાંએ દિલીપકુમારને એક વાર કહ્યું હતું કે “ઈંગ્લેન્ડમાં તારું સંગીત અજમાવતો નહિ કારણ ત્યાં કોઇ એની કદર નહિ કરે.” દિલીપકુમારને પણ એ જ અનુભવ થયો. યુરોપમાં સંગીતની સૌથી ઓછી કદર અંગ્રેજ પ્રગળે છે અને સૌથી વધારે એક પ્રગળે છે એમ દિલીપકુમારનું કહેવું છે. દિલીપકુમારનું ગીત પૂરું થયા પછી મારા એક મિત્ર અને હું એમને મળ્યા. આવા કલાકારો-અથવા તો આથી યે નીચી કાટિના-ગર્વથી ભરેલા, પુષ્કળ આડમ્બરવાળા અને અત્યા હોય છે. પરંતુ દિલીપકુમારમાં તો અહંકારનો એક છાંટો યે ન લાગ્યો. જે સરલતાથી અને નમ્રતાથી એમણે વાતો કરી એથી એમના વધુ નિકટ પરિચયમાં આવવાની ઉત્કંઠા થઇ. મુલાકાએ એ ઇચ્છા ફળિત થઈ અને ૧૯૨૨ના નવેમ્બરમાં એક જ સ્ટીમરમાં અમે હિન્દુસ્તાન પાછા ફર્યા. છટાસીથી મુખ્ય પહેચિતાં સ્ટીમરમાં બાર દિવસ ઘણા આનંદમાં અને વિવિધ વિષયની રસિક ચર્ચામાં દિલીપકુમાર સાથે ગાળ્યા. એ વખતે દિલીપકુમારની સાહિત્યપ્રિયતાનો અને વિશાલ વાચનનો ખ્યાલ આપ્યો, એમની સહૃદયતા અને નિર્દોષ બાલકના જેવા સ્વભાવનો અનુભવ થયો તથા એમનું સંગીત કરી કરી સાંભળવાનો લાભ મળ્યો. દિલીપકુમારને રશિયન સાહિત્યનો બહુ શ્રાવ્ય હતો અને ડોસ્તોવસ્કી તથા ટોલ્સ્ટોયનાં લગભગ સર્વ પુસ્તક એમણે વાંચ્યાં હતાં. રોલાંનું “બ્રેન્ડોક્સ” આ સદીનું ઉત્તમ પુસ્તક છે અને ડોસ્તોવસ્કીનું “બ્રધર્સ ક્રેમોઝોવ” (Brothers Karamazov) ગઈ સદીનું શ્રેષ્ઠ પુસ્તક છે એમ એ હંમેશ કહેતા. વિખ્યાત નોર્વેજીયન લેખક બૉર્ન બોયરનું “ધ ગ્રેટ હંગર” (The Great Hunger) પણ એમનું પ્રિય પુસ્તક હતું, એ સ્વદેશ પ્રતિનો પ્રવાસ આનંદદાયક જ નહિ પણ શાનયાત્રા હતી, અને વ્રતન હિન્દની એક સરસ વ્યક્તિ સાથે ગાઢ સંબંધમાં આવવાનું સહુલાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું.

આ સમયે હિન્દમાં પાછા જઈ પ્રવૃત્તિ કરવી અને કેવી રીતે પોતાના મનોરથ સાધવા એ વિશે દિલીપકુમાર અનિશ્ચિત હતા. મુલાકા બોઝ જે રાષ્ટ્રીય કોલેજ કલંકતામાં ચલાવતા હતા એમાં સંગીતના અધ્યાપક થવાનો દિલીપકુમારને વિચાર હતો. પરંતુ એ કોલેજ લાંબો કાલ નહિ ટકે એ વિશે એમને સંદેહ નહોતો એટલે કલંકતાની યુનિવર્સિટીમાં સર અમુતોષ મુકરજી સંગીતની પદવી સ્થાપી એમને અધ્યાપક નીમશે એવો તરંગ પણ એ કરતા. પરંતુ ૧૯૨૦-૨૧ નું રાજકીય વાતાવરણ એવું હતું કે દિલીપકુમાર ઉપર એની અસર થયા વગર રહી નહિ. એ સંચલનથી આકર્ષાઈ એમને સંશય થતો કે ન્યારે દેશ સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝઝૂમે છે ત્યારે સંગીત જેવી કલા વાસ્તે જીવન અર્પણ કરવું એ એક દૃષ્ટિએ દેશદ્રોહ અને સ્વાર્થ ન લેખાય ? આ પ્રશ્ને એમને એટલા મૂંઝવ્યા કે એમણે આ સંશય મિ. બર્ટ્રાન્ડ રસેલને લખી જણાવ્યો. એનો એ સમર્થ વિચારકે આપેલો ઉત્તર અહિં ઉતારવા જેવો છે.

“ હવે બીજી દૃષ્ટિએ તમે આ વાતનું નિરીક્ષણ કરી શકો. ધારો કે થોડા સમયમાં હિન્દ સ્વતંત્ર થાય ત્યારે ચારુ ને મુશ્વિષ્ટ સંસ્કૃતિ સરજી શકે એવા મનુષ્યો હિન્દમાં ઉત્પન્ન થાય એવી ઇચ્છા તો તમને હશે જ. પરંતુ એ દરમિયાન જે રાજકીય પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજા વિષયમાં નિપુણ હોય એમણે જે પોતાની શક્તિની ઉપેક્ષા કરી હશે તો આવી સંસ્કૃતિ નહિ ધરી શકાય. લોકો પોતાના નૈસર્ગિક સ્વભાવનો અવરોધ કરે તો એ લાંબે કાળે તો સમાજને ઉપયોગી થઇ શકે જ નહિ એમ મને લાગે છે. મેં વારંવાર જોયું છે કે પોતાની પ્રજા અને મૌલિક વૃત્તિનો કોઈપણ પ્રયોજન વાસ્તે પરિત્યાગ કરવાથી લોકો ઉન્નત અને નિર્દય થઇ જાય છે અને અન્તે સમાજનું સ્થિત સાધવાને બદલે હાનિ રૂપ નિવડે છે. આપણે આ બાબતમાં આપવાદ રૂપ નિવડીએ એ શક્ય છે પરંતુ એમ ધારવું એ સાહસ છે. આખરે તો તમારી પોતાની વૃત્તિના સામર્થ્યનો આ પ્રશ્ન છે.”

આવા અનેક સંશયોને દૂર કરી રાજકીય કોલાહલનો માર્ગ ત્યજી કલાની દેવીને પોતાનું ઇવન દિશીપકુમારે અર્પણ કર્યું. હિન્દ પાછા આવ્યા પછી એકાદ વર્ષ પછી બંગાળના એક નેતાએ પ્રશ્ન કર્યો: “દિલીપ, તું શું કરે છે?” દિલીપકુમારે કહ્યું: “સંગીતનો અભ્યાસ અને પ્રચાર.” “હા, હા, એ તો મારી જાણમાં છે,” પેલા વડીલે ઉત્તર દીધો, “પણ કામ શું કરે છે એ હું તો પૂછું છું!” કલાની સેવા એ કાર્ય તહિ પણ કમાવું એ જ કાર્ય એ આ પ્રશ્નનો ગૂઢ ધ્વનિ આપણી જઠ બની ગયેલી વ્યાપારી ભાવનાઓના ચિહ્નરૂપ છે.

[અપૂર્ણ]

ગગનચિહ્નારી લ. મહેતા

સોરઠી સાહિત્યનાં ઋતુ-ગીતો

વિરહી લોક-પ્રેમિકોએ પોતાની વિપ્રલંબવેદના ગાવાની અતિ કલામય અને નૈસર્ગિક રીતિ ઋતુ-ગીતોને રૂપે ઉત્પન્ન કરી છે. પ્રત્યેક ઋતુની શોભા નિહાળવી, પ્રકૃતિના સૌંદર્ય વચ્ચે માનવીને મહાલતાં નિરખવાં, અથવા તો કુદરતની અમુક ઋતુની કઠોરતા વચ્ચે પણ પ્રેમીજનોને પોતાના સંયોગસુખનું કામલ જગત સૂજતાં જોવાં: અને એ બધું જોઈને પોતાની એકલદશાનું દર્દભર્યું સ્મરણ થવું: એ વિયોગના ભાવો વ્યક્ત કરવાને માટે ઘણી અનુકૂળ તથા ગ્રેરક સામગ્રી છે.

સોરઠી સાહિત્યમાં આવી સામગ્રી બે રીતે પેદા થઇ છે. એ એકની એક વિપ્રલંબ-વેદનાના બે પ્રવાહો બંધાયા છે: એક સ્ત્રીઓને ગાવાના ‘મહિના’ નામથી ઓળખાતા રાસડા: બીજા ચારણી સાહિત્યના રચનારાઓએ રચેલા ‘બારમાસા’ નામે ઓળખાતા ઋતુ-વર્ણનના છંદો: બન્નેના પંથ નિરાળા છે. સ્ત્રીજનોના કંઈ શોભતા ‘મહિના’માં મૃદુતા નીતરે છે. ચારણોના ‘બારમાસા’માં પ્રતાપ અને ઝડઝમક ગાજે છે. ‘મહિના’માં જાણે કે સ્વરો, શબ્દો અને ભાવોનાં પરસ્પર હળવાં યુગ્મો સંભળાય છે, જ્યારે છંદબદ્ધ ચારણી ‘બારમાસા’માં હળવાં યુગ્મો નહિ પણ જાણે કે લાવ અને લાપાનાં ગાદ આલિંગનો વિસસે છે.

બીજો એક તફાવત વધુ ખુબીદાર છે: ‘મહિના’માં ઋતુ-સંદર્ભ અથવા ઋતુ-પ્રકૃતિનું વર્ણન બહુ અસ્પષ્ટ છે. એમાં તો ઋતુના સ્વરૂપનો આછો આછો કેવળ આભાસ જ છે. એમાં પ્રધાનપદે તો દાળોની વિવિધતા, અને એ સૂરોમાંથી જ ટપકતી કોમલતા દેખાય છે. દર્શાવેલી જોડોએ:

“કારતકે મહિને મેલી આદ્યા કંથ રે વાલાજી !”

“આ પ્રીતલડી તોડીને આદ્યા પંથ મારા વાલાજી !”

“માગશર મહિને મંદિર ખાવા ધાય રે વાલાજી !”

“આ એકલડી દાસીના દિન કેમ જાય મારા વાલાજી !”

આમાં કાર્તિક કે માગશર મહિનાની ઋતુ ક્યાંય ન મળે. પણ એના સ્વરો ? સ્વરોમાંથી જ ઋતુ ખડી થાય. અકેકે કડી એટલે અકેકે જોડો નિઃશ્વાસ: કોઇ કોઇ સ્થળે વળી ઋતુ ક્યાંઈક ડોહીયું કરી જાય:—

“મા મહિનાની ટાઢયું સુજને વાય રે વાલાજી !”

“આ હિમાળો હલકયો ને કેમ રે વાય મારા વાલાજી !”

પણ એ તો એક જ રાસડો: હવે નિરનિરાળા દાળના ‘મહિના’ની અકેકે બબ્બે કડીઓ લઈ, આ નિર્જીવ રાહીના અક્ષરો પાછળ અણદીક અને અપ્રાપ્ય એવી જે સૂરાવલિ શું છે, તેની કલ્પના જ કરીએ:—

માગશરે મારગડે રમતાં

લેળાં બેસી લોજનીયાં જમતાં

હવે હરિ કેમ નથી જમતાં !

આવો હરિ રાસ રમો વાંલા !

* * *

શ્રાવણ તો સરવડિયે વરસે

નદીયુંમાં નીર ઘણાં ભરશે

વાલો મારો કેમ કરી ઉતરશે

આવો હરિ રાસ રમો વાંલા !

ફાગણે ફગફગતી રે હોળી

છેયાં ભરે શુભાળની ઝોળી

વાલા વિના કાણુ રમે હોળી

રમવા આવોને રે !

* * *

ભાદરવો ભલે ગાણ્યો ને ગાળ્યા વરસે મેહ

હું રે ભીંબડ ધર-આંગણે ને મારા પિયુ ભીંબાય પરદેશ

કે આણું મોકલને મોરાર !

“વાલા આસોનાં અંજવાળીયાં રે

“નાથ આવો તો મારે મંદિરે માળીયાં રે.

માતા કેટલાયે દાંડોમાં સ્ત્રીહૃદયની વિરલ-ભામળો વહેતી ગઈ છે. પ્રત્યેક
૧ પોતાની વિશિષ્ટતા વડે અંતરનાં ભાંડાંને જઈને સ્પર્શ કરે છે. ક્યો
મનોભાવની કળ દાખવાના પ્રયોજનથી સરળથો ભરી, તે પણ કોઈ સંગીતકલા
ગામીને રસ પમાડે તેવો અભ્યાસનો ને સંશોધનનો વિષય છે.

હવે ચારણી ‘બારમાસા’ને તપાસીએ. આ ‘બારમાસા’ એ વિભાગમાં ૦

૧. રાધા-કૃષ્ણને નામે ઋતુ-વર્ણનમાં વિપ્રલંભ ગવાયો.

૨. કોઈ મરનાર મિત્રની અથવા આશ્રયદાતાની સ્મૃતિ અર્થે મરણીયા ગઝલ
આપણે ‘Elegy-શોકગીત’ કહી શકીએ.

પ્રથમ રાધા-કૃષ્ણના ‘બારમાસા’ લઈએ : ‘મહિના’ના રાસડા ‘કાંત’
થાય છે, ત્યારે ચારણી ‘બારમાસા’ ‘આવાહ’થી હપડે છે. વિપ્રલંભની તીવ્ર
વવામાં વર્ષો-ઋતુની પ્રથમ પસંદગી થઈ એ સાચી રસમતાનું સૂચક લેખાય. પ્રત્યેક
માસનાં એ હૃદયને આરંભ આ રીતે થાય:—

ધર આવાહ ધડકીયા

મારે કિયા મલાર

રાધા માધા સંભારે

જડુપતિ જગ-ભડથાર.

ખળહળ વાદળીમાં વણે

વીજળીયાં મળકંત

રાધા માધા કંઈ વણ

ખણ નવ રીયણ ખસંત.

એ ગળગતિ છંદ : એટલે હાથીની ચાલે પગલાં માંડતો છંદ :

મજ વહીં આવણું છ...

કે રાસ રમાવણું.

ધરતીમાં આપાઠ ધડક્યો : મેરે મક્કાર ગાયા : રાધાને માધવ સાંભર્યા : વાદળોનાં ધમસાણુ વચ્ચે વીળળી ઝખૂટી : અને એ જોઇ રાધાજી માધવ વગર ક્ષણભર નથી રહી શકતાં. માટે હે વક્ત્રલ ! મજમાં આવો : વાંસળી બજવો : પ્યાસ છુઝવો : રાસ રમાડો : છયે ઋતુના રંગીલા રાસો રમાડવા આવો : આપાટનાં ઝરણું આકાશમાંથી ઝરે છે : તર-ણીઓનાં તન તપે છે : વિરહિણીઓનાં નયનોમાંથી વારિ વહે છે : માટે રાધાજી કહાવે છે કે હે નેહે બંધાવલા માધવ ! મજમાં આવો, એ છ ! મજમાં આવો !

એ આ પ્રથમ માસના ઋતુ-ગીતનો અર્થ છે. પણ હજુ આંહી ઋતુનાં લક્ષણો ઝીણવટથી નથી વર્ણવાયાં. એ ઝીણવટ તે પછીના મહિનાઓનાં વર્ણનમાં સુરેખ રીતે આલેખાઈ ગઇ છે:—

અંબા મોરીયા છ

કે કેસુ કેરીયાં

ચિત્ત ચકેરીયાં છ

કે કાગણુ ફેરીયા.

ફેરીયા ફાંગણુ, પવન ફરફર, મહું અંબા મોરીયા
ધણુ રાગ ગાવે, ફાંગં ઘર ઘર, ઝંટે પવન જોરીયા
ગલાલ ઝોળી, રમત હોળી. રંગ ગોપ રમાવણુ
આખત રાધા, નેક બાધા, મજ્જે બાધા આવણું
છય મજ્જે બાધા આવણું.

આંબા મોર્યા : કેસુઝાં કાળ્યાં : ચિત્તઝાં ચકાર બે-ચાં : એવો કાગણુ ફેર્યો : પવન ફરક્યા : ઘેર ઘેર ફાગ ગવાતા ચયા : યુક્તિલની ઝોળીઓ ભરાઈ : હોળીની રમત મંડાઇ : માટે ગોપ-જનોને રંગે રમાડવા મજમાં આવો, છ આવો !

એમ પ્રત્યેક ઋતુ પરવે માનવી તેમજ નિસર્ગ, બંનેનાં આચરણોની સમગ્રમાણુ ચિંતાવટમાં લાધાની લલક પૂરાય છે.

પરંતુ Ecology-શાસ્ત્રગીતનો પ્રદેશ તો આથીયે વધુ સુરમ્ય લાગે છે. વિદેહી મિત્ર વા આશ્રયદાતાનાં એ પ્રતિ માસમાંથી સુરેચ્છાં સ્મરણો ભારી કાતિલ છે. જ્યાં એ કાતિલ છે, તેવાં જ વેધક સ્વરે એ ગવાય છે. અને કુદરતની લીલા અતિ મસ્ત શબ્દો વાટે પ્રગટ-સજીવન યદ્ય ઉભી રહે છે. દષ્ટાંત:—

કવિમિત્ર પોતાના પરલોકવાસી સ્નેહી અણુભાઈ નંચુભાઈને માસે માસે સંભારે છે:—

રાગ ઝંકેળા તાત રસ

તાળ ઠણુંકે તાલ

કાવા પાવા કેસરા

ઘર આવો અજમાલ.

વધ વધ ખટરત વણુવાં
 અવધ ઠર્યે દન આજ
 સેલ તણી પર સરળકે
 રંગલીનો નયરાજ.

ળાપેયા મુખ ઝોલીયા
 પિયુ ! પિયુ ! પેરેવેશ
 અણુ રત તું અજમાલરો
 સંભરીયો અલણેશ.

ગરદે મોર ઝંગિરીયા
 મહેલ ધરકકે માઠ
 વરખારી રત વણુવાં
 આયો ઘણુંખી આપાઠ.

એટલા દુદાઃ આપાઠના આગમનનું સૂચન: અને “આયો ઘણુંખી આપાઠ” એ વાક્યની દોડ્ય વાળાને કવિ-રસના એક નવીન, ઝોજસ્વી ઢાળની અંદર, મુલાકાત ખાપ છે:—

આપાઠ ઘણુંખીએ લુંખીએ અંબર
 વહદળ ઝવળ ઝોવળીય
 ગહોલાર મહેલીએ લાડ ગહેલીએ
 નીર છેલે ન ઝલે નળીય.

અંદ્ર ગાજ અગાજ કરે ધર ઉપર
 અંબ નધાં સર ઉભરીયાં

અજમાલ તથુ તણુ કુંવર આલણુ
 સોય તણી રત સંભરીયા

છય સોય તણી રત સંભરીયા !

એ જ મસ્તીભર્યા વેગમાં, ખારે મદિનાનાં સ્મરણો સાંભ્યાં આવે છે. અને વંચે વચ્ચે

રંગ ભાદ્રવ રયામ ઘટા રંગ રાતોય
 રંગ નીલોંખર મ્વેત રને

ફળ પુલ અગ્રખળ કમળ ફેલીએ
 વેલીએ નેક અનેક વજે.

એવી રંગની રમતો પણ આવેખાતી આવે છે. અને

“ મછ છીપ તણી રત લમત મોતીએ

ઠીક અગ્રમળ નંગ થીયા

એવાં આસો મદિનાનાં વિશિષ્ટ ઋતુ-કસણો પણ કવિતામાં ગુલાબને વ્યવહાર-વિગાનનું નાનું ધું યાચ પૂરૂં પાડે છે.

એથી થે વધુ ઝીણવટની પ્રતીતિ આપતું એક ખીલું ઋતુ-ગીત છે. જાંબુ નામે ગામડાના નિવાસી ચારણ માલો જન્મ મરી ગયો, તેના મરણીયા એક માગણ મિત્રે ગાયા. આવાટથી ઉપાડયા, અને શ્રાવણના ચિત્ર-દર્શનમાં, તો વિલક્ષણ ભાવ પૂરી દીધો :

શવ પૂજા ધંસીયે ચંદણ

જપે જાપ ત્રપ જોય

કેસરરી આંડ લલાટ કર

શ્રાવણરા દન સોય.

શિવપૂજા કાળે ચંદન ધસાય છે : વિગ્રો જપ કરે છે : અને લલાટે કેસરની આંડયો તાણીને શ્રાવણ માસને લોકો સોહાવી રહ્યા છે :

એટલું વ્યવહાર-દર્શન કરાવવા માટે દુહાની એક પીછી મારીને પછી કવિ જીવનના ખરા કાવ્ય ઉપર ઉતરે છે :—

છલત શ્રાવણ મલત સામા, વલત નીલી વેલડી

ખાપયા પ્રધળા મોર બોલે, ધ્યાન રાખત ઢેલડી

પ્રસ નાર નાવત કરત પૂજા, ધ્યાન શંકર સેં ધરે

જસ લીયણ તણુ રત માલજમ, સતન-વીસળ સંભરે.

શ્રાવણ છલકાય છે : નીલી વેલડીઓ વળે છે : મોર બોલે છે, ને ઢેલડી એનું ધ્યાન રાખે છે : પુરુષ-સ્ત્રીઓ પૂજા કરીને શંકરનું ધ્યાન ધરે છે : તેથી ઋતુમાં, હે જશ લેનાર માક્ષા જામ ! હે વીસળના પુત્ર ! તું મને સંભરે છે :

આવીજ સંસાર્ય-વાટે આ મરણીયા ચાલ્યા જાય છે, પણ વચ્ચે વળી

ચોરસ દાડ પુલ સરે

ગળે કચુંગા ગોસ

હેમંત-રત ટાઢી હવા

ત્રિયા ત્રિયા રંગ પોષ.

એવા 'દાડ' અને 'ગોસ' સરખા ઉઘાડા રામ્પોથી અતિ પાર્થિવતામાં-કાંઈક હીન અભિરૂચિમાં કવિ ઉતરી જાય છે. ઉપભોગની પ્રયાઓ ઉપર વધુ જોર દેવા લાગે છે, પણ ફરી વારે વસંતના મહિનાઓ આવતાં

રોહણ જાંબુ રાવણાં

ધજ ખાંડું ગળ ઢાળ

પેટીરી મશરી પટે

શાખ ગળે વૈશાખ

વૈશાખ મહિને વાહ વાયા અંબ આયા અધ્ધળા

લેલૂંબ દાડમ તસા લીંબુ પાનવાડી પ્રધળા

દો ખીજ આખાતીજરે દન અતગ જળ ધર ઉલરે

જસ લીયણ તણુ રત માલજમ સતન-વીસળ સંભરે.

એ રીતે કવિ કુદરતની સમૃદ્ધિ પર ખીલી ઉઠે છે. અંદર ઝડઝમક, પ્રકૃતિ-વર્ણન અને ભાવ-દર્શન સંભળાતો હોવા છતાં કવિ વ્યવહારની પાતોનો દોર ચૂકતો નથી તેથી જ,

તડ રૂકે વસમાં તરે

વાળળાં ઘૂત વેઠ

વળે ફળે વન વેલડી

અયો વસન્મો જેઠ,

એ જેઠ માસના વર્ણનમાં 'વાળળાં ઘૂત વેઠ' શબ્દોથી કવિ નોંધે છે કે જેઠ માસમાં ઘોઘાને ઘી પાવાની પ્રથા ચાલતી.

આ આપણું કંદરથ ઝડપુ-ગીતો : કંદરથ લોકસાહિત્યનું આ એક મધુર પ્રકરણ છે. જીવનમાં રસ કેમ ઝીણતો તેમ જ પોષાતો તેની જુક્તિઓ છે. આ ઝડપુ-ગીતોનાં રચનારાં પણ કેવા અભોક્ષ ને નમ્ર ! 'મહિના' રમ્યા હશે કોઈ અજાણી સ્ત્રીઓએ અથવા તો પુરુષ-દેહધારી નારી-આત્માએ : અને ચારણ 'જારમાસા'ના રચનાર તો એથી યે અધિક ઉપેક્ષિત !

"ત્રજજ માધા આવણું"નો રચનાર અપ્રસિદ્ધ ચારણ જીવણ રોહડીયો.

"આપાઠ ધધુંખીએ"નો રચનાર માર્ગેયો મોતીસર.

"સતન-નીસળ સંભરે"નો રચનાર એક મીર, કે જેને પોતાની યાળામાં કોઈ કેળ ખાવા પણ ન અપે ! એવી અધમ ગણાતી એ જાતિ.

આપા તો અનેક ઝડપુ-ગીત રચનારા યર્ધ ગયા ને હજી યાય છે.

મોતીસરની તો કોમ જ કાવ્યપ્રસાદથી વિભૂષિત : સદાય એની કવિતા અમી ઝરેતી : એ આખી કોમની ઉત્પત્તિ જ કાવ્યને અંગે : એનાં બીજ જ કાવ્યના ઇતિહાસમાં રોપામાં : કન્ઝ દેશમાં લાખા દુલાણીની એ વેળા : માવલ સામ્રાજી નામે એનો રાજ-કવિ : માવલે ઉદેપૂરના રાણાના યશનો કાવ્ય-ગ્રંથ રચ્યો : પોતે નિરક્ષર, એટલે જીવ્હાએ પોતે ખોસતા જાય ને પોતાનો એક રજપૂત રનેહી લખતો જાય :

લખતાં લખતાં આખો કાવ્ય-ગ્રંથ રજપૂતને કંઠે ચડી ગયો : માવલને ઉદેપૂરથી રાણાનાં કંઠેણ આવે કે ને ગ્રંથ લખ વાંચવા આવો, તો હું લાખપસાવ કરું : પણ માવલ એટલે દૂર જવાના વિચારે સિયિલ ખતી જતો :

રજપૂતનું દિલ ખગડ્યું : માવલને વેશે ઉદેપૂર પહોંચી, કંદરથ ગ્રંથ સંભળાતી લાખ પાસા લીધા. ઘેર આવ્યો.

ધર ટૂટ્યે ધર નય : કોઈ સાથીએ ભેદ ફાડી નાખ્યો : રાવ લાખાએ રજપૂતને માથે કચારીમાં બે તહોમત મેથ્યાં : એક તો દબો કરવાનું, ને બીજું વાચક બનવાનું.

રાવે સળ કરમાતી : સુંદર સળ : માવલ સામ્રાજીની પુત્રી સાથે પરણાવ્યો : તારાં વંશવારસો સદા ચારણની યસગમ્યા ગાન્ને, ને ચારણના આશ્રિત ખતી રહેન્ને, એવી પદવી દીધી : પોતાના કંઠ-હારમાંથી મોતીની એક સેર કાઢીને રજપૂતના ગળામાં નાખી : તારો વંશજ નહિ ચારણ, કે નહિ રજપૂત, પણ સદા 'મોતીસર' કહેવાશે !

આજ પણ મોતીસરનો દીકરો પ્રાસાદિક કાવ્ય-રચના કરતો દૂર છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

અજ્ઞાન અને ભૂખમરો*

૧

શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળામાં શિક્ષણના વિષયોની કે શિક્ષણપદ્ધતિની ચર્ચા કરનારાં વ્યાખ્યાનો હોઈ શકે. ઉદ્યોગ વિનાનું શિક્ષણ પાંગડું છે; શરીરના ભોગે મળતું જ્ઞાન નકામું છે; વિજ્ઞાન વિનાનું ભણતર અક્ષતવ્ય છે; દેશની ખરી ખૂબીઓ કે સાચી એભોનું યથાસ્થિત ભાન ન કરાવનાર ઇતિહાસ-ભૂગોળનું શિક્ષણ અપૂર્ણ છે; ભય કે લાઝમનો ઉપયોગ ને શિક્ષણપદ્ધતિમાં થાય છે તે શિક્ષણ ભવંકર છે;—આવા પ્રકારના વિષયોની ચર્ચા શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળામાં હોઈ શકે.

પણ હું ઇરાદાપૂર્વક આ ચીજો છોડી જરાક આડો ફંટાઉં છું.

શિક્ષણની—લોકશિક્ષણની આપણે વાતો કરનારાઓએ, હિંદુસ્તાનના લોકોની ખરી સ્થિતિ આજે કેવી વર્તી રહી છે તેનો ટાંકે પોટે કદી વિચાર કર્યો છે ખરો? જ્યારે જ્યારે આપણે શિક્ષણના વિષય કે શિક્ષણપદ્ધતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે આપણું નિશાન શહેર કે કસબાઓ પર જ હોય છે. પણ આપણો બે હજાર માઇલ લાંબો અને પંદરસો માઈલ પહોળો દેશ શહેરોમાં નહિ, પણ ગામડાંઓમાં વસે છે એ આપણે જાણે ભૂમી જમએ છીએ.

હિંદુસ્તાનમાં લાખ માણસની વસ્તીવાળાં શહેર માત્ર ૩૦ જ છે; પાંચ હજારની વસ્તીવાળાં ગામ માત્ર ૨૩૧૬ છે. દૂકમાં હિંદુસ્તાનની ૩૧ કરોડની વસ્તીમાંથી ૨૯ કરોડ માણસો હિંદના ૭ લાખ ગામડાંઓમાં રહે છે; અગર સાદી રીતે કહીએ તો દર હિંદીમાંથી નવ હિંદી ગામડાંમાં રહે છે. તમે જાણીને તાલુજ થશો કે દુનિયાની વસ્તીના છઠ્ઠા ભાગ હિંદનાં ગામડાંઓમાં વસે છે.

હિંદનાં આ સાત લાખ ગામડાંઓમાં કેટલું ઘોર અજ્ઞાન વ્યાપી રહ્યું છે, અને રક્તશોષક ભૂખમરો કેવો કાળો કે'ર વર્તોવી રહ્યો છે તેનો વિચાર આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ કદી કર્યો છે ખરો? આ ગામડાંઓને શિક્ષણ આપવાની યોજનાઓ તેમણે કદી ઘડી અને વિચારી છે ખરી?

અફસોસ, ગામડાંઓનો શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાનું પણ આપણાંમાંના ભણેલાઓને હજી સૂઝતું નથી; જ્યારે વીસમી સદીની સરખાતથી અગમચેતા અંગ્રેજ અધ્યાપકો અને ધર્મચૂસ્ત ખ્રિસ્તી મીશનરીઓએ આપણાં ગામડાંઓનો શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાનું શરૂ પણ કરી દીધું છે. ડૉ. મેને મહારાષ્ટ્રનાં ગામડાં વિષે, ડૉ. સ્વેટરે મદ્રાસ ઇલાકાનાં ગામડાં વિષે, પ્રો. જી. જૈંકે બંગાળનાં ગામડાં વિષે શાસ્ત્રીય પુસ્તકો લખી ભણેલા હિંદીઓનાં પડળે ઉપાડ્યાં છે. એટલું જ નહિ, પણ ખ્રિસ્તી મીશનો હિંદુસ્તાનની ગ્રામ્ય-જાળાઓનું નિરીક્ષણ કરવા ગ્રામ્ય કેળવણી કમીશનો નીમવા લાગ્યા છે. અને એ મીશનરીઓ મારફત હિંદના ગામડાંઓની દુઃખદ સ્થિતિ હિંદના શિક્ષિત સમાજ આગળ રજુ થાય છે!

* અહીં ડિસેમ્બર માસમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ વરદશી બાવનમ્સ મુકામે અધ્યક્ષી શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળાનું એક વ્યાખ્યાન.

અસહકાર યુગની શરૂઆત પછી સમસ્ત હિંદુ લક્ષ ગામડાં તેરફ ખેંચાણું છે. ગામડાંઓમાં જવાની અને ગ્રામ્ય સંગઠન કરવાની છેલ્લાં પાંચ વરસથી આપણે વાતો કરીએ છીએ; સારે યુરોપ અમેરિકાથી શ્રીમંત અને શિક્ષિત લાઇ બહેનોએ અને આવી હિંદનાં ગામડાંઓનો અભ્યાસ કરવાનું ક્યારનું ચાર પણું કરી દીધું છે. એટલું જ નહિ, પણુ કેટલાંક ગોરાં લાઇબહેનો હિંદનાં ગામડાંઓમાં ચાતુર્માસ પણુ કરવા લાગ્યાં છે.

ગયા વરસે ગાંધીજીએ આશ્રમમાં સ્વેચ્છાસેન્યાસ લીધેલો હોવાથી, દર અઢવાડિયે નિતનવાં ગોરાં લાઇબહેનો ગાંધીજીને મળવા આવ્યા કરતાં. આશ્રમથી ઉપડી શાંતિનિકેતન જોવા અને પછી ગામડાંઓમાં ફરવાનો પ્રોત્સાહન તેઓ ધડતા હતા તે મેં નજરેાનજર જોયું છે. વળી અમેરિકાથી પ્રસિદ્ધ યતા 'એશિયા' માસિકના સહકર્તા એમર્સન બહેને ગંગા કિનારાના ગામડાંમાં એક વર્ષ માટે રહેવાનો નિશ્ચય કરીને ગયા મહિનામાં ત્યાં અડીંગા નાખ્યા છે.

પરિણામે, જેમ હિંદુ દ્વિસુષ્ટી, વેદ ઉપનિષદ યા યોગસૂત્રોના અર્થ અને રહસ્ય, આ જમાનામાં આપણે લખેલો સમાજ ગોરા લેખકોનાં પુસ્તકો ઉપરથી સમજવા લાગ્યો છે, તેમ શું હિંદુસ્તાનનું ગામડાંનું અર્થસાત્ત અને ગ્રામ્યજીવન પણ આપણે, પરદેશી ગોરાઓ પાસેથી શિખવું પડશે ?

હિંદુસ્તાનનાં ગામડાં એટલે સ્વયંપૂર્ણ એકમ, ગામડિયા એટલે નિર્દોષ નિષ્પાપ ભગવાનનાં માણસો, ગામડાંનું જીવન એટલે પ્રામાણિક અને શ્રમજીવી પવિત્ર સ્વર્ગીય જીવન : એવા કાવ્યમય ખ્યાલો આપણામાંના કેટલાંક શિક્ષિત લાઇઓમાં દબાયે રહી ગયા છે.

પણ સાચી વાત એથી તદ્દન ઉલ્ટી છે. દુનિયામાં દુઃખીમાં દુઃખી, કંઠાશમાં કંઠાશ હાડધિજીરોનાં દર્શન આજે ગામડાંઓમાં ચાલુ છે. હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંઓમાં સાચે જ આજે અવાનતા, વહેમ, બીક અને ભૂખમરોનું નિષ્કંટક સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે. એ બધાનો ચિતાર આપની સમક્ષ તાદશ ખડો કરવા કાવ્ય કે તર્કનો અત્રે આશરો લેવાનો મારો ધરદો નથી. તમારામાંના ધણાખરા 'નવજીવન' વાંચનારા હો એટલે ગ્રામ જીવનની ઝાંખી હું મર્મબેદી શબ્દોમાં નહિ કરાવું. પણ એ ગામડાંઓમાં કેળવણીના પ્રચારની કેટલી જરૂર છે, અને તે ખાતર કેટલા વેગથી ગ્રામજીવણીનું કામ ઉપાડી લેવાની જરૂર છે, તે 'ચોક્કડ આંકડાઓ' તમારી આગળ રજુ કરી જતાવવા ઇચ્છું છું.

એ તો આપને સુવિદિત છે કે બ્રિટીશ સરકારે મહા (!) પ્રયાતન કરી છેલ્લાં દોઢસો વરસમાં હિંદુસ્તાનના ૧૦૦ માણસોમાંથી ૮ માણસોને લખતાં વાંચતાં શીખવી દીધું છે !

પ્રાથમિક શિક્ષણ

ધ. સ. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ૫ થી ૧૫ વરસની ઉંમરના બ્રિટીશ હિંદના કુલ ૨૫૩૩૫૩૬૬ (૮,૪૮,૪૨,૦૦૦) બાળકોમાંથી ચોણાઆઠ કરોડ (૭,૭૫,૦૭,૦૦૦) બાળકોને કક્કો ધુંટતાં ચે આવડતો નથી. એ તાલુખીની વાત છે કે, બ્રિટીશ હિંદ

૧ આ લેખમાં જે ચોક્કડ આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા છે, તેમાંના ધણાખરા આંકડા શ્રી. આલ્ફ્રેડ ફ્રાંક 'Village Education in India' નામના પુસ્તકમાંથી લેવામાં આવ્યા છે.

કરતાં દેશી રાજ્યોમાં કેળવણીની પ્રગતિ ઘણી વધારે થયેલી છે જે નીચેના આંકડાઓથી જણાઈ આવશે:—

પ્રાંત યા દેશીરાજ્ય	સેક્ટર કેટલા ટકાને લખતાં વાંચતા આવડે છે.
બર્મા	૩૧ ટકા
ત્રાવણકોર	૨૮ "
કોચીન	૨૧.૬ "
વડોદરા	૧૪.૫ "
બ્રિટીશ હિંદ (બર્મા સિવાય)	૬.૫ "
મધ્ય પ્રાંત	૪.૩ "

ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના સુધારા પછી, કેળવણીખાતું પ્રજાને સોંપવામાં આવ્યાથી, લોકો ધારતા હતા કે કેળવણીનું કામ એકદમ આગળ ધપશે. પણ મધ્ય પ્રાંત કે ત્યાં લોકોની સંખ્યા બહુમતિ હતી ત્યાં પણ છેલ્લાં ૭ વરસમાં કેળવણીની બાબતમાં પ્રગતિ થવાને બદલે પડતી જ થઈ છે. ત્યાં પ્રાથમિક શાળામાં ૧૯૧૯ માં ૨ લાખ ૪૦ હજાર બાળકો ભણતા હતા ત્યારે ૧૯૨૩ માં ૨ લાખ ૩૧ હજાર બાળકો ભણતા હતા.

આપણો સુધરેલ અને સમૃદ્ધ મુંબાઈ ઇલાકો પણ કેળવણીમાં ધણો જ પાછળ છે. આપણા મુંબાઈ ઇલાકાનાં કુલ છીસ હજાર (૨૬,૨૫૮) શહેર અને ગામડાંમાંથી શોળ હજાર (૧૬,૨૭૯) ગામડાંમાં એટલે ૬૨ ટકા ગામડાંઓમાં શાળા જ ખોલવામાં આવેલી નથી. જે ગામડાં શાળા ન હોય તે ગામના કોઈ સમજી માથાપના રહ્યાબડ્યા છોકરા બાળુના ગમની નિશાળમાં જાય, પણ છાત્રીઓને તો અણજુ જ રહેવું પડે. એટલે હિંદુસ્તાનમાં સેક્ટર ૧ ટકા બહેનોને માંડ થોડુંધણું લાગ્યું વર્યું લખતાં વાંચતાં આવડે છે.

અક્ષરજ્ઞાન આપવા માટે નવા જમાનાના શિક્ષકોએ ગામડાંમાં ધામા નાખવાની જરૂર છે એમ કેટલાક સમજી લાઈએનું માનવું છે. પણ ગામડાંમાં શાળાઓ ખોલાવવી હોવા છતાં ગરીબ ગામડિયા કેટલી કેળવણી લે છે તેની ખાત્રી કરવા આ નકશા * પર નજર ફેરવો.

પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થી દીઠ થતું ખર્ચ

બ્રિટીશ હિંદમાં ૧ લાખ ૬૨ હજાર પ્રાથમિક શાળાઓ છે. આ શાળાઓનો ૫૮ લાખ છોકરાંઓ લાભ લે છે. આ શાળાઓ પાછળ અંગ્રેજ સરકાર દર વરસે સાડાચાર કરોડ (૪,૫૭,૦૦,૦૦૦) રૂપિયા ખર્ચે છે એટલે કે વિદ્યાર્થી દીઠ દર વરસે ૮ રૂપિયા ખર્ચે છે. આ આંકડાને યુરોપના રાજ્યોના ખર્ચોના આંકડા સાથે સરખાવો:—

દેશનું નામ	પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થી દીઠ થતું ખર્ચ
ઇંગ્લાંડ	રૂ. ૧૬૯
સ્કોટલેન્ડ	૧૫૦
આયર્લેન્ડ	૧૧૨

* બાખ્યાન બરાબર સમજાય તે માટે જુદા જુદા આંકડાઓ બતાવતા નકશા તૈયાર કરી બાખ્યાન દોરવી ભીત પર ચોંટવામાં આવ્યા હતા.

નોર્થ	૧૫૦
કેન્નાઈ	૧૫૮
ન્યૂ ઝીલાંડ	૧૫૪
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૬૬
શ્રિલીંકા હિંદુસ્તાન	૮

ઉપર ગણાવેલ ૧ લાખ ૬૨ હજાર શાળામાંની ઘણીખરી તો શહેરો અને મોટા ગામોમાં ખેડાવાસી હોય છે; અને ગામડાની શાળા એટલે એક માસ્તર અને ચાર ધોરણ-શાળાનું મકાન એટલે ધૂળિયું અને ઠાળિયું, જ્યાં હવા અજવાળા કે સ્વચ્છતાનું નામ નિશાને ન હોય એવું સ્થાન. શાળામાં શિક્ષણ-સામગ્રી કેટલી રહેતી હશે તે મી. માર્કેસ વેરે લખેલ “અંગાળાની પ્રાથમિક કેળવણી” નામના પુસ્તકમાંના નીચેના ઉતારા પરથી આપ જોઈ શકશો:—

“અંગાળાની જે ૧૧૭ ગ્રામ્ય શાળાઓની એ મુલાકાત લીધી હતી, તેમાંની ૨૫ ટકા એટલે કે ચોથા ભાગની શાળામાં એક પણ નક્કો ન હતો, ૨૩ ટકા શાળામાં પાઠ્ય-પુસ્તકો જ ન હતાં, ૮ ટકા શાળામાં કાણું પાટિયું જ ન મળે, અને ૮ ટકા શાળામાં રાયરચિત્ર” યા શિક્ષણ-સામગ્રી એક પણ સાધન સમ ખાવા સખવામાં આવ્યું નહતું.”

શહેરની શાળાના મકાન કેવાં આવેશાન હોય છે, શહેરની શાળાઓમાં રાયરચિત્ર કેવાં મુંદર હોય છે એ તો આપને કહેવાનું ન હોય. ગ્રામ્ય શાળાનાં મકાન લબ્ધ હોવાં નેષ્ટએ, અથવા શાળા શિક્ષણ-સામગ્રીથી ભરપૂર હોવી જ નેષ્ટએ, એમ હું માનતો નથી. ને શિક્ષક પ્રાણવાન હોય, ને શિક્ષક કેળવણીની ખરેખરી દીક્ષા લીધી હોય, તો શાળાનું વાતાવરણ તૈયાર કરવા માટે લબ્ધ મકાન કે ભારે શિક્ષણ-સામગ્રીની તેને જરૂર પડતી નથી. ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં, વિવાર્થાઓ પર સારા સંસ્કાર નાંખ્યા વિના તે જંપવાનો નથી.

પણ, અંગ્રેજી રાજ્યમાં જે રીતે કેળવણીખાતાઓમાં કેળવણી આપવાની પ્રથા અને પરંપરા ચાલી આવે છે તે જોતાં, ખાતાંઓની પરીક્ષા આપી તૈયાર થયેલ શિક્ષકને હંકા પગાર આપી ગરીબ ધનાવવા ઉપરાંત, શિક્ષણ-સામગ્રી વિનાના રાખી, અંધારિયા એક ઠાળિયામાં છોકરાંઓ સાથે ૭ ૭ કલાક ગોંધી ચૂકવામાં આવે એ ખરેખર અસહ્ય ગણાવું નેષ્ટએ.

ગામડાં અને શહેરમાં કેળવણીનું પ્રમાણ

શ્રિલીંકા રાજ્યમાં ગામડાંની કેળવણી કરતાં શહેરોની કેળવણી પાછળ વધારે લક્ષ અપાતું હોવાથી અને શહેરની કેળવણી પાછળ પ્રમાણમાં ઘણું જ વધારે ખર્ચ થતું હોવાથી શહેરમાં ભણેલાનું પ્રમાણ ઘણું વધારે હોય એ દેખીતું છે. લાખની ઉપરની વસ્તીવાળાં શહેરોમાં હિંદુસ્તાનના સરાસરી પ્રમાણ કરતાં, પુરુષો ત્રણ મળા અને સ્ત્રીઓ ૭ ગણી વધારે ભણેલી હોય છે. આવાં શહેરોમાં ૩૭ ટકા પુરુષો અને ૧૪ ટકા સ્ત્રીઓ ભણેલી હોય છે.

આપણા મુંબાઇ ઇલાકાનાં પાંચ શહેરોમાં કોઈ પણ જાહેરા કરતાં બમણાંથી માંડીને ૭ ગણું ભણેલાનું પ્રમાણ આવે છે.

ગામડાંઓ કરતાં શહેરોમાં ઘણું જ વધારે કેળવણેલાં માણસો હોય, ગામડાંઓમાંથી ઉદ્યોગવાદા કરે ગામડાં કરતાં શહેરોમાં વધારે ખર્ચોય એ સદજ (!) સ્થિતિ જોઈને આપણને જરાયે તાજુબી લાગતી નથી.

ભણેલા અભણ થાય છે !

પણ ખેદ અને આશ્ચર્યની વાત તો હવે આવે છે કે સાંપડકલ ચલાવતાં કે તરતાં એક વાર શીખી લીધા પછી વરસોના મહાવરો ન હોય તોયે માણસ તરતાં કે સાંપડકલ ચલાવતાં ભૂલતો નથી; ત્યારે હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંઓની શાળાઓમાં પેટે પાટે દબને શીખનારાં બાલકોમાંથી “ શાળા છોડ્યા પછી પાંચ વરસમાં ૩૯ ટકા બાળકો લખતાં વાંચતાં તદ્દન ભૂલી જાય છે. ” એમ બ્રિટીશ સરકારના કેળવણીખાતાના વડાએ જાહેર કરેલ છે. “ ખાસ કરીને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ગામડાંઓમાં ભણેલાં બાળકોમાંથી ૮૦ ટકા બાળકો દશ વરસ પછી તદ્દન લખતાં વાંચતાં ભૂલી જાય છે. ” (Times Educational Supplement : March 1918.)

ગામડાંમાં શાળા ખોલો, શાળા ખોલો, એવી ખૂમ મારનારા ઉપરની બાબત ઉપર ખૂબ વિચાર કરતા થઈ જાય અને આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ ભણેલા અભણ કેમ ન થાય એનું ઓસડ શોધી કાઢે તો કેવું સાફ ?

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તુલસીકૃત રામાયણ ગરીબમાં ગરીબ ઘરમાંયે જે સ્થાન ભોગવે છે, તે સ્થાન આપણા ગૂજરાતમાં કે દક્ષિણ હિંદમાં હજી કોઈ પણ ધર્મગ્રન્થે લીધું હોય એમ લાગતું નથી. અને તેથી જ દક્ષિણ હિંદમાં લખતાં વાંચતાં શિખેલ માણસો મહાવરાના અસાધ્ય લખવા વાંચવાનું ભૂલી જાય છે.

મોરબાઈના પદ કે નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતીઆં કે ભોળ ભગતના આખખા ગામડે ગામડે ડાસાડોસીઓના મોઢે આપણે સાંભળીએ છીએ. પણ હજી એમના ગ્રન્થો સામાન્ય ગરીબ ગામડિયા વાપરી શકે એવા રૂપમાં હજી જાણ્યા જ નથી.

શાળાનું ભણતર

હવે એક બીજી બાબત તપાસીએ. પ્રાથમિક શાળાઓમાં દાખલ થતા વિદ્યાર્થીઓ કેટલું અને કેવું ભણે છે ? અફસોસની વાત છે કે ૧ લાખ ૬૨ હજાર પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી પૂરા ચાર ઘોરણ ભણનારા ૧૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓયે નીકળતા નથી. બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનમાં પહેલી ચોપડીમાં ભણનારાની કુલ સંખ્યા ચાલીસ લાખમાંથી (૩૯,૮૬,૯૨૪) ચોથી ચોપડીમાં જતાં સાડા છ લાખ (૬,૪૬,૯૬૨) થઈ જાય છે. આ રીતિને માટે વિદ્યાર્થીઓને દોષ દેવાય તેમ નથી. કારણ કે કક્કો અને ૧૦૦ સો સુધીના આંક શીખતાં વિદ્યાર્થીઓના સરેરાશ બે વરસ લાંબે છે. એટલે ગરીબ કંઠાળ માળાપોને આ મોંઘી અને છતાં નિષ્ફળ કેળવણી માટે ૩૦ વરસ કરતાં વધુ વખત છોકરાને શાળામાં રાખવું એ શી રીતે પાડવે ?

દુકમાં, પ્રાથમિક શાળામાં ત્રણ ચાર વરસ સુધી છોકરાઓ સંઘાવતાં છતાં તેઓ ઠીક ઠીક લખતાં વાંચતાં પણ શીખી શકતા નથી, અને શિખેલા કેવું જીવું વાળે છે તે તો આપણે આગળ જોઈ ગયા. *

* ત્રણ ચાર વરસ શાળામાં ગાળ્યા છતાં મણું વિદ્યાર્થીઓને લખતાં વાંચતાં પણ આવડતું નથી; ત્યારે ચીનમાં વાઇ. સી. જેમ્સ યેને ૬૬ કલાકમાં ચીની ભાષા લખતાં વાંચતાં શીખવી દેવાની યુક્તિ શોધી કાઢી છે. ૬૨ વરસે યેનનો પદ્ધતિએ દશ લાખ માણસો લખતાં વાંચતાં શીખી જાય છે. યેને પ્રસિદ્ધ કરેલાં ૩૦ લાખ પાઠ્ય-પુસ્તકો ખપી ગયાં છે. અને આ પુસ્તકોદ્ધારા સામાજિક, આર્થિક અને રાજકારણના વિષયો મજા શીખવી દેવામાં આવે છે.

અંગ્રેજી ભણતર માટે પડાપટ્ટી

તાલુખીની વાત તો એ છે કે પ્રાથમિક કેળવણીમાં હિંદ દુનિયામાં પછાત દેશ ગણાય છે ત્યારે બીજા કોલેજની કેળવણીમાં હિંદ દુનિયાના કોઈ પણ દેશની હારમાં બીજી શકે છે. “ઈંગ્લાંડમાં સાહિત્ય અને કલાનું બિંદુ શિક્ષણ લેવા જેટલા યુવકો વિદ્યાપીઠનો લાભ લે છે તે કરતાં ૧૦ ગણા પ્રમાણમાં બંગાળના યુવકો વિદ્યાપીઠનો લાભ લે છે.”- (કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમીશન.)

૧૯૧૭ થી ૧૯૨૨ સુધીમાં પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ૬ ટકા વધારો થયો છે ત્યારે મેટ્રિક અને સ્કૅલ ફાઈનલની પરીક્ષા દેનાર વિદ્યાર્થીઓમાં ૩૪.૨ ટકા વધારો થયો છે. ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ માં મદ્રાસ ઇલાકાની તામીલ, તેલુગુ, કે કાનડીમાં અક્ષરજ્ઞાન જાણનારની સંખ્યાના પ્રમાણમાં જે વધારો થયો તે કરતાં ત્રણ ગણો વધારો અંગ્રેજી ભાષા જાણનારનો થયો હતો !

ઉચ્ચ કેળવણીનો પક્ષપાત

અંગ્રેજ સરકાર મૂળે કેળવણી પાછળ ઓછું ખર્ચ કરે છે, અને જે ખર્ચ કરે છે તેનો મોટો ભાગ યુનિવર્સિટી અને કોલેજોને નીભાવવામાં જાય છે. ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકા જેવા ધનસંપન્ન દેશો કરતાં જે પ્રમાણમાં વધુ ખર્ચ આપણી ઉચ્ચ કેળવણી પાછળ ખર્ચાય છે તે નીચેના આંકડાઓથી આપ જોઈ શકશો:—

દેશ	રકમ	વસ્તી
ગ્રેટબ્રિટન-૧૯૧૮-૧૯ માં	૭૯,૮૦ લાખ	૪,૬૦ લાખ
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ-૧૯૧૯-૨૦ માં	૩૯૨,૪૦ લાખ	૧૦,૬૦ "
બ્રિટીશ હિંદ-૧૯૨૨-૨૩ માં	૧૯,૦૦ લાખ	૨૪,૭૦ "

આ ખર્ચ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે ૧૯૧૯-૨૦ માં અને હિંદુસ્તાને ૧૯૨૨-૨૩ માં કેવી રીતે કર્યું તે જરા તપાસીએ.

	હિંદ	યુના. સ્ટેટ્સ
યુનિવર્સિટી-કોલેજો	૧૧.૭	૭.૯
માધ્યમિક શાળાઓ	૧૮.૪	૨૪.૧
નાની મોટી પ્રાથમિક શાળાઓ	૩૭.૨	૬૫.૪
ખાસ (અધ્યાપન સહિત) શાળાઓ	૭.૭	૨.૧
પરચુરણ ખર્ચ	૨૫.૦૦	૦.૫
	૧૦૦	૧૦૦

દુનિયામાં ધનવાનમાં ધનવાન યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પણ જે પગાર કોલેજોના અધ્યાપકોને આપી શકતું નથી, તે આપણા ગરીબ દેશમાં અપાય છે. પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થી પાછળ દર વર્ષે સરકાર ન્યારે ૮ રૂપિયા ખર્ચ કરે છે, ત્યારે કોલેજના વિદ્યાર્થી પાછળ ૩૩૭ રૂપિયા ખર્ચ કરવામાં આવે છે. મહેતાજીનું વાર્ષિક ખર્ચ ૨૨૫ રૂપિયા આવે છે ત્યારે પ્રોફેસર સાહેબનું ખર્ચ ૫૦૦૦ રૂપિયા આવે છે. ઉચ્ચ કેળવણીના હિમાયતીઓને ભેટ.

અક્ષરજ્ઞાન ઘટતું જાય છે

વિક્ટોરિયા રાણીનું રાજ્ય હિંદમાં સ્થપાયું તે પહેલાં હિંદમાં જેટલો કેળવણીનો-અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર હતો, તે કરતાં આજે ઓછો છે. ખુદ કંપનીના વડાઓએ તપાસ કરીને ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં જાહેર કર્યું હતું કે હિંદનાં બાળકોમાંથી કે અને ઓછામાં ઓછા કે બાળકો અર્થે કેળવણીનો પ્રબંધ દોષ્ટ પણ રીતે થઈ રહેતો હતો. આજે એ સ્થિતિ રહી નથી.

આનો ઉપાય શો ?

હિંદુસ્તાનમાં ૨૯ કરોડ ને ૬૦ લાખ માણસોને મુદ્દલ લખતાં વાંચતાં આવડતું નથી, એવી ભયાનક સ્થિતિનો શો ઉપાય છે ? ગોખલેજી અને ગાયકવાડ સરકારે પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવાનો રસ્તો ખતાવ્યો હતો. વીસ વરસના અનુભવ પછી આજે ગાયકવાડ સરકારને ફરજિયાત કેળવણીની નીતિ દોષમય લાગવા માંડી છે. ગોખલેજીના કેટલાક અનુયાયીઓ પણ આજે કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં માનતા નથી. હમણાં હમણાં દેશનેતાઓ લોકલ બોર્ડો, જીલ્લા બોર્ડો, ગ્રામ અને જીલ્લા પંચાયતો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ હાથ કરવાનું આપણને સૂચવવા લાગ્યા છે. સ્વરાજવાદીઓ ઠોકી ઠોકીને કહ્યા જ કરે છે કે રાષ્ટ્રભાવનાવાળા દેશભિમાની ભાઈઓના હાથમાં તાલુકા કે જીલ્લા પંચાયતો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ આવી જશે તો ગામડાંનાં સર્વ દુઃખનો નાશ થશે, સર્વ દુઃખનો અન્ત નહિ તો અર્ધો દુઃખનો અન્ત તો જરૂર આવશે જ આવશે. મને લાગે છે કે આ પણ હવામાં આવકો ભરવા જેવી વાત છે.

રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા દેશનેતાઓએ, છેલ્લાં પાંચ વરસમાં લોકલ બોર્ડ, જીલ્લા બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓનો સંપૂર્ણ કબજો ધણાં સ્થળોએ મેળવ્યો છે. પણ અનુભવે રાજેન્દ્રપ્રાણ અને ગંગાધરરાવ દેશપાંડે જેવા દેશભક્તોને ખાતરી થઇ ગઇ છે કે લોકલ બોર્ડ કે મ્યુનિસિપાલિટીના કામમાં એતગ્રેત થયા એટલે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના રચનાત્મક કાર્યમાં દીકરા આવવાની જ. આથી છેલ્લાં પાંચ વરસમાં દેશનેતાઓને મ્યુનિસિપાલિટીના કામમાંથી દારંગ થઈ રચનાત્મક કાર્યમાં પાછાં ફરતાં આપણે ક્યાં જોયા નથી ?

કેળવણીના ગુચ્છવાણ કોલકારો ખરે છેડે અસહકારવાદીઓએ ૧૯૨૧ માં પ્રજાને ખતાવી આપ્યો છે. તેઓ તો પાંચ પાંચ વર્ષથી પોકારી પોકારીને કહે છે કે અંગ્રેજી ભાષા અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારવાળા ઝેરી કેળવણી આપવા મથનાર અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી રાષ્ટ્રની પ્રાણપોષક કેળવણીની આસા રાખવી ફોકટ છે. અંગ્રેજ રાજ્યમાં અપાતી નિઃપ્રાણ કેળવણી લેવા કરતાં તો અલણ રહેતું વધારે સાફ છે. સરકારી કેળવણી લીધેલા માણસોએ તો હિંદુસ્તાનની ખેડારી વધારી મૂકી છે. આજના કેળવણીના માણસોના હાથ લાંગી ગયા

* મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીના ૧૯૨૪-૨૬ ના પદવીદાન સમારંભ વખતે લાખણ કરતાં ડૉ. સર ત્રિજેન્દ્રનાથ સીંઘે જણાવ્યું હતું : “ સો વરસની બધાપ્રધી અને અશાન્તિના કાળ પછી પણ આગણીસમી સતીના પહેલા હાથકામાં હિંદમાં અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર ઠીક-ઠીક થઈ રહ્યો હતો, એ ૧૮૧૫ ના વસ્તીગણના રિપોર્ટ, દેશી કેળવણી પર અનુભવે કરેલી નોંધ, તેમ જ પેથા સરકારની દક્ષિણ પદ્ધતિ પર એક્ઝીન્ટને કરેલી નોંધ જોવાથી ખાતરી થાય છે. ૫ થી ૧૦ વરસનાં છોકરાંની કુલ વસ્તીના ૩૦ ટકા બાળકો રાજામાં જતા હતા.”

હોય છે, પણ લુલા યર્ધ ગયા હોય છે અને મન મરી ગયાં હોય છે. અને તેથી જ તેઓ સમાજ પર એક જાતના ભારરૂપ યર્ધ પડ્યા છે.

રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ઉપાસના કરતાં કરતાં જ સાચી કેળવણીનો રાજમાર્ગ આપણે મળવાનો છે. પણ તેવી ઉપાસના કર્યા સિવાય ગમે તેવી કેળવણી આપવા ગામડાંમાં દોડી જશો તો ગામડાંનો મોટો ભાગ અક્ષરજ્ઞાનની કેળવણીને ધૂળ જેવી ગણવાનો છે; કારણ કે તેમના પેટમાં ભૂખનો મોટો ઊંડો ખાડો પડેલો છે, અને ભૂખે પેટ કેને એક પણ કામ મૂકે છે ?

[અપૂર્ણ]

છગનલાલ ન. જોષી

સ્વૈ ર વિ હા ર

એક ચર્ચા હજી સુધી સાહિત્યમાં યર્ધ જાણી નથી: કદ ક્રિયામાં માણસ સૌથી વધારે બેવકૂફ દેખાય છે ? માણસ ખાય છે, પીએ છે, ઊઘે છે, બેસે છે, ઊડે છે વગેરે અનેક ક્રિયાઓ કરે છે. તે બધીમાં કદ ક્રિયા કરતી વખતે તે બેવકૂફ દેખાય છે ?

મને બીજા લોકોની તો ખબર નથી. પણ હિન્દુઓમાં તો માણસ પરણે છે ત્યારે સૌથી વધારે બેવકૂફ દેખાય છે એમ હું માનું છું. પ્રથમ તો એ સવાલ છે કે હિન્દુઓમાં માણસ પોતે પરણે છે કે તેને બીજા પરણાવે છે ? બીજા પરણાવતા હોય તો તેઓ પોતાની ખાતર તેને પરણાવે છે કે પરણનારની ખાતર પરણાવે છે કે કોઈ બીજા પ્રયોજનથી, કે બીજકુલ પ્રયોજન વિના ? આ મૂળ ક્રિયાની બેવકૂફી તેનાં અંગપ્રત્યંગમાં અને તેના સંસર્ગમાં આવતાં બધાં માણસોમાં વ્યક્ત થાય છે.

આ બેવકૂફીનો ભોગ બીયારી વરરાજ યાય છે. તેને કહે કે બેસ, ત્યારે બેસે; બોલો યા, ત્યારે તે બોલો યાય; હાથ બેઝવા, થોડે બેસવું, પાછડી પહેરવી, ખેસ નાંખવો, બેઝા પહેરવો: વગેરે સર્વ ક્રિયાઓ જે સામાન્ય રીતે માણસને કરવામાં છૂટ રહી છે, તે સર્વ અહીં દરજિયાત બીજા કરાવે તેમ જ કરવી પડે. તેમાં તેનો મત જ મદિ. એક નાનામાં નાનું છોકરું પોતાની મેળે 'મમ' કહેતાં શીખે છે, અને તે કહેવું હોય ત્યારે કહે છે, પણ વરરાજાએ ગોર કહેવરાવે ત્યારે મમ કહેવું. હાથ ઝાડવો, હસ્તમેળાપ કરવો, કન્યાને ગળા આસપાસ હાથ નાંખવો એ સર્વ ગોર કરાવે તેમ કરવું. આવી ઉપદ્રવનીય પરવશતા જગતમાં બીજા કોઈ પ્રાણીની મેં જોઈ નથી. કદાચ મદારી માંકડાને અને રતનખાઈને રમોડે ત્યારે એવી પરવશતા થતી દશે. હિન્દુઓ આ જાણે છે તેથી મદારી જેમ પોતાના ડાકલાથી મોદશીથી અને વિચિત્ર વેશથી ખેલતી જાહેરાત કરે છે, તેમ હિન્દુઓ પણ લગનની જાહેરાત એવી રીતે જ કરે છે. વાન્ને વગડાવે છે અને તેમાં મદારી કરતાં પણ વધારે વિચિત્ર વેશવાળા વાગંચાળા, સાજન, વરરાજ, વગેરેને રાખે છે.

ગાંડા માણસોને પહેલાં ગાંડપણની ઝાત હોય છે. તેમ હિન્દુઓમાં પણ લગનની ઝાત આવે છે. જમ, તે વખતે નિશાળો, ઝાંદિસો, બધું ખાતી થવાનું, અને કારંટોમાં પણ

લોકો કેસની મુદતો નંખાવીને ચાલ્યા જવાના. જો સનાનન હિન્દુ રાજ્ય પાછું આવે તો આ. જીનાળાની કે શીઆળાની કે ચોમાસાની એમ કોઈ ઝડપની રજાઓ હું ન રખાવું પણ વિવાદની ઝડપ અને મરાઠીઓની ઝડપ કે એની રજાઓ રખાવું. તે વખતે બસ બધા પરણ્યા અને પરણાવ્યા ચાલ્યા જાય. પછી કેન્સુઅચ રજાઓ માત્ર મહે મરવા સંબંધી. તેની એક ઝડપ નહીં નથી. જો કે માંદગી માટે શરદ ઝડપ કંઈક નહીં થઈ છે. પણ મરવાની ઝડપ હિન્દુઓને ન પોસાય. ગારે માસ મરવા માટે રાખે ત્યારે માંડ તેમનું કામ પૂરું થાય.

પરદેશી લોકો કહે છે કે હિન્દુઓમાં કાલમાન છુદ્ધિ ઓછી છે. વખતની સમજણ તેમનામાં નથી. વખતસર તેમને કામ કરતાં આવડતું નથી. એ સર્વ ખોટું છે. તેમને બરાબર ખબર છે કે લગ્નસરા ક્યારે આવે છે. ક્યારે પૂરી થાય છે, ન પરણવાનું વરસ ક્યારે આવે છે, લગ્નનું મુહૂર્ત ક્યારે છે, અને તે લગ્નનું મુહૂર્ત બરાબર પગાય છે. તદ્દન બાળક, પોતાની મેળે ખાઈ કે જાંઘી ન શકે એવડા વરરાજીથી તે તદ્દન ઘરડા, પોતાની મેળે ખાઈ કે જાંઘી ન શકે એવડા વરરાજી મુધીની જાતજાતની ઉમરના વરો માટે મૂરત સચવાય છે તેમાં કદી ફેર થતો નથી. આવા દરેક પ્રકારના વરો હોય છે માટે જ કદાચ વરને માટે બધી ક્રિયા કોઈકે કરાવવાનું જ રાખ્યું હશે.

હાસ્યનો વિભાવ શો એ સંબંધી ઘણી ચર્ચા થાય છે. નવન નર્મદ વચ્ચે તે સંબંધી મુદ્દા થયેલું. વરરાજીને જોતાં મને એ પ્રશ્નનો જવાબ આવડી જાય છે. જે ક્રિયા જે પ્રયોજનથી થવી જોઈએ તે ક્રિયા તે પ્રયોજન વિના થાય ત્યારે હાસ્યનિષ્પત્તિ થાય. માણસે પરણવું જોઈએ પોતાને માટે, અને પોતાની મેળે, તેને બદલે તે ક્રિયા બીજાઓ કરે છે. તમે કરી શકો અને તમારે કરવી જોઈએ એ ક્રિયા કંઈ પણ કારણ સિવાય બીજાઓ કરે ત્યારે તે હાસ્યનો વિભાવ બને.

* * *
ઘણા માણસો કહે છે કે હિન્દુઓએ સાયન્સમાં શોધખોળ કરી નથી. આપણે તેમને સમજાવીએ કે વ્યાસ જગત્સનાનાં પુસ્તકોમાં વિમાનો છે, એકમાંથી સહસ્ર યજ્ઞને ઉડે એવાં બાણો છે, અગ્ન્યસ્ત્ર, વાય્વસ્ત્ર, સપૌસ્ત્ર વગેરે અનેક રાષ્ટ્રાસ્ત્ર છે, ત્યારે નવા ભણેલા કહે છે કે એ તો કલ્પના છે. પણ અત્યારે પણ હિન્દુઓએ કેટલીક શોધો કરી છે તેની હજી ક્યાં કદર થાય છે. *

વિજ્ઞાની શોધ તો હજી આધુનિક છે. અમુક અમુક પદાર્થો વિદ્યુતના વાહક છે. અમુક સુંબકત્વના વાહક છે. ધાતુમાં વિદ્યુત વહીને તેનો પ્રવાહ ચાલી શકે છે. થાળા ઉપર સોય મૂકો અને નીચે લોહચુંબક ફેરવો તો સોય પણ તેનાથી ધ્રે છે. પણ કાચ વિદ્યુતનો વાહક નથી. પણ હિન્દુઓએ જે એક તત્ત્વ શોધી કહાડ્યું છે તેનો તો કાચ પણ એટલો જ વાહક છે. હજારો વરસ પહેલાં એ શોધ થયેલી તે શોધમાં પ્રગતિ થયા જ કરે છે. જે પદાર્થો વાહક નહોતા તે પણ હવે વાહક બન્યા છે. જે પદાર્થોમાં એ તત્ત્વ પહેલાં નહિ જણાયેલું તે તત્ત્વ નવા નવા પદાર્થોમાં પડીથી શોધાયું છે. અને વળી હિન્દુઓ શોધ તરફ ઉદાસીન પણ નથી. બધી ઇંગ્લીની દ્વયસ્થા એ તત્ત્વ ઉપર જ થાય છે. છતાં આપણા લોકો આપણી જ શોધ તરફ એટલા ઉદાસીન છે કે હું આટલું કદું છું છતાં કોઈ તે નહિ સમજે. અને કેટલાકને તો આ સમસ્યા જેવું લાગશે. તમે સમજો છો કે આ શું ?

લો ક ચ યાં

[આ માસિકના વાંચકોને અને ગૂજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનવિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સદાકાર આપે. એમાંથી ભણવાયોગ્ય અને ચોક્કસ લાભશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

રંગુનનાં કેટલાંક દર્યો

રંગુન ખર્મી પ્રાંતની રાજધાની છે એ વાત એટલી બધી પ્રસિદ્ધ થઇ ગઇ છે કે અહિંના ગૂજરાતીઓને કાને પણ પહોંચી છે એમ અહિંના ગૂજરાતી નિવાળના વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લેતાં જણાયું. પરંતુ રંગુન ખર્મીનું મુખ્ય નગર છે છતાં એમાં ખર્મીને ઓથી ઓછા પ્રમાણમાં વસતા હોય એમ લાગે છે અને સૌથી ઓછા દૃષ્ટિએ પડે છે. રંગુનનો વ્યાપાર અંગ્રેજો, મારવાડીઓ, ગૂજરાતીઓ અને ચટ્ટીઓ (chetties-મદ્રાસના વૈશ્યો)ના હાથમાં છે. અહિંની નદીમાં “ સમ્પાનો ” નામના ન્દાના મજાઓ ચિતાગૌર (જેને અહિં ચટગાંવ કહે છે) બાળુના મુસલમાનો દંકારે છે અને ‘ રિક્ષા ’ (rickshaw) જેને અહિં “ લંચો ” કહે છે એ કોકનાડા બાળુના કુરંધી લેડા ખેંચે છે. આ શહેરમાં મુખ્યત્વે કરીને મજુરો મદ્રાસી, નૌકરિયાલ વર્ગ અને દયા વેચનારા બંગાળી, વડીલો ઝાકરો ને ફુકાનદારો વિવિધ પ્રાન્તના, દરવાનો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના અને ખંભાણો વર્ણમંત્રકર હોય છે. બિનબિન પ્રાન્તના મુસલમાનો વાસ્તે સંબંધ દર્શાવતા વિવિધ શબ્દો વપરાય છે. આ રીતે મજબૂરના ગોપતા વાસ્તે “ કાકા ” ચિતાગૌરના રહેવાસીઓને “ મામા ” મદ્રાસના ચોલિયા “ ન્દાના ” અને સુરતી મુસલમાનોને “ મ્હોટા ” એવા ઉપનામોથી સંબોધી રંગુન એક વિશાલ કુટુંબનો ખ્યાલ આપે છે. રંગુનમાં કેટલોક સમય માલ્યા પછી ત્યાં ખર્મીને વસે છે એની ખાતરી થાય છે. પચરંગી પ્રખતું આ નગર ખર્મીનું નહિ પણ હિન્દીઓનું શહેર છે. ખર્મન ભાષામાં તે ‘ ર ’ અક્ષર જ ન હોવાથી ખર્મીને આ શહેરના નામનો ઉચ્ચાર ‘ યેંગુન ’ કરે છે એમ ખર્મન ભાષાથી અગાત એક ભાષાશાસ્ત્રીનું કહેવું હતું. ખર્મીને પોતાની ભાષા એટલી ત્વરાથી બોલે છે (આ કુટેવ સર્વ પરદેશીઓને હોય છે) કે એમાં ‘ ર ’ અક્ષર છે કે નહિ એ સમગ્રી રાકાતું નથી. ખર્મન ભાષા ચીની ભાષાની પેઠે ઉપરથી નીચે એમ ઊભી લીટીમાં લખાતી નથી. પણ આપણી સિપિની જેમ આડી લખાય છે. એ ભાષાના અક્ષરોના ફૂંડાગામાં ખર્મીનાના નાકના નેટલી એકરૂપના હોય છે અને મદ્રાસ તથા ખર્મી બંનેની ભાષા ન જાણનારને તામીલ સિપિને ભાસ કરાવે છે.

*

*

*

પરંતુ ખર્મી કે ખર્મીને વિશે જાન ધરાવતું એ ખાસ જુદા ગૂજરાતી (એટલે ધનમાં કે ચરીરમાં જુદા નહિ પણ જુદા ગૂજરાતમાં વસતા ગૂજરાતી)નું લક્ષણ કે કર્તવ્ય નથી એટલે ખર્મીને વિશે કંઈ પણ લખવું અવધાને છે. અહિંના ગૂજરાતીઓ ખર્મન પુરુષને “ ખર્મો ” અને ખર્મન સ્ત્રીને “ ખર્મી ” કહે છે. ખર્મીને આગમ, બોળા, મોહન અને

ઉઠાઉ હોય છે એ ગૂજરાતીઓ સારી રીતે સંમતી ગયા છે અને આ જ્ઞાન વ્યાપારમાં પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે. રંગુન ખંડારના પ્રદેશને ગૂજરાતીઓ “બંગલ” કહે છે-પછી તે રંગુનથી બે માઇલ, બાવીસ માઇલ, બસો માઇલ કે બે હજાર માઇલ દૂર હોય. રંગુનથી બાર માઇલ દૂર ઇન્ડીયા કરીને રંગુનનું એક પરું છે તે પણ “બંગલ”, અને છેક ચીનની સરહદ ઉપરનો પ્રદેશ તે પણ “બંગલ”. આથી “એ ભાઈ તો બંગલમાં ગયા છે” એમ કહેવામાં આવે ત્યારે એ રંગુનની સરહદ ઓળંગી ગયા છે એટલું જ સમજી શકાય.

રંગુનના પરામાં આવેલા બંગલા કે માળાઓને “બગીચો” કહે છે. અને એ શબ્દના અર્થસ્થિત શબ્દલંકારથી આવા બંગલામાં થતી મિજબાનીના અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે. આવા “બગીચાઓ” પ્લેક્ષાં (એટલે કે પાંચ કે પચ્ચીસ વર્ષ ઉપર) જ્યારે વેપારમાં કસ હતો (આ વાક્યના અર્થ વાસ્તે નીચે જુઓ) ત્યારે લગભગ દર રવિવારે થતા અને પુષ્કળ લોકો પુષ્કળ પ્રમાણમાં મિથાન ઉઠાવતા હવે આવા “બગીચાઓ” ઓછા થઈ ગયા છે. પરંતુ શહેરની મધ્યમાં મોટા ઘરમાં બારમાની ન્યાત થાય એને પણ હજી “બગીચો” જ કહેવામાં આવે છે; જો કે ત્યાં તુલસીનાં કુંડાં સિવાય બગીચાનું ચિન્હ દરિયા પડતું નથી. આ પ્રમાણે શહેર ખંડાર બંગલાની વાડીમાં થતી મિજબાની વાસ્તેનો “બગીચો” શબ્દ મિજબાની વાસ્તે રૂઢ થઈ ગમે તે સ્થળે ભોળા વાસ્તે વપરાય છે.

રંગુનમાં હિન્દી લોકો આવતા ગયા એ પછી અથવા તો એને લીધે અહિંની ઋતુમાં મહાન પરિવર્તનો થઈ ગયાં છે એમ લાંબા સમયથી વસતા ગૂજરાતીઓના કહેવા ઉપરથી જણાય છે. અહિંયા પ્લેક્ષાં (આ શબ્દની વ્યાખ્યા વાસ્તે ઉપર જુઓ) વરસાદ પુષ્કળ પડતો, તાપ કે ટાઢ હતાં જ નહિ અને કાગડાઓ પણ અદ્ય પ્રમાણમાં હતા. હિન્દીઓની વસ્તી વધતી ગઈ એમ વરસાદ ઓછો થઈ ગયો, અને તાપ તથા ટાઢ વધ્યાં. દર શિયાળે રંગુન નિવાસીઓ કહે છે કે આ વર્ષ જેવી ટાઢ આગળ અહિં કોઈ વાર પડી નથી અને પ્રત્યેક ઉન્હાળે કહે છે કે આવો તાપ તો રંગુનના ઇતિહાસમાં કોઈ વર્ષ જણાયો નથી. એમની પોતાની (ઋતુ વિશેની) સ્મરણશક્તિ મંદ હોવાને લીધે કે આપણી (એમની પુનરુક્તિ વિશેની) સ્મરણશક્તિ મંદ હશે એમ ધારીને તેઓ આ કહે છે એ સમજવું કઠણ છે. અહિંયાં કેટલો વરસાદ પડે છે એનો યથાર્થ ખ્યાલ કોઈ આપી શકતું નથી. કેટલાક સો ઇંચ, કેટલાક સવાસો ઇંચ અને કેટલાક બસો ઇંચ વરસાદ પડે છે એમ કહે છે. મુસ્લીમમાં તો બસો અને અકયાબમાં ત્રણસો ઇંચ પાણી પડે છે એમ પણ એમની માન્યતા છે. ચિરાપુંજમાં હજાર દોઢ હજાર ઇંચ પડતો હશે એવી એમની ધારણા હશે ? ઇંચનું માપ હજી કદાચ અહિં રૂઢ નહિ થયું હોય.

✽

✽

✽

આવી અસાધારણ અને પ્રતિ વર્ષ બદલાતી ઋતુને લીધે જ નવા આવનારને જૂના રહેવા-સીઓ ઘણી ચેતવણી અને ધણો ઉપદેશ આપે છે. “અહિંયાં બહુ સંભાળ રાખજો. અહિંની ઋતુ માફક આવી જાય તો હાથી જેવા રથૂળ ચરીરના બની દેશમાં જશો, અને નહિ આવે તો થોડા દિવસમાં જ નહારી જવું પડશે.” આ આપણો દોષ કહેવાય કે ઋતુનો ? છતાં આ બોધ આપણને મળે છે. સંભાળ શી અને કેવી રીતે લેવી એ કોઈ કહેતું નથી એટલે

નવો આવનાર તો શું કરવું એની ચિન્તામાં મૂંઝાઇ જાય છે અને કેટલાક તો એને લીધે વ્યાધિગ્રસ્ત થાય છે અને બર્મો છોડી જાય છે. મુંઝાઇમાં નવેખર-ડીસેખર ભલિનામાં પડે છે એથી પણ એછી દંડી અર્ધિ ન્યારે પડે છે ત્યારે લોકો ટાઢથી ધુન્ને છે અને ગરમ કપડાં પહેરી સાડા એઢીને બેસે છે. વરસાદ પડ્યાં પહેલાં કેરી ન ખવાય એવી માન્યતા ગ્રામીન કાઢથી અર્ધિ ચાલતી આવેલી હોવાથી ઉન્હાળાના દિવસોમાં કેરીનો અહિષ્કાર કરીને, અને વરસાદમાં છત્રી રાખીને સંભાળ લે છે. પરંતુ અહિની ઝતુનું એક શુભ લક્ષણ એનું અદ્વિતીય છે કે જગતના બીજા કેઈ નગરમાં નહિ હોય. ઘણા બંધુઓ નવા આવનારને આશ્વાસન આપે છે કે “અહિની ઝતુ બૈરંછોકરાં માટે બહુ સારી છે.” સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે અને ન્હાના મોટા વચ્ચે ઝતુ આવો ભેદ કરે છે એ ખરેખર અદ્ભુત છે. આ અન્યાય વિરુદ્ધ પુરુષો અને મોટા ઉમ્મરનાઓ સખ્ત વાંધો ઉઠાવી ન શકે ? સ્ત્રી અને વય પ્રાપ્ત આ એક પ્રકારનો પક્ષપાત ન કહેવાય ? કેઈ શહેરમાં ઝતુનો આવો અન્યાય-યુક્ત પક્ષપાત જાણ્યો નથી.

*

*

*

સ્ત્રીઓ ઉપર અહિની ઝતુની આવી અનન્ય કૃપા હોવાથી અહિની ગૂંજરાતી સ્ત્રીને ખાસ દરવા દરવાની આવરયક્તા નથી હોતી. લક્ષ્યાધિપતિ ગૂંજરાતીને ત્યાં પણ-એકાદ અપવાદ સિવાય-સ્ત્રી જ રાંધે છે. કારણ કે પુરુષ રસોઈયાનો પગાર બચાવવા સ્ત્રીની રસોઈની સ્તુતિ કરી કહે છે કે એવી રસોઈ નોકરથી કહી થાય નહિ, અર્ધિ ગૂંજરાતી સ્ત્રી છૂટથી રસ્તામાં ફરે એ દશ્ય અસાધારણ છે. મોગજ સ્ટ્રીટ કરીને વ્યાપારીઓથી વસેલો એક લતો છે ત્યાં તો ગૂંજરાતી સ્ત્રી દરિએ પડવી જ ન લેખએ એવી રુઢિ પ્રચલિત છે અને એનો ભંચ કરનારને શી શિક્ષા થાય એની પણ કાઢને ખબર નથી. ત્રણ ચાર મોટા વયની સ્ત્રીઓ પણ એકલી-એટલે કે નોકર વગર-ભાંગાની ગાડીમાં જાય તો સાહસ ગણાય. બૈરાં છોકરાં વાસ્તે એક સામાન્ય નામ અંગ્રેજી નહિ બરોડા પણ વાપરે છે એ ‘ફમિલી’ (Family) બાક ન હોય તો પણ એકલી પત્નીને Family કહી શકાય. અને તે એટલી દલ સૂધી કે પોતાની પત્નીને ઠીક ન હોય તો “મારું Family માંડું છે” અથવા તો “મારા Familyની આંખ દેખાડવા ગયો હતો” એવાં વાક્યો પણ સાંભળવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ કદાચ ખાસ રંગુનનો નહિ હોય પરંતુ રંગુનમાં એ બહુ પ્રચલિત છે એ તો નિઃસંશય.

*

*

*

ઝતુ સિવાય જે બીજી વસ્તુ વિશે રંગુનમાં સંભાળ રાખવાની એ ચોર. અર્ધિ લગભગ દરેક ચોર ખૂની જ હોય અને ખૂની ચોરીની ખાજતમાં એદરકાર હોય છે. અર્ધિયાં આપણે પ્રથમ વાર આવીએ અને થોડો સમય રિયર થવાના હોયએ ત્યારે આવી સલાહ અર્ધિ રહેનારા આપે છે: “જે જે, ભાઈ સંભાળજે ! બર્મો બહુ ખરાબ દેશ છે. અર્ધિયા ધીલે દિવસે પણ એકવા દરવામાં લેખમ બહુ. અહિના અત્તે આપણા ચોરા વચ્ચે મોરો ફરે એ કે આપણે ત્યાં તો પહેલા પેસા માગે અને ન આપીએ તો ધા કરે, પણ અર્ધિ તો પહેલાં જ પહાડીથી ધા કરી દાર કરે અને પછી છુએ કે આપણી આગળ શું માગ છે !” આ વર્ણન પેલી વાર અંતર્યું ત્યારે રસ પડ્યો, ખાસ જાય લાગ્યો નહિ, કારણ કે એક પણ ગૂંજરાતીનું એ પ્રમાણે રંગુનમાં ખુન થયું જાણ્યું નથી. પરંતુ આ લખકર કયા દમેશ

ત્રણ ત્રણ વાર સાંભળવી પડતી. મહારા એક મિત્ર તો એ વાત દર્શાવતો આપી કહેતા: “બસીનમાં એક વાર એવું બનેલું. પછી ખુનીએ ન્યારે મરનારનાં ખીસાં તપાસ્યાં ત્યારે એમાંથી એક જ પૈસો નિકળ્યો ત્યારે એ તિરસ્કારથી શબ્દ પર ફેંટી એ નંદાસી ગયો.” એક મહિના પછી એ વાત આ પ્રમાણે એમણે ફરી કરી. “બસીનમાં આવો જ એક કોરસો થયેલો. પરંતુ મરનાર આગળ એક જ પૈસો હોવાથી ખુની લોહીથી શબના વસ્ત્ર પર તિરસ્કારનો શબ્દ (ખર્મન લાપામાં) લખી પસાર થઇ ગયો.” ત્રીજો મહિને વાત કરી ત્યારે એમ કહ્યું: “એ પૈસો લઇ નંદાસી ગયો.” પરંતુ દૃષ્ટાંત વગર આ વાતની પુનરુક્તિથી કંટાળી જતાય છે. એક મહિનો રંચનમાં રહ્યા પછી કોઇ ગંભીર ચહેરે તમને કહેવાનો આરંભ કરે કે “આપણા અને અહિંના ચોરોમાં એક મોટો તફાવત એ કે—” ત્યારે તમારે સપાટાંધ ઉપરનાં તે પછીનાં વાક્યો બોલી જવાં અને અન્તે કહેવું કે “આ ફેર કંઇ જોવા તેવો નથી-શુવન અને મૃત્યુ વચ્ચેનો ભેદ એના પરિણામમાં છે.” જોવી રીતે પૂનાં કે મદ્રાસમાં This is a city of distances (આ શહેર બહુ પથરાયેલું હોઇ એમાં અન્તર બહુ) એ વારંવાર સાંભળી શાનને રચણે શોક થાય છે એમ જ રંચનના આ કૂર ને લોહીતરસ્યા ચોરથી (એટલે કે ચોરની કથાથી) ત્રાસ થાય છે. મને તો વીસમી વાર એ વાત કરી ત્યારે હું રડી પડ્યો-ફરી કહું છું કે ભયથી નહિ પણ કંટાળાથી. પરંતુ વાત કહેનારને એથી દયા ઉપજી નહિ અને અહિંના અને આપણા (ચોરાની બાબતમાં પણ સ્વદેશભક્તિ હોય છે ને!) ચોરા વચ્ચેનો ભેદ સંપૂર્ણ રીતે કઢી સંભળાવ્યો.

રંચનના ગૂજરાતીઓની ભાષા ઉપર ખર્મનની નહિ પણ હિન્દુસ્તાનની પ્રખ્યાત અસર થઇ છે અને નવા આવનારને અપરિચિત શબ્દો ચૂંચવી નાંખે છે. આ પ્રકારનાં વાક્યો તો સામાન્ય થઇ ગયાં છે: “પચ્ચીસ નંગરની ગલીમાં હિન્દુ હોટેલ છે. એની બગલની સીડી પર ચોથે તલ્લે એક કમરા ખાલી છે એનું કોરાયું ૪૫ જ છે અને તદ્દમરો તલ્લ ૧૨૫ હોવાથી મોટો મળે તો એ લઇ લેજો.” અથવા તો, “અહિં રકમ રકમની ચીની મળે છે” કે “એ તો એવો લુચ્ચો માણસ છે કે તદ્દને એને શકે જ નહિ. એ તો કોઇ દગ હોય તો જ એ એને શકે અને પેલો આને શકે.”

‘કમરા’ શબ્દ ઘણા અર્થમાં વાપરી શકાય છે. સ્ટીમરની કેબિન, રેલ્વે ટ્રેનનો કમ્પો, ઘરનો ખંડ કે આખું Flat કે ખેલોંક સૌ કમરા તરીકે લેખી શકાય છે. ‘મોટો’ તો તદ્દન સંદિગ્ધાર્થ છે અને મોટો મળે તો જ સમજી શકાય. અવકાશ, અવસર, પ્રસંગ, તક ઇત્યાદિ વિવિધ અર્થમાં એ વાપરી શકાય છે. પંદર દિવસ પહેલાં જ કચ્છ કાઠિયાવાડથી સીધા આવેલાઓ પણ ‘કોરાયું’ અને ‘કોરાયા ગાડી’ શબ્દો ઉત્સાહથી ઉચ્ચારે છે. ‘ચીની’ ચીનાની સ્ત્રી તેમ જ સાકર બંને વાસ્તે વપરાય છે. બટાટાને ‘આકુ’ કહેવાથી પરદેશમાં વસીએ છીએ એનું જ્ઞાન થાય છે. અને આવા શબ્દો તો “રકમ રકમ”ના એટલે લિન લિન પ્રકારના છે. પરંતુ સર્વથી ભાવયુક્ત તો ‘શકે’ શબ્દ છે. સુધાર કંઇ કામ કરી શકે તો કહે કે “હમ સકતા”, લોકો કોઇ ઉકાવગીરની પૈસાની માંગણીના ઇન્કાર કરી ન શકે તો “કોઇ એને શકે જ નહિ” અને એક દગ બીજાને પોતાની વજે તો “એ એને શકે” એવી વાક્યરચનાઓથી સમજાશે કે ‘શકે’ શબ્દ કેટલો ઉપયોગી છે.

રંચન શહેરની રચના કેટલીક રીતે ન્યુયોર્કના જેવી છે એમ ન્યુયોર્ક નહિ જન્મ આવેલા કેટલાક સન્નજનોનું કહેવું છે. આમાં ખાસ સામ્ય રસ્તાઓનું છે. રસ્તાઓ સીધા અને સમાન્તર છે અને નામને બદલે આંકડાઓથી એ ઓળખાય છે. આંકડાવાળી બે ગલી પછી એક જરા મોટો માર્ગ નામવાળો હોય છે. આ માર્ગ ગુંથણીને લીધે ગલીના આંકડાનું અર્થ બહુ મદરત છે અને એ મનુષ્યની ઓળખાણનું ચિન્હ છે. મણિલાલોની અર્થ પુષ્ટિ વસ્તી હોવાથી આપણે કોઇને પૂછીએ કે “ક્યાં જાઓ છો?” તો તરત ઉત્તર મળશે કે “૨૭વાળા મણિલાલને ત્યાં”. કોઇને પૂછો કે “આપ કોણ છો?” તો ઉત્તર મળશે કે “હું ૩૨ ગલીમાં રહું છું.” ગલી અને મનુષ્ય વચ્ચેના આવા ગાઠ સંબંધને લીધે બંનેનું પરસ્પર મહત્વ વધે છે. ઉપરોક્ત મણિલાલ બે ૨૬ કે ૨૮ નંબરની ગલીમાં રહેતા હોત તો એમને કોણ મળવા જત અને તો ૨૭ ગલી પણ કેવી અવધ રિયલિટી હોત? આ પ્રશ્નો વિચારવા જેવા છે.

*

*

*

મોગલ સ્ટ્રીટ આંકડા વગરનો નામવાળો માર્ગ છે, જ્યાં મોગલો સિવાય બીજી જાતના લોકો વસે છે. મોખાના વ્યાપારીઓ, ઝવેરીઓ, ચંદીઓ, દવા વેચનાર બંગાળીઓ તથા કમ્પુતરો આ માર્ગે દૃષ્ટિએ પડે છે. કેટલાક લોકો આખો દિવસ અને રાતે બાર વાગ્યા મૂઠી પણ મોગલ સ્ટ્રીટના ફૂટ-પાથ ઉપર ઉભેલા જોવામાં આવે છે. આવા લોકો મોખાના દક્ષાઓ કહેવાય છે. થોડાં વર્ષો પર આપણી બાલુએ વીમા કંપનીના એજન્ટ થયું જેટલું જીવલે હતું અને આયાત-નિકાસની દ્રકાન ખોલવી એ મુંબઇમાં રમત વાત હતી અને યુદ્ધ પછીનાં બે વર્ષોમાં શેર દક્ષાઓને ધંધો લોકપ્રિય થઇ પડ્યો હતો એમ અર્થ અમુક નિશ્ચિત ઉગ્રમ વિનાના મનુષ્યો મોખાની દક્ષાથી કરે છે. રંચનમાં કલકત્તા કે મુંબઇના જેટલી મોટરો નહિ હોય કે મોગલ સ્ટ્રીટમાં નહિ આવતી હોય, નહિ તો ઘણા વધારે અકસ્માત થાય. લંડનમાં તો રસ્તા ઉપર આનાથી સોમાં ભાગના માણસો આથી સોમાં ભાગનો સમય હિસા રહે તો પોલીસ, એમને ચાલ્યા જવાની વિનંતિ કરે.

૯

*

*

રંચુનનાં વર્તમાનપત્રો વાંચવા પેાગ્ય હોય છે. અંગ્રેજી દૈનિક પત્રોમાં ચારેક ઔગ્લો-ઇન્ડિયન માલિકીના અને એક હિન્દી માલિકીનું છે. 'રંચુન મેલ' કરીને એક રાષ્ટ્રીય પત્ર દર ત્રણ દિવસે પ્રકટ થાય છે જેના ત્રણ ચાર અધિપતિઓ કેદમાં ગયેલા. એ સારું પત્ર છે પરંતુ એ હમેશા પ્રકટ નથી થતું. ગૂજરાતી પત્રોમાં 'બર્મી વર્તમાન' અને 'રંચુન સમાચાર' છે. દૈનિક પત્રો પોતાનું કામ બહુ કાર્યદક્ષતાથી કરે છે. કોઇ પણ સભાનો હેવાલ ત્રણ ચાર દિવસની અંદર એ પત્રોમાં વાંચવાનું પ્રાપ્ત થાય છે અને હિન્દના તારથી આવતા સમાચાર સાતેક દિવસમાં આપણે જાણી શકીએ છીએ. રંચુન કે બર્મીના સમાચાર તો મુંબઈ, મદ્રાસ કે કલકત્તાથી પત્રો આવે સારે જણાય છે. અહિંનાં પત્રો, એ સમાચાર કયે સ્થળે પ્રકટ કરે છે એ ઘણા પ્રમાસ છતાં આ લેખક શોધી શક્યો નથી. કેટલાંક પત્રો મુખ્યત્વે જાહેર ખર્ચ વાસ્તેજ નીકળે છે અને "હેડબિલ" તરીકે એ વહેંચાતાં હોય તો શો ચેરકાલ ?

*

*

*

બર્મીના ક્ષેત્રમાં મુખ્ય દુરિયાણુ અને મંચુસ્તાન છે. દુરિયાણુ ફણસની જાતનું અને ફણસના પાટ ને રંગનું જ ફણ છે, અને એની દુર્ગન્ધ ફણસના કરતાં સહસ્ત્ર ગણી વધારે તીવ્ર અને ખરાબ હોય છે. પરંતુ એકવાર એનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી માણસ (એની પાછળ) ઘેસો થઇ જાય છે એમ કહેવાય છે અને એ અસલ ગંધ છતાં અદ્ભુત ઉત્સાહ અને આનન્દથી એને ખાતાં ઘણાંને જોયાં છે. બર્મીમાંથી બહાર લઇ જવાનો એને માટે પ્રતિબંધ છે અને સ્ટીમરમાં એની વાસ આવતાં સ્ટીમરના 'રટબડો' એને સમુદ્રમાં હોમી દેવાનો કે ખાઇ જવાનો આગ્રહ કરે છે. મંચુસ્તાન દુરિયાણુનો માર (amalgam) છે અને જેટલું દુરિયાણુ ગરમ છે એટલું જ મંચુસ્તાન શીતલ છે. મંચુસ્તાન ખવાય એટલા વાસ્તે જ કદાચ કેટલાંક દુરિયાણુ ખાતા હશે. અહિંની કેરી રસની છે કે કાપવાની એ વિષે હમેશા મતભેદને અવકાશ હોય છે અને એનો નિર્ણય ખાધને પણ કરી શકાતો નથી. વરસાદ આખા પછી જ એ ખવાય એવી સલાહ અહિંના રહેવાસીઓ આપણને આપે છે.

*

*

*

રંચુનના ધંધાદારીઓ ધણેભાગે હિન્દમાં બીજે કોઇ સ્થળે નહિ ફાવેના હોવાથી અહિં આવે છે. ડાકટરો એના દષ્ટાન્તરૂપ છે. કોઇ પણ મોટા શહેરમાં આવી નીચી કેટિના ડાકટરો નહિ હોય અને છતાં એમની શી અને દવાનો ભાવ અમદાવાદ કે મુંબઈ કરતાં ચાર કે પાંચગણો વધારે હોય છે. વળી અહિં કેટલાંક ડાકટરોનો એવો મત છે કે રવિવારે કોઇએ બિમાર થયું ન જોઇએ એટલે રવિવારે દવાખાનું બંધ રાખે છે. સુસાગ્યે શહેરમાં સ્વચ્છતા હોવા છતાં પાણી એટલું અસ્વચ્છ હોય છે કે ડાકટરના ધંધાને હાનિ નથી પહોંચતી. મ્યુનિસિપાલિટી વનસ્પતિ કે દૂધ ઉપર ધ્યાન આપતી નથી એટલે દવાખાનામાં ટંકશાળ ચાલુ રહે છે.

*

*

*

પરંતુ હિન્દમાં વસનારાઓને રંચુનનો પુષ્કળ મોહ હોય છે. જે રીતે લગભગ દર મહિને ફૂં ઉઘરાવવા કોઇને કોઇ આવી પ્લેગે છે એ ઉપરથી જણાય છે કે બર્મીમાં પેસાનાં ઝાડ ઉગતાં હોય એમ આપણી જાણના લોકોની માન્યતા છે. દેશબંધુ દાસ ફૂંડથી

તે તળાવ આગળ ધર્મશાળાની ભીંત બંધાવવા વાસ્તેના ફંડ સુધી દરેક પ્રકારના ફાળા માટે આરાવદીઓ અહિં આવે છે. લગભગ રોજ બજારમાં કોઇક પ્રયોજન વાસ્તેના ખરડો ફરતો જ હોય છે. અને રંગુનનિવાસીઓ એવા પરાયણરી અને નિઃસ્વાર્થી છે કે તેઓ પોતાની સંસ્થાઓના ભોગે પણ સર્વ કોઇને સદાય કરે છે. શ્રીયુત પ્રકાશમ્ પોતાના 'સ્વરાન્ય' પત્ર વાસ્તે હબરો રૂપિયા લઇ જાય પણ અહિંનું 'રંગુન ગેઝ' ધન વગર મૃતવત્ જીવન ગાળે: લિન્નલિન્ન ગામડાંઓની રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચક્રાવવા પૈસા મળે પરંતુ અહિંની ગૂજરાતી નિશાળ સરમ ને શોક ઉપજાવે એવી સ્થિતિમાં આપ્યા કરે: ધર્મશાળાઓની ભીંતો સમારવા છેક અહિંથી નાણું જાય પણ અહિં ગૂજરાતીઓની એક સભા ભરવા માટે સારો હોત્ર પણ ન હોય—આ સર્વ લક્ષીકત રંગુનનિવાસીઓનો અહલુત પરમાર્થ મૂચવે છે. ઘણું ફંડ તો એટલી ન્દાની રકમનાં હોય છે કે એટલી રકમ વાસ્તે આટલે દૂર માણુસો શા સાર આવના હશે અને ઉચરાવનારને જરા આવવાના ખર્ચ જેટલું પણ ફંડ એકફું થતું હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન સદજ થાય છે. સરકાર તો આ ફંડ ઉચરાવનારાઓનો પ્રતિબંધ ન કરી શકે પણ અહિંના વ્યાપારીઓએ ગૂજરાત, દાર્દિયાવાડ ને કચ્છના ગામે ગામે જાહેર વિનંતી કરી કે “હવે રંગુન ફંડ વાસ્તે કોઇ કૃપા કરીને પધારશે નહિ. અમને હવે ફંડ ફંડ જેવું લાગે છે અને એની વિરુદ્ધ અમે બંડ ઉઠાવવાના છીએ. આપ ફંડ ઉચરાવવા સિવાય બીજા કોઇ કાર્ય વાસ્તે થોડો સમય પધારશે તો આપનો બહુ સત્કાર અને હૃદયપૂર્વક આતિથ્ય કરીશું.”

*

*

*

રંગુનમાં શોકજીવન નથી, રાજકીય, સામાજિક કે સાહિત્ય વિષયક કંઇ પ્રવૃત્તિ નથી, સ્થાનિક, પ્રાંતિક કે રાષ્ટ્રીય વિષયો બાજનમાં પ્રજામન નથી. જેને વ્યાપાર અને ધનસંચય સિવાય બીજું કોઈ વસ્તુમાં રસ ન હોય એમને વાસ્તે રંગુન દેશવટા ઉપરાન્ત રણવગડો છે.

રંગુન

ગગનચિદારી લલ્લુભાઇ મહેતા

જ્ઞાનગોચરી

(૧) ચીનમાં પરદેશીઓના ખાસ હકો.

જુન ૧૯૨૭ના 'મોર્ન રિવ્યુ'માં 'ચીનનો રાષ્ટ્રવાદ અને પરદેશીઓ' વાળા સંત નિકાલસિંગના લેખના એકે લાગેના સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

ચીનમાં અંગ્રેજો અને અમેરિકનો ખાસ હકો ભોગવે છે. કાયદાની દૃષ્ટિએ, ચીનના કાયદા કે રીતરિવાજોની દરકાર ક્યાં સિવાય તેઓ કાયે તેમ વર્તી શકે—ત્યાં ચીનાઓ પોતાની નિર્જનતાને વશ થઈ એમ કરવા દે ત્યાં. “અસમાન સંધિઓ”ને આધારે તેઓ ચીનના કાયદા કે કોર્ટની હકુમત નીચે આવતા નથી.

વળા તે પરદેશીઓ સ્થાનિક કરોમાંથી પણ છટકી જાય છે. તેમની બેંકો પોતાની સત્તાની રૂએ ચીનની સરકારની પરવાનગી કે નિરીક્ષણની દરકાર ક્યાં વિના નોટા ખાડી શકે; અને જો તે દેવાળું કાઢે તો ચીનાઓ માટે તો એ નોટ નકારી જાય થઈ પડે કેમકે પરદેશી સંસ્થા સાથેના સંબંધનમાં તેમને કરી રાહત મળતી નથી. તે જ પ્રમાણે પરદેશી વીમાકંપનીઓ ચીનની સત્તાના અમલથી પર રહીને કામ કરે છે.

પરદેશીઓ—વ્યક્તિઓ કે મંડળો—ચીનમાં સ્વૈરપણે વેપાર ચલાવે છે. દરકો થયાં નામની જગત ઉપરાંત આયાત તથા નિકાસ પર કર નાંખવાની સત્તા ચીનની સરકાર પાસેથી હીનવી લેવામાં આવી છે. પરંતુ હવે પરદેશીઓ પાસેથી એ બધા ખાસ હકો લઇ લેવાનો ચીનાઓએ નિશ્ચય કર્યો છે. એ માટેના ખાસ પાંચ કારણો ધ્યાનમાં રાખવા જેવાં છે:—

(૧) ચીનના પ્રદેશ અને સામ્રાજ્યસત્તા પર થતા પરદેશીઓના આક્રમણને લીધે ચીનાઓનું સ્વાધિમાન અને તેમની રાષ્ટ્રીય લાગણીઓ ધવાય છે. દુનિયાની નજરમાં આખી પ્રજાનું સ્થાન નીચું પડે છે. અત્યાર સુધી તેઓ બાન વિનાના, નિર્બલ થઈ પડી રહેલા હોવાથી આવું અપમાન મૂકે માટે સલા જતા હતા પણ હવે વધુ વખત એ સ્થિતિ ટકે એમ નથી.

(૨) પરદેશીઓના ખાસ હકોને લીધે ચીનને ઘણું આર્થિક નુકસાન ખમવું પડે છે. કર અને જગતમાંથી તેઓ મુક્ત હોવાથી તેમની સાથેના વેપારમાંથી ઉપજતા યોગ્ય મહેસુલથી રાજ્ય વંચિત રહે છે.

(૩) જગત નાંખવાની બાબતમાં ચીન સ્વતંત્ર નથી એ વસ્તુસ્થિતિની ત્યાંના લોકોગ પર બહુ માડી અસર થાય છે. બહારથી આવતા માલ પર જગત નાંખીને સરકાર દેશના નાના અને ખીલતા લોકોગનું પરદેશ સાથેની હરીફાઈમાંથી રક્ષણ કરી શકતી નથી. વળી જે કાંચો માલ પોતાના દેશમાં જ વાપરીને વધારે ફાયદો મેળવવાની તેને સંવડ અને ઇચ્છા હોય તેની નિકાસ પણ તે અટકાવી શકતી નથી.

(૪) આમ તેની સત્તા કુટિત થયેથી હોવાથી દેશને નૈતિક હાનિ પણ ખૂબ થાય છે. જે વસ્તુઓ દેશને નુકસાનકર્તા હોય તેની આયાત અટકાવવાની સત્તા પણ સરકારના હાથમાં નથી.

(૫) પરદેશીઓ જે ખાસ હકો ભોગવે છે તેથી પ્રજામાંથી સરકાર પ્રત્યેનું માન બહુ ઓછું થાય છે. આ કારણ સૌથી વધારે મહત્વનું છે. જે સરકાર પોતાના કાયદા પરદેશી રહેવાસીઓ પાસે નથી પગાવી શકતી તે પોતાની પ્રજામાં મોલકો જાળવવાની આશા પણ ન રાખી શકે. *

૯૬

* રાજ્ય વિમાનપ્રલમ્. રાજ્ય કોર્ટ નામ ? આજ્ઞા ફોને તેનું.

(૨) ચીનની વર્તમાન ક્રાન્તિ

‘ધ વર્લ્ડ ટુ-મોરો’ (The world To-morrow) લખે છે:—

ચીન આજે એક નહિ પણ અનેક જાતની ક્રાન્તિઓમાંથી પસાર થતું જાય છે: રાજકીય, કૌશલ્યવિધાયક, આર્થિક, સામાજિક તથા ધાર્મિક. લોકશિક્ષણ વિરાળ પગલાં ભરીને પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. દેશની ભાષામાં (નવું) સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું છે અને સમસ્ત જનતામાં બૌદ્ધિક નવજીવન (renaissance) નો પાયો બંધાય ગયો છે. ચીનના ચાહુ સમયના ઇતિહાસમાં આ બૌદ્ધિક ક્રાન્તિ સૌથી મહત્વની વસ્તુ છે. એનાથી તૈયાર થયેલા શ્રેણીમાં સન-ચાટ-સેને સ્થાપેલા ક્યોમિન-ટાંગ નામના રાજદારી પ્રશ્ન વાવેલાં બીજાં ઉદ્ધાં એ વર્ષોમાં ખૂબ ઝડપથી જગી નીકળ્યાં છે. ૧૯૧૧ માં થયેલી ક્રાન્તિ કરતાં આ ક્રાન્તિ એ રીતે જુદી પડે છે કે એ ભુદ્ધિવાળા માણસોને અસર કરી રાખે છે એટલું જ નહિ પરંતુ વેપારી વર્ગ, ઔદ્યોગિક કારીગરો અને ગામડાંના ખેડુ-તોને પણ એણે સાથે લીધા છે. પોતાના આટલા લાંબા ઇતિહાસમાં ખરેખરી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ચીનમાં હમણાં જ જન્મે છે. એક દશકા પૂર્વે ‘ચીનાઓમાં રાષ્ટ્રીય સ્વામિમાનનો અભાવ છે’ એમ કહેવામાં આવતું હતું. હવે એ બધ રહે છે કે રાષ્ટ્રીય આવેશ (emotions) એટલા બધા હમ બની જાય કે તે કદાચ હાથમાંથી પણ ચાલી જાય.

બીજા બધી રીતે મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે ચીનમાં હદભવતી આ રાષ્ટ્રભાવનાના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે ગોરાઓના અમલનો ખૂબ જલદીથી અન્ત આવશે જાય છે. પરદેશી સત્તાનાં ચિન્હો થોડાં વર્ષો સુધી કદાચ ન જૂંસાય. થોડાં રાજ્યો કદાચ થોડો વખત સુધી લટકરી મચકો પરની સત્તા સાચવી રાખે અને જાપાને જેમ ‘એકધીરા માગણીઓ’ વડે હુકું હતું તેમ ચીનની સરકારને ડરાવે. પરંતુ પછીના તકરારો અથવા નેતાઓના અંગત વેરને લીધે રાષ્ટ્રની એકતામાં કદાચ વિલગ્ન થાય. પરંતુ ચીનાઓ ધર્મિક અમલમાંથી મુક્તિ મેળવવાના છે એ વસ્તુ વિષે તો અનિશ્ચિતપણું છે જ નહિ. પાંચિસ કરોડ લોકો, પોતાનામાં વધતી જતી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાને લઈને મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ જરૂર ખોળી રાકે.

લટકર અને નૌકાસૈન્યને બંને ચીનમાં માણું ખાતવાની નીતિને ચાહુ રાખવાનો વૃત્તિ ધાતક જ નીવડે. સત્ય હકીકત તો એ છે કે સંજોગ અને તોપનૌકા વડે ચીનમાં પરદેશીઓનું રક્ષણ કરતું એ હવે વધુ વખત માટે રાક્ય નથી. લટકર લઈને વચ્ચે પડવાથી તો આપણા (ગોરાઓના) મીશનરીઓ અને વેપારીઓ પર વધારે સંકટ આવી પડશે. રાક્ષસી સામાજિક હથોળાના આવેશમાં આવી ગયેલા દેશમાં છંદગી અને મિલકતની સહિસલામતીની ખાત્રી માટે કોઈ માર્ગ નથી.

(૩) હિંદની સ્થિતિ વિશે ઇંગ્લાંડનો અભિપ્રાય

તા. ૧૭ મી જુનને દિવસે કોલોનિયલ મન્સ્ટરીટચૂટના ખાણમાં લૉર્ડ બર્કેનહેડે કરેલા વખાણનો જવાબ આપતાં લૉર્ડ લીટને હિંદુસ્તાનની વર્તમાન સ્થિતિ વિષે બોલતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:—

“હિંદને હવે ‘નહિ બદલાતું ઇશ્વર’ (changeless east) તરીકે વર્ણવી શકાય એમ નથી. આટલા બધા વેગથી વિકાસ સાધતા દેશ વિષે કંઈ પણ અભિપ્રાય આપતાં હું ખતિયો છું. એ દેશ દિનપ્રતિદિન બદલાતો જાય છે અને ત્યાં જે ખરેખર રહેતા હોય તે જ માણસો. એને વિષે કંઈ પણ પ્રામાણિક માહિતી આપી શકે એમ મને લાગે છે. મને એ દેશ છોડવાને હજી વધુ જ મહિના થયા છે પણ એટલામાં મને લાગે છે કે હું પુરાણો થઈ ગયો છું.”

(૪) હાલ યુરોપમાં લોકતંત્રો સલામત છે ?

મે ૨૧, ૧૯૨૭ ના ‘વિટરિ ડાઇજેસ્ટ’માં “હાલ યુરોપમાં લોકતંત્રો સલામત છે?” એ પ્રશ્નની ચર્ચા નીચે પ્રમાણે છે:—

જગતમાં લોકતંત્ર સ્થાપી યાય એ હેતુથી યુરોપનો મહાન વિશદ થયો. પરંતુ અત્યારે તો યુરોપના ધણાખરા દેશો જેતાં લોકતંત્ર લક્ષ્યમાં આવી પડ્યું હોય એમ દેખાય છે.

આનું કારણ મુખ્ય એ છે કે અત્યારે દુનિયા સાંપત્તિક દૃષ્ટિએ એક યથા છે અને હજી વધારે એક થતી નથી છે અને છતાં રાષ્ટ્રના ન્દના વિલાસો હજી કાયમ રહ્યા છે અને વધારે દૃઢ થતા નથી છે. ગત મહાન વિશદમાં જર્મનીના વ્યાપારને થયેલું નુકસાન આનો દાખલો છે. એટલું જ નહિ પણ જગતમાં રાજકીય એકતા ન હોવાથી સાંપત્તિક અનિષ્ટો એટલાં વધી નથી છે, કે જેવટે કોઈ માણસ સરમુખત્યારની સત્તા સાથે રાજકારણમાં પ્રવેશ કરે છે. લઘુમતી વધુમતી સાથે લડે છે અને વધુમતીની ખાતર પોતાના સિદ્ધાન્તો છાડવા તત્પર નથી હોતી એટલે લોકતંત્ર અસક્ય અને છે અને તેથી સરમુખત્યાર આવે છે.

મૂડીદારો અને મજૂરો વચ્ચેના વિશદમાં મજૂરોને પોતાના મતો ઓછા પડે છે અને તેથી પણ લોકતંત્ર અરકી પડે છે.

લોકતંત્ર વિરુદ્ધ કામ કરતાં ખલોનો વિચાર કરતાં લે. કનલ કેનવર્થ કહે છે કે ગયા વિશદનું પરિણામ એક રીતે એવું આવ્યું છે કે તેથી લોકતંત્રવિરોધી ખલો પેદા થયાં છે. ઉત્તર યુરોપનાં રાજતંત્રો લોકતંત્રો નજવી રહ્યાં છે પણ તેમાં ઉત્તર દક્ષિણનો ભેદ કારણભૂત નથી. જર્મની તો અત્યારે પરાણે લોકતંત્ર થયું છે. લોકતંત્રની દૃષ્ટિએ એ એક ગયા વિશદનો લાભ ગણાય. પણ ઈટલી જેવું ભારે દબાણ ઇંગ્લંડ ઉપર આવત તો તેની પણ શી દશા થાત તે કહી શકાય નહિ.

પણ લોકતંત્ર પાછું ધીમે ધીમે અમલમાં આવતું નથી છે એમ લાગે છે. રશિયા જેમાં દસ વરસથી સરમુખત્યારીચાણું રહ્યું છે પણ ત્યાંના એકતોને જે હકો મળે છે તેને લીધે ત્યાં લોકતંત્ર અસ્તિત્વમાં આવશે. ઇટલીમાં ક્રાસિસ્ટની ચળવળ અત્યાર સુધી પૂરે જોરમાં ચાલી પણ ત્યાં પણ રાજાતમાં અનિષ્ટો અત્યારે બંધ પડતાં થયાં છે અને સામાન્ય વલણ લોકતંત્ર તરફ વળતું નથી છે.

અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ જુનાં લોકતંત્રો છે. ઇંગ્લંડમાં જેહી હડતાલથી રાંધા લખન યાય એવું બન્યું હતું પણ ત્યાં પણ બંધારણ મારફત હક મેળવવાનો મજૂરોનો વિશ્વાસ-દક્ષતર યાય છે એટલે લોકતંત્ર જ જેવટે તો ખરા તંત્ર તરીકે પાછું સર્વત્ર વ્યાપરો.

૯૨

(૫) પરદેશથી આયાત કરેલો વિચાર

રશિયન મહાન લેખક ડોસ્તોવ્સ્કી 'ધી એપોક'ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે:—

પરદેશથી આયાત કરેલો વિચાર ગમે તેટલો કુલૂપ હોય પણ, વ્યવહાર અનુલભમાં જે જરૂરિયાતો સ્વીકારાઈ હોય તેવી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા સ્વાભાવિક રીતે અને વ્યવહાર રીતે, તે વિચાર આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાંથી સ્વાભાવિક રીતે અને બહારના દબાણ વિના જગા નીકળે તો જ એ વિચાર આપણે ત્યાં મૂળ ધાવે, વાતાવરણમાં અનુકૂળ યાય અને આપણને ખરે જરૂરોથી નીવડે. આ જગત ઉપરની કોઈ પણ પ્રબલ, અમુક સ્થિતિવાળો કોઈ પણ સમાજ, પરદેશથી આજીવના કાર્યક્રમ પ્રમાણે હુકમ કરીને નેહએ તેવો બનાવી શકાય નહિ. *

* "No matter how fertile an idea imported from abroad, it can only strike root here; become acclimatized, and prove of genuine use to us if our national life, spontaneously and without pressure from without, made the idea grow up, naturally and practically, to meet its own needs—needs which have been recognized by practical experience. No nation on earth, no society with a certain measure of stability, has been developed to order, on the lines of a programme imported from abroad."

('Dostoevsky by Andre' Gide pp. 34-35.)

પુસ્તકપરિચય

કાન્તનો પૂર્વાસાપ:—સંપાદક: રામનારાયણ વિ. પાટક. પ્રકાશક: મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ. મુખ્ય એજન્ટ: ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર, રીઝીરોડ, અમદાવાદ. આવૃત્તિ બીજી. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

કોઈ પણ ભાષાની શક્તિ અને વિશિષ્ટતા એટલે કે તેને વાપરનારનાં શક્તિ અને વિશિષ્ટતા. જ્યારે કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કે પ્રાન્ત વિષે એમ કહેવાય કે તેની ભાષા નમાશી, શક્તિ વગરની છે ત્યારે તેનો એ જ અર્થ થાય કે એ પ્રદેશના માણસો નમાશી, શક્તિ વગરના છે. આ વિધાનમાં ઘણાં લોકોને અપવાદ મુઝી આવશે; ખાસ કરીને ગૂજરાતીઓને. ગૂજરાતી ભાષા નમાશી છે, એનામાં વિવિધ પ્રકારના ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ વિચારો દર્શાવવાની શક્તિ નથી એમ ગૂજરાતના અગ્રણી વિદ્વાનો અનેક વાર કહી ચૂક્યા છે—કેટલાક તો અભિમાનપૂર્વક. અને છતાં આ ગૃહસ્થો પોતાના હૃદયના ઉડાણોમાં એમ માને છે કે પોતે શુદ્ધિ-શક્તિમાં કોઈથી ઉત્તરતા નથી. (વિનયની ખાતર પોતાને અત્યંત કહે છે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ.) પણ આ દાવો ઉપદ્રવનીય છે. માણસોમાં જે ‘સ્ફુરત ચૈતન્ય’ હોય તો ભાષા ન ખીસે તો ક્યાં જાય? આજસને અને સ્ફુરત ચૈતન્યને સંબંધ ન હોઈ શકે. ફક્ત એક જ કારણ એવું દેખાય છે કે જે માણસમાં સ્ફુરત ચૈતન્ય હોય છતાં તેને યોગ્ય સ્વભાષામાં પ્રગટ ન થવા દે; અને તે એ કે પર ભાષામાં પોતાના ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ વિચારો દર્શાવવાની ટેવ. પણ જેને આવી ટેવ હોય તેને તે રાષ્ટ્રનો કે પ્રાન્તનો કહેવામાં શો અર્થ છે? કારણ કે રાષ્ટ્રીયતાનું એક આવશ્યક અંગ ભાષા છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં જેમણે પોતાના સ્ફુરત ચૈતન્યને ગૂજરાતી ભાષા દ્વારા પ્રકટ કરી તેનું ગૌરવ વધાર્યું હોય તે આદર યોગ્ય છે. કમનસીબે ગૂજરાતમાં એવા થોડા છે. આ થોડામાં કાન્તનું સ્થાન પ્રથમોમાં છે. ગૂજરાતી ભાષાનો વ્યવહાર જે છટાથી અને ગૌરવથી કાન્ત કરતા તેની સાક્ષી તેમના શ્રોતાઓ પૂરે છે. તેમનું પ્રવાહજદ ગદ્ય તેમના થોડાક પણ સુંદર ગ્રંથોમાં તથા અનુપમ પત્રોમાં દેખાય છે; અને તેમના સુંદર અને સફાઈ-બંધ અક્ષરોની, થોડામાં થોડા છેકા સાથે—જેમને તેમનો પત્રસમૂહ બોવાની તક મળી છે તેઓ ખાત્રી આપશે. પણ આ બધાએ કરતાં તેમનો ઉત્તમ પ્રાદુર્ભાવ તો તેમના પદોમાં—કાવ્યોમાં ચએત્રો છે. પશ્ચિમનું કેવળ અનુકરણ ન હોય, સુરીવાદ અને કારસી શબ્દોનું ધુમ્મસ ન હોય, અથવા સંસ્કૃત કાવ્યોનું નિસ્તેજ અનુકરણ ન હોય એવું એમનું કાવ્યપ્રસ્થાન છે. વિવિધ ભાવોને યોગ્ય વિવિધ જૂતોમાં પ્રકટ કરી કાવ્યની છમારત રચવાની તેમની શૈલી કેટલી સદૃશ અને વર્તમાન યુગનું ભાવમન્યન દર્શાવવા માટે, કેટલી અનુકૂળ છે તે તેનો અન્ય ગૂજરાતી કવિઓએ કરેલા સ્વીકારથી સમજાય છે. અને કાન્તનું ચૈતન્ય એટલે કે સ્ફુરત ચૈતન્ય, ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ પરિણામો પામતું ચૈતન્ય; આ ચૈતન્ય તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રકટ થયું છે. કાન્તે થોડું નિર્મોણ

કર્તુ છે-સમૂહમાં-તેનું કારણ તેમની સમ્યક્ દલીલ. કાવ્યપ્રસવનું દર્દ ન હોય તો કોળ કરી કાવ્યાભાસનું નિર્માણ કરવું તેમને ગમતું નહિ. આથી ‘પૂર્વીલાપ’ કદમાં ન્હાતો છે-તેના સંપાદકે મોટી પ્રસ્તાવના લખી ગ્રંથને મોટો કથો છે એ બીજી બાબત છે-તો પણ સાચા કાવ્યોનો સમૂહ છે. અને તેથી તેની પ્રથમ આવૃત્તિને ખપતાં એ વરસ લાગ્યાં એ માટે ‘ગૂજરાતને કંઈક ધન્યવાદ’ ઘટે છે કે નહિ તે અમે જાણતા નથી-જો કે તેના સંપાદક ધન્યવાદ આપે છે.

આ બીજી આવૃત્તિમાં ‘પ્રથમાવૃત્તિનો પૂર્વીલાપ એમને એમ રાખેલો છે’ તે યોગ્ય થયું છે. તેથી તેના રચનારને જે ક્રમ ઇષ્ટ હતો તેનું લાન વાચકને રહે. સંપાદક જે લાંબા ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે તેના વિશે અભિપ્રાય આપવો એ અનેક કારણોને લીધે અમારા માટે અનુચિત છે. એમણે કાવ્યસમુચ્ચયના બીજા ભાગની ભૂમિકામાં કહ્યું છે કે “વિદેહ સાક્ષરોમાં મણિશંકર અને બાહ્યાશંકરનાં કાવ્યો વાંચનારને તદ્દીન કરી ચિત્ત ઉપર ચિર-રચાથી સંસ્કારો પાડે છે” પૃ. ૧૭. આ વિધાન તેમણે આ ઉપોદ્ધાતમાં મણિશંકર પૂરતું કાર્ય-કારણ અને પરિસ્થિતિના સંબંધની દૃષ્ટિએ સાબીત કરી બતાવ્યું છે.

આ આવૃત્તિની બીજી વિશેષતા એ તેનું ટિપ્પણ છે. કાન્તનાં કાવ્યો ઉપર પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ જે ટીકાઓ લખી છે તેના આમાં સંદોહ છે. સંપાદકની પોતાની પણ ઔચિત્ય-યુક્ત ટીકાઓ અને ટીકા ઉપર ટીકાઓ તે તે સ્થળે છે. આ ટીકાઓ આર્થ અને ઉદ્દેશો સમજવામાં ઘણી મદદ કરે છે. કાવ્યોના તાત્પર્ય સમજવા અનેક વિદ્વાનોના તાત્પર્ય જે ઉતારવામાં આવ્યા છે તેના ઉપયોગ વિશે અમને સંદેહ છે. સંગ્રહની દૃષ્ટિએ તેનું ઔચિત્ય સમજી શકાય એવું છે. પણ વાચકને તે અનેકવાર ઉધે રસતે દોરે એવો પણ સંભવ છે. (માણસને ઉધે રસતે જવાનું નિર્માણ હોય તો પોતાની જાતે જ જાય એ કીક છે.) હાખલા તરિકે ‘વસન્તવિજય’ ઉપર સર રમણભાઈનું ટિપ્પણ. જ્યાં અર્થો અને ભાવો સમજાવ્યા છે ત્યાં તે ઘણું ઉપયોગી છે. પણ શ્લોક ૫૩. ચરણ ૧ ઉપર આવ્યા કાવ્યોના તાત્પર્યો જે કહાડ્યો છે (પૃ. ૧૮૯-૯૨) તે અમને સર્વથા અનુચિત લાગે છે. પ્રથમ તો કાવ્યોમાંથી જ્ઞાનનો આવો નિષ્કર્ષ કહાડવાની પદ્ધતિના ઘડાપણ વિશે અમને શંકા છે. અને ‘વસન્ત વિજય’ માંથી તાત્પર્ય કહાડવાનું જ હોય તો તે અમને નીચેના શબ્દોમાં નથી લાગતું:—

“જ્ઞાન યથા પછી પણ સંગ્રામે” મરતન કરવાનું બળ જોઈએ તે મનુષ્યે કયાંથી લાવતું ? સદ્ગુણતા આદર્શ (Model) શ્રુત ઇશ્વરમાં વિશ્વાસથી અને તે ઇશ્વરની ભક્તિથી. એ બળ વિના મનુષ્ય પોતાના પ્રયત્નથી હમેશા સદાચરણી થઈ શકતો નથી. શુદ્ધદેવે નીતિનો આદર્શ બ્રહ્મા ઉચો રચાઈયો અને સદાચરણનો ઉદાર અને ઉત્તમ માત્ર જાતાવ્યો, પણ, એ સદાચરણ એ સુનીતિ પાળવાનું બળ કયાંથી લાવતું તે ન જાતાવ્યું. બૌદ્ધ માત્રમાં આ જ ગોટલી ન્યૂનતા છે કે સુનીતિનો જવાબમાં જોયો આદર્શ, સુનીતિની પ્રેરણા કરનારા અને તદ્દનુસાર વર્તન કરવાનું બળ આપનારા જે ધર્મશ્રેષ્ઠ શુભ-સંપત્તિ બચવાનું તેનો એ માત્રમાં સ્વીકાર નથી. એ ભગવાન વિના સદ્ગુણનો આદર્શ બોલે કોઈ નથી. એના વિના સન્મતિદાતા બીજો કોઈ નથી, સદ્વર્તન બક્ષનિધિ બીજો નથી. તે ભગવાન સ્વેચ્છા બળે સ્વતંત્ર છે, તેનામાં ‘સ્વ ઇચ્છાબલ સુક્રિયાન્તી’ શક્તિ પૂર્ણ છે, તે જ્ઞાન પ્રમાણે સદા સુક્રિયા માત્ર પોતાને બળે કરી શકે છે. શુદ્ધ સ્વતંત્ર સ્વેચ્છાબળવાળો પરમાત્મા માન્યો નહિ તેથી જ મનુષ્ય માટે કદેચા નીતિના નિયમ બદલીને થઈ પડ્યા; નીતિના આદર્શના (ભક્તિથી આવતા)

બળ વિના માત્ર પોતાના બળથી નિર્બળ મનુષ્ય ક્યાં લગણુ ટકે ? ભક્તિ વિના એકલા જ્ઞાનથી કેમ બસ થાય ? પામર કુલલક મનુષ્ય ઘણી વાર જ્ઞાન છતાં પાપ કરે છે, દીવો લઈ કુવામાં પડે છે. સદાચરણ અને સદ્ગુણથી ધર્મની પદવી પામેલા યુધિષ્ઠિરે પણ એક પ્રશ્નનો અસ્તવ્ય ઉત્તર દઈ સ્વાયંને જીતવાની પોતાની અશક્તિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. દળસીઓની શુભામગીરી, બારે જુલમી નિરંકુશ રાજ્યોની પ્રમંત્ર દાસત્વ, મનની આ અસ્વતંત્ર વિકાસપીનતા આગળ કંઈ નથી. આ અમૂલ્ય નીતિ-તત્ત્વનો ઉપદેશ આ કાવ્ય પરોક્ષ રીતે કરે છે.” (પૃ. ૧૬૧-૬૨).

આ ટીકા બહુ સચોટ શૈલીમાં લખાઈ છે. પણ શું વસન્તવિજય ‘આ નીતિ-તત્ત્વનો ઉપદેશ પરોક્ષ રીતે કરે છે’ ? અમને એમ નથી લાગતું. આ કાવ્યમાં ઈશ્વરની ભક્તિના અભાવથી પાણ્ડુ રાજા વિકારવશ થાય છે એ અર્થ કહાડવાનું કોઈ પણ મૂલ્ય નથી. પાણ્ડુ રાજા તપ કરતા હતા, અને પાણ્ડુરાજાને બૌદ્ધ માનવાનું કારણ ન હોવાથી તપનું એક અંગ ઈશ્વરપ્રણિધાન પણ તેઓ કરતા હશે એમ કહવું માનવું જોઈએ; એટલે તપ ક્યાં છતાં-ઈશ્વરની ભક્તિ ક્યાં છતાં-પાણ્ડુ રાજા વિકારવશ થાય છે. પણ આ જાતની ચર્ચા નકામી છે. આ કાવ્ય લખાયું તે સમયમાં મણિશંકર રમણભાઈની જેમ અથવા પોતે પાછળથી થયા તેમ ઈશ્વરભક્ત ન હતા. તે સમયના તેમના પત્રોમાં ઈશ્વર વિષેની અબ્રહ્મ તેમણે પ્રકટ કરેલી છે. આ ઉપરાંત આ સમયના બીજા કાવ્યોમાં પણ ઈશ્વરનું અનિષ્ટત્વ બહુ સચોટ રીતે દર્શાવેલું છે. ઉ. ત. ‘મૃગનૃણ્યા’ નામના કાવ્યમાં

“ હિસે છે કૃતા કેવી કર્તાની કરણી મહો !
ત્રાતા જો હોય, તો આની કેમ સંભાળ લે નહીં ? ”

અથવા આ જ કાવ્યના અન્તે

“ નથી ઈશ્વર કુખીનો : યહુ’ જે જે હલું યહુ’
હુનીયામાં હવે શાને અરેરે ! હાય જીવહુ’ ? ”

આ કંવિનાં વચનો છે. ‘ચક્રવાકમિથુત’માં ચક્રવાક કહે છે :

“ આ જ્યેષ્ઠે’ પ્રણયસુખની હાય ! આશા જ કેવી ”

આમાં ઈશ્વરનો સ્વીકાર છે-પણ જુલમભગાર ઈશ્વરનો; જે ઈશ્વરના અસ્વીકાર કરતાં ચે ઈશ્વરવાદીને વધારે અનિષ્ટ હોય !

આમ છતાં કાન્ત વિગે સર્વસંગ્રહની દૃષ્ટિએ આ ટિપ્પણો અભ્યાસક્રમે ઘણાં ઉપયોગી થશે.

છેવટે અમે એટલું જ ઇચ્છીએ છીએ કે આ વિદ્વાન સંપાદકે જેમ કાન્તના સંગ્રહોને પોતાની વિદ્વત્તાથી મણિત કરી ખ્દાર પાડ્યો છે તેમ બાલાશંકરનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ પણ ખ્દાર પાડી પોતાના કાવ્યસમુચ્ચયના વિધાનને પૂરું કરશે. છેવટે સંપાદકને અને પ્રકાશકને કાન્તનાં કાવ્યોની બીજી આવૃત્તિ આટલી સરસ રીતે ખ્દાર પાડવા માટે ધન્યવાદ આપી જૂજરાતને આ ગ્રંથની યોગ્ય કદર કરવાની વિનંતી કરીએ છીએ.

૨.

અંજલિ:—કર્તા: કેશવ લ. શેઠ. ક્રિ. સવા રૂપિયો.

પાંચેક વર્ષ ઉપર કર્તાએ પોતાનાં ગેય કાવ્યોના સંગ્રહનો ‘રાસ’ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. તે પછી આ પણ એવો જ ગેય કાવ્યોનો સંગ્રહ છે.

‘રાસ’ ઉપરના ઉપોદ્ધાતમાં કવિશ્રી ન્હાનાંવાલે લખ્યું હતું તે આ સંગ્રહને ધણે અંગે હજી લાગુ પડે છે. ‘તેહા પણુ હજી કલામાં ઉણુપ છે. કલાવિધાયકના હાથમાં એ જાદુ સતત નથી આવ્યાં, જે-અવાદીનના દીવાની પેદ-અન્ધારાં અજવાળે છે. આરસ શુદ્ધ છે, શીશ્વીની ભાવનાએ ઉત્તર છે, હથોટી ખરાખર બેસરી એટલે કવિતાની જમપુરી થીતઓ રચાશે” “...એમાં એ નથી કે જે હોવાથી શબ્દમાલા કવિતા બની શોભે ને ઝળહળે છે” એ ટીકા હજી ધણું કાવ્યોત્તે લાગુ પડે છે. અને તેનું કારણ જે કવિશ્રીએ બતાવ્યું છે તે જ હજી પણ છે. અને તે “કવિજનને સહેલી પણ આત્મધાતક અનુકરણના ભાષા-નિરોધના દાણે” ઉતરવાની ટેવ. આ કાવ્યસંગ્રહ ‘રાસ’ કરતાં મોટો છે. પણ તેમાંનાં ધણું ગીતોમાં બીજા કવિઓની અસર સ્પષ્ટ દેખાય છે. સ્વદેશગીતોમાં શ્રી ખખરદારની અસર છે અને બીજામાં કવિશ્રી ન્હાનાંવાલની. સ્વદેશગીતોના રાગો માત્ર નહિ પણ ભાવના ધારી સર્વ ખખરદારમાંથી આવ્યાં છે-અલગત વસ્તુ શ્રી કેશવ શેઠની પોતાની છે; તેમણે બુદ્ધિપૂર્વક અનુકરણ કર્યું છે એમ અમારું કહેવું નથી, અને એક કવિના સંસ્કાર બીજામાં ન આવે એમ પણ અમારું કહેવું નથી, પણ જે વડે કાવ્ય સ્વતંત્ર પ્રતિભાવનું બને છે તે આમાં જણાતું નથી.

તેમ છતાં આ મોટા સંગ્રહમાં સારાં કાવ્યો કે પંક્તિઓ નથી એમ નથી.

ને એવી હૈર લહરી બહી વારવારે,
સંસારભાર ભૂસવે દરિયા કિનારે.

* * *

લેશું એવી વિરલ પદ્યમાં શાન્તિ, એકાન્ત તીરે,
ને કેં ગાશું છવનકવિતા ગાજતા ઘોર નીરે.

હુમસને દરિયે.

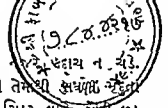
ધનધોર ધણ નબ હાથ રહી,
અપણા અમકાર થયો ન થયો;
પીધી વાદળ વીજ છુપાઇ ગઇ,
દીડી ના દીડી ને બણકાર રહ્યો.

કદપના પખી.

‘ભવાલિ’ની પ્રશંસા તો થઇ ચુકી છે એટલે તેને વિષે આ સંબંધમાં વિશેષ લખવાની જરૂર નથી.

પણ શ્રી કેશવ શેઠ જેવા ગેય કાવ્યોમાં સફળ છે તેવા સંસ્કૃત વૃત્તોમાં નથી. સંસ્કૃત વૃત્તોમાં તેમને ઇસ્વ દીર્ઘની છૂટ ધણી લેવી પડે છે, અને તે તે સ્થળે તે છૂટો શ્રુતિકદ્દ લાગે છે. ગેય કાવ્યોમાં પણ આવી છૂટો છે પણ કંઇક ઓછી છે, અને કંઇક એમ પણ છે કે એકની એક છૂટ ગેય કાવ્યોમાં ન ખટકે તેવી સંસ્કૃતવૃત્તમાં ખટકે છે.

બેઘં જેના પુલક પુલકે શુદ્ધ ઇસ્લામ શોભિત,
ને સર્વોં નૂર ભબુકલું, નિર્મળું ને વીરશિત;
સિન્ધુ તીરે સર્ગીર લહરી, ત્રાપ મૂઠું મધૂરી,
ધીરે તેવાં વચન વદતો, ચિત સંચી સમૂરી.

‘મધુર’ ને ‘મધૂરી’ લખ્યો છે એટલે તેમાં લેવાયતી છૂટ નથી. તે સિવાયની છૂટો ચિહ્નો ઉપરથી લેઈ શકાયો. ‘મધુ’ ને ચુરુ કરી તેમથી ‘મધુર’ બનેલી લીધી છે. અને જરા પણ સંસ્કૃત જાણનારને ઘણી જ અસચિત્ત લાગે એવી છૂટ પહેલી એ પંક્તિઓના છેલ્લા-વર્ણોને ખોડા કરવા પડે છે તે છે. ‘અંજલિ’ના અર્પણમાં ‘પૂજ્ય’ શબ્દ ઉપર આવો જ અત્યાચાર થયેલો છે. ‘કુમરને દરિયે’ કાવ્ય લાવાની પ્રવાહિના વગેરે દૃષ્ટિબિદુથી સાફ છે તેમાં પણ

મત્યક્ષ આજ અનુભવું યદ એકતાર

એ પંક્તિમાં એક શ્રુતિ વધી જાય છે.

ઘણાં કાવ્યોમાં શબ્દખાદુલ્લયથી અને લંબાણથી કાવ્યનો રસ આજો યદ જાય છે. શ્રી કેશવ દ. શેઠે પોતાની મેળે થોડું વીળામણ કર્યું હોત તો સારાં કાવ્યોની વધારે સારી કદર થાત.

પુસ્તકમાં પ્રથમ વસ્તુનિર્દેશ આપ્યો છે. તેમાંની ઘણી દક્રીકત આપ્રસ્તુત અને ઘણી અનાવશ્યક પૂર્વપક્ષો, લઈને કરી જણાય છે. શ્રી કેશવ દ. શેઠે જણાવે છે કે તેમને માતૃશ્રીના કંઠરથ સાહિત્યમાંથી પ્રથમ કાવ્યના સંસ્કારો પડ્યા. પછી કહે છે:

“સંસ્કૃતિને વરેલા મિત્રો લયે હસે, પણ દક્રીકત વદન સાચો છે, કે સંગીત શી વસ્તુ છે, તે આજના સિતાર-દિલ્લરખાએ નહિ, પણ ગદ્ય કાવનાં ધંધીગીતોએ સમજાવ્યું ને તેનાં વ્યસન પણ તેણે જ વળગાડ્યાં-એમ કહેવામાં નથી શરમાતો કે નથી સંકાચાતો.”

આમાં ‘સંસ્કૃતિને વરેલા મિત્રો’ હસશે એમ માની લેવાનું કાંઈ કારણ? અને માતૃશ્રી પાસેથી સંગીતના સંસ્કારો ઝીંકવામાં તેમને કોણ શરમાવાનું કહે છે કે નથી શરમાતા એમ ભારપૂર્વક કહેવું પડે? એવો મિથ્યા પૂર્વપક્ષ લઈ તેની સાથે ઝૂંઝવાનું કારણ જ નથી.

રાસનો પક્ષવાદ કરવામાં પણ કર્તા મર્યાદા ઓળંગી જાય છે. હાથ કેટલાક કવિઓ સ્ત્રીઓ સમજી શકે તેવું સાહિત્ય નથી લખી શકતા એ ખરું અને તેમને માટે સાહિત્ય લખાવું લેઈએ એ પણ ખરું. પણ એમ ન કરી શકતા હોય માટે “આજના કવિઓ વડુઓ વિહોણા તો નહિ હોય?” એવો તર્ગ કરવો એ એક પ્રકારની લઘુતા ખતાવે છે. બધા કવિઓને એમ માતૃશ્રી પાસેથી કંઠરથ સાહિત્યના સંસ્કારો ન મળ્યા હોય અને બધા કવિઓ કાંઈ અમુક લખી જ શકે એમ ન બને! ‘સંસ્કૃતિને વરેલા મિત્રો’ કંઠરથ સાહિત્ય તરફ કટાક્ષથી હસે એ જોટલું અનુભવું છે તેટલું જ આ સંસ્કૃત વૃત્તો કરનારા કવિઓને ‘વડુઓ વિહોણા’ કહેવા એ છે.

વસ્તુનિર્દેશમાં કેટલીક દક્રીકત લંબાણથી લખી છે તેને અહીં, ગરબી ગરબાનો અર્થ-ફેર, માત્ર ઉત્તેજ્ય કર્યો છે, તે ચર્ચો હોત તો સાહિત્યમાં એક પ્રજા ઉપર કંઈક પ્રકાશ પડત. કેટલાક મુદ્દાની ચર્ચામાં ઉપર ખતાવ્યું તે રીતે વધારે પડતો ભાર મૂકાઈ ગયો છે. ‘રસજોયનો’ ‘રસ ખેડન’ જેવા શબ્દો કવિશ્રી ન્હાનાલાલ વારંવાર વાપરે છે પણ રસ-શબ્દનો એ અતિપ્રયોગ અર્થહીન અને અરોચક છે.

કાવ્યો પછવાડે ટીપ આપી છે. તેમાં ‘લવાટવિ’ કાવ્ય વિશે શ્રીયુત નરસિંહરાવે લખેલું તે સંબંધી કર્તા ખુલાસો કરી ખતાવવા પ્રયત્ન કરે છે કે એ કાવ્ય એટલા લાંબા અને સખ્ત મંદવાડમાં લખાયેલું હતું કે તે વખતે ‘ત્રેમજ ન્યોતિ’નું લાન પણ ન હોઈ

શકે-નહોતું. અમે કણુસ કરીએ છીએ કે ‘લવાટવિ’ અતુવાદ નથી અતુનાદ નથી, તેની કવિત્વવિભૂતિ નવીન જ છે એટલું સ્વીકાર્યો પછી, ‘પ્રેમવ જ્યોતિ’ના ધ્વનિ સંધરીને આ કાવ્ય કર્તાએ લખ્યું હશે એવી કલ્પના કરી છે તેમાં ઝાઝું રહસ્ય રહેતું નથી. પણ એ ટીકાનો જવાબ દેવાની જરૂર નહોતી. અને દીધો છે તે તેનો જવાબ પણ નથી. કારણ કે ગમે તેવા તાત્ત્વમાં પણ પૂર્વે સંધરાયના સંસ્કારો કામ કર્યાં પિના રહે નહિ.

કર્તાનાં કાવ્યોની સર્વત્ર પ્રસંસા થઈ છે છતાં કર્તાને અણુગમતું અમે ઘણું લખ્યું છે, તેનું કારણ એટલું જ છે કે કર્તા જે સંભાળ રાખે તે ઘણાંખરાં પ્રમાદસ્થાનો સુધારી શકે એમ છે. કવિ જેમ જેમ કાવ્યો લખે તેમ તેમ તેની રસવિવેચન શક્તિ વિકાસ પામતી જોઈએ, જેનાથી તે પોતાનાં કાવ્યોને પોતે જ સુધારી શકે છે, અથવા ન સુધરે તેને દબાવી રાખી શકે છે. શ્રીયુત શેઠ પણ રસદષ્ટિએ પોતાનાં કાવ્યોની કસોટી કરે અને તેમનાં કાવ્યો લોકપ્રિય છે તેવાં જ દોષરહિત થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

વિહારિણી:—કર્તા: જનાર્દન ન્દાનાભાઈ પ્રભાકર. કિં. બાર આના.

કર્તાનાં ગેય કાવ્યોનો આ પહેલો જ સંગ્રહ બહાર પડે છે. તેમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો જુદાં જુદાં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં છે અને કેટલાંક અંદર નવાં છે.

આ સંગ્રહનો પ્રવેશક શ્રીયુત ખખરદારે લખી આપ્યો છે, તેમાં કાવ્યોનાં શુભોત્ત સાઈ નિરૂપણ કર્યું છે. અને કર્તાએ કઈ કઈ બાબતમાં વધારે સંભાળ રાખવાની છે તે પણ જણાવ્યું છે એટલે અમારે વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી. માત્ર અમે એટલું જ કહીશું કે જેમ ઘણાંજમાં ઉગેલો છોડ ફાંસી શકતો નથી, તેમ કેઈ મોટા કવિની પ્રતિભાની છાયામાં આવવાથી કવિતા સ્વતંત્ર વિકસી શકતી નથી. ઘણાં કાવ્યોમાં અમે આ જોઈએ છીએ. કાવ્યોની પહેલી લીટી કેઈ બીજા કવિના-ઘણે ભાગે કવિ ન્દાનાભાઈના-કેઈ ગીતની પહેલી લીટીમાં ફેરફાર કરીને લીધાના એટલા બધા દાખલા છે કે જમે ઉધારનો દિસાખ કરતાં ટીકાકાર કવિને ખાતે ખાતી ઘણું જોણું બતાવી શકે. એની એ લીટીમાં ફેર કરવાથી ભાવ બદલાઈ જાય છે એ ખરૂં, અને કવિતામાં ભાવ એ જ મુખ્ય છે, પણ આવા દાખલાઓનો એક જ અર્થ થાય કે કર્તાનાં અનુભવ અંતરતેજથી પ્રદીપ થઈ તેમાંથી કાવ્ય પ્રગટ નથી થતું પણ અન્ય કાવ્યના દીવાથી કવિ પોતાની પ્રતિભા પ્રગટાવે છે. આ દેવ સ્વતંત્ર વિકાસને દાનિકારક છે.

કર્તાનાં કાવ્યોને અત્યાર પહેલાં મારો આવકાર મળી ગયો છે તે માટે અમે કર્તાને અભિનેદન આપીએ છીએ અને તેથી પ્રેરાઈને તેઓ વધારે સારાં કાવ્યો આપશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

રા. વિ. પા.

નોંધ

હિંદુના મીલઉદ્યોગ અને ટરીફ બોર્ડના રીપોર્ટ

લગાઈ પછી હિંદુના મીલઉદ્યોગમાં ભારે મંદી આવી છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. લગાઈ દરમિયાન અસાધારણ સંજોગોને લઈને મીલ ઉદ્યોગને ભારે કમાણી થવા પામી હતી, અને લગાઈ બંધ થવા પછી થોડી ઘણી મંદી આવે તે સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ પરદેશની આપાત ઉપર આપણો કાણુ ન હોવાથી હિંદુસ્તાનના મીલ ઉદ્યોગને ભારે અન્યાયને અર્થીન થઈને પરદેશની સાથે દરીદ્રાઈમાં ઉભા રહેવું પડે છે.

જાપાનમાં હજી અહીંના જેવો ફેક્ટરી એક્ટ લાગુ કરવામાં આવ્યો નથી, અને ત્યાંની મીલો દિવસ રાત અંધાનવામાં આવે છે. અને આ રીતે તેમને માત્ર પેદા કરવાની કિંમત સસ્તી આવી રહે છે. આ ઉપરાંત કાષ્ટને-સ મેખરે રૂપિયાનો ભાવ એક શીર્ષાંગ અને છ પેન્સ નક્કી કરવાથી આપાત થએલો માત્ર રૂપિયાની અસલ કિંમત કરતાં ૧૨.૫ ટકા સસ્તો મળે છે. રૂપિયાના આવા કૃત્રિમ દરને લઈને માત્ર મીલઉદ્યોગને જ માફી અસર થવા પામી છે એમ નથી, પરંતુ ગરીબ ખીયારા ખેડૂતને પણ શોષવું પડે છે.^૧

હિંદુસ્તાનની ઘણીખરી મૂઠી મીલઉદ્યોગમાં રોકાયેલ, અને રૂપિયાની આવી કૃત્રિમ આંક-ણીથી, તથા જાપાનની અન્યાયી દરીદ્રાઈથી હિંદુસ્તાનના મુખ્ય ઉદ્યોગને બહુ હાનિ પહોંચી, અને તેથી ઉદ્યોગના વડાઓએ સરકારને પોતાની પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યા. પણ સરકારને વખત ગાળવો હતો, તેથી મીલઉદ્યોગના કાર્યકર્તાઓએ ખાસ તૈયાર કરેલી વિગતો ઉપરાંત તેને વસ્તુ-સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા માટે એક કમીશન નીમવાની જરૂર જણાઈ, અને એમ કહેવામાં આવ્યું કે મીલઉદ્યોગના કાર્યકર્તાઓએ પોતાનો કેસ તેની પાસે રજુ કરી સાબીત કરી આપવો પડશે.

તે પ્રમાણે ટરીફ બોર્ડ નીમાયું. અમને પહેલેથી ખાતરી હતી કે ટરીફ બોર્ડ પાસે રજુ કરેલી તમામ ઉદ્યોગની અંદરની પરિસ્થિતિથી સરકાર વાકેફ થઈ તે પોતાનાં લાભાર્થે, એટલે કે મેન્ચેસ્ટર અને લીવરપુરના જ હિંતને માટે વાપરશે, અને આ ધારતી ટરીફ બોર્ડ સમક્ષ વિગતો રજુ કરનાર આગેવાનોમાંથી કેટલાકને લાગેલી એમ અમે માનીએ છીએ. પણ સરકારે

૧ દુનિયાના રૂનો બજાર પાઉન્ડ કે ડોલરમાં નક્કી થાય છે, એટલે હિંદુસ્તાનને રૂની નીકાસની બદલ પાઉન્ડ શીર્ષાંગમાં જ કિંમત મળે છે. હવે ધારો કે કૃત્રિમ રીતે રૂપિયાનો ૧૨.૫ ટકા કિંમત વધારે તો ખેડૂતને દર રૂ. ૧૦૦)ના માત્ર પર ૧૨.૫ ટકાની ખોટ જાય; અને આથી લાભ્યે જ ખેડૂત ખેતી કરી શકે. ૧૦૦ પાઉન્ડની કિંમતના રૂનો નીકાસ કર્યાથી પહેલાં ખેડૂતને ૧૫૦૦) મળતા તે હવે માત્ર ૧૩૦૦) જ મળે છે, અને હિંદુસ્તાનમાં મજૂરી વગેરેની કિંમત એટલી જ છે, એથી ખેડૂતને રૂ. ૨૦૦)ની ચોખ્ખી ખોટ જાય છે, જે તે કદી ખેતીમાંથી ભરપાઈ કરી શકે નહિ. એથી જો કે બહુ સસ્તું થઈ જાય પણ હિંદુસ્તાનની દોષલ બધી જ હુંદાઈ જાય.

એમ તેમના તરફથી ખાત્રી આપવામાં આવે, એવા મી. મોદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઇમ્પી-રીઅલ પ્રેક્ટર-સનો અર્થ થાય છે.

ના. વાઇસરોયનેા કોઈ પણ ઉદ્યોગના વિકાસ વિશેના અભિપ્રાય આપણે બહુશીએ છીએ. લોર્ડ ઇર્લીન થયા પહેલાં, મેજર એન. એડર્વિ વૂડ એમ. પી. તરીકે તેઓએ 'ધી ગ્રેટ એપોર્થ્વુનીટી'-મોટી તક-એ વિશેના નાનાં પુસ્તકમાં પુનર્ઘટના-અર્થશાસ્ત્ર: Ro-Cons-struction: Economics એ મથાળા નીચે પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે, અને તેમાં જણાવે છે કે

“સોજમા સૈકામાં જેમ હેન્સીઆદીક લીગની વિરુદ્ધ પોતાના ઉદ્યોગના રક્ષણ મદિ ઇજ્ઞા પગલાં લીધાં હતાં, અને તે કળાબૂત થયાં હતાં, તેમ હાલના એવા જ અસાધારણ સંજોગમાં બહારના દેશોની દરીફાઇ સામે ઇજ્ઞા...સંગઠન કરવાની જરૂર છે. લશઘના અનુભવ પરથી એક મુદ્દા વિશે તો બધા એકમત છે કે પરદેશની દરીફાઇની સામે દેશના મુખ્ય ઉદ્યોગનું રક્ષણ સરકારે પોતે કરવું જ જોઈએ.”

આ એમનેા મત ઇંગ્લેન્ડ વિશેના છે. લોર્ડ ઇર્લીન થયા પછી એમના આ મતને તેઓ પોતે કેવુંકે માન આપે છે તે આપણે જોવાનું છે.

અમને તો ખાત્રી છે કે આ પરદેશી સરકાર આપણા કોઇ પણ ઉદ્યોગને તદ્દન પગલર તો નહિ જ થવા દે; માત્ર ખીલઉદ્યોગ મુખ્ય ઉદ્યોગ હોઇને તેને એટલેા છવતો રહેવા દેશે કે તેમાંથી તેઓ પોતે ચૂસાય તેટલું ધન હિંદમાંથી ચૂસે.

*

***

કાઠિયાવાડનાં બંદરેા

કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ બંદરેાના અધિકારીઓ તથા વેપારીઓ વચ્ચે કાઠિયાવાડનાં બંદરેાને લગતી તકરારનેા હાલ તરત તો અંત આવ્યો હોય તેમ લાગે છે. આગળ અમે આ બાબતનેા ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને વસ્તુસ્થિતિ રજુ કરી હતી. હવે તે બાબતનો નિર્ણય થઇ ચુક્યો છે અને વીરમગાજ

તેમ જ બીજાં ચાર રથજોએ જઠાતનાં નાકાં રથપાઇ ગયાં છે. આ નાકાં રથપાયાં તે તો ગયા મત્સના છેલા દિવસોમાં આશુ ખાતે મજેલી કાઠિયાવાડના દેશી રાજ્યઓ અને બ્રિટિશ અધિકારીઓની પરિપદમાં કાંઇ સમજુતી ન થઇ શકી તેનું પરિણામ છે. તે પરિપદમાં સરકાર તરફથી જુદી જુદી જાતની માગણીઓ રજુ થઇ હતી. તેમાંની એક એ પણ હતી કે દેશી રાજ્યઓએ બંદરેા બ્રિટિશ સરકારને સોંપી દેવાં અને તેના બદલામાં સરકાર તેમની આવક પેટે તેમજ બંદરેામાં ખીલવવામાં વપરાયલી મુદી પેટે આમુક રકમ આપે. પણ આ સૂચના નામંજૂર થઇ; અને પરિણામે સરકારે પોતાની સરહદ ઉપર જઠાતનાં થાણાં સ્થાપી દીધાં છે અને જઠાત લેવાની શરૂ પણ થઇ ચુકી છે.

આ નાકાં સ્થાપીને જઠાત લેવી કે દેશી રાજ્યોનાં બંદરેા ઉપર જઠાત લેવી તે બે વચ્ચે કાંઇ ઝાઝો ફેર નથી. અને એમ પણ કહી શકાય કે વેપારીઓને જે જઠાત બંદર ઉપર આપવી પડતી હતી તે હવે નાકા ઉપર આપવી પડશે તેથી તેમને કોઇ પણ જાતનું નુકશાન નથી. પણ આમાં એકલું આર્થિક નુકશાન છે કે નહિ તેના વિચાર કરવાં નથી, પણ બીજી કેટલી વિટંબણાઓ નડવાની છે તેનો પણ વિચાર કરવાનો છે.

૧૯૧૭ ના કરાર મુજબ દેશી રાજ્યોને પોતાનાં બંદરેા ખીલવવાનો હક્ક સરકારે આપેલો. તે મુજબ દરેક રાજ્યે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું અને જામનગર, ગાયકવાડ અને બાવનગરનાં રાજ્યોએ પોતપોતાનાં બંદરેાની સારી ખીલવણી કરી. છેલાં કેટલાંક વર્ષોથી જામનગરના બેરી બંદરનેા માત્ર મુંબાઇ ઉતરેલા માત્રની સાથે દરીફાઈ કરવા લાગ્યો અને તેથી જામનગરમાં કોઇ પણ જાતની અપ્રમાણિકતા ચાલે છે તેમ બધાના માનવામાં આવ્યું. આ અપ્રમાણિકતા છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા માટે સરકારે

લાઇનદોરી કરતાં બીજા કોઇ માર્ગ લીધો હોત તો હીક થાત; પણ એમ કહેવાય છે કે તે દરમ્યાન આ અપ્રમાણિકતા તો ચાલુ જ રહે અને બ્રિટિશ બંદરો તેમ જ ત્રિજેરીને ખોટી નુકસાની બોગવરી પડે, તેથી આ લાઇન-દોરીનો ઉપાય લેવો પડ્યો છે. અમે આગળ જણાવ્યું તેમ આ લાઇનદોરીનો આર્થિક દૃષ્ટિએ અમે વિચાર કરતા નથી કારણ કે આર્થિક દૃષ્ટિએ તો વેપારીને કોઇ લાભ ગેરલાભ નથી એમ કહી શકાય. પણ તે લાઇનદોરી ઉપર થતી કનડગન અને અનીતિ એ જ મોટા ઉપદ્રવો છે. ૧૯૧૭ પહેલાં જ્યારે વીરમગામનું નાકું હતું ત્યારે આની કનડગન અને અનીતિ એટલી હતી કે સરકાર જકાત કાઢી ન નાંખે તો તેની સામે જકાત ન આપવાનો સત્યાગ્રહ કરવાનું પણ નહીં થઇ ગયું હતું. સદલાગે એ જકાત વખતસર નીકળી ગઇ.

એમ કહેવાય છે કે સરકારે ઉતાડગોને નાદિ કનડગા અધિકારીઓને સૂચના આપી છે. પણ તે સૂચનાનો અમલ સંપૂર્ણ રીતે થાય છે કે નહિ તે આજન પણ ખ્યાન આપવાની જરૂર છે; નહિ તો કાડિયાવાડની પ્રગતિ નાદકની વિરંમણા પડશે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે સરકાર જરૂર તે માટે પ્રયત્ન કરશે. અંતમાં એટલું પણ જણાવીશું કે આ લાઇનદોરી હમેશ માટે ન રહેવી જોઇએ. જે રાજ્યમાં અપ્રમાણિકતા ચાલતી હોય તે માટે પૂરતી તપાસ કરી તે અટકાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ અને તે કાર્ય પૂરું થતાં આખી લાઇનદોરી ઉઠાવી લેવી જોઇએ.

* *

એક જ વાત ?

અમે ઘણી વખત જણાવી ગયા છીએ કે આજે દેશમાં એક જ વસ્તુ તરફ બધાનું ધ્યાન ખેંચાઇ રહ્યું છે અને તે ભવિષ્યમાં નીમાનારાં રાયક કમીશન તરફ. હિંદની પ્રગતિમાં સામાન્ય રીતે એવી ટુટિ છે કે તે ખોતાની મહેનતથી ઝાઝમી શકતી નથી. તેને બીજા ઉપર આધાર રાખવાની ટેવ પડી ગઇ છે અને તેને લીધે જ આજે તે રાયક કમીશન ઉપર મોટી મોટી આશાઓ રાખી બેસી રહી છે. આજે કોઇ નવો કાર્યક્રમ ઘટે, નવી સૂચનાઓ રજુ કરે અને ભુદાં ભુદાં મંડળો-પટ્ટી તે રાજદ્વારી હોય કે ધાર્મિક-એક જ બાજન ઉપર ચર્ચાઓ તેમજ દરાવો કરે છે અને તે આપના રાયક કમીશન સમક્ષ રજા

પ્રજા પાંગળી છે, તેને પોતાના ઉપર આધાર રાખવાનું સુઝતું નથી અને શક્તિ પણ નથી. જો કે ખરી સ્થિતિ આમ નથી.

કેટલાંએ વર્ષોથી હિંદના કેટલાક આગેવાનો પ્રજાને આ સુસ્તી છોડી દઇ સ્વાઞ્ચલી બનવાનો બોધ આપી રહ્યા છે. કેટલીક વખતે પ્રજાએ પોતાની જાગૃતિ બતાવેલી પણ છે. પણ એ સર્વ તરફ અંગ્રેજ અધિકારીઓ ઉપેક્ષા જ કરે છે.

ન્યારે સ્વરાજ્યપક્ષ જોરમાં હતો ત્યારે પણ હિંદી પ્રધાન સહકારની માગણી કરતો હતો. આજે એમ કહી શકાય કે હિંદી પ્રજાએ પોતાનું વલણ સહકાર પ્રત્યેનું પૂરેપૂરું છે એમ બતાવ્યું છે, છતાં હિંદી પ્રધાન હજી પણ સહકારની માગણી કરી રહ્યો છે અને રાંધણ કમીશન બાબત હિંદની પ્રજાને વાટ જોવડાવી રહ્યો છે. આ સહકાર એટલે શું તે નક્કી કરવાનું કામ હિંદી પ્રધાનનું છે. અને કદાચ હિંદી પ્રજા ગુલામી સ્વીકારવા તૈયાર થાય તો પણ તે સહકારની માગણી કરતો રહેવાનો—આપણો સહકાર અવગણવાનો અને કમીશનની આજ્ઞા બતાવ્યા જ કરવાનો.

આવી સ્થિતિમાં સ્વમાન કેળવવા, આત્મ-બળ મેળવવા, માત્ર પ્રાર્થનાનું જોર બતાવવા કરતાં ખરું એકમગ્ન, બતાવવાને આપણા નેતાઓએ અને આપણે બીજાં કંઈ કરવાનું છે કે નહિ ? !

*
* *

આપણી નિર્બંધતા

હિંદનો મીઠાઉલોગ તથા ટરીફ બોર્ડ વિશે અમે હુંકી નોંધ ઉપર આપી છે. અત્યારે દેશના મોટામાં મોટા ઉદ્યોગને જે સહાય અને રક્ષણની જરૂર છે, તેને માટે ટરીફ બોર્ડ (જનકાત સમિતિ) જે ચોરી ઘણી ભક્ષામણો કરી હતી તે સરકાર

ફેક્ટી દીધી છે. મીઠા-સ્ટોર અને સાંચા પરની જકાત ચાર વર્ષ માટે કાઢી નાંખવી, ડર થી બચ્યા નંખરતું સુતર કાંતનારી મીઠાને તેની સુતરની પેદાશના ૧૫ ટકા પર રતલે એક આનો ચાર વર્ષ સુધી મદદ આપવી, અને આવતા ત્રણ વર્ષ માટે પરદેશી કાપડ પર ચાર ટકા જકાત વધારાની નાંખવી, અને ઉદ્યોગને મદદ આપવાનું અર્થ તેમાંથી કાઢવું—આવી સરકાર ભક્ષામણોમાંથી વિભાજનને કાયદો થાય તેવી પહેલી ભક્ષામણુજ સરકાર સ્વીકારવાનો વિચાર કરે છે; આ દરમિયાન ચીનની નાજબીનની સરકારે શોગહાઇ બંદરમાં આવતા દરેક માસ પર વધારાની જકાત નાંખવાનો દરાર કર્યો છે. તેના ખજાર હમણાં જ આવે છે. સાધારણ માસ પર વધારાના અઢી ટકા, મોજશોખની વસ્તુ પર પાંચ ટકા, તમાકુ પર પચાસ ટકા, અને અમેરિકાથી આવતા માસ પર દર ટને ૧ ડોલર અને ૮ સેન્ટ, અને બીજા બધા પરદેશી માસ પર ૧૨૫ ટકા, એ પ્રમાણેના નવા કરો નાંખ્યા છે. આપણે પરતંત્ર છીએ, અને એથી જ લોકશાયરને કંઈ પણ હાનિ ન પહોંચે એવી જાતની બ્રિટિશ રાજ્યની પદ્ધતિ સામે કશું કરી શકતા નથી. તો આપણા મીઠામાત્રેકો પોતાની જ મીઠામાં બનેલો માસ અને તે નહિ તો હિંદુસ્તાનમાં બનેલો માસ જ વાપરે એવો નિશ્ચય કરશે ખરા ? મોટા ઉદ્યોગોનું ભવિષ્ય આપણી દુનિયા પર પથરાયેલી આર્થિક સ્થિતિના વમળો ઉપર આધાર રાખે છે, અને દુનિયાની સાથે દરીદ્રાઈમાં ઉતરવા માટે કોઈ પણ દેશની પાસે જે સાધનો જોઈએ—આયાતનીકાસ પર કર નાંખવાની સત્તા, અને હુંડીઆમણુના દર-તે આપણી પાસે નથી, તો ગમે તેટલો ભોગ આપીને મીઠામાત્રેકો અમદાવાદ કે મુંબઈ એમ પોતાના જ કેન્દ્રનો નહિ, પણ સમસ્ત દેશના ઉદ્યોગના હિતનો વિચાર કરશે ? પોતાના સ્વાર્થની ખાતર પણ પરદેશી કાપડનો તેમજ

અને આખી પ્રગ્લએ મળીને બહિષ્કાર કરવો જ લેઈએ. શ્રેષ્ઠ નરેત્તમ મોરારજી બધું કાપડ પોતાની મીસનું જ વાપરે છે, એમનો દાખલો લઈ મીસમાલેકો પોતે મનુરેભાં અને પ્રગ્લમાં દિવના મીસડોલોગ માટે લાગણી ઉત્પન્ન કરશે ખરા? આપણી દહ પાણી આંખો નથી ઉપરી એ નવાઈની વાત છે; બાપી સરકાર તરફથી કંઈ પણ આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

૦
૦ *

કન્ઝમાં જુદાંરોપક મંચળ

મનુષ્યના જીવનમાં જુદાં કેટલું બધું ઉપયોગી છે, અને પ્રાચીન કાળમાં એનું કેટલું મહત્ત્વ હતું તે વિશે 'પ્રસ્થાન'ના વાંચકોને અમારે દેવે વધારે કહેવાની જરૂર લાગતી નથી. 'પ્રસ્થાન' પુ. ૧, પૃ. ૧૪૬ પર બાણી કિતિ-મોહન સેને કેમિસ્ટમાં પાંચ જુદાં દોઢ વરસ પહેલાં પોતાને હાથે રોપેલાં તે વખતનું પ્રવચન અને જાણું છે. તે ઉપરાંત વનસ્પતિચારી જ્યોત્ષ્ણ ઇન્ડિયામાંનો પરિચય પણ 'પ્રસ્થાન' પુ. ૨, પૃ. ૩૮૦ પર આપેલો છે. તેઓ પોતાની જુદાવરવામાં માંડી (કન્ઝ)માં રોજ એક ગ્રા. વારીને નમન કરે છે; પોતાની પરંપરા બે કોઈ માણસ ન સાચવે તોપણ જુદો તો સાચવશે જ એવી એમની આચાર્યને કંઈક જૂતું સરૂપ તેઓ આખી સક્યા છે.

જૂત માસની ૩૦મી તારીખે માંડી (કન્ઝ)માં બારીઆ યજ્ઞાળાના મંદિરમાં જુદારોપક મંચળની સ્થાપના કરવામાં આવી. જંગમ રાજ્યની દોષન છે તે દેવે સૌ કોઈ મનુજનું યધું છે. પોરબંદર રાજ્યમાં એમના જ પ્રવચનની જંગમો વધારવામાં આવ્યાં દનાં, અને તેમણી ૧૯ ૪૦૦૦૦) જેટલી આવક તે

રાજ્યને દર વરસે મળી રહે છે. જંગમોની આ કિંમત હિંદુસ્તાનમાં પૂર્વે સંમજવામાં આવી હતી. તે ઉપરથી જ એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે "૧૦ કુવા બરોબર ૧ વાવ છે, ૧૦ વાવ બરોબર ૧ સરોવર છે, ૧૦ સરોવર બરોબર એક પુત્ર છે, અને ૧૦ પુત્ર બરોબર ૧ જુદા છે." પણ જુદાની આ કિંમત આપણા જીવનમાંથી જેમ પ્રાણી એજોં યતો ગયો તેમ ઘટવા માંડી, અને જેવડે હિંદુસ્તાનનાં જંગમો ઘટવા માંડ્યાં. યુરોપમાં જંગમની કિંમત બહુ ઓછા છે. ઇશિયાની દોષન એના જંગમોમાં જ છે. જંગમથી વરસાદ પણ ખેંચાઈ આવે છે, અને એ રીતે ખેતીને પણ જુદો લાભદાયક નીવડે છે. જનમુખાકારી અને તંદુરસ્તી માટે પણ જુદોના નિમાવ થવો જોઈએ. હમણાં જ મીસીસ મારગેટ ક્રીન્સે અમદાવાદમાં આપેલાં એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું* "કે શહેરની ખુદી જગ્યાઓ છે તે શહેરની તંદુરસ્તી છે, અને શહેરમાંની લીલી જગ્યાઓ તેની આંખો છે." પરંતુએને તો પોતાનું નીરાળું જીવન હોય છે, પણ જુદોનું જીવન તો સદા પારકાને માટે જ હોય છે; અને આધુનિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ સૂર્યની શક્તિમાંથી, અને જુદાની જગ જગીનમાંથી બે સીધી રીતે જીવનતત્ત્વ આપણને કોઈ આપતું હોય તો તે જુદો જ છે. જેવડે બધાં જ પ્રાણીઓ જુદોની ઉપર આધાર રાખી રહે છે.

કુમારશી વિજયરાય મદારાજે જુદારોપક મંચળને ૩. ૨૦૦૧)ની મદદ આપી છે તે અહીં નોંધવા યોગ્ય છે. ૨૧ જ્યોત્ષ્ણગામિની આગાઓ આવી રીતે નવાં જુદોના અંકુરમાં ફૂલીમૂત ગાય છે, તે ખાનર અમને સંતોષાય છે.

* A city's open breathing spaces are its health and its patches of greens are its eyes.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૪

શ્રાવણ : ૧૯૮૩

અંક ૪

પ્રાર્થના

(૫૫૧)

પ્રભો ! તવ અનન્ત નીલ ગગને કદી રાત્રિએ
અસંખ્ય જગદીપ શા અળહળી રહ્યા તારકો;
અગાધ તમમાંથી એ તવ સહસ્ર નેત્રો સમા
નિરંતર, મિયોન્મિયે અગિત પ્રેમ વર્ષાવતા.
ગમે નૌરખવી પ્રભો ! મૃદુલ સુષ્ટિ એ તાહરી,
પરંતુ, ઉર માહરૂં તિમિર-ઝોષમાં હૂણિયું
ગહે પ્રળળ એક વીજ-ઝળકાર ને ગર્જના—
ળને પૃથિવૌ અંતરિક્ષ દગ આંજતા તેજથી
પ્રદીપ પળમાં, અને કડકડાટ અંગે અધ
વિરાટ જગ જાગતું પ્રળળ એક આધાતથી—
લલે, શ્વેત મંહી પહી લય ધર્મ-જતી વીજળી,
પરંતુ ન ળને કદી જગત જાગ્યું ના—જાગ્યું એ.

રનેહરશિર

સમાજસુધારો અને સત્યાગ્રહ

સમાજસુધારો પ્રથમ કે રાજકીય સુધારો એ પ્રશ્ન ઘણા વર્ષોથી આપણા દેશમાં ચર્ચાનો એક વિષય છે. સમાજસુધારકો કહેતા કે જ્યાં સુધી આપણી સમાજનાં અનિષ્ટો દૂર થાય નહિ ત્યાં સુધી રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અશક્ય છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં - ધુમના લોક-નાયકો હિત્તર દેતા કે જેમની પાસે સામાજિક પરિવર્તન કરવાની સત્તા છે એમને સમાજિક સુધારણા પ્રત્યે અનાદર છે, જ્યારે જેમને એ વિશે તીવ્ર ઈચ્છા છે એમની આગળ સત્તા નથી એટલે રાજકીય હક્ક પ્રાપ્ત કર્યા વિના સમાજની પ્રગતિ થશે નહિ. જેઓ ખંને પક્ષનું સત્ય જોઈ એક પક્ષ લેતા નહિ એ સામાજિક અને રાજકીય સુધારા વચ્ચે આવેલા વિરોધ અરથાને ગણુતા અને એ ખંને માર્ગે એક સાથે જ પ્રગતિ થઈ શકે એમ માનતા. પરંતુ ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો તે પછી અને અસહકારના સંચયન પછી આપણે સમગ્રી શક્યા છીએ કે સામાજિક અને રાજકીય સુધારણા એ રાષ્ટ્રીય પુનર્ધટનાના એ અંગો જ છે અને એક ઢાંચની બે જાણુની પેઠે એને વિભિન્ન કરી શકાતાં નથી. આથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રશ્ને અસહકાર જેવા એક રાજકીય પ્રયોજન વાસ્તેના શાન્તિમય બળવામાં રાષ્ટ્રીય નીતિ તરીકેનું મહત્ત્વ મળ્યું હતું તથા સિત્ત સિત્ત કોમો વચ્ચેનું એકેય, દારુનિષેધ ઈલાદિ સામાન્ય રીતે સામાજિક ગણુતા પ્રશ્નો પાશુ રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય વાસ્તેના કોંગ્રેસના પ્રયાસોમાં લગી જતા. આ સંયોગના લાભ અને ગેરલાભ તપાસવા એ આદિ અસ્થાને છે પરંતુ એટલું તો નિઃસંશય કે હવે સામાજિક સુધારો રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નના અંગરૂપ બની ગયો છે.

જે મહાન વ્યક્તિએ સામાજિક અને રાજકીય સુધારા વચ્ચે આવી સંગતિ સ્થાપી છે એમણે જ સમાજ સુધારવાનું એક નવું અને અદિતીય રાજ્ય હિન્દને આપ્યું છે. સામાજિક ક્ષેત્રમાં હિન્દનું જગતની સંસ્કૃતિને સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને અનુપમ અર્પણ કંઈ પણ હોય તો એ સત્યાગ્રહની લાવના અને રીતિનું છે. આર્થિક ઉત્ક્રાન્તિને લીધે આ યુગ લેનિનનો લેખાશે તો નૈતિક પુનરુદ્ધારને લીધે ગાંધીજીનું નામ આ યુગને અમર બનાવશે. અત્યાર સુધી શારીરિક બ્રમ મનુષ્ય સમાજની ઘટનાના પાષાદૃષ્ટ ગણાતું આવ્યું છે. વ્યક્તિઓ, જનતિઓ કે દેશો વચ્ચેના મતભેદો કબજો અને સંગ્રામોનો નિર્ણય પશુખત્ત વડે જ થયો છે. અહિંસા જે સત્યાગ્રહનો આત્મા છે એ આ શારીરિક બ્રમના સિદ્ધાન્તનો ત્યાગ કરે છે. અહિંસાની લાવના કે એનો માર્ગ નવાં નથી. સોક્રેટીસ અને જિસસ ક્રાષ્ટ્રથી થોરો સુધી ઘણી અપૂર્વ વ્યક્તિઓ અને ક્વેકર્સ (Quakers) કે યુદ્ધનો શુદ્ધ અન્તઃકરણથી વિરોધ કરનારાઓ (conscientious objectors) જેમ છૂટાજવામાં વર્ગોએ સિત્ત સિત્ત રથજે અને સમયે સત્યાગ્રહ કર્યો છે. પરંતુ અસહકાર નામથી રાજકીયરૂપે વિખ્યાત થયેલા સત્યાગ્રહની નવીનતા એ નૈતિક પ્રયોગના ક્ષેત્રમાં તથા એ પ્રયોગના હેતુમાં રહેલી છે. એક રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નના નિઢાવ વાસ્તે સમસ્ત દેશ સત્યાગ્રહનો મિહાન્ત અમત્રમાં મૂકી એ

રીતે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવા મધ્યે એ સ્થિતિમાં ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની વિશિષ્ટતા રહેલી છે. સત્યાગ્રહ જેની એક વ્યક્તિગત લાવના ઉપર રાષ્ટ્રીય સંયત્ન ધરાવે અને અહિંસા જેના અભાવાત્મક સિદ્ધાન્ત વડે એક પ્રત્યક્ષ અને પ્રગત સામાજિક શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનો આ પ્રયાસ અદ્ભુત છે. વળી ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ પરજીવનમાં લાભ પ્રાપ્ત કરવા નહિ પરંતુ સામાજિક, રાજકીય કે આર્થિક અન્યાય દૂર કરવા કે ઉચિત હક્ક મેળવવા ઉદ્દેશ્યો છે અને અસ્તિત્વ ભોગવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સંયત્નમાં જેમ ને અપ્પારમ્પના તથા રોલેટ એક્ટ વિરુદ્ધના સત્યાગ્રહમાં અને અસહકારમાં ગાંધીજીનો સિદ્ધાન્ત સામાજિક યત્ન તરીકે જ પ્રગટ થયો છે અને અમુક નિશ્ચિત પ્રકારના સામાજિક, રાજકીય કે આર્થિક પરિણામ વાસ્તે ઉપયોગમાં આવ્યો છે. સામાજિક પ્રયોગન વાસ્તે તથા સામાજિક શક્તિ તરીકે સત્યાગ્રહની રીતિનો ઉપયોગ કરવો એ ગાંધીજીએ જાગૃતને એક નવીન પાઠ શીખવ્યો છે. ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર સત્યાગ્રહ અને અસહકારને માત્ર રાજકીય સ્વાતંત્ર્યના એક શસ્ત્ર તરીકે જ નહિ પરંતુ સમાજના કંકરો તથા અન્યાયોના સમાધાન વાસ્તેના એક નવા માર્ગની શોધ તરીકે લેખશે. ટાસ્ટ્રોપની ફિગ્યુરી કે કાર્લ માર્ક્સના અર્થશાસ્ત્ર જેટલું જ મહત્ત્વનું ગાંધીજીનું આ અર્પણ છે. જમદીશ્ય-૮ ખેસ કે પ્રે. રામનની શોધ કરતાં સત્યાગ્રહનું આધ્યાત્મિક સુધિમાં ઓછું મૂલ્ય નહિ અંકાય. ધર્મ અને નીતિના સંપૂર્ણ સિદ્ધાન્તોનો આન્તર-રાષ્ટ્રીય સંબંધના એક વિશ્લેષ પ્રશ્નમાં આ રીતે પ્રથમ વાર જ પ્રયોગ થયો છે.

સમાજસુધારાને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નનું અંગ બનાવનાર ગાંધીજીએ જ સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર દેશને અર્પણ કર્યું છે એ આકસ્મિક મતી. ગાંધીજીની દૃષ્ટિએ સમાજસુધારા એટલે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું અનુકરણ નહિ પરંતુ જે સામાજિક અન્યાયો અને વિધિનાં વ્યક્તિના સંપૂર્ણ તથા સુશ્લિષ્ટ વિકાસને તથા મનુષ્યોના પરસ્પર નૈતિક સંબંધને નડતરરૂપ હોય એનો નાશ. આ લાવનામાં વ્યક્તિત્વ અને નીતિ સર્વથી મહત્ત્વનાં છે. વિધવાવિવાહના પ્રતિબંધથી કે અરપૂર્યતાના કૂર બંધનથી, સ્ત્રી ઉપરના પુરુષના લુપ્તમતી કે નીતિના કોઈ અન્યાયી નિયમથી વ્યક્તિના વિકાસને તથા સામાજિક નીતિને હાનિ થાય છે માટે જ એ સર્વે એનિષ્ટા અને કુરિવાજોની વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવી સમાજની રચનામાં પરિવર્તન કરવા વ્યક્તિએ મથવું જોઈએ. ગાંધીજીના સમાજસુધારણાના આદર્શોમાં જેમ વ્યક્તિત્વ પ્રધાન છે, એમ જ સત્યાગ્રહનું ખીજ પણ, સામાજિક વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિના અન્તઃકરણને વિશિષ્ટ સ્થાન હોવું જોઈએ એ લાવનામાં રહેલું છે. મનુષ્ય-વ્યક્તિત્વના અને માનવ-અન્તઃકરણના ગૌરવના ભાન ઉપર જ અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત રચાયો છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ સાધન નહિ પણ સાધ્ય છે એ સૂત્ર સત્યાગ્રહી સ્વીકારતો હોવાથી કોઈ પણ મનુષ્ય ઉપર હિંસા થાય એ સત્યાગ્રહીની દૃષ્ટિએ નૈતિક અપરાધ છે. જે સામાજિક વ્યવસ્થા અન્તરની સંમતિ કે અનુસા મેળવી શકતી નથી એની વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહી વિગ્રહ કરે છે: જે સંસ્થા કે શક્તિ મનુષ્યના અદ્વિતીય અન્તર્ભૂત શક્તિની અધોગતિ થાય છે એ સર્વનો સાચો સત્યાગ્રહી વિરોધી થાય છે. અરપૂર્યતા સરખો અમાનુષી રિવાજ, લોભ અને સ્વાર્થના પાયા ઉપર ટકી રહેલો મુદીવાદ, કે શારીરિક યત્ન ઉપર ઝડપનું સામાન્ય એ સર્વ સામાજિક ઘટનામાં મનુષ્યના અન્તઃકરણને અરથાને ગણી એનો અનાદર કરે છે અને રીજે છે. આ મત્ર સત્યના અનાદર સ્વાગે સત્યાગ્રહીનો સાચો વાંધો છે. કારણ કે મનુષ્યમાં જે સર્વથી વિશિષ્ટ, અપૂર્વ અને ઉચ્ચ છે એવા વ્યક્તિત્વનું અન્યાયી સમાજરચનામાં દબન થાય એ સત્યાગ્રહી નથી સાંખી શકતો.

દુકમાં, સત્યાગ્રહ રાજકીય હેતુ વાસ્તે જ યોજાવી કોઇ રીતિ નથી પરંતુ જ્યાં જ્યાં અસલ, અન્યાય કે અનિષ્ટ હોય ત્યાં ત્યાં એ સર્વને દૂર કરવામાં સહાયક થાય એવું એ નિઃશંકોનું શસ્ત્ર છે. સત્યાગ્રહને માટે રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોનો લેદ હોતો નથી.

આજે સમાજસુધારાના પ્રયાસમાં આ જૂનો છતાં નવો પ્રયોગ વિશેષ મહત્વનો છે. ગયા મહાન યુદ્ધ પછી યુરોપની સંસ્કૃતિનો મોઢ ઘણાખરા હિન્દીએને ઉતરી ગયો છે. શારીરિક બળને બદલે કોઇ ન્યાય, બુદ્ધિસિદ્ધ (rational) અને શાન્તિમય માર્ગ મનુષ્યો કે રાષ્ટ્રોના મતભેદ ઉકેલવા અને કલહોનું સમાધાન કરવા હોવા જોઇએ એમ સર્વ દેશોના વિચારશીલ લોકોને લાગે છે. વળી સમાજસુધારાનું અંતિમ લક્ષ્ય મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ જ છે અને સામાજિક વિટંબણાઓ અને વિધોનો નાશ વ્યક્તિના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે જ થવો જોઇએ એ વાત માન્ય થઈ ગઈ છે. પરંતુ આજે સમાજસુધારકો કોઇ સુધારા વાસ્તે શાસ્ત્રાત્મક પ્રમાણનું અવલંબન ન ટાંકતા બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ સામાજિક હિતને અનુકૂળ એ સુધારો છે એ તપાસે છે. વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા, ન્યાય અને માનવબંધુતાની જે નવી લાવનારો રાજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રચલિત થઇ છે એણે; કમે કરીને, સામાજિક, અને ધાર્મિક જીવન ઉપર પણ અસર કરી છે અને સામાજિક નિયમો અને સૂત્રોમાં ઉત્ક્રાન્તિ કરી છે. સાચો સત્યાગ્રહી કોઈ મહાપુરુષના વચનનું કે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ આપતો નથી, દૈવી સત્તા કે ચમત્કારની શક્તિ પોતાની પાસે છે એવી મિથ્યા બ્રાહ્મ મારતો નથી, પરંતુ બુદ્ધિ ઉપર જ આધાર રાખે છે અને બુદ્ધિનું પ્રમાણ આપે છે. આ કારણને લીધે પણ સત્યાગ્રહ સમાજસુધારા વાસ્તે કિંમતી ઉપાય છે. આ ઉપરાંત સત્યાગ્રહની રીતિ બીજી એક દૃષ્ટિએ પણ લાભદાયક છે. કોઈ પણ સુધારો કાયદા અને નિયમો વગર થઇ શકતો નથી. પરંતુ કાયદો રચવા પ્રગ્નમત અને એનો હેતુ ફલીજૂત કરવા યોગ્ય વ્યક્તિઓ અને અનુકૂળ વાતાવરણ અગત્યનાં છે. આ પ્રગ્નમત અને આ વાતાવરણ સત્યાગ્રહદ્વારા ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. વળી કાયદામાં જે પ્રકારનું ફરજિયાતપણું હોય છે અને એને અમલમાં મૂકવામાં દમન, લાંચ છલકાદિ દૂષણોનો જે ભય રહે છે એથી સમાજસુધારાની આ રીતિ અનિવાર્ય હોવા છતાં સંતોષકારક નથી નિવડતી. સત્યાગ્રહી આ પ્રયાસ સમાજની બીજી સીમાએથી કરે છે: સામાજિક નિયમને છોડી નહિ પણ વ્યક્તિચારિત્ર્યના છોડેથી એ સુધારવા મથે છે. વૃત્તિ અને આચરણના સ્રોતને વિશુદ્ધ અને નિર્મલ કરવો તથા વ્યક્તિના નૈતિકબળ અને પવિત્રતામાં વૃદ્ધિ કરવી એ કાયદાના કૃત્રિમ બંધનોને નિયમો વડે પુનર્વ્યવસ્થા કરવા કરતાં વધુ ઉત્તમ છે. આવાં અનેક કારણોથી સત્યાગ્રહને સમાજસુધારામાં સ્થાન છે.

આ કેવળ કાદ્દનિક તર્ક નથી એ અસહકાર પછીના સામાજિક હેતુવાળાં સંચલનો પ્રતિપાદન કરે છે. અસહકારની પ્રવૃત્તિ મંદ પડી ત્યારે સત્યાગ્રહનો નાશ ન થયો. સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તની અસર રાષ્ટ્રીય જીવન ઉપર એટલી પ્રબલ અને જોડી થઈ હતી કે સામાજિક અન્યાયો વિરુદ્ધ એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ થયો. અકાંક્ષાઓએ યુરુદ્ધારને પવિત્ર અને શુદ્ધ કરવા જે ભગીરથ પ્રયત્ન આદ્યો એમાં એમને મહત્તની અને મન્દિરના માલિકોની જ નહિ પરંતુ એમના આશ્રયદાતા સરકારની સહાયે પણ ઝઘૂમવું પડ્યું. જ્યાં કાયદા કરવાની સત્તા દેશના નાગરિકોના હાથમાં નથી અને જ્યાં સ્વાભાવિક રીતે જ સ્થાપિત વસ્તુઓની સહાયમાં કાયદો, પોલીસ અને લશ્કર હોય છે ત્યાં સામાજિક અન્યાયની વિરુદ્ધ થવામાં આપોઆપ કાયદાનો લંગ થઇ જાય છે. આમાં હોય સરકાર કે સત્યાગ્રહી એકેનો

નથી. અને આ રીતે જ ગુરુ-કા-આગમાં સામાજિક હેતુ વાસ્તે કાયદાનો સવિનય ભંગ કરી અકાલીઓએ નૈતિક વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. વર્ષોના કષ્ટ પછી શીખોના સત્યાગ્રહનો મુખ્ય હેતુ સફળ થયો અને ગુરુદ્વારની સુધારણા વાસ્તે કાયદો સુધાર્યો. તારકેશ્વરનો સત્યાગ્રહ પણ કંઈક આવા જ પ્રકારનો હતો. એ પણ મન્દિરની શુદ્ધિ માટેનો પ્રયાસ હતો અને એનો અન્ત પણ મહન્ત સાથેના સમાધાનદ્વારા આવ્યો. મન્દિરો સુધારવાનો પ્રશ્ન માત્ર ધાર્મિક નથી, એનું સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ બહુ મહત્ત્વ છે, મન્દિરોના માલિકો કે પૂજારીઓના અનીતિમય, લોભી અને અશુદ્ધ જીવનથી મન્દિરો સમાજના સડા જેવાં ધણીવાર થઈ પડે છે અને એને વિશુદ્ધ કરવામાં સામાજિક હિત સધાય છે. વળી એ મન્દિરોની લાખો રૂપિયાની મિલકત અને ફંડનો ઉપયોગ પણ સમાજના લાભ માટે થાય એ આવશ્યક છે. સમાજસુધારા ઉપર સત્યાગ્રહની જે અસર થઈ છે એના બીજા દૃષ્ટાન્તરૂપ વાયકોમનો સત્યાગ્રહ છે. વાયકોમમાં અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધના બંડમાં ધણા ઉચ્ચ વર્ગના લોકો પણ જે માર્ગ ઉપર અંત્યજનેને પ્રતિબંધ હતો ત્યાં કલાકો સૂધી બેસી રહેતા અને ગુરુ-કા-આગના અકાલીઓ પેઠે ગમે તે કષ્ટ શાન્તિથી સહન કરતા. આ ધાર્મિક પ્રશ્ન નહોતો પણ સામાન્ય નાગરિક હક્કનો પ્રશ્ન હતો અને એમાં પણ ત્રાવણકોરના રાજ્યની વિરુદ્ધ. સત્યાગ્રહીઓને થયું પડ્યું હતું. અને અન્તે પણ સત્યાગ્રહનો વિજય થયો અને અંત્યજનો હક્ક સ્વીકારાયા. થોડા સમય ઉપર જ મહાડમાં પણ અંત્યજ પરિવાર વખતે પણ સત્યાગ્રહનો આવો જ એક પ્રસંગ બન્યો હતો.

પરંતુ સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર સરકાર કે ધાર્મિક અને સામાજિક સત્તા વિરુદ્ધ જ કે ઉચ્ચ ગણતરી કેમો સદામે જ વપરાય એવો કંઈ નિયમ નથી. ભિન્ન ભિન્ન નીતિઓના અંકેષ વાસ્તે સત્યાગ્રહ થઈ શકે, તો જેને એક કોમ સાચી કે ખોટી રીતે પોતાનો બ્યાગબી હક્ક ગણતરી હોય એને ખાતર પણ સત્યાગ્રહ કેમ ન હોઈ શકે? મરજી આગળ વાગ્નં વગાડવાનો પ્રશ્ન આવો કસદનો સવાલ ગઈ પડ્યો છે. ત્રણેક વર્ષ ઉપર નાગપુરમાં આ કારણસર હિન્દુઓએ સત્યાગ્રહ કર્યો હતો અને હમણાં પણ પટ્ટખત્તામાં આવો જ પ્રકારનો સત્યાગ્રહ ચાલુ છે. કયા સંજોગોમાં અને કયા પ્રયોજનથી થયેલો સત્યાગ્રહ ઉચિત કહેવાય અને કયારે એ અહુત શસ્ત્રનો દુરુપયોગ થયો કહેવાય એ કહી શકાય, એટલે જે સંયત્નમાં સવિનય અને શાન્તિમય રીતે સામાજિક હેતુપુરસ્કર કાયદાનો ભંગ થાય એને સત્યાગ્રહ જ લેખવું રહ્યું. મરજી આગળ વાગ્નં વગાડવાનો હેતુ જો કે લેશ માત્ર ઉદાત્ત નથી પરંતુ એને વાસ્તે સહન કરનારા એને નાગરિક હક્ક માને છે એટલે એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો આ દૃષ્ટિએ એ સત્યાગ્રહ ગણાય.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે સત્યાગ્રહથી વ્યક્તિને પોતાના નિર્ણય પ્રમાણે વર્તન કરવાનો અને સ્થાપિત સત્તા વિરુદ્ધ થવાનો પણ જે હક્ક મળે છે એથી અરાજકતાનો ભય ખરો? સમાજની વ્યવસ્થા અન્તે તો વ્યક્તિના વિકાસ વાસ્તે છે એ જો ધ્યાનમાં રાખીએ તો સમાજની વ્યવસ્થા અન્યાયી હોય ત્યારે વ્યક્તિ એનો વિરોધ કરી શકે એ

* નાગપુરમાં હથિયાર ઝાલવાના કાયદાનો ભંગ કરવાના સત્યાગ્રહ વિશે આવો જ મતભેદ બહો થયો છે. ગાંધીજી એને નૈતિક દૃષ્ટિએ અયોગ્ય પણ છે જ્યારે સત્યાગ્રહનો શાન્તિમય વિરોધ (passive resistance) અર્થ કરતા ધણાએ કહ્યું છે. કેટલાંથી છૂટકા પછી સત્યાગ્રહ વિરોધ પોતાના કેટલાક નિયમો સમજાવવાનું ગાંધીજીએ કહ્યું. હવે પરંતુ કશું સફળ એ વિશે વિગતવાર કહેણ એઓ કરી શક્યા નથી.

સત્યાગ્રહીનો મૂળ સિદ્ધાન્ત સમજવો કઠણ નથી. સમાજનું નિર્વચન કે નિર્વેતન થઈ ગયું છે સત્તાનો દુરુપયોગ થાય એ કંઈ અસાધ્યકતા કરતાં ઓછો હાનિકારક નથી અને એવી સ્થિતિનો ભય સતત હોવા છતાં સૂક્ષ્મ હોવાથી અસાધ્યકતા જેટલો વિકટ બન્યોતો નથી. ધણી જે વાર એક દેશને પોતાને અનુકૂલ સમાજવ્યવસ્થા કે રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા અસાધ્યકતાનું કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. વળી પોતાની સત્તાનો વિરોધ થાય કે સત્તા ઓછી થાય એ સત્તાધારીએને તો હંમેશા અસાધ્યકતા લાગે એ આશ્ચર્યકારક નથી. અન્ય કોમો સમાનતા મેળવે કે અસ્પૃશ્યતા દૂર થાય એ બ્રાહ્મણોને અથવા મન્દિરો ઉપર લોકશાસન સ્થપાય એ મન્દિરોના મહંતોને અસાધ્યકતા જ લાગે. પરંતુ સત્યાગ્રહ એક એવા પ્રકારનો વિગ્રહ છે કે એનું રક્ષણ એના લક્ષણમાં જ રહેલું છે. અસાધ્યકારણ પ્રકારનું આ યુદ્ધ હોવાથી એની યોગ્યથોગ્યતાનો નિર્ણય એને ઉદ્ભવવાનું કારણ, એનું લક્ષ્ય અને જે ચિંતનરૂપિ અને સંયમથી એ લડત કરવામાં આવે એ સર્વ ઉપરથી થઈ શકે છે. અત્યંત સંગ્રામ કારણ સિવાય કે શરવીર મનુષ્યો વિના સત્યાગ્રહ સંભવતો નથી. રોપથી ઉરકેરાઈ ગયેલા મનુષ્યો સત્યાગ્રહ સિવાય ખીરનું કોઈ પણ પરાક્રમી રાસ વાપરવાનું પસંદ કરશે. એક દૃષ્ટિએ તો રણમાં મરવા કરતાં પણ સત્યાગ્રહી તરીકે શાન્ત ચિત્તે અને સ્વસ્થતાથી સહન કરવામાં વધારે શૌર્ય અને સંયમ જોઈએ છીએ: એમ સહન કરનારામાં અંતિમ હેતુનું પૂર્ણ જ્ઞાન તથા નૈતિક શ્રેયતા હોવાં જોઈએ. સત્યાગ્રહ વાસ્તે એવો સહકૃપ ત્યાગ અને એકનિષ્ઠ શ્રદ્ધા આવશ્યક છે કે ધણા મનુષ્યો એ વિષય અને તીવ્ર ક્રોડીમાંથી પસાર થઈ શકતા નથી. રણક્ષેત્રમાં મારવાને તથા મરવાને માટે તો પશુસમાન લોહીતરસી વીરતા સહસા ઉદ્ભવે છે, પરંતુ સત્યાગ્રહી તરીકે મૃત્યુ રહામે નિહરતાથી વિરોધી ઉપર પ્રહાર કર્યો વગર ધસી જવામાં જે પ્રકારની વિચારશીલતા ને નૈતિક દૃઢતા સંયમ અને કલ્પનાશક્તિ આવશ્યક છે એ ઉત્પન્ન કરવાં કે અન્ત સૂઝી ટકાવવાં કઠણ છે. જતાં સત્યાગ્રહીને મને આ સમર્પણ પરાજય નહિ પણ શાન્તિમય અને અવિચ્છિન્ન વિગ્રહ જ છે. સત્યાગ્રહીની દૃષ્ટિએ બધું શારીરિક નહિ પણ માનસિક શક્તિ છે: શરીરના રનાયુઓમાં કે દાઝણુ હથિયારોમાં નહિ પરંતુ નિર્ભયતામાં અને સહનશીલતામાં માર્યું શૌર્ય વસેલું છે એવી સત્યાગ્રહીની માન્યતા છે. આથી સત્યાગ્રહ દુઃસાધ્ય છે એટલું જ નહિ પણ એનો દુરુપયોગ થવાનો સંભવ આપોઆપ ઓછો થઈ ગય છે. કારણ કે જેઓ આ રાસ વાપરે છે તેઓ એ વાસ્તે સહન કરવા તૈયાર હોય છે અને આરાલંગ કરવા માટેની શિક્ષા જાતે જ બહારી લે છે.

પરંતુ સત્યાગ્રહ સમાજસુધારા વાસ્તે અનુકૂલ રીતિ નથી એવી કેટલાક સુધારકોની માન્યતા છે. જેવી રીતે કાયદાથી સાચો સુધારો થઈ શકતો નથી પણ કાયદો લોકચૃત્તિને વાળી શકે છે કે એને અસુક માંગે જતાં પ્રતિબંધ કરી શકે છે એ પ્રમાણે બન્નેથી પણ સાચો સુધારો અશક્ય છે એવી એમની દલીલ છે. સમાજમાં લાંબા કાલથી રૂઢ થઈ ગયેલા અનિષ્ટ રિવાજો લોકમન કેળવીને આદર્શીકરણ ગણીને કમેકમે દૂર થાય એમ સુધારકોને લાગે છે. સત્યાગ્રહી પણ શિક્ષા કે કષ્ટ સહન કરીને લોકમનને કેળવવા મથે છે પરંતુ એમાં જે બળનું તત્ત્વ રહેલું છે એથી પ્રત્યાઘાત થવા સંભવ છે એમ વિનીત સુધારકોને લાગે છે. સત્યાગ્રહમાં જો કે શારીરિક આક્રમણ કે હિંસા (violence) નથી પરંતુ આધ્યાત્મિક બળ (force) છે એ નિર્વિવાદ છે. હિંસા અને બળ વચ્ચેનો આ સૂક્ષ્મ ભેદ તો સામાન્ય રીતે હિંસાના પક્ષકાર ગણાતા કોમ્યુનિસ્ટો પણ સ્વીકારે છે. અક્રિયોનું સંગઠન કરવાથી જે સામાજિક શક્તિ ઉત્પન્ન થાય અને સમાજવ્યવસ્થાને જે

ધરી શકે એ બદલ એવી એની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે.* સત્યાગ્રહ કેવળ અસાધાર્મિક લાવના નથી. એમ હોત તો એનું સામાજિક મદત્ત કંઈ ન રહેત. કારણ અનિષ્ટનો અવિરોધ કરવો એ સૂત્રનું પરિણામ તો એમ વસ્તુના ત્યાગમાં આવે, જેને અન્તે શુદ્ધ વેરાગ્ય જ છે. સત્યાગ્રહ સંન્યાસીઓનો મન્ત્ર નથી પરંતુ અન્યાયનો વિરોધ કરવાનો અને સામાજિક પરિવર્તન સાધવાનો માર્ગ છે. પરંતુ સત્યાગ્રહમાં અવિરોધ (non-resistance) ના સિદ્ધાન્તથી અહિંસાત્મક વિરોધ (non-violent resistance) માં જે કાન્તિ આમ થાય છે એનું પરિણામ માનસશાસ્ત્રી દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરવા જેવું છે. એક ખાસ વિરોધની કંઈપના-પછી લક્ષ્યને એ અહિંસાત્મક ને શાન્તિમય હોય તો પણ એ કંઈપના-એના અવિરોધના મૌલિક સિદ્ધાન્તથી વિચરત લાગે છે. ખીજી દૃષ્ટિએ આવા વિરોધની અહિંસા અનિષ્ટના અસ્તિત્વથી ઉદ્ભવતી ક્રોધ, વેર ઇત્યાદિની આપણી લાગણીઓને સંતોષી શકતી નથી. આનું વ્યાવહારિક પરિણામ એ આવે છે કે સત્યાગ્રહનું જે અવિરોધનું લક્ષણ છે એથી એને નૈતિક ભીરુતા અને નામદાંધનો સિદ્ધાન્ત લેખી એમાં દ્વંદ્વવાનો ઈન્કાર છે એમ ગણી કેટલાક અધીરા પુરો એનો ત્યાગ કરે છે, અથવા તો એનો જે શુદ્ધપ્રવૃત્તિ જેવો ભીષણ (militant) અંશ છે એ વિનાશકારક હિંસામાં પ્રગટી ઉઠે છે.

આ વિવેચન નિરર્થક નથી કારણ કે કેટલે અંશે સત્યાગ્રહમાં બળનું તત્ત્વ રહેલું છે અને કેટલે અંશે એ મનુષ્યના વિચારોમાં સાચું પરિવર્તન કરી શકે છે એ ઉપર સમાજસુધારા વાસ્તેની એની ઉપયોગિતાનો આધાર છે. સત્યાગ્રહી કદ સદન કરીને સત્તાધારીઓને કે વિરોધીઓને છૂતી લેવા અને લોકમતને અન્યાયનું કે હક્કનું ભાન કરાવવા મથે છે. આનું કદ સત્યાગ્રહીએ પોતાને હાથે જ બેઠારી લેવું કે ખીજ નાંખે ત્યારે શાન્તિથી સહન કરવું? ઉપવાસ કરીને કે ભૂખમરો સેવીને (hunger-strike) સહન કરવું એ પ્રથમ રીતિનાં દૃષ્ટાન્ત છે. ગાંધીજી આવા પ્રકારના સત્યાગ્રહની વિરુદ્ધ હોય એમ લાગે છે.+ આનું કારણ એ હોઈ શકે કે આમ પોતે હાથે કરીને જીતી કરેલી વેદનામાં નિયંત્રણનો (Coercion) અંશ રપટ છે. આવા પ્રસંગે સત્યાગ્રહીની માંગણી યોગ્ય છે એમ પ્રતિકારે કયોથી નહિ પરંતુ પીઠા ખમનાર સત્યાગ્રહી મરી જાય એ ભયથી કે એની સ્થિતિ માટેની દયાને લીધે સત્તાધારી એ માંગણી સ્વીકારે એ સંભવિત છે. પરંતુ પ્રવર્તન (persuasion) અને નિયંત્રણ (Coercion) વચ્ચેનો ભેદ કોઈકે વાર અને ખાસ કરીને જનસમૂહના સંચયનમાં એટલો સૂક્ષ્મ હોય છે કે સત્યાગ્રહી પોતા ઉપર પડેલું કદ સહન કરે તો પણ એની માંગણીનો સ્વીકાર હમેશ સત્તાધારીના અભિપ્રાય કે નિર્ણયમાં શુદ્ધિપૂર્વક પરિવર્તન થવાથી નથી થતો. એવા પ્રકારના સત્યાગ્રહમાં પણ સત્યાગ્રહી પ્રત્યે કરુણા કે એની સહનશીલતા

* "Force is that social power derived from the organisation of individuals in such a manner as to enable them to enforce their will upon Society." A controversy on Violence: G. Gould and W. Paul - The Labour Monthly, February 1922.

+ ગાંધીજી મેક્સ્વિચીના અને વાયકોમના સત્યાગ્રહીઓના ઉપવાસની વિરુદ્ધ હતા. કેટલાક પ્રસંગોમાં તેઓ પોતે ઉપવાસ કરે છે, જેમકે અમદાવાદની મિલમજીરોની હડતાળને સમયે કે દિલ્લીમાં હિન્દુ મુસ્લીમ રમખાણ વખતે. વિરોધીઓને પોતાના પક્ષમાં છૂતી લેવા આ ઉપાય ન લેવાય એવા એમનો અભિપ્રાય છે.

આચારે હિંદુ સમાજની શુદ્ધિ એ અતિ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. ક્યાં ક્યાં શુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે તેની યાદી હું નથી આપવા ઇચ્છતો. દેવળ એ બાબત તરફ જ ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું. હિંદુ ધર્મની અને હિંદુ સમાજની રક્ષા આપણે ઇચ્છતા હોઇએ તો આપણી ઉચ્ચતાના ખોટા અને દંભી ખપાસો છોડી દઇ પછત જાતિઓ અને દલિત કેમોને આપણે અપનાવવી જ જોઇશે. મંદિરો, ધર્મશાળાઓ, પાઠશાળાઓ અને એવી કેાઇ પણ જાહેર કે ખાનગી સંસ્થા હોય તો તે જાંચ કેમના હિંદુઓને માટે, એવું જે સંકુચિતપણું આપણામાં છે તે તજવું જ જોઇશે. સમાજને ખાવા અનાજ ઉગાડવાનો, પહેરવા કપડાં તૈયાર કરવાનો, સમાજને સ્વચ્છ રાખવાનો અને એવો અનેક પ્રકારનો મહેનત મજૂરીનો ખોળો અમુક વર્ગ ઉપર અને જાંચી કેળવણી, ધાર્મિક જ્ઞાન, સંસ્કાર, મોજમજ એ બંધનો ઇતરો બીજા વર્ગનો એવી જતનના વિચ્છેદથી હિંદુ સમાજ નિઃપ્રાણ થઇ ગયો છે. અસ્પૃશ્યતાનો મહાબાધિ તો હિંદુ સમાજના જીવનને કેારી ખાય છે. આનું ભાન આપણી જાતિઓને છે પણ નહિ. ઉત્તરું એ મહાબાધિને તો જાંચી ગણના હિંદુઓ મહા ધર્મ માની-બેસા છે.

એવો જ બીજો મહાબાધિ આપણા સમાજમાં થતી વિધવાઓની દુર્દશાનો છે. ફરજિયાત વૈધવ્યથી સમાજમાં જે પાર વિનાના સડા દાખલ થયા છે તેથી ભાગ્યે જ કેાઇ વિચારવાન માણસ અજાણ્યો હશે. છતાં આપણી જાતિઓ આવા સડા ઉપર ઠાંકપિછોડા કરવામાં પોતાનું બૂપણુ માતી બેસી છે.

આવા બીજા અનેક સડા આપણા સમાજમાં ઘર કરી બેઠેલા છે. પણ આ બે મુખ્ય સડા-અસ્પૃશ્યતા અને ફરજિયાત વૈધવ્ય-એ તો એવા છે કે, એ સત્વર દૂર ન થાય તો હિંદુ સમાજની હસ્તી જોખમમાં છે.

આ સડા દૂર કરવામાં મોટામાં મોટું વિધ્નરૂપ કેાણુ છે ? આપણી જાંચી ગણાતી જાતિઓ જ. આજે એ ક્ષીણુસત્ત્વ દશામાં છે. કેાઇ જતનો નવો વિચાર કરવાની તાકાત તેનામાં રહેલી જણાતી નથી. તેથી જ તે પોતાના જડ વહેમોને વળગી રહેલી છે.

હવે જાતિસુધારકો કે જાતિસેવકોને મારો પ્રશ્ન એ છે કે તમે તમારા કાર્યક્રમદ્વારા -કેળવણી મંડળો, માસિકો, મોર્ડિંગો, શિષ્યવૃત્તિઓ મં-આ પ્રશ્નોને ક્યારે પહોંચી વળવા ઉમેદ રાખો છો ? આવા પ્રશ્નોની જાણતમાં જણે અમલી સુધારો કયો હોય, અંથવા તેની વાત તો જવા દો પણ આવા પ્રશ્નો જે જાતિમાં ઉઠાવે તેને તમારી જાતિસુધારાની સંસ્થાઓમાં ઉભવા દઇ શકો એમ છો ? ગૂજરાતમાં સંખ્યાબંધ જાતિમાસિકો નીકળે છે. કેાઇમાં આ પ્રશ્નની ચર્ચા સરખી થઇ જાણી નથી.

એક નિઃસત્ત્વ સંસ્થા જેનામાં કરું બહું કરવાની તાકાત આજે રહી નથી તેની આવી આપખુદ સત્તાનો સક્રિય વિરોધ ક્યાં વિના, તેનાં જડ બંધનો તોડ્યા વિના સમાજસુધારામાં એક ડગલું પણ આગળ વધી શકો એમ તમને લાગે છે ?

અચળેશ્વરી માતાની આરતી

જય અચળેશ્વરી માતા, અચળેશ્વરી માતા,

જય અચળેશ્વરી માતા,

મોટા મોટા પંડિત (૨) તુજ મંદિર ધાતા, અચળે૦

આ હુનિયામો હડાપણુ ઠેર ઠેર ભરિયું, મા, ઠેર૦
પણુ તે સઘળું તુજને (૨) એકલીને વરિયું, અચળે૦

અન્ય જનોએ કેવળ 'જરવાદ' જ ભાખ્યો, મા, જડ૦
'અધ્યાત્મ'ને મળરો (૨) તેં એકે રાખ્યો, અચળે૦

અન્ય તાણું વિજ્ઞાન, જ્ઞાન, કળા, કેં જે, મા, જ્ઞાન૦
એ સઘળું અરપૂર્ય જ (૨); દૂર અમે રહીએ, અચળે૦

બહારથી અજવાળું ના આવે જરીએ, માં, ના૦
(માટે) તુજ મંદિર અંદરથી (૨) બંધ અમે કરીએ, અચળે૦

તારી સંસ્કૃતિ તો, મા, મોક્ષ તણી કુંચી, મા, મોક્ષ૦
ખીજી સંસ્કૃતિ વિપમય (૨); ટંગડી અમ ઊંચી, અચળે૦

તુજ દોષોતું દર્શન કરાવતા જે જે, મા, કરાવતા૦
તેને શિર તુજ 'દ્રોહ'ની (૨) છાપ અમે ધરીએ, અચળે૦

અચળેશ્વરીની આરતી જે ભાવે ગારો, મા, જે૦
પ્રભુની પૃથ્વીમાં તે (૨) નમ્ર બની રહેશે, અચળે૦

હરિહર મા. ભટ્ટ

પુરુષનો સડો

લાંબા વખત સુધી અજ્ઞાનમાં અથવા ભૂલ લેવા જ્ઞાનમાં રહેલા માણસને જ્યારે સત્ય વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે એ જ્ઞાન જો ભગ્ના પ્રકારનું હોય તો એને એવાં આનંદ અને આશ્ચર્ય થાય છે અને જો ખરા પ્રકારનું હોય તો એવો આઘાત પહોંચે છે કે જેનો સામાન્ય જનો, જેઓ મૂળથી જ એ જ્ઞાનમાં ઉછરેલા હોય, તેમને ખ્યાલ નથી થઈ શકતો.

મારે સહભાગ્યે હું એવાં કુટુંબમાં અને વાતાવરણમાં ઉછર્યો કે સમાજમાં અને કુટુંબની અંદર અંદર પ્રવર્તતા કેટલાક અપવિત્ર વ્યવહારોનો મને હજી સુધી ખ્યાલ પણ આવ્યો નહોતો. અને એ અપવિત્રતા જેમ જેમ મારા જીવનમાં આવે છે તેમ તેમ હું કુટુંબના ત્રીજા આંગકા અનુભવું છું. પણ વળી હું જ્યારે એમ જાણું છું કે જે હકીકતના ગાનથી મને ત્રીજા આંગકા લાગે છે તે હકીકત તો લગભગ સામાન્ય જ્ઞાનનો વિષય છે, અને બીજાઓને એથી આઘાત પહોંચી શકતો નથી એટલું જ નહિ પણ એ જાગૃતમાં મને એટલી જાણી વધારે હકીકતો પૂરી પાડી શકે એમ છે, કે મારા આઘાતોમાં વૃદ્ધિ જ માત્ર થાય, ત્યારે મને અતિશય આશ્ચર્ય થાય છે. તે સાથે જ મને એ વાતનું ચે આશ્ચર્ય થાય છે કે પોતે પવિત્ર વૃત્તિના માણસો હોવા છતાં, તેઓ પોતે એ અપવિત્રતાને કેમ શાંતપણે સહન કરી શકતા હશે ?

મને આશ્ચર્ય થતું કે શુદ્ધ જેવા સૂક્ષ્મ વિચારકે દારૂ, માંસ, વ્યભિચાર અને ચોરી જેવી સર્વમાન્ય અને સાદી અનીતિ પર જ કેમ ભાર મૂક્યો ? એટલું છોડનાર શુદ્ધનો શિષ્ય થવાને લાયક ગણાય. પણ એ વાતને ૨૪૦૦ વર્ષ થયા. ત્યારબાદ ૧૦૦ વર્ષ પર સહજનંદ સ્વામી આવ્યા. એમના ઉપર આક્ષેપ છે કે એમણે કાંઈ બહુ ભારે તત્ત્વવિચાર નથી આપ્યા, માત્ર દારૂ, માંસ, વ્યભિચાર અને ચોરી જેવી સાદી નીતિની જ વાતો કરી છે. આજે સો વર્ષ બાદ પછાત કેમોમાં કામ કરનારાને સાંભળીએ. છીએ ત્યારે તેઓ પણ દારૂ, માંસ છોડાવવાની જ વાતો કરી રહ્યા છે. વ્યભિચાર અને ચોરી જાગૃત તો તેઓ ખોલી ચે શકતા નથી.

રાનીપરજ સ્ત્રીઓ સાથે પારસી દારૂ-તાડી-વાળાઓના અનીતિમય વ્યવહારની વાતો જ્યારે મેં સાંભળી ત્યારે મને આઘાત થયો. પૂ. ગાંધીજીએ જાણી ત્યારે એમને ચે આઘાત પહોંચ્યો, અને એમણે મારી વાતને વધારે પ્રસિદ્ધ કરી. પારસી તંત્રીઓએ એનો નૈતિક આશય ન જાણ્યો, ન વિચાર્યો અને બન્ને ઉપર ઇંછેછાઇ પડ્યા. એ લેખમાં અતિશયોક્તિ નહોતી જ એમ તે દિવસે પણ મારી ખાત્રી હતી. એમાં વધારે પડતો સંકોચ અને ન્યૂનોક્તિ હતાં એમ વધારે માહિતગાર લોકો મને કહે છે.

મારા લેખના સમર્થનમાં ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાનના પુરુષવર્ગ ઉપર આક્ષેપ કર્યો છે કે આપણને સ્ત્રી જાતિની આગર માટે જાણી દરકાર જ નથી. એ આક્ષેપ અતિશય સાચો છે એમ હું બેઠ રહ્યો છું. શિષ્ય અને પતિવ્રતાના ધર્મોની શાસ્ત્રોમાં મોટી મોટી વાતો

જતાં પુરુષવર્ગને પોતાની સ્ત્રી સિવાય (અને ઘણેક ક્રેડાણે તેની ગે નહિ) બીજી સ્ત્રીની આગ્રહ ઇનજનને ધોડા પહોંચે તેથી ઝાઝો આધાત જ પહોંચતો નથી. એ એને કુચલીનો વિષય કરી શકે છે, દુઃખનો નહિ. પુરુષવર્ગનો લગ્ન પહેલાં સ્ત્રી માત્રથી અસ્પૃશ્ય રહેવાનો અને લગ્ન બાદ પરસ્પરીથી અસ્પૃશ્ય રહેવાનો આગ્રહ ધણો મંદ છે એમ હું સાંભળવા અને જાણવા લાગ્યો છું.

કુચલીના માણસો વિષે મેં કદી સાંભળ્યું જ નહોતું એમ નહિ. પાછાં ઇતિહાસ યાદ કરતાં જણાય છે કે મારા જ કુટુંબમાંથી કેટલાક આશ્રિતોને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બેઅદ્વિતીનો પ્રયત્ન કરવા માટે ઘરમાંથી દૂર કરવા પડેલા પણ આ હું અપવાદ રૂપ વ્યક્તિઓની કુચાલ સમજતો. પણ જરા ઊંડાં ઉતરતાં સમજાય છે કે આ પ્રમાણ એટલું બધું અલ્પ નથી કે છેક અપવાદમાં જ કાઢી શકાય. તેમ, એમ પણ નથી કે આ દૂપણ હલકા ગણાતા નોકર વર્ગમાં છે. મારી પાસે કેટલાક એવા દુઃખદ દાખલા છે, જે પરથી એમ માલમ પડ્યું છે કે આપણાં કુટુંબમાં છેક નાની ઉંમરની બાળાઓને પણ એ કુટુંબમાં કે પાડોશમાં વસતા પુરુષોથી લયબીત રહેવું પડે છે.

આપણા સમાજે પુરુષની કુચાલનો બહુ તિરસ્કાર નથી કર્યો; પણ સ્ત્રી કે બાળા ઉપર બળાત્કાર થયો હોય તો એ સમાજ તેની એટલી કુચલી કરી શકે છે કે બાળાઓ ઉપર ગુજરેલા અનેક બળાત્કારના પ્રસંગો તો ઘરનાં માણસો પણ જાણતા નથી હોતા. કોઇ વાર જાણે છે તો એવી કુચલીની બીકે સર્વ જવાબદાર માણસો એ વાત દાખી દેવાનો સંપ કરે છે. ઘણું થાય છે, તો કંઈ બીજું નિમિત્ત કરી એ પુરુષનો પગ તે ઘરમાંથી કાઢવા પૂરતી પેરવી કરવામાં આવે છે, અથવા સ્ત્રી ઉપર વધારે જનપતો રાખવામાં આવે છે. પરિણામે, સ્ત્રીને બળાત્કાર સામે જે રક્ષણ પોતાના આશ્રજનો તરફથી મળવું નોંધએ તે પણ મળતું નથી; લાગતી મારી પોતાની આપવીતી કોઇને સંભળાવવાની એની હિંમત થતી નથી, અને જીવન પર્વત એક ગ્રમ્મતાનો ભાર સહન કરે છે; અને પેલો પુરુષ ઉઘાડે મુખે, સભ્ય ગણાતો અને સભ્ય તરીકે આદર મેળવતો સમાજમાં ફરે છે અને કદાચ બીજે પણ કુદૃષ્ટિ કરે છે.

એક વિધવાને હું જાણું છું. વિધવા થયા પછી એનો દિયર એનું ઘરેણું-ગાંડું ઉપાડી આવ્યો થયો. વિધવાને એક નાનો છોકરો ઉછેરવાનું અને પોતાનું પોષણ કરવાનું રહ્યું. એણે ગામમાં એક ન્યાતીવાને ત્યાં વાસણ-પાણીનું કામ રાખ્યું. એક દિવસ તે માણસે પોતાની વડુની ગેરહાજરીમાં પેલી બાઈ ઉપર બળાત્કાર કર્યો. એને દલાડા રહ્યા. એ બાઈએ ક્યાં રહેવું? ક્યાં પોતાનું મોહું જતાવું? એ બાઈને છોકરી થઈ. એ છોકરીને કોણે ઉછેરની? પેલો પુરુષ તો નિર્ભયપણે સમાજમાં ફરે છે. પણ, આ સ્ત્રીને? એને જો આત્મહત્યા કે બાળહત્યા ન કરી શકે તો પંદરપુરના કે એવા જ બીજા આશ્રયદાતા શોધવા રહ્યાને?

માની લો કે આ વ્યભિચારમાં એ બાઈની થે સંમતિ હશે; માની લો કે એ વરતુ ખ્યાલમાં રાખીને જ વિધવાને પુનાવવાહની છૂટ આપવી નોંધએ. પણ એ તો જુદી દૃષ્ટિના પ્રશ્નો થયા. મૂળ મુદ્દો એ છે કે સભ્ય ગણાતા કુટુંબમાં પણ સ્ત્રી નિર્ભય નથી. પુરુષની શાખ એવી નથી કે કોઇ સ્ત્રી એની ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકે.

અને પુરુષ વર્ગ આ વાતથી ક્યાં અજાણ્યો છે? સામાન્ય રીતે, આપણે જાણીએ છીએ કે સ્ત્રીઓ બહુ ઇર્ષ્યાળુ હોય છે; પતિના આચર ઉપર એમનો વિશ્વાસ ઓછો હોય

છે. પુરુષની શુદ્ધ રહેવાની શક્તિના અવિશ્વાસને લીધે અને પુરુષ સામે એનું સામાન્ય રીતે કથું કરવાનું ગળું ન હોવાને લીધે એ ધર્મી કહે છે સ્વભાવિ ઉપર જ. પણ, એના મૂળમાં તો પુરુષની વફાદારી વિશે એનો અવિશ્વાસ છે.

આપણી નજરે રાજ જે નિશાનીઓ પર છે તે જોઈએ તો આ કાંઈ નિષ્કારણ છે. એમ નહિ લાગે. આપણા દેશની ગાળોનો પ્રકાર જુઓ, આપણી નહેર અને આગાહીની મોરીઓ પરનાં લખાણો અને ચીતરામણો જુઓ, કયાંઈ સ્ત્રીની આયર-ઇન્જન માટે આદરણીક દેખાય છે? અને એમ લાગતું હોય કે આ નીચલા વર્ગની સ્થિતિ છે, તો આપણી કચેરીઓમાં વકીલોના ઓરડામાં ખેસી જે વાતો ચાલતી હોય છે તે સાંભળો. સ્ત્રી એ ખીલસ પ્રકારની મસ્કરીનો જ વિષય થાય છે.

શું પુરુષ કે શું સ્ત્રી, એનામાં વિકાર હોય એ સમજી શકાય છે. એ વિકારને નિમૂળ કરવાની શક્તિ ન હોય એ પણ સમજી શકાય એવું છે. વિષયોપભોગમાં પાપ નથી, પણ, ઉલટું, એ યોગ્ય કર્મ છે એવી એની લાવના હોય એ પણ સમજી શકાય એવી વાત છે. પણ તેથી કોઇ પણ સ્ત્રીને જોતાં જ અને ગમે તે વખતે એના વિકારો જાણી ઉઠે, ગમે તેની સાથે બેઅદ્યની કરવાની હિંમત કરી શકે, વિશ્વાસ કે વફાદારીની સર્વ મર્યાદાઓ ભૂલી જઈ જે ઘરમાં પોતે રહેતા હોય તે ઘરની જ કન્યાઓ ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી શકે એ પુરુષની અત્યંત અધોગતિ સૂચવે છે. જે પ્રજાને વિષયોપભોગમાં અધર્મલાવના ન હોય તેનામાં વફાદારીની લાવના ઘણી ઊડી હોવી જોઈએ.

પણ આ પ્રશ્ન માત્ર વફાદારીનો કે નીતિમત્તાનો નથી. આ તાલીમ (discipline)નો મે પ્રશ્ન છે. કોઇ માણસને વિકારો જાળ કરીને જોકે એ એક વસ્તુ છે, અને તેથી તે કોઇ સ્ત્રી પર હાથ નાંખે કે એની અદ્ય તોડે કે એને વિશે ખીલસ બોલે એ ખીજ વસ્તુ છે. પાડેશને ત્યાં મિષ્ટાન્ન જોઈ મને એ ખાવાનું મન થાય એ એક વસ્તુ છે, અને ત્યાં જઈ હું તે ખાઈ આવું કે ચારી લાવું એ ખીજ વસ્તુ છે. એવું ખાવાની ઇચ્છા હું ન ખાળી શકું, પણ પાડેશને ત્યાંથી ખાવાનું કે ચારવાનું કર્મ ન કર્યા જેટલો સંયમ હું જરૂર પાળી શકું. તે જ પ્રમાણે કોઇથી નિર્વિકાર ન રહી શકાય એ એક વાત છે, અને તે સ્વસ્ત્રી સિવાય કોઇ ખીજ સ્ત્રીને શરીર કે વાણીથી દૂષિત કરે એ જુદી વસ્તુ છે. એટલી તાલીમ એનામાં હોવી જોઈએ, પ્રજાએ તે શીખવવી જોઈએ અને એનું પાલન કરાવી લેવું જોઈએ.

અને આમ સ્ત્રીની અદ્ય નથી પગાતી તેમાં મને લાગે છે કે ઉચ્છૃંખસ પુરુષો જેટલા જ નીતિમય જીવન ગાળનારા પુરુષો પણ જવાબદાર છે. ઉચ્છૃંખસ પુરુષોની નીતિ મુધારવી અશક્ય હોય, પણ એ પેતાની અનીતિ આચારમાં ન મૂકી શકે, મૂકે તો નીતિમય પુરુષોનો આદર ન મેળવી શકે, એમના સમાજમાં સમ્ય પુરુષોની માફક ન લગી શકે—એટલું તો પ્રજાના નીતિપરાયણ લાગનો મત જાળવાનું હોય તો થઈ શકે. યુરોપનો નીતિનો આદર્શ આપણા કરનાં દલકો છે એવી આપણા લોકોની સમજ છે. કદાચ એમ દર્શાવે. પણ કનડગતની બીક વિના જો જે પ્રમાણે ત્યાં અર્ધી રાત્રિ ફરી શકે છે, તેની રીતે અહીં દિવસે ધે નથી ફરી શકતી એ પણ વિચારના જેવી વાત છે. એનું કારણ કેવળ એના પ્રકારની તાલીમ જ છે.

આપણે ત્યાં કેટલીક અનીતિ નીતિપદાયણ પુરુષોની તેજેદુર્બળતાને લીધે થાય છે. કેાઇ અધ્યાયક કેાઇ વિદ્યાર્થીની સાથે અયોગ્ય સંબંધ રાખે; વિદ્યાર્થીઓમાં એની કુથસી થાય, અધ્યાયકો કરે; પણ એમાંથી કેાઇ એ વિષેની ચોખ્ખવટ કરવાની કે એ પ્રત્યે પોતાનો ન છૂપાય એવો અણગમો પ્રગટ કરવાની હિંમત કરતું નથી. કેાઇકે પુરુષ યુરુપણાની કે બીજી કેાઇ પ્રતિષ્ઠા મેળવતો રહે છે: એના સંબંધમાં આવનારા જાણી શ્રે છે કે પોતાની વડુ-દીકરીઓ એની પાસે જવા આવવામાં મુશ્કિલ નથી. એમ જાણી દેવાય એ એની સાથેનો સંબંધ ઓછો કરે છે; પણ, એને ઉઘાડો પાડવાની વાત ખાલુ મે રહી, એ જે નફટ થઈ એને ત્યાં આવે તો એના નિરાદર કરવાની એની હિંમત નથી હોતી. કેાઇ પુરુષનું ચારિત્ર આપણને માફ નથી લાગતું; પણ એ સમાજનો એક નેના ગણાય છે. આપણે એના ચારિત્ર પ્રત્યે દુર્લ્લેસ કરી, એને આપણી સભામાં આમંત્રણ આપીએ છીએ, એને માન આપીએ છીએ અને એનો અનેક રીતે ગૌરવ કરીએ છીએ અને પ્રગળે પણ તેમ વર્નવા-શીખવીએ છીએ. ખાનગીમાં આપણે જે મન પ્રગટ કરીએ છીએ, તે કરતાં જાહેરમાં જુદી જાતનો કરીએ છીએ. જાણે એટલો ગૌરવ ન કર્યો હોય તો દેશનું વડાણ દૂધી જવાનું હોય ની? જો નીતિપદાયણ પુરુષોની તેજેદુર્બળતા ઓછી હોય તો ઉચ્ચૃખણ પુરુષોને પોતાની ઉચ્ચૃખણતા ઉપર સંયમ મૂકવો જ પડે.

સમાજના વિચારશ્રીક્ષ લાગત્રે-અને આ જાખનમાં સ્ત્રીઓ પણ ગુન્હેગાર છે-ખીજે હોય તે અનીતિને કુથસીના વિષય જતાવવાનો છે. એક વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે કુથસી હારે જ થઈ શકે કે જ્યારે કુથસીના વિષયમાં આપણને અનીતિ લાગતી હોય, પણ તે સાથે આપણને એમાં રસ પડતો હોય. કેાઇ પુરુષ કે સ્ત્રી પોતાની મા-એન ઉપર ગૂસ્સેમાં પ્રસંગની કુથસી નથી કરતાં, થતી હોય તો દુઃખ અને રોય વિના નથી સાંભળી શકતાં. એને તે વખતે દુઃખ કે રોય લાગે છે કારણ તેમના પ્રત્યે એમને આદર છે, પોતાનાં કુળનું મે અભિમાન છે, એ જ આદર અને અભિમાન આપણને પ્રત્યેક સ્ત્રીની આજ્ઞા ધજ્જત માટે હોય, તો કેાઇનું પતન કે તે પર થયેલો અત્યાચાર દુઃખની જાખત થાય, કુથસીની નહિ. એની કુથસી કે અત્યાચાર કરનારના કાંત તોહી પાડવાની હજ્જા થાય એ સમજી શકાય; પણ એની રસમય ચર્ચા થાય એ ખેદજનક છે. આ જાખતમાં, ઉપર દર્શું તેમ, સ્ત્રીઓ પણ ગુન્હેગાર છે, અને ખેદ સાથે કહેતું પડે છે, કે જેમ હંમર વધારે તેમ કુથસીનો રસ વધારે થતો જણાય છે.

બીજી જાતિઓ કરતાં હિંદુ જાતિમાં નીતિમત્તા વધારે છે, અને, મુસલમાન કરતાં, હિંદુ પુરુષ સ્ત્રીને ઓછો લયને પાત્ર છે એમ કોઈ કહેશે એમ નું જાણું છું. પહેલી જાખતમાં નીતિમત્તા વધારે હશે એ કણુક, પણ એ સંતોષકારક હશે ગઈ છે એમ નહિ કહી શકાય, અને એ નીતિમત્તા સ્ત્રીજાતિના આદરને લીધે થઈ છે એમ પણ નહિ કહી શકાય. બીજી જાખતમાં, એ દુઃખદ હકીકત છે ખરી; હિંદુ-મુસલમાન વૈમનસ્સનું એ એક કારણ જ છે; પણ હિંદુ સ્ત્રી હિંદુ સમાજમાં નિર્લેય છે અને કેવળ મુસલમાનોનો જ એને લય છે એમ નહિ કહેવાય; તેમ જ ખાનદાન મુસલમાનના વિષયમાં આ વાત સાચી નથી.

આપણી સમાજ પર એક ઉડતી નજર.

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી હિંદુવાસીઓને પોતાનું સમાજજીવન તપાસી તેને સોગ્ય સ્વરૂપ આપવાની-to put one's house in order-પરજીવન ગતિ થઈ. અમુક કાલે ધારાધારણે રચાય અને સમય પરિવર્તન થતાં તેમાંના કેટલાક નિરર્થક લાગે, કેટલાક અનિષ્ટ જણાય અને યુગે યુગે ફેરફારો કરવાની જરૂર મનુષ્યજાતિની પ્રગતિને અર્થે જણાય છે. એ મુજબ દરેક જમાનાના વિચારવંત પુરુષોને સમાજના રિવાજોનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર પડે છે અને મનુષ્યજાતિની સુધારણા-civilization-એ રીતે. આગળ વધે છે. ફેરફાર એ પ્રત્યેક જીવંત વ્યક્તિનો સાદ્ગિક ધર્મ છે-તેમ ન હોય તો તે 'જડ-મૃત-જની રહે. સમાજ એ જીવંત વ્યક્તિઓનો જાગ્રેલો હોષ organic whole છે અને તેમાં ઘણી વસ્તુઓ સ્વભાવનઃબદલાયા જ કરવાની; બદલાય છે અને બદલાશે. મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ એનો પુરાવો આપે છે અને કોઇ પણ શુદ્ધિમાન મનુષ્ય એમ નહિ કહી શકે કે અમારી સમાજ જ્યાં હતી ત્યાં જ રહી છે અને રહેશે.

અનેક જરૂરીયાતોને લઈને હિંદુસમાજે સ્વરક્ષણ માટે યોજનાઓ રચી જણાવ્યું છે. જ્ઞાતિઓની સંસ્થા અને જાળમંત્ર એ એ પ્રકારની યોજનાનાં દૃષ્ટાંત છે. એ બંનેની ઉપયોગિતા કદાચ કોઇ કાળે હશે પરંતુ હવે તેનો ઉપયોગ નથી એટલું જ નહિ પરંતુ તે હિંદુસમાજની પ્રગતિને હાનિકારક છે એ વાત ધણા વિચારકો સ્વીકારે છે, જાળમંત્ર છુટ્ટ છે ને તે રિવાજ રાખવો જોઈએ એવું કહેનાર ને માનનાર તો આ જમાનામાં હજારે એક પણ નહિ મળે. જ્ઞાતિઓને માટે બચાવ કરનાર ધણા છે, તેમ જ તેટલા જ જોરથી જ્ઞાતિબંધનને મૂળથી ઉખેડી નાખવાં જોઈએ એવા મત ધરાવનાર પણ છે. જ્ઞાતિઓ કોઇ કાળે અમુક કાર્યસાધક હતી, પરંતુ એ કાર્યસાધકતા હવે તેમનામાં રહી નથી. અને દુનિયાની કોઇ પ્રગમ એ પ્રકારની સંસ્થા નથી. આપણે એમ પણ કહી શકીએ તેમ નથી કે જ્ઞાતિબંધનને લીધે આપણા સમાજમાં સડો નથી, નીતિજનતા નથી, અગર એ બંધનને લીધે આપણે બીજી પ્રજાઓ કરતાં વિશેષ યજુવાન છીએ. જ્ઞાતિઓ પોતાનું બળ કોઇ સારે માર્ગે હવે તો વાપરી શકતી નથી. આજકાલ સમાજહિંસાઓ જ્ઞાતિઓનો ઉપયોગ કોઇકોઇ કેસો કિસ્સો અને એવાં ઉપયોગી કાર્યમાં કરવા પ્રયાસ કરે છે પરંતુ એ તરફ જ્ઞાતિસંસ્થાનાં મૌલિક સ્વરૂપમાં નથી. જોગજનવ્યવહાર અને પરસ્પર લક્ષ્યવ્યવહારની સીમાઓ બાંધવી એ જ્ઞાતિઓનો મૂળગત હેતુ છે અને તે પછી એ પ્રકારના વાડા બંધાએલા. તેમજ પોતાપોતામાં કેટલાક નહિ મદતવા એવા રિવાજો ચાલુ કરીને અમુક નાતમાં આવે રિવાજ અને અમુકમાં આવે એમ દાખલ કર્યું છે. અને જેટલી દલતાથી જોગજન અને લક્ષનાં બંધનો તરફ માનની વૃત્તિ હોય છે, તેટલા જ માનની વૃત્તિ તે જ્ઞાતિઓનાં લોકની પોતાના નાના રિવાજો તરફ હોય છે અને પરિણામે નાનામાં નાનાં બંધનો સિધ્ધિ કરવાની દિશા કોઇમાં રહેતી નથી. તેમ જ પ્રત્યેક રિવાજબંધની શિક્ષા એક સરખી-નાન બદાર મરવાની-હોય છે. આ આપણા સમાજની અવગણિત સૂચવે છે. જે મંસ્થા કોઇ

સમયે સારા હેતુથી રચાઈ હશે તેનો દુરુપયોગ થઇ નાની નાની બાબતોમાં યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવા માતિસંસ્થા બની ગઇ છે. એટલું જ નહિ પણ સમાજ-સુધારણાના તમામ પ્રશ્ન એ સંસ્થાના અસ્તિત્વ પર આધાર રાખે છે. લગ્નની ઉંમર વધારવી હોય તો પણ માતિનો ડર રહે છે. કન્યાઓને શિક્ષણ આપવામાં પણ માતિ તે પર કેવી નજરે જુએ છે તે પર આધાર રાખવાનો. પરદેશગમનના પ્રશ્નમાં પણ માતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. વિધવા-ઓનાં લગ્ન અથવા બેરીવ્યવહાર ત્યાં કન્યાવ્યવહાર કરવામાં, પરગામ એક જ માતિનાં છોકરી છોકરા પરજીવવામાં, લગ્નનાં ખર્ચે ગળ ઉપરાંત કરવાની ફરજ પાડવામાં, મરણ પાછળના જમણવારનાં ખર્ચના બોમ્બ લાઘવામાં, એ સર્વમાં માતિ જે ધારે તે જ પ્રમાણે થાય છે અને સાંસારિક અનિષ્ટ રિવાજોમાંથી છૂટવાના ઉમંગી પ્રયાસોને દંડ પાડનાર માતિનું અતિ પ્રબળ શસ્ત્ર છે.

માતિઓની સંખ્યા અને સત્તા મુજરાતમાં સદૃશી વધારે હશે એમ જણાય છે. છતાં માતિબંધનના પ્રશ્નો ઉકેલ કેમ આણ્યું એ બાબત સંસારસુધારકોને મુંઝવી નાખે તેવી છે. બંગાળમાં બ્રાહ્મધર્મીઓએ માતિબંધન તોડી નાખ્યાં અને એક પોતાની નવી કોમ બનાવી. એ કોમ અનેકવિધ આગેવાનીભરી બની પણ તેથી સમાજના બીજા ભાગને કાંઈ લાભ થયો નહિ. અન્યત્ર માતિબંધન તોડી કોઇકોઇ હિંમતવાન વ્યક્તિઓએ પોતાના દૃઢ મતને વળગી તે પ્રમાણે આચાર કરવામાં પગલાં લધ્યાં છે. માતિબંધકારનાં દુઃખો તેમણે સહન કરવાની શક્તિ ખતારી છે એ ધન્યવાદને પાત્ર છે. પરંતુ તેવા એકલદોકલ દૃષ્ટાંતથી માતિ સંસ્થાને કાંઈ જોઇએ તેવી અસર થવા પામી હોય એમ જણાતું નથી. વળી માતિ બહાર રહેતું એ સામાન્યતઃ સહેલું નથી. સંસારના તમામ વ્યવહાર, આડોશી પાડોશી સાથેના વ્યવહાર, કુટુંબી સાથેના સંબંધ એ સર્વ માતિ સાથેના સંબંધને આધારે થણે ભાગે રહ્યા હોય છે. અને માતિબહાર રહેવામાં જે અનેકાનેક મુશ્કેલીઓ પડે છે તે સર્વ કોઇ ખમી શકે તેવી નથી હોતી. એથી કરીને સમાજના અનિષ્ટ રિવાજોને એ એક જ મુશ્કેલીને લઇને ધણા સમજી અને સમાજસુધારણાને ધમ્મજનાર માણસોને વળગી રહેવું પડે છે. આ ખરેખર શ્રોત્રનીય દ્રશ્ય છે. સમજદાર જ નહિ પણ સમાજ સંબંધી જોમણે કાંઈ જ વિચાર ન કર્યો હોય તેવાં મનુષ્યોને પણ વારંવાર કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે અમારી નાત ખરાબ રહી એટલે અમુક વાત શી રીતે કરીએ ધણાંક જુદી જુદી માતિનાં માણસો પોતાની નાત સંબંધે વાત કરતાં હર વખત અમારી નહારી નાતમાં આવું તેવું વગેરે. મતઘણ કે નાતનું અન્યાયીપણું ડગલે ને પગલે સાલે છે પરંતુ એનો કોઈ રીતે નીકાલ નથી જણ્યો. આપણા પૂર્વજો એ બંધન એવાં જકડીને બાંધી ગયા છે, આપણા સમાજનો તમામ આધાર એટલો બધો એને અવલંબીને રહ્યો છે કે સો પાંચસો કે હજાર વર્ષમાં માતિઓ જન્ય એમ જરા પણ દેખાતું નથી. આપણા લોહીમાં જન્ય એ સંસ્થાનાં બીજ રહેલાં છે. કોઈ પણ પ્રશ્નો વિચાર માતિ પરત્વે જ આપણે કરી શકીએ છીએ. ક્ષીલસુકે કહે છે કે દરેક અનુભવ (Experience) દેશ અને કાળ પરત્વે જ હોય શકે. દેશ અને કાળ time & place એ અનુભવનાં સાધન છે forms છે. તે જ મુજબ હિંદુઓના દરેક આચાર વિચાર માતિના idea ના બીજામાંથી ઢાળવામાં આવે છે. કોઇ માણસ ગમે ત્યાં મળે તો પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછાય કે તમે કઇ માતિના છો. તે પ્રશ્નના જવાબ પર બીજો બધો આધાર રહે છે. જ્યાં ખાવા પીવા કે દોકરી દેવા-લેવાનો

નોકરી એટલે શોધાશોધ કરી પણ તે ન જાયો. જોન એ વખતે ગુપ્ત રીતે એક લોખંડના વેપારીને ત્યાં ઓફિસ બોલ તરિકે નોકરીએ રહ્યો હતો. પાંચ વરસની સખત મહેનત પછી એ વેપારીને ત્યાં જોન સેલ્સમેન થયો. તે વખતે તેણે માતૃપિતાને કાગળ લખ્યો એટલે તેની માતાએ તેને યુનિવર્સિટીમાં જોડાયા કહ્યું. જોન સ્કૉલરશિપ મેળવી યુનિવર્સિટીમાં જોડાયો; પરંતુ પોતાનાં માળખા પાસેથી પોતાના ખર્ચ માટે એક પાર્ષ પણ સ્વીકારતો નથી. તે કહે છે કે “મારા કુટુંબ સાથેનો મારો સંબંધ ઘણો જ સરસ છે. મારો મુદ્દો એ છે કે માળખાપોને પુત્રોએ ભારી ન જ થવું. એટલા માટે જ હું તેમની પાસેથી એક પાર્ષ પણ સ્વીકારતો નથી.” જોન સવારના કોલેજમાં જાય છે અને જપોરે છૂટે છે, જપોર પછી ખાધને વાંચી રહ્યા બાદ તે ઊંઘી જાય છે, કારણ કે રાતના અગીઆરથી સવારના સાત મુધી તે દૉસ્તિપટલમાં નોકરી કરે છે. આ રીતે તે પોતાનો ખર્ચો ખર્ચ કરે છે. જોનની માતા છુટ્ટા બાપ કૉલેજર આ છોકરા પર અજબ ખુશ છે અને કહે છે કે “છોકરો ઘણો જ સરસ છે. મરદમાં જે ખમીર જોઈએ તે બધું એનામાં ભર્યું છે. એ મહેનત કરે તેમાં કશું ખોટું નથી.”

આપણા દેશમાં-ગુજરાતમાં-આ પ્રકારની યોજના શક્ય છે ? દાક્ષીની કેળવણીએ વા દાક્ષના સમાજે શારીરિક શ્રમને એટલું દલકું સ્વરૂપ આપી દીધું છે કે જે ધંધામાં વા કામમાં શારીરિક શ્રમ પડે તે ધંધો દલકો, તે કામ દલકું ગણાય છે. કામ કરનાર પણ તે કામને અને તે ધંધાને દલકું જ ગણે છે. આ સ્થિતિમાં, અમેરિકામાં વિદ્યાર્થીઓ રજાઓના દિવસોમાં ખેડૂતનું, મુતારનું, પીરસનારનું, વા વાસણ ઉટકનારનું કામ કરીને રજાઓના દિવસોમાં પોતાનો નિર્બંધ કરી લે છે, અને પછીના વખત માટે પણ થોડુંક બચાવી શકે છે, તેનું સ્વપ્ન એ આપણા વિદ્યાર્થીઓને આવતું નથી; એટલે આપણા દેશમાં પહેલાં જેમ સદામતો અને અમરોત્રો રથજે રથજે રથપાયાં હતાં તેમ આ યુગમાં અનાયાસો અને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મફત જમવાનું મળે તેવાં માતિનાં વિદ્યાર્થી-આશ્રમો રથપાયાં છે અને રથપાયાં જાય છે. પરિણામ એક જ આવે છે કે શારીરિક શ્રમ તરફ અભાવ સર્વત્ર કાયમ જ રહે છે. પરિણામે, આ સંસ્થાઓમાં તૃપ્ત થયેલો યુવક અને તેનું આખું કુટુંબ શારીરિક શ્રમ ન પડે તેવાં જ કામ શોધે છે, અને શારીરિક શ્રમ નહિ કરવામાં જ મદત્તા માની લે છે.

છતાં આસાનાં કિરણો કંઈક કંઈક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રવત્નો બહુ જ થોડા થયા છે અને થાય છે, ગતિ-પ્રગતિ ઘણી જ ધીમી છે, પણ તેની અંતે મોંઘ લઇએ તો દિશા-સૂચન જેટલો લાભ તો થઇ શકે.

૧. મુખ્યમાં પ્રવેશમાં પોલિટ (પારસી) ઑફિસ એક રીતે સુંદર કામ કરી રહ્યું છે. ઑફિસને અંગે હાઇસ્કૂલ છે, અને ઔદ્યોગિક વર્ગો પણ છે. ૨૦૦-૪૦૦ ગરીબ વા અનાથ પારસી વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ લે છે. છાપખાનાનો, સુતાર કામનો, શિવણનો, અને એ પ્રકારના બીજા ઉદ્યોગો તેમને શીખવવામાં આવે છે. વેપારી શિક્ષણના વર્ગો તો ખરા જ. દરેક વિદ્યાર્થી આ સંસ્થામાંથી બહાર નીકળે ત્યારે ઓછામાં ઓછા માસિક રૂ. ૫૦-૭૫ કમાઇ શકે છે, એમ તેના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે જણાવેલું. આ બધું મેં સને ૧૯૦૭માં જોયેલું. તે પછી સુધારાવધારા થયા હશે જ. કારકુનગીરીને માટે તૈયાર કરનાર હાલની આપણી માધ્યમિક શાળાઓના કરતાં ધંધાઉદ્યોગની કેળવણીની શરૂઆત કરી છે, એ આ સંસ્થાની વિશેષતા. પારસી કોમ બીજી દિશામાં જેમ પ્રગતિ કરી રહી છે તેમ તે આ જ્ઞાનની દિશામાં પણ બીજી કેમોને માર્ગદર્શક થઇ છે, એ તે કોમને માટે ખરેખર માનપ્રદ છે.

૨. વડોદરા રાજ્યે રાતી (કાળી) પરજ માટે સોનગઢ, ત્યારા વગેરે સ્થળોએ વસતિગૃહો સ્થાપ્યાં ત્યારથી તેમાં ખેતીનું અને સુતારીકામ દાખલ કર્યું છે. પરિણામે, એ સંસ્થાઓમાંથી બહુ તૈયાર થયેલા યુવકો ખેતીના ધંધાના રાતુ જન્યા નથી. સરકારી નોકરી મળે તો સ્વીકારે, પણ ન મળે તો બાબીકા ધંધા તરફ તેમને અભાવ નથી થતો. ગામમાં બીજાં કુટુંબીઓ સાથે નિવાસ કરી, તેમના મૂળના ધંધામાં ખેતીમાં રમ્યાપર્યા રહી દાર વગેરેના વ્યવસાયોમાંથી મુક્ત રહી મુખી જીવન ગાળી શકે છે.

૩. પૂનામાં અનાથ વિદ્યાર્થીગૃહ પણ બાર પંદર વર્ષથી સુંદર કામ કરી રહ્યું છે. વિદ્યાર્થીગૃહના ઐગર્વ સ્વભાવથી માંડીને વાસણ સાફ કરવા સુધીનું, લેસ દોહવાથી વાસીદું વાળવા સુધીનું કોઈ કામ એવું નથી કે જે ત્યાંના વિદ્યાર્થી કરતો નથી. નોકર નામે એ સંસ્થામાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. શાળાના અંગની કોઇ પ્રગતિ. ત્યાં નથી એમ નથી. સેવાના પાક વ્યવહાર રીતે એવા શીખવાય છે કે તે સંસ્થામાંથી તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓ ગરીબો માટે એક સ્વતંત્ર હાઇસ્કૂલ ચલાવે છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ધી લેવાતી નથી. સવારમાં ફક્ત ત્રણ ચાર કલાક શિક્ષણનું કામ ચાલે છે, અને બાકીના વખતમાં વિદ્યાર્થીઓ સુતારી, હુદારી, શિવણનું, છાપખાનાનું, વગેરે વગેરે કામ શીખવા કારખાનાંમાં જાય છે. આ વિદ્યાર્થીઓએ અહમદનગર અને બીજાં સ્થળોએ અનાથ વિદ્યાર્થીગૃહ અને સેવાધર્મેની બીજી સંસ્થાઓ સ્થાપી છે. આ સંસ્થાઓમાં ગરીબમાં ગરીબ વિદ્યાર્થી દાખલ થઇ શકે છે, વિદ્યાભ્યાસ કરી શકે છે, ધંધાનું શિક્ષણ મેળવી શકે છે, સેવાધર્મેના વ્યવહાર પાઠ ભણે છે, અને સ્વાશ્રયી જીવન જીવવાની પ્રેરણા અને શક્તિ બંને પ્રાપ્ત કરે છે. લોકમાન્ય તીલક, મહાત્મા ગાંધીજી, અને ડૉ. ટાગોરના આશીર્વાદ મેળવવા પૂનાની સંસ્થા લાગ્યશાળી થઇ છે, એ આ સંસ્થા માટે ઉત્તમ પ્રમાણપત્ર ગણાય.

૪. હિંદમાં પહેલાંમાં પહેલું અને હજી સુધી તો એકનું એક હિંદુ મિશન-દાહોદનું બીજસેવા મેળ-દાહોદ તાલુકામાં બીજ બાળકો માટે કેટલાક આશ્રમો ચલાવે છે. આ આશ્રમોમાં શારીરિક શ્રમને યોગ્ય મંદસ્તનું સ્થાન આપાયું છે. મકાનોની, બાધાખોરાકની,

કપાંડતંત્રી, અને બીજી બધા પ્રકારની સાક્ષાત્ અન્ય કોઈ પણ સંસ્થામાં એ આશ્રમોના જેટલી અને જેવી મળી શકશે નહિ. ઘરમાં માળખા સંભાળ ન લે તેટલી અને તેવી કાળજી હકર્યાયા અને તેમના સ્વયંશિક્ષકો આ બાળકોની લે છે. ખેતી એ તેમનો સામાન્ય ઉદ્યોગ છે. સરકારની કોઈ પણ પ્રકારની મદદ વિનાની, છોકરા દીકરા ચાર પાંચ ફીચા માસિક ખર્ચથી નભતી, ફક્ત અક્ષરજ્ઞ નહિ પણ સમગ્ર જીવનના બધા વિષયોમાં તાલીમ આપતી, અને શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ૨૪ કલાક ભેગા રહી. કુટુંબની ભાવના પોષતી અને અનુભવતી આ પ્રકારની કોઈ સંસ્થા અન્યત્ર મેં નથી જોઈ. ગુજરાતની એક કરોડની વસ્તીમાંથી સ્વદેશસેવાએ જ પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પણ કરવાનું પ્રથમ સેવામત લેનાર અને હિંદુ સેવા સંઘમાં સૌથી પ્રથમ જોડનાર ભાઈ અમૃતલાલ વિ. હક્કરની સીધી દેખરેખ નીચે ચાલતી સંસ્થાઓ આવું સુંદર કામ કરે એમાં અમૃતલાલભાઈના પરિચયમાં આવનારને બીજાકુલ આશ્ચર્ય નહિ લાગે. દ્રવ્યની મદદના અભાવે બીજા સેવા મંડળની પ્રગતિ ન અટકે, એ જોવાની દરેક ગુજરાતી પોતાની ફરજ વિચારે અને અદા કરે એ જ પ્રાર્થના.

૫. મદતમા માંધીજના સત્યાગ્રહાશ્રમની અને ડૉ. ટાગોરના શાન્તિનિકેતનની અમર ગુજરાતનાં કોઈ કોઈ વસ્તિગૃહોમાં જોવામાં આવે છે. દેશની ઉપરની બે સુપ્રસિદ્ધ સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં વાસણ પોતે સાફ કરે છે. આર્થિક ચરેતર એજ્યુકેશન ટ્રોફાઈટીની સંસ્થામાં સ્વિચારે વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં વાસણ પોતે સાફ કરે છે અને માસમાં એકાદ વખત ડ્રોઇ પણ વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ કરે છે. આગકામ અને ખેતીનું કામ પણ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓ કરે છે જ. શારીરિક શ્રમને આ સંસ્થામાં દૃઢ જોઈએ તેવું મદત્ત જ ને કે નથી અપાયું ને પણ એ દિશા તરફ ગતિ થઈ છે, અને થોડાં વર્ષમાં ખેતીનું શિક્ષણ દાખલ થતાં ઘણા મદત્તના ફેરફારો થશે એમ આશા રખાય છે. ભાવનગરના શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનમાં તો વિદ્યાર્થીઓ જમી રત્ના પછી દરરોજ પોતાનાં વાસણ પોતે જ ઉટકે છે; રસોઇ અને અમુક મુદતે એક વખત રત્ન અપાય છે; અને ફીચા અને વણાટકામને શિક્ષણક્રમમાં અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ સંસ્થાએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો મોદ હોયો છે; એટલે એના ચાલકો ધ્વજે તો શિક્ષણની દિશામાં મદત્તના ફેરફાર ધણી સહેલાઈથી કરી શકે.

કરતાં વિશેષ સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરી શકાય, અને ભણી રહ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓએ શું કરવું એનો નિકાલ આપોઆપ આવી જાય. આ પ્રયોગ સફળ થાય તો જે અમેરિકામાં અને છે તે આ દેશમાં ખત્યું કહેવાય; અને જે એક વસ્તિગૃહમાં શક્ય થાય તેનું બીજાં વસ્તિગૃહોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ અનુકરણ થાય.

ગેરસમજ ન થાય તે માટે અને જાણીતી દેવું જોઈએ કે આ યોજનામાં હુદિયાળી વિદ્યાર્થીઓને મુગ્ધ યુનિવર્સિટીની કે ગૂગરન વિદ્યાપીઠમાં મળતી કેળવણી લેવાની તક મળશે જ. ફક્ત તેમણે પણ કેટલાક કલાક તો શારીરિક શ્રમવાળા કોઈ કામમાં કે ધંધામાં આપવા જોઈએ. તેવી જ રીતે ઔદ્યોગિક કેળવણી લેનાર વિદ્યાર્થીઓએ પણ ભાષા, ગણિત, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે ઉપયોગી વિષયોની કેળવણી લેવામાં સવારમાં થોડાક કલાક આગવાના છે જ. એક જ પ્રકારની અને એક સરખી કેળવણી બધાને હાથ મળે છે તેમાં મોટો ફેરફાર થવો જોઈએ, એટલે જ ઉદ્દેશ આ લેખના છે.

૭. બ્રિટિશ સરકારની 'બાયસ સ્કૂલ્સ'નો પ્રયોગ પણ કેળવણીની દિશા બદલવામાં એક પ્રકારે શુભ ચિન્હ છે, બાયસ સ્કૂલમાં ખેતીનું, સુતારી અને હુદારી કામ જે વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા ઇચ્છા હોય તેમને શીખવાય છે. બીજા વિદ્યાર્થીઓને સાત ધોરણ સુધીનું સામાન્ય જ્ઞાન બીજી શાળાઓની માફક અપાય છે. આ શાળામાં વધારાનો એક પણ શિક્ષક આપવામાં આવતો નથી. ફક્ત ટ્રેનિંગ કોલેજમાં એક જે વર્ષના અભ્યાસ કરેલા એક શિક્ષકને ગોધરા ખેતીવાડી સ્કૂલમાં શીખવવા મોકલે છે, અને તે એક વર્ષમાં ત્રણે વિષયો-ખેતીનું, સુતારી અને હુદારી કામ શીખી લે છે; અને આ જ શિક્ષક શાળામાં ત્રણે વિષયો વિદ્યાર્થીઓને સારી રીતે શીખવે છે એમ મનાય છે તે ભૂતભરેલું છે. આ પ્રયોગ સફળ ઉતારવો હોય તો બાયસ સ્કૂલનું શિક્ષણ આખી શાળામાં કાં તો ફરજિયાત કરવું જોઈએ, વા વિશેષ શિક્ષકો ખાતાએ પૂરા પાડવા જોઈએ. ખર્ચની મુશ્કેલીઓ વચમાં લાગ્યા વિના આ વર્ગોની સંખ્યા વધારવામાં આવે, વધારે લાયક શિક્ષકો અને પૂરતાં સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવે તો ભણેલા માણસોના ખેતી તરફનો અભાવ દૂર થશે, અને ખેતી અને ખેડતો પ્રત્યે દિલસોજની સાંકળથી ભણેલા વર્ગ જોડાશે. આટલી મુશ્કેલીઓમાં પણ પારખી તાલુકાના વાઘજીપાનું ખેતીવાડીનું કામ અમને બહુ ઠીક લાગેલું; અને તે ઉપરથી જ આટલો ઉદ્દેશ કરવો જરૂરનો જણાયો છે.

વ્યક્તિઓના જીવનમાં પણ સ્વાધ્યયના અંકુરો ખીલતા હોય એમ માન્ય પડે છે. અગાઉ ન્યાં શિષ્યવૃત્તિઓ બીનશરતી બધીસ તરીકે અપાતી, ત્યાં હવે કમાય ત્યારે પાછી આપે એ પ્રકારની, અને વિદ્યાર્થી-સહાયક સહકારી મંડળોમાં તો ચારેથી છ ટકાના વ્યાજે શિષ્યવૃત્તિઓ (લોન) અપાય છે; છતાં આ પ્રકારની માગણીઓ પણ એટલી બધી આવે છે કે તેને પણ પહોંચી વળવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એક રીતે આ સ્થિતિ આવકારદાયક ગણાય, કારણ કે થોડા લોકોથી પણ ઘણા વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપી શકાય છે.

શારીરિક મહેનતનું કામ કરીને ભરણપોષણ મેળવી વિદ્યાભ્યાસ કરનાર પણ કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થી નીકળી આવે છે. ગણદેવીના એક ભરવાડ કોમના વિદ્યાર્થીએ વડોદરામાં લાગલાગટ ચાર વર્ષ સુધી એક ખાનગી કુટુંબમાં નોકર તરીકે કામ કરી

વડોદરા કૌલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ. પૂરો કરી મુંગધ યુનિવર્સિટીમાં ઝૉનર્સ સાથે બી.એ. ની પરીક્ષા આ વર્ષે પાસ કરી. સરકાર તરફથી જે શિષ્યવૃત્તિ મળતી તે વડે એ લાઘવે કુટુંબનું ભરણપોષણ કર્યું અને દેવું દેડ્યું. આ પ્રકારનાં દૃષ્ટાંત વિરલ છે, પણ આવા વિદ્યાર્થીને કામ આપી પોપણ આપનાર કુટુંબો તો અતિ વિરલ છે, એ સ્વીકારવું જોઈએ. અમરેલીમાં રાજકોટ મેજ ટ્રેનિંગ કૌલેજમાં સિનિયર થયેલા એક શિક્ષક સ્વાશ્રયના ધોરણે કામ કરી અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવા ઇચ્છે છે; પણ અમરેલીમાં તેને પૂરતું કામ મળી શકતું નથી. દાસમાં તેને મદદ કરવાની ખાતર જ એક રાત્રિશાળા ચલાવવાનું કામ માસિક રૂ. ૧૦) આપવાના કરીને એક સત્તજને તેને મોંઘું છે. જાનિની કે ખાનગી શિષ્યવૃત્તિથી બીજા સ્વીકારવામાં શરમ છે, લોન લઈ કામ ચલાવી લેવામાં ભવિષ્યમાં ન ઉપાડી શકાય તેવો દેવાનો ભાર માથે લેવામાં જોખમ છે, આપના પૈસા લઈ વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં પણ સ્વાશ્રયના સિદ્ધાંતનો અભાવ છે; માટે અમેરિકામાં જેમ લક્ષ્યાધિપતિઓના છોકરાઓ પણ મજૂરી કરી વિદ્યાભ્યાસ કરે છે તેમ આપણા દેશમાં જે યુવકો સ્વાશ્રયનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી કોઈને પણ ખાસ અનિવાર્ય જરૂર હોય તે કરતાં વિશેષ ભોગ્મ્ય ન થતાં પોતાની મહેનતથી ગુજરાનનાં સાધનો મેળવી વિદ્યાભ્યાસ કરવો એમાં જ ખર્ચ સ્વમાન, સાચી મહત્તા, ઉમદા ચારિત્ર, અને ઊંડી દેશદાઝ રહેતાં ભુએ એ ઇષ્ટ છે. આ વસ્તુ સામાન્ય લોકો પણ સમજતા થશે ત્યારે જ સારીરિક શ્રમને તેનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જ થોડા ખર્ચે કેળવણી મળવી સુવલ્લ થશે, ત્યારે જ દેશમાંથી નિરક્ષરતા ટળશે અને સંસ્કારિતા આગશે. ધ્યેય! એ દિવસો વડેના લાવો એ જ પ્રાર્થના!

માતીભાઈ ન. અમીન

હિંદુ મહા-સભા

સને ૧૯૨૧-૨૨ ની સાલમાં ઘણા આશાવાદીઓને એમ લાગતું હતું કે આપણા દેશનો ઉદાર થવાની દવે નંવારી છે. સ્વરાજ્ય દવે હાથ-વેનમાં છે. દેશના ભવિષ્યને માટે આવી મારી આશાઓ ખાંધવાને તે સમયે સજા કારણો દતાં. પૂર્વે કદી પણ જોવામાં નહિ આવેલી એવી અપૂર્વ દેશભક્તિ તે સમયે દેશમાં રથજે રથજે જોવામાં આવતી હતી. પ્રગતમાં આત્મ-ગૌરવ અને સ્વમાનનો વિકાસ થએલો રથજે રથજે દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. દેશભક્તિ અને સ્વાર્થત્યાગના અંકુરો સર્વત્ર ખીલી રહેતા જોવામાં આવતા હતા. દમ્ભરો યુવકો અને યુવતીઓએ અદ્વીતિય સ્વાર્થત્યાગ આર્પણે દત્તો, અને દેશના દમ્ભરો નવયુવાનો દેશરાત્રની ધગમને સંનેપાવા કેટખાનું સેવી રહેતા હતા. આશ્ચર્ય મનાતું હિંદુ-મુસ્લમાનોનું એક સમાર્પ ગયેલું માનવામાં આવતું હતું. મુસ્લમાનોના જોટલા જ આવેશથી ઉરેદરામ વત્સ હિંદુઓએ પણ ખીચાલનની દીવગાથમાં અંપજાવી દીધું હતું અને

પ્રુદ શંકરાચાર્ય પણ મુસલમાન મોલવીઓ અને મૌલાનાઓની સાથે કરોચીની અદાલતમાં ગુન્હેગારોના પાંજરામાં ઉત્તર રહેતા હતા. આટલી બધી જાગૃતિમાં આવેલા દેશની પ્રગતિ અટકાવવાનું હવે કેનું સામર્થ્ય છે ? સરકારના મજબુત કીલ્લાઓ હવે એક પછી એક જરૂર તુડી પડવાના, અને પ્રમુખીય સ્વરાજની વર્ષ આખરે દેશમાં જરૂર સ્થાપના થઇ જવાની એમ આશાવાદીઓને સ્પષ્ટ જણાતું હતું. પરંતુ આ બ્રમણ થોડા વખતમાં દૂર થઇ ગઇ. ચૌરીચોરાના અત્યાચારોથી ગભરાઇ જઈ મહાત્મા ગાંધીએ ખારડોલી મુકામેથી દેશને પાછા પગલાં ભરવાનું શાસન બદલ પાડ્યું અને થોડા સમય સુધી તો માત્ર રચનાત્મક કાર્યને વળગી રહેવાની દેશને સૂચના કરી. આ પાછા પગલાંથી ઉત્સાહી દેશભક્તોમાં નિરાશા વ્યાપી રહી. થોડા સમયમાં મહાત્મા ગાંધી કેદખાનાના નિવાસી થઇ ગયા એટલે દેશની સ્થિતિ ‘ધણી વગરના દોર સુના’ જેવી થઇ ગઇ. પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ, સી. આર. દાસ અને વિદ્વલભાઇ પટેલને ફરી ધારાસભાનો મોહ લાગ્યો અને સિંહની યુદ્ધમાં પેસી સિંહને હંકારવાનો પ્રયોગ કરવાનું તેમને મન થયું. પોતાની યુદ્ધમાં સિંહ કેટલો બધો બળવાન છે તેનો ખ્યાલ તે વખતે તેમને લાગ્યો જ આવ્યો હશે. દેખાતું હિંદુ-મુસલમાન ઐક્ય એ ખરે હૃદયપક્ષો નથી પરંતુ માત્ર ઉપરચોટીયું ઐક્ય છે એવી બધાને ધીમે ધીમે હવે ખાતરી થવા લાગી. ડૉ. મુંજેના યુદ્ધોમાં ઠહીએ તો કેટલાક હલકી પંક્તિના મુસલમાનોના મનમાં એવો જ ખ્યાલ હતો કે સ્વરાજ એટલે ખીલાફતરાજ એટલે રીપુ-મુલતાન કે ઔરંગઝેબના સમયનું રાજ. કાંઈક આવી સમજથી દક્ષિણમાં મસજિદમાં મોપલાઓએ હિંદુઓ ઉપર અત્યાચારો યુગરવા માંડ્યા; અને ઉત્તરમાં કોહાટના મુસલમાનોએ ત્યાંના હિંદુઓ ઉપર કરેલા અત્યાચારોએ તો જનરલ ડાયરના અત્યાચારને પણ બૂલાવી દીધા. હિંદુ-મુસલમાનોનું ઐક્ય સંગીન પાયા ઉપર ચણાચણી ઇમારત નથી પરંતુ તે તો માત્ર રમવાના પત્તાનો બનાવેલો મહેલ છે એવું બધાને ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ સમજવા લાગ્યું. ટેકાણે ટેકાણે હિંદુ મુસલમાનોના હુક્રોડો થવા લાગ્યા અને પ્રત્યેક ટેકાણે હિંદુઓને માર ખાવો પડ્યો અને તેમની માલમીલકતો હુટાઇ ગઇ.

આ હુક્રોડોથી હિંદુ દેશનેતાઓની આંખો ઉઘડવા માંડી—તેકે હજી તેમની આંખો પૂરેપૂરી ઉઘડી હોય, એમ જણાતું નથી. કોંગ્રેસ હજી આ ઐક્યને માને છે અને મુસલમાનોને સંતોષવા હિંદુઓના અનેક હંકોનું બલિદાન આપવા માગે છે. મુસલમાનોને સંતોષવા હિંદુ નેતાઓ તરેહ તરેહવારના તકનામાં બહાર પાડે છે પરંતુ મુસલમાનો તો એમ જ સમજે છે કે આ તકનામાંથી હિંદુઓની નજાગાઇ છે અને તે નજાગાઇનો લેવાય તેટલો લાભ આપણે લેવો એવી સ્વર્ચી અને સંકુચિત વૃત્તિઓ તેમનામાં ધીમે ધીમે દાખલ થઇ ગઇ છે. પ્રુદ મહમદઅલિ જીન્હા જેવા હિન્દીપ્રજાતત્વમાં માનનારા પણ કોમી હંકો અને કોમી લાભોની જ્યોત્ક માગણી કરે છે અને કહે છે કે મુસલમાનોમાં યોગ્યતા હોય કે ન હોય તેાપણ સરકારી નોકરીઓમાં, શાળાઓમાં અને કૉલેજોમાં, ધારાસભાઓમાં અને સર્વત્ર અમુક પ્રમાણમાં તેમનું પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઇએ.

દેશ સમસ્તના હિતનો પ્રશ્ન તો અત્યારે ગૌણ થઈ પડ્યો છે અને કોમી લાભાલાભનો પ્રશ્ન પ્રધાનપદે આવી ઉભો રહ્યો છે. કેળવણી મુસલમાન નેતાઓ જ્યારે આમ આ કોમી હંકોની માગણી કરે છે ત્યારે દલકી પંક્તિના મુસલમાનો હિન્દુઓ ઉપર અનેક

જનના અત્યાચારો કરી રહેલા લોકોમાં આવે છે. સ્વામી શ્રદાનંદજીનું જીવન, શિવાજી મહોલસવ વખતે મુસલમાનોએ કરેલાં તોફાનો, એ દેશનો પવન કદ તરફ વહે છે એનાં પ્રત્યક્ષ ચિહ્નો છે. આ ચિહ્નો હિન્દુકોમની આંખ ના ઉઘાડી શકે તો પછી હિન્દુકોમનું દુર્ભાગ્ય જ કહેવાય. હિન્દુ સ્ત્રીઓ ઉપર પણ દલગી પંક્તિના મુસલમાનો તકરથી અત્યાચારો થયે જાય છે-એ અત્યાચારો દિન પર દિન વધતા જાય છે. સિન્ધ અને ખાસ કરીને પૂર્વ બંગાળમાં આવી જનના અત્યાચારો એટલા બધા પ્રમાણમાં વધે જાય છે કે સરકાર તેમ હિન્દુકોમ એકત્ર થઈ તે અટકાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે તો હિન્દુ સ્ત્રીઓની ત્યાં કેવી આવમ દશા થઈ પડશે તેની કલ્પના પણ થઈ શકે એમ નથી. પૂર્વ બંગાળમાં હિન્દુ સ્ત્રીઓ ઉપર મુસલમાન યુગ્મો તરફથી થતા અત્યાચારોના જે ચિતારો પ્રોફેસર રોમેશ્વર એનર્જીએ લાહોરમાં પ્રગટ થતા વેદિક મેગેઝીનમાં અને શ્રીમતી સુરીતિ દેવીએ ફારવડ પત્રમાં હૃદય-બોદક લાપામાં આપ્યા છે તે વાંચી ગમે તે હિન્દુનું લોહી ઉકળી આવ્યા વગર રહે નહિ. આની વસ્તુસ્થિતિમાં પોતાની કોમના દિન તરફ એટલેકાર રહેવું અને હિન્દુ-મુસલમાન ઐક્યની સ્વમત્ત્વ શ્રમણમાં ભળ્યા કરવું એ આત્મવાનક નીતિ છે. હિન્દુ કોમના સુભાગ્યે કેટલાક હિન્દુ નેતાઓની આંખો હવે ઉઘડવા માંડી છે. પંડિત મદન મોહન માલવિયા, શાશા સમ્પતરાય, શંકર નાયર અને ડૉ. મુંજે જેવા એક વખતના ચુરત કોંગ્રેસવાદીઓ અને હિન્દી પ્રજાત્વમાં અડગ શ્રદ્ધા ધરાવનારાઓ પણ હવે કોંગ્રેસની આ નીતિ પસંદ કરના નથી અને તેઓને પણ હિન્દુ મદાસલા જેવી કોમી દિલ્લચાત્રમાં જોડાવવું પડ્યું છે એ જનાય પ્રત્યેક હિન્દુને વિચારવા જેવો છે.

મુસલ્માન દેશના કલ્યાણ અર્થે હિન્દુ-મુસલમાન ઐક્ય આવશ્યક છે એ હું માનું છું. એ ઐક્ય સાધવા માટે હિન્દુઓએ કેટલોક ભોગ પણ આપવો જોઈએ એ પણ મારે કષ્ટ છે. મુસલમાનો આપણા નાના ભાઈઓ છે એથી તેમને ઉસા કરવામાં આપણે આપણા હાથનો ટેકો આપવો જોઈએ એ વાત પણ હું સ્વીકારું છું. પ્રમાણમાં હિન્દુઓ કરતાં ધારાસભામાં જે ચાર બેઠકો તેઓ વધારે લઈ જાય અને યોગ્યતા વગર પણ સરકારની નોકરીઓ પ્રમાણમાં તેમને વધારે મળે એ જાડું મદત્તની આખનો નથી; પરંતુ તેઓ સ્વામી શ્રદાનંદ જેવા મદાન ધર્મચુરના જીવન તરફ આંખ આડા કાન કરે, અને શિવાજી જેવા હિન્દુ વીરના ઉત્સવમાં જાણી જોઈને બંગાળ પારી તોફાનો કરે, આપણી સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચારો કરે, અને આપણા પવિત્ર દેવમંદિરો અપવિત્ર કરે ત્યારે તો હિન્દુ-મુસલમાનના ઐક્યના પ્રશ્નને જાણુ પર મૂકીને પણ આપણે તેમને તેમ કરનાં જળ વાપરીને પણ અટકાવવા જોઈએ.

‘ સંગીતા રસત્ર ’ની દિલચાલથી આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે મુસલમાન કેમ કેવી સંગીત અને એકત્ર છે. દેશના ખૂણેખૂણેથી સભાઓ ભરી મુસલમાનો ન્યાયમૂર્તિ દીક્ષીપસિંહને નોકરી પરથી દૂર કરવાના પોકારો કરી રહ્યા છે. આવી જાતની સંગીનતા અને ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે હિન્દુ કેમ તરફથી પ્રયાસો થવા જોઈએ. વીસમા સૈકામાં પણ આપણે સત્તર અને અઠારમા સૈકાના સંકુચિત આદર્શોને વળગી રહીશું, આપણી સમાજમાં દેશકાળને અનુસરીને સુધારા કરીશું નહિ, આપણી સ્ત્રીઓનો અને ખાસ કરીને આપણી વિધવાઓનો તથા આપણામાંના જેઓ અંત્યજને મનાય છે તેમનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયાસો કરશું નહિ, તો આખરે આપણી ખરેખરી ખૂટી દશા યરો. આપણી સમાજ, આપણો ધર્મ અને આપણી સંસ્કૃતિ અંત્યરે જેવા ભયમાં છે તેવા ભયમાં તેઓ પૂર્વે કદી પણ ન હોતાં. ખુદ મુસલમાની અમલમાં પણ આપણો સમાજ, આપણો ધર્મ અને આપણી સંસ્કૃતિ આવા ભયમાં નહોતાં. કારણ કે તે સમયે આપણે અત્યારના જેવા શક્તિહીન અને નિર્મોહ્ય નહોતા. સ્વધર્મ અને સ્વસંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવાને તે વખતે આપણામાં શક્તિ હતી.

આ કટોકટીના સમયમાં જો હિન્દુ કેમ બેદરકારી બતાવી પોતાની કેમનું રક્ષણ કરવા બંધાર નહિ પડે તો તે કેમની અધોગતિ નક્કી થવાની અને ઇવન્ટ પ્રગ્ન મટી તે માત્ર ઇતિહાસના પ્રદર્શનને શોભાવનારી એક શબ્દવત્ પ્રગ્ન બની રહેશે.

દિન પર દિન આપણી હિન્દુ કેમમાં ઘટાડો થતો જાય છે, દર વર્ષે અસંખ્ય હિન્દુઓ હિન્દુ સમાજમાં તેમનું રયાન સ્વમાન સચવાય એવું નહિ હોવાથી મુસલમાન ધર્મમાં કે ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલાઈ જાય છે. અનેક હિન્દુ વિધવાઓ હિન્દુ આચાર વિચાર પ્રમાણે વૈધવ્યનું દુઃખ નહિ સહન થઈ શકવાથી આડે રસ્તે ચઢી જવાથી મુસલમાનોના આશ્રય શોધી તેમની સાથે લગ્ન કરી મુસલમાન ધર્મ અંગીકાર કરે છે. હિન્દુ કેમના સંરક્ષણ માટે અંત્યજ અને વિધવાઓના પ્રશ્નો જામાનાને અનુસરીને તાકીદે નિકાલ કરવો આવશ્યક છે. છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયેલી હિન્દુ કેમને એકત્ર કરી તેનું સંગઠન કરવાની પણ એટલી જ આવશ્યકતા છે. અત્યંત દુઃખને લીધે કે ક્રોધને લીધે, આવેશમાં આવી જઈ ખ્રીસ્તી કે મુસલમાન ધર્મમાં વટલાઈ ગયા હોય અથવા તો જેમને જોરગૂંથમથી મુસલમાન બનાવવામાં આવ્યા હોય તેવાઓને સમજાવી, પટાવી ફરી હિન્દુ ધર્મમાં લાવી તેમની શુદ્ધિ કરવાની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ હિન્દુ કેમના હંકોનું સંરક્ષણ કરવાની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે.

આ સધળા ઉદ્દેશો પાર પાડવાના હેતુથી હિન્દુ મહાસભાની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ મહાસભાના કાર્ય પ્રત્યે ગુજરાતમાં અત્યંત બેદરકારી જોવામાં આવે છે. કારણ કે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન અને બંગાળાની માફક હિન્દુ મુસલમાનોના પ્રશ્ન તેના જંબીર સ્વરૂપમાં ગુજરાતમાં આજે જણાતો નથી. પણ વડોદરા અને સુરતમાં જે બન્યું તે ગુજરાતમાં પ્રત્યેક સ્થળે બને એ સંભવિત છે. તેથી દરેક હિન્દુએ સાવધ રહેવું જોઈએ. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની કેટલીક હિન્દુ વિધવાઓ મુસલમાનોના હાથમાં ફસાઈ પડી હશે તેના પૂરેપૂરા ખ્યાલ હજી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના હિન્દુઓને આવ્યો નથી. આવા કારણોને લીધે હવે હિન્દુ મહાસભાની પ્રવૃત્તિ તરફ ગુજરાતના હિન્દુઓએ દુર્લભ રાખવું એ પાત્રને એમ

નથી. હિન્દુ મહાસલાની શુભરાતમાં શાખાઓ છે પરંતુ તે શાખાઓની આગેવાની પ્રતિષ્ઠિત નેતાઓ પાસે નથી અને તેથી કરીને એ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ તરફ પ્રગ્ન હજી રસ લેતી નથી. માટે પ્રતિષ્ઠિત નેતાઓએ આ પ્રવૃત્તિ પોતાને હાથ કરવી જોઈએ. હિન્દુ મહાસલા માત્ર આર્ય સમાજોની નથી પણ સમસ્ત હિન્દુ કોમની છે. તેથી આર્ય સમાજોના ના હોય એવા હિન્દુઓએ પણ આ સલામાં ભાગ લેવો જોઈએ. વળી આ હિલચાલ ધાર્મિક નથી પણ સામાજિક અને રાજકીય છે એ આપણા લક્ષ બહાર રહેવું જોઈએ નહિ. આ હિલચાલનો ઉદ્દેશ મુસલમાન કે ખ્રીસ્ત કોઈ કોમનો વિરોધ કરવાનો નથી પણ તેમના હુમલાઓની સામે હિન્દુ ધર્મ, હિન્દુ સંસ્કૃતિ, હિન્દુ સમાજ અને હિન્દુઓના રાજકીય હકોનું સંરક્ષણ કરવાનો છે. છિનલિન થયેલી હિન્દુ કોમને એકત્ર કરી તેનું સંગઠન કરવું, પરધર્મમાં વટલાઈ ગયેલાઓને ફરીથી હિન્દુધર્મમાં લાવી તેમની શુદ્ધિ કરવી, અંત્યજનો ઉદ્ધાર કરવો અને હિન્દુ વિધવાઓને પુનઃસમ કરવાની છૂટ આપી તેમને પરધર્મીઓના હાથમાં ફસાતી અટકાવવી એ આ સલાના કાર્યપ્રદેશો છે.

પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ

આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે

: મંદાહનતા :

આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે વિન્ધનો સુદ્ધ મ યાત્રી
સંસારે છે સ્મરણજનથી સદ્ગતા આત્મધાત્રી.
અંધારેલા ધનશકલ શો શીત પ્રારબ્ધખંડ,
સામે ભાવિ ભવજીવનનો જુદો અભિકુંડ.
એની વચ્ચે ધુંટણ નમતો એકલો એકદ્રષ્ટ,
ઉભે તારો પ્રિયજન જરા માનસી અર્ચનાર્થ.
તેને નહાઈ સ્મરણજિતની પાતળી વ્યોમ કન્યા
રંગે ઘેરી, સુભગ ચપલા શી ઉગી ખીજલેણા !
કે વીતેલી સ્મૃતિભલકની ઉઘડી રંગ સંધ્યા,
વેધા એણે કમળદળ શા ભાવ ને કીધ અર્ચા.
કિંતુ ચાલી અમર ક્ષણ એ પ્રીતના પાન્યની ને
ઘેરાતા કે પ્રતિભિરમાં આધમન્તી ગઈ એ.
આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે એ ય સંસાર ફેરે
હી' ગાળતો સ્મરણજનમાં પ્રાણનો રંગ વેરે.

દેશળાલ પરમાર

અજ્ઞાન અને ભૂખમરો

૨

ભૂખમરો

૨૫ વર્ષ પહેલાં વિવિધમ હંટરે લખ્યું હતું કે હિંદમાં ચાર કરોડને સાંજે વાળુ કષો વિના, પાણીથી ભૂખ મારીને જ સૂઈ જવું પડે છે.

હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજી અને રમેશચંદ દત્તાનાં પુસ્તકોને લખાણે આજે લગભગ ૨૦-૨૫ વરસો પીતી ગયાં અને તે દરમિયાન ભૂખમરો ધટવાને બદલે ખમણો પા ત્રણ ગણો વધી ગયો છે. છેલ્લી ગણતરી પ્રમાણે પ્રો. ખુશાસ તસક્શી સાહે સાબીત કર્યું છે કે હિંદમાં ઓછામાં ઓછા ૧૦ કરોડ માણસોને પેટ પૂરતું ખાવાનું મળતું નથી.

ઈ. સ. ૧૯૨૧-૨૨માં હિંદુસ્તાનમાં ચોખા, ધર્ડ, બાજરા, તુવેર, જુવાર, બાટલો, ખંડી, મકાઈ વગેરે મળી કુલ ૭૬૦ લાખ ટન અનાજ પાક્યું હતું. આ જેટલું પાકે છે તેટલું બધું જ કાંઈ માણસના ખોરાક તરીકે રહેતું નથી. તેમાંથી કેટલું બાદ થાય છે તે જુઓ:

(૧) સડી નય કે ઉદર વગેરે ખાઈ નય તેના ૧૦ ટકા એટલે ૭૬ લાખ ટન;
(૨) ખીયાં વગેરે માટે રખાય ૨૦ લાખ ટન; (૩) દોરના ખોરાક માટે ૧૨૨ લાખ ટન;
(૪) તે વરસે પરદેશ અથડું ૫૫ લાખ ટન. એટલે આ બધું મળી ૨૭૩ લાખ ટન અનાજ બાદ કરતાં માત્ર ૪૮૭ લાખ ટન અનાજ મનુખ ખોરાક માટે ફાગલ રહે છે.

હવે આપણે વરસે કેટલું અનાજ જોઈએ તે જોઈશું. ગૃહસ્થના ધરની ગણતરી પ્રમાણે તો કેમ જ ગણી શકાય? માટે જોડના કેડીઓને જે હિસાબે અનાજ મળે છે તે હિસાબે આપણે ગણતરી કરીશું:

ગેવળના ૨ પાકિ-ડના હિસાબે ૧૦ કરોડ પુરોગેને ૩૩૩ લાખ ટન.

„ ૧૧૧ „ „ ૯૧૧ કરોડ સ્ત્રીઓને ૨૭૦ „

„ ૧ „ „ ૧૨૧ કરોડ છોકરાંને ૨૦૭ „

કુલ ૮૧૦ „

એટલે ઓછામાં ઓછી ગણતરી પ્રમાણે—જોડના કેડીઓને મળે છે એ ખોરાકની ગણતરી પ્રમાણે—પણ હિંદને ૮૧૦ લાખ ટન અનાજની જરૂર છે. જ્યારે આપણી પાસે તો ફક્ત ૪૮૭ લાખ ટન અનાજ જ ફાગલ રહે છે. આ ઉપરથી આપ સહેજે સમજી શકશો કે હિંદમાં ૪૦ ટકા એટલે લગભગ ૧૨ કરોડ માણસો ભૂખ મરે છે. *

* કોઈક ચંકા કહાવશે કે હિંદમાં નદી દરિયાની પાસેના પ્રદેશના માણસો મચ્છી અને માંસ પર નજાનારાં છે, તેથી જણ દીડ અનાજની જે ગણતરી કરી તારણ કાઢવામાં આવ્યું છે તે બતાવર નથી. આ ચંકામાં ફેંક તથ્ય છે; પણ માંસ મચ્છી બહુ બહુ તો ૨ કરોડને પેટપૂરવું આપી શકે એમ માનીએ તો પણ ૧૦ કરોડને તો સત્તર પડે બૂખના કહાસ કાઢવા પડતા હશે જ.

હિંદુસ્તાનના ભૂખમરાનું માપ પ્રો. સાહે બીજી રીતે પણ કાઢી બતાવ્યું છે, તે પણ વિશેષ ખાતરી કરવા અહીં જોઈએ.

ઈ. સ. ૧૯૦૨ થી ૧૯૨૨ સુધીનાં છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં હિંદુસ્તાનની સરાસરી વાવડ પેદાશ નીચે પ્રમાણે થઈ હતી:-

જુદા જુદા આનાબની પેદાશ	૮૧૦	કરોડ રૂપિયા
શેરડી, ફૂલફળાદિ, સાકલાઈ, મરાત્તા વગેરેની પેદાશ	૧૬૮૦૩	"
તેલીબીયાંની પેદાશ	૬૫૦૭	"
કપાસ, રાણ, ગળી, ચઢા, કાંદી, તમાકુ, અરીસુની પેદાશ	૨૧૩૧	"
એટલે બેતીની કુલ પેદાશ	૧૨૫૭૦૧	"
બીયાંનું ખર્ચ-આશરે ૨ ટકા પ્રમાણે	૨૫૦	"
ચોકળા બેતીની પેદાશ	૧૨૩૨૧	કરોડ રૂપિયા
જંગલની પેદાશ	૧૪૦	
માછલીની પેદાશ	૧૦૬	
નાના મોટા ઉદ્યોગધંધાની આવક	૧૦૬૦	
ખીણોની આવક	૧૪૦	
ખાંધકામ કરનારની આવક	૧૨૦	
હિંદુસ્તાનની કુલ આવક	૧૩૮૦	કરોડ રૂપિયા

હવે ૧૯૦૨ થી ૨૨માં હિંદુસ્તાનની સરાસરી વસ્તી ૩૧ કરોડ ગણાતી હતી. ૧૩૮૦ કરોડ રૂપિયા ૩૧ કરોડ મનુષ્યોમાં સરખે ભાગે વહેંચાય તો દરેકને રૂ. ૪૪-૮-૦ વરસે મળે. પણ દરેકને ભાગે સરખા થોડા જ આવે છે ? એમ હોય તો તો લક્ષ્યાધિપતિ અને ગરીબનો બેદ હોત જ નહિ. પણ આપણા પ્રો. સાહે એની પણ ગણતરી કરી છે. તેમણે સાબીત કર્યું છે કે દેશની કુલ આવકનો ત્રીજો ભાગ તો રાજ્યપદારાજન, અમીર ઉમરાવ, શેઠ શાહુકારના ૫ ટકામાં વહેંચાઈ જાય છે; અને આવકના ૩૫ ટકા દેશના ખીમ-ત્રીમ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે એટલે વસ્તીના ૬૦ ટકાને નમીએ તો દેશની આવકનો ત્રીજો ભાગ જ રહે છે એટલે કે ૧૮ કરોડને નમીએ તો વરસે ૨૦ રૂપિયા પણ આવતા નથી. * જ્યાં જશેર ધાનના જ ચાર આના ભેજના હોય અને રોજના ૬ પૈસા પણ કરોડો માણસોને મળતા ન હોય ત્યાં લોકોના કેવા દાસ થતા હશે એ આપ જ વિચારી લેશે.

આપણા કમસાગ્યની વાત છે કે દિંદમાં ૧૦ કરોડ મનુષ્યો ભૂખે મરે છે એ વાત દેવાવવા સારું દુકાળખીડન ગરીબ કારિયાવાડને મારે આંકડાઓ આપવા પડે છે.

આપણે બધા રજા શિક્ષિત અને સુખી લોકો: આપણે આપણા ગામમાં કે ખીન્ને ક્યાંય ફરવા નીકળીએ તો ત્યાં પણ શિક્ષિત, સુધરેલ અને સુખી કુટુંબમાં જ આપણે ભાગીએ છીએ, અને તે વિચાર્ય ખીન્ને ક્યાંય નજર જ ફેરવવા નથી. કારિયાવાડના કેઈ પણ ગામડામાં જઈએ અને ત્યાં જઈએ કોઈને પણ પૂછો કે તમારા ગામમાં નવન બૂખે મરતાં

* હિંદની રેશનાં ફરી દાડ માત્ર બાષાખર્ચના દર વરસે ૬૦ રૂપિયા આવે છે તેની સાથે આ સરખાવો.

કોઈ કુટુંબો છે ? તરત જ તમને એવાં કેટલાં મેં કુટુંબો જનાવવામાં આવશે અને તેમની હાલત જોઈ ગમે તેવું પતથર હૃદય પણ પીગળ્યા વિના નહિ રહે.

ગામડાંની આર્થિક સ્થિતિ

છેલ્લા પંખવાડિયામાં હું જાતે ઉત્તર ગૂજરાતનાં કેટલાક ગામડાંઓમાં ફર્યો છું. ગામના કેળી અને ગરાસિયા કોમના જુવાન આદિ૩ વયના માણસો, બૂખના માથાં, ટૂંકડા રોટલાઓ મેળવવા આખો દિવસ પટ્ટેલિયાઓનું આંગણું ઝાલીને જાગરા ભાંગતા બેઠા હોય છે.

૯૫ વરસના ડોસા હાથ થથરતા હોય તો પણ ટૂંકાં કાપતા હોય, અને બાર કલાક કામ કરે ત્યારે માંડ પાંચ પૈસા મળે એ બધું અત્યારે મારી નજર આગળ તરી આવે છે.

આપણામાંથી કોઈ શિક્ષિત ભાઈએ થોંમડાંવાળું પહેરણ કે ધોતિયું પહેર્યું હોય તો આપણને તેની ગ્રીયાઈ માટે દયા ઉપજે છે. પણ આપણા જ ગામમાં ફાટેલાં ભાતીયળ થોંગ-ડાના જ અનેલા ગાભા બોદતાં રોજ બેરાંઓને આપણે ક્યાં જોયેલ નથી ?

આપણા ગામમાં મધ્યમ વર્ગના માણસોને અનાજના અભાવે મંગળવાર શનિવારનાં એકઠાણાં કરવાં પડે છે તે શું સગી આંખે તમે જોયેલ નથી ? ગાજર, ચણા કે વાલપાપડી પર જ વરસના બે મહિના ગામડાંના કેટલા માણસો યુગરો કરે છે તે જરાક તમારા ગામમાં કે તમારી પાડોશના ગામમાં જોશો એટલે આંખનાં પડળ ઉઘડી જશે.

પશ્ચિમનું અર્ધશાસ્ત્ર શીખેલાઓ હમણાં હમણાં શહેરમાં રહેતા મજૂરોની અંધારી ગંધાતી માણસોથી ખદખદતી ઓરડીઓ જોવા નીકળે છે, પણ ગામમાં યે પૈસાના અભાવે યા જ્ઞાનના અભાવે એક જ ઓરડામાં માખાપ, દીકરો ને દીકરાની વહુ, બીજાં બાઈ દશ છોકરાં, ભેંસ, પાઠી અને જળદ રાતના પૂરાય છે એવું ભાને હજી શિક્ષિતોને થયું નથી.

ઠાકરડા, કેળી, ભીલ, દુબળા, કે ભંગીના કૃષ્ણઓમાં જોવા હજી કેળવણીના માણસો નીકળ્યા જ નથી. કૃષ્ણ એટલે સાંડીકડા સળીઓની ગાળ ભોંત અને સાંડીકડા સળીઓની છત. બે કે ત્રણ માણસ સૂઈ શકે એવડા નાના કૃષ્ણમાં એક ખૂણે રાખના ઢગલા ભરેલો ચૂલો અને એક કે બે હાંડલાં, તાડનું જનાવેલ પાણીઆઈ, છતમાં ભરાવેલ બે ચાર ગાભા, ધાકી કે બોદણાં સિવાય આખા કૃષ્ણમાં બીજું કંઈ તમને નજરે જ નહિ પડે. આવા કૃષ્ણઓમાં હિંદુસ્તાનનાં કરોડો ભાઈ જહેનો રહે છે.

હિંદુસ્તાનની ૬ કરોડ અંત્યજ, ૧ કરોડ ૬૦ લાખ જંગલી કોમ, અને ૪૫ લાખ ધારાળા યા ભીલ જેવી કોમનાં સુખ દુઃખ યા તેમની રહેણી કરણી જોવાનું આપણામાંના કેટલા શિક્ષિતોને મન થાય છે ?

પાણીના સાંસા

આજે ભારતમાતાનાં કરોડો જાળકોને પેટપૂરતું અનાજ મળતું નથી. રેલિયાના અભાવે કરોડોને અધનાચા કરવું પડે છે અને ટાઢે થથરવું પડે છે. પણ આ ગરીબોનાં દુઃખ અહીં અટકેલાં નથી. તેમને ખાવાના પહેરવાના સાંસા પડે છે એટલું જ નહિ પણ પીવાનું સ્વચ્છ પાણી પણ કરોડોને મળતું નથી. ગૂજરાત અંત્યજ સર્વસંપ્રદાનના વાંચનારા જાણે છે કે ગૂજરાતનાં કુડીઅંધ ગામડાંઓમાં ભંગીઓને ખાઓચીઆનાં ગંધાતા પાણી પીવાં પડે છે. અને કેટલાંક ગામડાંઓમાં તો દેદ ભંગી જેવા જ બીજા ગામડીઆઓની સ્થિતિ

થઈ પડેલ છે. આંગણમાં એકલ કરી રાખેલ ખાતર, વરસાદમાં ધોવાઈને કૂવા સંગ્રાવની સરમાં ભળે છે, અને એવાં ગંદા પાણી પીવાથી સેંકડો ગામોમાં વાળાનું દરદ ફાટી નીકળે છે તે આપણાથી ક્યાં અગભર છે ?

હાલમાંનાં મુખ્ય શહેરો મિયાણાં નાના શહેરો કર્યાએને સ્વચ્છ પાણી પૂરું પાડવા માટે બ્રિટિશ સરકારે ઠા કરોડ રૂ. ખર્ચ્યા છે. અને એવાં નગરોમાં ગટરો કરવા પાછળ ખીમ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે. પણ આના ખર્ચ, ગામડાંઓમાં કરવાનું હજી સરકારને ઝાઝું મૂળેલ નથી.

ક્યાં કરોડો માણસો મરવાને અભાવે જીવતા હોય ત્યાં દિંદીની સરેરાશ ઉંમર ૨૪x વરસની હોય તેમાં શી નવાઈ છે ? ખરેખર દુનિયામાં ટૂંકામાં ટૂંકી આયુષ્યમર્યાદા દિંદીઓની છે.

દેશ	માણસની સરાસરી આયુષ્યમર્યાદા
નોર્વે	૫૫.૬ વરસ
ફાસેંડ	૫૫.૧
ઇંગ્લેંડ	૫૧
જર્મની	૪૭.૪
ફ્રાન્સ	૪૮.૫
અમેરિકા (યુનાયટેડ સ્ટેટ્સ)	૫૮.૦
રશિયા આફ્રિકા	૫૫.૬
જાપાન	૪૪.૩
હિંદુસ્તાન	૨૪.૭

દુકાળ

દુકાળ આવે કે રોગચાળો ફાટી નીકળે તો તેની સામે ટક્કર ઝીંકવાની ગામડાંઓમાં લગીર તાકાત રહેલી નથી.

હંપતીના વખતમાં દુકાળના પ્રસંગે એક વરસમાં કરોડ માણસ મરી જતા એ વાત જતા દહએ; પણ વીસમી સદીના આંકરાના દુકાળ કે એરિસાના દુકાળની કહાણીઓ પણ આપણને ફફડાવી નાખે તેવી છે.

૧૮૬૦ થી ૧૯૧૦ ના અર્ધ સૈકામાં દુકાળને લીધે ૨ કરોડ ૮૦ લાખ માણસો દિંદમાં મરણ પામ્યા હતા.

દિંદની સુખાકાશી

અંગ્રેજ સરકારે ગામડીઆઓનાં મન સંસ્કારી કરવાના નજીવા પ્રયત્ન કર્યા છે, તેમ ગામડીઆઓનાં શરીર નીરોગી રાખવામાં યે અંગ્રેજ સરકારે કાંઈ ભારે તગવીજ કરી નથી. દિંદુસ્તાનમાં ૬૦ લગ્ગર ચોરસ માઈલે એક દવાખાનું આવે, એમ ૪૨૧૮ સંસ્કારી કૃષ

* મદ્રાસ હવામાં એકું લાગેજ ગામડું હતો કે જ્યાં વાળાનો ભાત ગામડીઆઓ ખનતા ન હોય. જંગાણમાં પણ લગભગ ૭૦ ટકા ગામડાંઓમાં વાળાનો રોગ ગામડામાં ફાટી નીકળે છે.

x મુંબઈ જેવા શહેરમાં તો માણસની સરાસરી જીંદગી ૬૮ વરસની જ ગણાય છે.

માંથી લગભગ ૨૦ કરોડ રૂપીઆ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી દારૂ વેચનારાઓનો નફો ગણવામાં આવે તો રહેજે ૩૦ કરોડ રૂપીઆ હિંદીઓના, અને ખાસ કરીને ગામડીઆઓના દારૂમાં તથાઈ ન્નય છે. જ્યાં બ્રાહ્મણો છવોક દારૂ પીતાં અચકાતા નથી, ત્યાં ગામડાની ખૂબી ય કોમો દારૂના વ્યસનમાં ક્રમાય એમાં શી નવાઈ? બીડી તથા ચાદનો પ્રચાર ભૂખમરો હોવા છતાં ગામડામાં ખૂબ વધી ગયો છે.

સામાજિક વ્યવહારો

મરણુ યા લગ્ન પાછળ શહેરીઓ ઓછા ખર્ચ કરવાની શરૂઆત કરે છે, ત્યારે ગામડીઆઓની તો વરસોની કમાણી, ખોટી પ્રતિષ્ઠા આપણી ખાતર, પરખું અને મરણુ પાછળ જ આવી ન્નય છે.

૩૦ લાખ બાળાઓ, બૂવા, મંત્રીઓ પણ ગામડાઓ પર જ ભાર બન્યા છે. શહેરોમાંથી બાળશ્રમ કે લાજ પડદા-ધુમટાના રિવાજો ઓછા થતા ન્નય છે, પણ હજી ગામડાઓ એ રિવાજોના સંકળમાંથી નીકળ્યાં નથી. હિંદુસ્તાનમાં ૪ કરોડ બહેનોને ઓઝળ પડકામાં રહેવું પડે છે. ઉત્તર હિંદમાં જ્યાં ત્યાં ફરતાં મ્યાનાં કે આખા શરીર છુરખો નાખી છુરખામાંથી આંખ ફફડાવતી બહેનોને સૌ કોઈએ જોયેલ હશે. રજપૂતાનામાં તો કેટલેક રથો વડુઓને, જેઠાણી અને સામુઓની પણ લાજ કાઢવી પડે છે.

આપણા ગૂજરાત કાશિયાવાડમાં ગરાસિયા કુટુંબનાં બેરાં બેદાર ન નીકળતાં હોવાથી તેમને ઘેર દહાડે દહાડે કેમ ગરીબી અને અજ્ઞાન વધતાં ન્નય છે એ જાણ અભ્યાસીને માત્રમ પડ્યા વિના નહિ રહ્યું હોય.

હિંદુસ્તાનમાં ૨ કરોડ ૭૦ લાખ વિધવાઓમાંથી ૩ લાખ વિધવાઓ તો ૧૫ વરસથી નાની ઉંમરની છે. + અને ૧૫ વરસથી પણ નાની ૮૫ લાખ બાળકન્યાઓને માનું ધર છોડી સાસરે રહેવું પડે છે.

ખેડૂતના હાલ

જે પહેલાં જગતનો તાત કહેવાતો એ હિંદુસ્તાનનો ખેડૂત-હિંદની ૭૧ ટકા વસ્તી-આજે ભૂંડે દાઝ ચર્ધી ગઈ છે. ખેડૂતો પર વાણીઆઓનું લગભગ ૪૮૦ કરોડ રૂપિયા થઈ ગયું છે. દર વરસે તેના બાળના જ ખેડૂતોને ૪૦ કરોડ રૂપીઆ ભરવા પડે છે. અને દહાડે દહાડે વારસાઈના કારણે જમીનના ભાગલા વધુ ને વધુ પડી જતા હોવાથી જમીન ખેડવા માટે જમીનદારોની દયા પર તેમને નભવું પડે છે. આ બૂબે મરતા ખેડૂતો મોટા ગરાસી-આઓને કે મોટા ખાતેદારોને દર વરસે ૧૦ કરોડ રૂપીઆ ભરે છે; વાણીઆ જમીનદારના બોજમાંથી મુક્ત થાય ત્યાં સરકારનો લાભો માથે ભટકાઈ જ પડે છે. તદ્દન નિર્વિવાઈ મથેલા ખેડૂતો પાસેથી પરાણે સામ્રાજ્યની આણુ ફરકાવવા, લસકર તીથાવવા રૂપીઆ દડાવવામાં આવે છે. ૧૯૧૧ માં જોડે, કરોડ રૂપીઆ લરકરી ખર્ચ થયું હતું તે ૧૯૨૦-૨૧ માં ૯૪ કરોડ રૂપીઆ વધારી દેવામાં આવ્યું હતું. * જાંબં ય દુઃખ હિંદમાતા ખમી રહે છે, પણ આ યુગામીની જંજીર હિંદમાનને અસહ્ય ચર્ધી પડી છે.

+ આ ૩ લાખ વિધવાઓને શિક્ષણ તરિકે તૈયાર કરવામાં આવે તો ૭ લાખ ગામડાંઓને સહેલાઈથી પડેવો શક્ય; બાળ વિધવાઓ માટે સમાજે ફેંક ને ફેંક કાર્યદેવ ખુલ્લું મૂકવું જ પડશે.

* ૧૯૨૪-૨૫ માં લરકરી ખર્ચ પાંચ ઘડીને ૬૩ કરોડ રૂપીઆ થયું હતું. દેશની આપકને તોલે બામ મુખ્યતઃ પરદેશી હરાર નિઆચકામાં ન્નય, એ ગરીબ હિંદને નાનોયતો મોટો નથી.

ઉપસંહાર

ભાઈઓ, આ સર્વ ઉપરથી આપ જોઈ શકશો કે આપણી ભારતમાતા આજે “સુજ્ઞાં, સુકૃષ્ણાં, મલયજ્ઞાતિલાં કે સમસ્થામલાં” રહેલી નથી. ‘સારે જગ્યાંસે અચ્છા હિન્દોસ્તાં હમારાં’ એવું અભિમાન પણ આપણે લઈ શકીએ એમ નથી. આજે તો ભારતમાતાનાં નેણ રોધ રોધને રાતાં યઈ ગયાં છે, તેના કેશ વીંખાઈ ગયા છે, તેનો ચહેરો ધૂળમાં રગદોળાઈ રગદોળાઈને મ્હાન થઈ ગયો છે. પ્યારા બંધુઓ, આપણી સર્વની દુઃખી માતાનું દુઃખ ઘટાડવા દેશને પ્રાણુથી પણ વધારે પ્યારો મણી મેયાની સેવામાં આપણે જૂઠાવશું તો જ ભારતમાતા પર જે દુઃખનો વાદળો ઘેરાયલાં છે તેને આવરી શકીશું.

લોકશિક્ષણ કે ગામડાંઓનો કેળવણીની અનેક યોજનાઓ અસાર મુઠી ધડાયેલી છે. એ ફરી ફરીને આપની પાસે મૂકવાની મને પ્રેરણા થતી જ નથી. કારણ કે આજે યોજનાઓ ધડવાનું, સંસ્થાઓ સ્થાપવાનું કે ચલાવવાનું કામ આપણા પર આવેલું નથી. હિંદુમાતાના દરદનું નિદાન કરી યોગ્ય પરીકરી આપણને ધન્વંતરીએ આપી દીધી છે. બધા ય દુઃખનો ઇલાજ સ્વદેશીધર્મના પાલનમાં સમાઈ જાય છે. પણ એ ધર્મના પાલન અને આચરણ માટે એ સ્વદેશીધર્મની જ્યોત સદંતર પ્રગ્ન આગળ ઝળકતી રાખવા માટે આજે આત્મભોગ આપનાર સૈંકડો કેળવણીશા સિદ્ધિત નૌજુવાનોની જરૂર છે.

હમણાં હમણાં રનાતક સંઘ, મોન્ટેસેરી સંઘો સ્થપાવા લાગ્યા છે. શિક્ષક સંઘ સ્થપાવવાની વાતો ચાલતી હતી. પણ ગૂજરાતમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષકો કામ કરવાની શક્તિથી કંઈક કરતા થાય તે પહેલાં તો રાષ્ટ્રીય શાળાઓ જ બંધ થઈ ગઈ અને શિક્ષકો યે આડા અવળા થઈ ગયા.

રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ઓટ ગૂજરાતમાં આજે નીચામાં નીચી આવી ગઈ છે; તે છતાં આજે હું ભેખ ધરનાર શિક્ષક સંઘની વાત અત્યારે શા માટે કરું છું? કારણ કે જે કોઈ, થોડા ઘણા, હવે આપણી એકામમાં ઉભા છે, તે શ્રદ્ધાવાન અને ભાવના ભીના છે એમ હું માનું છું. જે કામ, ત્યારે કાર્ય ચડતીમાં હોય પૂર બહારમાં લલકરી જઈશું હોય ત્યારે નથી થતું તે, પડતીમાં આરંભી શકાય છે.

સ્વદેશી ધર્મ એ આ યુગનો રાષ્ટ્ર ધર્મ છે. રૅટિયાના અભાવથી આજે ૧૦ કરોડ માણસ ભૂખે મરે છે. આજે એતી પર મજૂરી કરનારા ૩ કરોડ ૮૦ લાખ, અને બીજાની જમીન ભાગે ખેડતા ૧ કરોડ મજૂરો, કામને અભાવે ભૂખે ટળવળે છે, અને હજી યે નહિ એતીએ તો આવતી કાલે તળપદ ખેડુતોને યે ભૂખે મરવાનો વારો આવશે.

ગૂજરાતના ધનવાન બારડોલી તાલુકાના ખેડુતો એતીમાં ખોટ ખાય છે એ ‘નવચલન’ વાંચનારાની જાણ બહાર નથી. અમેરિકા ને ઇંગ્લેન્ડથી ૪૦ હજાર રૂની ગાંસડીઓ આ વરસમાં જ હિંદમાં આપાત થઈ છે. જે સવેળા આપણે નહિ એતીએ તો પરદેશી કાપડની પેકે, પરદેશી કપાસ અને અનાજ પણ હિંદમાં ઢગલાબંધ ખડકારો, અને જેમ ખીસામાં સોનામહોર હોવા છતાં જંગમમાં કે રણમાં જૂથો પડેલાં માણસ ભૂખે મરે છે, તેમ છતી મજદુરિએ સ્વદેશી ધર્મના સાગથી હિંદુસ્તાનના પ્રાણ સોસાઈ જશે.

ધર્મના સંસ્થાપનાર પેર્ગ્યર આપણને સારે નમ્રીએ મળી ગયા છે. પણ એ કામને વ્યવસ્થિત કરનાર આચાર્યની આજે તૂટી પડેલ છે. એક આચાર્ય ન મળી આવે, ત્યાં સુધી શિષ્ય મંડળોએ એકત્ર થઈને કામ ધપાવવું જ જોઈએ.

મોગસ સ્ત્રીઓને હિંદુઓમાં વહેંચી આપવામાં આવી હતી. પુરુષોને ક્ષૌર કરાવી તેમાંથી જે ઉચ્ચ દરજ્જાના હતા તેમને ચાલકા અને વાથેલા બનાવવામાં આવ્યા અને હલકા દરજ્જાના સીપાઇઓને કોળી તથા ખાંટ સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યા. આગળ જતાં જ્યારે વિજયી મુસલમાનોના ધર્મઋતુન સામે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું મુશ્કેલ લાગ્યું ત્યારે હિંદુસમાજનાં દ્વાર પરદેશી પરધર્મીઓ સામે બંધ કરાવવામાં આવ્યાં, અને તેની અંદર પણ અનેક નાના નાના ક્ષંટાઓ પડી ગયા, જેમ અણહિલવાડનું મહારાજ્ય જ્યાં નાનાં નાનાં રજપૂત રાજ્યો થઈ ગયાં તેમ.

ગુજરાતમાં જેમ હિંદુધર્મના અનેક સંપ્રદાયો છે તે પ્રમાણે નાતો ભલે રહે, પણ તે નાતો વચ્ચે દાસમાં જે પરસ્પર અસહકાર છે તે દૂર થવો જોઈએ. પુત્ર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો, પિતા વેદાંતી અને માતા પુષ્ટીમાર્ગીય હોય એવાં કુટુંબો આપણામાં હાલમાં મળી આવશે. તેમની વચ્ચે સંપૂર્ણ સલાહસંપ હોય છે. તે જ પ્રમાણે જેને પિતા બ્રાહ્મણ, માતા વૈશ્ય અને પત્ની ક્ષત્રીય હોય એવા ગુજરાતી યુવાનો આપણામાં શા માટે ન હોઈ શકે? અનેક સંપ્રદાયો હોવા છતાં, અને સંપ્રદાય બદલવાની દરેકને સંપૂર્ણ છૂટ હોવા છતાં ગુજરાતમાં એક સંપ્રદાય ઘટયો નથી અને હિંદુધર્મનો નાશ થયો નથી; તે જ પ્રમાણે જે ચાંતિ પણ ધંધા અને માન્યતા પર રાખવામાં આવશે તો તેથી એક ચાંતિનો કે હિંદુસમાજનો નાશ થશે નહિ એ ચોક્કસ છે.

ગુજરાતના મુસલમાનોનો ઘણો મોટો ભાગ મૂળ હિંદુ હતો. કડવા કણબીના મટીયા, યુવાણના ખોળ, ભાટિયાના મેમણ, રજપુતના મોલેસવામ, બ્રાહ્મણના દાઉદીગોરા એ પ્રમાણે જૂદી જૂદી હિંદુ નાતોમાંથી અત્યારની મુસલમાન જન્મીતો થઈ છે. આ સર્વમાંથી પણ જેમને જેમને ગુજરાતી હિંદુ સમાજમાં ભળવું હોય તે સર્વને તેમાં દાખલ થવા માટે સંપૂર્ણ સમજ કરી આપવી જોઈએ. અને બીજા પણ સર્વ ગુજરાતીઓનો આ ગુજરાતી સમાજમાં પ્રવેશ થઈ શકે તેવું તેનું ઉદાર સ્વરૂપ ઘડવું જોઈએ.

આ મહાન સામાજિક સ્વપ્ન સિદ્ધ થવા માટે પ્રથમ જરૂરિયાત એકત્ર હિંદુસમાજની રચાપનાની છે. હાલમાં હિંદુસમાજ અનેક ક્ષંટાઓમાં વહેંચાયેલો છે તે એક થાય, તો તેનામાં એવું બલ આવશે કે બીજી ભગિની સમાજને તેની સાથે ચોક્કસ ભળા જશે, અને અન્યે એક અને અબેય ગુજરાતી સમાજ થશે. એટલે આપણી પાસે હાલ તરતને માટે એક જ વિરાટ સામાજિક પ્રશ્ન છે અને તે ગુર્જર હિંદુસમાજનું નિર્માણ.

નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

પ્રમાણે લગભગ ૧૦ ટકા વસિત બાદ જતાં બાકી જે હિંદુઓ રહ્યા તેના રાનીપરજ અને મેદાનીપરજ એવા એકબા ભાગ પાડી શકાય. બીજા, ચોધરા, દુબળા, નાયકડા વગેરે મળી લગભગ દસ લાખ ઉપરાંત એટલે હિંદુઓના લગભગ ૧૨ ટકા જેટલી અસલ વતની કેમો ગુજરાતમાં વસે છે. તેઓ માત્ર ધર્મની બાબતમાં જ મેદાની હિંદુઓની સાથે કેટલુંક સામ્ય ધરાવે છે. તેમની સામાજિક પરિસ્થિતિ તદ્દન જુદા જ પ્રકારની છે. બાળકને જેવા આપણી સમાજનો વિનાશ કરી નાખતા રિવાજો તેમનામાં નથી. તેઓ મોટી ઉંમરે અને પસંદગીથી પરણે છે. પણ તેમનામાં દારૂ, લગ્નઅંધનની શિથિલતા વગેરે આપણાથી જુદા જ પ્રકારના સામાજિક સવાલો છે. આ રાનીપરજ બાદ કરતાં જે મેદાનીપરજ રહી તેના જડપછેદી અને ઉગળિયાત કેમો એવા બે વિભાગો બાણીતા છે જડપછેદીમાં કેળા, વાધરી, ભરવાડ, સથવારા, કણખી વગેરે સીમમાં કામ કરનાર અને લુહાર, મુથાર, દરજી, હળમ વગેરે ગામમાં કામ કરતા કારીગર વર્ગ એમ બે જગ્યા છે. તેમાં સૌથી મોટો વર્ગ કેળા છે. મુંવાળિયા, પાટણવાડિયા, તળપદા, ખાંટ વગેરે જુદી જુદી જાતના મળી ગુજરાતમાં લગભગ ૧૨ લાખ કેળા વસે છે, અને તે હિંદુ વસિતો લગભગ સાતમો ભાગ થવા જાય છે.

આ પ્રમાણે અંસજ, રાનીપરજ અને જડપછેદી એવા ત્રણ મોટા વિભાગો બાદ કરતાં જે બાકીનો ઉગળિયાત કેમોનો હિંદુસમાજ રહ્યો છે તેને જ આપણે ગુજરાતી સમાજ માની લીધો છે. પુનર્લેખ, બાળક, મરણપરજના ખરચ, વગેરે જે સામાજિક પ્રશ્નો પર આપણા મુદ્દારાવાળાઓ પોણાસો વર્ષથી બાપણો કરતા આવ્યા છે અને લેખો લખતા આવ્યા છે તે સર્વ પ્રશ્નો હિંદુસમાજના પાંચમા ભાગની આ ઉગળિયાત કેમોના પ્રશ્નો છે.

ગુજરાતનો પ્રથમ અને સૌથી વધારે અગત્યનો સામાજિક પ્રશ્ન જે કોઈ હોય તો તે ગુજરાતી સમાજને અસ્તિત્વમાં લાવવો તે છે. જ્યાંસુધી ગુજરાતમાં એક સમાજ જ નથી ત્યાંસુધી તેમાં મુદ્દારો કરવાનો પ્રયત્ન જ કેવી રીતે કરી શકાય ? અને જે ગુજરાતમાં એક સમાજ થશે તો પછી ઘણું કરીને તેને મહત્વના સામાજિક પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાનું રહેશે જ નહિ. તેના લણખરા પ્રશ્નોનો નિવેડો આપોઆપ જ થઈ જશે.

ગુજરાતની જુદી જુદી નાતજાતો અને ધર્મમાં વહેંચાએલ પ્રજાને એક સમાજનું સ્વરૂપ આપવું તે કેટલાકને કદાચ આ સમયે દુરાસા જેવું લાગશે, પણ તેના જૂનો ઇતિહાસ તપાસતાં એમ માનવાનું કારણ રહેતું નથી. મુસલમાનોએ ગુજરાતમાં આવી ૧૫મી સદીથી ગુજરાતની સમાજમાં ઇસ્લામ દાખલ કરી જૂદી સમાજ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યાંસુધી ગુજરાતમાં બહારથી આવનાર સર્વ પરધર્મી અને પરદેશીઓને અપનાવી લેવામાં આવ્યા હતા. શક, હણ, બાકટિયન વગેરે પરધર્મી પરદેશીઓને ગુજરાતી બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રીઓએ પણ પોતાની અંદર દાખલ કર્યા હતા. શરૂઆતમાં મુસલમાનોને પણ તે જ પ્રમાણે હિંદુ સમાજને પોતાની અંદર ભેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૧૭૮માં શાહજુહીન ધોરીના લરકરનો મોટો ભાગ આણી ખીણમાં સપાડા જઈ તાબે થયો ત્યારે ગુજરાતના રાજ બીજા મૂળરાજને (૧૧૭૭-૭૮) મુસલમાનોને હિંદુ બનાવવાની અસાધારણ તક મળી. 'તારીખે મોરદ' વખે છે કે પકડાએલી અંધાન, તુર્ક અને

મોગમ સ્ત્રીઓને હિંદુઓમાં વહેંચી આપવામાં આવી હતી. પુરુષોને ક્ષૌર કરાવી તેમાંથી જે ઉચ્ચ દરજ્જાના હતા તેમને ચાવડા અને વાઘેલા બનાવવામાં આવ્યા અને દલકા દરજ્જાના સીપાઇઓને કોળી તથા ખાંટ સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યા. આગળ જતાં ત્યારે વિજયી મુસલમાનોના ધર્મઝગુન સામે મોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું મુશ્કેલ લાગ્યું ત્યારે હિંદુસમાજનાં દ્વાર પરદેશી પરધર્મીઓ સામે બંધ કરાવવામાં આવ્યાં, અને તેની અંદર પણ અનેક નાના નાના ક્ષાંટાઓ પડી ગયા, જેમ અણહિલવાડનું મહારાજ્ય જ્યાં નાનાં નાનાં રજપૂત રાજ્યો યથા ગયાં તેમ.

ગુજરાતમાં જેમ હિંદુધર્મના અનેક સંપ્રદાયો છે તે પ્રમાણે નાતો ભલે રહે, પણ તે નાતો વચ્ચે દાસમાં જે પરસ્પર અસહકાર છે તે દૂર થવો જોઈએ. પુત્ર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો, પિતા વેદાંતી અને માતા પુણીમાર્ગીય હોય એવાં કુટુંબો આપણામાં દાસમાં મળ્યા આવશે. તેમની વચ્ચે સંપૂર્ણ સલાહસંપ હોય છે. તે જ પ્રમાણે જેને પિતા બ્રાહ્મણ, માતા વૈશ્ય અને પત્ની ક્ષત્રીય હોય એવા ગુજરાતી યુવાનો આપણામાં શા માટે ન હોઈ શકે? અનેક સંપ્રદાયો હોવા છતાં, અને સંપ્રદાય બદલવાની દરેકને સંપૂર્ણ છૂટ હોવા છતાં ગુજરાતમાં એક સંપ્રદાય ધટ્યો નથી અને હિંદુધર્મનો નાશ થયો નથી; તે જ પ્રમાણે જે યાત્રિ પણ ધંધા અને માન્યતા પર રાખવામાં આવશે તો તેથી એક યાત્રિનો કે હિંદુસમાજનો નાશ થશે નહિ એ ચોક્કસ છે.

ગુજરાતના મુસલમાનોનો ઘણો મોટો ભાગ મૂળ હિંદુ હતો. કાવા કણબીના મરીયા, હુવાણાના ખાગ, ભાટિયાના મેમણ, રજપુતના મોત્રેસલામ, બ્રાહ્મણના દાઉદી-હેરા એ પ્રમાણે જૂદી જૂદી હિંદુ નાતોમાંથી અત્યારની મુસલમાન જમાતો યથા છે. આ ભવ્યમાંથી પણ જેમને જેમને ગુજરાતી હિંદુ સમાજમાં ભળવું હોય તે સર્વને તેમાં દાખલ થવા માટે સંપૂર્ણ સગવડ કરી આપવી જોઈએ. અને ખીન પણ સર્વ ગુજરાતીઓનો આ ગુજરાતી સમાજમાં પ્રવેશ થઈ શકે તેનું ઉદાર સ્વરૂપ ધરાવું જોઈએ.

આ મદાન સામાજિક રચમ સિદ્ધ થવા માટે પ્રથમ જરૂરિયાત એક જ હિંદુસમાજની સ્થાપનાની છે. દાસમાં હિંદુસમાજ અનેક ક્ષાંટાઓમાં વહેંચાએત્રો છે તે એક થાય, તો તેનામાં એનું ગત્ર આવશે કે ખીજ ભગિની સમાજને તેની સાથે ચોક્કસ ભળી જશે, અને અન્તે એક અને અબેલ ગુજરાતી સમાજ થશે. એટલે આપણી પાસે દાસ તરતને માટે એક જ વિરાટ સામાજિક પ્રશ્ન છે અને તે ગુર્જર હિંદુસમાજનું નિર્માણ.

નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

એક ભાષણ

[અનાવિદ્ય યુવક સંમેલનની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખશ્રીનેથી - આપેલું]

માનનીય મહેમાનો અને જુવાન મિત્રો,

તમને સૂઝે આ સંમેલનમાં આવકાર આપતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે. આપણી ગાતિના તાજેતરના ઇતિહાસમાં જે સ્થળમાં રાગદેવતા વધારેમાં વધારે ઉછળ્યા થયા હતા તે જ નવસારી શહેરમાં અનાવિદ્ય ગાતિનો જુવાન વર્ગ પોતાનું કાર્ય રેતર અને સંપત્તી પડે કરી નવસારીને ચોટાં કલંક દૂર કરવાની શુભેચ્છાથી જ ગણે પોતાનું સંમેલન ભરતો ન હોય એવો ખ્યાલ સ્વાભાવિક રીતે જ થયા સિવાય રહેતો નથી. એ ખ્યાલને સાચો પાડવાની જવાબદારી અહીં બેગા થએલા સૌ અંધુઓના ઉપર રહેલી છે એવી સૂચના અસ્થાને નહિ દેખાય એમ માની લઉં છું.

જુવાનોની આવી જાતની પ્રવૃત્તિ આ પહેલી જ છે એમ માનવાની કોઈ બૂઝ નહિ કરે તેટલા માટે એટલું જણાવી ક્ષમ્ય કે લગભગ પંદરેક વર્ષ પહેલાં ભાઈ ભટ્ટારકર મુખ્યત્વે પુનાના તેમ જ બીજાં સ્થળોનાં વિદ્યાર્થીઅંધુઓના સહકારથી “અનાવિદ્ય યુવક મંડળ” દ્વારા જુવાનોની શક્તિને એકત્ર કરી તેનો ઉપયોગ ગાતિહિનતા કંઈમાં કરતા હતા. પરંતુ તે વખતે યુવક મંડળમાં ભાગ લેનારા બધા ઇચ્છેછ કેળવણી લેનાર અને તેમાં ચે ખાસ કરીને કોલેજમાં ભણનાર વિદ્યાર્થીઓ જ હતા. વિદ્યાર્થીસમૂહ એ અસ્થાયી સમૂહ હોવાને લીધે-આજે જે વિદ્યાર્થી હોય છે તે કાલે વિદ્યાર્થી મટી જતો હોવાને લીધે-યુવક મંડળનું બળ ઇન્નવિચ્છિન્ન થઈ ગયું અને જુદે જુદે સ્થળે વિખરાઈ ગએલા અંધુઓની સંકલના કરવાનું બધું મુશ્કેલ થઈ પડવાને લીધે યુવક મંડળની પ્રવૃત્તિ શિથિલ થઈ અને યુવક મંડળ સંસ્થાનું રૂપાંતર કરી ‘અનાવિદ્ય મંડળ’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના થઈ, જે આજે ગાતિ સુધારાનું કાર્ય કરી રહી છે. એ સંસ્થાને અસ્તિત્વમાં આન્વાને પણ આજે આઠેક વર્ષ થયાં છે છતાં પ્રગતિનાં ચિન્હ કેમ જણાતાં નથી એ પ્રશ્ન સદજ જ ઉઠે છે. આ પ્રશ્નનો જવાબ મારે આપેલો જોઈએ કારણ કે એના જવાબમાં આપણાં સંમેલનનાં કાર્યનું દિશાસૂચન રહેલું છે. આને અંગે આપણે આપણી આત્મપરીક્ષા કરવી પડશે. જેને પોતાની તુટિઓનું કે શક્તિઓનું ભાન નથી તે રિથર પડશે રહેવાનો, તેને માટે પ્રગતિનાં દારૂ બંધ છે. આપણે ગાતિના જુવાન વર્ગ પોતાની પરીક્ષા કરેલી ઘટે છે. આજે જ્યારે જુવાનો પ્રવૃત્તિશીલ થયા પ્રેરાયા છે ત્યારે તમારા તરફથી હું આપણા આખા વર્ગની રિથિતિ સંબંધી એકાદ વિચાર અહીં રજુ કરવાની રજા લઉં છું.

પહેલી જ નજરે આખા જુવાન વર્ગમાં જીવન અને જીવનને લગતા પ્રશ્નો પ્રત્યે એક-રકારી જોવામાં આવે છે. ઇંગ્લી છે તેને જીવી નાખ્યેથી એ તત્ત્વ ઉપર જ જાણે જુવાનો જીવના ન હોય એમ દેખાય છે. મેં એક ભાઈને પૂછેલું કે કેમ આમ છેક પ્રવૃત્તિદીન જીવન ગણો છો ? એનાં કરતાં તો મોત ભક્ષુ. તેણે જવાબ આપ્યો કે મોત આવે ત્યાં

સુધી જીવવું તો પડે ને ! એક બીજા કેળવણીના યુવાન સુધારકને એક વખત એક ગૃહસ્થે કહ્યું કે આમ આખી રાત પતાં રમે છે તે શરીર નથી ખગડતું ? પેલા યુવાન સુધારક ભાષ્યે પોતાનું પહેરણ ઉતારી પોતાનાં શરીરનાં હાડકાં પાંસળાં ખનાવી કહ્યું કે આમાં ખગડવાનું હવે બાકી શું રહેલું છે ? આ બે જગ્યા એ માત્ર બે જ જગ્યાના છે એમ નદિ સમજાશે. આ જગ્યાઓમાં યુવક વર્ગની હંદગી પ્રત્યેની બેદરકારી રહેલી છે. એ બેદરકારી બે સમજૂતીકની હોય તો તો દુઃખ વેઠવાની અને આત્મસમર્પણ કરવાની તૈયારી રૂપે એ આપણા યુવક વર્ગને સાદસિક અને પરાક્રમી બનાવી દે એમ છે. મરંતુ આપણા દુહીંગ્યે એ બેદરકારી આપણા આત્માના દૌર્બલ્યની હોવાને લીધે આપણે ગાદર જીવન—સમાજનાં સુખદુઃખની જોડે સ્પર્શ પામ્યા સિવાયનું જીવન—ગુન્દરી રહ્યા છીએ. આમાં દોષ આપણી કેળવણીની પ્રથાનો છે. હંદગીનાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ વરસો આપણે આપણા સામાજિક જીવન સાથે બિઝકુલ સંબંધ નદિ ધરાવતાં ભણતરમાં ગણના હોવાથી, ભણતર પૂરું થયાં પછીની હંદગી પણ આપણા સામાજિક જીવન તરફ બેદરકાર રહે તેમાં ક્ષી નવાઈ ? આ દોષ દૂર કરવો એ સહેલી વાત નથી. પરંતુ એ ભણતરની સાથે સાથે સમાજના પ્રશ્નોમાં વિદ્યાર્થી વર્ગ રસ લેતો થાય એવી પ્રવૃત્તિ આપણે હાથ ધરીએ તો તેથી કેટલેક અંશે આ દોષમાંથી આપણે મુક્ત થઈ શકીએ એમ માફ માનવું છે. અને તેથી ગામડે ગામડે નાની સંસ્થાઓ સ્થાપી તે દ્વારા ગામનાં બાળકો તેમજ યુવાનો ગ્રામજીવનની તેમજ સાંતિજીવનની પ્રવૃત્તિમાં સમજણપૂર્વક ભાગ લેતો થાય એવી યોજના આપણે તૈયાર કરવી જોઈશે.

જીવન પ્રત્યેની બેદરકારી એ આપણા યુવાનોનો મુખ્ય દોષ છે અને એની સાથે સાથે આજના આવના બીજા પણ અનેક દોષો છે, પરંતુ તે તરફ દૃષ્ટિ નાંખવાની જરૂર હું અત્યારે લેતો નથી. આપણા સહસ્રાબ્દે મહાત્માજીની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓએ આપણા જીવન વર્ગ પૈકી કેટલાકને વિચાર કરતા બનાવી દીધા છે. જીવન છેક વૈશાખની વાદળી જેવું નથી એવો ખ્યાલ હમણાં હમણાં કેટલાકે યુવાનો કરવા લાગ્યા છે અને એના પરિણામ રૂપે જ આજનું આપણું સંમેલન છે. જીવનના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાની વ્યક્તિગત આકાંક્ષા આખા દેશમાં પ્રગટેલા નવજીવનને પરિણામે આપણામાં પણ ઉત્પન્ન થઈ છે. એને મૂર્ત અને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવું એ આપણે બધાએ મળીને વિચારવાનું છે. મને ઉમેદ છે કે આજે આપણે એ શુભ કાર્યની શરૂઆત કરીશું.

આમ એક બાલુથી જીવાનો અત્યાર સુધી બેદરકાર રહ્યા છે ત્યારે મોટેરાઓમાંથી જેઓએ સાતિના પ્રશ્નો ઉપર ખ્યાન આપ્યું છે તેઓની મનોવૃત્તિ આખા સમૂહને સાથે સાથે રાખીને આજવાની હોવાથી સુધારાની દિશામાં સાતિની પ્રગતિ નદિ જેવી જ રહી છે. આમાં હું મોટેરાઓનો દોષ લેતો નથી પરંતુ અનિવાર્ય વસ્તુસ્થિતિનું વર્ણન માત્ર કરું છું. મોટેરાઓની દૈન્ય શુદ્ધિ, અભુજ્ય જ્ઞાન, તથા વ્યવહાર-કુશળતાનો અભાવ જીવાનોમાં દોષ તેથી કંઈ જેમ જીવાનોનો દોષ જુદાંથી કાઢી શકાય નહિ, તેથી જ રીતે જીવાનોનો આવેશ, તેમની અધીરાઈ, તેમની શક્તિ તથા બેદિસાખીપણું જુદાંમાં ન દોષ તો તેથી તેમનો પણ દોષ જીવાનોથી કાઢી શકાય નહિ. આજે તો વ્યવહારમાં એમ અને છે કે જીવાનો બે કોઈ ઉપ પત્રક બરે તો પોતાની જીવાનીમાં અનેક બાબતોમાં ઉચ્છ્રાંખન પત્રે વર્તનાર મોટેરાઓ જ હાલકે મોં રાખીને પોતાની આજની વર્તણૂકની શ્રેષ્ઠતા ખનાવતા

ઉદ્ધાર કરે છે કે જીવાનીઆઓ ઉચ્છૃંખલ થઈ ગયા છે ! જાણે જીવાનોને પણ શ્રદ્ધાની માફક વર્તીવવા માગતા હોયની ! ત્યારે બીજી બાબુથી જ્યારે મોટેરાઓ સ્થિતિશીલ વૃત્તિ ધારણ કરી મંદગતિથી પ્રગતિ કરવાના ઠરાવો કરે ત્યારે જીવાનો અધીરા થઈને તેમને નકામા માણસો માની તેમની અવગણના કરે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ આપણા મનની સંકુચિત વૃત્તિ થતાવે છે. જીવાનોએ શ્રદ્ધાના અનુભવ તથા જ્ઞાનને પરિણામે આવેલી તેમની દરેક બુદ્ધિને શ્રદ્ધાના સદ્ગુણ તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ, અને શ્રદ્ધાએ જીવાન વર્ગની શક્તિ, આવેશ, અધીરાઈને જીવાન વર્ગના સદ્ગુણ તરીકે સ્વીકારી તેમની કિંમત સમજવી જોઈએ. જીવાનોની શક્તિ સિવાય સુધારાની પ્રવૃત્તિ શક્ય નથી, અને શ્રદ્ધાની દરેક બુદ્ધિ સિવાય થયેલા સુધારાનું રક્ષણ થવું શક્ય નથી. જો વળે એકાગ્રીતામાં રહેલા વિરોધી ગુણોનો તિરસ્કાર કરવા કરતાં તેમની પોતપોતાને સ્થાને આવશ્યકતા સ્વીકારીને કામ લેવું ઘટે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ દરેક વળે પોતાના સ્વધર્મને અનુકૂળ રહીને જ કામ કરવું જોઈએ. અને એથી જ આજે જ્યારે આપણે જીવાન વર્ગનું સંગઠન કરવા ભેગા થયા છીએ ત્યારે એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને તે એ કે મોટેરાઓની ટીકાના ભેગ થઈ પડવાની જાહીકથી ઉચ્છૃંખલ ગણાઈ જવાના ભયથી-આપણે આપણા સ્વધર્મથી ચૂકવું નહિ. આમ કરશું તો આમ થશે-એવા ગણતરીબાજ થવાનું જીવાન વર્ગને આજે પાકવે તેમ નથી. એ કામ મોટેરાઓને માટે રહેવા દેજો. આપણે તો ચોખ્ખે ચોખ્ખું જે આપણા અંતરાત્મામાં હોય તે કહી નાંખીને તેનો અમલ કરવા તત્પર રહેવાનું છે. માત્ર ઠરાવો ખસાર કરીને અહીંથી ચાલ્યા જવાનું નથી પરંતુ વરસ દરમ્યાન તે ઠરાવોનો અમલ કરવા કરાવવાના સતત પ્રયાસમાં આપણી શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે. મિત્રો, મને કેટલાક ભાઈઓ તરફથી પૂછવામાં આવ્યું હતું કે તમે આવાં જ્ઞાતિનાં સંમેલનોમાં ભાગ લઈને Communal સાંપ્રદાયિક સંકુચિત વૃત્તિનું પોષણ શા માટે કરો છો ? આ પ્રશ્નની ચર્ચા આ સંમેલનમાં હું નહિ કરત પરંતુ આપણી જ્ઞાતિના અગ્રગણ્ય મુરખીથી ભુલાભાઈ સાહેબે પણ એક વખત વિંડસન કોલેજમાં પોતાના વ્યાખ્યાનમાં આ પ્રશ્ન ચર્ચાને યુવક વર્ગને સલાહ આપી હતી કે તમે જ્ઞાતિભાવના તમારામાં કેળવતા નહિ, માત્ર રાષ્ટ્ર-ભાવનાને જ કેળવજો. હું કંઈ અહીં મુરખીથી ભુલાભાઈ સાહેબના કથનનો વિરોધ કરવા ખાતર આ પ્રશ્નની ચર્ચા નથી કરતો. પરંતુ આજે આ પ્રશ્ન સર્વત્ર જોડતો જોવામાં આવે છે અને તેથી એના ઉપર ધ્યાન આપ્યા સિવાય આપણને ચાલે એમ નથી. આપણું સંમેલન સંકુચિત જ્ઞાતિભાવનાને પોષવા માટેનું નથી પરંતુ એવી ભાવનાનો નાશ કરી જ્ઞાતિમાં રહેલાં અનેક અનિષ્ટોને નાબુદ કરવાના હેતુથી જ ભરવામાં આવેલું છે. અનેક જ્ઞાતિઓ અને એ જ્ઞાતિઓમાંની અનેક પેઢાજાતિઓ એ હિંદુ સમાજની નિર્મળતાનું એક ખાસ કારણ છે એમ આજે હિંદુ મહાસભા જેવી હિંદુધર્મની આર્થેત ધર્મચુસ્ત સંસ્થા તરફથી પણ આપણને કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાતિઓએ પોતાથી વિશાળ સમૂહમાં પોતાના અલગ અસ્તિત્વને સમાવી દેવું જોઈએ એવા દુનિયાના વિકાસક્રમનો નિયમ છે. અને આપણા દેશમાં આજે એ સમય આવી પહોંચ્યો છે જ્યારે જ્ઞાતિઓએ પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ મટાડવું જોઈએ. પરંતુ જ્ઞાતિ એ કંઈ મનુષ્ય સમાજની બહારની વસ્તુ નથી-એ કંઈ ઝાડ કે લાકડું નથી-કે જેથી એને કુદાડાથી કાપી નાંખ્યું એટલે એનું અસ્તિત્વ મટી જાય. જ્ઞાતિઓ એ હિંદુ સમાજની રચનામાં માનવ વ્યવહારની સજવડ માટેનું એક અંગ છે. આજે જ્ઞાતિ-

એમાં અનેક અનિષ્ટ રીતરિવાજો દાખત થએલા છે, તેમ જ નાતિ પરમાત્મિ વચ્ચે અને એક જ નાતિના પેટા વિભાગો વચ્ચે એક બીજાથી કંઈક દોવાનું જે મિથ્યાભિમાન પ્રવેં છે તેને લીધે નાતિઓ હિંદુ સમાજના વિકાસમાં નડતરૂપ થઈ પડી છે. હિંદુ સમાજને પ્રાણવાત બનાવવા માટે નાતિઓમાં ચાલી રહેલા વિનાશક રીતરિવાજોને નાશ કરી, નાતિ-ઓથી પોષાતા મિથ્યાભિમાનને દૂર કરી આજની કંઈકી નાતિ સંસ્થાને વ્યવહારની સરળતાં મારેની હિંદુ સમાજની એક જીવંત સંસ્થામાં ફેરવી નાંખવી એ આજના યુવાનોની ફરજ છે. આ જાતની નાતિલાયનને રાષ્ટ્રલાયના બેડે ગિજકુત્ર વિરોધ નથી એમ માઈ દદ માનવું છે. રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રની અંદરનો કોઈ પણ નાતિ જેવો જનસમૂહ એ બે પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ નથી. નાતિઓની અધમ સ્થિતિમાં રાષ્ટ્રની પણ અધમ સ્થિતિ રહેલી છે; નાતિ-ઓની વિશુદ્ધિમાં રાષ્ટ્રની પણ પ્રગતિ સમાએલી છે. આજે તો અનેક દિશામાં યુવાન વર્ગે કાર્ય કરવાનું છે. જ્યાં જ્યાં અનિષ્ટ છે તે દૂર કરવાને યુવાનોએ દૃઢપ્રતિજ્ઞ થયું જોઈશે. મીને પરિચિત છે કે કાંઈ પણ મંગળ કાર્ય કરવું હોય તે પહેલાં ઉપવાસ, હોમવન આદિથી આત્મશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. આત્મશુદ્ધિ કર્યા પછી જ મંગલ કાર્યનો આરંભ થાય. હિંદુસ્તાનના નવન જીવનને પ્રારંભે આત્મશુદ્ધિ કરવી પડશે. હિંદુસ્તાનને માટે આજનો જમાનો આત્મશુદ્ધિનો છે. જે દમ્ભે દમ્ભતા કચરો આપણું વ્યક્તિજન તેમ જ સામાજિક જીવનમાં ભેગો થયો છે તેને દૂર કરવાનું કામ હાથમાં લીધા મિત્રાય આજે ચાલે તેમ નથી. ઘણીવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે આજકાલ જ્યાં ત્યાં વિનાશક પ્રવૃત્તિ જ કરવામાં આવે છે, જુની સંસ્થાઓને નાશ કરવામાં, જુના રીતરિવાજો દૂર કરવામાં જ શા માટે આટલી બધી શક્તિનો વ્યય કરવામાં આવે છે? આનો જવાબ એક જ છે કે સેંકડો વરસ થયાં આપણા વ્યવહાર-જીવનમાં ભેગા થએલા કચરાનો—સમાજજીવનનાં સડી મએલાં અંગેનો—નાશ કર્યા મિત્રાય નવું, તાજું જીવન મર્જન કરવું અશક્ય છે માટે. નાતિમાં ઉભી થતી સંસ્થાઓ દ્વારા નાતિનો મેત્ર ઘોઘ તેને સ્વચ્છ બનાવવાના પ્રયાસ થાય તો તેવી સંસ્થાઓ communal હોવા જતાં રાષ્ટ્રની પ્રગતિમાં સદાયજૂત થાય એમ માઈ ચોક્કસ માનવું છે. અને તેથી જ હું એમ પણ માનું છું કે નાતિસુધારાની પ્રગતિમાં જ નાતિમાં જીભી થતી આવી સંસ્થાઓનાં અસ્તિત્વનું વ્યાજબીપણું રહેલું છે. નાતિસુધારા સિવાયની બીજી પ્રગતિઓ પ્રાદેશિક (territorial) સંસ્થાઓ મારફતે થવી જોઈએ.

નાતિસુધારામાંજ આવી સંસ્થાઓનું વ્યાજબીપણું રહેલું હોવાથી આપણે એ દિશામાં થું થું કરી શકીએ એનો વિચાર આ સંમેલનમાં આપણે કરવો જોઈશે. સૌથી મોટો પ્રશ્ન આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓનો છે. ત્યાંસુધી સ્ત્રીઓનો દરજ્જો સમાજમાં ઉચ્ચ નહિ થશે ત્યાંસુધી બીજા બધા સુધારા એ માત્ર નામના જ રહેશે; કારણ કે ધર્મનું રક્ષણ કરનાર છે સ્ત્રીઓ, એટલે ગમે તેટલા સુધારાના પ્રયત્નો આપણે કરીયું જતાં એને સ્ત્રીઓ ગ્રહણ નહિ કરે ત્યાંસુધી તે ફવામાં જ રહેવાના છે. આજે તો સ્ત્રીઓને પુરુષોના ઉપભોગનું એક સાધન માત્ર ગણવામાં આવતી હોવાથી તેમજ સ્ત્રી જનિ હલકી છે એમ ગણીને તેના તરફની પુરુષોની વર્તણૂક અંધાએલી હોવાથી, સ્ત્રીઓ સમાજસુધારાની તો થું પરંતુ પુરુષોની કાંઈ પણ પ્રગતિમાં જરાયે રસ કે ભાગ લઈ શકતી નથી. સ્ત્રીઓનું આખું જીવન સામાન્ય રીતે દુઃખથી કચરાએલું જ રહે છે. પ્રાચીન ગ્રીસની સ્ત્રીઓની રિયનિનું વર્ણન કરનાં એક ગ્રીક

હજુ જ્ઞાતિમાં નહિ જોવી જ છે. લગ્નપ્રસંગની કાંઈ પણ જગતની લેવડ-દેવડમાં શરમ રહેતી છે એવા ખ્યાલ આપણે જ્ઞાતિમાં ફેલાવવા જોઈએ.

આ પછી બધાએ સ્વીકાર્યો જતાં હજુ જોનો અમલ નથી થયો એવા સુધારા તરફ હું આવું છું અને તે મરણ પછીના અમાનુષી જ્ઞાતિભોજનને બંધ કરવાનો દરખાસ. આ દરખાસનો અમલ નહિ થવાનું મુખ્ય કારણ યુવાનોની એના તરફની બેદરકારી છે. જો દરેક ગામે યુવાન વર્ગ ભેગો થઈને નક્કી કરે કે એમાં ભોજનમાં ભાગ નહિ લેવો તથા તેઓ પોતાના દાદાપદથી પોતાનાં કુટુંબનાં માણસોને પણ ભાગ નહિ લેવા દે તો પછી આ રિવાજને બંધ થતાં કેશી વાર લાગે એમ નથી. હું માનું છું કે અહીં એકલા થયેલા યુવાનો આ પ્રવૃત્તિ જોસભર ઉપાડી લેશે અને જો તે સ્થાનિક ભોજન બંધ થાય તેની પાસેથી દાવમાં અમુક રકમ ભરાતી તેનો ઉપયોગ પૈસાને અભાવે લવવા વિના રહી જતાં જ્ઞાતિનાં બાળકોની કેળવણી પાછળ કરશે.

આમ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ આપણે હાથ ધરવી જોઈશે. એ પ્રવૃત્તિમાં વિધ્નો પણ અનેક આવશે. આ પ્રવૃત્તિ આદરનાર વર્ગ જ્ઞાતિમાં એક લઘુમતિ જેવા થઈ પડશે. આ યુવાનોઆઓ તો વસ્તુસ્થિતિને જિલકુલ લક્ષમાં નહિ રાખનાર માત્ર આદર્શવાદીઓ છે એવા વિશેષણો વ્યવહારવાદી મોટેરાઓ તરફથી આપણે માટે યોગ્યશે અને વપરાશે. તેમ જતાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખજો કે જગતની પ્રગતિ સાધનાર તો આદર્શવાદીઓ જ છે. આદર્શવાદીઓની નિંદા કરનારાઓ વહેલા મોઝા પણ આદર્શવાદીઓની પાછળ પાછળ ધસ-ડાયા સિવાય રહ્યા નથી. આદર્શવાદીઓ અને તેમની ઠેકઠી કરનારાઓ વચ્ચે ફેર માગ એટલો જ છે કે આદર્શવાદીઓ જે સત્યનું દર્શન આપે કરે છે તે સત્યનું દર્શન તેની નિંદા કરનાર વ્યવહારવાદીઓને કાગળે થાય છે; આદર્શવાદીઓ સમજપૂર્વક ઉલ્લાસથી આગળ ધપે છે, જ્યારે વ્યવહારવાદીઓને કચવાતે મને પણ આખરે તો આદર્શવાદીઓએ પાડેલો ચીત્રો જ ચાલવું પડે છે. યુવાન મિત્રા, પશ્ચંદગીનો માર્ગ તમારે માટે ખુલ્લો છે.

અંતમાં ફરી એકવાર હું તમને સૌને આનંદપૂર્વક આ સંમેલનમાં આવકાર આપું છું.

ટીકુભાઈ રતનજી કેસાઈ

સ્વૈર વિહાર

કોઇ પણ કામની સંસ્કૃતિનું માપ કાઢવાને કોઇ કહેશે તેમની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જોવી. કોઈ કહેશે તેમનામાં કલાની પ્રગતિ કેવી છે તે જોવી. કોઇ કહેશે તેમનાં બાળકો જોવાં કોઇ કહેશે તેમની જોલો જોવી વગેરે વગેરે. મેં જ જુદે જુદે વખતે આર્થુ જુદું જુદું કહ્યું હશે અથવા હવે કહીશ. પણ સ્વૈરવિહારમાં શું કહ્યું એ હું યાદ રાખતો નથી. કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે વૃત્તિઓના અનનુસંધાનથી મોક્ષ મળે છે. તમારે પણ મોક્ષ મેળવવો હોય તો આયું કશું યાદ ન રાખતા. કદાચ અનનુસંધાન જોવો લાગે શબ્દ સમજતા નહિ હો પણ તમારે સમજવાનું કામ છે કે મોક્ષ મેળવવાનું કામ છે ?

બધા કહે છે કે અંગ્રેજોની જુદી વ્યવહાર છે પણ ખરી વ્યવહાર જુદી તો આપણી છે. 'કામથી કામ. આપણે બીજી પંચાત શી !' આપણે કપડાં જેમજે છીએ ! તો ગામમાંથી સોંધાં પડે, સારાં દેખાય, લાજ આજર વધે, મેક્ષ ખાય તે બધું ધોવાં ન પડે, ધોવાં સહેલાં પડે તેવાં કપડાં લઇ લેવાં. તેથી આપણને કે દેશને કાયદો થાય છે કે કેમ તેનું આપણે શું કામ ? વિચાર કરવો છે ! તો ખસ છોકરાંને પરણાવી લેવાં. તેથી બન્નેને બનશે, છોકરાં શુભી થશે, એવો વિચાર કરવાનું શું કામ ? પૈસા કમાયા છે ? તો ખસ જ્યાં પૈસા મળતા હોય ત્યાં જવું, તેથી પોતાના સ્વમાનનું શું થાય છે, દેશનું શું થાય છે, તેનું આપણે શું કામ ? ધર્મ કરવો છે, તો પછી મંદિર જવું, ધર્મદોંગીને ગમે તેવાને પૈસા આપવા અને સ્વર્ગ કે વૈકુંઠમાં ચડી જવું, તે પૈસાનું શું થાય છે, તેથી દેવતાં કેટલાં પાપ થાય છે, દેશના ગરીબોને કાંઇ આપવું કે નહિ તે વિચાર કરવાનું આપણે શું કામ ? હિન્દુઓ તો એમ માને છે કે જેમ વેપાર કરવો, પ્રમાણિકપણે રહેવું, એ બધા પૈસો કમાવાના સાચા રસ્તા હશે પણ ખરો રસ્તો તો એક કે બે દિવસ સદા કરી એકદમ પૈસાદાર થઈ જવું એ જ છે, તેમ સત્ય બોલવું, સર્વને સરખા ગણવા, લોકો તરફ દયા રાખવી એ બધું સ્વર્ગ મેળવવાના રસ્તા હશે, આપણે શા માટે કોઇને ખોટો કહીએ, પણ મંદિરમાં પાંચ દાત્તર એકદમ આપી દેવા, કે એક વાર લાખો રૂપીઆ ખરચીને અદ્ભુત કરી નાંખવી, કે મોટો યજ્ઞ કરવો, એ રીતે સ્વર્ગમાં કોઇ પહોંચીને ખાનગી બારી છે લાંબી પેશી જવાય છે. અમદાવાદની મેળોમાં જેમ જાહેર મોટા રસ્તા લાંબા છે અને ખાનગી બારીનો માર્ગ ટુંકો છે એમ નીતિના માર્ગો બધા લાંબા છે, અને આવા એકાદા વ્રતનો માર્ગ ટુંકો છે અને તેથી રીધું, કોઇ બીડમાંથી પસાર થયા વિના જ સ્વર્ગમાં પહોંચી જવાય છે. આ મહાત્માજી આખા દેશની વાતો કરે છે, દેહને આગ્રાનું કહે છે, અને પોતાના આત્માના કલ્યાણને માટે કશું નથી કરતા તે એ નીચે રહી જશે, અને એકાદ વિષ્ણુવાગ કરનાર કે અદ્ભુત કરનાર સીધો સ્વર્ગની બારીએથી અંદર જશે. દેશનું અને દેહનું આપણે શું કામ, આપણે આપણી મેળે મોક્ષ જ મેળવો ! કામથી કામ !

મને એક જ બીજી બાબત યાદ આવે છે. મારા ઘરમાં એક બિલાડી છે. તેને જ્યારે રકાબીમાં દૂધ પાઈએ છીએ ત્યારે તે જરા પણ વિચાર નથી કરતી, કે આ રકાબી

કેમ થતી હશે અને અહીં શ્રી રીતે આવી હશે, આ દૃષ્ટિ કોણે દોહું હશે, અને તેને માટે શું શું કરવું પડ્યું હશે, અને તેને ત્રીથે શું શું પરિણામ આવશે. આપણે પણ તેમ જ. આપણે આપણી મેળે યાત્રા કરી આવોને, તેમાં ટ્રેન કેમ ચાલે છે, ટ્રેનથી દેશને નુકસાન છે કે નહિ, આપણને ટ્રેન ચલાવનાં આપડે કે નહિ, ટ્રેનમાં જગજગ નથી, તેનું આપણે શું કામ ? આપણે આપણી મેળે મોક્ષ મેળથી લઇએ એટલે ખસ !!!

જરા આડું જવાયું. વિદ્વાનોના સંખેદોમાં 'વિપયાન્તર' થયો. પણ વિપયાન્તર એટલે શું એ કદી વિચાર્યું છે ? તમારે મુંગધ કાપડ લેવા જવું હોય, રસ્તામાં આ સંકટ નિવારણનું કામ કરતા માણસો જોઈને તમને તેમની સાથે કામ કરવાનું મન થઈ જાય તમે રસ્તામાં ઉતરી પડો અને એ દિવસ કામ કરીને પછી મુંગધ જાઓ. એ એ દિવસ ઉતરી પડ્યા એ વિપયાન્તર છે કે તમે મુંગધ જાઈને વેપાર કરશો એ વિપયાન્તર છે ? તમે પંક્તિ બેગા કરવા માંડ્યા, તેમાંથી પાંચ રૂપિયા સારા નિમિત્તે વાપરો એ વિપયાન્તર છે કે પંક્તિ બેગા કરો છો એ વિપયાન્તર છે ?

મારે તો સ્વરૂપિદારમાં કરો વિપય નથી કશું વિપયાન્તર નથી. પણ મળ પાત પર તો આવ્યું પડશે.

કોઈ પણ સમાજ પારખવાને તેમની સ્ત્રીઓ જુઓ, તેમની કલા જુઓ, તેમની શાળા જુઓ કે તેમની જેઠા જુઓ એ વાક્યો છે તેવું આજ એક નવું જ વાક્ય કહેવા ધાઈ છું. તે એ કે કોઈ પણ સમાજની તુલના કરવી હોય તો તેમના લિખારીઓ જોવા. જેવા તેમના લિખારીઓ તેથી તે કામ. ઇંગ્લેન્ડમાં લિખારી પણ બીખ માણું છું એમ નહિ કહે, પણ કામ કરીને નિર્વાહ કરશે. કારણ કે તે કામ, તે પ્રગતિ કામ કરીને પેટ ભરનારી છે, બીખ માગનારી નથી. હિન્દુસ્તાનમાં બીખ માગવી એ ધંધો છે. તેમાં કશી નામોશી નથી, તો હિન્દની આખી પ્રગતિ પણ લિખારી છે, તેને સ્વમાન નથી, તે ગોતે કામ કરીને કશું પ્રાપ્ત કરવા માગતી નથી, તેને સ્વરાજ્ય પણ બીખ માગીને મળે તો લેવું છે.

આવી સરખામણી તમને દૂર પડતી હશે કદાચ. તો જુઓ હિન્દની જ, ગુજરાતની જ પાત કંઈ. હિન્દુઓના લિખારીઓ જુઓ અને મુસલમાનોના લિખારીઓ જુઓ. હિન્દુઓમાં બીખ માગનારા રોશે, કકળશે, પેટ ફટશે, મોઢામાં જોડો લેશે, તંમારી ધૂળ ચાટશે, તમારાં જોડાં વખાણ કરશે, ખોરે ખોરું ધન્યસ્તું નામ લેશે, હશે તે કરતાં અત્યંત દુઃખી શરીર દેખાશે અને હિન્દુઓમાં જ માગશે; મુસલમાન લિખારી જાણે તમારી પાસે લેણું લેવા આવ્યો હોય તેમ માગશે, તમને એકવચને જ ભણે હશે તો સંજોધશે, મુસલમાનોમાં માગશે તેમ જ હિન્દુઓમાં પણ માગશે, જરા પણ દીનતા યંતાવશે નહિ, ઉગ્રો અક્રાંધ, જલ્ડીપણું, અકોણપણું ખનાવશે, અને જાણે ડરાવીને લેશે. આ જાનને કેમોની રીતભાતો પણ એવી જ છે. જાનને કેમોમાં શરીરો છેદ કરી બીખ માગનારા છે. જાનને કેમો અત્યારે આત્મચાત કરી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે.

સ્ત્રી : નિર્વાહી

સમાજના દષ્ટિકોણમાં ફેરફાર

વાલીફળાઆ, મુરત

તા. ૨-૮-૨૭

ચિ. ભાઈ પુંડરીક,

ત્હારો પત્ર મળ્યો. ત્હાં આરોગ્ય ત્યાં સાફ રહે છે જાણી નિશ્ચિન્ત થયો. ત્હારા આ વખતના પત્રમાં બહુ વિચારણીય અને વાદગ્રસ્ત બાબતોની ચર્ચા છે તે બધીનો ઉત્તર તો આ પત્રમાં નહિ આપી શકું, પરંતુ જગજગીસીએ ચરેલા પેલા ખાન-પનદિકરે લગ્ન બાબતના ત્હારા વિચારો વિશે આજ લખું છું. આંદાશદેઈ યુનિવર્સિટીમાં આટલો લાંબો સમય રહ્યા પછી, અને અંગ્રેજી જનસમાજમાં બેઠાયા પછી ત્હારા વિચાર ત્હે જાણ્યા તેથી જાણ હોત તો જ નવાઈ જેવું લાગત. તું લખે છે તે સર્વોચ્ચ ખર્ચ છે કે “લગ્ન એ અંગત પ્રશ્ન છે. જનસમાજનાં સર્વ સ્વીકૃત નીનિતા ઘોરણોને બાધક ન થાય તેવાં સર્વ લગ્નોમાં સમાજને કેવા દેવા ન હોવી જોઈએ. તેમ છતાં એક મુશિક્કિન હિન્દુ યુવતીએ સ્વેચ્છાથી એક મુશિક્કિત મુસ્લીમ યુવક સાથે લગ્ન કર્યાં ત્હેમાં આટલું ધાંધલ થું? એ બંનેને કીક લાગ્યું તે ક્યું. સમાજને એ ચોગ્ય ન જણાય તો ત્હેમની સાથેનો સામાજિક અવધાર તોડી નાખે, પણ એ અટકાવવા સમાજો શાની? વર્તમાનપત્રોમાં એ માટે આટલો બધો શોર-બકોર શાને માટે? અહિં તો અંગ્રેજ યુવતીઓ જર્મન, ઇટેલીઅન, રશીઅન કે હિન્દી યુવાનો સાથે લગ્ન કરે છે તો કોઈ તેની પરવા પણ કરતું નથી અને જનસમાજમાંથી તેને અહિકાર પણ મળતો નથી. આપણા લોકો ક્યારે ઉઘાર દિવસ થશે?” ત્હાં લખ્યું તો બરાબર છે. એ લગ્નની ચોખ્ખોગ્યતા વિશે હું અભિપ્રાય જણાવવા ઈચ્છતો નથી પરંતુ આપણા જનસમાજના દષ્ટિકોણમાં જે ફેરફાર થીમે થીમે થતો આવે છે તે બાબત આજ જાણવું છું. તે વિષય ચર્ચાનાં પહેલાં એક બે વાત જણાવી દઈ. “Every measure of reform provokes a reaction and the more drastic the reform the stronger the reaction.” એ મૂળ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. અલગત, તેથી કાંઈ આગળ પગલું ભરવું જ નહિ એવું કહેવાનો હેતુ નથી. વળી બીજી બાબતથી જોતાં જનસમાજને આગળ વધારવા માટે વહીવાર આવડત કરવાની પણ જરૂર પડે છે એ પણ ખર્ચ છે. મને એક વાત યાદ આવે છે. ધણું વર્ષો પર અંગાળામાં એક હિન્દી સિવિલિયન હક્કાના એક ગામમાં પોતાની સ્ત્રી સાથે થોડા પર બેસી રોજ કરવા જતા દત્તા પેતે તેમ જ સ્ત્રી બંને યુરોપીઅન પોશાક પહેરતાં. અંગાળામાં પડતાને રિવાજ દાઢ પછા ધણો પ્રચલિત છે, અને તે વખતે તો ધણો જ સખન રિવાજ હતો. તેવા સંજોગોમાં અંગાળા હિન્દુ સ્ત્રી, અંગ્રેજી પોશાકમાં, પતિ સાથે, થોડેસ્વારી કરે એ દશ્ય ત્યાંના જનસમાજને અતિશય અચોગ્ય લાગ્યું. એ ડેપુટી કમિશનર સાહેબના એવા સ્વચ્છંદી (?) કાવ્ય માટે સૌ કોઈ એમનો નિરકાર કરવા લાગ્યાં અને છાત્રામાં તે એટલા

અધ્યા આગ્રિય થઇ પડ્યા કે તેમની ત્યાંથી બહારી દરવા પડી. આઠ દસ વર્ષ પછી ત્યાં બીજા અંગાળા સિવિલિયન આવ્યા તે પોતે તો અંગ્રેજી જાનો પોશાક પહેરના પણ હોમનાં પત્ની હિન્દી પોશાક ધારણ કરતાં અને બંને સ્ટાંન્ડેન્ડ રોજ ગાડીમાં અગર ચાલતાં સાથે ફરવા જતાં. લોકોએ આ બાબતમાં ખાસ વાંધો લીધો નહિ અને પહેલાંના 'સિવિલિયન' સાથે આમના વર્તનની તુલના કરી આમના ઉદાપચ્ચલમાં સુધારા (?) ની પ્રશંસા પણ કરવા લાગ્યા! મને લાગે છે કે પેલા ડેપુટી કમિશનર સાહેબે થોડેરવારીમાં સાથે પોતાની પત્નીને ફેરવી સમાજને આઘાત ન પહોંચાડયો હોત તો આ બીજા ગૃહસ્થનું કૃત્ય પણ નિંદાપાત્ર ગણાત. સમાજને આગળ વધારવાને ઘણી વાર એવા rude awakening-કંદાર રીતે જાગૃતિ આણવાની-જરૂર પડે છે. આપણા જ પ્રાન્તનો દાખલો લે. ગુજરાતના વડનગરા નાગરોમાં ગૃહસ્થ અને બ્રાહ્મણ એવા ત્રિભાગ છે એ તો તું જાણે છે. એમની વચ્ચે પરસ્પર લગ્નો રિવાજ નથી. વડોદરાના ડૉ. સુમન્તે જ્યારે પોતાની બહેનનું નાગર બ્રાહ્મણ યુવાન સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે ઘણાને તે અયોગ્ય અને વધારે પડતું પગલું લાગ્યું હતું. ખુદ તેમનાં નજીકનાં કુટુંબી જનોને તે રમ્યું ન હતું. પરંતુ થોડા વખત અગાઉ જ્યારે સર મનુભાઈનાં પુત્રી હંસા બહેનનું ડૉ. જીવરાજ સાથે લગ્ન થયું ત્યારે તેમના નાતિજનોમાં થયેલા આઘાતને પરિણામે ડૉ. સુમન્તનાં બહેનના લગ્નનું પગલું યોગ્ય ગણાયું! મને લાગે છે કે હવે નાગર ગૃહસ્થ અને બ્રાહ્મણ વચ્ચેનાં લગ્નો બહુ જ સામાન્ય બનાવ તરીકે ગણાશે. આ પ્રમાણે જનસમાજને થોડી પણ આગળ વધારાવા માટે, વધારે ઉદાર વૃત્તિ કેળવવા માટે, તેને આઘાત પહોંચાડવાની જરૂર પડે છે.

પરંતુ હું જે આજ ખાસ મુદ્દો ચર્ચવા માણું છું તે સમાજના દૃષ્ટિકોણમાં કેવો મોટો ફેરફાર થયો જાય છે અને આજથી ચાળીસ પચાસ વર્ષ પૂર્વેના સુધારકોને કેવાં કેવાં કષ્ટ વેડવા પડ્યાં હતાં તે રજુ કરવાના છે. ખાવાપીવાની, પહેરવા બોદવાની, સ્ત્રી કેળવણીની, સ્ત્રીઓને વિના સંકેતે બહાર દરવા ફરવાની વગેરે અનેક બાબતની સ્વતંત્રતા. આપણે આજ અનુભવીએ છીએ હોતો શતાંશ પણ આજથી ચાળીસ વર્ષ ઉપર ન હતો અને હોની સહેજ પણ સરઆત કરનારની સમાજ સખત ખજર લેતો. અમદાવાદના સ્વ. ભોળાનાથભાઈનું નામ તો ત્વે સાંભળ્યું છે. એમણે અને એમના કુટુંબી જનોએ દાખલ કરેલા સુધારાનો ઇતિહાસ એ સમસ્ત ગુજરાતનાં છેલ્લાં ચાળીસ પચાસ વર્ષોના સામાજિક પ્રગતિનો ઇતિહાસ ગણી શકાય. એવો એક પણ સુધારો નહિ હોય કે જે પ્રથમ એમના કુટુંબમાંથી શરૂ નહિ થયો હોય. હાલનો જમાનો જે કાંઈ સામાજિક સ્વતંત્રતા અને અનુકૂળતા ભોગવે છે તેને માટે તેમનો ઋણી છે. અસ્તુ. પરંતુ એમણે કેવાં અને કેટલાં કષ્ટ વેડ્યાં હોતો ત્વેમને જુવાનીઆઓને શો ખ્યાલ હોય? હાલ આપણે બહુ જ નજીવા અને સામાન્ય રીતે બધે પ્રસરેલા રિવાજના દાખલા લઈએ તો પણ જણાશે કે સમાજની વૃત્તિ તે સમયે કેવી સંકુચિત હતી. આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ પૂર્વે થી. સંત્યેન્નાથ ટાગોર અમદાવાદમાં હતા ત્યારે ભોળાનાથભાઈને થેર ઘણી વાર જતા. એવે એક પ્રસંગે ભોળાનાથભાઈના કુટુંબની તેરઘોડ વર્ષની બાળાઓએ ભોળાનાથભાઈની પ્રાર્થનામાળામાંથી ભજનો ગાયાં. બસ થઈ ચૂક્યું! એમની નાગર જેવી સુધેરી ગણાતી નાતિમાં આ બાબતની પુષ્કળ નિંદા થઈ. “છોકરીઓ અંગાળા બાણુની પાસે નાચી” એમ પણ કહેવાયું!

આજ એમની જ ન્યાયના તે વખતે આ બાબતની નિંદા કરનારાનાં કુટુંબની યુવતીઓ અમદાવાદમાં થીએટરોમાં બહાર જવડામાં લોકોની મેડની સમક્ષ ગરબા વિના સંકેતે ગાય છે. આજથી આગામી વર્ષ ઉપર સ્ત્રીઓ સપાટ કે સ્ત્રીપર પહેરતી નહિ. બોળાનાથભાઈનાં કુટુંબની સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીપર પહેરવા માંડ્યાં ત્યારે બેદર નિંદા થતી. આજ અમદાવાદ સુરતમાં સ્ત્રીપર કે અંપલ પહેર્યાં વગરની સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. બોળાનાથ-ભાઈનાં કુટુંબની સ્ત્રીઓ ગાડીમાં પડદા ઢાંક્યા વિના અગર ચાલનાં જહાઝ જતાં તે લોકો બારીએ જોવા ઉભા રહેતા, અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરતા. આજ અમદાવાદ વગેરે મોટા શહેરોમાં પડદા અને ચક્રાળી ગાડીઓ ભાગ્યે જ નગર પડે છે અને સ્ત્રીઓ બહાર મેળા-વડાઓમાં, નાટક સીનેમાં, ખજાન ચૌકમાં છૂટથી દરતી દરતી જોવામાં આવે છે. લગભગ આઠીસ વર્ષ ઉપર અમદાવાદમાં સુરતના એક નાગર ગૃહસ્થ સરકારી અમલદાર હતા. તેઓ પોતાની સાથે ઉધાડી ગાડીમાં પોતાનાં પત્નીને લઈને ફરવા જતા. તેમના મહોબ્બાના લોકોથી આ નિર્ભયજતા (!) ખમાઈ નહિ અને કેટલાક તોફાની હોકરાઓએ તેમને ઢાંકરા પણ માર્યાં. એ જ ખાડીઆનાં સ્ત્રી પુરુષો, એ ઢાંકરા મારનાર હોકરાઓ પોતે અને તેમનાં યુવાન પુત્રીઓ અને પુત્રવધૂઓ આજે વિના સંકેતે પુરુષો સાથે દરતાં ફરતાં જોવામાં આવે છે અને સમાજને તેનો જરા પણ વાંધો જણાતો નથી. ત્હને કદાચ હસવું આવશે પણ કેવી સંકુચિત મનોવૃત્તિમાંથી સમાજની આજની પ્રમાણમાં ઉદાર વૃત્તિ થવા પામી છે તેનાં દૃષ્ટાંત તરીકે બીજી કેટલીક દમ્પત્તિ જણાવું છું. તું માનીશ ? બોળાનાથભાઈના કુટુંબના એક યુવાને દાદી રાખી હતી તેને માટે એમની ન્યાત એ ગૃહસ્થને ન્યાયજહાઝ મૂકવા, એ જમાનામાં, એકદી થઈ હતી ! જે નાગરો સુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને મુત્સદ્દી ગણાય તેમની આવી મનોવૃત્તિ હતી તો આપણા જેવી અને બીજી કેળવણીમાં પછાત ગણતોએ તો પૂછવું જ શું ?

સ્ત્રી કેળવણીની બાબતમાં એમના કુટુંબમાં પહેલ થઈ છે એ તો તું જાણે છે. પણ સૌ. વિલામ્હેન અને સૌ. શારદામહેનને દાખરકુલ અને કોલેજનું શિક્ષણ લેતાં કેટલું વીત્યું છે, તેમનાં માતૃપિતાને કેટલું વેડવું પડ્યું છે તેનો ત્હને ખ્યાલ જ ન આવે. જાતિજનોમાં અને સંબંધીઓમાં એમને ' પંડિત ' એવું નામ ઉપહાસમાં અપાતું. અમ્યાસને કારણે સગાંસંબંધીઓનાં ટાણાં વગેરે પ્રસંગે બીજાં જેટલો વખત ન ગાળી શકવાને લીધે તેમનાં માતૃપિતાને અનેક દટાણ વચનો અને મહેણાં મુંણાં સાંભળવાં પડતાં. રસ્તામાં અને શાળા તથા કોલેજમાં હોકરાઓનાં અનેક પ્રકારનાં અપમાનો સહન કરવાં પડતાં. આજ આ બધી સ્થિતિ કેટલી બદલાઈ ગઈ છે ? કન્યાઓ માટે ઇલાહીદી શાળા હોવા છતાં, અમદાવાદમાં કેટલીક કન્યાઓ હોકરાઓની શાળામાં શિક્ષણ લે છે અને નિરાળે જતી હોકરીઓનું દરય એટલું સામાન્ય થઈ ગયું છે કે સમાજની કુવદનવૃત્તિ જતી રહી છે.

એક બીજો પ્રસંગ કહું. ત્હને તે નવાઈ જોવા લાગશે. બોળાનાથભાઈને ત્યાં, આજથી લગભગ પીસતાગાસ વર્ષ ઉપર તેમની પૌત્રીનું લગ્ન હતું. અમદાવાદના કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોને તે લગ્ન પ્રસંગે નિમંત્રણ હતું. લગ્નનો વિધિ બ્રાહ્મણો કરાવના હતા એટલામાં તે અંગ્રેજ અમલદારો આવી પહોંચ્યા. તરત જ બ્રાહ્મણોએ મંત્રોચ્ચાર બંધ કર્યા ! બ્રેમ્જો

સમક્ષ વેદમંત્રોનો ઉચ્ચાર કેમ થાય ! બોળાનાથભાઈએ તત્કાળ શ્રાવણોને રાષ્ટ્ર જણાવી દીધું કે લક્ષ્મિવિધિ હું પોતે વેદોક્ત રીતે કરાવી લઉં છું. જે શ્રાવણોને વાંધો હોય તે ચાલ્યા જાય. દક્ષિણા બોવાના લયથી કચવાતે મને શ્રાવણોએ પાછો મંત્રોચ્ચાર શરૂ કર્યો ! હવે હમી પ્રસંગે યુરોપિયન અને પારશી અમરદારોને હાજર રાખવામાં ફેતાર્યતા જણાય છે, શ્રાવણો પિના સંકોચે મંત્રોચ્ચાર કરે છે અને કદાચ એ અમરદારો દક્ષિણા આપે તો એમને થેર પણ વેદમંત્રો લખવા જાય.

રા. સા. મનીષનરામ જ્યારે વિધાયનથી આવ્યા ત્યારે અમદાવાદમાં એમની ન્યાતના નાગરોના મહેલામાં થોડો વખત એ રહેલા. ત્યારેમને દીવો દેવના પણ આજુબાજુના પાકો-શીંગો ઝાનાડપના આપના ! પરદેશગમનના પ્રશ્નો નિકાલ હવે એ જાતિમાં આવે ચાળીસ પચાસ રૂપીઆ ખર્ચો નામનો પ્રાપચિત્તવિધિ કરીને કરી શકાય છે અને ધાળી જાતિઓમાં તો એ વિશે કાંઈ ખડપડ રહી જ નથી.

આવથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ અને ગૃહસ્થો મુંજાઈ પરીક્ષા આપવા અગર બીજા કોઈ કામે જતા ત્યારે મુંજાઈમાં કોને થેર મુકામ કરતા એ વાત ઘણી વખત છુપાવરી પડતી. નાગરો નાગર સ્ત્રિયાય બીજાનું ખાસ નહિ, શ્રાવણો શ્રાવણ સિવાય બીજાનું ખાસ નહિ, એ કારણે ક્યાં ઉતર્યા, રસોઈનું શું કર્યું વગેરે અનેક પ્રકારની પંચેટાળી જાતિ-જનો કરતા. અને પરિણામે અનેક પ્રકારનું જુદાણું ચાલતું. આજ કોણ ક્યાં રહે છે, ખાસ પીવાની શી ગોઠવણ કરે છે એ જણાવવાની કે પૂછવાની કોઈ દરકાર કરતું નથી. આર્યન અધરદુકાના પ્રીતિબોજનમાં જન્મનાર ગૃહસ્થોને ન્યાતજ્ઞદાર મૂક્યા અને કેટલાક દેહશુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરી પાછા ન્યાતમાં આવ્યા એ તો તબે યાદ હશે. એ વાતને તો લગભગ દસ વર્ષ થયાં. એટલા દૂર સમયમાં પણ કેટલો જથ્થો ફેરફાર થઈ ગયો છે ? ત્યારપછી ધણીએ પ્રીતિબોજનોમાં અંત્યજને સાથે જાહેર રીતે જન્મનારને કોઈ ન્યાતવાળાએ કનડગન કરી નથી, પૂછવાની પણ દરકાર કરી નથી.

અગાઉ, હમી જણાવી કોમોમાં બાર વર્ષે કન્યાઓ પરણાવરી જ પડતી. બાર વર્ષની થઈ મયા છતાં યોગ્ય વર ન મળવાને કીધે. ગમે તેવા અજાણ, ગૃહ, વ્યસની કે નિર્મળ માણસોને કન્યાઓ પરણાવી દેવાના દાખલા નાગર, ક્ષત્રી જેવી કોમોમાં પણ જન્યા છે. આજ એ જાતિઓમાં આખી હંમર કુમારીજીવન માળનારી સ્ત્રીઓ છે અને ૧૬ થી ૨૦ વર્ષ મુખીની કુંવારી કન્યાઓ સંખ્યાબંધ છે. સોળથી ન્હાની હંમરે પરણનાર અપવાદ ૩૫ જણાય છે.

આપણા ઇલાકામાં પ્રથમ વિધવાવિવાહ મુંજાઈમાં શેઠ માધવદાસ રંગનાથદાસે ધન-કેરઆઈ ભેડે, લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર થયો. મનકેરઆઈ મુંજાઈના કમોળ જાતિના આવેવાન શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસ (મુંજાઈના સર જગજોડનદાસના પિતા) નાં કુટુંબનાં દતાં. એ લગ્ન માટે બૃહદ્ સાવધાનીથી અને શ્રમ રીતે મોજના કરવી પડી હતી. લગ્ન વખતે રક્ષણ માટે દરબીઆલબંધ પોલીસ પાર્ટી રાખરી પડી હતી. લગ્ન પછી વરકન્યાને થેર પહોંચાડવા મુંજાઈના પોલીસ હમિરનરને પોતાને જવું પડ્યું હતું અને કેટલાક વખત મુખી માધવદાસ શેઠના મકાન આગળ પોલીસની ચોળી રાખરી પડી હતી. અમદાવાદમાં

બાઈ છવકાર અને લઘુભાઈનું પહેલું પુનર્લગ્ન થયું ત્યારે પણ આવી જ બધી ચોક્કસાઈ અને ઉપાયો લેવા પડ્યાં હતાં. ત્યાર પછી તો ઘણાં પુનર્લગ્નો થયાં અને આજ એ પ્રથમ બાઈત સમાજમાં મોટો મતભેદ છે, પણ પરણનાર જોડાને અગાઉ જેવી વિપત્તિઓ ભોગવવી પડતી નથી. અમદાવાદમાં સર રમણભાઈની મારફત અને એમના મકાનમાં જ અનેક વિધવાવિવાહ થયા છે અને થાય છે. લોકો તે વખતે હાજરી આપે છે અને એક સામાન્ય બતાવ જેવા તે ગણાય છે. લગ્ન કરાવનાર બ્રાહ્મણોને અગાઉ ન્યાય બદાર મૂકતા આજ એ સ્થિતિ રહી નથી. પંચતબતી વિધવા વિવાહોત્તેજ્યક સજા તરફથી દર વર્ષે સેક્ટો વિધવા વિવાહ કરવામાં આવે છે; અને પરિણામે જનસમાજના મોટા ભાગનો મત બાળવિધવાને પુનર્વિવાહનો પ્રતિબંધ ન રાખવા તરફ થતો જાય છે. કરમનદાસ મૂળશ્રેયે વિધવાવિવાહની પક્ષમાં નિબંધ લખ્યો તે મારે તહેમને કુટુંબ બદાર અને છેવટે ન્યાય બદાર રહેલું પડ્યું એ પચાસ વર્ષની સ્થિતિમાં અને આજમાં કેટલો બધો ફેર છે ?

આ બધાં દશાન્તોથી ત્હને લાગશે કે સમાજસુધારણાના પ્રશ્નોનો ઉકેલ ધીમે ધીમે -ઘણો ધીમે-પણ થતો આવે છે જ. અલખન, બીમ દેશોના પ્રમાણમાં એ બાઈતમાં આપણે ઘણા પાછળ છીએ, પણ દનરો વર્ષથી રૂઢ થયેલા રિવાજો સમાજ એકદમ દૂર ન કરે એ સ્વાભાવિક નથી ? અને એક રીતે વિચાર કરતાં સમાજમાં નવા રિવાજો બહુ વિચાર-પૂર્વક, ધીમે ધીમે અને અનેક પ્રયોગોનો અનુભવ કર્યા પછી લાખસ થાય એ સમાજના સમગ્ર અંધારણુ મારે ઇષ્ટ અને આવશ્યક પણ નથી ? જનસમાજના નેતાઓની ફરજ સમાજને આદર્શસ્થિતિ તરફ મઠ્ઠમપણે અને નિડરપણે તરારથી લઈ જવાની છે પરંતુ સમાજ પોતે તો બધે ધીમે જ આગળ વધવાનો.

જે લગ્ન બાઈત સમાજના વિરોધને લીધે ત્હને સમાજ ઉપર ક્રોધ થઈ છે અને કંટાળો ઉપજે છે એ જાનનું લગ્ન આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર થયું હોત તો એ પરણનાર જોડાના જનનની સજામતી પણ રાક પડતી યાન એમ મ્હને લાગે છે. જે સ્થિતિએ પહોંચવાનું છે ત્હનો વિચાર કરતાં અધીરાઈ યાથ એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ કેવી સ્થિતિમાંથી આપણે આટલા પણ આગળ વધ્યા છીએ એ વક્ષમાં રાખી ધીરજ રાખવી જરૂરી છે.

“ Slowly the Bible of the race is writ,
And not on paper leaves or leaves of stone;
Each age, each kindred, adds a Verse to it,
Texts of despair or hope, of joy or moan.
While swings the sea, while mists the mountains shroud,
While thunders' surges burst on cliffs of cloud,
Still at the prophets' feet the nations sit.”

જિ. તદારા બાપાજીના

મુબાશીરાંદ.

હિંદુ લગ્નપ્રથા

“ પરદેશી સભાજન હિંદુઓ માળે જ જીવન કલેશમાં. ”

સ્વ. ગોવર્ધનરામ

કાંઈ પણ સમાજની લગ્નની રીત મને બતાવે તો હું તમને કહી આપું કે તે સમાજ ખરેખર પ્રગતિમાન છે કે નહિ. લગ્નનો પ્રધાન હેતુ પ્રજોત્પત્તિ છે, અને તેથી જ લગ્નપ્રથાની યોગ્યાયોગ્યતાને અંગે જ સમાજની સારી નરસી સ્થિતિનો આધાર છે. જે સમાજમાં લગ્નના એ પ્રધાન હેતુનું વિસ્મરણ થાય છે, તે સમાજ નીચે પડ્યા વગર રહેતો નથી. કેમકે તેથી ભવિષ્યની પ્રજા અને તેનું લાલું જળવાઈ શકતું નથી. ઉચરના સત્તનું ભાન દુનિયાના ઘણાખરા દેશોમાં થવા માંડ્યું છે, અને ત્યાંની જગત પ્રજાઓએ, કાયદાઓ ધરીને પણ, પરણનાર જોડને લગ્નનો મુખ્ય હેતુ ધ્યાનમાં રાખવાની ફરજ પાડી છે.

રશિયામાં ચાલુ વર્ષમાં જ, અવિવાહિત સ્ત્રીઓના જાળકોને પણ લગ્ન પછી યંત્રાદિ જાળકોની જેમ ગણવાનો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો છે. સ્વીડન અને બીજા એક બે દેશોમાં, પરણતા પહેલાં, દરેક સ્ત્રી પુરુષને દાકતરી તપાસ કરાવવી પડે છે, અને એવી મતલબનું પ્રમાણપત્ર રજુ કરવું પડે છે કે તેઓ સુદૃઢ પ્રગ્નના માખાપ થવાને લાયક છે. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાની પણ આપ આ સવાલ તરફ વળી છે, અને કાંઈક પગલાં એ દિશામાં નીચકના ભવિષ્યમાં લેવાય તો નવાઈ નહિ. પણ હિંદુસ્તાનમાં તો લગ્નના વિષયમાં જોટલી અંધાધુની ચાલે છે તેટલી બીજા કોઈ પણ વિષયમાં ચાલતી હશે કે કેમ, એ એક સવાલ છે. જે વખતે ધર્મ અને અર્થ, રાજકારણ અને નીતિ વગેરે વિષયોમાં વિચાર અને સુધારણા થવા માંડ્યાં છે, તે વખતે હિંદુ સમાજ લગ્ન જેવા સમાજના પાયા રૂપ વિષયમાં કોઈ વિચિત્ર ખ્યાલ અને રિવાજોનું અવલંબન કરી રહ્યો છે. લગ્ન પ્રસંગના કેટલાએક કદંગા રિવાજોને લીધે કરવા પડતાં ખર્ચ જેવા નજવા સવાલથી માંડીને તે પરણનાર જોડની યોગ્યાયોગ્યતા, જેની જાડી બાબત વિશે વિચાર સરખો પણ કરવાને આપણને વખત નથી, અથવા કહો કે આપણે એટલા પ્રમાદી છીએ. જે કે દરેક સ્ત્રી પુરુષના મનમાં, અરે મનના એક છેવાડના ખૂણામાં એક ઝાંખી, અતિ ઝાંખી માન્યતા છે કે લગ્ન કર્યા પછી જાળકોની જવાબદારી લેવી પડે છે; પણ એ માન્યતા એટલી નિર્બળ અને ઝાંખી છે કે એની અસર જીવનમાં કર્તવ્ય રૂપે જોતરી શકતી નથી. પુત્ર-પુત્રીના લગ્ન તરફ જે દષ્ટિથી માખાપો જુએ છે, તે પોતાના સ્વાર્થની કે સગવડની વધારે હોય છે; અને તે લગ્નના સત્ય હેતુ કે તેના પરિણામ તરફ બિંદુકુદ નહિ. “ લગ્નનો પ્રથમ હેતુ પ્રજોત્પત્તિ અને તે પ્રજા પોતાની સંભાળ લેવાને શક્તિમાન થાય ત્યાં સુધી તેની સંભાળ લેવી, તે છે. ”^૧ એ જ હેતુ આપણા માનવધર્મશાસ્ત્રીઓ સારી રીતે સમજતા હતા; કેમકે,

૧ The primary end of marriage is to beget and bear offspring, and rear them until they are able to take care of themselves.

—Havelock Ellis

આપણી લગ્નક્રિયામાં કન્યાનું દાન દેતી વેળાએ વરને કહેવામાં આવે છે કે “આ કન્યાનું પ્રત્નેત્પત્યથે તને દાન કરવામાં આવે છે.”

અને લગ્ન વિધેની એ જ ખરી સમલુત છે. લગ્નના એ મુખ્ય હેતુને અંગે બીજા હેતુઓ સાધી શકાય છે, ઊવનને રસમય પણ જનાની શકાય છે, કુદરતની કરકસરીઆ ગોઠવણમાં લગ્નને સ્થાન છે, એ બધી જાગૃતીને ધ્યાનમાં રાખીને પણ આપણે સ્પષ્ટ રીતે દૃઢતાથી સમજવું જોઈએ કે એ સર્વે હેતુઓ ગૌણ અને એથી યે ગૌણ છે. અને સ્ત્રી પુરુષના લગ્ન સંબંધનો સત્ય અને વ્યવહાર આદર્શ પ્રત્નેત્પત્તિ જ છે. કેમકે બીજા હેતુઓ જે ઉપર ગણાવ્યા તે લગ્ન સિવાય બીજા જ પ્રત્યેક સંબંધ શકે છે. જ્યારે લગ્ન સંબંધનું જે સ્વરૂપ અને તેને અંગે સમાજનો જે વ્યવહાર રચાયો છે તે તેના પ્રધાન હેતુની સાધનાને વાસ્તે જ છે. આજ સ્થળે કહી દેવું જોઈએ કે પ્રત્નેત્પત્તિ એટલે માત્ર કામવાસનાની તૃપ્તિ નહિ, પણ પતિ પત્નીની શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક સંપત્તિ જેટલાં જાળકોનો બોબો સહન કરી શકે, તેટલાં જ જાળકોને જન્મ આપવો, એ જ સફળ લગ્નનો હેતુ હોવો જોઈએ. એનો વિચાર, આ લેખમાં અસ્થાને તો નથી; પણ વિસ્તાર-લયથી એને છોડવા હું માગતો નથી. પણ જે જે વાક્યમાં, ઉપર અને હવે પછી, પ્રત્ને-ત્પત્તિ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં તેનો ખાસ અર્થ જે હમણાં જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે, તે લેવાનો છે.

કે એવા જ બીજા કોઇ અનિષ્ટનું પરિણામ માનવાનું કારણ નથી, તેમ હિંદુસ્તાનમાં પણ લગ્નમાં થતા ફેરફારમાં દેશની પડતી કે “આર્યલગ્નની ભાવના”ની અવનતિ થતી માનવાની નથી.

કારણ કે લેખની સરચાતમાં જ જણાવાયું છે કે લગ્નનો હેતુ પ્રત્યેત્પત્તિ છે. માટે લગ્નનો કોઇ પણ આદર્શ એ હેતુનો પૂરક હોય તો જ તે સાચો છે, નહિ તો નહિ. અને ગમે તે વર્ણનાં કે ધર્મનાં સ્ત્રી પુરુષો લગ્નની ગાંઠથી જોડાય, પણ જે તેઓ લગ્નનો હેતુ સફળ કરતાં હોય અને સુખી જીવન માળખાં હોય, તો સમાજને કે માળખાને કોઇને તેમની આડે આવવાનો હક નથી. આપણે તો આ લેખમાં હિંદુ લગ્નપ્રથાને કસોટી પર ચઢાવવાની છે, અને એ કસોટીનો પત્થર કયો છે તે પણ ઉપર જણાવી દીધું છે. એટલે અત્યારની લગ્નપદ્ધતિ કે પદ્ધતિઓને તેના ઉપર ચઢાવીને તપાસવાની જ બાકી રહે છે.

અત્યારના હિંદુ સમાજનું એક વિશિષ્ટ અંગ તેની અનેક નાતો અને પેટા નાતો છે. એ સંસ્થાના લાભ તેમ જ ગેરલાભ બને છે. લગ્નની એકલી જ દૃષ્ટિથી તપાસીએ તો અત્યારની નાતો અનિષ્ટ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. એકાદ બે ઉજળિયાત કોમ સિવાય, બાકીની નાતોમાં જે લગ્નો થાય છે, તે એક અથવા બીજી રીતે અધૂરાં હોય છે. અને તેનું એક કારણ-અલગત બીજાં કારણો નથી એમ કહેવાનો આશય છે જ નહિ-એક જ નાતમાં લગ્ન થાય છે અથવા યદ્ય શકે તે છે. લગભગ દરેક નાતમાં થોડાં જોડાં એવાં જડી આવશે કે જે એક જ નાતમાં લગ્ન થઇ શકે એ નિયમનો ભોગ જ થઇ પડ્યાં હોય. બીજાં કેટલાંક જોડાં માનસિક કળેડાં હોય છે. વળી એવી પણ કેટલીક સંખ્યા હશે કે જે શારીરિક કળેડાંની કોટિમાં મૂકી શકાય. અને શારીરિક કળેડાં એટલે બળેનું ઉમ્મરનું પ્રમાણ નહયું અથવા પતિ કરતાં પત્ની ઉમ્મરે મોટી હોય એટલો જ અર્થ નથી કરવાનો; પણ પ્રત્યેત્પત્તિની દૃષ્ટિથી, ઉમ્મરનો ભેદ ન હોવા છતાં પણ જે સ્ત્રી પુરુષ અમુક મુદતને બંને બાળકને જન્મ આપી ન શકે એને પણ શારીરિક કળેડું અર્થે ગણવામાં આવે છે. કારણ કે વાંઝીઆ-પણાંમાં, આપણો હિંદુ સમાજ માને છે તેમ, માત્ર સ્ત્રીનો જ પાંક છે, અથવા ઇશ્વરની ભાષા કે ઇચ્છા છે એમ નહિ, પણ પતિ કે પત્ની બંનેમાંથી એકના અથવા બંને જ ઓછી વાર, બંનેના શરીરના દોષને લીધે તેમને પ્રજા થતી નથી. આપણા દેશમાં એમ બને છે કે નહિ તેની ખબર નથી, પણ અમેરિકામાં એવા દાખલા મોલુદ છે કે અમુક સ્ત્રી પુરુષને અમુક મુદત સુધી પ્રજા ન થવાથી, તેમણે છૂટાછેડા કર્યાં અને બંનેએ ફરીવાર લગ્ન કર્યાં, તો કેટલીક વાર બંનેને અથવા બેમાંનાં એકને, નવા લગ્નથી પ્રજા થઇ છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાવું જોઈએ કે વાંઝીઆ-પણાંનું બંને કારણ સ્ત્રી કે પુરુષની શારીરિક શક્તિમાં રહેલું છે. માટે જ વાંઝીઆ જોડાંને પણ શારીરિક કળેડું જ કહેવાનું વ્યાજબી મળ્યું છે.

આ ઉપરાંત કેટલીક એવી નાતો છે કે જેમાં ઘણાંએ પુરુષો, માત્ર કન્યાની અગત્યને લીધે જ, અને પરનાતમાં લગ્ન કરવાની છૂટ ન હોવાથી, કુંવારા જ રહી જાય છે. બીજા બાજુએ, એવી પણ કેટલીક નાતો છે જેમાં વરુની અગત્યને લીધે કન્યાઓ, કુંવારી તો નથી રહી જતી, કારણ કે આપણી માન્યતા એવી છે કે ડોસો કુંવારો રહે, ડોશી ન રહે, પણ ગમે તેવા અયોગ્ય વરને પણ આપી દેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે, સત્ય લગ્નની આડે, અત્યારની રાતિસંસ્થા આવે છે, પણ તે અનેક આડમાંની એક જ છે, એમ ફરીથી અહિં

જણાવું છું. છતાં, એ આડ એવી મોટી અને હારે છે કે લગ્નની સંસ્થાને મુધારતી હોય, અને અત્યારે થતાં કન્યેડાં ઓછાં કરતાં હોય, તો લગ્નમાં ગાનિની ડખત ઓછી થતી જ નોંધએ. હિંદુ લગ્નોમાં જે વસ્તુસ્થિતિ ઉપર જણાવી છે તેનાં બીજાં પણ કારણો છે, અને આખી એ લગ્નની સંસ્થા એવી તો મુચ્ચત્તપત્તા કોડકાના જેવી છે, કે માત્ર નાતોની ડખત-ગીરી કે બંધનો ઓછાં થતાથી એકદમ મુધારો થત ન્ધ અને પરણતાર જોડાં સુખી થઈ જાય, એમ આશા રાખતી તે મૂરખનું કામ છે. કેમકે જે સમાજોમાં નાતોનાં બંધનો નથી ત્યાં જ્યાં લગ્નો સફળ થાય છે એમ નથી. ત્રણનો આખો એ પ્રશ્ન તેના મૂળમાંથી વિચારવા જેવો છે; યુરોપ અમેરિકામાં તેનો વિચાર તે દષ્ટિથી થાય છે. અનેક વિચિત્ર ઉપાયો, જેવા કે કામચક્ષાઉ પતિ કે પત્નીઓ, એ કે ચાર કે છ વર્ષને માટે મુરતીયાં લગ્નો, અથવા તો લગ્નની ગ્રંથિથી લોપ્થા સિવાય પ્રત્યેક પતિ કરી શકાય, વગેરે મૂચવવામાં આવે છે. પણ એ વિષયે છેવટનો નિર્ણય થવો મુશ્કેલ છે, કદાચ પ્રત્યક્ષેણ મુખી ન પણ થાય ! એટલે ઉપર જે લખ્યું છે તેનો અર્થ એટલો જ છે કે બીજા સમાજોના કરતાં, હિંદુસમાજમાં જે લગ્નો થાય છે તે લગ્ન: હેતુથી અને બીજી રીતે પણ તપાસનાં, વધારે નિષ્કળ જાય છે. અને તેનું એક કારણ ગાતિઓ અને તેનાં બંધનો છે. પરનાતમાં લગ્નની છૂટની સાથે પરધર્મમાં લગ્નની છૂટ પણ આવશે. જે કે અત્યારે પણ હિંદુધર્મ કે નાતો તેથી છૂટ આવે છે કે નહિ તેની પરવા કર્યા સિવાય, અગ્રજત જૂજ સંખ્યામાં, તેવાં લગ્નો થાય છે અને થશે : અને તેવાં લગ્નોથી જે વર્ણસંસ્કરતાનો લય હિંદુધર્મ કે હિંદુનાતીકાઓ ધારતા દતા તે નથી જ આખો એમ કહી શકાય. તો હવે શા માટે એ લોકોએ સમજીને એ દિશાનો માર્ગ વધારે મોકળો ન કરી આપવો જોઈએ ?

બીજો એક સવાલ વિધવાવિવાદનો છે એ સંબંધે હું બહુ લખવા માગતો નથી, કારણ કે એ સવાલ બહુ જૂનો છે, તે સંબંધે ઘણું ઘણું લખાઈ ગયું છે. વિધવા પુનર્લગ્નની સંખ્યા પણ વધવા માંડી છે અને સમાજની અટકાવતો પણ દિવસે દિવસે નબળી પડતી જાય છે. છતાં આજ દિન સુધી હિંદુ સમાજે, સમાજ તરીકે વિધવાવિવાદને સ્વીકાર્યો નથી. એમાં કોઈ ખાસ કારણ કે ધાર્મિક વિરોધ કરતાં સમાજનો પ્રમાદ જ વધારે કારણભૂત છે. આ સવાલનાં બે અંગો છે: એક તો નાની ઉમ્મરની અથવા પતિને ચેર ન ગયેલી વિધવાનું લગ્ન અને બીજી મોટી ઉમ્મરની અને પતિની સાથે થોડા કે વધારે વખત રહેલી વિધવાનું. પહેલા પ્રકારની વિધવાના પુનર્લગ્ન સામે તો માત્ર મૂર્ખ અને અજ્ઞાન લોકો જ થાય છે. જે કાંઈ વિરોધ સખ્ન રૂપે કરવામાં આવે છે કે આવે, તે બીજા પ્રકારની વિધવાના પુનર્લગ્ન સામે. એ સંબંધી હિંદુસમાજ, એક સમાજ તરીકે ઉદાસ રહે અને એનો નિર્ણય તે વિધવા ઉપર જ છોડે તે વધારે ઘટ છે, અને સમાજને તેમ જ વિધવાને બનેલે લાભકારી છે. કારણ કે નાની ઉમ્મરની વિધવાના પુનર્લગ્નનો સવાલ જેટલો સરળ અને સહેલો છે, તેટલો મોટી ઉમ્મરની વિધવાનો નથી. આ બીજા પ્રકારની વિધવાના પાછા પેટા પ્રકાર પાડી શકાય. એટલે કે, જે વિધવા મોટી ઉમ્મરની હોવા છતાં, પુત્રપુત્રી વગર જ રહી છે; અથવા તો પ્રગ્વત્રાણી છતાં, પોતાનું કે બચ્ચાનું પોષણ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી; અથવા તો ઉપરનાં બન્નેમાંના એકે પ્રકારની હોવા કે ન હોવા છતાં, જેને વિધવા-રાખવાથી અતીતિને માર્ગે ચડે તેવી માનસિક નિર્બળતાવાળી છે. વળી કેટલીક

સ્ત્રીઓનાં પતિ તેમનો ત્યાગ કરી ગયા હોય છે અને કદાચ બીજી સ્ત્રી કરી તેને રમગતી મૂકે છે, અથવા તો સ્ત્રીને એકલી મૂકી પરદેશ નાસી જાય છે અને પછી તેમની ભાગ્યપણ નથી મળતી. એવી સ્ત્રીઓને પણ એક પ્રકારની વિધવા જ ગણવી પડશે. આ બધી વિધવાઓને દિંદુ સમાજ મદદ તો કરતો નથી, પણ ઉકરો આડે આવતીને તેમને બીજી રીતે સુખી થતી અટકાવે છે. પરિણામ : આ લેખને મધ્યે મુકેલા શબ્દો, જાણમાં વાંચવામાં આવતી ખબરો કે પોલીસને અમુક કેસોથી મળી આવેલી તરતના જન્મેલા જાળકતી કાશ, અને અનેક સ્ત્રીઓ કે જે દિંદુ સમાજનું નડતર ન હોત તો સુખી થાત તેમનાં જનાં પણ દુઃખી જીવન. એનો ઉપાય મેં ઉપર જ જણાવી દીધો છે કે સમાજે એ વિષય તરફ ઉદાસીનતા રાખવી, અને એવી વિધવાઓના ઉપર જ એનો નિર્ણય છોડવો. હું તો એટલી દર સુધી પણ તક હું કે લગ્નનો આખો પે સવાલ સ્ત્રીઓની એક સમાજે જ કરવો ઘટે છે. પુરુષો એકલા, લગ્નના વ્યવહાર સ્વરૂપને જાણવાને તેમ જ ધડવાને અશક્ત છે. લગ્ન, કુટુંબ આદિ સ્ત્રીઓનું સમસ્ત જીવન છે, પુરુષોને તો એ જીવનના અનેક અંગોમાંનું એક છે.

વિધવાવિવાહની તરફેણમાં જે અનેક દલીલો આપાઈ છે અને આપાય છે, તેમાં એક આ લેખકને પણ આપવાની ઇચ્છા થાય છે. જે દિંદુસમાજ, શાસ્ત્રાધારથી નહિ પણ રૂઢિના બળે કરીને ડાહી કુંવારી ન રહે પણ ડાહી કુંવારો રહે એમ માને છે, તે દિંદુ સમાજ વર્તનમાં કેવો અપૂર્ણ અને અસંપૂર્ણ છે ? જે દિંદુઓ ખરેખર ડાહી કુંવારી ન જ રહે એમ માનતા હોય, તો શા માટે આટલી બધી લાજોની સંખ્યામાં ડાહીઓ (વિધવાઓ)ને કુંવારી રાખવામાં આવે છે ? એનો જવાબ દિંદુ સમાજની આચારની અંધાધુની સિવાય બીજો કોઈ ન હોઈ શકે. એ સત્યને બીજી રીતે પણ સાબિતી મળી રહે છે. ડાહી કુંવારી ન રહે એવી માન્યતા જતાં આટલી મોટી સંખ્યામાં ડાહીઓને કુંવારી રાખવામાં આવે છે : તેથી જ અસંપૂર્ણ રીતે ડાહી કુંવારો રહે એમ માનવા જતાં મરવા સતેલા ડાહીઓને પણ આપણે જ સમાજ પરણવાની છૂટ આપે છે ! કુંકામાં કહીએ તો વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપવામાં આપણે કોઈ નવો જ પ્રયોગ આદરીએ છીએ એવું છે જ નહિ. અને જ્યારે બીજા સમાજો અને ખૂબ દિંદુ સમાજની કેટલીક શાંતિઓમાં તેવાં પુનર્લગ્ન થાય છે અને તેમાં કોઈ પણ લઘંકર અનિષ્ટ પરિણામો આવ્યાં નથી; તો એ વસ્તુને આપણા સમાજે મંજૂર રાખવી એ તો એક સમાજની પ્રગતિને વેગ આપવા બરાબર છે; અથવા જે રિવાજ મોટા વહેલો પણ સમાજમાં દાખલ તો જરૂર થઈ જવાનો છે, તેને આપણે રાજપુત્રીથી અત્યારે આશીર્યે છીએ. એતરફ નજર કરતાં કેને એમ માન્યા વિના રહે છે કે વિધવાવિવાહ આજથી ૧૦૦ વરસની અંદર દિંદુ સમાજમાં એક સામાન્ય વસ્તુ થઈ જશે ?

આ સિવાય લગ્નનો વિષય અને ખાસ કરીને દિંદુ સમાજની દૃષ્ટિથી એને લગતા એટલા બધા પ્રશ્નો છે કે એને પૂરેપૂરો ન્યાય આપવો હોય તો આખું પે એક માનવધર્મ-શાસ્ત્ર રચવું જોઈએ. એટલે અહિં તો માત્ર એમાંનાં જે જ આગળ પડતા પ્રશ્નોને છેલ્લામાં આવ્યા છે. જ્ઞાનક્રિયા, કન્યા કે વરના બાપને કરવા પડતાં કેટલાએક નકામાં ખર્ચો એ પણ એક ગંભીર સવાલ છે. પણ તેનો નિકાલ મને કે કમને થઈ જવા માંગ્યો છે. પહેરામણીઓ નાનો જગ્યાડી વગેરેમાં જે અલગ અર્થ આવેથી ૨૦ કે ૩૦ વરસ ઉપર આપણા

લોકો કરતા તે હવે ઓછું થયું છે; જો કે ગામડાંઓ એનું જોર હજી થે નરમ પડ્યું નથી. પણ દેશની વધતી જતી ગરીબીમાં એ વસ્તુસ્થિતિ લાંબો વખત ટકી શકે તેમ નથી. આના કરતાં યે વધારે ગંભીર સવાલ બીજા છે અને તે પરણનાર જોડાને તેમની જવાબદારીઓનું જ્ઞાન આપના સંબંધીનાં છે. લગ્નને અંગે અને તેનો જે હેતુ ઉપર બતાવ્યો છે તે દષ્ટિથી, પુરુષની શી શી ફરજો છે અને સ્ત્રીને કેવી કેવી જવાબદારી ઉઠાવવાની છે, એના ખોટા કે અધિકચરા જ્ઞાનથી અને કન્યાઓ તો કેટલીક વાર બિલકુલ અજ્ઞાનથી લગ્નમાં હોમાય છે એ બિલકુલ ગેરવ્યાજબી છે. આપણી સ્ત્રીઓની પુરુષોની સાથે સરખાવતાં નજાણી શરીરસંપત્તિ અને કેટલીક વાર, તેમની વધારે મરણસંખ્યાનું એકલું તો નહિ પણ મુખ્ય કારણ, તેમનું પોતાના શરીર અને તેના ધર્મનું અજ્ઞાન જ છે. પુરુષો પણ પોતાના શરીર અને તેના કાર્યથી ઓટલા જ અજ્ઞાન છે, પણ તેમને સ્ત્રીઓના જેટલું સોસવું પડતું નથી. એ વિષયના જ્ઞાન વગરની કેળવણી અધૂરી જ છે એમ કંલ્યા સિવાય ચાલતું નથી. પણ સમાજમાં ફેલાયેલી એક જનની ખોટી શરમને લીધે એ જ્ઞાન આપવાનું તો એક બાલુએ રહ્યું, પણ આપવું કે નહિ એ સવાલ પણ કોઈ ઉઠાવતું નથી. એની ગંભીરતા, વિશાળતા અને સમાજના વિચિત્ર વજ્રબળે લીધે આ લેખમાં એને આપણે છેડીશું નહિ. પણ, આજે નહિ તો આવતી કાલે લગ્નના ધર્મોનું જ્ઞાન સ્ત્રી પુરુષોને આપવું કે નહિ, એ એકલા હિંદુસ્તાનને નહિ પણ આખી દુનિયાને નહીં કરતું પડશે. આ લેખકના નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે, એ પ્રશ્નનો જવાબ હકારમાં જ અપાવો જોઈએ.

હિંદુ સમાજે તો નહીં કરી નાંખ્યું છે કે ડોશી કુંવારી ન રહે. પણ શું એકે એક સ્ત્રીએ લગ્ન કરવું જ જોઈએ ? બીજા સમાજના અભ્યાસને અનુલવ આપણને કાંઈ ભુલું જ શીખવે છે. કેમકે, શરીરથી માતા થવાને લાયક હોવા છતાં કેટલીક સ્ત્રીઓ મનથી બાળકોને જન્મ આપવાને કે ઉછેરવાને અશક્ત હોય છે. એટલે કે બાળકની સંભાળ લેવાને હૃદયના ને મનના જે શુણ્ણો જોઈએ તે તેમનામાં હોતા નથી. તેમનું માનસ એ વિષય તરફ વળી શકે જ નહિ; બાળકની ઉડવેડ અને તેને અંગે લેવી પડતી તકલીફ એવી સ્ત્રીઓને નીરસ તો શું પણ તદ્દન કેટાળાભરી લાગે છે. પુરુષોમાં પણ આ પ્રકારનાં માનસવાળાં થોડી સંખ્યામાં હોય છે ખરા. એવાઓને સમાજે લગ્નની જંગળમાં ન પડવાનું કહેવું અને કોઈ બીજી રીતે સમાજને ઉપયોગી બની પોતાની શક્તિનો લાભ આપવાનું કહેવું જોઈએ. કહેવું જોઈએ એ શબ્દો ઉપર ભાર મુકવાની જરૂર છે કેમકે એક બાલુથી જે ફરજ અદા કરવાને તેઓ માનસિક રીતે અશક્ત છે, તે તેમને અદા કરવાની ફરજ પાડવાથી તેઓ દુઃખી જ થવાનાં. જ્યારે બીજી બાલુથી, પોતાની એ પ્રકારની અશક્તિનું જ્ઞાન તેમને પોતાને લાગ્યે જ થાય છે, અથવા થાય છે તો તે લગ્નમાં ફસાયા પડી. મોટે સમાજ તરફથી જ એવા પ્રકારની ઉચ્ચાડી સમજૂત અને છૂટ હોવી જોઈએ કે સ્ત્રી પુરુષો પોતાનામાં લગ્નની સઘળી ફરજો અદા કરી શકે તો પરણે, નહિ તો કુંવારા રહે.

ઉપરના અથા પ્રશ્નોનો ઉકેલ ત્યારે જ બરાબર થઈ શકે, કે જ્યારે લગ્નનો, સંલગ્ન

હેતુ નજર આગળ રાખવામાં આવે. લગ્ન કોણે કરવાં, કોણે ન કરવાં : ક્યારે કરવાં, કેમ કરવાં : ક્યાં બાદ કેવી કેવી જવાબદારીઓ આવે છે, અને તેમને કેમ પૂરી કરવી : એ સવાલો દરેક સમાજની આગળ અત્યારે નિરુત્તર ખૂણ છે. તેમનો તાકીદે નિર્ણય કરવો જરૂરનો છે. પણ તે કાંઈ હવામાં ફિલા બાંધવાથી કે વસ્તુસ્થિતિ ઉપર આંખ મીચામણું કરવાથી કરી શકાય નહિ. વ્યવહાર, દરરોજના જીવનના દરેકે દરેક વ્યક્તિના સુખ દુઃખનો, અને પ્રભના ભવિષ્યનો એ સવાલ છે. તેને જેટલો ગંભીર ગણીએ તેટલો ઓછો. તેના ઉકેલને સારૂ વસ્તુસ્થિતિનો, શરીરશાસ્ત્રનો, માનસશાસ્ત્રનો તેમજ મનુષ્ય સ્વભાવનો ઊંડો અભ્યાસ કરવો પડે. અને એ અભ્યાસ પછી એ લગ્નનો જેલો સત્ય હેતુ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો ઉપર જે સવાલો ગણાયા છે તે, અને જે જે સ્પીન નવા સવાલો ઉઠે તેનો નિર્ણય મુશ્કેલી મિયાય કરી શકાય.

બાલુરાવ ગ. ઠાકોર

સમાજની અવગતિ

" There is the moral of all human tales ;
'Tis but the same rehearsal of the past :
First freedom and then glory—when that fails,
Wealth, vice, corruption—barbarism at last.
And History with all her volumes vast,
Has but *one* page. " *Byron.*

વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જીવનનું લક્ષણ ફેરફાર દરે છે, કારણકે કુદરતમાં જે અહર્નિશ ક્રિયા ચાલે છે તેને અનુરૂપ પ્રાણી માત્રને તેનું વર્તન ઘટાડવું પડે છે. જ્યારે કુદરતના લિન્ન લિન્ન બળની અસર સામે તે પ્રતિક્રિયા કરી શકતું નથી, ત્યારે તેના જીવનનો અંત આવે છે. આવી રીતે અંતરયૈતન્ય અને બાહ્ય કુદરત વચ્ચે ક્રિયા પ્રતિક્રિયારૂપ યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે અને તેમાં જે પ્રાણી તેની સામે ટક્કર ઝીલી રહે છે તે જીવી શકે છે, અને તેથી તે પોતાની જાતિનો નિલાવ કરી શકે છે. જે પ્રાણીની શારીરિક તથા માનસિક શક્તિ ઊંચા પ્રકારની હોય છે તે કુદરતની સાથેના આપા નિર્ણય યુદ્ધમાં વિજયી

નીવડે છે, અને તેઓ તેમનાં અગ્ન્યાને તેમની સારી શક્તિનો વારસો આપી શકે છે એ નિઃસંશય છે. આવી રીતે કુદરતની જે ક્રિયા વડે પ્રાણીનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થઈ તે ઉત્કર્ષ સ્થિતિએ પહોંચે છે તેને 'જીવનકલહ' કહે છે. જંતુથી માંડીને મનુષ્ય વર્ગ સુધીમાં આ મહા નિયમની સત્તા માલમ પડે છે, તેથી જોવી રીતે વ્યક્તિ આ નિયમને આધીન હોય છે તેવી રીતે સમાજને પણ તે નિયમ લાગુ પડે છે. વ્યક્તિ અને સમાજનો અંગાંગિ સંબંધ હોવાથી જેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિનો વિકાસ થયેલો હોય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં સમાજનો ઉત્કર્ષ સાધી શકાય છે. જ્યારે વ્યક્તિની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે સમાજનું અધઃપતન સ્વાભાવિક રીતે શરૂ થાય છે, અને પછી તેની ધટના અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે; એટલે સમાજની જીર્ણ અવસ્થાનું ખરૂં કારણ વ્યક્તિની શક્તિની નિર્બળતા છે. જે જનસંખ્યા પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ફેરફાર નહિ કરવાથી નિર્મોલ્ય થઈ જાય છે તે જળવાન પ્રજાને ઝડ આધીન થઈ જાય છે. પછી બંને સંસ્કૃતિના સંસર્ગ અને સંઘર્ષને લીધે તેના જીવનમાં નવીન ચૈતન્ય સ્ફુરે છે. તેને લીધે તેનું અધઃપતન અટકે છે એટલું જ નહિ પણ તેની જાળના અને પ્રજ્વલિતું નવીન સ્વરૂપ વિચારના મંથનને લીધે વધારે વેગવાળું થાય છે. ઇતિહાસના અભ્યાસ ઉપરથી એક બ્રોધ સ્પષ્ટ રીતે એ દ્રશ્ય થાય છે કે જે પ્રજા કુદરતની વૃદ્ધિના નિયમનો ભંગ કરે છે તેની સંસ્કૃતિ જડ થઈ જાય છે અને ધીમે ધીમે તેની શક્તિ ક્ષીણ થવાથી તે અન્ય વધારે વિકાસ પામેલી અને જળવાન પ્રજાને આધીન થઈ જાય છે. જે પ્રજાએ પોતાની સંસ્કૃતિના ગર્વને લીધે કે અન્ય કારણને લીધે આત્મ-સંતોષ ખતાવ્યો છે, તે પ્રજાનું ચૈતન્ય દિનપ્રતિદિન ક્ષી થવાથી કાં તો તેનો નાશ થઈ ગયો છે કે તે નિર્મોલ્ય સ્થિતિમાં જડવત્ જીવન ગુમારે છે.

મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીમાં ખાસ તફાવત એ છે કે મનુષ્યનું જીવન કેવળ પ્રેરણા કે ટેવને આધીન નથી, પણ જેમ જેમ તેનો વિકાસ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેના અનુભવને ટેવના સ્વરૂપમાં બદલી તે નૈસર્ગિક કૃતિને માટે તેની માનસિક શક્તિને કાળજી પાડી શકે છે. આપણે હમેશનાં કામ કંઈ પણ તરફી લીધા સિવાય યંત્રવત્ કરી શકીએ છીએ, તેથી નવીન સંજોગોને પહોંચી વળવા આપણું મન પ્રજ્વલિમાન થાય છે; પણ જ્યારે વ્યક્તિનું જીવન ટેવ અને રિવાજના જાળને લીધે જડવત્ થઈ જાય છે ત્યારે તેના જીવનનું ખરૂં રહસ્ય તે અનુભવી શકતો નથી એટલું જ નહિ પણ તે પ્રાણીની કોટિએ આવી પડે છે. જે મહાન વિચારક કે કર્મનિષ્ઠ વ્યક્તિઓ હોય છે તે પોતાનું નિત્ય જીવન એવું નિયમિત કરે છે કે તેમને નવીન વિચાર કે કર્મને માટે જોઈતો ઉત્સાહ અને અવકાશ મળે છે. આ કારણને લીધે તેમનું જીવન શુભ અને નિર્મોલ્ય થઈ જતું નથી પણ તેઓ અહ-નિશ જીવનનું ઊંડું રહસ્ય અનુભવી અનન્ય પ્રકારનો આનંદ મેળવે છે. વ્યક્તિના વિકાસનો આ નિયમ સમાજને પણ લાગુ પડી શકે છે. જે જનસંખ્યા કેટલાક સમય પછી કેવળ રૂઢિને વશ થઈ જાય છે તેની ક્રિયા જડવત્ થવાથી તેની પ્રગતિ થઈ શકતી નથી, અને ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે તેવી પ્રજાનું જીવન નિર્મોલ્ય અને અધમ થએલું જોવામાં આવે છે. જેમ વ્યક્તિને માટે ટેવનો સદુપયોગ તેને કાયદાકારક નીવડે છે તેમ સમાજને પણ દેશકાળને અનુસરતાં રીતરિવાજ લાભકારક નીવડે છે. પણ જ્યારે મનુષ્ય કોઈ પણ ટેવનો ગુલામ થઈ જાય છે ત્યારે જેમ તેનું જીવન અધમ બને છે તેવી જ રીતે જ્યારે

સમાજમાં ફક્ત જૂના રિવાજને જ પ્રતિષ્ઠા મળે છે અને તેમાં પરિસ્થિતિને અનુકૂળ-યોગ્ય ફેરફાર કરવામાં આવતો નથી ત્યારે તે સમાજ કેવળ જડવત્ બની જાય છે અને તેનું જીવન નિર્મોલ્ય માલમ પડે છે.

આપણે કુદરતમાં સ્થિરતા અને પ્રગતિ એવા બે વજની ક્રિયા જોઈએ છીએ, પણ સ્થિરતા એ પ્રગતિના હિતાયે છે એમ આપણને સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. એકલી સ્થિરતા જડતા ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી પ્રગતિનો વિકાસ અટકી પડે છે. જેમ ખાલોડીઆનું પાણી તરત ગંધાઈ જાય છે તેમ જ્યારે વ્યક્તિ કે સમાજ ફક્ત સ્થિરતાને વશ થાય છે ત્યારે તેનામાં જડતા આવે છે અને તેનું જીવન અધમ થતું જાય છે. પણ જેમ વહેતું પાણી સ્વચ્છ અને સુખાકારી હોય છે તેમ જે વ્યક્તિનું જીવન દિનપ્રતિદિન શારીરિક, માનસિક કે નૈતિક વિકાસમાં આગળ વધતું જાય છે તે પ્રગતિને લીધે તેનું જીવન વધારે ઉત્કર્ષવાળું કરી શકે છે.

જે વ્યક્તિ ફક્ત આગળને આગળ વધ્યા કરે છે એટલે ગમે તેમ ફેરફાર કર્યે જાય છે તે પ્રગતિ કહી શકાય નહિ. પ્રગતિ એટલે કોઈ સાધ્ય વસ્તુ તેના અંતિમ હેતુ છે એમ સ્પષ્ટ જાણતું જોઈએ. ગમે તેમ મનસ્વી કે તરંગી ફેરફાર કર્યા જવા એ જીવન નથી પણ એ તો જીવનના કાયનું એક સાધન છે. આકાશમાં વાદળો પવનને લીધે ગમે તેમ ફર્યા કરે છે તે પ્રગતિ નથી પણ વનસ્પતિ કે પ્રાણીના જીવનમાં જે ક્રમિક ફેરફાર થાય છે તે પ્રગતિ છે, કારણકે કોઈ અંતર્લૂત હેતુ તેને નિયમિત કરે છે. આ પ્રમાણે જેવી રીતે વ્યક્તિના સ્પષ્ટ હેતુપૂર્વક ફેરફારને આપણે જીવન કહીએ છીએ તેવી રીતે પ્રગતિ માટે કોઈ અંતિમ હેતુ હોવો જોઈએ. જ્યારે આપણે સ્પષ્ટ વિચારના અભાવે સમાજ અને વ્યક્તિનું જીવન મુનસ્વમાં આવે છે ત્યારે તેમાં માનસિક અસ્તવ્યસ્તતા અને નૈતિક ચારાજકતા ઉપસ્થિત હોય છે; તેથી જે પ્રજાનું જીવન સ્પષ્ટ હેતુ-પૂર્વક નિયમવામાં આવ્યું હોય છે, તે વધારે સરળતાથી સારી પ્રગતિ કરી જીવનનો યોગ્ય વિકાસ કરી શકે છે. જેવી રીતે કેવળ સ્થિરતા જડતા ઉત્પન્ન કરે છે તેવી જ રીતે હેતુ વગરના મનસ્વી ફેરફારથી કંઈ પ્રગતિ સાધી શકાતી નથી; પણ ધણી વખત તે જીવનના વિનાશનું કારણ થઈ પડે છે.

જ્યારે સ્થિરતા અને ફેરફારનો સુધેઝ સાધી શકાય છે ત્યારે જ જીવનની ઉન્નતિ થઈ શકે છે. વ્યક્તિને જે કાંઈ અનુભવ કે જ્ઞાન થાય છે તે જો ટેવનું સ્વરૂપ પકડે નહિ તો તે અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે અને તેથી મનુષ્યના સુધારાને અવકાશ મળતો નથી. આવી રીતે સ્થિરતા અને પ્રગતિ બન્ને તત્ત્વો વ્યક્તિ તેમ જ સમાજની ઉત્ક્રાન્તિ માટે જરૂરનાં છે, પણ તે સાથે ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે પ્રગતિને માટે જ સ્થિરતાની જરૂર છે અને એકલી સ્થિરતા જ્યારે ફક્ત જડતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર કે સુધારો થઈ શકતો નથી, અને તેથી જીવનનું યથાર્થ સહસ્ય અનુભવી શકાતું નથી. વ્યક્તિ યા સમાજની જડતા તે કુદરતી નિયમ વિરુદ્ધ હોવાથી તેને દૂર કરવાને તે આપોઆપ પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે વ્યક્તિના આત્માને તેનું શરીર તેની ઉન્નતિને યાદકરૂપ નીવડે છે ત્યારે તે જેમ તેનો લાભ કરી ખીજું શરીર ધારણ કરે છે, અને તેથી તેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરી શકે છે, તેવી જ રીતે સમાજના ભિન્ન ભિન્ન અંગો જ્યારે શિથિલ કે મંદ થઈ જાય છે ત્યારે તેનો આત્મા તે દ્વારા સ્વરૂપાનુસંધાન કરી શકતો નથી. કેટલીક વખત સમાજની જડતા એટલી બધી સખત હોય છે કે તેનો આત્મા તેમાં યુગ-

ખાણ નીચ છે અને તેનું જીવન લગભગ મૃતપ્રાય એવું માલમ પડે છે. કુદરતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રજા વચ્ચે કલહ ઉત્પન્ન કરી આવી જાતની સામાજિક જડતા દૂર કરી છે. જ્યારે પ્રજાઓમાં યુદ્ધ ચાલે છે ત્યારે જે પ્રજાની શક્તિ, ક્ષમતા, પ્રાકૃતિક જ્ઞાન અને નૈતિક બળ ઊંચા પ્રકારનું હોય છે તે અન્ય પ્રજા ઉપર વિજય મેળવે છે અને તેથી ઉતરતી સંસ્કૃતિનાં જર્જરિત અંગોમાં ચૈતન્ય રેડવાથી તેનામાં જાગૃતિ આવે છે અને તે વધારે સુધારા કરવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે. મનુષ્ય જાતના ઉત્કર્ષ માટે કુદરતે આવી રીતનું સુખકારક સાધન યુદ્ધને ગણ્યું છે. પ્રાચીન કાળમાં સુધરેલી પ્રજાઓના વારસો અન્ય પ્રજાને લડાઈદ્વારા મળેલા માલમ પડે છે. જ્યારે કોઈ પ્રજાના વ્યક્તિત્વના વિકાસને અવકાશ મળતો નથી ત્યારે તે કાં તો જંગ થઈ ક્ષીણ થતી જાય છે અને આખરે તે અન્ય પ્રજાને આધીન થઈ તેમાં તે મળી જાય છે; અથવા જો તેનું વ્યક્તિત્વ જીવું રહે છે તે કેવળ નિર્માસ્ય જીવન યુગરે છે.

કુદરત કેવળ એકતા પસંદ પડતી નથી. ભિન્નતામાં એકતા એ એક તેનો નિયમ છે; તેથી જ્યારે કોઈ સંસ્કૃતિમાં અન્ય પ્રજાના વિચારની આપણે હોવાને બદલે ફક્ત તે પોતાના પ્રાપ્ત કરેલા વિચાર ઉપર જ નિર્બંધ કરે છે, ત્યારે તે ધીમે ધીમે સ્થિર થઈ જાય છે. જો આવા પ્રસંગે તેની આગળ પડતી વ્યક્તિઓ નૈસર્ગિક વિચાર ઉત્પન્ન કરી સમાજવ્યક્તને તેને અનુરૂપ થતાવે છે તો તેનું જીવન ઉત્કર્ષ પામે છે અને તેનું આયુષ્ય લંબાય છે, પણ જ્યારે આત્મસંતોષ કે ગર્વને લીધે પોતાની જ સંસ્કૃતિ સર્વોપરી છે એવું અભિમાન જન્ય થાય છે, ત્યારે તેને પ્રગતિ માટે અવકાશ રહેતો નથી અને તેથી તે સંસ્કૃતિ શિથિલ થઈ જાય છે. મંદતા કે જડતા એ કુદરતને અનુરૂપ નથી. તે કોઈ પણ પ્રકારે તેને દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. યુદ્ધને લીધે સંસ્કૃતિમાં ચૈતન્ય આવે છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તેથી જ રીતે પ્રવાસ, વેપાર, સાહસ વગેરે કારણથી સમાજના વિચાર તથા કૃતિમાં સ્ફૂર્તિ આવે છે. જેમ આપણે આપણા શરીરમાં મરેલા જીવકોષને કોઈ પણ રીતે બહાર કાઢી નાખીએ છીએ ત્યારે આપણને સુખમય જીવનનો અનુભવ થાય છે, તેથી જ રીતે જો સમાજના ક્ષીણ થએલા વિચાર અને જીર્ણ આચાર જે કેવળ રિવાજરૂપ જોવામાં આવે છે તેને બદલી નાખી આપણે પરિસ્થિતિને અનુકૂલ ફેરફાર કરી શકતા નથી તો આપણે યથાર્થ મુખને અનુભવી શકતા નથી. આવી રીતે ચૈતન્ય યા સ્ફૂર્તિ એ કુદરતી આદેશ હોવાથી સુખ અને ઉન્નતિને માટે આપણને જીવનમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાની ખાસ જરૂર છે, અને તેથી જ સમાજ આવા કુદરતી નિયમનો તિરસ્કાર કરે છે તે મોટી કે વહેલી કુદરતી સ્વતઃશિક્ષાને પ્રાપ્ત થાય છે.

મનુષ્ય બાળક જન્મે છે ત્યારે તેનામાં અમુક પ્રકારની સ્વાભાવિક શક્તિ હોય છે. તેના વિકાસનો આધાર સામાજિક જ્ઞાનના લંઘર ઉપર હોય છે. જે બાળક જંગલી સ્થિતિમાં જન્મે છે તેની શુદ્ધિશક્તિ કાળિદાસ કે ન્યૂટન જેટલી પ્રજ્ઞા હોય તો પણ તેની કુંદિત સ્થિતિમાં તેનો સારો વિકાસ થઈ શકતો નથી, પણ તે જ બાળકને સારી સુધરેલી પ્રજાના વાતાવરણમાં મૂકવાથી તે આપોઆપ તેના વિચાર અદ્યક્ષ કરી લે છે અને તેમાં સુધારો વધારો કરી તે તેને નવીન સ્વરૂપ આપે છે. આવી રીતે સુધરેલી પ્રજાની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિનો આધાર એ તત્ત્વો ઉપર છે: (૧) વ્યક્તિની સ્વાભાવિક શક્તિ અને (૨) સામાજિક સંસ્કૃતિ યા જ્ઞાનની પરંપરા, પછી તે પુસ્તકદ્વારા કે સુખદ્વારા હોય. આ બંને બળની ક્રિયા

પ્રતિક્રિયાની અસરથી બાળકનું જીવન ઘડાય છે. જો કે સાધારણ રીતે સામાજિક જ્ઞાને લીધે વ્યક્તિની પ્રગતિ ઘણી સરળ થાય છે અને તેના પૂર્વજો કરતાં તેના જ્ઞાનનો સંગ્રહ વધારે માલમ પડે છે, તેમણે તેનો ખરો ઉપયોગ તેની કુદરતી શક્તિ ઉપર જ છે. જો વ્યક્તિની સ્વાભાવિક શક્તિ મંદ હોય તો ગમે તેવી જાંચી સંસ્કૃતિનો તે કંઈ પણ ઉપયોગ કરશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ તે તેનો અંત જલદીથી લાવી શકશે. ઉત્તમ સાક્ષર પણ તેનાં બાળકને તેની વિદ્વતાનો લાભ શક્તિના અભાવે આપી શકતો નથી. કારણ કે તે ગ્રહણ કરવાની તેનામાં શક્તિ હોતી નથી, પણ તેની સાક્ષરતા તે સમાજ માટે વારસારૂપ મૂકી જાય છે. અનેક વિદ્વાન અને તત્વજ્ઞાનીઓએ સ્વપ્રત્યક્ષી જો જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હોય છે તે તેમના સમાજને વારસા તરીકે આપે છે અને આવી રીતે સામાજિક વિચારની કોટિ દિનપ્રતિદિન જાંચી થતી જાય છે. હાલમાં સુધરેલી પ્રજાનું બાળક સ્વતઃ આવી પરંપરાના સાધનને લીધે ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જો કે તેમની શુદ્ધિશક્તિ અસાધારણ હોતી નથી તો પણ પુસ્તકો અને કર્ણપરંપરાદારા જો જ્ઞાન તેને મળે છે તેથી તેમનો વિશેષ વિકાસ થાય છે અને બીજી અન્ય ઉતરતી પ્રજાની જોડે સહેલાઈથી તે હરિશ્ચંદ્ર કરી શકે છે. છતર પ્રાણી ઉપર મનુષ્યના સર્વોપરીપણાનું મુખ્ય કારણ તેનામાં વિચાર કરવાની જો શક્તિ છે તે છે, અને તેને લીધે તે ધર્મ, નીતિ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, દુનિવરક્ષણ, વડાકાનુન વગેરે બાબતનું ઘણું જ્ઞાન સંપાદન કરી શકે છે અને તેથી મનુષ્યત્વના કામને સારો અવકાશ મળે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિનો 'સામાજિક વારસો' ઘણો જાંચો હોય તો જો વ્યક્તિમાં તેનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ ન હોય તો તે જ્ઞાનનો ભંડાર તેને ત્યાં નીપડે છે, પણ જ્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિ તેને ગ્રહણ કરી તેમાં વધારો કરી શકે ત્યારે તેને લીધે વ્યક્તિની તેમ જ સમાજની ઉન્નતિ વધે છે, અને તે સંસ્કૃતિ કળા વધે નીવડે છે.

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી જો મુખ્ય બાબત એ ફક્ત થાય છે કે જ્યારે જ્યારે વ્યક્તિની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે ત્યારે સમાજની પણ પડતી થાય છે અને તેની સ્થિતિ ગમે તેટલી જાંચી કોટિની હોય છે તો પણ તેનું અઘડપતન અટકાવી શકાતું નથી. કોઈ પણ જ્ઞાન ઇતિહાસના અભ્યાસીને આ સત્ય સ્પષ્ટ થયા વગર ગ્રહી શકે નહિ. જે જે પ્રજાએ આ સત્યનું અનુપાલન કર્યું છે, તે તે પ્રજાએ અન્ય દેશ ઉપર તાનું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ તે લાંબા વખત સુધી તેમણે કાંઈ રાખ્યું નહિ.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે કુદરતમાં પ્રાણીના ઉત્તરોત્તર વિકાસને માટે 'જીવનક્રમ' એ તેનું મુખ્ય પ્રેરક બળ છે. જે પ્રજાનાં શરીર, શુદ્ધિ તથા નીતિ ઉત્તમ થયે તે આના જીવન સંઘાતમાં વિજયી નીવડે છે અને અન્ય પ્રજાને તેને આધીન રાખી ના ઉપર તેનું સર્વોપરીપણું બોગવે છે. આ કારણને લીધે વ્યક્તિની મુદારણા એ

× " Though an empire has been built, a degenerate race cannot sustain it. If the living foundations of an empire fail no superstructure can stand. There is no wealth but life, and if the quality of the life fails, neither battleships nor battalions nor barries nor anything will save a nation."

સમાજની ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો નોંધ્યો. લગ્નની ભાવના, કુટુંબની વ્યવસ્થા, કેળવણીનું સ્વરૂપ, ધર્મોનો ઉદ્દેશ, નીતિનો આદર્શ, રાજ્યની ઘટના વગેરે જે સંસ્થાઓ હોય તેમનો અંતિમ હેતુ વ્યક્તિનો ઉત્તમ વિકાસ કરવો એ હોવો નોંધ્યો. જ્યારે વ્યક્તિનો યોગ્ય વિકાસ થાય છે ત્યારે સામાજિક સામર્થ્ય પણ કુદરતી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે. આવી રીતે અન્યોન્ય વિકાસથી સમાજ તેમ જ વ્યક્તિની ઉન્નતિ સાધી શકાય છે. જે સમાજ કેવળ શ્રદ્ધાને આધીન હોય છે, તેમાં વિચાર કે આચારની વિવિધતા હોતી નથી. આવી એકરૂપતાને લીધે કુદરતને પણ કંટાળો આવે છે અને તેથી તે વ્યક્તિનો વિદાસ અટકી પડે છે એટલે તેની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની શક્તિ નોંધ્યો તે પ્રમાણમાં કાર્યસાધક નીવડતી નથી. આનું પરિણામ એ આવે છે કે 'જીવનકલ્પ'માં તેવી વ્યક્તિને પરાધીનતા ભોગવવી પડે છે અને હલકું જીવન ગુમરવું પડે છે. આ સ્થિતિ સુધારવાને માટે વ્યક્તિનો વિકાસ જાણી પ્રકારનો થવો નોંધ્યો એટલે તેનામાં જે કુદરતી શક્તિ અંતર્જાત હોય છે તેને યોગ્ય અવકાશ આપી વિકાસવધી નોંધ્યો, તેથી તેવી વ્યક્તિ જાણી પ્રકારનું મનુષ્યત્વ અનુભવી શકે છે અને તેની સંસારયાત્રા વધારે સફળ કરી શકે છે.

હવે જો વ્યક્તિની સુધારણા એ સર્વ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન હશે તો તેને માટે શું કરવું નોંધ્યો? તેવું સાધ્ય શી રીતે સિદ્ધ કરવું એ એક સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે. મનુષ્યના વિકાસના બે મુખ્ય કારણ છે. એક આંતરશક્તિ અને બીજું બાહ્ય પરિસ્થિતિ. બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં સૃષ્ટિરચના અને સામાજિક સ્થિતિ એવા બે વિભાગ પડે છે. મનુષ્યની પ્રાચીન સ્થિતિમાં સૃષ્ટિરચના એ મુખ્ય બળ હોય છે, કારણ કે આબોહવા, જમીનતળ અને આસપાસની કુદરતી પરિસ્થિતિની મનુષ્યશરીર તથા મન ઉપર પ્રબળ અસર જોવામાં આવે છે. જેમ જેમ મનુષ્યનો કુદરત ઉપરનો કાબુ વધતો જાય છે તેમ તેમ સામાજિક પરિસ્થિતિ એ ઉપયોગી તત્ત્વ થઈ પડે છે. જેટલા પ્રમાણમાં સમાજની સ્થિતિ ઉન્નત હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિને તેના લાભ મળે છે, તે બાબતનું નિરૂપણ આગળ થઈ ગયું છે. બાહ્ય પરિસ્થિતિના કરતાં વધારે બળવાન તત્ત્વ આંતરશક્તિ છે. દરેક વ્યક્તિ તેની સ્વાભાવિક શક્તિના પ્રમાણમાં બાહ્ય સ્થિતિનો ઉપયોગ કરી શકે છે અને તેને પોતાનું વ્યક્તિત્વ અર્પી શકે છે. આ કારણને લીધે વ્યક્તિની કેળવણીમાં મુખ્ય તત્ત્વ કુદરતી શક્તિ છે એમ આપણને સાધારણ દૃષ્ટિથી માલમ પડે છે. હાલની વિજ્ઞાનની શોધો પણ એ સત્યનું સમર્થન કરે છે. આજથી થોડા વર્ષ પૂર્વે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ બાહ્ય પરિસ્થિતિને વ્યક્તિના વિકાસમાં પરમ સ્થાન આપ્યું હતું અને તે વિચાર એટલો બધો પ્રચલિત થયો હતો કે જો મનુષ્યની આસપાસના સંજોગો જેવાં કે કેળવણી, કુટુંબની વ્યવસ્થા, રાજ્યની ઘટના વગેરે સંસ્થાઓમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો વ્યક્તિનું નોંધવું સ્વરૂપ આપણે ધરી શકીએ, પણ પાકા અનુભવ પછી અને જીવનશાસ્ત્રની પરંપરાને લગતી શોધો ઉપરથી વિજ્ઞાનવેત્તાઓ હાલમાં એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે બાહ્ય સ્થિતિની અસર બાળક ઉપર નહિ જેવી થાય છે. જે કારણથી તેનું ભાવિ ધડાય છે તે તેના માતાપિતા છે. જગત્પિપ્પ્યાત જીવનશાસ્ત્રી ચાર્લસ ડાર્વિન તેના "જાતિની ઉત્પત્તિ"ના સિદ્ધાંતની પૂરવાર માટે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો હતો કે મનુષ્યના શરીરના દરેક અંગની ક્રિયારૂપ જીવનતત્ત્વ (Sperm) ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને લીધે બાળકને તેના માતાપિતાના ગુણહોખો વારસો મળે છે. જો વ્યક્તિએ પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિ ભાવિ પ્રજાને વારસામાં મળે તો જ તેણે સંપાદન કરેલી સંપત્તિનો લાભ બાળકને મળી શકે; અને તેવી રીતે ઉત્તરોત્તર વિશેષ વિકાસ થઈ શકે.

આવે સર્વજીવવાદનો (Pangenesis) વિચાર જેમ જેમ જીવનશાસ્ત્રની શોધ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેની નિર્મળતા માલમ પડતી ગઈ. જે માતાપિતા તેના બાળકને તેના શુંબુદાય અર્પી શકે એમ હોય તે આંધળા બાપનું બાળક આંધળું અવતરેલું જેવામાં આવવું જોઈએ તેમ જ લંગરી માતાનું બાળક લંગડું હોવું જોઈએ. પણ વસ્તુસ્થિતિ તેનાથી ઉઘરી છે. આવી રીતે વ્યક્તિએ સંપાદન કરેલી શક્તિ યા યોગ્યતા માતાપિતા તેના બાળકને આપી શકતા નથી પણ તેનો અમુક જ અંશ તેને વારસામાં મળે છે. તેનું ખરું કારણ શું હશે? આ પ્રશ્નનું સંતોષકારક સમાધાન જર્મન જીવનશાસ્ત્રી વિઝમેનની જીવપદાર્થ (germplasm) ની કલ્પનાથી થઈ શકે છે. તેનો સિદ્ધાંત એવો છે કે દરેક પ્રાણીની જાતિનું જે ચૈતન્યનરુપ છે તે અમુક પ્રકારનું છે. વ્યક્તિનાં મૃત્યુ સાથે તે ચૈતન્યનો નાશ થતો નથી પણ તે તેના બાળકને તેની ઉત્પત્તિ સાથે લગભગ તેવી જ સ્થિતિમાં તેને આપે છે. જ્યારે માતાના ઉદરમાં તેનો પિંડ રચાય છે ત્યારે માતાપિતાના જીવપદાર્થના બે વિભાગ થાય છે, એક વિભાગ તેના પરંપરિત ચૈતન્યનો છે અને બીજા વિભાગ વડે તેના શરીરના સર્વ અંગ રચવામાં આવે છે. જીવ પદાર્થનો જે પ્રથમ વિભાગ જુદો પડે છે તે શરીરમાં સાચવી રાખવામાં આવે છે. તેનો જીવન ઇતિહાસ ધણો પ્રાચીન હોય છે. દરેક પ્રાણીની જાતિનું આવું ચૈતન્ય હોય છે. જ્યારે વ્યક્તિ યુવાવસ્થાએ પહોંચે છે ત્યારે તે ચૈતન્ય વશ થઈને તેની જાતિના નિભાવ માટે અન્ય જાતિ તરફ આકર્ષાય છે. કુદરતની કૃષ્ટિ ગમે તે પ્રકારે તેની જાતિની સંભાળ રાખવાની હોય છે તેથી વ્યક્તિ તેના સાધન તરીકે તેના શરીરમાં રહેલો જીવપદાર્થ બાળકને અર્પી દેવાનું થાય છે. આવી રીતે તે જીવપદાર્થની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે. તેનો બીજો ભાગ સમગ્ર શરીરનો નિર્વાહ કરે છે, અને તેની અસર જીવપદાર્થ ઉપર થતી નથી. દા. ત. લંગડા માણસનું બાળક લંગડું અવતરેલું નથી તેનું કારણ એ છે કે જે પ્રાચીન જીવપદાર્થ દરેક જાતિની પરંપરાને માટે સાચવી રાખ્યો હોય છે, તેના ઉપર શરીરની ક્રિયાની તેમ જ બાહ્ય પરિસ્થિતિની અસર થતી નથી. જે મનુષ્યનો સ્વભાવ બદલેલો હોય અથવા તેની શક્તિમાં ફેરફાર કરેલો હોય તો મુખ્ય બાબત એ છે કે તેના જીવપદાર્થ ઉપર અસર થાય તો જ બાળકને તે શક્તિ વારસાદેપ પ્રાપ્ત થાય. જ્યાંમુઘી તે જીવનરુપ ઉપર અસર થતી નથી ત્યાંમુઘી બાપિ પ્રજનની શક્તિ ઉપર કંઈ અસર થઈ શકે એમ નથી.

જીવનના શાસ્ત્ર સંબંધી ઉપરના વિવેચન ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ગમે તેવા બાહ્ય સંલેગોની અસર માતાના ઉદરમાં રહેલા બાળક ઉપર થતી નથી. જે વ્યક્તિનો યોગ્ય વિકાસ કરવો હોય તો તેની ખાતર શક્તિ સુધારણી જોઈએ, અને તેને માટે માતા પિતાનાં જીવપદાર્થ ઉપર અસર થતી જોઈએ. આનું તાત્પર્ય એ છે કે ઉત્તમ પ્રજા માટે-સારી પ્રજાતિની માટેનાં-શરીર, જીવિ અને નીતિની સારી શક્તિવાળી વ્યક્તિઓનાં લગ્ન થવાં જોઈએ. તે દ્વારા જ વ્યક્તિની સુધારણુ થઈ શકે તેમ છે. બીજાં બધાં સાધનો

* "Why is this glorious creature to be found,
One only in ten thousand & what one is,
Why may not millions be? what bars are thrown,
By Nature in the way of such a hope"

—Wordsworth

ધર્મોગોળ છે. વ્યક્તિના સારા વિકાસને માટે જીવનશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ એટલે જે માતૃપિતા તરીકે પેતાનું કર્તવ્ય જાનવચાને લાયક હોય તેવાંનાં લક્ષ્ય થવાં જોઈએ. હાલમાં હિંદુ જાતિમાં ન્યાતમનના ધણી વિભાગ થઈ જવાથી યોગ્ય વ્યક્તિના લક્ષ્ય માટે ધણી થોડો અવકાશ મળે છે એટલું જ નહિ પણ કુટુંબને જ વિવિધતા (variations) ની જરૂર છે તે દૃષ્ટી ન્યાતમાં મળી શકતી નથી તેથી પ્રજા દિનપ્રતિદિન નિર્માણ થતી જાય છે અને ન્યાતેનું દારિદ્ર્ય અને અધોગતિ વધવાં જાય છે એ સ્વાભાવિક છે. વ્યક્તિની સુધારણા એ પ્રજાની ઉન્નતિનું મુખ્ય કારણ છે. વ્યક્તિની સુધારણાનો આધાર તેની આંતરશક્તિ ઉપર રાખે છે તે આગળ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન સુધારામાં જે ખાસ નક્કર ભાવમ પડે છે તે આધુનિક પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાન છે, પ્રાચીન સુધારામાં મુખ્યત્વે કલ્પના-વિચાર લાગણી માત્રમ પડે છે. આધુનિક સુધારાનું પ્રધાનતત્ત્વ સિદ્ધાંત છે. જે પ્રજાનું દૃષ્ટિગદ્ધ વૈજ્ઞાનિક થશે એટલે વિજ્ઞાનની પદ્ધતિનો અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ સમાજની દરેક સંસ્થા ઉપર જોડતા પ્રમાણમાં થશે તો તે પ્રજા આગળ પડતી થશે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો હાલનો મુન્દરો વિજ્ઞાન ઉપર રચાયો છે, તેથી જેને સંસારવાતામાં આગળ વધવું છે તેને તો વિજ્ઞાનની મદદ સિવાય કંઈ શકે એમ નથી. આ કારણને લીધે આપણી સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ જીવનશાસ્ત્ર તેમ જ માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત મુજબ કરવું જોઈએ અને તે દૃષ્ટિથી જે હોય હોય તે સત્વર દૂર કરવા જોઈએ, કારણ કે જડતા અથવા રિચરતા એ વ્યક્તિની અધિમતાનું મૂળ કારણ છે. જો આપણે આપણી સંસ્કૃતિ નજીવી રાખવી હોય અને આપણી જાતિનું ગૌરવ ટકાવી રાખવું હોય તો આપણે વ્યક્તિના વિકાસ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. જીવનકલ્પમાં જે પ્રજામાં ઉગ્ર કર્તવ્યનિષ્ઠા સિદ્ધ જ્ઞાન, સાહસ, સત્યાગ્રહ, આત્મભોગ, એકાગ્રતા, સમયમૂલ્યકતા, તથા સંધશક્તિ જેવા ગુણ હોય છે તે આગળ પડે છે. જો કે તેની પ્રજાની સંખ્યા થોડી હોય છે પણ તેનું સમગ્ર જળ એટલું પ્રચંડ હોય છે કે તે વ્યક્તિમત સુખની દરકાર કર્યા વગર ભાવિ પ્રજાના હિત ખાતર તેના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે.

આપણે સમાજના અવનતિના કારણોમાં વ્યક્તિની દરજ્જી શક્તિ એ મુખ્ય ગણ્યું છે. તેનું અધઃપતન અટકાવવાને માટે હાલનું જીવનશાસ્ત્ર શું કહે છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. અન્ય શાસ્ત્ર કરતાં આપણને જીવનશાસ્ત્રની શોધો વધારે ઉપયોગી છે. જેમ જેમ તે શાસ્ત્રની શોધનો ઉપયોગ સમાજશાસ્ત્ર માટે કરવામાં આવશે તેમ તેમ આગળ ખતાવવામાં આવ્યું છે તેમ આપણી સમાજની અવનતિ આપણે અટકાવીને તેની પ્રગતિ કરી શકીશું, કારણ કે સમાજ એટલે વ્યક્તિનો સંઘ અને વ્યક્તિની સુધારણા એ સમાજની ઉન્નતિ છે.

મૂળજલાલ હીરાલાલ ચૌકસી

આપણા સામાજિક પ્રશ્નો

આપણે હમણાંક આપણા સામાજિક પ્રશ્નો વિશે કેમ કશો વિચાર નથી કરતા ? આગત્રમ, વિધવાવિવાહ, માનિગન્ધન વગેરે પ્રશ્નોનો શું નિદાન આવી ગયો છે ? કે શું અસદકારે અનેક કાર્યક્ષેત્રો ઉપર માડી અસર કરી છે (એવો આશય છે) તેમ આ ક્ષેત્ર પર પણ તેણે માડી અસર કરી છે ?

આવા સવાલો વારંવાર પૂછાય છે. આનો એક જવાબ તો એ કે આ સવાલો પૂછાય છે એ જ બતાવે છે કે આ પ્રશ્નો બંધ નથી થયા તેમ જ તેની ચર્ચા પણ બંધ નથી થઈ. તેનાં લાપણો આપનાં કદાચ બંધ થયાં છે એટલું જ. છતાં આ ઉપર ખતાન્યા તે સવાલોમાં કંઈક રહસ્ય છે અને તે આપણે જોવા પ્રયત્ન કરીએ.

સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા બંધ પડી એમ કહીએ છીએ ત્યારે સામાજિક પ્રશ્નોનો અર્થ વિધવાવિવાહ, સ્ત્રીકેળવણી, સ્ત્રીપુરુષ સમાન હક, પરદેશગમન વગેરે જે સમાજ-સુધારાના પ્રશ્નો ગણાના હતા તે પ્રશ્નો એમ થાય છે. આ પ્રશ્નો આત્મારે એ રીતે નથી ચર્ચાતા. તેનું કારણ મુખ્ય એ છે કે સમાજ અને સમાજના પ્રશ્નોની બાબતમાં આપણો દષ્ટિકોણ ગદસાયો છે. આત્મારે આપણી દષ્ટિ સામે જે સમાજ છે તેના વિધવાવિવાહ, પરદેશગમન એ જ મુખ્ય પ્રશ્નો નથી. પ્રશ્નોમાં સૌથી મુખ્ય પ્રશ્ન આત્મારે આખા દિલે સમાજની પામર દશા છે એ છે. દેશના મોટા ભાગને આવા નથી મળતું, પહેરવા કપડાં નથી મળતાં અને અધમમાં અધમ અપમાન સામે થવા જેટલી તેનામાં ક્ષેત્રના નથી. પરંતુના એ દુઃખ છે અપમાન છે એટલું પણ તે સમજતો નથી. આ આપણો પ્રશ્ન છે એટલું પણ સામાન્ય સમાજને ભાત નથી. એ ભાત આખી પ્રજાને નવું હમણાં જ પ્રગટ થયું અથવા થવા લાગ્યું. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર કહે છે તેમ પરંતુના એકવાર આવી એટલે સમય જતો ગય તેમ તેમ સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા મેંડ પડતી ગય છે. અને એ જ સ્થિતિ આપણા સમાજની થવા લાગી હતી. ત્યાં એક વિશાળ હૃદયમાં આખા સમાજ માટેનો પ્રેમ પ્રગટ્યો અને તેને લીધે બીજાં અનેક હૃદયોમાં એવી પ્રેમસ્થાન પ્રગટ થઈ. પ્રજામાં એનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે વિસ્તરવા લાગ્યો. એ નવા પ્રકાશને હૃદયયક્ષુ અનુકૂળ અને તેટલો વખત સમાજ મીન રાખતો હતો. તેટલો વખત, પશ્ચિમના સંસ્કારમાંથી ઉદ્ભવેલ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદના સિદ્ધાન્ત ઉપર ઘડાયેલ સમાજ-સુધારાના કાર્યક્રમનો વિચાર કરવાને તેને સમય નહોતો, તેને ઇચ્છા નહતી. દરે સમાજ-સુધારા તરફનો દષ્ટિકોણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો નથી પણ સમાજદિનનો છે. પહેલાં પણ સમાજસુધારામાં સમાજદિનનું દષ્ટિબિંદુ નહોતું એમ આદો વિવક્ષિત નથી પણ તેનો પ્રવર્તક હેતુ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય હતું.

સમાજસુધારાએ પોતાના સિદ્ધાન્તથી પ્રગટ થઈને પણ ધાતું કામ કર્યું હતું તે આપણે વીસરી જવું ન લેઈએ. તે કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓએ પણ ધાતું સદન કર્યું

છે; અને તેમની સૌથી મોટી સેવા તો એ છે કે સાહિત્યદ્વારા સુધારાનો કાર્યક્રમ એટલો પ્રચલિત કર્યો કે કોઈપણ નવા વિચાર સામે માત્ર નવીનતાને લીધે સખ્ત વિરોધ થાય છે તે અત્યારે ઘણો ઘટી ગયો છે. તેમના પ્રચારકામથી, કંઈક અંશે આર્થિક બંધોથી, વધારે સારી કેળવણીથી કેટલાક પ્રશ્નો જેવા કે બાળવિવાહ, સ્ત્રીકેળવણી, પરદેશગમન, વગેરેમાં ઘણા મોટા ભાગને હવે વિરોધ નથી રહ્યો.

વિરોધ નથી ત્યારે તે તે પ્રશ્નોની બાબતમાં આપણી પ્રગતિ યથા છે? શું તે પ્રશ્નોનો નિકાલ આવી ગયો છે? ના. અને તેનું કારણ શું? આપણો સમાજ ઘણાં વરસોની અધમતાથી નિશ્ચેતન થઈ ગયો છે. સારું જોવા છતાં પણ તે તરફ પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી. શુદ્ધિથી સમજ્યા છતાં પણ તે શ્રદ્ધાભંગથી કામ કરી શકતો નથી. તેને માટે તો શેા ઉપાય હોય! એટલો જ કે તેનામાં નવું ચેતન પૂરાવું જોઈએ. અને અસહકારને લીધે બીજું કંઈ જ થયું નહોય, અસહકારના કાર્યક્રમમાં ગમે તેટલી ભૂલો ડાહ્યા અનુભવી પુરુષો કાઢે તોપણ તેમણે એટલું તો ક્ષુલ્લ કરવું પડ્યું કે અસહકારે જનતાના કેંદ્ર નીચામાં નીચેના થઈ સુધી ચેતન પૂર્યું છે. આ ચેતન હૃદયનું છે, શ્રદ્ધાનું છે, નીતિબળનું છે.

અહીં પ્રશ્ન થશે કે જો એમ જ હોય તો અત્યારે પાછા એ જ સમાજસુધારાના પ્રશ્નો શાથી ઉપર આવતા દેખાય છે? એક કારણ તો એ કે અસહકારમાં પણ સમાજને સુધારવાની દૃષ્ટિ કદી બંધ થયેલી નહોતી. સમાજ સુધાર્યા વિના સ્વતંત્ર શી રીતે યર્થ શકે? અસહકાર એ બાહ્યસ્વરૂપે ભલે રાજકારણી હતો પણ અંતરમાં તે એક નીતિ અને શ્રદ્ધાની જાગૃતિરૂપ છે અને તેનું આ અંતઃસ્વરૂપ, બાહ્યરૂપ મથા પછી પણ, ટકી રહેશે એમાં સંદેહ નથી. અને નીતિ અને શ્રદ્ધા કર્મપર હોય છે તેથી એ અંતઃસ્વરૂપે, પોતાના સ્વાભાવિક વિસ્તારમાં, સ્ત્રીસંમાન, વિધવાવિવાહ, સહાયર્થ, સમ્યાક વગેરે સર્વ પ્રશ્નોનો સમાવેશ કર્યો છે. સમાજસુધારાનું એક મોટામાં મોટું અંગ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એ અસહકારના કાર્યક્રમનું અંગ છે.

પણ આ પ્રશ્નો ફરી નજરે પડવાનું એક તાત્કાલિક કારણ પણ છે. સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે પ્રગમમાં એક જ જોઈએ. અર્થાત્ હિન્દુ-મુસલમાન એક જ જોઈએ. અસહકારે અમુક વસ્તુસ્થિતિનો ઉપયોગ કરી એ એક જ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, અને બધાએ એમ માન્યું કે એ એક જ થઈ ગયું. પણ થોડા દિવસ જતાં સમજાયું કે એ કાચું એક જ હતું અને એક તરફના વેગના પ્રત્યાઘાત રૂપે બન્ને પ્રગમમાં, આપણા સ્મરણમાં નહિ થયેલો એવો વિરોધ થયો. તેમાં હિન્દુઓને, અંગ્રેજોને હાથે સહન કરવાં પડ્યાં હતાં તેવાં જ અપમાનો અને અન્યાયો મુસલમાનોના હાથે સહન કરવાં પડ્યાં. હિન્દુઓએ જોયું કે આનું એક કારણ હિન્દુ કોમની નિર્બળતા છે. એ નિર્બળતા ઘણીખરી બધી સામાજિક શક્તિઓને આભારી છે. તેથી એ શક્તિઓ તરફ આપણું ફરી લક્ષ દોરાયું. આ મુસલમાનોના અસાધ્યારો બીજું કંઈ નહિ પણ કોમના પ્રમાદનું ફળ છે, સજ છે. આ પ્રશ્નોની ચર્ચા હિન્દુ કોમની જાગૃતિમાંથી-પોતે બળવાન થઈ મુસલમાનો સાથે સમાન થઈ એક થવાની ઇચ્છામાંથી પ્રગટેલી છે.

આપણા સર્વ પ્રજામાં અત્યારે જાતિસંસ્થાએ, જાતિબંધને આપણું સૌથી મધ્યારે લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે તેનું એ જ કારણ છે. હિન્દુ કેમ અનેક જાતિઓમાં વહેંચાયેલી હોવાથી તે અતિ નિર્બળ થઈ ગઈ છે, તેનામાં એકીકરણનું કોઈ તત્ત્વ રહેલું નથી. બીજી રીતે જોતાં જાતિબંધન આપણી સર્વ અન્ય પ્રગતિને પણ રોકનાર જાણીતું છે. બહુખરા કુરિવાજો કેળવણી અને અનુભવ તથા જ્ઞાનથી મટાટી શકાય છે. તેથી જ્ઞાનપ્રચાર પછી સામાન્ય રીતે એક પેઢીએ દરકારી ખરાબ રિવાજ બંધ થાય. આજવાિવાદનો રિવાજ ખરાબ છે એમ જણાય ત્યારે, જે જાગ્રક અવસ્થામાં પરવડ્યા છે તેઓ પોતા માટે તો કંઈ ન કરી શકે પણ પોતાનાં બાળકોને મોટી ઉમરનાં થયા કે એટલું કરી શકે, તેમને કેળવણી આપી શકે વગેરે. પણ જાતિબંધનને લીધે વ્યક્તિ પોતાના નિર્ણય પ્રમાણે ચાલી શકતી નથી, પોતાની નાતનેા મોટા વર્ગ એ પ્રમાણે સમજી શકે ત્યાં સુધી તેને શક્ય જોડી પડે છે. એમ શબ્દ ન બુદ્ધિએ તો જાતિ બદલ મૂકવાની ભવ્યકરમાં ભવ્યકર સગ્ન તેને ખમવી પડે. અને છેલ્લાં થોડાં વર્ષોના આર્થિક ફેરફારથી જાતિમાં એક સંસ્થા તરીકે જે કંઈ અંક, કે કાર્યશક્તિ હતી તે હુમ થઈ છે, અથવા એથી એ ખરાબ એ છે કે જાતિની કાર્યશક્તિ જ્ઞાનના બેકાદુ પ્રમાદી અપ્રગતિચાલી માણસોના હાથમાં ગઈ છે. અને તેથી આ જાતિબંધન પ્રગતિના ભગભગ દરેક કાર્યમાં આડું આવે છે. ગયા જમાનાના સમાજસુધારકોએ પોતાની રીતે સુધારા કરવાના જે જે પ્રયત્નો કર્યો તેનો અનુભવ એવો છે કે એ જાતિ તફાવત નિર્ણય શિથિલ જેવી દેખાય છે છતાં તેમાં દરેક વર્ણ જગ છે, છેવટ વ્યક્તિને કચરી નાંખવા જેટલું જગ તો છે જ. દરેક જમાનામાં વિચારકો કહેતા આવ્યા છે કે દરેક વસ્તુમાં જાતિબંધન નારા પામશે અને દરેક તે એવું જ છે. આ હિન્દુ મુસલમાન વંશભક્ષ પછી, કેમકે અસ્થિતા કંઈક વધતી હોય એમ જણાય છે. મૂળરાતની આ અતિદૃષ્ટિમાં મૂળરાતે જે અહ્યુત જગતિ સેવાભાવ અને ઉદારતા ખતાવ્યાં તેથી એક તરફથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે બીજી તરફથી આપા કામમાં કેમકે આગ્રહ માણસમાંથી નથી જતો એ જોઈ જોઈ થાય છે. આપણી કૌશિકની ચૂટણીઓમાં મન આપાય છે તેમાં પણ કેમ કેટલો ભાગ ભળે છે તે જણીતું છે.

હિન્દુ કેમ એક થવાનો પ્રયત્ન કરે છે છતાં જાતિસંસ્થા કેમ બંધ તરીકે થઈ શકતી ? અમને લાગે છે કે આનું કારણ એ છે કે જાતિ કેવી રીતે તોડી તે સંબંધી બધા એકમત નથી થઈ શકતા. જાતિ તોડવાનું કીધું પરિણામ એ કે પ્રગતિ પરણાવવાને વર કે કન્ધા ન મળી શકે. હવે જે લોકો જાતિ તોડવાના મતના છે તેઓની શહેણીકરણી, આચારવિચાર, માન્યતા, જીવનપદ્ધતિ, આ જાતિબદ્ધ સમાજમાં એટલી બધી એક બીજાથી જુદી છે કે તેઓની પ્રગતિ અંદર અંદર અસંબંધ બાંધી ન શકે અને બાંધે તો ઘણું ભાગે દુઃખી થાય. વળી આપણા સમાજમાં લગ્નો માથાપો જ કરે છે, અને આવી નવી જામી થતી પરિસ્થિતિમાં લગ્નો માથાપ પોતે કરી ન શકે, અને પ્રગતિ પોતાની મેળે પરણી લે એ બનવું હજી મુશ્કેલ છે. ત્યારે પ્રગતિ જીવન એક સરખું ધણ અને આચારવિચાર કંઈક અંશે એક સરખા થાય અને કંઈક અંશે વ્યક્તિમત આચારવિચારના ફેરફારની છૂટ મૂકતાં સમાજ શીખે ત્યારે જ આ લગ્નની મુશ્કેલી ટળે. ત્યાં સુધી જુદો સમાજ ગમે નહિ અને નવો સમાજ મળે નહિ એવી સ્થિતિમાં લોકોએ મુંઝાવાનું છે.

સમાજ એક થવાનાં સાધનો એ જ છે. કેળવણી અને કાર્યમાં સહકાર. માત્ર એકદમ પ્રથમ ઉપર મરખો અભિપ્રાય થવાથી એક નથી થઈ જવાતું. પણ જીવનની નજવી ગણાતી અનેક બાબતોમાં માણસો એક બીજાના સંપર્કમાં આવે ત્યારે જ એક થવાય અને ભેદને માટે ઉદારતા રખાય. પ્રગતિ એક સરખી કેળવણી આપવાથી એક તરફથી આ બની શકે. બીજી તરફથી સામાન્ય હિતનાં કામોથી આમ થાય. શહેર સુધરાઈ, આર્યુક્તતા નિવારણ, સંકટ નિવારણ કૌશિલ્યની લડત, વગેરે કામોમાં માણસો એક બીજા સાથે હળે મળે, એક જ હિતનાં મરદાની સાહસો ખેડે, ત્યારે જ એક માનસ થાય, એક બીજાને સમજવાની તક મળે, એક બીજામાં શ્રદ્ધા આવે, અને નવો સમાજ ત્યારે જ રચાય.

જ્ઞાતિ તંત્ર રાખવાનું ખરૂં વડાળુ અમને એ જ લાગે છે. જ્ઞાતિ તંત્ર રાગ પણ ન રાખવો અને તેના તંત્ર દેખ પણ ન રાખવો પણ પોતાના વ્યવહારમાં જે ફર્તવ્ય પ્રાપ્ત હોય તે ઉત્સાહથી કરવું. સમાજના જે અનિષ્ટ સામે લડવાને પોતાનામાં શક્તિ હોય તે સામે લડવું. અમુક કામ બે સાફ હોય તો તે કરવાથી જ્ઞાતિબંધન દટવર થશે એ બીકથી એ કામ ન કરવું એમ નહિ, પણ જે કોઈ સાફ કામ હોય તે કરવા માંડવું, જે કામમાં શ્રદ્ધા હોય તે કરવા માંડવું. જ્ઞાતિસંસ્થા નાશ થવાની હશે તો પણ એ રીતે નાશ થશે. સુધરવાની હશે તોપણ એ રીતે સુધરશે. માત્ર વિચાર કંઈ એ કામ હવે આગળ વધવાનું નથી.

.

રા. વિ. ખા.

માટે શક્ય કરી આપે છે, તે સરકારના રાજ્યમાં અર્થો બ્રાજમરો નથી પણ પ્રગતિ અને આશાઓ છે એમ દુનિયાને મનાવવા માનવતા સભ્ય માગે છે !

“માનવતા સભ્ય આપણને આશ્વાસન આપે છે કે દુષ્કાળને લીધે ઘણાં મરણ નીપજતાં નથી. ના. કેટલાએક રોગો પહેલાં અકસ્માત ફાટી નીકળે છે; પછી હમેશાનું ધર કરીને રહે છે. હિંદમાં દુષ્કાળ અમુક વરસે જ નથી આવતો—એ તો પ્રજાના નસીબમાં શાંતિ હોય છે.”

(૩) નાનાયક માયાપોની લવંકર સંતતિ અટકાવવા માટે

મે ૨૧, ૧૯૨૭ ના ‘લિટરરિ ડાઇજેસ્ટ’માં “નાનાયક માયાપોની લવંકર સંતતિ અટકાવવા માટે” એ મથાળા નીચે ત્યાંની વરિષ્ઠ કોર્ટ આપેલા ચુકાદા વિશે એક લેખ છે. છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી અમેરિકાના વર્જિનિયા પરગણામાં એવો કાયદો થયો છે જેની રૂએ માનસિક રોગ કે નિર્બળતાવાળાં માયાપોને શસ્ત્રક્રિયાથી વંચી કરવામાં આવે છે જેથી તેમની અશક્તિઓ વારસામાં જીતરી સમાજને કલંકિત ન કરે. આવો એક કેસ ત્યાંની વરિષ્ઠ કોર્ટ સુધી ગયો, તેમાં એ કાયદા વિરુદ્ધ એવી પણ ફલીત કરવામાં આવી, હતી કે એવો કાયદો બાઈબલના ફરમાનની વિરુદ્ધ છે. પણ જસ્ટિસ હોમ્સે ઠરાવ્યું કે

“આવાં માયાપોની નિષ્કૃષ્ટ પ્રજા ગુનો કરે પણ તેને દેહાન્તની શિક્ષા કરવા સુધી શક્ય નથી, તેના કરતાં જેઓ દેખીતી રીતે પ્રજાતંત્ર ચલાવવા નાનાયક હોય તેમની સંતતિ અટકાવવી એ દુનિયાને માટે વધારે લાભકારક છે.”

કોર્ટ પાસે જે બાઈબલ કેસ આવેલો હતો તે પોતે રોગિષ્ઠ મનની છે. તેની મા તેવી જ હતી અને તે બાઈબલ હમણાં કાયદેસર લગ્ન વિના એવી જ એક રોગિષ્ઠ બાઈબલ જન્મ આપ્યો છે. જસ્ટિસ હોમ્સે પોતાના ચુકાદામાં કહ્યું કે

“દુર્બલોની ત્રણ પેઢીઓ બસ છે.”

પ્રીતી	
ન્યુ-વર્ગે	
મેટ્રીક નપાસ	
“ પાસ	૧૩૬૦
કોલેજમાં જઈ આવેલા	૪૫૯
ગ્રેજ્યુએટ	૭૦૨
ટાઇપિંગ બજાનારા	૫૭૮
શોર્ટહૅન્ડ બજાનારા	૧૭૩
બાકી રહેલાઓએ પોતાની ઉપાધિ બજાવી નહોતી	
૮૦ રૂ. થી નીચેના પગારદારો	૫૮૫૭
૮૦ રૂ. થી ૧૭૫ રૂ. સુધીના	૩૨૯૧
રૂ. ૧૭૫ થી ઉપરના પગારદારો	૭૪૩

* ૫.૪૨ ટકાએ કથારથી વેર બેઠા છે તે બજાવ્યું નથી.

* ૦.૩૨ ટકા નેટવાએ બિધુર, પરસ્વેશા, કે. અવિવાહિત બજાવ્યું નહોતું.

+ આમાંથી ઘોડાએ પોતાની બલ લખી નથી.

પામતો. દિલ્હીના શાહી દરબારોની રચનાઓ પછી સર ગંગારામે પોતાના જ પ્રાંતમાં જાહેર મકાનો બાંધ્યાં એટલું જ નહિ પણ અમર કરે એવું કીર્તિસ્મારક રૂપ જે કાર્ય કર્યું તે તો તેમની કૃપિયોજનાઓ હતી.

ચેનાઇ નહેરને કઠિ થોડીક જમીન લઇ ખેતી કરવાના સર ગંગારામને અભિલાષો થયા. અર્વાચીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ કામ શરૂ કર્યું. દેશભરમાં એમના આદર્શ ખેતરો વખણાયાં. આ યોજનાઓમાં રહેલાં જોખમ તથા જવાબદારી સાધારણ ન હતાં છતાં સર ગંગારામની આ વીર ને તેજ ભાવનાએ લગાઇ વખતે સર માદકમ હેલીને મદદ કરી. પંચજના એ ગવર્નરે સુદાં માટે પગાર કરી સોંપોને તેમની સેવા બદલ જમીન બેટ કરવા વચન આપ્યું. લગાઇ પૂરી થયે સર હેલી વિદગ્ધામાં આવી પડ્યો કે જમીન તો પૂરી આપી શકાય એમ છે નહિ.

સર ગંગારામને આ વાતની ખજર પડી ને પંચજના ગવર્નરને આ વિદગ્ધ પ્રશ્નમાંથી તેમણે બચાવ્યો. સરકાર પાસેથી ૩ વર્ષને પટે જમીન લઇ પાછી વાળવાની શરતે સર ગંગારામે પોતાના, બુદ્ધિવૈભવથી ખેતી શરૂ કરી. સરકારી અધિકારીઓ ને ગવર્નર વિચારમાં પડ્યા કે ગંગારામ અર્વાચીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ખેતી કરવા યંત્રો લગાઇ વખતે ક્યાંથી લાવવાના છે ? પણ ગંગારામની અવલોકન તથા અભ્યાસ શક્તિએ મુંબાઇમાં એકવાર પોર્ટ ટ્રસ્ટમાં જૂતા યંત્રો જોઇ લીધાં. ગવર્નરની મદદે જતાં પહેલાં તેમણે તાર દ્વારા એ યંત્રો ખરીદી લીધાં ને એ પુરાણાં કૃષિયંત્રોને કૌશલથી મમારી ખેતીમાં એવી સંકલતા મેળવી કે પોતે કમાવા એટલું જ નહિ સરકારને પણ કરોડો રૂપિયા ઉપાર્જન કરી આપ્યા. આને પણ ચેનાઇને બેઠે તરે ઉભેલા ખેતરો ને ખેડૂતો તથા તેમનામાં થતું સુધારણા કાર્ય (welfare work) સર ગંગારામની અજળ શક્તિને ખ્યાલ આપે છે.

સર ગંગારામે આ કૃષિ વિષયમાં ગાંધીજી સાથે પણ ચર્ચા કરેલી. તેમણે ખેતી દ્વારા દેશની ગરીબી ટાળવા માર્ગ સૂચવ્યો ને ગાંધીજીએ હમેશ મુજબ ચરખાની ફિદ્યુરી સમજાવી. મરણ પર્વત બેઠે મહાન વ્યક્તિઓ મોતમોનાના જીવનમાં અનુભવેલા આદર્શો એક બીજાને સમજાવતા હતા પણ સર ગંગારામને માટે એ તક આવી જ નહિ ને તેમની વચ્ચે એક મીઠો મતભેદ રહી ગયો.

પણ સર ગંગારામ આટલું જ કરી બેઠા નહતા. 'વીરની માફક પૈસા કમાઇ તેણે સાધુની માફક તે ખર્ચ્યાં'. વિધવા સહાયક સભાઓ ખોલી, ધર્મોદા દવાખાનાં બંધાવ્યાં, ગરીબો માટે આશ્રમો બાંધ્યાં, શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપી, એટલું જ નહિ સમાજમાં સુધારણાના પ્રાણ ફૂંક્યા. આ બધી યે સંસ્થાઓનો નિર્વાહ આજે શ. ૩૦ લાખના ટ્રસ્ટના વ્યાજમાંથી ચાલે છે.

વિરક્ત જગતમાં જીવી જાણે છે. સર ગંગારામને તેમાંના એક ગણી શકાય. ને હિન્દુ તેમને માટે માન લઇ શકે એમ છે. એમનું સાચું સ્મારક એ જ હોય કે એમના જેવા બીજા અનેક મહાનુભાવો હિન્દમાં જન્મે.

ઇંગ્લેન્ડ અને રશીયા

રશીયાની સોવીએટ સરકારની લંડનમાં આવેલી જેપારી પેઢી આરકૅશ પર ઇંગ્લેન્ડની સરકાર તરફથી ઓર્થિતો હુમલો થયો એ પુરાં મના કે આખી દુનિયાના રાજકરણ પર કંઇક નવો પ્રકાર પાડે છે અથવા તેને વધારે ચૂંચવાડમાં નાંખે છે. પોતાના ખોવાયેલા કેટલાક બહુ મહત્વના દસ્તાવેજો (documents) શોધવા માટે આ જડતી લેવાઇ હતી (ના ૧૩મીથી ૧૭મી મે સુધી) એમ સ્વિટ્ઝરની સરકાર કહે છે. એ દસ્તાવેજો તો નહિ જડવા પણ સોવીએટ સરકારનાં કેટલાંક ખાનગી

કાગળીઆં મળ્યાં. સોવીએટ કહે છે કે એ forgery છે. ઇંગ્લેન્ડના આ કૃત્ય સામે રશીઆમાં ડેરડેર સહાયો ભરીને સખત વિરોધ દર્શાવવામાં આવે છે.

ઇંગ્લેન્ડ કહે છે કે આ પેટ્રીદારા સોવીએટ પોતાના મતોનો ખાનગી રીતે પ્રચાર કરે છે, પ્રગ્મમાં સરકાર વિરુદ્ધ લાગણી ફેલાવે છે, મુદ્દીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ સામે લોકોને ઉશ્કેરે છે, ટુંકમાં બૌદ્ધેશીયમનો પ્રચાર કરે છે.

ઇંગ્લેન્ડ અને રશીઆ વચ્ચેના સંબંધમાં લાંબા વખતથી જ કટુતા શરૂ થઈ છે. બન્ને દેશોની નીતિ ભુદી છે, બન્નેના સંબંધ વધુ વખત શાંતિભર્યો ટકી શકે એમ હતું જ નહિ; આ ખતાવ નિમિત્ત બન્યો છે અને ઘણા વખતથી તૂટતૂટ રહ્યો છે તંત્ર એના આંતરિકથી તૂટ્યો છે.

રીતે ચૂંચવાયેલી છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ, યુદ્ધ જગાડીને પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરી લેવી છે. યુદ્ધમાં મુખ્ય ભાગ પોતે ભગવશે અને આશીનો કચરો ઉપાડવાનું બીજાઓ કરશે. પણ આ ભય પ્રત્યે સોવીએટ તો શાંતિની જ વક્તવ્ય આણુ રાખી છે " ૧૯૨૧ પછીના સ્વિટ્ઝરલેન્ડ સરકારના સોવીએટ સામેના બધા charges forged દસ્તાવેજો પર જ રચાયેલા છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ રશીઆમાં પોતાના બસુસોની બાળ પાયરી દીધી છે. " " આરકેસ જેવી વેપારી પેટ્રી પર આવી રીતે હુમલો કરવો અને તેના કામના કાગળો પણ ઉપાડી જવા એ તદ્દન અપૂર્વ કૃત્ય છે અને વિશ્વાસના અભાવ અને હુસ્મનાવટનું જ એ સૂચન છે. "

સ્વિટ્ઝર આમ forgery કરે કે બીજાં

સમાનતા અને મિત્રાચારીની રીતે ત્યાં રહે છે, આફ્રિકાની તેની નીતિ નથી એટલે ચીનની મહાનુભૂતિ રશીઆ તરફ ખૂબ છે. થોડા જ વખત થયાં પ્રજાસંઘની સાંપત્તિક પરિવર્તનમાં રશીઆ દાખલ થયું છે એટલે તેમાં ક્ષિટનની એકલથુ સત્તાને ધક્કો પહોંચ્યો છે. ઇંગ્લેંડને ભય રહે છે કે રશીઆ યુરોપના બધા દેશો પ્રત્યે સુલેહની નીતિ અપ્પત્યાર કરવાનો પ્રયત્ન કરશે અને જો તેમાં તે સફળ થશે તો ઇંગ્લેંડને પડખે ઇટલિ સિવાય કોઈ ન હોયું રહેશે.

આ પરિસ્થિતિને ટાળવાને ક્ષિટન જીવ-તોડ પ્રયત્ન કરે છે. ક્ષિટીશ રાજપુરોને આશા છે કે રશીઆ સાથે આમ સંબંધ તોડી નાંખીને તે બીજા રાજ્યોને પણ તેમ કરવા દબાવું કરી શકશે. રશીઆ સામે બીજા રાજ્યો તરફથી સાથ મેળવવા તે ખૂબ મહેનત કરે છે, જર્મનીને પણ યાચના કરે છે કે તે રશીઆ સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખે અને ક્ષિટન સાથે જોડાય, પણ જર્મની એમ કરે એવું જણાતું નથી.

જપાન માથે ક્ષિટનને સારો સંબંધ છે. ચીનમાં પોતાની સ્થિતિ સ્થિર રાખવા માટે બધા પરદેશીઓએ સહકારથી કામ કરવું જોઈએ એમ મનાય છે. જપાનને ચીનમાં ધણું દિન છે પણ જપાન રશીઆની વિરુદ્ધની નીતિ અપ્પત્યાર કરે એમ લાગતું નથી. ધણું ક્ષિટીશ પત્રકારો અને બીજાઓ જપાન સામેની લાગણી દુનિયામાં ફેલાવે છે. ભૂતકાળમાં જપાન ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકા પર જ આધાર રાખતું હતું, અને તેણે રશીઆ સાથે યુદ્ધ કર્યું તેમાં પણ જપાન ઉપરાંત ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકાના લાભો રહેલા હતા. જપાન હવે અત્રગ રહીને દુનિયાના રાજ-કારણમાં પોતાનું સ્થાન સાચવવા માગે છે. પોતાના પાડોશીઓ ચીન અને રશીઆ સાથે તેણે મૈત્રીનો સંબંધ બાંધવા માંગ્યો છે. જપાન

જો રશીઆ સામે વલણ રાખે તો Balance Power અમેરિકા અને ઇંગ્લેંડના લાભમાં નમે અને તેથી તેને નુકશાન જ થાય. એટલે તે યુદ્ધમાં ક્ષિટનને મદદ ન જ કરે. ઇંગ્લેંડ અમેરિકાને જો રશીઆ સાથે કશુંચો થાય તો તેમણે જ માહોમાહે લડી રહેવાનું રહેશે, બીજા કોઈની મદદની આશા રખાય એમ નથી.

હિંદનું સ્થાન આમાં કયાં છે ? દુનિયાના રાજકારણની સ્થિતિ વિચારતાં માલમ પડે છે કે ક્ષિટન જરૂર હિંદ પાસેથી મોટો ભોગ માગશે. મુસલમાનો કદાચ રશીઆનો પક્ષ લેવાની ઇચ્છા બતાવે અને તેમ ન કરે તેના બદલામાં હિંદના રાજવહીવટમાં મોટો ફાળો માગે; અને મુસલમાનો પ્રત્યેનો સરકારનો પક્ષપાત આજે દેખીતો છે. ક્ષિટન અને રશીઆ વચ્ચેનો આ અણીનો પ્રસંગ અટકાવી શકાય કે કેમ એ અત્યંત શંકાસ્પદ છે. અને એ પ્રસંગ પોતાના આખા સામ્રાજ્ય માટે ક્ષિટનને હિંદ પર આધાર રાખવો પડશે. હિન્દી રાજ-પુરોએ એવું પૂરું મૂલ લેવું જોઈએ. આંતર રાષ્ટ્રિય રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ લઇને હિંદ પોતાનું કાર્ય સાધવું જોઈએ.

* * *

ગૂજરાતમાં અતિવૃદ્ધિ

સમાજ વિશેનો અંક છપાય તે દરમિયાન ગૂજરાતના આખા સમાજની કસોટી થાય એવો એક મહાન બનાવ અનેસો છે. આ નોંધ બદલ પડ્યો તે પહેલાં તો એ કસોટીનો સૌથી મુસ્કેલ ભાગ કદાચ પૂરો પણ થઈ ગયો હશે. એ બનાવ તે ગૂજરાતની અતિવૃદ્ધિ. જુલાઈની તા. ૨૬થી તા. ૨૯ સુધી અત્યારના કોષ્ટ પણ ગૂજરાતીના રમણમાં ન હોય તેટલો વરસાદ અપૂર્વ નિરંજી લગભગ આખા ગૂજરાત કાદિ-વાવામાં પડ્યો છે. વૃદ્ધ માણસો ચોપીસાની રેલ રમણમાં ધાવે છે પણ તે તો માત્ર રેલ

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૪

ભાગપદ : ૧૮૮૩

અંક ૫

શાંકર વેદાંતમાં ભક્તિનું સ્થાન

શ્રી રામાનુજચાર્યથી આરંભીને ભક્તિસંપ્રદાયના આચાર્યોએ તથા બીજાં લેખકોએ શાંકર વેદાંત દર્શનનું જોરથી ખંડન કર્યું છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. શાંકરદર્શનને ભક્તિમાર્ગીઓએ પ્રચ્છન્ન^૧ બીદ્ધ કહીને નિહું છે. ભક્તિસંપ્રદાયના આચાર્યો શંકરાચાર્ય પછી થયા એટલે તેઓ શાંકરદર્શનનું ખંડન કરી શકે એ સમગ્રજ એવું છે. વળી ઈશ્વરના ઈશ્વરત્વને તથા છત્રના છત્રત્વને અવિદ્યાકલ્પિત માનનાર^૨ શાંકર વેદાંતીની સુદ્ધિની સ્વતંત્રતા, ભક્તની અધીનતા, પ્રપન્નતા, દીનતા વગેરે વૃત્તિઓને ખૂચે એવી છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ભક્તિવાદીઓએ શાંકરદર્શનનું ખંડન કર્યું છે. પણ શાંકર વેદાંતીઓની ભક્તિમાર્ગ તરફ કેવી વૃત્તિ છે એ જોવા જેવું છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય એનાં પ્રસિદ્ધ લાખોમાં સાંખ્યવાદનું, કર્મવાદ (પૂર્વ મીમાંસાના)નું તથા કર્મવાનસમુચ્ચયવાદનું થયું ખંડન કર્યું છે. પણ કંપાંય ભક્તિવાદનું ખાસ ખંડન દેખાતું નથી. બ્રહ્મમૂત્રના બીજ અખાપમાં બીજ મતોનું નિરાકરણ કરતાં પાશુપત સાથે પાંચરાત્રનું પણ ખંડન કર્યું છે (જુઓ અ-૨ પા-૨ સૂ. ૪૨ થી ૪૬). પણ એ મૂત્રો ઉપરનું શાંકરભાષ્ય જોનાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પાંચરાત્રની અમુક માન્યતાઓનું જ એમાં ખંડન છે. પણ મૂળ મુદ્દાની યાગતમાં શંકરાચાર્યને ખાસ વાંધો નથી. “અવ્યક્તથી પર જે સર્વના આત્મારૂપ પરમાત્મા નારાયણ છે તે પોતાથી પોતાને અનેક વ્યુદ્ગરો રાખીને રહ્યા છે એ માન્યતાનો...તથા તે ભગવાનનું અભિગમન વગેરે દ્વારા અનન્ય ચિત્તથી હમેશાં આરાધન કરવું જોઈએ એમ જે કહ્યું છે તેનો પણ નિષેધ કરવાનો નથી.”^૩

૧ માયાવાદમસત્ શાસ્ત્રં પ્રચ્છન્નં ચૌદ્ધમુરુપતે ।

૨. અવિદ્યાત્મકોપાધિપરિચ્છેદાપેક્ષમેવેશ્વરસ્યેશ્વરત્વં વગેરે.

દ્ર-સૂ-શાં-ભા. અ. ૨-૧-૧૪.

૩ જુઓ:—તત્ર યસ્યાવદુચ્યતે યોઽસૌ નારાયણઃ પરોઽવ્યક્તાત્પ્રસિદ્ધઃ પરમાત્મા સર્વોત્તમા સ આત્મનાદમાનમનેકધા વ્યૂદ્ગારસ્થિતઃ તન્નનિરાકિયતે ।... યદપિ તસ્ય ભગવતોઽભિગમનાદિ લક્ષણમારાધનમજ્જમનન્યચિત્તતયાભિપ્રેયતે તદપિ ન પ્રતિપિચ્યતે ।

દ્ર-સ-શાં-ભા-૨-૩-૪૨

ભગવદ્ગીતાની દીકાના આરંભમાં પણ સંકરાચાર્ય “ ભગવાન નારાયણ ધર્મની આત્માની યત્નાં અને અધર્મની વૃદ્ધિ યત્નાં જગતની સ્થિતિ જાળવી રાખવાની ઇચ્છાથી વાસુદેવ દેવ-ગીતાના પુત્ર રૂપે અંશથી ઉત્પન્ન થયા ” એ રીતે અવતારવાદનો અનુવાદ કરીને “ તે ભગવાન જાતે અજ્ઞ, અવ્યય, નિત્યશુદ્ધ, નિત્યશુદ્ધ અને નિત્યમુક્ત સ્વભાવવાળા હોવા છતાં પોતાની માયાથી શરીરવાળા હોય એમ લાગે છે ” (મ. ગી. છાં. દી. અ. ૧). એ રીતે પાછો અવતારવાદનો પોતાના અદ્વૈતદર્શન સાથે મેળ કરે છે. મતઝગ કે પોતાના અદ્વૈત દર્શનના મુખ્ય સિદ્ધાન્તને બાધ ન આવે એ રીતે વ્યવહારમાં વિષ્ણુ ભગવાનના ઇશ્વરત્વ વિષે કે એના અવતાર વિશે સંકરાચાર્યને કંઈ વાંધો નથી. વળી ગીતામાં ભગવદ્ભક્તિની વધુ વાત આવે છે. પાછળના દીકાકરો કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ રીતે ત્રણ પ્રકારના યોગનો ગીતામાં ઉપદેશ છે એમ માને છે,^૪ અને જેમ તિલક જેવા દીકાકાર ગીતા કેવળ કર્મયોગોપદેશક ગ્રંથ છે એમ ગીતારહસ્યમાં પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ કેટલાક ભક્તિમાર્ગના દીકાકારોએ ગીતા કેવળ ભક્તિયોગનો ઉપદેશ કરનાર ગ્રંથ છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં ભગવાન સંકરાચાર્ય ભક્તિયોગને જુદો ગણુતા જ નથી અને ગીતામાં કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા એની જ વાત હોય એમ માને છે; અને વૃત્તિકારના કર્મજ્ઞાનસમુચ્ચયવાદનું પારંપર ખંડન કરીને “ સર્વકર્મક્ષેપાસપૂર્વક આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠાથી નિઃશ્રેયસપ્રાપ્તિ યાય છે;^૫ અને સ્વચ્છાંશ્રમધર્મપ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મના પાત્રનાથી અભ્યુદય તો યાય જ છે પણ જો એ ધર્મનું પણ ઇશ્વરાપેણ શુદ્ધિથી પાત્રન કરવામાં આવે તો સત્યશુદ્ધિ થઈને તે દ્વારા જ્ઞાનોત્પત્તિ અને પરિણામે નિઃશ્રેયસ પણ યાય ” એવું ગીતાનું રહસ્ય, સંકરાચાર્ય દર્શાવે છે. (જુઓ ગીતાભ્યાસનો આરંભ)

મતઝગ કે સંકરાચાર્ય ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠાને કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠાથી જુદો પાડીને ગણુતા નથી; પણ ભક્તિને જ્ઞાનનિષ્ઠા રૂપ જ ગણે છે. “ આર્ત, ત્રિસાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની ” એ રીતે ચાર પ્રકારના ભકતો ગણુાયીને ભગવાન વાસુદેવ “ તેમાં નિત્યમુક્ત અનન્ય ભક્તિવાળો જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે ” એમ જે કહે છે તે વચનો ઉપર ખૂબ ભાર દઈને “ જ્ઞાનનિષ્ઠાને જ ગીતામાં ચતુર્થી અથવા પરાભક્તિ કહી છે. ” એ રીતે સંકરાચાર્ય ભક્તિયોગને જુદો ન ગણુવાનો ખુલાસો કરે છે. અને ક્ષેત્રજ્ઞના તથા પરમાત્માના એકત્વ.

૪ કર્મોપાસ્તિસ્તથા જ્ઞાનમિતિ કાળદ્વયં ક્રમાત્ ।

તદ્ગુણાદ્દશાઘ્યાયેર્ગીતા કાળદ્વયારામિકા ॥

કર્મનિષ્ઠાજ્ઞાનનિષ્ઠે કથિતે પ્રથમાન્તરયોઃ ।

મગ્ધજ્ઞકિનિષ્ઠા તુ મપ્યમે પરિકીર્તિતા ॥

ગીતાની મધુસૂદનની દીકાનો આરંભ શ્લોક ૪ થી ૬.

૫ આ જમાનામાં કર્મયોગ સખ્ત આપણે જુદા અર્થમાં વાપરીએ છીએ. સંકરાચાર્ય વગેરે જે કર્મવાદનું ખંડન કરે છે તે વેદોક્ત પદ્ધતિ ક્યો વાપરજીવ સર્વ મનુષ્યોએ અવશ્ય કરવું છે એ ભલેના પૂરે માંમાંસાવાદનું ખંડન છે. જ્યારી સ્વસ્ત્ર વજ્રાશ્રમપ્રાપ્ત સ્તંભ્યકર્મો અવશ્ય કરવું છે અને તેથી અભ્યુદય યાય છે એટલી વાત તો સંકરાચાર્યને પણ માન્ય છે. આ ઉપરાંત લોકસેવા રૂપ કર્મયોગનું કંઈક સચન ગીતામાંથી નીકળે છે પણ એનો આધુનિક વિસ્તાર તો આધુનિક જ છે. પરાપકારાર્થે કે લોકોપકારાર્થે પ્રવૃત્તિ રાહ્ય છે અને કચિનું યાય છે એટલી વાતની પ્રાચીનોને ખબર હતી પણ એનો કે.ઈ વાદ પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત હોય એમ મારા લજ્જામાં નથી.

ગાનની અનુભવાત્મક નિશ્ચયરૂપ સ્થિતિને ગાનનિષ્ઠા કહે છે. ૧

• શંકરાચાર્યની ઉપર પ્રમાણે ભક્તિનિષ્ઠાને જુદી ન ગણવાની વૃત્તિ જોતાં એમ લાગે છે કે એમના પહેલાં કેવળ ભગવદ્ભક્તિથી મોક્ષનો આગ્રહ ધરનાર અને કર્મ તથા ગાનને ભક્તિનાં સાધન ગણનાર કોઈ દીકાકાર થયો નહિ હોય. શંકરાચાર્ય પછી તો શ્રીમદ્ ભાગવતને લીધે કે રામાનુજ મધ્વાદિ આચાર્યોના પ્રયાસને લીધે ભક્તિનિષ્ઠાનું કર્મનિષ્ઠા અને ગાનનિષ્ઠા સાથે જુદું સ્થાન ગણવા માંડ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ કાયમ માટે કર્મનિષ્ઠાનું સાધનરૂપ ગૌણસ્થાન થઈને ભક્તિનિષ્ઠાનું ગાનનિષ્ઠા જેવું જ અથવા એથી પણ ઉપર સ્થાન ગયું છે. ભક્તિનિષ્ઠાને સર્વોચ્ચપદ આપનાર તો ભક્તિવાદીઓ જ હોય એ સમગ્ર અંતરે છે. પણ પાછળના કેટલાક વેદાન્તીઓ-શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓએ ભક્તિનિષ્ઠાને જે સ્થાન આપ્યું છે તે ઉપર હુંકમાં દર્શાવેલ ઇતિહાસના પ્રકાશમાં જોવા જેવું છે.

સુરેશ્વરાચાર્યોદિ ૭શંકરાચાર્યના નજીકના અનુયાયીઓ તો યુરને પગલે જ ચાલે છે. પાછળના કેટલાક તો આ ખટપટમાં પડ્યા જ નથી. પણ બીજા કેટલાક પોતાને ભક્ત કહેવરાવવામાં ગર્વ લે છે. આ પ્રકારના વિપ્લુભક્ત વેદાન્તીઓમાં ભાગવતના દીકાકાર શ્રીધરસ્વામી અને ગીતાના દીકાકાર મધુસૂદન સરસ્વતી મુખ્ય છે.

શંકર વેદાંતમાં ભક્તિએ શી રીતે પ્રવેશ કર્યો એ મધુસૂદનની ગીતા વ્યાખ્યા જોવાથી ખરાખર સમગ્ર છે.

મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે “કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ, અને ગાનકાંડ એ રીતે વેદના ત્રણ કાંડ છે, અને ગીતાના ૭ અધ્યાયોમાં એક એક કાંડ કહ્યો છે. તેમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ કર્મ અને ગાનનો સમુચ્ચય અશક્ય હોવાથી પહેલા ૭ અધ્યાયોમાં કર્મનિષ્ઠા અને છેલ્લા ૭માં ગાનનિષ્ઠા કહી છે. અને બધાં વિધોને દૂર કરનારી બેયમાં અનુગત એવી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા વચલા ૭ અધ્યાયોમાં કહી છે. ભક્તિનિષ્ઠા ત્રણ પ્રકારની છે; કર્મમિત્ર, શુદ્ધ અને ગાનમિત્ર.” પણ ગાન સાથે ભક્તિ મળે શી રીતે? એ વિષે ખુલાસો કરે છે કે “તત્ત્વગાનથી અવિદ્યાની નવૃત્તિ યતાં આદરણુ ક્ષીણ થઈને બ્રમ અને સંશય ક્ષીણ થાય તથા અતારબ્ધ કર્મો નાશ પામે અને તત્ત્વગાનના પ્રભાવથી આગામિ ઉત્પત્ત ન થાય; પણ પ્રારબ્ધ કર્મના વિશેષથી વાસના નાશ ન પામે. આ વાસના બળવાન સંયમથી જ શાન્ત થાય છે. પણ સંયમના મુખ્ય ઔગરૂપ સમાધિ ધ્વિરના પ્રણિધાનથી તરત સિદ્ધ થાય છે, અને એથી મનોનાશ અને વાસનાક્ષય યતાં જીવન્મુક્તિ દદ થાય છે. આ જીવન્મુક્ત જ ગુણાતીત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, વિપ્લુભક્ત, અતિવર્ણશ્રમી કે આત્મરતિ કહેવાય છે.” (ગીતાની મધુસૂદનની ટીકાના આરંભના શ્લોકો)

આ વિષયમાં વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે ગાનની જીવન્મુક્ત દશા શંકરાચાર્ય સ્વીકારે છે પણ એ દશા બ્રહ્માત્મકનો અનુભવ યતાં એની મેળે જ થાય છે, એ માટે કાંઈ કરવાનું

૬ ક્ષેત્રજ્ઞપરમાત્મકત્વ જ્ઞાનરૂપ કર્ત્ત્વાદિકારકર્મદ્યુદ્ધિનિવ્રન્ધનસર્વકર્મ સંન્યાસસહિતરૂપ સ્વાત્માનુભવનિષ્ણયરૂપેણ યદ્યદ્યથાનં સા પરા જ્ઞાનનિષ્ઠે-ત્યુચ્યતે । સેયં જ્ઞાનનિષ્ઠાર્તાદિ મંક્તિપ્રયાપેક્ષયા પરા ચતુર્થી મંક્તિરુક્તા ।

ભગવદ્ગીતાની શંકર ટીકા (અ. ૧૮ શ્લો. ૫૫)

૭. શંકરાચાર્યના નામથી કેટલાંક સ્તોત્રો પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્તોત્રોના આધારે કેટલાક વિપ્લુ ભક્તો શંકરાચાર્યને વૈષ્ણવ ગણે છે, શિવભક્તો શૈવ માને છે અને દેવી ભક્તો શંકરાચાર્યને શાક્ટી કહે છે. વસ્તુતઃ શંકરાચાર્ય વિષ્ણુ, શિવ કે શક્તિ કોઈ ઉપર પક્ષપાત વગરના બ્રહ્માત્મકતાથી ગૌપનિષદ (વેદાન્તી) છે; એમ એમના પ્રમાણુભૂત ભાષ્યગ્રન્થો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

રહેતું નથી એમ માને છે. પણ પાછળથી આવી ઇવન-મુક્તિથી વેદાન્તીઓને સંતોષ થયો હોય એમ લાગતું નથી. ઇવન-મુક્તિવિવેકમાં શ્રી વિદ્યારણ્ય મુનિ (ઇ. સ. ૧૪ મું શતક) જ્ઞાન થયા પછી પણ ઇવન-મુક્તિના મુખમાં નડતા વાસનાગ્નિનો ક્ષય કરવા માટે યોગાભ્યાસની અવશ્યકર્તવ્યતા, યોગવાસિષ્ઠનો મુખ્યત્વે આધાર લઇને, દર્શાવે છે; અને ઇવન-મુક્તના પર્ચાય તરીકે ભગવદ્ભક્તને મુકે છે.

હવે મધુસૂદન સરસ્વતી (ઇ. સ. ૧૬ મું શતક) આ જ વિચારક્રમમાં આગળ ચાલીને કહે છે કે “ભગવદ્ભક્તિ બધી અવસ્થાઓમાં ઉપયોગી છે. આગલી ભૂમિકામાં કરેલી ભક્તિ ઉપલી ભૂમિકા ઉપર ચડવામાં મદદ કરે છે. ભગવાનની ભક્તિ વગર આ પગથીઆ ચડવાં મુશ્કેલ છે. આ રીતે છેક ઇવન-મુક્તિ સુધી ચડવામાં ભક્તિ મદદ કરે છે.” “ઇવન-મુક્તિની સિદ્ધ દશામાં તો ભક્તિનું કાંઇ ફળ હોતું નથી પણ ઇવન-મુક્ત જ્ઞાનીનો નિહંતુક ભક્તિ કરવાનો સ્વભાવ જ થઇ જાય છે,” એમ ભાગવતનું વચન ઉતારીને કહે છે. મધુસૂદન સરસ્વતી આ ઇવન-મુક્ત ભક્તને જ ગીતામાં કહેલો જ્ઞાની ભક્ત ગણે છે અને પોતે એને ભાગવતની પરિભાષા વાપરી પ્રેમભક્ત કહે છે. (ગીતાની મધુસૂદનની ટીકાનો આરંભ શ્લોક ૨૮ થી ૩૬ નો સાર)

આ રીતે ઇવન-મુક્તિના મુખના લોભને પરિણામે યોગાભ્યાસ સાથે ભક્તિ પણ વેદાંતમાં દાખલ થઇ ગઇ છે. આ વિશેષતાને ઉદ્દેશીને, શ્રીધર સ્વામીએ તથા મધુસૂદન સરસ્વતીએ ગીતાની ટીકાઓ લખી છે. જેમાં સામાન્ય રીતે શંકરાચાર્યને અનુસરતા હોવા છતાં ભક્તિની ખાળતમાં આ ટીકાકારો ભુલ પડે છે. દા. ત. ગીતા અ. ૧૮ ના ૬૬મા શ્લોકની ટીકા જુઓ. સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ । એ શબ્દોથી ભગવાને ‘સર્વધર્મસંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિશાનો ઉપસેહાર કર્યો છે એમ જો કે ભાષ્યકાર કહે છે પણ મને તો કર્મ અને જ્ઞાન બેયના સાધનરૂપ અને બેયના ફળરૂપ ભગવદ્ભક્તિનિશાનો ઉપસેહાર કર્યો છે એમ લાગે છે’ એ રીતે મધુસૂદન સરસ્વતીએ પોતાનો ભુલો મત સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો છે. વળી પોતાની વેદાન્તસંસ્કારી દૃષ્ટિથી ભક્તિનું વિવરણ કરવા માટે શ્રીધર ભાગવતના વચનોનો જ આધાર લઇને શ્રી વલ્લભાચાર્ય, શ્રી ચૈતન્ય વગેરે સંપ્રદાયથી અસ્પૃષ્ટ રહીને એ સંપ્રદાયોના ઉદ્ભવકાળમાં જ, ભક્તિરસાયન નામનો સરસ અંથ લખ્યો છે.

મધુસૂદન સરસ્વતીના શબ્દોમાં કહીએ તો આ વેદાન્તી ભક્તોએ વેદાન્તે આપેલ સ્વતંત્રતા છોડી દઇને પોતાની ભેળે ભક્તિની બેરી સ્વીકારી છે:—

અદ્વૈતસામ્રાજ્યપદાધિરુદ્ધાઃ તિરસ્કૃતાલ્પલ્લવૈભવાશ્ચ ।

શઠેન કેનાપિ વયં દઠેન દાસીકૃતાગોપધૂવિદેન ॥

દુર્ગાશંકર કેવળશમ શાસ્ત્રી

તા. ૬. અહીં જે વિચાર કર્યો છે તે વૈષ્ણવભક્તિવધી છે. શૈવસંપ્રદાયોએ તો શાંકરવેદાંતના એવો વિશેષ જ કર્યો નથી. અને પાછળથી તો કૃષ્ણભક્ત, રામભક્ત અને શિવભક્ત (દા. ત. અપ્પય્યદીક્ષિત) વેદાન્તીઓએ પોતાના ઉપાસ્ય દેવને અજ્ઞાનું સગુણ સ્વરૂપ ગણીને નિર્વોહ કર્યો છે.

.૮ આત્મારામાશ્ચ મુનયાં નિર્ઘન્યા અપ્યુદક્રમે । કુર્વન્ત્ય હૈતુર્કીં ભક્તિ મિત્યં મૃતગુણો હરિઃ ॥ ભાગવત

૯ અદ્વૈત સામ્રાજ્યની ઝાડી ઉપર બેઠેલા (જ્ઞાની) હોવા છતાં અને છદ્મના વૈશંવરો પણ તિરસ્કાર કરેલો (વિરક્ત) હોવા છતાં અમને ગાપીઓના સડક વિટે (ફપ્પે) હાથી દાસ કવી લીધા છે.

પ્રેમાનન્દનો હાસ્યરસ

મુદાભાવદિન

સામાન્ય રીતે પ્રેમાનન્દ શૃંગાર કે કરુણરસ માટે વખણાય છે, પણ તેનો હાસ્યરસ પણ કાંઈ ન્યૂન નથી. કદાચ પ્રાચીન કવિઓમાં તેના જેવા મર્મોગો હાસ્યરસ કોઈનો નથી. પ્રાચીન કવિઓમાં મુખ્ય મુખ્ય લઘુ જોઈએ તો નરસિંહ મહેતામાં લક્ષિતશૃંગાર મુખ્ય છે અને ખાસ કરી ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યો લખવાના વચણથી તેમાં હાસ્યને અવકાશ બહુ ઓછો છે. મીરાંમાં તે રસ નથી. શામળમાં જે કાંઈ રસ છે તે કથારસ છે-કથા-ચમત્કાર છે. અખો જ આ રસમાં આગળ મૂકી શકાય તેવો છે. પણ તેના રસને હાસ્ય-રસ કહેવા કરતાં કટાક્ષ કહેવો જોઈએ. પ્રેમાનન્દ અને અખાના માર્ગો જ ભિન્ન છે. અખો માણસના દંભ અને નિર્જળતા ઉપર કટાક્ષનાં લક્ષ્યવેધી બાણો બહુ મારતો હોય તેમ લાગે છે. તે જેને વાગે છે તે હસી શકવાનો નથી, અને તેનો વાંચનાર પણ હસી શકતો નથી. અખા આગળ વાંચનારે હસવું એ પણ બહુ છૂટ લેવા જેવું લાગે છે, માત્ર અખો એકલો મારતો બળ છે, હમંતો બળ છે, અને મારીને કોઈની સાથું પણ જોતો નહોત્ય એમ લાગે છે. પ્રેમાનન્દનો હાસ્ય એવો નથી. તે પોતે હસે છે, વાંચનારને સાથે હસાવે છે, અને જે સમાજ ઉપર તે ટીકા કરે છે તેને પણ સાથે સાથે હસાવે છે. તેના હાસ્યમાં અખા જેવો તિરસ્કાર નથી પણ માનવમાત્ર તરફ -જેની ટીકા કરે છે તેના તરફ પણ-પ્રેમ દેખાય છે. એ હાસ્ય જ વધારે મર્મોર્જી, વધારે પ્રેમવિશાસ, વધારે આકર્ષક, અને સાહિત્યમાં પણ વધારે ચિરંજીવ છે-તે કે છેલ્લા વિધાનમાં મતભેદ હોઈ શકે. ધીરો ભોજો એ દરેકને પોતપોતાનું હાસ્ય છે પણ તે કટાક્ષને વધારે મજાનું. છેલ્લાં દવાગ્રામ નરસિંહ જેવો ઊર્મિપ્રધાન કવિ છે. તેમની બન્નેની શૃંગાર અને લક્ષિતની ઊર્મિઓ સાથે હાસ્ય મેળ ખાઈ શકે તેમ નથી. વિશાળ, હૃદય આખાને ખખડાવીને ખુટી હવાથી શુદ્ધ કરે, જીવન વધારે જગવાન અને નિર્દોષ બનાવે એવું હાસ્ય તો માત્ર પ્રેમાનન્દનું જ.

પ્રેમાનન્દે અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે તે બધાના હાસ્યનું નિરૂપણ કરવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી. તેમ જ તેનાં બધાં કાવ્યોમાં એવો ઉચિત હાસ્યરસ છે પણ નહિ. ઘણી જગ્યાએ તો માત્ર ઓતાઓનું મનરંજન કરવા જ એ હાસ્ય લાવે છે. લાવે છે તે પ્રસંગ ઘણીવાર ઉચિત હોય છે કોઈવાર ઉચિત નથી પણ હોતો. થોડા દાખલાથી આ રપટ થશે. પ્રેમાનન્દના માન્યાતા આખ્યાનમાં યુવનાશ્વ રાખને ગર્ભ રહે છે તે પ્રસંગનું વર્ણન-થોડું જોઈએ.

રાણીઓએ વાન સાંભળી, ગર્ભ ધરી આત્મા નાય;

કોઈ કોઈનું માને નહિ, દસે કોઈ ધરી ધરી દાય.

કોઈકે કહે રાખને કહું, હું તો મોઢા મોઢ;

નમે આવી વાન કરતાં રજે, જૂઠી જુલિતની જોડ.

કોઇક રાણી કહે કારમું, ખોટી છે એ વાત;
કાગનું પોંછ થયું હશે, જૂની કિંકરીની જ્વત.

પાંડી રાજા અંતઃપુરમાં આવે છે ત્યારે રાણીઓ કહે છે:

અવનવું અમે સાંભળ્યું, માનવામાં ન આવે;
ભૂંડું તદ્દપિ ભાવે ઘણું, વડતાં વેણુ લગ્નને.

x

x

x

ખીજી રાણી કહે હસો તમે, કાળી ખીજીનો હાથ.^૧

પાંડી ગામમાં વાત પસરે છે ત્યારે

કો કહે નૃપને નિહાળવા રે, કોઇ કહે છે મારે કામ;
કોઇ કહે રહેલું મારે ચાકરીરે, કોઇ કહે મારે જોઇએ દ્રામ.
કોઇ કહે રાજાએ જોવાવિશે રે, ગર્ભ પરીક્ષા હું જાણું;
પાર કરો કોઇ કહે રખે રે, પગરણ પૂરું પ્રમાણું.
કોઇ કહે વાત ખરી કહું રે, જેવા ગર્ભવંતાં રાય;
ધણા મળી ત્યાં જોલતા રે, અમે જાણું યવાનું યાય.^૨

આ હારયને ઉચિત પ્રસંગ નથી જ. છતાં કવિ તેને કૃત્રા પર કડવામાં લંબાવે જ નવ્ય છે. છેરે

પટરાણી રાયે તેડાવી, તે આવી કે જોલ્યો રાય, રાણી !
કારમું કષ્ટ અતિશે મુજને, મહા મહા અંગે યાય, રાણી.
આ જે આ જે મારા ઉદરમાં, ઊંચું નીચું યાય, રાણી;
જોળા સરખું કંઈ ચડી આવે, જેત જેતાં તે જવ્ય, રાણી.^૩

જમ, ઘણું થયું. આ તો હારય નથી જુગુપ્સા યાય છે. આમાં નથી હારય કે નથી હારયનું રહસ્ય જે માત્ર, રસની પરીક્ષાથી કદી ચકાનું હોય તો હું કહું કે આ કડવું પ્રેમાનંદનું ન હોય. આવાં જ, હારયને નામે જુગુપ્સા કરનારાં વર્ણનો સ્વપ્નચિંતાખ્યાનમાં છે તેમાંથી ઉનારા આપવા જરૂરના ધારતો નથી.

દવે રગુપત લકષ્મી. તેમાં કુંભકર્ણને જ્યાડવાનું વર્ણન હારયજનક છે.

નગો નગો રે ભાઈ ભાઈ પડી છે કરે વિનતિ રાવણ રાય;
નર વાનરે લંકાગઢ ઘેરો, તુને નિદા ક્યમ સોદાય.

સેવક તેડાવ્યા રાયે, કહ્યું જગડો કુંભકર્ણ;
સ્વપ્ન ગળીને નિવોદ ક્યો છે, રાગી દંડોળે, જાણે શું પામ્યો મરણ.

૮ આમ્મારામાઘ મુનયા તિમે જેડો, તાપણાં પ્રીમાં જોદર;
મૂનગુણો દરિ: ॥ માગયતે આં, કાનમાં કંઈમાં મદનબેર.

૯ અરેડ સામાજ્યની માટી કપર જોડેલ (સુત)
નિરસાર કહેલો (વિરલ) દોરા છતાં અચરે ગોળાઓના રૂં ૧૬. ૩ કડકે ૧૬.

ક્યાળ ઉપર હુંબી વાળે, શરણાર્થી નદેરી દોલ;
કરોડ મેષ શબ્દે સાદ કરે, પણ રાણો ન આપે બોલ.
સૂંઠ મરી નાસિકામાં મૂક્યાં, અઝમો ચઝાવ્યો નાસા માંય;
પાછો શ્વાસ મૂક્યો નિદ્રામાંહાં, અઝમો આકાશ ઉડ્યો જાય.
રૂઢ્યા ઉપર અશ્વ દોડાવ્યા, વરાડ્યા મહિષ માતંગ;
તો એ કુંભકરણુ સૂતો નવ જાગે, સાણસે ત્રોધાવ્યાં અંગ.
નાનાવિધ ઓસડ અંજન કીધાં, ઉચગી પગડ્યો વાર એ ચાર;
પણ અધોરીની ઉંચ ન ઉડે, કીધા ઘુંટણીમાંના પ્રદાર.
વળી નાસિકા માંહે સર્પ ચઝાવ્યા, વાયુ ડુંધાવ્યો લંકારાય,
કપોલ માંહે સર્પ અકગાયા, કાન માર્યે નીસરી જાય.*

આમાં ખરેખર હાસ્યનો ઉચિત પ્રસંગ છે. એક તરફ લંકાનો રાજા રાવણ કુંભકરણુને જગાડવા ધધિ થયો છે. તેને કુંભકરણુ વિના રાજ અને જનકી હારવાનો વારો આવ્યો છે. બીજી તરફ આ અધોરી ગમે તેટલું કરે પણ જીતે નથી. અને જીતે છે ત્યારે પણ

ઉઠતાં અત્ર આરોગ્યું સરવે પછે પૂછ્યો સમાચાર;
હું કાચી નિદ્રાએ શિદ જગાડ્યો, આ શા વાનરના હોકાર.*

વાંચનારનો અમલાવ રામ સાથે છે,* એટલે એક તરફ રાવણની ગલરામણ, રથવાટ અને બીજી તરફ કુંભકરણુની જડતાથી તેને હસવું આવે છે. રાક્ષસી વિઘ્નેશ્વરનાની અહીં સારી મરકરી છે. પણ તેથી તેમાં માનવહૃદયના કોઈ જોડા મર્મનું દર્શન થતું નથી. અદાર પંક્તિના આ વર્ણનમાં માનવહૃદયનું રહસ્ય સ્ફુટ થાય છે તે કરતાં કુંભકરણુની સ્ત્રી જે જ્ઞ લીલીઓ બોલે છે તેમાં વધારે થાય છે. રાવણ જ્યારે કોઈ ઉપાયે કુંભકરણુને જગાડી નથી શકતો ત્યારે તે તેની સ્ત્રીને બોલાવે છે અને ઉપાય પૂછે છે. તે કહે છે:

કષ્ટ દીધે માહારો કંથ ન જાગે, એને વહાણા શ્રી ભગવાન;
જગાડું હું હેલામાત્રમાં, તમો કરાવો સંગીત ગાન.*

જે સૌમ્ય ઉપાય લાગે ન સૂઝ્યો તે પત્નીને સૂઝ્યો અને તેથી કુંભકરણુ જાગ્યો. આ જે જ પંક્તિઓમાં પતિ તરફની પત્નીની કોમળતા-કુંભકરણુ જેવા માટેની પણ કોમળતા-દેખાઈ આવે છે.

અહીં પ્રસંગનું ઔચિત્ય છે પણ હાસ્યને આખા કાવ્યના બ્યંગ સાથે કરી સંબંધ નથી. એવી જ રીતે ભાગવતમાં કૃષ્ણની બાલકીશમાં વાલ્મીકિ ભક્તિ અદ્ભુત સાથે પ્રસંગોચિત હાસ્ય છે; આખાદરણમાં બાણાસુરના વર્ણનમાં હાસ્યનો છંદો છે. અભિમન્યુ આખ્યાનમાં સુમદ્રાને તેની લાભીઓ ફેસાવાવે છે તેમાં હાસ્ય છે અને સ્ત્રીસ્વભાવને મામિક રીતે વ્યક્ત કર્યો છે.* પણ આ બધા પ્રસંગોમાં હાસ્ય કાવ્યમાં વૈવિધ્ય આણુવા આણે છે. આખા કાવ્યના બ્યંગ સાથે માર્મિક સંબંધ રાખતો હોય, આખા કાવ્યમાં ઓતપ્રોત હોય એવું તો માત્ર તેનાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં જ છે. એ કાવ્યો માત્ર તેના હાસ્યને

* ૪ ચલુષગ. કડકું ૧૦. * સુમદ્રાદરણમાં જાવાની મરકરી કરી છે ત્યાં જાવાની સંસ્થા સામે ખરી રીતે કટાક્ષ છે, આતેષ છે, ઉપર જતાવ્યો તેવો હાસ્ય નથી.

લીધે ઉત્તમ થયાં છે એમ વિવક્ષા નથી. પણ એ નોંધવા જેવું છે કે પ્રેમાનન્દનાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં જ તેનો હાસ્ય પણ સૌથી વધારે માર્મિક છે. એવાં કાવ્યો હું સુદામાચરિત્ર, મામેરું અને નળાખ્યાન ત્રણને ગણું છું. પ્રેમાનન્દનાં બધાં કાવ્યો વાંચવાને પાઠ્યે આ ત્રણનું પુનઃ પુનઃ પઢન કરે તો રસપ્રતિભા એ અભ્યારણીને વિશેષ લાભ થાય. આ ત્રણ કાવ્યો જ એવાં છે કે જેમાં હાસ્યના દષ્ટિબિન્દુથી સમગ્રનું અવલોકન થઈ શકે.

ફેટોઆણી એ કલા છે કે નહિ એવો એક પ્રશ્ન ચર્ચાયા છે. ફેટોઆણીમાં વિધાયકને બહુ કરવાનું હોતું નથી, વિજ્ઞાનના જડ નિયમોથી બધારની વસ્તુ હોય તેવી પડે તેમાં કલા શી ? પણ ફેટોઆણીના વિધાનમાં એક જગ્યાએ કલાને અવકાશ છે અને તે દષ્ટિબિન્દુની પસંદગીમાં. ફેટોઆણી વસ્તુ ઝોળખી શકાય તેટલી અને તે દેખાય તેટલી આખી સમગ્ર બતાવવાની છે પણ તે સાથે તેને જોવાને એવું દષ્ટિબિન્દુ પસંદ કરવું જોઈએ કે જેથી તે વસ્તુ સુંદરમાં સુંદર દેખાય. આમાં જ ફેટોઆણીનું કૌશલ છે. આ નિબંધમાં હું પણ સમગ્ર કાવ્યનું અવલોકન કરવા ધારું છું અને તે હાસ્યના દષ્ટિબિન્દુથી. એવી રીતે હાસ્યના દષ્ટિબિન્દુથી સમગ્ર કાવ્યને નિરખી શકાય એવાં આ ત્રણ જ કાવ્યો છે અને તેમાંથી સૌથી પહેલું સુદામાચરિત્ર લઈએ.

આ કાવ્ય સંબંધી વિવેચન કરવામાં એક વાત માદ રાખવી જોઈએ. કવિનું કાવ્ય જ આપણે છે તેવું લઈ તેને સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને ભાગવતકારના સુદામા સાથે સરખાવવાની જરૂર નથી. ભાગવતનો અભિપ્રાય એ જ પ્રેમાનન્દનો પણ અભિપ્રાય છે એ ખરું. પ્રેમાનન્દ બીજા કવિઓનો કેટલો આભારી છે તે જાણવા માટે એ દષ્ટિથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એક કવિ પૂર્વના કવિઓની વસ્તુ વિચાર લઈને તેને કેવું રૂપાન્તર કરી દે છે એ દષ્ટિએ વિવેચન કરવાને પણ સરખામણી કરવી પડે. પ્રેમાનન્દ ઉપર પોતાના જમાનાની કેટલી અસર થઈ તે પણ તુલનાત્મક અભ્યાસથી જણાય. પણ અહીં એમાંની એક પણ દષ્ટિ કામ આવે નહિ. આ દષ્ટિ પરોક્ષ રીતે કોઈ સ્થલે ઉપકારક થાય એટલું જ. પણ રસવિવેચનમાં તો તે કાવ્ય હોય તેવું સમગ્ર રૂપે જોવું જોઈએ અને અહીં આપણે એમ કરીશું.

પ્રેમાનન્દના સુદામાચરિત્રનું હાસ્ય ભાગવતકારનું જ હાસ્ય છે. ઈશ્વર અને જીવ વચ્ચેનો પ્રેમભક્તિ સંબંધ એ એનો નિરૂપમાણ વિષય છે. ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છતાં, પોતે સંપૂર્ણ છતાં, તેને જીવ સાથે પ્રેમ છે, તે ભક્તને વશ વર્તે છે. ઈશ્વરને કશાની ખોટ નથી છતાં ભક્તની આણેલી અર્પણ કરેલી નાની સરખી વસ્તુથી પણ તે પ્રસન્ન થાય છે. જીવને પોતાનું કશું નથી છતાં તેની પાસે જે કંઈ હોય તેમાંથી તે ઈશ્વરને અર્પણ કરે તે જ તેની ભક્તિનું ખરું ચિહ્ન છે. ઈશ્વર સર્વસ્વ આપનાર છે છતાં તેને ભક્તના સ્વાર્પણની અપેક્ષા છે. આ અનેક વિરોધાભાસનાં જીવ ઈશ્વરનો સંબંધ એ જ ભાગવતકારનો વિષય છે અને પ્રેમાનન્દ એ જ વિરોધાભાસોમાંથી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે. પણ પ્રેમાનન્દનું વિધાન સ્વતંત્ર છે. તેણે પોતાનાં પાત્રોને સ્વતંત્ર અક્તિત્વ આપ્યું છે. અને એ વ્યક્તિત્વ તેણે ગૂંજરાતના પોતાના હૃદયપર્યાં અનુભવમાંથી ધણું છે. પ્રેમાનન્દમાં ભલે લોકાત્મરતા ઝાંખી છે, તેની કલ્પના ઐહિકને છોડીને બહુ જીવે જીડી નથી શકતી, પણ ગૂંજરાતના હૃદયને, મર્મને તેણે ઝોળખ્યું છે તેવું બીજા કોઈ કવિએ ઝોળખ્યું નથી.

પ્રેમાનન્દનો મુદામો અને તેની પત્ની મૂંઝરાતી ગરીબ બ્રાહ્મણ છે. તેમની લાગણ્ય વિચારો કાર્યપદ્ધતિઓ શુદ્ધ મૂંઝરાતી છે. મુદામો હરિમાં શ્રદ્ધા રાખનારો છે. તેનું સંન્યાસી છે. તે અંતઃક્રમ વ્રત પાળે છે અને ઘેર પત્ની અને દસ છોકરાં છે. સંતોષ પણ તે સાથે નિષ્ક્રિય છે. આવો નિષ્ક્રિય સંતોષ આપણા હાલના ધ્યેય પ્રમાણે આ તામસ લાગે પણ મૂંઝરાતના તે જમાનામાં તે જરા પણ નિન્દા ગણાતો નહોતો, ભક્તિસંતોષનું ચિહ્ન ગણાતો. આવા ધરસંસારમાં, જેમ કોઈ કોઈવાર હોય છે પત્ની પર ચક્રાવતી. કોઈનાં કપડાં ઘોષ, કોઈનું પાણી ભરી તે ધરનું પૂરું કરતી. નિષ્ક્રિય છે પણ આ બાઈ જમરી છે. તે હાથ જોડી બેસી રહેવાનું પસંદ નથી. ધરમાં છોકરાંને બે દિવસના કપડા ધવા, ગામમાંથી માગ્યું પણ અન્ન ન મળ્યું ત્યારે ઋષિની યાદ આપ્યું કે તમારે કૃષ્ણ સાથે બાળરનેહ છે તો તેની પાસે જાઓ અને મદદ લઇ આવો. આ પ્રસંગે કવિ સ્ત્રીના સુખમાં ધરની સ્થિતિનું આબેહુલ બ્યાન મું

હું વિનવું જોડી બે હાથ, અગળા કહે સાંભળીએ નાથ;
બાલક ભૂખ્યાં કરે રૂદન, નગરમાં નથી મળતું અન્ન.
ન મળે કંદ મૂળ કે ફળ, બે દિવસ થયાં લેખ રહે જળ;
સુખસેજ, બૂખણ, પટફળ, તે કાંઠાંથી હરિ નથી સાનુકૂળ.
ભૂખ્યાં બાલક જુએ માનું મુખ, સ્ત્રી કહે સ્વામીને દુઃખ;
કહેતામાં ધાગીશ અળખામણી, સ્વામી જુએ આપણા ધરભણી.
ધાતુપાત્ર નહિ કર સાદાવા, સાનું વસ્ત્ર નથી સમ ખાવા;
જ્યમ જળવિણુ વાડી ઝાકુઆં, ત્યમ અન્ન વિણુ બાળક બાહુઆં.
વાયે ટાઢ બાલકડાં રૂએ, ભરમમાંહે પેસીને સૂએ;
હું તે ધીરજ કેષ પેરે ધરું, છોકરાંનું દુઃખ દેખીને મરું.
નીચાં ધર ભીંતડીઓ પડી, શ્વાન માર્ગર આવે છે ચડી;
અતીત કરીને નિરમુખ જાય, ગવાંનક નવ પામે ગાય.
કરો છો ગાર્હપત્યની સેવ, નૈવેદ્ય વિના પૂજે દેવ;
પૂન્ય પર્વણી કેા નવ જમે, જેવો ઉગે તેવો આયમે.

છેવટનું ચરણ 'જેવો ઉગે તેવો આયમે' શબ્દ જ અસરકારક છે. ધરની સ્થિતિ ઘણું દરિદ્ર છે. છતાં વાંચનાર જાણે છે કે છેવટે સૌ સારાં વાના થવાનાં છે એટલે કવિ આ વર્ણન તેના કાર્યની વૈભવ તરીકે કરે છે. અને તેમાં હાસ્યની રેખાઓ પૂરતો છે. ધર ઉપર શ્વાન ચડવાં એ ગામડાંનું એક વિચિત્ર હાસ્યજનક દ્રશ્ય છે. અને અ સ્થિતિમાં પણ સ્ત્રીહૃદય છોકરાંના વિવાહની ચિંતા કરે છે.

આ બાળક પરણાવવાં પડશે, સકુલની કન્યા કાંઠાંથી જડશે;

x x x

ખીજે ત્રીજે પામે છે આહાર, તે મુજને દહેછે અંગાર;
હું તો દરિદ્ર સમુદ્રમાં ખૂડી, હેવાતણમાં અંકેકી ચૂડી.
સોભાગના નથી શણગાર, નહિ કાળજી, કાઠીયાં દાર;
નહિ લગાટે દેવા કંકે, અન્ન વિના શરીર રહું ચક્રં.

અતિ આણુંદે ફૂલી કાય રે, હરિ દોડે ને આસે ભરાય રે.
 ઢળા પડે ને બેઠા થાય રે, એક પળ તે ભુગ વહી જાય રે;
 સ્ત્રીઓને કહી ગયા ભગવાન રે, પૂજા થાળ કરો સાવધાન રે.
 હું જે ભોગવું રાજ્યાસન રે, તે તો એ આઠાણું પુન્ય રે;
 જે નમશે એહનાં ચરણ આધી રે, તે નારી સહુપેં મને વાહાલી રે.

કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને લાગે જ કે કૃષ્ણ જેને માટે આટઆટલું કરે છે, જેને માટે ગાંડા થઈ દોડે છે તે કાણુ જાણે કેવા ય મોટા હશે ! પણ કૃષ્ણ સુદામાને હાથ આધીને લાન્ધા ત્યારે—

હસ્ત આધી હરખે મોરારિ રે, જોષ હાસ્ય કરે સહુ નારી રે;
 ઘણું વાંકબોલાં સતભામા રે, આવા કુટંગ મિત્ર સુદામા રે.
 હરિ તેહને ઉડી શું ધાયા રે, ભત્રી નાહનપણાની માયા રે;
 ભણી જોવા સરખી જોડી રે, હરિને સોંધો એને રાખોડી રે.

કોઇ બાલક બહાર નિસરશે રે, તે તો જોઈ કાકાને જીજ્ઞે રે.^{૧૦}

આ કૃષ્ણસુદામાની જોડી, બન્ને વચ્ચેનો આસમાન જગીનનો ફરક, છતાં બન્ને વચ્ચે મૈત્રી, તે અહીં હાસ્યનો વિલાપ છે. આવી અસમાન મૈત્રી કાણુ માને ? કૃષ્ણની પત્નીઓ પણ ન માને ને ! સુદામાને પોતાને પણ એ સ્નેહ વધારા પડતો લાગે ને ! એ સુદામાના કૃષ્ણે પગ ઘોયા, પોતાની પામરીએ તેના પગ લોહ્યા, તેનું પાટોદક પીધું. સુદામા આ અતિ પ્રેમથી સંકોચતો જતો હતો. કૃષ્ણના વૈભવ આગળ પોતે આણુંદા કોદરાની ગાંઠડી સંતાડતો જતો હતો. કૃષ્ણે આ બાલોપચાર કરી રહ્યા પછી સુદામાનું મન ખીણે તેવા પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. પહેલાં તો કુશળક્ષેમ પૂછ્યું અને તે પણ મિત્રોની વિશ્રમ્ભ મરકરીની તરહથી

કે મુખ નથી સંતાનનું, કોહોજી કરગને દોષે;

(સુદામાને તો દમ છોકરાં હતાં)

ભાભી અમારાં વટકણાં, તે શું લોહીકું શોષે.

છેવટે સુદામાના મનની વાત પણ કૃષ્ણ આ વિવેકમરકરીના વિશ્રમ્ભમાં કહી દે છે.

કે શું ઉદર ભરાતું નથી, તેણે સડી દેહી;

એ દુઃખમાં કીયું દુઃખ છે, માહરા પુરવ સનેહી.^{૧૧}

છતાં સુદામા કહી શકતો નથી. લૌકિક રીતે આટલી અદ્યક સમૃદ્ધિવાળાને પોતાના દોરિયનું દુઃખ કહેવું કેમ ફાવે ? અલૌકિક અર્થમાં જીવ ઈશ્વર પાસે આવીને, યાત્રી યાત્રીને પૈસો યાત્રે ? સુદામાએ કહ્યું કે મને તો માત્ર કૃષ્ણના વિરહનું જ દુઃખ છે. મિત્રને સમાનતા લાગે, દિલનો પડદો નીકળી જાય માટે કૃષ્ણ પોતે ભેગા રહ્યા હતા તે દિવસો યાદ કર્યા.

પછે શામળાથી જ બોલિયા, મને સાંભરે રે;

હાજી નહાનપણાનો નેહ, મને કેમ વીસરે રે.

આપણુ એ મહિના બેગા રહ્યા, તુને : હાથ સંદીપનના ધરમાંહે, મુને
આપણુ અન્ન ભીખ્યા કરી લાવતા, તુને : મળી જમતા ત્રણે બ્રાત, મુને
આપણુ સૂતા એક સાથે, તુને : સુખ દુઃખની કરતા વાત, મુને

x

x

x

કામ દીધું ગોરાણીએ, તુને : કહ્યું લઈ આવેને કાષ્ટ, મુને
શરીર આપણું ઉકળ્યું, તુને : હાથ માથે તથો અરીષ્ટ, મુને
ગોરાણીએ ખાવું બંધાવીયું, તુને : ચણા પોચા વળી સાર, મુને
તમે છાના આરોગીયા, તુને : તમે કહ્યો દરિદ્ર મહારાજ, મુને
ખાંધે કહોવાડા ધર્મી, તુને : ધણું દૂર ગયા રણુછોડ, મુને
આપણુ વાદ વદા ત્રણે બાંધવા, તુને : હાથ ફાડ્યું મોટું ખેડ, મુને
ભારા બાંધ્યા દોરડે, તુને : હાથ આવ્યા બારે મેહ, મુને
શીતળ સમિર વાયો ધણું, તુને : ટહાડે ચરચર ધુન્ને દેહ, મુને
નદી તાળે પૂર આવીયાં, તુને : ધન વરસ્યો મૂશળધાર, મુને
આકાશ અંધારે આવર્યું, તુને : યથા વીજ તણા ચમકાર, મુને
ગરુડ બોળવા નીસર્યો, તુને : કહે સ્ત્રી તે કીધો કહેર, મુને
આપણુને રૂઢયાણું ચાંપીયા, તુને : ગર તેડી લાવ્યા ઘેર, મુને ૧૨

નાં મુદામાનો સંકોચ છૂટતો નથી. હવે, શ્રીકૃષ્ણે પોતે તાંદુલ લેવા પગરણ કવું. કૃષ્ણે કહ્યું:

મનવાંછિત ક્ષણ આજ હું પામ્યો, મિત્ર મળવાને આવ્યા;
કાંઈ અતુર ભાભીએ બેઠ મોકલી, કોહો સખા શું લાવ્યા.
ચરણ તમે શું ચાંપી રહ્યા છો, મોહોડું મન કરી કહાડો;
અમ જોગ એ વસ્ત ન હોય તો, દૂર થકી દેખાડો.

ણની સ્ત્રીઓને પણ કૌતુક થયું. મુદામાનો સંકોચ વધ્યો. આ વિષમ સ્થિતિ આવવાનું
રણુ તેને પોતાની પત્ની લાગી. પોતે પત્નીનું કહ્યું કરી આવ્યો તેથી પસ્તાયા લાગ્યો.

મુદામાના મનની શોચના, શામળાએ સદ્ગ ગણી;
હસતાં, ખસતાં પાસે આવ્યા, તાંદુલ લીધા તાણી.
હેઠળ હેમ તણી થાળી મેહેલી, વસ્તુ ધરવા જગદીશ;
છોડે છબીલોચ પાર ન આવે, છે ચીંચરાં દશવીશ.
પટરાણીઓ જોઈ અચરજ પામી, છે કૃપા પાસે મોહોડું રાન;
અમરકણ કે સંજવનમણિ, એવડું કીધું છે જતન. ૧૩

દામાને મળવા કૃષ્ણ દોડ્યા સારે રાણીઓને કૃષ્ણના મિત્ર જોવાનું કૌતુક થયું હતું.
ને એટલી ગભરામણુ અને અધીરાધરી કૃષ્ણ લઈ આવ્યા, સારે એક દરિદ્ર આહાણુને.
તું જ કૌતુક રાણીઓને કરી થયું. એટલા જતનથી સાચવેલી વસ્તુ, તેને લેવા માટે
એ પોતે સોનાનો થાળ ધર્યો. રાણીઓને એમ કે કોણુ જાણે કેવીએ ચીજ મુનિ લાવ્યા
શે, અને નીકળ્યા ત્યારે કોદરા. પણ કૃષ્ણે એ કોદરા ખાધા અને તેમાં અદ્ભુત રવા:

આતિ આણુંદે ફૂલી કાંચ રે, હરિ દોડે ને આસે ભરાય રે.
 હળા પડે ને બેઠા થાય રે, એક પળ તે જીવ વહી જાય રે;
 સ્ત્રીએને કહી ગંધા લંગવાન રે, પૂજા થાળ કરો સાવધાન રે.
 હું જે ભોગવું રાજવાસન રે, તે તો એ બ્રાહ્મણનું પુન્ય રે;
 જે નમશે એહનાં ચરણ આધી રે, તે નારી સહુપેં મુને વાહાલી રે.
 કૃષ્ણની સ્ત્રીએને લાગે જ કે કૃષ્ણ જેને માટે આટઆટલું કરે છે, જેને માટે
 ગાંડા ચંદ્ર દોડે છે તે કાણુ જાણે કેવો ય મોટો હશે ! પણ કૃષ્ણ સુદામાને હાથ આલીને
 લાગ્યા ત્યારે—

હસ્ત આલી હરખે મોરારિ રે, જોઈ હારથ કરે સહુ નારી રે;
 ધણું વાંકબેલાં સતલામા રે, આવા ડુટડા મિત્ર સુદામા રે.
 હરિ તેહને ઉડી શું ધાયા રે, બલી નાહનપણાની માયા રે;
 બલી જોવા સરખી જોડી રે, હરિને સોંધી એને રાખોડી રે.
 કાંઈ બાલક બહાર નિસરશે રે, તે તો જોઈ કાકાને જીજ્ઞે રે.^{૧૦}

આ કૃષ્ણસુદામાની જોડી, બન્ને વચ્ચેનો આસમાન જગીનનો ફરક, છતાં બન્ને વચ્ચે
 મૈત્રી, તે અહીં હારથનો વિલાવ છે. આવી અસમાન મૈત્રી કાણુ માને ? કૃષ્ણની પત્નીઓ
 પણ ન માને ને ! સુદામાને પોતાને પણ એ રોડ વધારા પડતો લાગે ને ! એ સુદામાના
 કૃષ્ણે પગ ધોયા, પોતાની પામરીએ તેના પગ લોલા, તેનું પાટોડક પીધું. સુદામા આ
 આતિ પ્રેમથી સંકોચતો જતો હતો. કૃષ્ણના વૈભવ આગળ પોતે આણેલા કોદરાની માંડી
 સંતાડતો જતો હતો. કૃષ્ણે આ બાણોપચાર કરી રહ્યા પછી સુદામાનું મન ખીણે તેવા
 પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. પહેલાં તો કુશળક્ષેમ પૂછ્યું અને તે પણ મિત્રોની વિશ્રામ્ય
 કંકરીની તરહથી

કે મુખ નથી સંતાનનું, કોહોજી કરમને દોષે;
 (સુદામાને તો દસ છોકરાં હતાં)

લાભી અમારાં વડકણાં, તે શું લોહીકું શોષે.

છેવટે સુદામાના મનની વાત પણ કૃષ્ણ આ વિવેકમરકરીના વિશ્રામ્યમાં કહી દે છે.

કે શું ઉદર ભરાતું નથી, તેણે સૂકી દેહી;

એ દુઃખમાં કીયું દુઃખ છે, માહરા પુરવ સનેહી.^{૧૧}

છતાં સુદામા કહી શકતો નથી. લૌકિક રીતે આટલી અદ્યત્ત સંમૃદ્ધિવાળાને પોતાના
 દરિયનું દુઃખ કહેવું કેમ ફાવે ? અલૌકિક અર્થમાં જીવ ઈશ્વર પાસે આવીને, યાત્રી
 યાત્રીને પૈસો યાત્રે ? સુદામાએ કહ્યું કે મને તો માત્ર કૃષ્ણના વિરહનું જ દુઃખ છે.
 મિત્રને સમાનતા લાગે, દિક્ષનો પડદો નીકળી જાય માટે કૃષ્ણે પોતે બેગા રહ્યા હતા તે
 દિવસો યાદ કર્યા.

પછે શામળાથી જ બોલિયા, મુને સાંભરે રે;

હાજી નહાનપણાનો નેહ, મુને કેમ વીસરે રે.

આપણુ જે મહિના ભેગા રહ્યા, તુને : હાથ સંદીપનના ધરમાંહે, મુને
આપણુ અન્ન ભીખ્યા કરી લાવતા, તુને : મળી જન્મતા ત્રણે બ્રાત, મુને
આપણુ સૂતા એક સાથરે, તુને : મુખ દુઃખની કરતા વાત, મુને

x

x

x

કામ દીધું ગેરાણીએ, તુને : કહ્યું લઘ આવેને કાષ્ટ, મુને
શરીર આપણું ઉકળ્યો, તુને : હાથ માથે તપ્પે અરીષ્ટ, મુને
ગેરાણીએ ખાવું બંધાવીયું, તુને : ચણા પોચા વળી સાર, મુને
તમે છાના આરોગીયા, તુને : તમે કહ્યો દરિદ્ર મહારાજ, મુને
ખાંધે કહોવાડા ધર્મો, તુને : ધણું દૂર ગયા રણુછોડ, મુને
આપણુ વાદ વઘા ત્રણે બાંધવા, તુને : હાથ ફાડ્યું મોઢું ખોડ, મુને
ભારા બાંધ્યા દોરડે, તુને : હાથ આવ્યા ખારે મેહ, મુને
શીતળ સમિર વાપે ધણું, તુને : ટહોરે ચરચર ધુન્ને દેહ, મુને
નદી નાળે પૂર આવીયાં, તુને : ધન વરસ્યો મૂશળધાર, મુને
આકાશ અંધારે આવર્યું, તુને : યયા વીજ તણા ચમકાર, મુને
ગરુડ ખોળવા નીસર્યો, તુને : કહે સ્ત્રી તે કીધો કેહેર, મુને
આપણે રૂમાયું ચાંપીયા, તુને : ગર તેડી લાવ્યા ઘેર, મુને^{૧૨}

જતાં સુદામાનો સંકોચ છૂટતો નથી. હવે, શ્રીકૃષ્ણે પોતે તાંદુલ લેવા પગરણ કપ્પી, કૃષ્ણે કહ્યું:

મનવાંછિત ફળ આજ હું પામ્યો, મિત્ર મળવાને આવ્યા;
કાંઈ અતુર ભાભીએ બેઠ મોકલી, કોહો સખા શું લાવ્યા.
ચરણ તળે શું ચાંપી રહ્યા છો, મોહોડું મન કરી કહાડો;
અમ જ્ઞેમ એ વસ્ત ન હોય તો, દૂર ચડી દેખાડો.

કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને પણ કૌતુક થયું. સુદામાનો સંકોચ વધ્યો. આ વિષમ સ્થિતિ આવવાનું કારણ તેને પોતાની પત્ની લાગી. પોતે પત્નીનું કહ્યું કરી આવ્યો તેથી પસ્તાવા લાગ્યો.

સુદામાના મનની શોચના, સામળાયે સઘ જાણી;
હસતાં, ખસતાં પાસે આવ્યા, તાંદુલ લીધા તાણી.
હેઠળ હેમ તણી યાળા મેહેત્રી, વરતુ ધરવા જગદીશ;
છોડે જમીજોથ પાર ન આવે, છે ચોંચરાં દશવીસ.
પટરાણીઓ જ્ઞેમ અચરજ પામી, છે રૂપી પાસે મોહોડું રતન;
અમરફળ કે સંજવનમણિ, એવડું કીધું છે જતન.^{૧૩}

સુદામાને મળવા કૃષ્ણ દોડ્યા સારે રાણીઓને કૃષ્ણના મિત્ર જોવાનું કૌતુક થયું હતું. અને એટલી ગભરામણુ અને અધીરાઈથી કૃષ્ણ લઈ આવ્યા, સારે એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણને. તેવું જ કૌતુક રાણીઓને ફરી થયું. એટલા જતનથી સાચવેલી વસ્તુ, તેને લેવા માટે કૃષ્ણે પોતે સોનાના યાળા ધર્યો. રાણીઓને એમ કે કોણ જાણે કેવીએ ચીજ મુનિ લાવ્યા હશે, અને નીકળ્યા ત્યારે કોદરા. પણ કૃષ્ણે એ કોદરા ખાધા અને તેમાં અદ્ભુત સ્વાદ

મૂકયો. પોતે મૂઠીએ મૂઠીએ ખાવા લાગ્યા અને એકેક મૂઠીએ અદળક સમૃદ્ધિ સુદા આપી. પણ તે સુદામો જાણતો નથી.

રાત્રિ ગોષ્ઠીવિનોદમાં કાઢી. સવારે ઋષિએ ઘેર જવા વિદાય માગી. હરિએ પિ આપી. સામાન્ય રીતે દરબારમાં કોઈ માણસ આવે તો તે જન્ય ત્યારે તેને રાજ તર શીખ મળે. તેમાં પણ આ તો આદ્ય છે. દીધા જોગ છે, ગરીબ છે, આશાએ આ છે; સામાન્ય રીતે સ્ત્રીનો જીવ નાનો હોય પણ કૃષ્ણની રાણી સત્યભામાને પણ લાગે કે કૃષ્ણ કેમ કૃપણ થાય છે? પણ કૃષ્ણ એવો ને એવો પ્રેમ ખતાવતાં છતાં કશું આ નથી. એક તરફ તૃષ્ણાવાળો આદ્ય છે બીજી તરફ સ્વયં ભગવાન છે. તે પ્રેમ ખતાવે છતાં કશું આપતા નથી. આ વિચિત્ર વિરોધ પાછો હાસ્યનો વિષય છે : કૃષ્ણનો વાદ પ્રગટ થતો પ્રેમ અને છતાં કાર્યમાં કશું દાન નહિ એ વિરોધને કવિ જાણે સામસ માનવામાં તોળી ખતાવે છે :

હવે વિદાય આપો જુગજીવન, હરિ કહે પધારીયે સ્વામીન;
વળા કૃપા કરજો કે એક સમે, કાલે કાલે નરહરિ નમે.
પોણ લગી વળાવા જાયે, કોડી એક ન મુકી કર માંહે;
જેકડીએ વળગ્યા વિશ્વાધાર, સુદામે જતાં કર્યો વિચાર,
વૈભવ આગળ વળિયો છેક, મુજને ન આપી કોડી એક.

તૃષ્ણાવાળા જીવને છેકી પામર આશા બંધાય છે કે સ્ત્રીએ ગયા પછી કંઈક આપશે હશે સ્ત્રીની ચોરી મનમાં ધરી, કાંઈક શુભ વાટમાં આપશે હરિ :
પાય લાગી નારી સદુ મઈ, તોહે પણ કંઈ આપ્યું નહો.
કેસ એક વળાવા કેશવ ગયા, પછે સુદામોજી જીભા રલા;
વિકુલજી હવે પાછા વળો, તવ ભેરી વળાયા સામજો.
વળ્યા કૃષ્ણ ફરી મળજો કહી, પણ કરમાં કંઈ મુક્યું નહિ;
જીવને તાંદુલ આપતાં સંકેત થતો હતો ત્યારે સુદામો પત્નીનો વાંક કાઢતો હો
મ તેણે ફરી પત્નીનો જ વાંક કાઢ્યા માંગ્યો. અને વિશેષમાં કૃષ્ણ ઉપર પણ તે
અભાવ થયો.

સ્ત્રીજીત નર તો પણ સમાન, રંગએ ઉપજીયું અપમાન;
અભયકી વ્રત મેં મેહેલ્યું આજ, ખોઈ લાખ ટકાની લાજ;
દામોદરે ઘણી કીધી દયા, મુગળા માહારા તાંદુલ ગયા.
કૃપણને ઘેર ધન હોય ગણું, માટે નગર છે સોના તણું;
બાંધી મુકીને મિત્રાચાર, મોહોટો નિરદે નંદકુમાર.
એહને આપતાં શું આપ્યું થાત, હું આદ્યજીની લાવટ જાત;
હુંને સામા આવીને ભેટ્યા હરિ, પાગ પખાળીને પૂજ કરી,
આસન, પૂજન ભોજન મળ્યું, હું રાંકને કોણ કરે એટલું;
એ કપટ ધૂરતની સેવા, લટપટ કીધી તાંદુલ દેવા. ૧૪

પછી જ્ઞાન થાય છે. ધન્યર તો થોડું લઈને ઘણું આપનાર છે. પણ કર્મ કોર છે. ધન ન આપ્યું તે સાઈ થયું. ધનથી મદ થાત. દુઃખમાં રામ સાંભરે છે. ઋષિ 'ગનાંનં ઘોડે' બેઠા બેઠા ઘેર આવે છે. પણ પોતાને થાનકે આવે તો ઝૂંપડી ન મળે. તેની જગ્યાએ તો 'ત્રેડી અટારી' ઉભાં છે. વિપ્ર વિમાસવા લાગ્યો :

દામ ભૂલ્યો પણ ગામ નિશ્ચે, ધામ કોઈ ધનવંતનાં;
એ જોવનમાં વસતા દશે, જેણે સેવ્યાં ચરણ ભગવંતનાં.
એમ વિચારીને વિપ્ર વળાગે, નગર અવિશેષન કરી,
એધાણી સરવ જોતો જોતો, મંદીર તે આવ્યો ફરી ફરી.

x

x

x

જોઈ શુદામે નિશ્વાસ મૂક્યો, કોઈ છત્રપતિનાં ઘર થયાં;
આશ્રમ ગયાનું દુઃખ નથી, પણ બાળક આદારાં ક્યાં ગયાં.

ઋષિને માટે આ કરુણ પ્રસંગ છે પણ શ્રોતાવર્ગ જાણે છે કે આ ભુવન ઋષિનાં પોતાનાં છે. ઋષિ પોતે, પોતાની ચપેલી સમૃદ્ધિને ઓળખી નથી શકતા એ હાસ્યનો વિભાવ છે. તેમાં વળી આકૃષ્ટી સમૃદ્ધિનો પતિ ધણેસો ઋષિ બાળક સાથે

હોમશાળા રૂપાખમાળા, પવિત્ર કુશની સાદરી;
ગદ્ય પીસણી સુ-માર્જની, વિષય કથમ સાસરી પરી.

એ પણ સાંભરે છે. આર્પત દુઃખી યદ્ય કરુણ સ્વરે કહે છે :

તૂટી સરખી ઝૂંપડી ને, લૂંટી સરખી મુંદરી;
સડ્યાં સરખાં છોકરાં, તે નવ મળ્યાં મુજને ફરી.

ત્યાં તેની પત્ની તેને અરખામાંથી જોઈને સાહેલીઓ સાથે તેડવા જાય છે. અને દલે શુદામે પત્નીને પણ નથી ઓળખતો ! પરપત્નીસ્પર્શના બીજો ઋષિ મૂંઝાય છે. અને અકળાઈને કહે છે :

હું સહેજ જોઉં છું ધામ તમારાં, નથી કપટ વિચાર;
હું ત્રધને તું જોખના, છે કંઈણ લોકાચાર.
બોગાસકત હું નથી આગ્યો, મુને પરમેશ્વરની આજ;
જવા દો મુને શોભા સાથે, તુંને દલ્લે કલ્યાણ.^{૧૫}

પામર જીવ ધન્યર પાસેથી મુખ માગે છે. એટલું જ નહિ પણ તે મુખ પણ ધન્યરની પાસેથી લાથોલાથ માગે છે. ધન્યરની દાન આપવાની રીત પણ માણસને અકલ છે. તે ન સમજી શકવાથી જીવ અકળાઈ ધન્યરને દોષ દઈ પોતે જ ઉપદક્ષનીય બને છે. અને ધન્યરનો પ્રસાદ વરસે છે ત્યારે, વરસાદથી જેમ ઘરા બદલાઈ જાય, તેમ સર્વ વસ્તુરિચતિ બદલાઈ જાય છે. માણસ તેને ઓળખી પણ ન શકે એવી યદ્ય જાય છે.

કાવ્યનો વ્યંગ્ય એ છે કે માણસ મદત્તા અને લઘુતાનું દોષ અદ્ભુત મિશ્રણ છે. તેનામાં ધર્મશાલિમુખ થવાની ઇચ્છા છે જનાં સંસારની ધર્મિણીઓથી તે પર જઈ શકતો નથી. તેને ધર્મરના નિઃસીમ ડોપણનું, તેની શક્તિનું, તેના પ્રેમનું ભાન છે, જનાં તેનાથી માગ્યા વિના રહેવાનું નથી. ધર્મરની ઘટના અકલ છે એમ માણસ જાણે છે, જનાં ધર્મર

આમુક રીતે જ રામ કરે એમ અપેક્ષા રાખે છે, અને ઈશ્વરપ્રસાદ તેને મળે છે ત્યાં તે ઈશ્વરનો પ્રસાદ છે એટલું ઝાળખવાની પણ તેને શક્તિ નથી.

આ વિવક્ષણુતાઓમાંથી પ્રેમાનન્દ હાસ્ય ઉપજાવે છે. અને માણસની લઘુતા પર ઉપહસનીય નથી શું ? પ્રેમાનન્દના પાત્રલેખનમાં અહીં તહીં સ્ખલનો નજરે ચે છે પણ આખા કાવ્યનો હાસ્યરસ, જીવના સ્વરૂપની વિવક્ષણુતા, તેની શક્તિ અને તેની સીમા, તેની મહત્તા અને તેની લઘુતા, તેની શ્રદ્ધા અને તેની શંકા, તેની શુદ્ધિ અને તેને વ્યાગ્રહ, અને જીવ અને ઈશ્વરના સંબંધની વિચિત્રતા, ઈશ્વરની સ્વપર્યાપ્તતા છતાં ભક્તો તરફ પ્રેમ, સર્વ શક્તિમત્તા છતાં ભક્તાધીનતા, એ જીવનના કહો, કે ધર્મના કહો, કે ફિલસુફીના કહો, કે કુદરતના કહો, એ સર્વ કોણકાને વ્યક્ત કરે છે. એ સનાતન સત્યને પ્રેમાનન્દ ગૂજરાતના હૃદયથી રસિક કરે છે તે માટે જ ગૂજરાતનો અમર કવિ છે.

રામનારાયણ વિ. પાઠ

૪ ટુંકી વાર્તા

ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ પર દષ્ટિ ફેરવતાં જણાય છે કે સ્વતંત્ર ટુંકી વાર્તા એનો આરંભ થયાને બહુ લાંબો સમય થયો નથી. ગોવર્ધનધુગં, શરૂ થયો ત્યાર સુધે આસ જાણીતી ટુંકી વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ નહોતી. આજથી લગભગ ત્રીસ વર્ષ ઉપ જ્યારે ‘સુંદરી સુમેધ’ માસિક શરૂ થયું ત્યારે પહેલવહેલી ટુંકી વાર્તાઓ ગોપાનીય દ્વારા બહાર પડી. પરન્તુ એ વાર્તાઓ છેક નિર્મોહ્ય, નીરસ અને કંઈ પણ કલ્પનાશક્તિ વગરની હતી એમ કહીએ તો જરાએ અતિશયોક્તિ ન ગણાય. સુંદર, રસભરી, ધારીય ટુંકી વાર્તાઓ બહાર પાડવામાં ‘વીસમી સદી’એ પહેલ કરી હતી. છેલ્લાં દસેક વર્ષમાં ટુંકી વાર્તાઓના સંપ્રદાય પુસ્તક સ્વરૂપમાં બહાર પડ્યાં છે.

ટુંકી વાર્તાની યોગ્ય વ્યાખ્યા આપવી કઠણ છે. રા. ધૂમકેતુએ “તણખા”ની પ્રસ્તાવનામાં ટુંકી વાર્તાની એક સરસ વ્યાખ્યા આપી છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—“જે વિજ્ઞાન ચમકારા પેઠે એક દલિખિન્દુ રત્ન કરતાં સોંસરવી નીકળી જાય, અને બીજી અર્ધ લપછપ વિના અંચલી નિર્દેશ કરીને સુતેલી લાગણીઓ જગાડી વાંચનારની આસપાસ એ નથી જ કલ્પનાસૃષ્ટિ ધડી કાઢે, એ ટુંકી વાર્તા. નવલકથા જે કહેવાનું હોય છે તે કદ નાંખે છે; ટુંકી વાર્તા કલ્પના અને લાગણીઓ જગાડીને જે કહેવાનું હોય તેનો માત્ર પ્વનિ જ, તણખો જ શૂંકે છે.” રા. ધૂમકેતુની વ્યાખ્યા ખોટી નથી છતાં એટલું કહે જોઈએ કે એમની વ્યાખ્યા દરેક પ્રકારની ટુંકી વાર્તા માટે યોગ્ય નથી. રા. ધૂમકેતુ

છે : “ દુકા વાર્તા જે કહેવાનું હોય તેનો તબ્બુજો જ આવ મૂકે છે ” તે તદ્દન સાચું નથી. ધ્વનિપ્રધાન વાર્તાઓ માટે રા. ધૂમકેતુની વ્યાખ્યા બંધબેસતી છે પરંતુ લાવનાપ્રધાન તેમ જ હેતુપ્રધાન વાર્તાઓને ઉપરની વ્યાખ્યા લાગુ પડતી નથી.

જેવી રીતે નાટક કે કાવ્ય માટે અમૂક ચોક્કસ નિયમો ઘડેલા હોય છે તેવી રીતે દુકા વાર્તા માટે ખાસ નિયમો હોના નથી. વિદ્વાનોએ નક્કી કરેલા અમૂક ચોક્કસમાં રહીને દુકા વાર્તાના લેખકને પોતાનું કામ કરવાનું હોતું નથી. જેવી રીતે ઉત્તમ કોરીની પ્રત્યેક કક્ષાની કૃતિ કોઈ નિયમને આધારે ઉત્પન્ન થતી નથી પરંતુ પોતાને માટે પોતે જ નવા નિયમો ઉપજાવે છે, તેવી રીતે દરેક ઉત્તમ દુકા વાર્તા પોતાને માટે નવા નિયમો રચે છે. સામાન્ય રીતે દુકા વાર્તામાં, નીચે અનાવેશમાં પાંચ લક્ષણોમાંથી એકાદ તો હોતું જ જોઈએ : વાર્તામાં કાં તો એક સ્વયં વ્યક્તિત્વવાળું પાત્ર—માત્ર દેખાવમાં અતિશય સુંદર નાયિકા હોય તો ના ચાલે—જોઈએ, કે કાં તો એક મુખ્ય વિશિષ્ટ પ્રસંગ જોઈએ; અથવા તો આખી વાર્તા બહુ જ સુંદર કલ્પનાથી ભરપૂર જોઈએ. કંઈ નહિ તો પછી વાર્તાનું વસ્તુ બહુ જ કલામય અને સરસ રીતે ચૂંચેલું હોતું જોઈએ. આ ચારે શીજોમાંથી એકે ના હોય તો પછી વાર્તાની ઘટના ઉત્તમ પ્રકારની હોવી જોઈએ. આપણા સાહિત્યની ઘણી ખરી વાર્તાઓમાં ઉપર અનાવેશમાં વાર્તાનાં પાંચ લક્ષણોમાંથી એકે હોતાં નથી. આપણા દુકા વાર્તાના લેખકો મનુષ્ય સ્વભાવનું જરાયે જાંઠું અવલોકન કર્યો વગર તેમજ કલ્પના શક્તિનો સહેજ પણ ઉપયોગ કર્યો વગર વાર્તાઓ લખે પછી એમની વાર્તાઓ શા રીતે રસમય લાગે ? વાર્તાનું વસ્તુ તો સોમાંથી પોણોસો વાર્તાનું એનું એજ હોય છે : એક યુવક અને યુવતી વાર્તાના આરંભમાં એક ખીમથી મોહિત થાય; પછી તેમના સ્નેહમાં ફેંકક વિધન આવે અને અંતે એમનો જય થાય અને અંતે જાણુ પરણી જાય. આ સિવાય વાર્તા માટે ખીજું વસ્તુ આપણા લેખકને ક્યારે મુશ્કેલ ?

આર. એલ. સ્ટીવનસન. (R. L. Stevenson)ના કહેવા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની દુકા વાર્તાઓ હોય છે : લેખકના મનમાં વાર્તાનું વસ્તુ આપોઆપ સ્ફુરી આવે અને પછી એ વસ્તુ માટે વિચાર કરીને લેખક પાત્રો સરળતીને વાર્તા તૈયાર કરે તે પ્રથમ જાતની વાર્તા. ખીમ પ્રકારની વાર્તામાં લેખક પહેલાં અમૂક એક પાત્ર લખને વાર્તા લખવાનો આરંભ કરે છે; પછી એ પાત્રનું વ્યક્તિત્વ પરિપૂર્ણ રીતે વિકસાવવા માટે વિધિવિધ જાતના પ્રસંગો ચોંટકાડે છે અને એ પ્રસંગો દ્વારા મુખ્ય પાત્રને પ્રકાશમાં લાવે છે. ત્રીજી જાતની વાર્તામાં લેખકને સદૃશી પહેલી એવી ઇચ્છા થાય છે કે અમૂક પ્રકારનું વાતાવરણ મારી વાર્તામાં ઉત્પન્ન કરું; ત્યારપછી એ વાતાવરણને કૃતાર્થ કરવા માટે ચોગ્ય પાત્રો તથા પ્રસંગો ઉપજાવી કાઢે છે. સ્ટીવનસને કહેલા ત્રણ પ્રકારમાં દરેકે દરેક દુકા વાર્તા બંધેલી શકાય એમ કહેવાનો હેતુ નથી; પરંતુ બહુ ઝીણવટથી ન જોઈએ તો એમ લાગશે કે સામાન્ય રીતે ઘણી ખરી વાર્તાઓનો સમાવેશ ઉપર અનાવેશ ત્રણ પ્રકારમાં થઈ જાય છે.

ક્યારે માણસ ન્દાની સરખી વાર્તા વાંચે છે ત્યારે એને એમ થાય છે કે “ એક વાર્તા લખવી એમાં મોટી શા હોશિયારી જોઈએ ! એ તો હું પણ તપ્પી શકું. ” તે એમ મારે છે કે દુકા વાર્તા લખવામાં ન જોઈએ જાન કે અભ્યાસ કે ન જોઈએ અનુભવ કે

આવડત. હુંકી વાર્તા વાંચતી જેટલી સરળ પડે છે તેટલી લખતી સરળ નથી એ વાત તે બૂલી જાય છે. ઘણા લેખકોને જ્યારે આ બૃહન્નું જ્ઞાન થશે ત્યારે હુંકી વાર્તાનું સાહિત્ય સુધરશે. અગ્રગત અનુવાદ કરવો એ સહેલું છે પણ ઉત્તમ ટ્રાદિટની સ્વતંત્ર હુંકી વાર્તા લખવાની કળા ખડુ જ થોડા માણસોમાં હોય છે. સોમાંથી ભાગ્યે પાંચ માણસ હુંકી વાર્તા લખવામાં સંપૂર્ણ રીતે સફળ થાય છે. એક રીતે જોતાં નવલકથા લખવા કરતાં નવલિકા અથવા હુંકી વાર્તા લખતી વધારે અઘરી છે. કારણ કે નવલકથામાં લેખકને વિસ્તારથી લખવાનો અવકાશ મળે છે; એમાં એને કંઈ અધ્યાદાર રાખવાની ખાસ જરૂર પડતી નથી; વિના સંકેતે તે બહુ વર્ણવી શકે છે તે સમજતી શકે છે; પરંતુ હુંકી વાર્તાના લેખકને જેમ અને તેમ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં વાર્તા રચી કરવાની હોય છે. એટલે વાર્તા માટે જેટલું અતિ આવશ્યક હોય એટલું જ એને લખવાનું હોય છે. અને શું આવશ્યક છે કે શું નથી તેની તુલના કરતી તે આપણે ધારીએ તેટલું સહેલું નથી.

સાહિત્યના ખીળ કોઈપણ અંગ કરતાં હુંકી વાર્તા વધારે લોકપ્રિય છે કે નહિ ? આપણને કેટલાંક એવાં માણસો મળે છે કે જેમને નાટકો વાંચવાનો ખાસ શોખ ન હોય; કોઈક એવાં પણ મળી આવે છે કે જેમને કવિતામાં ખાસ રસ ન પડતો હોય; વળી કોઈકને સાહિત્યના ગુણદોષ વિવેચનમાં (Criticism) નકામી મુંઝામુંઝ લાગે; કેટલાક લોકોમાં લાંબી નવલકથા વાંચવાની ધીરજ હોતી નથી તેથી નવલકથા વાંચતાં તેઓ કંટાળી જાય છે; એવા પણ લોકો હોય છે કે જેમને નિબંધો ડાહ્યા તેમજ જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરવા માટે લખ્યા હોય એવા લાગે છે. પરંતુ ભાગ્યે જ કોઈ સ્ત્રી, પુરુષ કે બાળક એવું મળી આવે છે કે જેને હુંકી વાર્તા વાંચવાનો શોખ ન હોય. ત્યારે હુંકી વાર્તાની આ સર્વત્ર લોકપ્રિયતાનું કારણ શું ? માણસનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એને પોતાના આડોશી પાડોશીનાં, પોતાનાં સગાંસંબંધીનાં, અને મિત્રોનાં સુખદુઃખમાં, આચાર વિચારમાં, સહેલીકરણીમાં હુંકમાં જીવનમાં જેટલો રસ પડે છે તેટલો ખીળ કલામાં નથી પડતો. અને વાર્તામાં ખરાં નહિ પણ કલ્પિત માણસોનાં જીવનમાં ફેરફાર થતા રસમય રીતે વર્ણવ્યા હોય છે તેથી માણસને તે વાંચવામાં આનંદ પડે છે. કદાચ કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે નવલકથાનો વિષય (theme) નવલિકા જેવો જ છે તો પછી શા માટે એ આહર્ષ લોકપ્રિય હોતી જોઈએ ? એનો ઉત્તર એ છે કે નવલકથામાં પાત્રોનાં આચરણ (whatever men do) ઉપરાંત ખીજું ધણું હોય છે; એટલું જ નહિ પણ ધણીવાર નવલકથાકાર ફિલ્સુફી કે તત્ત્વજ્ઞાન અથવા તો નીતિનાં બંધારણ ઉપર ભાષણ લખી વાચકને કંટાળો આપે છે. હુંકી વાર્તામાં આવી કોઈ જાનની પંચાત હોતી નથી. વળી હુંકી વાર્તા તો સરલ સાહિત્ય (light literature) ગણાય એટલે એ વાંચકમાં મગજને ભારે શ્રમ પડતો નથી તેમજ એ સમજવા માટે જ્ઞાનની કે જોડા અભ્યાસની જરૂર પડતી નથી, એ પણ એની લોકપ્રિયતાનાં કારણો છે.

* Hugh Walker. "Selected English Short Stories" ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે "Whatever men do", is a phrase which describes the theme of the story teller.... The most universal of human interest is the interest of man in his brother man.

હાલમાં ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કુંકી વાર્તાનો ચાલુ છે. કાલે એમ કહીએ તો પણ ચાલી શકે. સામાન્ય કોટિના દરેક માસિકના દરેક અંકમાં ત્રણ ચાર કુંકી વાર્તાઓ તો હોવાની જ. અલગત આમાંથી પંચાલુ ટકા જેટલી વાર્તાઓ તો છેક કચરા જેની અથવા તો જેને આપણે “પેમત્રા પેમત્રી”ની વાત કહીએ છીએ એવી જ હોય છે. બાકી રહેલા પાંચ ટકામાંથી ઉત્તમ ગતની વાર્તાઓ તો એકાદ ટકા જેટલી જ હોય છે. જરાક વાર્તા સારી લાગે કે એકદમ આપણને ખાતરી થઈ જાય છે કે વાર્તાને અંતે લખ્યું હશે કે “બંગાળી ઉપરથી” કે “અંગ્રેજી ઉપરથી”. અનુવાદ કરવામાં ગૂજરાતી લેખકો યાર છે (યાર તોટલા પ્રતીતિ નથી) પરંતુ સ્વતંત્ર વાર્તા લખવા જેટલી કલ્પનાશક્તિ કોઈકનામાં જ હોય છે. હમણાં હમણાં ઘણા લેખકોને એવી કુટેવ પડી છે કે અનુવાદ કરવો જતાં કણુ ના કરવું અને પોતાની સ્વતંત્ર વાર્તા છે એમ ખીજને ખતાવવું. અત્યારે ગૂજરાતી સાહિત્ય તરફ નજર ફેરવીશું તો સારી કુંકી વાર્તા લખનારા આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા જ મળી આવશે. રા. મુન્શી, રા. “ધૂમકેતુ”, રા. ઇન્દુલાલ યાગ્નિક, રા. “દિવેશ”, રા. બ. ક. દેકાર, રા. ઉમરવાડિયા એટલા જ પ્રથમ શ્રેણીમાં તો આવી શકે. રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ, રા. ધનસુખલાલ મહેતા, સૌ. જ્ઞેન સરોજિની મહેતા, સૌ. જ્ઞેન લીલાવતી મુન્શી, રા. જ્યન્તકુમાર ભટ્ટ, રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ, તથા રા. “મસ્તકદાર” પણ વારંવાર વાર્તાઓ લખે છે પરંતુ એ સહુનો સમાવેશ ખીજ શ્રેણીમાં જ થઈ શકે. રા. મેઘાણીએ કુંકી વાર્તાના સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપ્યો છે પરંતુ એમની વાર્તાઓ સ્વતંત્ર હોતી નથી તેથી તેમનું સ્થાન અગ્રણ્ય રાખવું પડે છે. રા. કૈનાલાલ મુન્શી ઐતિહાસિક નવલકથાકાર તરીકે જેટલા નામાંકિત છે તેટલા કુંકી વાર્તાના લેખક તરીકે નથી, જતાં એમની “મારી કમત્રા અને ખીજ વાર્તા” કુંકી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં સાફ સ્થાન ભોગવે છે. એ સંગ્રહમાંની “ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ” “કોકિલા” અને “સ્મરણ દેશની મુંઢરી” ખરેખર શ્રુત્ય વાર્તા છે. રા. “ધૂમકેતુ” જેટલી સંખ્યાબંધ મુંઢર વાર્તા બીજા કોઈ લેખકે નહિ લખી હોય. એમની “તણખા” કુંકી વાર્તાના સંગ્રહોમાં ગ્રાપદે આવી શકે એવી છે. “તણખા”માં ઘણી ખરી વાર્તા નિઃસંશય શ્રેષ્ઠ પ્રકારની છે, પરંતુ એમાં લગભગ બધી જ વાર્તા કરુણસ્થી ભરેલી અને કરુણઅંતવાળી છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. વાર્તા કરુણસ્થી ભરેલી હોય એ કંઈ એનો દોષ ના ગણાય પરંતુ જ્યારે એક લેખક એક આખી વાર્તાના સંગ્રહમાં લગભગ બધી જ વાર્તાઓ કરુણઅંતવાળી લખે ત્યારે એ એક ખામી ગણી શકાય. રા. “ધૂમકેતુ”નો બીજો એક અલ્પ દોષ એ છે કે ઘણીખરી વાર્તાઓ હેતુ શહેરી છંદગીને એકદમ ઉતારી પાડવાનો અને ગામડાની છંદગીના અતિશય વખાણ કરવાનો હોય એવું લાગે છે. કોઈ પણ વાર્તાનો હેતુ આવો હોવો જ નહિ જોઈએ એમ કહેવાનો આશંક નથી, પરંતુ જ્યારે એક જ ગ્રંથમાં બે ત્રણથી વધારે વાર્તા એક જ હેતુપુરસ્કાર લખાઈ હોય ત્યારે વાચકને સહેજે કેટલો આવે એ સ્વાભાવિક છે. કુંકી વાર્તાઓના બધા લેખકોમાં રા. ઇન્દુલાલ યાગ્નિકની ભાષા સૌથી વધારે સારી હોય છે એ નિઃસંશય છે. એમની શૈલી સુમધુર અને સરળ, ઉજ્જવળ (lucid) અને સુસ્પષ્ટ છે. છેલ્લાં પાંચ જ વર્ષમાં આપણા સાહિત્યમાં જે સુકૌમળ અથવા સુકુમાર (effeminate) ભાષા પ્રચલિત થઈ છે તેનો અંશમાત્ર પણ રા. ઇન્દુલાલની ભાષામાં નથી. રા. ઇન્દુલાલનું

“કુમારનાં સ્ત્રીરત્નો” આ વર્ષમાં રચાયેલાં પુસ્તકોમાં ૧૯૩૨ પ્રથમ પંક્તિમાં આવે. નવા યુગની સ્વતંત્ર વિચારવાળી કુમારિકા, વહાલસોષ અને કર્તવ્યપરાયણ પત્ની, આત્મચાગી અને સમાજસેવા કરવા તત્પર યજ્ઞેત્રી વિધવા, સમજી ગૃહિણી અને આદર્શમય તેમ જ પ્રેમાળ માતા, અને કેળવાયેત્રી, વિચારશીલ ને જીવિશાળી યુવતીનાં રા. ઇન્દુલાલે કેવાં સુંદર અને સુરેખ ચિત્રો “કુમારનાં સ્ત્રીરત્નો”માં દોર્યા છે? રા. ઇન્દુલાલનાં સ્ત્રીપાત્રો એટલાં અદ્વિતીય (realistic) તથા સજીવ અને સચેતન છે કે આપણે હાલુબરે જુડી જઈએ છીએ કે આ વાર્તાનાં પાત્રો છે અને આપણને એમ જ લાગે છે કે આ તો આપણી આજુબાજુ હરતાં ફરતાં આપણાં મિત્રા જ છે. રા. દિરેકે દહા ઘણી થોડી વાર્તાઓ લખી છે છતાં એ વાર્તાઓ વાંચનાં આપણને ખાતરી થાય છે કે રા. દિરેકે ૧૯૩૨ આગળ જતાં ટુંકી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ સ્થાન પામશે. એમની વાર્તાઓ કંઈક નવીન પ્રકારની હોય છે. રા. જળવંતરાય દેકાર એક પ્રખર વિદ્વાન તરીકે નેટલા જાણીતા છે તેટલા ટુંકી વાર્તાના લેખક તરીકે પ્રખ્યાત નથી છતાં એમનું “દર્શનયુ” ટુંકી વાર્તાઓમાં સાદું સ્થાન ભેગવે છે. રા. જદુ ઉમરવાડિયાએ ટુંકી વાર્તાના લેખક કરતાં એકાંકી નાટકોના લેખક તરીકે વધારે ખ્યાતિ મેળવી છે તો પણ એમનું “વાતોનું વન” સ્ત્રમય વાર્તાઓથી ભરપૂર છે એમ કહેવું જ નેહએ. રા. ઉમરવાડિયાની વાર્તાસૃષ્ટિનાં સ્ત્રીપાત્રો સ્પષ્ટ વ્યક્તિત્વવાળાં, આકર્ષક અને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવતાં હોય છે. રા. ઉમરવાડિયાની ભાષા સુંદર છે અને એમનું લખાણ વિચારશીલ હોય છે. “વાતોના વનમાં” કેટલીક વાર્તાઓ સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર લખાયેલી છે પરંતુ તે રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈની કેટલીક સામાજિક પ્રશ્નો પરની વાર્તાઓ જેવી નિસ્તેજ (flat) નથી લાગતી. રા. કેશવપ્રસાદની ઘણીખરી વાર્તાઓ એક જ ઉદ્દેશથી લખાયેલી હોય છે અને તે એ કે સ્ત્રીઓએ સમાજ સેવિકા થવાને તત્પર થવું નેહએ. એમની “મારી ગીસ વાર્તાઓમાં” ત્રણ ચાર વાર્તાઓ ખરેખર સારી છે પરંતુ ઉત્તમ કેટલેમાં આવી શકે એવી એમાં એક પણ વાર્તા નથી. રા. કેશવપ્રસાદનો મુખ્ય દોષ એ છે કે જે હેતુ માટે એ વાર્તા લખે છે તે હેતુ વાર્તામાં અતિશય આગળ પડતો જણાય આવે છે. સામાજિક પ્રશ્નો પર વાર્તાઓ લખવાની ૧૯૩૨ નથી એમ જગ્યાએ કહેવાનો આશય નથી પરંતુ લેખકે કલા વરે ખૂબ સુંદર વચ્ચે અને આબૂપણથી હેતુને એવી સરસ રીતે દાંડી દેવો નેહએ કે તે છેક સેતાઈ ના જાય છતાં એનાં વસ્ત્ર-લંકારો પુષ્કળ ચળકે. રા. કેશવપ્રસાદની વાર્તામાં હેતુ નસાવરચામાં દેખાય છે અને તેથી કલાની દૃષ્ટિએ એમની વાર્તામાં ઉજાણ રહી જાય છે. રા. ધનસુખલાલની લગભગ બધી જ વાર્તા અનુવાદ અથવા અંશેણ પરથી સંચિત હોય છે. હાસ્યરસપ્રધાન વાર્તાઓની અનુવાદ કરવામાં એ ઘણે અંશે સફળ થયા છે એ નિઃસંશય છે. એમની “હું સંસ્કાર અને મિત્રમંડળ” વાચકને નિર્દોષ આનંદ આપે છે એટલું જ નહિ પણ કોઈ કોઈ વારે તો ખૂબ હસાવે છે. રા. ધનસુખલાલની વાનોગાં હાસ્યરસ દિનપ્રતિદિન ઝોઝો થતો જાય છે એ શોચનીય છે. ગૂંજરાતનાં ગણ્યાં ગાંઠ્યાં સ્ત્રી લેખકોમાં સૌ. ખેન સરોજિનીની કાળો છેક થોડો નથી. એમની ઘણીખરી વાર્તા સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર લખાયેલી છે, અને એમાંથી પુરુષોના જીવન સદાએ સ્ત્રીઓએ કેવી રીતે જળવો કરવો તે વિશે ઉપયોગી સૂચનાઓ કેટલીક વાર મળી આવે છે. સૌ. ખેન લીલાવતીએ થોડા સમયમાં વિધવિધ વિષય ઉપર

સારા લેખો લખ્યા છે અને સ્ત્રી લેખકોમાં સાદું સ્થાન ભોગવે-છે પરંતુ એમની સ્વતંત્ર હુંકી વાર્તાઓ ખાસ પ્રશંસનીય ગણી શકાય નહિ. રા. જ્યન્તકુમાર ભટ્ટે સાહિત્યક્ષેત્રમાં ખૂબાર પડ્યાને હજી ખડુ વખત થયો નથી એટલે એમની વાર્તાઓની તુલના કરવાને હજી થોડી વાર છે. એમ કહી શકાય. “ગુજરાત”માં આવેલી “કસોટી”ના. એમનો લખેલો ભાગ, એ વાર્તાના ખીજા પાંચે લેખકોને પાછળ મૂકી દે એવો હતો; અને તે ઉપરથી કોઈક વાર એમ કાગે છે કે ભવિષ્યમાં એક સારા લેખક તરીકે એ નામના મેળવશે. એમની શૈલી જોઈએ તેટલી સુસ્પષ્ટ નથી હોતી તેને લીધે કોઈક વાર વાર્તા પણ અસ્પષ્ટ લાગે છે. રા. મુનિકુમાર ભટ્ટે લખેલો “કસોટી”ના ભાગ પણ ખરેખર સ્તુત્ય હોતો, પણ એની અને તે સિવાયની એમની લખેલી ખીજી વાર્તાની વચ્ચે ઘણું અંતર રહી ગય છે. રા. “નારદે” આજ સુધીમાં અનેક હુંકી વાર્તા લખી નાખી છે પરંતુ એમાંથી સારી વાર્તા. કહી શકાય એવી તો ત્રણ કે ચાર લાગે હશે. એમની વાર્તાઓ ખડુ જ ધરગથ્ય હોય છે. રા. જ્યન્તકુમાર વર્માએ થોડા વખત ઉપર પોતાની વાર્તાઓનો એક સંગ્રહ ખૂબાર પાડ્યો છે તેમ જ રા. રાયચુરાની “રસીલી વાર્તાઓ” પણ થોડા સમય પર પ્રગટ થઈ છે; આ બંને વાર્તાસંગ્રહ ખડુ જ સામાન્ય કોટિના છે તેથી એની માત્ર આદિ નોંધ જ લખ્યું. ઉપરોક્ત લેખકો ઉપરાન્ત આજકાલ અનેક યુવક યુવતીઓ સંખ્યાબંધ વાર્તાઓ લખીને આપણાં માસિકપત્રો ભરી દે છે. પણ એ બધી એટલી બધી નિર્મોલ્ય, નીરસ અને કલ્પનાશક્તિ વગરની હોય છે કે એ વિશે શું લખવું તે પણ મુશ્કેલ નથી ! આ યુવાન લેખકોને માત્ર એક જ વિનંતિ છે કે વાચકવર્ગ પર કંઈક દયા આણે !

આજકાલના લેખકોનું પ્રકરણ હવે સમાપ્ત કરીને, ગઈ કાલના લેખકો નરક જરાક નગર કરીએ. આજથી દસ પંદર વર્ષ ઉપર રા. ભોગીન્દ્રરાય દીવેરીયા, રા. શિવભાઈ, રા. ઝાલાભાઈ લક્ષમણ, રા. રામભોઈનરાય તથા રા. શંકરરાય વગેરે “મુંદરી મુખોધ”માં વારંવાર હુંકી વાર્તાઓ લખતા હતા. એ લોકો જોઈએ તે કરતાં વધારે ધરગથ્ય (realistic) વાર્તા લખતા અને પરિણામે વાંચનારને તે રમ્ય કે આકર્ષક લાગતી નહિ. ગૃહશ્યવનની આબેદુગ્ય છંદગી જેવી (realistic) વાર્તા લખવામાં બંગાળી લેખકોએ આત્યન્ત કુશળતા મેળવી છે. દાખલા તરીકે શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની હુંકી વાર્તાઓ, શ્રી. બંદિમચંદ્રની વાર્તાઓ કે શ્રી. રાદ્દેભાણુની વાર્તાઓ કેટલી મુંદર, શ્યવનના આબેદુગ્ય ચિતારવાળી, કલામય, લાસિયથી ભરપુર અને પાંત્રાથી વિવિધનાયણી હોય છે ? આપણા ગૂજરાતી લેખકો આવી વાર્તા ક્યારે લખશે ? રા. વિશ્વરામે “મુંદરી મુખોધીયા” વાર્તાઓ માટે ખડુ સચોટ ટીકા કરી છે તે આદિ ઉતારે તો અરથાને નહિ ગણાય કારણ કે હમણાં પણ ઘણીખરી વાર્તાઓ એ જ પ્રકારની આવે છે:-“..... તેનો નાયક ઐન્સુએટોની નાત-માંથી-લેવતો, અને નાયિકા એટ્રીક્યુલેટોમાંથી કે ઉચ્ચતર વર્ણની કેવળ સ્વપ્નદર્શી, ખૂબ જ ભાવનીની, માંદી, અથવા જરા જરા સ્વતંત્ર ગીબજી કુંવરીઓમાંથી લેવાતી. તેથી ક્યાનું ક્ષેત્ર મુંબાઈમાં કે ઉપક્ષેત્ર મુગન કે વડોદરામાં અને ખડુ થાય તો કોઈ દેશી રાજ્યની રાજધાનીમાં ગોઠવાનું. એ સખ્ત સીમાબંધનોની ખૂબાર મગફળી શી કોઈની કે એક ભાવના-પણ સેવી શકે ? નવત્રકથાકારનો આદેશ હતો-આદેશ જ નહિ, આચાર પણ હતો- કે એ ચાર ગુજરાતી વસ્તીવાળાં શહેરો સિવાયની દુનિયા વેચાન વગેરે છે. ત્યાં કાગણી-

કાંઈ મુકામ છુકામ આવે છે કે કેમ ? આવતો હોય તો ચિંતા ન કરશો, 'આપણે સાથે બીજા રહીશું.' મુખીએ કહ્યું: "ના, ના, પણ આ અરજમાં કોઈનું નામ છે તે ઓળખાતો નથી. તે નેખર બરાબર જોવા પડશે." "લાલો જોખો, શું છે ?" કહી કપિલરાયે અરજ વાંચી કહ્યું "તેની ફિકર ન કરશો. હું બધો ખુલાસો કરી આપીશ." મુખી કહે: "ત્યારે કહી નાખોને." "ના, ના, અત્યારે તો મારે ઘણું કામ છે. બધી ટપાલ લખવાની છે. અને સમગ્રવર્તાં વખત લાગે એમ છે." કહી ચાલવા માંડ્યા. ચાલતાં ચાલતાં મારા સાથું જોયું. હું તેમના જવાબથી ચકિત થઈ આદરપૂર્વક જોઈ રહ્યો હતો. મને કહે: "ચાલોને મી. લડ અર્લો શું કરશો. મારી સાથે ચાલો ઘણું નવું જાણવાનું મળશે." હું સાથે ગયો. અમે ઘેર મહોંચ્યા. માથા પર છાપડે અથડાય નહિ તેની સંભાળ રાખતા બંને મેડી ઉપર ગયા. કપિલરાયે બારી ઉઘાડી, પોતાના ખેસ વતી ઢાળીયો ઉપરની તથા ગાદી તકીઆ ઉપરની ધૂળ ખંખેરી નાંખી પોતે બેસી મને હાથ ઝાલી પાસે બેસાડ્યો. હું સંકોચાતો પાસે બેઠો. પેલી અરજ વિશે મને પૂછ્યાની ઈચ્છા થઈ પણ આવા કામદા માણસને કેમ પૂછાય કરી હું કૌતુકથી તેમની સાથું જોઈ રહ્યો અને સંકોચ પામતાં દિવાલો ઉપરના ફોટોગ્રાફો અને વર્તમાનપત્રોમાંથી કપિલરાયે ચિત્રો જોવા લાગ્યો. તેમનાં કપાટો મારે ઘેર હતાં તે કરતાં ઘણાં નાનાં હતાં પણ આ બધો વૈભવ કપિલરાયનો જ, અને તેમને ધરના મુખ્ય માણસ તરીકે કપાટો વચ્ચે બેઠેલો જોઈ મને કોઈ નવીન જ આદર થતો અને કશું બોધાતું નહોતું.

મારી ગભરામણ મટાડવા જ જાણે કપિલરાય બોલ્યા: "પેલી અરજની વાત સંભળ્યાં ?" મેં કહ્યું: "ના."

કપિલરાયે મને બધી વાત સમજાવી. હું તો મોંઝલો શું એ પણ નહોતો સમજતો. પણ એક બરા શિક્ષક કે કદાચ પ્રેફેસરની પેઠે ભાષણ કરી મને સમજાવ્યું કે કપિલરાયના પિતા દોઢ વરસ ઉપર મુજરી ગયા હતા. એ ખેતરો પોતાના નામ પર લેવાને પોતે અરજ કરેલી તેની તપાસ થઈ ગયેલી પણ હજી ખેતરો પોતાને નામે માડ્યાના ખખર નહિ આવેલા એટલે આ બીજી અરજ કરી. પણ તેમાં ખૂબી એવી કરી કે આ બીજી અરજ અવનરાય નિર્દોષના નામથી કરી એટલે એ આસામી કોણ છે તેની તપાસ થતા અરજ મુખી ઉપર આવી.

મેં પૂછ્યું: "તપાસ તો થઈ ગઈ છે ને ફરી કેમ કરાતી ?"

"બસ એ જ છે ના. તમે હસો નહિ તો સરકારની મૂખોંઘની વાત કહું. મેં પહેલી અરજ કરી તેમાં ચોખ્ખું લખેલું કે કપિલરાય ઉર્ફે અવનરાય નિર્દોષી, ઉર્ફે ગજમલ દંડી, પણ અરજ વાંચે છ કોણ ? આ બીજી વખત અવનરાયના નામથી અરજ કરી એટલે પાછી ફરી તપાસ કરવા મોકલી. એટલી અછલ્લ નહિ કે આ તો એનો એ આસામી છે. હું ખરો તો હજી ત્રીજી વાર ત્રીજ જ નામની અરજ કહું. મરને અથપાતી અને તુમાર વધતો. સરકારી રાજનું પોણ તો ખુલ્લું થાય છે !"

મેં પૂછ્યું: "પણ તમે એટલાં બધાં નામ કેમ રાખો છો ?"

“તે મને શું યાદ રહે કે મેં કયા નામથી પહેલી અરજી કરી હતી ? ઉનાચળમાં તે વખતે જે નામ યાદ આવે તે નામથી અરજી કરી નાંખું. મારે તો દગ્ગર જગ્યાએ મિત્રાને માસિકોને લેખો લખવાના હોય. જુઓ મારે કેટલા માણસો સાથે સંબંધ છે તે બતાવું. જુઓ આટલાં તો દિવાળી ઉપર મારા ઉપર કાઠો અને કવરો આવેલાં. જુઓ કેટલી છાપેલી અને કેટલી લખેલી કવિતા છે. મેં આથી પણ વધારે માણસોને પત્રો લખેલાં. દેકને જુદાં નામ.” કપિતરાયે ગંજપા જેવડો કાઠોનો થોકડો બતાવ્યો.

મેં કહ્યું: “પણ સરકારને તમારાં બધાં નામો ક્યાંથી યાદ રહે ?”

“તે બીજા પક્ષકારો હોત તો યાદ રહેત કે નહિ ?” હવે મને પૂછ્યા કરતાં સાંભળતું જ કીક લાગ્યું: “સરકાર આપણા સાહિત્યને નથી બીજવા દેતી. હું ખરો તો એકબાર સરકારને સાહિત્યથી સરખી કરી નાંખું.”

મારે તો સાહિત્યનો જ ઉદ્ધાર કરવો છે. શું આપણા ગૂજરાતમાં નોબેલ પ્રાઇઝ ન મળી શકે એમ માનો છો ? ન કેમ મળે ? અત્યારથી ક્યાં ક્યાં તખ્તજુસોથી લખવું તે નક્કી કરી રાખ્યું છે. ક્યાં ક્યાં નોવેલો લખવાં તેનાં નામો નક્કી કરી રાખ્યાં છે. સાહિત્યને મારે જ કામ કરનાર એક મંડળી ઉભી કરવી છે. તેમને તથા બહારનાને જેને જેને તખ્તજુસો કે પુસ્તકોનાં નામો જોઈએ તેમને પૂરાં પાડવાની ગોઠવણ કરવી છે. જુઓ આ કાવ્ય જુઓ.” એક માસિક ઉઘાડી મને બતાવ્યું. “તેમાં તખ્તજુસ શું છે, જુઓ. ‘કપિત્ય’. તે કેણુ, ખજાર છે ? સેવક પોતે. જુઓ આ બીજું. ‘કાદિસ’. હો તમારે કાઓ વાંચવા જોઈનાં હોય તો હોય. આમાંથી ગમે તેટલાં આપી શકું છું.” સાથે આજુબી ચોપડીઓ પણ હું વાંચતો નહોતો ત્યાં આ ક્યાં લઈ. પણ કપિતરાયનો આશ્રદ્ધ જગરો હતો. તેમની નોંધવહીમાં માફ નામ કામ વગેરે બધું લખી ત્રણ માસિકો આપ્યાં. અને તેમાંથી તેમનો લેખ શોધી કાઢવાનું મને કહ્યું.

સાંજ પડ્યા આવી હતી એટલે મેં કહ્યું: “હવે હું રમ્મ લાઇશ.” મને કહે: “હો હું તમારી સાથે આવું.”

મેં કહ્યું: “તમારે કામ બાધું દરે, તમે ક્યાં આવશો ?”

“અરે, ના ના. કામ તો કાઢે યરો. એમાં શું” કરી મારી સાથે ચાલ્યા.

મારી વાતનું એક પ્રકરણ અહીં પૂરું થતું હતું. એટલે મેં ડૉક્ટરને “કહ્યું: મારી દખી-કન તમને નક્કામી લાગતી હોય તો મને રોકજો. હું દખીકત ટૂંકાવીશ.”

ડૉક્ટરે કહ્યું: “ગામઘની રમતો વગેરે મારે બહુ ઉપયોગી નથી. પણ તમે મારા દરિજા-દુનો વિચાર ક્યાં વિના તમને યાદ હોય તેટલું કહો. આટલી દખીકતથી મને કેટલોક ખુશાસો થાય છે. દજ મુખ્ય પ્રશ્નો ખુશાસો નથી થતો. મને તમારી વાતમાં રસ આવે છે.”

મેં કહ્યું: “દાસનાં માસિકોની વાતોની પેઠે આ વાતનો વધારે રસિક ભાગ દજ હવે આવે છે.”

ડૉક્ટરે બરાબર, મેં આગળ ચલાવ્યું:

નિશાળ છોડ્યા પછી ચારેક વરસે અમે ફરી મળ્યા. હું એલફિન્સ્ટન કોલેજમાં ફર્સ્ટ બી. એ. માં હતો. કપિલરાય ઇન્ટર આટર્સમાં એકવાર નાપાસ થઇ મુંબઇ આવ્યા હતા. પરીક્ષકો મુંબઈની કોલેજમાંથી નીમાય છે માટે મુંબઈની નોટોનો લાભ લેવા મુંબઈ આવ્યું તેમણે પસંદ કર્યું હતું. તેમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ આટર્સમાં વરસોમાં ઘણી વધી ગઈ હતી. મને તેમને માટે હવે માન કરતાં ફટાળો અને ઘૂણા વધારે આવતાં. પણ તેઓ તો પોતાનાં કાવ્યો, વાર્તા આદિમાં મસ્ત રહેતા. જે વિષયમાં નાપાસ પડતા તેની કવિતા કરતા. એક વાર તેમાં તર્ક અને બર્કનો અનાયાસે ગ્રાસ મળી જતાં તેમના આનંદનો પાર રહ્યાં નહોતો.

એકવાર રમના દિવસોમાં કપિલરાય મને મળતા આવ્યા. અક્રમત હું પણ માસિકો વગેરે વાંચતો થયો હતો. પણ સાહિત્ય સંબંધી તેમની વાતોમાં રસ નહિ પડતાથી, અને તેમને ઝટ ઉઠવાની ટેવ નહિ હોવાથી, પાસેના મિત્રોને બોલાવી ચોપાટ રમવાનું શરૂ કર્યું. કપિલરાયને ચોપાટ રમવાનું પૂછ્યું ત્યારે કહે કે આવી નિર્દય રીતે સમયને મારવાનું પોતે પસંદ નથી કરતા. છતાં અમને સલાહ આપવા બેઠા. જે રમતા નથી, રમી શકતા નથી, તે હમેશાં સલાહ આપવાનું કામ કરે છે.

ચોપાટ જેની કોઈ લાંબી રમત નથી. હિન્દુસ્તાનમાં જ્યારે લોકો નવરા હશે અને વખત ખૂટતો નહિ હોય ત્યારે આ રમત શોધાઈ હશે. છતાં અમારી રમત સારી ચૂગી. તેનું કારણ અમારી રમવાની આવડત નહિ અણવડત પણ હતું. એ અણવડતનો અવકાશ અમે વાતોથી પૂરી લઈ મર્મ માણતા હતા. અમારી સાથેના ધીરુભાઈને તો સોગડી ચાલતાં જ ન આવડે. તેમને દા. પુષ્કળ પડે પણ ઘણીવાર તો ત્રણ ત્રણ વાર પડીને બળી જતા. ઠેક સુધી તેમને તોડ ન થયો. સોગડીઓ પડમાં આવી આવડીને ખડી થઈ પાંછી ચાલી વળી ચોર્ણાશીના ફેરામાં પડે. અમે સર્વેએ એમની સોગડીઓનું નામ કપિલરાય પાડ્યું. કપિલરાય પણ આ મરકરી અરધી સમજી, અરધી ન સમજી અમારી સાથે હસવા લાગ્યા. અને ધીરુભાઈની સોગડીએને કોઈ મારે છતાં તે પાછી આવીને પડમાં બેસતી તે ઉપરથી પોતે અભિમાન લેવા લાગ્યા. એક બીજા ઉત્પત્તિ હતા. તેમને ચોપાટના બે જ નિયમો આવડતા; એક તો એ કે બીજાના પડમાં દાઢ નાંખવાથી દાણા વધારે સારા આવે અને બીજો એ કે માંચે બેસવાથી સોગડી મરતી નથી. એટલે હાથ લેખાવીને પણ બીજાના પડમાં કોરીઓ નાંખતા; અને સોગડીઓ માટે માંચો શોધ્યા કરતા અને મળ્યા પછી અને ત્યાં સુધી છોડતા નહિ. અમે તેમને આપણા સાહિત્યમાં એકવાર પ્રસિદ્ધ થયેલા ગણપતિ-શંકરનું નામ આપ્યું. તેમણે ૧૯૦૨ માં એક નિબંધ લખ્યો તે ઘણો વખણાયો, તેમને પ્રતિષ્ઠા મળી ગઈ અને પછી તેમણે બીજું કશું લખ્યું જ નહિ. માત્ર બીજા ક્ષેત્રોમાં કામ કરનારાએને સન્નહના સોલા માથો કપ્યો. પણ તેમની સાવચેતીઓ બધી બરબાદ ગઈ. મંગુલાઈ રમવામાં ઉત્સાહ હતા. રમત ચગાવતા તેમણે, એક સોગડી પાકતી હતી તેને ગાંડી કરી. સાધારણ સોગડી કરતાં ખાસ માંચાને મારવામાં જ તેમણે વધારે ધ્યાન આપ્યું. પરિણામે કેટલાક માંચા ખાલી થયા પણ એ ગાંડી સોગડી પાક્યા વગર મરો ગઈ. આ સોગડીનું નામ અમે મનહરલાલ પાડ્યું. મનહરલાલે સાહિત્યમાં થોડું સારું લખ્યું હતું પણ તે પછી તેમને કોણ જાણે એમ જ થયું કે બધા પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોની સામે જ લખવા માંડ્યું. એક બેની બોલી પ્રતિષ્ઠા હતી તે નષ્ટ થઈ પણ પછીથી મનહરલાલ પોતે કશું

અમારી હોસ્ટેલ પણ આ ચર્ચામાં રસ લેતી હતી. અમને પોતાને તો ખાત્રી હતી કે આ 'લેખ' કપિલરાયે લખ્યો હોવો જોઈએ. અમે કપિલરાયને બોલાવ્યા અને તેમને આ તોફાન કરવા માટે સહયોગ અલિનન્દન આપ્યું. પણ કપિલરાય તો એકદમ ગંભીર થઈ ગયા અને કહે કે એ લેખ એમનો ન હોય, એ પોતે તો આમ પકડાઈ જાય એવા નામથી લેખ લખે જ નહિ, અને પારકી કલ્પનાનો ઉપયોગ પણ ન કરે. અમે તેને માની જવાને માટે બહુ બહુ કહ્યું પણ તે એકનો બે થયો નહિ. તેનું રહસ્ય વીસ વરસ પછી બહાર પડશે એમ વહીને તે આરામથી છૂટા પડ્યા.

કપિલરાયની આ અગમ્ય વાણીથી અમને સર્વને રીસ ચડી. આનું કંઈક કરવું જોઈએ એમ અમને લાગ્યું અને તેના ઉપાય ચોજવા માંડ્યા. ધીરુલાઈએ એક યુક્તિ સૂઝાડી. આપણામાંથી અમુક એકે એ લેખ લખ્યો છે એવાં એક સાથે ચર્ચાપત્રો લખવા માંડ્યા. એટલે ભાઈસાહેબ પોતાની મેળે બહાર આવશે. આ યુક્તિ સર્વને પસંદ પડી. અમારામાં એક જગનન્દ્રાલ યોપાટના સારા ખેલાડી હતા અને યોપાટ ઉપર તેમણે પહેલાં એક લેખ લખ્યો હતો. તેમને અમે આ લેખના લખનાર તરીકે પસંદ કર્યા. અમારામાંથી ચાર પાંચે એક સાથે એ મતલબનાં ચર્ચાપત્રો આપવા માંડ્યાં. એકે લખ્યું કે હજી પ્રેમાનન્દનાં નાટકોનું કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ છે ત્યાં આવા ખીજ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય તે સાહિત્યની અનવસ્થા દર્શાવે છે. સરસ્વતી પત્રિકાએ મૂળ લેખકની ખાત્રી કર્યા વિના લેખ સ્વીકાર્યો એ સાહિત્યનો અપરાધ કર્યો છે. આ લેખને જ નોખેલ પ્રાદ્યં મળે અને આપણે લેખકને ન શોધી શકીએ તો જગતમાં આપણું કેવું ખરાબ દેખાય! ખીજાએ લખ્યું કે આ લેખ અને થોડાંએક વર્ગો ઉપર યોપાટ ઉપર લખાએલા લેખની વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે, અને લેખકને યોપાટનો શોખ ન હોય તો આવો લેખ લખી ન શકે માટે એ જ લેખકનો આ લેખ હોવો જોઈએ. એ લેખ જૂની કાષ્ઠોમાંથી શોધીને તેના કર્તાનું નામ નક્કી કરી બહાર પાડવું જોઈએ. વળી ત્રીજાએ જગનન્દ્રાલના એક ખીજ લેખમાં કેાઈ સાક્ષર ઉપર ટીકા હતી તેની અને આ લેખની વચ્ચે સામ્ય બતાવી અનુમાન બાંધ્યું કે એ બન્નેનો એક જ લેખક હોવો જોઈએ. આ ચર્ચાપત્રો એકદમ વરસવા માંડ્યાં. તેના વિરુદ્ધ અમારામાંથી જ કોઈએ લખ્યું. તેના જવાબમાં અમે એક જણ પાસે લખાવ્યું, તેમાં પેલા વિરુદ્ધ ચર્ચાપત્રનું ખંડન કરી વિશેષમાં લખ્યું કે આ કોઈ પ્રેમાનન્દ જેવો પ્રશ્ન નથી. જગનન્દ્રાલ હયાત છે અને અમે આજ્ઞાન કરીએ છીએ કે આ લેખ તેમણે લખ્યો નથી એમ તેઓ સાબીત કરી આપે! જગનન્દ્રાલ પાસે અમે જવાબ લખાવ્યો અને તેમાં સ્પષ્ટ ઇનકાર કોઈ જગાએ ન કરતાં એટલું જ લખાવ્યું કે એ લેખ મારો નથી એમ મારે શી રીતે સાબીત કરવું તે કોઈ બતાવશે? અને એ જવાબ પ્રસિદ્ધ થતાં જ અમારામાંથી બે જણે એક સાથે ચર્ચાપત્રો લખ્યાં કે એવા અસ્પષ્ટ જવાબો નહિ ચાલે. ચોખ્ખો ઇનકાર લખવો જોઈએ. તંત્રીએ પણ નીચે એવી જ મતલબની નોંધ લખી. અમારામાંથી વળી બે માણસોએ અમુક અમુક સાક્ષરોને 'ગાંઠી સોગડી' અને 'હુંદિયાળ' કલાના આલેખો સાચા કરી આપવા ભાઈ જગનન્દ્રાલને ખુશ પત્રો લખ્યા. અને એક બે માસમાં તો જગનન્દ્રાલ જ એ લેખનો લેખક છે એમ લગભગ દરેક તંત્રીએ માનવા માંડ્યું. અને જગનન્દ્રાલને હવે ધર્મરાજ જેટલું ૫ લુકું બોલવાની જરૂર ન રહી. માત્ર મૌનથી નહિ ધારેલી ઝડપથી એ ગપ પ્રસરી ગયું.

ડૉક્ટર: “તમે સારી યુક્તિ શોધી કાઢી અને તે સફળ પણ થઇ ગઇ. અત્યારે એની વાત કરતાં પણ તમારા મોં પર હું હિસાહ જોઇ શકું છું.”

મેં કહ્યું: પણ જ્યાંસુધી કપિલરાય બહાર ન પડે ત્યાંસુધી અમારી યુક્તિ સફળ થઇ ન ગણાય. અમે માનેશું કે તેઓ જરૂર પોતાના કર્તૃત્વની સાબીતી લઇને કોઈ માસિકમાં ડોકિયું કરવાના, છેવટ બીજું કાંઇ નહિ. તો અમને મળવા તો આવવાના જ. એક માસ ગયો; બે માસ ગયા છતાં કપિલરાયના કાંઇ સમાચાર ન મળ્યા. છેવટે તેમની કોલેજમાં જઈ ખબર કાઢવાનો મેં વિચાર કર્યો.

કોલેજમાં તેમને સીધા ન મળવા જતાં, તેમને વિશે હકીકત જાણવા માટે, પહેલો હું તેમના નાતીલા એક મિ. પંડ્યાની ઓરડીએ ગયો. મેં પૂછ્યું: “કેમ નં. ૮૭ની ઓરડીના શા ખબર છે?” પણ તેના મોં પરની ગંભીરતા જોઇ હું આશો જ બની ગયો.

ડૉક્ટર: “કેમ એથી જ ગાંડા થઇ ગયા?”

મેં કહ્યું: “ના, ગાંડા થવાનું કારણ તો પછીના બનાવો હશે.”

પેલાએ મને કહ્યું કે બે દિવસથી ઓરડીને તાળું વાંસ્યા વિના, સામાન એમને એમ મૂકી કોઇને કહ્યા વિના જતા રહ્યા છે. પોલિસ તપાસ કરે છે. પોલિસે બધી ઓરડી તપાસી હતી પણ તેમના કાગળોમાંથી કાંઇ જાણવા જેવું મળેલું નથી.

મેં કહ્યું કે એ કાગળો આપણે જોવા જોઇએ. અમે તેની ઓરડી નંબર ૮૭ ઉપર ગયા. ત્યાં એક સીંધી વિદ્યાર્થી રહેવા આવી ગયો હતો. ઓરડીમાં કપિલરાય કાગળો મૂકતા ગયા છે કે નહિ તે અમે પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે કાગળોનો કચરો તો ધણો ય હતો તે બધો પોલિસના ગયા પછી સાફ કરાવી નાંખ્યો છે. મેં પૂછ્યું: “તેમાં શું લખ્યું હતું” તે કહે બધું ગૂંજાતી હતું. માત્ર એક લીટી અંદર અંગ્રેજી હતી તે મને જીક્ષી.

Fools rush in where angels fear to tread.*

એ લીટી બોલીને તેણે મસ્કરી કરી કે જુઓને એમ જ બને છે. મિ. કપિલરાય જ્યાં ન રહ્યા ત્યાં હું ધસી આવ્યો. અમે તેની રજા લઇ જુલા પડ્યા. મેં મિ. પંડ્યાને કહ્યું: “તમે એ કાગળો સાચવ્યા હોત તો સાફ ચાત. એ કાગળો તેમના ગયા પછી કોઇ વાંચીને પ્રસિદ્ધ કરશે એવી આશાથી તેઓ જતા રહ્યા છે એમ હું માનું છું.”

“હા...હા. હવે તમે કહો છો ત્યારે સાચું લાગે છે.” તેઓ એકદમ બોલી જીક્યા: “જવા અગાઉની સાંજે તેમણે મને કહેલું કે પોતે એવું સાહિત્ય લખ્યું છે કે જેથી સાહિત્યના મહાન પ્રશ્નોનો ખુલાસો થઇ જાય. પણ તેમને પોતાને એ છપાવવાની ગરજ નથી. પણ હું શું સમજું? થયું. હવે તો બીજું શું થાય!” મેં સાહેબજી કહ્યો.

કપિલરાય ઉપર અમારી ફતેહ ધાર્યા કરતાં વધારે થઇ ગઇ હતી. પણ એ ફતેહ થઇ તેની સાથે જ મને કપિલરાય માટે ઘણી ચિન્તા થવા લાગી. એ બેવકૂફ કોણ જાણે શું નું શું ય કરી બેસશે એવો ભય મને લાગ્યો. આ તો હસ્તતામાંથી ખસતું થઇ ગયું. અમારી મંડળીને મેં બોલાવી બધી વાત કરી. અમે નક્કી કર્યું કે જગનનાથે તરત જ એક ચર્ચાપત્ર લખવું તેમાં જાણાવવું કે એ લેખ પોતે લખેલો નથી પણ કપિલરાયનો છે.

* ફિરિસ્તાએ જ્યાં જતાં કરે છે ત્યાં મૂર્ખાઓ ધસી જાય છે.

કપિલરાય જ્યાં હશે ત્યાં ચર્યાપત્રો તો વાંચતા જ હશે. છેવટે પોતે મૂકી ગયેલા કાગળોમાંથી કંઈક છપાશે એવી આશાથી પણ વાંચતા હશે જ.

છગનલાલે ચર્યાપત્રમાં લેખ મોકલ્યો તે છપાયો. પણ તંત્રીને એવું સૂચ્યું કે કુદ્દી મૂકીને નીચે રીપ કરી કે “ઉપરનું ચર્યાપત્ર આવ્યું તે છાપ્યું છે પણ તે વિશ્વસનીય લાગતું નથી. કારણ કે આ લેખક આટલો ખર્ચો મોડો જવાબ શા સારૂ આપે ? વળી કપિલરાયે લખ્યું હોય તો તેઓ પેલે જ કેમ એ ખાખત પ્રસિદ્ધ ન કરે. ખાસ કરીને જ્યારે આ ઉપર આટલી બધી ચર્ચા ચાલી છે ત્યારે ! છગનલાલ જો કપિલરાયના મિત્ર હોય અને તેથી કપિલરાયને યશ આપવા માગતા હોય તો તેમનું ખોટું નામ આવ્યું કે તરત જ તેનો ઇન્કાર કરી ખૂંડ નામ કેમ ન આવ્યું ? જો શત્રુલાલે કપિલરાયનું નામ આપતા હોય તો તેમના કથન ઉપર કેટલો વિશ્વાસ રાખવો એ વાંચનારે સમજી લેવાનું છે.”

અમે તો લઘુશ્રવ્યકિત યદ્ય ગયા. ફરી વિચાર કરી ફરી ખુલાસાવાર લખ્યું. તેમાં અમે ચોપાટ ખેલતા હતા તે વાત-તેમાં સાહિત્યની ભાષા ચોપાટમાં લગાડવાની કસ્યનાનું સઘળું માન કપિલરાયને જ આવ્યું હતું-તે ઉપરથી તેમણે જ તે લખેલો હોવો જોઈએ, અને શરમાળ અને નાલુક પ્રકૃતિના હોવાથી જાહેર યશ ન લેવાની ઇચ્છાથી તખ્તપુસ જ આપતા, એ જ કારણથી છતાં ન થયા, પણ આવી ચર્ચાથી પોતાનો એક સારો લેખ બીજાને નામે ચડે એના આધારથી તેમને તથા સાહિત્યને કોઈ હાનિની દાનિ થવા સંભવ છે, માટે ખરી હકીકત બહાર પાડવાની ફરજ સમજી આ લખેલું છે એવી મતઘડનું ચર્યાપત્ર લખ્યું. એ સાથે તંત્રીને ખાનગી કાગળ લખ્યો તેમાં હોરટેલમાંથી ચામ્પા જવાના ખખર આપ્યા અને તેઓ આયલાત કરે એવી ભીતિ અમને છે એ પણ જણાવ્યું.

આ ચર્યાપત્ર પણ છપાયું પણ, તંત્રીની રીપ વિના નહિ. આ વખતે તંત્રીએ વધારે બગાડ્યું હતું. “આવો પ્રાણુવાન લેખ કપિલરાય જેની નિર્ભજ વ્યક્તિ લખે જ નહિ. કપિલરાયના શોભિત માનસને સાહિત્યકારો લેખ કરી તનદુરંત કરવા તેમના મિત્રોની આ કોશીશ છે. મિત્રોનો ઇરાદો શુભ છે પણ સાહિત્યને માત્ર સત્ય સાથે જ સંબંધ છે. એક કપિલરાય શું પણ અનેક કપિલરાયને ગમે તેટલી દાનિ થાય તે કરતાં સાહિત્યના એક સત્યની કિંમત ઘણી વધારે છે.”

અમારે અને કપિલરાયને નસીબે અમારી ક્ષેત્ર અમે પણ ન ફેરવી શકીએ એવી યદ્ય ગદ્ય હતી.

ગમ ખાઈ, ચુપ રહી અમે થોડા દિવસો રાહ જોવાનો નિશ્ચય કર્યો. થોડા માસ ‘ચર્યાપત્ર’ વાંચ્યું પણ ક્યાંય કપિલરાયની કલમ કે તખ્તપુસ દેખાયું નહિ. પછી તો ‘ચર્યાપત્ર’ પણ બંધ પડ્યું. અમે નિરાશ યદ્ય વિચારનું છોડી દીધું અને સર્વભક્ષક કાલ અને પરીક્ષાએ સ્મરણ પણ હામ કર્યું.

ડૉક્ટરે કહ્યું : હવે મને બધું સમજાયું. મને ખાતરી થાય છે કે એ એ જ હોવા જોઈએ. તમે જાઓ હારે તેનું દેશનું ચિરનામું મુકતા જાઓ.

ડૉક્ટરે જણાવ્યું. મૂંગાં મૂંગાં જઈ તેમણે દરદીની તપ્તી ઉપર લખ્યું “કપિલરાય.”
કપિલરાયે શૂન્ય આદાસ્ય કર્યું.

શ્રી દિલીપકુમાર રાય

૨

યુરોપથી હિન્દ પાછા આવ્યા પછી દિલીપકુમાર સંગીતનો જોડો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. દેશના લિંગલિંગ સ્થળોએ જઈ દરેક પ્રકારના ગવૈયાઓને તથા સંગીતશાસ્ત્રીઓને સાંભળ્યા અને મળ્યા. રાષ્ટ્રીય કૉલેજ બંધ થયા પછી દિલીપકુમારને પંડિત માળવિયા તરફથી હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં સંગીતના અધ્યાપક તરીકે જવા નિમંત્રણ થયું હતું. પરંતુ દિલીપકુમારનો વિચાર પ્રથમ તો હિન્દના સંગીતની એક મહાશાળા (Academy of Indian music.) સ્થાપવાનો હતો. એ વિચાર લગ્ન અમલમાં મૂકાયો નથી કારણ કે એવી શાલામાં શિક્ષણ આપવા જેટલું જ્ઞાન કે અનુભવ પોતામાં હોય એમ દિલીપકુમાર માનતા નથી. હાલ તરત તો વીસથી ત્રીસ સારા ગાયકો તૈયાર કરવા એ જ એમની આકાંક્ષા છે અને અત્યાર સૂધીમાં છ કે સાત તો એમણે તૈયાર કરી પણ દીધા છે. સૌ. સહાનદેવી બોસ આ શિષ્યોમાં પ્રથમ છે અને એમના ગીતથી લખનૌની સંગીત પરિષદમાં ભારે તોફાન થયું હતું : સહાનદેવીનાં તેમ જ દિલીપકુમારનાં કેટલાંક ગીત આમેરોહનની “રેકર્ડ”માં ઉતારેલાં છે પરંતુ દિલીપકુમારનાં ગીત તો તદ્દન નિરાશાજનક છે એમ સંગીતથી અજાત માણસને પણ લાગે. આમેરોહનના યોજક અને પ્રખ્યાત અમેરિકન વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રી ઇડિસને પોતાની પ્રયોગશાલામાં નવા પ્રકારના આમેરોહનની-રેકર્ડમાં ગીત ઉતારવા દિલીપકુમારને નિમંત્રણ કર્યું છે અને આ એમના હાલના યુરોપ અમેરિકાના પ્રવાસનું એક મુખ્ય કારણ છે.

દિલીપકુમાર સંગીતના પ્રથમ પાઠ એમના પિતા પાસેથી શીખેલા પરંતુ એમણે બંગાળના ઉત્તમ ઉસ્તાદો આગળ પછીથી શિક્ષણ લીધું છે. ખામાચરણ બેનરજી જે ખ્યાલના વિખ્યાત ઉસ્તાદ હતા અને રાય બહાદુર સુરેન્દ્રનાથ મલ્લભદાર જે બંગાલના ‘એમેચ્ચાર’ ગાયકોમાં શ્રેષ્ઠ હતા એમની આગળ તાલીમ લીધી હતી. હિન્દને એક છેડેથી બીજે છેડે સૂધી પ્રવાસ કરી એમણે લિંગ લિંગ પ્રકારના ગવૈયાઓને સાંભળ્યા છે અને ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પૂનાના અખુલ્ય કરીમ, દિલ્હીના ફૈઝખાન ને મુઝફ્ફરખાન, જ્વાલિયરના હાફિઝ અલીખાન, લખનૌની અજઝનખાઈ, જયપુરના પુલજી ભટ્ટ, ભાવનગરની ચન્દ્રપ્રભા અને રહીમખાન તેમ જ માયસોર બાલુના ઉત્તમ ગાનના ગવૈયાઓનું સંગીત સાંભળી એમણે સંગીતનો અભ્યાસ પૂરો કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. મુંબઈના શ્રીયુત ભાતખંડેના વ્યક્તિત્વ અને કાર્યથી એમને વારંવાર દિલીપકુમારને બહુ માન છે અને એમના પુસ્તકોમાંથી પોતે ઘણું શીખ્યા છે. ભાતખંડેની અને એમની ભાવનાઓ અને પદ્ધતિમાં ઘણું સામ્ય છે એમ દિલીપકુમાર કહે છે.

૧૯૨૩ના ડિસેમ્બરમાં દક્ષિણના પ્રવાસે જવા દિલીપકુમાર મુંબઈ આવ્યા ત્યારે ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરીમાં અમદાવાદમાં ભણવવાની સંગીત પરિષદ વિશે મ્દે એમને વાન કરી

ગૌણપદ મળે છે. અને પ્રધાનપદ તો ગાવાની કુશલતાને જ હોય છે. આથી ઉત્તરોત્તરું સંગીત લગભગ ભાવવિહીન થઇ કેવલ દક્ષતાનો જલસો બની ગયું છે. સંગીત કેવલ શાસ્ત્ર જ નથી, કલા પણ છે અને કલાને આત્મા રસ હોય સંગીત રસને પોતે એવું હોવું જોઈએ. જ્યાં માત્ર લાક્ષણિક ચાતુર્ય અને પ્રભાવ દર્શાવવાનો જ હેતુ છે અને રસનો અભાવ હોય છે ત્યાં સંગીત જીવંત નથી હોતું. દિલીપકુમારની બીજી ફરિયાદ છે તે એ છે કે આવા સંગીતમાં સહૃદયતા નથી હોતી પણ માત્ર અસર ઉપજાવવા અને “વાહ વાહ” બોલાવવા જ એ અસ્તિત્વ ભોગવે છે. આ સંગીતમાં નથી હોતો આત્મપ્રકાશ કે નથી હોતું વ્યક્તિત્વનું નિર્દર્શન; એ તો પ્રવીણતા ને કૌશલ્ય દેખાડવાનું પ્રદર્શન જ હોય છે. આ ઉપરાંત ગવૈયાઓ જે વાતાવરણમાં જીરે છે અને વસે છે એમાં એમની કલાના વિકાસને પોતે એવાં તત્ત્વો હોતાં નથી. ઈર્ષ્યા, દંભ, આગ્રસ અને વ્યસનોવાળાં એમનાં જીવનમાં સાચી કલા શી રીતે વિકસે? વળી આ સંગીત જૂને ચાલે જ ચાલ્યા હશે છે અને એના ઉપાસકોને નવા પ્રયોગો કે નવી શૈલી નાપસંદ હોય છે. આથી જ એના મહારથીઓને હુમરીનું સંગીત પણ રુચ્યું નથી કારણ કે એ ગાનારને વધારે સ્વાતંત્ર્ય હોય છે અને સૂર ઉત્પાદનમાં એ ગાતાં પરિવર્તન કરી શકાય છે.

“રોડન રિસ્ક”માં લગભગ ૭ સાત લેખોદાર આ સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવા દિલીપકુમાર મથ્યા છે. એમની અંગ્રેજ શૈલી વાચકને જરા ખુંખરે એવી છે. એમાંની લાંબી અને અટપટી વાક્યરચના કદંગી અને સુરુપટ નથી. છતાં એમની ‘રીકા અને સૂચના અંદરથી તારતી કહાડી વિચારવા લાયક છે એ તો નિઃસંશય.

એ લેખોની પરીક્ષા કરવાનું કાર્ય સંગીતનિપુણ અવગ્રાહનકારને સોંપી કેવલ માનસ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દિલીપકુમારના મત વિશે એકાદ એ વિચાર નોંધિયે. દિલીપકુમાર પોતે પણ એ તો સ્વીકારે છે કે બુદ્ધિ (intellect) અને ભાવ (emotion) વચ્ચે વસ્તુતઃ પિસંવાદ નથી. પરંતુ એ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર એમના મતને મર્યાદારૂપ નિવડે એ એમના લક્ષ જ્ઞાર ગયું જણાય છે. બુદ્ધિવિહોણી કલા ભાવમય (emotional) નહિ પરંતુ છેક હૃદયક લાગણીવાળી (sentimental) થઇ ગય છે. ગુજરાતી, રંગભૂમિ ઉપર ચલાતાં શૃંગારી અને સંગીતના જાંટા વિનાનાં ગીત ઓતૃચર્ગના રસને ઉત્તેજિત કરે છે એથી એ કલા ન કહેવાય. એમ હોય તો અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન મનુષ્યની અસંસ્કૃત લાગણી પડે જ કલાનું મૂલ્ય અંકાય. કલાદાર બુદ્ધિ પણ હૃદયના ભાવને ઉત્પન્ન કરી શકે. કેાઇ કવિનું સુંદર કાવ્ય વાંચતાં જે ભાવ કવિતાની સમગ્રતાજા મનુષ્યને થાય એ સ્વાભાવિક રીતે જ અજ્ઞાનને થઇ શકે નહિ પરંતુ તેથી એ કાવ્ય કલા નથી એમ ન કહેવાય. કોઈ પણ ઉત્તમ કવિ કે લેખકની કૃતિઓનો ઉપભોગ કરવા વાસ્તે બુદ્ધિની સહાય તો લેવી પડે છે જ અને ઘણીવાર બુદ્ધિ જ્યારે અર્થ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે જ ખરો રસ ઉદ્ભવે છે. પ્યોટા જેવા ફિલ્મકર્તા પુસ્તક કે ગાંધીજીના કેટલાક લેખ વાંચિયે ત્યારે આપણને સમગ્રાય છે કે મહાપુરુષની મનોવૃત્તિમાં વિચાર અને લાગણીને અન્તર નથી : એ ક્યારે વિચાર કરીને લખે છે અને કયું લાગણીના ભ્રમમાં તણાઇ લખે છે એનું પૃથક્કરણ કરવું પણ કઠણ થઇ પડે છે. કારણ કે એ બંને વચ્ચે એવી સુચિષ્ટ સંગતિ હોય છે કે વિચાર

અને લાગણીને વિભિન્ન કરી શકતાં નથી. વળી ઉચ્ચરી દષ્ટિએ વિચાર કરિયે તો લાગણી કેળવી શકાય અને રસ સંસ્કારી બની શકે એ પણ સમગ્રી શકાય. દિલીપકુમારને કોઇ ઉસ્તાદના આશ્રપથી થતાં આનન્દ કે ભાવ અને “હું તો ન્હાનકદી નાર” કે “ખૂને છગર”ના ગાયનથી નાટકના શ્રોતાજનોને થતા ભાવ વચ્ચે ઘણો ભેદ છે : દિલીપકુમારને થતો એ ભાવ સંગીતથી અગત મનુષ્યને ન થઇ શકે, ટૂંકમાં રસનું તત્ત્વ સમજવું આવશ્યક છે અને તો જ સંગીતની કુશલતા અને ભાવનું પ્રાપ્ત્ય બંને આવે. દિલીપકુમારના બંડમાં જાણુપ હશે-અથા બંડમાં આલુકિત કે પ્રત્યાઘાત હોય છે, પરંતુ કેવલ છુદ્ધિમય કુસ્તીઆજી બેસતા અને પ્રાચીન શૈલીમાં વજર વિચારે રમ્યા પમ્યા રહેતા સંગીતશાસ્ત્રીઓ અને ઉસ્તાદો વિરુદ્ધ ઉકાવેલું આ બંડ તદ્દન અયોગ્ય કે નિરર્થક છે એમ તો ન કહી શકાય.

પરંતુ દિલીપકુમાર નવા પ્રયોગો કરીને શાસ્ત્રીય સંગીતના સિદ્ધાન્તોનો લંગ કરે છે એમ બ્યારે ઉસ્તાદોની દલીલ છે ત્યારે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને એમના અનુયાયીઓ માને છે કે દિલીપકુમાર હજી બહુધા જૂને ચીરે જ ચાલ્યા કરે છે. આ વિશે એક રસિક ચચાં સાંભળવાનો પ્રસંગ થોડા મહિના ઉપર કલકત્તામાં પ્રાપ્ત થયો હતો. બંગાળના સ્વરાન્ય પક્ષના સેક્રેટરી શ્રીયુત કિરણશંકર રેને ત્યાં દિલીપકુમારે ગાયું હતું અને જવસા પછી ટાગોર પક્ષના એક પ્રેદિસર મુકરજી અને દિલીપકુમાર વચ્ચે વાદવિવાદ થયો હતો જેમાં શ્રીયુત સેન શ્રુત પણ ભાગ લેના. આ મતભેદનો સાર થોડા શબ્દોમાં જ. કહેવાય એવો છે. ટાગોર કહે છે કે મ્હારાં ગીતો માટે જે રાગ કે ઢાળ હું પસંદ કરું એમાં કોઈથી લેશ-માત્ર પરિવર્તન કરાય નહિ. ગીતના શબ્દોને સંગીત સાથે ગાઢ સંબંધ છે અને રવીન્દ્રનાથ એમ દલીલ કરે છે કે જૂદી રીતે એ ગીત ગવાય તો ગીતનું કાવ્ય તરીકેનું સૌન્દર્ય નષ્ટ થાય. કવિ સંગીતકાર પણ છે અને ગીતનું જે રૂપ એ નિર્માણ કરે એ રૂપ ગાનારથી બદલાય નહિ. નહિ તો ગીત કાવ્ય મટી કેવલ સંગીત બને, એના શબ્દોની વિશિષ્ટતા જૂંસાઈ જાય અને કવિનું વ્યક્તિત્વ ગાનાર વિસરાયી દે. અજ્ઞપત્ત ઉસ્તાદોનો આ દલીલનો ઉત્તર તો એક જ હોઇ શકે કે સંગીતમાં શબ્દનું કંઈ સ્થાન જ નથી. ગીત જો ગાવાનું-જ હોય તો એમાં સંગીત જ પ્રાધાન્ય હોય અને કવિને સંગીતમાં કંઈ સ્થાન નથી. દિલીપકુમારનો મત આ બંને વચ્ચેનો મધ્યસ્થ છે. અરવિન્દ ઘોષે કહ્યું છે કે જીવનના સર્વ પ્રશ્નો અન્તે તો સંવાદના પ્રશ્નો છે. એ ન્યાયે દિલીપકુમારને મન આ પ્રશ્ન પણ ગીતના કવિત્વ અને રાગના સંગીત વચ્ચેની સંગતિનો પ્રશ્ન છે. ક્યારે સંગીત કાવ્યના સૌન્દર્યની અસર જૂંસી નાંખે છે કે ક્યારે ગાનારનું કૌશલ્ય કવિની ભાવનાને આવરણરૂપ થાય છે એ પ્રશ્ન ગીત અને કાવ્યના સુયોગનો પ્રશ્ન છે. ગીતના કાવ્યની વિશિષ્ટતા સંગીતથી નાશ ન પામે પરંતુ એથી વધુ સુસ્પષ્ટ અને ઉત્કૃષ્ટ બને એ ગાનાર ઉપર આધાર રાખે છે. રાગ હિન્દના સંગીતના આત્મા સમાન છે. તાન એ સંગીતમાં સંયમરૂપ કોઇ કલાની ચમત્કૃતિનું એક અપૂર્વ અંગ છે. ભજન આનું સરસ દર્શાવ છે એમ દિલીપકુમારનું કહેવું છે. તાન કે સુરમાં નવીનતા આણવાથી (improviatiionથી) ભજનના અર્થને દાનિ પ્હોંચતી નથી પરંતુ એ વધુ વિશદ અને ઉત્કૃષ્ટ ભાસે છે. ટાગોરની સંગીત પદ્ધતિમાં ત્રણ મુખ્ય દોષો દિલીપકુમારને લાગે છે: પ્રથમ તો પોતાના સ્વેચ્છા ગીતના રાગ પોતે નિર્મિત કર્યા હોય એ જ રાખવા ન્દેઈએ એમ ટાગોર કહે છે, એથી રાગ વિશેનું સ્વાતંત્ર્ય જે હિન્દના સંગીતનું વિશિષ્ટ

લક્ષણ છે એનો અનાદર થાય છે. આવી ઉચ્ચ સીમા બાંધવાથી ટાંગોરના ગીતો મધુર હોવા છતાં અશિથિલ, એકી ઢબના અને નીરસ થઈ જાય છે, એમ દિલીપકુમારને લાગે છે. દિલીપકુમાર કેટલાંક ગીતો ટાંગોરે નક્કી કરેલા રાગમાં અને પોતાને રુચિતા રાગમાં ગાઇ સંભળાવે છે અને કહે છે મહેને તો મહારા પસંદ કરેલા રાગમાં એ વધારે મનોહર અને આર્થગ્રાહી લાગે છે. પરંતુ અમુક રાગમાં ગીત વધારે મધુર લાગે છે કે નહિ એનો નિર્ણય ગીત રચનાર કરે કે એ ગીતને લોકસમક્ષ સંગીતદારા પ્રકાશમાં મૂકનાર ગાયક ? રાગ, સૂર અને તાન વિશેનું ગાનારનું સ્વાતંત્ર્ય એ ભારતના સંગીતનું મહત્વનું અંગ છે અને એનો પણ અનાદર ટાંગોરની સંગીત પદ્ધતિમાં થાય છે એમ દિલીપકુમારની દલીલ છે. ગીતના કવિત્વ અને રાગના સંગીત વચ્ચે સામ્ય કરવું એ કાર્ય માત્ર ગીત રચનારનું નથી પણ ગાનારનું પણ છે. પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં ગૂઢ રચનારે ગોઠવેલા રૂપની મર્યાદા કોઈ પણ ગાનાર કે વગાડનારથી ન ઓળંગાય. આથી સંગીતથી અત્યંત લોકોની જે માન્યતા છે કે પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં પરિવર્તનને પુષ્કળ આવકાશ હોય છે જ્યારે આપણા સંગીતમાં તો રાગની સીમામાં જ બંધાઈ રહેવું પડતું હોય નવીનતા શક્ય નથી. એથી વાસ્તવિક સ્થિતિ તદન વિરુદ્ધ જ છે. આ વિષયમાં દિલીપકુમારના વિચારોને સમર્થન આપે એવા એક પ્રખ્યાત અંગ્રેજી લેખકનો મત અહિં દર્શાવવા જેવો છે. જો કે દિલીપકુમારને એ વંચાવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નથી. મિ. એલ્યુઅસ હક્સ્લી જે મહાન વિદ્વાનશાસ્ત્રી હક્સ્લીના પૌત્ર છે, એ એએક વર્ષ ઉપર હિન્દુસ્થાન આવ્યા હતા ત્યાર પછી ભારતના પ્રવાસનું વર્ણન દર અઠવાડિયે લેડનના “નેશન” પત્રમાં લખતા. એ લેખમાલામાં હિન્દના સંગીતના આકર્ષણ વિશેના એમના ઉદ્દેશ્યમાં એ નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

“હિન્દનું સંગીત સમૃદ્ધ અને વિવિધતાપૂર્ણ છે. એમાં કેટલી સમૃદ્ધિ અને કેટલું વવિધ છે એ કેવલ ગાયક કે વગાડનાર ઉપર જ આધાર રાખે છે. કારણ કે હિન્દમાં સંગીત લેખિત કદા નથી હોતું પરંતુ રૂઢિ અને રૂઢિને કંઈક અંશે શમાવતી વ્યક્તિગત પ્રેરણા પર જ રચાયેલું છે એટલે સંગીતનું વિવરણ કરનારનું કાર્ય આપણા કરતાં ત્યાં વધુ મહત્વનું છે. યુરોપીય સંગીતનો કંઈક ખ્યાલ એક ખરાબ વગાડનાર કે ગાનાર પણ આપી શકે. અને જેમણે વિન્યાસ (score) વાંચવાની કલા પ્રાપ્ત કરી હોય એ તો માત્ર દૃષ્ટિની સહાયથી જ સંગીતનો આનંદ અનુભવી શકે. પરંતુ હિન્દમાં એમ નથી. ભારતીય સંગીતમાં તો ગાયક કે વાદક જ મુખ્ય પાત્ર છે એ સર્વસ્વ છે, એ માત્ર સંગીતનું વિવરણ કરનાર જ (interpreter) નહિ પરંતુ સંગીતનું નિધાન અને સંગીતનો પ્રકાશક પણ છે. પ્રાચીન સંપ્રદાયનો રક્ષક જ નહિ પણ પ્રેરણા વડે નવીન શૈલીનો સર્જક પણ છે. ખરાબ ગાયક કે વાદક હિન્દના સંગીતનું ઝાંખું ભાન પણ તદ્દમને કરાવી શકે નહિ.”

હિન્દના સંગીતનું આ લાક્ષણિક તત્ત્વ ટાંગોર વિસરી જાય છે એવી દિલીપકુમારની દલીલ છે. આપણા સંગીતમાં પાશ્ચાત્ય ઢબનું અનુકરણ કરવામાં લયનું કૌશલ્ય તથા તાનનું સૌન્દર્ય અદૃશ્ય થાય છે અને હિન્દના સંગીતની ખરી પ્રેરણારૂપ રાગને ટાંગોરની સંગીત પદ્ધતિમાં યોગ્ય સ્થાન નથી મળતું એમ દિલીપકુમાર કહે છે.

સંગીત સિવાય દિલીપકુમારને સાહિત્ય ઉપર બહુ પ્રીતિ છે અને એમણે યુરોપના-એટલે માત્ર ઇંગ્લાંડના જ નહિ પરંતુ સમસ્ત યુરોપના-સાહિત્યની કૃતિઓનો તેમ જ બંગાળી

સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે. એમનું વાચન વિશાલ ગુણગ્રાહી છે અને સાહિત્ય પ્રત્યેની એમની રુચિ ઉત્તમ કોટિની છે. રચન લેખકોમાં ડોસ્કોવસ્કી અને ટોલ્સ્ટૌય, ફ્રેન્ચ લેખકોમાં રોમે રોલાં અને આનાતોલ ફ્રાન્સ, અંગ્રેજ લેખકોમાં ડિકન્સ અને ગર્ડ્નાન્ડ રસેલ એમના પ્રિય લેખકો છે. યુરોપના બીજા દેશોના સાહિત્યના અભ્યાસથી અંગ્રેજી સાહિત્યના ગુણ અને મર્યાદાનો વધુ સારો ખ્યાલ આપણને આવી શકે એવી એમની માન્યતા છે અને તે તદ્દન સત્ય છે. મેરિ કેરેલી, હોલ કેન કે વિક્ટોરિયા ક્રોસ જેવા તૃતીય વર્ગના અંગ્રેજી લેખકો આપણે શિક્ષિત વર્ગ હોંશથી વાંચે છે અને આર્નોલ્ડ બેનેટ કે જેમ્સ બેરીને વખાણે છે કારણકે યુરોપીય સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં એનું કેટલું ગૌણ સ્થાન છે એ આપણે જાણતા નથી. જગતના શ્રેષ્ઠ કવિ અત્યારે રવીન્દ્રનાથ છે એમ દિલીપકુમાર માને છે, પરંતુ ટોમસ હાર્ડ અને ટગોરમાં કવિત્વ દૃષ્ટિએ કોણુ શ્રેષ્ઠ એનો નિર્ણય તો અવલોકનકાર જ કરી શકે.

યુરોપના પ્રવાસમાં થયેલા અનુભવો વિશે એમણે “મનેર પરશ” નામનું એક પુસ્તક બંગાળીમાં લખ્યું છે. એમાં સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના પ્રકૃતિ સૌન્દર્ય વિશે, છોલીની કલા વિશે, કે બર્લિનના પ્રાણીસંગ્રહસ્થાનનાં રીંછો વિશે પુરાણા યદ્ય ગયેલાં વર્ણન નથી પરંતુ યુરોપના સંસ્કારી સ્ત્રી-પુરુષો જીવનના મહાન ને રસિક પ્રશ્નો વિશે થું વિચારે છે એનો ઉદ્દેશ્ય છે. આથી જ આ પુસ્તક બંગાળના યુવકવર્ગમાં બહુ હોંશથી વંચાય છે. આ ઉપરાન્ત હિન્દના એમના બ્રમણ વિશે પણ એમણે “બ્રમ્યમાનેર દિનપંજિકા” નામક પુસ્તક લખ્યું છે. એમાં હિન્દના ભિન્ન ભિન્ન સ્થલોમાં વસતા ઉરતાદો અને સંગીતશાસ્ત્રોનું વર્ણન, એમની શૈલીઓનું પૃથક્કરણ અને પરીક્ષા તથા પોતાની રચનાત્મક સૂચનાઓ છે. એ સિવાય ગયે વર્ષે એમના સ્વર્ગસ્થ પિતાની જેમ દિલીપકુમારે એક દારસનું હાસ્યરસિક નાટક પણ લખ્યું છે અને કદાચ શ્રીયુત શિશિર બ્હાદુરી એ ભજવી ખતાવતા પણ હશે.

દિલીપકુમાર હજી તો અવિવાહીત છે અને કન્યાવાળા પ્રતિષ્ઠિત સન્નમનોમાં આશા અને કુતૂહલતા ઉત્પન્ન કરાવે છે. “સૌરાષ્ટ્ર”ની ભાષામાં કહિયે તો એ હજી સૂધી તો સંગીત દેવીને જ વર્ષો છે.

દિલીપકુમારની ભાવનાઓ અને કાર્યક્રમ હજી ઘડાય છે એટલે એમના કાર્યના ગુણ-દોષની પરીક્ષા કરવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. પરંતુ દિલીપકુમારના મુખ પરનાં તેજ અને ક્ષાન્તિ, એમનાં ન્હાના બાલક જેવાં હાસ્ય અને નિહોંચતા, એમની સંસ્કારિતા અને કલાપ્રીતિ, એમની જિજ્ઞાસા અને નમ્રતા તથા કુટુંબીઓ અને મિત્રો પ્રત્યેની એમની સ્નેહાલતા એવાં છે કે જે એમના સંબંધમાં આવ્યાં હોય એમના સ્મૃતિપટમાંથી પ્રતિભા-શાળી વ્યક્તિનું સ્મરણ ખસી શકે નહિ.

રંચન

ગગનવિહારી લ. મહેતા

લોકસાહિત્યની પ્રેમકથાઓ

અમદાવાદના યુવક બંધુઓ અને બહેનો,*

પ્રમુખશ્રીએ કહ્યું તે સાચું છે કે મહારે જૂનું જ બધું કહેવાનું હોય છે તેથી ઘણા એમ માની લે છે કે મહારે નવીનતા સાથે વિરોધ છે. એ ટીકાનો ખુલાસો એમણે કરી દીધો છે. હું જો નવીનતાનો આરાધક ન હોત તો તમારી સમક્ષ ન આવ્યો હોત. મારે જે વાતો કહેવાની છે તે એક-પ્રાન્તીય છે તેમ જ જૂની પણ છે. એમાંનાં વંરતુ, સમય, પાત્રો વગેરે જૂનાં છે. પણ એમાંની લાવનાઓ જૂની થે નથી તેમ પ્રાન્તીય પણ નથી. આજે પણ આપણે રામાયણ, મહાભારત વગેરે વાંચીએ છીએ તે તેમાંથી નાટકો લજવીએ છીએ; ગ્રીક માયથોલોજીની વાતો અત્યારે પણ આપણે રસથી વાંચીએ છીએ. એ બધું જૂના સમયનું છે છતાં આપણને ખટકતું નથી અને આપણા આધુનિક જીવનમાં બાધ લાવતું નથી. એનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે એ જૂની વાતોની પાછળ સ્થળ ને કાળની મર્યાદાને ન માને તેવી કેટલીક અમર લાવનાઓ ચાલી આવે છે. એવી જ અમર લાવનાઓનું દર્શન હું આપને કાઠિયાવાડના અણ્ણખ્યા પ્રાન્તીય સાહિત્યમાં કરાવવા માગું છું. સાથે સાથે આજે હું આપને ગ્રીક, સિન્ધી, બંગાળી વગેરે લોકસાહિત્યની પ્રેમકથાની વાનગી પણ આપીશ.

એક વાર વાતચીત દરમિયાન લાઈથી રવિશંકર રાવજે મહેને ગ્રીક પ્રેમકથા કહી. ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાંની એ વાત છે. લીર્નેન્ડર નામનો પ્રેમી હતો. તેની પ્રિયતમાનું નામ હીરા. હેલીસ પોન્ડ નામની ગ્રીસની એક સાંકડી અને તોફાની સામુદ્રધુનીને દૂર દૂરને બે આરે બંનેનું નિવાસસ્થાન હતું. લીર્નેન્ડર એશિયાઈ કિનારાનો નિવાસી, અને હીરા યુરોપી કિનારાની. હમેશાં એ તોફાની સામુદ્રધુનીનાં ઉઠાણા મારતાં પાણી વીંધીને લીર્નેન્ડર પોતાની પ્રિયતમાને મળવા જતો. એનો જવાનો સમય અધરાતનો હતો. હીરાને તેના રક્ષણહાર પુરોહિતોએ એ સામુદ્રધુનીના લયનક કિનારા પર આવેલા એક નિર્જન જુરજ પર બંદીવાન બનાવી પૂરી રાખેલી. ત્યાં રોજ અધરાતે એ બંદિની નાનો દીવો પેટાવે, તેના ઝાંખા પ્રકાશને લક્ષમાં રાખીને એ પ્રેમી અંધારામાં આખી તોફાની સામુદ્રધુની તરી જાય અને હીરાને મળે. આખરે એકવાર ચોમાસાના ઘોર તોફાનમાં પણ હડીશે પ્રેમી પોતાની મિલન-રાત્રિને ન જ ચૂકાય તેવા નિશ્ચયથી ચાલી નીકળ્યો, અને ક્યા કહે છે કે પેલી વાટ જોઈને બેઠેલી પ્રિયતમાએ અંધારી રાતે પોતાના જુરજ પાસેના કાંઠા પર પ્રિયતમનું શ્વેત રાગ જોયું: એટલે એણે પણ જુરજ પરથી કુદી પડીને પાણી સાથે પ્રાણ મિલાવ્યા. પુરાણો કાલ્પનિક છે એમ આપણે માનતા ચલા છીએ. છતાં આ નાયક-નાયિકા આપણને આત્મ્યાં લાગે છે. આપને નથી લાગતું કે જાણે એ બન્ને અત્યારે આપણી સમક્ષ આવી

* અમદાવાદના શ્રી સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજના ઉપક્રમથી તા. ૨૬-૮-૨૭ રોમવારે શ્રી રામનારાયણ પાઠકના પ્રમુખપદ નીચે આપેલું લાલણ.

એકાં છે? એ પ્રેમી જનોનાં પવિત્ર મનોવૃત્તિ, ઉગ્ર બલિદાન ને સાહસ આજે પણ વાસ્તવિક હોય તેમ નથી જણાતું? આમાં જે પ્રેમનું સાહસ જણાય છે તે કેટલું હૃદયસ્પર્શી છે! આ ઘટના બન્યા પછી ત્રણ દગ્ગર વર્ષે એ જ સામુદ્રધુનીને તીરે એસીને બાથરન કવિએ એ કથા પર કાવ્યો લખ્યાં.

પણ આ યુવાન કવિના રચના નહોતી જણાતો. તમે ત્યાં તોફાની મોજાં ઉછળતાં હોય, હિંસક પ્રાણીઓ ડરાવતાં હોય, કાળી ધનધોર રાત્રિ હોય તો પણ પોતાની પ્રિયતમાને મળવું એ જ એ સ્વપ્નજતો. એ વારો ભણે કલ્પિત હોવા ન હો, પણ એમાંની ભાવના આજે યે આખરું હૃદયને સ્પર્શ કરી આનન્દ આપે છે. એટલું જ નહિ પણ એ ઘટનામાંથી જગત્સત પ્રેરણા લઇને રીચર્ડ હેલીગર્ડન નામના એક અંગ્રેજે લગ્ન દમણાં જ પાંચ મૈત્રની એ કાળસ્વરૂપ સામુદ્રધુનીને જીવને જોખમે પાર કરી પેશાં મીઠા પ્રેમીકોની બર્મિનો અનુભવ લીધો.

હવે આ મીઠા દેશની ત્રણ દગ્ગર વર્ષ પછી પ્રેમકથાની બાજુમાં હું સિંધ પ્રાંતની, ત્રણસો વર્ષ પછી એક પ્રેમકથા ધર્ષ છું. કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને સિંધ એ ત્રણેની સંસ્કૃતિમાં થોડેધણે અંશે એકતા છે. કાઠિઓ ને આહીરો મીઠા દત્તા એવી માન્યતા છે. તેથી એ કાઠિયાવાડમાં આવ્યા ત્યારે સિંધ અને કચ્છમાં પોતાની સંસ્કૃતિનાં પગલાં મૂકતા આવ્યા. આથી કેટલીક લોકવાર્તાઓ છે જે ત્રણે સ્થળે રસથી કહેવાય છે. આ સિંધી વાર્તાનું નામ ‘સુહિણી-મેહાર’ છે. સુહિણી ને મેહાર એ વાર્તાનાં નાયક નાયિકાનાં નામ છે. સુહિણી એટલે જેને આપણે સોહિની-સુન્દર કહીએ છીએ તે. અને મેહાર એટલે ભેંસોના પાંચળુ-દાર-ગોવાળ. શદાપુર ગામમાં એક તોસો કુંભાર રહે. સ્થિતિ ઘણી સારી. ઘેર પાંચ દસ ભેંસોની અને ચાક્રીય પચાસ ગધેરાંની મિત્રકન દરો. ત્યારે મિત્રકતની ગણતરી પૈસામાં નહોતી થતી, પણ પશુઓથી થતી. એ કુંભારને એકની એક પુત્રી-સુહિણી. ગામમાં એક સ્થાંને બે મુસાફર આવી ચડ્યા : સાથે માથ મિત્રકત હતી. ચોરે ઉતારો કર્યો ને તોસા કુંભારને ઘેર વાસણ લેવા ગયા. બે મુસાફરમાંથી એક સુહિણીને જોઇ અને એ કન્યા એના હૃદયમાં વસી ગઇ. મિત્રે મનાવ્યો કે આપણે તો મુસાફર છીએ ને અહીં આ પ્રેમના ઉધામા ન કરાય. પણ યુવાને માન્યું જ નહિ ને ખુવાર થયો. એનાં જાત ચોરાઇ ગયાં. મિત્રકત ચાક્રી ગઈ ત્યારે એ ત્યાં રહ્યો ને સુહિણીના દર્શનમાં આનન્દ લેવા માંડ્યો. અન્તે તોસાને ત્યાં મેહાર થઇને ગધેરાં ને ભેંસો ચારવા રહ્યો. સુહિણીની પ્રીતિ પણ એ મેહાર તરફ ઢળી. પિતાને ખજાર પડી. ચારર ! આ રજગતો મેહાર મારી રતન જેવી દીકરીને પરણે ! “મેહાર ! તારો રસ્તો લે. અહીં હવે તારે રહેવું નહિ.” મેહારને કાઠી મૂક્યો. સિંધુને સ્વામી તીર ઝૂંપડી બાંધી તે મેહાર રહેવા લાગ્યો. રોજ રોજ સિંધુનાં ઉછળનાં ને તોફાની પાણી વીંધીને આ પાર આવે છે ને સુહિણીને મળે છે. હૈદરાબાદ પાસે સિંધુ કેટલી પહોળા છે ને જાડી છે એ તો આપ સહુ જાણનાં હશે. એવી સિંધુને એ પ્રેમી કાળી રાતે જ્યારે વાર તરી જતો. શા માટે? પ્રિયતમાને ફક્ત મળવા માટે જ. મેહાર રોજ એક સારી માછલી તળાવે ને સુહિણીને પ્રેમથી ખવરાવે. એક દિવસ મેહાર સુહિણીને જાંચી જાનની માછલી ખવરાવી રહ્યો છે. આજ તો માછલીનો સ્વાદ કાંઈ

અજ્ઞ છે. આજની એની મીઠાશ ઓર છે. “મેહાર! રોજ આવી જ માછલી” લાવતો હો તો ?” “સુદિણી ! એમ રોજ જે લાવું તો લાવનાર જીવતો નહિ રહે.” સુદિણી સમજી ગઈ. તેણે મેહારને તપાસીને જોયો. કપડાં લોહીવાળાં હતાં. “અરે ! મેહાર ! આ શું ? આ કપડાં લોહીવાળાં કાં ? કોઈ જળચર સાથે ખાજવું પડ્યું કે શું ?” “સુદિણી ! આજ તો માછલી ન મળી.” “ત્યારે આ શું ખાધું ?” મેહારે પોતાની બંધ ખનાવી. એ આજ પોતાની બંધમાંથી કટકો કાપીને લાવ્યો હતો. આજની મીઠાશ તે એના પોતાના જ શરીરની હતી. “મેહાર ! મેહાર ! હવેથી તું આવીશ માં. હું રોજ તને મળવા આવીશ. તારાથી હવે નહિ અવાધ.” “તારાથી તે અવાધ !” તું તો અજ્ઞા ક’વાધ. તું આ કેમ તરી શકે.” સુદિણીને તરતાં આવડતું હતું. તેમ જતાં સુદિણી ગમે તેમ તો યે અજ્ઞા હતી. અજ્ઞાળા તો યે રાત્રિ હતી. તેથી તેણે એક માંડીનો પાકો ઘડો ઘેરથી લીધો, ઘડાની ઉપર સુંદર ચિત્રકામ કરાવ્યું અને રોજ મધરાતે એ ઘડા વડે સિંધુનો પટ તરીને પોતે પેલે પાર જવા લાગી. સામેથી મેહાર રોજ વાંસળા અગવે તે ઉપરથી દિશાં બાંધીને સુદિણી તરી ગય અને પ્રિયતમને મળી મહોત્સવ કરે. સુદિણીનાં માખાપે વિચાર્યું કે હવે તો કુળની મર્યાદા લોપાય છે. આના કરતાં દીકરી મરે તો સાફ. તે દિવસ સુદિણીના સુંદર ઘડાની રોજની જગ્યાએ બાપે એક કાચો ઘડો મૂકી દીધો. અધરાતે સમય થતાં જ મરતાન સુદિણી ઘડો લઇને ચાલી નીકળી. આજનો ઉત્સાહ ઓર હોય તેમ લાગે છે. આજ દરિયાનાં [સિન્ધમાં મોટી નદીને દરિયા કહે છે.] પાણી ધુધવાટા દે છે. અંદર પડીને તે તરવા મંડી. પાતાળની નાગપક્ષિણીઓની માફક મોજાં એક પછી એક આવીને સુદિણીને આજે ભોળવે છે. સિન્ધુના દેશ ઉપર સુદિણી આજ ઉત્સાહભરે ઉછળી રહી છે. ખમાં ! ખમાં ! કરતું પાણી આજ સુદિણીને હિલોળા ખવરાવે છે. આ જ તો એમ થાય છે કે જ્યાં જગતની ગિલા પહોંચી ન શકે એવી કોઈ ગેબી દુનિયામાં ખેંચાઈ જાય. મદારા મેહારને બોલાવીને બન્ને જણાં સાથે જ તણાતાં તણાતાં ચાલી નીકળ્યાં. એવા સંકલ્પે કરતી કરતી, મેહારને તણસાવવા માટે ધરાદાપૂર્વક રોકાતી રોકાતી સુદિણી તયેં જાય છે. પરંતુ અરધે રસ્તે પહોંચી નથી ત્યાં ત્યો ઘડાની માટી સરવા મંડી. “અરે ! આ શું ? મેં ટકરા મારી મારીને રૂપાળો પાકો ઘડો લીધો હતો ને આજ આ માટી કેમ સરે છે ?” બહુ વખત નહોતો. માટી તો સરવાજ મંડી. અને સુદિણી ચાકી ગઈ છે. વધુ તરી શકે તેવું જોર રહ્યું નથી. “મેહાર ! મેહાર ! આજ નહિ તરાય. આજ તને મળાશે નહિ.” એમ બોલો પાડી. સામે પાર ઉભેલા મેહારે સુદિણીના કારમાસાદ સાંભળતાં જ બંસી ક્યાવી દઈ પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. સુદિણીને શોધવા માટે એણે બેખડોમાં ને તળાપે પેરી વ્યર્થ પ્રયત્નો કર્યા. બીજે દિવસ નદીની રેતમાં બન્નેનાં મુઠાં લોકોએ પડેલાં જોયાં. આજે યે સુદિણીની કબર આપણે શદાપુરમાં જોઈ ચકીએ છીએ.

આ ઘટના પોતે જ કાવ્યમય છે. હવે લોકકવિઓએ એને કેવા ઉચ્ચ કાવ્યમાં ઉતારી લીધી છે તે જોઈએ. સુદિણી-મેહારના રતેદ-અલિદાન પર સિંધી લોક-કવિએ રચેલા ત્રણ ત્રણ પંક્તિના દુહાઓ હું આપને વાંચી સંભળાવું છે. તેમાં આપ સહુ આધુનિક લાગે તેવી કલ્પનાઓનું ને કલાત્મક દર્શન કરશો :

બારે કુન્ન બગિચ તડ, તડ તડ હેઠં ભદૂ
આધિય રાતજે. હઠી (સે) સુહિણી કર સદૂ
છડે ખીર ખદૂ લૂડે લોહી વિચમે.

નદીના પટમાં બાર બાર વમંગ : બગીચ ખડકો : પ્રત્યેક ખડક નીચે વીંછી ને સાપ :
છતાં યે સુહિણી અધરાતે હઠી, દોઢી, પિનાના ધરનાં મોડાં દૂધ ને મુંવાળી સેજ છોડી,
એ પ્રવાહની લહરીઓ વચ્ચે ઝૂલતી જાય છે.

એના સ્નેહમાં રહેલી પ્રભુમયતા જુઓ :

અધા સુણ તું અલૈયા અલા સુણે અચાર
હિરડી ઘર ઘર ગિલા થીયે, પાડે પંધ પચાર
આંહિ લિખ્યે તી લોહિયાં, ખડક મિડેતી ખવાર

ઓ ભાઈ અલૈયા ! તું સાંભળ ! એક અજ્ઞા જ માફે આચરણુ જોઈ રહ્યો છે.
પછી છો ને શરીમાં પાડોશમાં અપચા ઘેર ઘેર મારી ગિલા થતી : મારા તકદીરમાં લખ્યું
છે તે હું ભોગવું છું. તેમાં દુનિયા બિચારી શીદ ફેગટની ખુવાર થાય છે.

પ્રેમની કષ્ટીરી પરનો આ દુહો જુઓ :

બારાં કુન્ન બગિચ તડ, તડ તડ હેઠં નાંગ
મહાણું મુલાળેં કરી, તિત મહોળત જો માંગ :
કેડો મુંહિજો સાંગ, (જુડો) પાણીતાં પાછી વરાં !

સુહિણી પોતાના સમાલંકરને કહે છે : હે ભાઈ ! આ બાર, બાર વમળ, બગીચ
ટેકરા, અને ટેકરે ટેકરે સાપ વીંછી-એવો વિકટ મારો માર્ગ છે. પરંતુ એમાં શી નવાઈ
છે ! ખારનો તો માર્ગ જ એવો લયાનક છે કે અન્ય માનવીઓ ત્યાં જતાં અચકાય. પણ
એ માર્ગની વિકટતા દેખીને હું જો પાછી વળું, તો તો મારા આ પ્રેમના સ્વાંગની-આ
બેખંની શોભા જ ક્યાં રહી !

અંતે સુહિણી ફરે છે. તે વખતનું જે દશ્ય આલેખાયું છે તે જુઓ :

કિથે ઘંઠ વજન ? કિથે પિરીયું પાર ?
વીર વજાયતો વાંસલો સાહડ સણ રાત !
કલમેંણ તવાર લોહી સલો લંઘયુ !

ઓ ! આ પશુઓના ગળાની ટોકરીઓ હજુ કેટલેક દૂર ગયે છે ! મારા પ્રિય-
તમનો કિનારો હજુ કેટલો છેટો રહ્યો છે ! મારો બહાદૂર સાહડ મેહાર આખી રાત મારે
માટે વાંસળા બગવી, -કલામો ને કાશીઓ ગાઇ રહ્યો છે. તે સ્વરની દિશા સાંધીને મેં ઘણું
જોખં જોખાંગ્યાં.

પણ હવે કૌવત નથી રહ્યું. એ ફરે છે, પણ એટલું કહેતી કહેતી ફરે છે કે

“ વરજ સાહડ પાંઉ ! તાકું તકી આહ્યાં ”

આ સાહુ ! પાછો વળજે ! મને હિંસક જળચરોએ ઘેરી લીધી છે.

આ રીતે આપણે આ લોકકથામાં મૂળ ઘટના, અને તેનું કાવ્ય: બન્ને અંગોની ખૂબી દીધી. હવે હું એની બાબુમાં એક સોદડી પ્રેમ-કથાને બેસાડું છું. આ કથાઓને હું જેવી છે તેવી આપની પાસે રજુ કરું છું. હું એની તુલના કરવા બેસતો નથી. એ કાર્ય હું પ્રમુખશ્રીની ઉપર છોડું છું. કેમકે એ તટસ્થ દષ્ટિવાળા મનુષ્ય છે; જ્યારે હું કદાચ આ કથાઓને અતિ ન્યાય કરી નાખું તેવું બને. તેમ છતાં હું સંક્ષેપમાં એ સહુ કથાઓની Back ground સૂચવી દઉં.

પ્રથમ તો આ ઘટનાઓ આપણે જેઓને ઉતરતી જાતિઓ કહીએ છીએ, તેઓની અંદર ઘણું ખડું બનેલી છે. એ જાતિઓમાં નાતરના તેમ જ છૂટાછેડાને બન્ને રીવાજ હતા. એટલે કે તેઓની પસંદગીનું ક્ષેત્ર પહોળું હતું. છતાં પણ પ્રેમની વફાદારીનું બિંદુ ચિત્ર આપણી નજરે પડે છે. બીજું આપણે ઉચ્ચ વર્ણનાં મનુષ્યો તો અમુક ધાર્મિક અસર તળે જીવીએ છીએ. એ શાસ્ત્રોક્ત આચાર્યોના વાતાવરણને લીધે આપણે પવિત્રતા ગળવીએ છીએ; ત્યારે આ ઉતરતી જાતિઓને ધર્મ અને શાસ્ત્રમાં નૈતિક બંધનો બહુ નહોતાં. તેમ છતાં પણ તેઓની આવી સાહસિકતા અને પ્રેમની પ્રગલ્ભતા આપણને સત્યવાન સાવિત્રીના શાસ્ત્રોક્ત આદર્શોને યાદ દેવારવે છે. એ વફાઈ અને સ્વાર્પણ શાસ્ત્રોક્ત નહોતાં પણ સ્વયંભૂ હતાં.

એ દષ્ટિએ આપ સોરઠની 'શેણી-વીજણુંદ'ની કથા તપાસો: પહેલો જ દુહો:

વીજણુંદ આડો વીંઝણું ને શેણી આડી ભીંત
પડેદેથી વાતું કરે ગાલાપણની પ્રીત

વીજણુંદ એક માળખા વગરનો રજીલ ચારણ જુવાન હતો: પરાયાં દોર ચારી પેટ ભરતો: એકલવાયો પડી ગયેલો: એકવાર એણે પોતાનું સંગાથી શોધી લીધું: ગિરના જંગલમાંથી બે મોટાં તુંબાંડાં ને એક પોલા વાંસનો દુકડો શોધી જંતર બનાવ્યું. જંતર એટલે આપણે જેને બીન કહીએ છીએ તે વાજંત્ર: ઉપર મોરપિચ્છનો ગુચ્છો લગાવ્યો.

જંતર મોટે તુંબડે બત્રીસે ગમે

છત્રીસ લાવણુ રમે, વીજણુંદને ટેરવે

એ રીતે એની આંગળાઓ એ જંતરના તારોને ચાડી એટલે એનાં ટેરવાં પર જાણે છત્રીસ રાગણીઓ રમવા લાગી.

પાંચ ભેંસો હાંકતો ને જંતર બજાવતો એ યુવાન ગોરવીઆળા નામના ગામને પાદર આવ્યો. એક તરણ પત્નીઆરી કુવા પર પાણી ભરે છે: જુવાને પાણી પીવા જોંબો ધર્યો: પણ તરણી એનું કદરૂપ મ્હોં દેખીને લાડી ચાલી ગઈ: યુવાન ગામમાં ગયો: એ તરણીના પિતા વેડા ગોરવીઆળા નામના માલધારી ચારણ પટેલને ઘેર જ ઉતારો કર્યો. રાતે વાળુ કરીને ફળાઆમાં એણે જંતર છેડ્યું.

જંતર લીધું હાથ લાંચવીએ લાંગતી રાતનું

સાથે લે સંગાથ વાઢયા સહુ વીજણુંદે

ગંગતી રાતના એવા તો કાતિલ સ્વરો બગ્ગ્યા કે સાંભળનારાઓના શદો બન્યો ભર દરિયે ચીરાઈ ગયા. પેલી લાડકવાળી દીકરી શેણી પણ ભોંત આડે બેસીને સાંભળતી હતી. એની કંઠપનામાં તો વીળણુંદના કંઠરૂપ ચહેરા ઉપર સંગીતનું સૌંદર્ય પથરાઈ ગયું, એને તો દીવાની વાટય પર મોગરો બનમી ગયો તે ખેરવા હિંમતી પણ હિંમત ન રહી. એ સંગીત બગ્ગતી વેળા તો શ્વાસ લેવાથી પણ અવાજ કરવા જેવું લાગ્યું. શેણી અંતરથી વીળણુંદને વરી ચૂકી: વીળણુંદ વારંવાર આવતો જતો થયો : આખરે વેદા ચારણે વીળણુંદ પર પ્રસન્ન થઈને ‘માગ: માગ:’ કહ્યું : વીળણુંદે પોતાની ભેંસો દોહનારી-શેણી માગી: વેદો આ પામર માનવીની ધૂષ્ટતા જોઈ કેાપી ઉડયો: વીળણુંદને રૂપસદ દીધી: પણ ‘વચન જન્ય છે’ એવો લોકોનો દષ્ટકો સાંભળીને એણે વીળણુંદને પાછો બોલાવ્યો: શત્રું મેલી કે “ જો આજથી બરાંબર બાર મહિનાની અવધિમાં એક સો ને એક નવ-ચંદરી ભેંસો લઇ આવે, તો જ શેણીનું કાંડું સોંપીશ. નહિ તો મ્હોં દેખાડતો નહિ. ”

હિંમતભેર વીળણુંદ ચાલી નીકળ્યો. ભેંસો હતી તેને ગીરમાં વળાળી. જંતર બગ્ગ-વવાની સિદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખીને નેસડે નેસડે ભમવા લાગ્યો. માથુસો મુઘ બની માગ: માગ: કહે, ત્યારે વીળણુંદ નવચંદરી ભેંસો માગે: નવચંદરી ભેંસો ક્યાંથી નીકળે ? શરીર પર નવ નવ મ્વેત ટીકાં હોય, એ નવચંદરી : એક પણ ટીકું ઓણું હોય તે ન ચાલે : વીળણુંદની ગણતરી ખોટી પડી: ભટકતો ભટકતો બહુ દૂર નીકળી ગયો: વર્ષ દિવસની અવધિ આવી રહી.

ચંદ્રસ વળ્યાં વાહળ વળ્યાં, ધરતી લીલાણી

(એક) વીળણુંદને કારણે, શેણી સૂકાણી

પાદરના જળાશય પર જઈને શેણીએ પાણી ભરવાના નિમિત્તની ઓથે એ ‘જંતર-વાળા જીવાન’ની સાંજ સુધી રાહ જોઈ. પહે પહે એનાં પગમાં સાંભળવા તકસતી પ્રિયા ઉભી રહી: હમણાં આવશે: આવે એટલે એને અને એની ભેંસોને, હાથે ખેડાં સીંચીને હું પાણી પીવાકું: તે દિવસ ના પાડી હતી તેનું આજે પ્રાયશ્ચિત્ત કરું: પણ શત પડી તોયે વીળણુંદ આવ્યો નહિ. રાત્રિયે એને નિદ્રા ન આવી : પ્રભાતે ઉઠીને એણે પિતા પાસે હાથ જોડી “ હુમાળે જગવા ” જવાની રજા લીધી. પિતાએ લગ્નની વાત છોડતાં શેણીએ ઉત્તર દીધો કે

વીળણુંદની વરમાળ, બીજાંની બાંધું નહિ

ચારણ હોય લખ ચાર (એને) બાંધવ કહી બોલાવીએ

એમ કહી ચાલી નીકળી : માર્ગે વીળણુંદના સમાચાર પૂછતી, શોધતી, વલવલતી ચાલી જાય છે. * પણ જંતરવાળો જીવાન ક્યાંયે જડતો નથી. આખરે હિમાલયમાં પહોંચે છે. માનવીના નિવાસ વટાવીને અરુણ નિર્જન કુંડમાં જઈ બેસે છે : કાપા કેમળ છે છતાં ગંગતી નથી: અંતરિક્ષમાંથી અવાજ આવે છે કે “ તારા હૃદયમાં જેનો સંકરૂપ છે તેને

* આ સુંદર દુહો ભાઈશી રામનાથયજ્ઞ પાંકક પાસેથી મને નવો જ મળ્યો છે. મારી સંપ્રદેશી વાર્તા એ ઉલ્કૃષ્ટ દુહા વિતાની છપાઈ ગઈ તેનો મને સંતાપ છે. સંપ્રદેશક

* આ બધી ધરનાઓને વર્ણવતા દુહાઓ બ્યાખ્યાનકારે ગાઈ જતાં હતાં. પ્રકાશક

પરણીને પછી જ એસઃ શેણી ઘાસનું પૂતળું બનાવી, તેમાં વીળણુંદનો સંકલ્પ આરોપી, એ પૂતળા બેઠે ચાર ફેરા ફરી બરફમાં બેસે છે, એટલે તૂર્ત ગળવા લાગે છે : ગોઠણ સુધી પગ ગળી ગયા ત્યાં શેણી ! શેણી ! શેણી ! એવા સાદ સંભળાયા : એ જ ચિર-પરિચિત અવાજ : વીળણુંદ આત્યેઃ અર્ધે અંધારા એ કુંડની ભેખડ પર ઓળા જેવો દેખાયો : ભેખડ પરથી એ બોલ્યો કે “ શેણી ! ચાલો ઘેર. એક સો ને એક નવચંદરી ભેંસો તારા બાપને આંગણે બાંધીને જ આવું છું. એક જ દિવસનું મને મોડું થઇ ગયું. ચાલો હવે. ”

શેણી બોલે છે કે

હાડાં હેમાળે, ગળીયાં જે ગૂડા લાગે.

વીળણુંદ વળે ઘણમૂલા બને ઘરે

વીળણુંદ ઉત્તર આપે છે કે “ ફિકર નહિ શેણી ! ભલે પગ ગળી ગયા !

વળ વળ વેદાણી, (તું) પાંગળી હો તો ચે પાળશું

કાવડ કાંધે કરી, (તુને) જાત્રા બધી જીવારશું

પણ શેણી ન નીકળી : અને વીળણુંદ શેણીની સાથે બેસી જઇ જન્માન્તરનો સાથ કરવા પણ તૈયાર ન થયો : ભેખડ પર ઉભેલ ઓળા થોડુંક નીચે ઉતરીને પાછો ઉપર ચડી જતો હોય એવું શેણીએ એ અંધારા-અજ્ઞાણાંની વચ્ચે જોઇ લીધું : ફિકર નહિ વીળણુંદ ! મુખેથી પાછો જ : પણ એક જ વિનંતિ કરે છું : છેલ્લી વાર તારું જંતર સંભળાવતો જ !

વીળણુંદ જંતર વગાડ હેમાળો હલકું દીધે

મોહ્યા માછલમાર, માછલીયું ટોળે વળે

જંતર બજ્યા લાગ્યું. હિમાલય હોંકારા દઇ રહ્યો છે : મચ્છીમારો જળો હાથમાં લઇને સંગીતમુગ્ધ દશામાં ચંબી ગયા છે : રંગ ભેરંગી માછલીઓ પાણી બહાર ડોકાં કાઢીને સ્વરો સાંભળી રહી છે : અંદરથી શેણી રામ ! રામ ! રામ ! એવા ઉચ્ચાર કરી તાલ દઈ રહી છે : એવી તન્મય દશામાં ઓચીંતું

જંતર લાગ્યું ગડ પડી, તૂટ્યો મોલી ગ્રાગ

વેદાની શેણી હલ ગઇ, જંત્રી ન કાઢે રાગ

બીન પટકાઇને તૂટી ગયું અને બીજી બાજુ શેણી પણ શાંત બની પરલોક ચાલી ગઇ. પછી તો

ભૂખે ખાધું લાત પેટ ભરી પામર છું

શેણી જેવો સાથ મેલીને વીળણુંદ વળ્યો

શેણી જેવો સુંદર સંગાય મૂકીને વીળણુંદ પાછો દુનિયામાં ચાલી નીકળ્યો. પરંતુ એને જગતમાં સ્વાદ ન રહ્યો. ભૂખ લાગી ત્યારે ત્યારે પામર માનવીની પેઠે અન્ન ખાઈને પેટ ભર્યા કીધું.

એ રીતે કથા સમાપ્ત થાય છે.

એથી અધિક ઉગ્ર સાહસ અને એકનિશાની કથા માંગડા-પદ્માવતીની છે : ગાયોને બચાવવા જતાં રણક્ષેત્રમાં પ્રાણ હારેલા એ હાનિય પ્રેમિકના પ્રેતની સાથે પદ્મા નામની વલ્લિક-કન્યા લયનક નિર્જનતામાં જીવન વીતાવી ગઇ હોવાનું કહેવાય છે. પ્રેમના પ્રભાવે એને પ્રેત-સૃષ્ટિમાં પણ લય નથી. એ કથાના દુહાઓ પણ પ્રેત-સૃષ્ટિનું આખું વાતાવરણ સરળ છે. અઘાપિ પર્યંત માંગડા પ્રેતદેહે જીવતા હોવાનું અને એણે એક મુસાફરને તાન્ત્ર-તર અદ્વીણનો ગોટો આપ્યાનું પણ કહેવાય છે.

હવે આ કથાઓની સાથે 'મલૂવા' નામની એક બંગાળી લોક-કથાની તૂલના કરોઃ અખંડ લાંબાં લોક-કાવ્યોમાં સચવાઇ રહેલી બંગીય પ્રેમકથાઓનો જે સંગ્રહ તેના અંગ્રેજી અનુવાદ સમેત દળદાર પુસ્તકોને રૂપે કલકત્તા યુનિવર્સિટી તરફથી બહાર પડ્યો છે. તેમાં પણ ઉતરતી વંતિઓનાં જ નાયક નાયિકાઓએ પ્રેમનાં વકાઇ અને સ્વાર્પણ દાખવેલાં જણાય છે. ગરીબ યુવાન ચાંદવિનોદ એક અબળણ્યા ગામડાને પાદર એક તળાવડીને તીરે ચાકીને નિદ્રાવશ થયો છે. પોતાના શિકારી બાજનું પીંજર એને ઓશીકે જ પડેલું છે : સંખ્યા નમે છે : એવે ગામના પટેલની તરણ કન્યા મલૂવા ગાગર લઇને પાણી ભરવા આવે છે : પરદેશીને કસમથે અંતરિયાળ સૂતેલા નિદાળા એ કુમારિકાને દયા બગે છે : દયાની પાછળ પ્રીતિ ટોકે છે : રાત પડી જશે તો આ પરદેશીને સાપ કરડશે એવી ચિંતા કરતી, પણ બીજી બાજુ પોતાની કુલિનતાનાં બંધનને લીધે- [નીચા વર્ણમાં પણ કુલિન-તાનો લાય બલવાન હશે]-અવાજ કરી જગાડી ન શકતી એ યૌવનાને માટે લોક-કવિએ સુંદર કલ્પના કરી છે :

ઉક ઉક નાગર ! કન્યા હાકે મને મને,

કિ જાતિ મનેર હાક સેઉ નાયર શૂને.

કન્યા મનમાં મનમાં સાદ પાડે છે-આપણે ઘણીવાર સ્વપ્નમાં સાદ પાડીએ છીએ તે રીતે-કે હે નાગરિક ! તું ઉક ! મનમાં થાય છે કે મારા અંતરની બૂરો શું એ પરદેશી સાંભળતો હશે !

બીજી કલ્પના એથી વધુ મધૂર છે : શી રીતે જગાડું ? એ સમસ્યાનો તત્કાલ ધલાજ સૂત્ર છે : પોતાની પ્રિય સખી ગાગરને કહે છે કે

શૂન રે પિતલેર કલસી કઇયા ખૂઝાઇ નરે,

હાક દિયા જગાઉ તૂમિ લિલ્લ પુરૂથે રે.

સાંભળ એ પિતળની ગાગર ! તને સમજાવીને કહું છું. તું જ મારા વંતી સાદ કરીને આ પરદેશીને જગાડ !

એમ કહી તળાવડીના પાણીમાં ગાગરને ડૂબાવે છે : એથી ભટ ! ભટ ! ભટ ! ભટ ! અવાજ થાય છે. અને

જલ ભરનેર શળદે કૂડા ઘન ઘન હાકે,

જાગિયા ના ચાંદ વિનોદ કોન કામ કરે !

પાણી ભરાવાના એ અવાજથી [એને વાદળાંનો ગગડત માની] બાજ પડી ઘેરી ગીસો પાડી ઉડ્યું, અને તેથી ચાંદવિનોદ બગી ઉડ્યો.

એ લોક-કલ્પના. હવે એ કથાના અંતમાં શોભી રહેલી વધુ તીવ્ર કલ્પના તપાસીએ: ચાંદ અને મલૂવા પરબ્યાં: only the brave deserve the fair એ સૂત્ર અનુસાર જેમ અન્ય લોક-કથાઓમાં પણ પ્રેમિક-પ્રેમિકાને લગ્નને ખાતર મોટી જેઠમતો ઉઠાવવી પડી છે તેમ આમાં પણ ચાંદને કરવું પડ્યું છે. આખરે એ પરગણાનો મુસલમાન દિવાન મલૂવાને પોતાના આવાસમાં ઉઠાવી ગયો: ત્યાં પોતાની કળ વક્તવ્યી તથા માસનું પવિત્ર જીવન ગાળી, પોતાના સ્વામીને પણ મુક્તિ અપાવી, કામાંધ દિવાનને મૃત્યુશરણ કરાવી, મલૂવા ઘેરે આવે છે, પણ 'મુસલમાનના ઘરમાં રહેલી હોવાથી જાતિવ્રત થઇ હશે' એવું આજ મૂઢી ન્યાતીયાઓ એને ન્યાત બહાર મૂકે છે: અસ્પૃશ્ય ઠરાવે છે: ચાંદ તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ગાંધિમાં લગે છે, ફરી પરણે છે, અને મલૂવા પતિના ઘરનાં બહારનાં કામકાજ કરતી પડી રહે છે. ફરી વાર પતિને અચાન્યે, એટલે એને 'સતી બેહલાનો અવતાર' કહી લગ્ન લોકોએ ગાંધિમાં લેવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો, પણ ગાંધિ નિર્દય જ રહી. ઉઘડું પોતાના પતિને પોતાને કારણે જગત તરફથી સંતાપ થતા જોઇ, મલૂવાએ સ્વામીનો માર્ગ નિષ્કંટક કરી આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. [આંહી હું મલૂવાનો આદર્શ નથી મૂકતો. અર્વાચીન સ્ત્રીઓએ મલૂવા જેવા થવું કે ન થવું એ બોધ દેવા નથી બેસતો. હું ઉપદેશ દેવા નથી આવ્યો. ફક્ત લોક-સાહિત્યમાં જે છે તે કહી સંભળાવું છું. ખાસ કરીને એની અંદરનું કાવ્ય બતાવવા માગું છું.]

મલૂવા ગંગા તીરે ગઇ. ભાંગેલી નાવડી બાંધી હતી તેમાં બેઠી. દોરકું છોડી નાખ્યું. અને પછી એ દરખને લોક-કવિ દેવા શબ્દોમાં આલેખે છે ?

અલકે અલકે ઉઠે ભાંગા નાઉતે પાનિ

કત દૂરે પાતાલ પૂરી આમિ નાહિ જનિ

તૂટેલી નાવડીમાં આલકા ઉઠી ઉઠીને પાણી લરાવા લાગ્યું. પ્રવાહમાં ખેંચાતી જતી મલૂવા વિચાર કરે છે કે પાતાલપૂરી કેટલી દૂર છે તે હું જાણતી નથી.

ઉઠુક ! ઉઠુક ! ઉઠુક પાનિ ! ડૂણુક ભાંગા નાઉ

જન્મેર મત મલૂવારે એક વાર દેઇખ્યા જાઉ

જાણ્યાં ચડો ! હે પાણી, તમે નૌકામાં લરાઈ જાઓ ! લલે આ ભાંગેલી નૌકા ફૂળી જાય ! ને હે સ્વર્ગનો ! તમે છેલ્લી વાર મલૂવાને નિહાળી લેજો !

નાવડી ફૂળતી જાય છે. પાણી ચડતાં જાય છે. અને મલૂવાની નાજુક, સાસુ, પતિ વગેરે એક પછી એક કિનારા પર દોડ્યાં આવી પોકાર કરે છે કે "પાણી વંજ !" પતિ કહે છે કે "તને ઘરમાં દાખલ કરી લઇશ. પાણી વંજ. નહિ તો મને પણ સાથે લેતી જા !"

મલૂવા તો એક જ ઉત્તર આપતી જાય છે કે

ઉઠુક ! ઉઠુક ! ઉઠુક પાનિ ! ડૂણુક ભાંગા નાઉ

મલૂવારે રાઇખ્યા તોમરા આપન ઘરે જાઉ

ચડો ! પાણી લલે ચડો ! છો ને નાવડી ફૂળી જતી. ને તમે સાહુ મલૂવાને જવા દઇ, તમારે ઘર જાઓ !

મલૂવા ફળે છે. કમ્બર સુધી, છાતી સુધી ને ગરદન સુધી ફૂળી ગઈ છે.

પૂવેતે હઠિલ અડ ગર્જ્યા હઠે દેહવા

એઈ સાગરેર ફૂલ નાઈ, ઘાટે નાઈ એહવા

પૂર્વમાં વાવાઝાડું જાગે છે. વરસાદ માજી હોડે છે. સાગર [સમ બનેલી સરિતા] ને કિનારો નથી, ને ઘાટ પર નૌકા નથી. મલૂવાને તો એ વખતે પણ એક જ ધૂન લાગી છે કે

ડુબૂક ! ડુબૂક ! ડુબૂક ! નાહી ! આર વા કત દૂર

હૂબ્યા દેખિ કત દૂરે આછે પાતાલ પૂર

ફૂળી-ગળ હે નૌકા ! હવે માફં મુકામ કેટલું દૂર છે ?

આખરે

પૂવેતે ગર્જિલ દેહવા ફૂટલ વિષમ વાહ

કઈવા ગેલ સુંદર કન્યા મન પવનેર નાહ

પૂર્વમાં મેઘ ગરબ્યા. તોફાની વાયરા વફૂટ્યા. અને ક્યાં ગઈ એ સુંદર કન્યા ! ક્યાં ગઈ એ મનપવનવેગી નૌકા !

કેઈએ ન જાણ્યું.

અવેશ્યંદ મેઘાણી

અમેરિકાના પત્રો

[પ્રસ્થાન મંડળના શ્રીયુત ત્રિકમવાલ સાહ મયે વારસે અવ્યાસ કરવા અમેરિકા ગયા હતા તે પછી બસાબર એક વારસે શ્રીયુત નંદલાલ સાહ પણ એજ અવ્યાસ કરવા અમેરિકા ગયા છે. તેમણે નિયમિત પત્ર લખવાનું વચન આપ્યું છે તે મુજબ તેમના આવેલા પત્રોમાંથી કેટલાક નક્ષવા જેવા લાગે નીચે આપ્યા છે.

તત્રી]

પત્ર ૧ લો

P. & O. S. N. Co.

S. S. રાણાપુરા

તા. ૩-૮-૨૭ બુધવાર

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

રવિવારે રાત્રે અમદાવાદ હોડ્યું, ત્યારે મારા સ્વપ્નામાં પણ નહોતું કે ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડ પર જલપ્રલય ફરી વળશે અને મુંબાઇ સાથેનો એનો સંબંધ સાવ ધૂરી જશે. આ જલપ્રલયના સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાં વાંચી જવું કે ન જવું એનો નિર્ણય માફ મન છેલા દિવસ સુધી ન કરી શક્યું. છેલ્લે દિવસે ત્યારે મેં 'ટાઈમ્સ'માં વાંચ્યું કે વરસાદ બંધ પડ્યો છે અને આકાશ ખુલ્યું છું ત્યારે મારા મનને અપૂર્વ શાન્તિ થઈ અને જાણે મને વિદાય દેવાનો આ ધ્વજી સંકેત ન હોય તેમ સમજા મેં એકાદ પીયર પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું.

બેલાડ પીચર પર આવીને ખચર મળ્યા કે સ્ટીમર એક વાગ્યાને બદલે બીજે દિવસે સવારે ઉપડશે, અને મુસાફરોની દાક્ટરી તપાસ સાંજે ૭ વાગે થશે. સાંજે દાક્ટરે મારી નાંડીના સ્પર્શ કર્યો અને હું સ્ટીમરમાં દાખલ થયો.

સાડા આઠ વાગે સ્ટીમરે બારામાંથી ખસવા માંડ્યું અને નવ વાગે દરિયામાં બૂકાવ્યું. ત્યાંમુઘી મુખદર્શન થઈ શક્યું ત્યાંમુઘી અમે રૂમાલો લગાવ્યા કર્યા અને તે પછી તો તાજમહાલ હોટેલ અને રાજબાઈ ટાવરની મૂક વિદાયને અને મૂક રીતે જ સત્કારી. લગભગ દસ વાગે અમે મુંબાઈની ખાડીમાંથી નીકળી ભર દરિયે આવ્યા અને અમારા મુખ પર દરિયાની મીઠી લહરનું જે સ્થિત ઝળકતું હતું તે અદશ્ય થઈ ગયું.

x

x

x

છેલ્લા બે દિવસ મેં ભૂખ્યે પેટે મારી કેબિનમાં જ ગાળ્યા છે. દરિયો એટલો તોફાની છે કે આ સ્ટીમરની સામાન્ય ઝડપ જે કલાકમાં ૨૮ માઇલની છે તે ધરીને ૨૩ માઇલની થઈ ગઈ છે. અમે દરરોજ ૧૨૯ માઇલ જેટલું ઓછું અંતર કાપીએ છીએ. એકઠા ધુવ-વારને બદલે ગુરુવારે રાત્રે ૮ વાગે પહોંચીશું. સ્ટીમર પર ઘણા પુરોપીઓ છે પંચુ તેમની સાથે અમારો સંબંધ નહિ જેવો છે. ૧૦-૧૨ દિવસો છીએ તે બધા લગાએ મળીએ છીએ. x x x યુરોપીય મુસાફરોમાંથી અત્યાર સુધી માત્ર બે જ જણે મારી સાથે વાત કરવા હિંમત કરી છે. એમનામાં ઘણીખરી તો બાઇઓ છે. એકલી બાળકો સાથે મુસાફરી કરે છે. દરિયો લાગે છે તો ડ્રોઇંગરુમના સોફામાં પડી રહે છે. અર્થવા તો કેક પર જઈ 'ઉકચેર'માં આંખો બંધ કરી બેસે છે. બાળકો તો બધાં કેક પર નસોની સાથે દોડાદોડ કરે છે, દડો ઉછાળે છે અને કિકિયારીઓ કરી મૂકે છે. છેલ્લા બે દિવસથી અહીંના 'વાર' ને સાચી કમાણી થવા માંડી છે. બધા યુરોપીઓ-સ્ત્રીઓ અને પુરુષો-મઘ પોએ છે અને અમારા સ્ટુઅર્ડો દરિયાના ઉતાર તરીકે 'બ્રાન્ડી પીવાની જ વગર માગી સલાહ આપે છે. એમાં એમને પણ લાલ હશે. મેં મારા સ્ટુઅર્ડને ઇંગ્લેન્ડ લાવવા કહ્યું. એણે પૂછ્યું: "ઇંગ્લેન્ડ ઓઈલ કે ઇંગ્લેન્ડ પીચર?" મેં કહ્યું: "ઇંગ્લેન્ડ વૉટર-ધનજીસાનું." "ધનજીશા અહીં નહીં મિલેગા." "હસરા કોઈ ઇંગ્લેન્ડ લાઓ. દારૂ નહીં ચાહિયે." આ ઇંગ્લેન્ડ બહુ જ તીખી (strong) હોય છે અને તીખાસના પ્રમાણમાં દામ પણ વધારે બેસે છે. એક ઇંગ્લેન્ડ કે લેમેનિડના ૭ આનાં. પણ દારૂ કરતાં તો સસ્તી જ પડે છે. કેટલાક હિંદી ભાઈઓ બ્રાન્ડીનો 'જંટો' લેતા થયા છે, પણ 'જંટો' લીધા પછી કેબિનની બહાર દેખાયા નથી. કેબિનમાં એમની શી દશા થઈ હશે એ તો તેમનો કેબિનનો સાથી અને સ્ટુઅર્ડ જાણે, હું તે પર અભિપ્રાય આપી શકું તેમ નથી. જતાં બીજે દિવસે એમની 'સૂરત' જરા બેવા જેવી થાય છે ખરી.

સ્ટીમરમાં સવારે ૭ વાગે આ ને નારંગી; સાડા આઠ વાગે નાસ્તો. નાસ્તામાં ઘણી વાનીઓ મળે છે. બપોરે એક વાગે લંચ-લંચમાં દાળ, ભાત, રાક, પાણીરી જે માગો તે મળે છે. સાંજે ૭ વાગે ડીનર. ડીનરમાં પણ વાનીઓની વિપુલતા છે. ૯ વાગે સપર. ટંકમાં અહીંના વાનીઓનો પાર નથી-માત્ર ખાવા માટે પેટની હા બેઠકો. મેહોં તો હા પોડે જ છે, દરિયાની લગાથી ભૂખ મળેની લાગે છે પણ આખાં પંજી પેટમાં વલોણ રાકે.

યાય છે અને એ વસોણાથી ટેવાતાં સમય લાગે છે. યુરોપીઅનો અધા જે ચાંપીને ખાય છે અને પીએ છે મહુ ખૂબ. આમણને પીવાના કસમ છે એટલે ખાવાનું જ માંડી વાળ્યું છે. શરીર ખામું ઓગળ્યું છે-મહુ એડન પછી આનો અદ્દો મળી રહેશે.

કહે છે કે રાતા સમુદ્ર સરોવર જેવા શાંત છે. વિશેષણો માત્ર તુલનાત્મક (relative) હોય છે એટલે અરબી સમુદ્રના પ્રચંડ ઊલ્લસ અને ગર્જન આગળ રાતા સમુદ્ર શાંત સરોવર જેવા લાગતો હશે મહુ એ પણ સમુદ્ર છે એ ન ભૂલવું જોઈએ. રાતા સમુદ્રમાં ગરમી અને ઉકળાટ પણ ખૂબ જ હોય છે એમ કહેવાય છે. આ મહુ તુલનાત્મક વિશેષણ છે અને જાડે લાગે યુરોપીઅનોના અનુભવ પરથી ઉપજાવેલું છે. એટલે એ વિગે સાચો અનુભવ તો એ રાતા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જ જણાવીશ.

એ જ. સૌ મનમાં હશે.

સિ. નંદલાલના પ્રણામ

તા. ૪-૮-૨૭ ને શુક્રવાર ૧૦-૩૦ વાગે

તા. ૬. ગઈ કાલથી દરિયો શાંત છે અને દવે દિવસ ખૂબ ગજેના ગય છે. ગઈ કાલે રાત્રે કેક પર 'ડેન્સ' થયો હતો. ડેન્સ પછી ખૂબ દારૂ પીવાયો હતો. આજે સ્ટીમર કેટલા વાગે એડન પહોંચશે તે પર 'sweepstake' (શરત) થાય છે. યુરોપીઅન મુસાફરોમાં પણ સટોડીયા છે ખરા! દવે મિ. આત્રેનું સંગીત ચાલે છે (સંગીત Universal) એટલે મન બંધ કરે છું.

પત્ર ૨ જે

ગ્રાવણ સુદ ૯, ૧૯૮૩, અષોરના ૩ વાગે

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

છેલ્લો પત્ર લખ્યા મછી થોડી જ વારમાં અરમસ્તાનનો કિનારો દૂરથીનમાં જણાવા લાગ્યો. ચાર-ચાર દિવસ કેપાલમાન વરણદેવની લપાટો ખાધા પછી જાણે ધરતીમાતા અમને એના શીતળ ખોળામાં બોલાવતી હોય એમ અમને લાગ્યું અને રોશનીથી ઝગમગતા એડન બંદરે મહોંચતાં અમારામાંથી કેટલાક બંદર જેવા ઉતરી પડ્યા. અમારી સ્ટીમર ઘણી જ મોટી હોવાથી તે કેક કિનારા સુધી જઈ શકે તેમ નહોતી એટલે અમારે ન્હાની ન્હાની સ્ટીમ લોંચમાં બેસી કિનારે જવું મળ્યું. પિંછણને એનાં બચ્ચાં વળગી પડે એમ અમારી સ્ટીમરની આસપાસ ન્હાની ન્હાની લોંચો અને હોડીઓ વોટગાર્ડ ગંધ અને ઉતાડ્યો અને સામાન તીચે ઉતરવા લાગ્યો. કેટલાક અરબ વેપારીઓ એવેરાતના દાંગીના અને પાઉડ, શિંસિંગના સિક્કાઓ લઈને સ્ટીમર પર ચઢ્યા. યુરોપીઅન મુસાફરોએ દાગીના મૂલ્યના, અને ગરીબ હિંદીઓએ અમારી નોટો અને રૂપીઆઓ આપી માઉડ શિંસિંગ ખરીદ્યા.

રાત્રે એડન બંદરની શોભા અનુપમ હતી. એનો મરવધપ જેવો વાંક, દરિયાને ફરતી સડક અને તે મરની ઝગમગતી દીપમાસા હિંદી મુસાફરને ચોપાટીનું સ્મરણ કરાવતી. બંદરથી થોડે દૂર કેન્ટોનમેન્ટ છે. આ કેન્ટોનમેન્ટની મથરંગો વસ્તિ ૪૦,૦૦૦થી ઉપર છે. એડન શહેર બંદરથી ૭ માઈલ છેટે છે પણ તે અંગ્રેજોને કબજે નથી. એડન અરબી સમુદ્ર અને રાતા સમુદ્રના સંગમસ્થાને છે અને એથી એ એ સમુદ્રની ચાવી એડનના સ્વામીને

કબજે છે. એડન, સુવેઝ, સાયપ્રસ, પોર્ટસૈયદ, જુલાઈટર-આ ચાવીઓનું જુમખું અંગ્રેજોની કંડે છે અને એ જુમખાને પ્રતાપે હિંદુસ્તાન અને યૂરોપ વચ્ચેના આખા જલમાર્ગના તેઓ સ્વામી છે. તેઓ ધારે ત્યારે એ જલમાર્ગ ખુલ્લો કરી શકે તેમ છે, ધારે ત્યારે તે બંધ કરી શકે તેમ છે. એમ કહેવાય છે કે બ્રિટિશ તાજનો કોહિનૂર (હિંદુસ્તાન) પોતાના હાથમાંથી ન છડકે એટલા માટે જ અંગ્રેજોએ આ બધી ચાવીઓ એક પછી એક પોતાના જુમખામાં પરાવી દીધી છે અને અરબસ્તાન અને મીસર પર જે બેઠીઓ લદાઈ છે તેનું ખડું કારણ આ હતભાગી હિંદુસ્તાન છે.

આજે કરોચીથી યૂરોપનો વાયુમાર્ગ અંકાય છે અને ખસરા, મીસરને માર્ગ થઇને વાયુયાનો લઈ જવાની પેરવી થાય છે. ઇરાક પર અંગ્રેજોની મીઠી નજર ફરી છે એનું કારણ આ વાયુમાર્ગ છે. જલમાર્ગની માફક વાયુમાર્ગની પણ કુચીઓ પોતાની કંડે ખોસવાની અંગ્રેજોની સ્વાભાવિક મુશ્કેલી છે. ઇરાને પોતાના મુલકોમાંથી વિમાનો લઇ જવાની ધસીને ના પાડી છે એટલે હવે મીસરનો માર્ગ પસંદ થયો છે. મીસરને આઝાદી મેળવતાં જે વિલંબ થાય છે એનું રહસ્ય આ વાયુમાર્ગના જુમખામાં છૂપાયું છે. પણ આ તો હું આડી વાતો પર ઉતરી પડ્યો. હવે મુદ્દા પર આવું.

એડન છોડ્યા પછી અમે રાતો સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. રાતો સમુદ્ર અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના કિનારા વચ્ચે છે અને એથી એ જૂસમુદ્ર (Inland Sea) કહેવાય. આને કીધે અરબી સમુદ્રની માફક આ સમુદ્રમાં આંતર પ્રવાહો, (Under-currents) નથી અને એથી એ ચોમાસામાં પણ પ્રમાણમાં શાન્ત રહે છે. રાતો સમુદ્ર અરબી સમુદ્રના મુકાબલે છીછરો ગણાય, પણ એનું પાણી વધારે ખારાશવાળું છે. હિંદી મહાસાગરના પાણીમાં સેંકડે ૭ ટકા ખાર છે ત્યારે રાતો સમુદ્રના પાણીમાં ૨૦ ટકા ખાર છે. રાતો સમુદ્રમાં ઘણીવાર બેટના સ્વરૂપમાં ધરતીમાતા ઉપસી આવે છે અને પરથરના બનેલા આ નિર્જન બેટો પર દીવાદાંડીનો દીપક સંકારતા એકલવાયા માણસની આપણને સહેજે અનુકમ્પા આવે છે, આવા બેટો અને દીવાદાંડીઓ અનેક છે અને તે દરેક પર રાત્રે દીવો પ્રગટે છે. આ દીવો આગીઆની પાંખોની માફક ચમકતો વીસવીસ પચીસપચીસ માઇલ સુધી દેખાય છે. સુવેઝની પાસે આવતાં The Brothers-બંધુઓના દ્વીપ આવે છે. આ બે દ્વીપ પર પણ દીવાદાંડી છે.

મુસાફરોમાં ભારી સાથે આપણા ગૂજરાતી ભાઈઓ છે એની મને ત્રણ દિવસ પર જ ખબર પડી. તેઓ અમલસાડ પાસેના છે. આ ઉપરાંત સ્ટીમરમાં ઘોઘાના મુસલમાન ભાઈઓ છે. તેઓ ખારવા અને નોકર તરીકે કામ કરે છે. લગભગ ચાલીસને આસરે દશે. તેમને ખાવાપીવા ઉપરાંત રૂ. ૧૪ થી માંડીને રૂ. ૩૫ સુધીનો પગાર મળે છે. તેમને એટલેથી સંતોષ તો નથી જ પણ એથી વધારે તેમને બીજે મળે તેમ નથી એટલે પરાણે સંતોષ માનવો પડ્યો છે. આ ભાઈઓની સાથે સ્વભાષામાં વાતો કરતાં મને ઘણું જ આનંદ આવે છે. તેઓ પણ ભારી તરફ ખેંચાય છે અને દરરોજ એક બે કલાક વાતો કર્યા વિના અમને એકિને એન પડતું નથી. x x x હવે અમે ચોડી જ વારમાં સુવેઝની નહેરમાં પ્રવેશ કરીશું એટલે ટપાલમાં બીડવા આ પત્ર બંધ કરું છું.

પત્ર ૩ ને

તા. ૧૧-૮-૧૯૨૭ યુરવાર,
ખપોરના ૨-૪૫ વાગે.

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

રવિવારે અમે સુવેઝની નહેરમાંથી પસાર થયા. આ નહેર ફ્રેન્ચ ઇન્ડિયન ઇર્વીનાન્ડ દ લેસેપ્સે ૧૮૬૯માં બાંધેલી. એની લંબાઈ ૮૪૩ માઈલ છે અને પહોળાઈ ૩૦૦ ફુટથી ૫૦૦ ફુટ છે. આ નહેરમાંથી મોટામાં મોટું બારકસ ૨૮,૦૦૦ ટનનું પસાર થયું છે. નહેરની મધ્યમાં ગ્રેટ બ્રિટર લેઈક અને તસમાનનાં બે સરોવરો છે. આફ્રિકાની બાજુ લીલી ઝાડી છે અને એશિયાના કિનારા પર રેતીના રણ છે. સુવેઝથી પોર્ટસૈયદ નહેરની સમાંતર રેલગાડી દોડે છે અને રેલના પાટા અને નહેરની વચ્ચે સાવકા અને મોટરની સડક છે. આથી રેલગાડી, મોટર અને સ્ટીમર ધણીવાર શરત દોડે છે અને એ શરતમાં સ્ટીમર હારી જાય છે. કારણકે પાણી ઓછું હોવાને લીધે સ્ટીમરનો વેગ ૭ માઈલ પશુ ભાગ્યે જ હોય છે.

નહેરમાં દર બે-ત્રણ માઈલે ડુવેરો રાખેલા છે. તે કચરા બહાર કાઢે છે. કિનારા પર પથરો જડવાનું કામ નિરંતર ચાલુ કરે છે. આ માટે દર વહાણ પાસેથી વેરા ઉઘરાવાય છે. અમારી સ્ટીમર આ વેરાપેટે ૩૦,૦૦૦ રૂપિયા ભરે છે. આ નહેરની યોજના પાર પાડવાનું માન મીસરના ટુર્કી મુખા અને ફ્રેન્ચ પ્રગળે ધટે છે. અંગ્રેજ પ્રજા આ યોજનાની વિરુદ્ધ હતી. માત્ર ગ્લેડસ્ટન એની તરફેણમાં હતા પણ એમનું એકલાનું દેણ સાંભળે ? આખર જ્યારે મીસર બ્રિટનની હકુમત નીચે આવતું ગયું ત્યારે મીસરનો પોતાનો અડધો ભાગ ઇંગ્લાંડે ખરીદી લીધો અને આથી આજે નહેરના સ્વામી અંગ્રેજને થઈ પડ્યા છે. યૂરોપીય યુદ્ધ સમયે (૧૯૧૫) ટુર્કી મનવારોએ તસમાનનાં સરોવર આગળ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ સ્ટીમરો પર હુમલો કરેલો પણ હિંદી સિપાઈઓએ એ મનવારોનો આફ્રિકાના કિનારા સુધી પિછો પકડ્યો અને એ મનવારોને ભાગી જવું પડ્યું. નહેરની આસપાસ મીઠા પાણીની અને ખોરાકની ભારે તાણ છે એટલે એવા સ્થાન માટે હિંદી સિપાઈઓની જ પસંદગી થાય એ સ્વાભાવિક છે.

પોર્ટસૈયદ

સોમવારે રાત્રે ૮-૩૦ વાગે અમારી સ્ટીમર પોર્ટસૈયદના બારામાં પ્રવેશ કર્યો. કિનારા પર કામ કરતા મીસરી અને અરબ મજૂરોએ નહેરમાં નમ્ર ઉભા રહી, અમારી સામે બીભત્સ એકાદમી કરી અમને ને ફોલ પમાડ્યો હતો તે પોર્ટસૈયદના કિનારા પર પગ મૂકતાં અનેકગણો શુદ્ધ પાથો. અમારી આસપાસ રંગબેરંગી પોસ્ટકાર્ડ વેચતા ફેરીઆઓ ફરી વળ્યા. x x x અર્થ સમજતાં મને ખૂબ જ ચીડ ચડી. મેં એને જણાવ્યું કે એ માફ અપમાન કરે છે ત્યારે એણે મારો પિછો છોડ્યો. x x x પોર્ટસૈયદ અંગ્રેજોને કબજે છે. મીસરી પોલિસ બંદોબસ્ત જાળવે છે, છતાં આ અતીતિના દલાલોના ત્રાસમાંથી બચાવવા મુસાફરોને તે રક્ષણ આપતી નથી. ઉલટું, એ પોલિસ આ દલાલોની સાથે મળી ગયેલી જણાય છે. x x x પોર્ટસૈયદનું બંદર નહેર ઉઘડ્યા પછી જ હસ્તિમાં આવ્યું છે. તેમાં પથરંગી પ્રજા વસે છે. x x x

પોર્ટસૈયદથી ઘણા નવીન મુસાફરો અમારી સ્ટીમરમાં દાખલ થયા. આમાં ઈઝમ, ક્રાન્સ, ગ્રીસ અને ઇટાલિના મુસાફરો મુખ્ય છે. હવે તો જાણે અમે એક નાનકડા યુરોપમાં ફરતા હોઈએ એમ લાગે છે. અમારી સ્ટીમર જે પહેલાં ખાલી હતી તે હવે ભરી ભરી લાગે છે. પુરુષો ફરતાં એકલવાથી સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે છે અને એ નિયમિત રીતે પુરુષોના બધા જ ખેલો ખેલે છે, વાંચે છે, નાચે છે અને ફૂટે છે, અને દારૂ પણ પુરુષોની માફક જ પીએ છે. આપણે ત્યાંના શોખીન પુરુષોના જેવા જ બુદ્ધિવાળા વાળ તેઓ રાખે છે અને પાછળ બોલી પર અસ્ત્રો ફેરવાવે છે. x x x

મીસરના સ્ત્રીપુરુષો માત્ર તેમની કાળી બ્રમર પરથી જ ઓળખાય છે. તેમનો પહેરવેશ, અને તેમના ગૌર મુખ યુરોપીઓના જેવાં જ છે. તેઓ નાચે છે પણ યુરોપીઓની પેટે, દારૂ પણ તેમની માફક જ પીએ છે. માત્ર યુરોપીઓથી તેઓ જુદા હોઈ બેસે છે, જુદા ખાય પીએ છે અને પૂર્વના સંબંધને લીધે અમારી સાથે કંઈક વધારે જામે છે. પણ હજી એમની અને અમારી વચ્ચેનો પડો તૂટ્યો નથી.

પોર્ટસૈયદ છોડ્યા પછી અમારી સ્ટીમરે જૂમધ્ય સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે. જૂમધ્ય સમુદ્ર પણ રાતા સમુદ્રની જેમ શાંત છે. આજે પેરાગિયે પાંચ વાગે ઇટાલી અને સિસિલી વચ્ચેની મેસિનેની સામુદ્રધુનિમાંથી અમે પસાર થયા. જાને કિનારે ન્હાની ન્હાની, વાદળથી ઢંકાયેલી ટેકરીઓ છે અને ટેકરીઓની તળેટી પર નાજુક બંગલાઓની હાર લાગેલી છે. આ લીલી-હમ ટેકરીઓ જોઈ મને આશુનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. આણમાં માત્ર નખી તળાવ જ છે, અહીંઆ જૂમધ્ય સમુદ્ર રેલે છે. આથી આ સ્થાનની શોભા ઘણી વધી જાય છે. ન્હાના ન્હાના સફેદ બગલાની પાંખ જેવા સદૃશ્યો વહાણો, સમુદ્રનું ધીરું, મધુરું ગર્જન અને મેદ, શીતલ પવન જ્યારે આ કિનારાએને આજુરાજ કરતાં પણ વિશેષ રમ્ય અને મોહક બનાવે છે હારે છનો અને રેલ્વે એન્જિનોનાં ભૂંગળાં એનાં નૈસર્ગિક સૌંદર્યને ધૂમાડાથી રંગે છે. આ ધૂમાડો કોઈ સુદર સ્ત્રીના મુખ પર મેશનો ચાંદલો કર્યો હોય તેવો શોભે છે.

આજળ જતાં ઇટાલીની બાજુ સ્ટ્રોમબોલિનો જ્વાળામુખી એના ધૂમાડાથી પ્રવાસીનું ધ્યાન તરત જ ખેંચે છે અને એના મોટા બંધુ વિસુવીઅસનું સ્મરણ કરાવે છે. રાતના એની ધગધગતી જ્વાળાઓ જોઈ, કોઈ દીર્ઘકાય અગ્નિમુખી રાક્ષસની કલ્પના મનમાં ઉદ્ભવે છે. અત્યારે તો એ નિદ્રાધીન છે પણ જ્યારે એ જાગે છે ત્યારે સમુદ્રને પણ ઉકાળી નાંખે એટલો અગ્નિરસ (lava) એના મુખમાંથી ઝરે છે. પ્રભુની અનંત શક્તિનું લાન કરાવનારા આવા જ્વાળામુખીવાળા દેશમાં જ્વાળામુખી જેવા મુસોલિની પડે છે અને જ્વાળામુખીની જેમ સમગ્ર દુનિયાની આખને પોતાની જ્વાળાથી આંજી દે છે. જાણે જ્વાળામુખી પહોડો અને જ્વાળામુખી મનુષ્યોનો એક જ સ્થાને સંગ્રહ કરવાનો વિધિએ નિશ્ચય ન કર્યો હોય એમ વ્રાંતિ થાય છે.

ગઈકાલે અમારી સ્ટીમરે ૪૧૯ માઇલનો પંથ કાપ્યો. સમગ્ર પ્રવાસમાં આ અમારો સૌથી લાંબો પંથ છે. હવે માર્સેલને અને અમારે ૪૮૫ માઇલનું છેડું છે. આજે રાત્રે અમે નેપોલિયનની જન્મજૂમિ ડોરસિકા પહોંચીશું અને આવતી કાલે સાંજે પાંચ વાગે અમે માર્સેલ પહોંચી ક્રાન્સની સ્વતંત્ર જૂમિ પર પગ મૂકીશું.

જ્ઞાનગોચરી

(૧) ઇંગ્લંડની એશિયાવિરુદ્ધની લડાઈની યોજના

તા. ૨૫ ઑગસ્ટ ૧૯૨૭ના 'ધ પીપલ'ના અંકથી ઉપરના વિષય ઉપર 'એટ્રીસ સ્મીડલી' (?) નામની જર્મન આઇએ એક લેખમાલુ શરૂ કરી છે. છાપામાં આવતા ખબરો ઉપર સરકારના અંકુશને લીધે કેટલીક ખબરો જે દુનિયાના બીજા ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે તેની આગળુને માહિતી હોતી નથી માટે એવા ખબરો ઉપરથી બ્રિટનની હાલની રાજનીતિ એશિયામાં કેવી છે તે વિશે તે લખે છે.

તે કહે છે કે ઇંગ્લંડનો તાત્કાલિક નેમ ગમે તેવી રીતે રશિયા સાથે વિગ્રહ કરવાનો છે. ઇંગ્લંડ મૂઠીદાર રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે રશિયાના નવા આર્થિક તંત્રને નાણુક કરવા ઇચ્છે છે. રશિયા સામેનું આ યુદ્ધ અત્યંત ભયંકર થશે કારણકે રશિયા એશિયાઈ રાજ્ય છે અને ઇંગ્લંડના હિતસંબંધવાળાં ચીન અને હિંદની નિકટ છે.

"વિગ્રહ સળગાવવાને ઇંગ્લંડ અત્યારે જે ધાંધલ કરે છે તેથી ધાંધલ આજ મુઠી કોઈ રાજ્યે કરી નથી. પોતાના લાક્ષણિક દંભ અને અપ્રમાણિકતાથી રશિયાને પહેલું પગલું ભરવાની તે ફરજ પાડે છે. જેથી કરીને ઇંગ્લંડ 'સફ્ટવૂડરથ' ને રહે અને આંતર રાષ્ટ્રીય સંઘ સોવીએટ પ્રગતિસત્તાક રાજ્ય સામે વિગ્રહ જાહેર કરે અને તેની આસપાસ ઘેરા ધાલે."

ઇંગ્લંડે આને માટે એક પછી એક કાર્યો આદરી દીધાં છે: (૧) રશિયા સામે યુદ્ધનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાને જ્વરદસ્ત પ્રચારકામ તે ચલાવે છે. (૨) ચીન અને મુસોપમાં રશિયાની સામે થવા રશિયાના ઝારના પક્ષના ઑકિસરોને તે આશ્રય આપે છે. (૩) રશિયાની સામે જાસુસો અને મારાઓનું આણું લરકર રાખે છે. (૪) પેકિંગ, શાંગહાઈ, હોન્કોંગ ખાતે રશિયન એલચી ખાતાઓ ઉપર કરેલા દુભક્ષાઓ અને ચીનના કોમ્યુનિસ્ટોનાં ખૂનો. (૫) લન્ડન ખાતેની આરકોસ કંપની અને રશિયાના વેપારનાં કાર્યોલયનાં મથકો ઉપરના દુભક્ષા અને રશિયા સાથેના રાજદારણી વ્યવહારનું બંધ પડ્યું. (૬) પોલેન્ડ ખાતે રહેતા રશિયાના એલચી વાઈકેફનું ખૂન. (૭) રશિયાના મુખ્ય રાજદારી પુરુષો અને અર્થશાસ્ત્રીઓનાં ખૂન કરવાનાં કાવત્રાં. (૮) રશિયાની સામે થવા હિંદુસ્તાનને લડાઈનું મથક કરવાની તૈયારીઓ.

ઇંગ્લંડની લરકરી યોજનાઓ વિશે તો આપણે જાણ થોડું થોડું જાણીએ છીએ. સરહદ ઉપર જમીન અને હવાઇ લરકરી મથકો, ખેતરવાદની અધ્યાન સરહદ મુઠી જવાની લરકરી રેલવે, સિંગાપોરનું મુખ્ય મથક અને તેની સાથે સાંધેત્રાં રંચન, સિસોન, બ્રિટિશ ઉત્તર બોર્નિઓનાં ગોણુ મથકો, જમીનનું લરકર કામ ન કરી શકે તો પણ હિંદને કબજે રાખી શકે તેવાં હવાઇ વિમાનો વગેરે તો સર્વ જાણે છે. પણ કોઈને ખ્યાલ ન હોય એવું તો રશિયા વિરુદ્ધનું હડહડતાં લુટાણાંનું પ્રચારકામ છે. રશિયાનું રાજ્ય અમાનુષ, અસંસ્કૃત, જંગમી, ભુગમી છે અને દુનિયાની સંસ્કૃતિને તેથી જોખમ છે એ એક ન વસ્તુ કરી ફરીને કહેવાય છે.

રશિયાની સાથે જ ચીન અને હિંદનો પ્રશ્ન છે. આ બન્ને રાજ્યોમાં બ્રિટનની પુષ્કળ મૂલી છે અને તે બન્નેને ગુલામી કે તાબેદારીમાં રાખવાં જ જોઈએ. જે તંત્રી તે અત્યારે તાબેદારીમાં છે તે તંત્ર રશિયા વચમાં આવવાથી તૂટે છે. ચીન પણ એ જ તંત્ર પર જખરા હથોડા મારે છે. માટે ચીન પણ ‘લયંકર’ છે ! ચીનના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં રશિયાની મદદ છે તે સ્થિતિથી ઇંગ્લંડ ત્રાસી ગયું છે !

આ લેખમાલા હજી ચાલુ છે. તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બરનાં અંકમાં વિલ્ફ્રેડ વેલ્લૉક નામના અંગ્રેજ લેખકનો ‘બ્રિટન અને રશિયા’ વિશે લેખ છે. તેમાં પણ રશિયા અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેના તાણ સંબંધી લખ્યું છે. લેખક કહે છે કે બધાં રાજ્યોમાં ક્રાન્તિઓ થઈ છે, રાજ્યો પદ્મષ્ટ થયા છે, ખુદ ઇંગ્લંડે રાજનો શિરચ્છેદ કર્યો છે, રાષ્ટ્રીય દેવાં અપાયાં નથી પણ રશિયા બધા કરતાં જુદું ગણાય છે. કારણ કે તેણે આખું તંત્ર બદલ્યું છે.

સોવીયેટ રાજસત્તાએ દેવા બાબત બ્રિટન સાથે મસજત ચલાવવા તૈયારી ખતાવી હતી. અને તે બને તેટલાં નાણાં ભરવા તૈયાર પણ છે. પણ લેખક લખે છે:-

“પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઝારની જુદમગાર સત્તા સામે સોવિયેટ નેતાએને જૂઝવું પડ્યું હતું અને પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે તેઓ સંબિરિયા દેશનિકાલ થતા હતા ત્યારે તેમણે જાહેર રીતે કહ્યું હતું, અને કૉન્કર-સોના ફરાવથી પૂરેપૂરું સ્પષ્ટ કહી દીધું હતું કે તેમનો મુક્તિનો દિવસ આવશે અને સત્તાની લગામ તેમના હાથમાં આવશે ત્યારે, તેમને દાસત્વમાં રાખવાને જે પૈસો ધીરતા હતા તે પૈસો તેઓ પાછો આપશે નહિ. તેમણે અમને (અંગ્રેજોને) પ્રમાણિકપણે ચેતવણી આપી હતી. અને જે પૈસો રશિયાને ધીરતા હતા તેનો શો ઉપયોગ થાય છે તે અમે જાણતા હતા.”

તે પછી ઇંગ્લંડે રશિયાને લગાધ પછીનાં વરસોમાં કેવી રીતે હેરાન કર્યું છે તે ખતાવે છે. પછી લખે છે:-

“રશિયા અમારાં ‘છિદ્રો’ જાણે છે અને તેનો કેમ લાભ લેવો તે પણ જાણે છે. તે જાણે છે કે પૂર્વ દેશોના વિકાસમાં જ અમારો સ્વાર્થ છે. અમે સમજીએ તે કરતાં પૂર્વનો સ્વભાવ તે વધારે સારી રીતે જાણે છે, કારણકે તે દેશ પશ્ચિમ કરતાં પૂર્વનો છે. વળી દેશની નિકટતાથી તેમ જ રાજકૌશલથી પૂર્વ પર અસર કરવાને તેની સ્થિતિ વધારે અનુકૂળ છે. ક્રાન્તિ પછી સૌથી પહેલું કાર્ય તેણે કર્યું તે એ હતું કે ધરાન, ચીન વગેરે દેશો ઉપરના પોતાના મુલકી હકો તેણે છોડી દીધા. આ કાર્યની સઘળા પૂર્વ દેશો ઉપર જાદુઈ અસર થઈ છે. અને તેથી તેને વિશાળ દેશોની સક્રિય અને લાગણીભરી દિલસોજી મળી છે. આ એક જ કાર્યથી રશિયાને દરેક પૂર્વની સરકારમાં સત્કાર મળ્યો છે.”

પૂર્વનાં ધણાંખરાં રાજ્યો પશ્ચિમનાં રાજ્યોના બચમાં છે. તેમનાંથી તેમને મુક્ત થવું છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે તે સઘળાં રાજ્યો રશિયાની મદદ સ્વીકારે છે. આ રીતે ધરાન, ચીન અને કદાચ જાપાનમાં પણ તેની અસર છે. અધ્યાનિસ્તાનને પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહારની છૂટ મળી છે ત્યારથી ત્યાં પણ રશિયાની સારી લાગવગ છે.

ઇંગ્લંડ ખરાખર આની વિરુદ્ધ ગાલે છે, હિંદના ઉત્તર ભાગમાં રેલ્વે, સિંગાપુરનું મથક, હિંદી દરિયાઈ લશ્કર, દરિયાઈ કાફલાના અમુક લાગને પૂર્વમાં રાખવાનું કૃસ, અધ્યાન સરહદ ઉપર લશ્કરી સંરંખનો જમાવ, અને છુનિવા કૉન્કર-સમાં લશ્કરી તૈયારીઓ ઝોંઝી કરવાની નાખુશી એ બધું એ જ નીતિ ખતાવે છે.

છેવટે લેખક પ્રશ્ન પૂછે છે કે આ કામદાર વર્ગની મુક્તિ તો થવાની જ છે તો તે શાન્તિમય સાધનોથી થશે કે હિંસાત્મક સાધનોથી ? અત્યારે ચાલતી 'રાજનીતિથી' એક ભયંકર ક્રાન્તિ આખા પૂર્વમાં થશે. તેમાંથી સળગતો દાવાનળ આખા પૂર્વમાં ફેલાશે કદાચ આખી દુનિયામાં !

બીજો ઉપાય એ છે કે હિન્દ અને ચીન જેવા દેશોને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી. લેખક કહે છે કે જો આપણી સંસ્કૃતિ નભાવવી હોય તો એ જ ઉપાય છે કે રશિયા અને બ્રિટને દાક્ષિણ વસણો છોડી દહને એક બીજા સાથે મિત્રી અને સહકાર રાખવો જોઈએ. હિંદી ભાઈઓ આ કાંઈ વિચારશે કે હિંદુ મુસલમાનો લડ્યા જ કરશે ? !

(૨) ચાઇનીઝ વિનમ્રતાનો નમૂનો

સપ્ટેમ્બર તા. ૨ ના 'ટાઇમ્સ'માં એક ખબરપત્રી તરફથી, ચાઇનીઝ વિનમ્રતાના નમૂનારૂપ, એક તંત્રીએ એક લેખને પાછો કેવી રીતે મોકલ્યો તેનો ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે. આપણે ત્યાં તંત્રીને એક ઘણી જ કઠોડી ફરજ બજાવવાની હોય છે, અને તે લેખ પાછો મોકલવાની. અમે માનીએ છીએ કે તંત્રીઓ ચાઇનીઝ વિનમ્રતું ધોરણ સ્વીકારે તો કોઇ પણ લેખકને માફ લગાડ્યા સિવાય તેઓ પોતાની ફરજ બજાવી શકે.

ચીની તંત્રીએ લેખકને લખ્યું:-

"તમારું લખાણ વાંચીને અમને અપાર આશ્ચર્ય ઉપજ્યો છે. અમારા પિતૃઓની પવિત્ર રાખના સોગંદ લઇને અમે કહીએ છીએ કે ગમે તેને આંછ નાંખે તેની આપની મહાન કૃતિ જેવી અમે બીજી કોઇ જોઈ નથી. જો અમે તેને છાપીએ, તો આપણા મોટા અને બળવાન માલિક-નેક નામદાર શહેનશાહ એને જ એક આદર્શ તરીકે સ્વીકારવાનું કહે, અને હવે પછી એનાથી ઉતરતી કોઇ પણ કૃતિ છાપવાની ના કહે ! પણ છેલ્લાં દસ હજાર વર્ષમાં આપની કૃતિની તોલે આવે એવું બીજું કશું અમને ન જડવાથી, શોકથી અમે અતિશુબ્ધ થયા છીએ છતાં અમને આપનું દિવ્ય લખાણ પાછું મોકલવું પડે છે, અને તેમ કરવા માટે અમે આપની સહસ્ર માશી માગીએ છીએ."

પ્રા. વિ. પા.

(૩) સાકકો-વાન્ઝેટીને અમેરિકાએ આપેલો ન્યાય

ત્યારે કોઇ પણ પ્રગ્નમાં સડો પેસે છે ત્યારે તે તેની ન્યાયની અદાલતોમાં પણ દેખા દે છે. ન્યાય શુદ્ધ રીતે થાય છે કે લુટી રીતે, તે પરથી પ્રગ્નમાં પ્રાણ છે કે બીરતા છે એવું માપ આપણે કાઢી શકીએ છીએ.

અમેરિકામાં-યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય છે એમ કહેવાય છે; પણ ખરેખરી રીતે ત્યાં મુડીવાદનું રાજ્ય છે. સામ્યવાદ કે સમાજસત્તાવાદથી પશ્ચિમ ગોળાર્ધ બહુ દૂર છે, છતાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ તેનાથી અતિશય ગરમ છે. સાકો-વાન્ઝેટી-જે કારણસર વીજળાની ખુરશી પર મૂકી બાળી નાંખવામાં આવ્યા તેની વિગત આવી છે. તેના સાર નીચે મુજબ:

૧૯૨૦થી બોલ્શેવીઝમની બીક બધે ફેલાવા માંડી, અને અમેરિકાએ, જૂના કાળમાં જેમ ન્યૂ-યાર્ક-સ્ટેટને દેશપાર કરવામાં આવના હતા, તેમ બધા સમાજવાદીઓને -Reds-નાક દીકાંવાળાને પોતાના દેશમાંથી પકડી પકડીને દેશનીકાલ કરવાની 'પદ્ધતિ' સ્વીકારી. આ વખતે માસાચુસેટ્સના દક્ષિણ એક્રનટ્રામાં ૧૫,૦૦૦ ડોલર લઇને એક માણસ

ખૂટ બનાવવાની ફેક્ટરીનો પગાર કરવા જતો હતો, તેનું રસ્તામાં ખૂન થયું, અને કોઇ પાંચ પરદેશી જેવા દેખાતા યુન્હોગારો મોટરમાં બેસી પૈસા લઇને નાસી ગયા.

ત્યારબાદ ત્રણ અકાલીઓ વીત્યા બાદ સાક્ષો-વાન્ઝેટીને પકડવામાં આવ્યા (૧૯૨૦). એ બન્ને ઇટલીથી આવીને અમેરિકામાં વસ્યા હતા, બન્ને ટોલ્સ્ટોયના અનુયાયીઓ, અને સામ્યવાદીઓ હતા, અને મૂડીવાદની હાલની પ્રજ્ઞાલિષ્ટા વિરુદ્ધ તેમના અભિપ્રાયો ૯૬ હતા. સાક્ષો બીજી ખૂટ ફેક્ટરીમાં કામ કરતો, અને વાન્ઝેટી મચ્છીની ફેરી કરી યુજરાન ચલાવતો. આ ખૂનના બનાવ વખતે પોલીસ સામ્યવાદીઓને પકડી જતા, અને એથી તેઓ પકડાવાના ભયમાં છાના રહેતા. તેમના એક સાલ્સેડો નામનો મિત્ર પકડાયા બાદ પોલીસ ડરેશનની એક ઉચી બારીમાંથી નીચે પડી મરણ પામ્યો; અને સાલ્સેડોએ પોતે આપઘાત કર્યો, કે કોઇ પોલીસે તેને ધક્કો માર્યો તે બાબત તપાસ કરવા જતાં પોલીસની દૃષ્ટિ એમના પર પડી. જ્યારે એમને પકડવામાં આવ્યા, ત્યારે તેમણે ગભરાઇને આ બનાવ વિશે કંઇ ઉલ્લેખ કર્યો અને થોડું બોલું પણ બોલ્યા.

એમના કેસની સુનવણી એક વર્ષ પછી થઇ, અને પોલીસોએ જુદા સાક્ષી ઉભા કરી એમ સાબીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો કે ૬૦ વારને અંતરે સાક્ષીએ જોએલ યુન્હોગારો તે સાક્ષો અને વાન્ઝેટી જ હતા !! આ દલીલ વિરુદ્ધ બચાવ પક્ષ એટલું સાબીત કરી શક્યો કે ખૂન થયું તે વખતે સાક્ષો-વાન્ઝેટી કોઈ બીજી જ જગ્યાએ હતા. પણ અદાલતે તો તેમને યુન્હોગાર ઠરાવવા નિશ્ચય જ કર્યો હતો; અને જ્યુરીના મુખ્ય માણસે પોતાના મિત્રને એટલે સુધી પણ કહ્યું કે “ગમે તેમ સામ્યવાદી તરીકે પણ તેમને ફાંસીએ લટકાવવા જોઇએ.”

સાક્ષો વિરુદ્ધ એક એવી સાક્ષી હતી કે મરનારના શરીરમાંની ગોળા સાક્ષોની રીવાલ્વરની ગોળા જેવી જ હતી. પણ આથી તે ગોળા સાક્ષોએ જ છોડેલી એમ સાબીત થઈ શકે તેમ નહોતું, અને મારી મચ્છીને જો કે કોર્ટ આ બાબત સિદ્ધ કરવા માગતી હતી તો પણ સુનવણી પૂરી થયા બાદ જ્યારે એશીડવીટ કરવા તે સાક્ષીને કહ્યું ત્યારે તે ગોળા સાક્ષોની રીવાલ્વરની જ છે એમ સાક્ષી આપવા તેણે સાદ ના કહ્યું.

આ પરથી કેસની ફરી વાર સુનાવણી કરવામાં આવી; અને અકસ્માત એવો બન્યો કે મેડેઇરો નામના પોર્ટુગીઝ ધાડપાકુએ આગળ આવીને એમ કબુલ કર્યું કે આ કેસમાં પોતાની ટોળીનો હાથ હતો, અને સાક્ષો-વાન્ઝેટી તેની ટોળીના માણસો નહતા. સાક્ષો-વાન્ઝેટીના પક્ષની આ વિગત બહુ જોઇને કોર્ટ તથા પ્રેસીક્યુશન તરફથી દાખી દેવામાં આવી અને સાત વર્ષે તેઓને દેહાંતદંડની સજા કરવામાં આવી !!

સાક્ષો-વાન્ઝેટી સામે કશો પુરાવો નહોતો. તેમને નાસી જવાની તક હતી, છતાં તેઓ નાસી ગયા નહોતા. પરંતુ અમેરિકાનું લિબરાલીઝમ-સ્વાતંત્ર્યવાદ-પુરાપના હરકોઈ સ્થિતિરક્ષક રાજનીતિ કરતાં સંકુચિત થઈ ગયો છે, અને સામ્યવાદના સિદ્ધાંતને દાખી દેવા તેણે ગમે તેવા ઉપાયો હાથમાં લેવા માંડ્યા છે.

વાન્ઝેટીના છેલ્લા શબ્દો આ હતા: “હવે અમારી જીંદગી અફસ ગઇ છે. એમ કોઇ નહિ કહે. આથી અમારી કારકીર્દી છે, અને આ અમારો વિજય. આ અકસ્માતથી અમે —ન્યાય અને માનવ માનવ વચ્ચેની સમજૂતી માટે જેટલું કર્યું છે તેટલું આખી જીંદગીમાં કરી શક્યા નહોતા...પણ-આ અમારા જીવોની હત્યા!-એક લગ્ન મોચીની અને બીજા ગરીબ મચ્છીની ફેરી કરનારની-આ બધું ! એ છેવટની હાલ અમારી છે-આ દુઃખ અમારો વિજય છે” !

ન્યાયને નામે થતા ધોર અન્યાયો સામે આ શિક્ષણ દુનિયાની આંખ ઉઘાડશે એમ અમે માનીએ છીએ.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

નિર્ધેતુ આદર્શ:-લેખક:-આપાસાલ ગડગડાસ શાહ, હાસિદ. કિંમત રૂ. ૬-૮-૦

આ ગ્રંથ આ વિષયના સાહિત્યમાં ધણી રીતે અદ્યતનીય (up to date) છે. દેશી વૈદ્ય શીખવા-જાણવા માટે નિર્ધેતુઓ બહુ ઉપયોગી છે. પણ દેશી વૈદકધંધાની વર્તમાન સ્થિતિમાં નિર્ધેતુ જ્ઞાનની સામાન્ય રીતે ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે. ધન્વન્તરિ નિર્ધેતુ, રાજ-નિર્ધેતુ વગેરે જૂના નિર્ધેતુઓની ગોઠવણ જરા જૂની રીતની છે. વગા જૂના નિર્ધેતુઓમાં લગભગ એક પણ નિર્ધેતુ એવા નથી કે જે સંપૂર્ણ હોય. દેશી વૈદામાં વપરાતાં બધાં ઔષધિ-દ્રવ્યોનું વર્ણન જ એક નિર્ધેતુમાં મળવું મુશ્કેલ, અને એક જ દ્રવ્યના બધા ગુણોનું પણ વર્ણન એક જ નિર્ધેતુમાં ન મળે. આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે ૪૦ વર્ષ પહેલાં દેશી વૈદાના વિદ્યાર્થીને અનેક નિર્ધેતુઓનો સંગ્રહ કરી તથા ચરક, સુશ્રુતાદિ ગ્રંથોમાંના છુટક ઉલ્લેખો ધ્યાનમાં રાખી ઔષધિદ્રવ્યોનું ગુણજ્ઞાન મેળવવું પડતું.

ગૂજરાતમાં ઉપર કહેલી મુશ્કેલીનો પ્લેગ્ગેન્ડો નિર્ધેતુસંગ્રહ લખીને રૂઝનાથજી ઇદરજી (ઉર્ફે કતાભટ્ટ)એ કાંઈક તોડ કાઢ્યો. એમણે ધન્વન્તરિ નિર્ધેતુ વગેરે અનેક નિર્ધેતુઓનાં એક જ દ્રવ્યસંબંધી વચનોનો એક સાથે સંગ્રહ કર્યો એ પ્લેગ્ગેન્ડો તો મોટું કામ કર્યું, બીજું મુખ્ય આધાર રૂપે રાખેલ ધન્વન્તરિ નિર્ધેતુમાં ન સંગ્રહાયેલ દ્રવ્યોનું વર્ણન બીજા નિર્ધેતુઓમાંથી લીધું. આ રીતે આ બે કારણોથી જ કતાભટ્ટનો નિર્ધેતુસંગ્રહ ગ્રંથ બહુ ઉપ-યોગી થઈ પડ્યો. પણ કતાભટ્ટે ક્ષીયી મોટું કામ તો અનેક 'વનસ્પતિદ્રવ્યો જાતે જોખને સંદિગ્ધતા ઓછી કરવાનું કર્યું. એમના વખતમાં સ્થિતિ એવી હતી કે ઔષધિદ્રવ્યનું સંસ્કૃત નામ આવડતું હોય, એના ગ્રંથોક્ત ગુણદોષની ખબર હોય પણ એ કયું ઝાડ એ ખબર વેઠને નહોતી. બીજી તરફથી ગાંધી કે જંગમનો પરિચિત માણસ અમુક ઝાડ ઓળખતો હોય, એનું દેશી નામ જાણતો હોય પણ એ ઝાડને આપુર્વેદમાં શું કહે છે એની ખબર ન હોવાથી એનો વૈદક ઉપયોગ ન જાણે. કતાભટ્ટે આ બે જાનનો સંયોગ કર્યો. કતાભટ્ટ પ્લેગ્ગેન્ડો કેટલાંક દ્રવ્યો સંદિગ્ધ હોવાથી નહોતાં વપરાતાં તે પાછાં વપરાવા લાગ્યાં. મનસખ કે આપણે ત્યાં વર્ગો મુધી ઔષધિદ્રવ્ય વિષે ચંકા પડે ત્યાં કતાભટ્ટનો નિર્ધેતુ જોયો એ ધોરણ થઈ ગયું હતું.

પણ કતાભટ્ટનો નિર્ધેતુસંગ્રહ એ પ્લેગ્ગેન્ડો પગથીયું હતું. એની ગૂજરાતી ભાષા સારી નથી, બીજા ભાષાનાં નામોમાં લાટિન નામો ખોટાં છે વગેરે ખામીઓ ન ગણીએ તોપણ એ ગ્રંથ અનેક રીતે અપૂર્ણ છે. (૧) કતાભટ્ટે ચરક, સુશ્રુતના છુટક ઉલ્લેખોનો કે એ ગ્રંથોની ટીકાઓના ઉલ્લેખોનો સંગ્રહ કર્યો નથી પણ અનેક દ્રવ્યોના નિર્ધેતુઓમાં ન કહ્યા હોય એવા બહુ ઉપયોગી ગુણો આ છુટક ઉલ્લેખોમાં મળે છે. સદન વિરમચરણગુપ્તના વૈતીપદિર્પણમાં આના કેટલાક છુટક ઉલ્લેખોનો સંગ્રહ થયો છે. પણ એ ગ્રંથમાં સંસ્કૃત

શ્રી મજુમદારની કામ કરવાની પદ્ધતિનું એક લક્ષણ એ છે કે ઉપલબ્ધ સામગ્રી એવો સંપૂર્ણ ઉપયોગ તેઓ કરે છે કે તેમની પછીના એ ક્ષેત્રના કામ કરનારને તે બધી મહેનતનું ફળ પૂરેપૂર્ણ મળી રહે, તેને એનું એ કામ ફરી ન જ કરવું પડે. આ નાના પુસ્તકમાં અભિમન્યુ આખ્યાન સંબંધી ઉપલબ્ધ સર્વ હકીકત તેમણે એવી : વ્યવસ્થિત કરી છે અને બીજું પણ સાહિત્ય એવી રીતે આપેલું છે.

કાવ્ય ઉપરનું તેમનું ટિપ્પણ પણ બીજાં અંગે જોટલું જ સંપૂર્ણ છે. દરેક શબ્દ વ્યુત્પત્તિ અને તે સંબંધી બધાં બધાં મતભેદ હોય ત્યાં એ મતો પણ આપવા તે ચૂક્યા નથી.

કર્તાને તેમના આ ઉદ્યોગ અને ખંતને માટે અમે અનેકધા અભિનન્દન આપી છીએ અને ગૂજરાતી વાંચકવર્ગ અને શિક્ષણ સંસ્થાઓ તેમના પુસ્તકનો ઉપયોગ કરી કદર કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

પ્રેમસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ:—શ્રી પ્રેમાનન્દ ગ્રન્થમાળા, મણુકો બીજો. અનુવાદક: મોહન વિ. ગાંધી. (મોડાસા) કાચું પૂઠું ગ્રાહકોને રૂ. ૧-૨-૦ છુટક રૂ. ૧-૧૦-૦, પાકું ગ્રાહકોને રૂ. ૧-૮-૦ છુટક રૂ. ૨-૦-૦

લગભગ ત્રણસો પાનાંનો સફાઈથી સારા કાગળ પર છાપેલો અને સુંદર પૂંઠાવાળો ગ્રન્થ બાળાશ્રી પ્રેમાનન્દ ભારતીના Shree Krishna: the Lord of Love પુસ્તકના પ્રથમ ભાગનું ભાષાન્તર છે. ગ્રન્થના આરંભમાં સ્વામીશ્રીનું જીવનવૃત્તાંત આપેલું છે. સ્વામીશ્રી એક અતિ સમર્થ ચમત્કારી પુરુષ હતા અને ઇંગ્લંડ અમેરિકામાં તેમણે પોતા શક્તિથી ઘણી ખ્યાતિ મેળવી હતી. અમેરિકામાં તેમણે કરેલાં કામોથી તથા તેમ અનુયાયી વર્ગથી તેમને સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થની હારમાં શકાય. સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ કર્મમાર્ગી હતા, સ્વામી રામતીર્થ જ્ઞાનમાર્ગી હતા, તે સ્વામી ભક્તિમાર્ગી હતા. તેઓ શ્રી ચૈતન્યના સંપ્રદાયના હતા. જતાં જ્ઞાન ભયોગ સર્વનો તેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો. દર્શનશાસ્ત્રમાં તેમને સાંખ્ય તરફ પક્ષપાત હોય પ્રસ્તુત પુસ્તક તેમણે અમેરિકાના પોતાના અનુયાયીઓને ઉપદેશ આપવા લખેલું છે. તે વક્તવ્ય બહુ જ સ્પષ્ટ છે. દાખલા દલીલ આપવાની અને વસ્તુને સમજાવવાની પ્રબલ આધુનિક છે ભાષા પ્રસાદમય છે. અનુવાદ શુદ્ધ ગૂજરાતી ભાષામાં થયો છે અને અંસ ગુણોનો સારી રીતે પરિચય કરાવી શકે છે. પુસ્તકના અંતમાં સંસ્કૃત અવતરણો ૨ અધ્યાયવાર ટિપ્પણ આપ્યું છે તેથી પુસ્તક સુગમ થાય છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં રસ લે અને દરેક વૈષ્ણવે તે વાંચવું જોઈએ. તે ઉપરાંત ગૂજરાતી ભાષામાં પણ આ પુસ્તક અભિનન્દનયોગ્ય ઉમેરો છે.

ઝંડાધારી:—લેખકો : શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી કલ્લભાઈ કોહારી. પ્રકાશક : સૌ સાહિત્ય મંદિર : રાણપુર, કિ. રૂ. ૦-૮-૦

શાન્ત મનાતા ગૂજરાતે હિંદુસ્તાનને બે મોટા ક્રાન્તિકારક પુરુષો સો વરસની આખ્યા. ગયા સૈકામાં સ્વામી દયાનન્દ અને આ સૈકામાં મહાત્મા ગાંધીજી.

કયા પણ મહાત્માઓ પોતાના દેશમાં પૂજાતા નથી. તેમ જ દયાનન્દ સરસ્વતીનું જનહૃદ પ્રકારની બીજી પંજબ અને ઉત્તર હિન્દે કરી તેટલી ગૂજરાતે કરી નથી. પણ અત્યંત કાઈ દાક્તરો કે વૈદ્યો જાય છે ત્યારે આ મહાત્માને પણ અદ્વાનિ આપે છે.

આ પુસ્તકમાં સ્વામી ધ્યાન-દ્વન ઇવનની રૂપરેખા અરધા ભાગમાં છે અને બાકીના અર્ધમાં તેમની રાનપિપાસા, ક્ષમા, ત્યાગ, શક્તિ, વિનોદ, સ્વમાન વગેરેના આકર્ષક પ્રસંગો આપ્યા છે. ઘણા પ્રસંગો તો વાર્તાના જેવા રસથી વંચાય તેવા છે. ગૂજરાતી ભાષાએ ગૂજરાતના આ વીરપુરુષનું જીવન રસથી વાંચશે.

જનપતિ શિવાજી મહારાજ:—લેખક: કકલભાઈ કેહારી. પ્રકાશક: અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ. સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર, રાણપુર. મૂલ્ય દસ આના.

શિવાજી મહારાજના ગયા ત્રિશતસાંવત્સરિક ઉત્સવ પ્રસંગે આ પુસ્તક પ્રગટ થયું છે. તેમાં શિવાજીના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય બનાવોની સાક્ષ્યવારી, ગ્રે. મુદાળક્ષ્મી લેખ, શ્રીયુત કવિ ન્હાનાલાલનો લેખ તથા શિવાજીનું જીવન આપેલાં છે. શિવાજીની મહત્તાના પ્રસંગો આમાં હિંદીના મન પર આ મહાન રાષ્ટ્રભક્તની ઓપ પાડે તેવી રીતે આપેલા છે. ભાષા આવેશવાળી પણ સમજી શકાય તેવી છે અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે સર્વ ગૂજરાતમાં આ પુસ્તક પ્રિય થઈ પડશે. શિવપ્રતિમાનો ફોટો પણ આપેલો છે. આખું પુસ્તક લાલ શાહીથી છાપેલું છે તે આખને જરા પ્રતિકૂલ લાગે છે. સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિરે આથી એક સારા પુસ્તકનો ઉમેરો કર્યો છે.

રઠીયાળી રાત ભાગ ત્રીજો:—સંપાદક: ઝવેરચંદ મેઘાણી કિ. રૂ. ૦-૮-૦.

આપણાં લોકગીતોનો આ ત્રીજો સંગ્રહ છે. આ સાહિત્ય આ સંપાદકે એટલું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે કે તેમને વિશે અમને કર્યું વિશેષ કહેવાની જરૂર લાગતી નથી. પણ આ ત્રીજા ભાગના પ્રવેશક તરફ ધ્યાન ખેંચવાની અમને જરૂર લાગે છે. આ ક્ષેત્રમાં અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પુષ્કળ કામ થયું છે અને પ્રવેશકમાં એ અંગ્રેજી વિવેચનાની દૃષ્ટિએ સંપાદકે આપણાં લોકગીતોને નાણી બતાવ્યાં છે. શ્રીયુત મેઘાણી સંગ્રહ કરે છે તે કાવ્યો જૂનાં છે. પણ આવાં કાવ્યોનો સંગ્રહ કરવાની દૃષ્ટિ આધુનિક છે અને એ દૃષ્ટિ એમના સંગ્રહમાં દેખાઈ આવે છે. લોકગીત કેને કહેવું, તેનાં લક્ષણો ક્યાં ક્યાં, તેના વિષય શો, તેની વિશિષ્ટતા શી, સંઘી કેવી વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપર તેમણે અંગ્રેજી વિવેચનના નિયમો આપી આપણા સાહિત્યને લાગુ કરી બતાવ્યા છે. અને લોકગીતો પોતે સ્વીકારેલી પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં તેમણે તેને વિશે અતિશયોક્તિભર્યા વખાણ ન કરતાં તટસ્થપણે તેની કિંમત આંકી છે અને સાહિત્યમાં તેનું કયું સ્થાન છે તે બતાવ્યું છે. અલબત્ત આ તો હુમ્મ થતા સાહિત્યનો સંગ્રહ છે એટલે એમાં બધું સાહિત્ય ઉત્તમ નથી આખું એમ કહેવાની કે એ વસ્તુસ્થિતિને સમર્પિત કરવાની પણ જરૂર નથી. આ દેશ આખા પર વિખરાયેલા સાહિત્યને તેમણે બેચું કરવાનો જે સંકલ્પ કર્યો છે તે જેટલો વખનસર છે તેટલોજ ઉચિત અને અગત્યનો છે. અને તેને માટે સંગ્રાહકને અભિનન્દન ઘટે છે.

અલિદાન:—લેખક: ઝવેરચંદ મેઘાણી.

મહિલા વિદ્યાલયની બહેનોને ભગ્યવા માટે આ નાની નાટિકા લખેલી છે. નાટિકા બાલકો ભગ્યવી શકે તેવી છે. જૂના માસ્ટરો જેવો ભણવાની શિખામણનો સંવાદ વિદ્યાર્થીઓ પાસે બોલાવતા તેના જેવો આ સંવાદ નથી પણ આમાં સ્ત્રીઓને પામર દશામાંથી ઉદ્ધારવાને બદલે પ્રયત્ન કરતી એક વીર ય્વત્યારિણી સ્ત્રીના પ્રયત્નોનું નિરૂપણ છે. નાટિકાની વસ્તુસ્થિતિ આપણા હાલના જમાનાની અને કાઠિયાવાડના જેવા કોઇ સાધારણ દેશીરાજ્યની છે. કર્તો આ દિશામાં વિશેષ પ્રયાસ કરે અને તેમને વિશેષ સફળતા મળે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

નૌ ધ

ઝાદ ઝગલુલ પાશા

ઝાદ ઝગલુલ પાશા નવીન ઇજ્ઞાનનો મહાન નેતા આગસ્ટ તા. ૨૩મીએ કેરોમાં મરણ પામ્યો. આજથી લગભગ ૭૭ વર્ષ પૂર્વે નાઈલ નદીના મુખ પાસેના એક નાના ગામમાં એ જન્મ્યો હતો. ૧૮૮૨માં પહેલવહેલાં ઇજ્ઞાનના અરબી પાશાના બળવામાં તેણે ભાગ લીધેલો. પારખાદ સમસ્ત ઇજ્ઞાનને જાગૃત કરવા, અને અંગ્રેજોએ નાંખેલી બેદીમાંથી પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવાના પ્રયત્નમાં પોતાની છંદગી આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ૧૮૯૫ થી. ૧૯૦૮ સુધી રહેલા મુખ્ય પ્રધાન મુસ્તફા પાશાની ઝગલુલ પાશા ઉપર અસર થયેલી. અંગ્રેજોના કહેવા પ્રમાણે ઇજ્ઞાનની આંતર વ્યવસ્થામાં મદદ કરવા માટે તેઓ ગયેલા, પણ એમની કહેવાતી વ્યવસ્થા ક્યાં બાદ પણ તેઓ ઇજ્ઞાન છોડી ગયા નહિ. યુરોપના મહાન વિચાર દરમીયાન આ હકીકત દરેક ઇજ્ઞાનવાસીને સ્પષ્ટ થઈ ચૂકી હતી; અને ઝગલુલ પાશાએ એટલો લોકમત કેળવ્યો હતો, કે અંગ્રેજોએ ઇજ્ઞાન ખાલી કરી જવાનાં જે વારંવાર વચનો આપ્યાં હતાં, તેલડાઇ પછીની સંધીમાં પગાવાં નોંધાયાં અને ઇજ્ઞાનને સ્વતંત્ર દેશ તરીકે લેખવો નોંધાયો. વરસાઇ પાસે જે પ્રગ્નમંડળ લડાઈ પછી મળવાનું હતું, ત્યાં ઇજ્ઞાનનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર રીતે ખિટીશ. સરકારે જાહેર થવા દીધું નહિ, એટલું જ નહિ, પણ ઝગલુલ પાશાને લન્ડનમાં જઈ ખિટીશ સરકાર પાસે ઇજ્ઞાનના સ્વાતંત્ર્યનો કેસ રજુ કરવા પણ તેને રજા આપવામાં આવી નહિ. આથી ૧૯૧૯માં ઇજ્ઞાનમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ભારે હીલચાલ થઇ, અને મીલ્નર મીશનનો બોયકોટ કરવા ઝગલુલ

પાશાએ સૂચવ્યું. આ હીલચાલે એટલું ઉચ્ચ સ્વરૂપ લીધું, કે મીલ્નર મીશન મોકલ્યાને ખિટીશ સરકારે કંઇ સાર કાઢ્યો નહિ, અને અંતે ૧૯૨૧-૨૨માં ઇજ્ઞાનમાં વ્યવસ્થા રાખવા માટે લોર્ડ એલનબીને માર્શલ લૉ જાહેર કરવો પડ્યો! ૧૯૨૨માં ઝગલુલ પાશાને ઇજ્ઞાનમાંથી દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે મુસ્તફા પાશાનાં દીકરી-મેડમ ઝગલુલ પાશાએ પોતાના પતિનું ઘણું ટામ માથે લઇ લીધું. લોર્ડ એલનબીએ અતિ નમ્ર રીતે મૃદુ ફ્રેંચ ભાષામાં સંદેશો મોકલેલો. કે મેડમની ઇચ્છા હોય તો તેઓ તેમના પતિ સાથે જઇ શકશે, અથવા એમને એક મુંદર હવાખાવાની જગ્યાએ મોકલવાની તૈયારી થઇ રહી છે. પણ મેડમ ઝગલુલ પાશાએ કેરો છેવટ સુધી છોડ્યું નહિ. ૧૯૨૨ના જાન્યુઆરીમાં ઇંગ્રેજ માલનો બોયકોટ શરુ થયો, અને કેરોમાં ૪૦ સ્ત્રીઓની બોયકોટ સમિતિ નીમાઈ, અને દેશ આખામાં પેટા સમિતિઓ નીમાઈ. મીસરની પરદાનશીન સ્ત્રીઓએ અંગ્રેજ માલ ન-ખરીદવા તથા ન-વેચવા દુકાનદારોને વીનવણી કરી. ઝગલુલ પાશાને એક જ જાણદાર વગેરે સ્થળોએ ફેરવી ૧૯૨૩ માં પાછો મીસર મોકલવામાં આવ્યો. ઇજ્ઞાનવાસીઓએ તેને મોટા આવકાર આપ્યો, અને ૧૯૨૪માં લોકોએ તેની આગેવાની નીચે પ્રધાનમંડળ ચૂંટ્યું. ઇજ્ઞાન ખાલી કરી જવાનો સવાલ હવે આગળ આવ્યો, અને ખિટીશ સરકાર અને ઝગલુલ પાશા વચ્ચે જે મસલત થઇ તેમાં ઝગલુલ પાશા અડગ રહ્યો. અંગ્રેજોને ઇજ્ઞાનના રૂની જરૂર હોવાથી સુદાન છોડ્યું પસંદ પડ્યું નહિ, અને ખિટીશ કોલન બોયકોટ એસોસિએશન માટે, સર લી રોકરનું ખૂન કરવામાં

આટલું તે બદલ બ્રિટીશ સરકારે સુદાન પરથી પોતાનો જાપતો ઓછો કર્યો નહિ. ત્યારપછી નવી સૂટથીઓ થઇ. ઝગલુલના અનુયાયીઓ મોટી સંખ્યામાં ચૂંટાયા પણ આલ્દી પાશા મુખ્ય પ્રધાન થયો. ગયા વરસે જ આલ્દી પાશાના પ્રધાનમંડળની મુદત પૂરી થઇ, અને ફરીથી ઝગલુલ ચૂંટાયો, પણ નાદુરસ્ત તબીબતને લીધે તેણે મુખ્ય પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યું નહિ.

છેવટ સુધી ઝગલુલ પાશા સ્વાતંત્ર્ય માટેની ધજામની લડતનો આત્મા હતો.

* * *

દુનિયાની ૩ની ઉત્પન્નમાં હિંદનું સ્થાન
સુનાઇટડરેટસ દિંદ ઇજીપ્ત બીજાદેશે

૧૯૦૨-૩	૬૫	૧૬	૭	૧૨
૧૯૦૩-૪	૬૩	૧૬	૮	૧૩
૧૯૦૪-૫	૬૮	૧૫	૬	૧૧
૧૯૦૫-૬	૬૩	૧૬	૭	૧૪
૧૯૦૬-૭	૬૨	૧૬	૭	૧૨
૧૯૦૭-૮	૬૩	૧૪	૯	૧૪
૧૯૦૮-૯	૬૬	૧૫	૬	૧૩
૧૯૦૯-૧૦	૫૬	૨૧	૬	૧૭
૧૯૧૦-૧૧	૫૬	૧૫	૭	૨૨
૧૯૧૧-૧૨	૬૫	૧૧	૬	૧૮
૧૯૧૨-૧૩	૫૬	૧૬	૬	૧૯
૧૯૧૩-૧૪	૫૬	૧૭	૬	૧૮
૧૯૧૫-૧૬	૫૭	૧૫	૫	૨૩
૧૯૧૬-૧૭	૫૭	૧૮	૫	૨૦
૧૯૧૮-૧૯	૬૦	૧૬	૫	૧૬
૧૯૨૦-૨૧	૬૫	૧૪	૬	૧૫
૧૯૨૧-૨૨	૫૩	૨૪	૬	૧૭
૧૯૨૨-૨૩	૫૩	૨૨	૭	૧૮
૧૯૨૩-૨૪	૫૩	૨૧	૭	૧૯
૧૯૨૪-૨૫	૫૬	૨૦	૬	૧૮
૧૯૨૫-૨૬	૫૮	૧૯	૬	૧૭
૧૯૨૬-૨૭	૬૩	૧૪	૬	૧૭

ઉપરના આંકડાઓ 'કોમર્સ અને ઇન્ડસ્ટ્રી' નામના અમેરિકન અર્થવાડિક (તા. ૨૨, જુન ૧૯૨૭)ના અંકમાંથી લીધા છે. તે પરથી આપણે જોઈ શકીશું કે દુનિયાના કુલ ૩ના પાકને ૧૦૦ ટકા લેખે ગણીએ, તો તેમાંની ઓછામાં ઓછી ૫૩ ટકા જેટલી પેદાશ સુનાઇટડરેટસમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે ૩ના બજારના ભાવનો નિર્ણય ધણે ભાગે અમેરિકા કરી શકે છે, એટલે કે હિંદનો ખેડૂત પોતાના કપાસની કિંમત પોતે પોતાના ખર્ચના અડસટ્ટા ઉપર નક્કી કરી શકતો નથી. બીજા દેશોમાં ૩ના જે ભાવ બોલાતા હોય તે પ્રમાણે તેને ભાવ મળે છે, અને હાલના હૂંડીઆમણના ભાવ પ્રમાણે તેને પોતાના ખર્ચ કરતાં પણ ઓછું ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ શી. ૬ પેન્સનો હૂંડીઆમણનો દર

અમેરિકા જો કે ૩નો બજાર નક્કી કરે છે, પરંતુ બીજા દેશો સ્વતંત્ર હોઇને આંધાત નીકાસના ઉપર અમુક પ્રમાણમાં કર નાંખીને પોતાના દેશના ખેડૂતને નુકશાન ન પહોંચે તે પ્રમાણે પોતાના દેશના ભાવ નક્કી કરે છે, પણ હિંદ પાસે આવા કર નાખવાની સત્તા ન હોવાને લીધે, હિંદમાંથી પૈસા ઝેંચી જવાની જે પદ્ધતિ સરકાર પળે પળે અમલમાં મુકે છે, તેમાં ગરીબ ખેડૂતની પાંચમાઠી થાય છે.

છગલાંડમાં ખેડૂતની સ્થિતિ ખરાબ થતી જાય છે. તે બદલ હાલ ત્યાંની પાર્લામેન્ટનું ધ્યાન ખેંચાયું છે, અને ત્યાંના ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા ચાંપતા ઉપાયો લેવાનો વિચાર ચાલે છે. ત્યાંના ખેડૂત તો નવાં ઓળ- રાથી અને વિરાનની મદદથી ખેતી કરે, ન્યારે આપણે ત્યાંના ખેડૂત પાસે ઢગ ખેતીની નવી પદ્ધતિ હાથમાં આવી નથી. આથી ન્યારે બીજા ઉદ્યોગોમાં નવીન યંત્રોની મદદ વડે બધું કામ કરવામાં આવે છે ત્યારે ખેતી ઉપર

ખમણો માર પડે છે; અને આ રીતે આપણુ દેશનું ખર્ચ ધન લૂંટાઈ જાય છે.

૩નાં બજાર

હમણાં ઇન્ડીઅન સેન્ટ્રલ કોલન કમીટીનો રીપોર્ટ બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. કમીટીએ જે જે સ્થળોએ જરૂર જણાય તે તે સ્થળોએ, ખેડુત પોતે મોટા વેપારીઓને દલાલની મદદ સિવાય સીધી રીતે પોતાનું રૂ વેચી શકે એવી સગવડવાળી રૂની મારકીટો ખોલવાની ખુબજ લેજસ્લેટિવ કાઉન્સિલને લલામણુ કરી છે. હોલ્કર રાજ્યનાં સેનાવડ ગામમાં આવી મારકીટ ખોલવામાં આવી છે, તેના અનુભવ પરથી રૂ વેચવાની આ પદ્ધતિ સરલ થઈ પડે એમ કમીટીને લાગે છે, પરંતુ આવી મારકીટથી કોને લાભ થશે એ વિશે અમને શંકા રહે છે. દલાલોને તો તેમની રોજી નહિ જ મળે, પરંતુ મુખ્ય સવાલ એ છે કે દલાલોની દલાલી જેટલા ભાગ ખેડુતને મળશે ખરો? જરૂરખંધ માલ લેનારા વેપારીઓ જ આ દલાલી પોતે ખાઈ જશે એવો અમને ભય રહે છે, અને ખેડુતને આવા સંસર્ગથી કંઈ લાભ થવા પામે પણ નહિ. દુનિયામાં હાલ વેપારની મંદી છે તેને કારણે રંગના વેપારમાં જેમ સીન્ડીકેટ કરીને વચલા વેપારીઓની રોજી બંધ થઈ છે, તેમ હિંદમાંથી રૂ હવે પરદેશ સીધેસીધું જ લઈ જવામાં આવશે એમ અમને ભય રહે છે.

કમીટીએ બીજી કેટલીએક વિગત બહાર પાડી છે. દુનિયાના રૂના બજાર સાથે ઉભા રહેવા અને પોતે જરા વધારે નફો કરવા અહીંના વેપારીઓ રૂમાં ગાંસડીઓ બાંધતી વખતે પાણી છોટે છે. રૂમાં સાધારણ રીતે ૭ થી ૭૫ ટકા જેટલી લીની હવા હોય છે જ, પણ તેથી વધારે પાણી નાંખવાથી રૂનો તાંતણો નબળો પડે છે, અને ગાંસડી દીક ત્રણ કે ચાર રૂપિયાના નફાને માટે રૂને હમેશનું તુકશાન પહોંચે છે. કમીટી રૂની જાન સુધારવા માટે કેટલીક

શોધખોળ કરે છે, પણ તે શોધખોળો સાધારણ ખેતીના કેટલા ઉપયોગમાં આવે છે, તે વિશે શંકા છે.

* * *

દુનિયાની ઉત્પન્ન અને જકાતી દીવાલો

જાનીવા ઇકોનોમીક કોન્ફરન્સ માટે તૈયાર કરેલા રીપોર્ટમાંથી એક બાબત સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે ૧૯૧૩ અંતે ૩૬૨૫ ની માલોની સરખામણી કરતાં, દુનિયાની વસ્તી માત્ર પાંચ ટકા વધી છે, જ્યારે માલ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ૧૬ થી ૧૮ ટકા સુધી વધી ગઈ છે, (લેખર મન્યલી, જુન ૧૯૨૭). જે આમ હોય તો બધા દેશોમાં જે બેકારી અને ગરીબીની ખૂસો મારવામાં આવે છે તે ખરી નથી. એ માસિકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મૂળ કારણ એ છે કે જેટલી ઉત્પન્ન વધુ પ્રમાણમાં થાય છે, તે પ્રમાણમાં દુનિયાની સામાન્ય વસ્તી વધારે ધનવાન થઈ નથી, પરંતુ વધારાની ઉત્પન્નને બધો નફો માત્ર થોડા મૂડીવાળાઓને જ મળે છે. આથી જેટલી ઉત્પન્ન થવા પામે છે તેની વપરાશ સામાન્ય વર્ગે કરી શકતો નથી, અને જે કરે છે તો પણ તેના જુજ ભાગનો જ. આથી ઘણી પ્રેદાશ માગ વગર પડી રહે છે. તેને ખપાવવી ક્યાં એ મૂડીવાળાઓનો મુખ્ય સવાલ છે.

દરેક સ્વતંત્ર દેશ પોતાના વેપારને પગલાર રાખવા માટે જકાતની દીવાલો ચણે છે. યુરોપમાં આવી જકાતો દરેક દેશે પોતાની આબાત ઉપર નાંખી છે. ફ્રી ટ્રેડ-સ્વતંત્ર વેપાર માત્ર નામનો જ છે; અને જ્યાં સ્વતંત્ર વેપાર છે, ત્યાં તે એકતરફી છે, એટલે કે બીજા દેશને ચૂસી ખાવા પૂરતો જ છે. આ માટે જ હિંદમાં આવી પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવે છે, અને અમે ગયા એકમાં જણાવી ગયા તે પ્રમાણે હિંદના મીલ ઉદ્યોગને, બ્રિટીશ માલને ઇમ્પીરીઅલ પ્રેફરન્સ આપી, બીજા દેશમાંથી

આવતા માત્ર પર જકાત નાંખવાથી, કંઈ બહુ ફાયદો થવાનો નથી. અત્યારે ખ્રિસ્ત ખુદની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ બહુ આશાજનક નથી. એક તરફથી કેનેડાને બિનનો-ગરમ કાપડનો ઉદ્યોગ ખીલવવા છે, અને છઠ્ઠાંડના ખેડકો-ડમાં ખનતા ગરમ માત્રને જે કેનેડામાં ઇમ્પી-રીઅલ પ્રેક્ષ-અ છે, તે કેનેડા રફ કરવા માગે છે. બીજી તરફથી ફ્રાન્સ દલકા ભાવે ગરમ માત્ર વેચી શકે છે, ઓસ્ટ્રેલીઆ જકાતના રક્ષણ નીચે* પોતાનો ઉદ્યોગ ખીલવવા માગે છે. આવી સ્થિતિમાં માત્ર હિંદુસ્તાન જ પરવશ અને અસહાય છે, કે તેમાં જ ખ્રિસ્ત માત્ર ધુસારી શકાય. પરંતુ હિંદીઓ ગરીબ છે, અને ખ્રિસ્તનો બધો માત્ર લઈ ન શકે માટે પાર્લામેન્ટમાં એક સભાસદે તો એટલે સુધી જણાવ્યું કરી કે હિંદના ખેડુની આર્થિક સ્થિતિ સરકારે સુધારવી જોઈએ. અને કેએપરેટિવ સોસાયટી દ્વારા તેમની સ્થિતિ સુધરવાથી જો હિંદના ખેડુતની આવકમાં અઢવાડીએ ત્રણ ધાર્ધિંગ (પોણા આના) જેટલો જો વધારો થાય તો તેની માત્ર ખરીદવાની શક્તિ એટલી વધે કે દર વર્ષે ચાર કરોડ પાઉન્ડ જેટલો ખ્રિસ્ત માત્ર હિંદમાં વધુ ખપે !!! અને આ રીતે પાર્લામેન્ટના માનવંતા સભ્ય જો દેશની કંદેાડી સ્થિતિ સુધારવા માગે છે !!

હિંદની આર્થિક પાથમાલી

અને ૧૯૨૬-૨૭ના કર-સી ખાતાના અહેવાલ વિષે આપણું બાદશાહી “ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિઆ ” એવો મત આપે છે કે “ વર્ષ દરમિયાન સરકારની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી છે, ” અને “ હિંદના અંદરના વેપારને માટે સાઈ વર્ષ છે. ” પણ ખરેખર આંકડા જોતાં હિંદીઆ-

મણુનો દર જોયો કરીને નાણાં અચાવવાની સરકારની પદ્ધતિને લઈને હિંદના વેપારને ભવંકર નુકશાન થયું છે, તે જણાઈ આવે છે.

હિંદમાંથી નીકાસ અને ફરીનીકાસ થએલો માત્ર ૧૯૨૫-૨૬ના વર્ષ કરતાં ૭૫ કરોડ જેટલો ઓછો હતો, એટલે કે અબજ જેટલો રૂપિયાના હિસાબે નીકાસના વેપારમાં હિંદને ફટકો લાગ્યો. નીકાસમાં જ્યારે આટલી મંદી છે, ત્યારે આયાતના વેપારમાં ૬ કરોડ જેટલો વધારો છે*, એટલે કે જિયા હિંદીઆ-મણુના દરને લઈને હિંદમાં પરદેશી માત્ર સસ્તો પડે છે, અને એથી પરદેશનો માત્ર ૧૯૨૬-૨૭માં ૬ કરોડ જેટલો વધારો ખપ્યો.

આથી સરવાળે હિંદને ભારે નુકશાન થયું છે. ૧૯૨૫-૨૬માં હિંદના આયાતનીકાસના વેપારમાં જમા પાસે જ્યારે ૧ અબજ અને ૯ કરોડ રૂપિયા હતા ત્યારે ૧૯૨૬-૨૭ માં તે જમાપાસું ઘટીને માત્ર ૪૦ કરોડ જેટલું જ રહેવા પામ્યું છે; અને જો હિંદીઆમણુનો આનો આ દર રહેવા પામશે, તો જમાપાસું તફન બૂંસાઈ જઈ, હિંદ બીજા દેશોનું દેવાદાર બની જશે !

બીજા દેશોમાં પ્રબળ સરકાર તરફથી જકાતની દીવાલોથી જે રક્ષણ મળે છે, તે રક્ષણ અહીં આપણે આપણી મેળે જ ઉઠું કરવાનું છે, અને તે એ કે તમામ પરદેશી માલનો ધ્યાયકોટ કરવો.

હિંદીમાં કારખાનાના માલિકોના મંડળ (ફેક્ટરી ઓનર્સ એસોસિએશન) સમક્ષ બોલતાં-લાલા થીરામે જે ભલામણ કરી હતી તે બિલકુલ ફેટી દેવા જેવી નથી-હિંદમાં ખનતા કાપડના દરેક વારે અમુક કર નાંખવો અને

* જ્યારે ચાંદીસોનાની આયાતમાં ૧૩ કરોડનો ઘટાડો છે.

+ ૧૯૧૪માં સાલતા ભાવેને ૧૦૦ ટકા લેખે ગણીને ગણતરી કરીએ તો ૧૯૨૪-૨૫માં ભાવે ૧૭૬ ને ૧૬૨ વચ્ચે ફરતા હતા, ૧૯૨૫-૨૬માં ૧૬૪ અને ૧૫૧ વચ્ચે અને ૧૯૨૬-૨૭માં ૧૪૬ અને ૧૪૪ વચ્ચે રહ્યા હતા; એટલે કે ૧૯૨૬-૨૭માં માત્ર ૪ પોઈન્ટનો તફાવત રહેતો. પણ આ ભાર કલ્યાં તે હિંદીઆમણુના ફિઝિમ ભાવને લીધે હતવો હતા.

તેમાંથી ઉભી થતી રકમ સ્વદેશીના પ્રચાર માટે વાપરવી. હાલ લગભગ પછી દરેક દેશ પગબર થયા માગે છે, તેમાં આપણો આપણી મેલે જ સ્વદેશી માત્ર મેંધો પડે તોપણ તેનો પ્રચાર કરવાનો છે; પરંતુ આપણા બધા મીઠા એજન્ટો આ બાબતમાં એકમત થાય ખરા? યુરોપમાં દરેક ઉદ્યોગનાં કારખાનાઓનાં સીન્ડીકેટ રચાય છે, અને તેઓ પોતાના માત્ર ખર્ચા વધા દિંદમાં આવી પોતાની જ એજીસીઓ ખોલે છે, અને વિદીઓની દલાલી પણ મળતી નથી. એવે વખતે આપણા મૂલીવાળાઓ શું કરે છે તે ખરેખર જોવાનું છે. પણ આપણી પદ્ધતિ જ દોષથી ભરેલી છે એ ગામ વચ્ચે એક નદી હતી, તેના પર પૂલ બાંધવા વિષે બે ગામના લોકો વિચાર ચલાવવા લાગ્યા, અને છેવટે એમ નક્કી કર્યું કે નદીમાં ન્યારે પૂર હોય ત્યારે આપણાથી કંઈ પૂલ બંધાવ નહિ, અને ન્યારે પૂર ન હોય ત્યારે પૂલની જરૂર નથી આવી કોયા પ્રકારની દીર્ઘદષ્ટિની આપણા મીઠા એજન્ટો પાસેથી આપણે જરૂર આશા રાખી શકીએ?

*

* *

લોખંડના ઉદ્યોગ.

યુગધર્મ પુસ્તક ૧. ૫ ૨૬૭ પર સાર-સંખ્યમાં આપેલા ઇન્ટરનેશનલ પ્રેસ કોર્પોરેશન પોલેન્ડમાંથી ટાંકેલા ઇંગ્લેન્ડના લોહાની પરતી પેદાશ વિશેના નીચેના આંકડાઓ અંગે આપીએ છીએ.

એક હજાર ટન.

વર્ષ	લોહું.	પોલાદ.
૧૯૧૩	૮૫૫	૬૩૯
૧૯૨૦	૬૭૦	૭૫૬
૧૯૨૧	૨૧૮	૩૦૨
૧૯૨૨	૩૬૧	૪૩૩ "

૧ એ ૨ આ જર્મન સીન્ડીકેટની નિકલ બ્રીટીશ, અને બીજા દેશોના રૂંધા દિંદમાં નેચવા ચલવવા ચાલી રહી છે, અને જર્મન સીન્ડીકેટ નિકલ બ્રીટીશ મહામંજુથી સ્વદેશીમાં બીજા સીન્ડીકેટ રચવાવાની વાત છે.

“ ઇંગ્લેન્ડમાં જુન ૧૯૨૨માં ૧૧૮૫૪૨૭ માલ્કુસેને રાજી નહિ હોવાને. લીધે સરકાર તરફથી અનાજ વહેંચણામાં આવ્યું. ”

૧૯૨૨ પછીની લોખંડની પેદાશના આંકડા અંગે મળી શક્યા નથી, પરંતુ હાલ બ્રીટીશ લોખંડના ઉદ્યોગની સ્થિતિ સારી નથી. યુરોપી લોખંડ સામે એ લાંબની બાબતમાં હરીફાઈ કરી શકતું નથી. અને રંગના વેપારમાં જેમ જર્મનીએ સીન્ડીકેટ કરી બધા વેપાર હેવેરા ટ્રોય કંપનીદ્વારા પોતાને હસ્તગત કર્યો છે, તેવી જ રીતે ઇંગ્લેન્ડના લોખંડના વેપારીઓ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છે.

હાલ ઇંગ્લેન્ડની ૨૮ પેટીઓએ એવું જાહેરનામું જાહેર પાડ્યું છે કે વિદેશો જે ધરાયો માત્ર તેમની પાસેથી જ લોહું કે પોલાદ લેવાને બંધાય તેમને તેઓ લોહાના જોઈન્ટ ઉપર (સાંધાકામ ઉપર) દર ટને ૭ શી. ૬ પેન્સનો અને પોલાદના બીજા નમૂનાઓ ઉપર ૫ શી. નો વટાવ તા. ૨ જી સપ્ટેમ્બરથી કાપી આવશે.

ભારે લોખંડના નમૂનાઓની બ્રીટીશ માલની કીંમત જુલાઈ માસમાં કલકત્તામાં દર ટનના ૮ પા. ૧૨. શી. ૬ પેન્સ હતી. ન્યારે યુરોપના બીજા દેશોમાંથી આવતું લોખંડ દર ટનના ૫ પા. ૧૭ શી. ૧ પે. લેખે પડતું.

તાના સ્વીટ્ઝ કંપનીના ભાગીદારો તથા ડીરેક્ટરો વચ્ચેના કષ્ટો દર શાન્ત પડ્યો નથી. અને જી. સમદાસાની તો કેસને કોર્ટ પણ ઘસડી ગયા છે, ત્યાં આ જાહેરનામું પ્રકટ થાય છે. આપણા લોખંડના ઉદ્યોગને આ વટાવ સામે હરીફાઈ કરવા જતાં ખમયું પડશે એમ લાગે છે. કારણ કલકત્તાની કીંમત લાઇએ તો તાતા સ્ટીલ કંપનીનો ભાવ દર ટનનો રૂ. ૧૩૫) થાય છે, ન્યારે બ્રીટીશ લોખંડનો ભાવ

આજ સુધી રૂ. ૧૩૬ લાખે. હવે ઉપરના યજમાનના વીસાગ્રો દર દને બ્રીટીશ માસમાં લગભગ રૂ. ૬ જેટલો યજમાન થાય છે એટલે કે બ્રીટીશ લોખંડ તાના સ્ટીલ કંપનીના માસ કરતાં દર દને રૂ. ૨ ના ઓછા ભાવે વેચાશે. જાપાનમાં તાના સ્ટીલ કંપની લોખંડ મોકલતી ત્યાં તેના પર જકાત તાપ્તી જાપાની સરકારે યોનાના લોખંડના ઉત્તોગને રક્ષણ આપ્યું છે, અને અદારના લોખંડ સામે આપણી સરકાર તાના સ્ટીલ કંપનીને જે "આઉટ-રી" મદદ આપી રક્ષણ આપે છે, તે સામે જ્યારે પર-દેશી માસ યજમાન આપે છે, ત્યારે આપણા આગેવાનો સરકારને શું પગલું લેવા મૂકવે છે તે જોવાનું છે! જે બીજો કોઈ સ્વતંત્ર દેશ હોત તો જરૂર બ્રીટીશ લોખંડ પર યજમાન જેટલી વધારાની જકાત નાંખત.

* * *

સુતર પર જકાત

મુંબઈના મીલમાલિકોનું ડેપુટેશન વાઇસ-રોયને મળી આવ્યા બાદ દિલ્લી ખીજ ઉલોગને રક્ષણ આપવા વિશે દિલ્લી જકાતી કમીશને જે બકામલો કરી હતી તેના પર ફરીથી દોહી સરકાર દાખ નિચાર ચલાવે છે. તે માટે એક પેટા સમિતિ નીમવામાં આવી હતી, અને તે સમિતિએ દિલ્હીમાં આપાત થતા સુતર ઉપર દર રત્ને ૦-૧-૬ જેટલી જકાત નાંખવાનો દરાર પસંદ થયો છે. આ દરાર ખાસ કરીને જાપાની સુતરની અગ્રેય દરીદારી સામે છે. જાપાને આપણા લોખંડ સાથે જકાત નાંખી, પણ જ્યારે આ દરાર પેટા સમિતિમાં પસાર થયો કે ગુરત જાપાની એસોશિએટેડ એન્જી-ઓફ કોમર્સ સરકારના વિરોધી પક્ષના આગે-વાન તરીકે ધંડિત મોતીલાલ નેહરુને એવી ધમકી લખી મોકલી છે કે દિલ્હી-જાપાન વચ્ચેનો સંબંધ યારો રહે તે ખાતર તેમણે ઉપરનું

ખીજ પસાર ન થાય તે માટે ખાતરું કરવું. દિલ્હી અત્યારે પરત્ર છે, અને ગમે તે દેશ દિલ્હીને ધમકી આપી શકે છે! જાપાન એશિયાનો એક અમૂલ્ય દેશ છે, અને એશિયાવાસી તરીકે એક જ સંસ્કૃતિના ભુલું ભુલું ફરજેદાર તરીકે તેઓ દિલ્હીને મદદ કરે એ સાવ મહત્તી વાત છે. જ્યાં વેપાર, પૈસો, અને દરીદારી આવે છે, ત્યાં દિલ્હી પર અગ્રેય જામે છે, અને મોં કોઈ દિલ્હીને ચૂસી ખાવા તત્પર થઈ જાય છે. જાપાની કોટન સ્પીનર્સ એસોશિએટેડને પણ આ ખીજ પસાર ન થવા દેવા માટે અધી જાતના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા છે.

જાપાની દરીદારીને કીધે દિલ્હીના મિત્ર ઉલોગને કેટલું શોષનું પડે છે. તે નીચેના આંકડાઓ પરથી સાબીત થાય છે.

[રત્ને દોઢ આનાની જકાત નાંખવા સંબંધીના દરારની વિરુદ્ધ મત આપના સર વીક્ટર સામુને ફરેલી નોંધમાંથી]

૧૯૨૬ ના પહેલા પાંચ માસમાં જાપાની કાપડની આપાત ૯૮૦ લાખ વાર.

૧૯૨૭ ના પહેલા પાંચ માસમાં જાપાની કાપડની આપાત ૧૩૧૦ લાખ વાર એટલે કે ૩૩ ટકાનો વધારો.

૧૯૨૬ ના પહેલા પાંચ માસમાં મુંબઈએ ૪૦ નંબરના સીતો-જાપાની સુતરની આપાત ૮૦૦૦ રત્ન.

૧૯૨૭ ના પહેલા પાંચ માસમાં જાપાની કાપડની આપાત ૨૧ લાખ રત્ન.

આ આપાતના આંકડાની સરખામણી સાથે મુંબઈમાં ૪૦ નંબરના સુતરને જનાવતાં જે ખર્ચ થાય, અને જાપાનીક સુતર જે ભાવે દિલ્હીમાં વેચાય છે તેના આંકડાઓ પણ સર-ખાતવા જેવા છે.

" એગ્રીમેન્ટની ૧૮ મી તારીખે પાંચ ટકાની જે જકાત દાખ સુતર પર આશુ છે તે સુદાં ૪૦ નંબરના જાપાની સુતરની દર રત્નની

કોમન મુંજાઈમાં ૧૫-૭૫ આના હતી, જ્યારે એજ નંબરનું સુતર મુંજાઈની મીઠમાં બનાવવા જતાં મશીનરીનો ઘસારો ગણતરીમાં ન લેતાં દર રતલે ૧૯-૭૧ આના જેટલું ખર્ચ થતું હતું; એટલે કે જાપાની સુતરની વેચાણ કિંમત કરતાં મુંજાઈમાં એજ નંબરના સુતરને તૈયાર કરતાં ૨૫ ટકા જેટલું વધારે ખર્ચ આવે છે.

આથી એ સાબીત થાય છે કે દર રતલે દોઢ આનાની જગત નાંખવાથી હિંદની દાથ વણાટની શાળાને જાપાની સુતર ખરીદ કરીને કપડું તૈયાર કરતાં ફાયદો પડે. અને આવી રીતે તૈયાર થએલું કાપડ હિંદી મીઠમાં તૈયાર થએલા કાપડ કરતાં ૨૦ ટકા જેટલું સસ્તે પડે.

આગળ સર વીક્ટર સાસુન કહે છે કે જાપાનથી દાઢ જે સુતર મોકલવામાં આવે છે તે ભારી નંબરનું છે, અને આપણી મીઠા જે ભડું સુતર કાંતે છે, તેના ઉદ્યોગ ઉપર જ આ બધી આપાતનો માર પડશે.

સર વીક્ટર સાસુનનો અભિપ્રાય એવો છે કે સરકારે જે હિંદના મિલઉદ્યોગને રક્ષણ આપવું જ હોય. તે તે પૂરેપૂરું આપવું જોઈએ; અને તે સિવાય આપણા મીઠ ઉદ્યોગને દાઢ કોઈ પણ રીતે રાહત મળે તેમ લાગતું નથી. સર વીક્ટર સાસુને આ મોંઘ લખી, ત્યાર બાદ એસેમ્બલીમાંથી આ બિલ જમી સપ્ટે. પસાર થયું છે. આ કાયદા સાથે સાથે મશીનરી ઉપરની જગત પણ નીકળી ગઈ છે, એટલે ક્ષીરીશ લોકું તાત્કાલીક કરતાં વધારે સસ્તું પડવાનું, પરંતુ આ વિષય ઉપર સભાસદોનું ધ્યાન મથું હોય તેમ લાગતું નથી. મશીનરી પરથી જગત કાઢી નાખીને મીઠ ઉદ્યોગને રાહત આપી છે કે મશીનરી બનાવનારાઓને એ વિશે મતબેદ થવાનો સવાલ છે, સુતર ઉપર જગત નાંખ્યાથી સરકારને જે વધારાની આવક થશે તેમાંથી હેડક્વમના ઉદ્યોગને મદદ આપવાનું એસેમ્બલીમાં મુચ્ચવામાં આવ્યું હતું; પણ સરકાર તેનો શો ઉપયોગ કરે છે તે જોવાનું છે.

સં. ૧૯૮૪ ના પ્રત્યક્ષ પંચાંગ (નિરપત્ત વિભાગ) ના શુદ્ધ પત્રકની પુરાણી.

૫. ૨૪. જન્મ નક્ષત્ર ઉપરથી ફળ.

પંચા	ભોમ	વ્યથા	વરુ	હાનિ	વિપુલ પત્ર
ઉ. કા. દરન મિત્રા	સ્વાતિ વિશા. અનુ.	જ્યેષ્ઠા મૂળ પૂ. પા.	ઉ. પા. મૃગ. ધનિ.	શત. પૂ. ભા. ઉ. ભ.	રેવુ. અશ્વિ. ભર.
				કૃત્તિ. રોહિ. મૃગ.	આ. ઇ. પુન. પુષ્ય
					આશ્લ. મયા પૂ. કા.

卐 प्रथमः 卐

પુસ્તક ૪

આધિન : ૧૯૮૩

2025

બૃહદ્ ભારત

કોઈ માણસ કે રાષ્ટ્ર અવનત દશામાં આવે તો તેના બધા મદ્યુષો, બધું પરાક્રમ અને પૌરુષ નહિ જોડું જ થઈ જાય છે. એવી અવનતિના અંધારમાં પડતું એટલું સજ્જ થઈ જાય છે કે તેની પાછળના પૌરુષસ્વરૂપને લોકોને જ્ઞાન થઈ નથી થતું. તેથી એ વર્તમાન હીનસ્થિતિ જોઈ તે માણસના કે રાષ્ટ્રના મિત્રો પણ નિરાશાથી ઘેરાઈ જાય છે, એને 'સંત્રોધો અવહેલનાપૂર્વક આનંદ માને છે.

હુંદે, ભારતની એ જ રીતિ થઇ છે. ૧૮૧૮ ના પારનંબના ખમ્મસ પ્રદબ્ધી
 નિરૂત્તેજ થવાથી ભારતમાં એક વખત તેજસ્વિતા હતી એવો ખ્યાલ પણ કોઇને નથી
 આવતો. અને રાષ્ટ્રની ગતકાલીન તેજસ્વિતાની લોકોને રચ્ચિ થાય તો કદાચ ભાવિ
 વિજયને માટે તે આશાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે એવી બીકથી પરદેશી રાજસત્તા પણ તે
 તેજસ્વી ઇતિહાસ જનતાની દૃષ્ટિથી દૂર રાખવા મથે છે. દિલ્હીનાની આગનમાં પાન
 અત્યાર સુધી સ્વાર્થી ઇતિહાસકારો એમ માનના કે “ભૂતકાલમાં દિલ્હીનામાં કલા,
 તત્ત્વજ્ઞાન ઇત્યાદિનો વિકાસ થયો હતો, પણ તે બીજા રાષ્ટ્રની સરખામણીમાં નહિ
 જેવો જ ગણાય. શૌર્ય, સાહસ વગેરે આગવોમાં તો દિલ્હીનામાં ગૌરવપૂર્વક ઉદ્ભવ
 કરવા જેવા ભાગે જ પ્રસંગે જન્યા હોય. એકેકાંડર જેવો દિગ્વિજયી, કાઠર
 અથવા મહમ્મદ જેવો મહાન ધર્મપ્રસારક, કે જેવો સમુદ્રસંચારી ભારતમાં ક્યાં છે ?
 ભારતમાં જેટલા મદાન પુરુષો થયા તેમનું જ્ઞાનું કાર્યક્ષેત્ર માત્ર દિલ્હીના. એની
 અંદર મૈથિલ ક્ષેત્રમાં આ લોકો દોષી નીકળ્યા તેમાં શી નવાઇ ? ચારે બાજુથી
 નિર્ભરની અબેષ તટબંધિથી સુરક્ષિત અને અગ્રગ રહેલા ભારતવાસીઓને ખદારની
 દુનિયાની રણભૂમિ પર ઉતરવાની તક જ ક્યાં મળી ? તેથી ‘નિરસ્તપાદ્યે દેશે પર-

॥ बाह्यवा सुहृन्ना गणेश उत्सव प्रसंगे कृष्णभट्टि, सद्रमं अपायेत्तुं व्याख्यात.

માનવોર સુધી પહોંચ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ ઉપર કહેલા લોકોમાં તેઓ માનવંત પદવી પામ્યા હતા, તેથી કાં તો તે લોકોમાં ભારતીય વંદિક ધર્મ પ્રચલિત હોવો જોઈએ અથવા તો ભારતીય દેવોમાંથી કેટલાક દેવોને ક્ષત્રિ તેમની પૂજા ત્યાં ચાલતી હોવી જોઈએ. આ જ સમયના બીજા લેખમાં પણ એ રાજકુટુંબની વચ્ચેના વિવાહ સંબંધમાં નાસ્ટ્યા (આશ્વિન દેવો)ની શત્રુતિ કરવામાં આવી છે: એ ઉપરથી પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરા ઉપર જાણ પડેલી દેખાય છે. મારી એવી કદગના છે કે ભારતીય રાજ્યોનો વિસ્તાર અહીં સુધી જઈ કાસ્પીયન સમુદ્ર સુધી હોવો જોઈએ.

(ચિત્ર ૧) સરસ્વતી દેવી: તીર્થેટ

જોતાને મળેલા પુરાવા ઉપરથી ડૉ. પી. ગાઇલ્સ (Dr. P. Giles) 'કેમ્બ્રિજ ઇસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા' માંના આર્યન નામના લેખમાં લખે છે કે

"તદન નવી શોધો એ કદપનાને ટેકો આપે છે કે ઇ. સ. પૂ. ૧૫ માં સંક્રાંતિ આર્ય વંશીય લોકો ઉત્તર એશિયા માહનોર અને વાયવ્ય બાબીલોનિયાથી મેડીયા સુધીના વિશાળ પ્રદેશ ઉપર સત્તા ચલાવતા હતા." "

એ ઉપરથી એટલા પ્રાચીન સમયમાં પણ ભારતીય લોકો જાણ જગથી અમ્મગ નોંતા રહેતા તે સિદ્ધ થયું.

એ પછીના સમયમાં સેમિરામિસ (Semiramis) નામની એસિરિયન રાણીએ હિંદુસ્તાન ઉપર રજારી કર્યોનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. તેમજ ભારતીય લોકોમાંની કેટલીક જાતિઓ એસિરિયન જાતિ હેડળ આવી ગઈ હતી એમ કહેવાય છે. આજ અરસામાંના કેટલાક ભારતીય સ્ત્રી પુરુષોનાં ચિત્રો ઇજીપ્તના મેમ્ફિસ (memphis) પ્રદેશમાં મળી આવ્યાં છે તેમ જ ઇજીપ્તમાં સર્પમાળા પહેરનાર શિવનું મંદિર પણ જડ્યું છે. એ મંદિર કયા દેવતાનું છે એ વિષે પાશ્ચાત્ય સંશોધકો ચંકિત હતા. પણ ફ્રેન્ચ ઓફિસરોની સાથે ઇજીપ્તમાં ગયેલા કેટલાક હિન્દી સૈનિકોએ એ મંદિરમાં જઈ શિવમૂર્તિ તાળડોળા આળખી તેને નમસ્કાર કર્યો ત્યારે પાશ્ચાત્ય પંડિતોની ખાતરી થઈ કે આ તો શિવમંદિર

* Latest researches, however, seem to discover specific evidence for the supposition that by The 15th Century B. C. the Indo-Aryans had influence over the wide area extending from Northern Asia Minor and North Western Babylonia to Media.

છે. આ ઉપરથી ઇ. સ. પૂ. ૧૨૦૦ ના અરસામાં ભારતીય લોકોની વસાહતો ધ્રુવ સુધી પણ ફેલાઈ હતી એ નિઃસંક મानी શકાય.

આ જ સમયમાં ભારતીયનેતો અને સેમેટિક લોકોનો વ્યાપારી સંબંધ ધણો જ હતો એ પ્રસિદ્ધ છે. આ પછી ઇ. સ. પૂ. ૫૧૬ માં ધરાનના ડારીયસ રાજ્યએ પોતાના એક અગલદારને ધરાનથી સિંધુ નદી સુધી જળમાર્ગ શોધી કાઢવા આણી તરફ મોકલ્યો હતો. ત્યાં સુધી આ બે દેશોની વચ્ચે ખુરદી માર્ગ હતો જ. તે જ પ્રમાણે ધરાનના રાજ્યની સાથે હિંદુસ્તાનના સૈનિકો માર્ડોનિયસ સેનાધિપતિ હેઠળ લાટીઆની સમરભૂમિ ઉપર ગ્રીક લોકોની સામે ઇ. સ. પૂ. ૪૮૬ માં લડ્યાનો ઉલ્લેખ છે. રાજ્ય ચન્દ્રગુપ્તના વળતથી તો હિંદુસ્તાનનો પરદેશની સાથે ધણો જ સંબંધ થયો. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ ના અરસામાં રાજ્ય ચન્દ્રગુપ્તનો રાજકારણને અંગે એક ગ્રીક રાજપુત્રીની સાથે વિવાદ થયો એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. એ જ રાજ્યના દરબારમાં સીરીઆના રાજ્ય

તરફથી મેગેસ્થનીસ એકત્રી તરફ આવ્યો હતો. ચન્દ્રગુપ્ત પછી ભારતનો પરદેશની સાથેનો સંબંધ ખૂબ જ વધતો ગયો. આ સંબંધમાં ભારતીય ધર્મોએ ધણો જ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. દા. ત. સમ્રાટ અશોકે પોતાના ધર્મપ્રદેશકો સીરીઆ, ધ્રુવ, મધ્ય, મેસોડોનીઆ, સિલોન, સુમાત્રા વગેરે દેશોમાં ધર્મપ્રચારાર્થે મોકલ્યા હતા. સીરીઆમાં તો અશોકના વળતનાં દેવમંદિરો પણ મળી આવ્યાં છે.

આ જ અરસામાં પૂર્વ એશિયામાં અને તેમાં બે ચીનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો અપાટામંધ ફેલાવો થવા માંડ્યો. ઇ. સ. પૂ. ૨૭૦ માં ચીનના રાજ્યએ પોતાના દરબારમાં અદાર શુદ્ધ બિહુઓને નોતર્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ જ સમયમાં મધ્ય એશિયામાં કુચાન, સોગડીઆ, વગેરે દેશોમાં શુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થયો હતો. ચીનમાં શુદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર ઇ. સ. પૂ. ખ્રીસ્ત સૈકામાં સીચીઆન લોકો મારફતે થયાનો ઉલ્લેખ છે.

(ચિત્ર ૨) સરસ્વતી દેવી: જાવા

જ્યારે આમ એક તરફ ભારતીઓ પરદેશમાં છુટથી વસીને ધર્મપ્રચાર ચલાવતા

હતા ત્યારે બીજી બાજુ મધ્ય એશિયાના કુશાન અને હણ લોકો પણ રાજાઓ દિંદુસ્તાનમાં ઉતરતા હતા. એવી રીતે દેશમાં અને દેશ બહાર પણ પરકીય લોકોનો ભારતીય લોકો સાથે નિકટ સંબંધ થયો. અહીં આવેલા પરદેશીઓએ જો કે રાજસત્તા જમાવી લીધી પણ એ જિલ્લાલોકો તરફથી જ હારી ગયા એમ કહેવાય. કારણ કેનિષ્કે રાજ્ય ઉશવદાતને રુદ્રામન જેવા રાજાઓ દિંદુ ધર્મીય બની તે ધર્મના આધારસ્તંભ બની ગયા. કેનિષ્કને તો અહીંના ધાર્મિક લોકો તરફથી દેવપુત્રની પદવી મળી. આ કેનિષ્કે અશ્વમેધ યજ્ઞનો શિષ્ય હતો. તેના રાજ્યમાં તક્ષશિલા એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું મુખ્ય કેન્દ્ર બની ગયું. ભારતીય ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો પરદેશીય ઉપર એટલો તો પ્રભાવ હતો કે ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦ માં અહીં આવેલા એક ગ્રીક રાજાએ વર્ણવેલ ધર્મનો બહાર રીતે સ્વીકાર કર્યો. જુદા સાહિત્યમાં મિત્ર-દ્રમ્મ ઉપરથી પણ એવા જ એક ધર્મ-પરિવર્તનનો દાખલો મળે છે.

(ચિત્ર ૩) શિવ. તુર્કી
(૭મી સદી)

ભારતીય સંસ્કૃતિએ આવી રીતે ચારે દિશા તરફ પોતાનો અપ્રતિદન સંચાર કરવા માંડ્યો, તો પણ તેમાં ખાસ કરીને પૂર્વ અને અગ્નેય એશિયા તરફ સૌથી વધારે દિંદુ સંસ્કૃતિનો ફેલાવો થયો. મધ્ય એશિયાથી માંડીને એક દિગ્વિજયી રાજાની પેઠે ભારતીય સંસ્કૃતિનો દિગ્વિજય એક જનપાનની સીમા સુધી પહોંચી ગયો. આ ધર્મસંસ્કૃતિના ફેલાવામાં સૈકડો બડે હજારો ધર્મોપદેશકોએ ભાગ ભજવ્યો છે. તેમાંના ઘણાઓના નામો ઇતિહાસને અજાત છે. જેટલા જાન છે તેમાંથી પણ ઘણાની કથા અત્યંત મનોરંજક છે. પણ તેનો વિસ્તાર હું અહીં કરી શકતો નથી.

આ ધર્મઉપદેશમાં કરમપ્રમાણ અને ધર્મરક્ષાની અત્યંત આકર્ષક કથા 'પ્રસ્થાન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ક્ષીતિગોહન બાણુના 'ચીનના પ્રવાસ' વર્ણનમાં આવેલી છે. તેમાં જેટલી વાતો આવી નથી તેટલી જ અહીં દુકેમાં કહીને આગળ જવા માગું છું.

મેં ઉપર કહ્યું જ છે કે જુદા ધર્મોના પ્રચાર મધ્ય એશિયાથી પૂર્વ તરફ થયો. એને મારે હમણાં જ બહુ સરસ પુરાવા મળ્યા આવ્યા છે. ગયા ઓગસ્ટના

‘મોડર્ન રિવ્યુ’માં ‘Explorations in Central Asia’ નામના શ્રી. ચક્રવર્તિનો એક મનોરંજક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં એ વિષેની વિગતવાર હકીકત આવી છે. તેમાં ટુન હુઆન્ગ (Tun Huang) ગામના વિકારેમાં એક ગંજવર લાયકેરી મળ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં લગભગ ૧૫,૦૦૦ હસ્તલિખિત ગ્રન્થો મળ્યા છે. એ ગ્રન્થો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, સોગડીઅન, મેન્ચીઅન, તુર્ક, ડીમેટી, ચીની, ખોટાની, કુચીઅન વગેરે ઘણી ભાષામાં લખાયેલા છે. એમાં અદ્ભુત વાત તો એ છે કે હિંદુસ્તાનમાં જે સંસ્કૃત ગ્રન્થોનાં મૂળ મળતાં નથી તેનાં અહીં પરદેશીય ભાષામાં તરજુમા થયેલ દેખાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર મધ્ય એશિયામાં પણ કેટલું વિચાગ થયું હતું એ આ વાત ઉપરથી આપને સમજશે. મધ્ય એશિયામાંથી ઇ. સ. પહેલા સૈકાથી સાતમા શતક સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ અખંડ વહેતો હતો. ઇ. સ. પહેલા સૈકામાં ચીનના રાજાના દરબારમાં બુદ્ધધર્મ પ્રસ્થાપિત થવા લાગ્યો. ત્રીજા સૈકામાં જે ધર્મશક્ષ ભિક્ષુ ચીનમાં ગયો તે મૂળ ભારતીય હતો. તેના મુર પણ એક ભારતીય આચાર્ય હતા. ધર્મશક્ષની પેઠે કુમારવિજય નામના ભિક્ષુ પણ મૂળ ભારતીય હતા. એનો બાપ મધ્ય એશિયામાં જન્મને વસ્યો હતો અને ત્યાં કુચાના રાજ્યમાં તે પોતાના પાંડિત્યના પ્રભાવથી રાજામુર થયો અને કુચીઅન રાજકન્યા સાથે તેનું લગ્ન થયું. તેમનો પુત્ર કુમારવિજય.

ચીનમાં બુદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કરવામાં તેનો મોટો હિસ્સો છે. જેમ હિંદુસ્તાનમાંથી સૈકડો પંડિતો અને ભિક્ષુઓ ચીન, કોરીયા અને જાપાનમાં ગયા તેમ જ ચીનમાંથી પણ હિંદુસ્તાનમાં બુદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કરવા માટે ઘણા ચીન પંડિતો આવતા હતા. તેમાંના કાદીન, ઇસીંગ, હુએનસીંગનાં નામો યાદુ જ મરાહુર હોવાથી હું તેમનાં માત્ર નામનિર્દેશ કરીને જ આગળ જાઉં છું.

ઈ. સ. ૪૦૧માં ચીન રાજપુત રાજા ચંગ યાંગયાંગ હિન્દુ ભિક્ષુ પાસે અભ્યાસ કરવા અહીં આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. પરદેશમાંથી કારમીર નેપાલ વિક્રમશિલા અને ઉદંતપુરમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા ઘણા પરદેશી પંડિતો આવતા હતા.

ચીન પછી કોરીયામાં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ફેલાવો થયો. ઇ. સ. ૩૮૪માં મતાનંદ નામનો એક બૌદ્ધ ભિક્ષુ કોરીયામાં ગયો. ત્યાં એને રાજા તરફથી ભારે સ્વાગત મળ્યું એવો ઉલ્લેખ છે. કોરીયા દ્વારા જાપાનમાં પણ બુદ્ધ ધર્મ દાખલ

(ચિત્ર ૪) શિવ: કમ્બોડીયા
(૯-૧૦ મી સદી)

ધર્મો. ઇ. સ. ૭૩૬માં બોધિસેન નામનો ભારતવાજ ગોત્રનો એક બ્રાહ્મણ પોતાની સાથે શિશ્વશાસ્ત્રીઓ સંગીત-શાસ્ત્રીઓ અને ધર્મશાસ્ત્રીઓ લઈ જનપાનમાં ગયાનો ઉલ્લેખ છે. તે દેકાણે તે આમરણ રહ્યો. જનપાનમાં તેમની એટલી બધી કીર્તિ થઈ કે હજી પણ તેના ‘બ્રાહ્મણભિક્ષુ’ તરીકે ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

આજ અરસામાં ‘પશ્ચિમ એશિયા તરફ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનો બીજો પ્રવાહ વહેતો હતો. તેના પુરાવા તરીકે હું તુર્કસ્તાનમાં મળેલા આકામી સ્ત્રી અગાઉના સિવમંદિરનો ઉલ્લેખ કરું છું. (જુઓ ચિત્ર ૩)

આકામી સૈકામાં જનપાનમાં આર્ય ધર્મમાંનું વિશિષ્ટ અવતારતત્ત્વ અને ભક્તિતત્ત્વ જનપાનમાં દાખલ થયાં. જનપાનની માફક તીમેટમાં પણ જુદા ધર્મનો સારી પેઢે પ્રચાર થયો. તેમાં શ્રીરંગમૂર્તિ રાગની જે બે પત્નીઓ: એક ચીન રાજપુત્રી, અને બીજી નેપાળ

રાજપુત્રી એમના દ્વારા તીમેટમાં જુદાધર્મ દાખલ થયો. હજી સૈકા પછી તીમેટમાં પ્રસાર થયેલા તાંત્રિક જુદા ધર્મનો મૂળ સંસ્થાપક પણ પદ્મસંભવ નામનો એક બ્રાહ્મણ ભિક્ષુ જ હતો. ઇ. સ. ૬૨૦માં સોળ તિમેટી પંડિતો કાશ્મીરના બ્રાહ્મણોની પાસે અધ્યયન કરના દના. સંસ્કૃત વ્યાકરણની દબ ઉપર આ પંડિતોએ તિમેટી વ્યાકરણની રચના કરી.

ઈ. સ. ૭૪૭ માં રાગનરહિન નામના ભિક્ષુ તીમેટ રાગના યુરુ થયા. ઉપર કહેલા ધર્મ સંસ્કૃતિના દેશાવામાં કળા અને સાહિત્યનો પણ દેશાવો સાથે સાથે થયો છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત છે. જુદા ધર્મની સાથે થોડે અંશે બ્રાહ્મણધર્મની અમર પણ તીમેટ ઉપર થઈ હતી એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. દેવી સરસ્વતીનું તીમેટમાં મળેલું ચિત્ર આ વાતને ટેકા આપશે. (જુઓ ચિત્ર ૧) ઉત્તર ચીનના એક સરોવરના કાંઠા ઉપર ભારતીય શિશ્વશાસ્ત્રના સારામાં સારા નમુના બેધાનો ઉલ્લેખ હિતિમેહન બાણુ કરે છે. દાહ મધ્ય એશિયામાં મળેલા વસ્તુસંગ્રહમાં ભારતીય શિશ્વકળાના સૈકાનો નમુનાઓ છે. ચીન અને તીમેટની લાયબ્રેરીઓમાં ધાર્મિક સાહિત્ય

(ચિત્ર ૩) મહેશ : તુર્કી
(૮ મી સદી અગાઉ)

ઉપરાંત લૌકિક સાહિત્ય વિશાળ છે. આ ઉપરથી ભારતીય સાહિત્યકળાનો પણ પરદેશીઓ ઉપર ભારે પ્રભાવ પડ્યો હતો એ આપ જાણી શકશો.

આત્યાર સુધીની દર્શકતમાં ભારતીઓનો પરદેશમાં રાજ્યસ્થાપન-ચયનો જાણ જ થોડો ઉલ્લેખ છે. પણ હવે પછી જે પ્રદેશનું હું આપની આગળ વર્ણન કરવા માગું છું તેમાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને રાજ્ય આ ત્રણે જાગૃતમાં ભારતીઓની છાપ પડેલી દેખાય છે. એ પ્રદેશો તે જંગલોના ઉપસાગરના અન્નદાતા દિશામાં આવતા બેટાની હાર. અહીં ભારતીય સંસ્કૃતિની પરાકાષ્ટ થઈ છે. તેની વિગતવાર દર્શકતા આપના માટે કાલમર્યાદાને લીધે હું અસમર્થ છું માટે ત્રાચાર છું. તો પછું-હુંકમાં તેની દર્શકતા આપની સમક્ષ રજુ કરું છું.

આત્યાર સુધી હિંદુઓની ખુદશીના માર્ગોની વસાહતો જોઈ, પણ આ જોરામાં કેવળ સમુદ્રમાર્ગથી જ ભારતીઓએ પ્રવેશ કર્યો. આ વસાહતો મુખ્યત્વે ચંપા, કમ્બોજ, જાવા, સુમાત્રા, મલાયા દ્વિપકલ્પ અને જાતિ વગેરે પ્રદેશોમાં થયેલી છે. તેમાં પ્રથમ વૈદિક

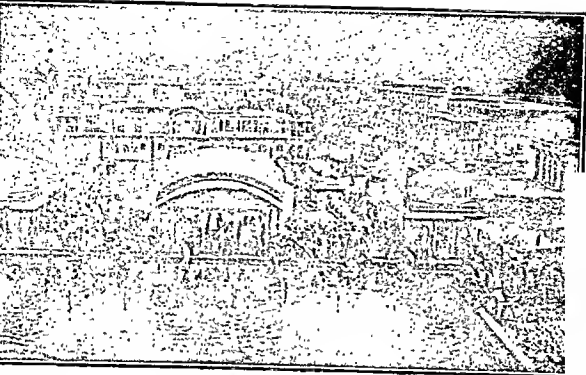

(ચિત્ર ૬) વિષ્ણુ : જાવા
Erlanga as Visnu
(ઇ. મ. ૧૦૪૩)

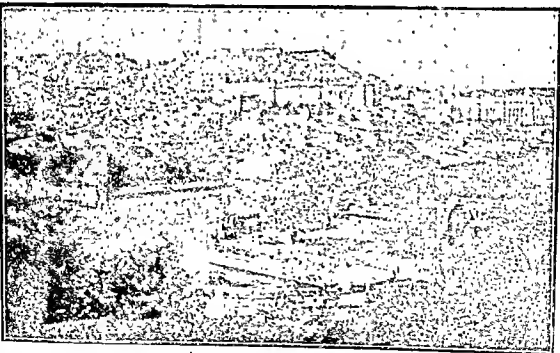
ધર્મનો જ મુખ્યત્વે પ્રસાર થયો. અને સાથે સાથે બ્રાહ્મણોનું રાજ્ય પણ થયું. સુદ્ધધર્મ તો ત્યાં મોડો ગયેલો જણાય છે.

આ પ્રદેશોમાં ત્રણ વખત હિંદુઓના સંઘ ગયા છે. પહેલો સંઘ ઇ. સ. પહેલાં સિકામાં, બીજો પાંચમા સિકામાં અને ત્રીજો નવમા સિકામાં. પહેલા બેમાં કેવળ વૈદિક ધર્મનો અને હિંદુ રાજ્યનો પ્રભાવ દેખાય છે.

જાવાના ટાપુઓમાં અને કામ્બોડીયાના પહેલ પહેલા હિંદુ રાજ્યોનો સંસ્થાપક કોંડીણ્ય કરીને એક બ્રાહ્મણ હતો. ઇ. સ. ની પહેલી સદીમાં તે ત્યાં ગયો. જતાં પહેલાં તેમને ઇશ્વરનો આદેશ મળ્યો અને એક મંદિરમાં ધનુષ્ય બાણ મળ્યાં. એ સાથે લઈ, પોતાની સાથે માણસો લઈ એ કામ્બોડિયા ગયો. ત્યાં પોતાની યોગસિદ્ધિઓ વડે [અનુસંધાન ૫૪ પૃષ્ઠ ૫૭૩]

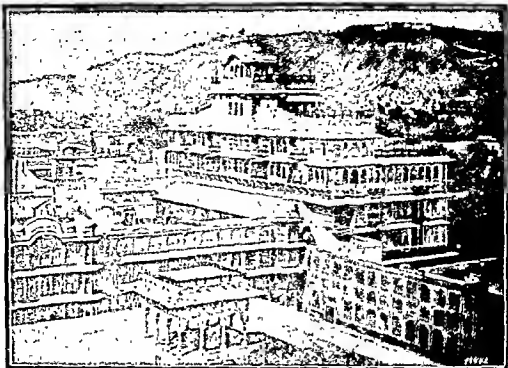

[ચિત્ર ૧] ગલતાના કુંડો : જયપુર.

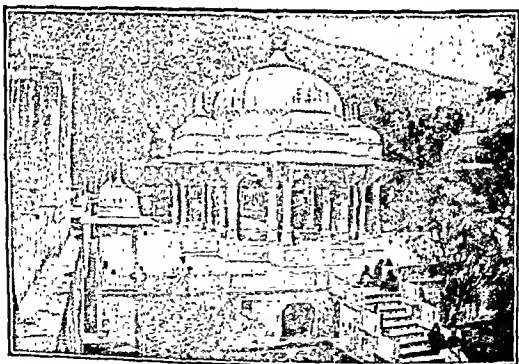
[ચિત્ર ૨] આમેરનો રાજહૂર્ગ અને મહેલાતો : જયપુર
: રસ્તે જતાં દેખાવ :

[જ્ઞાક : પ્રસ્થાન પ્રોસેસ સ્ટુડીઓ]

[ચિત્ર ૩]

ચંદ્રમહેલ : જયપુર
સરખાવો ફોર્ટપુર. સીટીના આશ્વરૂનામહેલ સાથે.

[ચિત્ર ૪]

સવાઇ જયસિંહની છત્રી : જયપુર

[ખસોડ : પ્રસ્થાન પોસ્ટોમ ૩૨.૧૩૦]

હિંદુસ્તાનનું પેરીસ

ભારતવર્ષનો ગૌરવવંતો પ્રદેશ રાજપૂતાના આજે પણ અનેક ચમત્કૃતિ-ઓથી વિખ્યાત છે. જે પ્રદેશને જોઈ કર્નલ ટાંડને ઇતિહાસગ્રેમ ઉપલ્લેખો, જેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને કલા જોઈ આજે ભારતરત્ન રા. બ. ગૌરીશંકર ઝોઝાએ આશીશ વર્ષથી ઇતિહાસયુગ ચાર્જ્યો છે, તે પ્રદેશમાં અનેક રણિયામણાં નગરો કિલ્લાઓ નદીઓ બંધાર : એ બધાં દરેક ઇતિહાસગ્રેમી હિંદીએ જોવા જેવાં છે.

જ્યાં આખા હિંદુસ્તાન ભરતી કલાસમૃદ્ધિ સચવાઈ રહી હોય, અને જેની સ્થાપત્ય કલાની અદ્ભુતતા જોઈ વિદેશીઓ મહોમાં આંગળી નાંખે છે, તે રાજપૂતાનાની દિવ્ય નગરી જયપુર આજથી અઢીસો વર્ષ પૂર્વે સવાઈ જયસિંહે બંધાવી.

ઇતિહાસ ગ્રેમ કહે છે કે જ્યાં આગળ અત્યારે જયપુર વસેલું છે ત્યાં પહેલાં મોટું મેદાન હતું. ત્યાંથી સાતેક માઈલ દૂર અંબરનરેશ ઝાલા માનસિંહનું આમેર અથવા અંબર નામનું પુરાતન શહેર છે. ચારે તરફનો કુંગરાઉ પ્રદેશ અને ત્યાંની ઊંચીનીચી ભૂમિ પર વસેલ અંબર, કલાપ્રિય જયસિંહને, રૂઝું નહિ હોય તેથી તેણે જયપુરની રચના કરી. જયસિંહ મહા વિદ્વાન હતો, અને જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં અતિ નિપુણ હતો. ઉપરાંત ઉચ્ચ પ્રકારનો શિલ્પી હતો. સ્થાપત્ય કલામાં પણ તે પ્રવીણ હતો.

જયપુર વસાવ્યા પહેલાં જયસિંહે તેની કલ્પના કરી રાખી હતી. કેવી રીતે બાંધવું, ક્યાં ક્યાં દરવાજા મૂકવા, રસ્તાની વચ્ચે કેટલો રાજમાર્ગ રાખવો, વગેરે બાબતોનો અગાઉથી પ્લેન કરી રાખ્યો હતો. આથી જ જયપુર શહેરની બાંધણી હિંદુસ્તાનની નગરરચનામાં શાસ્ત્રીય રીતે પ્રમાણ્યૂત અને હુનિયાભરનાં મોટાં શહેરોમાં ગણના ચાલે તેવી છે. લગભગ સરખી ઊંચાઈનાં

બંધા એ રાજપૂત ભાષાનો શબ્દ છે. તેનો અર્થ પાણીને સાચવી રાખવા માટે બાંધેલ નહેરું જેવું.

પત્થરનાં લગ્ન મહાલયો, રાજમાર્ગોની બન્ને બાજુએ લોકોને ચાલવાના પત્થરના વિશાળ પુટપાથ અને શહેરની ન્હાનામાં ન્હાની ગલીમાં પણ કોઈ અન્નપુરો માણસ ધુસી જાય તો તે કદી પણ ભૂલો ન પડે એવી ન્હાની ન્હાની શેરીઓની રચના, જ્યાંથી ચાર રસ્તા જતા હોય ત્યાં વચમાં પત્થરનો સુંદર પાણીનો કુંડ અને આખા શહેરના કેકત લાલ જ રંગથી રંગેલાં મકાનો: આ બધું જોઈ જ્યસિંહની શુદ્ધિમત્તા ઉપર શીદા ચમ્રએ ઢીએ.

જયપુર શહેરની એક લાખ માણસની વસ્તિ છે. જયપુરનો પ્રદેશ હંદાવના નામથી ઓળખાય છે. અહીંના લોકોની વસ્તિ લાખમાં મારવાડી અને વ્રજભાષાનું મિશ્રણ છે. ખીજા આવા મોટા શહેરમાં સાધારણ ધમાત્ર જણાય પણ જયપુરની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે આખો દિવસ શહેરનો ધંધો રોજગાર ધમધાકાર ચાલતો હોવા છતાં શહેરમાં સર્વત્ર શાંતિ જોવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ શહેરના પહોળા રસ્તા અને દરેક ઘરની વચમાં સપ્રમાણ થોડો માર્ગ. વળી અહીંના લોકો અત્યંત લહેરી અને વિલાસી છે, પૈસો મેળવવાની ધમાત્રમાં તેઓ જાણું પડતા નથી. રોજના જોટલું મળી રહે તેમાં મસ્ત રહી આનંદ માનવો એ જ અહીંના લોકોનું જીવન-ધ્યેય છે.

ગૂજરાતના જાણીતા લેખક શ્રી. શાસ્ત્રીએ જામનગરને મંદિરોનું નગર કહ્યું છે. પણ જયપુર જોયા પછી તો એવો ખ્યાલ મંદિરો આવે કે આટલાંટલાં મંદિરો ભારતવર્ષના ખીજા શહેરોમાં હશે કે કેમ? અહીંનાં મંદિરોની ગણતરી કરીએ તો સહેજે પાંચ લાખથી ઉપર થાય. આ મંદિરો ઘણાંખરાં રાજ્ય તરફથી જુદા જુદા સંપ્રદાયના રાજ્યોએ અંધાર્યાં છે. આ મંદિરોની સ્થાપત્ય શૈલી ગૂજરાતનાં મંદિરો જેવી નથી. ઘણાંખરાં મંદિરોને જોતાં એવો ખ્યાલ આવે કે આ તે દેવનું ધાગ કે રાજ્યોને રહેવાનું મહાનય? આ મંદિરોમાં બારે માસ દંધક ઉત્સવો તો હોય જ અને જયપુરની લહેરી પ્રજા ઉત્સવોને સારી રીતે ઉજવી પણ જાય છે. લાંબાં લાંબાં એગરખાં પચરંગી પાવડીઓમાં ચપચપ ચાલના મારવાડી ગૃહસ્થો, લાંબી ધજગર અને તે પર ચુસ્ત અચકંદ પહેરા ફરતા રાજપૂતો, અને લાંબા પહોળા ઘેરદાર ધાધરા અને પચરંગી સુંદરીઓ પહેરી ફરતી સ્ત્રીઓ કોઈને કોઈ ઉત્સવ ઉજવતી હોય જ.

જોવાલાયક સ્થળો

મંદિરો ઉપરાંત શહેરમાં અને શહેર બહાર માનવ હૃદયોની સ્વયં સ્ફુરણાથી બનાવેલ અનેક એવાં સ્થળો છે કે ધરીભર આમેરનો રાજદૂર્ગ જોતાં આપણે મુગ્ધ બની જઈએ. તેમાં સૌથી ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો આમેરનો રાજદૂર્ગ છે (ચિત્ર ૨). જે સમયે અકબરનો મધ્યાહ્ન કાળ તપતો હતો અને દિલ્હીની જાહોજવાદી પૂર્ણતાએ પહોંચી હતી, ત્યારે અંબર નગર પણ અત્યંત સમૃદ્ધ હતું. અકબરના મહા-સુભટ માનસિંહ પોતાનું રાજ્યભવન અદ્ભુત ખૂબીથી બનાવ્યું છે: આ દૂર્ગમાં જે કલા અને વિજ્ઞાસ દલવાયાં છે, તે જોઈ ધરીભર આપણે દિલ્હી અને આગ્રાના બાદશાહી કિલ્લાઓની ભવ્યતા ભૂલી જઈએ. આમેરનો રાજ્ય-મહાલ તે અત્યારના રાજા મહારાજાઓ ઉભાં કરે છે તેવાં વિજ્ઞાપતી શણગારથી મજેલો નથી. તે તો વીર માનસિંહના કલાત્રિપ હૃદયનું સાચું પ્રતિબિંબ છે. ડુંગરની ટોચ પર આટલો બધો વિશાળ મહાકવચ કેવી રીતે બંધાયો દેશે તે કલ્પના જ આપણને અશ્વર્યમાં ગરકાવ કરી નાંખે છે. એ મોટા દરવાજા વટાવ્યા પછી એક વિશાળ મેદાન આવે છે ત્યાં દીવાને-આમનો વિશાળ ખેંડ છે. એ ખંડના એક એક યાંભણમાં પ્રાચીન સ્થાપત્ય કલાની ભવ્યતા નજરે પડે છે. અહીં માનસિંહ પોતાનો દરબાર ભરતો. ત્યાંથી ઉપર સહેજ એક માળ છે. એ માળની પત્થરની જાળીઓમાં એવી ખૂબી કરી છે કે ત્યાં બેઠે બેઠે રાણીઓ ખુશીથી રાજદરબાર જોઈ શકે, પણ નીચેથી કોઈ પણ માણસ તેમને જોઈ શકે નહિ. એ જ ભાગમાં માનસિંહ જે જગ્યાએ બેસી પ્રાર્થના કરતો તે ખેંડ છે. ત્યાંથી આગળ જતાં દીવાને-ખાસ અને શીષમહેલ આવે છે: આ બંને ભાગની કેાતરણી અને કલ્પના જોતાં ધરીભર આપણે તાજ-મહાલની કંપરો પરની કેાતરણી ભૂલી જઈએ છીએ. શીષમહેલ તો એક અદ્ભુત ચમત્કાર રૂપ છે (ચિત્ર ૮). આખા ખંડમાં ન્હાના ન્હાના રંગબેરંગી કાચ જડી દેવામાં આવ્યા છે. રાત્રિના સમયે અહીં દીવા કરવામાં આવતા અને એક દીવાનાં હળરો પ્રતિબિંબ અહીં ફેલાઈ રહેતાં.

વીર માનસિંહ અને જોધબાઈના પાદપંકજથી પવિત્ર થયેલ આ મહેલમાં દરતાં એમ લાગે છે કે અહીં તે વીર ક્યોં દરે અને જોધબાઈએ પોતાનું બચપણ આ ઐતિહાસિક સ્થાનમાં ગાળ્યું હશે.

આમેરના આ રાજમહેલની સામે કંઈક અંશે હરીફાઈ કરતો નવા જયપુરનો ચંદ્રમહેલ છે (ચિત્ર ૩). એનું ચિત્ર જોનાં માત્રમ પ્રકાશ કે તે:

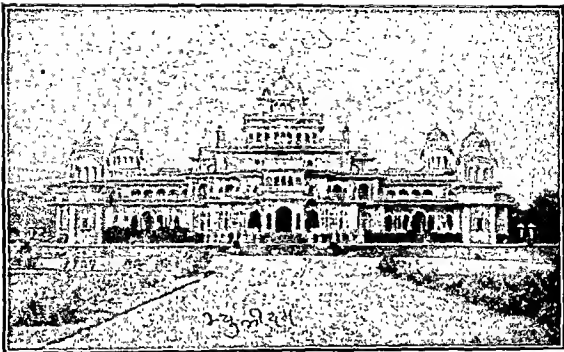
ફતેહપૂર સીકીના અકબરના મહેલને બહુ મજતો છે : આ બધાં મુખ્ય મુખ્ય રાજભવનો જોશે તો જાણશે કે એ મુગલકાળના કારીગરોને હાથે જ ધડાયાં છે. મી. હાવેલ તો એમ જ કહે છે કે ઔરંગઝેબનાં વખતથી જે હિંદુ કારીગરોને રાજદરબારમાંથી રજા મળ્યા તેઓને હાથે જ રાજપુતોનાનાં શહેરો રચાયાં છે, અને ખરેખર, એ હિંદુ કારીગરોની મદદ વિના પછી મોગલોને હાથે સુંદર કામો થયાં નથી.

જ્યપુરની પૂર્વ દિશામાં કુદરતનું એક મીઠા પાણીનું ઝરણું બારે માસ વહી જાય છે. લોકો એમ માને છે કે અહીં ગાલવ-ગણતા કુંડો મુનિનો આશ્રમ હતો. આથી તેનું નામ ગલતાનાં કુંડો રાખવામાં આવ્યું છે (ચિત્ર-૧). શહેરથી લગભગ સો શીટ નેટલું જાયું હશે. છતાં ઠેઠ સુધી લાલ પત્થરનો સુંદર રસ્તો બાંધેલો છે. રાત્રિના વખતે અહીંથી જ્યપુર થઈ રણિયામણું લાગે છે.

મરંતુ આ બધાંથી થે ચારે તરફ પંકાયેલી જ્યપુરની વેધશાળા તે સલામત જ્યાંસિહની જ્યોતિષ વિદ્યાનો અમ્લો નમુનો વેધશાળા છે. જગતભરના મુસાફરો આ જોઈ અકિત થઈ જાય છે. જે ગ્રહોની દશા પુસ્તકો વાંચી, ગણિતના દાખલા ગણી, નથી જોઈ શકાતી તે સહેજે થોડી મિનિટમાં અહીં જોઈ શકાય છે. હિંદુસ્તાનમાં આવી ચાર વેધશાળા છે, છતાં તેમાં સૌથી સરસ જ્યપુરની છે. અહીં રાજ્ય તરફથી એક નિષ્ણાત જ્યોતિષીને શેકવામાં આવેલ છે, જે ગિરાસુઓનું સમાધાન કરે છે.

સંસ્કૃત ભાષાની સમૃદ્ધિ જોવી હોય તો બનારસ જાઓ, નહિ તો જ્યપુર આવો. તેનું મુખ્ય કારણ રાજાઓનો સંસ્કૃત ભાષા સંસ્કૃત કોલેજ તરફનો પ્રત્યભાવ. અહીં સંસ્કૃત કોલેજનું વિશાળ મકાન છે, જેમાં સંસ્કૃતના વેદ સુધીના વિષયો શીખવાડાય છે. આથી જ સંસ્કૃત ભાષાના અહીં ધુરંધર વિદ્વાનો છે. સંસ્કૃત કોલેજ ઉપરાંત રાજ્યગઢમાં એક લઘુ પુસ્તકસંગ્રહ છે, જેની દેખરેખ મહાવિદ્વાન પંડિત મધુસૂદન ઝા રાખે છે.

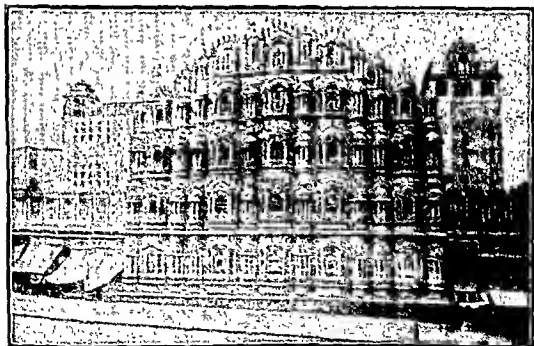
હિંદુસ્તાનનાં ગણ્યાં ગાંઠ્યાં સંગ્રહસ્થાનોમાં જ્યપુરનો નંબર બીજો આવે છે. ફક્ત મુગ્ગીયમનું મકાન જ જોઈ તમે ખુશ થઈ જાઓ. મુગ્ગીયમ (ચિત્ર ૫). આ મકાન જોટલું બધું લગ્ય છે ! ફરાર પર બહુ જ બારીકાઈથી કોતર કામ કરવામાં આવ્યું છે અને ચારે તરફ એવું સુંદર વાતાવરણ ફેલાયેલું છે કે અંદરનો સંગ્રહ જોનાં તો

[ચિત્ર ૫]

મયુજીયમ : જયપુર

: આમળનો દેખાવ :

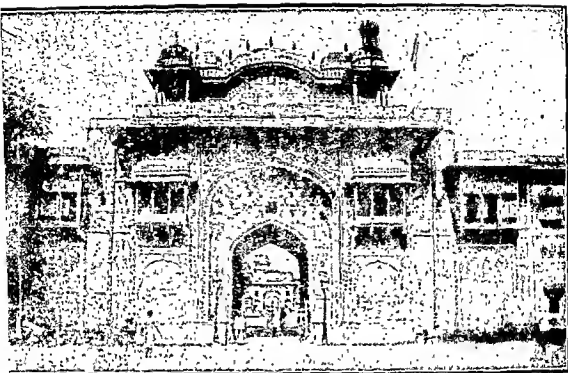

[ચિત્ર ૬]

હવામહેલ : જયપુર

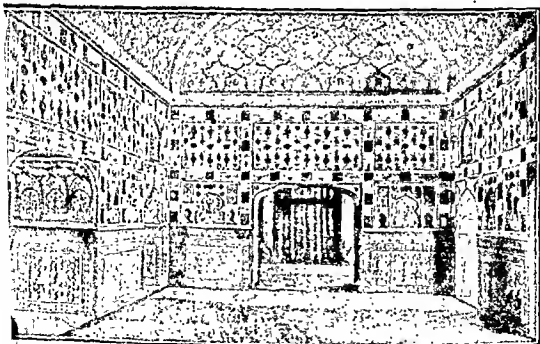
(મુદ્રક-એલ્વર્ડ પ્રેસ)

[બ્લૉક : પ્રસ્થાન પ્રોસેસ સ્ટુડીઓ]

[ચિત્ર ૭]

સાગર દેવડી : જયપુર
: રાજમહેલનો મુખ્ય દરવાજો :
સીક દરાબાદના ચક્રબરના સોળના દરવાજા સાથે સરખાવો.

[ચિત્ર ૮]

રાજમહેલ : જયપુર
: અંદરનો ભાગ :

[મંદીર : પ્રસ્થાન ગ્રેસેમ રટુડીઓ]

સમયના સ્થાપત્ય કલાના ઉત્તમ નમૂનો રૂપ આ મંદિરને જોઈ. આફ્રીન થઈ જઈએ. હિંદુ સ્થાપત્ય શૈલી આધુનિકમાં આધુનિક જરૂરિયાતો માટે પણ કેવી બંધબેસતી થઈ શકે છે તેનો આ મંદિર એક અદ્ભુત નમૂનો છે. એક પરદેશી અંગ્રેજ સ્થપતિ પોતાની નીચેના હિંદુ શિલ્પીનો કેટલો સમતાલપો ઉપયોગ કરી શકે છે તેનો ખુબ આ દાખલો છે. સંગ્રહસ્થાનમાં ખનિજ પદાર્થનો સારો સંગ્રહ છે. ઉપરાંત પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને લીંત પરનાં અજંટાનાં ચિત્રો પણ તેટલા જ મુદ્દર છે.

હવે જયપુરની કલા જોઈએ. કવિઓ ગાઈ ગયા છે: “લુઓ ચિત્ર જયપુર” એ ભરાખર ખંડ છે. ચિત્રકલાનો અહીંનો લોકોનો શોખ હજી સુધી જળવાઈ રહ્યો છે. અહીંની

ચિત્રકલાની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે ન્હાનામાં ન્હાની વસ્તુમાં પણ ખારીક રેખાંકન જોઈ શકાય છે. કહેવાય છે કે ચોખાના દાણા પર રાધાકૃષ્ણનાં ચિત્રો અહીં ચીતરાતાં અને રંગ પણ દેશી જ વાપરવામાં આવે છે. રાજ્ય તરફથી કલાભવન (School of Art) ધણાં વર્ષોથી આવે છે. ઉપરાંત રાજ્યના પુસ્તકલંઘારમાં પણ ચિત્રોનો એક મોટો સંગ્રહ છે. ચિત્રકલા ઉપરાંત શિલ્પકલા, કપડાં પર છાપવાની કલા, રત્ન પર પહેલ પાડવાનું, પીત્તળ પર મીનાકારી કરવાનું એવી ઘણી જાતની કલાઓ શીખવાનું જયપુર એ એક કલાધામ છે. ગૂજરાતના યુવકો અહીં આવે અને આમાંની થોડી કલા ગૂજરાતને આંગણે વેરે તો ભૂખમરો અને દરિદ્રતા ઓછાં થાય.

જયપુર નસાવ્યું ત્યારે ગૂજરાતના જુદાજુદા ભાગમાંથી અહીં પંડિતોને નોતરવામાં આવ્યા હતા. કાઠિયાવાડમાંથી ગૂજરાતીઓ પ્રમોદરા નામનો અહીં આવેલા, જેઓએ અત્યાર સુધી પણ પોતાની ભાષા અને સંસ્કાર જાળવી રાખ્યા છે અને ‘પ્રમોદર’ ના નામથી પંકાય છે. ઉપરાંત સિદ્ધપુરથી ઓદીચ્ય બ્રાહ્મણને મોટી સંખ્યામાં બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને તેઓને માટે એક જુદા ગામડા જેવું રહેવાને માટે વસાવી આપવામાં આવ્યું હતું; જે અત્યારે બ્રહ્મપુરીના નામથી ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત જુલુવાડ આદિ સ્થળોથી ગૂજરાતીઓ અહીં આવી વસ્યા છે. આજકાલ કરતાં ત્રણસો વર્ષ આ વાતને વીતી ગયા છે છતાં તેઓની ભાષામાં સહેજ ફેરફાર પડી ગયો છે. ગાંધી ગૂજરાતના સંસ્કાર અને પહેરવેશ ગયા નથી. આ બધા ગૂજરાતીઓ ઉપરાંત વેપારઅર્થે અહીં આવેલાં ઘણાં કુટુંબો છે.

અહીંઆં સ્ત્રીશુવનની કેટલીક વિશિષ્ટતા છે: અહીંની સ્ત્રીઓમાં વિદ્યાસ
અને આનંદ ગૃહસ્થાત કરતાં વિશેષ છે-ઉપરાંત
સ્ત્રી શુવન સંગીતનો તો અહીં અગળ્ય શોખ છે. બે ચાર સ્ત્રીઓ
મળે-પછી ઘર દો કે સરીયામ બગ્ગર હોય-કે.

ખુશાથી લાંબા રાગ તાણી મંદગતિથી હાથ હલાવતી તેઓને ગાતી ચાલી જતાં
આપણે જોઈએ ત્યારે અકળરના જમાનામાં આપણે રહીએ છીએ એવો ખ્યાલ
આવે. શહેર કરતાં ગામડાંની સ્ત્રીઓ વધારે મજાસુત હોય છે. વરસં દહાડે
ભરાતા બે મોટા મેળામાં ગામડાંમાંથી અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો આવે છે અને
વિવિધ પ્રકારનાં નૃત્ય કરે છે. આજકાલ વિકાસતી નર્તકીઓના નાચ જોઈ
આની સાથે સરખાવતાં ખ્યાલ થાય કે ભારતમાં પણ એક વખતે નૃત્યકલા
કેટલી સીમાએ પહોંચી હતી.

રાજપૂતાનાના ચારે તરફના સુકકા પ્રદેશમાં જયપુર એ એક પાણીમાંના
કમળ સરીખું દીપ્તિ બેઠે છે. જયપુરમાં ભારતની પ્રાચીન
ઉપસંહાર કલાના પ્રાણનો ધબકારો, હજી સુધી કલાપ્રિય મનુષ્ય
સાંભળી શકે છે. અહીં કલા છે, વિકાસ છે, સંગીત છે:

અને શુવનની ધન્ય પળો ગાળી શકાય એવી અગળ્ય શાન્તિ છે. એ કલાના
દર્શન કરી ભારતવર્ષના જ નહિ પણ જગતભરના મુસાફરો જયપુર નગરી જોઈ
દિગ્ધર્ષિ બન્યા છે અને એક વખત સમૃદ્ધિના શિખરે પહોંચેલ આ દેશની આટ-
આટલી સમૃદ્ધિ જોઈ જાણે અગળ્યે નમન કરે છે

જયપુર

શમસુઅસાદ હનામદાર

સામાજિક સુધારો અને યુવાન વર્ગ

કોઈ પણ પ્રકારનો સુધારો બંધ વિના થઈ શકતો નથી. અમુક ધારો
ખરાબ છે, હાલના સંજોગોને પ્રતિકૂળ છે. તો તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવો, સુધારો
કરવો એ કામ બંધખોરનું છે. સામાજિક ફેરફારોની ક્રિયા ધણી લાંબી છે.
સકલ્યાતમાં અમુક રીતરિવાજ કે ધારા ખરાબ છે એવી ભાવના (idea)
જનમૂત થાય છે, પછી તે ભાવનાનો પ્રચાર હૃદયસ્પર્શી લખાણ કે ભાષણ દ્વારા
થાય છે (propaganda); અને સમાજમાં પહેલ કરવાની શક્તિ નહિ

હોવાને લીધે બંડખોર વ્યક્તિઓ ખરાબ ધારાઓનો ભંગ દરે છે અને નવા આદર્શ અથવા નવા વિચારને અનુસરીને વર્તે છે. આવું બંડ ઉપરા છાપરી થાય તેને લીધે સમાજમત કેળવાય છે અને બંડખોર તરફ યુરસાને બદલે સહિષ્ણુતા, સહિષ્ણુતાને બદલે સહાનુભૂતિ ધીમે ધીમે આવે છે. દરેક વખતે આ પ્રમાણે ક્રમેક્રમે ફેરફાર થાય છે એમ નથી, કેટલીક વાર એકદમ લુચ્છો આવીને બંડ થાય છે અને તેવે પ્રસંગે બંડખોરને વધારે દુઃખ ખમવું પડે છે. સુધારાની સાથે બંડ અને દુઃખ તદ્દન અનિવાર્ય છે.

જો આપણે હિંદુસમાજની આજની વસ્તુસ્થિતિ તપાસીએ અને આજથી ત્રીસ વર્ષ પહેલાંની સ્થિતિ સાથે સરખાવીએ તો તેમાં ઘણો ફેરફાર માત્રમ પડશે. પરદેશ જવા માટે લગભગ સંપૂર્ણ છૂટ મળી છે અને માત્ર થોડા જૂના વિચારના માણસો પ્રાથમિક કરવાનો ઢોંગ કરે છે. કન્યા તથા સ્ત્રી કેળવણીનો બહુ પ્રચાર થયો નથી કારણ કે આપણે બાળકોની પ્રથાને તોડી શક્યા નથી, બાકી કેળવણી તરફ વિરોધ ચાલુ રહ્યો નથી. આભડછેટના પ્રશ્નમાં ખૂબ છુટછાટ મુકાતી જાય છે, ન્યાનું જોર માત્ર નામનું રહ્યું છે. વિધવાવિવાહ, ન્યાતની જહાર સમ વગેરે પ્રશ્નો તરફ તીવ્ર વિરોધ રહ્યો નથી અને અમુક પ્રસંગોમાં છુટછેડા આપવા 'નેહ'એ એવી ચર્ચા છયોક થવા માંડી છે, પેટા જ્ઞાતિઓ એકઠી થવાનો પ્રયત્ન કરે છે: આ બધાં પરિણામ વિચાર, પ્રચાર અને આચારને લીધે છે. ઇષ્ટ જગ્યાતા અને ઇષ્ટ ગણ્યાતા સુધારાઓનો અમલ કરવો એ નિઝર હિંમતવાન સત્યાગ્રહીઓનું કામ છે. ઘણુંખડું એનો અમલ લુવાનીઆ કરી શકે છે. કહેવાતો સુધારો લાંબી દૃષ્ટિએ જોતાં ખરેખર ઇષ્ટ છે એમ દરેક વખતે ન હોય, પણ જડતામાં સડવા કરતાં ઠોડર ખાઈને સાચે માંગે ચડી જવું એ બહેતર છે. સત્યાગ્રહીએ હંમેશાં દુઃખ વ્હોરી લેવાનું છે. સમાજને સુખ મળે તેટલા માટે ઘણી વ્યક્તિઓને દુઃખ ખમવું પડે છે. આ પ્રકારનું દુઃખ ખમવાની શક્તિ આપણા યુવાન વર્ગમાં આવી છે.

આપણે જેટલી જેટલી બાજોમાં સુધારા કરવા ઇચ્છીએ છીએ તેમાં પ્રજામત કેળવાયો છે, તેમાં વિરોધ નબળો થઈ ગયો છે, તેમાં કેટલાંક બંડ જગ્યાં છે. દરે જો આપણા લુવાનીઆ જ્ઞાતિસુધારાના પ્રશ્નને હાથમાં ઘર્ષ લે, જ્ઞાતિની સમાજમાં સક્રિય ભાગ લે તો દરેક જાતના સુધારા સહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે. ગયા જમાનામાં એવી વસ્તુસ્થિતિ હતી કે જ્ઞાતિસભામાં અમુક ડાહ્યા ગણના ડોસાઓ જેમ-કહે તેમ બધા વર્તવાને તૈયાર થઈ જતા.

આને આપણે માત્ર સારા તથા સાચાને જ માન આપીએ છીએ. આને વ્યક્તિગત સ્વમાનની લાવના ખીલી છે. આપણે આશ્ચર્ય થયા છીએ. “ચલતી હે સો ચલને દો” જેવી ખાચલી સલાહ આપણે કણુક ન કરીએ. તેથી જીવનાની આશ્ચર્યને ન્યાતને કૃષ્ણને કરી લેવી અને જીના વિચારના ડોસાઓને આરામ આપવો. હું આ માર્ગ દરેક જીવનાનીઆને સૂચવું છું. આ પ્રમાણે અમુક ન્યાતે સુધારો કર્યો છે તે મારી જાણમાં છે. વડીલો તરફ અપમાનની દૃષ્ટિથી જોવું એવી સલાહ હું કદી ન આપું, પણ ન્યારે સરકાર, શુરુ કે વડીલો ધર્મબ્રહ્મ થયા છે એમ આપણો અંતરાત્મા વારંવાર કહ્યા કરે, ત્યારે તેમના દાયમાંથી સત્તા લઈ લેવી. એક વખત સંત્રાષ્ટિકર્મથી હમેશનો કણ્ઠો જતો રહેશે, દીક્ર દુષ્ણો નહિ અને જીના વિચારના માણસો સમજી જશે કે અમુક ખાજતોમાં માણું મારવામાં ફાયદો નથી.

અસહકારની રાજકીય અગવળમાં એવી લાવના પણ ફેલાયેલી કે ‘અમારું’ બધું સાફ છે. જેટલું જીવું છે તે સુનું છે, અને આઠકતરી રીતે એવા વિચાર ફેલાયેલા કે બધું નવું કે પાશ્ચાત્ય તે ખરાબ છે. પણ અસહકારની ખરી અસર તો સમાજ સુધારાને મદદકર્તા છે. અસહકારને લીધે દરેક ખરાબ કે જુદી સત્તા તરફ હુંમેશા ઉઠાવવાનું જોર આવ્યું, દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ આવી, ધારા, રૂઢી, રિવાજ, વડીલ, શુરુ, શાસ્ત્ર વગેરેની સાથે સાથે અંતરાત્માને પૂજ્યાની દિશા આવી, અને જો અંતરાત્માને પૂજી જલાશે કે ધારા કે સત્તાનો અનાદર કરવો જ પડશે તો પોતાને જોખમે તેમ કરવાનું આત્મખર્ચ પીડ્યું. એટલે આને સામાજિક સુધારાને માટે ખૂબ જ અનુકૂળ પાતાવરણ છે અને જો જીવનાનીઆ બંડ ઉઠાવશે તો ખાળસમ, કન્યાકેળવણી, કન્યાવિક્રમ, કન્યોગ, જાળવિધતા, અરપૂરયતા વગેરે પ્રશ્નોનો નિકાલ થોડા વખતમાં થઈ જશે. જીવનાનીઆઓને પોતાના જાળનું બાન થવું જોઈએ. બધી સત્તા તેમના દાયમાં છે, માત્ર તેમણે એક વખત લગામ હુંટવી લેવાની છે.

આપણે ગ્રામજીવન સુધારણાની ગઠીગઠી વાતો કરીએ છીએ. જાળ-પ્રથમને લીધે જે વાતો નરમ પડી છે પણ ગ્રામજીવનના જીવનનું રહસ્ય એટલું જ છે કે ગામડાંનાં કરોડો લોકો રાજકીય, સામાજિક, તથા આર્થિક બંધનોનાં ગુલામ થઈને કચડામરે છે. રાજસત્તા એમને ગુલામી તથા ગરીબાઈમાં રાખે છે, સામાજિક રૂઢી રિવાજો એવા છે કે તેમની રિયતિ ઉઘી આવી શકે જ નહિ, શહેરી પ્રજા તેમનું લોહી ચૂસી લે છે, અને તેને લીધે તે હમેશાં કરજઅસ્ત રહે છે. નાનાં ગ્રામડાંનો ખેડૂત અરાતરમાં કન્યા આપે ત્યારે

યુવામીખત પર સહી કરે છે. આવી જ સ્થિતિ બધે છે અને જો આપણો ઉદ્દેશ એવો હોય કે હિંદમાતાના કરોડો છોકરાં સાદું પણ સાફ જીવન ગાળે, તેમને પૌષ્ટિક ખોરાક મળે, સ્વચ્છ ઘરમાં રહી શકે, શરીરનું રક્ષણ થાય અને આરોગ્યતા સચવાય એવી રહેણીકરણી થાય, છોકરાંઓને શોગ્ય સાફ શિક્ષણ અપાય, સુખશાંતિને માટે અવકાશ રહે, સામાજિક સુખ અને આધ્યાત્મિક શાંતિ મેળવી શકે: તો તેમને બંડખોર બનાવો. ખેતીમાં કમાણી ન રહેતી હોય તો સરકારનાં ધોરણો સુધારવા પડશે, સામાજિક શિવાજીથી છુંદાઈ જતા હોય તો તેને તોડવા પડશે, આર્થિક બંધનોથી કચડાઈ મરતા હોય તો તેને કાપવાં પડશે. સંમાજ સુધારકોએ વિચાર, પ્રચાર અને આચારનાં હથીઆર વાપરવાનાં છે. વિચાર અને પ્રચાર તો ખૂબ થઈ રહ્યાં છે અને હવે આચાર, સત્યાગ્રહ, બંડના જમાનામાં પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો છે. જુવાનીઆ, આગળ પડો !

સુમન્ત મહેતા

જવલખા

જવલખા

[લોકગીત]

ઘરને પછવાડે બીબડીયું રમે,
તરકડીયું રમે, કુંવર જવલખા,
રમવાને આવો.

અમે આવીએ તો તમારાં બીબડીયાં ઢેજે,
તરકડીયાં ઢેજે અમને લાંછના લાગે,
જવલખા રમવાને આવો.

અમારાં તરકડીયાં ગામ સીધાબ્યાં,
પાટણ સીધાબ્યાં, કુંવર જવલખા,
રમવાને આવો.

કુંવરી જવલખા રમવાને નિસરીયાં,
સહજે સોળ શણગાર,— જવલખા
રમી બમીને પાછા જ વળીયાં,
તરકોની નજરે પડીયાં,— જવલખા

તરકડીયાંની ફેણું રે આવી,
 આવી આંગણીએ ઊભી,— જવલણાં
 સોના પેરાવી દાદે સોનખાઈ દેખાડ્યાં,
 આ રે મોટાનાં છોડું નોય,— જવલણાં
 રૂપા પેરાવી દાદે રૂપખાઈ દેખાડ્યાં,
 આ રે મોટાનાં છોડું નોય,— જવલણાં
 લઘરાં પેરાવી દાદે જવલણા દેખાડ્યાં,
 આ રે મોટાનાં છોડું હોય,— જવલણાં
 માતાએ તો શિશું જ દીધી,
 આવે કાંઈ ક્ષંખાના ગામ,— જવલણાં
 દોરી ક્ષંખાને ઘેર જ બાળે,
 સારી શિખામણ લેજે,— જવલણાં
 હાલ્યા રે હાલ્યા ગાઉ બે ચાર,
 આવ્યાં કાંઈ ક્ષંખાનાં ગામ,— જવલણાં
 ભત્રીજ દેખીને ધ્રાશકે પડીયો,
 સાથે તરકડાની ફેણું,— જવલણાં
 વાટી ઘુટીને વાટકે ભરીયો,
 દ્યોરે ભત્રીજ બા પીઓ,— જવલણાં
 અમલ ચડીયું ને ડોલવા લાગ્યાં,
 તરકેને ત્રાસ જ પડીયા,— જવલણાં
 કે તો તારો દાદો તેડાવું,
 કે તો તેડાવું તારી માત,— જવલણાં
 કે તો તારો વીરો તેડાવું,
 કે તો મેલું મેયર,— જવલણાં
 લેયું લેયું લેવા લાગ્યાં,
 તરત ઊડી ગયાં પ્રાણ,— જવલણાં

ચું બ ન*

મધ્યાહ્ન-ઘંટા ચંબી ગઈ હતી અને આ તો મૃત્યુ-ઘંટ શરૂ થયો. વિશાળ હરિયાળાં મેદાનમાં રમતાં બાળકો ઉપર એની કાંઈ અસર ન થઈ. પુરુષોએ પોતાની ટોપીઓ ઉઘડી એ જ, બાકી એ સિવાય કાંઈ ખાસ બનાવ બનતો હોય એવું તેમનાં મોં ઉપરથી દેખાતું ન હતું. પણ સ્ત્રીઓ—ખરેખર ચમકી ! દરેક જણીએ હાથમાંનું કામ મૂકી દીધું: કોઈ રાંધતી રાંધતી ભડી તો કોઈ ગાય દહોતી દહોતી ભડી, તો કોઈએ વાસીદું પકડતું મેલ્યું. ટુંકામાં આદિ જનનીની આ કુતૂહલપ્રિય પુત્રીઓ ખૂણેખૂણેથી બહાર આવી અને ગામનાં નાનાં સાદાં દેવળ ઉપર પોતાની વિશાળ શાખાઓ રક્ષણ કરવાને માટે જ જાણે પ્રસરીને ઉભેલા શતાયુક્તી લીમડાની નીચે-ગોતાનાં હમેશનાં સભા-સ્થાને ભેગી થઈ.

“આમ એકાએક કોણ મરી ગયું હશે ?” એકે બીજાને પૂછ્યું. પણ તેઓનાં ચહેરા ઉપર પ્રસરેલા આશ્ચર્યથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે તેઓને આ બનાવનો ખ્યાલ સરખો યે ન હતો. ગામમાં કોઈને ગંભીર માંદગી આવ્યાતું પણ જાણમાં ન હતું.

આ બહેનપણીઓએ કોણ મરી ગયું છે એ જાણવા માટે કંઈપણના ઘોડાને છૂટા મૂક્યા અને ગામનાં દરેકે દરેક માણસની ખખર લઈ નાખી. પોતે માત્ર કુતૂહલને લઈને જ ધર છોડી લીમડા તળે આવી હતી એમ છુંડી દુનિયાના લોકો ન કહે એટલા માટે તેઓ વારેવારે પોતાના હાથોપતી લકિત-લાવથી કુંસતું ચિહ્ન કરતી રહેતી હતી, અને આ બધું કરવા છતાં ઘંટાશાળામાં ઉભેલા ઘંટ બજાવનાર ઉપર તેઓનું પૂરેપૂરું ધ્યાન હતું અને તે કેટલા ઘંટ બજાવે છે તે ઉત્સુકતાપૂર્વક ગણી રહી હતી. અરે ! આ તો બીજા ખંડે જ ચંબી ગયો. સારે તો સ્ત્રી જ હોવી જોઈએ. એક જ ખંડ વધારે વગાડ્યો હોત તો પુરુષ છે એમ સમજત.

લીમડા નીચે નવું જ આશ્ચર્ય અને નવી જ કંઈપણનો પ્રસંગ. એ તે કઈ સ્ત્રી હશે ? કયા મહોલાની હશે ?

* એક લેખિકા કેસલિના સ્વેટ્ઝાની ‘Kiss’ નામની વાતોનો અનુવાદ.

બહેનપણીઓએ ઘંટ વગાડનારને મળ્યા તેની પાસેથી બધી હકીકત જાણીને જ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભલેને ઢોર ખાલી ગમાણુ આગળ બસ પાડ્યા કરે, આમલી બળાને કોલસો થઇ જાય, બિલાડી ભેડારીઆમાં ભરાઇને ખવાય એટલું ખાઈ જાય, અને જમવાનું મોકું થવા માટે પતિરાજ બળે તે પછી પોતાનાં કુતૂહલને શાંત કર્યો વિના તેઓ ત્યાંથી ચસકે એમ નથી. જો તાજ સમાચાર મળે એમ હોય તો પતિરાજ જરા બંબડું તેની શી પરવા ? એ તો પત્ની નથી નજીર વાત કહેશે એટલે પતિરાજ તો બંબડું ચે લૂસી જશે. આજે જ નહિ પણ ચાર દિવસ સુધી આ મરણુની જ વાત ચર્ચાશે.

* * * *

બહેનપણીઓ હવે ખિલકુલ અધીરી ચર્ષ ગઈ કે ક્યારે ઘંટ વગાડનાર આવે. દાદર ઉતરીને મંદિર બહાર આવતાં ચે એને તો જુગ વીતી ગયો. ધરડો ખખ થઇ ગયો છે: પાદરીએ હવે કોઇ સારો માણસ શોધી કાઢવો જોઇએ.

આખરે તેણે ઉમરા ઉપર દર્શન દીધાં.

“લાઇ એ કોણ ?” હાડમાંસમાં પણ કંપારી પ્રસારે એવા તાળાં ચાવીના કર્કસ અવાજને પણ ઢાંકી દે એવા અવાજે એક સાથે તેઓ બોલી ઊઠી.

“શું ! તમને ખબર નથી એમ ?” પોતાના હાથ ઊંચા કરીને ઘંટ વગાડનારે પૂછ્યું. વરસના બારે વળા ગયેલો હોવા છતાં તે હજી એવાને એવો આનંદી રહ્યો હતો.

“અરે ! પણ આ શું કહેવાય ! કંઇક અમંગળ હોલું જ જોઇએ. મને લાગે છે કે ભવિષ્યવાણી ખરી પડવાની. દુનિયામાં શું ચાલે છે એની તમને ખબર ન પડે. એવી વિચિત્ર વાતો પણ બનવા લાગી તો હવે આપણે કુગરો ઊડી જઈ તેને ઠેકાણે તળાવ થઇ જતાનું.”

“ચાલ, ચાલ, હવે બહુ થયું. હવે તું કહેવા શું માગે છે ?”

“આજ સુધી બધાય બનવાની સદુ કરતાં પહેલી ખબર પડતી આવી છે એટલે હું નવાઇ કેમ ન પાડું ? લુકેસની જીવાન ખરી પ્રજુધામમાં સિધાવી છે એ વાતની તમને ખબર ન હોય એવો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો.”

“લુકેસની વધુ ? હોય નહિ ! એ બને જ નહિ. ગઈ રાતે હું તેને આ શેરીમાં મળી હતી.”

“કાલે તો મેં તેને લુગડાં સુકવતી જોઇ હતી.”

“ ખરૂં કહું છું—તમને. લુકેસની વહુ જ બપોર પહેલાં થોડા જ વખત ઉપર એક નાની છોકરીને મૂકીને મરણ પામી.”

“ આહ ! બિચારીને કેટલું લાગ્યું હશે ! ”

“ કહે છે કે તેનું મરણ બહુ સુખભર્યું હતું. તેને જરા ય બપોર નહતી કે સૌ કોઈ ન્યાં આજ નહિ ને એ દહાડા પછી જવાનાં છે ત્યાં જ તે જાય છે. તે ઊઘી ગઈ અને પછી ફરી જંગી જ નહિ.”

“ ભગવાન શાંતિ બક્ષો.”

“ અને સહનિતિ આપો...તે ગુણનો ભંડાર હતી એમ તો કંઈ કહેવાય છે પણ કંઈક ન હતી.”

“ લુકેસ એને માટે જીવ કાઢી નાખે એમ નથી.”

“ એમ જ હોય ! એ તો એનાં માળાપે ધમકાવે કે અમારું કહ્યું ન કર્યું તો ત્રાપ દેશું એટલે એ ભાઈસાહેબ એને પરણ્યા.”

“ અરે ! જોજો જોજો એને અને લુકેસને સાથે જોયાં છે તેને લાગ્યા વિના રહ્યું નથી કે એ એને કેદી પરણાવવાં જોઈતાં ન હતાં. લુકેસ પોતે આખી દુનિયાનો ઘણી હોય એમ ઠરસામાં ફરે છે, ન્યારે આ તો માંદલાં પંખીની માફક નીચેથી ઊંચું જ જીવે નહિ ને ! તેનામાં ક્યાં કંઈ એતન કે હમ જ હતાં; અને શરીર પણ રોગનું ધર.”

“ પણ હવે લુકેસ મરણમાં આવે તેને વરી શકશે. હું તો બહુ ખુશ થઈ. મેં ન્યારે એને આ લીમડા આગળથી લગ્નને માટે જતો જોયો ત્યારે મને તો એવું લાગી આવ્યું ! જાણે કોઈ તેને ચોરી આગળ નહિ પણ ચોંકા આગળ લઈ જતું હોય એવું તેનું મોં ધોળું થઈ ગયું હતું. સહુ કોઈને એમ થાય કે એને સુખશાતા મળે તો સાઈ. એના જોવા માણસ મળવો મુશ્કેલ છે. તે કોઈનું યે છુડ કરતો નથી અને કોઈને કરવા પણ દેતો નથી. તમારું જો કંઈ ભલું એનાથી થઈ શકે એમ હોય તો એ જરૂર કરવાનો. જરા મિનિસી છે એ વાત ખરી પણ એમતો કોણ સંપૂર્ણ હોય છે ? ”

“ વે-કુંદકા પંહુરકા કે તે આખરે લુકેસને જ પરણશે એમ કોણ જાણતું હતું ? ન્યારથી લુકેસનાં લગ્ન થયાં ત્યારથી તે છોકરીએ એક પણ નાચ કે ઉત્તણીમાં લાગ લીધી નથી—જે કે તે પેખીના જેટલી રમતિયાળ અને ચંચલ છે તો પણ. તેને લુકેસ સાથે ન પરણવા દીધી એટલે તેણે પરણવાનું જ માંડી વાળ્યું.”

“પણ હુકસનાં માખાપે કેમ એ લમમાં વાંધા લીધા? મને તો એ સમજતું જ નથી. છોકરી તો સારી અને કુટલી છે. અને કાંઈ ગરીબ પણ નથી. વળી કામગરી પણ છે.”

“અને વળી એના તો કાંઈ સગાંમાં છે.”

“જરાબર, એટલા માટે જ એને એની સાથે પરણવા ન દીધો. એનાં માખાપ જૂના ચિચારનાં છે. એ જાનેના વડવાના વડવા સગા લાઇએ હતા એટલે જ તેઓ આ લગ્ન થતા દે તો પાપ લાગે એવું એ લોકોને લાગ્યું. પાદરી સાહેબ પણ એમને ન સમજતી શક્યા. તેઓને ખસ એમ લાગ્યું છે કે તેઓ જ ઇશ્વરની ઇચ્છાઓ સમજી શકે છે, અને સ્વર્ગની ચાવી તો તેમના જ હાથમાં આવી ગઇ છે.”

“ત્યારે વાત આમ હતી, એમ! હું તો કેટલી બે વાર યુવાવા જ કરતી. મને હજી અહીં પરણી આવ્યાને વરસ જ થયું છે ને, એટલે! વેન્ડુકા જ નાણે કે આ મૃત્યુપંથ કેનો વાગે છે તો તેનું હૃયું તો નાચી ઊઠે.”

“હુકસ કાંઈ ફરી પરણવામાં વાર કરે એમ નથી. વાર કરે તો તો મૂઠ જ સમજવો. કોહાર્ લરીને ઢોર, ધર લરીને નોકરો, પારણે સતું નાનું છોકરું—આવા ઘરમાં માણસને સ્ત્રી વિના ચાલે જ નહિ.”

“શોકનો દોઢ મહિનો પૂરો થશે અને છેલ્લી કિયા પૂરી થશે કે તરત જ તે સીધો પંજુરડી ડોસા પાસે જઈને તેની છોકરીનું મારું કરવાનો.”

*

*

*

*

તેઓ જરા પણ બૂઝ્યાં ન હતાં. લીમડા નીચે તેઓએ જે ભવિષ્ય ઉન્વાયું હતું તે જ પ્રમાણે એક એક વસ્તુ બની.

તેના મરણને દોઢ મહિનો પૂરો થતાં જે દિવસે તેના આત્માની શાંતિને માટે છેલ્લો વિધિ કરવામાં આવ્યો તે જ દિવસે વિધુર અને તેના બધા પુરુષ સંબંધીઓ સામાન્ય રિવાજ મુજબ એક ઘોઘ નાખવાને એક હોટલમાં ગયા. બોજન સમય સુધી તે તેઓની સાથે ત્યાં રહ્યા અને તેઓને મિષ્ટાન્ન જમાવ્યાં. આ કાર્ય પૂરું થતાં જ અંત્યેષ્ટિ સંસ્કારમાં અને આ દિવસના વિધિમાં ભાગ લેવા માટે સદુનો તેણે ઉપકાર માન્યો અને એથી જ મૈત્રીની ભવિષ્ય માટે પણ ચામત્ત કરી. તેઓએ તો તરત જ તેની ચામત્તના પૂર્ણ કરવાનો ઇરાદો દાંધા-દાંધ મિત્રાવીને ખતાવી આપ્યો અને તે પણ તેમના પ્રત્યે એવી જ લાગણી રાખતો રહે એમ ઇચ્છ્યું. તેણે પણ તેઓની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો ઇરાદો મુંબન અને દસ્તમિત્તન દ્વારા જાહેર કર્યો. ત્યાર પછી બેટાએટી અને એક

પ્રસંગ આવ્યો. જોઈ સહુ કોઈ હર્ષોત્કુલ જન્યું હતું. કોઈ મહોત્સવની માફક તેમના સમની રાહ જોવાતી હતી. અને આમ છતાં આ વેરાગી આવી ગયો ન ઉતરે એવી વાતો ઉચ્ચારી રહ્યો હતો. પણ થોડી જ વારમાં ગામ લોકોનાં મન સ્વસ્થ થયાં. તેઓ એક બીજા તરફ દૃષ્ટિ મારફત સંદેશ મોકલવા લાગ્યા: “આંખો ક્યાં એને નથી ઝાળખતા ? દરેક કામમાં ધૂળ મેળવતી એ તો એનો ધંધો જ છે.”

પણ હુકંસને સંતોષ ન વળ્યો અને તે વારે વારે તમાલો કરવા લાગ્યો: “તમે આ કામ કરવાની સલાહ નથી આપતા તે કાંઈ કારણ તો હશે ને ? તમે શું એમ માનો છો કે હવે વેન્ડુદકા મને ઝોછો ચાહે છે ?”

“એવી અકલ્પ વિનાની વાત મ કર. એણે તો પોતાનાં આંખ અને હૃદય તારે કાજે જ ધાર્યો છે એ તું ક્યાં નથી જાણતો ? જે તારી પત્નીનું અવસાન ન થયું હોત તો તેણે જીવનભર કૌમાર સેવ્યું હોત. ધણીય રૂપાળા અને સારા સારા છોકરાઓનાં મગાં તો આવ્યાં હતાં પણ તેમાંના એકાદને માટે પણ જો હું એને પૂછવા ગયો હોત તો એણે મારી વાત સરખી થે સાંભળી ન હોત.”

“અને કોઈનું માનું સ્વીકારવા પછી તે જો મારા ઘર આગળથી ગયો હોત તો જીવતો ઘેર પણ ન પહોંચત એ પણ હું પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહું છું.” હુકંસ એટલા તો અનુનથી બોલ્યો કે ભયથી મરવા જેવો ધર્મ ગયો અને ડોસો તો વળી પાછો તેને ગ્રસ્તો કરી પ્રજનો દોષી ન થવાને વિનવવા લાગ્યો. ક્રોધથી હુકંસને ચહેરો લાલઝાળ ધર્મ ગયો હતો અને એ લાલીથી તેનું મુખ કોઈ અપૂર્વ શોભા ધારણ કરતું હતું. હુકંસ મગાને આદમી હતો. આખી દુનિયા જાણે એની પોતાની હોય એવો વાવ એનાં વર્તનમાં તરવરી આવતો.

“એણે જેવી રીતે મારા ઉપરનો પ્રેમ ઝોછો ન હતો. ક્યો તેમ મેં પણ એને કહી મારા હૃદયમાંથી દૂર નથી કરી.” છુટ્ટાની ચિનવણીઓને ન ગણકારતો વિધુર ગર્ભયો. સમવિધિ પ્રસંગે વાજીત્રોમાંથી ગારે કાને તો માત્ર રૂદનસ્વર જ આવ્યો હતો. કન્યાને અને પુરોહિતને યારી આગળ જ છોડી વેન્ડુદકાની પાસે દોડી જઈ તેને જાતી સરસી ચાંપવાની અણી ઉપર હું આવી ગયો હતો. પછી કોઈ મને જીવ છતાં તેનાથી વિધુરો પાડી શકે એમ નહોતું. કન્યાને માટે કાંઈ મેં આ અંતર્દાહ ન હતો સ્વીકાર્યો. તેને તો હું ધિક્કારતો હતો. તે જાણતી હતી કે હું તેને ધિક્કારું છું. હું બીજાને ચાહું છું, છતાં તેણે મને જ પરણવાની દૃઢ લીધી અને મારાં માથાપની સંમતિ મેળવી ત્યારે જંપી. હું તો માત્ર મારાં ધરડાં માથાપ તરફ જોઈને પરણ્યો હતો. પુત્ર તેમનું કન્યું ન માને એ અપમાન જ તેમને દ્વાસ્ય મરણથી અધિક ધર્મ પડત. ”

“શાંતિધામમાં પહેલેલાઓને વળી શા માટે અહીં લાવ્યાં હાવે છે ? મેં તને કહ્યું તો ખરું કે તારી વિરુદ્ધ મારે કશું જ કહેવાપણું નથી. તું તો જાણ જ લગાવેલા અને માયાળુ છે. પણ આ તો ને જઈ દગાળુ કન્યું ત્યારે મારા મનની વાત કહેતી પડી, કે જેથી ત્યારે તને પણ મારી વાત ખરી લાગે ત્યારે દપકો મારે શિર ન આવે. પણ

“લુકેસ કોધથી લેણુકી ઉડવાની જે ધાસ્તી એણે રાખી હતી તે ખોટી હતી. તે તો ખુલા દિલથી હસતો હતો અને બીજાઓ પણ તેનું જ અનુકરણ કરતા હતા. બધાને એમ જ લાગ્યું કે પોતાની વાત ઠસાવવાની ડોસાની આ જ રીત હતી.”

“તમારી જે મરજી હોય તો હું લખાણ કરી આપવાને પણ તૈયાર છું કે અમો જે વચ્ચે ઝથડો થાય તો તેની ખબર તમારે કાને ન આવે.” ઉત્સાહમાં આવીને લુકેસે કહ્યું.

પોતે વેન્ડુકા સાથે કશીએ કરે એ વિચાર જ લુકેસને બિલકુલ હોંસારપદ લાગ્યો. ડોસે આર ડોલે પુત્રીની ચોટી કરતો હતો તે સામે વિરોધ દર્શાવવા ક્રેટલીય વારંતેણે ગમના લુવાનીઆઓને ડોસા વિરુદ્ધ ઉરકેયા હતા અને તેનાં છાપરાં ઉપર મોટા મોટા પરચરો ફેંકાયા હતા. પોતે બીજી સ્ત્રીને પરણ્યો હતો. છતાં પણ જેનું રંદણ તેના હૈયામાં આઠિ પહોર ચાલતું હતું, અને જેણે લુકેસ જોડે લગ્ન થવાની બિલકુલ આશા ન હોવા છતાં તેના વિના ખીંચી કાઢના પણ સ્વીકાર કરવાની ના પાડી હતી તે વેન્ડુકાની સાથે લુકેસ ઝથડો કરે?

લુકેસનું ઉપનામ નિરર્થક ન હતું મળ્યું. તે એને યોગ્ય જ હતો. આ પ્રસંગે પણ તેને વિષોદ્ધ અને ઉદાસીનતામાં હુબવા કારણ મળશે એમ કોણ કંધી શકે ?

હાસ્યથી ઉલ્લાસ જતો અણુવર કન્યાને તેડી લાવવા ઉપડી ગયો.

વરને ઘરમાં આવતો જોઇને જ સભ્ય રિવાજ પ્રમાણે વેન્ડુકા તો સંતાંઇ ગઈ હતી. અણુવર તેને વર પાસે લઇ જવાને આવ્યો અને તેને બંધી વોતં કહી સંભળાવી ત્યાંસુધી તે પોતાના શયનગૃહમાં જ બેસી રહી.

વેન્ડુકાએ અણુવરની સાથે ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. પોતાની લાવિ પત્નીને જોતાં વેંત જ લુકેસ ઉત્તેજનાથી એકદમ ફિક્કો પડી ગયો. ‘લુકેસ’ કહીને તેણે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. તેની આંખમાંથી તો અશ્રુધારા ચાલી રહી હતી. લુકેસે લુંબની માફક તેનો હાથ પકડી લીધો અને હૈયાં સરસો દાખ્યો.

“લુકેસ, તું માને કે ન માને પણ મને તો લાગે છે કે આપણે આટલે બેગે બેગાં મળ્યાં તેના કરતાં તો ન જ મળ્યાં હોત એ સાફ હતું. કદાચ એમ પણ હોય કે હું આખો વખત તે બિચારીને વિષે જાદુ જ કઠોરતાં ભયાં વિચારો કરતી રહેતી હતી અને તેને તારી સોડમાં જોઇ મારા હૈયામાં ઇર્ષ્યા લાગતી હતી. તેથી જ તેનું અવસાન મિષ્ટમયું હોય. પિતાજીએ મને જાદુ જાદુ સમજાવી કે પ્રજા તો પોતાનું કાર્ય માથુસોની ઇચ્છાને ગણકાર્યા વિના કંઈ જ નથી છે અને મારા બધા વિચારો મૂખાંધ સરેલા છે. છતાં મારી ભાવનાએ તેને કદાચ હાનિ પહોંચાડી હશે એ વિચાર મારા મનમાંથી જુરાય ખસતો નથી. તે મત્સુર્લટા કેનું અવસાન મૃત્યવર્તી હતી તેની અને ખબર પડી ત્યારથી મારાં આંસુ મૂકાયાં જ નથી.”

લુકેસે રડતી કન્યાને સંત્વન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેની પોતાની જ આંખોમાં આંસુ ભરાઈ ગયાં હતાં.

આ બંનેને આમ એકબીજાનો હાથ ઝાલીને સગલ નેત્રે ઉભેલાં જોઈ સહુ કાંઈને એમ લાગ્યા વિના ન રહે-કે એઓ પરસ્પરને માટે જ સરજાયા છે. બંને જોયાં કદતાં અને ભરાવ બાંધાનાં હતાં. બંનેની આંખો અંજનરૂપી ચંચળ અને કેશ કાળજીશા કાળા અને ચુંછળાવાળા હતા. એમ જ લાગે કે તેઓના મીઠાન-લેખ વિધિએ તેમના કપાળ ઉપર લખી જ રાખ્યો છે.

લુકેસને લાગણીથી મૂક બનેલા જોઈ બનેલીએ વાત આગળ ધપાવી: “જો તમને એની સહગત પત્ની માટે બહુ લાગતું હોય, તો તમે તેના ખાળક પ્રતિ માયાળુ વર્તન રાખજો. તમને ખબર તો હશે જ કે આજસુધી મારી સ્ત્રી એનું ઘર ચલાવતી આવી છે. પણ તે તે ક્યાં સુધી ચલાવશે? અમે પણ બચરવાડ છીએ. એકાદ અઠવાડીયામાં જ જો તમારં લગ્ન થઈ જાય એમ હોત તો તો હું તમને કશું જ કહેત નહિ. પણ તમે બંને કુટુંબીઓ હોઈ તમારે ખિસખની પરવાનગીની રાહ જોવી પડશે અને એમાં બેએક માસ વીતી જવાનો સંભવ છે. એટલા માટે જ હું તમને કહું છું કે તમારે તરત જ લુકેસના ઘરને સંભાળી લેવું. આથી એને કાંઈ અપરિચિતને ધરમાં રાખવું ન પડશે અને વળી પરાયું માણસ છોકરાંની શી સંભાળ લે?”

અંબુવર બોલતો હતો એ દરમ્યાન વેન્ડુલ્કા ધીમે ધીમે શાંત થઈ ગઈ હતી.

“તમે શા માટે એ વિગે આટલું બધું બોલો છો?” તેણે જવાબ આપ્યો. “મારા પતિના ઘરને અને તેનાં નમાયાં સંતાનને પારકાનાં હાથમાં સોંપું તો લુકેસ પોતે અને તમારા જેવા બીજા કોઈ પણ મારે વિગે શું ધારે?” ટપકાભર્યા રથે તે બોલી, “તેની બીડની વખતે જો હું તેને મદદ કરવામાં નીચ કઈ તો હું કેવી સ્ત્રી ગણાઉં? કેંઈ પણ છોકરી આવી વાતનો અસ્વીકાર કરે તો મારે તેને કેવી બાંધવી એ મને પોતાને જ સમજાતું નથી. હું તો તેના પ્રણયીને તેની સાથે લગ્ન ન જ કરવાની સલાહ આપું. એવી છોકરીઓનાં મનમાં પતિ પ્રતિ લક્ષિત કે માનવલાવ હોય જ નહિ. જરૂર હું લુકેસનું ઘર જેમ બને તેમ જલદીથી સંભાળી લઈશ અને તમારાં પત્નીને છૂટાં કરીશ.”

સહુએ વેન્ડુલ્કાના ઉત્સાહભર્યા વચ્ચેનાં વધાવી શીર્ષાં. કાંઈને પણ અંબુવરની વિનંતિમાં-જરા થ અબુગતું ન લાગ્યું અને કન્યાએ તે સ્વીકારી તેમાં પણ કાંઈને કશો વાંધો ન લાગ્યો. પણ ઉલટું જો તેણે તેના અસ્વીકાર કર્યો હોત તો તેઓને ખોટું લાગત અને તેને તેઓએ દુષ્ટક પણ આપ્યો હોત. સામાન્ય રીતે રિવાજ તો એવો છે કે લગ્નને થોડાં અઠવાડીયાં વીત્યા બાદ જ કન્યા પોતાને સાસરે રહેવા જાય છે-જો બધી રીતે અનુકૂળતા હોય તો; પણ કાંઈ ખાસ અગત્યથી ઉભી થઈ હોય તો તે પ્રદેશના પ્રણય કન્યા સાસરે જાય છે. હુંકમાં વાકફાન થયું એટલે કન્યા સાસરાને જ પોતાનું ઘર ગણતી થઈ જાય છે.

સહુકેએ ભવિષ્ય લાખ્યું હતું કે વેન્ડુલ્કા વિવાહ થતાંની સાથે જ પોતાના પતિનું ઘર સંભાળવાને માટે ઉપડી જશે. તેની પહેલી પત્ની બહુ સારી ધરરખુ ન હતી અને તે આમ એકાએક મરી ગઈ એટલે ઘરમાં સર્વત્ર અવ્યવસ્થા પ્રવર્તતી હતી.

વેન્કુલકા ક્યારે આ બહુ બ્યવસ્થિત કરે એની જ સહુ રાહ જોઈ રહ્યા હતા એટલે અણુવરની વાત તદ્દન સ્વાભાવિક અને આવશ્યક જ ગણાઈ.

આ બધા બાબતમાં સૌથી વધુ હિદાસીન વૃત્તિ સેવનાર કન્યાનો બાપ હતો. તેને બાપી કુલક વાતોની જરાય પરવા ન હતી. છોકરી અને તેનો ધણી ફાવે એમ ફેડી રૂ. તેને મન તો પોતાની પુત્રી હવે પારણી થઈ ગયેલી હતી. હવે તો તે ક્યારે આ બાપુબાવિત વિશ્વમાંથી સુખમય પ્રદેશમાં પ્રયાણ થશે તેનો જ વિચાર કરતો હતો. પોતાની પુત્રીના જવાથી હવે તેની શાંત સાધનામાં કોઈ પણ બાધા ન આવે એવી તેને ખાત્રી થતાં મન જરા હિદાસ પામ્યું.

વેન્કુલકા અને લુકેસ પરસ્પર સંમત થયાં એટલે છુટ્કાએ બોબ્બને માટે હુકમ આપ્યો. લોકો વાત તો ન કરે કે પુત્રીના વિવાહ પ્રસંગે અતિથિઓને મીઠું મેઠું પણ ન કરાવ્યું. અતિથિઓને ખાવા માટે આમ્રદ કરવો પડે એમ ન હતું. તેઓએ તો મતે જ એક ખીર્નની તંદુરસ્તી ઇચ્છી ખાલીઓ ગટગટાવી.

લુકેસનું મન ખાનપાનમાં ન હતું. તેની આંખો તો તેની પ્રિયતમાને શોધતી હતી. તેણે બોબ્બન સમયે પ્રધાન સ્થાનનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારથી જ વેન્કુલકા અદરય થઈ ગઈ હતી. ફરી દેખાઈ જ નહિ. કોઈ હસી કહે એ ભયે તે કોઈને પૂછી પણ ન શક્યો. પણ તેની ગેરહાજરી તેને બહુ સાલવા લાગી અને મિજબાનીમાં તેને રસ ન પડ્યો. સાંજ પડતાં પોતાના બનેલાને ઉઠવાની તૈયારી કરતો જોઈ તે એકદમ ફૂટી પડ્યો અને કોઈની પરવા કર્યા વિના લાંબી લાંબી ફાળો નાખતો પોતાની પ્રિયતમાની શોધમાં રવેશમાં ગયો.

તે એક દાસીની પાસે પહોંચી ગયો અને તેને પૂછ્યું. પેલીનાં તો આશ્ચર્યથી ડોળા જ ફાટી ગયા. તેને બહેરી ધારીને તેણે ફરી વાર પ્રશ્ન કર્યો. આખરે તેને જવાબ મળ્યો:

“તે તો ક્યારની ય ઉપડી ગઈ છે.”

“ક્યાં?” પોતાના પ્રશ્નથી દાસીને ભેટલું આશ્ચર્ય થયું હતું તેટલું જ આશ્ચર્ય પામીને લુકેસે પૂછ્યું.

“તે વળા ક્યા જવાની હતી?” મેઠું વક્ષાશીને દાસી બોલી, “તમારે ઘેર. જ્યારે હું ખીર લેવા માટે ગઈ ત્યારે તે પોતાનાં વસ્ત્રો બાંધતી હતી અને હું પાછી આવતી હતી ત્યારે તે મને તમારાં ઘર આગળ મળ્યા.”

દડતાની બાબતમાં લુકેસ વેન્કુલકાને હાથે હાર પામવા નહતો માગતો. આખે રસ્તે ખૂસો પાડતો તે એકદમ ઘેર દોડ્યો અને હાંફતો હાંફતો ચોરડામાં દાખલ થયો. તેણે પોતાની પ્રિયતમાને પોતાનાં નમાયાં બાળકનાં પારણાં પાસે બેઠેલી જોઈ. અણુવર તેને વર પાસે લાવ્યો અને તે બંનેની દષ્ટોદષ્ટ મળ્યા તે વખતની માફક અત્યારે પણ તે ચોધાર આંસુએ રડતી હતી.

પોતાનાં અસીમ સુખના આવેશમાં તેના હાવમાં વિદ્વેષ કરવાની લુકેસની હિંમત ચાલી નહિ. તે પોતાની પાસે જ છે એટલું જાણીને જ સંતોષ માની તેના શાંત પડવાની રાહ જોતો બારીએ ઉઠ્યો. દિગંત પર વૃક્ષરાગિની પાછળ સૂર્ય અસ્ત પામતો હતો. સાંઝે ય વિશ્વ જાણે સોને રશ્યું હતું. પશ્ચિમાકાશમાં લાવીને ધોધ ફાટ્યો હતો અને બધું આનંદોદ્ધિની માફક ઝળહળી રહ્યું હતું.

સૃષ્ટિનું આ સૌન્દર્ય અને આ ભવ્યતા લુકેસને અવર્ણનીય લાગ્યાં. પોતે જાણે કાંઈ આ જીવન આપનાર મહોત્સવનો આરંભ નિહાળી રહ્યો હોય એવાં સુખસ્વપ્નો જોતો હતો.

એમ તો સૂર્ય ધણીવાર એટલી શોભા અને વૈભવ સાથે અસ્તાવળ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું હશે પણ તે વખતે લુકેસને બધું જ શોકની છાયાથી ઢંકાયેલું લાગતું હતું.

ધીમે ધીમે વેન્ડુકા સ્વસ્થ થઈ અને ઊંઘતાં જાણકની પાસેથી ઉઠી. લુકેસે પણ બારીએથી ફરીને પાછું જોયું. રવેશમાં પ્રવર્તતી આદર્શ સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થાએ તરત જ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. વેન્ડુકાએ પોતાના હાવિ પતિના ઘરમાં પગ મૂકતાંની સાથે જ તેને પોતાનું કરી લીધું. વેન્ડુકાએ નોકરોને જમાડીને બધું પાછું વ્યવસ્થિત કરી મૂક્યું હતું. જો જોઈને લુકેસને લાગ્યું કે આ જાગતમાં તે બંને વચ્ચે જાણે ઐક્ય છે. નોકરોને તેમનું જોગવાઈ વખતસર અને યોગ્ય રીતે મળે એવી લુકેસની પણ આંતરિક ઇચ્છા હતી. તેની પહેલી પત્નીએ કેટલી યે વાર આમાં ત્રુટિ કરીને તેને પગવ્યો હતો. પણ હવે તેને લાગ્યું કે આજથી તેના ઘરમાં નવું જ ચેતન, નવું જ જીવન વિસસરી. અને આમ છતાં પેલો ઘરડો વેરાગી કહેતો હતો કે એ બંનેના સ્વભાવનો મેળ ખાશે નહિ. તેઓના સ્વભાવમાં આટલું બધું સામ્ય છે એટલે તો તેઓ એકબીજાને વધુ સારી રીતે સમજી શકશે.

વેન્ડુકા પોતાની પાસે આવેશે એવી લુકેસે આશા રાખી હતી. તેની લાગણીએ ઉત્તેજિત થયેલી હોવાથી રમીને તેનું માથું વળી ફરી જાય એ ભયથી તે તેની પાસે જતાં આનાકાની કરવા લાગ્યો. વેન્ડુકા ચૂસા પામે પડેલા રેંડીઆ અને તેની ત્રાકો તપાસતી હતી અને જોતી હતી કે નોકરડીઓ પૂરતી સંભાળ રાખે છે કે નહિ. આથી થોડી વાર થોભીને તે તેની પાસે ગયો અને ચૂસા પાસે દૂધ પર એકો બેકો ગ્રેમપૂર્ણ હૃદયે પોતાની સુંદર વહાલાને નિહાળવાં લાગ્યો. અગોરની માફક અસારે પણ લાગણીઓ ઉત્તેજિત થવાને લીધે તેની જીભ જડાઈ ગઈ. તેણે પણ મૌન જ સેવી રેંડીઆમાં જ પોતાનું મન પરાવ્યું.

લાગણીથી રૂંધાયેલા કંઠે આખરે લુકેસે શરૂઆત કરી: "મારા ઉપર તું આટલી બધી માયા રાખે છે એ બહુ સારી વાત છે."

વેન્ડુકા આશ્ચર્યચકિત નયને તેના તરફ જોઈ રહી. નિર્દોષ જાળક અને તેની સદ્ગત માતાના વિચારોથી તેનું મન જો આતું ન થઈ ગયું હોત તો આ શબ્દો સાંભળીને તે ખડખડાટ હસી પડી હોત.

"એ તે કાંઈ નવી વાત છે કે તું આમ મારા વખાણ કરવા બેકો ?"

“ના, એ નવું તો નથી જ. હું તો એટલું જ દહેવા માગતો હતો કે જે તું દંડ ન રહી હોત તો આપણે એ દંડો ભેગાં ન થઈ શક્યાં હોત.”

“એ તો ખરું જ” તેણે સંમતિ દર્શાવતાં કહ્યું, “આપણે સારું નસીબે બધું સંધિ સીધું પાર ઉતર્યું. પણ તમારી મૃત પત્નીને એ માટે ભોગવવું પડ્યું. એકનો જીવ જીવ અને બીજાને મન હસવું થાય એ તો વિશ્વનો કૂર નિયમ જ છે. છતાં તેણે તારી સોડ છોડી મારે માટે જે કર્યું છે તેનો બદલો હું તેનાં બાળકની સેવા કરીને વાળી દઈશ. તમો રવેશમાં આવ્યા તેની સહેજ પહેલાં જ મેં તેને વચન આપ્યું હતું કે તેનાં બાળકનો એક વાળ પાડી વડી થવા દેના કરતાં તો મારો હાથ જ ઉઠી જાય એ હું યત્ન પસંદ કરું છું. જ્યારે તે બાળકને મળવા આવશે ત્યારે તેને ખજાર પડશે કે મેં મારું વચન સંપૂર્ણ રીતે પાડ્યું છે. તેને એક પણ વાર એનાં વસ્ત્રો ન બદલવાં પડે કે તેનું બિછાવું મેં ન બિછાવવું પડે. બાળક જાણે જળમાં ઉગેલાં પદ્મની માફક એમ જ ઉગી નીકળ્યું છે એમ લાગશે! દરરોજ રાત્રે હું તેના આવવાની રાહ જોઈશ. પારણાંની આસપાસ હું રાખ ચાળી મૂકીશ કે જેથી તેનાં પગલાં હું જોઈ શકું. કહે છે કે પ્રેતો પણ પગલાં તો પાડે જ છે; બહુ જ હળવાં હોય છે એટલે એકાએક દેખાતાં નથી, એટલું જ. હું એ જાણે છે કે નહિ?”

હુકેસે માથું તો હાથાવું પણ તેને ખજાર ન હતી કે શી વાતમાં તે હા પાડે છે, અથવા તો વેન્ડુકા તેને શી વાત કહી રહી છે; જો કે તેની આંખો તો વેન્ડુકાનાં ઓઠો ઉપર જ દેરી હતી. પણ તે કાંઈ તેના ઉચ્ચારેલા શબ્દો ગ્રીક્ષવા માટે નહોતો મીટ માંડી રહ્યો. પણ ઓઠો બહુ જ સુંદર લાક્ષીમાયુક્ત અને પક્ષ્વિભિન્ન હતા માટે તેની આંખો હુબ્બ થઈ હતી. જ્યારે એ વેન્ડુકાને મળવા માટે મહા હુમરકનો મચાવતો હતો ત્યારના કરતાં તો વેન્ડુકાનું સૌન્દર્ય દશ ગણું વધી ગયું હતું.

ના, એ તો બને જ નહિ. આમ માત્ર ઓછદર્શનથી તે હુકેસને કેમ સંતોષ વળે? તે કેટલા ઉબ્બ અને મધુર છે તેનો પણ તેણે અનુભવ કરવો જ જોઈએ.

અને એ શું કરે છે એ પણ વેન્ડુકા સમજી શકે તે પહેલાં તો એણે ફરીને તેને બાથમાં લીધી અને તેના લાલ અધર ઉપર પોતાનું મુખ એટલું તો જોરથી દાબ્યું કે લોહી નીકળવું જ બાકી રહ્યું.

આશ્ચર્ય અને ક્રોધથી ઝગડી ઉઠી વેન્ડુકા પોતે છૂટી થઈ ગઈ અને પોતાની બધી જ શક્તિથી તેને હડસેલી ચૂક્યો. હુકેસે આવું નહોતું ધાર્યું. અચાનક પડ્યો આવનાથી તે પાછળ લથડ્યો.

“શરમ નથી આવતી, જરા...થઈને-!” તે પાછી ફરી અને જાણે સંખ્યાકાશનું પ્રતિબિંબ તેનાં મુખ ઉપર પડ્યું હોય તેમ તે એકદમ લાલ થઈ ગયું.

“બાપ રે! એક મુંઝવેને માટે આ ને શી ધમાલ! આ જાણે પહેલી જ વાર હું તને મુંઝવે કરતો ન હોઉં!” હુકેસે તેને ટૂંકી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ અપરાધ કરી કરવાનો નેનો ધરાહો દર થયો હોય એવાં બિહો કાંઈ જણાયાં નહિ.

“હું એમ નથી કહેતી કે આ પહેલી જ વાર તું ચુંબન કરવા આવે છે પણ પહેલાં તો તું સ્વતંત્ર હતો. અને જો હું બંધી ન હઉં તો કાઢને લાગે વળગે એમ ન હતું. પણ હમણાં તો હજી તારા ઉપર તારી મૃત પત્નીનો અધિકાર છે.”

પણ લુકેસ કાંઈ આ સાંભળે એમ ન હતું. તેણે આ વચનો સામે વિરોધ દર્શાવ્યો. “ના, ના. અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર થયા ત્યારથી તે આજે છેક છેલ્લી વિધિ થઈ ત્યાં સુધી મેં મારી સ્ત્રીને માટે યથાવિધિ શોક પાળ્યો છે. આ બંધા દિવસો દરમિયાન એક વાર પણ તારું નામ સરખું થે લીધું નથી અને માર્ટિન્ડા સાથે હું શું કરવા ધારું છું એ તેને જણાવ્યું ત્યાં સુધી તને જોઈ પણ ન હતી. આજે ખપેરે જ હોટેલમાં મેં તેને વિધેતા મારો બધો શોક સહુ દેખનાં દારની રેકમાં વહેવડાવી દીધો છે. ત્યાં જ તે અધ્યાય તો પૂરો થઈ ગયો. તારે જેને પૂછવું હોય તેને પૂછ. સૌ કોઈ કહેશે કે મારામાં અને કુંવારા યુવાનમાં જરૂર ફેર નથી.”

“મારે શું કરવું, શું ન કરવું એ જાગત હું બીજાને પૂછવા નથી જતી, અને કોઈએ મને કહેવું પણ નહિ. કારણ કે હું મારા પોતાના મનની વાન સારી રીતે સમજું છું. હું કહી દઉં છું હજી જ્યાં તારી મૃત પત્નીની ભોંય પણ સૂકાઈ નથી, તે તારા ઘરમાં મારી સાથે કોઈ પ્રેમચેષ્ટા કરે એ મને ન ફાવે. આખી દુનિયા મને ખોટી કહે તો મેં મને તેની પરવા નથી. આપણે બંને પરણ્યા પછી આપણો પરસ્પરની ઉપર અધિકાર જામશે અને તેને ખોટું લગાડવાનું રહેશે નહિ. તે વખતે એ પ્રેમચેષ્ટાઓ માટે પૂરતો અવકાશ રહેશે.”

“ત્રણ વરસ પહેલાં જ્યારે હું તારે માટે ગામ બધું માથે લેતો હતો ત્યારના કરતાં અત્યારે તું દશગણી વધારે મુંઝવે જતી છે એ વાત ખરી, પણ ત્યારે તું આજના કરતાં દશગણી વધુ અનુકૂળ હતી. તું એરપન જૂથ નીચે મારી રાહ જોતી હતી રહેતી, હું સંધ્યાકાળે ઝરણાં પાસેની વિસ્તારી ઘટામાં થઈને તારી વાડીમાં બાંતોંબાંતો આવતો. ત્યારે તું આનંદનાં પોકાર કરતી તેનો તો જરા વિચાર કર. ત્યારે તો તું આનંદજેર મારી જાયમાં મસ્તી આવતી. આટલી બધી લજ્જા આમ એકાએક ક્યાંથી આવી ભરાઈ ?”

આ બધી કુંજ-મિલનની સ્મૃતિ તાજી થતાં વેન્ડુસ્કાએ સ્મિત ફરકવા દીધું ખરું, પણ તેના કપકાને તો તેણે સાંભળ્યો સરખો નહિ અને કોઈ પણ કારણસર બીજી વાર ચુંબન કરવા દેવાની ના પાડી. અને જ્યારે તેણે તેના ગળામાં ઓચિંતો જ લાચ નાખ્યો ત્યારે તો ગુસ્સો અજળ વધી ગયો. તેને આમ ધુરંદીયાં કરતી અને ન જંપવા દેવામાં આવે તો મોટા પરિણામો આવવાની ધમકી દેતી જોઈ કોઈને પણ આશ્ચર્ય થયા વિના ન રહે. પણ જ્યારે તે છૂટો ન જ પડ્યો અને તેને પળવવાનું તેણે આજી જ રાખ્યું, ત્યારે તેણે તેને પકડ્યો અને શું થાય છે એની કલ્પના પણ તેને આવે તે પહેલાં તો તેને રવેશ જાદાર કાઢી મૂક્યો અને બારણે આગળો મારી દીધો, તથા બારણાં સામે ટેબલ ગોઠવી દીધું કે ફરી આવી જ ન શકે. [અપૂર્ણ]

નગીનદાસ પારેખ

માણુસજાત=ઘેટું અને વાઘ

ભગવાન શંકરાચાર્યે મનુષ્યોનો અને પશુઓનો પ્રત્યક્ષાદિવ્યવહાર સમાન ગણ્યો છે. * આધુનિક વિજ્ઞાને, પૃથ્વીનાં મનુષ્યનું શરીર એ કુદરતના જન્મના શરીરના ક્રમશઃ વિકાસનું પરિણામ છે અને હજી પણ માનવશરીરના ઘણા ભાગોની પશુપક્ષીઓના તે તે ભાગો સાથે સમાનતા દેખાય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે; અને પછી માનવચિત્ત પણ પાશવચિત્તનો વિકાસ છે, અને માનવચિત્તની પાશવચિત્ત સાથે કેટલી બધી સમાનતા છે એ ચિત્તની ક્રિયાઓનું પૃથક્કરણ કરીને સ્પષ્ટ દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ ઘોડા વર્ષોમાં ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે.

ચિત્તશક્તિ સંબંધી આ વિશાળ સાહિત્યનો પરિચય આપવાનો કે એ શાસ્ત્રની રીતે ચિત્તનું પૃથક્કરણ હંકમાં પણ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી, તેમ જ આદ્યાર નિદ્રા થય મૈથુનાતિ સામાન્યમેતત્પદ્યુભિર્નરાણામ્ એ સામાન્ય પશુસ્વભાવનું નિરૂપણ કરવાનો પણ હરાદો નથી. પરંતુ મનુષ્ય જાતમાં શ્લેષ અમુક પશુસ્વભાવ ઉપર ઉડતી નજર નાખવાનો વિચાર છે.

આધુનિક માનસશાસ્ત્રીઓ પ્રાણીમાત્રની સર્વ પ્રજાતિનું મૂળ જિજીવીષા છે એમ માને છે. એ જિજીવીષાની પ્રેરણાથી શારીરિક તથા માનસિક પ્રજાતિઓ થાય છે અને તે તે પ્રજાતિઓ માટે આવશ્યક ખાદ્ય તથા આશ્વર્ય તરે અંગે વિકસતાં જાય છે. માણુસજાતનું વિચાર સાધન માનસયંત્ર પણ આ જ રીતે વિકસ્યું છે. માણુસ જાતે જે વિચારશક્તિના બળથી આધુનિક સંસ્કૃતિ ઉભી કરી છે તે વિચારશક્તિ પણ જિજીવીષાને આવશ્યક લાગવાથી ઉત્પન્ન થઈ છે અને ઘણી રીતે બીજાં પ્રાણીઓની પ્રજાતિ પ્રેરક જાતિને મળતી છે. પ્રાણી સૃષ્ટિનું અંતિમ અને સર્વશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ મનુષ્ય પ્રાણી છે એમ કેટલાક સહજ અહંતાના જોરથી પ્રતિપાદન કરે છે. તે સાચું હો કે ન હો પણ ઘણાં પ્રાણીઓના સ્વભાવનું વિચિત્ર મિશ્રણ મનુષ્ય સ્વભાવના બંધારણમાં જોવામાં આવે છે, એટલું તો સ્હેજ જોતા અને વિચાર કરતાં દેખાય છે. આમાંથી ઘેટાનો એટલે કે ભેળામાં જીવનાર બીરુ, નાષકેશુ પ્રાણીનો સ્વભાવ અને વાઘનો એટલે કે શિશીરી પશુનો સ્વભાવ એ બે સ્વભાવોની અસંખ્ય પ્રકારની કુલરુંઘણી મનુષ્યના સ્વભાવમાં જાડું જોવામાં આવે છે. માણુસજાતની વૈવકિત્ય તેમ જ સામુદાયિક પ્રજાતિઓના મૂળમાં આ બેમાંથી એક અથવા બેય કે બેયની કોઈક રીતની તડબેડ જરૂર જોવામાં આવે છે.

* પશ્ચાદિગિષ્ણિયોપાત્

.....

અતઃ સમાનઃ પશ્ચાદિગિઃ પુરુષાણાં પ્રમાણપ્રમેય વ્યવહારઃ । મ. મુ.ના શાંકર-
બાખ્યનો ઉપોદ્ધાત.

જંગલી અવસ્થામાં રહેલા માણસનો શીકારી સ્વભાવ અને ધૂય સ્વભાવ (ઘેટાંનો સ્વભાવ Gregarious instinct) તો સ્પષ્ટ દેખાય છે; પણ સુધરેલા મનુષ્યોની અસંખ્ય વિવિધતાવાળી પ્રવૃત્તિઓનું પણ જોઈએ. મૂળ શોધવામાં આવે. તો આ પણ સ્વભાવમાં તરત મળી આવે છે.

વ્યક્તિજીવનના દાખલા આપવાની ઇચ્છા નથી, પરંતુ દોષ પણ વ્યક્તિ પોતાની પ્રવૃત્તિના મૂળમાં રહેલી વૃત્તિ સાથે બિલાડાં, કુતરાં, કાગડા, વગેરે નિત્ય પરિચયમાં આવતાં પશુપક્ષીઓની પ્રવૃત્તિઓની પ્રેરકવૃત્તિને સરખાવશે તો નહિ ધારી હોય એટલી સમાનતા ધણીવાર મળી આવશે.

સામુદાયિક જીવનમાં તો ઉપર કહેલી બે વૃત્તિઓની હારજીત અને તડગેડ ધણી રીતે દેખાય છે. સર્વ પ્રકારના સામુદાયિક જીવનનું મૂળ કૌટુંબિક જીવન છે. જાતીય જિજ્ઞાસાની પ્રેરણાથી પ્રાણી માત્ર અથવા મમ્મલ સજીવ સૃષ્ટિ પ્રગત-તુને આગળ ચલાવ્યા કરે છે. પણ નીચલી શ્રેણીનાં પ્રાણીઓ પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કર્યા પછી એનો બધો ભાર સર્વપ્રેરક અને સર્વનિયામક પ્રકૃતિને સોંપી દે છે. પણ જાંચી શ્રેણીના પ્રાણીઓ—ખાસ કરીને આંચળવાળાં પશુઓ તથા પક્ષીઓનાં અચ્ચાંઓનાં શરીર પ્રકૃતિએ એવાં બનાવ્યાં છે કે એ જન્મતાં વેત સ્વતંત્ર થઈ શકે નહિ. અચ્ચાંને આ રીતે પરાધીન બનાવવા સાથે જ પ્રકૃતિએ માતામાં અચ્ચાંને ઉછેરવાની-માનુલ્યવૃત્તિ વિકસાવી, કુતરાં, બિલાડાં, વગેરે પોતાનાં અચ્ચાંઓને લઈને ફરે છે. પક્ષીઓ અચ્ચાં માટે માળા બાંધે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાનાં અચ્ચાં ઉપર વરસાદ ન પડે એ માટે, અચ્ચાંને પોતાના શરીરથી ઢાંકીને, બે દિવસ સુધી નિરંતર બેસી રહેલી એક કાગડીને મેં જોયું છે. આ રીતે કુટુંબભાવના તો પશુ જીવનમાં જ ઉત્પન્ન થઈ છે. આ કુટુંબ-ભાવનાનું જે રૂપ જંગલી માણસોમાં દેખાય છે અને જે રૂપ આંચળવાળાં ઢેટલાંક પશુઓમાં તથા પક્ષીઓમાં દેખાય છે તેમાં આજો ફેર નથી. પોતાનાં અચ્ચાંને જાતીએ વળગાડીને એટલી વાંદરીમાં અદ્વિત્ય માનવતા દેખાય છે.

આ મૂળ કૌટુંબિક ભાવનાનો માનવ કુટુંબમાં જે વિકાસ દેખાય છે તે ઉપરાંત દષ્ટિએ ઘણાં લાગે છે પણ વસ્તુતઃ આજો નથી. મૂળ પાશવ કુટુંબમાં પુરુષનું સ્થાન નહિ જોવું છે અને માનવ કુટુંબમાં પુરુષનું સ્થાન મોટું દેખાય છે. પુરુષને આ મહત્ત્વ પ્રાકૃતિક આવશ્યકતાઓને લીધે નથી મળ્યું, પણ સામાજિક આવશ્યકતાઓને લીધે મળ્યું છે. ઉપર કહેલ ધૂયવૃત્તિના બળથી હરણિયાં, ઘેટાં, વાંદરાં વગેરે અનેક પશુ જાતો ટોળામાં વસે છે. અને જંગલી માણસોનાં પાશવ કુટુંબને મળતાં કુટુંબો, પણ આ ધૂયવૃત્તિની પ્રેરણાથી ટોળે મળી રહેવા લાગ્યાં હશે. પણ આ મનુષ્ય, ટોળાંઓના પુરુષોને માથે પ્રબળ ઉછેરવાનો ભાર ન હોવાથી એની પાસે ઘણી ફાજલ શક્તિ રહે. એ સ્વાભાવિક છે. અયર્થવેદનો કવિ રવીન્દ્રનાથે બતાવેલો શબ્દ વાપરીને કહું તો આ ઉચ્છિષ્ટ બ્રહ્મ ફાજલ શક્તિ (Spare energy) ના જોરે વડે પુરુષોએ વિવિધ સંસ્કૃતિ જાળી ઉભાં કર્યાં. અને એ જાળમાં જે સામાજિક રચના કરી તેમાં

પોતાને મહત્વનું સ્થાન આપ્યું. હરણના ટોળામાં કાળીઆરનું સ્થાન અસાધારણ છે. એટલે બીજા ફેરફારો થયા છતાં પુરુષે કુટુંબના નાયકનું સ્થાન કાળીઆરની સ્વાભાવિક હુદ્દિથી લીધું અને કુટુંબે હરણનાં ટોળાંની હુદ્દિથી એ સ્વીકાર્યું.

માણસ સામાજિક પ્રાણી છે એમ કહેવાય છે એ સાચું છે, સમાજ વગર માણસ રહી શકતું નથી. માણસની આ સામાજિકતા એ યૃત્યવૃત્તિનો વિકાસ છે. પણ માણસના ચિત્તમાં યૃત્યવૃત્તિ વ્યાપક નથી. માણસનું ચિત્ત અનેક વૃત્તિઓના અનિર્વાચ્ય મિશ્રણ રૂપ છે. પણ એમાં વ્યાધવૃત્તિ અથવા શિકારી પશુની વૃત્તિનું જોર લગભગ યૃત્યવૃત્તિ જેટલું જ છે. પરિણામે આ બે વૃત્તિઓ કાયમ લડયા કરે છે, અને મોટે ભાગે લડાઈને પરિણામે કે લડયા વગર આ બે વૃત્તિઓ જે તડબેડ કરે છે તેને અનુસરી માણસનત-વ્યક્તિરૂપે અને સમુદાયરૂપે પોતાનો વ્યવહાર નિભાવ્યે જાય છે.

શિકારી પશુ જે બીજાં પ્રાણીઓને દબાવે, નીચાં પાડે, એનો શિકાર કરે તો જ છપી શકે: એટલે જિજીવીયાએ શિકારી પશુના ચિત્તમાં બીજા ઉપર છાપો મારવાની ભયંકર વૃત્તિનું રૂપ લીધું છે. માણસ જાતમાં પણ એ વૃત્તિ ઉતરી આવી છે. દરેક માણસ બીજા ઉપર છાપો મારવા ઇચ્છે છે. નાનાં બાળકો જરા શુસ્સે થાય કે એકદમ ધસી આવે છે. વાત કરતાં કરતાં સૂએ નહિ એટલે રાડ પાડે છે, શુસ્સે થાય છે, ચીંખેલા ભરે છે કે બટકાં પણ ભરી લે છે. જંગમી માણસો શીકારી પશુ પેડે જ શીકારી છંદગી ગાળે છે, પણ સુધરેલાં મનુષ્યો વધારે ગૂઢ રીતે, શીકારી છંદગી જ ગાળે છે. ઘરમાં પણ પુરુષ સ્ત્રીને કે સ્ત્રી પુરુષને દબાવવા ઇચ્છે છે. મા બાપ બાળકોને દબાવે છે. મોટાં બાળકો નાનાં બાળકોને દબાવે છે, શેઠ નોકરને દબાવે છે, રોજ્ય સંસ્થા, પોલીસખાતું, ન્યાયખાતું, પહીવડીખાતું, લશ્કરી ખાતું વગેરે અનેક ભયંકર પંખઓ વડે, પ્રગળે દબાવે છે, ધાર્મિક સંસ્થાઓ તે તે ધર્મના અનુયાયીઓને દબાવે છે. આ રીતે શીકારચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે. દબાવવાના આ બધા પ્રકારો દેખીતી રીતે શાંત અને ખૂબ હુદ્દિપૂર્વક યોગ્યથેલા દેખાય છે છતાં એ મૂળમાં શીકારીવૃત્તિના જ આવિર્ભાવો છે એમ એના ઉગ્ર દાખલાઓમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. નાની કે મોટી લડાઈઓ, લુંટો, કતલો, ધાર્મિક ઝડપોથી થયેલા અને યતો વિનાશ વગેરે માણસ જાતની શીકારીવૃત્તિના ભયંકર દાખલાઓ ઇતિહાસને પાને પાને મોઢાયેલા છે.

માણસ માણસના બધા પરસ્પર વ્યવહારમાં પહેલાં તો શીકારીવૃત્તિ ઉપર આવે છે: સમો માણસ દબાવ, પોતાની સરસાઈ કબ્જા રાખે, એની નબળાઈનો પોતાને લાભ મળે એ જાતનો પ્રયાસ કરવાની સહજ, સ્વભાવ રહિત વૃત્તિ ઉપડી આવે છે. વેપારની બધી લેણદેણ રાજ્યનીતિની વાટાઘાટ વગેરે દેખીતી શાંત પ્રવૃત્તિઓમાં પણ આ શીકારીવૃત્તિના ખેડો થાય છે. દરેક વ્યક્તિમાં આહંભાવ—પોતાને બીજાથી હલકો ન માનવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક હોવાથી, બે માણસો કે બે ટોળાંઓ મળે કે પરસ્પર દબાવવાની પ્રેરણા અને પરિણામે હમણાં હિંદુમુસલમાનનાં ટોળાંમાં થાય છે તેમ

મુરમારી નિરંતર થયાજ કરવી જોઈએ; પણ એમ થતું નથી, મોટે ભાગે મનુષ્ય સમાજ શાંતિથી વ્યવહાર નિભાવે જાય છે. આ શાંતિનું કારણ યુથવૃત્તિ છે. યુથવૃત્તિના બળથી સામાજિક શાંતિ સ્થિતિ નલાવી રાખવા માણુસ પોતાની ઉપર આવેલી શીકારીવૃત્તિને દબાવે છે, બહારના અતિ ભય વખતે પોતાના રક્ષણ તરીકે આ યુથવૃત્તિ ઉપયોગી હોવાથી શીકારી પશુઓમાં પણ કોઈ વખતે દેખાય છે. આફ્રિકામાં હવે સિંહો પણ ટોળાબંધ કરે છે એમ દાખલો અપાય છે. બહારના ભયથી અંદર અંદર લાપતાં માનવટોળાંઓમાં પણ સંપ થયાના દાખલાઓ ઇતિહાસમાં મળે છે. એક બીજી વૃત્તિ પણ આ સમાધાનીમાં મદદ કરે છે. વધારે બુદ્ધિમાન, વધારે બળવાન કે કોઈ પણ રીતે આસપાસનાં માણુસોથી થોડો અડીઆતો માણુસ શીકારી વૃત્તિના બળથી ટોળાંને નાયક થવા અને બીજાઓને શુભાશો બનાવવા કે અનુયાયી કરવા ઇચ્છે છે. આ પ્રસંગે સામાન્ય માણુસો પોતાની ઓછી શક્તિ સમજી જઈને એની સાથે લડીને પોતાની નબળાઈ સિદ્ધ કરવાનું માંડી વાળી એ નાયક સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય સાધે છે. યુથવૃત્તિના બળથી એ નાયકને અનુસરે છે અને પ્રતિનાયકને અનુસરતાં બીજાં ટોળાં સાથે લડે છે. આવાં ટોળાંઓ નાયકના મતને પોતાનો મત ગણે છે, નાયકના જય પરાજયને પોતાનો ગણે છે, અને ઘેડાંઓ પેઠે નાયકની પછવાડે ચાલે છે. આ પ્રકારના શીકારી વૃત્તિ અને યુથવૃત્તિના અગમ્ય સંયોજથી શુભાશસંસ્થા, રાજ્યસંસ્થા, લશ્કરીસંસ્થા અને ધર્મસંસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે અને નબી રહે છે. શુદ્ધ વખતે લાખો માણુસો આ યુથવૃત્તિના બળથી મરણના મુખમાં હોમાય છે. ધર્મરક્ષા, દેશરક્ષા, વગેરે સંસ્કૃતિ સ્થાપિત ભાવનાની મૂર્તિપૂજા યુથવૃત્તિને મદદ કરે છે. પણ વસ્તુતઃ જંગલી ટોળાંઓની ગામડાંઓ લૂંટવાની, બાળા નાખવાની અને ચારે તરફ વિનાશ ફેલાવવાની પશુવૃત્તિમાં અને યુરોપની છેડલી લડાઈ જેવી લડાઈની પાછળ રહેલી વૃત્તિમાં કશો ફેર નથી.

શીકારી પશુની વૃત્તિમાં અને લગાયક માણુસની વૃત્તિમાં ફેર નથી પણ એયની પ્રવૃત્તિમાં મોટો ફેર છે. પશુઓ વૃત્તિની પ્રેરણાથી તત્કાળ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને એ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ તરત ભોગવી લે છે. માણુસ એ જ વૃત્તિની પ્રેરણાથી પ્રવૃત્તિ કરવા તૈયાર થાય છે, પણ મગજની મદદથી પ્રવૃત્તિની વિશાળ દેશકાળને અસર કરે એવી યોજના ધરે છે. હજારો વાઘના પંજરો કે એની દાંડો કરતાં આ માણુસના મગજમાંથી નીકળેલી યોજનાઓ ભયંકર છે. અને શાંત સમયમાં લાખો માણુસોને પેઠી દર પેઠી શુભાશમાં રાખવાની યોજનાઓ આગળ લડાઈની ભયંકરતા હ્રદ લાગે છે.

માનસશાસ્ત્રના આ મોટા વિષયને વિગતવાર ચર્ચવા જેટલી આ લેખમાં જગ્યા નથી એટલે માનવચિત્તમાં આ પાશવવૃત્તિનું બળ કેટલું બધું છે એનું માત્ર સૂચન કરીને અટકું છું. સ્વાભાવિક પ્રેમ કરતાં અને સાચી સમજણ કરતાં આ વૃત્તિનું બળ વધારે છે. જેના ઉપર અત્યંત પ્રેમ હોય એવાં પોતાનાં નહાનાં અણુસમજણાં બાળક ઉપર માણુસ વિચાર કર્યા વગર કેવળ પશુવૃત્તિના બળથી હાથ ઉપાડે છે. વળી રેલ ગાડી પાટા ઉપર જ ચાલે છે એવી ખાત્રી હોવા છતાં ફરે રસ્તા ઉપર ચાલનાર

માણસ ગાડીનો અવાજ આવતાં પોતાની ઉપર તો ગાડી નથી ધસી આવતી એમ જોવા પછવાડે જુએ છે. કોઈ ઠેકાણે ટોળું વળાને માણસો ઉભાં હોય તો નવા આવનારને ટોળાંમાં પેશીને શું છે તે જોવાનું મન થાય છે. આવા વૃત્તિખળના ધણા દાખલા નિત્ય જીવનમાંથી જોનારને જડી આવશે. પણ માણસની વિચારશક્તિ આ તત્કાલિક પાશવવૃત્તિના કિત્યાનને દબાવે છે. ઉપર કહ્યું છે કે ખજવાન પાશવવૃત્તિ વિચારશક્તિને પોતાના હથીઆર તરીકે ધણીવાર વાપરે છે એ ખરૂં છે, પણ જો પાશવવૃત્તિ એટલી ખજવાન ન હોય અથવા વિચારશક્તિ વધારે ખજવાન હોય કે જિજીવીષાને વિચારશક્તિને વધારે ઉપયોગ હોય તો તત્કાળ ઉઠેલી પાશવવૃત્તિને વિચારશક્તિ દબાવે છે. પરિણામે સામાન્ય વ્યવહાર શાંતિથી ચાલે છે.

માટે જ સંકરાચાર્ય કહે છે કે તત્ત્વામાન્યદર્શનાય્ વ્યુત્પત્તિમતામપિ પુરુષાણાં પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર સ્તત્કાલઃ સમાનઃ પશુઓ જેવો હોવાથી શિક્ષિત માણસોનો પણ પ્રત્યક્ષાદિવ્યવહાર તે કાળે સમાન એટલે અવિવેકપુરસ્કર છે. (ઇ. સ્. ડાં. મા.નો ઉપોદ્ધાત) ટુંકમાં અશિક્ષિત કે શિક્ષિત મનુષ્યોનો વ્યવહાર વૃત્તિપ્રેરિત અને અવિવેકપુરસ્કર હોય છે, એ વાત નિઃસંદેહ છે અને આ વૃત્તિઓમાં સૌથી વધારે ત્વેર ઘેટાંની અને વાઘની વૃત્તિનું છે. માણસ ઘેટાંવૃત્તિથી સામાજિક બનવા ચાહે છે તો વાઘવૃત્તિથી નાયક બનવા અને પાડોશી સાથે લડવા ચાહે છે. પરિણામે ભોક્સત્તાવાદ સાચા રૂપમાં ખીલી શકતો નથી. એક કે વધારે નાયકોના હાથમાં બધી સત્તા જઈ પડે છે. કીડીઓ અને મોકોડા જેવાં ક્ષુદ્ર જન્તુઓમાં જેવો નિર્ભેળ સંપૂર્ણ સમાનતાવાળો સહકાર, અને સંપૂર્ણ સર્વસત્તાવાદ પ્રકૃતિ ખીલવી શકી છે તેવો માણસમાં નથી ખીલવી શકી.

આમ છતાં માણસ આ વૃત્તિસમૂહાન્યના બળમાંથી છુટવાનો નિરંતર પ્રયાસ કર્યો કરે છે. આ પ્રયાસનું નામ જ વિદ્યા કે વિવેકખ્યાતિ અને એથી જ મુક્તિ મળે છે તે પશુવૃત્તિની પરાધીનતામાંથી મુક્તિ. કેવળ વિવેકાધીન માણસની પ્રવૃત્તિ કેવી હોય એ વિષે ભગવદ્ગીતાના કાળથી જવાબો અપાય છે. પણ માણસ જાતના મોટા ભાગ માટે એ વસ્તુચિંતિનો સંભવ હજી દૂર લાગે છે. હજી 'જેને વૃત્તિ છે તે દાખે તે સંત અને ન હોય તે ભગવંત' એમ કહેવું પડે એટલું વૃત્તિનું પ્રાપ્ત્ય છે. જિજીવીષા સાથે વૃત્તિઓને એવો કારણકાર્ય સંબંધ છે કે વૃત્તિઓનું બળ ક્ષીણ થતાં જાણે જિજીવીષા જ નજાળી પડતી લાગે છે. આ મૂળ કારણને લીધે વિવેકનો માર્ગ સુરંકેસ બને છે. માણસ જાતમાં સાચા વિવેકની વૃદ્ધિ અનિશ્ચય મંદ ગતિથી ચાલે છે.

અહિંસા અને સત્યનો અભ્યાસ વિવેકને વધારવામાં, ખીલવવામાં કેવું કામ કરે છે એ મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. માણસે ઘેટાં વાઘમય રહેવું છે કે વિવેકી મનુષ્ય થવું છે એ આજની સંસ્કૃતિનો અને કેળવણીનો મહાપ્રશ્ન છે. જગત કદાપણ નિશ્ચિત લક્ષ્ય વગર ધરતે જાય છે. નીશે અને એ વર્ગના પંડિતો વ્યાધિ પુરુષની ભાવનાને પૂરે છે. માણસ મરણ પામ્યા વગર પશુભાવમાંથી તદ્દન છુટી ન

५०५ शशिबाला

[५०५ : प्रकाश प्रेम शशि]

શકે અને પશુલાવ જેટલે અંશે દયાવે તેટલો જડ થાય એમ એક વર્ગ માને છે. બીજાઓ 'મરજવા' પણાને જીવ-મુક્ત સ્થિતિને સંભવિત માને છે. જીવ-મુક્ત સ્થિતિ સંભવિત હો કે ન હો પણ ઘેટાંપણાની અને વ્યાધપણાની બેડી તો ઇષ્ટ નથી જ એમ બધા કેળવણી વિચારકો માને છે. ઘેરું અને વાધ બંને જીવે, પણ વિવેકને વશ વર્તાવે જીવે તો અસ છે.

દુર્ગાશંકર દેવળારામ શાસ્ત્રી

પૂજ્ય શારદાદેવી*

Sensual love is sublimated into self-forgetful devotion. Instincts and passions are the raw materials which are to be worked up into an ideal whole. That marriage is successful which transforms a chance-mate into a life companion. Marriage is not the end of the struggle, it is but the beginning of a strenuous life where we attempt to realise a larger ideal by subordinating our private interests and inclinations. service, of a common ideal can bind together the most unlike individuals. Love demands its sacrifices. By restraint and endurance, we raise love to the likeness of the divine.

Prof. Radhakrishna: The Hindu View of Life.

જગતના સંતોનાં માનવજીવન: હેમની ધર્મપત્નીનાં સહકારથી કેટલાં યોગાયાં છે તેનો જ્વલંત દાખલો રામકૃષ્ણ પરમહંસજીનાં ધર્મપત્ની શારદાદેવી પૂરા પાડે છે. પરમહંસજીના ઉત્કૃષ્ટ અને પ્રભુમય જીવનના પ્રકાશથી જગત યાની થયું છે. પરંતુ હેમની જ્વલંત પ્રતિભા આગળ શારદાદેવીનું સાંત જીવન એટલું પ્રકાશ પામ્યું નથી.

પરમહંસજીનું પૂર્વાશ્રમનું નામ ગદાધર હતું. જ્ઞાનપણથી જ હેમનું ચિત્ત આ દુનિયાથી દૂર જ રહેતું અને તેથી દુનિયાની વસ્તુઓ ઉપર એમને મોહ જ નહોતો. માતપિતાએ ધાર્યું કે આ વેરાગ્ય હેનું લગ્ન જોઈતું કરી દેવાથી શમી જશે. તેથી

* પ્રભુજી ભારત નર્મ જીવન અને જીવાઈમાં ઇંપાયેલાં Reminiscences of the Holy Mother અને 'સેડન' રીઝ્યુના જીવનના અંકમાં ઇંપાયેલા શ્રીધુત ચેટરજીના લેખ "શારદામણી દેવી"ના આધારે.

ખાનગી રીતે મસજન કરવા માંડી. ત્હેમને એ મ્હોટી ફીકર પડી કે ગદાધર જાણી જશે તો કંઈ તોફાન મચાવશે પણ ગદાધરને ખજર પડી ગઈ. એણે તો લક્ષ્મીને આનંદથી વધાવી લીધું અને રામચંદ્ર મુકરજીનાં પુત્રી શારદાદેવી જે તે વખતે પાંચ વર્ષનાં હતાં ત્હેમની પેતે જ પસંદગી કરી. ગદાધર તે વખતે ચોવીસ વર્ષનાં હતા. માતૃપિતાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો, અને ગદાધર અને શારદાદેવીનાં લગ્ન થયાં.

ગદાધરની માતા ચંદ્રમણીદેવીને શારદાદેવી કુદરતી રીતે વ્હાણાં થઈ પડ્યાં. પેતે ગરીબ હતાં તેથી શારદાદેવીને શણગારવા ઉઝીના દાગીના લઈ આવ્યાં હતાં. થોડા દિવસ પછી તે પાછા આપી દેવાના હતા. પુત્રવધૂના શરીર ઉપરથી દાગીના ઉતારતાં મનમાં ઘાથું લાગી આવ્યું અને તેથી એ કામ કરી ન શક્યાં. ગદાધર મમજી ગયા. શારદાદેવી નિદ્રાવશ હતાં ત્યારે બધા દાગીના ઉતારી લીધા. શારદાદેવી જાગ્યાં અને કોણાહસ કરી મૂકયો: “મ્હારા દાગીના ક્યાં ગયાં ?” ચંદ્રમણીદેવીએ પુત્રવધૂને ખેળાખેળાં લીધી અને કહ્યું: “ગદાધર ત્હને પછીથી વધારે સારા દાગીના અપાવશે.”

એ જ ગદાધરે ભવિષ્યમાં પરમહંસજીના પવિત્ર નામથી પોતાને અલંકૃત કર્યા અને પોતાની પત્નીને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણીના અલંકારથી સજ્યા. પણ જગતના પુરુષોનાં અને સ્ત્રીઓનાં અલંકાર જુદા છે. શારદાદેવીના મામા તેજ દિવસે ગદાધરને લાંબાં આવ્યાં. તે દાગીના સંગ્રહી વાત જાણતાં ઘણા જ દુઃખી થયા અને શારદાદેવીને ઘેર લઈ ગયા. ચંદ્રમણીદેવીને દોષ થયો, પણ ગદાધરે એમને શાંત પાડ્યાં.

“તહારી પત્નીના સહવાસમાં પણ તું નિર્વિકારી રહે ત્યાં સુધી ત્હે કામ હત્યો છે એ હું કેમ જાણી શકું ?”

* નિર્વિકલ્પ સમાધિ ત્રણ દિવસમાં પ્રાપ્ત કરનાર- મદાત્માને શું દુર્લભ હોય ? સર્વ સ્ત્રીમાં માતાનું જ સ્વરૂપ જોનાર યોગીને વિકાર કેવા ? તેમણે તો તોતાપુરીને પોતાનું બ્રહ્મચર્ય અને સંયમ પૂરેપૂરાં ખતાવી આપ્યાં. શારદાદેવી દક્ષિણેશ્વર આત્મા પછી આઠ મહીના એક જ પથારીમાં રામકૃષ્ણજી મૃતા, અને કંઈક જુદી જ અવસ્થા ભોગવતા. તે અવસ્થાનું વર્ણન શારદાદેવી પોતે જ પોતાના શબ્દોમાં આપે છે: “એ દિવસોમાં જે અવસ્થામાં તે પડી રહેતા તેનું વર્ણન શબ્દોથી થઈ શકે એમ નથી. આખી રાત ક્યાં તો સમાધિમાં ગાળતા, કે મા માટે આઈદ કરતા કે દમ્યા કરતા અને નિશ્ચેતન સમાધિમાં પડી રહેતા. સમાધિનું મ્હને યરાયર જ્ઞાન નહિ એટલે મ્હને તો બહુ જ બહીકે લાગી અને હૃદય+ને રાત્રે જ તેડવા મોકલ્યો. હૃદય આવ્યો અને “હરિ” બોલ”નો મંત્ર કાનમાં બોલ્યો ત્યારે નીચી ભૂમિકામાં પરમહંસજી ઉતર્યા.....”

આ એમનું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય અને સર્વ સ્ત્રીઓમાં માતાનું સ્વરૂપ જોવાની વૃત્તિ. એક સમયે શારદાદેવી પરમહંસજીની પગચાળી કરતાં હતી. શારદાદેવીએ પૂછ્યું: “હું કાણ છું ?” પરમહંસજીએ જવાબ આપ્યો: “જે માતાએ (કાલી માતા) આ દેહને આ મંદિરમાં જન્મ આપ્યો છે અને હાલ નૌખતખાનામાં વિરાજે છે તે જ આનન્દમયી માતા મહારા પગની ચાંપી કરે છે. ત્હમે એ જ પવિત્ર માતાના સ્વરૂપ છો.”

આ સ્થિતિએ પ્હેંચેલા પરમહંસજીના હૃદયમાં એક જ આદર્શ હતો, અને તે આદર્શ સાધવા પોતાની પત્નીના હૃદયમાં એક જ સંસ્કાર રેડવા મથતા.

Help me build a palace where
All is wonderfully fair,
Built of truth, the while, above
Shines the pinnacle of Love.

અને શારદાદેવી નિર્દોષ અને પ્રેમાળ સુવતી હોવાથી એમના પ્રયત્નો સફળ થયા; તે શારદાદેવીનું અનુપમ જીવન પ્રત્યક્ષ રીતે સૂચવે છે.

શારદાદેવી દક્ષિણેશ્વર આત્મા ત્યારે એમની ઉમર તેર ચૌદ વર્ષની હતી: પરમહંસજીને લગ્ન સંબંધી પૂરેપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. પણ દષ્ટિ જુદી હતી. * વિષયાત્મિકા, સંપ્રત્યાત્મિકા, અભિમાનિકા અને આભ્યાસિકા એ ચાર જાતની પ્રીતિ-સ્નેહ-માંથી આભ્યાસિકા પ્રીતિ પોષી, ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે તેમ, લખ સૃષ્ટિમાંથી અલખ સૃષ્ટિમાં વિચરવા

* જુઓ ‘રામકૃષ્ણ કથામૃત’ રામકૃષ્ણ પરમહંસજી જીવન પાનું ૧૨.

+ હૃદય રામકૃષ્ણજીનો બાણેજ થતો. એના સ્વભાવનું દિગ્દર્શન જુઓ ‘રામકૃષ્ણ કથામૃત’ પાનું ૧૭૬.

*અભ્યાસાદલિમાનાથ તથા સંપ્રત્યાયાદપિ

વિષયેચ્ચ તન્મજ્ઞાઃ પ્રીતિમાહુચ્ચતુર્વિધામ્ । સરસ્વતીચંદ્ર બાગ ૪, ૩૨૩.

સંકલ્પ કર્યો, અને તેના પ્રથમ પગથિયા તરીકે શારદાદેવીને કેળવણી આપવાનું કામ હોંસથી શરૂ કર્યું. શારદાદેવીના પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો: “પરમહંસજીએ મને લૌકિક અને આધ્યાત્મિક દરેક વસ્તુ શીખવી. દિવાની બત્તી કેમ ગોઠવવી, કુંડળના દરેક માણસના સ્વભાવ કેવા હતા, તે દરેક તરફ કેવી રીતે વર્તવું, બીજાના ઘરમાં કેવી રીતે રહેવું,—અને બીજી અનેક વ્યવહારી બાબતો મને શીખવી. મંથિરનું પ્રશંસાગીત પણ મને શીખવ્યું; આધ્યાત્મિક ચિંતન, સમાધિ અને બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ગૂઢ તરવો પણ મને શીખવ્યાં.”

આ જીવનમાં શારદાદેવીને પણ અહુ જ રસ પડ્યો એ એમની જવલંત પ્રતિભા અને વાસનાહીન જીવનને આભારી છે. પરમહંસજી તો આ અવસ્થા અનેક વર્ષોની સાધનાથી પામ્યા હતા. શારદાદેવીએ સાધના કરી નહોતી પણ હૃદયમાં પ્રકાશિત અને ઉજ્જવલ આત્મા વિરાજતો હતો. હિંદુ સ્ત્રીના હૃદયમાં અંકાયેલી ભાવના—પતિ એ જ સર્વસ્વ પતિરેષ ગતિઃ સ્ત્રીણામ્ । અને પતિસેવા એ જ ધર્મ—એમના જીવનનો સ્તંભ હતો. અને એ ભાવનાના વિરોધી જે પ્રવાહો આવે તે બધાને મારી હડાવવા એ જ મધુકરવૃત્તિ, પતિને શ્રેય સાધવા દઇ એ શ્રેયથી આત્મકલ્યાણ કરવું એ સંકલ્પ—એ બે વસ્તુઓએ એમના જીવનમાં કંઈ છુટું જ એતન રેડ્યું. અના-સંકિત અને સમય માટે નેટલી પ્રશંસા રામકૃષ્ણજીની ધામ તેટલી જ પ્રશંસા—બધે વધારે—શારદાદેવીને ધરે છે. “મહારા હૃદયમંદિરમાં અમૃતનો કુંભ સ્થાપિત થયો હોય એવું મને હમેશાં લાગતું. એ શાંત, અસ્ખલિત, દૈવી આનંદ-કેવો અનુભવો તેવું હું વર્ણન આપી શકું એમ નથી.”

થોડા મહિના રહીને શારદાદેવી પોતાને ગામ વિદાય થયાં; સંપૂર્ણ સુખ એમને પ્રાપ્ત થયું એમ એમનાં હૃદયમાં લાગ્યું. એવું પરિણામ એ આવ્યું કે એમની પ્રકૃતિ શાંત, વિચારમય અને મધુર થઇ, નિઃસ્વાર્થી બની. જાતની બધી સવડો અને જરૂરિયાતો ત્યાગી દીધી. બીજાનાં દુઃખો જોઇ દયા ઉત્પન્ન થતી અને લાગણી થઇ આવતી. દયાની જાણે મૂર્તિ જ થયાં. દેહનાં કળેા તેમને લાગતાં જ નહિ, આમ આત્મ-નિમજ્જનના દિવસો પિતૃગૃહે પસાર કરવા લાગ્યાં.

સ્વચ્છ શરીર પિતૃગૃહે હતું પણ સૂક્ષ્મ શરીર તો દક્ષિણેશ્વરમાં જ રમ્યા કરતું. પરમહંસજીને મળવા માટે અંતરમાં ઘણી જ તીવ્ર ઇચ્છા થઇ આવતી પણ તેને સંયમમાં રાખતાં. પરમહંસજી પોતે જ બોલાવશે એ શ્રદ્ધામાં દિવસો ગાળવા માંડ્યાં.

શારદાદેવી એમ કરતાં અદાર વર્ષનાં થયાં, અને પરમહંસજીના બોલાવવાની આશામાં દિનો વ્યતિત કરવા માંડ્યાં. સંસારનાં સુખ અને દુઃખથી તેમને તો કશો ભય કે શોક થતો નહિ. પણ ગામના લોકોએ એમની શાંતિમાં બંધેલ પહોંચાડી. ગામના લોકો કહેતા કે એમના પતિ તો ગાંડા થઇ ગયા છે, નસ અવસ્થામાં ફરે છે, મંથરના નામેની બૂઝો પાડ્યા કરે છે; ગામની સ્ત્રીઓ એવા ગાંડાની પાતી તરીકે એમની દયા ખાતી અને તિરસ્કાર પણ કરતી. આ બધું શાંત ચિત્તે તેમણે સાંભળ્યાં કર્યું.

એમને સહન પણ શાંતિથી કર્યું. “ મહારા ત્યાંથી આવ્યા પછી એ શું એટલા બધા બદલાઈ ગયા છે ? જેમ વાતો સંભળાય છે તેવા જ થઈ ગયા છે ? ” આ વિચારો રમ્યા કરતા અને બે એવી જ સ્થિતિમાં હોય તો એમણે પિતૃમૃદ છોડી પરમહંસજી પાસે રહી એમની સેવા કરવી જોઈએ, એ વિચારથી દક્ષિણેશ્વર જીવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જાતે બધું જોઈ, સ્થિતિને ઉચિત કાર્ય કરવું એમ સંકલ્પ કર્યો.

રામકૃષ્ણજી સ્ત્રીસહવાસથી તદ્દન વિરુદ્ધ હતા અને સ્ત્રીને જોઈને ઉન્મત્ત અવસ્થામાં આવી માતાનું જ સ્વરૂપ જોતા-સંસારી લોકોને આ વસ્તુ એકદમ શક્ય જેવી ન લાગી, જેથી પરમહંસજીની પરીક્ષા લેવા સંસારી લોકોએ અનેક યુક્તિઓ રચી. કલકત્તાના મથુરબાણુ-જે લવિષ્યમાં પરમહંસજીના મંદાન ચેલા બન્યા અને દક્ષિણેશ્વરનું મંદિર બંધાવી આપ્યું, તેમણે એક ખીલાસ રીતે રામકૃષ્ણજીની કસોટી કરી. પણ રામકૃષ્ણજી અલિત ન થયા. વેસ્થાને નિર્લજ્જ અવસ્થામાં જોઈને વિકાર ન પામતાં “ મા, આનંદમયી, ” “ મા, આનંદમયી ” શબ્દથી સંબોધન કરીને નમસ્કાર કર્યો અને સમાધિસ્થ થઈ ગયા. આટલાથી સંતોષ ન પામતાં વૈદ્યે એમની પરીક્ષા કરી અને અંતે સુપ્રસિદ્ધ વૈદરાજ ગંગાપ્રસાદે કહ્યું : “ તમે ધારો છો તે પ્રમાણે એમને ઉન્માદ રોગ લાગ પડ્યો નથી પણ એમનાં લક્ષણ બધાં યોગી જેવાં જ છે. ”

પરમહંસજીના મહાભાવની આવી પરીક્ષાઓ થઈ. શારદાદેવી પણ બધું પોતે જ જોવાને દક્ષિણેશ્વર આવ્યાં. પોતાના ગામથી શારદાદેવી અને રામચંદ્ર મુકરજી પગે ચાલીને ઉપડ્યાં. શારદાદેવીને શ્રમ બહુ લાગ્યો એટલે તાવ આવ્યો. દક્ષિણેશ્વર આવ્યાં ત્યારે પણ શરીરમાં તાવ હતો. રામકૃષ્ણજીને એમની આ અવસ્થાની ખબર પ્રાપ્તી એટલે ચિંતાતુર થઈ ગયા. પોતાના ઓરડામાં જ શારદાદેવીનો ખાટલો મૂકાવ્યો અને એમની સારવાર ઉપર સાવચેતીથી દેખરેખ રાખી. ત્રણ દિવસમાં આરામ થયો અને શારદાદેવીને પણ પરમહંસજીનો અસ્ખલિત પ્રેમ જોઈ શાંતિ વળી, હૃદયમાં હૃદય બાપી રહ્યો અને પતિ અને શ્વસુર સેવામાં જ પોતાનું ચિત્ત આરોપ્યું. શારદાદેવીના પિતા, પુત્રીનો આનંદ અને સુખ જોઈ ઘર તરફ પાછા ફર્યા. શારદાદેવી પાછા આવ્યાં એટલે પરમહંસજીએ કેળવણીનું કાર્ય ઉપાડી લીધું. પરમહંસજી કહેતા : “ આદામામા સૌના મામા થાય, તેમ ઇશ્વર પણ આપણા જ છે. દરેકને એમની પાસે રહેવાની છૂટ છે. જે મળવા પ્રયત્ન કરશે તે તેમના દર્શનથી સુખી થશે. તદ્દમે એમની પાસે જવા જશો તો તદ્દમે પણ એમને મળશો. ”

પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યેના ધર્મ રામકૃષ્ણજી બરાબર રહમગતા. કાલીમાતા આગળ આરંદ કરી પ્રાર્થના કરતા : “ મા ! અવિદ્યા પણ તું છે અને વિદ્યા પણ તું છે. તું જ

૧ જુઓ ‘ રામકૃષ્ણ કથામૃત ’ : રામકૃષ્ણજીનું જીવન. પાનું ૧૨-૧૩.

૨ “ ” ” ” ” ” ૧૦-૧૧ અને સંન્યાસીનીનો મત. પાનું ૧૧. આ સંન્યાસીનીએ પરમહંસજીને સાધનામાં બહુ મદદ કરી હતી.

ગૃહસ્થના ધરતી કુલવધૂ છે અને તું જ મહત્વા બજારની વેચ્યા છે. મા ! બન્ને સ્વરૂપમાં તું મારી માતા જ છે અને હું તારો સંતાન છું.”

આ જ પ્રાર્થના શારદાદેવી આગળ બાંધે કરતા હોય એમ દીસતું. અને શારદા દેવીએ પણ બાંધે માતા કાલીની સાક્ષે જ એનો અનુકૂળ જવાબ આપ્યો: “આપે પરમેશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. આપને ત્યાંથી પાછા ખેંચનારી અવિદ્યા માયા હું નથી થવા માંગતી—આપની પાસે આપની સેવા કરે એટલો જ પ્રસાદ ચાહું છું.”

આ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ રામકૃષ્ણજીએ શારદાદેવી આગળ મૂક્યો અને શારદાદેવીએ તેને વધારી લીધો.

આ એમનો દિવ્ય પ્રેમ દિવસે દિવસે વધતો જ ગયો. કેટલાક દીકાકારો રામકૃષ્ણજી ઉપર પ્રહાર કરવા નીકળી પડ્યા: “રામકૃષ્ણે પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે કૂરતા જ વાપરી છે અને એમની રિયતિ વિધવા જેવી કરી મૂકી છે” વગેરે. પણ ચોખ્ખા દૃષ્ટિએ જોતાં તો માલમ પડશે કે આ વ્રતમાં શારદાદેવીનો સક્રિય સહકાર હતો અને એ સહકારની પાછળ પ્રબળ ધર્મભાવના હતી. વાસનાતૃપ્તિને એમણે પોતાનું જીવન સાક્ષ્ય ગણ્યું જ નહોતું એટલે શારદાદેવીએ જે પગલું ભર્યું તે વિચારમય જ હતું. ઉલટું જ્યારે જ્યારે એમની ઇંદગી વિષે પૂછવામાં આવતું ત્યારે સંતોષ અને સુખની લાગણી જ પ્રદર્શિત કરતાં; એમના જીવનમાં નિરાશાને સ્થાન જ નહોતું. * યાત્રાવલક્ય અને મૈત્રયાના સંવાદમાં ઋષી શીખવે છે: “દેવી આત્મા પતિ જ હોવાથી પત્ની લહેને ચાહે છે; દેવી આત્મા પત્ની હોવાથી પતિ લહેને ચાહે છે.” આ જ આદર્શ રામકૃષ્ણજીનો હતો.

રામકૃષ્ણજીને જ્યારે લાગ્યું કે શારદાદેવી પણ ઉત્તમ કોટી ઉપર આવી ગયાં છે, ત્યારે સમાધિનાં ગૂઢ તત્ત્વો એમને પાસે બેસાડી શીખવ્યાં અને કેટલી પ્રગતિ થતી લેતું નિરીક્ષણ કરતા. વળી પોતે સમાધિસ્થ થઇ જતા ત્યારે એમને નીચલી ભૂમિકા ઉપર લાવવા માટેના મંત્રો પણ શીખવ્યા. શારદાદેવીનું લક્ષ એ તરફ પૂરતું હતું એટલે એ બધું શીખી લેતાં વાર ન લાગી. જ્યારે એમને લાગ્યું કે હવે બન્નેના જીવનમાં કામ જેવી વસ્તુ રહી નહોતી, ત્યારે એમણે પોડશી પૂજા આરંભી અને શારદાદેવીની જગદંબાના મૂર્તિ સ્વરૂપ તરીકે પૂજા કરી. આ પૂજના પાછલા ભાગમાં શારદાદેવી પણ સમાધિસ્થ થઈ ગયાં.

હવે ફક્ત એક જ ધ્યેય રાખી શારદાદેવીએ જીવન વ્યતીત કર્યું અને તે પતિ-સેવા અને એ સેવાના દિવસો, એમનો શ્રમ, એમનો ખંત એ એમના જીવનનો દિવ્ય અલંકાર છે. સહવારે ત્રણ વાગે હિંદી, સ્નાન કરી; પાઠપૂજા કરી રામકૃષ્ણજીને માટે અને એમના શિષ્યો અને શિષ્યાઓ માટે રસોઇ કરવામાં જ આખો દિવસ

* “પ્રભુદ્વ ભારત:” ભુવાઇ: પાટું ૩૧૪.

+ “Only with woman can Man lose his chastity; and only with her he can keep it.” Plato.

ગુંથાતાં અને એ સેવામાં એમને આનંદ પડતો. રામકૃષ્ણજીનો ખોરાક બહુ સાદો હતો એટલે એમની રસોઇ જુદી કરવી પડતી; એમના ૩૬ શિષ્યોમાંથી ઘણાખરા તે રામકૃષ્ણજી પાસે જ રહેતા. વળી વિધવા સ્ત્રીઓ પણ કેટલીક વાર દર્શને આવતી. તે બધાને જમાડતા. કેટલાક માંસાહારી હોય એટલે એ બધી વ્યવસ્થા કરવામાં ત્રણ ચાર વાર દિવસમાં રસોડું સાફ કરવું પડતું. અને તેમાં એમને આનંદ પડતો. પોતે રામકૃષ્ણજીની એક શિષ્યાને આ સંબંધી કહેલું: “શિષ્યોની બરાબર સેવા થવી જોઈએ જેથી તેઓ અમને એમના જ ગણે.” આ કાર્યમાંથી બીલકુલ પરવારતાં જ નહિ. રૂઝે ૧૧ થી ૨ વાગ્યાની વચ્ચે ગમે ત્યારે સૂતાં પણ આટલા વખતમાં પરમહંસજીનું દર્શન તો એક જ વાર થતું અને તે જ્યારે એમને માટે થાળા લઈ જતાં ત્યારે જાત માટે તો કશી પણ શીકર જ નહિ. ફક્ત એમને એક જ ચિંતા હતી અને તે એ કે રામકૃષ્ણજીના કાર્યમાં બીલકુલ ખર્ચ ન પહોંચે. અને આ એમની નિસ્વાર્થી સેવાની કદર એમના શિષ્યોએ પૂરેપૂરી કરી છે. એમના સંસર્ગમાં આવનાર દરેક માણસ એમના મધુર સ્વભાવથી આનંદિત થતો અને એમને “પવિત્ર માતા”ના નામથી સંબોધતો. રામકૃષ્ણજીની શિષ્યા એક દિવસ એમનાં દર્શને આવ્યાં. પરમહંસજીએ જાણ્યું કે ભૂખ્યાં છે એટલે નૌખતખાનામાં જવા કહ્યું. શારદાદેવીએ તરત જ એમનાં જમણુ માટે વ્યવસ્થા કરી આપી. આ તો પહેલો જ પ્રસંગ હતો પણ પહેલાં પ્રસંગે પણ શિષ્યાનું મન શારદાદેવી માટે ઘણું આકર્ષાયું હતું. પછી તો તે શિષ્યા શારદાદેવી માટે એટલો પ્રેમ ધરાવતાં કે શારદાદેવીનો વિયોગ તેમનાથી સદન ન થતો. શારદાદેવી પોતાના સંબંધીના લગ્નમાં ખહારગામ ગયાં ત્યારે શિષ્યાને વિયોગ એટલો સાહતો કે શારદાદેવીની જગ્યાએ બેસી રહ્યાં જ કરતાં. આ શારદાદેવીનો વાત્સલ્ય પ્રેમ અને નિસ્વાર્થી સેવા. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો નિશ્ચય પોતાની પ્રબળ મુચ્છાથી જ થયો તેનો આ સખળ પૂરાવો છે. અને એમનાં જીવનની ધન્ય ઘડી એ બીજી પૂરાવો. રામકૃષ્ણજી જીવતા ત્યારે એમની સેવા કરતાં. કે-સર થયો ત્યારે પણ એમની તબિયત બરાબર સચવાય અને સેવા થાય તેથી જાતે જ સેવા કરતાં. રામકૃષ્ણજીએ દુનિયા ત્યજી પછી પણ તેમની છબીની પણ એવી જ રીતે સેવા કરતાં. “હું જ્યારે કલકત્તામાં શારદામાતાનાં દર્શને ગયો હતો ત્યારે તેઓ રામકૃષ્ણજીની છબીની પૂજા કરતાં હતાં. ફક્ત એક જ સફેદ વસ્ત્ર પહેરેલું. વાળ છૂટા હતા. લાંબા વખત મુઠ્ઠી ધ્યાન કરવાથી આંખમાંથી જે વિશેષ તેજ આવે છે તે તરફ સ્વાભાવિક રીતે લક્ષ ગયું. તેમની મુખમુદ્રા ઉપર પાવિત્ર્ય, શાંતિ, પ્રસન્નતા, અને માનુવાત્સલ્ય ભરપૂર વિજસતાં હતાં. પતિદેવની પૂજનમાં તેમની તક્ષીનતા જોઈ મનમાં થયું, શું આ પ્રત્યક્ષ દુર્ગાની મૂર્તિ હતો ?” +

સદાચારમાં જ આખી હંદગી માગી હોય તેમની મુખમુદ્રા ઉપર બીજું શું

* ‘પ્રશ્નજ્ઞ ભારત.’ Reminiscences of the Holy Mother પાનું ૨૪૨.

+ અધ્યાપક કાલેલકર: રામકૃષ્ણ જ્યોતિ વખતે આપેલું વ્યાખ્યાન.

હોય ? એ જ એમની સદાચારી મધુકર હૃત્તિથી રામકૃષ્ણજીના બધા શિષ્યોનાં વન્દનીય માતા થઇ રહ્યાં હતાં.

શારદાદેવી સમાધિમાં પણ લીન થઇ જતાં. પરમહંસજીના સહવાસ પછી આ સ્થિતિ એમને પ્રાપ્ત થઇ હતી, અને ત્યાં બેઠાં જ જગતના પ્રવાહોનું જ્ઞાન મેળવતાં. રામકૃષ્ણજીની એક શિષ્યા સુકાં જ બીલીપત્ર મહાદેવને ચઢાવતી હતી. સમાધિમાં શારદાદેવીને જ્ઞાનું જ્ઞાન થયું. તેથી જ્યારે શિષ્યા દક્ષિણેશ્વરમાં આવ્યા ત્યારે પૂછ્યું: “ત્હમે સુકાં પત્ર કેમ ચઢાવો છો ?” શિષ્યા ચક્રિત થઇ ગયાં અને પૂછ્યું: “ત્હમે કેમ જાણ્યું ?” શારદાદેવીએ કહ્યું: “આજે સહવારે ચિંતન કરતાં મેં ત્હમને સુકાં પત્ર ચઢાવતાં જોયાં.”

એ જ શિષ્યા પોતાના સ્મરણમુકુરોમાં શારદાદેવીની સમાધિ અવસ્થા વિશે નીચે પ્રમાણે લખે છે: “નૌપતખાનામાં માતાને પૂજનમાં બેઠેલાં જોયાં, મેં એમનો ઓરડો ઉઘાડ્યો અને ત્હમને દસતાં અને આફદ કરતાં જોયાં. ત્હમની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેતાં હતાં; અને પછી નિશ્ચેતન સમાધિમાં લીન થયાં.....એક વખત વાંસળાનો નાક સાંભળતાં જ સમાધિસ્થ થઈ ગયા અને એ અવસ્થામાંથી નીચડી ભૂમિકામાં આવતાં ધણો સમય વીતી ગયો.....એક સમયે બલરાગ* બસુની અગાસીમાં ચિંતન કરતાં સમાધિસ્થ થયાં, અને પાછી અસહ્ય સ્થિતિએ આવતાં કહ્યું: ‘હું તો કેાઇ એવા વિચિત્ર મુલકમાં જઈ આવી જ્યાં જ્યાં માયાળુ અને પ્રેમી જ હતા. હું ધણી જ સ્વરૂપવાન બની હોઉં એવું મને લાગ્યું. પરમહંસજી પણ ત્યાં હતા. ત્યાં મને કેટલું સુખ હતું તે હું કહી શકું એમ નથી. નીચડી ભૂમિકામાં આવતાં શરીરનું જ્ઞાન થયું પણ એ ભૂમિકા એવી કટુપી લાગી કે ફરીથી ત્હમાં પ્રવેશ કરવા નારાજ હતી.’..... નીલંબર મુકરજીના બાગમાં હું, બહેન ગોલાપ અને શારદાદેવી ચિંતન કરતાં બેઠાં. જ્યારે મ્હારું ચિંતન પતી ગયું ત્યારે માતાને શાંત અને નિશ્ચેતન સ્થિતિમાં જાણે સમાધિસ્થ બેઠાં હોય એમ જોયાં. થોડો વખત રહી જડ જગતનું જ્ઞાન થતાં કહ્યું: ‘યોગિની, મ્હારા હાથ-પગ ક્યાં છે ?’ અમે એમના હાથ-પગ દર્શાવવા બેસી ગયાં પણ એમને ધણો વખત પછી જ્ઞાન આવ્યું.

વૃંદાવનમાં કાલ્યાણને ત્યાં પણ એક સહવારે ગાઢ સમાધિમાં લીન થઈ ગયાં. મેં “હરિબોલ” કાનમાં ઉચ્ચાર્યો પણ તેથી એમનો આત્મા નીચડી ભૂમિકામાં ન આવ્યો. સ્વામી યોગાનન્દ આવ્યા અને એ જ પ્રમાણે કાનમાં મંત્ર લખ્યા, એટલે એમનો આત્મા નીચે ઉતર્યો. અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં પરમહંસજીની માફક એમણે પણ કહ્યું: ‘મ્હારે ખાવાનું જોઈએ છે.’ થોડું ખાવાનું, પાણી અને સોપારી એમના આગળ મૂકવામાં આવ્યા અને રામકૃષ્ણજીની માફક એમણે ખાધાં. સ્વામી યોગાનન્દે એમને

૧ જુઓ Reminiscences of the holy mother “પ્રભુજી ભારત” જુલાઈ પાનું ૨૯૧.

આ અવસ્થામાં કેટલાક સવાલો પૂછ્યા હતા જવાબ પણ પરમહંસજીની માફક જ એમણે આપ્યા. અંધા મહાભાવ પરમહંસજી જેવો જ હતો. ”

પ્રતિ એ જ સર્વસ્વઃ એ શારદાદેવીનો સિદ્ધાંત હતો. પાનીહટીનો મોટો વૈષ્ણવનો મેળો. જેવાને રામકૃષ્ણજી અને શિષ્યાઓ જનાર હતી. એટલે એમણે એક શિષ્યાને શારદાદેવીનો વિચાર બાણવા મોકલી. શારદાદેવીએ કહ્યું: “ એમની સાથે મોટું ટોળું જશે. મેળામાં પણ ઘણા લોકો એકઠાં થશે. હોડીમાંથી બહાર નીકળવું અને મેળા જોવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડશે. મારો વિચાર નથી ” આ પ્રસંગ સંબંધી ટીકા કરતાં રામકૃષ્ણજીએ કહ્યું: “ ન જવાનો નિર્ણય એમનો અચાજ રહ્યો હતો. મને સમાધિસ્થ જોવામાં ઘણા લોકો ટોળામાં એકઠા થતા. જો એ સાથે આવ્યા હોત તો લોકો કહેતે “ જુઓ, હંસ અને હંસી આવ્યા છે. શારદાદેવી ચતુર છે. ” પણ શારદાદેવીએ તો જુદી જ દૃષ્ટિથી ના પાડી હતી. મને રજા જે રીતે આપી તે ખતાવી જ આપવું હતું કે એમની સંપૂર્ણ મરજી નહોતી. જો જવામાં એ સંમત હોય તો એમણે કહ્યું હોત: “ હા, જરૂર એ જશે જ. ” રામકૃષ્ણજીની મરજી ન હોય તો શારદાદેવીથી જવાબ જ કેમ એ વિચાર એમના મનમાં રમ્યા કરતો.

ધન સંબંધી આસક્તિ એમની ગઈ છે કે નહિ તે જોવા રામકૃષ્ણજીએ યુક્તિ રચી જે તેમના જ શબ્દોમાં આપી છે: “ જ્યારે મારા એક મારવાડી મિત્રે દસ હજાર રૂપિયા આપ્યા ત્યારે મને તો એમ લાગ્યું કે મારા મસ્તકમાં કોઈએ કરવત બોંટી દીધી. માતા આગળ આકંઠ કર્યું.

પણ મારે મારાં પત્નીનું મન બાણવું હતું તેથી મેં એમને કહ્યું: ‘ ભાવિકને આ ધન આપવું છે પણ હું લઈ શકું એમ નથી અને તેથી ત્વમારા નામ ઉપર આપવા માગે છે. ત્વમે કેમ સ્વીકારતાં નથી ? ત્વમારા શું વિચાર છે ? ’ શારદાદેવીએ તરત જવાબ આપ્યો: ‘ એ કેમ અને ? એ પૈસા સ્વીકારી શકાય એમ નથી. જો હું લઉં તો ત્વમે લીધું કહેવાય. જો હું સ્વીકારું તો ત્વમારી સેવામાં જ મારે ખરચવું પડશે અને તેથી ત્વમે જ સ્વીકારી લીધું ગણાશે. લોકો ત્વમારા ત્યાગને લીધે ત્વમને પૂજે છે. આ પૈસા સ્વીકારી શકાય એમ નથી. ’ આ સાંભળી મને નિરાંત પળા ”

શારદાદેવીનું પવિત્ર જીવન, ઈશ્વરમાં અંતિમ શ્રદ્ધા, અને મધુર સ્વભાવે ગમે તેવા મનુષ્યોનાં મન આકર્ષી લેતાં. એક વખત એક ધાડપાહુના હાથમાં ફસાઈ ગયાં તે વખતે પણ એમના મધુર શબ્દો એ હલકા મનુષ્યને પણ પીગળાવી નાંખ્યો. કમાર-પુકરથી દક્ષિણેશ્વર આવતાં રસ્તામાં મોટું જંગલ આવતું તેમાં ધાડપાહુઓ રહેતા. કાઠીની પૂજા કરી રાત્રે જો ત્યાંથી પસાર થાય ત્વને લૂટતા. સંખ્યાકાળનો સમય અને આ જંગલની લગભગ પાસે શારદાદેવી અને એમનાં સર્ગાસંબંધી આવી પહોંચ્યાં. શારદાદેવીની ગતિ બહુ જ ધીમી હતી એટલે સર્ગાસંબંધી તો જંગલ બહાર બહોળાં થઈ ગયા અને તેમ કરવાને શારદાદેવીએ જ પોતે કહ્યું. પોતાની ગતિને લીધે એ લોકોને આવા જંગલમાં પડી રહેવું પડે અને બચ રહે તેના કરતાં એ લોકો આગળ ચાલી

જય એ એમને દીક લાગ્યું. એટલે જંગલમાં એકલાં પડી ગયાં. રાત્રિ અધારી હતી. સહામેથી એક ઉચ્ચો કાળો માણસ હાથમાં લાંબી લંછને સહામો આવ્યો અને કડક રીતે પૂછ્યું: “આવા સમયમાં અત્રે ઉભો રહેનાર તું કાણ છે?” શારદાદેવીએ મધુર કંઠે જવાબ આપ્યો: “પિતા, મહારાં સર્ગાસંબંધીઓ આગળ ગયાં છે અને હું એકલી પડી ગઇ છું. મહારા પતિ દક્ષિણેશ્વરમાં રહે છે. મહને ત્યાં લઇ જશે તો તમને મહારા પતિ ઘણી જ આભારની લાગણી ખતાવશે.” વાક્ય પૂરું થતાં જ એક સ્ત્રી તે પુરુષ પાછળ આવીને ઉભી રહી. તે ત્હેની સ્ત્રી જેવી લાગતી હતી. શારદાદેવીને નિરાંત વળી, તેથી એમનો હાથ ઝાલ્યો અને કહ્યું: “માતા, હું તમમરી પુત્રી શારદા છું. હું અહીં એકલી પડી છું. સારે નસીબે પિતા અને તમને અત્રે આવી પહોંચ્યા છે; નહિ તો મહારું શું થતે તે હું કહી શકતી નથી.”

આ શબ્દોએ પેલા માણસ અને ત્હેની સ્ત્રીની ઉપર ઘણી અસર કરી. શારદાદેવીને યાદી ગયેલાં જોઇ ત્હેમને બાલુના ગામમાં લઇ ગયાં, પેલી સ્ત્રીએ શારદાદેવીની પચારી કરવા પોતાનાં લુગડાં પાથરી દીધાં, અને બજારમાંથી ચોખાં લઇ આવી શારદાદેવીને જમાડ્યાં. પેલી સ્ત્રી તો એમના મધુર સ્વભાવથી એટલી મોહિત થઇ ગઇ હતી કે સહેવાર પડતાં પોતાના પતિને કહ્યું: “તમને વ્હેલી પૂજા કરી લો; રાત્રે એમને ખરાબર ખોરાક મળ્યો નથી. માટે બજારમાંથી સારી વસ્તુઓ લઇ આવો. મહારી દીકરીને મહારે આજે ખરાબર જમાડવી છે.”

એવામાં એમનાં સર્ગાસંબંધી આવી પહોંચ્યાં, અને શારદાદેવીને જોઇ આનંદ પામ્યા. દક્ષિણેશ્વર જવાનો સમય થયો ત્યારે શારદાદેવીને બહુ લાગી આવ્યું અને એમના “માતપિતા”ની રજા માગી. “એક જ રાત્રિ એમની સાથે ગાળવામાં મહારો રેનેહ એવો ગાઢ થઇ ગયો હતો કે જ્યારે ઉપડવાનો સમય થયો ત્યારે મહને ઘણું જ રડવું આવ્યું. ત્હેમનો વિયોગ મહને બહુ સાલતો. જ્યારે એ લોકોએ મહને દક્ષિણેશ્વરમાં આવવાનું વચન આપ્યું ત્યારે જ મહને નિરાંત વળી.”

આ પ્રસંગ અર્થસૂચક છે. ચોર અને ત્હેની સ્ત્રીનાં હૃદય જીતી લેનાર શારદાદેવી જેવાં સાધ્વી જ હોઇ શકે.

શારદાદેવીનો કંઠ બહુ મધુર હતો. દક્ષિણેશ્વરમાં કેટલીક વાર ભજનો બહુ સારાં ગાતાં. એક રાત્રિએ શારદાદેવી અને શિષ્યા લક્ષ્મીદેવી ભજન ગાતાં હતાં. રામકૃષ્ણજી સાંભળીને ખુશ થયા. બીજે દિવસે સહેવારે કહ્યું: “ગઇ રાત્રિએ તમને મધુર ગાતાં હતાં. તે જ ખરાબર છે.”

એ મધુર સાધુ-સાધ્વીનાં એક જ જીવનનો ૧૬ ઓગષ્ટ ૧૮૮૬ ને દિવસે અંત આવ્યો. રામકૃષ્ણજીએ રેનેહ મૂક્યો. એ મહાપુરુષના સંતસમાગમના વિયોગથી શારદાદેવીને ઘણું જ દુઃખ થયું. તે વખતે એમની ઉંમર ફક્ત તેત્રીસ વર્ષની હતી. એમના દિવસો ધર્મધ્યાનમાં જાય તે ઉદ્દેશથી રામકૃષ્ણજીના શિષ્યો રાખાજી (બ્રહ્માનંદ), ભવનાથ (અબેદાનંદ), સ્વામી ગોપાનંદ, અને સ્વામી અદ્વૈતાનંદ (લાટુ) કાશી અને

વૃન્દાવન લઇ ગયા. શિષ્યા લક્ષ્મી અને શિષ્યા ચોક્ષાપ પણ સાથે હતાં. પણ રામ-કૃષ્ણજીનો વિયોગ એમને બહુ સાહતો અને ઘણું જ રડ્યાં કરતાં. એક દિવસ એમનાં બીજી શિષ્યા એમને વૃન્દાવનમાં મળવા આવ્યાં. રામકૃષ્ણજીએ દેહ મૂક્યાને પંદર દિવસ થયા હશે. શિષ્યાને જોતાં જ શારદાદેવી ભેટી પડ્યાં, અને ચોધાર આંસુ પાડ્યાં. રામકૃષ્ણજીએ એમને દર્શન આપ્યું અને કહ્યું: “શા માટે રડો છો ? હું તો આ રહ્યો; દૂર ગયો નથી; એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં આવ્યો હોઈ એમ જ હું.” આ દર્શન પછી શારદાદેવીએ રૂઢ મૂકી દીધું અને આનંદમય બની ગયાં. આખો દિવસ અને રાત આનંદમયી મૂર્તિ સમાન જ લાગતાં અને ન્હાની કુમળી આંનંદી બાળા જેવાં જ દિસતાં.

રામકૃષ્ણજીએ દેહ મૂક્યો એટલે શારદાદેવી પોતાનાં કાંડા ઉપરથી બંગડીઓ કાઢી નાખવાની તૈયારી કરતાં હતાં. રામકૃષ્ણજીએ દર્શન આપ્યું અને કહ્યું: “મહે શું દેહ મૂકી દીધો છે કે ત્હમે સૌભાગ્યનાં ચિન્હો ઉતારી નાંખો છો ?” રામકૃષ્ણજીની આજ્ઞા એટલે શારદાદેવીનું પાલન: પછીથી એમણે હાથ ઉપરથી બંગડી ઉતારી નથી.

રામકૃષ્ણજીના દેહત્યાગ પછી ચોત્રીસ વર્ષ જીવ્યાં અને શારદાદેવીએ ૬૭ વર્ષે દેહ મૂક્યો. બંગાળી પત્ર ‘ઉદ્યોધને’ ત્હમના તપ, ત્યાગ, અચલ શ્રદ્ધા, સંયમ, માર્વાભીમ પ્રેમ અને સેવા, અશ્રમિત પ્રવૃત્તિ, જાતની જરૂરિયાતો તરફ બેદરકારી, સાદાઈ, નમ્રતા, ધીરજ, માયાળુ સ્વભાવ, ક્ષમા, લાગણી, નિસ્વાર્થતા અને બીજા અનેક ગુણોની પ્રશંસા કરી. એમનાં જીવને અનેક સુવર્તીઓના જીવનમાં, જુદું જ ચેતન રડ્યું છે અને તે શિષ્યો અને શિષ્યાઓ બની નિસ્વાર્થા જીવન ગાળી વહુજનહિતાય વહુ જનસુખાય તે મંત્ર જાપી જગતની સેવા અનેક દેશોમાં કરી રહ્યાં છે. એમનાં એક શિષ્યા સંન્યાસીની ગૌરીપુરી દેવી આત્મારે ૮૦ વર્ષનાં છે અને આખી જીંદગી બ્રહ્મચર્યમાં જ ગાળી છે અને આ વૃદ્ધ હંમરે શારદાદેવી આશ્રમ અને ફો ગર્લ્સ સ્કૂલ કલકત્તામાં ચલાવી રહ્યાં છે. ઇશ્વર એવા પવિત્ર આત્માને શાંતિ અર્પે !

ઠાકેરલાલ શ્રીપતરાય ઠાકેર

અ મે રિ કા ના પ ત્રો

પત્ર ૪ થો

હોટેલ પિટાની,
૫, ૩ સાં લાંઝાર,
પારિસ, તા. ૧૫-૮-૧૯૨૭
સોમવાર, રાતનાં દસ વાગ્યે

સ્નેહી લાઇથી બદુલાઈ,

અમારી સ્ટીમર 'રાણપુરા'ના એક ખજાસીને બગાડ્યા નીકળેલા અને એથી એને મુંઝવે બંદરે જ ઉતારી મૂકેલો. આ વાત કોઈ પણ માર્ગે માર્સેલના પોર્ટ ઓફિસરને કાને આવી, એથી અમારી સ્ટીમર શુક્રવારે સાંજના પાંચ વાગ્યે માર્સેલ પહોંચી કે તરત જ એમણે સ્ટીમર પર પહોંચે મૂક્યો. આખરે દરેક પેસેન્જરને તંદુરસ્તીનું પ્રમાણપત્ર મેળવવા એની આગળ યાદ પસાર થતું પડ્યું અને ત્યારે જ એને ફ્રાન્સની ભૂમિ પર પગ મૂકવાની પરવાનગી મળી. સ્વતંત્ર દેશની પોતાની પ્રગ્મની તંદુરસ્તી માટેની સ્તિષ્ટનો આ નાનોરો દાખલો નોંધવા જેવો છે.

સ્ટીમર પરથી ઉતરતાં પહેલાં એક રમુજ બનાવ બન્યો. પંખાખાળા સરેંફાંજલ હુસેનનો મુસલમાન નોકર માથે ફેરો બાંધીને જ ફરતો હતો. એણે બંદર પર ઉતરવાનો સમય આવતાં નવો ફેરો વીંટાડ્યો અને હાથમાં લાકડી રાખી ડેક પર ફરવા માંડ્યું. તેને ફરતો જોઈ એક યુરોપીઅન પ્રવાસીએ મિ. નગરકદીને પૂછ્યું : "Is he the Indian Maharajah?" (આ હિંદુસ્તાનના કોઈ મહારાજ છે?) મિ. નગરકદીએ જવાબમાં માત્ર ડોકું ધૂણાવ્યું અને મહાં મુસીબતે હસતું દાખી રાખ્યું. બીજા એક બે હિંદી બાઇએને આ પ્રશ્ન જ પૂછાયેલો. આ પરથી આપણા રાજમહારાજઓ વિષે સામાન્ય યુરોપીઅનનો શો ખ્યાલ છે એ તમારા લક્ષમાં આવશે. માથે ફેરો અને હાથમાં લાકડી એ એમને મન મહારાજની નિશાની છે !

માર્સેલના બંદરે પગ મૂકતાં જ કેટલાક ધંધાદારી બોમિયાઓ (Guides) અમને ઘેરી વળ્યા. અમે અમારો બધો સામાન ટેમસ કૂકના માણસોને સોંપી સ્ટેશન તરફ ફર્ય કરી. દરેક બોમિયો બીજા બોમિયાના ચારિત્ર્ય વિષે શંકા કરતો હતો, અને જ્યારે એક બધા દેખાતા પુરુષે અમને કહ્યું કે બધા ચે હરામખોર છે અને તમને કંઠેકાણે લઇ જશે (They will take you to a girl) ત્યારે એમના કદી, ભાત અને ચપાટી ખાવાના આમંત્રણ વિષે અમારા દિલમાં શંકા પેડી અને અમે બોમિયા વિના જ સ્ટેશન પહોંચ્યા. સ્ટેશન પર ફ્રેન્ચ સ્ત્રી અને પુરુષ સામસામા એક

એક હાથમાં ચામડાની વજનદાર સુટ-કેસો ઉંચકી પોટફોર્મની અંદર દાખલ થતા હતા. દંપતીનો આ સહકાર જોઈ અમને ખૂબ આનંદ થયો.

ક્રેન્ચ લાઇબ્રેન કે બ્રેનપણીઓ કે ખૂબ નજીકનાં સગાંઓ એક બીજાને મળે છે ત્યારે એક ગાલ પર અને એક મુખ પર એમ બે ચુમ્બન કરે છે. આ ચુમ્બન કરતી વેળા જાતિબેદ પળાતો નથી. આપણે ત્યાંના રજારી લોકો એક બીજાને મળતાં જોટલી સ્વાભાવિકતાથી બનને બાલુ ભેટે છે તેટલી જ સ્વાભાવિકતાથી અહીંનાં સ્ત્રી પુરુષો એક બીજાને ચુમ્બન કરે છે.

કહેવાય છે કે ક્રાન્સનાં સ્ત્રી પુરુષોનાં હૃદય અંગ્રેજોનાં કરતાં વધારે લાગણીભર્યા હોય છે. અમને પોતાને આ હકિતની પ્રતીતિ થઈ છે. ૧૨ દિવસ સ્ટીમર પર સાથે ગાળ્યા છતાં બે અંગ્રેજો સાથે મારે માંડ વાતચીત થઇ હશે. માસેલ ઉતર્યા પછી અમણ્યાં ક્રેન્ચ સ્ત્રી પુરુષોએ અમને માર્ગ બતાવ્યો છે, હોટેલમાં સાથે જમતાં એક ક્રેન્ચમેને તો અમે એક જ (શિક્ષકના) ધંધાના હોવાથી પોતાના મિત્ર પર ભલામણ-પત્ર સુંદાં લખી આપ્યો છે. અમણ્યા માણસો યાસેથી આટલી સહુકારની આશા અમે કદિયે નહોતી રાખી.

રાતના ૧૧૧૧ વાગ્યાની ગાડીમાં અમે માસેલથી પારિસ જવા નીકળ્યા. અહીંની પહેલા, બીજા અને ત્રીજા વર્ગની ગાડીઓમાં બહુ જૂજ તકાવત હોય છે. ભાડામાં પણ તકાવત જૂજ જ રહે છે. પહેલા બીજા વર્ગના મુસાફરો સૂતાં સૂતાં મુસાફરી કરે અને ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો મોપલાઓની માફક સિઆઇને જાય એવું અહીં નથી બનતું. અહીં તો જેને સૂતાં સૂતાં મુસાફરી કરવી હોય એમને અગાઉથી ઉંઘવાના ડબ્બા (sleeping-car) ના પૈસા ભરવા પડે છે.

સવારમાં ઊઠી મેં જોયું તો આપણા ખેડા જીજાને પણ જુલાવી દે એવો લીયોઝમ પ્રદેશ બને બાલુ પથરાયેલો હતો. ગૂજરાતમાં અને તેમાં જે ખાસ કરીને ખેડા જીજામાં ચોમાસું શરૂ થતાં વનરાજીની અતુલ શોભા પ્રવાસીની બનને આંખોને ભરી દે છે. પણ આ શોભા ત્યાં ચોમાસામાં હોય છે, જ્યારે અહીં આ એ ઉનાળામાં હોય છે. જ્યો ત્યાં ગમે તેમ ઉગ્યાં હોય છે, —કોઇની ડાળ વૂટેલી હોય છે તો કોઇનું થડ ફાટેલું હોય છે—અહીં આ જ્યો હારબંધ, અખંડ અને પાનોથી પૂર્ણ આન્ગાદિત હોય છે. મોરના પગ ઉધાડા રહે તેમ જક્ષના યક્ષનો માત્ર થોડાક જ લાગ ઉધાડા દેખાય છે. મોટી મોટી ટેકરીઓ યર પણ જ્યોની હારો અને લીલું વાવેતર દેખાય છે. જમીનનો એક ટુકડો પણ એજે ન જવા દેવો એ અહીંના ખેડુતનો જીવનમંત્ર છે. ઠેક કિતિજ સુધી આ લીલું વાવેતર અને લીલી કુંજલતાઓ જોઇ આ પ્રદેશના ખેડુતની મહેનતનો અને શુદ્ધિનો પ્રવાસીને પરિચય થાય છે.

જેમ જમીનનો ટુકડો તેઓ પડતર રહેવા દેતા નથી તેમ પાણીનું સુંદ તેઓ ફોગટ વહી જવા દેતા નથી. નદીઓના વહેણને તેઓ બને કિનારેથી બાંધી દે છે અને નદીનાં પાણીને ખોદાણથી ગંડાં બનાવે છે. આથી અહીંની નદીઓ ગંગા જમનાની

નહેર સમી છલાછલ ભરેલી દેખાય છે. નહેરો ઓળંગવાને માટે નહેરો પર થોડે થોડે અંતરે ગરનાળાં હોય છે તેમ અહીંયાં જિયા પૂલો હોય છે. આથી સ્ટીમલોંઓ અને વહાણો સહેલાઈથી માલ ભરી પૂલ નીચેથી જઈ શકે છે. માલ લઈ જવા લાવવામાં આ જલમાર્ગ એટલો કિંદ્રાયત પડે છે કે રેલગાડી માત્ર મુસાફરોના જ કામમાં આવે છે. ગુડ્ડનું કામ જલમાર્ગ ન હોય ત્યાં જ તે કરી શકે છે.

પારિસ

શનિવારે બપોરે અમે મોહમથી પારિસમાં પગ મૂક્યો. પારિસ, દુનિયાનું સુંદરતમ શહેર ગણાય છે. એનાં આલેસાન મકાનો, સંગેમરમર જેવા સ્વચ્છ રાજમાર્ગો, રમ્ય બગીચાઓ અને કુવારઓ એમના અનુપમ સૌન્દર્યથી પ્રવાસીનું ચિત્ત હરી લે છે. રાજમાર્ગ પર ટ્રામ, મોટર, ઘોડાગાડી ચાલે છે ત્યારે એની નીચે મેટ્રોપોલિટન રેલગાડી ચાલે છે.

પારિસમાં જૂની બાદશાહી ઇમારતો અને દેવળો અસંખ્ય છે. એ દરેકની આસપાસ ૧૭૮૯ની ક્રાન્તિનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો છે. હવે તે બાદશાહી ઇમારતો નથી રહી પણ પ્રગતીય સંસ્થાઓ બની છે. કોઇમાં પ્રદર્શન (Museum) તો કોઇમાં પુસ્તકાલય, કોઇમાં ન્યાયાસન તો કોઇમાં પોસ્ટ ઓફિસ; એમ અનેક જાહેર સંસ્થાઓ એ જૂના કાળની ઇમારતોનું રક્ષણ કરે છે અને જૂનકાળની સ્મૃતિને ઝાંખી બનાવે છે. આ દરેક ઇમારતનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. માત્ર તેમનાં નામો ગણાવીને જ સંતોષ માતું હું.....

એકેદેમી નાશનલ ટ મ્યુઝિક, પોસ્ટ ઓફિસ, પેલે રોયલ (રાજમહેલ), ગામ્બેતા, તીલેરીયેર, ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ટ ફ્રાન્સ, થીઆત્ર નાશનલ ટ લોદોન, યુનિવર્સિટી ટ પારિ, ટાઇન હોલ, નોન દામ ચર્ચ, પેલે ટ વિક્વર જુગો, ઓપેરા સ્કવેર, સ્કવેર ઓફ ધી રીપબ્લિક, સેમીતરી, ચર્ચ માર્ગ દે લીન, ચર્ચ એક્સપીઆતરી, સેન્ટ આગનસ ચર્ચ, ધી ચર્ચ ઓફ ટ્રાયમ્ફ, ઇફેલ ટાવર, કોટ ડુ નોર્દ, ધી ચેમ્પર ઓફ ધી ડેપ્યુટીઝ બાસ્તિલ વગેરે મુખ્ય છે. માર્ગમાં ટેરેટર વિજયસ્તંભો અને ઘોડા પર સ્વાર ચએલા ફ્રાન્સના જૂના શરવીરોનાં બાવલાં છે. Libertie, Egalite, Fraterniteનો મુદ્રાલેખ અનેક જાહેર મકાનોની કમાનો પર કારાયેલો જણાય છે. લાસેદોના વિજયસ્તંભ પર વીર નેપોલિયનની મૂર્તિ ઉભી છે અને વિજયસ્તંભની અંદર સુદમાં શત્રુઓની છતેલી તોપો ભરી છે. ચાર્ચ ઓફ ટ્રાયમ્ફની નીચે અખંડ જ્યોતિ જલે છે. આ જ્યોતિ ફ્રાન્સના આત્માનું પ્રતીક (symbol) છે. ઇફેલ ટાવર ૯૬૦ ફીટ ઊંચો છે. એનાં ઉપર ચઢવા માટે સિફ્ટ છે. બીજા માળ પરની ૬૬૦ ફીટની ઊંચાઈએથી પારિસને નિરખતાં કોઇ અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થાય છે. સીન નદીની ઉત્તર અને દક્ષિણ બન્ને બાજુએ પારિસનો વિસ્તાર છે અને અસંખ્ય પૂલો એ બન્ને બાજોને જોડે છે. ઇફેલ ટાવરની પાસે જ નેપોલિયનની કબર છે. ચર્ચ એક્સપીએતરીમાં હુદ ૧૬મો અને એની રાણી મેરી એન્ટોઇનેટની કબરો છે. આ કબરો અકબર બાદશાહની કબર કરતાં પણ સાદી છે. કહેવાય છે કે હુદની કોફિન પાંચ રૂપિયામાં વેદ હતી !

આ ઉપરાંત એક ઐતિહાસિક સંગ્રહસ્થાન છે. એમાં અનેક ઐતિહાસિક ચીજોનો અપૂર્વ સંગ્રહ છે. વીરોની મૂર્તિઓ, ચિત્રો, સહરામાંથી પ્રથમ પસાર થનાર મોટર, જૂની તોપો, બંદુકો વગેરે અહીં જોવામાં આવે છે. પારિસથી દૂર વર્સેલમાં રાજ્યનો જુનો મહેલ છે. એ મહેલ આજે સંગ્રહસ્થાનના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પામ્યો છે. રાજરાણીના દિવાનખાનાઓ, ચિત્રો, પથર અને ધાતુની મૂર્તિઓ વગેરેના ઇતિહાસ સંગ્રહસ્થાનના અધિકારીઓ જોવા આવનાર લોકોને સમજાવે છે. આથી સંગ્રહસ્થાન કુતૂહલનું નહિ પણ આમ પ્રજાની કેળવણીનું સ્થાન બન્યું છે. રવિવાર કે રજાના દિવસે તો આ બધાં-યે સંગ્રહસ્થાનો સ્ત્રીઓ અને પુરુષોથી ઉભરાઈ જાય છે અને એક એક ટોળાં સાથે એક એક સંગ્રહસ્થાનનો અધિકારી ચાલે છે અને બધાં-યે ચિત્રો અને મૂર્તિઓની સવિસ્તર માહિતી આપે છે. લોકો પણ આ અધિકારીઓને જતી વખતે ક્રાંક-બે ક્રાંક બક્ષિસ આપી એની મહેનતની કદર કરે છે. લોકશિક્ષણની આ શાખા આપણા દેશમાં હજી પૂરેપૂરી ખાલી નથી એ જાણી દુઃખ થાય છે.

૫ રૅસ

વર્સેલનો બગીચો એ એક અદ્ભુત બગીચો છે. એની ચોગેર ફરતી કુંજખટાઓ, ઠામઠામ ઉડતા પુવારાઓ, હોજો અને તળાવો, ટેરેટર ઉભેલી પથરની અને ધાતુની સુંદર મૂર્તિઓ અને એ બધાની વચમાં થઇને ચાલતાં પારિસનાં સુંદર સ્ત્રી પુરુષો-એ સર્વ જાણે ભૂમિ પર નહિ પણ નેહનવનમાં મહાલતા હોય એવા બ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. એક છેડે રાજ્યનો મહેલ છે, બીજો છેડે બાંધી દીધેલી નહેર છે. આ નહેરમાં હોડીઓ ચાલે છે. વચ્ચે મોટરો અને ઘોડાગાડીઓ દોડે છે. માણસોને ફરવા માટે અનેક માર્ગ છે. વૃક્ષોની ઘટાઓ એટલી ગીચ છે કે એમાંથી અજાણ્યા માણસને બહાર નીકળવું મુશ્કેલ પડે. એમની સખન ળાયાને લીધે કે ગીચતાને લીધે એ પારિસનાં અનેક જોડો-ઓનું વિહારસ્થાન બને છે. હોડીમાં પણ અનેક જોડો-ઓ વિલસે છે. બાળકો ચગડોળ પર બેસે છે, અને દરેકના મુખ પર ઉભરાતા આનંદની ઉર્જાવલ હાસ્યરેખા ચળકે છે. પોલિસનો સિપાઈ પણ એની પ્રિયતમાને લેધ અહીંયા ફરતો દેખાય છે, અને લીલો મેવા* અને મીઠું પીણું ખરીદી એને રીઝવવા પ્રયત્ન કરે છે. સર્વેના ગૌર મુખ પર રંગેલી લાલીમા, રંગબેરંગી પોશાક, સાચાં અને ખોટાં મોતી અને હીરાની માળાઓ, મુખ પર ફરકતું હાસ્ય, રેશમી પોશાક સૌ વિલાસી મનોભાવના પ્રગટ કરે છે.

લિ. નંદલાલના પ્રણામ

* અહીં લીલો મેવા ખૂબ જ સસ્તો છે. આપણે ત્યાં શાસનમાં પણ ૧-૮-૦ રૂપિયે માંડ મળે એવી ટ્રાક ૩ થી ૪ અને શેર, મૂજરાતની ટેડીને ઢંપાં-યે કાચાણે મૂકે એવી ટેડી ૪ થી ૫ આને શેર, કેળાં ૩ આને ડાઝન, લીલાં કુટ (ઘણાં જ મીઠાં) તથા ટામેટા ૧ આને શેર મળે છે.

પત્ર પ મો

એસ. એસ. એલિનિક

તા. ૨૨-૮-૧૯૨૭

અયોરના ૨ વાગ્યે

સ્નેહી ભાઈશ્રી બટુભાઈ,

પારિસની શોભાનું વર્ણન કર્યું પછી એની રચામ બાબતનું વર્ણન કરતાં મને સંકેત થાય છે. પોર્ટ સૈયદની માફક પારિસમાં પણ દેવળો અને સંગ્રહસ્થાનો આગળ 'લપ' ઉમેલી જ હોય છે. માત્ર અહીંયા તે હાથ હલાવ્યાથી ખસી જાય છે. પોર્ટ સૈયદમાં પિછો પકડે છે. સ્ત્રીઓ શરીર અને ખાસ કરીને મ્હોંએ સફેદ પાઉચ લગાવે છે. ગાલ પર અને હોઠ પર રાતો રંગ (rouge) લગાવે છે. પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પણ આવો રંગ લગાવે છે. આથી પારિસમાં કેવળ શુભાખી વદનવાળી સ્ત્રીઓ નજરે પડે છે. જરા સ્ત્રીવૃદ્ધી જોનારને તેમના આખા શરીર પર કેસરનાં છાંટણાં જેવાં પીળાં ચાદાં જણાઈ આવે છે. અને એ ચાદાં ઢાંકવાને જ આ બધો ઠંડો કર્યો હોય છે.

પારિસ એ ગોરી વેશ્યાઓના વેપાર (white slave traffic)નું કેન્દ્રસ્થાન છે. કેન્ટા-ડોનોપલ અને પોર્ટ સૈયદ, મુંબઈ અને કલકત્તા, શાંગહાઈ અને ટોકિયો-બધા બંદરોના વેશ્યાગૃહોમાં ગોરી સ્ત્રીઓ અહીંના એજન્ટો પૂરી પાડે છે. આ બધી યે ફ્રેન્ચ સ્ત્રીઓને નામે જોળખાય છે ખરી, પણ વસ્તુતઃ ફ્રેન્ચ હોતી નથી. ઠેઠ બ્રાઝીલથી માંડીને રશિયા સુધીના તમામ દેશોમાં આ એજન્ટોનાં માણસો ફરતાં હોય છે અને સ્વસ્થવાન કંગાલ બાળાઓને ફેસલાની અનીતિના અંધકારમાં ધકેલે છે. આ વેશ્યાઓનો પ્રશ્ન યુરોપ અને અમેરિકાના સમાજનો આજે સૌથી વિકટ પ્રશ્ન છે, અને એથી દરેક દેશની સરકાર આ અનીતિમય વ્યાપારનું નિયંત્રણ કરવા આપતા ઇલાજો લઈ રહી છે.

માર્સેલમાં એક સ્ત્રીને જોળામાં બાળક લઈ કંગાલ હાલતમાં પુટપાય પર એઠેલી જોઈ. બીજી સ્ત્રીને ગળામાં હાથ નાંખી એક યુવક સાથે ગેલ કરતી જોઈ. પારિસમાં તો આવા દેખાવો ઠેરઠેર નજરે પડ્યા. રસ્તામાં ઉમેલી સ્ત્રીઓ અજાણ્યા પરદેશીને જાણે ઘણાં યે વર્ષોની પિંજાન હોય એવી રીતે હસીહસીને આવકાર આપે ત્યારે મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. અને જ્યારે દાદથી ચકચૂર બનેલી સ્ત્રીઓને એમના ભાઈઓ કે માપાપો એમનાં બાવડાં જાણી લયડતે પગે દોરે છે ત્યારે આ સમાજ કયી દિશામાં પસાઈ રહી છે એનું લાન થાય છે.

ગળા પર Fox's scarf—પિંજા—નાંખવાની પારિસની સ્ત્રીઓની હાલ ફેશન છે. આ ફેશન દરેકજ બદલાયા કરે છે. મ્હોંમાં આગલા દાંતની આલુઆલુના બે દાંત સોનાના નંખાવેલા ઘણી સ્ત્રીઓના મ્હોંમાં નજરે પડશે. ઘણીવાર તો એ દાંત બતાવવાને માટે જ એ હંસતી હોય એમ લાગે છે. કુદરતી દાંત તોડીને એની જગ્યાએ આ દાંત બેસાડવામાં આવે છે. કેટલાક પુરુષો પણ સ્ત્રીઓની માફક સોનાના દાંત

નંખાવે છે. આ ફેશન કોઈ બેકાર ડેન્ડીસ્ટે (દાંતના દાકતારે) શોધી કાઢી હોય તો નવાઈ નહિ.

તા. ૧૬ મીએ રાત્રે પારિસ છોડી હું શેરબૂર આવ્યો અને ૧૭ મીએ સાંજે 'ઓલિમ્પિક'માં બેસવા માટે એક ન્હાની સ્ટીમરમાં હું દાખલ થયો. આ ન્હાની સ્ટીમર પણ સાત-આઠ હજાર ટનની છે. 'ઓલિમ્પિક' એ અંગ્રેજ સ્ટીમર છે અને એનું વજન ૪૬, ૪૩૯ ટન છે. એને ચાર હાંપણ છે અને ટર્ફાશ બાથ, ધાયેક્ટ્રિક બાથ, રિનર્મીંગ બાથ, જીમ્નેસિયમ, લાયબ્રેરી, મ્યુસિક રૂમ વગેરેની વ્યવસ્થા છે. દુનિયાની મોટી મોટી સ્ટીમર 'લીવીઆધન' અમેરિકન માલિકિની છે. એનું વજન ૬૦,૦૦૦ ટન છે અને એ જર્મનીએ બાંધેલી છે. આવી જ બીજી બે મોટી સ્ટીમરો જર્મન બારમાં બંધાય છે અને બે વરસમાં તેવાર થઈ અમેરિકાની સફર નીકળશે એવી વકી છે.

'ઓલિમ્પિક'ની બીજા વર્ગની કેબિન 'રાણપુરા'ની કેબિન જેટલી અતુલ્યતા વાળી નથી. કેબિનમાં તાજી હવા માટે જે વ્યવસ્થા 'રાણપુરા'માં છે તે 'ઓલિમ્પિક'માં નથી અને એથી કેબિન ચોવીસે કલાક ગંધાવા કરે છે. મોટા રૂમોની પણ એ જ દશા છે. મારી સાથે જે ત્રણ અમેરિકન મુસાફરો છે તે દરિયો તોફાની હોવાથી મારી જેમ માંદા થયેલા. તેઓ અંગ્રેજોને આ દુર્ગંધ માટે ખૂબ ગાળો દેતા હતા અને ફરીથી અંગ્રેજ સ્ટીમરમાં કહી સફર નહિ કરવાનો નિશ્ચય ગ્રહીત કરતા હતા.

અમેરિકામાં દારૂની બંધી છે. અમેરિકાની સ્ટીમર પર પણ કોઈ જાતના દારૂ મળી શકતો નથી. મારા સાથીઓએ આઠ-આઠ દશ-દશ વાર પૂરોપની સહેલગાહ કરી છે. એમને પૂરોપમાં વિસ્ફો-આ-દીનો ચસકો લાગ્યો છે અને તે છૂટતો નથી. આથી તેઓ અમેરિકન નતિ પણ અંગ્રેજ સ્ટીમર પસંદ કરે છે. અહીંયા દારૂની રેલમછેલ છે. તેઓ કહે છે કે દરિયો લાગેતો હોવાથી દવા તરીકે જ તેઓ વિસ્ફોનો ઉપયોગ કરે છે. માત્ર એક બે બોટલ રહી ગઈ છે તે પેટમાં ઠાલવી દેવાના જેથી જકાતખાતાની નજરે ન પડે. પેટ સિવાય બીજી કોઈ રીતે દારૂ લઈ જવો એ મોટા મુન્હો છે. એ માટે ૫,૦૦૦ ડોલર દંડ અને બે વરસની સખત સજા નિર્મોચેલી છે. ૧૯૨૮ના નવેમ્બરમાં 'પ્રેસિડન્ટ'ની જે ચૂંટણી થવાની છે તેમાં આ દારૂબંધીનો મુકો એ મહત્વનો મુકો થઈ પડશે.

મારા કેબિનના અમેરિકન સાથી ખૂબ જ ખુસમિજાજ અને માયાણુ છે, જ્યારે મારા ડીનરટેબલના જર્મન સાથી ખૂબ જ બાથ છે અને હસે છે. હું જેટલું જર્મન બોલું છું એટલું જ તેઓ અંગ્રેજી બોલે છે. આથી અમારી વચ્ચેની વાતચીત હાસ્યનું જ સ્વરૂપ પકડે છે. તેઓ મને ખૂબ ખાવાનો આગ્રહ કરે છે, પણ મને દરિયો લાગેતો હોવાથી હું માથા પર હાથ મૂકી ના પાડું છું. આથી તેઓ મારા માથાની ખજર દરેજ પૂછે છે અને હસાવે છે.

અહીંના સ્ટુડન્ટો બધા જ અંગ્રેજો છે. અંગ્રેજનું સમયપાલન અહીંયા સર્વત્ર લેવામાં આવે છે. નિયત સમયે તમારી કેબિન વળાકાને સાફ થાય છે, તમારી પથારી

ખિછાવાય છે, તમારું પીવાનું પાણી ભરાય છે અને નિયત સમયે જ તમારી નહાવાની ઓરડી તમારે માટે તૈયાર થાય છે. 'રાણપુરા'ના ગોવાનીઝ સ્ટુઅર્ડ કરતાં આ અંગ્રેજ સ્ટુઅર્ડો વધારે સમ્ય, વિવેકી અને હુકમખરદાર છે. મારા ત્રણે સ્ટુઅર્ડો મારી બેચેનીમાં માફ મન જે પ્રકારે રીઝવતા અને મારી જે રીતે કાળજી રાખતા તે હું કદી ભૂલીશ નહિ. મારા ખાણનો સ્ટુઅર્ડ હું શાકાહારી છું એમ જણાતાં મારી આગળ મેવાની અને મીઠાઈની જુદી જુદી ચીજો જે હસતું મુખ રાખી પીરસે છે તે હું કદી વિસરીશ નહિ. મારા જર્મન સાથીઓને પણ જુદી જુદી વાનીઓ અખાડવામાં ભાષાની મુશ્કેલી છતાં એણે જે પરિશ્રમ લીધો છે તે તેઓને પણ યાદ રહી જશે.

છેલ્લા બે દિવસથી અમારી સ્ટીમર 'ગલ્ફ સ્ટ્રીમ'માં પ્રવાસ કરે છે. આ 'ગલ્ફ સ્ટ્રીમ' મેક્સિકોના અખાતમાંથી નીકળી ઇંગ્લાંડના કિનારા મુઘી પહોંચે છે. એની ગરમીને લીધે ફ્લોરિડામાં શિયાળો હોતો નથી અને કહેવાય છે કે એના વિના ઇંગ્લાંડ આજે છે એથી પણ વધારે ઠંડો મુલક હોત. એની પહોળાઈ ૩૦૦ માઇલથી પણ વધારે છે અને આજે અમે સૌ ઉન્હાળાના તાપથી શોકાતા હોઈએ એમ શોકાઈએ છીએ. કાલે સવારે અમે તે પાર કરીશું અને સાંજે ન્યૂયોર્ક પહોંચીશું.

'રાણપુરા'ની દિવસની સૌથી વધુ ઝડપ ૪૧૯ માઇલ હતી. 'ઓલિમ્પિક'ની ૫૪૫ માઇલ છે. એનાથી મોટી 'મેજેસ્ટીક'ની ૬૧૦ માઇલ છે. પ્રહલા બે દિવસ સખત પવન અને તોફાની દરિયો હોવાથી અમારે બધાને કેબિનમાં જ ભરાઈ રહેવું પડેલું. મોઝાં સાચે જ મોટા ડુંગર જેવડાં ઉછળતાં હતાં અને અમારું આ મોઝું બારકસ હાલમોઝાલ કરતું હતું. હવે તો દરિયો શાન્ત છે અને અમે બધા દિવસનો મોટો સમય 'ડેક' પર રમવા બેસવામાં જ ગાળાએ છીએ. એ જ

બિ. નંદલાલનાં પ્રણામ

(અર્જુન)

પ્રસ્થાન

યશ્વંતી

૧૬૮૩

આગળ ચિત્રની અનુક્રમિત : કરનાર સર્વિસાકર સંવત્ર

આ ચિત્ર અનુક્રમિત મંડળી પહેલા નંબરની શ્રદ્ધામાં, જમણી બાજુના મોટા
જોડિયસત્વના ચિત્રની નજીક, એક આરતીના ઘાટણા ઉપર છે. એ શ્રદ્ધાનું ચિત્રમાત્ર
કચ્છમાં છતાં દેશમાં પચેકું મળાય છે અને તેનાં ત્રાજુવાર શેલીનાં ચિત્રો છે.

ય ક્ષ દં પ તી*

(એક વિવેચન સાદસ)

કહે છે કે શુદ્ધ ભગવાનની ઈચ્છા પ્રથમ તો સ્ત્રીને દીક્ષા આપવાની નહોતી પણ પછીથી શુદ્ધની ઓરમાન માતા મદાગ્રમપતિ-ગૌતમી જેમણે શુદ્ધને અવપાળથી પાળી પોપી મોટા કર્યા હતા-શુદ્ધની માતા માયદિવી પુત્રને સાત વાસાનો મૂઢી સ્વધામ ગયાં હતાં-તેમના આગ્રહથી પછી તેમણે બિશુણુસંઘ સ્થાપ્યો હતો.

પણ તે કરતાં પણ સ્ત્રીએ વંધારે જિડા પ્રવેશ તો કલાદારા કર્યો. બૌદ્ધ ધર્મમાં ગૃહસ્થજીવન તરફ દ્રેષ નહિ તો ઉદાસીનતા તો પુષ્કળ છે. 'ધરવાળાએ ધરવિનાના ચતુ' એ બૌદ્ધ ધર્મસાહિત્યનું બહુ જ સામાન્ય વાક્ય છે. વેદધર્મમાં ગૃહસ્થજીવન તરફ આવી લુગુપ્સા કે ઉપેક્ષા નથી, ઉલટું ગૃહસ્થજીવનનો મહિમા છે, જીવનની યોજનામાં તેના ઉલ્લાસનું ઉચિત સ્થાન છે, તેનો સ્વીકાર છે. કદાચ બૌદ્ધ ધર્મની અસરથી જ વેદધર્મ સન્યાસમાર્ગી અને સંસારપરાક્રમ્ય થયો. પણ બહિષ્કૃત થયેલા એ સંસાર અને સંસારના પ્રતીકરૂપ સ્ત્રીએ, એકંદાર બંધ થતાં, કલાદારા બૌદ્ધ ધર્મમાં ફરી પ્રવેશ કર્યો. અજન્તાની કલા તેના માફીરૂપ છે. ચિત્રકારાએ તેમાં સ્ત્રીનો ઉપયોગ ફક્તની પેડે પોતાની કલાને શણગારવાને કર્યો છે. આ યક્ષદંપતીનું ચિત્ર તેનો એક મુંદર નમૂનો છે.

અને છતાં કલાએ મર્વત્ર અજન્તાના સન્યાસના વાતાવરણને અનુકૂળ જ રૂપ લીધું છે. સંસારનું રહસ્ય તેમાં કલાદારા આવી જાય છે છતાં સંસારનો ક્ષોભ હૃદયને વિક્ષિપ્ત કરે તેવા રૂપમાં આવતો નથી. સંસારની સમૃદ્ધિ, શોભા, ધન, વૈભવ, વિલાસ મર્વ આવે છે, સંસારનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે, છતાં તે એવી રીતે મૂકેલાં છે કે ચિત્રને સ્વાભાવિક રીતે જ તેને મમજી તેનાથી પર રહેતાં કેળવે. પ્રચંડ કોપનાં ચિત્રો છે. છતાં તે હૃદયને કોપાકાન્ત કરે તેવાં નથી, કોપથી પર રાખે એવાં છે. પ્રેમનાં ચિત્રો છે, તે પ્રેમના આવેશથી હૃદયને ક્ષુબ્ધ કરી હોળી નાંખે તેવાં નથી, પણ પ્રેમની પ્રમજતા હૃદયમાં સંકાત કરે તેવાં છે.

માથેનું ચિત્ર દંપતીનું છે, દાંપત્યપ્રેમનું છે. પણ તેનું આત્મન માનવ નથી યક્ષ છે, જેનો ઉપયોગ માનવ કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ છે. ચિત્રમાં સ્ત્રીનું સૌંદર્ય માનવ મર્યાદાથી જરા પણ ટાંકયું નથી. સમગ્ર શરીરનું લાવણ્ય સ્પષ્ટ છે. જેને કાલિદાસ પર્વસુ સંનતા

* આ ચિત્રો યક્ષનાં જ છે એમ માનવાને સળજ પ્રમાણ નથી. પણ યક્ષ ગાંધર્વ વગેરેનાં ચિત્રો અજન્તામાં છે, આ ચિત્ર વિશે વિશેષ માહિતી મળતી નથી અને આ ચિત્ર એકવાર આ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે માટે એમ જ નામ રાખ્યું છે.

કહે છે તેવી છે, કોઈ કવિના નાટકની પેઠે, એક અંગ બીજાની સાથે, એક સંધિ બીજા સંધિ સાથે સંવાદી થઈ બરાબર મળી રહે છે અને સમગ્ર શરીરનું લાવણ્ય પોષે છે. આ યક્ષદંપતી છે તે જોતાં સહેજ અવસ્થા ફેરનો પણ મેઘદૂતનો શ્લોક યાદ આવે છે.

તન્વી ર્ધામા શિખરિદશના પક્ષર્ધિવાધરોઢી

મધ્યે ક્ષામા ચકિત્તદરિણીપ્રેક્ષણા નિમ્નનાભિઃ ।

શ્રોણીભારાદલસગમના સ્તોકનમ્રા સ્તનામ્યામ્

વા તત્ર સ્વાદ્ યુષતિવિપયે સૃષ્ટિરાઘૈવ ધાતુઃ ॥ *

કાલિદાસનું વર્ણન જુદી સ્થિતિનું છે પણ શરીરની તનુતા બિંબ જેવા હોઈ, પાતળી કટિ, નિમ્નનાભિ શ્રોણીભાર, સ્તનભાર બધું કાવ્યનાં વર્ણનને અનુસરીને કર્યા હોય તેવાં છે. આપણું ચિત્ર કાવ્યશાસ્ત્રની પદ્ધતિથી જ ઘણી વાર રસનિષ્પત્તિ કરે છે. કાવ્ય અને ચિત્રકલા એમ લગભગ એક માગે અને એક જ ફિલસુફીને અવલંબીને ચાલતાં જણાય છે.

પણ એક જ ભાવ કાવ્યમાં અને ચિત્રમાં એક જ રીતે નિરૂપિત કરી શકાય નહિ. અમુક સ્થૂલ ભાવો જે કાવ્યદ્વારા નિરૂપિત થાય છે તે ચિત્રમાં નિરૂપિત કરતાં સુરચિતો ભંગ થાય. સ્ત્રીઓનાં ખુશ્તી વર્ણનો શબ્દ દ્વારા જેવાં થાય તેવાં ચિત્રમાં ન થાય અને ચિત્રમાં થાય તેવાં નાટકના તખ્તા પર ન લગવીય. કાન કરતાં આંખ એ રીતે સ્થૂલતાની વધારે વાદક છે. કાલિદાસના ચિત્રમાં શબ્દો વાચ્યમાં જ વિશેષ કરીને છે. સ્તોકનમ્રા સ્તનામ્યામ્ અને શ્રોણીભારાદલસગમના એ કાંઈ અવશ્ય ખુશ્તું ચિત્ર નથી, છતાં વાંગનારને તેમાં સ્થૂલતાનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી. ચિત્રકારે એ વર્ણન ચિત્રમાં મૂક્યું છે અને ખુશ્તું જતાવ્યું છે, છતાં સુરચિતો ભંગ થયા દીધો નથી એ એની વિશેષતા છે. આતું દ્રશ્ય સામાન્ય રીતે ઉદામ શૃંગાર એટલા નિરૂપણમાં જ આવે પણ એ ઉદામતાની વ્યંજના ચિત્રકારે બનેલી સ્વસ્થતાથી અને પુરુષના હાથમાં આપેલા પાનપાત્રથી ચટકાવી છે. આ પાનપાત્રથી દંપતી પાનક્રિયામાં વ્યાપ્ત છે એમ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. પાન એ બીજા ઉપભોગ કરતાં સૂક્ષ્મ ઉપભોગ છે. અને તેથી ઉદામ સ્થૂલ પ્રેમનો ક્ષોભ ચિત્રમાં વ્યક્ત નથી થતો તેમ ખુશ્તી ચિત્રથી સુરચિતો ભંગ પણ નથી થતો અને અંગલાવળગ શું એ ચિત્રકાર જાહેર ખુશ્તી રીતે જતાવી શક્યો છે.

આ ચિત્રનો રસ તો કાવ્યની પરિભાષામાં શૃંગાર જ છે, દંપતીનો પ્રેમ જ છે. પણ તેનો મુખ્ય ભાવ, પ્રેમના સ્થૂલ આકર્ષણનો ક્ષોભ નથી પણ પરસ્પર ધન યદ સ્વસ્થ થયેલા પ્રેમની પ્રસન્નતા, વિશ્રંભ, શ્રદ્ધા છે. વસ્ત્રની અસ્તવ્યસ્તતા કવિ જેને રતિયુદ્ધ કહે છે તેવા, પ્રેમના સ્થૂલ તોફાનને સૂચવતી નથી પણ જેમાં દેહનું ભાન ન હોય, દેહની-

* પાતળી રધામા, તીણા દાંતવાળી, પાકા બિંબ (દર્શિત) ના જેવા નીચલા હોઠ-વાળી, વચમાં એટલે કે પાતળી, ચકિત્ત થયેલી હરિણીના જેવી નજરવાળી, જાડી નાભિવાળી, શ્રોણીના ભારથી મંદ ગતિવાળી, સ્તનભારથી જરા નમેલી, વિષાતાએ યુષતીઓ ઘડવામાં પડેલી જ ધરેલી એવી-જે છે તે ત્યાં હશે.

વ્યક્તિની સર્વ બાહ્ય મર્યાદાઓ, સર્વ સંકેત પરસ્પરની શ્રદ્ધામાં સરી પડતાં હોય એવા વિશ્રંભને વ્યક્ત કરે છે. પરસ્પરનો પ્રેમ એ જ એક હૃદયમાં સાત્તાત્મ્ય ચલાવે છે ત્યાં સંસારની કે સ્ત્રીગતિની કે પુરુષની મર્યાદા રાખવા જોઈતું પણ દૈત રહેતું નથી, કોઈ વ્યક્તિ એકલી હોય તે કરતાં પણ વધારે સ્વસ્થતા પ્રેમમાં જન્મેને મળે છે, તે આ દૃશ્યનું સૂચન છે. આ ચિત્રની નીચે એક જ શબ્દમાં માટે તેનો ભાવ બતાવવો હોય તો હું તેને વિશ્રંભ કહું.

વિશ્રંભનું વર્ણન સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ઘણીવાર આવે છે. પ્રેમ બાહ્ય ક્ષોભથી મુક્ત થઈ ન્યારે પરસ્પરની સતત શ્રદ્ધાનું સ્વસ્થરૂપ મામે છે ત્યારે વિશ્રંભાવસ્થામાં આવે છે. તેને માટે 'કોઈ' એક અંગ્રેજી શબ્દ સમાનાર્થ મળી આવતો નથી. સંસ્કૃત કવિઓએ તેને વ્યભિચારી ભાવમાં ગણાવ્યો નથી એ આશ્ચર્ય જોવું છે. અથવા વિશ્રંભ એ કેવળ સ્વસ્થ નિશ્ચેષ્ટ નિષ્ક્રિય સ્વરૂપનો હોવાથી, ક્રિયા દ્વારા વ્યક્ત ન થતો હોવાથી, તેની તેમાં ગણના નહિ કરી હોય: એ રીતે કાવ્ય કરતાં એ ભાવ ચિત્રને વધારે અનુરૂપ છે.

ચિત્રમાં દંપતીનો રંગ જુદો જુદો શા માટે છે? અજાણત આ દૈવી વ્યક્તિઓ હોવાથી તેમને જરાજર માનવરંગ આપવાની આવશ્યકતા નથી. અને આસમાની રંગ માનવને સ્વાભાવિક ન હોવા છતાં ચિત્રમાં સુંદર તો દેખાય છે. કૃષ્ણની ભાવનાથી આ રંગ આપણને એટલો અસ્વાભાવિક નથી લાગતો, અને દૈવી યોનિમાં એ રંગ હોવાનું કલા-સમયમાં સ્વીકારાયું હોય તો મને ખબર નથી.* પણ આ સર્વ કારણો એક કાર રાખતાં રંગમાં ભેદ રાખવાની આ ચિત્રમાં આવશ્યકતા પણ લાગે છે. અજ્ઞાતાનાં ચિત્રો રંગચિત્રો હોવા કરતાં રેખાચિત્રો વિશેષ છે; ચિત્રકાર પોતાનો ભાવ રેખાઓથી જ વ્યક્ત કરવા તરફ વિશેષ લક્ષ આપે છે અને રેખાથી પ્રથમ આકાર સિદ્ધ થયા પછી તેમાં ઉચિત રીતે રંગ પૂરે છે. રંગથી ઊંચા તેજ બતાવી શકાય છે તે તેને અગ્રાત છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, રંગની માત્રા તેજ ઊંચાના ભાવપૂર્વક અપાયેલી છે, પણ ચિત્રકાર પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કરવા રેખા ઉપર મુખ્ય આધાર રાખે છે, રંગ ઉપર નહિ. આ ચિત્રમાં જન્મે વ્યક્તિઓનાં અંગો એકજ રચાને સેળભેળ થઈ ગયાં છે. જો જન્મે વ્યક્તિઓનો એકજ રંગ હોત તો આ જરાજર ઉડી આવત નહિ. એટલે ચિત્રકારે રંગ બદલાવેલો છે. પછવાડે તકીઓ છે તેને પુરુષથી ભિન્ન બતાવવા પુરુષના રંગથી તરત ભિન્ન દેખાય તેવા લીલો તકીઓ મૂક્યો છે, એજ રીતે યક્ષિણી રીતે ભિન્ન બતાવવા તેનો રંગ આસમાની કરેલો છે; આસમાની રંગમાં તેના હૈમ અલંકારો, હાથ પગ હોઠ ઉપરનો રાગ અને તેનું પોતાનું પીળું વસ્ત્ર અને યક્ષના શરીરનો સ્પર્શ સર્વ સ્પષ્ટ રીતે મુરેખ દેખાઈ આવે છે.

પણ આ રંગ પસંદ કરવાનું એક બીજું કારણ ન હોય? ઉપર આપેલા, મેઘ-

* આ લખ્યા પછી હમણાં વાંચવામાં આવ્યું કે 'સિદ્ધપરત' માં રંગના સંકેતાઈ દર્શાવ્યા છે તે પ્રમાણે રચામ રંગ સુંગરનો બ્યંજક છે, પીળાશ પડતો ચેતરંગ વીરસને બ્યંજક છે અને પીળો રંગ દીવ્યતા અને અદ્ભુતનો બ્યંજક છે.

દૂતના શ્લોકથી જ એ તર્ક થાય છે. મેઘદૂતમાં યંક્ષિણીનું વર્ણન 'સ્થામાં' શબ્દથી કરેલું છે. શ્યામાનો અર્થ કાંઈ વર્ણ શ્યામ એવો નથી. તેનો અર્થ તો 'યૌવનમધ્યસ્થા' એવો મક્ષિનાથ કહે છે. પણ સ્ત્રીની આ અવસ્થાનો ધ્વનિ કરવાં ચિત્રકારે શ્યામા શબ્દનો આશ્રય લઈ તેને એ વર્ણ આપ્યો હોય એમ ન બને ? આપણામાં ચિત્રકલા એમ ઘણી જગાએ કાવ્યની કલ્પનાને અનુસરે છે.

આ રીતે આ યદ્દંપતી પ્રેમ જ વ્યક્ત કરે છે, દંપતી પ્રેમ, પતિ પત્ની વચ્ચેનો સાંસારિક પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે. સ્ત્રીનું સૌદર્ય, તેનું લાવણ્ય, સ્ત્રીનાં જે વિશેષ અંગેમાં રહેલું છે તે પણ વ્યક્ત કરે છે. છતાં પ્રેમનું ક્ષોભમય, તોફાની, ચંચલ, વેગવાન, સ્વરૂપ બતાવતું નથી. પણ તેનું શાન્ત સ્વરૂપ નિશ્ચલ શ્રદ્ધામય સ્વરૂપ બતાવે છે અને એ રીતે સંસારના જ ચિત્ર છતાં બૌદ્ધ સન્યાસીઓની યુક્તા વાતાવરણને તેને અનુકૂલ બતાવે છે. તેના રંગો પણ આંખને આધાત કરનારા ન હોઈ મૃદુ આકર્ષણ કરનારા છે. અજન્તા આપણા દેશની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કલાસમૃદ્ધિ છે.

ડૉ. વિ. ખાંડે.

The Ajanta Masters use Woman as their best decorative, asset with brilliant zest and extraordinary knowledge. ... They use women like flowers. ... Nowhere else perhaps has Woman received such perfect and understanding homage. ... She is not there female merely, but the incarnation of all the beauty of the world. ... "Majesty and Power" invest the women of Ajanta. ...

"Charm of Indian Art"

by Captain W. E. Gladstone Solomon.

અ ભે દ

(સાદ્ગંભિરીકિત)

- કોઈ રાત્રિ વિશે સરોવર ભર્યું કાંઠા સુધી વારિથી ,
પૃથ્વીના ઉર શું, પ્રસન્ન મધુરે ગંભીર ને નિર્મળું;
ના હાલે જલ, ખાલો અંતરનો કેા ઊંડી શુદ્ધા પૂરવા ,
કે આહો સમ કોઈ ગૂઢ અદ્ભુતો તોફાનો સરવો થકી ,
ના વા ક્ષુબ્ધ થતું બહાર વહતા ઝંઝાનિલોથી 'યવા
કાળાં અગ્નિ—અંતરાય બનતાં આકાશ ને પૃથ્વીનાં.
ને તેનાં કુમુદો પ્રકુલ નયનો શું પ્રેમનાં નેનને ,
પાણીથી ય અતિમ, ઊર્ધ્વ, નિરખે નિષ્પન્દ, નક્ષત્રને.

ધારી એ વ્યવધાનશૂન્ય સરને. વિદ્યલથી ઓમના
અંકે લીન થઈ જતી પૃથ્વીને આકાશ આલિંગતું ;
સંકામ્યો તહોં ઓમરંગ સરમાં, આકાશની ઉત્પત્તિ
ગંભીરાઈ બની રહી સરમહોં, નક્ષત્ર એ ઊતર્યા
પૃથ્વીનાં કુમુદોનો સાથ રમવા, ને લેદ ત્યાં ના રહ્યો—
આ તે છે સર, કે અગાધ અકલ્યું અરુપશ્ય આકાશ એ!

શે ૫

અમોહમસ્મિ સાત્ત્વં સાત્ત્વમસ્યમોહં, ચોરહં પ્રથિવી ત્વં, સામાહમ્ ક્લુત્ ત્વં. તાવેહ વિવહાવહે ।
આશ્વતાયન ગૃહ્યસૂત્ર ૧. ૭. ૧. વર કન્યાને કહે છે : " હું વિષ્ણુ છું પું વશ્મી છે; પું વશ્મી
છે હું વિષ્ણુ છું; હું દ્યૌ (આકાશ) છું, પું પૃથ્વી છે; હું સામ છું પું ઋત્વો છે તે આપણે
બન્ને વિવાહ કરીએ."

વળુભાઈ અને અમે

(૧)

વળુભાઈ આવ્યા ત્યારે હજી હું સૂતો હતો. પણ તેણે તો તેના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ ગોઠવું ખેંચી લીધું: પછી મેં પછેડી વધારે સપ્તમેતીથી, ચારે તરફથી દાખી, એટલે એમણે પગનાં તળાખાં શોધી કાઢ્યાં ! ને તેમાં ગલગલીઆં શરૂ કર્યા ! એને ખબર હતી કે એ વાતનો હું કાચર છું : ‘ એ હકું ! હકું ! ’ કહીને મેં તરત જ મોં ખોલી નાખ્યું : બહુ મહા વિનય પ્રાપ્ત થયો હોય તેમ વળુભાઈ પોતાની આનંદી ગીડી ભાપામાં, મોટેથી બોલ્યા : ‘ કેમ નહોતા ઉઠતા ને ?... પણ અમારી પાસે દરેક તાળાની કુંચી હોય છે, એ તમને ખબર નહિ હોય ! ’

વળુભાઈ સાથે મહારી દોસ્તી તો હમણાં જ થઈ હતી. વળી સાધારણ રીતે વળુભાઈ ભારે મોક્ષનસાર છે અને આનંદી પણ એવા જ. તે થોડાક ઘડીઆળી, થોડાક એન્જની-અર, થોડાક લડવૈયા, થોડાક પાકશાસ્ત્રી, અને એ ઉપરાંત પણ શું શું ન હતા ? એક વખત, શેરીમાં, ભગવાનજીભાઈનો પુત્ર મેડા ઉપરથી ગળદી પડ્યો, ત્યારે વળુભાઈ, કોણ બહુ ક્યારે ‘ સેંટ એમ્પ્યુલન્સ ’માં પટેલા, પણ એવો સરસ પાટો બાંધી આપ્યો કે ડૉક્ટર આવ્યા ત્યારે પૂછ્યું કે આ પાટો બાંધનાર ડૉક્ટર કોણ હતા ? સૌ હસી પડ્યા, ને વળુભાઈને દેખાડ્યા : વળુભાઈ તો વિનય કરતા બોલ્યા કે ‘ સાહેબ ! અમે તો એ ગામડાસાહી, કામચલાઉ વેદું કર્યું છે !... ’

પણ ત્યારે ડૉક્ટરે કહ્યું કે, હવે પાટો ફરી ઉમેડવાની જરૂર નથી, કારણકે હું પણ એ પ્રમાણે જ બાંધવાનો હતો ત્યારપછી તો વળુભાઈ હાડવેદ. તરીકે પણ ખ્યાતિ પામ્યા હતા !

વળુભાઈમાં, વળી એક બીજી ખૂબી હતી. એક વખત, એક ‘ ગામડીઓ ઘી વેચવા આવેલો. આજ કાલ અમારા મંડળમાં ઘીની જૂમ પણ ભારે હતી: અમે સૌ-કેટલાક ઉઘાડે માથે, ને કોઈક તો ઉઘાડે પંજે-ત્યાં ભેગા થઈ ગયા હતા. વળુભાઈ બહુ કે જોખવાના કામમાં પણ પાવરધા. તેમણે તો સૌને ઘી જોખી આપ્યું. પણ પછી દિસાખનો ભારે મોટો ચડ્યો. હું ચેલા પટેલને સમજાવવા લાગ્યો કે ‘ ત્હારા સત્તાવીસ આના થયા !—’ સત્તાવીસ આનામાં પટેલ સમજે નહિ. મેં કહ્યું કે ‘ ત્હારો એક રૂપિયો અને ‘ ઇલેવન-અગીઆર આનાજ ’ થયા ! પણ પટેલ તો ‘ ઇલેવન ’ સાંભળીને મૂંઝાયો હતો તે ‘ આનાજ ’ સાંભળીને તો ગભરાઈ ગયો !

‘ ભાઈસાખ ! આ તમે જ્યાં ગોટા માણસ—આવા ભણેલા થઈને અમારું ગરીબ માણસનું ખોટું કરશો ? ’ એ ત્રણ જણા ભણેલા ઉભેલા હતા તે charge of dishonesty કહીને ખડખડ હસવા લાગ્યા ! એક ભાઈ વળી હમણાં જ ‘ સેકન્ડ એન્ડ. એલ. બી. ’ પાસ

કરી આવેલા, તે બોલ્યા કે આટલા ઉપરથી ‘હેફેશન’ માંડી શકાય. અને પછી તેમણે ‘હેફેશન’ પર લાખ્ય શરૂ કર્યું. ઘોડાના કાખંત્રા જેવા ‘વીક્સન ગોંગલ્સ’ ચડાવીને તે એવું અંગ્રેજી દેકવા લાગ્યા કે ઘીનો દિસાળ તો જાણે મોગલ જમાનાની વાત જેટલો જૂનો બની ગયો! ત્યાં વળુભાઈ પોતાની ઘીની તપેલી મૂકીને પેસા લઈને આવ્યા. પેટો પટેલ પણ તેના તરફ વળ્યો: ‘ભાઈસાળ! હું આ બીજા કોઈને ઓળખતો નથી, હું તો તમને ઓળખું! બધાંય દિસાળ મને ભેગો આપો!’

‘ભેગો, ભેગો, લશ્કા માણસ! તારું તો આવા ‘આરિસ્ટર’ જોડું નહિ કરે?’ એમ કહીને બધા પેસા ભેગા કરીને પટેલને બરાબર દિસાળ સમજાવી દીધો. ને પછી પાછો માણસ દીક સમજાવ્યો:

‘જે-’ વળુભાઈએ મારા માથા પર દાઢ મૂકી-‘જાણે કે આ ડોક્ટર સાહેબના સત્તાવીસ આના-એ રૂપિયામાં પાંચ આના ઓછા!’

‘હા હા! એક ઈ બોધનો દિસાળમાં સોળવટ નોંતી’. પટેલ પણ એક ધડીમાં જાણે બધું સમજી ગયો. પણ વળુભાઈએ તો ‘આ વડીલ સાહેબના-આ શેઠ સાહેબના-આ આરિસ્ટર સાહેબના-અને આ બધા સાહેબોના ભેગા-’ એમ કહી કહીને અમને પેટ પકડીને હસાવ્યા! અને પછી-અમારું કારકુન સાહેબોનું મેડળ પણ વારંવાર દિસાળ-કિતાબમાં, ને ખાસ કરીને ધરમાં કોઈ અટપરી ચીજ જોઈતી હોય, ત્યારે એમનો આશ્રય શોધવું. મને સાંભરે છે કે એક વખત કનૈયાલાલ મારતર-એમનાં પત્નીએ કાયાની શીદરી મંગાવી ત્યારે વળુભાઈને ત્યાં તપાસ કરવા આવ્યા દત્તા કે કાથો ને શીદરી બે જુદી ચીજ છે, કે બે જુદી ચીજની એક જ મિશ્રાવટ છે! વળુભાઈનાં વડુ તો એ સાંભળીને ખડખડાટ હસી પડ્યાં ને બોલ્યાં કે ‘તમે આવાં વેદીયાં ટોર જ રહેશો કે શું?’-પણ વળુભાઈએ, તો એ લાઇને, જાણે કે ‘દાયર એક્સજર્જા’ નો કોષ દાયડો ઉકેલતા હોય તેમ, તેમનાં પત્ની ચાર ચીજ મગાવે તો કાગળમાં ટપકાવી લેતા જેવા હતા, એટલે એમણે તો એ વાત પણ ચોખ્ખી રીતે સમજાવી, કે ભાઈ કાથો અને શીદરી બે જુદા શબ્દોમાંથી, એક સમાસ થયો છે. ને સરળતાની ખાતર તેને ‘છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડી ‘કાયાની શીદરી’ એવો એક શબ્દ ઉપજાવી કાઢ્યો છે!-પણ તે વસ્તુ એક જ છે. અને તે પ્રાયશઃ સાન આઠ રૂપિયે મળ્યું હોય છે!’ પ્રાયશઃ ‘શબ્દ વળુભાઈનો જ વાપરેલો હતો. ‘આંટી લાવી એક આટલો ભરવામાં કેટલીક જોતી હશે?’ કનૈયાલાલ મારતરે બીજી દડીકન રબૂ કરી.

પણ વળુભાઈએ જવાબ આપ્યો, તે પહેલાં, તો એમનાં પત્ની બોલી ઉઠ્યાં: ‘અરે ભાઈ! એ તો ગમે તે મુલાકાતે પણ ખબર હોય! કેટલી?—સાન આઠ શેર!’

કનૈયાલાલ મારતરને આ ધા જરાક વધુ પડતો લાગ્યો. તે તેમાંથી, બેઠા થવા મત્ન કરવા લાગ્યા. એમના મનમાં, એક વાત ઘોળાઈ ગઈ કે આ અવધારી જીવડાને, સાહિત્યની તો કાંઈ કિમ્મત જ નથી? એ વાત સાચી છે કે હું કાયાની શીદરી વિશે બહુ થોડું જાણું છું, પણ પ્લેટો વિશે એને શું ખબર છે? એક

માણસ વ્યવહાર જાણે છે તો બીજાને ધણી આદર્શવાદીઓની માનસસૃષ્ટિ જાણે છે તેમાં ભેદ—

એમની વિચારમાળા વચ્ચે જ અટકી ગઈ. કારણકે વલ્લુભાઈ તો એમના હૃદયનું માથા ખરાબર જાણતા હતા: તેમને લાગ્યું કે કનૈયાલાલ માસ્તરને ખોટું લાગ્યું છે. તેમણે ધા વાળી લીધી: “પણ તને કાંઈ ખબર છે? મહીને હજાર હજાર રૂપિયા કમાવાવાળા ખારિસ્ટરે એક વખત પૂછ્યું હતું કે નિઃસરણી અને દાદરામાં શું ભેદ છે? —એ તો આપણે એક લાઠીને લાઈ સાહેબ કરવા, ને બીજા ભાઈનું કામ કરવું ને ત્રીજાની સલામી લેવી, એટલે ખબર પડે એમાં શું?...લે, એનું કામ તું કરવા જા તો ખબર પડે...એના જેવો એક શબ્દ તો બોલી દે—તું સલામમાં જા તો ખબર પડે કે કેટલા કેટલા જીવ એને સાંભળવા તરફ ધાટ કરે છે!”

કનૈયાલાલ માસ્તરનું મોં જરા મલક્યું. એમને પણ લાગ્યું કે ના, મારી કિંમતની ખબર વલ્લુભાઈને તો ખરાબર છે!

‘અરે તમે પણ, વલ્લુભાઈ! આવી રીતે જનાવવાનું—’

‘જનાવું છું?—એમ હોય, તમે પણ સહેરમાં એક હીરા રૂપે છો! એનાં ગૂંથ તો આંકતું હોય તે આંકે!—’ પ્રસન્ન થયેલા કનૈયાલાલ માસ્તરે ત્યાંથી ચાલ્યા ત્યારે વલ્લુભાઈ પ્રભોનું તેમનું માન વધારે થયું હતું! કનૈયાલાલ માસ્તરે થોડે દૂર જઈને કાગળ કાઢ્યો ત્યારે વલ્લુભાઈ પાછળથી હસ્યા: અને હસ્યા પણ એવું કે કનૈયાલાલ માસ્તરે પાછું વાળીને બેઠું:

‘હું તમારી મહેનત બચાવું!—’ વલ્લુભાઈ બોલ્યા: ‘નહિતર વળી તમે અરધો શેર ઓછી લાઇને જ ઘેર જશે. ને અમારાં ભાભી ઠપકો અમને આપશે.’

વલ્લુભાઈ શું બોલે છે તે તરત તો કનૈયાલાલ માસ્તર સમજી શક્યા નહિ. પણ જ્યારે વલ્લુભાઈએ કીધું કે આઠ રૂપિયે મળ્યું મારે તમે આઠ શેર કાઢી લેશો તો દોઢ રૂપિયો ને દોઢ આનો પડશે, ત્યારે તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. કારણ કે તેમણે કાગળમાં, આઠ આનાને ત્રણે મુણી, સાડાસતશેરનું શું બેસે તે કાઢ્યું હતું, ને બાકી અચ્છેરનું કરવા, આઠ આનાને પાંચે ભાગવાની તૈયાર કરતા હતા, ત્યાં વલ્લુભાઈએ ખરાબર એ વર્તુ હોય તેમ દિસાજ દીધો!—કનૈયાલાલને વિચાર પણ આવેલો કે આઠ શેરને બદલે સાડાસત શેર જ લેવી એટલે દોઢ રૂપિયો ચોકડો થાય!

કનૈયાલાલ માસ્તરે થોડે દૂર જઈને દિસાજ પાછો ભાગાદારની રીતે કરી બેઠો: હતા ને “રક્ષી” એક પાઈ માથે થાય એ શોધી કાઢ્યું હતું! પણ ત્યાર પછી ઘણી વખત, કનૈયાલાલને એમ કહેતાં સાંભળ્યા હતાં, કે વલ્લુભાઈનો માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઘણો સંગીન છે! વલ્લુભાઈએ જો વાત એક દિવસ અમને કહીને ખૂબ ગમ્મત આપી હતી. પાછું જાન્યું એવું કે જાગરમાં જતાં કાંઈ નીકળી સાડાસત રૂપિયે મળ્યું—પછી તો કનૈયાલાલ સાડાસત શેર લાઇને જ આવ્યા! અને અચ્છેર ઓછી લાવવા મારે, તેમનાં પત્નીએ કહ્યું ત્યારે સમજાવ્યું કે એ તો વલ્લુભાઈએ કીધું છે કે સાડાસત શેર

ધણીએ થયે! એ શેરીમાં, આવી આવી બાજતમાં વળુભાઈ તો પ્રમાણરૂપ મનાતા, એટલે તેમનાં પત્ની ચૂપ રહ્યાં. પણ પછી બીજે દિવસે અચ્છેર કાથીનો ખપ પડ્યો, ત્યારે કનૈયાલાલ માસ્તરે, એક ‘એકસાઈઝ’ નું પાનું કાઢી તેમાં દિસાળ ગણી કાઢ્યો. ને પછી અચ્છેર બીજી લાવ્યા! કનૈયાલાલનાં પત્નીએ, એક વખત વળુભાઈને, આવી બોલી કરકસર શીખવાડવા માટે કપડો આપ્યો ત્યારે આ બધું પોકળ પ્રગટ થયું!

આજે સવારમાં જ ભાઈશ્રી શું પધાર્યા છે, તે કળવું મુરકેલ હતું કારણકે વળુભાઈ સવારે તો ભાગ્યે જ નવરા હોય. રાત્રે જે કાંઈ તોફાન થયાં હોય, કોઈને બદમાશનો ડર લાગ્યો હોય, તો કોઈને પોતાના બારણાની સાંકળ ખખડતી લાગી હોય, કે કુતરાં વધારે પડતાં ભરથાં હોય, એ બધો દિસાળ સવારમાં વળુભાઈ પાસે રજુ થઇ જતો. ને તેના પર છેલ્લો ચુકદો આપ્યા પછી જ વળુભાઈ બહાર નીકળતા. પણ તેમને આ માનવંતો હોદ્દો કાંઈ મફતમાં મળ્યો નથી. એક વખત, રાત્રે પોળમાં બે ચાર બદમાશ સંવાદ રહેલા હતા. ને એક વાણીઆના ઘરમાં પેસી ગયા હતા. ઘરનાં બધાં ભગવાં જ હતા એટલે ‘કૌ કૌ તો’ ખૂબ થયું, પણ કોઈની હિંમત ચાલતી નથી, એ જોઈને એક બદમાશ તો મણીબેનનો હાર ઝૂટાવ્યો પણ ખરો! અને બધાને કૌ કૌ કરતાં મૂકી તે રવાના થયો. વળુભાઈ તો આગળથી એતેલા હતા, એટલે જ્યાં તે ગડખાટ થઈ કે તરત જ પેઠે પોલીસનો વેષ યગવતા કે ને તેના બારણા પાસે જ ઉભા રહ્યા. જેવો પેલો બદમાશ નીકળ્યો કે તરત જ તેમણે તો એક ધાસ ચોરી કાઢી! અને પાછી મેટિથી બૂમ પાડી: ‘રામસિંહ! પકડો આ બદમાશને!’

રામસિંહ ફોજદારનું નામ હતું. બદમાશોના તે સાંભળીને હાંબ ગગડી ગયાં ને તેમણે વિચાર્યું કે આ તો મેટી પોલીસપાર્ટી હાજર થઈ ગઇ છે! વળી વળુભાઈએ સામે, એક ફૂંદા પર પીળો કેટ લટકાવી રાખેલ, તે પોલીસ જેવો જ નજરે પડતાં તો બદમાશનાં પાણી મરી ગયાં!

એણે તો ‘માયાપ! આ તમારા માટે!’ એટલું કહેતાં કે ને હાર વળુભાઈના હાથમાં સેરવી દીધો, ને પોતે ઉભી ઝૂંઝડીએ નાસી ગયો!

વળુભાઈ ઘરમાં ગયા, ત્યાં કોશીમા ‘હડહડતો કળમુગ આવ્યો છે—’ વગેરે બોલી રહ્યાં હતાં અને શેઠ ‘શું એમ લૂંટી જશે?—એણે હજી પોલીસના હાથ જોયા નથી?—અબધી સાળાઓને પકડાવી પાડું’ કહીને મેટી ઉપરથી ઉતર્યો વિના જ ખીંટી પરથી પાંચડી લઈ માથે મૂકતા હતા, ને સાળો દુપટ્ટો ક્યાં છે, એમ કહીને પાછી પાંચડી માથા પરથી, ખીંટી પર મૂકતા હતા. પણ હેડે ઉતરવાના તો સોગન જ લીધેલાં.

(૨)

મેં પૂછ્યું: ‘વળુભાઈ, આવારમાં ક્યાંથી આવ્યા?’

વળુભાઈએ કહ્યું: ‘અરે ભાઈ! આજ તો દસી દસીને ટગલા થવાય તેવી વાત બની ગઇ છે!’

વજુભાઈની વાત એટલે ખાસ્સો દોઢ કલાક તો ખરો જ. વજુભાઈની એક દેવ હતી કે જ્યારે તમારી સાથે વાતો કરવા બેસે, ત્યારે પગ ચડાવીને પોતાના પગના તળાખામાં, હથેળા મારતા જાય અને વાતો કરતા જાય. જ્યારે એ પગ ઉતરે ત્યારે સમજવું કે હવે અદારમા અધ્યાયનો છેલ્લો શ્લોક—અચ્યુતં કેશવ—થવાનો છે.

‘એવું જન્યું ભાઈ! કે પરમ દિવસ સાંજે હું જરા સ્ટેશન તરફ ફરવા જતો હતો. ત્યારે સામે મળી ગયા માણેકલાલ!’ વજુભાઈ તો આટલો ઉપોહવાત કરી, પગ પર પગ ચડાવીને બેઠા.

‘હૈ!’ હું પણ ગોઠડું ફેંકીને બેઠો થઈ ગયો.

અમારા મેડળમાં માણેકલાલનું સ્થાન ધણું ઉચું હતું. ગમે તેવી દિલગીરીમાં પણ માણેકલાલને જો મળે તો હસવું આજ્ઞા વિના રહે નહિ. આ માણેક જેવા માણેકલાલની શોધ પણ મૂળ તો વજુભાઈએ જ કરેલી. સારા સાયન્ટીસ્ટને પાંચામાંથી, સોનું મળતાં જે આનંદ થાય તેવો આનંદ આ મૂર્તિનાં પ્રથમ દર્શને અમને થયેલો: માથે મેલી ઍંગલેર ટોપી, ગળામાં ખીચેખીચ લરાવેલી નંખુડી નેકટાઇ, અને નીચે લખડતું પાટલુન! આ પાટલુનને વજુભાઈએ ‘કાજુલી પાટલુન’નું નામ આપ્યું હતું. એક વખત એવું જન્યું કે અમે કાંકરીઆ તળાવ તરફ ફરવા ગયા હતા. અમદાવાદના રસ્તા ગટર કરતાં ભાગ્યે જ સારા હોય છે. પણ તેવું રસ્તા ઉપર પણ ભાઈશ્રી, મીલોના ધૂમાડોના તંદુરસ્તીભર્યા શ્વાસોચ્છવાસ લેતા ઉભા હતા! ... એક તરફ રસ્તા ઉપર, પોતાની જાપાનીઝ લાકડીને ટેકાવીને ભાઈ જાણે કુદરતને નિહાળતા હોય તેમ થઈ ગયેલા. વજુભાઈએ ચાલનાં ચાલતાં અમસ્તું જરા કહ્યું કે શું પંચરંગી આકાશ જુઓ છો કે સમરંગી લુગડાં નિહાળો છો? ત્યાં તો માણેકલાલ હસતા હસતા અમને વળગી પડ્યા: તેમણે તો ‘સાહેબજી!’ થી વાત શરુ કરી. અમે તો એક પોટલીમાં જાનામાના ડાળીઆ સંતાડેલા, એટલે ચિંતામાં પડ્યા કે આ ભાઈશ્રી જરા છૂટકારાનો દમ ખેંચવા દે તો સારું! પણ માણેકલાલ તો ઉપડ્યા: પોતે કેવી રીતે મેટ્રીકમાં નાપાસ થયા : હાલ પોલીસકોર્ટમાં કેવા હોવા પર છે, અને પોતાની સાથેના મેટ્રીકમાં પાસ થયેલા કેમ રખડે છે, પોતે ‘યુરોપીઅન ડ્રેસ’થી પોતાની ‘પોઝીશન’ કેમ જાળવી રાખ્યા છે, વગેરે વગેરે વાતો કરતા, માણેકલાલ તો બે ઘડીમાં જ અમારા ચિરપરિચિત હોય તેમ ખડખડાટ હસવા લાગ્યા!

વજુભાઈએ પણ પોતાની અકસ્માત શોધનો લાભ લેવો શરુ કર્યો.

અમે જ્યાં કાંકરીએ પહોંચ્યા ત્યાં માણેકલાલે પોતાના ખીસામાંથી પોટલી કાઢી: રેશમી રૂમાલ હતો, એટલે કાંકર સારી ચીજ સંધરી દશે એમ ધારી અમે સામસામે અર્ધભરી દષ્ટિ ફેંકી, અમારી પાસેની પોટલી જાની જ રાખવા સૂચના કરી દીધી! પણ ત્યાં સૌની તાજુબી વચ્ચે માણેકલાલે રૂમાલ છોડ્યો ને તેમાંથી ઘાણી નીકળી પડી! ... માણેકલાલે વળા એના પર પણ થોડું વ્યાખ્યાન કર્યું: ‘ઘાણી, તમે શું સંમજો છો, ઘણી જ ‘healthy’ છે. એક વખત મહારી કમના દીકરાને જરા અતિસાર થયેલો. પછી એને ઘાણી ખવરાવી, અને તરત જ આરામ થઈ ગયો. હમણાં જ મેં

એક ઝાપામાં વાંચ્યું હતું કે રશિયાના એક ડોક્ટરે જાહેર કર્યું છે કે જે માણસ હમેશાં સાંજે ફરવા જાય ત્યારે ધાણી ખાય તો તેની શ્વાસનળીમાં, રસ્તાની ધૂળ વગેરેનાં જંતુ-ઓએ પ્રવેશ કર્યો હોય તેમનો મૂળમાંથી નાશ થઈ જાય ! ત્યાર પછી હું હમેશાં સાંજે ફરતી વખતે ધાણી ખાઉં છું. બહુ જ healthy છે.’

પછી વલ્લુભાઈએ એને અનુમોદન આપ્યું: ‘એવી જ એક બીજી કાયદાકારક ચીજ અમે શોધી કાઢી છે...’ વલ્લુભાઈએ કહ્યું.

‘એવી સી ચીજ છે ?’

ઠાવડા બનીને વલ્લુભાઈએ ઉત્તર આપ્યો: ‘સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં, ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં ડૉ. બેન્સને એ શોધ પ્રથમ કરી હતી.’

માણેકલાલ તો બહુ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યા. અમે સૌ અજાણી પામ્યા કે હવે વલ્લુભાઈ ધાણી ગળાયાનો મેળ કરવાના કામમાં પડ્યા છે !

‘ડૉ. બેન્સન એક વખત ‘Nervous System’ ની મુદ્દારણા માટે સારા ખોરાકની શોધ કરતા હતા. અચાનક એમણે ઘોડા ચણા ઘોડાને ખાવા આપ્યા. બીજો દિવસે ઘોડાની નસોમાં ઘણો ફેરફાર માલમ પડ્યો. એ ઉપરથી એમણે શોધ કરી, તે ચણાને બહુ માનભર્યું સ્થાન આપાવ્યું. ત્યાર પછી એ વાત વિસારે પડી ગઈ. પણ ‘ફરસાણ’ ના શોખીન ધાણીઆભાઈઓએ એનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. ત્યારથી ચણા ખૂબ વપરાય છે. પણ તેને વાપરવાની સૌથી સારી રીત તો ભુંજેલા ચણા વાપરવા તે છે. અમે એટલા માટે હમેશાં ગળાયા વાપરીએ છીએ.’

‘એમ કે ?’ માણેકલાલે કહ્યું. એમને આ બધું નવું નવું હતું.

ત્યાર પછી વલ્લુભાઈએ ચણાની પોટલી રળી કરી. ને તેમાંથી, ફેતરાં ફેતરાં વીણી ખાવા લાગ્યા !

‘અરે ! આ તમે શું કરા છો ?’ માણેકલાલ બોલ્યા: ‘તમે ફેતરાં કાં ખાઓ ?’

વલ્લુભાઈએ બીજને બે ચાર ફેતરાં મોંમાં ચૂકતાં કહ્યું: ‘એ વાત તમે નહિ સમજો, પણ હું એરે મગની દાળ કરાવી, ફેતરાં ખાઉં છું ને દાળ ફેંકી દેવાડાં છું ! બધું સત્ત્વ તો ફેતરામાં જ હોય છે ! મેં તો રોટલીમાં પણ એમ જ કર્યું છે ને !’

‘હૈ !’ માણેકલાલ છેઘામાં છેઘી શોધ વાંચી તે પ્રમાણે વર્તવાનો ભારે શોખ ધરાવતા. એટલે તેમણે પણ ગળાયાના ફેતરાં વીણવા શરુ કર્યા.

તે દિવસથી માણેકલાલનું નામ અમારા મિત્રમંડળમાં દાખલ થયું હતું. ત્યાર પછી એક વખત, માણેકલાલ, ક્યાંય જમવા ગયેલા રસોઇમાં, વધારેલી ઝડી દાળ હતી, એટલે માણેકલાલે તો તેમાં કાચ પણ બોળ્યો નહિ. ને ધીમેથી રસોયાને કહ્યું કે દાળનાં ફેતરાં હોય તો લાવજો ! માણેકલાલને તો ફેતરાં મળ્યાં, એટલે, જાણે કાંઈ બન્યું ન હોય, તેમ ખાવા મંડ્યા ! અમે અને વલ્લુભાઈ તો એક ખૂણામાંથી, આ બેઠને પેટ ભરીને હસ્યા. પણ હજી માણેકલાલ ઘણી વખત ફેતરાં ખાવાનું, ભર નાતમાં પણ જીવતા નથી !

ગેરહાર્ટ હૌપ્ટમાન

Hauptmann wears all the earmarks of a genius. He is the child of his age to a dangerous degree, and his tremulous, vibrating sensibilities, mirrored the hysterical agitation, the pessimism, the sad strivings, the individualism, the fret-fire fermentings and unbelief of a dying century. ... It seems his fate to be hopelessly misinterpreted—he, the poet whose love for his fellow-beings is become a veritable passion. He began his artistic life as a poet-sculptor, and he has been modelling human souls ever since.*

—James Huneker.

જર્મન ભાષા અને સાહિત્યની કિંમત હિંદુસ્તાને હજી સુધી આંકી નથી. કેાઇ પણ દૃષ્ટિબિંદુથી તેનો અભ્યાસ આ દેશને તેમજ ગૂજરાતીઓને ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક થઇ પડે તેવો છે. વિજ્ઞાન અને ખીન્ન શાસ્ત્રોના અભ્યાસીઓને તો યુરોપ અમેરિકામાં પણ એ ભાષા શીખવાની ફરજ પડે છે. સંગીત અને તત્ત્વજ્ઞાન તો જર્મનીનાં જ. પુરાતત્ત્વ અને ખાસ કરીને આર્ય વિદ્યાનાં જ્ઞાનનો લંકાર એ દેશ પાસે છે, એટલે ખીજા કોઈ દેશ પાસે નથી. ભાષાશાસ્ત્રના વિષયમાં તેની ખરાબરી કદાચ ફ્રાંસના વિદ્વાનો કરી શકે, ખીજા નહિ. આટલું તો સૌ કેાઇ જાણે છે. પણ સામાન્ય અભ્યાસીને, પણ એ ભાષાના અભ્યાસથી થણેા લાભ થાય એમ છે. એ ભાષાનું બંધારણ અને સ્વરૂપ, ઘણી રીતે સંસ્કૃત અને તેટલા માટે સંસ્કૃતની ટીકરીઓ-ગૂજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે-ને મળતું આવે છે. એના શબ્દલંકાર અને તેનો વિકાસ, આપણી માતૃભાષાના શબ્દલંકારના વિકાસમાં સૂચક નિવડે તેવો છે. એટલું જ નહિ, પણ જર્મનસાહિત્ય અને ભાષા માત્ર છેલ્લાં ૧૭૫ વરસમાં જ આટલો ધ્રુવ વિકાસ પામ્યાં છે, એ વાત જે વળતે ધ્યાનમાં રાખીએ છીએ ત્યારે આપણને આપણી પોતાની ભાષા અને સાહિત્ય સંબંધી આશા પડે છે. ઇ. સ. ૧૭૫૦ પછી જ જર્મનીમાં શિષ્ટ અને જેને અર્વાચીન સાહિત્ય કહીએ તે લખાવા માંડ્યું. જૂનામાં જૂના જર્મન સાહિત્યના

* એક ઉત્તમ સાક્ષરના બધા ગુણો હૌપ્ટમાનમાં છે. પોતાના યુગના રંગોથી જંગમ છે, અને એ જ રંગો-બંગોને પોતાનાં નાટક-નવલકથામાં ભર્યેકર હદ સુધી તેણે આવવા દીધાં છે. ૧૯ મી સદીની આખરમાં યુરોપીય સમાજની ગાંડી ચળવળો, નિરાશાવાદ, દયાજનક પ્રયત્નો, વ્યક્તિવાદ, અને નાસ્તિકપણ એના લખાણમાં તાદરશ દીપ્તિ ઉતર્યું છે..... પોતાના નવ લાઈ મનુષ્ય, પછી તે ગમે તે સ્થિતિનો હોય, તેને સાર પ્રેમની અને કઠારી વાગી છે; પણ એના વિચાર અને ઉપદેશનો કોણ જાણે કેમ પણ બિલકુલ ઉધો જ અર્થ કરવામાં આવે છે. એના કદાચ છવનનો આરંભ કવિ-શિલ્પકાર વરીકે થયો, ત્યારથી તે આજ દિન સુધી મનુષ્યના આત્માઓને જ એ ધડી રહેા છે.

ગેરહાર્દ હૈન્રીમાન

[ખેતીક: પ્રસ્થાન પ્રોસેસ સ્ટુડીઓ]

નમુના ઇ. સ. ૧ લી સદીના અંતના છે. પણ ત્યારથી તે ૧૮ મી સદીની અધવચ સુધીનાં જર્મન સાહિત્યમાં લાગ્યે જ કોઈ ઉત્તમ અને શિષ્ટ લેખક થયો હશે. પણ ત્યાર પછીની લગભગ દોઢ સદી જેટલી મુદતમાં લેસિંગ, ગઝટે, શીલર, કેન્ટ, નીત્સે જેવા લેખકો જર્મનીએ જગત આગળ ધર્ષા છે, કે જેનાં નામ અને કૃતિઓની ઓછી વત્તી પિછાન દરેક કેળવણેલા સ્ત્રી પુરુષને હોય છે. પણ એ નામો શિવાય પણ જર્મનસાહિત્યમાં, અને એ જ દોઢ સદીમાં લગભગ એમના જેટલા જ મહાન લેખકો બીજા છે, કે જેમના સાહિત્યની પિછાન, હિંદુસ્તાનમાં અત્યાર સુધી બહુ જ ઓછી થઈ છે, અથવા નથી જ થઈ. ઓસ્ટ્રીયામાં પણ જર્મન ભાષા ખુલેથી જ બોલાય છે, અને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના કેટલાક ભાગમાં પણ તે જ ભાષા ચાલે છે. તેથી એ બન્ને દેશોમાંથી પણ પ્રથમ પંક્તિના લેખકો, ઉપરની જ મુદતમાં થયા છે, જેવા કે કેલર (સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ), ગ્રીલપાઝર (ઓસ્ટ્રીયા). અને આજે પણ જર્મનીમાં અને પેલા બે દેશોમાં પણ જગતસાહિત્યમાં સ્થાન લઈ શકે તેવા સાક્ષરો છે. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાંથી કાર્લ રખીટલરને ઇ. સ. ૧૬૧૯નું નોખેલ ઇનામ મળ્યું છે. બધારે ઓસ્ટ્રીયામાંથી આર્થર શ્નીત્ઝલર અને હુગો ફોન હાઈમાન્સથાલ બન્નેના નાટકોની કીર્તિ બીજા દેશોમાં સારી રીતે ફેલાઈ છે. ખૂદ જર્મનીમાં પણ અત્યારે એક કરતાં વધારે સાક્ષરો છે જેની સાહિત્ય કૃતિઓ આખા યુરોપ અને અમેરિકામાં વંચાય છે. એમનાં નામ હર્માન ઝૂડરમાન, ગેરહાર્ટ હૌપ્ટમાન, થીઓડોર માન, જ્યોર્જ કાયઝર અને વેડેકીન્ડ. પણ એ સૌમાં વધુમતે, હૌપ્ટમાનને જ શ્રવંત સાક્ષરોમાં શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે.

હૌપ્ટમાનનો જન્મ જર્મનીની દક્ષિણે આવેલા સાઇલેશીયા પ્રાંતના સાઇડ્ઝહુન ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૬૨ની સાલમાં થયો છે. તેનો દાદો જતે વણકર હતો, અને શરૂઆતમાં તેને ઘણી જ કંગાલ અને કદાચ દશામાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. પોતાના બાપ, રોબર્ટ હૌપ્ટમાનને મહોંએથી પોતાના દાદાના દુખી શ્રવનની અનેક વારો સાંભળેલી, તેથી તેના નાણુક અને કુંજા હૃદય ઉપર તેની જાડી છાપ પડી ગઈ. નાનપણમાં સાંભળેલી એ વારોમાંથી મોટપણે, વણકરોના કંગાલ અને દશાઈ જતાં શ્રવનનાં પ્રતિબિંબ પાડતું તેનું અપૂર્વ નાટક-The Weavers-જન્મ્યું. પાછળથી તે દાદાને દિવસ રૂપો, અને રોબર્ટને ત્રણ પીસીઓનો માલેક મૂકીને તે મરણ પામ્યો. હૌપ્ટમાનના બાપ અને દાદા જેમ સાધારણ સ્થિતિના અને આમ વર્ગના હતા, તેમ તેની માતા પણ તેવી જ સ્થિતિમાં જન્મેલી હતી. એટલે પોતાના અવિધ્યના નાટકોમાં તે જ વર્ગના દુખો, વણખોરેલ આશા અભિલાષોને તાદરસ રજૂ કરનારે તે જતે અતુલવ્યાં હતાં. ત્રણ ભાઈઓમાંથી સૌથી નાનો ગેરહાર્ટ અને સૌથી મોટો કાર્લ, બન્ને જણા ભાઈ છે એટલું જ નહિ, પણ મોટો ભાઈ નાનાનો ગુરુ, મિત્ર અને દિશા દેખાડનાર આજ-દિન સુધી છે. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ એક અજબ જ વસ્તુ ગણાય. કવિઓ અને નાટકકારોને પાઠશાળામાં હોય નંબર રાખતાં કે સારાં સારાં ઇનામો જીતી જતાં સાંભળ્યા છે કદી? નાનકડા ગેરહાર્ટના માંબાપથી મોટીને સૌને એ છોકરો ભણે ને

કાંઈ અજવાળે એવું લાગ્યું નહિ, સિવાય કે તેનો મોટો ભાઈ કાર્લ કે જેને પોતાના નાનાભાઈની હુદ્દિ અને ઉગતી કલ્પનાશક્તિમાં કાંઈક વિશ્વાસ થેઠો હતો. નાની નિશાળેથી મોટી નિશાળે, પણ ત્યાં એ ચાર વરસ પાણીમાં કાઢ્યાં. માત્ર થોડી લીટીએ કવિતાની અને આઠ અવળા નિબંધો આ ગાળામાં લખ્યાં એટલું જ. મોટી નિશાળેથી વળી તેને ધુન આવી એટલે શિલ્પવિદ્યા શીખવા કળાની નિશાળે મુકવામાં આવ્યો. પણ જે સ્વભાવ અને ટેવને લીધે સાધારણ નિશાળનું લાજુતર ન મળ્યું તે જ કારણોને લીધે આ નિશાળમાંથી પણ ફરજિયાત નીકળવું પડ્યું. કેટલીક વાર મહાન પુરુષોના સંબંધમાં અને છે કે મોટી ઉમ્મર ચતાં સુધી તેમનાં જીવનનું ધ્યેય નક્કી થઈ શકતું નથી. અને એક માર્ગ છોડી બીજો, બીજો છોડી ત્રીજો, એમ આઠ અવળાં ફાંફાં જ તેઓ માર્યા કરે છે. આપણા ચરિત્રનાયકની પણ એ જ દશા તે વખતે હતી. શિલ્પવિદ્યાની પાટી ઉપર ખરેખાત ધૂળ નાખી ત્યારે તેની ઉમ્મર લગભગ ૨૦ વરસની થઈ હતી, પણ જીવનમાં શું કરવું છે એનો નિશ્ચય હજી સુધી કર્યો ન હતો. અને નવાઈ જેવું તો એ છે કે જે દિશામાં, એટલે કે નાટકકાર તરીકે યુરોપ અને અમેરિકાનાં પ્રખ્યાત રંગભૂમિઓ ઉપર જેનાં ઘણાંખરાં નાટકો આજે લજવાય છે, તે હૌપ્ટમાનની તે દિશામાં નજર સરખી પણ ગઈ ન હતી. અને જે કાંઈ અત્યાર સુધીમાં લખાયું હતું તે સાહિત્યસેવાની ઇચ્છાથી નહિ જ. તેનું કારણ હૌપ્ટમાનના સંબંધમાં તો એવું જણાય છે કે જે કેળવણી નિશાળોમાંથી તેને ન મળી, તે કેળવણી આ વખતે તે લાઈ રહ્યો હતો. મોટા ભાઈના સંસર્ગથી, અને ફ્રાંસ છટાલી વગેરે દેશોમાં મુસાફરી કરીને, અને હેવટે, ટોલ્સ્ટોય, ઇબ્સેન, એલાનાં પુસ્તકો વાંચીને હૌપ્ટમાને પોતાનું માનસ ધણું. ખાસ કરીને પેલા ત્રણ જણા જેમણે યુરોપના સાહિત્યને ખૂબ હલમલાવ્યું છે તેની અસર આપણા ઉગતા નાટકકાર ઉપર જખ્ખર થઈ. તે એટલે સુધી કે તેનાં ઘણાં નાટકોમાં, કયાંય પાત્રોનું તો ક્યાં પ્રસંગનું એમ સહેજ સામ્ય પેલા ત્રણમાંના એકાદની સાથે જણાઈ આવે છે. છતાં એ જ નાટકોમાં અને બીજાંયમાં પણ સ્વતંત્ર એવું, હૌપ્ટમાનનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ જરૂર છે જ. સાક્ષર વડવાઈઓનો મૂળ હમેશો પરસ્પર સાંકળાયેલાં જ હોય છે.

બાવીસ વરસની ઉમ્મરે રોમ શહેરમાં આવી હૌપ્ટમાને શિલ્પકાર તરીકેનો ધંધો શરૂ કર્યો, પણ ત્યાંની દેલા માફક ન આવવાથી ટુંક વખતમાં જ તાવ લાગી પડ્યો. એટલે તેને પાછા જર્મની આવવું પડ્યું. અહીંઆ એક પેસાદાર સ્ત્રીનો તેને પ્રસંગ પડ્યો; પેલીએ તેની માંદગીમાં સારી પેઠે ઉકલે કરી એટલે કહો, કે ગમે તે કારણથી પણ બનેલું લાગે ઇ. સ. ૧૮૮૫ની સાત્રમાં ડ્રેસડન શહેરમાં થયું. ત્યારબાદ થોડા વખત બન્ને જણાં દરિયા કિનારે રહ્યાં, અને પછી બર્લિનની પાસે એર્કનર ગામમાં બે જણે પોતાનું નવું ઘર માંડ્યું. હજી હૌપ્ટમાન પોતાના ધ્યેયને વિશે અનિશ્ચિત હતો. હજી એક કરતાં વધારે વિષયમાં તે રસ ધરાવતો હતો, પણ બર્લિન આવ્યા પછી, તે શહેરના કેટલાક સાહિત્યરસીઓના સંબંધથી, સાહિત્યની દિશામાં વળ્યો, અને ઇ. સ. ૧૮૮૬માં તેનું પહેલું નાટક સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં બર્લિનમાં લખવાયું.

એને જે સંજોગોમાં તે લખાયું અને લખવાયું, તે સંજોગોએ જ તેની લલિત્યની કારકીર્દી નક્કી કરી આપી. તે પહેલાં હોપ્ટમાને થોડું થણું લખ્યું હતું ખરું, પણ એ લખાણો—કે જેમાં એક કવિતાનો સંગ્રહ, એક અધુરી નવલકથા, એક અધુરું નાટક અને એક ખંડ કાવ્ય હતાં તેના તો નામ જ આપણને આપારે જડે છે. એટલે જ “સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં” ને તેની પહેલી કૃતિ ગણવી એ યોગ્ય છે.

યુરોપના અને ખાસ કરીને ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ, અને જર્મનીમાં અર્વાચીન નાટકો એક પારીસની ગેસ કંપનીના કારકુનને આભારી છે. તેનું નામ Andre' Antoine. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં, તે વખતે જે પ્રકારનાં નાટકો પારીસમાં અને બીજાં શહેરોમાં લખવાતાં હતાં તેની અનેક તુડીઓથી ચીકાઇને, Theatre Libre અથવા સ્વતંત્ર રંગભૂમિની સ્થાપના તેણે કરી. એ નવી પ્રવૃત્તિનું નામ જ તેના હેતુ બતાવી આપે છે; આભાર સુધી પોતાનાં દેશનાં નાટકો જે બંધનોમાં જકડાઇ રહ્યાં હતાં, તેમાંથી તેમને છોડવીને નાટકોને જીવનનાં વધારે ને વધારે પ્રતિબિંબ પાડનારાં બનાવવાં; અને તેમ કરવા જતાં, નાટકકાર ગમે તેવા નિયમેનો ભંગ કરે, અને ગમે તે સ્વરૂપમાં પોતાનું નાટક લખે તો યે પોતાની સ્વતંત્ર રંગભૂમિ ઉપર તેને લગવી બતાવતાં, આન્દ્રે અચકાતો નહિ. એ રીતે એકલા ફ્રેંચ સાહિત્યની નદિ પણ આખા યુરોપના અથા દેશોના સાહિત્યની તેણે બારે સેવા કરી છે. કારણ કે, તેનું બેઇને લંડનમાં Independent Theatre અને બર્લિનમાં Die Freie Biihne નામથી સ્વતંત્ર રંગભૂમિઓ સ્થપાઇ. અને તેને અંગે ફ્રાંસમાં પ્રીય જેવા, ઇંગ્લાંડમાં શૌ જેવા, અને જર્મનીમાં હોપ્ટમાન જેવા મહાન નાટકકારોને પોતાની શક્તિને બતાવવાની તક મળી. આપણા ચરિત્રનાયકનું પહેલું નાટક આ સંજોગોમાં લખાયું અને લખવાયું, અને હવે ઉપરા ઉપરી અછેક ને બખ્ખે વરસને અંતરે, તેને હાથે વિધવિધ રસનાં અને પ્રકારનાં નાટકો લખાઇને બહાર પડ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં જ્યારે તેનું નવમું નાટક કુબેલો ઘંટ^૨ બહાર પડ્યું, ત્યારે આખા જર્મનીએ પોતાના સમર્થ લેખક તરીકે તેને સ્વીકાર્યો, અને સ્વદેશની બહાર પણ તેની કીર્તિ ફેલાઇ. તેના નાટકોનાં ભાષાંતરો ઇંગ્રેજી, ફ્રેંચ અને બીજી ભાષાઓમાં થવા માંડ્યાં. આખરે ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં નોબેલ ધનામ રૂપી કળાશ તેના કીર્તિમંદિર ઉપર મુકાયો. અને આજે ૬૫ વરસની ઉંમરે પણ હોપ્ટમાનની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ પહેલાના જેટલી જ ચાલે છે: બે કે, ૨૦ મી સદીમાં લખાયેલાં, તેનાં નાટકો અને નવલકથાઓ, ૧૯ મી સદીમાં લખાયેલાંના જેટલાં જ અપૂર્વ અને અદ્ભુત નથી એમ સૌ કોઇ સ્વીકારે છે: બે કે આજે નવયુગના ઉગતા લેખકો જેવા કે જ્યોર્જ કાયઝર અને વેડેકીન્ડનાં નાટકો તેના જેટલા જ ઉત્તમ મનાય છે, જતાં અર્વાચીન જર્મન સાહિત્યના પ્રથમ લેખક તરીકેનું પદ તો સૌ કોઇ—જર્મનીમાં ને જર્મની બહાર—હોપ્ટમાનને જ આપે છે.

તેનાં લગભગ અર્ધાં નાટકો અને નવલકથાઓનાં ભાષાંતર ઇંગ્રેજીમાં થયેલાં

હોવાથી,^૩ એ બધાંનાં નામ અને તેમાંનાં દરેક ઉપર વિવેચન કરવાનો વિચાર એ લેખમાં તો નથી જ. અને ઘણીવાર અને છે, તે પ્રમાણે, તેની બધીય સાહિત્યકૃતિઓ ઉત્તમ પંક્તિની નથી. ઉત્તરું બીજા કોષ્ટ પણ પ્રથમ પંક્તિમાં ગણાતા સાક્ષરના કરતાં હૌષ્ટમાનનાં ઘણાં ખરાં નાટકોમાં મોટા મોટા દોષ દેખાય છે. તેની એટલે કૃતિ કહેલો ઘંટ, તેમાંય અસ્પષ્ટતા ઘણીને જણાઈ છે. અને, એની સાથે પ્રથમ સ્થાન લેવાને દરીદ્રાઈ કરતું તેનું ચોથું નાટક, વણકરોમાં^૪ નાટ્યકલાના એક કરતાં વધારે ગુણનો આભાવ છે, એમ કહેવાયું છે. આ લેખને મધ્યે આપેલા અવતરણમાં એવું સ્પષ્ટ સૂચન છે કે પોતાના યુગના રંગો-ખેલો પોતાની કૃતિઓમાં ભર્યેકર દદ સુધી તેણે આવવા દીધાં છે, તે વાક્ય એ જ વિચારને પ્રુષ્ટિ આપે છે. એની નવલકથાઓ એનાં નાટકો કરતાં ઉતરતી કોટીની છે. પણ જે વિચારસંમૃદ્ધિ, જે આદર્શને સાફ પ્રેમ અને જે રસ તેનાં નાટકોમાં છે તેવો જ, પણ આજ પ્રમાણમાં તેની ચાર-પાંચ નવલકથામાં જોવામાં આવે છે. છતાં તેનું પહેલું નાટક લ્યો કે છેલ્લું લ્યો, કહેલો ઘંટ વાંચો કે તેનું બીજું કોષ્ટ સાધારણ નાટક વાંચો; પણ દરેકમાં એણે વસ્તુ સાહિત્યનું તત્ત્વ અને કલા જરૂર જોવામાં આવશે. તેમની લેખક તરીકેની ઉત્તમતા અને સમર્થપણનો એ એક સચોટ પ્રસાવો છે. અને બીજો જોઈતો હોય, તો તેના રૂપ કરતાં વધારે નાટકોની વિવિધતા-રસની તેમજ સ્વરૂપની-તે છે. હાસ્યરસનાં અને કરુણરસનાં, ઐતિહાસિક તેમજ ભાવનાપ્રધાન, સ્વપ્નનું કે અપ્સરા સૃષ્ટિનું, ધ્વન્યાત્મક કે જીવનનું હુબહુ ચિત્ર દોરનારું, એમ નાટકના દરેક પ્રકાર તેણે અજમાવ્યા છે. નાટ્યકલા અને સ્વરૂપમાં પણ એની જ અને એટલી જ વિવિધતા. એક નાયક અથવા એક નાયિકા અને બીજાં ગૌણ પાત્રો હોય એવાં ય નાટકો તેણે લખ્યાં છે. અને વણકરો નામના નાટકમાં નથી નાયક કે નાયિકા, પણ આખી વણકરની કોમ જ નાયક કે નાયિકા જે ગણો તે છે. નાટકના ૧૦ અંક સાંભળ્યા છે: અંક ૫, ૩ અને ૧ નાય નાટકો લખાયા છે, પણ હૌષ્ટમાનનું હાન્નેલેનું સ્વર્ગારોહણ^૫ એ અંકમાં છે. એ જ નાટક, શરૂઆતનો અને છેવટનો કેટલોક ભાગ કરતાં, નાયિકા-હાન્નેલેના સ્વપ્નરૂપે જ આપણી નજર આગળ બજવાય છે. નાટકના વસ્તુનું પ્રથમ લક્ષણ સુચયિતતા અને સ્પષ્ટતા, કચયિત જ આપણા લેખકમાં આવેલી છે. છતાંય ખૂદ શેક્ષ્પીયર, ઝોલા, ઇન્ડેસને કે મોલીયેર જેવા જગત નાટ્યકારોએ પણ આટલી નાટકના સ્વરૂપની વિવિધતા નહિ દેખાડી હોય. જે કે રસની દૃષ્ટિથી આ બધાઓની સાથે જ હૌષ્ટમાનનું સ્થાન છે. કેમકે એમની માફક એના નાટકોનો પ્રધાન વિષય મનુષ્ય અને તેનું જીવન છે. મૃત્યુને પણ તે નથી બૂઝતો, એ હાન્નેલેનું સ્વર્ગારોહણ ચાંચનાં જણાશે.

૩ Dramatic Works of G. Hauptmann. 8 Vols. Edited by Ludwig Lewisohn. (London)

૪ Die Weber: The Weavers.

૫ Hanneles Himelfahrt: Hannele's Ascension.

મનુષ્ય માન, પછી તે રાંધ હોય કે રંક, સ્ત્રી હોય કે પુરુષ, બાળક હોય કે ઉમ્મર પ્લેગિસ, પણ એના પાત્રોની યાદીમાં એ સૌ ચોંટી જાય છે. પૈસાદારનાં કલંકિત જીવન અને ગરીબોના દુઘ્નાતાં જીવનનાં ચિત્રો પણ એનાં નાટકોમાં દોરાયાં છે, અને એનું શ્રેષ્ઠ મનાતું નાટક—કુબેલો ઘંટ—પોતાના જ એટલે કે એક કલાકારનાં જીવનની યુગ્મો ઉકેલે છે. પણ આમ જીવનની સપાટી નીચેના જાડાણમાં ડાખાઉ કરીને એ ઉપદેશ છે શું ? કે મનુષ્ય એક તરણું છે. કુદરતના, સુમાજના, પોતાના આત્માની ચાલુદીઠ જાડાણમાં રહેતા બળેથી આમતેમ ઘસડાતું, અથડાતું, ફૂટાતું, એક નિર્બળ પતંગીયું છે. હોપ્ટમાનના લગભગ સૌ નાયક અને નાયિકાઓ, ઉપરના કાઠને કાઠ બળ નીચે ચગદાઇને રીયાલ છે. તેનાં પાત્રો એટલે કે મનુષ્ય આજે તો અંધારામાં જ અથડાય છે. અને આજ સુધી અથડાયો છે, પછી તે પૈસાદાર હોય કે ગરીબ. ગરીબ હોય તે વધારે ફૂટાય છે. પૈસાદાર ઓછો. એને વિશે આપણા નાટકકારના ખાસ અંગત મિત્ર, અને કુબેલો ઘંટ ના ભાષાંતરકર્તા,^૬ એની પ્રસ્તવનામાં નીચે પ્રમાણે લખે છે, એટલે તેને, હોપ્ટમાનના જ વિચાર તરિકે સ્વીકારે છૂટકા.

For my part, I incline to regard Heinrich (કુબેલાઈનો નાયક) as a symbol Humanity, struggling painfully towards the realization of its dream of ideal truth and joy and light and justice. Rautendelein (એક અપસાસપિયું પાત્ર) in this reading stands for nature or for the freedom and sincerity of nature, missing a reunion with which Humanity can never hope to reach the supreme truth and the supreme bliss, of which the Sun is the emblem.^૭

આ વાક્યોમાં કુબેલા ઘંટનો મધ્યવર્તી વિચાર સુકવામાં આવ્યો છે. અને એ નાટકમાંથી હોપ્ટમાનના જીવન અને કલનનું સ્વરૂપ મળી શકે છે, તેથી જો તેને આપણે નિરાશવાદી ગણીએ તો બિલકુલ ખોટું નથી. અને તે સમજવું જરૂરે મુશ્કેલ નથી. કેમકે તેના ગુરુઓમાં મુખ્ય ટોલ્સ્ટોય અને નીત્સે છે. પણ જ્યારે ટોલ્સ્ટોયને મનુષ્યના દુઃખમય જીવનમાંથી પોતાની રક્ષાવસ્થામાં 'સર્વેન ઓફ ધ માઉન્ટ' થી સાંત્વન અને પ્રેરણા મળ્યાં હતાં અને નીત્સેને 'સુપર મેન' ના આદર્શમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી; ત્યારે એ જાનેના શિષ્યને નથી એવી શ્રદ્ધા, કે નથી મળ્યાં એવાં સાંત્વન ને પ્રેરણા.

આમાં એક પરમ નાટકકારની એકાદ વાનગી આપું ? આ જ લેખમાં ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે હોપ્ટમાનની શ્રેષ્ઠતા, વણકરો અને કુબેલો ઘંટ એમ એ

^૬ Charles H. Meltzer.

^૭ "હું પોતે તો હાઇનરી (કુબેલા ઘંટનો નાયક) મનુષ્ય ભૂતિના પ્રતિનિધિ રૂપ ગણું છું. કે જે સત્ય, આનંદ, પ્રકાશ અને ન્યાયના પોતાના આદર્શને પ્લેગિવા કઠણ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. રાઉટેનડેલાઇન, પણ એ રીતે કુદરત અને કુદરતના સ્વાતંત્ર્ય તથા પ્રમાણિકતાની પ્રતિનિધિ રૂપ છે. તે પણ હાઇનરીની સાથે એક જ સાધી શકતી નથી, કે જે એક જ વડે જ મનુષ્ય પરમ સત્ય અને પરમાનંદ રૂપ સૂચને પ્રાપ્ત કરી શકે."

નાટકો ઉપર રહેલી છે. અને જો કે એ નાટકોમાં અદ્ભુતતા છે, ગદ્યતા છે, તો યે તે અધુરું અધુરું કાગે છે. વલ્લુશોનાં જીવન અત્યારે એવાં નથી રહ્યાં કે આપણને તેને જોઈને દયા ઉપજે. અને હુબેલો ધંદ સર્વોપી ભાવનાપ્રધાન હોઈ, તેનામાં સંપૂર્ણ સ્વયંતા કે જીવન સાથેના નિકટ સંબંધનો ગિત્તકુલ અભાવ છે. ઉપર આપેલા મી. મેલ્ટરના શબ્દો ઉપરથી એના ગુણ દોષનું ભાન વાંચનારને થયું જ દશે. પણ એક ઉત્તમ નાટક નાટ્યકલાના સમગ્રા ગુણવાળું અને દોષરહિત તેનું જો કોઈ પણ નાટક આ લેખકને લાગ્યું હોય તો તે હાનિનેલેનું સ્વર્ગમાં હોય છે. એ અંકની એ છે તો નાટિકા, પણ એટલા હુંકા શેષમાં એ ગદ્યતા, રસિકતા અને ભાવનામયતાનું સુંદર મિશ્રણ કરે છે. એનો એક હાથ જીવન ઉપર અને બીજો મૃત્યુ ઉપર છે: એનું ગાયું સ્વર્ગમાં ને પગ પૃથ્વી ઉપર છે: એનાં પાત્રો છે સર્વ પ્રકારના મનુષ્ય: પણ આદિથી અંત સુધી—શરૂઆત ને છેવટના કેટલાક ભાગ સુધી દષ્ટિએ તો—એક જાળક—મર્યાદા મૂલેના જાળકનું સ્વપ્ન જ છે.

હાનિનેલે નામની એક ૧૪ વરસની નાની છોકરીને તેનો સાવકો બાપ માર્ટન જાડુ જ દુઃખ દે છે. તેનો મૂળ બાપ, બર્મિન્ગહામ એક માહુસ્ટ્રેટ છે. પણ પોતાના ધર્મના લુલ્લમથી મૃત્યુ પામે છે. અને દુનિયામાં એકલી પડેલી દુઃખથી રીબાતી હાનિનેલે બચ્ચાણમાં મળેલા ધાર્મિક શિક્ષણની વાતો યાદ કરીને, એક તળાવમાં પડીને અપવાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ ત્યાંથી તેને અચાવીને દૂર પર્વતોમાં આવેલા એક અનાયાસમમાં કંઈ જગ્યામાં આવે છે. પણ આટલામાં પડી પડી હાનિનેલે બેલાના-વરધામાં અનેક પ્રકારનાં સ્વપ્નાં જુએ છે. સૌથી પહેલો તેનો સાવકો બાપ એ સ્વપ્નામાં દેખાય છે, અને ત્યાં એ, જેમ પોતાને ઘેર હાનિનેલેને મારતો અને ઝૂંટતો, તેમ વર્તે છે. આ ભયંકર સ્વપ્નાથી જાળકનું મગજ જાડુ જ ઉત્કેરણ જાય છે. તે જાગી ઉઠે છે અને એક ખૂલ્લામાં માર્ટનનો આકારો જો છે. પણ તાવ અને અશક્તિને કારણે ત્યાં જ ફરીથી બેલાન થઈને પડે છે. અનાયાસમની એક માળી—Sister Marthe—તેટલામાં ત્યાં આવી પહોંચે છે, અને હાનિનેલેને પાછી તેની પથારીમાં સુવાડે છે. એટલે જગ્યા પાછા એ ઉત્કેરણેલા મગજમાં સ્વપ્નાં આવવા શરૂ થાય છે. પણ હવે થીમે થીમે, ભયંકર સ્વપ્નાને બદલે આનંદકારી સ્વપ્નાં તેને આવે છે. અને અર્સેઆ હૌપ્તમાનની કક્કાની ખુબી રહેલી છે! સૌથી પહેલી તેની મા સ્વપ્નામાં દેખાય છે, અને તે પોતાની દીકરીને દીવાલો દે છે ને દહે છે કે તેણે જીવનાં દુઃખ બોમવ્યું છે તો મૃત્યુ પડી સ્વર્ગનું મુખ તેને જરૂર મળશે. આ જગ્યાએ જ તેની માને મુળેથી હાનિનેલે પોતે અને આપણે તેના બાપ કોણ હતો તે જાણીએ છીએ.—પોતાની માતાના સ્વપ્નાર્સન કમી જાદ, હાનિનેલે ખુબ આનંદમાં આવી જાય છે, અને કંઈ કંઈ જાન કરે છે. વળી પાછાં સ્વપ્નાં શરૂ થાય છે. એકમાં પોતાના શિક્ષકને કાબરને વેચે જુએ છે, કેમકે તેની આખી છંદગીમાં તેના તરફ કોઈએ દેન બતાવ્યું હોય તો તે શિક્ષક જ. પછીના સ્વપ્નામાં માળી ગાળો (Sister Marthe) ને,

પોતાના સાવકા બાપને, પોતાને વારસે તૈયાર કરેલી મુકાંની પેટી (Coffin) ને, બીજાં નાનાં છોકરાં છોકરીઓને અનુક્રમે જીએ છે. અને જે વખતે, આપા અદ્યુત સ્વપ્નાં, હાન્નેલેની સાથે આપણે પણ જોતા બેઠા હોઇએ છીએ, જે વખતે આપણને એમ થાય કે હવે પછી કેવુંકે સ્વપ્ન આવશે તે વખતે એકદમ હાન્નેલેનાં સ્વપ્નાં હી નય છે, કેમકે તેનો આત્મા યે હી ગયો છે. પાછા અપસરાઓનો સુંદર સંગાય. ત્યજ આપણે અનાયાશ્રમના ગંદા વાતાવરણમાં આવીએ છીએ. હાન્નેલેના મૃત શરીર ઉપર ડાકટર અને સાધ્વી માર્યા પાંકા વળીને ઉભાં છે તેની સાથે છેવટનો પડદો પડે છે.

મૂળ નાટક પૂરું કર્યો પછી, અને વાંચતાં વાંચતાં યે, આપણાં હૃદયમાં જે લાગ-ણીઓ યાય છે, તે ઉપર આપણે હુખ્ખો સાર વાંચીને નહિ-યાય. એ સુંદર નાટિકાને વિષે આગળ જે ટીકા મેં કરી છે, તે જ ફરીથી કરવાને હું લલચાઉં છું: કે નાટ્ય કરાના બધા શણે તેમાં છે; અને તેમાં દાવ બે કાઈ દાવ તો તે આ લેખકને હજી સુધી દેખારો નથી. આ લેખને પુરો કરતાં પહેલાં, હાન્નેલેના સ્વગારિણીઓમાં રજુ થતા એક નિર્દોષ કિશોરીના પવિત્ર માનસને હું આગળ કરું, કે એ નાટિકાએ સ્વપ્ન નાટકની જે નવી દિશા ખોલી બતાવી છે તે કહું? પ્રગ્નના દર્શિત વર્ગોનું સંયોગ અને હૃદયદ્રાવક ચિત્ર તેની અંદર દોરવામાં આવ્યું છે તેની સત્યતાને સુંદરતાના વખોણ કરીશું, કે એમાંથી નીકળતા ઉત્તમ બોધને આપણે ગ્રહણ કરીશું? અને, પરાંણે એક કલાકના આ તમાશામાંથી એક કરતાં વધારે ગહન બોધ જોનારને મળે છે, એ પણ એની ઉત્તમતાની એક સાબીતિ છે. હાઇટમાનના ઘણાખરા નાટકોની માફક, આની નાયિકા સમાજના બંધારણ રૂપી જાળમાં ફસેલી એક માણસી જ છે, કે જેને વારસે શરૂઆતમાં દયા અને પછીથી ગ્રેમ, આપણા હૃદયોમાં લેખક ગમગત કરવા માગે છે. કેમકે ખૂદ હૃદયે પણ, એવાં બાળકોને વ્હાણથી પોતાની છાતી સરસાં ચાંપે છે. મૂળ જર્મનમાં એ નાટકના મુખ પૃષ્ઠ ઉપર બાઇબલના નીચેના શબ્દો મુક્યા છે, અને એ જ શબ્દો નાટકની અંદર પણ એક પાત્ર બોલે છે:

Suffer the little children to come unto me, and forbid them not. For of such is the kingdom of Heaven.

વળા પડેલા જ એકમાં મૃત્યુને મનુષ્યે કેવી રીતે ભેટવું એ પણ લેખકે સરસ રીતે કહ્યું છે. છેલ્લે, આ જ નાટક લખવાયા પછી જર્મનીનું પ્રમુખીય ધનામ-Grillparzer Prize-આપવામાં આવ્યું હતું, એ વાત પણ અહિંયાં નોંધવા જેવી છે.

બાંધુરાવ ગણપતરામ ડાક્ટર !

૮ “મારી પાસે એ નાનકડાં બાળકોને આવવા દો એમને રોકો મા. કેમકે સ્વર્ગનું રાજ્ય એવાં જ બાળકોનું છે.”

લો ક ચ ચા

[આ માસિકના લેખકોને અને વ્યવસ્થાના જીવનમાં રસ લેનાર સીધુરૂથોને અને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ મહિની આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી બહુવા ચોખ્ખ અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તંત્રી]

પ્રજાની જ્ઞાનતંતુની નખળાઈ

ગાડામાં મુસાફરી કરતાં ઘણાને અનુભવ થયો હશે. એ કે ત્રણ ગાડાં હોય ત્યારે પહેલું ગાડું હાંકવા કોઈ ગાડાવાળો ખુશી હોતો નથી. ગાડાવાળાઓ ચાલતે ગાડે ઊંઘી જાય છે અને પહેલું હાંકનાર ઊંઘી ન શકે એ એવું કારણ નથી. ઊંઘવું ન હોય ત્યારે પણ પહેલું નહિ હાંકે. તેનું કારણ તેઓ એમ કહે છે કે પહેલું ચાલતા. ગાડાના જગદોને થાક વધારે લાગે છે. પછીના ગાડાના જગદો દેખાદેખા ચાલ્યા કરે છે તેમને થાક એાછો લાગે છે. આ વાત સાચી છે.

આ શુણ માત્ર જગદમાં જ નહિ પણ માણસમાં પણ હોય છે. લાંબી મુસાફરીએ ચાલતાં જવું હોય ત્યારે ઘોડીવાર તો બીધા ભેગા ચાલે છે. પછી થાકેલા માણસ પાછળ પડે છે. થોડો પાછળ પડ્યા પછી પાછો તે દેખાદેખા એટલું ને એટલું અંતર રાખી ચાલ્યા કરે છે. એટલે કે પહેલા માણસના જેટલા જ વેગે ચાલે છે પણ રહે છે પાછળ. તેથી તેને થાક એાછો લાગે છે, માત્ર ખરેખરો ચાલનારો જ આગળ ચાલે છે બીજા તેના દેખાદેખા ચાલે છે. પાછળ ચાલનારો એટલું જ ચાલે છે છતાં તેને થાક એાછો લાગે છે.

આ શુણ જેવો સ્પષ્ટ ક્રિયામાં છે તેવો જ માણસની સૂક્ષ્મ ક્રિયામાં છે. કુદરતનું કાઈ દમ્ય નેઈ તેનું રંગિતચિત્ર કાદવું અધડું છે. પણ એવા ચિત્રની નકલ કરવી સહેલી છે. કોઈ માણસને નેઈ તેનું રેખાચિત્ર દોરવું અધડું છે પણ એવું રેખાચિત્ર નેઈ તે પ્રમાણે દોરવું સહેલું છે. નવું જ કાવ્ય કરવું અપડું છે પણ એક કવિનો રાગ કે તેનો ભાવ કે તેની પંક્તિ લઈ કાવ્ય કરવું સહેલું છે. નવી વાર્તા લખવી અપરી છે પણ એક વાર્તાના બનાવો કે ભાવો લઈ તે પ્રમાણે બનાવો કે ભાવો ગોઠવવા સહેલા છે. પોતાની મેળે એક રાત ગાવો અથવા છે પણ ગાલક ગવરાવે તે પ્રમાણે ગીતવું સહેલું છે. આપું કલાસાહિત્ય આની સાક્ષી પૂરે છે.

પણ જીવનમાં પણ એમ જ છે. સરકારની સામે જેવું લાગે તેવું કહી દેવું આ! વરસ ઉપર અધડું હતું, હવે એકનાર ગાંધીજીએ કહ્યું એટલે બીજા બધાને કહેવું સહેલું છે. એ દષ્ટિએ અસહકાર પહેલાંનાં ભાષણો તથા વર્તમાનપત્રોના મુખ્ય લેખો અને તે પછીનાં ભાષણો તથા લેખો સરખાવી જોવા જેવા છે. સત્યની ખાતર સખ

કેદ, દેશનિકાલ કે દેહાંત ખમંવાં દસ વરસ ઉપર અધરાં હતાં, આજે હવે તે કરવું સહેલું છે. પહેલાં કન્યાને મોટી ઉંમર સુધી કુંવારી રાખવી કે લાણીવધી કે વિધવાએ ફરીવાર પરણવું કે પરદેશ જવું કે શિદ્ધિની સામે થઈ નાત ન જમાડવી એ સર્વ દુર્ઘટ હતું. અત્યારે એ સર્વ સહેલું થઈ ગયું છે. એ બધાનું એ જ કારણ છે.

ખરી રીતે આમાં સહેલું કે અધરું બને છે તેનું કારણ શરીરનો થાક નથી. પણ જ્ઞાનતંતુને લાગતો વધારે કે ઓછો થાક કે ઘસારો છે.

આ નિયમ જેમ વ્યક્તિના સંબંધમાં લંગાડી શકાય તેમ જમાનાના સંબંધમાં પણ લંગાડી શકાય. શિદ્ધિ અનુસરતા જમાનાને જ્ઞાનતંતુનો જે થાક કે ઘસારો લાગે તે કરતાં ઘણો વધારે થાક કે ઘસારો શિદ્ધિ નહિ. અનુસરનાર, નથી શિદ્ધિ માટે મથતા જમાનાને લાગે. આપણા બાપદાદા શરીરે બહુ સારા હતા અને આપણે ખરાબ છીએ એમ ઘણા મહેલું મારે છે, આપણે પણ એ રીતે આપણા તરફ અવસાથી ધણી વાર બેઠીએ છીએ પણ તેનું કારણ આ છે. આપણા કરતાં વધારે ખરાબ હવાપાણીવાળા ઘરમાં રહેતો અને ઓછું ઘી-દૂધ ખાતો પણ શિદ્ધિ પ્રમાણે ચાલતો માણસ ધણે લાગે આપણા કરતાં વધારે સારો આ કારણથી છે. આપણા જમાનાને દરેક બાબતમાં શિદ્ધિઓ તોટી નથી પદ્ધતિઓ ખાલવવાની છે અને તેથી તેના જ્ઞાનતંતુઓને વધારે તાણ લાગે છે, વધારે ઘસારો અને થાક લાગે છે. આપણા બધા જીવાનો અત્યારે આ સ્થિતિમાં છે. અને છતાં આ સ્થિતિમાંથી બહાદુરીથી પસાર થવું એ જ તેનો ખરો ઉપાય છે.

જીવાનોની જ્ઞાનતંતુઓની નબળાઈ અનેક રૂપે પ્રતીત થાય છે. ઘણું બહારનું દેખાતું આંતર્ય આઘાતી, અપજતા એ અને તે ધણીવાર મનની અસ્થિરતા કે નિર્બળતાનું પરિણામ જ લાગે છે. માણસ સ્વસ્થ બેસી નથી શકતો, વિચારી નથી શકતો. કંઈ પણ કામ વિના સાધકલ પર રખડે છે, ખાય છે પીએ છે એ સ્પષ્ટ ઇચ્છાથી કરતો નથી પણ આંતર અસ્થિરતાથી કરે છે. બેકન દાખલો આપે છે કે દરદી પથારીમાં તકડકિયાં મારે છે તેનું કારણ તેની સૂવાની સ્થિતિ ખોટી છે એમ નથી પણ તેની આંતર વેદના છે. તેમ જ આ બહારનો તકડકાટ તે આંતર અસ્વસ્થતા સૂચવે છે. ઘણાઓ નાટકો સોનિમા જુએ છે, હરે છે ફરે છે તેમાં આ અસ્વસ્થતા જ કારણભૂત છે.

જીવાને માણસો પોતાની પત્ની વિના નથી રહી શકતાં, વિયોગ નથી સાંખી શકતા તેનું કારણ પણ હું ગ્રેમ નથી માનતો પણ આ જ્ઞાનતંતુની અસ્થિરતા માનું છું. ખરી રીતે ગ્રેમ કરવાની બાબતમાં પણ શિદ્ધિ હોય છે જો કે ઘણા આ નહિ સ્વીકારે. આપણે ખાંધએ છીએ જૂખ મટાડવા પણ ખરી રીતે દરેક વાર ખાતી વખતે જૂખ છે એવા જ્ઞાનથી કે જૂખની ગ્રેરણથી નથી ખાતા પણ ખાવાનો વખત થાય છે મોટે ખાંધએ છીએ. લગનનું પણ તેવું છે. અત્યારે ગ્રેમ કરવાની એ જૂની પદ્ધતિ બદલાય છે અને તેથી ગ્રેમ કરવામાં પણ પહેલાં કરતાં વધારે જ્ઞાનતંતુને તાણ કે ધર્ષણ કે વ્યય કે ક્ષય થાય છે. આપણા ગ્રેમની ભાવના ઉપર ઇંગ્લેન્ડના સાહિત્યની અત્યારે અસર છે. પણ ઇંગ્લેન્ડનો સામાન્ય માણસ ગ્રેમભાવના ઉપર જેટલો સંયમ રાખી શકે છે, અને

વિયોગમાં સ્વસ્થ રહી શકે છે તેટલો કાણુ કે તેટલી સ્વસ્થતા આપણો યુવાન ખતાવી શકતો નથી. તેનામાં વધારે અધીરતા અને વિદ્વિગ્ધતા છે. તેનું કારણ પણ હું તો એ જ માનું છું.

આપણો યુવાન આ જ ચાપસ્ય (nervousness) બીજી અનેક રીતે ખતાવે છે. તે સ્વસ્થ બેસી શકતો નથી. અંગ્રેજીને એક જ રીતે કમકાના કલાક સુધી સ્વસ્થ સ્થિર બેઠેલા આપણે જોઈશું. પણ આપણી સભામાં બેઠેલા સભાસદો દોસેક મીનીટમાં તો માથું ખંજોળવા માંડે છે, શરીર પર હાથ ફેરવવા માંડે છે, ચાકું અવળું ભુંચે છે, ખુરશી પર કે નીચે ત્યાં બેઠા હોય ત્યાં ફરવા માંડે છે, સ્થિતિ બદલાવ બદલાવ કરે છે, અંદર અંદર વાતો કરવા માંડે છે અને તેમ જ કરે તો પણ મન સ્થિર રાખી શકતા નથી. આપણાં ઘણાંખરાં કાર્યો અને કેટલીક હીઝચાલો આવા માનસિક ચાપસ્યનું જ પરિણામ હોય છે.

આવા રૂઢિઓ તૂટવાના, ઝુલન આદર્શ બદલાવાના, નવી વિચારપદ્ધતિઓ કાર્યપદ્ધતિઓ શોધવાના જમાનામાં આપણે આંતર સ્વસ્થતા કેળવવા માટે ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. આપણી કેળવણી આ બાબત નહિ જેવો વિચાર કરે છે. ઉત્કર્ષ કોલેજની મુક્ત ગણતરી કેળવણી આ ચાપસ્યને ઉત્તેજન આપે છે. આ ચાપસ્ય માનસિક રોગ છે એમ હજી બધા જાણતા નથી. આપણી કેળવણીએ અને ખાસ કરીને બાળકોના વણીએ આ પ્રશ્ન હાથમાં લેવો જોઈએ.

આના ઉપાયોનો વિચાર કરતાં જર્મનીની કેળવણી સંજ્ઞાથી ક્યાંક વાંચેલો વિચાર માઢ આવે છે. તેમાં લખેલું હતું કે શાળામાં દરેક વિદ્યાર્થી ગમે તે સમયે આકાશ સાંભળે જોઈએ એ રીતે બેઠેલા ગોઠવવા જોઈએ. આંતર સ્વસ્થતા માટે આકાશદર્શન જેવો એકેય સાદો સરસ અને કાર્યકર ઉપાય નથી. ગમે તેવો માનસિક હોલ પણ આકાશ તરફ જોવાથી સમા જાય છે. કેન્ટ પણ આકાશની નિરવધિ ગદનતાની ઘણી રતુતિ કરે છે. આકાશદર્શન તેના ચિત્ત ઉપર બહુ ગદન સંસ્કાર પાડતું.

બીજા ઉપાયોમાં દીર્ઘશ્વાસ લેવા, સ્વસ્થ બેસતાં શીખવું, અને દૃષ્ટિ સ્થિર કરતાં શીખવું એ છે. લગ્ને આપણે ન માનીએ કે યોગથી બહુસાક્ષાત્કાર થાય છે, કે લલિમા કે એવી કોઈ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, કે હવામાં અદ્ધર ઉડાય છે, કે લલિમ્ય જાણી શકાય છે. પણ યોગનું હરકોઈ એક સાદું આસન સિદ્ધ કરી તે પ્રમાણે બેસતાં શીખવાયી, પ્રાણાવાયમી કે દીર્ઘ શ્વાસથી અને ત્રાટકથી કે દૃષ્ટિ સ્થિર કરવાથી આંતર સ્વાસ્થ્ય થાય છે એટલું તો ખરું જ છે. આપણી કેળવણીમાં આ દૃષ્ટિને રચાન આપવું જોઈએ. તેમાં પણ નીચે બેસવાનો નવો અખનરો આપણે રાફ કર્યો છે, ત્યારથી આસન સિદ્ધ કરવાનો પ્રશ્ન વધારે અગત્યનો થયો છે.

જ્ઞા ન ગો ચ રી

હિંદમાં રૂશિયા સાથે બ્રિટનની લડાઈની તૈયારીઓ

હિંદમાં બ્રિટન રૂશિયા સાથે લડાઈની તૈયારી કેવી રીતે કરી રહ્યું છે તે વિ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના 'લેબર મન્થલી'માં એક લેખ આવ્યો છે. તેમાંથી અમારા વાચકો માટે નીચેના ફકરાઓ ઉતાર્યા છે.

(અ) પોલીટીક્સ તૈયારીઓ

(૧) દેશની રાજ્યનીતિમાં હિંદીઓને સારો ભાગ આપવો—એટલે કે ગરીબ લોકો ચૂસવામાં મૂકીદાર વર્ગને મદદ કરવી. (a share in the exploitation of the people.)

(૨) બોલ્શેવિક રૂશિયા જે ખાનગી મોંઝકન વિરુદ્ધ પ્રચાર કરે છે તેનાથી ઉપક્રમ (માલદાર) વર્ગનું રક્ષણ કરવું.

ખીન મુદ્દામાં દેશી રાજ્યો આવી જાય છે. સરકારે જે જે તદ્દનામાં દેશ રાજ્યો સાથે કર્યા છે તેનો અભ્યાસ કરતાં એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે સરકારે ઇરાદો દેશી રાજ્યોને ખુદ બ્રિટનની સાથે જોડવાનો છે, નહિ કે જે બ્રિટીશ હિંદ સ્વરાજ્ય મળે તેની સાથે. એવી રીતે કે બ્રિટીશ-સ્વરાજ્યનું હિંદ જે કોઈ હિંદી ઈન્દ્રિયાંતી યોજનાઓ વિરુદ્ધ બહાર પડે, તે હિંદનો જગતો સમાવવા માટે હિંદના દેશ રાજ્યોનો ઉપયોગ થઈ શકે.

* * *

હિંદીઓને એમ કહેવામાં આવે છે કે રૂશિયા અધ્યાનિરૂપતાને હિંદમાં ઇસ્લામ રાજ્ય સ્થાપવા મદદ કરે છે,^૧ અને મુસલમાનોને એમ કહેવામાં આવે છે કે બોલ્શેવિક રૂશિયા ઇસ્લામ ખર્ગ તેમ જ તમામ ધર્મોનું મરદાવીરી છે.

(બ) લશ્કરી તૈયારીઓ

(૧) સૌંભાષણનું લશ્કરી મથક જેના નીચે મુજબ ઉપયોગ થઈ શકે. પામિરી અને ચીનના ઉપર તે કાબુ રાખે છે, હોવાંને કંઈ નહિ તો તટસ્થ રાખે છે, કેમકે પૂર્વમાં આવેલા દેશને ધમકીરૂપ છે, કાન્થને ઈન્દ્રિય વિરુદ્ધ લડાઈમાં ઉતરવાનું મુશ્કેલ કરી મૂકે છે, જાપાની નૌકા સૈન્ય પર લટકતી તરવારરૂપ છે, અને હિંદમાં વિગ્રહ કે ક્રાન્તિ થાય તો એટ્રેલીઅન તરફને હિંદમાં ઉતરવાની સરપ કરી આવે છે.

^૧ British war Preparations in India. by A. N. Bhaduri.

'The Labour Monthly' Sept. 1927.

(૨) ડ્રીન્કિંગાલીનું છુપું નૌકાસૈન્યનું મથક.

(૩) હવાઇ વિમાનોનું કરાંચીમાંનું નવું મથક.

(૪) વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતોમાં હવાઇ લશ્કરનું મથક-ત્યાં કદાચ નવી લડાઇનું નવું વર્તુલ થવા સંભવ છે. આ હવાઇ કાફલાનો સરંજામ દુનિયાના કેઈ પણ કાફલા કરતાં ઉતરતો નથી. હાલના વાઇમરોય આવ્યા બાદ પહેલવહેલાં તેઓ સરહદના પ્રાંતો પર ફરી આવેલા !

(૫) કરાંચી અને પેશાવર વચ્ચેની મોટર લોરીની સગવડ. (મોટર લોરીઓને કસ્ટમ્સ ડ્યુટીમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવી છે. જે રેલ્વેનાં કામદારો હડતાલ પાડે તો આ મોટર લોરીઓનો ઉપયોગ લડાઇનો સરંજામ મોકલવામાં થઈ શકે.)

(૬) ખેખરધાટની અતિ ખર્ચથી બનાવતી રેલ્વે. સરહદ પરની નવી રેલ્વે લાઇનો.

(૭) બંગાલ અને બર્મા, તથા બર્મા અને સીઆમને રેલ્વેથી જોડવાની નવી યોજના.

(૮) રાયલ ઇન્ડિયન નેવી-શાહી હિંદી નૌકાસૈન્ય-જેની ફરજ ઇરાની અખાતમાં રહેલા ખ્રિદીશ નૌકાસૈન્ય સાથે કામ કરવાની છે.

(૯) એશિયામાં (એટલે કે ચીન કે રશિયાની સામે) ખ્રિદીશ લશ્કરનો ઉપયોગ થઈ શકે માટે ખ્રિદીશ એક્સ્પીરીયન્સરી લશ્કરને હિંદમાં રાખવાની 'લોર્ડ હોરડેઇઝ'ની બક્ષામણ. એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે યુરોપી લડાઇ પહેલાં એ લશ્કર ઇંગ્લંડમાં રાખવામાં આવ્યું હતું કારણ "તે વખતે એમ જાણવામાં હતું કે તેને યુરોપના ખંડમાં ઉતાવળની જરૂર પડે. " કક્ષકતાનું 'સ્ટેટ્સમેન' કહે છે: "સવાલ એ છે કે જે જે ભાગો ઉપર ભય છે તે ભાગો ઉપર હુમલો કરવા માટે ઇંગ્લેન્ડ સારામાં સારું મથક છે શું ? " (જે જે ભાગો ઉપર ભય છે-tangger centres ક્યાં ?...હિંદ પરનાં !)

(૧૦) હિંદનાં દેશી રાજ્યોનાં લશ્કરોની આધુનિક પદ્ધતિ દ્વારા ખીલવણી, અને તેમના પરનો કાબુ.

(૧૧) હિંદમાં લડાઇનો સરંજામ બનાવવા નવાં કારખાનાં.

(૧૨) ઉત્તર બર્માનાં જંગલોમાંના યુવાઓને મુક્ત કરવાના તથા ત્યાં થતા મનુષ્યના હોમ આટકાવવાના બદલાના હેઠળ હિંદી સરકાર તરફથી લડાઇની દૃષ્ટિએ એ પ્રદેશની સંવેધન યાવ છે. જ્યાં સુધી ખ્રિદીશની અપીલની પોલીસીનું ચીન' ભોગ હતું ત્યાં સુધી લશ્કરી સત્તાવાળાઓએ હિંદના રક્ષણ માટે (૧) સરહદ પરના પ્રાંતો ઉપર જ ખાન આવ્યું. દરે જગ્યાએ ચીન સામે થયું છે, ત્યારે ખ્રિદીશ શાહીવાદને એકદમ ખખર પડી કે ઉત્તર બર્માના જંગલોમાં મનુષ્યોને ભોગમાં મરવામાં આવે છે !! (જે કે ખ્રિદીશ સહેનશાહન મનુષ્યોનો જેટલો ભોગ ધરે છે તેના કરતાં વધુ ઓછા પ્રમાણમાં.) તથા શિયાળામાં કમાન્ડર-ઇન-ચીફ ભાગો અને ઇરાવતી નદીએ મુસાફરી કરી, અને ત્યાંથી પખે-ચીન-બર્માની સરહદ સુધી તે અનુભવા મુલકની તપાસ કરવા મોકલ્યા.

કક્ષકતાના 'ફેરવર્ડ' પર આ પોલીસી બદલ પાટી કે તરત તેનો અભિચાર કરવામાં આવ્યો.

(૧૩) અફઘાનિસ્તાન, રશિયા ઇરાન, તુર્કી અને ચીનમાં છુપા નામુસોનું વધતું જતું ખર્ચ !

રાજ્યકરણની તેમ જ આર્થિક દૃષ્ટિએ ગુલામ અનેલું દિંદ લગાઇમાં આગળ પગલાં લેવા માટે સારામાં સાડું મથક છે ! !

હાલ તરત છાંખાં દ્વારા ખજાર મળે છે કે એડનને લંડન વૉર ઓફિસની સીધી દેખરેખ તથા અધિકાર નીચે મૂક્યું છે. મુનીસીપલ તથા ખીજી દૃષ્ટિએ તે હજી મુંબઇ ઇલાકામાં જ છે. આ બનાવ વિશે ચર્ચા કરતાં 'નેશનલ હેરલ્ડ' કહે છે કે દિંદને પૈસે સ્વિટ્ઝરલંડ લોકર ત્યાં સુખેચી રહેશે. આમ હોય કે ન હોય તો પણ એક વાત તદ્દન સાબીત થાય છે કે લગાઇની તૈયારીઓ સ્વિટન સંપૂર્ણ રીતે કરી રહ્યું છે.

દિંદના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર સ્વિટનનો લગાઇ ખાતાનો પ્રધાન (મિનિસ્ટર ઓફ વૉર) અહીં આવવાનો હતો !!! પણ હાલ તરત તે મુક્તથી રહ્યું છે એમ ખજાર આવી છે !-આટલાં આપણાં સદ્ભાગ્ય !

હિંદુઓની ઘટતી જતી સંખ્યા

હિંદુઓની ઘટતી સંખ્યા વિશે 'સ્ટેન્ડર્ડ ષેરર' લખે છે:—

" ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રક (સેન્સર) પરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડી આવે છે કે હિંદુ-ઓની સંખ્યામાં લગભગ ૭૫૦ હજારનો ઘટાડો થયો છે જ્યારે ખ્રીસ્તીઓની સંખ્યા ૧૦ લાખ જેટલી વધી છે. ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૧ સુધીમાં તેઓની સંખ્યા જે પ્રમાણમાં વધી તે જ પ્રમાણ ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ના ગણામાં તેઓએ ટકાવી રાખ્યું છે. ખરી રીતે મુસલમાન ૩૧ ટકા, શીખ ૭.૪ ટકા, તથા ખ્રીસ્તીઓ ૨૨.૭ ટકા જેટલા ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ સુધીમાં વધ્યા છે; જ્યારે હિંદુઓ ૦.૫ ટકા ઘટ્યા છે. વસ્તીપત્રકમાં હિંદુઓના આંકડામાં નીચલા વર્ગના લોકોનું પ્રમાણ વધારે છે; અને તે વર્ગમાં વિધવા વિવાહની છૂટ હોવાથી, તેમનામાં વધારે પ્રમાણમાં પ્રજોત્પત્તિ થાય છે. આ જ વર્ગમાં મુસલમાન કે ખ્રીસ્તી પાદરીઓ પોતાના ધર્મમાં લોકોને વટલાવે છે, એમાં સંશય નથી; અને તે પણ દર્શાવે કે સુહિષ્ણળથી લોકોનાં મનમાં પલટો કરીને નહિ, પરંતુ લાય અને નફાની લાલચ આપીને. "

હિંદુઓની વસ્તીમાંથી દર ૨૦૦ માણસે એક માણસ ઓછો થયો છે: પછી તેને મુસલમાન કરવામાં આવ્યો હોય કે ખ્રીસ્તી. પ્રજનનશાસ્ત્રનો એ પણ એક સિદ્ધાન્ત છે કે લોહી જેમ અંદરનું અંદર ગુંથાય કરે, લગ્નો જેમ વધારે ને વધારે નજીકની પેઢીઓમાં થતાં જાય, તેમ પ્રજોત્પત્તિ ઓછી થતી જાય છે. આપણી નાની નાની નાતો તથા ગોળામાં આમ જ બને છે, અને તેને અંગે પણ હિંદુઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. આ સત્યની ખીજી બાજુ ખ્રીસ્તીઓના ૨૨.૭ ટકા જેટલા વધારામાં વ્યક્ત થાય છે. અન્નગત પાદરીઓએ નવા ખ્રીસ્તીઓ પણ બનાવ્યા જ હશે, તોપણ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં લાગતા લોકો જુદી જુદી નાતનાં અને લોહીનાં હોવાથી તેમનામાં પ્રજો-

ત્યત્તિ પણ વિશેષ થાય છે. પ્રવ્રત્તસત્તાક જ્ઞાનામાં સંખ્યા પણ એક મોટું અંગ છે, અને તે દૃષ્ટિએ પણ હિંદુઓ નખખા ન થયા જોઈએ.

વળી ઉપર કહ્યું છે તેમ હિંદુઓની મોટી સંખ્યા કહેવાતી હવેલી વર્ણોની અનેકી છે. તેમનામાં વિધવાવિવાહ, નિશ્કરતા વગેરે કારણોને લઈને પ્રવ્રત્તત્યત્તિ વિશેષ થાય છે; એટલે કે દર વર્ગ હિંદુસમાજની ઉત્તતિ થવાને બદલે ઉત્તરું તે સમાજમાં અભણ અને હવેલી વર્ણના લોકોની સંખ્યા વધતી જાય છે. કહેવાતી ઉગળાચાત કે ઉગ્ય કેમોનું આ નરક લક્ષ જ્ઞાની જરૂર છે, અને હવે જેને નીચી કેમો કહેવામાં આવે છે તેમને કેળવણી દ્વારા વધારે ઉચ્ચ સ્થાને લઈ જતા હિંદુ કેમના આગેવાનોએ ખાસ પ્રયાત્ન કરવો જોઈએ. નહિ તો કુવામાંના દેડકાની માફક જે તેઓ પોતાની જ નાની નાતોમાં રહી સંતુષ્ટ રહેશે, તો એક દિવસ એવો પણ આવશે કે આજુબાજુના ખ્યાજ કાં તો મુસલમાન કે ખ્રીસ્તી થઈ જવા દેશે.

૯૬

બોદ્ધશૈવિક રૂશિયાની મીલના કામદારોની સ્થિતિ

‘માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ના એક ખબરપત્રી તરફથી નીચે પ્રમાણે રૂશિયાની મીલનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે:—

“હું જુદાં જુદાં ખાતાઓમાં ફર્યો. મુજબના સાંગા પર એક સ્ત્રીનરને દર મહીને ૧૦ પાઉંડ મળતા હતા; મોટા પીસર-તાર સાંધનારને ૮ પાઉંડ, તથા નાનાં છોકરાઓને ૬ પાઉંડ ૧૦ શી. ૧૮ વર્ષથી મોટી ઉમરના મજૂરો ૮ કલાક કામ કરતા હતા, અને ૧૬ થી ૧૮ વર્ષના ૬ કલાક. ૧૬ વર્ષથી નીચેનાને કહી કાગે લગાડી શકતા નહેતા. મને ખાતાં ખતાવવા જે એન્જનીઅર સાથે આવ્યો હતો તેને દર મહીને ૩૦ પાઉંડ મળતા હતા, જ્યારે ડીરેક્ટરને મહીને ૨૨ પાઉંડ જ મળતા હતા. એન્જનીઅર પોતે બોદ્ધશૈવિક પહેલાં આ જ મીલમાં હતા કલાક કામ કરતા હતા, અને હવે તો ફરેક સાંચાકામ કે ટેકનીકલ ગાજબમાં તે જ છેવટનો નિર્ણય આપતો.

સાળખાતામાં એક માણસ બેથી ચાર લૂમ સંભાળતો હતો; હોંશીઆર કાસ્ટિંગરો મહીને ૧૪ થી ૧૫ પાઉંડ જેટલું કમાતા, જ્યારે અણપડ માણસને ૭ પાઉંડ ૧૬ શીર્શીંગ મળતા. ઉમેદવારોને ૭ માસ પછી આ પાઉંડ, અને મફત રહેવાનું મકાન મળતું, અથવા જે ફેક્ટરીની બહાર રહેતા હોય તો ઘરનું તથા દ્રામમાં આવવા જવાનું ભાડું મળતું. મજૂરોના ૬૫ ટકા મીલની જ દીવાળત્તીરાગી ચાલીઓમાં મફત રહેતા. અને જેઓ ત્યાં ન રહેતા હોય તેમને ૧૧ શી. ૪ પેન્સ જેટલો વધારો મળતો...સાળખાતું સવારના પાંચથી રાતના નવ સુધી ચાલુ રહે છે, અને અમુક મજૂરો સવારના પાંચથી નવ અને બપોરના એકથી પાંચ, અને બીજા મજૂરો નવથી એક અને પાંચથી નવ કામ કરતા હોય છે.

ઉત્પાદન કે પ્રોડક્શન માટે મજૂરોને જવાબદાર મળવામાં આવે છે. કામની વ્યવસ્થા તથા પ્રોડક્શન કાવવાની રીત તેમણે ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા તેઓ જ સૂચવે છે. પ્રતિનિધિઓની આ કામગીરી મરીનામાં બે ગણન થાય છે. ડીરેક્ટર મને કહ્યું કે તે

ફેક્ટરીમાં હતો તે દરમિયાન આવેલી સૂચનાઓમાંની ૫૫ સૂચનાઓનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો.

મેં બે પ્રતિનિધિઓ સાથે થોડી વાતચીત કરી. કામ કરવાની પદ્ધતિ તથા મજૂરીના દર ૧૫ માસ માટે નક્કી કરવામાં આવે છે.

સોવીએટના મજૂર માટેના કાયદા નીચે પ્રમાણે છે.

બરતરફ થએલો માણસ 'વર્કર્સ કોન્ફ્લિક્ટ કમીશન'—એ નામની કમીટીને ફરીઆદ કરી શકે છે. તે કમીટીમાં બે મજૂરો તથા બે ઓશીસના માણસો હોય છે. જે અધિકારી આ કમીટી ન પતાવી શકે તે 'કોમીસેરીઅટ ઓફ લેબર' પાસે જાય છે. ....ફરીઆદો સાંભળનાર કમીટી પોતે જ કોઈ મજૂરની અફસતને લીધે થએલા તુકશાન માટે કેટલો દંડ કરવો તે નક્કી કરે છે.....સરેરાસ પગારના ૩ થી વધારેકોઈનો દંડ કરી શકાતો નથી.

ફેક્ટરીનાં બાળકો માટેના નસીબ હોમમાં જઈ આવેલો. ત્યાં કોન્ડરગાર્ટનની એક શાળા છે, જે રજાને દિવસે ખંધ રહે છે. બાળકોની માવજત સારી થતી હતી, અને તેઓ સુખી અને સંતુષ્ટ લાગતાં હતાં. આ સગવડ બાળકો માટે મફત કરવામાં આવે છે. દર ચાર કલાકે સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને ધવરાવવા જાય છે. પ્રયત્નિ પહેલાં અને પછી બે બે મહિના સ્ત્રીઓને ચડતે પગારે રજા આપવામાં આવે છે, અને કામ પર ચડ્યા બાદ નવ માસ સુધી બાળકને ધવરાવવું પડે તે માટે ગાતાને તેના પગારમાં ૨૫ ટકાનો વધારો આપવામાં આવે છે. *

(રાત્રિય તરફથી જ જે ટેકસ્ટાઇલ ટ્રસ્ટ નીમાએલું હોય છે તે) ટેકસ્ટાઇલ ટ્રસ્ટ મજૂરોના પગારના ૧ થી ૨ ટકા રહેવાનાં ઘર માટે ફંડ તરીકે આપે છે; જે થી ૧ ટકા જેટલું નફાવાના હોજ તથા કક્ષો માટે આપે છે. મજૂરોની સર્વદેશીય (સાંસ્કૃતિક) ઉન્નતિ માટે વધારાનો ૧ ટકા આપે છે. આ કાર્યક્ષેત્રમાં પુસ્તકાલય તથા શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે. છેવટ વીમાફંડમાં નાણું ભરવા રેટ તરફથી વધારાના ૬ ટકા આપવામાં આવે છે.

ફેક્ટરીના દરેક મજૂરને ઉનાળામાં ચડતે પગારે ૧૫ દિવસની રજા આપવામાં આવે છે.....જો માંદા પડે તો ૬ અડવાડિયા સુધી ચડતે પગાર અને વળી મફત, મજૂરોને આરોગ્યભુવનોમાં (સેનિટારીઅમ) લઈ જવામાં આવે છે.....કાળા સમુદ્ર અને કેકિસસનાં હવા ખાવાનાં ટેકાણાંઓમાં આ આરોગ્યભુવનો આવેલાં છે. હું પોતે એક આરોગ્યભુવનમાં ૧૫ દિવસ રહી આવ્યો. ... ..

એક બીજી ફેક્ટરી, જેમાં ૧૩,૦૦૦ મજૂરો કામ કરે છે, તે મેં જોયું. મેં આવડું મોટું ગંગવર કારખાનું કદી જોયું નહોતું...અહીંઆંનું ટ્રેડ યુનીયન મજૂરોનાં રહેવાનાં ઘર માટે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચે છે: પણ આવકનો મુખ્ય ભાગ મજૂરોની કેળવણી અને કક્ષણ માટે ખર્ચાય છે. એવી કક્ષણમાં નાટ્ય પ્રયોગો, સંગીત, સાહિત્ય તથા રમતગમતો માટેનાં તથા બીજાં મંડળો છે....પારોના થીએટરમાં મેં એક નાટક ભજવાનાં જોયું; અને મજૂરોને જોઈને હું ખૂબ યથો-કારણ લોકચાપરના મજૂરો કરતાં તેઓ વધારે મજબૂત અને કઠાવર દેખાતા હતાં."

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

વૈદિક પાઠાવલી:—ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર ગ્રંથાવલી. સંપાદક તથા અનુવાદક: રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ ક્રિ. ર. ૩-૮.

દરેક સાહિત્ય પોતાના દેશના પ્રાચીન સાહિત્યથી ગ્રેરણાં મેળવી લાવ્ય ઉત્તમ અને સમૃદ્ધ થાય છે. આપણા દેશમાં બીજા કોઈ દેશ કરતાં વધારે પ્રાચીન સાહિત્ય છે, તે પ્રમાણમાં પણ પુષ્કળ છે અને આર્યોની ધર્મભાવનાથી સુરક્ષિત રહેલું છે. છતાં આપણો કેળવાયેલો વર્ગ આ સાહિત્યના પરિચયથી વંચિત રહેલો છે. દેશી ભાષાઓનું જ શિક્ષણ એટલું અપૂર્ણ રહે છે ત્યાં આ પ્રાચીન સાહિત્યનું શિક્ષણ મળે એવી આશા પણ ક્યાં કરવી. પરિણામ એ આવે છે કે આપણી ભાષા અને વિચાર પદ્ધતિને પ્રતિકૂળ એવા પશ્ચિમના સાહિત્યથી સર્વ ગ્રેરણા આપણે મેળવીએ છીએ. અને ત્યાંના શોધો, ત્યાંની વસ્તુસ્થિતિ ઉપર બંધાયેલાં અનુમાનો સાર્વત્રિક અનુમાનો તરીકે સ્વીકારીએ છીએ.

દાખલા તરીકે સાહિત્યનું તેમ જ નૃત્ય અને 'સંગીતનું મૂળ બીજા ballad એટલે રાસ છે એમ પશ્ચિમના શોધકોએ નક્કી કર્યું અને એ શોધ દુનિયાના સર્વ સાહિત્યને માટે સાચી છે એમ આપણે પ્રશ્ન કર્યા વિના સ્વીકાર્યું. આપણા વેદો એ જૂનામાં જુનું કાવ્યસાહિત્ય છે એ વાસ્તવિક હકીકતનો આ અનુમાન યાંધતાં વિચાર નથી જ થયો. અને નથી કહેતા કે આપણા દેશમાં એમ નહિ જ હોય પણ આ અનુમાન કે તર્કને આપણા સાહિત્યની વસ્તુસ્થિતિથી કરી નેવેા નેમ્મએ એટલું પણ આપણે નથી કર્યું. આનું કારણ એ જ છે કે આપણા પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યનો આપણને નેમ્મએ તેવો પરિચય નથી.

યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં વૈદિક સાહિત્યને સ્થાન મળ્યું તે પછી પણ બધા વેદોમાંથી સંગ્રહો થયા નથી. જિગ્મપુરકર તથા પિટરસનના સંગ્રહો માત્ર ઋગ્વેદમાંથી જ છે. ચારેય વેદ અને બ્રાહ્મણોમાંથી આ પહેલો જ સંગ્રહ થયેલો છે. ઉપનિષત્ પાઠાવલી, પાંચી પાઠાવલી, પ્રાકૃત પાઠાવલી અને તે ઉપરાંત આ વૈદિક પાઠાવલી કરીને પુરાતત્ત્વ મંદિરે પ્રાચીન સાહિત્યનો આસ્વાદ સુગમ કરી આપ્યો છે.

બીજી પાઠાવલીઓ કરતાં આ પાઠાવલીનું વિશેષ એ છે કે આમાં ગુજરાતી અનુવાદ પ્રેરપ્રેરો આપેલો છે. આ વિશેષતાને માટે અને સંપાદકને અભિનન્દન આપીએ છીએ. અનુવાદ પણ ગળને અનુસરીને કરેલો છે, અને તે સાથે સરસ ગુજરાતીમાં કરેલો છે. નીચે સમજાવતી માટે ટિપ્પણો આપેલાં છે અને છેવટે મોટા કોષ આપેલો છે તેથી પુસ્તક અભ્યાસીને ઘણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે.

પુસ્તકનું સંપાદન ઘણી કાળજીથી કરેલું છે. વેદના મંત્રોનું સંપાદન કોઈ સૈરકૃત પુસ્તકના સંપાદનથી પણ વધારે કઠિન છે કારણ કે સ્વરચિહ્નો બહુ સંભાળથી મૂકવાં પડે છે. તેનો અનુવાદ પણ એટલો જ કઠિન છે. મૂળ તો ભાષાની જ મુશ્કેલી. ઘણા ભાગો તો દુર્બોધ છે, ઘણા હજી સંદિગ્ધ રહ્યા છે અને તેવા ભાગો સંબંધી અત્યાર સુધીના શોધકોએ કરેલા તર્કોથી એ કામ વધારે સહેલું બનવાને બદલે ઘણી જગાએ વધારે વિકટ બન્યું છે. અનુવાદે આ બધા શોધકો અને જર્મન પુસ્તકોનો પણ આધાર લઈ પોતાનો મત બાંધ્યો છે. મંત્રની ભાષા જેમ આર્ય, જૂની છે, તેમ તેનાં વાક્યોમાં ઘણી જગાએ શબ્દો અધ્યાદર્શ હોય છે, ઘણી જગાએ વાક્યો દ્વેષાં હોય છે, તેથી પણ અનુવાદનું કામ દુર્ધટ બને છે. વળી તે ઉપરાંત મૂળ પદ્ય છે-ગમે તેવું અનિયમિત પણ પદ્ય છે-એટલે એનું ભાષાન્તર એ પદ્યવની હાયા લઈ શકે એવું થવું જોઈએ.

અનુવાદ જોતાં કર્તાએ આ સર્વ મુશ્કેલીઓમાંથી પોતાનો માર્ગ કયો જણાવ્યો છે. અનુવાદ શુદ્ધ ગૂજરાતીમાં છે. ગદ્યમાં છે છતાં તેમાં પદ્યની હાયા સ્પષ્ટ છે. થોડા દાખલા નીચે આપીએ છીએ.

દેવતા ઇંદ્ર, ઇંદ્ર ત્રિહુત્રુ. ન્દપિ આંગિરસ હિરણ્યસ્તપ,

ઇંદ્રનાં વીર કષેપિ હું, વર્ણુ-ને વજ્રોએ મયમ કથાં: અહિને હણ્યો, પાણી તોડ્યાં, પર્વતોના વહેણો ફેડ્યાં. ૧

યવૃત્તામાં આશ્રય કરતા અહિને હણ્યો, ત્વષ્ટાએ એને માટે સુસવાટ કરેલું વજ્ર તૈયાર કર્યું; ભાંભરતી ગાયો જેમ કરતાં પાણી-એકદમ સમુદ્ર તરફ ગયાં. ૨

ત્વષ્ટાની જેમ માતેલાએ સોમની વાંછા કરી. નીચાવેલાને ત્રિકટુકમાં પીધો, મધવાએ વજ્રને સાચક તરીકે લીધું. અહિઓના આ અગ્રજને હણ્યો. ૩

x

x

x

x

પગ વિનાનાએ, હાથ વિનાનાએ ઇંદ્ર સામે બાથ લીધી. એના સાત્ર (સાત્ર જેવાં રકાંધ) ઉપર વજ્ર માર્યું. બળવાનનો સમોતરીઓ થવા ઇચ્છતો ખરસી દત્ર અનેક સ્થાને બ્યસ્થ થઈ પડ્યો. ૪

આ રીતે ફાટી પડેલા નદની જેમ ખડેલાને, મનને [પણ] બોળાં જતાં પાણી બોળાં લય છે. દત્ર જેમને પોતાની મોટાઇથી ધેરી ઉઠો હતો તેમના પગ નીચે [તે] અહિ પડ્યો. ૮

દત્રની માતા હાથ નીચા કરી રહી; ઇંદ્રે એની નીચે હથિયાર ફેંક્યું. ઉપર જનેતા અને નીચે પુત્ર હતો. પોતાના વાછરડા સાથે જેમ ગાય સુવે તેમ [એ] દાનવી સુતી. ૯

બીજા થોડા છૂટા ફકરાઓ જ આપીએ,

૩ ત્રિકટુક-“ત્રેપિતરંગ, ત્રેપાગ, આધુરંગ આ નામના ત્રણ યાગો ત્રિકટુક કહેવાય છે” (સાયણ) યુદ્ધેપિચ્છન વિદ્વાનો ‘પીવાત્રુ’ વાસણ” એવો અર્થ કરે છે. આ શબ્દનો અર્થ હજી સંકારપદ છે.

સાયક-“બંધક” (સાયણ) સામાન્ય અજ્ઞતા અર્થમાં લઈ શકાય.

દાન રત્નતિમાંથી

દેવાએ ભૂખને જ માતૃનું સાધન કર્યું નથી. ખાનાર પાસે પણ મૃત્યુઓ આવે છે. આપનારનું ધન જાણું તદિ યાય; તદિ આપનારો મહેર કરનાર મેળવતો નથી. ૧

x

x

x

જે સાથે રહેતા, સાથે ફરનાર સખાને અન્ન આપતો નથી તે સખા નથી. 'અહીંથી તેણે ચાદ્યાં જવું' તે ધર નથી. બીલ ફરતા જ દાવાને તેણે શોધવો. ૪

સક્તિવાળાએ ભયકને દાન દેવું જ. લાંબો પંથ જોવો. રથનાં ચક્કર ઉપર નીચે ફરે છે તેમ ધન એકથી બીલ પાસે ભય છે. ૫

નાર્તંગચતુષ્પરિ ન દશા ચક્રનેમિક્ષણે ।

ચક્રનેમિની પેઠે લોકોની દશા નીચે ભય છે અને પાછી ઉપર આવે છે. આ મેધહૂતમાં આવેલ વિચાર અને કર્મના આટલાં જૂતાં છે.

સ્વયંસંકેત્યથી દાખલા વિશેષ આપી રાકતા નથી. પણ અનુવાદ અમને સર્વત્ર મૂજાનુગામી તેટલો જ પછની હામા ઝીંઝનારો લાગ્યો છે. શબ્દ ઉપરાંત જે અર્થ-સંગતિનું સંજીત રહેલું છે તે અનુવાદમાં જરાજર આવેલું છે. સરમા પશ્ચિનો સંવાદ, વિશ્વામિત્ર નદીઓનો સંવાદ, પછે અનેક તેનાં ઉત્તમ કાવ્યમય દૃષ્ટાન્તો છે. એકલું મૂળદાતી પણ પાંચમા જેવું છે. આને સર્વગ્રાહી સંપ્રદ આપણે જ છે.

આ પ્રકાશન માટે અમે મૂળદાત પુસ્તકત્વ મંદિરના કાર્યકર્તાઓને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. મૂળદાતીઓ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

સૌન્દર્યતત્ત્વ—ભાષાન્તરકર્તા: રા. રા. મહારાજકર ઇન્દ્રજી દવે, મૂળદાત પર્નાકપુત્ર સોસાયટી તરફથી હપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. રા. હીરાજીવ ત્રિભોવનદાસ પારેજ બી. એ. આસિ. શેકેટરી, અમદાવાદ. કિંમત દસ આના.

શીયુત અભયકુમાર શુદ્ધના મૂળ જંગમી પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે. શુ. પર્નાકપુત્ર સોસાયટી જેથી સંસ્થા માત્ર અનુવાદો જ કરે તે સામાન્ય રીતે અમે પસંદ કરતા નથી. ભાષાને ભાષાન્તરથી સમૃદ્ધ કરવી જોઈએ પણ કર્યું મૌલિક લખાવ જ નહિ અને માત્ર ભાષાન્તરો કરી આપણે આપણને કૃતકૃત્ય માનીએ એ છાટ નથી. છતાં આ પુસ્તક જેતાં આને માટે અમને વિરોધ થતો નથી.

કર્તાએ ક્યા ઉદ્દેશથી આ પુસ્તક લખ્યું છે તે તેમની ભૂમિકામાં રપટ થાય છે. અંગ્રેજ વિચારકો માને છે કે હિંદુસ્તાન જેવા મીમાંસા-પ્રિય દેશે પણ સૌન્દર્યવિજ્ઞાન વિશે કર્યું નથી લખ્યું. એ દીકકારોએ પ્રથમ તો સમગ્રનું જોઈએ કે પશ્ચિમમાં પણ આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર માત્ર ૧૭ કે ૧૮મા સદીમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. પણ આ કર્તાનું તો એવું વક્તવ્ય છે કે સૌન્દર્યવિજ્ઞાન વિશે આપણા પૂર્વજોએ પુષ્ટિગ્રહ બહાવોદ કર્યો છે અને તેમાં જે તરફ શોધી કાઢ્યું છે તે તરફ હજી દવે પશ્ચિમના વિચારકો ધીમે ધીમે આવના ભય છે.

પુસ્તકની વ્યવસ્થા એમણે આ રીતે કરી છે. સૌથી પ્રથમ એમણે પ્રતિપાદ્ય વિષયનો નિર્ણય કર્યો છે. તે પછી પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના મતો ટૂંકમાં આપ્યા છે. તે પછી આ વિશે પૂર્વના પંડિતોનો મત આપ્યો છે. એટલું કર્યા પછી પોતે સ્વતંત્ર રીતે વિષયની ચર્ચા કરી છે. કર્તાએ છેવટે ગ્રંથવિવરણી આપી છે તે ઉપરથી તથા કેકેકેકાણે અનેક આનંદજો ઉતાર્યા છે તે ઉપરથી તેના નિશ્ચય વાચન માટે માન થયા વિના રહેતું નથી.

પણ આમ કરવાથી વિષયની નિશ્ચયતાના પ્રમાણમાં પુસ્તકનું કદ નાનું પડ્યું જણાય છે. મદાન યુરોપીય ફિલસૂફીની સૌંદર્યચર્ચાનો નિષ્કર્ષ ૪૦ પાનામાં સમાવી દેવો એ કફિન છે અને એમ કર્યા પછી પણ વાંચકને સમજાવામાં અતિ કફિન રહેવાનું. ટાઇટલેટો પણ આમ કર્યું છે અને ત્યાં પણ આગને એ જ હોય જણાયો છે. વિષયની મર્યાદા આમ વધારી દેવાથી કર્તાને પોતાનું પ્રતિપાદન કરવાને માત્ર ૪૦ પાનાં રહે છે તે પણ આગને પૂરતાં જણાતાં નથી. કર્તા જાણી ચર્ચાને અંતે કરાવે છે કે આપણા પૂર્વજોએ સૌંદર્યનું મૂલ રસ કહ્યું છે એ વાસ્તવિક છે પણ તેથી પશ્ચિમના અભિપ્રાયો-માથી જે જે પ્રશ્નો ઉઠે છે તે સર્વ ઉપર આ રસપદ્ધતિ શો પ્રકાશ પાડે છે તે શુદ્ધ થતું નથી. કર્તા પોતે પણ મુક્તિપુરઃસર પ્રતિપાદન કરી શકતા નથી, ઘણી જગાએ માત્ર પોતાનો અભિપ્રાય જ દાંકતા હોય એમ લાગે છે.

આગને બંધાણોનો ભોધ નથી એટલે મૂળ સાથે સરખાવી જોઈ શકતા નથી પણ ભાષાન્તર મુશ્કેલ છે.

આ વિષય આધુનિક છે. ગૂજરાતી વાંચકોને કદા સંબંધી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ છે, તે આ પુસ્તક વાંચી તેઓ સમજવા પ્રયત્ન કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્યસંચય:—સંપાદક અને સંપાદક: શ્રીમાન જિનવિજયજી, આચાર્ય ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર. પ્રકાશક: શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર. મૂલ્ય રૂ. ૨-૧૨.

ઇતિહાસમા વિષયમાં અવિદ્યાન મહેનત કરતા અને ઇતિહાસ ઉદ્દેશવામાં વિચક્ષણ દષ્ટિવાળા શ્રી જિનવિજયજીના પ્રયત્નનું આ એક વધુ ફળ છે. આમાં જૈન સાહિત્યનાં ૩૩ ગૂજરાતી કાવ્યોમાંથી ઐતિહાસિક ભાગ એકત્રિત કરી છપાવ્યો છે. વિદ્યમ સંવતના ૧૪મા શતકથી ૨૦મા શતક સુધીનાં કાવ્યોમાંથી આ ભાગ ગ્રથિત કરેલો છે.

ખરી રીતે આ ગ્રન્થ ઇતિહાસ કરતાં પણ ઇતિહાસની સામગ્રી તરીકે ઘણો ઉપયોગી છે, અને એ દષ્ટિથી જ સંપાદિત કરેલો છે. ગ્રંથના આરંભમાં પ્રથમ કાવ્યના વિષયમૂલ જૈનમૂર્તિઓનાં નામો આપેલાં છે, તે પછી કાવ્યમાં જેમના ઉદ્દેશ્ય આવેલા હોય એવા સાધુઓનાં નામો આપેલાં છે, તે પછી તેના જ શૂદ્ધશ્લોકોનાં નામો તેમના રહેઠાણનાં ગામની સાથે આપેલાં છે અને તે પછી તેનાં રચકોનાં નામો આપેલાં છે, તે પછી ૨૮૪ શ્લોકોમાં કાવ્યો ઉતારેલાં છે, અને તે પછી રાસોનો સાર આપેલો છે જેથી જૂની ગૂજરાતી ન સમજતા હોય તે પણ સાર સમજી શકે. છેવટે કફિન શબ્દોનો કોષ આપેલો છે.

માત્ર જૈનકાવ્યોમાંથી આ ઉતારા કરેલા છે પણ તેમાંથી તે કાવના સમગ્ર ગૂજરાતના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પડે છે માટે ઇતિહાસમાં રસ લેનાર દરેક અભ્યાસીએ આ પુસ્તક સંઘરવું જોઈએ.

જૈન ગૂર્જર કવિઓ. પ્રથમ ભાગ:—સંગ્રાહક અને સંપ્રયોજક: મોહનલાલ દ્વિવેદ દેસાઈ બી. એ. એસ. એસ. બી. વાલીવ દાહકાર્ટ મુંબઈ. કિંમત પાંચ રૂપિયા.

જૈન સાહિત્યના વિષયના અભ્યાસી તરીકે આ કર્નાનું નામ સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથ તેમની અધ્યાગ મહેનતના ફલરૂપ છે. આ મોટા ગ્રંથમાં વિક્રમ તેરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીના ગૂજરાતી ભાષાના જૈન કવિઓની વિસ્તૃત સૂચી આપેલી છે. ગ્રંથના પ્રારંભમાં ૩૨૦ પૃષ્ઠોના જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ આપેલો છે જે આપણી ભાષાના ઇતિહાસમાં એક મૂલ્યવાન ઉમેરો ગણાવો જોઈએ. આ ગ્રંથ દ્વનંત્ર પુસ્તક તરીકે પણ બહાર પાડ્યો હોત તો સાઈ એમ લાગે છે. ગૂજરાતીનો અપભ્રંશ જોડેનો સંબંધ બતાવેલો છે. અને વિષયની અર્થમાં સદ્ગત ડૉ. શુભે અને ચિમનલાલ દલાલ તથા શ્રી ગૌરીશંકર એ.આ.જેવા પ્રમાણુભૂત વિદ્વાનોના લેખોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી ઇતિહાસનો ભાગ આત્માસીને સારી રીતે ઉપયોગી બન્યો છે.

મૂળ પુસ્તકમાં ઘણાખરો ભાગ પઘાતક જ છે અને છેવટનાં થોડાં પાનાં ગઘનાં છે. અંતે કવિઓની, મોટી કૃતિઓની, નાની કૃતિઓની અને સંવતવાર એમ ચાર અનુક્રમ શ્લોકો આપેલી છે.

પુસ્તક જૈન કવિઓનું જ છે પણ ગૂજરાતી ભાષાના સર્વ અભ્યાસીઓને ઉપકારક છે.

આ પુસ્તકને માટે સંગ્રાહકને અને અભિનંદન આપીએ છીએ. આવા સંગ્રહની દર સામાન્ય રીતે વાંચનાર કરતો નથી. સંગ્રહની ગણના મૌલિક ગ્રંથથી ઉતરતી કરાય છે પણ આવા શાસ્ત્રીય સંપાદનની કિંમત સાહિત્યમાં ઘણી મોટી છે અને તેની મહેનત તો તે પ્રકારનું કામ જેણે થોડું ધાણે કર્યું હોય તે જ સમજે છે. અને આશા રાખીએ છીએ કે ગૂજરાત આ સાહિત્યસેવાની દર દરશે.

નાગાનંદ:—૨મી પ્રસિદ્ધ કરનાર: રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ. મૂલ્ય આઠ આના.

આ સંસ્કૃત નાટકનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર ૩૬ વરસ પહેલાં સ્વ. રામરામ રામચંદર બટ્ટે કરેલું પણ તેમાં મૂળના અર્થમાં ઘણી છૂટ લેવાઈ હતી. આ નાટક સંસ્કૃત નાટક સાહિત્યમાં ઉત્તમ દ્રશ્યમાં મૂર્તી યકાય તેવું નથી પણ ગૂજરાતીમાં તેના એક સાચા ભાષાન્તરની જોડ તો હતી જ, આ કુવાન સાહિત્યપ્રેમીએ તે જોડ પ્રવાને આ એક ઉત્તેજન યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે.

મૂળ સાથે સરખાવી લેવાનો અમને સમય મળ્યો નથી પણ અનુવાદની ભાષા સર્વત્ર સરસ આદ્યંતર વિનાની છે. પદ્યના અનુવાદ સમજાવો છે, સામાન્ય રીતે પ્રાસાદિક છે. એક દષ્ટાન્ત આપીએ.

સાચા ધાસની આસનો શુભિ શિવા, રૂપો નીચે વાસ, ને,
હંદુ. પાન સહાય નીરજરણે, કંટો છુધા ટાંળી દે
મિત્રોમાં મુગલાં મળે વન વસ્યે—આંત્રી બધું ચે મળે,
હુખી શે ન મળે પદોપકરણે—એ એક ત્યાં દોપ છે

નાગી રક્ષી, પ્રીતિ ના કાંઈ પામ્યો,

સ્વામીનો ના શુભ આદેશ પામ્યો;

અન્યે અને આત્મભોગે બચાવ્યો,

તે હું પામી! શિક્ષક! કયાઓ...કયાઓ.

લોકોમાં ઘણી જગ્યાએ હરદીર્ઘની છૂટ લેવી પડી છે અને તે સર્વ છૂટો સુક્ષ્મ નથી. વળી આપો ગીતિમાં પણ ઘણી જગ્યાએ સ્ખલનો થયાં છે. પણ આ આખતમાં સિદ્ધ-હસ્ત લેખકો એટલા ઓછા છે કે તેમાં આ યુવાન સાહિત્યસેનાકનો દોષ કાઢવાં અમને મુશ્કેલ થતી નથી. એ સર્વ સ્થાનો કર્તા પોને સુધારી લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

નાટકનો પ્રવેશક, પ્રો. જાનકીરાય કદિરે લખી આપ્યો છે તે વાંચના જેવા છે. પરંપરા વિરુદ્ધ જ્ઞાન એમણે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે કે આ નાટકને જાણી કક્ષામાં મૂકી શકાય નહિ અને તે બાજુ કવિના કાંઈ સમકાલીન શ્રી હર્ષનું ન હોય શકે. અમને એમનું પ્રતિપાદન સમુક્તિનક લાગ્યું છે.

આસ કરીને આ નાટક સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થશે.

સાહિત્યમાં રસ લેનાર દરેક વાંચક આ નાટકને ઉત્તેજન આપી, પ્રો. કદિરે મુશ્કેલ છે તેમ, તેના કર્તાને વધારે સારાં નાટકો ગૂજરાતને ચરણે ધરવાં પ્રેરશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

રાસમણિ:—લેખક અને પ્રકાશક: ચંદ્રકાન્ત મંગળજી ઝોઝા. કેશોદ (કાઠીઆવાડ.) આદે આના.

લેખકના આળીસેક રાસોને આ સંગ્રહ છે. ઘણાખરા સ્ત્રીઓમાં ગર્વાતા પ્રચલિત દાળોનાં ગીતો છે અને સુગ્રેય છે. લાખા પણ સાદી શુદ્ધ અને નિર્દોષ છે. બધા આવા સંગ્રહોનાં જે જે 'જૂદ' અને 'જોષ' છે તે આમાં પણ છે. તે એ કે રાસ ને ગણી શકાય, તેવા પણ એક કાવ્યનો આમાં સમાવેશ થયો છે. 'ધીર સમીર', યમુના તીરે, વસતિ વને વનમાલી' એ ગીતગોવિંદનું પદ કાંઈ પણ રીતે રાસ ન ગણી શકાય છતાં તે રાગનું એક પદ આમાં છે.

ભૂમિકામાં લેહિ વિદ્યાગૌરી નીવડે આ કાવ્ય વિશે મોગ્ય અભિપ્રાય આપ્યો છે કે—“ગૂઢ ભાવની ચમત્કૃતિવાળી આ કાવ્યો નથી...પરંતુ સારા ભાવ, સુરમ્ય શબ્દો અને સંગીતની લલિત મધુરતા એ સંગ્રહમાં ઘણે ઠેકાણે બેવામાં આવશે.” તેમની સાથે અમે મુશ્કેલીએ છીએ કે આ સંગ્રહ લોકપ્રિય બને અને કર્તાના ઉત્સાહમાં વધારો કરે.

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભાગ ૫:—સંપાદક: ઝવેરચંદ મેઘાણી. મુદ્રક અને પ્રકાશક: અમૃતલાલ દત્તપતભાઈ શેઠ. સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય, રાણપુર. મુદ્દ. ૧-૮-૦, પાકું મુંદ. રૂ. ૧-૧૨-૦

શ્રીયુત ઝવેરચંદ મેઘાણીની સંપાદિત કરેલી આ છેલ્લી રસધાર છે જેનાં

રસમાં સામગ્રીમાં તેની આગલી રસધારા કરતાં ઘેાઘ રીતે ઉતરતી નથી. કાઢવાના ક્ષણે સ્પર્શ સાહિત્યનો સમુદાર આ સાહિત્યભક્તે ધરસ કર્યો છે. અને પોતાના શોષના વિષયનો અભ્યાસ સાસ્ત્રીય કરવા તેમણે ઉત્તરોત્તર સારા પ્રયત્નો કર્યા છે.

તેમના ગ્રન્થોની વાંચક વર્ગને લગામણ કરવાનું તો હવે રચું નથી. ચોરસે ચોરસી સાહિત્યની સેવાના તેમના બીજા ઉમંગો પાર પડે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

જૈન સાહિત્ય સંશોધક:—સચિવ ત્રિમાસિક પત્ર. સંપાદક: શ્રીગિનવિક્રમજી
આચાર્ય, ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર, અમદાવાદ.

આ વચમાં બેંધ પહેલ જમાસિક ફરી શરૂ કરવા માટે અમે શ્રી જિનવિગ્ન્યજીને અભિનંદન આપીએ છીએ. આ આભાસિક લેને કે જેન સાહિત્ય સંબંધી છે જતાં તેમાં વિષયનું નિષ્પાસ અને દ્રષ્ટિ આખા જૂજરાતની રાખેલી છે અને વિવેચન પદ્ધતિ કુદ્દ શાસ્ત્રીય છે. તેમાં થતી ચર્ચા આખા જૂજરાતના ઇતિહાસ અને જૂજરાતી ભાષાના ઇતિહાસને ઉપકારક છે.

આ સાહસ સાર્થક થયું છે તેમાં અમને શ્રદ્ધા નથી. વિપ્લોમાં પુરુંકળ વૈવિધ્ય છે અને લેખકો માત્ર જૈન ન હોતાં મદાત્મા ગાંધીજી, શ્રીયુત રવિશંકર રાવળ, રા. બ. શ્રીયુત કેશવભાઈ કુવ, શ્રીયુત નાનાલાલ ચિમનલાલ મહેતા આદિ. સી. એસ. જેવા પણ છે અને જૈન લેખકો છે તેઓ પણ ધર્મની વિશાળ દૃષ્ટિથી લખનારા છે. વિપ્લોમાં ધર્મ કથા ઇતિહાસ ઉપરાંત સમકાલીન પુરુષો સંસ્થાઓ કક્ષા સામાજિક સ્થિતિ ઉપર પણ લેખો છે. એક ઐતિહાસિક શ્રુત પરંપરાના લેખ ઉપર અમે ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ કેમકે તેમાં વસ્તુપાળ તેજપાળના ઇતિહાસનો એક મહત્ત્વો જૈન અને કારત્તી કંથોની એકવાક્યના કારી મેળની આખો છે.

ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં રસ જોનાર જોનાર તેમ જ જોનાર શુદ્ધરૂપે પાંચવા અને પોષવા ઉ.

ताराभंगः—आवसाहित्यभाषा-१. संवादकः आशाबाध नरसिंहबाध पटेल,
 यन्त्रांशकः भण्डारंशकः लक्ष्मण. प्रकाशकः पुस्तकालय सहायक सहायक भंग भिमिरे,
 वडावरा. दिनांकः काव्य पृष्ठ ०-६-०. पाठ्य पृष्ठ ०-६-०.

બીજા સાદિયને નહિ પણ આવસરશક્તિને પ્રજા ઉત્તેજન માટે આપે છે એ પણ સ્પષ્ટ થઈ છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહ આવસરશક્તિનો છે. આ વાર્તાઓ 'આલમિન'માં આવી ચક્ર છે. કેટલીક પ્રચલિત લોકવાર્તાઓ છે, કેટલીક બંધાજા અને અંગ્રેજી ઉપરથી લીધેલી છે. પરભાષાની વાર્તાઓ પણ બરાબર ચૂંટવાતી સ્વાંગમાં છે. આ સંગ્રહ આવકાને પ્રિય થશે જ.

પ્રત્યક્ષ પંચાંગ (નિર્યત વિભાગ)—કર્તા: ગણિત વિભાગના હરિહર પ્રાણી
સંકર ભટ્ટ અને કૃષ્ણરામ વ્હાલજી ભટ્ટ અને ક્ષત્ર્યોત્તિષ અને ધર્મશાસ્ત્ર વિભાગના કૃષ્ણરામ
વ્હાલજી ભટ્ટ. સભ્યો, યુગરાત્ર પંચાંગ સંશોધન મંડળ. પ્રકાશક: હરિહર પ્રાણીસંકર ભટ્ટ,
રાષ્ટ્રિય વિદ્યામંદિર, સાયમપ્રદાનપુર, સાયમરમતી. સૌલ એજન્ટ: યુગરાત્ર સાહિત્ય મંદિર:
અમરાવાડ. કિ. ૧ આનો, પોસ્ટલ એકો આનો.

પ્રત્યક્ષ પંચાંગ (સાયન વિભાગ)—કર્તા, પ્રકાશક અને કિંમત ઉપર પ્રમાણે જ.

દક્ષિણમાં પરંપરાગત પંચાંગને સુધારી નવું પંચાંગ ત્યાંના વિદ્વાનોએ કર્યું છે. ગૂજરાત આ બાબતમાં પગલું હતું. પણ આ ગણિતગ્રિય કર્તાએ એ ખોટ પૂરી છે.

આ બન્ને પંચાંગો ૧૯૮૪નાં છે. ગણિત ભાગ સૂક્ષ્મ રીતે ગણેલો છે. આખા દિવસમાં ઉપયોગી થાય એવું છે. શરૂઆતમાં સમજીત આપી છે તેથી સાધારણ ભણેલો માણસ પણ તેને સમજી તે પ્રમાણે આકાશમાં ગ્રહોની રિયતિ સરખાવી શકે તેમ છે. ગૂજરાત આ શાસ્ત્રીય પ્રયત્નને ઉત્તેજન આપશે એમ આશા છે.

બ્રહ્મબોધ ભાગ ૧લો:—ઉપદેશક મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર. ભાષાન્તરકર્તા અને પ્રકાશક: મણિલાલ છોટાલાલ પારેખ, સદર, રાજકોટ, ઠાણું પુરું ૧૨આના. પાકું પુરું એક રૂપિયો.

મહર્ષિ તરીકે આખા દિવસમાં પૂજનયેલા, પ્રાચીન ઉપનિષદ્ ધર્મને એકેશ્વરવાદમાં ઉતારનાર, 'આદિ બ્રાહ્મ સમાજ'ના આદ્ય ઋષિ, શાન્તિનિકેતનના સંસ્થાપક દેવેન્દ્રનાથ વેદી ઉપરથી જે પ્રવચનો કરેલાં, તે ૨૫ પ્રવચનોનું આ ભાષાન્તર છે. મહર્ષિ બ્રાહ્મ સમાજમાં પણ પ્રાચીન મતના ઉદ્ધારક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમનાં બધાં પ્રવચનો ઉપનિષદનાં વાક્યો ઉપર જ રચાયેલાં છે. તેમના પ્રત્યેક વચનમાં ઇશ્વર તરફની ભક્તિ દૃષ્ટ છે.

ભાષાન્તર કરનારે બ્રાહ્મધર્મનું રહસ્ય અને તેનો ભક્તિરસ પૂરેપૂરો સમજી ભાષાન્તર કરેલું છે. ભાષા સર્વત્ર સુધાર્ય છે. પુસ્તકની ઝાપ વગેરે વધારે સુધક થવાની જરૂર હતી.

પુસ્તકના પ્રારંભમાં સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે પ્રસ્તાવના લખી આપી છે તેમાં બ્રાહ્મધર્મનો ટૂંકો ઇતિહાસ અને તેમાં મહર્ષિનું સ્થાન ઉચિત રીતે જતાવ્યાં છે.

આ પુસ્તક કેઈ ખાસ સંપ્રદાયનું ન ગણાવું જોઈએ. હરકેઈ સંપ્રદાયનો માણસ જેને એક ઇશ્વરમાં ગ્રહા છે તેને આ પુસ્તક ધણું જ પ્રેરણાપ્રદ લાગશે.

વિજ્ઞાન વિનોદ:—કર્તા પોપટલાલ જોષિદલાલ શાહ એમ. એ., ખી. એસ. સી. ઇન્ડીઅન ઓર્ગાઈઝેશન એન્ડ એકાઉન્ટ સર્વિસ. પ્રકાશક: ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદની ભંડોળ કમિટી તરફથી જનવંતરાય કલ્યાણરાય દાકર. કિં. રૂ. ૧-૮-૦

આ નાના સુધક છપાઈ બંધામણીવાળા પુસ્તકમાં વિજ્ઞાનમાં પ્રવેશ થઈ શકે તેવી અને તેટલી માહિતી છે. પુસ્તક બાળકોને રસ પડે તેવી સૈલીમાં લખાયું છે અને લખનાર વિજ્ઞાનના વિદ્વાન અભ્યાસી છે એટલે તેની પ્રામાણિકતા વિશે કશું કહેવાની જરૂર નથી. આવડા નાના પુસ્તકમાં રસતત્ત્વવિદ્યા, આરોગ્યવિદ્યા, ભૌતિક ભૂગોળવિદ્યા, ભૂવિદ્યા, શરીર વ્યાપારશાસ્ત્ર, પ્રયોગાત્મકવિદ્યા, માનસશાસ્ત્ર ઉપરાંત પ્રત્યક્ષમંદ રાજ્યનો પ્રાચીન દિવસમાં રસાયનશાસ્ત્ર ઉપરનો પણ લેખ છે. છેવટે પારિભાષિક શબ્દોનો ફોર્સ તથા કક્ષાવાર શબ્દોની સૂચી આપી પુસ્તક અભ્યાસને માટે શુભમ કરી આપ્યું છે.

ગૂજરાતીઓ આ વિષયમાં પગલું છે. દરેક ગૂજરાતી તથા કેળવણીકાર આનો ઉપયોગ કરી કર્તાની મહેનત સફળ કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

તમ જાણા છા !

[બ્રિટિશ સરકાર તરફથી તેમના સમ્યક્ વહીવટને લગતા આંકડાઓથી ભરેલા રિપોર્ટો દર માર્ચે, અને દર વર્સે બહાર પડ્યા કરે છે. - "હિન્દી નૈતિક અને આર્થિક પ્રગતિ" એવાં આકર્ષક નામો, પણ રિપોર્ટના રખાય છે. પ્રજા સામાન્ય રીતે ધણાખરા અસિક્ષિત સાધનો આવા રિપોર્ટો પર નજર નાખતા નથી. કારણ કે તેમાં હકીકતો કરતાં આંકડા જ વધારે ભરેલા હોય છે; મારા હાથમાં હમણાં જ "Statistical abstract of British India" ૧૯૧૫થી ૧૯૨૪-૨૫ સુધીના ભાગલાતના આંકડાઓવાળું પુસ્તક આવી ચડ્યું છે. પાનાંઓ હથલાવતાં આમાંના કેટલાક આંકડાઓ મહેરમાં મૂકવા એવા સાગવાધી અને હતાશવામાં આવેલા છે.]

બ્રિટિશ પોલીસ કાબેલ છે ?

૧૯૨૪-૨૫માં ફક્ત ૪,૪૪,૬૨ હજાર રૂ. ની બ્રિટિશ હિંદમાં ચોરી થઈ હતી. તેમાંથી ૬૨,૪૨ હજાર રૂ. નો પત્તો પોલીસ મેળવી શકી હતી.

આતર પર હીવેલ

અને આ પોલીસને પોપવા કેટલું ખર્ચ કરવું પડ્યું છે ? ફૈયતના જનમાલનું રક્ષણ કરવા માટે નાના મોટા મળીને ૧,૮૬,૧૮૨ પોલીસ રાખવામાં આવ્યા હતા અને તેની પાછળ ૧૦,૬૨,૦૫ હજાર રૂ. ખર્ચવામાં આવ્યા હતા !!

*

*

*

સરકારી જેલ * : છત્તી મજૂરીએ ખર્ચાળ ?

કેદી બાર બાર કલાક કામ કરતાં હોવા છતાં, જેલ સ્વાવલંબી કેમ થઈ શકતી નથી ?

૧૯૨૪-૨૫. બધી જેલોમાં મળી કેદીઓની રોજની સરાસરી હાજરી ૧,૨૬,૭૪૨ તેના પર પોલીસ, હવાલદાર, કારકુન, જેલર વગેરેનું ખર્ચ રૂ. ૫૬,૧૩,૩૯૨ વર્ષ દરમિયાન કેદીઓનો ખાધાખર્ચ રૂ. ૬૨,૦૬,૪૮૬ ટૂંકમાં, દરેક કેદીનું સરાસરી વાર્ષિક ખાધા ખર્ચ રૂ. ૪૮.૯૦ આવે છે, ત્યારે માત્ર વ્યવસ્થા ખર્ચ કેદી દીઠ વરસે રૂ. ૪૪-૨૬ આવે છે !

જેલના મકાન બંધાવવામાં રોકાયેલ મૂદી, તેના વ્યાજ, અને દર વરસે તેના પર થના લાભો રૂપિયાના રિપેર ખર્ચ તો જુદા !

* હિંદુસ્તાનમાં ૪૩ સેન્ટ્રલ અને ૧૭૦ જિલ્લા-જેલ છે.

સરકારી રિપોર્ટમાં જોશે તીલાવવા ૧૯૨૪-૨૫માં ૧,૫૮,૯૧,૬૦૦ રૂ. ખર્ચ થયું હતું તે જતાવેલ છે, પણ કેદીઓની મનૂરીમાંથી કેટલી કમાણી થઇ તે જતાવવામાં આવ્યું નથી !

સરકારી કચેરી

આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટા પગાર હિંદમાં ન્યાયાધીશોને કેમ અપાય છે ? શું કચેરીમાંથી સારી કમાણી થાય છે ?

૧૯૨૪-૨૫ માં સીવીલ કેસ ૬૩,૫૬,૪૮ હજાર કચેરીમાં નોંધાયા હતા.
સરકારને કેસની શી રકમની આવક ૮,૮૦,૮૯ હજાર રૂપિયા થઇ હતી.
અને તે કેસો પાછળ ખર્ચ ૬,૮૨,૯૫ „ રૂપિયા થયું હતું.

એટલે તે માલમાં સરકારને કચેરીમાંથી રૂ. ૧,૯૭,૯૧ હજાર રૂપિયાની એટલે કે લગભગ બે કરોડ રૂપિયાની કમાણી થઇ હતી.

હવે જરા ખીજી જાણું બેઠએ:

૪. સ. ૧૯૨૪-૨૫ માં ફક્ત ૨૫,૪૮,૫૮૪ સીવીલ કેસ નોંધાયા હતા.
૩,૨૦,૦૦૦ કેસ આશ્વા વિના પતી ગયા.
૧૨,૫૮,૩૪૦ કેસ આરોપી હાજર ન થવાથી ઉડી ગયા.
૬,૫૭,૪૭૨ કેસ ફરિયાદીની તરફેણમાં પડ્યા.
૯૨,૬૧૬ કેસ આરોપીની તરફેણમાં પડ્યા.
૧૪,૪૧૯ કેસ લવાઈના ચુકાદા માટે મુક્તવતી રહ્યા.
૫,૬૪,૬૧૩ કેસ વરસમાં નિકાલ ન થઈ શક્યા.

શેકીઆઓની ધીમજીને અલાવે, યા ગરીબોના બીકણુ સ્વભાવને લીધે, લાખો રૂપિયા નંકામાં કચેરીમાં તણાઇ જાય છે. 'ત્રણ વરસ વીતે, કરગ જોડું' એ કાયદો થવાથી વેપારી અને ધરાક વચ્ચેના ચરસપરસ વિચ્છાસ ઉડી ગયો હશે ?

સરકારની એજન્સી: ટપાલ કે દારૂ ?

હિંદુસ્તાનમાં ટપાલ એજીન્સી કરતાં પણ દારૂ એજીન્સી ગાંગની દુકાન વધારે છે. જુઓ અને સરખાવો.

દારૂની દુકાનો.. આરીજી, ગાંગ, લાંગ, ચરસની દુકાનો. સરકારની આવક.
૧૯૨૪-૨૫. ૪૪,૬૯૬ ૧૪,૪૨૫ ૧૬,૨૬,૮૦ હજાર રૂ.
(લગભગ ૨૦ કરોડ રૂ.)

ફક્ત ટપાલ એજીન્સી. ટપાલચેરી. ટપાલખાતામાં ફક્ત માણસો.
૧૯૨૪-૨૫. ૧૯,૬૫૨* ૪૯,૯૫૯ ૧,૫૬,૧૧૭

* સારાસાત લાખ મામરામાં ખડોચડું હોય તો વીસ હજાર થાણાં અને દોઢ લાખ માણસ બસ થાય ખસ !

મૂડીના સાંસા

- ટપાલ ઓફીસનો આશરો -

ઉદ્યાંગ ધંધા ટકાવવા મૂડીના સાંસા કેમ પડે છે ? કારણ કે લલ્લેલાઓ, વડવાની કમાણી પર નભનારા ગભરૂ સરકારનો ટપાલ ઓફીસનો આશરો લે છે !

શું આપણા વેપારીઓએ પ્રગ્નનો વિશ્વાસ ખોલ્યો હશે ?

પોસ્ટ સેર્વીસ	થાપણ મૂકનારની	કેટલા રૂપિયા
બેંકની સંખ્યા.	સંખ્યા.	થાપણમાં મૂકાયા.
૧૯૨૪-૨૫.	૧૦,૭૨૭.	૨૧,૬૪,૦૦૦
		૧૮,૫૦,૧૦,૦૦૦
કેટલા રૂપિયા	પોસ્ટ ઓફીસમાં લેકિના	
પાછા લેવાયા	ખાડી કેટલા રૂ. રહ્યાં.	
૧૭,૬૪,૯૮,૦૦૦	૨૫,૬૩,૯૪,૦૦૦	

એટલે હિંદીઓના ૨૫, કરોડ રૂ. સરકારી બેંકમાં જમા પડ્યા છે !

*

*

*

સરકારી કેળવણી ખાતું

ફી પર જ કૉલેજ, હાઈસ્કૂલ નભે છે ?

અધી જતનની કેળવણી પાછળ બ્રિટિશ સરકાર ફક્ત ૨૦,૮૭,૪૮ હજાર રૂ. ખર્ચે છે.
૧૯૨૪-૨૫માં

તેમાં સરકારની તિબેરીમાંથી ૯,૯૮,૦૧ હજાર રૂ. આવ્યા હતા. એટલે કે પૂરા આખીયે નાણાં સરકારી તિબેરીમાંથી આવતા નથી.

ખીજે નાણાં મ્યુનિસિપાલિટિ, લોકલ બોર્ડ, અને વિદ્યાર્થીઓની શ્રીમાંથી આવે છે. સરકારને ફક્ત ફીની જ આવક ૪,૬૮,૩૨ હજાર રૂ. થાય છે.

આ ફીના રૂપિયામાંથી આર્ટ અને સાયન્સ કૉલેજ તથા હાઈસ્કૂલનું ખર્ચ નીકળ્યા જાય છે. એટલું જ નહિ પણ, એક લાખ રૂપિયા ખચત રહે છે.

૧૯૨૪-૨૫માં

આર્ટ અને સાયન્સ કૉલેજનું ફક્ત ખર્ચ	૧,૩૪,૨૮ હજાર રૂ. થયું હતું.
અને હાઈસ્કૂલનું ખર્ચ	૩,૩૩,૧૨ હજાર રૂ. આવ્યું હતું.
એટલે ફક્ત ખર્ચ	૪,૬૭,૪૦ હજાર રૂ. થયું હતું.

*

*

*

મ્યુનિસિપાલિટિ પ્રગ્ન પર બેઠે છે ?

હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત ૭૬૦ મ્યુનિસિપાલિટિઓ છે.

મુંબાઈ ઇલાકામાં ૧૫૬

બંગાળા ઇલાકામાં ૧૧૫

પંજાબ ઇલાકામાં ૧૦૪

મદ્રાસ ઇલાકામાં ૮૦

મુંબઈ ઇલાકા વધારે ધનવાન અને વધારે લાભીઓ છે તે ખાતર વધારે મ્યુનિસિપાલિટીઓ ત્યાં કાદવામાં આવી હશે ?

મ્યુનિસિપાલિટી બોમ્બેની વસ્તીની સંખ્યા ૧,૮૮,૮૫ હજાર

મ્યુનિસિપાલિટીની વાર્ષિક આવક રૂ. ૪૫,૮૮,૬૨ હજાર રૂ.

માણસ દીઠ રૂ. ૮-૬-૩ પાઇ + મ્યુનિસિપાલિટીને કર ભરવો પડે છે.

શું આવા ભારે કરને લીધે જ નાનાં સહેરો વાળા મ્યુનિસિપાલિટી કંટાળતા હશે ?

*

*

*

જીલ્લા અને લોકલ બોર્ડ

૧૯૨૪-૨૫માં કુલ ૧૨૭૬ જીલ્લા અને લોકલ બોર્ડ હતા.

જીલ્લા લોકલ બોર્ડની વાર્ષિક આવક ૧૨,૩૧,૮૧ હજાર રૂપિયા હતી.

વરસે જણુ દીઠ * આ. ૮-૬ પાઇ જીલ્લા અને લોકલ બોર્ડ કર નાખે છે.

આવા ખર્ચાળ પરદેશી રાજ્યમાંથી બચવા માટે, આપણે આપણી નજીબાઈઓ ક્યાં છે તે જોવી પડશે. અને તો જ નજીબાઈ આંકડામાં બતાવી શકાય તેવી જ નોંધ લઈએ.

*

*

*

મનુષ્યની જાતિ

હિંદુસ્તાનમાં જાળખમ, અસાન અને ગરીબાઈને લીધે, આપણું મનુષ્યજાતિ કેટલું નશ્વર થઈ ગયું છે તે જુઓ.

પ્રાંત	દર હજાર માણસે જન્મ પ્રમાણની સરાસરી	દર હજાર માણસે મરણ પ્રમાણની સરાસરી
બંગાળી	૨૭ .૫	૩૬ .૨
બિહાર-ઓરીસા	૩૦ .૪	૪૦ .૦
આસામ	૩૦ .૫૨	૫૦ .૬
સંયુક્ત પ્રાંત	૩૨ .૩૯	૪૧ .૬૯
મધ્ય પ્રાંત	૩૪ .૩૧	૪૩ .૨૪
મુંબઈ	૨૭ .૯૦	૩૨ .૫૩
પંજાબ	૪૦ .૩૬	૨૮ .૬
દીલ્હી	૪૫ .૮	૪૨ .૦૦
બ્રહ્મદેશ	૬૦ .૯૬	૬૨ .૭૮
આખા હિંદુનું	૩૦ .૨૪	૩૫ .૮૭

+ મુંબઈ ઇલાકામાં જણુદીઠ રૂ. ૧૨-૧૨-૫ ભરવો પડે છે; જ્યારે તબલકા મુંબાઈવાસીઓ તો રૂ. ૨૫-૧૨-૬ ભરે છે.

* દિલ્હીની વાર્ષિક સરાસરી આવક આશરે રૂ. ૪૫ અંકાય છે.

* મુંબઈ ઇલાકામાં તો જણુ દીઠ રૂ. ૧-૨-૬ પાઇ કર ભરવો પડે છે.

* પંજાબીઓની શરીરસંપત્તિ સારી હોવાનું કારણ નાંચક સમજી ગયા હશે,

હિંદમાં એક જમાનામાં, - આપણી હિંદીમાં - ૩૨ લાખ ગજેનો સુવાવડમાં મરી ગય છે.

છેલ્લાં ૫૦ વરસમાં હિંદમાં ૨૫ કરોડ માણસ જૂજરી ગયાં.

છેલ્લાં ૩૦ વરસમાં પ્લેગમાં જ ૧ કરોડ માણસ મરણ પામ્યાં.

૧૯૧૮ના છેલ્લા મન્દ્યુએન્ડનાં ઝપાટામાં માત્ર ૩ માસમાં જ ૭૦ લાખ માણસો મરણ પામ્યા હતા.

x

x

x

આ પ્રકારના ધીમ આક્રમણો શોધીને આપી શકાય. પણ શું આપણી હાલત સમજવા માટે આદત આક્રમણ પૂરતા નથી ? અને જો પૂરતા હોય તો આપણી દેશ પ્રત્યે શી ફરજ છે, તે સમજવું શું મુશ્કેલ છે ?

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્મદિર
સાચરમતી. }

છગનલાલ નથુભાઈ જોષી

નોંધ

‘મીસ મેચોનું “મધર ઇન્ડીઆ”

ગયે મહિને હિંદને આર્થિક રીતે સરકાર કેવી રીતે પાયમાલ કરે છે તે વિશે થોડી ઘણી નોંધ અને લખાઈ હતી. બ્રિટીશ રાજ-નશાહતમાં માત્ર હિંદ જ એક એવો દેશ છે જેમાંથી જોઇએ તેટલો પૈસો અને-અને આગળ બતાવીશું તે પ્રમાણે-લોહી તેઓ ચૂસી શકે છે. હિંદને સ્વરાજ્ય ન મળે, અને મળે તો પણ બંધારણ મુજબ હકેતે હકેતે મળે એમ બ્રિટનની મરજી છે. દર દસ વરસે હિંદને આ રીતે ધીમે ધીમે સ્વરાજ્યનો ડોઝ આપતાં રહેવો કે જેથી હિંદ વાસીઓ બહુ અકળાઈ ન જાય તેમ જ દરદી મરી પણ ન જાય. એ દર દસમે વરસે સરકારને ચૂંક આવે છે. ૧૯૦૭

ના બતાવેો યાદ કરો—મીન્ટો-મેરક્લી રીફોર્મનો વખત. તે વખતે ટાઇમ્સના લીટરરી સપ્લીમેન્ટે હિંદુ ધર્મ ઉપર જખરો હુમલો કર્યો હતો, અને બ્રિટીશ પાર્લિમેન્ટનાં સભાસદોના મગજ ઉપર એમ ઠસાવી દીધેલું કે હિંદુ લોકો સ્વરાજ્યને માટે નાલાયક છે. ત્યાર બાદ વીલીઅમ આર્ચરનું પુસ્તક છપાયું: પણ તેનો જંગમ તો સર જોન લુકોફે સારી રીતે આપ્યો, અને યુરોપમાં લગાઇ ચાલુ હતી, તે બંધ થઇ એટલે હિંદ જે પેસાની અને માણસની મદદ કરી હતી તે ધ્યાનમાં લઇ ૧૯૧૬ માં મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ રીફોર્મ હિંદને આપવામાં આવ્યાં.

અત્યારે શાલી કમીશન નીમવાની વાત

ચાતે છે. કમીશનના સભ્યોમાં કોઈ પણ હિંદી નહિ હોય!! તેનું કમીશન મોન્ટેગ્યુ-મેન્સફેર્ડ રીફોર્મ સફળ થયા છે કે નહિ તે જોવા અહીં આવવા વધી છે, તેવે વખતે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રત્યક્ષતાક કહેવાતા રાજ્યમાંથી મીસ મેથો નામની એક કુંવારિકા બ્રાહ્મ દિંદના પ્રવાસે આવી ગઇ, અને તેણે 'મધર ઇન્ડિયા' નામનું પુસ્તક લખ્યું.

અમેરિકાના ન્યાયથી તો આખી દુનિયા હવે પરિચિત થઇ ગઈ છે. સાક્ષો ક્રાન્ડેરી વિશે ગયા અંકમાં ઉલ્લેખ થઇ ગયો છે. ત્યાંના રેડ ઇન્ડિયનને તો તેમણે ક્યારના મારી નાંખ્યા છે, અને નિઝોન્-દમસીઓને છવતા બાળા મૂકવાનું કામ લીંચીંગ હાથ ચાલુ છે. ત્યાંના મૂડીવાદ બિટનના મૂડીવાદ કરતાં પણ વધારે દૂર અને ભયંકર છે. રોકફેલર જે મજૂરો તેની ખાણમાં હક્કના પાડતા તેમના પર લશ્કરી દુકંદી પાસે ગોળાબાર કરાવતો એ વાત અમેરિકાના લેખક આપ્ટન સીન્કેસેરે આપણને કહી છે. આવા શાણા અમેરિકાની શાણી કુંવારિકા કેથેરીન મેથો દિંદમાં થોડા માસ રહી ગઇ છે, અને દુનિયાને 'મધર ઇન્ડિયા'નું પુસ્તક લખી આપે છે.

પુસ્તક અતિશય દુષ્ટ છે. એક બાઇમાં દુષ્ટ હેતુ આટલો વસી શકે એ આપણે હિંદવાસીઓને માટે સમજવું મુશ્કેલ છે. પણ તેણે જ શ્રીનીપાઇન ટાપૂઓને મધર

ઇન્ડિયા જેવું જ પુસ્તક^૧ લખીને સ્વરાજ્ય મળતાં આટકાવ્યા. જેઓને એ પુસ્તક વાંચવા નહિ મળ્યું હોય તેઓને પણ ખબર હશે કે પુસ્તક કેટલાંય ભુટાળાંથી ભરપૂર છે. મીસ મેથોને સી. આર્. ડી. તરફથી ઘણી મદદ મળેલીર, તે ખબર આપણને સરદાર શાહલસિંહે કહી છે.

પુસ્તક હિંદની વિરુદ્ધ ચળવળ કરવા ખાતર જ લખવામાં આવ્યું છે. પાર્લેમેન્ટના સભ્યોમાં તેની નકસો છૂટે હાથે વહેંચવામાં આવી હતી; અને પુરોષ અમેરિકામાં જ્યારે તેની ત્રણ આવૃત્તિઓ ખપી ગઈ ત્યારે અહીં હજી ગણીમાંડી નકસો જ મોકલવામાં આવી છે.^૨

પુસ્તકમાં આપણી દુર્બલતા, નપુંસકતા, સામાજિક કુરિવાજો, અંત્યજો અને દક્ષિન કોમો, -જેનો ઉદ્ધાર માત્ર બ્રિટિશ રાજ્યે જ કર્યો- (પુસ્તકમાં-દિંદમાં કાઉન પ્રીન્સ આવ્યો, ત્યારનું ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે. કાઉન પ્રીન્સની અહીંની મુલાકાતનો હિંદીઓએ બહિષ્કાર કર્યો હતો તે સરકારને હજી પણ અતિશય માત્રે છે. તે વખતનું ચિત્ર દોરતાં મીસ મેથો લખે છે કે દબ્બરો અંત્યજોનાં ટોળાં પ્રીન્સને વધાવી લેવા દોડતાં જતાં હતાં!! ખરોખર છે, માત્ર અંત્યજોનાં-કારણ બીજાએ તો તેનો બહિષ્કાર કરેલો, અને જે લોકો ત્યાં ગએલા તેમને પણ રાજના પેસા આપી મોકલવામાં આવ્યા હતા, તેની બધાને ખબર છે.) વિધવાઓની

૧. The Isles of Fear-મધર ટાપુઓ.

૨. જો કે લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીમાં જ્યારે હોમ મેમ્બરને પૂછવામાં આવ્યું. ત્યારે તેણે તે બાબત ઇન્કાર કરેલી.

૩ સદ્ભાગ્યે કે કમભાગ્યે એ પુસ્તક અમને વાંચવા મળ્યું હવું, તેનો સચિત્તર પરિચય હવે પછી લખીશું.

સ્થિતિ, પરદાનો રિવાજ, દેશી રાગઓ, હિંદુ મુમક્ષુમાન વગેરે વિષયો પર અનિશય ભુકાંબુઓથી ભરપૂર કથાઓ લખવામાં આવી છે. બાળસગ્ન વિશે દોસ્તીદત્તમાંથી વીણી કાઢેલા ભયંકર કેસો જ મીસ મેગોની નજરે આપ્યા છે. અમને કાદવ ઉછાળવાનું મન નથી, પણ મેગોએ જે યુરોપમાં કે અમેરિકામાં જ રહીને આલુઆલુની પરતુસ્થિતિનો જરા અભ્યાસ કર્યો હોત (પણ અમેરિકન યાત્રી અભ્યાસ કરી જ શકે નહિ) તો તેને સમગ્રત કે સ્ત્રીકોમાં જ ૧૭ વર્ષની નીચેની જ કેટલી વેચાઓ છે. ૫૦૦૦ છોકરીઓ દર વર્ષે નવી લાવવી પડે છે. અને તેમની હોટલોમાં પણ બીબીનચંદ્ર પાસે ક્યું છે તેમ કેટલી છોકરીઓ રોટલાના દુકા વાસ્તે પોતાની જાન વેચે છે તેનું તેને બાન થાત.

અમે એમ નથી કહેવા માગતા કે આપણા સમાજમાં હોળો નથી. પુસ્તક આ દૃષ્ટિએ ફરકને પાંચવા જેવું છે; પણ જે હેતુથી તે લખવામાં કે લખાવવામાં આવ્યું છે તેની સામે અમને મખત વિરોધ છે. જે દલીલ જ કરવાની આવે તો અમે કહીશું કે જે છત્રાંકનો શિક્ષિત વર્ગ—અને તે કંઈ બહુ મોટો નથી—સમસ્ત શહેનશાહતને ગમતી શકે છે, તો હિંદો શિક્ષિત વર્ગ જેની સંખ્યા ક્યાંક મોટી છે તે આખી દુનિયાને નહિ તો હિંદો સંખ્યા જ શકે.

પણ હિંદો દુનિયાની નજરે ઉતારી પાડ્યા જે મોટી ચામડીએ કાવતું કંઈ છે તેની આ મીસ મેગો એક ગાંડી રોગકી જ છે. ‘વીલીઅમ’ આર્યરત્નાં જે ત્રણ નાટકો તેના મરણ પછી દાઢ બપામાં છે તેની

પ્રસ્તાવનામાં મીસ્ટર બર્નાડ શૉએ પણ હિંદ વિશે અતિશય ખરાબ લખ્યું છે, અને તે પણ દમણું જ બહાર પડ્યું !!! મીસ્ટર બર્નાર્ડ શૉ પણ વિચિત્ર છે. આ ઉપરાંત બ્રિટીશ અને અમેરિકન મીશનરીઓ પણ હિંદ વિશેના મોટા ખ્યાલો ત્યાંના રોકામાં પ્રસારવા ચૂકતા નથી. અહીંથી એક દમનને ત્યાં લઈ જાય, અને એક શોશનમાં તેની શી રાખી, નીચે લખે કે ‘હિંદો દમન’ અને લોકોને ટીકીટ કાઢીને અંદર લાખેલ કરે ! હિંદના લોકો ઝાડ પર માળા બાંધીને રહે છે, દુષ્કાળ પડે ત્યારે ઘાસ ખાય છે, વગેરે ભુકાંબુઓથી મીશનરીઓ હિંદનું ચિત્ર રંગે છે, અને એમને દેશથી પૈસા મંગાવે છે.

આ તમામ અપમાનો હિંદ સ્વતંત્ર થાય તો જ પોતે દૂર કરી શકે એમ છે. મીસ મેગો પુસ્તકમાં કહે છે કે બ્રિટીશ લોકો પોતાના સારપણને લઈને હિંદ વિશેની ખરી દૃષ્ટિ કહેતા નથી. અમેરિકનોએ ત્યાંના રેડ ઇન્ડિયનોનો નાશ કર્યો પણ સારા બોળા બ્રિટીશ લોકોએ હિંદના ઇન્ડિયનોની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો ! ખરી વાત એ છે કે બ્રિટીશો જ હિંદને જાણી લેખને પગલ રાખે છે, અને સામાજિક સુધારા કે આર્થિક ઉલ્લોમને દાનિ મહેલે તેવી જ રાજનીતિ અમલમાં ચૂકે છે.

* * *

હિંદ અને બ્રિટાનીઆ

પણ બ્રિટનને હિંદ વગર આવે તેમ નથી. દુનિયામાં દાઢ જે બસો મુક્ત થયાં છે તેમાંથી શાહીવાદી બ્રિટનને પોતાનો અચાલ કરવા માટે હિંદના પૈસા તેમજ માખસનો ખપ છે. યુરોપની લગભગ પછી બોટમેનીઅમ કે સમાજમતાવાદનું મોઝું

બધે ફેલાય એમ લાગે છે. એ વર્ગ વર્ગ વચ્ચેની લડાઇ છે. માલદાર વર્ગ અને મજૂર, એ બેમાંથી જીને ચીલે ચાલનાર ખિટન મૂડીવાદનો પક્ષ ખેંચે એ સ્વાભાવિક છે. એટલા માટે જ રશિયા સંબંધી તમામ જાતનાં અમાનુષી જુઠાંણાંઓ ખિટન છુટે હાથે દુનિયાના દેશોમાં વેરે છે.^૨

રશિયાનો ભય

રશિયા સામેની લડતમાં ખિટને આજ સુધી ત્રણ પગલાં ભર્યાં: (૧) ખુદ ઇંગ્લંડમાં પસાર કરેલું ટ્રેડ યુનીયન બિલ. આ બિલ મુજબ મજૂરોની કામ ટોળા લડતા પાડે તો હરેકાઇ બીજા મજૂરોને મજૂર-સંઘની મરજી વિરુદ્ધ કામે લગાડી શકાય. The black-legs' charter (૨) ચીન સામેની ખિટનની ચકામ. (૩) રશિયા સામેનો તમામ વ્યવહાર બંધ.

જુદા જુદા દેશોમાં લસકર કમી કરવાની લીગ ઑફ નેશન્સની સલાહ નિષ્ફળ નીવડી છે. ઇંગ્લંડ પોતે કહે છે કે તેના ટાપુ ઓમાં માત્ર ૬ થી ૭ અકવાડીઓનો ખેરાક સંગ્રહલો હોય છે માટે તે પોતાનું નૌકાબળ ઓછું કરી શકે એમ નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પાસે મૂડી વધી ગઇ છે અને તેને કેમે કરતાં ખ્રિસ્તી નૌકાબળથી પોતાનું નૌકાબળ ઉતરતું રાખવું નથી. વળી જાપાન સાથે તેને પૂર્વમાં હરીફાઇ છે. ઇંગ્લંડ અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પુકારે છે કે લડાઇ પહેલાં ઇંગ્લંડે જેમ જર્મનની આર્થિક સ્થિતિની ધખ્યા કરીને તેની વિરુદ્ધ ચળવળ કરી હતી તેમ જ હાલ તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વિરુદ્ધ ચળવળ કરે છે. આથી ઇંગ્લંડે

ન્યારે રશિયાની સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો ત્યારે અમેરિકાએ તરત જ રશિયા સાથે તેના પેટ્રોલ તથા તેલના કુવાઓની પેદાશ સંબંધી એક કરાર કર્યો. મૂડીવાદી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને સામ્યવાદી રશિયા! વળા ઇટલી-એ, શાહી ઇટાલી પણ બીજી રીતે રશિયા સાથે વેપારી કરારમાં ઉતર્યું, અને રશિયાની જે થાપણ (૫૦ લાખ ડોલર કે વધારે) ઇંગ્લંડની બેંકમાં પડી રહેતી તે એકે સપાટે ઇટાલીની બેંકમાં મુકવામાં આવી. આવી રીતે યુરોપ-અમેરિકાનું કોકકું હાલ ચુંચવાએલું છે.

પૂર્વમાં રશિયાએ ધરાન સાથે તહનામું કર્યું છે. એક જાણુ ધરાન અને રશિયા, બીજી જાણુ તુર્કી છે. હિંદની નજીક જ ચીનમાં રશિયાના સામ્યવાદની અસર જળસી છે. ચીનમાં સામ્યવાદનું મોજું અથડાયું જાણીને તો ખ્રિસ્તી પ્રગ્નએ તેની સામે લડાઇ જાહેર કરી. પહેલાં કિનારા પરનાં થોડાં મથકો હિંદના લસકરી જળની મદદથી ઇંગ્લંડે ચીનમાં સામ્યવાદ, પછી ચીનાઓને અરીણ પાથું, અને હવે ન્યારે ચીન દેશ પરચલકના સકંઠમાંથી અને મૂડીવાદના અનિષ્ટોમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે હિંદનું લસકર ચીન મોકલવામાં આવ્યું! દુનિયાની આ પરિસ્થિતિમાં હિંદ જેવો દેશ પરતંત્ર રહે તે હિંદને માટે જ એક અનિષ્ટરૂપ નથી, પરંતુ સમસ્ત એશિયાની પ્રગતિ માટે જોખમ રૂપ છે. હિંદના જ પૈસા અને માણસોથી હિંદને જ નહિ પરંતુ સમસ્ત એશિયાના કામ પણ મુલકને મૂડીવાદની સામે પોતાના આર્થિક સવાલોનો નિર્ણય લાવતાં ખિટન અટકાવશે.

૧ જુઓ 'લેન્ડર મન્યલી.' સપ્ટે. ૧૯૨૭.

૨ અને હિંદમાં મી. સ્પ્રાટને તથા બીજા સામ્યવાદીઓને પકડવામાં આવ્યા છે.

હિંદના લશ્કરનો ઉપયોગ

હિંદ આ રીતે શાહીવાદી પ્રિટનની ફારીન પોલીસીમાં એક સોગટાણ છે. સૌ કોઈ જાણે છે કે સ્પીન કમીટીનો રીપોર્ટ શાહી સરકારે મેં મૂક્યો છે. હિંદના લશ્કરને કમશઃ હિંદી જનાવડું એવો સ્પીન કમીટીનો સર્વોત્તમ રીપોર્ટ હતો. પછી આ સવાલ જ્યારે ડૉ. મુંગેએ ધારાસભા સમક્ષ મૂક્યો ત્યારે કમાન્ડર ઇન-ચીફ તરફથી એક લાંબું ભાષણ બહાર થયું, અને તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું કે હિંદના લશ્કરનું “ડીમીશીન” કે “એન્ડી-શીઅન્ડી” જળ કે કાર્યસાધકતા જરા પણ પ્રેરણા ન થઈ જોઈએ. હિંદનું લશ્કર ત્રણ તરફ હિંદી ઓફિસરોથી ભરવામાં આવે તો તેનું કાર્યસાધક જળ ઓછું થવા લાગે છે-અને આ જાખવનો કોઈ પણ મેંદુલ સમસ્ત પ્રિટીશ શહેનશાહતના શત્રુનો પૂરો વિચાર કરીને જ કરવો જોઈએ. મેટ્રેક્સે જે જોમને માથે સમસ્ત પ્રિટીશ શહેનશાહતના શત્રુનો ભાર છે તેઓ જ સ્પીન કમીટીના રીપોર્ટ વિશે વિચાર કરાવી શકે. આનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે હિંદનું લશ્કર માત્ર હિંદના શત્રુઓ માટે જ રાખવામાં નથી આવ્યું પરંતુ સમસ્ત શહેનશાહતના ઉપયોગ માટે છે. રોપી લગામ પછી જે એશર કમીટી ભવામાં આવી હતી તેણે એવો અભિપ્રાય વહેર કર્યો હતો કે હિંદના લશ્કરે હિંદ

માટે જ હિંદની જમિ. ઉપર જ નહિ પરંતુ ગમે તે સ્થળે લડવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. સર વીલીઅમ ઝર્કવૂડના ભાષણનો અર્થ પણ આજ છે. આ પક્ષ સામે સર હરિસિંહ ગાઉરે સાવધાન રહેવા હિંદના રાજ-નીતિને બેતબ્યા છે, પણ હજી સુધી તે તરફ કોઈનું ધ્યાન ગયું લાગતું નથી. સર હરિસિંહ ગાઉરે કહ્યું છે તેમ કસ્ટોસની શીનાન્ડીઆલ કોન્ફરન્સ વખતે ઇન્ડીઆ ઓફિસના એક જળાબહાર માણસની સમક્ષ હિંદનું લશ્કરી ખર્ચ હિંદની ઉપજના ૨૦ ટકા જેટલું રાખવા નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ આજારે એ ખર્ચ ૪૮ ટકા જેટલું થવા જાય છે.^૧

પરંતુ સરકારની પોલીસી આટલેથી આટલે એમ નથી. તો તે ખુદ ઇંગ્લંડના લશ્કરનો થોડો ભાગ હિંદમાં રાખવા માગે છે. મુદ્દ ગોરાઓનું લશ્કર! અને તેનું ખર્ચ ઇંગ્લંડ, હિંદ, અને ઓસ્ટ્રેલીઆ (૧) એ ત્રણે દેશો પર નાંખવામાં આવશે; એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે (‘સ્ટ્રેસમેન’ કમકતા) આથી હિંદના લશ્કરી ખર્ચમાં ઘટાડો થશે!!

આની રીતે સરકાર પોતાની લશ્કરી પોલીસી અખત્યાર કરી રહી છે; અને રૂશિયા સામેની નજીકના ભવિષ્યમાં થનાર લડાઈની તૈયારીઓ હિંદમાં ચાલી રહી છે; આવે વખતે પ્રિટન હિંદના મૂડીવાદીઓને પોતાના પડકાર લેવા ચુકશે નહિ જ. મીલિટરીઝમે અને કે કમને સરકારે તણ ચાર રીતે મદદ આપી છે.^૨ અને માસ

૧. માસ કેમેરીન ગ્રેસે કહે છે:—“તમે હિંદનું લશ્કરી ખર્ચ બહુ છે એમ જુઓ મારા ડા! પણ તમને તમારી ઉપજ વધારવી જોઈએ. ઉપજ વધારો અને ખર્ચ ઓછું એ રહેશે એટલે લશ્કરી ખર્ચના આંકડાના ટકા કમી થઈ જશે!!” કવો સારો ઉપાય! સરકાર પણ આથી વધારે સારો જવાબ ન આપી શકત... પણ સરકાર ઉપજ કેમ વધારવા દેત? એજ પ્રશ્ન છે. સરકાર તો પોતાની ઉપજ વધારવા પ્રયત્ન કરી રહી છે.

૨. ઇંગ્લંડમાં ૧૦ લાખ મનુષ્યો કામ લેવા વગર પડી રહ્યા છે, અને અમેરિકન માર્કન સ્પીનર્સ એસોસિએશને પોતાની હત્યન ઉપર, કામના કલ્પન પસારીને, એકાદ મુક્યો છે તો પણ!!

મેથોનું મધર ઇ-ડીઆ બહાર પડ્યું છે તો પણ હિંદના પોલીટીશીઅનોને સંતોષવા ખાતર, શાહી કમીશન નીમી, જે ત્રણ વર્ષ વીતાડી દઈ હિંદને સ્વરાજ્યનો હકતો આપે પણ ખરા! પણ કદાચ લડાઈ ત્યાર પહેલાં જ શરૂ થઈ ગયે તો?

* * *

આપણું ઘર

સમસ્ત દુનિયાના બનાવોનું વહન કઈ દિશામાં ગય છે તે જોયા વગર આપણે અહીં હિંદુ-મુસલમાનો અંદર અંદર અંધારા કરે છે! ઇંગ્લેન્ડનું પોતાનું કોકેડું આ-ટલું ધ્રુવવાયું હોય ત્યારે હિંદની સામાજિક સ્થિતિ એ લોકો ધ્રુવવ્યા વગર રહે જ નહિ. "અમે યુરોપમાં અંદર અંદર સુરક્ષિત નથી તો પછી તમે ચાના સુરક્ષિત રહો? એટલે હિંદુ મુસલમાન બન્ને લડે!"

* * *

હિંદમાં હિંદુ મુસલમાનનો સવાલ

હાલ હિંદુ-મુસલમાનનું ઐક્ય-એ પ્રયોગ આપણે કરી ચકીએ એમ નથી. જે કોમે વચ્ચેનું વૈમનસ્ય કે ગેરસમજીતી દૂર કરવા સીમત્રામાં ઐક્ય પરિપદા અને કોમેના નેનાઓએ ભરી, તે થોડા દિવસ ગેદી, બકાસ થઈ, અને દેશ પહેલાં જ્યાં હતો ત્યાં ત્યાં છે. ૧૯૨૦-૨૧ માં ખીલાફતની ચળવળને લઈને હિંદુઓ મહાત્માજીના વચનને માન આપીને, મુસલમાનોની ખીલાફતની લડતમાં તેમની સાથે ઉભા રહ્યા. પરંતુ દુનિયાનું વહન એવી દિશામાં દોડે છે કે હવે ભવિષ્યમાં ધાર્મિક સંસ્થાઓને પ્રગ્ન પોનાના કોઈ પણ કાર્યમાં અવરોધ

હેતુ (driving motive) કરી ચકશે નહિ. હિંદના મુસલમાનો ખિલાફત-ખલીફા વગેરે ચપ્પો બોલતા રહ્યા અને ૧૯૨૨ માં તુર્કીએ સુલતાનને હાંકી કાઢ્યા બાદ ૧૯૨૪ માં ખલીફાને પણ દેશપાર કર્યો. પ્રગ્નસત્તાક તુર્કીએ પોતાની શુદ્ધ રીતે પ્રગ્નિત કરવા સૈકાઓના સગથી સડતા કોન્સ્ટાન્ટીનો-મલનો ત્યાગ કર્યો અને રાજધાની એન્ગોરા લઈ જવામાં આવી.

ધણીવાર એમ અને છે કે માણસ જે ચીજને માટે લડતો હોય, તે ચીજનો જ નાશ થાય, કે અસલ જગ્યાએથી પદસ્થ થાય, તો તે માણસના મનનો જીરસો એકદમ શાન્ત પામતો નથી, પણ તે બીજે રસ્તે વળે છે. ખલીફા તુર્કમાંથી દેશપાર થયો, અને અહીંના મુસલમાનોએ એ પરથી આંખ ઉઘાડી, જુદી વાપરી એમ ન જોયું કે નિર્ણય ધાર્મિક સંસ્થાઓના પુનર્જીવન માટેની લડત નકામી છે, પણ તેઓ ઉઘટા તેમના ધાર્મિક ઝનૂનમાં વધારે અંધ બન્યા. તેમાં વળી નવા સુધારા પ્રમાણેના જાતિવારનું પ્રતિનિધિત્વ સ્વીકારાયું; એટલે મુસલમાની અસ્થિતા ધર્મીધતા તરફ વળી. કારણ એ કોમમાં કેળવણી ઓછી છે; સ્થાયી મૂડીનો ઉપયોગ કરી વેપાર કે કાલ ઉદ્યોગમાં રોકાએશની સંખ્યા પણ થોડી છે. હમણાં જ સંયુક્ત પ્રાંતમાં મુસ્લીમ કેળવણી પરિપદા ભરાઈ તેના પ્રમુખ સત્તીમપુરના રાજા હીદાયત હુસૈનના કહેવા પ્રમાણે મુસલમાન કોમ માથાદીક કેળવણી પાછળ માત્ર ૦-૦-૩ ખર્ચે છે, જ્યારે હિંદુ કોમ માથા દીક ૦-૫-૦ ખર્ચે છે; એટલે કે અગણ, મનૂર તથા ગુંડાઓનું પ્રમાણ તે કોમમાં વધારે છે.

અત્યાર સુધી મુસલમાન કામ પોતાના ભૂતકાળના રાજ્યના વખતની જાહેરાતનાં ખાલી સ્વપ્નાં ઉપર જ રૂપી છે એમ કહીએ તો જોડું નથી. એમના રાજ્યના વખતમાં તેઓ જેવી રીતે જીવતા પડે જુલમ ગુજારતા હશે, એની એ મનોવૃત્તિ હાલના સામાન્ય મુસલમાનમાં પણ ઉતરી આવી છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ એમના કેટલાક નેતાઓમાં પણ તે હશે જ. ઉદાહરણ તરીકે, ધર્મના પયગંબરોને રક્ષણ આપવાના કાયદા વિશે એ માટે નીમાએલી પેટા સમિતિમાં જ એક મુસલમાન નેતા એમ બોલેલા કે “પાક પયગંબરનું અપમાન કરનાર, અને જીવ (ખોટા) ધર્મોનું અપમાન કરનાર એ બંનેને સરખા શિક્ષા થઈ જ ન શકે. પયગંબરનું અપમાન કરનારને તો દેશનિકાલની જ સજા થશે !” મૌ. મદગદઆલી કેટલું અસંગત ભાષણ કરી શકે છે તેનાં ઉદાહરણ આપી અમે અમારી કક્ષમ દૂષિત કરવા માગતા નથી. પરંતુ મુસલમાન નેતાઓનાં આવાં વાક્યાં હવેકા યુગના મુસલમાનોમાં કેનું સ્વરૂપ પકડે એ કોઈ પણ વાચક સમજી શકશે.

પરંતુ હિંદુ-મુસલમાનનો હાલનો જયો માત્ર ધાર્મિક મુદ્દાઓ માટેનો જ નથી. અમે આ અંકમાં (જુઓ ‘સાનગોયરી’) હિંદુઓની ઘટતી બેતી સંખ્યાઓના આંકડાંઓ આપ્યા છે. એ ઘટનું કારણ હિંદુઓમાંથી વટલાતી સંખ્યા કે આપણી નાની નાની સંકુચિત લક્ષ્યવસ્થા વગેરે કારણોનું પણ અમે તેમાં સૂચન કર્યું છે. હિંદુઓમાં હવે એવી અસ્થિતા આવવા માંડી છે કે તે પોતાનાં સંખ્યા બળ તરફ પણ ઉપેક્ષાની નજરે જોઈ શકે એમ નથી. હિંદુઓને જો રહેવું હોય તો આખી દુનિયામાં માત્ર હિંદ જ એક એમને માટેનો દેશ છે એ વાત પણ હવે તેઓ સમજતા થયા છે; અને આવાં બધાં કારણોને લીધે જ હિંદુ ધર્મ આર્યસમાજનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શુદ્ધિની દીક્ષાગ્ર શરૂ કરી છે. અમે સમજી શકીએ છીએ કે આ દીક્ષાગ્ર મુસલમાન ભાષ્યોને ગમતી નથી. કારણ એ છે કે અત્યાર સુધી પરધર્મીઓને હિંદુ ધર્મમાંથી માણસો મેળવનાં એ એક મોટો કાયદો હતો કે એક વાર જ વટશેઓ હિંદુ કરી હિંદુ થઈ શકે નહિ. આ

સત્યાગ્રહ આશ્રમના આંકડાસાત્રી ભાઈ જગન્નાથ જોશી તરફથી હિંદુ-મુસલમાનની પ્રાંતવાર વહેંચણીના આંકડા અમને મળ્યા છે તે જાણવા ગોચરોવાથી નીચે મુજબે છીએ.

પ્રાંત	હિંદુ	મુસલમાન
મદ્રાસ	૮૮૨૮	૬૦૭૧
મુગલ	૭૩૫૮	૧૮૭૪
બંગાળ	૪૩૨૭	૫૩૮૬
સંયુક્ત પ્રાંત	૮૫૦૯	૧૮૨૮
બિહાર અને		
ઓરિસા	૮૨૮૮	૧૦૮૫
મધ્ય પ્રાંત		
અને વસ્ત	૮૩૫૪	૪૮૫

પ્રાંત	હિંદુ	મુસલમાન
આસામ	૫૪૩૪	૨૮૬૬
પંજાબ	૩૧૮૦	૫૫૩૩
દીપ્દી	૬૬૬૬	૨૬૦૪
અમરેર-મેરવારા	૭૩૫૬	૨૦૫૫
દેશનાદ રાજ્ય	૮૫૪૫	૧૦૪૧
વાયવ્ય સરદદ	૬૬૬	૮૬૬૨
(કોલકાતાના મુસલમાનો)		

શુદ્ધિની હિંસ્યાનથી મુસલમાન ધર્મનો એ કાયદો જતો રહે છે. સામાન્ય રીતે હિન્દુ ધર્મ પોતાની સંખ્યા વધારવા પ્રયત્ન નથી કરતો પણ એવા પ્રયત્ન વિના પણ બૂતકળામાં તેણે આખી જલોની જલોના પોતામાં મસાવી દીધી છે. હિન્દુ ધર્મ ધારે તો એ-શક્તિ દશ પણ ખતાવી શકે અને માન સંખ્યાથી જ અને વડાળવાની હિંસ્યાનથી જ પોતાનું બળ માપનાર ધર્મને આ ન પાત્રવે એ સ્વાભાવિક છે.

પણ એક વાન મુસલમાન ભાઈઓએ સમજવી જોઈએ. કેઈ પણ દેશ કે કોમ સ્વદેશ પ્રીતિને સ્થાને પારકા દેશની પ્રીતિથી આગળ વધી શકે નહિ. તેનો તાલે દાખલો તુર્કીનો છે. તેણે ઇતિહાસમાં, જેનો જોડો ન હોય એવી ઝડપથી, યુરોપનાં રીત રિવાજો દાખલ કરવા માંડ્યા છે. ડમાસ્કસની સ્ત્રીઓએ પોતાનો છુરજો કાઢવા પ્રયાન કર્યો તે નિષ્ફળ ગયો પણ તુર્કી તો કમાલ પાસાની સાથે આગળ ધપે જ જાય છે. ‘માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ કહે છે તેમ “૧૯૨૨ ના નવેમ્બરમાં તુર્કીએ સલ્તનતનો નાશ કર્યો. ૧૯૨૪ ના માર્ચમાં ખલીફની સંસ્થા રદ કરી, અને છેલ્લાં ૧૬૦૦ વરસથી કોન્સ્ટાન્ટીનોપલના નામની આબુગ્યાબુ જે ધાર્મિક કે આધિ-ભૌતિક અગ્રગાટ હતો તે ખરી પડ્યો... પણ તુર્કીએ હેતુપૂર્વક યુરોપનાં ધોરણો સ્વીકાર્યા.” તુર્કી પોતે એશિયાના કેઈ પણ દેશ સાથે પોતાને સંબંધ હોય એમ માનતું નથી. અને જેઓની માન્યતા હોય તેને “માન કપ્પા” કહી લસી કાઢે છે. તુર્કીનાં ફારીન મિનિસ્ટર કહે છે: “એશિયાની બીજી પ્રજાઓ સાથેના સદકારથી અમને કશો લાભ મળે એમ નથી. એશિયાની પ્રજા સાથે અમારે શું સામ્ય છે ?

ધર્મ ? પણ અમે તે છોડી દીધો છે. અમે મુસલમાન નથી. અમે માત્ર તુર્ક (પ્રજા) છીએ. ભાઈ ? તો એશિયાની પ્રજામાં કંઈ નહિ તો ૪૬ જુદી જુદી ભાષાઓ છે... અમારે ત્યાં જે કંઈ મુશ્કેલી ઉભી થાય તો અફઘાનિસ્તાન, હિંદ કે ચીનનાં વતનીઓ અમને શી મદદ કરી શકે ? આ જ્યાં કારણોને લીધે અમે પાંચ યુરોપ જવાની તરફેણમાં છીએ.” વળી “અમારા દેશનું હિત અને શાન્તિ એ જ હેતુઓથી જ અમારી રાજનીતિ ધડાવી જાય છે.”

જે કમાલ પાસાની છતથી હિંદના મુસલમાન ભાઈઓ મગર થતા હતા તેની પાસેથી જ તેમણે એટલું ઓછામાં ઓછું શીખવું જોઈએ કે તેમનું નસીબ તેમના દેશ સાથે જોડાયેલું છે, અને પરદેશની પ્રીત તેમને કશો કામમાં આવવાની નથી. અત્યારના રાજકારણમાં આ સત્ય તો સ્વતંત્ર સિદ્ધ છે. દરેક સ્વતંત્ર દેશ, તુર્કી, અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન તે જાણે છે. માત્ર આપણો નિર્ભાગી દેશ જ તે નથી જાણતો.

આ બધાનો ખરો ઇલાજ એ છે કે રાજકારણમાંથી કોમી ધોરણ જ કાઢી નાંખવું જોઈએ. પણ મુસલમાન ભાઈઓ આમાં કંઈક દાહિ ભાળે છે. સંયુક્ત પ્રાંતની મોસ્લેમ લીગના પ્રમુખ રાગ સેયદ મદમદ ખલીફાન અસવી આ બાબતમાં જણાવે છે કે “સેળબેળ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાની પદ્ધતિ જે હિંદમાં સ્વીકારવામાં આવે તો હિંદુઓની મહેરબાની મેળવવા માટે ઉચ્ચ વર્ગના મુસલમાનોને (કંઈ નહિ તો પણ) માન-સિક્ક શુદ્ધિ કરવી પડે અને કોઈ પણ વ્યવહાર કામ પાર ઉતારવા માટે તેમને લગભગ હિન્દુ જ બનવું પડે.” આ મિથ્યા ભય છે. આ ભય સાચો હોય તો મુસલમાન ભાઈઓએ હિન્દુઓથી પણ વધારે

આપણા ખીસ્ટી રાજકર્તાઓથી ડરવું બેઠએ કારણ કે તેમને તેમના કાયદા નીચે રહેવું પડે છે અને નોકરી કે પ્રતિનિધિત્વ લધને પણ તેમની પ્રમાણે ચાલવું પડશે. ખરી રીતે દેશમાં હિંદુ કે મુસલમાન એ દૃષ્ટિ-ગિન્દુનો કયો અર્થ નથી. એ ફરક માત્ર લગાને માટે ઉભો કરેલો છે. ખરું તો દેશનું જ દૃષ્ટિગિન્દુ છે. અને તે તો દરેકે લેવું બેઠએ. ગમે તેવી પ્રતિનિધિ ચૂંટવાની કેમી પદ્ધતિ રાખવા છતાં આપણે એ પડોશી પણ એક ખીસ્ટને અસર કરે છે તેવી અસર તો એક ખીસ્ટ ધર્મની એક ખીસ્ટ પર થવાની જ અને થવી બેઠએ.

પણ હાલમાં મુસલમાન લગાધઓ આ રીતે વિચાર કરવાના મિલ્લતમાં નથી. આપણે જે કંઠ કહીએ તે હિન્દુઓ કહે છે તે તરીકે તેઓ શંકાની નગરથી છુએ છે. તો હિન્દુ ભાઈઓનું ખરું કર્તવ્ય એ છે કે મુસલમાનો તરફ જરા પણ દ્વેષ સિવાય માત્ર હિન્દુ તરીકે નહિ પણ હિન્દી અને હિન્દુ તરીકે જાણવાનું થવાનો પ્રયત્ન કરવો અને પોતાની આંતર નજાબાઈઓ એક પછી એક દૂર કરવી.

x x x

આ લખાઈ રવા પછી અમે સાંભળાએ છીએ કે હિંદુ મદાસાનાની યૂનિવર્સિટી સાખા દમણમાં જ ઉઘાડવામાં આવી છે, અને તેના પ્રમુખ તરીકે ડૉ. સુમન્ત મહેતાને નીમવામાં આવ્યા છે. આવી કડાવણ ભરેલી ચૂંટણી માટે અમે સર્વે કાયદાઓને અભિનંદન આપીએ છીએ.

* *

ગયું વર્ષ અને નવું વર્ષ
આ અંકથી પ્રસ્થાનનું ખીસ્ટું વર્ષ પૂરું

થાય છે. આ વર્ષને માટે પ્રસ્થાનને માટે અમે કંઈક મુશ્કેલી રાખેલી તેમાંથી કેટલીક પાર પડી છે, કેટલીક પાર પડી નથી. જે જે પાર નથી પડી તેને માટે અમે અમારા વાંચનારાઓને એટલી ખાતરી આપીએ છીએ કે તે પાર ન પડવાનું કારણ પ્રયત્નની અપૂર્ણતા નહોતી પણ લેખકોના ઉપરની બીજી ફરજોને જોએ દો. મદાસાઈ સંબંધી લેખમાત્રાનું જેમના તરફથી વચન મળેલું તેઓ પોતે તેમના નિકટવાસી-અંતેવાસી છે, પણ યદુ કામને લીધે કરું લખી નથી શક્યા. અમે તેમનું નામ અત્યારથી આંખોને શું કરીએ ? પણ તેઓ એ વચન જવાબે પૂરું કરશે ત્યારે આ વિશ્વજયી તે લેખવધારે મર્મમાલી થશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે, અને સુઘ વાંચનાર, તું પણ તેમને જાણે તો એ શ્રદ્ધાને જરૂર ભાગીદાર થાય. પણ એ શ્રદ્ધા વિના પણ અમારી આ અપૂર્ણતા માટે તું ઉદારતાથી માફી તો આપીશ.

અમે કેટલુંક નથી કરી શક્યા તો બીજી તરફથી કેટલુંક પહેલાં નહિ ધારેલું થયું પણ ગયું છે. કાન્તઅંક, મમાજઅંક, અમેરિકાના પત્રોની લેખમાત્રા એ આજુબાજુ જ થયું છે. માણસને જેમ પ્રારબ્ધ અને અદૃષ્ટ છે તેમ માસિકને પણ છે. તો વાંચનાર, અસર સુધી તું અમારી સાથે ચાલ્યો છે, અમારી તુટિઓને માફ કરો. આવ્યો છે, સજ્જનોની તો સાત ડગલાંની મંત્રી શબ્દાય છે, તો સ્પષ્ટ વચનાંનો આગ્રહ રાખ્યા વિના, અમારી સાથે આશા ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધાથી ચીમ્ત વર્ષ તરફ પ્રસ્થાન નહિ કરે ? !

[અનુસંધાન-૫૪ ૪૭૬]

એ ભારે લોકપ્રિય થયેલા આખરે તે દેશની રાણી સાથે તેનું લગ્ન થયું. આ ક્રિસ્ટિયે ક્રાઇનેફ રાજવંશ સ્થાપન કર્યો. ક્રિસ્ટિયની પેઠે બીજા પણ બ્રાહ્મણો આ રાણીઓમાં ગયા છે. કંબોડીયામાં આંકારવટ નામનું એક સ્થાન છે. તેમાં એમ લખ્યું છે કે “બ્રાહ્મણ અગ્રજે પંચાર્ય દેશના રહીશ હતા. તે શૈવ મતાનુયાયી હતા. તેમનામાં અગ્ની-દિક્-શક્તિ હતી. તેના પ્રભાવથી તેઓ અહીં આવી પહોંચ્યા. તેમણે અહીં આવી ભદ્ર-શ્વર નામના શિવલિંગની સ્થાપના કરી. તે અહીં જ પરિક્રાતાસી થયા.”

આ ભેટામાં, તેમાં ખાસ કરીને, જવા, કંબોડીયા, ચંપા, મુખાના, મેઘાયા, બર્મા અને સીઆમમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની અસર જાણ પડી છે, એ તે તે દેશમાં મળી આવેલાં બ્રહ્મા, શિવ, વિષ્ણુ, સરસ્વતી વગેરેનાં મંદિરો ઉપરથી સાબીત થશે. (જુઓ ચિત્ર ૨, ૪, ૫, અને ૬) સીઆમમાં તો ૧૬મા શતક મુખી પણ હિંદુઓનું વર્ચસ્વ દરેક ભાગમાં હતું. શ્રી. કાલીનાથ નામ લખે છે:

“તેણે પોતાની પ્રથમ સંસ્કૃતિ હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણ પાસેથી અને પછી મલબાર અને કોરોમાન્ડલ કાંઠાના વેપારીઓ પાસેથી મેળવી.” *

વળી બંસિ બેટને વિશે પ્રો. ઝેટરલ લખે છે:

“અહીંના અસલના વનુનીઓએ બ્રાહ્મ ધર્મ સ્વીકાર્યો, તેની સાથે અહીં બ્રાહ્મણ પુરોહિતા અને ચંપાસંસ્થા પણ આવી મળી. આને પણ, બલિની પ્રાંત હિંદુ દેવતાઓ સહિત હિંદુધર્મને જળવી રહી છે. હિંદુ ધર્માચાર, તરવજાન, નતિની પ્રથા આને પણ ત્યાં દેખાય છે. તેમજ ચમ, ઈંદ્ર, કુમેર, સરસ્વતી વગેરે બ્રાહ્મણ દેવતાઓ અને દેવીઓને તેઓ હજી માને છે અને પૂજે છે.” +

કાલીનાથ નામ પોતાના આ ભેટાના પ્રવાસ વખતમાં તેમાંના હિંદુ અને બૌદ્ધ મંદિરો વિશે કૌતુકપૂર્ણ ઉલ્લેખ કરે છે. તેમાં એક સ્થળે લખે છે:

“એક નિશાનમાં જતાં ત્યાંના શિક્ષક મને એમ કહ્યું કે થોડા દિવસ પહેલાં બલિ બેટમાં મોનુસ્મૃતિનાં કાયદાને પ્રમાણ તરીકે માનતા હતા.” x

ચંપા બેટમાં સંસ્કૃત શિલાલેખો ઘણા મળી આવે છે. ચંપા રાજ્યના નિશાના નામે પણ ચંપુરંગ, વિજય, કૌરવ વગેરે સંસ્કૃત નામે છે. આ ભેટમાં હિંદુ

* It received its first civilization from the Brahmins of India, and then from the merchants from the Malbar and the Coromandal Coast.

+ The original peoples were converted to the orthodox Brahmenical Hinduism with Brahmin priests from India and vedic sacrifices. Even at the present day, the people of Kali retain their Hindu Religion with the Hindu Gods. Ritual of worship and philosophy and even the Hindu Caste System, Brahmenical Hindu Gods and Goddesses like Yama, Indra, Kubera, Saraswati, are even today worshipped and honoured.

x I was informed by the teacher that once the influence of Manu's Code was as pronounced as it is found to be in Bali to-day.

સંસ્કૃતિ પુરેપુરી છે. શિષ્ટ ભાષા સંસ્કૃત મનાય છે. અર્થપૂર્ણ શાસ્ત્ર, કાશીકાવ્ય હોરાશાસ્ત્ર, પદ્મદર્શન વગેરે અન્યે ત્યાં મળી આવ્યા છે. રામના નામો પણ ધોમો પરિવર્તિત જેવા ભારતીય નામો છે. શૈવ પંથનો એક વખત અહીં ખૂબ પ્રચાર થતો. જ્યાં અને સુમાત્રા બેટામાં પાંચમા શતકથી પંદરમા શતક સુધી વિદ્વ સંસ્કૃત સંપૂર્ણ સ્થાપક ગઈ હતી. અહીં ચેદિક અને છુદ્ધ બંને ધર્મો દળીમળીને રહેતા. અહીં ભારતીય સિદ્ધાંતશાસ્ત્રના નમૂનાઓ અત્યંત આશ્ચર્યકારક છે. તે વિશે ; ડૉ. બગલમે છે :

“ એ દેશોએ ભારતીય કલાના જે વિશાળ અવશેષો આજે પણ સંઘટી રાખ્યાં છે તેની લોહી લોહીના દુમલાઓ પણ નષ્ટ કરી શક્યા નથી, અને તે આજે પણ કલારસિકને વિરુદ્ધમાં છે. સાહિત્ય અને કલાની બાબતમાં વિદુરતાને આપેલા જાણની સાક્ષ્ય હતું પણ ન હોઈ છે. ” +

મહાયા ત્રિપટકમાં આજે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવે તેના ભાષા, લિપિ, સાહિત્ય, વ્યાવહારિક શાબ્દો, તત્ત્વજ્ઞાન, આ બધાના ઉપર ભારતીય સંસ્કૃતિની છાપ પૂરેપૂરી દેખાય છે.

અહિં બેટમાં થી ગણપતિની એક ભવ્ય મૂર્તિ અને બીજા અનેક દેવતા મૂર્તિઓ મળી આવી છે.

અંધુઓ, જે મુઢો લક્ષ્મી મેં વ્યાખ્યાનની રાજચાત કરી હતી તેનો આ ઠેકા ઉપસંહાર કરશે યોગ્ય લાગે છે.

મેં આ ટુંક વિવેચન એટલા સાદ જ કર્યું છે કે જૂતકાળમાં પણ ભારતીયો સંસ્કૃતિ પ્રભાવશાલી નોંતી, તેનો પ્રસાર મર્યાદિત હતો, તેમના રાજ્યો અને વસાહત પરદેશમાં ક્યાંયે નોંતી, જગતની દરીદ્રામાં એ કદી પણ ઉતર્યા નહતા, એવા સ્વામિનિવાસકરોના આશ્લેષો કંટલા નિરાધાર છે તે બતાવવું. યોતાના પૌરુષને આ પ્રશ્નો સાંકડી લાગે એવો પ્રતાપ ભારતે જગતને એક વખતે બતાવ્યો છે. આ વેળા શાલી મૂતકાલમાંથી ગ્રેસળા લઈ બાપિ કાલમાં પણ આપણે નિઃશર રીતે ઉત્તરિને જ વલ્લ ભારતને ફરી તેવું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી આપણું એવી આશા પ્રગટ કરી આપની ગમ લઉં છું.

રામચન્દ્ર બાગવંત આ

+ The colossal work of Art, which she left behind, defy all attacks of aggressors, and still stands proudly to astound the pilgrims of . In point of language and rich literature gava bears the testimony to a deep debt to which she owes to India.